

વર્ષ દસમું • અંક પહેલો • એપ્રિલ ઓગણીસમો યાજ્ઞીસ
• અનુક્રમ •

બેજાવાદી પળ વિવિધતાપરાયણ	શ્રી. વાકાસાહેબ કાલેલકર	૬
સ્વગત્યાત્રા	શ્રી. મોહનલાલ મહેતા	૮
ઉદ્ધૃત કૃષ્ણ	શ્રી. ચંદુલાલ એમ. પટેલ	૯
ધુરોપ અને વધુમતીઓ	શ્રી. કુમરશી ધરમશી સંપટ	૧૬
આવતી હોણી	શ્રી. રમણીક અરાલવાળા	૨૫
શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ	શ્રી. વાકાસાહેબ કાલેલકર	૨૬
પીગ ચંદ્રશેખર આઝાદ	શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ	૨૮
અમેરિકામાં પ્રેરિતરો અને વિદ્યાર્થીઓ	શ્રી નગીનલાલ પટેલ	૩૭
અંતરિક્ષ	શ્રી. રામજી દયાળુ ધેવણી	૪૦
વધિયોગના એટલે ગામડાભણી	શ્રી. જયજીભાઈ મહેતા	૪૮
અમાજવાદની દષ્ટિ અને વ્યસ્તિ	ડૉ. પદ્માભી રીનારામ કૈયા	૫૫
અવલોકનો	શ્રી. જા.	૬૪

• સંપાદકમંડળ •

મોહનલાલ મહેતા • હરજીવન સોમૈયા
કાન્તિલાલ શાહ • હંશરલાલ દવે

• વાર્ષિક સલાખમ •

દેશમાં જાહેરાતમાં પરદેશમાં
રૂ. ૫૫ રૂ. સાડા પાંચ રૂ. સાડા પાંચ દરેક
અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ • પો. બો. ૭૭૩

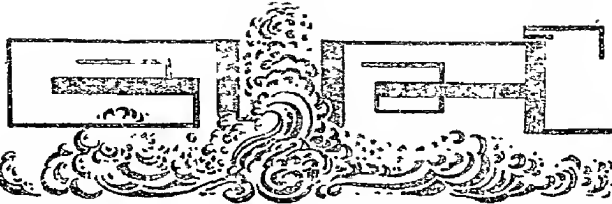
લાઇન, હાઇડ્રોન તથા ચેવાંગ કંપના હાઇડ્રોન
જ્ઞાનકેન્દ્ર, ડીઝાઇન તથા સિને-સ્લાઇડ

અનામત
ભારતી સાહિત્ય સંવત્સર પ્રકાશનોના અથવા જ્ઞાનકેન્દ્ર અમે અનાવીએ છીએ

૨ ન ૩૧૬૦૫ ન વું ઠે કા છું નાં ધી લે શો ૭ ૨ અક્ષ હા

૬ ૧૭૭/૧૭૭ હોર્નબી ગેડ, બોરીબદર ટ્રામવેની નજીક,
ભારતી હાઇડ્રોનની બાજુમાં
ગેટ : અમદાવાદ

જીવનની અકિંચનતા

જીવનમાં મહાન પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે મથવું એમાં એક પ્રકારનું વીરત્વ છે; મહાન સ્વપ્નોની ભૂમિકાઓ રચવી એમાં વીરત્વ છે; જ્યાં સઘળાંને સ્પષ્ટ પરાજય દેખાય ત્યાં આશા ને શ્રદ્ધા રાખવાં એમાં પણ વીરત્વ છે; પરંતુ એ સઘળાં વીરત્વોની તુલનામાં જીવનના હમેશના નાના પ્રશ્નોને પણ અમુક ભાવનાત્મક દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં વીરત્વ રહ્યું છે એ ઘણાંને ખ્યાલ નથી હોતો. એટલે જાને છે એવું કે મનુષ્ય ગગન તરફની દૃષ્ટિમાં પૃથ્વી ઉપરનો એનો રસ ખોઈ જોડે છે. સામાન્ય જનસમૂહ આવી વીરત્વભાવનાથી પ્રેરિત જાની, નિત્યજીવનના દરરોજના કાર્યક્રમમાં, પોતે જે શુભાવી રહ્યો છે, તેનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ રાખી શકે છે. એક મજૂરને નમ્ર શબ્દોથી સંબોધી શકાય ત્યાં એને તુંકાર ન કરવામાં પણ વીરત્વ રહ્યું છે. કારણ કે છેવટે તો વીરત્વ એ અમુક પ્રકારનું પરિસ્થિતિ ઉપરનું સામર્થ્ય જતાવે છે પોતાની હમેશની જીવનરીતિમાં આટલો દોષ છે એ શોધી કાઢવું—ને એ જીવનરીતિને ફેરવવા મથવું એમાં વીરત્વ છે. અને માણસ એ આલોચનાને પરિણામે પોતાના વ્યવહારના સ્વરૂપને વધારે શુદ્ધ જતાવે એ કાંઈ જેવો તેવો વીરત્વનો પ્રસંગ નથી. ખીજા માણસની તાત્કાલિક જરૂરિયાત જોઈને જગ્યા આપવામાં પણ વીરત્વ રહ્યું છે. આપણા સમાજમાં આવા નાના પરાક્રમની પ્રજ્ઞાલિકા આપણે જોઈ શકતા નથી, એટલે જ મહાન પરાક્રમની ભૂમિકાનું સર્જન શક્ય જાનતું નથી. કોઈ મ્યુનિસિપલ પ્રેસિડન્ટને, પોતાની અપ્પ કુરુ નહિ છતાં, કોઈ દિવસ, કોઈ હોટેલમાં શુપ્તરૂપ બેસીને, ત્યાંની વાનગીઓ જોવાનું મન થતું નથી: કારણ કે એમાં કાંઈ સેવા છે કે પરાક્રમ છે એ કોઈ માની શકતું નથી. કોઈ હોક્ટરને પંચાવન વર્ષ સ્વયં, ધંધામાંથી નિવૃત્ત થઈ પછીનું વાનપ્રસ્થ જીવન, ગરીબ લોકોનાં દુઃખદર્દ જોવામાં કાઢવાનું મન થતું નથી, કોઈ મ્યુનિસિપાલિટીને ‘ચિયેટર’ જાંઘાવવાનું સ્વપ્ન આવતું નથી, કારણ કે એની અગત્ય કોઈ બાજુનું જ નથી સામાન્યમાં સામાન્ય શહેરી, પણ મોટામાં મોટા ગંઢરી જેટલી જ, હમેશના જીવનની સગવડતા ભોગવે તો જ એ સમાજ ટકી શકે અને દરેકે દરેક

માણસ પોતાના હક્કનું ભાન ધરાવતા છતા, એ હક્કનો ઐશ્વિય ત્યાગ કરે તો જ સમાજ ચાલી શકે, એવા એ મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે ઘણા માણસો ઉદાસીનતા ધરાવે છે એટલે જ્યાં, ઓછામાં ઓછા ધર્મણુથી, ઘણામાં ઘણા સામાજિક લાભ થઈ શકે તેવું હોય છે ત્યાં પણ, માણસ, પોતાના જ સગામાં પોતે ગદ્દ થઈ જાય છે નાનામાં નાની વાતો અમુક ભાવનાત્મક દૃષ્ટિકોણથી કરવામાં આવે તો તેનાથી એકદરે માણસને પોતાને તેમ જ સમાજને ઘણા જ ફાયદો થાય, કારણ કે તે વિના મહાન સિદ્ધાંતોનું પોષણ થઈ શકે નહિ મહાન સિદ્ધાંતોને ફળદ્રુપ બનાવવા હોય તો તે માટે વાતાવરણની જરૂર પડે છે વાતાવરણ માણસના નિત્યતા નાના નાના કામોમાંથી રચાય છે આ નાના નાના કામો—સલા બોલાવવાથી માડીને ધ્વજવદન ને સ્કૂલગોર્ડ સુધીના સઘર્ષો—પહેલી વસ્તુ માગે છે પોતાનું વિસર્જન કોઈ માણસ પોતાને કે દ્રવ્યને રાખીને કોઈ કામની શરૂઆત કરી શકે જ નહિ માણસે પોતાની જાતને એક એવા ખૂણા ઉપર ગોઠવવી જોઈએ કે જ્યાંથી, એ ગંધ ને ઉપયોગી થઈ શકે, અને છતાં કોઈના આગળ વધવાના માર્ગમાં પોતે આડખીલી રૂપે ન હોય તો જ દેશની સામાન્ય વ્યવસ્થાની અને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિની તાલીમ શક્ય બને આજના આપણા માનસમાં આ વાત નિર્જળતા મનાવાનો સંભવ છે, પણ ખરી રીતે કામ કરવાની—પ્રગતિ સાધવાની—કામ કરી જતાવવાની—એ જ રીત છે

નાનામાં નાના કાર્યો પણ જે ભાવનાત્મક દૃષ્ટિથી કરે છે તે કાર્યને એટલું મોટું બનાવી શકે છે કે એ નાનું હતું એવો કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ રહેતો નથી

કોઈ મોટા સ્વપ્નની ઘેવણમાં જીવન શુભાવવા કરતા કોઈ નાના કાર્યને આરભ વધારે મહાન છે

અને એ આરભ તો માણસ જન્મરમાં વસ્તુ ખરીદવા જાય, ગાડી ભાડે કરવા જાય, મજૂર કરવા જાય કે ગસમાં બેસવા જાય ત્યાંથી પણ થઈ શકે છે

જીવનની અકિચનતા હજુવાનો આ એક જ ઉપાય છે સુદર રીતે જીવન જીવતા શીખો તમારો અવાજ, રહેણીકરણી, વ્યવસ્થા, પ્રણાલિકા, રીતભાત, વાતાવરણ, બોલવાની ઢળ, વ્યવહાર—એ સઘળામાં કા ડર હેય છે, એણું સ્વરૂપ હોય છે અથવા ફૂરતા હોય છે—માલિકી રૂપ હોય છે એ બંને રૂપ ખોટા છે સાચું રૂપ શાત હોય છે—સુદર હોય છે

આજે આપણા મગજમાં સસ્કારિતાને બદલે સસ્કારિતાનો ધમડ ઉત્પન્ન થયો છે એટલે એક એવી મનોદશા ઉત્પન્ન થઈ રહી છે કે માણસને પોતે સસ્કારી છે એ દર્શાવવા માટે, થોડું હિટલર વિશે, થોડું ખાલી વિશે,

થોડું સ્ત્રીસન્માન વિષે, થોડું રેકર્ડ વિષે, થોડું નૃત્ય વિષે—
સઘળા વિષય વિષે થોડું, અને પોતાનો જીવનસ્પર્શી કાષ્ઠ વિષય
નહિ—એવી થોડી થોડી હકીકતોના સંગ્રહસ્થાન જેવી પરિસ્થિતિ ધારણ કરવી
પડે છે. વૈજ્ઞાનિક યુગમાં એ જરૂરી હોય છે કે માણસ છેવટ છેવટની વિચાર
સરણી વિષેનો પોતે જાણકાર હોય, પરંતુ વિજ્ઞાનનું પણ અંતિમ ક્ષેત્ર તો
આત્મજ્ઞાનનું જ રહેલું નેહુએ. એ દૃષ્ટિએ માણસ પોતાની વિચારસરણીમાં
ફલિત યતા તાત્ત્વિક પદાર્થોને ઉવેખીને અનેક પ્રકારના વિચારોનું સંગ્રહસ્થાન
થતો તેથી એ 'ભાગ્યે જ આગળ વધી શક્યો કહેવાય. એ રીતે તો પ્રાચીન ગ્રીસનો
પેટ્રો સોક્રેટિસનો શિષ્ય જ સાચો હતો કે જેણે એમ કહ્યું કે, હજી પહેલો પાઠ
જ હું જીવનમાં ઉતારું છું. લોકની નજરમાં આવે કે ન આવે એવા તફાવત નાનાં
નાનાં પોતાનાં દૈનિક કામોમાં, માણસ વીરત્વની ભાવના ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરે,
તો એક દિવસ એ સાચો વીરપુરુષ બની શકે ખરો.

• ધૂમ કે તુ •

* એમ કહેવામાં આવે છે કે, કવિઓ કવિ તરીકે જન્મે
છે, ઘડાઈને બનતા નથી આ અર્થસત્ય છે, અને એટલે જ પૂર્ણ
અસત્ય કરતાં વધુ ખતરનાક અસત્ય છે. અપૂર્ણ અસત્ય અર્થ-
સત્ય કરતાં વધારે પ્રામાણિક ગણાય. કવિઓ જન્મે છે એની
'ના' તો કોઈ માણસ, થોડી અછલવાળો ય નહિ પાડે. પણ
બધો આધાર તે ક્યાં જન્મ્યો છે, ક્યારે જન્મ્યો, ક્યાં સંજોગોમાં
અને ક્યાં કુટુંબમાં, ક્યાં વર્ગમાં અને ક્યાં સમાજમાં—તેના ઉપર
છે. અને એમ કહેવું કે તે ઘડાઈને કવિ બન્યો નથી, એ તો
કવિના વિકાસની વાસ્તવિકતાથી સાવ વિરોધી એવું અસત્ય
ગણાય. કવિ કંઈ ચમત્કાર નથી, કુદરતનો અકસ્માત નથી; તે
કંઈ પહેલાંથી જીવન પરત્વેની આર્ષદૃષ્ટિ લઈ અથવા તો દુનિયા
માટે પેગામ લઈ અવતરતો નથી. કદાચ એમ કહેવું સાચું ગણાય
કે તે થોડાંધ અનુભવક્ષમતા સાથે, એક વિશેષ પ્રકારની
અહલશક્તિ લઈને, તેની ચોપાસનાં બળોને નાનપણથી પોતામાં
શમાવી લેવાની સરપૂર શક્તિ સહિત, જન્મે છે અને એ અનુભવોનો
તે તેના વ્યક્ત કરવાના વાહન—વાણી દ્વારા ઉપયોગ કરે છે.
પરંતુ એ હકીકતનો ઈન્કાર નહિ થઈ શકે કે, આપણે કવિને
વિષે આરોપીએ છીએ તે બધા આ શુભો જ કવિને ખીલવ કરતાં
વધારે સુંદર સુચોજિત સતાર તરીકે સર્જે છે, જેની ઉપર બનાવો
અને વ્યક્તિઓ રમે છે, અને એમાંથી જ કવિનો અને તેના
સર્જનનો ઉદ્ભવ થાય છે. ખીલવ માનવી કરતાં કવિ તો, વિશેષ
તીવ્ર રીતે આખો સમય ઘડાઈ જ રહેલો હોય છે—માનવજાતના
પલટાતા ઇતિહાસને ઘડનારી દૃષ્ટિરહિત આંગળીઓ તેને
દક્ષનાપૂર્વક તથા નિશ્ચિત રીતે ઘડે છે.

‘એકતા’વાદી પણ ‘વિવિધતા’પરાયણ

શ્રી કાકાસાહેવ ફાલેલ્લાર

સ્વરાજ્યની યાત્રામાં જેમ જેમ આપણે આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ આ સ્થિતિ નમળાઈઓ પણ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટરૂપે માલુમ પડવા લાગી છે અને આપણું રાષ્ટ્રીય સંઘર્ષ કેટલું કમળેર છે તે પણ આપણે દુઃખ સાથે નોંધ શકીએ છીએ. ધર્મભેદ તો આપણી વચ્ચે છે જ તેની સાથે સહી ગયેના જાતિભેદ ને દુર્ગંધ ફેલાવી છે તેથી તો તમામ રાષ્ટ્રીય જીવન ગદ્ગદ થઈ ગયું છે હવે જાણે એટલું પૂરતું નથી તેમ પ્રાન્તીય ઝઘડા શરૂ થઈ ગયા છે અને લાણના નામથી નવા નવા કુરુક્ષેત્ર તૈયાર કરવામાં આવે છે. આપણા દેશની કુદરતી વિદ્વતા આપણે પચાવી ન શકેલા વિવિધતામાં એકતા જોવી એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો સર્વોચ્ચ આદર્શ મનાયો છે પણ આ વખતે તો તે નથી આદર્શ જ છે વિવિધતાને વધારવાનું આપણું યાત્રાર્થ અરજી છે આપણે વિવિધતાને અમર્યાદ રીતે વધારીએ છીએ એક એક અવયવને સંપૂર્ણ શરીર માનવા લાગ્યા છીએ એક એક પ્રાન્તને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનાવવાની ફિકરમાં છીએ રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબૂત કરવાને બદલે એને તોડી નાખવામાં જ પૂરી શક્તિ અજમાવી રહ્યા છીએ વિવિધતામાં એકતાને જોવાને બદલે એકતાનું ગળું દાખી દેવા જ આવે આપણે વિવિધતાની ઉપાસના કરી રહ્યા છીએ.

વિવિધતાને એકદમ દૂર કરીને બધા સસારમાં એકરૂપતા (uniformity) ગ્યાપવાનો આપણો ઉદ્દેશ ન હોવો જોઈએ પણ સાથે સાથે જ મેળ વગરની અને અનાવશ્યક વિવિધતાનો નાશ કરવા આપણે હમેશા તૈયાર રહેવું જોઈએ.

આખા દેશમાં એક જ સામાન્ય સમય (standard time zone) ચાલે એ જરૂરી છે દરેક રમણે રથાનિક સમય ચનાવવાથી ગંધર્વો વ્યવહાર નહીં જાન્યે અને અશક્ય જેવો થઈ જશે તાર-વિભાગનું

કામ જ અમી પડશે રલવેના સમયનું કોઈ ઠેકાણું નહિ રહે એથી આખા દેશને માટે એક જ સમય રહે એ જ સારુ છે ગોડ કલેને આખા હિન્દુસ્તાનને માટે એક જ સમય શરૂ કરી ને હિન્દુ એકતા સ્થાપી તે ધણુ સારુ મામ કર્ણુ છે અને કલકત્તા શહેરમાં જે જુદા જુદા સમય રાખ્યા આવે છે તેથી કોઈ લાભ દેખાતો નથી એ ફક્ત એક જીદનો જ સંતોષ છે આસામમાં રથાનિક સમય ચનાવીને ત્યાની સરખારે પોતાનું પછાતપણું સામિત કર્યું છે રટાન્ડ ટાઈમથી અર્ધ કલાકનું અંતર ગણીને એક જ ‘કુચરી ટાઈમ’ ચનાવવામાં આવે તો ઘણી સરળતા મશે રટાન્ડ ટાઈમના આતરરાષ્ટ્રીય નિયમ પ્રમાણે જો બગાળા પણ રટાન્ડ ટાઈમથી અર્ધ કલાકનું અંતર રાખીને આસામની માફક આખા બગાળામાં એક બગાળા ટાઈમ ચનાવી શકે છે ફક્ત રેલવે અને તાર વિભાગમાં જનારસ રટાન્ડ ટાઈમ ચાલે તો તે પૂરતું છે.

દરેક જગ્યાએ માપ અને તોલ એક જ પ્રકારનું હોય તો સારુ છે માપ તોલ આખો દુનિયા મુજબે તો એક થઈ શકે છે.

ન્યા ન્યા જુદા જુદા રાષ્ટ્ર છે અને એમનો વહેવાર અન્ય અન્ય રાખવામાં દખાવેલી પ્રજાઓની રક્ષા છે ત્યા માપ તોન જુદા હોવામાં લાભ છે એમ મહેવામાં આવે છે કેટલેક અંશે આ વાત ખરી છે પણ એવી જિજ્ઞાસાની રક્ષા પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ ઉપયોગી છે હમેશા માટે તો આ વાતમાં બધે જોમતા રહે એ જ સારુ છે.

દરેક પ્રાન્તમાં જો રૂપિયા પૈસા જુદા જુદા ચનાવવામાં આવે તો દરેક વ્યવહારમાં જુદા જુદા દિલ્લમ કળતા હેગન થઈ જવાય તોપણ આપણા દેશમાં અંગ્રેજોના આવવા સુધી એક જ સિકાનું

ચલણ નહોતું અને શરણે અને ગણકોના હાથમાં બોળી જતો — નિરક્ષર અને નિર્ણયિત ખેડૂત અને સ્ત્રીઓ — છેતરવાનું સાડું સાધન હતું.

કાલગણનામાં આજ પણ વિક્રમ સંવત, શાલિવાહન શક, બંગાળ અને સૌર પંચાંગના બેદ મટયા નથી. પણ ઉત્સાહી લોકો દ્વાનંદ સંવત અને શિવાઈ સંવત પણ ચલાવે છે. શિવાઈ વિષે પણ જ-મકાલ અને રાજ્યાભિષેકકાળમાં બેદ છે. જ-મકાળમાં પણ એકતા નથી. એકાદશીનો ઉપવાસ કરવામાં પણ રમાઈ અને ભાગવતનો બેદ આપણે છોડ્યો નથી. ન્યાં સહેજ પણ મતભેદ થયો કે આપણે નવો પંથ ચલાવ્યો જ છે !

એવા દેશમાં ને અનેક લિપિઓનો પ્રથમ ચાલુ રહે તો તેમાં આશ્ચર્ય જ શું છે ? આખા યુરોપમાં ન્યાં અક્ષર ભાષાઓને માટે (લગભગ) એક લિપિ છે ત્યાં આપણા દેશમાં એકથી પાલી ભાષા માટે ઓછામાં ઓછી ચાર લિપિઓ છે. હિંદીને માટે બે, નાગરી અને ઉર્દૂ. તામિલમાં પણ બે, મરાઠીમાં પણ કાલ સુધી હાપવાની બાળભાષ લિપિ લુદી અને લખવાની મોટી લુદી એવી સ્થિતિ હતી. અદ્વૈતવાદી ભારતવર્ષે એકતાનો જેટલો દ્રોહ કર્યો છે અને ભેદની જેટલી ઉપાસના કરી છે એટલી કદાચ બીજા કોઈ દેશે કરી નહિ હોય. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં કાયદાઓનું એકરૂપ હોવું પરમ આવશ્યક છે, છતાં પણ આપણી સ્મૃતિઓમાં લુદા લુદા વર્ણને માટે લુદા લુદા નિયમ છે. અને આજે પણ સ્મૃતિ-ઓના અર્થ કરવામાં લુદા લુદા ટીકાકારોના લુદા લુદા મતનું ચલણ દેખાઈ આવે છે.

એવી હાલતમાં આપણે રાષ્ટ્રીય સ્વભાવ એ રહ્યો છે કે ને કોઈ બળજબરીથી આપણા ઉપર એકતા લાદી દે તો આપણે લાચારીથી તેને સ્વીકારી શકીએ છીએ અને પછી એના અભિગાની ચર્ચ એ છીએ. બળજબરી સામે માથું નમાવવું અને એની પૂજા કરવા માંડવી એ ગુલામીનું એક લક્ષણ છે. કોઈ આપણા ઉપર એકતા લાદે તો ભલે, આપણું આલે ત્યાં સુધી તો આપણે એથી દૂર જ રહેવાના.

આજે આપણે જે એકતા સ્થાપિત કરવા માગીએ છીએ તે સરકારી કાયદાની રૂએ નહિ પણ લોકોની સંકલ્પશક્તિ અને જોર પર જ કરવા માગીએ છીએ.

આ વાતમાં ગુજરાતે એક સ્પૃહણીય ઉદાહરણ દેશ સામે રજૂ કર્યું છે. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની બોલણી વિષે આજ સુધી કોઈ સર્વસામાન્ય ધોરણ નહોતું ગાંધીજીએ એક સમિતિ નીમી અને ગુજરાતીની બોલણીકાંસ તૈયાર કરાવ્યો, અને આખા ગુજરાતે સરકારી મદદ વિના જ તેનો સ્વીકાર કર્યો. આજ ગુજરાતી ભાષાની બોલણી અનાયાસે એક ધારામાં વહેવા લાગી છે. જે લોકોને આ વાતમાં મતભેદ હતો તેમણે ધણી ઉદારતાથી પોતાનો આગ્રહ તજી દીધો અને પોતાની એક્યનિષ્ઠા અને સંગઠનનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો. ગુજરાતની આ સ્વદેશ-સેવા આપણા દેશ માટે મામૂલી નથી.

ન્યાં જરૂર નથી ત્યાં પણ એકતા બળજબરીથી લાવવાનો આગ્રહ આપણે નહિ રાખીએ. પોશાકમાં ને બધા પ્રાન્તોમાં એકતા આવી જાય તો કોઈ ખરાબ વસ્તુ નથી પણ તે ન હોય એથી કોઈ રાષ્ટ્રીય મુશ્કેલી પેદા નથી થતી. જેની મરજીમાં અવિતે તે ધોતિયું પહેરે કે પાંચળમાં અથવા પાટલૂન પહેરે, ફાવે તે ટોપી પહેરે કે માથા પર પાંચડી બાંધી લે. અને એટલો પણ ભાર ન લેવો હોય તો માણસ ઉધાડે ગાયે પણ ફરી શકે છે.

રાષ્ટ્રવ્યવહારની સરળતા માટે ખાનપાનનો સમય બધે સરખો હોય એ બહુ જરૂરી છે. પણ એનું સંગઠન કરે કોણ ? લુદી લુદી જાતિઓના લોકો ને એકઠા થઈને કોઈ કશવ કરી લે તો વાત સહેલ છે. પણ જેનો અભિપ્રાય પૂછવા જઈએ તે પોતાની એક લુદી વાત રાખવામાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા માની એમે છે અને એમાં જ પોતાની સંસ્કૃતિની રક્ષા દેખવા એસે છે. એ સ્વભાવને શું કરવું ? ને હું મારો લુદો અભિપ્રાય ન રાખું તો મારી પ્રતિષ્ઠા ક્યાં રહી ? આપણે સિદ્ધાંત છે, (નાડસૌમુનિર્વસ્ય મત ન મિજમ્) ને બે ધડિયાળોનો સમય સરખો હોતો

૮ : 'એકતા'વાદી પણ 'વિવિધતા'પરાયણ

નથી તો એ નેતાઓનો અભિપ્રાય સરખો હોય જ રીતે? નેતા બનવા માટે પણ પોતાનો જુદો અભિપ્રાય રાખવો પડે છે

ત્રેક પ્રાન્તની પોતાની એક જુદી ભાષા ગ્રહેશે જ, ભલે તે તે ઇષ્ટ હો કે અનિષ્ટ આજ આપણે ત્યાં બાર પદર ભાષાઓ દયાત છે અને તેમને પોતાનું સમૃદ્ધ સાહિત્ય પણ કે પ્રાન્તીય ભાષાઓને દૂર કરીને કોઈ એક ભાષા ચલાવવી એ અસંભવિત છે આજ એથી લાલ નફિ થાય અનેક ભાષાઓ સ્વીકારવી અને એમાંથી લલ ઉઠાવવો એ જ આપણું રાષ્ટ્રીય મર્થ છે પણ નિપિ વિષે એ વાત નથી યુરોપની જુદી જુદી અઢાળ ભાષાઓ માટે જેમ એક રામન લિપિ છે તેવી જ રીતે આપણા દેશની બાર પદર ભાષાઓ માટે એક નિપિ ચર્ચાળ્ય તો આપણે શ્રી એક બીજાની ઘણા નજીક આવી જઈએ આપણી ભાષાઓનું એકમ આદાનપ્રદાન શરૂ થશે

અને ઘણા જ નેરથી વધશે મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચારશક્તિ ધણી છે એટલે ગાંધીજીના પ્રશ્નને મહારાષ્ટ્ર બહુ ઉત્સાહ અને સંતુષ્ટાઈથી અપના થો છે આખા દેશમાં જ્યારે એકતા માટેના પ્રેમ અને લગની વધી જશે ત્યારે એક લિપિનો સવાલ પણ લોકો સહેલાઈથી સમજી લેશે ત્યાં સુધી લોખંભત તૈયાર કરવા આ પ્રશ્નને દેશ સામે પ્રધાનસ્થાને ગણવાનો છે એકતા અને વિવિધતા તરફ આપણી રાષ્ટ્રીય માનસિક પ્રતિ ક્રિયા કેવા પ્રકારની છે તેનું થોડું વિદગાવવોનાકન આ લેખમાં મ્હું છે

હવે સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ એક લિપિ જમવાનો સમય ગાંધીય રિવાજ વગેરે રાષ્ટ્રીય એકતાના જુદા જુદા પ્રતીકોનો વિચાર થોડા સમયે થોડા ક્રમે કરતા રહીશું *

મે ૧૯૩

*હિન્દી સર્વોદય'માંથી

૭

સ્વ રા જ યા ત્રા

શ્રી મોહનલાલ મહેતા

યુરોપીય યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે સૌને લાગેલું કે બ્રિટિશ સરકાર અને આપણી વચ્ચે હવે સધર્મ શરૂ થશે પરંતુ એક બાજુ ગાંધીજીના નિવેદને અને બીજી બાજુ બ્રિટન પ્રજા તરફની વાતો કરી સમાધાનના સંદેશાઓ ચલાવ્યા તેથી એ સધર્મ દૂર દેલાતો જ ગયો ગાંધીજીની નામદાર વોલસરેય સાથેની છેલ્લી ચુનાકાત પછી અને લાડ એટલે-કે નિવેદન કર્યું તે પછી સમાધાનની વાતો પૂરી થઈ છે અને જે સધર્મની ધરણા સત મહિના પહેલાં રાખી હતી તેના ચોરડિયા વાગવા માડ્યા છે ગાંધીજીના છેલ્લા નિવેદનો ઉપરથી આપણે સાફ સાફ નોટીશનીએ છીએ કે હવે એમને બ્રિટનની દાનતમાં છટાબાર વિશ્વાસ નથી રહ્યો બીજી બાજુ બ્રિટિશ સરકાર તમામ સ્વાતંત્ર્યને રૂધી

નાખતા દિલ સરક્ષણ ધારાનો જે રીતે ઉપયોગ કરવા માડ્યો છે તે તે રીતથી એ પક્ષની લડાયક સ્થિતિ પણ ચોખ્ખી ચર્ચાળ્ય છે આજના વાતાવરણને જોઈએ તો એમ ચોખ્ખું દેખાય છે કે બને પક્ષે યુદ્ધના મોરચા ગોડવાળ છે આપણા અગાઉના સત્યાગ્રહસત્રામ મરતા આ સત્રામ અનેક રીતે વધુ ગંભીર હશે એવું પણ જોઈ શકાય છે ગઈ લગતોમાં આપણે જોયું છે કે લગતોના આરભ થયા પછી અથવા તો તે વખતે જ જાવણીઓ સ્થપાતી હતી અને ભરતી થતી હતી આજે એથી બિરુદ જ કે આ વખતની લડાઈ આખરી લડાઈ હોય એવા ચિહ્નો માલુમ પડે છે આ વખતે અત્યારથી જ લડાઈની તાગીબ સાવ અનિશ્ચિત છે

[અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૫૮]

છેલ્લું ફૂલ

શ્રી. ચંદ્રશાસ એમ. પટેલ.

નહાંગ... ત્રાંગ... ભોંપુ... દમ... હટ... ત્રાંગ!

વિવિધ જાતનાં વાજિત્રોમાંથી નીકળતા સૂરોની મહેફિલ ઊઠવતું એ સરખસ સાવંતવાડીની બમ્બર સોંસરું નીકળી નાવકિણુ ગુણાધિના ધર આગળ બાધેલા સમિયાનામાં દાખલ થયું. પ્રભુ મસ્તકાભુતના દેવાલયના ગુરુએ પોતાની સાથે આણેલી તકજર અને દેવનું અવગુકનવસ્ત્ર તૈયાર કરેલી ચોગોમાં વરને સમાને મૂકી દીધું. તેર વર્ષની શેવંતૂને વધૂનાં વસ્ત્રાલંકારો પહેરાવી તલવારની બાલુમાં બેસાડવામાં આવી. કાને કણીફલ અને પગે મેંદીનો રંગ, હાથે ધૂધર-ઓવાળાં હેમકંકણ અને આંખમાં મોતીના સુરમાતું અંજન, કાળા કેશકલાપમાં ચૂથેલી ગદન પર પાછળ લગી પડેલી સુગંધમર્ધાં જ્યૂ-પુષ્પોની વેલી, અને ગળાને વીંટળાઈને છાતી પર આગળ ખૂલી રહેલી ઝીણાં મોતીની માળા, ભરી ભરી વજરાગ્નિ વચ્ચે શાંત શરમાળ અને મિનધ નદીના જેવી શેવંતૂ મંડપમાં લાગતી હતી, અને નદીને ઉપરવાસે નાની ટેકરી ઉપર આછો ઝાડી, બીજનો ચર ખીંચો હોય તેમ શેવંતૂના લાલપ્રદેશ પર વચ્ચાપૂણેની કાઠકમાળમા ખીજરેખા જેવી એક ટીલી શોભતી હતી. અને જાણે એમ પરાવાઈને લટકતી હોય તેમ રૂપિયા જેવડા પરિધવાળી એક ગાળ નયની આવા નાકને શોભાવતી હતી.

સરણાઈના સૂર બજ્યા, નગારે દાંડી પડી, અગ્નિ પ્રગટાવવામાં આવ્યો અને મંદિરના પડઠે-દેહી ગુરથના ગળામાંથી ધૂંટાઈ ધૂંટાઈને સરકત શ્લોકો બહાર પડવા લાગ્યા.

વહુની મા ગુણાઈ આમંત્રિત સ્ત્રીપુરો પાંચે વારાફરતી દોડી જતી, એમને કંઈક કહેતી અને યજ્ઞમાનધર્મની ફરજ બજાવતી હતી. સારંગીવાળો ઉસ્તાદ અજમલખાં 'માશાલ્લાહ, કતલ કર દિયા,

ઉસ્તાદ!' એમ અવારનવાર બોલતો તમલચી મકજુલ સાથે હરોફાઈમાં આગળ દમ ભર્યો જતો હતો.

અને આ બધાથી છેટે બેઠો બેઠો વાતાવરણના સૂરમાં પોતાની સુંદરોના સૂર ધીરે ધીરે મિલાવતો લાડુ બેઠો હતો. રોજ તે એની સુંદરી બજતી ત્યારે લોકો એ જ સાંભળતા. આજે કોઈનું એની તરફ ધ્યાન નહોતું. એનું પથ કાર્મની તરફ ધ્યાન હશે કે કમ એ શકારપદ છે. ઈશ્વરે એની વાણીને મૌન બનાવીને એને અંતર્મુખ કરી નાખ્યો હતો—લાડુ મૂંગો હતો.

આ બધા શોરબકારની વચ્ચે 'પુણ્યાદવાચન'ની વિધિ પતી ગઈ. સાથે સાથે આરોપી લેવામાં આવ્યો નૂપુર અને પેશવાજના ધગ્ગુનો [ધિ પથ્થ. આ રીતે 'કલાવન્ત' જાતની ઓચોના સંપૂર્ણ અધિકારીની શેવંતૂને ભેટ મળી નાવકણની પુત્રીને નવકણ બનવાનો પરવાનો સાવંતવાડીના સરચંદરશૈની હાજરી વચ્ચે મળ્યો.

જ્યારે બોજનનો કાર્યક્રમ આરંભાયો અને 'વહુ'ની મા જમતાં મહેમાનોની આગતારવાગતામાં ચંચઈ ત્યારે લાડુ હાથેથી છાંટી કપાડે-ડની નીચે દીવાલ ફેડીને શેવંતૂના ઓરવાની પછીને આવી બેઠો. એની આંખો બીની ધઈ ગઈ હતી. શેવંતૂ એની બાલપણની મિત્ર હતી આજે એને કોઈએ સંભાર્યો પથ નહોતો અને હવે તે શેવંતૂએ ગભીર દુનિયાદારીની દોશા લીધી.

એણે સહેજે જીતું ખાદી તરફ જોયું. એના વાંકડિયા વાળ ચમરની પેઠે પાછળ ખૂલી પડ્યા. એણે એક હાથ જીએ કર્યો. કેણી આગળથી વળેલો કાંડાથી ખજા સુધીનો આખો હાથ રનાયુ-બદ્ધ અને સુંદર લાગતો હતો. આંગળાં હોડ આગળ લાવી એણે ધીરો ટલુકો કર્યો: અં...અં... !

ચોડી વાગ સાત ઊભો રહ્યો, ત્યાં તે બારીએ શેવતૂ ડોકાઈ. “લાડૂ !” એ આશ્ચર્યથી બોલી, “ક્યાલા આવા તું ? (કેમ આવ્યો ?)”

લાડૂ સામે જ નેઈ રહ્યો એ બીજું કંઈ બે લોકો તેમ નહોતાં એણે ખીસામા હાથ નાખ્યો પણ હાથ પાંડો બહાર નહોતો તીકળો શકતો.

“ના કહેમ, છતાં કેમ આવ્યો ? જતો રહે, બહાર ! આઈ આવો ચડશે તો વળી ધાધન થશે પરમ દિવસે શાન્તેરી કામાક્ષીના મદિન્મા મળજે ના, હવે !” શેવતૂ બોલી અને એણે ગરદન અદર બેચી લેવાની એટલા કરી, પણ લાડૂને એ રૂંતિ કાઢી મૂકવાની એની હિમત નહોતી એટલે એ ઊભો જ રહ્યો.

લાડૂએ હળવેથી ખીસામાંથી હાથ બહાર કાઢ્યો હાથમા મામડી ગુનામની એક અર્ધવિસિત કળો હતી.

“લાડૂ પાગલ છે ! ફૂલેના આજે અંદો દમઝા નહોતા ? અને તું આ કળી આપવા આવ્યો ? પણ તને એ વિના એન ન પડે એ સમજી છું છુઓ !” શેવતૂ બોલી દસીને એણે કળી લેવા હાથ લમાઓ.

લાડૂના મોં પર ગિમનની ઝડક આવી એ કળી ફેંકીને ચાલ્યો થયો શેવતૂએ પાછળથી કહ્યું, “પરમ દિવસે શાન્તેરી કામાક્ષીના મદિન્મા.”

મદિન્મા પહેલાં તે લાડૂની મા પીપ્પ અને શેવતૂની મા ગુજાર્ઈ વચ્ચે ગાદી મેંતી હતી બેય એક મેંકને ત્યાં જતી આવતી, દિન બોલીને પોતપોતાની વાતો કહેતી, બને જાણે મા-જણી જહેનો, બનેના હોમ્મા વચ્ચે પણ એવી જ પ્રીત બધાઈ લાડૂ મૂંગો હતો પણ એની મુદ્રીમા એના જાણે દનવાતા એ સુંદરી બંધુ જ સરમ મરકતો શેવતૂ એની ઉપર મુન્ન હતી પણ એક દિવસ એક શેંકને માટે બનેની વચ્ચે કંઈક અટક પડી ગયો સાત સાત વગમના સડીરગાના અમુતને હેરના એક નના ટીપાએ ઠેગ કરી નખ્યુ આખે આમો મગલા આખેમાંથી એ ૮ માર્ગ પડે એ રિયતિ અલી

અઈ ગુજાર્ઈએ શેવતૂને સખત હુકમ કરી રાખ્યો : ‘એ હવેથી પીપ્પના લાડૂ સાથે વાત પણ કરી છે તો જીવતા નહિ રાખું !’

શેવતૂનું લાડૂ સાથે હળતુ, મળતુ, બોલતુ બધું થયું આઠ દસ દિવસે કોઈક વાગ, ચોડીક વાર જાના-માના બને મળી લેનાં શાન્તેરી કામાક્ષીનું કે કાર્તિકેવનું મદિગ એ એમના મિયનરયાનો શેવતૂ ધીમે સ્વરે વાતો કરતી. લાડૂને પ્રભુએ વાચા નહોતી આપી પણ એના હોમના કુકાટમા શેવતૂ ધણી સખ્કોને ઉકેલતી અને પછી છૂટા પડતી વખતે લાડૂ ખીસામા હાથ નાખતો શેવતૂને ખમર પડી જતી કે ખીસામાંથી લાડૂ ચું કાઢવાનો, મદિન્મા-જીનના મદિરમાંથી ભગવાનને માથે ચડેયું ગુવા-બનું કૃષ્ણ જ એ હોય શેવતૂ એને ટપલી મારીને કહેતી : “છુડ્યા !”

લાડૂને આનંદ થયો કે આજે શેવતૂના ‘સોર’ વખતે પણ એ શેવતૂને ગુજાર્ઈના આટમા સખત પહેલા વચ્ચે પણ કૃપ આપી શકશે અને શેવતૂએ પોતાને બહુ ગમતુ સમોષન આપ્યું, “છુડ્યા !” બહુ મીઠું સમોષન.

શેવતૂએ ગરદનને બારીની અદર બેચી અને પાકુ વાળી બુએ ત્યાં તે ગુજાર્ઈને માગ્યા આગળથી પસાર થતી નેઈ એના દિયામા કે સફા પડે ગયો ‘માએ લાડૂ સાથે વાત કરતો અને નેઈ દેવ તો ? નહિ નહિ લાડૂ સાથે મારે શા માટે બેલતુ ? લાડૂને અને મારે શું ? લાડૂમા એવું છે પણ શું ? મૂંગો ! છમ જ નહિ ! બોને ત્યારે બહુ બહુ તો ‘અ.. અ..’ બસ !”

આમવા દિવસ શેવતૂ કરી નહોતી. આજે એ કરી ગઈ જાણે એને કેટલું માન મળ્યું હતું ! કેમવા પેમા મળ્યા હતા ! મા ગુરૂએ થાપ તો એને આમતું કશું જ ન મળે એ કરી ગઈ.

એણે લાડૂને શાન્તેરી કામાક્ષીના મદિન્મા મળવાનું કહ્યું હતું પણ એ ન ગઈ, લાડૂ તો મોટી ગત મુખી મદિગને અટકા માગતો જ રહ્યો અને પડી મદિગની પાછળના કોટવા પર નજર

જગલમાંથી આવતી રાત્રી પશુઓની લારી સાંભળીને ઠંડી હવામાં આખી રાત પડ્યો રહ્યો.

એણે શેવતૂના ઘર આગળ દિવસે સુધી આંટા માર્યા પણ એક વાર પણ શેવતૂ દેખાઈ નહિ. ઘર-માથી આવતા સંગીત અને નૃપુરના સ્વરોને એ બહાર ઊભો ક્યાંય સુધી સાંભળીને રહેતો. એ મનમાં કહેતો : 'શેવતૂએ હવે ધધો શરૂ કર્યો, હવે તો એ નાચનાં શીખતી હશે, ગાતાં શીખતી હશે, પુરુષોને બેલાવતાં શીખતી હશે, એ હવે મને ન મળે !' નિરાશ થઈને ગજવામાં હાથ નાખી અંદરના કૂત્રને કંઈક વિચારમાં પંખાળીને ત્યાંથી ફરી પાછો વળી જતો.

શેવતૂ એક વર્ષ સુધી મૃદંગ અને તાલના તાલ સાથે પોતાના નૃપુરના તાલને મેળવતી ગઈ, ઉંતાદો અને શુણાઈતી દેખરેખ નીચે અરબુત, કુરુથ, અને બીલત્સ પ્રત્યાદિ રસો સમજવામાં, જૂલપમાં એનો અવિર્ભાવ કરવામાં, સરોની જમાવટ, તાલના ઢેકા, અભિનયનુ લારય, એવોનુ ચાપડય એ બધું હમતગન કરવામાં એનો સમય પાણીના પૂરની પેઠે ચાલ્યો જવા લાગ્યો. પતાકાહરત અને અર્ધ-અંદરના અભિનયોમાં ચૂસવાયેલી, કપોત, હંસ, પક્ષ, શંખ વગેરે નૃત્યભારતી દળાણેની શેવતૂ લાડૂની સુંદરીના સૂરને સાંભળી શકી નહિ. અને જ્યારે થાકેલી હોય ત્યારે મા અને દાસીઓ એની ખુશ-મતમાં અને એના મનરંજનમાં એવી લાગી જાય કે એને પોતાની જાત સિવાય કશું જ સાંભળતું નહિ એને એ જુદી જ દુનિયાની લહેરોમાં હોયતી લાગતી.

શુણાઈ એ જોઈને મજાકતી એના મનોરથ પાર પડના હતા એનું સ્વપ્ન હતું કે એક દિવસ મુંગઈમાં સૌ એની પુત્રોને પગે પડતું આવે; ઝાંઝ, કુંડલ મેખલા, નખત્રા, બાલુચંપ, વીટીઓ, કંઠેણ અલકસરો અને માળાઓથી શેવતૂને શણગારીને એ પોતાની સામે બેસાડતી, મારો શેવતૂ રાણી જેવી જ લાગે છે ' એણે એક દિવસ શેવતૂને કહ્યું, 'શેવતૂ, હવે તો મુંગઈમાં તારી તરોજી કરે એવી

કાઈ નહિ હોય, આપણે આવતી વિજ્યાદશમી ઉપર તો મુંગઈ હમરું. પછી જોજો, મુંગઈમાં પંખોનો તો તારા પગ આગળ દરિયો ઊલટશે. "

"મુંગઈ ?" શેવતૂ બોલી ઊઠી.

"મુંગઈ !" શુણાઈના દૂર થયા પછી શેવતૂ વિચારે ચડી એના કાન પર અચાનક લાડૂની સુંદરીના સરો આઘ્યા, અમકીને એ ઊભી થઈ. છાતીમાની બારી આગળ દોડી ગઈ. બહાર જોયું. લાડૂ દેખાયો નહિ.

"હુ તે દિવસે એને વચન આપ્યા પ્રમાણે કામાક્ષીના મંદિરમાં કેમ ન ગઈ ?" લાડૂની મૌન મીઠી મર્મિ એની આંખો સામે આવી લાડૂની સાથેની ધીમી ધીમી વાતો એને યાદ આવી. ગજવામાંથી હળવેથી બહાર આવવું ફક્ત એને દેખાયું.

શુણાઈ કહેતી હતી કે વિજ્યાદશમી પછી મુંગઈ જવાનું છે મા મુંગઈ લઈ જ જશે એની સામે પોતાનાથી કંઈ જ નહિ બોલી શકાય એ પહેલાં એક વાર લાડૂ મળી જાય—! લાડૂને મળવાની શેવતૂને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી.

બીજો દિવસે બપોરે શુણાઈ જાંધી ગઈ હતી. કાઈ હતું નહિ. શેવતૂ સાદાં કપડાં પહેરી બહાર નીકળી ગઈ. સીધો કામક્ષીના મંદિરના પાછળના ઓટલા પાસે આવી. એની ધારણા સાચી પડો. લાડૂ લાગ્યા પગ કરી બીંતને અંદેલીને બેઠો હતો. મેઢામાં સુંદરી શેવતૂ પડી હતી. શેવતૂએ હળવેથી અવાજ કર્યો : "લાડૂ !"

લાડૂ ઝમકીને જાગી ગયો. શેવતૂને જોતાં એ ઓટલા પરથી નીચે ઊતરી આંચો, 'અ...અ !' શેવતૂ દોડીને એની પાસે આવી, એનો હાથ ઝાલતી ઓટલા પર બેસી ગઈ.

"લડૂ, શુણાઈ આવવા નહોતી દેતી. "

જાણે એ માનતો ન હોય તેમ લાડૂએ ડોડું ફુલાવ્યું : "હવે તારો પાસે ખૂબ પૈસા આવ્યા. હવે તું મારી પાસે ચાલે આંચ ! 'અ...અ !' " એ જ

શેવંતૂને પણ એ મલકાટનો જ પ્રકાશ સર્વજ દેખાતો હતો. એ પ્રકાશમાં નહાતી એ સુવાળી તળાઈઓમાં ખૂની જલ્દને અહવાદતી. એ પોને એ આદસાદમાં ખોવાઈ ગઈ હતી ત્યાં લાડૂ તો શેનો શોધો જરૂર? નવા રંગો, નવી વાંછના અને નવા સૂરાના ઘેઘૂર ઘેનમાં એ મરત હતી! ત્યારે પેકો મૂંગો? હા!

પણ લાડૂને તો શેવંતૂ સિવાય શું હતું? એની સુંદરી પણ એના ગજવમાં ચુપ પડી રહેતી. એની મા એના પર ગુસ્સે થઈ. “મૂંગાને છાસ તો છે નહિ અને સપનાં ભુલે છે અપસરાનાં! એ કરતાં છવ ઠેકાણે રાખીને મિજલસમાં સુંદરી સરખી રીને વગાડીશ તો એ પૈસા પેદા થશે ને પેટ ભરશે.” પણ લાડૂતા સાંભળવામાં એ ન આન્યું. મા વધુ ગુસ્સે થઈ, એક વાર માર્યો, લાડૂ ભાગી ગયો.

ભાગીને લાડૂ મુંઝઈ જ આવ્યો. ‘શેવંતૂને શોધવી. પણ ક્યાં શોધવી? કેટલી બધી વેસ્યાઓ! છાસ વિના પૂછવું કેને કે શેવંતૂ ક્યાં રહે છે? લખતાં ચે આવડતું નહેતું. વેસ્યાઓના લતામાં હળવે સૂરે એ સુંદરી વગાડતો ચાલ્યો.

તથા દિવસનો ભૂખ્યો હતો. યાકીને એક ઓટસા પર બેસી ગયો. સુંદરી તો મોઢામાં જ પડી હતી. ધીમે ધીમે સૂરો નીકળના હતા. એનો આંખો બંધ થઈ ગઈ હતી. સામે, બાલુએ, ઉપર-બધે વેસ્યાઓનાં ધર હતાં કંઈકે લોકો આવતા જતા હતા. કોઈ ઉતાવળે, કોઈ ધીમે, કોઈ લખાતા છુપાતા, કોઈ ખેરવાઈથી. એની સુંદરીએ આવતા જતાઓને ખેંચવા માંડ્યા. કોઈ એની ચાળમાં પૈસા નાખતા હતા. પૈસાના અવાજથી લાડૂએ આંખો ખોલી. ટાળું નોઈ એ ગંઝારાયો. ખોળામાં પૈસા નોઈ ચમક્યો.

“બળઓ, બળઓ,” એ ચાર જણાએ કહ્યું.

લાડૂએ માથું ધુણાવ્યું. ઊભો થઈ ગયો. પૈસા નીચે પડી ગયા. અચાનક કંઈ યાદ આવ્યું. પૈસા એકઠા કરીને ગજવામાં નાખ્યા અને ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં એના મનમાં થયું, “આધા વિના

તો ચાલશે નહિ, આમ પૈસા મળતા હોય તો શું વાધો છે?”

એને ખાવામાં તો વાંધો નહોતો આવતો, ખાઈને જ શું કરવું? શેવંતૂ મળતી નથી તેનું શું?

એક દિવસ એ સુંદરી બળવતો એક મકાન આમળથી ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં મકાનની અંદરથી એણે સૂરો આવતા સાંભળ્યા:

રીમઝીમ રીમઝીમ બરસત બદ્દો
છાઈ ધટા ધનધોર
ખાસડો આગ મિટી પપિહા હી
મિટ ગયા પિયુ કા શેર

એ ઊભો રહી ગયો. એ મકાન તરફ વળ્યો. દરવાજો ઓઢીદાર ઊભો હતો. લાડૂએ ઇરાદાથી એને વીન્યો, “જવા દે!” ઓઢીદાર ગુસ્સે થયો, “રહ, મુંગાને પણ કંઈ શોખ થાય છે!”

શેવંતૂનું જ એ ગણું! હજી પણ સૂર આવે છે:

ખાસ બની રહી, શાંત હુઆ નહીં
મન કા પપિહરા મોર
દિલ હી ધરતી, રહ ગઈ તપતી
પાંઉ કદાં પૈ ઠોર!

પણ ઓઢીદાર પીગળતો નથી તેનું શું? ક્યાં ય સુંધી લાડૂ બહાર ઊભો રહ્યો. અંદર શાંતિ છવાઈ ગઈ. પાછને આરણ્ણી બધાં આલ્યાં ગયાં. નિરાશ થઈ લાડૂ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે એ જ નિરાશામાં એ એક ફૂલ-વાળાની દુકાને ઊભો હતો. એક મોટું સરસ શુભાગ એણે ખરીદને હળવેથી ગજવામાં મૂક્યું, પણ એને આરા નહોતી કે એ ફૂલનું સન્માન થશે.

એ ઊભો હતો ત્યાં એક માણસ ઉતાવળે ઉતાવળે ત્યાં આવ્યો. અગાઉથી તૈયાર કરાવેલો ફૂલનો કરડિયો એણે બહાર કઢાવ્યો. લાડૂ પડખે ઊભો હતો તેને બોલાવ્યો, “એ ય, ઉડાવ, મળૂરી મળશે.”

લાડૂએ કરો વિચારે ક્યાં વિના ટોપલો ઉઠાવી લીધો.

અમરકાવવાના મકાન આગળ જ તેઓ આના મનની અદર મોની મિજનસતી ગોઠવણ હતી મેટી જાગ્રમ ઉપર મોટા તરિવાઓ ગોઠવેના હતા શ્રોતાઓની હડ જમી હતી હજી કેટલા ય નવા આને જતા હતા લાડૂ ડાનોમાનો એક યાજનની પાછળ બેસી ગયો

અચાનક સૌના કાન ચમમવતો અવાજ આપે
‘હુમમહુમ’

“રાણી — રાણી! વાદ રાણી!” સૌએ તાળી ઓના ગડગડાટથી અવાજને વાનારી લીધી

“રાણી! નહિ આ શેવતૂ જ છે” લાડૂ મનમાં મોની જાડયો એને હાથ ગજવામાં ગયો, ઉત્સાહથી એ અધો બેરા થઈ ગયો, પણ આ સમૂહ અને શેવતૂનો આ હાડ! એ પાડોનીચે મેમી ગયો એ શેવતૂની સ મે જ ભેઈ ગયો એના ૨૫-૨૬ યા અને હાડમાં સાવજ બદલો ગના હતા, પહેલાની શરમાળતા તો એનામાં જગા ય નહેતી

એ તો વિચાર કરતો હતો પણ બીજા સૌ રાણીના નૃત્ય ઉપર ડોલતા હતા અચાનક તાળી ઓનો ગડગડાટ થયો અને એ જાગે નૃત્ય પૂરુ થયુ હતુ અને શેવતૂ સૌને ચાપ આપી અદર દોડી ગઈ હતી

લાડૂએ એને દોડી જતી ભેઈ અને એનાથી ન રહેવાયુ એ એકદમ જાણે અને એની પાછળ જ દોડ્યો. દોડતી પગલા ક્યાં વિના દોડીને એ શેવતૂની સામે આવી બેઠો શેવતૂ એને ભેઈને ચમકી “તુ?”

લાડૂએ ગજવામાંથી કૃત્ર મહત્તુ શેવતૂએ કૃત્ર લખતે મસાળીને ખીચે ફેડી દીધું “ભાગી જા, નહિતર મા મારી નાખશે હું જ તને કડુ છુ કે ભાગી જા, તુ એક ગામડિયો, એક મૂગો —”

શેવતૂ ઓપે જ રાખતી હતી લાડૂ પીક ફેલોને ચાલતો થયો અચાનક શેવતૂએ એની શિથિય ચાનને ભેઈ એના શબ્દો એના મોમા રહી

ગયા એ એક કડનું આગળ ચાલી પથુ પડી તરત અટકી ગઈ એણે એને જવા દીધો

એના ચાપ્યા ગયા પડી એ જાગી આગળ ચાલી બેઠી લાડૂ લોડોની પાછળથી ભગ્નો ચાનતો હતો ત્યા અચાનક એને એ જાણ્યું બૂમ મારી એ હતો લાડૂને માથે ફૂનનો ટોપનો ચાલી લાવનાર “અરે, તને મજૂરી આતા ભુલો જવાયુ, તુ એટલા ખાતર અહીંથી ગયો નથી? લે આ મજૂરી”

પેનાએ સામે આવી ખેસા આપ્યા એટલે લાડૂએ એ ગજવામાં નાખ્યા

મજૂરી આપનાર પાછળ ફર્યો એને શેવતૂએ એને ધરા મથો પસે મેના રો “એ મજૂરને મે કુદડી વગાડના સજાયો છે સગસ વગાડે છે મારા નામથી પૂડો, વગાડશે?” રાણી જોતી એ ક નાખ્યુ, ધનવાન અને અભિમાની સૌ પોતની સાથે વાત કરે એ તો મેડુ માન મહત્તુ કહેવાય પેનો એકદમ દોડીને રસ્તા પર આવતા લાડૂ પાસે પડેાગ્યો

“સુદરી બામધરી? રાણી ભુગ ધરી તો ન્યાય થઈ જઈશ”

લાડૂએ માથુ ધુણાવ્યુ

‘મૂખ છે!’ કહીને પેનો ચલ્યો ગયો

શેવતૂએ જવામાં સત્રાગીને નિમસો મૂખી એના મનમાં મેચેનીન વુમુન જામ્યુ ‘મે એનું કેતુ અપમાન કરી નાખ્યુ જૂતા વિસેનું સમજ્યુ આવી બિલુ અને આજની કીર્તિ, આજનું સુખ, માન, જયુ કિકક લામવા માગ્યુ એ વિચાર કરતી બેઠી હતી ત્યા ગુરુદર્ષ આવી ‘અરે હોમરી, તુ તો હજી આમ બિલો છે, બીજા નાચ માટે તૈયાર પણ થતો નથી? બાર બધા મદ ભુલે છે જલ્લી કા હું જાઉં છુ અજમલખા અને મજુન સથે ઉત્તાદ શબ્દમસાદજ છે, તને તો એમની ભેડે ફાવે છે”

ગુરુદર્ષ ચાલી ગઈ આજે શબ્દમસાદજની ગ્રહ પની કસોટીમાં બિતરવાનું છે એ ખ્યાલ આનતા

શેવંતૂ એકદમ હોંશમાં આવી ગઈ, એ હળવેથી ખદાર નીકળે છે.

શંભુપ્રસાદ મૃદંગનો સુર ઠીક કરતા હતા. એમણે કીયું નેયું, “હાં, કાલે તો જરા વાર લાગી હતી, હવે આજે સંભાળજે. પાંચજ મિનિટમાં થાપ આપો દડો. જરા હોશિયારીથી કામ લેજે.” હસતાં હસતાં એ બોલ્યા. શેવંતૂ પણ દસી.

“તૈયાર રાની?” શંભુપ્રસાદ પૂછે છે.

“હ” શેવંતૂ જવાબ આપતાં પગથી ઠુકા લે છે. સુરુશિયા વચ્ચે તાલચુક શરૂ થઈ જાય છે. શરૂ કરતાં પહેલાં શંભુપ્રસાદ મોટા ધડિયાળમાં નેઈ સમય નોંધી લે છે.

ઝમ—ઝમ—ઝમક—ઝમ... પગનાં ઝંઝરોના સુર ઘૂંટાય છે ને મૃદંગના તાલ સામે એ ટક્કર લે છે. મૃદંગની કોઈ મૂંઝવણી લદાણને પણ શેવંતૂ પગના નુપુરમાં અટવાવી દે છે. વચ્ચે વચ્ચે ‘વાહ-!’ કહેતા શંભુપ્રસાદ એને ખિન્નવાવી દે છે અને શ્રોતાગણ ‘કમાલ, કમાલ’ બોલી બેઠે છે. શંભુપ્રસાદના હાથની ગતિ વધે છે શેવંતૂ પગના પટકારને એની અજબ ચપળતાથી મિલાવે જાય છે છમ-છમક...છા....

“ઓહો! પણ હવે ખજારના રાની!” કહેતો શંભુપ્રસાદ શરૂ પર ચડે છે. અને શેવંતૂના અગ-માંથી હારવાની આગાહીની એક આછી બાંતિ ચમકી જાય છે. મૃદંગ પર થાપી પડે છે, પણ બાંતિમાં શેવંતૂના પગમાં ચેતન યતનગી બેઠે છે એ સુંદરોના સૂરનો હેડો જાલી પગના ચક્રકારને એના દોરે દોરે નચવા હેડી મૂકે છે.

‘મારો લાડૂ નહોતો આવવાનો, પણ એને ખજાર પડી ગઈ કે આજ એની શેવંતૂની લાજ રાખવાનો દિવસ છે. શેવંતૂ એકમાન બને, લાડૂ કની નહિ. થવા દે લાડૂ, આજે તો ઉગતાદળ પણ લાવે કાંડાં કાપી નાખે’ મનમાં, શેવંતૂ હર્ષથી બોલી બેઠી હતી. શંભુપ્રસાદ ફરી બોલે છે. “જરા હોશિયારી સે, રાની!”

“હાં, હાં, આપ કયોં ધખરા રહે હો?” શેવંતૂ હસીને કહે છે.

ઉગતાદળને આ શબ્દોથી આટી ગઈ. ‘ત્યારે તો હવે, રાની—’

“હાં હ, આપ ખજારદારીથી તાલ આપે બોલો.” શેવંતૂ બોલે છે.

કાલિદાસ યુદ્ધ ગમ્યું સુંદરીના સ્વર સખકારોને પોતાની મદદમાં હાલેલા નેઈ શેવંતૂ હિંમતમાં રહી આક્રમણ કરતી હોય તેમ ઉગતાદળના મૃદંગની કરામતોને પકડી પકડીને પગ નીચે ચઢવા માંડી. ઉગતાદળ પણ બીમા થઈ જવા લાગ્યા. પણ પેલો સુંદરીવાળો એને જખમ્મસતીથી પોતાની સાથે જ રાખતો હતો. અને સુંદરીના સૂરમાં શેવંતૂ બરાબર ચારે રાખની હતી.

“લાડૂ!” શેવંતૂએ એક મુઠ્ઠા ઉચ્ચાર કર્યો. લાડૂએ એ બગાવર સાંભળ્યો, એણે સહેજ સામું નેયું અને પછી અચાનક સુંદરી ઝમકી, અને મૃદંગ બળવતા ઉગતાદળને હજી કંઈ ભાન આવે તે પહેલાં તો સુંદરો પર નાચતી શેવંતૂ એકદમ વિજયાસને બેસી ગઈ.

“હાં, કયા હુઆ? ઉગતાદળ તાલ ચૂક્યા?” લોકો હજી તો પ્રત્યક્ષ કરે છે, ત્યાં તો ‘આતુ છું,’ કહેતો શેવંતૂ લડતો હાથ પકડી ખદાર દોડી ગઈ.

ખદાર એક ટેકી બીબી હતી. જલની ચલાઓ ‘શેવંતૂએ હુકમ કર્યો, ટેકી બપડી બપડીને તે સાથે જ ગતિમાં આવી લાડૂ મૂંગો મૂંગો આશ્ચર્યથી શેવંતૂ સામું નેઈ રહ્યો.

“મારી પાસે ઘરેણાં ઘણાં છે, આપણે ભૂખે નહિ મરીએ. ગામડામાં જશું. હું પાંદરમાં બેસી રહીશ. તું મારે મટે ગામડાનાં કપડાં લાવજે આપણે સાથે જ રહેશું.” શેવંતૂ લાડૂના કાન પાસે હોલં લાવીને બોલી.

લાડૂ આંખો પટપટાવતો એની સામે નેઈ રહ્યો. એને સમજાયું નહિ. પણ એને લાગ્યું કે જણે એનું હૃદય પ્રેમથી બેરબારી બેઠ્યું છે.

એણે ગળવામાં હાથ નાખ્યો, પણ ગળવામાં ફસ નહોતું.

“ફસ નથી ને?” શેવંત્ર બોલી, “નહિ જ હોય તારુ છેલ્લું ફૂલ તો મેં મસળી નાંખ્યું; બે વાર મસળી નાંખ્યું પણ હવે તું-તું જ મને મળી મળે ને! છેલ્લા ફૂલે જ મને અને તને વધુ નજીક બેઠ્યાં છે.”

લાડૂ મૂંગો મૂંગો એની સામે બોઈ રહ્યો. શેવંત્ર ફૂંગીથી ચાકી ન જાય, માટે એ એને બને તેટલી ખી લેવા માગતો હતો.

અને શેવંત્ર પણ બધું જૂની લાડૂની જ મૂર્તિ સદા મગજમાં રહે માટે આખો મીંચો એની સાથેના ભાવિ જીવનના સ્વપ્નને બોતી હતી

—અને દેશી એમને મુંબઈની બહાર લઈ જતી હતી

યુરોપ અને લઘુમતીઓ

શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપત

યુરોપના ધણાખગ દેશોમાં લઘુમતીઓ છે કેટલાક દેશોમાં એ લઘુમતીઓ પોતાના બહુમતિ પાડોશીઓ સાથે અત્યંત મનીઆવધી રહે છે જ્યારે કેટલેક કેમણી લઘુમતીઓ અને બહુમતીઓ વચ્ચે અત્યંત ક્લેશ અને રાગદ્વેષ-યુક્ત ધણી આપા જ કરે છે સતત પ્રયામો, સમગ્રવદ કે આખમીય કરવાથી પણ આ પ્રશ્ન એ દેશમાં હળવો થતો નથી લઘુમતીઓ પણ ધણી બતની છે કેટલોક જાતીય લઘુમતીઓ છે, કેટલીક ધાર્મિક છે, કેટલીક સાંસ્કૃતિક છે, તો કેટલીક વિચારબે-માયો જન્મેલી છે. યાદગી જેવી લઘુમતીઓ ધાર્મિક જાતીય, તેમ જ સંસ્કૃતિક એમ સર્વ રીતે બહુમતીથી જુદી પડે છે યુરોપમાં મુખ્ય ધર્મ ખ્રિસ્તી છે પરંતુ એમાંથી જ ઉદ્ભવેલા જુદા જુદા પંથો અને સંપ્રદાયો સેક્ટો વરમો થયા પરસ્પર અનુનયો લડતા આવ્યા છે એ માટે અનેક ધાર્મિક યુદ્ધો અને લશ્કાત્મક દમન થયાં છે આજે પણ પરસ્પર ધાર્મિક દ્વેષ આપતું છે, પરંતુ અગાઉના જીર્ણ ધાર્મિક યુદ્ધો આજે અસ્તિત્વ ધન્યતા નથી

ગ્રેટબ્રિટન

ગ્રેટબ્રિટનની સડા ચાર કરોડની પ્રજામાં સાડા ત્રણ કરોડ અંગ્રેજો છે બાવીસ લાખ વેલ્સના વતનીઓ છે લઘુમતી તરીકે તેઓ કોઈ કોઈવાર

બહુમતિ કરે છે, પરંતુ અંગ્રેજો એમને સમજાવે રાખે છે તેથી સાધારણ ધૂવાધૂવા થવા સિવાય તેઓ વિશેષ ગડબડ કરતા નથી સ્કોટલેન્ડની વસ્તી પચાસ લાખ મનુષ્યોની છે સ્કોટલેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે સેક્ટો વર્ગો સુધી યુદ્ધો થયાં છે સ્કોટલેન્ડના ગભ્ગભર પહેલા તરીકે ઇંગ્લેન્ડની ગાદીએ એરે ત્યાગી બને દેશો એકમ થયા છે સ્કોટલેન્ડના વેપારી તરીકે ધણી સાહસિક છે તેઓમાં ઇંગ્લેન્ડથી જુદું રાજ્ય સ્થાપવાની દિવસાસ કેટલોક વાર ધણું જોસ પડે છે પરંતુ અંગ્રેજોને બહુ જ દુરદર્શી હોવાથી આવા સમયે સ્કોટલેન્ડો તરફ તેઓ ખૂબ સમજાવ-પૂર્વક વર્તે છે, એથી સ્કોટલેન્ડોની જુદા પડવાની દિવસાસ ગમે તેટલી જોસજાની હોય તોયે દનાઈ જાય છે. વર્તમાન યુદ્ધમાં સ્કોટ-પ્રજા, વેલ્સની પ્રજા તેમ જ અંગ્રેજો બધા એકમતીથી જ કામ કરી રહ્યા છે

આયર્લેન્ડ

ગ્રેટબ્રિટનની તફા મજાકતો એટ તે આયર્લેન્ડ છે આયર્લેન્ડના અકુદગતી બે લાગે છે તેમાં મુખ્ય લાખ આયરીશ ફ્રી સ્ટેટનો છે તેનો વિસ્તાર પોણા બે કરોડ એકરનો છે વસ્તી ૩૦ લાખની છે. આયરીશ ફ્રી સ્ટેટ માત્ર કહેવા પરંતુ જ ગ્રેટબ્રિટનનું સરકારનું ગણાય છે. ખરી રીતે એ ગ્રેટબ્રિટનથી

તદન સ્વતંત્રપણે જ વર્તે છે. એનો મુખ્ય પ્રધાન ડી વેલેરા સ્વતંત્ર મિત્રગતો માણસ છે. પરંતુ આયર્લેન્ડ ટ્રેટિસ્ટન સાથે જોડાયેલું હતું. ઓલિવર કોમવેલે આયર્લેન્ડ છૂતી ટ્રિટન સાથે એને જોડી લીધું હતું. પરંતુ આયરીશ લોકો એટલા બધા સ્વતંત્રતાપ્રિય છે કે તેઓ કોઈ પણ દેશનું પોતાના દેશ ઉપર આધિપત્ય ચલાવી લેતા નથી. આથી તેઓએ ઈંગ્લેન્ડના શાસન સામે વરસો સુધી ઝુઝેશ ચલાવી, છેલ્લાં ૭૫ વર્ષોથી આયરીશ હોમરૂલની ચળવળ ખૂબ જોસથી ચાલતી હતી. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં આયર્લેન્ડના ૮૦ સભ્યોએ ઓક્સ'પી કરી અંગ્રેજ પ્રધાનમંડળને દશકાઓ સુધી અતિશય ત્રાસ આપ્યો હતો. છેવટે મુખ્ય પ્રધાન મી. એડ્વર્ડને આમની સલામાં આયરીશ હોમરૂલ બિલ એ વખત પેશ કરેલું. પરંતુ તેની દારૂ થવાથી આયર્લેન્ડ સ્વતંત્ર શાસન મેળવવા લાગ્યશાળી થયું નહોતું.

પણ એથી આયરીશ લોકો નિરાશ થયા નહિ. તેઓએ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે લગીરથ પ્રયત્નો કર્યા. આક્રમણો, અત્યાચારો, મારામારીઓ અને ઝપાઝપીઓથી આયરીશોએ અંગ્રેજોને હેરાન કરવા માંડ્યા. અંગ્રેજોએ તેઓને દયાવી દેવા માટે સખત દમન શરૂ કર્યું. પરંતુ તેથી આયરીશોનો ઉત્સાહ નાશ પામ્યો નહિ. અંતે અંગ્રેજોને આયર્લેન્ડને સાંસ્થાનિક દરજ્જે આપવો પડ્યો. એ પછી ત્રીજે વરસે ડી વેલેરાના હાથમાં રાજ્યસત્તા આવી. ગોળે ધીમે ધીમે આર્થિક અને રાજ્યદારી સ્વતંત્રતા મેળવી લીધી. મૈન્ય, પરદેશનીતિ તેમજ રાજકીય રીતે આયર્લેન્ડ આજે તદ્દન સ્વતંત્ર છે. સમગ્ર બ્રિટિશ શહેનશાહને જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે પરંતુ આયરીશ ફી રટે તો તટસ્થતા જાહેર કરી છે. આયરીશ લોકો રોમન કેથોલિક છે. તેઓ પોતાની આયરીશ ભાષા વાપરે છે.

અદરજર અથવા ઉત્તર આયર્લેન્ડ

આયર્લેન્ડનો અદરજર પરગણાના નામથી ઓળખાતો ઉત્તર વિભાગ આયરીશ ફી રટેથી લુદો છે. ઓલિવર કોમવેલે ત્યારે આયર્લેન્ડ છૂતું ત્યારે તેણે

અંગ્રેજોને મોટી તગીરો આપી ત્યાં વસાવ્યા. વાનવગ, સમૃદ્ધિ અને તાલીમ અભિમાનને કારણે આ લઘુમતિએ આયર્લેન્ડની સ્વતંત્રતાની હીલચાલમાં જ્યારે વિધો નાખ્યાં હતાં. આયર્લેન્ડ આઝાદ ન થાય એ માટે તેઓએ લગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા. 'જે આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપશે તો અમે બંડ ઉઠાવશું' એવી સક્રિય ધમકી પણ તેઓએ અંગ્રેજોને આપી હતી. આથી ડરોને અંગ્રેજોએ એમને આયર્લેન્ડથી લુદા કરી તેનો એક અલગ પ્રાંત બનાવી તેમને સાંસ્થાનિક દરજ્જાની લુદી હકુમત આપી છે. આમ આયર્લેન્ડ એ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે. એનો વિસ્તાર કુલ ૩૩૫ લાખ એકરનો છે તેની વસ્તી ૧૨૫ લાખની છે. આયરીશો રોમન કેથોલિક છે ત્યારે આ અદરજરવાસીઓમાં ધણા પ્રોટેસ્ટન્ટો પણ છે. એમને મેળવી લેવા માટે ડી. વેલેરા ધણા પ્રયત્નો કરે છે પરંતુ આ લઘુમતિ અંગ્રેજોને છોડવા માગતી નથી. લઘુમતિના આ અક્રમ વચ્ચે પાછળ અંગ્રેજોની ફૂટનીતિ જ કામ કરી રહી છે એવી ડી વેલેરાની માન્યતા છે. એક આયર્લેન્ડ બિચુ કરવાના તેના પ્રયત્નોમાં વિન નાખવા માટે અદરજરવાસીઓને અંગ્રેજોએ જ બહેકાવ્યા છે એમ તે દંડપણે માને છે. આથી તેને બ્રિટન પ્રત્યે જરાયે સદ્ભાવ નથી. એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજોની ફૂટનીતિને જરૂર કરી આયર્લેન્ડને કોઈ પણ ઉપાયે એક બનાવવાનો તેણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે.

ફ્રાન્સ

ફ્રાન્સમાં લગભગ ચાલોસેક લાખ હટાસિયો વસે છે. પરંતુ લાગવગ, સમૃદ્ધિ અને શક્તિમાં પછાત હોવાથી તેઓ માથું જોડેથી શક્તા નથી. ફ્રાન્સને ૧૯૧૮માં જર્મની પાસેથી જે એલેક અને લોરેન પ્રાપ્તો મળ્યા છે તેમાં જર્મનોની બહુમતિ છે. એમની જર્મની સાથે મળી જવાની હમ્મજ છતાં એ વાત રાજ્યદારી કારણોસર દુર્ઘર્ષ રહી છે. ફ્રાન્સમાં રાજ્યદારી પક્ષોમાં ખરેખર સખત મતભેદો છે. એક પક્ષ રાજ્યને પાછા લાવવાની તરફેણ કરતો પક્ષ છે. પચ તેવું બળ દિન પ્રતિદિન ઘટતું જાય છે. સામ્યવાદી

પક્ષનું પ્રાબલ્ય વિશેષ છે તેથી હમણાં સુદ વખતે એ પક્ષ ઉપર સખત તાતો મુકવામાં આવ્યો છે તેમના નેતાઓમાંથી મુખ્ય મુખ્યને જેનમાં પૂરવામાં આવ્યા છે ફ્રાન્સના સમાજવાદીઓ અને સાન્નાદીઓએ એકત્ર થઈને એક સંપતાહમાં આવીશ કથાક કામ કરવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો હતો પરિણામે ફ્રાન્સમાં ઉદ્યોગોમાં અતિશય મદદ આવી ગઈ હતી તેમાં જે ખાસ ડીને સૈન્ય - સામગ્રી અને વિમાનો બનાવવાના ઉદ્યોગોમાં તો ખૂબ જ મદદ આવી ગઈ હતી રાજ્ય કોર્ટ પણ ધર્મ સ્વીકૃત નથી, આથી ધર્મવિદેષ ફ્રાન્સમાં નથી જર્મની

જર્મન પ્રજા લગભગ આઠ કરોડની છે ઇ સ ૧૮૭૦ માં પ્રિસ બિરમાઈ ૨૬ નાના નાના રાજ્યોને એક મરી એક મહારાજ્ય રચાઈ બારે રિયનો, હેસિયનો સેક્ષનો, પ્રશિયનો વિગેરે અનેક જાતો ત્યાં છે પગલુ એક લાખ અને એક ગત્યને લીધે કોઈ માથુ જાયકું નથી જર્મનીએ ઓગ્રિયાની ૬૫ લાખની પ્રજાને પોતામાં મેળવી લીધી છે એ પ્રજા જર્મન જાતિની હોવાથી તે જર્મન સામ્રાજ્યમાં ધીરે ધીરે મળી જશે હિન્દુરે ઝેકાગો વાકિયા છતી લીધા પછી તેના ૬૫ લાખ ઝેકા જર્મન સામ્રાજ્યની હદમત નીચે આવ્યા તે તેઓ કદી પણ જર્મનીના મહાસામ્રાજ્યમાં જોડાય અથવા મળી ગય તેમ નથી એ ઉપરાંત ૧૧ કરોડની પોનિશ પ્રજા પણ જર્મનીના તાગામાં આવી છે તેઓ ૫૫ જર્મનીમાં મિશ્રિત થાય તેમ નથી આ મને નાની પ્રજાએ સ્વતંત્રતાપ્રિય તેમ જ પોતાની સમૃદ્ધિને આહવારી છે એમને તેઓ વહેતુ મોકુ પજુ માથુ તો જીઅરો જ જર્મન મહારાજ્યમાં ત્રીસ લાખ વહીઓ છે એ લઘુમતિ ધન ઐશ્વર્ય વેષા વાણિજ્ય ઉદ્યોગ અને ધધાઓમાં વણી આજગ વધેલી છે એટલે એમનો દેર કરો હેર હિન્દુરે તેમના ઉપર સખત દમન કર્યું ન વહીઓ ઉપર જર્મનીમાં ભયકર અત્યાચારો ચાલવામાં આયા છે એકેસ્લોવાકિયા

આ ગત્ય દેશની અદની લઘુમતિઓનાં મવડને

કાત્તે જ પગત નતાને પામ્યુ છે એ ગત્ય પદના ઓસ્ટ્રિયાના મહારાજ્યનો જ એક વિભાગ હતો ૧૯૧૮ માં મિત્રરાજ્યોએ એને સ્વતંત્ર ગત્ય બનાવી દીધુ ૩૭ લાખ સુડેટન જર્મનોને પણ એ ગત્યમાં જ મિયાલી દેવામાં આપ્યા હતા જ્યારે હેર હિન્દુરના પુરુષાર્થથી જર્મની અત્યંત બળવાન મન્યુ ત્યારે આ ૩૨ લાખ સુડેટન જર્મનોએ માથુ જાયકું નેમ રાનેઈન અને ફ્રાન્સના વડા પ્રધાન ડાડોઈરે મ્યુનિસ ખાતે જઈને ફ્રેશગોવાકિયાનો જર્મનવિભાગ — સુડેટન પ્રદેશ જર્મનીને પાઠે સોંપ્યો પગલુ હેર હિન્દુરે તો આપુ ઝેકાગોવાકિયા ધવાલી પાડ્યુ ઝેકાગોવાકિયામાં ૨ લાખ ગોવાક પ્રજા હતી તેઓ અત્યારે જર્મનીના આશ્રા તલે નાનુ ગત્ય રચાણને ગલા છે પણ તેનુ અસ્તિત્વ જર્મનીની મજબૂત પર નિર્ભર છે બળવાન જર્મની ક્યારે તેનો કાળિયો કરી જશે એ કહેવાય નહિ.

પોલાન્ડની લઘુમતિઓ

પોલાન્ડ ૩૧ કરોડની વસ્તીવાળુ નનુ ગત્ય હતુ એની ગથાપના ૧૮૧૬ માં કરવામાં આવી હતી એ રાજ્યને મિત્રરાજ્યોએ જર્મનીનું કેન્ડીગ બદલ આપી દીધુ હતુ તેમ જ એ બદલે જવા મટે પૂર્વ પ્રશિયામાંથી પોલાન્ડને ૫૦ માઈલ પહોળો પટી જોનો એક વિભાગ પણ આપ્યો હતો જે પોનિશ કોરીડોરને નામે ઓળખાતો હતો હેર હિન્દુરના શાસનમળમાં જ્યારે જર્મની બળવતર મન્યુ ત્યારે તેણે પોતાનો આ પ્રદેશ બી બદલ પાઠે માગ્યા અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ પ્રજાના યગ ઉપર આધાર મળ્યો પોસ્ટે એ વિભાગ પાઠે આપવા ના પાડી આથી હિન્દુરે પોલાન્ડ ઉપર ચર્ચાની માત્ર વીસ દિવસમાં જ તેને જીતી લીધુ ગશિરોનો અદમ્ય પ્રાપ્ત કરતા માટે તેણે પોલાન્ડનો અર્ધો ભાગ ગશિયનોને છતવા દીધો આમ જર્મની અને ગશિયાએ એક સાથે મળીને પોલાન્ડને અદમ્ય અદમ્ય વહેચી લીધુ

રશિયામાં લઘુમતિઓ

રશિયા અતિ વિશાળ રાજ્ય છે એમાં ૧૭૨

બાપાઓ બોધાય છે અને જાતની પ્રજાઓ એ વિશાળ સામ્રાજ્યમાં વસે છે છતાં સામ્યવાદીઓ સૌ પ્રજાને એક જ સમભાવથી નિહાળે છે પછાત પ્રજાઓને અસરજ્ઞાન ઉદ્યોગ, તથા આધુનિક ખેતીવાડીનું જ્ઞાન આપવા માટે એમણે મોટી યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે અને તેને સફળતાપૂર્વક પાળ પાડી છે મોરોવિકા આ અઢાર વરોડની પ્રજાને એક જ સરકૃતિ — સામ્યવાદી સરકૃતિ નીચે લાવવા માગે છે તેઓએ ધર્મને તિથાજલિ આપી છે જ્ઞાતિ, વર્ણ, અપ્રદાયો કે ઇશ્વર વશાને સામ્યવાદીઓ માનતા નથી એમનું ધ્યેય આખી ગણિયન સત્તાનતને એક પ્રજા તરીકે વણી એક મજબૂત સમૂહન બિલુ કરવાનું છે સામ્યવાદીઓ ન્યારે સમજાવટથી સફળ થતા નથી ત્યારે અતિ હિંસક અને દૂર જતી ગળય છે તેઓ સાગ મિત્રો અને ભયાનક શત્રુઓ છે એમના ઢંક શાસન નીચે લઘુમતિઓનો પ્રશ્ન નથી. એથી દેશ સમાપ્ત છે

રશિયા અને ફિનલેન્ડ

રશિયન સામ્રાજ્યમાંથી ૧૯૧૬ માં છૂટા પડેલા યાગ દેગો નિયુઆનિયા, લેટવિયા, ઇસ્થોનિયા અને ફિનલેન્ડ સ્વતંત્ર પ્રજાતંત્ર ભોગવતા હતા ઇનડ, ડાન્સ અને જર્મની જેવા પ્રભાવશાળી ગણ્ટ્રોને મહાસુદમાં ગરજેલા નેઈ રશિયાને પોતાની ઉત્તર સમૂહને મજબૂત જતાવવાનો લોભ લાગ્યો તેણે સુધના સાધનો અને નનિકોની વ્યવસ્થિત તૈયારી પહેલેથી જ મજબૂત ગળી હતી તેણે નિયુઆનિયા, લેટવિયા અને ઇસ્થોનિયાને દયાવીને એના અદરેમાં નૌનર્મનના થાણાઓ તથા વિમાનીમથકો સ્થાપવાના હક્કો મેળવ્યા આ ત્રણે ગળ્યો આજે દરેક નીચે રશિયન મહાગળ્યના આશ્રિત ગળ્યા છે માન મિનનેન્ડની બહાદુર પ્રજાએ પગધીનતાની ગેડીઓ પહેરવા ના પાડી આથી રશિયાએ એના ઉપર અઠમણ દુર્ડુ છેના નણ માસથી જતે દેગો ખૂનખાગ ખેતી ગલા હતા આ માસની આખરમાં સવિ થઈ છે, જેમાં ફિનલેન્ડને ખમનું પડ્યું છે પણ ગજ્વાતથી આખર

સુધી ફિન પ્રજાએ બહાદુરીપૂર્વક રશિયનોના હુલાઓને પાછા હરાવે ગળ્યા જગતની બધી પ્રજાઓની સહાનુભૂતિ ફિનલેન્ડના પક્ષમાં હોવાથી સુધની સાધનસામગ્રી વણા ખગ દેશોએ તેને મોકલી હતી પણ રશિયા જેવા વિશાળ સામ્રાજ્ય સામે આથ બીડવા માટે એ પૂરતી ન થઈ તણ મહિના સુધી બહાદુરીપૂર્વક રશિયનો સાથે ટકર ઝીંના પડી માત્ર સૈનિકો અને સુદ સગળમની પૂરતી મદદના અભાવને કારણે જ આજે ફિનલેન્ડને રશિયાને શરણે જવું પડ્યું છે

બાલ્કન રાજ્યો

યુરોપમાં આવેલા કેટલાક નાના રાજ્યોમાં બાલ્કન રાજ્યો પોતાનું વિશિષ્ટત્વ અનગ જળજી બેસ છે એ રાજ્યો અગાઉ ટુર્કીની હકુમત તળે હતા પરંતુ છેના પચાસ સાઠ વર્સો થયા તેમણે સ્વતંત્રતા મેળવી અને જળજી રાખી છે આ નાના રાજ્યો આધુ રીતે લડાઈઓ ઊભી કરતા આવ્યા છે તેઓ યુરોપની હોળી ગણાય છે સુદાગિનની પહેલી ચિનગારી નાનકન ગળ્યોમાં સળે છે ૧૯૧૪-૧૮ ના મત મહાસુદની ચિનગારી સર્વિયાના બાલ્કન ગળ્યમાં ઓરિડયાના પાટવી કવરના થયેલા ખૂનથી અગળી બરી હતી આ બાલ્કન રાજ્યો ભારે કનિયાળા, તડગરી અને દ્રેધી ગણાય છે તેઓ એકમીજની સામે નડે છે ક્યારેક વળી એક ખીજની સાથે મળી નીજ સાથે લડે છે ને કે મત મહાસુદ પડી ત્યાં સુદ થયા નથી

બાલ્કન રાજ્યો અને લઘુમતિઓ

યુરોપમાં આ નાના ગળ્યોમાં લઘુમતિઓનો પ્રશ્ન ગળી છે દરેક ગળ્યમાં આ લઘુમતિનો ચરાવ વતા ઓછા અશે કડવાશ બની કરીને મુતેહશાતિને ડાગેતો ઊમે છે એના સમાધાનના પ્રયાસો સફળ થતા નથી એ કોકડુ હમેશા ગૂચવાયતુ ગહે છે. આ ઉપરાંત બાલ્કન ગળ્યોમાં આપણા ગળ્યુતાના ગળ્યો પેડે અદર અદર ખૂમ અટપેડા આવે છે ગળ અને ગળડુમારોના ખૂતો થાય છે કવતગળ્યો થાય છે દેશનિકાનની સમજા થાય છે. ગળદારી

પુરોગામી ગિમિત આજે પ્રધાન હોય અને આવની કાલે થવ લઈને નામી જવ પડે એના જેવી કામગીરી હોય છે રામની માનીતી ગાતાના કાગલો આ જમાનામાં પણ ત્યાં આવે છે યુરોપના આ વિભાગમાં ક્રિસ્તી સંસ્કૃતિ હજી સુધી પૂર્ણ વિકાસને પામી નથી

બાઈબલ રામચોના વેપાર ઉદ્યોગ

બાઈબલ ગામોમાં દિલ્લી પેઠે પુરક કાચાં દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થાય છે, અનાજ, તમાકુ, વિગેરે પણ જાત્યામ ધ પાકે છે બ્રિટિશમાં તેન અને બીજા ધાતુઓ પુરક પ્રમાણમાં નીકળે છે આ સર્વ કાચાં દ્રવ્યો યુરોપના મોટા ગામો બાઈબલ રામચો પાસેથી ખરીદે કરે છે તે બદલામાં પાકા દ્રવ્યો ત્યાં વેચે છે ધણી ગામોમાં પગેશો મોટા ગામના તમામ લાભો પણ લેવામાં આવે છે કેટલાક દાગબાનાઓ તેમની માલિકીના છે યુરોપના બીજા મોટા ગામો આ બાઈબલ ગામોના વેપાર માટે ભારે ઉત્તેજ છે એ માટે એમનામાં પરસ્પર ખૂબ હમીકાર આવે છે બાઈબલ ગામો સાથે વેપારી પસદગીની સધિ કરવા મોટા ગામોના પ્રતિનિધિઓ ઘણી વાર ખટપટ કરે છે આ ગામોમાં રમાનિયા, યુગોસ્લાવિયા, બેલગિયા, ગ્રીસ અને ટુર્કી સુધ્ધ હ હગરી પણ એમની સમી પમા છે આ ગામોમાં લાગવગ જમાવવા માટે મોટા ગામો ઘણી કામિયા કરે છે લાગ આવે તો તેમને ખાઈ જવા પણ તેઓ ઉત્સુક છે નિયાના વાવ લોકો પણ ત્યાં ગેના હોવાથી મોટો આગ્રે તે આ દેશો ઉપર આક્રમણ કરી પોતાનો પગ ત્યાં જમાવવા માગે છે અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોને પણ આ નાના પણ અગત્યના ગામોમાં વપારી લાભો મેળવવા છે તેઓ અંગ્રેજીજર્મની અને રશિયાની ગાંડીય લાગવગ ખટકાવવા માગે છે

બાઈબલ ગામોની ચિંતા

આજે બાઈબલ ગામોની નજીકમાં જ મોટા સાદો લાક્ષણ હોવાથી તેઓ ભારે ગિંતામાં પડ્યા છે જર્મનીના પ્રચલ મૈત્રિક બાગ પામે તેઓ કપે છે ઇટાલીની ખટપટથી તેમને ગદગદ ગુ પડે છે

ઇટાલી આ ગામ - યુદ્ધમાં આત્મીનિના નામનુ એક નાનુ રામ તો હડપ કરી ગયુ કદાચ તક મગે ત્યારે યુગોસ્લાવિયા ઉપર પણ તરાપ મારે એરે સભવ ખરે. નિશા પણ પોતાનો ખૂલી પવે આ ગામો ઉપર દેવાવવા ઇચ્છા કરે છે પણ ઇટાલીની નીતિ તેના માર્ગમાં વિધ નાખે છે આ કા હો રશિયા અને ઇટાલિ પરસ્પર દાલિયા કરે છે બીજા બાલુ જર્મનીને તો આ દેશોની ખતીજ સામગ્રી બેદરે છે આ ગામોમાં બળવાન અને સચકત પ્રગત્યો વધે છે પરંતુ તેઓ ગરીબ હોવાથી આધુનિક રક્ષાઓનો જગી ખર્ચના બોલે ઉઘાવવાની તેમની તાકાત નથી તેઓ મનવિદ્યા, વિદ્યુત અને ગ્લાસનામાં પણ મજાત છે એટલે તેમની સ્વનન હતી આ મોટા ગામોની દયા ઉપર અથવા તો તેઓની પરસ્પર દરોહાઈ અને એકબીજા પ્રત્યેની દ્રેષ્ટિ ઉપર નિર્ભર છે બધા ગામો રશિયા, જર્મની, ઇટાલી ઇંગ્લાન્ડ અને ફ્રાન્સ મધ્યથી ભવત્રત રહે છે

રમાનિયા

રમાનિયાનુ ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૦૮૨ ચોરસમાઈલ છે એની વસ્તી ૨૮૦૬૧૬૫ મનુષ્યોની છે એના ગામ કેરોન બધાગણ મુજમ ગામ કરે છે, પરંતુ ગામના હાથમાં મોગી મત્તાઓ છે, ગામ કેરોવે પોતાની ગાંધી સાથે છટાછેડા કરી એક સાધગણુ સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવાથી એને દેશનિકાન કરી તેના પાળખને ગાંધીએ એસાડવામાં આવે હવે પાંચ ગામોની અદની ખટપટને લઈને તે ફરીને ગાદી ઉપર આવી ગયો ગેડમ લેકરકુ નામની સ્ત્રીના હાથમાં ગમનુ ચર્ચ રહ્યો હવે પણ હવે તો તે વર્ગને પાકા ચર્ચ ગયો છે મોટા ગામોએ રમાનિયામાં પોતપોતાને અનુકૂળ એરી લઘુમતીઓના મજદારી પથો બિના કર્યા છે રમાનિયામાં ધડ મોટા પ્રમાણમાં પાકે છે. અને જર્મનીમાંથી પેટ્રોન પણ પુરક નીકળે છે આથી જર્મનીની કાનત તેને ખાઈ જવાની છે રમાનિયા બીજા બાઈબલ ગામો કાતા સમુદાયની છે આથી તેને પોતાના સ્વનન માટે ગબીર ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ છે.

રૂમાનિયાના બે મોટા શત્રુઓ.

રૂમાનિયાના બે શત્રુઓ છે. ૧૯૧૯માં તેણે રશિયાનો ૩૦ લાખની વસ્તીવાળો બેસારબિયા પ્રાન્ત લઈ લીધો હતો. યુરોપનાં મહારાજ્યો વચ્ચે યુદ્ધ આશરું નહોતું ત્યાં સુધી રશિયા રૂમાનિયાને હેરાનું નહોતું, પરંતુ હમણાં ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની વિગેરે યુદ્ધમાં શેકાયેલા છે એ તકનો લાભ તેણે લેવા માંડ્યો છે. રશિયાને પોલાંડનો જે પ્રદેશ મળ્યો છે તેની સરહદ ઉપરથી રૂમાનિયા ઉપર આક્રમણ શક્ય છે. રશિયા તુર્કિને જીત્યા પછી ક્ષત્ર્ય આ વિચાર કરે. જર્મનીને પેટ્રોલ અને ઘઉંની મોટા જથ્થામાં જરૂર છે. રૂમાનિયા જિતાય તો આ બધું સહેજે મળી શકે. જર્મનીના હોશિયાર કારીગરો વૈજ્ઞાનિક સાધનોની મદદ વડે રૂમાનિયાની પેદાશ સહેજાઈથી ગેવડાવી નાખે. રૂમાનિયાને ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સે જર્મનીના આક્રમણ સામે સહાય આપવાનું વચન આપ્યું છે પરંતુ આ દેશો હજારો માઈલ દૂર હોવાથી રૂમાનિયાને ટકી રીતે મદદ પહોંચાડી શકે તે એક મોટો સવાલ છે. પોલાંડ અને ફિનલેન્ડનો દાખલો તો નજર સામે જ છે. સ્વિટ્ઝર અને ડેન્ય સામ્રાજ્યની સમગ્ર આક્રમણકારી શક્તિ એમને જર્મની કે રશિયાના પંચનમાંથી છોડાવી શકાયું નહિ.

રૂમાનિયાના બે નાના શત્રુઓ

ગત મહાયુદ્ધમાં રૂમાનિયાનો મિત્રરાજ્યોને સહકાર મળ્યો હતો. બદલામાં બલ્ગેરિયાનો ૧૫ લાખની વસ્તીવાળો રોબુગ પ્રાન્ત અને ટ્રાન્સની પશ્ચિમ ભાગ - જે દ્વારા એઝિયન સમુદ્ર ઉપર જવાનો માર્ગ છે તે ઉપર રૂમાનિયાનો હક્ક સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. બલ્ગેરિયા આથી રૂમાનિયાનું શત્રુ બન્યું. એ પ્રદેશ ઉપરનો પરદેશી કબજો તેને ખૂબ સાથે છે. હંગેરીને રૂમાનિયા પાસે ફિસાના અને વાદુરેસના બે પ્રાન્તો અને ટ્રાન્સીલ્વેનિયાના ભાગો જોઈ એ છે. હંગેરિયન લોકોની વસ્તી મુખ્યત્વે આ પ્રાન્તોમાં છે. હેટ્યા મહાયુદ્ધમાં હંગેરી પાસેથી કે જમીન અને કે વસ્તીવાળો પ્રદેશ ગ્રાઈ લેવામાં આવ્યો હતો. બલ્ગેરિયા યુગોસ્લાવિયા અને ગ્રીસ

પાસે મેસિડોનિયાના પ્રાંત ઉપર પોતાનો દાવો રજૂ કરે છે. હંગેરી પણ યુગોસ્લાવિયાની જમીન ઉપર પોતાનો દાવો રજૂ કરે છે. આમ કોકરું ખૂબ ગૂંચવાયેલું છે. લઘુમતિઓનું કોકરું એટલે સુધી ગૂંચવાયેલું છે કે તેનો સરળ ઉકેલ શક્ય લાગતો નથી અને યુદ્ધથી તો આ પ્રશ્નનો અંત આવવાને બદલે વધારે ગોટાળો જ ઉત્પન્ન થશે.

બાલ્કનમાં જર્મન લાગવગ

હંગેરીમાં ૭ લાખ જર્મનો ડૉ. ફ્રાન્ઝ બેરસના નેતૃત્વ નીચે રહે છે. યુગોસ્લાવિયામાં પાંચ લાખ જર્મનો છે. રૂમાનિયામાં ૭ લાખ જર્મનો વીખરાયેલા પડ્યા છે. આ જર્મનો બાલ્કન સંસ્કૃતિથી તદ્દન અજાણ અને વિલક્ષ રહ્યા છે. ત્યારથી જર્મનીમાં નાઝીઓ સત્તા ઉપર આવ્યા ત્યારથી આ બધા જ જર્મનો હેર દિલ્લસરના પાકા અનુયાયીઓ ઘડી ગયા છે. તેઓને જર્મનીનું ગજબૂત પીઝળણ હોવાથી બાલ્કન પ્રદેશના આ જર્મનોએ ત્યાં પોતાનાં આર્થિક અને રાજકીય મહત્ત્વ ધરાવનાં એવાં મજબૂત દેશો રચાયાં છે. જર્મનીના ભયથી બાલ્કન રાજ્યોને તેમને કેટલાક સ્વતંત્ર હક્કો અને રાજકીય લાગવગ આપવાની ફરજ પડી છે. હંગેરી અને બલ્ગેરિયાના રૂમાનિયા સામેના દાવાઓ માટે જર્મની અને ઇટાલીનો ટેકો મળવાથી એ બે દેશોમાં એમનું ચક્ષુ વધારે પ્રજળ છે.

બાલ્કન રાજ્યમાં જર્મન આર્થિક વિકાસ

બાલ્કનમાં પહેલાં ફ્રાન્સની લાગવગ વધારે હતી પરંતુ ધીમે ધીમે જર્મનીએ આર્થિક અને રાજકીય રીતે પોતાની લાગવગ ખૂબ વધારી દીધી. ૧૯૩૮ માં જર્મનીએ હંગેરી, યુગોસ્લાવિયા, રૂમાનિયા અને ગ્રીસ બધાં પાસેથી મળીને કુલ ૪૬૬૬૬૬ ટકા કાચો માલ ખરીદ્યો હતો ને તેની સામે એ રાજ્યોને ૪૯૫૫ ટકા પાકા માલ પૂરે પાડ્યો હતો. આ પાકા માલમાં ગોટરકારો, વંચા, વિમાનો, વિદ્યુતનો સાગાન તેમ જ લોડુ અને પોતાની વસ્તુઓ વિગેરે મુખ્ય હતી. આના બદલામાં જર્મનીએ બાલ્કન રાજ્યો

પાસેથી પસુઓ, માસ, તેવ, ધઉ, તમાકુ, ઇમાતી લાકડા, ચામડા અને કાચી ધાતુઓ ખરીદ કરી હતી બ્રાઉન રાજ્યમાં વેપારી લાગવગ વધારવા માટે જર્મની અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે સખત હગીફાર્ડ આની હતી જર્મનીના પ્રયત્ન લક્ષ્યને બળથી કરી જઈ રૂમાનિયાએ ૧૯૩૯ ના માર્ચની ૨૩ મી તારીખે જર્મની માથે સધિ કરી એ મુજબ રુમાનિયાની ખાણો તથા કારખાનાઓનો વિમસ કરવાના હક્કો જર્મનીને આપવામા આવ્યા છે

બ્રાઉન રાજ્યો સાથે વર્તમાન જર્મન વ્યાપાર

વર્તમાન યુદ્ધની શરૂઆત થતા જ અમેરિકા અને બીજા પ્રદેશો જોડે જર્મનીને સાગરસબંધ જોખમાંથી પશ્ચિમીએ તેને કાચો માલ બ્રાઉન રાજ્યો અથવા ગ્રીસના પાસેથી જ ખરીદવો પડે એવી સ્થિતિ બની અર્ધ જર્મનીની આર્થિક સ્થિતિ અને યુદ્ધ અનવવાનો મુખ્ય આધાર પરદેશોમાંથી કાચો માલ મગાવી તેના બદલામાં ત્યા પાકો માલ મોકલી જેટલો અને તેટલો નફો મેળવવા ઉપર છે પણ બ્રિટન અને ફ્રાન્સ સાથેના યુદ્ધથી બ્રિટને સાગરમાં નાકામધી બિંદી કરી જર્મનીના ૬૦ ટકા જેટલો પાપાર તોડી પાડ્યો છે બ્રાઉન રાજ્યો પોતાના કાચા માનવો બધે જ વધે રા જર્મનીને આપે તો પણ જર્મનીની ૨૦ ટકા કરતા વધારે ભૂખ સતોવાય તેમ નથી ૧૯૩૮ માં જર્મનીની તેનની કુલ આયાત માથી માત્ર ૧૬ ટકા જેટલું જ તેન રૂમાનિયા પૂરું પાડી શક્ય હતું જર્મની હંગેરી અને યુગોસ્લાવિયા પાસેથી એલ્યુમીનમની વાતુ બતાવવા બોક્સાઈટ નામની જાતના વસ્તુ ખરીદે છે રૂમાનિયા અને યુગોસ્લોવેનિયા તેને તાણુ સોસુ નિગેરે ધાતુ પૂરો પાડે છે પણ આ વસ્તુઓને જર્મની સુધી પહોંચાડવાના વ્યવહારના સાધનો હજી સપૂર્ણપણે વિકાસ પામ્યા ન હોવાથી એટલા પ્રમાણમાં તે વેપારનો વિકાસ અટકાય છે ડાન્યુબ નદીમાંથી માન લઈ જવા માટે પણ જર્મની પામે પૂરતા સાધનો નથી

બ્રાઉન રાજ્યોમાં મિત્રરાજ્યોની લાગવગ

મિત્રરાજ્યો (ફ્રાન્સ અને બ્રિટન)એ જર્મનીને

સમુદ્રમાર્ગે તો ઘેરા ધા થો જ છે હવે તેઓ જર્મનીનો બ્રાઉન રાજ્યો સાથેના વેપાર પણ તોડી પાડવાની સજ્જત ફેશિશ કરે છે જો કે જર્મનીની સગપામણીમાં તેમના વ્યાપારી લાભો આ પ્રદેશમાં તદ્દન ગૌણ છે છતાં બ્રિટિશ મુલતોબીરી જર્મનીની લાગવગ તોડી પાડવા માટે અત્યંત સફળતાપૂર્વક કામ કરી રહી છે, ૧૯૪૬ના એપ્રિલની ૨૩ મી તારીખે રૂમાનિયા અને ગ્રીસને ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સે આક્રમણ સામે રક્ષણ આપવાનું કન્ટ્રી છે એ જ વર્ષના મે માસની ૧૧ મી તારીખે મિત્રરાજ્યોએ રુમાનિયાને ૫૫ લાખ પૌંડ તુર્ગને ૧ કરોડ પૌંડ અને જુલાઈમાં ગ્રીસને ૨૦ લાખ પૌંડ વ્યાપારી વ્યાજે ધીર્યાં હતા જર્મનીએ પણ આ પ્રદેશોને નાણા ધીર્યાં હતા પણ બ્રિટને મરાત્ર યોગ્ય વખતે તેઓને નાણા ધીરવાથી તેની લાગવગ બ્રાઉન રાજ્યોમાં પાછાથી ઠીક ઠીક વધવા લાગી છે

મિત્રરાજ્યો અગત્યના હુકો મેળવે છે

મિત્રરાજ્યોએ ૧૬ મી એપ્રિલના ૧૯૩૮ના રોજ તુર્ગ સાથે સધિ કરી મિતતા બાધી આ સુધિમાં તુર્ગએ રશિયા સાથે યુદ્ધમાં ન જતરવાની શરત રાખી હતી પરંતુ તુર્ગના પદેષખાતાના પ્રધાને બોરફરસની સામુદાયનીમાં મિત્રરાજ્યોની મનવારોને ફગવા ન દેવાની રશિયન માગણીનો અર્થની ૧૭ કરવાથી તુર્ગ ઉપર રશિયાએ પોતાની લાન આખ માડી છે બ્રાઉન રાજ્યોમાં અપાનેની જર્મન હુદાનિયન અને રશિયન લાગવગ ઉપર મિત્રરાજ્યોનો આ મહત્વનો વિજય હતો તુર્ગએ પોતાના તમામ ઉદ્યોગોમાંથી જમ નોને રખ આપી તેમની જગાએ અગ્રે તેની નિમણૂક કરી છે અગ્રેનેએ તુર્ગને કરોડો પૌંડ ધીર્યાં છે બોરફરસની સામુદાયનીમાંથી બ્રિટિશ મનવારોને પસાગ થવાની તુર્ગએ પ વાનગી આપી છે ઉપરાંત પોતાના આત્મરક્ષણ માટે તુર્ગએ લક્ષરી તૈયારીઓ પણ ચોગ પાવા ઉપર કરવા માડી છે ફિનલેન્ડ પડી રશિયાની લાન આખ તુર્ગ ઉપર મારવાની છે એવી ગત્રીય વિરોધજાની માન્યતા છે રશિયન નૈન્ય પણ તુર્ગની સહ હ ઉપર એમું થરા માડ્યું છે

બાલકન રશિયા

૧૯૩૯ના ઓગસ્ટની ૨૩ તારીખે જર્મન-સોવિયેટ સંધિ થઈ ત્યારથી બાલકન ગાંધોમા રશિયન લાગવગની શરૂઆત થઈ છે. રશિયાના હાથમા પોલક આઝરુ સાગથી રૂમાનિયા સાથે તેની સરહદ એક થઈ છે. બીજી બાજુ બલ્ગેરિયામા મુખ્ય વસ્તી રલાવ નતિ એટલે કે રશિયાની નતિની છે. સુડેન જર્મનોનો ઉપયોગ કરી જેમ દિલ્લેરે એકાન્થોવાકિયા કમન્ડે કર્યો એ જ રીતે સ્વાવ લોકોનો ઉપયોગ કરી રશિયા કોઈક દિવસ બલ્ગેરિયા કમન્ડે કરશે એવો ભય રૂમાનિયા ગાંધી રહ્યું છે, યુગોસ્લોવાકિયાને પણ પોતાના ખોથેલા પ્રાંતો રૂમાનિયા પાસેથી પાછા મેળવવા છે તેની મુખ્ય વસ્તી પણ રલાવ નતિની છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે તે મદદ માટે રશિયા તરફ મીટ માડી રહ્યું છે. રૂમાનિયા આ પ્રાંતોને છોડવા માગતુ નથી કારણ કે તેમ ક્રવાથી તેની અર્ધી પ્રજા અને અર્ધી જમીન ચાલી જાય ઉપરાંત કાળા સમુદ્રનો તેનો માર્ગ મધ્ય થઈ જાય. રશિયા પણ રૂમાનિયા પાસેથી પોતાનો ખેસાગમિયા પ્રાંત મેળવવા માગે છે. પણ ફિનલેન્ડ અને તુર્કીના ઘડેલાડેવો કર્યો પડી રૂમાનિયાનો વારો આવશે એમ લાગે છે.

બાલકનમાં ઇટાલી

બાલકન ગાંધો બીજા સામ્યવાદી અને ફાશિસ્ટ દેશોની પેઢે ઇટાલીના પણ ગાંધીય અને બાપારિક અધિપ્રેરના વિકાસનું ક્ષેત્ર છે. રશિયાએ બાલકન ગાંધોમા પગપેસારો કર્યો એટલે ઇટાલીને ભારે વસ વસો થયો છે. એગિપ્તીનિયાની માથે યુદ્ધમા રોકાઈ ગયેલાની ફજ પડવાથી ઇટાલી બાલકન ગાંધોમા પોતાની લાગવગ જમાવી સંસ્કૃત નહોતુ પણ પાછળથી તેણે આબીનિયા લીધું અને વર્તમાન યુદ્ધ ફાટી નીકળતાં તેનો લાલ લડી ફરીને તેણે બાલકન ગાંધોમા પોતાનો પગપેસારો શરૂ કરી દીધો છે. હજી અને યુગોસ્લોવાકિયા ઉપર તેણે પોતાનો પ્રભાવ મેસાડ્યો. બાલકન ગાંધો વચ્ચે પગપગ સુનેહ-સંપત્તી લાગબી પ્રવર્તી ગયે એ નીતિને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું. ગ્રીસ સાથે સુનેહ કરી આમ બાલકનમા પોતે જ મુખી

થઈ ઇટાલી ગાંધોમા દાવો ખેંચવા લાગ્યું. જર્મનીનું તે મિત્ર હોવાથી જર્મની સાથેના બાપાગમા તે જગથે અટકાયત કરવા માગતુ નથી પણ બાલકન ગાંધોમાથી રશિયાની લાગવગ તે ઇટાલી નાખવા માગે છે. બાલકન ગાંધોમા વધતી જતી મિત્રગાંધોની લાગવગ પ્રત્યે પણ તે અણગમે અને રાવ ધગવે છે. બાલકન પરિપદ પહેલાંની નિયતિ

આમ બાલકન ગાંધો પોતાની આસપાસ ચારે તરફ તેમને ખાઈ જવાને તત્પર એવા સામ્રાજ્યવાદી, અને ફાશિસ્ટ અને કમ્યુનિસ્ટ વડુઓને મો ફાડીને બોલા રુએ છે તેઓ પોતાના ઉપર ઝૂંપી ગયેલા ભય મગમગ સમજ્યા છે. પરંતુ તેઓ આપસઆપસના જૂતા વેગ્રે સપૂર્ણપણે ભૂલી શકતા નથી. તુર્કીએ બાલકન ગાંધોની આગેવાની લીધી છે તે પોતે આતંકિ સુવેદને માટે તત્પર છે. ફરમિયાન બાલકન ગાંધો પણ પોતાની આતંકિ નિયતિ સુધારવા માડ્યા છે. રૂમાનિયાના સર્વસત્તાધીશ રાજા કેરોલે ગાંધ્યતંત્રની લગામ પોતાના હાથમા લીધી છે તેણે ગાંધ્યની અદ્દ અગિતવ ધગવતા જુદા જુદા પક્ષોને દાગી દીધા છે. જર્મનીની સહાનુભૂતિ અને સદાય ધરાવતા નાકી પક્ષને પણ તેણે દાગી દીધો છે. લોકોમા એકતા આણી છે સૌથી મોટી સફળતા યુગોસ્લોવાકિયાને મળી કહેવાય તેણે ઝડપના મૂળ-રૂપ પોતાને ત્યાંની લઘુમતિને સ્વારાજ આપી દીધું છે. પગિજામે તેનો ભાનક આનંદિ ઝરડો રાખી ગયો છે. ઉપરાંત યુગોસ્લોવાકિયાએ તેની મુરિયમ લઘુમતિને પણ સ્વગત આપવાનું કળ્યું કર્યું છે. બાલકનોમાં ઊંડા વિખનદા.

બાલકન ગાંધોમા પગપગ સહકાર વધે એ માટે ઘણા પ્રયત્નો થયા છે. પરંતુ હજી સુધી સપૂર્ણ એકતા આપી શકાઈ નથી. હંગેરી, રૂમાનિયા, યુગોસ્લાવિયા, બલ્ગેરિયા ગ્રીસ અને તુર્કી આ બધા ગાંધો વચ્ચે જે સપૂર્ણ એકતા અને સુનેહસંપત્તી આપના થાય તો જ ખાય મોટા ગાંધોના વડ્યતો શિથિત થઈ શકે. પરંતુ મજબૂત

પ્રાન્નો હતા બાદના નિર્ણય વેગે શાત થતા નથી
જ્ઞાનિયા અને દગેરી વચ્ચે સુરોપ થઈ રાખી નથી
એની જ રીતે જ્ઞાનિયા અને મ ગેરિયા વચ્ચેની
પ્રવાસ દરમિયાન શકની જ નથી પ્રથમ જ્ઞાનિયા,
ગોચ અને તુર્કિએ પરસ્પર મૈત્રીના ગરો ચી હતા
યુગોરથોવાદિયા અને બ ગેરિયા ત્યા સુધી પોતાના
જૂના પ્રદેશોના દાવાનો ત્યાગ કરે નહિ ત્યા સુધી
એકબી બી થયો સુરોપ કે દમિયાન જ્ઞાનિયા પોતાના
અગ્રમી બળ, લડાયક સધનો અને દિ સંચોને વધુ ને
વધુ સુરોપ કરતુ જાય કે એ માધકાડ કરવા
માગતુ નથી

બાઈકન પરિપદ

તુર્કની આગેવાની નીચે જ્ઞાનિયાના હુમારુદ
સરોમા જ્ઞાનિયા, તુર્ક, ઝીસ સુગોરનાવિયા
વિગેરે આ કન મ લોની પરિપદ મળી હતી આ
પરિપદમા તેઓએ સાત વર્ષો સુધી પરસ્પર
મિત્રાચારીની રૂએ વર્તવાની જુનાત આપી હતી
૧૬૪૦ ના દેહુઆગીની ૨૪ મી તારીખે આ ન
મત્તોમાના આ ચાર મોમ મત્તોએ સધિ જાહેર
મગે તેની મુખ્ય કનમે નીચે મુજબ છે

૧ ચાર મત્તોના સામાન્ય દિનને માટે
સુરોહશાંતિ ફેનાવવી

૨ બાઈકન મત્તોમાથી સુરોપ દૂર કરવું

૩ ચારેય મત્તોએ પરસ્પર જાન મૈત્રીનો
સમય રાખવા અને ભાવવેગ

૪ ચારેય મ લોએ પોતાના પાડોશી મત્તો
સાથે મૈત્રીસમય મળવત્તર બનાવવો

૫ પરસ્પર વેપારઉદ્યોગમા સદ્માર આપવો

૬ સાત વર્ષ સુધી આ સધિ ચાલુ રાખવી

૭ દેહુઆગી ૧૮૪૧ મા એથેન્સમા પરિપદની
બીજી એક મગે ત્યા સુધી એક બીજા પ્રત્યેના
વર્તમાન સમયને ચાલુ રાખવો

મ ગેરિયા અને દગેરી આ બેકાલમા મત્ત્યા
નથી પણ એઓએ આ પ્રથમ પ્રત્યે પોતાની
શુભેચ્છાઓ દર્શાવી છે આમ હતા ૧૬૧૬ ની

સધિ દ્વારા ગુમાવેલા પ્રત્યે ઉપરથી તેમની લોની
આમ અમની નથી પશ્ચિમીએ બદાગનો સપ અદ ના
કુસપને સપ પિએ દૂર ગી શકેનો નથી

બાઈકન પ્રદેશની પ્રત

બાઈકન મ લોની પ્રત દિની પ્રતની પેઠે
એની ઉપર મોટા આધાર મળે છે દિદની
પેઠે જ ત્યા ગીચ વચી કે દિદની પેઠે જ પ્રતિ વર્ષ
જનમખ્યા ગંડપરી વધતી જાય છે દિદના
ખેડોતોની પેઠે ત્યાના ખેડૂનો ઉપર કરજનો મોટા
ખોળે ૬ દિદની પેઠે જ ત્યા બાગના દર આગ
છે દિદના ગામડાઓની પેઠે ત્યા પણ નિર્ધરતાનું
સામાન્ય છે દિદની પેઠે જ ત્યા રસાયનિ, પાનિ
અને વીજળીક ઉદ્યોગો જેવા મોટા ઉદ્યોગોના વિમાન
પૂરતા પ્રમાણમા થયો નથી દિદની પેઠે જ ત્યાની
જમીનની પેદાશ બેતરતી જાય કે દિદની પેઠે જ
ત્યા ગામડામાંથી શહેરમા માલ લઈ જવાના
બવહારના સાધનો નયગા કે દિદની પેઠે ત્યા પણ
સત્તા ધનવાન અને અધિમરી વર્ગના હાથમા છે
દિદની પેઠે જ ત્યા સુસપ અને પક્ષાપક્ષી કે દિદની
પેઠે જ બાઈકન રાજ્યોમા આપદ્ધર્મ વખતે પરસ્પર
સુનેહસપ સ્થાપી થઈ શકતા નથી દિદની પેઠે જ
ત્યા ઘણી પ્રજાઓ છે અને દિદની પેઠે જ
આગેવાનો પાર વિનાના છે દિદની પેઠે જ ત્યાની
લલુમતીઓ એમના સ્થાપવાના નર્મમા વિદ્નો બીજા
કરે કે પરદેશી મૂડીનું રોકાણ મગેને પરદેશી
સત્તાઓએ દિદમા તેમ જ બાઈકન મત્તોમા એક
સમ્મી મેને પોતાની લાગવગ જમાવી છે

બાઈકન રાજ્યોમા પરદેશી મૂડી

જ્ઞાનિયાના તેમના ઉદ્યોગોમા ૮૦ ટક તેન પર
દેશીઓ હાથે છે (૨૦ ટક એગ્રોડાય એટને સિદિય
ક પની, ૨૭ ટક જ્ઞાનિયા અને ૨૫ ટક જર્મન
ક પનીઓ) આ ૮ પનીઓ તેમના ઉદ્યોગમા રોકાયેલી
મૂડીના ૭૪ ટકા મૂડીની માલેદી ધરાવે છે એક મગી
(દમણા જર્મનીની માલેદીની) લોખંડ, પોના અને
બીજા ધાતુઓના ઉદ્યોગોમાંથી મોટા નો મેગે છે

યુગોરલાવિયામાં અંગ્રેજ મૂડી આઠ અગજ દીનાર સુધી પહોંચી ગઈ છે. જર્મન અને ફ્રેંચ પ્રગ્ન પણ હરીફાઈમાં આગળ વધવા પ્રયાસ કરી રહી છે. ગ્રીસમાં ઉદ્યોગોમાં શેકાયેલી કુલ મૂડીને ૩ લાગ જેટલી મૂડી અંગ્રેજોની માલિકીની છે. આ મૂડીનો મોટો ભાગ શરાફી અને જનકલ્યાણના કામમાં શેકાયેલો છે. આફ્રોનિયાના ઉદ્યોગો ઉપર ઇટાલિએ પોતાનો સંપૂર્ણ કાબૂ જમાવ્યો છે. ઉપરાંત બ્રિટિશ

અને ફ્રેંચ મૂડીનું પણ ત્યાં જૂના કાળથી શેકાયેલું છે. જર્મની પણ હરીફાઈમાં જરાય પાછળ રહેવા માગતું નથી. આ મૂડીશેકાણે લઈને વાલકન રાજ્યો પરદેશીઓની મુલસલીગીરીની મેલી રમતનો અખાડો બન્યાં છે. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલિ અને રશિયા પોતપોતાની રીતે અહીં શેતરંજ ખેલી રહ્યાં છે. હિંદને વાલકન રાજ્યોની પરિસ્થિતિમાંથી ધણું શીખવાનું મળે તેમ છે.

આવતી હોળી !

આવતી હોળી !

હેયા ! હવે આવતી હોળી !

મન્ધન કાગળના બાગ, કારમી આગ, છતાં ધૂંધાતી !

જો લગે ફીકરની ફૂંક ! બ્યોમની ફૂંક ચિખાઓ ધતી !

પૂંપીને ક્ષિતિએ નેન;

કંઈ ગણ્યાં અગણુ દિનરેન !

ને ચઢ્યાં નિરાશે ઘેન, પ્રાણુ ! પણ જો અગ લોચન ચોળી,

આયુની અનેરી બહાર ! સ્વપ્નનો સાર ! આવતી હોળી !

કોઈ રમે છાણુ ને ધૂળે.

કોઈ રમે રંગ કેસૂડે !

રમે રમે ગોળરે ગીત રીઝવી ચિત્ત, કર્મના કોળી;

એ ગલગલિયાં ને ગેલ; સર્વને સ્કેડ ન્હોય આ હોળી !

કોકિલના કલરવ કોલે,

આમંત્રતી ફૂલના મ્હોલે,

આ વસંત સરખી વસંત જેની રટણામાં રગદોળી,

તે યુગલક્ષ્મી સાકાર, સત્યનો સાર,

આપણે દાર, દીપતી હોળી !

શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર

શ્વા સ લેવા માટે જેમ કોઈને પૂછવા જતુ નથી પણ હિંદુસ્તાનમાં રહેવા માટે જેમ કોઈની પરવાનગી લેવી નથી પડતી તેમ સનાતનધર્મમાં રહેવા માટે કોઈની મહેરમાનીની જરૂર નથી સનાતનધર્મ ઉપર કોઈનો ખાસ હક્ક નથી એ બધાનો જ છે હિંદુમાત્ર એની અદર રહી શકે છે અને એનો લાભ ઉઠાવી શકે છે

સનાતન ધર્મના ઋષિમુનિઓએ ધર્મશાસ્ત્રો રચ્યા છે અને તે સરકૃત ભાષામાં લખેલા છે તેથી સરકૃત ભાષા પવિત્ર ગણાય છે પણ સરકૃત ભાષા એટલે કઈ સનાતન ધર્મ નથી એકના શાસ્ત્રોને પણ કઈ સનાતન ધર્મ ન કહી શકાય હિંદુ કામના એટલે કે બ્રાહ્મણથી માંડી અત્યજ સુધીની બધી જાતના સમજુ અને પવિત્ર પુરુષોત્તુ જીવન એ જ સનાતન ધર્મ છે

આવા પુરુષો અત્યંત નમ્રતાથી શિષ્યભાવે જૂના ઋષિમુનિઓના વચનોનો સ્વીકાર કરતા આવ્યા છે ઋષિમુનિઓના વચનોને આધારે પોતાની જિંદગી ધડવાની પ્રેરણા મેળવતા આવ્યા છે તેથી જ શાસ્ત્રોનું આગ્રહ મહત્ત્વ છે અને તે યોગ્ય છે કેમકે ઋષિમુનિઓ પોતે ધર્મપ્રાણ હતા એટલે કે ધર્મને માટે જ જીવતા હતા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે મયતા હતા અને પ્રાણીમાનર્તુ બનુ ચાહતા હતા

ધર્મનો વિચાર કરેલા હોય ત્યારે ધર્મનિષ્ઠ, ધર્મપ્રાણ લોકોના વચનોથી પ્રથમ ધર્મની દૃષ્ટિ મેળવવી જોઈએ એના માટે અને એટલા પૂરતો જ ધર્મશાસ્ત્રોનો ઉપયોગ છે

ઈશ્વરે બધાને આપો આપી છે, બધાને જ મતિ આપી છે, દરેકને માટે એના પોતાપૂરતી અને એના બાનમચ્ચા પૂરતી સ્વતંત્ર જવાબદારી પણ ઈશ્વરે આપી છે માણસ ગમે તેટલો નાનાયક હોય તોપણ એના અગ્ર તોઉંડર એના હાથમાં સોંપવા જેટલો

વિશ્વાસ ઈશ્વર એના ઉપર રાખે જ છે એ જ મતાને કે કે માણસ પોતાની અને થોડે દરજ્જે ખીમની જવાબદારી માથે લેવાનો હક્કાર તો છે જ કોઈ પણ માણસ મદ્યુદિ છે અબધુ છે, પઠાત છે, સરકાર હીન છે, એ કારણે એ પરત જ ન રહી શકે શાસ્ત્રો માણસને પરત જ રવા માટે નથી પણ એને સ્વતંત્રતાને માટે વધારે લાયક કરવા માટે છે, તેથી શાસ્ત્રો એ રાજ કે કાયદાને કેંકણે નથી પણ મા અને શુરને ઠેકણે છે ત્યા રાજ અને કાયદા પાસે જવાનો દરેકને હક્ક છે ત્યા મા અને શુર પાસે જવાનો હક્ક સામિત કરવાપણું રહેતુ જ નથી શાસ્ત્રોનો હક્ક બ્રાહ્મણોને જ છે એવી માન્યતા જે સમાજમાં ફેલાયેલી હોય તો તેનું કારણ શાસ્ત્રો લખવા માટે જે ધીરજ જોઈએ છે, જે ઉત્સાહ જોઈએ છે તે લોકોમાં નથી હોતા એ જ છે બ્રાહ્મણોનો પોતાનો યુગ્મરો જ શાસ્ત્રોનો અર્થ કરવા પર રહ્યો એટલે તેઓ શાસ્ત્ર ન લખે તો ક્યા ગળત અને ન્યારે કોઈ પણ વસ્તુનો માણસને યુગ્મરો જ મળી ગય છે ત્યારે તે સહેજે અભિમાની અને આળસુ બની ગય છે બ્રાહ્મણોનું પણ એમ જ બન્યું છે

એ વાત ખરી છે કે શાસ્ત્રોનું રક્ષણ કરવાનું એનો પ્રચાર કરવાનું અને એનું વધુ ને વધુ જીંડુ બેઠાણ કરવાનું કામ બ્રાહ્મણોને સોંપેનું છે સમાજ જે ગમૃત રહે તો જ બ્રાહ્મણો પોતાનું આ કર્તવ્ય બરાબર પાગ પાડી બ્રાહ્મણોને જે દક્ષિણ અને આજીવિકા મળે છે તે ખીજી કામના લોકોને ફક્ત આશીર્વાદ આપવા માટે નથી હેતી એમણે પોતે જ્ઞાનવાન અને ચારિત્રવાન રહી તમામ લોકોને પવિત્રતાની ફગવણી આપવી જોઈએ લોકોને સંન્યાસનું જ્ઞાન આપનું જોઈએ પાગકા લોકોના હુમનામાંથી બચાવવા જેમ ક્ષત્રિયોની ગંગાસિંચાઓની ફાજ હતી તેમ બ્રાહ્મણોની ફાજ પણ અજ્ઞાન વહેમ અને અનાચારના શત્રુ સામે ઝૂકીને પ્રજાનું રક્ષણ

કરવા માટે હતી. ગરાસિયા જે બહારવટિયા થઈ જાય અને બ્રાહ્મણો જે અદ્વાન અને વહેમના હિમાયતી થઈ જાય તો તેઓ સમાજદ્રોહ કરે છે. પછી સમાજ પાસેથી ગરાસ કે દક્ષિણા મેળવવાના તેઓ અધિકારી નથી.

સમાજમાં એકાદ માણસ બગડે કે વીફરે ત્યારે સમાજ એને સખ કરી શકે છે. આખો વર્ગ જ ન્યારે બગડે છે, રખડે છે, સડે છે, અથવા મોઝા પડે છે ત્યારે ત્યારે સમાજે પોતાના રક્ષણનું કામ પોતે જ કરવાનું રહે. આવા પ્રસંગે ગરાસિયાઓ અને બ્રાહ્મણો પરાપૂર્વથી ચાક્ષત્રી આવેલી પોતાના હક્કની વાતો કરે તો એમને એ શોભે નહિ અને એમનું ચાલે પણ નહિ. લોકો તોફાની થાય અથવા બીકણ થાય તો બનને રીતે જેમ રાજાની લાજ જાય છે તેમ લોકો નાસ્તિક થાય કે વહેમી થાય એટલે ધર્મચાર્યોની લાજ ગઈ જ. વહેમ એ જ મોટામાં મોટી નાસ્તિકતા છે. ધર્મરતો દ્રોહ છે; ધર્મનું ખૂન છે. આપણા લોકો એ નથી સમજતા એ દુઃખની વાત છે. લગભગ દોઢ હજાર વરસ પહેલાં અરબસ્તાનમાં એક જણે આ વાત જાણી લીધી કે વહેમો રાખવામાં ધર્મરતો દ્રોહ થાય છે, તેથી એણે વહેમનાશક એક પંથ ચલાવ્યો. ગૂમકું થયું હોય ત્યાં જેમ માખીઓ આવીને ખેસે છે અને સડા તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, તેમ ન્યાં વહેમ હોય ત્યાં તેને ઉઘાડા પાડવા ઇસ્લામ પહેંચી જવાનો. ઇસ્લામનો કોઈ ધર્મ

સામે વિરોધ ન હોઈ શકે. પણ વહેમો સામે એનો જ્યારે વિરોધ છે. ઇસ્લામ ફાત્વો કે જાણી લેવું કે સમાજમાં ધર્મને નામે અધર્મ ચાલે છે, સાચાં શાસ્ત્રો સ્પર્ધ ગયાં છે અને વહેમોનું રાજ્ય ચાલે છે. દરેક ધર્મને ધર્મરતી એ તોટિસ છે. એ મળતાં વેંત દરેક સમાજે જામત થવું જ ઘટે છે.

હિંદુધર્મમાં જેટલી કામોનો સમાવેશ થાય છે તે બધી કામોએ પોતાની ચારિત્ર્યશુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. બધાએ ચારિત્ર્યસંગત કરવાની જરૂર છે. તેથી વહેમોનો અથવા વહેમી લોકોના દેર નહિ સ્વીકારતાં પોતે ધર્મનું રહસ્ય જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સંસ્કૃત ભાષા આજે ગમે તે શીખી શકે છે. શાસ્ત્રો સાવ ઉઘાડાં છે. શાસ્ત્રોમાં સારુ થું છે અને આજે ન ચાલે કે ગળે ન ઊતરે એવું કેટલું છે એ પણ બધા જાણી શકે છે. સ્મૃતિમયો એટલા તો જૂના થયા છે કે સ્મૃતમાં સ્મૃત સનાતની-ઓ પણ એમ ન કહી શકે કે તેઓ શાસ્ત્રોના અર્થાર્થ પ્રમાણે ચાલી શકે છે, અથવા ચાલવા તૈયાર છે. શાસ્ત્રોના એકેએક અર્થને પસંદ કરનાર કોઈ મળે કે કેમ એને વિષે પણ શંકા જ છે. વક્રોક્તની પેઠે દલીલો કરી કેટલાક આ રિયલિટી ઠાંકી શકે ખરા; પણ એમાં એનું પોતાનું જ સમાધાન નથી થવાનું ત્યાં બીજો કોણ છેતરાય ? તેથી જ એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સનાતન ધર્મ એટલે તમામ હિંદુ કામમાંના સમજી અને ચારિત્ર્યવાન લોકોનો ધાર્મિક આદર્શ.

ચૈદ્ર વર્ષ જેટલી કુમળી વયમાં નેતરના ફટકા ખાઈ રાજકારણમાં પ્રવેગ કરનાર અને સામી છાતીએ ગોળીઓ ઝાંલી રાજકીય જીવનની પૂર્ણાકૃતિ કરનાર

વીર ચંદ્રશેખર આઝાદ

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

દેવ્યા મૃતિજલ વિશોડ્ધિવત્તન જ્ઞાનામૃત મોતનમ્

હિન્દુ સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સમી કાશી નગરીમાં જ્ઞાનવાપી પામેની એક સાધ્વી ગનીની અધારી કોટડીમાં મુસ્લિમીથી આખો ફાડીને વાયતા પથ સાત ગરીમ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃતના શ્રોતા હૃદય રવરે કંઠરથ કરી રજા હતા એવામાં તેમને કાને 'મહાત્મા ગાંધી કી જય' અને 'વહે માતંગમ્' ના ગગનભેદી પોકારો પડ્યા બધા પોતપોતાની ચોપડીઓ બધ કરી શુ થય કે એ જોવા બહાર નીમ્ળ્યા જોયુ તો હાજરો સ્ત્રી પુરુષો અને બાળકોનું મોઢું એવુ સમસ્ત

'પહ કયા દેખો લડકે બી તો હૈ' એક વિદ્યાર્થીએ કયુ

'કયા તુમ ચલોગે ?' એક હજપુટ વિદ્યાર્થીએ પેનાને પૂછયુ

'અજી અબી નહિ અહી મુઠે બહૂત પદના હૈ, ગુરુજી ગુમ્સા કરેગા જમ ?'

'અમ્હા તુમ પડતે રહો ઔર ગુરુજી કે ખુશ કરતે રહો વિષ્ણુ તુમ આયેગે કયા ?'

'જરૂર'

'ઔર રામમજન તુમ ?'

'મૈ બી આલિગા'

'ઔર તુમ બી ?'

'હા હા'

'અમ્હા ચનો ચનો'

એટલું કહેતા તો પાયસાત વિદ્યાર્થીઓ નીકળી પડ્યા અને સરથસના મહા પ્રવાહમાં ભેડાઈ ગયા રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાતુ ગાતું સરથસ આખા ચહેરમાં

ફૂલું અને પડી સરકાત તરફથી આવતી સંસ્કૃત કોનેજ આગળ આવીને ઊંચુ રહું સમસ્તમાથી વિદ્યાર્થીઓ બહાર નીમ્ળ્યા અને કોનેજના મુખ્ય દરવાજા આગળ બેઠા રહીને પિકેટીંગ કરવા લાગ્યા થોડી થોડી વારે 'મહાત્મા ગાંધી કી જય, વહે માતંગમ્', 'બ્રિટિશ શિક્ષક બોયકાટ' વગેરે પોકારો સળગાતા હતા થોડા જ વખતમાં તેઓની આજુબાજુ લોકોનું ટોણું જમા થઈ મધુ અને શુ થાય છે તે કુતૂહલપૂર્વક જોવા લાગ્યુ એનામાં મોગીઓ વીંઝતી અને લોકોના ટોળામાંથી માર્ગ કળી પોલીસની એક ટુકડી આની પહે ચી પોલીસના વડાએ જ્યાંને વિભેગઈ જવાનો દુષ્ક્રમ મોર્ષ પિકેટરો માધી જોઓ ન ખરથા તેમને તેણે શિક્ષતા કરી પેન હજપુટ બદતવાળો વિદ્યાર્થી પચુ પકડાયો એનું નામ ચંદ્રશેખર.

બપોર પડી તેમને અદાનન સમક્ષ ખડા કરવામાં આવ્યા ન્યાયાધીશ એક પડી એક વિદ્યાર્થીઓના કેસ હાથ ધરતો ગયો અને સળ ફરમાવતો ગયો કોઈને મદિનો કોઈને નણુ મદિના તો કોઈને છ એક વિદ્યાર્થીનો વારો આગેો મેજસ્ટ્રેટ તેને પૂછયુ

'તુમ્હારા નામ ?'

'નવચંપર'

'તુમ્હારા બાપ કા નામ ?'

'ડિસમ્મ'

સારી ચે કોર્ટ ખડખડાટ હસી પડી

'લે જાવ ઈસકો એક મદિને મી આમન કૈદ'

'ઔર કોર્ટ ?' ન્યાયાધીશે પ્રેસિડયુન તરફ ફરીને પ્રશ્ન કર્યો પ્રેસિડયુનરે પોલીસ અમલદારને

ધસારો કર્યો. તુરત જ પેન્ના હૃદયુષ્ટ શરીરવાળા સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થી ચંદ્રશેખરને રજૂ કરવામાં આવ્યો.

‘તુમહારા નામ ?’

‘આઝાદ.’

‘તુમહારા બાપ કા નામ ?’

‘સ્વાધીન !’

‘કહાં રહતે હો ?’

‘જેલખાનેમે !’

‘કયા કરતે હો ?’

‘અદાલત કા બેબકાટ.’

‘હં...અચ્છા’ મેનિસ્ટ્રેટ દાંત ભોંર્યા. ‘બદ-માશી કરતે હો કયા ?’

‘જી નહિ.’

‘તુમ કો સીધા ક્રિયા બબગા.’

‘બેશક.’

ચંદ્રશેખરના હાજરજવાબી અને બુદ્ધિસભાષી જવાબો સાંભળીને કોર્ટમાં બેઠેલા તમામ પ્રેક્ષકો તેના ઉપર ખુશ થઈ ગયા. પ્રેક્ષકોની નજરમાં પોતાની રેવડી થતી નેઈ મેનિસ્ટ્રેટ ખૂબ શુરસે થયો. અને શુસ્સામાં ને શુસ્સામાં તેણે ચુકાદો આપ્યો. ‘પંદરા બેંત કી સજા’ અદાલતમાં બેઠેલા માણસો ઉપર જાણે વીજળી પડી. ધડી પહેલાં દસતા લોકો એકદમ ગંભીર બની ગયા. ‘ગજબ ક્રિયા બાપ રે !’ કોઈ બોલી ઊઠ્યું. ‘ઉફ ઈતને નાદાન બચેકા પંદરા બેંત કી સજા, કયા બાત હૈ !’ બીજા પ્રેક્ષક બેદયુક્ત આશ્ચર્ય બતાવતો પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. સારી થે અદાલતમાં હાહાકાર મચી ગયો. સૌ મનમાં ને મનમાં મેનિસ્ટ્રેટને ગાળો લાંકવા લાગ્યા.

ફટકાની સજા એટલે શું તેનો જોખમી બાપ છે તે લોકોના શુસ્સાનું કારણ સમજી શકશે. આ સજા સાંભળીને તો ભગ્નભક્ષા ત્રાસી ઊઠે છે. મોટા મોટા ક્રિમિનલો તેનાથી ધરધરે છે. કસાથી શુનો કબૂલ નહિ કરનારા માણસો ફટકાનું નામ પડતાં જ શુનો માની જાય છે. ન કર્યો હોય એવો શુનો પણ પોતાને માથે ઓડી લેવા તૈયાર થઈ જાય છે

કારણ કે તેઓ માને છે કે એથી બહુ બહુ તો જેલ ભોગવવી પડશે પણ એ આ ફટકાની ત્રાસદાયક અને ભયંકર યાતના કરતાં તો હજાર દરજ્જે તે સારી !

ફટકાની જેને શિક્ષા કરવામાં આવે છે તેનાં બધાં જ કપડાં ઉતારી નાખવામાં આવે છે. આમ તેને નવજો બનાવી તેના હાથ ત્રિકાણાકાર ધોડી સાથે બાંધવામાં આવે છે. અને પગ ધોડીના પાયા સાથે. પછી મોકાના પાણીમાં અગ્નિકાળેલા નેતરના સોટા વની ફડક ફડક મારવાની શરૂઆત થાય છે. ઉપરની ચામડી ચિરાઈ લોહીની શેડો ઊઠે છે. તૂટેલા માંસના લોચા નેતર સાથે ચોંટીને બહાર નીકળી જાય છે. આંખોના ડોળા પહોળા થઈ બહાર ધસી આવે છે. જાણે હમણાં બેલાન થઈ જવાશે એવી ભયંકર યાતના થાય છે. એક સામટા અનેક વીંછી ડબ મારી રહ્યા હોય એવી બળનરા થાય છે. આખા શરીરમાં જાણે વીજળી ફાટી હોય એમ માણસ કાળો વેદનાથી પીડાઈને ચીસો નાખે છે. કાઈ ઝાડો પેસાળ કરી નાખે છે, કાઈ સાથે જ બેલાન થઈ જાય છે. ડોક્ટર તેને જાનમાં લાવે છે. અને ફટકા મારવાની ક્રિયા ફરી ચાલુ થાય છે. આમ જમાં મુધી નક્કી કરેલી સખ્યા પૂરી નથી થતી ત્યાં મુધી આ ક્રિયા ચાલ્યા જ કરે છે. ચંદ્રશેખર જેવા કુમળી વયના બાળકને થયેલી આ પંદર ફટકાની સજા સાંભળીને એકેએક પ્રેક્ષકના મોંમાંથી અરેરાટી છૂટી થઈ. પણ ચંદ્રશેખર તો હસતો જ રહ્યો.

અદાલતનું કામકાજ બંધ થયું. ચંદ્રશેખરને સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. લોકોનું ટોળું મેનિસ્ટ્રેટને ગાળો દેતું દેતું વીખરાયું.

સેન્ટ્રલ જેલમાં હોસ્પિટલ સામેના એક ચોકમાં જ ફટકાની ધોડી ડાબી કરવામાં આવી. ચંદ્રશેખર આઝાદનાં કપડાં ઉતારી તેના હાથ ધોડીના ઉપલા ભાગ સાથે બેંડીથી જકડી લેવામાં આવ્યા; પગ પહોળા રાખી તેને ઊભો રાખવામાં આવ્યો. અને પછી ફટકા મારવાની ભયંકર અને કૂર વિધિ ચાલી.

જેલર બોલતો ગયો એક....

અને ક્રૂરક કન્યા કુચકા પાગલો આમડી ચિગાઈ બંધ લોહીની ધાગ છૂટી નેનાગને યજુ દમબુ આઝાદ મીસ પાડી બાંડી કે બેભાન થયો, પણ તેમના આશ્ચર્ય વચ્ચે આઝાદનો મરદાનગીભરો અવાજ સંભળાયો 'મદાત્મા ગાંધી કી જય'

'દો' કહેતાં જ ખીએ કટકો પડ્યો નેનાગની સોનીએ ચદ્રશેખરના મદન ઉપરથી માંસ ઉભેડી લઈ અર્ધા ઈંચનો ખાંડો ફરી મૂક્યો ફરી એ જ મરદાનગીભરો અવાજ 'મદાત્મા ગાંધી કી જય'

'તીન' 'ચાર' 'પાચ' જેવડા આગળ બોલનો જ ગયો અને કટકા પડતા ગયા લોહી વહેતું ગયુ મામના લોચાની કટકીએ દવામાં લોહી ગઈ અને કટકોનો જ જવાબ વાળતા હોય તેમ ચદ્રશેખરના ગળામાંથી 'મદાત્મા ગાંધી કી જય'ના જ્વલંબ જ્વનનો હીવાસો સુધી અફુજાઈને પડ્યો પાડવા લાગ્યા દુઃખી રહીને આ દૃશ્ય નિહાળતા કેદીઓ પણ આઝાદની વીરતા જોઈને મનમાં 'વાલવા' પોમરી બેઠ્યા, પણ તેઓ વડાને વખત આ દૃશ્ય ન જોઈ શક્યા માત્ર તેમના દાન ઉપર 'ક્રૂરક' કરતો કુદ કાતો અવાજ અને 'મદાત્મા ગાંધી કી જય' આખર સુધી સંભળાયાં પછી કટકા પૂરા થયા એટલે આઝાદે પણ મુશ્મિનો મત્ર ઉચ્ચાર્યો 'વહે માતમ'

જેવડા મોખા આગળાં કડકતા લાગે તે આશ્ચર્યથી અવાજ ધર્ષ ગયો તેની આટલા વર્ષોની જેનરતરીકેની કારકિર્દીમાં આવો બહાદુર માણસ જોયો ન હતો

તેની પીડના ધા રૂઝાવવા દાકતરે દવા લગાડી અને થોડા વખત પછી તેને છૂટો કરવામાં આયો

સાગે બે બનારસમાં ચદ્રશેખર આઝાદની વીરતાની વાત વીરજીવેએ પ્રસરી ગઈ જનતાએ આ શરતીર બાળખને તેડી લીધા તેના ગળામાં ફૂનોની માળાઓ પડવા લાગી, ને આખો દકાઈ જાય એટલી બધી પુ પટ્ટિ કરી બનારસની સ્ત્રીઓએ વીગતાના પુરુષ કર્યા માતાઓની આખમાં આસુ આવી ગયા જુવાન, બાળક અને છુટ્ટા સૌએ તેની મુક્તકાંઠે પ્રસસા કરી બનારસમાં તેનું સગંધસ કાઢવામાં આવ્યું કાશી

નગરના નેનાઓએ નેની વીરતાના શુભચાન ગાયાં, કાશીનગરીમાં ચદ્રશેખર આઝાદનું નામ લેકોની છબ ઉપર રમવા લાગ્યું એ વિસથી તે આઝાદના દૃઢ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો

આ આઝાદ છે કાણ? ક્યાંથી આ યો છે તે? આના શરતીર બાળખને જન્મ આપનાર કાણ છે એનાં માતાપિતા? લેકોને કુતૂહલ થયું

પણ ત્યારે તો કાઈ એ કુતૂહલ ચમાવી શક્ય નહિ તે વખતે તો માન લેકો એટલું જ જાણી શક્યા કે તેનું નામ ચદ્રશેખર આઝાદ છે અને સેકેડો માર્ચન ફરથી તે સમૃદ્ધ શીખતા અડી આવ્યો છે પાઠ્યથી પૂઠપઠ કરતા પણ એટની જ ખબર પડી કે ઈન્દોગની પામે આવેના એક મામદામાંથી તે આવ્યો છે

અસહકારની દિનચાલ એ વખતે પૂર જોસમાં આવતી હતી મદાત્મા ગાંધીએ આખા દેશને બદિ બાગેનો મદામત્ર આપ્યો હતો કાશીનગરીએ પણ એ મત્ર જી યો હતો મદાસમાંની દાકરને માન આપી સેકેડો વિદ્યાર્થીઓ શાળા, મોનેજ ડોકી બદાર નીકળી પડ્યા હતા, કાશી વિદ્યાર્થીક નામની ગાંધીય સરચાની ગ્યાપનાં હજી દમબુ જ મદાત્માજીના શુભ દરને કરવામાં આવી હતી, વિદ્યાર્થીના કાર્ક-કર્તાઓએ આઝાદનું પાણી જોયું 'તારા જેવા બહાદુર વિદ્યાર્થી તો શબ્દીય વિદ્યાર્થીમાં જ શોભે' એમ કહીને તેઓ આઝાદને વિદ્યાર્થીમાં લઈ ગયા વિદ્યાર્થીમાં આઝાદે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સૌ તેને તાજુખીથી જોઈ રહ્યા અને મનમાં તે મનમાં તેની પ્રશસા કરવા લાગ્યા વિદ્યાર્થીકના વિદ્યાર્થીઓમાં એક બગાળી વિદ્યાર્થી હતો એનું નામ પ્રભુવેશ ચેટરજી બગાળથી તે અહીં કાન્તિના પ્રચાર માટે આયો હતો અને અજ્યાસને બહાને વિદ્યાર્થીકમાં ગહોને હતો આઝાદની બહાદુરીની વાત તો તેણે પહેલેથી જ સંભળી હતી હવે તે તેનું સુશ્રુતિ શરો અને મગફની ચહેરો જોઈ તે પ્રુચ ચર્ચ ગયો તેણે તેનો પરિચય સાંધ્યો પ્રથમ પરિચયે જ તેણે જોયું કે આ નાની ઉમરના સાહસિક કિશોરમાં એક કાન્તિકારનું બોજ પડેલું જ

છે. માત્ર તેમાંથી મોટું વૃક્ષ ઊભું કરવા માટે અનુકૂળ વાતાવરણ તેણે પૂરું પાડ્યું. તેણે આઝાદ સાથે દોસ્તી બાંધી. રોજ તે આઝાદને બ્રિટિશ સત્તાના જુદમની અને ક્રાન્તિકારીઓની બહાદુરીની કથા સભાગતવા માંડ્યો, જેના શરીર ઉપરથી ફટકાના ધા અને હથ ઉપરથી અપમાનના ધા હજી રુઝાયા નહોતા એવા આઝાદને બ્રિટિશ સત્તાનતને ઉખેડી નાખવાની વાત સમજાવતાં તેને બહુ મુશ્કેલી પડી નહિ. થોડા જ દિવસમાં તેનો હેતુ બર આવ્યો. પ્રભુવેશ ચેટરજીએ આ વાત તેના એક ક્રાન્તિકારી મિત્ર મન્મથનાથ ગુપ્તાને કરી.

‘આજ એક બંડા અરછા રોકૂટ હાથ લગા દે’

‘કૌન?’ ગુપ્તાએ કહ્યું.

‘ચંદ્રશેખર આઝાદ’ પ્રભુવેશે જવાબ આપ્યો.

‘વાહવા કયા બાત’ મૈં તો શુર સે હી જાનતા થા. મુઝે વકીન થા કિ આઝાદ કિસી ન કિસી દિન અપને દક્ષમે ખિના લાર્તી હ્યે નહિ રહેગા.’

એ પછી એક જ હેતુને સિદ્ધ કરવા ધન્યતા આ મણે વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે મિત્રતાની અનુદ સાંકળ બંધાઈ ગઈ. મન્મથનાથ ગુપ્તાએ ધીર ધીરે આઝાદને બનારસના મુખ્ય મુખ્ય ક્રાન્તિકારીઓ રાજેન્દ્ર લાહિડી, શયીન બક્ષી, રવીન્દ્ર મોહનકાર વગેરેનો પરિચય કરાવો આપ્યો.

વિદ્યાર્થીમાં આઝાદને ચોથા વર્ગમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ હવે પુસ્તકો ઉગરથી તેનું દિલ ઊઠીને પિસ્તોલ ઉપર આવી બેઠું હતું. યાળાનો અભ્યાસ કરવાને બદલે તે ક્રાન્તિના પ્રચાર કરવા માંડ્યો. તેણે ભરતી કરેલા ક્રાન્તિકારીઓમાં બનારસના સ્વામી ગોવિંદપ્રકાશ જે પાછળથી રામકૃષ્ણ ખત્રીના નામે ઓળખાયા તે તથા ભેગેન્દ્ર શુક્લ મુખ્ય હતા.

ક્રાન્તિકારીઓની ભરતીનું કામ ધીરે ધીરે આગળ વધવા લાગ્યું તેમ તેમ પૈસાની તંગી પડવા લાગી. એક દિવસ બનારસમાં દળના માણસોની ખાનગી સભા મળી અને વિચાર ચલાવ્યો કે પૈસા માટે શું કરવું નોંધ્યો.

સ્વામી ગોવિંદપ્રકાશે. એક સરસ યોજના મૂકી. ‘અહીંથી થોડે જ દૂર આવેલા ગાઝીપૂરમાં ઉદાસી સંપ્રદાયનો એક મહાન્ટ રહે છે. તેની મોટી એવી મિલકત છે. મહાન્ટ એક ચેડાની શોધમાં છે તે હવે વૃદ્ધ થવા આવ્યો છે અને થોડા જ દિવસનો મહેમાન છે. આપણામાંથી જ કાંઈ એનો ચેડો બની જાય તો સારી એવી જગીર હાથ આવી જાય અને કાયમનું દુઃખ ટળે! પણ ચેડાનો પાઠ બરાબર કાણુ ભજવી શકશે?’

સૌની નજર અક્ષમરત શરીરવાળા અને પ્રભાવ-શાળી ચડેરાવાળા આઝાદ પર પડી. મહાન્ટનો ચેડો બનવા માટે તે જ સૌથી યોગ્ય છે. બસ નક્કી થઈ ચૂકું.

સ્વામી ગોવિંદનાંદ પોતે જ સાધુ હતા એટલે દીક્ષા વિગેરેની ક્રિયાવિધિથી પૂરેપૂરા માહિતગાર હતા. તેણે આઝાદને દાખલ કરાવો આપવાનું કામ માથે લીધું અને ઘણી જ સિદ્ધતથી સફળતાપૂર્વક પાર ઉતાર્યું. ક્રાન્તિકારી આઝાદ મહાન્ટનો ચેડો બન્યો.

થોડા દિવસમાં જ આઝાદે નોંધ લીધું કે મહાન્ટની ગાદી પથાવલી ભારે પડે એમ છે. પુસ્તકથી કંટાળેલા આઝાદને શિરે ગુરુમુખીના અક્ષરો શીખવાનું કડિન કામ આવી પડ્યું. આખો દિવસ હાથમાં માળા રાખીને ‘જપથ’ નું રટણ કરતાં કરતાં તેને કપાળે પરસેવો વળી જતો. તેને એક દિવસ પણ અહીં ચેન પડે તેમ નહોતું. આખરે ખૂબ કંટાળીને તેણે પોતાના મિત્રો ઉપર સંદેશો મોકલ્યો. “મને અહીં જરાય ફાવતું નથી. હવે તો ગળા સુધી આવી ગયો છું, જલદી આવો” બનારસથી તુરંત જ સ્વામી ગોવિંદપ્રકાશ અને મન્મથનાથ ગુપ્તા આઝાદને મળવા આવ્યા. મહાન્ટ કે તેના ખીન્ન કાંઈ પણ માણસોને જરાયે વહેંચ ન આવે એટલા માટે ખૂબ સાવચેતી રાખવામાં આવી. સ્વામી ગોવિંદપ્રકાશ તો સાધુ હતા જ. મન્મથનાથ ગુપ્તાએ પણ જાણે પોતે મહાન્ટના મોટા ભક્ત હોય એવો ઢોંગ કર્યો. ગોવિંદપ્રકાશે મહાન્ટને મન્મથનાથની ઓળખ આપી. ‘આ એક હિન્દુ સદ્ગુહર્ય છે. મારા ઓળખીતા

૨ આપના પગ પ્રેમી અને પરાસક છે આપના નામ અને કામ વિશે તો એ બધા વખતથી પરિચિત હતા હવે તે આપના પ્રત્યક્ષ દર્શનનો લાભ લેવા આપ્યા છે ' મુખ્યશ્રેણી પૃથુ પોતનો વેશ બગાડી બાંજરો મદન્ત સાથે ધર્મ સંનધી એક અપ્પા જિજ્ઞાસુની પેઠે સ્વાર્થો માટે અને તેમને ખુશ ખુશ કરી દીધા આમ મદન્તને પ્રમત્ત મ્હાં પડી મડ જોવાને બદલે ચંદ્રશેખર આઝાદને મળવા ગયા

મિત્રેની પગપર દટિ મળી મિત્રોને જોઈને આઝાદના મુખ ઉપર આશુ ચ્છિન ફૂટ્યુ થોડી વાર પછી ત્યારે બધા એનાઓ આધાપાળા મર્મ ગયા ત્યારે બંને મિત્રોએ આઝાદનો ધીંગળા આપી અને કાપમના મુખ માટે થોડા દિવસ કષ્ટ વેડી લેવા કહ્યું આઝાદે જવાબ આપ્યો " મુઝમુખીના અક્ષરો ઉડેનના ઉડેનના તો મારી આખો ફૂલી જવા આવી અંશે આ માનો મદન્ત જલદી મરે એવુ લાગતું નથી સને ખૂન દડ પીને છે ને દૂધ પીએ છે " આમ જતા યે મિત્રોએ તો દળની આધિક મુશ્કેલીએનો ખ્યાન અપી માન થોડા વચારે દિવસ એમી કાલવાની સત્તા આવી અને જતા યે બનાગસ ગયા પછી ને નિર્મુલ્ય થાય તે જાણાવવા કહ્યું આઝાદે બનાગસના નિર્મુલ્યની થોડા દિવસ તો રાદ જોઈ પથુ વચારે વખત હવે ત્યા દળી શકાય એમ તને લાગ્યુ નહિ એટલે એક દિવસ તે મિત્રોના આગર્ષ વચે મનાગસ આવીને બેઠો રહ્યો આમ મદન્ત બી ગાદી ધાર્યા મ્હતા વચારે કીમતો જાણ્યા આઝાદે ત્યથી આનો ગમે એમી મદન્તને તો આખો સુદ અને હાટપુષ્ટ બદનવાળો એનો મુશાવવા બદન લાગી આ પુ હશે પણ આઝાદને તો બદીજનમાથી આઝાદી મળવાથી ખૂન આનંદ થયો એ પછી ૧૯૨૩ ની સાલમા પશ્ચિત ગમપ્રસાદ મિસ્ત્રમની સગારી નીચે નિયપુનીની ધાડ પાડરામા આવી તેમા આઝાદ પણ જોડાનો હતો

૧૯૨૪ મા સચોન્દનાથ સન્યાલે ' કાલિકારી ' એ નામની એક પત્રિકા તૈયાર કરી આ પત્રિકાઓની હમ્મરો નકલો કરી એક જ તારીએ રગુનથી પેલાવ

મુખીના તમામ પ્રેરના મોટાં સંકેશમાં એ વડેચવામા નવી એ જ દિવસે આ પત્રિકા આટલા બસા વિનાગમા પડોચી મર્મ એ જોઈ સમગ્ર મોટી મર્મ અખનારોએ પણ આ વસ્તુની સારી મોટી નોંધ લીધી. કેટલાક અખનારોએ તો એમ પણ લખ્યુ કે એ જ દિવસે રગુન, કલકત્તા, બનાગસ મનપુર, દિ બી આમા, લાહોર પેલાવર વિમેરે રથોએએ આ પત્રિકા પડોચી એ મનાવે છે કે કાન્તિકારીઓનુ સગકન કેટલુ મજબૂત અને બ્યવગિયન છે, તેની સાખાઓ ક્યા મુખી વિસ્તરી છે " ના કાર્મિ આઝાદનો વિચારો કઈ જોવા તેનો ન હતો મનાગસની એકેએક સાખા-મોટેજમાં આ પત્રિકા પડોચી મર્મ હતી કેળવણીની એક સરથાના સચાલક પોતાના મિત્રોએ અને ફાર્લો ઉચારવે છે તો દરેકમા એ એક પત્રિકા જુએ છે આ કામ જોનું છે એ કાર્મ કાળી શક્યુ નહિ વસ્તુ એ આઝાદનુ પગકંમ દલુ આગને દિવસે સમથાના એ પગવાળા સાથે દોરતી બાધી તેના દારા જ આ મમતી ખાનમી વ્યવસ્થા કમવામા આવી હતી આ પત્રિકા બદાગ પડવા પછી ઉતર નિડુનાનામા પોલીસનો માલુમો સાવચેત થઈ ગયા હતા પણ કાન્તમરીઓ તો પોતાની ચોખ્ખા મુજબ કાર્મ આગળ ધપાવના ગયા

આવા નાના નાનાં કાર્યો કરતા કરતા અઝાદ મોટો થતો જતો થતો અદાગ વર્તી ઉમરમા તો તેનું બદન પૂરમદાગમા ખીલી બેઠ્યુ હતું તેની જુવાની હવે તેને વધારે સાદસવાળા કામોમા ક નાવવા પડાર હતી હતી એ જ વર્ષમા ફરીને તેરુ ગમપ્રસાદ મિસ્ત્રમની આગેવાની નીચે બમગૈલીમા ધાડ પાડી આમ ધાડ પર ધાડ પાડવા જતા બ દળની અવસ્થા મુશ્કેલી નહિ ત્યારે કાન્તિકારીઓની એક ખાનમી સમાએ નાની નાની ધાડ પાડવાનું છોડી ફર્ ' મોગા મોર ' ને માગવાની ચોખ્ખા ગચી મો ચોખ્ખા મુજબ ૧૯૨૫ ના આગસ્ટની દળી તારીએ દસ જુવાનોએ લખતો મુગનમગર્ષ લાઈન પર આવતી ટ્રેડનિને કાકારી નામના એક

નાના રેશન પામે થોભાવી. પંદર વીસ મિનિટ જેટલા અંધ સમયમાં જ સરકારી ટપાલના થેલા છૂટી લીધા. ગેકડ, નોટો વગેરે બધા મળીને રૂપિયા ૫૦૦૦ તેમના હાથમાં આવ્યા. પહેલાંની પેઠે જ આ વખતે પણ ચંદ્રશેખર આઝાદે સક્રિય ફિસો લીધો હતો. છૂટ કરતી વખતે તે ખૂબ જોસમાં આવી ગયો હતો. ધાડના સમાચાર વાયુવેગે સારા થે યુક્ત પ્રાંતમાં પહોંચી ગયા. હિન્દુસ્તાનભરમાં આ ધાડની ચર્ચાઓ થવા લાગી. સરકાર પણ નવજુવાનોના આ સાહસથી અમકો ગર્વ યુક્ત પ્રાંતમાં ફેર ફેર દરોડા પડ્યા. લખનૌ, કાનપુર, આલ્હાબાદ, મેરઠ, શાહજહાંનપુર, બનારસ, દિલ્હી, આગ્રા વગેરે યુક્તપ્રાંતનું એક પણ શહેર એવું નહોતું કે ત્યાં પોલીસના દરોડા ન પડ્યા હોય. ટૂંક સુદમાં જ પોલીસોએ આવીશ જેટલા માથુસોને તો ગિરફતાર પણ કરી લીધા. બનારસના કાન્તિકારીઓ ઉપર પોલીસની નજર ઘણા વખતથી હતી. એટલે કાકરી ધાડના સમાચાર મળતાં જ પોલીસોએ બનારસના કાન્તિકારીઓ ઉપર પણ છાપો માર્યો. પરંતુ મોટા ભાગના કાન્તિકારીઓ તો બનારસ છોડીને ક્યારના રકુચકર થઈ ગયા હતા રાજેન્દ્ર તો ધાડ પહેલાં જ કલકત્તા બોમ્બ બતાવવાનું શિશુલુ લેવા ગયો હતો. શયીન્દ્ર બક્ષી સિનેમા જોવા ગયા પછી ઘેર પાછો જ ન કર્યો. મનમથનાથ ગુપ્ત તો થોડોક વખત ગુપ્ત રહ્યા પછી પોલીસના હાથમાં આવી ગયો. શાહજહાંનપુરથી રામપ્રસાદ ગિરિસિંહ, અતે સરદાર રોશનસિંહ પકડાયા. અશક્ષક ઉલ્લાખાં અક્ષાનિસ્તાન નાસી છૂટવાની તૈયારી કરતા હતા એવામાં તેમને એકએક દિલ્હીમાં જ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. આઝાદે જોયું કે બનારસમાં વધારે વખત રહેવામાં માત્ર નથી એટલે એક દિવસ લાગ જોઈને અત્રોપ થઈ ગયો. પાછળથી નાસતા ફરતા કેટલાયે પકડાઈ ગયા પણ ચંદ્રશેખર આઝાદ આખર સુધી ન પકડાયો તે ન જ પકડાયો. તેની તો પ્રતિજ્ઞા હતી કે ગમે તેમ થાય પણ ત્યાં સુધી દેહમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી હું જીવતા સુત્રના હાથમાં કદી નહિ આવું. સરકાર ચાહે મારા મુઠાને ગિરફતાર કરે પણ મને જીવતા તો કદી નહિ જ પકડી શકે.

બનારસ છોડ્યા પછી તેણે કેવી કઠિન દશામાં દિવસો ગુમથો એ આપવીતી આઝાદના જ શબ્દોમાં સાંભળીએ.

“કાકરીની ધાડ પછી ત્યારે ઘણા માથુસો ગિરફતાર થવા લાગ્યા ત્યારે હું બનારસ નાસી આવ્યો. રામપ્રસાદ, શયીન સન્યાલ, રોશનસિંહ, લાહિડી વગેરે બધા જેલમાં પહોંચી ગયા હતા. કેટલીયે વાર છોડાવવાના મનસૂબા કર્યા. તૈયારીઓ પણ કરી.....ત્યારે કાકરી કાવતરા કેસના યુઝદાને પરિણામે ચાર જુવાનોને ફાંસી દેવામાં આવી ત્યારે તો હું પાગલ થઈ ગયો. મારા માથામાં લોહી ચઢી આવ્યું. એ વખતે મારી પાસે માત્ર એક બંદૂક હતી. કેટલીય વાર વિચાર કર્યો કે બંદૂકને બિસ્ત્રામાં વીંટીને લખનૌ આવ્યો જાઉં અને તસદુકુલેન ખાનબહાદુર-જે કાકરી કેસમાં પોલીસતરફથી ફરિયાદી હતો તેને કાર મારી નાખું. પરંતુ લોકોએ મને સમજાવ્યો, હાથ પકડીને રોકી રાખ્યો. એથી ફાપો? હું જાણુ તો કે એમનું કથન વાળખો છે. એથી કાંઈ વળવાનું નથી. પણ બીજું” યે હું શું કરી શકવાનો હતો ?

મને ત્યારે લાગ્યું કે હવે યુક્ત પ્રાંતમાં રહેવાય તેમ નથી ત્યારે મુંબઈ આવ્યો ગયો. ત્યાં બંદર ઉપર ગોદામમાં મજૂરી કરતો હતો. ત્યારે જૂખ લાગતી ત્યારે ગોદામમાંથી દૂધના ડબ્બાઓ લઈ કાણું પાડી બૂકીનું દૂધ બનાવી પી જતો. મજૂરીના રોજ નવ આના મળતા હતા. રાત્રે બાર વાગ્યા સુધી ચાર ચાર આનામાં એ વખત સિનેમા જોઈ મોડી રાત્રે પાછો ફરતો અને ગોદામની ખુલ્લી ફરસળથી ઉપર સૂઈને રાત વિતાવી દેતો. યુક્ત પ્રાંતનો મામલો કંઈકે શાંત પડ્યો ત્યારે શું થાય છે એ જોવા ઑંસી આવ્યો.”

આઝાદના આ શબ્દો જીવનસાથીઓને મજેઝી ફાંસીની સગને લઈને તેણે બોગવેલી દારુણ વ્યથા અને સરકારી અમલદારો પ્રત્યેના તેનો રોષ વ્યક્ત કરે છે. આટલી હદ સુધી માનસિક કલેશ અને પરિતાપ સહન કરતાં કરતાં પણ તેની મીટ તો ભવિષ્ય ઉપર મંડાઈ હતી. મુંબઈમાં મજૂરી કરીને કપરા દિવસો પસાર કરતો તો તે એક જ આશાએ

કે અવિખ્યતો તેો ઇમ કુવાની વધારે મુદ્દા તમ મોઝે બોલે તેની એ આશા ફળી મુબરકથી પાછા ફર્યા પછી આગ્રહે ઝામીમાં શુભ થાણું નાખ્યું અહીં ત નાન વાસમાં હીમ હીમ સમય રંગો પજુ રાયપગ વાળાને ડોસી ગુડવાની તો તેની ટેન ન નેતી અતી તે મોગર ચરાવનાં અને ગોમી ચલાવના સીખ્યો દત્ત તે એટલે પાકો નિશાન માગ્ય થઈ ગયો હતો કે માર્કુ નિશાન પાડ્યો આ બો કામો અવિખ્યતો તેો ખૂમ ઉડોગી નીવડ્યા

કાકીરી કાવનગ કેસમા તેના કેટલા યે આથી રો કાસીને માચે ચડી ગયા હતા કેમવાને પાચથી પદર વગસથી લાગી સળગ્યો યમ્મ હતી એ બધા હવનના અધીરાથી સેમ્ડો માર્કલ દુર બેઠો બેઠો એક પછી એક મુરકેલીઓ પડતા તે વધારે ને વધારે ઘડાતો ગયો પાસ એ ઉપર પડેન પાડ્યા તે જેમ વધારે ચમકી હોરે તેમ મુરકેલીઓ, નાસભાગ, અને અચુધારી આફતોથી તે એક લગામ વીર થોડાના રૂપમા ગમમી બેઠ્યો

કાકીરી કેસ પછી સરકારે જે સખત હાયે કામ લીધું પોલીસ નાસવા ફરતા આરોપીએને શોધવા માટે ઠેગ ઠેગ રોડ પાડી હતી એથી કેટલા યે કાન્તિમરીઓ કડા પડ્યા માડ્યા હતા કાકીરી કેસ પૂરો થયા સુધી કાંઈ અટ્ટિતિ હાય ન ધગવી, નહિ તો પમ્ડાયેનાને વધારે સળ થશે એવા નરમ વિચારો કરતા તેઓ યમ્મ ગયા હતા પણ ચદ્રશેખર આગ્રહેને ગદ્દ ભેવાપણું નહોતું ઝાસીમા તેણે નવા નવા કાન્તિકારો સાથે સબધો બાંધી દરરે સજાપૂર જતા પુ રાજગુરુ સ્વશિષ્ય ભગવાનનાસ વગેરેનો તેને ત્યા જ ભેગ થયો જૂના કાન્તિકારીઓની સજાહ મુગ્ધ ચદ્રશેખરે ભે કે હજી એમ પણ પગતુ ભર્યું ન હતું પણ જ્યારે કાકીરી કેસ પૂરો થયો સળગ્યો યમ્મ, અયોનો યમ્મ, અને પોતાના સાથી રો કાસીએ પણ ચડી ગયા એ પછી પણ જ્યાં પેના જૂના કાન્તિમરીઓના પેટનું પાણી ન હ યુ ત્યારે આકાદથી ન રહેવાયુ એ જ અગસામા તેને ભગતસિંહ અને ભગવનીચમ્મ જેવા

સાથીદારો મળી ગયા એમની મદદથી તેણે પોતાનું કામ આગળ વધાર્યું અગ્રમેગ, પબનમ અને મુખત પ્રાનગા ફરીને તેણે સગવળ ઉજુ કરવા માંડ્યું રૂધિપારો એમા ક વા માંજા રૂધિપાની જર ઉબી થયા નાની નાની ધારો પણ પાડી ધારોમાથી મળેલા રૂધિપાનો તે મોહસાઈથી કાન્તિમરી કાર્યેમા જ ઉપયોગ કરતો મોનશોખને માટે કાન્તિમરીના હવનમા મિલકુન ગયાન દેવા જ નહિ બો આગ્રહે તો એક આદર્શ કાન્તિમરી રોડ પદરની એક વાન તેની સાદાર્થ અને કમસર કેટલી હા સુધી જતી હતી તેનું સરસ દશાત ગજુ શર છે વડી ધગમભાગા મોગમ દેવાતુ નક્કી થઈ ચૂક્યુ છે આમામા આગ્રહે ભગતસિંહ વિભુમાનસિંહ વિગેરે એમ મકાનમા મેકા છે બુદ્ધિશ્વર દત્ત યથા વખત પછી બમાગતુ પોતાનું મામ બાટોપીને આવી આ થો હતો આગના લાના સમયે મિત્રને મળવાનું થયા તેનું ગ્વાગત જરા સારી રીતે કુવાની તેના એક મિત્રની ઇચ્છા થઈ આવી તે એક કપન રોડી ખરીદી લાગ્યો એ વખતે પેસાની એટની સખત તગી હતી કે કેટલા યે દિવસો ચણા ઉપર પણ મુગ ગવા પડતા હતા આગ્રહેને આ વાતની ખબર પડતા જ તે નાગજ થયો અને સાથીદારને કહ્યું 'કાન્તિના કાર્ય પ્રત્યેના પ્રેમ મિત્રાય તેની આરે આવના બીજ બધા પ્રેમ દરેમ કાન્તિમરીએ પોતાના હૃદયમાથી બૂસી નાખવા ભેઈએ

૧૮૭૮ ની સાનમા અમરત પ્રખમને રોડ મારી સાર્કમન મિથિન હિદમા આન્યુ રેર ઠેગ મળ વાવગથી તેનું સ્વાગત (1) થયુ લાહોરમા કાળા વાવગન સગમની આગેવાની લેનાર લાતાજી પુર પોલીસન લાકી ચાલી પરિણામે તે પચારીવસ થયા અને થોડ દિવસ પછી ગુજરી ગયા પબનમ આપુ વીફરી ગધુ લાનાજના ખૂનનો બનો લેવાનો આગ્રહે ગવ ધોઈ દરોવેલી યોગના મુગ્ધ આગ્રહે ભગતસિંહ ગજગુ અને જયમોપાળ આ ચાર જુવાનોએ ડી એ વી મેલેજના ગરતા ઉપરથી સાર્કમન પર જતા મોલસં પુર ગોળી ચનાવો ત્યાને ત્યા જ તેને મારી નાખ્યો આ જ પોલીસ સુપ્રિટેન્ડેન્ટ મિ સોડમે લાનાજ પ:

લાડી ચલાવી હતી. આ પછી ધારાસભામાં બોમ્બ ફેંકણું ભગતસિંહ અને દત્ત પકડાઈ ગયા. રાજયુરુ પકડાઈ ગયો. તેમના ઉપર લાહોર કાવતરા કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. જયગોપાલ તાજનો સાક્ષી બન્યો. ચંદ્રશેખર આઝાદ ઉપર બે બે મુકદ્દમાઓ લટકતા રહ્યા. કાકોરી કાવતરા કેસ અને લાહોર કાવતરા કેસ. બંને કાવતરામાં તેણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો એમ કોર્ટમાં ઠરાવવામાં આવ્યું. એ પકડાયો હોત તો તેને ફાંસી જ મળત એ વિશે કોર્ટને શંકા નહોતી.

ભગતસિંહ રાજયુરુ વગેરેને જેલમાંથી નસાડી મૂકવા માટે આઝાદે મદિનાઓ સુધી પ્રયત્ન કર્યો પણ એમાં તેને સફળતા ન મળી.

આઝાદે બેયુ' કે તેની આટલાં આટલાં વર્ષોની મહેનત નકામી જતી હતી, દેશના હીર જેવા જુવાનો એક પછી એક ફાંસીએ લટકતા જતા હતા. દસ વર્ષ જેટલા ટૂંકા ગાળામાં તેના કેટલાય દિવસોન દોસ્તોને તે વિદાય આપી ચૂક્યો હતો. ભગતસિંહ, સુખદેવ, રાજયુરુ પણ એ જ વિકટ માર્ગ પ્રતિ પ્રયાણ કરતા હતા એમ તેને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. ધીરે ધીરે તેને વિચારો આવવા માંડ્યા; “વર્ષોના પરિશ્રમ, ભૂખ, તરસ, થાક ઉત્તમરા વગેરે વેડીને રાત-દિવસ કરેલી અખંડ સાધના, સર્ગા, વહાલાં, ભાઈ, બેન, કુટુંબ વગેરેના ત્યાગ કરીને આવેલા આટલા બધા નવલોહિયા જુવાનોનું તપ, આ બધાનો આખરે આવો જ અંજામ? તેને મુક્તિ મેળવવા માટે દેશની આઝાદી હાંસલ કરવા માટે સ્વીકાર કરેલાં આતંકવાદનાં સાધનમાં કંઈક ખોટ છે એવું લાગ્યું. ધીરે ધીરે તે ઉદાસીન થવા લાગ્યો. તેણે પોતાના બધા બાકી રહેતા સાથીઓને બોલાવી તેમની પાસે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા અને પોતાને હાથે જ ક્રાન્તિકારી દળ વિખેરી નાખ્યું. પણ એથી યે તેને એન પડ્યું નહિ. જેલની અંદર સડતા અને મોતની વાટ નોંધીને બેઠેલા પોતાના સાથીદારો ભગતસિંહ વગેરેને તે છોડાવવા માંગતો હતો. મહાત્મા ગાંધી કોઈ કારણસર દિલ્હી આવ્યા હતા. આઝાદે તેમને

નીચેની મતલબનો સદેશો મોકલ્યો હતો: ‘અમારો વિશ્વાસ આ ત્રાસવાદમાંથી છોડી ગયો છે. એટલે હવે તમારે ભગતસિંહ અને બીજા ક્રાન્તિકારીઓને છોડાવવા બેઠો. એ છૂટશે તો તો ફીક છે, અમે બધા દેશની સેવાના કામમાં લાગી જઈશું, પણ તમારા પ્રયત્નો પછી પણ સરકાર એને નહિ છોડે તો દેશભરના જુવાનો પ્રતિહિંસાની જવાબાથી સળગી ઊડશે અને આજ સુધીમાં નહિ બેચેલા વિપ્લવનો સરકારને સામનો કરવો પડશે’ એ પછીનો ઇતિહાસ સૌ જાણે તેટલો તાજો છે. મહાત્મા ગાંધીના પ્રબળ પ્રયત્ન પછી પણ ભગતસિંહ વગેરે ન છૂટી શક્યા. રાવી નદીને કિનારે ભગતસિંહ રાજયુરુ અને સુખદેવને ફાંસીને માંચડે ચઢાવી દેવામાં આવ્યા તથા બીજાઓને પાંચ વર્ષથી પંદર વર્ષ સુધીની જુદી જુદી સજાઓ થઈ.

ભગતસિંહ ગિરફતાર થયા પછી પણ આઝાદે પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું હતું એવી હકીકતો મળે છે. તેણે જે જે કાર્યો કર્યા એ બધાં તેને એક મહાન સેનાપતિ અને સંગઠનકર્તાનું પદ અર્પે છે.

કુશોદેવી, પ્રકાશવતી, ભગવતીચરણ, વશપાલ, હંસરાજ વાયરલેસ અને એવા બીજા અનેકને તેણે પોતાની પાંખમાં લઈ તેમની આગળ વીરતાનાં કામો કરાવ્યાં. વાયસરોયની ગાડી ઉપર ફેંકવામાં આવેલા બોમ્બ, તથા ગટાદિયા સ્ટોરની લૂંટ, પંજાબનાં મોટાં શહેરોમાં એક જ વખતે ઓરોમોટિક (સ્વયં ચલિત) બોમ્બ ફેંકવાની યોજના વગેરે ચંદ્ર-શેખરનાં રાજકીય કાર્યોને ફાળે બળ છે. પણ પહેલાં જેમ કહ્યું છે તેમ ચંદ્રશેખર હવે બિ'દગીને કિનારે આવી પહોંચ્યો હતો. અત્યાર સુધીમાં તેણે રામપ્રસાદ બિસ્મિલથી માંડીને અનેક સાથીઓને ફાંસીને માંચડે ચડી જતા, ગોળીથી વીંધાઈ જતા, બોમ્બથી ફુરચ્યા થઈ જતા કે સાગરપારના કાળાપાણીના ટાપુમાં નરકયાતના બોગવવા જતા જોયા હતા. અને પોતાને અત્યાર સુધી એવો એક પણ પ્રસંગ મળ્યો નહોતો. એથી તેને હૃદયમાં ઉડિા ધા લાગ્યો હતો. બરાબર એ જ સમયમાં તેને એવી તક મળી ગઈ, જેણે તેનું મૃત્યુ ઉગમી દીધું.

વીરભદ્ર તિવારી નામનો એક મહાત્મ્ય કાનપુરના આઝાદના મુળમાં જોડાઈને પોનીસને પાતમી આપતો હતો. થોડા જ વખતમાં આઝાદને આ વાતની ખબર પડી જતા જ તેણે કાનપુરની બધી જ વ્યવસ્થા બદલાવી નાખી અને પોતે અદાનાદમાં આવીને રહ્યો.

એક દિવસ અદાનાદના આઈડે પાર્કમાં મેનાપતિ આઝાદ મુખદેવગજ નામના પોતાના એક સાથી સાથે આટા મારી રહ્યા હતા એવામાં તેણે વીરભદ્ર તિવારીને પાસેની સડા પગ જતા જોયો. તુરત જ તેણે મુખદેવગજ આગળ પોતાનું આશ્ચર્ય પ્રકટ કર્યું 'આ અહીં ક્યાથી ?' તિવારી તે એક જ મિનિટમાં તેમની આખ આગળની દૂર થઈ ગયો હતો. આઝાદને પહેલાં તે કમકે વહેમ પડ્યો પણ પછી થયું કે તેની નજર તે આ બાબત નહોતી તેણે મને નહિ જોયો હોય એમ વિચારી તે એક ઝાડની નીચે પોતાના સાથીદાર સાથે નિરાતે બેસીને વાતો કરવા લાગ્યો. થોડી વાગ થઈ એવામાં છૂપી પોલીસને ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર વિશ્વેશ્વરસિંહ પોતાના એક સાથી મિ. કાનપુર સાથે ત્યાં આ યોગ્યદે આઝાદને પહેલાં જોયો હતો એટલે તેને જાણખી કાઢતા તેને વાગ લાગી નહિ એ જ આઝાદ છે એવી ખાતરી કરી લીધા પછી વિશ્વેશ્વરસિંહ છૂપી પોલીસના સુપ્રિટેન્ડન્ટ મિ. નાટ આવરને તાત્કાલિક ખબર પહોંચાડવા અને પોતે આઝાદની યોગ્ય કવા લાગે. થોડી વારમાં જ નાટ આવરની મોટર આવી પહોંચી આઝાદથી દસેકે ગળે અતરે આવીને તેણે મોટા ડોબી રાખી અને તુરત જ તેની સામે રિવોલ્વર તાકીને ઠુકમ કર્યો 'Hands up' આઝાદ કાઈ પણ કોટાકટી માટે તૈયાર જ હતો. તુરત જ તેણે પણ પોતાની તયાગ પિરોલ જાદીને ગોળી છોડી નોટ આવરે પણ થોડો દયાવી દીધો હતો આઝાદની અગમ્યા ગોળી વાગી સામે આઝાદનો ધા પણ ખાતરી ગયો નહિ તેની ફિરોતમાંથી છૂટેની ગોળી નોટ આવરના હાથને વીંધી ગઈ ધાયન થવાને પરિણામે નોટ આવરના હાથમાંથી રિવોલ્વર પડી

ગઈ તુરત જ તે ત્યાંથી ખસીને એક ઝાડની આડે લપાળો આઝાદે પણ એક ઝાડની એથ લીધી આ બધું વીગળીની ઝડપથી બની ગયું એટલામાં બીજી પોલીસટુકડી પણ મરદે આવી પહોંચી અને આઝાદને વેરી વગી.

ગોળીઓની સામસામી પ્રાથમિક ઝપાઝપીના લાભ લઈ આઝાદનો સાથી મુખદેવગજ નાસી ગયો હવે એક બાબત આઝાદ અને બીજી બાબત તેના દળમગ સહિત સગકારી પોલીસપાર્ટી આઝાદની રિવોલ્વરમાંથી ધડાધડ ગોળીઓ છૂટવા માડી જે ઝાડની એથે નોટ આવર છુપાયો હતો તે ઝાડનું થડ જ જાણે કેમ નોટ આવર હોય તેમ તે આઝાદની ગોળીઓનું નિશાન બન્યું નોટ આવરનો હાથ નકામે થઈ જવાથી તે ગોળીમાર કરી શકે એમ નહોતું પણ બીજી બાબત ઝાડની એથે છુપાઈને વિશ્વેશ્વરસિંહ આઝાદ ઉપર ગોળીઓ છોડવા લાગ્યો. આઝાદે નિશાન બદલ્યું આગ વગસાવતી રિવોલ્વરનું મુખ નોટ આવરની ઉપરથી ખસીને વિશ્વેશ્વરસિંહ તરફ કર્યું એક ગોળી છૂટી ને ડેપુટી સુબોના જડમાં વીંધતી ગઈ પણ હવે તે એક આઝાદ ઉપર ચારે તરફથી ગોળીઓ છૂટતી હતી તે એટલો સખત રીતે ધવાયો હતો કે નાસો શકાય તેમ ન હતું તેની જગતું હાડકા પૂરી થયું હતું તેનું શરીર હવે અસંખ્ય ગોળીઓથી વીંધાઈને નવગતરના અરથા જેવું બની ગયું હતું હવે આઝાદ વધારે વાગ ડોબી રહી સમયો નરિં તુરત જ તે પડ્યો વગી ગોળીઓ છૂટી તેના પ્રાણ બેડી ગયો છતાં તેની પાને જવાની કોર્મી દિમત ચાલી નહિ આખરે તેના મૃત શરીર ઉપર એક વધારે ગોળી છોડી તે મરી જ ગયો છે એવી ખાતરી કરી લીધા પછી સગમરી પોલીસ ત્યાં આવી પહોંચી આમ આઝાદે એક ગ્વાત ય મુદ્દના વીર સિપાહી અને સેનાપતિને ઝાળે એવી રીતે ગુલ્લેશમાં સામા ધા કીતીને પ્રાણ ગાડ્યા અને 'સગકાર લાને માગ મૃતદેહને ગિરફતાગ કરે હું જીવો કદી હાથ નહિ આવું' એ તેની પ્રતિજ્ઞા તેણે અશ્વજ પૂરી કરી મતાવી આમ ઉત્તર ભાર

તના ક્રાંતિકારી દળના મેનાપતિએ ક્ષિટિશ સામ્રાજ્ય સામે અત સુધી ઝઝૂમી ચિગ નિદ્રાને જોળે આશ્રય લીધો અઠાયાદની જનતાએ તેના શબની માગણી કરી પણ જનતામા જગદરત આદોલન મચી જશે એ ખીક સગકારે તેનું શમ આપવાની ના પાડી પણ એથી જનતાને ઉત્સાહ એસરી ગયો નહિ તેઓએ જે ઝાડ પાસે આઝાદનો દેહ દબ્યો તે ઝાડને સિંદૂર વગેરે લગાવી ફૂલની માળાઓ અર્પણ કરી આઝાદનું સ્મારક ઊભું કર્યું આમ અઠાયાદની પ્રભાએ શહીદીને સન્માની, આઝાદની વીરતાના પૂજન કરી ક્ષિટિશ સામ્રાજ્યના એક કટ્ટર શત્રુનું ચતુર બહુમાન પરદેશી સગકાર કેવી રીતે સાખી શકે? જે વૃક્ષ આઝાદના વીરચિત મૃત્યુનું સાક્ષી બનીને ઊભું હતું અને આઝાદના મુણગાન ગાતું હતું તેને સગકારે કપાવી નાખી આઝાદનું નામનિશાન મિટાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એથી તો આઝાદ પ્રત્યેની જનતાની પ્રીતિમા વધારો થયો આજે એ એક વૃક્ષ નહિ પણ

આજો યે બાગ આઝાદનું અમણચિહ્ન બન્યો તે દિવસથી અઠાયાદની જનતાએ આર્ટફેક પાર્કનું નામ બદલીને આઝાદ પાર્ક ગણ્યું આજે યે કોઈ અમણ્યો મુસાફર અઠાયાદની મુનાકાતે જન છે કે તુરત જ એ બાગ તેને આઝાદની જીવનકથા અને મૃત્યુકથાની યાદ આપે છે અને બાગમા ફરતા મુસાફર તેના જીવનપ્રસંગોને યાદ કરી મનમા ને મનમા આઝાદને હમ્મરો ધન્યવાદ દે છે અને એ બાગની હવામાથી દેશભક્તિ, આત્મભોગ અને બની દાનની પ્રેરણા મેળવે છે આઝાદ-બાગનું એક એક વૃક્ષ, એક એક પાન, એક એક ફૂલ જાણે તેનો અમર સંદેશો હિંદની જનતાને નિરતર સભળાવ્યા કરે છે

આગે કદમ આગે વદમ આગે કદમ

યારો ફનાના પથ પર આગે વદમ

હિંદી જનતાના હૃદયમા કોતગર્ભ ગયેનો આઝાદનો આઝાદીનો, ફનાગીગેનો સંદેશ સગકારના ગમે તેવા પ્રયત્નો પણ કદી જૂસી શકે તેમ છે ?

અમેરિકામાં પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓ

શ્રી. નગીનલાલ પટેલ

ગયા કાગળમા મે અહીના Farm & Home-week વિશે લખ્યું હતું * આજે વિદ્યાર્થીઓના અને પ્રોફેસરોના સબધ વિષે લખવા માગ્યું છું આ એપ્રિલ માસમા April fool (એપ્રિલ-ફૂલ) બનાવવાની એક રસમય વાત ચાલુ આવે છે અહીં Cytology (કોષવિદ્યા)ના પ્રોફેસર શાર્પ આતરગાંધીય રીતે જાણીતી વ્યક્તિ છે તેમણે કોષવિદ્યાનું એક જાણીતું પુસ્તક લખ્યું છે અને તેનું જર્મન વગેરે ખીજી યુરોપીય ભાષામા ભાષાંતર પણ થયું છે યુનાઈટેડ ગ્રેટ બ્રિટાઈન-એન્ડ એફ્રિકા-એમેરિકાના સમુક્ત ગણ્યોના ખેતીખાતા (U S D A)

ના જો રેન્ડોલ્ફ પણ આ વિદ્યાનું ઉપર સંશોધન કરે છે જો રેન્ડોલ્ફ શીખવતા નથી પણ સંશોધન કરે છે ના શાર્પ આ પોતાના સમોવડિયા મિત્રને એપ્રિલ-ફૂલ બનાવવાની જાણ પાઘરી ડા રેન્ડોલ્ફ (Randolph) એ જાણીતા Cytogeneticist છે અને મકાઈ ઉપર નામ કરે છે વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન | વિજ્ઞાનનો મેનિયા યુરોપ અમેરિકામા એટલો બધો છે કે વિજ્ઞાનનાનામે ખીજીઓને કેવીસહેનાઈથી બનાવી શકાય છે તે આ વાત ઉપરથી ખબર પડશે ૧૯૧૮મા પાસ થયેના એક મિ ફેઝર અહીં છે અને તેઓ વ્નાતક છે પ્રો ગાર્પ અને મિ ફેઝરે મળી એન્ડ તાઈટ મ્યુ એક પક્ષી શોધી કાઢ્યું છે એવી વાત તેમણે બક્ષી

* જુઓ 'ભર્મિ'નો તારુ '૯૪નો અંક

કરી તેનું નામ woopen Poofed trobiansis આપ્યું તેનું વૈજ્ઞાનિક ભાષામાં વર્ણન લખી કાઢ્યું અને કેટલાક ફેટા તૈયાર કર્યા તેના જીવનનો હેવાન (life history) લખી કાઢી અને આ બધું બનાવટી તર્કટ એક પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું મિ ફ્રેડર એક બનાવટી નામ ધારણ કર્યું અને બહુ કંઈ કે તેઓ અને એક લિટિસ વૈજ્ઞાનિક સગ .. અમુક અમુક expedition (પ્રવાસકુકડી) લઈને આ પક્ષીને તેના original home આદિ નિવાસમાં અભ્યાસ કરવા ગયા આમ આખી યે તાર્કિક પણ સબદ્ધ રીતે ઘટના ઊભી કરી પુસ્તક છપાવી દીધું અને આ નવું “સરોધન” વૈજ્ઞાનિકો આગળ બહેર કરવા Departmental clubdinner જોજનસમરજના પ્રસંગેના લાભ લીધે મિ ફ્રેડર બનાવટી દાદી ધારી આવ્યા ખાણા વખતે તેઓ તમિયતને કાઢે નહિ આવી શકે એવો તાર કર્યો પણ ખાણું પૂરું થઈ ગયા પછી આવી શકશે અને પોતાનું સરોધન વૈજ્ઞાનિકો આગળ મૂકી કરશે એવો તાર કર્યો ખાણા વખતે એક બીજીની સાથે બેસે ને હાજર મહેલો બજાઈ નવ્ય એટલે ખાણું થઈ રહ્યા પછી એક દાદીવાળા ખાણુસ (મિ ફ્રેડર) આવ્યા અને પોતાનું “નવું સરોધન” રજૂ કર્યું સગ ફનાણા સાથે પોતે ગોમીના રણમાં ગયા, અને ત્યાં એક ઝગ Oasis આગળ આ એક નવું પક્ષી વુપન પુકડ ગોનીએન્સીસ શોધી કાઢ્યું અને તેના જીવનના ક્ષતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો અને પોતે બનાવે ની Slides (ચિત્રતકતીઓ) પણ વૈજ્ઞાનિકોને બતાવી શરૂઆતમાં તે પ્રેરણા વિચાર માત્ર પ્રેરેન્ડો ફ્રેડરે એપ્રિન-ફૂવ બનાવવાનો હતો, પણ પાછળથી વનસ્પતિશાસ્ત્રના અધ્યાપક માણસેને એપ્રિન ફૂવ બનાવ્યા વૈજ્ઞાનિકોએ આ બધું માન્યું પણ ત્યારે ભાષણ પૂરું થઈ ગયું, તેના ઉપરની ચર્ચા પણ પૂરી થઈ ગઈ ત્યારે મિ ફ્રેડરે પોતાની દાદી કાઢી નાખી । મધ્ય વૈજ્ઞાનિકોને લાગ્યું કે બધાને મૂખ બગાડે બનાવ્યા । આ નવા પક્ષીના વર્ણનની પુસ્તકના મુદ્રાપ-અમેરિકાના અગ્રગણ્ય પુસ્તકાલયોમાં મોકલવામાં આવી મુદ્રાપના એક વૈજ્ઞાનિક પોતે કરેના અખતગતા-સરોધનના નેપમાં આ પુસ્તકનો ઉલ્લેખ (reference)

પણ કર્યો આમ તેઓ પણ મૂખ બન્યા આ બધું ન તર્કટ હતું પણ વિજ્ઞાન .. વિજ્ઞાન ની જોડે લાત લાગી કે તેઓને આવા વૈજ્ઞાનિક તર્કટથી કેવા મૂખ બનાવી શકાય છે, તે આ દાખવા ઉપરથી જણાશે આ વાત ઘણાં વર્ષ પહેલાં બનવા પામી હતી, અને ત્યારે એપ્રિવ માસ આવે છે ત્યારે આ વાત સ્મરણમાં તાજ કરવામાં આવે છે

Departmented Dinner (સંઘાતું સંઘ જોજન) વખતે પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓના સંબંધ બધાય છે અને તે ગાઢ થયો જાય છે દરેક ખાતામાં જુની જુદી કનખો હોય છે અને આ કનખોની મીટીંગ નિયમિત રીતે હરવામાં આવે છે અમારા Plant Breeding (છાકિઝર)ના ખાતામાં આવી એક કનખ છે તેને Synapsis club (સીનેપ્સિસ કનખ)ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે સિનેપ્સિસ એટલે સંયોગ થયો કાશવિદ્યાની આ પરિભાષા છે પહેલા સંજમાં ત્યારે આ સીનેપ્સિસ કનખની મીટીંગ બગવામાં આવી ત્યારે પ્લેન્ટ ક્ષીરિગમાં પ્રો લેવે (જમણે statistical methods નામનું પુસ્તક લખ્યું છે) બહુ સગળ ભાષામાં આ કવનનો હેવાન આપ્યો હતો અને તે વખતે આ કનખનો શો આશય છે તે આ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યું હતું —

Mr Norton suggested the name “Synapsis” to the club, which was at once taken up Dr Webber who established the plant-breeding department at Cornell University, used to explain very beautifully the idea of chromosome pairing with that of the coming to gether of the human being who came in contact, i.e. ‘synaped’, and then parting took away with them the units of knowledge Chromosomes are the bearers of hereditary units They come together, synapse, and exchange these hereditary units The men in the club come from various

places and countries, just like the chromosomes.

મહિનાના બીજા અને ચોથા સોમવારે સીને-પિસસ કક્ષની મીટીંગ ભરાય છે અને અમારા વિષયને લગતા મુદ્દાઓ ઉપર ગ્રાણીતા વૈજ્ઞાનિકને બોલાવી લાપણ કરાવડાવે છે. આ કક્ષમાં પહેલું ભોજન અને ત્યાર બાદ લાપણ-ખાણ પકાવવાનું. વિદ્યાર્થીઓએ એ ત્રણ વિદ્યાર્થી અને પ્રોફેસરને આવી એક કમિટી દર વખતે નીમવામાં આવે છે અને આ કમિટી ખાણું તૈયાર કરે. અમારા પણ એક દિવસે વારો આવ્યો હતો અને તે વખતે અમે હિદી ખાણું પકડ્યું અને પીરચ્યું હતું. લોકોને ગમ્યું પણ હતું. આ કક્ષમાં ૧૦-૭૦ માણસો આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ — ખાસ કરીને પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થી અને ખાતાના બધા પ્રોફેસરો. ડુંગળીની બનાવેલી કચુંબર ખાસ કરીને આ લોકોને ગમી હતી. આવાં ત્રણ ખાણું માટે દરેક મેમ્બર પાસેથી એક ડોલર લેવામાં આવે છે. ધણા વખત પહેલાં આ એ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરની બનેલી સ્વયંપાટી કમિટી રકાબીઓ પણ ધોતી. પણ હવે વખતના અગાવે બહારનો માણસ રોકી આ કામ કરાવી લેવામાં આવે છે. ખાણું થઈ રહ્યા પછી વક્તા પોતાનું લાપણ કરે છે. ખાણા દરમિયાન નીચેના બે નિયમો ખાસ કરીને પાળવામાં આવે છે :

1 Faculty members must not sit together—they are just as good or bad (?) as the others.

2 No new students or members can sit together.

એટલે કે બે પરિચયનાળાઓ અને બે નવાઓ બાલુબાલુમાં બેસી ન શકે.

એક બીજાને પરિચય વધે — વિદ્યાર્થીઓની અંદર અંદર અને વિદ્યાર્થી અને પ્રોફેસરો વચ્ચે પરિચય વધે — એક બીજાની વધુ નિકટ આવે એ માટે આ બે કાયદા (!), ઘડવામાં આવ્યા છે. ખાણું એ સામાજિક પ્રસંગ છે. દિવસે એક બીજાને

મળવાના પ્રસંગ ન આવે પણ ખાણું એ પ્રસંગ એવો છે કે ધણા વખત સુધી એક બીજાને ન મળી શકાયું હોય તો ખાણા વખતે મળી શકાય અને પરિચય વધારી શકાય. માત્ર પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓ આવી કક્ષો દ્વારા એક બીજાને સારી રીતે ગ્રાણી શકે છે. વાતચીત પણ લુદા લુદા વિષયો ઉપર કરવામાં આવે છે. લણવા વિષેની વાતચીત લાગ્યે જ આવે સ્થળે કરવામાં આવે છે. આવી કક્ષો બીજાં બધાં ખાતામાં છે.

તહેવારોના કેટલાક પ્રસંગોએ પ્રોફેસરો વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર જમવા બોલાવે છે. આપણે જમ દિવાળી બિજનીએ છીએ તેવી રીતે "જમણવારની દરિયા" આ લોકો Thanksgiving અભિનંદન-પ્રદર્શનના તહેવારો બિગ્ગે છે, આ તહેવારો નવેમ્બરની આખર તારીખે આવે છે. પહેલા સત્રમાં મેં Rural Sociology ગ્રામ્ય સમાજશાસ્ત્રનો વિષય લીધો હતો. આ વિષય પ્રો. સેન્ડર્સન (Sanderson) શીખવે છે. પ્રો. સેન્ડર્સન ગ્રામ્ય સમાજસ્વરચા-શાસ્ત્રના ખાતાના વડા છે, અને તેમણે Rural Community નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. અભિનંદનના તહેવારે અમને-મિ. કદમતે અને મને-પ્રો. સેન્ડર્સને તેમને ત્યાં જમવા બોલાવ્યા હતા. જમણ દરમિયાન આપણા દિવાળીના તહેવારો અને મોહન જોડેનાં પુરાણાં ખેાદી કાઢેલાં ખરેરો ઉપર વાતચીત કરવામાં આવી હતી. તે દિવસે અહીં ઈયકામાં ખૂબ જ (મારે માટે પહેલો) બરફ પડ્યો હતો. આને પણ ઝીણી ઝીણી બરફની ઝડીઓ (Flurries) બહાર પડે છે. લગભગ ચાર મહિના પૃથ્વી બરફથી ઢંકાયેલી રહે છે. પ્રો. સેન્ડર્સને બીજા બે ત્રણ ચીનના વિદ્યાર્થીઓને પણ બોલાવ્યા હતા. આ રીતે પરિચય અહીં થાય છે.

ગમે વખતે મેં અહીંની શિક્ષણપદ્ધતિ વિષે લખ્યું હતું. આ બીજા સત્રથી summer meetings શરૂ કરવામાં આવી છે. અમારા ખાતામાં plant breeding seminars પ્લાન્ટ બ્રીડીંગ સેમિનારની મીટીંગો ભરવામાં આવે છે. આવી મીટીંગો બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ ભરવામાં આવે છે. હાકરાઓને કેળવવાની

ધર્મ નહોતી વચ્ચે વચ્ચે તેની વાત વાદ આવતી ખરી પણ એમ વિચારીને તે મનને સાતરના આપતો હતો કે નિધિયાર ધર છોડી જે રમ્તાની મુખવિહારી માયા-મગ્ન તેણે ચાખી છે તે રમ્તાનો અશ્રમ કરી તે સુખે આનંદે રહી શમશે

પાચ વર્ષ પડેનાની આ વાત ।

પાચ વર્ષ પડી તે જ વીણાએ તેને પ્રોત્સાહ્યો ।

મનમા ચલુ જવામા નુકસાન શુ ?

તેણે કહ્યું 'વારુ હું આવીશ ટેમણુ ?

તે સ્ત્રીએ ટેકાણુ આપ્યું પ્રભાએ મ્હુ 'સાજ પડી આવીશ'

સ્ત્રીએ કહ્યું જરૂ આવગ્ને તે મિચારી ગયા જ કરે છે ઢેવગની આશા । આહા ।

ખપોરે પ્રભાસ સૂઈ ગયો સાજે ઊંઘ ઊડતા વિચાર ક્યો ? વીણા પાસે જવું કાલ ગતે પાડે (બીજી રત્નેહવાત્રી) અપમાન કરેલું હતું આ કાર્યથી એ અપમાનનો પચુ બદલો સાથે સાથે લઈ શકશે પાડને ધાર્યું હતું કે સાજ પડી તે વળી પાછો તેની મહેંગામની પાચનો આવી ઊભો રહેશે ! બને જમ ત્યારે તે હવે આ મગ । પાડન બંધે જરા યાકીને નરમ થાય

ટેકાણુ ગોતતો ગોતતો પ્રભાસ આ થો દરિદ્ર મહિન ખસતીપાડમા વર્ષાદની ઋતુ ન હોવા છતાં ચે કાદવની દુર્ગંધ લગાનક હતી આવે સ્થળે થે શુ મધુ ખાસીએ મધુની શોધમા અવતા હશે ! હાથ રે'

છલ્લું એક માળનું ધર બારણા ઉપર ટકારો માગતા પેની જ સ્ત્રીએ આવીને બારણુ ખોલ્યું, મ્હુ 'આ થો તું ? આવ દીધરા લાગતું હતું કે એનું કાઈ નથી પણ તારા જેવો એક તો સલાળ લેવા આવનારો નીમ્ળ્યો મે એને ગરતામા પડેની ભેઈ ત્યાંથી લાવીને મારા ધરમા ગમી ગઈતી મગાગનાન કરવા ધાટની એક બલુએ પડી હતી એ વતને હતું મહિતો જયો આગવા દિવસમા કેઈ એની પાસે આવ્યું નથી બધા ય કહેતા હતા કે ધરિપતાવની ગામી ખોતાવી એને ધરિપતાવમા

મોશ્લી આપો ! બાઈ મિચારી રડતી હતી મને ટાણુ જાણે કેમ દયા આવી ! ધરમા જ ગમી, બહુ જ ડાહી છોકરી છે પણ તેને એવી મતિ કેમ સૂઝી હશે ।'

ખોનતા બોલતા એક ઓગ્રા પાસે આવી તે સ્ત્રીએ કહ્યું 'આ ઓગ્રામા છે હાનીચાની તો સમીતી નથી પચારી ઉપર પડી રહી છે, જાણે સોનાનું કીમ ।'

પ્રભાસની છાતી ધડકી ઢોકી આ હાનતમા તે વીણાને ભેશે એની આશા તેણે રાખી નહોતી

પેની સ્ત્રી તરફ ફરી પ્રભાસે પૂછ્યું, 'બને એવું જરા ય લાગતું નથી ?'

સ્ત્રીએ કહ્યું 'એવા ચિહ્ન તો દેખાતા નથી પાડોશમા આ મિત્રના કુટુંબનો છોકરો ડાખરી લાણે છે તે મિચારો દયા લાવી આપીને રાજ ભેઈ જાય છે તે મડે છે 'બચવાની આશા નથી' રાજ બહુ જ હડીનો છે ને ખાપુ-પદ્ધતિ જ ને દીઠ । જ ઓગ્રામાં જ, તને ભેઈને રાજ થશે હણ માણસોને ઓળખી શકે છે શુધસાન હણ છે'

પ્રભાસ એ રડામા દાખન થયો રાજ અને દારિ દ્રવી વાસ્થી ઓગ્રા જાણે બરેનો હતો જમીન ઉપર એક પચારી પાચરેની હતી ધર હતું તેથી વધુ કે ગાળ મિજાનું હતું રાગી આખો મોઝી મિજાના પર પડી હતી

પ્રભાસે ખોનાવી - 'વીણા ।'

વીણાએ આખો ઉરાડો ભેંસ્યું, એક નિશ્વાસ ! પાતાનની રક્ત ઉપર જાણે પથ્થર ઢોલો હતો તે પથ્થર ખમોડતા ફેટવા થે યુગનો સચિત ક્ષીણ વાપુ મુન્નિ મળતા બહાર નીકળી આવ્યો ! વીણાની આંખો મગ્ન પચુ માગવા માગતી નહોતી.

પ્રભાસની જીમ જ તાબે ચોગી ગઈ અ વીણા । પતિના કેટકેટના પ્રહારો છતાં આવી મહિન અવી પ્રાણહીન તો તે પ્યારે ય જણાઈ નહોતી આની આવી દસા કેમ થઈ ?

"તમે આવ્યા ? ખરેખર મને તો આશા નહોતી કે તમે આવશો ।" વીણા ક્ષીણ સ્વરે ખોલી

પ્રભાસે કહ્યું, “જલુ દિવસથી માંદો છે?”

વીણા હસી—અતિ ક્ષીણ મહિન તે હાર્ય.

પ્રભાસે કહ્યું, “હું હમણું જ ડાકટરને બોલાવું છું, હવે આ ધરમાં...”

પ્રભાસે ધરમાં ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવી. પછી એક નિસાસો નાંખી કહ્યું, “એક સારું ઘર બાંડે રાખી ત્યાં તને લઈ જઈશ, આજે જ...”

વીણાએ કહ્યું, “શા માટે? કંઈ જરૂર નથી.”

પ્રભાસના મનમાં તે પાંચ વર્ષ પૂર્વેનો પ્રભાસ જાણે ફરીથી જાગી ઊઠ્યો. વચ્ચેનાં વર્ષોની હૃદયની મહિનતા-કાળાશ લુપ્તાર્થે ક્યાં ય અદૃશ્ય થઈ ગઈ! પ્રભાસ વીણાના માથા પાસે આવી બેઠો.

વીણાના જીર્ણ વિલુપ્ત હાથ પડેલા હતા. આ જ હાથેનો પ્રભાસે એક દિવસ ગળે વીટાવ્યા હતા—તાજાં ફૂલોની માળાની માફક! આજ એ જ હાથી.....

વીણાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ તેને દાખી રાખી પ્રભાસ દુઃખી સ્વરે બોલ્યો, “મેં તારા ઉપર જલુ જ અત્યાચાર ગુન્હો છે. વીણા! મને વહેંચું કેમ ન કહેવરાવ્યું? બોલાવ્યો હોત તો હું ધારું છું કે હું આવત.

વીણાએ કહ્યું, “જેટલા દિવસ તમને હું ગમી તેટલા દિવસ તમે સાથે રહ્યા. તમને હું જે દિવસે અણગમતી થઈ તે દિવસે તમે મને તણી આપ્યા ગયા. હું સમજી ગઈ. મારું તમારા ઉપર કંઈ જોર તો નહોતું! શા માટે તમે હમેશને માટે મારી સાથે રહેા? હું તમારી કેણું? પહેલાં તો મને જલુ જ દુઃખ થયું. પછી વિચાર કર્યો કે ખરેખર—આ રીસ—આ અગિમાન બોટું છે. તે મારે માટે શા માટે પોતાનું બધું તણે છે!”

વીણાનો અવાજ રૂંધારી ગયો. પ્રભાસ કંઈ પણ ન બોલતાં ગુપચુપ બેઠો રહ્યો. તેની બન્ને આંખોની દૃષ્ટિ સ્થિર, અવિચલપણે વીણાના મોં સામે જ ચોંટી રહી હતી.

નિસાસો નાંખી વીણાએ કહ્યું, “હું સમજી કે હું કુળત્યાગ કરીને આવી છું. દુનિયાનો તિરસ્કાર!...મને તમે યાદ આવ્યા છતાં યે હું તમને બોલાવી શકી નહિ કે કંઈ ખબર આપી શકી નહિ. શું બોલાવું? કયા અધિકારથી તમને બોલાવું? પાપને પથે પડેલી હું...જેટલો વખત તમે મને મળેલા હતા, મારા થયા હતા, તેટલા વખતનું તે જ મધુર સંભારણું મારા હૃદયમાં રાખી મેં દિવસો ગુમગાં. નસીબ મારું! હું સુખ બોગવી શકું એ તો કંઈ બનવાબેગ નહોતું, પશુ...” એક લાંબા નિશ્વાસની સાથે વાત વચ્ચેથી જ લાંબીને ચૂરેચૂર થઈ ગઈ.

હાથ હજી યે પ્રભાસના હાથમાં હતો. પ્રભાસના મોંમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. તેના મનમાં ગમત થયો હતો. યૌવનનો તે વન્યાસોન—તે સ્ત્રીમાં શરીરો ઝંપટાવી તણાયાં હતાં વીણા અને તે પોતે. માથે આકાશ નીકળ નિર્મલ જ્યોત્સ્નાથી ભરેલું. નીચે પૃથ્વીના વક્ષસ્થળ ઉપર પણ તે જ જ્યોત્સ્નાની માફકતા!

વીણા પાછી બોલવા લાગી, “કેટલી યે વાર મનમાં વિચાર આવ્યો કે આના કરતાં ધણીનો—સ્વામીનો માર ખાઈ ખાઈને જો મરી ગઈ હોત તો ય આજે ટાણે પાંચ જાણુ આવીને પાસે તો બિચન! મનમાં ધણું યે દુઃખ થતું, ત્યારે સુખ મારા નસીબમાં નહોતું ત્યારે સુખની આશા શા માટે કરી...? તેથી જ તો આજ આમ એકસી અટ્ટી પડો રહી છું ને! કાઠની સામું જોઈ દયા માંગી શકું એવું મોડું પણ મેં રાખ્યું નથી. શરીરને રાત દિવસ આ વ્યાધિમાં બાળીને ખાખ કરી નાંખ્યું છે!.....છતાં...સાચું કહું છું. હું હવેટ નથી, મેં મારી જાનને બચાડી નથી.”

વીણા ચૂપ રહી. તેની બન્ને આંખોને ખૂણે બે ટીપાં આંસુ—મોતીની જેમ ઝળકી રહ્યાં હતાં.

પ્રભાસનું હૃદય ધબકી ઊઠ્યું. ફરતે સાથે તેણે કહ્યું, “મને માફ કર, વીણા! ખરેખર મેં...”

જ્ઞાન ચંદુ દશી વીણાએ કહ્યું, “મેં તમારા

ધર્મ નહોતી વચ્ચે વચ્ચે તેની વાન યાદ આવતી
ખરી પણ એમ વિચારીને તે મનને સાતવના
આપતો હતો કે મધિયાર ધર છોડી જે ગ્તાની
મુખવિહારી માયા-મગ્ન તેણે ચાખી છે તે ગ્તાનો
આશ્ચય ખરી તે મુખે આનંદ ગદી શમશે

પાય વર્ષ પહેલાની આ વાત !

પાય વર્ષ પછી તે જ વીણાએ તેને બોલાવ્યો !

મનમા થયું જવામા નુકસાન શું ?

તેણે કહ્યું વારુ હું આવીશ ટેકાપુ ?

તે સ્ત્રીએ ટેકાપુ આપ્યું પ્રભાએ મ્હુ સાજ
પડી આવીશ

સ્ત્રીએ મ્હુ જરૂર આવજો તે મિચારી
ગડયા જ કરે છે ઢેવળની આશા ! આદા !

જ્યોતે પ્રભાસ ધર્મ જો સજો જિવ જિવતા
વિચાર મ્યો કે વીણા પામે જવ કાન ગતે પડેને
(બીજા મેડપાત્રી) અપમાન કરેનું હતું આ
કાર્યથી એ અપમાનનો પણ બનેો સાથે સાથે
લઈ શકશે પાડેને ધાયુ હશે કે સજ પડી તે
વળી પાડે તેની મહેગમની ધાયતો આવી બોલો
ગહેશે ! બને જાવ ત્યારે તે હવે આ મગ્ન !
પાડેને જાલે જરા થાકીને નરમ ચાપ

ટેકાપુ ગોતનો ગોતનો પ્રભાસ આ થો દગ્દિ
મલિન બસ્તીપાડામા વર્ષાદની નસતુ નહોવા છતાં એ
કાલની દુર્ગંધ લાપાનક હતી આવે રથેયે ચેશુ મધુ
ખાસીએ મધુની શોધમા આવતા હશે ! તાપ રે !

જીવું એક માળનુ ઘર બરણા ઉપર ટકારે
મારતા પેની જ સ્ત્રીએ આવીને બાગણુ બોયુ,
કહ્યું આ થો તું ? આવ લીમ્સ લાયતુ હતું કે
એનું કોઈ નથી પણ તારા જેવો એક તો સલાજ
લેવા આવનારો નીમ્સો એ એને ગ્તામા પડેની
જોઈ ત્યાંથી લાવીને મારા ધરમા ગખી ગઈતી
મમાન્તાન પ્રવા ધાટની એક બજીએ પડી હતી
એ વતને હતુ મહિનો જ થયો આટલા દિવસમા કોઈ
એની પાસે આવ્યુ નથી બધા મ કહેતા હતા કે
ધરિખતાવની માડી બોધાવી એને ધરિખતાવમા

મોમ્હી આપો ! માર્ધ મિચારી રકની હતી મને
કાણુ જાણે કેમ દયા આવી ! ઘરમા જ ગખી,
હુ જ માડી છોકરી છે પણ તેને એવી મતિ કેમ
સગી હશે !

બોનતા બોનતા એક ઓગડા પાસે આવી તે
સ્ત્રીએ મ્હુ 'આ ઓગડામા છે હાલીયાની તો
શક્તી નથી પચારી ઉપર પડી રહી છે, જાણે સોનાનુ
દીમ !'

પ્રભાસની છાતી ધકમી જોકી આ હાનતમા તે
વીણાને જોયો એની આશા તેણે રાખી નહોતી

પેલી સ્ત્રી તરફ ફરી પ્રભાસે પૂછ્યું 'બચે
એવ જગ મ લાગતું નથી !

સ્ત્રીએ મ્હુ એવા ચિહ્ન તો દેખાતા નથી
પાડેશમા આ મિતના કુટુબનો છોકરો ડામટરી જાણે
છે તે મિચારો દયા લાવી આવીને રોજ જોઈ
જાવ છે તે કહે છે, બચવાની આશા નથી !
રોજ બહુ જ હકીનો છે તે બાપુ ધકમા જ તે દીકરા
જ ઓગડામા જ તને જોઈને રાજ થશે હતુ
માણસેને ઓળખી રાકે છે શુધમાન હતુ છે !

પ્રભાસ એ રડામા દાખન થયો રોજ અને દરિ
મ્તની વાસથી ચોરડો જાણે બરેવો હતો જમીન ઉપર
એક પચારી પાથરેની હતી ઘર હતુ તેથી વધુ કમાળ
મિજાનુ હતુ રોગી આખો મીચી મિજાતા પર પડી
હતી

પ્રભાસે બોલાવો - વીણા "

વીણાએ આખો ઉઘાડો જેપુ એક નિશ્વાસ !
પાતાનના રમે ઉપર જાણે પથ્થર ઢંકેવો
હતો તે પથ્થર ખમેડતા કેટલા યે યુગનો સચિન
શીશુ વાધુ મુનિત મગતા બહાર નીમ્સી આવ્યો !
વીણાની આખો મગકે પણ માગવા માગતો નહોતો

પ્રભાસની જીબ જ તાગેવે મોગી ગર્મ આ
વીણા ! પતિના કેટકેટલા પ્રહારો છતાં આવી મનિન
આવી પ્રાણુદોન તો તે મ્યારેય જીણુઈ નહોતો
આની આવી દશા કેમ થઈ !

તમે આવ્યા ! ખરેખર ? મને તો આશા નહોતી
કે તમે આવશો વીણા શીશુ સ્વરે બોની

પ્રભાસે કહ્યું, “ ગઢુ દિવસથી માંદો છે ? ”

વીણા હસી—અતિ ક્ષીણ મહિન તે હાસ્ય.

પ્રભાસે કહ્યું, “ હું હમણાં જ ડાકટરને બોલાવું છું, હવે આ ધરમાં...”

પ્રભાસે ધરમાં ચોતરફ દષ્ટિ ફેરવી. પછી એક નિસાસો નાંખી કહ્યું, “ એક સારું ધર ભાડે રાખી ત્યાં તને લઈ જઈશ, આજે જ...”

વીણાએ કહ્યું, “ શા માટે ? કાંઈ જરૂર નથી. ”

પ્રભાસના મનમાં તે પાંચ વર્ષ પૂર્વેનો પ્રભાસ બાણે ફરીથી જાગી ઊઠ્યો. વચ્ચેનાં વર્ષોની હૃદયની મંત્રિનતા—કાળાશ લુંસાઈ ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગઈ! પ્રભાસ વીણાના માથા પાસે આવી બેઠો.

વીણાના જીર્ણ વિવર્ણ હાથ પડેલા હતા. આ જ હાથોને પ્રભાસે એક દિવસ ગળે વીટાળ્યા હતા—તાનનાં દૂસોની માળાની માફક! આજ એ જ હાથો.....

વીણાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ તેને ઘાળી રાખી પ્રભાસ દુઃખી સ્વરે બોલ્યો, “ મેં તારા ઉપર બહુ જ અત્યાચાર ગુન્ગર્થો છે. વીણા ! મને પહેલું કેમ ન કહેવરાવ્યું ? બોલાવ્યો હોત તો હું ધારું છું કે હું આવત.

વીણાએ કહ્યું, “ જેટલા દિવસ તમને હું ગમી તેટલા દિવસ તમે સાથે રહ્યા. તમને હું જે દિવસે અથગમતી થઈ તે દિવસે તમે મને તજીને ચાલ્યા ગયા. હું સમજી ગઈ. મારું તમારા ઉપર કાંઈ જોર તો નહોતું ! શા માટે તમે હમેશને માટે મારી સાથે રહેો ? હું તમારી કેણું ? પહેલાં તો મને બહુ જ દુઃખ થયું. પછી વિચાર કર્યો કે ખરેખર—આ રીસ—આ અભિમાન બોટું છે. તે મારે માટે શા માટે પોતાનું બધું તજી દે ! ”

વીણાનો અવાજ ફાધાઈ ગયો. પ્રભાસ કંઈ પણ ન બોલતાં ગુપચુપ બેઠો રહ્યો. તેની બન્ને આંખોની દષ્ટિ સ્થિર, અવિચલપણે વીણાના મોં સામી જ ચોંદી રહી હતી.

નિસાસો નાંખી વીણાએ કહ્યું, “ હું સમજ કે હું કુળત્યાગ કરીને આવી છું. દુનિયાનો તિરસ્કાર !...મને તમે યાદ આવ્યા છતાંયે હું તમને બોલાવી શકી નહિ કે કંઈ ખબર આપી શકી નહિ. શું બોલાવું ? કયા અધિકારથી તમને બોલાવું ? પાપને પથે પડેલી હું...જેટલો વખત તમે મને મળેલા હતા, મારા થયા હતા, તેટલા વખતનું તે જ મધુર સંભારણું મારા હૃદયમાં રાખી મેં દિવસો ગુન્ગર્થો. નસીય મારું ! હું સુખ ભોગવી શકું એ તો કાંઈ બનવાભોગ નહોતું, પશુ...” એક લાંબા નિઃશ્વાસની સાથે વાત વચ્ચેથી જ લાંબીને ચૂરેચૂર થઈ ગઈ.

હાથ હજીયે પ્રભાસના હાથમાં હતો. પ્રભાસના મોંમાંથી એક પશુ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. તેના મનમાં ગ્રમત થયો હતો યૌવનનો તે વન્યાસૌત—તે સૌતમાં શરીરે ઝંપલાવી તણાયાં હતાં વીણા અને તે પોતે. માથે આકાશ નીલ નિર્મલ જ્યેષ્ઠનાથી ભરેલું. નીચે પૃથ્વીના વક્ષરથગ ઉપર પશુ તે જ જ્યેષ્ઠનાથી માફકતા !

વીણા પાછી બોલવા લાગી, “ કેટલીયે વાર મનમાં વિચાર આવ્યો કે આના કરતાં ધણીનો—સ્વામીનો માર ખાઈ ખાઈને જો મરી ગઈ હોત તો ય આવે ટાણે પાંચ જણ આવીને પાસે તો ઊભા ! મનમાં ધણુંયે દુઃખ થતું, ત્યારે સુખ મારા નસીયમાં નહોતું ત્યારે સુખની આશા શા માટે કરી... ? તેથી જ તો આજ આમ એકલી અટ્ટેલી પડો રહી છું ને ! કોઈની સાસુ નેઈ દયા માંગી શકું એવું મોહું પશુ મેં રાખ્યું નથી. શરીરને રાત દિવસ આ વ્યાધિમાં ખાળીને ખાખ મરી નાંખ્યું છે !.....જનાં...સાચું કંટું છું. હું હલકટ નથી, મેં મારી જતને બગાડી નથી. ”

વીણા ચૂપ રહી. તેની બન્ને આંખોને ખૂલે એ ટીપાં આંસુ—મોતીની જેમ ઝળગી રહ્યાં હતાં.

પ્રભાસનું હૃદય ધમકી ઊઠ્યું. ધ્રુવે સાદે તેણે કહ્યું, “ મને માફ કર, વીણા ! ખરેખર મેં...”
અજાન મૃદુ હસી વીણાએ કહ્યું, “ મેં તમારા

ઉપર રીસ અલિભાન કર્યું નથી હું તમને સાચેસાચ ખરા મનથી ચાહું છું તમાગા છપનમા મારુ રથાન ક્યા, હું કોણ તેનો પણ મે વિચાર મરી જોયો છે માણસ કેટલા મે રમકડા લઈ મે છે હું તમારે મન એક રમકડાથી વધુ કંઈ જ નહોતી સમજી ત્યારે પણ મારે મન તો તમે

અશ્રુના વેગથી વાત આગળ કહી ચકાઈ નહિ નિશ્ચાસ નાખી વગી વીણાએ મધુ પતિને ચાહીશ એમ ધાર્યું હતુ પણ તેમ થઈ શક્યુ નહિ એવો અવકાશ જ મળ્યો નહિ હું માત્ર તમનાથી ડરો જ કરતી પહેના દિવસથી જ ગાગાગાળી અને મારપી દુનિયા થ છે હું કોણ છું બધુ ય હું ભૂરી ગઈ હતી તે પછી તે દિવસે જે દિવસે હું ફિગિ યામા બેઠી બેઠી મમ મરતી હતી ત્યારે તમે મને બોલાવીને મારી સાથે વાત કરી તે દિવસે પૃથ્વીને મે જાણે પહેલવહેની જોઈ કે જે પૃથ્વીનું હું સમજાણી થયા પછી હમેશા સ્વપ્ન જોતી હતી હવે પડી પડી વિચાર કર્યા કરુ છું કે બધા ય મન તોડી હું કેવી રીતે નાસી આવી શકી! રોહને એમનો જે મોટા સમુદ્ર તમે ક્યાથી મારી સામે મૂકી દીધો તે સમુદ્રના મોઝામા મા માપ લાઈ-બહેન એમના નામ સુદા તણાવી દેતા મને મનમા જરા પણ દુખ થયુ નહિ। તે દિવસે મે કોઈનો પણ વિચાર મોં નહિ તેથી જ ઘણુ કરીને ભગવાને મને અતકાળે અ શિક્ષા કરી જણાવ છે। આજ ક્યા ય મારું કોઈ સજુ નથી

વીણાની આખોમા અજસ અનુધાગ ચ ની પ્રભાસ બો થો કોઈની સાથે તારો મેળાપ થયો નથી આ પાચ વર્ષમા ?

‘ ના, ત્યારે તમાગી સાથે ગહેતી ત્યારે તમા રાથી છાના બે કાગળો લખ્યા હતા મારી માને માએ તે કાગળોનો જવાબ પણ વાળ્યો નહિ તમે મ્હાય ખિજશો એમ સમજી મે તમને તે વાત કરી નહોતી તમારી સાથે સુખમા ગહેતા મને એ જ વિચારો આવતા હતા કે, મારી માએ મારા હુબો ભેલા છે યાતનાઓ જોઈ છે, ત્યારે આજ મારા સુખની વાત

હું માને જણાવુ શા માટે નહિ? તેથી જ કાગળ લખ્યો હતો તમારી સાથે રહેતી હતી ત્યા સુધી એક મિનિટ પણ એવો વિચાર આવ્યો નહોતો, મારુ એ સુખ યોગી કરીને મેળવેનુ છે તે સુખનો મને જગ પણ અધિકાર નથી। કુનીન સ્ત્રીએને એવા સુખનો ગર્વ શોભા આવે નહિ પછી તમે ચાન્ચા જતા મૃદવી માગ પગની નીચેથી સરી ગઈ। સામે જોયુ હતી પાતાલની બેડી અતન ખાઈ હુ ડગી ગઈ જાણી લીધુ મારુ કોઈ નથી કો જુ આ દુખની વાત? મા યાદ આવી વિચાર મોં કે મગળ તપ્પુ પણ લખી શી નહિ માએ આગના કામળોનો યા જવાબ આપ્યો હતો? જવાબ નવાનો રસ્તો પણ મે ગમ્યો હોય સારેને! કદાચ તેઓ મારા અ મને લીધે ધરતીમા જ મોહુ છુપાવીને પડ્યા રહેના હશે તેમને મન હશે હું કોઈ છવની નથી જ તો! મરી જ ગઈ છું ’

જોલતા મોવતા વીણાને જોરથી ઉધરસ અવી માથાથી પગ સુરીના ગાત્રો ઉધરસથી હાની બેડ્યા અસહ્ય વેળા। નેનુ માયુ બળી પડ્યુ

નભાસે હળવેથી તેનુ માયુ બેડકીને પાણુ તકિયા ઉપર રાખ્યુ ફરીને વીણા બોની મે ધાર્યું હતુ કે મરી જઈશ પણ મરી શકી નહિ રસ્તામા આવી બિતી—શા માટે મરી ગઈ નહિ તે કહી શખી નથી મરી શમી નહિ શેરીએ શેરીએ રસ્તે ગતે બીખ મારી દિવસે મન્વા માડ્યા મનમા વિચારતી કે કોઈ ને કોઈ દિવસ પણ તમને રસ્તામા કર્યાં ય જોઈ શકીશ, તમાગી સામે હાથ લાગે કરી ડીબીશ બીખ મારીશ તમે તે જોશો—અહુ જ સાડુ દેખાશે એમ વખત એમ તમારી પાસે હાથ નાખા કરે લીધા પછી હું મરીશ! આ વાત મનમા તાજ ને તાજ રાખી હવની ગ્હી! કેવો વિચાર! પણ બીખ ભારે પડ્યા લાગી રસ્તામા માણસો દય થા મારા અગો સામુ જોઈ ગહેતા બીખ આપવા આવના કોઈ તે હાથ પડીને દાનવુ! હું કપી બેડતી કેટલાય માણસો કેટનીયે જાતની વાતા મને કહેતા હું નાસી છૂટતી ક્યારેક એમને ગાણો દેવા નાગતી લોકો ગાડી મંદિરે પગવવા લાગ્યા પણ હું કહી ગાડી

નહોતી. મહિનાઓ વીત્યા. એક દિવસ કોઈ પવનો દિવસ હતો. શૂંખી હતી, પર્વ નિમિત્તે લોકો કંઈ આપશે એમ ધારી રખડતી બટકતી નદીના ઘાટ ઉપર ગઈ. અચાનક કંઈ થયું, નદીની મારી જાણે પગ નીચેથી ખસવા લાગી. આંખે અંધારાં આવ્યાં. ચોતરફ અંધારું જણાવા લાગ્યું. હું પડી... પડી મને ત્યારે ભાન આવ્યું, ત્યારે અજવાળામાં આંખ ખોલી. મેં મને અહીં પડેલી જોઈ... આવા આકૃતના વખતમાં આટલો દયા કાણ કરે? કોઈ જાનની આશા નહિ... કંઈ લાભ નહિ — આવી સ્થિતિમાં મને પોતાને ત્યાં તેડી લાવી જવાનું વહેંચી લીધી... એવું કાણ? એ સાધારણ ચાકરીનું કામ કરે છે, મારા પર બહુ માયા રાખે છે. એને એક દીકરી હતી. દીકરીને પરણાવી હતી. જમણું હતો હેવાન, ગમાર, વેવાણુ પણ એવી જ. તેમનો માર ખાઈ ખાઈ છોકરી ગિચારી ચાકી, દિમ્બત હારી ગઈ; વધુ જીવી શકી નહિ. ગળામાં પોતાની સાડી વતી ફાંસી ખાઈ એક દિવસ તેણે આપઘાત કર્યો."

વીણા ચૂપ રહી. પ્રભાસે આ બધી વાત ગંભીર ચિત્તે સાંભળી.

વળી વીણા બોલવા લાગી, "તમને ખજર આપવા નહિ એમ મનમાં ધારેલું. કેટલાક દિવસ આમ વીત્યા. પણ માંદગીમાં એકલના વધુ સહી સકાઈ નહિ! તમે કેમ છો તે જાણવા સારું મન આકુળ-આકુળ થઈ જાયું, તમે અમાઉ કહેલું કે ગામાપુરવાણું ધરે બદલી તમે શીમણાપાડાના નવા ઘરમાં રહેવા ગયા હતા. તમે આ વાત નંદન હોટેલમાં તમે મારી સાથે રહેતા હતા ત્યારે કહી હતી. તમને બોલાવ્યા. તમને કેટલી તરદી આપી? કદાચ તમે ગુસ્સે પણ થવા દશો."

પ્રભાસે એની સામે જોયું.

"ગુસ્સે? ના, વીણા! પણ હું જ દહે તે તારી સેવાચારી કરોય. તને આવી રીતે મરવા દેશે નિદ એ બનવાનું નથી."

વીણાએ કહ્યું, "દહે જીવવાનું હોંસ નથી, શું કરવું છે જીવને?... રાત્રે આધારે ક્યું?"

પ્રભાસે તેનાં મોઢાં સાચું જ જોઈ રહ્યો હતો. કંઈક કહેવા એના હોઠ દટ્યા. વીણા સમજી ગઈ. તે બોલી, "આ મિંદગીમાં હવે કંઈ આશા નથી. આજની માફક તમે મારી સાથે રહો... તોપણ નહિ. એ જીવવું હવે મને સારું નહિ લાગે."

જહાર કંઈ ધમાલ ચાલતી હતી. કોઈ ધરાક ફેરીવાળા સાથે કંઈ રકઝક કરતો હતો. "સૌ બોલું છુંને બાકું લેવા હમ્મે છે, એનો જ બધે અંધારો છે. એમાં જ જગતનાં દુઃખોનાં મૂળ છે." વીણા હસીને બોલી. પ્રભાસ સાંભળી રહ્યો.

એક નિસાસો નાંખી વીણા બોલી, "પણું તો ય એક છત્તા કહું, હારાની માને એક દિવસ મોકલી હતી મારા પિતા રહેતા હતા ત્યાં. પણ તેઓ તે ઘર છોડી ક્યાંક બીજે રહેવા ગયા છે ઘણા દિવસથી. ખાઈ માણસ તે બીજે ક્યાં ખજર કાઢવા જાય?"

પ્રભાસે કહ્યું "હું તેમની ખજર કાઢી પતો મેળવી તેમને અહીં તેડી લાવું?"

"તમે?"

આ નાનો શો ઉગાર પ્રભાસના હૃદયમાં તીરની માફક જઈ ખૂંચ્યો. તેણે કહ્યું, "હું મારી બોળખાણ આપીશ નહિ. કદોય કે પાકાશમાં રહું છું, મને ખજર આપવા મોકલ્યો છે."

વીણા હસી—મહિન તે હાર્ય!...

પ્રભાસે કહ્યું, "તું હવે જરા ચુપચાપ પડી રહે. વધુ બોલ બોલ કર મા. આજે ધણું બોલી..."

વીણાએ કહ્યું, "ધણું મેં વાતો કહેવાનું મન થાય છે. પાંચ પાંચ વરસની બેગી યોગે વાતો! અહા! તમારા શરીરનો તમને ખ્યાલ આવ્યો છે? સાવ સુકાઈ ગયા છો. શરીરને બહુ નાસ આપો છો, ખરું?"

પ્રભાસે કહ્યું, "કાલે રાત્રે જાંબ. આવી નથી એટલે મુસ્ત કાલે છે."

"કેમ બીધ નહોતી આવી?"

આ સત્તાલતો જવાજ પ્રભાસ આપી ચક્રો નહિ. તે ફક્ત બોલ્યો, "સદજ, પણ તું હવે કીંધી જા દું"

ઉપર રીસ અભિમાન ક્યું નથી...હું તમને સાચેસાચ ખરા મનથી માહું છું તમાગ જીવનમા મારું ગ્યાન ક્યાં, હું કાણ, તેનો પણ મે વિચાર કરી નોયો છે. માણસ કેટલાંયે રમકડા લઈ ગમે છે હું તમારે મન એક રમકડાથી વધુ કંઈ જ નહોતી સમજી ત્યારે પણ મારે મન તો તમે ..”

અચૂતના વેગથી વાત આગળ કટી સકાર્થ નહિ, નિશ્વાસ નાખી વગી વીણાએ કહ્યું “પતિને સાહીશ એમ ધાર્યું હતું...પણ તેમ થઈ શક્યું નહિ એવો અવધાર જ મળ્યો નહિ હું માત્ર તેમનાથી ર્ધા જ કરતી પહેલા દિવસથી જ ગાળાગાળી અને મારપીટ .ફુનિયા યુ છે, હું કાણ છું ..જણુ ય હું બૂલી ગઈ હતી તે પછી તે નિવસે .જે દિવસે હું ફગિ પામા બેઠી બેઠી કામ કરતી હતી, ત્યારે તમે મને બોલાવોને મારી સાથે વાત કરી તે દિવસે પૃથ્વીને મે જાણું પહેલવહેલી જોડે કે જે પૃથ્વીનું હું સમજાણી થયા પછી હમેશા સ્વપ્ન જોતી હતી હવે પડી પડી વિચાર ક્યાં કરુ છું કે, બધાય નધન તોડી હું કેવી રીતે નાસી આવી શકી. સ્નેહ-પ્રેમનો જે મોરો સમુદ્ર તમે ક્યાકથી મારી સામે મૂકી દીધો, તે સમુદ્રના મોજામા મા-માપ લાઈ-બહેન...એમના નામ સુદ્ધા તણાવી દેતા મને મનમા જરા પણ દુખ થયું નહિ. તે દિવસે મે કોઈનો પણ વિચાર કર્યો નહિ તેથી જ વણુ ફગીને ભગવાને મને અંતકાળે આ શિક્ષા કરી જણાવ્ય છે. આજ ક્યા મે મારુ કોઈ સમુ નથી”

વીણાની આખોમા અજસ્ર અનુધારા આવી પ્રભાસ બોલ્યો, “કોઈની સાથે તારો મેળાપ થયો નથી આ પાચ વર્ષમાં?”

“ના, ત્યારે તમારી સાથે રહેતી, ત્યારે તમા રાથી છાના બે કાગળો લખ્યા હતા મારી માને, માએ તે કાગળોતો જવાન પણ વાળ્યો નહિ તમે કદાચ ખિન્નશો એમ સમજી મે તમને તે વાત કરી નહોતી તમારી સાથે સુખમા મહેતાં મને એ જ વિચારો આવતા હતા કે, મારી માએ મારા દુખો જોયા છે, માતનાઓ જોઈ છે, ત્યારે આજ મારા સુખની વાત

હું માને જણાવુ શા માટે નહિ? તેથી જ કાગળ લખ્યો હતો તમારો સાથે રહેતી હતી ત્યા સુધી એક મિનિટ પણ એવો વિચાર આવ્યો નહોતો કે, મારુ એ સુખ યોગી કરીને મેળવેનું છે, ને સુખનો મને જરા પણ અધિકાર નથી! કુનીન સ્ત્રીએને એવા સુખનો ગર્વ શોભા આપે નહિ પછી તમે આવ્યા જતા પૃથ્વી મારા પગની નીચેથી સગી ગઈ! સામે જોયું, હતી પાતાવની બોડી અનન ખાઈ! હું કરી ગઈ, જણી લીધું, મારુ કોઈ નથી કોને કહું આ દુખની વાત? મા યાદ આવી, વિચાર કર્યો કે કાગળ લખુ, પણ લખી શકી નહિ માએ આગના કાગળોનો વ્યા જવાન આપ્યો હતો જ જવાન દેવાનો રસ્તો પણ મે ગમ્યો હોય લારે ને. કદાચ તેઓ મારા આ કામને લીધે ધરનીમા જ મોહું છુપાવોને પડ્યા રહેના હરો તેમને મન હરે હું કોઈ જીવની નથી જ તો! મરી જ ગઈ છું”

બોલતા બોલતા વીણાને જોરથી ઉત્તરસ આવી, માયાથી પગ સુતીના ગાત્રો ઉત્તરસથી હાની બીકયા. અસહ્ય વેદના! તેનું માથું ઢળી પડ્યું.

પ્રભાસે હળવેથી તેનું માથું બચકીને પાછું તકિયા ઉપર ગમ્યું ફગીને વીણા બોલી, “મે ધાર્યું હતું કે મરી જઈશ પણ મરી શકી નહિ રસ્તામા આવી બિબી—શા મારે મરી ગઈ નહિ તે કહી શકતી નથી, મરી શકી નહિ શેગેએ શેગેએ રસ્તે ગમે લીખ મારી દિવમે કાઢવા માડ્યા મનમા વિચારતી કે કોઈ ને કોઈ દિવસ પણ તમને રસ્તામા ક્યા વ જોડે સકીશ, તમારી સામે હાથ લામે કરી બિબીશ લીખ મારીશ. તમે તે જોશો — બહુ જ સારુ દેખાશે એક વખત એમ તમારી પાસે હાથ લાખા કરે લોરા પડી હું મરીશ! આ વાત મનમા તાજ ને તાજ રાખી હું જીવતી રહી! કેવો વિચાર! પણ લીખ લારે પડવા લાગી, રસ્તામા માણસો દયાયા મારા અગો સામું જોઈ રહેતા, લીખ આપના આવતા કોઈ તો હાથ પકડીને દાનવું! હું કપો બોડતી કેટલાય માણસો કેટલીયે જીવતની વાર્તા મને કહેતા. હું નાસી છૂટતી, ક્યારેક એમને ગાળો દેવા લાગતી લોકો ગાડી કહીને પગવવા લાગ્યા, પણ હું કદી ગાડી

નહેતી મહિનાઓ વીત્યા એક દિવસ કોર્ડ પર્વનો દિવસ હતો ભૂખી હતી, પર્વ નિમિત્તે લોકો કંઈ આપતો એમ ધારી ગખડની ભટ્ટની નદીના ઘાટ ઉપર ગઈ અચાનક ડહાં યશુ નદીની માટી જાણે પગ નીચેથી ખસવા લાગી આખે અધાગ આના એતરફ અધારુ જણાવા નામુ હું પડી પડી મને ત્યારે લાન આન્યુ ત્યારે અજવાળામાં આખ ખોલી મે મને અહીં પડેની નેઈ આવા આકૃતના વખતમાં આટલી દયા કોણુ કરે? કોર્ડ જનની આશા નહિ...કાઈ લાભ નહિ — આવી ગિચિતિમાં મને પોતાને ત્યા તેડી લાવી જવામદાની વહેગી લીધી એવુ કોણુ? એ સાધારણુ ચામડીનુ કામ કરે છે, મારા પગ બહુ માથા રાખે છે એને એક દીકરી હતી દીકરીને પરણાવી હતી જમાઈ હતો હેવાન ગમાગ વેવાણુ પથુ એવી જ તેમનો મારા ખાઈ ખાઈ ડોકરી મિચારી યાકી, હિંમત હાગે મઈ, વધુ જીવી શકી નહિ ગળામાં પોતાની સાડી વતી ફાસો ખાઈ એક દિવસ તેણે આપનાત કર્યો ”

વીણા ચૂપ રહી પ્રભાસે આ બધી વાત ગલીગ ચિત્તે સાંભળી

વળી વીણા મોનવા લાગી, ‘ તમને ખમગ આપવા નહિ એમ મનમાં ધારેનુ કેટલાક દિવસ આમ વીત્યા પથુ માણીમાં એમનના વધુ સની શકાઈ નહિ’ તમે કેમ છો તે જાણવા સારુ મન આકુળ બાકુળ થઈજકયુ તમે અગાઉ કહેવુ કે ઝામાપુકવાયુ ધગ બની તમે શીમનાપાકાના નના ધગમાં રહેવા ગયા હતા તમે આ વાત નહન હોવેનમાં તમે મારી સાથે રહેતા હતા ત્યારે કહી હતી તમને મોતના તમને કેટની તરડી આપી? મ્હાય તમે મુગ્ધે પથુ થયા હશે ’

પ્રભાગે એની સામે જોયુ

“ મુગ્ધે? ના વીગુ! પથુ હું જ દહે તો તારી મોતચાકરી મોશ તને આવી ગીતે મગવા દમસ નિદ એ બનવાનગે નધો ”

વીગુએ કહ્યુ, ‘ દન જીવવાની હોમ નથી, શુ કગુ છે જીવોને! ..ચાને આધારે જીવુ? ”

પ્રભામ તેના મોઢા સાથુ જ જોઈ રહ્યો હતો કંઈક કહેવા એના હોઠ હયા વીણા સમજી ગઈ તે ખોલી, “ આ જિંદગીમાં દહે કાઈ આશા નથી આગળની માફક તમે મારી સાથે રહો તોપણ નહિ એ જીવવુ દહે મને સારુ નહિ લાગે ’,

બધાગ કંઈ ધમાવ ચાતતી હતી કોર્ડ ધરાક ફેરીવાળા સાથે કંઈ રમક કરતો હતો “ સૌ જોણુ દર્શને ઝાનુ લેવા ધરૂં છે, એનો જ બવે મડો છે એમાં જ જગતના દુ ખોના મૂળ છે ” વીણા હસીને ખોલી પ્રભામ સાક્ષી રહ્યો

એક નિસાસો નાખી વીણા એની, “ પથુ તો ય એક ધરૂં જા હુ, હારાની માને એક દિવસ મોકલી હતી મારા પિતા રહેતા હતા ત્યા પથુ તેઓ તે ધગ છોડી કયાક બીજે રહેવા ગયા છે ધણુ દિવસથી ખાઈ માણુસ તે બીજે કયા ખમગ કાઢવા મય? ”

પ્રભામે કહ્યુ “ હુ તેગની ખમગ કાઢી પતો મેળવી તેમને અહીં તેડી લાવુ? ”

“ તમે? ”

આ નાનો શો ઉગ્યાર પ્રભાસના હૃદયમાં તીંગની માફક જઈ ખૂઓ તેણે કહ્યુ, ‘ હુ મારી એળખાણુ આપીશ નહિ કહોય કે પાકીશમાં રહુ છુ, મને ખમગ આપવા મોકલો? ”

વીણા હમી — મચિન તે દાગ્ય!

પ્રભામે કહ્યુ “ તુ દહે જગ ચુપચાપ પડી રહે વધુ જોન મોન દર મા આજે ધણુ જોલી. ”

વીણાએ કહ્યુ “ ધગી મે વાતો મ્દેવાનુ મન થાય છે પાય પાય વગમની બેગી થોન વાતો! અદા! તમાગ શરોમો તમને ખાન આ પો છે? સાવ સુમાઈ ગયા છે શરીરને બહુ તામ આપો છો ખરુ? ”

પ્રભાસે કહ્યુ, “ મારે મતે હોન આવી નથી એટલે મુશત વાગે છે —

‘ કેમ હોન નહેતી આવી? ’

આ મતલબો જવાબ પ્રભાસ આપી શક્યો નહિ તે કમ જો મો, ‘ અદન, પખુ તું દહે શીધી જા ક

અહીં જ છુ, ચા'યો જતો નથી થોડી વાર વિસામો લે, પછી વાત કરજે. "

પખો બાલુમા પડેલો હતો વીણાના મો ઉપર પસીનો વળેલો હતો પ્રભાસ પખો લઈ પવન નાખવા લાગ્યો તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો એક લટ વાળની કપાળ ઉપર ચોટી ગઈ હતી, પસીનાથી રેશમ જેવા નરમ તે વાળ !

વીણા જીરી ગઈ પ્રભાસ જીવી જોમો થઈ હાગની માને કહેવા લાગ્યો, "જરા બદાર જાઉં છે, વીણાની પાસે જ રહેજો કાંઈ સારો ડોક્ટર મળે તો તેને લાવુ "

હારાની મા બોલી, ' જો માપુ, એનો જીવ બચાવી શકે તો સારુ, બહુ જ દુ:ખી થઈ છે મિયાગી ડાહી છે છોકરી "

પ્રભાસ આશ્ચર્ય ગયો થોડી વારે તે પાછો આગ્યો, દાડમ તથા અગ્રુ લઈને સાથે એક ડોક્ટર પહોં હતો

વીણા જિંદગી હતી .. 'શ્યામ પુષ્પનતા' નેહન પ્રભામે નિસાસો નાખ્યો ' મારા જ પાપે ! "

જિઘ્રા વીણા બમડી, " મા . "

" એની પાસેથી એની માને પહોં મે મૂટવી લીધી ! " પ્રભાસે બીજો નિસાસો નાખ્યો

ત્યા તો વીણાની જિઘ્રા જીડી ગઈ તેણે આખો ઉનાડો નેચુ જિયુ નેના જ તેણે ડોક્ટરને બોલ્યો સફાળી બોલી ઉઠી, " કાણ ? "

પ્રભાસે કહ્યું, " ડોક્ટર છે હું એમને બોલાવી લાગ્યો છું " વીણા પડખુ ફેરવી સ્પર્શી ધીમે સાથે બોલી, ' કાણે કહ્યું હતું બોલાવી લાવવાનું ? બોલાવીને શું કરવું છે ? "

રોગીને તપાસી ડોક્ટરે જે કહ્યું તેથી પ્રભાસ સમજ્યો કે દીવામાં તેન નથી ! હજી દીવો બળી રહ્યો છે એ જ નવાઈની વાત છે, કાંઈ પહોં ધડીએ આ દીવો હોવાવાઈ શકે છે દવા કંઈ ફેક્ટ છે આવી મનને છેતરવું છે !

પ્રભાસે નિશ્વસ કર્યો કે વીણાના માનાપને બમર

આપવી નામકામ તે મળ્યુંતો હતો, વીણાએ તેને અગાઉ કહેન પહોં હમણાં તેઓ ત્યાં ગહેતા નહોતા, જીવના તો હશે ને ?

તે જ રાતે તે ગયો જૂને ટેમણે વીણાના આપનું નામ જગદીશનાથુ એ જૂને ટેકાણે તેઓ નહોતા, ત્યાંથી ઘર બદલી ' મનિયાટોના ' રહેવા ગયા હતા

પ્રભાસ બનિયાટોના ગયો ત્યાં તપાસ કરતા બમર મળ્યા કે પાય મહિના પહેલાં જગદીશનાથુએ અહીંથી બદલીને એક તરફ તેમણે નવું ઘર બધા યુ હતું તે ઘરમાં તેઓ રહેવા ગયા છે. દામડેકાણુ ચોક્કસ પૂછી ટેકસી કરી પ્રભાસે દોડ્યો એક તરફ

ઘર મળ્યું તે વખતે રાતના નવ વાગી ગયા હતા જગદીશનાથુ સાથે મુનાકાત થઈ વાત સાંભળી હુખ્ખે અવાજે તે બોલ્યા, " એ દીકરી તો મારે મન મરી ગઈ છે ધણા દિવસથી તેને વળી આજ મળવું ! ના, મારે થે, ભાઈ, નાતજનમ તો ગહેવું છે ને ? બીજા પાસેનાં છોકરાકૈંસ છે, કુટુંબકીનો છે રોહીમિત્રો છે ને, ભાઈ ! "

પ્રભાસે મડું કાપાવાના કર્યો, પહોં બચ

પ્રભાસને શુરસો અગ્યો. પહોં શુરસો કરવાથી કાંઈ વળવાનું નહોતું વળી ખાસ કરીને બ્યારે આ બધાનું મૂળ તે પોતે જ હતો

પ્રભાસ ચા'યો આવનો હતો

ટેકસીનું મશીન રસ્તામાં બગડી ગયું, કાંઈ રીતે ચલુ ચલુ ન હતું પ્રભાસે ટેકસીવાળાને કહ્યું " તારું લાકુ લાઈ લે હું મીઠું ટેકસી બોનાવું છું "

લાકુ ચૂકવી પ્રભાસે બીજી ટેકસી શોધવા આગળ ચાલવા માડ્યું. એક નોકરે આવોને કહ્યું ' શેઠાણીમાં આપને બોલાવે છે, પૂડે છે કે " હજી જીવે છે ? " પ્રભાસ પાછો ફર્યો બોલ્યો, " જીવે છે, પહોં હવે ઘડી બે ઘડી માડ ડોક્ટરોએ બધી આશા છોડી દીધી છે મરતી વેળા એક વાર તમને બધાને મળતા મળે છે .. '

આજે નિસાસો નાખ્યો, કહ્યું, " એક વાર તો

મરવાનું દુઃખ આપી ચાલી ગઈ. વળી તે દુઃખ નવેસરથી...ના બાપુ, હું નથી આવતી. હું અહીં બેઠે બેઠે તેને આશીર્વાદ આપું છું, તેને કહેજે, હું મા છું...આ જ જન્મમાં તેનાં પાપો આ જન્મમાં તેણે જે દુઃખ ભોગવ્યું છે. તેમાં પૂરું થઈ જાય—”

પ્રભાસે કહ્યું—“તમે જો એકવાર આત્મા હોત તો સારું થાત !”

“ગમે તેટલા દોષ તેણે કર્યા હોય—તોપણ તમે મા...”

માની આંખોમાં પાણી આવ્યાં. તે બોલી, “ના બાપુ, એ મોટું હું હવે જોઈ શકીશ નહિ. મને ખબર છે કે તેના ધણી ખરાબ ચાલતો હતો... તો ય ધણી, એને જો દુઃખ એટલું બધું ન ખમાય એવું જણાયું તો મારો ખોખો હતો. મારી છાતી હતી ત્યાં તે પાછી આપી ચકત. પણ આ તેણે શું કર્યું ! મેં એને એવું શિક્ષણ તો ઠાઈ દિવસ આપ્યું નહોતું. દીકરા, તને બધી વાતની ખબર નથી, દીકરા...તે મારી કેવી લાડકવાઈ દીકરી હતી...કેવી તે ઝાઝી સમજી હતી...”

માની આંખોમાંથી દા દા આંસુ ગયો. “એવી દીકરી મરવા પડી છે ને મળવા ય જવાનું નથી.”

પ્રભાસ લાડકાની માફક જડ બની ઊભો રહ્યો. આ બપોરે પ્રનારણાનું મૂળ તો...તે...તે...તે! ચૈવનનું એક તુચ્છ તોફાન પૂરું કરવા વીણાને—લંગરે બાંધેલી દોડીને—સાંકળમાંથી ઊઠાવા તે ક્યાં તાણી ગયો ! કેવી કેવી આસા આપી એની લઈ ગયો હતો ! અને આપ્યું શું !—જે ચાર દિવસ દુઃખ જે ચાર પ્રાણવચન, જે ચાર યુગ્મન, હૃદયભર્યા મોર્મ અધિગમ ! પણ આ દીધું એ શું અંતો છવને તૃપ્ત કરવા મારું ! ના, એનાથી તે પોતે જ સંભોગ્યમિના નસામાં ગરકાર બન્યો હતો. તેના આ અપરાધની કામા શું ઠાઈ કરો પણ દેવ શકે ખરી !

સદસા બાલુના પરમંથી જાઈ બેઠું. “મા...”

માએ જવાબ આપ્યો, “કેમ” શું છે મુશા !”

બંદર રહેલ અક્ષિ બોલી, “બાપુજી કહે છે

કે તારે જવું હોય તો જા, મોટી બેનને જોવાને. પણ બાપુજી નહિ આવે...”

પ્રભાસે કહ્યું, “હ્યા કરીને ચાલો મા, તમને પગે લાયું...”

માએ કહ્યું, “ચાલ ત્યારે આવું. મારું મન માનતું નથી, તોપણ ચાલ, દીકરા.”

ટેકસી આવી. મા બેઠી. માની સાથે મુશા પણ ટેકસીમાં ચડી બેઠી. ધણી જે ના કડી છતાં માની નહિ. “અમારે મોટી બેનને જોવી નહિ હોય ?” એ જ ધૂન. સાથે લેવી પડી.

વળી પાછો તે જ બસતી મોઢોડલો. બાલુના ધરનો ધડિયાળમાં ટન ટન કરતા અગિયાર વાગ્યા.

પ્રભાસે કહ્યું, “આ જ ઘર.”

મા ચમકી ઊઠી, “આ શું ઘર કહેવાય !”

વીણા બેંધતી હતી; પાસે બેઠી દારાની મા પંખા વડે પવન નાંખતી હતી.

પ્રભાસે આવીને કહ્યું, “પંખો લાવો મારા હાથમાં, એની મા આવી છે, બહેન પણ આવી છે.”

દારાની માના હાથમાંથી પંખો લઈ પ્રભાસે ધીમેથી ખૂસ મારી,—વીણા !

મૂંઝને વીણાએ જવાબ આપ્યો—“હા...”

પ્રભાસે કહ્યું, “મા આવ્યાં છે.”

વીણાની આંખોની આકૃષ્ટ દષ્ટિ ! શીખુ સ્વરે એ બોલી ઊઠી, “મા !”

મા આવી માથા પામે બેઠી. વીણાનું માથું પોતાના ખોખામાં ઘોડું. મુશા આવી, રડતી રડતી બોલી, “મોટી બેન...”

“—મુશા ! આવ બહેન”

મુશા આવી પામે બેઠી. વીણા હાથ દામે કરવા મંઈ પણ કરી શકી નહિ; મુશાએ મોટી બહેનનો હાથ પોતાના બન્ને હાથોમાં પકડી દાખો ગણ્યો. તેની બન્ને આંખોમાંથી અંસુની પારા ચાલી.

જાઈના મોઢામાં કંઈ વાન જ નહિ મા મને

સુધાની આગોની અકુધારા ખૂટતી જ નહોતી-
ખૂટવા માગતી જ નહોતી

બહાર રરતા ઉપર એક બગ્યાડી ખટ, ખટ,
છડ, છડ, ધડ, ધડ, ગબ્દ કગતી ચાલી ગઈ તે
પછી એક ટેકસી તીર વેગે બેપુ બેપુ વગાડતી
ચાલો ગઈ.

ઝોરગામા દીવાવને અદેવીને બેઠી બેઠી હારાની
મા દાડમ લાગતી હતી, આજ બપોરે પ્રભાસ એક
ટાપલો દાડમ અને અશુર ખરીદી લાગેો હતો

પ્રભાસના હાથમા પખો હતો પખો હલવાની તે
પવન નાખતો હતો અચાનક એની દૃષ્ટિ ઝડપથી
બદલાતા જતા વીણુના મોના રંગ તરફ ગઈ

"શુ દીપ સુઝાય છે?" એ ચમક્યો રૂધાચેવા
અવાજે એ બોલી બેઠ્યો— 'મને તે માફ કર્યું કે
નહિ વીણુ? જોખ વીણુ! વીણુ, આમ થશે એમ
મે ખરેખર ધાર્યું નહોતુ, મારો દોષ—"

વીણુએ કાઈ જવાન આપ્યો નહિ

એકાએક માની અખોમાના આંસુ બંધ થઈ
ગયા માએ પ્રભાસ સાસુ જોયું, કહ્યું "હુ! હુ જ
તે! જા! જા! હમણા જ નહાર નીકળ આ
ધરમાથી! આ વખતે એની પામે એની સામે ગદી
એનો પરતોક-બીજો જન્મ-હવે બગાડ મા જા "

આદેશ, કકંઈ સ્વર, પ્રભાસનું મો જાણુ ધન
ચર્ચ ગયું, બપથી તેની છાતી ધડકવા લાગી પ ખો
તેના હાથમાથી જોરથી ખૂટવી લાઈ માએ કહ્યું,
"અમરુદ!" એના મિહાનાને અડીને બિલ મા!
એને અડીશ મા અહીંથી જા હુ હવે અતકાળે
એને એની મનના યોજામા સ્થઈ જવા દે-જો
ખોળામા તે જન્મીને રમો હતી જા, નીચળ અહીંથી
કહ્યું હુ!"

નિરાદે વેત્રાહતની માફ પ્રભાસ તે ઝોરગામાથી
બહાર નીકળી ગયો વીણુ સાથેનો એનો એ
છેલ્લો મેળાપ

વધાયોજના એટલે ગામડાભણી

શ્રી બખલસાહ મહેતા

હિં ફુસ્તાન ઉપર મુસનમાનોની અનેક
સવારીઓ આવી અને ગઈ, પશુ
એથી હિંદના ગામડાંના આતરિક વહીવટને કરી
ખલેય ન પહોચી, કાગણુ માથાનો રાજ બદલાય
એથી ગામડાંને વહીવટ નહોતો બદલાતા રાજ સાથે
ગામને એમો જ સમંધ હતો કે એ વર્ષે વર્ષે
અમુક નક્કી થયેલી રકમ રાજને ચોકલી આપે પછી
એ હિંદુ ગજ આપે કે મુસનમાન, ગામડાંને એથી
ફરક પડતો નહિ એવું તત્ર તો ગામનું પચ જ
ચનાવતું ગામે સીકારેલી મૂડી જ એનો વહીવટ
કરતા, ગામને જોઈતી સીજ વસ્તુઓ ગામ જ પેદા

કરી લેતુ. જ્યારે ગામ બધાપ ત્યારે જ ગામને
પાળદ જોઈએ, કુબાર જોઈએ — સુધાર જોઈશે
પ્રહાર જોઈશે એ બધો વિચાર કરીને એમને વસા-
વડામા આવતુ ખેડત જેની કરીને બધાને પોષે,
વસવાયા પોતપોતાની કારીગીરીથી ખેડૂત તથા ગામન
કામ કાંદે આમ અગસપગસની સહાયથી ગામનું તત્ર
અવરિચત રીતે અને મુમેગ ચાવતુ ગામને સરકો
ગામ જ પતાવતુ આમ એકદર આપુ ગામ વ્વાવ-
ધંબી અને વ્વય સ રૂણું હતું

પશુ જ્યારથી આ અગ્રેજે આપણે ત્યા આપ્યા,
એમણે આપણા ગામડાંની આવી વ્યવસ્થા તોડી ફેડી

નાખી ગામેગામે એ વ્યવસ્થા શી રીતે તોડી એ હું બતાવું

ગામનો મુખી પ્રજાનો માણસ હતો એને અગ્રહારી પગારદાર બનાવી દીધો વાર્ષિક મહેસુલ હોય ગવવાનું પચના અગેવાનો કરતા તેને મદને સરકારી તવાડી આપ્યા એમ ગામડે ગામડે બે પગારદાર માણસને રોકીને આ સરકારે પ્રજાની એ સંપત્તિ અને અગમનને તોડી પાડ્યા આજ સુધી કોઈ અમલદાર આવે ત્યારે મુખી ગામના અગેવાનો સાથે જોભા ગડેનો તેને બદલે અમલદારની સનામો લગવા વાગ્યો પહેલા અમલદાર નક્કી કરેલી મહેસુલ લઈ પગારે પણ થોડી કરી દબાવ કરી શકે, આજે તો ન્યાયે તે ત્યા અમલદાર જ અમલદાર

થીજ બાબુથી સરકારે કેગવણીનું તન હાથમા લીધું પોતાનું ગત્ય ચલાવવા માટે અંગ્રેજી ભણેના કારકુનો નોંધતા હતા તે કારકુનો પેદા કરવા માડ્યા એ કેગવણી એવી આવી કે જે ભણે એ એનો ગુનામ બને બધા ભણેના, સાહેબ સામે મો વધારીને જોશ મહે સાહેબ કહે તે સાચું સાહેબ કરે તે સાચું સાહેબ કાટ પાટલૂન ને ટોપો પહેરે તો આપણે પણ કાટ પાટલૂન ને ટોપો પહેરવા સાહેબ માસ ને માઠની ખાવ તો આપણે ય મસ ને માઠની ખાવા દુમમા અંગ્રેજોને એટલું સારું અને આપણું એટલું જગતી એવી ભાવના ભણેનાઓએ પેદા કરી ન્યાય ત્યા અંગ્રેજોનું અનુકરણ થવા લાગ્યું

બધા અંગ્રેજોની માફક ટેમન ખુરસી વસાવવા લાગ્યા બધા અંગ્રેજોની માફક કામને ગોઠે કમાવા લાગ્યા બધા અંગ્રેજોની માફક વગર મહેનતે હું મ ચલાવવા લાગ્યા અને એ પા માં મોટા શહેરોમા જ નહિ પણ ગામડામા પણ ફેરાયો પળિગામ એ આ યુ કે ગામડા તરવા લાગ્યા લોકો શહેર તરફ જનરૂપા ગામડાને ખેડૂત ખેતરનો તાપ વેળા કરના શહેરને છોડી દેવા નીમી પડ્યો શહેરની હેરિવો, શહેરના નાટ્ય — મિત્રો, શહેરના એવા ઓર મેલક સાધનો અને ગગગો ગામડાના ગરીબ લોકોને

લનચાવી લનચાવીને શરેંગે ભેગા કરવા માડ્યા ગામડાની ખેતી તૂટવા લાગી ગામડાના ધધારોજગાર તૂટવા લાગ્યા ગામડાની ઉત્પત્તિ ઘટવા લાગી ગામડાના ખર્ચો વધવા લાગ્યા

વિનાયતના ભોગના વાયગ એટના વાયા કે લોકો ભાન જૂહીને શહેર તરફ દોડ્યા, પણ ગામડાના એ લોકોને શહેરમા કાઈ ખુરસી ટેમન ન મળ્યા શોતળ જાયાની નોડરી ન મળી એમને તો માથું ફેરવી નાખે એવી મિલની ધમાનભરી અને ધૂણીનાળી મજૂરી મળી શહેરના લોકોની ગદગદીથી ગધાતી ગટરો અને શેરીઓમા કામ કરવાનું મળ્યું પણ હવે તો શહેરના ગગગનો મોહ એ ગામડાવાને પણ એવો લાગ્યો હતો કે આના એક કપ માટે એ ગંગમા પણ કામ કરવા તૈયાર હોતો

પરદેશીના મોહમા દેશીઓના ધધા રોજગાર ગયા કુભાગની નાગો ગઈ ગોનાનો ખાણુચો ગયો લુહાગની મઠ ગઈ એ બવાનો બોળે ખેતી ઉપર પડ્યો સાચા ખેતી કરનાગ ધધા, પણ ખેતી ઉપર જ આધાર ગણનાગ વધ્યા આ રીતે ખેડૂત સુસાતો હતો એમા વગી આવી શહેરની ફેશન આ ને સીગરેટ આજે સાત લાખ ગામડાનો દેશ, દિલ્હી-સ્તાન, જૂખડી બાગસ થઈ ગયો છે એના ગસમ્મ સુસાર્ડ સુસાર્ડને શહેરમા જાય ન અને ત્યાથી પરદેશી વેપાર અને પરદેશી યત્રો વાટે પરદેશ જાય છે

આ દિલ્હીસ્તાનને ફરી તાજો કરવો હોય, ફરી સમૃદ્ધ કરવો હોય, તો આપણા ઉપર તૂટી પડેના પશ્ચિમના સુધાગમની નજામથી ઠીકરી જતું નોંધ્યો. બોગી ફેશનો અને બોગ પ્રવેશનોમાથી બચી જવું જોઈએ આગ કરવું હોય તો આપણા મૂન પાપ થયેના ધધારોજગાર, આ રથો મળવા પડેલી ખેતી ફરી સજીવન કરવી જોઈએ આપણા રેડિયોને ફરી ગુજરતો કરવો જોઈએ. આપણા બધાની દૃષ્ટિ શહેર તરફ વળી ગઈ છે તેને ફરી ગામડા તરફ વાગવી જોઈએ અને ગામડાને પાણુ પહેરા દત્ત એવું સ્વાવલંબી અને સ્વયં સપૂર્ણ બનાવવું જોઈએ એ

માટે તો ગાંધીજીના આ બધા પ્રયત્નો છે ગહેર તરફ વળેલી દૃષ્ટિને ફરી ગામડા તરફ વાળવી એ જ વધાર્યાની વાંચનારો હોય છે

શાળા અને ગામનું આરોગ્ય

આપણા દેશને અનેક રોગો લાગુ પડ્યા છે એમાં ગદગદી એ પણ એક મહાન રોગ છે એ ગદગદી આપણા જીવનના એક એવું અગમ્ય એવી ધૂસી ગર્ધ છે અને આપણે એનાથી એના ગીદા થઈ ગયા છીએ કે કેટલીક વખતે એ ગદગદીને આપણે ઝોગાખી પણ નથી શકતા પણ જ્યારે કોઈ ૨૦૨૦ કે પવિત્ર વાતાવરણમાં જઈએ છીએ ત્યારે જ આપણને ખ્યાન આવે છે કે આપણે ગદા છીએ જ્યાં ચોખ્ખાઈ છે ત્યાં જ આરોગ્ય છે, જ્યાં ચોખ્ખાઈ છે ત્યાં જ પવિત્રતાનો વાસો છે અને જ્યાં ચોખ્ખાઈ કે ત્યાં જ પ્રગતિ છે

હિંદુસ્તાન સંસ્કૃતિ અને સમ્રાજીની ટોચે હતું એમ આપણે બંને કહીએ, પણ આજનું આપણું જીવન નેઈએ છીએ તો આપણે એથી ધણે દૂર ફેરવાઈ ગયા છીએ આપણી સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય લક્ષણ સાદાઈ સચમ અને સ્વચ્છતા છે આજે આપણે એથી બહુ દૂર દિશાએ જ ચાલી રહ્યા છીએ

પરિણામ એ આ યુ છે કે આખા હિંદુસ્તાનના શરીરમાં રોગ વ્યાપી ગયો છે એવું શરીર દિવસે દિવસે વધુ અનારોગ્યવાળું અને વધુ હાલી ચલુ ચાલુ છે આપણે આપણો આદર્શ છોડી પાડ્યો આદર્શ તરફ દ્રાપવા લાગ્યા બીજાનું અનુકરણ કરીને આપણી જરૂરિયાતો વધારી, આપણો મોજરોખ વધાર્યો, પણ બીજાની વ્યવસ્થાશક્તિ કે સ્વચ્છતાની કપતા સગમી ન લીધી આજે હિંદીઓને દુનિયામાં ગદા ગણવામાં આવે છે એવું જ નહિ પણ એ ગદગદીને એટલે અમુક દેશોમાં આપણને અગ્રધર્ય બનાવી મૂકવામાં આવ્યા છે વધારે લયકર તો એ છે કે આ શહેરો ગદગદીને એવું આપણા ગ્રામ્ય સુધી પહોંચી ગયો છે અને જૂની સ્વચ્છતાની ભાવના તો એટલે સુધી વીસગઈ ગઈ છે કે એ જાણીને

આપણા દુખ અને આશ્ચર્ય તો પાગ ન ગહે આજે ગામડાનો માણસ એવી પણ દનીન કરે છે કે આટલા વર્ષોથી અમે શેરી ન વગી છતાં અમે જીવીએ છીએ આટલાં વર્ષોથી અમે મેના કપડા પહેરીએ છીએ છતાં અમે મરી તો નથી ગયા! પણ સાચી વાત તો એ છે કે એ મરી ગયો કે કે જીવતો છે એવું જ એને લાન નથી શરીરમાં જીવ છે એટલે જીવતા છીએ એટલી દૂરી એમની દૃષ્ટિ બની ગઈ છે જેમ તેમ કમીને જીવતું, માંસાળ જીવતું ભૂખ્યા તરંગ્યા જીવતું, મર્યા ને આડે જીવતું એ તે કાઈ જીવતું છે ?

આજે આપણે ગામડાનો કમળ ખેડૂત નેઈએ છીએ કે મિનનો કતાઈ ગરેનો મજૂર નેઈએ છીએ ત્યારે આપણી આખામાં ઝગઝગાયા આવે છે કોઈ મહાન ગણસં હિંદુસ્તાનના વિસ્તાર શરીરને ચૂરી ચૂરીને ખાતો હોય એવું એ દશ્ય છે કોઈ પણ ભોગે આપણે આ પરિસ્થિતિનો અત આણવો નેઈએ પ્રભુમાં સાચું આરોગ્ય કયું સાચું સુખ કયું સાચો શોખ મો એ કપતા આપણે નેર શોરથી ફેનાવરી પડશે અને આપણી ચૂસના અનેક-વિધ પ્રવાહોને શેરી દેવા પડશે એવું પગે પગે છે સ્વચ્છતાની ભાવના જગાડવી એ આ મમ સિદ્ધક વિના બીજું કોઈ કરી શકે એવું મને દેખાયું નથી

આપણું ગામડું નેઈએ તો એની ભાગેળ ગદાતા ઉમરડા અને મળમળની દુર્ગંધથી માથું ફેરવી નાખે છે આપણી શેરીઓ એ જો તો છાણ-મૂતર અને ઘાસ ને ધૂસના ઢગનાથી પથરાયેલી છે આપણા આગણ કે ઘર નેચા હોય તો ગદગદી અને અન્ય-વસ્થા નાં નમૂના ચર્ચ પડ્યા કે અને આપણા કપડા અને શરીર નેચા હોય તો મેન અને રોગના ભોગ ચર્ચ પડ્યા છે

શિશુ આ મહાન રોગના નિવારણની શરૂઆત કયાથી કરશે ?

શિક્ષક શરૂઆત પોતાની અને વિદ્યાર્થીની જાતમાં પ્રવી પડશે, એ વિદ્યાર્થીને નહાતા શીખવે

૪૫૩ પહેરનાં શીખવે, ૪૫૩ ઘોતા શીખવે, દાતણ
કરતા શીખવે, નખ ઝાપતા શીખવે

પછી આવે શાળાની સ્વચ્છતા વિદ્યાર્થીને
સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થાની એક એવી રેવ પાડી દેરી
નેઈ અંતે એનાથી અમલદારે પણ કચરો કચરાની
ટોપની સિવાય બીજો ન ખાય નહિ એનાથી અમલદારે
પણ ગમે ત્યાં થુમય નહિ એનાથી અમલદારે પણ
કેઈ ચીજ એના નિશ્ચિત સ્થાનથી બીજો મુકાય નહિ

પણ આટલું કરવા માટે તો શિક્ષકે મનુ જહેમત
ઉઠાવવી પડશે હું તો એટલી હદ સુધી આગળ
વધીશ કે ત્યાં સુધી માળખની આ રેવોમા મુકાગ
ન થાય, એને ખેસતા બેઠકના કે ખોલતા માનતા ન
આવડે, એને પાણી ઢોળાયા વિના પાણી પીના ન
આવડે, એને પહેરણુ કે કચરાના બટન બીડના
ઉપાસતા ન આવડે ત્યાં સુધી કેવો આગમણી કે
સોના આકે લને પાડામા પડી જતા

આમા અડચણો પણ આવશે ગામડામા પાણીની
અગવડ હશે, ગરીબ લોકોને કપડાનો અભાવ હશે
ત્યાં સાથુ કચાવી કાઢો કે કોઈ માળખ કામ આડે
આળકને નવડાવશે ધોવડાવશે પણ નહિ પણ આ
બધી અગવડો અને અડચણોનો સામનો કરવો તથા
ઉકેલ કાઢવો એમા જ વધારે ચોજનાના શિક્ષણની
ડોસી છે જરા જણાય ત્યાં શિક્ષક પોતે આળકને
નવડાવશે, પોતે કપડા ધોઈ આપશે અને ગામના
ઉત્તમી ભાઈઓની મદદથી પોતે જ એવી વ્યવસ્થા
બની કરશે કે આવી આગતમા આવતી મુશ્કેલીઓનો
એ તોડ કાઢી શકે

શિક્ષકના દિનમા માનુ ગદકી ઝટા માફ ખૂચી
ગઈ હશે, અમાની પ્રગતિમા કાળરૂપ લાસની હશે
તો જ એ આ કામમા આટલો પ્રાણ રેડી રાખેનો
છે અને તો જ એ શાળામા અને વિદ્યાર્થીઓમા
સ્વચ્છતાની આ લાવના પેદા કરી શકવાનો છે,

એક વખત આટલું વાતાવરણ પેદા થયું પછી
ધણુ કામ મહેનત બની જાય છે આ વાતાવરણની
અસર ગામવેડો ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી.

એમનું છત્રન અને રહેણીકરણી આટલા વખતમા
પહેલા કરતા વધારે સ્વચ્છ બન્યા જ હોય છે

આ પછી આવે છે આગણુ અને શેરીની
સ્વચ્છતાની વાત એ કામની શરૂઆત પણ જાતે જ
કરવાની હોય છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ પોતે
પોતાના આગણુ જાતે લાળી લેવાનો આગ્રહ રાખે,
વખત જતા ખાસ પ્રસંગોએ ગ્રામસફાઈનો કાર્યક્રમ
પણ ગોઠવી સમય એમા ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત
લોકો પણ ભળશે અને લોકોમા પોતાનું ગામ
સ્વચ્છ ગમવાની લાવના જગશે.

વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકો અડવાડો એક દિવસ
ગ્રામસફાઈ પાઠગ ગોઠવે તો આ વિકટ પ્રશ્નો
ઉકેલ આવી જાય છે સંકચ હોય ત્યાં ગામવેડોને
સમજાવી ગામના ભગીઓ પામે ગામની ગેરીઓ
સ્વચ્છ કરવાની વ્યવસ્થા પણ બીજી ડગલી શકાય
આવી વ્યવસ્થા બીજી થાય છતાં વખતોવખત
વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોએ જાતે ગ્રામસફાઈ કરવાના
કાર્યક્રમો તો ગોઠવવા જ નેઈએ એ વખતે ગામના
જાહેર દૂવા તળાવો તથા ગંતાના ઊંડા સીંચા
મુકારી શકાય આનુ ચાલે તો જ પ્રજામા સ્વચ્છતાની
લાવના કાયમ ટકાવી શકાય તો જ પ્રજાનો પ્રેમ
છતી ગાય, અને તો જ પ્રજામા ગદકી ઓછી
કરવાની રેવ પડે

આ પછી આવે છે મુનગડોઓ અને જામડોનો
અવાવ પણ મારા અનુભવથી હું ખાતરી આપુ છું
કે શાળા ગામવેડો પાસે આટલું ડગલી રા? હરો
પછી મુનગડો અને જામડોનો અવાવ એમને માટે
બહુ સહેનો થઈ પડશે શાળાએ શાળાપૂતી તો
આ વ્યવસ્થા બહુ વડેની બની રી લીધી હશે
વિદ્યાર્થી ગમે ત્યાં પેશામ કરવા એમે એ તો ચાલે
જ નહિ

આ કામને હું ગચનાતમક રેગવગી કું છું.
ગામડાના બાળકને આ સ્વચ્છતા કેવળથી આપવા
જતા એ આગ્રહ વહેવા મોઝા શિખવાય તો
એથી શિક્ષકે ગચગણુ નહિ નેઈએ ગામવેડોને

જો આપણે આ કામનું મહત્ત્વ હસારી શક્યા હોઈશું તો એ કદી આનો દેર કરવાના નથી કારણ આ સવાય તો આખા ગામના આરોગ્યનો છે આટલી કેળવણીથી ગામે દવાદારના સેક્ટોરે રૂપિયા બચાવ્યા હશે, ભવિષ્યના વાગસામા નવું તેજ પેદા કર્યું હશે અને આથી પણ વધુ તેજ પેદા કરવું હોય તો શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સારીગમિ તપામ કરાવી એના યોગ્ય ઈનામો લેવાવવા ભેદે એ ચોખ્ખી દવા અને પ્રમશમા રમતો રમવી ખેતરમા ભઈ તકકામા કામ કરવું અને પૌષ્ટિક યોગક મેળવવો એ આરોગ્યના મહત્ત્વના અંગો છે

અને છે તુ નવું કેળવણીના આનામે પણ આજની ગામડાની ગિચતિમા આ ગ્યનાત્મક કેળવણીને આવશ્યકી લેવી ભેદે એ આજના નાના ગામડા માટે તો આને જ પયાની કેળવણી કું અને શિક્ષક ભેદે નવી કેળવણીની સરઆત આ રીતે કરે તો કું એને કેળવણીની કાન્નિના પહેના પગથિયા તરીકે અવધારુ

વર્ધા કેળવણીમાં પ્રવાસ-પર્થનનું સ્થાન

વર્ધા કેળવણીનું એક મહત્ત્વનું અંગ તે પ્રત્યક્ષ કેળવણી જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ આપી શકાય તે માત્ર વાતાવરણ ન આપવું આથી પ્રવાસ અને પર્થન કેળવણીની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વના સાધનો ગણાયા છે,

બધો વખત એક જ કામ કરવાથી આવેનો કટાણો આવા નવા કાર્યક્રમથી લાકી મળે છે પ્રવાસ અને પર્થનમા કુરતી તથા બીજી નવી નવી વસ્તુઓ ભેવા ગણવાની મજવાથી વિદ્યાર્થીઓનો રસ જળવાઈ રહે છે, અને જે કાર્ષ જ્ઞાન આપવામા આવે છે તેની વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સચોટ ઝાપ પડે છે

પ્રવાસ તો બહુ લોકો કરે છે વેપારીઓ કરે છે, યાત્રાળુઓ કરે છે, ભિખારીઓ કરે છે પણ એ બધા પ્રવાસ જુના અને આપણો પ્રવાસ જુદો આપણો પ્રવાસ તો કેળવણી માટેનો પ્રવાસ હશે

એટલે કાલે ત્યાં દોડ્યા જવું અને દોડ્યા આવવું એવું નહિ હોય જેમ બધા આખો મીચીને ફરે છે એમ કરવાનું નહિ હોય. આપણી પાસે તો પ્રવાસ શરૂ કરતા પહેલા જ શુ ભેતુ છે અને કઈ રીતે ભેતુ છે એની ખાસ દૃષ્ટિ હશે એ દૃષ્ટિ વિદ્યાર્થીઓને પણ આપવામા આવી હશે મુસાફરી તો રેલવેની પણ થાય, મોટરની પણ થાય, ગાડાની પણ થાય પણ અજ્ઞાસની દૃષ્ટિએ તુ પેના મુસાફરી સર્વશ્રેષ્ઠ ગણુ છુ પેરી મુસાફરીઓ તો ઝડપથી જવાની અને ઝડપથી નિરીક્ષણ કરી જ્ઞાન મેળવવાની મુસાફરી છે

આવા પ્રવાસના પણ અનેક પ્રકારો હોય છે, સાવ નાના ખાગકોની મુસાફરી ગાસમા જ થશે ગામના મુખ્ય મુખ્ય ગમ્તાઓ, મહેર મકાનો, કૂવા, તળાવો, કુલાગેનો ચાક, જુદાગની કાંઠ, વાચીની ધાણી, જુદા જુદા લતાઓ, મકાનોની બાધણી વગેરે વગેરે એક જ વસ્તુ બતાવવામાં પણ જુદી જુદી દૃષ્ટિ દરો નાનો વિદ્યાર્થી જુદાગની ધમણ સાથે ભટીઆથી તીકગતા તડ તડ તથુખા ભેશે ગામના તળાવમા બૂસમ માગતા ખાળકો અને પાણી ભરતા લોકો ભેશે ન્યારે એ જ દશ્ય ભેરો વિદ્યાર્થી જુદી રીતે ભેશે એ જુદાગને પહેના કેતુ કામ મળતુ હવે કેતુ મને હેર કામ જોણુ મળે છે એનું કારણ પહેરાથી તૈયાર આવની લોહાની અનેક વસ્તુઓ છે એની શોધ કરશે તળાવમા એક જ જગ્યાએ લોકો કપડા ધુએ છે, એક જ જગ્યાએ બહેનો પીવાનું પાણી ભરે છે, અને એક જ જગ્યાએ માળકો નહાય છે, અને ટોર છાણુ-મૂતર કરે છે એ બરાબર નથી આપણે તળાવનો ઉપયોગ તો કરીએ, પણ એને જોવાશે સાફ રાખવો એ ફરજ આપણી છે આવું આવું જાણશે આ તો મે મે ઉતાહરણ આપ્યા, પણ આવી તો અનેક વસ્તુઓ ભેવા મને અને જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓ માટે એ ભેવાની દૃષ્ટિએ પણ અનેક હોવી ભેદે પ્રવાસ કરાવનાર શિક્ષક પાસે સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ હોવી ભેદે એ કે ક્યા વિદ્યાર્થીને માટે શુ બતાવવું છે એને પોતાને સ્પષ્ટ સમજણ

હોવી નોંધે, કે કઈ કઈ વસ્તુઓ ગામની જરૂરિયાતો છે અને કઈ કઈ વસ્તુઓ ગામની બહારનાં અને ગામનાં લાયકાતો છે.

એથી આગળ વધીએ તો ગામની આનુષંગિકતા દસ ગાઉ સુધીનાં ગામોનો પ્રવાસ ગોકવી શકાય. નજીકનાં બેવા બેવાં રથજોનો પ્રવાસ ગોકવી શકાય. પણ એ બધા પાછળ દૃષ્ટિ હોવી નોંધે.

પ્રવાસ દરમિયાન ભૂગોળનું જ્ઞાન આપી શકાય, પ્રાણીશાસ્ત્રનું આપી શકાય, વનસ્પતિશાસ્ત્રનું આપી શકાય. પણ એ બધું સ્વાભાવિક ક્રમે અને જીવનમાં ઉપયોગી હોય એ ધોરણે જ આપવું નોંધે. માત્ર માહિતી આપી દેવા ખાતર બધું જતાવવાનું ન હોય. પ્રવાસ મારફત કુદરત સાથેનો સંબંધ જીવતો કરી શકાય, કુદરત અને ઇશ્વરની મહત્તાનો ખ્યાલ આપી શકાય, એટલું જ નહિ પણ દેશની કલા-કારીગરી અને દેશનું દારિદ્ર્ય પણ જાતવી શકાય. પ્રવાસ વખતે કાઈ શાંત એકાંત રથજો બેસી શાંતિની રમત રમાય, ગીત ભજન ગવાય, વાતચાત કરેવાય. લીંઝી-પીપળી રમાય. આ વખતે બાળકો ઉપરનો ભયુતરનો બધો બોલો હટી ગયો હોય છે. એમને તમે હૃદયમાં ગીતરી જાય એવી વાર્તા અહીં કહી શકશો.

આવા પ્રવાસથી બાળકમાંથી સંકુચિત ભાવના તો અજાણપણે નીકળી જાય છે. દરેકને એમ થાય છે કે આપણે ભાઈ છીએ. દરેક એક બીજાને મદદ કરતો થાય છે. દરેક એક બીજાને વધુ જાણખતો થાય છે. એટલું જ નહિ પણ મુસાફરી કેમ કરવી, શું શું સાધતો રાખવાં, કેમ બોલવું, કેમ ચાલવું, અગવડ સાથે કેમ વર્તવું—આવી જીવનમાં બહુ અગત્યની અને જીવનને ઘડનારી વસ્તુઓ વિદ્યાર્થી પ્રવાસ-પર્યટનમાંથી મેળવી શકે છે.

આપણું તળાવ, આપણો કૂવો, આપણા રસ્તા, આપણું ગામ, આપણો દેશ, એ બધી ભાવના એનામાં જાગે છે. એ બધાં શી રીતે સાફ સુવક અને સમૃદ્ધ બનાવવાં એના એને વિચાર આવે છે, ગામનું અજ્ઞાન, ગામની ગંદકી, ગામની રહેણીકરણી, ગામની ટેવો એ બધું એની નજર સામે તરવરે છે

અને એમાં કાંઈક કાંઈક કરી નાખવાનું એને મન થઈ જાય છે.

પણ આ બધાનો આધાર શિક્ષક ઉપર હોય છે. શિક્ષકમાં જ્ઞાન હશે, શિક્ષકમાં ભાવના હશે, શિક્ષકમાં સ્વચ્છ હશે અને શિક્ષકમાં કાંઈક કરવાની તમજા હશે તો જ એ આ બધું વિદ્યાર્થીમાં જગાડી શકવાનો છે. એટલું ચોક્કસ છે કે પ્રવાસ અને પર્યટન એ જ્ઞાન આપવાનું બહુ રસિક અને બહુ આવશ્યક સાધન છે. વિદ્યાર્થી તેમ જ શિક્ષકમાં એ સામાજિક ભાવના ખીણવે છે, દૈનિક લાવે છે, અને જીવનમાં નવો રસ, નવો આનંદ તથા નવી તાજગી પૂરે છે.

વર્ધા કેળવણી માટે શિક્ષક નોંધે.

વર્ધા કેળવણીનો શિક્ષક એટલે જીવનની કેળવણીનો શિક્ષક. ખરું જોતાં કેળવણી એટલે જ જીવનની કેળવણી. પણ આજે એ અર્થ ભુલાર્ધ ગયો છે એટલે તો આ વર્ધા કેળવણીની ઉત્પત્તિ થઈ. કેળવણી લેવાનો હેતુ એક જ હોઈ શકે કે કેળવણી લઈને માણસ માણસાઈ કેળવે. પણ આજે સમાજમાં ભોગપ્રધાન સંસ્કૃતિનું એક એવું જખખર મોલું આવ્યું છે કે એના પ્રવાહમાં માણસની માણસાઈ જ તણાઈ જવા બેઠી છે. અને જો એ પ્રવાહને રોકવામાં ન આવે તો આખો માણસ જ તણાઈ જાય તેમ છે. આ પ્રવાહમાંથી ભોગરુપ એ વર્ધા યોજનાનો હેતુ છે. એટલે વર્ધા યોજના પ્રમાણે કામ કરનાર શિક્ષકને પ્રથમ તો આ ભોગપ્રધાન સંસ્કૃતિ અને એને પોષક કેળવણી વિષે સ્વ પેદા થવી નોંધે.

કાઈ પણ માણસ નોંધે શકે તેમ છે કે આજના ભયુતરથી માણસની ઇચ્છાઓ અને જરૂરિયાતો વધી છે. પણ એ ઇચ્છાઓ અને જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાની એનામાં તાકાત વધી નથી માણસનો મોજશોખ ખૂબ વધ્યો છે પણ એ મોજશોખ પૂરો પાડવા માટે હાથપગ ચલાવવાની એની આવડત વધી નથી. પરિણામે માણસ પરાવલંબી સ્વભાવની અને ગુલામ બન્યો છે, એટલું જ નહિ પણ ગુલામદર્યાને કારણે સમાજમાં જેટલા

અવગુણ આવી શકે એ બધા આજે આજણા સમાજમા પ્રવરે રવા છે આ યુવામી માનસમાંથી ઉગવા માટે અને સ્વાવનની બનવા માટે વર્ધા યોજનામાં હાથબગીચી કેળવણીને આટલું મહત્વનું ધ્યાન આપવામા આપુ છે

યાનુ કેળવણીએ જાતમહેનત પ્રત્યે રાગ અને શ્રમ પેદા કરી તે ન્યારે વર્ધા કેળવણી જાતમહેનત માટે આદર અને શ્રદ્ધા પેા કરવા માગે તે યાનુ કેળવણીએ પાગડુ એટલું સાનુ અને આપણુ એટલું ખોટું એવી તેજેવધ કરનારી લાવના જગાડી છે, ન્યારે વર્ધા કેળવણી આપણા કામઉદ્યોગોને સજીવન કરી સ્વાવનની અને સ્વય સપૂર્ણ કામજીવન ધડવા માગે છે

વર્ધા કેળવણીને શિક્ષક માત્ર ઉદ્યોગમા જાનનારો નહિ પણ જાતે ઉદ્યોગ કરનારો ઝીણી છુદ્ધિ વાપરીને ઉદ્યોગમા સુધાગવધ રા કરનારો, ઉદ્યોગને ઉત્પાદક બનાવનારો અને ઉદ્યોગ વિષે બીજામા આદર અને રસ પેદા કરનારો હોવો જોઈએ

એને એ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાન હોવો જોઈએ કે કેળવણી માત્ર નોકરી કે પેસા માટે નથી પણ જીવનના ધડતર માટે છે જો એ આનુ મમજતો હશે તો જીવન સાથે સબધ ધરાવતી ધણી વસ્તુઓ કેળવણીમા ઉમેગાઈ જશે અને જીવન સાથે બહુ સબધ ન હોય એવી ધણી વસ્તુઓ આપે આપ ખરી પારી પછી પ્રાથમિક કેળવણીમા અગ્રેજીનો મોહ નહિ રહે, એનુ જ નહિ પણ જે કાર્ક શીખ વવાનું હશે એ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ અગર પ્રદર્શિત દ્વારા શીખવવાનો આશ્રદ આપોઆપ જન્મશે

આજ સુધી કેટલુ ય અસ્વાસ વિક લાજુતર લાજુવવા માટે શિક્ષક ધાકધમકી અને શિક્ષાનો આશ્રય લેતો વર્ધા યોજનાનો શિક્ષક સમજણ અને પ્રેમમા માનવાવાળો હશે એને શ્રદ્ધા હશે કે કલ્પા કરતા કરી બતાવનામ વવારે શિક્ષણ રહેતુ છે, આ જ સમજણથી પોતે ભયે અધૂરો હોય પણ બાળક એના આચરણનું અનુકરણ કરવાનું છે એ ખ્યાસ અને જવાબદારી એને સતત જાગતા ગખશે,

એનુ જ નહિ પણ શિક્ષક બાળક પાસે પણ પોતે જેવો દરો એવો જ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરશે શુદ્ધ આગ્રિય એ જ વર્ધા કેળવણીના શિક્ષકની આવી છે

વર્ધા કેળવણીના શિક્ષકમા બીજુ મહત્વનું તત્વ એ હોતુ જોઈએ કે સામાન્ય આમ જન્મતા અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ માટે એના દિનમા વહેતો પ્રેમનો ઝરો હોવો જોઈએ આમ હશે ત્યા આજની માફક શાળા અને શિક્ષક સામાન્ય સમાજથી અપ્રજુ નહિ બની જાય શિક્ષકની ગહેણીક છી જે પ્રદેશમા એ કામ કરતો હોય એ પ્રદેશને જાગે તેવી, સાદાર્થ અને સવચવાળી હોવી જોઈએ એટલુ જ નહિ પણ આખા ગામનુ સુખદુખ એ શિક્ષક અને શાળાનુ સુખદુખ બનતુ જોઈએ આવી શાળા માધી માનાપનો મોજે વધારે એવા નહિ પણ મદદ રૂપ થાય એવા બાળકો પા વાના અને માન્ય પણ આવી શાળા અને શિક્ષકમા ઊંડો રસ ધરાવવાના આવો શિક્ષક ગામનેકોનો માત્ર પ્રેમપાત્ર નહિ પણ કામજીવનનો સચાવક અને ગામનેકોનો માર્ગદર્શક બનશે

આજનો શિક્ષક એની શાળા નિજમા લાજીને મજાજના બાગણે તાગા મારી મેરો હોય છે એથી નથી યતો એના જાનમા નવો ઉમેરો કે નથી આવતો એના જીવનમા નવસર્જનનો અનદ વર્ધા કેળવણીનો શિક્ષક દેશ અને દુનિયાના તામનમા તામ બનાવો કે ગાધેથી પરિચિત હોવો જોઈએ કદાચ રાજ્યાનમા શિક્ષક આ બહુ ન જાણતો હોય પણ એ બહુ જાણવાની એમ પણ તક તો એણે ન જ જવા દેવી જોઈએ જરૂર પડ્યે પોતાના જીવનમા ફેરફાર કરવાની પણ એણે તૈયારી રાખવી જોઈએ એનું સામાન્ય જાન બહોણુ હોતુ જોઈએ, એનુ જ નહિ પણ જે વિષય એ શીખવતા બેસે એનો એને ઊંડો અભ્યાસ હોવો જોઈએ તો જ એ ઉદ્યોગ લાજુતર અને જીવન-આ ત્રણનો સબધ સાધી રાજશે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીના માનસ મગીને મોટાકાઈ બની ગહેતુ રહ્યુ અને શીખવતી વખતે તો જે ભુમિત્રાએ બાળક હોય એટલો નીચે શિક્ષક બીનગી શકે તો જ એ પોતાના જાનથી વિદ્યાર્થીને બદનાવી શકશે

આળકને સ્વચ્છ બનાવવું હશે તો શિક્ષકે સ્વચ્છ બનવું પડશે. આળકને સેવાભાવના આપવી હશે તો શિક્ષકે સેવાભાવો બનવું પડશે, અને આળકમાં સ્વદેશ-પ્રેમની જ્યોત પ્રગટાવવી હશે તો શિક્ષકમાં પણ જીવંત-જગતો સ્વદેશપ્રેમ સળગતો હોવો જોઈશે.

ટૂંકમાં વર્ધા કેળવણીનો આદર્શ શિક્ષક એટલે સમાજજીવનને અને સમાજના ભાવિને ધડનારો ઉત્તમ સમાજસેવક. એના જીવનનું દરેક કાર્ય સમાજ માટે પ્રેરણા મૂકનારું અને સમાજને જાગ્રે ચડાવનારું હોવું જોઈએ-જીવન શબ્દોમાં કહીએ તો ગાંધીજીના અદિસક સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ચાલનારો એક સાચો ગ્રામસેવક.

વર્ધા શિક્ષકના આ આદર્શ વાંચીને કાઈએ ગભરાઈ જવાની જરૂર નથી. વર્ધા શિક્ષકમાં જોઈતાં શુણો અને આવડત ભરે આ જ ક્ષણે આપણામાં ન આવી જાય, પણ ખરે જ જો આપણે વર્ધા શિક્ષક થવા ઇચ્છતા હોઈએ, સમાજની એક મહાન પુનર્જાતનામાં આપણે પણ દિરસો હોવો જોઈએ એમ

માનતા હોઈએ તો ઉપરના આદર્શને નજર સમક્ષ રાખીને આપણે પ્રમાણિક પ્રયત્નો તો શરૂ કરી દેવા જ જોઈએ.

વર્ધા શિક્ષકની શાળામાં ત્રણ ચાર મહિનામાં નીચેના દેખીતા ફેરફારો તો થવા જોઈએ:

૧. વિદ્યાર્થી શાળા અને ગામ વધુ સ્વચ્છ બન્યાં હોય, એમનામાં સ્વચ્છતાની ભાવના ખીલવા લાગી હોય,

૨. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી ભણતરમાં રોજ નવો નવો આનંદ લૂંટતા હોય,

૩. ગામલોકો કાંઈક સાટું થઈ રહ્યાં છે એવી ભાવના અનુભવતા હોય અને પ્રયોગમાં સાથ આપવા લાગ્યા હોય,

૪. ગામમાં ખાદો-રેટિયા અને ગ્રામ-ઉદ્યોગનું વાતાવરણ દિવસે દિવસે વધતું જતું હોય,

૫. વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ ગામલોકો ગંદી ભાષા, ગંદી ટેવો અને વ્યસનોમાંથી છૂટતા જતા હોય,

૬. આખા ગામનું વાતાવરણ બદલતું હોય.

૭

સમાજવાદની દષ્ટિ અને વ્યાપ્તિ

ડૉ. પટ્ટાભિ સીતારામ ઐયા

સમાજવાદનો હેતુ છે સમાજની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પધરો લાવવો. શરૂઆતમાં તે સમાજના આધારને નિરૂત્તર અને રાજ-સત્તાના ક્ષેત્રને વિશેષ વ્યાપક કરનાર સુધારક આદો-લનના રૂપમાં આવેલ, હજી ગઈ કાલ સુધી એવી રિયલિટી પ્રવર્તતી હતી કે જ્યાં સમાજનું કામ પૂરું થતું ત્યાંથી રાજસત્તાના કર્તવ્યની શરૂઆત થતી. વ્યક્તિનાં અન્ન-વસ્ત્રોના બદોગરત કરવો અને એનાં આરામ અને સુખની ચિંતા રાખવી એ સમાજનું કામ હતું. પણ ધીરે ધીરે આ કામનો ભાર રાજ-સત્તા ઉપર નાખી દેવામાં આવ્યો. રાજ્ય ઉપર

આ બોલો નહોતો ત્યાં સુધી રાજનું કામ લોકોનું રક્ષણ કરવું અને ને માટેના ખર્ચને પહોંચી વળવા કર ઉપદ્રાવવો એ હતું. હવે તો પ્રજાની શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા ઉપરાંત રાજને માથે બેઠારી દૂર કરવાની ફરજ પણ આવી પડી છે. આજ સુધી અધિકાર સમજીને લોકોને જે વસ્તુ માટે ચળવળો કરવી પડતી અને રાજ્યને તે મંજૂર કરવાની ફરજ પડતી તે જ વસ્તુ હવે રાજ્યે પોતે જ કર્તવ્યરૂપ માની કરવી પડશે. એને માટે પછી લોકો કંઈ દિલચાલ કરે કે ન કરે. આનો અર્થ એ કે શરૂઆતમાં જે સિદ્ધાંત કાઈ ચળવળનો પ્રેરક હોય અને દેશમાં અશાંતિ

લાવનાર મનાય ને આગળ જતા આપણું સાધ્ય બની જાય અને સરકારને માટે નિયામન-તરવરૂપ બની જાય. ઉદાહરણ માટે આજની ગજસત્તાનું જ રવરૂપ જોઈએ સમાજમાં જે વિશ્વનાઓ અને અન્યાય દનાઈ ગદ્યા છે તેને ટાળવા અનાયાચરો, દોષરૂપો, વનિના-વિશ્વરો, અશ્વતોને પોતાને માટે જુલમ લાડો, દવાખાના, મક્ત શિક્ષણ સાર્વજનિક વીમાઓ, પ્રચૂતિગૃહો અને બાલકાશ્રમો હવાદિની વ્યવસ્થા ગમ્યે કરી પડે છે. પણ આ બધું અને છે શું ? પંસાદારો અને સાધનસંપન્ન લોકો તરફ વેળથી ધર્યા જતા મુખપ્રવાહને ખામી તેની ત્રુટિ અનુભવતા લોકો તરફ તે વાળવાના માર્ગો જ છે આ પ્રવાહ કરૂંપે વળેલો દરો કે દાનરૂંપે વળેલો દરો પણ જમીનદારો અને વેપારીઓની સપત્તિનું મગ ઉત્કલવરધાન મગીય ખેડૂનો અને રાત દિવસ શ્રમ કરતા જે બૂખે મરતા કારી ગરો જ છે

જે જ રીતે વહાણના કાર્પ માનકને સમગ્રી ઇન્કામ મગી શયો હોય તો પોતાના જનને જોખમે વહાણને સમુદ્રમાં સનાયત મખના મદા કપડામાં વીટાયેના ખનાસીતે તે આભારી છે

અને એક ઉદ્યોગમાં સફળતા મળવાને પગિણામે કાર્પ મિત્તમાલિક એક ઉદ્યોગને નેતા બનતો હોય તો તેના યશ કારખાનામાં રાતદિવસ લોહીનું પાણી બનાવનાર, યત પર કામ કરતા, મજૂરને ભાગે જાય છે એની પાસે મિતમાલિકની શક્તિ તો તણુ બગાડ છે એને આમ જમીનદાર, વેપારી, ઉદ્યોગપતિ કે વહાણનો માલિક જે બધા લોકોના પગિશ્રમે મોટા બને છે કે જેમને પોતાના કામમાં કાયા ગાળી નાખના છતા કૂતરા-મિનાડા જેવું જીવન મુશ્કરણ પડે છે આનું જોઈને સ્વાભાવિક રીતે જ કાર્પ સમાજવાદીના હૃદયમાં પ્રશ્ન ઊડે કે આ મધુ કયા સુધી લાકડાનું ગહેશે ? આ મિચારા મરીમો ધનવાનોના આપ્યા ટુકડા પર કયા સુધી જીવ્યા કરશે ? કયા સુધી લાકડા ફાડી ફાડી પાણી સીચી સીચી આ શ્રમજીવીઓ પોતાના દિવસો કાઢશે કે જે અવસ્થામાં નથી એમની પાસે પોતાનું

કહેવા જેવું મૂંઝવું કે નથી સારી રીતે નહાવા ધોવાનો સમય કે સમય ?

આ પ્રશ્નો યથાર્થ છે દિદુસ્તાનમાં આ પ્રશ્નો પુઝાય છે ત્યારે એમાં જો કે વાસ્તવિકતા જોટલી નથી હોતી પણ એ મૂંઝવે છે બગ દિદુસ્તાનમાં લગભગ પશ્ચિમનું અનુકૂળ જ થાય છે અહીં આપણે જો પશ્ચિમની મલોર અશાન્તિની નમ્ય કરીએ છીએ અને ઉપગત એના ઉકડન માટે નિગ મંક નીવડેના ઉપાયો અજમાવીએ છીએ

આપણે બારીકીથી જોયું તો એટલે જણાશે કે આપણી દરેક મોટી દિનચાલ પશ્ચિમની જૂની દિવ આબનું નિબંધાણ અને નમ્ય અનુભવ માર્ગ હોય છે કેમ તે જોઈએ

ઈંગ્લેન્ડમાં યત્રયુગ ખદાગમી સહીના અતમા થયો તેની સાથેસાથ અર્થશાસ્ત્રે પણ દેશની ગજકાન્તિમાં એક મદત્તનું સ્થાન મેળવી લીધું, અને નમ્ય પ્રથમ તે રાજનીતિને દોગનારુ તત્ત્વ હતું ત્ય જોતજોતામાં રાજનીતિનું સાધ્ય બનતું ગયું આ માર્ગમાં તે જે જે તત્ત્વઓઆથી પસાર થતું ગયું તેની તેની વિગતો ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં એટલે જોવા મળે છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ત્યારે આપણે દિદના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસને જોઈએ છીએ ત્યારે તેમાં પણ એ જ તત્ત્વઓને જોવા મડી પડીએ છીએ એકામાં ઇંગ્લેન્ડમાં વિનિતપક્ષ અથવા તો બીજી શબ્દોમાં વ્યાપાર-સ્વાતંત્ર્યના હામી મત ધારી બન્યા પરિણામે રાજ્યાધિકારીઓ પણ સીધેસીધી આર્થિક હંતુતી જાયમાં બેગવવા લાગ્યા અને જેમ જેમ દેશનો ઔદ્યોગિક વિભાસ થતો ગયો તેમ તેમ મધ્યમવર્ગના હાથમાં ગજસત્તા આવતી ચઈ અને પરચૂરણ મારતના વેપારીની સ્થિતિમાંથી ચડતા જઈ જથામથ માનના વેપારીની પ્રતિષ્ઠા મેળવી લીધી અને ત્યારે દેશની ગજનીતિ ઉપર પણ એની અસર પાડવા લાગી એમણે પોતાનું એક વ્યવસ્થા શજ્જદારી મડા બનાવી લીધું અને ૧૮૩૨ની સાલમાં એમણે પોતાના મતાધિકારને પણ હીક હીક વ્યાપક મનાવી દીધો આ જ વર્ષમાં 'માર્ટીર એક્ટ

ઓફ ઇન્ડિયા' મંજૂર થયેલો કે જે અનુસાર હિંદમાં હિંદીઓ અને અંગ્રેજોને સમાન હક્ક આપવામાં આવ્યા. આગળ જતાં સને ૧૮૫૭માં ઇંગ્લાંડમાં ઓર્ગામાં ઓર્ગા મોટાં મોટાં ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોના મજૂરોએ તો મતાધિકારની માગણીઓ રજૂ કરી જ દીધી હતી. એ જ વર્ષમાં દિલ્લે અંગ્રેજ હકૂમતને ઉખેડી નાખવાની કાશિશ કરી. પણ તે નિષ્ફળ જતાં એ હકૂમતની પકડ વધુ મજબૂત બનાવવામાં આવી. આ પછી ઇંગ્લાંડમાં ખેતી ઉપર કામ કરનારાઓનો વાગે આવ્યો. એમણે ૧૮૮૪ની સાલમાં પોતાને માટે નાગરિક — અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લીધા. અહીં દિંદમાં લગભગ એ જ અરસામાં (ઈ. સ. ૧૮૮૫માં) રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો જન્મ થયો. 'સન ૧૯૧૭માં રશિયાએ સમાજવાદી સત્તાની સ્થાપના કરી. એ જ વખતે હિંદમાં 'હોમરૂલ' ની માગણી રજૂ થઈ અને ૧૯૨૮ સુધીમાં સ્વરાજનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કર્યો. આમ જ્યારે એક બાજુ ઇંગ્લાંડ સાચી લોકસત્તા તરફ વેગથી આગળ વધતું દેખાય છે ત્યારે હિંદ ગુલામીમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો ધીમે ધીમે પ્રયત્ન કરતું દેખાય છે. આમ હિંદની રાજનૈતિક હિલચાલ યુરોપનો તત્કાલીન આર્થિક હિલચાલની ખૂબ પ્રતિક્રિયા જ છે. જે વખતે ઇંગ્લેંડ વેગથી પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં અસરકારક ફેરફારો કરતું જાય છે ત્યારે હિંદ મદારાણી વિદ્યોતરિયાના સમયની મધ્યયુગી જૂની રાજનીતિમાં જ અટકાયા કરે છે.

આવી રીતિમાં આપણે જો રશિયાની મુક્તિકથા સાંભળીને મુગ્ધ બની જતા હોઈએ તો આશ્ચર્ય નથી. પણ કેવળ નકરિયા વૃત્તિથી કામ નહિ ચાલે. ઇંગ્લેંડનો સમાજવાદ હિંદમાં તાજા જન્મેલા ઉદ્યોગવાદના લુપ્તોની પ્રતિક્રિયા જ છે. અને રશિયાનો સામ્યવાદ સેકાઓના નિરંકુશ શાસનનું અનિવાર્ય પરિણામ છે. તમે જૂના નવા બધા ઇતિહાસોને નોંધ જાઓ, નિરંકુશ સત્તાના વિરોધમાં દરેક વખતે સશસ્ત્ર અને ખૂની ક્રાન્તિઓ થઈ છે અને એણે ઇતિહાસના પ્રવાહમાં નિયામક અસર પાડી છે. પણ

જતાં એ તો એક જમરી શકાનો વિષય છે જ કે એમાંથી ક્રાન્તિકારીઓનું કંઈ બહુ થયું કે કંઈ નહીં. યુગ રાટ થયો કે જોમના લાભ માટે આટલાં લોહી વહેવાર્યાં તેમનું સામાજિક કે આર્થિક હિત કંઈ થયું કે નહિ. સાચી વાત એ છે કે જો એક ક્રાન્તિમાંથી ઈષ્ટ હેતુ સધાયો હોય તો એ પછી તોજી ક્રાન્તિની જરૂર નથી હોતી. એ માટે હિંસાતમક કે અદિસક ક્રાન્તિની યોજના અને પ્રચાર કરતાં પહેલાં પીડિત માનવસમાજને માટે પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર થનારે એટલું તો વિચારો લેવું જોઈએ કે તે યોજનાથી વાસ્તવમાં માનવજગતનું બહુ કેટલા પ્રમાણમાં ધર્ષ શકશે.

હિંદમાં આપણે કાંઈ વાતનો વિચાર કરતાં પહેલાં એ વિચારનું જરૂરી છે કે અહીં જમીનની વહેંચણી કેવી રીતે થઈ છે, આવકમાંથી રાજ્ય પોતે કેટલું ખર્ચે છે, રાજ્યસત્તામાં પ્રજાનો કેટલો અવાજ છે, ગામડાં અને શહેરોની રચના કેવી છે, એમનું રાષ્ટ્રીય જીવન કેવું છે, સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સમાજની રચના કેવી છે, પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ધર્મપ્રવર્તકોએ દેશની જનતાની સામે કેવા આદર્શો 'જાલા કર્યા છે અને પરદેશી સત્તાને કારણે દેશબંધુઓની કેવી અધોગતિ થઈ છે, દેશમાં ક્યા ક્યા પ્રકારે અને ક્યાં ક્યાં ક્ષેત્રોમાં અંગ્રેજોના વિજયની અસર પડી છે, પૂર્વની અધોગતિ માટે પશ્ચિમ કેટલા પ્રમાણમાં જવાબદાર છે, આધુનિક શક્તિઓની અસર કેટલી સ્પષ્ટ છે, આપણી પ્રાચીન સમાજવ્યવસ્થાના ક્યા સિદ્ધાંતોની કેટલી આવશ્યકતા છે, કેવળ જરૂર નેટલું જ ઉત્પાદન કરવું તે પ્રાચીન અને કલ્યાણકારી નિયમને ફરી સજીવન કરવાની કેટલી આવશ્યકતા છે, ગામ-જિલ્લા-પ્રાંત તથા રાષ્ટ્રવ્યાપી સ્વાશ્રય કે જે દમણનું જ નંદપ્રાય થયો છે તેની સ્થાપનાની કેટલી આવશ્યકતા છે, પરદેશી સોય-દારાથી લઈ વાળમાં ખોસવાની પીતો સુદાં ગામડાંમાં ઘેર ઘેર પહેંચી ગયાં છે એનું આમ્યજીવન પર કેટલું મારું પરિણામ આવ્યું છે, આમોઘોગોના કેવો નાશ થયો

છે હિંદના સાત લાખ ગામડા પરદેશથી આવતી ચીજો પર સવારથી સાંજ સુધી કેવા આધાર રાખી ખેડા હોય છે — આ બધું આપણે ધ્યાનમાં લઈ તેનો વિચાર કરવો અને પછી ૫ પતા કબી કે પૂર્વના સમાજને પશ્ચિમનો ઘડેલો સમાજવાદ કે કોઈ પણ વાદ કેટલો ઉપયોગી અને આપણા સમાજવાદી મિત્રો આજે જે રસ્તા અદ્યક્ષ કરી રહ્યા છે તે કરતા આ રસ્તો વધુ નજીક પડે તેવો છે કાગળ કે ખાર મહિનનો ગતો છ મહિનાના ગતો કરતા બલે જતા તો વધુ સોધો સાધિત થાય છે આપણા સમાજની વાત છે કે હજી એ ઉદ્યોગવાદ એના તમામ અનિષ્ટો સથે દેશના જાડા ભાગોમાં પહોંચી શક્યો નથી હજી ૫૬૪ લાખ માણસો જ એમાં દાખલ થયા છે અને જે હજી એ આપણે એતીએ તો આ યત્રવાદના કુમળો રોડી શરીરો યત્રો નોકર તરીકે તો ૧૬ સાગ છે પણ જ્યારે તે શેડ બની એસે છે ત્યારે તેની સેવાનિત એ રોડી બૂડી હોય છે યાથી મનુષ્યમનુ કડિલ બને થયું હોય પણ એણે મણસને પોતાનો યુનામ બગાડતો બનાવી દીધો છે એના મૈશ થતો નાશ થયો છે એના મૃદુલવનને બગાડી નાખ્યું છે સનાતન મૈટુ બિંક જીવન પર સખત ધા કર્યો છે અને ન તો કેવળ કારીગરના કૌશલ્યનો નાશ થયો છે પણ એના વ્યક્તિત્વ અને સ્વાતંત્ર્યનું પણ ખૂન કર્યું છે રાષ્ટ્રનો અદોશ અદગ્ત બપહાર ન્યા પરસ્પરના સહકારના આધારે ચાલતો જોઈએ ત્યાં લોકર હરીફાઈ બીજી થઈ છે અને આતરરાષ્ટ્રીય વૈમનરયો ગળ્યા છે આમાંથી સામાજિક પોતાની સાથે ઉદ્યોગવાદ અને યુદ્ધવાદને લાવે જ છે યત્રથી સમય સમય અને સ્થાન સ્થાન વચ્ચેનું અતર બને ધરી ગયું હોય પણ નાષ્ટ્રો અને તેની પ્રજાઓ વચ્ચે જખમરદશ ખઈએ પણ બીજી કરી મૂકી છે લોકોના શરીરોને એણે નજીક નજીક ખર્ચે હરી પણ એના આત્માઓ અને હૃદયોને તો છિત્તબિત મો નાખ્યા છે

સમાસરની વાત માણુમને સફળતાની નજીક પહોંચાડે છે, પણ કવખતની અને નકામી વાત

આપણને આપણા ઉદેશથી દૂર દડોલે છે મૂડીવાદ સામે આપણી લડાઈ છે અને આપણે અવશ્ય વાપુ નેડિએ એ વાત સાચી છે પણ આજે જે મૂડીવાદ હિંદમાં છે તે તો પશ્ચિમના વેપારી દુનિયા છે કે જેની મદદ માટે પશ્ચિમના દેશોની મુસલિમન મેનાઓ તૈયાર બીજી છે હિંદુસ્તાનના મૂડીવાદ ઉપર આપણે જેટલું આક્રમણ મરીચ નેના પ્રમાણમાં તેનો પ્રત્યક્ષ અંત એના પોષક વિદ્યેશીઓના વ્યાપક દિનો પર પણ પડશે એથી પગિણામ એ આવશે કે વિદેશી શાસન સાથે સાથે શત્રુ મનાવી મૂડીવાદીઓ સાથે એમને બચવાની તક આપથ આમ બે સત્તા ભેદી થઈને સમાજવાદી કે સ્વગત્યવાદી મનેને કચડી નાખી શકશે કે જે ગરીબોના પક્ષમાં બિલા થયા છે અને વિદેશી શાસનના ભૂતને લગાડવામાં પૂરેપૂરા સફળ થવાયું હોય તોપણ એને એમદમ નરમ મનાવી દઈને પ્રધક લાભ કાઢી શકે છે એટલે આ વખતે આપણે જે સાધનો દ્વારા મમ કરવા માગીએ છીએ તેનાથી આપણા હેતુને લાભ કરી દેવાને બદલે નુકસાન કરી બેસવાના છીએ મગલ કે તેથી પક્ષની શક્તિ ઘટવાને બદલે વધવાની બદાગના શત્રુ મદદમાં પછી આપણા સમાજવાદી મિત્રો અદોશ મૂડીવાદી એને નહિ સમજી લે ર મગલ કે આમ મવાધી સમાજવાદી મિત્રો વખત આ એ સત્તાચત્રના શત્રુઓ કે યુદ્ધના સનાતન સામાજિક આર્થિક કે રાજનૈતિક ઉપાયોથી કામ ભેગે તો તે વખતે પોતાનામાં અબોધ શક્તિ આપેલી જોશે

વળી આપણે સમાજવાદના આદર્શનું ભાગતીય મરણ પણ કરી લેવું નેડિએ સમાજવાદ એવું સરસ વસ્તુ છે એમાં દોષ જેવું મૃદુ જ નથી જગીનવાર અને માલવાના લોભ અને અત્યાચારો હવે નિશક અસહ્ય થઈ પડ્યા છે કોઈ પણ ભતિ કે સમાજમાં કેળ જન્મને કાગળે બચતીયનો બેદબાવ પણ હવે સહેવારી નહિ દાડે અને અમૃત્યતાના ભૂતને લગાડવા અવશ્યક છે પણ આપણે એ પણ ખર્ચે લગાડવા એવો પ્રમદ મરીએ આધો ગામડાઓના મને એવો પ્રમદ મરીએ આધો ગામડાઓના હુન્નર ઉદ્યોગ અને કળાને પ્રોત્સાહન આપવું એ

આપણે ધર્મ થઈ પડે છે આપણે એક બાબતથી સમાજવાદની ધોષણાઓ કરીએ અને ખીજી બાબતની પરદેશી વસ્તુઓનો વપરાશ કરીએ તો આ પદ્ધતિ જનતા ઉપર ટ્રી મીતે આવી શકે ? આપણી ધોષણાઓ અને લુપ્તી સંક્રાન્તિના લાગ નીચે ગરીબોને આપણે કચડી નાખવા તો નથી ઇચ્છતા ? આપણે એમના ખીસામાં થોડા આનાઓ નહિ તો થોડી પાઈઓ પણ નાખીને એમની રક્ષા કરી શકીયું એટલે આપણે ફરીને આપણી દૃષ્ટિ પશ્ચિમ ઉપરથી હકારી લઈ પૂર્વ ઉપર પતિયોગ પરથી હકારી લઈ સહયોગ ઉપર અને પશુપત્ર પરથી હકારી લઈ સ્વાત્ર ઉપર વાળી નોંધીએ આપણે ફરીથી જડતા તરફથી ચેતન તરફ અને મોટા તરફથી રદિયા તરફ પ્રયાણ આજીવું નોંધીએ તો જ આપણે ગરીબોની સેવાનો દાવો આપે હારી શકીયું સમાજ વાદીની જીત એ ક્ષણથી શરૂ થશે કે જે ક્ષણથી તેમના કામ દાગ ગરીબોને રાજ્યનો કષ્ટક પ્રત્યક્ષ લાભ થશે 'શૂંએ મરતાની પીડા હજી વધુ બનવા દે તો જ એમનામાં કાન્તિની લાવના જનત્ર થશે' આ સાધારણ ઉદ્ગારમાં હૃદયકીનતા જ નહિ પણ વિચાર શૂન્યતા પણ રહી છે એટલે જ સમાજવાદી એવો ઉપદેશ આપે કે ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગને છોડી મિલના અને પરદેશી કપડા કે વસ્તુઓ વાપરે તો તે ધણ

ફુ ખની વાત ગણાય 'દુનિયાના શ્રમજીવીઓ એક બનો, યુનાની મિવાય તમારે કથુ ગુમાવવાનું નથી' એ ધોષણા સાબળતા તો સરસ લાગે છે પણ ત્યારે દુનિયાના અર્ધા શ્રમજીવીઓ એક બની બાકીના અર્ધા શ્રમજીવી-ભાડુઓને ગુલામી અને અનૂદ ઔદ્યોગિક બધનથી બાંધી લેશે ત્યારે તમે તેને શું રહેશો ? સમાજવાદીઓનો ઉદ્દેશ ખગલ નથી પણ ઓછામાં ઓછું આપણે એટલું તો ન જ કરીએ કે પૈસાદાર વધુ પૈસાદાર અને ગરીબ વધુ ગરીબ બને આજે ત્યા સુધી જનતાનો સાથ નહિ હોય ત્યા સુધી ન તો મહાસભાવાદી કે ન તો સમાજવાદી કંઈ કરવા સમર્થ બનશે અને સહકાર એ તો વિશ્વાસનુ ચિહ્ન છે એટલે આ રહો એવું ન કરી બેસીએ કે જેથી વર્ષોની મહેનતે મેળવેના જનતાનો વિશ્વાસ થટવા પામે માત્ર ધોષણાઓથી પેટ ભરાઈ જવાનું નથી પણ જો આપણા સમાજવાદી મિત્રો દેશના રિત-ગિવાજો અને ભાગતીય સમાજના આધારજૂત તત્ત્વોને ખ્યાનમાં લઈ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરશે અને સાથે સાથે એવો કોઈ પ્રત્યક્ષ કાર્યક્રમ હાથમાં લેશે કે જેથી આ અભાગી દેશના ગરીબોને તત્કાળ લાભ થવા લાગે અને એમના દુખ ઓછા થતા જાય, તો નિશક એમની સામે જીભા રહેવાની કોઈની તાકાત નહિ હોય

સ્વ ૨૧ જ યા ત્રા

[પાન ૮ થી ચાલુ]

જતા છાવણીઓ શરૂ થઈ ચૂકી છે અને યુદ્ધની તાલીમ પણ અપાવા માડી છે આ વાતાવરણ ઉપરથી એટલું સામિત થાય છે કે નજીક આવતા સત્યાગ્રહસત્રામમાં ગમે તે માણસ ગમે તે રીતે ખેચાઈ આવે જેલમાં જઈ જેન - ભરતીનો આકેડો વધારે કે જે લાડીના ફટકા ખાઈ લે એવું નહિ થાય પરંતુ આવતી લડાઈમાં જે લડનારા હશે તે શિવતબક્ક તાતીમ પામેલા સનિકા જ હશે આ સનિકા એ પહેલેથી જ જીવનની આખરી તૈયારી કરી લીધી હશે

આજ પહેલાના સત્યાગ્રહોમાં અને હવે આવતા સત્યાગ્રહમાં તીચેના તફાવતો હશે એમ અમને લાગે છે

૧ આવતી લડાઈમાં કોઈ પણ અનિદ પૂરી તાલીમ પામ્યા વિના યુદ્ધના મેદાનમાં નહિ જા. એટલે કે એ સવિનયભગ નહિ કરે સરકાર, પોતે જ એને પકડી લે તો જુદી વાત છે

૨ આવતી લડાઈની તાતીમ એટલે રચનાત્મક કાર્ય દાગ આમસ પર્ક જે સ્ત્રીપુરુષો સ્વરાજની

પરદેશી ધૂસરીમાથી દિલ્લી મુખિયે અમદિન્ય જાણામાં જ્યા સુધી જન્દગન કરામાં નદિ આવે ત્યાં સુધી એને સતોતકરક નિવંડે રાઈ શકે નદિ પરદેશી દિતો જો દિદી પ્રતના દિતો સાથે અથકામજુમાં ન આવનાં હોય તો તેમને રક્ષા આપવામાં આવશે

ત્યાં પોતાની બદુમતી હતી તેવા પ્રતિમાથી મદાસખાએ પ્રધાનમ ડોને પાછાં જેવી લીધા છે તે યુદ્ધમાં દિલ્લી મિતજાગીદારી જતાવવા માટે અને પરદેશી ધૂસરીમાથી દિલ્લી મુખિયે કરવાને મદાસખાને નિશ્ચય અમલમાં લાવવા માટે કર્યો છે આ પ્રાયશિક પગલા પછી વાસ્તવિક રીતે અવિનયજગતી શરૂઆત થશે જે માટે મદાસખાની સરચા લાવક બનશે અને જો એવી ટોપાટી ડાકી કરનારા મચોગે ગયાશે તો મદાસખા એકદમ એને અપનાવશે જ્યાં ગાંધીજીને સતોત થશે કે મદાસખાવાદીઓ શિસ્તનુ ચુસ્તપણે પાલન કરે છે, અને વ્વાતઅની પ્રતિજ્ઞામાં સમાયેલા મ્યનાત્મક કાર્યક્રમોને બદોનગ અમલ કરે છે ત્યારે અવિનયજગ આદરવા માટેની માધીજીની બહેરાત પરવે મદાસખાવાદીઓનુ ધ્યાન દોરવાનુ મદાસખા ઇચ્છે છે

મદાસખા અતિ અને ધર્મના બેદતાવ વજર તમામ વર્ગો અને હોમોનુ પ્રતિનિધિત્વ અને સંવા ગોષ્ઠે કે અને દિદી વ્વાતઅની લડાઈ સમય રાષ્ટ્રની આઝાદી માટે છે તેથી જીને મદાસખા એવી આશા મેવે છે કે તમામ વર્ગો અને કોમે એમાં ભાગ લેશે સવિનય બગ આખા રાષ્ટ્રમાં આત્મબોગતી બાવના લાવશે

આથી મદાસખા અ દિ. મ સમિતિ અને જો પ્રસંગ પડે તો મદાસખાની કારોનારીને યોગ્ય જજુાય તે મુજબ ઉપરના ફગવનું પાલન કરવા ઘટતાં પગલા લેવાની સત્તા આપે છે "

મીતાનાસાહેબનું ભાષણ

કોઈ પણ પ્રકારના આડબર વિનાનુ અને કેવળ અવધારિક બૂમિમાં ઉપર ગયાયેનું આ ભાષણ અમને બહુ ગમ્યું છે આ ભાષણમાં થુ થુ નથી આવ્યું

તે મેધીએ તો વાણી નીખી શકે, પરંતુ પહેલેથી હેલ્ત સુધી વાચના એમ લાગે છે કે મીતાનાસાહેબે દેશના પ્રાણપ્રત્યેકે રાષ્ટ્રવાદો જ પ્રથમથી નિશ્ચય કર્યો છે બ્રિટિશ સરકાર અને મદાસખા એક બીજાને કેમ મળી શકે એમ નથી તે એમણે અતિરમ્પ સાદી છતાં સચોટ રીતે સમજાવ્યું છે એમને માટે સદગ એવી દલીલોથી એમણે સામિત કર્યું છે કે દિંદ ઉપર મિટને જે દિવસે કામ જમાવ્યો તે દિવસે એની જેવી સામ્રાજ્યમૂખ હતી તેવી જ આજે પણ છે આજે બ્રિટિશ મુલ્કદીઓની ભાષામાં લખે ફેર પડ્યો હોય-એ તો યુવનો પ્રભાવ છે, પણ એમના દિવમાં જગીર ફેર પડ્યો નથી મીતાના સાહેબે રાષ્ટ્રપતિના પહેથી આખા જગત સમક્ષ ઉચ્ચાર્યું કે 'અમે ખાતરીથી માનીએ છીએ કે આ યુદ્ધની પાછળ બ્રિટનનો હેતુ પોતાના આઝાદ્યની રક્ષા અને બનવુદિતો જ છે આ યુદ્ધ સાથે દિંને-ગુલામ દિંને નિનયન હાઈ શકે જ નદિ '

સૌથી સૂઝ અને મદમ રીતે તો એમણે દિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્નની જીણવટ કરી કે આ પ્રશ્ન ફેટનો સરગ દત્તા અને આજે આખા દેશને બરખી ગયે એવા વિદગળ કેમ થઈ ગયો છે તે એમણે પોતાના અભ્યાસ, અવલોકન અને ચિંતનને પગિગુમે સચોટ રીતે બતાવ્યું છે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ પણ એમણે સચ્ચો છે એમણે જગતના તમામ રાજકારણી પુરુષોને પકાર કર્યો છે કે આ કરવા વધુ સચોટ, ઉદાર અને સ્વમાનવર્યો ઉકેલ કોઈ પણ દેલમાં એની લઘુમતિ માટે થયો હોય તો કોઈ બતાવે મીતાના સાર્થક પાક મુસલમાન કે અને પોતે મુસલમાન છે એ માટે મગડગ પણ છે આ પ્રશ્નને એમણે ગણિય દિજીએ તપાસ્યો હોવા છતાં તેઓ મુસ્લીસ સંસ્કૃતિને સરકારને અને કુગનના આદેશના જુલા નથી

આપણે એવી આશા રાખીએ કે એમનું આ આખ્યાન લાખ્ખોને પ્રેરણા આપે

ગાંધીજીનું ભાષણ

રામચંદ મદાસખામાં ગાંધીજીએ જે વખત એમનું અનગ ઉરાડયું. આ ભાષણ તમામ વર્તમાનપત્રોમાં

આવી ગયા છે ગાંધીજીના હૃદયના ઉડાણમાં કેની આગ ધીકી રહે છે તે આ ભાષણોમાં દેખાઈ આવે છે એમણે પોતાની શરૂઆત માટે ને આગેવાની માટે જે શબ્દો ઉપયોગ કર્યા છે તેને કોઈ ભાવનાતો આવેલ ન માને એમ અને માગીએ છીએ તેઓ જે શબ્દો બોલ્યા છે તે શબ્દોનો જે અર્થ થયો હોય તે જ સાચો અર્થ માનવો જોઈએ તેઓ જ્યારે એમ કહે કે તમે મારી આજ્ઞા ઉઠાવો અને એક માસમાં તમે મને લુહનો આદેશ આપો તો એ શબ્દો સાચા માનવો જોઈએ અને તે સાથે જ તેઓ એમ પણ દે છે કે હું તમને તોયાર નહિ જોઉં ત્યાં સુધી લડતની વાત ઉપચારીશ જ નહિ, તે પણ ખરેખર માનવો જોઈએ અને એમ જણાયું છે કે ઘણીવાર ગાંધીજીના ભાષણ કે લેખના શબ્દો અને મીઠા ટાઈના શબ્દો વચ્ચે બળ, પ્રમાણિતા અને ગાંધીયોના જે તકાવત હોય છે તે આપણે સમજતા નથી આપણે વિચાર પૂર્વક વાચીએ અને અવધાનીએ તો આ તકાવત ટુટ જ માણુમ પડી જાય એટલો સ્પષ્ટ હોય છે ગાંધીજી જ્યારે ગોળમેજીમાં બોલ્યા કે હિંદુઓને હિંદુઓથી જૂદા પડવા નહિ દઉં એ માટે જરૂર પડશે તો પ્રાણ પાથરીશ ત્યારે કાણ એ શબ્દોન ગાંધીજી સમજ્યું હશે? આટલા અનુભવ પછી આપણે ગાંધીજીના વચ્ચેના વિચારપૂર્વક વાચતા ધર્મ એ તો સારું

મહાસભામાં બીજા પક્ષો

મહાસભાની રામગઢ બેઠકમાં એકતાની ભાવના બહુ બળવાન દેખાતી હતી ખાસ કરીને મહાસભા સમાજવાદીપક્ષે જે નિર્ણય કર્યો હતો તે સુચોગ્ય હતો એમ તો ઘણીવાર મહાસભા સમાજવાદી પક્ષ ગાંધીપક્ષની સાથે ઉભો રહે છે પરંતુ અમને સ્મરણ છે ત્યાં સુધી આવા દરેક વખતે એ પોતાનો ટકો આપે છે અથવા અવિરોધ બતાવે છે છતાં ગાંધી પક્ષની અને ગાંધીમાર્ગની પુષ્ટિ ની પછી મરે છે કોઈ કોઈ વાર ગાંધીપક્ષ આગેવાનો પ્રત્યે અવિશ્વાસ પણ બહાર કાઢે છે અમરા માત્ર પ્રમાણે એ અચોગ્ય થઈ હઈ એટલે અવિશ્વાસ અને ટીકાભાવ પ્રગટ

કરીને ટકો આપવો તે કદાચ વિરોધ કરવો વધુ સારો ગણાય. આ વખતે એવું જણાયું નથી આ વખતેનું સમાજવાદીપક્ષનું વલણ ગૌરવલયું છે અમને લાગે છે કે આમ થવાનું કારણ એ જ બાબત સુભાષચાંદ્ર અને એમનો પક્ષ અને બીજા બાબત રાયસાહેબ અને એમનો પક્ષ જે રીતે કામ મરે છે તે રીત તરફના અણગમાનું હશે ગમે તે હોય આ વલણ યોગ્ય તો લાગે છે

આ બેઠકના મુખ્ય ઠરાવ ઉપર રાયપક્ષના સુધારા સૌથી વિશેષ અને સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવા હતા આ સુધારાઓને મહાસભાએ પ્રચલિત બુદ્ધિમતીથી કાઢી દીધા આ સુધારાઓને સ્વીકાર થાય તો મહાસભાનું આખું તત્ત્વ જ બદલી જાય એમ હતું, પરંતુ ગંભીરપતિની ચૂંટણીમાં જેમ મહાસભાવાદીઓએ ગાંધીજીના નેતૃત્વને સ્વીકાર્યું તેમ જ આ ઠરાવ વિષે પણ બન્યું આપણે એની આશા રાખીએ કે હવે રાયસાહેબ આ પસાર થયેલા ઠરાવને પૂરી રીતે અનુસરશે

સુભાષચાંદ્રનો પક્ષ આ વખતે મહાસભામાં હતો જ નહિ એમ કહી શકાય જગાળ પ્રતિક સમિતિને મહાસભાના તત્ત્વમાંથી બગરદ કર્યા પછી સુભાષચાંદ્રના પક્ષે નવી ચૂંટણીનો વિરોધ કર્યો હતો અને તેને પરિણામે આ વગરે રામગઢમાં આવેલા જગાળના પ્રતિનિધિઓ મુખ્યત્વે ગાંધીપક્ષના-જગાળની રીતે જોઈએ તો લઘુમતી પક્ષના હતા આ સમયે તો મુખ્ય ઠરાવની સાથે જ ગૂંઘલા

અને સુભાષ બાણીએ પોતાની મહાસભા તો ત્યાં જૂની ભરી જ હતી એટલે એમનો અને એમના સાથીઓનો જે ઉત્થાપ હતો તે ત્યાં ઠલવાયો હતો આ પરિપક્વ નામ 'સમાધાનવિરોધી પરિપક્વ' રાખ્યું હતું અને બધી રીતે એ યોગ્ય જ હતું આ પરિપક્વ મહાસભાના મોવડીઓ કે ગાંધીજી સાથે સમાધાન કદી જ ન થઈ શકે એવું પુરવાર કરવામાં આવ્યું હતું આ પરિપક્વ દ્વારા એમ મતાવવાનો પ્રયાસ થયો હતો કે આજની વડી કારોબારીના સમયે અને ગાંધીજી કાયમ અને નમ્રમાં માણસો તો છે જ, પણ નામદાર વોયસરોયની

(૪) જીવનધારા—સપાઠ પૈયસ ૨ જુદા પ્રકારક સ્વામયો લેખકમદગ લાડી, (કામિયાબ) મૂલ્ય સવા રૂપિયા

લેખકો પાસેથી ફાળે પડતું ખર્ચ લઈ પુસ્તકની પ્રતો લેખકોમાં ફાળે પડતી વહેંચી આપવી એ યોજના અનુસાર આ પુસ્તક પ્રગટ થયું છે

આમા ૧૭ લેખકોની ૨૦ વાર્તાઓ છે લગભગ ૫૫૦ સામાન્ય મ્હાની છે કઈકે ધ્યાન ખેંચે એવી 'રતના' (ગમભાઈ વિવેદી) 'અમ્હુની યોધી' (ઈન) અને 'મોની ઉમરની વિધવા' (આવડ વરેરા) મ્હી શમય (૫-૬) કાવ્યની શક્તિ અને સાહિત્યવિમર્શ—

(શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૬૭ અને ૨૬૮) લેખક અને પ્રકાશક શ્રી મનનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક પ્રાપ્તિસ્થાન એસ બી શાહની કંપની પતકોત્ર નાકા ગમદાવદ મૂલ્ય દરેકનું રૂ ૧ ૧૦ ૦ પાના અનુક્રમે ૩૩૬ અને ૪૭૧

સુ પાઠકસાહેબ ઉત્કૃષ્ટ વિવેચક તરીકે મક્ક જાણીતા છે એમની એ શક્તિની જોયી પિજાન એમના આ મે અથો આપે છે આ અથો બોને છે કે તેઓ જેટના સાગ વાર્તાકાર છે સ્વેંગ વિહારી' છે અને કવિ છે એટલા જ વિવેચનમા સદમાન્વેષક છે એમના વિવેચનોની વિશિષ્ટતા પૃથક્ક રણશીનતા કહી શકશે સાહિત્યવિમર્શ'મા આપેના એમના '૧૮૨૮ના સાહિત્યના દિગ્દર્શન'મા એમની એ પ્રતિભા જોવા મળે છે એ જ ભાગમા શ્રી નાના લાન મ્વિ, શ્રી મુનશી અને શ્રી ખમરદારના પુસ્તકોના વિવેચનો પણ એટલા જ સચોટ છે આપણી વાચ નની દૃષ્ટિને એ વેધક બનાવે છે

એમની વિવેચનની દૃષ્ટિ કેવળ સાહિત્યકૃતિઓમા જ પરિસમાપ્ત નથી થતી ઉત્કૃષ્ટ મ્હના અને કચક નૃત્યના એમણે બતાવેના મુણનોમા એમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સુદક્ષ નિરીક્ષણ બતાવે છે એવું જ નિરીક્ષણ ચિત્રોના વિવેચનોમા પણ છે સાચા વિવેચકની દૃષ્ટિ સર્વ સ્થળે એક સરખી ક્રિયા વાન હોય એ સત્ય તેઓ આ વિવેચનોથી કહી દે છે પણ પાઠકસાહેબ પુસ્તકોના વિવેચનોમા જેટલા

પ્રતિભાસાગી લાગે છે એના લેખોમાં નથી લાગતા લેખોની ભાષા સીધી અને સરળ છે દાખનાઓથી વક્તવ્યને પુષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન સારો છે છતાં કથનનં વજાટ થટ થતું નથી એવું જ 'ગાંધીના પર્વત'નું વિવેચન ૪૬ પાના જેટનીગમ્યા રોકે છે વિવેચન સર્વગ્રાહી છે છતાં વજાટ અલુ લાગે છે શ્રી મમણુલાનના પુસ્તકોના વિવેચન એ તો વગી વિવેચન જ નથી લાગતા

અને અથોમાં વધુ વિશદ 'માયની શક્તિ' લાગે કે એના પ્રથમ લેખ 'માયની શક્તિ'મા 'કાવ્ય નીતિને પોષક હોયુ જ નોઈએ' એવું મતન્ય મ્હુ થાય છે જે ખૂબ વિચારણીય છે એ લેખના પરિશિષ્ટમા એમના કથનો પુષ્ટ કરતી અગ્રેજીમા લખારેની કેટલીક પ્રિમિઓ છે જે આપણને એમના મતન્ય તરફ નેરથી ખેંચે છે

આ વિભાગના લેખો 'કાવ્યમા વર્ણનું મહત્વ', 'મનિલાસના અનકારો', 'પ્રેમાનદનો દાસ્તગસ', અને પ્રેમાનદનું નગાખ્યાન અને મદાભારતનું નરો પાખ્યાન એ અભ્યાસ મ્હવા જેવા છે એ લેખોમાં એમની સમ્પન્નશક્તિ અને તેની પાળ લીધેનો અમ્હ પટ દેખાય છે

મને ભાગમાના કેટલાક પુસ્તકોના ઊંડતી નોંધ જેવા અવનોમનો અને કેટલીક પ્રાસંગિક નોંધો ક્યા ઉ સયી પુસ્તકમર ૩૬ થયા હશે તે સમજનું નથી નિરિક્ષ' અને બમ્મિ જળનિ' એ લેવો તેા ઉક્ત વિષયને ચર્ચવાને બદને બીજું જ વધુ મ્હે છે

આવા અથોની આગલી સરતી કિંમત ગમ્મોને વિદ્યાર્થીઓ અને આ વિષયના શોખીન વાચનાગઓ ઉપર ઉપમાર કર્યો છે

(૭) વિવેચનમુકુર—૧૦૫ અને પ્રકાશક શ્રી વિશ્વનાથ મંગલવાન બટ પ્રાપ્તિસ્થાન રિપ્સાહિય બહાર પ્રિ રોસ સ્ટ્રીટ મુબઈ મૂલ્ય રૂ ૩.૦૦

શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટની વિવેચનશક્તિ વિશે હવે મ્હ કહેવાનું નથી. આ પહેલાં એમના પ્રગટ થયેના વિવેચનના અમ 'સાહિત્યસમીક્ષા'એ એમને

ગુજરાતના પ્રથમ વિવેચકોમા માનપૂર્વક મૂકી દીધા છે 'સાહિત્યસમીક્ષા'ની કક્ષાએ આ સમૂહ કદાચ ઊતરતો લાગે છે, છતાં તેમા લેખકની પ્રતિભા તો ખૂબ જ ઝળકે છે 'શીન અને સાહિત્ય' અને 'યુગમૂર્તિ' વાર્તાકાંડ ' એક નિમિષ અને બીજી શ્રી ગમણલાલ દેસાઈના પુસ્તકોનું સમગ્ર દષ્ટિએ વિવેચન-પત્રે આ ગ્રંથના તેજસ્વી ગતો છે ખૂબ અભ્યાસયોગ્ય છે નાના મોટા પુસ્તકોની ટચૂકડી સમાલોચનાઓ કરતા આ જાતના લખાણો વધુ અભ્યાસપ્રદ હોય છે એ વાત તો લેખો વાચતા ઝપટ લાગે છે

'વિવેચક એ સર્જક છે', શ્રી વિશ્વનાથની એ માન્યતાને પુષ્ટિ આપતો એક નવો મુદ્દો આ ગ્રંથના લેખ 'વિવેચનની અગત્ય'મા છે એ કે 'સાહિત્ય સમીક્ષા'વાળા લેખમાં રજૂ થયેલ લેખ કરતા આ લેખ ઘણો જૂનો છે પુસ્તકને અતેની 'શૈલીક વિગતો' એ એક જરૂરી આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે

એક સૂચના કઠ્ઠી જરૂરી લાગે છે ત્યારે એક વાર પ્રમિદ્ધ થઈ ગયેલા લેખો પુસ્તકાગરે ફરી પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે તેનો ઉદ્દેશ કાયમી અભ્યાસનો હોય છે તે વખતે લેખોમાં આવતા પ્રાસંગિક નિવંધકાચો બાદ થયેલા હોય તો સારું નહિ ?

આમા 'વિશેષ વિવેચન કરતા મૂળ વાર્તાગ્રંથ જ વાચકના હાથમા સોપી દઈએ એ ઈષ્ટ છે, એ અને એવા બીજા વાંકો છે જે ન હોત તો વધુ સારું લાગત આતા છે કે 'સાહિત્યસમીક્ષા'ની જેટલી જ કિંમત આ ગ્રંથની પણ અકારી

(૮) ગુજરાત સાહિત્ય સભા - કાર્યવાહી - સને ૧૯૩૮-૩૯—પ્રકાશક મનીઓ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, નવ દરવાજા, અમદાવાદ, મૂલ્ય બાર આના

પોતાની સુદૃઢ પ્રણાલિકા અનુસાર 'સાહિત્ય સભા'એ પોતાના ઉપકરણો જે સુદૃઢ વ્યાખ્યાનો બૃદ્ધ ભુવિ વિદ્વાનો પાસે કરાવેલા તેના સમૂહ સાથે આગ્રહીસની સાવના સાહિત્યની સમીક્ષા પ્રો મજી લાલ ગુજોડાસ મજમુદાર પાસે કરાવીને એક સુદૃઢ સમૂહ પ્રગટ કર્યો છે -

'૩૮-૩૯'ના એક વર્ષના ગાળામા વિદ્વાન સમીક્ષક પાસે નાના મોટા ૩૩૪ પુસ્તકો આપ્યા આવ્યા બધાની ઝડપથી સામગ્રી સમીક્ષા પોતાના બીજા ચાલુ કામો વચ્ચે કઠ્ઠી એ કામ ઘણું કપરું કહેવાય, એ ગેને માત્ર ઊડતું અવયોગન જ કરો શકાય આ ગ્રંથમા એનું જ થયેલું દેખાય છે સમીક્ષક સમીક્ષાની શરૂઆતમા રજૂ કરેલો નિમિષ મનન કરવા જેવો છે આપણા આજના સાહિત્યની નિયતિ શી છે તે સાહિત્યના સપર્કમા રહેતો માણસ જાણતો જ હોય, છતાં ત્યારે એનું વર્ગીકરણ એકી વખતે આપણી સામે રજૂ થાય છે ત્યારે આપણને તેમા વધુ એવા મળે છે કવિતાની ૩૫ જેટલી નાની મોટી ચોપડીઓ-જેમા કેટલીક તો જાણીતા કવિઓની અને ઘણી સારી છે, નાટક-સવાદની ૧૧ ચોપડીઓ, ૨૫ ઐતિહાસિક અને સામાજિક મૌલિક નવનકથાઓ ૬ જનસંસ્કૃત નવનકથાઓ (બહુધા અનુવાદિત કે વેદાંતગિત હોવાનો સભવ છે), ૨૨ અનુવાદિત નવનકથાઓ, ૨૩ નવનિકા-સમૂહો આ આપણી લલિતવાસ્તવ પ્રત્યેની રુચિ આ પછી ૫૦ જેટલી બાવપુરિતકાઓને બાદ કરીએ તો પાછળ જે ગબીર વાગનાના પુસ્તકોની સખ્યા રહે છે તે લલિતવાચનના પુસ્તકોની બગાબર જ છે અપતત્તુ પ્રમાણ બાજુએ રાખીએ તો પ્રકાશનોની સખ્યાની ખામતમાં નિરાશા નહિ ઊપજે નિરાશા ઊપજે કે બીજી વાતે આપણી પ્રજાસખ્યાની સરખા મણીએ આ સખ્યા ધણી નાની છે લલિતવાસ્તવમા અનુવાદિત નવનકથાઓની સખ્યા મૌલિકના જેટલી જ છે, એટલે શું એમ માનવું કે આપણે પૂરતું મૌલિક સર્જન શકતા નથી ?

પુસ્તકોની સમીક્ષા કરતા કરતા સમીક્ષકે દરેક વિષયની શરૂઆતમા જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે તે ખ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે-ખાસ કરીને અનુવાદકોએ

પુસ્તકમાના વિદ્વાનોના લખાણો પણ આપણા પ્રાતીય વિકાસનો પોતાસાદક છે

(૯) જાપા વિજ્ઞાન પ્રવેશિકા—(શ્રી સયાજી સાહિત્ય-

માર્ગ, પુષ્પ ૨૬૨ મું) ગ્રેષ્મ શ્રી અનુભવ શુદ્ધ
પુષ્પ ૧-૧-૯

શુભગતી ભાષા આજે ગમે તેમ લખાય છે, લેખને ભાષાનું બધાંજ પૂરતું જાણે કે ન જાણે, કોઈકે થોડા વખાણ્યા કે બસ લખવા જ માટે છે! શ્રી અનુભવની આ ઉગટ ધણી સાચો છે ભાષાની કચાશને કારણે જ ભાષામાં કથનનું જોર આવતું નથી, ભાષા કમળો રહેતા વિચારો કમળો રહે છે, અને એની અતિમ અસર પ્રજ્ઞાકંઠ પર થાય છે

આ ઉગટમાં શ્રી અનુભવે ભાષાવિદ્યાનની અર્થા કરતું આ પુસ્તક લખ્યું આમાં એમણે આપણી ભાષાના બધારણ ઉપર ખૂબ દાખનાઓ લઈને વિચાર કર્યો છે નાચતા રસ પડે છે

પણ આ હજી પ્રવેશિત છે આમાં તો ભાષાનો કેવળ વિચાર જ થયો છે ત્યારે લખવામાં સુરેની નીચ છે વિશેષણો અને કૃતોનો બે વિગમ થેલોની વધુ સ્પષ્ટતા ઉભવાનવી અન્યથા સ્થાન, ક્યાપદના સાચા સ્વરૂપો, શબ્દોની ગ્યના, વિશ્લેષિત પ શબ્દોનું સ્થાન એવા ધણા પ્રતો છે કે જે માનના સાગ લેખકો, જેઓ ભાષાને અને વ્યાકરણને હકે જાણે છે તેમને પણ મૂકવે કે એનો સાચો ઉપયોગ જાણવા અને કરવા તનખે છે, ગ બ ત્રિવેદીનું ભૂદહ વ્યાકરણ હુબ્રાપ્ત થયું છે એ મળે છે તો આજે એ અપૂર્ણ લાગે છે એટલે 'પ્રવચિકા' થી હજી આગળ ધણું કરનાર છે, એ શ્રી અનુભવ કરે કે બીજા કોઈ વિદ્વાન કરે

પણ અનુભવે જેટલા બીજા લેખને ઉપર જોતા ભાષાપ્રયોગોને કારણે જિમ્મે છે તેમના જ એમણે પોતાના ઉપર લાગણું જોડે તમે કોઈ પણ પાતું લો અને તેમાં તમને વીસથી પચીસ જેટલી નોંધણીની ભૂતો જાણે, તમે જાણે તમે જ સુધારવા ખેસી જાઓ, અહીંતહીં આડેઅવગેયો મે તો પાના સુધારવા માડવા, થોડા સુધાર્યા અને પછી સમયને અઝાવે છોડી દીધું જો લેખક જ સાચી નોંધણી અથવા સાગ અક્ષર કરતા હોય તો કયોઝીટર

આટલી બધી ભૂતો ન કરે લેખકનું જીવન જેમ સાચી ભાષા, તેમ સાચી જોડણી અને સાગ અક્ષર પણ ખરું કે નહિ?

(૧૦) જીવન અને વિદ્યાન—(શ્રી સયાજી સાહિત્યભાગા પુષ્પ ૨૬૨ મું) લખકે જે ભાષાના કે ત્રિવેદી, એમ ગ્રેસ રી, ન એસ રી, (કાંચ), મૂલ્ય રા ૧-૩-૦

આજના યુદ્ધોમાં સદાગમે સમગ્ર કરી આપવામાં વેદાનિ-શોધોનો જે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તેથી વિદ્યાન સદાગરાત્ત તરીકે જોડાયાવા લાગ્યું છે અને સંભળોના હકમાં થાય કે, 'વિદ્યાન ન શોધાય હોત તો કેવું સારું !'

ત્યારે સામાન્ય રીતે વ્યારી મનોદક્ષા પ્રવર્તે છે ત્યારે વિદ્યાનની યશગાથા ગાતું 'જીવન અને વિદ્યાન' નું નવું પુસ્તક પ્રગટ થાય છે! પુસ્તક વાંચ્યા પછી પુસ્તકના લેખકનો આભાર માનવાનું મન થાય છે જીવ માત્ર સજવડોને શોધવા પ્રેમય છે, માનવી શુદ્ધિ હમેશા કામ માગી રહી છે, આ પરિસ્થિતિમાંથી વિદ્યાન જન્મે છે વિદ્યાન જન્મે છે જીવનની સુખતા માટે વિદ્યાન એ તો સત્ય છે સ્વાર્થોધો એનો સદાગરાત્ત તરીકે ઉપયોગ કરે તેમાં વિદ્યાનનો શો દોષ? પોતાની શોધોના આ ઉપયોગથી વિદ્યાનીઓનું પણ અતર યિગર્થ જાય છે

લેખક શુભગતના થોડા સાગ વિદ્યાનનોમાના એ છે એમણે આ પુસ્તક દ્વારા આપણને વિદ્યાન માટેની સ્વચ્છ દૃષ્ટિ આપી છે આમાં વિદ્યાનની શોધની સમગ્ર નથી પણ એનું માહાત્મ્ય સમજાવેને વિદ્યાનની શક્તિ અને ઉપકારકતા બતાવેને છે

પુસ્તકની ભાષા બહુ જ મીઠી છે અગ્રેજ પાત્રિકાનિક શબ્દોના શુભગતી રીયો એટલા તો સરસ છે કે વાંચેમાં વપરાતા તે જરા પણ અતડા નથી લાગતા, એટલું જ નહિ અગ્રેજ કરતા એ જ શબ્દો વધુ સારા લાગે છે અને અર્થવાહી તો ખગ જ

(૧૧) આચ્ય હિંદને વિશેષ ઉત્કર્ષ—(શ્રી સયાજી સાહિત્યભાગા પુષ્પ ૨૬૨ મું) અનુવાદક • શ્રી

ગોકુળદાસ મયુરાદાસ શાહ; મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૩

૨૧૨ પાનાંનું સુંદર કાગળોમાં છાપેલું સવા ચાર આનાની કિંમતનું આવું ઉપયોગી પુસ્તક ધણું જ સસ્તું કહેવાય. ડૉ. હેચના 'Further upward in Rural India' એ પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે.

મિ. સ્પેન્સર હેચ નામના ખ્રિસ્તી પાદરીએ ત્રાવણકોર રાજ્યમાં ગ્રામજનોની સેવાની ભાવનાથી યુવકમંડળીઓ જમાવીને ગરીબ લોકો વચ્ચે રહી તેમના ઉત્કર્ષના પ્રયોગો કરવા માંડ્યા અને તેમાં વર્ષોને અંતે તેમને ક્યાં, કેવી રીતે; કેટલી સફળતા મળી તેનું આમાં વર્ણન છે. બીજા ગ્રામ-સેવકોને તે માર્ગદર્શક ચર્ચ પડે તેનું છે. ગાંધીજીના વિચારોને તેઓ સ્વીકારે છે. તે ખતાવે છે કે તેઓ હિંદી બનીને, ગામડાંમાં બનીને સેવા કરવામાં આવે માને છે.

અનુવાદ સરળ અને સુવાચ્ય છે.

(૧૨) વાઘેલાઓનું ગુજરાત—(શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાન-માળા પુષ્પ ૧૫૭મું લેખક : શ્રી. ભોમીલાલ સાહેબ, મૂલ્ય ૦-૬-૦

સામાન્ય ગાણસોને ગુજરાતના વાઘેલા રાજ્યોનો ઇતિહાસ જાણીને જ્ઞાન અને દૃષ્ટિ મળે તે અર્થે આ નાનું પુસ્તક લખાયું છે. પુસ્તક પાછળ લેખકે લીધેલો શ્રમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે લેખક ઇતિહાસસંશોધનના રસિયા તરીકે જાણીતા છે, એટલે એમણે રજૂ કરેલી હકીકતોમાં ધણું તથ્ય હોય જ. વાઘેલા રાજ્યોના સમગ્રની ગુજરાતની ધાર્મિક, સામાજિક, સાહિત્યિક, સાંસ્કારિક, વ્યાપારિક ઇત્યાદિ સ્થિતિ કેવી હતી તેનું દ્રઢકમાં પણ સારું, અને સામાન્ય વાચક દ્વિધામાં ન પડે તેવી રીતે, નિરૂપણ કર્યું છે. ચિત્રો પણ ધણાં છે. ચિત્રો સુરેખ નથી એટલે સાથે સમજ લખી હોતો તો ઠીક પડત. ચિત્રો સુરેખ હોય તો પણ કેટલીક વાર તેનો અર્થ લેખક શો કરે છે તે જાણવું જરૂરી ચર્ચ પડે છે.

પાન ૧૭ પર છેલ્લી લીટીમાં સંવત ૧૨૯૫ને બદલે ૧૩૯૫ બુલંદી છપાઈ ગયેલ છે.

(૧૩) સાવિત્રી—(શ્રી. સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા પુષ્પ ૧૫૮મું) લેખક : શાંતિરાય મનુદાસ, મૂલ્ય આઠ આના.

દોડસો ઉપરાંત પાનાં, સુંદર કાગળ, સફાઈદાર છપાઈ, મોટા અક્ષરો, સરળ ભાષા અને રસિક કથા—આટલી ખાખતોમાં આ ચોપડી સામાન્ય ભણેલ સ્ત્રીઓને અને બાળકોને ગમે તેવી છે. આ ખાખતોમાં એક બાખત ઉમેરાવી જોઈતી હતી : શબ્દો અથરા છે તેને સહેલા કરવા જોઈતા હતા. પતિભક્તિના પાઠો કઈ રીતે શીખવવા તે ચર્ચાને બાદ કરીને કહેતાં આવી ચોપડીઓ જૂની વાર્તા લેખે સામાન્ય ભણેલાઓ પાસે મૂકવાયોગ્ય છે.

(૧૪) આખુ અને આરામુર—(શ્રી. સયાજી બાલજ્ઞાન-માળા, પુષ્પ ૧૫૯મું) લેખક : શ્રી. મણિલાલ જગજીવન દ્વિવેદી; મૂલ્ય ૦-૬-૦

આ પુસ્તક બાલજ્ઞાનમાળાનું છે, પણ એની ભાષા અને સાથે આપેલી ઝીણી ઝીણી વિગતો બાળકોને જરાય યોગ્ય નથી. લખાવટ પણ શુષ્ક છે. પ્રવાસવર્ણનમાં જે તાજગી જોઈએ, રસિક રીતે તેમાં જે શિશુલુ પીરસવું જોઈએ તેમાંનું કશું આમાં નથી. આ તો બની શકત મોટરોંચો માટેની 'માર્ગદર્શિકા', જે પાનાંઓને ફરતી 'કિનારીઓ' ન મૂકી હોત તો. એક 'ભોમિયા' તરીકે આ પ્રગિતકા ઉપયોગી લાગે ખરી.

(૧૫-૧૬) મુઓદિની અને કમાલ આતાતુક—લેખક શ્રી. શરદાપ્રસાદ વર્મા, સુગતાર કાર્યાલય, ગોપીપુરા, સુરત; મૂલ્ય અનુક્રમે : અડી આના અને સાડાપાચ આના.

કિશોરોને રસપ્રદ અને પ્રેરણાદાયી અને એમને યોગ્ય ભાષામાં લખાયેલ જીવનચરિત્રની આ બે પ્રગિતકાઓનું પ્રકાશન ઉપયોગી છે.

(૧૭) પદિકના પત્રો (ગુચ્છ ત્રીજો)—લેખક : અબાલાલ પુરાણી; પ્રકાશક : શ્રી અતિવિદ કાર્યાલય આણંદ; મૂલ્ય રૂ. એક

ગુજરાતના નહિવત પત્ર સાહિત્યમાં મુ. અણુભાઈના પત્રોના સંગ્રહો ખૂબ જ કીમતી છે. જિજ્ઞાસુઓને

અને આશીર્વાદો વગેરેના એકાદા પત્રોનો આ સમય એવોજ મીઠો હતો એમાં લેખિકાના વિચારો દર્શાવે રહ્યા થયેલા દોષાથી અમરિત, પ્રવાદી બતાવે, વિષયો રસપાત્રાગ્રામ્ય અને પે નીકળેલા આવ આપનારા જે

એક મૂલના અગ્રધારે નદિ નદીના આ પત્રો સમયરૂપે પ્રગટ થાય તે પહેલાં અવાગમનાર આમણિ કેમકે પ્રગટ થાય તેા તેનું વચન બદોલું થાય અને પુનઃપ્રગટ થતા પુનઃપ્રગટ આકર્ષણ વધે.

(૧૮) વ્યાખ્યાય—એક દરિયાકાંઠે રેલા, પ્રકાશ નવનિર્મિત નાદિય મરિચ અમદાવાદ મુલ્ય રૂ. ૨૫૦.

પુસ્તક ઉપરનું સુદૃઢ ભાવ અને અર્થવાદી મિત્ર આપણા મન પર નીકળે અલગ પાડે રહે અપારમ ઉપર પીઠ લેખકે દર્શાવેલા વિચારો પણ એ રીતે મનને શાંતિપાત્ર થાય છે.

(૧૯) મહાત્મા એમર્સનના નિબંધો—(ભાગ પહેલો) અપારમગાર અને પ્રવચન શ્રી મહિપાલ છાયાદ પરીષદ, ભાવનપર-પ્રગટ, રૂ. ૨૦૦ મુલ્ય રૂ. ૨૦૦.

૧૯મી સદીના આગમ્ય મુલેશ અમેરિકાની પ્રખ્યાત વિચારક એમર્સનના નિબંધોના ભાગાન્તર કરતું એ કપરું કામ ગણાય લેખકને ખૂબ વાંચ્યા વિના, પચાસા વિના અને બને ભારતના ઉચ્ચ ગ્રામ વિના એ ન થઈ શકે આ ભાગાન્તરકાર એ કાર્યમાં સફળ થયા છે તે જોઈ આનંદ થાય છે.

(૨૦) અમરજનની ભીનરમણ—પ્રકાશક ૨૦૨૬ દિવ્ય કાર્યલય, અમદાવાદ મુલ્ય રૂ. ૨૫૦.

ગમે વગેરે ગત્યથાનોમા પ્રભાએ કહેલી લઈને અને ગત્યથાનોએ પ્રગટ સામે છૂપી મુશ્કેલી શુદ્ધ મીરીમાથી અમરજનની શુદ્ધમીરીની તવારીખ આ પુસ્તકમાં કાયમ કરવામાં આવી છે અપાર તે આ ચોપડી ઉપર કાર્કિયાવાડના ઘણા દેશી ગાળો અને એક-સીમા પ્રતિપત્તિ છે.

(૨૧) વ્યાખ્યાનમાળા—પ્રકાશક શ્રી ગુજરાત વ્યાખ્યાન પ્રચારક મંડળ કચેરી (ગુજરાત) મુલ્ય રૂ. ૨૫૦ આ શ્રી છાયાવાન પુગળીના પાંચ, આપાયાલ વેદના બે અને શ્રી ગમખ્યાલય દેસાઈ, દરિયાથી બ. ક. કારકાર

અને વ્યાખ્યાન દેખ બેરે વ્યાખ્યાન નામે વ્યાખ્યાન બારંગોના આ સમય છે શ્રી અપાયાન પુગળીએ ગુજરાતમાં ન્યાયેવ આવાગમગતિ પાછળ જે વિશિષ્ટ દેવ દત્તા કે વ્યાખ્યાન એટલે કવચ શરીરનો નદિ પણ મનો પળ, તે આવા બારંગોથી સ્થાય છે અર્થે બારંગો શરીરવિકાસને અર્થના છે પણ તે બીજા વિશેષ અંગેના પણ દોષા જોઈતાં દત્તા

(૨૨) આનંદની દોષાવાં—એક શ્રી કાશ્યાદેવ કારકાર, પ્રગટ નવનિર્મિત પ્રકાશન મરિચ, અમદાવાદ મુલ્ય રૂ. ૨૫૦.

આનંદની દોષાવાં ની આજે તો દરે આજે આજ આપણી દોષા નદિ એની આ નીકળે આગતિ પ્રગટ થતા કાશ્યાદેવ એને શુદ્ધાસિય આપે છે, એ વાચીને આપણે વિશેષ પ્રેમાર્દ્ર બનીએ છીએ જેતમા પૂરું દુનિયા પ્રેમ કરવા જેવી જ છે, તો બીજી કડુ સ્થાન દર્શ કે ન્યાં દુનિયા આપણને ન ગમતી લાગે ? આ નાની ચોપડી નાના મોટા લખીને કાશ્યાદેવે મોટાએને પણ નાના બનાવી દીધા અને નાનાના નિર્ભળતાએ દુનિયા સાથે પ્રેમ કરવા બોનાના ત્યાર અવાગમિક પ્રગટ એ ૨૦૨૬ કે આ ચોપડી ખૂબ ખૂબ વચાય.

(૨૩) આનંદ—એક શ્રી કાશ્યાદેવ, પ્રકાશક નવનિર્મિત પ્રગટ મરિચ, અમદાવાદ મુલ્ય રૂ. ૨૫૦.

ઉપયોગ મિત્રાવે તો મીઠીજીને એક શબ્દ પણ નોટોઈ શકે એ કહેવાની જ ન હોય છે વર્ષ ઉપર પ્રગટ થયેલ ગોમેલા સળધેના ગાંધીજીના લેખોના મધ્યમની આ બીજી આવૃત્તિ છે, વાચીને આચરવાનું આપણને બળ મળે.

(૨૪) શ્રીમદ્ ભાગવત (ગુજરાતી છાયાવાન) —સપા ૬૬ શ્રી ચોપડાદેવ છાયાવાન પટેલ, પ્રકાશક નવનિર્મિત પ્રકાશન મરિચ, અમદાવાદ મુલ્ય રૂ. ૨૫૦.

વેપળેવાના પગમિત્ર મધ્ય ભાગવાનનું મૂળની નાની છાયા દોષ તેવી રીતે સંક્ષિપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે એ કે સંક્ષેપ્તમાં આમાં ચોપડી દર્શિને ઉપયોગ કર્યો છે, જે ભાગ એમને એકાદ મહારને લાગે તે ભાગ એમને

કારી વિગત તરીકે રજૂ કરી દીધી; સંક્ષેપકાર આને ક્ષમ્ય માને છે. અમને લાગે છે કે એ ક્ષમ્ય તો જ કહેવાય કે ને આને 'છાયાનુવાદ' એવું નામ ન આપ્યું હોય તો, સંક્ષેપકારે જૈન ગ્રંથો પણ આ રીતે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે, ત્યાં પણ આ બાબતની વિવેચકાએ દીકા કરી છે. સંક્ષેપકારનો હેતુ મૂળ કૃતિને મૂળનાં આરવાદ અને ઐક્યમાં, વાંચનને બહુ સમ્ય ન આપેલા પહે તે માટે દૂષકાપીને રજૂ કરવા ઉપરાંત પોતાની દષ્ટિ પણ નિરૂપવાનો હોય તેવા લાગે છે. આ વસ્તુમાં દોષ નથી, કારણ કે તેઓ પા-ટીપગા મૂળમાં જ હોય છે તે પણ સમજાવે છે, પણ આને 'છાયાનુવાદ' એવું નામ તો ન અપાય. છાયાનુવાદ તો જ કહેવાય કે ને એ મૂળની જ અસરોને વ્યક્ત કરે.

પુસ્તક સાથે શ્રીમદ્ભગવત અને ભાગવતધર્મ વિષેનો, લેખ અભ્યાસક્રમ છે. એમાં એમણે પુરાણી માન્યતાઓનો બચાવ કર્યો છે, જે કરવાની જરૂર અમને નથી લાગતી. એ વસ્તુઓમાં દોષો પેસી જ ગયા છે એ માન્યતા આજે લગભગ સર્વામાન્ય છે તેને આ બચાવોની શી અસર થવાની? અમને એ બચાવોગ્ય પણ નથી લાગતી. જે હકીકત હોય તે કોઈ પણ જાતના ટિપ્પણ વિના ભલે આવતી, વાંચકને પોતાની મેળે એમાંથી યોગ્ય તત્ત્વ શોધવા દેવું

શ્રી. સિદ્ધર્ષિ—લેખક શ્રી. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા; જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર; મૃત્યુ ૩, તથા

૩મી સાપ્તર્ષીનાં ૬૦૦ પાનાનો આ ગ્રંથ એટલી બધી વિગતોથી ભરપૂર છે કે તે નિરંતર જ વાંચી શકાય. અમે એનો સત્કાર કરીને સતોષ લઈએ છીએ. પ્રખ્યાત સંસ્કૃત ગ્રંથ શ્રી. 'ઉપનિષદિ ભવ-પ્રપંચ'ના કથાનાં બે હજારથી વધુ પાનાં ગુજરાતીમાં ઉતારીને લેખકે પોતાની શ્રમશક્તિ અને વિદ્વતાનો પરિચય આપ્યો હતો. એ ગ્રંથના લેખક શ્રી. સિદ્ધર્ષિ વિષયે અને ઉક્ત ગ્રંથ વિષયે આમાં ખૂબ જીલ્લુવટથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જે પણ ખૂબ શ્રમ અને વિદ્વતા માગતી હતી. આપણી ભાષામાં આવા બહુ-મૂલ્ય રત્ન જેવા ગ્રંથનું પ્રકાશન આનંદનો વિષય

છે. અભ્યાસીઓને એ સહાયરૂપ છે અને સૂક્ષ્મ અભ્યાસ માટે શ્રમ કરવાને પ્રેરનાર છે.

(૨૬) પગલીવાની પદ્ધતિથી—લેખક : શ્રી જયતિ દસા; 'ગતિ અને રેખા', પિપ્પલસ બેંક બિલ્ડીંગ, અમદાવાદ; મૃત્યુ આઠ આના.

'ગતિ' ગ્રંથમાળાના પ્રથમ વર્ષનું આ પાંચમું સુરતક છે. શહેરના રસ્તાની પગથી પરતી વસ્તીનું અને નાંટકના પડા પાછળની વસ્તીનું આમાં દર્શન કરાવ્યું છે. પણ આમાં દર્શન—આગળી ધિધામણથી વિશેષ કંઈ નથી. કેટલાક જોનાર તો કહેશે 'આમાં શું છે? અમે તો આથી ઘણું વધુ અને ભયાનકે દોડુ છે.' એટલે લેખક આ દર્શન કરાવવાનું પોતાનું કાર્ય સાર્યું તો જ બનાવી શક્યા હોત ને સાથે સાથે એમણે મગજનાં બારણાં ઉઘાડી દે, લાગણી-તંત્રોએને હલાવી દે તેવા કોઈ પ્રકાશ પણ ફેંક્યો હોત.

(૨૭) વાતોનાં વડાં—લેખક, અને પ્રકાશક : જલદેવ પ્રહલાદ મોલિયા, વડી ફળિયા, સુરત; મૃત્યુ આઠ આના.

અહીં સંગ્રહાયેલા લેખોને સુરતના 'લોકવાણી' પત્રમાં પ્રસંગોપાત રુકુરતા વિચારો તરીકે હાસ્યમય શૈલીમાં લેખકે રજૂ કરેલા લેખો બહુ સામાન્ય છે.

(૨૮) શ્રી કપૂરવિજયજી—લેખક ગ્રંથ (ભાગ બીજો) —પ્રકાશક : કપૂરવિજયજી, સમારક સમિતિ. ગોપાળ-ભવન, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ; મૃત્યુ ૪ આના.

સંસ્કૃતભાષાના મુનિમહાગજ શ્રી. કપૂરવિજયજીના લેખો—ઉપરોક્તો આ બીજો સંગ્રહ પણ પહેલા સંગ્રહની પેઠે સામાન્યજનને સારા વિચારોની પ્રેરણા આપે તેવા છે.

(૨૯) મેરી નેમાડ્યાન્ના—પ્રેયોજક : શ્રી વિજયચત્રીન્દ્ર-મરીઝ, પ્રકાશક; જેથી રાવય સૂરતિગણ બતાવે.

વિધ્વાંચવની આસપાસના રાજપુતાના, મધ્યપ્રાંત, વગેરે ભાગને તેમજ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રદેશની આમાં ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક સ્થિતિનું વર્ણન છે. જૈન મુનિઓ પોતાના પગપાળા પ્રવાસનો લાભ આ રીતે જનતાને આપે તે ઈચ્છે છે.

(૩૦) મજન સમ્રાટ ધર્માત્મ સુચક પદિત
એવરહાસજી પ્રકાશક શ્રી રાજનાનજી માનમનજી ગોસ્વામી
ખીચન (એવરહાસ) મુદ્રણ ગાર આના

પ્રા પદિત એવ હામજી ગુજરાતી બધાસાચના વિ
દ્વાન તરીકે મળીથી છે જી । જુદા હિંદી અને ગુજરાતી
જૈન અને સનાતની મિત્રોના સર્વધર્મોમાંને આશ્ચર્ય
ભર્યોતો આ સમ્રાટ છે પણ આ સમ્રાટની વિમિટતા છે
સાથે આપેના કેવલા સમ્રાટની મુખતિ ગિતિઓ
વિશેની માહિતી પણ મળી તેની દુકામ આપી છે
(૩૧) અમકારા—(કાવ્યસમ્રાટ) પ્રોત્તમ શ્રી જોડા
દેસઈ એમ એ, નવસરી મુદ્રણ એ

પારસીઓ પણ ગુજરાતી છે તેમજે પણ તેમની
ભાષાની એક કડી એકાએ એ રમ્મ ભાવતા સુધે
પોતાના મ યોતો સમ્રાટ જોડાગીર દેસાઈ પ્રગ
કરે છે તેનો સત્કાર મતા આનંદ થાય છે

પોતાના વર્તુલની બાજુ પણ જેવું નિરીક્ષણ
સક્ષમ રૂપે પડેલો તેની શક્તિ વિશે અપરૂપે માન
થાય જ જઈ જોડાગીર દેસાઈએ હિંદુધર્મની
પરિભાષા અને આખ્યાયિતગોને એ શક્તિથી મઠી
લખીને આ સમ્રાટના કેવલાક મ યોતો વણી છે

મુક્તિ વિનોદ ચિંતન અને અગતિના મનો
પણ આમા છે

મ યો હજી પાછી પ્રાએ નથી પડેલા લાગતા
પરંતુ એમાં શિષ્ટ અને મિષ્ટ રસ તો જરૂર છે
અને એ સૂચવે છે કે કવિ હજી ઘણું વધુ
ગુજરાતીને આપશે

રવીકાગ

‘ચિત્રમય જગત-મહાગુહ્ય અક-—પુદ્

૧૬ થયા પડી કુદ વિશેના ચિત્રમય જગત ની
લખો સરસ આના જ મ્માં છે આ અક એવા ઘણા
લેખોથી સમૃદ્ધ થયો છે મુખચિત્ર બહુ સચ્ચ છે

પ્રનામી—‘મહાગુહ્ય-અક—૧૬ પાનાનો
પુષ્કળ ચિત્રોવાળો સગ લેખોથી વિમૂષિત અક
માત્ર મે જ આનામા પ્રગટ પ્રીતે પાવસી મે
હિતમ વગુને સુભ કડી દીધી છે

‘મહાગુજરાત’—અક—કરાચીથી નીમ્ળતા
આ સાપ્તાહિકનો અકસામા અક મહાસામાની આજ
સુધીની પ્રવૃત્તિ—વિમતની માહિતી આપે છે લેખો
સામાન્ય છે

મહાગુજરાત — લીમડી અક — સાદ
અને ગીન-અર્થપૂર્ણ સુદર ચિત્રો લેખો
લીમડી સત્ય યદ્ય વિશેની માહિતીઓ અને જોશીના
લખાણોથી આ અક સરસ મળ્યો છે ધરમાં
સમરવ જેવો કે

નિશ્ચિત — ૧૬૩-૪૦ અક છો — પ્રકાશક
ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ સેટ વિજ્ઞાન કોલેજ,
મુનઈ કાનેજના ઘણા મસિદો નજરે ચડે છે ત્યારે
એની યાગ યતુ મોટું ખર્ચ અને પરિણામે દેખાતા
વગુ પ્રગાનિયનથી મન ધણીવાર ખિન્ન થઈ જાય
અને સામયિકન નખાણો અને ચિત્રો જોતા એ
રીત ખિન્ન થવા જેવું નથી એથી આનંદ
થાય છે શ્રી મોહનરાવે મુદ્રણની ‘વિશ્વગીતા’ના
સમારોધના ‘ગતન મુમેશાનાનો ‘મુખર્ષી’ જેની
જૂન્ટ ગચના સદીર્ઘત અને કડકયાનો ‘ગુજરાતી
સાહિત્ય’ અને ગાધીજી એ લેખો કેટલાક કાચો
અને ચિત્રો ખરેખર પ્રશ્ન સાચી લે છે વાર્તાઓ
બહુ સમાન્ય છે

અને સામયિક એ વિદ્યાર્થીઓના ધર્તરવાચનનો
ખગિપાક અને તેથી થતો ઉત્કર્ષ બતાવનાર છે, એમાં
પ્રોફેસરના લખાણો કાને અલે પણ એ એ જાતના
હોય કે જે વિદ્યાર્થીને એવ નવું આપે અને જોખનનો
અભ્યાસ મોટેનો માર્ગ સૂચવે, કે જે કવવાનું બહુધા
માનેજમા ચાલના વર્ગોમાં અગ્રય હોય

જ્યોત — (૧૬૧ ગુણ અક ૧ લો) — એગ્રી
ગુજરાતી હારિફનું સામયિક

કવિ શ્રી બ મ મોડોનો ‘વિદ્યાર્થીગોત્ર’ સદેશ
સરસ છે બધા લેખો વાર્તાઓ, મનો — અગ્રેષ્ઠ
હિંદી અને ગુજરાતીમાં — વિદ્યાર્થીઓના જ લખેક
છે અને વિષ વિષ પ્રકારના છે વિદ્યાર્થીઓની મહેનત
સાર્થક દેખાય છે

વર્ષ દસમું • અંક બીજો • મે આગણીસસો આળીસ

• અનુક્રમ •

સાહિત્ય અને સમાજ
ને કિયદ અપિ ચિતયેત
ધુદ્ધ તો દેવે રાધે ચાપ છે.
સામી ખારી
સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદ્યુતનું સ્થાન
માતાજી સાથે વાર્તાલાપ
કાળિયો
જીવનનું વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિંદુ
રેડિયો
બે છુટા અંકડા
આવશો ?
ગણી ગણો
સાહિત્યના પ્રદેશમાં
(૧) 'પથેર પાંચાલી' નો પ્રવેશક
(૨) 'દસ્તાવાઝ' ના દર્શકરેશો
"કબૂલ છે, મા !"
ધરતીનો ધણી
શાન્તિવાદનું બહેરનામું
કાન્તિ
અવલોકનો

શ્રી. ધુમકેતુ
શ્રી. કાલસાહેવ કાલેલકર
શ્રી. કુશરશી ધરમશી સંપદ
શ્રી. નવીનચંદ્ર પંડ્યા
શ્રી. ચન્દ્રક
શ્રી અંબાલાલ પુરાણી
શ્રી. મુરેન્દ્રપ્રસાદ ત્રિપાઠી
શ્રી. કાન્તિલાલ મ. ગાંધી
શ્રી. 'કોલક'
શ્રી. અર્જુન
શ્રી. વેણીભાઈ જ. પુરોહિત
શ્રી. લગીરથ મહેતા

૭૫
૭૮
૮૧
૮૬
૮૬
૮૪
૯૬
૧૦૨
૧૧૬
૧૧૭
૧૧૮
૧૧૯
૧૨૦

શ્રી. સ.
શ્રી. કરાવલાલ દુર્ગલાલ દિગ્ગતપુરા
શ્રી. હરજીવન સોમૈયા
શ્રી. હરમોહન રામો
શ્રી. વિલિયમ લોધક ગેરિસન
શ્રી. નૈનેન્દ્રકુમાર
શ્રી. પા.

૧૨૭
૧૩૧
૧૩૫
૧૩૯
૧૪૩

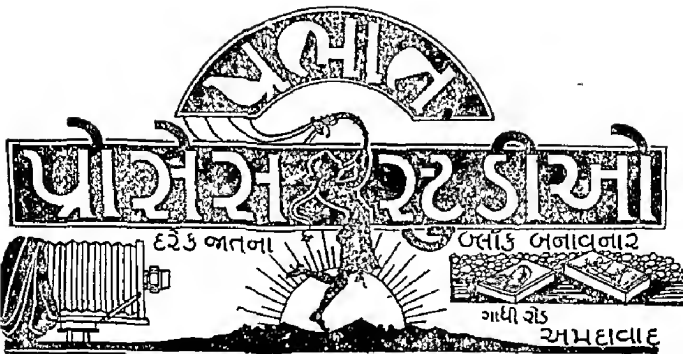
• સંપાદકમંડળ •

મોહનલાલ મહેતા • હરજીવન સોમૈયા
કાન્તિલાલ સાહ • ઇન્દરલાલ દવે

• વાપિક લવાજમ •

દેરામાં બ્રહ્મદેરામાં પરદેશમાં
રૂ. પાંચ રૂ. સાડા પાંચ રૂ. સાડા ૭

ભારતી સાહિત્ય સંઘ • ચો. બા. ૭૩ • અમદાવાદ

લાઇન, હાફટાઇન તથા વધારે કલરનાં હાઇકલાર
 બ્લોક, ડીઝાઇન તથા સિને-સ્લાઇડ

બનાવનાર
 ભારતી સાહિત્ય સંઘનાં પ્રકાશનોના બધા બ્લોક અમે બનાવીએ છીએ

૨ નં. ૩૧૯૭૫ ન વું ઠે કા થું નાં ધી લે શો જી ૨. એસ 'હોમ'

“ ૧૭૭/૧૭૮ હોર્નબી રોડ, બોલીંગ્ડર ટ્રામટરમીનસ પાસે,
 ભારતિયા હાઇસ્કૂલની બાજુમાં
 ફોન : ૩૫૪૪ ”

૨
 હે
 વ.
 ત
 થા
 જા
 મ
 વા
 ની
 |
 ને

સ
 ગ
 વ
 ડ
 મા
 ટ
 જ
 છી
 વું
 |
 ☆

સાહિત્ય અને લખાણ

નવો જમાનો પણ પોતાના આગલા જમાનાના શુભ અને દોષ એ બંને સાથે લઇને જ જન્મે છે જમાને જમાને માણસની શક્તિ અને અભિરુચિ ફરતાં રહે છે એટલું જ નહિ, કેટલીક વખત ફેરફાર એટલા ઝડપી હોય છે—ગાસ કરીને મથનયુગમાં—કે આજે જે વસ્તુનું અતિ મહત્ત્વ લાગે છે એ જ વસ્તુનું કાલે કાંઈ જ મૂલ્ય હોતું નથી આવું બને છે ત્યારે સમાજમાં બે લિન્ન લિન્ન પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિનાં બળો ઉત્પન્ન થાય છે એ બે બળો વડે વર્ગવિચ્છેદ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એક વર્ગની અભિરુચિ અને શક્તિ એ બીજા વર્ગને મન અશક્તિ અને અભિરુચિનો વિષય બની જાય છે જો કે થવું તો એમ જોઈએ કે એક વર્ગે બીજા વર્ગની અશક્તિના દર્શનમાંથી પોતાના સામર્થ્યની મર્યાદા પિછાનીને વધારે સમર્થ થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પણ એમ બનતું નથી ઉડાઉ અઠગગીર એ વ્યાજઝાઝા વાણિયાની મરકરી જ કરતો રહે છે જે વસ્તુસ્થિતિ સમાજના ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તી રહે છે એ જ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તે છે એટલે સાહિત્યમાં પણ સામાજિક જીવનના પડઘાડપ બે બળો ઉત્પન્ન થાય છે અને જો બે બળો પોતપોતાના વિષયનો ઉત્કર્ષ સાધવાને ગઈએ બીજાના અપકર્ષમાં જ આનંદ લેનાં થાય છે તો પરિણામે સાહિત્યનો પ્રવાહ નિર્માત્ય, કટાક્ષભર્યો, વિનાશક, અને અપરસભરપૂર થઈ જાય છે.

આમ થવાનું કારણ એટલું જ છે કે સાહિત્યની જન્મભૂમિકા વિષે લોકોને ખોટો ખ્યાલ હોય છે.

કેટલાક માને છે કે સાહિત્ય એ જીવનવિચ્છેદમાંથી ઉત્પન્ન થનારો પદાર્થ છે બીજા માને છે કે જીવનભીરુનામાંથી એ જન્મે છે પહેલો વર્ગ પોતાને વાસ્તવવાદી ગણીને આનંદ છે ને બીજાને જીવનભીરુ માને છે બીજો વર્ગ પોતાને આદર્શવાદી ગણીને આનંદ છે ને પહેલાને રસાભાસી ગણે છે બીજી રીતે સાહિત્ય

એ જીવનવિગ્રહમાંથી પણ નહિ, જીવનસીરુતામાંથી પણ નહિ, જીવનના આનંદ-માંથી ઉત્પન્ન થતો પદાર્થ છે.

પણ આ જીવનનો આનંદ એ શું છે ? એ ક્યાંથી આવે છે ? ચાર આનાના ચેવડા ઉપર મિત્રો બેઠાં આનંદ કરે એ આનંદ જીવનનો આનંદ છે ? કે ત્રણ પૈસાનો આ પીતાં વાતો કરે ને વિષયચર્ચા કરે એ જીવનનો આનંદ છે ?

જે જીવનના આનંદમાંથી સાહિત્ય જન્મવું જોઈ એ એ માણસની પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિનો આનંદ છે. એ દૃષ્ટિનો આનંદ છે-જે દૃષ્ટિ એને મળી છે ને ધોળા પાસે નથી. પણ એ એકાકી, જનતાને ઉપેક્ષાથી ભેનારા, માણસભીર માણસનો આનંદ નથી. એ આનંદ જે એને મળ્યો છે એ ધીમા સાથે વહેંચી લેવા માટે, ધીમને એ દર્શાવવા માટે, એણે કોઈક રીતે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવી પડે છે. અને એવી રીતે માણસ ત્યારે પોતાને વ્યક્ત કરે છે ત્યારે સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

ઘણી વખત ત્યારે આ આનંદનું સ્વરૂપ દૃષ્ટનાલીત હોય છે ત્યારે ભક્ત નરસિંહ ને રીરાં જેવી ઘણી મળે છે.

એટલે સાહિત્યના પણ ખરી રીતે તો બે પ્રકાર છે. અને એ બે પ્રકાર અને એના વિવિધ સામર્થ્યની ખજાર નહિ હોવાથી જ, વર્તમાન રંગમાં રાચતારા સાહિત્યકારો, પોતપોતાની મર્યાદા પ્રગટ કરીને, ધીમા વિષે કાં તો અતિશયોક્તિ-ભરેલી પ્રશંસા કરે છે અથવા તો કેવળ નિંદા કરે છે.

સાહિત્યનો આનંદ એ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ આનંદ છે. હિમાલયના ઉત્તુંગમાં ઉત્તુંગ શિખરને પહોંચવાને જેમ અનેક શિખરો ઉપર માણસને વિજય મેળવવો પડે છે, તેમ આ આનંદ પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં માણસને પોતાની જાત ઉપર ને પોતાની સામાજિક સ્થિતિ ઉપર અનેક પ્રકારના કાળ મેળવવાના હોય છે. સૌ સાહિત્યકારો આ પ્રયત્ન કરનારા મનુષ્યો છે. એમાંથી કોઈ એક શિખર ઉપર છે, કોઈ ધીમા શિખર ઉપર છે. ઉત્તુંગ શિખર ઉપર પહોંચવું એ તો ક્ષેય છે. એ આનંદપ્રાપ્તિ સીને માટે શક્ય ન પણ હોય. પણ જે આનંદ પોતાને મળ્યો નથી એ આનંદ કોઈ જ ન શકે એમ તો માત્ર પ્રયોગભીરુ હોય તે જ જાણે.

જે વસ્તુ પોતાને મળી નથી તે વિષે વિવેચના કરવી એ પણ એક પ્રકારનો ધૃષ્ટતા છે. મીરાં કે નરસિંહનાં કાવ્યો ઉપર ટીકા ને શબ્દાર્થ ઘણા કરી શકે : ખરી રીતે એનું વિવેચન માત્ર એ જ મનુષ્ય કરી શકે કે જે એ વિચારસરણીમાં માનતો હોય અને જેણે પ્રયોગથી થોડો પણ અનુભવનંદ પ્રાપ્ત કર્યો હોય. બાકી તો લેખ લખાય કે એ ભક્તિયુગ હતો-ને સામાજિક જાળોનો એમને ખ્યાલ ન હતો-ને એમણે જનતા વિષે કાંઈ ન લખ્યું-વગેરે

વગેરે. એવા અપૂર્ણ લેખો જ બતાવે છે કે એક સાહિત્યકાર પોતાની પ્રગતિમાં હજી કયા શિખર ઉપર ચીસો છે ને એનો કેટલો માર્ગ હજી બાકી છે.

કેાઇએ સરસ રીતે મૂક્યું છે કે:

“ સુંદરનાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે જ બીજો ખ્યાલ જન્મે છે વિરૂપતાનો. નીતિના ખ્યાલથી અનીતિનું ધોરણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. એટલે એક વસ્તુના કે લાવનાના અસ્તિત્વ વડે જ બીજી નિષેધાત્મક વસ્તુ કે લાવનાનું લાન થાય છે. જો સુખ છે તો જ અ-સુખ છે. જો સત્ય છે તો જ અ-સત્ય છે ”

એક વસ્તુ લાંબી ત્યાં સુધી જ છે કે જ્યાં સુધી એનાથી ટૂંકી બીજી વસ્તુ અસ્તિત્વમાં છે. જોંચી વસ્તુના ખ્યાલથી નીચી વસ્તુનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

એટલા માટે સત્ય પ્રત્યે અભિરુચિવાળા પ્રાણીઓ એ બાંનેથી પર રહે છે, કાર્ય-અકાર્ય, શુદ્ધ-અશુદ્ધ, વસ્તુ-લાવના સઘળાંથી પર.

કારણ કે સત્ય સુખમાં પણ નથી, અસુખમાં પણ નથી; નીતિમાં પણ નથી, અનીતિમાં પણ નથી. એ બાંને લાવના ન જ જન્મે એવી ચિત્તની અત્યંત પ્રશાંત અવસ્થા, જેને સુખ સ્પર્શતું નથી, અને તેથી જેને અ-સુખના અસ્તિત્વનો હોલ નથી-એવી અત્યંત પ્રશાંત અવસ્થામાં-સત્ય વસી રહ્યું છે. એ અવસ્થામાં પ્રજ્ઞા પ્રેમ ને પ્રાણ-ત્રણે એક જ સ્વરૂપ થઈ રહે છે.

લાગવતમાં જે અવસ્થા શુકની વર્ણવી છે એ આનો ખ્યાલ આપે છે.

એટલે જે ચિત્ત સર્વદેશી હોય અને છતાં બાબક જેવું હોય એ જે ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ આનંદ પ્રાપ્ત કરે, એ જીવનના અ નંદમાંથી જન્મે તે સાહિત્ય-અને બાકી બધું લખાણ.

સાહિત્ય અને લખાણ વચ્ચેનો આ તાત્ત્વિક ભેદ આપણી સમક્ષ રહે તો એનું મૂલ્યાંકન કરવાની આપણી દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન થાય આ જમાનામાં લખાણ એટલે સાહિત્ય એ દૃષ્ટિ આવવાથી એક પ્રકારની અરાજકતા ફેલાઈ ગઈ છે. અને તેથી ખરી રીતે તો જેમાં માત્ર પ્રાસંગિક ચલણી વિચારોનું પ્રદર્શન હોય છે એવા લખાણ માત્રને યુગદર્શન કરાવનારું ગણવાની આપઘાતી પ્રથા આવી ગઈ છે સાહિત્ય નિર્માણ થાય-અથવા પ્રાસંગિક ચલણી વિચારો સિવાય વધારે ઉત્તર કે જાંડા વિચારો ગ્રહણ કરવાની અશક્તિ આવે-તો છેવટે સરવાળે તો પ્રજાનો એમાં હાસ જ થાય છે યુગદર્શન કરાવનારું સમર્થ સાહિત્ય આપણી વચ્ચે હોય એ જેટલું જરૂરી છે એટલું જ કેવળ પ્રાસંગિક લખાણને પણ યુગદર્શનના રંગથી રંગવાનું જરૂરી છે એ તો સૌ કેાઇ સમજી લે અને છતાં સાહિત્યને નીચી કોટિએ મૂકવા કરતાં લખાણને જાંચી કોટિએ લઈ જવાનો પ્રયત્ન થાય એમાં પ્રત્યક્ષ વિકાસનું બીજ રહ્યું છે.

એ વાગ ગત્રે મધગતેજ, બિધ એમએક
 ઊડી તબિયત સારી હતી, ચિત્ત પ્રસન્ન હતુ કેઈ
 પણ જાતની અસ્વચ્છતા ન હતી છતાં એકએક બિધ
 ઊડી અને અસાધ્યગણુ અનુભવ થયો. હુ એટલો
 જ અનુભવ જાગૃત હતો ક્યા છુ એ તો જ્ઞાન હતુ
 જ નહિ પણ જીવનનો આખો જૂતમળ સુસાઈ ગયો
 હોય અને આખી પર્સનાલીટી (અકિતમતા) સાવ
 ફારી હોય એવુ જણાયુ કેટલો ય વખત આ આનંદમય
 સ્થિતિ રહી પછી સહેજ નીચે ઊતરતા રુકુરણાએ
 થઈ કે, કુટુંબ સમાજ અને દુનિયાની અદર ધૂમેના
 મારા બધા જ મૂળિયા સાવ તૂટી ગયા છે આમશમા
 ખૂન બોલે ગયેલા પતંગની દોરી તૂટી જાય એટલે
 એને શુ થતુ હશે એ એને ખગર, પણ મને એના
 જેવુ થયુ ખરુ આ સ્થિતિ વધાવા જેવી છે કે નહિ
 એનો પણ નિશ્ચય ન થાય આ સ્થિતિમા પણ
 જણાઈ આવે એટલો લામો કાળ રહ્યા પછી જ્ઞાન
 આ યુ અથવા સાચુ કહું તો સાચુ જ્ઞાન મયુ
 અને હું ફાણો ફાણો માણસ અમુક સમાજનો
 ઘટક, અમુક ઉદ્દેશો, અમુક વેશે યાત્રા મુ છુ અને
 અમુક ગામની અમુક ધર્મશાળામા સતો છુ એ
 બધો પ્રત્યય જાગૃત થયો. પણ એ પહેલાનો અનુભવ
 એટલો બધો વ્યસ્ત અને ઉત્તરવગી હતો કે એના
 ચિત્તને કાન્શે બિધ ફરી આવી જ નહિ આ અનુભવથી
 શુદ્ધિ પર શી શી અસર થઈ એ અહીં તોધવાની
 આવશ્યકતા નથી. એ એક લારે અનુભવ હતો અને
 આત્મવાદને દહ કરનાર હતો એટલુ કહું તો બસ છે

૨

આવા આવા અનુભવો અમરમાત તો
 નથી જ આવતા ચિંતન અને ધ્યાન અમુક દહ સુધી
 ચાલે એટલે પછી જ અનુભવ માટે ભૂમિકા
 તૈયાર થાય છે

ઘેરથી યાત્રાએ નીમ્ળ્યો ત્યારે એક જાનની
 તીવ્ર જાવના અથવા ઉત્તરતા કેળવાઈ હતી એ
 ગિધિતિમા જ હું ગયાથી કલ્પતા ગયેનો, ત્યાંથી
 ગમટીયુ પરમદસની તપોનૃમિ—દક્ષિણેશ્વરના મંદિર
 પામેની પચવટીએ જોવા ગયો ગયામા જ અનુભવ

થયો એ જ જાતનો દક્ષિણેશ્વરમા પણ થયો ગયાના
 અનુભવનો સહેજ ઇશારો 'હિમાનયના પ્રવાસ' *
 મા ક્યો છે દક્ષિણેશ્વર ગયાની વાત તો ત્યાં છોડી જ
 દોધી છે એ મને અનુભવોનુ યથાર્થ વર્ણન અહીં
 પણ ન આપી શકુ છુદ્ધગયાના મંદિર પાછળ
 બોધિદક્ષ છે ત્યાં જતાવેત છુદ્ધ લગવાનની
 તપશ્ચર્યા ધ્યાનમા આવી હું પણ ઘર છોડીને નીમ્ળ્યો
 હતો, એટલે અહીં અત મ્હણુ ગદગદિત થયુ મે
 આખો મીચીને ત્યાં સાદાગદગવત મ્હુલામ ક્યો અને
 ક્ષણેકમા પગિસ્થિતિનુ જ્ઞાન જૂની ગયો એમદ
 વિસ્તીર્ણ દેશનો નાનકડો નકશો તૈયાર ક્યો હોય
 એટલે જેમ એક એક પ્રાત એમા એકી નજરે
 જોઈ શકાય છે તેમ એ ક્ષણુ સુધીનુ ગતજીવન
 એક સામદુ દષ્ટિ આગળ ઊભુ થયુ હમેશ આપણે
 ગમે તેટલા મુખી દુખી કે ચિંતનરતીન હોઈએ
 તોયે આપણે જીવનના પૃથ્ભાગ ઉપજ તરીએ
 ઊંચે જીવનયાત્રી આપણે લામો પહોળો વિસ્તાર
 પાદાક્રમ કરી શકીએ ઊંચે એમા નવો નવો
 અનુભવ મળે છે, દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે પણ જીવનના
 પૃથ્ભાગને છોડી બેઠાણમા ઊતરવુ દુનખી મારવી
 એ કષ્ટિકે અનેરો જ અનુભવ છે ચિંતનમા પૃથ્ભગણુ
 હોય છે અને વરતુનુ ખડક મદલ્યુ થાય છે પણ
 અહીં એક સામટો પિંગિટત અનુભવ મળે છે એ
 અનુભવમા સાક્ષાત્કાર હોય છે અને તેની અસર
 કાયમની થઈ જાય છે એવી સ્થિતિની અદર હું
 પચો દહો એટલામા જાણે કેઈ બદાગમી બોધતું
 હોય અને સદેશો આપતુ હોય તેવી પગુ અદગથી જ
 એક રુકુરણા થઈ

ત્યાગ ક્યો તે ઠી કહું ત્યાગ કરવો સહેલો
 છે ત્યાગને લાયક જનતુ એ જ મુખ્ય અને મદરવની
 વસ્તુ છે લાયક જનતુ એ જ જીવનનો ગ્યનાત્મક
 કાર્યક્રમ છે એ જ ક્ષેત્રે મારી મરતીને પડેન
 વહેનો આવતાં મળ્યો

ત્યાંથી ઊંડકો ત્યારે માયાના વાળ અને ગરીગ
 ઉપરના ફવાજ ઊભા થઈ ગયા હતા ત્યાંથી ઊડીને

તળાવને કિનારે જઈ બેઠો. અનેક રીતે જીવનનો વિચાર થતા લાગ્યો અને એક જાતનું ગાભીર્વ જીવન પર દ્રષ્ટી ગયું.

દક્ષિણેશ્વર ગયો તેનું સર્વિસ્તર વર્ણન હિમાવચના પ્રવાસમા મારે આપેલું જોઈતું હતું, પણ એ વખતે ન આપ્યું અહીં પણ એ આપવા નથી માગતો પ્રસંગ શોધીને એ લખી કાઢીશ દક્ષિણેશ્વરનાં દર્શન માટે ગયો મનમાં કાઢીનું ધ્યાન થવાને બદલે રામ કૃષ્ણ પરમહસતી ભક્તિ અને સાધનાતુ જ ધ્યાન થવા લાગ્યું મેં મનમાં કહ્યું, પરમહસ આપે આ જ ટેકાણે દેવીની કૃપાનું કર્મક સૂચક ચિહ્ન માન્યું હતું આપને પરચો જોઈતો હતો દેવીએ આપને તે આપ્યો હું આપની પાસે એવો જ પરચો માગ્યું છું મને એકનાને ખાતરી થાય એટલો જ પરચો હું માગ્યું છું મારે એ જો કે સાધના તો કરવી જ છે, તેમાં પરચાની જરૂર નથી, તો એ એક જાતનું સમાધાન, એક જાતની ખાતરી કે તે પરમમંગલા માતાના બોળામાં જ હું છું આવી પ્રાર્થના કરી મદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો રામકૃષ્ણ પરમહસની ગહેવાની જોગડી જોઈ ત્યાંથી પચવળી ચઢ્યો ગરતામાં જોઈ તો પરચો મળ્યો તે શું હતું તે કહેવાની જરૂર નથી અસાધારણ ધન્યતા જણાઈ માતાનું કવચ આપણને મળી ગયું હવે આ કપડાની પણ આપણને શી જરૂર? એમ મનમાં આણીને ત્યાં ને

ત્યાં જ કોટ, પહેરણ, ફેટો-નધુ ઉતારી કાઢ્યું. ફેટો કીમતી હોવાથી પોસ્ટલેટ લાઈ પર મોકલી દીધી ખાકીનાં કપડાં આપી દીધાં, અને જે જાતનું જીવન ગાળવું હતું એની સાથે ભળી શકું એવો હું ચર્ચ ગયો અહીંથી ગંગા નદીનું દર્શન કરતા, ગંગા નદી ખૂલતી હોય અને અમુક જાતના આવેશમાં આવી હોય એમ દેખાવા લાગી હું આનંદથી ફૂટવા લાગ્યો, પાછળથી મેં સાબરમતી કે નદીનો પ્રવાહ જોઈ રામકૃષ્ણ પરમહસ અહીં જ સમાધિમાં જતા. કેટલોય વખત પચવળીમાં બેઠો, એ વખતે જે સંસ્કરણે કર્યા તેમાંથી કેટલાક તો પાર ઊતર્યા અને કેટલાક તો બૂસાર્ધ ગયા બૂસાર્ધ ગયા તે પણ કેટલોય વખત સુધી ટકવા હતા.

આવા અનુભવો ક્યાંથી થતા હશે? જેમ જૂનો વયગે છે તેમ કર્મ આ ખાસ નથી આ અનુભવ બાહ્ય આધારને લીધે થાય છે એમ ભલે એ વખતે આપણને લાગે, પણ સાચું કહીએ તો મનની અમુક ઉત્કટ દશામાં એ અનુભવો અદરથી જ પ્રકટ થાય છે તે એટલા બધા પ્રવળ હોય છે કે બહારથી આવીને આપણને ભેટતા હોય એવો જ અનુભવ એ વખતે થાય છે.

ચિંતવડ

તા ૮-૮-૨૬

ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ તરફથી વર્ષ ૧૯૪૦ના ગુજરાતી સાહિત્યની સમીક્ષા કરવાનું કાર્ય શ્રી પ્રો રવિશંકર જોષીને સોંપવામાં આવ્યું છે તો આથી સૌ પ્રમશોકને તથા લેખકોને વિનંતિ કરવાની કે તેઓના પ્રમશનો નીચેના સરનામે મોકલી આપી સભાને આ કામમાં સહકાર આપે

શ્રી, પ્રો રવિશંકર જોષી

વખતેશ્વર પ્લોટ

લાવનગર, (કાર્યાવાડ)

યુદ્ધ તો હવે શરૂ થાય છે

શ્રી હુગરશી ધરમશી સંપત

જર્મનીના બાહ્યપત્રો

જર્મનીએ એકાએક પોતાની યુદ્ધની બાજીને પક્ષે આપ્યો અને યુદ્ધ નવા રંગે ચડ્યું છે. એક સવારે તો આપણે કલ્પના કરતા હતા કે ફિન્લેન્ડ અને રશિયા વચ્ચે સંધિ થઈને ત્યાંથી પાછું ફરેલું યુદ્ધચક્ર હવે ખસીને ક્યા દેશ ઉપર પોતાનું ઇમ્પેરિયલ આરંભશે, ત્યાં તો બીજી સવારે આપણે સમાચાર મળ્યા કે જર્મનીએ પોતાની ઉત્તરીય સરહદને અડીને રહેલ ડેનમાર્ક લઈ લીધું અને ત્યાંથી ઉત્તરે સામે દરિયાકાંઠે આવેલ નોર્વે ઉપર હુમલો શરૂ કરી દીધો. બેલ્જિયમ અને ફ્રાન્સે ઉપર આવનારી આફત ડેનમાર્ક અને નોર્વે ઉપર જનરી છે.

અને પછીના મળી વા કરેલ માનની કાન્સ અને જર્મનીની ફિલેનલેન્ડોની એવે પડ્યા છે. દેશની ઉત્પાદક માનવશક્તિનું વહેણ વિનાશક સક્રિય તરીકે કામ કરી રહ્યું છે. દેશની નિર્વશ્યવનની જરૂરિયાતોના ઉત્પાદન તરફથી મુખ્ય લક્ષ્ય એવાઈને વિનાશક યુદ્ધની જરૂરિયાતો ઉત્પન્ન કરવા પાછળ જ શ્રેષ્ઠ સક્રિય શકાઈ છે. આવે વખતે, જર્મન જેવા દેશને માટે બહારના દેશો જોડેના વ્યવહાર અટકી જવા તો તેને યુદ્ધમાં હારી જતાં વાર ન લાગે. જિંદગી કરવા માંડ્યું છે પણ એવું જ. જર્મનીને સાગરનો ઘેરા પાલી જિંદગી દારા જર્મનીનો ૬૦ ટકા વેચાર જોખમીયો છે. તટરથ રાજ્યો પાસેથી યુદ્ધને અંગેનો કામો માલ ખરીદેલો પડે તેમ છે, તેનાં તેણે રાકડાં નાણાં આપતાં પડે છે, આ નાણાં તે પાકા ગાલ બનાવી પરદેશોને આપે તો જ ભરપાઈ થઈ શકે. જ્યારે આ કામમાં તેની આડે ટુકાવટ થાય છે ત્યારે તે પોતાનો માર્ગ સાફ કરવા તટરથ દેશો ઉપર હુમલો લઈ જાય છે. આ યુદ્ધમાં નીતિશાસ્ત્ર કે કાયદા જેમી વસ્તુ રહી નથી. જર્મનીએ નાજયુદ્ધની પેઠે ઓચિંતા દેશો લેવાની નીતિ રાખી છે. વીજળીની ઝડપે એણે ઓરિદ્યા, મેકારનેવાકિયા અને પોલેન્ડ લીધાં અને એ જ રીતે ડેનમાર્ક પણ લીધું. નોર્વેનો પણ ચીજો

ભાગ ઝડપી તેનાં બંદરો કબજે કર્યાં છે. અને હવે આવની કાલે એટલી જ ઝડપથી સ્વીડન ઉપર એ જિતરી પડે એવો સંભવ છે. અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વિચાર કરે તે પહેલાં જર્મની ફટકો મારી લે છે. શા માટે આ નવી બાહ્ય ?

જર્મની નોર્વે અને સ્વીડનના મારફતે મોટા પ્રમાણમાં કાચી વસ્તુઓ મંગાવતું હતું. અંગ્રેજોનો ઘેરો નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. આથી નોર્વેનાં બંદરોએ જર્મનીને માલ ન મળે તે માટે અંગ્રેજોએ આસપાસ સુરંગો પાથરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ એ નિશ્ચય અમલમાં આવે તે પહેલાં તો જર્મનીએ સફળતાથી એક કિનારા પરનું ડેનમાર્ક લીધું અને સામા કિનારા પરનાં નોર્વેનાં બંદરો લીધાં. અંગ્રેજો આંખ યોજતા રહી ગયા. એમની જગતી યોદ્ધા પણ બીધની સાથિન થઈ છે અને જે નોર્વે પડ્યું તો તેની પૂર્વ સરહદને અડી રહેલું સ્વીડન પણ પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ ખેલશે. વળી સ્વીડનના અને જર્મનીના સાગરકાંઠા નજીક અને સામસાગ્રા છે.

નાની પ્રજાઓ

સુરેપમાં બધી મળી ૩૨ નાની મોટી પ્રજાઓ છે. તેમાં અર્ધા સુરેપની જમીન તો રશિયાના હાથમાં છે અને એથી ભાગની જમીન હવે જર્મની પાસે થઈ ગઈ. જર્મની, ઇટાલી, ફ્રાન્સ, એટલિટન અને રશિયાની પડોશમાં આવેલી નાની પ્રજાઓની હાલત અતિથય ચિંતાવુર છે. આ લડાઈમાં એમની તટરથનાની કિંમત નથી. એમના વેપારધંધા છિન્નજિન્ન થઈ ગયા છે, આવી નાની પ્રજાઓમાંથી ધણીનું વર્ણન આપણે આગળ કરી ગયા છીએ, અહીં બીજી યોદ્ધાનું વર્ણન જોઈએ.

સ્વેડિશને વિધાનાં રાજ્યો

નોર્વે, ડેનમાર્ક, સ્વીડન અને ફિન્લેન્ડ સ્વેડિશને વિધાનાં રાજ્યો કહેવાય છે. આ દેશોની પ્રજા સુરેપમાં અસંત મુખી ગણાય છે. દરેક દેશની વસ્તી ૩૦ થી

હતો. આમદાની માલ પછી એટલા જ મોટા પ્રમાણમાં આયાત થાય છે એ દેશમાં કોલસો અને તેનું જમીનમાથી મળતા નથી-એ આયાત કરવા પડે છે વહાણનું, ડેલિવે, રસ્તાઓ.

ડેન્માર્ક પાસે લગભગ ૨૧૦૦ વહાણો હતા હવે તો એ બધા જર્મનીના કેમનમાં આવી ગયા છે એના વહાણવટામાં સાત લાખ ટનની રશિયા અને આફ્રીના વહાણો હતા ૩૫ લાખની વસ્તીવાળા આ દેશ પાસે ૪૦ કરોડની હિઠી પ્રજા મળતા વધુ મોટું વહાણવટું છે ડેન્માર્કમાં ૪૮૦૦ માર્શલની રેલવે છે, અર્ધી રેલવે સરકારી માલિકીની છે

આર્થિક વ્યવસ્થા

ડેન્માર્કની પેદાશ લગભગ ૩૯ કરોડ કોનરની* છે મોટે ભાગે પેદાશ સીધા કરેલી વસ્તુ કમળ છે ડેન્માર્કની સરકાર પોતાની પેદાશનો પોણા ભાગ લોકહિતને માટે વાપરતી હતી એના એકાદશને મદદ, વહો અને અપરોને સહાય મફત શિક્ષણ બાળકોનું પાનન એવા મોટા ખર્ચો રાજ્ય ઉઠાવે છે દેશ ખૂડીવાદી છે છતાં મિલકતની વ્યવસ્થા મોટે ભાગે સમાન ધોરણે છે એકરી બધી ઓછી છે સૈન્ય

આ દેશની પ્રજા પ્રત્યે સર્વે દેશોની એટલી બધી સહાનુભૂતિ હતી કે તેણે લશ્કર ગળપતુ ચિન્હન બધું કર્યું હતું માત્ર પોલીસથી જ કામ નિભાવનામાં આવતું પરંતુ યુરોપનો ગભીર મામલો નોઈ એમને સૈન્ય રાખવું પડ્યું છે પ્રજાને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ મળી છે એટલે દરેક યુવકને સન્યમાં ફરજિયાત ભરતી કરી શકાય છે એવું સૈન્ય ૧૮ હજારનું ચાલુ રાખવામાં આવ્યું હતું પરંતુ “સુદ્ધ” વખતે એક લાખ યુવકો એકત્ર થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા હતી ડેન્માર્ક ૧૫૦ વિમાનો પછી એકઠા કરી રાખ્યા હતા દસમી ખાર સમમગિનો અને થોડી વિનાશિખઓ હતી

શિક્ષણની વ્યવસ્થા

લશ્કરી શિક્ષણ દરેકને ફરજિયાત છે તેમ જ શાળાશિક્ષણ પછી ૧૯૧૪થી દરેકને માટે ફરજિયાત છે શિક્ષણ મફત અપાય છે બાળકો આનંદથી ભણે છે ૯૭ ટકા પ્રજા ભણેની છે આવા નાના દેશમાં પાંચ હજાર પ્રાથમિક શાળાઓ છે વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનિઓની સંખ્યા લગભગ ૬ લાખની છે હાઈસ્કૂલો અને કોલેજોની વ્યવસ્થા પણ વિસ્તૃત પ્રમાણમાં છે ખેતી અને પશુપાનનની શિક્ષણ સંસ્થાઓની ગોઠવણ પણ મોગ પાયા પર છે પ્રજામાં વચનરસ ધણો છે જ્ઞાન મેળવવા માટે આખી પ્રજા ખૂબ ઉત્સાહી છે

Folk High Schools-જનશિક્ષણ વિદ્યાલયો’ એ આ દેશની એક લાંબી સુદર અને વિલક્ષણ લોકક ગણતી શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે લગભગ એક સો વરસથી આ પ્રવૃત્તિ ત્યાં ચાલે છે લોકસેવકો ગામડાઓમાં બહુ જ સાદાઈ અને થોડા ખર્ચથી આ સંસ્થાઓ ચલાવે છે જીવનનો પાસે જીવા જીવા વિષયો પર શિક્ષકો ત્યાગવૃત્તિથી લાખણો આપે છે દરેક પ્રજાજન અક્ષરજ્ઞ થરાવતો હોઈ લાખણો સમજવામાં તેમને મુશ્કેલી નથી પડતી ભૂગોળ ઇતિહાસ રસાયણ વિદ્યુત અર્થશાસ્ત્ર-એવા એવા ગભીર અને અજાસઝન્ય વિષયો લેવામાં છે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે જ રહે છે પરસ્પર સુદર સહકાર હોય છે પ્રજાએ જ આ સંસ્થાઓ ઊભી કરીને આખા ડેન્માર્કમાં પાંચત્રી દીધી છે રાજ્ય એને ખૂબ મદદ કરે છે

જર્મનીને જિતાયેવ નેશોના લાભ

ડેન્માર્કની સામેના કિનારા પગના નોર્વે અને સ્વીડન પાસેના સાકા સાગરમાંનો જર્મન વેપાર ક્ષિપ્ર અગમ્ય શક્યું નહોતું જર્મનીને મેન્યને માટે લોખંડ અને ખીછ વગરુઓની જરૂર હતી એટલે ડેન્માર્કને લીધા પછી તેણે નોર્વેના બદરો લીધા ડેન્માર્કના કિનારા આગળથી તે હવાઈ હલ્લાઓ કરી શકશે નોર્વેમાં વધુ સૈન્ય ઉતારવા માટે જર્મનીએ વિમાનોનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો છે નાના સમુદ્રમાં

* ૧૮ કોનસ્વલગ એક પૌંડ

૧ કોનસ્વલગ ૦.૫૫ રૂપિયો

જર્મનીએ સુરંગો અને વિમાનોની એવી ગોઠવણ કરી છે કે અંગ્રેજી કાફલો અંદર જઈને જર્મનીના વ્યવહારને અટકાવી શક્યો નથી. નોર્વે જર્મનીના હાથમાં આવશે તો અંગ્રેજોનાં વેપાર, વહાણવટા અને બંદરો ઉપર આક્રમણ સફળ બનશે.

ને બાઈટક રાજ્યોમાં સંપ હોત તો જર્મની આટલી હદે જવાની હિંમત ન કરત. ફિન્લેન્ડની આકૃત વખતે બાઈટક રાજ્યો સ્વીડન, નોર્વે, ડેન્માર્કના રાજ્યકર્તાઓએ એકત્ર થઈને પરસ્પર લશ્કરી મદદ આપવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ જર્મની અને રશિયાની લાલ આંખથી ડરી જઈને તેઓ સંકટ સમયે એક બીજાને મદદ કરી શક્યાં નહિ. ફિન્લેન્ડ બોખરું થયું, ડેન્માર્ક થયું અને નોર્વે ઘેરાયું છે. આવની કાલે સ્વીડન ઝડપાશે. જર્મનીની વ્યવસ્થાસકિત ઊંચા પ્રકારની હોઈ ક્યારે કરેલ દેશમાંથી પોતાને નેહિતા પદાર્થો દુરત જ ઊંચા પ્રકારનાં યંત્રો લગાવી એવી શકે છે. અને ને જિતાયેલ પ્રગ્ન એમના શાસનથી અસહકાર આદરે તો તેમને માટે છૂવું મુકેલ થઈ પડે.

જિતાયેલ દેશની આર્થિક અવસ્થા જર્મની પોતાનાં સાધનો ને નીતિને અનુકૂળ બનાવી દે છે. ઝેકાસ્લોવેકિયામાંથી મોટા જથ્થામાં સોનું અને ઉલોગોનાં કારખાનાં મળ્યાં છે. જગતનું હથિયારો બનાવવાનું શ્રેષ્ઠ કારખાનું રેકોડા વર્કસ મળ્યું છે. તે સિવાય એની રેલવેઓ, ખાણો, સ્ટીમરો પણ મોટા જથ્થામાં મળે છે. પોલેન્ડ પાસેથી કોલસાની મોટી ખાણો મળી છે. યુદ્ધની સામગ્રી પણ પુષ્કળ મળી છે. પારેશી નાનાં રાજ્યોને ડચવોને એમને વેપાર પોતાના અંકુશ નીચે લાવે છે. ડેન્માર્કમાંથી ખાલસામગ્રી મોટા પ્રમાણમાં મેળવશે. નોર્વે અને સ્વીડનમાંથી લોહાની પુષ્કળ ખાણો મેળવશે. જર્મનીનો પ્રદેશ વધે છે, તેની જવાબદારીઓ તે સાથે જ વધે છે, બળ વધે છે અને કાર્પેથિય રિન્નાર પામે છે. અને ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સને જન મેળવવાના પ્રયત્નો વધુ નેરથી કરવાના.

ઇંગ્લેન્ડનો ભય

અંગ્રેજોને જર્મનીના આ પગપાથી મોટા ભય

એ લાગ્યો છે કે નોર્વેની સરહદ ધિતનના એક લાગ રેકોટવેન્ડની પાસે છે. વિમાની આક્રમણો તે ભોગ થઈ પડે તેમ છે. વળી જર્મનીએ ડેન્માર્ક અને નોર્વેનાં હમરો વહાણોનો કબજો લીધો છે. અંગ્રેજોને ઉત્તર સમુદ્રમાં મોટા વેપાર છે તેને પણ આથી મોટા ધક્કો લાગે, એટલે ઇંગ્લેન્ડ ત્યાં પોતાનું મોટું નૌકાગળ અજમાવવા માંડ્યું છે. જાનેની મનવારોને મોટું નુકસાન પહોંચ્યું છે. હમરો વિમાનો ત્યાં યુદ્ધમાં બીજાં છે. સંભવ છે કે આ યુદ્ધ લંબાય. ઇંગ્લેન્ડના મિત્રોએ જર્મનીમાંથી નોર્વેમાં મદદ મોકલી છે. જર્મનીને દરિયાઈ લગાઇમાં મોટું નુકસાન થયું છે, પણ તેને નોર્વે-ડેન્માર્કનાં સાધનો મળી ગયાં છે.

ઇંગ્લેન્ડ, જર્મનીએ નોર્વે ઉપર આક્રમણ કરવામાં ભૂલ કરી છે એમ કહે છે, તેઓ જર્મનીને એ સાગરમાંથી છેક જ ઉખેડી નાખવા કટિબદ્ધ થયાં છે. નોર્વેમાં એણે પોતાનું સંખ્ય મોકલ્યું છે. નોર્વેનો પાર્વતીય પ્રદેશ રક્ષણની વ્યૂહરચના માટે યોગ્ય છે.

પણ જર્મનીએ પણ ચારે તરફ દરિયામાં સુરંગો પાથરી મજબૂત ફિલેચ દરી છે. અંગ્રેજો વિમાનોનાં આક્રમણ છતા રેલવેનો કબજો જર્મની પાસે હોવાથી તેઓ માલની લઈ આવ-જા કરી શકે છે. ઇંગ્લેન્ડ લાખોનું મૈન્ટેનન્સ નોર્વેની ભૂમિ ઉપર ઉનારવા માગે છે પ્રજા જર્મન સમમરિનો, સુરંગો અને હવાઈ આક્રમણો નીચે તેઓ કેવી રીતે એ કરી શકશે તે કંપનાતીત છે. અંગ્રેજો મનવારોના કાફલાએ પણ બહુ સલાહપૂર્વક કામ કરવાનું છે. રેકોડોને વિધાના નાનકડાં, સાગરમાં તેને હરવાકરવાનો અવકાશ નથી. દજી સુધી નોર્વેનો લોકોએ જર્મનીના આક્રમણને રોકી રાખ્યું છે, પણ એમને તરત મદદ મગતી નેહિએ. બીજી તરફ જર્મની પણ પોતાનું લશ્કર છૂટથી ઉતારી શકતું નથી. આ ચિદ્રો એવાં છે કે નોર્વેનો ઘેરા લંબાય. ઇંગ્લેન્ડ પોતાની શક્ય તેટલી પેરવીઓ નોર્વેમાં મદદ મોકલવાની કરે છે.

હવેનું યુદ્ધ

અંગ્રેજોની રિયનિ વધુ વિગમ બનવાથી હવે તે

ચમકીને એકદમ જાગ્યા છે પશ્ચિમનો મોખરા તો શાત છે એટલે બધું જોઈ ઉત્તર સમુદ્ર અને નોર્વેમાં જામશે ઇંગ્લેન્ડે લડાઈ શરૂ થતી વખતનું વિમાનોમાનું પહાતપણ ઘટાડી નાખે છે પ્રધાનમંડળમાં પણ ફેફફાર કર્યો છે યુદ્ધના સમગ્ર દિમાયતી મિ સર્ચાલને મોટી સત્તાઓ અપાઈ છે જર્મનીને હકાવવા માટે જર્મીન ઉપર મોટું યુદ્ધ કરવાની મોટે પાયે ગોઠવણો કરી છે અંગ્રેજી પ્રગ્ન પશ્ચિમના મોખરા પર કાઈ પ્રગતિ થતી નથી તેથી કંટાળી ગઈ છે તેઓ સંપૂર્ણ બળસરિત આક્રમણ માગી

રહ્યા છે ફ્રેંચની ધીરજવાળા નીતિ એમને મજૂર નથી.

હવેનું યુદ્ધ કર્ત દિશાએ ચાલશે તે કહી શકાય નહિ બેન્ડિગરમ અને હોલેન્ડ બે પાડાઓની વચ્ચે છે એમની રન ત્રતા પહેલી ખડગે કે સ્વીડનની કે રુમાનિયાની કે તુર્કીમાં કઈ બનશે તે બધું અનિશ્ચિત કહેવાય ઇંગ્લેન્ડ દિદી ગાંધીન મહાસભાની નામરજીની ઉપરવટ દિદી નાણા અને માણસોનો ઉપયોગ યુરોપની લડાઈ માટે કરે છે તેથી દિદમા ઇંગ્લેન્ડને અકળાવનારા બનાવો પણ બને

સામી બારી

શ્રી નવીનચન્દ્ર પટેયા

પહેલે જ દિવસે મને થયું, ‘અરે ! હું અહીં ક્યાંથી આવી ચડ્યો ?’ દિવસો કેમ જશે ? હવે શુ થાય ?’ આલો વિચાર સ્વાભાવિક જ થાય એવું તે સ્થળ હતું મારામાં એક મહાન ખોડ છે હું એને સારી રીતે સમજી શકું છું, પણ એ જ ખોડને અનુસરીને એનો સામનો કરી શકતો નથી, કે નથી તેમ કરવાનો પ્રયત્ન સુદા ય કરતો બે કે એવા પ્રમરના વિચારો તો ઘણા અને ઘણી વખત આવે છે, પણ કેવળ સૂમસૂમ થોડો જ રહે છે એ ખોડ છે આ જે પરિસ્થિતિમાં હું મુકાયો હોઉં છું તે પરિસ્થિતિને ઝટ વશ થઈ જાઉં છું—તન તો ખટું પણ મન સાથે સુદા પછી ભનેને એ પરિસ્થિતિ ગમે એવી હોય—મને ગમતી હોય કે અણગમતી એનો તો સવાલ જ જોખો થતો નથી ઝટપટ મારું મન ફરી જાય છે અને એ રિયનિને અનુકૂળ થઈ જાય છે મનમાં ને મનમાં હું એના સામું ઘણો વિરોધ ઉઠાવું છું, ખડ ખોડાડું છું, પણ બહાર એને લગતો એક હરફ સુદા કાઢતો નથી. અને ઘણી વખત શરમ આવે છે, જ્યારે જ્યારે હું પેલી સ્થિતિને અનુકૂળ કાર્યો કરતો જાઉં છું ત્યારે ત્યારે મને થાય છે કે, ‘હું કયા ખોવાઈ

ગયો છું ? શા માટે હું મારી જાતને ય શોધ્યો જડતો નથી ?’ પણ એ મધુ વિવરણ અગ્રથાને છે, સત્ય હકીકત માત્ર આ જ છે

એટલે જે દિવસે પેલી ‘શૂન્ય’ જગ્યાએ જઈ પડ્યો ત્યારે મને પહેલા તો એક અરેરાટી છૂતી ગઈ પણ હું તે હું જ હતો તરત એને અનુકૂળ થવાના પ્રયત્નો કરવા માડ્યા બે કે પ્રયત્ન કરવા જેવું કાઈ જ હતું નહિ, અહીં કંથુ જ ‘પ્રયત્ન’ શબ્દને શોભાવે એવું નહોતું ખોલું—ખવાય તેટલી વખત—પીવું અને જીંધવું ચોથું કંથુ જ નહિ વિચાર સરખો ય કરવાનો નહિ, કંથુ વાચવાનું નહિ—જાલમત, ગીતા—કે પુરાણ એવું તો ધરમાં પડ્યું હોય પણ તે વાચવાનું દિન આપણા કોલેજના છવને થાય નહિ તો ય એક વખત તો એના પર પણ નજર ફેરવી ગયો હતો શરૂ શરૂના દિવસોમાં કંથુ વિચારવાનું નહિ સ્ત્રી તો અહીં અસ્પૃશ્ય ગણાતી વાતાવરણ એવું હતું કે એનો તો માનસિક પણ વિચાર થતો નહિ, તો શાબ્દિક રીતે તો એને લગતું કંથુ ય વ્યક્ત જ કેમ કરાય ? તો ય દિવસ કાંઈક રસપૂર્ણ જાય તે અર્થે હું સ્ત્રીના વિચારો કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો

આ પ્રયત્નમાં સફળતાની આશા આપે એવી ધરની એક બારી હતી. બારીની પેટલી ઉપર હું બેઠો. અચાનક મારે કાને 'રમખૂમ, રમખૂમ' નો રણુ-કાર આવ્યો. મારી નજર એકદમ રસ્તા પર નીચે ગઈ. માથા પર પાણીભર્યું બેડું, અને સાડી પાણીથી લથળથળી, પગનાં ઝાંઝર રમખૂમ ખોલતાં આવે. હું નેહ રહ્યો.

ખીન્ને દિવસ, ત્રીજો દિવસ.

મારી બારીની સામેના જ મકાનની બારીવાળા ઓરડામાં પણ એ રમખૂમ અવાજ સંભળાતો. એમ કાંઈનાં ઘરમાં તો સીધી નજર કેમ કરાય? એટલે હું ઓરડામાંથી જોવા રમખૂમ અવાજ આવતો કે કાગળ ફેંકવાને બદલે કે ધૂંકવાને બદલે ઝટ બારીએ ફેંકી જતો. ફોલેજમાં સ્વચ્છતા કે એવા નાગરિકના ધર્મો ક્યાં શિખવાય છે કે બહાર રસ્તા પર હું મંદિરી કરવા ન હોયું ?

પણ એક દિવસ ચોરી પકડાઈ ગઈ-મારી નહિ, એની. હું જ કાંઈ એકસો એવો નહોતો કે એના રમખૂમના નિશાને એને જોવા બારીએ દોડતો, પણ એને ૫ જિસાસા હતી કે આ સામેની બારીમાં કાણ રહે છે ?

અને પછી એક દિવસ. મારા ઘરમાં જ અમારા બંનેનો મેળાપ થઈ ગયો. એની સાથે એનો પતિ હતો. 'કાણ આવ્યું?' કરતાં મારાં બા મહેમાનને આવકાર આપવા બારણા આગળ આવ્યાં અને એકદમ ખોલી બેઠ્યાં, "ઓહ, રજની કે! આવ, આવ. બહુ દિવસે દેખાયો! હો તો સાંભળે નરવો ને ? ક્યાં છે હમણું ? કંઈ ખજર જ નહિ તારા તો, લાઈ, બહુ મોથો."

બાના રાખેલ સંભળી હું પણ બહાર દોડી આવ્યો. રજની ! મારો બાલમિત્ર. મુજબમાં હતો. બહુ વરસે અને મળ્યા. એનામાં બહુ ફેર પડી ગયો હતો. અને એની સાથે આ ખીજું કાણ ? રમખૂમ રણુકાર કરતી—

હા, એ જ એ. એ મંદાકિની જ. રજનીની એ પત્ની હતી.

રજની મારો મિત્ર જ હતો, પણ બા તો કહેતાં, એનો પહેલો દીકરો રજની હતો બા એના પહેલા દીકરાને લાડ લડાવવા ખીજા ઓરડામાં લઈ ગયા, હું અને મંદાકિની એકલાં પડ્યાં. અને એકદમ દોરત બની ગયાં.

"મેં એમને પૂછ્યું," મંદાકિની ખોલી, "આ સામેની બારીમાં કાણ રહે છે ?" એમણે પૂછ્યું, "કેમ ? હશે કાંઈ પણ." એમનો સ્વભાવ બેપરવા. એક જ ઓલસરીએ રહેતા પાડોસીનું પણ નામ ન જાણે, તમારા મિત્ર એટલે તમે તો જાણતા જ હો, પણ ખીજો દિવસે ક્યાંકથી જાણી લાવ્યા હશે એટલે મને કહે, "અરે, એ તો પેલો ગાંડો છોકરો હેમંત ત્યાં રહે છે. આહ, જલ્દી એમને ત્યાં જઈ આપીએ, નહિતર એનાં બા જાણશે કે આપણે અહીં છીએ અને મળવા નથી ગયાં તો ધોધા લઈ ને મારવા બેસીશ ! એટલે આજે નીકળી આવ્યાં."

"એક ગાંધને જોવા, એમ ને ? પણ તમારે સાબિત કરવું જોઈશે કે હું ગાંડો કઈ રીતે ?" હું બોલ્યો.

"વાહ ! એમાં સાબિત શું કરવાનું છે ? જો માણસ કાણ ને પળે ટાંટિયા કરે જોયે અને જોયે માથે બે હાથ પર દોડવા લાગે, હાલતાં ને ચાલતાં બારસાખ આવી જોયો-આથ ને શરીરને હોંચકપા લાગે. એક ચડી અને બાલ વગરનું દુકું પહેરવું પહેરી આપો દિવસ ઘરમાં ગાંડા મારે અને સૌથી વિશેષ તો..."

"ના, એ તો મને દયા બિખતી, "મેં એવું વાક્ય અર્થેથી અટકાવીને 'ખોલવા માંડ્યું. "મને થતું કે આ રમખૂમ કરતી છોકરી વળી કાણ છે ? રોજ ગાલીથી નીકળે છે, બિચારી જૂલી પડી લાગે છે, પણ ખોલી સકતી નથી એટલે ઝાંઝરના અવાજથી શરીરનાં માણસોનું ધ્યાન ખેંચે છે."

"રાખો, રાખો. કાંઈ ખીજા વિશે એવું નહિ ધારતા અને એમ સાંભળું ન જોતા, નહિ તો બારે પડશે."

"અને તમે તો મારી સાથે નહિ જોયું હોય ખરું ? તે વિના જાણી ગયાં કે હું જોયે માથે આવું

ગમનની માનીતી વ્યક્તિ તરીકે તે કોઈ પણ પ્રમાણ સંકાય વગર ગમનહેતુમાં કોઈ પણ સ્થળે, રાણીવાસમાં પણ, જઈ શકે છે, અને પોતાની બેનમૂન મસ્કરીઓથી ગણીઓને તેમ તેમની સાથે નિવાસ કરનાર સર્વને આનંદ પમાડે છે શેક્સપિયરના નાટકોમાં મૂર્ખ પાત્ર (Clown) ને તેના માલિક સાથે કોઈ પણ પ્રાંગેના વર્નાવ કરવાની છૂટ હોય છે અને તે છૂટ નિશાની લેવાના મગ્ગે આગળ નાટકોમાં ધણી ગુણવત્તુથી પરિચિતિ ઉત્પન્ન થતી જણાય છે પણ સંસ્કૃત નાટકોમાં તેમ બનતું નથી આર્વૈર્જનિક તેમ મહતાભરી આનંદી બાનતેની નિ સંકાય જવાનદારી ઉઠાવનાર વિદ્યુત્ત વિશ્વાસપાત્ર હોય છે આગળ નાટકોમાં તેમના માલિકની ગુપ્ત વાતોમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર મૂર્ખ પાત્રને રોલો નથી પડીથી સમર્થતા સાહિત્યમાં વિદ્યુત્તના પડ્યા રૂપે ગજકુમારો સાથે મસ્કરી કરતાં મૂર્ખ પાત્રો સમર્થતા છે, પણ તે ગરીબ પ્રતિનિધિસભા નિર્માય જણાય છે દરિયત પરિચિતિને જીવંત સ્વરૂપ આપવાના હેતુથી તેમ જ દર્શાવતા રાજકીય દ્રશ્યોને જીવંત જ્યોતિષ વાતાવરણ નિપજવવાને માટે ધણી આગળ પડતા સંસ્કૃત નાટ્યપદાર્થો પોતાના નાટકોમાં વિદ્યુત્તની યોજના કરી છે

કવિવ્ર કાચીદાસે *મધ્યાવરયામાં રમેય અભિ રાન શાકુન્તલ નાટ્યને વિદ્યુત્ત, મંદાગ્ન્ય, સંસ્કૃત નાટકોના રમૂજ વિદ્યુત્તમાં ભાત પડે છે મોઢેનું વ્યક્તિત્વ ઓતોયુ હોઈ ખ્યાન આપતા લાયક છે મૃગયાલસની ગમન દુષ્યન્તની સોમેત્તમાં હેગન યર્ષ નિસાસા નાખતો વિદ્યુત્ત નાટ્યના બોમ્બ અડગા વાયુ ક્તી નજરે પડે છે વૃષ્ટિના મૃગયાપદ્યમાં સાચ આપ વાની વૃત્તિ નહિનેહાવ થી તે પેશ્વેલીતથી પીડાવાનો ઢોગ કરીને ગમને હેતરે છે આપણીવામાં મુરેમૂરો પ્રવીણ

હોવા છતાં અને તે વિનયમાં મોહકિયા આદ્યભોની દરોળમાં મેરડી શકે તેવો હોવા છતાં તે તદ્દન છુદ્ધિ-હીન નથી શકુન્તલાના સૌન્દર્યથી દુષ્યન્ત આકર્ષિત છે એવી તીવ્ર આશય તે ધગવે છે મુનિકન્યાને પળવાની આકાંક્ષા ધરાવનાર પુરુષના ગમનની પ્રથમ તો તે ઠી ઠી ઠપકો આપે છે શકુન્તલાના શરીરસૌન્દર્યનો મોહ એ જ તેના આકર્ષણનું કારણ છે એમ પણ માદવ્ય દુષ્યન્તને જણાયી દે છે છતાં વ દુષ્યન્તના શકુન્તના પ્રત્યેના આનંદગિક પ્રેમની અધ તેને-નર્થી આવની દગમિયાન રાજમાતા તરફથી ઉપાસના પાછળ અર્થે ગજધાનીમાં પધારવાના આમનજી કર્ણક લાવે છે શકુન્તલાના સસર્ગને અખતો ગમન વિદ્યુત્ત માદવ્યને પોતાને બદલે મોહ-લવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે સ્વાભાવિક રીતે ખીમજી સ્વભાવનો માદવ્ય રાજધાનીમાં પાછા ફરવાની આ તક ઓનદથી ઝડપે છે ગમનની સાથે આવેના તમામ ગસાયાને જ્યારે પોતાની સાથે જ આવવાનું છે એમ સામગ્રી છે સારે તેની અદનતાને પોષણ મળે છે અને તે પોતાને રસાલાથી વીંટળાઈ ને આવતો યુવગજ ગણી અભિમાનથી કુલાય છે નીકળવાને તૈયાર થતા વિદ્યુત્તને રાજા ગાય બાણવે છે —

* રાગ—(વગત) આ ભાઈ ધાલમેળિયા છે અમારી એલિનાં પાની વાત ગણીઓમાં કહી પણ દે વારુ એને આમ કહું

— (વિદ્યુત્તને હાથે હાલીને તેને) વયસ્ય! હું આશ્રમમાં જઈ છું તે ઋષિકાર્યના ગૌરવને લીધે જ પરેખર કહું છું કે તાપસકન્યાની મને ઇચ્છા નથી કેમકે—

મૃગયા સહ જીજરેન એ
સરલા કયા, વર્ગો મિત્ર, કયા અમે ?

* કાશ્યપિધ્યામુધાનિધિમાં મદાકવિ કાલીદાસના અન્યોની ચાલી નીચે પ્રમાણે આપી છે

	પાકીકાવ્ય	મહાકાવ્ય	નાટક
પૂર્વવસ્થામાં	જનુકાકાર	કુમારસલવ	માનવિકાકિમિત્ર
મ યાવરયામાં	મેવદૂત	સ્થુવસ	શાકુન્તલ
ઉત્તરાવસ્થામાં	રાદ્ધસકાવ્ય	નલોદય	વિક્રમોર્વશીય

કરો વાત બનાવો હાસ્યમાં

સમજી છે, ગણુશો ન સત્યમાં. *

આ આખી ય ઘટનાને એક ઉપખલવી કાઢેલી વાર્તા સમજીને યાકથી કંટાળેલો માદમ્ય તેને મનમાંથી દૂર કરે છે. રાજ અને શકુન્તલાના મિલનની, ગન્ધર્વલક્ષ્મીની અને શકુન્તલાના તિરસ્કારની યાદ તેને નથી થતી. રામની યાદદારત હું સાઈ ગયેલી જાણ્યા છતાં તે યાદદારતને તાણ કરવા પ્રયત્ન કરવાનું તે મુનાસબ નથી માનતો. શકુન્તલાના ચિત્રને નિહાળી રહેલ રાજવીની રાણી વસુમતીના આગમનથી ઉત્પન્ન થતી મૂંઝવણુ વિદ્વષક પોતાની યાલાકીથી દૂર કરે છે. રાણીપતિ ઈન્દ્રના આમંત્રણથી દુષ્યન્ત રવાના થાય છે ત્યાં વિદ્વાંકનું પાત્ર અદસ્ય થાય છે.

એકંદર રીતે વિદ્વષક માદમ્ય, બીકણુ અને બીજી કેટલીક કદગી રીતભાતવાળો હોવા છતાં, રામ દુષ્યન્તના એક વફાદાર મિત્ર તરીકેના પોતાનો ભાગ બેનમૂન સુંદરતાથી ભજવી જાય છે. રાજને દુઃખકર્તા શોકઋત સમયમાં તેનું મનરંજન કરવાના અવિરત પ્રયત્નો તે આદરે છે અને રાજને સદા ય આનંદમય ભેવા તમસે છે. ગમે તે પ્રસંગે રામની સાથે જ રહેતું એવી બેઠેલી મનોવાંચના તે નથી ધરાવતો. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે ત્યારે પોતાની શક્તિ અનુસાર તે રામની સેવામાં એક વફાદાર સેવક તરીકે રહ્યો છે. રાજવીના મનરંજનને સમજી બનતાં મુધી તેને અનુકૂળ વર્તન કરવા માદમ્ય સદા ય તૈયાર રહે છે. તેનાં મૂર્ખાઈભર્યાં પ્રદક્ષિણામાં અસમ્યક્તા કે નિર્જનતાનો અંશ પણ નથી એ વિદ્વાંકના પાત્રની મહત્તા છે. રામનું મનરંજન કરનાર માદમ્ય રામના દુર્ચલ કે અનીતિમય વર્તનનો સોજાતી નથી. પણ તે નિરોપ ગમ્મન પૂરી પાડે છે, આખા ય અભિજ્ઞાન-શકુન્તલ નાટકના વાંચન પછી વિદ્વષક માદમ્ય નિઃક-પરી અને રામની મળતી કૃપાથી સતોષ પામી સુખચેતનામાં જીવન ગાળતો રામનો વિષામુ મિત્ર છે

* શ્રી. બ. ક. કાકાર કૃત અભિજ્ઞાનશકુન્તલ નાટક, અંક ૨.

એ જ મત આપણે દર્શાવી રાખીએ.

મહાકવિ કાલીદાસના વિક્રમોર્વશીય નાટકનો વિદ્વષક ગણુવક, તેના નામ પ્રમાણે ઓછી બુદ્ધિ ધરાવતો હોવાનું જણાય છે. ઉર્વશી સાથેના પુરૂરવા રામના પ્રેમપ્રસંગથી તે માહિતગાર થાય છે, પણ એ માહિતી પચાવી ગાંધવા જેટલી શક્તિ તેણે કેળવી નથી. તેની ઓછી બુદ્ધિના કારણે તે રામનું શુભ રહસ્ય ખુલ્લું કરી દેશે એમ જાણી રામનું રહસ્ય જાણવા મથતી ઓશીનરી રાણી પોતાની દાસીને વિદ્વષક પાસે મોકલે છે, દાસી ચતુરાઈથી રામનું શુભ રહસ્ય જાણી લે છે અને રાણીને જણાવે છે. તેનું બધું લક્ષ મનગમતી મીઠાઈ ખાવામાં જ પરવાયેલું હોય છે. ગમે તેવા કુણુ પ્રસંગે પણ તેને ભોજનનો સ્વાદ યાદ આવે છે. ઉર્વશીના વિશેષથી સંતાપ પામતો રાજવી જ્યારે મનના સાંતવનનો ઉપાય પૂછે છે ત્યારે મણુવક જવાબ આપે છે : 'આલ રસોડામાં, ત્યાં ખંચવિધ ભોજનની સામગ્રી ચાલતી હશે, તે જોવાથી મનની ઉત્કંઠા દૂર થશે.' ઉર્વશીએ અદૃષ્ટ રહીને લખી મોકલેલું ભોજનપત્ર વિદ્વષક બેઠકારીથી શુભાવે છે. પવનના પ્રતાપે તે તેના હાથમાંથી જીડી જાય છે. તેની કાળજી રાજાવાની તેને પરવા નથી. રામને જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે તે તેની શોધ કરવા કરે છે. એ શોધ કરવાની પદ્ધત પણ અનેરી બનાવે છે. મકંટના જેવો તેનો દેખાવ અને વર્તન સારા ય નાટક-માં નજરે પડે છે. વિશેષી પુરૂરવાને ક્રોધ પણ રીતે તે સાંતવન આપી શકતો નથી, તેમ બીજા ક્રોધ પ્રસંગે પુરૂરવાને ઉપયોગી, કૃત્ય કરવામાં સહાયમૂલ પણ નીવડતો નથી. તેની નિઃકાળજીના-પ્રતાપે દાસી તેની પાસેથી વાત જાણી જાય છે અને અપ્સરાનું લખેલું ભોજનપત્ર જીડી જઈ રાણીના હાથમાં આવે છે. એ સિવાય બીજી મદસ્તની બાબતમાં ભાગ લેતો તેને નાટકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો નથી. વખતોવખત તે રાજવીને હારવારપદ પ્રસંગોમાં મૂકે છે છતાં છેવટ મુધી મણુવકનું પાત્ર કાયમ રાખવામાં આવેલ છે, કારણ કે દરેક અંકે કંઈક ને કંઈક તેની જરૂર જણાય છે.

નહિ પરંતુ સાચા દિનના સદ્કારથી ને એક મુત્સદ્દીની ચીવટથી એ લોકો કાળિયાને જળોની જેમ વગળી રહ્યા છે અને કાળિયો પશુ દસને ગદને સાતમા જ પેટ અરાતું હોઈ એ લોકોને એટલી જ સખત રીતે વગળી ગયો છે કાળિયાની આ કુનેદની કદર કરતાં, કાળિયાના શેઠે એક વાગ પ્રશસાના પુષ્પ વેગતા કાળિયાને જીવાની ઉપમા આપેલી ત્યારે તદ્દન કંડે કનેજી શેઠના શબ્દો શેઠની રીતે પાઠા આપતા કાળિયાએ કહેતું કે, “શેઠ મારા પેટને ખાતર તો જીવા યે યાવુ પડે ને જળો યે યાવુ પડે દનિયામા પેટ છ ઈ સૌ જીવા જ છે ના? પશુ મૂડીદારોની ચૂસણીનીતિ અમ સગા જીવા કને કદીય જોડી જળી છે બાપા? ઈ તો હાથ મોને રાખે તો મોં હાથને રાખે દનિયા માતગની આ રીત છે શેઠ મારા!”

‘મૂડીદારો’ અને ‘ચૂસણીનીતિ’ એ શબ્દોનો અનુભવ તો કાળિયાને જીવનમાં જ થયો હતો, પણ મનુષ્યપ્રવૃત્તિના નામ સરખા અમદાવાદે એને એ શબ્દો બોલતા પણ શિખાડી દીધું હતું અમદાવાદમાં મનુષ્યો શેઠોને એ શબ્દો બહુ સારી રીતે કહી શકે છે કાળિયાને મોઢે એ સાતગીને શેઠ ચૂપ થઈ ગયા અને પછી એમણે કાળિયા પાસે એ વાત સભારી નહોતી એ તો આજે ૫ કાળિયો ગર્વપૂર્વક કહી સંભળાવે છે

પોતાની ગેરહાજરીમાં કાળિયાને એના શેઠે કુન ચુખત્યાર નીચે હોવાથી શેઠની ગાદી પગ-જોડે કે એ ગાદી રૂબેહ નહિ પણ તાપડાની જ બનેલ હોવા છતાં-મયોરના બારથી ચારના ધૂમ તાપડા કવાક્રમાં કાળિયો પોતાના રનાકુનદ શરીરને આસાનીથી ગોઠવી દે છે, અને ધડી ભર શૃષ્ટિક શેઠાઈની મોજ માણી લે છે શેઠની અવેજીમાં કોને ઉવાર આપવું ને કોને નહિ એ એની મુનસફીને પ્રશ્ન રહે છે એમણે કાળિયો પણ એ ચાર કવાક દરમિયાન રગમાં આવીને ‘પહેને લાત, પીઠે ખાત’નું સૂત્ર અનુસરવા છતાં ક્યારેક ક્યારેક નિર્મમ્મ નિરહકાર’ જેવી નિર્દુષ્ટ સ્થિતિ અનુભવતા સ્વેચ્છાપૂર્વક શેઠકે ને ઉધારના સોદા કર્યો જાય છે પરંતુ ચાર પાડા ચારે

શેઠ આવે કે તરત એક નાણુક હાથ સાથે—અણુ શેઠના આવવાની ગદ્દ જોવાની ગલીગ જવામદારીમાંથી મુક્ત થયો હોય એમ બતાવતો કાળિયો પોતાની જાતને ગાંધી પરથી કંડપથી ઊંચકી લઈ દુકાનના ઓટને આવી જામે છે ને એ જ વખતે એના મોં પર હાથ કરે તિરંગમના આછા તંગવટાટની નહિ જેરી છાટ ચપગતાથી સરી જતી કેટલાય કવાકાગ નિરીક્ષકોએ જોઈ હોવાતું જણાયું છે પરંતુ એ તિરંગકાર એના શેઠ પ્રત્યે છે એમ માનવાની બૂન કરનારને જોયાર વખતના અતુભવે એ તરત જ સમજાવ છે કે કાળિયાનો એ તિરંગકાર એના શેઠ પ્રત્યે નહિ પરંતુ શેઠની આખી સરથા પ્રત્યે છે, મૂડી દારોની ‘ચૂસણીનીતિ’ પ્રત્યે છે અગત રીતે એના શેઠ પ્રત્યે એને જરાયે તિરંગકાર નથી પ્રદાય શેઠ પ્રત્યેની એની વફાદારી એના વર્ગના નોખામાં તો જરૂર ઉચ્ચતમ ગણાય, છતાં જ્યારે જ્યારે એના ધર ગામનો એ વિચાર કરે છે ત્યારે પાઈમાંથી પેસો પેલ કરતા એના વતનના માલેતુમ્બર વેપારીઓની શાકુદારી અનીતિ એના શેઠમાં પણ એને પ્રતીત થયા વિના રહેતી નથી કાપડના વેપારી, રૂના દવાલ, કઠિયાણાના ગાંધી કેકોનસાની વખારોના શેઠ-બધા જ એને મન તો ચરાફ લૂટારા છે એક માળાના જ મોતી છે ને છતાં હમણા હમણા તો એને પણ એ માળામાં મોતી બની પરિવાર્ષ જવાનો ચસકો લાગ્યો છે એ એક દહીકત છે

પેટને ખાતર વેક કરતો કાળિયો સત્યનો સાચો ઉપાસક હોવા છતાં સખીઓના નાસે ને કુટુંબીઓના કવહે એને ‘થાય તેવા થઈ ને ગામ વચ્ચે રહેતા’ શીખચુ છે અહિં સાને અને એને ગામી ઓળખાણ નથી એવી એરી ઓળખાણ માટે એ ઉત્સુક પણ નથી ‘બળિયાના બે ભાગ’ એ એનો જીવનમત્ર છે ‘શૂઝાથી બૂન નાસે’ એ લોકતાયકા એણે કઈક અશરે સાચી પાડી છે છતાં જ્યારે જ્યારે એ જૂડા બને છે ત્યારે સત્યની મર્યાદામાં ગહેવાય એટલે અશરે રહીને જ એ જૂડા બને છે ધધામાં આઠે પહોર જામતો રહેવા છતાં દુનિયાદારી માટે નિરતિથય

મેટ્રિકાર્થ એલે કેળવી છે. અને માટે જ એનું શરીર ભલભલ આખાડિયનને પણ ધર્પા ઉચ્ચતરી શકે છે. ન્યાતજ્ઞતાનાં અનેક સામાજિક બંધનોના સામનો કરતાં એને પગે ખૂબ ખૂબ પાણી ઊતર્યું છે. આપનું બારમું ને પોતાનાં લગ્નના જન્મણવાર ન કરવા માટે એની શક્તિમતિ અનુસાર કાળિયો દેંકનાર ઉદ્ધ બન્યો છે ને છતાં એમાં તો એને સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા જ વરી છે. ને તો ય ચાર ચાર મહિના સુધી આખી ન્યાતમાં ચક્રચાર મચાવનાર-હાથીના દાંતવાળા મહારથી ન્યાતપટેલો સામે એકલે હાથે ને સર્વપ્રથમ ઝૂંઝનાર તરીકે પોતાનું નામ ગણાવતાં એ આખો ચે પ્રસંગ આજે ય કાળિયો સજેદ-સગર્વ કહી સંભળાવે છે.

હિંદુધર્મ માટે એને માન હોવા છતાં પોતાના હિંદુત્વનું બાન એને નહિ જેવું છે, ધરમ-અરમ કીક મારા ભૈ! સાચો ધરમ કેણુ પાળે છે? હિંદુ ચે પાળતો નથી ને મુસલમાને ય પાળતો નથી. સાચો ધરમ પળાતો હોય તો હિંદુ કે મુસલમાન કોઈ જુદા નથી. પરંતુ પોતાની મર્યાદા એ જાણે છે. એનું સાંભળવા કોઈ તૈયાર નથી, ને હોય તો ય પોતે સફળ વક્તા નથી એ દુઃખદ સત્ય એને ક્યારનું ચે લાધી ચૂક્યું છે.

એટલે ધર્મની બાજતમાં સમસમીને ખેસી રહેતાં, કાળિયાનું ચિત્ત પહેલેથી જ એના ધંધામાં એકનિષ્ઠ બની શક્યું છે. ચોવીસે કલાકના સર્વાંગ આશ્રેય પછી અને સાત-સાત વર્ષના સહચાર પછી કોલસાની ગરે તે જ્ઞત ઝોળખા કદવામાં આજે તો ભલભલા કોલસાના દલાલોને ય કાળિયો છક્કડ ખવડાવી શકે એમ છે. 'બાવળ' કહીને એ જર્કિંમતે 'ધાવડો' પધરાવી દેતાં એને જરા ચે મુરકેલી નડતી નથી, અને બાવળની સરખામણીમાં 'ધાવડો' જરા ચે ઊતરે તેમ ન હોઈ 'ધાવડો' વાપરનારા બધા જ આંખો મીઝીને 'બાવળ' વાપરના સતોષ લઈ શકે છે એ તો એને અનુભવે જ સમજાઈ ગયું છે. વજનમાં ભારે ને ઊંચી જ્ઞાનને મજબૂત 'ધાવડો' ક્યારેક એની અડેટ્ટે ચડી જાય છે ત્યારે 'બાવળ' અને 'ધાવડો' વચ્ચેના ભેદ કરતાં કાળિયો પણ સહેજ અટવાય છે તો ખરા, છતાં ખરા 'બાવળ' અન્નરમાં મળતો દરો કે કેમ એ વિશે

કાળિયો પણ એટલો જ સાશક છે — જેટલા બીજા વેપારીઓ છે. કુંક વેપારીઓના અનુભવે અને પોતાના પ્રયત્નોના પરિણામે આજે એટલું તો કાળિયો નક્કી કરી શક્યો છે કે હજાર કામમાં આવતો બાવળ ભાગ્યે જ કોલસાના રસ્થે દર્શન દે છે. એટલે બાવળનો કોઈ ગિરરી આશક કવચિત બાવળના જ કોલસા મળવાનો આશ્રદ કરે છે ત્યારે કાળિયાનો સત્યનિષ્ઠ સ્વભાવ તરત જ તડ ને ફડ કહી સભળાવે છે કે "બાવળ — કાવળની તો વાત જ માં કરો, શેક મારા! બાવળ કરતાં ચે ચઢે તેવો ના હોય તો ભલે પાછો દઈ જાઓ." અને પછી મૂંછે વળ દેતાં દેતાં, "શેર આખામાં કયાં ચે બાવળ મળે તો તો કાચી મૂછ મુઠાવી નાખું શેક મારા!" એમ પણ કાળિયો સમાન-સગર્વ કહી સંભળાવે છે. કાળિયાનાં એવાં સીધાં ને મર્મભેદક વેણુ સાંભળીને બાવળના કોલસાના એવા કુંક આશકોનો મોહ નાશ પામ્યો છે અને સ્મૃતિ લાધી છે.

પરંતુ કોલસાની ઝોળખમાં કાળિયો કેવો નિષ્ણાત છે એ તો ત્યારે એના શેક કોલસાની ખરીદી કરવા જાય છે ત્યારે જ જણાઈ આવે છે. વેગનનાં વેગનથી ભર્યાં ભર્યાં રહેતાં અસારવાનાં કોલસાનાં ગોડાઉનમાં એના શેક જેવા કોલસાના ઝવેરીને મન કાળિયાની હાજરી તો કસોટીના પથ્થર સમાન છે. વેપારીઓ અને દલાલોથી ઘેરાયેલા એ કાળામેશ વાતાવરણમાં કાળિયો કોઈ અનુભવસિદ્ધ દલાલની છટાથી એક પછી એક કોલસાના વિભિન્ન દગલાઓમાંથી એક એક કોલસો ઉપાડે છે અને પછી તરત જ દલકો ને ભારે એવા ભેદ પરથી 'રાયણુ' અને 'ધાવડો' અને પોચો કે કડણુ એવા ભેદ ઉપરથી 'ખોરડી' અને 'મટ્ટો' એ શોધી કાઢે છે. આમ છતાં એમાંના શક પડતા કોલસાને ગ્રીન્ડ વેપારીઓની જેમ કાળિયો પણ ત્યાં ને ત્યાં જ સળગાવી જુએ છે. અને સળગાવે એટલે 'ખેર'ના તડતડિયો કોલસો ચાડી ખાવાનું ચૂકે નથી કે 'સાગ'નો દલકો કોલસો તરત જ રાખ વળાને જુઝાયા ચિના રહેતો નથી. એ વાતનું પ્રત્યક્ષ અભિ-

માન કાળિયો એના શેડને કરગરી રાકે છે સાથોસાથ રાજની પદર થેનાની સરેગણ જાવક ગણીને પંદર લારીનો સોદો કરવાની સચના પણ એના શેડને કાળિયો જ કરે છે અને એ રીતે એના શેડને પખ-વાડિયાની નિગત કરો આપવા ઉપગત મેઠની નજર-મા પોતાની ધધાદારી કુનેહ માટે માન વધારાનું સદ્ભાગ્ય પણ કાળિયો ત્યા ને ત્યા જ મેળવી લે છે

કાળિયાની દુકાને જનાર પ્રત્યેક ધગકને એ જ્ઞાન તો હોય છે જ-અને જો ન હોય તો એ સર્વ પ્રથમ થતુ જોઈએ છે-કે રોકડ નાણા વિના કદાચે કાળિયા પાસેથી એ લોકો માન મેળવી ન શકે નગદ નાણાનો ઉધારિયો સોદો કરીને ધરાકને ત્યા પાચ-પાચ ૭-૭ ટાપા કરી ધરાખો ઉમરો ધસી નાખવા કે આગણીની રેત ઝીણી કરવા એ જરાયે તૈયાર નથી, અને તૈયાર હોય તો એને કુગસદ પણ નથી એમ કરતા જૂની ધગાટી તૂટી જાય કે નવી ન બધાય એની એને બીકે પણ નથી આમ છતા પૈસાની બામતમા સગા બાપની પણ પરવા ન ગખનાર બટાકમોના કાળિયા પાસે મીઠી જમાન છે અને માટે જ કાળિયાના આવ્યા પછી એની દુકાનના કાચથી ધગાંની નવી સખ્યા ફીક ફીક વધી છે અને જૂના ધરાકો ટકી ગયા છે એ સત્ય એના શેડથી જુવાય એમ નથી એનું કારણ જાને એની કુનેહ હોય કે વાચાળતા હોય, કે ઝડપથી ગમ કરવાની એની શક્તિ હોય, પરંતુ થોડો તો કહે છે કે એના જોનો પ્રમાણિક માણસ કોનસાના વેપારમા તો એમણે કોકને જ જોયો છે કદાચ ખરુ કાગલુ તો એ છે કે અસુક ધરાકને અસુક જ કાણસો ગયે છે એની માનસિક તોષ કાળિયાએ લગભગ બધા જ ધગક માટે કરી રાખી છે એટલે દરેક ધગકને જુદા જુદા પરંતુ વ્યક્તિગત રીતે એકધારો કોવસો આપવામા આજ સુધી તો એ સપૂર્ણ સફળ નીવડ્યો છે, અને એકધારો માન પહોચાડવાથી કોઈ પણ વેપાર પગભર બને છે ને વેપારીની પ્રતિષ્ઠા વધે છે એ સત્ય આટલા વર્ષના અનુભવે કાળિયાને આપ મેળે જ સમજાઈ ગયું છે બાકી નવ-દસ આને

મણુના કોલસાનું મિત્રણ બાગ-તેર આને વેચનાં કાળિયાને નથી આવડતું એમ તો નથી જ, તેમ જ પાણી છાટીને વજન વધારવામા કે એ માણુ ને આડ જો લખીને એ મણુમા બજેગ એના આપવામા, કોલસાનો થેનો ભરવા ચાલાકીથી વચ્ચે વચ્ચે શેર-ગશેર જુમ્મી સગમી દેવામા કે ગાયલુની જગમગે ‘મહુડો’ ને ‘મોગડો’ની જગમગે ‘સાગ’નો કોવસો ભરી આપવામા કાળિયો પાવધો નથી એમ પણ નહિ પરંતુ નરાતાળ જૂકના વેપારમા ક્યારેક ક્યારેક વેપારીની મર્યાદામા રહેવાય એટલે અશી રહીને કાળિયો પોતાની સાચી નાવડી દાકિ વાતો પ્રવચન કરે છે કદાચ એટલે જ અસુક માણુમે કાળિયાના શેડની ગેરહાજરીમા જ કાળિયાની દુકાનેથી ખરીદી કન્વાનો આગ્રહ ગળે છે અને એવા પ્રસંગો એ કાળિયાને મન એના જીવનની ધન્ય પડ્યા છે

છેના કેટલાક દિવસથી તો કાળિયો પણ મહિને ચાર રત્નઓ ભોગવતો ચર્ચા ગયો છે એ શેક સામેની એની મુત્સદ્દીગીરીનો એક અજોડ વિશ્વ ગણી શકાય પહેલવહેલા ક્યારે કાળિયાએ પોતાને ગમ મજાની માનવમા વાત ઉઘાડેની ત્યારે તો એના શેડે એ માગણી જ હસી કાઢેની પરંતુ કાળિયા એથી નિગરા ન થયો ગમે ત્યારે પણ વિશ્વ પોતાનો જ છે એવી ખાતરી એને ગળા સુધી ખતી એટલે પાછીના ગવિવારે નિશ્ચયપૂર્વક દુકાન ઉપર એ ન જ ભેઠો કાળિયાના જીવનમા એ પહેલો સત્યાગ્રહ હતો શેડના આગ્રહની ઉપગ્રહ ચર્ચા સામેની હેટિંગમા અસ આખો દિવસ એ તો મેસો જ રહ્યો બપોર સુધીમા સાત આડ ધગક આવડે પાછા ગયા પણ દેન છે કોઈની કે કાળિયાની દુકાને મજૂરી કરવા ચડી શકે ? એ દિવસે બપોરે ઘેર ખાવા પણ શેડ ન જઈ શક્યા દુકા પર રોજ સવામતીથી હાથ ફેરવતા શેડને પોતાના ધધાની સત્તામતી આજે પહેલી જ વાર જોખમતી લાગી-અને એ પણ એક નમાયા તોક ની નફદાર્દને કાગલુ આખો દિવસ પાછા જતા ધરાકોને એ વ્યથ ચિત્તે જોઈ રહ્યા સાત સાત વર્ષ

થી દૂધ પાઈને ઉછેરેલો સાપ આજે પહેલી જ વાર ડર્યો હતો. કાળિયાનો એ ઝેરી દાંત પાડવો જ નેઈ એ એવો નિશ્ચય કરીને સાંજે એના શેક ઊંઘ્યા.

ખીજે દિવસે કાળિયાનો પગાર હતો. કાળિયાના ખિરસા પર પ્યાર આનાનો કાપ મુકાયો. ને તો ય કાળિયાના પેટનું તો પાણી યે ન હાથું કે ન તો કાળિયાને આશ્ચર્ય થયું. ત્રીજે દિવસે સવારે શેક આવ્યા કે તરત દુકાનની ફૂંચોઓ સોંપી દઈને પોતે છૂટો થાય છે એ સત્ય કાળિયાએ શેકને સંભળાવી-સમજાવી દીધું. બહુ બહુ તો કાળિયો સહેજ હરકારે એમ શેક માન્યું હતું, પરંતુ કાળિયો આમ છેક જ બગડી બેસશે એમ તો એમણે નહોતું જ ધાર્યું. એટલે એમને તો ખરેખર આશ્ચર્ય થયું. આખી દુકાનનો અધો ભોજ પોતાને જ માથે ઉપાડી લઈને ફરતો કાળિયા જેવો કાબેલ નોકર શુભાવતાં શેકનું દિલ એક ઘડીકે તો સ્ટોરિયાની અસ્વસ્થતા અનુભવી રહ્યું. પરંતુ એમ કંઈ ચાર દિવસની રમ પશુ આપાય ? નોકરનું કહ્યું તે કંઈ પળાય ? ચાર દિવસમાં તો ચાળીસ થેલાની અપત ઘટી ગય અને અમાસની રમ તો મળતી જ હતી તો ! ખીજાઓની ઉપરવટ ચાર રમનો નવો ચીસો તે શી રીતે પડાય ! કાળિયાને શુભાવવો એ પાલવે તેમ નહોતું ને રમ આપવામાં ચોખ્ખું નુકસાન હતું. ‘એના લાઈ ધણા ય ખીજ આવશે. આ ગેકારીના જમાનામાં શેકને તે વળી નોકરની શી ?’ એમ મનમાં શુભાન કરીને કાળિયાને છોડવાનું જ શેકે વધુ પસંદ કયું. પણ શેકે ભૂલ કરી.

અત્યાર સુધી વફાદાર રહેલો કાળિયો હવે ખરેખર વીફર્યો. ત્રણેક મહિના ઉપર કાળિયાની પડોશમાં જ એક ખીજ કોલસાની દુકાન ઊધડી હતી. અને એના શેકની નજર ક્યારનીયે કાળિયાને પોતાનો કરી લેવા કાળિયા પર ચોંટી હતી. પરંતુ કાળિયો આજ સુધી એના લોભમાં ફસાયો નહોતો. એને પોતાને ત્યાં બોમાઓ. કાળિયાએ તો મનમાં નક્કી કર્યું હતું કે આગલા શેકની દુકાનની સામે આખો દિવસ બેસી રહેવું, એની દુકાને એક પણ ધરાકને ચકવા ન દેવું. પણ હવે એને એ કરતાં આ દીક લાગ્યું. નવો શેક એને ત્રણ રૂપિયા પગાર વધારે આપવા રાજી હતો

એટલે કાળિયો એ દુકાને બેસી ગયો. કાળિયાની હાજરી કેટલી અગત્યની હતી એ તો એના જૂતા શેકને ત્યારે જ સમજાયું. દસ દિવસમાં તો કાળિયાએ અર્ધી ધરાકી ઉધરાવી નાંખી. પંદર દિવસમાં પેત્રા શેક ત્રાહી ત્રાહી પોકારી ગયા. કાળિયાને પાછો લાવ્યા વિના છૂટકા ન હતો. તરત જ એમણે કાળિયાને પાછો આવી જવા સમજાવ્યો. ‘હું તો પહેલો તમારે ત્યાં હતો એટલે તમે બોલાવો તો મારે તમારે ત્યાં જ આવવું નેઈ એ.’ કાળિયાએ કહ્યું ને જૂની દુકાને એ પાછો આવી ગયો-પણ મહિનામાં ચાર દિવસની રમ અને પગાર પચીસ રૂપિયા નક્કી કરીને જ.

આજે દસેક મહિનાથી કાળિયો એ હક્ક ભોગવી રહ્યો છે. પણ હવે તો કાળિયા પાસે સો-પસોની ગડડી ભેગી થઈ છે અને શેક સાથેના બખ્ખે વખતના વિજય પછી એટલી નાની મૂડી પર પણ કાળિયો હવે એક ત્રીન્ને ને છેક છેલ્લો તુકો લગાવવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે. પોતાના હાથ નીચે એક સાથે એવો-છેલ્લા ત્રણ-ચાર મહિનાથી એના ધ્યાનમાં છે એવો સ્વભાવે નાળુક પણ શરીરે સરાકત-નોકર રાખી કાળિયો એના શેકની સાથે પાંચ આની ભાગમાં વેપાર એકવા અર્ધીશ બન્યો છે “લુઓ શેક, હવે આપણી દુકાન મોટી થઈ એટલે માણસ વધારવો નેઈ એ. અને દુકાનનું હિત મારે દેવે ય છે તો દુકાનમાં મારો ભાગ કેમ નહિ ? પૈસા શેકવાની હું ક્યાં ના પાડું છું ?”

ત્રણેક દિવસ પર એના શેકને ત્યારે કાળિયાએ આ વાત કરી ત્યારે અત્યંત નાળુક હાસ્ય સાથે એના શેકે માન, “નેઈયું !” એમ જ કહેલું. કદાચ એ જવાબ અધાર્મિક્યો પણ હોય. છતાં કાળિયાને પોતાની નીતિના વિજયમાં વિશ્વાસ છે એટલે કદાચ ફરી શેકની સામે ઓરચા માંડવા પડે તો શું કરવું પડશે એવો વિચાર કર્યા વિના હાલ તુરત તો કાળિયો પોતાની મા અને નવી પરણેનરને અમઠા-વાદમાં બોલાવી લેવાનો વિચાર કરે છે. ‘પછી તો ભવમાં ગ્રાંગધા નહિ બેનું પડે’ એ વાતનો ઊંડો સતોય આ વિચાર પાછળ એ અનુભવી રહ્યો છે. એ સાથે એક ખીનું ય સ્વપ્ન ફક્ત થતું એને દેખાય છે-એ સ્વપ્ન છે પોતાની પત્નીને લઈ ચહેરામાં ફરવા નીકળવાનું. થી તમા છે. હવે તો પોતે ય શેક બન્યો છે.

જીવનનું વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ

શ્રી કાન્તિલાલ મ ગાંધી

બી એસ સી, બી એસ સી (ટેકનોલોજી)

પરિચય

એકા એકે પૂરા વાચી નાખવાથી જ આ નિમિષનો કેન્દ્રબિંદુ સમગ્ર શકાય તેમ હોવાથી નિમિષના પ્રશ્નોત્તરો દુષ્ટા પાસે નથી-નથી પ્રપ્ત કરવા છતાં દુષ્ટા પડી શકતા નથી તેથી વાચકોને વિનંતિ છે કે આટલો લાંબો નિમિષ એકા એકે વાચી શકાય તેવો અનુ-કૂળ સમય પસંદ કરીને જ આ નિમિષ નિગતે વાચે

વિજ્ઞાને જીવન ઉપર સારી કે ખારી જે જે અસર કરી છે તે જ્ઞાનમાં લેવા આપણું કર્તવ્ય શું હોઈ શકે તેનો વિચાર કરવા અને વિચાર કરતા કર્તવ્ય સમગ્રમય તો સમગ્રમયેના દૃષ્ટિબિંદુનો બહોળો પ્રચાર કરવાના હેતુથી જ આ નિમિષ લખવામાં આવે છે

નિમિષમાં અર્થશાસ્ત્ર અને યુદ્ધો, લોકશાસન અને સામ્યવાદ, ધર્મ અને નીતિ, પાપ અને પુણ્ય સદાચાર અને આખ્યાયવાદ વિગેરે વિવેક છૂટક છૂટક વિચારોને વિજ્ઞાનની કસણીથી કસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે

આશા છે કે ગુજરાત આવી જાતના સાહિત્યમાં વધારે ને વધારે ઝસ લેતું થશે

મુદ્દાઓ

- (૧) વિજ્ઞાન જીવનને અનિષ્ટમારક નથી
- (૨) વિજ્ઞાન સ્પષ્ટ વિચારનું શાસ્ત્ર છે, અમુકી વિદ્યા નથી
- (૩) વિજ્ઞાનની સર્જનશક્તિ વેડફાતી ના હોય તો જગદુહારિણી છે
- (૪) નાનાયક ગજસત્તાઓને લીધે જ વિજ્ઞાનની સાચી સેવાશક્તિ ઝાંખી પડી છે
- (૫) જગતના લોકોના વિચારોને પૈરાનિક વનણ આપવાનું થયું જ જરૂરી છે
- (૬) પૈરાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળતા જીવન અનેક જ દેખાય છે
- (૭) વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી સાહજિક ઉપરાન સાસ્ત્રિક કાયદાઓ પણ થયું થયા છે
- (૮) વિજ્ઞાન દરેક વ્યક્તિના વ્યક્તિગત વ્યક્તિત્વને ખીનવવાની મદત્તકાકા રાખે છે
- (૯) મનુષ્યોનું અસામ્યત્વ જોતાં સામ્યવાદ કરતા અસામ્યવાદ સ્વીકારવો જ વાસ્તવિક છે
- (૧૦) અસામ્યત્વનો સ્વીકાર કરવાથી લોકશાસનને વધારે વાસ્તવિક બનતું પડશે
- (૧૧) વૈજ્ઞાનિકોના હાથમાં જગતની સુનિર્ધરતા કરવાનું સૌથી દેવાઈ જ સારી શક્તિ રચવાશે
- (૧૨) પાપ અને પુણ્યની આખ્યાયો વધારે વાસ્તવિક બનાવ્યા વગર છૂટકો નથી
- (૧૩) ધર્મ કરતા વિજ્ઞાન જ ધૃતગની શોધ કરે તે જગતને વધારે માફક આવશે
- (૧૪) ગણિયાની જેમ બધા ગણેમાં વિજ્ઞાનના સાહિત્યનો બહોળો પ્રચાર થવાની જરૂર છે
- (૧૫) સાચું દૃષ્ટિબિંદુ ફળવ્યા પડી જગતના લોકો વિજ્ઞાનનો ડાકાપણમાંથી જ ઉપયોગ કરશે
- (૧૬) વિજ્ઞાનના ધોરણ ઉપર રચાયેલાં કાયદા, ધર્મ, નીતિ, રાષ્ટ્રચર્યા વાસ્તવિકતાથી પૂર્ણ હશે

ગાંધીજીએ યોગ્ય સમય ઉપર ' હિંસા ' ના નામના લખ્યું હતું કે " મોટરકાર અને હોમિપટવને હું અનિવાર્ય અનિષ્ટો તરીકે નમાવી વડે " આ વાચનની આસપાસનું લખાણ મને યાદ નથી પણ તેથી ગાંધીજીની ભાવના સમજી લેવામાં મને વાધો આવતો નથી ગાંધીજીની સુદર ભાવનાઓ ઝીનવા હમેશા મારું મન તત્પર રહે છે તે મારી વશાનુગત નીતિનિષ્ઠાને આભારી હશે, પરંતુ મારી વિજ્ઞાનનિષ્ઠા વળી કપરી કમોટી બાજુ છે

જે કે આખરે તો તર્કનું વિરોધી હોય છતાં નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુમાં જ હું સમત થાઉં છું પરંતુ સસ સ્વીકારવા માટે તર્કનું રેવાળું નીમળે એવી પરિસ્થિતિ મને વસમી લાગે છે તેથી મેં તો ધીમે ધીમે જે કેક અસત્ય નથી એવા સત્યના પણ બે મુખ્ય ભાગ પાડી નાખ્યા છે એક તો નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુ-જે ગોટે ભાગે દીનદુખિયાઓ તરફ પક્ષપાતી રહેવાનું સૂચવે છે તે, અને બીજું વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ-જે નથી રીતે તટસ્થ હોય છે કાર્ષ્ક કાર્ષ્ક વાગ નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુ સપૂર્ણ સત્ય નથી હોતું ત્યારે તેના વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ સાથે સુમેળ સાધવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરવા જતા agree to differ જેવો જ નિર્ણય કરીને મન મનાવવું પડે છે તે મને ગમતું નથી મારી આમલ્લા તો એવું જ ભેવાની છે કે નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુ હમેશા તમને બધેએમનું જ કરે, કાગળ કે તર્કનિપુરો બધી વાર અમલ કેમ કરીને આત્મા અય છે છતાં તેમને દૂર કા વળતો જવામ પણ આપી શકતો નથી દિનને દિનમાં આવીને શ્રી એચ જી વેલ્સ જેવા મહાન ચિંતક ગાંધીજી વિષે સવાન પુછાતા " અદિસા એટલે ઘેટા માછલા અને પાદા જેવું મૂઝા મૂઝા તામે થઈ છુદાઈ મરવું " એવી મશકરી ઉઘાડીને અદિમામાના નૈતિક બળનો રસીકાર કર્યા વગર જ દિલ્લો મિનારો છોડીને આત્મા અય એ રિથિત ખરેખર તર્કથી નીતિનું સમર્થન કરવાની મુશ્કેલીઓ ગૂંટી કરે છે

મોટરકાર અને હોમિપટવને અનિવાર્ય અનિષ્ટો ગણવામાં ગાંધીજીનો હેતુ તો શુભ જ હશે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી ભેના ગાંધીજીનું સત્યથી વેગળું છે જે મોટરકાર અને હોમિપટવને અનિવાર્ય અનિષ્ટો ગણીને પણ નભાવી લઈએ તો પડી વધારે છૂટછાટ લઈને રેલવે, ટપાલ, રેડિયો, છાપખાનું, મિત્રો વિગેરે આધુનિક વિજ્ઞાનની સર્વે ભેગને પણ અનિવાર્ય અનિષ્ટો તરીકે નભાવી લઈ સમય પરંતુ શુદ્ધ તર્કની દૃષ્ટિએ તો ' અનિષ્ટ ' અને તેને ' નભાવી ' લેવું એ અસત્ય આચરણ જ કહેવાય સત્યનો પૂરેપૂરો આગ્રહ રાખવાના શબ્દકોષમાં " અનિષ્ટને નભાવી લેવું " જેવું સૂત્ર સભવી શકે જ નહિ છૂટછાટ લેવી પડે તો પડી તે સત્ય શાનું ' અને સત્ય સાથે મોકળવા લાયક છૂટછાટ જડી આવે તો તે છૂટછાટ પણ પડી અસત્ય શા માટે ?

આ ઉપરથી હું તો એટલું જ તારવવા માગું છું કે " વિજ્ઞાન એ એક અનિષ્ટ છે પણ અનિવાર્ય છે " એ કથન જ ભૂલભરેલું છે જે વસ્તુ અનિવાર્ય હોય તેને અનિષ્ટ ગણવામાં કંઈ જ ક્ષમાપણું નથી ખાતું પહેરવું એવું એ બધું અનિવાર્ય હોવાથી જ આપણે આચરવું પડે છે, પણ તેથી કંઈ તે અનિષ્ટ નહિ કહી શકાય આપણા ગાંધીય સામાજિક, ધાર્મિક વિગેરે સન્નેગોને લીધે વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અનિષ્ટરૂપ લાગે તે સભવિત છે પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિએ વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં જ માનવકુળનું દિલ અને મુક્તિ સમાયેલા છે

વિજ્ઞાને આપણા કાર્ષ્ક પણ અમૃત્ય ધનનો નાશ નથી કર્યો બધાને એવી દહેશત પેદા કરી કે કે વિજ્ઞાન માનવોના શરીર ઉપર જ લક્ષ આપે છે અને આત્માની અવગણના કરે છે, તેથી વિજ્ઞાન એ આમુલી વિદ્યા છે, પરંતુ વસ્તુ તો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ સમજવાના અભાવે જ એવી દહેશત જન્મી છે આ લેખમાં આગળ ઉપર આપણે જોડિય કે વિજ્ઞાને શરીર અને આત્મા બન્ને વિશે સંગ્રાધન કરવામાં કંઈ પાછી પાતી કરી નથી

વિજ્ઞાનનો મૂળ પાથો જ સત્યશોધન છે એને શરીર અને આત્મા વચ્ચે પક્ષપાત કરવાની કઈ જ જરૂર નથી વિજ્ઞાન એ સ્પષ્ટ નિયારણું સામ્ર છે ચોખ્ખાદારથી નિયાર કરવો એ કઈ આશુરી વૃત્તિ નથી એ તો અડગ સત્યોપામના છે. જરૂર થકાને એમા સ્થાન નથી -

ખરી રીતે તો વિજ્ઞાને આપણી સર્જનશક્તિ સેક્રોગણી વધારી દીધી છે, પરંતુ શું કરીએ ? અફેગોસની વાત છે કે આપણા બધા જ ગજકર્તાઓ ગજદારી શેનજના નશામા આ વિશાળ સર્જનશક્તિને આર્થિક બ્યવસ્થા સાથે એપ્રતા કરવા ના પાડે છે તેથી વિજ્ઞાન આજે સદાચારસરેષે દર્શન આપી ગયું છે બાકી એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે આજે સદાગ્રક દેખાતું વિજ્ઞાન જ આવતી કાલે જગતનું સરસ્વક બની માનવકુળનો ઉદાર કરશે આજે જગત પાસે જે સામનસામગ્રી છે તેની મદદથી જગતનાં તમામ દુખદર્દી અને ગરીબી દરે થઈ શકે તેમ છે, પરંતુ તેમ કરવા માટે જરૂરી નેતિક બળ આજે યોગ્ય મદદરવાના પ્રશ્નોમાં વેરફાઈ રહ્યું છે વિજ્ઞાને સર્જેલી સગવડોનો લાભ લેવાના કાંડ બધાને લગ્યા છે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિદ્દને જીવનમા ઉતારવાનો ભોગ કોઈને આપવો નથી પદ્ધતસગ વિચાર કરવામા સૌ કોઈને પ્રમાદ સેવવો છે, બની શકે તો વકીનાત કરીને વિજ્ઞાનને ઉતારી પાડનારું પણ ચૂકવું નથી બાકી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિદ્દને જીવનમા ઊતરે તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ બધી સિદ્ધિઓ પ્રાણીમાત્ર માટે સગળી જ સુનક છે

નાનાયક ગજસત્તાઓને લીધે વિજ્ઞાનની પ્રગતિની સાથેસાથ પ્રજા આગેફૂચ કરી શકી નથી એટલે વિજ્ઞાને સર્જેલી શક્તિ યુદ્ધોની ગટરમા વહી જાય છે આજના ઘણા ખગ ગજદારી પ્રુપો પાસે જાંડુ જાન તો હોય છે, પણ તે જાન કા તો અર્થશાસ્ત્રનું અથવા તો ઇતિહાસ કે કાવદાનું હોય છે-વિજ્ઞાનનું નહિ ! પરિણામે આખી પ્રજાને જવાબદાર એવા

ગજપ્રુપોના મુખમાંથી આવુ બનકર અજાન બહાર પડે છે — “ગસાણુચાન્ત્રી હેડસામાં છે લી શોધ મુજબ અગીમાંથી ગીસરીન નીકળે છે અને તે દારૂગોળો બનાવવામા વપરાય છે ” આ વાક્ય ૧૯૧૮ની લકાર્મમા બ્રિટિશ સરકારના ગૃહમંત્રીએ ઉચ્ચાર્યું હતુ, બ્યારે અગી ફાડવાથી ગીસરીન નીકળે છે તે શોધ તો ૧૭૭૬મા થયેલી અને ૧૯૧૮ની સાનમાં કઈ તે નવાઈની શોધ નહોતી એક વૈજ્ઞાનિક ગૃહમંત્રીને પૂછ્યું કે “ભાત ! ચરખી વગર નીચ કસામાંથી પણ ગીસરીનનું દીપ્તુ સુદાં નીકળે છે એમ પહેલા સાબત્યુ હતુ કે ? ” હુશ્મનો આ “હે.લામા છેતની ” શોધ બાણી જ્ય તે પહેલા તો જર્મનીએ સાકર ક્રોલવાલીને ગીસરીન બનાવવાનું ક્યારનું ચે શરૂ પણ કરી દીધું હતું !

આ પ્રમાણે ખરેખર જે આપણા રાજકર્તાઓનું વૈજ્ઞાનિક અજાન નજાવી લેવામા આવશે તો દેખીતુ જ કે કે હજી જગતને ઘણા મદાયુદ્ધો ભેવા પડશે જે જગતના બધા રાજકર્તાઓ એક વાર ભેગા મળીને જગતની પુનર્ચંદના અને પુન ગમના કરવાના કાર્યમાં વૈજ્ઞાનિકાની નક્કર સલાહ નહિ લે તો દર દસ દસ વર્ષે મદાયુદ્ધ થયા જ કરશે તેમા નવાઈ પામવા જેવું નથી જગતની પુનર્ચંદના કરવાનું કાર્ય વૈજ્ઞાનિકાના હાથમા સોંપી દેવામા આવે તો તેઓ એવો કોઈ જ અન્યાય નહિ કરે કે જેવો અન્યાય બીજા પ્રુપોના હાથે થઈ જવાનો સહવ છે કારણ કે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિદ્દ શાસ્ત્રીય અને તટસ્થ છે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિદ્દ જગતની એકેએક વ્યક્તિત્વ પૂરે પૂરુ વ્યક્તિત્વ ખીરની શકે તેવું મોખળ છે એમા નથી જામિપ્રધાન તત્વો કે નથી એમા પક્ષપાત વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિદ્દ એ સત્યનારાયણ ભગવાનની જ આજ છે

ગજકીય મતુખ્યો એમના મનથી પોતાને ધણુ જ વિચારવત અને કાલ્પા સમજતા હશે, પરંતુ તેઓ બધો વિચાર આર્થિક દૃષ્ટિએ જ કરે છે વિજ્ઞાનના અજાનને લીધે તેઓ ત્યા ત્યા કદાપણ કહોળવા બધ છે ત્યા ત્યા પાછા પડે છે બેવફૂકોને ત્યા સતતિત

વધતી જાય, ગરીબોને ત્યાં પણ સંતતિ વધતી જાય, શુદ્ધિશાળીઓને સંતતિ જ ના હોય, પ્રજા દીગણી અને નિર્બળ બનતી જતી હોય, પ્રજામાં ઇમનરૂતિ સંગ્રહરૂતિ, પ્રમાદરૂતિ, ચોરરૂતિ, બળિચારરૂતિ વધતી જતી હોય એ અધા ખરી રીતે રાજકીય પ્રશ્નો જ છે. પણ એ પ્રશ્નોને ઉકેલ લાવવા માટે રાજદર્શીઓ વિજ્ઞાન સાથે શાહુકાર ના માધ્યમો અર્થશાસ્ત્રથી જ બધી વસ્તુસ્થિતિને મેળ ખવડાવવા જાય તો ગાથાં જ ખાય એમાં નવાઈ નથી. લોકડાના બૂસામાંથી સાકર અને રેશમ બનાવવાની શોધ કે કાલસામાંથી માખણ કાઢવાની શોધથી ને રાજ-કર્તાઓ અગત રહે તો તેવા પ્રમાણનું પરિણામ એ જ આવે કે વ્યક્તિગત શેડિયાઓ અથવા ખીર્ના રાજ્યો એ શોધોનો વ્યક્તિગત ચૂસણ માટે લાભ ઉઠાવી લે એટલે પછી રાજ્યની આવકમાં ફેરફાર પડતાં જ ને ખોટ જાય તેને યુદ્ધ કરવું જ પડે તે સ્વાભાવિક છે. પછી યુદ્ધને અંગે ખોટી અને દુષ્ટ શોધખોળો કરાવવાનું પરવડે.

આમ ન થાય તેટલા ખાતર જગતમાં આજે લોકોનું ઔદિક વલણ જ બદલી નાખવાનું આવશ્યક બન્યું છે. ૩૬ ધર્મ ગણેલાં બધાં જ લાગણીવશ અને ભર્મિપ્રધાન (sentimental) દષ્ટિબિંદુઓને ફગાવી દર્ષને જગતમાં આજે એકલા વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ-બિંદુનો જ સર્વમાન્ય પ્રચાર કરવાની અજબ સલા-વવી એ જ આજે તો આપણી મહત્ત્વની ફરજ છે. વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિંદુ સર્વમાન્ય કરાવવા પહેલાં બધાને પ્રાથમિક વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવું આવશ્યક છે. અને તે જ્ઞાન મેળવતાં પહેલાં દરેક જણે મનમાં પેરી ગણેલાં કેટલાંક ભૂત દાંત્રી કાઢવાની જરૂર છે-જેવાં કે આપણું મુકદ્દું ચિરાવા દેવાનું. આપણું મુકદ્દું ને વૈજ્ઞાનિક માટે શોધખોળ કે અભ્યાસ કરવા માટે અજત્યવની સામગ્રી હોય તો આપણા જૂના નેડાનો જેમ તે ક્યાં ફેંકાણે પડે છે તે વિષે ફિકર રાખવાનું ઝોટી દેવું નેમરૂં છે. જીવતાં તો કાર્ખના ઉપયોગમાં ના આવ્યા હોઈએ પણ મરીને તો કંઈ ઉપયોગી થઈએ !

વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિંદુ એટલે સંશોધનના કાર્યમાં શક્યેશા વૈજ્ઞાનિકો જગતને જે દષ્ટિએ જુએ છે તે ભય દષ્ટિ (vision). વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિંદુ એટલે સંપૂર્ણ તટસ્થતા, નિષ્પક્ષતા, સમભાવના. ખીર્ના દષ્ટિબિંદુઓથી તેની એ જ વિશિષ્ટતા છે કે એમાં કંઈપના, લાગણીવેશ, ભર્મિ કે આવેશને સ્થાન નથી. પ્રત્યક્ષ સાક્ષીભૂત નક્કર હકી-કતો અને પુરાવાઓ (facts and figures) ઉપર જ તેના નિષ્ણો હોય છે. વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી દિંદોનો યોગસરોય ચોરાને બદલે કાળો માણસ ધાપ તેમાં જરા પણ વાંધો નથી, પછી ભલે રાજકીય દષ્ટિબિંદુથી તે વાંધાભરેલું હોય. દિંદુ મંદિરમાં એક મુસ્લિમ દર્શન કરવા જાય તે બનાવ સનાતન ધર્મના દષ્ટિ-બિંદુથી અસહ્ય ગણાતો હોય પણ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ-બિંદુથી તે તદન નિર્દોષ છે. ક્ષયના દર્દીની ખબર-અંતર પૂછવાનું વ્યવહારિક દષ્ટિબિંદુથી આવશ્યક હોય પણ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિંદુથી તે સાવ વર્જ્ય છે. સમ્મ-તાના દષ્ટિબિંદુથી નાગા ફરવું એ અક્ષમ્ય હોય પણ વિજ્ઞાનની નજરે આખા શરીરને તડકો ખવડાવવા પૂરતું તે આવશ્યક છે. કાયદાની દષ્ટિએ એક ખૂની ફોરોને લાયક હોય પણ વિજ્ઞાનના મતે તે મુધારી સકાય તેવો હોય. અદિસાની દષ્ટિએ એપથી તરફડતા રોગીને પણ જીવતો જ રાખવાનું ચોગ્ય હોય ત્યારે વિજ્ઞાનની નજરે તેને મારી નાખવાનું જ ચોગ્ય હોય.

આ પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિંદુ જીવનના અસંખ્ય બનાવોને જુદી જ નજરે જુએ છે, જગતના બધાં લોકોની આંખોમાં આ નજરે પેટી જાય તો પૃથ્વીને સ્વર્ગ બનાવવી અઘરી નથી. સત્યમાંથી જ શાશ્વત શાંતિ પ્રગટે છે અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિબિંદુ કેળવવું એ સસની જ શોધ કરવા બરાબર છે. લાગણીઓનું સમતોડાપણું રાખ્યા વગર સત્યની શોધ થઈ શકતી નથી. આપણે જાને કે સર્ગવદાતા-માંથી કાઢી માંડું પડે ત્યારે આપણી લાગણીઓ ઉરકરાટબરી હોય છે. તેથી માંદગી વિષે કંઈક “માનના” રાખવાની કે નેડાશ્યાં નેડવાની જરૂર જણાય તે સંભવિત છે-પછી ભલે તે માનતા ઝાઝી

વિવેકશુદ્ધિવાળી (rational) ન હોય પરંતુ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોવા જતા તો શેગ એ દુર્ગતના અચૂક કાયદાઓનો અમલ જ છે અને જો તે કાયદાઓનું પૂરેપૂરું સરોધન થઈ ચૂક્યું હોય તો તે શેગ મટવો કે અટકવો જ જોઈએ નિર્મળો પાસેક આવેશમા કહે છે તો ખન કે નિર્મળ તરફ પ્રયાણ કરવાથી બધા શેગો અટકતી કે મગડી શકાને, પરંતુ ખરેખર જો સંપૂર્ણ નિર્મળમય જ થતું હોય તો તેમ કરવાનું પહેલું જ પગલું વચ્ચે ફરી દેવાથી જ ભરી શકાય, અને પછી તો ન્યુમેનીઆને લીધે જગતનો મૃત્યુ આપડો મોગણે વધી જાય તો કઈ નવાઈ જેવું નથી ' સંપૂર્ણ કુન્નતી જીવન જ ગમો ' એ સૂત્ર વાદિયાત છે. સરમરી માણસ અને જગતી માણસ તદુચ્ચની અને માંગી-એ બધા કુન્નતના જ પેગ લાગે છે સુધરેલી સમૃદ્ધિના કેટલાક સુદાઓ તદુચ્ચતીને હાનિમગ્ન હશે એ વાત વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિગિંદુથી ખૂબ કરવામા કઈ પણ વાવો ના હોઈ શકે, કારણ કે વિજ્ઞાન સરોધન કરીને એ મુદ્દાઓ સુધારી શકે, પરંતુ જવાબદાર વૈજ્ઞાનિક તરફથી સાપડના આક ડાઓ ઉપરથી તો જીનદુ એમ કનિત યાય છે કે જગતી માણસો કરતા સરમરી માણસો લાજી આજીવ્ય બોગવે કે,

પાંક વ્યવસ્થાનો હોય છે પણ હાર વિજ્ઞાનને દેવાય છે વિજ્ઞાનની શોધોનો તાલ થોડાઓને જ મળે છે તે કઈ વિજ્ઞાનનો માત્ર નથી માનવીઓમા જો આંતરગામીય સમજ, સદુક્ત જવાબદારીની લાવના અને થોડા અગત બિદિદાનની તૈયારી હોય તો, હજી પૂરા વિકાસ નથી થયો છતા, વિજ્ઞાન આખા જગતમાથી શેગ અને દુષ્કર્મ જડમુગથી નાખી કરી શકે તેટલું સમર્થ છે સરોધન કરીને વિજ્ઞાન માનવકુળને બચાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પ્રત્યક્ષ પુગાવો સાથે સ્વંત્ર આહાર, પાણી, હવા, પોષક તત્ત્વ વિગેરે વિષે પ્રચાર કરીને મગડો, અધિવા, કોરેશ, ન્યુમેનીઆ રીકેટસ મધુપ્રમેહ વિગેરે શેગોથી માડીને સીફીનીઝ જેવા અસાધ્ય શેગોને મટાડવાની પણ વિજ્ઞાને જ શોધી કરી છે,

પણ દવા મજાવાથી લોકો છૂટથી દુગચાર કરશે એવા ભયે સમગ્ર જો સાચી માદિતી પ્રગ્ન મુખી પડેચવા ના દે તો તેમા વિજ્ઞાનનો વાક નથી, બચવા અને શિક્ષણનો વાક છે ઈન્સુલીનના બેચણ ઈન્જેક્શન દરોજ લેવાથી બનતો મધુપ્રમેહ મની વન છે, પણ થોડાઓને જ તે પગલું છે, તેમા વિજ્ઞાનનો શું વાક ? વિજ્ઞાન તો ફક્ત અને જૂસકે આગળ વધે જાય છે પણ આપણી અધેગ અકાર આપણા શિક્ષણ અને સમજાની આગેમ્ય પણ તે જ ગનિએ ના થવા દે તો પછી આપણે વિજ્ઞાનની પ્રગતિ કેવી રીતે જીવી શકીએ ?

વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી દરેકુ દરેક સહેલું બન્યું છે, દર્દની વેદના હાલી બની કે વિગેરે મદુદેખીતા કાયદાઓ ગણાવવાનું માણુ ઉપર ગાખીએ તોપણ બીજા અનેક વિદ્યાળ દૃષ્ટિગિંદુ ગ્રંથુ કરતા માર્સકૃતિક ફાઈનાઓ વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી ચરા છે અને તે વિષે આપણે આખ આડા મન પણ મરી શકીએ તેમ નથી વિજ્ઞાનના વિકાસે માનવજીવન ઉપર વિવિધ અમરો કરી છે પૂરતી સપાટ છે કે ગોળ, આપણા પૂર્વજો દેવ હતા કે પશુ વિગેરે સશયો ઉપર નિશ્ચારમક પ્રમથ પાડીને વિજ્ઞાને ક્ષત બાલિ પ્રાયો બદલવાનું જ કાર્ય નથી કર્યું, પણ હજીને હજીવે સમસ્ત માનવજીવનનું દૃષ્ટિગિંદુ જ બદલી નાખ્યું છે, અને આજે એક જ દૃષ્ટિગિંદુ આખા જગતમા પ્રમાણુમૂન (standardise) કરવાનું કાર્ય વિજ્ઞાન કરી ગયું છે

વિજ્ઞાને આજે નવા નીતિશાસ્ત્ર અને નવા ધર્મશાસ્ત્રની જરૂરિયાત બની કરી છે નીતિ કે ધર્મ લાવના વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી અલિપ્ત રહી શકે તેમ નથી આજથી બસો વર્ષ ઉપર ચીનમા દુકાળ પડે, ઇજિપ્તમા ધર્મીકપ થાય કે સીનોનમા અતિવૃષ્ટિ થાય તેના સમાચાર માલગીને હિંદીઓને માથે કઈ જ ફગ જીબી થતી નહોતી અને તેને માટે કઈ પણ ન કરે તોપણ ચીની શકતુ હતું પરંતુ હવે જ્યારે તાર, રેડિયો એરાપેન વિગેરેની સગવડ વિજ્ઞાને કરી આપી છે ત્યારે આપણાથી બેસી નહિ રહેવાય પોડિ

તોના ગ્રાસનું નિવારણ કરવા વિજ્ઞાનની સગવડોના ઉપયોગ કરવો કે ના કરવો એ નિર્ણયોપાસકો અને ધર્મચુસ્તો માટે નવા પ્રશ્નો રજૂ કરે છે. વિજ્ઞાનને અવગણીને ચાલતું પરવડે તેમ નથી, અને ફરજને અવગણીને ચાલતું પણ પરવડે તેમ નથી. વિજ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારી જ છૂટકો છે. જાહેર પાણી ગંદું થાય તો ટાઇફોઇડનું ભેખમ રહે છે જ તેથી આપણાં બાળકોને રસી મુકાવવાની નવી ફરજ બની ચર્ચ છે જ અને ભે થોડા રૂઢિચુસ્તો તે ફરજ ચુકવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે આ યુગમાં નબી શકે જ નહિ.

વિજ્ઞાને સિદ્ધ કર્યું છે કે પશુ અને મનુષ્ય એક જ પૂર્વજમાંથી જાતરેલાં છે. આ જાણીને વિશ્વજીવનના ઉપાસકોનું ફરજનું ક્ષેત્ર મનુષ્યમાંથી વિસ્તૃત થઈને પશુઓ સુધી પહોંચે છે. કોઈને વળી માનસવિજ્ઞાનના ક્ષાતિસ્ર અવલોકન ઉપરથી એવું સમજાય કે માનવીમાનવનાં શ્રેણમાં શ્રેષ્ઠ કર્મો પણ જિજીવિષા (Struggle of existence)નું જ પરિણામ છે તો તે નજાઓને ગદ્ગદ કરવા ના પાડવા પણ તૈયાર થાય. વિષમ ગરીબીને લીધે સંતતિનિષ્ઠમન કરવાની દિમામન પણ કરવામાં આવતી હોય, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક સંશોધન તો એમ જ કહે છે કે કોઈ પણ સ્ત્રી ગર્ભાધાન અને પ્રસવ વગર સંપૂર્ણ સંતોષ નહિ મેળવી શકે. આવા આવા વૈજ્ઞાનિક વિચારોથી જીવન અટપટું બનતું જાય છે, તેથી બૂદ્ધ કરવાની અને સાથેસાથે નરી શોધખોળ કરવાની તકો પણ વધતી જ જાય છે. એટલે કોઈને ભય હોય કે વાર્તાનું રહસ્ય વાર્તાની શરૂઆતમાં જ ખૂલી જાય તો વાર્તા નીરસ બની જાય છે તેમ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિથી જીવનનું રહસ્ય જીવનની શરૂઆતમાં જ ખૂલી જશે તો જીવનમાં રસ નહિ રહે, તો તે ભય અરથાને છે. વિજ્ઞાન એવી મુંઝવે રીતે પ્રગતિ કરી રહ્યું છે કે તે એક વાર વૈજ્ઞાનિક રીતે ખુદ ધ્વંસરત્વનો સાક્ષાત્કાર જગતને કરાવશે છતાં જીવનનું રહસ્ય ચાલુ જ રાખશે.

વિજ્ઞાન આપણી દૃષ્ટિ અને શક્તિ બન્ને વધારતું જાય છે અને પોતાની સાચી સેવાશક્તિની પણ આપણને જાંબી કરાવતું જાય છે. વિજ્ઞાનની ઝંખના

તો એ છે કે જગતની એકેએક વ્યક્તિનું સાચું હીર પૂરખહારમાં પ્રકટાવવું કોઈનું પણ વ્યક્તિત્વ વેરફાઈ જવા દેવું નહિ. મનુષ્યો સિતર અને એસી વર્તનું આયુધ બસે ભોગવતા હોય પણ ૧૦૦માંથી ૯૯-૯૯ ટક માનવજીવન નિષ્ફળ જાય છે. વિજ્ઞાનને મન આ વેરફાઈ જતું માનવધન આર્થિક બગાડ કરતાં હમરોગણું મોટું દેખાય છે. વિજ્ઞાન કુદરતનાં બળોને કાળજીમાં લાવી શક્યું છે, પણ જે દિવસે તેને મનુષ્યનાં કર્મોને પણ પોતાના કાળજીમાં લાવવાની તક મળશે તે દિવસથી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનું પ્રયોગશક્તિરોમાંથી નીકળીને રોજબરોજના જીવનમાં પ્રવેશી જશે. આજની આખી સંસ્કૃતિ પ્રયોગશાળાઓમાં પુરાણેલા ગણ્યાગાંધ્યા મુકીમર વૈજ્ઞાનિકોએ જ સર્જી છે, પણ તેમનું સાચું દૃષ્ટિનું હજી પ્રયોગશક્તિરોમાંથી બહાર ફેંકાઈ શક્યું નથી તેથી જગતમાં તે વિષે ધણી ગેરસમજ છે સંશોધકોનાં દૃષ્ટિનું આંખમાં આંખાં આંખાં મહત્ત્વના તત્ત્વોનો સમાવેશ તો થાય છે જ—

- (૧) સત્ય માટે અત્યંત ચીવટ અને આગ્રહ
- (૨) વહેમ, આવેશ, લાગણીવેગ કે કેવળ ધર્મ-પ્રદાનો સૂત્રોથી જ સિદ્ધ કરી શકાતા અસમર્થ નિર્ણયો ને નિર્ણયક તરીકે સ્વીકારવાની ના. તે છતાં તેની ઉપર સંશોધન કરવાની આતુરતા.
- (૩) ભર્મિ અને આવેશનું પ્રયત્નપૂર્વક કંપન, કારણ કે લાગણીવશતા સહના માર્ગમાંથી ચલિત કરનારો મોટો પથરો છે.
- (૪) રાષ્ટ્ર, રંગ કે જાત ઉપર નહિ પણ હમેશાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકના સિદ્ધિતા ઉપરથી જ ન્યાય તેજાય છે.
- (૫) અજમાય્યા વગર કદી જ અભિપ્રાય નહિ આપવો.
- (૬) કષ્ટ, પ્રેમ, ભક્તિ, સૌંદર્ય વિગેરે ઉચ્ચ ભાવનાઓની ખૂબીઓ અગમ્ય ના રહેવા દેનાં સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરવાની ધમગ.

(૭) એક જાતની લાક્ષણિક સૌંદર્યભાવના અને સરો ધનને આનંદ (research spirit) કેળવવો કે જેમાં થોડું અવિધ્યર્સન પણ હોય

આ દૃષ્ટિબિંદુ હજી સોધખોળમાં પડેના વૈજ્ઞાનિકોમાં જ સમાઈ રહ્યું છે જેમ જેમ જનતા તે જીવતી થશે તેમ તેમ વિજ્ઞાનની સાચી શક્તિ સમજાતી જશે

વૈજ્ઞાનિકને મન હીમ અને કાંતસાનું તાસ્વિક મૂલ્ય સરખું જ છે, કાનણ કે બન્ને માર્ગન (carbon) છે તેવી જ રીતે લાકડાનું ખૂસ સાકર, રૂ, કાગળ વીરકાસ રેશમ વાસ કે ઘાસ પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એક જ મૂળ (cellulose) ની ડાળીઓ છે એ જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનને મન સાગ માણસ અને ખગમ માણસનું તાસ્વિક મૂલ્ય સરખું જ લાગે છે પણ તેથી વિજ્ઞાન બધાના અનગ વ્યક્તિત્વને ખીનવવાની વિરુદ્ધ છે એમ નથી ખરી રીતે તો વિજ્ઞાન એક જ વસ્તુને આંશી માનતું નથી વિજ્ઞાનનો પ્રયત્ન બેટલી વધારે જાનના માણસો ખીની શકે તેટલા ખીનવવાનો હોય છે, સાગ કે ખગમનો નિર્ણય કરવા વિજ્ઞાન શક્તિ નથી બગાડતું દરેક વસ્તુનું જે ચક્તિમત મૂલ્ય છે તે જ વિજ્ઞાન તો સ્વીકારે છે અને તેનું તે મૂલ્ય પૂરેપૂરું ખીને તેમાં જ વિજ્ઞાન રાજ છે વિજ્ઞાન દરેક વ્યક્તિના મહત્વને માન આપે છે કોઈને પણ સતપટે સ્થાપવાનો પ્રયત્ન નથી કરતું બહારથી સારો અને અજિત્યારી ખગમ એવો મત સમાજવ્યવસ્થા હાથમ રાખવા વિજ્ઞાન સ્વીકારે પણ તત્ત્વતઃ વિજ્ઞાનને એવા બેદ સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી અગમનું મૂલ્ય આકલા માટે પણ આપણી પાસે હુન્યની જ સાધનો છે તેથી બહુ બહુ તો શ્રીકૃષ્ણ ગૌતમ જિસસ ચૈતન્ય વિશે કાનદ કે ગાંધીજી જેવું માપનું ચોખ્ખું મનાવીને જ માણસની આંતરૂની મરી રાખીએ તેમ છીએ પણ તેમ કરવાથી અનિતાના માપનો ચોક્કસ આડો કંઈ પ્રાપ્ત થતો નથી હીનડું ગોટાળામાં પડાય છે તેથી વિજ્ઞાન તો એમ જ કહે છે કે કોઈ આદર્શની સરખામણીથી મૂલ્ય ના આકલા બેટનું રવત ત્ર વૈવિધ્ય ખીને તેમનું જ ખીનવા દેતું વિજ્ઞાન આદર્શ અને પૂર્ણત્વ કરતાં વૈવિધ્ય ખીનવવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે

બધા મનુષ્યો સરખા જ છે એવી વિશ્વમધુતની ભાવના આમ છે તો ખૂબ પ્રશસનીય પરંતુ તે ભાવના એક હાડોહાડ જુકાણામાંથી જન્મી છે એમ કહેવા હું તત્પર થઈશ તે લોકો મને પાગન ગણશે પરંતુ હકીકતમાં તેમ જ બહુ છે વજાનિત દૃષ્ટિએ ખાસ મનુષ્યો સરખા નથી એવું જ નહિ પણ કોઈ પણ બે મનુષ્ય જગતમાં સરખા નથી, અરે ખુબ જોડા જન્મેલા બે માનકો પણ સરખા નથી વિશ્વનું એકેએક પ્રાણી નિગનિરાણું જ ચક્તિત્વ ભોગવે છે ઉપ નીચા દૃષ્ટિએ વણા માણસોમાં વર્ણ, આકાર અવાજ, અક્ષર છુદ્ધિ વિગેરેનું સામ્ય જળુયારી પરંતુ દરેક બે માણસની વચ્ચે એક મોટા અગત્યનો ફેરફાર તો મળી જ આવશે બે ભાઈ એા મોટા પ્રમાણમાં મગતા દેખાય તો તે વાગસા અથવા વશચુર (Heridity) નું પરિણામ નથી પણ ધરના એક જ વાતાવરણનું પરિણામ છે તે બે ભાઈ એાને જુદા જુદા વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવ્યા હોત તો બન્ને ઘણા જુદા પડી ગયા હોત અમુક શુદ્ધ વારસામાં ચોક્કસ બિંદુ છે પણ મોટા ભાગના શુદ્ધ બંની શકાય તેવા જ હોય કે માનવી આખવાળા બે તાળકોને ગમે તેટલા જુદા સળે ગોમાં રાખો પણ સળેગો આખ નહિ બધ્લી શકે પરંતુ ચોરસભાવના એ માનકોને થોડા શિક્ષણથી જુદા બનાવી શકાય છે વારસાના ખગમ શુદ્ધોવાળા છોકરોને સુવારીને સારો ડાકરો બનાવી શકાય છે પણ કેક છોપરને હોશિયાર બનાવી શકાતો નથી- હોકરણ વારસામાં મળે છે

બહુ જ સામ્ય ધરાવના બે જોડા બાળકોમાં પણ અસામ્યત્વ શોધવા જતા ખૂબ જરૂરી એક જ ખખ અડમાંથી જોડા બાળકો જન્મ્યા હોય છે એટલે બચાનુગત તરસે તો બધા જ સરખા હોય છે તો પછી પ્રશ્ન થશે કે તફાવત શાથી પડે છે ?

મનુષ્યોના આ અસામ્યત્વનું ગદ્ય સમજાવી શકવા વિજ્ઞાન સમર્થ થયું છે માણસ માણસના તફાવત માટે પ્રાણીશાસ્ત્ર આર મુખ્ય માર્ગો આપે છે —

(૧) પૂર્વજોના વારસા-ગોરા કે કાળા રંગી કે નીરાંગી, હોક કે ચાલાક વિગેરે

(૨) સંલેગોનુ જુદાપણુ -શિક્ષણુ, અમરમાતો, રોગ, લાવચો વિગેરે

(૩) મગજની સ્વતંત્રતા-દર્શન, અમરણુ, અવણુ, સ્પર્શ, ગંધની અસરને લીધે

(૪) બીજપણુ (segregation) અને વર્ણસંકરણ (crossbreeding)

સમજી શકાય તેવું છે કે બધા કાગણા કાઈ પણ બે વ્યક્તિ માટે અરખા ન જ હોઈ શકે જોડકા બાળકોના અસામાન્યત્વનું કારણ મગજની સ્વતંત્રતા છે મનુષ્યનું મગજ જડ યત્ર જેવું નથી, પણ તીવ્ર ફોટોગ્રાફીક પ્લેટ જેવું છે નજરે દેખાતા જે દરેકો અને જાને પડતા જે શબ્દો મગજમાં એક વાર છપાઈ જાય છે તે ગ્રંથોમાંથી મગજનું બધારણ ધરાય છે જોડકા બાળકોને એક જ વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવે તો સાધારણ રીતે તેમની જુદી અને નીતિલાવના સગી રહેશે, પરંતુ એકી વખતે સરખા જ નિયંત્રણ કરવાની છાપ તેમના મગજ ઉપર નહિ પડે તે મેદને કાગણે તેમનામાં કઈક અસામાન્ય પ્રવેશી જશે અને દરે- ગુણની જેમ આ અસામાન્ય પણ દિવસે દિવસે પાકા પાચે જતમનુ જશે જોડા બાળકોનું વતાવરણ જ સદતર બદલી નાખવામાં આવે તો તે ઘણું જ અસામાન્ય બીને છે ફળ, ફૂન, પશુ પક્ષી-મધ્યમાં જ આ પ્રમાણે વિવિધ ખીનવી શકાય છે આ સ્વરૂપ આશ્ચર્ય છે કારણ કે તેમનામાં સંલેગો બદલીને માણસને સુધારવાની શક્યતાઓ છે અને મીઠા બદલીને સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની પણ શક્યતા છે જુદી સંલેગોથી પૂરેપૂરી બદલી શકાય છે પણ આવેશની વાતમાં તે વશનો કઈક અશક્તિ જ જન છે વર્ણસંકરણ (crossbreeding)થી મોગરો અને ગુલામમાંથી નવી જતનું ફૂન ઉત્પન્ન કરી શકાય છે કાળા અને ધોળા મિનાડા મિનાડીઓ કાળા, કામગ, બૂખગ, લીના, પીળા એમ વિવિધ રંગી હસાત મન્યાઓમાં પેતાના ગુણો ઓછાવતા પ્રમાણમાં વહેંચી આપે છે આને બીજપણુ (segregation) કહે છે ગાંધીજી અને જનામ

જનામ મળીને નવો મનુષ્ય બનેલો થાય તેની શોધ બે કે હજી થઈ નથી પણ વિજ્ઞાન તેની શક્યતાનો ધનંદન કરતું નથી

સામાન્યવાદનો પ્રચાર કરવા માગતુ પ્રગતિશાળી રાજ્ય બહુ બહુ તો મધાને સગી તકો આપે, પણ ભૌગોલિક સંલેગો તો બદલી શકે જ નહિ ગોરાને કાળો બનાવવા માટે સિ વર નાઇટ્રોજન એક નમ્મ ઘૂટડો પિવડાવી શકાય પણ તે છતાં જોઈએ તેવો ધનશ્યામ તો તે નહિ જ બની શકે તેથી વિજ્ઞાનનું તો લેવિધ્યદર્શન છે કે સામાન્યવાદને બદલી આગળ ઉપર તો અસામાન્યવાદનો જ સ્વીકાર થશે અને શિક્ષણસરચારો પણ સામાન્ય લાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેજસ્વીતાના નક્કર જુદાપણા ઉપર ગ્યામેનું કટુ અસામાન્ય ખીનવવાનો જ પ્રયત્ન કરશે વિજ્ઞાનનો રાજઅમન થશે ત્યારે પચામ છોકરાઓ એક જ વર્ગમાં એક જ જાતનું શિક્ષણ લેવાને બદલે દરેક છોકરો પોતાપોતાનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ વિકાસ પામે તેવું જ શિક્ષણ લેશે દરેકને માટે નિષ્ણાતપણાની જ તાલીમ હશે પ્રખર વિકાસોને આજની જેમ અમુક ઉમરે પોલેજ છાત્રી નહિ દેવી પડે આજ આવી સતિત્વ ખીનવાની નિશાળો જ ક્યા છે ? આજની નિશાળોના પાઠો સરેરાશ હોય છે, યથા યજિત નથી હોતા

કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ અને અસામાન્ય માપનુ શી ગતે ? આજે અમેરિકા મનુષ્યની કમાવાની શક્તિથી તે માપે છે, સમાજવાદી દેશ ગળ્યને મનુષ્યની આર્થિક ઉપયોગીતા કેટલી છે તે ઉપર આક છે, ધાર્મિક સમ્રદાયો પોતે વખાણેના સરગુણો મનુષ્ય કટના પ્રમાણમાં પાગે છે તે ઉપર આકે કે અને આપણા મેટ્રિકના પરીક્ષકો ? એ વેડો તો અસામાન્ય માપવામાં એકા યર્ધ ગયા છે બંગ અને ધેગનુ અસામાન્ય માપવા માટે બકરાઓને ડાપી નાખવાને રંગો જ તેમને કીક લાગે છે માનસશાસ્ત્રીઓ સામાન્ય સમજની કસોટીઓથી માપે છે વિજ્ઞાન મનુષ્યના પ્રતિગુણોની યથાર્થ તોષ લઇને મનુષ્યનું ચોક્કસ

અમિતભ શેષી કહે છે દરેક અમિત અમુક પ્રકૃતિગુણથી પારગત હોય છે અને અમુક પ્રકૃતિગુણમા એવકૂફ હોય છે વિજ્ઞાન આજે પારગતપણે ખીનવવાની જ કળા શેષી રહ્યું છે

અસ્થિતિઓના આ અસામ્યત્વનો સ્વીકાર કરવાથી લોકશાસન (Democracy) ને ફટકો પડતો એવો કેનાકને ભા લાગશે કારણ કે આપણે જોયું કે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુએ દરેક માણસનું સુદ્ધિત્વ ધોરણ સરખું નથી અને તેથી દરેક અણસુસના મત (Vote) નું મૂલ્ય પણ સરખું નથી જ એમને લોકશાસનની કહેવાતી ચૂંટણીઓ વાસ્તવિક તો નથી જ પરંતુ કામચલાઉ રીતે લોકશાસન એ જગ્યો પ્રશસનોય શોધ છે લોકશાસન એ આતર વિપ્રદ્ધમાંથી નચરાનો કીચિયો છે લઘુમતી જ્યા સુધી જુડમતી કળા નહિ ત્યા સુધી આમે પણ લઘાઈમા ઝીનરે તો હારી જ જાત તેથી હવેપનટો કળા વગર લઘુમતી તો મ્દી જ ગજસતા હાથ કરી શકે નહિ જો કે એક દિવસ તો એવો પણ આવશે જ કે જો દિવસે દરેક વ્યક્તિની સાચી મનશક્તિ (Voting Power) ગાંધી શક્યનું શમ્ય બનશે અને હારે સાચું લોકશાસન સ્થપશે પરંતુ આજના અધૂરા લોકશાસનમા પણ ખરે ભય વ્યક્તિના વૈજ્ઞાનિક અસામ્યત્વનો નયો પણ અકુમતીની ઈન્જામા બાણીજીએ આડે આડી ડખા નાખનારા કેવામ તેજેદેવો નેતાઓને માગે નહિ નાખનારી વ્યાવૃત્તિ જ લોકશાસન નો સાચો ભય તો છે આર્સ પહેલાને પ્રજાએ મારી નાખ્યો પણ હીટલરને મારવા પૂરતો અકુમતો તના દેશમા નથી જવાબદાર મતની પ્રથા જો કે આર્સ પ્રથા તો નથી જ પણ અત્યાગ સુધીમા શોધાએની અધી પ્રથાઓમા શ્રેષ્ઠ છે એને આર્સ પ્રથા બનાવવા માટે તો વૈજ્ઞાનિકોને જ પૂછવું પડશે

વૈજ્ઞાનિકોના હાથમા જગતની પુનર્ધટનાનું કામ આવે તો પહેલું કાર્ય તો તેઓ એ જ કરે કે જાકી ધેટાઓની તો તેઓ કરત જ દરે હીનર, મુસેલીની, રેટીન અને જીન્નાનું તો આવી જ બને અહી

વિજ્ઞાનને ધર્મ, નીતિ અને અહિસા સાથે અયકામણ થઈ જવાનો ભાન છે, પણ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિએ આજે નવા જ નીતિશાસ્ત્રની જગ જાગી કરો છે આજે વાસ્તવિકતાની માગ ખૂબ વધી ગઈ છે અને તેને પહેલો વગવા આપણા પૂર્વજોના નીતિશાસ્ત્રને આપણે તિનાજનિ આપવી જ પડશે આજનું આપણું નૈતિક દેશાળુ શાને આભારી છે ? સુદ્ધિને સતોષી શકે તેવું નૈતિક શાસ્ત્ર ઉત્તરના નયો તેથી જ આધુનિક વિજ્ઞાનના ધોરણ ઉપર રચાયેલું નીતિશાસ્ત્ર જ વાગતવિક યશે

જાહેર અભિપ્રાયની હાનની રિયલિ જોતા ફાજિ વાત કરત ચનારી સમય તેમ નથી બાકી ધારી કે આજની કાલે જ અધા ઈંગણાઓને મારી નાખવામા આવે તો ભવિષ્યમા એક પણ ઈંગણો જોના ના મળે એવી રોગના બના દર્દીઓને સાફ કરી નાખવામા આવે તો જીવન સો વર્ષ સુધી એવી રોગનું નામ ફુનિવામા ના સભળાય એવકૂફોની કલ્પથી જો કે એવકૂફી સંતોગ નામૂક થતા પેટીઓ લાગે પણ તે એવકૂફોના પોતાના જ કાપામા છે પતિપત્ની બને એવકૂફ હોય તો સતતિ પણ એવકૂફ જ રહેવા પામે નો એ ત્રણે જીવવા કળતા મળવાથી જ વધારે સુખી ચાર તેમ છે

વિજ્ઞાન આડી મનની વાત સૂચવે છે એટલે આપણી જાની લાગણીઓ ઉચ્ચગાઈ જાય કે અને આપણે વિજ્ઞાન પ્રત્યે અધ્રદ્ધાની નજરે જોવા પ્રેરાઈએ છીએ પરંતુ લાની નજરે જોતા જણાશે કે વિજ્ઞાન દલાવૃત્તિને જ સાનુકૂળ છે જો એક વાંદજો કે વાહ રડો ભયકર હઈની વેદનાથી પીડાતો હોય તેને મારી નાખવો તે દયાળુ હિરસા ગણી સમતી હોય તો એવા લાગે માનવદર્દીઓ મૃત્યુ સાથે મહિનાઓ અને વર્ષોથી બાય બીડી રચા છે કે જેમને મારી નાખવા એ જરી રીતે તો પુણ્યનું જ કામ છે નેમા ખાસ કરીને જિંદગીમા હવે જેને કશું જ મામ કરવાનું બાધી રહ્યું નયો તેવા લાની મહિમીથી જનને પીડાતા અને આડોશીપાડોશીઓને પણ નહુટકે પીડી રહેલા અસાધ્ય દર્દીઓને પણ વધારે જિવાધવાથી શો કાપકો

છે ? "હવે તો ભગવાન છુટકારો કરે તો સારું" એવી યથાર્થ વાચના કરનારાના છુટ-નગને આવેશ જ શેરી રહ્યો હોય કે બાકી આવા સન્નેગોમા આત્મહત્યા કરનાર કર્મીને પાપી ગણાતો, હશે તે અમરતુ સુરકેવ છે

પાપ અને પુણ્ય વિશાળ અર્ધમા સમજી શકાય તેવા છે પરંતુ તેની ઉપર ગચાયેલું કર્મ અને ફળનું તત્ત્વજ્ઞાન વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિદુધી પચાવતું મહુ કપડું છે હવે ઉપગત જમુ તો આવતી ગયે અજીર્ણધો મોદો પડુ તે બીજના અને માગ પોતાના અનુભવ ઉપરથી સમજી શકાય તેવી વાત છે, પરંતુ અહીં દુષ્ણ વેગ વાધી સ્વર્ગમા સુખ મળશે એવું ત્યાં સુધી કોઈનો દાખનો બનાવીને પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રતીત નહિ કરાવી શકાય ત્યાં સુધી સ્વર્ગમા મોક્ષસ સુખ મળશે જ એવી ધર્મશાસ્ત્રોની જેમ વિજ્ઞાન ધાપ નહિ મારે (dogmatism)-એની ઉપર સંશોધન જરૂર કરશે પણ આધારી શ્રદ્ધા નહિ બાધી કે કર્મનું પ્રત્યક્ષ પશ્ચિમ દેખાવ તો ખ્યાલ આવે ખરો કે આજે હું મારી આગલી કચ્છીના ફળ આપી રહ્યો છું, પરંતુ મને માગ પૂર્વજન્મના કર્મો જ યાદ નથી આવતા પૂર્વજન્મનાં કર્મો યાદ કરાવે તેવી ગોર થતાં સુધી હું કેવી રીતે કમૂલ કરી ગઈ કે હું માગ પૂર્વજન્મનાં કંઈપત કર્મોનાં જ આ ફળ ભોગવી રહ્યો છું ? બાકી પૂર્વજન્મના કર્મો આ ફળ હોઈ ગઈ એવો કર્મફળનો મિઠાત હું સ્વીકારી શકું છું અને હવે પછીના જન્મમા ખરાબ ફળ ચાખવાના પરંતુ તેટલા ખાતર ચાલુ જન્મમા અત્યંત પપુ કરું છું પણ તેથી મારું વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિદુ સતોણ પામતું નથી

મોઈ કહેશે કે ઈશ્વરે આપણી આખ ઉપર માયાનું આવેશ છાપી દીધું છે તેથી પૂર્વજન્મ યાદ કરી શકના નથી પણ હું પૂછું છું કે ઈશ્વર મહાશક્તિ એવું બમમા નાખવાનું શા માટે કરું પરંતુ ? શું તેઓ એટલા પણ મનન (sportsman) નથી કે રીપેરીડ એક-તાયાધીયની જેમ ન્યાયી કે કે "તમારા પૂર્વજન્મના અમુક ચુનાની આ

સમ છે ?" જે આ પ્રમાણે ચેતવણી મને તો આપણે જરૂર નેવા ચુના કરતા અટકીએ બ્રમ જાળમાં ફેસારીને રમત રમવી એ ઈશ્વર જેના ખેડાડીને છાજતું નથી ઈશ્વરતત્ત્વ પ્રત્યે મારી અત્યંત પ્રમદ અને પૂન્ય લાગણીઓ છે તેથી ઈશ્વર વિરુદ્ધ કંઈમ ચલાવતા હું ઘણો કરું છું, સ્વભાવે જ હું પ્રભુચી કરનારો (God-fearing) છું, પરંતુ મારો એ કંઈ અને પૂન્ય જ વનાઓ તો મારી લાગણીવશતા પણ ગણી શકાય વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિદુધી તો મારે ઈશ્વરના પ્રભુત્વ વિષે પણ શકા ઉભાવી પરંતુ ઈશ્વરને જે હું સત્તાદ આપવા વાચક હોઉં તો મારે તેને એટલું જ કહેવાનું છે કે "ભાઈ ઈશ્વર હું હવેપૂર્વક માનું છું કે સૃષ્ટિમા મહાનમા મહાન તુ જ છે, પણ નેના પુગવા વગર વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિદુ નતો-પાતુ નથી, તેથી ખરેખર જ જે તુ સૃષ્ટિમનો સચાનક હોય તો તેના પહેલા પુગવા રૂપે તુ બના જીવેને તેમના પૂર્વજન્મના બનાવો યાદ કરાવી આપ, જેથી અમને મુશ્કેલીઓ ચાલુ જન્મનું આર્યંદ કરવાનું સહે થીભગવદ્ગીતામા આપે આદેશ તો આપી દીધો કે કે 'કર્મના ફળની આરા ગખ્યા વગર તુ કર્મ ક્યે જઈશ તો હું તારી સુખિ કરી દઈશ' પરંતુ મને તો લાગે છે કે કર્મના ફળની આરા ગખ્યા વગર જ કરનાર યોગીઓ પરંતુ મોક્ષરૂપી એક મોટા ફળની સ્વચાએ જ આ ભગવદ્ગીતા પાળવાનું કર્મ કહે છે ન !"

શા માટે દેવદત્ત ? કર્મ માનુષ્યની ઉપર ? ક્યા પુગવથી પ્રેગર્ધને ? ખરું પૂછો તો આત્મા શરીરની ભુતો છે જ નહિ શરીર જે અપૂર્ણ નુખમા ન્હે તો જ આત્મા વિષે આગળ વિચાર થઈ ગઈ મને લાગે છે કે આપણને ઈશ્વર મગતા તો બિનકી લોખંડ વિશે વધારે માહિતી હોય કે હું માગ પાડેલાંને મનિપૂજન કે નિમગ્નપૂજન મદત્ત સમજાવતા એસુ તેના કરતા તે બૂખ્યો હોય તો ખાવાનું આપુ, મરે હોય તો દવા આપુ કે ભેગર હોય તો નોકરી આપુ એ જનનનું પુણ્ય ચરિયાનું લાગે મનુષ્ય કે મને પોતાને બૂખ્યા ગહેતુ, માદગીધી ફેગન-પરેશાન થયું કે બે ૧૦ પડી ગહેતુ મનુષ્ય નથી તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે

ત્યારે મૂર્તિપૂજા કે નિર્ગર્ભપૂજા વિશે ખૂબ અભ્યાસ કરવા હતા તું જ ત્યાંનો ત્યાં છું તો મારા પાંડોળીને તો કેટલો બોલે ચલાવી શમવોતો હતો !

બહુ બહુ તો આપણા કેટલાક ધાર્મિક સદાચારનું વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી સમર્થન કરી બતાવું હાખના તરીકે બનરૂં બર્મ આવીને નાવતી કે વચ્ચે મદ્ય-વાતી રૂઢિને એ રીતે સમગ્રનું કે નનરૂંના મનિષ (volatile) વાયુઓ તથા સૂક્ષ્મ જનુઓ શરીર અને કપાનાં છીડોમા ભરાઈ જતર તો આરોગ્યને નુકસાન કરે તેવો સમય કે તેથી માથું યોગીને ગ્લાન કરી લેવું એ વચ્ચે મનામન છે—આવશ્યક જ છે એમ નહિ આ પ્રમાણ સત્યાચારો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી સમજાવી શકાય તેવા છે પણ નધા તો નહિ જ પણ નહિ જેવા સમયન ઉપરથી તો કેટલાં મુગ્ધ સનાતનીઓ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોનો અવૈજ્ઞાનિક વહેમોના બચાવ માટે છૂટકો ઉપયોગ કરે જતર છે બે ખરેખર જ તેઓ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી રૂઢિઓનું મદત્ત સમજાવી શકતા હોય તો લોકો જરૂર તે રૂઢિઓ પાળતા જ હોત, પરંતુ ત્રદાને વચમા લાવવાથી સોડોની આરથા ઊડી જાય છે

સત્યાચાર અને પવિત્રતાનું આત્મોદ્ધાર માટે થયું જ મદત્ત હતો પરંતુ તરફથી જ હોગનારા દરેક યુવમ્ના જીવનમા એક ઘડી એવી આવે છે કે જે ઘડીએ તે એમ જ માનવા પ્રેરાય છે કે સદાચારને વાસ્તવિક પાયા (rational basis) જેવું કંઈ જ નથી કદાં સમાજન્યવચ્ચા પૂરતું નેતુ મદત્ત હોઈ શકે “મારે સદાચારી શા માટે થવું ?” એ પ્રશ્નો વૈજ્ઞાનિક જવાબ જ નથી પૂરે સારુ મળ્યાહ કામ આજે સાતુ મળ્યાવુ મધ પણ થાય સરુ અને ખગમ એવો અભિપ્રાય આપણી સમગ્ર કે ધર્મના કામદાઓ અને આપણે જાને જગતને જે દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ છીએ તે ઉપર આધાર રાખે છે સદાચાર પ્રશ્નને પહોંચવાનું પગથિયું છે એવો અનુભવ વૈજ્ઞાનિકો માની શકે ખગ, પરંતુ સીધા પુગવા વખત તેને સાત તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી આજે તો ને કે પ્રશ્નરત્તવનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે તેવો સીધો જ

વૈજ્ઞાનિક પુગવો મોધાઈ સૂચો નથી પરંતુ તેમ કરાવી શકવાની શક્યતાઓ વિનાન બતાવે છે

વૈજ્ઞાનિક એમ નથી માનતો કે મનુષ્ય એક નિષ્ક્રિય પદ છે અને વિજ્ઞાનથી જીવન ચલવતું થઈ જરો વૈજ્ઞાનિક એમ જ માને છે કે મનુષ્ય આત્માથી નિયંત્રિત એવું એક પદ છે અને આખી તૃષ્ટિ પ્રશ્નથી નિયંત્રિત એક પદ છે આપણે બધા પ્રશ્નના મુદ્દિ વચના એક એમ દાતા છીએ, પરંતુ લોખંડ કેવા જરૂર દાતા નથી પરંતુ આપણું રથાન શું છે અને કેવું હોતુ જોઈએ જેથી પ્રશ્નનું ચત્ર મગાત આવે તે વિશે વિચાર કરી શકવાની આપણામા જુદિ છે વિજ્ઞાનનું પ્રયોગ આ જુદિને ખિનાવવાનું છે, શ્રદ્ધા અને વહેમથી રૂધો નાખવાનું નહિ એટલે આત્મા અને પ્રશ્ન ઉપર પણ વિજ્ઞાન સંશોધન કર્યા વગર જરૂર તેમ નથી

વિજ્ઞાને પ્રયોગો દ્વારા એટલું તો બતાવ્યું જ છે કે પ્રશ્ન નામનું અગમ્ય બગ મનુષ્યના દેહથી અલગ તો નથી જ કદાં પકડીને જુદું પાડી શકાતું નથી એવી શોધ હજી અધૂરી છે “પ્રશ્નને જોળાખવા માટે તું પહેલા તારી જાનને જોળાખ” એ વેદાદાના સ્પૂર્ણ અર્થને કંપનાથી ગગ્યા વગર જ મનુષ્યદેહના બીજાકોષોનું પૃથક્કરણ કરતા જણાય છે કે લગભગ બધા જ વ્યક્તિગત બીજાકોષો ગસાયણિક પરમાણુ ઝોના બધારણથી પ્રયોગમદિગ્ધા બનાવી શકાય છે એટલે આ કોરી કંઈ આત્મામાંથી જન્મતા નથી, પણ એ પ્રત્યેક કોષનો સદમગ માણસને જીવનો ગમે છે આને આપણે પ્રાણ કહીએ છીએ ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે આત્મા ગતીગમાં આ પ્રાણ અથવા આત્માની બેઠક કયે ગ્રથગે છે ? આ બેઠક શોધવા ચેતનતત્ત્વનું મદ્ય શોધવા નીકળવું પડે છે માણસ બેઠક થઈ જાય છે ત્યારે પણ તેના શરીરના કોષો તો તેવા ને તેવા જ રહે છે તે ઉપરથી એવું ધારી શકાય છે કે ચેતન્ય શરીરના કોઈ ખૂણામા જ વસ્યું છે મગજ કે હૃદય ઉપર જ વધારે શકા જાય છે પણ ચેતન્યનો કોઈ ખાસ કોષ જડી શકતો નથી કોઈ કરોડો કોષોના અન્યોન્ય

સહકારથી જ ચૈતન્ય તો બનેલું છે, પણ આજે કોપીના એ ગૂંચવાડાકર્તા મહકારનું પૃથક્કરણ કરવાની રીત હાથમાં આવતી નથી, અને આખ કાન કે નાકની જેમ ચૈતન્યનું બીજકાપ શરીરમાંથી બહાર પાડીને બતાવી શકાતું નથી કારણ કે તે આખા શરીરમાં પ્રસરેલું છે. પરંતુ વિજ્ઞાન તેને એક દિવસ બહાર પાડીને પ્રતીત કરાવ્યા વગર જાણીને બેસવાનું નથી. શ્રી. જગદીશચંદ્ર : બોલે વનસ્પતિઓના કોપીના સમૂહમાંથી ચૈતન્યનું માપનારું યંત્ર તો બનાવ્યું જ છે. રોગ, હર્ષ, શોક વિગેરે શરીરને લગતી બધી ક્રિયાઓ રસાયણશાસ્ત્ર કે ભૌતિક શાસ્ત્રના આધારે સમજવી શકાય છે, પણ ચૈતન્યતત્ત્વનું રહસ્ય વિજ્ઞાન દ્વારા સમજાવવાનું હજી શક્ય બન્યું નથી. જેવી રીતે અસંખ્ય કોપીના સહકારથી ચૈતન્ય કે આત્મા બનેલો છે એવું પ્રતીત થાય છે તેવી રીતે કરોડો મનુષ્યોના અંકજ અને જોડાણથી ધર્મશરી પશુ પ્રતીતિ એક દિવસ યદ્ય શકશે-વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની જ જરૂર છે.

વૈજ્ઞાનિક સંશોધનથી ધર્મશરીરે આપણે શોધી શકીશું કે મંદિરો અને ધર્મશુરુઓ ઉપર શ્રદ્ધા મૂકીને આપણે ધર્મશરીર પ્રાપ્ત કરીશું એ ચોક્કસપણે કહી શકાય તેમ નથી. એક મંદિરના સમારકામ માટે હું એક દબાર રૂપિયા બેટ કરું કે ધર્મશરીરના વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે હું એક દબાર રૂપિયા મદદ કરું તે સંશોધનને હું કેટલું મહત્ત્વ આપું છું તે ઉપર આધાર રાખે છે. સ્વપ્ની હોરિપટલને હું મદદ કરું અને હાથ અટકાવવાની શોધ કરનારને હું મદદ કરું તે બેમાંથી મને એટલી ખબર નથી કે સંશોધન માટે મારો એક રૂપિયો કેટલો મૂલ્યવાન હશે અને શોધના શોધનિવારણ માટે તે કેટલો ઉપયોગી થશે.

આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા કરતાં આજે આપણી પહેલી ફરજ તો દુઃખ અને મરીમને દૂર કરવાની છે. ધર્મશરીર મનુષ્યના શરીરથી અલગ ન હોય તો શરીરના હક્કો એ ધર્મશરીરના જ હક્કો છે. વિજ્ઞાન શરીરના હક્કો તરફ વધારે લક્ષ આપે છે તેથી ધણીને લાય લાગે છે કે વિજ્ઞાનનો પ્રગતિથી આધ્યાત્મિકતાનું

દેવાણું નીકળી રહ્યું છે, પરંતુ પાકા વૈજ્ઞાનિકોને તેવો જરા પણ અનુદેશો નથી. તેમના સમજા પ્રયત્નો પ્રત્યેક માનવી શુદ્ધ તરફથી સ્વતંત્ર વિચાર કરીને ધર્મશરીર પ્રાપ્ત કરે તે તરફના જ હોય છે.

વિજ્ઞાનના અગાધ વિચારો પચાવી શકે તેટલું સર્વત્ર જ્ઞાન વધે તો વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિનું ભવિષ્ય શ્રુતકાળની સર્વે સંસ્કૃતિઓ કરતાં ચંદ્રિયાનું છે. વિજ્ઞાને આપણી સંસ્કૃતિનો સ્થૂળ પાયો તો રાખ્યો જ છે પણ માનવીના વિચારો હજી વિજ્ઞાનયુગ પહેલાના જેવા જ અપરિપક્વ છે તેથી વિજ્ઞાનનો છૂટથી દુરુપયોગ થાય છે. આજનાં સંહારક યુદ્ધો આ વાતનાં સાક્ષી છે. પરંતુ જો વિજ્ઞાનની શોધ-બોળો, વૈજ્ઞાનિક વિચારો અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુ સંસ્કૃતિ સાથે એકરૂપ થઈ જઈ તેનાં આવશ્યક અંગો જ થઈ જશે તો વિજ્ઞાનના નક્કર પાયા ઉપર ચાલનારી ભવિષ્યની સંસ્કૃતિ પૂર્વેની બધી સંસ્કૃતિઓને બુલાવી દે તેવી થશે.

વિજ્ઞાન કે કલાનું ખોલે જોઈ શકતું સ્થૂળ અને અદ્ભુત સુખ જ વધારવાનું હોય તો આપણે વિજ્ઞાન કે કલાને મૂકી દઈને ધર્મમાં જ રસ લઈએ. પણ આજે તો વૈજ્ઞાનિક અને કલાકાર સંપૂર્ણ સત્ય અને સંપૂર્ણ સૌંદર્યને જ શોધી શોધીને જગત સમક્ષ વ્યક્ત કરવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે તેથી આજે તો ધર્મ કરતાં પણ વિજ્ઞાન કે કલાની પૂનર્મા જ બધી લાવનાઓ સતોષી શકાય છે. જો લોકો અદસ્ય જગત વિશે વિચાર કરવાની જ ના પાડે છે તેવા લોકોનું આપણે જરા ચે કામ નથી. એ લોકો બહુ બહુ તો ચંદ્રિયાતી મતનાં પશુઓ છે અને કેટલીક વાર તો તેટલા પશુ નથી હોતા. પરંતુ દસ્ય અને અદસ્ય જગતનો મિલાપ કરાવી આપવા તનનોક મહેનત કરનારા કલાકાર અને વૈજ્ઞાનિકોને જરવાદી કહેવા એ બૂલભરેલું છે.

અદસ્ય જગતની મૂળોળ અગત્ય છે પણ દસ્ય જગતનો અર્થ અદસ્ય જગતમાંથી મેળવવાનો પ્રયત્ન વૈજ્ઞાનિકો જરૂર કરે છે. મંદિરો અને દેવજો સિવાયનાં અન્ય સ્થળોએ પણ જો સત્યોપાસનાની

ભાવનાઓ તેટલી જ તીવ્ર રીતે જાગ્રત થતી હોય અને સતોષાતી હોય તો વૈજ્ઞાનિકોને મદિદોમાં જવાની પથ્થુ કઈ જરૂર નથી આજથી સાઠ વર્ષ ઉપર જેમ્સ ક્લાર્ક મેક્સવેને અદૃશ્ય વિદ્યુત્ આદિબળોને બે ગણ કોણિકા રૂપે બતાવ્યા તો આજે આપણે રેડિયો ઉપર જગતના સર્વ શ્રેષ્ઠ કલાકારોની કલાને લાલ લેવા લાગ્યાશી ચમકીએ થોડા વર્ષ પછી અદૃશ્ય ઇશ્વરતત્વના ચક્રમાં આંતરેલો ઝીની શકે તેવો રેડિયો પથ્થુ વિજ્ઞાન શોધી મટે તો નવાઈ જેવું નથી વગર મહેનતે સનાતન સત્યો અને તેના મૂલ્યનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકવાનો નથી બે ભજનો ગાનાથી જગતને સુકિત મળી જાય તેવો સમય નથી ખૂબ જ વિરલ અર્થમાં સશોધન અને શિક્ષણનો પ્રચાર થાય તો જ મહાસત્યની ઝાંખી થઈ શકે તેમ છે વિજ્ઞાનના ઝાંખ વગર દરેક ઘટનાનું સાત્ત્વ રહસ્ય સગળ શાય તેમ નથી અને તેથી જ આજનું આપણુ ધણ ખરું સાહિત્ય અને કલા સામ્ય દૃષ્ટિમિત્ર રમૂ દગી શકતા નથી પહેલા મર્યાદિત જનસમૂહ જ કયા વાર્તા ભજન કીર્તનનો લાલ લઈ શકેતા, બ્યારે હવે તો રેડિયોએ આખા જગત માટે શ્રેષ્ઠ ભજનો વહેતા કરી દીધા છે “તુકારામ” જેવી ફિલ્મોએ કેટલાના ચે હૃદયમાં ભક્તિરસ ભરી દીધો છે એટલે વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી સુદર આધ્યાત્મિક પરિણામો નહિ જ આવે એમ નહિ કહી શકાય

પરંતુ જનસમૂહને વિજ્ઞાનથી અલિપ્ત જ રહ્યા કરશે તો જેવી રીતે ધર્મ ધસાઈને વિધિ અને રિતિઓમાં ફેરવાઈ ગયો છે તેવી રીતે વિજ્ઞાનનું પણ અધ પતન થઈને એક વાત્રિક કરામત જેટલું જ મદત્ત્વ રહેશે, તેના પ્રાણુની ચળક નહિ દેખાય બે એમ થશે તો શોધખોળની ગમ વહેતી બધ થશે અને બધિનાર ગમ્યા ગયોઈ બારી

આવું ન થાય તેટલા ખાતર ગ્રંથિયાએ વિજ્ઞાનને શનિદા જીવન સાથે સાકળી દીધું છે, જેવી રીતે હિંદુ વર્ષો પૂર્વે શનિદા જીવનને ધર્મ સાથે સાકળી શીધું હતું સંસ્કૃતમાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ રુચિયાત છે

અને ત્યાં વિજ્ઞાન પાઠ્યપુસ્તકોરૂપે નથી શિખવાતું પણ રોજની જીવનને લાગુ પડે તેવી રીતે જ શીખવવામાં આવે છે ત્યાંના ગહેરુ છાત્રાઓ બેશો માસિદો બેશો, તો વિજ્ઞાન વિષે જ વધારે લેખો નગરે પડશે, બ્યારે આપણા છાત્રાઓ અને માસિકોમાં સુવાળી વાર્તાઓ, કાવ્યો અને સિનેમાના ચિત્રો જ વિપુલ સખ્યામાં મળી આવશે આપણે કાપેલા શરીરશાસ્ત્રના જે પ્રયોગો વિજ્ઞાનના વિદ્યા-ર્થીઓને પણ દેખાડવા રમ નથી આપતા તે પ્રયોગો રશિયાના રંગે જતા માણસને પણ બનાવવામાં આવે છે રશિયાના ઈનામી સખ્દન્યુહોમાં પણ વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિકો વિષે જ વધારે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે

આમ છતાં હજી રશિયાને આપણે વૈજ્ઞાનિક ગણ નહિ કહી શકીએ જેમ એક દિવસ હિંદુ ધાર્મિક ગરુદ્દ હતું તેમ આજે રશિયા વૈજ્ઞાનિક રાષ્ટ્ર થવા પ્રયત્ન કરતું પહેલું જ રાષ્ટ્ર છે, પણ આખા જગતનાં રાષ્ટ્રોના સહકાર વિના કોઈ પણ એક રાષ્ટ્ર પોતાની ધારેલી પ્રગતિ ન જ કરી શકે રશિયાનું આમ જ બન્યું છે નાકી રશિયાના પ્રયોગો ઘણા જ પ્રશસનીય છે વિજ્ઞાનમાં સમાયેલા અગાધ રસને પીવા રશિયામાં લાખો વિવાર્ધાઓ હવે વિજ્ઞાનને જ અગ્રિષ્ઠ વિષય તરીકે સ્વીકારે છે રશિયામાં વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પડેલા સર્વેનું જીવનધોરણુ ઊંચું ગમનામાં આવે છે તેમને કાયદાનું પણ બંધન હોતું નથી આપણે ત્યાં તો જાતીય વિજ્ઞાન ઉપર એક પુ તો લેખ છપાય તો લેખક, પ્રકાશક અને છાપનારા-બંધને જેવમ્મા જઈને બેસવું પડે અનમત આપણે એમ તો નહિ જ કહી શકીએ કે રશિયામાં ગમેતો વિજ્ઞાન અને રાજકારણનો આ ગાદ સબધ જેવો ને તેવો જ ટકી રહેશે, પરંતુ જગતની આધુનિક અવદશામાં તો એ એક જ સુખિમાર્ગ પ્રાણ છે

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિત્રથી ગાંધીતત્ત્વ ચલાવવાથી માનવજીવનનું મૂલ્યપરિવર્તન થવા વગર રહેશે નહિ. અજ્ઞાનના કરતાં તે વખતે માનવજીવનનું મૂલ્ય

સેકેડગણુ વધી જશે આજે આપણે વિદ્યાનતો લાભ ના ઉઠાવી શક્યા હોઈએ તો હવે પછી આપણી ફરજ એ છે કે આપણા બાળકોને તો ન્યાય આપવો જ જોઈએ જેમને ઉચ્ચ વૈજ્ઞાનિક કેળવણીથી ખૂબ લાભ થાય તેવા ચયગક યુવકોને આજે આર્થિક મુશ્કેલીઓ નહીં છે અને બીજાઓને પચે પણ નહીં તેટલું જમાડવામા આવે છે એનો ઉપાય વિદ્યાન નિયત્રિત ગણત ન સિવાય બીજી કાણુ કંઈ શકે તેમ છે ? ગણિયા કિન્નેડ ઉપર આક્રમણ કરવા માટે બને વખોડાય પણ તે છતાં સૃષ્ટિપુનર્વૃત્તનાના તેના આદર્શો વિદ્યાનતના નક્કર પુરુષવાઓ ઉપર રચાયેલા છે તેથી તે આદર્શોને ઘોડાક કનકોથી આવ્ય આવી શકે તેમ નથી ગણિયાએ જોઈ લીધું કે મોટાઓ કરતાં હવે તો બાળકોની સેવા વધારે જરૂરી છે, કાગળ કે આજના બાળકો એ આવતી કાલની આશા છે આજનું સામાન્ય બાળક આજના સામાન્ય યુવક કરતા વધારે હોશિયાર છે અને આજનો સામાન્ય યુવક ગઈ સદીના પ્રૌઢ પુરુષ કરતા વધારે હોશિયાર છે વિદ્યાન આ હોશિયારીમાથી નવનીત તાગવવાનું જ શુભ્ય છે

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનિદુથી થનારી જગતની પુનર્વૃત્તનામા વિદ્યાનની શક્તિ મોજશોખો વધારવા કે સદાગ કરવા આતર જ નહીં ખર્ચાઈ જતા વિદ્યાનની પ્રગતિનો ડહાપણુજોઈ જ ઉપયોગ થશે આજે રાજ્ય તેમ જ પ્રજા વિજ્ઞાન પાસે દુષ્ક હેતુઓથી બીખ માગી રહ્યાં છે વિવ્યમુખ છૂટથી ભોગની શકવા વિવધી આજે વિદ્યાન સામે મીટ માટે છે કે " સીરીલીસની કઈ દવા આપો છે ? સતતિનિયમન માટે કઈ બતાવો છે ? ગજકર્તાઓ પણ વિદ્યાન પાસે બીખ માગે છે કે " રેડિયો મોટર કે આર્ટસિસ્ટ જેવી કંઈ નાખવા લાયક નથી શોધો બતાવો છે ? ફરમનનો સદાગ કરવાના ગેસ બોય અને ગેપી જતુઓ અમને આપો છે ? " આ પ્રમાણે આજે તો વિદ્યાન ઉપર અત્યાચાર થઈ ગયો છે પરંતુ એ દિવસ હવે દૂર નથી કે જ્યારે વિદ્યાન ગજકારણનું ગુણ

નહિ રહેતા રાજકારણુ વિદ્યાનનું ગુણમ થશે અને કોઈ પણ જાતના આકરા કરો વગર વિદ્યાનની કાયદાકારક શોધોનો લાભ આમ જનતાને મળશે

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનિદુ ને પ્રચાર પામશે તો પચાસ વર્ષ પછી આજે જેમ કાસીએ ચઢવાનું થોડાના જ નસીયમા છે તેમ માદા પડનાનું પણ થોડાના જ નસીયમા હશે બધા મનુષ્યોનું જીવનનું ધોણુ બેસુ થશે દરેકને પ્રગતિની સગ્ગી તક મળશે આપણુ જાતીય જીવન જન્મપ્રમાણુ સાથે મેળ ગમવા પૂરતું જ ખર્ચાઈને બાકીનું બળ વિદ્યાનની પ્રગતિ માટે પુરતમા મળશે વિદ્યાનના ધોણુ ઉપર ગચાયેનું વાસ્તવિક નીતિશાસ્ત્ર બ્યક્તિ ગ્વાતત્ર ઉપગત સમૂહગ્વાતત્ર અને સમૂહકણુ ઉપર વધારે ચીવટ રાખશે પ્રાચીન નીતિશાસ્ત્રની જેમ ત્યાગનો અર્થ સન્યાસ નહિ કરતા સમૂહના બસ માટે વાસ્તવિક સદુકાર આપવા આપવો પડતો જાતિભોગ એવો થશે

આપણુ ને કે ધણુ દૂર છીએ, પણ શરૂઆત કરી શકીએ તેમ છીએ બ્યક્તિ માત્રના નૈનિક, આર્થિક, આધ્યાત્મિક વિગેરે દરેક પ્રશ્નોના વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ નિદુથી ઉકેલ લાગીને જગતની પુનર્વૃત્તના કરવા માટે કદાચ ઇનિદાસ ગચવા જોડેલો સમય પણ ખર્ચાઈ જાય પણ જગત માટે તે જ એમ્વો મુખ્તિ માર્ગ છે તેમાથી શુદ્ધિ અને હૃદયનુ એમ્વ પગિણુમરો, ખોટી દિનામા વેડફાના મનુષ્યપાતનુ વચાર્થ સાર્થક થશે ગુના કરવાનું કાગળ જ કોળિ માટે નહિ ગુંડે વિદ્યાનનો ઉપયોગ નીતિમય બનશે અને ધર્મ વાસ્તવવાદી બનશે

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનિદુ માનવીની કોઈ પણ આપ્ત્તાને સતોષી શકે તેનું બધું બેસુ છે શુદ્ધિશાળી અને પેસાદાર હોવા છતાં વૈજ્ઞાનિકો જનમન્ત્રી કરે છે તે સન્યશોધનના જ્ઞાન આદર્શને અર્થે જ સમૂહનું બવિખ લોકો આ વાન પચાવી શકે કે નહિ તે ઉપર આચાર નામે છે આપને સૃષ્ટિ પુનર્વચનાના આ મદમાર્ગમા કઈક કાગો આપીને ધન્ય સર્પએ તો જ બસ છે

રેં દિ ચા

કંગાલ આ દેશ દારિદ્રતાનો
નિદાગરી ધન્ય પ્રભાત કો દિ'
આ રેંદિયાના સતના પ્રતાપે !
ને આજ આ દેશજનો બધાં ચે
ફરાવતા મંગલચક્ર રેંદિયે
ને નાદ તેનો સકુ માનવીમાં.
હનું આરે વાદળ ધોર-કપાંધી
આ ચક્ર મોડપું ફરવા, જગાડી
નિરાશના બ્યોમ વિષે પ્રદીપ
પ્રજા મહામંગલ મુક્તિકાળની !
હતા અમારા સકુ પૂર્વજે ન કર્યા
આ રેંદિયે સુતર કાલો કાલો
વત્રો બનાવી જનસંસ્કૃતિની
પ્રજા જગે માનવમાં પ્રસારતાં ! ૧૪

બહાડનો એક વિરાટ રેંદિયે
ર્યાં ર્યાં કેવો અતિ ભગ્ય સોહે !
એ ચક્રથી રશિમ વણાઈ નિત્યે
પેઠેંચ્યાં જગે માનવ ઉરઉરે—
પૃથ્વી તણા પદન, પથ્યરોમાં—
એ તાર ગૂંથાઈ રહી સદાના ?
એ રેંદિયે આદિ ક્યો પ્રશુએ
તે કેમ બૂલી શક્યું જગે રહી ? ૨૨

ને કેક પેલી તકલી નમે રહી
પ્રકાશના તાર સકેવ કાઢતી.
ગૂંથાઈ તેની અતિ શુભ જળ
છત્રાઈ શું ના ધરતી પટે આ
બની રહી ઓઠણ ચિરકાસનું !
એ આદિ ચક્રે ફરતાં રહ્યાં, અને
આ ચક્ર એનું ઘર્ષ રૂપ નાનું
રેંશે નવોન્મેષ અખંડ ગૂંથી
વિરાટ કો આદર મુક્તિપ્રદિની.

જે ચક્રથી ભગ્ય અનંત સૃષ્ટિ
ચાલી રહી નિત્ય અનંતકાળમાં—
એવા જ આ ચક્રથી ના કરી શું
મળી રહેશે જનમુક્તિ માનુષી ? ૩૫

બહાડના એક જ ભગ્ય રેંદિયે
મુગો વણાયા ઇતિહાસના કે
ને માનવીએ ચિરકાલ વિશ્વમાં
કરી મહામંગલ સંસ્કૃતિની
એવો જ કો આ ઇતિહાસ રેંદિયે
વણાઈ રહેતો જનસંસ્કૃતિનો
આ ધોરતી માનવના જ કેસો
નવો મહામંગલ વિશ્વસર્જન. ૪૩

એ રેંદિયે છે ન રવરાત્ર્ય આવડું
આ માનવી-તંત્ર પ્રથાતિ કેડું-
કિન્તુ ન શું આબું હજી અમેહું
તે આદિનું દર્શન વર્નમાને !
એ રેંદિયે સુતર કાંતી કાંતી, ૪૮
આ માનવી અંતરમાં જ કાંતિ
આણી શું કો સંસ્કૃતિના સતારે ?
બહાડ આબું ફરતું, પ્રશુની
લીલા મહામંગલ મીન શબ્દે
કપી, મુગોના ઇતિહાસ - માર્ગે -
વિરાટના સર્જન સંયમે રહી !
ફરી રહેશે અમ રેંદિયે ચે
ગાંધી પિતાની અદિસાની સૃષ્ટિમાં
હિંદીજનોને ઉર ઉર રેલવી
બ્યોતિર્ભવી શાંતિ અનાદિ કાળની—
કો દિવ્ય સુસંસ્કૃતિ સ્થાપવાને—
આ માનુષી મુક્તિ અપાવવાને
બહાડના સર્જનના જ સંયમે. ૧૧

સંધ્યા સદા ફેરવતીજ રેટિયો
ને તાર તેજોજગતલ કાટિ કાઢી
વસુંધરાને ગૂંથી વસ્ત્ર આપતી.
એ વિદુધી પૂજ્ય પવિત્ર સંધ્યા
ભેગી કરી વાદળ-પૂણી સર્વે
જતાં જતાં યે નભને દર્શ જતી
વિરાટ કો' ચાદર તેજવતી. ૭૦
ગૂંથી સદા આપવું અન્યને રહું,

તો આપણે યે નિત કાંતી કાંતી
ના આપશું પશ્ચિમ દેશને શું
ગૂંથી મહાચાદર સંસ્કૃતિની ? ૭૪

આ રેટિયે સૂતર - તાર કાઢી
કાલે નવી સંસ્કૃતિને નિહાળશું—
જ્યાં ભગશે રમ્ય પ્રભાત પેશું
તેનીસ કાટિ જન મુક્તિ કેરું ! ૭૮

કોલક

બે છુટા અંકોડા

[અનુક્રમ]

મળસ્કે ભાંઈને નિત્યે વરંડામાં જોલો રહું
દંતધાવન કાજે ત્યાં દશ્ય આ ચિતરાધને
રોજે રોજ સરી ભાતું :—

‘ ધોખીનો દીકરો નાનો સાત કે આઠ વર્ષનો
ભરાવી દોર ખાલે, બે હાથમાં. હાથગાડીના
હાથા નડા ગ્રહી ખેંચે તાણીને ડોક, પોટકાં
મોટાં પાંચ; કસીને જે બંધાયા બાપના કરે.
ને માતા તેહની જેના સોટા જેવા સુકાયલા
હાથો જેની ત્વચા ટાઢે તૂટેલી સ્પષ્ટ દીસતી
ઉનાળે કચારી શી !

૧૦

ધૂજન્તા ટેકવી પાય ભૂમિ પે : પૃથ્ઠ ઢેલતી
ગાડીનો, હાંકતી ચાલે, અહો ! ત્રીસેક વર્ષની
આની પૂર્તિ રૂપે બચ્યાં બે બેસાડ્યાં હતાં વળી
પોટકાં પર ડાલતાં, માતાના મુળભાવને
ઠંડીમાં ધૂજતાં જાણે ધીમે ધીમે પચાવતાં

૧૫

[શિખરિણી]

અને ન્યાયે ફેંકું નજર અહીં ખારીની પછીતે
નિહાળું કેવાં ત્યાં જગ સકળતું ભાન ભૂલીને,
સુવાળી ગોદોમાં

૧૮

રૂપાળાં હૈયાનાં અતિ મધુર શાંતિરસ પીતાં,
 શુભાળી નિદ્રાનાં સ્વપન ચૂમતાં રમ્ય ભુલકાં
 અને માતા એની અધિક વળી બે સુંદર દીસે.
 ગયો એનો સારા દિવસભરનો થાક બિતરી
 પ્રકુદલા એ થોડી ઘણુ પછી જોડી હાસ્ય કરશે
 મઠી દેવા એના લઘુક ઘરમાં શાંતિ સઘળે. ૨૩

[અવકુપ]

સુખી આ નૌરખી દશ્ય દૈયું દૈક ધીસું પડે,
 કિંતુ એ બિછળે પાછું ભગતાં પૂર્વની સ્મૃતિ.

[શિખરિણી]

અને અકોઠા બે બહુ બહુ મથું એક કરવા
 ન લાધે કો તો યે મુજ બળતરાને બુઝવતો
 રૂંડો રસ્તો, જ્યોતી જટ બદલી જાયે પરિસ્થિતિ-
 સદા સર્વે હૈયાં સુખસરવરે શાંત વિહરે. ૨૪
 ' અન્નાત '

આવશો ?

ચહો ઉરનિવાસિની મુજ થવા પધારો ભલે,
 પરંતુ વસતું નથી મુગમ અંતરે માહરે.
 મમત્વ મનનું, સદા હૃદયની જવાની, અને
 કને ગ્રણુ સૌમ્ય હોય તપભવ્ય માનવ્યનું,
 સ્વકીય સુખએપણા સુખમદાનના તર્પણે
 સુભવ્ય બનવી અશક્ય નવ હોય તો આવજો !

વશીકરણ ના ચહું ક્રૂર દેહસૌંદર્યનું,
 રહો પરમ મંગલા દ્યુતિ કલાત્મ સાયુજ્યની.
 સ્મર્યું નથી તહમે કદી સ્મરણ કોઈ કર્તવ્યનું
 કહો, પ્રણયભાવવર્ષણ સિવાય કે નહીં ચહો ?
 નચાવી નહિ બે શકું નયન તો રખે ખીજતાં
 છતાં ય કહું છું, તહમે વણ પિછાણ ના આવશો !

હશે જીવનભાવિનાં વહન ભાવસંકાન્તિનાં
 તદા વરસજો; ચહું ન અતિવૃદ્ધિ તો કમ્ય હો !

વેણીભાઈ જી. પુરોહિત

ગાણી ગાણી

ચહું ચહું હુંગર ગીરનાર
અને ચઢે લોક મહાહિમાલય
તો કાં લળવી મુજ મોંધું યૌવન
ત્રણેક માળા પર હોસ્પિતાલે
જવા ચહું લીફ્ટની લે સહાય ? ૫

અને અને ઘર્ષર લીફ્ટનો ધ્વનિ
સૂતેલ દર્દી તણી આંખ જોલથે
ને બાણતાં ડોકટર આવિયા તે
ફરી, વળકે નિજ ડોક વાળી
મને નિહાળી થઈ લાય દુઃખી !
એ કોમળા આ ઉરને રુચે નહીં. ૧૧

કદાચ, કો નર્સની અંશુલિઓ
ચૂંથી રહી પ્રિતમ અર્થ ફૂલો
સૌ કામ અંતે, મુકી ગાળુ તેને
ભણી થઈ પૂછવું ચાહથે કે
'રે, કોણુ આંખ્યું ?' ૧૬

અને હું તો પ્રેક્ષક સ્નેહી મારા
-ની પૂછવા કુશળતા જ આવ્યો ! ૧૮

વ્યાયામ મારે કરવું ન કાંજરી ?
ઉતાર મારે રહી લીફ્ટ છો અહીં
મારે નહીં લીફ્ટ ચઢાવ મારે - ૨૧

છો લીફ્ટ છો જેમ ગ્રહી છ તેમ
સોપાન મારે ચઢવાં ગણી ગણી - ૨૩

કદાચ, આવી રીત ઉપરે જતાં
પસાર વેળા થતી તેટલામાં
સ્નેહી તણું દર્દ મટી જ લાય
ને એહને હું લઈ સાથમાહી
આ લીફ્ટ ઠારા બસ બિનરૂં નીચે ! - ૨૮

—શ્રી ભગીરથ મહેતા

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

પથેર પચાસી નો પ્રવેગક

બીજ કોઈ પણ ભાષા કરતા બંગાળના સાહિત્યસ્વામીઓ પ્રત્યે ગુજરાતને વધુ મમતા હોય એમ લાગે છે અગ્રિજ જેવી મહાન અને સમૃદ્ધ ભાષાના સાહિત્યના અનુવાદો થાય છે તે કરતા એ વિશેષ બંગાળના વાર્તા-નવન આપણે ત્યાં ઊતર્યા છે આમ થવાનું કારણ શું હશે? બંગાળ ભાવનાપ્રધાન છે એટલે એમ થતું હશે? ગુજરાતના આપારી વ્યવહારિષ્ અને ગણતરીબાજ માનસને ભાવનાની બીનાશ અને મુક્તતા અનુભવવાની ઇચ્છા થતી હશે? યવહારમાં જે છવી ન રાખાય તે કલ્પનામાં છવીને સતોષ માનવાની વૃત્તિ બીજાની હશે? અવગેઠન એમ કહે છે કે મૃદુજીવનના કોમળ અને કદિન પ્રકો તો જેવા બંગાળમાં હોય તેવા જ ગુજરાતના મૃદોમાં પણ છે ઉતાવળોચરિત્ર જેવું ત્યાં છે તેવું અહીં પણ છે એક વસ્તુ અહીં ઓછી છે એમ લાગે છે ગુજરાતના પુરુષો બંગાળ જેટલા ભાવનારીન નથી જણાતા નૈસર્ગિક વાતાવરણનું એ પરિણામ ન હોય? નિસર્ગ દેવીએ ત્યાં જે કાલન્યુ છે તે અહીં ક્યા છે? આ પુરતકના પાને પાને જે સૌંદર્યસંદિ દેખાય છે તે આખા બંગાળમાં પથરાયેલી છે ત્યારે ગુજરાતમાં એવા સ્થાનો કેટલા મળે? નિસર્ગને ખોળે રમતું જીવન આપારી કે વ્યવહારકુશળ ન થઈ શકે એમ ન બને? એટલે ત્યાંની સ્ત્રીપુરુષ અને કુદરત-ત્રણે ય ગુજરાતને નવીન અને મધુર લાગે છે જીવનમાં જેની ઊંચુપ છે તે પ્રાપ્ત થતા આનંદ અનુભવાય છે શરદ્યાશુના પાત્રો બિપર એટલે જ ગુજરાત મુગ્ધ બન્યું છે શરદ્યાશુને ખીને પચાસ પાંખે આજે હવે કોઈ કોઈ સ્થળેથી બોલાય છે કે એમના સાહિત્યે આપણી લાગણીઓને વધુ પડતી કોમળ બનાવી મૂકી છે વ્યભાવ, સરકાર અને વાતાવરણમાં આ લાગણીઓ બીનાશ મૂકી નાખે ત્યાં

સુધી તો એમાં જીવનનું પ્રાધુર્ય લાગે, પરંતુ એ લાગણીઓમાં આપણે એ ચાવા માંડીએ તો આપણું રવત જ મુમાવી બેસીએ આખું દિંદ એક રાષ્ટ્ર છે જ, કન્યાકુમારીથી મરમો અને કરાચીથી આસામ સુધીના રાષ્ટ્રશરીરમાં એક જ લેહી વહે છે છતાં એક ખડ જેવા આ દેશમાં પ્રાતપ્રાતના નિરાળા સરકારો પણ છે ભારતીય સંસ્કૃતિ એ સરકારોનો સુદ અને સુરોચ સમન્વય છે ગુજરાતને પોતાની સંસ્કૃતિ છે જેમ મહારાષ્ટ્રને, પંજાબને બંગાળને તે એ સંસ્કૃતિને શુદ્ધ કરે, વિસ્તારે, મગન તરવેનો ઉમેશ કરે એવું સાહિત્ય ગુજરાતમાં પ્રસરતું જોઈએ પરભાષાના સાહિત્યને એની રસિકતા અને હૃદયગમતાને મરણે આપણે ઉતાર્યા જ કરીએ તો મધ્ય આપણા સરકારો બદલાય તો નહિ પણ એની દરતા વૃદ્ધી નાખ, આપણે ગુજરાતી ન રહીએ અને બંગાળી કે બીજી કઈ તો થઈ શકીએ નહિ એટલે આજે નવા નવા અનુવાદો પ્રત્યે આપણા વિવેચકો કડક નજર રાખી રહ્યા છે તે થોડું લાગે છે એ નજરમાં આ એક દરિદ્ર લાગવી જોઈએ એવો નામ મત છે

આપણા જ સરકારોને પ્રગટ કરે, વિકસાવે, શુદ્ધ કરે એવું મૌનિક સર્જન પ્રુષ્ઠળ પ્રમાણમાં થવા જ કરતું હોય તો પરભાષાના અનુવાદો આપણા સાહિત્યને અને જીવનને બળ આપનારા થાય, પરંતુ મૌનિક સર્જન નહિવત્ હોય અને નમણું હોય તો પરભાષાનું સાહિત્ય - જેમાં જીવનના પ્રવાહો હોય છે એ વાર્તા - નાટક - નવલકથા માટે જ હું કહું છું - ગુજરાતના જીવનને બળપ્રદ થાય કે કેમ એ વિષે મને શક છે આજે આપણે ત્યાં પરભાષાનું સાહિત્ય દમલાઈ બિતરી રહ્યું છે ત્યારે આ વિચાર ફેકી નહિ દેવાય એવી આશા છે અહીં એક સૂચન કરવાની પણ ઇચ્છા થાય છે જેટલું ખ્યાન પર ભાષાની વાર્તા-નવલકથાને ગુજરાતીમાં ઉતારવા માટે અપાય છે તેટલું જ ખ્યાન ત્યાંના ગભીર અને રાશ્ત્રીય પુરતકોને ઉતાવળમાં અપાય તો આજ

પુસ્તકો હમરોની સંખ્યામાં ગુજરાતી ભાષામાં ઊતરે અને મૌલિક સર્જન એક પણ ન થયું હોય તો એ આપણા સંસ્કારને હાનિ પહોંચે નહિ. કાંઈ પણ વિષયમાં મૌલિકનું વિશેષ મહત્ત્વ છે જ કારણ કે એમાં પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન અને બળ રહ્યાં હોય છે, પરંતુ જેને લલિતવાદમય કહેવામાં આવે છે તેમાં તો એની જરૂર અન્ન-પાણી જેવી છે. મૌલિક સર્જનનો અર્થ જ એ કે આપણી જ માટી, આપણા જ ઉત્કરશનું ખાતર અને આપણી જ નદીનું પાણી-જેડનાર પણ આપણે જ, આ રીતે જે ઊંડાં જોડે તે આપણા જીવનના પ્રતીક જેવો પણ હોય અને આપણને પોષણ આપનાર પણ હોય. ગુજરાતના લુપ્ત લેખકો જે નિશ્ચય કરે તો ગુજરાતની ભૂમિ એટલા રસ-કસવાળી તો છે જ કે જેમાંથી સાહિત્યના સુંદર ઊંડાં નિપજાવી શકાય. ગુજરાતના લેખકો એમ કરશે ? આજે આપણા સમગ્ર જીવનમાં આરામની લાવના પ્રસરી ગઈ છે. અનુવાદ તરફનો આવી પ્રબળ ઝોક પણ એ લાવનામાંથી જ ઊભો થયો જણાય છે અનુવાદ કરવામાં લાયકતા તો જોઈએ જ, પણ મૌલિક સર્જન જોઈતી નહિ. અનુવાદમાં મૂળ સર્જનની લાગણીઓ સમજવી જોઈએ, કંઈક અનુભવી પણ જોઈએ, પરંતુ મૌલિકમાં તો હૃદય વલોવતું પડે. પ્રસવની વેદના વિના જન્મ કેમ થાય ? અનુવાદકમાં માતાના લાવ અનુભવી શકે એવી સહૃદયતા જોઈએ, બપોરે સર્જકે તો ખુદ માતા જ થયું પડે. કાંઈ પણ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ માટે, એટલે જ મૌલિક સર્જન આવશ્યક છે.

૨

આટલું કહ્યા પછી આ પુસ્તકને હું આવકારું છું. ખાસ તો એટલા માટે આવકારું છું કે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યમાં આ પ્રકારનું એક પણ પુસ્તક મારી જાણમાં નથી. ભાષા, શૈલી, વસ્તુ, વિચાર, ગદ્ય-પદ્ય, ગૃંથણી સર્વ રીતે આ પુસ્તક નવીન છે. આપણા વાર્તાપ્રિય વાચકવર્ગને આ પુસ્તક ગમશે ખરું ? આમાં અદ્ભુત ઘટનાઓ નથી, કશું જ રસરસમય નથી, સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રેમાર્પણ કે વેદનાઓ નથી,

લુપ્તવાનોનાં મંથન નથી. છે સાવ સાદી વાત. નાનકડા અપુત્રી, દુર્ગાની અને ગરીબ મા સર્વજવાની. અને તે પણ કેટલી બધી ધીમી ! ચારમે પાનાંની નવક-કથામાં પ્રેમમૃતિ સર્વજવાનો કલ્પનામૃતિ અપુ માત્ર તેર વર્ષના જ થાય છે. એની વનકલોમાં રમતી દીદી દુર્ગા પણ એ કરતાં મોટી થતી નથી. દુર્ગા અને એક અપુ વિપુલ સમૃદ્ધિમાં જીરતાં હતાં, પણ સમૃદ્ધિ કઈ ? શરીરમાં લોહી વધારે એવા જોગકની નહિ; તાડ, તડકા ને વરસાદમાં રક્ષણ કરે એવા ધર કે કપડાંની નહિ; બધાં જન્ય ત્યાં માનપાન મળે એવા શિક્ષણની પણ નહિ. એકલા વગડાની, વનની, સૂર્યના પ્રકાશની, નદીના નીરની, લાખમલાખ ફૂલોની સૃષ્ટિની. દુર્ગા અને અપુ એમાં જીવતાં હતાં. કલ્પના તો એમાં જીવી શકે ને વિદસી શકે, પણ દેહ કેમ જીવે ? દુર્ગા ન જીવી શકી અને અપુ એકલો રહી ગયો. આવી આ વાર્તા છે.

પણ આ વાર્તા છે ? એમાં આપણને પરિચિત એવાં, શરદ્વાણુનાં સંસારચિત્રો કયાં ? બંદીમયાણુની અદ્ભુતતા કયાં ? આ કેટલી સાદી સીધી વાત છે ! નાનકડાં બાળકાની તે વળી વાર્તા લખાતી હશે ? આ લેખકે શું કર્યું છે ? એનાં જ્ઞાન અને કલ્પનાની વિપુલતા આ બાળક દ્વારા પ્રગટ કરવાને બદલે કાર્પ યુવક-યુવતી દ્વારા પ્રગટ કરી હોત તો ? વાંચનારને લાગત તો ખરું કે આ મારી વાત છે ! બાળકાની મનોસૃષ્ટિ જોવાની કાને ધ્રુસદ છે ? અને તે પણ કેવા બાળકની ? જેની પાસે માના, દીદીના ને કુતરના પ્રેમભંડારો છે પણ એ સિવાય કશું જ નથી. હા, કલ્પના છે દૂર દૂરના દેશોમાં યાત્રા જવાની, મહાભારતનાં પાત્રો બનવાની, સદગ સૃષ્ટિને ખૂદવાની, આલનાં વાદળાંઓ સાથે દોસ્તી બાંધવાની. પણ જીનું કયાં રહેલું ? જીમવા માટે જમીન તો જોઈએ ને ? શરીરનો બોલો ઉપાડવાની પગમાં તાકાત તો જોઈએ ને ? એક જીવવાની જ જીભ છે, મન ધણું દરે છે -ધણું દરે છે, શરીર કશું કરી શકતું નથી.

જો ધીરજ રહે તો એક પણ લીટી ચૂક્યા વિના આ પુસ્તક વાંચવા જેવું છે. નવી જ સૃષ્ટિ છે. નવી જ કલ્પનાઓ છે.

આને વાર્તા કહીએ તે કરતાં એક કુર્કુમ, જે લાખો કુટુંબનું પ્રતિનિધિ છે તેની પણ પળેના આમા ઇતિહાસ કે એમ કહેવું વધુ યોગ્ય થશે ઇતિહાસ સુકો નથી કેવળ ઘટનાઓની સામગ્રી નથી, એમા પણ પળની લાગણીઓના ધનકાર છે પ્રસંગે પ્રસંગે જીવનનું કારણ પ્રગટે છે એકે ય એવો પ્રસંગ નથી કે જ્યાં જીવનના મર્મભાગને સ્પર્શ ન થયો હોય વાર્તાનો સાર અથવા દ્રષ્ટાંત છે હરિહર એક ગરીબ વ્યાહણ છે પૂનપાઠ કરી ગુજરાત ચલાવે છે સર્વજન્યા એની પત્ની છે અપુ ને દુર્ગા બે બાળકો છે દુર્ગા છે તોફાની, વન-વગામા રખાડ નારી અપુ છે મુગ્ધ કવચના દુર્ગા અને એ પોષણ પામતા નથી પણ નિર્મળના બોળામા રમતાં રમતાં જીવે છે કેવલ દુર્ગાથી એમ જિવાતું નથી એક કાળી ધનવેર રાતે તોફાન ઊઠ્યું છે મુશળધાર વરસાદ વગેરે છે છાપરા તૂટે છે હરિહર બે પિસાની લાવ્યે બહારગામ ગયો છે સર્વજન્યા બાળકોને બચાવવા વનખા મારે છે પણ પખી જેવો દુર્ગાનો આત્મા આ ધરતીની ચાકરો હેય છે એટલે જીતે રહે છે એ પછી અપુ એકસો પડે છે ને કઈ મર્મ થાય છે, વાચી લેજો

વર્તા વાર્તા આતર લખાય તો જે હેતુવિહીન ન હોય આ વાર્તાનો હેતુ શો ? ખનિ શો ? કેઈ રચણ ઉપરેશનું વચન નથી કુ ખની અરેરાની નથી સહાનુમતિ જગતવાને પ્રયત્ન નથી પણ પહેને પાનેથી જ જો ચિત્રમા સહૃદયતા હોય, માનવતા પણ પૂરી જાળીત હોય તો હૃદય પ્રજ્જ્વાળી ભિગળી જાય છે અપુ અને દુર્ગાની સાથે વનની સૃષ્ટિ જોતા આનંદમય થઈ જવાય છે પરંતુ એનું ધર અને એની વાસ્તવિક સૃષ્ટિ ખૂની સકાતી નથી એમ માનવમાણને ભરદગિયાના મોળાઓ સાથે ગમતા રમતા બાથ નાથ કરતું અને જેવટે નાચ પામતું નોઈએ છીએ આખી વાર્તા સમગ્ર રીતે જે કહી જાય છે હૃદયમા ભરી જાય છે, તે ખનિમા કરુણા છે, પ્રેમ છે, સહૃદયતા છે, અને હ્રદય જતા કૂનોનું આક્રંદ છે કેઈ કશું કહેવું નથી છતાં એમ થાય છે કે 'એવો અપુ ને મારે હોય ! એ સર્વજન્યા ને મારી પાડોરમા હોય !'

આવું આવું ચલા લાગે છે ને કઈ કરવાની લાગણી જાગે છે હૃદય બીનું બને છે, આખ વિનમ્ર બનીને નીચી નમે છે જે નીચે પડ્યા છે તેની પાસે બેસવાની ઇચ્છા જાગે છે

પુસ્તક નરીન છે એમ મે પહેલા મ્હુ એમા જે આલેખાયું છે તે ધગ-આગણે જ બને છે એટલે જૂનું-અતિ જૂનું છે એમ હવે કહું છું આપણને આખો ને કાન બને છે છતાં આપણે કેટલું બહુ નથી નોઈ શકતા ને નથી સાબળી શકતા તે આ પુસ્તક બતાવે છે એમ લાગે છે કે આવું જોવા માટે હૃદયની અંખ નોઈએ એ આખના પોષણ શ્રી વિભૂતિભૂષણ એના અપુ, દુર્ગા અને સર્વજન્યા દ્વારા ઉધાગે છે આપણે આપણા નેત્ર ખોલનારા શ્રી વિભૂતિભૂષણને આભાર માનીએ

૩

અનુવાદ વિષે બે શબ્દ કહેવા નોઈએ બગાળી ન જાયતો હોવાથી મૂળ પુસ્તક મે વાચ્ય નથી અનુવાદ વાચીને જ હું મુગ્ધ થયો છું અનુવાદ વાચતા દરેક પાને એમ લાગ્યું કે અનુવાદને વન સૃષ્ટિનો પ્રતિચ્છ હોત તો પુસ્તક એમ શોભી ઊભત પુસ્તકના પાને પાને જોના કૂનોના ને મતોના જે નામ આવે છે તે સાવ અજણવા લાગે છે એનો કઈ પણ પરિચય આપી શકાયો હોત તો સારુ થત ચુનાયને ચુનાય તરીકે જોળખીએ નહિ ત્યાં સુધી એની શોભા ને સુગંધ મમ અનુભવી શકીએ ? ને કે પરિચયપૂર્વક એવો પરિચય આપ્યો હોત તોપણ એમા કેટલા વાચકો રસ લઈ શકત એ તો પ્રશ્ન છે જ, પણ શ્રી વિભૂતિભૂષણને પૂરી રીતે ગ્જ કપાને સતોષ તો પ્રાપ્ત થાત જ

અનુવાદની ભાષા અને શૈલી ઉપરથી મૂળ પુસ્તકના ભાષા-શૈલીનું અનુમાન થઈ શકે છે મજાળી ભાષાના અભ્યાસી એવા બે ત્રણ મિત્રો પાસેથી મે અજ્યુ છે કે આ પુસ્તક અનુવાદ માટે અધરુ ગણાય સામાન્ય વિચારથી પણ એમ લાગે છે કે આ પુસ્તક ના અનુવાદનું કામ કઠિન હોય જ, કારણ કે એમા જે કથા છે તે શુદ્ધ બગાળના એક ધરની છે અને જે વનસૃષ્ટિ છે તે પણ બગાળની જ છે વધુમાં

લેખકની શૈલી પણ નિર્મલ અને બગાળીમા જ બધું શોભી જાય છે એની છે આ બધું ગુજરાતીમા ઉત્તરના માટે જે અધિકાર જોઈએ તે અનુવાદકમા છે કે નહિ તે વાચકો જ નક્કી કરશે હું તો એટલું કહું કે દોષો હોના છતાં આ અનુવાદમા મૂળ પુસ્તકના આત્માનું પૂરેપૂરું રક્ષણ થયું છે ને રસપ્રવાહને મુદ્દલ ક્ષતિ પહોંચી નથી આ રીતે અનુવાદ પ્રશ્ન સામે

‘દરિયાલાલ’ના હકીકતદોષો

જાણીતા લેખક શ્રી ગુણવતરાય આચાર્યની લખેલી અને ‘પ્રજાપદ’ સાપ્તાહિક પત્રના ૧૯૩૮ની સાલની બેઠ તરીકે પ્રગટ થયેલી નવલકથા ‘દરિયાલાલ’મા મને મહત્વના ઘણા હકીકતદોષો જણાયા છે તે જાહેરમા મૂકવા જોઈએ એવું મને લાગવાથી હું આ પાનાઓ લખુ છું

આ લખવા સમયેની મારી એક યોગ્યતા એ જ જણાવીશ કે મારી ઉમરના પચાવન વર્ષમાંથી અર્ધા મે જ ગમ્યારમા વતીત કર્યા છે

‘દરિયાલાલ’મા મુખ્ય દોષો આફ્રિકા અને જગમગારની ભૌગોલિક રિથિતિના વિષયમા થયા છે આ દોષો વાચકના મનમા જગમગાર વિષે વિશ્વસ પેદા કરે તેવા છે ઐતિહાસિક ગણાય તેવા પણ બે મહત્વના દોષો છે અહીં હું મહત્વના દોષોની જ ચર્ચા કરીશ બીજા નાના દોષો દુર્લક્ષ કરવાથી ચાલે તેમ હોવાથી તેને છોડવા યોગ્ય નથી માનતા

કોઈ વાર્તા પુરાણકાળના ઇતિહાસમાથી ઉઠાવી હોય ત્યારે જો એ સમયના સમાજનું અને મુખ્ય બનાવનું યોગ્ય ચિત્ર આવી રહે તો બાકીના બધા દોષો ક્ષમ્ય ગણાય પરંતુ ‘દરિયાલાલ’ની વાર્તા તો ઝાગણીસમી સદીની છે, છેક ગઈ પેઢીની જ વાત છે અને આફ્રિકા અને હિંદ વચ્ચેનો સબધ વધતો જ રહ્યો છે, એની પરિસ્થિતિમાં વાર્તામા કોઈ પણ જાનના હકીકતદોષ ટીકાપાત્ર ગણાય

પુસ્તકના વારે વારે અને બહુ ખૂબે છે તે તો લેખકનું ભાગોલિક અજ્ઞાન

પ્રથમ તો તેઓ માની બેઠા લાગે છે કે જગમગાર એ એવો મુતક છે કે ન્યાયી આફ્રિકાના કોઈ પણ ભાગમા સ્થળમાર્ગે મુસાફરી થઈ શકે હકી-

પાત્ર ગણાય ન્યાયી ગીતોની કડીઓ મૂકી છે ત્યાં તેને બદલે એટલું જ સુદર ગુજરાતી પણ મૂકી શકાય હોત તો ઘણું સારું હતું, પણ એમ ન બન્યું તો એનું ગુજરાતી તો ફૂટનોટમા મૂકવું જોઈતું હતું આ ગીત-કડીઓ ધણાને વૃક્ષો ને ફૂલોના નામ જેની જ અમણી લાગશે

સ

કત એ છે કે જગમગાર એ ચારે તરફથી સમુદ્રથી વીટાયેલ એક ટાપુ જ છે જગમગારથી આફ્રિકાની મુખ્ય ભૂમિ (મેઈન લેન્ડ)મા સ્થળમાર્ગે ન જઈ શકાય અને એટલે જ નવલકથામા આવતા એક મહત્વના પાત્ર રામજીત પાડા પગ ખેસી આફ્રિકાના જગલોમા જ-આવ કરવી, મગો પાર્ક નામના યુરોપિયન મુસાફરના સમાચાર પાડા માંગત મુખ્ય ભૂમિ પરથી જગમગાર પહોંચાડવા અને મુખ્ય ભૂમિ માંથી હાથીઓની વણનગ જગમગારમા આવે-જાય એ દેખીતી રીતે ભૂલો જ છે

અને હાથીઓ વિષ-જગમગાર અને જગમગાર તામેના પેગમા ટાપુમા એવું પણ હાથીની હસ્તી હતી નહિ અને છે પણ નહિ આફ્રિકાની મુખ્ય ભૂમિમા હાથીઓ છે ખરા, પરંતુ તેના ઉપયોગ હાથીદાત મેળવવા માટે શિકાર તરીકે જ થાય છે બ્રહ્મદેશમાં હાથીઓને જીવતા પકડીને પાળીને તેમની પાસેથી જેમ મમ લેવામા આવે છે તેવું આફ્રિકામા હતું જ નહિ અને છે નહિ અનમત, જગમગાર એ હાથી દાતના વેપારનું મથક ગત મહાયુદ્ધ સુધી હતું

આફ્રિકા એ કોઈ નાનો કંટાળ કે કાઠિયાવાડ છે જ એમાં તો ચાર હિંદુસ્તાન સમાઈ જાય એના એક ભાગનું વર્ણન જો આફ્રિકાના આખા નામ સાથે જોડાઈ જાય તો તે હાસ્યાસ્પદ જ લાગે આમા એવું ચલુ દેખાય છે પુસ્તકના ત્રીજા પાના પર આફ્રિકાનું સામાન્ય પ્રાથમિક વર્ણન કરતા લેખક લખે છે ‘લગીંગના ઝૂમખા નીચે વેરાય છે’ ખરી રીતે જગમગાર અને તેના તામાના પેગમા ટાપુ સિવાય આફ્રિકામા ક્યાંય લગીંગ થતા નથી

એ 'અધાગ ખડ' ના વર્ણનમાં લવી ગના બૂમખ્યા અપ્રવૃત્ત છે મહાપ્રહ પછી કે એએ માડગાસ્કરમાં લવીગના છોડ નાખ્યા છે અને છે'લા પદેકે વર્ષથી તે જગમારનાં લવીગ સાથે દરીકાર્થ કરે છે, પણ મુખ્ય બૂમિમા તો લવીગ છે જ નહિ

અરી રીતે તો જગમાર અને પૂર્વ આફ્રિકાનું સામ્રાજ્ય મસ્કતના ઈમામ સહિદ બીન સુરતાને રથાપ્યું તે સમયે આફ્રિકાના કોઈ પણ ભાગમાં લવીગ હતા નહિ જગમારના પ્રથમ સુનતાન સહિદ જ જગમારી લવીગના છોડ મગાવ્યા અને જગમાર અને પેગમાના હવાપાણી અને બૂમ એને માફક આવતાં તેનો લા એવો સારો ઉઠેર થયો કે આજે એ બાબતમાં જનતા ગૌણ બની ગયું અને જગમાર દુનિયા આખીને લવીગ પૂર્વ પાડનાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. *

જગમારના નામ સમયેની કલ્પના પણ બરાબર નથી લાગતી એ કેવળ કલ્પના જ છે પુસ્તકમાંથી ફકરો દાકું છું

"જગમારનું મૂળ નામ કાઝીએ પોટુંગીઝ તવારીખમાં જગમારના સુવતાનને 'કાઝીએના રાજ્ય' તરીકે ઓળખાવ્યો છે ત્યારે જગમાર નામ કેમ પડ્યું? સભ્ય છે કે જુગ એટલે દરિયાલાવની ખેડ કરતાં વહાણ એવા વહાણોની બારી તે

* ધડ-ખાજાની રોડે લવીગની કહાં ખિની નથી થતી તેના ધર કરી રોપ બદલાવી વાવવામાં આવે છે અને તેના બગીચાઓ-શાળખા-પ્રેટેશન હોય છે લવી ગનું ઝાડ આસારે ઊંચી સાત ફૂટ ઊંચું થાય ત્યારે તેને ફૂલ ધેરો છે અને વખત જતાં ૩૬ ૩૭ થી ૩૯ ફૂટ ઊંચું વધે છે પ્રથમ ફાવ આવતા લગભગ દસ વર્ષ લાગે છે આફ્રિકાની સ્વાહિલી ભાષામાં લવીગને 'કાકુ' કહે છે સર શબ્દ કહુંફૂલ ઉપરથી એ જગના હશે? કાનમર પહેલાનું ફૂલ-ધરેલું-લવિ ગિયું એ શબ્દ આપણામાં પ્રચલિત છે આપણા ગુજરાતી અને હિંદી રાષ્ટ્રો સ્વાહિલી ભાષામાં જોવા મળે છે ઉદાહરણ

ગોદકુ = ગોડોરો

ચદરો કે મચ્છરદાની = ચડરવા

ચક્ર = ચકર

ચક્ર (પેટી) = સફડ

જુગમાર જુગમારમાંથી અપ્રવૃત્ત થઈ જગમાર નામ બન્યું હોય "

લેખના કહેવા પ્રમાણે પોટુંગીઝ તવારીખમાં નામ કાઝીએ દશે પરંતુ ત્યાર પછીની એમની કલ્પના બરાબર નથી જગમારનું રાજ્ય, તે રાજ્યને તામે જગમાર અને પેગમાના બે ટાપુઓમાંનો જગમારનો ટાપુ, અને હાલનું ગાજીધાનીનું મુખ્ય શહેર અને બહુ જ છે તેનું નામ પણ જગમાર છે આ જગમાર નામ મારે મને આમ પડ્યું છે અરમ વિજેતાઓ અને શુભાંબી વ્યાપાર બધ થયો તે પહેલાના શુભાંબી વેપા રીતો સામાન્ય રીતે પૂર્વ આફ્રિકાના હમસીઓ માટે 'શેન્ઝી' શબ્દ વાપરતા 'શેન્ઝી' શબ્દનો અર્થ 'જગલી' થાય છે જગલીઓને વેચવાનું બજાર તે 'શેન્ઝીમાર'. આ શેન્ઝીમારનું અરજો બોલના લાગ્યા ઝન્જમાર, હુરોધિયનોએ ઉચ્ચાર શરૂ કર્યો ઝીન્ઝીમાર અને આપણે હિંદીઓએ કર્યું જગમાર પરદેશી ભાષાનો વિશેષનામો શબ્દ દેશી-ઓમાં અપભ્રંશ થાય તે કગતા દેશી ભાષાનો શબ્દ પરદેશીઓમાં અપભ્રંશ થાય તે વધુ જુદામાં છે એટલે જ આપણા દેશના નર્મદા, મુખર્ષ, ખેડ, ભર્ય, ગંગા, સિંધુ ખભાત અને એવા બીજા ઘણા નામો બહુ ખરાબ રીતે અંગ્રેજોએ અપભ્રંશ કર્યા છે અને આપણે હિંદીઓએ આફ્રિકાના દરેકરસવામનું ધારસનામ કે ધારસના, મીઠી-કાનીનું મકક-ધાની અને એવા બીજા નામોનું મ્યું છે એટલે જુગમારનું જગમાર બન્યું ન હોય પણ શેન્ઝી ખારનું જગમાર બન્યું હોય

ત્યારે કાઝીએ વિશે શું ?

આજથી છસો સાતસો વર્ષ ઉપર જગમાર ટાપુ શીરાઝી રાજ્યોના હાથમાં હતો તે વખતે તેમનું પાપતપ્ત હાલના જગમાર શહેરથી ૩૫ માઈલ દૂર કીઝીમકાઝી નામના રથજે હતું આ કીઝીમકાઝી તે કાઝીએ થયું હોતું એકેએ અને જગમારના રાજકર્તાઓને પોટુંગીઝોએ કાઝીએના રાજ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા હશે પોટુંગીઝોએ પોતાનું

પાયતપ્ત 'ઉચ્ચ ઉકુ' નામની જગ્યાએ સ્થાપ્યું હતું અને મસ્કત અને આમાનના ધર્મામ સર્પદ ખીન સુલતાને જંગમાર જીત્યું ત્યારે હાલનું જંગમાર શહેર હસ્તીમાં આવ્યું. હજી આરખો અને હખરીઓ જંગમારને માટે પોટુગીઝોના શહેર 'ઉચ્ચ ઉકુ' માંથી ખીલું પદ 'ઉકુ' કાઢી નાખીને 'ઉચ્ચ' શબ્દ વાપરે છે.

મહત્વની ઐતિહાસિક ભૂલ આમાં જંગમારના તે વખતના સુલતાનના નામ સંબંધી છે. એમણે સુલતાનનું નામ 'સૈયદ સુલેમાન' આપ્યું છે. જંગમારના સુલતાનોમાં કોઈનું નામ સુલતાન હતું નહિ. તેનું ખરું નામ સર્પદ સર્પદ ખીન સુલતાન હતું. પ્રથમના 'સર્પદ' શબ્દમાંનો ઈ દીર્ઘ છે અને હિંદમાં વપરાતા 'સૈયદ' નો પર્થિવવાચક છે. તેની અગ્રેજી જોડણી sayyid-સૈયદ થાય છે પણ અગ્રેજીમાં જે તેનો ઉચ્ચાર 'સર્પદ' છે અને ખીન શબ્દમાં આવતો ઈ હ્રસ્વ છે અને તે વિશેષનામ છે. તેની અગ્રેજી જોડણી sard નામ છે અને ઉચ્ચાર 'સર્પદ' છે. 'સુલતાન' શબ્દ રાજા કે બાદશાહનો પર્થિવવાચક છે તેમ જ તે વિશેષનામ પણ હોય છે. એટલે જંગમારના રાજાનું રાજા સર્પદ (સૈયદના અર્થમાં) સર્પદ અને તેના પિતાનું નામ સુલતાન (વિશેષનામ) એમ લખાવું જોઈતું હતું.

નાના નાના હકીકતના અને ખીન દોષો ધણા બતાવી શકાય તેમ છે, વાંચતાં ખટખટા આવે પણ છે પણ એ વાર્તાવસ્તુને બાંધક ન હોઈ ફર્લેક્ષ કરવા જેવા છે, પણ તેમાં જે મહત્વના છે તે સંક્ષેપમાં જોવા જોઈએ.

પાનું ૨૧૮, કુકરો ૬ કો-“ (દારેસલામ) થી જંગમાર આવતાં (ખર્ગસાંને) દિવસો નીકળી ગયા. ”

જંગમાર અને દારેસલામને ત્રીસ જ માર્હલનું છેડું છે. આટલો રસ્તો કાપતાં કેટલા દિવસ લાગે ? 'સુલક જીતતી' ધયાદિ વર્ણનથી સેના કેવી રીતે આવતી હતી તેનું વર્ણન પણ એવું છે કે જાણે દારેસલામ અને જંગમાર વચ્ચે કેટલુંય અંતર હશે

એમ લાગે. આ તો જેમ ગોકુળથી ચાર ગાઉ છેતેના મધુરામાં આવતાં અદૂરજીને દિવસ આખો લાગ્યો એવો ભાગવતમાં જે ઉલ્લેખ છે તેના જેવું આ અસંગત છે.

પાનું ૨૮૫, કુકરો ત્રીજો-“ એ (કોકીના) દર-વાળ સામે સુલતાને તોપ મંડાવી. ”

જંગમાર એ જૂની બાંધણીનું શહેર છે. તેના મકાનો ત્રણ ચાર માળ જેટલાં જ્યાં છે પણ રસ્તાઓ સાંકડા છે. ત્યાંના કાપડખાતર હુર-ઝી અને મલીન્દી વ્હીટની પહોળાઈ એટલી છે કે એક સાધારણ બેળી ઓપ્ટીન કાર પણ મણી જ મુશ્કેલીથી પસાર થાય. કેટલેક સ્થળે તો એ બગાઈ જ રહે આવા જંગમાર શહેરમાં દામોદર જેરામની પેઢી સામેના જાહેર રસ્તાની પહોળાઈ પદર ફૂટથી વધુ નથી તો પછી એની સામે તોપ કેવી રીતે મંડાવી ? અને દામોદર જેરામની પેઢીથી ચાલતાં ત્રણ ચાર મિનિટના રૂતા પર જ પાછલી બાલુએ સુલતાનનો મહેલ છે, એ જમાનાની તોપોને આવી સ્થાનરિયતમાં પેઢી સામે સુલતાન માંડે એ સભ-વિત છે ?

ખર્ગસાંના બળવા વિષે શ્રી કુંગરશી ધરમશી સંપટે 'નવરચના' માસિકના માર્ચ ૧૯૪૦ના અંકમાં 'લધાલાની ઉત્તરાવરચા' એ લેખમાં જે લખેલ છે તેમાં આવી વાતનો જિલેખ નથી.

શ્રી. સંપટના ઉક્ત લેખમાં અને શ્રી આચાર્યે 'દરિયાલાલ'માં લખેલ હકીકતોમાં ખીને પણ કેટલેક સ્થળે હકીકતનો ફેર છે.

ગુલામીની પ્રથા જંગમારમાંથી ગુજરાતીઓએ પ્રથમ નાખી કરી અને સુલતાન પાસે કરાવી એ હકીકત સાચી છે, પરંતુ શ્રી. સંપટના ઉપરોક્ત લેખમાં લધાલાએ એ પ્રથા પ્રથમ સમજાવવા આવ-નાર સર શાહજીદિન અને સર રિચર્ડ ટેમ્પલની સમજાવટ પછી ગુલામી પ્રથા રદ કર્યાનું લખાયું છે. બ્યારે શ્રી. આચાર્યની નવલકથામાં સર શાહજીદિન લધાલા પાસે આવ્યા તે પહેલાં લધાલાએ ગુલામી વેપાર ન કરવાનું રામજીભાને વચન આપ્યાનું છે અને બાંધેલા ગુલામોને છોડી મૂક્યાનું લખ્યું છે.

પાનુ ૨૮૯, ફકરો સાતમો- 'જહાન કકકને જગમાગેના પહેલો અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ નીમવામાં આવ્યો '

આ તદ્દન ખોટું છે આ બૂન તો એવી છે કે જે લેખકોની હકીકતોને તપાસવાની ચોક્કસાઈની મોટી જીજ્ઞાસ બતાવે છે

આ વાત સો વર્ષ ઉપરની છે, ત્યારે જગ બારમા પહેલો અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ ગ્રેગર એફ બી પિયર્સ તો છેક ઈ સ ૧૯૧૪માં જ નિમવામાં હતો ૧૯૧૪ની શરૂઆતમાં જગમાગેના વહીવટ ઇંગ્લેન્ડની સંસ્થાન-કચેરી (કોનોનિયમ ઓફિસ)ના અધિકારમાં ગયો, અને તેના તરફથી રેસિડેન્ટ નીમવાનું શરૂ થયું ત્યાં સુધી, એટલે કે ૧૯૧૪ના ડિસેમ્બરની આખર સુધી જગમાગેનું રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડની પરદેશ-કચેરી (ફોરિન ઓફિસ) સાથે સબધ ધરાવતું અને જેમ કેઈ પણ સ્વતંત્ર રાજ્યમાં પરદેશનો એલચી (કોન્સલ) ગૃહે તેમ અંગ્રેજ કોન્સલ ત્યાં મહેનો જર્મની, અને રિકા, ઈટાલિ પોર્ટુગીઝ, ફ્રાન્સ, બેરિનિયમ આદિ દેશોના એલચીઓ પણ તે રીતે રહેતા એટલે ત્યાં સિટિઝ કોન્સેનેટ જ હતી અને તેનો રાજ્યવહીવટ ઇંગ્લેન્ડની પરદેશ-કચેરીની સનાહ-સૂચના મુજબ ચાલતો

તે વખતે જગમાગેની અદાલતનો સબધ પણ મુબઈની વડી અદાલત સાથે હતો, અને ત્યાંના સુકાદા ઉપરની અપીલો મુબઈની વડી અદાલતમાં સબજાતી

અબજુ ખાદવાઓ અને એવા ખીજાઓની પાસેથી સાબળેના શખ્દો પણ એમણે ખોટા રજૂ

કર્ષા છે નીચે તેવા કેટલાક શખ્દોના શુદ્ધ રૂપ બતાવ્યાં છે

રાવ નહિ પણ ગિલાલ (જગમાગેના આદીનો સિફો)

જામે નહિ પણ શામો (બગીચો)
અશકરી નહિ પણ અસ્કરી (સૈનિક)

અશરરી એ સોનાનું નાણું કહેવાય છે જગ-બાગમાં સોનાનું નાણું હોય એવું એ માગ ત્યાંના ૨૭-૨૮ વર્ષના રહેઠાણ દરમિયાન પણ સાબળસુ નથી એટલે શ્રી આચાર્ય વાર્તામાં વચ્ચે એક ટેકાણે અશરરી લાવ્યા છે તે જો સાચું હોય તો મને નવું જાણવા મળ્યું એમ હું માનીશ

આ સર્ચા હું કોઈ પણ જાતના રાગદેશથી નથી કંટો પગડુ આ પરથી હું એટલું જ તારવવા ઇચ્છુ છું કે ઇતિહાસ લખવો એ અધરી બાબત છે, પણ નવવક્યામાં ઇતિહાસને ચૂંચવો એ વધુ અધરી અને તે સાથે વધુ સાવચેત રહીને લખવા જેવી બાબત છે કારણ કે તે નવવક્યા મગજને નહિ પણ હૃદયને સ્પર્શતી હોય છે અને તેમાં જો ખોટા ખ્યાલોનો રગ જેસી જાય તો તે લાજને બદલે નુકસાન કરે શ્રી. આચાર્ય પોતાની આ નવવક્યાથી આપણી ભુવાઈ જતી વસાહતની તવારીખને આપણી પાસે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે જરૂરી હતો, તેમાં તેમણે કેટલેક અશે સફળતા પણ મેળવી છે, પરંતુ તે સાથે મારા મત પ્રમાણે ઉપર કહી તેવી ભૂલો પણ રહી ગઈ છે

શ્રી કેશવલાલ હરિલાલ હિમતપુરા

“ કબૂલ છે, મા ! ”

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

ડો સીની વાત પૂરી થઈ. અદિરના હૈયામાં ખંજરની પેઠે તે ઊંડી ઊતરી થઈ. એની આંખોમાંથી ઝરતાં આંસુ ગરમ તાવડી ઉપર પાણી નાખીએ અને તે જેવી રીતે ઊડી ગયે તેવી રીતે ઊડી ગયાં એણે છાતીને ટકાર કરી.

“ વાદ ખેરા ? ઉમર શેખ મીરજાને ખેરા કદી રહે ? એની છાતી તો સદા આમ જ ટકાર હોય, એની આંખો સદા આવી જ ચોખ્ખી હોય. એમાંથી ટપકે તો આગ ટપકે, પાણી નહિ. ”

અદિરે ડોસીના પગ આગળ માર્યું નમારું. “ પણ અમા, તમે કિંદોસ્તાં વિષે મને આટલી વાતો કરી, એ કિંદોસ્તાં ક્યાંથી જવું એની તો વાત જ ન કરી. ”

“ બરાબર, એ પણ કહું. તારો બાપ તો હતો બખ્ષર શેર, સમરકંદ અને ફાર્ગના વિલાયત * માં એક એવો મર્દ નહોતો જે એની એક યધ્પટે ભોં ભેગો ન થતો. એ બખ્ષર બાપનો ખેરા હું બાબર. તને બાબરને મુશ્કોજતોની તો શી વાત કરવાની હોય, આજ સુધી તે મુશ્કોજતો તો સડન કરી જ છે-”

“ મુશ્કોજતો-! ” બાબરની આંખ સામે મુશ્કોજતની એક સાકાર મર્તિ આવીને ખડી થઈ. ઉમર શેખ મીરજા બાબર અગિયાર વર્ષનો હતો ત્યારે મરી ગયો. અગિયાર વર્ષની ઉમરનો છેકરો વિકરાળ રીંછ જેવા ઉઝગેગા અને કારવીઝની સામે કેરી રીતે ઊભો રહીને બાપનું રાખ સંભાળે ? ધરતીકંપથી સનત ગોઠતા પહાડ ઉપર સિંદાકાને એણે ચાર વર્ષ સુધી રાખ્યું અને પછી બુમિને ગોઠાવતા શેખનાગોને ડાખી દેવા અને પંદર જ વર્ષની ઉમરે ફાર્ગનથી હયાંગ મારી પૂરપૂરુ નિમુરની બોવામેશી રાજ્યાની સમરકંદ ઉપર ફર્યો.

પણ ઓહ, એ ધડીથી જ એની ફર્દશા શરૂ થઈ. સમરકંદને તો નાથું પણ પાછળ રહેતા ફાર્ગનો દોર દોરો થયો અને ફાર્ગન હાથમાંથી ગયું. સમરકંદ છોડીને એ બાળક ફાર્ગન ગયો. પણ રસ્તામાં અર્ધે જ રહી ગયો. પાછળથી બખર આઝા કે શત્રુઓએ સમરકંદ લઈ લીધું. બાબર-અદિરેફીન મહંમદ, એક બાળક ! આગળ નજર કરી, ફાર્ગન તંબલતા હાથમાં છે; પાછળ નજર કરી, સમરકંદ ઉઝગેગા સેનાપતિ સમજાનાના હાથમાં છે. અને વચ્ચે છે ઓકિસમાનાના પદારોની ખીજ. આ ખીજ એટલે ? કેવળ રેતી. અહીં ન મળે પાણી, ન મળે લીધું ઝાડું, ન મળે એક કબૂતર.

અને બાબરને ઝાડવું ભેષા વિના જીંધ ન આવે, નદીમાં શરીરને કલાકો સુધી કુપાડી રાખ્યા વિના એન ન પડે. તેર વર્ષની ઉમર હતી ત્યારે ઠંડીમાં જમી જતો બરફ ગરમીમાં ઓગળી વહેવા લાગતો એવો લાગ લઈ એણે રમૂની અંદર ઉશ જેવા સુંદર ઉદ્વાનનગરની રચના કરી હતી. કાસાન શહેરને પણ એવું જ બનાવ્યું હતું. ફાર્ગનના આલાશહર આંદોળનને પણ ફૂલકોથી લય-હતું બનાવ્યું હતું. તરબૂચના ખુદ્સા ચામડોથી જમીન રુક-રુકિના ચગકતા મરોથી ભરપૂર આસ-માન જેવી બનાવી દીધી હતી. સખત ઠંડી હતી, નદીનું પાણી હતી ગયું હતું, ઠંડીથી માણસો અને દોર હરીને મરી જતાં હતાં ત્યારે એને નાદવાની ઈચ્છા થઈ. એ નદીએ ગયો. ભેંયું, પ્રવાહ ભેગાથ છે, વિચાર્યું, પાણીની સપાટી હતી ગઈ છે પણ નીચે પાણી વહેતું દરો. ફૂદી પડ્યો. સોળ ફૂગાઈ મારી ! શરીર હરીને ઠીકું થઈ ગયું. પણ મગ કેવી પડી ! જલે ખીજની રેતો સામે ડોડો આવી, મોં પર ચપાટ લગાવી નદી અને બાબરના શેખની બાબરની મરકરી કરતી જતી હતી. બાબરનું બિજર હાથ ન રહ્યું. એ પોકેપોક ગડી પડ્યો.

આજે આ ભગવાણ હેસીએ એને એની નાની-
માની માની યાદ આપી તેની ઊર્તિને ટટાર કરી
દીધી, બહેશાન થયો ડોનોનો. પચ તે દિસો તો
એને જ એમએ એ વાત યાદ આવી ગઈ હતી
ક્યા પ્રસંગ પરથી યાદ આવી હતી તે ખચ નથી
ધણું કરીને તો અધરી રાતે એને એ યાદ આવી
હતી એની નાની ઇસાન દીનને એક જોરને એ
તો વળી જોડે દત્તો, જે આનામથી એના પા
ણુ મ ગા અવનગે ને પો દત્તો. ખાવિદની
સાથે ઇસાન દીનન ડાઘમા ગઈ હતી દુશ્મને એને
કે મરી પગપુરાના મમનમાં મોપી ઇસાન દીનન
તે વખતે ચૂપ જ રહી પછી ગત્રે ધણી ખનસા
આવે ને જીવાન પૂત કરી એતુ મુશ્કે ગજ-
માર્ગ ન પુત્ર કે મુ એની જોગતની એ હિમત
એક દુશ્મન પ ખુદ થઈ ગયો એજે એને પાછો
તેના ઇચિત્ર મથાને મોઢી આપી

આવી જ અધારી ગત ઇસાન દીનને નહી
હરી ને ? એ જોગત તો આ ગતથી ગજમર્ધ
નહોતી અને પોતે તો સોગ વર્તેના કુમાર હતો
એને શાનો ખી હોય ? એજે ને મુ કામન
જીવ, પગ અડસો પછુ ત્રિપાદીએ સાથમા નહિ,
એવી રીને સમ મદ પછુ હીવુ અને પછી પોને
એમિસરાનાની ખીત્રમા ગયો હતો તે પગ હસ્યો
એને ખચ પડે ગઈ કે મુશીમતમાં કે તેવી ખીમત
આગમમાં નથી એજે નિશ્ચય ક્યો કે મુશીમતની
ચારીને ઝડપરાતો ગોઠો ન પોવો નચીમતી એ
પછુ જનની ખદગી અનુભવથી અજણી ન રહેવા
દેશ. અને એ અનુભવ પછે જણમા અજણ્યો અજણી
ધાર જેવા પદાના પધારો પગ ચાલ્યો, કરી ગયેલી
નહીના બરફ પગ દોડ્યો પ્રયત્ન વેગે દોડી જતી
નહીમા પડી પાણી સામે ઝીક ઝાલી

અને ભાગ્યેલીએ પછુ પોતાની એક પછુ
ખદગી એનાથી અજણી ન રહી જાય તે માટે એને
સહાય કરવા માડી સમગ્ર દનાથો સાર્થમાની કરી
તેવાગ ચર્ચ ગયો અને માનને દરિયાના મોળ પેડે
ગાજતી અને ઘોડાવેગે ભાગતી કાલીક નાનીમા ઠેકી

પડી, નહોને પગ કરી દસ જ સાથીદારો નેડે ભાગતુ
પચુ ભાગીને એ કાર્ન આવ્યો, નેચુ તો ત્યાં
તત્તલ એતું ‘ગ્રામન’ કરવા તૈયાર જ એકો હતો
લરમના ઘેગમાથી મુશ્કેલીથી જીવતે ત્યાંથી માન
છટપો-સાથે એક જ નેડીદાર.

દો દિશા ધૂળી આધીથી ન્યારે અધારી
ખની હતી, આગળ-પાછળ કે કોઈ બાણુ કશુ
દેખાતું જ નહોતું ત્યારે મે ઘોડાવારો-એક અદાર
વર્તી કુમાર તથો કદિરની મદ મદ અને ખીને
એનો વિશ્વાસુ મિત્ર બાખી માના પથથી ચાકેના
ઘોડાએને આગળ ને આગળ ખેચના જતા હતા
ખની ચકત તો તેઓ આવા ધામ પછી તો જરૂર
આગળ લેવા બેસન, શત્રુનો ભેડા થઈ જવાનું નેખમ
ખેડીને પછુ બેસન, પછુ પાછળથી પવન અને રેતીના
ઝપાટાએ જેવા નેચી લાગતા હતા કે તેમને પરાણે
તે પગલે દોડતુ જ પડતું હતુ

આખરે માખીનું નેજ આવી ખૂટચ બાણુ
માથી આવીને રેતીનું આપડું માન ખડી ન કે તેરી
રીતે સફેજ આકુ નેચીને બોલ્યો, ‘શાહજાદા હવે
મે બમા રહવા નહિ મગે તો મારો ઘોડો કમોતે
જ મગવાનો કેતે કેતે એજે બહુ જહેમન અને
સફર ખેચી કે ’ માન શુ જવામ આપે ? પીટ
હમગતો અનુભવી એજો બાખી પોતાના જેવા એક
નાના હોકરા પામે લાયારી રાતો હતો. એજે નીચી
મદન કરી બાખીના ઘોડા સામે નેચુ દરેક પજો
લાગતુ હતુ કે ઘોડો હમણા ગોચુ ખાઈ જશે
કેટનીયે વાગ પગલે આનતા પગ મચમાઈ જતા
પગ દમગડીને તે શરીરને આગળ ખેચતો હતો વિચાર
કરીને બા ને બોલ્યો, ‘ અહી સૂઈ જઈએ તો ? ’

“ સૂઈ જઈએ ? આ રેતીમા અને તોફાનમા
સૂઈ ગયા પછી માનિકની ઇચ્છા ન જ હોય તો જ
રેતીના કુંગ નીચે ન દટાઈ જઈએ ” બાખી
બોલ્યો

“ તો દોડી દોડીને મ મગવાનુ જ છે ને ? ”

‘ એમ મગવુ એ વધુ ખરામ નથી પાછળ
આનતા હરી વગવના ત્રિપાદીએ દુશ્મનોની તન

પાંચને આપણું ગંગાં સાથે દોસ્તી કરવા દેવી છે ? આપણાં માથાં પોતાની તલવારની અણી પર રાખી સમરકંદના કબૂતરખાના પર દરેકને જોવાને ખુદલાં મૂકે એવી શાહનશાની ઇચ્છા છે ? બહેતર છે કે આપ આગળ જાઓ. મારું યવાનું હશે તે થશે. આપ ન થોભો. આપ જીવતા હશે તો બાર સમરકંદને જિતારો છું મરું કે જીવું તેમાં બહુ ફરક નથી, ભાગવા માંડો, મારી ફિકર ન કરો. ”

બાબરે માથું ધુણાવ્યું. “ ન બને. દોસ્તને દુઃખમાં મરવા દઈને મારે સમરકંદને જીવવું નથી કરવું. જીવશું તો સાથે જ જીવશું અને નહિ તો સાથે જ મરશું. ”

“ હક ન કરો શાહનશા, જાઓ, તમે ભાગો, કદાચ આગળ નીકળી જશો, હું પાછળથી મારો માર્ગ વિચારી લઈશ. ”

બાબરની આંખમાં પ્રેમનાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં અને જ્યારે તે એકલો ભાગી નીકળ્યો, અધારાં વીધતો, વેરાનને પાર કરતો, શૂન્ય દિશામાંથી દિશાને રચતો જ્યારે કીરધીઝ ભરવાડોનાં ખૂંપડાંમાં આવી આ ડોસી આગળ આ વાત કહેવા લાગ્યો ત્યારે વાતને અંતે બોલ્યો, “ અને હું એકલો આગળ ચાલ્યો. ”

“ પછી ? ” ડોસીએ જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું. “ એકલો ભાગ્યો તું, તો આ આ દોસ્તો, મા, બેન, એ બધાં ક્યાં મળ્યાં ? ”

“ એ પણ કહું. ” બાબરે કહ્યું. “ બાબરને મૂકી હું એકલો ભાગ્યો. સામે ઢુશિયાર પહાડની ટેકરીઓ હતી, તેની ઉપર પછાઈ પછાઈને પવનના સુસવાટાઓ પાછા ફરતા હતા. સૂકું સૂકું બધે, બીનાશનું ક્યાંય નામ ન ગયો. મારું દિલ પણ સૂકું થઈ ગયું. સરજ આર્યમવા ટાલે એક ટેકરી પાસે પહોંચી ગયો. દિશાની ખબર નહોતી પડતી, આગળ જવામાં મારા નહોતો. આ રસ્તે એક જ વાર નીકળ્યો હતો, કંઈ બાજુ જતાં ક્યાં પહોંચાય તેની સમજ પડે તેમ નહોતું. વિચાર કરતો હું એક બગીચાની ઓથમાં સૂતો. ”

“ મોડી રાતે અચાનક જ પવનમાં ઘોડાઓની હજીબજીટી સંભળાઈ. ઝાઝાં માણસોનો અવાજ સંભળાયો. હું ભોભો થઈ ગયો. કાગડી ઉપર તીર ચડાવ્યું. પણ ત્યાં તો સામેથી ખૂસ સંભળાઈ : “ મહંમદ ! ” અમ્માને સાદ એ તો. હું પારખી ગયો. અમ્માને તો ઊંડી આવેલો તારકંદ. અમ્મા મારી ! દુઃખમાં મારે વાંસે હાથ ફેરવવા તારકંદમાં કાકાના રાગનું સુખ મૂકીને મારી પાછળ આવી. સામે દોડ્યો. અને માલિકની મહેર ફવી છે ! બાબર પણ એમની જોડે આવી ગયો હતો, એ લોકોને રસ્તામાં એ મળી ગયો, એ જ બધાંને આ તરફ દોરી લાવ્યો હતો. ”

“ પછી ? પછી આ બાજુનો રસ્તો કેમ મળ્યો ? રસ્તામાં દિવસો તો ઘણા જાય. ઠંડી પણ ખૂબ હશે. તમારી પાસે શું હતું કે તમે આટલી દૂર કરી શક્યાં ? ” ડોસીએ પૂછ્યું.

“ અમારી પાસે કંઈ જ નહોતું. પણ મેં કહ્યું ને, હું આ રસ્તેથી એક વાર નીકળ્યો. મને આડુંઅવળું બારીકથી જોવાની ટેવ, થોડું થોડું થાદ રહી ગયેલું તે પરથી ધ્રુવના તારાએ દિશા પકડીને ચાલવા લાગ્યો. મારી પાછળ બીજાં સૌ. બાબરનું કહેવું હતું કે આરામ માટે ન થોભવું, એટલે જ રાતે દૂર રાત્રે કરવી પડી. ”

“ તકલીફ કંઈ જ નહિ પડેલી ? ”

“ તકલીફ એકાદ ને એકાદ તો દરેક મુસાફરીમાં પડે જ. રસ્તાની નિશાનીઓ બરાબર મળતી નહોતી એટલે હું ઘોડાને આમથી તેમ દોડાવ્યા કરતો હતો. ઘોડાના ચાકની તો વાત જ શી કરું ? એક વાર ઘોડો ઠોકર ખાઈ ગયો. હું જીજ્ઞાસી દૂર પટકાયો. માથું એક પથ્થર સાથે અડ્યાયું. ”

“ જોહ ! ”

“ ચક્કર આવે, રિયર બીજા રહેવાય નહિ, કંઈ દેખાય નહિ, પણ રાતમાં સૌને કાઈક ઠોકણે તો પહોંચાડવાં ને ! કપડું ફાડી ધા પર બાંધ્યું. ઘોડાને ભોજો કરી ફરી રસ્તો શોધતો ચાલ્યો. બાબરે અહીં પહોંચ્યાં. ”

“અરી કેટલે વખતે આવ્યા? રંગતમાં કેવી રીતે રહ્યાં?”

“અહીં પહેલાંનાં બહુ દિવસો લાગ્યા પદાર્થોમાં સતાર્થ મેળનાં ઘણી વાર ખાવાનું ન હોય મરદો ખાધા વિના ચનાને, એવનેની અદમ પાળવા એમની પાસે તો ખાવાનું મૂંઝુ નેઈએ ને! ગૃધ્રા અને કૂતરનાં માંસ પર કેમ્બીક વાગ દિવસો મલ્યા છે બમે-ત્રશુમે બધુ દર્તાં એમરને કઈ વાદન નહોતુ એટલા બધા વચ્ચે મેળનાં પછુ એ ન તખુ દર્તા અગમ અને એન તખુમાં ચના ખીજ ખુ ના પવનમા ચુન મેળના નેશ પખુ પાખ ચામડાના કાઈ પામે નહોતા એમ જમો અને એક હામ્બી એટલો જ મેની પાસે સામાન મા, ફુનિયા દહે છે, હુ બાદચાહ છુ મા, સામલ્યા દાસ તે બાદચાહનાં!”

એકલા બોલતાં બાનગની આખમાં આંસુ અવી ગયા ‘મા, ફુનિયા આખીને ધુનવનાર બાદચાહ તિમુગનો હુ વચજ, ઉમગ રોખ મીરમ પહેન-વાનતો હુ એટી મા-હુ!’ બાળક ધુસકે ધુસકે ગડી પડ્યો ડોહોના ખોજામા એણે માથું ઢાળી દીધુ ડોહી એમ્દમ એવુ મથુ દુ કરીને ખસી ગઈ “નામદં!” એણે ઉચ્ચાર કર્યો

“હુ નામદં?” બાનરે એમ્દમ બીચુ નેચું

‘હજાર વખત નામદં’ આમ જો, સાજળ, તારી એક નાની હતી, નામ ઈસાન હોત સાજળી છે કદી એની વાત? હજાર દુરમનની વચગા એ એકલી એક ઓગત હતી કેવી રીતે એ ત્યાંથી છૂટી હતી? તારી માફક રહીને નહિ. અને સામગી છે તિમુગની વાત કે જેવું નામ હું ગઈશો લે છે? ક્યા આઓ દિદોસ્તા તે જણે છે? છેક દિદોસ્તાં એ પહોંચ્યો કેવા છે દિદોસ્તાના રતજૂનો? કેવા છે ત્યાના પધણો? એ બધાને એણે ચોતાના પખુ આગળ બેસાડ્યા રિન્દી જમરુ શહેર આમા એ દિ હોને એણે તોનાહ ચોવગવી એ તિમુગનો સાચો વચજ હો તો પહોંચ એ દિદોસ્તા રતી સિવાય શું છે અહીં કાર્ગનમા? દિદોસ્તામા રતી

નેઈએ તો પછુ સોનાની જ મોરે ત્યાનાં જ ગર્વો તો એવા કે એમાં દિવસે પછુ અંધારુ રહે ત્યાની નદીઓ એક નહિ, બે નહિ, કેટલીય નદીઓ એવી કે એના પૂર્માં દાથીઓ પછુ તથાઈ જાય. અગ-માવ તારુ જોમ ત્યાં નામદં ન બન ઉમગ રોખ મીગનું રૂદ ચરમાઈ હશે”

આવતુ મેનીને ડોસી અટકી ગઈ વાત બાનર ના હૃદયમા ખબરની માફક પેસી ગઈ.

‘હુ દિદોસ્તાનો રતો પૂછે છે ને? દિદોસ્તાનો રતો જ પૂછવા જેવું નથી દિદોસ્તાના વેપારીઓની વણખરો ચોતાની ચંચાલ સાથે વણખરો ઉપર થઈને કદદાર, કાખસ, ગીઝની એમ અફધાનિ સ્તાનના શહેરોમા ચલી ચલી છે સમગ્રકદ આવે છે કાખસ જઈસ તો એને વિષે બહુ જાણવા પામીય છે સમગ્રકદને અને જા કાખસ કાખસ અત્યારે નધજિયાતું છે”

“મા, તારો હુકમ કપૂર છે હું કાખસ જાઈ છુ કાખસ છતીસ જ અને પછી જઈય દિદોસ્તા દિદોસ્તા જલ્મા વિના ત્યાંથી પાછો નહિ ફરવાનો”

“અને જો એમ, એક વાત મ્હું જોઆ વાત નહિ બૂતે તો દિદોસ્તામા રહેવામાં તને તખ્લીફ નહિ પડે દિદોસ્તામા ઓગતની ઇજાજત અહીંની કામ કરતા બહુ કરવામાં આવે છે ઓગતની ઇજાજત તો દિદોસ્તામા કે ગમે ત્યા સારી જ થવી જોઈએ એ ઇજાજતને ખાતર તારી નાની ઈસાન હોવતે શું કહું હતું તે તું જાણે છે મારે જાણ્યો કે તારી બેચમ ન હોય તે બધી ઇસાન દોહતો જ છે”

“કપૂર છે, મા!”

*

“કપૂર છે, મા!” ઓગરામાંથી અહાર નીકળતા છુટગાનો દમ લીતા કાખસના રાજ બાનરે ડોહીની વાતને માદ કરી ઉગાર કાઢ્યો

ઈશ્વારમા દારૂની મનાઈ છે, બાનર દારૂને ઊડવા બહુ રુચ્છતો છતાં ઊંડો સકતો નહોતો રાજા સગ સાથેનો હમ્બાઈમા દારૂની બાજી વખતે

દાર ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બાહ્યને જીત તરફ ફેરવી અને હિંદોસ્તાને તે બાદશાહ થયો. ત્યાર પછી એ વર્ષ પછી પણ એ દારને માટે વલખાં મારતો હતો—‘એ વર્ષથી દાર માટે તલસું છું, કચારેક તો તલપ એટલી વધી જાય છે કે એ સંઘન ન થતાં આંખમાં પાણી આવી જાય છે.’—દારની આવી ટેવમાં ફસાયેલો એ દારની મિજલસમાં બેઠો હતો. દાર દીંચીને એ ચતોપાટ પડ્યો હતો, બાન-અબાન જેવું હતું. અચાનક એને કાંઈક સુંવાળો સ્પર્શ થતો હોવાનું લાગ્યું. એકદમ પૂરા બાનમાં આવી ગયો. આનિગા-મિજલસની નાઝનીન-એની બાલુમાં સર-કતી હતી. બાબર એકદમ બેઠો થઈ ગયો. હલહલ

આનિગા એની પાછળ દોડી. એના પર થૂક ઊડાડી, એને ધક્કો મારી, પોતે બહુ પીવાથી ગાંઠા થયો હોય તેવો દેખાઈ કરી, એ આરડાની બહાર નીકળી ગયો.

અને પછી એની સામે ઇસાન દૌલત, એની મા, એની નાની, તિમૂર દાદા, બબ્બર જેવો બાપ, ઉમર શેખ મીરજા, ફાર્મન અને સમરકંદ અને ઉરલે એ ડોસી અને તેણે કહેલ હિંદોસ્તાની વાત યાદ આવી ગઈ.

એ બોલ્યો, “કજૂન છે, મા! બધી આરતો ઇસાન દૌલતો જ છે.”

૭

ધરતીના ધણી

શ્રી. હરમોહન શર્મા

‘જગતના તાતને માટે બીજો શબ્દ ‘ધરતીના ધણી’ છે. પણ આજે એ વિચાર પ્રવર્તે છે ને કે કોઈને કોઈ ધણી નહિ, ધણીપણની નાજૂદી હો ! એટલે આ ‘ધરતીના ધણી’ને નાજૂદ કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે !

હિંદુસ્તાનમાં તો એ પ્રયત્નો સફળ થયા જ છે. ધરતીના ધણી ખેડૂત હિંદુસ્તાનમાં હવે જીવતો નથી. એના કરતાં તો મિલને મજૂર, બોલે બચકનાર વૈતરો, ધરનાં એકજૂઠું કાદનાર ચાકર અને લિખારી પણ વધુ સારી રિશ્તમાં હોય છે.

અને એવા જ પ્રયત્નો જગતમાં બીજો પણ ચાલી રહ્યા છે.

ત્યારે આયરીશ લોકોના હાથમાં પોતાના દેશની લગામ આવી ત્યારે તેઓ દેશની પુનર્વિસ્થાપના વિચારે મૂંઝાયા. દેશના બધારણની સમજ ન હોવાથી તેમણે ટેટલીક બાબતોમાં ઊંધું માર્યું છે, એવી એક બાબત તે ‘ધરતીના ધણી’ને આંધી લેવાની.

પુનર્વિસ્થાપનાની યોજનાઓ અને વિચારોનું જ્ઞાન મેળવવા રાષ્ટ્રની સરકારે કે-માર્ક, એસ્કિમો અને એવે સ્થાને વિદ્વાનોને એક જગ્યાએ મોકલ્યો.

આ વિદ્વાનોએ પાછા ફરીને સરકારને સલાહ આપી કે ખેડૂતો પોતાના દૂધનો બહુ બગાડ કરે છે. તેઓ દૂધ પોતે વાપરી નાખે છે અથવા વાહરડાંઓને ધવરાવી દે છે કે માખણ બનાવે તો ખાઈ જાય છે. એને બદલે સરકારે એમની પાસેનું બધું દૂધ લઈ લેવું અને સરકારે મોટા પાવા ઉપર માખણ બનાવવાનો ઉદ્યોગ સ્થાપવો અને પરદેશોમાં એ માખણ વેચવા મોકલવું.

સરકાર આ હુકમની પાછળ એવી આશા જોતી હતી કે એથી પરદેશનું ધન દેશમાં લાવી શકારો. વાત કદાચ બરાબર હતી. પણ એ ધન દેશમાં આવીને કોની પાસે જવાનું છે ! આખરે ધનનો પણ ઉપયોગ શો છે ! શરીર અને મનને પ્રકૃતિ રાખવા એ કે

કઈ બીજો? અને ખેડૂનો પોતાની પાસેના વવાગના વખતનો ઉપયોગ ધરમા દૂધમાંથી માખણ બનાવવામાં કરતો તે હવે એ સમયમાં શું કરશે? એ એક ગૃહ ઉદ્યોગ હતો, ગૃહઉદ્યોગની ૨૯ દેશની કંટ્રોલિંગ વખતે કેટલા ઉપયોગમાં આવે છે તેની આજના યત્રયુગના રાજદ્વારીઓને ક'પના હોવી સુરક્ષિત છે ચીનમાં આજે કાતણનો ગૃહઉદ્યોગ શરૂ થયો છે 'એશિયાના ત્રણ આઠ માસ પહેલાના એક અકામા રિટિયો ચલાવતા સ્ત્રી-પુરુષોના ચિત્રો પ્રગટ થયા હતા 'તે નેવા નેવા હતા અને તે પરથી વિચાર કરવાજેતુ હતું કે આજે મોટા એક કેન્દ્રમાં બધો માવ એકઠો કરીને યત્રમાં એને નાખી એમાંથી પાકો માલ બનાવવામાં ખરેખર દેશનું હિત છે? ચીનમાં આજે ત્રણ વર્ષથી લગાઈ ચાલે છે ખેડૂનો પોતાના રૂનો પાક શહેરોમાં લઈ જતા લય લાગે છે ધણી વખત તો ગામોને બપોનીઓ ઘેરા ધાણીને બેઠા હોય છે અને મહારનો 'યવહાર અટકી ગયો હોય છે તે સમયે ચીનને કાતણના આ ગૃહઉદ્યોગે બહુ રાહત આપી છે લગાઈને લીધે નવરા પડેલા લોકોને સરસ કામ મળ્યું છે પોતાના ગામનું ઉત્પન્ન બહાર વેચવા જવાની લાચારી મટી છે અને બહારથી આવે ત્યારે જ કપડા પહેરી શકાય એ રિયલિટી અત આવે છે

પણ આયરીશ સરકાર, જે પ્રજાસરકાર છે, તે આ વસ્તુ સમજેલ નથી, કારણ કે રાજ્ય ચલાવવાનો તેમને આ પ્રથમ પ્રસંગ મળે છે તેમના ખ્યાલો ઈન્ડેન્ડના યત્રઉદ્યોગના જ છે દેશને તેઓ યત્રોના ખપખાટ ને લક્ષ્યાટથી ગાજતો નેવાની આશા સેધે છે અને એટલે કેન્સર્કનું એકંદ્રે આવેના વિદ્વાનોએ કહ્યું કે, 'જે ખેડૂત પોતાના દેશનું ઉત્પન્ન રાજને નહિ સોપે તેમણે આજના જનુ પડશે, દેશ એમના વિના ચલાવી લેશે'

ખરી વાત છે આજે લોખંડી ગફસો દેશમાં જીલા થાય છે ત્યારે બિચારા ધરતીની માટીના પૂતળાઓ શા ખપના છે! એમના વિના દેશને ચાલ્યું જરી

ખર નથી પડતી, દેશની વ્યાખ્યા વિદ્વાન લોકો શી કરે છે! પણ એ વાત નક્કી છે કે ખેડૂત નહિ હોય-શાંતિથી, અતગ્ના ઉમંગથી, કુદરતનો સાથ મેળવતા અને પોતાના વહાલા પશુની પીઠ પર હાથ ફેરવતો હાથેથી ધાન્ય નિપજાવનારો નહિ હોય-ત્યા સુધી જગત શાંતિ પામવાનું નથી ખેતીનું, ખેતીના ઉત્પાદનનું યત્રીકન્યુ કરવાના પ્રયત્નોને આખરે ગૃહઉદ્યોગનું સ્વરૂપ એક કે બીજી રીતે લેતું જ પડે છે તે જર્મનીની ખેતીની સુધારણા બતાવે છે રશિયામાં હમણા ક્યાંક ક્યાંક કરવામાં આવતા ફેરફારો એ બતાવે છે

આયર્લેન્ડમાં ખેતી આજે જે વિભાગમાં પડે ચાઈ અઈ છે, ઉત્પન્ન કરતું અને બનાવતું ધઉ ઉત્પન્ન કરવા, આટો બનાવીને યુલિયો તૈયાર કરવી, દૂધ ઉત્પન્ન કરવું, માખણ બનાવીને ક્રીમમાંથી બનાવવા ખેડૂતને બનાવતી કિંચામાં હાથ નાખવાની મનાઈ છે રાકચ હોય ત્યા સુધી ખેડૂતને માખણ બનાવતો અટકાવાતો, રાકચ હોય ત્યા સુધી ખેડૂતને ઈડા સેવાવતો અટકાવાતો, રાકચ હોય ત્યા સુધી એને અનાજનો લોટ બનાવતો અટકાવાતો આ બનાવતું કામ કારખાના એએ કરવાનું છે આ એના જેવી વાત ઘઈ કે માતાએ બાળકો જપ્પે રાખવા, જપ્પે જ રાખવા બાળકોને પ્રેમ કરવાનો એને હક્ક નહિ, બાળકોને કેળવણી આપવાનો એને હક્ક નહિ એણે તો બાળક જણીને રાજને સોંપી દેવું, રાજ એનું જે કરે તે ખુ રાજ એને આહે તો ખેડૂત બનાવે, આહે તો સિપાહી બનાવો કોઈ બીજા દેશના ગરીબ માણસની પોતાના 'દેશ'ને ખાતર કતલ કરવા મોકલો દે

આયર્લેન્ડના ગૃહઉદ્યોગના પક્ષા હિમાયતી અને તેની પુનર્વિદ્યા માટે શ્રમ ઉદ્યોગનાર શ્રી પિટર કોનીફોએ એક અમનદારને આ જીધી રીત પાછળના કાંચુની સમજાવટ પૂછી ત્યારે એ અમનદારે કહ્યું "જર્મન ખેડૂતોની જ છે, અહાં પણ પણ ખેડૂતોના જ છે ખેડૂતોની પાસે શું નથી કે તેમણે પોતાનું ઉત્પન્ન શહેરો તરફ કારખાનાઓમાં ન મોકલવું કે જેથી કારખાનાઓને રેલવેને અને શહેરના બેઝીને કામ મળે?"

“પણ ગામડાંના લોકો પાસે પછી કામ નથી રહેતું તેનું શું?”

“તેઓ શહેરમાં આવે.”

ગામડાંમાંથી શહેરમાં આવનાર એ ‘તેઓ’ એ કાણ? ખેડૂતો કે કોઈ ખીન્ન? આમ ખેતી-ખેતી નહિ, ખેડૂત આજે ઉવેખાઈ રહ્યો છે.

મુદ્દ ધાય છે. આસમાનમાંથી ઑળ-વર્ષા ધાય છે-પહેલાં ઑળ ક્યાં પડે છે? ખેડૂતોની જમીન ઉપર. ખેડૂતને પહેલો મારો. ધરતી તો કુંવારી છે. એ કુંવારી ધરતીને ધણી થવાની ખાહેશ રાખનાર એ ખેડૂત પહેલો મરવો નેઈ એ, એ જાણે આજના યુદ્ધનો ધોષ છે. ચીનમાં જાપાનીઓએ આ ધોષ બહુ મોટા સરે ગળ્યો છે. ચીનના ખેડૂતોને જાપાનીઓને હાથે આજે જે રીતે નાશ થઈ રહ્યો છે તે ચિત્ર જ શબ્દોમાં ઉતારતું મુરકેલ છે. જેમ રાજ-વશોમાં રાજના ખૂન સાથે રાજના એકેએક સંબંધી-નો, ગર્ભમાં સૂતેલા બાળકનો. પણ, નાશ કરવામાં આવતો તેમ ચીનમાં ખેડૂત-પુરુષોને જ નહિ, સ્ત્રીઓને, નારી બચ્ચાંઓને પણ કરપીણ રીતે મારી નાખવામાં આવે છે. દેશમાં ધાન્ય નિષ્પાત્તવાર કોઈને જીવતો રહેવા ન દઈને દેશને મારવાના એ પ્રયત્નો છે.

જગતે કેટલી ગતિ સાધી છે તેનું આ દર્શાવે! એક જમાનો હતો. બાજરનો જમાનો. બાજરનો સિપાહીઓને હુકમ હતો કે ‘દેશમાં કે પરદેશમાં લડાઈમાં હોઈ એ ત્યારે એ ખાસ ખ્યાન રાખવું કે ખેડૂતને અને તેના પશુને હેરાન કરવાં નહિ, એમના પાકને નુકસાન કરવું નહિ.’ બીરાની લડાઈમાં એક અમલદારે ખેરવા બની લશ્કરના ધોડાને ઊભા ખેતરમાં છુટા મૂકી દીધા. એ વાત જાણી બાજરના ગુરસાનો પાર ન રહ્યો. એણે એ અમલદારને મોતની સજા ફરમાવી. હિંદમાં તો હમેશાં ખેડૂતની અદખી પૂરેપૂરી જળવાઈ છે. ઔરંગઝેબ જેવા જુદ્ધમગાર પાદશાહે પણ ખેડૂતને તો સાચ્યો જ હતો. હિંદમાં પરદેશીઓનાં આક્રમણોની અસર ગામડાંના ખેડૂત પર નહિવત્ જ થતી કારણ કે ખેડૂતને હેરાન કરવા કોઈ ચાહતું નહિ. જેવું હિંદમાં હતું તેવું જ દુનિયાના બીજા

દેશોમાં હતું. અને એટલે જ આજના કરતાં મુખ્ય, સમૃદ્ધિ, શાંતિ અને વ્યવસ્થા તે કાળમાં વિશેષ હતાં, એ ભોગવવામાંથી બાકાત રહેનારાનું પ્રમાણ આજ કરતાં ઘણું-ઘણું ઓછું હતું.

પણ આયર્લેન્ડની પ્રજાકીય સરકાર તો પોતાના ખેડૂતોને આયર્લેન્ડને છોડેન્ડ જેવા ‘ઉદ્યોગ પ્રધાન’ દેશ બનાવવાની ઘેસલામાં મૂંગળાવે છે. પણ આમ બનતું મુરકેલ છે, કારણ કે છોડેન્ડ અને આયર્લેન્ડની રિયલિટી એક નથી. પ્રકૃતિ નામના એક જ કર્તાએ રચેલ એ બે જુદાં જુદાં પુસ્તકો છે. આયર્લેન્ડમાં મુખ્ય પાત્ર ‘શાકભાજી’ છે, છોડેન્ડનું મુખ્ય પાત્ર ‘ખનિજ’ છે આ ભિન્ન પ્રકારનાં બે પાત્રોની એક જ ક્રિયા ન હોઈ શકે. અને દેશની પ્રજાઓનાં માનસ જુદાં જુદાં જ હોય.

ઉદ્યોગ એ જાતના-કારખાનાંનો ઉદ્યોગ અને ગૃહઉદ્યોગ, બંને સ્વતંત્ર એકમો જેવા છે. બંને એકબેકથી સાવ ભિન્ન છે. સરકાર કારખાનાંના ઉદ્યોગોને ખ્યાલ છોડી દઈને ગૃહઉદ્યોગોથી દેશનું ધન વધારવાની યોજના વિચારે તો ખેડૂત પોતાની નજીક રિયલિટી એકથી વધુ જાતનાં કામોમાં કંઈકે યોજના યોજીને સમધારણ કરી લઈ શકે. ગૃહઉદ્યોગોના બીજા ફાયદાઓ વિચારવા છોડી દઈએ તો પણ એનાથી જે આર્થિક સુધરનાવું મંડાણ કરી શકાય છે તે અરેખર દેશને બહુ લાભ કરે છે. ઉત્પાદનનું અને કામનું અને વિશિષ્ટતઃ નફાની વહેંચણીનું યોગ્ય રીતે વિકાસન થઈ શકે છે, એમાં માલેકો-હક્કનો પ્રશ્ન કરવાપણું નથી રહેતું, એમાં કોઈ ઉપર પરાણે કાયદા લાદવાપણું નથી રહેતું. ચિત્ત દઈને જે કામ કરશે તે ખાશે એ અવસ્થા આખરેજે આવી જશે. ખેતી ઉપરનાં નાનાં કેન્દ્રોમાં વસવાથી સૌને આરોગ્યપ્રદ રીતે રહેવાની સગવડ મળશે, મોજશોખો એની મેળે મર્્યાદિત બની જશે, વધુ મેળવવાની લાલચ નહિ રહે અને કંઈકાંએના પારો નીચો રહેશે. જે આ રીતે ગૃહઉદ્યોગમાં યત્ન આવતું હોય તો તે આવવા દેવા સામે વાંધો ન હોઈ શકે. પણ યત્ન ગૃહઉદ્યોગને અનુરૂપ રહેવું નેઈ શે. ગૃહ-

કઈ બીજીને ? અને ખેડૂનો પોતાની પામેના વગાગના વખતનો ઉપયોગ ધરમાં દુધમાંથી માખણ બનાવવામાં કરતો તે હવે એ સમયમાં શ કરશે ? એ એક ગૃહ ઉલ્લેખ હતો, ગૃહઉલ્લેખની ટેવ દેશની કટાક્ષિતે વખતે કેટલા ઉપયોગમાં આવે છે તેની આજના યનુષ્ઠાના રાજદારીઓને કલ્પના હોવી સુરક્ષિત છે. ચીનમાં આજે કાંતણુનો ગૃહઉલ્લેખ શરૂ થયો છે 'એશિયા'ના ત્રણ ચાર માસ પહેલાંના એક અકાશ દૃષ્ટિયો ચલાવતાં સ્ત્રી-પુરુષોના ચિત્રો પ્રગટ થયાં હતાં તે જોવા જેવા હતા, અને તે પછી ત્રિચાર કરવા જેવું હતું કે આજે મોટા એક કેન્દ્રમાં બધો માલ એકઠો કરીને યત્રમાં એને નાખી એમાંથી પાકો માખ બનાવવામાં ખરેખર દેશનું હિત છે ? ચીનમાં આજે ત્રણ વર્ષથી લગત્ર ચાલે છે ખેડૂનો પોતાના રેનો થાક સહેરોમાં લઈ જતાં જન લાગે છે લણી વખતે તો ગામોને જાપનીઓ ઘેરા પાલીને બેઠા હોય છે અને નહારનો ચવહાર અટકી ગયો હોય છે તે સમયે ચીનને કાંતણુના આ ગૃહઉલ્લેખે મહુ રાહત આપી છે લગત્રને લોપે નવરા પડેના લોકોને સરસ કામ મળ્યું છે પોતાના ગામનું ઉત્પન્ન બહાર વેચવા જવાની લાચારી મરી છે અને બહારથી આવે ત્યારે જ કપડાં પહેરી શકાય એ સ્થિતિનો અંત આવે છે.

પણ આપરીય સરકાર, જે પ્રગસરકાર છે, તે આ વસ્તુ સમજેલ નથી, કાળજી કે રાજ્ય ચલાવવાનો તેમને આ પ્રથમ પ્રસંગ મળે છે તેમના ખ્યાલો ઈંગ્લેન્ડના યત્રઉલ્લેખના જ છે દેશને તેઓ યત્રોના ખખડાટ ને લગાડાટથી ગાજતો જોવાની આશા રેવે છે અને એટલે કેન્સર્કનું એકીને આવેલા વિદ્વાનોએ કહ્યું કે, 'જે ખેડૂત પોતાના દૂધનું ઉત્પન્ન ગજને નહિ સોપે તેમણે ચાલ્યા જવું પડશે, દેશ એમના વિના ચલાવી લેશે.'

ખરી વાત છે આજે લોખંડી ગણસો દેશમાં જિભા થાય છે ત્યારે મિચારા ધરતીની માટીના પૂતળાઓ શા બપના છે ! એમના વિના દેશને ચાલ્યું જશે.

ખગર નથી પડતી, દેશની વ્યાખ્યા વિદ્વાન લોકો શી કરે છે ? પણ એ વાત નક્કી છે કે ખેડૂત નહિ હોય-શાંતિથી, અતગ્ના ઉમંગથી, દુદરતનો સાથ મેળવના અને પોતાના વહાલા પશુની પીઠ પર હાથ ફેરવતો હાથેથી ધાન્ય નિષ્પન્નવારો નહિ હોય-ત્યાં સુધી જગત શાંતિ પામવાનું નથી ખેતીનું, ખેતીના ઉત્પાદનનું યત્રીકલ્પ કરવાના પ્રયત્નોને આખરે ગૃહઉલ્લેખનું સ્વરૂપ એક કે બીજી રીતે લેવું જ પડે છે તે જર્મનીની ખેતીની સુધારણા બતાવે છે રશિયામાં દમણું કયાક કયાક કરવામાં આવતા ફેરફારો એ બતાવે છે.

આવર્લેન્ડમાં ખેતી આજે બે વિભાગમાં વહેચાઈ ગઈ છે, ઉત્પન્ન કરવું અને બનાવવું ધઉ ઉત્પન્ન કરવા, આટો બનાવીને શુશી તૈયાર કરવી, દૂધ ઉત્પન્ન કરવું, માખણ બનાવવાને ડખાઓ બનાવવા ખેડૂતને બનાવટની કિંવામાં હાથ નાખવાની મનાઈ છે શક્ય હોય ત્યાં સુધી ખેડૂતને માખણ બનાવતો અટકાવાતો, શક્ય હોય ત્યાં સુધી ખેડૂતને ઈંડા સેવાવતો અટકાવાતો, શક્ય હોય ત્યાં સુધી એને અનાજનો લોટ બનાવતો અટકાવાતો આ બનાવટનું કામ કારખાનાં એએ કરવાનું છે આ એના જેવી વાત ચર્ચ કે માતાએ બાળકો જણે ગખવા, જણે જ રાખવા, બાળકોને પ્રેમ કરવાનો એને હક્ક નહિ, બાળકોને કેળવણી આપવાનો એને હક્ક નહિ એણે તો બાળક જણીને ગજને સોંપી દેવું, રાજ એવું જે કરે તે ખરું ગજ એને ચાહે તો ખેડૂત બનાવે, ચાહે તો સિપાહી બનાવી કાઈ બીજા દેશના ગરીબ માણસની પોતાના 'દેશ'ને ખાતર કતલ કરવા મોકલે તે.

આવર્લેન્ડના ગૃહઉલ્લેખના પક્ષા દિમાચતી અને તેની પુનર્બંધના માટે થમ ઉપવનાગ શ્રી પિટર કેનીફેએ એક અમનદાને આ જીધી રીત પાછળના કાળણની સમજાવટ પૂઝી ત્યારે એ અમવારે કહ્યું "જર્મીન ખેડૂતોની જ છે, બધા પશુ પશુ ખેડૂતોના જ છે ખેડૂતોની પાસે શું નથી કે તેમણે પોતાનું ઉત્પન્ન સહેરો તરફ કારખાનાઓમાં ન મોંઘવું કે જેથી કારખાનાઓને રેલવેને અને સહેરના બેઠારોને કામ મળે ?"

શાંતિવાદનું જાહેરનામું

વિલિયમ લોઇડ ગેરિસન

[અમેરિકામાં ગુલામી-પ્રથા વિરૂદ્ધ જળવન ચળવળ કરનાર વિલિયમ લોઇડ ગેરિસનનું નામ જાણીતું છે. આજથી એક સો વર્ષ પહેલાં, એટલે કે ૧૮૩૮માં એમણે ‘અપ્રતિકાર—Non-resistance’ નામનું એક પુસ્તક લખ્યું. એ પુસ્તક લખવા પાછળ હેતુ રહ્યો હતો એક ‘શાંતિવાદનાં જાહેરનામા’ની જાહેરાત અને સમજાવટનો.

અમેરિકામાં ખ્રિસ્તીઓનો ક્વેઈકર નામે એક પંથ છે. ઇશ્વરથી જે મૂળે તે ક્વેઈકર-મૂળનાર. આ પંથના અનુયાયીઓ જગતના પ્રેમ અને શાંતિના ફેલાવા માટે જાલુ આતુર હોય છે. શાંતિનો કેમ વડુ પ્રચાર થાય, હઠાઈ યો કેમ ઓછી થાય તે બધું ખરે તેનો વિચાર કરવા કેટલાક ક્વેઈકરોની સભા મળી હતી. આ સભામાં નિર્ણય થયો કે શાંતિવાદની પ્રતિજ્ઞા એક જાહેરનામું તૈયાર કરવું અને એ જાહેરનામા ઉપર શાંતિવાદીઓની સહીઓ લેવી. એ નિર્ણય પદ્ધતી ગેરિસને એ જાહેરનામું લખ્યું અને તેની ઉપર ઘણા ધર્મપ્રેમીઓએ સહી કરી.

આજું જાહેરનામું આજની પળે વાંચવા જેવું છે]

“જોસ્તન જાહેરમાં સન ૧૮૩૮ ના સપ્ટેમ્બરની તારીખ ૧૮, ૧૯ અને ૨૦ ના રોજ મળેલી ‘શાંતિ-સભા’એ જાહેર કરેલું’ પોતાનું વલણ.

“જગતમાં શાંતિ અને માનવ-માનવ વચ્ચે પ્રેમની લાગણીના વિકાસ અર્થે સંસ્કૃત અમેરિકાના લુદા લુદા લાગણીથી આવીને સભામાં મળેલા અમે, નીચે સહી કરનારાઓ, અમારી પોતાની ખાતર, અમારા પ્રિય સિદ્ધાંતને ખાતર, જ્યાં અમે વસીએ છીએ તે અમારા દેશને ખાતર અને જગતને ખાતર અમે એક જાહેરનામું પ્રગટ કરીએ છીએ કે જે અમારા આનંદધામ સિદ્ધાંતને અને જેની પ્રાપ્તિ માટે અમારે છીએ તે અમારા ધ્યેયને અને શાંતિની વિશ્વવ્યાપી પુનઃસ્થાપનાના અમારા કામને અમે કેવી રીતે આગળ ધપાવશું તે વ્યક્ત કરે છે.

“મનુષ્યની સત્તાની કોઈ સરકારની સાથે અમે મિત્રતા કબૂલતા નથી, તેમ જો કોઈ સરકારનો શારીરિક બળથી અમે વિરોધ કરવાનું નથી. અમે માત્ર એક જ સત્તાને, એક જ ન્યાયાધીશને, એક જ શાસકને અને એક જ નિયામકને ઓળખીએ છીએ. અમે તે એક જ સમ્રાટનો હુકમ માન્ય રાખીએ છીએ કે જે આ દુનિયાનો નથી અને જેની પ્રજાને અંદરેઅંદર લડી મરવાનો નિર્ણય છે, જેના રાજ્યમાં પ્રેમ (Mercy) અને સત્યનો વાસ છે અને ન્યાય અને શાંતિ એકમેકને આલિંગે છે. એના રાજ્યને કોઈ સીમા-દોરી નથી, કોઈ પ્રજાભેદ નથી, કોઈ ભૌગોલિક અટકાયતો નથી. ત્યાં કદાબેદ નથી, મતિભેદ નથી, જાતીયતાની અસમાનતા નથી. ત્યાં અધિકાર આવે છે શાંતિનો, ત્યાં નિષ્કર્મ છે પ્રમાણિકતાનું, તેની સીમાઓ છે સુક્તિની, તેનાં પ્રવેશદ્વારો છે પ્રાર્થનાનાં. એનો હેતુ છે બધી સીમાઓને તોડી પોતાની સાથે એક કરી દેવાનો. અમારો દેશ છે સમગ્ર જગત, અમારા દેશવાસીઓ છે માનનીમાત્ર અમે અમારી ભૂમિને એટલી જ ચાહીએ છીએ જેટલી અમે તમામ ભૂમિને ચાહીએ છીએ. અમેરિકાની પ્રજાનાં હિત, અધિકારો અને સ્વતંત્રતા અમને જેટલાં વડાલાં છે તેથી ઓછાં અમને બીજી પ્રજાઓનાં વડાલાં નથી. એટલે અમેરિકા દેશપ્રેમના નવામાં બીજી કોઈ પણ પ્રજાનું અહિત કે અપમાન કરવા

“અમારા સિદ્ધાંતો અને હેતુઓ કદાચ પછી અને એ હેતુઓને અસરકારક બનાવવા શું કરશું તે કહીએ.

“અમે ઉપદેશના પાઠ્યપણ્યનો આશરો લેશું-દરેકના હૃદયમાં અમારી વાત ઠસાવવા પ્રયત્ન કરશું, ઊપખાનાની મદદથી સકલ તેટલા વિસ્તારમાં અમારી જાવનાઓને પ્રસારશું, દરેક જાતિ અને નામધારીનો સહકાર મેળવવા પ્રયત્ન કરશું. અમે સગાઓ ગ્રાંડવશું, સંસ્થાઓ સ્થાપશું, રાજ્યને અને પ્રજાસંસ્થાઓને વિનંતિઓ કરશું કે તેઓ વિશ્વશાંતિને પહેલી વિચાર. સત્ત્વ પ્રત્યેના વર્તાવ અને અનિષ્ટના નાશના માર્ગ યુદ્ધના અનિષ્ટને નેરશોરથી પ્રકાશમાં લાવશું.

“અમારા ધ્યાન બહાર એ નથી કે અમારા આ મહાન કાર્ય માટે અમારી શક્તિની ચકાસણી બંધકર ચાલતાઓથી થશે એને ખાતર અમારે અપમાન, હિંસકરણી, માર અને મૃત્યુને સત્કારવાને માટે પણ તૈયાર રહેવું પડશે. અમારા વિરુદ્ધ ખોટા પ્રચારની અને અમને બદમાસો ગણાવવાની પેરવીઓની પણ અમે ગણતરી રાખી છે. અમારી વિરુદ્ધ અધિકારનો ધાપ, અશિષ્ટ અને મારાત્મક રીતે જનસમૂહ, સરકાર, કહેવાતી ધર્મસંસ્થા-એ બધાં અમને કચડવા આવશે. જિસસને કે જેના પગલે અમે જવા નીકળ્યા હોએ તેને, પણ એમણે એ જ અનુભવ આપ્યો હતો. અમને પણ એના જેવી માતનાઓ મળશે તો નેડે જીલ્લા રહેવા મળવાનો અમને આનંદ થશે. અમને ત્રાસ કે દુઃખનો ભય નથી. અમને સર્વશક્તિમાન પ્રભુમાં વિશ્વાસ છે, માનવીમાં નહિ. માનવીનું રક્ષણ અમારી પાસેથી જૂઠવાઈ જશે પણ ઈશ્વરના રક્ષણથી અમને કોણ દૂર કરનાર છે ? જે લોકાનક કસોટી અમારે માથે આવશે તે કાંઈ વિચિત્ર બની રહ્યાનો ભાવ અમને નહિ આવે, પણ એ આનંદ આપશે કે અમે ખ્રિસ્તની માતનાઓમાં લાગ લાઈએ છીએ. એટલે અમે શુભકાર્મ માટે ઈશ્વર તરફ અભિમુખ થઈએ છીએ. એને માટે જે પોતાના ધર-આર, સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર, લાઈબેન અને માતપિતા, જરજમીન અને દુ-યવી સુખોનો ત્યાગ કરે છે તેને બદલામાં એ વસ્તુઓ હજારગણી મળશે અને શાશ્વત જીવન એ ચાલશે.

“આ જાહેરનામામાં જે કહેલ છે તેને માટે ગમે તેટલાં બંધકર દુઃખોનો સામનો કરવાનો આવે છતાં આખરે એનો વિજય થવાનો છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. અમારી માન્યતાની નમ્ર ખાતરી અર્થે માનવજાતની વિચારબુદ્ધિ અને વિવેકબુદ્ધિને જગાડવા અમારે માથે જે સંકટો આવે તેને સહજ ગણી લેવા અને ઈશ્વરની જ સત્તા અને શક્તિને નમ્રતાથી અને મૌન ધરીને સ્વીકારવાનો નિર્ણય દાખવવા આ નીચે અમે અમારી સહીઓ મૂકીએ છીએ.”

કાન્તિ

મૂળ લેખક : શ્રી જૈનેન્દ્રકુમાર ————— અનુવાદક : શ્રી ઈશ્વરલાલ દવે

કાન્તિ શબ્દ મનોરમ છે. પણ એ મનોરમતા શી વસ્તુ છે? સુવર્ણમૃગ પણ મનોરમ હોતો અને એની પાછળ પડવાથી રામની સુગતિ ન થઈ. કાન્તિની પાછળ દોડવામાં એવી જ દુર્ગતિ તો ક્યાંક ન થાય?

પણ રામ રામ થઈને ય માયામૃગની પાછળ દોડ્યા વિના ન રહી શક્યા તો કાન્તિની પાછળ પડ્યા વિના આપણે કેમ રહી શકીએ?

- કદાચ એ ઠીક હોય, એ માયાથી ગમે તેટલું હોય તોપણ આ નવા યુગમાં જન્મેલા અને કાન્તિથી જાગેલા એવા આપણે સૂઈ રહીએ એ અશક્ય છે.

પણ રામની વાત આપણે રામ ઉપર છોડીએ. આપણી વાત આપણે રામ ઉપર ન છોડી દેવી જોઈએ. આમાં રામથી આગળ વધી જવાનો સવાલ જ નથી, પણ કાણ જાણે કદાચ રામે આ જૂલ એટલા માટે તો નહિ કરી હોય કે એની પાછળ આવનારા આપણે એમાંથી કાંઈક શીખીને એવી જૂલ કરવામાંથી બચી જઈએ!

એથી જ હોય તે. કાન્તિને અપનાવતાં પહેલાં એ શું છે એ સમગ્ર લેવાની ધૃષ્ટતા તો આપણે જરૂર કરી શકીએ, અને જો આ ઠીક હોય તો હું કહેવા, માયું છું કે એ શબ્દનો ધ્વનિ મને ઠીક નથી લાગતો.

મારે જાણવું જોઈએ કે ‘કાન્તિ’ શબ્દ આ યુગની ભાષાને બહુ જ પ્રિય છે. એ ચંદ્રણી સિકો છે. દરેક જગ્યાએ ‘ઇન્કિશાસ ઝિંદગી’ તો ન્યથેય તમારા કાને અથડાશે જ. તોપણ ખોટું નહિ કહેતાં સાચું કહું તો એ શબ્દ અંદરથી મને નમાવેલો લાગ્યો છે. થોડા પાણીમાં ટૂંક મારવાથી જેમ પરપોટો ઘર્ષ શકે છે તેવી જ રીતે આવેશના વેગથી ભાષાની

અંદર એવા શબ્દો બની ગયા છે. આવેશ છે ત્યાં સુધી તો એ શબ્દ પણ ગર્વથી રોડ મારતો બીજો હોય છે. પણ આવેશ એ કાંઈ સંકલ્પ નથી કે હમેશાં અચલિત રહે. એથી આવેશ ગયો કે પુરત એ શબ્દ કરમાઈને નિષ્પ્રાણ થવાનો, અને પછી ખચર પડે છે કે એતું રૂપ તો માયાવી જ હતું, એથી અધિક એમાં કશું નહોતું. મને લાગે છે કે જો ‘કાન્તિ’ કરવા માગે છે તેને એઓ પોતે જ શું કરવા માગે છે એનો સાચો ખ્યાલ નથી હોતો. એ પોતે પોતાની વાતનો જ મર્મ સમજતો નથી એટલે એ ‘કાન્તિ’ની વાત ક્યાં કરે છે.

અને કદાચ કોઈ જગ્યાએ આવું ન પણ હોય. ધારે કે કાન્તિવાદી પોતે શું કરી રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ રાખતો હોય તોપણ કહેવું પડશે કે એ આદમી મતલબી પણ છે અને તકસાહુ પણ છે.

કાન્તિવાદીની આકાંક્ષાઓ જો હવાઈ ન હોય અને પોતે સ્વપ્નલોકો આદર્શવાદી ન હોય તો ‘કાન્તિ’ શબ્દની બાથે એ પોતાની કોઈ મહત્તાકાંક્ષાને પોષી રહ્યો છે. આમ થયું એટલે તો એ સ્વપ્નદર્શો કાન્તિધારી કરતા પણ બેદર્શો.

પણ આલોચના જવા દઈ મુખ્ય સવાલ ઉપર આવીએ. પ્રશ્ન એ છે કે ‘કાન્તિ’ શું છે? શું એ ઘર્ષ શકે છે? અને જ્યારે એ સફળ રીતે પાર પડે છે ત્યારે શું થાય છે? શું કોઈ એવો સમય આવશે, જ્યારે કાન્તિની આવશ્યકતા જ ન રહી હોય? અને જો હમેશાં જ એની આવશ્યકતા બીજી જ રહે અથવા ક્યારે ય પણ એ પૂરી રીતે સફળ ન થઈ શકે તો શું એને ‘કાન્તિ’નું નામ આપવું યોગ્ય ગણાય? શું ‘કાન્તિ’ શબ્દ આટલો ગંભીર યથાર્થતાનો ભાર ઝીલી શકશે?

ક્રાન્તિ શું ?

એવું પરિવર્તન જેનો કાર્ય-કારણ-ભાવ આપણી મન-ભુદ્ધિમાં પૂરી રીતે ન સમાય અને જે એ કાળે જ મર્મોદાતીન અને આકસ્મિક હોય છે એને માત્ર પરિવર્તનની સજા આપીને જ આપણને સતોષ નથી થતો. કોઈ એવો એક શબ્દ હોયો નોઈએ કે જે આવી ઘટનાઓ પ્રત્યેના આપણા વિરમમ અને ભયને પૂરેપૂરો વ્યક્ત કરી શકે 'ક્રાન્તિ' એવો એક શબ્દ છે વિષ્ણવ, વિષ્વસ, ઇન્કિનામ, જીયતપાચવ વગેરે પણ એવા શબ્દો છે.

પણ ત્યાં કાળ છે ત્યાં કાર્ય હોય જ છે અકારણ કોઈ હોઈ શકતું નથી એ વાત સાચી કે એ કારણ આપણે નોઈ શકતા નથી.

કારણની દૃષ્ટિથી નોઈએ તો દેખારો કે કોઈ કાર્ય આકસ્મિક નથી હોતું ત્યારે નથી વિરમમની આવશ્યકતા કે નથી ભયની પછી વિનાશ અશક્ય છે, ઊપવપાચવ પણ અશક્ય છે બધું જાણે કમરો બને છે કાળના અનવચ્છિન્ન પ્રવાહમાં બધું ઘટનારૂપે પ્રદેવાયેલું હોય છે જૂતકાળમાંથી વર્તમાન થયો અને વર્તમાનમાંથી ભવિષ્ય થશે વચ્ચે ક્યાં મ વૃદ્ધ નથી અથવા જેમાં તોડફોડનો ભાવ સમાઈ શકે એવો અવકાશ પણ ક્યાં નથી પળમાં પળ, મિનિટમાં મિનિટ અને સુગમાં સુગ જગજગ નોડાયેલા છે વચ્ચે ક્યાં મ તરાડ નથી, ત્યાં તોડ-ફોડ સમાઈ શકે જે નષ્ટ થતું દેખાય છે તે વાસ્તવમાં નષ્ટ થઈને કોઈ બીજાનું સર્જન કરી રહ્યું હોય છે ખરી રીતે તો ધોતે જ નવજન્મનો અચ્છો પહેરતું હોય છે વૃદ્ધનાં વૃત્ત્યાપણ તો દૃષ્ટિએ જો કારણે જ દેખાય છે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી નોઈએ અને સકુચિત દૃષ્ટિના બધનમાંથી છૂપીએ તો જેને 'ક્રાન્તિ'નું નામ આપી શકીએ એવી વસ્તુ પણ ઇતિહાસના પ્રવાહમાં અસભવ બની જાય છે કાળની કડી ક્યાં મ કડી તૂટી ન હોય અને એની એક એક કડી અતૂટ ભાવથી કાર્ય-કારણ સાથે નોડાયેલી હોય તો વચ્ચે 'ક્રાન્તિ'ને માટે અવકાશ ક્યાં રહ્યો ?

શું ક્રાન્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ? અને શું ક્રાન્તિ કયવી જ નોઈએ ? થોડી વારને માટે માની લઈએ કે ક્રાન્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે વસ્તુઓનું મૂલ્ય એવું પથારી જમ કે કે વાત જ ન પૂછે સમસ્ત દૃષ્ટિ જ બચદાઈ જાય છે અને પહેલાના ધોરણો બધા નકામાં થઈ જાય છે ઘણામરુ બધું બદલાઈ ગયેલું દેખાય છે એ વખતે આપણે આપણા મનને મનાવીએ છીએ કે ક્રાન્તિ થઈ ગઈ હોયે માની લઈએ કે ક્રાન્તિ થઈ ગઈ આખરે આપણી દૃષ્ટિ તો એકાંગી છે, એટલે એવો દાવો તો નહિ કરી શકીએ કે આપણે બધી ઘટનાઓના મૂળ કારણને પકડી જ શકીશું અને ત્યારે આપણે કારણને પૂરી રીતે જાણી નહિ શકીએ ત્યારે લાચાર બનીને માનવું પડશે કે હા, આ તો 'ક્રાન્તિ' થઈ ગઈ.

લોકપ થાય છે ત્યારે ત્યાં મકાન હતું ત્યાં ખડેર થઈ જાય છે અને કૂવાની જગ્યાએ રેતીનો દળનો બની જાય છે નહીં ત્યાં હતી ત્યાં સુકી ધરતી થઈ ગઈ, અને રણની જગ્યાએ ધાણીની રેવમટેવ થઈ ગઈ જાણે કોઈ સજીની સાથે ભમકર મત રમ્યુ આ બધું નોઈને આપણે હઠીએ છીએ કે આ તો વિધાતાનો કોપ થયો આખેની સામે થતા આ અર્થહીન પરિવર્તનમાં કોઈ સગતિ આપણને દેખાતી નથી એથી મન પણ આ માટે ચૂપચાપ આશ્વાસન નથી લઈ શકતું પ્રકૃતિની ખ્વસનીયા જ આપણને એમાં પ્રતિભાસિત થોડી દેખાય છે.

આપણને પૂરો હક્ક છે કે ધરતીકે પને આપણે પ્રકૃતિની તરફથી થનારી ક્રાન્તિ કહીએ આપણો એ હક્ક કોઈ હીનરી નથી લઈ શકતું પણ જો વૈજ્ઞાનિક શોધનો પ્રશ્ન આવે, વાસ્તવિકતાને જ નો સમજવાનો અને જાણવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો ત્યાં કૃપા કરીને 'ક્રાન્તિ' ને દૂર જ રાખવી નોઈએ આ શબ્દ કાચોગિત છે, ભુદ્ધિની દૃષ્ટિએ નોઈએ તો આ શબ્દ બહુ જ અમૂઢ છે હકીકતી દૃષ્ટિ જ એનો અર્થ ઉઠેલી શકે છે પણ વિજ્ઞાનના

પ્રદેશમાં આ શબ્દ બિચારો કશો મદદ નથી કરી શકે તો અને ન્યા આલેગ અને આલેશની આવશ્યકતા નથી હોતી ત્યા આ શબ્દની પણ જરૂર નથી હોતી કાન્તિમાં મનની ગભરામણની યથાર્થતા સિવાય બીજી કોઈ યથાર્થતા નથી

અહીં જૂન ન થાય હું એવા લોકોમાં મારી ગણતરી કરવા ઇચ્છુ છું જે મનની સમ્યાઈની આગળ હિમાયતની વાસ્તવિકતાને શૂન્ય માની શકે છે પણ આ ઠેકાણે હું-તુંની વાત નથી વાત તો વૈજ્ઞાનિક તાની છે અને વૈજ્ઞાનિકને માટે કાન્તિ અસ્ત છે કેમકે વૈજ્ઞાનિક અધીરો નથી થઈ શકે તો માણસ અધીરો બનીને જ કાન્તિને સન માનીને લુપ્ત બની જાય છે

પણ આગળ આપણે માન્ય છે કે આપણી પાસે પગિમિત છુદ્ધ છે એ માટે આપણી ભાષાને માટે કાન્તિ હોઈ પણ શકે છે પણ 'કાન્તિ' યર્થ શકે છે અથવા કાન્તિ કરી શકાય છે એવો સવાલ ન્યારે આપણી સામે ઊભો થાય છે ત્યારે મને લાગે છે કે એ સવાલ જ ખોટો છે

મૂળે સત્યમાં કાન્તિ જેવું તો કાઈ છે નહિ, માત્ર માનવ-ભાષામાં એ શબ્દ નજરે પડે છે ન્યાર ભાષાથી બહાર એ બીજો કયા ય ન હોય ત્યારે એને બનાવવાનો સવાલ ભવા, કેમ યર્થ શકે? એ કાઈ પ્રકારે ન યર્થ શકે જે એને એમ કરવા માગે છે તેઓ જૂન કરે છે તેઓ વાદળોને સુકીમાં પકડીને પાણી વગસાવવા જેવી વાત કરે છે તેઓ આનિશ્ચતા આચરે છે જે કાન્તિ એવું પગિવર્તન હોય જેનું કાગળુ રપટ રીતે આપણી સમજમાં ન જીતરે તો એ ચોખ્ખું છે કે એ કાન્તિ કરવા યોગ્ય કદી ન હોઈ શકે જે એ તર્કથી અસંગત હોય તો એ જ કાગળું વિવેચ્યો તો કયા વે વધારે અસંગત છે, ને એથી એ અકર્નવ્ય છે અને જે તર્કોતીત નથી, અતર્ક નથી એને માટે 'કાન્તિ' શબ્દનો ઉપયોગ સાવ અસંગત અને અસભવિત છે

એથી, કાન્તિ યર્થ શકે એવી વસ્તુ નથી એને કરવી પણ ન બેઈએ વધુમાં વધુ ભાષામાં અને

વ્યવહારમાં એને આપણે સહી લઈએ એટલું જ એનો પ્રચાર અનિષ્ટ છે જે કાઈકે ઇષ્ટ હોય તો એ છે કે એ શબ્દનો પ્રયોગ કવિઓની ભાષામાં જ કરવામાં આવે એ સિવાય કૃપા કરીને એનો ઉપયોગ ન જ થાય તો સારું કેમકે જેટલી ઓછી કાન્તિ હશે તેટલી જ અધિક એકરૂપતા જીવનમાં આવશે અને પરિણામે એટલી વધુ ઉન્નતિ થશે કાન્તિમાં લાચારીનો ભાવ છે, અનિયમિતતા ને અન્યવચ્ચાનો ભાવ છે પણ જીવન નિયમિત ને અનિશ્ચિત હોવું બેઈએ જે કાન્તિ માગે છે તે તો સયમની લગામ માથો મુકત થવા માગે છે એ પોતાથી ને પોતાના કાળમાંથી છટકવા માગે છે

ધણી વાગ વિચાર કરુ છું કે જે હું ખરેખર કાન્તિને ચાહુ છું તો કઈ એમ તો નહિ હોય કે જેને હું કાન્તિનું પગિણામ સમજી બેઠો છું, અર્થાત મે જે એક સ્વર્ગ-મિત્રની (utopia) ક'પના કરી છે તેને ઇચ્છી રહ્યો છું ને મને તો પ્રતીતિ યર્થ રહી છે કે કાન્તિની ઇચ્છાના મૂળમાં તો કાઈ એવી જ માયાવી સ્વપ્નની લાગણી છુપાઈ બેઠી છે એમ જણાય છે કે જે કાન્તિની ઇચ્છા કરે તે જીવનની વાસ્તવિકતાનો સામનો કરવાથી કદાળી ગયો છે જીવનશ્રમમાં નિરાશ થઈ ગયેનો પામર માનવી થઈ ગયો કે પોતાના તાત્કાલિક ધર્મથી એ વિમુખ થવા માગે છે એ કાઈકે 'શમાન્સ' માગે છે પોતાના મનને બહે લાવવા એ પોતાની જાનને બહેલાવવા માગે છે કે જામ કાન્તિ સદગ યર્થ ન થઈ અને એનું સ્વપ્ન એના હાથમાં આવી જશે યનો, મુસીગત ટળશે સાચું પૂરો તો પોતાની સામે આવી પડેની મુમીયન ટાળવા એ માગે છે

પણ એટલું તો આપણે નિશ્ચિત સમજી લઈએ કે આપણા મનની બહાર કોઈ જગ્યાએ સ્વર્ગ નથી એ કલાયથી જીતગીને આપણી પાસે આવી ચડવાનું નથી ન્યા સુધી કાળ છે ત્યા સુધી ચિત્તની આવશ્યકતા ગહેશે. પગિવર્તનની જરૂરિયાત પણ એટલા માટે કાલાન્ત સુધી રહેવાની માગુસ છે સા સુધી એને શાનિ ક્યારેય નહિ મળવાની એ

સુખ માગે છે એનો અર્થ એ કે તે મિથ્યા વસ્તુ માગી રહ્યો છે. કાન્તિવાદી કદાચ પોતાની માનેડી કાન્તિની પછી સુખસાંતિનું સામ્રાજ્ય હવાઈ જશે એવી આશા રાખતો હોય. કાન્તિના વાદના મૂળમાં માનવમનની આ અવસ્થા પડી છે. જાણે કાન્તિ થતાં જ બધું બરોબર ગોકવાઈ જશે. પણ બધું જ કદી ઠીક થયું નથી હોતું. કાંઈ ને કાંઈ સમારકામ કરવાનું રહી જ જવાનું. એટલા માટે કાન્તિવાદીને ચેતવણી દેવાની જરૂર છે કે કાન્તિની મારફત ને એની પછી શાંતિનો શેખર્યહીનો મહેલ ન બાંધે કરે.

ઇતિહાસ આવી ચેતવણીઓથી ભરેલો આપણી સામે મોજૂદ છે. યુગયુગમાં ને દેશ-દેશમાં ધણી કાન્તિઓ યર્ષ-પણ ત્યાં કાંઈ સ્વર્ગ નથી બિતરી પડ્યુ. કાન્તિના જોડો સદેશવાદક હતા તેઓનો આખરી અન્તમ શું આવ્યો? પહેલાનું દરેક કાન્તિદળ તેની પછી આવનારા કળ કામ પ્રતિક્રિયાવાદી મનાવુ ગયુ, અને એમને હાથે અમાનુષી અત્યાચારોનો ભોગ થયું. અને આ બધુ કાન્તિના નામ ઉપર! પણ કોઈ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ બિતરી શક્ય નહિ કાન્તિ કરવામાં આવી અને ત્યારે એ પૂરી યર્ષ ચૂરી ત્યારે દેખાય કે એ કેવળ એક મોહ હતો. દૂર હતો ત્યાં સુધી એ મોહ આપણને મોહ પમાડતો હતો, પાસે આવ્યો તો ખખર પડી કે એ તો પોલપોલ છે.

મોહજન્ય બધી જ કાન્તિઓ નકામી છે કેમકે મોહ જ અર્થ છે. એ તરંગને પોષે છે એ સકલ્પનો ઘોતક નથી. એ માનસિક વિવાસને પાળનાર છે.

એમ ન સમજવું ભેઈએ કે હું કાન્તિને ચેતવણી આપી રહ્યો છું. કાન્તિ એવી પોકળ નથી કે આવી ચેતવણીને લીધે એ એના આકર્ષણમાં ફસાઈ જાય. આ હું કાન્તિવાદીઓને કહેવા માયું છું.

ને કાન્તિ છે તો એ પ્રતિક્ષણ યર્ષ રહી છે ને એ કદી પરિપૂર્ણ નહિ થાય યુદ્ધ પ્રતિક્ષણ યર્ષ રહ્યું છે, ક્યારેય એ પૂર્ણ નહિ થાય. મૃત્યુમાં જ ને પરિપૂર્ણતા હોય ને નિર્વાણની ને બેહદ અંખના હોય તો આ ક્ષણે જ આપણે મરી શકીએ છીએ.

પણ મૃત્યુમાંય આ અનવરત યુદ્ધની સમાપ્તિ નથી. એ યુદ્ધ તો સતત ચાલતું જ રહે છે. જીવનદારા કે મૃત્યુદારા આપણે એને આગળ ધપાવીએ છીએ. એવી રીતે પ્રતિક્ષણ થતી રહેતી કાન્તિમાં આપણે મરી-મરીને પણ ચોગ દઈએ છીએ ને એ જ રીતે જીવવા માટે સાર્થકતાથી જીવીએ છીએ. પણ અહીં આશા કઈ વાતની? કેમકે યુદ્ધ અનંત છે ને ત્યાં સુધી આપણી હરતી છે, શકિત છે, ત્યાં સુધી યુદ્ધમાં આપણે માટે ઝંઝૂમવાનું જ છે.

આ કાગપરંપરાના વિધાનને કાન્તિ કહેતા હો તો જીવે વાત છે. પણ હું જાણું છું કે 'કાન્તિ' શબ્દ આ શાશ્વત યુદ્ધરૂપી ધર્મનો આભાસ મનમાં જગાડવાને માટે બહુ જ નાનો છે—એ અર્થમાં ક્ષણે જ તુલ્ય અને નજીવો દેખાય છે. એ શબ્દનો ઉપયોગ કરનારના માનસપ્રદેશના અંતરયુદ્ધમાં કોઈ આકાંક્ષા છુપાઈને બેઠી હોય એવો સંભવ છે. એ શબ્દનો ઉપયોગ ઉપરના વિરાટ અર્થમાં કરી શકાય નહિ, એટલો વિશાળ અર્થ એમાં સમાઈ પણ ન શકે, અને સામાન્ય રીતે જે શબ્દનો જ અર્થ કરવામાં આવે છે અથવા એમાંથી જે પ્લિન બિડે છે તે માત્ર પરિણામમાં જ તુલ્ય નથી પણ પ્રકૃતિમાં પણ તુલ્ય છે. એ આકાંક્ષાના વિકારથી વિદ્યુત છે, એમાં 'શામ-સ' નું સેવન છે, એમાં સંકલ્પની દડતા નથી, અધીર આવેશની ચમક છે.

એટલા માટે 'કાન્તિ' શબ્દ મને નથી ગમતો. એવું કયાંક ન સમજાય કે હું પીડેલક કરી રહ્યો છું. હમણાં જ વાંચ્યું કે હું કાન્તિકારી લેખક છું. ને એમ જણાય તો એ લખવાવાળા જાણે! હું તો એટલું જાણું છું કે ને હું ક્યાંય પણ કાન્તિ માગતો હોઉં, ને એ શબ્દનો કાવ્યની ભાષામાં જ પ્રયોગ કરીને ન અટકતો હોઉં, તો મારે કહેવું ભેઈએ કે હું જૂથ કરી રહ્યો છું. કયાંક મનમાં ઝોતખણું જાય ને ઉપયુક્ત કર્મનો અસાવ જાય ત્યારે જ એવી ઈન્ડા મારામાં ઉદ્ભવી શકે છે. તે યે કાંઈ સારી વસ્તુ નથી મારે જાણવું ભેઈએ કે કાન્તિની ઇન્ડા નહિ કરવી ભેઈએ. ત્યાં તાત્કાલિક ધર્મ પ્રત્યે જાગૃક્ષ

છે ત્યાં એવી ઇચ્છાની જરૂરિયાતમાંથી છુટકારો મળી જાય છે. અને જા એ શબ્દ (કાન્તિ)માં કેટલુંક વિધાયક અર્થ હોય તો એ અર્થમાં સ્વધર્મ-પાલનના સિદ્ધાન્તથી વ્યક્તિની સાચી કાન્તિ કરવાની ક્ષમતા વધી જાય છે. નહિ તો માયાવી કાન્તિને

અખનાવવાથી માણસ પોલો ખની જાય છે અને ત્યારે જો એનામાંથી અવાજ વધારે ઉઠે અને વધારે જોરથી નીકળતો હોય તો એને ય કદાચ પોલ પોલતું જ લક્ષણ માનવું જોઈએ.

અવલોકન

ચા.

(૩૨) શ્રી. મહોત્સવ ગ્રંથ—(શ્રી. ફાર્ગિસ ગુજરાતી સભાને) પ્રકાશક : ફાર્ગિસ ગુજરાતી સભા, ૩૬૫ કોમેસ લેઈન, મુંબઈ, ૪ મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા.

શાયલ આઠ પેજ સાર્વજનિક ૩૬૮ પાનાંના આ ગ્રંથની કિંમત ૩ રૂપિયા તો ઓછી છે જ, પણ એની અંદરની લેખનસામગ્રી જોતાં તો એ કિંમત અતિ ઓછી લાગે છે. સભાએ પોતાની કારકિર્દીનાં ૭૫ વર્ષ પૂર્ણ કર્યાં તેની યાદમાં વિદ્વાન લેખકો પાસે ગુજરાતના સંશોધનના અને સાહિત્યવિષયક લેખો લખાવીને સુંદર સ્વરૂપમાં આ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો છે. એકાદ બે લેખ બાદ કરતાં જાણ લેખો ખૂબ અભ્યાસ-પૂર્ણ અને મનનીય છે. જૂનાં ખતપત્રો અને તે પર વિવેચન, જૂનાં-નવાં કાવ્યો અને કવિઓનો પરિચય, ગુજરાતના ઇતિહાસનું તથા રાજવંશોનું વિસ્તૃત, ભૌગોલિક આલોચના, વ્યાપારિક દર્શન, ઇત્યાદિ વિષયોના લેખોના વાંચનથી આપણું જ્ઞાપ્રમાણ તથા બુદ્ધિતેજ વધે છે. આવો ગ્રંથ પ્રગટ કરીને સભાએ પોતાનો શ્રમ સાર્યક કર્યો છે.

(૩૩) ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને વ્યાપારી ભૂગોળવિજ્ઞાન લેખક : ભોમીલાલ ગિરધરલાલ મહેતા (અમ. કામ.)

પ્રકાશક : ફાર્ગિસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ ૪, મૂલ્ય બાર આના.

આવશ્યક પ્રમાણમાં સાદા અને રંગીન નકશાઓ તથા ટોપોગ્રાફી અને ઉપરોક્ત એવી લગભગ સંપૂર્ણ વિગતો સાથેનું આ પુસ્તક ખૂબ આવકારવાયક છે. શિક્ષકો આ એક પુસ્તકને જરાખર અભ્યાસ કરી જાય અને પછી જો વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતની ભૂગોળ શીખવવા બેસે તો તેઓ પોતાનું કામ ધણી સારી રીતે કરી શકે-તેમ છે ગુજરાતની આજની જ ભૂગોળ આપીને લેખક અદક્તા નથી, વચ્ચે વચ્ચે જૂતકાળની વાતો પણ કહેતા જાય છે. વર્ણનો સંપૂર્ણ આપે છે, માહિતીઓ ગ્રીષ્મવટભરી છે.

અને છતાં ય કિંમત બાર આના છે. શિક્ષકોએ આ પુસ્તક અવશ્ય વાંચી લેવું જોઈએ

(૩૪) ચોગ કે જાધાર—લેખક : શ્રી. અરવિંદ; પ્રકાશક : અરવિંદ ગ્રંથમાળા પોડચેરી. મૂલ્ય બે રૂપિયા.

શ્રી. અરવિંદે પોતાના શિષ્યોને અને જિજ્ઞાસુઓને પ્રસંગોપાત એમના પ્રશ્નોના જે ઉત્તરો આપેલા તેના અંગ્રેજ સંગ્રહનું આ દ્વિતી ભાગાંતર છે. અરવિંદ-ચોગને સમજવા પ્રવૃત્તના જિજ્ઞાસુઓને આ પુસ્તક માર્ગદર્શક અને તેવી આશા છે.

(૩૫) આલ્પજ્ઞાડી—પ્રથેજકા • ગિજુભાઈ અને જુગત રામભાઈ, પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ મૂલ્ય રોક આનો

આલ્પજ્ઞાડી નાની અને મોની બેયને બેંગી કરીને આ ગાડી તૈયાર કરી છે તે અમને તો ગમ્યું નહિ પેલી નાનમ્મી નાજુક આલ્પજ્ઞાડીને ઝાલતા વધુ મળ પડતી હતી ગાડી મોની કરીને ૫ કિમત તો ઓછી રાખી છે પણ નાનકડી ગાડીના પૈડાનો ભાવ મળતો હોય તો કિમતની કયા વાત કરે છે ?

આ ચોપડીને તો શિક્ષિકાની માર્ગદર્શિકાની જરૂર પડે તેમ છે કારણ ગિજુભાઈની 'આલો વાચીએ' જેવી કાઈ આ નથી એક જ પગલે ત્રણ ચાર અને તેથી વધુ અક્ષરો તે પણ જુદા જુદા મરોડના, એટલે પહેલા તો શિક્ષક અક્ષરો શીખવી ત્યાર પછી જ બાળક ચોપડીને હાથમા લઈ શકે અથવા તો બાળકને બધા અક્ષરોનું જ્ઞાન થઈ ગયું હોય તો પોતાની મેળે આનંદ તો આસ્વાદ લેતું તે એ વાચે કેટલાક 'બાળપોથી'ના રચનારાઓ મળતા વળાંકના અક્ષરોનો ક્રમ ગોઠવે છે તે રીત કરતા જુદા જુદા વળાંકના અક્ષરોને બાળક તરત જુદા પાડી દઈ ને યાદ રાખી લઈ શકે છે પણ અક્ષરો થોડા થોડા લેતા જોઈએ અહીં તો બાળક વ ન, વ ડ વાચે કે પછી ન-વ કે ન-ડ જેવો કાર્ડ શબ્દ એટલા અક્ષરો પામ ચવા માટે રચી દેવાને બદલે ચ-ડ, ચ-ડ, પ ડ એમ એક સામટા ત્રણ નવા અક્ષરો આપી પડે છે ત્યાંથી આગળ ચાલતા

પાઠોમા પણ શિખાર્થ જોવા અક્ષરોનું પુનરાવર્તન વધુ હોતું જોઈએ અને નવા અક્ષરો ઓછા હોયવા જોઈએ તે નિયમ નથી લાગ્યું થતો, એટલે આ ચોપડી ધીરે વાચન તરીકે કામ આવે તેવી છે અથવા શિક્ષક પોતે વચ્ચેના ગામના નવા પાઠો જાણે તૈયાર કરી બાળકો પાસે મૂકતો જન તો આધાર-પુસ્તક તરીકે ચવાવી શકાય

(૩૬) કલ્યાણને માર્ગે—લેખક રમણીકવાલ દલાલ, પ્રકાશક • શ્રી. નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અદ્ર અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ, પોણા બે (પાક પૂક)

'કલ્યાણને માર્ગે'ના પ્રયોગમા આ નવલકથાના લેખક બે અર્થનું મૂલ્યન કર્યું લાગે છે નવલકથાનું કલ્યાણ નામે એક પાત્ર દેશસેવ કરતાં સરકારની પોલીસના ગોળીમારનો ભોગ બની મૃત્યુને વરે છે એ જ માર્ગે જવાનું ઇંછે છે એમ લેખક વાચના મન પર ઠસાવવા માગતા હોય તેમ લાગે છે ઉપરાંત દેશના કલ્યાણનો માર્ગ કયો છે તે પણ તે મૂલ્યે છે નવલકથાનું આલેખન સામાન્ય કોટિનું છે પણ તેની અંદર રમૂ થયેલા વસ્તુ અને વિચાર પ્રેરક છે

સ્વીકાર

'આરોગ્ય'—ત્રી શ્રી રમણનાન એન્જી નીચર, પ્રકાશક શિષ્ટ સાહિત્ય જગાર, આનંદમનન, પ્રિન્સેસ રટીટ, મુબઈ વાર્ષિક લલાજમ સવા રૂપિયો નિસર્જોપચારના પ્રચાર અર્થે આ પત્રિકા શરૂ થાય છે, એનો અને સંકાર કરીએ છીએ
'બાલજગત'—(બાલમાસિક)નો વાર્તાવ્યક

મુદ્રક અને પ્રકાશક • લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી બિર્મિ કાર્યાલય • અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, નોવેલ્ટી ટોપીઝ પાસે-અમદાવાદ

વર્ષ દસમું • અંક ત્રીજો • જૂન ઓગણીસસો ચાળીસ

• અનુક્રમ •

મનનની બે લીધિઓ	શ્રી વાસાદેવ વાલેલ્કર	૧૪૭
સાહિત્યમાં જીવનદર્શન	શ્રી ધૂમકેતુ	૧૪૮
દેરીને બા	શ્રી જહાંગીર મા દેસાઈ	૧૪૨
કૌટુંબિક જીવનની સુવાસ	શ્રી વાસાદેવ વાલેલ્કર	૧૪૩
ચિત્રણ	શ્રી 'જટિલ'	૧૪૬
વિશ્વસક આશા	શ્રી કાન્તિલાલ મ ગાધી	૧૬૦
ગોવિંદ પ્રભાકર બાવે	શ્રી મિપિન જી ઝવેરી	૧૭૫
સોનાનું અર્થશાસ્ત્ર	શ્રી કુમરશી ધગમશી સપટ	૧૮૦
અમારી કૂચ	શ્રી કાન્તિલાલ મ શાહ	૧૯૦
'જગજ્ઞાત્રપ્રવેશિકા'નું અવલોકન	શ્રી રમણલાલ એન્જિનીયર	૧૯૩
હોવેક	શ્રી 'તામ્સ'	૨૦૨
આધ્યાત્મિક પ્રેમ	શ્રી ભોગીલાલ ગાધી	૨૦૮
અવલોકનો	શ્રી 'વા'	૨૧૬

• મેંપાદકમ ડાળ

• વાર્ષિક ભવાજમ •

મોહનલાલ મહેતા • હરજીવન સોમૈયા
કાન્તિલાલ શાહ • ઇન્દ્રલાલ દવે

દેશમાં બજારેશમાં પરદેશમાં
૨. પાંચ રૂ સાડા પાંચ રૂ. સાડા ૭

ભિમ

નો

એપ્રિલ ૧૯૪૦ નો અંક જાણત

સુખર્ષ સરકારે પ્રેસ-ધારા અનુસાર 'ભિમ' નો એપ્રિલ ૧૯૪૦ નો અંક જાણ કર્યો છે. આ અંક શા માટે જાણ કરવામાં આવે છે તેનાં કારણો જાહેર થયાં નથી. અમને અમદાવાદના ના. ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટે બોલાવેલા તે નોટિસમાં એ અંકમાં અમારા સપાદક-અંધુ શ્રી. કાન્તિલાલ શાહે લખેલા 'વીર ચંદ્રશેખર આઝાદ'ના જીવનચરિત્ર વિષે ઉલ્લેખ હતો.

અંકો જાણ કરવા માટે પ્રેસમાં અને અમારા કાર્યાલયમાં જ હતી લેવામાં આવી હતી. આથી વિશેષ કશું બન્યું નથી.

૨. નં. ૩૧૬૭૫ ન હું કે કાણું નાં ધી લે શો જ ૨. એપ્રિલ '૪૦

કે ૧૭૭/૧૭૮ હોર્નબી રોડ, બોરીબંદર દ્રામટરગીનસ પાસે,
ભાટિયા હાઈસ્કૂલની બાજુમાં
કોટ : સુખર્ષ

૨
દે
વા
ત
થા
જ
મ
વા
ની
—
૨૨

સ
ગ
૧
૬
મા
૨
જ
જી
હું
—
૨૨

મનનની વે વીથિ

શ્રી કાકાસાહેવ કાલેલકર

Having found his instrument,

Forgets or disregards or more presumptuous still,

Denies the Power that wields it.

-William Cowper.

નિસર્ગમાં શુદ્ધિ, હેતુ અને યોજના નથી એમ કોણ કહી શકે છે? મદાન્ધ ચાંદની જે શુદ્ધિ નિસર્ગ વિષે આવો અભિપ્રાય ધરાવે છે, તે શુદ્ધિ પણ નિસર્ગની જ કૃતિ નથી થી ?

સૃષ્ટિમાં અસંખ્ય જીવો પેદા થાય છે, એમને પોષણ મળે છે, એમને વિકાસ થાય છે અને એમને નાશ થાય છે. અને એ બધું અચુક મૅગ્નેટિક નિયમ કે ધર્મ પ્રમાણે જ થાય છે એ શું ખતાવે છે ? જ્યાં જીવો ત્યાં વ્યવસ્થા છે, યોજના છે, ઔચિત્ય છે, આનુકૂળ છે, સુંદરતા છે, ધીરજ છે, વિકાસ છે. આ બધું મહાશુદ્ધિ વગર સંભવે જ નહિ. વનસ્પતિનું જીવન અને વિકાસ તપાસો. સદમકીટાને જીવનધર્મ શોધી કાઢો. તારાના વિરતારનું ધ્યાન ધરો. હૃદયની ગૂઢ અને જટિલ ભાવનાઓના મહાસાગરમાં અવગાહન કરો. સાત અને અસાત બધું જ અદ્ભુત છે, વ્યવસ્થિત છે, હેતુપૂર્ણ છે. પાંદડાને આકાર, વાદળોની અરુપ રૂપાઓ, હાડકાનું ઘસતર, રાખલાને ગરોડ, પર્વતોની પાંખો, દિશ્નક જનનવરોની ભૂખ, શ્રાપદોની ખીક, કુષ્ટોનાં કાવતરં, અને દરેકને જ્યાપતી અપ કે મહાનિદ્રા બધું જ હેતુપૂર્ણ છે. કેટલુંક આપણને ગમે છે, કેટલુંક નથી ગમતું કેટલાકથી આપણે ગણ્યાર્થએ છીએ, કેટલાકથી અકળાર્થએ છીએ. એ આપણે જીવનધર્મ થયો. આપણે અંશ-માત્ર છીએ અંશની લાગણીથી સપૂર્ણની રચના કે યોજના ન મપાય, ન તપાસાય, ન મૂલનાય. ભૂખ વનર જેમ પોરાક ન પવે, જિજ્ઞાસા વગર જેમ નિરીક્ષણ ન થાય, અર્થ કે ભગ્યતિ વગર ઉચ્ચતિ ન સધાય તેમ નમ્રતા વગર, પોતાની અવ્યસતાના બાન વગર વિશ્વરહસ્યની ગ્રાપ્તિ ન થાય એટલું માનવ ક્યારે સમજશે ?

જ્યાં જીવો ત્યાં સુંદરતા છે. કેટલી વ્યવસ્થા, કેટલી પરસ્પર અનુકૂળતા, કેટલી મિત્રવ્યવસ્થા.

ત્યારે શું નિસર્ગમાં ઉડાઉપણું નથી ? છે અને નથી નો દરેક પ્રયોગમાં સ્વતંત્ર વૈશિષ્ટ્ય હોય અને દરેકનો અનુભવ લેતું ચૈતન્યનું કેન્દ્ર અથવા વ્યક્તિત્વ દરેક પ્રયોગમાં હોય, તો પછી ઉડાઉપણું ક્યા રહ્યું ? નિસર્ગમાં સમૃદ્ધિ છે, ધીંગલ છે અને શુદ્ધિની અનનતા છે જેટલું ખરી પડે છે, અદ્ય જ વિનષ્ટ થાય છે, અધૂર રહી જાય છે, અથવા બીજાનો ભોગ થઈ પડે છે, તે બધું શું એણે ગયું ? ના હાગિજ નહિ દરેક વસ્તુ જેમ સમગ્રણ છે તેમ સપ્રયોજન પણ છે નિસર્ગમાં બ્યર્થ કરું નથી

આપણી ભુદ્ધિ અને તે મહાભુદ્ધિ વચ્ચે ભ્રાંતિનું એમ્ય છે પણ ઐશ્વર્યનું ઐક્ય નથી તેથી જ તે મહાભુદ્ધિનું આક્રમન કરવાને હામ બીડી સફાએ છીએ અને છતાં નમ્રતા દ્વારા જ તેમ કરવાની આશા રાખીએ

અને તે મહાભુદ્ધિ પણ શું પૂર્ણ વિકસિત થઈ છે ? પૂર્ણ વ્યક્ત થઈ છે ? એનો નિત્ય રિપાસ થતો જ જાય છે એ વિકાસનો ડોંગ ક્યારે આવશે એ કોણ કહી શકે ? એને છેડો પણ શા માટે હોય ?

વ્યક્તિનું કે વિશ્વનું જીવન નદી જેવું હોય છે

આપણે માનીએ કે પૌરનમાં આસક્ષી મળી જાય છે, અને વાર્ષિકપમાં યાદવ અને પૌવનનો લોપ થઈ જાય છે, પણ તેમ નથી હોતું બધી અવસ્થાઓ - વિકાસના ક્રમ પ્રમાણે જેટલી અવસ્થાઓ હાગે આપણે પસાર થયા હોઈએ તે બધી અવસ્થાઓ - એકી સાથે જ આપણામાં હોય છે ક્યાના અત સુધી આત્મા તો શું એના આદિ-મધ્ય નષ્ટ થયા ? રાગ પૂરો થયો એટલે શું એના આસ્તાયી અતરા નાશ પામ્યા ? તેમ હોત તો રાગનું જ્ઞાન જ આપણને ન થાત જ્યારે પણ વર્તમાન છે નદી સમુદ્રને મળી તો ય એનો ઊગમ અને એનો મધ્ય વહે જ છે ને ? નિસર્ગની મહાભુદ્ધિ વ્યક્ત થતી જાય છે, વિકસતી જાય છે તો ય એના પ્રાથમિક સ્વરૂપોનો અવરોધ રહે છે હિંદુધર્મમાં જેમ જ્ઞાન ધર્મોણ પ્રવના-આમદ્ થી માટીને અદ્વતન વિચાર અને આચાર સુધી બધાને જ સ્થાન છે બધાનો આદર છે તેમ નિસર્ગમાં બધી રિયતિના સમાસ છે ટેકેટોમણે રચ્યુન રૂપમાં તો કોક ટેકાણે સદ્ધર્મરૂપમાં

*

*

*

પુરુષસૂક્તમાં કહ્યું છે કે ચિરાટ પુરુષને અસખ્ય માયા, અસખ્ય આખો અને અસખ્ય પગ છે એ પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે ચિરાટ પુરુષને અસખ્ય મન અને અસખ્ય હૃદયો પણ છે, કેમકે એ બધું એકરૂપ છે આ અનંત મનોમાં કોઈ પણ વિચાર રહ્યો, કાંપના ભગી કે હાનણીની જીર્મિ જોડી કે એ મોઈ ને કોઈ રીતે મૂર્ત થવાની જ એટલા માટે જ તો મનો વાપાર પર જનગરન કાળૂ સખવો થતે છે

જેટલા માનસિક પાપો હું કરું છું, તે બધા મારા આચરણમાં બને ન જિતરે પણ ક્યા એ આચારમાં પશુએ જ છે કોઈ પણ રીતે આપણા વિચારો, આપણા મનોરથો અને કલ્પનાતંગો આપણે Segregate કરી સફાએ એ વ્યર્થ છે

પાણીમાં પડેલું મીઠું જેમ બધે ફેલાય છે, આકાશમાં જોડેલી જીર્મિ અનંત સુધી પહોંચી જાય છે, તેમ આપણી વાસનાઓ વિશ્વમાં ફેલાય છે અને વિશ્વને ઘટે છે અથવા નડે છે એકલો આચાર પરનો કાળૂ બસ નથી, ચિત્ચકિત તો સકાંપમાં જ રહેલી છે આખું વિશ્વ અને એમાનો એકએક રજ સકલપ્રબલ છે સકલપશુદ્ધિ એ જ મહાસાધના છે

સાહિત્યનું જીવનદર્શન

સાહિત્ય એ જીવનનું અંતિમ ધ્યેય નથી પણ અંતિમ ધ્યેય પ્રતિ જનારું એક સોપાન માત્ર છે, એ વિચાર, અ જો જ્યારે વાસ્તવવાદ અને ભાવનાવાદ વચ્ચે સંઘર્ષો આવી રહ્યાં છે ત્યારે એક વખત ફરીથી રજૂ કરવા જેવો લાગે છે સાહિત્યકૃતિમાં અને શાસ્ત્રીય કૃતિમાં મહત્વનો તફાવત એ છે કે શાસ્ત્રીય કૃતિ જે હોય તે દરીકત રજૂ કરે છે. અને સાહિત્યકૃતિ જે હોય તે રજૂ કરે છે, પણ એ ઉપરાંત એની રજૂ કરવાની શૈલીમાં એક નવીન તત્ત્વ નજરે પડે છે. એ નવીન તત્ત્વ ને હોય તો કાંઈ પણ સાહિત્યકૃતિ એ સાહિત્યકૃતિ રહે નહિ. આ તત્ત્વને આપણે કાવ્યજોની પરિભાષામાં અત્યુક્તિ કહી શકીએ. જે કહ્યું છે તેના કરતાં વધારે જે ઉક્તિમાં વધી રહ્યું છે તે સાહિત્ય સાહિત્યની ચિરંજીવિતા પણ એના ધ્વનિસામર્થ્યમાં રહી છે. જેમાં ધ્વનિ નહિ, જેને ફોટોગ્રાફિક ચિત્રરમણ સિવાય વધુ કાંઈ કહેવાનું નહિ, જેમાં અત્યુક્તિ નહિ, તે સાહિત્યમાં ચિરંજીવિતા પણ નહિ; પછી એ પ્રાસંગિક બળે કે તત્કાલીન પરિસ્થિતિઓનો સંપર્ક સાધીને ગમે તેટલી લોકપ્રિયતા સાધે તોપણ

અત્યુક્તિનો અર્થ ઘણાં સમજી શકીએ નહિ. અત્યુક્તિ એ અતિશયોક્તિ નથી. અતિશયોક્તિ એ એક પ્રકારનો ભાષાનો શબ્દગાર છે. જેમ વસ્ત્રાલંકાર એ દેહ નથી, પણ એની જરૂર હોય છે, તેમ અલંકાર-એમાં કૃતિનું હાર્દ નથી, પણ કૃતિને સમજવા માટે એની સમજ જરૂરી હોય છે. અત્યુક્તિ તો એમ બતાવે છે કે કહેનારે જેટલું કહ્યું છે તે એક રીતે પૂરું નથી : એણે જે કહ્યું છે એ ઉપરાંત એને બીજું કાંઈક કહેવાનું છે. અને એ પોતે હાજર રહે કે ન રહે છતાં એણે આ એક અદૃશ્ય તત્ત્વ મૂક્યું છે તે નિત્ય હાજર રહેશે. સાહિત્યનો જે કાંઈ ચિરંજીવ અંશ છે તે એના આ નિત્યનવીન જેવા લાગતા ધ્વનિ-સામર્થ્યમાં રહી છે.

અત્યુક્તિનો બીજો અર્થ પણ ઘટાવી શકાય. સામાન્ય માણસની શક્તિ ન્યાં વિરામ પામે છે, એ વિરામચિહ્નથી આગળ કહેવાનું માત્ર સાહિત્ય કહી શકે છે એ રીતે પણ અત્યુક્તિ એ સાહિત્યકૃતિનો આત્મા છે.

આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ. સમુદ્ર ત્યો. એને ઘણા ગ્રાણ્યસોએ જોયા છે. જોનારા માણસોમાંથી બધા ઉપર એની-અને એમના ઉપર સમુદ્રની સરખી અસર નથી. એમ શા માટે બને છે ? એવી ઘટનાને લીધે એક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિથી જુદા પાડવાનું જરૂરી બને છે. એમ જુદા પડવાથી, એ વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ કરતાં વધારે ઉત્તમ છે એમ નથી ઠરતું, પણ એક વ્યક્તિને સમુદ્ર પાસેથી કાંઈક મેળવવાની શક્તિ છે, કે જે બીજી વ્યક્તિમાં નથી. જેનામાં એ નથી, તેનામાં, સંભવિત છે કે બીજી કાંઈ શક્તિ વધુ હશે. પરંતુ આપણે આંહી તો આ વિશિષ્ટતાનો ઉલ્લેખ કરીને કહેવા માગીએ છીએ કે સમુદ્ર અને આ વ્યક્તિઓના પરસ્પરના સંપર્કમાંથી એક નવીન તત્ત્વ અસ્તિત્વમાં આવે છે અને તે કાદબાંધ છતાં પણ સત્ય હોઈ શકે. આવી રીતે જ્યારે વ્યક્તિ, કાંઈક 'અતિ' કરે-એણે કે ન્યાં બીજાને કાંઈ ગમ ન પડે ત્યાં એને કાંઈક લાગે-ત્યારે આપણે કહી

શકીએ કે એ સર્જનાત્મક મનોદશામાં છે હરકોઈ પ્રમાણુ સર્જન એ પહેલાં, દૃષ્ટિ (vision) અને પછી શ્રમ એવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવતો પદાર્થ છે

એટલે એક ગીતે ગણો તો દૃષ્ટિમાધી સૃષ્ટિનો જન્મ થાય છે અને તેથી વાસ્તવવાદ અથવા ભાવનાવાદ એવા બે વાદ ન ગહેતાં એક જ વાદ ગહે છે. દૃષ્ટિવાદ. જેનામાં જે ગીતે પદાર્થ અને પદાર્થોના સંબંધો ભેવાની શક્તિ હોય તે તેને તે ગીતે મૂકે એક માણસ એમ કહે કે મને ઈશ્વર જણાતો નથી, તો તમે એને તકરારો માન ત્યારે જ સમજાવી શકો કે જે એવું મન એ વસ્તુ ખરેખર સમજવા માગતું હોય અથવા એનામાં કોઈ પણ પ્રકારની વિગ્રાસાવૃત્તિ હોય તો પરંતુ જેમ લોહીનો અત્યંત દુષ્ટ વિકાર થવાથી, શરીરની તદુસ્તી બેખમમાં મુકાઈ જાય છે, તેમ જે વિચારોને માણસે પોતાના અનુભવની સરાણુ ઉપર ચઢાવ્યા વિના, અથવા તો એ વિચારોને સમજવા માટે થોડી પણ ઉપાસના કર્યા વિના, કેવળ અર્ધદ્રવ્યની જેડે વાચ્યા જ હોય છે, તે વિચારો એનો વિકાસ સાધવાને બદલે એનામાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે એટલે એનામાં કોઈ પણ વસ્તુનું 'અસ્તિ' ભેવાની અશક્તિ જ આવી જાય છે એ માણસ કોઈ પણ પ્રકારના અતિમા અત્રદ્ધા ધરાવે એ સ્વાભાવિક જે આની રીતે વસ્તુનું અતર્ગત સ્વરૂપ ન સમજવાની અશક્તિમાંથી જે વાદ પેદા થાય, અને તેથી જે ફોટોગ્રાફિક ચિત્રગમણમાં રાચી રહે, તે વાસ્તવવાદ નથી વાસ્તવવાદ કે ભાવનાવાદ — માણસ મને તે સ્વીકારે — પણ એ સ્વીકારવામાં એની પોતાની દૃષ્ટિ એ પ્રધાનપદે હોવી જોઈએ પોતાની દૃષ્ટિ વિના તો માણસ જે કોઈ વાદ સ્વીકારે એ વાદને ક્ષેષે એને જે કહેવાનું છે તે સ્પષ્ટ થવાને બદલે અસ્પષ્ટ ગરેશે

આજે પ્રમથ મનોમયનને પરિણામે સાહિત્યકૃતિઓમાં અસ્પષ્ટતા દેખાય છે એમ ધણાનું માનવું છે એમને માટે આ બીજી વસ્તુસ્થિતિ પણ સ્પષ્ટ અને છે પ્રમથ મનોમયનને પરિણામે જેમ અસ્પષ્ટતા જન્મે છે, તેમ ઇવનમાં કોઈ પણ પ્રકારની શ્રદ્ધા નહિ રહેવાથી તો અસ્પષ્ટતા જન્મી નહિ હોય ? અને એમ પણ હોઈ શકે નહિ, કે શ્રદ્ધા, અનુભવનો જે પરિણામ માગે છે, તે પરિણામને માટે જોઈતો સમય ન મળવાથી પણ સાહિત્યકૃતિઓમાં અસ્પષ્ટતાએ દેખાવ દીધો હોય ? એ એમને તેમ હો, અસ્પષ્ટતા કે કિલ્લતા એ સાહિત્યકૃતિ માટે પ્રાસાદિક ગુણો તો નથી જ અને જો દોષો હોય અને એ દોષો વાસ્તવવાદી થવા માટે આવી જતા હોય તો એટલે અશે વાસ્તવવાદનો ખ્યાન કારક બૂધબરેલો કહી શકાય

એટલે વાસ્તવવાદ પ્રગતિવાદ ને ક્રાન્તિવાદ એવો ત્રણ ડાયામાં ઊઠતો સાહિત્યનો છોડ પોતાનું કારક ગુમાવતો તો નથી ના ? એ જ્યસ્યક પ્રશ્ન કરવાનો સમય આવ્યો છે આજે એક બીજો પણ ભય આપણી સામે છે એની ઉપેક્ષા કરવી ન ધટે

રાજકીય આદોનનો જે વસ્તુને વેગ આપે છે તેમાં હમેશા ત્વરા હોય છે એટલી જતિ હોતી નથી રાજકીય આદોનને એ અનેક જીવાનોને પોતાના ગામડામાંથી ખેંચીને શહેરના ને છેવટેના છેલ્લા પ્રગતિવાદના સપર્શમાં મૂકી દીધા એ વસ્તુને પરિણામે આપણું પોતાનું જે કારક છે તે સમજવાની કે એમાંથી સામર્થ્ય મેળવવાની તક એમને મળી નહિ ઝડપી

જમાનામાં એ સમજવા માટે સમય તો લાગ્યે જ મર્યાદા મળી શકે અને રાજકીય આદેશનોને લીધે શાત અભ્યાસી વૃત્તિ ગહેવાની બહુ આશા પણ ગાંધી ન રાખય એ ત્રણે ઘટનાઓના પરિણામે જીવનદર્શન અપગ જેવું બની ગયેલું લાગે તો એ વસ્તુસ્થિતિ શક્ય છે હજી એક વધુ કાગળ પણ અ પ્રકાશના જીવનદર્શન માટે નજરે પડે છે

એક સમય એવો હતો કે બનારે વિદ્વાનો જે કાંઈ લખતા તેમાં સુરુચિ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવતી એ સિદ્ધાંતનો ત્યારે અતિશય વપરાશ થયો ત્યારે એમાં લટણીની નમળાઈ (mannerism) આવી તરણો સવળ સહન કરી શક્યા પણ આવી લટણીની નમળાઈ તરત એમની નજરે ચડી જાય છે એટલે એ લટણીનો ઉપહાસ કરીને એને નિર્મૂળ કગવા કમ્મગ કરી હોય તેમ અત્યારે ઘણા તરણ લેખકો સુરુચિને બિલકુલ સ્થાન આપતા નથી પણ એમાં એકદમ દૃષ્ટિનો વિનિપાત થાય છે એ વસ્તુ પણ હવે નિર્દેશ માગી લે એટલે બંને આગળ વધી છે એમ કહી શકાય આવી રીતે આ સમગ્રી પરિસ્થિતિનો સામાન્ય વિચાર કર્યા પછી, જીવનદર્શનની વિશુદ્ધિ અર્થે સાહિત્ય છે એમ ફક્ત થાય તો જીવન વિષે વધારે ને વધારે વિચાર કરવાની અગત્ય રહે એ દૃષ્ટિએ સાહિત્યમાં વાસ્તવદર્શનને મુખ્ય સ્થાન મળી રહે છે પણ જીવન એટલું વિશાળ ને વિવિધતાવાળું છે કે આ વાસ્તવદર્શન માણસના પોતાના દર્શનના સપર્ક વિના અપૂર્ણ ગહેવાન એ રીતે માણસનું પોતાનું દર્શન-જેને ભાવનાવાદ કહી શકાય તે જીવનનું દર્શન-જેને વાસ્તવવાદ કહી શકાય એના સપર્કમાં આવીને, સામાન્ય રેખા સ્થાપે તો સાહિત્યમાંથી એક તરફ જેમ તરંગી વિચારો ઊડી જાય તેમ બીજી તરફ કેવળ કુરુચિ ઉત્પન્ન કરનારુ ફેટુ-ચિત્રમણી ઊડી જાય એ બંનેનો સપર્ક જીવન-દર્શનને વનારે પવિત્ર પણ બનાવે ને વિશાળ પણ બનાવે

શહેરમાં ગટર છે એના અસ્તિત્વનો નકાર કરવાથી કાંઈ શહેર ગળિયામણ બની જતું નથી, તેમ એ ગટરને જ પ્રાધાન્ય આપવાથી શહેર વધારે શોભાવાળું લાગતું નથી માનવ વૃત્તિ અનેરું ધર્મજોનું સમગ્રસ્થાન છે એની પોતાની હલકી વૃત્તિ પણ સામાજિક બળોને લીધે અકુશમાં ગહે છે તેમ જ એ કેવળ સમાજથી કરીને એમને અકુશમાં ગાંધી અપ્રગટ ગણે એમ પણ ન કહી શકાય એના અતરંગ પણ — એ અતરંગ વિનિપાતના છેલ્લામાંડે ત્રા માર્ગે હોય તોપણ — કાંકિ દિવસ પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર વિશ્વ્ય મેળવવાની આશા ઊપી હોય છે જીવનના એ અગમ્ય દર્શનો પણ સાહિત્યકાર માટે વાસ્તવ નથી એમ કોણ કહી શકે ? એટલા માટે કેવળ ફેટુ-ચિત્રમણી એ જ વાસ્તવ દર્શન છે એમ માનવું એ પણ ભૂલ છે

માનવના ચિત્તતત્ત્વની રચના સમાજની રચના અને પ્રકારના સામાજિક ધર્મજો, અનેક પ્રકારના વિસવાદો, વિગ્રહો જીવનકેનહો શોક, ગરીબી બીરાણ દૈન્ય ભય કર લોનુપતા-એ સમગ્ર અસ્તિત્વમાં છતા સસાગમાં ને સમાજમાં આનંદ વિનોદ ને પ્રમ-એની સનાતન સરિતા ચાની ગદી છે સાહિત્યકાર તો જીવનસંગીતાના બન્ને તટ નિહાળે છે અને કાંઈ પણ દિવસ વિદવળનાથી વ્યગ્રતાથી, વિચારબમ્થી કે કનેશમ્થ અનુભવથી જીવન સંગીતામાંથી લોકાગ્રહા ઊડી જાય વર્ગવિગ્રહમાં ગયવાની મનોવૃત્તિ ઝિય થઈ જાય, અને જે સુખ કેવળ ત્યાગમાં છે તે ઉપસોગમાં ગ્યું છે એવી મિથ્યા આશા પ્રગટે અને માનવનો માનવવૃત્તિમાં રહેલો વિશ્વાસ નાશ પામે એવું કાંઈ જ એ નહિ કરે

જૂના જમાનામાં જેમ ઉપદેશામૃત વિના સાહિત્યકૃતિઓની શોભા ઓછી થાય એમ પણા માનતા તેમ આ જમાનામાં પ્રગતિશીલત્વ વિના સહિત્યકૃતિની શોભા ગોછી થાય એમ ઘણા માને છે પણ એ જાતને લીધેજ સહિત્યકૃતિઓમાં એમ સદન ન થઈ શકે એવી mannerism—ન જા— આવની વ્યય છે વાગ્તવવાને સાહિત્યમાં અવશ્ય સ્થાન છે પ્રગતિશીલતાને છે પણ આ નજુ—એ નહયુને સાહિત્યમાં કોઈજ સ્થાન નથી

સાહિત્યમાં ચિત્રજીવ અંગે છે એમ શ્રદ્ધાથી માનનારે તો સમગ્ર જીવનના દર્શન માટે સાહિત્યનો સોપાન તરીકે ઉપયોગ કરવો રહ્યો અતિમ ધેય તો થયું વિશાળ હોઈ શકે એવી સાહિત્યકારે કોઈ વાતની ઉપેક્ષા ન કરે પણ કોઈ વાતના લ જુમા કમાયુ એ એને માટે સ્વભાવથી જ અશક્ય હોયુ એકંદ્રે એ મગ્ન છે જીવનન દર્શન જે દટિ માગે છે તેમાં કયા ય અંગેમને સ્થાન નથી

દેવીશ્રેષ્ઠ

નમે તુને, દેવી! સુર અસુર ને લોક જગના
સહુ દેવો ફેરી તું જ જનની, એ માહી શક ના,
મનુષ્યોની માતા, ટગર સહુ તારી કરી રહે,
જનોતુ જે મૌખ્ય પ્રકટ તુથી છે તુ હરી રહે
ઉપાધિ વ્યાધિઓ મનુજકુલના દિસ રંગની,
તને સૌ ચાહે છે, જનગણની તુ દિય સગની,
ભાડા નિશાસી જે હૃદયનલને ચૂર્ણ કરતા,
શમે છે તારાથી ઘડી વિકળતાઓથી કરતા,
ખાધા પાપો શાપો જરૂર ભૂલતા તુથી મનુજો,
અને જાણવાતો હસિત સહુતા આર્યતનુજો!
અહો! તુ જો દોષે, અમ શિર પરે પ્હાડ પડતો
ચિતા શી ચિતાનો, નવ કળ તણો માર્ગ જડતો!
અંગેને તુ લેટે પ્રહર હય તો પાક ગણીએ
ખદે મોગ તારો, નવજીવનવો પાક લણીએ!
ખાધા આબરીઓ તનમનદુષે જે તફડના
તુથી પામે શાંતિ, તુજ દગ્મ મજે તલસતા
નમુ હું જો દોષ વિભૂતિ જગમા તો નમુ તને,
અયી નિદ્રા દેવી! કદી ન ત્યજવી રે! તુ સુજને!

જહાગીર ગાણેકજી દેસાઈ

કૌટુંબિક જીવનની સુવાસ

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

ચિ રંગાવ જવાની લાંબા વખતથી સેવાતી આશા હજી સુધી સફળ થઈ નથી. સને ૧૯૧૪માં ત્યારે હું સિંધમાં હતો ત્યારે એક દિવસ અચાનક એક નવજવાને મારા હાથમાં 'ભારત-ભારતી' પુસ્તક મૂક્યું. એનાં પાનાં ફેરવીને તેમાંનું પદ વાંચું તે પહેલાં જ તે મુકે 'ભારત-ભારતી'ની એવી તો પ્રશંસા કરવા માંડી કે હું તેના પ્રમાદમાં જ તણાવા લાગ્યો. તેને આગળ વધતો અટકાવવા મેં પુસ્તક વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાં તો તે લાલા માથાસે મારા હાથમાંથી પુસ્તક જ ખેંચી લીધું અને એકદમ પોતાની પસંદગીની કીટીઓ એક પછી એક, પૂરા હાંવભાવ સાથે, વાંચી સંભળાવવા માંડી.

આવી રીતે કોઈની પાછળ પાગલ બની જવું એ મુશ્કેલી માટે આશ્ચર્યની વાત નથી. હું પણ એક સમયે બંગાળના પ્રસિદ્ધ દૈનિક પત્ર 'વદે માતરમ્'ના અગ્રણેયો ખૂબ નેશમાં આવીને આવી જ રીતે લોકોને વાંચી સંભળાવતો હતો.

આમ સને ૧૯૧૪માં શ્રી. મૈથિલીશરણ ગુપ્તા નિવાસસ્થાન તરીકે ચિરંગાવનું નામ સાંભળ્યું હતું. પરંતુ આજ સુધી ચિરંગાવ જઈ ચક્રો નથી. આ વર્ષે ઝાંસી સુધી જઈ આવ્યો. પણ ચિરંગાવ ન જઈ શક્યો.

ને કે જે કવિ હોય છે અને આપણને ગમતા હોય છે તે બધાનાં નિવાસસ્થાન જોવા આપણે નથી જતા, પરંતુ શ્રી. મૈથિલીશરણજીની રામભક્તિ તેમજ કૌટુંબિક સ્નેહસંબંધ વિશે મેં એમ સાંભળ્યું હતું કે તેમના ધરનું કૌટુંબિક વાતાવરણ વાત કરવાની નહિ પણ અનુભવ કરવાની યોગ્ય છે.

ગયા ઑક્ટોબર મહિનામાં કાશીમાં શ્રી. રામ-

કૃષ્ણદાસજીની કોઠીમાં કવિવરનાં દર્શન ફરીથી કર્યાં હતાં, પણ તેમનો ખરો પરિચય તો મને વર્ષોની મગનવાડીમાં તેમના ભાઈ અને મુકરિ સિયારામ-શરણજી મારફતે જ થયો. તે બંને ભાઈઓ વચ્ચેનો પરસ્પરનો આત્મભાવ તે વખતે સૌથી પહેલો મારા ધ્યાનમાં આવ્યો. પૂર્વ ગાંધીજી તરફ આ બંને ભાઈઓનો જે ભક્તિભાવ છે તે આજની રાજનૈતિક કિલચાલનું પરિણામ નથી, પણ તે તો આપણી આર્થ સંસ્કૃતિનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

સિયારામશરણજી ભારે રસિક શ્રોતા છે. પોતાની રીતે આકર્ષક સંભાષણકર્તા પણ છે, તેમ જ સ્નેહથી પરિપૂર્ણ મિત્ર છે. પોતાનો અભિપ્રાય, પોતાની મુશ્કેલી તેમ જ અરુચિ પૂરેપૂરી નમ્રતા અને એટલી જ સ્પષ્ટતાથી જણાવી દે છે, પરંતુ મતભેદને કારણે તેમના સ્નેહ કે સન્માનમાં કંઈયે કોઈ પણ પ્રકારની કમી આવતી નથી.

સિયારામશરણજી પોતે એક ઊંચો કથાના કવિ તેમ જ વાર્તાલેખક છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસથી તેમની અભિરુચિ ખૂબ સૂક્ષ્મ અને પરિપૂર્ણ બની ગઈ છે; તથા છુદ્ધઅંકના લોકો સાથે આવૃત્તિ બની જવાને કારણે તેમની બાષામાં માર્મિકતા અને સાદાર્થ, બંને એક સાથે, આવી ગયાં છે. જે કોઈ મને પૂછે કે સરળ દિલો કેવી હોય છે તો હું તરત જ કહી દઈશ કે જે ગદ્યશૈલીમાં સિયારામશરણજી લખતા રહ્યા છે તેવી.

કોઈ કોઈ વખત પોતાની શૈલીમાં જરૂરિયાત કરતાં વધારે સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ કરવાનો મોદ તેમને લાચાર બનાવી દે છે. પરંતુ તે તેમનો સ્વભાવ નથી. એમના લખાણમાં તો તે જાગ એકદમ નોખો જણાઈ આવે છે.

કાશીના રામકૃષ્ણદાસજી દિલોમાં સંસ્કૃત શૈલીના

એક પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધરત લેખક છે તે આ ગુપ્ત કુટુંબના એકલગ્ની મિત્ર છે અને તેમની તેવી સરકારી શૈલી પણ પસંદ કે હું પોતે રામકૃષ્ણદાસજીની ગદ્ય શૈલીના પક્ષપાતી છું, પણ ફક્ત પોતાના સુખ પૂરતા જ તેમની શૈલીના ગ્રંથ ધ્યાનપૂર્વક વાંચુ અને મારુ આવે તો તેનું અનુકરણ પણ મારું એવી શૈલી પ્રત્યે પ્રેમવશ હોવાને લીધે જ કુમારી દિનેશનદિની ચોર ડિયાનું 'શમનમ' વાંચ્યું હતું પણ તેવી શૈલીના પ્રચાર હું કદી ન બની શકું સરકૃત સાહિત્યને આપણે જરૂર પચાવીએ સરકૃતની સરકારિતા આપણે જરૂર અપનાવીએ, પણ આપણી ભાષા તો આમ વર્ગની પસંદગી પામેલી ભાષા જ હોવી જોઈએ

અરે મારે અહીં શૈલીની ચર્ચા ઓછી કમી છે. મારે તો ચિરગાવના કૌટુંબિક જીવનની સગા રિવાજો વાંચવા કરવા છે

હું જ્યારે ગઈ વખતે કાશીના હિંદી સાહિત્ય સમેનનમાં ગયો હતો ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણદાસજીને લા જિતયો હતો ત્યાં મેં શ્રી મૈથિલીશરણજીને ખૂબ નજીકથી તેમના સાચા સ્વરૂપમાં જોયા. ગુપ્તજી અને કૃષ્ણદાસજી બન્નેના કુટુંબ જતણે એક જ છે ગુપ્તજીમાં નથી ગર્વ કે નથી અહંભાવ આધુનિક દેશનને તો તે સ્પષ્ટ પણ નથી જો કાર્પ તેમને ધરના પોશાકમાં જુએ તો એમજ કહી જોડે કે આ તો કાર્પ ગામડાનો અમાર' છે, પણ જો તેમની પાસે જેમીને કાર્પ ધડી એ ધડી વાર્તાલાપ કરે તો તે તેમના આતિથ્યનો પ્રેમપાત્ર બની જશે અને તરત જ જોઈ દોશે કે આ તો બાગતીપ સરકૃતિના એક મહાન અને નિર્મળ પ્રતિનિધિ છે જે ભાવ તેમના હૃદયમાં ઊઠે છે તેને તે ત્યાં ને ત્યાં જ વિના સંકોચે વ્યક્ત કરી દે છે તેમની જાતચીતમાં જે સરકારિતા છે તે કાર્પ બાહ્ય શિષ્ટાચારને કારણે આવેલી નથી, તે તો

ગુપ્તજીના સ્વભાવમાં જ વલુઈ ગયેલી છે 'ભારત-બાગતી'માંનું દેશાભિમાન, 'દાપ'માંની સરકારિતા અને 'સકૃત'માંની સાહિત્યસંસ્કૃતિ, એ કાર્પ ઉપરથી ઓઢાડોની ચાદર જેવા નથી

બસ, એક વાત મને ખૂબ જ ખટકે છે મૈથિલી શરણજી તથા સિવારામશરણજી બન્ને તમામના બેહદ શોખીન છે, ભારે ભક્ત છે આવા સાચા મિત્ર તમાકુ જેવી અરમિક અને શ્રી-હોન વસ્તુના અભ્યાસી કેવીરીતે હોઈ શકે એ વાત મારી સમજમાં જીતરતી જ નથી ગમે તેમ હોય, પણ આ એમનું પરપરાગત વ્યસન છે અથવા તો કાર્પ એ તેમને આ વ્યસનની દીક્ષા આપી છે પણ મને વિશ્વાસ છે કે આટલી ગમભક્તિ, સરકૃતિનિદા, સાહિત્યરસિકતા અને બધાઓ તરફનો સરળ પ્રેમ તેમને તમાકુની આ શુવામીમાંથી મુક્ત કરાવશે

શ્રી જવાહરલાલજી તથા સંદેશ વલ્લભભાઈ પણ એક વખત આ વ્યસનના અનન્ય ભક્ત હતા. એક વખત સ્વ મોતીલાલજી કહેતા હતા કે જવાહર તો કાર્પ કારખાનાની ચીમતીની જેમ આખો દિવસ પોતાના મોમાંથી ધુમાડો મદતા હતા પણ જ્યારથી તે ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવ્યા ત્યારથી આ બધું તેમણે છોડી દીધું છે સરદાર પોતની કહાણી પણ એવી જ છે મહાનુભાવોમાં એટલું સઠ પસામર્થ તો હોય જ છે

આજસુધી હું ચિરગાવ ગયો નથી તો પણ એમ તો ન જ કહી શકું કે ગુપ્ત કુટુંબનો મને પરિચય નથી આ ગુપ્ત ભાઈઓ એટલા સરળ એટલા સ્નેહી જ અને એવા સારિષક છે કે તેમનો સહવાસ કાર્પ પણ વ્યક્તિને કાર્પ પણ પ્રસંગે, પ્રિયકર અને પથ્થરકર થાય
માર્ચ ૧૯૪૦

*

*

*

*

*

[શ્રી મૈથિલીશરણજી તેમ જ તેમના 'ભારત-બાગતી'ના પરિચય કાળે તો સને ૧૯૩૭માં લખાવેલો લેખ નીચે મુજબ છે કા કા]

તેર ચૌદ કરોડ લોકોની હિન્દી ભાષામાં અદ્વિતીય કવિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવવી એ કાંઈ સહેલી વાત નથી શ્રી. મૈથિલીશરણ શુભ વયની રીતે 'વન' માં પ્રવેશી ચૂક્યા છે. હિન્દી જનતાએ એમનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઠેકઠેકાણે ઊજવ્યો હતો અને એમના પ્રેમીઓએ એમના બહુમાન અર્થે એક 'મૈથિલી સાનગ્રંથ' તૈયાર કરીને કાશી ક્ષેત્રમાં મહાત્માજીને હસ્તે એમને અર્પણ કર્યો. ૧૯૧૦-૧૧ ની સાલથી આ પ્રતિભાવાન કવિએ પોતાની કાવ્યરચનાનો પ્રારંભ કર્યો. પછી આખા હિન્દુસ્તાનમાં એમની જે ખ્યાતિ પ્રસરી તે ૧૯૧૩ ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના 'ભારત-ભારતી' ને કારણે

'ભારત-ભારતી' લખીને મૈથિલીશરણે એક ક્ષણમાં ભારતીય જનતાના હૃદયમાં પોતાનું આસન દૃઢ કરી લીધું બંગ-લગની ચળવળને કારણે દેશ ભરમાં જે ભયંત્ર ઉત્પન્ન થઈ અને લોકોમાં આર્થ સંસ્કૃતિ વિષે જે ગર્વ, આદર અને આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયાં તેને વ્યક્ત કરનાર કાંઈ સમર્થ કવિ હોવો જ નોઈતો હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિનું કક્ષામય રીતે જે આકલન કરે, સાપ્રત સમાજને જે પ્રેરણા આપે અને ભવિષ્ય કાળનું ચિત્ર ઉજાગવલ રૂપે લોકો સમક્ષ રજૂ કરે તેને લોકહૃદય સ્વાભાવિક રીતે રાજ્ય-કવિ કહી તેનું સ્વાગત કરે જ. કર્મવીર ગાંધીજીએ 'હિંદ-સ્વરાજ' લખી જેવી રીતે પોતાની ભારતીય સંસ્કૃતિની કલ્પના અને સ્વરાજપ્રાપ્તિની સાધના થોડા લોકો સમક્ષ મૂકી તેવી જ રીતે કવિનાવીર શુભજીએ ભારતીય પ્રાચીન વૈભવ, વર્તમાન અપમાત અને ભવિષ્યકાલીન આશા-એનું ઉદ્દોષધન કરતું આ ભવ્ય કાવ્ય લખ્યું છે 'ભવ્ય' એ જ વિશેષણ આ રાષ્ટ્રીય કાવ્યને માટે યોગ્ય છે.

"હમ કૌન યે, ક્યા હો ગયે હૈં ઔર ક્યા હૉંગે હમી ।
બાબો વિચારે બાજ મિલ કર યે સમસ્યાએં સમો ॥ "

આમ કહી કવિ વાંચકોને પોતાની સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિનું સિદ્ધાંતલોકન કરાવવા બેઠી જાય છે. ઓગણીસમી સદીના અંત સુધીમાં જે કાંઈ સરોધન થયું હતું, ઇતિહાસ લખાયો હતો અને

ભારતીય શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવામાં આવી હતી તે સર્વનો ઉપયોગ કરીને કવિએ પોતાનો અતીત ખડ શશુગાર્યો છે.

સ્વાભિમાનના શિખર પર પહોંચ્યા પછી વર્તમાન ખડને જોતા કવિનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એ કહે છે-

"જિસ લેખનોને હૈં લિખા અત્કર્ય ભારતવર્ષકા
લિખને ચલી અબ હાલ વહ ડુસકે અમિત અપકર્ષકા ।
જો કોકિલા નદન વિપિન મેં પ્રેમ સે ગાતો રહો
દામામિ દમ્ધારણ્ય મેં રોને ચલી હૈં અવ વહો ।"

કવિનો વર્તમાન ખડ જાણે કશું વિલાપનો એક અર્પણ સ્રોત છે. પોતાના અવસાપખંડને ઉદ્દેશીને કવિ કહે છે

"કવિકર્મ કામુક્તા ઘડના રહ ગયા દેવો જહા
વહ ધીરરસ મીં સ્મરસમર્મં હો ગયા પરિણત યહા ।"

"અદ્ભૂત પ્રયો સે હમાર ફીલ ચૌપટ હો રહા ।"

અને છેવટે એમને ઉદ્દેશીને શુભજી કહે છે,

"કરતે રહોંગે પિટપેપળ ઔર ફવતક કવિજરો ।

કચ-કુચ-કઠાશોં પર અહો અવ તો ન જોતે જો મરો
હૈં બન ચુકા શુચિ અશુચિ અવ તો કુશુચિયો છોડો મલા
અવ તો દયા કરકે સુશુચિયા સુમ ન ચોં ધોંડો ગલા ।"

"ચેવલ મનોરજન ન કવિકા વર્મં હોના ચાહિયે.

સુસમે અુચિત શુપદેશકા મો મર્મં હોના ચાહિયે ।"

ધૈર્યન્યુતોં કો ધૈર્યધે કવિ હો મિલાના જાનતે

વે હિં નિતાન્ત પરાજિતોં કો જય દિલાના જાનતે ।"

"સ્ત જાતિ કો કવિ હી જિલાતે રસસુધા કે યોગ સે
પર માતે સુમ હમે અુલટે વિપયકે રોગસે ।"

મજાર મેં કવિતા અનેકોં ક્વન્તિયોં હૈં કર ચુકો
સુરસે મનો મેં વેગ કો વિચુર પ્રમાઁ ભર ચુકો ।"

અને અતે ભક્તિનંત્ર બનીને કવિ ધૈર્યપ્રાર્થના કરે છે :

"અિમ દેશ કો હૈં દીનવન્ધો ! બાપ વિર અપનાઝિયે
મગવાન ભારતવર્ષકો ફિર પુણ્યમૂર્મિ બનાઝિયે
સીતાપતે ! સીતાપતે ! યહ પાપભાર નિહારિયે
અવતોર્ણે હો વર ધર્મકા નિજ રાગ્ન પિર ફેલાઝિયે ।"

એક રીતે જોઈએ તો 'ભારત-ભારતી' એ કાંઈ

કાવ્ય નહિ પણ હિન્દુસ્થાનનું સારકૃતિક કુટુંબી છે મૈથિલીશરણ પહેલાની હિન્દી કવિતા ધણી ખરી મગ બાપામા જ લખાઈ છે આધુનિક હિન્દી જે ખડી બોલી કહેવાય છે તે કેવળ ગદ્યને જ ઉગ્રોગી એમ મનાતુ મૈથિલીશરણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે આજની ખડી બોલી પણ કાવ્યાનુકૂળ છે અને વળી ઓઝરિવની તથા રસવતી પણ છે નવી રીલીના આઘ કવિ તરીકે ગાન મેળવતુ અને એક તથા (બાર વર્ષ) પછી પણ એ શૈલીના સર્વ શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકેની એ કાવિ કાયમ રાખી એ કઈ સામાન્ય વાત નથી 'ભારત ભારતી' પછી ગ્રુમજીએ ૧૬-૧૭ સારા સારા કાવ્યમયી લખ્યા છે એમનું 'જ્યદ્ધ વધ' સર્વત્ર લોકપ્રિય છે જ, 'સિદ્ધરાજ' માં એમણે મખ્મકાશીન છતિદાસને સરસ રીતે જમાવ્યો છે 'યશોધરા' લખાને બૌદ્ધ પરંને પોતાની અર્જવ અર્પણ કરી છે, પણ એમની વિશેષ કાવિ 'સાકેત' અને 'દ્વાપર'એ જે કાવ્યોએ જ પ્રસંગી છે. 'સાકેત' એ નવી ટમે લખેલ રામાયણ જ છે, લાપા અતિશય સાદી અને વેગવતી છે બૌદ્ધ પરંમા જે પ્રમાણે એમણે 'યશોધરા'ને આગળ આણી છે તેમ 'સાકેત' મા વાર્તામંત્રિ રામાયણની ઊર્મિલાની ચયેલી ઉપેક્ષા ધ્યાનમાં લઈને તેમણે તેનું ચિત્ર પોતાની ઊર્મિલ શૈલીથી ઉકાવદાર બનાવ્યું છે

કેકયીના કરવૂત જોઈ કોધે ભરાયેલ લક્ષ્મણ ત્યારે 'આજ મેરા ધર્મ રાજદ્રોહ' કહીને ગઈને પૃથ્વીને ધ્રુમવે છે ત્યારે કવિના તદ્દન સ્વાદ શબ્દોમા પણ કેવી શક્તિ આવી વસે છે તેનો સારો ખ્યાલ આવે છે. બુએ આ ચાર કહી-

જાત રાજ્ય નહીં વિમીકા વિત્ત
 વહ બુનહીં કે સૌખ્યશાન્તિ નિમિત્ત
 સ્વચ્છિલે દેતે હું શુભે જો પાત્ર
 નિયતશામલ લોક સપક માત્ર

કેકયીને ઉદ્દેશીને લક્ષ્મણ કહે છે—

હા! અગત્યક માય, જો આ પાત્ર
 કર દિયા હું પ્રણય તુમને આપ

રાજપર હી ક્યોં ન અવ દટ જાય^૧

લોમ મોહકા મૂલ હી પટ જાય
 કર સંકે વોરે ન દપે ન દમ
 સત્ર જગન મે હો નયા ધારંમ
 વિગત હા નરપતિ રહે નર માત્ર
 ઔર જો પિત કાર્યકે હોં પાત્ર—
 ચે રહે કુસ પર રમાન નિયુક્ત
 સવ તિયે જ્યોં બેક હી કુલ્મુષ્ક

કવિની છેક તાજ કાવ્યકૃતિ 'દ્વાપર' છે એમા શ્રીકૃષ્ણ, રાધા, યશોદા, નારદ, ગોવાળિયા, ઉત્તમન, કસ, અકૂર, કુખળ, ઉદ્ધવ વગેરે પાત્રોને મેંએ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરાવી, મૈથિલીશરણે ખૂબ જ રમ જમાવ્યો છે 'દ્વાપર' વાચતા મને તો ખલિલ બિખાનના 'ગિસસ, ધી સન ઓફ મેન' એ મુદર કૃતિનું સ્મરણ થયું

* * *

આવા આ કવિના બનારસના બહુશાન પ્રસંગે હાજર રહેવાનો સુયોગ મળવાથી એમને ચાર પ્રશ્નો પૂછવાની મેં તક લીધી. આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ તરીકે મૈથિલીશરણજીની સારી ખ્યાતિ છે રામોપાસના જેમનો કુરુધર્મ છે એમનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુદર હોયો જ જોઈએ એક દિવસ ચિંગાવ, ખાસી આની જનાનું મૈથિલીશરણજી અને એમના પ્રેમાળ બહુ સિયારામશરણજીનું કાયમનું આમત્રણ છે છતાં ત્યાં જવાનું બન્યું નથી. એટલે બનારસમા જ મેગાપ સાધી એમની પાસે મેં મારા પ્રશ્નો મૂક્યા આ આર્થકવિદ્યા કવિના જીવનકાલ વિષયે હિંમ્મ વાવ હોઈને જ પોતાને વિષે ગર્વ જેવું કંઈ ચે નહોતું રાવકૃષ્ણદાસજી જેવા કનારસિક અને સાહિત્ય-રસિક સજ્જનને જેમણે પોતાના કાયમના મિત્ર બનાવ્યા, મુનશી અમરેરી જેવા રાજપુત મુસનમાન કવિ અને ભાષાશાસ્ત્રિને પોતાના ભાઈ બનાવ્યા, અને સિયારામશરણ જેવા સહોદરને પોતાના જેવા કવિ અને વાર્તાપ્રેમક બનાવ્યા એમની પોતાની કાવ્યોપાસના કેના પ્રકારની છે એ સમજી લેવા મેં સહજ પ્રશ્ન મૂક્યો.

પ્રશ્ન—આપને કવિતા લખવાની પ્રેરણા કેમ થઈ ?
 મૈથિલીશરણ—કવિતા પણ એક માન્ય વસ્તુ છે.
 પ્રથમ તો મેં સહજ વિનોદ સમજી, અથવા કુતૂહલ
 સમજી કવિતાનો આરબ કર્યો, પણ એણે મને પોતાને
 અધીન બનાવી દીધી મારા વડીન અમારા કુન્દેરને
 ઉદ્દેશીને કવિતા કરતા મને પણ એમની પેઠે મૃતિ
 અથવા મુણગાન કરવાની હઠછા થઈ એ ધન્યજી
 પ્રેરણા બની, પરંતુ એની પરિણતિ આત્મનિવેદનમાં
 —આત્મસમર્પણમાં થઈ

આટલા ટૂંકા ઉત્તરથી મને સમાધાન મળ્યું નહિ
 એટલે મેં એમને ફરીને પૂછ્યું

પ્રશ્ન—કાવ્યના ક્ષેત્રમાં આપને જે અસાધારણ
 સફળતા મળી છે તેનું કારણ મારે આપની પાસેથી
 જોઈએ છે

ઉત્તર—પ્રત્યેક કવિ પોતાના ભાવ પોતાના
 અનુભવ બ્યક્ત કરતો હોય છે મેં બ્યક્ત કરેલા ભાવો
 પ્રત્યે મારા વાચકોની જે સહાનુભૂતિ છે તે જ, મને
 લાગે છે કે જે થોડી ઘણી સફળતા મળી છે તેનું
 કારણ છે

કવિએ સર્વ એક પોતાના વાચકોને આપ્યું
 એટલે સમજવું જોઈએ કે એ વિષય ઉપર વધુ
 પૂછવાનો અર્થ નથી કવિએ ખૂબ નમ્રતાથી જે કહ્યું
 તે જ બીજા સમ્બોધના કહેવાય કે આ કવિ પોતાના
 સમાજની અને પોતાની પેઢીની આકાંક્ષાઓના પ્રતિ
 નિધિ છે, એટલે જ એમને આટલી સફળતા મળી છે

આ પછી મેં બીજી બાબત લીધી અને પ્રશ્ન
 શરૂ કર્યો

પ્રશ્ન—આપની કાવ્યરૂપિ પર જીવનની કઈ ઘટ-
 નાનો વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો છે ?

મને વાગ્યું હતું કે આ પ્રશ્નથી તો હવે થોડી
 સરખી આત્મકથા ઉપેક્ષા, પણ તેઓ તો તત્ત્વ
 જ્ઞાનમાં જ જીત્યા અને જોડ્યા

ઉત્તર—વિશેષતઃ જે ઘટના જીવનને બાધક હોય
 તેવી ઘટનાનો જ પ્રભાવ પડ્યો છે. સાધક ઘટના—

અનુકૂળ અથવા પોષક ઘટના—વિશ્રાંતિ આપે છે
 ક્રાંતિ તો કેવળ બાધક ઘટનામાંથી જ થાય છે

‘જાપદ સન્તુ ન શરત્’ કહેના કુન્તીની
 જીમિશ કવિને માન્ય લાગે છે

કવિના પૂર્વાચાર્ય કાણ છે એ જાણી લેવાને
 મેં એમને પૂછ્યું

પ્રશ્ન—આપે કયા કયા પૂર્વકવિઓનું અધ્યયન
 કર્યું છે, અથવા પ્રથમ પ્રથમ આપે કોનું અનુસરણ
 કર્યું ?

ઉત્તર—વણાનું, પણ એમનું અધ્યયન ન કહેતા
 વાચન કહેવું જોઈએ તેઓમાં મુખ્ય ગણાય તુલસીદાસ
 અને કાલીદાસ તુલસીદાસજીને ચરણે હું મારું
 મસ્તક ધરું છું અને કાલીદાસને મસ્તક પર ધારણ કરું છું

આટલો ટૂંકો ઉત્તર આપીને પોતાનો મર્મ
 પ્રગટ કરવાની કવિની હથોટી જોઈને હું ખુશ થયો
 પછી પ્રશ્ન કાઢ્યો કવિતાની શૈલીને

પ્રશ્ન—આપની પહેલાં પણ કાંઈએ ખરી બોલીમાં
 કવિતા લખી હતી કે ?

ઉત્તર—મેં જાણે જ થોડા લોકોની કવિતા વાંચી
 છે પૂર્વ દિવેદી (‘સગરવતી ના વિખ્યાત માણ
 સ પાદક સ્વ મહાવીરપ્રસાદ દિવેદી) એમાં મુખ્ય
 છે પંડિત શ્રીધરજી પાંડકની સફળતા મારે મને ઘણું
 ભાષામાં જ છે

હું હૈદરાબાદ-સિંધ-ની જેનમાં હતો સારે મથિલી-
 શરણુજીએ મને પોતાનું ‘સાકેત’ મોકલ્યું હતું
 અમારા મોડમાં વાકા શી ગણવાયું એકે હરણુ હતું,
 તેને ગમતાફટતા જોતા જોતા મેં ‘સાકેત’ વાંચી
 કાઢ્યું હતું, એવું સ્મરણ થતો જ મેં પૂછ્યું

પ્રશ્ન—આપે ‘સાકેત’માં ઝિર્મિલાને જે સ્થાન
 આપી દીધું છે તેનું કારણ ‘કાચેર ઉપેક્ષિતા’ એ
 ગીન્દનાયનો બગાળો નિબંધ હશે, નહિ ?

ઉત્તર—હા અમારા કુળમાં સીતારામની ઉપાસના
 હોવાને કારણે ગાનચગિન ઉપર હું કાર્કે ને કાર્કે
 લખત જ અને એમાં ઝિર્મિલાની ચર્ચા પણ આવી જોત.
 એમ હોવા છતાં ‘સાકેત’માં તેને જે સ્થાન મળ્યું

છે તે સુરુદેવના એ લેખ પરથી જ (સાતિનિકેતનમા રવીન્દ્રનાથને સુરુદેવ કહે છે) મૂળ લેખ એ વાચ્યો નથી, એ કાળે હું તો એ વાચી શકત જ નહિ પૂન્ય દ્વિવેદીએ એ લેખને આધારે એમના 'સમસ્વતી'મા એક લેખ લખેના તે જ એ વાચેના

મૈથિનીશરણજીએ ત્યાર પછી કેટલી યે કિતૂંટ કવિતા લખી છે છતાં લોકો એમને 'ભારત-ભારતી' ના કવિ તરીકે જ ઓળખવાના

એક દિવસ ગાંધીજીને મે કહ્યું હતું કે " દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદ આનીને આપે કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલા 'હિંદ સ્વરાજ' લખ્યું છે હવે આટલા વર્ષોના અનુભવ પછી આપ હિંદ-સ્વરાજ' ફરીને નવું કેમ નથી લખી દેતા ? ' એવો જ પ્રશ્ન મે ભેખ્યાજીને પૂછ્યો (કુટુંબ-પરિવારમા મૈથિલીશરણજી આ નામે ઓળખાય છે)

પ્રશ્ન—તો આજે આપ 'ભારત-ભારતી' મૈથિલી શરણજી લખવા એકા હો તો એમા કઈ કઈ બાબત આપે ?

ઉત્તર—ઠીક તો લેખ હો કહા જા શકતા હૈ જ જાજી હમે લિખને ચૈત્તુ પરતુ એટલું તો નક્કી કે એનુ આ સ્વરૂપ રહ્યું ન હોય એક ઉત્તરજી આપુ— 'ભારત-ભારતી'મા મે ઇસુ વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે

યા હિંદુઓના વિષય ઓસા યદ પતા મી હૈ ચલા
બોસાઝિયોલા પને ઘડુમા બૌદ સાચ મેં દલા ।

કેટલા ય દિવસ પછી મારા 'હિન્દુ' કાવ્યમા મે આ જ વસ્તુ રચી કરી છે

બોસા યદાપુરુષ હૈ માન્ય
ક્ષમામૂર્તિ હતઃકીર નદાન્ય
ધર્મવિપદમેં વહી સુગત
હૈ ઝિત મારતકે હી છાત્ર ।

આ પછી ફરીને ત્યારે ઇસુ વિષે લખવાની મને રુદુરજી મર્ધ ત્યારે મને કહેવું સારું લાગ્યું કે

ધન્ય ધન્ય હમ જિનકે કારણ
લિયા આપ પ્રમુને બગાર

કિન્તુ ત્રિવાર ધન્ય વે, જિનકો
દિયા બેઠ પ્રિય પુત્ર જુદાર ।

પોતાના દેશના ઇસુ સખ ધનો અભિપ્રાય આપો જ પરિણત નથી થયો શું ? હવે તેઓથી ઇસુના જીવન, કવન, અને મલિદાનને એમના નામે આલેના ધર્મથી જુદા જ જુદા છે તેવો ભેખ્યાજીએ ઉપર બતાવેલો ઇતિવિકાસ મને ખૂબ જ ગમ્યો

મારી સુનાકાંત અહીં જ પૂરી થવી જોઈએ, પણ મને કેટલાક વર્તમાનપત્રો પ્રશ્ન સરૂખા મે પૂછ્યું :

પ્રશ્ન—આપ આ યુગના પ્રતિનિધિ કવિ છો આપે કયા કયા કાવ્યમા આ યુગનો સદેશો આપ્યો છે ?

ઉત્તર—મારે એટલું જ કહેવું જોઈએ કે કોઈ પણ યુગમા મે પોતાના યુગને વિસાગેઈ નથી પછી તે દાખ હોય કે ત્રેતા ત્યારે હું કોઈ ચૈતન્યપૂર્ણ પ્રદેશમા પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું ત્યારે મારી શુદ્ધિ મને એમ જ કહે છે કે

' મૈ જાતી હૂં યદુ દુર દંડ હૈ બપતા
તુમ કુસે દેવ, ધર મૂલ ન જાલા કાપતા । "

પ્રશ્ન—હવે પછી કવિતા ખરી બોલીમાં જ થવી જોઈએ કે મજબાપામાં, કે બનેમા ?

ઉત્તર—મને લાગે છે કે મજબાપામા પણ ત્યારે કવિતાનો પ્રારંભ થયો ત્યારે તેના પહેલાંની ભાષા સખ ધી પણ આવો જ પ્રશ્ન થયો હશે વૈદિક અને રેદિક સરૂત વિષયે પણ આવો જ પ્રશ્ન થયો હોવો જોઈએ, પરંતુ આજે પણ સરૂતમા કવિતા યાવ છે અને હું કેમ કહું કે મજબાપામા ન થાય ? હું એવેત મજબાપામાની ગચના પણ ખૂબ પ્રેમથી વાચુ છું મે એક જ રચના મારી ભાગી તૂની મજબાપામા કરી છે અને તે આ જ વિષય પર છે તેનો થોડો અંશ તમને સંભળાવું—

ઘનગરે, હોં મૂત સક્ત કદ્દૂં ગદિ લોવૈ
તેરો મહિમા ઘોર મહુરિમા મોદતિ મોકો
રત મોરત મો ધાર વહી હૈ જાક બૂપર
જનમો હૈ તૂ શુક્તસાલિની નેતી મૂ પર ।

માત્રન-સોસરી પાવ પલો હૈ વઢમાગિન તૂં
રાગ મરી હૈ સહજહુરીલી સુરરાગિન તૂં ।
તૈને વૈસે સારસ-સલૈને પ્રન્ય લિલાયેં,
પ્રેમમત્તિ કે હવમાપ સવ હમૈં દિલાયેં,

પૈ અવ હા । પદ સમય કમહૂં કો વીત ગયો હૈ
ગોરસ કો મઝાર હમારી રીત ગયો હૈ
તન સૌ મન સૌ હય સર્વ પરતન્નર બને હૈ
જન મનુજ બનિ ગયે, મનુજ જડ જન બને હૈ

જો યહ તેરી વહિન 'સડો' હૈ તેરે ઝાંગે
દે યા કૌં ઝાસીસ ઔર અવ હમ વા મોગે ?
યા કૌ પાલન મયૌ આદિ જુગ મે હૈ, રાતે
ચાતૈં ચાકી છિપી ન રૈહૈં ચાતૈં પાતે ।

છેલ્લે બિકતાં બિકતાં અમારો કરાતિક પ્રથ એમની
પાસે મૂક્યો. કારણ મૈથિલીશરણજના કાવ્યમાં આર્થ-
સંસ્કૃતિનું અભિમાન ખૂબ ધબકી રહ્યું છે.

પ્રશ્ન—હિંદીમાં સહેલા અરબી ફારસી શબ્દોનો

પણ બહિષ્કાર કરનાર એક પણ છે, એ સંબંધે
આપનો શો અભિપ્રાય છે?

ઉત્તર—જે પરદેશી શબ્દ આપણી ભાષામાં
મળીને એકબીજા ચર્ષ ગયેલ છે તેને 'પાણીયુ',
આપવાની જરૂર નથી. એનો પર્યાય પણ વાપરવાની
સ્વતંત્રતા આપણને છે જ. પરંતુ જ્યારે કોઈ 'કલમ'
જેવા સાદા શબ્દનો પણ ફારસી ઉચ્ચાર કરીને
'કલમ' બોલવામાં ગૌરવ લે છે ત્યારે મને શરમ
આવે છે. હિન્દી-ઉર્દૂ સેળબેળ કરીને આપણે ત્રીજી
ભાષા કરવાની નથી. હિંદી આગળ કેવળ ઉર્દૂનો જ
પ્રથ નથી. બંગ, કલિંગ, મહારાષ્ટ્ર, સૌરાષ્ટ્ર આદિ
પ્રાંતોની ભાષાઓને પણ તેણે પ્થાનમાં લેવી જોઈએ.
સહેલી સંસ્કૃતની મદદથી જ હિંદી ભાષાની નજીક
જઈ શકાય. *

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૭

* મરાઠી 'વિહગમ'માંથી

ચિત્રણા

એએ તારક સર્વ મસ્ત બનીને આનંદથી ધૂમતા
રે, ત્યાં મેઘ તણા તિમિર ઘનમાં એ સર્વ ફૂળી ગયાં
વાતાં વાયુ, પ્રચંડ વાદલ જતાં રાસે ચડે તારલા
જાણે થાય મનુષ્યતા જીવનની આકાશમાં ચિત્રણા

'જટિલ'

વિધ્વંસક આશા

શ્રી. કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

બી એસ સી, બી એસ સી (ડેમોલોજી)

“પ્રેમી ! ખાલી નામધારી પરપોટા સિવાય એમા ખીલુ શુ છે ?” એમ બધારે મેં કહ્યું ત્યારે મારી આંખનાંજીવાં જાણીતા તેમ જ અનખ્યા મુસાફરો ખડખડાટ હસી પડ્યા

“મિસ્ટર, તમે પ્રેમમા નિગમ થયેના લાગે છે, બાગી આવું ન બોલો ” અદ્વૈતાચાર્યના ધ્વનિમાધી એક અનખ્યો સુઝ મારા કાને આવીતે અથડાયો

“હા, ના, મેં હજી પ્રેમ પ્ર્યો જ નથી એટલે આશાનિરાશાનો સવાલ જ નથી પ્લેટફોર્મ ઉપર જ પેતુ યુગન કરે છે ને, તેને એક વાગ નિહાળી લો એટલે આગળ વાત કરુ ” અને મારી આગળીની દિશામા આખા ડખ્યાની નજર મડાઈ થોડી ક્ષણો પછી મેં પ્રશ્ન કર્યો, “એઈ લીધા એમને ? આ મારા મિત્ર મહેશકુમાર પ્રેમીઓ કહે છે બે એવાને પ્રેમીઓ કહેતા હો તો પ્રેમી એ ખાલી નામધારી પરપોટા સિવાય ખીલુ કશુ જ નથી ”

“મિસ્ટર, તમને અરેખાઈ આવતી લાગે છે ગાડી હુ આજ એક વરસથી એમને સાચો પ્રેમ કરતા એક છુ વિજ્ય આને આપણી સાથે જીએ ની પરીક્ષા આપવા મુખર્ષ આવી રહ્યો છે અને આશા તેને વિદાયગીરી આપવા રેશને આવી છે તે પછુ આ વર્ષે જ એ પાસ થઈ જશે બોલો, આવું પૂર્ણ યુગલ હોય પછી અરેખાઈ કેમ ના આવે ? ” મારા એક દૂનતા મિત્ર મારી મશકડી ઉઠાવી અને મેં જવાબ વાળ્યો, “અરેખાઈ નહિ પણ અતુક પા તો આવે છે તમે એમના વિષે જાણતા હશે તે કમતા વિશેષ હું જાણુ છુ તમે તેમનો એક વરસનો ઇતિહાસ જાણો છો, બધારે હુ જન્મથી જ વિજ્યને જોળ્યુ છુ અને આશાને પણ ઘણા વર્ષોથી ”

“આઈ સી ! હવે વાત સમજાઈ આશાએ થોડા વર્ષ તારી સાથે પ્રેમ કરી તને ઠોડી દીધો અને પછી વિજ્યને પડકાર્યો, એટલે આટલો બધો છેડાઈ પડ્યો લાગે છે ? ” બી એસ સી ની પરીક્ષા આપવા મુખર્ષ આવી ગઈવા મારા એક દોષ્ટદારે મશકડીને નવું સ્વરૂપ આપ્યું

“એ બાઈ વિનુ મશકડી કવવાની તને છૂટ છે, પણ ગાડીના ડખ્યામા નહિ આશાને અને મને કઈ જ લાગનું વળગનું નથી, પણ માગ એક મિત્રની સાથે ખૂન સળધ વધાર્યા પછી તેને વહેતો મૂકી આ વિજ્યને પડકાર્યો છે તે નોર્ડને મને ઘણું દુઃખ થાય છે અને વધારે દુઃખ તો તેથી થાય છે કે વિજ્ય સાથે પણ તે છેતરપિંડી રમી રહી છે એ જ એ થાય કે પી એ થાય પણ એનું જીવ્ય બર્ધ છે અનેક હૃદયોને બાગીને હવે એ પોતાના ઉચ્છેદ તરફ પ્રવાણ કરી રહી છે ” આખો ડખ્યો શાતયિતે મારા શબ્દો સાંભળી રહ્યો હતો, તેવામા ગાર્ડની બ્લીસય થઈ અને એનિને કુમાડિયા પીસવાથી તેનો જવાબ વાળ્યો. વિજ્ય પ્લેટફોર્મ ઉપરથી ગાડી તરફ ધસ્યો અને અમારી બાજુના જ ડખ્યાનું બારણું ઉઘાડી તેમા ચઢી બેઠો ગાડીને સહેજજાજ ગતિ મળી અને પ્લેટફોર્મ ઉપરથી આશાનો નાજુક કક પોકારી જીકચો

“વીથ યુ યુડ લક માય ડિયર-ફ્રેન્ડ પામને ”
“થેક યુ ડાર્લીંગ, યુડ માય-આભાર, સત્રામ ”
“યુડ માય-સત્રામ ”

અને એ વિદાયગીરીના શબ્દો પ્લેટફોર્મ ઉપર જ છોડીને ટ્રેન આગળ વધી મેં મારો મિત્રો ઠોડવા માડવો એટલે ડખ્યામાથી બેચાર જણ એકી સાથે પોકારી જીક્યા, “અરે મિસ્ટર, મિસ્ટર, ઊંધવા

ક્યાં માંડ્યું ? પછી પેટી વાત તો કહો. આશા કોણ છે ? ક્યાંની છે ? તમારો પેલો મિત્ર કોણ છે—એ બધું તો કહો ? ”

“ વાતમાં કંઈ માલ નથી. આખી રાત ઉઝગરો થયો અને આપણે નકામા પરીક્ષામાં હેરાન થઈશું. ”

“ અરે કંઈ નહિ, તમારે કહેવું જ પડશે. કહો તો આ મંગાવું. ” આદેશ ઉમરના એક રસિક સન્નજન બોલી બેઠા.

“ છ, ના, આ હું લેતો નથી. તમે બધા શાંતિ જાગે તો કંઈક કહું. ” અને બધાએ શાંતિ જાળવવાનું વચન ખૂબ ઘોંઘાટ કરીને આપ્યું.

*

જે મિત્રનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો તેનું નામ અમર. આપણીથી પાંચ સાત વર્ષ મોટો છે. નાનપણથી જ તેજસ્વી હતો. તેના પિતા ગૌરીશંકર વૈદે વૈદ્ય કરી બચાવેલી મૂડી અમરના શિક્ષણ પાછળ ખર્ચવા નિશ્ચય કર્યો હતો. આગળ જતાં અમર અમારા ગામડામાં એક પ્રતિષ્ઠિત વકીલ અને તે તેમની મહેરુન હતી. અમરે કીર્તિ સાથે ગામડાનું શિક્ષણ પૂરું કર્યું ગામડામાં અગ્રેજી ચાર સુધીનો જ અભ્યાસ થઈ શકતો હતો તેથી ગૌરીશંકરે અમરને પોતાના એક રૂઢીને ત્યાં અમદાવાદ વધુ અભ્યાસ માટે મોકલ્યો. અમદાવાદમાં પણ અમરે ઉચ્ચવર્ણ કારકિર્દી કરી. મૅટ્રિકમાં તે બીજે નંબરે પસાર થયો અને કોલેજમાં દાખલ થયો.

ગૌરીશંકર વૈદનો આનંદ માતા નહોતો, પરંતુ વિધિને એ આનંદ ન ગમ્યો. ગૌરીશંકર વૈદ તે જ વર્ષે લખંદર માંદગીમાં સપડાઈ ગયા, અને ઝોસડિયાં ઘસીધસોને તેઓ કહી જ મૂડી બચાવી શક્યા નહોતા તેથી તેમનું આકાળ મૃત્યુ અમરને સખત દુઃકાર પનીવડ્યું. અમરને કોલેજ છોડવી પડી અને સોળ વર્ષની કાચી વયમાં જ અમરને માથે જીવનની જવાબદારીઓ સંભાળવાનું કામ આવી પડ્યું. કુટુંબમાં રહ્યાં દુકત બે જ જણ—અમર અને તેની માતા સરસ્વતી.

અમદાવાદના ચાર વરસના વસવાટ દરમિયાન અમરે અનેક નાનામોટાની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી, તેથી તે બધાએ મળીને અમરને અમદાવાદમાં જ માસિક ચાળીસ રૂપિયા પગારની એક નોકરી શોધી આપી. અમર સરસ્વતીને લઈને શહેરમાં આવ્યો અને એક લાડાની કોટડી લઈને રહેવા લાગ્યો.

કોલેજમાં તો તે અભ્યાસ ન કરી શક્યો પરંતુ ઘેર બેઠા તેણે કોલેજમાં થઈ શકે તે કરતાં પણ વધુ અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ચાળીસ રૂપિયાના ટૂંકા પગારમાંથી દસ રૂપિયા તો તે પોતાના સંગીત અને પુસ્તકોના શોખ પાછળ ખર્ચતો. છ મહિનામાં તો તેણે ઘરમાં સતાર અને દિલરુબા પણ વસાવી દીધાં. હિંદી, મરાઠી, બંગાલી વિગેરે ભાષાઓ અને બીજી અનેક લલિતકળાઓ તે નવગણના વખતમાં શીખવા લાગ્યો. ઑડિસમાં પણ તે બધાનો પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. સાંજે જ્યારે તે ઑડિસમાંથી ઘેર આવતો ત્યારે કંઠાળાને બદલે તેના મુખ ઉપર હાસ્ય તરવરતું હતું તેની માતાને તે ગમતી વાતોએ ચંદ્રાવીને એટલી બધી આનંદિત કરી દેતો કે તે ગૌરીશંકરના અવસાનના શોકને એકદમ ભૂલી જતી. રાજ રાત્રે સંગીતની રેઝ રેલાવીને અમર બેઠો જતો.

બે વર્ષ આમ વીત્યા એટલે ન્યાતમાં અમરનું નામ મુશ્કેલીઓમાં ગણાવા લાગ્યું. અમરને લગનની ઉતાવળ નહોતી, પણ જે સંબંધોમાં તે બેઠો હતો તેના બળ આગળ તે સાચી વાત ન કહી શક્યો. માતાની ધમ્મજાને તે ન અવગણી શક્યો. પત્ની માતાને મદદરૂપ થયો એ વાતથી તેણે સમાધાન મેળવ્યું અને આખરે અનેક મનોમંથને અનુભવીને તેણે પરણવાની હા પાડી. ઓગણીસ વર્ષની વયે અમર પરણી ચૂક્યો. સોળ વર્ષની સ્થામ છતાં સુંદર, નિરુદ્ધર છતાં લાગણીભરી, નવબોવના પત્નીથી તેને સંપૂર્ણ સતોષ થયો. સંખ્યા અને અમરનું સુખી બેઠું બેઠું સરસ્વતીનો હરખ માતો નહોતો.

પરંતુ વિધિ દૂર છે. લગન થયે એક વર્ષ પણ પૂરું ન થયું અને સંખ્યા નમી પડી. અમરના લગન જીવનનો આમ એકાએક અંત આવ્યો. અમરના

ગતદિવસના ઉમંગગાથી શુદ્ધતા છતાં ભવકે ટાઈફાઈડ તાનના પરિણામે સધ્યા અમરને છોડીને અનંતના અધકારમા ભળી ગઈ કિશોર અવસ્થામા જ અમર વિદ્યુર બન્યો.

અમર એકનો થઈ પડ્યો એ જ વર્ષમા જે ગાઢ પ્રેમ સધ્યા સાથે જડાઈ ગયો હતો તે સહારતા તે વિવશ બની જતો. સધ્યાની માનસિક પૂનઃમા જ હવે જીવન વિતાવતું એવો તેણે મન સાથે સકળ ક્યો સાહિત્ય અને સંગીતની ધૂનમા જ જીવનનો બધો આનંદ માની લેવાનો આદર્શ તેણે મન આગળ ખડો મ્યો મુલાનીને આરે જાએના જાતપ્રપત્ને પૂર્ય સરકારી બનેના આ વીસ વર્ષના કુમારે સન્યાસધર્મ સ્વીકારી લીધો.

પણ વિદ્યુતિને પોષનારા કુદગતના પ્રત્યાગતી બજો કયાં માનવીને તેના આદર્શો સિદ્ધ કરવા દે છે. અને આખરે અમર તો સાવ સામાન્ય કોનીને જ માનવ હતો એને એમનતા ખૂબ સાનવા લાગી માતાએ તેને રીઝવવા ઘણો યત્ન મ્યો એજે એક દિવસ તો લાગ જોઈને અમરને ફરી પરણવા વિષે પચ્છ કહ્યું સધ્યાની સ્મૃતિથી દર્ઝાઈ ગયોતો અમર ફરીથી મુક્ત થઈ ગયો. ફરી ન પરણવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી દીધી અને સધ્યા પ્રત્યેની પોતાની વફા દારી જતાવવાનો સતોષ માન્યો.

✽

આ જ અરસામા અમરની પડોશમા એક કુટુંબ રહેવા આવ્યું એક પિતાગીસ ઉપગને ગૃહપતિ, તેની પત્ની સાત વર્ષનો એક પુત્ર અને પદર વર્ષની એ પુત્રી-એના આ કુટુંબના સભ્યો હતા અમર આ પડોશીઓ સાથે લાંબો પરિચય નહોતો રાખતો વગર જરૂરની એક પણ વાત તે કોઈની સાથે કરતો નહિ અને તેણે ત્યારે જાણ્યું કે પડોશીની પુત્રી વિધવા છે ત્યારે તો તેને એ સોંકાની પછી અનુકંષા આવી તેને અમર પડો કે આશા પણ તેની જેમ પછીતે એક જ વર્ષમા સાથી-રિહોણી થઈ ગઈ છે એને સ્વશુર-પક્ષમા ગહેવાનું કોઈ સ્થળ

ન રહેવાથી પિતાએ પોતાને ત્યાં બોલાવી લીધી હતી. પુત્રીના લાભથી પિતા બહુ જ નિગરા થઈ ગયા હતાં યોગ્ય પતિ મળે તો આશાને ફરી પરણવો દેવાની પણ તેમની તો ઇચ્છા હતી, પરંતુ હિંદુ સમાજમા સામાન્ય માણસો શ મ્મો શકે છે ? પરણા પહેલાં અધૂરો ગહેલો અભ્યાસ ચાલુ મગવવા ધનવ્ય પ્રસાદે આશાને મદ્દિયા-વિદ્યાવ્યમા મૂકી આશા અકેજી પાચમા ધોગણુનો અભ્યાસ કરવા લાગી અમરને આ બધી વાતની જાણ હતી પરંતુ આ કુટુંબ સાથે વધુ પરિચય સાધવાનું તેને ઉચિત ન લાગ્યું.

પણ એક દિવસ ધનવ્યપ્રસાદ માદગીમા સપ ડાઈ પડ્યા ત્યારે એક પડોશી તરીકેની પોતાની ફરજ આજ કરવા અમર તેમને ત્યાં ગયો દવા લાવવાનું અને દર્દો આગળ બેઠી બેસવાનું મમ તેણે માથે લીધું પણ ચિંતાથી નખી ગયોને દેહ ફરીથી જાએ થઈ સક્યો નહિ છેતની ધડીઓમા પણ તે અમર ને કહી ગયા અમરભાઈ મે તો આજ સુધી તમારું કઈ કર્યું નથી છતાં તમારે મારી આ પુત્રી સલામ વાની છે તેને જો તમે ચોખ વર મેળવી આપી પછાની આપશો તો અમારી ઉપર મોટા અનુગ્રહ થશે ફક્તની વેનસમી મારી આશાને પૂરી ખી યા વગર જ આમ કરેમાઈ જતી હું જોઈ સમતો નથી એક નાના નાળકની જેમ ધનવ્યપ્રસાદ રોઈ પડ્યા અમરે તેમના કપાળે હાથ મૂક્યો સત્તન આપ્યું કે આપ મ્મી ફિર કશો નહિ " પણ આ આત્મ હલ્ય કુ ખના નિશ્વાસ સાથે જ બધે પડ્યું.

ધનવ્યપ્રસાદના મૃત્યુ પછી અમરો તેમના કુટુંબ પ્રત્યે બહુ સહાનુમ્તિ જાણી એક આધિક વિધવા, તેની એક વિધવા પુત્રી અને એક બળમ પુત્ર સાથે ફરી મીને જીવન વિતાવશે એ વિચારે અમરની હૃદયને ખૂબ કથાગ્યુ પોતે કમાતો તો હતો જ, પરંતુ આ આખા કુટુંબનું ચોખણું કગ થકે તેટલો તો તે સમર્થ નહોતો જ છતાં આશા અને મધુરનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવા અમરે તેમની માતાન ધજો આમદ મ્યો પોતે મદ આપવી પણ સર કગી

નાનકડો મધુર અમરનો પાકો મિત્ર થઈ ગયો અમરે મધુરને ગાતાં અને સતાર વગાડતા ધીમે ધીમે

શીખવી દીધું કોઈ વાર તો અમર સરસ્વતી, પાર્વતી, આશા અને મધુને પોતાના ખડા ભોગ કરી તેમને સગીતની અમૂલ્ય મોજ અપાડતો આશા પોતે વિધવા છે એ સહારો સહાગીને રોડી થઈ ગઈ હતી. અમર પ્રત્યે તેનું માન દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હતું પોતાને ઘેર કઈ પણ નવી વાનગી કરી હોય તો મધુર સાથે તે અમરભાઈ માટે મોકલતી આ ઉપરાંત પોતે વિદ્યાલયમાં બનાવેલા ભરત અને ચિત્રલુ-કલાના નમૂનાઓનો ઉપહાર પણ કોઈ કોઈ વાર મોકલતી મધુર અમરની આગળ જઈને બેઠો રહેતો અને જ્યારે કહેતો કે "આશાબહેન ગાંધીજીનું આ ચિત્ર તમારે માટે મોકલ્યું છે, એમણે મને ચીતર્યું છે " ત્યારે અમરને તે સ્વીકાર્યા વગર ચાલતું નહોતું બેટા સ્વીકારતા તેને સંક્રાંત તો ધણી જ થતો હતો, પરંતુ જે સન્મોહમાં તેને બેટા મળતી હતી તે પ્યાનમાં લેતા તેને મૂંઝેમૂંઝા તે સ્વીકારવી જ પડતી અને આવી રીતે તેની પાસે અનેક ટેબલ-ક્યોથ, તોરણો અને ચિત્રોની સામગ્રી ધગની શોભા પૂરતી ભેગી થઈ ગઈ

*

એક વર્ષથી તેઓ પડોશમાં રહેતા હતા છતાં અમર અને આશા વચ્ચે વાતચીત થઈ નહોતી વાત કરવાના પ્રસંગો તો ઘણા આવી જતા પરંતુ બન્ને પ્રયત્નપૂર્વક તે પ્રસંગો ટાળી દેતા નિકટ આવવા ચાહતા બન્નેના હૃદયો એકબીજાથી ખૂબ દૂર નાસભાગ કરતા હતા પણ એક દિવસ સાંજે સરસ્વતી અને પાર્વતી મંદિરે દર્શન કરવા ગયા હતા ત્યારે આશાનું હૃદય ઝાંટ્યું ન રહ્યું અમર આફ્રિસેથી હમણા જ ઘેર આવેલો હતો આશાએ બારીએ ડાકિયું કરી પૂછ્યું, "કેમ અમરભાઈ, કઈ દેખાતા નથી ?"

"મહેન, કુરસદ ક્યા મળે છે ?"

"આજે તો છે કે નહિ ?"

"આમ તો નંરો જ છું"

"તો જરા અહીં આવો ને, એક કામ છે."

અમર આશાના ઘરમાં ગયો આશાને કંઈ જ

કામ નહોતું અમર સાથે પેટ ભરીને વાતો કરવા તે કેટલા દિવસથી તવસી ગઈ હતી, પરંતુ તેનાથી તે ઇચ્છા વ્યક્ત થઈ શકતી નહોતી આજે પણ તે કઈ ન બોલી શકી કામ માટે બેનાવી કંઈ જ કામ ન જડવાથી આશા બેબીલી પડી ગઈ સમયસૂચકતા વાપરી હેવટ તેણે એક કામ શોધી કાઢ્યું

"શીકેથી ચાકુ ઉતારો આપોને જરા બાએ કાલુ જાલુ કેવું બેસુ આ શીકું બાધ્યુ છે કે મારાથી તો પહોંચાતું જ નથી, અને પાછી મંદિરેથી આવશે ત્યારે શાક સમારેલું નહિ જુએ તો ગુસ્સે થશે" અમરે ચાકુ ઉતારી આપ્યું અને પોતાને ઘેર ચાલ્યો આવ્યો આશા નિગરા થઈ ગઈ અમરની સાથે કેવી રીતે વાતો કરવી તે તેને ન સમજાયું અને પાછા અનેક દિવસો એમ ને એમ મૌનમાં વહી ગયા

*

શરદ્પૂર્ણિમાને દિવસે સરસ્વતી અને પાર્વતી મંદિરે દર્શન કરવા ગયા હતા ઘણા દિવસે મળેલી તક ન ગુમાવવા આશાએ નિશ્ચય કર્યો, બંધી હિમત એકઠી કરીને તે અમરને ત્યાં પહોંચી ગઈ. અમર તેના પલગમાં થાકે ખાતો હતો ત્યાં આશા આવોને ખડી થઈ ગઈ. અમર અમકીને બેઠો થઈ ગયો

"કેમ આશાબહેન! શું કામ પડ્યું?" અમરને કંઈક અસાધારણ બનાવની કલ્પના આવી

"એક વાત પૂછવી છે પૂછુ અમરભાઈ"

"હો, ખુશીથી બા નથી?"

"બા મંદિરે ગયા છે" કહીને આશા બેબી, પૂછ્યું "તમે પરપ્યા કેમ નથી?"

અમર એકદમ અમકી ગયો પડી એક ઘણામાં તેની આખ આગળથી સધ્યાની સ્મૃતિ સરી પડી એના મો પર વિધાહ આવી ગયો

"બહેન, હું પરપ્યા હતો, પણ પરપ્યા પડી પત્ની એક જ વર્ષમાં ગુજરી ગઈ"

"તો હવે ફરી નહિ પરણો?"

“ પુનર્લન્નમા મને થદા નથી માગે પત્નીને હું
બેવડા નીવડવા નથી ચાહતો ”

“ હું ફરી પગથુ તો તે તમને ગમશે ? ”

“ શા માટે નહિ ? એ હાર તમારા પિનાથીએ
મારે માથે નાખેલો જ છે હું તમારે માટે સાથીની
શોધમા જ છું ”

‘ તમે શોધો તે કરતા હું શોધું ’ તો તે તમે
કપૂન રાખશો ? ”

“ જરૂર જરૂર, મરણ વિરુદ્ધના લગ્નને તો હું
ધિકારુ છું ”

આશાનો વિચાર હજી થયો વાતો કરવાનો હતો,
પરંતુ તેને ઘેર દુધવાળાએ બ્રૂમ મારી એટલે તે
હરિશ્ચીની જેમ ઘેર દોડી ગઈ અને એટલામા બન્ને
માતાઓ પણ દર્શન કરીને પાછી આવી ગઈ

સર્વનારાયણ ક્ષિતિજમા સમેટાઈ ગયા અને
સુધાંશુનો અચૂતકુલ આકાશમા ફવવાવા લાગ્યો.
જોતજોતામા તો આખી પૃથ્વીને તેણે કૌમુદીથી પથાળી
દીધી ઘેર ઘેર દુધ-પાંચાના ભોજન થયા સહેલાણીઓ
ચાદનીમા મહાલવા નીંખી પડ્યા આશા અને પાર્વતી
દેવને ચાદનીમા પધરાવવા અગાસીએ ચઢ્યાં મધુરને
તેમા રસ ન પડવાથી અમરને ત્યા ગયો ત્યા જઈને
પણ એને ગાઠે તેમ નહોતું અમરની આગળ તેણે
તેની સર્વસામન્ય માગણી રજૂ કરી દીધી

‘ મોટાભાઈ, આજે તો ચાદમામા પણ સાલળાને
ખુશ થઈ જાય તેવું ગીત ગાઓ ’

અમરના મનમા આજે મનન ચાલતું હતું
જાજની આશાની વાતે તેના મગજને ચર્ચીએ ચર્ચા-યુ
હવે ધોતે પરણ્યો નથી એ જાણીને આશાને શું
કામ હતું ? એની પરણવાની મરજી થયા હશે ? આ
બવા પ્રશ્નો તેના મગજમા આજે ધોળાતા હતા તેને
કઈ એન પડતું નહોતું તેવામા મધુરે સંગીતની
માગણી રજૂ કરી એને તેને જ્ઞાન આવ્યું મધુરને
તેણે પૂછ્યું, “ તું જ બોલ, શું ગાઉ ? ” મધુરે સ્વયં યુ
‘ માલન બન કર આઓ ’ અને અમરે દિનરુના
હાથમા લીધી ધીમી હનકથી તેણે ગીત ઉપાડ્યું

માલન બન કર આઓ,
માલન બન કર આઓ,
ફૂલ મગાઓ હાર બનાઓ,
માલન બન કર આઓ.

દિવરુનાએ ગીતના સરેસરમા પ્રાણ પૂર્યો અને
આખું વાતાવરણ સંગીતમય બની ગયું પદરથી વીસ
વાગ આ બે લીંગીઓ ઉલટાવોસુનટાવીને ગાઈ
નાખ્યા પછી બીજી બે લીંગીઓ અમરે ઉપાડી અને
દિવરુના પાસે ઉપકાવી

હાથમે મુરલી, ગદેમે સહેલી
બાજત બાજત ધર જાઓ,
માલન બન કર આઓ

મધુર તો સંગીતની આ ધૂનમા ઘેને ભરાવા લાગ્યો
અને બાજુમા પડેલા એક પાથરણા ઉપર જ તેણે તો
લખાવી દીધું

ગીત પૂરું થયું અને ફૂલની એક મુવાસિત
માળા અમરની દિલરુના ઉપર પડી અમર ચમક્યો
અને જોયું તો આશાએ પાછળથી તે ફેંકી હતી
અમર દર્ષ પણ પૂછે તે પહેલા આશાએ જ પુનાસો
કરી દીધો, ‘ બાએ ચાદનીમા પહેરાવેલી ભગવાનની
જોતરેલી માળા દુનસીકપારામા તાખવા મને આપી,
તેવામા તો તમારી દિલરુનાને ફૂલમાળા માટે આજીજી
કરતા સાલળી એટલે હું તરત દોડતી આવી અને
દિનરુનાને માળા આપી દીધી જોયું ને, કેવી રમતી
બધ થઈ ગઈ ! ’

વાતાવરણમા અદ્ભુતપ્રયોગ ધ્વનિ પ્રસરી ગયો
નીપાનોએ જોરથી તેનો પ્રતિધ્વનિ પાડ્યો અને ચઢતી
ચાદની પણ એ ધ્વનિથી બળભરી જાડી અમરના
આખા શરીર ઉપરથી એક ઝંજીલાડી પસાર થઈ ગઈ,
પણ તેણે તુરત સ્વચ્છતા મેળવી લીધી અને પ્રસંગ
જલદી ટાળવા પ્રયત્ન કર્યો, ‘ પણ તમે ક્યારનાં
આવી ગયાં ? ’

‘ તમને ક્યાથી ખબર પડે હું ક્યારની આવી
તેની ? તમને તો એક દિવરુના મળી એટલે દુનિયાના
હું જોતું જ્ઞાન જ ક્યાં રહે છે ? ’

અમરની આ શબ્દો સાબળવાની તૈયારી નહોતી દિવરુઆ તેને પ્રિય હતી તેમા શ- નહિ, પરંતુ દુનિયાના દુષ્ટો તરફ તે છેક ઉદાસીન તો નહોતો જ તેની ધૃષ્ટિ તો, તેવું ચાલે તો, બધા દુષ્ટિયાઓને સુખી બનાવી દેવાની હતી આશાએ આજે અમરને ઉપરાઉપરી ચમકાવ્યો હતો તેમા ઉપના વાડ્યે પાછો વધારે ચમકાવ્યો તે કિંકર્ત્ત-ચમૂક થઈ ગયો તેવામા આશાએ તેને વધારે ચમકાવ્યો “ હો, ચાલો દિવરુઆને ફૂલમાળા બોર્ડતી હતી તે મળી ગઈ હવે તો પ્રસન્ન થઈ કે નહિ ? હવે તો બીજું કંઈ ગીત સંભળાવવા કૃપા કરશે કે નહિ ? ”

અમર છેડ જ ફરી ગયો તે બોલી બોલ્યો

“ દિવરુઆ હવે આગમ માગે કે તમે હવે ધેગ નવ બા બૂમ મારતા હશે ”

પણ આશાએ બેઠવાની તૈયારી ન બતાવી બનદ તેણે તો ઉમેર્યું, “ શરૂપૂર્ણિમાની રાત્રીએ તા દિલ-રુઆએ આખી રાત્રી ભાગવું બોધ્યું બા કયા સામળવા ગઈ છે મને એકના ધરમા ગમતુ નથી મધુર પણ અહીં આવીને બાધી ગયો છે, તો મારે એકલીએ ધરમા બેસીને રુ કરવું ”

આ સ્થિતિમા અમરને બહુ સંકાય થયો તે શરૂમાઈ ગયો પ્રસન્ન જવહી ટાળવા તેણે પતાવી દીધી, “ હીક, જેવી તમારી મગજ ”

દિવરુઆના તાર ઝણઝણવા માડયા અને શરૂ પૂર્ણિમાના નિરબ આકાશમા પણ ગીનતા પડ્યા પહોચી ગયા

‘ નહિ આથે ધનશ્યામ ઘેરી આઈ બરરી ”
આશાએ ગીત ઉપર કાન માડયા અને તેણે ગીતનું કપનાચિત્ર પણ નજર આગમ ખડક કર્યું ગીત આગમ વધુ

“ મેરી મોલે બીજાના મગકા લગે નહિ ધન,
આઈ સાવનમી ગદાર, કરે મોગવા પૂકાર
પડે સુદધ કુદાર, ઘે . રી આઈ મરી ”

આશા ગીનમા તત્સીન થઈ ગઈ હતી અને આખા

ગીત દરમિયાન તે અમરની સામે જ એકી નજરે જોઈ રહી હતી અમરને આ વાતની ખબર નહોતી પણ પ્રાઈકોર્ટવાર બન્નેની નજર ભેગી થઈ જતી હતી ત્યારે બેકે હથેલી કંઈક નવું જ અનુભવતા હતા

ગીત પૂરું થયું અને નીચે બાગણ ખખડાયું કયા સાબળીને સરસ્વતી આવી પહોચી હતી આશા ઝડપભેગ દાદરે બેઠીને અમરને કહ્યા વગર આજતી થઈ અને ગણગણવા લાગી

“ બાજત બાજત વર જાઓ-માવન બન કર આઓ ”
આતા સગે ગઈ અને અમરના હાથમાની દિવરુઆ પણ પડી ગઈ તેના મુખમાથી એક દોર નિવાસ નીકળી પડ્યો મનમા પ્રસન્ન ઉદભયો,

“ આશા ! તારામા આ મસ્તી કયાથી ? ”

નીચેથી માતાને અવાજ આવ્યો, “ હાર્ડ, મને છે કે ? ”

અમરે પતાવી દીધી હા બા, હમણા જ બેઠવાનું કરતો હતો આ મધુરને એને ધેગ મૂકી આવ ને ! દિવરુઆ સામળવા અહીં આઓ હતો તે અહીંનો અહીં જ બાધી ગયો ”

સરસ્વતી આવી અને મધુરને બચકીને આવી ગઈ અમરે દિવરુઆ ઉપરથી ફૂલમાળા બચકી લીધી અને ઉંચ આવેશથી આખો માખી દીધી થોડો વારે તે સ્વસ્થ થયો ત્યારે તે દીવો હોવવા બોલ્યો અને નિષ્પ્રાણની જેમ પથારીમા ફસાઈ પડ્યો

મદાર પૂર્ણિમાની ચાલની પ્રમાણી રહી હતી અને તેના તેજસ્વિણ અમરની પથારી સુધી આવી પહોચ્યા હતા ફૂલમાળા હજી તેની આખે જ દબાવતી હતી હવે તે તેને હાથમા બચકી બચકીને ચંદના પ્રમથમા નેવા લાગ્યો અને ફરી ફરી આવેશભરી હાથે તેને આખ ઉપર દાખી દેવા લાગ્યો પાસા ધસીસીને તે યાકેઓ જના કેમે કરી તેને બાવ ન આવી આજે તેનું મન તોફાને ચંદુ હતું

ધેગ બન્યું તે આશાએ પાર્વતી આથે થોડા આદા અવગા મળ્યા માગ એવે પાર્વતી બાધી ગઈ પણ આશાને બીધ આવતી નહોતી તેનું હૃદય ખગ આજે

તોફાને ચઢ્યું હતું બાગીએ ડોકિયું કરીને જોયું તો શીતળ આદની સર્વજન પ્રાચીનતી દની આખી સમઘિને કીમુદીની કડક અનુભવી જોઈને તે છાઈ પડી

“ભારી એકબીના જ હૃદયમા કેમ સર્વજન અધ કાગ ભાસે છે ! મને જ કેમ આટલો ગધે દાદ લાગે છે, ભગવાન ! મેં એવું ક્યું પાપ કર્યું કે તે મને વિધવા બનાવી ?” ભગવાન ઉપર તેને ગુસ્સો ચઢ્યો દેવસેવા કરવાના રથને ન ગઈ અને આખા બગના ઘીના દોવાને સંકોષો અજવાળામાં તેને શ્રીકૃષ્ણની મુરલીધર છત્રી કેખાઈ અમરનું ગીત તેને સાંભળે આનંદુ

“દાથમે” મુરલી, ગમેએ સૂડેની,
બાજત બાજત ધર જતઓ !

છત્રી તેણે ઉપાડી લીધી ના કદાચ જોઈ જશે તે બીકે છત્રી તેણે પાછી મૂવી દીધી પણ વગી પાછી ઉપાડી લીધી અને આવેશથી તેને ઠાલીસરસી આપી દીધી પણ આથી તેને સતોષ ન થયો જે વસ્તુની વાતેના તેનામા જન્મી હતી તે તેને આમાથી ન મળી તે ખૂબ છાઈ પડી અને રોષમા ને રોષમા છત્રીના અસખ્ય ટુકડા કરી નાખ્યા અને મારીએથી પવન બેગા ઉડાડી મૂક્યા

‘જોખીએ સાથે જ એવલું’ અમાગી સાથુ - વિધવાઓ સામુ-તો જોવું પણ નહિ.” એ ગજગણી આટા મારવા લાગી, વગી બાગીએ આવી ઊભી પણ ત્યાં તો એ જ હતું, ચાદની અને કડક આશા એ ન સાખો શકી બાગીએ જોઈથી બધું મરી દીધી અને પથાગીમા ફસાઈ પડી પણ વિચારો તેને છોડે તેમ નહોતા અમર તેની નજર આગળ ખડો થયો, ‘કેવો મધુર ! કેવો શાત !’ અનેક ઊર્મિઓ આવી અને ગઈ પોણી રાત્રી તથે વિચારોમા જ કાદી

અમર અને આશાના વિચારોના તુમુલ નિદા દેવીએ મધ કરા ના પાછલી રાત્રે બન્ને ઊઘ્યા-પોત-પોતાના આરકામા, એકેએકેના વિચાર કરતા

બીજે દિવસ ઊઝો-રોજના જેવો જ, પણ અમર અને આશાનું અરસપરસનું વર્તન તે દિવસથી

એકાએક બદલાઈ ગયું પડેનાની જેમ તેઓ મૂક થઈ ગયા, ખપ વગર વાત કરતા નહિ, અને કરવી પડે તો ઘણા સંકોચ અને મર્મોદાયી દ્રઢમા જ દરતાં મધુર આશાને અમરને ત્યાં સગીત સાંભળવા લઈ જવાનો પ્રયાસ કરતો પણ આશા હવે ત્યાં મિથકુવ જતી નહિ મન્ને એકબીજાથી સમતાતા ‘આશામહેન’ અને ‘અમરભાઈ’ના પગપગ સંબોધનો પણ હવે ઓછા વપરાતા થઈ ગયા

*

એક દિવસ—આશા કર્વે મૈત્રિક પાસ મર્ડ ત્યારે— ઘણા દિવસે અમર આશા સાથે જૂટથી બોલ્યો.

“હવે તો તમે માગ જેટલું જાણો ગયા ! અભિનંદન !” આશાએ જગા છાણકો કર્યો, “એકલા અભિનંદનથી તું વગે ?”

અમર પાછો ચમક્યો આશા કષ્ટકે બળતો બોલી જોડે તે અટકાવવા તેણે વચમા જ હુમલો “હવે પૂરું સાંભળો. તે ‘અ’ હું એમ કહેતો હતો કે તમે જે આ મહાન ફતેહ મેળવી છે તે બદલ અભિનંદન ઉપરાંત મારે તમને કષ્ટક જેટ પણ આપવાનો વિચાર છે લેશો ને ?”

‘પણ જેટનું નામ જાણ્યા વગર કેમ કરીને દા કહેવાય ?’

‘જેટનું નામ ! મારી દિવરુમા ગમશે ?’

અમરે આશા પાસેથી “દા”ની આશા રાખી હતી પરંતુ આશા તો બોલી “જાદુ, દિવરુમાને મારે થુ કરવી છે ? ગમે ને તમાગે જ પામે”

“કેમ ? નથી આવડતી તે બીકે ? એ તો શીખી જવાશે સતાર તમે એ જ ગીતે શીખી ગયા ને ?”

‘તો સતાર જ આપી દે ને’ દિવરુમા તો તમને જ શોભે” વાદોમા પણ નગનારીના જોડા-માથી આશાએ નગને જ પસંદ કર્યો અમરે દિવરુમા પાછી પેટી લીધી અને આશાને સતાર મદી આપી આશા હવે જાનદમા આવી ગઈ એણે બળન્યુ

માતાઆપથી ઊઠાગતા એ ગીતમા અમરે દિલ રુખાના સર પરાંઆ, પથુ તેનો હાથ ખૂમ ધૂજતો હતો આશાને ઉત્તેજન આપવા અમરે કંથુ

“ ખરેખર તમારો સતાર ચઢી ગયો ”

‘ તેથી શુ વળ્યુ ? સતાર ચઢી ગયો પથુ સિતારો એછો જ કંઈ ચઢ્યો છે ? ’

અમર કંખવાઈ ગયો મહામહેનતે તેણે જવાબ વાળ્યો ‘ તો મારુ પથુ શુ દળદર કુંકાડુ ? મારી દિલરુખા ઊતરી તેની સાથે મારા દિલની ઉખા પથુ ઊતરી ગઈ હોત તો મન વાળત ”

આરા સમજી ગઈ કે અમરને પથુ ખોતાના જોવા જ કંઈક રોગ લાગુ પડ્યો છે હવે હવેને ઝાળખ્યા બનને ખોતાના હવેનો આવો પરાંક રીતે એકગર કરી દેવાથી શરમ આવી ખોતાને માટે કંઈ હવેકો ખ્યાલ તો આશા નહિ બાધે ને, એ બોલે અમર જરા ગભરાયો પથુ ખરો એને લાગ્યું કે દિલની ઉખા દિલમા જ રાખી હોત તો કીક ચાત આમ આશા આગળ કાલવવાથી તો બદ જીજી ઉખા ઉત્પત્ત ચઈ એણે વાત બદલવાનું ઉચિત લાગતા પૂછ્યું

“ કેમ, હવે કોલેજમા ભણવું છે કે નહિ ?

‘ કોલેજમા ? શા માટે ? તમે ત્યાં પ્રલેજમા ભરમા છો ? ’

‘ મારે તો પિતાજી ગુજરી ગયા એવે ઊઠી જવું પડ્યું ”

“ તો મારે પથુ પિતાજી કયા જીવે છે ? ”

“ તે ખરુ, પથુ તો પછી હવે તમે કશો શુ ? ’

“ જીવન જીવી નાખીશુ હું મધુ અને બા ભરવા-ગૂંથવાની સામગ્રી, ચીતરવાની પીઠીઓ અને આ સતાર હવે બીજુ શુ માય ? પિતાજી કંઈ એટલા બધા પૈસા નથી મૂકી ગયા કે પ્રલેજમા ભણુ અને કોલેજમા ભણુને પથુ શુ દળદર કુંકાની છુ ? ”

‘ ને પૈસા માટે જ વિચાર માડી વાળતા હો તો એવું ન કરશો, મને ઈધરે કમાતો કર્યો છે હું પૈસા બચાવી પથુ શકુ છું તમે ભણો, મારી અ પ સેવાને ઠોક ન મારશો ”

અને આશા માની ગઈ તેણે જી એ થવાનું નક્કી કર્યું કોલેજમા જવું તેણે શરૂ કર્યું પથુ હજી તેને શાંતિ વળી નહોતી અમર સાથેનો એનો સંબંધ હવે બંધો નિકળેનો થયો પુરતક હાથમા લેતા, આ અમરે આપ્યું છે “ એવા ખ્યાનમાથી તેની આંખો સામે અમર આવી ઊભતો એ કેમ પરજીવાનું મન નહિ કરતા હોય ? એને પ્રશ્ન થતો એક વર્ષના લગ્નજીવનમા તેને સતેષ ન થયો તો અમર પથુ તેના એ- વર્ષના જ દૂમ લગ્નજીવનથી કેવી રીતે ધરાઈ ગયો હશે ? ફરી પરજીવાની વિરુદ્ધ તે શા માટે હશે ? અનેક વિચારોએ આશાનું હૃદય વનોવી નાખ્યું આખરે એક દિવસ તે આ મથન ન સહી શકી ખૂમ કરાળીને તે અમરને ઘેર દોડી આવી અને બોલી

અમરભાઈ ! હવે હું નહિ ભણી શકું ”

‘ કેમ ? એકદમ શુ થઈ ગયું ? ’

થોડી ક્ષણ તે બોલતા અચકાઈ પછી બોલી ગઈ, ‘ લગ્નજીવનની વાતચત્તો જરા પથુ જ પવા દેતી નથી કોને કહું ? શુ કરું ? ’

“ તમે એક વાર શોધવાનું કર્યું હતું ને ? મને કહો કોઈ છે ખ્યાનમા ? ”

‘ છે, પથુ એ બોલે ગભરાઈ છું કે તમે મને મારા પસંદ કરેલા સાથી સાથે નહિ પરજીવા દો, જે પુરુષ મારી પ્રેમમૂર્તિ છે તેની ખૂમ તમે મને નહિ કરવા દો ”

‘ શુ કહો છો આશામહેન ! શુ હું એટલો બધો નિષ્કુર છું કે તમારા સ્વતંત્ર સુખની આડે આવીને ઊભો રહું ? તમે કહેશો તેની સાથે તમારુ લગ્ન કરાવી આપીશ તમે બોલો એટલી જ વાર છે ’

‘ સમજી ન ગયા ? તે પુરુષ તમે જ છો ”

અમરે સખત રોમાય અનુભવો આગળ વાત ચર્ચા શરૂ કરી કે નહિ તેની તેને ખાતરી ન રહી તેની નજર આગળ તેનો એકપત્નીમતનો આદર્શ ખડો થઈ ગયો સ્વતંત્રતાની મૂર્તિ સામરી આવી એણે આશાનો હાથ પકડી લીધો-પ ડી લેવાયો અને કરગરી ઊઠ્યો

“આશા ! તો એ વિધુ છુ ફરી ન પગ
જવાનો મારો નિશ્ચય છે, તો એની ખબર છે ”

“એટલે જ ! કદુ છુ તમને તમારો નિશ્ચય
વહાનો ” પણ મને મુખી જોડી દોષ-જનની જોડી
દોષ તો મો રોગરી લો ”

“ત્યારે-ત્યાર-બને આપને ” અમરે સમીત
આપી મુખમા આશાની અંખો મિથાઈ

થોડી વારે અમરે પૂછ્યુ “ત્યારે પગખુ ?”
આશાએ મ્હુ, “દમખાં નહિ મારે તમારી છત્ત
જ નજીવી હતી તમે મને પગખો એ જાણાને જ નમ
છે હવે ! શાંતિથી ત્રણ વર્ષ વધારે વેધન સળ
કરીશ છુ એ ર્શને એક તરફિવનીની જેમ જિવિ
ધર્મને તમને પગખોય ”

“તું છુ એ થવાની ? પણ હ નહિ છુ
તેનું કેમ ?”

“તેનું શુ વળી ? પુરુષ જ વધારે ભરોડો હોવો
જોઈએ એવો કઈ નિયમ છે ? સ્વામીત્વની ભાવના
શા માટે તમાગમા આટલી બધી આગળ પડતી
દોષ છે ? પત્ની પતિની મિનમન રહે ને જતા પતિ
જ પત્નીની મિનમન રહે તે વધારે ઈચ્છાશોખ
નથી શુ ?”

“અરે વાહ ! બડો હોશિયાર દેખુ તને તો ?”

અને આખરે ત્રણ વર્ષના તપનો આગલ થયો

*

ત્રણ વર્ષ પછી આશા સાથે ॥ લગ્નની આશાથી
અમર દરખાઈને બેઠો યાં ગયો હવે તે દિવસમા
પણ નિજાતથી વગાડતો આશા પણ સજારથી તેનો
જવાન વાગતી અનેકવાર તેઓ ભેગા મળતા અને
ઉલ્લસ સરખામરી વાતો કરતા અને દીખળની મોજ
પણ આખર્તા

એ વર્ષ વીત્યુ આશા એક એમા પાસ યાં
અમરનું હૃદય નાચી ઊઠ્યુ, “હવે મે જ વર્ષ ગણા
તપનો તૃતિયાથ પૂરો થયો હવે મે તૃતિયાથને
કેટલી વાર ?”

તેવામાં આશાની માતા બોમર પડી અને
ચુસ્તી થઈ આશા અને મધુ એકના પડખાં વહેલી
ઓઈ મરી મધુને નિશાએ વળાવી પોને દોલેજમાં
જવુ ગેવો નિસાકમ યાં પડ્યો ગરે સમીતની ધૂન
મચાવી એ મારી યાં જતા આમ દિવસો વીનવા
લાગ્યા, અને આશાનું પૌવન તેની વસતમાં આવીને
જેનું ગળું

*

૨

વિજય અમરનો નાનપણનો દોસ્ત હતો અમરને
તો પિતાના મૃત્યુના કાળે અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો
પણ વિજયનો અભ્યાસ તો ચાતુ જ ગણો મેટ્રિકમાં
મે વર્ષ ત્યારે તે પસાર થયો ત્યારે તો અમર
નોકરીએ પણ લાગી ગયો હતો ત્યાં મુખી તો બન્ને
અમદાવાદમા ભેગા જ હતા પણ પછી વિજયને તેના
મામાએ દોલેજમા અભ્યાસ કરવા મુખર્ષી બોલાવેા
એટલે આ બે ગોઠિયા મિત્રોને છૂટા પડ્યુ પડ્યુ
મુખર્ષી જઈને વિજય છેક જ પ્રમાદી બની ગયો

અભ્યાસ કરતા વિનાસ તરફ તેનું મન વધારે વળતું
પિતા તેની પાળ્ય આ ધોરથી પૈસા ખર્ચે છે તે
વિજય તદ્દન બૂતી ગયો મામા તેને વડતા તેની પણ
લેને કઈ અસર ન થઈ તે તદ્દન નફરત અને બેપરવા
બની ગયો પ્રીવિષસમા એ વર્ષ બગાડી તે બીજો
વર્ષ પાસ થયો તેના પિતાને લાગી તો ઘણું આગ્યુ
પરંતુ વિજયને એવુએ થયેા નોવાની તેમની
મહેત્તજ હતી એટલે તેમણે કચ્છ કરીને પણ વિજયને
અભ્યાસ માટે પૈસા મોકલવા માઢ્યા ઇન્ટરમા પણ
લે પહેલે વર્ષ પાસ ન થઈ શક્યો મામાએ છેલ્લી
એતવણી આપી દીધી ‘ મારી કચ્છ ચાર વર્ષ તને
મુખર્ષી ભણાવવાની હતી હજુ એક વર્ષ બાકી છે
પાસ થાય તો કીધ, નહિ તો પછી આમ ફાપ્ટ પૈસા
બમાડનાથી શો ફાયદો ?’ વિજયને આમા અપમાન
લાગ્યુ એક વર્ષ તો તેણે જેમ તેમ બેચી મટ્યુ
અને આખરે ઇન્ટરમા પાસ તો થઈ ગયો પછીથી
મામાએ તો તેને ઘણું કહ્યું કે મે વર્ષ વધારે કાઢી
નાખ, પણ વિજયનું મન માન્યુ નહિ તેણે મુખર્ષી

છોડ્યું અને પાછો જ્યાં હાઈરિફલ-શવન ગાળ્યું હતું તે જાણીતા અમદાવાદમાં જ આવી ગયો. અમદાવાદ આવીને તે કોલેજમાં જુનિયર બી.એ. માં દાખલ થયો, અમર તો હજી અડી જ નોકરી કરતો હતો.

ચાર વર્ષ પાછા મળેલા આ જાળમિત્રને અમર ટૂંકી રીતે જુલો જઈ શકે ? તે હોરટેલમાં જઈને વિજયને મળી આવ્યો અને બીજો દિવસ પેતાને ત્યાં જમવાનું નોતરું પથ્રુ દઈ આવ્યો. “ સરસ્વતી આ તને ખૂબ સંભારે છે ” એમ અમરે કહ્યું એટલે વિજયે નોતરું રવીકારી લીધું.

સાંજે કોલેજમાંથી છૂટીને વિજય અમરને ત્યાં આવ્યો. ત્યારે ત્યારે જમણુ જેવું કંઈક એકબીજાને ત્યાં થતું ત્યારે આશા અને અમર અરસપરસ એકબીજાને જમવા બોલાવતાં. આજે અમરને ત્યાં આશા પથ્રુ જમવામાં હતી જ. પુરુષોના જમ્યા પછી સ્ત્રીઓને જમવાનું હોવાથી આશા પીરસવામાં રોકાઈ હતી. વિજય સમજી ન શક્યો કે આ કોણ છે. તેને મનમાં થયું કે અમર ફરી પરણ્યો કે શું ? પથ્રુ અમર જેવો દોસ્તદાર એમ ખબર આપ્યા વગર પરણે તો નહિ જ. તો પછી આ છોકરી કોણ ? મુંબઈ ગયા પછી વિજયને છોકરીઓમાં અસાધારણ રસ પડતો હતો, અને આશા જેવી રૂપવાન છોકરી જોઈને તો તેનાથી ન જ રહેવાયું. જમતાં જમતાં જ તેણે તો અમરને પૂછ્યું “ પેલી છોકરી કોણ છે ? ”

અમરે ટૂંકમાં પતાવ્યું “ અમારી પડોશમાં છે. ” અને વિજય તે જ સમયે તો વધારે કંઈ ન બોલી શક્યો.

પથ્રુ હવે અમરને ત્યાં વિજયની મુલાકાતો વધી ગઈ. કંઈ ને કંઈ બહાને તે અમરને ત્યાં આવવા લાગ્યો. અમર આશાને ત્યાં બેઠો હોય તો તે ત્યાં પથ્રુ પહોંચી જતો. કેટલીયે વાર આશા પેતાને કંઈક પૂછશે એવી તેણે આશા રાખેલી પરંતુ તે બ્યર્થ ગઈ. ઉંચે વિજયે જ આશા સાથે કામ પાડવા માંડ્યું.

“ તમે તો જી. એ.માં છો ને ? ”

“ ના, હજી તો હું એસ. એ. માં છું. ” જી. એ. તો આવની સાલ થઈશ. ”

“ તમારે એટલું સારું છે કે જી. એ. માટે એક જ વર્ષ હોય છે. અમારે તો જુઓને, આ જુનિયરમાં હમણાં આવ્યો. બી. એ. પાસ થવા અમારે બે વર્ષ જોઈએ છે. ”

“ તમે બી. એ.માં છો ? ” આશાએ વિજયને પહેલી જ વાર પ્રશ્ન પૂછ્યો. વિજય રંગમાં આવી ગયો.

“ ત્યારે ? તમે શું મને બી. એ. પાસ થઈ ગયેલો ધાર્યો હતો ? પાસ તો થઈ ગયો હોત, પણ મારો જીવ ઉત્પતિયો છે. ડીમેટીંગ, સોશિયલ ગેધરીંગ, આવામ, શીઝીલ ટ્રેઈનીંગના પ્રોફેસર તરીકેની નોકરી-આ બધું છોડી શકતું નથી. પરિણામ સમજી શકાય. એક વાર ઈન્ટરમાં નાપાસ થઈ ગયેલો, પથ્રુ કસરતમાં આપણે એમ. એ. છીએ. મને સૌ સેન્ડે જ કહે. સ્નાયુઓના આ ગોટલા માટે તો કેટલાય ચર્ચ મળેલા છે ! આવી પ્રવૃત્તિઓને લીધે લાણુવામાં નાપાસ થઈ જતો. બાકી, તમને અમરે નહિ કહ્યું હોય, પ્રીવિયસમાં તો મને ફર્સ્ટ કલાસ મળેલો. ”

“ મુંબઈથી તમે ક્યારે આવ્યા ? અહીં રહો છો ક્યાં ? ”

“ ચાર વર્ષથી મુંબઈમાં હતો. આ અમર અને હું ગોઠિયા દોસ્તો. એ બાઈસાહેબ મેડિકલ લાયકી પડ્યા અને મેં તો આજીવન ક્ષણે. પથ્રુ પછી મુંબઈ કરતાં અહીંના પ્રોફેસરો સારા છે એમ માન્યું એટલે અહીં આવી ગયો. અહીં તો હું હોરટેલમાં જ રહું છું. હોરટેલ જેવી મજા બીજો ક્યાંયે ન આવે. આ અમરને બીચારાને મજા કરવાની ના મળી તે ના જ મળી. પથ્રુ અમર સંગીતમાંથી ધણી મજા મેળવી લે છે ખરો. ”

“ તમે સંગીત જાણો છો ? ”

“ હમણાં તો હું ગાતો નથી. ગાકી મેં નાટો. બજાવી નાખ્યાં છે, એ રીતે એમાં નામ દાદ્યું છે એમ કહેવાય. ”

અમર આ વાર્તાનાપમાં બહુ રસ નડેલો લેતો તે માનતો હતો કે વિજયને અને આશાને એકબેન્ની ઓળખાણ કરવાની તક મળી જ નેઈએ અને તેથી આમ વાનો કરે તે સ્વાભાવિક છે તેથી તે તો ચોપડીમાં માથુ ધાલીને વાગે જ નતો હતો વિજયે બેઠવાનું મું

‘લો ત્યારે આશાકુમારી હું રહે જઈશ આપને મળવાથી ધવો આનંદ થયો અને અમર, તું તો દોરત પાડે અમારી નોટ્ટેન તરફ ફરતો જ નથી આસ અત્યારે, આવે કે ?’

‘બા માદા છે એટલે રસોઈ મવાની છે ફરી કાઠક વાર આવીશ’

અને વિજય ગયો આશા ઉપર પોતાનો ઠીકઠાક પ્રભાવ પડ્યો છે એમ તેને લાગ્યા કરતું હતું

*

પણ તો આવી રીતે અનેક વાર વિજય આશાને મળતો અને વાતો કરતો વિજયે લગ્ન કરવા માટે અને એક સુદર અને કેળવણીની યુવતીઓ પાછળ શર્કા માર્યા હતા પરંતુ તેના સપડમાં આવેલા ધણીખર્ગ લોકોને તેનું ચાગ્યું શ મશીન લાગ્યું હતું એટલે કાઈ પોતાની પુત્રીને ખાડામાં ઉતારવાની દિમલ નહોતું મરતું

પણ વિજય દેખાવે આકર્ષક હતો અને બોલતે પણ મીઠો હતો, તેથી કોલેજમાં ઘણી વિદ્યાર્થી તરફ વળેલી છાત્રીઓ તેના ચહેરામાં મોટી પડતી ઘણી વિદ્યાર્થી સ્ત્રીઓ અને કોઈક કુમાર પછ પડતી પણ વિજયે આશાને નેઈ ત્યાંથી બધામથી તેનું દિવ બેઠી ગયું તેણે આશા ઉપર જ પોતાનો પ્રભાવ પાડવાનો નિશ્ચય મ્યો

અને એક દિવસ સભેગોએ પડેલી લીધી એક દિવસ ન્યારે તે આશાને ત્યાં ગેરો હતો ત્યારે આશાએ તેને પૂછ્યું

‘તમારે વિક્રમોર્વશીયમનું નાટક ચાલે છે કે ?’

‘જો તો હું ઇન્ટરમાં લખી ગયો હવે તો બે કૃતિલાસ અને અર્થશાસ્ત્ર લીધો છે’

‘તો તમે મને તમારું તે પુસ્તક આપો ?’

‘ખુશીથી મારે હવે તે શા મમનું છે ? તમને પણ વિક્રમોર્વશીયમ ચાલે છે કે ?’

‘ના ચાલતું નથી ફાલતુ અવધાન માટે વાચ્ય બેઠું છે એમ આજે અમારા ગ્રેડેસરે કહ્યું છે’

અને બીજો જ દિવસે છુએનને ત્યાંથી વિક્રમોર્વશીયમ નાટકની એક નમૂના વિજય ખરીદી મી લા ગો છુએનને ત્યાંથી ખરી મવાનું કારણ એટલું જ હતું કે તે પુસ્તક ને લખ્યો જ નહોતો ફક્ત મથ્ય જ માર્યું હતું

તેણે તો આશાને આ પુસ્તક આપ્યું આશાએ પુસ્તક ઉઠાડ્યું તો પડેલા જ પાને લખેનું વાચ્ય આશાકુમારીને વિજયગાય પડ્યા તરફથી સપ્રેમ બેઠ’ આશા સ્વમી બેઠી પરંતુ વિજય જ વચમાં બોલી ઠાંચો ‘હું મારી કાઈ પણ ચોપડીમાં નામ નથી લખતો પણ કાઈને બેઠ આપીએ ત્યારે તો લખવું જ પડે ને ? આ પુસ્તક હું તમને એક અ પ બે તરીકે આપુ છું તે પરંતુ તમે તમારી જાતે જ સમજી જવ તરફા ખાતર પુસ્તકમાં તેવો નિષ્પ કરો છે અને આટલી બે આપુ છું તેમાં હું કાઈ મોટી ઘાડ નથી માંગતો હું જાણુ છું કે બે તો કાઈ મોટી સીઝની જ હોવી જોઈએ’ આશાને વિજયના પ્રનાસાથી સતોષ થો

*

અમર અને વિજયના ગવા પડી આશા પુસ્તકની પાના દેવવા લાગી પુસ્તકની વચમાંથી એક પત્ર મળી આવ્યો આશા સ્વમી ગઈ તેણે તે વાચવા માંડ્યો

‘આશાકુમારી,

તમે વિક્રમોર્વશીયમની બે સ્વીકારશે તેની સાથે આ પત્રની બે પણ સ્વીકારાઈ જશે પત્રમાં મારો પ્રેમ ભરેલો છે એટલે તમે પત્રની સાથે સાથે મારો પ્રેમની બે પણ સ્વીકારો જ છે ને ? કોલેજમાં અનેક બાળાઓ મારી પાછળ મરી ફીટતી હતી, પરંતુ હું એક આદર્શ પ્રેયસીની

શોધમાં હતો. તમારામાં હવે મારો એ આદર્શ પૂરો થશે એમ મારું દિલ કહી રહ્યું છે. તમે વિધવા છો તેનું કંઈ નહિ, તમારે ખાતર હું અનેક કોલેજ-કુમારીઓના પ્રેમને પણ તરછોડવા તૈયાર છું. બીજું તો શું કહી શકું? તમે જ હવે તમારી લાગણીઓ વ્યક્ત કરો તો કંઈક સૂઝ પડે.

લિ. તમારો જ વિજય”

આશાને અંગે કંપારી છૂટી. પુસ્તકને પછાડીને દૂર ફેંકી દીધું. શું કરવું તે સમજાયું નહિ. બે કલાક પલંગમાં ધૂધવાતી પડી રહી.

અમરને આ પત્ર બતાવવો કે નહિ તે વિશે તેણે વિચાર ચલાવ્યો, પરંતુ આખરે એ કીક ન જણાયો. બારેબાર જ જવાબ આપી દેવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો અને તેમ છતાં બે વિજય કંઈક વધારેપડતું પગલું લે તો પછી અમરને આ વાત જણાવવી એમ નક્કી કર્યું. તેણે પત્ર લખવા માંડ્યો.

“વિજયશય,

તમારી પામરતાની મને દયા આવે છે. અમરને હું ચાહું છું અને અમરની જ સાથે હું લગ્ન કરવાની છું. તેમાં તમે વચમાં આમ પ્રેમની વાતો કરો છો તે ઘણું શરમભરેલું છે. સંબંધ જળવવો હોય તો કૃપા કરી હવેથી આવું ન લખતા. આશા”

વિજય તો પત્ર વાંચીને ડહાંઈ જ ગયો. આશાને ઘેર જતો તે બંધ થઈ ગયો.

*

અનેક દિવસો વહી ગયા. આશા અને અમર કોઈની પણ ડબ્બલ વગરનું સાચા સદકાર અને સદચાર-ભર્યું જીવન વિતાવી રહ્યાં હતાં. તેવામાં અમરની માતાને યાત્રા કરવા જવાનું મન થયું. ગૌરીચંદર વેદ પરણ્યા પછી તુરત સરસ્વતીને યાત્રા કરવા લઈ ગયા હતા. તેને આજે ત્રીસ વર્ષ ચર્ચ થયાં. સરસ્વતીની ઇચ્છા હતી વર્ષથી યાત્રા કરવા જવાની થઈ રહી હતી, પરંતુ આર્થિક સંકટગ્રસ્તોને લીધે ગૌરીચંદર વેદ તો તેમની હયાતીમાં તેની ઇચ્છા પૂરી કરી શક્યા નહિ.

છેલ્લે હવે ત્યારે પુત્ર કમાતો થયો ત્યારે માતાએ પોતાની ઇચ્છા જણાવી. અમર તો માતાનો પડ્યો બોલ ઉપાડી લેતો હતો. તેણે માતાની આ આજ્ઞા માથે ચઢાવી અને આદિસમાધી ચાર મહિનાની લાંબી રજા લીધી.

બે મહિના પછી આશાની પરીક્ષા હતી એટલે આશાને યાત્રામાં આવવા અમર વધારે આગ્રહ ન કરી શક્યો, પરંતુ મધુરને તો સાથે લેવાનું નક્કી કર્યું.

પ્રિયજનોથી છૂટા પડતાં આશાને બહુ લાગી આવ્યું. પણ દિવસો તો સૌના કપાય જ છે. આશા નિયમિત ઊઠતી. રસોઈ કરી, જમીને કોલેજમાં જતી. સાંજે કોલેજમાંથી ઘેર આવી સતાર વગાડતી, થોડુંક વાંચતી અને પછી નિરાંતે બેઠતી. અમર એને યાદ આવતો, સ્વપ્નમાં પણ તે સાંભરી આવતો. તે જમી જતી. મહાપ્રયત્ને પાછી તે બેઠ સાથે મેળ સાધી શકતી.

વિજયને અમરના યાત્રાએ ગયાની ખબર પડી ગઈ હતી. તેને આશાના એકલાપણાનો પણ ચોક્કસ ખ્યાલ આવી ગયો. એણે એક બીજો પત્ર આશાને લખ્યો, પણ જુદી જાતનો.

“આશાબહેન,

મને તે સમયે ખબર નહોતી કે તમે અમરને ચાહો છો. હું તો ફક્ત એટલું જ જાણતો હતો કે તમે એક જાળવિધવા છો અને ફરીથી લગ્ન કરવા ઇચ્છો છો. અને તે ઉપરથી જ મેં તમારી પ્રત્યે મારો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો હતો. તમને તે ન ગમ્યું તે બદલ ધણો જ દિલગીર છું. મારી તે પત્ર લખવામાં જે બૂલ થઈ ગઈ છે તે બદલ હું આપની ખરા દિલથી માફી માગું છું. સમા કરશો? કોઈક વાર તો રૂઝમાં આવીને માફી માગી જવાનું મન થાય છે. પરંતુ કયું મોઢું લઈને હું તમારી પાસે આવું? છતાં બનશે તો રવિવારે બે મિનિટ ઊભાકેલ તમારે ત્યાં આવીને તમારી માફી લઈશ ત્યારે જ મારા દિલને શાંતિ વળશે.

લિ. તમારો વિદ્યામુ ભાઈ, વિજયનાં વંદન”

હોસ્ટેલનો રૂમ છોડી આ પન આશાના હાથમાં જઈને પડ્યો આશાને પન ઉપર વિશ્વાસ ખોટો રિજનની માફી માગતી મૂર્તિ તેની નજર આગળ ખડી થઈ ગઈ વિજય જેવો એક સરસરી કાલેજિયન તેની માફી માગે તે દૃશ્યની કપના તેને માટે અસહ્ય થઈ ગઈ વિજય માટે તેને માન પેદા થયું 'એમને શી યીસારાનો શું વાક ? એમને શી ખચર કે હું અમર સાથે લગ્ન કરવાની છું ? એવી ખચર હોત તો કદી એવું લખત ?'

અને આ માનવશ્રુતિથી દોગઈ આશાએ વિજયને વધુ ને વધુ લાગી ને લાગી, મુનાકાતો આપવા માંડી અને આખરે વિજયની મોહિનીએ આશાને ઘેન થકા યુ

અનેક વર્ષોથી સેવેના તપમા વિકૃતિએ પ્રવેશ કર્યો-તપમાથી જ વિકૃતિ જન્મી અમર એની પાસે ઝાંખો જનવા લાગ્યો અમરની વિજય સાથે એણે ટુલના આદરી વિજય કેટલો બધો મોહક છે ! અમર ફક્ત મેટ્રિક જ છે, એવિયા જેવો છે, ત્યારે વિજય બી એ. મા છે, ચગરાક છે શું ખરખર વિજય મારા પ્રેમનો અધિકારી નથી ? વિજય શું અમર કરતા મારે માટે વધારે ચોચ પતિ નથી ? તમ જો હા પાડે છે તો પછી શા માટે મારે એમને જ વળગી રહેવું એઈએ ? વિજય મને તેના પ્રેમની ભેગ આપી ચૂક્યો છે તો હું પણ મારી ભેટ તેને આપુ તો શું ખોટું છે ?'

વિકારી અને સરસરી લાવે વચ્ચે એક જગતુ ટુશન શરૂ થયું અનેક વર્ષોથી દગઈ રહેવા વિકારી લાવેએ આ તકે સરસરી લાવે સામે મોટું બડ જગાશ્યું

તેના કપનાપ્રદેશને વિજયના વિચારોએ જોટલો બધો ઘેરી લીધો કે એકએકે જાડી તણે વિકેમોર્લ સીયમનું પુતક અને આદર આરેનો પત્ર હાથમાં લીધા, થોડા જ દિવસ ઉપર તિગરકારલા તે પત્રને એણે આજે ચૂંચી અને પુસ્તકને સોડમા રાખીને તે સંઈ ગઈ

કાઈ આ વાતને અસહ્યવિત ગણ્યો ને અમરે

તેના ઉપર આટલો ઉપકાર કર્યો હતો, જેણે એને સરકારગદન દર્પુ હતું, જેના પ્રત્યે તે આટલી આકર્ષાઈ હતી તે અમરને તે આટલા થોડા દિવસમાં જુલી જન ? દલીન સામી છે, ન ભુનાય. આશા છેક તો જુલી નહોતી મઈ પછુ દમારી રાણેલા વિકારોના પનિણુમોનું માન એમ સહજ નથી આશા તો પામર હતી એક દિવસ પણ એને માટે સવ નહોતો

ગમે તેમ હોય પણ આ દિવસોમાં આશાના સરકારગદમા વિકૃતિ પ્રવેશ પામી ચૂકી હતી અને વિજયની અવરજવરથી આ વિકૃતિને જ પોષણ મળ્યા કરતું હતું માનવાન પુરુષોને પણ વારવાર અગાનીઓ સાથે જ અચકામણુમાં આવવું પડે છે ત્યારે તેને પોતાનું જ્ઞાન ભારરૂપ લાગે છે પોતે મગજમાં જ્ઞાન સીંચ્યા કરવામાં જુલ તો નથી કરીને એવો તેને ભ્રમ થઈ આવે છે આશાને આણુ જ કઈ થતું " શા માટે ? હજી કેટલા દિવસ આ સયમ ? શા માટે આ લાવનાભર્યા આદર્શો ? શા માટે તપ્તિની અવગણના ? " આવી દલીલો તેના મનમાં જાડતી વિજય આ સમજી ગયો હતો એ પણ એની જ વાતો કરતો

એ દિવસ વિજય આશાને ત્યાં આ યો અને પૂછ્યું, 'કેમ, અમરને કઈ કાગળપત્ર આવે છે કે રામ રામ '

" કાણુ જણે કેમ, હમણાંનું કઈ તેઓ લખતા જ નથી એમને કુરસદ નહિ મળતી હોય યાત્રામાં તો એવું જ હોય ને ! ધરબદાતની બધી ચિતાઓથી મુક્ત થવા તો લોકો યાત્રા કરવા જાય છે, ત્યાં પાણુ વારેવારે ધર સભારવાયો શો ફાયદો ? અને એમની ટેવ જ એવી છે કે બોસવા, ચાલવા, ખાવા, લખવા-બધામાં તેઓ સયમ રાખે છે વચર ઉપયોગનું લખીને પણ શું કરે ? "

આશા અમરને બચાવ કાઢી પણ રીતે કરવા ટેવાઈ ગઈ હતી પત્ર ન આપ્યાનું દુખ તો એને પણ સાલવું હતું પરંતુ વિજયે તે સાંભળ્યું તેથી તેને અમરની નિષ્કાળજી માટે બહુ લાગી આજ્યું

અને મનમાં થયું કે 'અમર મને ભૂલી નથી ગયો ને !
તેવામાં તો વિજય જ યોદ્ધા બન્યો

“ શેનો સયમ ? વેવયો છે વેવનો ! તમે
સ્ત્રીઓ શું ગણો ? યાત્રા કરવા બેઠકો છે હ ?
હું તો એને નાનપણથી જ ઓળખું છું સંયમની
અને ખલસાઈની બંધી બંધી વાતો જ કરે છે
બાકી ..” અને વિજય અટક્યો

“ બાકી ? બાકી શું ? ” આશા બોલી બેઠી

“ બાકી હું તમારી આગળ અમરની કલકલ્યાણો
ઉઠાડી પાડત પથ્થુ શું કરવા ? તમે તો તેની સાથે
લગ્ન કરાવાના છો મારે એવી વાતો કહીને તમને
કુખી નથી કરવા ”

“ નહિ, નહિ, મને અમર વિષે બધું જ કહી
દો મારે પરણતા પહેલાં એકસાઈ કરી પડશે ”

“ જવા દો એ પુગણ પથ્થુ તમારા જેવી
સુશિક્ષિત સ્ત્રી પોતાની મેળે ન સમજી શકે કે તમારા
જેવી રૂપસુંદરીની બાલુમાં પાંચ પાંચ વર્ષથી જે
રહેતો હોય તે સાધુ કેવેક રહી શકે ? સાધુપણની
એની વાતો તમને આકર્ષવા માટે હોય, પણ
આકર્ષી લીધા પછી-પરણી લીધા પછી-એક વાર
વિદ્યામાં આગેતાને અમરમાં શાંતિ નથી લાગતી,
એમ જ થવાનું ”

આશા આખો કાંડીને સાબળી રહી વર્ષોથી
સેવેતુ સ્વપ્ન એને બેઠી જતું લાગ્યું ‘ નહિ નહિ,
વિજયરાય, મને એમાંથી છોડાવો ! ” એ રડી બેઠી

“ તમે જ કહો, હું તમને કેવી રીતે છોડાવું ? ”

‘ એક વાર તમે તમારો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો હતો એ
પ્રેમ નાશ પામ્યો છે ? ’

‘ પ્રેમ હોય છે તે નાશ પામતો નથી હું
હજી એ તૈયાર છું ”

અને આવા પતરાઈ મર્મ અમરનો તાપકો
સયમ આસાના પતનમાં પગિજીઓ

દિવસોથી આશાનો એક પથ્થુ પત નહોતો તેથી તે
અપ્રત્યક્ષ ગયો હતો ઘેર જવાની તેને ઉતાવળ લાગી
હતી મગજમાં અને અમરગળ કરવાનાં આવી
મર્મ પથ્થુ મળપૂર્વક તેણે તે ખખેરી પાખી પગ
તેવામાં જ તેણે અચાનક એક છાપામાં વાગ્યું

“ હું એ મા અમરનાં કરતી એક નાળવિધવા
આશાકુમારીએ રિજવાય પડ્યા નામના એક પોલે
ગિયન સાથે વૈદ્ય વિધિથી સ્નેહન કર્યું છે ”

ન મનાતા અમરે સો સો વખત આ વાક્ય
વાંચ્યું વાંચીને તેની આખાં ધાખી એ રિજ રાઈ
ગયો એને કંઈ જ સંજય નહિ નિગરા-હૃદયે તેણે
એક પત લખ્યો અને આશાને અભિનંદન મોકલ્યા
અને સાથેસાથે શરદપૂર્ણિમાની ગતિએ દિવસ
ઉપર આશાએ ચઢાવની રૂપમાળાનું સુકાર્ડ ગયેતુ
હાડપિંચર પથ્થુ મોકલ્યું, લખ્યું હતું

“ આશા,

દેવગુરુ બૃહસ્પતિ પથ્થુ સ્ત્રી-હૃદય પારખી ગયા
નથી પાંચ વર્ષના નિકટ પરિચયથી આજે મને સ્ત્રી
સ્વભાવ સમજાયો કીમ ! તારો છત્તા નથી તો
આ લખના બચ્ચમાંથી હું મારી દુઃખનદારી ઉપાડી
લઉ છું જે દેશમાં અગ્નિ નથી તે દેશમાં ગળતણ
બેગુ કરવાથી દવે શો લાભ ? ના, દવે દુઃખ એ સ્નેહનો
ભિખારી નથી માલિમ મહા માગણ નહિ અને
જ્યોત્સ્નાની રૂપેરી મોહનતા દવે ફિક્કી પડી અનુ
ભવે મોહનતા આવડેલો દુઃખ

‘ મનુષ્યના મનોગતને આ નથી દરેક અગ્નિને
ધારેલી સ્ત્રીને મેલવાનો સ્વાભાવિક દક્ષ છે પગ
તે દક્ષની નિરકુશ છત્તા મિદ્ધ કરવા જતા આવણે
અધાગની ગર્ભામાં બેઠા હુમી જઈએ છીએ તું
વાંચનામાં જ જીવન સાદોગરા માગે ન તો તેમ
મરી સૂખી થા દુઃખ દવે તારા માર્ગમાં આડો નહિ
આવું

“ પણ મુગલુગ ના આ અમરનાં અનંત માનવ-
સમાજમાં દવે મારું કાપું ! પ્રેમી ! ખાલી નામધારી
પગેગા મિત્રાથ તેમાં બીજું શું છે ? જીવની સપળી

પવિત્રતા અને મધુરતા મેં જેના શબ્દોમાં માની લીધી હતી તે હવે કાગળની હોડીની માફક ગદરના ગદા પાણીમાં વહી જાય છે કંઈ નહિ આશા । તું સુખી ગઢે અશુભા સાગરને પણ દિનારો હોય તે મારી નિર્જળતાને લીધે હું તેની મૂર્તિપૂજન કરવા પ્રેરાયો હતો તો પણ તે જ છે તે જ છે મારા અનુભવથી મેં સારા સ્ત્રીસમાજનો વિશ્વાસ યુમાયો છે

“સાચા પ્રેમની મહત્તા તો હવે પ્રિયતમાને સ્વચ્છંદે વિહાર કરતી જોવા માટે આપુ જીવન ન્યોછાવર કરી દેવામાં છે સાગસારનો જોને વિચાર નથી તેને ક્યાથી ખબર હોય કે વિશાળ નદીને એક નાનો સરોવો દિનારો જ મર્યાદામાં રાખી શકે છે ?

“અને હવે જ એ જેવી ઉપાધિથી વિમૂલિત થવાય ત્યારે ઉપાધિ વિનાના મનુષ્ય સાથે ઈર્ષ રીતે સંબંધ બાંધી શકાય એ કાપડાનો ઉકેલ કરવાની સુદર કળા સ્ત્રીઓમાં કયા ગ્હી છે અને કયારે ખીલે છે તે અનુભવે મને આજે શીખ યુ છે

“આજે તારી વિદાય લેતા તારી મહામૂયવાન ભક્તિ મારી પાસે રહી ગઈ છે આશા । આજે તારી વ્યાપક મૂર્તિની વિશાળ મંદિરમાં પૂજન કરવા માટે હું તારી વિદાય લઉં છું હું દરદરથી તારી પ્રાપ્તિ કરી શકીશ કમળપત્ર પરના ઝાકળમિટ્ટની જેમ હું વિશેષની વિશ્વવ્યાપી સપાટી ઉપર અથ ગાઈ પડીશ મને પણ એા જાન્ય સત્ય । તું તો મારી પદ્મને જ રહેજે હવે હું જીવત અગ્નિ નથી રહ્યો, બળી ગયેલો કાળો કેનસો છું

“જે સૌંદર્યનો હું એક વાર પૂજારી હતો તે સૌંદર્ય આજે પરવશ પડી જશે ચગદાય, યોગાય, ચૂચાય અને વેડકાઈ જાય, પરંતુ બેવકા નીવડવું એ મારો સ્વભાવ નથી હું તો તને પણ મારા માનસ મંદિરમાં પૂજ્ય સ્ત્રી તો કોઈની ચર્ચ નથી જૂને ચવાની પણ નથી, પરંતુ પુરુષ તો છે એવો નહિ ચર્ચ શકે પુરુષની નિર્મળતાઓનો સ્પર્શ લાભ ઉઠાવી લે છે પરંતુ પુરુષની શક્તિ ક્યાં છે તેના તેને તાગ લાગેલો નથી સ્ત્રી તેની સ્વાભાવિક મર્યાદા ઉલ્લંઘી ગયા પછી ખરેખરી વિશ્વસ્ય

બની જાય છે આશા । તું હવે સુખી ગઢે માગ પ્રેમના અવરોધથી આ કૃષ્ણમાળા મોકલુ છું તેમાંથી મણાય તેજી સુવાસ માણો લેજો બીજું તો મારી પાસે કંઈ જ નથી તું મને માફ કરજો

“હું તો પરમેશ્વરમાં માનું છું અને તે જો રસતે દોરશે તે રસતે દોગાઈશ મને હવે કોઈની જરૂર નથી મેં મારી જીવનયાત્રા પૂરી કરી છે હવે તો માત્રાનો થાક ખાઉં છું તું તો કદાચ મને જૂની જર્થશ પણ માગે નજર આમળ તો તારી અને મારી સંધ્યાની બે મૂર્તિઓ સદૈવ જીવતી જ રહેશે ગળ લઉં છું, આશા ફરીથી તને સુખ ધન્ય છું

અમર ”

પત્ર આશાને મળ્યો પણ હવે તેનો કંઈ અર્થ નહોતો આશાના વિકૃત મગજને પત્રમાં દોઢકાપણ સિવાય બીજું કંઈ જ ન જણાયુ આશા અમરને જુદી જ ગઈ. એ સ્ત્રી હતી અને સ્ત્રી એક વાર તેની સ્વાભાવિક સ્ત્રીસ્ત્રી મર્યાદા ઉલ્લંઘી જાય છે ત્યાર પછી તે પૂરેપૂરી વિશ્વસ્ય બની જાય છે આશાનું આમ જ બન્યું આશાને અમરના પત્રના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા અને એક પછી એક તે ટુકડાઓને હવામાં ઉડાડતા ઉડાડતા હસી “પ્રેમી । સાધુ । સપટ ।”

અમારી માસીએ પણ લાખી મજલ ગાળી નાખી હતી, અને ઓતાઓ હવે ઘેને ભગવા માણ્યા હતાં ટૂંક શિપડવાની શરૂઆતમાં વિજય અને આશાને પ્રેમીઓ કહેનારા મારા મિત્ર મહેશકુમાર હવે બોલાયા, “કેમ વાત છે ? આવું બધું ચર્ચ ગયા પછી આ સાહેબો સાથે ફરતા જણાય છે કે ?”

“જી, હા ત્યારથી જ દુનિયા આ પ્રેમીઓને ઝાળખતી ચર્ચ છે પાંચ વર્ષની પેલી પ્રેમન્હાણી તો દુનિયાથી સાવ અજાણી જ રહી છે ”

“પણ આશાને કોઈ દિવસ તેને માટે પરતાવેલ થશે કે નહિ ?”

“પરતાવેલ થશે તે દિવસે તો જરૂર તે સળગી

લોકો. એનું હૃદય વિજયને છોડીને અમર માટે ફાંફાં મારશે. પણ હવે તેનો અર્થ શો ? હમણું તો એનામાં વિલાસી મદસ્વાકાંક્ષા ગમી છે. મદસ્વાકાંક્ષીને માગ્ય હોતી જ નથી. અને તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીમાં જ્યારે મહસ્વાકાંક્ષાનું પ્રાકટ્ય થાય છે ત્યારે તો તે પુરુષને પણ ટપી જાય છે. આશચ્ચે અમરને છોડ્યો છે એટલેથી જ વાત નથી અટકતી. જો માટે એણે અમરને છોડ્યો છે તે વિજય કંઈ એને હમેશાં આપી નહિ શકે. ત્યારે એ ક્યાં જશે એ કદપતા અત્યારે થવી મુશ્કેલ છે જે કે વિજય સાથે પણ હમણાં તેને તીવ્ર મતભેદ જામો થયો છે. પણ પોતે સ્નેહલક્ષ્મી ચોક્કામાં સપડાવેલી હોવાથી તેને દુનિયા આગળ ઉપલક્ષિયા સ્નેહનું નાટક ભજવી

ખતાવવું જ પડે છે. પણ એ દંભ ક્યાં સુધી ? તે વિજયને પણ છોડી દે તો નવાઈ પામવા જેવું કશું જ નથી. દેહસૌંદર્યનું તેને અભિમાન છે. પછી શા માટે તે તેના શોખ પૂરા નહિ કરે ?

“પણ અમર હવે શું કરે છે ?” એક મુસાફર બોલી બેઠા.

“અમર ! અમર બીલુનું શું કરે ? તે તો તેની ભાંગેલી દિલ્લરુઆ ઉપર આખો દિવસ માતો નજરે પડે છે :

આશા જગતી જૂડી”

અને ગીત પૂરું કરી તે પાગલ જેવું હાસ્ય કરે છે ત્યારે મધુર સ્વમયીને બોલી બેઠે છે, “મોટાભાઈ !”

હિંદના અદિતીય ભૂગોળવિદ્

શ્રી. ગોવિંદ પ્રભાકર ભાવે.

પરિચાલક : શ્રી. વિપિન જી. ઝવેરી

ગુલામીના અનેક ગેરલાભો સાથે મોટામાં મોટા એવો આ ગેરલાભ પણ ગણાવાયો છે કે ગુલામ પોતાની શક્તિઓ વિષે પણ ખેમખર હોય છે. એ સહાય માટે હમેશા મીઝાઓ તરફ જ ખીટ માંડી રહે છે, જ્યારે એનામાં પોતાની મેળે કામ કરવાની એથી અનેકગણી શક્તિ હોય જ છે.

જગદીશચંદ્ર વસુ, ચંદ્રશેખર રામન, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, રાખાલલાલ વંદોપાધ્યાય (બેનરજી), મહાત્મા ગાંધી, સરકાર અને સરદેસાઈ, ગજનર અને એવો ખીજા કેટલાયની શક્તિઓનો પરિચય આપણને મળ્યો છે, જગતે એમને પ્રેમ ગણ્યા છતાં આપણે નવું કામ સામે આવતાં પ્રશ્ન કરીએ: ‘આપણા લોકોથી આ અને ?’ આપણા દેશમાં એવું કરી ખતાવનાર

કાઈ છે એમ કાઈ કહે તોપણ આપણને પૂરે વિશ્વાસ ન બેસે, એવા માણસની શક્તિમાં આપણને શંકા રહે જ.

અને એટલે જ આપણે શ્રી. ગોવિંદ પ્રભાકર ભાવેને ઝાળખ્યા નથી. પાંચ વર્ષ પહેલાં હું પણ એમને ઝાળખતો નહોતો.

દેશી પરદેશી બધા વિષયો અંગ્રેજીમાં જ શીખવાનો આપણો મોહ અજબ છે ! એવી જ રીતે ભૂગોળ અંગ્રેજીમાં શીખવાય છે. હજી આપણે ‘ગેસિક્સ’ મહાસાગરને ‘પ્રશાંત’ નામ આપતાં અર્થકાંઈ એ છીએ. સ્વતંત્ર રીતે આપણે ભૂગોળ લખી સરીએ જ નહિ આપણે નકશાઓ અને એટલાસ બનાવી રાખીએ એવી તો કદપતા પણ આવવી મુશ્કેલ. આવી માનસવિકૃતિ આપણે ધરાવીએ

છીએ ત્યારે જરૂરનું છે કે બુદ્ધિગદગાનની બાબતમાં દિલ્લે દુનિયાના કોઈ પણ દેશની હરોલમાં મુકાવી દેવાની શક્તિ ધરાવનાર શ્રી ગોવિંદ પ્રભાકર ભાવે વિશે આપણે કંઈક જાણીએ .

શ્રી ભાવેનો જન્મ ઈ સ ૧૮૬૪માં રત્નાગિરિ જિલ્લામાં આવેલા મુઠાગર ગામમાં એક ગરીબ પણ ખૂબ સરકારી કુટુંબમાં થયો છે એમના કાકા, દાદા, વગેરે વડીલો અંગાળી અને બીજી બાણાઓના જાણીતા ભાણવિંદ હતા શ્રી ભાવેના સખ્તોમાં કહીએ તો “અમારા કુટુંબમાં સૌથી જોણુ ભણેલો હું છું.”—એમને બહુ ભણવા ન મળ્યું એમની નાનપણની કારકિર્દી વિશે બહુ જાણુવા જેવું નથી લવિષ્યમાં ઝળકી નીકળવા નિમંત્રેણી લાક્ષણિક ચપલતા, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની સ્પષ્ટ આગાહી, મહાગાંધીના જૂતા મૂઢરચ-વર્ગમાં સારો કમાક-આ એમની બાદચ્ચની કારકિર્દીનું સરવેયું

ગોટલી અને જનોઈ રાખતો આ ચપળ હોકરો આગળ જતા દિલ્લી આતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ બનશે ત્રી એ વખતે કંપના પણ કયાથી હોય! પણ તિલા મોટે ભાગે ધૂમકેતુની પેઢે એમએક આકાશમાં કાશી જોડે છે અને સૂર્યની પેઢે હમેશા આકાશમાં કાશી રહે છે ૧૯૧૨માં બ્યારે કિશોર ગોવિંદ દ્વિક્ષમાં સરકૂવમાં પ્રથમ આની શરકેકે ઓલવશીય મેળવી ત્યારે એના પિતાને તો હર્ષ થયો પરંતુ શિક્ષકને પણ ખૂબ આનંદ થયો

આટલી નાની ઉંમરે આ હોકરો રાજનીતિમાં ભાગ લેતો હતો મહારાષ્ટ્રના બંધોર પત્રકાર અચ્યુત બળવત કોટલાટકરના ‘સદેશ’ માં એણે ૧૯૧૩માં એનિ મિસેન્ટ વિરુદ્ધ લખેલા લેખોએ મહાગાંધીઓમાં સારી ચર્ચા જગાડી હતી એ પછી નિવક અને મિસેન્ટ બેવગામમાં મળ્યાં અને પોતાના વાણાઓને એક કારે મૂકી સચુકત મોગ્યો માંડવાના નેત્રીકાવ કર્યા. (હોમબુલચવળ-૧૯૧૪થી)

ત્રેદિકમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી પસાર થઈ ત્યો મુખ્યની વિસ્તન કોલેજમાં જોડાયા. પણ

એમના પિતા વર્ષોથી ગરીબોનાં આંધુ લૂંટતા તેમને જ હવે ગરીબોના સામનો કરવાનો આવ્યો. ગરીબોએ મુવાન અને આશાવત ભાવેને કોલેજ છોડાવી નોકરી લેવગવી નોકરીની અગ્રજના જવાબમાં ટપ વખાતાએ એમને એકનમાં જગા આપી પણ, જૂના જમાનાના જુદ પિતા બાલકને એટલે દૂર કેમ મોકલી શકે! ને પગિણાએ ભાવેને મુખ્યમાં જ રૂપિયા પચીસની પોસ્ટ-ઓફિસની નોકરી સીકારવી પડી.

પણ મહરવાકાશી અને આગળ ઉપર નામ કાઢવા સમર્થિય મુવાન ભાવેને એમ પચીસ રૂપિયાની નોકરીમાં સંપાતું કેમ ફાવે? એમણે એક નવી રફલ જોવી કરાવી, અને એમાં પોતે મુખ્ય શિક્ષક તરીકે રહ્યા પણ ગરીબનું નસીબ એ કમવું આગળ ને આગળ એ રફલના સ્થાપકોને, મેનેજર બરાબર વ્યવસ્થા ન કરી શકતા હોવાથી સંસ્થા બંધ કરવી પડી, અને શ્રી ભાવે સરકારી કેળવણીખાતામાં રૂપિયા પચાસના પગારે જોડાયા

સરકારી કેળવણીખાતામાં એમણે થોડો સમય ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કર્યું, પણ એ દાહમારી ન ફાવવાથી એમણે શિક્ષક તરીકે જ પોતાની કારકિર્દી કાયમ કરી ત્યાંથી આજ સુધી એમનો મુખ્ય ધર્ષો શિક્ષકનો જ છે અને હાલ પણ તેઓ મૂર્તિમયુર (મિસર) ગવર્નમેન્ટ સ્કૂલમાં શિક્ષકનું કાર્ય કરી રહ્યા છે.

એઓ આવા સામાન્ય શિક્ષક છે એ જાણવા પછી ઘણાને લાગશે કે એક શિક્ષક માટે આટલું પિટિયેય શું? પણ, શિક્ષક જેવા જગતની દૃષ્ટિએ સામાન્ય અને જીવનની નિર્મૂળતાના પ્રતીકરૂપ મણાતા ધર્ષામાં હોવા છતાં પ્રતિભા અને અભ્યાસ વડે પોતાના બચન સમરોને જે ઉપયોગ એમણે કરી અતાઓ છે તે જ આપણા મરતક એમની આગળ નમાવે છે, અને એટલે જ એમનો પગિચય આવશ્યક બને છે

૧૯૨૪-૨૫માં બ્યારે ભાવે જનમયુરમાં B T નું શિક્ષણ લેતા હતા ત્યારે એમણે એક સાદસ માથે ઉપાડ્યું અને સારથી એમની બુદ્ધિગદગાન તરીકેની જનવત કારકિર્દીના શ્રીમંતેશ મંડાયા. મધ્યપ્રાત અને

* ગિરારની સરકારે જાહેરાત કરી કે હિંદી દરિયાકિનારો ખાળકો માટે એક પણ જૂગોળપુસ્તક ન લખાયું હોવાથી એ દિશામાં કાર્ય થવાની જરૂર છે, અને એટલા માટે એ જાતનાં પુસ્તકો માંગવામાં આવે છે. આ બાબતમાં જૂગોળવિદો, લેખકો કે શિક્ષક-પ્રાધ્યાપકોને પ્રયત્ન કરવાનું મન થાય તે માટે સરકારે પાંચસો રૂપિયા પુરસ્કાર પણ જાહેર કર્યો. આ જાહેરાત વાંચીને જૂગોળના રસિયા ભાવે એ કામ પાછળ મંડી પડ્યા. રાતદિવસ એમણે પુસ્તકો વાંચ્યાં અને પોતાનું પુસ્તક મરાઠી અને પાછળથી હિંદીમાં (એઓ મધ્યપ્રાંતમાં રહ્યા હોવાથી હિંદી પણ શુદ્ધ લખી શકે છે. એમને જગાલીનું પણ સારું જ્ઞાન છે.) લખી કાઢ્યું, બે વર્ષના ગાળામાં એમણે એ પુસ્તક લખ્યું અને ફરી સાલનાં સુધાર્યાં કર્યાં.

આખરે પરિણામ જાહેર થયું, અને તેમાં નવ મરાઠી અને પંદર હિંદી હરીફ પુસ્તકમાંથી એ સર્વ-શ્રેષ્ઠ ગણાયું. એ પુસ્તક સરકારને એટલું બહુ અદ્વિતીય લાગ્યું કે એણે ચાર વર્ષ સુધી યુક્તપ્રાંત, મધ્યપ્રાંત અને ગિરારમાં જૂગોળના વિષયમાં એ સિવાય બીજું કંઈ પણ પાઠ્યપુસ્તક ન વાપરવું એવો સંકલ્પ લઈ એમના પુસ્તકને પૂરું ઉત્તેજન આપ્યું. શ્રી ભાવે આવા મોટા પ્રાતોમાં પાઠ્ય તરીકે સ્વીકારાયેલા પુસ્તકમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ ખૂબ કમાયા. અમદાવાદના શ્રીયુત પરિષદે પણ આ ચોપડીનો આધાર લીધો છે.

પણ આ તો ભાવેની ભૌગોલિક જ્ઞાનની કાર-કિર્દીની શરૂઆત માત્ર હતી. આ પછી એમણે ૧૯૨૭ની સાલથી ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, રશિયા અને જર્મનીની જૂગોળનો જીડો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. જ્ઞાનને એવો શાપ છે કે જેમ જેમ એ વધારે પ્રાપ્ત થાય તેમ તેમ એ બહુ જ ઓછું મેળવાયું છે એમ લાગતું બન્યું. શ્રી ભાવેને આ ચાર મોટા દેશોની જૂગોળનો અભ્યાસ કરતાં જણાયું કે જૂગોળ જાણવા માટે એકલાં જૂગોળનાં પુસ્તકો વાંચીને એસી રહે ન આવે. આથી એમણે એની સાથે સંકળાયેલ બધી બાબતોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. કાર્ટોગ્રાફી (નકશા

દોરવા), સરવેઈંગ અને લિથોગ્રાફી જ નહિ, પણ ફોટોગ્રાફીનો અભ્યાસ પણ જૂગોળને લગતાં પ્રકાશનો માટે આવશ્યક હતો, તેથી એ પણ, એમ ચારે વિષયોમાં પારંગત બન્યા આ વિષયોનું જ્ઞાન અને જૂગોળશિક્ષક તરીકેના અનુભવ અને અભ્યાસ આ બેને લીધે જ એઓ લવિષ્યમાં એટલાસકાર થઈ શક્યા.

એમના આ અભ્યાસ દરમિયાન એઓ પત્રવ્યવહારથી ન્યૂયોર્કના જૂગોળ અને કાર્ટોગ્રાફીના વિશ્વવિખ્યાત પ્રાધ્યાપક પોલ ગૂડીના સમાગમમાં આવ્યા, અને એમની પ્રેરણાથી કાર્ટોગ્રાફી પર એટલો સુદર જૂહનિયંધ લખ્યો કે જેથી ન્યૂયોર્કની ન્યોઝાકિકલ સોસાયટીએ એમને અતિ માનાઈ એવું પોતાની સંસ્થાના ફેલોશિપનું પદ સમર્પ્યું. દક્ષિણ હિંદ મધ્યપ્રાંત અને ગિરારમાં તો આ પદ ધરાવનાર ભાવે એકલા જ છે, અને ઘણે જાગે આખા હિંદમાં પણ બીજા કોઈને એ માન મળ્યું નથી. હું જાણું છું ત્યાં સુધી બહુ ઓછા પૌર્વાત્યોને આ ગૌરવજર્ણુ ગિરફ અપાયું હશે, અને એટલે એમણે મેળવેલ એ પદ હિંદને નહિ તો એમને પોતાને માટે તો ગૌરવરૂપ છે જ. એમનાં ભૌગોલિક પ્રકાશનોમાં એઓ પોતાની બીજી કાંઈ લાખકાતો કે પોને લખેલ બધા ગ્રંથોની લાંબી યાદી આપવાને બદલે માત્ર આટલું જ લખે છે. “પ્રયોજક : ગોવિંદકુમાર પ્રભાકર ભાવે-ફેલો ન્યૂ-યોર્ક ન્યોઝાકિકલ સોસાયટી.”

કાર્ટોગ્રાફીના પોતાના અભ્યાસના પરિણામે એમણે ૩૦-૪૦ના કદનો હિંદનો કાર્ટોગ્રાફિકલ મેપ બહાર પાડ્યો. આ જાતની નવીન રચના આગળ માત્ર જર્મનીમાં જ થઈ હતી, અને એ પણ કદાચ જીલાર્થ જવા આવેલ પણ ભાવેના આ ઉપ-યોગી પ્રયાસથી બીજા પાશ્ચિમાત્યોનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું અને ભાવેને પગલે અનુસરીને ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોએ પોતાના એવા નકશા કાઢ્યા.

જેની અપૂર્વ નવીનતા કાર્ટોગ્રાફિકલ મેપમાં હતી તેવી જ અપૂર્વ ફોટો તેમના એ પછીના પ્રકાશન, ૪૦-૫૦ના વોલ-મેપને મળી. આ

ભોતનકશાથી જ ભાવે મહારાષ્ટ્ર અને હિંદમાં ખરેખરા નળણીતા થયા એમના નકશા પ્રસિદ્ધ થયા એ પહેલાં હિંદમાં અંગ્રેજ કંપનીઓ જ મોટે ભાગે હિંદની નકશાઓ કાઢતી, અને એ બધામાં ઘણી વાર દગબદા વગરનું કામ થતું. વળી જોશી જેવી હિંદી કંપનીઓ જે નકશા કાઢતી, તે કંઈક કદરૂપા અને લગભગ મધ્યમ કોટિના હતા.

પણ ભાવેના ઉપર નિર્દેશોના અને બીજા નકશાઓએ તો ભૂગોળની દુનિયામાં પરિવર્તન જ કરી નાખ્યું એમના નકશા બહુ મોટા કદના તદ્દન અદ્યતન, સુદર ને આકર્ષક રગભિન્નચાળા ને ઘણી ઝીણી વિગતો સમાવનાર હતા, એટલું જ નહિ પણ બધા જ નકશાઓ હિંદના ખાસ દક્ષિમિદુથી દોરવામાં આવ્યા હતા.

જે વાત હું એમના નકશાઓ વિષે કહી રહ્યો છું તે જ એમના એટલાસોને લાગુ પડે છે. ગુજરાતના એટલાસોનો ઇતિહાસ કેટલો નબળો છે તે આપણે નળણીએ છીએ દિલ્હિપતે નૂની ઢબના ટાઇપોવાળો નાનકડો નૂનો એટલાસ અને મેકમિલન તથા ગુજરાત પ્રકાશન મંદિરે પ્રસિદ્ધ કરેલા એએક પ્રાથમિક એટલાસો-એટલાસા જ એ સમાર્પિત છે. હિન્દીઉર્દૂની રિયલિટી આથી ૫ ખગળ હતી હિંદીમાં એક ગૃહસ્થે એટલાસ બહાર પાડેલો, પણ એ તો હિંદના સૌથી વધારે વપરાતા ઑક્સફર્ડ એટલાસના અનુકરણરૂપ જ હતો. ૧૯૩૬ પછી હિંદી અને ઉર્દૂમાં અંગ્રેજી કંપનીઓએ એટલાસો બહાર પાડ્યા પણ તે તો તેમના એકાદ અંગ્રેજ એટલાસના ભાષાન્તરો જ હોઈ, હિંદ માટે સદતર નકામા હતા. મરાઠીમાં જોશી જેવી કંપની તરફથી વધુ ઠીક પ્રયત્નો થયા હતા, પણ તે બધા દુરગામી ન હતા.

પણ ભાવેના એટલાસો બહાર પાડ્યા, અને એણે તરત જ તદ્વિદો પાસે અવિરત પ્રશ્નના પુખ્તો વેરાવ્યા શ્રી દરભાઈ ત્રિવેદી જેવા શિક્ષણ પડિતે ગુજરાતીમાં એટલાસ કાઢવાની ભાવેની

ઇચ્છાને ગુજરાતની એક મહત્ત્વની શાલુપ પૂરી પાડવાના અતિ સ્તુત્ય પ્રયત્ન તરીકે અભિનંદો, મેકમિલનના મેનેજરે એમનો એટલાસ વખાણ્યો અને એને અંગ્રેજ પ્રકાશકો માટે પણ સલાહ ગણાવ્યો. હિંદના પરદેશી ભૂગોળવિશાગદોએ પણ એમનું ભૂગોળનું જ્ઞાન પોતાના કળતા ચડિયાતુ બતાવી એમને હિંદના સર્વશ્રેષ્ઠ ભૂગોળવિદ્ ટેગ થા, ને ધણી ખરી પરદેશી વેપારી પેઢીઓએ મરાઠીમાં હોવા છતાં એની નકશો ખરીદી આધાર લેવા માટે કામ લાગે એ માટે પોતાની વતનની ઑક્સિડોને મોકલી આપી.

આ એટલાસની મરાઠી અને ઉર્દૂ આવૃત્તિઓ બહાર પડી ગઈ છે, (મરાઠીની બીજી આવૃત્તિ છપાઈ રહી છે) ગુજરાતો અને હિંદી થોડા સમય પછી બહાર પડે, અને દ્રાવિડી ભાષાઓમાંથી કેટલીકમાં બહાર પડી ગઈ છે અને બાકીનીમાં હવે પછી પડશે હું શૂલેતો ન હોઉં તો આની બગાળી આવૃત્તિ વિષે પણ અમારે કંઈક વાત થઈ હતી, હિંદની ભાષાઓમાં આ એટલાસ પ્રકાશિત કરી રહ્યા પછી શ્રી ભાવે એનું અંગ્રેજી રૂપાંતર પણ કરવા પાર છે.

આ વાત તો થઈ એમના રૂઢ-એટલાસની, પણ અનેક વિગતો અને અપૂર્ણ સમાવડાથી લારેલો આ મોટો એટલાસ ભાવેને નાનો લાગે છે, અને આથી મોટો એટલાસ હિંદની ભાષાઓમાં બહાર પાડવાની એમને ઇચ્છા છે.

આ એટલાસના પ્રોટેક્શનો (projections) રજાઈફિય અને રજાઈફિકેશન, સુધારા, ઉચ્છ્વસ, રેખાકોન અને વિષયસાનની અપૂર્વતાથી મુગ્ધ થઈ એ શ્રી ભાવેને પૂછ્યું, “આપને અંગ્રેજી કંપનીઓ આનું અનુકરણ કરી નવ એવો ભય નથી લાગતો ?” ત્યારે એમણે ટૂંકા પણ સચોટ જવાબ આપ્યો, “It is next to impossible for foreigners to compete me or imitate me” ટૂંકમાં, મારો ભય મોટો હતો પરદેશીઓને માટે એનું અનુકરણ કે એની પ્રતિસ્પર્ધા કરવી

અશક્યવત્ હતું. આ પ્રગટકતાનું કારણ એમનું હિંદની અને દુનિયાની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન છે.

આખી દુનિયા માટે નવીનતાથી ભરેલા એટલા-સના આ કર્તાનું ક્ષેત્ર, એકલું હિંદવિષયક રહેવા નહોતું સર્ગાયું. ૧૯૩૭માં જાપાનમાં વિશ્વકેળવણી પરિષદ ભરાઈ, અને તેમાં હિંદમાંથી માત્ર ભાવેએ જ હાજરી આપી. એઓના ત્યાં જવાનો મુખ્ય હેતુ એ દેશનો વિકાસ અને હિંદ એના પરથી કંઈ ધરો લઈ શકે કે નહીં તેનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. એમણે ત્યાંથી આવ્યા પછી એક પ્રવાસપુસ્તક મરાઠીમાં બહાર પાડ્યું છે. અને ત્યાંની કેળવણીપદ્ધતિ, મોટી સંસ્થાઓ અને ઉદ્યોગોનો વિકાસ, અને એ રાષ્ટ્રની એક મહાન સત્તા તરીકે ખીલવણી કઈ રીતે થઈ, એ ત્રણ વિષયો પર પુસ્તકો બહાર પાડવાની એમની ધારણા છે.

જાપાનમાં તેમને વિશ્વવિખ્યાત હાઈડ્રોમાફિક સર્વે (જળના વિસ્તારમાન)ના શોધક ડૉ. ઊચીદા (ઊ-ચી-દા)નો પરિચય થયો. એ વ્યક્તે ખૂબ વાતો થઈ, અને એ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે એ જેએ મળીને પૂર્વના દષ્ટિબિંદુથી પૂર્વની ભૌગોલિક આંકણી કરવી. આ માટે ચીન-જાપાન પ્રદેશ ડૉ. ઊચીદાએ રાખ્યો અને હિંદ-ચીન પ્રદેશ ત્રીયુત ભાવેને ફાળે આવ્યો. પણ ચીન-જાપાન વિમરદને લીધે આ કામ અત્યારે ચાલુ નથી, અને દરમિયાન શ્રી. ભાવે ભૂગર્ભશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને એ શાસ્ત્ર હિંદને કઈ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે એનો વિચાર કરી રહ્યા છે, અને એમની ખીજ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓને આગળ ધપાવી રહ્યા છે.

આટલાં બધાં શાસ્ત્રો-sciences-જણનાર ભાવેની પ્રવૃત્તિ એથી ય વધુ વિસ્તરેલી છે, સંસ્કૃતના તેઓ વિદ્વાન છે. એક પ્રવાસનું પણ પુસ્તક લખ્યું છે. ઇતિહાસનું પણ એક પુસ્તક લખ્યું છે, એમની વાલ્મીકીવાચનપાઠની મરાઠી મોપડીઓ રફ્ફોમાં શીખવાય છે, અને એમના લેખો લગભગ નિર્મિત

રીતે કેલરી, સહાદિ, અને મરાઠમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. એમણે અત્યાર સુધીમાં દોઢસો બસો લેખો આવાં ત્રણચાર પત્રોમાં લખ્યા હશે, અને સાતેક મરાઠી પત્રો એમની ચાલુ પ્રસાદી પામી રહ્યાં છે. એમનાં આભોહારમાલાનાં સાત પુસ્તકો-જેમાંનાં એક જે (ઉદાહરણ તરીકે સ્વામી રામતીર્થ)નાં ગૂજરાતી ભાષા-તરો સરતું સાહિત્યે ક્યાં છે, એ એમને મતે એમનાં સર્વોચ્ચ પુસ્તકો છે, જે કે રામસુધા, યોગાભ્યાસ, નિત્યાનંદસાધના વગેરેને એમના ભૌગોલિક પ્રકાશનો કરતાં વધારે મહત્ત્વ એમના જેવા ધાર્મિક માણસો જ આપે, આપણી દષ્ટિએ તો એ બધાનું મૂલ્ય બહુ જ ઓછું છે. અને આટલેથી એમની બહુતતા પૂરી થતી નથી. જેમ હાસ્યસમ્રાટ ગણાતા ચાર્લ્સ એપલિનનો સૌથી પ્રિય વિષય ફિલસૂફી છે તેમ આ લોકના શાસ્ત્ર-ભૂગોળના આ શિક્ષકનો સર્વથી પ્રિય વિષય પરલોકનું શાસ્ત્ર વેદાંત છે! ઉપર ગણાવેલાં એમણે લખેલાં પુસ્તકો એની પ્રતીતિરૂપે છે.

શ્રી. ભાવેનાં લખાણોની શૈલી કેલકર વગેરે જૂનવાણી અને પ્રૌઢ લેખકો લખે એવી સંસ્કૃતમય અને પદ્ધિતશાઈ હોય છે. છતાં, એમના માનીના પત્રકાર કોલકલકરની જેમ એમનામાં પુનરાવર્તન અને અપુષ્ટ વ કે આપણા વિશ્વનાય બદ્દની જેમ દીર્ઘસંનિતા નથી.

શ્રી ભાવેનું કાઠું 'ખૂબ જીમું' અને પહોળું છે. એ જેઈને પ્રથમ થાય, કે આ મહાશયથી ખરેખર ઈ-સ્પેક્ટરની નોકરીની હાડમારી સહન નહિ થઈ હોય! પણ સ્ત્રીઓનું શરીર પરસ્પરા પછી સુધરી જાય છે, એવું જ કંઈ આપણા ભાવેના આજના શરીર વિષે કેમ ન બન્યું હોય?!!

શ્રી. ભાવે સ્વભાવે મળતાવાડા અને હસમુખા હોવા છતાં સત્ય માટે આગ્રહી, તદ્દન જૂના ધરો-ખાના છતાં નવીન યુગને બરાબર સમજનારા અને પચાવનારા, અને લાક્ષણિક દાક્ષિણાત્ય હોવા છતાં બધા પ્રાંતો તરફ સહિષ્ણુતાથી જેઈ શકનારા છે. ખરી રીતે એમને વિદ્યાવ્યાસંગ અને વ્યવસાય, એ

જ એમને મન મુખ્ય છે. ધર્મ, જાતિ કે પ્રાંતીયતા નહિ. પોતાના વિદ્યાર્થીઓના પ્રિય હોઈ એમના શિષ્યો પણ આજે એમના કાર્યમાં સહાય કરવા તૈયાર હોય છે.

ભાવેને વિદ્યાપીઠની ઊંચી ઉપાધિ હોત તો એ સારી કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક હોત; એ ગેરી આમરીના હોત તો એમનું વિદ્યાના ભૂગોળવિદ્યાર્થોમાં છેક આવું ઉપેક્ષિત સ્થાન તો ન જ હોત. પણ એમનામાં જેટલું છે તેટલું જ આપણને ઓછું નથી. ગરીબ

હિંદ એમના જેવા જ મહેનતુ, ચૌરસ-versatile, ધર્મનિષ્ઠ અને સાદા ભાવે માટે મમર છે, અને એમની પાસે એટલી જ આશા રાખે છે કે એમો ભૂગોળવિદ્યાનની વ્યાખ્યામાં હિંદને દુનિયાની હરોડમાં લાવી મૂકે. એ ભાવે એ કરી શકશે તો હિંદ એમને પોતાના એક મોટા વિદ્વાન જ નહિ, પણ મહાન ઉપદ્રારક તરીકે જ અપનાવશે, અને એ એમો એમ નહિ કરી શકે તો હિંદને, એ ગમે તેટલા મોટા માણસ હોવા છતાં, એમની કાંઈ કિંમત નહિ રહે.

સોનાતું અર્થશાસ્ત્ર

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપદ

સોતું શું છે? સોનાના ભાવો છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ચડતા જ દેખ બાધ છે? એ ભાવો ક્યા સંજોગોમાં ઊનરવા માંડે? બધું સોતું ક્યાં ઘસડાય છે? એક જ દેશમાં બધું સોતું ભરાઈ રહે અને બીજા કોઈ દેશમાં તે મુફ્ત ન રહે તો સોનાની શી સ્થિતિ? સોનાતું સ્થાન આજે જે છે તે બીજી કોઈ વસ્તુ લઈ શકે?

હિરણ્યવા અમૃતત્વ મંજન્તે (ઋગ્વેદ)

જગતના અતિ પ્રાચીન પુસ્તક ઋગ્વેદના બીજા મંડળમાં સુવર્ણની અત્યંત સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. વેદો, પુરાણો, ઇતિહાસોમાં એના ગુણો સતત ગાયા છે. ઋગ્વેદમાં ઋત્વિજને સોનાતું દાન આપનાર અમૃતવને પામે છે એ રીતે લખ્યું છે, સર્વ દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસો (ઇન્ડિયન, બેબિલોન, ચીન) માં પણ સોનાની સર્વોપરિતા સ્વીકારવામાં આવી છે. પુરાતત્વવિદ્યાવેત્તાઓ જણાવે છે કે લોહ અને તાંબાનું પહેલાં સુવર્ણયુગ હતો, આપણા હિંદને પ્રાચીન કાળમાં અનેક દેશો સાથે સાગર મારફતે વેપારી સંબંધ હતા. એટલે અહીં હિંદની વસ્તુ; એને બદલે પરદેશનું પુષ્કળ સોતું આવતું હતું. મોહેનજો ધોડોની જૂની સંસ્કૃતિમાં પણ સુવર્ણનો વપસાર જોવામાં આવ્યો છે. મુસલમાનોનાં અનેક આક્રમણો છતાં હિંદની ખાણો અને પરદેશી પુષ્કળ સોતું હિંદને મૂર પાડતાં હતાં.

યુરોપમાં સોતું

યુરોપ સોળમી સદી સુધી થોડા વત્તા પ્રમાણમાં અર્ધ જંગલી અવસ્થામાં હતું. એટલે ત્યાં સોનાની રેલઝેલ નહોતી. સ્પેનિયાર્ડોએ અમેરિકાનું આક્રમણ સોના માટે જ કર્યું હતું. એ પછી એ પીળી ધાતુનો શોખ યુરોપમાં એટલો વધી પડ્યો કે એની જૂપને લીધે હજારો માણસો ભયંકર સંકેટો વેડીને નાનાં વહાણોમાં બેસી ખાણ મેળવવા અણખેડ્યા અને અણખવ્યા પ્રદેશો ખૂંદવા નીકળી પડ્યા. એ ધાતુ મેળવવા માટે આ દૂર સાહસિકોએ ભયંકર અત્યાચાર પગલત માનવજાતિઓ ઉપર કર્યા છે. કંપારી છૂટે એવાં કૃત્યો, લડાઈઓ, સંહારો આ ધાતુ માટે થયાં છે. સ્પેનનાં સોનાનાં વહાણો ફૂટવા માટે અંગ્રેજી ચંચિયાઓનાં સેંકડો વહાણો સાગરમાં ધૂમતાં હતાં. સોતું મેળવવા માટે જે કરતાં અને કૃત્યો થયાં છે તે રૂંવાં ઊંઘાં કરે એવાં છે.

સોનાની શોધો

અઢારમી સદી સુધી યુરોપમાં સ્પેન, સેક્ષની અને ઑસ્ટ્રેલિયામાંથી સોનું થોડું થોડું ખોદી કઢાયું હતું. અમેરિકાની શોધ પછી મેક્સિકો અને ધાનિ-લમાંથી યુરોપને પુષ્કળ સોનું મળ્યું હતું. પરંતુ સને ૧૮૨૩ થી સને ૧૮૪૮ સુધી રશિયામાં પુષ્કળ સોનું વધવા લાગ્યું હતુ. સને ૧૮૪૯માં અમેરિકાની કેલિફોર્નિયાની ખાણો શોધી કાઢવામાં આવી તેમાંથી પુષ્કળ સોનું મળ્યું. સને ૧૮૫૨ માં ઑસ્ટ્રેલિયામાં સોનાની ખાણો મળી. કેલિફોર્નિયા અને ઑસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે સોના પેદા કરનાર તરીકેની પહેલી

જગ્યા મેળવવાની હરીફાઈ સને ૧૮૫૩ અને ૧૮૯૩ વચ્ચે ચાલી. એ સમયે ઉપત્તા પ્રદેશો જગતની કુલ પેદાશના ૮૭ ટકા સોનું પેદા કરતા હતા. સને ૧૮૮૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રખ્યાત ખાણો શોધાઈ હવે એનો નજર સોનાની પેદાશમાં પ્રથમ છે. સોનાની મોટી પેદાશો થોડા દાયકાઓ થયાં જ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. છેલ્લાં સાડા ચારસો વરસોમાં કુલ સોનું ૧૨૨૧ કરોડ ઔંસ ખોદી કાઢવાનો આંકડો છે. તેમાંથી સને ૧૮૫૧ પછી ૯૦ વરસમાં ૧૦૭ કરોડ ઔંસ ખોદી કાઢવામાં આવ્યું.

સોનાની જુદા જુદા દેશોમાં પેદાશનો કોડો

નીચેના આંકડા જુદાં જુદાં દેશોમાં કેટલા હજાર ઔંસ સોનું જુદાં જુદાં વર્ષોમાં મળ્યું તેના છે.

વરસ	દક્ષિણ આફ્રિકા	યુનાઈટેડ સ્ટેટસ	કેનેડા	રશિયા	બીજા દેશો	જગત માટે ટોટલ	કુલ મત સ્વીકૃતિ (કરોડમાં)
૧૯૧૫	૯૦૯૬	૪૮૮૮	૯૧૮	૨૫૪૬	૬૧૪૬	૨૨૫૯૪	૨૪૨ કરોડ
૧૯૨૩	૯૧૪૯	૨૫૦૩	૧૨૩૩	૪૩૮	૪૪૬૩	૧૭૭૮૬	૧૯૦ "
૧૯૨૭	૧૦૧૨૨	૨૧૯૭	૧૮૫૩	૮૧૦	૪૪૬૪	૧૯૪૪૬	૨૦૮ "
૧૯૩૦	૧૦૭૧૬	૨૨૮૬	૨૧૦૨	૧૪૩૪	૪૧૮૪	૨૦૭૨૨	૨૨૨ "
૧૯૩૧	૧૦૮૭૮	૨૩૯૬	૨૬૬૪	૧૭૦૧	૪૭૦૨	૨૨૩૭૧	૨૩૯૭ "
૧૯૩૨	૧૧૫૫૯	૨૪૪૯	૩૦૪૪	૧૯૯૦	૫૨૨૪	૨૪૨૬૬	૨૬૦૦ "
૧૯૩૩	૧૧૦૧૪	૨૫૩૭	૨૯૪૯	૨૬૬૭	૬૩૪૭	૨૫૫૧૪	૨૭૩૩ "
૧૯૩૪	૧૦૪૮૦	૨૬૧૬	૨૯૬૫	૪૨૬૩	૬૭૧૫	૨૭૩૩૯	૨૯૨૯ "
૧૯૩૫	૧૦૭૭૩	૩૬૧૯	૩૨૮૦	૫૬૫૦	૭૩૫૬	૩૦૬૭૮	૩૨૮૭ "
૧૯૩૬	૧૧૩૩૯	૪૨૯૫	૩૭૨૧	૭૫૫૦	૮૫૪૯	૩૫૨૫૪	૩૭૭૭ "

૧૮૨ : સોનાનું અર્થશાસ્ત્ર

આમાં પ્રથમ નંબરે દક્ષિણ આફ્રિકા અને બીજા નંબરે રશિયા છે એમણે આજ સુધી એ જ પ્રમાણમાં સોનું કાઢવા કર્યું છે સને ૧૯૩૧ પછી સોનામાં ભારે તેજ આવી તેથી સોનાની પેદાશ દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે સને ૧૮૫૦ માં ૪૫ લાખ ઔસ સને ૧૯૨૯ માં બે કરોડ અને સને ૧૯૩૬ માં ૭૧ કરોડ ઔસ સોનું જગતમાં પેદા થયું હતું સોનું એટલા મોટા પ્રમાણમાં જોદી કાઢવામાં આવે છે કે દૂરના ભવિષ્યમાં સોનાની આજત આવવા ધણી ધારે છે

પૂર્વના દેશો સોનું નિકાશ કરે છે

હિંદ અને ચીનમાં સોનું નીકળે છે છતાં ભૂતકાળમાં એ દેશો પુખ્ત સોનું બહારથી મગાવતા હતા છેવટા મહાયુદ્ધ પછી હિંદમાં રૂપિયા ૧૮ થી ૨૦ના ભાવનું સોનું મોટી રકમ આવ્યું હતું હવે સકટના કારણે હિંદ અને ચીન સોનું પાછું કાઢે છે સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ થી માર્ચ ૧૯૩૩ સુધી હિંદે ૭૧ કરોડ ઔસ સોનાની પરદેશ નિકાશ કરી છે આ નિકાશ આખા જગતની સને ૧૯૩૭ની પેદાશ જેટલી છે ચીને પણ એ જ મુદતમાં ૧ કરોડ ઔસ સોનું પરદેશો ખાતે ચડાવ્યું છે જગતમાં પેદા થતા કુલ સોનાના માત્ર પાંચ ટકા જ

ધરણી અને બીજા સાધનોમાં વપરાય છે બાકી ૯૫ ટકા સોનું ચવણો નિભાવના માટે રાજ્યોના ખજાનામાં જમા થાય છે તે સિવાય યુરોપનાં ધનનાનોએ સોનામાં શ્રદ્ધા ગંધી છે સોના સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ હમેશ માટે કિંમતી રહે એવું એમને લાગતું નથી એટલે એમને ૭૦૦ કરોડ સ્વીસમાર્કની કિંમતનું સોનું ખાનગી સંઘર્થ છે સરકારની બધી છતાં અમેરિકાના ધનવાનો પણ ખાનગી સોનું સંગ્રહે છે જગતે હવે સ્વીઝર્લેંડ છે કે સોના સિવાય કોઈ વસ્તુ ચોક્કસ (stable) નથી

સોનાનું સરવૈયું

સને ૧૯૩૧ થી, એટલે કે જ્યારથી સોનાની તેજ થઈ છે ત્યારથી તે સને ૧૯૩૫ સુધી ૧૬૧ કરોડ ઔસ સોનું પેદા થયું હતું ૪૧ કરોડ ઔસ હિંદ અને ચીનમાંથી નિકાશ થયું હતું બાકી રીતે ૨૦૧૧ કરોડ ઔસ સોનામાંથી ૧૨ કરોડ ઔસ સોનું મોટા રાજ્યોની બેંકોમાં ગયું છે ૫૮ ટકા ત્યાં જમા થયું છે, બાકી ખાનગીમાં અને અન્યકારો માટે ગયું છે જગતમાં કયા દેશો પાસે કેટલો જથ્થો છે તે નીચે પ્રમાણે કાઠાથી વિદિત થશે

દેશ	૧૯૨૯માં	૧૯૩૬માં	હમણા
	દશ લાખ ઔસ	દશ લાખ ઔસ	દશ લાખ ઔસ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૮૮.૬	૩૨૨.૦	૪૦૦૦૦ લગભગ
બ્રિટેન	૩૪.૩	૭૩.૮	થોડું ઘટ્યું છે
ફ્રાન્સ	૭૬.૦	૮૫.૫	"
જર્મની	૨૬.૩	૦.૮	ઝેકાર્લોવેરિયા અને ડેન્માર્ક-પોલેન્ડનો જથ્થો મળ્યો છે.
નેધરલેન્ડ	૮.૭	૧૪.૦	થોડું વધ્યું છે.
એલિગ્નમ	૭.૭	૧૮.૦	"
સ્વીટ્ઝરલેન્ડ	૫.૫	૧૮.૭	"

જગતમાં સમઢાયેલ સોનાનો જથ્થો ૪૯૯.૪

૬૪૭.૪

(પચાસ દેશો પાસે) (બાવન દેશો પાસે)

હવે સોનું ક્યાં ભેગું થાય છે ?

જર્મની, ઇટાલી, જાપાન પાસે બહુ થોડા નજીવો સોનાનો જથ્થો છે. ફ્રાન્સ અને ડેન્માર્ક થોડો સોનાનો સંગ્રહ વિમાનો-દારૂઓ લેવા માટે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ખાતે મોકલ્યો છે. બ્રાઝી પોતાના ચલણ અને દ્વિયામણ નિભાવવા માટે ફૂંડને સોંપ્યો છે. રશિયાની સોનાની પેદાશનો મુખ્ય ભાગ અમેરિકામાં યંત્રો, કાચી વસ્તુઓ અને ઓલું ખરીદવામાં વપરાય છે. જગતની સોનાની પેદાશનો ૬૨ ટકા ભાગ હવે અમેરિકા તરફ ખેંચાય છે. ત્યાં હમણાં જગતના કુલ સંગ્રહમાંથી ૬૦ ટકા સોનાનો સંગ્રહ ભેગો થયો છે. સોનાની વહેંચણી એકતરફી એટલે મુખ્ય ભાગ અમેરિકા તરફ વહેતો હોવાથી જગતમાં સોનું વધારે પ્રમાણમાં છે કે નહિ તે આકળી શકાતું નથી. હમણાં તો યુદ્ધને લીધે સોનાએ વધારે પ્રવાહમાં અમેરિકા તરફ વહેવા માંડ્યું છે. ત્યાં જમીનની અંદર પોલાદના મોટા રક્ષિત કિલ્લાઓમાં એ સોનું સંગ્રહાય છે.

અમેરિકાનો સોનાનો સંગ્રહ

મહાયુદ્ધ પહેલાં પણ યુરોપનાં રાજ્યો અમેરિકા પાસેથી પુષ્કળ માત્રા ખરીદતાં હતાં. પોતાના નિકાસ-માલ ઉપરાંત બાકી વધેલી અમેરિકાની આયાતની કિંમત એમને સોનામાં ભરવી પડતી હતી. અમેરિકા કાચાં અને પાકાં દ્રવ્યો મોટા જથ્થામાં પેદા કરે છે. અને ૧૯૨૧થી ૨૪ સુધી યુરોપનાં ચલણોની અવ્યવસ્થાને લીધે મોટી રકમ સોનું અમેરિકામાં આવવા માંડ્યું હતું. અમેરિકાના માલો ખરીદવા માટે યુરોપને ત્યાં સોનું મૂકતું પડતું હતું. પરંતુ ત્યાંથી પાછું સોનું યુરોપમાં આવવાના માર્ગ નહોતા. કારણ કે અમેરિકા મુખ્યત્વે સૌ કાચી પાકી વસ્તુઓ પોતાને ત્યાં જનાવતું હતું. પંદર વરસમાં ત્યાં ૩૦ કરોડ ડોલરની કિંમતના સોનાનો સંગ્રહમાં ઉમેરો થયો હતો. ત્યાર પછી પણ એ સંગ્રહમાં ફૂંકે અને બૂસકે વધારો થતો જાય રે.

અમેરિકામાં મોટી મંદાણું મોટું

અમેરિકા સમગ્ર યુરોપના દેશોનું લેણદાર હતું. બ્યાન્

પેટે એને સોનું પડ્યું હતું, બ્યાન્ પેટે એને સોનું મળ્યે જતું હતું પરંતુ જગતમાં કાચી વસ્તુઓની પેદાશ વધી પડી. અમેરિકાની કાચી પાકી વસ્તુઓની પેદાશ પણ ખૂબ વધી. જગતના દેશો પાસે અમેરિકાનો માલ લેવા માટે પૈસા કે સોનું નહોતું, તેઓએ દેવાળું કાઢી અમેરિકાને નાણાં કે બ્યાન્ આપતું બંધ કર્યું. આથી અમેરિકામાં કાચા માલ કે પાકા માલનો મોટો સંગ્રહ થયો. ઘરાકો વગર એ સંગ્રહ ખેડેલોને દુઃખદાયી થઈ પડ્યો. ખેડેલોએ મહેસૂલ ભરી નહિ, બેંકોને બ્યાન્ આપ્યું નહિ, એમનાં ખેતરો વિલાઈ થયાં પણ કિંમત ઊપજી નહિ. આવી ૨૦ હજાર બેંકોને દેવાળું કાઢતું પડ્યું. સોનાનો મોટો જથ્થો હોવા છતાં મોટી આર્થિક અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. રાજ્યો દોઢ કરોડ બેંકોને નિભાવવા પડ્યા. કરોડો ધર્તીની ગુણીઓ અને કાચાસની ગાંસડીઓ રાત્રીને ખરીદી લેવી પડી. લોકો સોનામાં સલામતી સમજી સોનાનો ખાનગી સંગ્રહ કરવા માંડ્યા.

ફ્રાન્સમાં સોનાનો સંગ્રહ

ફ્રાન્સમાં પણ સોનાનો સંગ્રહ થવા માંડ્યો. ફ્રાન્સનાના દુકાનદારોને સમૃદ્ધિદાણી દેશ છે. ત્યાં બેંકોનો વહીવટ વધારે નથી. પણ સોના અને બેંકનો છે. તે ઉપર ચલણ નબે છે. બેંકોને સરકારી જમીનગીરીનાં કામગિયાં રાખવાની કાલેસર જોગવાઈ નથી આ બેંકો પોતાની નોટોના દેલાવા સાથે સોનું સંગ્રહે છે. ફ્રાન્સમાં સને ૧૯૨૯થી ૩૧ સુધી કાચી પાકી વસ્તુઓની પેદાશ વધી પડી. વેપાર પણ વધ્યો. યુરોપમાં ફ્રાન્સ આંતરમાં પહેલે નંબરે આવ્યું આથી નોટોનું ચલણ ખૂબ ફેલાયું. નોટોની સાથે જમીનગીરી રાખવા સોનાનો મોટો જથ્થો ખર્ચ ત્યાં ભેગો થયો. પરંતુ પાછળથી જર્મની અને આર્મિટ્યાનાં ચલણો ભાંગી પડતાં ફ્રાન્સનું કચરોતેમની પામેથી મળ્યું નહિ. ફ્રાન્સનો ઘરકરી ખર્ચો ખૂબ મહો વધી ગયો હતો. ખીન બધા દેશોએ સોનાનું ચલણ મૂક્યું પરંતુ ફ્રાન્સે છંદ કરી સોનાનું ચલણ ચાલુ રાખ્યું. એ ચલણને નિભાવવા ફ્રાન્સે સખન જાહેરન કરી પોતાની આંતરો ભોગ દેવા માંડ્યો. આથી ફ્રાન્સનાં જનરો

હોયો મોગી ખોટવાળાં થયાં એનું કચ્છ વધી ગયું. એના ચલણની પદ્ધતિ ભાગી પડી ઈંગ્લેન્ડ આ વખતે એને નાણાં ધીવાં. આથી કાન્એ પોતાના ચલણને ગિયર કર્યું છેવટે એને સોનાનું ચલણ મૂકી દેવું પડ્યું.

ગ્રાંડ સ્ટેન્ડર્ડ ઈંગ્લેન્ડ સોનાનું ચલણ

આ જગતમાં સર્વે વસ્તુઓના મૂલ્યનું મધ્યમ બિંદુ સોનું છે. એનું સ્થાન કોઈ વસ્તુ લઈ શકે એમ નથી હીંગ, જ્વાહિર, તાંબુ, ચાંદી એ કોઈ વસ્તુ જગતના આર્થિક વસ્તુઓના મૂલ્યકળ વાસ્તેના શુભો ધરાવતી નથી. કાલ્યુ કે એ વસ્તુઓ તાના મોટા જગ્યામાં સમગ્રાની નહિ હોવાથી મૂલ્ય કન માટેના કેન્દ્રના શુભો ધરાવી શકે નહિ સોનાને સર્વે પ્રગત્યો મૂલ્યકનના કેન્દ્ર તરીકે સ્વીકારતી આવી છે ગત મહાયુદ્ધ પહેલા સૌ દેશો એને ચલણ, દરિયામણ અને મૂલ્યાનના કેન્દ્ર તરીકે સ્વીકારતા હતા. એની કિંમત જગતના સર્વે ચલણોની આધારભૂત હોવાથી પરસ્પરનાં દરિયામણ રિયર કરવા માટેની હતી. સૌ રાજ્યો પોતાની ચલણી નોંટા અને સિક્કાઓના બદલામાં સોનું આપવા કાયદેસર બધાયેલા હતા, પરંતુ ગત મહાયુદ્ધ પછી જગતના અર્થશાસ્ત્રમાં મોટી અચલરથા થતા સૌ રાજ્યોને મોનાનું ચલણ મૂકવું પડ્યું હવે કોઈ રાજ્ય પોતાની ચલણી નોંટા અથવા સિક્કાઓના બદલામાં મોનું આપવા બંધાયું નથી.

અંગ્રેજોને સોનાનું ચલણ કેમ મૂકવું પડ્યું?

અંગ્રેજોને આખા જગતમાં સૌથી મોટા શરાર ગણાય છે એમનું લડન ચહેરે આખા જગતના વેપારના આર્થિક મૂલ્યોનું કેન્દ્રસ્થાન હતું કોઈ પણ દેશ માટે જો દેશ વચ્ચેના ચલણના દરિયામણના ભાવ લડન નહીં કરે આ આર્થિક સર્વભૌમ પદ્ધતિ યુદ્ધના સમયે ન્યુરોઈ છાનની લીધી હતી પરંતુ પાછળથી લડને તે પાછી મેળવી લીધી હતી એટલામાં જગતમાં મંદીનું મોજુ ફરી વળ્યું ઈંગ્લેન્ડનું બીજા રાજ્યો ઉપરનું કચ્છ એ રાજ્યોએ આપ્યું નહિ એના બજેટમાં બાધવાળા

થયાં. કચ્છને વધવા લાગ્યો એની ખાસે ખરેશીઓની જમીનગીરીઓ મોટા જગ્યામાં રહેતી હતી તે બેચાઈ જવા લાગી અમેરિકાએ વધુ કચ્છ આપવાની ના પાડી ફ્રાન્સે કોઈ રાજ્યદારી કારણુચર એને કચ્છ આપી નાણાં ધીરવા ના પાડી બ્રિટનની અંદર થી ગઈ નોંટાને બદલે સૌ એની ખાસે સોનું માગવા માંડ્યા. થલ્ય સોનું એણે આપ્યું પરંતુ દરેકો પાસે તેને પહોંચી વળવાનું અશક્ય હતું તેથી એણે સોનાનું ચલણ સરેરાશ બધે ફરી કાગળિયાનું ચલણ ચાલુ કર્યું હવે બ્રિટન નોંટાને બદલે સોનું આપવા બધાયેનું નથી પરંતુ પોતાના ચલણના ટકાવ માટે મોટી રકમ સોનું દરિયા આફ્રિકા અને હિંદ પાસેથી આવું ખરીદે છે.

જર્મનીની ચલણનીતિ

જર્મની ઉપર મિત્રાન્યોએ છ આજ પૌડને જગતના કંઈ નાખ્યો એના ઉપર દેશપરેશોનું મહાભારત કચ્છ હતું જર્મનીએ પોતાના ચલણને કુમાવી એક પૌડના દરિયા લાખ માઈ સુધી ક્યાં આપી એનું દેશનું કચ્છ ખતાસ થઈ ગયું પરેશોનું કચ્છ એણે આપવા ચોખ્ખી ના પાડી જર્મની પાસે મોનાનો મોટો જગ્યા હતો નહિ છતાં એણે જુદા જુદા દેશો પાસેથી કાચા દ્રવ્યો લઈ બદલામાં પોતાના નવાવેલા પાકાં દ્રવ્યો આપી તેમાંથી મોગી કમાણી કરી. જર્મનીએ જાતજાતના ચલણો કાઢી ચલણની જનુગીરી ચલાવી પોતાનો વેપાર વધાર્યો એણે પોતાનો સોનાનો જગ્યા અને પ્રગતી કમાણી મોજશોખને તજી લશ્કર અને લશ્કરી સાધનોનો મહાન વિકાસ કરવા વેપારવા માડખા આખી પ્રગતના અર્થશાસ્ત્રને કચ્છને લઈ સોનાનો સમ્રાટ નહિ છતાં પોતાની ચલણની જનુગીરીથી રાજ્યે અર્થશાસ્ત્ર નલાવી શકે છે.

બીજા દેશો પાસે સોનાનો સમ્રાટ

છતાલી પાસે સોનાનો સમ્રાટ નથી પરંતુ એણે આખી પ્રગતી કમાણીમાંથી મુખ્ય હિંમો મેળવીને લશ્કરી તૈયારીઓ કરી છે એણે પરેશો સાથે વેપારી કાંદો ફરીને પોતાના માનની નિમસ ચાલુ રાખી લશ્કરી ખર્ચ નિભાવ્યો છે પરેશો પાસેથી આક્રમણ

કરીને તે સોનાનો જથ્થો મેળવવા માંગે છે. એ અન્વય નંખરનો લુટારુ છે. જાપાને પોતાનો સોનાનો જથ્થો ચીન સાથેની લડાઈમાં વાપરી નાંખ્યો હતો. એને પરદેશોનું કચ્છ છે. પરંતુ લડાઈનો ખાર અજાણ્યેનનો ખર્ચો એણે સ્વદેશમાં કરજો કરી મેળવ્યો છે, ચીનનું યુદ્ધ એને સર્વછૂટક જેવું થઈ પડ્યું છે. મોટા આર્થિક સંકટમાં જાપાન જથ્થાપ છે, પરદેશોમાં યુદ્ધનાં સાધનો ખરીદવા એની પાસે સોનું કે દ્વિયામણ નથી એટલે એ મૂંઝાતું છે. બેલ્ગિયમ, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ અને હોલાંડ પાસે મોટી રકમ સોનું છે. પરંતુ એઓની સ્થિતિ આ મહાયુદ્ધમાં અત્યંત નાણુક અને ગંભીર થઈ પડી છે. ક્યારે જર્મની આક્રમણ કરીને એમનાં દેશ અને સાધનસામગ્રી કબ્જે કરી લે તે કંઈ કંપી શકાતું નથી. સૌ ધ્રુજે છે, પોતાના બચાવનાં સાધનો ભેગાં કરે છે, પરંતુ જર્મનીની પ્રત્યંક શક્તિ એમને કંપાવે છે. એમનો સોનાનો જથ્થો પણ જર્મનીને આકર્ષે.

યુરોપમાં આર્થિક યુદ્ધ

યુરોપમાં ઉત્ક્રાંત વીસ વર્સો થયાં આર્થિક યુદ્ધો આવે છે. જેની પાસે સોનું, પરદેશી જમીનગીરીઓ અને દ્વિયામણની સગવડ હોય છે તે પરદેશો સાથે વેપાર કરી શકે છે. બ્રાઝીલ દેશપરદેશો સાથે વેપારી કરારો કરીને એકબીજાના માલની લેવંદેવ કરે છે, યુરોપમાં એકબીજાના દ્વિયામણો તોડવા, જમીનગીરીની લેનેને દલગી પાડવા ઠાકિરો થાય છે. યુરોપનાં રાજ્યોએ પરસ્પર જકાતી મોટી દીવાલો ઊભી કરી છે. આથી સેકંડો માઈલ દૂરથી એકદેશને માલ મંગાવવો પડે છે, પરંતુ પાડોશીની બનાવટનો માલ કામ આવે નહિ. સૌ રાજ્યો પોતાનો નિકાસ-વેપાર વધારી પોતાની સમૃદ્ધિ વધારવા ઇચ્છે છે. પોતાના નિકાસવેપારને વધારવા માટે પોતાના ચલ-જૂની કિંમત ઘટાડવા સૌ રાજ્યો મથે છે. પોતાના દ્વિયામણને અનુકૂળ અને સ્થિર બનાવવાના પ્રયત્નો પણ તેઓ કરે છે. યુરોપ રાજ્યોને આર્થિક નુકસાન કરવા માટે યજ્ઞ પ્રયત્નો થાય છે. મહાયુદ્ધનું ઉત્ક્રાંત આર્થિક યજ્ઞ ઉપર જ અવલંબે છે. માનવસંહાર

માટે ભયંકર દારૂગળા, રસાયણો અને લોખંડનાં શસ્ત્રો કરતાં પણ આર્થિક શસ્ત્રો વધારે ભયાનક છે. સોનાનું સાર્વભૌમત્વ પડે છે.

દેશપરદેશોમાં સેકંડો વર્ષો થયાં મૂંઝાંકનનું કેન્દ્રીકૃત સોનું ચાલતું આવ્યું છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ એના સાર્વભૌમપણા માટે ધ્રુસ્તાક હતા. ચલણી નોટાના પ્રચાર સામે ૫૦ થી ૬૦ ટકા સોનાનો જથ્થો હોય તો જ ચલણ ટકી શકે એવું એમનું માનતું હતું. પરંતુ જર્મની, જાપાન અને ઇટાલીએ આખા દેશની પ્રજાની અર્થવ્યવસ્થાની લગામ હાથમાં લઈ, દેશપરદેશો સાથે વેપારી કરારો કરી, પોતાની પ્રજાની શ્રદ્ધા હાગળિયાં અને નોટાના ચલણ ઉપર બેસાડી એમણે સોનાને પોતાની સાર્વભૌમ પદ્ધતિમાંથી પદ્મ્યુત કંઈ છે. એ ત્રણે પ્રજાઓ સોનાને સંપ્રદાવ ખૂબ ઇચ્છે છે. પરંતુ સોના વગર પણ પ્રજાનું અર્થશાસ્ત્ર નબી શકે છે એ એમણે બતાવી આપ્યું છે. પરદેશો સાથે વેપારી કરારો કરી કાચી-પાકી વસ્તુઓની અદલતદલ કરીને સોનાની ચના-વચકતા એમણે સિદ્ધ કરી છે. દાખલા તરીકે ઈરિ-યાની સાથે જર્મનીએ કરારો કર્યા છે તેમાં બે અજાજ માર્કની કિંમતનું તેજ રચિયા પામેથી જર્મની ખરીદ કરશે. બદલામાં એટલી જ કિંમતનાં વિદ્યુત્પત્રો અને નવા ઉદ્યોગો સ્થાપનાનાં વત્રો પૂરાં પાડશે. આમાં સોનાની લેવંદેવની જરૂર પડશે નહિ. ચલણ સ્થિર કરવા સોનાનો ઉપયોગ

સોનું આવી રીતે પડ્યું છે. પરંતુ દેશપરદેશોમાં એની કિંમત કે દર ઘટ્યાં નથી. દેશપરદેશો વચ્ચે ન્યારે સમભાવવાળો વેપારી સમ્રાજ બધાય ત્યારે સોના વગર વેપારની વસ્તુની અદલતદલ કરી કિંમત આંકવા માટે મોના સિવાય બીજું સાધન અર્થશાસ્ત્રીઓ પાસે નથી. હમણાં યુરોપમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેંચો તથા અમેરિકા પાસે જાનના ૭૦ ટા નોટનું સોનું છે. પોતાના ચલણની સ્થિરતા જાળવવા માટે એનો ઉપયોગ કરાય છે. દેશપરદેશો સાથેના સમા-ભાવવાળો વેપારી સંબંધ ચલણના દ્વિયામણ ઉપર નમે છે. દ્વિયામણ પ્રતિકૂળ હોય તો દેશાંતિ અનિ

નાણું વ્યાજ મળે તેમ નથી. કારણ કે અમેરિકાનું દેશ યુદ્ધનું એ અગ્ર પૌંડુ કરજ અથવા તેનું વ્યાજ છેલ્લાં પાંચ વરસ થયાં અગ્રેજોએ આપ્યું નથી. આથી અમેરિકા પોતાની જમીનગીરીઓ અથવા સોનું લીધા વગર ઇંગ્લેંડને વિમાનો આપતું નથી. બેલ્જિયમ, હોલેંડ અને સ્વીટ્ઝરલેંડ પાસે મોટી રકમ સોનું છે પણ તેઓએ પોતાના ચલણની નોટાના નિભાવ માટે તે રાખ્યું છે. પોતાનાં કરજ અને ચલણની નોટા સામે સૌ રાજ્યોએ મિત્રદ્રોહ અને સોનું રાખેલ છે. આથી એમની આંટ જળવાય છે. માત્ર કાગળિયાં ઉપર સરકારનું અર્થશાસ્ત્ર નક્કું નથી એવી જગતને ખાતરી કરાવવા માટે સોનું રખાય છે.

અમેરિકાનું અર્થશાસ્ત્ર

અમેરિકા કાચો અને પાકી વસ્તુઓની પેદાશ માટે આત્મસંતોષી છે. રબર સિવાય દરેક વસ્તુ એ પેદા કરે છે, એની પ્રજા વિદ્યુત, રસાયન અને યંત્ર-શાસ્ત્રમાં યુરોપની પ્રગતિથી પણ આગળ વધેલી છે. છતાં એ પ્રજા ઉચ્ચ જીવન જીવતી હોવાથી ઘણી ખર્ચાળ છે. એ દેશમાં આખા યુરોપ કરતાં કરોડ-પતિઓની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં છે. સદૃઢિશાળી અમેરિકામાં સોનાનો મોટો જથ્થો ભેગો થયો છે. ભવિષ્યમાં એથી પણ મોટો જથ્થો ભેગો થશે. હવે એનો ઉપયોગ અમેરિકાને શું થશે તે પ્રશ્ન સર્વત્ર પુછાય છે અમેરિકાની સાડાખાર કરોડની વસ્તીમાંથી ચાલુ ૧૫ કરોડ માણસો ભેકાર રહે છે. તેમ જ ખેતી અને ઉદ્યોગોને નિભાવવા એ મોટા ખર્ચ કરે છે. હમણાં યુદ્ધનાં સાધનો પાછળ પણ મોટી ઉદારતાથી નાણાં ખર્ચે છે. આથી અમેરિકાનું કરજ ૩૯ અગ્ર ડોલરો જેટલું થયું છે. દર વર્ષે અને બજેટની ખોટ સાડા ત્રણ અગ્રની લાગે છે. એનો નોટા (ચલણ)ના દેશવા સામે જમીનગીરી તરીકે સોનું રાખવામાં આવ્યું છે.

અમેરિકા સોનાના જથ્થાને શું કરશે ?

જગ અમેરિકાનો સોનાનો જથ્થો વધ્યો જાય છે તેમ તેનું કરજ પણ વધતું જ જાય છે. નોટાનો

દેશવો પણ વધતો જ જાય છે. આની સામે સોનાની જમીનગીરી ઊભી છે. કરજ અને નોટાના દેશવા સામે સોનાનો સંગ્રહ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં છે. અમેરિકાએ ચાંદોના પણ પણ મોટા સંગ્રહ કર્યો છે. સોનાના સંગ્રહથી ચોથા ભાગનો ચાંદોનો સંગ્રહ રાખવાની કાપડે ત્યાં પસાર થયો છે. ચાંદોના ઉપયોગ કરતાં એની પેદાશ અતિ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. સિક્કાઓમાં હવે ચાંદો બહુ ઓછા પ્રમાણમાં વપરાય છે. જગતનાં મોટાં રાજ્યોમાં ચાંદોના સિક્કાઓને બદલે બેંકનોટાનો પ્રચાર ઘણો વધ્યો છે. ચાંદોની મોટી પેદાશ થાતી હોવાથી એના ભાવો તદ્દન ગગડી જવા ભય છે પરંતુ અમેરિકાની ચાલુ બાધેલ ભાવે ખરીદ હોવાથી ભાવો ઘટતા અટકે છે. સોના ચાંદોનો મોટો સંગ્રહ જેમ અમેરિકા પાસે છે તેમ એના ભાવોનું ભવિષ્ય પણ અમેરિકાના હાથમાં છે. એ ચાલુ બાધેલ ભાવે ખરીદ કરતું હોવાથી ભાવો ઘટતા નથી.

સોના વગરનાં રાજ્યો કેમ નિભાવે છે ?

છટાલી, જર્મની અને જાપાનનાં મહારાજ્યો પાસે બહુ થોડું સોનું છે. પરંતુ એ ત્રણ રાજ્યો મોટા ઔદ્યોગિક વિકાસ પામ્યાં છે. એમણે પોતાની લડાયક શક્તિનો પણ મહાન વિકાસ સાધ્યો છે. એઓ ઉપયોગી યંત્રો અને વસ્તુઓ બનાવે છે. કાચા પદાર્થો જે દેશોમાં પેદા થાય છે તેમની સાથે વેપારી કરારો કરી એઓ કાચો વસ્તુઓને બદલે પોતાની પાકી બનાવટો પૂરી પાડે છે એટલે એમને સોનાના સંગ્રહ વગર ચાલે છે. પોતાના દેશમાં તેઓ આખી પ્રજાની અર્થનીતિ પોતાને અધીન લઈ કાગળિયાઓના ચલણ ઉપર બંધાર ચલાવે છે. એમની નોટાના ચલણની પાછળ સોનાનો સંગ્રહ નથી. એટલે પરદેશોમાં એમના ચલણની કિંમત નથી. પરદેશોમાં એમને હડિયાપણ મળતું નથી. પરદેશોમાં એમની આંટ પણ નથી. એ રીતે એમના ભયંકર સૈનિક બળથી એઓ નાનાં નાનાં રાજ્યોને ડરાવીને શુદ્ધગીરીથી વેપારી કરારો કરાવી લે છે. અથવા તેઓ એ નાનાં નાનાં રાજ્યોનું આક્રમણ

કરીને એના કાનને લઈ એના સાધનોને પોતાના હિત માટે ઉપયોગ કરે છે જર્મની, જાપાન અને ઇટાલી એ ત્રણેય લૂટારુ ગળ્યોએ આપ્યાર પહેલા મોટી લૂટા કરી છે

સોનાનું ભવિષ્ય

મોના માટે નીચે મુજબ વિચારો અર્થશાસ્ત્રીઓ ધરાવે છે

૧ સોનાના ધોરણને (Gold standard) ફરી સ્થાપ્યા વગર જગતની અર્થનીતિ ક્યારેય સુધરશે નહિ આ એક જ વસ્તુ છે કે જે સર્વ રાજ્યોમાં સર્વમાન્ય છે મૂલ્યાંકન ચતુષ્ અને દ્વિમામણની સ્થિરતા તથા દેશપરદેશોના વાણિજ્યની સરળતા માટે એક જ એના સાવર્ભોમત્વની અગત્ય રહે છે

૨ યુરોપની અવવસ્થાને લોધે સોનાની વહે ચણી અપોગ્ય માર્ગે ધર્ષ છે એટલે એનું અર્થ શાસ્ત્ર બગડ્યું છે એની વહે ચણી સુચવરથા ભરેલી રીતે થશે ત્યારે જ જગતનું વાણિજ્ય સુધરશે માત્ર અમેરિકા પાસે સોત હોવાથી સોના વગરના રાજ્યો એના વગર ચનાવી લે છે પરંતુ એની ભૂખ અને કિંમત સોને છે

૩ હાનમા સોનાનો ૬૦ ટકા સંગ્રહ અમેરિકા પાસે છે એના કસજ અને ચતુષી નોટોના ફેનાવા તરફ જોતાં તે ધણા વરસો સુધી સોનાનો જથ્થો જાગીનગીરી અને શાખ નિકાવવા માટે રાખી શકશે એના ભાવો પશુ એ જ રચાયેલી બનાવી શકશે આખા જગતની પેદાશનો સોનાનો હિસ્સો ધણા વરસો સુધી સામ્યથી શકવાની પોતાની શક્તિ એ જતાં છે

૪ અમેરિકા સોનાના જથ્થાને કાઢવા માગે તો પશુ કાઢી શકે એમ નથી એના દેશને બહારના કોઈ પશુ દેશની કાચી અથવા પાકી વસ્તુની દરકાર નથી એટલે સોનું વેચીને બદલામા થુ લે ? અમેરિકા વધારે નિકાશ કરતાર દેશ છે એટલે વધારે નિકાશની કિંમત એ સોનામા જ લે છે એ બીજા દેશોના ચતુષ્ના કાગળિયા સ્વીકારવા તૈયાર નથી ત્યારે એ બીજા દેશોને સોનું આપી બદલામા થુ લે ?

લેણદાર દેશ દેણદાર દેશોને સોનું ઠીવી રીતે આપી શકે ?

૫ સોનાની કિંમત થોડા વરસો સુધી અમેરિકામાં જ રહે તેમ નથી. કિંમત ઘટે તો અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસ તથા સોના ધરાવનાર રાજ્યોનું અર્થશાસ્ત્ર પ્રાપમાલ થાય એ ગળ્યોના વાણિજ્ય, શરણી વસ્તુઓની કિંમત, લેવડદેવડ એ સર્વે હમણાના સોનાના મૂલ્ય ઉપર રચાયેન છે એમા ચક્રમાત કઈ ફેર પડે તો ભારે અન્યવસ્થા ધર્ષ પડે. જગતના સોનાની પેદાશ એ રાજ્યોએ સંગ્રહવાની ફરજિયાત જરૂર છે, નહિ તો ભારે ધમાન થાય એટલે સોનાના ભાવ ઘટશે નહિ.

૬ જગતમા હમણાની સ્થિતિમા બોલુ કોઈ માધ્યમ રહી શકે તેમ નથી એના કારણે ઘટશે પશુ નહિ સમજાવે વહે ચણી યવાનો સભવ નહિ હોવાથી જગતનું અર્થશાસ્ત્ર પશુ સુધરવા સભવ નથી, બોલુ કોઈ અન્ય પ્રતિષ્ઠિત કે સર્વમાન્ય ધર્ષ શકે તેનું કોઈ અર્થશાસ્ત્રી ધારતો નથી ચાંદી કે બોજ વસ્તુઓને પ્રતિષ્ઠિત કરવામા અનેક મજબૂત વંધાઓ અહી જણાવવા જોઈકી જગ્યા નથી

પાછળથી જગતમા અવનવા ફેરફારો થાય તો જ જગતની આર્થિક હાલત સુધરે ત્યાં સુધી અધારમા અર્થશાસ્ત્રીઓ ગોથા મારે છે. “માર્ગ ન સૂઝે ધોર રજનીમા”

હિંદમા સોનાની પેદાશ મુખ્યત્વે માર્ષ સોરભા કાલાર ખાતે થાય છે અગાઉ ૭ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનું સોનું નીકળતું હતું હવે એનું ચારેક કરોડની કિંમતનું નીકળે છે આ આશ્ચર્ય યુરોપિયન માર્કેટ અને મૂડીની છે હિંદીઓ એ ઉલોગમા પડતા નથી એ ફલોજ છે

ક્રેન્ડ હિંટરી નામના અમેરિકાના પ્રખ્યાત માસિકને એપ્રિલ ૧૯૪૦નો એક હમણા જ મળ્યો તેમા Yellow Pearl નામે સોનાના અર્થશાસ્ત્ર ઉપર ધણા ઉપયોગી લેખ છે તેનો સક્ષિપ્ત સાર આ નીચે છે

‘અમેરિકાની દરેક કાચીપાટી વસ્તુઓમાં જાન્યુઆરી છે એનું તરત જ પરદેશમાં સોનું બની જાય છે આપણી પાસે અદ્યતન અમજ ડોલરનું સોનું સમ્રાટવાયનું પડ્યું છે એનું શું કરવું તેનો કાર્ડ પણ ઉત્તર આપી શકતું નથી જ વરસમાં તો આપણો સોનાનો સમ્રાટ ચોંટાડાયેલો છે આખા જગતની ૨૦ વરસોની સોનાની પેદાશ જ વરસમાં આપણે ત્યાં ભેગી થઈ છે જગતનું ૬૦ ટકા સોનું આપણે ત્યાં કારાગરમાં પડ્યું છે આખા યુરોપ અને અમેરિકાની તોડોના ચનચનું નાણું સોનામાં માત્ર અમેરિકા ચૂંકી શકે છે છતાં દિનપ્રતિદિન યોનાનો પ્રવાહ વિશેષ બળથી આપણી તરફ આવે છે યુદ્ધને લીધે જગતની યોનાની નધી પેદાશ અમેરિકા તરફ આવશે એ નિશ્ચય છે, જેને માટે માત્ર અમેરિકાને દર ઓસે ૩૫ ડોલર આપવા જ પડશે ચામને સોનું જેઈતું નથી, કાર્ડ એ નાસથી અમને છોડાવી શકશે ?

ભાવ ધટાડવાથી આખા જગતની સાથે અમેરિકાનું અર્થશાસ્ત્ર બગડે તેમ છે અર્થશાસ્ત્રીઓ ભાવ ધટાડવાની વાતનો વિચાર કરતા કપે છે દેવાદાર યુરોપ-અમેરિકાની પ્રજાઓને સોનું કેવી રીતે ધિગમ્ય ? એ પાણું અમેરિકાએ પૂરા પાડેલા માલની કિંમત તરીકે અમેરિકાને મળે તેમ છે બિંબાગી જગતમાં કાર્ડ સોનાને સમ્રાટ શકે તેમ નથી એક ઓસ સોનાની કિંમત સને ૧૯૩૬માં અમેરિકા ૨૦૦૬૭ ડોલર માત્ર આપતું હતું વેચવા અથવા ખરીદવાનો એક જ ભાવ હતો પોતાના ડોલરના સિક્કામાં રૂઠે ઓસ સોનાને બદલે રૂઠે મોનું રાખી ડોલરની કિંમત ઘટાડી દીધી સોનાનો ભાવ વધારી ૩૫ ડોલર કયો અમેરિકાને ડોલરની કિંમત ઘટાડીને પોતાનો નિમશવેષ વધાર્યો હતો તે છગદો પાર પડ્યો નહિ. પરંતુ આખા જગતના સોનાનો પ્રવાહ આપણી તરફ વહો યુદ્ધની વસ્તુઓ પણ પીગી ધાતુ વગર આપણે આપતા નથી. એટલે હવે બીજી પ્રજાનું સમ્રાટવાયનું સોનું આપણે ત્યાં વહે છે આટલા સોનાને શું કરશું ? શુદ્ધિથી આ વાત પર છે

બીજા યુરોપ કાર્ડ સોનું પચાવી શકશે નહિ. આપણે એ પીગી મટાળીના કાકડા ભરી શકાએ નહિ

સાઉથ આફ્રિકા, રશિયા, કેનેડા મોટી રકમ સોનું પેદા કરે છે પણ એમના ખરીદનાર તો આપણે એ જ રહ્યા કિંમત ઘટાડવી પાવવે નહિ, ધીરવા જેવું રહ્યું નથી ત્યારે સોનાને દાગી તે ઉપર નાચવું ? માત્ર સને ૧૯૩૬માં આપણને ૩૩૩ અમજ ડોલરનું સોનું મળ્યું હવે આપણી ચનચી તોટા તો માત્ર સાત અમજ ડોલરની છે આપણા ૪૦ અમજ ડોલરના કુજ પેટે બીજી ધણી મિનકતો છે સને ૧૯૫૦માં જગતમાં સોનાનો સમ્રાટ હતો તે ૧૩ અમજ ડોલરની કિંમતનો હતો ત્યારે ૧૯૩૬માં માત્ર એક વરસમાં આપણને ૩૩૩ અમજ ડોલરનું સોનું મળ્યું કે અર્થશાસ્ત્રીઓ મિયાગ માયાના વાળમાં આગળીઓ ઘસે છે એકેય ઉપાય એમને ચૂકનો નથી સોનાનું કરવું શું ? સને ૧૯૩૪થી અમેરિકાને ખેડૂનોએ બે અમજ ડોલરનો માલ આમદાની ઉપગત પરદેશોને વેચ્યો છે એની કિંમત ખપત સોનામાં સ્વીકારી છે દેવાળિયાઓના કાગાળાની આપણને શું કિંમત ?

આપણું સોનું આપણી નોટા કરતા ૪૦ ટકા હોતું ને ! એ તેને બદલે આપણા સોનાની કિંમત પાસે નોટાનો દેનાવો માત્ર ૪૦ ટકા છે આથી આપણો ડોલર મોઢો થઈ ગયો છે જગતના વેપારી ગળ્યોના ચનચું પૌંડ સાથે જ માયના હતા હવે ધણી ખરા ડોલર સાથે બેડાય છે જગતનું શરાર અમેરિકા બન્યું છે છતાં આપણે ત્યાંથી બેમારી ગઈ નથી આપણી બજેટ-બાધ મોટી આવે છે કુજ વધે છે જગતમાં મૂલ્યના માટે સોના સિવાય બીજી વસ્તુ કાર્ડ છે જ નહિ. એટલે મોઢું વહેતું જગત આપણી પાસે સોનું ખરીદશે પરંતુ જગત એટલું રાગી બન્યું કે કે એનો ક્ષયરોગ તરત મટે તેમ નથી જ્યાં આપણે કે જગતના બીજા ગળ્યો સોનાની કિંમત ધટાડવા તૈયાર નથી બીજા કાર્ડ ઉપાય નથી એટલે જગતના સોનાના પ્રવાહને આપણે પાછો વાળી શકતા નથી ‘બીગડી કૌન સુધારે નાથ બીન બીગડી કૌન સુધારે’

માર્ષિય દૂર હતું । વહાણનું સચાલન કરનાર ચીની અમલદારે અમને પહેલા જ વહાણમાં ઝેંસાડયા વહાણ આશરે ૫૦ ફીટ લાંબુ અને ૨૫ ફીટ પહોળું હતું માણસો સાતણીએ મિસ્તરા સુદસામયી ચકાવાય એટલું ચડાયા અને ઉપરાઉપર અડક્યું ન્યારે અમે પ્રવાહમાં નીસાણમાં આગળ વધ્યા ત્યારે અમે જોયું કે ઘવલેના માણસોમાંથી એક હજારને જુદા પાડી એ જગ્યાએ એકડા કરવામાં આવ્યા હતા અને તેમને સામે કિનારે સૌથી પ્રથમ પહોંચાણવાની વ્યવસ્થા થતી હતી અમે પ્રવાહમાં અર્ધો માર્શિય આગળ આવી મોટા હલેસાં મારી મુખ્ય પ્રવાહની બહાર નીકળી ગયા એક નાગો છોકરો ફૂંકો મારી સુકાત ઉપર ચડી ગયો અને પછી વાસ લગરથી ((pole anchor)) અમારી ગતિ ધીમી પાડી દીધો પછી લાંબા હલેસાવાળા ખારવએ વાક વળીને પાછળથી આવતા પ્રવાહની મદદ લઈ ધીમે ધીમે વહાણને કિનારે હારી ગયા પશ્ચિમ કિનારા પર ઘણી ટુકડીઓ હતી અને આખો કિનારો ફુરમનના હદનાથી બચાવવા સારી ખાધઓ અને સારી પેઠે કિલ્લેનદી કરવાની હતી કેન્દ્રીક મેદાની ટુકડીઓ હતી સૈન્ય મુશ્મિલજ દેખાતું હતું વ્યવસ્થા શિસ્ત ગૈરા-વ્યવ (efficiency) સાતણીની પીઠ ઉપર મરીનગનો પૂળથી ગ્રાખા ચર્ધ ગયેલા ગણવેશે લગ્ન દેખાતા હતા મહિનાઓ સુધી જે રંગોએ રંગ્યા હતા તે ધરતીના રંગ વડે સૈનિકાના ગણવેશ રંગાયા હતા તૈયારી અને સગવડ સારી હતી રવચલાલક રાઈફલો ઘણી હતી હળવી અને ભારે મશીનગનો તથા હાથે ફેંકવાનો દારૂગોળો બધું જ તૈયાર હતું

અમે પાસેના જ ગામ તરફ કૂચ કરી અને એક ત્યજ્યેવા નિર્જન ધરને કબજે લીધો રાષ્ટ્રેના માસના કંકડાઓથી ભરેલા એ ડબ્બા તોડીને અમે બપોરનું ખાણુ લીધું ન્યારે અમે નદી ઝોળામતા હતા ત્યારે જે છેલ્લું દૈન્ય મે જોયેલું યાદ છે તેસેનાપતિ ચૂ-તેનો લાલ ઘોડો જે તેણે યુનાઈટેડસ્ટેટ્સના લશ્કરો ઓડયી કેપ્ટન કાર્લસોનને વાપરવા આપ્યો હતો કેપ્ટન કાર્લસોન કેટલાક વખતથી તેના કુચ બદલ્યું હતું

(ઉત્તર ચાન્સોના સમગગણ્યું નિરીક્ષણ મરી રહ્યો હતો કાર્લસોન આ ઘોડા ઉપર સવારી કરીને અહીં સુધી આવ્યો હતો અને હવે તે ચૂ-તેને જ આ ઘોડાનો ખાસ શોખીન હતો એમ કહેવાતું તેને પાછો આપવા માટે અમારા સેના પતિના ચાર્જમાં તે સોંપવામાં આવ્યો હતો જાપાનીસ લેફ્ટી પાસેથી એ ઘોડાને લઈ લેવામાં આવ્યો હતો એ મોટું જીતુ અને ઉમદા પ્રાણી હતું તેનો લાલ રંગ જોનારનું તરત જ ધ્યાન ખેંચતો હતો અમે સાતણી કે જાપાની લેફ્ટી ગઈ કાલે અમે જે શહેર ફેંક્યું હતું તે હોન્ગ-ચીન શહેરમાં આવી પહોંચ્યા હતા એ પછી ઠીક થયું અને તેમની સાથેની ચારતમાં આગળ નીકળી ગયા

તે રાત્રીએ અમે એક ગુફાનો આશ્રય લીધો ગુફા ઘણી જ સુદર હતી અને ધર કરતા વધારે સગ વચવાળી હતી મે ઘણા થે માયલ થયેલાએને પાટાપિટી કર્યા લશ્કરના દાકતરોને જોયા નહિ સાંજણીઓ અને ગાંઠાઓ લેવા માટે અમારા મે માણસોને મોકલ્યા મત્રી ભય કરે હડી હતી ખીજે દિવસે સવારે જંગીન ઉપર બપોરે ઇચિના બરફના થર બાઝી ગયા હતા માર્ચ પછી મતના રમણ સિંચાણ આ કંકડતી હડીમાં આખી રાત બહાર પડી રહેની ટુકડીની અમને દવા આપી અમારી ગુફા સુદર હતી તેમ જ અદર ગરમીની મીઠી દૂધ હતી ગામડામાં બાજરી સિંચાણ બીજી કંકડ પછી ખાવાનું મળતું નહોતું

સવારમાં જાપાનીસ તોપખાનું સામેના કિનારા ઉપર આવી પહોંચ્યું અને પશ્ચિમના કિનારા ઉપર આખો દિવસ બેનગમરો ગોળીમાર ચલાવ્યો બાપ અને જ દૂકના બાર આસપાસની ગિરિમાળાઓમાં પડ્યા પડ્યા હતા પર્વતોની દારો વચ્ચે આ પડ્યાઓમાંથી પછી પડ્યા ઝીકતા હતા આમ નજી દિવસ સુધી ચાલુ એ જાપાનીસ ગોળાએ એક ધરતુ બાપુ ત્રણસો ફીટ દૂર ઉડાવી મૂક્યું પછી તેઓ અમારી ગુફામાં સુરક્ષિત રહેના અમને હળ કરી શક્યા નહિ કાગળ કે આ ગુફા એક ટેકરીની ખાણમાં અને જંગીનમાં નીચે ચાલીસ ફીટ જાડી ખોદી કા વર્ષ આવી હતી

ત્યાં અમામ માટે દવાઓનો જથ્થો ઠીક પ્રમાણમાં રાખ્યો હતો. આખરે અમે શાન જવા માટે ઊપડ્યા. તે ૨૨૫ માર્બલ દૂર હતું. દિવસ સુંદર અને ગરમ હતો, અને ગ્રામપ્રદેશ ઘડેના નાના ઊડવાઓથી ગૂંચિયામણો લાગતો હતો. શાન્સી જ્યાં ઝાડપાન નહોતાં તે આ પ્રાન્તના જેવો રળિયામણો કે સમૃદ્ધ દેખાતો ન હતો. આ પ્રદેશ વધારે કૃષ્ણદ્રુપ હતો—ખાસ કરીને તેનો દક્ષિણનો ભાગ. અને વૃક્ષો પણ ઘણાં વધારે હતાં. અમે પીળી નદીની ડાબી બાજુએ ચાલ્યે રાખ્યું. લી નામનો એક માણસ કે જે પહેલાં સાંગહાઈમાં રીક્ષા જેવી ગુજરાન ચલાવતો હતો તે

હેંગેમમાં પ્રમાણમાં તાજે માને ધઈને આવી પહોંચ્યો હતો. તેના પગ ઝાડના યડ જેવા હતા, તે ૩૨ વર્ષનો યુવાનુભા સ્વભાવનો સુંદર મજબૂત માણસ હતો. વળી ૨૨૨૦ પાંદડા હતા એથી દિવસમાં પચીસ માર્બલનું અંતર કાપતું એ તો રમત વાત હતી. અંગ્રેજ કેવળ એક જ શબ્દ તે બાજુ છે, શબ્દ તે 'હેમ કુલ' છે. અને તે પોતે પણ હેમ કુલ—'મધેડો' હતો. એમાંથી અમે ખૂબ આનંદ મેળવતા અને અમારી કૂચ મોજથી આગળ ચાલતી.*

* અંગ્રેજ 'ન્યુ માર્સીક'માંથી.

જંતુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકાનું* અવલોકન

શ્રી. 'અધ્યક્ષ'

ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનને લગતું અને પાશ્ચાત્ય વદકને લગતું સાહિત્ય ઘણું જ થોડું છે. એની અંદર આ પુસ્તક પ્રગટ થવાથી એક દોમતી ઉમેરો થાય છે. અમે બાણીએ છીએ ત્યાં સુધી તો ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયને લગતી આટલી રસિક અને વિશતવાર માહિતી આપનાર આ પહેલું જ પુસ્તક છે.

આ પુસ્તકના લેખક ડૉ. પાંડક એન્ડ્રોપધો અને આયુર્વેદના એક સમર્થ અભ્યાસી છે. એ ઉપરાંત વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓમાં સામાન્ય રીતે નજરે પડતી શુદ્ધતાથી તેઓ મુક્ત છે, પોતાના વિષયને એમણે સરળ, બુદ્ધિશ્રમ્ય અને રસિક બનાવવા માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વિષયના અભ્યાસ પાછળ લેખકે કરેલો પરિશ્રમ પાને પાને દેખાઈ આવે છે. પુસ્તકમાં છૂટાથી મૂકવામાં આવેલાં ચિત્રોથી આખો વિષય સામાન્ય માણસને પણ સમજતો માટે ઘણો જ સરળ અને સમગ્ર ર્મ થાય છે.

આપું પુસ્તક વાંચતાં જંતુશાસ્ત્ર એ કેટલું વિશાળ શાસ્ત્ર છે અને એના અભ્યાસ પાછળ માનવીએ કેટલો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કર્યો છે એનો આપણને ખ્યાલ આવે છે ત્યારે ખરેખર દેશ ધર્મ જવાય છે.

આ પુસ્તક નો ફક્ત જંતુશાસ્ત્રના સત્તો દર્યાવવા માટે લખાયું હોત તો અમારે એને વિશે આના કરતાં વિશેષ કશું જ કહેવાનું ન રહેત અને પુસ્તક દરેક રીતે પ્રથમ સાપાન છે એમ દરેક ચિકિત્સાપદ્ધતિમાં માનનારા લોકો અવરય કહેત.

પણ આ પુસ્તક કેવળ જંતુશાસ્ત્રને લગતું નથી જ્યારે અમને એમાં જંતુવાદના સમો અને જંતુ-આંધણના અનર્થોને બિગળા રૂપમાં ચીતરવામાં આવ્યા છે. એટલે એની સામે લાલ બત્તી

જંતુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા : લેખક : ડૉ. બાલકૃષ્ણ અમરજી પાંડક : પ્રકાશક : ગુરુવાન વર્તાકપુત્ર સોલાપથી

મટે, પ્રોન્ટોસીકથી સુતિકાન્વર મટે વગેરે. ચોથો સિદ્ધાંત દરેક રોગ અટકાવવા જુદા જુદા રસ્તાઓ લેવાનું શીખવે છે. બળિયા સામે બળિયાની રસી મુકાવે. ટાઇફોઇડ સામે એની રસી મુકાવે વગેરે. પણ જેની રસી મુકાવી હશે તે જ રોગ સામે રક્ષણ મળશે. જેમ કે બળિયાની રસીથી મેનિન્જાઇટિસ સામે રક્ષણ નહિ મળે કે ડિપ્થેરિયાની રસીથી કોલેરા અથવા ડાઇસેન્ટ્રી સામે રક્ષણ નહિ મળે. આ જ સિદ્ધાંતો ઉપર લેખકે પણ કેટલુંક લખાણ કર્યું છે. એટલે અમે એનો વધુ વિસ્તાર કરતા નથી.

બીજી બાજુ નિસર્ગોપચારનું તત્ત્વજ્ઞાન નીચે મુજબ છે.

આરોગ્ય સમૃદ્ધી કુદરતના કેટલાક સનાતન નિયમો છે. નિયમિત કસરત, પૌષ્ટિક ખોરાક, સૂર્ય-પ્રકાશ, સ્વચ્છ હવા, પાણીનો અંદર અને બહારથી ઉપયોગ, તેમ જ વ્યક્તિગત અને સામાજિક સ્વચ્છતા, આ નિયમોના પાલનથી વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ નીરોગી રહી શકે છે. આ નિયમોના ભંગથી નીચે મુજબનાં શારીરિક પરિણામ આવે છે:

(૧) જીવનશક્તિનો ઘટાડો

(૨) જીવનકન્દ્રો અને રસમંથ્રોઓની અચ્ચરયા

(૩) જીવનરસો-લોહી, લિમ્ફ વ. ની અશુદ્ધિ

(૪) જીવનરહિત દ્રવ્ય, વિઘ્નકારી દ્રવ્ય અથવા રોગદ્રવ્યો સંચય.

આમાંથી ચોથું પરિણામ આવે, અર્થાત્ શરીરમાં રોગદ્રવ્યો (Pathogen or morbid matter) સંચય થવા માટે, અને એ સંચય શરીરનો નાશ કરે એટલી હદે પહોંચે કે તુર્ત જ શરીર પોતાના આત્મરક્ષણ માટે પ્રબલ મનોત્સર્ગની ક્રિયાઓ શરૂ કરે છે. આ ક્રિયાઓને આપણે માંદગી અથવા ઉગ્ર રોગને (acute disease) નામે જાણીએ છીએ. આ બધી ક્રિયાઓ પાછળ એક સનાતન નિયમ કાર્ય કરી રહ્યો છે, અને તે નિયમ એ છે કે "Every acute disease is the result of the cleansing and healing

effort of the Nature" કાર્પ પણ ઉગ્ર રોગ એ શરીરનો સફાઈ અને મટાડ માટેનો પ્રયત્ન છે. (Dr. Henry Lindlahr M. D.)

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો Disease is cure: માંદગી એ જ મટાડ છે. રોગ અને એનું નિવારણ એ બન્ને જુદાં નથી.

માંદગી દરમિયાન જે મળશુદ્ધિ આંતરડા મારફતે થતી હોય તો તે ટાઇફોઇડને નામે, ફેફસાં મારફતે થતી હોય તો તે ન્યુમોનિયાને નામે, ગળા મારફતે થતી હોય તો તે ડિપ્થેરિયાને નામે અને આમડો મારફતે થતી હોય તો તે બળિયાને નામે જાણખાય છે.

આ ક્રિયા દરમિયાન જંતુઓ રોગના (રોગ-દ્રવ્યના) શત્રુ તરીકે અને દરદીના મિત્ર તરીકે કામ કરી રહ્યા હોય છે. રોગદ્રવ્યના ખોરાક ઉપર તેઓ જીવે છે અને વધે છે, અને છેવટે પોતાના જ મળ-મૂત્રના (excretion) ઝેરથી મરી જાય છે.

આ શરીરશુદ્ધિની, મળશુદ્ધિની, રોગ-શાંતિની, સ્વાસ્થ્યરક્ષાની અને જીવનશુદ્ધિની સજીવ શરીરને માટે જે પરમ પાવનકારી ક્રિયા ચાલો રહી હોય છે તેને દવાથી દવાવવી ન જોઈએ, આહારથી અટકાવવી ન જોઈએ, રસીથી ચૂંચવવી ન જોઈએ, છરીથી કાપવો ના જોઈએ કે બીજા કોઈ અત્યંત-મૂલક અડપલાથી બચાડવી ન જોઈએ. ઊંચટપણે આ ક્રિયાને ઉપવાસથી ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, અને જલોપચારથી આખી ક્રિયા દૃઢી, ઝડપી અને લઘુ-રહિત બનાવવી જોઈએ.

આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ જંતુઓ રોગદ્રવ્યનું પૃથ્થકરણ કરી એને શરીરમાંથી સહેલાઈથી કાઢી નાખવા યોગ્ય સરળ પદાર્થોમાં ફેરવી નાખે છે. આવે વખતે ઝેરી દવાઓ અને જીવ-લેણ રસીઓથી જંતુઓ ઉપર હુમલો કરવાથી રોગ-દ્રવ્ય નિકાસ પામ્યા વિના શરીરમાં જ પડ્યું રહે છે એમાં દવાઓનાં ઝેરા ઉમેરાય છે અને પરિણામે દરદી કાં તો મરી જાય છે, અથવા તો અપંગ અને છે કે દહીયા રોગોથી વર્ષો સુધી પીડાય છે. સાચા રોગ દવાઈ જઈને કૃષ્ણાખ્ય અથવા અસાખ્ય રોગ બિન્ને થાય છે.

દ્રુકમાં નિસર્ગોપચારનું આ દૃષ્ટિબિંદુ છે નિસર્ગોપચાર રોગ વિશે એનોપથીથી જાણા ચાર સિદ્ધાંતો ૨૦૪ કરે છે, અને તે છે રોગની એકતા, કારણની એકતા, નિવારણની એકતા અને રોગરહિતતાની એકતા (Unity of disease, Unity of cause, Unity of cure, Unity of immunity) એ એમ શીખવે છે કે રોગ એક જ છે અને તે રોગદ્રવ્ય (Pathogen or Morbid Matter) ટાઇફોઇડ અને ન્યુમોનિયા વચ્ચે જો કાઈપણ ફરક હોય તો તે બાહ્ય લક્ષણોને છે એકમા આત્મગદા મારફતે સફાર્થવાન છે અને બીજામાં ફેફસા મારફતે ગદકી નીળે છે બાકી બંનેનું મૂળ કારણ તો વિગતથી દ્રવ્ય છે આ છે બધા રોગોના મૂળમાં રહેલી એકતાનો સિદ્ધાંત

જેમ રોગ એક વિગતથી દ્રવ્ય છે, તેમ કારણ પણ એક જ છે, અને તે ધરેલી જીવનશક્તિ (Enervation) અને બધા રોગોના અટકાવ પણ એક જ છે અને તે શરીરશુદ્ધિ (Purity)

નિસર્ગોપચાર વિશે આટલી સામાન્ય માહિતી મેળવ્યા પછી આપણે મન વિષય તરફ પાછા ફરીએ

‘અધુક રોગો જનુઓને આજારી છે, કે એ જનુઓ પોતે રોગને લીધે દર્દીમાં ઉત્પન્ન થાય છે એવા અગ્રગણ્યો શમી ગયા પછી જનુઓની જીવનચર્યા પર તેમણે પેલ કરેલા રોગો પર તથા એ રોગોને અટકાવવાના ઉપાયો પર વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશ પડતો જાય છે’

આમારે દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે આ વિષયને લગતા અગ્રગણ્યો શમી ગયા છે એમ કહેતું એટલે આખી પરિસ્થિતિનું જીજ્ઞાસુ અને વિફલ ચિત્ત દોરતું સાચી હકીકત તો એ છે કે આ અગ્રગણ્યોની શરૂઆત પાસ્તરે જનુવાદ સ્થાપ્યા ત્યારથી થઈ છે, અને એ અગ્રગણ્યો દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ ઉગ્ર બનતા જાય છે

જનુઓ એ રોગનું કારણ નથી પણ પરિણામ છે એ મતનું અનેક પુરાવાઓ સાથે આજ સુધીમાં

અનેક વૈજ્ઞાનિકો અને વિશ્વવિખ્યાત દાખતરોએ સમર્થન કર્યું છે એટલું જ નહિ પણ દિવસે દિવસે અનેક એ રોગથી દાકતરો પણ નિસર્ગોપચારનો અમત ઓગરતા આ પા છે આ મતમાં માનનાગએની સખ્યા દિવસે દિવસે વધતી ચાલી છે છતાં વ લેખક કહે છે કે અગ્રગણ્યો શમી ગયા છે

આ વિષયમાં અનેક અભિપ્રાયો ટાકી શકાય એમ છે વિગતરહસ્યે એમ માન થોડાક જ અભિપ્રાયો ૨૦૪ કરીએ છીએ

ડૉ એન્ડ્રોજાન્ડર એમ રાસ એફ આર એસ એફ સી પી એસ પ્રોફેસર ઝોફ હાઇજન એક સેન્ટિશન વાઇસ-પ્રેસિડેન્ટ ઝોફ એમોસીએશન ઝોફ હાઇજનરીટસ ઝોફ અમેરિગિ મેમ્બર ઝોફ ધી ઇન્ડોનેસિયન મેડીકલ કોસેસ મેમ્બર ઝોફ ધી ટ્રિટિશ, ફ્રેન્ચ એન્ડ અમેરિકન એમોસીએશન ધર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઝોફ સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટનાદિ તેઓ કહે છે કે ‘જુ એમની (દાકતરો) ઉપર અલેખ કરુ છુ કે એમણે ‘જનુથી રોગ થાય છે’ એમ કહીને વહેમ અને ખાખડને ઉત્તેજન આપ્યું છે હુ મુદ્દમ કટ લુઓના અસ્તિત્વ વિશે પ્રશ્ન ઉઠાવતો નથી પણ એ રોગોનું પરિણામ છે, મળતું નથી એ જાગીએ છે, એમનું વાજબી માર્ગ આપણા દેહની ગટરો સાફ કરવાનું છે બધા જના સોડા, પેડ કે બગાડ હોય, ત્યાં ત્યાં આ નાનકડા જીવનશક્તિ જઈને મારણ સફાર્થને શુદ્ધિ કરી કાર્ય કરે છે એ કચરાની અને સપાટા પ્રાણીજ પાર્થની મિજનાલી ઉપાને છે એક ઉપયોગી હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એ કે શાશ્વત્ત મદદગાર છે’

અર્વાચીન શરીરશાસ્ત્રીઓના શિરોમણી જર્મન વૈજ્ઞાનિક થો વીરચો (Virchow) જેવું જાતે શરીરને એકમ માનીને રચાયેલ નિવૃત્તિવિજ્ઞાન (Cellular Pathology) દરેક દરેક એનોપથિક દાકતરને મળ્યું છે, તે પણ જણાવે છે કે જનુઓ એ રોગનું કારણ નથી પણ પરિણામ છે

ડૉ એન્ડ્રો લી (એમ ડી) જેણે મેકનીકા અને ઠાકના ચરણો પાસે બેસીને વર્ષો સુધી

જતુવાદનું અધ્યયન કર્યું અને ત્યારપછી નિસર્ગોપ
ચાગને અભાસ કર્યો તે હરે દુનિયાને જણાવે છે
કે જતુઓ રોગનું પગિણામ છે તેમજ રોગની
એડતાનો મિદ્ધાત એ જ માન સાચો સિદ્ધાંત છે
અને બ્યારે ત્યારે વહેવા મોડા બધા જતુનાદીઓને
એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો જ છૂટકો છે

ડૉ હેન્ડ્રી લીન્ડલેન્ (એમ ડી) પોતાના નેત્રનિદાન
વિશેના પુસ્તકમાં ભારપૂર્વક જણાવે છે કે ક્ષયરોગનું
કારણ ક્ષયનો જતુ નથી એ તો કેવળ પગિણામ છે

આ મતનું સમર્થન કરવા માટે ને અભિપ્રાયો
ટાકવાના હોય તો હમણે જોવા એમ ડી એના અભિ-
પ્રાયો સહેનાઈથી ટાકો રાખા એમ છે એટલે
અગાડાઓ શમી ગયા છે એ વાત વાહિયાત છે

ત્રીજા પ્રકરણની શરૂઆતમાં આપણને જણાવવામાં
આવે છે કે, “જતુશાસ્ત્રની શરૂઆતના વખતમાં
કેટલાએક હર્ષિનાઓને એવો મત હતો કે બધા
રોગો જતુઓને આભારી છે એનાથી બનતા એવો
મત પણ પ્રચારમાં આવ્યો કે શરીરમાં, રોગોના
પરિણામ રૂપે જતુઓ નજરે પડે છે, તેઓ કઈ
રોગનું મુખ્ય કારણ નથી હોઈ ન ગં કે કહેવાની
ભ એ જ જરૂર છે કે આ બે મતો ખોટા છે કેટલા
એક રોગો જતુઓને આભારી છે, અને કેટલાએક
નથી રોગને પગિણામે શરીરમાં જતુઓ ઉત્પન્ન
થતા નથી આ પ્રશ્નની સચ્ચા આગળ આવતા મે
પ્રકરણમાં જરી છે જતુશાસ્ત્ર પણ, વિતાનની બીજી
શાખાઓ માફક અવલોકન, અનુમાન અને પ્રયોગના
પાયા પર પોતાના નિધાનો ન્થે છે અને મનુષ્ય
લુહિને ગમ્ય એવા પ્રમાણોને આધારે જ આગળ
વધે છે એ ધર્મિગો ચનાવતુ નથી કે હદખંડો
ગચ્છુ નથી ! !”

આ વખાણમાં ને “કેટલાએક હર્ષિનાઓ”
નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેઓ બીજા ઠાઈ જ
નહિ પણ પાસ્તર અને તેના ચેતાઓ જ હતા
એમનો મત દિવસે નિવે ખોટો હતો તદ્દર છે
ત્યારે બીજી ગાણુ જતુઓ રોગના પગિણામ રૂપે
છે એ મનને આજ સુધી કોઈ ખોટો કાગળી શક્ય

નથી તેમ જ આ મત ઉપર રચાયેલી સૌ રોગોની
સન્ધી સાગવારમાં દોષ કયા છે તે ઠાઈ શોધી
શક્યુ નથી

જતુવાદે ચલાવેલાં ચર્તિગો

લેખક બ્યારે જણાવે છે કે જતુવાદ ધર્મિગો
ચલાવતો નથી ત્યારે અમારી તાલુમીનો પાગ ગટેતો
નથી પાસ્તરે કૂતગમાં હકકવા પેદા ન થાય એને
માટે ગસી બનાવવાનું આપેતું વચન આજ દિન સુધી
કોઈ જતુવાદી પાળી શક્યો નથી એ ઉપગત
પાસ્તર કહેતો હતો કે એની હકકવાની ગસી વાઈ-
ફ્ફ (Ergasys) મટાડી દેશે ! શરીરશાસ્ત્ર
અથવા રોગશાસ્ત્રનું જે માણુમને લેશ માન લાન છે
તે પાસ્તરના આવા હારવાગ્રપદ દાવાથી રમૂજ
પાગ્યા વિના નહિ ન્દે છનાય એના જમાનાના
બોળા દાક્તરો એ ફેચ ફર્નિસટના રાખેને વફ-
વાક્ય માની લેતા હતા.

મેકનીઝોફ ફોને ખળખળતા પાણીમાં બોળીને
ખાવાની સવાહ આપતો અને એના કાણુમાં એમ
જણાવતો કે તેમ દરવાધી કેન્સરના જતુઓ મરી
ગય હા ! આ જતુમાં કેમિજતા જમાનાથી
આજ સુધીમાં એવ પણ જતુવાદી કેન્સરનો જતુ
બોળી શક્યો નથી તેમ જ કેન્સર એ કોઈ પણ રીતે
ચોથી અથવા સર્ગજન્ય રોગ છે એમ સિદ્ધ કરી
શક્યો નથી ને કે આ દિશામાં પ્રવાસો કરવામાં
કોઈ જ આડી ગમવામાં આવ્યું નથી

કોકે બ્યારે પોતાનો કાયને માટે ગમગાણુ
મનાતો ટ્યુમરક્યુલીન નામનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો
ત્યારે તેને માટે ફેરી ફેરી પગીકાઓ નેકાર્ડ હતી,
અને કેવા કેવા વાહિયાત અને હારવાગ્રપદ દાવાઓ
કરવામાં આવ્યા હતા એ દખીનથી લેખક
અખણ તો નહિ જ હોય એમ અમે માનીએ છીએ,
છતાં ય એ એમ અંતિદામિક સત્ય છે કે આ
જગતી ઉપાયથી આજ સુધીમાં એમ પણ દર્મિના
ક્ષય મટ્યો નથી ત્યારે બીનટપમે એ દાવાદાઓ
અસખ્ય લોકો કરોતે મૂળા છે આ રસીથી એક

પણ દર્દીના શ્રેય મટવા પહેલાં એને વિષે એટલો બધો તો અવગ્રિહ્ય શોરખર કરી મૂકવામાં આવ્યો હતો કે એને આધારે દુનિયાના દેશદેશમાંથી દાકત શોધે ઘણા મોટા પાયા ઉપર આ રસી મંગાવી, હજારો દર્દીઓને કમોતે માર્યા, અને ત્યારપછી ઓખા બિવડતા એના ઉપયોગ ઓછો કરી નાખ્યો. પણ હજી બધ તો નથી જ કર્યો.

ડૉ એલરલીક (એનુ નામ જેની શોધ કરતા ઘણુ સારુ છે, કાગળ કે જર્મન ભાષામાં એલરલીક શબ્દનો અર્થ પ્રામાણિક એવો થાય છે) ન્યારે સારવર્સન શોધી કાઢ્યુ ત્યારે તેણે જમતને ખાતરી આપી હતી કે માત્ર એનુ એક જ ઇન્જેક્શન લેવાથી સિફિલિસ કાપ મને માટે મટી જશે પણ ત્યારપછી એકના બે ઇન્જેક્શન થયા બેના ત્રણ થયા અને આ ઇન્જેક્શન જે મારાનુ ત્યાન લેવાનો દાવો કરતુ હતુ તે જ સિફિલિસ મટાડવામાં એટલુ પાગળુ જણાયુ કે એને ફરીથી પાઝે પારાને પોતાની મદદે બોનાવવો પડ્યો. અને સાથે સાથે બીરમય અને આયોડાઈડનો સોજ દર્દીઓ અને જનુઓ મારવા માટે રાફ થોડા પછી શોધાયેલુ નીએ સાલ્ફર્સન અથવા '૬૬૪' એ ૧૦૬ ના મોઢામાં ધૂંકે એવુ જ લાગતુ તુલ છે.

આ તો માત્ર થોડાક દેખીતા દાખવા આપ્યા છે બાકી તો દિવસ ભરે અનેક જેરી રસાયણો, સીરમો, વેક્સીનો અને એન્ટીટોક્સીનો તેમજ બીજી અસખ્ય અનાન્યાઓ કહેવાતા જનુજન્ય રોગોને અટકાવવા અથવા મટાડવા માટે બહાર પડે છે અને અનેક ભોળા લોકોના ખીરસા કાપે છે. આમાંની એક પણ બનાવટ વાસ્તવિક હકીકતોની કસોટી ઉપર ટકી શકે એવી હોતી નથી છતાં ય દાકતશો લોભને અંગે એના ઇન્જેક્શનો આપે જાય છે અને દર્દીઓ પહેલાં સાજા થવાની આશામાં તે લીધે જાય છે.

જનુવાદ વિષે ઈ સ ૧૮૮૦ થી ૧૯૩૬ સુધી લખાયેલા મથો ઉપર ને નજર નાખી જવામાં આવે તો સહેજ પણ સદાય વગર જાણી શકાય કે

આ અર્વાચીન અધકચગ વાદે કેટલી ઇંદ્રનગો ભલી કરી છે.

પાસ્તર વિરુદ્ધ બીકિમ્પ

આખા ચે પુસ્તકમાં બીકિમ્પ વિષે કે એના પ્રયોગો શોધખોળ કે સિદ્ધાંતો વિષે એક પણ અક્ષર નથી એ ખરેખર નવાઈકર્તુ છે, આજે જ્યારે જ્યતના મોટા મોટા પાસ્તરવાદીઓ પણ બીકિમ્પના સિદ્ધાંતોની સર્વોપરિતા સ્વીકારતા ચા-યા છે ત્યારે તેના વિષે માત્ર સેવવામાં લેખકનુ અજ્ઞાન જવામદાર છે કે ઉપેક્ષા એ અમે સમજી શક્યા નથી નો બીકિમ્પના સિદ્ધાંતોના એમણે વિગતવાર અને પૂર્વગ્રહ વિના અભ્યાસ કર્યો હોત તો જનુ એ રોગનુ પરિણામ છે એ સિદ્ધાંતને એક કનમને ઝપાટે ઉડાવી દીધો ના હોત એવોપથીતી ઉમ રોગોની સારવાર પાસ્તર, મેક્લીમેડ, કેક, બેહેલીંગ, અને એલ્બર્લીક જેવા કેમીસ્ટો અને કીડાવાદીઓના સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી છે બીજી બાજુ નિસર્ગોપ ચારની ઉમ રોગોની સારવાર બીકિમ્પ, પ્રિસનિટ્રક, કુદને, કતાઈય, બીઝ અને લીન્ડવેરના સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી છે.

વાચકોની સમીક્ષા ખાતર બીકિમ્પના સિદ્ધાંતો નીચે દ્રેકામાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

એવોપથીક શરીરશાસ્ત્ર મુજબ કોષ એ જીવનનો નાનામાં નાનો એકમ છે બીજી બાજુ બીકિમ્પનો સિદ્ધાંત એમ છે કે, કોષ પણ પોતાનાથી અનેક ગણ નાના એવા અસખ્ય પરમાણુઓનો બનેલો છે આ પરમાણુઓને એણે માઈક્રોઝીમા (Microzymas) એનુ નામ આપ્યુ આ માઈક્રોઝીમા જીવનનો છેવડતો એકમ છે ચોચ પરિરિચિતિની અદર આ માઈક્રોઝીમાનો વિકાસ સજીવ શરીરગના નાનકડા કોષોમાં થાય છે બીજી બાજુ અયોગ્ય પરિરિચિતિની અદર અર્થાત મૃત દેહોમાં અથવા તો રોગદ્રવ્યથી ભરેલા શરીરોમાં આ માઈક્રોઝીમાનો વિકાસ જનુઓમાં અને પેરેસાઇટોમાં થાય છે પાસ્તર જનુઓને કારણુ પિહીન કારણુ માનતો અને તેઓ ઇશ્વરની પે?

સ્વચ્છ હશે એમ સમજતો બીજા બાજુ બીકેમ્પે એ સિદ્ધ કર્યું કે કાષ અને જતુ એ બંનેનું મૂળ કારણ માર્ગકોઝીમા છે, અને એ રીતે જીવન વિરુદ્ધ જતુના દૈતવાદને એણે અદ્વૈતવાદમા ફેરવી નાખ્યો. આ રીતે પારતંત્રના તરંસાનમાં ખૂટતા અને અકાઝાઓ આ શોધથી મળી ગયા જતુવાદ વિષે ગમે એટલું પાડિતપૂર્ણ લખાણ કર્યા પછી પણ એના આચાર્યો એ સમજાવી શકતા નથી કે કાઈ પણ રોગનો પહેલો કેસ શી રીતે થયો? એક માણસને મેલેરિયા થયો હોય એને કાઢેલો મચ્છર બીજાને કરડે એટલે જો એની જીવનશક્તિ નમળી હોય અને શરીરમાં સારા પ્રમાણમાં રોગદ્રવ્ય હોય તો તેને પણ મેલેરિયા થાય આ હકીકતથી મેનેરિયાના ફેલાવાની કૃત્રી હાય આવે છે પણ એની ઉત્પત્તિ વિશે કશો જ પ્રકાર પડી શકતો નથી.

એસરિયા, પીળો તાવ, બળિયા, ગાંઠા-રિયા, સિન્ડ્રિસિરા કે બીજા કોઈ પણ ચેપી રોગનો પહેલો કેસ ક્યાંથી થયો? પહેલા દર્દીએ કોની પાસેથી ચેપ મેળવ્યો?

બીકેમ્પેના સિદ્ધાંત આ પહેલા કેસો ખુનાસો કરે છે જો લીન્ડનેરના પુત્રને ન્યારે બળિયા નીમ્યા ત્યારે આખા શિકાગોમાં બળિયાનો એક પણ કેસ નહોતો ગુજરાતમાં એક જણને થયેલા પીળા તાવનો કેસ હું સારી રીતે જાણ છું તે વખતે આખા મુંબઈ ઈનાકામાં એક પણ પીળા તાવનો કેસ નહોતો.

એવોપથી એ બાજુ જીવન વિરુદ્ધ જતુને વાદ રજૂ કરે છે એ વળી એમ કહે છે કે શરીર જંગુ હોય તો જતુઓ ફાવતા નથી શરીર નમળું હોય તો એ ફાવી જાય છે સારે વળી એ નવો ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે આખા મે પુસ્તકમાં તેમ જ બીજા કોઈ પણ એવોપથી મતમાં રોગદ્રવ્ય (Disease Matter, Pathogen or Morbid Matter) અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવતું નથી અને એને પરિણામે અનેક કાષકાઓ અણકે વા ગી જાય છે તેમ જ તેમને અનેક પરસ્પર વિરોધી વિધાનો કાઢવા

પડે છે પાતંગ પ્રાણીના શરીરને દારના પીપ સાથે સંપ્રાપ્તો, પણ એ એનો બમ હતો, જે સરખો કરવા માટે મેકનીંગ્સને ફોગોસાઈટોસીસની શોધ બહાર કાઢી પડી અને એણે મનુષ્ય શરીરને ડુરોસ સાથે સંપ્રાપ્ત લોહીના જે ચેત કણોને પાતંગ રૂત અણુઓ માનતો હતો તેને જ તેના પટ્ટ શિષ્યે સજી, સુદ્ધિમાન અને જતુઓના શત્રુઓ તરીકે વર્ણવ્યા.

ત્યારપછી સર આલમ્પ્રેથ રાઈટ અને ડૉ બુલોસે આખોનીન અથવા કુદરતી એન્ટીટોક્સીનો લોહીમાં શોધી કાઢ્યાનો દાવો કર્યો એટલે જતુવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન દામ્તરોના મત મુજબ સંપૂર્ણ બન્યું.

પણ આગળ જણાવ્યા મુજબ આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઘણા અકાઝાઓ ખૂટે છે સૌથી પહેલું જતુઓનું કારણ શું છે તે આપણને સમજાવવામાં આવતું નથી બીજું, કોઈ પણ રોગનો પહેલો કેસ શી રીતે થયો તેને વિશે આપણને ખુનાસો મળતો નથી જો ઉદા ઉપરના ચાચક માણસને કરવાથી એને પ્લેગ લાગુ પડતો હોય તો મૂળ ઉદરને પ્લેગ ક્યાંથી લાગુ પડ્યો? ત્રીજું, જો એક ચોક્કસ જાતના જતુમાં ચોક્કસ અમરોનો રોગ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય તો તેની અસરો જુદા જુદા પ્રાણીઓમાં જુદી જુદી શા માટે દેખાવી નેહીએ? દા ત એક્સેમ્સ સાથે સંકળાયતો જતુ પશુઓમાં બગેળોનો તાવ ઉત્પન્ન કરે છે અને મનુષ્યશરીર ઉપર ચામડો ઉપર ફેલાયો ઉત્પન્ન કરે છે ચોથું, પ્રયોગશાળાઓમાં જે જન્માવરોને જુદા જુદા પ્રયોગો માટે રોગો લાગુ પાડવામાં આવે છે તે કદી દવામાંથી જતુઓ પકડીને લાગુ પાડવામાં આવતા નથી પણ રોગી જન્માવરોના શરીરમાંથી રોગી પદાર્થો મંદીને તેમના મનુષ્યોમાં આપીને રોગ લાગુ પાડવામાં આવે તે પાચમું, લેખકે કહ્યું ના જે ચાગ નિયમો (પાન ૪૦ મુ) આખા છે, એમને સાચા સિદ્ધ કરવાનું માર ઘણું જ દુર્દૃષ્ટ છે અને આ હજીમ ઘણા એવોપથી નિખાનસપણે કહ્યું કરે છે એમનું એમ વિશ્વવિખ્યાત પત્ર "Lancet" (March-20, 1909) જણાવે છે કે 'It must be ac-

known that all these postulates are complied with very rarely, indeed, if ever " એટલે જ્યાં જ્યાં જ નેતાઓના અનુભવ પરસ્પર વિરોધી છે ત્યાં એ નિયમોને શાશ્વત નિયમો તરીકે કોઈ એવાણ નહિ

લેખકે દાખલા તરીકે ક્ષય લીધો છે પણ આ રોગ એના જનુઆરી થાય છે કેમ એ પ્રથમ જ અતિ ક્ષય વિવાદસ્પદ છે. ક્ષય રોગમાં રોગ શરૂ થઈ ગયા પછી જ એના જનુઆરી થયેલા મોડા માલમ પડે છે એટલે એના જનુઆરી એ રોગનું કારણ શી રીતે ખાની શખાય? એ જ મુશ્કેલી અસપ્ષ્ય નીરોગી લોકોના ગળામાં પણ એના જનુઆરી જોવાના મળે છે. ફ્રાન્સની સરકારે ક્ષયનું પ્રત્યક્ષ શોધી કાઢવા માટે નીમેના એક સુવિખ્યાત ડાક્ટરે રોગમાં લગાડી ઈન્ડરનેચનનું ટ્યુબક્યુલોસિસ કોએસ આગળ જાહેર થઈ હવે કે એણે તપાસેલા નિશાળમાં લાજતા બધા બાળકોમાંથી ૯૫ ટકા બાળકોના ગળામાં ક્ષયના જનુઆરી હતા.]]

ડૉ. એચ ડબ્લ્યુ હોજ (એમ ડી) જણાવે છે કે "મારી ૩૦ વર્ષની ધણી જ બહોળી પ્રેક્ટિસ દરમિયાન મારી પાસે જેટલા જેટલા ક્ષયના દર્દીએ આવ્યા છે તે બધાનો ઇતિહાસ એ મળજીપૂર્વક તપાસ્યો છે અને એના અનુભવ પછી હું નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે ક્ષય સર્ગજન્ય (contagious) એવી (Infectious) અથવા તે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઈ શકે તેવો (communicable) રોગ નથી "

એટલે ક્ષયરોગથી અથવા તે બીજા કાર્ષ પણ રોગથી કાકના ચાર નિયમો સાચા સિદ્ધ થઈ શકતા નથી

રોગ એ અકસ્માત છે, એમ બેબોપથી માને છે છતાં ૫ એમને અકસ્માત શાસ્ત્રમાં આગ્રહ નથી એમ તેઓ સમજાવવા મંથે છે, એને લઈને જ આ શાસ્ત્રમાં અસપ્ષ્ય ગૂંચવાડાઓ અને પરસ્પર વિરોધી વાતો લગાઈ ગઈ છે.

પુસ્તકની આ ૨ પ્રમુખ પ્રમુખે અને પાને પાને અને વિવાદસ્પદ વિવાદો છે દાખલા તરીકે ડિપ્થેરિયા વિશે લેખક કહે છે કે "જનુઆરીના ઇતિહાસમાં આ રોગ પડેલે થયેની પ્રાથમિક જનુ આગ્રહનું રચાન ધરાવે છે જાગ્યું કે એ રોગબોળના પ્રવાહે દર વર્ષે હજારો બાળકોને મોતના પગમાંથી છોડાવી શખાય છે જે લોકો જનુઆરી તથા જનુ જન્ય રોગોને એક પ્રમાણનું ધર્તિંગ ગણે છે તથા રસીની સાગર સાચુ જોવાની દગર નથી કરતા તેમને એ રોગની પ્રાથમિક પરથી સગસ શિખામણ મળી છે " આ લીગીઓ જે ડિપ્થેરિયાની રસીની છાપામાં આવેલી જાહેર ખબરમાં જોવામાં આવી હોત તો તેની વિરુદ્ધમાં કશું મહેવાનું નહતું, જ્યુ શાસ્ત્રીય પુસ્તકમાં આવી હવાઈ વાતો શોભતી નથી ડિપ્થેરિયા વિશે આજ સુધી થયેલી પ્રાથમિકથી જે કાઈને શિખામણ લેવાની હોય તો તે રસી માગા જનુની દાખલોને અને નહિ કે તેના વિરુદ્ધીન વિરોધીઓએ એના અપ્રેરિકામાં દર સાલ ૧૨,૦૦૦ બાળકો ડિપ્થેરિયાથી મરી ગયા છે

એના ઉપરથી જ કેમ્સી મોની સખ્યા આ રોગનો ભોગ નમતી હશે તેનો આપણે ખ્યાન કરવો રહ્યો. ડિપ્થેરિયાની રસી એક બાકર રસી છે એનાથી લખેલો, ગોંડપણ અને હુલના રોગો ચવાનો થયો સભવ છે વૈદ્યીય ક્ષેત્રની અંદર ચિખ્ખા વૈજ્ઞાનિક રોગી જોઈએ એવો જોમો જોમો આગ્રહ છે તે બધા આ રસીનો વિરોધ મરે છે જેડેરીંગે ન્યાગ્યો આ સહેલી રસી શોધી કાઢી ત્યારથી જ એની ઉપર સતત વૈજ્ઞાનિક ટીકાઓનો મારો શરૂ થઈ ચૂક્યો છે અને આ મારો ચવાવનાર નિસર્ગોપચારકાનું દષ્ટિમિદ્ધ સાચુ છે એમ કિવસે કિવસે પુરવાર થતું ચાલુ છે જર્મનીમાંથી અને ફ્રાન્સમાંથી અનેક દેશોમાંથી હજારો દવાબદી દાખલોએ આ રસીને રુખસત આપીને તેનું રચાન જલોપચારને આપવા માગ્યું છે કિટવરે આરિદ્ય લેતા પહેલાં ત્યાની સરકારે એક ખાસ કાયદો પસા કરીને દાક્ટરોને આ લખ મરે રસી વાપરવાની મનાઈ

કરી છે. વિદ્યારીવા, આરંભીવાના આરોગ્ય ખાતાના પ્રધાન ડૉ. હેરીસે જાહેર રીતે એકરાર કર્યો છે, કે એ ચોતાના બાળકને ડિપેરિયાની પ્રતિબંધક રસી નહિ મુકાવે અને આરોગ્ય ખાતાના પ્રધાન તરીકે કોઈ માળાપને એ રસીની હિમાયન નહિ કરે.

શિખામણ કાણુ લઈ રહ્યું છે? આ રસીના વિરોધીઓ કે હિમાયનીઓ?

જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન શાથી મરો ગયો? ડિપેરિયાથી કે એના દાકતરોએ એની ઉપર કરેલા આસુરી રક્તપાતથી?

આ જ રીતે દરેક દરેક રોગને લગતા પ્રકરણની અંદર અનેક અધિકચરો દબોકતો રજૂ કરવામાં આવેલો છે. આખું પુસ્તક વાંચતાં જંતુવાદ એ કેવો દેવાળિયો વાદ છે એનો આપણી નજર સામે તાદાત્ત્ય ચિતાર ખડો થાય છે. પોણી સદીનો અસંખ્ય વ્યક્તિઓનો પ્રખર મુરુપાર્થ, પરાધોઈ રૂપિયાનું ખર્ચ, અગણિત જનાવરો અને દર્દીઓની રિયામણી પછી જંતુવાદે આપણને કેટલા વિશ્વાસપાત્ર અને સચોટ ઉપચારો આપ્યા છે!

લેખકે આપેલા પચાસ રોગના વર્ણનમાંથી પૂરા પાંચ રોગ પછુ એવા નથી કે જેના સારા સેનિટેશન સિવાય વિશ્વાસપાત્ર ઉપાયો કે અટકાવો હાથ લાગ્યા હોય. અને જે ઉપાયોને લેખક અકસ્તીર તરીકે વર્ણવે છે તેવા દહકવાની રસી જેવા ઉપાયો ઉપર જંતુવાદીઓ અને અત્યંત જનસમૂહ સિવાય કોઈ દેખતો માણસ વિશ્વાસ મૂકતો નથી.

* The Argus, 30th May 1935.

જંતુવાદની આટલી કટુ નિષ્ફળતા પછી પણ ચિકિત્સાના ક્ષેત્રમાં વધારે શાસ્ત્રીય દષ્ટિ રાખવાનું દાકતરો હજી શીખ્યા નથી એ ઓછા દુઃખની વાત છે?

એક બાજુએ ન્યારે જંતુવાદ રોગનિવારણના ક્ષેત્રમાં સદંતર નિષ્ફળ નીવડ્યો છે, ત્યારે એણે પ્રગતિ એક મોટું અદ્વિત તો એ કર્યું છે કે જંતુ એ જ રોગનું કારણ છે અને રસીઓ એ જ એનું નિવારણ છે એવી જૂડી માન્યતા લોક સમાજમાં ફેલાવીને એણે હોમિયોપથી, અને નિસર્ગોપચાર જેવી પ્રગતિશીલ પદ્ધતિઓનો રસ્તો રૂંધી લીધો છે. આખા પુસ્તકની અંદર જંતુવાદની સિદ્ધિઓ વિશે અનેક જૂડા દાવાઓ કરવામાં આવ્યા છે. પણ હોમિયોપથીએ કેલેરાના મરણપ્રમાણમાં કેટલા ઘટાડા વિશે અને ટાઈફાઈડની ચિકિત્સામાં નિસર્ગોપચારે આણેલી પ્રચંડ ક્રાન્તિ વિશે લેશ માત્ર ઇશારો કરવામાં આવ્યો નથી.

અમે આ લેખની શરૂઆતમાં જણાવી ગયા તેમ આ પુસ્તકના અનેક સારાં અંગો હોવા છતાંય સામાન્ય જનસમાજમાં આ પુસ્તકના પ્રચારથી અનેક હાસ્યાસ્પદ વહેમોનો પ્રચાર થશે અને અનેક પાખંડો પ્રતિષ્ઠા પામશે. આ પ્રકારની એની ઉઘાડી અને અસંત આમીઓ છતાં આ દિશામાં આ પહેલો પ્રયત્ન હોવાથી અમે એને આવકારીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે આવની આટલિમાં લેખક આ વિષયની બીજી બાજુનો પણ પુર્વગ્રંથ વિના અભ્યાસ કરી આવશ્યક સુધારા વધારા કરશે.

nowledged that all these postulates are complied with very rarely, indeed, if ever " એટલે જ્યાં જ્યાં એમના જ નેતાએનો અનુભવ પરસ્પર વિરોધી છે ત્યાં એ નિયમોને શાશ્વત નિયમો તરીકે ઠેકાઠે એમાડાય નહિ.

લેખકે દાખવા તરીકે ક્ષય લીધો છે પણ આ રોગ એના જનુથી થાય છે કેમ એ પ્રશ્ન જ અતિ ક્ષય વિવાદાસ્પદ છે. ક્ષય રોગમા રોગ શરૂ થઈ ગયા પછી જ એના જનુઓ ધણી મોડા માન્ય પડે છે એટલે એના જનુને એ રોગનું કારણ શી રીતે માની શકાય? એ જ મુશ્કેલ અસમ્બ નીરંગી લેક્ષિકા ગણામા પણ એના જનુઓ જોવાના મળે છે. ફ્રાન્સની સરકારે ક્ષયનું કારણ શોધી કાઢવા માટે નીમોના એક સુવિખ્યાત દાખરે રોગમા ભગ પડી ઈન્ટરનેશનલ ટ્યુરક્યુનોસીસ કોમિસ આગળ જાહેર કર્યું હતું કે એણે તપાસેલા નિશાળમા લગભગ બધા માળખામાથી લપ ટકા બાળકોના ગળામા ક્ષયના જનુઓ હતા. ૧૧]

ડૉ. એચ. ડબ્લ્યુ. હોજ (એમ. ડી.) જણાવે છે

"મારી ૩૦ વર્ષની ધણી જ બહોળી પ્રેક્ટિસ

મિયાન મારી પાસે જેટલા જેટલા ક્ષયના દરદીઓ આવ્યા છે તે બધાનો ઇતિહાસ મે કાળજીપૂર્વક તપાસ્યો છે, અને એમાં અનુભવ પછી હું નિર્ણય ઉપર આ ચો છુ કે ક્ષય સંસર્ગજન્ય (contagious) ચેપી (Infectious) અથવા તો એક સ્થળથી બીજો સ્થળે જઈ શકે તેવો (communicable) રોગ નથી "

એટલે ક્ષયરોગથી અથવા તો બીજા કાર્ષ પણ રોગથી ઠાકના ચાર નિયમો સાચા સિદ્ધ થઈ શકતા નથી

રોગ એ અકસ્માત છે, એમ એનોપથી માને છે, જ્યાં એમને અકસ્માત-શાસ્ત્રમા આગ્રહ નથી એમ તેઓ સમજાવવા મથે છે, એને લઈને જ આ શાસ્ત્રમા અસમ્બ ગૂચવાડાઓ અને પરસ્પર વિરોધી વાતો ભગઈ ગઈ છે. ૧

પુસ્તકની અંગ્ર પ્રકરણો પ્રમુખો અને પાને પાને અનેક વિવાદાસ્પદ વિધાનો છે દાખવા તરીકે, ડિપ્થેરિયા વિષે લેખક કહે છે કે "જનુવિદ્યાના ઇતિહાસમા આ રોગ પરત્વે થયેલી શોધખોળ બહુ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે કારણ કે એ શોધખોળના પ્રતાપે દર વર્ષે હજારો બાળકોને મોતના પગમાંથી હોડાવી શકાય છે જે લોકો જનુઓને તથા જનુ જન્ય રોગોને એક પ્રમાણુ ધર્તિંગ ગણે છે તથા રમીની સાગવાગ સામુ જોવાની દુશ્વર નથી કરતા તેમને એ રોગની શોધખોળ પરથી સગ સિખામણ મળી છે " આ લીગેઓ ને ડિપ્થેરિયાની ગસીની છાપામા આપેલી જાહેર ખબરમા જોવામા આવી હોત તો તેની વિરુદ્ધમાં કશું કહેવાનું નહતું, પણ શાસ્ત્રીય પુસ્તકમા આની હવાઈ વાતો શોભતી નથી. ડિપ્થેરિયા વિષે આજ સુધી થયેલી શોધખોળથી ને કાઢતે સિખામણ લેવાની હોય તો તે રસી ગાડા, ઝડતી દાખરોને અને નહિ કે તેના વિવેકથી ન વિરોધીઓએ એમના અગેરિમમા દર સાલ ૧૨,૦૦૦ બાળકો ડિપ્થેરિયાથી મરી જાય છે

એમના ઉપરથી જ કેટલી મોટી સખ્યા આ રોગનો ભોગ બનતી હશે તેનો આપણે ખ્યાલ કરવો સ્થો. ડિપ્થેરિયાની ગસી એક લાકડા ગસી છે, એનાથી લખો, ગાડપણ અને હાથના રોગો થવાનો ધણો સભવ છે વૈદ્યીય ક્ષેત્રની અદર ચિદ્રિસા વૈજ્ઞાનિક દોષી નેઈએ એવો જોમનો જોમનો આગ્રહ છે તે બધા આ ગસીનો વિરોધ કરે છે બેહેરીંગે જ્વારથી આ સહેલી રસી શોધી કાઢી ત્યારથી જ એની ઉપર સતત વૈજ્ઞાનિક ટીકાઓનો મારો શરૂ થઈ ચૂક્યો કે અને આ મારો ચનાવનાર નિસર્ગોપચારોનું દષ્ટિનિદ્રુ સાચું છે એમ દિવસે દિવસે પુગવાય થતું ચાલ્યું છે જર્મનીમાથી અને ફ્રાન્સમાથી બીજા અનેક દેશોમાથી હજારો દવાબદી દાખરોએ આ ગસીને રુખસત આપીને તેનું ગ્યાન જોડીપચારને આપવા માડ્યું છે દ્વિતરે આરિદ્રશ લેતા પહેલા ત્યાની સરકાર એક ખાસ કાયદો પસાર કરીને દાકતરોને આ લાકડા રસી લાખરવાની મનાઈ

વિદ્યારસિક અને વાંચનપ્રિય છે. ત્યાં પાંચ યુનિવર્સિટીઓમાં ૧૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. બીજી પછી અનેક મતની હુન્નર ઉદ્યોગની શાળાઓથી દેશ બહારાય છે.

હોલ્લાંડનું અર્થશાસ્ત્ર

હોલ્લાંડના લોકોનું રાજ્ય પ્રખતંત્ર ઉપર ચાલે છે. રાણી વિલ્હેમિના ને જે સમ્રાજી છે છતાં તે બધારણપૂર્વક શાસન કરે છે. હેલાંડ પોતાના ગરીબો માટે દર વરસે ૧૧ કરોડ ગીલ્ડર* ખર્ચે છે. એ રાજ્યમાં દર્દી, અશક્ત, વૃદ્ધ બાળકો અને બેકારોને નિભાવવાની વિશાળ યોજનાઓ છે. પ્રખતની સુખ-શાંતિ અને કલ્યાણ માટે હારે પ્રમાણમાં યોજનાઓ રાજ્ય અને પ્રજાએ સ્વીકારી છે. હોલ્લાંડની પેદાશ આવકવેરા, આયાતકર, દારૂ ઉપરના કરો, વગેરે સાધનોથી થાય છે. માત્ર દારૂ ઉપરના કરથી જ ૨૫ કરોડ ગીલ્ડર પેદા થાય છે. હોલ્લાંડની કુદ્ર પેદાશ સને ૧૯૩૫ માં ૫૦ કરોડ ગીલ્ડરની હતી. ખર્ચ ૭૩ કરોડનું હતું. ગળેટમાં બાધ રહેતી આવે છે. સૈન્ય પાછળ તે બહુ થોડાં નાણાં ખર્ચાં હતાં. પરંતુ ગઈ સાતથી એણે વધારે પૈસા ખર્ચવા માંડ્યા હતા. હોલ્લાંડ વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે ૧૬ કરોડ, જનકલ્યાણના કાર્યો માટે ૧૪ કરોડ, સૈન્ય માટે ૯ કરોડ, જહોર બાંધકામ ખાતે ૬ કરોડ ખર્ચે છે. એનું દેશમાંનું કરજ ૨૧૧ અબજ ડોલરનું છે. બહારનું કરજ નથી.

હોલ્લાંડનું રક્ષણ ખાતું

હોલ્લાંડ નીચો દેશ છે. એની આસપાસ જળર-દસ્ત સેંકડો બંધોની પરંપરા સમુદ્રને દેશમાં ફરી વળતો રોક્કો રાખે છે. બંધના દરવાજા જોલ્લેથી અર્ધ હોલાંડ સમુદ્રની નીચે આવી જાય તેમ છે. યંત્ર-ઓથી એનું રક્ષણ સાગરનું જળ કરે છે. સૈનિકોનાડરી ફરજિયાત છે. સૌ યુવાનોને ફરજિયાત સૈનિક શિક્ષણ મેળવવું પડે છે. જરૂર પડ્યે ૬૧ લાખ માણસો યુદ્ધમાં જોડાઈ શકે. પરંતુ એટલા વિશાળ પાયા ઉપર હોલ્લાંડ પાસે યંત્રો નથી. હથિયારો પણ નથી. ચારે તરફ હોલ્લાંડ બળવાન પ્રજાઓથી ઘેરાયેલ છે.

છતાં પ્રજા નીડર છે. કાઈનો દેશ એમને જોઈતો નથી. સાગર માટે પણ હોલાંડ પાસે નાનો મનવા-રોનો કાંફો છે. કાઈ ૩૦૦ વિમાનો પણ છે. ૨૦ સજમરીનો પણ છે, ૬૫ લોકો લગાઈમાં શ્રદ્ધાવાળા નથી. શાંત સતોષી રહે છે.

વેપાર, ઉદ્યોગ, ખેતી

હોલ્લાંડના ખેડૂતો ઘણા ઉદ્યોગી છે. એમણે સ-મુદ્રની આસપાસ બધો બાંધીને લાખો એકર જમીન ખેતી માટે ચોગ્ય કરી છે. પુષ્કળ ખારી જમીનને એમણે મીઠી માટી અને મીઠા જળથી મીઠી બનાવી છે. તેમાં અનાજ, શાકભાજી, ફળફૂલો પુષ્કળ પ્રમા-ણમાં પેદા કરે છે. ૬૫ ખેડૂત પૂરતા ખાતર અને શાસ્ત્રીય ખેતીથી જમીનમાં સારા પાકો પેદા કરે છે. ખાંડ પરદેશોથી મંગાવવી પડતી નથી. બીટ એટલે ગાજરની ખેતી કરી પુષ્કળ ખાંડ-૨૦ લાખ ટન બનાવે છે. ખેડૂતો પાસે ૩ લાખ ઘોડા, ૨૭ લાખ ગાયો અને ઝૂળદો, ૫ લાખ ઘેટાં. અને ૨૦ લાખ કુકરો સને ૧૯૩૪ માં હતાં. હોલ્લાંડમાં ૧૧ કરોડ ટન કાલસા પેદા થાય છે. ઉદ્યોગોમાં હોલ્લાંડ સાધા-રણ આગળ વધેલું ગણાય. પરંતુ એ દેશ મોટો મચ્છીમાર છે. એના ૩૫૦૦ વહાણો ઉત્તર સમુ-દ્રમાં માછલીઓ પકડવાનો ધંધો કરે છે. કપાસ થતું નથી એટલે વસ્ત્રો ૧૪ કરોડ ગીલ્ડરનાં પરદેશોથી મંગાવવાં પડે છે. વેપાર મુખ્યત્વે જર્મની, ઇંગ્લેંડ અને બેલ્જિયમ સાથે છે.

૬૫ પ્રજા બધાશીએ તરીકે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેમની પાસે ૧૯૩૪ માં ૧૪૨૬ વહાણો અને સ્કી-મરો ૨૬૧ લાખ ટનની હતી. એનું રોટરડામ બંદર 'ગ્રોટ' ગણાય છે. હમણાં તો જર્મનીના બોંબગોળાથી આખું રોટરડામ તારાજ થયું છે. તેમાં એક લાખ માણસો માર્યા ગયાં છે. ૬૫ લોકોએ પોતાના નાના દેશની અંદરના વ્યવહાર માટે ૪૬૬૦ માઈલની નહેરો બાંધી છે. તેમાં નાનાં વહાણો ચાલે છે. આ સિવાય ૩૦૦૦ માઈલના રસ્તા છે. તેમ આ નાના

દેશમાં ૨૩૦૦ માર્શનમાં રહે છે. એ લોકો વિમાનો સરસ બાંધે છે એમની વિમાની વ્યવહારની યોજના આખા યુરોપ અને એશિયામાં ઠેક જતા સુધી પ્રસારેલી છે. પ્રવાસીઓને માટે એમના વિમાનો વખણાય છે એની પાસે એના નાના દેશના પ્રમાણમાં પુષ્કળ સોનું છે. એ લોકોની નેધરલેંડ ગેક આખા જગતમાં પ્રસારેલી સમૃદ્ધ સરખા છે.

હોલેંડનાં સરથાનો

હોલેંડના એ લોકો પાસે વિશાળ સરથાનો છે. અંગ્રેજોથી પહેલાં અને પોર્ટુગીઝો પછી એમણે જગતના સાગરો ખેડવા માંડ્યા હતા. ખસે વરસો થયા એણે એશિયામાં અફે જમ્બાવી સરસ ફળદ્રુપ સરથાનો મેળવ્યા છે. જાવા, બોર્નિયો, સુમાત્રા વિગેરે એ સરથાનો ઘણા ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધ છે. ખાંડ, કાપડ, કાફી, ચાહ, રબર, સાણ, કિવનાઈન વગેરે ત્યાં મોટી રકમ પાકે છે. નેધરલેંડના સરથાનોનું ક્ષેત્રફળ ૭૩૩ ૨૯૬ ચોરસ માર્શલ અને વસ્તી ૬૦૭૨૯૭૩૬ માણસો ની છે. તેમાં એકના જાવાની વસ્તી ૪ કરોડની છે. એ લોકોએ પછાત પ્રાંત ખૂબ ચૂસી છે. પછાત સરથાનવાસીઓમાંથી હોલાન્ડવાસીઓએ પુષ્કળ ધન સંચય કર્યો છે. એ પ્રાંતના હોલેંડના વિસ્તાર કરતા એના સરથાનોનો વિસ્તાર ૬૫ ગણો છે. હવે હોલાન્ડ પોતે જર્મનીના હાથમાં ગયે છે. પરંતુ રાણી વિલ્હેમીના અને તેનું પ્રધાનમંડળ લંડનમાં રહીને સરથાનોનો કારભાર કરે છે. એ એ સરથાનોમાં જાપાન, ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકાનો મોટો વેપાર છે. એટલે એક ટાઈ ઉપલી પ્રજા એ સરથાનો લઈ લે તો બીજાઓનો દેષ એને નડે જાપાન ધડીના ૭૪ લાગમમાં એ સરથાનો લઈ લે જર્મની સાથેના યુદ્ધમાં શકાયેલ ઇંગ્લેંડ મિલકત બોલી શકે તેમ નથી. પરંતુ અમેરિકાથી જાપાન ડરે છે. એથી સારા મોકાની વાટ બેઈ જાપાન બેઠું છે. એનો હેતુ નેધરલેંડના સરથાનો ઉપર છે.

જર્મની હોલેંડ જીતે છે

જર્મનીનું જાનસંખ્યાનું ખૂબ જીવંત છે. એણે

સખત પ્રયત્ન કરી પ્રથમ નેધરલેંડના મોગ અર્થ કરીઓમાં કેટલાકને ફાડ્યા, પછી પોતાનું વિમાની સૈન્ય જુદે જુદે ઠેકાણે ઉતાર્યું. આ વિમાનોમાં મોગ છત્રીઓમાં ૫૦ સૈનિકો સાથે બીરો શકે છે. આ છત્રીઓ ગમે ત્યાં ૫૦૦ ફીટ બીરો શકે છે. એ ઠેકાણે બીરવા પોતા ન હોય તો બીજા ઠેકાણે આકાશમાં બીરો બીરો શકે છે. આ છત્રીથી સૈન્ય ઉતારવાની શોધ રશિયાએ કરી, તેનો જર્મનીએ ખૂબ વિકાસ કર્યો છે. આ છત્રીઓ દારૂ કસાવવા, સાહસિક અને હેંડના સત્તાઓથી સજ્જ થોડાઓને ઉતારવામાં આવે છે. તેઓ ક્રિડના તથા નાનાં શહેરોનો કાળે લઈ પોતાના આક્રમણથી રાત્રના સૈન્યની પાછી બાજુને હેરાન કરે છે. એટલામાં હજારો વિમાનો હોલાન્ડ ઉપર ચડી આખા એમાં કેટલાક આક્રમણ કરનાર વિમાનો અને કેટલાક મદક વિમાનો હતા. વિમાનોએ લવકર ફાળી નીકળે તેના હબો જોળાઓનો વરસાદ એ સૈન્ય ઉપર વરસાવે. એ લગલગ વિમાનો બહુ ઘામ અને જૂની દેખના હતા. તે આધુનિક દેખના જર્મન વિમાનો સાથે લડી શકવાની શક્તિ ધરાવતા નહોતાં.

એ સૈન્ય પાછળ દુઠે છે

એ સૈન્ય વિમાનમાંથી પડતા મોળા અને ટાર પિડો સામે ટકી શક્ય નહિ. જરી રીને જર્મનીએ પોતા અને નોર્વેના સૈન્યની સામે આક્રમણ કર્યું. દના તે જ રીને એ સૈન્યો ઉપર આક્રમણ કર્યું. વિમાનોમાંથી પડતા ઉડાણત જવા મોળાઓથી એ સૈન્ય ગજારાઈ ગયું. એટલામાં કાળા પહોડા જરી મોટી અને કવાડની ૫૦-૬૦ માર્શલોની ઝપ્પી દોડતી પોતાની મજબૂત અખતરાવાળી મોટી ટેકા આવી પહોંચી. મેદાનો, પવનો, વનો ગળ્યાઓ આસાનીથી પસાર કરતી આ ટેકાએ એ ઉપર ધસારો કર્યો. એક એક ટેકામાં ૭૦૦ તોપો રહે છે. ૩૩ અને ૪૪ ની બાસતી એ તોપો એ એ સૈન્ય ઉપર અગ્નિનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. એ ટેકાને તો આકાશમાંના જર્મન વિમાનોએ તફ નજી બનાવી દીધી હતી. આઈઓમાં છુપાવ

૩૪ સૈનિકા ઉપર હવે નાની ટેકાના સમૂહો આવી મશીનગનોથી હલો કર્યો તેના પછી મોટરો અને મોટર સાયકલ ઉપર બેઠેલુ જર્મન મોટરોની આવી પહોંચ્યુ નાની ટેકા હારોહાર ગોકનાઈ ખાઈઓ ઉપર ધસી ગઈ એ ટેકાની મશીનગનો ધાણીની પેઠે ફૂટી લાખો કરોડો ગોળાઓનો વરસાદ વરસાવના માડી પાછળથી મોટરસૈન્યે બાકી વધે લાઓને ગોળાથી વીધવા માંડ્યુ ઝબીવાળા સૈન્યે પણ કેવળ વર્તાયો

૩૫ સૈન્ય ગરજો આવે છે

આવા ભયકર ધસારાને ૩૫ સૈન્ય સહન કરી શક્યુ નહિ શહેરો અને કિલ્લેમધીઓ ઉપર પણ વિમાનોએ ભયકર ગોળાઓ વરસાવવા માંડ્યા આ ગોળાઓ ન્યા પડે છે ત્યા ધરો, મિનકતો, કિલ્લેમધીઓ ઉડાડી ફુરચા કરી મૂકે છે પોલાદના ગોળાઓમા ત્રણ ભાગ કોરડાઈન નામનો ઘર્ષવામોટર જેવો દારૂ અને એક ભાગ બદ્દતો દારૂ હોય છે એ ફાટે છે ત્યા સત્યાનાથ વાલે છે જર્મનોના હાથમા પોલાડ, એકોરલોવેડિયાના યુદ્ધના સાધનો બનાવવાના પુષ્કળ કારખાના આન્યા છે તેનો વિકાસ કરીને એમા જર્મનોએ ઠેઠામા છેલ્લી ટમના સાધનો અને પત્રો ગોકલ્યા છે એઓ અતિ મોટી સખ્યામા વિમાનો અને ટેકા માધે છે લાખોની સખ્યામા ગોળાઓ તૈયાર કરે છે ચારે તરફના આક્રમણોને ૩૫ સૈન્ય જીરવી સમ્યુ નહિ એ હડી ગયુ એના કારખાના અને યુદ્ધના સાધનોનો જર્મન વિમાનોએ નાશ કરી નાખ્યો દેશના ગરુરોનો કચ્ચ-ધાણ નીકળી ગયો, ગણી વિ હેમીના, એમની પુત્રી અને પ્રધાનમંડળે લંડનનો માર્ગ લીધો માન એમ રોટર ડામ શહેરમા જ એક લાખ માણોમા માયા ગયો

૩૬ સેનાધિપતિએ આગે તરફ સર્વનાશ નોયો એણે સૈન્યને ગોળાઓથી માર્યુ જવુ નોયુ એણે શન્નો નમાવ્યા પાંચ દિવસની અદા જર્મનોએ હોલાડ લીડુ

જર્મનોના વિજયથી આર્થિક અગ્રગે

ડેન્માર્કમાથી જર્મનીને પુરૂણ ખોગક મળ્યા કરશે હેન્ડરોન માસ માખણ ઈંડા, વગેરે એ દેશમાથી કરોડો રૂપિયાનુ દ્ર વગેરે ઇંગ્લેન્ડને મળવુ હતુ તે મળવુ બધ ગયુ તે જર્મનીને હવે મળ્યા કરશે એ દેશના અને નોર્વેના વહાણો પણ જર્મનીના હાથમા આન્યા છે મેન્ડોનીવિયાના બાઈક સાગર ઉપર હવે જર્મનોનો કાબૂ થયો છે તેઓને ત્યાના બાગી ગયેના કારખાના મળ્યા છે પણ તેને સુધારતા જર્મનોને યુ વાગ લાગશે ? નિર્દય જર્મનો ત્યાની જ વસ્તીના કારીગરોને ઢામે લગાડી મોટા પ્રમાણમા સૈન્યના યુદ્ધના સાધનો તૈયાર કરશે. આ બંને દેશોના અર્થિક સાવનો પણ જર્મનો વાપરશે ઉદ્ભવાત જેવા જર્મન ધસારાથી આ દેશો મૂઝાઈ જઈ પોતાના મોનાના મગ્ગને પણ મચારી ચકરા હોય એ સંભવિત નથી એ પણ જર્મનોના હાથમા આવશે જર્મનોએ એ દેશોમા પોતાના વાગળિયાની મોટા આણ કરી છે સમૃદ્ધ નાના દેશો હાથમા આવતા એમાથી જેમ બને તેમ વધારે લાભ જર્મની હેગે હોલાડનો તો પાંચ દિવસમા જર્મનીએ સત્યાનાથ વાળી નાખ્યો છે । તેને ઠેકાણે આવતા રેઈ લાગશે હોલાડની જમીન ઉપરના બધ તોડીને સાગરનુ પાણી વળવાની ૩૫ સૈન્યની હોશ જર્મન ધસારાથી મનમા જ રહી ગઈ છે

અંગ્રેજો-ફ્રેંચોના પ્રધાનમંડળોમા દેન્દાર

સાહસિક મળવાન અંગ્રેજો સાગરમા જર્મનીની આસપાસ ઘેરો ઘાલી પડ્યા હતા જર્મનીના આધુનિક શસ્ત્રોની લગભગતા એમને સંપૂર્ણ રીતે ગાન નહોતી એઓએ પોતાના શસ્ત્રો અને વિમાનોનો આગ ગણો વિકાસ કર્યો. પરંતુ જર્મન તૈયારીઓને તેઓ પહોંચી શક્યા નહિ. એમરલેન પ્રધાનમંડળ ગદ્ગતમા રહી ગયુ આથી આમની સખામા એમની વિરુદ્ધ સખન પોશગ થયો નેબરનેને ગણનામુ આપ્યુ તેમને ઠેકાણે વડા પ્રધાન તરીકે સાહસિક ચચીલ આન્યા છે ભયનું કાગળ નોર્થ પાનીમેટના બસ પડેએ

દેશમાં ૨૩૦૦ માઈલિમા રેલ્વે છે. ૩૫ લોકો વિમાનો સરસ બાધે છે એમની વિમાની વ્યવહારની યોજના આખા યુરોપ અને એશિયામાં ઠેક જતા સુધી પ્રસારેલી છે. પ્રવાસીઓને માટે એમના વિમાનો વખણાય છે એની પાસે એના નાના દેશના પ્રમાણમાં પુષ્કળ સેના છે. ૩૫ લોકોની નેધરલેન્ડ એક આખા જગતમાં પ્રસારેલી સમૃદ્ધ સરચા છે.

હોલેન્ડનાં સરચાનો

હોલેન્ડના ૩૫ લોકો પાસે વિશાળ સરચાનો છે. અંગ્રેજોથી પહેલા અને પોર્ટુગીઝો પછી એમણે જગતના સાગરો ખેડવા માંડ્યા હતા. ખસે વરસો થયાં એણે એશિયામાં ઘણે જગ્યાની સરચાનો મેળ પા છે જાવા, બોર્નિયો, સુમાત્રા વિગેરે ૩૫ સરચાનો ધણા ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધ છે. ખાંડ, કોપરા, કાફી, ચાહ, રબર, સાજી કિંવાઈન વગેરે તથા મોગી રકમ પાકે છે. નેધરલેન્ડના સરચાનોનું ફોરેઈન ૭૩૩ રલ્ડ ચોરસ માઈલ અને વસ્તી ૧૦૭૨૬૭૩૬ માણસો ની છે તેમાં એકલા જાવાની વસ્તી ૪૫ કરોડની છે. ૩૫ લોકોએ પછાત પ્રજાને ખૂબ ચૂસી છે. પછાત સરચાનવાસીઓમાંથી હોલેન્ડાસીઓએ પુષ્કળ ધન સચવ કર્યો છે. ૩૫ પ્રજાના હોલેન્ડના વિસ્તાર કરતા એના સરચાનોના વિસ્તાર ૬૫ ગણો છે. હવે હોલેન્ડ પોતે જર્મનીના હાથમાં ગયેલ છે. પરંતુ રાષ્ટ્રી વિન્ડ મીના અને તેનું પ્રધાનમંડળ લગભગ હીન સરચાનોનો કારભાર કરે છે. એ ૩૫ સરચાનોના જનપાન ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાનો મોટો વેપાર છે. અટલ એક કોઈ ઉપલી પ્રજા એ સરચાનો લઈ લે તો બીજાઓનો દેશ એને નહે. જનપાન ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં એ સરચાનો લઈ લે. જર્મની સાથેના કુદમા રોકાયેલ ઇંગ્લેન્ડ મિલકત જોવી વંકે તમ નથી. ૫ ટું અમેરિકાથી જનપાન કરે છે. એથી સારા મોકાની વાટ જોઈ જનપાન બેઠું છે. એથી કાળો નેધરલેન્ડના સરચાનો ઉપર છે.

જર્મની હોલેન્ડ જીતે છે

જર્મનીનું જાલસખાતું ખૂબ જીવંત છે. એણે

સખત પુરુષાર્થ કરી પ્રથમ નેધરલેન્ડના મેળા બધે કરીઓમાં કેળાકાને ફાડ્યા પછી પોતાનું વિમાની સૈન્ય જીતે જીતે દેશણે ઉતાણું આ વિમાનોમાં મેળી છત્રીઓમાં ૫૦ સૈનિકો સાથે જીતરી શકે છે. અ છત્રીઓ ગમે ત્યાં ૫૦૦ ફીટ જીડી શકે છે. એ દેશણે જીતરવા યોગ્ય ન હોય તો બીજા દેશણે આકાશમાં જીડી જીતરી શકે છે. આ છત્રીથી સૈન્ય ઉતારવાની શોધ રશિયાએ કરી, તેનો જર્મનીએ ખૂબ વિકાસ કર્યો છે. આ છત્રીઓ દ્વારા કસાવણ, સાહસિક અને ઉત્તમ રાજાસોથી સત્તમ યોદ્ધાઓને ઉતારવામાં આવે છે. તેઓ કિલ્લા તથા નાના શહેરોનો કબજો લઈ પોતાના આક્રમણથી મરુના સૈન્યની પાછલી બાજુને હોરાન કરે છે. એવલામાં હજારો વિમાનો હોનાં ઉપર ચડી આવ્યા એમાં કેટલાક આક્રમણ કરનાર વિમાનો અને કેળાક રક્ષક વિમાનો હતાં. વિમાનોએ જાવ કર દાડી નીકળે તેવા હજારો જોળાઓનો વરસાદ ૩૫ સૈન્ય ઉપર વરસાડો. ૩૫ લોકો વિમાનો બહુ યોદ્ધાં અને જૂની દબના દના તે આધુનિક દબના જર્મન વિમાનો સાથે લડી શકવાની શક્તિ ધરાવતા નહોતા.

૩૫ સૈન્ય પાછળા લહે છે

૩૫ સૈન્ય વિમાનમાંથી પડતા જોળા અને ટોર પિંડો સામે ટકી શક્ય નહિ. જેથી રીને જર્મનીએ પોનાડ અને નોર્વેના સૈન્યની સામે આક્રમણ કર્યું. દના તે જ રીને ૩૫ સૈન્યો ઉપર આક્રમણ કર્યું. વિમાનોમાંથી પડતા ઉઠાવાત જેવા જોળાઓથી ૩૫ સૈન્ય મજારાઈ મધુ એવલામાં કાળા પહોળો જરી મોગી અને કલાકની ૫૦-૬૦ માઈલોની ઝડપથી દોડતી પોતાની મજબૂત અખતરોવાળી મોટી દેકા આવી પહોંચી મેદાનો, પવતો, વનો, ઝગણાઓ આસાનીથી પસાર કરતી આ દેકાએ એથી ઉપર ધસારો કર્યો એક એક દેકામાં ૭૦૦ લોકો મોતો રહે છે. ૩૫ અને જાની વ્યાંસની એ તે પે એ ૩૫ સૈન્ય ઉપર અગ્નિનો વરસાદ વરસાવવા માગ્યો. ૩૫ દેકાને તો આકાશમાં જર્મન વિમાનોએ તબ નચળી જનાવી દાખી હતી. આઈગોમખું કુપર

• જર્મનો પેરીસ તરફ વધે છે

મિત્ર રાજ્યોએ પોતાના સર્વે સાધનો યુદ્ધભૂમિ ઉપર મૂકવા માડ્યા છે એમણે અતિ મોટા પ્રયત્નો કરીને જર્મન વેગને અટકાવે છે એમણે ખૂનખાર લડાઈઓ લડીને જર્મન વેગને ધીમે કરી નાખ્યો છે પરંતુ હજી તફાવત અટક્યો નથી મિત્ર રાજ્યો પ્રાણપણે મહેનત કરે છે કોઈ પણ બોએ એમને જર્મનોના ત્વગિત પ્રવાહને અટકાવે છે હમણા શ્વાસ ખાવા જોટ્યો સમર મળે તો પછી બીજું બધું ઠીક થઈ શકે પહેલા દિવસની નડાઈમાં ફ્રેચ ફ્રેન્ચોને હાર ખાતી પડી હતી પરંતુ પાછળથી એઓએ પોતાની રિયતિ સુધારી છે ગયા યુદ્ધના પ્રમાણમાં આ યુદ્ધમાં આગ ગણા યાત્રિક સાધનો ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે જર્મનો પાસે મિત્ર રાજ્યો કરતા યાત્રિક સાધનો વધારે પમાણમાં હોવાથી યુદ્ધમાં એમને વિજયો મળે છે

છેલ્લા સમાચારો એ છે જર્મનો ક્રાન્સના ડકર્ડ શહેરમાં પ્રવેશી શક્યા છે અને પેરીસ પર હુમલેક બેબો ફેરી શક્યા છે

જર્મનીના આદર્શો

જર્મનીએ ફ્રાન્સમાં લગભગ સો સવાસોએક માર્શન પ્રવેશ કર્યો છે સેન્ટકેન્ડીન સુધીના શહેરો જર્મનીના કબ્જામાં આવી ગયા છે પેરીસ ઉપર વિમાનો ગોળાઓ છોડે છે પેરીસને ફ્રેન્ચ સરકારે યુદ્ધભૂમિ તરીકે જાહેર કરી છે એટલે વસ્તી ત્યાંથી ખસેડી નાખી હશે જર્મનો કાઈ પણ રીતે પેરીસ લેવા માગે છે તે માટે તેઓએ વીશથી પચ્ચીસ લાખ માણસો, હજારો ટેન્કા, અને સાત હજાર વિમાનો ત્યાં ભેગા કર્યા હોવાનું સલામત છે ફ્રેન્ચ પેરીસને બચાવવા પ્રાણપણે સૈન્ય ને સામગ્રીઓ ભેગા કરે છે રિયતિ બહુ જ ગંભીર છે પણ નિગાહાત્મક નથી બીજી તરફ જર્મનો ફ્રાન્સના મિત્રો તરફ વધવા ભગીચ મહેનત કરે છે ફ્રાન્સનો મિત્રો જિતાવ તો સામ્રી અગ્રેજી ખાત્રી ઉપર તોપોનો મારો ચનાવી ખાત્રીનો વડાઓનો વહીવટ બધું કરવા તેઓ યત્નશીલ છે જર્મનોને રાજ્ય માટે અગ્રેજો આઈઓ ખોદી કરીવદ થયા છે ફ્રાન્સના મિત્રોનું ધગ્ગા ડના ડોવર બહુની છેક નજીક બહુ જુનો જર્મનોને કમળે થઈ ગયું છે

ઈટાલી શું કરે?

છેલ્લા દસ દિવસ થયા મિત્ર રાજ્યોની સામે ઈટાલી આજ યુદ્ધમાં બેતરફે કે આવતી ડાવે જત ગયે તેની રાજ અધવાઓ બિડ્યા કરે છે, છતાં ઈટાલી રાહ જુવે છે એને ઈનિસમા ગહેવા અગ્રેજી સૈન્યો એનિસીનિસા અને લીગિયા નામના ઈટાલીના બે સરચાનો પર હુમલો કરે એવા બધા જણાય છે, પરંતુ ઈટાલીના છાપાઓનું વનણ બેતા લાગે છે કે તમને જર્મની સાથે તેજસ્વ નેકારો એને કે ચ કબ્જાના સરચાનો ટકુશિયા, જીજીટી વગેરે રચાનો અને બૂમધ્ય સમુદ્રમાં સર્વોપરી સત્તા પણ બેઈએ છે મિત્ર રાજ્યોના પરાજયથી તે વધારે ખમત થયું છે થોડા વખતમાં એના મૈત્ર્યો યુગોસ્લોવેશિયાના રાજ્યને જીતી લેવા માગે છે અતિ તે તેને માટે મુશ્કેલ નથી યુગોસ્લોવેશિયા જીત્યા પછી ગ્રીસ અને તુર્કીનો વારો આવશે ઈટાલી જુવે છે કે આવી ને આવી રીતે જર્મનોને વિજયો મળ્યા કરે તો મિત્ર રાજ્યો ઉપના તથા રાજ્યોને મદદ કરી શકશે નહિ ઈટાલી યુદ્ધમાં બેડાયું તો મિત્ર રાજ્યોને બીજી સગદો તરફ સૈન્યો મૂકવા પડશે અમેરિકા મદદ કરે?

અમેરિકાની દિનમોજી મિત્ર રાજ્યો તરફ છે પ્રેમિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ વારંવાર જર્મનીના અનળા કામે તરફ અપકીર્તિ જાહેર કરે છે પરંતુ યુદ્ધમાં તે મિત્ર રાજ્યો સાથે બેડાય તેની વધી નથી અમેરિકાનાં એકત્રીસ રાજ્યો સાથે મળીને જર્મની તરફ ન ના ગત્તે. પરંતુ વગર મગ્ગે આક્રમણ કરવા માટે કંપકે લખ્યો છે પણ તેની માર્ગ અસ્પષ્ટ થાય તેમ નથી યુદ્ધની રિયતિ બેતા મિત્ર રાજ્યો માટે બહુ જ ગંભીર સમર આવી પહોંચ્યો છે ચારે તરફ વાદ બાધી આકાશ છવાયેલ છે ક્યારે મુશળવાગ વગ્ગાદ તૂટી પડશે તે માર્ગ ત્થી શા થ નહિ પરંતુ મધ્યી વખતે સુધનો પ્રમદા એ વડગીઓને વિજેરી નાખવા સમર્થ થશે છે અગ્રેજોએ ચારે તરફથી યુદ્ધના સાધનો માટે ગોળી નિવારીઓ કરવા માટી છે અમેરિકામાં આગ હજાર નવા વિમાનો બનાવવા માટે એજે વરધી આવી છે ફેનેકા અને આસ્ટેનિયામાં પણ વિમાનો વિશેષ ત્વગથી તૈયાર કરાવવાની યોજનાઓ થઈ છે

સહમગ આપી તેઓ પ્રધાનમંડળમાં જોડાયા છે હિંદી વજર મી એમેરી 1-અરેનીવ પક્ષના નિમાયા છે ચચીલે સુદમાં ઉત્સાહ રેડો છત થાય ત્યા સુધી ચનાનવાને નિશ્ચય જાહેર મ્યો છે પણ જ્યોથી નહિ ગમગવાનું કહ્યું છે કે ચોએ પોતાના સેનાધ્યક્ષ મી જેમલીને બદલાવી તેને ઠેકાણે જનરન વેધુને નીમ્યો છે ૮૪ વરસના જનરલ પોટ્ટને ઉપપ્રધાન બનાવે છે સુદમાં ૩મે તેમજ નુમ્સાન થાય છતાં પણ સુનેહ નહિ મરવાનો બને પ્રન્યોએ વિચાર ગમ્યો છે

જર્મનો બેલ્ગિયમની ઉપર આક્રમણ કરે છે

વીજળીની ઝડપ પેટે નવા બનાવે બનતા નય છે આજનો બનાવ આવતી કાલે જૂનો પડે છે જર્મન આક્રમણ પણ વીજળીના આચકાની પેટે આવે છે સરસમાં સરસ સૈન્ય પણ એને રોકી શકતું નથી નદીઓ, પર્વતો, ખાઈઓ એ આક્રમણ સફળતાથી ઝાળગી શકે છે કે તેમ ધીઓ એને અટકાવી શકતી નથી જર્મનીના વિમાનો અને ટેકા વધારે જોયો જાતના અને વધારે સહા ૨૬ માઇલ પડ્યા છે અગ્રેનેતા હેના વિમાનો અને વિમાનીઓ બને સારા છે પણ જર્મન જેટલી મોટી સખ્યામાં એ તૈયાર થઈ શક્યા નથી જર્મનીએ હોતાહ છતાં પછી બેલ્ગિયમ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે જેની રીતે જર્મનીની સ હદ ઉપર ફાન્સે મેગીનોટ લાઇનની મોટી કિ રેડી કરી છે તવી જ રીતે જર્મનીને અટકાવવા બેલ્ગિયમની સરહદ ઉપર પણ ત્રણસો માઇલ લાખી મેગીનોટ લાઇન પણ ફાન્સે બાંધી હતી આ લાઇન અતિ મજબૂત નહોતી જર્મનીએ જેની રીતે નોવે ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું તે જ પદ્ધતિસર બેલ્ગિયમ ઉપર ધસારો કર્યો પરંતુ બેલ્ગિયમ ઉપર વિરાગ પ્રમાણમાં સૈન્ય એમણે મોકલ્યું છે

બેલ્ગિયમનો મોઢો ભાગ જર્મનોને હમરે

આ નાના રાજ્યો પર જર્મની આક્રમણ કર્યો એ સૌ સારી રીતે જાણતા હતા તેથી ગાઈન તેઓ રહ્યા નહોતા પરંતુ તેઓના સાધનો દૂર હતા તેઓ એક

ખીજની સથે મળી ગયા નહિ એકમ પી કરી હોત તો ઘણો દુર પડત જર્મનોએ સને ૧૯૧૪ ની સાલમાં પણ એરી જ રીતે બેલ્ગિયમ મારફતે ફાન્સનું આક્રમણ કર્યું હતું પેરીસની ઘણી નજીક આ સા પછી એમને મિત્ર રાજ્યો અટકાવી શક્યા હતા બેલ્ગિયમમાં મિત્ર રાજ્યોનું સૈન્ય પણ બેલ્ગિયમ સૈન્યની મદદે આવી પહોંચ્યું હતું ત્રણેય સૈન્યે જર્મન ધસારને રોકવા પ્રયત્નો કર્યા બચાવ ઉપર ગહેલા કચ સૈન્યે બહાદુરીથી બચાવ કર્યો પરંતુ જર્મન આક્રમણ થે બી શકાયું નહિ જર્મન વિમાનો આમશમાંથી ભયકર ગોળાઓના વરસાદ વગસાવકા માડ્યા તેમની સામે મિત્ર રાજ્યોના વિમાનોએ સામનો કર્યો પરંતુ તેથી વિમાની આક્રમણ અટક્યું નહિ ટેકાએ પણ પૂરી ખાના ખરાબી કરી બેલ્ગિયમ અને મિત્ર રાજ્યોના સૈન્યો પાછળ હટી નરી ખાઈઓ અને મિત્ર રાજ્યોના ધીમા કામચ થતા બેલ્ગિયમના મુખ્ય શહેરો જર્મનોના હાથમાં આવ્યાં

જર્મનો ફ્રેન્ચની લૂમિમાં પ્રવેશ કરે છે

બેલ્ગિયમની રાજધાની બ્રુસેલ્સ પડ્યું લીજ અને નામુરના ગિનાઓને જર્મનોએ ઘેરા પાત્રો બેલ્ગિયમ સૈન્ય અતિ બહાદુરીથી ધબ્બા દિવસો સુધી લડ્યું છેવટે એ બને કિ પાઓ પણ પડ્યા છે ફ્રેન્ચની અસેઘ મેગીનોટ લાઇનની ઉત્તરે સિવર માઇનની મિલેન ધીમાં જમ 1 નેને ભગાય પણ છે એમના ટેકા અને વિમાનો કિ તેમધી અને ખાઈઓમાં પણ અચ્ચાધાણ કાની નાખે છે ક્રેડ્ડ રીતે અટકાવ નથી કર્યું અન્ય આખા મુરો પણ ક્રેડ્ડ ગણાય છે પરંતુ આ જર્મનીના આધુનિક યાત્રિક અક્રમણને તે પણ અટકાવી શક્યું નથી ચારે તરફથી ત્રણસો માઇલના વિસ્તારમાં ભયકર મૂનખાગ મુલો ચાલે છે મુલક નદીને જર્મન લશ્કર ન ઝાળગે તે માટે મિત્ર સૈન્યોએ બનતું મુલ પરંતુ એ લોકોના ઘરો દોડ્યા જ નય છે એમની ગતિ કેવી રીતે અગમવતી તે સુકેલ રતવાય થઈ પડ્યો છે મિત્ર રાજ્યો અને બેલ્ગિયમનું લશ્કર કાયમ છે તેઓના સાધનો પણ નચાવી શકાયા છે

આ સેનેટોરિયમમાં આવનારી સ્ત્રીઓ, અરે એમાંની બિલકુલ અનાદ્યરી સ્ત્રી સુધ્ધાં પુરુષ પાસેથી તો અત્યંત રસિક અને ઝમકદાર વાતચીતની જ અપેક્ષા રાખતો.

અનેક વાર ભારે ગ્લાનિ પૂર્વક તેણે જોયું હતું કે તદ્દન સાધારણી વૃત્તિવાળા જુવાનિયાઓ સુંદર દેખાતી સ્ત્રીઓમાં ભારે લોકપ્રિયતા પામતા હતા. વાતચાતમાં સ્ત્રીઓને હસાવવાની અને ખિલાવવાની તેમની શક્તિને જ જોરે !

અને તે પોતાની જાતને વારેવારે પૂછતો હતો 'આ અત્યંત રૂપવતી અને ખુશલુદાર સ્ત્રીઓ, માણસને સર્વાધિક આનંદ આપનારી આ સ્ત્રીઓ શું એટલી બધી લયનર 'બેનબેન' હશે કે સદા ય તેમને કોઈને કોઈ હસાવે, ખિલાવે એની તેમને જરૂર પડે ?'

દેનાસ ઉપરના આ સચોટ કવિ-આ મહા મેધાવાન ચિત્રકારને અનેક સ્ત્રીઓએ પહેલાં તો આથી જ છીછરી દૃષ્ટિએ નીરખ્યો હતો. પણ એક જ દિવસમાં તો એમનો બધો આપ જીવરી ગયો હતો- અને જાણે કશું હોય જ નહિ એથી એ બની ગઈ હતી. અરે એ દેખાવડો હોત, અરે એ વાંકડિયા બુર્જવાળો ય હોત, એનો ચહેરો અણીદાર હોત અને રોમાંચકારી ફિફો લાગણીપ્રધાન હોત તો જરૂર આ સ્ત્રીઓએ કાંઈ નહિ તો એના ભણી વધારે પ્યાનપૂર્વક જોયું તો હોત જ અને તેની છટાદાર રીતે વાત કરવાની અશક્તિને ય એમણે મારી બસી હોત.

પણ એનો તો દેખાવ તદ્દન સાધારણ હતો. એક નમ્ર સંકાયશીલ ફિફા ચહેરા ઉપર નાની પાતળી દાઢી, માંદા-ફિફા માથ અને ચાલવાની યાંત દબ, કપડાં ક્યારે કેવાં પહેરવાં એનું ય પુરું જાન ન હતું. આ ઝગમગમાં તે એક બૂરો કોટ પહેરતો ને ઉપર સાદો ટાઈ ! અને અટનવાળો કોટ પહેરવો કે અટન વિનાનો એ તો એ નક્કી જ કરી શકતો ન હતો. કોઈ વાર એને એમ લાગતું કે અગાં મુધીનાં

અટનવાળો કોટ પહેરી બહાર જતું કીક નહિ; બીજી વાર વળી એથી બરાબર બેઠું વિચારતો કે અટન વિનાનો કોટ પહેરવામાં તો ખમીસ વધારે પડતું બહાર દેખાય છે.

પ્રત્યેક સવારે તે દરિયાકાંઠે ફરવા જતો. અને ગૂઢ રીતે ક્ષિતિજમાં ભળી જતા સમુદ્રના ચમકદાર પટાને જોતો બોલો રહેતો; દૂર કિનારા ઉપર વળાંક લઈ ફરતો સ્ત્રીઓ એ વખતે એની નજરને ધડીકે રોકતી. હાથ, ગરદન, ખભાઓ અને પગોને બંને તેટલું વધારે સ્પર્શનાન કરાવવાના હેતુથી તેઓ બહુ ઓછાં વસ્ત્રોમાં વીંટળાયેલી દેખાતી.

એ સ્ત્રીઓ તો આની ભણી નજર પલ્લુ બાળે જ નાખતી એમની આંખે તો આ આદમી, સ્ત્રીઓને જેમનામાં મજા પડે તેવામાનો નહિ જેમને માટે સ્ત્રીઓ તલમે છે તેવા ચમકદાર વ્યક્તિત્વવાળો નહિ, પણ સાધુ જેવો વધારે લાગતો.

આ સ્ત્રીઓની પોતાની બાપામાં રહ્યું તો ચમકદાર વ્યક્તિત્વવાળો પુરુષ એનો અર્થ એટલો જ કે જેના રનામુઓ સારા વિસ્થા હોય, જે તેમની સામે ધૂટ નબતો વડે રિધર નોર્થ શરે અને રમૂજ તથા ઉત્તેજક વાતચીતમાં ખેચી જઈ શકે.

એ કેટલી દયામણી રિયતિ છે કે કુદરતે જુદા જુદા જીવોની સૃષ્ટિ સર્જતાં માનવીઓમાં પાશવી વૃત્તિઓ ઉપર આટલો બધો ભાર મૂક્યો છે અને તેના આધ્યાત્મિક શુભે તથા સર્જનાત્મક શક્તિઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા બનાવી છે !

તેમ છતાં આપણા આ કલાકારે તો વારંવાર એવી કલ્પના કરી હતી એક દિવસ એકાએક—કહેા કે ચમકદારથી કાંઈ એક સ્ત્રી બેઠી જરી, જે સુવિકસિત મનજૂત 'મસજસ' અથવા છીછરી, ઉપર-જાંઘી અને છટાદાર વાતચીતની શક્તિની ગરજ નહિ હોય.

આ કલ્પના આ રવખ એના માથા ઉપર ચડી એકું હતું. એની ધૂનમાં જ તે દરિયાકિનારે જતો અને એક સામઠા કવાકો સુધી એમી રહેતો-ક્યારે

એના એકાત જીવનને કરી દેનારો ચમત્કાર બનશે એના ખ્યાલમાં જ જરૂર એક દિવસ આ જ કિનારો ઉપર એ આવશે, આ આદમીની પૂરી જાણ થતા કદી તે તેનો ધીરો નહિ હોડે એનો સર્જનશીલ આત્મા તેને માટે બસ થશે આ આદમીનો દેખાવ આકર્ષક નથી, એનામાં નવું નવું કરી બતાવવાની તમજા નથી સાહસ નથી વગેરે વગેરે વસ્તુઓ પ્રત્યે તે ધ્યાન જ નહિ આપે પછી આજ લગી બોગવેલી આ એકાતતા નહિ સહેની રહે ।

આ કનાકારે જોને સદા મુદ્દર અને ઉમદા તરીકે જ નિહાળી હતી એને હમેશા દહેશત રહેતી કે રખે ને પોતે સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વને તદ્દન અર્થહીન તોણડા શમ્પડો વડે અપમાન પહોંચાડી બેસે । પણ વ્રાત એથી ઊલટી જ હતી અર્થહીન અને તોણડા સદા શમ્પડો માટે તો સ્ત્રીઓ ખૂરતી હતી

કવચિત કોઈક સ્ત્રી પરિચયતી શરૂઆતમાં નમ બની થોડી સૂક્ષ્મ-સચેદ આધ્યાત્મિકતા બતાવતો, પણ તે ય બહુ ન દેખતી પ્રેમે એની નજરેનજર જોયું હવે કે આવી સ્ત્રીઓ સુદૃઢ દસાવી અને ઉત્તેજ શક્તી હતી એટલું જ નહિ પણ કે મધ્યકે તેમને દસાવે એ એમને રૂચતું હતું

આવી એકાદ સ્ત્રી સાથે કદાચિત ગાદો પગિચ બધાઈ જાય અને એનામાં આધ્યાત્મિકતા ધડીકર દેખાય તો ય એમદ મરિનામાં તો તે સ્ત્રીના અદેગ ઉપર માનવ જે સૌંદર્ય માટે ખૂંદે છે, અને પોતામાં જીલ્લી પુન સર્જવા મથે છે તેની અતિશય વાતોચી આવેલો કટાવો અને થાક તગવરતો દેખાવતો જ જે અવિગત ખતથી માનવ તેના સર્જન પાછળ મડ્યો રહે છે એનું દર્શન તો આવી સ્ત્રીમાં ય અસકય જ ગણાય ઉચ્ચ કક્ષાનાં આવા મૂનાંકનેનો તેમને જલદી કટાવો આવી જાય છે મોટે ભાગે એનું કારણ તો એ હોય છે કે આવા મૂનાંકનેની મદર ઝોલા જ માણસો કરી શકે છે કે નેઓ સજાત રીતે તેમાં રમ્યા ગહેતા હોય એવા જ માણસો એને વળગી પણ રહી શકે છે એ તે કેવું દુર્ભાગ્ય અને દુ ખભાયું છે કે આપણે ભારે મન યોદ્ધાને છુદિ

શીન લોકો જેને 'સાધના' કહે છે તેવી સાધનાવી વાત કરતા હોઈએ ત્યારે સામાના થયે । ઉપર નીરસનાભરી એનાગતાનો થાક અને કટાવના ચિહ્નો તરવરતાં જોઈએ ।

એ પછી સતત એકાત સિવાય બીજું રહે છે ય શું ?

દેખાય છે તો એમ જ .

[૨]

એક સવારે કક્ષાકાગના હાથમાં પોસ્ટમન એક પત્ર ખૂંદી ગયો પરમડિયા ઉપરના અશુરો મુદ્દર ચપળ હાથોએ લખેના હતા એ લખાણ જ પોતે બોલી બેઠું હતું કે કોઈ બીજું છે ખૂંમ આછી ભાગ્યે જ ધ્યાનમાં આવે એવી આછી પુણ્ય અવસ્થા આવી હતી કેમ જાણે એના ઉપરથી જ એવો વડેમ પડી જાય કે અવરની શીરીવાળા કનાદના ખાતામાં આ પત્ર લાખો સમય પડી રહેનો હોવો જોઈએ

આશ્ચર્યનો ખાર ન હતો ઉત્તરનાનો ખારનહોતો લોભ મનમાં એ કક્ષાકાર જીલ્લી શાધી થીગિઓ વાચી રહી વચમાં વચમાં કપાંક વાકી ચર્ચાની પકતી એ લોગિઓને છેક હોડેના અશુરોને જેમ તેમ કરી સમઘી દેવાસા આ યા હતો, ખરી રીતે જે બીજી લીગમાં લખાવા જોઈતા હતા

'તમે જેને મ્હી પિછાની નથી, પણ જે કેટલાક સમયથી તમારા કુમળા સુદ્ધ અને સુધક આત્મા ઉપર મુ ધ ચર્ચા બેઠી છે તેવી આ એક નારીનો પત્ર પામતો તમે જ્યારે તાજુમ થશો મને પોતાને જ ખબર નથી આ કેવી રીતે બન્યું પણ એક અસંવાદિયા પહેલાં એ તમને જોયા અને તમે કોણ છો એ જાણ્યું ત્યારથી તમને લખવાની એક અગમ્ય શક્તિ કે અનુભવી ગદી છુ તમને ધારી ધારીને જોયા વિના માગથી રહેવાતું નહિ એ જોયું કે તમે ય મરી જેમ અત્યત એમકી છો, પણ દુખા કરી સમાન રીતે આવે સમયે સાધારણી શક્તિના માણસો જેવા નિષ્ક્રિયા બાધી લે છે એવો કોઈ નિષ્ક્રિય બાધવાની ઉતાવળ તમે ન કરશો

આવે સ્થળે જે વ્યાભાવિક રીતે કરવામાં કે માગવામાં આવે છે એથી સાવ બિલકુલે હું તમારી પાસે રજૂ કરું છું કે આપણી વચ્ચે દુન્યવી મંમથ બાધવાનો ખ્યાલ માગ મનમાં બિચકુલે નથી અને એની ખાતરી રૂપે એટલું જ કહી શકું છું કે, તમે મને મળવાનો મિલકુલે પ્રયત્ન નહિ જ કરો, એ જ શરતે હું તમને લખવાનું ચાલુ ગાળીશ આટલા ઉપરથી જ તમને એટલી તો ખાતરી થશે કે મારા દિલમાં કોઈ બીજા સ્વાર્થો હેતુઓ નથી

તમે ખડકની ટોચ ઉપર બેસી સમુદ્રની તરઆવલિ નિહાળી ગયા હતા ત્યારે મારું મનોમન પોકારી ગયું હતું: 'હું તમને ઓળખું છું-આપણા આત્મા વચ્ચે એક અતૂટ ગાંઠ વળી ચૂંટી છે' ખાતી દિમાકવાળા, ચચળ ટોળા પ્રત્યે મને પશુ અણુમને છે એ લોકો દર્શી કીમતી ચીજ એમના જીવનમાં પ્રવેશવા જ દેતા નથી અને પોતાની પોદળતા છુપાવવા માટે તો એમણે કંઈ ને કંઈ બજું કરવું પડે છે આટલામાં કદાચ આપણે જ એ એવાં માનવી દર્શ્ય જે અંદરના પ્રકાશ ઉપર મુસ્તાક બની જીવી શકીએ અને જીવનની આધ્યાત્મિકતા તથા સૂક્ષ્મ વેધકતાનો આનંદ માણી શકીએ બાલ વસ્તુઓની કંઠી સહાય વિના સૂક્ષ્મ આત્મિક આનંદ અનુભવવા જેટલા આપણા વિશુદ્ધ સરકારો છે.

એકાતતા સહન કરવાની શક્તિ ઉપરથી જ હું હમેશા આ આત્મિક મહાનતા કોનામાં છે અને કોનામાં નથી એ બાણી લઉં છું જે માણસને મન એકાત એક સર્વોત્તમ આકર્ષણ છે તેનામાં આ મહાનતા હોય જ છે, એવો વિરલ માનવી જ મને આકર્ષી શકે છે, ચારી નિદગીમાં આ પહેલી જ વાર મેં એવા પુરુષોમાંના એક-તમને પત્ર લખવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

માનવીમાં જેમ આ આત્મિક મહાનતા વધારે તેમ મારે મન તે વધુ પ્રિય વધુ આકર્ષક પણ સાથે સાથે જ એને ન મળવાનો મારો પ્રયત્ન પણ

એટલો જ ભારે આત્માના આ અતૂટ સબધમાં બાલ વસ્તુઓની કંઠી જ કિમત કે અસર નથી

આત્માની આરત અને વિવિધની ભૂખ-ખેની વચ્ચે શનુતા જ સભવે આ નિષ્વચાલસા શરૂ થતા જ આખો ઉમદા સં'દધિવિદ્યન બની જાય છે, નષ્ટ થાય છે જે સ્ત્રી અને પુરુષો આત્માના આત્મિકતેજ ઉપર જીવવા માગે છે એમના જીવનમાં બે કોઈ કરુણા હોય તો તે આ જ છે

તો આપણે એક કગર કરીએ-હું તમને સતત પત્રો લખતી રહીશ પણ તમે આપણા આ આધ્યાત્મિક સબધને સ્થૂળ, શારીરિક મનાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરો તમારે મને મળવાનો પ્રયત્ન જ કરવો ન જોઈએ. માનવી ગમે તેટલો આધ્યાત્મિક હોય પણ હું એના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકતી નથી મને શ્રદ્ધા નથી કે જીવનના અદ્વિષ્ટ અનુભવને મહાત કરી ધૂળ મેળનીને શારીરિકતા નિર્જય નહિ જ પામે

જડ, શારીરિક વસ્તુ ઉપર આપણે સપૂર્ણ કાબૂ મેળવવું પડી જ આપણે મળવાને શક્તિમાન બનવું '

૩

ક્યાકાગ તો આ પત્ર વાંચી આભો જ બની ગયો તેણે પત્રમાંની સૂચનાનુસાર જનામ લખ્યો. આ જ એ સ્ત્રી હતી જેની આરાધના તેણે અમલદે એકાતમાં સદા કર્યાં કરી હતી પોતે જીવનમાં જેને સર્વોત્તમ વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી હતી એની જ કિમત એના જીવનમાં પેની આરતે આકી હતી કનાકારતુ હૃદય પત્રને શબ્દે શબ્દે પોકારી બેઠું - 'આપણે કેમ જાણે, જોડકા છીએ-વરસોના વરસોથી એક બીજા માટે ઝુલતા' એને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ એક સ્ત્રી એની છે જેને તેના સર્જનના આદર્શોની 'એકગતતા'નો કટાણો નહિ આવે, અને તેની અર્જન એકાતતામાંથી આ નાગો જ શુક્તિ અપાવશે

‘પણ મું કામ આપણે પ્રેમની જેમ એક નીમળી પુષ્પાદિને જીવે જોઈએ? મારા યત્નને માટે નહિ પણ મારા ખુદના આત્માને મારે અનિરાધ’ થઈ પડેલા એવા આપણી વચ્ચેના દિવ્ય સંબંધનો નાશ કરે અને બધું પૂનઃપ્રાપ્તી કરે એવી ધારીગિફ્તને મું મનથી અધિકાર ભોગવવા નહિ જ દલિ એટલી જ અધ્યા દરે તારે મારામાં ગંભીરી જોઈએ તારી સાલિષ્યમાં ફરવાનું મને કેટલું દિવ છે! એમ, મારા અભુત નગીચ! સદા વ તાના સાલિષ્યમાં હોવા માટે હું કેટલો તનમુ છું! તારા પત્રોને આવતાં તો કેટલી બધી સમય ગળે છે! એ વિચ્છેદ મારાથી સંદેશ્ય એવો નથી નહોતો.’

જવાબમાં જે પત્ર આવ્યો એથી કવાકારે જરા ભયભીત બન્યો. ‘હું બધું કરવા તૈયાર છું પણ હમણાં આપણે મળવાનું તો નહિ જ મારા જીવનનો એક માત્ર આનંદ તમે છીનવી નહિ જ હો કોને અત્યારે કેવળ તમને ઉપર જ સંતોષાવાનું હોય, પહેલાં તો એટલું પ મારા નસીજામાં કયા હતું’

‘મારા આત્મીય! તમને જાણ્યું નથી કે મારા વિવાદ કેવો છે તમને એમ ખબર નથી કે જીવનમાં મેં કરી નહિ અનુભવેયુ તમે મને આપો ગ્લા હો જેણે મારી આ વિવાદમાં આણી છે એ દગાબોગ દુનિવાથી ચોકતાનું શું મને કાઢ્યું નથી? હમણાં હમણાં જાગેલી, જીવનની એક માત્ર આશા, મારા એક માત્ર આનંદ એ દુનિયા કચારે પડી છીનવી લેશે એ વિચારે બાકાતવાનું શું મને કારણ નથી?’

‘તમે લખો છો કે તારી સાલિષ્યમાં ફરવાનું મને કેટલું દિવ છે! પણ એથી તો બનશે મારા હૃદયમાં પ્રાર્થના પડે છે સાચે જ ને એવું થઈ શકે તો કેવું અદ્ભુત સુખ થાય! પણ હજી તમારામાં વધુ વિશ્વાસ મારે પામ્યો રહ્યો છે, આપણા આત્મા વચ્ચેની આત્મીયતા વિશે હજી વધુ શ્રદ્ધા મારે મેળવવાની ગઈ છે ત્યાર પછી જ. કદાચ તમે કહો છો એ શક્ય થશે’

તમે ફરિયાદ કરો છો કે પત્રો તો ખૂબ સમય લે છે. તો આપણે એમ કરીએ કે પાઈનવૃક્ષવાળા

ગોટા પરથી નીચે તમે તમારા પત્રો મૂકી શકો છો એવા કરી જમણ અવગત આમ કરવું તમને આશ્ચર્યની-ચુનામી જણાય છે એ ખરું, પણ આપણે એ સિવાય બીજો માર્ગ નથી

*

કનાકારે તેના પત્રો લઈ જઈ પેલા પથ્થર તરીકે મૂકી આવતો દરેક વખતે તે જુના જુના સમયે જતો, એ આશામાં કે એકાગ્ર વાર એનાં દર્શન કરી શકે પણ આજ લગી તો નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો એક વખત જીવાન બીચા બાધાની સંદેશ વચ્ચેની નારીને તેણે જોઈ એક નાકા ઉપર બેઠી બેઠી તે પત્ર વાંચી ગઈ હતી વાગવા તે તેની આંખને ઊંચી કરી દૂર દૂર લલેગતા નીત સમુદ્રપટ ઉપર ઉતારતી હતી એ એટલી તો મગ્ન હતી કે ક્યાં તેની ખાલુએથી પસાર થયો તે તેના લક્ષમાં જ આવ્યું નહિ ને એણે દષ્ટિ ઊંચી કરી હોત તે કદાચ તેણે (કવાકારે) બધું કહી નાખ્યું હોત એ પોતાનો જ પત્ર વાંચી ગઈ છે-એની ખાતરી કરી જેવાની તેને કેટની બધી તાનાનેની હતી! અને એથી તો જતાં જતાં તે તેના ખબા પાસે થઈને પસાર થયો હસ્તાક્ષર પોતાના ન હતા તે નિગાશ થયો અને આ નારી બીજા કાકના પત્રો પાંચ વાંચે છે, એ ખ્યાલે કારે ગચિત બન્યો સહાય છે કે એની માતાનો કે એની કોક બહેનપણીનો જ પત્ર હોય! આમ મનમતામણી તો કરું. પણ એથી એનો શા જરાય રુઝાયો નહિ

પણ આ અનાશ્ચર્ય ઉદારીનતા એની આંખમાં શાયી?

ત્રણ દિવસ બાદ એણે સાલજીયુ કે એક બાથરો ખડક ઉપરથી પડ્યું મૂક્યું હતું અને તરત જ મરજી પામી હતી આ સમાચારે તે જડકડ ગની ગયો

તેનું ચિત્ત ભ્રમિત બન્યું હતું કયા જઈ રહ્યો છું, તેના જ્ઞાન વિતા તે ધસી રહ્યો હતો! દુનિયા ભરમાં જે એક માત્ર માનવી તેની સમીપમાં સમીપ હતું તેનું પ્રિયમાં પ્રિય હતું તે જ તેનાથી મૃતવધ ગયું હોય એવું એણે અનુભવ્યું શાયી તે નારીએ

* તેને (કલાકારને) પોતાનો આખરી સહારો બનાવ્યો ન હતો ? શુ કામ તેણે આ અતિ અશક્તની વાતમાં તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો ન હતો ? શુ કામ તેની પાસે આશ્વાસન માટે આવી ન હતી ? કેટની કૂરતા ! કેવી અમાનુષી કૂરતા ! પણ હવે શુ ?

તરત જ તેને એક વિચાર આવ્યો તે પચ્ચર પાસે દોડ્યો અને ઉપાડીને બેસ્યું તો એક પત્ર પડેલો હતો-એ જ દિનસની તારીખવાળો !

એક ઉન્નત આનંદે એને ભરી દીધો-જીવન-ભરમાં આવે પ્રથમ જ વાર એ જીવતી હતી !

પોતે ઉતાવળે યાદના ખ્યાલ માટે તે પરતાયો અને તેણે ભગવાનને ધન્યવાદ આપ્યા હવે એને સમજાયું હતું કે આ નારી એને કેટલી પ્રિય હતી એણે એના જીવનમાં કેવું મહત્ત્વનું સ્થાન સંકલ્પે હતું

ધૂળતે હાથે તેણે પત્ર લખ્યો પ્રેમના પૂર્ણ જીવનમાં કદી નહિ અનુભવેલાં પૂર તેણે વહાલ્યા દુનિયાની કોઈ સ્ત્રીને હવે તેમના પ્રેમને હલાવી શકે એમ ન હતી, એમ એણે લખ્યું, અને પોતાની પાસે આવવા તેણે વિનંતી કરી-

જવાબમાં, આ કનાકાગના પ્રેમથી હાલી ઊઠેની નારીએ પણ લખ્યું કે, 'મારાથી ય આ વિયોગ હવે નથી રહેવાતો એના આત્માને મેં આટલો બધો પિજા-ઓ છે એનો વિયોગ હવે નથી ખમતો આવણે હવે ટૂંક સમયમાં મળવું જોઈએ જ '

પણ ટૂંક સમય માટે-ક્ષણ માટે ય પ્રેમોભન ખાળી શકે એટલો તે સ્વચ્છ ન હતો તે આડી પાછળ છુપાઈને બેઠો 'તે આવશે ત્યાં લગી બેઠો રહીશ' એવા નિશ્ચય સહિત તે બેઠો-બેને ને ગત આખી બેઠું પડે !

એકાએક આડીમાંથી એક સફેદ વસ્ત્રનો ચમકારો આવ્યોને પડી રહ્યો એના દિમાકમાંથી એવું ખ્યાલ પસાર થયો 'લાવ દોડુ-એનો હાથ પકડી લઉં-એને ને એ ભાગી જાય એને પાંચ ચૂમીઓ ધરુ, જાણે મારી બહેન જ ન હોય' અને એનું કૃપ સંદર તનુ મને વળગી પડશે, અખૂટ વિશ્વાસ પૂર્વક તમામ વિપાદમાંથી મુક્તિ આપનારા ગર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, એમ !'

તનુનંતા નજીક અને નજીક આવી રહી હતી અને જે ક્ષણે તે આડીમાંથી બહાર નીકળી છતો ચવાની અણી ઉપર હતો અને બોલવા જતો હતો 'મારા હૃદયધન ! મારા આત્મા !' તે જ ક્ષણે તેણે કમકમાતીપૂર્વક બેસ્યું કે પચ્ચર ઉપર બેઠેની એ નારી ખૂંધી હતી અને એના હાથ વાદળના જેવા પાતળા અને લાંબા હતા આવજ લગી આ નારીના નાડા લાંબા વાળ અને કુદરતે જેમને કૂચ નસિયત આપી છે તેવામાંની એક આ નારીની વિષાદ ભગપૂર ભૂરી મોગી આવ્યો જ તે બેવા પામ્યો હતો વસ્ત્રની નીચે એક મોટી, પીરામિડ જેવી ગાંઠ ઢાકેલી હતી કેમ જાણે કુદૃષ્ટ દૈવે તેની પીઠ ઉપર શાપનું પોટલું જ બાંધી ન આપ્યું હોય !

અને એ જીવાન નાગીએ પત્ર ઉપાડ્યો. સારે તેની આવેશમાં આંસુ ચમકી રહ્યા હતા તેણે તેને છાતી સરસો ચાપ્યો અને ઉતાવળી ઉતાવળી બેઠવા લાગી કેમ જાણે કોઈક અદ્ભુત ખગ્નનો પોતાની સાથે નર્ષ ન આવી હોય !

તૂટ્યા અને બચેના માર્ગો કવાનાગ પેલી નારી છેક દિગ્ગિની પેને પાગ ચાલી ગઈ ત્યાં લગી જડસડ બેઠો જ રહ્યો અને ફરી તેને કદી નહિ બેવાની દદતા સાથે સામી દિશાએ ભાગી છૂટ્યો

અ વ લો ડ નો

—'વા.'

(૩૭) પ્રાચીન દક્ષિણ ગૂજરાત : લેખક અને પ્રકાશક. શ્રી. મણિલાલ દિવેદી. નવસારી. મૂલ્ય રૂ. સવા.

સારી પ્રકાશક સંસ્થા કે જે સ્થાયી બહાણ ઉપર નક્કી હોય તેની પાસેથી જ પુરાતત્ત્વના આવા પુસ્તકની આટલી સરતી કિંમતની આજ રાખી શકાય. આમાંના કેટલાક લેખો સંમંચિકામાં જુદે જુદે સમયે પ્રગટ થઈ ગયા છે કેટલાક ફરીથી લખ્યા છે અને કેટલુંક નવું જ લખ્યું છે. જરૂરી રચાને ચિત્રો પણ આપ્યાં છે.

પ્રાચીન કાળથી શરૂ કરી છેક સો 'વર્ષ' પહેલાંના કાળ સુધીની દક્ષિણ ગૂજરાતની ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક માહિતી, તાત્ત્વગત, શિક્ષકો અને દસ્તાવેજોની નકલો અને તેના પર ચર્ચા વગેરે ઘણાં માન અને પરિશ્રમનું પરિણામ હોય તેમ લાગે છે. પુરાતત્ત્વ જેવા શુષ્ક ગણ્યતા વિષય સારી દળથી અને ભાવમય શૈલીમાં રજૂ થયો છે. 'પરશુરામની ભૂમિના સોપાન'ના લેખ ખાસ વાંચવા જેવા છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસ-ભૂગોળમાં લગભગ ઉવેખાયેલ આ દક્ષિણ ગૂજરાત આપણને જુદા જ ગૂજરાતની માહિતી આપે છે. કેટલીક વખત લાગે છે કે લેખક કદપનાશીલનામાં આગળ વધી ગયો છે. દા. ત. અમેરિકાની મયસ-સ્કૂટિ ગૂજરાતમાંથી ગઈ તે કદપના કદપનાની વાસ્તવિકતા યુમાની જેમે છે લેખકના કહેવા પ્રમાણે અમેરિકાવાસી જાનેલા બોજકો અને ઉત્તર ગૂજરાતમાં આજે જે જોજક જાતિ છે તેના લોકોને ત્રણ ચાર હજાર વર્ષ પછી પણ એક જ સમજવા અને એક જ રચાને રજા માનવા. એ કદપનાતીત જ ગણાય. આમ દેખાઈ આવે તેની કદપના અને કેટલેક દેશો જેવળ કદપના લાગતાં મંત્રો પણ લેખકે રજૂ કરેલ છે પણ તે દલીલ માર્ગ છે એટલે આપણને તે રસ આપે છે પણ કદપના કોઈ વાર ઊંધે માર્ગે પણ ચકાવી દે અને ધારેલ નશાને ન પહોંચવા દે એ સંલગ્નિત છે.

પરંતુ આથી કોઈ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ફેર નથી પડતો. આપણે તો ઇચ્છીએ કે આ લેખકના

જેવા જ રમણ અને જિતાયુ શોધકો આપણા પ્રાંતમાં વધુ જાગે, તેઓ આપણી અસ્મિતાને પ્રજ્ઞાવે અને નવી આજ્ઞાઓના સંચાર કરે. નોંધણીની બૂંચો ઘણી રહેવા પામી છે. 'આજ્ઞાણી' રાત્રનું 'અઘામણી' એવું રૂપ ન કદ્યું હોત તો ?

(૩૮) ચરણુરજ—લેખક શ્રી નિરુદ્ધસાહ; પ્રકાશક : ગરિષ્ઠા કાર્યાલય, પિપડસ બેંક બિરડીંગ, અમદાવાદ, મૂલ્ય આઠ આના

સ્ત્રીજીવનના પ્રતોની નવ 'ટૂંકી' વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. વાર્તાઓ સામાન્ય કોટિની કહી શકાય તેવી છે. લેખક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે એક વાર્તા (કઈ તે તેઓ કહેતા નથી) ઉપર પરદેશી કૃતિની ડાખ છે, એ વાર્તા જે છેકની 'જીવન જગ્યુ'ની ન હોય તો કમ્પલ કરવું પડે કે લેખકની અંદર સારી વાર્તાઓ લખવાની શક્તિ સારી છે; બીજી સારી કહી શકાય જેવી વાર્તા 'પરાયાં ને પોતાં' છે. આકરી એકમાં અમકૃતિ જેવું તો કંઈ દેખાતું જ નથી. દરેક વાર્તામાં શૈલિ નવી નથી-ચોછ છે, જે ગમે તેવી છે.

પહેલી જ વાર્તા આપણને વાંચવાનું શરૂ કરતાંની સાથે જ નિગમ કરે છે. 'અહીંયાં ભાષણ કરનારાઓ ઠોડી ઠોડીને જણાવી ગયા કે...મારે એમને શુ કહેવું ? હમરો અને કીટાનું' ઉપનામ આવા લોકોને મજા છે. 'કેવા લોકોને ? અહીં' હમણાં ભાષણ કરી ગયા તેમને ? કઈ જાતની સમજામાં પોનાની પહેલાં ભાષણે કરી મથેલાને ખીએ ભાષણ કરતાં આમ હમરો-અને કીટા કહી શકે ? એ પછી ઠોસાખાજ ક્રિયા વિના રહે ? છતાં અહીં એવું નથી બનતું ! 'મારા ઉર આમત્રણ છે પણ હું નથી જવાનો. મને રૂઆન બતાવના આ યોગના કને છે પણ હું નથી ફસાવનો' અને આવી ઘણી કવિઓ-આ કવિઓ કોઈ પવનની નથી નોંધ-પોથીમાં આવું લખનારા પદ્ય હોય છે ખરા ! 'મૃતિકાર'ની વાર્તા તો, લંખવાનું. શરૂ જ કરતા ભાવનાશાળી નાના વિદ્યાર્થીએ લખી હોય તેવી જ વાર્તા છે.

નોંધણીની અશુદ્ધિ તો ગળ્ય છે !

મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, નોવેદી ટોકીઝ પાસે-અમદાવાદ
સુદક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ શાધી : ઊર્મિ કાર્યાલય : અમદાવાદ

वर्ष दससु - अंक त्रयो - जुलाह मोगुलीमसो याणीस

न पादः म धा
मोहनसाक्ष भडेवा
हरेण्वन सोगैया
अन्तिवाध साह
धम्बर साक्ष हवे

हसभा ३ ५-०-०

वापिह सवाभ
अक्षरेभा ३ ५-८-०

पदरेभा ३ ५-८-०

गती माहित्य संघ . श्रीमाजी मोसायटी पो. पो. ७३ . अभदावाह

ગામી

પૃષ્ઠ ૧૦ મું ૨૫૬ ૪ થી તુલ્યાર્થ : ૧૬૪૦

અનુક્રમ

દેહતુચ્છ (કાવ્ય)...	... શ્રી. 'સુધાશુ'	...
દીપ્તેશી વાપા પછી (કાવ્ય)	શ્રી. ભગીરથ મહેતા	...
પત્રકારત્વનો અધિકાર ...	શ્રી. પૂર્ણિમ	૨૧૭
ગીતામાં દિગ્દર્શન ...	શ્રી. જયજીવદેવ જાલેજકર	૨૧૯
સ્મૃતિ (વાર્તા) ...	શ્રી. નરસિંહજી પંડ્યા	૨૨૧
ખાપસો (વાર્તા) ...	શ્રી. 'સૌમ્ય'	૨૨૭
અંતરંગના અર્થશાસ્ત્રની ભૂલો	શ્રી. કુંભરજી ધરમજી સંપદ	૨૩૫
માનવધર્મ-સંચાલનધર્મ ...	શ્રી નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ	૨૪૨
હે માતા ! ...	શ્રી. સુદરમ	૨૫૨
માતાજી સાથે વાર્તાલાપ ...	શ્રી. અંબાલાલ પુગણી.	૨૫૨
લેખક અને સાહિત્ય ...	શ્રી. રામો રાણા	૨૫૭
સાહિત્યસમ્રાટ પ્રેમવંદની ...	શ્રી. ધરપાણદેવ જાલેજકર	૨૫૮
વિજ્ઞાન દ્વારા ઇશ્વરમાર્ગિ	શ્રી. કાન્તિલાલ મ. ગોંધી	૨૬૦
કવિશ્રી નાનાલાલનું નાટ્યવિજ્ઞાન	શ્રી. નિખિલચંદ્ર જી. જવેરી	૨૭૧
બેલિન્ગમ ...	શ્રી. 'તારૂં'	૨૭૭
અવલોકનો ...	'જા'	૨૮૨

હીંજીથી પડ્યા પછી-પડેલું જ આવું કાવ્ય
કાવ્ય વાંચી તો ખરા કાવ્યની યોગ્ય જ લીટીમાં
આપણે દસાવવામાં જ બે ચીજો. પણ અચાનક
પ્રવાહ ભરે છે, આપણે અંતર જની જાણે
જાણે. હીંજીથી પડ્યા પછી જે દિશાથી સરે
છે તે સમજવા જેવી છે. એવી જ દિશાથી
'દેહતુચ્છ'ના અનુભવ વાગ્યો. એમાં સાથે
કાવ્યની જેવી કપતા પણ છે. પત્રકારત્વનો
અધિકાર જેવવવા માટે આપણી વિદ્યાપીઠાએ
મંદાયામાં એને અભ્યાસમાં વિદિષ્ટ સ્થાન
આપવું જોઈશે. નીતિમાં દિગ્દર્શન-દિગ્દર્શનની
વર્ણવસ્થા અને આભવવસ્થા ક્યા પ્રકારે
આવી રહેલ છે તેનીતાના અભ્યાસી કાપાદાદેવ
ચોક્કસથી સમજવી રહે છે. કૃતિની સ્મૃતિ
શું હતું જ્યારે ભવ પછી ભાવ્યો-એની પત્ની
પણ એને 'ભાવ્યો' કહે છે. વાર્તા કહેવાનું
દેવો જોઈએ કે નહિ તેની અર્થ પદી રહેવા
જો આ વાર્તામાં જ વાંચી લઈએ. અર્થશાસ્ત્ર તો
શ્રી. સંપદનો સૌથી વિશેષ પ્રિય વિષય. અર્થશાસ્ત્ર
અર્થશાસ્ત્રની મૂલ્યો એવો વિષય છે ભગવાનને
જિજ્ઞાસુ નરસિંહભાઈ માનવધર્મ-સંચાલનધર્મ
ઉપર લખે છે. 'હે માતા!' શ્રી મુદ્દમ જે
લીટીના કાવ્યમાં શ્રી અભ્યાસ પુરાણના 'માતાજી
સાથે વાર્તાલાપ'માં આધારિત વાર્તાવાજ્ઞની
મંત્રજ સરચાત કરી આપે છે. ઇશ્વર અને ધર્મ
નામ સાથે સંકળાયેલા તબુ ચાર લેખો આ અંક-
માં આવી ગયા છે પણ એ લખા કેટલી જુદો
દિશાઓથી જુદી જુદી બાજુએ જુદો છે તે
તો જો લેખો જ વાંચે સમજશે. અને તેમાં શ્રી.
કાન્તિલાલ ગાંધી તો 'વિજ્ઞાનદ્વારા ઇશ્વર-
પ્રાપ્તિ' કેવી રીતે કાવ્ય છે તે જાણ સમજવા
જેવું છે. 'વિજ્ઞાન' શ્રી. નાનાલાલ કવિનું
જુદું વખત પડેલા પ્રજા ધર્મનું નાટક છે પણ
દ માર્ગ એની ઉપર ખૂબ વિવેચનો આવેલાં છે.
શ્રી. નિખિલચંદ્ર જવેરી અહીં કહે છે, 'વિજ્ઞાન'માં
જે નાટક નથી. એમાં નાટ્યવિજ્ઞાન ન નથી.
યુરોપની આદ્યત્વપૂર્ણ કર્ણ ભયાનક ચિત્ર
લેખનમાંની એકખાસ સાથે શ્રી. 'તારૂં' કરે
છે. છેલ્લે છે ગુજરાતી સાહિત્યની સફળતાવતા
પુસ્તકોનું અવલોકન.

મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ : બીમલ રામ, નોવેલ્સી ટોપીક પાસે-અમદાવાદ
મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીલાલ પુરુષોત્તમ ગાંધી : બોમ્બે કામોલપ : અમદાવાદ

- [૧] અંગલિ અંકમાળા
(૧) પચેર પાંચાધી
[નવલકથા]
(૨) જીવનનું ઝેર
[નવલકથા]
(૩) પુણ્યપ્રવાસ
[નવલકથા]

- [૫] ચિંતન અંકમાળા
(૧) સુલાખીની શૃંગલા
(દિંદુ) વર્તમાન રાજ-
નિધારણ)
(૨) સાહિત્ય અને પ્રગતિ
(૩) સામ્યવાદી ચીન
(૪) લગ્ન-એક સાધના

- [૬] 'હિન્દી' માસિકના ૧૨
અંકો
[૭] 'નવચંદ્ર' માસિકના
૧૨ અંકો અને એક બેટ-
પુસ્તક

ભારતી-સભ્ય

ની

ચાળનામાં

આ

પુસ્તકો આપવામાં

આવે છે.

[લવાજમ વિ. માટે નીચે વાંચો.]

- [૨] આરોગ્ય અંકમાળા
(૧) જાતીય રોગો :
તેનાં કારણો અને નિવારણ
(૨) ઉપવાસ અને દુગંધાહાર
(૩) નસર્ગીપચાર-સર્વ-
સંગ્રહ ભા. ૩
(૪) સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય :
કેમ મેળવવું અને ટકાવવું ?

- [૩] અમરણ પુસ્તકમાળા
(૧) શંકરાચાર્ય (જીવન-
ચારત્ર)
(૨) રંગરંગ વાદળિયાં
(બાલગીતસંગ્રહ)
(૩) નાનાં છોકરાં
(વાર્તાઓ)
(૪) પ્રવાસપત્રો (પ્રવાસ-
વર્ણનો)
(૫) આપણાં ભાંડુઓ
(રેખાચિત્રો)
(૬) હજી જે મને સાંભરે છે
(ગિલ્લુભાષનાં સંભારણાં)
(૭) છીપલાં (બાલગીત-
સંગ્રહ)
(૮) ભરદિયે (લાંબી વાર્તા)
(૯) કલગી (આસવાર્તાઓ)
(૧૦) જાંબુની ડાલે
[પંખીની સાદસકથા]
(૧૧) જવાહરલાલ નેહરુ
(જીવનચરિત્ર)
(૧૨) સૌની પાતો
[વાર્તાઓ]

- [૪] વિશ્વસાહિત્યમાળા
(૧) પતન અને પ્રાપ્તિ
અનુ. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
(૨) અદકાર ('Thais' નો
અનુવાદ)
(૩) પશ્ચિમના સમરગણે
(All quiet on the
western front) નો
અનુવાદ
(૪) વિશ્વસાહિત્યની
વાર્તાઓ

'ભારતી-સભ્ય' બનો

આ સાથેની પત્રિકામાં જે સાત પ્રવૃત્તિઓ ઉલ્લેખ છે તેનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૨૯-૮-૦, બહારદેશમાં રૂ. ૩૩-૬-૦ અને પરદેશમાં રૂ. ૩૬-૮-૦ છે. એની ફરક કિંમત દેશમાં લગભગ રૂ. ૪૦ છે. એકી સાથે આ સાતે ય પ્રવૃત્તિના આદક યનારને અમે 'ભારતી-સભ્ય' ગણીએ છીએ. આ 'ભારતી-સભ્ય'નું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં માત્ર રૂ. ૨૫-૦-૦ રૂપિયા છે. એનું બહારદેશનું લવાજમ રૂ. ૨૭-૮-૦ અને પરદેશનું રૂ. ૩૦-૬-૦ છે.

આ લવાજમમાં યેરએક બાર મહિના સુધી જે માસિકો દર મહિને મળે છે અને એક વર્ષમાં નાના-મોટા અઢાવીસ પુસ્તકો મળે છે. આ પુસ્તકોમાં વિવિધતા દેહી છે તે પણ બહુવાળું છે :

૧. સાહ્યારંગો પાનાની એક બંગાળી નવલનો અનુવાદ છે.
૨. ચારરો ચારરો પાનાની જે મૌલિક નવલકથાઓ છે.
૩. અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને જર્મનીના મદાન નવલકથાઓની હતમ નવલકથાના ત્રણ ભાગો છે.
૪. જનનના તમામ દેશોના સાહિત્યમાંથી ચૂંટેલી ઉત્તમોત્તમ વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે.
૫. બેઠાળી માફીને આનુ સુધીના આપણા દેશના રાજનિધારણોના હતિદાસ છે.
૬. ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ગાળીસ લેખકોના સદકારથી તૈયાર થયેલા સાહિત્યગ્રંથ છે.
૭. સામ્યવાદી ચીનના બલિદાનોની કથા અને એના નેતાઓના જીવનચરિત્રનું પસતક છે.
૮. અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી અને હિંદી વાર્તાઓનો અનુવાદ છે.
૯. લગ્ન-જીવનની સાધના કેમ કરવી તે સૂચવવા પત્રો છે.
૧૦. આરોગ્યને લગતા ચાર પુસ્તકો છે. તેમાં એક જાતીયરોગો વિશે છે. એક કુદરતી ઉપચારોનું વર્તમાન સમનવે છે, એક ઉપવાસ અને દુગંધાપચારની રીત અને ઉપચારોના બનાવે છે અને એકમા સ્ત્રીઓના રોગોની ચિકિત્સા અને ચારવાર છે.
૧૧. જાવસાહિત્યના સુંદર સચિત્ર બાર પુસ્તકો છે. તેમાં ત્રણ જીવનચરિત્ર છે. બે કાવ્ય-ગુચ્છ છે. એક પ્રવાસવર્ણન છે. એક નાનપણનાં સંસ્મરણો છે. બે લાંબી વાર્તાઓ છે અને ત્રણ દૂરી વાર્તાનાં સુખમાં છે.

ભારતી સાહિત્ય ગ્રંથ . અમદાવાદ અને સુબર્ક-૨

હોચકેથી પડ્યા પછી*

જંગની જાંગની નીચે પચડાઈને પરે હતો
હાંટિયા કરીને જિયા પડ્યો નોતો રિસાઈને
ધોતી પગે ભરાતા જ સાંધા દોનળી રાક સા
મારને, ઈશ્વર ખાન ધરી, હેન્ડી રહેવ કે
આચાર્યોને પરિપૂર્ણ કરી ગદી પડ્યો નોતો
હાથે લીધ્યા રસ્તે જામ બોડી જલ્દી રહી.
પરનુ, પાણીને ફોળી—ફાંસી મારતો મહી,
એવો, માત પડેલો ફું દોચકા દામ જીલોને
—દીધા વિના કંઈ વેગ મળિને ફરતો લલો
અયો પે પાંખો દાળા—રિયર દુદાર નિયલ.

અગાવનાની સદ દોચકાને
એણે દગો ? પડકરો મને નીચે
ન નીચું એણે પડકું છ કાને.
ન મતલબતો એ પડકી મને નીચે
એણે રકુરાવો કવિતાની કપના
એણે રમગમ્યું થયુ ગાન દૂર
ને રમતા દાખવી એણે કંઈ
પડ્યા પછીની.

શી ગમતા ?
આ સદિમાં તો પડ્યા પછીથી
પડ્યા પછી ફૂંકડી મારવા પછી
જાંઘણ પામી રાકતું સહેલ
ને એ જાંઘણે કરવાનું સાદસ
યુ આદર્શ ના બસ પામવાનું !
યુ આ નહીં છવનને ખમનને !
ને આ કંઈ ધન્ય ન થાય માનવી !
પકી રહેતું ઘર માહિ નાહી
એની અગંધી કંઈ વૃત્તિ થાયે.

એને તો દોચકે જાવાં, ફૂંકવાં એકવાં મને
અને એલી ફૂંકી પાછું પડવાનું ય હોય તે
એને ના દૂર એનાથી જવાની થાય વૃત્તિ કે
સંતાઈ જેમ વીરને મુદ્દ વેળા ગહેતું ના.
પડ્યા અને વળી એને જાગે રસ તહીં જવા
હીચકા પે ફરી જાવાં હોચકેથી પડ્યા પછી
શ્રી. ભગીરથ મહેતા

દેહ-તુમ્હૂર

[અજ્ઞાત]

દેહ-તુમ્હૂર તારે કાળે હાથ
લીધો છે માતા! મુશુવવાને સાથ!
—દાઈ તો વચનો બુગોને જલધાર,
આજ તારે મેને નીંદ ભરી હોજ!
મુવો ને જનની! એરતા ના તલબાર,
એક જ માતું વચન છે ક્ષતમાર—
મુશાવા તારી સેજલને સર-બદાર,
મારે આતમ-દેયે હોય ગરે હોજ!
લીધો છે તુમ્હૂર “તુહી તુહી” નો માત!
તારે તારે સાપરચહીની લાલ.
પોલાણે પૂર્વા ગાયક-રગતના સાજ
એના કુંકારી તારે છે આતમઆહુતિ હોજ!
તુટશે તુમ્હૂર, આતમ એકવતાર
ધરકારો તો પે આહુતિગીત-ઉદ્ગાર
પૂગશે તારા સતેવ કરણને ધાર,
તમે જાણતું જીવન “તુહી” બને હોજ!

મુશાંશુ

* લેખકના Coming down from swing
તામક અંગ્રેજ કાવ્ય પરમો.

પત્રકારત્વનો અધિકાર

અધિકાર વિના મેળવેલી વસ્તુઓ એના મેળવનારને સતોષ આપતી નથી કે એની દૃષ્ટિને વિશાળ બનાવતી નથી જીવનમાં અધિકાર એ પણ એક મુખ્યતાનું વારસો છે. કોઈ પણ વસ્તુ મેળવતા પહેલાં માથું એના અધિકાર માગેની ચોક્કસતા સિદ્ધ કરવી ધટે છે. ટર્ટરેકે ઠેકાણે તો આતે માટે કંઈક નિયમો પણ હોય છે અને અનુભવ તથા જીવનસંક્રામની સરાણુ પર ન ચડેલા માણસને અનધિકારી ગણવામાં આવે છે.

લેખક અથવા વિવેચક થવા માટે પણ આની કોઈ પૂર્વ તૈયારીની જરૂરિયાત હવે સ્વીકારવી જોઈએ. આને લોકોને વાસ્તવનાં સોપન થશે છે. વિવિધ પ્રકારના મેળવવાની જરૂરિયાત જાગી છે, એ પ્રકારની જરૂરિયાત પૂરવા માટે અનેક પ્રકારના લેખકો અને વિવેચકોની માગણી જાગી થાય છે. પત્રકારત્વ એ કલા અને ઉદ્યોગના સમન્વય સ્થાપના જળ તરીકે જનતામાં રચાતું મેળવતું જાય છે. લોકશાહીનું તો મુખ્ય બળ જ પત્ર અને પત્રકાર બની રહે છે. એટલે આપણે ત્યાં સાહિત્યનું આ અંગ અધિકારી જોતોને હાથે વધારે વિશ્વાસ પામે એ જોવાનો સમય આવી ચૂક્યો. જણાય અત્યારે યુનિવર્સિટી માતૃભાષાને સ્થાન આપવાનો અને એ સ્થાન વધુ પડતું મહત્વ પ્રાપ્ત ન કરે એની ચોક્કસતા જોવા દિધા કાર્યક્રમ રાજે છે એનો હવે અત આપણે જોઈએ. માણસ પોતાને માતૃભાષા દ્વારા જોડેલા સમર્થ બનાવી શકે તેટલો કોઈ દિવસ પાઠાભાષા દ્વારા ન જ બનાવી શકે કાર્ય માટેનો પોતાનો અધિકાર માણસ ભાષા દ્વારા જ પ્રગટ કરી શકે. ભાષા દ્વારા જ માણસ માણસને સમજી શકે એને યુનિવર્સિટી પોતાના અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષા દ્વારા પત્રકારત્વની અનુભવ મનાવે એ બહુ જરૂરી છે.

સરકારની દૃષ્ટિએ એ વસ્તુની ચોખ્ખા અભ્યાસક્રમમાં થાય તો પત્રકારત્વ એક પ્રકારનું શિક્ષણસામર્થ્ય ધરાવતું થાય. પત્રકારની અભ્યાસની જવાબદારી ધણી મોટી છે એક રીતે ગણો તો એ નાખૂના ખડા સેનિકા કે એના પ્રમાણમાં એના સાધન ધણા અપૂર્ણ અને એના ઉપર લક્ષકતી તનવારો ધણી જલદ છે. એટલે એ પોતાને ત્યાં સ્વતંત્ર વિચારગતે સત્કારવાની શક્તિ ધરાવતો નથી એથી ફરીને બને છે.

એવું કે જે છપાય છે તે વગાય છે. લોકશિક્ષણનો કે સંસ્કારનો મહાન પ્રયોગ કરવાની એમનામાં શક્તિ હોય તો પણ સંભોગો એમને જરૂરી ગમે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં પત્રકારત્વનો ધર્મ આર્થિક અને અને સમર્થ શક્તિશાળી જુવાનો દ્વારા એ ધંધાની સુરક્ષાઓનો સામનો થઈ શકે, માટે યુનિવર્સિટીએ પોતાના અભ્યાસ-ક્રમમાં વંધાગ તરીકે નહિ, પણ વિશિષ્ટ પ્રયોગ તરીકે પત્રકારત્વને માન્યરૂઠું સ્થાન આપવું જોઈએ. જે લોકશાહીની સ્થાપના જાણેલી ગણેલી જનતા દ્વારા જ કરાવવાની હોય તો લોકશિક્ષણ અને લોકસંસ્કારનો ફેલાવો કરે એવું પત્રકારત્વ અગ્નિતત્વમાં આવવું જોઈએ અને એ પત્રકારત્વનો અધિકાર ગેળવવા માટે જુવાનોને તૈયાર કરવામાં આવે તો એથી એકંદરે એ ધર્મો તેજસ્વી થાય.

એથી એક બીજો ફાયદો પણ છે સાધારણ ગીતે જુવાન માણસ તરંગી ને કંઈપના-શીલ હોય છે એ કંઈપનાને એ કાચી વયમાં અનુભવ વિનાના લેખો કે કાવ્યો દ્વારા પ્રયત્ન કરવા મથે છે. એથી એનો સમય બચે છે, ને વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ એ નિષ્ફળ પણ બને છે. પત્રકારત્વ અને એને અનુવર્ગી કાર્યો ને અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થાય તો ધણા જુવાનો એમનું વ્યવહારુ સ્વરૂપ સમજી શકે; એટલું જ નહિ, સાહિત્યમાં જે એક પ્રદારની રચનાઓ જ લોકપ્રિય થઈ લોકજુએને હીન બનાવે છે, તેના ઉકેલ પણ મળે. સાહિત્યના અનેક પ્રકારો-પ્રસંગચિત્રો, સામાજિક ધર્મજો, કટાક્ષો, સિનેમા-વિવેચનો, રિપોર્ટો, નિત્ય-જીવનના પ્રશ્નો, ધંધાદારી વિકાસના પ્રયત્નો, જીવનચરિત્રો, નાગરિક ધર્મો, નગરરચનાઓ, નગરજનોની સહયોગિતાઓ-આ અને એવા અનેક વિભાગો દ્વારા સાહિત્ય વધુ વિશાળ જુની, નિત્યજીવનની જરૂરિયાતનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તો લોકશક્તિ, એ આંધળું રાજાવાદી બળ ન રહેતો, સમજી શકે તેવા માણસોનું એકિચક સામર્થ્ય થઈ જાય.

લોકશાહીની સફળતા નિર્ભરતાનો ધણો મોટો આધાર પત્રકારત્વ ઉપર પણ છે. એટલે જે લોકશાહીની અવિચળતા રચના થવાનો સંભવ છે, તેથી મદદરૂપ થવા માટે શિક્ષણસંસ્થા દ્વારા પત્રકારત્વનો અભ્યાસ શરૂ થાય એટલી પ્રાથમિક તૈયારી જરૂરી પણ છે.

અત્યંતે લોકો પનો વાચે છે તે કેવળ લઘુર્જના સાચા-ખોટા સમાચાર જાણવા માટે, અથવા નવાજૂતી મેળવવા માટે, પણ વિશ્વમાં જે નવાં બજો કામ કરી રહ્યાં છે, નવાં વિચારો, નવી રચનાઓ, નવી સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં પોતાનું સ્થાન કયાં હશે એ સમજવાની જરૂરિયાત, કલાકના સાક્ષાત્કૃષ્ટો આધારના ઘોરોષ્ઠેતના જમાનામાં તો, નિત્યજોગન જેની જ અગત્યની બની જશે એટલે હજારો જુવાનોને કેવળ અધિકારમાં આંધળો જુરફો મરાવવાનું જે પાપ આજ દિવસ સુધી યુનિવર્સિટીએ કર્યું છે તેના પ્રાયશ્ચિત્ત લેખે પણ, એણે પોતાને ત્યાંના રાષ્ટ્રીય નિષેધાનમાં જરૂરી હોય ને ઉપયોગી હોય એવા એકાદ પ્રયોગની પહેલ કરવી જોઈએ.

ગીતામાં હિંદુ ધર્મ

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

૧ હિંદુ ધર્મની વૈશિષ્ટ્ય એ એમ ગાંધીજીએ કહ્યું છે. પુનર્જન્મ અથવા જન્મંતર ઉપરનો વિશ્વાસ એ પણ આર્યધર્મોનું એક વૈશિષ્ટ્ય છે એમ કહેવાય છે. આ ખાસ બાબતોમાં ગીતાને શું કહેવું છે એ જોવું મહત્વનું છે.

(૧) ગૌરક્ષા વિષે ગીતામાં ત્રણ જ ઉલ્લેખ આવે છે:—ગૌરક્ષા (ક્ષત્રિયોનો નહિ પણ) વંશોનો ધર્મ છે એમ ગીતા માને છે પંડિતોનું લક્ષણ બાંધનાં સાહાયુ, ગાય, હાથી, કૃત્તર અને કૃતગંધાનું માંસ ખાનાર ચાંદાલનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં ગાય પવિત્ર હોવાનો ખ્યાલ છે. ‘મનુનામિ કામધુઃ’ એ વચનમાં પણ ગાયો અને કામધેનુને પોતાની વિશ્વતિમાં વળવાને સ્થાન આપ્યું છે એટલે ગીતા પ્રમાણે ગાય એ પવિત્ર પ્રાણી છે, એનું રક્ષણ કરવું જોઈએ એટલે આશ્રય દેખાય છે.

(૨) જન્મમરણનો ચક્રો ગીતામાં માન્યતા તો ગીતા-શરીરની કશક છે. એને વિશે નોખું લખવાની જરૂર નથી.

(૩) મહાભારતકાળના સમાજમાં આશ્રમન્ય-વસ્થા સાંવૈશિક હોવા છતાં ગીતામાં ફક્ત એ જ ઠેકાણે એના અસ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. ‘ન તિરિતિરં ત્વદિયઃ’ એ ઉલ્લેખ સંન્યાસઆશ્રમનો દ્યોતક છે. ગીતાનો સંન્યાસધર્મ આશ્રમ પરત્વે નથી પણ સમગ્ર જીવનભ્યાસી દાર્શનિક દૃષ્ટિ છે. એ સંન્યાસધર્મ શુદ્ધ-રથાશ્રમમાં વિશેષ રીતે પાળવા જેવો દેખાય છે.

અભ્યર્ચના ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે છે. પણ તે મોક્ષની સાધના તરીકે જ. નહિ કે આશ્રમની એક અવધિ તરીકે ‘તદ્વિદિ પ્રજિજ્ઞાતેન પરિવ્રજેન સેવ્યા’ એ ઉલ્લેખમાં ગુરુસેવાનું વાતાવરણ છે. એ ઉપરથી ગુરુશ્રદે વાસનું અનુમાન પણ કરાવે. અને તેજસ્વી એ અભ્યર્ચના આશ્રમનો ઉલ્લેખ છે એમ પણ માનીએ તો વાગે નથી. પિતૃદાક કિવાનો ઉલ્લેખ અર્જુનના બાપણમાં છે. એને શુદ્ધાશ્રમનો

ઉલ્લેખ માનવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એમાં વાધો નથી. અર્જુનની ક્ષીરમાં કુળધર્મ અને જાતિધર્મ છે ત્યાં વર્ણધર્મનો ઉલ્લેખ નથી એ આશ્ચર્ય પમાડે છે અર્જુનના ખીન ભાવણમાં વિશ્વાસ ખાતુ ક્રેયસ્કર છે એવો જે ઉલ્લેખ છે એને સંન્યાસ આશ્રમ જોડે જોડી શકાય અથવા સાહાયુ વર્ણ જોડે જોડી શકાય પણ આવા ઉલ્લેખો કાંઈ પણ પસંદ નથી કરી શકતા નથી. ગીતામાં વર્ણવ્યવસ્થાનો જ્વરો પુરસ્કાર હોવા છતાં આશ્રમવ્યવસ્થા વિષે ગીતા આટલી ઉદાસીન શા માટે છે તે તપાસવા જેવું છે.

(૪) ગીતામાં વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ ૭ જગ્યાએ આવે છે. એમાં જે ખીન અધ્યાયમાં ક્ષત્રિયોના ધર્મ યુદ્ધનો; નવમા અધ્યાયમાં સાહાયોને અને રાજર્ષિઓને વૈશ્યશ્રદ્ધી નોખા પાડવાનો, અને અઢારમા અધ્યાયમાં આવેલા વર્ણધર્મનો ઉલ્લેખ સૌથી વિશેષ મહત્વનો છે ત્યારે ચોથા અધ્યાયમાં આતુર્વર્ધન યુગુર્ધન વિભાગ પ્રમાણે તૈયાર કર્યાનો ભગવાનનો એકરાર સૌથી વધારે મહત્વનો છે.

પ્રથમ સાહાયુ, ભક્ત રાજર્ષિ એ જોને વૈશ્ય-શ્રદ્ધી નોખા પાડવાથી ભગવાનને વર્ણોનું ઉચ્ચ નીચપણ માન્ય હોય એમ લાગે છે. પણ એ વિચાર સાથે શકા થાય છે કે ભગવાને ગીતામાં એ-ત્રણ ઠેકાણે પોતાની વિશ્વતિએ વર્ણોના જનાં એમાં કર્યાં ‘વર્ણોમાં હું સાહાયુ છું’ અથવા ‘આશ્રમોમાં હું સંન્યાસ કે ક્ષાત્રો આશ્રમ છું’ એવો એકરાર કરેલો જરૂર નથી ત્યાં જે વસ્તુ મહત્વની નથી ત્યાં એ વસ્તુનો અનુલેખ એ નિર્બુદ્ધાત્મક પ્રમાણ નથી અર્થાત્ એ વાત સાચી છે, જનાં ઉપરની શંકા ખાન એવા વચ્ચે રહેતી નથી.

દરે ગીતામાં આવેલા વર્ણ પાત્રોના ઉલ્લેખો તપાસીએ: પદેવા અધ્યાયમાં વર્ણમકરનો ઉલ્લેખ છે, જે જાતે છે કે ગીતાને વર્ણમકર ભાવનક જેવો લાગે છે. વર્ણાન્તર વિવાદો ગીતાને અમાન્ય છે કે

દુષ્ટ સ્ત્રીઓ દ્વારા થતા અજિજ્ઞાન્તી જ કેવળ મન છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે એ બન્ને કારણે પિત્રો-દક કિંમત લુપ્ત થવાનું કારણ નથી પિત્રોદક પિતરો મુશ્કેલી ન પહોંચે એ વાત જુદી

જીમ અધ્યાયમાં સ્વધર્મની વાત કરતા ક્ષાન ધર્મનો ઉલ્લેખ આવે છે એમાં મીન ઉપર ચણક કરવી એ પાપમૂલક દશે પણ સ્વધર્મ પાતને અંગે ને લણક એની મેળે મળતો હોય તો દાનિયો ગણ થાય છે, અને એવા આત્મરક્ષણના સુદમાં પણ પાપ નથી એ જાતની દીન ભગવાને કહી છે આત્મ રક્ષણને અર્થે ચનાવેલા ધર્મસુદમાં વિજા અથવા મગજ બન્ને સગળા જ નહીં છૂટ છે એ પણ ગન્યતા આ દેકાને ગીતાએ વ્યક્ત કરી છે

પાચમા અધ્યાયમાં વિદ્યારિનયસપન્ન સાહ્યજ પ્રત્યે આદર છે પણ નવમા અધ્યાયની પેઠે અર્જુન સાહ્યજથી બેઠ જતાવવા માટે બીજો કોઈ વર્ણ બેસાડ્યો નથી અને સાહ્યજ પ્રત્યે જે આદર બતાવ્યો છે તે એના સાહ્યજ હોવાને અંગે છે કે વિદ્યારિનયસપન્ન હોવાને કારણે છે તે સ્પષ્ટ નથી થતું વખતે બન્ને અભિપ્રેત હશે

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ચાર વર્ણના સ્વધર્મ બતાવ્યા છે એ આખો ભાગ એ અધ્યાયમાં ન હોત તો એ કયા બગડત નહિ ૪૦મા શ્લોક પછી ૪૧મા શ્લોક સમસર સુહૃદાઈથી આપી શકે છે ને કે એ ચાર શ્લોક વચમાં આવવથી સ્વધર્મ અને સ્વધર્મના અર્થ વર્ણપર જ લેવો પડે છે

અહીં સાહ્યજ અને દુર્યોધને એક એક આખો શ્લોક આપ્યો છે અને સંકર્મ ગણાવતા એ તેના અગ્નિપના વિશેષ સમુદ્ધોને ઉલ્લેખ છે ત્યારે વૈષ્ય અને શ્રદોને મળીને એક જ શ્લોકમાં પતાવ્યા છે અને જન્મોના ધર્મ બતાવતા એમના ખાસ કરી જ જતા થા છે સ્વભાવ, મુણા કે સરકારિતાની વાત એમને માટે નથી

સ્વધર્મના સિદ્ધાંતો દ્વારા ભગવાને વર્ણગત ઉચ્ચનીચલાવ જણાવે ધર્મો મદો હોય એમ લાગે છે સ્વધર્મ બને વિગુણ હોય પણ એના પાનથી માણસ સસિદ્ધિ જરૂર પામે છે સસિદ્ધિની ત્યાગતા કોઈ પણ વસ્તુને કશી દાડમારી નથી એ સ્પષ્ટ છે

ગીતાનો વર્ણધર્મ જાતિગત હશે એવું સિદ્ધ કરવાને આપણી પામે આતરિક પુરાવા નથી મદા ભાગમાં બન્ને પ્રકારના પુરાવા મળી શકે એમ છે

મીથો મદતવનો ઉ નેખ એવા અધ્યાયમાં ચાતુર્વર્ણના પોતે અર્ધા કર્તા હોવાનો છે તે છે વર્ણવ્યવસ્થા વાસ્તવે શ્રીકૃષ્ણે ચવારી એમ લે મનાય નહિ તેટલા પુર સક્રતમાં વર્ણવ્યવસ્થા સગ તન હોવાનો ખતિ છે એને ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પેતે પગભાતમાં કે એ બુદ્ધિશા ઉપરથી જ કહે છે કે વર્ણવ્યવસ્થા માગી બનાવેલી છે

આ અર્થ લેતા વર્ણવ્યવસ્થા મનુષ્યકૃત નહિ હોવાથી મનુષ્યસ્વભાવમાં જ રહેવી છે એમ માનવું પડે છે અને પછી તો એ કોઈ ને કોઈ રૂપમાં તમામ મનુષ્યજાતમાં અને સર્વ દેશોમાં, સર્વ મળે જરૂરી જોઈએ પ્રાચીન ઇંદ્રજના ઇતિહાસમાં અને ઇન્દોની સમાજવ્યવસ્થામાં વર્ણવ્યવસ્થા જરૂર છે એમ યા જીજી રીને મનુષ્યકૃત વગા એના સુદમ ની જ હોવાનું પણ ગળે લિવે છે પણ ચાર વર્ણ તો આપણા આશ્રેષ્ઠ જ કલ્યા છે, સ્વાધ્યા છે અને એણેવત અતી નજાન્યા છે બીજાને વર્ણવ્યવસ્થા માન્ય છે ત્રિષ્ટ છે એ વિશે શમ જ નથી વહેંચી ઉચ્ચનીચલાવ ગીતાને માન્ય હોય કે ન હોય પણ ગીતામદમાં એ હતો અને ભગવાને એની સામે બગવો નથી ઉઠાવ્યો એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે

હવે એ જ સવાન રહે છે તે એ કે ગીતામાં વહેંચી ઉ નેખ આવે છે તે અર્જુનને મદાભાગત સુદમાં લગજ લાઈ લાગવાનું કર્તવ્ય સમજાવવા પૂરતો જ છે કે ગીતાધર્મનું ગીતાની શિખામણનું તે એક આવશ્યક અપરિહાર્ય અંગ છે

ગીતામાંથી વર્ણ પડતેલા ઉ નેખા ને મદી નાખ્યા હોય તો ગીતાધર્મ અને ગીતાની શિખામણ અપૂર્ણ જેવા બને છે કે કેમ એ આપણે જોવું જોઈએ વ્યથી ગીતા સુદતા એકાકામાં ભેસાડી છે એમવા માટે જ દુર્યોધનો ઉ નેખ આવી ગો છે દુર્યોધા આન્યા એટલે ચરે વર્ણ આન્યા એટલું જ એવું મદતવ અર્ધી રેખાન છે ગીતાએ જે આખો જીવનધર્મ બતાવ્યો છે તે કોઈ ખાસ વિશેષ અગ્નિનો પર્મનો કે સમાજ માટેનો ધર્મ નથી એ તો તમામ માણસજાત માટેનો સાચત ધર્મ છે અને વર્ણધર્મ સાથે કોઈ ખાસ સંબંધ નથી

સ્મૃતિ

નવીનચંદ્ર પંડ્યા

આ અઠાઈ દુનિયામાં સૌ કોઈ પોત-પોતાની નિરાળી દુનિયા વસાવીને ચુપચુપ બેસી ગયું છે. પોતપોતાનામાં સૌ મસ્તાન છે. ખીમતી મળે કાંઈ પડી નથી, મળે ખીમતે કરી વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી. મારા આ મને પણ એની એક અનોખી દુનિયા વસાવી લીધી છે. મને તેનું લાન સુદાં નથી. મને એમાં ન ચકચૂર છે. કેવળ એનો એકનો ન વિચાર કરે છે.

મનકી કમકોતી કંઈમાંથી મળ્યું છે. આંખોમાંથી કંઈ તો ક્યારની વ વિદાય લઈ ચૂકી છે, કાંઈ મનનું એનું ચિન્હ પણ મૂકતી ગઈ નથી—આખો સાવ ફેરી ફટ છે. એમ ને એમ ન પધારીમાં ગેસીને ડાનોમાનો મનનો વ્યાપાર બેસાડ્યું છે. એક ન વાત! કેવળ એ ન મર્યાદાની વાત. મનની કેવળ એ એક ન પ્રકૃતિ થઈ પડી છે.

વારે ધડીએ મનને દમ્મા કરતી એ કણ? આજે એ છે ખરી, પરંતુ મારે માટે તો એ એક સ્વપ્ન જેવી ન થઈ પડી છે. જે કાંઈ નિદાર્યુ હતું, જે કાંઈ સુખ સારખું વ બોલવું હતું તેની કેવળ સ્મૃતિમાં ન આનંદ લેવાનો છે. વિચાર થાય છે કે એ સ્મૃતિ પર આ જિંદગી છી નખાશે ખરી? ફરીફરીને હવનમાં એવા પ્રસંગો આવવાના નથી એની ખાતરી છે, ફરીને ગેગવતી છંદા પણ નથી, કાંઈ પણ પ્રકારની છંદા જન્મતી નથી. કલા જન્મતી હશે તો ત્યાં ને ત્યાં જ મરી જાય છે. આનંદ નથી, હિસાબ નથી, મોહનું વ ભારમ્ નથી લાગતું. મળે એ સ્વપ્ન ન થઈ શકે છે. રસ નથી, કસ નથી, હાલમાં જમ કાંઈ ન પોતાનું સાચું નથી. કેવળ હાલ છે એટલે જ મળે હવનું પડે છે.

વિચાર થાય છે કે 'મરણી' કહેવાયુ મન આટલું કેમ કરી શકું છે? ઉપરથી કાઢી પડી શકેમાં

ભારેલો અગ્નિ રાખ ઉગાડી મૂકતાં અમારા દેખાડે છે. ત્યારે મારું આ ચોક્ક ગયેલું મન પણ શું એમ ન અંદરથી જલ્દનું દરો? વિચાર થાય છે અને એ બેઠાની બોલવવા મનને બરાક દેહોનું છે.

"ઓહોહો...સુધીર માર્ક! કેટલે વર્ગ? મળે કેટલા મોટા થઈ ગયા? જોળખતા વ નથી?" લાથળા નાની આગામી અંધ પકડીને, દાદર પૂરે ચરી રહ્યો ત્યારે મને સુધાએ આગ એક દિવસ આવકાઓ દેના. કેટલે વર્ગ? અમે મળ્યાં?

- "ના, હું મોટો."

"ના, હું મોટો."

"હું સુદર છું તારા કરતાં તો સુધા!"

"હાકરા વળા કોઈ દિવસ ક્યાળા દોતા દરો?"

આ આગારી નાનપણની નાની નાની તકરારો ત્યારે તો કેટલી સુખ લાગતી એ. અને આજે? આજે વ ત્યારે બોલે કરી ન વિચાર મનને સ્તાવનો નથી, અને મગજ કેવળ ખામી બની જાય છે ત્યારે પણ આ સ્મૃતિ તો હાની માની મનનના ખૂનામાં ફરી વળી પોતાનું આશન જમાવી દે છે. માત્ર એક ન અનુગમન કામ એ કરે છે જે આનંદને એ રાખે લઈને આવે છે, તેની જગ્યાએ કોઈને બેસાડી મળે છે.

હું કોણ? સુધા કેવળ? અમે જન્મે પાંદેલી જન્મેનાં મહાપિતા એકમોમને અનિશ્ચય મદન, પડી ને. સોદની મગજ એવી જવાઈ મર્ક કે એને મારું વડે કાવરી દેવ અવર અગ્નિ વડે નાનની દોર તો વિચર થઈ પડે. હું એ પરમ કેવળ થઈ શકે દેના. પીમે પીમે દિનના જગ્યા લુગ્ગ. હું અને સુધા. આવી આવી તકરારો હાલ કરતાં મેં કંઈ મહં દનાં તે વખતે ને. અમર નંદની કે આ

સુધા મારા આ એકલવાયા ઇવનમાં આટલી વજાઈ જશે.

મારો આ ધૂની સ્વભાવ મારા આ હાથપગની માફક મારી સાથે જ જન્મ્યો હતો. દેહની વૃદ્ધિ સાથે એ પણ વૃદ્ધ પામતો જતો હતો. કોને ખબર હતી કે એ જ સ્વભાવ આટલી ધાતક નીવડશે ?

ધીમે ધીમે બાળપણ તો પસાર થયું, હવે કિશોર થયો હતો. અને સુધા ? એ ય હવે ખારી-કિશોરી બની ગઈ હતી. ધણો વખત હતું એને મુઝબ જતી નીરખ્યા કરતો. અમારા બન્નેનો સનન સહવાસ બંનેમાં એક જાનનો અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરતો હતો કે એકને બીજા વગર આશરો કેમ ? જેમ જેમ સમજ આવતી ગઈ, જેમ જેમ એ વિચારનું પ્રાગ્દય વધવા માંડ્યું તેમ તેમ અમે બન્ને અકળતામાં ગયાં. આખરે એક દિવસ, મને ખબર નથી કયે દિવસે, કઈ ઉમરે, પણ એટલું તો સાચું હતું કે તે દિવસે અમે એક બીજાને સારી રીતે સમજતાં હતાં, અમે આપસમાં કાલકરાર કર્યાં. 'ઇવન' તો એક બીજાની દૃષ્ટિમાં. 'ખબર નહોતી કે એની પાછળ કેવું ય ભવિષ્ય પડ્યું હશે !

થોડાંક વર્ષો એમ એકમેકના સનત સહવાસમાં ગાળ્યા પછીથી અમે છૂટા પડ્યાં. મારા પિતાજી હતા નોક-રિયાત માણસ બધી જ રીતે પરાધીન. એક દિવસ એમને કુકમ આવ્યો, અને એ કુકુબતી ભારી દિલ્લગીરી વચ્ચે પણ એમને એ શહેર છોડવું પડ્યું. સાથે મારે પણ. તે દિવસે સુધાને રડતી જોઈ હતું રડતો અને મને આંસુ ઢાળતો જોઈ સુધા રડતી. અનેકાનેક વચ્ચો, અનેકાનેક યાદગીરીઓ, અને એવા જ બીજા રોહ-રમરણો સાથે અમે જુદા થયા-છૂટા પડ્યાં.

હું તો હવે મોટા થઈ ગયો હતો. દોલેજમાં જતો હતો. છોકરીઓને જોતો હતો. ઘણા વખતથી મન જોડે મેં યુદ્ધ શરૂ કરી રીધું હતું સુધા આવી હશે ? આથી તો ક્યાં ય સરસ ! મન સુધાને જોવા તકપાપડ થતું હતું, અને હું તેને વારતો હતો. મનમાં એમ જ પૂન બેઠી હતી કે જેમ વિરહ વધે એમ પ્રેમનું આકર્ષણ

પણ ઉત્તરોત્તર વધતું જાય. એક વૈજ્ઞાન તો એમ જ આ યુદ્ધમાં પસાર કર્યું. પણ બીજા વખતે દારી બેધે આખરે પિતાજીની સંમતિ લઈ હું આવી નીકળ્યો. જોને માટે મારી આ બહાવરી આંખો કેટલા ય વખતથી આમનેમ બાંધ્યા કરતી હતી તેને જોવા.

ચામડાની નાની બેગ હાથમાં પકડી હું દારૂ પૂરી કરી રહ્યો અને તરત જ એ મનવંચિત્તુના દર્શન થયાં. અને મને જાણે દરરોજ બેઠાવની હોય એમ સદાજ સત્કાર્યો. હું તો કેવળ મંત્રમુગ્ધ જ થઈ ગયો હતો. કેવળ અનિમિત્ત નયને ટકરતર જોયા જ કરતો હતો. ઘરમાં પણ મને ઘણું વખતે જોયા હોવાથી મારો સરસ સત્કાર થયો.

હું તો રહેવાનો જ વિચાર કરીને આવ્યો હતો, દિવસે તો ઉપરાઉપરી પસાર થવા લાગ્યા. મનમાં મૂંઝવણ વધતી જતી હતી, હજુ અમે પેટ ભરીને સંતોષથી મગ્યા નહોતાં. હું ગૂંચવાતો હતો, અને એની પ્રત્યેક દિલચાસમાં પણ હું ગૂંચવણ જ જોતો. આખરે અમે એક દિવસ મળ્યાં.

આજે ત્યારે એ દિવસ સંભારું છું ત્યારે મારા આ શરીર પરનું રેવેરેનું ખડું ધઈ જાય છે. સ્મૃતિના ભજ્જ લાનથી, હું મન કંકણ ફરી એ રવા પર નેરથી હાથ ફેરવી જેમને ટાંચ પાડી દઉં છું. રવા પણ પરિરિચિતિ સમજી ધીમે ધીમે પાઠાં ચૂઈ જાય છે. મનમાં વિચાર યાય છે. "બવા ! હવે સંભાર્યો શો ફાવે ?"

તે દિવસે અચાનક જ અમે બન્ને ઘરમાં એકલાં પડ્યાં. એકલાં પડ્યાં અને બન્ને એ તક પર ફરી પડ્યાં. સુધા હસતી હસતી પાસે આવી, અને મેં એને આવકારી.

"કેમ સુધીરભાઈ, મગામાં ને ?"

"ઓહા ! ખબર પૂઝવાની દુરસઃ મગી ખરી ; મને તો થતુ હતુ કે....."

"કે જાણે હું તમને બોલાવવાની જ નથી, એમ ને ?"

“ના, ના, એવું તો છેક નહિ, પણ કાણ જાણે
ક્યારે એ દિવસ બગશે એની જ રાહ જોતો
નિશ્ચિંતતાથી બેઠો હતો.”

“હું માનું જ નહિ ને !”

“અને એ વાત પણ ખરી કે ત્યાં સુધી તું
બોલી હોત નહિ ત્યાં સુધી આ સુધી અહીંથી કદી
જવાનો જ નહોતો.”

“અહ...મારી મોટી ભૂલ થઈ ગઈ.”

“ભૂલ ? શી ખામતની ?”

“આજ તમારી જોડે બોલી ને જ રતો.”

“કેમ ?”

“બોલી એટલે હવે તમે જતા રહેવાના. અને
ન બોલી હોત તો એટલા દિવસ વધારે રહેવું
પડત ને ?”

હું એની પાછળનો ખનિ સમજ્યો. પ્રેમનો
એકબી રણકાર મેં એમાં સાંભળ્યો, ધીરે ધીરે મેં
મારો હાથ લખાવી એના ખભા ઉપર મૂકી દીધો,
અને એ સંપુટ ઉપર મારો જીભે હાથ પાળતો
બોલ્યો,

“સુધા ! આ બધું કેટલા દિવસ ચાલશે ? ક્યાં
સુધી આ જિંદગી આમ એકલી એકબીજાની રાહ
જોતાં બેઠી પડશે ?”

“તમારું-પુરુષોત્તમ તો કાંઈ કહેવાય નહિ એટલા તો
નિર્દય હોય છે ! બાકી મારું પૂછો તો મારાથી હવે
નહિ જ રહેવાય.”

“બધા માટે એક સરખું જ ધારી કીધું ? મારે,
તને ખાતરી કરી આપી પડશે કે હું...ના, અત્યારે
નહિ કહું; જો આ હૃદય પર હાથ મૂકી જો, કેટલા
ધનકારા મારે છે ? અને એ ધનકારા શું બોલે છે,
ખબર છે ? સુધા ! સુધા ! સુધા !” હું ચૂપ
થઈ ગયો.

એ પણ ચૂપ થઈ ગઈ. હસતાં હસતાં અને
બન્નેએ શરૂઆત કરી હતી અને એમાંથી મજીર
બની ગયાં. થોડીક પછો એમ જ વહી. મેં મારું
સ્થિતિ ફરીને મેળવ્યું, કહ્યું,

“સુધા, શું વિચાર કરે છે ?”

“તમે જ કહો ને ? તમે શો વિચાર કરો છો ?”

બન્ને એકબીજાના વિચારો સારી રીતે સમજતાં
હતાં, પણ પહેલી ચરૂઆત કાણ કરે એ માટે
મૂંઝાતાં હતાં.

“તારી આપેલ જૂની છે. પોતાની કાંઈ વાત
કરવી જ નહિ, અને બીજાનું બધું સાંભળી લેવું.”
મેં ફરીથી ગમેલું વાતાવરણ મેળવવા પ્રયત્ન
કરવા માંડ્યો.

“મારી પાસે શી વાત છે ? તમારી વાત તે
મારી વાત.”

“તારી વાત ખરી. નાનાં હતાં ત્યારે પણ તારી
આ જ ક્ષીણ હતી, જાણે આપણે એક બીજા માટે જ
સમર્થાં હોઈશું મને તો વિચાર થાય છે કે મારું
યશો શું-બધારે તું નહિ હોય ?”

“અને અમને જાણે કશું ચતું જ નહિ હોય !”

“ત્યારે હું ઘેર જઈને પિતાજીને વાત કરીશ.
માનશે એમ તો અત્યારે લાગે છે.”

“પણ મારાથી અહીં કરી વાત નહિ થાય
તેનું શું ?”

“તે તું ચિંતા ન કરીશ. એનું થઈ રહેશે.”

અને અમે બન્નેએ એકબીજાના હાથમાં હાથ
પરોવી, તે વખતના વલ્લા જતા કાળની સાક્ષીએ
પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “જીવન ગાળવું તો એકબીજાની
દૃઢતા જ.” અમે બન્ને એ બોલ્યાં; અને મેં સુધા
સામે જોયું એ મારી સામે જોઈ રહી હતી. આજે ય
એ યાદ આવે છે. એ નજર તો મારા હૃદયમાં
સોંકાઈ ગઈ છે. હૃદયમાં વાગેલું બાણ તો ધા કરીને
અંદર બેસી રહે, અને ત્યારે બહાર કાઢીએ ત્યારે
લોહીના ડ્રવારા સાથે પણ બહાર તો નીકળે, પરંતુ
સુધાની તે વખતની નજર તો જેમ જેમ એને
બહાર કાઢવાનો ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરું છું તેમ તેમ
અંદર ને અંદર ખૂંપતી જાય છે, લોહી તો હવે
આ દિશા થઈ ગયેલા શરીરમાંથી શાતું વહે ?
પણ હૃદય અસહ્ય થઈ પડ્યું છે.”

મનની જે કોઈ મુશ્કેલી હતી તે પૂરી થઈ ગઈ. ખીળ થોડાક દિવસો રહી હતી લાંબી ગયેલ. સુધા, હું ગયો તે વખતે મને મૂંગી મૂંગી નેઈ રહી, બહુ નજરથી જ કહેતી હોય કે, “નેને, પેલી વાત બુલાવ નહિ.”

પરંતુ જ્યારે આશાના ચનગનતો થોડેથી ઊતરી હું થેર ગયો અને બહુ જ ધડકતે દિલે પિતાજીને વાર્તા કરી, ત્યારે એમણે એ વાતને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું નહિ, તેમ કરી. ખુલાસો પણ કયો નહિ કેવળ મૂંગાં મૂંગાં સાંભળી રહ્યા અને ધડી કરી ઉતર વાળ્યો નહિ. પગિણામ એ આવ્યું કે મારી સ્થિતિ રોજબરોજ ચિત્તવૃત્તિ જેવી થઈ. હું જનને માટે કરી નિર્ણય કરી શક્યો નહિ, અને પિતાજીની દાદપથી એથી આગળ વધુ સ્પષ્ટ રીતે વાત કરવાની મારી હિંમત રહી નહિ.

દિવસો વીતતા ગયા. મારી મૂંઝવણ પણ વધતી ચાલી, સાથે સાથે એક ખીળ દેવાની પણ મને ચિંતા થવા લાગી. સુધા, આશાભર્યા ડાહ્યે, ખુશ્લા આકાશમાં, સુસવાટાભેર વાતા પવનમાં, સ્થિર રીતે ચળેલા એના દેહાના કનકવન નીરખી રહી હશે-કેવળ એ એક જ વિચાર ફરીફરીને મનમાં વિચરી રહ્યો એની આખો હરપળે આવી આવેને મારી આખો સામે તારી રહેલી જણવા લાગી. એ આખોમા ઉતરની આશા હતી, જિંદાસાની જાંડી ખીણ એમા સમાવણી હતી.

મારી શરમ ન લાંગી તે ન જ લાંગી, એ જીમે ફરીથી જોર ન જ કશું હિંમત આસરી મર્ધ. જેમ તેમ મનને સમજવતો હું દિવસ પૂરા કરી રહ્યો હતો. હોં બાર વધી પડ્યો હતો. દિવસ લાંબો અને કંટાળાકર્ષી લાગતો હતો. રાત્રિ કદાચ સ્વપ્નમાં ઝટ પૂરી થતી લાગતી. રાત્રિની શાંતિ અવનવા વિચારો પ્રેરતી, રાત્રિનું એકાંત સાદસ પ્રેરતું, રાત્રિમાં ચંદ્રની શીતળતા અનેક આશાકુસુમોને ખીલવતી, પરંતુ સવાર એ સૌ પર પાણી ફેરવતું.

આખરે મારે કોમેન જવાનો દિવસ આવ્યો, મને મારી જાત પર હમ્મરો ધિક્કાર છૂટે છે. અનેકનેક

શાપ આપું છું. વાળ ખીખી નાખી મારો નિરંકર બચત સુધાં કરું છું કે તે વખતે હું એ સહન કેમ કરી શક્યો? મારાથી એ સાંભળી જ કે શક્યું? શું હું પહેલેથી જ આવો હોઈશ? મારો જન્મ કેવળ આ દુઃખ સહન કરવા જ થયો હતો! અને ભવિષ્યનો વિચાર પણ આવો જ થાય છે કે મારું મરણ પણ શું આવો જ એકાદ દુઃખ અંગમૂન હશે? શું દુઃખ એ જ મારું સુખ હશે!

વિદાય કરતી વખતે પિતાજીએ કહ્યું, “સુધી, તે દિવસે તે વાત કરી હતી, મેં એના પર વિશ્વાસ કરી જોયો છે, મને પોતાને એ કીક નથી લાગતું. આપણે એવો બધો સંબંધ નથી, અને મારો વિશ્વાસ પણ એ પ્રમાણે સંબંધ બાંધવાનો નથી, તારે ચિંત કરવાની જરૂર નથી, તારા જન્મનો પ્રશ્ન તું મારા ખે હોડો દે.” એમ બેલી એ મારા સાથે તારી રહ્યા.

મારી જીભે તાણું હતું હું કશું જ બોલી ન શક્યો. પિતાજીને પ્રણામ કરી હું કોલેજના ઘરમાં કેદ થઈ ગયો.

મારું હૈયું એસી મધું હતું-લાંગી મધું હતું. એના હુકા સુધાં જડના નહોતા. પરંતુ હું એટલો નિર્ભય શક્યો નહિ કે પેસા મીટ માંડી રહેલા દેવાને લાંગી નાખું, મેં સુધાને કરી જવોય આપ્યો નહિ. મનમાં એમ જ ધૂન બારાઈ મર્ધ કે સુધા બને રાહ જોતો, રાહ જોનાં યાકો ત્યારે મારો નાશર સમજ હોશે, પરંતુ આ જીમે એને કશું કહેવાય નહિ, તેમ આ લાથને એવા અક્ષર પાડવા માટે પાણી જતાવાય નહિ. “એ સમજ હોશે” બસ એમાં જ મેં આશ્વાસન માન્યું.

હવે તો દુઃખયાત્રાનો હું અનુભવી પશિક છું. હવે દિલ એમ ઝટ લાગતું નથી. લાંબી ગયેલ સમય પણ નથી. જીવનની એ લાંબી તૂટી શ્રીપ્રીમાંથી નારી જઈ, એનાથી દૂર દૂર હું એને જોઈું ત્યારે મને મારા મનની નમજાઈનો જ વિચાર આવે છે. આ ધૂની સ્વભાવ, મનની આ નમજાઈ, દિલનું અશ્વન એ જ બધામાં શું હું વહેંચાઈ ગયેલો છું! મને

મારા જેવું કાંઈ જ નથી. હું હું જ નહોતો, અને બીજો જ કાંઈ હતો.

માન એક જ બાબતનું મને આધ્યાસન છે. પિતાજી મને સુધા જેડે, જોડતાં તો રોષી શક્યા, પણ પછી બીજા કાંઈ જેડે પણ જેડી ન શક્યા મેં મારી ટેવ મુજબ, ધૂન મુજબ 'ના' ની તાજ દલા કરી, કશું કારણ આપતો નહિ. રૂઝ રૂવરે 'ના પિતાજી' એટલું જ માન કહેતો. પણ એ એટલા અક્ષરો એવી દગના હતા કે પિતાજીથી એની સામે કશું ખોલાતું નહિ. આજ ત્યારે આ બધો વિચાર આવે છે ત્યારે હાથ પચીએ હાથ દર્દ ટેકવેલા મારા આ મુખને તે વધુ ઝોક આપે છે, હાથ છૂટી જાય છે, અને કેવળ નન મનનક અધર જ મૂંઝી રહે છે.

મારું આશ્યું હોત તો મારા પ્રેમના બળે તે દિવસના મુરજને હું ઊઘવા જ ન દેત. પણ મારામાં પ્રેમ હતો ખરો? હોવા જ નોઈ એ, નહિ તો હું આટલાં વધખાં ન મારત. ગમે એમ, મારો સંકટ અનિશ્ચિત હતો, મારા નિઃશ્વરમાં દીકરો હતો, પરંતુ દિવસ જોયોય ખરો અને આશ્વર્યોય ખરો. જોયો ત્યારે જ નહોતું કરતું નોઈતું તે કરી ગયો - અને આશ્વર્યો ત્યારે એ કાર્યને ચિરંજીવ કરતો ગયો.

રમના દિવસો હતા. મારે બીલું ડેકાણું હતું નહિ એટલે ઘેર આવ્યો હતો. વિચારોમાં દલાકો સુધી બેસી રહેતો. બીલું કશું બચન નહોતું એટલે પુસ્તકોને સોળંગી બનાવ્યાં હતાં, અને એમાં જ જલત બૂંટી જવા મગલ કરતો. હું વાંચતો બેઠો હતો અને ટપાલીએ પિતાજીના નામને કાગળ નાખ્યો. તે વખતે મને એ કાગળની તમા નહોતી, પરંતુ ત્યારે એ હાથમાં આવ્યો ત્યારે મને અક્ષરો પરિચિત લાગ્યા. એ કુટુંબપત્રિકા હતી. સુધાનાં હાથ ધવાનાં હતાં! - સુધાનો ચતાર પતિ મારો મિત્ર હતો !

તે દિવસે હું ચન્દ્રમનગની માફક બેસી જ રહ્યો. કશાનું જાન રહ્યું નહોતું. દિવસ આરમી ગયો અને પેતાની મહેર મારા પર મારેલો ગયો. કરડી કરડીને દોડ સહ ગયા હતા અને સોદી

વહેતું હતું, આંગળાંમાં બળતરા થતી હતી, ક્ષરણ કે વિચારમાં ને વિચારમાં એકે એક નખ જોખેડી નાખ્યો હતો. આંખો તદ્દન બહાવરી થઈ ગઈ હતી, અંધારું વધતું હતું હતું, સાથે સાથે મારા દિલમાં પણ એ અધકારને ટીપી જાય તેવું અંધારું છવાઈ ગયું હતું.

આ વખતે હું મારી જાનને સાચવી શક્યો નહિ. મને સખત આઘાત લાગ્યો હતો. બીમારી મારા શરીરમાં ચોરીછૂપીથી પ્રવેશી ચૂકી હતી, હવે એણે તેમાં પર કર્યું. મને બરોબર યાદ છે કે જોમાનીમાં મેં જ માસ પસાર કર્યા. ઘણી વખત 'સુધા ! સુધા !' એમ મન પોકારી ઊઠતું. શરીર સાવ નખાઈ ગયું હતું. જ મહિના પછી પણ ત્યારે પહેલ વહેલી પધારી છોડી ત્યારે પણ સુધા તો મનમાં રમી જ રહી હતી.

મને આજુબાજુની દુનિયા, આસપાસનું વાતાવરણ, ધર, અને છેડે છેડે મારી જાત પણ મને ખાવા ધાતી હોય એમ લાગ્યું. એક દિવસ હું આંધી નીકળ્યો - એ સર્વને બૂલવા, અને કેવળ મારા મન જેડે રચોપચો રહેવા. પણ એ ન બન્યું. રસ્તામાં સુધા અને એનો પતિ મળી ગયાં! હું અવાક થઈ ગયો. મિત્ર આમાંનું કશું જાણતો નહોતો. એ પોતે નિખાલસ હતો, એણે સુધા જેડે મારી જોખ ખાણ કરાવી. સુધા કેવળ મૂંઝી મૂંઝી તાડી રહી એનાથી મેં અક્ષર મુઠ્ઠાં ખોલાયો. નહિ. ઘણું કરીને તો એ મારી સામે, અને મારા દેહ સામે જ તાકી રહી હતી.

"કેમ આવો થઈ ગયો ! મરેલો હતો કે શું ?" મને મારા મિત્રે પૂછ્યું.

"હા, વચમાં જોએક માસ સખત બીમાર હતો, હમણું જ આવેલો દીકરો થયો છું, નહિ તો તારા લગ્નમાં ન આવત ?" અને મેં સુધા સામે જોયું. એણે નવર ફેરવી નાખી - કદાચ આંખમાંનાં આંસુ છુપાવવા.

"મને શું ખરું કે મુશીર આવ્યા ચિવાય ન રહે. મને તારી માંછીની ખમર જ નહિ. એટલી જલ્દી જાણ ન કરી !"

“પણ, મને પોતાને કંઈ જાન જ ન હતું.”

પણ હવે વધુ વાતચીત મારા માટે અસલ્ય હતી. મને સુધાનો - સામે જ એકેલી સુધાનો વિચાર આવ્યા કરતો હતો, એ મારા દિલને ફેરી ખાતો હતો. મને પોતાને મારી હાજરી ખૂંચવા લાગી. હું પાપી હોના એટલે ?

“હજુ આગળ લાલુડું છે ?” મિત્રને મારી ‘મોહિની’ લાગી હોય એમ જણાયું. મારામાં અને મારા વિચારોમાં એ પહેલેથી જ રસ લેતો હતો.

“ના, ના હવે શું લાગે ? કેઈ એકાદી નોકરી શોધી લઈશ.”

“હું ‘ધારું’ છું કે તુ હજુ એકલો છે, બેવડાય ત્યારે જીવતો નહિ મને બોલાવવાનું.”

મને પોતાને આથી બહુ આઘાત લાગ્યો. એક જ ક્ષણ - અને સુધાએ મારા તરફ નજર ફેરવી. અને એક પણ નેટલો પછી સમય મારી આંખો એ આંખો જોડે સમન્વય સાધે તે પહેલાં એણે ખરેડી લીધી. એની આંખોમાં પાણી હતું.

“જરૂર, જ્યારે બેવડાઈશ ત્યારે તમને બન્નેને બોલાવીશ.” હું બોલી ગયો - મિત્રના વાક્યને પાછું ન પડવા દેવા માટે, પણ તરત વાક્ય ફેરવી લીધું, “પણ ‘ધણુ’ કરીને તો હું લગ્ન કરવાનો જ નથી.”

મારે જે કાંકે જણાવવાનું હતું તે મેં આમ આડકતરી રીતે સુધાને જણાવી દીધું. અને પછી મારી હિંમત વધુ ન ચાલો. હું ત્યાંથી બન્નેની રજા લઈ ચાલો નીકળ્યો. જતો વખતે સુધાએ ‘આવડને’ એમ તો ન કહ્યું, એ ફરજ તો મિત્રે બજાવી લીધી, પરંતુ મેં ચાલવા માંડ્યું ત્યારે ઉપરની મંડીએથી ઉજાડ ચહેરે, આંસુ વહાવતી

આંખે, વીખરાયલા વાળે, આંસોએ ટેકા ફરિને એ મને જોઈ રહી હશે એમ મેં કહ્યું. અને મારાથી ન રહેવાયું. મેં પાછળ જોયું. ખરે એમ જ હતું એ મારા તરફ મીટ માંડી રહી હતી. એ મીટમાંથી અમી વરસતું હતું. મૂગો મૂગો આશીર્વાદ મુઠાં મેં વાંચ્યો : “ત્યાં જવ ત્યાં મુખી હશે !”

મેં ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું. ફરીથી એની તરફ જોવાનું સાહસ થઈ શક્યું નહિ. એ સપાળું ભૂલ્યા મેં મારા હૈયાને દમ્મા કર્યું. આજ હું અહીં આવી ચડ્યો છું. અહીં મારું કોઈ જ નથી. ધણી વખત એક જ વિચાર આવ્યા કરે છે, “એ ક્યાં જતો રહી, હું ક્યાં આવી પહોંચ્યો !” ધણી વખત એ માનસિક વ્યથાથી છૂટવા જત ખોઈ નાખવાનો વિચાર આવે છે, પરંતુ ત્યારે માત્ર એટલું જ ખટે છે - સુધાની છેલ્લી નજર અને એના આશીર્વાદ. “એ જ્યારે જાણશે ત્યારે અને કેટલું લાગશે !” કેવળ એ એક જ કારણે આ નિર્દોષ વિનાવી રહ્યો છું.

અત્યારે તો ‘સ્મૃતિ’ મારી જીવનનાવતો સહ બની રહી છે. નદી તદ્દન શાંત છે, પવન પણ ફરી ગયો છે. હલેસું મારવાની તાકાત રહી નથી, કરો નિશ્ચિત માર્ગ પણ નથી, એટલે એ સ્મૃતિસરને ખુલ્લો કરી નાખ્યો છે, એ જ્યાં ઘસારો ત્યાં ઘસારાએ એમ અત્યારે તો નિર્ધાર કર્યો છે. પરંતુ વળી એમ પણ વિચાર આવે છે કે, સ્મૃતિના આ ઝંઝાવાતમાં, અધડાતો, કુટાતો, આખડાતો, અફળાતો, આ લાંબા ને લાંબા થતા જતા જીવનપથને હું ક્યારે ફરો કરી રહીશ ? શું એતો કરી પણ જઈ નહિ હોય ? મને કરી પણ ખપત નથી. કેવળ સ્મૃતિની જ બાંધ મેં પકડી છે, એ ત્યાં દોરશે ત્યાં દોરાઈશ.

બા ય લો

શ્રી. 'સૌજન્ય'

આ બા દિવસ તપી તપીને લાલચોળ થયેલો સર્વ દમણી જ અસ્તામળમાં ફૂલી ગયો હતો, દૂર દૂર વિદાર્ધ જતાં આર્ષાં કિરણો વડે આકાશમાં ફણે ફણે નવા રંગો દગડોચર થતા હતા. કવિની સુભગ કંપના જેવી સંખ્યા ખીલી હતી દિલ અને દિમાગ બંનેને શાતા અર્પે તેવું રમણીય અને અપૂર્વ દશ્ય હતું. પણ એ જ આકાશ-દુમટ નીચે જીભેલી છોડીઓનું એ અપૂટ અને અનુપમ સૌન્દર્ય તરફ ધ્યાન ન હતું. એ તો આશમણી સીમ તરફ જોઈ રહી હતી અને પરમનની શદ જોઈ રહી હતી. તેમને અત્યારે સાસરેથી આવતી પૂરીને મળવાની જે તાલાવેલી લાગી હતી તેના આકાશ લાગતી એ તાલાવેલી આ રંગના કુવારો જોવાની ન હતી.

'દમણી પરમન આવશે, દમણી લીધું હાથ લપેરેલી પૂરી આવશે, એમ ને એમ વાતો કરતી એ છોકરીઓ આશમણી દિશામાં આંખો જરી દેતી હતી. દોરા એવા લાડકા નામની દિવાળી તો કપારનીચે ધરતું કામ મૂકીને તેની ગોઠણને મળવા દોડી આવી હતી. તેની અધીરાર્ધ વધી ગઈ હતી, ધડીમા કોઈ ટેકરા ઉપર નેડે તો ધડીમાં પરમન ફણા પર જિયી ચર્ધને દૂર સુધી નજર લંબાવે.

'જયું કયાંય ધૂળે ઊડતી દેખાતી નથી.' નિરાશ ચર્ધ તે બોલી.

'નંક વખત તો ચર્ધ ન્યો કેવાય હોં દીવા! મંગાએ ટાપથી પૂરી.

'અમ, દારડા આશમે તારે તો મને તેટલે આધેથી પણ પરમન આરી જ નવ. કોણ મળે શુંમે ચયું દરો?' આશમણી દિશામાં નજર પરોવીને દોવાએ કહ્યું.

'કે પછં આવાજમે રાવડું કરતા રોકવા દરો?' મંગાએ દસનાં દસનાં કહ્યું.

'એ શું રોકતો હતો એના બાપનું કપાળ! ધરમાં તો હોંડનાં કુસ્તી કરતાં દરો વળી.' ટાળામાંથી કાર્ધકે બોલ્યું.

'મને તો લાગ હ કે શીવદાસે પૂરીમાને ગોળ ગોળ કરી દીધાં દરો. અને છુનગા પિયર આવવાની ના પાડતાં દરો.'

'જાણું ગંગાડી તું આનું તે શું બોલતી દરો? એ બાપસા પર જ પૂરી મોઢી જશે તો? આવળિયાંના ચડિયા જેવો તો છે.' દોવાએ સહેજ મોં અઘરીને કહ્યું.

'પેસા શીવદાની વાત કરો છો કે? આતો કે'શે લોકો જૂડું બોલે છે પણ માતાના હમ ખાઈને કહું છું કે તે હાવ બાપસો છે. મેં તો એના ચેનચાગા જોઈ લીધા છે, મંગાકાકોને આંધી એ કુર્ષા જરી ન્યાં?' એક છોકરીએ કહ્યું.

'લઈ તમે અમારા જનેરીને એમ કુર્ષા કુર્ષા કહેશે નહિ. અમ, શંડના ચાગા કયાં એટમે બાપસા ચર્ધ ન્યા ખરા? આં, હાં હાં હાં...આ તો પૂરીએ ચેટનાં વરત કયાં દરો? તાણ આવો ગરથાર પાંચી, એરી કાંય ખજર છે કે? કાવડ મેંએ મંગાએ કહ્યું અને બધાં ખડખડ દરો પડ્યાં.

'ગંગાડી, આંડના પેરે શું ખજરક કરે છે? આગળ પાછળતો કાંય વચાર કયાં વના બસ લંડ લંડ કરવાનું?' દોવાએ રીસ અઘરીને કહ્યું.

'લ્યો ગર્ધ, તમારી ગોઠણના વરતું જૂડું નહિ બોલીએ હોં!' ખસા નચવતી અને આંખો નાની મોટી કરતી મંગા બોલી.

'ખરી વાત કેવી તેમાં ખાર ગો!' ડાળ નાખતા આવેલો એક જાઈએ કહ્યું.

'આંવ તો હોળ તેનું કેવાવળા છાએ, એ છીરા આંબ તો મારી, કુડીને મંગોજ કાવ ને, એમને

સાંજના અપાણી કરવા બોલાયાંતા. ત્યાં, એને જોઈને જ મને તો કાળજીમાં ચિરાડો પડ્યો. આં આ સરગની અપસરા જેવી પૂરી અને આં આ શીશમનો ઉલ્લો.’

‘આં આ કાચી, હવે કાળાંધોળાનું તો કીક. ઈમ તો મારા કાકા આં કાળા નથી?’ ગંગા થોડી વાર ચટકી અને બધી છોકરીઓ હસી પડી. ‘શીવદાની વાત જ જૂતરાંની છે. એમને નાવાધોવાનું મારે ઘેર રાખ્યું’તું. આં તો દીખળ કર્યાં વના ‘ક્યાંય ચાલ છ?’ એની ટેવ પ્રમાણે ગંગા બહેકો કરતી કરતી બોલતી હતી.

‘લે, સાળાઓ મરકરી નહિ કરે તાણ કંચુ કરશે?’ અંબાકાકી વચ્ચે બોલ્યાં.

‘તે મેં તો અંધળુ આવે એવું પાણી મૂક્યું : ‘શીવદા તો ડોલમાં હાથ નાખે અને અકળાય. હુ તો બની બની હસ્યા જ કરું. મારી બા આ જોઈ જઈ અને એણે કહ્યું “મમ શીવદા શો વચાર કરો છો? ક્યાં જતર મંતર તો નથી કરતા ને?”

‘આ હાથ જંબુ પાંછી આપ્યું છે તે શી રીતે નાંધ?’

‘આં આં-તમારે માટે પાણી ભરી મૂક્યું છે તે? ટાલ પાણીએ નાંધુ હોય તો જાઓ ને લગડો. આપ તો ખેંચતાં જોર આવે છે, હમજ્યા?’

‘આં હાં હાં હા...આ રાણવા પાણીમાં જોર પડે છે કે? લાલો બે લલરકામા હુ એવી કાહું.’

“તાણ તો અમારે પૂરીમાને પાણીનું ફાળ. ચડું.”

‘જાણુ આમ શું બોલતા હશે?’ આંખમાં શરમ લાવી શીવદા બોલ્યા.

‘મમ હાથ જોઈને તો તમારે વડે એનું કર્યું. જો દખ આપ્યું છે તો શીવદા, તમારી વાત તમે જાણો.’

‘દખ તે મમ પડ્યા દઈયું. હું તો મારી હથેળીમાં રમાડું એવો છું. મને નહિ જોગખતાં હોય.’ કહેકે કરી શીવદા હરખાતા હરખાતા બોલ્યા.

‘લ્યો હવ નાહી લ્યો. બીજા નાવાવાળા હશે તો બાંછી છે. આં સુધી. આંમને આંમ બેસો રહેશે?’

‘જાણુ આંમ શું કરતાં હશે? ટાહું પાણી નાં આલો તો અંબામાના સમ છે.’

‘મને તો હમ લાગતા જ નથી. નાનું હોય તો છાંનામાંના નાહી લ્યો,’ નહિતર હેડતાં ચાઓ.’

‘હાથ હાથ આંમ શું કરો છો? જુઓ મારા કાકા જો આંરે છે. ભઈશાખ કહું છું ટાહું પાણી આલો ને, નહ જો વડશે.’

‘લ્યો, તમારી જેવું કંચુ ચાપ-અમારાં પૂરીમાને આમ નવગવળો.’ કહી મેં તો અંધી ડોલ શીવદા ઉપર દેડી દીધી.’

‘અરે એમને પૂછી તો જોજો એમની ચેવી સેવાચાકરી કરું છું. એ...’ બીજા મહેમાન આવા એટલે હું તો ધરમાં ભરાઈ જઈ પશુ અંબાકાકી ત્યારથી તો મને થઈ જાયું કે પૂરીમા નસીમે પથરો પડ્યો.’

‘એની હેંક્યા થે રાંડના જેવી છે ને?’ એક છોકરીએ કહ્યું

‘તમે તો હેંડગા કહો છો પશુ હું તો કહું છું કે એનું બોલવું, એનું ચાલવું, એનું બેસવું, બાલવું જાયું થે બેરા જેવું જ છે. મરદનો તો દાંણો થે ક્યાં છે?’

અંબાકાકી મારેથી છાણુની મંડાની નીચે ઉતારો બોલ્યાં, ‘ભઈ, તમે શીવદાનું કાપરો નહિ, નહિ તો દિવાળીને બોડું લાગશે.’ અંબાએ રાંછો માર્યો.

‘જાણુ આમાંનું કેઈ સંજાળુ ન હોય તેમ દીવાએ હરખાતે હરખાતે કર્યું, ‘એ પેલા મોચરિયામાં ચાલની દેખાય...એ દેખાય છે ને? વેલગાની ધૂળે દેખાય છે.’

‘હા અંધી, એ દેખાય.....’ બધાં હાથ કરીને જોતાં લતા.

‘એ એ શું કરા હાં. લ્યાં આ રાંમાજી આવા.’ ગંગાએ કહ્યું.

‘અમ ભઈ રાંભા, આટલી વાર અમ ચઈ?’
દીવાએ આવી પૂછ્યું.

‘હાળાં એ આંમ તો ગાંડાં જ તો.’ રાંભાએ
ભિભા રહી કહ્યું, ‘ઠેક આટલે દહાડો આમો તો યે
નેકળવા ના દે. અને ઝોઝામાં પડું’ રસ્તામાં મગા
કાકાતું ચોટ્યું લડકડું તે મારું બેટું આંમથી આંમ
દોડે ને આંમથી આંમ દોડે. બધાંને હેરાન હેરાન
કરી દીધાં.’

‘તે કાકાને વાચ્યું તો નથી ને?’

‘ના, ના એ તો પુણ્ય પરતારે બચી ન્યાં, નક
ગાઈલું બેટું’ મળી મળ્ય એમ ચઈ જ્યુંં.’

‘હશે, કાકાને વાચ્યું નથી એટલે મગા નાહાં.
હવે આલ્યું એટલે આયે છે તે!’ અંગાકાકીએ પૂછ્યું.

‘આ આવે.’ કહી રાંભાઈ તો ધર ગણી
વળ્યા. અને ચોડી વારમાં ગાડું યે આચ્યું.
પૂરી અને બીજી બે ત્રણ બાઈઓ ગાડામાં બેસી
હતી. ભાગોળે બધાં ઊતરી ગયાં, અને પૂરીને બધાંએ
ધેરી લીધી.

‘અમ કુન, સારું છે ને?’ અંગાકાકીએ સૌથી
પહેલાં પૂછ્યું.

‘હોવે સાડું છે.’ પૂરીએ ધીમેથી જવાબ વાળ્યો.
બધાં આડોળવળી વાતો કરતાં ચાલવા માંડ્યાં.

‘પૂરી કાવતું તો હતું ને?’ ધીમે રહી દીવાએ
પૂછ્યું. પૂરીએ દીવાની સામે નેચું અને જવાબમાં
પૂરીની આંખમાંથી બે આંસ ટપકી પડ્યાં. દીવા
સમય વર્તી ગઈ અને કંઈ પણ બોલ્યા વિના વાત
ઉડાવી દીધી.

‘રતે મળ્યું.’ એમ કહી બધાં વીખરાઈ ગયાં.
પૂરી અને તેની બા એકલાં વાતો કરતાં બેસી રહ્યાં.
મા-દીકરી ભારે જૂથાં પડ્યાં ત્યારે પૂરીની આંખો
આંસથી છાંકાઈ રહી હતી. પૂરીની બા બોલ્યાં.

‘ગાંડો, આમ રવાનાં હશે? લે, જાતીમાની મોઢું.
ધોઈ નાંખ.’

પૂરી તો જવાબ આપ્યા વિના ચોરડામાં
ભરાઈ ગઈ.

પૂરીની બા તો ના ના પોડતાં પાડતાં રહ્યાં
અને રાત્રે દિવાળી અને ગંગા પૂરીને ખેંચી ગયાં
વાસમાં એક ખૂલ્લામાં ગાડું પડ્યું હતું તેના ઉપર
જઈ બધાં બેસી, ગયાં. બીજી બે ત્રણ ઊંઝરીઓ
પણ આવી હતી. બધાંને પૂરીનાં વરની વાતો
સંભળવાની ઇતેમરી હતી. આકાશતું હલ્ય બેઠી
પેલા તારાઓ જેમ ડોઝ્યાં કરતા હતાં તેમ પૂરીતું
હલ્ય તોડી તેની લાગણીઓ બહાર આવવા મથતી
હતી. બધાં પૂરીની સામે જ જોઈ રહ્યાં હતાં. એવી
શાન્તિ જામી હતી કે ‘કાકાને તે ભગ કરવાતું મન
થતું ન હતું. તારાઓ જેમ એકમેક સામે આંખ-
મિત્રામણ કરે છે તેમ આ હોઝરીઓ બોલ્યા વિના
એકમેક સામે નેતી હતી.

ગંગાથી ન રહેવાયું અને પૂરીતો હાથ પકડી
તે બોલી.

‘દીવા, માનો ન માનો પણ પૂરી દુખળી
પડીને આવી છે.’

‘એ તો એની મોઢળાઈ જ કહી આવે છે ને.’

‘અમારા શીવદા એમ દખ દે એવા તો નથી. પછી
ભઈ એ ગયો અને આપણાં પૂરીયા ગયો.’

‘એ તો પહેલાં આણે દાંગળે નહિ ને એટલે
ઈમ થાય, કેમ, દીવા? હું સાસરેથી આવી તાણ
દુખળી ન’તી પડી ગઈ.’ મોતીએ વચ્ચે કહ્યું.

‘એ તો સોનાતો ડોળિમે ખાવાનો હોય તો યે
ઈમ ચઈ જાય, એકદમ નવી માંખા કરવાની તે કાંઈ
ચઈ જાય? અદાંગળાં સહુને ચાય ને!’
દીવાએ હાવકાઈથી કહ્યું.

‘અહી પૂરી! તું કેમ આમ લાકડું ચઈ જઈ
છ? તું કે આં કરતી નથી.’

‘શું બોલે તે! કાંઈ બોલવા જેવું હોય તાણ
ને!’ મોતીએ કહ્યું.

“ના ના ઈમ તો કાઠ નહિ, પણ બોલે શું વળે ?” પૂરીએ જીભ હલાવી

“શીવદાએ હમ ખવરાયા હશે” ગગાએ હસતા હસતા કહ્યું

“હે પૂરી ? આ ગગાડી શું કહે છે ?”

“એ બાપલો શું હમ ખવડાવતો” સહેજ ઉરકેમળને પૂરી બોલી

‘તુ મે બાપનો બાપલો કરે છે ? આ હાથે કરીને પાપ હોરી લે છે ?’ ગગા પૂરીના મોઝે આડે હાથ ધરીને બોલી અને બધા હસી પડ્યા

‘તાણુ શું કહે ? હુ તો પહેલેથી જાણતી’તો કે એ બાપલો જ છે પણ ભેસા વના કાપ મનાવ ? એ તો આપ જનના આપો ત્યારથી જ માતુ તો કાળજી મે કામ કરતુ નથી એ તો કાપ છુપુ રે’ છે ? હામત હોજા જેવુ એનુ ચાકુ ભેંદને જ હુ તો કહ્યુકી જઈ’તી’

‘તુ ગમે ઈમ કે પણ શીવદા આમ સ્વભાવના તો સારા મે આપ જનામણુ કરી’તી એ તો કહે કે હુ તો ઈમને હાથમા રમકડીયા સાચુ કે’જે મેતી, એવો ભરચાર કોઈને મળ્યો છે ?’ ગગાએ કહ્યું

“મારા જેવી કાઈ કૂટકપાળી હશે તે એના જેવો બાપનો મળશે આ તો કે’શે પૂરી કાઈડ ભઈડ કરે છે પણ માગ ભઈના હમ ખઈને કહુ છું કે ત્યાં ‘એકે દા’ડા રોવા વના નથી ન્યો મારા મનમા અણગમે તો હતો, એ તો માગે પાસે જીભા રહ્યા હુ તો ભેત હરખી ખેસી રહી’તી ચોડી વાર તો એ કાઈ બોલ્યા જ નહિ પણ પછી ધીમે રહી મારે માથે હાથ મૂકી બોલ્યા,

‘જલ્લુ આમ આં સુધી જોરી રહેતુ છે ?’

મે તો : કાઈ જવાબ વાળ્યો નહિ. એ તો અધીગ ચર્ચ રહ્યા’તા તેમણે તો મને દબાવીને કીધી, ‘લ્યો, ચેલે દા’ડે જ રિસામણુ લેવા છે કે શું ? આમ શું કરતા હશે ? આન બીજાની પેડમ માંજૂડ કરનારા નહિ !’ મે નજર સુઢા જોવી ન કી જીવદા એમને એકેએક બોલ મારા કાળજમા વાગતો’તો

એમના સામી નજર સુઢા કરવાતુ મન થતુ ન હતું એ તો મારી બાણુમા ખેસી ન્યા’ને માી હારે લાડ કરવા લાગ્યા કે’

‘નથી બોલતુ ને ? જો ના બોલે તો અજા માના હમ કેતા આગળ આમ રીહ રાખવાની ? આખા મલકમા અચીએ તો છે જ ને ? બધા આમ કરતા હશે ? આ હા હા હા આવા તે આવા થતા હશે ? આ આ એકે દા’ડાનુ છે ? તે આ તો આખો જનમારો પાડવાનો છે જો, મારી હાથ તો જો, ના ભેવે તો માતાના હમ છે’

અને મારી લાજ ખેચવા લાગ્યા મે નજર જાગી કરી ને મારી આખમથી દાઢા કરતા મે જેવડા આમુ પડવા લાગ્યા હુ તેમની સાથે નજર ભેડવાની હિંમત કરી શકુ તેમ ન’તી મને રાતી ભેઈ એ દીવા પડી ગયા અને પપાગતા પપાજતા બોલવા લાગ્યા,

‘ત્યા બચુ રાકનામા જ શું રોવા માંજુ ? હું કાઈ વચો છું ? મારા હમ છે જો રોવો તો, જાણિયા કહુ છું તુ જા’ની રેને ? આમ તમારો શું કરે છે ? તને શું થાય છે ? પેટમાં કુખે છે, તુ કાક બોલે ત્યારે ખમર પડે ને ? કે ? તને શું થાય છે ?’ અને મારી કાઠી પકડી માતુ મોહુ બેસુ કર્વું તને શું કહુ છુન દીવા ! મને તો કાઈ ચર્ચ ન પડે અને ખાતાળા ફૂની જ્યુ હોવા ઈમ મારી આખમથી તો રેવા ને રેલા નેકળી જાય. એમને કાઈ સમજણુ ન પડી એટલે ધોતિવાના છાં વડે વાપરો દોળવા માંડ્યા ને કેવા લાગ્યા

‘અરે રે તને શું થાય છે ? તુ મને વત ન કરે પછી શું ખમર પડે ? તને કાઈ વળજ્યુ તે નથી ને ? બોલ તો ખરી, તને પગે લાડ છું મે બોન તો ખરી, ન બોલે તો મારા હમ છે લે તુ માતુ નહિ માને’ અને એ પોતે રોવા જેવા ચર્ચ જ્યા, પડી મે એનુ કીડ,

‘મને આપ ગમતું નથી’

“એ તો નવું નવું છે ને તે ઇમ લાગે પછી ધોમે ધોમે ગેડી જશે. મારી હારે માયા થશે પછી પિયરે નહિ સાંભરે.”

“એ તો ખરું જ ને? શીવદા હારી છવ મળી બધ પછી તો પૂગેને આ ગોઠણે શાની હાંભરે તે?” ગંગાથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું.

“ગંગાડી છાંની મર ને. તારે વચમાં આપલાય કર્યા વના નાં ચાલ્યું ખરું?” દીવાએ રોષ કરીને કહ્યું.

“લે, હવ નહિ બોલોએ. પછ શું થયું પૂરી?”

“ચાલ શું? મીં તો કીધું મને છાંનીમાંની પડી રેવા દે.” અને રડતી રડતી હું નીચે પાથર્યાં વના પડી રહી. ને તે તો ઠોઠા જેવા ઊભા રહ્યા. થોડી વાર આધા પાછા થયા ને ક્યવાઇને બોલ્યા.

‘લે, તારું શરીર નથી ને તું ખાટલામાં સૂઈ જા. અને હું નીચે ગોઠડી પાથરી પડ્યો રહીશ.’ હું તો આનંદાતી કરવા લાગી પણ એ કાંઈ સાલ ઊડે? મેં તો ખાટલામાં પડતું મૂક્યું ને રાતી રાતી પડી રહી. ને ઊધ આરે આથી તે ખળરે ના પડી.

એ ત્રણ દાંડા તો આમ ને આમ ચાલ્યું પણ પછ તો મારી જેઠાણીએ મને તો ધમકાઈ. એ કે, “હેં પૂરી વહુ, આ શાં ધાંધલ આંદાં? હ?”

‘હું તો કાંઈ ધાંધલ કરતી નથી.’

હવે એ માણસ સાંભળે એવું શું કરે છે? કાંઈ લાજશરમ છે કે નહિ? આમ આં સુધી ચાલવાતું છે? પેલા શીવાભાઈ બચાગ બોલે નહિ એટલે આ કૂચરે ચઢ્યાં છે.

‘પણ હું શું કરું છું તે?’

‘શું કરે છે તે? ખાટલાં વરદ આં નાંખ્યાં? આંમ ધરસંસાર નંતો માંડવો તો સાસરે આવી શું કરવા?’

‘જખ મારવા, તમે મને નકામી ધમકાવશે નહિ.’ હું રોઈ પડી. એ તો બોલે જતાં હતાં.

‘એ માંડી, આ કાંય ધમકાયું કેવાય? આ તો તારા સવારયની વાત છે. કાંય જન્મારો ચાલવાનું છે? પચપચા ત્યારથી જ કરમમાં સંસાર તો લખાઈ જશે છે ને?’

‘પણ મને તો એ ગમતા જ નથી ને!’ મેં રોતાં રોતાં કહ્યું.

“હેં શું બોલી? તું આ તો મારી આગળ બોલી એ બોલી, નક કાંઈ વાત બજાશે તો આપણે કાંકરા. સમજાણ પડી? અમ એ ચેવા છે? કાંઈ પિયોરમાં રાખ્યો દરો તે આ શાના ગમે?”

‘હજ જેમ ફાંવે એમ બોલશે તો મારે એ શરમ તોડવી પડશે. હેં, પિયોર પિયોરની વાત કરશે. નહિ તમારા દિયોર સામે જ નજર કરે ને! છે બે દાંડા થે?’ અને હું તો ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા માંડી. મારી આંખો રોઈ રોઈને સૂછ ગઈ તો અને અત્યારે તો લાલચોળ જેઈ મારાં જેઠાણી જરા લીધાં પડ્યાં.

‘લે, હવે રોવા વના બેસ. મારા કેવાનું હમન્યા વના તું અવળો અર્થ લીજ. હું તો દાંડુ કહું છું. આ તો શીવાભાઈ મને કે’કે તું માંનતી નથી અને એ બચારા છ મારી આગળ રોઈ જ્યા. હવ આ કાક જાણે તો આપણા ધરની આપણે શું? અને એ તો કરમમાં જે ધણી આપો એ ખરે. કાંય એ તો હાલ્યો છે તે બદલાય? જે આપુ તે નવાયા વના કાંય છૂટકો છે? જે દહાણ પછી ધર માંડ્યા વના તારા કે કાંઈ નો છૂટકો થવાનો નંતો. તો શું કરવા આ તારીણી કરવો? આપણે નસીમે જે પડ્યો તે પરમેશ્વર. આમાં તો કેટલું પાપ લાગે તેનું ભાન છે? અસ્તી જાતનો ધરમ શું છે? પોતાના ધણીની સેવા આકરી કરવી, એનો પડ્યો બોલ ઉપાડી લેવો; એનું મન કુખાણુ એટલે ચઈ રહ્યું. શું કરવા પાપનાં પોટલાં બાધે છે?’

હું તો કાંઈ બોલતી ન હતી. મને તો કાંઈ સૂઝ જ પડતી ન હતી. એમનો વચાર કરું ને મને તો કમકમાડી છૂટે. જે અત્યારે એ રહેવાં બિંધાં

થઈ ન્યાં થોડી વાર રહી મારા બધામાં હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં મારાં જોણી બોલ્યાં. “ હું કાંઈ તને વધારે કહેતી નથી. હવે હાલી થઈ જશે. આપણે મનમાં વચાર તો કરેલા જોઈએ ને. ‘કે કાઈક’ માણસમાં બે આંની ઝોલછી હોય. તો કાઈમાં બે આની વધારે હોય. આ પાંચે આંગળીઓ સરખી છે? તો માણસ તો વ્યાંથી દરખા હોય? અને ધર માંડ્યા વના તો કોને ચાલ્યું છે? માટે શીવાળઈના જીવને ટાંકો કરજે. ને એ તો બચારા તું ‘કે’ એમ કરે એવા છે જોજે તો ખરી તારા હાથમાં નાચરો હાથમાં. એમ ‘કે’ કે મારકણો ધણી મળ્યો હોત તો ખખર પડી જત. તારા જોડને તો જોવા છે ને? આખ કાંટો તો ચથરી જવાય. માટે આગળ પાછંગનો વચાર કરીને વરતીએ. હમજણ પડી ને? ” હું તો કાંઈ બોલી નહિ. પણ મનમાં તો હું મથ જીવ્યું કે એ તમને મળ્યા હોત તો ખખર પડત.

એ તો રાતે મલકાતા મલકાતા આવ્યા. પણ મને જોઈને જ થીજી જતા. મીં તો ધૂમને રોકડું સંભળાવી દીધું. “ મારી હારે કશી વાન કરશે નહિ. મારે તમારી હારે કશી વાત જ કરવી નથી. ” અને આવ્યો મીંગીને હું તો સૂઈ ગઈ. આમ ને આમ મેં તો દશ દહાડા કહાડ્યા અને પરમન આઈ તાણ હખ વળ્યો. મારી જોણી, કાકીજી તો યું ધમપહાડા કરે? એ રાંડો તો માડું લોહી ચે પી ગઈ. આવ્યો દાંડો ધમકાય ધમકાય કરે. અને મોટી સતીએ થઈ જઈ છે તે મોટા મોટા ચાતરની વાતો કરે. ”

“ એ તો ખડું જ ને? અજણી અજીમને તો ઘણીની સેવાચાકરી કરવી જોઈએ. ” વચ્ચે ગંગા બોલી.

“ તે કરજે તને કુણું ના પાડે છે? ”-પૂરીએ કહ્યું.

“ તે હું મ્યાં નથી કરતી? એ પાણી માગે ને દૂધ આપું એવી છું. ”

“ નાં કરે તો જાણ મ્યાં? કરસનદા કાંઈ દીવલ જેવા બાપલો છે તે? એ તો ખડું લઈને

ફરી વળે તે ગંગાડીનું એકે હાડકું આપું નાં મહે? ” મોતીએ લહેકા કરીને કહ્યું.

“ એટલે તો કહું છે ને કે પૂરીના જેવું મને હખ નથી. બચારા શીવદા જોમ કેં એમ કરે તરી આપણાં પૂરીમાને એ ભરચાર નાં ગમ્યાં. ”

“ આ ગંગાડીને તો આવ્યો દાંડો એ ને એટલે રાંડ ત્યાં સાસરે શી રીતે દખણી રહે છે? ” દીરએ મોં મદાવીને કહ્યું.

“ લાંચ આમ ને આમ ” કહી ગંગા દસી પો.

“ હીક, રાત તો ખૂબ થઈ જઈ. સધરે લે ખચકારો છે. લો લોડો. સહુ મુખિયાં થલે. ” કહી દીવા સૌથી પહેલી બીડી. અને બીજાં પણ ગજગજ કરતાં સૌ સીતે ઘેર ગયાં. જતાં ગંગાડી પૂરના કાનમાં કાંક કહી આવી. અને પૂરી મોટી રીકે ચઢાવી બોલી. “ હેંક હેંક રાંડ, તને કાંઈ બીજું બીકલે છે? ”

આ વાત ઘૂંટાતી ઘૂંટાતી આવ્યા. ગામમાં ફરી વળી. અને જે ને તે કહેવા માંડ્યું કે પૂરી શીવદાનું ધર માંડવાની નથી. દિવસ જતાં વાન દારીયે પડતી ગઈ.

ઉનાળો આવ્યો અને મગનકાકાના ધર આગળ ખાટલા ઢંગાયા. પૂરીને તેમણે તેના સસરા અને બીજા મહેમાનો આવ્યા હતા. પીરસનાં પીરસનાં પૂરીની બાએ તો કહ્યું. “ વેવાઈ રાવણ કરજ આવ્યા છે કે તેમણ? ”

“ તેડવા વળી. ”

“ આ સાલ તો આંધું નહિ થાય. ”

“ થમ એમ બોલો છો? ”

“ પૂછજો ને તમારા વેવાઈને. ”

અને બે વેવાઈ વચ્ચે ખૂબ બોલચાલ થઈ. યશ્વતમાં તો મગનકાકાએ પણ કહી દીધું કે અણ નહિ કરીએ. પણ વેવાઈ કાંઈ ગાંભીર જાન તેના ન હતા. તેમણે પણ બધા વચ્ચે પરખાવ્યું.

“ પટેલ, એમ કાંઈ દયાવરો નહિ. આ તો માથા સાટે માથું આપ્યું છે, સમજના? તમારી છોડીને

નહિ મોકલો તો પછી મારી છોડી યે તમારો ઉંખરો નહિ ભાળે, હા!"

"પણ આ તો વાત જ જુદી છે. સાવ આમ કાંઈ ચાલે?"

"જુદી કે જુદી અમે કાંઈ નાં જાણીએ આંખ તો એક સવાલ છે. કહી દો મોકલશો કે નહિ. ના મોકલવાના હો તો સવારમાં વહેલા દાંડે પડીએ."

"હા હાઈ, આ તો વહેવારની વાત છે આ તો સો વરસનું સચું કહ્યું. આમ ભવ જગાડે કંઈ ચાલે છે?" મહેમાનોમાંથી એક જણુ જોડ્યા.

"સારું, વચાર કરીને સવારે હા-નાનો જવાબ દઈશ." મગનકાકા કહી બેઠ્યા.

"એમાં શું મોટા વેદ લખવાના હતા તે?" વેવાઈ તાડક્યા.

"હવે પૂછતું હોય તો પૂછવા દો ને. હા હા જાઓ તમે તમારે સવારે જવાબ આપજો." એક જલ્દ મહેમાને કહ્યું.

મગનકાકાની દયા હવે સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ હતી. પૂરીને મોકલનાં જીવ ચાલતો ન હતો. અને ન મોકલે તો તેમના મોકલની વડુ આવે તેમ ન હતી મૂંઝાચેલા મગનકાકા ધરમાં ગયા.

"સાંમજ્યું કે?" હોકો ભરતાં ભરતાં મગનકાકા જોડ્યા.

"અમ શું કહ્યો છે?" પૂરીની બા જોડ્યાં.

"કહું છું કે આનું શું કરવું છે?"

"શાની વાત કરો છે? કાઈ દાંડો તમે સીધી વાત જ નાં કરો."

"રાંડ વેરણું, ધેમે બોલ ને! આ છોડીને મોકલવી છે કે નહિ?"

"આં નરકમાં મોકલવા ત્યારે આ છે? એ છોડી તો આ જાણીને જ સુકાવા માંડી છે."

"જગુ મોકલ્યા વના છટકો નથી, વેવાઈ તો કે છે કે તમે નહિ મોકલો તો હું જે મારી છોડી નહિ મોકલું."

'હે'?"

'હા, મારે બેટે આ તો ભારે કરી.'

'તાણુ શું કરશું?'

'હું જે એમ કહું છું કે આનું શું કરશું?'

'જાણું સચું કરતાં મહેલાં આં આંખો ફૂટી જઈતી તે? એ વખત ખચર નંતી કે આ બાપલો મૂઓ છે?'

'હવે આવડાં આવડાં હતાં તાણુ જે'જાણેલાં' આંખ કાંચ આગળનું બેઠકનું'તું કે આંખ થશે?'

'મને તો લાગે છે કે છોડી ત્યાં એક દાંડો નહિ રહી શકે. એનું મન જ બિડી જાયું છે, જેને નકી ત્યાં મોકલશો તો ફરો હવાડો કરશે.'

'તાણુ કરવું શું? મને એમ થાય છે કે નાં મોકલોએ તો સારું. પણ આં સુધી તે? લગન કાંચ ફેક થવાનાં હતાં તે? હવે તો કરમે પડ્યું તે નમાયા વના કાંચ છટકો થાય છે?'

એ છોડીનો વચાર કહું છું ને મને કાંચનું કાંચ થઈ જાય છે ત્યારે ને ત્યારે એ છોડી બેર બેર જેવડાં આંખ પાડે છે, આના કરતાં તો પરણ મોત આવે તો સારું. ઇંચ ધડી ભર તો થઈ જાય છે.

"મને કાંઈ નહિ થતું હોય? હવે વહેવારમાં બિચાં રહ્યાં એટલે કાંચ વચાર ક્યાં વના ચાલે છે? આમે હખ નથી ને આંમે હખ નથી મને તો એમ લાગે છે કે હું એને સમજાવી પડાવીને મોકલ."

"હું શું મોઢું લઈને એને હમમવા જાડું તે? અરેરે આવી મોકાણુ આંખો મંડાણી....." કહી પૂરીની આ તો રોવા મંડ્યાં.

મગનકાકા જે આંખો લૂગાં લૂગાં જીવ દાઢો કરી હોકો પીતા પીતા બહાર નીકળ્યા.

પૂરીની આંખે ઘણું ઘણું સમજનયું પણ પૂરી એકની બે ન થઈ. તેણે તો કહી દીધું કે "આ, હું મને મોકલે છે પણ હું વળતી જીવતી નહીં આપું દો, મને જીવતી રાખતી હોય તો મોકલો નહિ. હું તને પગે લાગું છું, મને મોકલો નહિ."

“હું ન હું કે ને ના મોકલીએ તો શું કરીએ ? ફુનિયા શું કેશે ? હવે કાલ છૂટકો થવાનો છે ? આ અવતાર લઈને આયા છીએ તે હખદખ પૂરો કર્યા વના છૂટકો થવાનો છે ?”

“આ તે દખ કેવાય કે નરક ? જે માણસ નજરે ન ગમતો હોય એની દારી તે શી રીત જિવાય ? બા, તને મારા જીવની નથી પડી, હું નકો કહુ છું હો, હું ત્યા નહિ જીવું”

“અમ માના પેટમા નહિ દાઝતું હોય ? પણ કાલ છૂટકો ના હોય તાજુ શું કરું ? મારે તો આતરડી ચ્યારની કક્ષી રહી છે પણ શું કરું ? તાગ આપ બચારા જે આટલી ઉમરે રોઈ ન્યા ! માઆપને ના લાગે તાજુ કને લાગે ?”

“ઓ ભગવાન, આના કરતાં તો મોત આવે તો સારું” કહી પૂરી ધુસકે તે ધુસકે રહી પડી

પૂરીની આનાકાની જતા માઆપને જીવ કપાતો હતો જતા, વેવાઈ તો પૂરીને તેડી ગયા મૂંઠની માડક પૂરી સસરાની પાછળ ચાલતી હતી અપારદર્શક દુમાડામા માણસ જેમ મૂંઝાય તેમ તે પશુ મૂંઝાઈ ગઈ હતી જેમ જેમ સાસરુ નજીક આવતુ હતું તેમ તેમ તેના પગ ઢીના પડતા હતા ધડને ઊચકવાની જાણે ના પાડતા હોય તેમ તેના પગ પાછા પડતા હતા

સસરાના ઘરમા ગઈ કે ઘરેલ તેના જેઠણી આમળ આના ને બોલ્યા, “પૂરી વહુ સારી છે ને ? હવે તો ડાહી થઈને આવી છે ને ?”

“અમ બારે લવ એવાને એવા રેતાં હશે” હજુ તો બચ્ચુ છે, બચ્ચારી શું સમજે ?”

કાકીજી આગળ આવી બોલ્યા

“એ તો હમજાણા થાય એટલે બધા થે હમજે કેમ કાચી ?”

“હારતો”

આમ આડો અવળી વાતો કરી બધા છૂટા પડ્યા રાત્રે શીવો મનમા મનકાતો આવ્યો

“અમ હવે તો જુત બિખડી બધુ છે ને શરીર તો સારુ છે ને ?”

પૂરી તો બોલ્યા વિના નીચે મો લાળા ઉં-રહી હતી

“આ હાં હાં હાં આમને તો બીજા અણે રે લાજ રહી બચ્ચુ આમ ચાલનાની પેડમ શું જીતે રહી તે ? ખાટલામા તો બેસ” કહી પૂરીને હાથ પકડ્યો અને જાણે પૂરી દઝાઈ હોય તેમ તેને હાથ ખેંચી લીધો અને દૂર આવી જઈ બીજી રી

“અરે તને, આવ આવે છે ને થાય શું ? ભૂ ! જરૂર માય વગગાટ વગગયો લાગે છે, એ તો જોવાયા વના કાલ છૂટકો થવાનો નથી જરૂરે અવતાર લઈ આમ કરે ત્યા સુધી ચાતરાતુ હતું છું છું ને તારે કાલ જતનું દખ છે ?”

“કેતી હોય તો આપણે જીવાડ કરીએ અને તું તારે ઘરનુ કામ કરજો ને પાણી હું બરી લાઈલ બે મોશિયા બેચવા એમાં શું વાર ? મને તો રાધતાંયે આવડે છે અરે બનના ભવાં બેગનિ કામમ પાછા માડી દઈ ઘણી વાર મારી લાલ્લી સેમજ ન્યા હોય તો હું જ રેશટા ટીપી દઈ છું એમા શું વાર ? એટલે કહુ છું ને કે તું તારે ખા પી ને મજા કર મામ હું જ બધુ કરીશ તને કાઈ દખ પડે તો મારે માથે લે થ્યુ ? હવે તો બેસ તો ખરી મોમા શું મમગ ભવાં છે ?”

“મને આવ ગમતુ નથી” નાજુમે પૂરી એ એકનું એક વેણ બોલી

“પણ તને થાય છે શું ? આવ તને દખ શું છે ?” શીવો બિચારો સમજતો નહોતો

“મને જાંનીમાની પડી રેવા દો મારુ માથુ થે કાગી પડે છે” કહી પૂરી નીચે બેસી ગઈ અને રડવા લાગી શીવો પૂરીના માથે હાથ ફેરવવા લાગ્યો

“મને આગો નહિ મને જાનીમાની પડી રેવા દો લશિમ કહુ છું” મને સતાવશે નહિ” બોલ્યા જ પૂરી હૈયાકાંટ રડવા લાગી આખા દાઢાનો ફોનો લગાઈ ગયો હતો તે છૂટી ગયો ને અસુની રેલમજે

ચઈ ગ્હી, શીવાની બોલવાની દિમત ગ્હી ન હતી, તે પછી બોલ્યા ચાલ્યા વગર ખાટનામા પડ્યો ગ્હો અને ઓરડામાં ક્યા ય સુધી પ્રસન્ન સંભળાયા

સવારે શીવાની ભાણી તેને બીધડા લેતી હતી “તે તમને ખમરે ન પડી કે તે ચ્યારે બહાર જઈ ?”

“મારી ભૂતગત જાણે, ચ્યમ આખી ગત જાગતા પડ્યા રહેતા હશે ?”

“જાણે તાણ પટેડી ઓઢીને પોકા મૂકે, તમારી હમયી હવે ઘર નહિ જાણે”

‘ચ્યમ આમ બોલે છે ?’

“ચ્યમ તે ઇંમ તમાગમ જાની વાગ હોય તાણ ને ? તમાગ ભઈતે બોલાવી વાવે ને ફૂવા

હવાડા ફૂગી વગે નક્કી એ તો આ દનિયામાંથી બચાગે ફૂગી તમાગમાં પાણી હોત તો આવા દેદર હોત ?”

ગણવા દહાડો ચડે તે પહેલા તો આખા ગામમાં વાત ફેનાઈ ગઈ કે શીવા બાલવાની વડુએ ફૂવો પૂરો સીમના બધા ફૂવા ફૂગી વળ્યા છેવે તેના પિયગતા રગ્તામાં આવતા ફૂવામાં તેની લાસ તરતી દેખાણી કાઢનાગમાંથી કેટલાક કહેતા હતા “સાણુ બાલના હારી તે આવી બાલડી રેતો હશે”

“હશે ભઈ, જે જેના કરમ ! આ બા’ને મોત લખાયુ હશે તો થે કેને ખમર ?”

ભડભડ આગ બળી ગ્હી ત્યા સુધી શીવા સમજાનની બાલુમાં આવેના વડ નીચે બીજો ગ્હો હતો તેને આજ સુધી સમજાનજી નહિ કે તેની વડુએ આ માટે ફૂવો પૂરો

૦

અંકુશોના અર્થશાસ્ત્રની ગૂંચો

શ્રી હુગરશી વરમશી રાપર

વસ્તુઓના ભાવો પર અંકુશ રા માટે ?

અર્થશાસ્ત્ર જાણનાગએ અર્થશાસ્ત્રનો એક નિયમ એ શીખે છે કે જેણે નિલુ રીમાં જગઈ ગ્હે તો પૈસાની છૂટ ન ન્હે, લોભેમાં પૈસો બદુ ઓહો આવે, એથી વેપારમાં બદુ અચ્ચ આવે, પ્રજાનુ જીવન ધોગજી કમ્પાન ગ્હે આ નિમત્તી સાથે એક આનુશંગિક નિયમ એ રીખે છે કે જેણે જાળમાં ખૂન કરવો જોઈએ એ લોભેમાં પૈસા ખિરસામાંથી વધાર ને વધારે બહાર કાઢવા ને ચીન્નેના ભાવો નીચા ઢોલ તે લોભેમાં ખિરસા માથી પૈસા જાનુ બહાર નીમવા અનેગિતમાં પહેલી આગળે તે કુબાડી ઈઈ, માલની તમી કબી કમી જાણીના માલના જ વેને નીચે ઊતરતા જતા અમ કાનના દાખરા છે હોયેકર. હુકમના માલના

ભાવેને બીજે ગણવા દશ લાખ હુકમોનો નાશ કરવો પડ્યો છે, બાઝીનમાં લાખખો ગુણી કાશીનો નાશ કરવો પડ્યો છે.

હવે પ્રજા એ ચાલ છે કે જો માલની કૃત્રિમ રીતે તમી ઊખી કરીને ભાવે બીજા ગણવાના એક બાજુ પ્રજાનો ચળ છે ત્યારે બીજી બાજુ એવા પ્રવરતો ચા માટે જેવામાં આવે છે કે જેમાં કુશરતી રીતે માલની તમી આવતી હોય ત્યારે ધણા દેગોની સરખારે ભાવ ઉપર અંકુશ મૂક્યા છે ? વેદારીએતે તેમની હજીનાનુસાર સરખારે ભાવે કેમ અપાવવા દેતી નથી અને કાવગથી, સમજાવગથી, જાળગરીથી એ ભાવો પર નિયમન લાવે છે અને સમ્મા અતાજની કુકમો જાણે એ છે !

આનો પ્રથમ જવાબ તો એ છે કે આ નિગમ મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રનો છે. આ અર્થશાસ્ત્ર સમજામાં બહુ અન્યવરણા બ્રોડ કરે છે. વાર્તાવિક્રમિતિ તો એ હોવી જોઈએ કે માણસ પોતાની રાજ્ય મેળવી લે એટલે તેણે આનંદમાં સમય વિતાવવો. આ આનંદ પણ નિર્વર્થક ન હોય. તે પણ કોઈક ભૂખને એ બીજા જ પ્રકારની શારીરિક ભૂખ હોય, માનસિક ભૂખ હોય અને આધ્યાત્મિક ભૂખ પણ હોય, એ ભૂખોને સંતોષતાં માણસનું જીવન ઘણું સરળ રીતે આનંદથી પૂરું થાય. આ રિથિતિ હોવી અશક્ય નથી. ભૂતકાળમાં એ રિથિતિ હતી અને આજ રાખીએ કે નવા યુગમાં, નવા જગતમાં બનિયમાં એ રિથિતિ આવશે. મૂડીવાદીઓ હરીફાર્થ, અજાણે સ્વાર્થ અને લોભવૃત્તિથી યત્ન બ્રોડ કરે છે, વધુ માલ કાઢે છે, મંડોળે રચે છે અને પછી માલ નિકાલ થવો મુશ્કેલ બને તેટલો ઢગલો થઈ જતાં તેના નાશના ઉપાયો શોધે છે. વધારાનો માલ તે ભૂખે મરતાંઓને આપી શકતા નથી કારણ કે તેમને ભય હોય છે કે એ રીતે માલ આપી દેવાથી ભૂખ્યાંઓને માટે પણ કોઈ વ્યક્તિ કે એકમ તરફથી જે માલ ખરીદાતો હશે તે નહિ ખરીદાય અને એટલી ખોટ આવશે, એટલે માલ હોય તો માલના પ્રમાણમાં માગ વધુ હોય અને તેનો ભાવ વધારે લઈ શકાય, તે લાભ નહિ મળે.

પણ બુદ્ધિશાળી જોઈ શકશે કે મૂડીવાદીની આ વૃત્તિ જગતમાધી મૂડીવાદી સંસ્થાનો નાશ કરવાના વિચારો ઉત્પન્ન કરનાર નીવડેલ છે અને તેથી એમને સરવાળે નુકસાન જ થાય છે.

સરકારે આ બધાને જોઈ ગઈ છે એટલે એમણે માલની હદ કરતાં વધારે, તંગી બ્રોડ ન થાય, ભાવો મજૂરો ને ગરીબો આપી શકે તે કરતા વધુ ન ચડી જાય તેના ઉપાયો તે લે છે.

માલની તંગી સ્વાભાવિક રીતે તો કુકાળના વખતમાં, લાગણના વખતમાં કે આર્થિક અન્યવસ્થાના કાળમાં હોય છે. કુકાળને લીધે અનાજની ઘણી અછૂ થાય છે ત્યારે અનાજના ભાવો વધે

છે. પરંતુ અનાજના ભાવો વધવાનું તેથી અથાત્મ કારણ વેપારીઓની નીતિ છે. તેઓ ખેડૂતો પસંદો માસમની શરૂઆતમાં જ ધાક ખરીદી લે છે. ખેડૂતોની રિથિતિ 'આઠા ખરીદ લાવ, ફીકરી જલ્દી દે' જેવી હોય છે, એટલે એમને શરૂઆતમાં જ માલ વેચવો પડે છે. એ અનાજ કે ધાસચાણો માલ ચોટા પાકેલો હોય તો ખાતરની વચ્ચે જોઈને વેપારીઓ ભાવ સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે માગે છે.

પરંતુ પરદેશોથી રેલવેઓ અને સ્ટીમરોના ખર્ચે ખાઈ તંગીના સમયમાં અનાજ-ધાસચાણો એ આઈને પણ દેશમાં આપાત થાય છે, એટલે આપાત થયેલા માલના પ્રમાણમાં વેપારીઓ દેશમાં પેદા થતા માલના ભાવો રાખે છે, ઉત્પન્ન, માંગ અને આપાત એ ત્રણે પાસાને સમતોલ રાખી વેપારીઓ ભાવ બાંધે છે. અને આ ભાવો વધુ ખર્ચે વેડીને આપાત થયેલા માલની સાથે રહેવાથી મોજા હોય છે.

હવે જો આ ભાવો એકદમ ચડી જાય અને પ્રજા પાસે એ ખરીદવાને એટલાં નાણાં ન હોય તો ચોરો અને લૂંટકારો થાય વેપારીઓની જ વખારો લૂંટવામાં આવે આવા લૂંટના બનાવો (Breast riots) ઈંગ્લેન્ડ અને યુરોપના બીજા દેશોમાં ઘણી વખત બન્યા છે, આપણે ત્યાં પણ ક્યારેક ક્યારેક બને છે. આનું શું અટકવવા સરકાર ભાઈ ઉપર નિયમન મૂકે છે. વળી સરકાર તોફારોનાં મોંઝવારીનાં ભથ્થાનો પોતાનો બોલે હજારો કરવા પણ ભાવો નિયમમાં રાખે છે.

ભાવો બાંધવાની સરકારી નીતિ

સાધારણ રીતે પોતાના દેશમાં જો 'પ્રોટેક્શન' (નિનમ્નકાતી વેપાર) ની નીતિ રાખે છે, એટલે માલના ઉત્પન્ન અને માંગ ઉપર સરે જામરોના ભાવો રહે છે સરકાર કુકાળના વખતમાં જુએ છે કે ખેડૂતોને અનાજ અને ધાસચાણો પૂરાં પાડવાં નથી, આ વચ્ચે એની તંગી પડશે, એટલે તે પરદેશોથી આપાત થતા માલની કિંમત સમજ

દેશી માલના ભાવો ઉપર અંકુશ મૂકે છે. એ અંકુશ તોડનારને સરકાર શિક્ષા કરે છે. વેપારીઓમાં હરીફાઈનું તત્ત્વ જોરદાર હોય છે એટલે એક વેપારીની ચોરી ખીજે વેપારી ખુલ્લી પાડી દે છે. લોકોને પોતાતા ભાવની મર્યાદામાં માલ મળે, વેપારી ખોટી રીતનો નફો ન લઈ જાય, ખેડૂતોને થોડા પાકના પૃથુ વાજખી ભાવ મળે, આ માટે ભાવ નિયમન જરૂરી હોય છે. જો ભાવનિયમન ન હોય તો લોકોમાં ભૂખમરો આવે, ખેડૂતોનું જીવન છેક જ નહિ થઈ જાય અને ઘણી અન્યવસ્થા ઊભી થાય.

હમણાં કાશ્મીરમાં ચોખાના ભાવો પર અંકુશ ચાલે છે. પ્રાંતના લોકોને રૂપિયાના ૭-૮ શેર ચોખા મળે છે ત્યારે બહારના મુસાફરોને રૂપિયાના ત્રણ જ શેર મળે છે. સુકાળ થતાં ને તંગી હઠતા એ અંકુશ સ્વયમેવ દૂર થશે.

ભાવ નિયમના માર્ગો

ભાવો ઉપર અંકુશ રહે તે માટે જુદી જુદી રીતો છે. પ્રથમ પરદેશથી આયાત થતા માલ પરની જકાત કાઢી નાખવામાં આવે કે જેથી એ માલ સસ્તો રહે અને દેશનો માલ એની સાથે રહેવા સસ્તો વેચાય. હમણાં ૬૨૭, કાર્ડિયાવાડ, રજપૂ-તાનાના રાજ્યોએ આ રીતે જકાતો માફ કરી છે. બીજો માર્ગ રાજ્ય, મ્યુનિસિપાલિટી કે જનગ્રેમી ધનવાનો પોતાની તરફથી ગરીબોના માટે સરતા અનાજની દુકાનો ખોલે છે. આની સામે વેપારીઓ બજાર બચાવવાની અને 'વેપાર' જેવા તત્ત્વના નાશની ફરિયાદ કરે છે પણ વિશાળ સમુદાયના હિતને માટે કટોકટીના વખતમાં આમ કરવું જ પડે છે. ત્રીજો ઉપાય, જે કાશ્મીર જેવા રાજ્યે લીધો છે તે, એટલે કે ખેડૂતો અને વેપારીઓનો તમાજ પાક રાજ્ય ખરીદી લે અને 'પછી કંઈ પણ નફો ચડાવ્યા વિના પ્રમત્તે વેચે. આવા કપરા સમયમાં પણ સામાન્ય સમયની જેમ જો વેપારીઓ ઉપર જ ભાવો છેડવામાં આવે તો ઉત્પન્ન અને માંગ વચ્ચે મોટો ફેર હોવાથી માંગ વધતી વધે તેમ તેઓ ભાવો ચડાવતા જ નાચ. આમ થાય

તો શ્રમજીવી વર્ગ સાવ તૂટી પડે અને રાજ્ય અને ભવિષ્યનું ઉત્પન્ન જોખમમાં આવી પડે. જેમની પાસે છે તેમના કરતાં જેમની પાસે નથી તેમનું જ હિત ખાસ જોવાનું જોઈએ.

હિંદી સરકાર ભાવનિયમનમાં માનતી નહોતી

હિંદમાં અગાઉના સમયમાં વારંવાર દુકાનો પડતા હતા એ વખતે ભાવો ઉપર અંકુશ મૂકવાના પ્રયત્નો થયાના દાખલા વાંચવામાં આવે છે. મોગલ સમયમાં કપરા સંજોગોમાં નફાખોરી અટકાવવાને ભાવો બાંધવામાં આવતા હતા. પરંતુ આજની હિંદી સરકાર ક્રી-ટ્રેડમાં માનતી હતી, એટલે એણે ભૂતકાળમાં અનાજ વગેરેના ભાવો ઉપર અંકુશ મૂકવાની પૂરી કોશિશ કરી નહોતી, છતાં સંઘત ૧૯૭૪-૭૫ ના દુકાળ વખતે ભારતેશથી મંગાવવામાં આવેલ ચોખાના ભાવો ઉપર અંકુશ મૂકવામાં આવેલ. પરંતુ સરકારી અંકુશમાંથી જટિલતાની બારીઓ વેપારીઓ સારી રીતે જાણતા હોય છે. સરકારી નીતિ હંમેશાં તંગીના વખતમાં દૂરના દેશોથી જોઈતાં અનાજ-ધાસ મંગાવીને વેપારીઓ હરીફાઈથી તે થેલે એમાં માને છે, અલગત, તે દુકાળિયાઓને કામ આપી નિભાવવા બાંધકામનાં કામો કાઢે છે. પણ આ રીતે તો થોડું કામ ને કાઢા દુકાળિયા એ રિથિતમાં દુકાળિયાઓની મહેનતનો ગરબાજની રીતે લાભ લેવાનું ઘણું વખત બને છે.

વિપુલતાને સમયે પણ અંકુશ

જેમ માલની તંગી હોય ત્યારે ભાવો હદ ઉપરાંત ન ચડી જાય તે માટે સરકાર ભાવો પર અંકુશ લાવવાના માર્ગો વિચારે છે તે રીતે ત્યારે માલ વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતા હોય ત્યારે પણ ભાવો હદ ઉપરાંત જાનવી ન જાય તે માટે પણ ભાવો પર અંકુશ મૂકવા પડે છે. દાખલા તરીકે શંખની પેનરામાં હિંદ દુનિયાનો વગર સોંપો પણ લગભગ ધ્રુવરે જ ધરાવે છે. હિંદ સિવાય દુનિયામાં શંખ અતિ વ્હાર પ્રમાણમાં થાય છે એટલે એની માંગ જળવી હોય છે. જળવી માંગ એટલે

વટમાં માથું નહિ મારે પરંતુ પ્રેમની દરેક પ્રતિષ્ઠિ ઉપર એ અકુશ તો જરૂર મૂકે છે અકુશમાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન કરનાર દેશતંત્રને પામે છે હિંદમાં અકુશ

હિંદી સરકારે હમણા જ એક વલ્લૂકમ બહાર પાડી એ સી ચીન્નેની હિંદ ખાતેની આવકની મનાઈ કરી અકુશ મૂક્યો છે હિંદમાંથી સાવાળા ગતે હવે કાચા મોનની નિમસ ધરી ગઈ છે આથી હિંદના કપાસ, ઘઉં શણ વગેરે પદાર્થોના ભાવ એકી ગયા છે માત્ર અંગ્રેજ સેન્ય માટે નોર્થની સામગ્રી શણના કાચળા, મુરનો દારૂગોળો ધત્વદિ નિકાસ થાય છે રંગમરોની તાણુ છે સરકારે અકુશ મૂક્યો છે મુઢની શરૂઆતમાં વરતુઓના ભાવો આજથી બમણા વધી ગયા હતા ત્યારે ભાવો માધવાની જોશથી હલચલ આવી હતી સરકારે પણ તે માટે કમિટિ નીમી હતી પરંતુ પાછા ભાવો ધરી ગયા તે જોતા સરકારે ભાવોનું નિયમન કરવાનું માંડી વાળ્યું દુરિયામણ સાચવવા માટે હિંદી સરકારે આધાત ઉપર અકુશ મૂક્યો છે દિનપ્રતિદિન મુઢના વિકાસ સાથે વાણિજ્ય ઉપર અકુશ વધતા જશે હિંદી સરકાર જે પ્રમાણે સેન્ય પાછળ ખર્ચે કરે છે તે પ્રમણે આવતા વરસે આવકવેગમાં મોટા વધારો કરશે કાગળો, રેશમ, મચનો સામાન, એના ભાવો વધતા જ જશે હિંદના લોકો હસણા સોના-ચાંદીનો સમઠ કરે છે

મોગસ જમાનાના ભાવો

મોગસ બાદશાહોના અમનમાં ભાવો ખૂબ નીચા હતા અનાજની ભાવ મહાના આઠ આનાથી ઘણુ ચાર આના સુધી રહેતા અને ધી ગોળ પણ પ્રણાલુમાં એટલા જ સગતા રહેતા એ વખતે ભાવોને ચકાવવાની પેરવીએ કરવાનો વિચાર બહુ ન આવતો મામના ઉપનન્ન ઉપર અકુશ મૂકવાનો પ્રશ્ન ન આવતો છતાં કોઈને તેથી હકત નહોતી આવતી તો આજે એ સ્થિતિ કેમ નહો? આ પ્રશ્નનો જવાબ એ જ કે મુગપલટો થયો છે ત્યારે હિંદની પરતી ૩૫ નહિ મુગપલટો થયો છે ત્યારે હિંદની પરતી ૩૫ નહિ પણ ૧૫ કરોડની હતી વગેરે દગલપંથ માધ

એકદમ ખાદ્યાર્થ ન જતો પોતાના મેનરવાકીયો મોટા ભાગની રૂબન પોતાની ખોરાકી-પોશાકી માટે વધાગનું ઉત્પન્ન કોઈએમાં લગી મૂકતી તે ખાદ્ય વખતમાં કામ આવતું જરૂરિયાતો બહુ ઓછી હતી પરંતુ દસ રૂપિયા ખમારમાં સંતોષ મનોતો આ ખર્ચે ખર્ચનું ધોરણ પણ નીચું રહેતું ખાદ્ય રૂપિયા એક કુટુંબનું મુજબન સારી રીતે ચાકતું પડેલું જોગકી મગવાવતો કે ત્યાં મોકલવાનો સમય નહોતો આવતો બધારણુ હિંદના પ્રાંતો પૂરતું જ હતું એ પ્રાંતમાં દુખળ પડ્યો હોય તો ખીજા પ્રાંતમાં જોશની વસ્તુઓ બહુ થોડા પ્રમાણમાં આવતી સને ૧૯૫૦માં મૂજરાતમાં કુકળ પડ્યો હતો બીજા પ્રાંતમાં દુખળ નહોતો છતાં મૂજરાતમાં હજારો માણુઓ મરી હતા કારણ કે બીજા પ્રાંતમાંથી વસ્તુઓ લવવાના સાધનો અપૂર્ણ હતા ત્યારે આજ તો આખું જગત એક મુઢીમાં સમાયુ છે હમણા તો પ્રાંતના ભાવોને દેશના ભાવોની સરખામણીમાં જોતરણુ પડે છે અને દેશના ભાવોને જગતના ભાવોની સરખામણીમાં જોતરણુ પડે છે મોગસ જમાનામાં રૂપિયાની કિંમત વધારે હતી આજે તેના પ્રમાણમાં ઓછી છે આજે જીવનધોરણુ પણ મોંઘુ છે, મોગસ મુગમાં માત્ર પ્રાંતીય હોવાથી જીવનધોરણુ સમું હતું આજનું જીવનધોરણુ બમરતા ભાવે અને નરનરી શોધો ઉપર આધાર રાખે છે જો આજે દેશ રૂપિયે મળુ અનાજ અહીં વેચાવા માંડે તો દાણો પરદેશ ઉપરથી ગળ ને દેશમાં તેની તબી સાંધ જકાતો, અકુશો, ચતણની મારમારી એવા અનેક વિધોના છતાં દેશપરદેશનું ધોરણુ વત્તાઓના પ્રમાણમાં સૌ દેશોની ખમરોને લાગુ પડે છે

જગતમાં અસમાન વહે ચણી

જગતમાં સમાન વહે ચણી નથી, સકુચિત રાષ્ટ્ર વાદ અને સ્વાર્થો મૂડીવાદે ધણી અન્યથાઓ ઊભી કરી છે મુર્ખોને લીધે જોટા અભિમાનને લીધે એક પ્રજા બીજા પ્રજાને સાંપી લેકતી નથી. એકમેકના આશની આશાત આડે બમરી જકાતો અને ચરણુ નીતિની લીવાનો ઊભો કરી છે પાડોશીનાં કાચા-

પાકાં દ્રવ્યો મૂકીને દૂરનો માલ મંગાવાય છે તે મોકલાય છે એટલે ઘણી વખત અનેક રાત્રીને કાપ્યા માલ માટે ચિંતા ભોગવવી પડે છે. ઘણાને પાકા માલ માટે મૂંગાનું પડે છે. ૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધ પછી આ અવ્યવસ્થા ખૂબ વધી ગઈ છે, ઘણાં રાત્રીઓ પાડેલી રાત્રીના માલ સામે ખરો નજીસો ટકા જગત રાખી છે. પરિણામે એ રાત્રીઓમાં બચકર આર્થિક કુદ્ધ ઘણા વખતથી ચાલે છે. પોતા-પોતાના રતેલીઓ સાથે કરારો કરી અદ્યતન દલાવા વેપાર ચાલે છે, એક જગ્યાએ માલના ખડકલા પડ્યા હોય છે ને બીજા એની કેટલીયે અછત હોય છે.

યંત્રાથી ખેતીમાં થતા અવનવા મુદ્દારા અને રસાયણ પદાર્થોની સદાયથી માલનું ઉત્પન્ન ઝડપી અને વિપુલ પ્રમાણમાં થવા માંડ્યું છે. જે દેશના માલની નિકાસ વધારે તેની સમૃદ્ધિ વધારે એ અર્થ-શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતના ખ્યાલમાં રહી બધા દેશો નિકાસ માટે પરદેશોમાં દોઢાદોડી કરે છે. સૌ નિકાસ વધારવાના પ્રયત્નો પાછળ મંદી રહે છે એટલે જગતના નિયમિત ચાલતા અર્થશાસ્ત્રનાં ચક્રો અવળી ગતિએ ચાલવા મંડ્યાં, પરિણામે મોટી મંદી શરૂ થઈ. ૧૯૩૧ થી પૂરાં સાત વરસ એ મંદી ચાલી. મૂડીવાદી વેપારીઓએ ચલાવેલાં આવાં અવળાં ચક્રોમાં સમગ્ર પ્રાન્ત એ અંકુશની ધરીને માર ખમવાતો.

ચલણનાં યુદ્ધોનું પરિણામ

સૌથી લગાનક તે ચલણનાં યુદ્ધો (Currency-Wars) રાત્રી-રાત્રી વચ્ચે ચાલ્યાં. એક રાત્રી કૃત્રિમ રીતે પોતાના ચલણને સમૃદ્ધ કરી દે તો તેનાં રાત્રીમાં પેલા થતો માલ તે સરતે ભાવે પરદેશમાં વેચી શકે. પણ જો મરતા માલની નિકાસ પરદેશમાં વધે, પરંતુ કેટલાંક આર્થિક કારણોને લીધે, રાત્રી-પદ્ધતિમાં અથવા રાત્રીમાં અવ્યવસ્થાને લીધે ચલણના ભાવો અતિશય સરતા થઈ જાય તો મોટો ગોટાળો થઈ જાય છે. સૌથી પ્રથમ રશિયામાં રાત્રીઓને લીધે એક પૌંડમાં લાખો રૂબલો વેચાયા. તેની જ રીતે જર્મનીમાં એક પૌંડના એક કરોડ માર્ક થયા હતા. ફ્રાન્સનું ચલણ પણ ખૂબ

સરતું થયું હતું. આવી ચલણની અવ્યવસ્થાને લીધે પોતાનાં જૂનાં કરોડો પૌંડનાં કરોડોને અલાસ કરી નાખ્યાં. પરંતુ તેથી મધ્યમ વર્ગને મોટી નુકસાની ભોગવવી પડી. માત્ર જાપાને જ્યારે પોતાના ચેનનો જાણે લાવ (૧ ચેન=૨ રૂપિયા) હતો ત્યારે પરદેશના સરતા ચલણનો લાસ તે દેશના માલ ખરીદવામાં લીધો. થોડા દિવસ પછી તેણે ચેનનો લાવ ઉતારી નાખ્યો. (૧ ચેન=૧૦૦ રૂપિયા) એથી એને પોતાનો માલ પરદેશમાં સરતે વેચવામાં મોટો લાભ થયો. ચલણ મેંદુનું એટલે આવાત વધે, ચલણ સમૃદ્ધ એટલે નિકાસ વધે

ખ્યાં રાત્રી સોનાનું ચલણ છોડે છે

‘ભિન્ન’ના જૂન-૧૯૪૦ના અંકમાં ‘સોનાનું અર્થશાસ્ત્ર’ એ નામે જે લેખ આવ્યો છે તેમાં સોનાના ધોરણ વિષે વાત આવી ગઈ છે. એ જ વસ્તુનું અહીં પુનરાવર્તન કરવું જરૂરી છે. ગત મહાયુદ્ધ પહેલાં ટકી રહેલ સોનાનું ધોરણ મહાયુદ્ધમાં સૌએ મૂકી દીધું ને યુદ્ધ પૂરું થયા પછી થોડાં વર્ષો પાછું તે સ્વીકાર્યું ને વહેલું મોકું સૌએ એ પાછું છોડી દીધું. ફ્રાંસે રાજદારી મનભેદથી ઇંગ્લેંડ ઉપરની હંડીઓ ભેગી કરીને ઇંગ્લેંડ પાસે અદલામાં સોનું માગ્યું. અંગ્રેજોએ એ પતાવ્યું તો ખરું પરંતુ પાછળથી એને વીધે એવી આર્થિક તકલીફ લાગી થઈ કે એને સોનાનું ધોરણ છોડવું પડ્યું. તે પછી જાપાને તરત જ છોડી દીધું. બે વરસ મોટી અવ્યવસ્થા ભોગવીને અમેરિકાએ પણ છોડી દીધું. એની વીસ હજાર ઓકોને એ અવ્યવસ્થામાં દેવાણું કાઢવું પડ્યું. ફ્રાંસે વટ ખાતર સોનાનું ધોરણ પકડી રાખ્યું પણ એનું ખરું કળ ચાખ્યું પડ્યું. તિજોરી ખાલી થઈ ત્યારે હારીને એણે એ છોડી દીધું. આજે જગતના કોઈ દેશે સોનાનું ધોરણ રાખ્યું નથી. ચલણની જનદુગીરીમાં હોશિયાર એવા માત્ર જર્મનીએ સોનાનું ધોરણ ચાલુ રાખીને મોટો લાભ મેળવ્યો છે.

હિંદની સ્થિતિ

હિંદ-એક પરતંત્ર દેશ, એની સ્થિતિ વિષે ચર્ચા જ શી હોય? ઇંગ્લેંડે હિંદના ચલણને પોતાના

અક્ષય સાથે પૂછે બાંધીને હમેશા ટસેડયું છે. અંદાર પેન્સને. રૂપિયો રાખીને એણે હિંદના નિકાસને નુકસાન પહોંચાડયું છે. તે પહેલાં બે સિલિંગનો એક રૂપિયો નિભાવવા માટે જાતરી દૂડોઆ (Reverse councils) વેચી હિંદના ખજાનામાં પિસ્તાળીશ કરોડ રૂપિયાનું ગામકું પાડેલ અંગ્રેજ નાણાંશાસ્ત્રીઓ હિંદનું નાણું વિસાવતમાં ધણા ઓછા વ્યાજે વાપરતા હતા. હિંદના રૂપિયાનો કામગના પૌંડ સાથેના સંબંધ પણ હિંદના હિતમાં નથી હિંદની આર્થિક અને જાતીની નીતિ ઉપર અંગ્રેજ

રાજદારીઓનો ભારે હાથ એને સ્વતંત્રતા આપવા દેતો નથી.

ઉપસંહાર

પણ આ બંધી બાજનો તે આ લેખની શરૂઆતમાં મૂકેલા સિદ્ધાંતનો રદિયો આપવા માટે લખાઈ. આ વાતો પરથી સંગ્રહરો કે એ સિદ્ધાંત સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. એ સિદ્ધાંતને નકામો કરી મૂકે તેવી ધબ્બી બાજનો આજના જગતમાં પ્રવર્તે છે. અને એટલે જ આ અંકુશોની ગૂંચો જોભી થઈ છે.

માનવધર્મ-સમાજધર્મ

શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલ

આદાર ત્રિદા મયમૈથુનય સામાન્યમેલ્લપ્તગિર્નિરાણમ્.

પ્રાણીમાત્રને - એટલે માનવીને પણ - પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવાને માટે આદારની અને નિદાની જરૂર પડે છે, મૃત્યુથી બચવા માટે તેની સરના આપનાર લાય તેને સ્વભાવિક પ્રેરણા રૂપે છે અને પોતાનું જીવન પંડિત રીતે લંબાવવા માટે - વંશવર્ધન માટે મૈથુન પણ સ્વાભાવિક પ્રેરણા રૂપે છે. આમ આત્મરક્ષણ માટે તથા વંશવર્ધન માટે આદાર, નિદા, લાય અને મૈથુન પ્રાણીમાત્રને માટે સ્વભાવિક પ્રેરણાધર્મ છે. આથી આત્મરક્ષણને તથા વંશવર્ધનને હેતુએ સમગ્ર વિશ્વને જોગે પણ પ્રાણીમાત્ર પ્રેરાય છે, પ્રાણી જ નહિ, વનસ્પતિ પણ એ જ હેતુએ પ્રેરાય છે અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આચરે છે. એ પ્રેરણા એનો જીવનધર્મ છે.

હોય તો પછી એ અગ્નિ જ નહિ એ ધર્મ નાથ પામતાં અગ્નિ નાથ પામે; અગ્નિ નાથ પામતાં એનો એ ધર્મ પણ સાથે જ નાથ પામે. ઉપર કહ્યું તેમ પ્રાણીમાત્રને આત્મરક્ષણની અને વંશવર્ધનની પ્રેરણા સ્વાભાવિક જ છે. એ પ્રેરણા એનો ધર્મ છે. એ ધર્મ એનામાં ન હોય તો એ પ્રાણી જ નહિ. એ ધર્મ નાથ પામતાં પ્રાણી નાથ પામે; પ્રાણી નાથ પામતાં એનો એ ધર્મ પણ સાથે જ નાથ પામે. નાતપર્ક એ છે જેને આધારે જીવન ધારણ કરાય તે ધર્મ (ધૃતિધારણ કરવું) ધારણદર્શનમિતવાદુ ધર્મો ધારણે પ્રતા : ।

• ખીજી વાત : સરકૃત પુરી (નગર) શબ્દનો ગ્રીક ભાષામાં સમાનાર્થ શબ્દ polis છે, તે શબ્દ ઉપરથી નગરરક્ષણ કરનાર મંડળને police નગરરક્ષણની વ્યવસ્થાને policy અને એ વ્યવસ્થા યોજનારને politician કહે છે અને એ જ અર્થમાં Honesty is the best policy એ સત્ પ્રચલિત

હવે ત્યારે ધર્મની વ્યાખ્યા પ્રથમ વિચારીએ. અગ્નિ ખીજી વસ્તુને બાળે છે એટલે અગ્નિનો સ્વાભાવિક ધર્મ બાળવાનો. એ ધર્મ એનામાં ન

થયું છે. જે વ્યવસ્થા જીવન ધારણ કરવાને માર્ગ લેઈ જાય એને સંસ્કૃતમાં નીતિ (નોર્મલિટી જયું) કહે છે. અને જેમ policy વ્યાપક સ્વરૂપ લે લારે તે creed અને તેમ નીતિ વ્યાપક સ્વરૂપ લે ત્યારે તે ધર્મ બને. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે માનવધર્મ તેમ જ સમાજધર્મ એ કંઈ ઈશ્વરપ્રણીત કે ઈશ્વરપ્રેરિત નથી, પણ અનુભવે પ્રેરાઈને માનવીએ તેમ જ સમાજે ચોજેલો ધર્મ છે; એ અતૈકિક નથી, લૌકિક જ છે.

હવે આ દૃષ્ટિએ ધર્મના એક મુખ્ય સિદ્ધાન્તને નાણી બોધીએ. સત્ય વદ - સત્ય બોલ, એવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. શા માટે? કારણ કે સત્યાગ્રહસ્તિ પરોષર્થ - સત્યથી બીજે કોઈ મોટા ધર્મ નથી. ત્યારે સત્ય એ ધર્મ છે માટે સાડું છે? અથવા સત્ય સાડું છે માટે એ ધર્મ છે? સત્ય સત્યને જ માટે આચરવાનું છે? અથવા માતવહિતને તેમ જ સમાજહિતને માટે આચરવાનું છે? સમાજે બહુ બહુ કાળે અનુભવે જોયું કે સત્ય બોલવા-આચરવાથી સમાજ સમસ્તને લાભ થાય છે. ટૂંકી દૃષ્ટિએ અસત્યથી કોઈ કોઈ વાર કોઈકને કંઈક લાભ દેખાશે, હોય પણ ખરા, પણ છેવટે સરવાળે છેવટે પરિણામે તો સત્યથી જ લાભ થાય છે એમ બહુ બહુ અનુભવે અને લાંબી દૃષ્ટિએ નિર્ણય થયો. અને તેથી જ, બીજે કોઈ પણ કારણે નહિ પણ તેથી જ, સત્ય એ ધર્મના મહાસિદ્ધાન્ત રૂપે સ્થપાય.

પણ ત્યારે બીજી એક વાત : સત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ શું? સત્ય એટલે શું? મને તો એમ જ લાગ્યું છે કે સંપૂર્ણ સત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કોઈને ય લાગ્યું નથી, આપણે સૌ સત્યશોધનના માર્ગના પ્રવાસી છીએ, આર્ષલુકશક્તિને બળે પૃથ્વી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કહે છે, વગેરે પ્રકૃતિના નિયમને સત્ય કહેવું? અથવા દારૂ પીવાથી માણસને હાનિ થાય છે એ હકીકતને સત્ય કહેવું? અથવા જે હકીકત જાણીએ છીએ એ હકીકત તેવે જ રૂપે કહેવી એને સત્ય કહેવું? ધરતીના પેટાળમાં કાન્તિ થવાથી જિહ્વારમાં ધરતીકંપ થયો અથવા હિંદુઓના અસ્પૃશ્યતાને પાપે

ધરતીકંપ થયો, એ બેમાંથી કઈ હકીકતને સત્ય કહેવું? પદાર્થમાત્રમાં આકર્ષણશક્તિ છે એ જોડવું સનાતન સત્ય છે, જાણવા વિરુદ્ધ બોલવાથી હાનિ થાય છે એ તેટલું સનાતન સત્ય નથી; એક પ્રાકૃતિક સત્ય છે, બીજું સામાજિક સત્ય છે. જાણીએ છીએ એ હકીકત સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ રીતે કહેવી એ જ જો સનાતન સત્ય હોય તો વિધવાનો જીવ બચાવવા મહાત્મા-મૂળદાસ જગજ્ઞા વિરુદ્ધ બોલ્યા. એમાં એ અસત્ય બોલ્યા અને તેથી એમણે અધર્મ કર્યો એમ કહેવું? અને અમુક ભયભીત અને સંતાપેલી સ્ત્રીની પાછળ કોઈ ભયંકર બદમાશ શુડો પડ્યો હોય અને તે શુડો આપણને તે સ્ત્રીની ભાળ પૂછે તો તેને ખતાવી તે સ્ત્રીનો નાશ કરવો એ આપણો ધર્મ છે? ‘જા નથી ખતાવતા’ એટલા ઉત્તરથી પણ વખતે એ દુરાત્મા તે સ્ત્રીની ભાળ પામી જાય તો? તે પ્રસંગે તેને અવળે જ માર્ગે ચલાવવા અસત્ય બોલીએ તો તે અધર્મ કર્યો કહેવાય? મને નથી લાગતું. ગાંધીજી કહે છે કે “અહિંસક આત્મરક્ષાની શક્તિ પોતાની પાસે ન હોય તો હિંસક રીતે પણ આત્મરક્ષા કરતાં અચકાવાની જરૂર નથી.” (હરિજન બંધુ, તા. ૩-૩-૧૯૪૦) એ જ પ્રમાણે ત્યારે જો સત્ય બોલવાથી આત્મરક્ષા કે પરરક્ષા ન થતી હોય તો અસત્ય બોલીને પણ તેમ કરતાં અચકાવાની જરૂર નથી, એમ માનવામાં શા દોષ? અને મનુષ્યે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે, કે “સાચી સાક્ષી પૂરવાથી ત્યાં બાલશ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રના નાશ થતો હોય ત્યાં સાક્ષીએ અસત્ય બોલવું, કારણ કે તે અસત્ય ત્યાં સત્ય કરતાં વધે છે” (૮ : ૧૦૪) આમ સંસારો પ્રશ્ન આવે અટપટે છે. અને પ્રખ્યાત ચિંતક રોબર્ટોલાં તો કહે છે, કે “સતત બદલાતા આ વિશ્વમાં જે સત્ય કદાપિ બદલાતું નથી તે જુદાણું છે, અથવા તેના કરતાં ય ખરાબ છે.”

હવે અહિંસાનો પ્રશ્ન લઈએ. શું વનસ્પતિને કે શું પ્રાણીને પૂરતો આહારવિહાર મળે તો તેનું આત્મરક્ષણ થાય, તે પુષ્ટ થાય અને સાડું તથા લાંબું જીવે, નહિ તો નબળું પડે ને નાશ પામે. આમ

આત્મરક્ષણના જીવનપ્રવાસ માટે વિશ્વમા સચચાચ સનાતન પરમસદાગ ચાલી ગઈ છે જાવા નીચલ જીવનમાં એ મન પ્રમાણે વિશ્વમા સર્વજ સદાગ વ્યાપાર પ્રવર્તી ગઈ છે આથી રપટ થાય છે કે કુદરતમા સર્વજ દિસા પ્રવર્તી ગઈ છે, અથવા કહે કે કુદરતમા તો દિસા-અદિસા જેવો પ્રત્ન જ નથી કુદરતમા તો પ્રાણીના જીવનનો-આત્મરક્ષણનો જ મુખ્ય પ્રશ્ન પ્રવર્તી ગઈ છે જુદિવાન માનવી આત્મરક્ષણ માટે વિવેક કરીને ઓઠામા ઓઠી દિસા કરે જેટલું એ જ માસાદાગ માટે પ્રત્યક્ષ દિસા કરવી પડે છે માટે એને ત્યાજ માનીએ, ત્યાજ અનાજ ખાવામા એ કંઈક તો દિંમા કરી પડે છે અનાજમા એ જીવ છે તેથી, હા, કપાવામા કે રિના વામા એને પ્રાણી જેટલી કુખની સચેવના નથી થતી, એટલે માસાદાગ જેની પ્રત્યક્ષ દિસા ચાન્ના દારમાં નથી થતી, પણ પરાશ તો થાય છે જ અને આસોડ વાસમા દરેક ચારે કંઈ રોકડો જગ્યો નાશ પામે તેમની દિસામાથી ગાયતુ હોય તો આપણે જાને મરતુ પડે પણ જીવતુ એ તો પ્રકૃતિની પ્રેરણા કે અને તેથી આત્મરક્ષણ માટે ખીનતી એવી દિસામા અધર્મ નથી પણ ધર્મ જ છે, એમ પરાશ રીતે પણ માનતુ પડે છે

પરિણામે એમ પણ જાને કે માનવીના આત્મ રક્ષણના માર્ગમા કોઈ પ્રાણી કે બીજે કોઈ માનવી અવરોધ કરે, આકબીરી નામે તો તે માર્ગમાથી તે પ્રાણીને કે તે માનવીને ખસેડવા માટે તેની દિસા પણ પશુ કરી પડે જેતરમા અનાજ એનાકતા વાનગ વિષે અદિસાના ગભીર ચિન્તક મહાત્મા ગાંધીજી જ કહે છે 'જે જેતરો બચાવવાનો ધર્મ હોય, અને વાદરાના ઉપદ્રવમાથી જેતરોને બચાવવાનો બીજે કોઈ પણ કનાજ ન હોય તો વાદરાને માગ વાની આવસ્થકતા પેલ ધર્મ શકે એ મારી કે પના બહાર નથી પણ આ અદિસા નથી, જેતરને બચાવવા સાતુ પણ કરેતો પ્રાણીવધ દિસા તો છે જ માન એવો કેટલીક દિસા મનુષ્યજીવનની સાથે જડાયેલી અને અનિવાર્ય છે ' (અદિસા પૃ ૧૩૩) અને પાપરોએ આત્મરક્ષણના માર્ગમાં ઊભેલા કોનોનો

સંદાગ કરી નાખ્યો અને એ દિંમાનો પચવ કરે તો મુખ્યે આખી ગીના માર્ગ

દયાભાવે કરેતો દિંસા તો દિસા નથી જ રાગી માનવી ઉપર વેદ શસ્ત્રક્રિયા કરે તેથી રોએ જરૂર કુખ થાય, એક પ્રસંગે તો રોથી જે વિરોધ પણ કરે, પણ તેને રોગમાથી મુખ કંઈ દયાભાવે કરેતો એ દિંસા તે દિંસા નથી જ જી નની સર્વ આ સા નદ થયેતો એવા વાછાને તેના લાશે કુખમાથી મુક્ત કરવા ગાંધીજીએ તેનો વધ કરવે તેમા દિસા નહિ જ, પણ દયાભાવ જ હતો એ જુદમા દારોને નેપોવિધનને નાસતુ પણ તે પ્રર્મ તેના લરકની દાકરે તેને કતુ. "આપણા હર્મ કેનિકા ઘસારોને રક્ષણેતમા પચા કે રક્ષે તેમને ગિગાવી રિવાજને મારી નાખશે અને તેં બાચકોને આપણી સાથે તો લઈ જઈ શકાય એ નથી, કરતુ શુ સારે ?" પ્રત્યુત્પન્નમતિ નેપોલિ હુત્ત ઉત્તર આપેલો "મધાને એર હઈ દામ મારી નાખો" જોરી અદિસાથી અને દયાથી રો રોમા એ દાકરતો જીવ એ મિચાગ ને એ ? આ રો નહિ છતાં નેપોનિપતની સચનામા તો હિં જીવ નહિ પણ દયાભાવ જ હતો- એશક આ દયાદિસા આય વાનો અધિકાર અનિવિવેકી નિરથ માણુગોને જ હોઈ શકે, નહિ તો ગમે તે માણસ કે તે માણસને દયાભાવને નામે માગે નાખે

ગુરુગુરુને અનુસારે માનવીએ જેથુ કે ન પેલતાના જ બગથી સાગી રીને આત્મ રક્ષણ થઈ શકતુ સારે સામે માણસ વચારે બગવાન હે તો તેના બળને એ પાડોશોએ સદકાર કરીને તે અને એ બને આત્મરક્ષણ કરે આમ મન એ પ્રખરની સદકારવૃત્તિતો ઉ ર થયો સદકાર એ આમ એક ન પણ રહેનાગ સમાજમા માન જીવનધર્મમા પગપગ સદાગતા કરે અને દિસાધર્મ યાગી પરપર અદિમા ધર્મ પામે, કાગ્યુ કે એ આત્મરક્ષણ સાગી રીતે થાય એમ અનુભવે સમજ અને ત્યારે બહુ જુગના અનુભવે અદિમા પરતો એમ માનવીને સમગ્રથુ પણ આ સમાજ

બીજો સમાજ હિંસાળે આક્રમક કરે તો આ સમાજ તે સમાજ સામે અહિંસાળે શક્ય ના હોય તો હિંસાળે પણ આત્મરક્ષા કરે, નહિ તો નાશ પામે અહિંસાના આધુનિક આચાર્ય ગાંધીજી પણ કહે છે કે ' જો અહિંસક આત્મરક્ષાની શક્તિ પોતાની પાસે ન હોય તો હિંસક રીતે પણ આત્મરક્ષા કરતા અચ કાવાની જરૂર નથી ' ('હરિજનપ્રભુ' તા ૩-૩-૧૯૪૦) એવી અને બીજી પણ પરિસ્થિતિમાં હિંસા કરનારને મરુએ અપરાધી માન્યો નથી (મનુસ્મૃતિ ૮ ૩૪૯, ૩૫૦)

આમ સમાજમાં સૌ માનવી પરસ્પર સહકારથી આત્મરક્ષણનો સ્વાભાવિક ધર્મ સામે ગીતે સાધી શકે છે આત્મરક્ષણ અને વશવર્ધન સમસ્ત દેહનુ નાભિયક છે, પણ સમસ્ત દેહનુ રક્ષણ કયે જ નાભિયકનુ સાચુ રક્ષણ થાય છે માટે સ્નેહે અને સારને કરીને સમાજસેવા કરી શકાજનુ રક્ષણ કરવુ એ આત્મરક્ષણની અપેક્ષા રાખતા માનવીનો ધર્મ છે એમાં જ માનવીના આત્મરક્ષણની અને વશવર્ધનની ઉત્તમ સાધના છે ત્યારે સમાજના દરેક માનવીએ જીવન અને બીજાને જીવવામાં સહાયતા આપવી એ તો સામાન્ય ધર્મ પણ થયો પાતે જરૂર પણ એ હેતુએ સમાજના બીજાને નાશ કરે તો પરિણામે પોતાનો પણ નાશ કર, અને એ તો સ્પષ્ટ રીતે આત્મદ્રોહ તેમ જ સમાજદ્રોહ થયો

પૃથ્વી ઉપરના જુદા જુદા ભૌગોલિક વિજ્ઞા એમાં વસતી જુદી જુદી જાતિઓ પોતપોતાના સમાજને સ્વાભાવિક રીતે જ બાંધે છે અને એ સમાજને આત્મરક્ષણ માટે પોતપોતાને અનુકૂળ યોજનાઓ યોજે છે બીજા સમાજને હાનિ ન કરતા આત્મ રક્ષણ માટે દરેક સમાજ યોજનાઓ યોજે અને એવી રીતે મનુષ્યતાસેવા-સ્વદેશસેવા કરે એ તો જેમ સ્વાભાવિક તેમ જ ઈષ્ટ પણ છે માનવમાનસ આવી સેવા માટે સ્વદેશસ્નેહ સ્વાભાવિક ધર્મ થઈ પડ્યો છે હિંદુસ્તાન જેવા પીડિત અને યુનાન દેશ જગતમાં ધણુ વ પડ્યા છે છતાં ગાંધીજી જેવા વિશ્વસ્નેહના પૂનર્ગી પણ આજે તો હિંદુસ્તાનને

સ્વદેશસેવા-આત્મરક્ષણ માટે બોધ આપે છે અને તેને માટે જાત જાણી રહ્યા છે

ગાંધીજી જેના વિશ્વસ્નેહના પૂનર્ગી સ્વદેશસેવા કરતાં વરતા બીજા દેશની પ્રજાને હાનિ કરવાનો તો કદાપિ સંકલ્પ કરે નહિ પણ આજે અનેક લોક-ખાસ કરીને યુરોપના અનેક લોક-સ્વદેશસેવાને નામે બીજી પ્રજાઓને લૂટીને પણ પોતાના લોકને જીવાડવા જ નહિ, પરિપુષ્ટ કરવા મથી રહ્યા છે, અને સ્વદેશપ્રેમને બદલે સ્વદેશાભિમાન ધારણ કરી જગત ઉપર હત્યાકાંડ ચલાવી રહ્યા છે આમ એમના પ્રવાસ આત્મરક્ષણ જ માટે નથી, પણ ધનપરિગ્રહણ માટે-પરભક્ષણ માટેના છે, અને તેથી એ લોક બીજા દેશના લોકને યુનાન કરી રાખીને તેમને ચૂસી ખાવામાં હિંસા માનતા નથી

વળી આજે યુરોપમાં તો પોતાને પ્રિયતા અર્થાત અહિંસક કહેવાયતા લોક એક બાજીને હપ્પા કરીને બાકી અને પ્રચલિત હત્યાકાંડ પ્રવર્તાવી રહ્યા છે અંગ્રેજો લોકશાસનના પૂનર્ગી છે અને તેથી નાત્સીવાદી જર્મનીનો રતા અંગ્રેજોની શત્રુતાની સામે અને સ્વતંત્રતાપ્રિય ઇ એમ માનવાનુ મ્યુય ૧૭જી નથી ૧૮૧૪ ૧૮૧૮ના ગઢાવિષયક અને અંગ્રેજોએ પગલિત જર્મનીનો જે અવસ્થા રહી તેનો દશ ગણીને જર્મની બળવાન થતા આજે બાજ સાથે ધરની વચ્ચેના યુવા મડલા છે એટલે એ બંને સરખે પ્રકારે સામ્રાજ્યવાદી અને સ બે પ્રકાર હિંસ છે પણ મહાસભા માને છે કે અંગ્રેજો સ્વતંત્રતા પ્રિય છે માટે નાત્સીવાદી જર્મની સામે તેમને વિજય થયો કદ છે, માટે અંગ્રેજો પોતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્રતા આપે તો હિંદુસ્તાન તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેમને નિર્લજ્જ અને અહિંસક સહાયતા આપે પણ જર્મનીના હત્યાકાંડ વગસાવતા હિંસ દર્શનારો સામે મહાસભાની સહાનુભૂતિ અને નૈતિક સહાયતા અંગ્રેજો સુદક્ષા કેન્દ્રીક દર્શવો કરવાની જ તમે જર્મની કરતા બના છો, ભગવાન તમને વિજય અપાવે એમ બોલી બેસી રહે અંગ્રેજો શા દહાડો વગવાનો ?

સાચી વાત તો એ છે કે સ્વાર્થવૃત્તિમા તો એ બને પ્રજા સરખી છે પોતાના સ્વાર્થને માટે જ એ બને પ્રજાઓ લડી રહી છે પણ અંગ્રેજો પગલ્ય પામે તો એના પરિણામ એને તો જે સડેવા પડે તે ખગ, પણ હિંદુસ્તાનને ય લયક પગિયામ સહેવા પડે અને તે નિર્દોષ હોવા છતાં ય અંગ્રેજોને પાળવે નધાયેલા કે એ જ દોષે માગ સહન કરે છે અંગ્રેજ ગમે તેવા હોવા છતાં ય અત્યારે હિંદે આત્મરક્ષણની દૃષ્ટિએ તો એ આપણા યર્ષ પડેવા નામને કશીયે શરત કર્યાં વિના હિંસક પ્રણાલીએ પણ તેને સત્રામમા સહાયતા દેવી ઘટે એ હિંદોના ધર્મ છે, પણ વળી મહાપ્રભુ અંગ્રેજની કૃપાએ સો વર્ષથી નિરાશ યર્ષ પડેની હિંદની પ્રજામા આજે તો લાકડી જે ઉગામવાની શક્તિ રહી નથી હિંદી પ્રજા પોતાની સામે ન હોડે એવી સનામતી ગાંધવને હેતુએ અંગ્રેજ પ્રભુએ હિંદી પ્રજાને નિરાશ કરી મૂકી છે આત્મરક્ષણ કરવામા પણ તેને નિરાધાર કરી મૂકી છે, અને આવે આપતિમાળે પણ હિંદીઓને શસ્ત્રકળા શીખવવાનું તેને સમ્રુ નથી, એટલે યુદ્ધપના લયકર વિચક્રમા હિંદીઓ સચાશ સહાયતા તો શી કરવાના ? અને હિંદની સામાન્ય પ્રજાની ઇચ્છા હોય કે ના હોય તો પણ તેનાથી દમાયેના દેશના રાજ્યો અને ધનવાનો પાસેથી અંગ્રેજ સમ્ર લસકરી અને આર્થિક સહાયતા તો મેળવી જ રહી છે અને આજે એનો મોઢો માન ખરીદીને આમ પ્રજા પણ તેને પરાશ રીતે આર્થિક સહાયતા આપી રહી છે એટલે મને કે કમને પણ સૌ પ્રજાઓ આત્મ રક્ષણનો ધર્મ કોઈ ને કોઈ રીતે પાળી રહી છે

આવા મનુષ્યોથી પર એવા ઉદાર અને વિશાળ ભાવનાના મનુષ્યો પૃથ્વી સમસ્તને પોતાનો દેશ માને છે માનવસમસ્તને પોતાના સમાજમા સમાવી લે છે વળી એવા ય ઉદાર અને વિશાળ ભાવનાના મનુષ્યો છે, જેઓ સમસ્ત પશુપક્ષીને પણ આત્મરક્ષક માને છે અને તેથી તેમની પણ નિરર્થકે હિંસા કદાપિ કરતા નથી, બે કે પોતાના ઇવનશક્ષણને અર્થે તેમની પરીશ હિંસા તો તેમને કરવી જ પડે છે

અને એની હિંસા તો આપણે સતત ક્યાં કરીએ છીએ આપણા આત્મરક્ષણના સાધનોમાં ગાય

સૌથી મહત્વની છે, માટે તો આપણે તેને ગુલામ કરી ગયા છે તેના બચ્ચાના હક્કનું દૂધ આપણે અસયસાની જાતે છીએ એમા ય હિંસા નથી ? આપણે મન માનીયું કે “આપણે તેને પાળીએ છીએ તેના બદનામા તેનાં બચ્ચાને પીના વધેયુ દૂધ આપણે પીએ છીએ એમા શું ખેલું ?” ના, એ વાત સાવ જોગી છે બચ્ચાને પીવા કળા વધારે દૂધ તેના સ્તનમા થાય જ કેમ ? અને એ ન્યાયે તો માનવનારીનું દૂધ પણ ચોટામા લેવી શકાય અને ખરે જ ધનવાનોના બાળકોને ધવડાવવા નિર્બંધ માતાઓએ પોતાના બાળકોને ભૂખે મારવા પડે છે વળી એવે જ હેતુએ હવે તો સુધરેલા દેશોમા એવી માતાઓનું દૂધ ચોટામા લેવાવા પણ લાગ્યું છે બેશક દૃષ્ટિમ ઉપાયે દૂધ વધારી શકાય, પણ એથી માતાને હાનિ પણ થાય

ગાયના દીકરાને પદ બનાવી બગ્ગ બનાવી-તેની પાસે જોતી દરાવીએ છીએ એમા પણ શું હિંસા નથી ? બચાવ કરીશું કે ‘બળદને આપણે પાળીએ ધોધીએ છીએ તેના બદનામા તેની પાસેથી કામ લાઇએ છીએ તેમા હિંસા શેની ?’ પણ ત્યારે એમ પગાવા તે પોતાવા માટે આપણે બીમ કોઈનું પૈતરુ કરવા તૈયાર છીએ ? એમ આપણે કોઈના સુનામ થવા તૈયાર છીએ ? માણસને ગુલામ ન રાખી શકે, ગણે તો સળ પામે અને છતાં ય ઇતર પ્રાણીને ગુલામ રાખવામા કશો હિંસા-દોષ નહિ, એ તે કેવો ધર્મ ? આપણે મન મન મનાવો લેઈએ કે “આપણે પાનવે પડેવા એ મિચારા પ્રાણીનું રક્ષણ આપણે નહિ કરીએ તો કોણ કરશે ? એમને સ્વનત્રતા આપવાનું પુણ્યધર્મ કરવા જતા-એમને જગનમા હોડી મૂકના-તો મહા અનર્થ યર્ષ બેસો જગનના વાવવરુ એમને સુરત ફાડી ખારો’ આપણે અંગ્રેજ પાસેથી યુક્તિ માગીએ છીએ, ત્યારે અંગ્રેજ બરાબર આવો જ ઉતર આપે છે ‘હે મૂર્ખ’ હિંદીઓ, તમે અમારા રક્ષણ નીચે છો ત્યાં સુધી જ સનામત છે તમારા માગા પ્રમાણે અમે તમને જે દિવસે હોડી મૂકવા, તે જ દિવસે તમે માર્યા ગયા સમજાવો,

તમ અંદર અંદર કપાઈ મરણી અથવા બહારથી પેલો અકાનવાળો કે રશિયાવાળો આવીને તમને રહેસી નાખશે. એ પાપ અમારે માથે ન પડે એટલા માટે દયાધર્મ પાળવાને તમારું રક્ષણ કરવા અમારે અહીં બેસી રહેવું પડયું છે ઘેર જઈ ગૈરી-હોકરાં ભેગા થવાનું તો ધણું ય દિવ યાય છે, પણ તમારા રક્ષણનો ધર્મ માથે પડ્યો, એટલે કરીએ શું ?” અગ્રેજોની આ દલીલ આપણને મુચ્છી નથી પણ આપણી એવી જ દલીલ આપણા ગૃહપશુને રુચી જ નોઈએ અને એમણે આપણી ગુલામગીરી ઉઠાવવી જ નોઈએ એમ આપણે માની બેઠા છીએ અને એ સૌ ગૌસેવાના ધર્મને નામે ! એવી દલીલથી આપણી જાતને ઠગી રહ્યા છીએ. એ પશુઓને આપણે છોડી મૂકીએ તો તો બેશક સરસ્વાતમાં તેમને આત્મરક્ષણ કરવું કંઠણ પડશે, પણ એ તો આપણે સ્વાર્થને હેતુએ એમની આત્મરક્ષણની શક્તિ હરી લીધી છે તેને જ અત્યારે, જેમ અગ્રેજો આપણને નિ શસ્ત્ર બનાવીને આપણી આત્મરક્ષણની શક્તિ હરી લીધી છે તેમ જ. બાકી હજી એ આપણે એમને મુક્ત કરીએ, વનમાં છોડી મૂકીએ તો કાળે કરી સંસ્કાર-બળે તે આત્મરક્ષણની શક્તિ જરૂર પાછી મેળવે ને વાઘસિંહોથી આત્મરક્ષણ કરી શકે. વાઘસિંહોથી હરણ પોતાનું રક્ષણ કરીને વનમાં આનંદે ફરે છે, ત્યારે માવજેસ આત્મરક્ષણ નહિ કરી શકે, આપણા રક્ષણ વિના નહિ જીવી શકે, એમ મન મનાવવા ગમે એટલા પ્રયત્ન કરીએ, પણ મન કેમ કરીને માને ? આર વગડાઉ બેસો એક વાઘને પૂરી પડે એમ નથી સાંભળ્યું ?

પણ ગાય કે ઇતર પ્રાણી તો માનવી નથી અને તેથી આપણા માનવસમાજમાં નથી, એટલે આપણે સ્વાર્થે એમને ગુલામ બનાવી પાળીએ પોપોએ છીએ; જાણે અન્યથે એમની આત્મ-રક્ષણની શક્તિના નાશ કરીએ છીએ. બાકી તો ગાયમાતા છે, પોપ્યા છે, એમ માનીને તેને ચાંદા કરીએ, ફૂલમાળા, ચટાપીએ અને એ રીતે મનને મનાવી મહાન હિંસાપાપને ભૂલી જઈએ એ જુદી

વાત છે, એમ ભૂલવામાં ય સ્વાર્થ છે. બાકી ખરી રીતે ગાય પોપ્યા છે, માટે જ પોપ્યા માનીએ છીએ અને અહિંસાધર્મ પાલવે તે કહે, પણ આપણે તો આત્મ-રક્ષણને હેતુએ આપણું ચાલશે ત્યાં મુકી ગાયને. દોહી ખાવાના અને બળદને હળે બેઠવાના ! ખુદ ગાંધીજી જ કહે છે : “ ગાય એ દૂધ આપતી જ ન હોત તો ગોરક્ષણનો ધર્મ પેદા જ ન થયો હોત એ દરેક ધર્માંથી મનુષ્ય પોતાની મેળે વિચારી શકે એવી વસ્તુ છે. ખીજાં ધણાં નિર્દોષ જનવંશ છે, જેનું પાલન કરવાનો ધર્મ કોઈને મુશ્કેલી નથી અને સુએ તો એ ફાકટ જાય. ગાયનો ઉપયોગ છે તેથી તેની રક્ષા કરવાનો આપણો ધર્મ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ” (‘ ગોસેવા, ’ પૃષ્ઠ ૬૨.) અને ગાંધીજી તો હિંદુ ધર્મનું એક મુખ્ય લક્ષણ ગોસેવા માને છે, ત્યારે હિંદુઓ જ તેની વધારે હિંસા કરે છે: દૂધ દેતી બધે થયે તે માતા ગણાતી હોવાથી તેને રિખાવી રિખાવીને મારે છે, મુસલમાન તો એક જડે તેનો અંત આણે છે. અને ત્યારે વળી એટલા માટે તો મુસલમાન સામે ગોપૂજક હિંદુ મારામારી કરવા છૂટે છે ! શી હિંસા-અહિંસા વચ્ચેની વિવેકદષ્ટિ ને ધર્મદષ્ટિ !

શરીરરચન વડે રાગનું ખાવાનું મેળવાય તો શરીર દબ રહે અને પોપણ પણ મળે, આમ બે દષ્ટિએ આત્મરક્ષણ થાય. પણ એવી રીતે આવની કાલે ખાવાનું મેળવી શકાશે કે કેમ, એ શંકાએ અનેક પ્રાણી એક મોસમના આહારનો સંગ્રહ કરે છે. ‘ જાડી પણ સંગ્રહ કરે, જુઓ જનાવરજન. ’ એક મોસમના આહારનો સંગ્રહ કરી માણસ પણ જાડીની પેડે સતોષ માને તો તો માનવસમાજનું હિત જ છે, સાચી જીવનચોગ્યતા એમાં જ છે, ખીજા જે ધર્મને જરૂર હોય તેને સંગ્રહમાંથી દેવામાં પણ છે; લેઈ લેવામાં, તાણાતાણીમાં, ઝૂંટા-ઝૂંટીમાં તો નથી જ. ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો પુરુષાર્થમાં નથી, અનાસક્તિ યતાર્થમાં હિત છે. પણ માનવીના આત્મરક્ષણાર્થની માત્રા વધી મઈ. મોસમના આહાર સંગ્રહથી તેને તૃપ્તિ મળે નહિ, અને તેથી તેને જીવનભરના અને વળી

વસતોના પણ આદારસપ્રદની ને પગિણીને ગ્વાર્ધની આવના જગી ધનગોહ જગ્યો ચોડક ગ્વાર્ધાન્ય માણસો બાકીના આખા જનમમદ પામેથી તેના શ્રમનું ધન હમીને પોતાને માટે ધનસપ્રદ કરવાના સફળ થયા એથી આને ધનપતિ પ્રભુવર્ગ અને નિર્ધન કામવર્ગ વચ્ચે કનહ વર્ગી ગયો છે અર્થાત્ક ધનવાનો પોતાના ભાગ ભગવાને અને સકર્ષક નિર્ધન શ્રમણો પોતાનું પેટ ભરવાને તાણાતાણી કરી ગયા છે એથી માનવસમાજનું કંચાલ નથી જ થવાનું એ તો આપણે ખ્યાલનું થ જાણી દીધું છે પણ હવે શું જાણવમાધયતે એમ માનનાર, હદમીને નાગમણની સોડમા એસાડનાર અને સત્યનું મુખ હિરન્યમય પાત્રે (સોનાને દાખલે) ઢાકી રાખનાર એ એક પ્રભુવર્ગ જગતમા યત્રવાદ ભીનો કરીને સકર્ષક શ્રમણવર્ગને દયાવી દીધો છે પરિણામે એક બાલુ અનર્ગળ અન્નવલ ઉત્પન્ન થાય છે બીજી બાલુએ અસંખ્ય નિર્ધન ભૂખ્યા-નાગો હાહામર કરી ગયા છે, કારણ કે એ એ વચ્ચે ધનિક, ગણ ઉપરના કૂતરાની પેટે, પલાલી વાળીને ખેડે છે! એણે શ્રમજીવનને દીધું ને ગૌરવહીન બનાવી મૂક્યું છે આમ ધનિકાએ પોતાને જ પાપે ચોર લૂટારા ભિખારી અને ગુપ્તમો પેદા કર્યો કે અને ખીજા અને સગાં આણી મૂકી સમાજને મૂઝવી મૂક્યો છે ધનિકાએ વળી પોતાના સ્વાર્થ ગણ્યું માટે ભીનો કરેલી સગરે પોતાને ફાવતા કાપલ કરીને એ નિર્ધનોને દયાવી દીધા છે ને સમાજને વધારે મૂઝવી મૂક્યો છે!

એ ધનિકાએ લૂટીને નિર્બળ કરી મૂકેલા લોખને પણ આદારની પ્રકૃતિગ્રેણીનો કાપલો તો વગરો જ કે, તેમને થ ભૂખ તો લાગે છે જ તેઓ ચોરી કે લૂટ કરીને અથવા બીજા માગીને પેટ ભરે ત્યારે ધનપતિઓ અને તેમની સરકાર તેમનો તિરસ્કાર કરે છે ચોર-લૂટારાને કેદખાનામા નાખીને તેમને કેકાણે લાવવા પ્રયત્ન કરે છે, ધર્મત્યા બનીને ભિખારીને ભોખતો દુકાડો નાખીને તેમને હેતરી શાન્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે પગિણીને તો એ બધા

રીત ચોર, લૂટારા ને ભિખારી બને છે આ સ્થિતિમા ધનિકા ધનભોદ ન હોડે ત્યા સુધી તો સમાજની દુરવચ્ચા મટવાની નથી જ, એટલે એ લોક જ સાચા અપગ્રાધી અને કેદખાને જવાને પાન દે, પ્રકૃતિગ્રેણીએ હસેનાઈ ને પેટ ભરવાને માટે નિરુપાયે ચોરીલૂટ કરનારા અને બીજા માગનાર જગા થે અપરાધી નથી, કારણ કે એમણે તો આત્મ ગણ્યું કરવા માટે કાઈ પણ રીતે આદાર મેળવ્યો જ છટેકા અને એવી સકડામણમા આવતા કનિ ગણાતા વિશ્વામિત્રે આગ્રહાલના ધરમા પેની કૂંવરનું માસ ચોરીને પણ પેટ નહોતું ભર્યું? પેટ કાઈને થ ક્યાં હોડે છે?

આખો દિવસ ટેમલ ઉપર પગ લાગ્યા પાથરી, આરામ ખુશીમા એસી છુદિના ખેન એલાવતા અને શ્રમજીવિઓના પરમેવાથી કમાઈ ખાતા કારખાનામા ભાઈકા એ જ શ્રમજીવિઓને પેટ ભરવા નેટલુ થ આવતુ ના આપે ત્યારે મિત્રારા શ્રમજીવી મજૂરો પોતાની પેટને જ ખાતર પોતાની પાસે રહેલુ એકમાત્ર દયિયાર ઉમાને—મજૂરી કરવી છોડી દે બધા મજૂરો એકઠા થઈ કારખાનામા હડતાળ પાડે ત્યારે કારખાનાવાળો ધનપતિ એક કે બીજો ઉપાયે—બને તો પોતે રથાપેલી સગડાગની મદદ લેઈને પણ મજૂરોની હડતાળ તોડી પાડીને તેમને ધૂળ ચાટતા કરવાના પ્રયત્ન કરે એ પ્રયત્નોમા નાકુળ બન્ય તો હસતું મો ગમીને તેમને ફાંકા મૂકી નીરી તેમને ખુશ કરી કારખાનુ ચાલતુ કરાવે એ હસવા મોખા એ ધનપતિનો હૃદયપતરો નથી, માત્ર નિરુપાય લાચારી છે ત્યારે કાણ કહે છે કે આવે પ્રસંગે હડતાળ પાડનાર મજૂરો સગને પાત્ર છે? કાણ કહે છે મજૂરોના શ્રમનો શેટલો લૂટી ખાઈને અથગદ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરનાર એ ધનપતિ સગને પાત્ર નથી?

પુરુષે કાગળએ સ્ત્રીને કમજો કરી, તેને માણસ મટાડી ક્ષતિક્ષતની વસ્તુ બનાવી દીધી છે અને એ સ્થિતિમા ધનવાનો ધનને બળે પોતાને ગમે તેવી અને ગમે તેમની સ્ત્રીઓ ખરીદીને પગી સફે છે

ધનલોભી સ્વાર્થા પિતાઓ પોતાની કન્યાઓ એવા
ધનપતિઓને, વેચી : માટે : છે. - ધણુ' કરીને તો.
ધનબળે જ સમાજમાં, અમુક માણસો પોતાને કુળવાન
મનાવે છે અને ખાનદાનીનો સાજ સજો છે, અને પછી
તો નિર્ધન બનતાં- પણ એ ખાનદાનીનો મિથ્યાચર.
અંજી રાખે છે; આ લોક પણ પોતાના કુળાભિમાનને
કારણે ગમેતિતો અને ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પરણી શકે છે,
કુળમોહના. ધેનમાં ધેરાયેલા પિતાઓ પોતાની કન્યાઓ
એવા કુળવાનોને આપી પોતે સમાજમાં ઊંચળે મેંએ
ફરી શકવાનો પરવાનો ખરીદે છે. નારીજાન પ્રત્યેના
એ દિસાચાર આચરતાં એ બધા લોકોને કંઈ દોષ
જણાતો નથી અને ત્યારે એ, દિસાચારનાં બીજાં
જે હુકમદાવક પરિણામ આવે છે તેનો દોષ તો એ
લોક પોતાને માથે લે જ રોના? કન્યાઓના આ
પ્રકારના કષ્ટવિક્રમે લગ્ન જેવું ફાળું પણ આત્મ-
પ્રવચક નામ આપી સમાજ ગમે એટલો હરખાવ,
પણ તેનાં અનેક અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે: એક
બાલુ ધનવાન અને કુળવાન અનેક પત્નીલગ્ન કરે,
પરિણામે બીજા બાલુ અનેક વાંદા લગ્ન વિના મૂંઝાય;
એક બાલુ વિધુરો. ગમે તેટલી ઉમરે ફરી ફરી નાની
નાની બાળાઓ સાથે લગ્ન કરે, ત્યારે બીજા બાલુ
વિધવાઓ લગ્નનિષેધથી મૂંઝાય, અને વળી એ
ઉપરાંત કેટલાંય પ્રકારના અસમાન લગ્ન થાય. આ
બધી દુરવસ્થાનું પરિણામ શું? એક બાલુ રાજ
ભવુંહાર બીજાઓનાં હક્કની ત્રણસે સ્ત્રીઓને પરણી
મનામાં પૂરે, ત્યારે બીજા બાલુ એ બધીને સતેષ
ન આપી શકે તેમાંની પિંગળા નામે સ્ત્રી વાંદા રહી
ગયેલ અશ્વપાળ સાથે સ્વાભાવિક કામપ્રેરણાને તૃપ્ત
કરે ત્યારે ભવુંહરને વિરોધ આવે, અને સંન્યાસી
મર્દ જઈ શકતા ગાંધા કરે, છતાં પોતાનાં અનેક
પત્નીલગ્નને દોષ ન લુએ! સમાજમાં આવી અનેક
પ્રકારની સંક્રામણમાંથી છૂટવા વાંદા, વિધવા વગેરે
પીડિત જનો અપહરણ, બિચાર, વેરપાટણ વગેરે
માર્ગ કાઢે ત્યારે સમાજના ડાહ્યા ગણાતા ધનવાન,
કુળવાન વગેરે લોકો અને તેમણે રચાપેલી સરકાર પેલા
લોકને તેમનાં હેક જ સ્વાભાવિક કૃત્યો માટે સજ્જ કરે.
સાચી રીતે તો એવાં કૃત્ય કરવાની રીતિમાં તેમને

લાવી ચઢનાર ધનવાનો ને કુળવાનોને સજ્જ થવો પડે, પણ
સમાજમાં ઉજ્જિત અને નિઃશક્તિનાર, એ લોકનું નામ
દેવાંની તો શક્તિ જ સમાજ પ્રોત્સાહનો છે !

સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી આ અને આવી બીજી
અનેક પ્રકારની દુરવસ્થા રાજની જ નોંધશે, ને
સમાજને સત્તાગમન બનાવશે હશે તો. ખેસક હું
સ્વીકારું છું કે સૌ માણસ પોતપોતાને પાલવે એમ
વર્તે, સમાજનાં બીજાં માણસના હિતાહિતાની પરવા
ન કરે તો આથી વે વધારે ભયંકર દુરવસ્થા પ્રવર્તી
રહે. એટલે સમાજને સુચંવરિયત રાખવા માટે
સર્વસામાન્ય નિયમો તો હોવા જ પડે. પણ સાથે
એ પણ સ્વીકારવું નોંધશે કે એ નિયમો ચોક્કસ
વળતે માનવજાતિના પ્રાકૃતિક સ્વભાવને પ્રણ
ખાનમાં લેશે જ નોંધશે. એ સ્વભાવની વિરુદ્ધ
જઈ કાઢી નિયમ ચોક્કસ તો એ નિયમ નિષ્ફળ
જશે, એટલું જ નહિ પણ સમાજમાં તેટલા પૂરતી
દુરવસ્થા પણ પ્રવર્તવશે. કામવાંસના પ્રાણીમાત્રની
માનવીની પણ સ્વાભાવિક પ્રેરણા છે, એ માનવસ્વ-
ભાવની વિરુદ્ધ જઈ દિ'દુધમે વિધવાએ અમર વૈધવ્ય
પાળવું એવા દરજિયાત નિયમ કયો એવું પરિણામ
શું આપ્યું તે કામનાથી અમરવ્યું નથી. વળી
દેશકાળના સંયોગો પ્રમાણે દેશ દેશો અને કાળે કાળે
એ સ્વભાવમાં ફેર પણ પડતો જાય છે, માટે
સદા વિદ્રાસ પામતા, સદા સરતા આ સંસારમાં,
સદા આલ્યા જતા આ જગતમાં સૌ દેશનો સૌ
કાળના માનવી માટે સત્ય, અદિસાકે બીજા કાઢી
પણ ધર્મનિયમ એક જ પ્રકારે સંનાતન છે; પ્રકૃતિવા-
નિયમ પ્રમાણે નિરપેક્ષ (absolute) છે. એમ
માનવું તે મિથ્યાવાદ છે, જુદાણું છે. પ્રકૃતિના ધર્મ
નિરપેક્ષ છે એ વાત સાચી, બાકી માનવના અને
તેથી માનવસમાજના ધર્મ તો સાપેક્ષ (relative)
જ છે. જોનદર્શનનો સ્વાદવાદ અથવા અનિશ્ચયવાદ
આ માનવધર્મને પણ લાગુ પડે છે. અદિસાકે એક
કાળે કે એક દેશો ધર્મ હોય, બીજા કાળે કે બીજા
દેશો તેમ ન પણ હોય, ત્રીજા કાળે કે ત્રીજા દેશો
તે અધર્મ પણ હોય. પ્રાચીન કાળે હિંદુઓમાં

મીકામાં, શામનોમાં, આર્યોમાં અને બીજા અનેક જાતિઓમાં નિયોજાઈ ધર્મ મનાતો, આજે સર્વત્ર અધર્મ મનાય છે. પ્રાચીન કાળે ગજકુમારોને એક સ્થળે એકાકી કરી, તેમાંના જે કાર્ય અમુક પ્રતિજ્ઞા મંપૂર્ણ કરે તેની માથે ગજકુમારી લગ્ન કરે એવા પ્રકારનો અવધર્મ ધર્મ મનાતો; આજે આજાપાક-શાળાઓમાં બહુતાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિની યેત્રી બાંધી ગુણ-સ્વભાવ સમાન લાગતાં લગ્ન કરે એવા પ્રકારનો સ્વધર્મ ધર્મ મનાતો એવાં સર્વ શિક્ષી દેખાવા લાગ્યાં છે, અને ત્યારે એવાં યુવક યુવતીઓ પરસ્પર ગુણ-સ્વભાવથી સારી રીતે પરિચિત થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કરી આપવી એ સમાજનો ધર્મ બનશે, ત્યારે એક કાળના કે એક દેશના ધર્મને સર્વકાળ માટે કે સર્વ દેશ માટે નિરપેક્ષ યાત્રી લઈ સમસ્ત સમાજને માથે ફેરવી એમાં કોઈ એકાદ એક સમાજ એને પોતાનો નિરપેક્ષ ધર્મ માનવા દેવાઈ જાય અને એમાં ધર્મના ઘેટામાં મૂર્છાગત ધર્મ એ સમાજમાં માણસો એમો ધર્મ આચરવામાં પુણ્ય માન્યા છતાં, અચકચ હોવાથી રોજ રોજ તોડે. એવો અધિક ધર્મ સમાજ પાસે પળાવવા માટે સ્થાપેલી સરકાર એવા લોકને ભાતભાતની અજ કરે પણ અચકચને શક્ય ન જ કરી શકે અને ગમે તેટલા પ્રયત્ન છતાં સમાજમાં કુર્ચવરમાં પ્રવર્તી રહે, જેમ આજે પ્રવર્તી રહે છે.

બેશક સમાન વિચારના અને સમાન આચારના લોકોને સમાજ સુંદર રીતે ઉન્નતિ પામે. એવા સમાન આચારવિચારનો સમાજધર્મ જોને ન પાળવો હોય તે એ સમાજથી મુક્ત થઈ પોતાના જેવા આચારવિચારનો સમાજધર્મ પાળના સમાજમાં જઈ રહે; પેલા સમાજને આવા લોકોને બહિષ્કાર કરવાનો અધિકાર પણ હોય પણ પોતાનો સમાજ-ધર્મ કોઈને બળાકારે પાળાવતો અને તેટલા માટે તેને સજા કરવાનો અધિકાર કોઈ પણ સમાજને ન જ હોય. કૌંસી જેવો યુલુદક દેવાનો અધિકાર તો કોઈને ન હોય. જેને બહિષ્કૃત ન થવું હોય એવા સમાજધર્મ તોડનારને માટે કેદખાનાં તો

ના જ હોય, પણ તેમને માટે શુદ્ધિયાળાઓ હોય, ત્યાં તેમને મુચારવાના અહુદય પ્રયત્નો કરવા નેમ્મો. જ્યારે એ સુધેરે ત્યારે પાછા તેમને સમાજમાં સ્વતંત્ર બાવે રહેવાનો અધિકાર મળે, કદાપિ ન સુધરી શકે એવા માનસિક રોગવાળાને, શુદ્ધિયાળામાં અને માનસિક રોગવાળાને ઔષધશાળામાં મરણ પર્વત ગાળવા પડે દાનિજનક વશસ્થન કરતરને પંક કરવા-જો એવાઓએ સમાજમાંથી બહિષ્કૃત ના થવું હોય તો.

સમાજમાં સૌ માણસો માટે સમાજધર્મ આજ સમાન હોય, છતાં બીજા કોઈને દાનિ ન કો એવી રીતે દરેક માણસને પોતાના ખાનગી આચારવિચારમાં સ્વતંત્રતા પણ હોય. જોને ધડો બાવે તે ધડો ખાવ, ચોખા બાવે તે ચોખા ખાવ, નેત્રીનું એટલું જ તેથી બીજાને વિધિ કે દાનિ ન થાય અને એવો વેશકિત ધર્મ, પોતાને પણ દાનિ ન કરે એવો વૈશનિક ધર્મ, સૌએ પોતપોતાની જોઈ વિચારી લેવો છો એમાં બીજાના પ્રમાણની શુભામંત્રી સ્વીકારવી ન થયે. છુદ્દ કહે છે : 'હે લોકો, હું જો કંઈ કંઈ તે પરંપરાગત છે એમ જાણી ખરું માનશો નહિ તમારી પૂર્વપરંપરાને અનુમરીને છે એમ જાણીને પણ ખરું માનશો નહિ. આતું હજો એમ ધારી ખરું માનશો નહિ, તર્કસિદ્ધ છે એમ જાણી ખરું માનશો નહિ, લૌકિક ન્યાય છે એમ જાણી ખરું માનશો નહિ, સુંદર લાગે છે માટે ખરું માનશો નહિ, તમારી શ્રદ્ધાને પોષાતું છે એવું જાણીને ખરું માનશો નહિ. હું પ્રસિદ્ધ સાધુ છું, પૂત્ય છું એવું જાણી ખરું માનશો નહિ પણ તમારી પોતાની વિવેકશુદ્ધિથી મારો ઉપદેશ ખરો લાગે તો જ તમે તેનો સ્વીકાર કરજો.'

પણ એવો ખૂન સભવ છે કે સમાજમાં સર્વે મનુષ્યની વિવેકશુદ્ધિ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ રીતે વિકસ ન પામી હોય. વળી દરેક દરેક પ્રસંગે કેમ આચરવું એનો વિવેક કરવા ન બેસી રહેવાય. એવે પ્રસંગે એવા-લોકોએ સમાજના ઉન્નત મનુષ્યોને આચાર માની એમના આચારને વિશે શ્રદ્ધા રાખી એમના

આચારનું અનુકરણ કરવું ધટે. અને છતાં પોતાની વિવેકશુદ્ધિનો શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ રીતે વિકાસ કરવાના પ્રયત્નોમાં સદા જાગૃત રહેવું ધટે. સમાજના આવા કેટલાક શ્રદ્ધેય આચાર્ય મનુષ્યો-બ્રાહ્મણો (politicians) સમાજધર્મ વિચાર્યો કરે. અને પ્રચલિત ધર્મમાં દેશકાળને અનુસરી ફેરફાર કર્યો કરે એ સમાજધર્મ પ્રમાણે સમાજનું સંચાલન કરનાર રાજપુરુષો-ક્ષત્રિયમંડળ. (police) હોય. રામચંદ્ર, શિવાજી વગેરે પ્રાચીન હિંદુ રાજાઓ આ જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ શુરુઓની સલાહસૂચનાં પ્રમાણે રાજ્યસંચાલન-સમાજસંચાલન કરતા. બાકી આજનું લોકશાસન તો મોટે ભાગે નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. યુરોપનાં લગભગ સર્વે રાજ્યો લોકશાસનની પ્રણાલીથી ચાલે છે, છતાં ત્યાં આજે જે રવાર્યશુદ્ધિને કારણે જે હસાકાપડ પ્રવર્તી રહ્યો છે એ જ સાંગિત કરે છે કે ત્યાં લોકશાસન નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. જેના લોક હોય તેવું જ-પ્રતિનિધિ રૂપે જ-લોકશાસન હોઈ શકે.

અને એવા ઉન્નત પ્રકારના પુરુષોએ લોકની શુદ્ધિ વિકાસ પામે અને સ્વતંત્ર ભાવે આચાર વિષે નિર્ણય કરી શકે એવા પ્રયત્ન કરવા ધટે. એવા શુદ્ધિવિકાસના પ્રયત્નને બદલે આચારના પરિણામમાં

સ્વર્ગની લાલચ કે નરકની બીક બતાવી લોકને શ્રદ્ધાજડ બનાવીને, તેમને ધર્મના ઘેનમાં મૂર્છાગત કરી દઈને, તેમની પાસે પોતાને છટકાગતા આચાર પળાવવામાં આવે તો પરિણામે સમાજની અવનતિ જ થાય, વખતે નાશ પણ થાય. અને એમ અવનતિ આજે આપણા સમાજની નથી થઈ શુ? લોકે સારી રીતે સમજતા થઈ જવું જોઈ શકે કે જે સમાજમાં આપણે આત્મરક્ષણ અને હિતરક્ષણ પામીએ છીએ એ સમાજના જ હિતરક્ષણમાં આપણે આત્મરક્ષણ અને હિતરક્ષણ વર્તમાનમાં છે અને આપણી સંતતિનું ભવિષ્યમાં છે. આપણા પૂર્વજોએ વાવેલા આંખાની ફેરી ખાઈ વર્તમાનમાં આપણે પુષ્ટ થઈએ છીએ, ત્યારે જે આંખાની ફેરી આપણે ખાઈ ન પણ શકવાના હોઈએ, તે ખાવા આપણે ન પણ જીવવાના હોઈએ, તે આંખા પ્રણુ આપણી લાવિ સંતતિ માટે વારી આપણે ઝાણ ફેંડવું એ આપણો કુસધર્મ રહ્યો અને જે પ્રમાણે કુસધર્મ તે જ પ્રકારે આપણો સમાજધર્મ.

આ પ્રકારના માનવધર્મ અને સમાજધર્મ માનવીને અને સમાજને સર્વાંગસુંદર જરૂર બનાવે એમ મને શ્રદ્ધા છે.

અમારા કાર્યાલયનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે તો આપ આપનાં લેટ અવલોકન કે જાણવાના પુસ્તકો — સામયિકો અમને નીચેના સરનામે જ મોકલજો.

ભર્મિ કાર્યાલય, શ્રીમાળી સોસાયટી. પો. બો. ૭૩. અમદાવાદ

હે માતા !

હે માતા ! જગમાંહિ સુન્દર ન કો દષ્ટિ ચક્રું તું સમું :
મારાં ત્વચ્ચરણારવિંદ વિરમે સૌન્દર્યસ્તોત્રે હવે.

સુન્દરમ્

માતાજી સાથે વાર્તાલાપ.

વાર્તાલાપ પંદરમો

શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી

પ્રશ્ન-સમર્પણ અને આત્મબલિદાન એ બન્ને એક નથી ?

ઉત્તર-આપણી યોગસાધનામાં આત્મબલિદાનને માટે રચાન જ નથી પરંતુ ચામુંદો તમે શો અર્થ કરો છો તેના ઉપર બધી આધાર રહે છે. બલિદાનનો અસ્ય શુદ્ધ અર્થ તો પવિત્ર કર્તુ, -પ્રભુને અર્પણ કરીને પવિત્ર કર્તુ-એવો થાય છે. પરંતુ હાલમાં બલિદાન શબ્દનો અર્થ પ્રચલિત છે તે પ્રમાણે તો બલિદાન અત્ર વિનાશ બન્ને સમાનાર્થ છે. એ શબ્દની આલુનાશુ અમાવાતમક, નકારતુ વાતાવરણ બન્નેનું લાગે છે. એવું બલિદાન અહિંતાર્થતા યાને ચરમ સાર્થકતા નથી, એ તો આત્મહાનિ યાને આત્મવિનાશ છે. તમે તમારી સ્વચ્છ શક્યતાઓનું બલિદાન આપો છો - તમારા વ્યક્તિત્વની - હેઠે ભૌતિક તરવથી મારીને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ચેતનાના ચિખર સુધીની - સવળી શક્યતાઓનું અને સાક્ષાત્કારનું બલિદાન તમે આપો છો. એવા બલિદાનથી તમારા પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાના સર્તમાં ઘડાડો થાય છે. જો તમે તમારા જીવનનું અને શરીરનું પણ બલિદાન આપો, તો આ અન્યમય સર્થક બૃમિકા ઉપર તમારા વિકાસની

જો શક્યતાઓ છે તેને તમે ત્યાગ કરો છો, - એટલે કે આ પૃથ્વી ઉપર વિકાસની જો શક્યતાઓ તમારે મળે છે તેનો અત્ર આવે છે. એ જ પ્રમાણે નીતિની દૃષ્ટિએ તમે તમારા જીવનનું બલિદાન હર્ષ થકા, છો, અને પરિણામે તમારા આંતરજીવનની સ્વતંત્ર-સાર્થકતાનો અને વિશાળતાનો ભોગ આપો છો. આત્મબલિદાનના આ ખ્યાલમાં હમેશાં બળપૂર્વક અર્પણ કરવાની, બહારથી પોતાના ઉપર અપમાદોપત એવી આત્મભાગીની જીવિતો આશાસ હોય છે. આત્માની ઠાડી અને વિશાળ સ્વાભાવિક શક્યતાઓ માટે એ આદર્શમાં ચ્યાન નથી હોતું.

સમર્પણનો અર્થ બલિદાન થતો નથી, પરંતુ આધ્યાત્મિક સમર્પણ, આપણી સમગ્ર જીવિતને પ્રભુને અર્પણ કરી દેવી તે, આપણાથી મહત્તર એવી પ્રભુની ચેતના જેના આપણે અશ છીએ તેને આપણી જીવ અર્પણ કરવી એનું નામ સમર્પણ છે. સમર્પણ કરવાથી તમારું સ્વયં ઘટશે નહિ પરંતુ બિઘટું વધશે. સમર્પણથી તમારું વ્યક્તિત્વ જોખું નહિ થાય પણ નિર્મળ નહિ અને પાતો વિનાશ નહિ પામે, બિઘટું તમારું વ્યક્તિત્વ સુચ્છશે અને દૃઢ બનશે, તેનો વિકાસ થશે - તે શક્તિ પામશે. આત્મસમર્પણ એટલે છટથી સર્વસ્વ આપો દેવું, અને અર્પણ કરવાના સમયન આનંદ સાથે આપો દેવું; એમાં ત્યાગ કર્યાનો કે બલિદાન આપ્યાનો ખ્યાલ હોતો

* શ્રી. ચરવિંદ કાર્યાલય-આજુદ તરફથી પૂર્વમાં જ પ્રસિદ્ધ થનાર "માતાજી સાથે વાર્તાલાપ" માનો છેલ્લો વાર્તાલાપ.

નથી. જે તમને બિલ્લિન આપ્યાનો જરા સરખો પણ ખ્યાલ આવે તો તે આત્મસમર્પણ નથી, કારણકે એનો અર્થ એ થયો કે તમે તમારી જાનને સાચવી રાખો છો, અને જાતને પરાણે યા તો દુઃખ અને પ્રયત્ન સહિત તમે અર્પણ કરો છો, જાનનું દાન કરવાનો આનંદ તમે નથી માણતા. કદાચ તમે જાતને અર્પણ કરો છો, દાન કરી દો છો એવી લાગણી પણ તમને નહિ હોય. ત્યારે કોઈ પણ કાર્ય કરનાં તમે જાતને દાવાવાની, જાતનો વિગ્રહ કરવાની વૃત્તિ અનુભવો ત્યારે ખાતરીથી જાણવું કે તમે તે કાર્ય ખોટું રસ્તે કરી રહ્યા છો.

સાચા સમર્પણથી તમારો વિશ્વાસ થાય છે, તમે પુષ્ટિ પ્રાપ્ત કરો છો, જેમાંથી તમારી શક્તિ વધે છે, ગુણ તથા માત્રા બન્નેમાં તમે તમારી અને કદી પણ મેળવી શકાય નહિ એવી પ્રાપ્તિ સમર્પણ કરાવી શકે છે. સમર્પણને પરિણામે જે ગુણની તથા માત્રાની શુદ્ધતા તમને મળે છે તે પૂર્વે તમે મેળવી શકત તેના કરતાં ઘણી જ જુદા પ્રકારની હોય છે, તમે જુદી જ દુનિયામાં-જુદા જ વિસ્તારમાં પ્રવેશ કરો છો જેમાં સમર્પણ ક્યાં વિના તમે કદી પણ પ્રવેશ કરી શકત નહિ. પાણીનું એક ટીપુ મહાસાગરમાં પડે એના જેવી એ રીતિ છે; જે તે ટીપું પોતાનું જુદું વ્યક્તિત્વ જળની રાખે તો તે કેવળ એક ટીપું, - આજુબાજુની અનંતતા, અપરિમેયતા વચ્ચે ચગદાઈ જતું ટીપું, જ રહેશે. કારણ કે તેણે સમર્પણ કર્યું નથી. પરંતુ સમર્પણ કરે એટલે એ જ ટીપું મહાસાગર નોડે એક યર્થ ગય છે; અને સમગ્ર મહાસાગરની પદ્ધતિનું, તેની શક્તિનું અને અનંતતાનું તે ભાગીદાર બને છે. સાચું સમર્પણ એવું હોય છે.

સમર્પણની ક્રિયામાં સંદિગ્ધતા કે અસ્પષ્ટતા મિલકુલ નથી હોતી, એ સુસ્પષ્ટ સમર્થ અને નિશ્ચયભર્યું હોય છે. ક્ષુદ્ર માનવમન વિરાટમનની સાથે ઊંચું રહીને પોતાના ઇશ્વરપણને વળગી રહે તો તે પોને જેવું છે તેવું જ રહેશે, એટલે કે, તે એક મર્યાદિત નિર્ણય વસ્તુ રહેશે અને ઉચ્ચતર

વાસ્તવિકતાને જાણવાને યા તો તેની સાથે સંબંધમાં આવવાને પણ અસમર્થ નીવડશે. બન્ને - અદ્ય અને જુમા - એક જીવનથી જુદાં રહેશે અને પોતપોતાના ગુણમાં અને માત્રામાં તેઓ એક બીજાથી તદ્દન ભિન્ન હશે. પરંતુ અદ્ય માનવમન જે આત્મસમર્પણ કરે તો તે દિવ્ય વિરાટમન નોડે તદ્દપ યર્થ જશે; તે વિરાટની સાથે ગુણમાં તેમ જ માત્રામાં એક યર્થ જશે અને તેની મર્યાદાઓ અને વિકૃતિઓ સિવાય કશું પણ ગુમાવશે નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના બદલામાં વિરાળતા, અપરિમેયતા અને અપોતિર્મય વિશદતા પ્રાપ્ત કરશે. અદ્ય માનવમનની પ્રકૃતિનું રૂપાંતર યર્થ જશે; જે મક્કર વાસ્તવિકતાને તે સમર્પણ કરશે તેની પ્રકૃતિ તે ધારણ કરશે. પરંતુ એથી ઊંચત પક્ષે, એ અદ્ય માનવમન વિશેષ કરશે, યુક્ત કરશે. જે વિરાટ મનની સામે તે બળવો કરશે તો એ એ વચ્ચે ઝંખડો જગ્યા વિના નહિ રહે અને એમાં તો જે અદ્ય અને નિર્મળ હશે તે અમેય પાને જુમાની શક્તિમાં ખેંચાઈ જ જશે. જે તે સમર્પણ ન કરે તો સંપૂર્ણપણે જુમાઈ જવું, યા તો સંપૂર્ણ વિનાશ પામવો એ એ જ ભાવ લેને માટે શક્ય છે.

દિવ્ય વિરાટ મનની નોડે સંબંધમાં આવનાર અને તેને સમર્પણ કરનાર માનવને જણાશે કે તેના મનની આજુબાજુના તિમિરનાં આવરણો સરી જઈને તે વિશુદ્ધ થાય છે તથા વિરાટ મનમાં જ્ઞાન અને શક્તિમાં તે ભાગીદાર બને છે. જે વિરાટ મનથી તે માનવ છૂટા રહે તો તે જેવો છે તેવો જ, અમાપ વિસ્તારમાં એક ઝીંગા બિન્દુ જેવો જ રહેશે. જે વિરાટ મનની સામે તે બળવો કરશે તો તેના મનનો વિનાશ થશે; તેની શક્તિઓ ઓછી થશે અને એ તે વિલય પામશે.

આ જાગન માનવના મનની જાગનમાં જેમ સાચી છે તેમ તેની પ્રકૃતિના બીજા ભાગો માટે પણ તે સાચી છે. તમારા કરતાં અનેક ગુણ સમર્થ અક્તિ સાથે લડવાની ઇચ્છા કરી તેના જેવો વિરાટની સામે અડપનો પ્રયત્ન હોય છે. માયું ભાંગે એટલે

હે માતા !

હે માતા ! જગમાહિ સુંદર ન હો દષ્ટિ પકડું તુ સમુ :
મારા ત્વચરણારવિદ વિરમે સૌન્દર્યસ્તોત્રો હવે

સુંદરમ્

માતાજી સાથે વાર્તાલાપ*

વાર્તાલાપ પંદરમો

શ્રી અબાલાલ પુગણી

પ્રશ્ન-સમર્પણ અને આત્મનિવિદ્યાન એ બન્ને એક નથી ?

ઉત્તર-આપણી યોગસાધનામાં આત્મનિવિદ્યાનને માટે સ્થાન જ નથી પણ શબ્દોનો તમે શો અર્થ કરો છો તેના ઉપર બધો આધાર રહે છે બલિદાનનો અસન શુદ્ધ અર્થ તો પવિત્ર કરવું, પ્રભુને અર્પણ કરીને પાવન કરવું એવો યાવ જ પરવુ હાનમાં બનિદાન શબ્દનો અર્થ પ્રચલિત છે તે પ્રમાણે તો બલિદાન અને વિનાશ બન્ને સમાનાર્થ છે એ શબ્દની આલુપાણુ અમાવાત્મક, નકારાત્મક વાર્તાવરણુ જામેતુ લાગ છે એવું બલિદાન અહતાર્થતા યાને અગ્ર તાવકતા નવા, અ તો આત્મહાનિ યાને આત્મવિનાશ છે તમે તમારી સમજણી શક્યતાઓતુ બલિદાન આપો ડો - તમારા વ્યક્તિત્વની - ઉકેલ જૈતિક તત્વથી માંડીને ઉચ્ચમા ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ચેતનાના શિખર સુધીની - સર્વથી શક્યતાઓતુ અને સાક્ષાત્કારતુ બનિદાન તમે આપો છો. એવા બલિદાનથી તમાગ પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાના સત્ત્વમાં ઘટાડો થાય છે ને તમે તમાગ જીવનતુ અને શરીરતુ પણ નિવિદ્યાન આપો, તો આ અન્યમય પાથિય ન બ્રુમિકા ઉપર તમારા વિકાસની

જે શક્યતાઓ છે તેને તમે ત્યાગ કરો છો, - એટલે કે આ પૃથ્વી ઉપર વિભાસની જે શક્યતાઓ તમારે માટે છે તેનો અત આપે છે એ જ પ્રમાણે નીતિની દૃષ્ટિએ તમે તમારા જીવનતુ બલિદાન દર્ષી શકો છો, અને પરિણામે તમારા આત્મજીવનની સ્વતંત્ર સાર્થકતાનો અને વિશાળતાનો ભોગ આપો છો. આત્મનિવિદ્યાનના આ ખ્યાનમાં હમેશા બળપૂર્વક અર્પણ કરવાની, બહારથી પોતાના ઉપર અધારોપિત એવી આત્મત્યાગની રૂતિનો આશાસ હોય છે આત્માની જાડી અને વિશાળ સ્વાભવિક શક્યતાઓ માટે અ આદર્શમાં સ્થાન નથી હોતુ

સમર્પણનો અર્થ બલિદાન થતો નથી, પણ આધ્યાત્મિક સમર્પણ, આપણી સમગ્ર જ્ઞાતને પ્રભુને અર્પણ કરી દેવી તે, આપણાથી મહત્તર એવી પ્રભુની ચેતના જેના આપણે અશ છીએ તેને આપણી જ્ઞાત અર્પણ કરવી એવું નામ સમર્પણ છે. સમર્પણ કરવાથી તમારુ જીવન ઘટશે નહિ પણ બિનવડ* વધશે, સમર્પણથી તમારુ વ્યક્તિત્વ ઓછુ નહિ યાવ યા તો નિર્મળ નહિ* અને કા તો વિનાશ નહિ પામે, બિનવડ તમારુ વ્યક્તિત્વ સુશક્ષમ અને દૃઢ બનશે, તેનો વિકાસ યશ - તે વૃદ્ધિ પામશે આત્મસમર્પણ એટલે છટથી સર્વસ્વ આપો દેવુ, અને અર્પણ કરવાના સમસ્ત આનંદ સાથે આપો દેવુ, એમાં ત્યાગ ક્યાનો કે બલિદાન આપ્યોનો ખ્યાલ હોતો

* શ્રી અરવિદ કાર્યાવર-આણુદ તરફથી
દુર્લભા જ પ્રસિદ્ધ યનાર માતાજી સાથે વાર્તાલાપ
માનો છે એ વાર્તાલાપ

નિમ્ન પ્રકૃતિની બીજી વાસનાઓનું એટલે કે ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, તિરસ્કાર, ક્રૂતા, વગેરેનું પણ એ જ પ્રમાણે સ્થગનું એ વાસનાઓ પણ તમને પકડી પાકનાર નિમ્ન પ્રકૃતિની ગતિઓ હોય છે. એ પણ બદાગથી આની તમાગ ઉપર હુમલો કરનાર મોજાઓ છે; તમારી અસહ્ય પ્રકૃતિનાં કે તમાગ આગા શીયનાં તે અગો નથી, ઊંચાં તેને વિદ્યુત કરનાર વિદેશી તરવો છે; તમારી જાનનો અવિભાજ્ય કે અસહી અંશ તેઓ નથી જ, પરંતુ નિમ્ન પ્રકૃતિની શક્તિઓ જેમાં ગતિ કરી રહી છે એવા આલુઆલુના તિમિર મય સમુદ્ધાંથી તેઓ તમાગમાં આવે છે. આ કામનાઓમાં, આ આવેગોમાં, કાંઈ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ હોતું નથી, તમારું પોતાનું, વિશિષ્ટ દલી શકાય એવું કાંઈ પણ એમનામાં કે એમની ક્રિયામાં નથી હોતું; પ્રત્યેક માનવમાં એ વસ્તુઓ એક સગી રીતે પ્રગટ થાય છે.

- વળી મનની આત્માની ક્રિયાઓ, જેવી કે શંકાઓ, સ્પષ્ટતા, વ્યક્તિત્વને આચ્છાદન કરી લેનારી તથા તેના વિદ્વાસને અને તેની સાર્થકતાને શકનારી મુશ્કેલીઓ પણ એ જ મૂળમાંથી આવે એ બધાં ક્ષણિક મોજાઓ જેવાં હોય છે. અને જે કાંઈ માણસ એનાતુમલામાં સપડાવાને તથા તેના અંધ કરણ તરફે ઉપયુક્ત થવાને તૈયાર હોય છે તેને તે પકડે છે, અને છતાં, નવાઈ એ છે કે દરેક માણસ એમ માનતો હોય છે કે આ બધી પ્રકૃતિની ક્રિયાઓ તેના પોતાના વ્યક્તિત્વનો ભાગ છે અને પોતાની સ્વતંત્ર વ્યક્તિતાની અમુક પેદાશ-છે. એવા પણ લોકો મળે છે જેઓ એ વસ્તુઓને અને પોતાની નિર્જળતાઓને પોતાની કહેવાતી સ્વતંત્રતાના ચિહ્ન, યા તો અસહ્ય તત્ત્વરૂપ ગણીને તેમને વળગી રહે છે.

આ વસ્તુ એ તમે બરાબર સમજ્યા હશે તો આધ્યાત્મિકતા અને નીતિ વચ્ચે જે ભેદ, જે મહાન ભેદ-છે તે તમે સમજી શકો. એ બેને ઘણી વખત એક બીજા ભેદે સોગમેળ કરી નાખવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક જીવનનો એટલે કે યૌગિક જીવનનો હેતુ દિવ્ય ચેતનામાં વિદ્યાય સાધવાનો છે, અને તેને

પરિણામે તમારામાં જે કાંઈ હોય તે વિશુદ્ધ થાય, વધારે બળવાન, મહિમામય અને પરિપૂર્ણ અને છે. આધ્યાત્મિક જીવનથી તમે પ્રભુનો આવિર્ભાવ કરાવો માટે ચોખ્ખા એવી શક્તિરૂપ બની શકો. પ્રત્યેક વ્યક્તિતાના ચારિત્રને ઉત્પન્ન કરીને તેની સંપૂર્ણ સાર્થકતાને તે પ્રાપ્ત કરાવે છે તથા તેનો અધિષ્ઠાતા આવિર્ભાવ કરે છે; કારણ કે પ્રભુની દિવ્ય ચોખ્ખાનો એ એક ભાગ છે.

ન્યારે, નીતિ મનના ઘટકોથી આરંભ કરે છે, અને સારું શું અને નકારું શું એ વિશે ચોક્કસ વિચારો નક્કી કરી, એવું માનવોને એક જ આદર્શના બીયામાં ફરજિયાત ઢાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ નીતિનો આદર્શ, તેનાં તરવો તથા તેનું સમગ્ર સ્વરૂપ જુદાં જુદાં સ્થળ-કાળમાં અલગાં ગહે છે. અને છતાં તે પોતે અદિતીય નિશ્ચયાત્મક, નિરપેક્ષ હોવાનો દાવો કરે છે, પોતાની બદાગ કાંઈ યીજનો તે સ્વીકાર કરતો નથી; પોતાનામાં કાંઈ પણ ફેરફારને સ્થાન જ નથી એમ તે પોષાકે છે. તેના એક માત્ર આદર્શ અનુસાર સર્વ માનવોને ઢાળવાના હોય છે, દરેક માનવને સમાન અને જરા પણ ભૂત વગર બીજાના જેવો જ, હાહ. બનાવવાનો હોય છે આ પ્રમાણે નીતિ અતિ અક્રમ અને અવાગતિક હોય છે, તેથી કરીને તેના સિદ્ધાન્ત અને તેની ક્રિયા આધ્યાત્મિક જીવનની વિરુદ્ધ હોય છે.

આધ્યાત્મિક જીવનમાં સર્વમાં વ્યાપી રહેલ એક તત્ત્વનાં દર્શન થાય છે એ સાચું છે, પરંતુ સાથે સાથે અનન વિવિધતાનાનાત્વ-પણ તે પ્રગટ કરે છે; એટલામાં દિવ્ય ચર્મને વિવિધતા મટે કાપી કરે છે, એ વિવિધતામાં પૂર્ણતા પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરે છે જીવનના વિવિધ અને અત્માત્માની મુક્તિ એ જન્મેથી વિરુદ્ધ એનું મૂલ્યમ પોરણ નીતિ ઊંચું કરે છે. મનોમય ધેગજીને પણ ગર્ભાસ્થિ અને નિશ્વન પોરણ-ઉત્પલ કરીને નીતિ અગા માનવો પાસે તેનો સ્વીકાર કરવાની મારગી કરે છે. નીતિના આદર્શો પ્રમાણે તો સર્વ માનવોએ એક જ પ્રકારના શુભો, એક જ જાનની આદર્શ પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત કરવાને

પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નીતિ દેવી નથી. યા તો પ્રભુ તરફથી આવતી નથી, તે માનવકૃત અને માનવ છે “સારું” અને “અગમ” એવો નિશ્ચય બે નીતિના આધાર તરીકે સ્વીકાર્યામાં આવે છે, પરંતુ એ બેઠા રવચ્છી છે — આપણું છે નીતિ સાપેક્ષ વસ્તુઓને લઈને તેમને નિરપેક્ષ તરીકે ગણાવવાનો આગ્રહ મેં છે, પરંતુ એવો માની લીધેન સારુ અને નહારુ બુદ્ધ બુદ્ધ દેશ કાળમાં બુદ્ધ બુદ્ધ હોય છે.

નીતિના ખ્યાન પ્રમાણે તો સારી ઇચ્છાઓ અને ખરાબ ઇચ્છાઓ પણ હોય છે અને સારીનો સ્વીકાર અને ખરાબનો ઇન્કાર મગવાને તે તેમને આગ્રહ મેં છે. પરંતુ આધ્યાત્મિક જીવન તો ઇચ્છાઓનો સદતઃ ઇન્કાર મગવાની તમારી પાસે માગણી મેં છે એનો નિરમ એ હોય છે કે પ્રભુથી તમને દૂર એવી જવાની સર્વે ક્રિયાઓ અને ગતિઓનો તમારે સદતઃ ત્યાગ કરવો જોઈએ આ દૃષ્ટિમિત્ર પ્રમાણે ઇચ્છાઓ પોતે ખરાબ છે તેથી તેમણે તેનો ત્યાગ કરવાનો નથી કારણ કે બીજા માણસ માટે યા તો બીજા સ્નેહમાં તેઓ સારી દિનકારી પણ હોઈ શકે — પરંતુ ઇચ્છાઓ અધ્યપરની અજ્ઞાનથી જાણેલી શક્તિઓ તરફથી આવતી હોઈ પ્રભુની સમીપ જવાના તમાર મર્મમાં આધારૂપ નીવડે છે સર્વગી ઇચ્છાઓ સારી કે ખરાબ સર્વ — એ વ્યાખ્યામાં આવી જાય છે, કારણ કે અપ્રકાશિત અને અજ્ઞાન પ્રાણમય — સતમયી જ ઇચ્છાઓ ઉદ્ભવે છે જિવંત પક્ષે ને ક્રિયાઓ પ્રભુ સાથે તમારો સમય મગવે તે સર્વનો તમારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ પરંતુ તે પેતે સરી છે તેથી નહિ પરંતુ તે તમને પ્રભુ પાસે લઈ જાય છે તેથી તમે. તેનો સ્વીકાર કરો છો.

એટલે પ્રભુ પાસે તમને લઈ જાય એવી સર્વગી વસ્તુનો સ્વીકાર મેં તેવાથી તમને દૂર લઈ જાય તે સૌનો ઇન્કાર કરો. પરંતુ આ સારું છે અને આ ખાખ છે એમ કહો નહિ. યા તો તમારું દૃષ્ટિમિત્ર બીજાઓના ઉપર હાસવાનો પ્રયત્ન કરો નહિ કારણ કે તમે જેને “અગમ” કહેતા હો તે જ

વસ્તુ દિય જીવન પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન મરનાર તમારા પાડોશીને માટે સારી” હોઈ શકે.

આધ્યાત્મિક અને નીતિના દૃષ્ટિમિત્ર વચ્ચેના ભેદનું એક ઉદાહરણ આપણે લઈએ આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રચલિત સામાન્ય વિચાર પ્રમાણે માનવા બે વર્ગ પાડવામાં આવે છે — એક ઉદાર અને બીજો લોભી લોભી માણસને ધિક્કારવામાં આવે છે તેને દોષ દેવામાં આવે છે બીજા ઉદાર માણસને સ્વાર્થ તથા સમાજને, ઉપયોગી ગણાય છે, તથા તેના સદૃશ્ય માટે તેને વખાણવામાં આવે છે પરંતુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એ બન્ને સમાન મધ્યા ઉપર આવી રહેલા જણાય છે એવી ઉદારતા અને બીજાની લોભશક્તિ એ બન્ને દોષ ઉચ્ચતર મરતી કેમ મહત્તર દિવ્ય શક્તિની વિકૃતિઓ કે એક એવી શક્તિ છે, એક દિવ્ય ગતિ હોય છે જે સર્વને બધાં છે પ્રસરે છે તથા શક્તિઓ વસ્તુઓ અને ચેતનાની સર્વ ભૂમિમાં ઉપર પોતાની પાસે ને મર્મ હોય તે સારું — જડમાંથી જો ભૂમિમાંથી આરબીને છે ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક ભૂમિમાં સુધી — છટકાઈ રહે છે ઉદાર માણસ અને એનામાં જો લોભી ઉદારતા એ મનેની પાછળ એ દિવ્ય ગતિને પ્રગટ મરવા માગેની, વિશળ વહેચણી મગવા મરેની શક્તિનું તે ભૂતિ સ્વરૂપ કે મીજ પણ એક શક્તિ છે, તે પણ દિવ્ય ગતિ છે ને ભેગુ મેં છે સમય કરે છે તે શક્તિઓ વસ્તુઓ અને સર્વગી શબ્દ સંપત્તિ પછી તે નીચેની ભૂમિકાની હેય કે જીર્ણની હોય — ભેગી ફરે છે સમય કરે છે તમે ને માણસને લોભી મહીને તિરે છા તે માણસ આ મીજ દિવ્ય ક્રિયાનું મજી થવો જોઈએ દતો બન્ને જડના છે — સમય ચોજનામાં બન્નેની જડ છે સમય કતારી ક્રિયા પ્રસંગની અને ફેનાવનારી ક્રિયાના મત્તા જોઈ જડની નથી અને સાચી રીતે પ્રભુને સમર્પણ મરવામાં આવે તો મનેનો સરખા પ્રમાણમાં અને વૃદ્ધિ મરણ તરીકે તેના દિવ્ય મર્મમાં ઉપયોગ મગવામાં આવશે પરંતુ જ્યારે તેઓ પ્રભુને સમર્પિત નથી હોતી સારે એ બન્ને ગતિઓ અજ્ઞાનના

આવેગોથી અસાધિત થાય છે એકને બધું ચારે તરફ ફેંકવાની, ત્યારે બીજીને બધું જ પકડી રાખવાની ફરજ પડે છે; પરંતુ બન્નેની ચેતના કોઈ અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલી શક્તિઓથી ગેરરાતી હોય છે, અને એ બેમાં પસંદગીને માટે વધારે લાયક હોય એવી એકે ય નથી યોગના દૃષ્ટિબિન્દુથી બહુ પ્રસંગા પામેલા ઉદાર માણસને આપણે કહી શકીએ “ ઉદારતાના તાગ સર્વે ભાવોનું મૂલ્ય આત્માની દૃષ્ટિએ શૂન્ય છે કારણ કે તે “અદ્” માંથી અને અજ્ઞાન કામનામાંથી ઉદ્ભવે છે ” બીજી બાજુએ જેને લોભી ગણવામાં આવે છે એવા માણસોમાં પોતાની પ્રકૃતિએ આપેલું કાંમ સિંચર અને એકાગ્ર સંકેપશક્તિથી કુતો-પસા બેગા કરીને માણસ મળી આવશે જે એક વાર જામત થતાં, પ્રભુનું ઉત્તમ કુળ બની શકે પરંતુ સામાન્ય રીતે તેનાથી ઊલટી પ્રકૃતિના ઉદાર માણસ પેઠે લોભી પણ અદ્વૈતા અને કામનાથી પ્રેરાઈને વર્તતા હોય છે. એ બન્નેની પાછળ જે દિવ્ય તત્ત્વ આવી રહેલું છે તેની સાથે સંબંધમાં આવવા માટે

તથા પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર તેને પ્રગટ કરવા માટે બન્નેએ પોતપોતાની શુદ્ધિ તથા રૂપાંતર કરવાં પડશે એ જ પ્રમાણે બીજા સર્વે પ્રકારોને લઈને દિવ્ય ગતિમાં ગહેલા તેના અમલી હેતુને તમે ગણી શકો છો. પ્રત્યેક નમૂનો પ્રભુએ સર્જવા ધારેલ નમૂનાનું વહેતિયા સ્વરૂપ છે, ત્યાં તો તેનું વિરૂપ અનુરૂપ — કદાચિત્ — છે. એટલે કે જે વસ્તુનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય અતિ ઉચ્ચ હોય છે તેનું માનસિક અને પ્રાણમય વિકૃત સ્વરૂપ ને હોય છે ક્રિયાના અણતરને પગિગામે એ વિચાર; યા નો એ વિરૂપના બેપજા છે એક વાર ખોટા આવેગને વશ કરવામાં આવે તથા સાચું વચણ ધારણ કરવામાં આવે, એથી ક્રિયા શી છે તે શોધી કાઢવામાં આવે તો સર્વમાં ગદેય દિવ્ય અપતિ પ્રગટ થાય છે પ્રત્યેકમાં જે અત્ય ગદેય છે તેને લઈને ને સમરણ કરે છે, બધા એક સગીર અગત્યના, એક મગ્ગા આવરણ છે સર્વે ભુલો. પરંતુ પ્રભુનાં દિવ્ય આલિંગનમાં અનિવાર્ય કંટો છે.

૭

આગે કદમ ભગન ગંગોની માથે હું મગ ગલો છું છતીશ ત્યાં લગી અટકી જવાની માટે આશા નથી છવનની મારે મન ધરી જ મિમ્ત નદિ રહે જો એ ગતિમાન નદિ રહ્યાં હોય — અયમત, સીધી ઝોંચી ગતિવાળું અને એથી તો તો હું જે માનવીઓ અને જે વર્ગો વ્યવસ્થિત શ્રમજીવો (ગ્રેવિટાગિયન વર્મર્સ) તથા તેમના સ્પેશિયાલિઝ્ટ એવિયેક્ટ ગ્રિપ્સલીમ્ન યુનિયન સાથે રહીને માનવતાની અગિતાને માર્ગ મોકલો કરી ગલા છે તેવાઓની આથોમાથ છું. અંતિહાસિક ઉત્કાંતિના અદમ્ય સ્રોતમાં એ બધા આગે ને આગે ધપી રથા છે હું પણ એ જ આદર્શની પૂંકળ છું

‘ હું કોને માટે લખું છું ? ’ — જેઓ કૃત કરતી સેનાની અગલી દરોળમાં છે જેઓ મહાન આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થામ ખેડી ગલા છે, જેઓ વિશ્વ મીમાએ કે વર્ગો વિનાની માનવ જમાતની રૂપાપનાને સિદ્ધ કર્યાં વિના ગહેનાર નથી — તેવાઓને કાલે હું લખી ગલો છું. કોમ્યુનિઝમ એક માત્ર વિશ્વવ્યાપી આમાનિક કાર્યવાળી પાર્મ જે કાર્ય પ્રકારની મનચોરી વિના કે કશી તાલ્લેક વિના, છાંડગીય અને દિમ્બનભર્યા તર્ક મદિન તે પોતાનો ઝંડા ફરકવી ઉચ્ચ ગિરિશો ઉપર વિશ્વ પામવા માટે મન્ય કાપી રતી છે બાકીનું મન્ય એની પાછળ પગલો ભરશે — બને કે, વચમાં અંતર પડી નય, વચમાં તે મન્ય કાપી રે કે વગંગા થોભી થોભીને આગળ ચાલે આપણે, માદિત્વિકા આપણે આ પાછળ પગનારાઓને ‘ જમ્યે ’ની દાકવ મીએ છીએ પણ આપણે એમની માથે રોમાર્જ જવાની જરૂર નથી. આપણને પડેગી વળતનું કામ એમનું રહે છે, કૃત કરતી કુટ્ટી કદી અટકતી નથી

જેને મેલાં

સાહિત્યસમ્રાટ પ્રેમચંદજી

શ્રી કાકાસાહેવ કાલેલકર

૨૧ ઈ કાલ સુધી ને ગાળસ સાહિત્યમેવી હોવાનો દાવો પણ કરી શકતો ન હતો અને ને આજે પણ દિંદી આદિત્યના હોનમાં ફક્ત એક મનુરનું ધ્યાન લઈ રહેલો છે તે આજે સાહિત્યસમ્રાટ પ્રેમચંદજી વિશે લખવાની ધૂષ્ટતા શી રીતે કરી શકે ? રાષ્ટ્રભાષા હિંદી પ્રત્યે મેં 'તો એક શિક્ષણ-પ્રેમી અને શિક્ષણશાસ્ત્રીની જ દૃષ્ટિથી જોયું છે સ્વરાજ્યસંરક્ષાપદ્ધતિ શિવાજી મહારાજના ગાઝલિ ભૂપર્ણની એ ભાષા છે, એ ખ્યાલ ગાંધીને જ મેં દિંદી તરફ જોય છે ન્યારે હું દિંદીનાં ગદ્ય અને પદ જોવા લાગ્યો ત્યારે આધુનિક પદ્યસાહિત્યમાં સૌથી પહેલું મારું ધ્યાન મૈથિલીશિક્ષણના 'ભાગત-ભારતી' ઉપર પડ્યું અને ગદ્યમાં પ્રેમચંદજીના 'સમસરોજ' ઉપર રાષ્ટ્રભાષા માટે જેવી શેષી હું ઇચ્છતો હતો તેવી જ શેષી એ બન્નેમાં મને મળી કઈ ભાષામાં સંસ્કૃતના કે ફારસીના શબ્દો ખૂબ પ્રમાણમાં આવે છે તે જોવાનું કામ મારું ન હતું ને શેષી મળી છે, દેશભક્તની છે સમાજસેવકની છે અને ને શેષી તીરની જેમ અથવા તો બદકની ગોળીની માફક સીધી વાયકોના હૃદય સુધી પહોંચી જાય છે તથા તેને વીધીને જીવનું બનાવે છે એવી શેષી રાષ્ટ્રભાષા માટે જરૂરની છે

દિંદીનાં અવ્યયો સર્વનામે અને ક્રિયાપદો જનની લીધા પછી સાધારણ હિંદી સમજવું એ આપણે માટે મુશ્કેલ નથી પરંતુ 'સમસરોજ' વાંચતાં મારે કાશની મદદ લેવી પડી અને આવડના ન હતા એવા ઝોઝામાં ઝોઝા સો-સવાસો શબ્દો 'સમસરોજ'માં હતા. કેટલાક શબ્દો તો મારી પાસેના કાશમાં પણ ન હતા, પરંતુ હું જોઈ શક્યો કે એ શબ્દો ગામડાના લોકોમાં પ્રચલિત શબ્દો છે તે શબ્દો હું ન જાણું તો ઉત્તર ભારતનું હૃદય નહિ ઝોળખી

શકું. પ્રેમચંદજીની ભાષામાં આમગ્રજના સામાન્ય જીવનનું વર્ણન આવે છે ગામડાંના ગરીબ લોકોના સુખ દુઃખ એમાં પ્રકટ થાય છે આ જોઈને મને ખાતરી થઈ કે તેમની શેષી એ સ્વાભાવિક શેષી છે

ગાંધીના હૃદયને વ્યક્ત કરનાર કલાકારને પોતાને પણ ખબર નથી હોતી કે કેટલા યે હજાર લોકોએ તેની કૃતિ મારફતે તેની સાથે સંબંધ બાંધી લીધો હોય છે પ્રેમચંદજીને અને મારો એ પ્રકારનો પરિચય 'સમસરોજ' પ્રસિદ્ધ થતાં જ થયો હતો પરંતુ પ્રત્યક્ષ પરિચય તો મુંબઈ, મદ્રાસ અને નામપુરમાં જ થયો. મદ્રાસમાં જ્યારે બન્ને ત્યાંની હિંદી પ્રચાર સભાના ઉત્સવ પ્રસંગે ગયા હતા ત્યારે ભાષાનો સંદેશો દર્શાવના લોકોને એક અધિમત્રીની વાણીમાં સંભળાવતો હતો પ્રેમચંદજી સાહિત્યસેવીના દાવાએ ગયા હતા અને હું એક નમ્ર રાષ્ટ્રસેવકના દાવાએ પ્રેમચંદજીની સાથે શ્રીમતી શિવગણી ૧ પણ હતા ઉત્તર ભારતના લોકો પડદાની ન રૂઝિના ગુલામ છે એટલું તો હું જાણતો હતો. પ્રેમચંદજીને પોતાનાં ધર્મપત્નીની સાથે મદ્રાસમાં આવેલા જોઈને મને દર્શ થયો કે ઝોઝામાં ઝોઝા, એક સાહિત્યસેવીને મેં એવો, જેમણે પોતામાં 'પત્નીને અન્ન-પુરુષની નહિ બનાવતાં પોતાના સહધર્મચાણી બનાવ્યાં હતાં

એમે મુંબઈમાં મળ્યા તે પણ એવા જ મદનવાદી કાવતે અને મુંબઈની મદ્રાસમાં પ્રસંગે રાષ્ટ્રભાષા સમ્મેલન પણ થયું હતું અને દૈનિકી ગ્રેજુઆટી એવો વિચિત્ર પ્રસંગ બન્યો કે એ સમ્મેલનનો પ્રમુખ બન્યો હું અને સ્વાગતાધ્યક્ષ બન્યા પ્રેમચંદજી. આ રીતે પ્રેમચંદજી આપણા પ્રાન્તના બની ગયા આ મારે માટે ખૂબ આનંદની વાત હતી.

પ્રેમચંદ્રની સાથે જે ધનિક સંબંધ બંધાયો તે તો નાગપુરમાં ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના વખતે તે વખતે મેં હિંદીની કાંઈકે સેવા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પ્રેમચંદ્રની મદદથી ઊંચા પ્રકારના સાહિત્યમાં કીક કીક પ્રવેશ કરી શકું એમ હતું. મેં પ્રેમચંદ્રને વિનિર્ણય કર્યું કે 'આપ તો સાહિત્યસત્રાટ છે. હવે મારા જેવાને પોતાનો સાથી બનાવીને 'કિંગ-મેકર' પણ બની જાયો ને।' મને આશા હતી કે તેમના 'હસ'માં લખતાં લખતાં મને હિંદીની શૈલી આવડી જશે. થોડા દિવસો પહેલાં જ તેમની રોચક નવલકથા 'ગમન' હું વાંચી રહ્યો હતો. તેમાં પણ એ જ સોધી અને આમ વર્ગની શૈલી હતી જનતાના સામાન્ય પ્રતિનિધિઓ લઈને તેમનાં રાગદ્વેષ, સુખ-દુઃખ, આશા-આશંકાઓ, તેમની શક્યો અને બચવાનો એ બધાંનું સક્ષમ વિસ્તેષણ જરા પણ જટિલતા વગર તેમને કરતા જોઈને મને વિશ્વાસ પડ્યો કે રાષ્ટ્રહૃદયને સમજવાની તથા તેને જાગ્રત કરવાની શક્તિ એમનામાં છે જ.

'નમક કા દારોગા' અને 'બડે ઘર કી બહુ' જેવાં પાત્રો જનતાના ચારિત્રશિક્ષણ માટે ખૂબ સરસ સાધનો છે. એવાં પાત્રો એ જ આપણા રાષ્ટ્રને પ્રેમચંદ્રની એક મહાન બક્ષીસ છે.

મજૂરોને નવરાશનો સમય બહુ ઓછો મળે છે. મેં પ્રેમચંદ્રના સાહિત્યનો બહુ થોડો અંશ જ જોયો છે. પરંતુ જોટલું વાંચ્યું છે તે ઉપરથી મને વિશ્વાસ આવી ગયો છે કે પ્રેમચંદ્રની કલમમાંથી હીન સાહિત્ય કદી પણ નીકળવાનું નથી. એમની કલમ આર્થાત્મી પૂરેપૂરી બરેલી છે.

તે કહેતા હતા કે પોતે સાહિત્યમાંથી જે કંઈક કમાયા છે તે બધું તેમજ પોતાના પ્રેક્ષકો જ નાંખ્યું છે. સર વોશ્વર રજોટની પણ કાંઈક આવી જ દેશ હતી. ઇંગ્લેન્ડના રવપ્રેમ સમાચારક કન્ટ્રી-ટી. રટેર સાચું જ કહ્યું હતું કે પ્રકાશક એ સફળ લેખક બની શકે છે પરંતુ પ્રતિભાશાળી લેખક બાગે જ સફળ પ્રકાશક બને છે.

પ્રેમચંદ્ર હિંદી તેમ જ ઉર્દૂના સમ્પ્રસારી લેખક હતા. તેમણે જૂના જમાનાના લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી તેમ જ નવા જમાનાના પ્રગતિશીલ યુવકોને પણ પોતા તરફ ખેંચ્યા.

નાગપુરની વાત છે. ત્યાંના સાહિત્યપ્રેમી યુવ-કાએ અને થોડા લોકોને કળાહારને માટે બોલાવ્યા હતા. તેમાં પ્રેમચંદ્ર હતા, સરદાર માધવરાવ કિમે હતા. તેમ જ શ્રીમતી કમળાબાઈ કિમે, કનૈયાલાલ મુનશી તથા પ્રો. બનહટ્ટી, જોનેન્દ્રકુમાર તથા જમિ-વાલાળા મુદગમદ આદિ એટલા લોકો હતા. સાહિત્ય શૈલી વગેરે અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા થઈ. પ્રેમચંદ્રએ બધારે કહ્યું કે લેખક જમાના અનુસાર અને પોતાના અનુસર અનુસાર પોતાના આદર્શોમાં અને પોતાની શૈલીમાં પરિવર્તન કરતો જ રહે છે, ત્યારે શ્રીમતી કમળાબાઈએ દસીને કહ્યું. "તો પછી, પ્રેમચંદ્ર, આપની શૈલી અને આપના આદર્શોમાં મને કશું પરિવર્તન દેખાતું નથી. હું આપના કથન ખૂબ રસથી વાચતી આવી છું. આપના લખાણમાં એવો કશો ફરક દેખાતો નથી." ત્યારે પ્રેમચંદ્ર બોલ્યા, "તો-તો મેં કશી જ પ્રગતિ કરી નથી."

મારા મિત્ર વિચેગી હરિજી કહે છે કે પ્રેમચંદ્રની પાસે હિંદુસ્તાનીની ત્રણ શૈલીઓ હતી. એક ઉર્દૂવાળાઓની, એક સાહિત્યિક હિંદીની અને ત્રીજી ગામગાના-લોકોની. મને લાગે છે કે આ કારણે જ નેઓ આટલા બધા લોકપ્રિય થયા હતા. માતા જેવી રીતે પોતાના બાળકોને જોને જેવું જોઈએ તેવું તેને પીરસે છે તેવી જ રીતે પ્રેમચંદ્રમાં સમાજની સેવા કરવાની શક્તિ હતી.

જો તેમની આજ સુધીની સેવા જનતાએ પચાવી દશે તો પ્રેમચંદ્રના અવસાનથી સાહિત્યજગતને જે નુકસાન થયું છે તે કદી પણ બહાઈ થઈ શકે એમ નથી એવું કહેવાનો પ્રસંગ નહિ આવે.*

૧૮-૧૦-૩૬

મૂળ હિંદી ૩૫૧મી

વિજ્ઞાન દ્વારા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ

[ચેતનતત્ત્વનું રહસ્ય]

શ્રી. કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

ૐ આ નિબંધમાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે કોઈ પ્રિસ્ટિકિયન આપવામાં આવ્યું નથી પરંતુ કેવળ કેદપનામૂલક ક્રિસ્ટી-ઓ કરતાં પ્રયોગસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક અવલોકનો ઉપરથી ઈશ્વરતત્ત્વ વિષે જરા વધારે તલસ્પર્શી ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

મુદ્દાઓ

૧. ઈશ્વર વિષે સૌ કોઈ એક વાર તો વિચાર કરે જ છે, કોઈ જીંડી તો કોઈ ઉપરજલે.
૨. ક્રિસ્ટીઓ કેદપના ઉપર જ સ્વાર્થ હોય છે અને આપણું મન મનાવવાનો એ રસ્તો છે.
૩. વિજ્ઞાન આશયો શ્રદ્ધાથી દોરવાને નહિ પણ પ્રત્યક્ષ પરચાથી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા માંગે છે.
૪. ઈશ્વરના નામ સાથે સકળોઈ રહેલી અનેક ધટનાઓનાં રહસ્યો વિજ્ઞાને ખુલ્લાં પાડ્યાં છે.
૫. આંધ્રશ્રદ્ધા ઈશ્વર વિષે પરિમિત કેદપના કરાવે છે, જ્યારે વિશ્વશિશ્વવિધાનના પૃથક્કરણ ઉપરથી ઈશ્વરની અન્યતાની ઝાંખી થાય છે.
૬. પહેલેથી જ આપણને કોઈ દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થતી નથી, પ્રાથમિક જુમિકાના આપણા રમૂલ ચૈતન્યથી આગળ વધીને જ વિશેષ ચૈતન્ય મેળવવાનું છે.
૭. વિજ્ઞાને ચૈતન્ય-વિકાસમા મદદ કરે તેવાં સાધનોની પણ આપણને ભેટ આપી છે.
૮. પૃથ્વીના બધા પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરતા તે બધા ફક્ત એ જ મૂળતત્ત્વો-કાર્બોન અને પ્રોટોન-માથી બનેલા છે એવું રહસ્ય સમજાય છે.
૯. પદાર્થોના આ મૂળ પરમાણુઓમા અચાધ ચૈતન્ય હોય છે, તે સૂક્ષ્મસાધનો વડે જ ભોંઈ શકાય છે. સૂચૂળ દષ્ટિએ પદાર્થો જડ દેખાય છે.
૧૦. પદાર્થોના આ મૂળ પરમાણુઓનું કદ જોતા આજો પદાર્થો તો જુલો સાવ પોકળ અથવા શૂન્ય જ કહી શકાય.
૧૧. દેખીતા જડ પદાર્થોમાના ગર્ભિત ચૈતન્યનો ક્રમિક વિકાસ થાય છે તેને ઉત્ક્રાન્તિ કહેવાય છે. અનંત સૃષ્ટિની ઉત્ક્રાન્તિમા આપણું પણ એક ચોક્કસ ઉત્ક્રાન્તિ કક્ષાએ સ્થાન છે જ.
૧૨. આપણા હાવના ચૈતન્યની ઉત્ક્રાન્તિ અધોગામી તેમ જ ઉર્ધ્વગામી બને બાલુ રૂઈ શકે છે, અને તે ઉપરથી પુનર્જન્મનું રહસ્ય સમજાવી શકાય છે.
૧૩. દેખીતી રીતે શૂન્ય જગ્યાની જગ્યા હજારો જાતના ચૈતન્ય-કિરણોની શક્તિથી ભરેલી છે.
૧૪. ચૈતન્ય-કિરણોની આ શક્તિને યોગ્ય પાત્રમાં પાડી પાડી શકાય છે અને કિરણોનું સ્વરૂપ તેમની લાંબાઈ અને તીવ્રતા ઉપરથી સમજી શકાય છે.

૧૫. વિશ્વવ્યાપી અતિસૂક્ષ્મ ધ્વિરી આદિલનોતે પણ ચોગ્ય પાત્ર હોય તો તેમાં અહણ કરવાનું શક્ય છે.
૧૬. આદિલનો રૂપે પ્રગટેલી શક્તિ પદાર્થોના અનિત્યત્વ અને અશાશ્વત્ત્વ ઉપરથી સમગ્રાય છે.
૧૭. પદાર્થો ધસારો પામે છે અને નવા સર્જાય છે પણ કુલશક્તિ તો કાયમ જ રહે છે - માત્ર રૂપાંતર પામે છે. રૂપાંતર પામેલી શક્તિથી નવું સર્જન ઉત્પન્ન થાય છે.
૧૮. આ ઉપરથી સમગ્રાય છે કે મૃત્યુ એ જીવનનો અંત નથી; પરન્તુ ચૈતન્ય રૂપાંતરની સીમારેખા છે. મૃત્યુને સમજવાથી જીવનનો અર્થ સમગ્રાય છે અને પૂર્વજન્મ તથા પુનર્જન્મ વિશે પણ સમગ્રાય છે.
૧૯. ચૈતન્યની જાગી શ્રેણીએ પહોંચવા માટે તેની કિંમત આપની પડે છે. જાગી શ્રેણીએ પહોંચેલાને સામાન્ય નજરે દેખાતી વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટતર, તીવ્રતર, સુંદરતર અને તલસ્પર્શી દેખાય છે.
૨૦. ઉચ્ચતર ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે મનની એકાગ્રતા અને અહંવૃત્તિનો ત્યાગ તદ્દન આવશ્યક છે એવો યૌગિકબળ સિદ્ધ કરનારાઓનો પુરાવો છે.
૨૧. ઉચ્ચ ચૈતન્યપ્રાપ્તિનો આધાર પૂર્વજન્મના અદૃષ્ટ ઉપર છે. આ અદૃષ્ટના પ્રત્યક્ષીકરણ માટે તીવ્ર અભ્યાસ, સાધના અને જ્ઞાન ઉપરના અખતરાઓની જરૂર છે.
૨૨. સર્વે શ્રેષ્ઠ ઉચ્ચતમ ચૈતન્યકક્ષામાં વિહાર કરવાના નરસિંહ, શીરાં, તુકારામ વિગેરના દાખલાઓ કદાચ કોઈને ગળે નાં જોતરે પરન્તુ શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસનો દાખલો તો તાજો જ છે.
૨૩. વેદ કે ગીતાથી વિશેષ નવું રહસ્ય કંઈ જ હોઈ શકે નહિ એવું માની લઈને વિતાંન નવા પ્રકાશો સામે ઉપેક્ષાથી જોતું નથી વૈજ્ઞાનિકોને વિરોધીઓના સાચાપણા માટે કોઈ પૂર્વગ્રહ કે પોતાના સાચાપણા માટે કશો દુરાગ્રહ નથી હોતો. દેવરહિત છુદ્ધિ-ઓપન માર્કેટ-થી પ્રકટ-ડોમોન્ટ્રેટ કરી શકતાં રહસ્યો ઉપર જ તેઓ સાચાપણાનો આધાર રાખે છે.
૨૪. વૈજ્ઞાનિકની શ્રદ્ધા અને આશા વેવલાપણાથી મુક્ત હોય છે.

ધ્વિર શું છે? કાણ છે? કેવો છે? કયાં છે? શા માટે છે? આવા પ્રશ્નો માનવી માત્રના મનમાં એકાદ વાર તો જાહે જ છે, પછી ભલે તે ધ્વિરમાં માનનો હોય કે ન માનતો હોય. કેટલાક લોકો આવા પ્રશ્નોમાં જોડા જોતરે છે અને કેટલાક ઉપર ટપકે વિચાર કરીને પોતાના મનમાં ધ્વિર વિશે કંઈક કામચલાઉ મર્યાદિત ખ્યાલ બાધીને અટકી જાય છે. આપણામાંના મોટા વર્ગ તો આ બીજા પ્રકારનો જ છે.

ધ્વિર વિશે જાહેથી વિચાર કરનારો વર્ગ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો એટલે કે ફિલસૂફોનો છે. દેશદેશમાં સૈકાઓ થયાં એક પછી એક કરતાં અનેક ફિલસૂફો ધ્વિર વિશે પોતાનાં મતઓ જગત

સમક્ષ રજૂ કરતા આવ્યા છે, પરન્તુ હજી સુધી ધ્વિર વિષેનો સ્પષ્ટ અને સર્વમાન્ય ખ્યાલ કોઈ રજૂ કરી શક્યું નથી. શ્રી ભગવદ્ ગીતા ધ્વિરતત્ત્વ વિષે આપણી સમક્ષ એક શ્રેષ્ઠ કદમના રજૂ કરે છે એ નિર્નિવાદ છે. પરન્તુ તેમાં વળી એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે ધ્વિર મનુષ્યની ભાષાથી અતીત છે, અવર્ણનીય છે. જો ખરેખર તેમ જ હોય તો બધીયે ફિલસૂફીઓ આપોઆપ ખોટી કરે છે અને ખોટી નહિ તો અધૂરી તો પુરવાર થઈ જાય છે. ધ્વિરને મનુષ્યની ભાષામાં વ્યક્ત કરવાનું જો અર્ભવિત છે તો પછી ધ્વિરના સાક્ષાત્કાર માટે ભાષાનો વ્યવહાર કરવો નિરર્થક જ છે, પરન્તુ આજે તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ભાષાભેદ ઉપર જ

દરેક ફિલ્સફીની સ્વતંત્રતા અને મૌલિકતા ટકી રહી છે. દરેક ફિલ્સફીની આસપાસ સંપ્રદાયોના વાડા બધાઈ ચૂક્યા છે અને પોતપોતાના સંપ્રદાયોએ સ્વયંવેલો વિધિ પાળવો એ જ ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો સરળ, શ્રેષ્ઠ અને એક માત્ર રસ્તો છે એવો ભ્રમ ભેળમાં ભરીને કેટલાયે સંપ્રદાયચુરતો ગમે છે. પરંતુ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ એટલી સહેલી વસ્તુ નથી કે સંધ્યા, પૂજા અને ગાયત્રીમંત્ર જેટલી મહેનતમાં જ મળી જાય આ લેખમાં આગળ ઉપર આપણે જોઈશું કે ઇશ્વર-પ્રાપ્તિ કરવા માટે તો કેટલો બધો ચૈતન્યક્રશાઓ વટાવવી પડે છે અને કેવી કેવી યોગસાધનાઓ-માયી પસાર થવું પડે છે.

તે છતાં ફિલ્સફી એ આપણું મન મનાવવાનો એક રસ્તો તો છે જ. ઇશ્વર વિષે એક મૂળ તરંગ કે તુલ્કો મનમાં ઉઠાવીને તેને આનુષંગિક એક લાગી વિચારસરણી રચવી એ દરેક તત્ત્વજ્ઞાનની ખાસિયત છે. તેથી કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર જી. બી. એસ. હેન્ડેન તો કહે છે કે “The most Valuable function of the philosophers is to be professional doubters” (ફિલ્સફીનો મુખ્ય ધધો સંશયો લેખા કરવાનો છે) એક વાર ઇશ્વર એટલે આપણે પ્રીતમ અને આપણે બધી ઇશ્વરની પ્રિયાઓ એવો એક મૂળ તરંગ મનમાં દહ-કરીએ તો પછી પ્રીતમને બધ એસતી આવે તેવી બધી જ રચૂળ દૃષ્ટિથી દેખાતી લૌકિક વસ્તુઓ કે ઘટનાઓનું આરોપણ ઇશ્વરમાં કરવું પડે અને તેમાંથી ઇશ્વર વિશેની એક લાગી વાર્તા બની જાય એટલે તે ફિલ્સફી સંપૂર્ણ બની ગઈ કહેવાય. એ વાર્તા જોને રસપ્રદ લાગે તે તે ફિલ્સફીનો પ્રસશક અને ઉપાસક બની જાય. દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ, શુદ્ધાદ્વૈતવાદ એવા હિન્દુસ્તાનના મુખ્ય વાદો ઉપરાંત જગતના દરેકેશમાં અનેક મંતવ્યો એકાદ મૂળ તરંગને બધ એસતી વિચારસરણી ઉપર જ ચૂંચાણેલા હોય છે. પરંતુ મૂળ તરંગ જ સાચો છે કે નહિ તેના તાળી ક્યાં મેળાવવો? દરેક ફિલ્સફીની દર્યા એ

ચર્ચ છે કે પોને કયોવેલો મૂળ તરંગ જ સસ છે એની માન્યતાનું સમર્થન કરવા માટે તેને શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો રચી નાખવાં પડ્યાં છે. તે શાસ્ત્રો પ્રમણે મિલકી કલ્યા કરવી એના જેવો બીજો વામ કયો હોઈ શકે? ઇશ્વરમાં અસ્તિત્વનું આરોપણ કરનારો તો એટલેથી જ નથી અટક્યા પણ ઇશ્વરમાં માન્ય બોની રચૂળ વાસનાઓનું પણ આરોપણ કરી ચૂક્યા છે. પરિણામે કોઈ દેવો, અદેખા દેવો, મેરી દેવો, અભિમાની દેવો એમ અનેક દેવોનાં પુગણો પણ લંખી નાખ્યાં છે. એટલે સાચું ઇશ્વરતત્ત્વ (absolute God) તો શાઁ અધકારમાં જ વિલીન થઈ જાય છે.

આ લેખમાં ફિલ્સફીની દ્રાંસી કરવાનો શુરે ઇરાદો નથી. જોલટમાં ઇશ્વરતત્ત્વ વિશે સુંદર કલ્પનાઓ રચી કરવા બદલ આપણે આપણા આચાર્ય શ્રીઓના અત્યંત તકણી છાએ, કારણ કે આજે પણ આપણે સૌ ઇશ્વર હોય તો તેને પહોંચવા તો ઝંખીએ જ છીએ. પરંતુ આજે આપણે કાઈ આધુનિક શકાથી દોરાઈને ઇશ્વરમાં માન્યતા માગતા નથી આજે તો આપણને ઇશ્વરનો પરચો અને પ્રત્યક્ષીકરણ જોઈએ છે. આજે આપણને ઇશ્વરની અગમ્યતા, અચ્યુનીયતા અને અતીતતાના કારણે જ ઇશ્વરનું પ્રભુત્વ સ્વીકારવાનું વસતુ લાગે છે. પ્રભુત્વની પ્રેતીતિ થાય તે છતાં ઇશ્વરનો સ્વીકાર નથી કરવો એવું નથી આજનો જમાનો પરચા (Demonstrations) નો છે, “મુનઈથી બોલાવું દિલ્હીમાં તે સાબળી શકાય?” એવી શંકા ઉઠાવનારને જેવી રીતે બે મિનિટ રહિયો બોલી બતાવીને ચૂપ કરી શકાય છે કે “લે, બે, સાલગ્યુ?” તેવી રીતે “ઇશ્વર હોય તો અને સર્વ શક્તિમાન હોય તો આ જ ક્ષણે અને આ જ સ્થળે અમુક ચમત્કાર-એવો કે મુઠાને છવતુ કરડુ, હીટલરને ઘુલ્લ બતાવી દેશો - ના કરી શકે?” એવી દલીલ કરનારને પણ બે મિનિટ પૂરેતો તાત્કાલિક ચમત્કાર બતાવીને ચૂપ કરી શકાયો જોઈએ. “જા, તપ કરીને આપજો તો જ

ધર્મરત્ના પરચો મળશે ” અથવા તો “ ધર્મ-
રત્ના પરચાં માટે તું અધિકારી છવ નથી ”
એવો ઉડાડે જવાબ ના હોવો જોઈએ
મનુષ્યમાત્રને માટે ધર્મરત્ના પરચો તો જરૂર
તોડ હાજર જ હોવો જોઈએ પછી ભલે
ધર્મરપ્રાર્થિ ‘ઘણી દૂર’ હોય.

“ તમે ધર્મ નથી પાળતા તેથી દુઃખી છો,
વંશીશ્રમનો લોપ થયો છે તેથી યુદ્ધો યાચ છે,
માધીએ હરિજનનું લક્ષુ’ ગાળું તેથી જ હિન્દુતાનને
સ્વરાજ્ય નથી મળતું ” એવી ગેળ ગેળ વાતો
કરવાથી એ કલ્પનાઓ ખગોળ છે એવું પુરવાર
થઈ શકતું નથી, જ્યાં સુધી પ્રયોગો દ્વારા પુરવાર
થઈ શકતું નથી ત્યાં સુધી પ્રયોગો દ્વારા પુરવાર
ન થઈ શકે જ્યાં સુધી એવી વાતોનો અર્થ અંગત
કલ્પનાઓને ધર્મર કે ધર્મ સાથે સાંકળી છે એવો
પ્રશ્ન કેમ ના કરી શકાય ?

આપણે ધર્મને અવગણવા નથી માગતા. આપણે
ધર્મને પ્રાણવા માગીએ છીએ પરંતુ ધર્મ આપણી
સાદી સમજ, પ્રયોગો અને અંતરાત્માથી સમજી
શકાય તેવો હોવો જોઈએ. એમાં અગમ્ય તત્ત્વો
ન હોવા જોઈએ એમાં નજરે દેખાતી દષ્ટિકોટની
અવગણના ન હોવી જોઈએ, નજરે દેખાતી
વસ્તુઓ ભ્રમ હોય તો ખરેખર તે ભ્રમ જ છે
એટલું તો એક વાર પુરવાર થયું જ નોઈએ. ધર્મ
માટે આપણો દેશ ધણો જ મગર અને સમૃદ્ધ છે.
મુંદરમાં સુદર તત્ત્વોનો આપણી પાને મોઝૂંદ
છે, પરંતુ આજે ધર્મને વિજ્ઞાન સાથે સાંકળવા
(Coordination) ની ધણી જ જરૂર છે. કેવળ
અધશ્રદ્ધાના રંગે જ ધર્મરત્ના સાક્ષાત્કાર થવાને
બદલે પ્રજા પ્રકાશ પામ્યા પ્રતી જ પરમેશ્વરની
પ્રાપ્તિ તો થઈ શકે

વિજ્ઞાન અધશ્રદ્ધા ઉપર કચેરા પ્રકાશ નાખતું
આપ્યું છે. પ્રાચીન-અંતિદાસિક માનવીઓ વાદ્યોનો
ગડગડાટ, મેધધનુષ્ય, ધરતીકંપ વગેરે બનાવેને
સીધા ધર્મર સાથે જ સાંકળી દેતા હતા પરંતુ
ગેલીલિયો અને આઈઝેક ન્યૂટને કંદરતના બળોના

કાયદાઓ ઉપર પ્રકાશ નાખ્યો ત્યારે આવી ધટનાઓ
તો સાહજિક જ લાગ્યા. માંડી પદાર્થવિજ્ઞાન
અને રસાયણશાસ્ત્રના વિદ્યાસ પછી અનેક અગમ્ય
રહસ્યો સહેલાઈથી સમજાવી શકાય તેવાં બની
ગયાં ઐગણીસમી સદીમાં કાર્વેનના ઉત્ક્રાન્તિ
(Evolution) ના સિદ્ધાન્તે અને શરીરશાસ્ત્ર
તથા જંતુવિજ્ઞાનના વિદ્યાસે સહિદમ્બના આપણા
ગાનમાં નક્કર ઉમેરો કર્યો લાખો મેન્ડિય (organic)
પદાર્થોનું રહસ્ય ખુલ્લવા માંડ્યું અને આજે
વીસમી સદીમાં તો અગમ્યતાનો છેદ કરે તેવાં
કેટલાંયે વિદ્યાનો વિકસી ગયાં છે. માનસશાસ્ત્ર જેવા
વિદ્યાને તો આપણા મગજને નવું જ વચણ
આપ્યું છે.

ધટનાનું રહસ્ય જ્યાં સુધી કુદરતના સંશોધિત
કાયદાઓથી ન સમજાય ત્યાં સુધી તે ધટનાઓ
ધર્મર સાથે સંકળાયેલી રહે છે કુદરતમાં દસમાન
ધટનાઓ અને મગજમાં ઉપરિચિત ધટા વિચારોને
સતોપવા મનુષ્ય અગમ્ય ધર્મરને પશુ પોતાના
જેવા હાથપગવાળો જ કંઈપી લે છે: ધર્મરને સાક્ષર
માનીને તેનું પ્રતીક બનાવી તેની પૂજા કરે છે.
મનને રાહત આપવા સાગ માંડા પ્રસંગે ધર્મર જ
ખડું કરે છે એનું માનવા બાતર માની લઈ તે
માન્યતાને કસોટીએ ચલાવવાનું કે સહિના અસખ્ય
બનાવોને ઝમજવા માટે માથું ફેરવાનું તે - પસંદ
કરતો જ નથી આને જ અધશ્રદ્ધા, ધિયતિ રથાપકતા
અથવા તો static orthodoxy કહેવાય.

શ્રદ્ધા હોવી એ કંઈ ખગમ્ય વસ્તુ નથી.
એનેની શ્રદ્ધામાં પોતાને વિલીન કરી નાખીને જ
માનવીઓ હૃદયમાં સોંવન, શાંતિ અને આનંદ
મેળવી લે છે. નિરાશામાં, દુઃખમાં, ભાવાતિરેકમાં
માણસ અશ્રદ્ધાથી જ આર્દ્ર બની જઈને જાતને
જૂલી શાંતિ મેળવી શકે છે. એટલે શ્રદ્ધાથી જ
રવેર્દ્ધિમિન ભૂમિને વર્ષાજળથી ગિયિત થવાની
આશા મેં છે. નોર્મન ગેવની * શ્રદ્ધાનો મદિમા

ગાતી આ સુદઃ પકિતઓમાંની થદા કાઈને પણ માન ઉપાળવે તેવી છે —

God comes down in the rain
And the crop grows tall—
This is the country faith
And the best of all

(ઈશ્વર વરસાદપે આવે છે અને અનાજ ઉગાડે છે આ અમારી ગામડિયા થદા છે અને તે જ સૌથી જાંચો છે)

આગળ ઉપર આપણે એ પણ જોઈશું કે ઇશ્વરભાસિ માટે શ્રદ્ધાનું મહત્ત્વ કંઈનાનું સ્વતુ નથી, પરંતુ તે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ યુદ્ધિધિગિત અને પવિત્ર હોય છે જ્યારે અધ્યશ્રદ્ધા તો અજ્ઞાન અને પ્રમાદનો બચાવ કરવા છતી આંખે આંધળા ધર્મ જવાને બિથ્યાવાગ કરવા જેવી છે સાચી શ્રદ્ધાની શરૂઆત તો યજુની સુધિરચનાની લગ્ન હેતુના રહસ્યોનો પ્રકાશ ઝીલ્યા પછી જ થાય છે

અધ્યશ્રદ્ધા પગિમિત મરપના કગવીતે ઇશ્વરને સ્પૂષ જાણાની એક ઉચ્ચ શક્તિ ઉચ્ચ વસ્તુ કે મૂર્તિ જેટલુ જ મદત્ત આપે છે જ્યારે બીજી બાજુ સંવિદ્યુક્તરણ કગવાથી ઇશ્વરનું અમાધ મદત્ત સુદૃઢ થાય છે ઇશ્વરનું પૃથક્કણ એક જ ખૂણેથી ના કગી સકાય ઇશ્વર તો જગતનો મોટામાં મોટો કોમડો છે ઇશ્વરની આખી કગવા માટે તો બધાં પ્રકારનાં જ્ઞાનો પચાવવા જોઈએ જીવન અને મૃત્યુનો અર્થ શું ? મરિવિધાન શા માટે ? પશુપક્ષી, આકાશન, કળાય દિવસગતી, તડકા-છાંચો, સ્ત્રી-પુરુષ, લગ્ન, સંતતિ એ બધુ શા માટે ? વગેરે અસંખ્ય પ્રશ્નોમા બિડા જીતયાં પડી જ ઇશ્વરના સંવિવિધાનના હેતુની કંઈક આખી ધર્મ શકે

બાકી ઇશ્વર એટલે મારો આપીમાં પધરાવેલા છબીજ કે દહેરમાં અધારે ખૂણે દદુડી પાણીથી જ્ઞાન કરતા મહાદેવજ કે જાંચે આકાશમાં એક ખૂણે સતાઈ જોડેલો કોઈ અમત્તગિક પુરુષ કે મહેનો મહંત એવો પરિમિત અર્થ કરી દઈતી

પાંખો મઠેરી લેવાથી ઇશ્વરની લગ્નતાની જાંચ યરી મુકેલ છે ઇશ્વરના સર્વવ્યાપકત્વ અને અત્ત પાંખીપણાનું જેને જ્ઞાન થાય છે તે મનુષ્ય ઇશ્વરનું અકિતવાચક પૂરત (Personal God) નહ કગે. કોઈ અમત્ત જ મરિતિને નથી પૂરતો મરત્ત તેને આખી સજિ જ પૂરતીય છે ઇશ્વર શમ્દે ભાવ ઇશ્વર કોઈ અમિત જ મેય તેનો આપલ મનમાં કદ ધર્મ ગયો છે તેથી આપણે ઇશ્વરને બાંધે ઇશ્વરતત્ત્વ (Absolute God) શમ વાપરીએ તો એમ કદી શમય કે ઇશ્વરતત્ત્વ સજિની ગેગમમાં પધારોના અલગે અલગમાં વ્યાપ્ત છે અનંત અત્તમ વસ્તુ આ ઇશ્વરતત્ત્વનો આશરે પ્રયોગો દારા કગી શમય એ નિશક છે વૈજ્ઞાનિક વિમલ આજે જે અવગમ્ય પધારો છે તે આજે આજાને પૂરેપૂરું ગ્રેહમાદન આપે છે

વિજ્ઞાન એક પછી એક અધ્યાત્મી માન્યતાઓને વિમરિને આખા વિશ્વસિપવિધાન (Architectonics of the Universe) નું પૃથક્કણ પ્રયોગો દારા કગતું આવ્યું છે અને દહુ જે કે અમાપ સરોધનને અવમગ જે તે જાનાં મુશિધન કગા પ્રાયસિ મપદાઓને વશવર્તી જે તે સમજતરી શમયાં તો સમર્થ બની શમય છે કિસકેની કપના કરતાં વિજ્ઞાનનાં પ્રયોગસિદ્ધ અવવોકોનો આપણને ઇશ્વરતત્ત્વ તરફ વધારે નમનિક પધેચારી શમે તેમ જે. 'આઈ દ મોથ' આપણે ગળે જયરી ઇનરી જમ્ય છે પથ કપોચમદિપત દેવીને કોપ સમજવાનું વસમ' થઈ પડે છે વિજ્ઞાનની રીત દેવીના મેપને પગ આઠ દ મોથની જેમ જ મહેલાઈથી અમજનવવાની છે. અને આજે વિજ્ઞાન આદી ગણતરીની પદતિથી જ રે એતતતત્ત્વના રહસ્યને પણ અમજવી શકવા જેટલું વિમરી ચૂકુ છે

ઇશ્વરતત્ત્વને અમજવા માટે પ્રાયસિક બધિમમાં તો આપણું આ સ્પૂળ શરીર અને મન એટલા જ સધનો છે રહસ્યાતમાં આપણી પાસે કોઈ દિશ્વદિષ્ટિ છે જ નહિ તેથી આપણું પ્રથમ તો

આપણી રૂઢિદ્ધિ દષ્ટિએ દેખી શકાતાં રહસ્યો ઉપર જ ઈશ્વરને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. તેમ કરતાં કરતાં વળી કંઈક અધિયાતી દષ્ટિ કે ઉચ્ચતર ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય તો ઈશ્વર વિશે કંઈક સમજાય આવી અધિયાતી દષ્ટિ કે ઉચ્ચતર ચૈતન્ય અગ્રાધ સૃષ્ટિજ્ઞાન વગર પ્રાપ્ત થવાં મુશ્કેલ છે. જ્ઞાન વગર મોક્ષ છે જ નહિ કાંઈક કે જ્ઞાન વગર આપણે આપણી જુતિઓ ‘જીવવાની’ છે એવું સચોટ રીતે સમજાય જ નહિ અને જુતિઓનો પ્રયત્નપૂર્વક નિર્ણય (યોગ) પણ તીવ્ર અને તક્ષરપર્શી જ્ઞાનના બળ સિવાય સાધી શકાય જ નહિ ઇન્દ્રિય નિગ્રહ વગર ઉચ્ચ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થતું જ નથી. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન (આચળ્યમાં મુકાતું જ્ઞાન)ની તીવ્ર બળોએ પ્રેરણા એકાગ્ર ધ્યાન (meditation) અને ચોગ્ધાંધી જ પ્રકાશ (Enlightenment) પ્રાપ્ત થાય છે.

હમણે વર્ણવેલી આ રીતે અસખ્ય ચોગ્ધાંધી પ્રકાશ પામતા આવ્યા છે અને તેઓ કયુદ્ધાત મુક્તા બન્ય છે કે પાર્થિવ સુખો કરતાં જ્ઞાનના પ્રકાશથી પ્રાપ્ત થતું સુખ વિશેષ ચૈતન્યમય હોય છે. ચોગ્ધાંધીની આ વાત ખરી છે કે ખોટી તે આપણે ચોક્કસપણે તો ન જ કહી શકીએ, અને આપણી જાત ઉપર અખતરા ક્યારે વગર સત્ય શું છે તે પણ ના સમજી શકીએ. પરંતુ એટલું તો આપણી રૂઢિદ્ધિ દષ્ટિએ પણ જોઈ શકાય છે કે જેને જ્ઞાન લાધું છે એવા કેટલાક સંન્યાસીઓની પ્રતિભામાંથી કંઈક વિશેષ ચૈતન્યનાં કિરણો ચોક્કસ ઝરે છે એવું આપણને લાગે છે. વિપુલ સખ્યામાં આવ્યા ચોગ્ધાંધી આપણને જેવા ન મળે તે ‘આપણ’ દુર્ભાગ્ય કહી શકાય, બાકી આની પણ શ્રી. અરવિંદ ધોષના દર્શન-માત્રથી કૃતકૃત્યતા અનુભવના સેકડો લાઈ જહેનોને પૂજી જેતાં વિશેષ ચૈતન્યની પ્રતીતિ તો થાય છે જ.

પ્રાથમિક શ્રમિકાનાં આપણાં પરિમિત ચૈતન્ય અને દષ્ટિને વિકાસાવવામાં વિજ્ઞાનનો ફાળો ધણો જ મોટો છે. સૃષ્ટિનાં રહસ્યો વધારે આસાનીથી સમજ

શકવા માટે વિજ્ઞાને આપણને અનેક ભેટો આપી છે. જ્ઞાન ગ્રહણ કરવામાં મદદરૂપ થતી દરેક ઇન્દ્રિયને વિશેષ મદદ કરવા વિજ્ઞાને સહાયકો (Aids) પૂરા પાડ્યો છે. આપણાં અર્થઅક્ષુ પરિમિત પ્રકાશકિરણો (Visible light—VIBGYOR range) જ ઝીલી શકે છે, પરંતુ અરમાં, દૂરબીન ટેલીસ્કોપ, સ્પેક્ટ્રોગ્રાફ, અંદાવાયોલેટ માઈક્રોસ્કોપ, ફ્લુરોસ્કોપ, સૂક્ષ્મદર્શકમંત્ર વગેરે દષ્ટિસહાયકો (Aids to vision) ની ભેટ વિજ્ઞાને આપી છે, જેની મદદથી રૂઢિદ્ધિ નજરે દેખાતાં રહસ્યો કરતાં વધારે જ્ઞાન આપી શકે તેવાં રહસ્યમય દર્શ્યો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેવી જ રીતે જ્ઞાનને સહાય કરવા લાઉડસ્પીકર અને હેડફોન, ગળાને સહાય કરવા માઈક્રોફોન, સ્પર્શને સહાય કરવા ઓમોમીટર એમ જ્ઞાન ગ્રહણ કરતી દરેક ઇન્દ્રિયની શક્તિમાં વિજ્ઞાને ઉમેરો કર્યો છે. ટેલીવીઝન અને રેડિયોના રૂપમાં તો વિજ્ઞાને આપણને લગભગ એક નવો ઇન્દ્રિય જ આપી છે. જેને જ્ઞાનની તમન્ના છે તેને માટે વિજ્ઞાને ગ્રથોના મુદ્રણની અને જ્ઞાનની પંચાનિક કેસેટી માટે પ્રયોગશક્તિની વ્યવસ્થા પણ કરેલી જ છે.

આ ચૂંચળ સાધનોથી વિશ્વશિદ્ધિવિજ્ઞાન અને સૃષ્ટિનિયમનું પ્રાથમિક જ્ઞાન બહુ જ અપૂર્ણતાથી થાય છે અને આ સૃષ્ટિજ્ઞાનથી આગળ વધીએ તો આપણે એટલા બધા શક્તિશાળી ચર્ચ શકીએ તેમ જીએ કે જે આપણે ધારીએ તો ઇશ્વરના અનંત ચૈતન્યના અખતરામાં જરૂર એકરૂપ ચર્ચ શકીએ.

હવે આપણે જોઈએ કે વિજ્ઞાને વિશ્વશિદ્ધિવિજ્ઞાન અને આપણા સૃષ્ટિજ્ઞાન ઉપર કેવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. આપણે અકસ્માત રૂપે જન્મ્યા છીએ કે પૂર્વજન્મના સંસ્કારના પરિણામે જન્મ્યા છીએ, આપણા મનુષ્ય પડી એક ખતમ ચર્ચ બન્ય છે કે બાજી રમણે જ નબ છે, સૃષ્ટિના અસખ્ય દ્રવ્યોમાં આપણે કુછ મિસાતના છીએ કે આપણે ના હોઈએ તો પણ ચાલે તેમ છે વગેરે અનેક અટકળો ઉપર વિજ્ઞાન પ્રકાશ નાખી શકે તેમ છે.

આઈન્સ્ટાઈન*, એઈનસ્ટીન*, સર જેમ્સ જીન્સ* વિગેરે વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રકટ કરેલાં ગદ્યોએ આપણી આખી વિચારસરણીમાં જ ક્રાન્તિ લાવી દીધી છે, અને ઈશ્વરતત્ત્વની શોધ એ હવે ધર્મને બદલે વિજ્ઞાનનો જ વિષય બની ગઈ છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોનો પ્રેરક હેતુ તો ઈશ્વરની શોધ જ છે.

ઈશ્વરની શોધની શરૂઆત સૃષ્ટિરચનાના અભ્યાસથી થઈ શકે છે. સૃષ્ટિમાં શું શું દેખાય છે? આકાશીય પદાર્થો, આપ, વાયુ, તેજ વગેરે પૃથ્વીનાં દ્રવ્યો, દેખીતી શૂન્ય જગ્યા, પ્રકાશ, જીવન વગેરે વગેરે. આ દરેકની રચના અને ક્રિયા ક્યા નિયમોને વશવર્તી છે તે જુદાં જુદાં વિચારો જણાવે છે. આકાશના પદાર્થો ઉપર ખગોળશાસ્ત્ર પ્રકાશ પાડે છે, પૃથ્વીનાં દ્રવ્યો ઉપર ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રકાશ નાખે છે, શૂન્યત્વ ઉપર કિરણશાસ્ત્ર (cosmogony) પ્રકાશ પાડે છે અને જીવન ઉપર પ્રાણીશાસ્ત્ર, જંતુશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરે પ્રકાશ નાખે છે; સંખ્યા, ગતિ, દિશા વિગેરેની ગણતરીઓના નિયમો ઉપર ગણિતશાસ્ત્ર પ્રકાશ ફેંકે છે. આ બધા પ્રકાશોનું એકત્રીકરણ કરવાથી આખી સૃષ્ટિરચનાની ઝાંખી ચર્ચ શકે છે અને આ રચના સહેતુક છે કે હેતુરહિત છે તે પણ સમજાય છે આ બધું સમજવા માટે આપણે માત્ર જ્ઞાનધરના આરંભ કરવો જ રહ્યો, દસ્યમાન પદાર્થો અને ઘટનાઓનું ઊંડું સ્વરૂપ શું છે તે શોધવાનો અચાક પ્રયત્ન કરવો જ રહ્યો.

આપણી પૃથ્વી ઉપરના કરોડો પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાયું છે કે તે બધા પદાર્થો મૂળ હર મૂળ તત્ત્વો (Elements) માંથી જ બનેલા છે,

* "The Theory of Relativity" by Albert Einstein Ph. D

"The Nature of the Physical world" by A. S. Eddington F. R. S.

"Astronomy and Cosmogony" by Sir James Jeans F. R. S.

"The Mysterious Universe" by Sir James Jeans F. R. S.

હરમાંથી કેઈ પણ બે આર મૂળતત્ત્વોના સંયોજી કરવાથી નવા ને નવા પદાર્થો દેહ બન્યે બન્યે છે જગતની અસંખ્ય વસ્તુઓ ફક્ત આ મૂળતત્ત્વોના અણુઓ (Atoms) ની સંખ્યા અને સિદ્ધપરચના બદલવાથી બનેલી છે અને બનાવી શકાય છે.

હવે બાણું મૂળતત્ત્વોમાંનું દરેક મૂળતત્ત્વ પણ પાણું ફક્ત બે જ સૂક્ષ્મતત્ત્વોમાંથી બનેલું છે. દરેક મૂળતત્ત્વના પ્રત્યેક અણુમાં બે જાતના પરમાણુઓ અમુક સંખ્યામાં અમુક ગૂંથણી પ્રમાણે જ ગોઠવાયેલા હોય છે. તેથી એક જ મૂળતત્ત્વના બધા અણુઓ એકબીજાના જેવા જ હોય છે, પરંતુ એક મૂળતત્ત્વનો અણુ બીજા મૂળતત્ત્વના કરતાં તદ્દન ભિન્ન હોય છે. જો કે આખરે તો દરેક મૂળતત્ત્વના અણુઓ બે જ જાતના પરમાણુઓના બનેલા હોય છે જ્યારે તે બે જાતના પરમાણુઓની સંખ્યા ઓછી વધી ગૂંથણી કે સિદ્ધ જુદું જુદું હોવાથી એક મૂળતત્ત્વનો અણુ બીજા મૂળતત્ત્વના અણુ કરતાં નિરાણું જ અક્રિય બોગવે છે. અણુઓ જુદા જુદા પ્રકારનાં બને છે. x

પૃથ્વીનાં સર્વે દ્રવ્યો જે બે પરમાણુઓમાંથી બનેલા છે તે સૂક્ષ્મતત્ત્વોનાં નામ ઈલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોન છે. પ્રોટોન ઈલેક્ટ્રોન કરતાં ૧૮૪૦ ગણે વજનદાર હોય છે. અને તેનામાં પોઝિટિવ વિદ્યુત્ સક્રિય હોય છે ઈલેક્ટ્રોન ભ્રમભ્રમ વળન વગરનો જ કહી શકાય અને તે નેગેટિવ વિદ્યુત્સક્રિયારી હોય છે. દ્રવ્યોના પ્રત્યેક અણુમાં પ્રોટોન કેન્દ્ર હોય છે. અને ઈલેક્ટ્રોનો તે કેન્દ્ર (Nucleus) ની આસપાસ એક નિર્ણિત કક્ષા કે ઘેરાવા (Orbit) માં સતત પરિભ્રમણ કરી જ કરે છે—જેવી રીતે આકાશમાંના દરેક સૂર્યમંડળમાં કેન્દ્ર સૂર્યની આસપાસ તે સૂર્યનું મંડળ ઘૂમે છે અને સૂર્ય સંગ્રાહનું તે આખું સૂર્યમંડળ પાણું એક એકમ તરીકે બીજા સૂર્યમંડળની સરખામણીમાં પણ ગતિ (relative

x વધારે સ્પષ્ટતા અને જોડાણથી સમજવા માટે વાંચો શ્રી. પદ્મકાન્ત ર. શાહનો લેખ "પરમાણુઓની ભીતરમાં" કૌમુદિ, એપ્રિલ ૧૯૩૭.

motion) લે છે. મંડળના સભ્યોની માહેમાહેની ગતિ જુદી જુદી હોય છે અને એકમ તરીકે આખા મંડળની ગતિ બીજા મંડળની સરખામણીમાં પાછી તફાવત જુદી છે એટલે એ સરેરાશ છે.

આપણી સ્થૂળ આંખે જે પુસ્તક ટેબલ ઉપર માત્ર પેડી રહેલું જ દેખાય છે તે પુસ્તકના અણુઓની અંદરના પરમાણુઓ તો પોતાના પરીધ ઉપર એક પળમાં ૧૮૦૦૦૦ માઈલની ગતિ (ટ્રેન, મોટર, એરોપ્લેનથી પણ કંઈ ગણી મોટી ગતિ)થી સતત પરિભ્રમણ કરી રહ્યા જ હોય છે. પરમાણુઓની એ સંક્રમ ગતિ અને આટલી અકસ્માત ઝડપથી ધૂમી શકવાની શક્તિ આપણી સ્થૂળ આંખે પારખી શકાતી નથી. આટલો બધો વેગ હોવા છતાં પુસ્તક ખસી ગયેલું દેખાતું નથી કારણ કે જે જામે છે તે માત્ર પરમાણુઓ જ છે, અણુઓ નહિ. પ્રત્યેક અણુ તો એકમ નરીકે સ્થિર જ છે પરંતુ તેની અંદરના પરમાણુઓ પોતાના ક્ષેત્રમાં જ આ પ્રચંડ ગતિથી ધૂમે છે. દ્રવ્યની કુલ ગર્ભિત શક્તિ (Potential energy)નો આધાર તેના પરમાણુઓની શક્તિ ઉપર રહે છે. દરેક પદાર્થમાં કેટલી કુલશક્તિ છે તેનું માપ તે પદાર્થની અણુપરમાણુની રચના સમજવાથી કાઢી શકાય.

પરમાણુઓના આ અગ્રાધ ચેતનની વાત દરેક પદાર્થને લાગુ પડે છે, એકલા પુસ્તકને જ નહિ. આપણે જાતે જાણે ઊંઘતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણું દેખીતું ચેતન માત્ર આસોજવાસ કે આજોડવાની દલનચક્ષનની ક્રિયા આ કરનાં કંઈ વિશેષ જણાતું નથી. પરંતુ આપણા શરીરના હિરેહિર, વાળવાળ અને ટીપેટીપાની અંદરના પરમાણુઓ તો એક પળમાં ૧૮૦૦૦૦ માઈલની ગતિથી સતત ધૂમવા જેટલા ચેતનવંતા જ હોય છે. આપણે ઊઘીએ કે નાગીએ પણ પરમાણુઓનું શમણુ તો એકધારું ચાલુ જ રહે છે. શરીરના પરમાણુઓ પોતાના જ ક્ષેત્રમાં ધૂમે છે તેથી એકમ તરીકે આખું શરીર તે જ ગતિએ ધૂમનું દેખાતું નથી. ખુદ મૃતદેહની અંદરના પરમાણુઓ

પણુ જેવા ને તેવા જ ચેતનશાળી હોય છે. બાહ્યચેતન્યનો જ માત્ર વિલોપ થયેલો દેખાય છે. પથ્થર, ખુરસી કે કાગળ જેવા દેખીતા જડ પદાર્થોના પરમાણુઓ પણ ભ્રમણશીલ એટલે કે ચેતનવંતા જ હોય છે. દેખીતી રીતે જડ અથવા ચેતન બધા જ પદાર્થોમાં પરમાણુઓનું અદશ્ય ચેતન તો સદાકાળ એકધારું જ વલ્લ કારે છે અને તે પણ અમુક ચોક્કસ નિયમોને વશ વર્તેને જ. મને તેમ દેંકદેંકની જમ આ ચેતન્ય-શક્તિ વહેતી નથી. પથ્થરમાં રહેલી ગર્ભિત શક્તિ (potential energy) તેના પરમાણુઓના કુલ ચેતન્યને જ આભારી છે. પરમાણુઓના ઝોજવતા ચેતન્ય પ્રમાણે જ પદાર્થની ઓછીવત્તી શક્તિ બાહ્ય રૂપે પ્રગટે છે.

હવે આ બાહ્ય મૂળતત્ત્વોના અણુ પરમાણુઓના કદ વિશે જરા વિચાર કરીએ. મૂળતત્ત્વના એક અણુનો વ્યાસ એકે અબગાંઠ મીટર જેટલો નાનો હોય છે. ટાંકણીનો અણુ જેટલા ભાગમાં ૧૦^{૧૯} (૧૦ પછી અસાઠ મીઠાં) * અણુઓ હોય છે. પાછા આ અણુની અંદરના પરમાણુઓના

* એકડા ઉપર આઠાર મીઠા એટલે પચાઈ પછીનો આઠો-રાખ આપણે કયા સુધી અકડા ગણી શકીએ તે નહિવા માટે આ અંકાવધિ ઉપર નજર નાખવા જોઈ છે.

(૧) એકમ (૨) દશક (૩) સો (૪) સદસ (૫) દશ સદસ (૬) લાખ (૭) દશલાખ (૮) કરોડ (૯) દશ કરોડ (૧૦) અજળ (૧૧) ખર્ચ (૧૨) નિખર્ચ (૧૩) મદાપચ (૧૪) રોક (૧૫) જળધિ (૧૬) અન્ય (૧૭) મધ્ય (૧૮) પગર્થ (૧૯) રાખ (૨૦) દશ રાખ (૨૧) રતન (૨૨) દશ રતન (૨૩) ખંડ (૨૪) દશ ખંડ (૨૫) સુપંડ (૨૬) દશ સુપંડ (૨૭) રામ (૨૮) દશ રામ (૨૯) દાર (૩૦) દશ દાર (૩૧) મન (૩૨) દશ મન (૩૩) વણ (૩૪) દશ વણ (૩૫) સંક (૩૬) દશ સંક (૩૭) રોક (૩૮) દશ રોક (૩૯) અચંચ (૪૦) દશ અચંચ (૪૧) નીલ (૪૨) દશ નીલ (૪૩) પાર (૪૪) દશ પાર (૪૫) કંખા (૪૬) દશ કંખા (૪૭) સો (૪૮) દશ સો (૪૯) પાર (૫૦) દશ પાર (૫૧) બલ (૫૨) દશ બલ (૫૩) દશ

કહો. આમ તો ઇશ્વરીયની લાગણી આપી શકાય તેમ નથી, પરન્તુ એમ કહી શકાય કે ટાંકણીની અણીમાંના પેવા ૧૦^{૧૨} અણુઓમાંના એક જ અણુ પૃથ્વી જેટલો મોટો હોય તો તેમની એક પરમાણુ એક ટેનીસ બૉલ જેટલો જ મોટો હોય છે દરેક અણુમાં આવા તો પાંચ કેટલાયે પરમાણુઓ હોય છે

ઈચિના અનુગતમાં લગભગ જેટલા પરમાણુ-જગતમાં સામાન્ય માણસની નજર કદાચ ન પહોંચી શકે પરન્તુ આકાશમાં તો નજર પહોંચી શકે છે તે આપણી પૃથ્વી આવડી મોટી, તેમાં પાંચ મોટા મોટા ખંડો, દેશો, પ્રાંતો, શહેરો ને તેમાં નાના મોટા બગસા ને શૂંપડા અને તેમાં પાંચ આપણે અને તે છતાં આખી સૃષ્ટિના હિસાબમાં આપણી પૃથ્વી જ કુલ મિસાતની નથી તો આપણે તો શી વિસાતના અને આપણામાંના અંગને (બોલતાં આંકડો નાનો પડે છે) પરમાણુઓ તો વળી શું મહત્ત્વના હોઈ શકે ? પરન્તુ શ્રી ઉમાશંકર ભેટી* કહે છે તે પ્રમાણે —

“આપણે માનવી યિંદુ પૃથ્વીના ૫૨ ઉપર, ને પૃથ્વી પાછી યિંદુ જેવી વિચરે તેજસ્વરે. વિશ્વમાલા અને આ એ યિંદુથી અત્યાન્તિક, ને તો એ યિંદુ આધારે તરંગી સિંધુની છાંય, છે પ્રત્યેક અણુ લીધે બોલે તેજ-ગૂંથી ઘટા.”*

વિશ્વમાલાના અસંખ્ય મણકાઓ — પ્રહો ઉપગ્રહો જેવી રીતે શ્વયં દેખાતી જગતમાં અમુક નિશ્ચિત માર્ગે અને ચોક્કસ મતિથી સતત પરિભ્રમણ કર્યા જ કરે છે તેવી રીતે અણુની અદ્યના ઇલેક્ટ્રોન નામના પરમાણુઓ પ્રોટોન નામના પરમાણુની આસપાસ ઘૂમ્યા કરે છે પણ મહારીતો વાંદરા જેમ દોરોની લંબઈ જેટલો ક્ષેત્રમાં જ મહારીતો આસપાસ ઘૂમી શકે છે તેમ ઇલેક્ટ્રોન પણ પ્રોટોનની આસપાસ કોઈ અદરશ દોરી (ગુરુત્વાકર્ષણ) ના કાળથી અમુક જ ક્ષેત્રમાં ઘૂમી શકે છે. વાદરાની વાતમાં

તો મનુષ્ય કે મહારીતું વગર વાંદરા કરતાં બહુ બહુ તો દસગણું વધારે હોય, છે તેથી વંદરા બે પુખ્ત જોરથી ફૂટે તો મહારીતે પણ ઉચ્ચવાળીને દોરીની ગદાગદા ક્ષેત્રમાં સરકી જાય; પણ ઇલેક્ટ્રોન આવા વાંદરા-વેશ કરી શકતો નથી. ઇલેક્ટ્રોન કરતાં મધ્યસ્થ પ્રોટોન ૧૮૪૦ ગણો વજનદાર હોય છે તેથી તેના ગુરુત્વાકર્ષણમાંથી ઇલેક્ટ્રોન જરા પણ ચસકી શકતો નથી

કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ‘મૂળતત્ત્વોના અણુઓમાં પરમાણુઓ આ પ્રમાણે પરિભ્રમણ કરે છે તે ભેડુ કયા ? માણું શી રીતે ? પરમાણુઓની સંખ્યા ગણી કેવી રીતે ? પરન્તુ-આવા સદેહો આરટન, હોર્ડ, રૂધરફર્ડ, પ્લેકર, રો-ટજેન, મેઝ ક્યુરી, સર જે જે ટોમસન, યોર્ડન, કોફોર્ડ, એડવીક વગેરે મહાન વૈજ્ઞાનિકોના સમ્રમાણુ સંશોધનોએ*, દૂર કરેલા છે હોર્ડ રૂધરફર્ડે તો અણુઓને આરટન, બોટા, ગેમા વગેરે શક્તિશાળી કિરણોથી તોડીને અંદરના પરમાણુઓ બહાર કાઢ્યા છે અને બહારના પરમાણુઓ અંદર દાખલ કર્યા છે જે ‘સંશોધનને’ આધારે આજે લોખંડમાંથી સુવર્ણ, પારામાંથી લોખંડ કે ગદ્યકમાંથી પારો એમ મૂળ દ્રવ્યોતું પણ અરસપરસ રૂપાંતર (transmutation) કરી શકવાનું પ્રાચીન કીમિયાગરોનું સ્વપ્ન શિક્ષ કરી બતાવ્યું છે

હાઈડ્રોજન નામના મૂળતત્ત્વોના પ્રત્યેક અણુ ફક્ત એક ઇલેક્ટ્રોન અને એક પ્રોટોનમાંથી જ બનેલો છે હેલિયમ નામના મૂળતત્ત્વોના અણુ બે ઇલેક્ટ્રોન અને ચાર પ્રોટોનમાંથી બનેલો છે. ઓક્સિજન નામના મૂળતત્ત્વોના એક અણુ આઠ ઇલેક્ટ્રોન અને સોળ પ્રોટોનનો બનેલો છે. લિથિયમના અણુમાં ચાર ઇલેક્ટ્રોન અને સાત પ્રોટોન હોય છે. સોડિયમ ના અણુમાં બાર ઇલેક્ટ્રોન અને ત્રેવીસ પ્રોટોન

* Recent Advances in Physical Chemistry by S Glasstone

Physical Chemistry by A J Mee

હોય છે. આ પ્રમાણે જુદી જુદી સંખ્યામાં ઈલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોનના સયોગથી આણું દ્રવ્યો બનેલાં છે. એ આણું મૂળતત્ત્વોના માહેમાહેના સાદા અને ગૂંચવાડા ભરેલા (Complex) સયોગથી પૃથ્વીના કણો પદાર્થો, જીવજંતુઓ, વનસ્પતિઓ બનેલાં છે. આણું મૂળતત્ત્વોમાં કેટલાંક તત્ત્વો ધાતુઓ છે, કેટલાંક અધાતુઓ છે, કેટલાંક વાયુરૂપ જ છે, કેટલાંક પ્રવાહી છે. દાખલા તરીકે—

ધાતુરૂપ મૂળતત્ત્વો : સુવર્ણ, ચાંદી, તાણુ, લોખંડ, જસત, પાશ, સીસું, એલ્યુમીનિયમ, મેગ્નેશિયમ, કાલ્શિયમ, પોટાશિયમ, પ્લેટીનમ, રેડિયમ, થોરિયમ, સેરિયમ, પેરેડિયમ, યુરેનિયમ, કોબાલ્ટ, નીકલ, એન્ટીમની, બીઝમથ, સેરિયમ, મેન્ગેનીઝ વગેરે.

અધાતુરૂપ મૂળતત્ત્વો : ગ્રાફાઈટ, ફોસ્ફરસ, કાર્બન, આયોડીન, આર્સેનીક, સીલિકોન વગેરે.

વાયુરૂપ મૂળતત્ત્વો : ઑક્સિજન, હાઈડ્રોજન, નાઈટ્રોજન, આર્ગોન, હેલિયમ, નિયોન, ક્રિપ્ટોન, ક્ષાઈનોન, હેલોરીન વગેરે.

પ્રવાહી મૂળતત્ત્વો : પાશ, ગ્રાફીન, ફ્લોરીન, વિગેરે.

આ આણું મૂળતત્ત્વોમાંથી કોઈપણ બે ત્રણ કે વધારે મૂળતત્ત્વોના સયોગથી અસખ્ય ગતિ, પ્રવાહી કે વાયુરૂપ પદાર્થોનું સયોગીકરણ (Synthesis) થઈ શકે છે દાખલા તરીકે—

રંગો : કાર્બન, ઑક્સિજન, હાઈડ્રોજન અને નાઈટ્રોજનના વિવિધ પ્રમાણોથી બનતા દસ હજાર પદાર્થો.

દવાઓ : કાર્બન, ઑક્સિજન, હાઈડ્રોજન અને કોઈક ધાતુના સયોગથી ઉત્પન્ન થતા લાખ પદાર્થો.

દારૂ : ધાતુ, અધાતુ, ઑક્સિજનમાંથી મુખ્યત્વે થયેલા યોગો કે રેતી, કળાચૂનો, સોડા, મેરયુચુ, લીલામરી, મેગ્નેશ વગેરે

શક્તિશક્તિ : કાર્બન, ઑક્સિજન અને હાઈડ્રોજન એ ત્રણમાંથી જ બનેલા સેલ્યુલોઝીક પદાર્થો જેવાં કે રૂ, લાકડું, ધાસ, કાગળ, સાકર, ગુલકાંઠ, વગેરે

આપણી પૃથ્વી ઉપરના મોટા ભાગના પદાર્થો તો કાર્બન, હાઈડ્રોજન, ઑક્સિજન, નાઈટ્રોજન, કાલ્શિયમ, ગ્રાફાઈટ ફોસ્ફરસ (પથ્થરમાંથી) એટલાં દ્રવ્યોમાંથી જ બનેલા હોય છે, આપણો દેહ, આજ્ઞાન, વનસ્પતિ, પશુઓ, જીવજંતુઓ એ બધાંની આમા સમાવેશ થઈ જાય છે. ધાતુના આણુ વ્યવસ્થા પદાર્થોનો મોટો ભાગ આ જ વર્ગીકરણમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

આપણે જોયું કે દાંડપણીની આણી જેટલા ભાગમાં ૧૦૧૯ જેટલા આણુઓ પેક થયેલા છે છતાં જોવાની ખૂબી તો એ છે કે દરેક આણુમાંના પરમાણુઓ-ઈલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોનની ગોઠવણી બદલાયે જવા માટે ઠંડીમાંથી પેક કરેલા કપડાની પેટી જેવી નથી. પ્રત્યેક આણુમાંના ઈલેક્ટ્રોનને એકબીજાને અથડાયા વગર છૂટી ધૂમી શકે તેટલી બધી ધૂમવાની ખાલી જગ્યા દરેક આણુમાં હોય છે. આણુમાં નબળા ભારેમા ભારે મૂળતત્ત્વ યુરેનિયમ જેવાના આણુમાં પુષ્કળ ઈલેક્ટ્રોનો અને પ્રોટોનો ભરાયેલા છે તે છતાં આણુમાં ખાલી જગ્યા જ વિશેષ તો છે.

આ ઉપરથી આપણે બે મુદ્દો જોવાં કે આપણી રચનાનું જો પદાર્થો તદ્દન જડ અને ઘન, નક્કર લાગે છે તે પદાર્થોના પરમાણુઓ તો અત્યંત ચેતનવંતા અને એકબીજાની અનિશ્ચય છૂટા થાય છે. કોઈ પદ્ધતિ પદાર્થના અણુને જ આ વાર્તા લાગુ પડે છે એમ નથી આપણી સુધ્ધિમાં આ બે મહત્ત્વનાં અને સર્વવ્યાપી સહુરૂપે અવલોકી શકાય છે—

૧. પદાર્થોનું ગર્ભિત ચેતન્ય (Potential Consciousness)

૨. પદાર્થોની બેદર પોણના (Extreme Emptiness)

૨. પદાર્થોની બેદર પોણના (Extreme Emptiness) દ્રવ્ય કરતાં ચેતન્યનું જ અગ્રાધ કદ. આકારમાં જેટલી જગ્યા નાગમત્રો અને સૂર્યમંડળો મેળી છે તેના કરતાં લાખો ગણી મોટી

જગ્યા શૂન્યત્વે - ખાલી જગ્યા (Void) એ જ શબ્દ છે. સૃષ્ટિમાં પ્રચંડ કદ શૂન્યત્વનું જ છે. બાર ધન ફૂટના દેખાતા આપણા દેહમાં ૧૧૦૯૯ ધન ફૂટ તો ખાલી જગ્યા જ - પોલ-પોલ છે એવું આપણે કહીએ તો માન્યામાં પણ ન આવે પણ હકીકતમાં તેવું જ છે. લોહી, હાડકા, માસ એ દરેકના ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોન (અણુઓ નહિ - પરમાણુઓ)ને એ કાર્ષી રીતે એકઠા કરીને પેક કરી રાકવાનું રાકય હોય તો એક કોડીના પેટમાં એ બધા પેક કરી રાકાય. આપણો આવા મોટા દેખાતો દેહ આટલો બધો પોલ-પોલ છે! તો પછી કોડી અને તેનાથી પણ નાના જંતુઓના દેહ વિશે તો કલ્પના જ થી કરવી ?

હુદ્દિ બહેર મારી જાય તેવા આ હિસાબ કિતાબથી કાર્ષ આગળ વિચાર કરવાનું જ છોડી દેવા પ્રેરાય તે સહવિત છે, પરંતુ તેમ કરવાની કઈ જ જરૂર નથી જ્ઞાનપ્રગ્મમાં ઝપલાળ્યા પછી તો બધા હસ્યો આનહારી જ લાગે છે. સૃષ્ટિના બધા કાયદા ઉકેલી શકે તેવું પ્રાણી માનવી જ છે. એક વાર એક ખગોળશાસ્ત્રીએ તેના મિત્ર આગળ પોતાની પરિણામમાં માનવીની વ્યાખ્યા આપી કે "Man is an infinitesimal dot in an infinite Universe" (પ્રચંડ સૃષ્ટિમાં માનવી એક સુદ્દ ટપકું જ છે) પણ તેના મિત્રે જવાબ આપ્યો કે "Even then Man is an Astronomer, who can discover the whole Universe" (તે છતાં માણસ એક ખગોળજેતા તો છે જ કે જે સમગ્ર સૃષ્ટિના રહસ્યો શોધી શકે છે.) જ્યોતિષ શિરોમણી કીરાએ કહ્યું છે કે "Man is the epitome of the Universe" (સૃષ્ટિનું પ્રતિનિધિ એકમ તે માનવી) કવિ, ઉમાચંદ્રની પકિતઓ આપણે ઉપર ટાંકી ગયા છીએ તેમાં પણ આ જ ભાવના છે કે દેખીતી રીતે આપણે માનવીઓ સૃષ્ટિમાં કુછમિસાતતા નથી તે છતાં ઘણા મહત્વના છીએ. આ વિરોધભાસ (Paradox) વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજવાની જરૂર છે. અનંત

વિશ્વ અને અમર્યાદ મમયમાં આપણું રથાન કયાં! આપણો પૂર્વજન્મ કે પુનર્જન્મ હોય કે ન હોય તો પણ આ આવું જીવનનો મર્મ શું? સૃષ્ટિનું આદિ શું? અંત શું? કાળ અને સ્થાનનો આ મહા ભ્રમ (Illusion of Time and Space) શા મોટો !

આ બધા કાયદાઓ વિજ્ઞાનનાં રહસ્યો સમજવાથી મોટા પ્રમાણમાં ઉકેલી બધું છે. દુઓની પાસાવાર પોકળતા અને ગર્જિત ચૈતન્યનાં ઉપર વજીવેથી બે મૂળ રહસ્યો સમજવાથી ઉત્ક્રાન્તિ (Evolution) નું રહસ્ય સમજવું સહેલું બની જાય છે. દેખીતા જડ પદાર્થોમાં આરતે આરતે દેખીતા ચૈતન્યનો સમાર કેવી રીતે મનો ગયો તેનો આખો ઇતિહાસ રસપ્રદ છે. જડ પદાર્થના અંદરના ઇલેક્ટ્રોનનો ગતિમય છે. છતાં આખો પદાર્થ ગતિમાન નથી દેખાતો. આવા અધૂરા ચૈતન્યનો પૂર્ણ ચૈતન્ય સુધી વિકાસ. કંરણ શુ કરવું આવશ્યક છે તે ઉત્ક્રાન્તિનો સિદ્ધાન્ત સમજાવી શકે તેમ છે.

ઉત્ક્રાન્તિ એટલે ક્રમિક વિકાસ. કુદરતના અણુક ચોક્કસ નિયમ મુજબ જ (by natural selection) દરેક વસ્તુ, ઘટના, ચૈતન્ય, કદ, આકૃતિ, ગતિ વગેરેની ક્રમિક પ્રગતિ આખા વિશ્વમાં થઈ રહી છે. કાર્બન, હાઈડ્રોજન, આઈસ્ટાઈન, જીન્સ વગેરે સમર્થ વૈજ્ઞાનિકોએ આ કાયદાઓનું સરોષન કર્યું છે. ચૈતન્યનો ક્રમિક વિકાસ જોતાં દેખી શકાય છે કે પથ્થર કરતાં કેરીમાં કઈક વિશેષ ચૈતન્ય જણાય છે અને કેરી કરતાં કીડીમાં, કીડી કરતાં દેડકામાં અને દેડકા કરતાં ફૂતરાનિલાડામાં વિશેષ ચૈતન્ય જણાય છે. પણ સૌથી વિશેષ ચૈતન્ય તો મનુષ્યમાં જ નજરે પડે છે. મનુષ્ય મનુષ્યના ચૈતન્યમાં પણ પછું ચડતું જીતરતું પ્રમાણ જોવામાં આવે છે.

"The origin of species" by Charles Darwin.

1 "Science from an easy chair" by Sir Ray Lankester K. C. B. F. R. S.

બાળક કરતાં કિશોર, કિશોર કરતાં કુમાર, કુમાર કરતાં યુવક, યુવક કરતાં આધેક અને આધેક કરતાં વૃદ્ધમાં ચૈતન્યનો ક્રમિક વિકાસ જોવામાં આવે છે. જંગલી કરતાં સંસ્કારી અને સંસ્કારી કરતાં સંન્યાસીમાં પણ ચૈતન્યની કક્ષાઓ જુદી જુદી હોય છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્યની તાર્ત્વિક સરખામણી કરીએ તો પૃથ્વી ઉપરના શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ મનુષ્યના ચૈતન્ય કરતાં પણ ચરિયાતું, ધણું ચરિયાતું ચૈતન્ય

હોઈ શકે એ વાત સમજી શકાય તેવી છે. અને તેવું સર્વશ્રેષ્ઠ ચૈતન્ય ખરેખર અસ્તિત્વમાં હોય છતાં આપણાં પરિચિત દુન્યવી સાધનો વડે પારખી ના પણ શકાતું હોય તે પણ સમગ્ર તરુનું છે, પરંતુ વિજ્ઞાનની પ્રગતિએ આ વિષયમાં બહુ ઊંડા ઊતરી શકાય તેવાં આશાસ્પદ સ્વરૂપો બહાર પાડ્યાં છે તે હવે આપણે જોઈએ.

[ચાલુ]

‘વિશ્વગીતા’ને આધારે

કવિશ્રી નાનાલાલનું નાટ્યતત્ત્વ

શ્રી. ખિપિનચંદ્ર જીવાણુચંદ ઝવેરી

‘વિશ્વગીતા’ એટલે કવિશ્રી નાનાલાલનું બહુ વખણાયેલું અને ઠીક ઠીક વખણાયેલું, અગ્રહી ચર્ચા જગાડનારું તે એમના ભક્તો તેમ જ તટસ્થ સુદ્ધિમાને બેઠી શુદ્ધિને ખોરાક પૂરો પાડનારું નાટ્યતત્ત્વવિહોણું ‘નાટક’. કવિશ્રીનાં નાટકોમાં સૌથી વધુ ચર્ચા જગાડનાર તે વિવેચનો જન્માવનાર ‘નાટક’ એ જ છે, જો કે એ વિવેચનો હાલમાં સૌથી વધુ લખાયાં છે એનું કારણ એનું કોઈ આંતરિક તત્ત્વ નહિ પણ એ બી. એ. ના ૧૯૪૦-૪૧ એ જે વર્ષના પાઠ્યક્રમમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયું છે એ જ છે. આ પુસ્તક પાઠ્ય છે, અને એ કવિની દૃષ્ટિએ નાટક હોવા છતાં નાટક નથી એ બે બાબતને લીધે વિદ્યાર્થીઓ ગૂંચવાયેલા અને ગભરાયેલા હોવાથી એના પર પ્રાધ્યાપકો અને એમને અનુસરી વિદ્યાર્થીઓને પોતાને વિચાર કરવો અને નોંધો લખવી આવશ્યક હતી. મને તે કારણ હો, એના પર ખૂબ જ વિવેચન થયું છે એ ચોક્કસ. આજથી સાત-

આઠ વર્ષ પર પ્રા. બાદશયજી એના પર એક લેખ લખેલો અને છેલ્લા સાતેક મહિનામાં એના પર બીજા ચાર મહત્ત્વનાં વિવેચનો લખાયેલાં છે, જો કે એક કહેલી વાત ધણી વાર બીજામાં પુનરાવર્તન પામી છે (જેમ થવું હાયમાં લીધેલા વિષયને સમગ્રપણે ચર્ચવા ઉચિત લેખકનાં લખાણોમાં સાહજિક છે.) ‘નવચેતન’ ના ૧૯૩૯ના દિવાળી-અંકમાં પ્રા. મનસુખલાલ ઝવેરીએ એના પર પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા, અને એ પછી ‘પ્રસ્થાન’માં પ્રા. અનન્તગ્રામ રાવજીના કોઈ સિખ્ત્ર વિવેચન પ્રગટ થયું. આ પછી મુંબઈમાં આવેલી ઝવેરિયાં કોલેજના ‘રશ્મિ’માં ત્યાંના જાણીના વિદ્યાર્થી મોહનલાલ સૂચકોને અતિવિસ્તૃત લેખ છપાયો અને જાણે આ બધાને સારરૂપ સમન્વય ન હોય, તેમ દહા છેલા જ ‘સુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રા. શ્રી. પાઠકનું એક સાતેક પાનાંનું વિવેચન પ્રગટ થયું.

બધારે આ બધા ય લેખકોએ સાધારણ રીતે વિશ્વગીતાનાં બધાં અંગોનું અવલોકન કર્યું છે ત્યારે હું અહીં એના એક જ અંગ વિશે થોડું લખવા

માથું છું. (કવિશ્રીએ વિશ્વગીતામાં અમંદિગ્તિ પ્રવેશી અને આદી મૂક્યા અને જનાં એને 'નાટક' કહ્યું એ સારો બતાવે વાંધો ઉઠાવ્યો છે, અને સાથે સાથે એમાં નાટ્યતત્ત્વ બહુ જોણું છે એનો પણ દિવેબ કર્યો છે, પણ આટલી મદત્તની વાતને પડે આ પાછત્રી (નાટ્યતત્ત્વ ન હોવા વિષેની) વાત અમુક અંશે દર્શાઈ ગઈ છે, અને એ તત્ત્વને અંગે આ લેખમાં હું એકાદ જ પ્રવેશમાંથી દર્શાવત આપી ચર્ચા કરવા માથું છું.

એક જ વાક્યમાં કહીએ તો એ વિવેચનલેખ-કાએ વિશ્વગીતા "drama" નથી એ વાત પર વધુ ભાર મૂક્યો છે, ત્યારે હું એમાં (કાંતગોત્રનાં સંભળતીર (૧-૫) અને થોડે અંશે નપમીના શાપ (૧-૨)ના નિર્ણય અપવાદો બાદ કરતાં) નાટ્યતત્ત્વ "dramatic element" નથી એ ઉપર જેમનું ધ્યાન ન દોરાયું હોય તેમનું ધ્યાન ખેંચવા માથું છું. થોડાક પરિચ્છેદ-paragraphsમાં એ નાટક નથી એનો ઉદ્દેશ કરી પછી આપણે એનું નાટ્યતત્ત્વ બોધીશું.

વિશ્વગીતામાં

(૧) પાત્રો છે, તેઓ પ્રવેશ છે, વાતો કરે છે અને પાછાં જાય છે.

(૨) એ 'નાટક'ને અંકમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યું છે, અને દરેક અંકના જુદા જુદા પ્રવેશો પાડવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરાંત એક નાન્દી ઉમેરવામાં આવી છે.

બસ વિશ્વગીતામાં આટલી બે બાબતોમાં જ નાટકનાં તત્ત્વો જોઈ શકાય છે. બાકી બીજી કોઈ રીતે એ નાટક નથી પાત્રો છે પણ પાત્રોલેખન નથી, પ્રવેશો છે પણ તેમાં કાર્યકારણ સંબંધ નથી, એકમાંથી બીજાં અને બીજામાંથી ત્રીજો રહ્યો છેલા પ્રવેશમાં સમાઈી નિર્વહણ થાય છે એમ નથી.

નાટક એ વસ્તુપ્રધાન સ્વરૂપ છે, ને વસ્તુ વિના એ ટકી શકે જ નહીં આ 'નાટક'માં કોઈ એક વસ્તુ નથી, જુદા જુદા પ્રવેશોમાં સ્થળ, કાલ અને સંસ્કૃતિની, પરવા કર્યા વિના જુદા જુદા પ્રસંગો

સુસાધવામાં આવ્યા છે. આથી ઉદ્દેશો પ્રવેશ વાંચકો છીએ ત્યારે આપણને આગલા પ્રવેશોનું વસ્તુદષ્ટિએ અનુસંધાન થવું નથી, કવિ કહે છે તેવો કાર્પ નાનુ કાપદોર એમાં હોય તો ય તે આ બધા "મજુકા" એને એકત્ર મૂકી શકે નથી; એ "દોર" શોધવા મારે ય. આપણામાંના ધણા ખરાને વિશ્વગીતામાં સ્વરવિદારની જેમ ફરતાં સુખી જીવ્યાં આપણી દષ્ટિએ પનર્નસ કે શુદ્ધવજનાં લોચનો સાવ પડે એટલો એ "શુભ" સ્વપ્ન છે.

વારુ, વિશ્વગીતા નાટક નથી એ પ્રશ્ન બાજુ પર મૂકીએ અને એ દરેક પ્રવેશને એક જુદી નાટિકા ગણીએ તો? એ પણ સંભવિત નથી. એમાંના કેટલા ય પ્રવેશોમાં એટલું વાર્તા (વસ્તુ)તત્ત્વ નથી કે એ દરેક પ્રવેશને એક એક જુદી અને સ્વતંત્ર નાટિકા મણી શકાય: એ રીતે જોવા બંધીએ તો એ પ્રવેશો માત્ર ટુકડાઓ જ બની રહે છે; અને તે ય કેટલાક સામર્થિકોના દિવાળી-અંકોમાં આવતી એવી પ્રસંગ-નાટિકાઓ કરતાં ય કદીક કદીક ઓછા દમવાળાં.

વાર્તાતત્ત્વ બાદ કરીએ તો ય એમાં કોઈ નાટ્ય-તત્ત્વ નથી. એમાં નાટકના તત્ત્વ કરતાં pageant, opera અને masqueનું તત્ત્વ ધણું વધારે છે એમાં ભવ્ય ચમત્કારો, રોશની, ભલાક આવે છે, ને બધું ક્ષણઅર્ધક્ષણમાં ઝીડી જાય છે. આ થયું pageant નું તત્ત્વ. એમાં મનદર ને મધુર ગીતો આવે છે. આ થયું odeનું તત્ત્વ. એમાં કવિતા ખૂબ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. આ થયું masqueનું તત્ત્વ.

એનાં પાત્રો નાટકનાં નહીં પણ pageantનાં પાત્રો છે, કારણ કે કોઈને કોઈ વ્યક્તિત્વ નથી. દરેક પાત્ર સુંદર અને લાંબી યોડી, ધણી વાર અપ્રસ્તુત, વાતો કરીને કવિની વિદતા, વિચારમનના અને આર્ષદષ્ટિ, કે ભાષામૃત્યુત્વ, ભાષાભક્ત અને ભાષા-ભવના જતાવોને આદ્યું જાય છે. Consistency શું છે એ વિશ્વગીતાનાં પાત્રોમાંથી બહુ ઓછાને ખજાર છે, એ તો કીક; પણ જેમ આ નાટકમાં કોઈ motif અથવા શ્રી. રમણિક અ. મહેતાના સંજ્ઞામાં કહીએ તો "હેતુ" (આજકાલનાં માટકો; પ્ર

‘બોજમજાલ’ કાર્યાલય) નથી તેમ એનાં પાત્રોમાંનાં બહુ યોગ્યને કાઈ જીવનદષ્ટિ કે જીવનમાર્ગ જરૂરેલો છે. (હું આ નાટ્યદષ્ટિએ કહું છું. બાકી આમ તો દરેક પાત્રોને કાઈક આદર્શ છે જ.)

શ્રી મુનશી Gujarat und its Literature માં આ ‘નાટક’ વિષે આ પ્રમાણે પોતાનો મત દર્શાવે છે :

Vishvagita, which the author in his preface claims to have modelled on the lines of the Bhagavata is a bunch of situations from several unconnected episodes, held together by the appearance of the sage Patanjali in the prologue and again at the end, when the sage utters his famous aphorism, “Yoga means the cessation of the activities of the cognising aspect of the mind.” It is not a piece of art. It reads like the troubled dream of a puranika, with the mythological tapestry of the Puranas all turned topsy turvey, and some figures of the past mingling with one another in delirance of time, place and tradition.

પણ વિશ્વગીતામાં નાટ્યતત્ત્વ નથી એમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે કવિએ એમાં નાટ્યતત્ત્વનો આણુવાના પ્રયત્નો નથી કર્યા કાઈ કાઈ ટુકાણે એમાં એમને સારી સફળતા પણ મળી છે. એનું એક દષ્ટાન્ત આ રહ્યું :

અન્યથા મૂકવાને સીતાજી કમળના ડોડાવાશા કરેછેડે મર્યાદરેખ હેતુ છે; ત્યાં સદસા, આભામાંથી રાસરો બાજ પરાવતએડેડાં ઉપર તડપ માટે એમ, બનને હાથેળીઓ ત્રિદંડી ઝીલી લે છે, સીતાદેવીને પણ સાલાની બહાર ખેંચી લે છે.

પણ સાધારણ રીતે કવિએ એમની શક્તિમાં હોય એ બધા પ્રયત્નો કર્યા છે, છતાં એ એવો અપૂર્વ નિષ્ફલતા પામ્યા છે કે જીવનમાં પહેલું નાટક કે નાટિકા લખનાર પણ પ્રૌઢ સાહિત્યકારના અપ્રૌઢ પ્રયત્નો તરફ જોઈને પોતાની શ્રેષ્ઠતાના ભાનથી હમ્મે

કવિની dramatic sense દેટલી અણખીલી છે એનું મેં આગળ કહ્યું છે તેમ એક જ (પહેલા) પ્રવેશમાંથી દષ્ટાન્ત લઈશું. એ પહેલા પ્રવેશમાં કવિ, સીતા પાસે એણે જે સબંધોને રામ દ્વારા બોલાવેલા ગણ્યા એના પુનરુચ્ચાર શાન્તિપૂર્વક કરાવે છે.

વન છે વિતકમુલ્ય ને અગાર.
‘હે સીતા!’ ‘હે લક્ષ્મણ!’ ‘હે બાન્ધવ!’
હવામાં ઢં(ઢ)ડતા આગ્યા એ આનંદશબ્દો
રાતુના રાત્ર સમા હોયે વાગ્યા
મરી આખવડીમાં તરવેરે,છ,
અનિબુના એળાઓ આજ.

પણ નેપથ્યમાંથી ફરી એ ઉદ્દ્યોધનો આપણી સમક્ષ કરાવી સીતાનો વરફાટ, બાંકુળતા લક્ષ્મણને બધી વાતો મૂકી ફોડી જવાની આજ્ઞાવહરી વિનંતી-કે જે બંધોમાં ધીણું વધારે નાટ્યતત્ત્વ ગમ્યું છે, ને જે કુશળ નર્તની (ને સાથે લક્ષ્મણનું પાત્ર ભજવનાર કુશળ નર્તની) અભિનયદ્વારા પ્રેક્ષકોની આંખ સામે નિઃદયીમરન જુલાય એવું દશ્ય રજૂ કરી શકે એમ છે-તે કરાવવાનું કવિને સક્ષમ નથી.

‘એ જ રીતે’ કવિમાં dramatic probabilityનું તત્ત્વ કેટલું છે તે પણ જોવા જેવું છે. આ જ પ્રવેશમાં સીતા ભીખ આપવા જાય છે, જે ચાર ચોટવાળી લોટીઓમાં એ વણવે છે :

(મર્યાદરેખ ઝાળાગવા જાય છે ત્યાં સદસા ખમચીને રવગત)

આ શું સામણું છું?
હવા થરથરે છે ? કે આભ ?
ભયંકર ભણકારા વાગે છે,
જાણે પ્રલયનો ધોર;
જાણે સાગરે માઝા મૂકી !

ને પછી એક ફાણ પણ ખચકાયા વિના, એક ફાણ પણ પોને જે ભાવ અનુભવે છે એમ જોવા કે જનાવવા યોગ્યા વિના, “ગમમદની આણુ-મર્યાદા”ની બહાર હાથ નાંખી ભીખ આપે છે ! (અવગત, આ બાતનો એમ બચાવ થઈ શકે,

કે પેસા બપરાળે બોલતાં બોલતાં જ સીતાએ એ બાવનો અનુભવ કરાવ્યો અને "જ્યતર્મા તો કગલે કગલે છે ભોખમ" એ સૂત ધરી પહેલાં જ ઉચ્ચારેલું હોઈ એ બપના બલકાર છતાં એની પરવા ન કરતાં એઓ આગળ કરેલા નિશ્ચયને કર્તવ્યનિષ્ઠ ધીમની જેમ તરત જ અમરમાં મૂકે છે. પણ, આમ પહેલી દુખે નથી લાગતું જેમ શેષસપિથર કે ન્યૂ ઘિરેટસની અનેક અસંબદ્ધતાઓના શુદ્ધિપૂર્વક બચાવ કરવામાં આવે છે તેવો જ આ બચાવ ગણી શકાય.) નાનાલાલ, શ્રી સુનથી કહે છે તેમ, હમેશા ક્રિયા કૌસોમાં બતાવે છે. અહીં એમ થયું નથી, એટલે જ આ વિરોધ કરવાનો રહે છે.

ને આણું તો આખા પ્રવેશમાં કગલે પગલે દેખાય છે. રામનું જીવન બપારે ખૂબ બપમાં છે ત્યારે, એવા દેશકટીના સમયે પણ, સીતા લક્ષ્મણ બેડે ફાવકાધથી, સાન્નિધી કવિત્વથી, કટાક્ષથી વાત કરવાનો અવકાશ મેળવી શકે છે.

હારી આજલડીમા તરવરે છે
અનિદ્રના ઝોળાઓ આજ,

એ કીટીઓ પ્રસંગમાં જે ચોટ હોવી નોઈએ તે કેટલી ઝોછી કરે એ આગલું અવતરણ બતાવશે. બપાનકે રસ એકતો પ્રવર્તતો હોય ત્યારે આ શબ્દ આવી શકે, પણ બ્યાસાયે સાથે "ત્રાસ"ના અભિચારીલાવનું પ્રવર્તન હોય ત્યારે કોઈ આ ધીમા શબ્દો બોલી કે અનુભવી શકે જ નહિ. અને આવી ત્રાસજનક અને બપાનક પળે વળી એ કવિત્વ બતાવે છે :

પંચવટીના પદમળ છે રાખવચન્દ્ર;
સીતા તો છે એ ચન્દ્રની ચન્દ્રિકા,
એ પુરુષોત્તમની પ્રેરિતિ.
સતીના સસાદનો રસખુચક છે સ્વામી.

આટલું બોલ્યા પછી જ એ મૂળ વાત પર આવી શકે છે :

સ્ત્રીતા કરતાં, ઓ નિતેન્દ્રિય !
સ્ત્રીના માથની પેઢી વડા હોય,

વળી, આ સીતા, કટાક્ષ પણ અસલ કનુ
છુવી રીતે કરે છે :

નયનોમાં નીરખરો જ નહિ ?
નયન નાખ્યા નથી જિવાનાં શું ?

રાવણને પોતાની પ્રસિદ્ધતા અને રૂપરંગ બતાવવાની વધુ તકો મળે એટલા માટે સીતા કયોડી સમય તો રાવણને વિના વિરોધે પોતાના દેહસૌંદર્યનું ખાન કરવા અને એનું પોતાની ભાંખામ પ્રતિબિંબ પાડવા દે છે :

મિશાલ દેહિ, રૂપમૂર્તિ !
સુકેશી ! જે ચિતવા છે તે લાપરો.

X X X

રૂપની પૂર્ણિમા એકાદિ કાં હશે ?
આ રૂપસંતાને કાલેક છાંડે
એ નાથ કોઈ નથી ?

આ ચાર સંબોધનો પંછી જ સીતાને આગો વિરોધ કરવાનું મન થાય છે.

એટલે, વિશ્વગીતામાં નાટ્યતત્ત્વ નથી જ, એ આ એક જ પ્રવેશ પરથી પુરવાર થયું અને દરેક પ્રવેશમાંથી આનાં દરેક દષ્ટાન્ત સહેલાઈથી બહાર વિશ્વગીતા એ સુનરીના શબ્દોમાં મોજ ખાં આપ્યાન છે, અને એ રીતે અસમત, બહુ રસિ વાંચન છે. એની ભાષાની બાબત, કમક, કોઈ કોઈ રચને સંવાદ કે વર્ણનમાં આવતો નમ; એની દરશોનું સુંદર કૌસાન્તર્જાત વર્ણન, વાંચના વાંચનાં નાટ્યતત્ત્વ ન હોવા છતાં અંખ આગળ દરથ ખડું કરવાની એની શક્તિ; એનાં લયમધુર ગીતો અને અનુષ્ઠુપ કંપનોનુપનો, એમાં ચચચિત્રા પ્રકો અને રજૂ કરાયેલ તરવતાન; કવિની જીવનદષ્ટિ અને આર્થસંદેશ; આ બધાં તરવો એને આપણી કાષ્ટોનું એક ઉત્તમ પુરવક ભવે. બતાવતાં હોય પણ એથી એમાં નાટ્યતત્ત્વ વધતું નથી, બલકે ધી છે. ખરી રીતે તો વિશ્વગીતા એ (કલાય બવાબજન બાદ કરતાં બાકી રહેતા) નાનાલાલના દરેક નાટ્ય નાટ્યમર્મના અભાવનું સચોટ અને સ્પષ્ટ થવા માટે

જાણે enlarge કરેનું microscopic પ્રતીક છે એ એક નાટક વાચ્યા પછી એમની અણખીની નાટ્યશક્તિનો પરિચય કરના માટે એમના ખીમ કોઈ નાટકો વાચવાની જરૂર પડેલી નથી ખરેખર, કવિ “રસગાનતાનવિહીન” નહિ પણ “રસગાન, તાન,” અને એ ઉપગત ખીજ ઘણી વસ્તુઓથી યુક્ત હોવા છતાં “નાટ્યમર્મવિહીન” તો છે જ

આપણે

નાન તોનો દીકરો, બોજુ ..

એવી આમ્ય પકિતઓ ગવડાવવાને બદલે પેલી “તૈવપતણી નગરી” ની છોકરીને કે સુરત-અમદાવાદના દીખણી છોકરાઓને વધુ મુદ્દર અને સાર્થ લીનીઓ સૂચવી શકીએ

નાનલતણા નાટક સદા, નાટ્યમર્મવિહીન છે

પણ શબ્દ, રસ ને જાવના વૈશવ યશી રાથી રહે

ટીપ્પણ :

૧ હો આનાદેને એમની કૉન્સાઈડ ઈમિસ રિક્કરનીમા pageant નો એક અર્થ ‘Dramatic representation’ એવો આવે છે ખરો પણ અહીં એ pageant શબ્દ dramatic પ્રમાણશબ્દ તરીકે નથી વાપર્યો

૨ શ્રી મુનશીનું આ કથન બરાબર નથી કવિશ્રીએ પ્રસ્તાવનામા માત્ર ભાગવત અને વિશ્વગીતાનું સ્વરૂપ form ની દ્રષ્ટિએ સાચું બતાવ્યું છે એમણે પોતે એ ભાગવત પર આવરેલું છે એમ કહ્યું નથી અને વાસ્તવમા એ એમ છે પણ નહિ તેમ એની ચિકિત્સા—treatment—ભાગવતથી તદ્દન જુદી ભતતી છે તેમ આવતા માન જો તણ પ્રસંગે ભાગવતમાથી ઉદ્ધરેલા છે અને તેમાય કાલક તો

ફેરફાર કરેલા છે, કવિએ આ ઉપરાંત આટલું જ વડુ સામ્ય બતાવ્યું છે

શ્રીમદ્ ભાગવતમા કૃષ્ણચંદ્રની કથા મધ્યવર્તિની છે, ને શ્રીમદ્ ભગવદ [૬] ગીતામા કૃષ્ણાનુન સંપાદ એક અખડ દોર છે, એમ આ નાટકમા શુકદેવજીનું યાત્રાભ્રમણ કઈ [૬] ક અશે મધ્યવર્તી ને સજ્જનારૂપ છે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જેમ મન્યસમગ્ર ઉપર ઉપદેશ્યા ગર્ભજોગી શુક્રદેવજી વિગળમાન છે, એમ આ સમગ્ર નાટકનો એ ઉપદેશ્યા સમા મહામુનિ પગમ સમર્થ યોગર્ષિ પતજલિ છે

એટલે શ્રી મુનશીએ નાની નાની વિંગતો આપવામા કે interpretate કરવામા જે અનેક બૂનો એમના એ આકગ્ર થર્મા કરી છે તેમાની જ એક છે

૩ ચિત્રચિત્તિનિરોધ યોગ

૪ શ્રી મુનશીના ‘પૃથિવીવલ્લભ’મા પૃથિવીવલ્લભ પ્રગ્નજનો આગળ જે લીટીઓ ગાય છે અને પ્રગ્ન જનો જે ત્રીની લે છે તેમાથી ઉપાડેલો શબ્દ એ પકિતઓ આ રહી

તૈવપતણી નગરી સદા, રસગાનતાનવિહીન છે,

તે પૃથ્વીકેશ નાનના, પદસ્પર્ધથી રાણી રાહે,

શ્રી મનહરગમ મહેતા, મુનશીજી કે જે કાઈએ આ લીટીઓ લખી છે તે ત્રીમ અગ્રણ્યમા શ્રી મુનશીનો પ્રિય ‘પૃથિવીવલ્લભ’ એ શબ્દ છદોભગ કર્યા વિના દાખલ કરી રાકે

‘તે પૃથિવીવલ્લભતણા પદસ્પર્ધથી રાણી રહે’

શ્રી 'તબ્સ'

વસ્તી

બેરિંગ્સન એ સુરોધના મધ્યમા આવેલો
ફાન્સ અને જર્મની વચ્ચેના દેશ છે
એ દેશ ભારે ઔદ્યોગિક અને પ્રગતિશીલ છે. એનો
વિસ્તાર માત્ર ૧૧૭૭૫ ચોરસ માઈલનો જ છે. એની
વસ્તી સને ૧૯૩૮ની ગણતરી મુજબ ૮૧ લાખની
છે. મધ્ય વરસના નાના માળામા ૩૦ લાખ જેટલી
વસ્તી વધી છે. બેરિંગ્સનમા અતિ ઝડપથી વસ્તીનો
વધારો થતો હોવાથી એ દેશમાં અત્યંત ગીચતા છે.
કોઈ કોઈ જિલ્લામા એક ચોરસ માઈલમા ૧૩૫૦
જેટલી મોટી ગીચ વસ્તી વસે છે પ્રથમમાથી માત્ર
પચિસ લાખ માણસો જ ખેતીમા રોકાયેલા છે. એટલે
ખેતીમાં અનાજ મગાવવું પડે છે. ૧૫ લાખ
માણસો ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે. ૬ લાખ માણસો
બેપાર અને મજૂરીમા લાગ્યા છે. ૧૧૧ લાખ નોકરો
૧૧ લાખ સરકારી નોકરીઓમા વગેરે રોકાયેલા છે
૪૧ લાખ પુરુષો અને ૪૧ લાખ સ્ત્રીઓ છે
બેરિંગ્સનમાં ૩૩૩ લાખ માણસો બીજા દેશોના રહે
છે. બેરિંગ્સનમનું મુખ્ય શહેર બ્રસેલ્સમા ૮ લાખ
માણસોની વસ્તી છે. એન્ટવર્પમા ૩ લાખ, જેન્ટમા
બે લાખ, લીએજમા બે લાખ માણસોની વસ્તી છે.
દેશમા ખેતકારી નથી.

વસ્તી, શિક્ષણ, હોટેલ.

રાજ્ય ધર્મ સંબંધી સમસ્યા ધરાવે છે. ઘણા ખરા
ખ્રિસ્ત લોકો રોમન કેથોલીક સંપ્રદાયના છે.
લુથેરની પ્રેટરેટ સંપ્રદાયની છે. ફ્રેન્ચીશ
ખ્રિસ્ત વિગેરે લુધ લુધ લોકો એક બીજાની સાથે
હળીમળીએ રહે છે. શિક્ષણની બાબતમા આ નાનું
રાજ્ય ખૂબ આગળ વધેલું છે. બ્રસેલ્સ, લુવે, જેન્ટ
અને લીએજમાં વિશ્વવિદ્યાલયો છે. ૩૧ વાણિજ્ય
અને કુન્નર ઉદ્યોગની હાઈસ્કૂલો છે. ૨ ખેતી-સાકીની

કોલેજો છે. અનેક જાતના વિષયો કળા, સાહિત્ય, કુન્નર
રસાયન, વિદ્યુત, વિજ્ઞાન શીખવવાની શાળાઓ
વ્યાપક શિક્ષણ મળે છે. શિક્ષણ સામાન્ય અને
ફરજિયાત છે. ૯૩ ટકા પ્રજા લાણેની છે ૧૦૦૦
પ્રાથમિક શાળાઓમાં દસ લાખ વિદ્યાર્થીઓ ભણે
છે આ નાના દેશમાં ૩૦૦૦ લાખજેરોઓ ૬
લાખ પુરતકા ધરાવે છે. બેરિંગ્સનમની મુખ્ય ભાષાઓ
ફ્રેન્ચીશ અને ફ્લેમિશ છે.

ઇતિહાસ

સને ૧૮૨૮ સુધી બેરિંગ્સન હોલાન્ડની સરે
સંકુલ હતું અને ૧૮૩૦માં એ સ્વતંત્ર વિભાગ
દેશ બન્યો. એ દેશે સ્વતંત્ર થઈ બધારણપૂર્વક
રાજ્યવ્યવસ્થા રાજતના હાથ નીચે રચી. ક્રિશ્ચો
પોલ્ડ ત્રીજો હમણા ગાદી ઉપર છે. એની ઉંમર ૩૬
વરસની છે. એનું વાર્ષિક સાલિયાણું સવા કરોડ ફાન્ક
છે. લંડનની સને ૧૯૩૨ ની સંધિ મુજબ બેરિંગ્સ
નમની સ્વતંત્રતાની નોખમદારી ઓસ્ટ્રિયા, રશિયા,
ગ્રેટબ્રિટન અને જર્મનીએ લીધી હતી. બેરિંગ્સનમનું
બધારણ પાર્લામેન્ટ બેંગલુ ઉપર ચાલે છે, પાર્લામેન્ટ
બે વિભાગ છે. સીનેટ અને પ્રતિનિધિસભા. રાજ્ય
સાસન રાજની દેખરેખ નીચે ૧૪ પ્રધાનો પાયા
મેન્ટની આગા મુજબ કરે છે. પાર્લામેન્ટમાં ૭૬
કેબલેટો, ૭૩ સમાજવાદીઓ, ૪૪ લીબરલો વગેરે
હતાં બેરિંગ્સનમા લોકો પોતાનાં મુનિસિપાલિટીઓ
સાસન ચૂંટણીના નિયમે કરે છે લોકોની સ્વતંત્રતા
સારી રીતે રક્ષાયેલી છે. ન્યાયકર્તેરોના વોરંટ વગર
કોઈને પકડી શકાતા નથી.

લોકકલ્યાણનાં ખાતાંઓ, અર્થશાસ્ત્ર

ગરીબ, દુદ્ધ, અશક્ત, વિધવાઓ અને બાળકો માટે
વિશાળ પાયે રાજ્યે અને પ્રજાએ ગોઠવેલો કાર્ય
છે. આશ્રપત્રીઓ પશુ ઘણા બાધવામા આવ્યા છે
બીજા માંગવાનું કાચદેસર બધું કરવામાં આવ્યું છે

સંશક્ત માણસે કામ કરવું જ નોંધ્યું એવો લા નિયમ છે. રાજ્યની પેનાલ પાય વરસની સરેરાશ ૧૧૧૧ આમજ ફાંકની અને ખર્ચ ૧૨ આમજ ફાંકનું હતું. સીધા કરોથી ૩ આમજ ફાંક, જકાતોથી ૩ આમજ ફાંક, ટ્રામ્પની ડયુટી ૩ આમજ ફાંક આવે છે. સૌથી મોટું ગાળખર્ચ વિદ્યાશિક્ષણ ઉપર ૨ આમજ ફાંક છે સૈન્ય પાછળ ૮ કરોડ ફાંકનો ખર્ચો હવે ત્રણગણ્યો છે. ગયા યુદ્ધમાં જર્મનોની સામે બેલ્જિયમને લડવું પડ્યું હતું. આથી બેલ્જિયમનું કંજર મોટું છે. બ્યાજ ૪ આમજ વાર્ષિક પોતાના દેશમાં લાવવું પડે છે, બેલ્જિયમ સમૃદ્ધ દેશ ગણાય છે, કારણ કે ઉદ્યોગોની પેદાશ લોકોને મોટી મળે છે.

સૈન્ય, મનવારો, વિમાનો, ઉદ્યોગો.

સને ૧૯૧૪-૧૮ માં બેલ્જિયમનો કબજો જર્મનીએ યુદ્ધમાં મેળવ્યો હતો, છતાં બેલ્જિયમ પાસે આ વખતના રક્ષણ માટે સૈન્ય મજબૂત નથી અંગ્રેજ અને ફ્રેંચની એને હાર હતી પાછળથી હુકુ છોડી દેવામાં આવી હતી બેલ્જિયમમાં ફરજિયાત સૈનિક શિક્ષણ બધા યુવાન શહેરીઓ માટે છે. પાંચ લાખ માણસો બેલ્જિયમે છેલ્લા યુદ્ધમાં ઉતાર્યા હતા તેમાં બે લાખ પાય છ દિવસના યુદ્ધમાં ખપી ગયા સબળાય છે કંગડર માટે બેલ્જિયમ સમૃદ્ધ ઉપર છતાં મનવારોનો કાફલો નિભાવતું નહોતું. એની પાસે ૩૦૦ વિમાનો હતાં જર્મનીએ સર્વેને સ્વર્ગને માર્ગે ઉડ્યન કરવા મૂકી દીધા છે. બેલ્જિયમની કાલસાની ખાણોમાંથી વાર્ષિક ત્રણ કરોડ ટન કાલસો નીકળે છે. બેલ્જિયમ લોહાના ઉદ્યોગનું મુખ્ય ધ્યાન મનાય છે એ દર વરસે ૮૫ લાખ ટન લોહ, અરડીય, ઢાળા, વગેરે બનાવે છે. પરદેશ ખાતે મોટા પ્રમાણમાં લોહ ચડાવે છે. હિંદ પછી તેના લોહાનું માફક છે. તે સિવાય ૩૮ ખાડના કારખાના, ૧૩ ખાડ સ્વચ્છ કરવાના કારખાના, ૫૦ દિવાસળીના કારખાના છે. વીસ લાખ માણસો ઉદ્યોગમાં રોકાયેલાં છે. ખોરાકની જાણસો ૩ આમજ ફાંકની કિંમતની પરદેશથી આયાત થાય છે. ૧

પરચુરણ

સીમેંટ, કાચ, કાચનો સામાન, કંપકુ, લોહું, પોલાદ, સીસું વગેરે પદાર્થોની નિવાસ બેલ્જિયમ કરે છે, બેલ્જિયમ અનાજ, ધનકામ, રસાયનો વગેરે મીઠો મંગાવે છે. બેલ્જિયમ પાસે ૧૩૮ વેપારી સ્ટીમરો છે બેલ્જિયમમાં ૭૦૦૦ માઈલના રસ્તા છે. ૧૦૩૬ માઈલની નહેરો છે ૩૨૦૧ માઈલની મુખ્ય રેલવેઓ છે. ૩૧૭૧ માઈલની નાની રેલવેઓ છે એ સર્વે હવે જર્મનોના કબજામાં છે ૧૭૦૦ પોષ્ટ આફિસો અને ૧૫૩૨ તાર આફિસો છે ૨૩૩ રેડિયો સ્ટેશન છે ૫૮૦ ટેલીફોન એક્સચેન્જ છે. તે ૧૮ લાખ માઈલના ટેલીફોનોના દોરડા ધરાવે છે બેલ્જિયમમાં ખેતી અને ફેક્ટરી એ સિકાનું ચલણ છે.

સંસ્થાનો

બેલ્જિયમના દક્ષિણ આફ્રિકામાંના સંસ્થાન કોંગોનો વિસ્તાર ૯૧૮૦૦૦ ચોરસ માઈલનો છે. તેમાં ૯૫ લાખ સીડીઓ અને ૧૨ હજાર યુરોપિયનો રહે છે મુખ્ય પેદાશ ૧ લાખ ટન પામનું તેલ, કપાસનું તેલ ૧૫ હજાર ટન, ચોખા ૫૦ હજાર ટન, કાપી ૧૦ હજાર ટન તે સિવાય સોનું હીરા વગેરે કેટલીક ધાતુઓ નીકળે છે.

બેલ્જિયમનું રાજ્યજર્મની ને શરણે આવે છે

બેલ્જિયમે સક્રિય સમયે મિત્ર રાજ્યોની સહાય માગી જર્મનીના આક્રમણ સમયે એણે મદદ માટે આર્તનાદ કર્યો ત્રણ લાખ ફ્રેંચ અને બે લાખ અંગ્રેજ સૈનિકો એની મદદે આગ્યા. એમની સાથે પાંચ લાખ બેલ્જિયમી જોડાયા. ફ્રાંસના સૈન્ય સાથે એમનો સંગઠ જોડાયેલો હતો. યોધિતા જર્મન સૈન્યની ૫૦૦ ટનના વજનની અને ૧૨૫ શીટ થામી તેમ જ ૬ તોપો ધરાવનારી ટેકાની હારોદાર ગોડવાયલી વ્યુહબદ્ધ ગ્યનાએ આ સૈન્યોની વચ્ચે ફાયર મારી આગળ વધી. અહીં તુરંત યુદ્ધો થયે થયાં. ફ્રાંસ અને બેલ્જિયમના મિત્ર રાજ્યોના સૈન્યોએ પોતાના સૈન્યનું રક્ષણ કરવા માટે અને

સંબંધ માનવતા માટે મોટા પ્રવાસો. કરી જર્મન ફ્રાંચ તોડવા મહેનત કરી. પરંતુ જર્મન ફ્રાંચનો વિશ્વાસ થતો ગયો. બેલિયમના સૈન્યને લુદ્ધ પાડી નાંખવામાં અને ફ્રાંચ સાથેનો તેનો સંબંધ તોડી નાખવામાં જર્મનો કૃતદમ્બ થયા. બેલિયમના મિત્ર સૈન્યને જર્મનોએ ધેરી નાખ્યું. પોતાના દેશનાં શરૂઆત, ગામડાંઓ, ખેતરો સર્વે ઇતિહાસ યર્ષ જતાં, વસ્તીને દુઃખી યર્ષ જતા, પાવમાસ યર્ષ જર્ષ કર્ષ આસા ન દોવાથી બેલિયમનો રાગ જર્મનને શરૂ થયો. બેલિયમના ત્રણ લાખ સૈનિકોએ હથિયારો જર્મની નગાવી નાખ્યા. મિત્ર રાજ્યોની પૂર્વની પાંખ કપાઈ જતા એમની આખી બાલુ રણયુ વગર યર્ષ રહી.

ડન્કર્ટથી મિત્ર સૈન્યોનો અચ્ચા

ત્રણે તરફ ઘેરાવણ સૈન્યને માટે માત્ર ડન્કર્ટનું બંદર જ ખુલ્લું રહ્યું. જર્મનોના ટેકા અને વિમાનોનો બારે મારો સડન કરતાં, એમનાં મોટા સૈન્યો સાથે ગોખરાનાં યુદ્ધો લડતાં મિત્ર સૈન્યોએ પાછા હાથ માર્યું, હરોળમાં લધાનક યુદ્ધો ચાલુ જતાં પાછળની પક્ષતો હતી જ હતી બધો ભારી સામાન, ૫૦ હજાર મોટરો, મોટી તોપો, દારૂગોળાનો મોટો સંગ્રહ, યુદ્ધ અને સૈનિકોનો વિશાળ સમાનનો જથ્થો, જે કરોડો પાઉન્ડની કિંમતના હતા તે મૂકીને પાછા હાજતુ થયું. જર્મન વિમાનો ઉપરથી તોપો તથા બોમ્બોગોળાના મારો વજો આ સૈન્ય પાછું હાજતુ લાગ્યું. પણ એણે પોતાની વ્યવસ્થા હોડી નહિ. પોતામાં ભંગાણુ પણ પાડ્યું નહિ. ડન્કર્ટના બંદરે ધોરે ધોરે લાડતાં લડતાં સૌ પહોંચ્યા. અહીં જર્મન વિમાનોના બોમ્બ ગોળાથી પોતાનું અતિ મહેનતે રક્ષણ કરતી અત્રેશ મનવારો હજારો સ્ત્રીઓને ધેરી મોટી કરતી જીવી હતી. એમણે પણ તોપોના મારાથી ધસવા આવતા જર્મન સૈન્યને અટકાવ્યું ડન્કર્ટનું બંદર દરિયાની સપાટીથી નીચું છે. બંધ બાંધી સાગરનાં પાણીને અટકાવવામાં આવ્યાં છે. આ બધો તોડી દરિયાના પાણીને અને તરફ અનેક માઈલો સુધી હોડી મૂકવામાં આવ્યું. આથી જર્મન

પ્રવાદ અટક્યો અને સૈનિકોને જેમ તેમ સ્ટ્રીમરો ઉપર ચડાવી દેવામાં આવ્યા. ૩૫૦૦૦૦ સૈનિકો બચી શક્યા.

ફ્રાન્સના સૈન્યની વ્યુદ્ધરચનાઓની ખામી

ફ્રાન્સના સૈન્યાધ્યક્ષોએ આ સમયે એમનામાં આશા રાખીએ તેવી સમસ્ય વ્યુદ્ધરચના કરી નહિ. પોતાની લાંબી દારૂ ટૂંકાવીને એમણે બેલિયમનાં માખણો સાથેનો સંબંધ તોડવા દેવો જોઈતો નહોતો. મેળીટોટ-લાઈનમાં પચીસ લાખનું એમનું લશ્કર પાથું હતું. તેમાંથી ચોથા સમયે ફેરફાર કરી બીજા ટેકાણે મટ્ટો મુકાઈ નહિ. આથી ફ્રેંચ લશ્કરે જનરલ મેમેલીને સૈન્યાધ્યક્ષની પદવીથી દૂર કરી જનરલ વેગને સૈન્યાધ્યક્ષ નીમ્યા. એમણે લશ્કરની પુનરંચના કરવા માંડી. પરંતુ જર્મની, તરફથી અતિવેગ, ઉત્સાહ, સાહસ, બળ અને યોગિક ટેકા તથા વિમાનોના સહકારથી આક્રમણો કરવામાં આવ્યા. એમને વેગ અપ્રતિહત હતો. પાંચસો ટનની ટેકાએ નદી, તળાવો, વસ્તાઓ, ખાઈઓ નહેરો, ટેકરાઓ, મેદાનો, પાકાગયડી જગ્યાઓ સહોદાઈથી પસાર કરી કલાકના ૪૦-૪૦ માઈલની ઝડપે વધી પોતાની તોપોથી ફ્રેંચ લશ્કર ઉપર હાથો કર્યો. ઉપરથી જંગો વિમાનો ગોળાઓનો વરસાદ સનન વર્ષાવડ લાગ્યા. એમના કરેલા માર્ગે ઉપરથી હજારો અને લાખો મોટરોમાં બે લાખ પદાતીઓના ગોળાઓ હારોહાર વૂટી પડવા લાગ્યાં.

ફ્રેંચ સૈન્યનું યુદ્ધ

ગતી-દિવસ યુદ્ધો ચાલવા લાગ્યાં. ફ્રેંચ સૈન્ય પોતાનાં અચાવનાં બાંધકામો નીચે રહીને રક્ષણ કરતું હતું એના ઉપર સખત આક્રમણ થયું. ફ્રેંચોની તોપોએ કેટલીક ટેકાનો ભાંગી ભુકો કરી નાખ્યો છતાં એમનો ધસારો ધસ્યો નહિ. એ તો મોટી ને મોટી સંખ્યામાં આવવા લાગી. હારોહાર માઈલોના માઈલો સુધી લાંબી અને ત્રણ માઈલની પહોળાઈમાં એ વ્યુદ્ધરચનામાં ગોઠવાઈ ટેકા આગળ વધતી હતી ફ્રેંચ વિમાનો પણ જર્મન વિમાનો સાથે લડતાં હતાં પરંતુ ફ્રેંચ વિમાનો જર્મનોની સાથે હરીફાઈમાં

ટકી શકતાં નહોતાં. એમને પુષ્કળ નુકસાન પહોંચતું હતું. કેંચ ટેકો પણ ટકર ઝીલતી હતી છતાં રાક્ષસી જર્મન ટેકાને અટકાવી શકતી નહોતી. ખૂનખાર યુદ્ધો ચાલુ રહ્યાં. જર્મન સર્વે ગોળાઓના અગ્નિપડાથી ઢંકાઈ ગઈ. એક મિનિટમાં સેંકડો ગોળાઓ ફૂટવા લાગ્યા. પવટનોની પસટનો સફાવટ થવા લાગી, એની જગ્યા બીજી પલટનોએ લીધી. જર્મન આક્રમણોથી અત્યંત ભારે નુકસાની તેમને મોજાવવી પડતી હતી છતાં નુકસાનીની પરવા કર્યાં વગર કેંચ અચાવતી અંદર તેઓ ગામડાં પાડવા શક્તિમાન થયા. એમણે એ ત્રણ ઠેકાણે મોટી ફાયરો મારી - કેંચ ઓહરચનાને નબળી પાડી દીધી. માથુપણે લડતા બહાદુર કેંચ સૈન્યોના અનેક વિભાગો, ચર્ચિ-પરપર સંબંધ તૂટવાની અણી ઉપર હતો એટલે કેંચ સૈન્ય પાછું જવસ્થિત રીતે હડવા માંડી એકતાથી સંઘાઈ નવાં બાંધકામો ઉપર ખયાલ કરવા લાગ્યું. જર્મનીએ ફરી એ જ રીતે આ નવી કિલેબંધીઓ ઉપર સૈન્યોથી આક્રમણ કર્યું. જંગતમાં ક્યારે પણ ન થયેલ એવાં ઝડપી યુધ્ધો આ રથજે, રાત્રિદિન મચવા લાગ્યાં. ૭ દિવસ સુધી આ ફોન-ડર્સનું યુદ્ધ ચાલ્યું.

કેંચ અને આશ્રિત ધરતીનો મરે

ક્રાન્સમાં લાખો પોલાન્ડવાસીઓ, ઝેકા, ડો, બેલિજનનો, નોર્વેના લોકો અને માહદીઓ પોતાના દેશમાં યુદ્ધ થવાથી બચાયા છે પરંતુ આવા આશ્રિતો ક્રાન્સનાં શહેરોમાં આવી રહ્યાં છે, જુઓ, જર્મન ટેકાની તોપોમાંથી આ તરફ ગોળા પડે છે. ઉપર વિમાનોમાંથી પણ ગોળાનો વરસાદ થાય છે. અહીં ગોળા પાડો, આખો મહોલો ફરડા-બુસ આ તૂટી પડે છે. અનેક માથુસો દબાઈ જાય છે. ગામડાંઓનાં બંદો તો કાગળનાં પડીકાંની જેમ ધસી પડે છે ! ભાગો, ભાગો ! લોકોમાં નાસભાગ થાય છે. વૃદ્ધો, વૃદ્ધાઓ, બાળકો, બાળકીઓ એકબીજાને આશ્રયે રહીને ભાગે છે. પરંતુ આ શું ? બધા રસ્તાઓ જર્મન રાક્ષસી ટેકાથી ભરેલા છે. ક્યાંયે છુપાવાનો માર્ગ નથી. રસ્તાઓ ઉપર તોપોના સતત મારા

અને ઘોંઘોના વરસાદથી બધું ખચાસ થયું છે ચારે તરફ ધૂમકા થયા જ કરે છે. આંખો આંજી નાંખે એવા અગ્નિવરસાદના ઝળકાટનો પાર નથી. નિરાશ્રિતો મૂંઝાય છે. ક્રાન્સની ભાગતી વસ્તી પોતાના હોશકાશ ખોઈ દે છે. જીવતું નરક ખૂંધું હોય તેવા આ દેખાવો છે. દૂર દૂરથી લાખો સૈનિકો લડતા હોવાના બચકર અવાજો ઉત્પાતો સાથે આવે છે લોકોએ શું કરવું ? ક્યાં જવું ? એમની માલ મિલકતો નાશ પામી છે એમનાં ધણાં સગાં-સબંધીઓનો પત્તો નથી ખોરાકી સૈનિકો ઉપાડી ગયા છે. જંગતમાં કોઈ એમનું રહ્યું નથી. શ્રી શિવજીનાં લાખો ભૂતો નાચતાં હોય એવો ચારે તરફ ખિલિસ દેખાવ દેખાય છે. લાખો સૈન્યોનાં ઢગો ચારે તરફ મડ્યાં છે, હથિયારો, તોપો, ભાગેલી ટેકા ચારે તરફ પડી છે. વર્ણનાતીત આ બચકર દશ્ય પૂરાં પાપકર્મોના ઉદય પછી આવે છે. પ્રભાતી હાડમારીઓ, ફાંખો, તકલીફો, મૂંઝવણો, હેરાનગતિઓ, તથા ત્રાસનો પાર નથી.

આ યુદ્ધચંપના ભોગો

૧૭ થી ૨૫ વરસના કુંવર કન્યા જેવા, નમ્રહિયા, હજી ઘર અને નિશાળનાં સુખોમાં લેટનારા યાદ, તડો અને જંગતની લીલીચકીના અનુભવ વગરના, યુવાની હજી જેને હમણાં જ ફૂટી હતી તેવા, જેણે સંસારના ભોગો ભોગવ્યા નથી, વાસનાઓ જેની ભૂખી રહેલી છે એવા સશક્ત સીધા સોટા. જેવા, કાચા કુંવારા લાખો અને કરોડ યુવાનોને વીણી વીણીને આ યુદ્ધમાં તોપોના ખોરાક તરીકે આપ્યા છે. જનરલ હુકમ કરે છે, જાઓ, ફલાણો મોરચો દ્યો ! હાથમાં બંદુકો લઈ આ યુવકો દોડે છે. ઉપર વિમાનોમાંથી ઘોંઘા વરસે છે. યુવાનોની હારોમાં ગામડાં પડે છે સેંકડો યુવકો ઢગલો થઈ મડાં ખડકાય છે હવે શત્રુઓના મોરચાઓ તેમનું સ્વાગત કરે છે. તોપોમાંથી છૂટતા ગોળાઓ એમને તરત સ્વર્ગદર્શન મોકલી દે છે. અને પહેલી દરોજમાંથી દશ યુવાનો ઝડપાયા. બીજી, ત્રીજીમાંથી પણ તેટલા જ ગયા. પાછળના

યુવકો દોડી આવી એ માખણ પૂરા કરે છે હજારો ધાયસો હાયયગમાયા વગરના અહીં તહીં પડ્યા છે, ઘણાનાં મુખોમાંથી ફરુજાજનક શબ્દો નીકળે છે. કેટલાક પાણી પાણી પાણી એવી બૂમો નાંખે છે. કેટલાક પોતાનાં વડાલાં સગાંઓનાં નામો પુકારે છે, કાઈ કાઈ મોટે સાદે રુવે છે, કાઈ કાઈ પગડા મારે છે. આ યુદ્ધમાં યુવાનોને વરવા માટે છે, દેશનાં વાણિજ્ય, હુન્નર અને ઉત્પાદનના મૂળ કારણભૂત આ યુવાનોનાં મોટાં બલિદાનો લખિયમાં એ દેશને ચારે તરફથી કુકિત કરી મૂક્યો.

પેરીસ પડે છે.

ફ્રાન્સનું સૈન્ય ટકી શક્યું નહિ. એણે પોતાથી બનતા પ્રયત્નો જર્મન આક્રમણોને ખાળવા કર્યાં, પરંતુ એકેય સફળ થયો નહિ ચારે તરફથી ચવાસો માઈલો ક્રાંત્રી યુદ્ધભૂમિની હરોળોનો ત્યાગ કરવો પડ્યો, નવી નવી દિલ્લેખીઓ પણ કરવા લાગી. પણ ચારે તરફથી પરાજય પછી પરાજય થવા લાગ્યા. જર્મન આધુનિક શસ્ત્રો સામે ફ્રેંચ બહાદુરી ટકી શકી નહિ. અંગ્રેજો પાસે ફ્રેંચોએ સૈન્યની મદદ માગી, અંગ્રેજોને પોતાના દેશના બચાવ માટે ગોઠવણો કરી હતી. એટલે એમનું સૈન્ય અને શસ્ત્રો એની કુલ પેનાશ મેટલિટનમાં જ કામમાં લેવાની હતી, આથી અંગ્રેજો જીવ જોવી મદદ કરી શક્યા નહિ. આઠ દેશોને કમજોરી કરી ત્યાં મેજલેલી યુદ્ધની સાધનસામગ્રીથી જર્મનો બહુ બલિષ્ઠ બન્યા હતા. ફ્રેંચ સૈનિકો થાકતા જતા હતા. એએ જર્મનોની ઝડપી હિલચાલો સામે ટકી શક્તા નહોતા ફ્રેંચોની સેનાઓએ પાછળ હઠવામાં સૈનિકો અને શસ્ત્રસરંજામો મોટી રકમ ગુમાવ્યા હતા. એમની હરોળ હંજી બચરિયત હતી. છતાં બચકર નુકસાનીઓ આ બહાદુર પ્રજાએ ભોગવી હતી. છેવટે તેઓએ અત્યંત બીડમાં આવી અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટને મદદ માટે દર્દી બારેલી અપીલ કરી પ્રેસિડેન્ટે સૈનિક શસ્ત્ર-સામગ્રી મોકલી દેવાનું સ્વીકાર્યું. પરંતુ જર્મની સામે યુદ્ધ બંદરે કરવાની પોતાની સત્તાની બહાર હોવાનું જણાયું. આથી ફ્રેંચોને પેરીસ છોડવું પડ્યું.

ફ્રેંચો પેરીસ છોડી પાછળ બચે છે.

જ્યતંમમાં સૌથી રંગીલું, રસીલું, આમેદખંદ, મોજશોખ, ફેશનો. કળાકીશલ્ય. હુન્નર, સંગીત, ગદ્યપદ્ય, ચિત્રકળા, ભોજનકળા, વેશઝૂષા, ઉત્સાહ, રંગચંચળાં અમરુદ્યાન ભોગવતું ત્રીસ લાખની મોટી વસ્તીવાળું પેરીસ દુરમનોની તોપોના મારા નીચે આગ્યું. રાટગઢમ-વોગમે વગેરે મોટાં સહેરાની જેમ આનાં પણ જર્મન તોપો ખડેરા ન બતાવી શકે માટે પેરીસનું સુદર સહેર ફ્રેંચોએ વચર બચાવ કર્યું જર્મનીને સોંપી દીધું. ફ્રેંચો પાછળ દડધ. પરંતુ એના યુદ્ધનાં સાધનો બનાવવાનાં વર્ણાજ્યાં કારખાનાં, કાચા માલની ખાણો, ઔદ્યોગિક રચનો, યુદ્ધનો સામાન અને વિમાનોનાં મધ્યકા શબ્દોના હાથમાં ગર્વા હતાં અંગ્રેજો તરફથી જીવ જોવી મત મળી નહિ ફ્રેંચોનાં નીકાદળ તથા વિમાનોને કાફલો હજી કાયમ અને બળવાન હતાં. એનું જર્મનનું સૈન્ય થાક્યું હતું. જર્મનોના બળવાન આક્રમણોને અટકાવી શકતું નહોતું. 'આખા યુરોપમાં' સૌથી બળવાન શરવીર, પગાડી ફ્રેંચ સૈન્ય આધુનિક શસ્ત્રશસ્ત્રોની ખામીને લીધે અને વ્યૂહરચનામાં દોષોને લીધે પગ-જલ્યો પામતું હતું. પ્રજાના જનમાલને કચ્ચરપાણ નીકળતો હતો. ગામડાંઓ, સહેરો, વાડી, વજીરા, મિલકતો, દસનાં ખેતરો, લીલા ખમીયા ખડેર થઈ જતાં હતાં. ઉઘોગો, ખાણો અને રથ-પથો ફના થતાં હતાં. ફ્રેંચોને પરાજય સ્વીકારી જર્મનો પાસે સધિની થાયના રંગવી પડી છટાલી યુદ્ધમાં જર્મનીની સાથે બળે છે.

જર્મનીની સાથે સધિ પડી યુદ્ધમાં ભગવા બધાયેનું ઈંદાલી નવ માસ સુધી ખોટા વાવડા આખા પછી છેવટે ફ્રાન્સને હારણું અને પતનિત બેઈઝ હાથમાંથી માખણ લઈ લેવા માટે જર્મનીની સાથે બળ્યું છે છટાલી પામે પંદર લાખનું સૈન્ય તૈયાર છે એની પાસે સાધારણ રીને આધુનિક શસ્ત્રાઓનો સાગો સંગ્રહ છે. મજૂકે હાનર વિમાનો છે મોટી નાની ટેકા પણ છે. છતાં છટાલીના સૈન્યની રક્ષિત, બળ, પરાક્રમ પ્રથમ દરજ્જાનાં ગણાતાં નથી એને

ન્સ પાસેથી ફટલાક સંસ્થાનો મેળવવાનાં છે. મોસાલીની સિયાળ જેવો હુચ્ચો છે. ફાન્સે હજી સૂકું નથી. સુલેહની શરતો શું છે તે હજી નક્કર થયું નથી. ફાન્સ હજી લડે છે. પરંતુ તેના સૈન્યને આશુ પીએલા કરવી પડે છે. મોટાં અગત્યનાં શહેરો અને ગામડાંઓ, કિલ્લેખાંઓ ફાન્સને મૂકી દેવું પડ્યું છે. મેગીનોટ લાઈનની જમણસિદ્ધ કિલ્લેખાંઓ મોટા ભાગ પછી જર્મનીના હાથમાં આવ્યો છે. એટલે ફાન્સ હવે સાચું જીંજીરી રોકે તેમ નથી. અંગ્રેજોએ આ વખતે ફાન્સ સાથે મળી બનેલું એકત્ર શીરેશન યુદ્ધ, વિજય, પરાજય, શાંતિ અને આર્થિક તથા રાજ્યદ્વારી રીતે સ્થાપવા માટે ફાન્સ પાસે માંગણી કરી હતી. પરંતુ તે હવે ખૂબ મોટી છે એમ ફાન્સે જણાવ્યું છે. યુરોપમાં મોટામાં મોટું શક્તિશાળી રાજ્ય પડ્યું છે.

હવે ઈંગ્લેંડ શું કરશે ?

બ્રિટન એ સમુદ્રની વચ્ચે બેઠે છે. એની ચારે તરફ સમુદ્ર છે. બ્રિટનનું સૈનિક બળ હમેશાં નબળું રહે છે. પણ છેલ્લાં ૩૦૦ વર્સો થયાં બ્રિટનને ગ્લોબલ અને ધરા અપાવનાર એ સાગરનો મનવારનો કાફલો છે, નેપોલિયને આખું યુરોપ જીત્યું. માત્ર બ્રિટન અબળમ રહ્યું. છેવટે બ્રિટને તો પોતાના કાફલાના બળથી નેપોલિયનેને હરાવ્યો. તેની જ રીતે બ્રિટન એકલે હાથે યુદ્ધ આજી રાખશે. હેર હિટલર બ્રિટનને જર્મીન ઉપર તો બે કલાકમાં હરાવી દે પણ સાગરમાં જર્મનીની મોટી સગમરનો, વિમાનોમાંથી બોમ્બોનો મારો અને લોહચુંગક સુરંગોનાં છાત્રાં છતાં બ્રિટનને તે ઘેરા બાલી શકી છે. બ્રિટનને મોટી નુકસાની ખમવી પડી છે. છતાં એ નવી મનવારો બાંધતું બળ છે. અમેરિકામાંથી પણ એને મનવારો અને સગમરનો મળશે. અમેરિકાની સહાનુભૂતિ અંગ્રેજો તરફ છે. હવે જર્મની ઈંગ્લેંડ ઉપર હવાઈ આક્રમણો જરૂર કરશે. અંગ્રેજો જર્મની કરતાં વિમાનોના બળમાં પૂજાત છે. તેથી શરૂઆતમાં અંગ્રેજોના દેશમાં જર્મનીનાં હવાઈ વહાણો સખત નુકસાન કરશે. અંગ્રેજોની પોતાની ગણતરી પણ છે.

છતાં અંગ્રેજોએ બચાવનાં સાધનો મોટાં જીભાં કર્યા છે. તેથી તેઓ વિમાનો સામે લડશે. અંગ્રેજોને માટે ૩૧૦૦ વિમાનો અમેરિકામાં તૈયાર થાય છે તે મળશે એટલે એમનું વિમાની બળ વધશે. હિટલરને મનપૂં દેવા અંગ્રેજો માંગતા નથી. એમની પાસે હમણાં પંદર હાજરું સૈન્ય તૈયાર છે. એટલે જર્મન સૈન્ય સામે નેરાવર સામનો કરવા અંગ્રેજો માંગે છે.

હિંદ ઉપર આક્રમણનો ભય છે.

ઈટાલી ન્યાં સુધી યુદ્ધમાં બેઠાયું ન હતું ત્યાં સુધી હિંદ ઉપર આક્રમણનો ભય નહોતો. પરંતુ હવે લીબિયામાંથી વિમાની આક્રમણો ઈટાલી કરી શકે એવી શક્યતા છે. પરંતુ ઈટાલી પાસે ત્યાં નેરાવર વિમાની કાફલો નથી. નવો મોકલી શકે તેવી તરત સગમત થઈ શકશે નહિ કારણ કે અંગ્રેજોની મોંઝા છે. તેની સાગરની મનવારો આડી આવે છતાં પણ બે જૂમ્મ સમુદ્રમાં ઈટાલીનું એકત્રી બળ તેની કાફલો નિભાવે તો ઈટાલી જર્મનીની મદદથી પુષ્કળ વિમાનો પોતાના સંસ્થાન લીબિયામાં મૂકી શકે. પરંતુ બ્રિટનનું જિજ્ઞાસુતનું નાકું મજબૂત કિલ્લેખાંઓ અને દરિયાઈ કાફલો ધરાવે છે એટલે બ્રિટનનો એ કાફલો ઈટાલીના કાફલા ઉપર જરૂર આક્રમણ કરે આથી ભવિષ્યમાં શું થાય છે તે વિચારી અનુમાન બંધાઈ શકે. દરમિયાનમાં હિંદમાં વિમાનો અને ટેકા બનાવવાની યોજનાઓ વિચારાય છે. તે અમલમાં મુકાય તેનું લાગે છે. લાખો સૈનિકા, મિશ્ત્રીઓ, યંત્રજોની લારતી થાય છે. બંદ્રા, કારતૂસો, દારૂગોળા બનાવવાનાં કારખાનાંઓનો મોટો વિકાસ થાય છે. હિંદમાં સૈનિક પ્રવૃત્તિઓ વધી છે. બાર કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થવાનો અડસ્ટો છે. તે બોન્ડો કાઢી સરકાર ઉધાર લેશે. ભવિષ્યમાં હિંદ ઉપર કરો વધશે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટસ અને રશિયાની કામગીરી

અમેરિકા આ યુદ્ધમાં બેઠાય તેનું લાગતું નથી. પરંતુ બ્રિટનને જૂટથી હથિયારો આપશે. યુનાઈટેડ સ્ટેટસ જર્મનીના આ દિગ્વિજયથી ડરીને અબજો ડોલરો લઘાઈનાં સાધનો માટે ખર્ચે છે. પોતાનું

વિમાન-મેમાન-વિમાન એવી રીતે શબ્દો આપીને શબ્દોનું શુદ્ધ-અશુદ્ધ રૂપ કુશળતાથી બતાવી આપ્યું છે.

પહેલી ચોપડી-પાન ૧૬, 'લવાય' શબ્દની નોંધણી 'જિવાય' નોંધે છે.

'દૂધમાં પાણી નાખું ને ધરમાદો કરું' એ અર્થ 'ગપ' અર્થો 'ગપ' શબ્દ 'ખોટું કામ' નો અર્થમાં ખોટો વપરાયો છે. 'ગપ' નો અર્થ તો ખોટી વાત. અર્થો 'ખોટી વાત' નો અર્થ લેવાય તેમ નથી.

(૪૯) હિંદુસ્તાની પાઠમાળા-આગ પહેલો લેખક: મહેન્દ્રનાથ વિદ્યાલકાર, પ્રકાશક: સ્નાતક મિત્રમંડળ, નવા હરેગ, હરિય મુદ્રા ચાર આના.

ગુજરાતમાં હિંદુસ્તાની શીખવાનું મહત્ત્વ લોકોને સમજાવા લાગ્યું છે અને ઘેરખેડા સરળ રીતે શિખાય તે માટે તેવી ચોપડીઓની માગણી થવા લાગી છે, તેને સતોષવા આ પુસ્તિકાની રચના યર્ષ છે.

ગુજરાતીમાં આ જાતની બીજી પણ ચોપડીઓ રચાઈ છે પણ આપણે ત્યાં જેને આમ જાનતા કહેવાય તે વ્યાકરણ તો બહુતી જ નથી હોતી એમને આ ચોપડીઓ મદદ કરી શકે તેમ નથી લાગતું. અને આ ચોપડીઓમાં ગુજરાતી દ્વારા હિંદુસ્તાની શીખવતાં ગુજરાતી ભાષાની જે જૂલો ચાપ છે તે તો અસહ્ય હોય છે. આ ચોપડીમાં સરભાગ્યે એવી જૂલો ઓછો છે, "ગુજરાતી ક્રિયાપદોમાં આવતું, પીતુ, ધીવુ વગેરેમાં છેલ્લે 'તુ' લાગે છે, જ્યારે હિંદુસ્તાનીમાં જાના, પોના, ધોના" આ વાક્યરચના ગુજરાતી નથી મોના શબ્દ પછી 'લાગે છે' ઉમેરીને વાક્ય પૂરું કરવું નોંધવું હતું.

એવી જ રીતે મનોવલોના વાક્યમાં એક ફેરફાર (પા. ૩૩) 'અહીં તેમે કામ કરો, ઘરમાં હું' કરુ છું' આ વાક્ય પણ મનને રચતું નથી. 'વપરાઈ નય છે' ને બદલે 'વપરાય છે' (પા. ૩૩) અસી બીજી પણ ફેરફાર જૂલો છે.

હિંદુસ્તાની શીખવાના ક્રમ મુજબ તો આખો ક્રમ બરાબર લાગે છે. મનોવલો પણ ઠીક આપે છે અને ફેરફાર અસી તો પુસ્તક Hindi English Self Instructor કરતાં જે સરળ લાગે છે

(૫૦) એમાં શું?—લેખક: શ્રી 'અવિનાશ' પ્રકાશક 'પ્રગતિ' અંધમાળા રાજકોટ.

આ લેખકનું એક વાર્તા-નવલકથાનું પુસ્તક આ પહેલાં આપણને વાચવા મળ્યું હતું એની અંદર લેખકની જે શક્તિ નોવા મળી હતી તે આમાં વિશેષ ખીલી દેખાય છે. દેશીયો બની ફટીતિ છુમ્મગોરી અને પ્રગત્યજનનની દેશમાં વાર્તા છે. વિષય જૂનો છે છતાં વાર્તામાંથી નવું મળે છે. જે માતાઓના પોતાનાં બાળકોની અંધારા અસ્થાનિદીની વેદનાચિત્રને વધુ સારી રીતે આલેખવાને આમાં અવકાશ હતો, તેમ જ એક જે સામાન્ય પ્રસંગ અને પાત્રો કે જેઓ વાર્તાને સહાયરૂપે નથી તેમને નિવારવાં નોંધતાં હતાં આવી સામાન્ય નૃત્યોને બાદ કરતા પુસ્તક સરસ છે.

સ્વીકાર

શ્રીબોધ નો ૧૦૦૧ નો અંક નો કે આશા રાખી હતી તેવો તો અંક નથી છતાં 'શ્રીબોધ' ની પ્રગતિના કેમનો કઈક ખ્યાલ તો આમાંથી મળે છે. ગુજરાતના ધણા અમગધ્ય લેખકોની પ્રસાદીથી અંક, પુષ્ટ થયો છે

સાહિત્ય અને સંસ્કારતું સાચક

વર્ષ દસમું • અંક પાચમો ઓગસ્ટ ઝાગણીસસો ચાળીસ

મજાદકમણ

મોદનલા ન મદેતા
હરહરત સોમયા
પાનિવાય સાહ
છત્તવાલા દવે

• વાચિકે દાવાનમ •

દેશમા ૦ ૫-૦-૦

નંદિકા ૩ ૫-૮-૦

પરેમા ૨ ૧-૮-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

શ્રીમાળી સોસાયટી - પો. બો. નં. ૭૩ - અમદાવાદ

છવનમંથન કાઢતું થ સફળ નથી થયું એ વાતે નિરાશ થતા પહેલાં 'મથન' મા કવિ મંથનનું સત્ય તારવે છે તે જતા નેહ લેવું નેહરો પોતાના સ્વાતંત્ર્યચુદ્ધી વિખ્યાત આલ્પત્યેન્દ્ર અત્યારે મુંઝે છે અને સાદુ યુદ્ધમાં એની અને બીજા પાંચમાસ દેશોની મુંઝે પ્રતિજ્ઞા છે એ ધી. 'તજ્જ' આઠો અક્ષયપૂર્ણ રીતે રત્ન કરે છે 'ગીતાની શિખામણ' તો કાકાસાહેબ આપણને તારવી આપે છે એટલે એ ધર્મને વિચાર દોવા છતાં સૌને દુઃખરો, પ્રજા અને યશોદા બંને પ્રત્યે દગલુ હૃદય જમ સેવે છે કે અગ્રી ત્રણેય સુખમાં રહેશું. દુનિયામાં કેઈ ત્રણને સુખમાં જોયા છે? 'પ્રાણુવાદની બમણા' આનો જવાબ આપશે. પાપમાંથી પાપનો એકરાર કરે એ એના આત્માને માટે જરૂરી છે. પરંતુ સમારંભ અને જડ વિધિઓ એ એકરાશની મરફરી કરે છે. સાદીપતિ પોતાના દેખાવિત્રો માટે ખૂબ તણીતા થઈ ગયા છે વ્યક્તિઓના દેખાવિત્રોથી આગળ વધી જડ વસ્તુઓના દેખાવિત્રો પર એમણે કલમ અનુભવવા માડી છે અને આપણે નેહએ છીએ કે તેમાં પણ તેઓ પૂરા ખીરે છે સાદીપતિના દેખાવિત્રોને અક્ષય કરીને કાઈ દેખાવિત્રની કલા ઉપર સુંદર નિબંધ લખી શકે હોળીપર્વની યાદે જીવાલના રંગબેરંગ થાઈ આવે છે ને આપણે પ્રકૃતીએ છીએ- 'હોળી'નો વ્યંગ્યાર્થ યાદ કરીને આપણે કે મ અનુભવીએ છીએ સાદીપતિ આ ભાવેને સુંદર રીતે દેખાવિત્રમાં મૂકે છે 'જનકેશખંડ' રાખે હવે તો નં ખ. બોલાવા લાગે છે નં ખ ઉપર નજર તો સૌ કાઢી જતી હશે મોટા ભાગની નં. ખ ઉપર મુંઝેલોના વિત્રો કઈ જીતે મુગ્ધ છે? જાણીયતાની જીતે કે આજની જીતે? કાવ્ય લાગુ છે પણ વાચતાં વાર નથી લાગતી. આઈડા અને ગણતરીથી ધો. કાન્તિલાલ ગાધી બી પ્રતિપાદિત કરે છે કે 'વિજ્ઞાનદ્વારા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ' પણ થઈ શકે છે. શ્રી સંપટ હિંદો પોતાક અને લેકોને ઉલોભ આજ મુખી કેરી રીતે વિકસે અને ડાહ્યા એ કેટલે દરજ્જે પહોંચે છે એ બતાવે છે અને ઉવટે 'સાહિત્યના પ્રદેશમાં' અને 'આપણું વિવેચનસાહિત્ય' આવે છે.

ગામી

વર્ષ ૧૦ મું

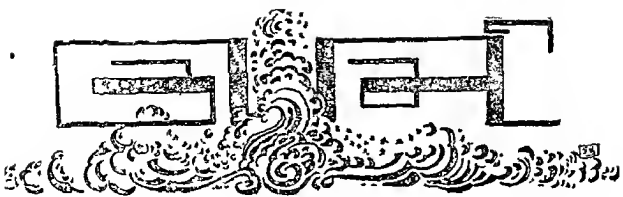
ઓગસ્ટ : ૧૯૪૦

અંક ૫ થી

અનુક્રમ

વિષય	લેખક	પાન
કાવ્યો-સુભક્તે		
૧ મથન	શ્રી. 'જટિલ'	૨૭
૨ કાન્તરંધ	શ્રી 'જટિલ'	૩૧
૩ જા રા. ની સુંદરી	શ્રી 'પરાગ'	૩૨
વાર્તા-દેખાવિત્ર		
૪ પ્રાણુવાદની બમણા	શ્રી 'સોપાન'	૩૪
૫ પાપમાંથી	શ્રી ભોગીલાલ ગાધી	૩૨
૬ હોળી	શ્રી. 'સાલોપતિ'	૩૬
વિજ્ઞાન		
૭ વિજ્ઞાનદ્વારા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ	શ્રી કાન્તિલાલ ગાધી	૩૨૬
ધર્મ		
૮ મીતાની શિલાગ	શ્રી. વાગાદેવ કાલેરકર	૨૨
૯ જૈનોનો	શ્રી. વાગાદેવ કાલેરકર	
અર્થશાસ્ત્ર		
૧૦ હિંદો પોતાક અને લોકોને ઉલોભ	શ્રી. કુંગરશી સંપટ	૩૪૨
રાજકારણ		
૧૧ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય આલ્પત્યેન્દ્ર	શ્રી. 'તજ્જ'	૨૮
સાહિત્ય		
૧૨ સાહિત્યના પ્રદેશમાં		૩૫૧
(૧) પ્રકાશને ઉપર લાકાળી અક્ષર		
(૨) ચુકરગી પ્રકાશને		
(૩) સદાકાલ નેહરો		
(૪) આપણું ન થઈ શકે		
(૫) જનકેશખંડનો પ્રશ્ન		
૧૩ આપણું વિવેચનસાહિત્ય	શ્રી થી ૧૨૪૨ છે	૩૫૨

સુદક્ષિણ : નવપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ધીક્રાડ રોડ, નોવેલ્ટી ટોપીક પાસે-અમદાવાદ
મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીનાથ પુરુષોત્તમ ગાધી - ભિંમી કાર્યાલય : અમદાવાદ

વર્ષ દસમું

આગસ્ટ ૧૯૪૦

અંક પાચમો

મંથન

(૫૨૩)

કહે " નીચ વનોવતા કદીય સત્ત્વ ના સાપડે
વૃથા અવયવો બધા વ રહી જાય ને શક્તિ શે
મનુષ્ય તણી ઓસરે જીવનમાય એવું બને
જીવી જીવન વ્યર્થ અંત રાવાનું બાકી રહે

અરાક્ત અથવા સશક્ત સફ કોઈ ચાલ્યા ગયા
મથી જીવન આપુ, કિન્તુ નવ કોઈ જાણી શક્યા
કશું વ પરિપૂર્ણ સત્ય સફ અર્થ આ આપણા
મનુષ્યમયનો વૃથા જીવન-વાગ્નિના ચૂથણા "

ન પૌરુષતણી છતા રચતી આ ઉપેક્ષા મને
ભને વિફલ થાવું તોય મયુ સદા સયમે,
અને સુજનત્રેય માનવ સહે ન જો સત્યને
પછી અવગ કાણ એક જડ-એતરે વાગરો ?

મળે જનમિમયને અખુટ કૂંડા અમૃત નો
મને જીવન-વારિ-મયન પડી ન મ સત્યનો ?

જાહેર

સ્વાતંત્ર્યપ્રિય આયરલેન્ડ

શ્રી 'તજ્જ'

આયર

પ્રિ

સિટનની તદ્દન નજીક એક બીજી નાનો બેટ છે. અગાઉ એને આયરલેન્ડ કહેતા, હમણાં એ 'આયર' ના નામથી ઓળખાતા છે. ભાષા, ધર્મ, રીતરિવાજો, વિચારસરણીમા આ દેશ સિટનથી જુદો તરી આવે છે એના બે વિભાજો છે મોટા વિભાગ લગભગ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, નાનો ઉત્તર વિભાગ અલસ્ટર ભાષા, ધર્મ અને પ્રજ્ઞના ગજદારી વિચારોમાં જુદો પડે છે, ન્યારે આયર લગભગ પૂરી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે સિટનના બધા સરચાનોએ જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે માત્ર આયરે જ યુદ્ધ જાહેર કર્યું નથી આયર મધ્ય રહ્યું છે આથી જર્મનીનો એવઝી આયરના મુખ્ય શહેર ડબ્લિનમાં રહે છે એ સિટનની તદ્દન પામે હોવાથી જર્મનીનો એવઝી ત્યાંથી બંધી અગત્યની ખબરો બનીને મોઘલી શકે છે

આયરની રાજદ્વારી સ્થિતિ

આયરનો વડો પ્રધાન ડીવેનેગ અંતિ સ્વદેશપ્રિય પુરુષ છે આયરને સ્વતંત્રતા અપાવવામા એનો હાથ મુખ્ય છે કાયદા પ્રમાણે આયરને સંસ્થાનિક દરજ્જો ટ્રેટસિટને આપ્યો હતો, પરંતુ આયરે પોતાના બગ અને પ્રભાવથી સિટનના ગવર્નર જનરલનો અધિપતિ ગઢ કર્યો છે અંગ્રેજ સમ્રાટની આજુ પજુ તે રીકા રતું નથી અંગ્રેજ સૈન્ય અને કાર્લાનું રક્ષણ પજુ તેને અપેક્ષિત નથી અંગ્રેજો અને જર્મની સાથે તેને સારો ગજદારી સંબંધ છે આ સંબંધની રૂએ આયરલેન્ડ પોતાની સ્વતંત્રતા સંપૂર્ણ રીતે જાહેર કરી છે એનું અર્થશાસ્ત્ર પજુ જુદું જ છે હમણા જર્મનીને અંગ્રેજોના દેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે આયર પાસે તો માત્ર ૮૦૦૦૦ નું સૈન્ય ચાલુ રહે છે, આવા વખતે એણે ૧૬ હજારનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું છે વોલન્ટિયરો સાથે મળી કદાચ અણીના વખતે આયર

૫૦ હજારનું સૈન્ય તૈયાર કરશે આયરના માનવ પ્રમાણે એટલું સૈન્ય એને માટે બસ છે ૫૦ એટલા સૈન્યથી આયરલેન્ડનો બચાવ કરી શકશે એવ અંગ્રેજો માનતા નથી

આયર ઉપર હુકમ થાય તો

જર્મની આયર ઉપર હુકમ કરે તો જરૂર કરશે એવ અનુભવીઓ માને છે કારણ કે આયરલેન્ડનો બચાવ સારી રીતે કરશે તેઓ માનતા નથી આયરનો દખલે લેતા જર્મનીને વધારે સમય લાગવાનો સત્તવ નથી અંગ્રેજો આયરને પોતાના બચાવના બાધકો અને કિલ્લાઓ તથા બંદરો પોતાને સ્વાધીન આપ્ય જણાવે છે, પરંતુ આયર તેમા સમતિ આપતું નથી. જો અંગ્રેજો સૈન્ય ઉતારે તો એમની સામે બચાવ કરવા આયર માગે છે જર્મનો સૈન્ય ઉતારશે તો એમની સામે પજુ આયર લડશે આયરલેન્ડ પોતાની સ્વતંત્રતાની લડત માટે ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે એકી વગેરે સુધી હોમરન નેગવવા માટે આયરલેન્ડ ભારે ખળપૂર્વક લડ્યું હતું સેક્ટો નગરીઓને એણે બોધ આપ્યો હતો પોલીસના જુનિઓ, અસ્થિત બંધાર જાણકારો, કેદખાનામાં લાંબો વખત સહુ, શારીરિક સમ્મતો સહન કરવી, ફાસીને લાકડે ચડતું જોડા પોલીસ-સાફોઓની જાગોમાં સપડાવું-આવા આર્થ અનેક સકટો આયરલેન્ડના મુખીઓએ સહન કર્યાં હતાં આયરના ૮૦ સમાસંગ્યે આમની સત્તામાં લાગે સમય સુધી અંગ્રેજ સરકાર સામે અગ્રહાર જાહેર કર્યો હતો સ્વતંત્રતા માટેની આયરિશોની લાગા સમયની કોશીશો સૌ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લોકોને માટે સુવર્ણદિવે લખાયેલા પડો છે, બગવાન અંગ્રેજ સરકારને ટચુડી આયરિશ પ્રજાએ હાકવી હતી

આયરનું વર્ણન

આયર એ સિટનની પાસેનો નાનકડો બેટ છે એનો વિસ્તાર ૧૧૧ કરોડ એકરનો છે એની વસતી

અધ્યક્ષ

આચરણ-કનુ નાનું રાજ્ય પ્રગતિસત્તા રાજ્ય છે. અંગ્રેજોની ઝૂંસરી ફેક્ટી દોષાં પછી આચરે પોતાની પ્રેસિડન્ટ નીચે છે. આચરમાં ત્રણ પક્ષો છે. પહેલો પક્ષ મિ. કોસગ્રેવો છે. એ લઘુમતી-પક્ષ અંગ્રેજો સાથે સહકાર, મૈત્રી અને સંઘર્ષ અધિવાને અનુમોદન આપે છે. બીજો પક્ષ મિ. ડ વેલેરાનો છે, હમણાં ધણાં વરસોથી આચરનું એ શાસન કરે છે. બહુમતીના આ પક્ષ પોતાના સ્વાર્થ પૂરતો જ અંગ્રેજો નેડે સંઘર્ષ જાળવી રાખવા માંગે છે. અંગ્રેજોએ જૂન-કાળમાં આચરિય પ્રજા ઉપર જુલમ કર્યો હતો તેથી એ પક્ષ અંગ્રેજોને ચાહતો નથી. પરંતુ આચરના નાના રાજ્યના કંઠાણ પૂરતો સંઘર્ષ અંગ્રેજો સાથે એ રાખે છે. ત્રીજો પક્ષ એ પ્રગતિસત્તા પક્ષ, આ પક્ષ અતિ લઘુમતીમાં છે. આ પક્ષ અંગ્રેજોને અત્યંત ધિક્કારે છે. એના પ્રયત્નો દિસામય હોવાથી અંગ્રેજોએ એ પક્ષના જમ્મસોને પકડી કાર મારવા માંડ્યા છે. આચરનો વડો પ્રધાન ડ વેલેરા પ્રગતિ માનીતો હોવાથી એની રાહજરી પ્રગતિ સ્વીકારે છે. પાર્લમેન્ટમાં પણ તેની બહુમતી છે.

અધ્યક્ષ

સને ૧૯૩૪માં આચરની પેદાશ ૩૩ કરોડ પૌંડ એટલે લગભગ ૪૦ કરોડ રૂપિયા જેટલી હતી. ખર્ચ પણ તેટલું હતું. પેદાશમાં જકાતમાંથી ૧ કરોડ પૌંડ, ઇન્કમટેક્સમાંથી ૫૦ લાખ પાઉંડ અને દારૂમાંથી ૫૦ લાખ પાઉંડ પેદા થયા હતા. આચર ઉપર ૫૦ કરોડ પાઉંડનું કરજ છે. આચર એ મુખ્ય ખેતી-પ્રધાન દેશ છે. એને ત્યાં મુખ્ય પેદાશ બટાટાં, ઘઉં, જવની છે. એ અનાજનું મુખ્ય માહકું છિટન છે. જનવરો પણ મોટે પાયે ઉછેરવામાં આવે છે. છિટન અને આચર વચ્ચે રાજદ્વાગી મતભેદોને લીધે ધણાં વરસો સુધી જકાતો લડાઈ ચાલી હતી. એ લડાઈથી બંને દેશોને મોટું આર્થિક નુકસાન થયું હતું. આચરનો વેપાર અનાજ અને જનવરો વેચી કાપડ અને બીજા વસ્તુઓ મંગાવવાનો છે. અમેરિકામાં ૧ કરોડ આચરિય લોકો વસે છે. આ લોકો પોતાની માન્યમિ માટે ભારે લાગણી ધરાવે છે.

અંગ્રેજોના સરમુખત્યાર એલિયર કોમનેલે ૧૦૦ વરસ પહેલાં આચરને-ક જીતી લીધું હતું. એણે આચરિય પ્રજા ઉપર ભયંકર જુલમો સુભવ્યા હતા. આથી કોમનેલનું નામ અત્યંત ધિક્કાર સાથે આચરે-કમાં આજે પણ જાણીતું છે. આચરના ઉત્તર વિભાગને અસ્તર કહે છે. એ વિભાગ આચરથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે અંગ્રેજોની સાથે આ વિભાગ સંપૂર્ણ સહકારક છે અને સાર્થિક દરજ્જે ભોગવે છે. એ વિભાગમાં આચરિયોની જમીનો જપ્ત કરી અંગ્રેજ અને સ્કોટોને આપી દઈ તેમને ત્યાં વસાવવામાં આવ્યા. ધીમે ધીમે એમની અને એમની લાગવગ નીચે રહેતા પ્રોટેસ્ટન્ટ આચરિયોની સંખ્યા આ વિભાગમાં વધવા માંડી હતી હવે પ્રોટેસ્ટન્ટોની બહુમતી છે. ડ વેલેરાની સરકાર આ વિભાગને આચર સાથે મેળવી એક અખંડ આચર બનાવવા માંગે છે.

પરતુ અસ્ટરનો મોટો પ્રધાન લૉર્ડ કૅંગ્રેવેન એવા પ્રયત્નો નિષ્ફળ બન્યાની દે છે મિ. ડ વેનેગ એક આયર મટે - આખું આયર એક જ શાસન અને વાવટા નીચે આવે ને માટે - હારે ચિંતાશીલ કે પરતુ આ વિષયમા અગ્રેજ સરકાર એને સહાય આપતી નથી

અસ્ટરનું રાજદ્વારી વલણ

અ ટરનું રાજદ્વારી વલણ સ્થિતન તરફ છે એને સ્વતંત્રતા ભેદતી નથી એમણે જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે અસ્ટરને સરચાનિક ફરતનથી સતોષ છે, એટલે એણે ડ વેનેગની એક આયરનું રાજ્ય કરવાની કાશીથી હમેશા નકારી છે હમણા યુદ્ધના સમયે આયરના સહકારની કિંમત લાગવાથી અસ્ટરે એ શરતોએ આયરના રાજ્યમાં ભાગવાનું પસંદ કરી એ શરતો જાહેર કરી છે

(૧) આયર પોતાની તટસ્થતા છોડી દઈ જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કરી સિદ્ધિએ સંપૂર્ણ સૈનિક સહકાર આપવો

(૨) સરચાનોનો દરત્તો રજીકારી અગ્રેજ સમ્રાટની છવણાયામા રહેવું

આ બન્ને શરતો ડ વેલેગએ સ્વીકારી નથી એટલે આયર એક અને અખ ડ ગની શક્તિ નથી આયરની ત્રીજી પ્રમસલાક પાર્ટે આમા બધો દોષ અગ્રેજોનો જીએ છે આથી સ્થિતનમાં એ પાર્ટીના અસ્ટરો ઉપાતો મચાવે છે, પરતુ યુદ્ધ આગળ ચાલતા ડ વેલેગની સ્થિતિ નાજુક થઈ પડશે

અસ્ટરનો વસ્તી-વિસ્તાર

આયરનો ઉત્તર તરફનો વિભાગ અ સ્ટર નામે ઓળખાય છે એનું ક્ષેત્રફળ ૩૪ લાખ એકરનું અને વસ્તી ૧૨૨૧ લાખની છે એમા આયર કરતા વિશેષ ઉદ્યોગો છે બેનફાર્ટ ખાતે વહાણો તથા રજીમરો બાંધવાનો મોટો ઉદ્યોગ છે કાપડ તથા બીનનો ઉદ્યોગ સાધારણ રીતે ખીનેનો છે આ વિભાગમા અગ્રેજ જમીનવારોનું ભેગ છે ૧૨૧ લાખની વસ્તીમા ૭૧ લાખ તો ખ્રિસ્તી પચાસ પ્રોટેસ્ટન્ટ

ધર્મ પાળે છે ૪ લાખ આયર તો રોમન કેથોલિક સ પ્રદાયને અનુસરે છે એઓ અગ્રેજોને આ યુદ્ધમા બનતી મદદ આપી ગયા છે અ સ્ટરની પેરા ૧૬ લાખ પાઉડની છે ખર્ચ પચુ તેનુ ૧૪ છે લોકમ વાણના કામોમા ખર્ચ વધારે કરવામા આવે છે મૈન્ય ૨૦૦૦ માણસોનુ છે, પરતુ લશ્કરી તાલીમ જ્યાં યુવકોને મળે છે તે સિવાય અગ્રેજ સૈન્ય અને મનવારોનું એને પીકળ છે અ સ્ટરને પોતાની સથે મેળવવાની લાવિષ્યમા સાગી તક મળશે એમ ડ વેલેગ માને છે

આયરની અગત્ય

લશ્કરી દૃષ્ટિએ આયરનું ખેતી જર્મની તેમજ સ્થિતને હારે અગત્ય છે કારણ કે જર્મની હુમલે કરીને આયર લઈ લે તો બન્ને બાજુએ અગ્રેજોનો દેશ આક્રમણ કરવાને માટે સમવડમરેલો થઈ પડે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ અને હોવાડ એ ત્રણે હવે જર્મનીના કમળમા છે એમના બદરેથી ઇંગ્લેન્ડનો તે તરફનો આખો કિનારો આક્રમણ યોગ્ય બને છે બીજી તરફ બે આયર જર્મનીના હાથમા આવી જાય તો સ્થિતનો બીજો કિનારો પણ જર્મની અસહીસહાયત કરી મૂકે, સ્થિતને બે બાજુના આક્રમણો વચ્ચે ફસડી જાય આમ હોવાથી સ્થિતન આયરનો કમળ જર્મનીને મળી પચુ લેતા દેશે નહિ આવી પરિસ્થિતિમા ડ વેનેગ બન્ને પક્ષમાથી જ પક્ષમા જશે તેના સામા પક્ષનો શત્રુ બનશે આથી એ તમજ રહેવા માગે છે પરતુ આક્રમણ વખતે તે તટસ્થતા મિનકુલ નહિ જાળવી શકાય જરૂર પડ્યે અમને અથવા જર્મની - બન્નેમાથી મને તે એક મહારાજ્ય બચાવવોથી એનો કમળે કરગ પ્રયત્નો કરશે આ પ્રસંગ માટે ડ વેનેગ પોતાની ખોળી તૈયારીઓ કરી સામનો કરવા હિઝ છે પરતુ બેમાથી એ પક્ષના હાથે એનો મરો થવાનો છે

જર્મની હુમલો શુ કુ છે ?

નવ સમૃદ્ધિશાળી દેશો જર્મનીએ હાથ કર્યા છે એમના સાધનો એકત્રિત કરીને હમણાં તો તે તેઓનું સમકન કરે છે મધ્ય યુરોપનો ઘણોખરો જાન તેના

કષ્ટના અથવા લાગવગ નીચે છે. લગભગ ૨૦ કરોડ મનુષ્યો હવે તેના શાસન નીચે આવ્યા છે. એ સહુનાં ચલણ, વેપાર, જઠાતી નીતિ, રાજમનીતિ અને સ્વાર્થ જુદાં જુદાં હતાં તે બધું હવે જર્મન-યુદ્ધનીતિને અનુકૂળ બનાવવામાં આવે છે. ઔદ્યોગ ઉપર આક્રમણ કરવા જર્મની લગીરય તૈયારીઓ કરે છે. પંદર હજાર વિમાનો એણે એ કામ માટે તૈયાર કર્યા છે. દર માસે ૧૫૦૦ વિમાનો નવાં ગણે છે. હજારો તે દરરોજ ૧૦૦ વિમાનો ધ્વિટનના કિનારાનાં શહેરો ઉપર મોકલી બોમ્બે ફેંકે છે, આથી અંગ્રેજોનાં શહેરો, શહેરો તથા લશ્કરો બાંધકામો ઉપર મંલીર નુકસાન થાય છે. બીજી બાજુ જર્મનીની સખમરીનો, લોહચુંબકની ખણી અને હવાઈ વિમાનો અંગ્રેજ સ્ટીમરોને હુમલે છે. આટલાંટિક મહાસાગરમાં પણ એની એક છૂટી ફરતી મનવાર પણ સ્ટીમરો હુમલે છે. પરંતુ આટલા નુકસાનથી અંગ્રેજો હારે એમ નથી. આથી જર્મની એક સામ્રાજ્ય હજારો વિમાનો મોકલી અંગ્રેજોના જનમાલની મોટી પામમાલી કરવા મુન્હે છે અંગ્રેજો આથી ગભરાઈ જશે એવી એને આશા છે આંતુ આક્રમણ થશે એવી વધી છે. જર્મની પૂરી તૈયારીઓ કર્યા વિના આક્રમણ કરતું નથી.

ધ્વિટનની તૈયારીઓ

ધ્વિટન પોતાના માથે લટકતો આ મોટો લખ સમજી શક્યું છે. તે નિવારવા માટે એણે મોટી તૈયારીઓ કરી છે. પોતાના તાજાના નાના બેટો, રક્ષણ યર્થ શકે એમ નથી એમ મનીને એણે ઠોડી દીધા છે. ફાન્સના પતન પછી એને વિસામો ખાવા એક માસ મળ્યો છે. તે દરમિયાન એણે પોતાની બધી પ્રત્યક્ષ પ્રતિષ્ઠા માત્ર યુદ્ધપ્રસંગે અનુમોદન આપવામાં જ વાળી છે. દરિયાકાંઠાનાં બંદરો અને ગામો ખાલી કરાવ્યાં છે. એ બધે રથજો વિમાનવિદોષી તોપોના મોરચા હજારોની સંખ્યામાં જસા કરી દીધા છે. કેનેડા મોકલી શનય તેટલાં બાળકોને લાં મોકલ્યાં છે, બાકીનાને દેશના વચલા ભાગમાં રાખ્યાં છે. સાડાચાર કરોડની અંગ્રેજ પ્રજા

અને એનાં સંસ્થાનોની પ્રજાનાં સાધનો યુદ્ધસામગ્રી માટે વપરાય છે. ૨૦ લાખ સૈનિકોને સંપૂર્ણ સૈનિક-શિક્ષણ આપી દેશના રક્ષણ માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે એમને માટે તોપો, મરીનગનો, ટેન્કા પણ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરાવ્યાં છે. ઓછામાં ઓછા દસ હજાર વિમાનો અને પાંચ લાખ વિમાનીઓને તૈયાર રાખવા માટે ગોઠવણો થાય છે. દરેક કારખાનું હવે યુદ્ધની સામગ્રી ઉત્પન્ન કરે છે, પ્રજાને વિમાનો આક્રમણો સામે બચવા માટે આગ્રયસ્થાનો ગામે ગામ અને શેરીએ શેરીએ બંધાય છે. જર્મનોને સંપૂર્ણ આવકાર આપવા મોટી તૈયારીઓ થઈ રહી છે. અમેરિકાથી અને કેનેડાથી મોટા પ્રમાણમાં શસ્ત્રસામગ્રીઓ મંગાવાય છે :

ધ્વિટન જર્મન-આક્રમણને કેવી રીતે અટકાવશે ?

ધ્વિટન પાસે જમીનના સૈન્યનું બળ જર્મનીનો સામનો કરી શકે તેવા પ્રમાણમાં નથી. એનું રક્ષણ ૨૪ માર્શલ પહોળી ખાડી કરે છે. અંગ્રેજ વિમાનોનો કાફલો દિનપ્રતિદિન મજબૂત બનતો જાય છે. એ કાફલા ઉપર અંગ્રેજોને સંપૂર્ણ શક્તિ છે કે જર્મનોનાં હવાઈ આક્રમણોનો સામનો થઈ શકશે. આ ઉપરાંત અંગ્રેજોનો સાગર-મનવારોનો કાફલો જીવતો જાયતો બેઠો છે. એના ઉપર આક્રમણોથી જર્મન વિમાનો બોંબગોળાઓ વરસાવશે છતાં એ મનવારો એમાંથી જીટી જર્મનીની લશ્કરોથી ભરેલી સ્ટીમરોને હુમલો દેશે એવી આશા અંગ્રેજોને છે. જર્મન દરિયાઈ કાફલાની મનવારો પોતાનાં બંદરોના આગ્રય નીચે છુપાઈને બેસી છે. આથી સમુદ્ર ઉપર અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય હજી બરાબર સ્થાપિત છે. જર્મનો દસ પંદર ઠેકાણે પોતાનાં વિમાનોના રક્ષણ નીચે થોડું થોડું સૈન્ય ઇંગ્લાંડમાં ઉતારે એવામાં તો અંગ્રેજ સૈન્ય એનો નાશ કરી નાખે. જે વિમાની જીતીઓથી સૈન્ય જીતે તો તે પણ નાની સંખ્યામાં હોવાથી અંગ્રેજો એનો સફેદાઈથી નાશ કરી શકે. જર્મન સૈન્ય મોટી સંખ્યામાં અને ભયંકર રાક્ષસી ટેન્કા સાથે જે ઇંગ્લાંડને કિનારે કાઈ ન જમ્યાવસી

પરંતુ આ સ્થરનો મોટો પ્રધાન હોઈ કોંગ્રેસને એવા પ્રયત્નો નિષ્ફળ બનાવી દે છે ત્રિ. ૩ વેનેરા એ આચર મટે-આપુ આપુ એક જ શાસન અને વાવટા નીચે આવે તે માટે-ભારે ચિંતાકારીન કે પરંતુ આ વિષયમાં અંગ્રેજ સરકાર એને સહાય આપતી નથી

આચરણ રાજદ્વારી વલ્લુ

આ સ્થરનું રાજદ્વારી વલ્લુ સ્થિતન તરફ છે એને સ્વતંત્રતા ભેદીતી નથી એમણે જાહેર સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે આચરણને સ્થાનિક દરજ્જાથી સંતોષ છે, એટલે એણે ૩ વેનેરાની એક આચરણ રાજ્ય કરવાની કોઈકોઈ હમોશ નમરી છે હમણા યુદ્ધના સમયે આચરણના સહકારની કિંમત લાગવાથી આચરણે બે શરતોએ આચરણના રાજ્યમાં ભળવાનું પસંદ કરી એ શરતો જાહેર કરી છે

(૧) આચરે પોતાની તટસ્થતા છોડી દઈ જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કરી સ્થિતિને સંપૂર્ણ સૈનિક સહકાર આપવો

(૨) સરથાનેનો દરજ્જો સ્વીકારી અંગ્રેજ સમ્રાટની છત્રછાયામાં રહેવું

આ બન્ને શરતો ૩ વેલેગએ સ્વીકારી નથી એટલે આચર એક અને અખ ૩ મની શરતુ નથી આચરની ત્રીજી પ્રજાસત્તાક પાર્ટી આમાં બધો દોષ અંગ્રેજોને લીધે છે આથી સ્થિતનમાં એ પાર્ટીના ગદસો ઉત્પાતો મચાવે છે પરંતુ યુદ્ધ આગળ આવતા ૩ વેલેરાની સ્થિતિ નાજુક થઈ રહેશે

આચરણના વસ્તી-નિસ્તાર

આચરનો કિતર તરફનો વિભાગ આ સ્થર નામે ઓળખાય છે એનું ક્ષેત્રફળ ૩૪ લાખ એકરનું અને વસ્તી ૧૨૫ લાખની છે એમાં આચર કરતા વિશેષ ઉત્પાદક છે બેનફ્રસ્ટ ખાતે જહાજો તથા સ્વીમરો બાધવાનો મોટો ઉદ્યોગ છે કાપડ તથા જીનનો ઉદ્યોગ સાધારણ રીતે ખીનેનો છે આ વિભાગમાં અંગ્રેજ જમીનદારોનું જોગ છે ૧૨૫ લાખની વસ્તીમાં ૭૫ લાખ તો ખિસ્તી પચાસ પ્રેટેરન્ટ

ધર્મ પાળે છે ૪ લાખ આચર તો રોમન કેથોલિક, ૨૫ પ્રધાનને અનુસરે છે એમાં અંગ્રેજોને આ યુદ્ધમાં બંધતી મદદ આપી રહ્યા છે આ સ્થરની પેટા ૧૬ લાખ પાઉન્ડની છે અર્થ પશુ તેનું જ કે લોકસ્વામીના કામોમાં અર્થ વધારે કરવામાં આવે છે સૈન્ય ૨૦૦૦ માણસોનું છે, પરંતુ લશ્કરી તલીમ બધા યુવકોને મળે છે તે સિવાય અંગ્રેજ સૈન્ય અને મળવારોનું એને પીકપગ છે આ સ્થરને પોતાની સધે મેળવવાની ભવિષ્યમાં સારી તક મળશે એમ ૩ વેનેરા માને છે

આચરની અગત્ય

લશ્કરી દૃષ્ટિએ આચરનું બેની જર્મની તેમજ સ્થિતિને ભારે અગત્ય છે કારણ કે જર્મની હુમલે કરીને આચર લઈ લે તો બન્ને બાજુએ અંગ્રેજોને દશ આક્રમણ કરવાને માટે સત્વરસરેનો લઈ પડે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ અને હોલાન્ડ એ ત્રણે હવે જર્મનીના કનગમાં છે એમના બંદરોથી ઈંગ્લેન્ડનો તે તારનો આખો કિનારો આક્રમણ થોડા બને છે ત્રીજી તરફ બે આચર જર્મનીના હાથમાં આવ્યા જાય તો સ્થિતનો બીજો કિનારો પણ જર્મની અસહીસનામત કરી મૂકે, સ્થિતન બે બાજુના અક્રમણો વચ્ચે ફસડે જાય આમ હોવાથી સ્થિતન આચરનો અગત્ય જર્મનીને મદદ પણ લેવા દેજે નહિ આવી પરિસ્થિતિમાં ૩ વેનેરા બન્ને પક્ષમાંથી જે પક્ષમાં જશે તેના સાથે પક્ષનો યત્ન બનશે આથી એ તમચ ગહેવા માગે છે પરંતુ આક્રમણ વખતે તે તટસ્થતા જિતકુલ નહિ જાણી શકાય જરૂર પડે અંગ્રેજો અથવા જર્મની-બંનેમાંથી મળે તે એક મદદાર તથા જળજળરોથી જોનો કનગને કરતા પ્રયત્નો કરશે આ પ્રસંગ માટે ૩ વેનેરા પોતાની મોટી તૈયારી કરી સામનો કરવા ઈચ્છે છે પરંતુ બેમાંથી એક પગના હાથે એનો મરો થવાનો છે

જર્મની હુમણા શુ કહે છે ?

નવ સમૃદ્ધિશાળી દેશો જર્મનીએ હાથ આપે છે એમના સાધનો એકત્રિત કરીને હમણા તો તે તેઓનું સંગઠન કરે છે મધ્ય યુરોપનો મહોબશ ભાગ તે

કમળ અથવા લાગવગ નીચે છે. લગભગ ૨૦ કરોડ મનુષ્યો હવે તેના શાસન નીચે આપ્યા છે. એ સહુનાં ચક્ષુ, વેપાર, જગતી નીતિ, રાજ્યનીતિ અને સ્વાર્થ જુદાં જુદાં હતાં તે બધું હવે જર્મન-યુદ્ધનીતિને અનુકૂળ બનાવવામાં આવે છે. ટ્રેડિસ્ટન ઉપર આક્રમણ કરવા જર્મની ભગીરથ તૈયારીઓ કરે છે. પંદર હજાર વિમાનો એણે એ કામ માટે તૈયાર કર્યા છે. દર માસે ૧૫૦૦ વિમાનો નવાં બાંધે છે. હમણાં તે દરરોજ ૧૦૦ વિમાનો ટ્રિટનના કિનારાનાં શહેરો ઉપર મોકલી બોમ્બા ફેંકે છે, આથી અંગ્રેજોનાં બંદરો, શહેરો તથા લશ્કરી બાંધકામો ઉપર ગંભીર નુકસાન થાય છે. બીજી બાજુ જર્મનીની સમગ્રીનો, લોહચુબ્દની ખણો અને હવાઈ વિમાનો અંગ્રેજ સ્ટીમરોને કુપાડે છે. આટલાંદિક મહાસાગરમાં પણ એની એક છૂટી ફરતી મનવાર પણ સ્ટીમરો કુપાડે છે. પરંતુ આટલા નુકસાનથી અંગ્રેજો હારે એમ નથી. આથી જર્મની એક સામટા હજારો વિમાનો મોકલી અંગ્રેજોના જનમાલની મોટી પાયામાલી કરવા ઇચ્છે છે અંગ્રેજો આથી ગભરાઈ જશે એવી એને આશા છે. અમું આક્રમણ થશે એવી વક્રી છે. જર્મની પૂરી તૈયારીઓ કર્યા વિના આક્રમણ કરતું નથી.

હિટલરની તૈયારીઓ

હિટલર પોતાના માથે લટકતો આ મોટો ભય સમજી શક્યું છે. તે નિવારવા માટે એણે મોટી તૈયારીઓ કરી છે. પોતાના તાબાના નાના બેટો, રક્ષણ ચર્ચ સકે એમ નથી એમ મનીતે એણે છોડી દીધા છે. ફ્રાન્સના પતન પછી એને વિસામો ખાવા એક માસ મળ્યો છે. તે દરમિયાન એણે પોતાનો બધી પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિઓ માત્ર યુદ્ધપ્રસંગને અનુમેદન આપવામાં જ વાળી છે. દરિયાકાંઠાનાં બંદરો અને ગામો ખાલી કરાવ્યાં છે. એ બધે રથજો વિમાનવિરોધી તોપોના મોરચા હજારોની સંખ્યામાં બિસા કરી દીધા છે. કેનેડા મોકલી શાંતિ તેટલાં બાળકોને લાં મોકલ્યાં છે, બાળીનાને દેશના વચ્ચા બાગમાં રાખ્યા છે. સાડાચાર કરોડની અંગ્રેજ પ્રજા

અને એનાં સંસ્થાનોની પ્રજાનાં સાધનો યુદ્ધસામગ્રી માટે વપરાય છે. ૨૦ લાખ સૈનિકોને સંપૂર્ણ સૈનિક-શિક્ષણ આપી દેશના રક્ષણ માટે તૈયાર કરવામાં આપ્યા છે એમને માટે તોપો, મશીનગનો, ટેન્કા પણ મેટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરાવ્યાં છે. ઓછામાં ઓછાં દસ હજાર વિમાનો અને પાંચ લાખ વિમાનીઓને તૈયાર રાખવા માટે ગોઠવણો થાય છે. દરેક કારખાનું હવે યુદ્ધની સામગ્રી ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રજાને વિમાની આક્રમણો સામે બચવા માટે આશ્રયસ્થાનો ગામે ગામ અને શેરીએ શેરીએ બંધાય છે. જર્મનીને સંપૂર્ણ આવકાર આપવા મોટી તૈયારીઓ ચર્ચ રહી છે. અમેરિકાથી અને કેનેડાથી મોટા પ્રમાણમાં શસ્ત્રસામગ્રીઓ મંગાવાય છે.

હિટલર જર્મન-આક્રમણને કેવી રીતે અટકાવશે ?

હિટલર પાસે જર્મનીના સૈન્યનું બળ જર્મનીનો સામનો કરી શકે તેવો પ્રમાણમાં નથી. એનું રક્ષણ ૨૪ માર્શલ પહેાણી ખાડી કરે છે. અંગ્રેજ વિમાનોનો કાફો દિનપ્રતિદિન મજબૂત બનતો જાય છે. એ કાફો ઉપર અંગ્રેજોને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે જર્મનીનાં હવાઈ આક્રમણોના સામનો ચર્ચ શકશે. આ ઉપરાંત અંગ્રેજોનો સાગર-મનવારોનો કાફો જીવતો જાગતો બેઠો છે. એના ઉપર આક્રમણથી જર્મન વિમાનો બાંજરોળાઓ વરસાવશે છતાં એ મનવારો એમાંથી છટકી જર્મનીની લશ્કરોથી ભરેલી સ્ટીમરોને કુપાડી દેશે એવી આશા અંગ્રેજોને છે. જર્મન દરિયાઈ કાફાની મનવરો પોતાનાં બંદરોના આશ્રય નીચે છુપાઈને બેઠી છે. આથી સમુદ્ર ઉપર અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય હજી બરોબર સ્થાપિત છે. જર્મની દસ પંદર ટેકાણે પોતાનાં વિમાનોના રક્ષણ નીચે થોડું થોડું સૈન્ય ઇંગ્લાંડમાં ઉતારે એવામાં તે અંગ્રેજ સૈન્ય એનો નાશ કરી નાખે, એ વિમાની છતીઓથી સૈન્ય છીતરે તો તે પણ નાની સંખ્યામાં હોવાથી અંગ્રેજો એનો સફેદાઈથી નાશ કરી શકે. જર્મન સૈન્ય મોટી સંખ્યામાં અને ભયંકર રાક્ષસી ટેન્કા સાથે જો ઇંગ્લાંડને કિનારે દોષ ન જાણવો

વિજ્ઞાનની શોધને આધારે ઉતારવામાં આવે તો જ સ્પ્રિટનનો પગથિય થાય - પદર વીસ લાખનું જર્મન સૈન્ય ચાર હજાર ગણતરી ટેન્કા સાથે સ્પ્રિટનને કિનારે ઊતરે તો જ સ્પ્રિટનને ખીવાનું છે

હિર હિટલરનું લાપલુ

હિર હિટલરે જર્મનીની પાર્લિમેન્ટ સમક્ષ લાપલુ કર્યું તેમાં નીચેના મુદ્દાઓ હતા

૧. હું સ્પ્રિટન સાથે ક્યારે ૫ પથ્થુ યુદ્ધ કરવા ગયો નહોતો. સ્પ્રિટનના ગઝદારીઓએ મને ફરજ પાડી છે અને આક્રમણોની પહેલ ન કરત તો મિત્રરાજ્યો પોતાની ચોજનાઓ પ્રમાણે આગળ યઈ જત
 ૨. અમારી પાસે અશાન સૈનિક, વિમાની અને દરિયાઈ બળ છે સ્પ્રિટિશરો જે નહિ માને તો એના ઉપર હાથ કર આક્રમણ કરીશું
 ૩. અમને સ્પ્રિટન પાસેથી જમીન અથવા ધન જોઈતું નથી માત્ર એ અમારા વિજયોને રવીકારે.
 ૪. અમારી પાસે પુષ્કળ યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર છે. અમને જૂએ મારી શકાય એમ નથી અથવા વસ્તુઓની અછન પમાડી શકાય તેવી રીયલિટી નથી સ્પ્રિટિશ સમજે તો ફીક છે નહિ તો તેને અત્યંત સહન કરવાનું છે
 ૫. રશિયા અને જર્મની વચ્ચે અંગ્રેજો વેર કરાવવા છડે છે, પરંતુ તે વાત અશકય છે અંગ્રેજી રાજદ્વારીઓના કારકિર્દીના પ્રયત્ને સદન કરવું પડશે
 ૬. જર્મનીના બળનું હજી શરૂઆતે લાન નથી એટલે જ મોટી મોટી વાતો કરે છે મે અગાઉ દ્વી મગ્ગરીબરી વાતો કરી નથી - હમણું પણ કહ્યું નથી
- હિટલરના લાપલુમાંથી કાઢેલો આ સારાશ ધણે ગંભીર છે એ દસી કાઢવા જેવો નથી અંગ્રેજી રાજદ્વારીઓ એના ઉપર ગંભીર વિચાર કરશે, પણ તે રચીકારી સધિ કરે તેમ નથી.
- હમણું અંગ્રેજો શા માટે સધિ કરે નહિ ? અંગ્રેજો હમણા સધિ કરે તો દરેક રીને પગલ પડે જે નવ રાજ્યોને જર્મનીએ છતી હીમાં છે

તેને સ્વતંત્રતા પાછી અપાવવાનાં અંગ્રેજોનાં વચ્ચે ખોટાં થાય. તે સિવાય આ નવ સમૃદ્ધ રાજ્યોની સાથેના બધા વેપાર જર્મનીને સ્વાધીન આવે. આ નવ રાજ્યોમાંથી મળેલ સાધન - સંપત્તિનો ઉપયોગ ભવિષ્યમાં જર્મની મોટા દરિયાઈ મનવાશરો કાઢેલો બાધવામાં કરે, અને પછી અંગ્રેજોને હરાવીને જર્મનનું ચક્રવર્તી બને હમણું સધિ કરવાથી અંગ્રેજોને જમીન કે દડ આપવો પડે નહિ એ ખરું છે પરંતુ એનો વેપાર અને આબરૂ - બચ્ચેના વિનાશ થાય અંગ્રેજો ત્રીજા નબરના રાજ્ય તરીકે જર્મનીથી હમણાં દવાતા રહે જર્મની જે પોતાના વિજયોનો સપૂર્વ લાભ લે તો આખા જર્મનનું ચક્રવર્તી એ બને અને ભવિષ્યમાં સ્પ્રિટનને પણ એના બડિયા બનવું પડે આથી મિ ચર્ચિય જે અસત મક્રમ વિચારેને રાજપુરુષ ગણાય છે તે સધિ કરવા રાજી નથી આમ કરે તો એની આબરૂના કાકરા થાય

હમણું સધિ ન થાય તો સૌને મોટું

નુકસાન છે.

હમણું સધિ ન થાય તો યુદ્ધ બે ત્રણ વરસ ચાલે. અંગ્રેજોને ફરજેજ બાર કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ છે આવા મોટા ખર્ચથી અંગ્રેજો છતરી છતાં પાપમાલ ધઈ જશે, દારો તો સર્વસ્વ ગુમાવી મોટા સાક્ષાત્કર્ષનો અત આવશે જર્મનીને પણ યુદ્ધના લાવાવાયો મોટું નુકસાન છે બે ત્રણ વરસ યુદ્ધ ચાલે તો જર્મનીના હાથમાં સામરોના કાચ નહિ હોવાથી તેને કાચાં દ્રવ્યો માટે ભારે મોટી મુશ્કેલીઓ પડશે યુરોપમાં યુદ્ધને કાળે વેપાર, ઉદ્યોગ, વહાણ-વહુ, તાર દપાલ વગેરેના દેશાવરો સાથેના સંબંધ બંધ થઈ ગયો છે બેતી પણ અત્યવરિયત ધઈ ધઈ છે આથી આવતે વરસે ખોરાકની અને ખીજી ચીજોના કુશલો યુરોપમાં કદાચ અનુભવવામાં આવે યુરોપ લડાઈ લખાય તો પાવમાલ થાય, સાથે સાથે જર્મનીને પણ તેના છોટા જોડે નવ દેશો સંત્રાજીવાની તેના ઉપર મોટી નેબમદારી છે જર્મની અને સ્પ્રિટન બન્ને લડાઈ લખારી તો તેઓ અત્યંત નુનતા બની જશે અને રશિયા તથા બાલ્કાનના બળ અને સક્તિ વધશે

[અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૩૪૬]

ગીતાની શિશ્વામળ

[અધ્યાય ૬ ગને ૭]

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

(માર્ચ, ૧૯૩૯ પા. ૨૮૧થી ચાલુ)

સાચો સંન્યાસી અને યોગી

શક્તિને અભાવે, ઓછા જ્ઞાનને કારણે અથવા સંન્યેગો પ્રતિકૂળ હોવાથી માણસ ઘણી વાર જીવન-સંગ્રામમાં હારે છે. કોક કોક વાર બધી અનુકૂળતા હોવા છતાં કેવળ ગદગતને કારણે એ હાર મેળવી લે છે. આવા અનુભવ વારંવાર એ આવે એટલે માણસને થાય છે કે આ દુનિયા અને આ જિંદગી આપણે માટે છે જ નહિ. આવી ઉદાસીનતાની જો અવધિ ધર્મ ગઈ તો માણસ જિંદગીમાંથી નાસી છૂટવા માટે આત્મહત્યા કરે છે.

એટલી જેની હિંમત નથી હોતી તે માણસ નાસી-પાસ થાય કે તરત પોતાના નૈતિક હિરને તિલાંજલિ આપે છે. એ સત્વહીન થાય છે, નિરતેજ થાય છે. પછી એ કહેવા લાગે છે કે જીવન નિઃસાર છે. જે કંઈ કરવા જઈએ એમાંથી અગ્રેષ્ઠ જ નીપજે છે અને આપણે જીવનની ગૂંચમાં વધારે ને વધારે ફસાઈએ છીએ. એના કરતાં એ બધું છોડી દઈ જડ થઈને રહીએ તો શું ખોટું? હારમાંથી હારની ક્લિષ્ણકી ઊપજે છે અને માણસ એમાં જ રાગે છે.

જો આત્મહત્યામાં કાયરતા હોય તો આવી અકર્મણ્યની રિધતિમાં કાયરતા ઉપરાંત પામરતા પણ છે. કેમકે માણસ ન્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી એ સમાજની સેવા લે જ છે. જેટલી સેવા લે છે એટલી પાછી આપે નહિ નો એનું ઓશિયાળા-પણું વધે છે. જ્ઞાત અને અજ્ઞાત ઝણ પ્રત્યે ભૂત રહી માયા ઉપરનો ભાર ઉતારતા રહેવાનો માણસ પ્રયત્ન કરે તો જ એનું નૈતિક આરોગ્ય ટકવાનું. જૂના લોકોએ વ્યક્તિનું સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય અને આખા વિશ્વ સાથેનો એનો સંબંધ ખ્યાનમાં

આણી વગ, દાન અને તપ એ ત્રણ કર્તવ્યો માણસને માટે બાંધી આપ્યાં. સંન્યાસને નામે કે મુક્ત થવાની ઇચ્છાથી એ કર્તવ્યનો ત્યાગ ન જ કરાય એ વચના રમારક અને પ્રતીક તરીકે અગ્નિ સળગાવી એમાં આ-હુતિ આપવાનો રિવાજ હતો. જે પોતાને મુક્ત માનતો તે અગ્નિની આવી ઉપાસના છોડી દેતો. એક જમાનો એવો હતો કે ત્યારે આપણા દેશમાં આજીવિક્ર ખાતર પણ મહેનત ન કરનારા અને સમાજ પ્રત્યે પોતાનું કશું જ કર્તવ્ય નથી એમ ઊંચેચાક જાહેર કરનારા 'મુક્ત' ધુરુષોનો રાફડો ફાટ્યો હતો. પરિણામે સમાજમાં આલસ્ય અને અનાચાર વધ્યાં અને સમાજવ્યવસ્થા શિથિલ થઈ એવે વખતે શ્રીસગ-વાને લોકોને એમની ભૂલ બતાવતાં કહ્યું કે, સ્વાર્થ ખાતર કશું ન કરતા, પણ સમાજહિત ખાતર, જે કરવું પડે છે તે તમારાથી છોડાય જ નહિ. જ્ઞાન વડે આસક્તિ છોડી દે અને ચોગટતિથી કર્તવ્ય-કર્મ ઉત્સાહપૂર્વક પાર પાડે એટલે જ તમે આર્થિક કેળવશો અને સામેસાચા મુક્ત થશો. વગ, દાન અને તપ એ કાર્ય-કર્મો છે, કર્તવ્યો છે. કર્મફળ એટલે કે સ્વાર્થ છોડીને કર્મો કરો એટલે તમે મુક્ત થશો.

અનાપ્રિતઃ કર્મફલ કાર્ય કર્મ કરોતિ ચઃ ।
સ મંન્દશક્તો ચ યોગી ચ ન નિરમિર્ન ચાક્રિયઃ ॥

૬ : ૧

યજ્ઞદાનતપઃક્રમે ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।
યજ્ઞો દાનં તપચૈવ પાવનાનિ મર્નાપિનામ્ ॥

૧૮ : ૫

પ્રમુક્તિલક્ષણો યોગો; જ્ઞાનં સંન્યાસલક્ષણમ્ ।

[ગીતામાં અનેક ઠેકાણે વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ આવે છે. આગ્રમવ્યવસ્થાનો ૨૫૮ ઉલ્લેખ કર્યાં

નથી. સ્મૃતિમાં વધુવેળા સંન્યાસ આશ્રમ ગીતાને ઇષ્ટ નથી એમ લાગે છે. ઉપરના શ્લોકમાં 'નિરન્ત્રિ' અને 'અક્રિય' એ બે શબ્દોમાં સંન્યાસ-આશ્રમનો ઉલ્લેખ છે, અને તે વિરોધની દૃષ્ટિએ થયો હોય એમ દેખાય છે.

તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રત્યેન સેવ્યા એ શ્લોકમાં પ્રહાર્યર્થ-આશ્રમનું સૂચન છે.]

*

શત્રુ અને મિત્ર

રાગદ્વેષથી એટલે કે અનુરાગ અને દ્વેષથી માણસ આંધળો બને છે, જે પોતાને આહે છે તે પોતાની શક્તિ વધારે છે, અને જે પોતાનો વિરોધ કરે છે તે પોતાનો શત્રુ છે એમ મનનીને માણસ ચાલે છે અને તેથી મિત્રો મેળવવા અને શત્રુઓનો પરાજય કરવા તે મથે છે. આમ બહારની દુનિયા પાછળ દોડવાથી એની પોતાની શક્તિ વધવાને બદલે ક્ષીણ થાય છે અને એ પામર બનતો જાય છે.

માણસે સ્વાવલંબી થવું ધટે છે. ગદ્ગદતમાં આવી માણસ પોતાને પાડે નહિ પણ પ્રયત્નપૂર્વક પોતાને ચડાવે એ જ એનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. બીજા લોકો માણસને હેરાન કરી શકે, અડગાવી શકે, એનું આધુનિક નુકસાન પણ કરે પણ એને પાડી ન શકે. માણસ ને પોતે પોતાને પાડે તો જ એ પડી શકે. એ જ પ્રમાણે આખી દુનિયા પણ ને કોઈનો ઉદ્ધાર કરવા માટે એકમત યર્થને મચવા માટે તો યે એ ને પોતે જ પોતાનું નુકસાન કરવા બેસે તો આવડી મોટી દુનિયા પણ એનો ઉદ્ધાર ન કરી શકે અને સંત વ્રકારામ કહે છે તેમ 'જે હું ખરેખર સંત યર્થ બહોં તો રવર્તે જતાં કોઈ પણ મને રોકી ન શકે'

મતલબ કે માણસનો સાચો મિત્ર એ પોતે જ છે અને માણસનો ખરેખર શત્રુ પણ એ પોતે જ છે. જે માણસ પોતાની જ આંતરિક શક્તિ વડે પોતાની વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવે છે તે આથી પોતાનો મિત્ર બને છે, અને જે વાસનાને વશ યર્થ પોતાનું નુકસાન કરવા તૈયાર થાય છે તે માણસ પોતાનો શત્રુ છે.

અદ્વૈતાત્મનાત્માના નાત્માનમવસાદયે ।
આત્મેવ હ્યાત્મનો વપુરારૈવ વિપુલ્લનઃ ॥
વધુસ્વાત્મનસ્તસ્ય ચેનાત્મેવાત્મના પ્રિતઃ ।
અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મેવ શત્રુવત્ ॥

૬ : ૫-૬

સમયુદ્ધ

કોઈ કપૂત પોતાની માને અવગણે, એની સેવા ન કરે એટલું જ નહિ પણ એને હેરાન કરે તો તે માતા એ પુત્ર પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ ઓછો નથી કરતી. એવા અનુભવથી જ કહેવત પડી છે કે કુલને જાણે, કચિદપિ કુસ્મા ન ભવતિ । માતા મનમાં એ જ કહે છે કે મારો દીકરો પુત્રભાવ જૂથો મેટલું શું એના જેવી યર્થ મારો માલુમવા જૂલી નહીં આત્મતિક પ્રેમને કારણે જ માતા પોતાના માર્ગ મર્મમાં લીન રહે છે.

જે માણસ સામયોગી હોય છે તે પણ કહે છે કે અમુક માણસ મારો શત્રુ થયો એટલા ખાતર હું પણ એનો શત્રુ થાઉં એ ક્ષી રીતે બને ? મારી શત્રુતા કરવાનો પામરતા ને એ બતાવતો હોય તો એનો શત્રુ બની એના જેવી પામરતા હું શા માટે કેળવું ! હું તો મારો મિત્રભાવ દર્શાવું જ રાખીશ

ન્યાયી રાજ પોતાના કોઈ ન્યાયરિત્તી સન્ન્યતા ઉપર આક્રીન થાય તો એને એના ખડોશીર્વ થર ખડોશી પાસે પડાવી એ સન્ન્યતને આપી દેતે નથી, પછી એ ખડોશી લલિને દુર્જન હોય. રાજ કહેશે કે સન્ન્યતની હું કદર જરૂર કરું પણ એને મારે પક્ષપાત કરી હું ન્યાયબદ્ધ નહિ થાઉં. હું તો બધા પ્રત્યે સમાન રહેવાને બાધાયેો છું

જીવનયોગી પણ માને છે કે આ પચરગી દુનિયામાં બધા પ્રત્યે સમભાવ જ રાખવો ધટે છે. કોઈ માણસનું હૃદય આપણા પ્રત્યે અનુકૂળ હોય, બીજો કોઈ આપણો હિતકર્તા હોય, ત્રીજો કોઈ આપણા પ્રત્યે તદ્દન ઉદાસીન હોય, તદ્દય હોય કે શત્રુ જેવો હોય, આઠ માણસ સાધુ હોય, બીજો માણસ પાપી હોય-તો યે આપણે બધા પ્રત્યે

એક સરખો સંજ્ઞાનતા રાખવી ઘટે છે. સંજ્ઞાનતા, ન્યાયપરાયણતા અને ગ્રેમ ત્રણે નિરપેક્ષ હોય છે. એમની પાસે પ્રતિયોગી સહકારિતા નથી હોતી. યોગી જેમ માટી અને સોનું બન્ને પ્રત્યે સમાન હોય છે તેમ જ સંજ્ઞાન અને દુર્જન પ્રત્યે એક જ સંભાવની શક્તિ રાખે છે.

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમચ્યસ્યદ્વેષ્યમશ્નુયુ ।
સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમવુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥

૬ : ૧

*

પ્રમાણયોગ

શરીર જીવાત્માના ઉદ્ધારનું સાધન પણ બની શકે છે અને એને કેદમાં રાખનાર પાંજરું પણ બની શકે છે. મોક્ષની સાધના સાધવી હોય તો તે શરીર વડે જ સાધી શકાય છે, અને માણસને પડતું હોય, જીતરતું હોય ત્યારે પણ માનસિક સંકલ્પને કાર્યાન્વિત કરવા માટે તે શરીરનો જ ઉપયોગ કરે છે.

આ શરીરનો સ્વભાવ વિચિત્ર છે. પાણી જેમ ગરમ કરવાથી પણ ફૂલે છે અને ચાર ડિગ્રી કરતાં નીચે ઠંડું કરવાથી પણ ફૂલે છે અને હપકો બરફ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે આ શરીરને પંપાળાએ એટલે એ વીકરે છે અને એને સાવ ભૂખે મારીએ ત્યારે પણ તે વીકરે છે. માણસ બહુ ખાય તો એનું શરીર અને મન બગડે છે, નિલકુલ ખાવાતું છોડી દે તો પણ ઠોકવાર એ જ પરિણામ આવે છે. કુંભકર્ણની પેઠે જીંધ તાપવા જ કરે તો એ એના ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય અને સામર્થ્ય ક્ષીણ થાય છે, અને જીંધનો સદંતર ત્યાગ કરી જાણતું જ રહે તો એ જ પરિણામ આવે છે.

એટલા માટે આ બન્ને છેડા છોડી દઈ રાશ્ત્રીય (વૈજ્ઞાનિક) દૃષ્ટિથી નક્કી કરતું જોઈ એ કે ખાવાનું યોગ્ય પ્રમાણ કયું અને જીંધવાની પણ યોગ્ય માત્રા કઈ. બધી બાજતમાં આ જ દૃષ્ટિથી ચાલવું ઘટે છે માણસ જો આહારવિહારમાં યોગ્ય પ્રમાણ સાચવે એટલે કે યુક્ત થઈ જાય તો મોટામોટા રોગોમાંથી પણ એ મુક્ત થઈ જાય છે. પ્રમાણ સાચવવું એ જ જીવનની મુખ્ય કળા છે.

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોડસ્તિ ન ચિન્તનમનશ્રતઃ ।
ન ચાતિસ્વપ્નરીક્તસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥
યુક્તઃપ્રાપ્તિઃપ્રાપ્ત્ય યુક્તચેદસ્ય કર્મસુ ।
યુક્તસ્વપ્નાવસોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃશ્વહા ॥

૬ : ૧૬-૧૭

*

દૌષ્ટિમયી ઉપમા

કેટલાક મહાકવિઓની અને લોકકવિઓની કલ્પનાઓ એટલી બધી ઉજ્જવળ અને ચોટકૂક હોય છે કે જ્ઞેતજ્ઞેતામાં તે વિશ્વસાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન લઈ લે છે. કેટલીક ઉપમાઓ સાંભળતાં વેત માણસને એટલી તો ગમી જાય છે કે મનુષ્યહૃદય એમને વાપરીવાપરીને એમનું ચલણી નાણું કરી નાખે છે. એવી જ એક ઉપમા ગીતાએ આપણને આપી છે. યોગયુક્ત માણસ ગમે તેટલો પ્રવૃત્તિશીલ હોય, જ્ઞાનમય અને તેજોમય હોય તો એ જો જરા સરખો વિચલિત થતો નથી. ઉત્કટ પ્રવૃત્તિમય હોવા છતાં એનામાં રજોગુણી દોડધામ દેખાતી નથી ચાંત, ગંભીર, સ્થિર અને ધીર એવા એ યોગીને શાની ઉપમા આપાય ?

ગીતા કહે છે : જ્યાં પવન વાતો નથી, હવામાં ફરી હોજ નથી ત્યાં જો દીપજ્વલોતિ બલે છે તે જેમ શાંત અને સ્થિર હોય છે, ચારે કાર પ્રકાશ ફેલાવતાં છતાં અને સ્નેહમાંથી પ્રકાશ અખંડ ઉપ-જ્વલતાં છતાં તે જાણે સમાધિમાં માણતી હોય એમ રહે છે, તેવી જ રીતે યોગી પણ આ દુનિયામાં વિચરે છે અને જીવન જીવે છે. એને એ જ્યોતિની જ ઉપમા અપાય.

જે જે દેશના લોકોએ આ ઉપમા સાંભળી છે તે બધા આ ઉપમા પર આશ્ચર્ય થઈ ગયા છે.

યયાદીપો નિગ્મનસ્યો નેત્રતે સોપન્ના સ્મૃતા ।
ચીમિનો યતોષિત્તસ્ય યુજનો યોગનામનઃ ॥

૬-૧૯

*

સર્વશ્રેષ્ઠ સુખ

સુખસુખમા ફેર હોય છે પોતાનાં કુટુંબીઓને લઈને કાદવમાં આળોટતા સૂરરનું સુખ જુદું ને જીવન-રહસ્ય ઉકેલવાના વ્યાપારમાં અખડ રાયનાર ફિનસફ સંકુતિત (સોક્રેટિસનું) સુખ જુદું આ પ્રેરણા વચ્ચે અનેક પ્રકારનાં સુખો છે કેટલાક સુખો એટલા તો મેલા હોય છે કે એ માણસનું નૈતિક જીવન તો થાય પણ એની સુખ ભોગવવાની શક્તિ પણ હણે છે કેટલાક સુખો માણસનું મોહ તરત લાગી નાખે છે, ન્યારે કેટલાક સુખો એની રસિકતા વધારી એને જીવનના ઊંડાણનો પરિચય કરાવે છે કોક કોક વાર ઉચ્ચ અને નીચ એવા બે સુખો એક સાથે લળી જાય છે જેથી ખમર નથી પડતી કે સગવાળે જીવન ચડે છે કે પડે છે અને એવા પણ કેટલાક સુખો હોય છે કે જે પ્રારભમાં સાવ પ્રાકૃત હોવા છતાં કાળે ફરીને એમાં ઊંડાણ અને પવિત્રતા આવી જાય છે અને પછી એ જીવનને ઉચ્ચ ક્રેડિટ સુધી લઈ જાય છે

એમ જોવામાં આવ્યું છે કે વિકૃત અભિરુચિના સુખો માણસને પાડે છે એટલું જ નહિ પણ એની સુખ ભોગવવાની શક્તિને જ મારી નાખે છે જીલ, તાક અને સ્પર્શ વડે જે સુખો ભોગવાય છે તે પશુ-ક્રાંતિનાં જ હોય છે એ ગમે તેટલા ઉત્કટ હોય તોયે એમાં ઉત્તરના તરવારે લાગે જ જડે છે આખ અને કાન વડે ભોગવેલાં ભાવનાત્મક અને કલાત્મક સુખો આનંદ માણવાની ક્ષમતા વધારે છે એ બેમાં પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ નહિ જેવા હોય છે, અને તેથી જ કલાના આત્મનો, તાદરસ્યયુક્ત તાદાત્મનો અનુભવ આ જ એ ઇદ્રિયો કરાવે છે

ઉચ્ચ ક્રાંતિનું સુખ હોય છે, જે અનુભવના માટે અને એમાં રાયના માટે વિશેષ સરકારિતાની જરૂર હોય છે એ સુખ મનનાત્મક ખ્યાનાત્મક કે વિચારાત્મક હોય છે સ્મૃતિ તથા સર્જનાત્મક કૃતિના એ બન્ને ક્ષેત્રમાં આ સુખનો વિકાસ જડી આવે છે ભાવગમ્ય કૃતિપ્રધાન સ્મરણરુચિર અને રચનામનોહર-આવા સુખોને ગીતાએ શુદ્ધિપ્રાપ્ત

સુખો કહ્યા છે એમાં ઇદ્રિયોનો વિષયો સાથેનો પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ નથી હોતો એ સુખો માણસને 'વિશલિતવેદાન્તર' આનંદ આપતાં છતાં એને મોહમાં ફસાવતા નથી, એને તરવચ્ચુલ કરતા નથી જે સામાન્ય દુન-પરી સ્થિતિમાં સમાધિસુખની કાંઈ કરવી હોય તો આ શુદ્ધિપ્રાપ્ત અને અતોન્દ્રિય સુખો મારફતે જ થઈ શકે છે માણસે પ્રત્યક્ષપૂર્વક એક એક ક્ષેત્ર વટાવી આ ઉચ્ચ ક્રાંતિના સુખ સુધી પહોંચવું જોઈએ, અને ત્યાં જ સ્થિર થવું જોઈએ

આ સુખ સર્વોચ્ચ છે એની મુખ્ય કસોટી એ કે એ જૂમિકા સુવી ગયા પછી બીજા કોઈ પણ જાતના સુખો માણસને લનચાવી નથી શકતા, અને એથીયે એની બીજી કસોટી એ કે એ સુખનો અનુભવ દાઢ પડી ગમે તેટલું આરે દુખ આવી પડે તોયે મરજ એની આગળ દનાઈ નથી જતો, અભિશ્રુત નથી થતો પદરપુરના સતો ન્યારે લજનમાં તથા જ થતા ત્યારે કુભારની બઢીમાંથી કોટેલી લાલચોળ સળી મથામાં વાગે અને માથાની ચામડી બળીને મધાય તોયે એ સતોને તેની ખમર ન પડે અને ધરમ રતાનમાં પગે વાગેનું મણુ બેઝી કાદવા દેવાની ના પાડે છે ભકત ન્યારે નમાજ પડવા બેઠો ત્યારે એના પગ માથી નાણું બેચાણુ એની જેદના તો ટુ પણ એટું આનંદ પણ અનુભવતો નથી બળતી મિથિલા બચાવવા યોગ્ય ગોઠવણુ કર્યા પછી તે જ દણે ધર્મમર્યા અને તરવરીમાં સાના આનંદમાં ગરક થનાર જનકનો દાખલો પણ આપણી પાસે છે શુદ્ધિની તદ્દન અલક્ષિત રહેવાની અને ગમે તેટલા ઊંડાણમાં પહોંચવાની શક્તિ અદ્ભુત છે આવી શક્તિ વડે જે સુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પણ ઉત્કટ અને અસાધારણ જ હોઈ શકે છે

શુભ્રાત્મવતિક મત્તાદ્વુદ્ધિમાહમતોદ્રિયમ્ ।
વેતિ ચચ ન વૈદાય સ્થિતચલતિ તત્ત્વવ ॥
ચ સ્વચ્ચા ચાવર લામ ગન્યતે ગાથિવ તત્ત્વ ।
યર્મિસ્થિતો ન દુ હેન શુભ્રાપિ વિચાલ્યતે ॥

સર્વાત્મૈશ્વર્ય

ધાર્મિકતા કેળવીને જે કાંઈ મેળવવા જેવું હોય તો તે આત્મોપચય છે. આ સૃષ્ટિમાં ગમે તેટલી વિવિધતા હોય તો એ મૂળમાં તે એકરૂપ છે, એક-જથ્થાનો છે, એનો જેને અનુભવ થયો છે એને જ સાંતિલાભ થવાનો.

અધે ઈશ્વર છે, અધે એક જ આત્મા અનુરૂપ છે, એટલું જ નહિ પણ મન અને હૃદય પણ સર્વત્ર મળીને એક જ છે. બી બીને દિવસ પૂરા કરનાર ધેડું કે હરણ અને વગર વાંકે એને મારીને ખાઈ જનાર વાઘ કે વરુ બધાંનું હૃદય એક જ છે. જ્વાળાની શોભા બતાવનાર ચટાપટાવોળો વાઘ અને કારુણ્ય નીતરતી આંખોવાળી ગાય-અનેનો સર્ગનહાર એક જ છે એટલું જ નહિ પણ બનેલું હૃદય પણ એક જ છે. બનેલે અંતે એક જ તત્ત્વના બે અવતાર છે. એ જ સમજે છે તે જ સમજે છે, તે જ ડાહ્યો છે.

આવી સમજણ કેળવવા માટે મુખ્ય સાધના એ છે કે બીજાનાં મુખકુંભથી પોતે મુખી અને દુઃખી થવું, બીજાના આનંદમાં એકરૂપ થઈ જવું અને જેમ આપણે પોતે પોતાના દોષો સહાનુભૂતિપૂર્વક બૂલી જઈએ છીએ, દરગુજર કરીએ છીએ તેમ જ બધાના દોષો પ્રત્યે આપણે એ જ ભાવ રાખવો પડે છે. હું પોતે જ બધાનાં હૃદયમાં રહું છું અને બધાને મારા હૃદયમાં સ્થાન છે એવી વિશ્વવ્યાપી ભાવના અને દૃષ્ટિકેળવી એટલે જીવનયોગ સાધ્યો. અધે પ્રેમ, અધે દયા, અધે સમજાવ એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ છે, એ જેણે સાધ્યો તે જ પરમ યોગી છે.

सर्वभूतास्त्वन्मानं सर्वभूतानि भ्रातृनि ।

ભીશુલે યોગયુક્તમા સર્વત્ર સનદર્શનઃ ॥

૬ : ૨૬

अत्मोपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं न योगो परमो मतः ॥

૬ : ૩૨

નોંધ—

अद्वैतान्नो पापो

અધે પોતે જ છે, અધે એક જ અંતર્યામી પર-

માત્રા છે એનો. સાક્ષાત્કાર થયા પછી માણસની દિસાદૃષ્ટિ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. માણસ પોતે પોતાનો ધાત થી રીતે કરી શકે? આવા સાક્ષાત્કારી પુરુષને માટે દિસાદૃષ્ટિ સંભવતી જ નથી. એવું જીવન એ જ સર્વોચ્ચ સ્થિતિ છે.

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परं गतिम् ॥

૧૨ : ૨૮

તોફાની મન કાઢૂમાં કેમ અળાય ?

ગીતાની શિખામણ તો હૃદયની ગ્રાધિ તોડી નાંખનાર છે જ પણ ગીતામાં અર્જુનને જે સલાહો પૂછ્યા છે તે એટલા રવાજાવિક અને બધમેસતા છે કે માણસના હૃદયને અર્જુન પ્રત્યે વદાશ બિપજે છે. કેવો એણે સલાહ પૂછ્યો! યોગ્ય વખતે યોગ્ય શબ્દોમાં આવા, ઝોંટી બાપ તેવા, સલાહો પૂછનાર અર્જુન મારો જ પ્રતિનિધિ છે એમ દરેક માણસને થયા વગર રહેતું નથી.

ભગવાને આત્મોપચયની શિખામણ આપી સામ્યયોગ બતાવ્યો, અને એની ક્ષણદૃષ્ટિ કઢી. એ અધું સાંભળી મન ઉતેજિત થાય છે છતાં અંદરથી સમાધાન થતું નથી. આ સ્થિતતા-હું શી રીતે કેળવી શકીશ? આ યોગની ભૂમિકા ઉપર હું શી રીતે આરંભ કરીશ? મારું મન મારા તાત્કાલીન હોય ત્યારે ને? એ એટલું જોરાવર અને તોફાની છે કે એને શેકવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો તોફાની દવાને કાળસાં આણવા જેવું કુશર કર્મ છે. એ અંશગ મનને સ્થિર શી રીતે કરાય ?

चरत दि मनः कृष्ण प्रकृषि वल्लद्वहम् ।

तस्माद् निमग् मन्ये वागोस्त्रि मुदुकरम् ॥

૬ : ૩૪

*
અગ્યાસવૈરાગ્યની સાધના

નિત્યના અનુભવના ઊંડાખૂંધાંથી પૂરેલા પ્રમતો સત્કાર કરીને જ ભગવાને નવાગ વાળ્યો છે.

એશક મન દુર્લાભ છે, અંશગ છે છતાં એને

એતન્મે સંસયં કૃષ્ણ છેત્તુમર્હસ્યશેષતઃ ।
ત્વિદન્યઃ સદાયસ્વાસ્ય છેતા ન છુપયત્વે ॥

૬ : ૩૬

*

કર્મની અમરતા

માટે પણ લગામ નથી એમ નથી. જો પાપ અને ધોષા કાળુમાં બાણી સકાય છે, બળદ અને હાથી વથ કરી સકાય છે તો તોફાની. મન પણ કુમેહથી અને ચીવટથી કાળુમાં કરી સકાય છે. એને માટે ફરી ફરી પ્રયત્ન કરવાનો અભ્યાસ જોઈએ છે અને જે જે વસ્તુ તરફ મન દોડે છે તે તે વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ જાણખી એ વસ્તુ કેટલી નિઃસાર છે, બર્થ છે એનું જ્ઞાન પણ કેળવવું જોઈએ. અખંડ પાતી પાણીનાં દીપાંથી જો વજ્ર જેવા પથરા પણ ધસાઈ જાય છે તો અભ્યાસથી શું ન થઈ શકે? પણ એ અમરકાર સાધવા માટે સંયમ કેળવેલો હોવો જોઈએ. વાસના પર અને મન પર, હૈયા પર અને છુદ્ધિ પર માણસે કાળુ મેળવવો જોઈએ. એ સંયમ જેની પાસે નથી એને માટે કશું ય સકય નથી. અને એ સંયમ વડે જેણે પોતાનું હૈયું કાળુમાં આપ્યું છે એને માટે અશક્ય એવું કશું નથી.

જસશયે મહાપાદો મનો દુર્નિગ્રહ ચલમ્ ।
અભ્યાસેન તુ કૌતેય વૈરાગ્યેણ ચ ચલતે ॥
અસયતાત્મના મોગો દુષ્ટાપ ચિત્તિ મે મતિઃ ।
વદવાત્મના તુ ચતતા શક્યોઽશાન્તુમુપયતઃ ॥

૬ : ૩૫-૩૬

*

દુર્વેળોની મૂંઝવણ

જે સાધનાધીર છે, સંકેપસમર્થ છે તેને માટે આ જવાબ સંપૂર્ણ છે; સંતોષકારક છે પણ અર્જુનનો સંવાદ આપણા જેવા રખતનશીલ દુષ્ટોના માટે હંતો એટલે અર્જુન ફરી પૂછે છે - જગવાન, તમે જે કહો છો તેમાં જે માને છે, જે શ્રદ્ધા રાખે છે, તદનુસાર પ્રયત્ન પણ કરે છે અને જ્યાં એમાં ફાવતો નથી એવા માણસને થોગ તો સિદ્ધ થવાનો નથી ત્યારે શું એનો આપો પ્રયત્ન એજે જ અર્થો? એને શું સાચો માર્ગ જગવાનો જ નથી? તમે પોતે જગદ્ગુરુ છો. તમે જો એ શંકાનિવારણ ન કરો તો બીજો કેણ કરનાર છે?

અર્થતિઃ પ્રદ્યોષેતો યોગાશ્વિતમાવરઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસિદ્ધિં શાં ગતિં કૃષ્ણ મચ્છતિ ॥

૬ : ૩૭

આના જવાબમાં જગવાને જે જવાબ આપ્યો છે તે દુનિયાના તમામ માણસો માટે જ નહિ આશાનો અમરપટો છે. માણસનો રોજનો અનુભવ ગમે તેવો હોય પણ 'સરવાળો જોવાની' જેની શક્તિ છે તેનો જે સાર્વભૌમ અનુભવ છે તે જ જગવાને સ્પષ્ટ ચબ્દોમાં અનુબધના પ્રતિનિધિત્વ અર્જુનને સંજાળાવ્યો છે જે માણસ શુદ્ધહૃદય છે, જે સદ્બુદ્ધિથી પ્રેરાયો છે અને જે કલ્યાણ-કામ નાથી જ પ્રવર્તે છે તેની કોઈ કાળે દુર્ગતિ થવાની નથી-એ ઉત્તરોત્તર આગળ જ વધવાનો છે. આને એને સારી સમજણ ન મળી તો કલે એ બધી સમજણ એની મેજે એની પાસે ચાલતી આવવાની બીજી સમાધાન જગવાને એ આપ્યું છે કે માણસના મરણ સાથે એના બધા પ્રયાસો મરી નથી જતા પણ અણિતમાં જેમ સરવાળામાં નવ કરતાં સંખ્યા વધે એટલે એકમતા વધેના આંકડા દશમના સ્થાનમાં મળી જાય છે તેવી જ રીતે આ જગતી કમાઈ જો આ જગતમાં ન સમાય તો આમલ્લા જગતમાં વધી આવે જ છે. અને તેથી આગળનો સરવાળો સફળ પરિપુષ્ટ થાય છે. જેમ આત્મોના નાશ નથી તેજ કર્મોના પણ નાશ નથી. સાચું કે નરસું જે કહ્યું છે તે સાથે આવવાનું જ, એટલી જોની શ્રદ્ધા છે તેની મૂંઝ કોઈ કાળે ખૂટતી નથી. એવો શ્રદ્ધાધન માણસ જગતને વ્યાપાર ચેતાને અને બાહોશીથી ખેડી શકે છે અને એક પછી એક અનેક જન્મ ઋપાટાબેર વટાવી અતિ પરમ અતિને પામે છે. પણ એને માટે જોઈએ છે શ્રદ્ધા, જોઈએ છે ઈશ્વરનિષ્ઠા.

પર્યં ચૈવેદ નામુત વિનશત્તસ્ય વિચલે ।

નહિ કમ્યાણકૃત્વધિદુર્ગતિં તામ મચ્છતિ ॥

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃત્તોષોસાનુભિવા શાશ્વતીં શમા ।

હુત્તોષીં શીવતાં ગેદે યોગપ્રદોઽભિશાયલે ॥

અથવા યોગીનામેવ બુદ્ધે ભગ્નિ ધીમતામ્ ।
 એતદ્ધિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યરીદશમ્ ॥
 તત્ત ત બુદ્ધિસયોગ લભતે પૌવેદેદિકમ્ ।
 યતતે ચ તતો મૃતઃ સસિદ્ધો હુવનન ॥
 પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।
 જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શઞ્ઞન્નદ્ધાતિવર્તેતે ॥
 પ્રયત્નાચતમાનસ્તુ યોગી સશુદ્ધકિલિનઃ ।
 ધનેકજન્મસમિદ્ધસ્તતો યતિ પરા ગતિમ્ ॥

૬૦૪૦-૪૧

*

સાધનામાત્રની કૂંચી

હાથમાં ફાનસ લઈને જઈએ એટલે રાતની મુસાફરી જેમ સહીસયામત થાય છે તેવી જ રીતે જો ઈશ્વરનિષ્ઠા સાથે જીવનયોગ કેળવીએ તો જીવનયાત્રા સહેલી અને સફળ થાય છે ઈશ્વરને ઝોળખ્યો, એને શરણુ ગયા, એના દિવ્ય જન્મકર્મોના પરિચય સાધ્યો અને એની હિમ્મતને અધીન થયા તો જીવનવિકાસને અર્થે વધારે કશું કરવાપણું રહેતું જ નથી હજીએ જો એનિજન સાથે સકળાઈ જાય તો મુસાફરી માટે એને વધુ કશું કરવ પણું રહેતું જ નથી, ત્યાં સુધી એની સાંકળ સંધાયેલી છે ત્યાં સુધી એને બીજી કશી જ ચિંતા નથી.

પણ આ દાખલો અપૂર્ણ છે. એનિજન અને હજીએ એ એક જ પાટા ઉપર દોડતા જતાં એમની વચ્ચે સામ્ય નથી ત્યારે આ જીવનની મુસાફરીમાં આપણે ખાસ સમજવાનું તો એ હોય છે કે હજીએ ત્યારે એનિજનને ઝોળખે છે ત્યારે પોતે જ એનિજન ઘડી જાય છે, અને પછી બીજા અનેક હજીએઓ પોતે સેવાની શક્તિ એનામાં આવી જાય છે.

ઈશ્વરસાક્ષાત્કારની ખૂતી જ એવી છે કે જેમ સૂતરનો એક છેડો હાથ આવ્યો એટલે ધીમેધીમે બેચનાં સૂતરનો આખો દોડો જ હાથમાં આવી જાય છે તેવી જ રીતે જો સાચી ઈશ્વરનિષ્ઠા હોય અને અખંડ પ્રયત્ન હોય તો પ્રયત્નથી સત્યનાગમણનો નિશ્ચિત સંપૂર્ણ અને સમગ્ર સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેતો જ નથી. પછી મનમાં નથી રહેતો કેઈ સંશય, નથી

રહેતો કેઈ ખામી. એટલું બધી લીધું એટલે પછી કશું ગણવા જેવું રહેતું જ નથી માથુસ સાચી રીતે શોધ કરે. ખરી મુશ્કેલી રસ્તો જવાની નથી પણ એ રસ્તો જવાની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી, એ મુશ્કેલી છે એ જ માથુસનું દુર્દૈવ છે.

મધ્યાનક્તમનાઃ પાર્થ યોગ યુજન્મદાધ્રયઃ ।
 બસરાય સમગ્ર માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તત્ત્વજ્ઞ ॥

૭૦૧

મનુષ્યાગ્રા સહસ્રેષુ કથિયતતિ સિદ્ધયે ।
 યતનામપિ સિદ્ધાના કથિન્મ્યા વેતિ તત્ત્વતઃ ॥

૭૦૨

*

વિમૂ-જીવન

આજુસ પોતાની માનવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તેથી એને કુનિયામાં સારાનરસાતું ૬૬ જ દેખાય છે. એની પાછળ રહેલું પરમમંગલ અદ્વૈત તત્ત્વ દેખાતું નથી તમામ મૂઝવણનું કારણ એ જ છે, આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, રિધતિ અને લય ઈશ્વરમાંથી જ છે. ઈશ્વરથી છુટું અહીં કશું છે જ નહિ. જેમ હારના મજુદા સૂતરને આધારે ટકે છે તેમ ઈશ્વરને આધારે જીવું ટકે છે. જીવનમાં, આ વિશ્વમાં, જે કાંઈ છે તેનો સાર ઈશ્વર પોતે જ છે. જે દહાડે માથુસ દરેક વસ્તુમાં ઈશ્વરનો આવો સાક્ષાત્કાર મેળવા સકે છે તે દહાડે એની બધી મૂંઝવણો એની મેજે દૂર થાય છે.

(આ દૃષ્ટિ કેળવવા માટે ભગવાને આ અધ્યાયમાં તેમજ દસમા અધ્યાયમાં કાવ્યમય ઉદાહરણો લઈને આપણને સગવડ કરી આપી છે. આવાં ઉદાહરણો હમેશાં સરખી જ રીતે આકર્ષક નથી થતાં. દર જન્માનાએ પોતપોતાનો વિમૂતિયોગ ગોઠવવો રહ્યો. અહીં તો કેવળ 'ઉદ્વેગ' ખાતર નામ લેવા ખાતર-ભગવાને થોડોક વિસ્તાર કર્યો છે દસમા અધ્યાયના વિમૂતિયોગનો વિસ્તાર ટૂંકાવી અને એક બીજા સાથે ભગવા દાખલાઓ ભેગા કરી એ એક નવો વિમૂતિયોગ ગોઠવી કાઢ્યો છે.)

માણસ માટે સૌથી વ્યાપક, સૌથી ઊંડુ અને સૌથી અગત્યનું જે કંઈ તરવ હોય તે તે જીવન છે. મૃત્યુ સાથે સનાતન સંભામ ચલાવતાં જીવન કાણું નથી પણ મૃત્યુ ઉપર વિશ્વ જ મેળવતું આવતું છે. આ વિશ્વમાં અનંત પ્રાણીઓ છે, અને અદર્શિય અનંત પેદા થાય છે. એ બધામાં-એકેએકમાં જીવવાની જે અમર ઇચ્છા છે તે જોવા પછી જીવનની શક્તિ કેટલી જનરલ છે એનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. જેઓ ત્રાસીને આત્મહત્યા કરે છે તેઓ પણ જીવનને ઓછું ચાહતા નથી. જીવનનિષ્ઠા, જીવનમુક્તિ, જીવનપ્રેમ, જીવનપરાયણતા સર્વભામ છે, બાકી બધી જુલિઓ અને ઊર્મિઓ એની આગળ ગોણું છે. આ જિજ્ઞાસા અને જીવનનિષ્ઠા અનંત રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી તરવ હોય તે તે જીવ છે. એનું જ સામાન્ય બધે ચાલે છે જીવન મીઠું રૂપમાં પણ છે અને વિસ્તારના રૂપમાં પણ છે. બીજામાંથી વિસ્તાર અને વિસ્તારમાંથી ફરી બીજાનો સંભવ એ ઘટમાળ અનાદિકાળથી ચાલતી જ આવી છે. શું ભગવાન આ ઘટમાળથી નોખે હોઈ શકે? ઇશ્વર પોતે જ કહે છે કે તમામ જૂતોની અંદર રહેલું જીવન હું જ છું. તમામ જૂતોનું સનાતન નીજ પણ હું જ છું.

જીવન સર્વ મૂલેષુ ૧ ૭૦ ૧
વીજ મા સર્વમૂલેષુ વિદિધિ પર્થ સનાતનમ્ ।

૭ : ૧૦

*

કામ

મનુષ્યશક્તિના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે માણસ જે કંઈ કાર્ય કરે છે તે કામધર્મ, વાસનાથી, ઇચ્છાથી, કશાક હેતુથી પ્રેરાઈને જ કરે છે. દુનિયામાં આકામતા શોધે જડે નહિ. આવા સર્વવ્યાપી કામને નિષ્વ્રણમાં રાખવાની શક્તિ કેવળ ધર્મને જ છે. માણસ કામથી પ્રેરાય છે. યદ્યદ્યદિ વૃક્ષે કર્મ તત્તત્ત્વ કમત્સ્ય ચેષ્ટિતમ્ । એ કામને સફળ કરવા માટે માણસ અર્થસંગ્રહ કરે છે, સામર્થ્ય કેળવે છે, મનુષ્યબળ મેળવે છે, વિદ્યાન ખેડે છે, મોઢાં મોઢાં

સંગડનો કરે છે અને દરેક જાતની પ્રવૃત્તિ આદરે છે. કામની પ્રેરણાથી જ અર્થનો વિસ્તાર કરાય છે.

પણ કામથી કામગીરી તૃપ્તિ થતી નથી. કામ માણસને પ્રેરે છે અને અંતે છેતરે છે. કામ જેવી મોહક, પ્રેરક અને અંતે વિકળ એવી બીજ વસ્તુ નથી. તેથી જ કામને ન્યાં અવકાશ જ નથી એવા મોક્ષનો આદર્શ માણસે મેળો. પણ મોક્ષની લગભગ ત્યારે ને ? ત્યાં સુધી કામ ઉપર જીવ કસીને એને લગામ લગાવીને હાથમાં ચાણક અને અંકુશ લઈને એની પાસેથી સેવા લેવી રહી. કામનો આ જે અંકુશ છે-લગામ છે તેને આપણે ધર્મને નામે ઓળખીએ છીએ. ધર્મના અંકુશમાં રહેલો કામ એ જ સામાજિક જીવનનું પ્રેરક તરવ છે. તેથી જ ભગવાને પોતાની વિશ્વશક્તિનો પરિચય આપતાં કહ્યું કે ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો જે કામ તે હું છું.

ધર્મવિરુદ્ધો લોકેસ્મિન્ ક્ષાન્તીરિમ મતલર્પમ ।

૭ : ૧૧ (૧)

*

સાત્વિક વલ્લ

ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે બળ એ જ સ્વભાવ હોયે એનો ઉપાસના કરવી. દુર્મળના કેટલી ખરાબ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે, પણ બળ એ સારી વસ્તુ છે એમ પણ સિદ્ધ નથી થયું. બળ વાપરીને માણસ લૃંટકાટ કરે, ગરીબોને દનાવે, અનાથોને લૂટે અને અધર્મનો ધર્મ તરીકે પ્રચાર કરે એવા દાખલા દુનિયામાં ઓછા નથી. કુદરતે માણસ માટે જેટલા દુષ્ટોના ઉત્પન્ન કર્યાં છે એના કરતાં માણસે પોતે જ પોતાની સામે વધુ સુરક્ષીઓ ઉત્પન્ન કરી છે. અને એ બધું એના ચરીરબળ અથવા બુદ્ધિબળને પરિણામે થવા પામ્યું છે. એ બધું જોઈ બળ અને બળનું સંગઠન બન્ને પ્રત્યે સજાજનો અજઞાણ થયા છે. ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે બળવાન લોકોનું બળ હું છું, પણ એ બળ કામ અને અનુચિત રાગથી તદ્દન મુક્ત હોય તે જ.

વલ્લં વલ્લવાત્મસિંઘ કમમરગાવિર્જનિતમ્ ।

૭ : ૧૧

*

ગુણમયી માયા

ભગવાને સત્ત્વ, રજ અને તમ એવા ત્રણ ગુણ-વાળી માયા પેદા કરી. અને પોતે એની પાછળ છુપાઈ ગયા. આ સૃષ્ટિ ત્રિગુણાત્મક છે દરેક વસ્તુમાં આ ત્રણે ગુણ ઝાઝાવતા પ્રમાણમાં હોય જ છે. જે સુખનું પ્રાધાન્ય હોય તેને નામે તે વસ્તુ ઝાળખાય છે એટલું જ. આ ત્રણ ગુણોનું સંસ્કરણ, એમનો જીવન અધેનો સંમંથ અને એમનો વિસ્તાર, એ બધું ગીતામાં જ સૌથી પહેલું વર્ણવેલું જડે છે. વેદોમાં આ ત્રેગુણ ઉપર કંઈય ભાર નથી મૂક્યો. ઉપનિષદો એટલે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ત્યાં તો આ ત્રણ ગુણોની ચર્ચા ડગલે ને પગલે આવતી નોંધતી હતી પણ ઉપનિષદોમાં ગુણોનો ઉલ્લેખ જવલ્લે જ આવે છે. એટલે આ સૃષ્ટિની ત્રિગુણ ત્મક રચનાની મીઠાસા ગીતાની અથવા ગીતાના ભગવાનની મૈત્રિક મીઠાસા છે એમ જ કહેવું પડે છે. આ ત્રણ ગુણોની વ્યવસ્થાથી માથાલને એટલે તો સતોષ થયો છે કે ગુણ ત્રણ જ કેમ અને એ ક્યાં તરવને અનુસરીને નક્કી કરેલા છે અને એના પેદા વિભાગ કેટલા થઈ શકે છે એની જિજ્ઞાસા માણસે, શાસ્ત્રીય રીતે કરવાનું હોડી દાંધુ છે. નવા લોકોમાં પણ જે કાંઈ આ ત્રિગુણવ્યવસ્થાને સવિસ્તર સાંગળે છે તેને પણ થાય છે કે ગુણવ્યવસ્થા બધો રીતે બંધબેસતી છે. ભગવાન પોતે કહે છે કે આપુ ત્રિશ્વ આ ત્રણ ગુણોનો વિસ્તાર છે એ ત્રણે ગુણ મારામારી જ પેદા થયેલા છે અને છતાં હું એમને વશ નથી મારી આ ત્રિગુણ ત્મક માયા તરીકે જવી બહુ અધરી છે. જેઓ ત્રિગુણથી પર એવા મને શરણુ જાય છે તેઓ જ આ માયામોહને તરીકે જાય છે જેઓ ધૃતિગને શરણુ જતા નથી તેઓ માયાની વળગમાં સપડાઈને અસુરવૃત્તિ કેળવે છે.

રજ અને તમ એ બે ગુણો બંધનકારક છે, નીચે પાડનારા છે, એટલું તો સહેજે ધ્યાનમાં આવી શકે છે પણ સત્ત્વગુણ પણ સાદા દેખાવા છતાં અંતે બંધનકારક છે અને તેથી સત્ત્વ કેળવી રજ અને તમ ઉપર વિનય મેળવી અંતે આ સત્ત્વગુણથી પણ પર જવાનું છે એમ કહીને ગીતાએ અધ્યાત્મના

આકાશમાં મોટામાં મોટું ઉડ્ડયન કર્યું છે. સત્ત્વગુણ પણ અંતે બંધનકારક જ છે એમ કહી ભગવાને માણસ આગળ એક અતિમાનુષી આદર્શ મૂક્યો છે.

દૈવી હોય ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ ચ પ્રવરતે માયામેતા તરતિ તે ॥

૭ : ૧૪

નોંધ—

[ગીતામાં ત્રિગુણના ઉલ્લેખ ન્યાં ન્યાં આવે છે તે બધાને એકત્ર કરી તે ઉપરથી ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર તૈયાર કરવા જેવું છે. જેમ ગીતામાં આવેલાં પાંચ સાત શબ્દચિત્રો પરથી ગીતાના આદર્શ પુરુષને તારવી શકાય, દૈવી સંપત્તિના છત્રીસ ગુણો વડે ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર તારવી શકાય છે, એ જ રીતે આ ત્રિગુણના વિસ્તારથી ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર તારવી કાઢવું નોંધે]

મત્કોના ચાર પ્રકાર

ગીતાએ ચાર પ્રકારના ભક્તો વર્ણવ્યા છે. આ ચાર જ શા માટે પસંદ કર્યા છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, અને આ ચારે ભક્તો જ છે એમ કહેવાય કે નહિ એ આપણે જાણતા નથી. આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની-આ ચારને ગીતાએ ભક્તો કહ્યા છે, અને એમાં જે જ્ઞાનીને સૌથી શ્રેષ્ઠ અને પોતાને સૌથી પ્રિય કહ્યો છે. આમાંનો જે આર્ત છે એ જીવનનાં અનેક દુખોથી હેરાન થવાથી ભગવાનને શરણુ જાય છે. એને વિશ્વાસ છે કે ત્યાં શાતા મળવી જ નોંધે. આવો ભક્ત સામાન્ય કોટિનો ગણાય. કાયિક અને માનસિક અઘડામણથી મુક્ત થવું એટલે જ એનો ઉદ્દેશ છે, પણ એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે ભગવાન પાસે જ દોડી જવું નોંધે એ એટલું એ જાણે છે, અને એમાં જ એની મોટાદર્ષ-ગીતાની ભાવામાં કહીએ તો ઉદારતા-નરહલી છે

ખીજે ભક્ત તે જિજ્ઞાસુ એ જેમ જેમ જીવનનો સુખદુઃખાત્મક અનુભવ લેતો જાય તેમ તેમ એ બધું ખમવાની અથવા માણવાની શક્તિ તો એ કેળવતો જાય છે, પણ આ બધું શા માટે છે,

અને જીવનનું ગૃહસ્થ છે મુ એ જીવનની અન્ય
જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઈને એ ભગવાન પાસે દોડે છે
એ જાણે છે કે જીવનનું ગૃહસ્થ ઉદેશના, સંસારના
ઉદ્દેશના, બીજા કોઈ છે જ નહિ દેવના સદાસ્યસ્ય
છેતા નહિ હુપસ્યતે । (૧ ૩૧)

ત્રીજો ભક્ત તે અર્થાર્થી સામાન્ય લોકો એનો
અર્થ કરે છે ધનનો હસ્થુક જૂના વખતમાં એવા
લોકો હતા ખરા કે જેઓ ધનના હગથાની ધૃતિથી
વેપારઉદ્યમ કરવાને બદલે જપમળ, પુરુષારથ,
અથવા તપસ્યા કરતા, અથવા અનેકરીતે ભગવાનને
રાજ કરી એની કેવળ કૃપા વડે ક્યાકથી ધન મળી
જાય એની અપેક્ષા રાખતા પણ ગીતાનો અર્થાર્થી
ઉદાર ભક્ત ધનપગાયણ તો ન જ હોય અહીં
અર્થાર્થી એટલે જીવનનું સારસર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરવાની
ધૃતિ રાખનારો ભગવાન પ્રભુ છે સર્વસમર્થ છે,
ઉદાર દાતા છે એની પાસેથી સઘુ કાંઈ મળી શકે
એમ છે ત્યારે બીજી બધું ટોડીને એને શરણ લઈને
એની પાસેથી જીવનસાધ્ય કેમ ન મેળવીએ ? (૧)
પોતાનો પુરુષાર્થ અને (૨) ઈશ્વરની કૃપા એની વાતના
અન્યાની બેવડી સાધના કરનારા તેઓ નથી હોતા.
હું ઈશ્વરને શરણ જાઉં ઈશ્વરની ભક્તિ કરું એ જ
મારી સાધના એ જ મારો પુરુષાર્થ ભગવાનને શું
અશક્ય છે કે જેથી અર્થો એને હું હીચકું અને
બાંડીનો ભગવાન ઉપર નાખું ? મારી જ્ઞાતિને અર્થો
કે મારા વિકાસને અર્થો મારે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ
એ જ ને આગ્રહ હોય તો આગ્રહવળા પુરુષાર્થ
હું શા માટે કરું ? પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર વિજય
મેળવી બધી રીતે ઈશ્વરને શરણ જાઉં અને એની
અનન્ય ભક્તિ કરું એ જ પુરુષાર્થ શા આછો છે ?
એમાં કશી કસ શા ન રહે એટલે બસ આવો અર્થાર્થી
ઉદાર ભક્ત પોતાની નિજા વડે ભગવાનને પોતાનો
બનાવી દે છે અને હૃદયગ્રામ ભગવાન પાસેથી મને
તે મેળવી શકે છે એ કહે છે, પણ તે સાધન
તરીકે નહિ, પણ ઈશ્વરને સરણ ગયા પછી ઈશ્વરે
સોપેલાં કાર્યો સમજી ઈશ્વર પ્રીત્યર્થે એ બધા કામો
કરે છે.

ઉદ્દેશો ભક્ત તે જાની. એણે પોતાની જિજ્ઞાસા
વશ કરી છે, સ્પષ્ટ બ ઉપર એણે વિજય મેળવ્યો
છે, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી પોતાનું કિદિમય બાળી નાખ્યું
છે, એ અખડ યોગી છે, એ નિષ્કામ ભાવે - કેવળ
સ્વભાવ તરીકે - ભગવદ્ભક્તિમાં તત્કલીન થઈ જાય છે
એવો જાની ભક્ત ભગવાનને એટલો બધો તો પ્રિય
છે કે પરસ્પર પ્રીતિને કારણે એ વાક્ત ભગવાનનું
હૃદય બની ગયો છે 'જ્ઞાની ત્વત્રેવ મે મતમ્' એવી
જ્ઞાનશક્તિ એક જ ભવની સાધના વડે જવશ્વે જ
પ્રાપ્ત થઈ શકે જ્ઞાનીએ પાળના અનેક જન્મોમાં
કમલ સસિદ્ધિ મેળવેલી હોય છે એને સહજપણે
ભગવાનના વિમુક્તો સાક્ષાત્કાર થાય છે

ચતુર્વિધા ભક્તે મા જના સુકૃતિનોઠ્ઠું ।
શાન્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્મ ॥
તેમ જ્ઞાની નિત્યલુક બેઠમકિર્તિમિપ્યતે ।
પ્રિયો દિ જ્ઞાનિનોઠ્ઠત્વર્થમદ સ ચ મમ પ્રિય ॥
શુભા સર્વ ભેદને જ્ઞાની ત્વત્રેવ મે મતમ્ ।
ભાસ્વિત સ દિ યુક્તતા મોગેવાનુભા ગતિમ્ ॥
ચક્રુર્જા જન્મભારે જ્ઞાનવાના પ્રપ્યતે ।
વાયુદેવ સર્વમિતિ સ મદાયા સુકુર્તમ્ ॥
૭ ૧૬-૧૯

અપાસનાનું સોપાન

બધા જ ધર્મો સાચા છે મને તે દેવને નમસ્કાર
કરીએ તો મે અને એ કરાવ પ્રત્યે જ પહોંચે છે, એ
ખરું છે મને તે ઉપાસનાને રસ્તે માણસ જારતો મે
એ તે એ સુકારે પહોંચવાનો જ એ વિશે શક્ય નથી, જા
બધા દેવો સરખી યોગ્યતાવાળા નથી હોતા બધી
ઉપાસનાનું તાત્કાલિક ફળ એકસરખું નથી હોતું માણસ
પોતાની વૃત્તિ, દૃષ્ટિ અને આકર્ષ કરતા વધારે ઉચ્ચ
કાલિની ઉપાસના શરવી શકે નથી બાળને એ
એક રૂપિયો અને એક પેડો એમાંથી મને તે મે
એમ આપણે કહીએ તો રૂપિયો છોડી એ જેમ પેડા
તરફ દોડવાનો, તેમ જ જીવી જીવી વાસનાઓથી
ધેરાધેરા માણસ અતર્થથી પરમાત્માની ઉપાસના
કરવાને બદલે પોતાના સ્વમાન પ્રમાણે કોઈ ને કોઈ
સામાન્ય દેવતાની ઉપાસના આરંભે છે વાજવાન

જાણ છે કે એવા માણસ જાણે છે એણું, ધેરાયેલો છે મોહથી, પણ અતે એની શ્રદ્ધા સાચી છે. એટલે ભગવાન પોતે જ તે તે રૂપ ધારણ કરી જ્યાં જેની શ્રદ્ધા ભેડી હોય ત્યાં જ એને એને લાયક સિદ્ધિ આપી દે છે. આવી સિદ્ધિ અને એતું કળ નાશવંત જ હોય. પણ એવું કળ મેળવી એ ભક્ત પોતાની શ્રદ્ધામાં ઉમેરો કરે છે. આમ કરતાં કરતાં જ્યારે માણસને શુદ્ધ ઈશ્વરભક્તિ જડે છે ત્યારે જ એ ભગવાનની સનિધિમાં પહોંચે છે.

જેમ મુક્તિ ક્રમશઃ મળે છે, સાધનામાં પ્રગથિયાં હોય છે તેમ ભક્તિના આદર્શમાં પણ માણસની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર એવી ક્રાંતિઓ હોય છે.

આ વાત જોના જ્ઞાનમાં આવી તે પોતે મૂર્તિ પૂજક ન હોવા છતાં મૂર્તિપૂજ કરવાવાળાઓને પજવશે નહિ. જંગલના લોકોના ધર્મ અને એમની માન્યતાઓ ભૂમણેલી છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ એવી માન્યતા રાખવા જતાં મહાપાપ કરે છે એ ભક્તની માન્યતા ધ્રિરતાઓ, મુસલમાનો અને એવા જ બીજા ધર્માત્મકો ધરાવે છે. અને તે તે સોકાને એ પાપમાંથી ઉગારવા માટે એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એમની પાસેથી એમની માન્યતાઓ છોડાવવાનો જબરદસ્ત પ્રયત્ન કરે છે. ગીતાધર્મી જાણે છે કે બૌદ્ધિક જૂન એ કાંઈ નૈતિક અધઃપાત નથી આપણે પરમ રહસ્યન જાણતા હોઈએ તેથી શુદ્ધ ભગવાન તો આપણું હૃદય પહેચાને જ છે. ત્યારે આપણે કાંઈના ઉદ્ધાર વિષે આટલા સારક શા માટે ચર્ચાએ ?

અને કોણ કહી શકે કે ઈશ્વર વિષેની આપણી કલ્પના નિર્દોષ છે. ઈશ્વર આગળ આપણું અજ્ઞાન અને પેલા જંગલી, વહેમી આરમ્બકતું અજ્ઞાન એ બે વચ્ચે બહુ જ થોડો ફેર હશે. આપણે શા માટે માનીએ કે આપણે તો સાચા ઈશ્વરને પૂણ્યપણે ઓળખીએ છીએ અને બીજાઓ અજ્ઞાનની આધિમાં રહીને ત્યાં જ રાચવા જેટલા પતિત છે ? જેમ જાળકો ક્રમે ક્રમે ઉમરલાયક થાય છે તેમ સાચા ભક્તો ક્રમશઃ જ્ઞાનમાં અને ભક્તિમાં આગળ વધે જ છે અને ભગવાન તો એમની પાસે અચથી ધૃતિ સુધી છે જ.

કર્મૈસ્તૈર્હૃતનામ પ્રચ્છેડન્યદેવતા .

ત ત નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥

યો યો યા યા તત્તુ મતઃ શ્રદ્ધાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચભા શ્રદ્ધા તમેગ વિદ્યામ્યદમ્ ॥

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તદશારાવતમીરતે ।

અમતે ચ તતઃ કામાન્મયૈન વિરિતાન્હિ તાચ ॥

અતસ્તુ પાઠ તેજ તદ્ભક્તચત્તપમેષસામ્ ।

દેવોન્દેવ્યજો યાતિ મદ્ભક્તા યાતિ મામપિ ॥

અવ્યક વ્યક્તિમાપ્ન મન્યન્તે મામયુદ્ધયઃ ।

પર ભામનગ્ધતો મમાવ્યયમચુતમમ્ ॥

નાદ પ્રકારઃ સર્વસ્ય યોગમભાષામદ્યુતઃ ।

મૂઢોડય નામિજાનાતિ લોકો મામજનવ્યયમ્ ॥

૭ : ૨૦-૨૫

ૐશ્વર્યપ્રાપ્તિની કઠિનતા

ગીતામાં એક ઠેકાણે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે તારા પણ અનેક જન્મો થયા છે અને મારા પણ થયા છે. હું એ બધાને જાણું છું અને તુ તે જાણતો નથી. જૂનકાળ અને લવિષ્યકાળ જાણવાની શક્તિ કેવળ એક ભગવાનની જ છે. માણસને એ શક્તિ આપેલી નથી.

આ અધ્યાયમાં ભગવાન કહે છે કે જૂન, લવિષ્ય અને વર્તમાન બધું હું જાણું છું પણ મને કોઈ જાણતું નથી. એનું કારણ એ છે કે બધાં પ્રાણીઓ રાગદ્વેષથી ઘેરાયેલા હોવાથી એમની દષ્ટિ દુઃકી થઈ જાય છે, એમનું હૈય સંકૃષ્ટિત થઈ જાય છે. માણસ જ્યારે મનોની દલતા કેળવે, દંદમેહથી મુક્ત થઈ જાય અને પુણ્યકર્મોથી પાપ ઉપર વિજય મેળવે ત્યારે જ તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને પછી એનું તમામ કર્મ આધ્યાત્મિક બની જાય છે.

ચેરાહ સન્નતીતાનિ વર્તમાનાનિ ન્યાર્જન ।

અત્રિષ્ણિચ ભૂતાનિ માં તુ ચેદ-ન કથન ॥

અિચ્છાદ્રેવમુન્દેન દ્વદ્વસોહેન ભારત ।

સર્વભૂતાનિ સમોહ સર્ગે યાતિ પરતપ ॥

યેષા ત્વતગત પાપ જગના પુણ્યકર્મણામ્ ।

તે દ્વદ્વસોહનિર્મુષ્ણ મન્તે માં દલ્બનાઃ ॥

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિય યત્તતિ વે ॥

તે વ્રજ તદ્વિદુઃ હૃસ્તનમધ્યાત્મે કર્મચાચિલ્મ્ ॥

૭ : ૨૬-૨૯

પ્રાણલાલની ભ્રમણા

શ્રી સોપાન

‘તમે કોઈ સમજતા જ નથી હું એ બનેને ઝોળાયું છું’

પ્રાણુલાલ ચિદાર્થ જઈને બોલ્યો લગભગ ૭ કનાકથી આ માઘાફાડ ચાલતી હતી મગનલાલ અને ત્રિલોચન હવે ચાલ્યા હતા પ્રાણુલાલને સમજાવી લેવાની જરૂરી પણ આશા નહોતી છતાં કેવળ છે નો પ્રયત્ન કરવા ખાતર ત્રિલોચને જવાન આપ્યો

‘તું નથી ઝોળાખતો તે ને દુનિયા નોઈ હોત તો આમ ન બોલાત ને દિવસથી આ સમાચાર મળ્યા છે તે દિવસની પ્રભા લોહીના આંસુએ રે છે’

‘તમે જ એવું કારણ છે હું એને સમજાવીને શાંત કરું છું ત્યાં તમે ક્યા ખાવા દોડો છો તમે અમારું હિત ધ્વજતા હો તો તમારે અહીં આવવું જ ન નોઈએ’

વાતમાં કંઈ સાર ન જણાયો એટલે ત્રિલોચન ઊભો થયો મગનલાલ પણ એની પાછળ બેઠ્યા પ્રાણુલાલ રોષભર્યા ચહેરે બેસી જ રહ્યો વિવેક ખાતર પણ ઊભા થવાની એને ઇચ્છા ન થઈ

*

પ્રાણુલાલ નવા જન્માનાનું ફરજદ હતો એમ ન કહેવાય કાલેજના તોફાન કે પ્રેમમરતી એણે અનુભવ્યા કે જોયા નહોતાં એક સાથે ધણી યુવતીઓ સાથે દોરતી પણ એણે કોઈ દિવસ કરી નહોતી એવી દોરતી માટે ને લાયકાત નોઈએ તેનો પણ એનામાં સર્વથા અભાવ હતો એ બહુ લાણ્યો ન હોત તો ચાલી શકત પણ ટૂંક સમયે ત્રિ-એકાદ કલામાં એ પ્રવીણ હોત તો એને એવી દોરતીઓ સહેનાઈથી મળી રહેત પૈસા અને નવી ઢમે રહેવાની આવકત હોત તો પણ સુરેકની ન આવત આમાનું કશું એનામાં હતું નહિ એક

પત્ની જીવતી હોય તરે જ બીજી પત્ની નવામાં કાન્તિ છે, પ્રેમ છે સમાજની લક્ષ્ય સામે બચે છે એવું કશું પણ એ સમજતો કે માનતો નહોતે એના મનમાં એમ ઊભી મધુ હતું કે પ્રભા તો એન ઉપર અપાર હેત રાખે જ છે, અને આ ઠાકોશમાં રહેતી યશોદા જેના વિશે એના કુટુંબના દુરમતોએ ખરાબ વાત ઉડાડીને એનું વનિષ્ઠાણ આશ્ચર્ય કરી મૂક્યું છે તે પણ એના પર પાગલાં લાગણી ધારે છે પ્રભાને અડચણ’ હોય ત્યારે રમેઈ કરવા લાં યશોદા આવે જ છે પરંતુ પ્રભા એને પિયર ગર્હ હોય ત્યારે પણ પ્રાણુલાલને કશી મુશ્કેલી જણાતી નથી અને અજન જેવી વાત તો એ છે કે પ્રજા પોતે જ એના પ્રત્યે અપર પાર પ્રેમ ધરાવે છે પ્રભા કામ કરતી હોય ત્યારે યશોદા એની પામે કામ ખૂચથી લેવા બાને પણ પ્રભા એમ કેમ કમવા દે? એ તો યશોદાને પોતાની વહાલી નજીક હોય એટલા માનપૂર્વક સાચવે છે

જે દિવસે યશોદા કંઈ ગરબ વિના નુસકેમુલકે રડી પડી તે દિવસે પ્રભા બહાર મળે હતી એવું પણ નહોતું એને જાની રાખવાનો ખરા પ્રયત્ન તો પ્રભાએ જ મેઈ હતો પ્રાણુલાલ તો દૂર બેઠો બિલો સાત શાન્દિદ આશ્વાસન આપી રહ્યો હતો જ્યારે પ્રભાએ એને બાથમાં લઈને એવું આશ્ચર્ય મો પોતાની જાની સાથે કદાચ હતું પ્રાણુલાલ માત્ર મોનતો હતો ‘યશોદા! યશોદા! આ શું’ આ માટે ગે છે ને તારા બાથ’ બસ આથી વધુ એણે કોઈ કર્યું નહોતું જ્યારે પ્રભાએ તો યશોદાના હૃદયના આગળા બેઠી બપ એમલા પ્રેમથી એને ગવાનું કાગળ પૂછ્યું હતું અને છેવટ યશોદાએ મળું નહોતું છતાં એ સમજી ગઈ હતી કે કુમાર-અવરયાથી યશોદા હવે યાકી છે

તે દિવસે ઓફિસનો સમય થતા પ્રાણલાલ ઘેરથી નીકળી તો ગયો, પણ ગસ્તામા કે ઓફિસમા એને એન પડ્યું નહિ યશોદાનું આસુમર્ત્ય મો કંચે વ કર્યું આખ આગળથી ખસતું નહોતું દિનના અનરતમ ભાગમાથી એક ઝરણુ જાણે ફૂટતું હતું એ ઝરણુ પ્રેમનું હતું કે કરુણાનું તે કળી શકાય એમ હતું નહિ ઉત્તરવરધાને તો બેઠે ઝરણુ સરખા જ લાગતા હતા. પ્રાણલાલની આંખી શુદ્ધિ આ ઝંખનું કરુણાનું ઝરણુ માનતી હતી યશોદાના વિચારથી ગદગદ થઈ જવાતું હતું એ જ એનું મોટું પ્રમાણ હતું

સાંજના છ વાગે પ્રાણલાલ ઓફિસથી પાછો ફર્યો ત્યારે એના મનમા નક્કી થઈ ગયું હતું કે ઘેર જઈને યશોદાનું દુખ સમજવું અને એ દુઃ કરવા જે કાઈ પ્રયત્નો કરના પડે તે કરવા જ આ નિશ્ચય થતા પ્રાણલાલના પગમા એતન આગ્યું હતું અને હૃદય પણ મજબૂત બની રહ્યું હોય એવું જણાતું હતું

પ્રાણલાલ ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે અધારુ થઈ જવા આગ્યું હતું અને પિતાની આંખોને માન આપતી યશોદા ગત પડ્યા પછી ધર્મથી બદા નીકળતી નહિ પ્રાણલાલે કાચારીએ પ્રભાને જ સમાચાર પૂછ્યા અને પ્રભાના હસના મુખેથી સાંભળ્યું કે, 'પણુવાના થયા છે'

*

'યશોદા બહુ દુખી છે, ખરું ને પ્રભા !' આંદેક દિવસ પછી પ્રાણલાલ પ્રભા સાથે વાત કરતો હતો વચ્ચે યશોદા સાથે બે તણુ વખત વાતો કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો પણ યશોદાનું દિન એ જાણી શક્યો નહોતો દિન બિધે એવો પ્રશ્ન પૂછના જતા યશોદાની આંખો આંધુથી ભરાઈ જતી

'ખમગ નથી પડતી કે યશોદા શા માટે દુખી ગઈ છે ? એના બાપુ તો કંઈ મહેતા જ નથી બા સાચા છે'

'તો ગે છે કેમ ?'

'એ તો મે તે દિવસે તમને કહ્યું ને !'

'એ માટે કાઈ રહે ખરું ? મહુ તો સમસમીને એસી રહે'

'એ માટે તો ગે નહિ, પણ એમ છે એટલે ન્યા જુએ ત્યા દુખ લાગ્યા કરે છે બા અને બાપુજી પગવતા હોય એવું એને લાગે છે'

'એના માતાપિતા આ સ્થિતિ નહિ જાણતા હોય ?'

'ન કેમ જાણતા હોય ? દરેક માથાપ આ સ્થિતિ સમજી જાય, પણ વરે શું ? એમના વશની વાત થોડી છે ? યોગ મુરતિથી શોધવો કયાથી ? મુરતિવાની અજીત કેટલી છે ? કન્યાના તો ઢગના પડ્યા છે'

પ્રાણલાલ સહેજ હસી પડ્યો પ્રભા લજ્જા પામતી થીડું હસી

'આપણે એને કંઈ મદદ ન કરી શકીએ ?' પ્રાણલાલે પૂછ્યું

'આપણે શી મદદ કરી શકીએ ? તમારો કાઈ ભાઈમધ હોય તો શોધી કાઢો પણ એના માથાપનેય પસંદ તો પડ્યું જોઈતો ને !'

'યશોદા વિશે લોકોમા ...'

'હા, એનું નામ યેરાઈ ગયું છે આપણી બાણુ તો કાઈ ટેકાણું મળશે નહિ અનજામા તપાસ કરો તો સારું ટેકાણું મળી આવે'

'આપણા લોકો પણ ગમ્મત કરે છે !' પ્રાણલાલ બોલ્યો

દોડી મોની યામ એટલે આમ જ યામ મારા બાપુએ અમરથી ઉતાવળ કરી હશે !' પ્રભા ત્રાસી નજર કરીને હસી પ્રાણલાલ એના બિચડતા કૂચ જેવા મુખ સામે જોઈ ગયો

*

એકાદ મહિના પછી યશોદા માઠી પડી માઠી જગ મળીર લાગી એટલે પ્રાણલાલ અને પ્રભા અવારનવાર યશોદાની પામે ગઈતા લાગ્યા યશોદાનાં માતાપિતાએ જોયું કે પ્રાણલાલ પાસે યશોદાને સારું લાગતું હતું એમના રૂઢિચુસ્ત માનસને આ

મગનું તો નહોતું પણ ઘીકરી હતે તાસી હતી એમ
એ જાણ્યાં ત્યાં એને પ્રાણનાથ વધુ ગમ્ય ત્યાં
રહે એણે પ્રથમ દવા લાગ્યા ગંદો નેમ લાગ્યા
લાગી તેમ પ્રાણનાથ ધરે પ્રાણનાથ થયા લાગી
પ્રમા તો પાતાની નજીકની મેલા રિસ દર્દને
હતી જ હતી

દોઢેક મિત્રો માદમી બોગવા પડી યગોદા
પયારીમાંથી બહાર આવના સમયમાં એના મનમાં
શુદ્ધ હતી ગયું તેથી ધૃતિદાસ બહુ લાંબો થાય,
પણ માદમીના દિવસે જમિયાન કોઈ ન હોય ત્યાર
પ્રાણનાથ પામે એ ગડી પડી હતી અને પ્રાણનાથ
એના વાંચા ઉપર કે માથા ઉપર દયા દર્શવે ત્યારે
એની આંખો મિચ્યા જતી હતી આંસુ ઘણીવાર
પાછાં નાંખી જતા હતા અને કોઈકવાર મિચ્યાયેતી
પાંપણોની બાજુ હૃદયની કોઈ અદમ્ય લાગમીની
સાક્ષી આપવા માટે નિકળે પિયર બનના હતા
પ્રાણનાથના હૃદયમાંથી પેતું મગનું - મગનું કે
પ્રેમનું - વેગજી વહેવા લાગ્યું હતું યગોદાની સામે
નેતા આંખમાંથી અને એને પાળના આંખનીનાં
દેશમાંથી એ મગનું દુઃખ જ હતું હતું

પરિણામ એ આત્મ કે સાત્ત થયા પછી
લગભગ પદરમે દિવસે બપોરે પ્રથમ દર્શન બહાર
ગઈ હતી અને પ્રાણનાથ ધરમાં એમનો બેઠો હતો
ત્યારે યગોદાએ અડીને એના પગ પામે એ
ચુનાવનું ફૂલ મૂકી દીધું ધીમેથી મોલી રીકારો
કે તોડીને ફેંકી દે

પ્રાણનાથ અમકો ગયો પણ એ બિચુ જીએ
ત્યા તો યશોદા આલી ગઈ હતી એની નજર ફૂલ
ઉપર પડી ફૂલ સુદર હતું અને ખીનેતું હતું એમા
નો શકા નહોતી, પણ પ્રાણનાથ કરી ગયો કોરો
બાગ્યા તરફ નેપુ પ્રમા ત્યા નહોતી ધીમેથી એણે
ફૂલ ઉપાડ્યું એક દાણ આખમા મુકતા આવી
પ્રેરત ભવ વ્યાપ્યો ફરીને બાગ્યા તરફ નજર કરી
પ્રમા ત્યારે પણ નહોતી આવી

*

‘એ કેમ બને યશોદા !’

‘હું પણ નાણું છું કે ન બો પ્રમાનેન
બહુ આવાત લાગે’

‘એ તો દલાય ન લાગે પણ તારા માતા
પિતા બને લોકો’

‘ના ના પ્રમાનેન જ આ સદન ન કરી શકે’

‘હું નથી માનતો હું પ્રમાને નજીક છું એને
તારા પ્રત્યે પણ બહુ મમતા છે’

‘તો ?’

‘તો શું ?’

‘તો ધર્મ શકે મારા માતાપિતા આખ આખ
કાન કરો તેઓ યામ્યા છે અને લોકોની સમે તો
ચકિત થાય’

‘તારામાં દિમંત છે ?’

‘છે પણ પ્રમાનેન’

‘ના ના એ વિરે ચિંતા ન કરીશ એ હું
સજાગી લડિશ એના પ્રત્યે મને કેમનો પ્રેમ છે તે
એ મને છે’ પ્રાણનાથ ઉત્સહથી બોલ્યો

‘તમે પૂછી નેમો ?’ યગોદા ધીમેથી બેલી
પ્રાણનાથ જરી વિચારમાં પડ્યો

‘પૂછવાથી મ્હાર વાત બગડે એ તને
અપનાવી જ લેશે એવી મને ખાતરી છે પૂછીશ તો
દલાય’

‘તમે જૂન કરો છો એમ મને લાગે છે કોઈ
અરે આતુ સદન ન કરે’

પ્રમાને તું નથી યોગબતી યશોદા ! મારી
સાથે એ નર્મમાં આવવાનું પણ પસંદ કરે’

‘પણ એમના યશોદા છુત્તજ બોની પ્રાણનાથ
કરી પાડે પડી ગયો

તો તમે પૂછી જુઓ તો ? યશોદા બેલી

‘હવે પૂછી નેમશ એ પછી તો તને શકિત
ધશે ને ?’

યશોદાએ હા પાડી

*

પ્રાણનાથના હાથમાંથી લગભગ છઠી ગઈ હતી
પ્રમાને પૂછવાની દિમંત ન આવી યગોદાની વાત
સાચી લાગવા માગી પણ છૂટેની લગભગ હાથમાં

આવી નહિ. યશોદા તરફ એનો હૃદયપ્રવાહ જોશબેર ધસવા લાગ્યો. એકિમે એ દરેજ જતો હતો પણ નિર્જીવ યંત્રની જેમ જ. રાતદિવસ એ વિચાર એને ડોરી ખાતા હતા. પ્રભા ધણીવાર એને પૂછતી હતી કે છે શું ? પ્રાણલાલ જવાબ આપી શકતો નહિ. ક્યારેક હસતો, ક્યારેક મૂંગો રહેતો અને જોશબેર પ્રભાને બાથમાં પડડી કચડી ન ખતો.

યશોદા અવારનવાર આગ્રા કરતી હતી પ્રભાની પાસે હવે એ વિશેષ રહેતી. પ્રભાનો પ્રેમ કે કૃપા-જે કહો તે-મેળવવાના એના પ્રયત્નો ધણીવાર ઉઘાડા પડી જતા હતા. પણ પ્રભા બિચારી સમજતી નહોતી. યશોદાનાં માતાપિતાની પેઢે એણે માત્ર એટલું જ ભણ્યું હતું-યશોદા આવે છે ત્યારે પ્રાણલાલને સારું લાગે છે. પ્રાણલાલ એનો પ્રાણ દતો, એના વિના જીવતું પ્રભા માટે કુશર હતું. એ પ્રાણને શાંતિ થાય, સુખ બિપજે એ માટે પ્રભા શું ન કરે ? યશોદાને આશ્ચર્ય કરી કરીને એ ત્યાં શક્તી અને ધણીવાર જમાડતી.

દિવસો ને મહિનાઓ પસાર થતા જતા હતા. પ્રાણલાલ અને યશોદા ધણીવાર એકત્રિ મળતાં. બહુ વાતો ન થતી, પણ જે થતી તે હર્ષમય હતી. પ્રભાની આંખમાંથી આંસુ ખરી જતાં અને પ્રાણલાલનાં આંસુ ડોકિયાં કરી પાછાં ચાલ્યાં જતાં. બંનેનાં હૃદય ભાંગી ગયાં હતાં. એકમેક વિના રહેતું હવે મુશ્કેલ થતું જતું હતું, પણ પ્રભાનો વિચાર બંનેને ધક્કા મારી જીદી જીદી દિશામાં ખસેડી દેતો હતો.

યશોદાનાં માતાપિતા દોકરીનું મન પારખી ગયાં હતાં. એમને આ ગમતું નહોતું, પરંતુ આંખ આગ કાન કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો. પ્રભા કયું સમજતી નહોતી. એને એમ થતું હતું કે યશોદાને હવે જલદી સાડું ટેકાણું મળી ગયે તો સારું.

એક સવારે પ્રભા નજીકના સગામાં કોઈ પ્રસંગે ગઈ હતી. પ્રાણલાલ એકલો પડ્યો યશોદા અને પ્રભાના વિચારો કરતો હતો. કોના પ્રત્યે વધુ મમત્વ હતું તે એની જીદિ કહી શકતી નહોતી. પ્રભાને બધું આપી દીધું હતું-આખું જગત બધું એને આપી દીધું હતું-એમાંથી એક રતીપૂર પણ પાછું

કેમ લેવાય ! એ વિચાર દિવને સનાતનો હતો. ખીછ ગાળુ યશોદાનું કોણુ, એમ પણ થયા કરતું હતું. દયા, પ્રેમ, કરુણા, આકર્ષણ-બધું એકમેકમાં બળી ગયું હતું. આંખ સામે ધડીક પ્રભાની છબી આવતી અને ધડીક યશોદાનું ચિત્ર ખડું થતું હતું. પ્રભા હસતી હતી અને એ હાર્દયમાં વિશ્વાસ ઝરતો હતો. યશોદાની પાંપણો બીની હતી અને તેમાંથી યાચના અને અર્પણ ટપકતાં હતાં. એક મોટી ઓફિસનો મામૂલી કાનકુન એ જીવને પોતાની આંખની કીડીમાં અસારે રમાડી રહ્યો હતો.

બારણામાં યશોદા આવી પહોંચી. પ્રાણલાલની કદમનામાં જે હતું તે પ્રત્યક્ષ દેખાયું. યશોદા હમણાં જ ૮મી પડશે એમ એને લાગ્યું એટલે એ તુરત જ બિન્નો થયો યશોદા ધીમે પગલે સામે આવી અને નીચે બેઠી પ્રાણલાલ એની પાસે બેઠો.

‘હવે નથી સહન થતું.’ યશોદા બોલી. એની આંખ ગળીને ઝરી જતી હોય એમ લાગ્યું. પ્રાણલાલ ડરી ગયો એણે બારણા તરફ નજર કરી. પ્રભા સાં આવી પહોંચી હતી. પ્રાણલાલ પાસે હતો તે દૂર ખરયો. એની છાતી ધડકવા લાગી. યશોદા આંસુભરી આંખે પ્રભા સામે જોઈ રહી, પ્રભા અંદર આવતીને એની પાસે બેઠી. પ્રાણલાલ તરફ એક નજર ફેંકી તુરત જ એણે યશોદાને બાથમાં લઈ પાંખળવા માંડી. યશોદા હૃદયનો ભાર હળવો કરતી હોય એમ મન મૂકીને એના બેળામાં રડવા લાગી.

*

‘મને ખાતરી છે કે પ્રભા વધો નહિ લે.’ એ પ્રસંગ વીત્યા પછી આઠમે દિવમે પ્રાણલાલ યશોદાને કહેતો હતો. પ્રભા આજે પોતાની કુખતી આંખમાં રીપાં નખાવવા માટે દવાખાને ગઈ હતી.

‘મને ખાતરી નથી થતી.’ યશોદાએ જવાબ આપ્યો.

‘તેં જોયું નહિ તે દિવસે કે તારા પ્રત્યે એને કેટલી મમતા છે ?’

‘આ નથી જાણ્યું ત્યાં સુધી જ એ મમતા છે એ જાણ્યો કે એના સુખમા હું ભાગ પડાવવા .’

‘આમા ભાગ જેવું નથી યશોદા ! તુ મારા હૃદયમા નહોતી આવી ત્યારે હું પ્રજાને જોટલો ચાહતો હતો, તેટલો જ આજે ચાહું છું. એના માટે હું પ્રાણ પણ પાઘરી શકું .’

‘મારા માટે ?’ યશોદાએ પૂછ્યું.

‘તારા માટે પણ’ મક્કમ રીતે પ્રાણુલાલે જવાબ આપ્યો.

‘પ્રજા માગે કે યશોદાને તથા દો તો તથા શેકો ખરા ?’

‘એ એવું ન માગે .’

‘માગે તો ?’

‘ન જ માગે .’

‘માગે જ.’ યશોદા ખોલી

‘તું એવું માગે છે ?’ પ્રાણુલાલે પૂછ્યું

‘ના.’

‘કેમ ?’

‘કારણ કે મારે તો કંઈક સેવાનું છે, પ્રજાએ તો આપવાનું છે .’

‘એટલે ?’

‘તમે સમજો છો જણ .’

‘તો શું કરીશું ?’ પ્રાણુલાલ રીતે પડીને બોલ્યો યશોદા પણ રીલી પડી મઠ

રોહ અને વેદનાથી ભરેલી આજો લોકોથી છાતી ન રહી ગૂંચ રૂપે કયું બન્યું નહોતું’ છતાં આલુલાલુમા યશોદા અને પ્રાણુલાલની વાતો થવા લાગી. વેદો પ્રજાની દયા ખાવા લાગ્યા એ ચાર દિવસ સુધી તો આ વાત આ ત્રણેયમાં ફેરવા સાંભળવામા ન આવી, પણ એક દિવસ એક પાડોશી સ્ત્રીએ યશોદા ઉપર પ્રગટ રીતે કટાક્ષ કર્યો અને આ વાત પ્રજા તથા પ્રાણુલાલ જાણી ગયા. પ્રાણુલાલ દેવો સામે મૂંઝવા માટે નંધાર દતો છતાં થયેલી ગયો પ્રજા તો ખિચારી કપવા લાગી રાત્રે એણે પ્રાણુલાલની સામે આગમૂંઝરી આપે જેના નેહા આ લોકવાયકાનો જવાબ માન્યો પ્રાણુલાલની રૂને

ઝટપટ તો શબ્દો ન આવ્યા પણ એ દિશત કરીને બોલ્યો.

‘એમા કંઈક સાચું છે .’

પ્રજા આવી ખસી ગઈ એના માથે જાડે વીજળી પડી પ્રાણુલાલ તુરત પાસે ચલો પ્રજાને એણે બાલુમા લીધી પ્રજા જેના બોલામા લી પડી, અને એ જ વખતે કોઈએ બારણું ખખડાવ્યું પ્રાણુલાલ બોલે થયો, પ્રજા સરખી થઈને બેઠી, મારણ ઉઠાડતા એના મિત્ર ત્રિભોયન દેખે એ પ્રાણુલાલ રવરથ થઈને બોલ્યો :

‘અત્યારે ! આટલો મોડો !’

‘એક કામે આવ્યો છું.’ ત્રિભોયને કંઈ બોલ જ કહ્યું

‘આવ, અદર બેસીએ .’

‘ના, તું જરી બહાર આવ .’

પ્રાણુલાલ ત્રિભોયનના મો ઉપાત્તી મળીને તુરત તૈયાર થયો. પ્રજાને એણે કહ્યું : ‘શેરી વાગ્યાં જ આવુ છું’ પ્રજા કંઈ બોલી નહિ

રહતા ઉપર આવ્યા પછી ત્રિભોયન બોલ્યો.

‘એક મળીર વાત સાંભળી છે .’

પ્રાણુલાલ સમજી ગયો છતાં બોલ્યો : ‘શું !’

‘તું યશોદા સાથે’

‘વિચારું છું .’

ત્રિભોયન ચાલતાં ચાલતાં થઈ ગયો એને પૂરી ખાતરી હતી કે સંભળેલી વાત સા સાચી થશે

‘પછી પ્રજા ?’ એ બોલ્યો.

‘એને હું સમજાવી લઈશ એનામાં અને વિશ્વાસ છે .’

‘નહિ સમજે તો !’

‘સમજશે જ.’

‘પણ ન સમજે તો ?’

‘તો ? તો હું નથી જાણતો’ પ્રાણુલાલ ભેદ શરીરથી બોલ્યો.

‘તુ પાશવ બન્યો છે’ ત્રિભોયન સહેજ મોઢા અચળે બોલ્યો.

‘ ત્રિલોચન ! ’ પ્રાણલાલ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો.
‘ આ મારો અંગત પ્રશ્ન છે. તું એમાં વચ્ચે ન આવ એવી મારી માગણી છે. ’

‘ હું તારો મિત્ર નથી ? ’

‘ ને વચ્ચે આવવા જ માગતો હો તો નથી. ’

ત્રિલોચન ફરી થંભી ગયો અને પ્રાણલાલની સામે જોતાં બોલ્યો : ‘ ત્યારે રમ્મ લઉં ? ’

‘ ભલે ’ પ્રાણલાલે જવાબ આપ્યો અને બંને મિત્રો ભુદા પડ્યા. પ્રાણલાલ પાંચેક ડગલાં ચાલ્યો ત્યાં ત્રિલોચને ખૂંસ મારી પૂછ્યું, ‘ હું પ્રભાને મળી શકું ? ’

‘ આજે નહિ, કાલે -પરમ દિવસે. ’ પ્રાણલાલે જવાબ આપ્યો ને ચાલતા માંડ્યું. ત્રિલોચન પણ ચાલતો થયો.

પ્રાણલાલ ઘેર આવ્યો ત્યારે પ્રભા બારણું આડું કરીને સૂતી હતી. આંખો મીંચેલી હતી એટલે એ જાણે છે કે જાગે છે તે પ્રાણલાલ જાણી શક્યો નહિ. એક ક્ષણ એને એમ થયું કે પોતે પધારીમાં જઈને સૂઈ જાય, પણ બીજી ક્ષણે પ્રભાને સમજાવવાનો વિચાર આવ્યો અને એ એની પાસે જઈને બેઠો. પ્રભાએ આંખ ઉઘાડી. એમાં આંસુ નહોતાં, માત્ર સ્તબ્ધતા હતી. પ્રાણલાલ કંઈ બોલ્યા વિના એના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

કંઈ પણ વાતો કર્યા વિના રાત પસાર થઈ ગઈ. સવારે સ્નાન લગેરેથી પરવાર્યા પછી પ્રાણલાલ પ્રભા સાથે વાત કરવા ઇચ્છતો હતો, પ્રભા ગંભીર મુખે ધરતું કામ કરતી હતી.

‘ પ્રભા, અહીં આવ તો ! ’ પ્રાણલાલે એને બોલાવી. પ્રભા ગઈ.

‘ એક વાત પૂછું ? ’

‘ પૂઠા. ’

‘ યશોદા માટે તને લાગણી નથી ? ’

પ્રભા ખસી ગઈ. એના હોઠ કંપવા લાગ્યા. પ્રાણલાલે એનો હાથ પકડ્યો.

‘ તું જવાબ તો આપ ? ’

પ્રભા કંઈ જ ન બોલી અને હાથ છોડાવી ત્યાંથી રસોડામાં ચાલી ગઈ.

‘ શું થયું ? ’ કંઈ કામ શોધીને યશોદા બહાર ગઈ હતી. ઓફિસે જતાં પ્રાણલાલને એણે રસ્તામાં પૂછ્યું. સવારે એણે પ્રભાનું મોં જોઈ લીધું હતું.

‘ એ કંઈ બોલતી જ નથી. ’

‘ એનો અર્થ જ એ કે એને દુઃખ થાય છે. ’

‘ એમ ન કહેવાય. એ હજી આશ્ચર્યમાં જ છે. ’

‘ તમને આશા છે કે તમે એને સમજાવી લેશો ? ’

‘ એ વિના આટલી વાત કરતો હોઈશ ? તારી પોતાની શી રીયલિટી છે ? ’

યશોદા નીચું જોઈને બોલી : ‘ ગુલાબનું ફૂલ બૂલી ગયા ? ’

‘ આ નિશ્ચય કાયમ છે ? ’

‘ પ્રભાએનને દુઃખી કરીને નહિ. ’

‘ દુઃખ તો કદાચ થાય, બીજાં એને બહેકાવશે. પણ એ સંમતિ આપે તો ? ’

‘ તો હું તૈયાર છું. સંમતિ આપશે તો ધીમે ધીમે દુઃખ દૂર થઈ જશે. ’

પ્રાણલાલના મોં ઉપર આનંદ છવાયો. પ્રભાનું કરુણાભર્યું મુખ જોયું છતાં એના ઉપર એને વિશ્વાસ હતો. પ્રભાએ એના ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ ધરી દીધું હતું તે એ જાણતો હતો.

‘ એ તો બે દિવસનું જ કામ છે યશોદા ! ’ પ્રાણલાલ ઉત્સાહથી બોલ્યો અને ઓફિસ તરફ ચાલતો ગયો. યશોદા આંખમાં આશા ભરી ત્યાંથી પાછી વળી.

સાંજે પ્રાણલાલ ઘેર આવ્યો ત્યારે પ્રભા રસોઈ તૈયાર કરી એની રાહ જોઈને બેઠી હતી. પ્રાણલાલ હસતો હસતો ઓરડામાં દાખલ થયો, પણ પ્રભાની આંખો જોઈ એનું હાર્ય સમી થયું. આંખો રડી રડીને બિપસી આવી હતી. પ્રાણલાલ ગંભીર બની ગયો.

કપડા ઉતારી હાથ મો ધોઈને એ પ્રભા પાસે
આવ્યો પ્રભા ઊઠીને રસોડા તરફ ચાલવા લાગી
પ્રાણુલાલે એનો હાથ પકડ્યો

‘ થોડી વાર પછી જમવા બેસશું ’
‘ હરી જશે ’ પ્રભા આહુ નોખેને બોલી
‘ કઈ વાધો નહિ ’ પ્રાણુનાલે હાથ ખેંચ્યો
પ્રભા એની ખુરસી ઉપર ઢળી પડી, ઊપસી આવેલી
આખો ફરીને બિભવવા લાગી

‘ તને એમ છે કે હું તને જૂલી જઈશ ? પ્રાણુ
લાલ લાગણીભર્યા સ્વરે બોલ્યો પ્રભાએ માત્ર સામે જ
જોયું

‘ યશોદા ઉપર તને પણ હેત નથી ? એ લલે ને
તારી સાથે રહે ’

પ્રભાને બોલવાની ઇચ્છા થઈ પણ બોલી શકી
નહિ

‘ તારા પ્રત્યે મારો પ્રેમ ઘટ્યો છે એવું ન
માનતી. ’

પ્રાણુલાલે ઉમેયું ‘ પ્રભા તો મેં ચાત જ રહી
પ્રાણુલાલ એના મૌનથી મૂંઝાવા લાગ્યો

‘ યશોદા પણ કહે છે કે પ્રભાને મારે કુખી
ફરીને કઈ નથી કરવું ’ પ્રાણુલાલ બોલ્યો પ્રભા
અવિશ્વાસપૂર્વક બોઈ રહી

‘ તને ખોટું લાગે છે ? પ્રાણુનાલ તુરત જ
બોલી ઊઠ્યો.

‘ હું તને ખાતરી આપું છું કે તારી સમતિ
નહિ હોય તો કશું નહિ કરું ’

‘ ખરું કહો છો ? ’ ફૂજતા હોઠમાંથી એક
વાક્ય નીકળ્યું

‘ યશોદાએ અને મેં નિશ્ચય કર્યો છે ’
પ્રભાના મો ઉપર કઈક ચમક આવી ત્યાં

પ્રાણુલાલ બોલ્યો

‘ પણ અમારી સ્થિતિના તું વિચાર કરજે
તારા જેટલી જ લાગણી મને એના પ્રત્યે છે અને
એની લાગણી તથા સ્થિતિથી તું કયા અગત્ય
છે ? ’

જીકડેનું આકાશ ફરી ઘેરાઈ ગયું પ્રભા ગભીર
બની ગઈ થોડી વાર મૌન હવાઈ ગયું

‘ તું શું મ્હે છે પ્રભા ! હા કે ના ! ’ પ્રા
ણુલાલે દૃષ્ટિ સિંચ કરીને પૂછ્યું

‘ ત્રિલોચનભાઈ ને પૂછજો ’
‘ એ આજે આવ્યો હતો ? ’

‘ હા, હમણા ફરીને આવશે ’
પ્રાણુનાલ નીચું જોઈ ગયો પ્રભા ઊભી થઈ

‘ ચાલો જમી લઈએ પછી મારે મારા મામ
ત્યા જવું છે આજ બહુકે બે ત્રણ વખત
આવી ગયો ’

‘ ભલે. ’ કહેતો પ્રાણુનાલ ઊઠ્યો અને બનકે
ગભીર મુખે જમી લીધું પ્રભા એ પછી બહાર ગઈ

પ્રાણુલાલ એકલો બેઠો ઊઠા વિચારમાં ઊતરી રે
પ્રભાની સમતિ નહિ જ મળે એમ એને લાગત

માંડ્યું પ્રભા સંકુચિત છે, કઈક સ્વાધીન પણ છે
એવું એને લાગ્યું યશોદા એને ગરવી અને ત્યાં

લાગી પ્રભા દુખી થાય તો બધું ઊઠી રેવા એ
તૈયાર છે એ વિચારથી પ્રાણુનાલને યશોદા મારવાન

ચડ્યું તુરત જ બીજો વિચાર આવ્યો ‘ પ્રભાને એમ
થઈ હશે કે હું એને નથી ઇચ્છતો કેવી જમણા

છે ! પ્રભાને હું પ્રાણુથી વધુ આર્હ છું ’ તુરત બીજો
વિચાર શરૂ થયો ‘ એને હર હરો કે હું યશોદામાં

રચ્યોપચ્યો રહીશ એ ક્યાંથી જાણે કે જનને હું
મારી બને આખોની ચેટે—મને ભિન્નતા રેસાની

પેટે માનીશ ’ પ્રાણુલાલને લાગવા માંડ્યું કે ‘ જો
પ્રભા પોતાનો લય દૂર કરશે તો તુરત જાણી શકશે

કે યશોદાના આવવાથી એના સુખમાં ઘટાડો વધે
થાય આ પગલાથી ત્રણેયને સુખ ઊપજશે ’ એને

આશા જણવા લાગી ઠંપનામાં યશોદા અને પ્રભા
સાથેનું જીવન દેખાવા લાગ્યું એક સાથે ત્રણેય

કલ્પેલતા હોય એવું સાઈ સાઈ પ્રત્યક્ષ થઈ

પ્રાણુલાલ આસમાનમાં રમતો હતો ત્યાં જ
ત્રિલોચન અને મગનલાલ દાખલ થયા મગનલાલ

પ્રાણુલાલના એક વકીલ હતા ત્રિલોચનને લાગત
હતું કે મગનલાલના રાખેલાં વધુ વગન પકડે, પણ

એવું કશું થયું નહિ પોતાની કપનામાં રમતા
પ્રાણુલાલે એમને વિદાય આપી દીધી

પ્રભા રાતના વારેકે વાગે ઘેર પાછી આવી.

પ્રાણુલાલ ત્યાં સુધી એની રાહ જોતો બેઠો હતો. એને ખાતરી હતી કે પ્રભાના મામાએ આટલા માટે જ એને બોલાવી હશે.

‘કેમ આટલું મોઢું થયું પ્રભા !’ પ્રભા આવી એટલે પ્રાણુલાલે પૂછ્યું.

‘મામાએ રોકી રાખી.’

‘શી વાતો કરી ?’

‘કંઈ નહિ.’ પ્રભા બીબી ‘ચર્ચ’ને પચારી કરવા લાગી.

‘તું જવાબ જ નહિ આપે તો કેમ કામ આવશે ? યશોદાને મારે ક્યાં સુધી લટકાવી રાખવી ?’

‘હું ક્યાં ના પાડું છું ?’ પચારી કરતાં કરતાં જ પ્રભા બોલી. એનું મોં પ્રાણુલાલ નેઘં ચક્રો નહિ.

‘ખરું કહે છે ?’ પ્રાણુલાલ હર્ષાવેશમાં બોલ્યો. પ્રભા ખીલું ગાદલું ઉપાડતી હતી તે ત્યાં જ એસી ગઈ.

‘શું થયું પ્રભા ?’ પ્રાણુલાલ સફાળો બીક્યો. પ્રભા તુરત જ બીબી ચર્ચને ગાદલું ઉપાડવા લાગી. પ્રાણુલાલે ગાદલું એક કોર મૂકી એને નીચે બેસાડી, પોતે પણ બેઠો.

‘તું રાજી છે ?’

‘હા.’

‘તો આમ કેમ થાય છે ?’

પ્રભા નીચું નેઘં ગઈ એક ક્ષણના મૌન પછી આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

‘તને ત્રિલોક્યને ગમે તે કહું હોય પ્રભા, પણ હું તને બહીરા નહિ, તું સદા થે...’

પ્રભાએ પ્રાણુલાલના મોં ઉપર હાથ દાબ્યો. આંખમાંથી આંસુ ઝરતાં હતાં અને હોઠ ધ્રુવતા હતા છતાં એ બોલી :

‘મોઢું ન બોલશો.’

પ્રાણુલાલ ફાટી આંખે નેઘં રહ્યો.

‘હું આવું ?’ બારણામાંથી અવાજ આવ્યો. યશોદા ત્યાં બીબી હતી. પ્રાણુલાલને ધરની ડોલની હોય એવું લાગ્યું. પ્રભા આંખ લૂછીને સ્વચ્છ ચર્ચ. યશોદા ધીમે પગે અંદર આવીને પાસે બેઠી પ્રભા એની સામે જોવા ગઈ પણ બેગાકળી બની હોય

એમ તુરત જ એની આંખ ત્રિચાર્ધ ગઈ. યશોદા બીબી ચર્ચને ચાલવા લાગી. પ્રાણુલાલે બેઠાં બેઠાં ખૂંમ મારી.

‘યશોદા !’

યશોદા બીબી ન રહી. પ્રાણુલાલ બીબો થવા ગયો, પણ પ્રભાનો હાથ બીચો ચતાં જ એ પડી ગયો. પ્રભા બોલી :

‘તો મને જવા દો.’

‘કેમ, કેમ ?’ અવાજમાં વિદ્વજતા આવી ગઈ.

‘બેથી નહિ રહેવાય.’

‘કોણે કહ્યું ?’

‘કોઈએ નહિ. યશોદા સુખી નહિ થાય, હું પણ નહિ ચાઉં, તમે પણ નહિ આવ.’

‘તું બૂલે છે પ્રભા !’

‘નથી બૂલતી અને બને સુકાર્ધ જઈયું અને તમે જે આઈને તૂટી જશો...’

‘યશોદા...’

‘એને પૂછી આવો.’

પ્રાણુલાલ તુરત બીબો થયો. યશોદા બહાર જ બીબી હતી-કદાચ બહુ સાંભળતી હતી. પ્રાણુલાલને બેતાં જ બોલી :

‘ત્યાં જ રહે.’

‘તું શું બોલે છે ?’

‘પ્રભાની વાત સાચી છે. કોઈને સતોષ નહિ મળે.’

‘પણ...પણ તું.....’

‘કંઈ નહિ. મને ખાતરી થઈ ગઈ.’ મને અડસો ત્યારે પ્રભા કરમાઈ જશે ને એનો સ્પર્શ કરશે ત્યારે હું ખરી પડીશ.’

‘ત્યારે...ત્યારે કરવું શું ?’

‘કંઈ નહિ, પ્રભાના બોલામાં માથું મૂકી...’

પ્રાણુલાલ લયડો પગે પાછો વળ્યો. પ્રભા બીબી ચર્ચને નજીક આવો હતી, પ્રાણુલાલને એણે પકડી લીધો. યશોદાએ જોયું ન જોયું ને એ ચાલતી ચર્ચ. પ્રભાની બિપસી ગયેલી આંખોમાંથી પ્રેમ અને કરુણાનું અમૃત ઝરવા લાગ્યું. પ્રાણુલાલ એમાં સિમ્મતો નીચે નમી ગયો.

પાપાત્માઓ

અનુવાદક : શ્રી લોગીલાલ ગાંધી

સીન ઓફ ઓલેફન (Sein O'Faolain)

નવા આકરિસ લેખકોમાં આ મહારાષ્ટ્ર નામ જાણીતું છે. એમણે નવલકથાઓ ઉપરાંત છબચોરસો પણ લખ્યા છે, અને ટૂંકી વાર્તાના લેખક તરીકે સારી એવી ખ્યાતિ જમાવી છે. 'ધ પર્સ આફ કોર્પસ' નામના વાર્તાસંગ્રહમાંથી 'The Sinners' નામની વાર્તાનો અનુવાદ અહીં રજૂ કર્યો છે. સચોટ માનસપૂરકતા તથા વાસ્તવ છબન-ધટનાનું આલેખન, આ લેખકની વિશેષતાઓ ગણી શકાય.

અનુવાદક

પાદરીજીવા પોતા માટે રાહ જોતા બે બકતો તરફ આંખો નજર કરતા ખંડમાં દાખલ થયા. અને અંદરની બારીમાંથી નજર કરી તો બીજા 'પાપમુક્તિ' માટે રાહ જોતા બકતોની બે લાંબી દાર સામા વરંધામાં ખડકોથી હતી. અણખત, અત્યારે તો એ દરેકના હાથમાં પ્રાર્થનાપોથી હતી અને ક્રાંધર હીલે એ સૌને ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા. ગણતરી પ્રમાણે, ક્રાંધર હીલે દર બકત પાછળ દસ મિનિટ લેતા હતા એ જોતાં તો, આ બધા લોકોને પહેલાંની વળતાં મધરાત પડે એવો સંભવ હતો.

'આ તો બારે ઠેરાનગતી છે.' પાદરીજીવા જાણડયા અને તેમણે બારી ઉપર પડેલા પાડી દીધો.

થોડી વારે તેઓ શાંત રહ્યા અને પછી અસ્વરધ્વનો દૂર કરવા ખાતર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. કોઈકમનની આ પ્રાર્થના તેમને વારંવાર બોલતી પડતી. એમને યાદ આવ્યું કે અહાર એક નોકરડી બેઠી હતી, જેને પોતે ગયા શનિવારની રાતે 'પાપમુક્તિ'ની કિંવા પતાવ્યા વિના જ પાછી છાટી હતી; કેમકે પાંચ પાંચ વરસ થયાં, એક તો, તે 'પાપમુક્તિ' માટે આવી ન હતી, એટલું જ નહિ પણ, એને માટે એ દિલગીર હોય એમ પણ લાગ્યું ન હતું. તેમણે હાથ જોડ્યા કર્યો ને પાછો નીચે નાખી દીધો. વધારામાં મુરઠેલી તો એ હતી કે હજી થોડી જ વાર પહેલાં એ નોકરડીની શેઠાણીએ એમને કહ્યું હતું કે તેના સારામાં સારા નવા જૂટની જોડ

ધરમાંથી જ ચોરાઈ હતી, એટલે એ વાત જરૂર જતાં ન જાણી ગણુરી પણ અશક્ય હતી. 'શું કેવલોકો પોતાનાં પાપો પોતે જ આવી આવીને બે કહી નથી જતાં ? શું મારે લોકોનાં પાપો જાણવાની મરજ છે ? પાપરજોડાર લોકો મારો આગળ છે કે ભગવાન આગળ ? શું ખરેખર.....' અને વિચારમાં ને વિચારમાં તેમણે માથું નીચું ઢાલ્યું—નર જાણે આ અજામણુની પણ તેમને શરમ ભરતી હતી. અને તેમણે ફરી પ્રાર્થનાનું રટણ કર્યું.

અને પછી તેમણે બાજી બોલી. નોકરડી બારીની બહારના બાંકા ઉપર બેઠી ફણે ફણે તે તેની હથેળીએ ઉઘાડવાસ કર્યા કરતી હતી—તે જાણે હથેળીઓમાંથી બીડી જવા મથતું કિંમતારી પખી તે જેમ તેમ કરી પકડી રાખવા મથતી ન હોય !

'રંકે પ્રાણી !' પાદરીએ યદ્ કહ્યું— જાણે તેને કશું જ વ્યથુતા ન હોય એ રીતે, કેવળ ધર્મકુલ ભાવે, નમ્રપણે તેમણે પૂછ્યું : 'બોલ, કેમકે વર પાપરજોડાર ક્યારે કેટલો સમય થયો ?'

'હજો બધો વખત થયો, પિતાજી !' તે જાણી.

'હજો એટલે કેટલો ?' ઉત્તેજન આપતા હોય એમ તેમણે પૂછ્યું : 'વરસેકે થયું ?'

'હા, પિતાજી.'

'કેટલો સમય થયો ? ત્રણત્રે કહે, રંકે ત્રણત્રે, કહે તો મને, બેંક વરસ થયાં ?'

‘ઐથી વધારે હશે, પિતાજી.’

‘ત્રણ વરસ ?’

‘ઐથીય વધારે પિતાજી.’

‘તો કહે ને— કેટલાં ? તારે પોતે કહેવું જોઈએ, તું તો જાણે છે.’

અનિચ્છા છતાં પાદરીના કંઠમાં જરાક ચીક વ્યક્ત થઈ. ‘ચુરુજી’ના ગદ્ગદે વપરાતો ‘પિતાજી’ શબ્દ તેમને અકળાવતો હતો. પેલી બાઈ પણ આ અકળામણ પારખી ગઈ, અલગત એને એના કારણ ની કશી જાણ ન હતી, એટલે એ ઉતાવળે બોલી બીડી : ‘હા, હા, પિતાજી, એટલાં જ, એટલાં જ વરસો.’

‘કેટલાં પણ ?’ જરા બીંએ અવાજે પાદરીએ પૂછ્યું.

‘ત્રણથી વધારે, પિતાજી !’ તેણે મોઢે આંખુ તે બોલી નાખ્યું.

પાદરીને એક વાર તો થયું કે આ કહે છે એટલું સ્વીકારી આગળ ચલાવું, પણ તેમના આત્મા ડંખતો હતો.

‘વહાલા બાળક ! બોલ, ત્રણ વરસથી કેટલું વધારે ?’

‘એ જ...લગભગ...એટલું જ પિતાજી...’

પાદરીને લાગ્યું તો ખરું જ કે હમણાં કંઈક જૂઠું બોલી નાખશે.

‘મારા વહાલા બાળક ! ત્રણ વરસથી કેટલો વધારે વખત થયો, એ હું પૂછું છું. ચાર વરસ થયાં ? અને કહું છું મને ‘ચુરુજી’ જ કહે તો ?’

પેલી બાઈનો શ્વાસ જોરથી ચાલવા લાગ્યો.

‘ઐથી વધારે...પિતાજી—અરે, ચુરુજી, પિતાજી !’

‘હીક હીક, તો કેટલો ? તારે જાણે હું તો કંઈ પાપસવીકાર નથી કરી શકવાનો ? તારે જ કહેવું જોઈએ ને ?’

‘થોડો વધારે, પિતાજી.’

‘પણ કેટલો ?’ પાદરીણવા બરાબી બીક્યા.

‘એ મહિના.’ બાઈ જૂઠું બોલી. અને એના હાથ આજી અંધકારમાં ચ સફેદ દેખાવા.

પાદરીને ઐથી ઇચ્છા તો થઈ આવી કે એ બધું ખુલ્લું પાડી દે અને કહી દે કે ‘હું ખૂબ બરાબર જાણું છું, તું કાણ છે અને કેટલા વખતથી પાપમુક્તિ નથી પામી.’ પણ એને બદલે એમનાથી બોલાય માત્ર આટલું જ :

‘મને વહેમ છે કે તું અસત્ય વદી રહી છે.’

‘ઓહ ! ભગવાન ! પિતાજી ! સોગમ ખાઈને કહે છું...’

‘પાદરીએ તકિયા ઉપરે હાથ પડકર્યો : ‘સત્ય સિવાય તું બીજું કશું મારી આગળ બોલે એનો કંઈ અર્થ નથી. ભગવાનની ખાતર, મારા રંક બાળક’ અને સંઘર્ષપૂર્વક તેમણે પૂરું કર્યું. ‘કદાચ પાંચ વરસ પણ થવા હોય ?’

‘હા, પાંચ વરસ’ બાઈએ એટલે ધીમે સૂરે કમ્પ્યુટું કે પાદરીએ બાંધે જ સાંભળ્યું હશે.

ગમે તેમ પણ, પાદરીએ સંતોષનો શ્વાસ લીધો અને કપાળ ઉપરના વાળ કીક કર્યા, અને પછી તેઓ બાઈનાં પાપ સાંભળવા માટે તેની વધુ ને વધુ નજીક નગ્યા—તેમના કાન બારીના સળિયાને સ્પર્શ્યા ત્યાં લગી !

‘જો તે વયમાં ધણાં વરસો પાડ્યાં છે, પણ ભગવાનનો ઉપકાર માન કે આખરે તું આવી.’ પાદરીએ ચેતવણી અને આશ્વાસનના મિશ્રિત સૂરે કહ્યું. ‘પણ જો, હવે તારે તારાં બધે બધાં પાપ યાદ કરવાં પડશે. ચાલ, હું તને મદદ કરું, મારા રંક બાળક ! ચાલ પહેલી ‘આમા’ ને લઈએ.’

પણ બાઈના શ્વાસોચ્છવાસની ધમણ જોરથી બીપડી હતી એ જોઈ પાદરીને લાગ્યું કે તેમણે જુલ તો કરી જ છે. તેમને લાગ્યું કે આ બાઈ પાપની ઐથી તો લાંબી હારમાળા નિહાળી રહી છે કે ફરે જરૂર તે પાપની સજા કમતી કરવાને સારુ ધણાં તો ગણાવ્યાં જ ઉઠાવી દેશે.

‘કહું છું —’ પાદરી પોતાની જ મૂરખામી ઉપર ચિમ્તા બોલ્યા ‘આ તો એક રીત છે એ રીતે તારે પાપસ્વીકાર કરવો છે ?’

‘હા, પિતાજી !’

‘હવે તો ?’

‘પહેલો આઠા’ અને તે બોલતી અટકી ગઈ તે ગૂંચવણમાં પડી હતી એને પહેલો આઠા થી હતી એવું ય ભાન ન હતું

‘કહું છું તું કદી રવિવારની સમૂહપ્રાર્થના ચૂકી છે ?’ પાદરીએ તેને મદદ કરતા કહ્યું, ‘જે કે, તેમના હીચ્ચો અધીરાઈથી નાચી રહ્યા હતા.’

‘હા, કદી ન નહિ, કદી નહિ.’

સારી વાત કદી કોઈને ગાળ બાકી છે કે ? અથવા ભગવાનનું નામ લઈ જુદાં સોગલ ખાધા છે ?’

‘હિ હિ હિ.’ આ છોકરીને એ ખ્યાલ જ બારે ક પાવનારો લાગ્યો

‘હીક, તારા માતાપત્ની આઠાની વિરુદ્ધ કદી વર્તી છે કે ? અથવા એમને દુલ્લખ્યા છે કે સાચુ બોલી છે ?’

‘મારે માતાપત્ની નથી પિતાજી મિસીસ હીક — મારાં શેઠાણી મને અનાયાશ્રમમાંથી લઈ આવેલા.’

‘હીક તો... જુદું બોલતું ? કોષ કરવો ? બોલ મ્હી જુદું’ બોલી છે કે ગુસ્સા કર્યો છે ?’

‘એવું તો મારાથી થયું હશે, પિતાજી થોડું થોડું તો અવારનવાર બોલો છું.’

‘ઓહો ! આ પ્રાય વરસમાં કેટલી વાર બોલી હોઈય ? સરેરાશ ? કહું છું, તને એવી ટેવ જ પડી ગઈ છે કે છું ?’

‘ભગવાન જુએ છે પિતાજી બહુ વાર નથી બોલી બીક લાગે છે ત્યારે જ બોલું છું.’

‘હીક, અવારનવાર જુદું બોલે છે એમ કહેવાય હવે ? હા, જહી આઠા પવિત્રતાનો ભ્રમ થાય તેવા વિચાર વાળી કે કર્મકારા કદી પાપકર્મ કર્યું છે ? જેમકે ખગુરુષ વિષે ખગાન વિચાર, સમજી ને ?’

‘ઓહ !’ નોકરડીએ મોં પહોળું કરી શ્વાસ લીધો અને એનો અવાજ બડો બન્યો

‘હ ચોરી ?’ પાદરીએ સ્વચ્છ કર્યું અને તે કબૂલ કરે કે — હા, મેં મિસીસ હીકિન્સના નેશ ચોર્વા છે — એની તેઓ રાહ જોઈ રહ્યા

‘ના પિતાજી, મિસીસ આ એક ટાકણી સુદાં કદી ચોરી નથી હા, છેક નાનપણમાં એક સાધીના ખગીયામાંથી એક સફરજન ચોરી હતું તે સિવાય જ એ એની તો મને એમણે જ પકડીને સાબ કરી દીધેલી અને, છેલ્લો કટોક સુદાં મારા મોઢામાંથી કાઢી નાખેલો !’

‘હીક, પણ તે કદી કદી પહેરવાની ચીજ ચોરી નથી ?’ પાદરીએ ધમકાવતા કહ્યું અને તેમને વરત જ ખ્યાલ આવ્યો કે હવે બીજા ત્રણ ત્રણ જરા વિચિત્ર સવાલો — આઠાઓ બાકી હતી અને તેમણે ઉમેર્યું ‘કપડાં ? હેટ ? મોન ? ખૂટ ? — કંઈ ચોર્યું છે કદી !’

‘કદી નહિ પિતાજી’

થોડી વાર લગી અને મૂર્ચા રહ્યા

ખૂટ ?’ પાદરીએ કાનમાં પૂછ્યું

તરત જ છોકરીને એટલું દૂરો ભરાયો ને તેને ધ્રુસકા બોર્વા.

‘પિતાજી ! મિસીસ હીકિન્સે મારે મારે જુદું બેગ્ગી છે એના ઉપર મને એવો તો તિરસ્કાર આવે છે, ખરે જ એને કુ ધિક્કારું છું મરી એ એક વાતમાં એવું તો માયું મારે છે ને ચુચાચુચ કરે છે અને એરી તો નાચકી કરે છે ! પણ વસતી મને અનાયાશ્રમમાંથી ઉપાડી લાવી છે ત્યારથી કદી એક મડો ય બેસવા નથી દીધી અને એવાં જુદાં વચનો બોલે છે સવારથી સાંજ લગી ખુબીયોદ કર્મ જ કરે છે એ કચરી તો.’

‘એમના બોલાય દીમી ! એમના બોલોએ

‘એ નેડા લીધા હતા લીધા તો હતા ખબુ કહ્યું એવાં ન હતા મારી કને એક નેક નથી અને એની પાસે દગલો પડ્યા છે કુ તો પાછા ય મૂકી દેવાની હતી.’

‘બેટા ! લેવું એટલે જ ચોરવું.’

‘પણ એને ક્યાં શું હતા ? પણ એ તો છે જ એવી. એની સગી દીકરી એની પાસેથી બે વરસ પહેલાં ભાગી ગઈ હતી અને એક અજાણે પરણી ગઈ હતી. એ બિચારીએ પોતે મને કહ્યું હતું કે, એનો એ ધણી એને કેવો સતાવે છે, ભૂખે મારે છે અને એની પાસે પૈસા નથી. પણ આ ડોકરી એક દમડી ચ આપે એવી નથી.’

છોકરીએ હસકાં ‘ખાધાં પાદરીએ જરા કાંબો ત્યાસ કાલઓ અને પોતાની છાતીને જરા હળવી કરી. જામરામાં જરાઈને ચહેતા ચવનનો સુસવાટો સંભળાતો હતો અને ક્રાધર કીડે સામેની ભક્તજનોની હાર દેખાતી. એ સૌને બોધે તેમણે ફરી ત્યાસ કાલઓ અને પોતાના મનમાં જ બોલ્યા : ‘આ બધાનો શો અર્થ છે ? આ સૌ પોતાની જાતને છેતરી રહ્યાં છે ! આ સૌ એમ જ માને છે કે દુનિયામાં પોતા સિવાય સૌ પાપી છે. અથવા કદીક કબૂલે પણ છે, પશ્ચાત્તાપ પણ એમને ત્યાં છે પણ ક્ષણ પૂરતો જ - દેવળમાં છે ત્યાં જ લગી ! પાછા બહાર જાય છે અને ઈશ્વરો ગર્વથી જરાઈ જાય છે, દિલમાં ક્યાં લગીરે ટકતી નથી.’

પાદરીશ્રુવા પાછા બારોના સળિયા બહારી નમ્યા. ‘દીકરા ! દીકરા ! પાંચ પાંચ વરસથી તું પ્રભુથી દૂર રહી છો ને તારું મ્હલ્લુ થયું હોત તો પાપના ભારથી લદાયેલો તારો આત્મા સદાને માટે નહીં જાની જનત પ્રભુના દરબારનો એ કાયદો છે કે દરેક માનવીએ, એાહમાં એાહું દર વરસે એક વખત તો પાપતીકાર કરી પાપમુક્તિ પામી જ નોંધે. તું શું કામ એથી વચિત રહી ? ને તો ખરી, એથી તારું ચિત કેટલું બધું બજ થઈ ગયું છે કે, તું પાપ કરવા છતાં એ પાપ છે એટલું જ આને સમજતી નથી ! બોલ, હજી ય કોઈ એવું પાપ છે ને કહી નાખતાં તને શરમ આવી હોય ?’

‘ના, પિતાજી !’

‘આ પાંચ વરસમાં તારી બધી શેકાણી તને પાપમુક્તિ માટે દર મહિને મોકલતી હતી કે નહિ ?’

‘હ...દર અઠવાડિયે રાનિવારની રાતે મોકલતી; પણ ત્યારે તો દુકાનો બંધ થાય તે પહેલાં મારે કંઈનું કંઈ ખરીદવાનું રહેતું એટલે હું નહોતો આવતો. પછી છ મહિના પહેલાં મને જ્ઞાન આવ્યું, પણ પછી તો મને ખીક લાગવા માંડી. અને એમ થે થતું કે મારે કહેવાનું જ શું છે તે જાણ ?’

પાદરીએ ધીમે ધીમે તેમના હાથ હલાવ્યા અને ભારે કટાક્ષ સહિત બોલ્યા : ‘હીક...હીક...જીવનમાં કદી જ ગંભીર પાપકર્મ નથી કર્યું ?’

‘પિતાજી, હું જૂઠું બોલી. પેલી સાધ્વીના બગીચાના સરકમન...’

પાદરી એકદમ રોષપૂર્વક તેની બાણી વળ્યા - સત્ત્વ યોગાવવાનો એમનો સંકલ્પ અદ્ભુત હતો. આ નોકરગાઈની પાછળ તેમણે એક ખીજ સંઘારીને બિલેલી બોધ - તે જ પાપમોચનાર્થે ક્યારની આવીને બેસી હતી અને અધીગાઈપૂર્વક વચમાં વચમાં ખાતરી પાતી હતી.

‘વહાલા બાળક ! શું કામ છોકું બોલે છે ? જરૂર જરૂર આ પાંચ વર્ષમાં તેં અનેક પાપકર્મો કર્યાં જ હશે તારા આત્માની વંચના તું ના કર - બોલ જોડિ; ચાલ, પહેલાં તદ્દન સામાન્ય પાપકર્મની વાત કર. કદી તેં.....શું કહેવાય છે આપણે..... ચાલ જાણમાં કહીએ તો.....કોઈ છોકરા સાથે...’

‘હા, પિતાજી...એક વાર...’

‘હવે બરાબર.’ અને તેમણે તેમનું કપાળ, બારે તાપ લાગ્યો હોય એમ, લૂછ્યું અને કેમ જાણે કોઈક રાક્ષસી સામે ઝડપતા હોય એવી રીતે તેણે પેલી બાઈ બાણી શ્રવણ. ‘તું એની સાથે..... આપણે... ..કરતી હશે, નહિ ?’

‘હા, છોકરીએ જોરથી ત્યાસ લેતાં કહ્યું : ‘પાછલી ફળીમાં.’

‘હીક, ખીજું શું...? કરો.....કરો.....શું કહેવાય આપણે ?.....કહું છું.....કરો સંબંધ...’

‘મને ખબર નથી, પિતાજી.’

‘અયોગ્ય સંબંધ.....કહું છું...એ તો તું સમજે છે ને ?’ પાદરી બરાડીને બોલ્યા.

આ સ્ત્રીના શ્વાસ માતો ન હતો. ધમણની જેમ તે અંદર લેતી અને બહાર કાઢતી હતી. તે કંઈ બોલી નહિ, માત્ર પાદરી સામે જોઈ જ રહી.

‘રંક માનવી ! દોકરી ! તને દુનિયાનો બહુ અનુભવ હોય એમ નથી લાગતું પણ સત્યની સંશોધના તો આપણે કરવી જ રહી. — કહું છું — તે — કહું છું તમે બનેએ સામાન્ય મર્થદાતા ઉલ્લંઘન કર્યું હતું કદી ?’

‘જ ના — નથી કર્યું, પિતાજી.’

પાદરીએ જોરથી શ્વાસ કાઢ્યો. તેઓ લગભગ ચાકી ગયા હતા. પણ શું ચાય ? અધવચથી ઊંડી થે કેમ ફેવય ? અને તેમણે એવા તો જોરથી વાળને પીંખવા માંડ્યા કે એમનો અંદરો બિહામણો બન્યો. તેમણે નાક ઉપરથી અક્ષમાં ઉતાર્યા અને લૂછ્યાં.

‘તું સાદી બાળા તો સમજે છે ને ? ખરું ને ? તો કહે, સર્વશક્તિમાન પ્રભુની આગળ કેવળ સત્ય કહી નાખ. તે એને તારા શરીર સાથે કદી છૂટ લેવા દોષી હતો !’

‘હા, પિતાજી; ના — એમ નહિ. અને શરીરમાં હતાં. ના, પિતાજી. એવું કંઈ અને કર્યું નથી. ખાસ વધારે કંઈ નહિ, એમ.’

‘પાંચ વરસ !’ પાદરી આતંકિત બોલ્યા. અને તેમણે સાચળ ઉપર મુકીઓ પછાડી ‘અને કહે છે કંઈ કહેવાતું નથી ! આ તે કેવા ખિસ્તીઓ છે !’ અને એમણે એક છેલ્લો — માત્ર એક વધુ પ્રયત્ન કરી લેવાનો નિર્ણય કર્યો. ‘તેણે તારા શરીરને કદી સ્પર્શ કર્યો હતો ?’ એમણે ખુલ્લું-ખુલ્લું પૂછ્યું.

‘ના, પિતાજી. કહું છું — ના, ના, પિતાજી.’

પાદરીભુવાએ જોડું કે બાઈ મહામહેનતે બોલી રહી હતી.

‘વારુ, વારુ, વાત પૂરી કર એટલે હું તને મુક્તિ આપું.’

‘પિતાજી !’ તે ધીમું બોલી. એની આંખોમાં કાળાશ હતી. ‘એક વાર હું એની સાથે સ્ત્રી હતી.’

પાદરી એના સામું જોઈ જ રહ્યા. તે કપાઈને પાછી પડી. તેમણે નમીને બીજ બાજુ દૂર દિશ કરીને પછી રિમત કરી ધીમે રહી મોં પહોળું કરી બગાસું બાઈ પૂછ્યું:

‘મારા બાળક ! આજ લગી તને કેઈએ કહ્યું ન હતું કે તું મગજની જરા નમજી છે ? મને લાગે છે નિશાળમાં તું બહુ પાછળ હઈશ, ખરું ને ?’

‘હું તો હમેશાં પહેલો નંબર રાખતી હતી. પિતાજી, અમારાં મહેતીજી તો મને શિક્ષિકા બનાવવા માગતાં હતાં.’

પાદરીએ ફરી બગાસું બાઈ અને પૂરેપૂરા ચાકી ગયાનાં ચિહ્નો સહિત તેમણે દીવલોને નવાવનું દાંતમાં બારે કુખતું હોય તેમ બોલવા માંડ્યું ‘એટલે શું તું એમ કહેવા માગે છે કે તારા ધર્મી સિવાયના બીજા પુરુષ સાથે સ્વામાં કંઈ પણ નથી ?’

‘પિતાજી, તમે જાણું સમજ્યા. અને કંઈ કર્યું નથી એ ગતે વીજળી અને ગરમગરમ ન થયાં હોત ને મને બીક ન લાગી હોત તો એનીય જરૂર ન પડત મિસીસ હીગિન્સ એમનાં દોકરી સાથે બહારગામ ગયાં હતાં ને ઘરમાં હું એકલી હતી વીજળીના કડાકા ખૂબ થવા માંડ્યા ને મને બહુ બીક લાગી. મીકે — અમારો નોકર — કહે, આજે હું ઘેર નહિ જઈ, અહીં રહીશ. ને એ રહ્યો, પણ રાતે મને બહુ બીક લાગવા માંડી. પચારીમાં પડી પડી ‘હું મૃત્યુ માંડી. મીકે કહે, ‘બહુ બીક લાગે છે !’ આતું ?’ મેં કહ્યું, ‘આવ પણ બીજું કંઈ નહિ.’ અને ખરું કહું છું, પિતાજી, એણે કંઈ કર્યું નહિ.’

આટલું બોલી તે પાદરી સામે જોઈ રહી. પાદરી-ભુવા એમના માથા ઉપર મુકીઓ મારી રહ્યા હતા અને માથું હલાવતા મોટે શીલુ આવતું હોય એમ કરી રહ્યા હતા — કેમ જાણે આખી દુનિયા માંડી ન બની ગઈ હોય, એમ એમને લાગતું હતું.

‘કશો દોષ નથી કર્યો, પિતાજી’ તેણે કાલાવાલા કર્યા, કેમકે તે ભોઈ શકી હતી કે પાદરી માનવા તૈયાર ન હતા.

‘એક જ વાર, ખડું ને?’ પાદરીએ દૂધ પ્રશ્ન કર્યો

‘જી, પિતાજી.’

‘એને માટે પશ્ચાત્તાપ તો થાય છે ને?’

‘એ પાપ હતું, પિતાજી?’

‘હતું જ તો,’ પાદરીએ ગર્જના કરી ‘લોકોને ગમે તેમ શી રીતે વર્તવા દેવાય?—અને આણું? આ તો પાપકર્મનો ગંભીર પ્રસંગ ગણાય. એમાંથી તો કંઈનું કંઈ અને. બોલ, દિલગીરી થાય છે ને?’ અને તેમને થયું કે હવે તો પતે તો સારું.

‘હું દિલગીર છું, પિતાજી.’

‘બોલ, બીજું એનું આગલું પાપ બોલી નાખ.’

‘બગીચામાંનું સફરજન...પિતાજી.’

અને પછી પાદરીએ તેની પાસે પ્રાયશ્ચિત્તના નોક બોલાવી ધરતી ક્રિયા પતાવી, ત્યારે તેઓ ચાકીને લોચ થઈ ગયા હતા. તેમણે બીજી બારી ઉપરનો પડો ખસેડ્યો. પહેલાં બૂર્ધની મુંદર ખુશબો અને પછી તરત જ લેડો નોલનનું મોં તરવરી ઊડ્યું. પાદરી એકદમ હાથ જોડ્યા કરી હવામાં નેરથી હલાવી બોલ્યા : ‘માફ કરો, એમ મિનિટ માફ કરો. મારાથી હમણાં નહિ અને...બિલકુલ મિથ્યા...તદન અશક્ય.....’

અને ફરી ચરમાં ઉતારી સાફ કરી પાછા ચડાવી લેડો નોલનવાળો પડો ખસેડતાં બોલ્યા, ‘બિલકુલ અશક્ય છે...તમે એ નહિ સમજો...ગુડ નાઈટ’ અને એમ બોલી તેઓ આજી અંધારિયા વરંડામાં ધસી ગયા. ત્યાં બે જીવાને તે અંધારે અંધારે ગુલપુસ કરતા ભોઈ તેમણે તેમનાં માથાં સાગસામાં અથડાવ્યાં અને પોતાથી ખીને લાગી જતા એ જીવાને ભોઈ તેમને પોતાની જાત ઉપર પણ ધૂણા છૂટી, અને હાથ નચાવના તેઓ આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં બે વૃદ્ધ બાઈઓ પૂજા કરતી હતી તેમને

ભોઈ તે ધૂરકથા : ‘ઓહ!’ અને પાછા આગળ ચાલ્યા.

ક્રાંધર ડીલેના સ્થાન આગળ ભક્તજનોની બે હારો બેઠેલી હતી, એક બાણુ ચૌદ ને બીજીએ બાર! પોતાની સોનાની ધડિયાળમાં ભેંચું તો સવા આઠ તો થઈ ગયા હતા અને આ સૌને ‘પાપમુક્તિ’ આપવાની બાકી હતી.

પાદરી પાછા વચલા દોલમાં ગયા અને તેમણે પડો ખસેડી નાખ્યો. ત્યાં આજી અંધારામાં ઈટાલિયન સાધુનો ચહેરો દેખાયો. પાદરી તેના બાધી ભોઈ સુસવાટા મારતા બોલ્યા : ‘ક્રાંધર ડીલે! આમ નહિ ચાલે. હું ચોક્કસ કહું છું, આ તો અશક્ય છે. સાડા આઠ તો થયા છે ને હજી છઠ્ઠીસ જણ બાકી છે! અને એ બધાં પાછાં તમને કેવળ છેતરે જ છે. એમને શું? એ તો ગમે તેમ બક્યા કરે છે. હું બધું સમજું છું, બરડો થયો છું, મને બધી સમજ છે. આ સતત ધમકારતો ધંદ, આ ઇન્કેડિક્ટ, આ એસ-બધોનો ખ્યાલ કરો. આખા દેવળનો વિચાર કરો...’ અને એમ ને એમ એ બોલ્યે ગયા.

બધો સમય તેમણે મધુર હાસ્ય અને નમ્ર સ્વર કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો કર્યો. પણ ડીલેનો ચહેરો ચક્રવર્તી દેખાયો. ખુદ પાદરીના ચહેરા ઉપર દઈ ભોઈ તે પણ અચિત બન્યો.

‘ક્રાંધર ડીલે...હું જાણું છું તમે જીવાન છો, હજી તમે જીવાન છો.’ પાદરીએ ડીલે કંઈ બોલે તે પહેલાં જ પોતાનો વિરોધ રજૂ કરી દીધો.

‘હું કંઈ નાનો નથી. મારી ફરજ હું જાણું છું.’ કુંડોડો મારતો હોય એમ ડીલે બોલ્યો. ‘આ તો આત્માનો સવલ છે, તમે ખુશી તો હું અંધારામાં બેસીશ...એ તમને.....’

‘ભાત્રે...બલે...બલે...’ પાદરીએ હાથ જોડે કરી પુકાર્યું. એમના ચહેરા ઉપર ભયંકર રિશ્ત હઈ. ‘આપણે સૌ આમની આગળ તો ધરડા ઊએ. આપણે અનુભવ કદી વિસાતમાં નથી.’

ડીલેએ પોતાની બંને મૂઠીઓ ઝાતી ઉપર મૂકી કહેવા માંડ્યું : 'હું' નિર્ગત્કૃષ્ણમાં હતો ત્યારે...''

'બસ બસ, બહુ થયું—આત્મકથાનું પાનું બધે જ રાખો.' પાદરીએ રિમતથી તરડાતા ચહેરે કહ્યું.

થોડી વારે પાદરીએ ડીલેને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ તેમણે જોયું, કે પોને ચાલ્યા ન જાય ત્યાં લગી એ શક્ય ન હતું. અને એથી એક નિસાસો નાખી તેઓ ચાલ્યા ગયા. થોડાક પત્રો લખ્યા પછી તેમને લાગ્યું કે સવાર થતાં જરૂર બહાર નીકળી જશે—ફૂતરું તેની બોજમાંથી સવાર થતાં નીકળે છે તેમ. અને તરત જ હાથમાં એક સોટી લઈ તેઓ ફરવા નીકળી પડ્યા.

આછી બીનાશવાળી એ પૂર્ણિમાની મુલાયમ રાત્રી હતી. અને નખરનાં છાપરાં-કેમ જાણે બરફથી ઢંકાયેલાં ન હોય તેવા-જેઈ તેમને જરા સાંત્વન મળ્યું. તે કંઈક ગણગણ્યા અને આખી દુનિયાની સાથે તેમણે ય શાંતિ અનુભવી ચહેરના ટાવરની પડિયાળ પણ આંને તો જાણે ઉલ્લાસમાં દેખાતી હતી—આછા અને ફેરેરી પડધા અવારનવાર પાડતી હતી

એવામાં તેમને કાને એક સિમેટવાળા મકાનની બારીએથી આવતો અવાજ પડ્યો નજર કરતાં જોયું તો મિસીસ હીગિન્સનું જ મકાન હતું તેણે રાતનો સફેદ ફેસ પહેરેલો હતો

'તું જમરી બાઈ!' ધરણી મુલવતી તે બેઠકની હતી 'જમરી વાતો બોડી કાઢનારી છે! બીબો રહે. કાલે હું પાદરીજીને મળું' પછી તાગે વાત 'પાપસ્વીકાર' માટે ગયાં તો, એમ! કાલે સાંધીજીને ય મળું, પછી જો તારી વહે.

પાદરીએ જોયું તો એક કોઠારીની આકૃતિ બાગલા લાણી ધૂજતી સરકી રહી હતી

'મિસીસ હીગિન્સ!' એ આકૃતિ દીન બે બોલી રહી હતી. 'ખરું કહું છું—સમ બધને કહું છું.—પાદરીજીએ બહુ પૂછપરછ કરી ને હું મેં આનું એવું બોલી, પછી પાછું ફાધર ડીને પાસે ય જવું પડ્યું. એમણે મને, કંઈ નહિ તો, અરધા કલાક જેટલો આહ! મિસીસ હીગિન્સ, બીજો ક્યાંય નથી જઈ, સાચેસાચું કહું છું.'

'આહ! ભારે બનાવટવાળી—કાલ સવાર સુધી રાહ જો—' શેઠાણી તાડૂકી રહી હતી.

પાદરીને લાગ્યું કે એ જ હજી પેટમાંનો ભેજો બહાર ફેદી પડશે. આંતરડાં તો જાણે મળા મુખી આવી લાગ્યાં હતાં. માથે મુકીઓ મારવા અને મોટેથી શીણ ઉગાડતા તેઓ આગળ ચલી નીકળ્યા.

'ઓ પ્રભુ! દયા કર. ઓ મારા દેવ! દયા કર.'

અને તેઓ અંધારી ગલી વટાવી આગળ ચાલી નીકળ્યા.

કાલતરંગ

ઇમારત પરે ઇમારત ચણી અસત્યો તણી,
તિમિર-બીંતડે દઈ પ્રગલ્ભ ઓપ ધાવડ્યેનો
ચેલેલ યશમંદિરો જગત આ પ્રથમે ભલે,
ન કાલ-ઉદયિ-તરંગ તણી ઝીંકે એ ઝીલશે.

હોળી

રેખાચિત્ર [ચરોતરની અને બીજી]

એને વિષે લખવાના વિચારમાં ને વિચારમાં એક દિવસ કાંઈ આવી ગઈ, અને હું નાટક ભાગ્યે જ જોઉં છું તો ય કાણ જાણે કેમ એવું સ્વપ્ન આપ્યું કે જાણે આપણી પર્વ-સૃષ્ટિની સૌ સુંદરીઓને એક નાટક ભજવવાનું મન થયું. ધનતેરસ, કાળીચોદસ દિવાળી, ભાઈમીજ અને દેવદિવાળી ઉત્તમપણે વસતપચમી, શિવરાત્રિ હોળી, રામનવમી અને અક્ષયતૃતીયા, તેમજ રથયાત્રા, દેવ રાવની, શીતળા સપ્તમી જન્માષ્ટમી, ધરોઆઠમ અને વિજ્યાદશમી વગેરે વગેરે સાહેલીઓનો સમૂહ - હજી ય બાકી રહી જતી કેટલીક પર્વ રિકાઓ સથે - પૃથ્વીના એક પ્રમદવનમાં ઉપસ્થિત થયો સત્યયુગ અને ત્રેતા તેમજ દ્વાપર અને કલિ એમ ચતુર્થગના નાગીતવનો સમન્વય સાધી બતાવતું એક નાટક ભજવવાની યોજના છેવટે ય પાસ તો થઈ ગઈ જગતભરના વિંદી અને વિદ્યમાન નાટકો ચાચોની ક્ષમા ચાહીને - નહટકે, ન ચલો - દરમ સમગ્ર સક્રિયે, મધપૂજાના નર જેવા દિવાસામાંસાએ ડાયરેક્ટર પદ સ્વીકાર્યું અને આ અમૃતપૂર્વ આવી પ્કારની સમ્પત્તિ અર્થે પાત્રવહે ચણીના પગરણ મંડાઈ ગયા.

ધનતેરસને લક્ષ્મીજીતો, જન્માષ્ટમીને યશોધાનો, રામનવમીને કૌશલ્યાનો અને શિવરાત્રિને પાર્વતીનો પાઠ મળ્યો એ સૌને ગમ્યું વસતપચમીને શકુંતલાની ભૂમિકા સોપાન ત્યાર ય કાઈના પેટમાં ખાસ તો કંઈ બચ્યું નહિ, પણ ઉત્તમપણે જરા ઓછું આપ્યું ખરું. એવામાં મેનકાનો પાઠ એના જ ભાગમાં આવતા સૌના ચિદાકાશમાં રાગદશર્વના નિદ્રધનું આનેખાઈ ગયા, અનદના આવેશમાં એનાથી જગા ઊડી જનારું અનગીક્ષમાં જ તેણે એક નૃત્ય કરી લીધું, અને નીચે આવોને વસત

પચમીને ભેગ પડી ત્યારે જ તેને કળ વળી અપરપાર રમૈભવને સુકુમાર શીલપ્રભાએ સોહાવતી દિવાળીને જારે રાજરાણી સોતાની ભૂમિકા મળી ત્યારે પોતાની એ મથાર્થતામાં મહારાણીને સૌના તેજો વદના અર્પી રહ્યા સમર્પણ જ નાટકનું ચાલક તરત એ દૃષ્ટિનિહુ પગ બોલતા પ્રતિનાયકનું માન અને મહત્વ સિદ્ધ કરી શર્પણખાની ભૂમિકા માટે ત્યારે કાળી ચૌદસને મનાવી લેવાઈ ત્યારે તો દિવાસામાંસાની વનહારુ શુદ્ધિમતા માટે વેળાવેળાએ બધાઈ ગયેના પૂર્વપ્રદ વિષેગાર્ધ ગયા અને પહેલી જ વાન આ માનુનીઓને માસા તરફ માન બિખર્યું પણ શિરોહીની સજ્જતી તરવાર જેવી ચિતોડી વીગમના પદ્મિનીનો પાઠ લેવા વિજ્યાદશમીને વિન વાઈ એટલે તો ઔચિત્ય જ કલાનો પ્રાણ છે એ સૂચના સ્મરણ સાથે સભાના અધર ફરકી રહ્યા, અને ભાઈમીજ જેવી શમભાળ બાળાના ભૂમિજડિત તેજો ક્ષણાર્ધ માટે જાણેઅજાણે માસા તરફ ફેરકું મારી ગયા હવે બાકીનું કામ બીજા દિવસ પર રહ્યું તે ડાયરેક્ટર સાહેબ ઊંડા છેડે આવી પહોંચેલી સિગારને એક છેલ્લો ફૂક મારી છાઈને તેમણે વિસર્જિત કરી અને પુરસી છોડતા છોડતા દ્રોપદી અને રાધાની ભૂમિકાનો ભાર હોળીને માથે નાખતા ગયા વિદ્યારિત નેત્રે સૌ એમની દમામદાર ચાલ નીરખી રહ્યા સૌને એમ થયું કે ખીગરોટલી ખાઈને પડી રહેનાર આ પ્રમાદિત શુદ્ધમા આજ આટલી રૂપિત ક્યાથી?

આપણે તો બતાવવા બેસાડ્યા હતા ને આ તો બતાવીને ગયા! ભાઈમીજ જેવી ભાવનાવશ અને વસતપચમી જેવી રૂપરુપ મુગ્ધાઓ કે રથયાત્રા જેવી જાણુડિયા કીકીઓવાળી રસમઓ તો થુ, પણ દેવશયની જેવી તાપમી પણ એ મધપૂજાન સહિયાગ ન માટેના એમદ આગમ ઉમળકામથી બચી શકી

નહિ સૌ હોળીને ધન્યવાદ આપી રહ્યાં વાહ ! એને તો ખૂબ ભૂમિકા ! અને તેય પાછી કેવી ! એકમેકના રહસ્ય વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર ! એક રૂપિયાના એ પાસા જેવું—અર્ધનારીશ્વર જેવું—પૃથ્વીપટ સામસામી તોળાઈ રહેતી દિવસ અને રાત્રિની શોભાઓ જેવું. મહાભારતની નાયિકા, હું ચાસતો પર શાસન કરનારી શક્તિની સાધના અર્થે પૃથ્વીના પાવડોને સતત પ્રેરી રહેનાર અજરમાન ક્રીપદી કથા, અને ભાગવત દશમસ્કન્ધ કે ગીતગોવિંદની રંગબીની રાધા કથા કુજગવનના રાધાગેરી કથા !

સાચે જ કાવ્યમય થતો જતો આ ચર્ચાને હું પુનઃપ્રારંભ માણી શક્યો હોત, જો પોળના છોકરાઓએ મારી રમના બારણા ઠોકઠોક કરીને મને જગાડ્યો ન હોત તો આખો ગોળતો હું બેઠો ને બારણું ઉઠાડ્યું તો છોકરાઓની એક સુસજ્જ દુકાડો ખડો હતો પાતાળમા પેસુ તો પાછળ આવે ગળનમા વિચરુ તો બેઠો પકડે ને અધારમા અનોખ થાઉ તો દિન્યયનુ મેળવીને ય શોધી કાઢે પચ મને ઠોડે તો નહિ જ—એવી આતુર મક્કમતા સાથે આ શરણો મારે બારણે થબ્બા હતા

મે જગા આગસ ખાઈ લીધી, બગાડુ પૂરું કર્યું અને પ્રત્યેક પળે ચુજરાતી ભાષાનું પ્રયત્નતરવ સિદ્ધ કરતા જતા, જરા મિત્તજી સ્મિતમા જ પૂછ્યું

‘શું છે અયા ! આ બધું આજે ?’

‘હોળી વળી શું છે તે !’

‘એટલે ?’

‘તમારા ભાગના લાકડા આપી દે, બીજી તો પાછીથી’

‘આ રહ્યું ધર, જુઓ, હોય તો લઈ જવ’

અધીરે ઘોડીને ચનગનતા આ કેસરબીનાઓ આગળ ધપે તે પહેલાં તો નીચેના ઝોરડામાથી અમારા ધરધણીના ઐનધુએટ ધરવાળાનો અવાજ આવ્યો

‘પ્રીતિભાઈ !’

‘કેમ ?’

‘એ પ્રીતિવપ રહેનારો, અને લાકડા નથી તો રીતસર અઢી આના આપી દો’

સવારે ચક્રવામાથી આવતા ચાગ આની આપીને હોળીનો પંમે ચૂકવના પદર પૈસા પાછા આવ્યા હતા તેમાથી રીતસર રોકડા પૈસા દસ અંક ૧૦) આપીને મે છુટકાગતો દમ બેચ્ચો બપોરે જાણી સડો ભરમજગમા મો ભરીને ફાટફાટ જોમનના કાગ આતી જુવાન માગવાડોને જોઈ હતી ત્યારે મારી સાર્ધક્ય આપોઆપ ધીમી પડી હતી હોળીનું રાધામય સ્વરૂપ ગમણું ચડ્યું હતું રસના ને ગમના ચટકા નહિ દૂડા ને નાતા હતા

પાપના મણો કે પુણ્યના પશુ એમાથી શોડ છાટા મારા વચ્ચોને બેઠ્યા હતા, તે ધોમીને આપી આવ્યો ને વિચારવા લાગ્યો કે બપોરે તો ફીટ હોવાથી શિખડપૂરી આવી ગયા છે, સજે કંઈ આવવાનું નથી તો હવે કંઈ હોટેલમા જઈને પેચી હોળી ઠારવી ? એટનામા એક છોકરાએ બાજુ ઉઠાડ્યું ને હાથ લાબાવના કહ્યું

‘લ્યો પરસાદ, હોળી ફરવા તો નહિ ન આવ્યા ને !’

‘હું જઈશ હવે’ હું તાડ્યો ને મને વરતી અચેરો છોકરો મારા ભાગનો પ્રસાદ પોતે જ ‘આપા’ કરતો પનાયન થઈ ગયો મે જોરથી બારણું બંધ કર્યું, પથારીમા પડ્યું મેચું ને મડમડા લાગ્યો, ‘આ તજ ચુજરાતના શહેરોની હોળી ! આ શિખડપૂરી આ દસ પૈસા, આ પારકું મારવાડ અને આ હોળીનો પૈસો, આઠ આઠ વર્ષનાં ટેલિયાના તોફાન—એટલું બાદ કરીએ તો શું રહ્યું ? નહિ સાંસ્કૃતિક ઉલાસ, નહિ રસ, નહિ ગમ, નહિ ..’

પશુ મારો સરજ આજ સોના સમો જ કોચો હતો આઠ રૂપરડીની ઝોરડી રાખીને રહેનાર મારા જેવા એકાકીને ય આજ એકંત અપ્રાપ્ય હતું મકાન માલેકજી બારણું લગીને બીભા હતા મે ગમ ખાઈને ગમગીન વિનયે પૂછ્યું

‘કેમ ?’

• ' કેમ ના આવીએ ? અમારુ ધગ છે '
 ' તે તો જાણે તમે સિદ્ધ કર્યું જ છે, વચર રમતએ પ્રવેશીને, પણ '

• ' પણ ને બચુ તમારે છે શુ પ્રવીણભાઈ આજ ? તે વળી નહિ ઉત્સાહ નહિ રસ ને નહિ રાગ ને અહો હો હો ! '

• ' છે શુ તે, હોળી, યાદ આવે છે '

• ' યાદ આવે તો તેડારી લો ને ? છતી '

• ' તમે રહેવા દો હવે, નીચે જાન મહેરગાની કરીને તમે પાનીની બુદ્ધિએ બળ કરીને બોલો છો ત્યારે ગજ રાખ્યા વિના કાતર ચનાવીને વેતરે રાખો છો ! ને રેતીમાથી તેન કાઢરા વાણીને અવળી ધાણીએ પીલો છો ! મારા જવામમા મ્લેષ જેતુ છે જ નહિ હું તો એમ કહુ છુ કે આ તથા તહેવારોની દીવાનને પાવામાથી લૂણો લાગ્યો છે આ આપણા શહેરની હોળી જોઈને મને મારા ચરોતરની હોળી આજ આખો ય દિવસ યાદ આવી છે મને તો એવુ ધર્મ જાય છે કે દિવાળી ભને અહીં કરવી, પણ હોળી ઉપર તો ચાર દહાડા ધેગ જ જાયુ '

• ' તે જાવ ને, કાણ રોકનારુ છે તમને અહીં ? આગળ મેરે ઉનાળ નહિ ને પાછળ બેઠે ધરાળ નહિ એા હો હો હો ! જાણે તમને એકના જ તમારી હોળી યાદ આવતી હશે ! શુ અમારી સુરતની હોળી કમ છે ? અમને નહિ યાદ આવતુ હોય ? પણ શુ થાય ? જ્યા તો પડયુ પાનું . '

• ' આ હા, તે નિમાવો પચુ વાત કરવામા કાઈ શુ કાઠી લે છે ? આ નીચેલાળા ને ઉપરવાળા બધા ય જુઓ ને, તમને બોલતા સંજગીને તો આવી ગયા હે, અને આ આપણી ગેગની વાતરસેન, જુઓ તો ખગ, કેવી કાઠીકમગે બનીને અગાસીમા ગોડધાઈ મઈ છે ! ને પૂનમનો ચદ્ર ને વસતતો પવન તો તમારી મંદ છે જ '

• ' આજ આપણે હોળીની જ વાતો કરીએ નસ, આટલા મધા એકધા થવા છોએ, કાંવે રમ પણ

છે, તમે નિરાતે બેસો હવે, ને તમારા સુરતના તમામ સ્મરણા કહી બતાવો '

• ' ચોગના ભાઈ વટીચોગ તે આતુ નામ, ગળેથી ગાળિયુ કાઢી નાખતા વારે લાગે છે ! તમે જ કહોને ચરોતરની હોળીની વાત ? '

• ' અને તમે ? '

• ' તમે પાનીની બુદ્ધિ સભારીને અમાગી જાતિને અન્માય કર્યો છે, ભને કર્યો, પણ હુ તમારી જાતિને અન્માય કરવા નથી માગતી, પુરુષથી જ શરૂઆત થાય, તો કહી નાખો હવે વધારે માન માગના વિના '

• ' માન તો માનુનીઓ જ માગે, અમે તો કહીશુ જ હવે '

• ' હા હા કહોને હવે ચાગા મેરીને ! જુઓને આટલો બધી વસ્તી તમારી ચારોડીએ દીઠીતી કદી ય ? કહો પ્રવીણભાઈ, કહો બસ, અમે વચ્ચે હેકારો લાણુતા રહીશુ હો ! '

• ' ના ના ના, એ હોકાગાની મારે જરૂર નથી '

• ' કેમ ? '

• ' હુ કઈ ભાટ-ચાણુ નથી તે કસુ મો વેવા ચોણુ, હુ તો એકધારા જ બોનીશ '

• ' તમે તો ખાતુ ધૂળ ને મહીં કાટા જેવી વાત કરો છો ! બાપજુ કરતુ હોય તો ભાપજુ કરો, પણ પાર મેલોને ! આ શી પગડ ! તમારી પીંજણુથી અમે કટાગવાના ય નથી, નીચે જવાના ય નથી ને તમને સવા દેવાના ય નથી, સમજ્યા ! કાજા મઈ જાઓ હવે ! '

• ' ભને પ્રમુખસાહેબ, આપ હવે જરા ઓગડીતુ બાગણુ બગામર મધ કરી દો, આ વાનરમેનાની ગગનડ સભાળજો, વચ્ચે અટક્યાણુ ગરો તો અધૂરુ રાખીને મધ ને નીચે ઉતાગી મેનીય રે ભાઈ ! અને સુરુચિતી કમાન સભાળજો જરા છટકે તો હુ ના જાણુ મને ચોખવિવાલેઠા નદિ કાવે મો મથકાડશે શરૂથી જ નો તો મારો ઉત્સાહ મારો જરો તમને ધરદાપૂર્વકે આધાત આપવાનો પ્રયત્ન નહિ કરું એટની ખાતગી ગખને પણ જીવનમા ધણી વર્ષ

હાથી દૂર રહેવાનું દૂરદેશીપણુ દાખવાને ઝપનાવતાં નથી એ વર્ગ લગભગ આવે જ છે ખારેપાંચે કે ઓઢવેપોઢરવે રસ લેનારો ખરો બીજાઓની ચમત ગમત કે ચસનોશાન જુઓ ખરો, પણ પોતે તો પાવનિયળી ગળીગતામા જ ગોરવ માને

‘એ વર્ગમા ખાસ કરીને બ્રાહ્મણવાણિયા જેવી ઉચ્ચ વર્ણોને ગણાવવા બાકી પાટીદાર અને બાઈમા, ડાબી ખાટ ભતિના ખેડુને તેમ જ વસવાવામા ગણાતી તમામ પરચૂરણ કામોતો બનેલો આમર્શ જ અમારી હોળીના વાતવરણુનો માલો સર્જક છે શિવગનિને દહાડે શિવ શિવ’ કતી દાઢ નવાલોમા પડે છે ને ઘુર્ત જ હોળીનો ગરમાવો લાગવા માટે છે ખેતર સાચની સીમાડે પડી રહેનારી પ્રગ ગામમા આવી જાય છે ચોમાસુ પાકના છેલ્લા અવશેષ સમા તન ઘુવે લેવાતા હોય છે પાકી આમરીની ખટમધુરી સુવાસ લગભગ ઓસરવા આવી હોય છે તેવખતના ત્યાંના પ્રજાત ! તમને શી વાત કહું ! ખરતા મહુડા રાયણું ને મગવાના ઢગના ઢળી ગયા હોય છે એની માઢક મિથુ અને તીવ્રતમ સોડમને લઈ ને ત્યાના તે મળના પ્રજાન શહેનશ હી શરાનની છનક તી ખાલીઓ જેવા લાગે છે ! લખના મહિનાની હજી વાર હોય છે, સુડખાતર મરીને ખેતરોને ફરીથી સજ્જ મગવાની ય વાર હોય છે દરજી બેસોની જેમ રાયણ મહુડીનું રક્ષણ થાય છે ને ધની લાવિ આસા સમા કિશી કોલેજિયન યુવનું મુખ ભેતા માળાપની લગી નજરથી ત્યાના ખેડુને વહેની સવારમા મહોરેલા આળાવાડિયા બાઈ રહે છે

રવિપાકની ફસલની પણ તૈયારી હોય છે પૂનમિયા ધડ કાઈ કાર્મના ખગામા છેલ્લી સુકવણી ખડ રલા હોય છે તો કાર્તને ફૂલે છેનવેય પાણી હોય છે ઘેગિયા ને રાતડિયા શેરિયાની બીડી મેનવાતુ કામ બપોરીની વેળાએ થતુ હોય છે પાણી ભરવાના દોગડ મળદોની મેલડીઓ અઢોડા ખાટવા ભરવતુ વહાણ વગેરે બનાવવાતુ કામ પણ નિરાનની બપોરમા થાય છે વૃહી રૂપ કાના ને એગાના છડના ફેલે છે દૂરતા મામિમા ગાડોતુ કવવા કે કમારતી લાડકા વહેરવા ગયેના જુવાનો

એક પછી એક આવવા માટે છે પાસેના છોડે વસીને નોમી કરનારો જુવાનવર્ગ પણ બન પ્રમાણમા રમણો લઈને આવે છે ઘેર છે ન આ યા એગને વડુઓ ય આવવી તો ભેડિએગને ઉચ્ચ વર્ણોમા પહેલુ આણું લગભગ દિવાળીએ કા છે અથવા ગમે ત્યારે થાય છે, પણ હોળી એગ તો સામી ઝાળે છોકરી ન જ વગાવાય એવો ન છે, ત્યારે આ મિરાદરોને તો ગમે તેમ થવ મુ હોળી ઉપર તો વડુ આવવી જ ભેડિએગે હોળી ઉપર જેના ધરમા જુવાન છોકરો હોય અને જ ના હોય તેવા માળાપ એક પ્રકારની ચૂ મદ ભોગવે છે

‘અને છેરતે કયુ નહિ તો વાણિયાને તમે જ નમીત મેલીને ય જીતુ કરે છે મારા ભાઈ ! ખાસ આમ ન કરે તો ખીખેનો યા યો છોકરો જ કા ધાલીને ધરનું કામ ન કૈરે ગમે તેની જુલુ ભેડિએ, અને વડુ તેડવાની મોસમ બેસી જાય છે બપે ફેલુ કરીને કે જમીન મેરીને પરધોયે હેય, પણ દરેક જણ પોતાનું માણસ’ તેડવા તો આખો ધોર ઘડીને સાસગ પર રવારી મેરે છે ! ખમે દિવાળી ડાઝ કે વાકી ચાચાણુ ધારિયુ મેલીને દરાર મારી જાયે ચાલતા જેના મેળિયાનું છાત્રું ધરેર ત્ય છે એવા પતિ કે દિવરતી પાછળ પાછળ નાહતપેડી ચપેડી લગભગ તમામ કન્યાઓ પ્રજુતાબધુરી પરજા વારે છે પણ જે વેવાઈ જાને કાઈ નહિ ને કાઈ કારણે સામસામી ખટકી હોય છે ને કન્યાઓ કસ પર આગ્રા હોમ છે ત્યારે વરપડા મરજિદે અને છે સાણુ બધુ ય નમે પણ હોળીના તહેવારમા તેમા ય મતરી ફદિયાળી વડુ હેવા છતા ય ધરમા બચીલ લક્ષણે એકનો ! દરોરોને દિવસે ય વેડુ અડિ થવ દદ બની જાય તો તો ઘોડાર છાડીને એલેલ જન કોડ લાખા વજુમરોની વજુમરમા કે નર્મી મણધી બોખથી પીક જરા હળવી થાય અને પારકી વચર ભેરી ને શેર ધી ખાતુ ખરોખર એ ન્યાયે ધણીને થા કહીને ચોરને ‘નાસ કહેનારા ય ઓછા નથી હોતા

બધે પક્ષને ઉત્ક્રિસ્તીને 'ન' બાળુનાં અંતરોને આમણે ચક્રાવીને મડાગાડો બાધવામાં મોટાનું માનનાગ મહા શયો આવા પ્રસંગોમાં ન્યાયાધી બિવાદીના ટોપની જેમ ફૂટી નીકળે છે. પરિણામે નાટકમાં સંઘર્ષણનું તત્ત્વ વધી ગય છે ને તત્ત્વાચિત્રીઓની નવલંત પટાબાજી એવાય છે વરપક્ષને જ શરૂઆત કર્યા સિવાય છૂટકો નથી હોતો. મુજરાતી બીજી ત્રીજી લણનારા વિદ્યાર્થીઓમાંથી જરા કોતુકપ્રિય, જરા રસિયા, વાચાળ અને ચમરાક છોકરાઓને સાધવામાં આવે છે. એમના હાથમાં એકાંતમાં કાગળ ને સીસપેન મૂળીને કહેવામાં આવે છે કે અમુક ગામનું નામ લખો, તે ગામના મુખીનું અમુક નામ લખો, તે પછી અમુક અમુકનાં નામ લખો ને પછી તમને આવડતી હોય એટલી બધી ય ગાળો દાંત કચકચાવીને લખો. નાનો બાળક બિચારો પાંચસાત કે દસબાર ગાળો લખીને અટકે છે ને સામું ભેઈને કહે છે કે હવે બસ ને! પણ આ મહાશયો આટલેથી અટકતા નથી. પોતાના અખૂટ ભંડારમાંથી અમૂલ્ય રત્નો સમી જેટલીક 'ચીને' આ નાદાન છોકરાઓ પાસે ચિતરાવે છે. અને પછી છેવટે ઉમેરાવે છે કે તમારી છોકરીને મોકલી દેજો, જલદી મોકલી દેજો, નહિ તો અમારાથી જૂડો કોઈ નથી. સાત પેઢીનું વેર બધાશે, થોડું કહ્યું થણું માનજો. તેજીને ટકારો, ગવેડાને ડહાણું, વગેરે વગેરે.

"આ કિશોરો ડામે હાથે સીસપેન પકડીને ફફડતાં ફફડતાં લખે છે ને છતાં ય સિક્કદરી સાહસનો 'શૈમેન્સ' અનુભવે છે. એમને બાન થાય છે કે અમે આ અબજોની વચ્ચે લણેલા છીએ ને અમારા રંગીન વ્યક્તિત્વની ને ઉચ્ચ ભાષાવૈભવની કંઈક કદર થઈ રહી છે. તે ઉપરાંત તમને એમ પણ ભરાવવામાં આવે છે કે તમે કોઈના સારા માટે જ મથી રહ્યા છો. કોઈના ધરમાં બેરું આવીને ઊભું રહેશે એ તે કંઈ ઓછા પ્રુવ્થનું કામ છે! હવે તમે જ કહો ને કે આવી ઉચ્ચાશથી સેવાનો બદલો કોઈ પાર્થિવ પદાર્થથી વાળવાનો જ શૈનો હોય? અને વળી જ

કેમ શકે? માણસ જેવા માણસને આવડે તેટલી ને તેવી ગામી દેવાની તક મળે છે અને વળી પાછું એમાંથી પ્રુવ્થ થાય છે એ દિવ્ય સતોષ જ આ નિર્બ્યાજ માધુર્યપૂર્ણ હૈયાને મનાવી લે છે. પણ શાળાની ગેલેરી પર બેસીને પક્ષાખાં કે ડીક્ટેશન લખનારી કલ્પો જ માત્ર આવા વિક્રમ ખેડવા વેગવતી બને છે એવું નથી, દસ્તાવેજો ને ખતપત્ર લખનારી, પંચ વચ્ચે બેસીને મૂઝ પર લીધું ટેરવનારી ને પંચક્યાસના મુસદ્દા ધકનારી પાઘડીવાળી ગંભીરતા ય ધણી દાખલામાં નાગી થઈ ને નાચી લેતી જોવાય છે.

"વર તરફના માણસો અધરાત મધરાત વેઠે છે ને કન્યાના ગામમાં કોઈ જાણીતા સ્થળે જસો બાંધી બાંધે છે. સવારમાં ચવાઈને ફૂચા થઈ મથેલા ઉઠાપોઠ થાય છે. મુખી કન્યાના બાપને બોલાવીને ધમકાવે છે, પણ કન્યાનો બાપ મુખી ભેડે કુલ્લડીમાં જાળ લાગી લે છે. મુખી સાહેબનું મોં ગળ્યું થાય છે.

"કન્યાને મોકલવામાં નથી આવતી એટલે સામી બાળુથી પાછાં લક્ષ્મીએ ફેંકવામાં આવે છે. જેના વપરાશ સિવાય ધડી ય નિભાવી ન લેવાય એવાં નવાણોમાં ફેરોસીન આઈલિના સીસા ઠંભવાઈ જાય છે જેને તુર્ત જ ગળાવવા પડે છે. સીમાડામાં ધાસતી ગંજવર ગંજીઓ સળગી બેઠે છે. કોઈ પણ ઓછો બિતરતો નથી અને આવી નવાલાઓમાં પરણનારીનું દરિયાબેનન શોષાઈ જાય છે. બિઓ મેલીને એને બીજે વળાવવામાં આવે છે, ત્યાં ય એને જંપ નથી. જૂનો 'ધણી' પોતાની 'મિલકત'ને ધસેલો છરો લેઈને શોધતો ફરે છે. કોઈ મેળામાં ઝપટાઈ જાય છે ને નાક કાપીને પોતાની ઈકેતેર પેઢીનું નાક રાખે છે. પણ દરેક દાખલામાં આણું નથી બનતું લગભગ દરેક સંઘર્ષણમાં દરેક સ્થળે કાવકા તત્ત્વની હાજરી તો રહેતી જ હશે દખાતાં દખાતાં ય કોઈ વાર ભે એ બેકું થઈ જાય છે તો તો આવા દાખલામાં નાક કપાવાને બદલે રહી જાય છે ને કન્યા સાસરે જઈને સેવા વણતી થઈ જાય છે. સેવા જ સાંતું એ પ્રસંગનું ખાસ મિશ્રાન છે. આપણે અહીં

બધે શિખડપૂરો, પશુ ત્યાં તો ખાડ ને સેવો જ
રંગ બધે લાલ રહ્યો હતાં ય સૌ કોઈ પોતપોતાના
કુલે પાકેલા પૂનમિયા ઘઉંનો જ પૂરા ગૌરવથી
ઉપયોગ કરે છે

“તમારામાથી કેટલાને સેવો વણતા આવડે છે ?
તાનપણમાં વણી હરો કદાચ, અત્યારે તો આપણી
લલિતા ફેક્ટરીમાંથી જ લાવે છે ને ! અમારે ત્યાં તો
એ પ્રત્યેક સ્ત્રીનું સાહજિક ગૌરવ છે આગણીમાં
લીમડીઓ લહેરે છે, હસુ હસુ ચર્મ ગહેવા લીલાકુળ
પણીની ધટાઓમાંથી મધ્યાહ્ન ચળાય છે, આડોશ
પાડોશનું સ્ત્રીજટ એકઠું મળે છે, ખાટલા પર

પાટલા ટળાય છે નવવધૂઓને આશાસતી કે ઉદોષ
કરતી સુખદુઃખની વાતો થતી જાય છે ને અનુષ
પાત્ર સગી અનપૂણીની કુકુમરી હથેળીઓમાંથી
અમીની અખડ સરવાણીઓ જાણે ધૂટીધૂતિ રેલાઈ
ના જતી હોય એમ અનૂર સેરે સેવો વણાતો આવે
છે ને વણનારાના ઉત્સાહને મેવડતા હટાવેવિધથી
ઝીવનારા ઝીવે છે ફેસડાના ગગળવા મધ્યાહ્નોની
શાન્તિમાં રેતાવું આ કાચ્ય, લીમડીઓની ધગમગ
છુપાઈ ને ટહુકારા દેતી લાની કાવયો જ માત્ર માણે છે

(અપૂર્ણ)

જાનું સુંદરી

(મિશ્રોપનલિ)

કુચોતણી આદરીને તપસ્યા
હોલવા હું મથતો સમસ્યા
મેઘી મહારાણી મદિની પૌવના
જા ખ તણી સુંદરી વિશ્વે કા ?
જન્મી ય શી રીત ? શી વિધ પામીએ પ
અજ્ઞેય એનું પદ પૃથ્વી - પ્રાગણે,
ફેક્ટરી શાસનની ધ્વજા રો
ચોખડમાં બન્ય વસુધરાપે ?
અશુદ્ધ આ મુગ્ધ વિચારમેખલા
ચિન્મયલી અતરબદ્ધાર રેલવી ૧૦
ને પ્રશ્નની અતરજન્ય શૃંગલા
નિદારતી એ પમરાટ પાથરી
ને નેન એના મદ નીમળન્તા
રૂમલના રેશમી તાતણામાં
સાથ તણી રિંગમ સુગંધી કેગ ૧૫
સંદેશ એ વેરતી વિશ્વચોકમાં
કોઠેક એ ધૂપસળી કરે ધરી
મુનવતી માનવ જિદ્દમાંની

તવારીઓ રવાર્પણથી જાણે જતી
વસુધરામધ્ય ખડી કરી રહી. ૨૦
'ટેબલેટ'ની સાકરગોળીઓ કદા,
બાવામૃતો અમૃતમજનો કદા
ને લીમડા, લક્ષ્મ, હમામ ને વગી
એ બાદશાહી ફરમાન લાવતો
લબાપયો ફેસકલાપ સૌમ્ય શો ૨૫
શુદ્ધ જતાવે જયમર આહીનો
ને મજનો દત્તતણું અનેકને
આ માનરી કાજ જગે ધરી રહે
એ બામની શીશીપરે મિરાજતી
ને તોષતી માનવતાની પોદને ૩૦
કુચે જળો તસ્ત વમ્બધરાને
શાંતિમુધા સૌમી, મીતો બદાવતી
સાથ તણા પાવવ પે ચિન્મયલી
આરુ રિમતો મુગ્ધ ઉરે ઉવાસનો,
બહેનના બક્ષમ પધારીને ૩૫
ગૃથી જતી માનવતાની ગૂંદણી

વસુધરાના પટમધ્યમાં દીડી
અવેશમાં કાય' બધું પતાવતી
ને ઓછમાં 'કેમલ પેન' બીડતી
આ પૃથ્વીપે કાવ્ય નવાં વહાવતી. ૪૦

સૌંદર્ય સાચું સ્વરશબ્દનું બની
રેકડના સરમહી મૂંઝી સૂતી
કો' કોઢિલાનાં કલદૂજનો સમી
સૌ ઉરની ગન્ધરમાં શુભ રહો.

ને એ કદા સાવરના સલિલમાં ૪૫
નાચતી કો' મત છોકલ યૌવના
સમી નયાવે નિજ નેત્રપાંખણે
દ્વિસ્મૃતિમાં પોસ્ટરપે લગી લગી

શુશોભિતા સામયિકાની સૃષ્ટિમાં
કસાતણો સ્વાંગ ધરી પધારતી, ૫૦
કવિ તણી કંપનદિલદહિમાં
શૃંગારના શબ્દ સ્વરે છૂતી રહો.

એ છુદ્દના ત્યાગથી ચે તપસ્વી,
ને ભવ્ય લિખ્ત તણી જીવનથી,
સોતા તણા મૌનથી ચે મૃદુલ રી, ૫૫
ને મંથરા પાટવથી. ૫ બોલગો.

મદોન્મત મંજુલ સ્વપ્નરાણી રી
સૌંદર્યની શાશ્વત એ ઉપા સમી
વા સૃષ્ટિપે ચિર વસંતની લીલા,
વર્ણો તણી પાવનકારી શું સુખા ! ૬૦

લોકપણાની કર—અંશુવીથી ચે
અદ્ભુત એની જ ઇચ્છારો બધી
પરી તણા પુણ્ય પરિમલોથી ચે
સુગંધી એની જ દિવંત વિસ્તરી

આ વિષ્ણુના સર્જનની કલામાં ૬૫
લક્ષ્મી સદા નૌનમ રંગ વેરતી,
ને ચંદ્રિના આ અંજુપૂર્ણ ચિત્રમાં
જા. ખ તણી સુંદરી પ્રાણ પૂરતી.

વિરાટની ગેનની મન્દરમાં
વિરાજને ચારવના પ્રભાશમાં ૭૦

તારાતણું કોમળ ટાંકણું મૃદી
જા. ખ. હશે આશકુમારીએ ધડો.

અનસ્તના તે દિન બોમમાં ઝગી
સૌંદર્યની મોહિની વિસ્તરી રહી
ને તે ચીરી બોમ તણા જ પ્રાંગણાં ૭૫
આવી ધૂમે માનવતાના પારણે.

અનંતતાની 'અમરાક્ષરો' મહા,
મૃદુલ એ માનવતા તણી કલા,
ને રાધિકા થી અભિસારિકા સમુ'
છૂતી રહી જીવન પ્રેમ - કાવ્યનું. ૮૦

યુગો વહા માનવવિશ્વવાકીમાં
બની રહી સંસ્કૃતની કવિતા
યુગે યુગે એ અદેકું મીનકું
વહાવતી ભવ્ય પ્રસારતી છતા.

કવિ કલાકાર અનેક ચિંતકો ૮૫
વસુધરાપે અવતાર પામતા.
અદોહ, અસ્પર્શ, અભણ કાયકા
ઉકેલવાને મયતા જતા સદા.

કિંતુ વસો ના નયને શું સુંદરી ?
કે આંખની પાંપણીએ નમી ગઈ ? ૯૦
કે ચિંતનોના તળથી ન નીતયું ?
શું ચિંતનું સત્ય જ ધૂળમાં મળ્યું ?

એ કુડની પાંપણીએ ધીજ ગઈ,
નવી સમસ્યા પ્રગટાવતી ગઈ,
ચરમાં તણા કાચ નવીન રંગથી, ૯૫
રંગ દીધા, ગૂંચ દટિ પાંગરી

નિઘાપણાં અંતરનાં કમાડિયાં
તકાળા વિદ્યાની તણાં ખૂસી અર્ધાં
"કયા માનવે મનનીય રતિ કેરા
આજોતરા કે' ધનકાર સીલતાં ૧૦૦

સમસ્ત આ માનવતાની દટિથી
સર્જ દો જા ખ તણી જ સુંદરી ?"
શ્રુતિજ કેરા અવકાશ મધ્યથી
પેળી રહો કૃત વિમુક્ત દટિધો
ત્યાં અંતરે પ્રજા અનંત ઊડતા ૧૦૫

ને શબ્દ એના મુખથી સરી જતા.
 “આ સુંદરીના જ રવરૂપદેહમાં
 રમી રહ્યું સ્ત્રીત્વ અનંતતાનું ?
 વસુધરાના રસ વેલો બો માં
 કો’ તત્ત્વ રાજ્ય સુખમાં છતાનું ? ૧૧૦
 કાં વિવતી યાત્રિક યોજનામાં
 સિંહાસને જા. ખ. તણી જ સુંદરી ?”
 આ પૃથ્વીપે જા. ખ. તણી જ સુંદરી
 કો’ ઈન્દ્રરાજ્યો સમ ભવ્ય રાજ્યતી,
 રંગા અને ઉન્નત મેનકાતણી ૧૧૫
 સર્ગવતી સૃષ્ટિ જ પૃથ્વી-પાટલે,
 ને પૃથ્વીની સ્ત્રી-‘પરિ’ તો બિચારી
 ખેત્રી રહી શ્વાસ જ જિંદગીના
 પ્રજાહોથી જીવન નરહીથી
 તમિસ્રમા એકલ આયડમે જતી ૧૨૦
 ખે દીઝણે ધૂળમહી ઢખડતી
 ‘સંતાલનારી’ અહીં જિંદગી ધસે,
 હટે હટે લીખ ભરેલ ‘રુડકી’
 ને પાઠ્ઠી પ્રાણ — પ્રભા વિહોણી
 નિશ્વાસજીવી અહ ! “ચન્દ્રમુખી”ની ૧૨૫
 શી ફેહજીવી અહો સ્ત્રીત્વની કલા
 અહો ! અરે ! કુખડી ખોખડી કઈ
 નવસ્ત્ર કકાલ શી ફેહ આયડે
 અને ઝીણા ઝીયરીએ વીંટાલેલી
 કો’ કાકાકાના જડ માળખાં ધૂમે ! ૧૩૦
 કાં માળખાં અહો ? અને ત્યહોં એ
 સનાતન સ્મિત રહી છલાવતી ?
 પુરુષ તો
 રવામી બન્યો ભવ્ય વિરાટ વિશ્વને
 લક્ષ્મી તણી રથાવર જંગમોનો, ૧૩૫
 ને સ્ત્રી—કરે જજીર કે’ ઝણી રહી ૧૩૬
 અત્રાનજન્ય અણુવટ અધીનતાની
 અન્યાયને સત્ય ગણાવવાને
 કે ભાવના બ્રામક ત્યાં વણી દીધી
 એ સ્ત્રીત્વમાં, છૂંટ બધી સતીત્વનાં ૧૪૦
 કાવ્યોમહી ગુપ્ત છુપાધને રહી

લક્ષ્મીતણી એકલ રાજદંડ શી
 રાજ્યાસને પુરુષની જય ધ્વજ
 વિજ્ઞાસની રંગીન—જાંબનાની
 ખડી કરે વૈભવ સૃષ્ટિ—શોભના. ૧૪૫
 એ સૃષ્ટિની દિવ્ય નિહારિકામાં
 જા. ખ. તણી સુંદરી ભવ્ય નર્તકી
 —ને ફૂંકની માનસ સૃષ્ટિમધ્યે
 રમી રહ્યું સત્ય જનરવભાવનું.
 યુગાન્ત રોની જગત રૂઢિતિની ૧૫૦
 ઉત્ક્રાન્તિ કરા અભિસુખ ગીતનું.
 “ત્યાં આદિથી.....આજ અહાંવરી
 સીડીયકો માનવવેલ પાંગરી”
 લવી ગયો શબ્દ કઈક ટુંગ એ
 ભુજામથુનીની નિજ સૃષ્ટિમાં બૂપે ૧૫૫
 એ વામણી દૃષ્ટિ ન સુંદરી જુએ
 ને વિશ્વમાં બ્રામક વસ્તુ પાયરે.
 શું હું કહું ?
 કયું કહું ?
 ઉઠાત એ જતીવ જીતિમાંહી ૧૬૦
 રમો રહી મંગલ પ્રેમભાવના;
 વિજ્ઞાતિના એ સહચારકેરા
 સાતત્યની.....બૂકે મમત્વોરો
 હું છું તણી.....આમ અહાંવરી ચણી
 સીડી.....અને માનવવેલ સિરતરી ૧૬૦
 ભાવી તણાં વજ્રવરનાં કમાડિયાં
 ઉપાડોને દરેક પીધું ભવિષ્યનું
 આ સૃષ્ટિની મજા અનામો સુંદરી
 કરા અચિત્ત જ વિનાશ કેરું
 મોગલ્યનું એક પ્રજાત ઉગરી ૧૭૦
 ને ગાજરી ક્રાન્તિની દિવ્ય ધોણણ
 પુરુષ કે સ્ત્રી—ન શુભામ-રવામી કો’
 વિરાજશે પૃથ્વી પરે સમાનના
 વિવમશે જા. ખ. તણી જ સુંદરી
 અ ન’ ત ના શાંત સુધીર મૌનમાં ૧૭૫
 પરાગ

વિજ્ઞાન દ્વારા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ

[ચેતનતત્ત્વનું રહસ્ય]

શ્રી. કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

(ગતિકથી સંપૂર્ણ)

આ પછે જોયું કે અનંત સૃષ્ટિમાં કયું કરતાં શૂન્ય જગ્યામાં પુષ્કળ છે. હવે આ જગ્યા ખરેખર શૂન્ય (void, vacuum) છે કે કશાકંઈ ભરેલી છે તે વિશે વિજ્ઞાન ધણું વર્ષોથી તપાસ કરતું આવ્યું છે. શૂન્યત્વ વિશે ખૂબ જાતની માન્યતાઓ પ્રચલિત થતી ગઈ છે. શરૂઆતમાં રસાયણશાસ્ત્રે જણાવ્યું કે હવામાં પ્રાણુવાયુ, નવ-વાયુ, જળની વરાળ, કાર્બોનિક એસિડ ગેસ વગેરે થોડાક અદૃશ્ય વાયુઓ છે જેનું અસ્તિત્વ પ્રયોગોથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. આગળ વધતાં વધતાં એવા એવા અવલંક વાયુઓ (rare gases) મળી આવ્યા કે જેમનું અસ્તિત્વ પણ પુરવાર થતુ ગયું પ્રાણુવાયુ વગરે વાયુઓ ઉપગ્રંથ નિયોન, ક્રિપ્ટોન, આર્ગોન, ક્ષાઈટોન જેવા વાયુઓ પણ થોડા પ્રમાણમાં મળી આવ્યા જેના પ્રતાપે આજે આપણે સિનેમા થીએટરો ઉપર ભગવદ્વ્યમાન ગદહેરતો સળગતી નેઈ સપ્તાએ છીએ.

પણ થોડા માર્છલ ઊંચે ગયા પછી તો હવામાં આ બધું પણ નથી જણાતું. ત્યારે શું ખરેખર ઊંચાણમાં શૂન્ય જ છે ? તો પછી સૂર્યનાં કિરણો કયા વાહન દ્વારા પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવે છે ? ઈથર (Ether) નામનો એક અદૃશ્ય કામચલાઉ પદાર્થ કંઈપણ લેવામાં આવ્યો કે જેની ઉપર સૂર્ય-કિરણોનું વહન થાય. પરંતુ આ ઈથરનું અસ્તિત્વ પુરવાર થઈ શક્યું નહિ. અને વાહન વગર વહો શકતાં સૂક્ષ્મ વિદ્યુત-આદોલનોનો શોધે શૂન્યત્વ વિશેની આખી માન્યતામાં જ કાન્તિ લાવી દીધી.

આપણી આસપાસ શૂન્ય દેખાતા અનંત વાતાવરણમાં તારા, ધણે, સૂર્ય અને ચંદ્ર એવા દૃશ્ય પદાર્થો જ એકંસા નથી ભભળતા, પણ આપણે તો સાંભો જાતનાં આંદોલનો,

અદૃશ્ય કિરણોથી વીંટળાયેલા છીએ. આ કિરણો કયાંથી પ્રકટે છે અને કયાં સમાપ્ત થાય છે તે જો આપણે સમજીએ તો ઈશ્વરતત્ત્વ આપોઆપ સમજાઈ જાય છે. દરેક દરેક કિરણ જે થોડા પાત્ર ઉપર અથડાય છે તો થોડા રણુકાર કરે જ છે જેવી રીતે લંડનની પાર્લમેન્ટમાંથી બોડકારટ થઈ રહેલા ભાષણનાં આદોલનોને દિંદમાં કાઈ થોડા પાત્ર (રેસિયો) રોકેરી લે તો તે જ સમયે પાર્લમેન્ટના ગ્રામણુનો રણુકાર દિંદમાં પણ થઈ શકે, તેવી રીતે ઈશ્વરતત્ત્વનાં અનંત શક્તિશાળી આદોલનો કે જે આપણી આસપાસ તો શું પણ આપણાં હાસ, માંસ અને રુધિરના પરમાણુઓને પણ બેઠીને આરપાર દર પળે આખા વિશ્વમાં એકસરખાં જ વહી રહ્યાં હોય છે તેને ક્રીટી (Tune કરી) શકે તેનું થોડા પાત્ર જો આપણે બનાવીએ તો થોડાસ ઈશ્વરતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર આપણે કરી શકીએ. આ વાત ગપગોળો નથી, તેમ જ અસંશયિત પણ નથી. પણ જે થોડાંઓનું કહેવું છે કે આપણું હૃદય જો ઈશ્વરતત્ત્વનાં આદોલનો ક્રીટી શકે તેવો રેસિયો જ છે. બ્રહ્મચર્ય, એકાગ્રતા, ચપલ્યાગ વગેરે કન્ડેન્સર (Condenser) અને વાલ્વ (valves) થી ચેતન્યશક્તિનો જમાવ કરી ચેતન્યને ઊંચી ઊંચી ઉપર ચઢાવવામાં આવે તો હૃદય-રેસિયોમાં ઈશ્વરી આદોલનોનો પડકાર (Tune) જરૂર થાય અને આપણે તે આદોલનોનો નિઃકર્ષ (interpretation) જરૂર મેળવી શકીએ. હૃદયને આ ક્રિયાએ પડેઆડા મનમાંથી પ્રકટ થતાં આપણાં વિચાર આદોલનો ઉપર જજોરા કાળ મેળવવો પડે છે. આપણે હવે જોઈએ કે વિચારઆદોલનો અને ઈશ્વરી આદોલનો વચ્ચે કેટલો નિઃકર્ષ સંજોગ છે.

ત્રિવિધ આદિલનોતું વર્ગીકરણ તેમની લઘાઈ ઉપર થાય છે એ આદિલનોતી અસર કરવાની શક્તિ તેમની તીવ્રતા અને અસર ગ્રહણ કરનાર પાત્રની યોગ્યતા ઉપર આધાર રાખે છે મુનર્ધના રેડિયો દ્વાનસ્પીટીંગ સ્ટેશનમાંથી પ્રગટતા દરેક મધ્યમ વિદ્યુત્ચુબક આદિલન (medium wave) ની લઘાઈ-વેવલેન્થ-૨૪૪ મિટર હોય છે, દિ હોની ૩૩૮.૬ મિટર, કનકતાની ૩૭૦.૪ મિટર એમ દરેક સ્ટેશનથી જુદી જુદી લઘાઈના અદરશ આદિલનો શૂન્ય જગ્યામાં રેડાયે ગય છે રેડિયોના આદિલનોના વર્ગમાં પણ તીવ્રતર પ્રકારના આદિલનો છે અને તેને આપણે લઘુ આદિલનો (short wave) કહીએ છીએ, મુનર્ધના લઘુ આદિલનની લઘાઈ ૩૧૪ મિટર છે, દિહોના લઘુ આદિલનની લઘાઈ ૩૧.૧ અને ૬૦.૪૮ મિટર છે કલકત્તામાંથી પણ મધ્યમ આદિલનો ઉપગત એ વધારાના લઘુ આદિલનો ૩૧.૪૮ અને ૬૧.૬૮ મિટર લઘાઈના પ્રગટાવવામાં આવે છે ૧૦૦૦ અને ૨૦૦૦ મિટરની લઘાઈ મુધાના ગુરુ આદિલનો (Long wave) પણ રેડિયો માટે વપરાય છે પરંતુ તેમની તીવ્રતા ઓછી હોવાથી હવે ધીમે ધીમે ગુરુ આદિલનોને નિનાજનિ અપાતી ગય છે અને લઘુ આદિલનો જ વધારે લોકપ્રિય બનતા ગય છે

આ આદિલનો પ્રકારે કે ના પ્રકારે, શૂન્ય જગ્યામાં તેમની શક્તિ રેડાય કે ના રેડાય તેની પરવા જોની પાસે રેડિયો નથી તેને મુકને નથી હોતી પરંતુ જો રેડિયો નામનું આદિલનગ્રાહકપાત્ર (Receiver) લાંબુ છે તે જરૂર આ આદિલનો વિરે પરવા ગમે છે શૂન્ય જગ્યામાં એકી વખતે હમતા સો ગસો પ્રોગ્રામોમાંથી એક સારો પ્રોગ્રામ રેડિયો ઉપર સૌ કોઈ વીણી (Tune) કાઢે છે ત્યારે સમગ્રય છે કે શક્તિ તો હોય પણ શક્તિને ઓલનાર પાત્ર હોય તો જ શક્તિનું સ્વરૂપ સમગ્રય રેડિયોના આદિલનો આપણા ચર્ચાચુથી તો અદરશ જ છે, પરંતુ અદરશ છે તેથી તેમની હયાતી જ નથી એવું નથી એમરે તેમની હયાતી છે અને રેડિયો નામના યત્રથી જ તે હયાતીના પગ્યો મળે છે

ઈશ્વરતત્ત્વના આદિલનો વિરે પણ આમ જ છે રેડિયોના આદિલનો કરતા તો તેઓ કરોડોગણાં સૂક્ષ્મ અને અમનગણા તીવ્ર છે તેના પડ્યો પાડી થકે (resound) તેવા યત્રની જ જરૂર છે ઈશ્વરી આદિલનો સાથે એકતાર (Tune) થાય તેવું યત્ર મનાવતું અશક્ય નથી ક્રાન્સમા ઑડમન્ડ સાવેરીસ નામના ડોક્ટર, સગીતશાસ્ત્રી, એક્સપેક્ટ ન્યોતિથી તેમ જ રૈશનિક એમ બંધાના પૂર્ણ ગુણે ધરાવનારા એક પુરુષે જો એ જોયેના અદરશ જગતના પડાએને રેડિયોની પણ શોધ થઈ તે પહેલા એક વીજગણિક યત્રમાં ઉતાર્યા હતા એ આદિલનોને તે ઈશ્વરીક ઇલેક્ટ્રિક વેવ (Ethereic electric waves) કહેતા પોતાની શોધખોળને બાપારી સ્વરૂપ આપવા (commercialise)ની તે વિરુદ્ધ હતો તેથી તેની આ શોધ માટે આવેલી તાણે રૂપિયાની માગણીઓના તેજુ અસ્વીકાર કર્યો, તેથી ત્યાર પછી પચાસ વર્ષે પણ આજે આપણે આવી જવનત શોધનો લાભ નથી મેળવી શક્યા અડમન્ડ સાવેરીસે દરેક વિદ્યુતગળ ઉપર કાષ્ટ મેળવ્યો હતો કોઈ પણ જાતના વિદ્યુતકણો (ions) ને રોગીના શરીરમાં દાખલ કરીને તે અસાધ્ય રોગ પણ મગડો પાણી જેવા પરસેવાને નહતે લોહીના ટીપા ઝરતા પરસેવા (blood sweat) થાય તેવા રોગવાળી એક બાઈને પણ તેજુ સારી કરી આપી હતી પરંતુ નર્સ તરફ દબકટાર્થ બતાવવા માટે તે બાઈની એક આગળીને મટાડવા વગરની ગપ્પી અને સાવેરીસે બાઈને કહ્યું, 'શ્રીમતીજી, ઈશ્વર દયાળુ છે કે મારા દ્વારા તમને સાગ્ન કરી આપ્યા પરંતુ મારી જેમ ઈશ્વરને પણ દબકટાર્થ નથી ગમતો તેથી જાઓ, જિંદગીજગ આટલી આગળીને તો પૂનશરી જ ગહેવા દો (Keep your bloody finger with you for the rest of your life)

* આ સંક્ષિપ્ત પ્રસંગેના વર્ણન માટે જુઓ હાલના Sunday Times ની તા ૨૧-૮-૧૮ ઉની પ્રત ગળવા તો નવતિરિસિમણી કીરે નુ પુસ્તક True ghost stories

આ એડમ-૩ સાવેરીએ ફ્રાન્સના વિજ્ઞાનમહા-
મંડળ (Academie des Sciences) સમક્ષ
વિચારમાપકચંત્ર (Register of Thought)
રજૂ કર્યું હતું. આ ચંત્રની સામે થોડે જ દૂર ઊભા
રહેનાર માનવીના મનમાં ચાલી રહેલા ભય, ક્રોધ,
અભિલાષા, પ્રેમ વગેરેના વિચારોને ચંત્રનો કટિ
(needle) ધણી જ ચોકસાઈથી નોંધી લેતો.
એટલું જ નહિ પણ કાર્મિએ દારૂ પીધો હોય,
અશીશુ ખાધું હોય કે એવું કંઈક કેરી લીધું હોય
તો તેની અસર પણ આ ચંત્રમાં મપાઈ જતી.
ફિયાના ખુલાસામાં તેણે કાર્મિ અગમ્ય ધૃત્વરૂપાની
વાત આગળ ધરી નહોતી. પરંતુ એક વૈજ્ઞાનિકને
જાણ્યું તેમ વિદ્યુતજ્વળના નિયમની આંદોષ્યૂટી જ
સમજવી હતી. વિચારઆદોલનોને તેણે આત્માનો
પ્રકાશ (Soul or aura radiations) એવું
નામ આપ્યું હતું. માનવજીવનમાં વિચાર જ
મોટામાં મોટું બળ છે એમ તે કહી ગયો છે.
વિચારોના નિયમનથી. માનવી લલલડી
સિદ્ધિ મેળવી શકે છે આજ વાત મહાન અમેરિ

કન સંત રાફ વાટકો દ્વાર્ષન* પણ તેનાં પુસ્તકોમાં
કહેતો ગયો છે.

આ વિવેચન ઉપરથી આપણે જોઈએ કે વાતા-
વરણમાં વિવિધ પ્રકારનાં આદોલનો હોય છે જ,
પણ તેને સ્વીકારતી ગ્રહણશક્તિ જ આપણે તો
કળવવાની છે. એડમ-૩ સાવેરીના વિચારમાપકચંત્ર
જેવા ચંત્રો તો હજી જગતમાં મુકાયા નથી, પરંતુ
બીજાઓનાં વિચારઆદોલનો ગ્રહી શકે તેવા મેન્ટલ
ટ્રેલિયથી કરી જાણનારા તો ઘણા મળી આવે છે. પ્રેત-
વિદ્યા જાણનારાઓ અદૃશ્ય પ્રેતોનાં આદોલનોને પણ
આવાહન આપી શકે છે. આપણી જાણ બહારના તો
કેટલાયે અસંખ્ય આદોલનો હશે પરંતુ આપણી જાણમાં
પણ આજે ઘણા પ્રકારનાં આદોલનો આવી શક્યા છે
જોને ધીધે ચેતનતત્ત્વના આપણા જ્ઞાન ઉપર ઘણો
પ્રકાશ પડી શક્યો છે. આપણી જાણમાં આવી
શકેલાં વિવિધ વિદ્યુતઆદોલનોની સૂક્ષ્મતા હવે
આપણે રેડિયોનાં આદોલનોની સરખામણીમાં
જોઈએ:—

આદોલનો અથવા શક્તિકિરણો

લંબાઈ અને સૂક્ષ્મતા

૧. રેડિયો નામનું સાધન ગ્રહી શકે તેવાં
આદોલનો..... ૧૫ થી ૨૦૦૦ મિટર
૨. વીજળિક તણુખાથી પારખી શકાતાં હર્ટ્ઝ
કિરણો..... ૧ મિટર
૩. થર્મોકપલ અને રીફ્રેક્ટોમિટર નામનાં સાધનોથી
પારખી શકાતાં ગરમીનાં લાલચોળ ઈન્ફ્રારેડ કિરણો..... $\frac{1}{1000000} = 10^{-6}$ મિટર
૪. આંખ નામના સાધન વડે દેખી શકાતાં દૃશ્યપ્રકાશ
(Visible light)નાં સપ્તકિરણો..... 384×10^{-7} મિટર
૫. ફોટોગ્રાફિક પ્લેટ અને સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ નામનાં સાધનો
ગ્રહણ કરી શકે તેવાં અત્યંત નાનકડાં કિરણો..... 10^{-6} મિટર
૬. વાહ કાપમાં વપરાતાં ક્ષ કિરણો (x rays)..... 10^{-12} મિટર

* "In Tune with the Infinite" by Ralph Waldo Trine
"What all the world is seeking" by Ralph Waldo Trine,
"Joy Philosophy" by Elizabeth Towne

૭ અણુબેદન માટે વપરાતા ગામાકિરણો

-૧૦-૧૫ મિટર

૮ વિચારગ્રાપક યન અને ટ્રેલિપથીથી પકડી શકાતા

વિચારગ્રિણો (સાધારણ ચૈતન્ય)

૯ ઈશ્વરના અનંત ચૈતન્યના સર્વશક્તિમાન ગ્રિણો

આ પ્રમાણે દેખીતી રીતે શૂન્ય જગતમાં હજારો જનતની લાગણી અને સુદૃઢતા ધરાવતા કરાડો અદૃશ્ય ચૈતન્ય ગ્રિણો વહી ગયા હોય કે દરેક ગ્રિણમાં ઓછીવતી શક્તિ ગહેની હોય છે અને યોગ્ય શોષક દ્વારા તે શક્તિનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે

આદોલ્ફો રૂપે પ્રગટતી શક્તિનો વિચાર કરતા સૃષ્ટિનિયમનો એક નવો સિદ્ધાંત સમજી શકાય છે તે સિદ્ધાંત પદાર્થોના અનિત્યત્વ અથવા આશાશ્ચર્ય તત્વ (Impermanence)નો છે કેાઈ પણ પદાર્થ ની એક જ સ્થિતિ કાયમ રહી રહેતી નથી દરેક વસ્તુનો કાં તો સૂક્ષ્મ ક્રમિક વિકાસ અથવા તો સૂક્ષ્મ ક્રમિક ધસારો (Growth or decay) સતત ચાલુ જ છે બાગપણ કાયમ નથી રહેતું જીવાની કાયમ નથી રહેતી કે છુટ્ટાપણ પણ કાયમ બેસી રહેતું નથી દુષ્પ કાયમ નથી રહેતું સુષ્પ કાયમ નથી રહેતું બેકરી કાયમ નથી રહેતી, તોકરી પણ કાયમ નથી રહેતી મોઠો ચક્રનાટી સમ્રાટ પણ એક જ સ્થિતિ કાયમ રહાવી રાખતા મારગતો હોય તોપણ રહી શકે તેમ નથી કાગળ કે સૃષ્ટિનિયમ જ તેવો છે ખૂદ સૂર્ય પણ પ્રત્યેક પળે ૨૫૦૦ ટન જેટલો હીલિયુ થતો જાય છે, અદરની વસ્તુઓ આ ઝડપે બિડતી જાય છે (radiates) છતાં પદર અમજ વર્ષો સુધી સૂર્યનું સપૂર્ણ મૃત્યુ થાય તેમ નથી આજે ખડેર દેખાતી ધમારતો વિષે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં તેની આજની સ્થિતિ થોડાંજે જ કટપી હશે અને આજના આપણા તાજમદાલના પણ પાંચ હજાર વર્ષ પછી યનારા ખડેર વિશે આજે આપણા માથી ધણી થોડા જ ક પના કરતા હશે આજે હોલીવુડની ગંગાશ્રમિ ઉપર નાચતી રૂપસુ દરીઓની પૃથ્વીસ વર્ષ પછી યનારી દશાનું પણ આજે તેમને કાએ જ લાન હોય છે

સૂર્ય એમલો જ હીલિયુ થતો જતો નથી આકાશ ના લાખો સમ્યો પ્રતિક્ષણે ખાલી દેખાતી જગ્યામાં અગ્રાધ શક્તિ રહેજે જાય છે (dissipates) પરંતુ સૃષ્ટિમાં માત્ર ક્ષયનુ જ શાસન નથી પ્રવર્તી રહ્યું એક બાણુ જેટલો ક્ષય થઈ રહ્યો છે તેટલું જ ખીજ બાણુએ સર્જન પણ થઈ રહ્યું હોય છે, અને એમ દરે તો શક્તિનુ સમતોલપણ સચવાઈ જ રહે છે અને શક્તિના સમતોલપણા-કાયમપણા (conservation of energy) નો સિદ્ધાંત કહેવાય છે એક રતલ કાલસાનો નાશ થતો દેખાશે પણ તે પાંચ શેર પકવાન પકાવી શકે છે, પાંચ શેર પકવાનનો નાશ થતો દેખાશે પણ તે અડધો શેર સોહો બનાવે છે આમ પદાર્થ અનિત્ય દેખાય છે પરંતુ પદાર્થમાં રહેલી શક્તિ કાયમ જ રહે છે-માત્ર રૂપાંતર પામે છે એટલું જ

આકાશમાં પ્રતિપળ રેડાતી શક્તિમાથી જનત જનના નવા જીવનનું સર્જન થયા કરે છે, નવા સમૂહો (Nebula) ની રચના થયા કરે છે અને નવી કિયાઓતો પણ ઉદ્ભવ થયા જ કરે છે આપણે એમ તો ન જ કહી શકીએ કે આપણી પૃથ્વીના માનવીઓ જ ઉત્કાન્તિના ઉચ્ચતમ શિખરે છે, અન્ય પૃથ્વીઓમાં આપણા કરતા પણ ઉચ્ચતમ કક્ષાનું જીવન જીવતા માનવીઓ હોઈ શકે ને કે દસ લાખ પ્રહોમાથી એક પ્રહમાં જ જીવે છતાં શકે તેવું અવકૂળ વાતાવરણ તો હોય છે પણ તેથી આપણી પૃથ્વી જ એકલી જીવનવાળી છે એમ ના કહી શકાય, અને ખીજી પૃથ્વી ઉપર જીવન હોય તો આપણા જીવનને મળતું જ હોવું નેહાંજે એવું પણ આવશ્યક નથી

આપણી પૃથ્વી ઉપરના જીવનવાળી (protoplasm) નું સૂક્ષ્મ બધારણ (colloidal

Constitution) કારબનના અણુ ઉપર રચાયેલું છે તેથી આપણી પૃથ્વી મોટે ભાગે કારબન-ગ્રમન (carbon world) કહી શકાય. આણું મૂળ દ્રવ્યોમાંનાં બીજાં એકાણું દ્રવ્યો ઓછાવતા પ્રમાણમાં પૃથ્વી ઉપર છે જ પરન્તુ મોટા ભાગની વસ્તુઓ કારબનની જ છે. આવી રીતે બીજા કોઈ પૃથ્વી ગંધકગત, સુવર્ણગત, કે આયોડીન-ગત પણ હોઈ શકે. ત્યાંના જીવનશીલનું મૂળ કારબનને બદલે બીજું પણ હોઈ શકે અને તેને જ અનુસરતી ઉત્ક્રાન્તિ ત્યાં થાય.

આપણા કાયદાઓ કરતાં ભુદા જ કાયદાઓને ત્યાંનું જીવન વશવર્તી હોય. તે ગ્રહ ને આપણી પૃથ્વી કરતાં વધારે ઝડપથી તેના ભ્રમણમાર્ગ (orbit)માં ભ્રમતા હોય તો ગતિને લગતો લંબાઈ અને પહોળાઈ તો સંબંધ (Fitz Gerald contraction) પણ તે ગ્રહ માટે ભુદો જ હોય અને તેથી ત્યાંના જીવનનું ધોરણ પણ ભુદું જ હોય. ત્યાંનું ઠંડી ગરમી વિગેરેનું વાતાવરણ, યુરેવાઈયનું બળ, હવાપાણી વગેરેના તકાવતોને લીધે ત્યાં જીવનની ક્રિયાઓ પણ આપણા કરતાં ભુદી જ હોય ત્યાંનાં આયુષ્ય, અબીક્ષા, મંથન, વ્યાપાર વગેરે દરેકનો પ્રકાર પણ આપણા કરતાં ભુદો જ હોય.

આપણા વિચારનું ધોરણ તો અમુક મર્યાદિત કાળ(સંવત કે ઈસવન)પૂરતી સરખામણી ઉપર જ નોંધેલું છે, બાકી સૃષ્ટિમાં તો ઉત્ક્રાન્તિ સ્વયંસંપૂર્ણ જ રોવો નોંધેલું અને હઠતરો વર્ષ પછી આ પૃથ્વી ઉપર આવનારું જીવન તો આજે જ કોઈ ગ્રહ ઉપર જિવાઈ રહ્યું હશે અને આપણું આજનું જીવન હઠતરો વર્ષ પછી કોઈ બીજા ગ્રહ ઉપર ઊગવાનું હશે. આજે આપણે એ રિયલિટીનથી નથી નોંધે શકતા, કારણ કે આપણું કાળભાન ધણું જ મર્યાદિત છે. આરતી કાલે જર્મની કોય નવો દેશ લઈ લેશે તે જ આપણે નાકલી શકીએ તો પછી હઠતરો વર્ષ પછીની વાત વિશે તો શું કહી શકાય ?

પણ આજે આપણે જે નથી નોંધે શકતા તે કહી જ નહિ નોંધે શકીએ એમ નથી. મૃત્યુને જીવનનો અંત માની બેસવાથી જ એવો ભ્રમ પેદા થાય છે. મૃત્યુને જ જીવનનો અંત માની લેનારને ચૈતન્યભોનું કંઈ જ ભાન નથી હોતું મૃત્યુ એ જીવનનો અંત નથી, પરન્તુ રચૂળમાંથી સૂક્ષ્મ જીવનમાં પ્રવેશવાની એ તો માત્ર એક પ્રક્રિયા જ છે. મૃત્યુ એ ચૈતન્ય રૂપાંતરની સીમારેખા છે. મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ માનવીનાં ચૈતન્ય-કિરણો તેના સૂક્ષ્મ જીવનમાંથી પાછાં બેલાવાી શકાય છે એ એક પ્રયોગસિદ્ધ સત્ય છે. માણસ મરી ગયો એટલે સદાને માટે ખોવાઈ જ ગયો એવું નથી. એ ગમે ત્યાં હોય તોપણ તેને પાછો બેલાવી શકાય તેમ છે. અરે ખુદ મહાભારતનું યુદ્ધ આજે આપણે તેના મૂળ સ્વરૂપમાં—દ્વિંશમાં નહિ—નોંધે શકીએ તેમ છીએ. પ્રકાશવિગતે સિદ્ધ કર્યું છે કે કેટલાક તારાઓમાંથી પ્રકટી થયેલા પ્રકાશને આપણી પૃથ્વી ઉપર આવી પહોંચતાં હઠતર હઠતર વર્ષ લાગે છે. મુખ્યથી જાપરી ચૂંદ્રો ક્રિટિયર ગેસ તે પડીએ તો મુખ્યથી ગુમાપી દીધો હોય છે, પણ બે દિવસ પછી ને એરોપ્લેનમાં જીતીએ તો મથુરા કે દિલ્હી આગળ આપણે તેને પાછો પકડી શકીએ છીએ. તેવી જ રીતે મહાભારતના યુદ્ધમાં દરેકો—પ્રકાશકિરણો—કુરુક્ષેત્ર છોડીને તો હઠતરો વર્ષોથી ચાલ્યાં ગયાં છે, પરન્તુ હજી તેઓ અનંત વિશ્વની મુસાફરીમાં ચાલુ જ છે. દર્શનથી જેમ સ્પર્શિત થોનું વકીરણ કરી દિશા બદલી શકાય છે તેમ મહાભારતના યુદ્ધનાં કિરણોને પણ દાલ ત્યાં દોય ત્યાંથી પૂરતી તરફ પાછાં વાળીને તેમના ફેરોમાફ લઈ શકાય તેમ છે. ખુદ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના જ સ્વરૂપને આપણે ગીતાની ક્યા સાંભળી શકીએ તેમ છીએ અને યરચરતા અભુતનું મુખદર્શન કરી શકીએ તેમ છીએ.

ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે “માનવી મરી ગયો એટલે શું ?” મરી શું બલ છે ? મરી જાય છે માત્ર દેહનાં દ્રવ્યો, તે તેના મૂળ સ્વરૂપમાં પાછાં મેળતી સમાયાં

નથી પણ એમ જોવા જઈએ તો ખરી રીતે જીવનભર સતત આપણુ મૃત્યુ જ થઈ રહ્યું હોય છે એમ વૃક્ષના પાંદડા, ડાળીઓ, ફળ ફૂલ મરે છે છતાં વૃક્ષ તો જીવતું જ કહેવાય છે નેરી રીતે આપણી ચામડી, નખ, વાળ જેવા નાના અંગો મરે છે અને નવા પશુ જન્મે છે અને આપણે જેને મૃત્યુ (Complete death) કહીએ છીએ તે પશુ એક રીતે મૃત્યુ તો ન જ કહેવાય શરીરના અંગ ઉપાગોમાંથી કર્મક તો મૃત્યુમાંથી છટકી જાય છે જેને સતતિ થઈ હોય તે માનવી પૂરેપૂરાં મરેલો ન જ ગણી શકાય, કારણ કે તેના મધ્યા અંગો મરી ગયા ધસાઈ ગયા અને સમતોન પણ ખોઈ ખેરા-છતાં તેના જ શરીરમાનુ એક વીર્યબિંદુ તો જીવે જ છે જો કે તે વીર્યબિંદુ (પુત્ર કે પુત્રી)ની ઓક્તિમત્તા તેના જ જેવી તો નથી પણ તેનું જીવન ચાતુ રાખનાર એક વસ્તુ તો તે છે જ આપણુ શરીર મરી જાય પણ એક વીર્યબિંદુ તો જીવતું રહી શકે છે અને આટલું બિંદુ મૃત માનવીનો પૃથ્વી સાથે બંધન હોય ચાલુ રાખવા સમર્થ છે

મનુષ્યને પૂરેપૂરું સમજવાથી જીવનનો અર્થ સમજી શકાય તેમ છે કેટલું જડવાદી એમ માનતો હોય કે સાચા જૂઠા અને કાળ ધોળા કરીને કેટલું પણ હિસાબે મેળમળાદ અને લહેરપાણી ઉગાવાય તેટલા જીડાવી લઈએ તેમાં કંઈ ખેડુ નથી તો તે માન્યતા ધોર અચાનકનૂત છે “મરી ગયા પછી કેણુ સજા કરવા આવવાનું છે ?” એવા ખ્યાલો શુના કરે જનાર મોટા ભ્રમમાં જીવી રહ્યો હોય છે શુનો તો શું પણ એક નાનામાં નાનો વિચાર પણ તેના પશ્ચિમમાંથી છટકી શકતો નથી આજે ને આજે કદાચ વિચારનું પશ્ચિમ જોવા ન મળે પણ તે પરિણામ હમણે દિવસે કે હમણે વર્ષે પણ જોવાનું તો છે જ વિચારના અદોલનોએ સર્જેલી શક્તિ આજે કેટલું સ્થળે ગર્ભાત (potential) થઈ જમા થઈ દરો પગનું ગર્ભાતનો પ્રસવ (Kinetic) નિર્મિત જ છે. એમાં કેટલું કંથુ ચાલે તેમ નથી

આજે આપણે સદન કરીએ છીએ તે દુષ્કર્મ કાવના કેટલું અગમ વિચાર કે અગમ કર્મનું જ પશ્ચિમ છે કેટલું ગર્ભ કાલ એ બહુ ટૂંકા કાળ જીવતા હોય તો ગયા વર્ષમાં કે ગયા જન્મમાં કરેલા કેટલું દુષ્ટ વિચારનું જ આ પશ્ચિમ છે એ ચોક્કસ સમજી લેવું થટે છે આપણે વિચારે અને કર્મોની વિસ્મૃતિ કરી દઈએ પણ વિશ્વનું સમતોલ પણ સાચવનારો નિયમ બધાનો હિસાબ ગણે છે જીવનનો મામલો સમજાવનારો જ ખતમ થઈ જતો નથી જો એમ થતું હોય તો પછી સંકર્ષોની કંઈ જ કિંમત રહેતી નથી

આ નજરે જોતા શક્તિના સમતોલપણનો સિદ્ધાંત આપણને પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ વિશે વિચાર કરવા પ્રેરે છે અને આપણુ આ ચાલુ જીવન કંઈ સંકિતઓના બળે હકાતુ જાય છે તે ઉપર વિચાર કરવાની ફરજ પાડે છે પૂર્વજન્મમાંથી આ જન્મ અને આના પછી બીજા જન્મોની ઉત્ક્રાંતિ એ કંઈ હેતુહીન બનાવોની પરપરા નથી ઇશ્વરના નાનામાં નાના સર્જન પાછળ પણ કંઈ ને કંઈ હેતુ તો હોય છે જ કારણે જ્યારે પહેલી વાર ઉત્ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત જગત સમક્ષ રજૂ થયો ત્યારે તેને બિચારને ધર્મસુખનો તરફથી હમણે ગાળો પડી અને તે તથા તેના ઉપાગ્રહો નીતિહીન, દુષ્ટ, વિકૃત માનસવાળા અને અગરેલી છુદિના ગણના લાગ્યા પણ આખરે ખૂબ તિરસ્કાર પામેલા આ ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતે જ ધર્મસુખને કટાઈ ગયેલું વિચારચક્ર ગમડનું કરી આપણુ અધઘડા ઉપર રચાયેલા માત્ર મદ્યના અને રવેચ્છા મુગબના વિચારોને બદલે વારતવિકતા સાથે સગત થાય તેવા રહસ્યો જ સ્વીકારતા ગયા સંજોગોને જીવન અનુકૂળ થતું જાય છે (Law of adjustment) એવા કારણોના અવલોકનને પાછળથી રેપેન્સરે જીવનનો ક્રમિક વિકાસ અથવા તો ઉત્ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત (Law of evolution) એવું નામ આપ્યું એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચેતન્યનો ક્રમિક વિકાસ થતા થતા આખરે દરેક જીવ ઈશ્વરી ચેતન્ય સુધી પહોંચે

છે (God stage is also a stage of Evolution)

ચૈતન્યની ચટતા બિનતી ઘણી જ ઓછીઓ છે તે બધી વટાવના પત્રી જ ઇશ્વરી ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય છે પાર્થિવ બુદ્ધિઆતુર્યને ટ્રેબ્ડ ચૈતન્ય માનવાની ભૂલ રખે કોઈ કરે ટ્રેબ્ડ ચૈતન્યને સનધ તો બલિષ્ઠની ચક્રિયાતી જિંદગી સાથે છે પાર્થિવ બુદ્ધિઆતુર્યમા જ મનોપ્રવચ્ચો રહેનાર ઉચ્ચ ચૈતન્યના માર્ગે પ્રયાણ નથી કરી શકેના પાર્થિવ ચૈતન્યને બિર્ધગામી ચૈતન્ય તરફ વળણ આપવામા આવે તો જ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, ચૈતન્યને બિર્ધગામી વળણ આપતુ એ જ યોગસાધના, એ જ ધર્મ અને એ જ ખરુ કર્મ વસ્તુતી કિમત જેટના પૈસા ના ખરચીએ ત્યા સુધી તે વસ્તુ મળી શકે જ નહિ આપણુ હાલતુ જે પાર્થિવ ચેતન છે તે આપણા અત કસુના અતિશુદ્ધ અને મર્મોદિત અત વિષે જ સલાન છે આપણા અદબ્દ (Spiritual determinant) ના મોટા અથ વિષે આપણે અચેતન હીએ આ અચેતનતુ નિવાળણ કરી ચેતનને જાગ્રત કરતુ તેજો જ અર્થ બિર્ધગામી ચૈતન્ય તરફ વળતુ આ ણુ અચેતન આ ણુને અજાનભરી પ્રકૃતિ જેડે બાધી મળે છે અને આપણને આગળ વધવા દેતુ નથી, બિનટાનુ બિધા તરફ કરાવી આપણુ અધ પતન કરાવે જ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી આપણે આ અચેતન ઉપર વિજય મેળવી શકીએ હીએ

ચૈતન્યની બિચી ટ્રેબ્ડીએ પહોચ્યા પત્રી એક જ બનાવ નીચી ટ્રેબ્ડીવાળા કરતા વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાય છે નમળી આખ કે નમળા કાન વાળા કરતા સારી આખ કે સાગ કાનવાળો જેમ વધારે સ્પષ્ટતાથી જોઈ કે સામળી શકે છે તેવી રીતે પાર્થિવ ચૈતન્ય કરતા બિચી ટ્રેબ્ડીનુ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરેલો

* " The Nature of Consciousness " by E R Rost Lt Col I M S L O B K I H. M R C S, L R C I

‘ પશિના પત્રો ’ બી અભાવાલ બાદક્યુ પુરાણી

પુરુષ વગર સદ્મદર્શક વચ્ચે અને વગર લાહિરુષીએ સ્થૂળ નગરે અદસ્ય અને અધ્રાવ્યનુ દર્શન અને શ્રવણ કરી શકે છે. બકરીને મન જે ગુલામતુ દૂધ ભાણવાનો હોય તે જ દૂધ આપણને સુદર દેખાય, કનાકાગને અતિ સુદર દેખાય અને વનરપતિશાસ્ત્રીને વળી મહત્ત્વમય પણ દેખાતુ ઉચ્ચ ચૈતન્યના ગર્ભમાં ચક્રિયાતુ જ્ઞાન, બીડા અભ્યાસ, એકાગ્રતા અને સાવધાની રહેલાં હોય છે, અને તેવી સિદ્ધિવાળા પુરુષને સામાન્ય પુરુષના મનથી અગમ જણાતી વસ્તુઓ સ્પષ્ટતર, તીવ્રતર, તત્ત્વસ્પર્શી અને સુદતર દેખાય છે

આ પ્રમાણે ચૈતન્યની ટ્રેબ્ડીઓનો વિચાર કરીએ તો મૃત્યુ એટલે ચૈતન્યવિનાશ નહિ પરન્તુ ચૈતન્યનુ બિર્ધગમન અથવા તો અધોગમન. જીવન દરમિયાન જે અજાનભરી પ્રકૃતિ સાથે માધી રાખનાર અચેતનની વિશુદ્ધિ કરી હોય તો મૃત્યુ પછી ચૈતન્ય બિર્ધગામી અને છે અને જે એ અચેતનને વધારે ગાઢ બનાવ્યુ હોય છે તો મૃત્યુ પછી ચૈતન્યની અધોગતિ થાય છે નવા જન્મમા પ્રાપ્ત થનારી ચૈતન્યધોની આની ઉપર આધાર રાખે છે ચૈતન્યવિશુદ્ધિની કિંવા (યોગ) જેને કટાણાગતક લાગે છે તેઓ આધગી શ્રદ્ધામાથી શાંતિ મેળવવા કાંક મારે છે, પરન્તુ અતે તેમને નિર્ધગતા જ મળે છે

શરીરમા પ્રવેશેલા દવા, પાણી, અને યોગકની અસખ્ય કિંવા પ્રક્રિયાઓ થવા પછી તેમથી બુદ્ધિ અને છે મનમાનો એક માનમાં સહો વિચાર પણ ફેટલી બધી ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓને અતે જ બને છે આ ક્રિયાઓમાં પ્રવેશેલી એક નાનકડી ક્ષતિ પણ વિચારોને બગાડે છે અને તેમાં કુદર ચૈતન્ય પ્રવેગે છે તેથી મનને કાનમાં રાખવા ઇચ્છનારે આહાર ઉપર મેટ્રો મજૂગામ્યો ઘટે છે. બૂચ ખાવાથી બૂમા જેવી જ બુદ્ધિ ધમાય છે કાદા અને મગસુ ખાવાથી કાદા અને મગસુ જેવી મધાની અને તીખી જ બુદ્ધિ ધમાય છે ઘી, દૂધ, ફળ જેવો સારિત્ત આદાર લેવાથી સારિત્તક બુદ્ધિ અને છે શુદ્ધિમિત અને નિયમિત ખાનપાન શરીરના રસાયણોને

સ્વભાવ અને પવિત્ર ગણે છે અને તેથી ઇન્દ્રિયનિમદ્ધ યત્ન બની મનમાં એકમતતા સ્થાપે છે, અને મુદ્ધ ચૈતન્ય (વાસનાઓ) અનોપ થવા માટે છે.

મનમાં સ્થાપિત થોલી એકમતતાને સમિતિ પૂરી પાડવા માટે જાઓ ઠોલીની જીવશક્તિ સમદતાની જરૂર છે. તીવ્રગ્રસ્તી એવી શક્તિનો પૂરજી જરૂર થાય છે તેથી જાને તેના વધારે પ્રમાણમાં જીવશક્તિ પાળનાર જીવતા અને સદૈવ ઇચ્છી ચડી શકે છે. પરંતુ એ વડે ગાળતુ રહુ જ ન વળવક છે કે આ આખી થે જીવનશક્તિને વિધિ અને દોનવવાને સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કરી નેહીલી અદ વની સાજબી મનમાં અસાધ્ય રાજર ગદે છે. અદરાની સાજબી ચૈતન્યને વિધે જ રરતે દોગ્યા કડ છે નથી ઉચ્ચ ચૈતન્યમય જીવન તા મામાંથી અદત્ત અખેરી નાખ્યા પછી જ શરૂ થાય છે જર્મન કવિ એરેન્ડ ક્રેડે 1915 Lieben beghann mit entsagen (Lieb beghann with renunciation—અદત્તવાય પછે જ જીવનની શરૂઆત થાય છે વાસનાઓથી જીવિમાંથી ચૈતન્યમય તરોચા મુક્તશરોચા વિશેષ નાખે જાય છે તેથી અનત ચૈતન્ય તરફ આપણને લઈ જાય તેવા મુક્તશરોચાને દરનેજર મનમાં ધૂંટવાની જરૂર છે આપણા સ્વેનો અનુભવ છે કે સારી વાતોની ખજી કાગળને વિગ્મૃતિ ચર્ચ જાય છે તેથી ચૈતન્યની ઊચી અણીએ ચવાની વાત લુવાઇ ના જાય તેટલા ખાતર નિસાનિમ, નત, પૂન, પાક, કિર્તન, ભજન, પ્રાર્થના, આરતી વિગર ક્રિયાઓને ધર્મપાલનમાં અતિ મહત્વનું સ્થાન છે.

આ જ કારણને લીધે શરૂઆતની અવસ્થામાં મુર્તિપૂજા પણ જીવ મદદરૂપ થઈ પડે છે જે જ્ઞાન પથા મુ હોય તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી અનત શક્તિશાળી ઇન્દ્રિયને શરૂજી જવાની જાવના દદ કવા મુર્તિ કે પ્રતીક નહુ ઉપયોગમાં આવે તેવું છે પ્રતીકરૂપે સજાગેવા ધીના દીવાની જ્યોતમાંથી એવો સદેશો વહે છે કે સર્વ વસ્તુ કમે કમે નાશવત છે અખડ જ્યોત એમ કહે છે કે અનત કર્મ કર જઈએ (ધી અને રિવેટની કાળજી રાખ્યા કરીએ) તો જ

પ્રપચમાં ગદી કમય છે પુષ્પ, ઉપદાર, નેવેલ ઇન્દ્રિયતરણ પ્રયો પ્રેમજાવના દદ કવામાં મદદ કરે છે અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ એવી જાવના દદ કરે છે કે માગ જ્યા કમો અનત ચૈતન્યવર્ધક પરમાત્માની પ્રીતિરૂપે જ દરુ મુ અને જીવનનો આખરી અંગમ ઉચતર ચૈતન્યપ્રાપ્તિ થાય એ દિઆએ જ જીવન જીવુ છુ. પરમતરવને અર્પણ કવામાં કમો મુદ્ધ જ મોવાં જોઈએ (લાન્ડી પીવા જેવા નદિ) તેથી કુદ કમોમાંથી આપોઆપ જગી જવાય છે ક્રીમદ વલ્લભાચાર્યજીએ મુદ્ધાકૃત જીવવાનો પ્રચાર કરીને આપણી જાવનાઓને ઇશ્વર-તત્ત્વમાં જકવા માટે પ્રાથમિક ભૂમિકા તૈયાર કરી આપી છે.

ખજી બલિયો ઉચ્ચ જાવનાઓ દદ થવા પછી ચૈતન્યપ્રાપ્તિ માટે તો ઇન્દ્રિયનિમદ્ધ અને મોગસાધના કંવાનું ગદે છે જ ખજી ગદચ્ચ સમ તા વચર ચતરત સજા, પૂન, નેવેલ, આગતી કરે જર્વા એ અર્થદીન છે એવું કઈ જ ફગ નથી એ જમ છે નિત્ય પૂનપાક કરનારા દગરમાંથી એક જ જલુ તે પૂનપાકનું ગદરય સમજનું હોય છે, જાકોના જ્યા તો તેમ કદવાથી થાકસ લાડચો મગી જ જરો એના કોઈ આધારી પ્રદાના માર્યા જ પાકો પુણે જાય છે અને તે નિષ્કળ જાય છે પૂન પાકનું મદરવ એ જ છે કે અમુક મૂળ સિદ્ધાનો ફરી ને ફરી મનમાં મૂટીએ તો જ પ્રતિદિન કુન્વવી વાસનાઓ તરફ ધસાનું મન કાળમાં રહી શકે છે દેદ અને દેદગન્ય મુખો નાશવત છે, અદ જાવના થાતક છે, ચૈતન્યરૂદિ જ મરુ અનિમ ધોય છે વિગેરે ચાર્નકરજોયી મનમાં રોજ પ્રકાશ ફેકવામાં આવે તો વિચારોની તતવાર તેજસ્વી ગદે છે અને વાસનાઓનો કાટ અદવા પામતો નથી.

ખજી સુધી કરેલા વિચારોના અદાસનોની શક્તિનો જેવા સચ-જમાવ (Potential) થયો

“વક જીય થે જરા પ્રથો” એમક શ્રી નાતાલાલ દલપતમ કવિ એમ એ
“વિદિમાર્ગનો કલિદાસ” એમક શ્રી પ્રેદ જોજાય મો શાદ એમ. એ

હોય છે તેવા ચૈતન્યનો મૂલ્ય પછી પ્રસવ (Kinetic) થાય છે વિચાર એ મોટામાં મોટું બળ છે તે અદૃશ્ય છે, પણ આગળ જતા વિચાર જ આકાર ધારણ કરે છે આપણો શબ્દ કે ભાષા તે અતરંગના વિચારોનું જ બાહ્ય સ્વરૂપ છે આપણને વિચારની શક્તિ વિશે જ્ઞાન હોય, કે ના હોય છતાં તે શક્તિ તો નિયમ મુજબ પોતાનું કામ કરે જ જાય છે અમુક જગ્યા અને અમુક પ્રાણ રેડાયા પછી જ ચૈતન્યની ઉચ્ચ ક્રિયાએ તો પહોંચી શકાય છે તે બળ કે પ્રાણને વાસનાઓ ને રૂંધે છે તો તે વાસના ઓની પહોંચી શકે થયા પછી ચૈતન્યક્રિયામાં આગળ વધાય છે જીવન દરમિયાનની આપણી વાસનાઓ ઉપરથી આપણા આગામી ચૈતન્યની ક્રિયા નક્કી કરી શકાય છે

પૂર્વજન્મોમાં જે જે ચૈતન્યશક્તિઓ વટાસી હોય છે તેમાંથી અમુક સત્કર્મો અને અમુક અત્રમ વાસનાઓનું બાધુ વારીને આપણે આવીએ છીએ આ બાધાને આપણા આ જીવનનું અદૃશ્ય અથવા તો જીવનનિષામક (spiritual determinants) કહેવાય છે આ 'અદૃષ્ટ' માંથી કોઈ જ્યુ હટકી શકે નહિ તેની વસ્તુતા આ જન્મમાં અને આ જન્મમાં નહિ તો આવતા જન્મોમાં પણ કુરી જ પડે છે આ જન્મમાં દેખીતી રીતે સત્કર્મો કા નારા પણ લગાઇમાં કેમ કપાઈ મરે છે, અકાળે વૈધન્ય કેમ પ્રાપ્ત કરે છે, અકરમાતે કેમ મરે છે, વિખારી કેમ થઈ જાય છે એવી શક્યતાઓ જ્ઞાન વ્યક્તિના પૂર્વજન્મસંપાદિત અદૃષ્ટ'માં જ સમાયેલા છે કુન્નતના નિયંત્રકોમાં અન્યાય છે જ નહિ કોઈ મૂર્ખ રહેવા પામે, કોઈ દક્ષિત રહેવા પામે, કોઈ ગરીબ રહેવા પામે તેના ગત્ય તેટલો ઉદ્ધાર માનવમધુઓ કા તે પ્રમ-શનીય છે પણ તે છતાં જો તેના ચૈતન્યોદ્ધાર ના થાય તો તે તેના 'અદૃષ્ટ' તો જ વાક છે અદૃષ્ટની વસ્તુતામાંથી કોઈપણ છુટી શકે નહિ

જીવન અથવા ચૈતન્યનું મૂળ જ ને અપણે મોઢીએ તો દાવના દુખોના લક્ષણની ચિંતા કરવાની

ગહેતી જ નથી દાવના તપાસે આપણુ કર્તવ્ય તો જગદેવી બાજુ સુધારો વેવાનું જ હોઈ શકે, ઉચ્ચ ચૈતન્યમાં ગરમવ થવાની લાચમાં પ્રાપ્ત કરવાનું હોઈ શકે અદૃષ્ટની જેને પ્રતીતિ થઈ છે તેવા કેટલાયે સમજી ઓપરેશો દુખને ધીરજથી સહન જ કરે છે, પછી બને તે દુખ દુનિયાની નજરે બચકા અન્યાયરૂપ જણાવું હોય અને દુનિયાની અદાસનોદાન નિવારી શકાય તેવું જ્યુ દેખાવું હોય સમજી માણસ આત્મશુદ્ધિથી જન્યાય મેળવી લે છે, ન્યાય મેળવવા જાત સિવાય બીજા કોઈની ઉગ દગાણુ કરતો નથી મીન કોઈને દોર દેતો નથી ગત્ય તેટલો પ્રમાણિક પુરુષાર્થ કરી જીવે છે પણ ન્યાય મેળવવા લાયક પુરાશામ જેના ઊંચા અવેગમાંથી વગળોમાં સપડાતો નથી આવી મનોટલિત તે સાચી શ્રદ્ધા છે, અશ્રદ્ધા નહિ આ જનની શ્રદ્ધા શુદ્ધિપ્રેરિત જ્ઞાનમર્શિત અને આત્મવિશ્વાસમાંથી પ્રગટેલી હોય છે ગીતામાં સમિદ્ધિ મેળવનાર જે શ્રદ્ધાવાન નગ્નો ઉ નેમ છે તે નગ્નો આ શ્રદ્ધા છે

દુખ એ અમરમાં જ નહિ દરેક પ્રતિક્રિયાના કારણરૂપ કોઈકે મૂળ દિધા તો થઈ જ હોય છે દુખરૂપી પ્રતિક્રિયાનું મૂળ આ જન્મના કૃતોમાંથી ના મળે તો ગયા જન્મમાં હોવું જોઈએ કિંમતો પછી તેની પ્રતિક્રિયાનો વિરોધ કરવો એ અગ્નિ નું જાળન કરવા મગ છે મિત્રના પડા ઉપર જે દરેકો પ્રોત્સાહ થાય છે તે દરેકો દિ મમાં હાથરસા હોય છે તો જ પગ ઉપર આવે છે દિનમાં નહિ હાથેનું એક પગ દરમ પગ ઉગ નથી આવતું પૂર્વજન્મોમાં ઉનાગેલી દિ મનું જ આ જન્મમાં પ્રતિનિધ પડે એ કલામાં જોઈ નખાતી દિ મ પાળી છ મદિના નહીં ઉંચેલી મહેનત જેમ અદૃશ્ય ગદે છે એક કલામાં વગી મ્મના લેખ પછી પુરાતે અખલ જેમ અદૃશ્ય ગદે છે તેમ આ જિંદગીના મનોવો પાળી પુરાતે પૂર્વજન્મોનું 'અદૃષ્ટ' પણ અજાત ગદે છે પગ જો તે અજાત વગુઓ જન્મવની પગા રોય અને પ્રવન કવર્મો આવે તો જન્મી પગ રમય જે આપણુ દુખોનું મૂળ મોઢીએ તે શોધ તેનું

જીવનની ક્રિયાઓ, જેવી કે જન્મવું, વધવું, જીવવા તરફડિયાં મારવાં, સદન કરવું, લાગ્ય દુર્ભાગ્ય મેળવવાં, પ્રત્યેત્પત્તિ કરી યોની જારી રાખવી, રોગવશ થવું, વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી, મગી જવું, દાનપુણ્ય કરવાં, ચોરી લૂંટફાટ ખૂન કરવા, વિગેરેની પ્રતિક્રિયાઓ આપણા ચૈતન્યના વહેણમાં જ્વલતજ્વલતા ફેરફાર કરે છે. અહંમાં લુપ્ત થયેલા માનવીનો જીવ્યા કરવા માટે બહુ તરફડાટ હોય છે, પૈસાના લોકભર્યા ફસા-ચેલાને અસંતોષ અને કંગાલિયત બહુ કનડે છે, બીજાને ત્રાસ આપવા તલસી રહેનાર ધિક્કાર અને કોપથી બ.યો બળ્યો રહે છે, બીજાને સુખી કરવા ઝખી રહેલા માનવીમાં આત્મસંતોષ અને આનંદ છત્રકી રહ્યા હોય છે આ પ્રમાણે આ જન્મમાં જે જે વાસનાઓનું કાચુ જમા થાય છે તેને વાસનાની તૃપ્તિ અર્થે અધોગામી કે ઊર્ધ્વગામી ચૈતન્યશ્રેણીમાં જન્મ લેવો પડે છે.

ઉત્કાન્તિના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વાસનાઓના વિકાસ મુજબ નીચેની ચૈતન્યશ્રેણીઓ કદી શકાય છે —

૧. નર્કયોની

આ જાતના વાસનાફેહમાં જીવવા માટે તરફડિયા સિવાય બીજું કંઈ જોરુ ચૈતન્ય હોઈ નથી પારાવાર દુખ અને દુઃકામાં દૂકે જીવન એ જ આ યોનીની પાઠ્યતા છે. ઉચ્ચ ચૈતન્યશાળી વાતાવરણ મળે તો જ આ યોનીમાંથી ઉદ્ધાર મર્ધ શકે છે બાકી તેમાં ફરી ને ફરી જન્મ લઈને સમકચા કરવું પડે છે.

૨. દૈત્યયોની

આ યોનીમાં પારકાને દમવો, હેતરવો એવી રાક્ષસી વાસનાઓ પોષવા જેટલું જ ચૈતન્ય હોય છે. રાક્ષસફેહીનું જીવન ધિક્કાર અને કોપથી બળી મરવા સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. વાસનાઓ એટલી કરવાથી આ યોનીમાંથી છટકી ઉચ્ચતર શ્રેણીનું ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અને વાસનાઓ વધારવાથી બિલકુલ નર્કયોનીમાં અધઃપતન થાય છે.

૩. પ્રેતયોની

આ યોનીમાં સ્વાર્થ, લોક, સંગ્રહજીતિ, કંલુસાર્થ જેવી વાસનાઓ તીવ્ર હોય છે. અને તેવી વાસનાઓ પોષવા મહીન ઉપાયોનો આશ્રય શોધ્યા કરવાનું જ જીવન હોય છે. પરિણામે અસંતોષ અને કંગાલિયતમાં સમકચા કરવું પડે છે, અસંતોષ ઘટાડીને ઉદારતા કેળવવાથી આ યોનીમાંથી મુક્તિ મળે છે. વાસનાઓ પોષવા બીજાને દમવા જતાં દૈત્યયોનીમાં પાછા જવું પડે છે.

૪. પશુયોની

આ યોનીમાં હલકટ વાસનાઓ મટી મયેલી હોય છે. પરંતુ જીવ્યા કરવાની, જીવ બચાવવાની એક કામવાદના તીવ્ર હોય છે, જંગલી પશુઓ કરતા પાળેલાં પશુઓની વાસનાઓ વધારે નમ્ર બની ગઈ હોય છે. ગાય, ફૂતરો, ઘેડો, પોષ્ટ જેવાં પશુઓમાં તો લગભગ સારાસાર વિવેકલુહિ અને સમજશક્તિ જેટલું ચૈતન્ય પણ આવી ગયું હોય છે

૫. મનુષ્યયોની

આ યોનીમાં ચૈતન્યનો ઘણો વિકાસ મયેલો હોય છે પણ પૂરેની, યોનીઓના કમે પ્રમાણે, કંઈક અતૂમ વાસનાઓ રહી ગઈ હોય છે. આ રહીસહી અતૂમ વાસનાઓની જે વિપુલિ ધર્મ જાય તો ઉચ્ચતર ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અને વિશુદ્ધિને બદલે જે વાસનાઓને પાછી વધારે મહીન બનાવો દેવામાં આવે તો અધોગામી ચૈતન્ય લઈને પાછું જૂની યોનીઓમાં તે વાસનાઓ તૂટ કરવા જન્મ લેવો પડે છે. મેદિકેનો વિદ્યાર્થી ત્રીજી ચોપડોના જ પાઠો ભણ્યા કરતા હોય તો તેને ત્રીજા ધોરણમાં પાછો મોકલવો એ જ ફીક રસતો છે અને એમ. એ. ના પડં ભણતો હોય તો તેને એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ખેસાડવો એ જ ફીક છે.

૬. દેવયોની

આ યોનીમાં જીવ્યા કરવાની ઇચ્છા સંપૂર્ણ રીતે ઘમી ગઈ હોય છે. મનુષ્યયોની કરતાં સ્પર્શ,

ગંધ, રંગ, વગેરેની પરીક્ષા કરવાતું ચૈતન્ય તીવ્ર-
પર હોય છે, અદ્વાવાયોલેટ અને તેથી પણ સૂક્ષ્મતર
આદિલોને દૃશ્ય પ્રકાશની જેમ જોઈ શકે છે.
૫૦૦ થી ૧૬૦૦૦ વર્ષ સુધીની લાંબી જિંદગી
જોગવે છે. દિમાલયની તળેટીમાં વસતા યોગીના
જેવું કંઈક જીવન હોય છે.

૭. રૂપલોક

દેહધારી નહિ પરંતુ સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય સ્વરૂપ, લાખ
વર્ષ જેટલી લાંબી જિંદગી અને હાલવા-ચાલવા
ઊંડામાં અલંન ગડપ. ચંદ્રમાંથી મગળમાં અને
મંગળમાંથી શુક્રમાં કૂંદકો મારવાનું મુશ્કેલ નહિ.

૮. પરમચૈતન્ય

આખી શૂન્ય જગ્યા ભરી દેનારા તત્ત્વમાં એકરૂપ
ચર્મ જવું અને વિશ્વના દરેક કર્મના સક્ષીરૂપ થવાનું
સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવું, આને નિર્ગાણ, મોક્ષ અથવા
ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કહેવાય.

આ તો આપણે માત્ર કલ્પનાજનક કરી. પરંતુ
ઉત્કાન્તિના વિશ્વનિયમ પ્રમાણે ચૈતન્યનો આલો
વિકાસ હોઈ શકે એ માનવા જેવું છે. ઉત્કાન્તિના
સિદ્ધાંતને આધ્યાત્મિક રૂપ આપીએ તો પુનર્જન્મ
અને ઉચ્ચતર ચૈતન્યશ્રેણીઓની વાત સમજમાં
ઊતરી શકે તેમ છે પ્રત્યક્ષીકરણ માટે તો
અભ્યાસ, યોગસાધના અને જાત ઉત્તરના
અખતરાઓની જ જરૂર છે.

આવા અખતરાઓ થવાનું પણ આપણે ક્યાં
નથી સાંજળતા? સામાન્ય માણસો જોઈ શકે, સદન
કરી શકે, તેના કરતાં તીવ્રતર શક્તિઓ ધરાવનારા
યોગીઓ કોઈ કોઈ વાર જરૂર મળી આવે છે. કાચ
ખાઈ જનારા, ઘેર મળી જનારા, અગ્નિ ઉપર
ચાલનારા, જમીનમાં દટાઈ જનારા અને તે છતાં
જીવતા જ રહેનારા ચમત્કારી પુરુષો તો આપણામાંથી

ઘણાએ જોયા હોય છે. આવા પુરુષોને હાથચાલાકી-
વાળા બુદ્ધિશીલ કોટીના માની લેવાની જૂલ
રખે કોઈ કરે આ ચમત્કારો યોગિક બળ
(Psychic Powers) ને આધારે જ થાય છે.
જાદુ એ તો માત્ર સાધારણ જ સિદ્ધિ છે અને
નમ્રળી બુદ્ધિવાળા ઉપર રોડ મારી ખાવા
કરતાં વિશેષ કંઈ જ નથી, પણ યોગિક બળ
એ તો અસાધારણ સિદ્ધિ છે. યોગિક બળ સિદ્ધ
કરવા માટે મનની એકાગ્રતા એ પહેલું જ પગથિયું
છે. મનની એકાગ્રતા માટે શક્તિ, વિચાર અને
સંશોધનની તત્કીનતા કેળવવી પડે છે.

આપણા મનની શક્તિ જેટલી અગ્રાધ છે તે
તે તેમાંથી નીપજતું યોગિક બળ બતાવી આપે
છે. મનુષ્યના મગજમાં ૧૪૦૦-૦૦૦૦૦૦ કોષો
એટલે કે કર્બોનિકુલો છે. કોઈ કોષ અધિક કર્બો
કરવા પ્રેરે તો કોઈ બીજું કર્બો કરવા પ્રેરે. ત્યારે
બધા કોષો એકતર અથવા તો એકાગ્ર થાય ત્યારે
સારામાં સારું ધારણ કામ થઈ શકે છે. એ પ્ર
મનવાળો માણસ રિશરતાથી વિચાર કરી શકે છે
અને તેથી તેનું આખું વિચારબળ ધાર્ણ કામ કરવામાં
સાક્ષી મળે છે. હજારો પ્રજામાં જટકતા મનનું
વિચારબળ વહેચાઈ જાય છે અને દરેક પ્રજાનો
ઉદ્ધવ નમણો જ પરિણમે છે. ઘણા મનુષ્યોના તો
બધાએ કોષો જીવતા પણ નથી હોતા - ગાંડાઓના
તો ધણાખરા કોષ મરી ગયા હોય છે. વર્ચ
જોરાક, દારૂ, દવા, યાક વિગેરેથી પુષ્ટક કોષો માંદા
પડે છે અને તેના કોષોવાળા મનુષ્યો એકાગ્ર મન-
વાળા મનુષ્યની જેમ દરેક વસ્તુરિચિની સ્પષ્ટતાથી
સમજ શકતા નથી. મનની એકાગ્રતા વધારવા
માટે નીચેની સાધના આવશ્યક છે:—

(૧) આજસ અને બેદરકારીનો સંપૂર્ણ ત્યાગ
કરવો.

(૨) તામસી જોરાક અને તામસી સ્વભાવનો
સર્વથા ત્યાગ કરવો.

(૩) દેહમુખની કુદ વાસનાઓમાંથી મનને
બાંધતું અટકાવવું.

૪ આ કલ્પના ક્રોચુદ્ધ બજવાનની છે અને
વૈજનિક અભ્યાસોને સાનુકૂળ છે. હજા આનો વાતોના
પુરાવાઓ અગ્રાધવન દેવાથી જ અટકી 'કલ્પના' શબ્દ
વાપર્યો છે, ધર્મશાસ્ત્રની ઉપેક્ષા કરવાના છતાંદાથી નહિ.

(૪) કપટ (malice) થી અનિષ્ઠ ગેરે કપટ પાછળ મનના લાભો કેવો રોમાંષ જાય છે

(૫) અને તેટલું મૌન પાળવું

(૬) અને તેવો વૌરસ ચર કરવો

(૭) એક મામ આનંદ હોય ત્યારે મનને નોખ કામમાં ભમવું અટકાવવું

(૮) અભિપ્રાયોનું પ્રમાણોળખણુ દૂર કરી રિશરતા સ્થાપવી

આવી સાધના કરનારમાં અજ્ઞાન આત્મવિશ્વાસ પ્રકટે છે અને તેથી જ તે અથત્કારિક કાર્યો કરી શકે છે આવી સિદ્ધિઓમાં પણ ચૈતન્યભેદ પુખ્ત હોય છે જેને આપણે ‘ મેની વિદ્યાઓ ’ મ્હીએ જીએ તે સિદ્ધ કરવાના હેતુથી જે લોકો આવી સાધનાઓ કરે છે તેઓ અધોગામી રાક્ષસી ચૈતન્ય તરફ ધસી રહ્યા હોય છે, અને શક્તિનો દુરુપયોગ કરવાની પ્રતિક્રિયાના અધિભરી બને છે સાધનાઓથી મેળવેલી શક્તિ બ્યારે અગત કાયદા માટે વપરાય છે ત્યારે સાધનામાંથી મ્યુન થવાય છે અને સિદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે

આવી સાધનાઓથી દષ્ટિ શ્રવણ, રસ, ગંધ વગેરેની સામાન્ય અર્વાદ્યોથી કઈ વિશેષ પ્રમાણમાં તે ક્રિયાઓ કરી શકનારાઓના પ્રમાણ આપા હોય છે —

(૧) આકાશીન અવાજો સમજી શમનારા ભૂત પ્રેતાદિ સાથે વાતચીત કરનારા

(૨) દિપ્તોગીજ્ઞમયી બીજાના વિચાર જાણી લેનારા

(૩) અગ્નિ ઉપર ચાલનારા ઊંચ કાય, વિષ્ટા વગેરે ખાઈ જનારા શરીર ઉપર ખીના ઠોકાવનારા સામાન્ય માનવીને કહિન દેખાતી ક્રિયાઓ કરી શકનારા હકોગોઓ

(૪) સમાધિથી દુખ અને મૃત્યુનો સામનો કરી શકનારા, ભીષ્મપિતામહ જેવા સમાધિરથ ચોગીઓ

(૫) જ્ઞાનથી દુખ અને મૃત્યુને પચાવી જનારા

(૬) બીજાની પામે ધાર્યું કરાવનારા

(૭) તાવીએ દ્વારા ભવિષ્ય કહી શમનારા

(૮) પોતાનું રૂપ બદલી શકનારા, એકી સાથે ધણી રંગો દેખાનારા સુદૃઢ રૂપે અવોપ થઈ જનારા

(૯) આશીર્વાદના બળથી બીજાઓની શક્તિ વધારી આપનારા અનુગ્રહકે

ચૈતન્યના આવા વિવિધ પ્રમાણો જોતા સર્વશ્રેષ્ઠ ચૈતન્યની કલ્પના કરી શકાય ખરી આવા અત્તરમાંનો રક્ષોખડકો પણ એકે દાખવો જોવા ન મળે તો આવી વાતો વાહિયત ગણી શકાય, પરંતુ પૂર્વજન્મની હખત કમકાટ એલી જનારા બાળકો દષ્ટિ માત્રથી ચાલતી દેન અટકાવી દેનારા મહામદ છેલો, અત-જ્ઞાનથી જ દોષ પણ વ્યક્તિનું ભવિષ્ય કે ભૂતકાળ કહી શમનારા ત્રિકાળજ્ઞાનીઓના સમાચારો છાપાઓમાં ધણી વાર વાચવામાં આવે છે એટલે આ વિષય જીડેથી વિચારવા જેવો છે ક્રિષ્ણ ભક્તિયોગથી મુખ, પ્રલાદ, સુમરામ, નરસિંહ ચૈતન્ય-મહાપ્રભુ, સુનર્સીદાસ વગેરે મહાનુભાવોને થયેલી ઈશ્વરપ્રાપ્તિની વાત હસી કાઢવાનું ધણાને સહેલું લાગે છે તે ચૈતન્યવિજ્ઞાનના અધ્યાનને લીધે જ બાકી આ જ યુગમાં શ્રીગમકૃષ્ણ પરમદસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ જેવા જાણીતા અને અજાણ્યા અસખ્ય યોગીઓ ચૈતન્યવિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ કરીને જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરી શક્યા છે તે અગત્યનું નથી

ચૈતન્યોદયકર્મ માટે ધર્મ અને વિજ્ઞાનને આ પ્રમાણે વિસ્તૃત અર્થમાં સમજી લેવાની પહેલી જરૂર છે અને પછી તેમાંથી પરિણમતું જ્ઞાનજન્ય જીવન જીવવામાં જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો રસ્તો સમાયેલો છે પરંતુ આજે તો એક બાજુ ધર્મ પાળનારા વર્ગ અધશ્રદ્ધામાં ખૂડેલો છે અને મીઠા બાજુ ધર્મ નહિ પાળનારા વર્ગ જડવાદમાં ખૂડેલો છે ધર્મવેરો એમ જ માનતો મનાવતો ફરે છે કે ગીતા કે વેદથી વિશેષ નવું

રહસ્ય હોઈ શકે જ નહિ, અને જડવાદી તેનો એક હાથ પાટલનના ખીસામાં નાખીને અને બીજો હાથ સિગારેટ ફૂંકવા મુખ આગળ ધરીને ધૂમ્રપાનના ગોટાઓ સાથે ઉચ્ચારે છે કે “આજે મેં જીતી લીધી. કાલ કોણે હીટી છે?” આ બન્નેને બે શબ્દોનાં મૂલ્ય સમજાવવામાં આવે તો જગતમાં આવે જે અવદશા વ્યાપી રહી છે તે પળવારમાં દૂર થઈ જાય. વેદ, ગીતા, બાઈબલ, કુરાન, અવેરતા કે ગ્રંથસાહેબ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે જરૂર સહાયરૂપ છે, પરંતુ તેથી એમ નથી કહવું કે નવા પ્રકારો સામે આખી મીંચી દેવી. વિજ્ઞાન નવા પ્રકારો સામે ઉપેક્ષાથી નથી જોતું. વૈજ્ઞાનિકને વિરોધકોના સાચાપણા માટે કોઈ પૂર્વગ્રહ કે પોતાના સાચાપણા માટે કોઈ દુરાગ્રહ નથી હોતો. દેવરહિત બુદ્ધિ (open mind)થી પ્રગટ (demonstrate) કરી ચકાતો રહસ્યો ઉપર જ તેઓ સાચાપણાનો આધાર રાખે છે.

વિજ્ઞાન દ્વારા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છનારો શ્રદ્ધાવાદ કે આશાવાદનો વિરોધી નથી હોતો. પરંતુ તેની શ્રદ્ધા અને આશા વેવલાપણામાંથી મુક્ત હોય

છે. અંધશ્રદ્ધાળુઓ ‘બધું’ ઈશ્વર ઉપર જ છોડી દે છે. મારી નાખ્યા તો ઈશ્વરની ઇચ્છા, માર્યા પડ્યા તો ઈશ્વરની ઇચ્છા એવી મનોરૂઝિત ઈશ્વરને જ અવગણવા બરાબર છે. ઈશ્વર આપણી પાસે ઘટનાઓનું રહસ્ય શોધવા ઘટનાઓ મોકલે છે, ઈશ્વર ઉપર છોડી દેવા નહિ હિમાલયના પીગળતા બરફના પહાડ ઉપર ચાલતી વખતે કે એરોપ્લેનમાં બેઠા પછી કોઈ ઈશ્વર કે દેવદૂત આપણું રક્ષણ કરવા નથી આવનારો. કોઈ જવાબવા આવી પહેલેથી એવો ભ્રમ સેવીને એરોપ્લેનનું મુકાન વહેતું મૂકી દઈએ તો ચોક્કસ આપણે વિનાશ જ શાય. સાર્વધાની રાખવાનું કામ આપણું છે, તે ઈશ્વર ઉપર ના ‘છોડી’ દેવાય. આશાવાદનો અર્થ દુર્લભ અને બેરકારી નથી થતો; ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ ભરોસો-તેના ન્યાય માટે સો ટેકા વિશ્વાસ-હોવા તે ખરો આશાવાદ છે. ઈશ્વર આપણને ડરપોક અને સશોધનભીરુ, અજ્ઞાની અને વેવલા જોવા નથી ઇચ્છતો. ગમે તે વાતમાં ઈશ્વરને વચમાં લાવી દેવો એ અજ્ઞાન છે. ઈશ્વર શબ્દ તો મનના વિચારોની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગૂંચણી માટે ઇલાયદો જ રાખવો જોઈએ અને આ ગૂંચણી પહેલેથી છંદે સુધી સ્વસંગત હોવી જોઈએ.

પથેર પાંચાલી

[મૂળ લેખક-શ્રી. વિશ્વતિમુખજી બંદોપાધ્યાય, અનુવાદક-શ્રી. ભર્મિલા, પ્રકાશક-ભારતી સાહિત્ય સંઘ, શ્રીમાળી સોસાયટી, પો. ઓ. નં. ૭૩, અમદાવાદ; પૃષ્ઠસંખ્યા-૪૨૩; પાકુ પૃષ્ઠ; મૂલ્ય-બે રૂપિયા]

શારદ્યાણુની કૃતિઓથી ગુજરાતને એવું ઘેલું લાગેલું કે તેમની એક જ કૃતિના સારાનરસો અનુવાદો એક કરતાં વધારે થવા લાગ્યા તે થ તેણે સહી લીધું. પણ ‘પથેર પાંચાલી’ નો આ અનુવાદ ગુજરાતને એટલું કહી શકે એમ છે કે બંગાળમાં એવા બીજા સાહિત્યકારો છે, જેમની કૃતિઓનો અનુવાદ થવો ઘટે છે. ગરીબ મધ્યમવર્ગના કુટુંબજીવનના સાદા ને ફૂલો ભાવો આ નવકથામાં વણાયા છે. ઇન્દિર ઠાકુરજી, સર્વજન્યા, દુર્ગા કે અપુ-એ બધાં મુખ્ય પાત્રો તો ખરો જ, પરંતુ નીરત કે લીલા સરખાં ગૌણ પાત્રો પણ એવાં તો સુરેખ છે કે લેખકના પાત્રવિધાનની પ્રશંસા કરવી જોઈએ. ઇન્દિર ઠાકુરજી કામરી, ખંધી, ભુખાળવી ને વસત્ત એવાં વિધવિધ સ્વરૂપે પ્રગટ થઈને પણ માનવ પ્રકૃતિના ગેખીપણાનું સુંદર સૂચન કરે છે. એને કયાંય ગોઠી નહિ ને ત્યાં ગોઠી ત્યાં અપમાન વેઠાય નહિ. સર્વજન્યા એને સધરે નહિ, છતાં દુર્ગાની ખેંચાઈ એ આવે. એનું મૃત્યુ એ કારુણ્યની પરિસ્થિતિ છે. એ મૃત્યુ સર્વજન્યા પ્રત્યે અભાવો ઉત્પન્ન કરે છે, પણ રૂઝ લાગતી સર્વજન્યાની રૂઝનામઃ ટેકાણે ટેકાણે છિંદ પડી ગયાં છે ને અંતે એને ઇન્દિર ઠાકુરજીને કનડયાનો પથાતપ કષ્ટો નથી થયો કે સર્વજન્યાનું માતૃત્વ, રોદ, તિતિલા ને ત્યાગ માનપ્રેરક છે. સુંદર, નિર્હાંષ, ભોળું ને રોદપૂર્ણ જીવન તો દુર્ગાનું છે. તેના મૃત્યુમાં તો વેદનાની અવધિ આવી જાય છે. આવી સાદી વાર્તા, નિત્યજીવનનું આનું સાદું વસ્તુ, છતાં ભાવના આવા તાણાવાણા-લેખકની શક્તિ માટે માન ઉત્પન્ન કરે છે. અપુનું આશારપદ, મુગ્ધ, સાહસિક વ્યક્તિત્વ પણ એવું જ સુરેખ છે. એકંદરે આખી વે વાર્તા નૈસર્ગિક ભાવોનું એક વેદનાવરણ મધુર વાર્તાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે ને વાર્તાનો અંત પણ એક નૈસર્ગિક આરામી દ્રવ્યનામાં જ નથી આવતો કે એ કવનના પણ કેવી અસંખ્યની છે ! પુસ્તકનો અનુવાદ આનું રસોદીપન કરાવી શકે છે તે જ ‘એમી’ સફળતા સૂચવી દે છે.

‘મનમધુ’

હિંદનો પોલાદ અને લોહનો ઉદ્યોગ

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

લોહ

ગ્રીમીનમાંથી નીકળતી સર્વ ધાતુઓમાં લોહ સૌથી ઉપયોગી અને મહત્તરની ધાતુ છે. ખેતીના ઓળરો, કારીગરોના હાથપાટો, સીનિકાનાં શસ્ત્રો, કારખાનાઓ અને ખાણોનાં વંત્રો, રેલવે, સ્ટીમરો, વિનાશના શસ્ત્રો, ઘર બાંધવાના પદાર્થો, પુલો, રેલ્વેરો, ટાવરો, અમેરિકાના ગમન-સુનિત મકાનો, મકાનો વગેરે આધુનિક પ્રગતિએ જોઈતા આણુ ઉપયોગના બધા પદાર્થોમાં લોહનો

મહત્તરનો અને મુખ્ય ઉલ્લેખ છે. આધુનિક વિજ્ઞાન વાદીઓના મત મુજબ લોહનો ઉપયોગ (Iron age) થયે પાંચેક હજાર વર્ષો થયાં છે. એ સમયથી એનો ઉપયોગ વિકાસ પામતાં પામતાં બેઠાં બસો વર્ષમા પધ્ધતિને યાદ કરતા ગીજ કાર્ષિ પણ વરત કરતાં વધારે મોટા પ્રમાણમાં થતા રહ્યો છે. વંત્રો અને સહારક શસ્ત્રો તેમજ યંત્રવાદનોતી સૌથી એનો ઉપયોગ સહસ્રગણે વધારી દીધો છે.

જનતામાં લોહનો અને પોલાદની પેદાશ

જગતમાં લોહ અને પોલાદની પેદાશ હવે ઘણી જ વિકાસ પામી છે. આ રહ્યા એની પેદાશના આંકડા :

દેશ	લોહાની કાચી ધાતુ દસ લાખ ટનમાં ૧૯૩૭માં	કાચું લોહ (pig iron) દસ લાખ ટનમાં ૧૯૩૭માં	પોલાદ (steel) દસ લાખ ટનમાં ૧૯૩૭માં	વિગત
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)	૪૮૦૮	૩૭૦૩	૫૦૦૭	જગતમાં લોહામાં પ્રથમ
ફ્રાન્સ	૩૦૭	૭૮	૭૭	ખાણો મોટી, કારખાનાં નાનાં
સ્વીડન	૧૧૦	૦	૧૦૧	જર્મનીને કાચું લોહું મોકલે છે
જર્મની	૫૦૨	૧૫૧	૧૬૦૪	પેદાશ થોડી, કારખાનાં ઘણાં, બહારથી કાચું મંગાવે છે.
રશિયા	૨૭૦૫	૧૪૦૪	૧૭૦૧	લોહામાં બીજો નંબર
બ્રિટન	૧૨૦૭	૮૦૫	૧૨૦૬	
હિંદ	૨૦૬	૧૦૮	૦૦૧	હવે સ્ટીલ પણ બને છે. લોહાની પેદાશ પણ બેવડાઈ છે.
બેલ્જિયમ	૦	૦	૩૦૬	
જાપાન	૦	૨૦૨	૫૦૭	
ઇટાલી	૦	૦	૨૦૧	

ધાતુ ખોદી લવાય છે

આપણે જમશેદપુરની લોહા ગાળવાની મોટી ભટ્ટી આગળ જઈએ. પ્રથમ મિહારના સિંગ્રમ જિલ્લામાં લોહાની ખાણો તરફ નજર કરીએ. નાની નાની ટેકરીઓવાળા આ પ્રદેશમાં અખતે ટન લોહાની ધાતુ જમીનની અંદર પડી છે. વીજળીની મદદથી ધંત્રો એ ધાતુનું ખોદકામ કરે છે હાથમાં લોહાને માટીમિશ્રિત ભૂરા પથ્થર ઉપાડી જુઓ. તે ટટલો ભારે લાગે છે ! એમાં ૩૦-૪૦ ટકા લોહું અને બાકી માટી હોય છે. ખાણોમાં વૈજ્ઞાનિક શક્તિથી ચાલતી ટ્રેનો એ પથ્થરો રેલવેનાં વેગનોમાં ભરે છે. એ વેગન ભરાતાં ચાર પાંચ મિનિટ જ લાગે છે લદાવતી ચાલર્ન વર્ક્સ માટેની ધાતુના પથરા ખાણમાંથી કારખાનામાં લાવવા માટે પોલાદના મજબૂત તારો ઉપર ગરેડી ગોઠવી તેમાં અદ્ધર વીજળી-શક્તિથી ચાલતી નાની ગાડીઓનો ઉપયોગ કરાય છે. તાતાના મોટા કારખાના માટે દરરોજ એકસો ટ્રેનો ભરીને લોહાના પથ્થરો જમશેદપુરના સ્ટેશન પર આવે છે. વેગનો પરજારાં ભટ્ટીમાં ઠંલવાય છે.

લોહું (Pig iron) ગાળવાની ભટ્ટી

આ ભટ્ટી ખડ્ડ મોટી હોય છે. એકી સાથે હજારેક ટન લોહું ગાળી શકે છે. અગાઉ વરાળવંત્રી એ ભટ્ટી ચાલતી. હમણાં વીજ્ઞાનિક શક્તિથી ચાલે છે. ભટ્ટીમાં લોહાના પથરા અને કોલસાનો જથ્થો સાથે નાખવામાં આવે છે. એમાં થોડો ચૂનો પણ મેળવવામાં આવે છે. કોલસામાં દરેક પરતુને સાફ કરવાનો શુષ્ક છે. લોહાના પથ્થરમાંથી એ માટીને છૂટી પાડે છે. લોહાની ધાતુનું ઓગળીને પાણી ચર્ષી ગળે છે એટલે સખત તાપ એને દેવામાં આવે છે. ભટ્ટી અખિન્-પ્રક ઈંટોની બાંધેલી હોય છે. આવી ભટ્ટીમાં જ્યારે લોહું કેટલાક કલાકોના સતત અને સખત તાપથી ગળી પ્રવાહી બને છે એટલે નાળીઓમાં એ પ્રવાહીના ધનધનના મોટા પ્રવાહને છેડવામાં આવે છે. લગભગ એકથી દોઢ એકરમાં રેતીના સાંકડા કચારડા બનાવેલા હોય છે. નાળીઓમાંથી

છેલો લોહાની ધાતુનો પ્રવાહ નેસમધ વહી રેતીના આ કચારડાઓમાં ભરાય છે. બધા કચારડાઓ ભરાય એટલે નાળીનું ઢાંકણું બંધ કરી દેવામાં આવે છે. આ કચારડાઓમાંના પ્રવાહમાંથી ચિનગારીઓ ઊરે છે. એના ઉપર છૂટથી પાણી નાખવામાં આવે છે. અમે તો એ રથે લોહાની ધાતુનાં સખત તાપ સામે જીભી પથ્થ શકતા નહોતા. પરંતુ કામદારો મહાવરને લઈને લાંબી કાશો લઈને પ્રવાહને વ્યવસ્થિત બનાવતા હતા. એઓ એ કામથી ટેવાઈ ગયા હતા, પરંતુ એમની આંખો ઉપર લાંબે ગાળે એની ખરાબ અસર થતી હોવી નેઈએ. કચારડાઓમાં તથુ સાડા તથુ ફીટ કાચા લોહાના ઢાળિયા ઠરીને બંધાઈ ગય છે. એમાં માટીનો થોડો ભાગ તો રહે છે, એ તદ્દન સ્વચ્છ નથી હોતું.

કાચા લોહાનાં દિંદનાં મોટાં ધરાકો બિટન અને જનપાન છે. અને અર્ધા ઉપરનો ભાગ દિંદમાં પોલાદ બનાવવાના કામમાં લાગે છે.

પોલાદ કેમ બને છે ?

કાચા લોહાના ઢાળિયા ખીજ બાજુની પોલાદની ભટ્ટીમાં લઈ જવામાં આવે છે. એની સાથે પ્રમાણસર જૂના લોહાના કાટના કકડા, કોલસો, ચૂનો વગેરે મેળવીને એને ભટ્ટીમાં ફરી ગાળે છે. એ તદ્દન પૂરું લોહું બની અતિ સખત બને છે. ત્યાંથી એને પોલાદના ઢાળિયાને ઢાળવાના કારખાનામાં લઈ જવામાં આવે છે. તથુ ફીટ લાંબો ઢાળિયો મોટા ૧૦૦-૧૫૦ મણના હથોડા નીચે ટિપાર્થ દગાર્થ ૧૦૦-૧૫૦ ફીટ લાંબો ચર્ષ સળિવારે નીકળે છે. ખીજ મિલમાં એવો જ ઢાળિયો ટિપાર્થ દગાર્થ પાતળો ચર્ષને પતરારૂપે નીકળે છે. એ પતરામાંથી ઝખર ઉપર ઢાંકવાનાં Corrugated sheets બનાવવામાં આવે છે. પાગને કલ્ક અને જસનની મિશ્ર ધાતુઓમાં બેળગામાં આવે છે. ભુદાં ભુદાં યત્રોમાં ઉપયોગની અનેક મોટી ચીજો વિરાળ પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. દિંદમાં પોલાદનો ઉત્પોગ દિનપ્રતિદિન વધે છે અને કુદને અંગે એ ઉલોચનો વિકાસ ખજી હીક થાય છે.

લોહામાંથી બીજા વસ્તુઓની બનાવટ

લોહામાંથી અનેક વસ્તુઓ બનાવે છે. માઇસોરના બદાવતીના કારખાનામાં લોહું દાળવાનો મોટો સ્વતંત્ર વિભાગ છે. અમુક પ્રમાણમાં લોહા સાથે માટી મેળવતો લોહાને ગાળી નાખે છે. એ પ્રવાહી ગોળ ફરતા પ્લેટફોર્મ ઉપર ગોઠવેલાં દસ મોટાં જાંઝ બીજામાં વચલા બાજમાં રેરાય છે. બીજામાં માત્ર ૧ થી ૩ ઈંચ જડા પાષ્પિ દળે એટલી જગ્યા હોય છે. એના ઉપર પાણી રેડી એને કારે છે એટલે પાષ્પિ તૈયાર થાય છે. એ પાષ્પિને કાઢી સધાડે ચડાવી એને સાફ કરે છે.

બીજા ગાળુ તારના ચામડા, વીજળીના ચાંલત્રા દળે છે. કારખાનામાં દાળવાના કામનો આ વિભાગ પણ એકરોના એકરો જાળીન રહે છે. બીજા એક વિભાગમાં લોહાના કચરામાંથી રસાયનિક પદાર્થો બનાવવાનો વિભાગ હોય છે. હમણાંના રસાયન-શાસ્ત્રીઓ કાંઈ પણ પદાર્થને નકામો જવા દેતા નથી. અહીં રસ્તા ઉપર પાથરવાનો કામર અને કેટલાંક એસિડ તૈયાર થાય છે. લોહામાંથી અનેક By products અને છે. એની બનાવટો માટે જુદી જુદી જાતનાં યંત્રો ગોઠવાયેલાં રહે છે.

જમશેદપુર—તાતાનું મોટું કારખાનાનું શહેર તાતાનું કારખાનું હજારો એકરોમાં છે. એની પાછળ એક મોટું શહેર વસેલ છે. આ તાતાનગરનું આધુનિક શહેર છેલ્લામાં છેલ્લા પ્રકારનાં સ્પર્ધાઓ લારેપૂર છે. વીજળિક શક્તિ, પીવાનું એન્જીનું પાણી, વિશાળ સ્વચ્છ રસ્તાઓ, હવા-અજવાળાની પૂરતી સગવડવાળાં આધુનિક હાનનાં મકાનો, બગીચા, બાગબગીચાઓ, રમતગમતનાં મેદાનો, તાર, ટેલિફોન, બેંકો, સહકારી સંસ્થાઓ, નિશાળો, હૃન્નરશાળા, પુસ્તકાલયોથી મુક્ત આ શહેરમાં પોણા લાખ માણસની વસ્તી છે. શહેર ખૂબ સ્વચ્છ અને દેખાવડું છે.

હિંદી લોહાના ઉદ્યોગોના પ્રાચીન ઇતિહાસ

હિંદમાં પ્રાચીન કાળમાં લોહાની અને પોલાદની પેદાશ થતી હતી. લોકપ્રાતા કોલસા જાળીને તેમાંથી

લોહાની પેદાશ સારા પ્રમાણમાં કરવામાં આવતી હતી. દરેક પ્રાન્તમાં લોહાની બહીઓ હતી. તેમાં લોહું માળવામાં આવતું હતું. અગ્ન્યાસ્ત્ર (તોપો) માળવાનાં કારખાનાં પણ અસ્તિત્વમાં હતાં. દિલ્હીના કુટ્ટબ મિનાર પાસે જ લોહાનો એક ચંદ ૨૫૦૦ વરસો થયાં અસ્તિત્વમાં છે તેવો હજારો મહુના વજનનો ચંદ કેવી રીતે ધડાયો અને લવાયો હશે તે સૌને અગમ્યજીમાં નાખે છે. આજે પણ એવા મોટા લોહાના સ્મરણસ્તંભોની બનાવટની મુરકેલીઓ એન્જિનિયરો જાણે છે.

હિંદમાં તલવારો, તીરો તથા બાલાંનાં ફણાં અને ગદાઓને માટે લોહાનો ઉપયોગ ધણા જૂના વખતથી થતો હતો. જ્યારે વેદો રચાયા ત્યારે લોહાનો ધુગ હતો, પરંતુ મોહિં-જે-દેરો અને હરાખાનાં પ્રાચીન ખંડેરોમાંથી લોહાનાં હથિયારો મળ્યાં નથી, અને તેથી એ સમયમાં લોહાનો ધુગ ચાલુ હશે નહિ એવું અનુમાન થાય છે. પ્રથમ પહેલાં તે પથ્થરનાં અણિયાળાં હથિયારો, પછી કાંસાનાં હથિયારો અને છેવટે લોહાનાં હથિયારો મનુષ્યજાતિના ઉપયોગમાં આવ્યાનાં અનુમાનો છે.

હિંદમાં આધુનિક લોહાનાં કારખાનાંનો ઇતિહાસ

હિંદમાં લોહાની ધાતુ પુષ્કળ મળે છે. હાયડ્રોજન તરીકે હજારો વર્ષો થયાં લોહાનો વહીવટ ચાલે છે. પરંતુ થોડો મારફતે લોહું બનાવવા માટે સોએક વર્ષો થયાં નાનાં નાનાં કારખાનાં થયાં હતાં, કાચા લોહામાંથી દાળા દાળીને અનેક જાતના પદાર્થો બનાવવાનાં નાનાં કારખાનાં પણ હિંદમાં સ્થપાયાં હતાં. આ નાનાં કારખાનાંઓમાંનાં કેટલાંક હજી પણ થોડા વધારે પ્રમાણમાં વિકાસ પામેલાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ વ્યવસ્થિત રીતે આ દિશામાં પ્રથમ કંપની ધી બારાકર આયર્ન વર્ક્સ લિમિટેડ લગભગ ૧૮૭૦ ઉપર સ્થપાઈ હતી. એ કંપનીનું કારખાનું બજાણમાં કુલથી ખાતે સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. કલકત્તાથી પશ્ચિમોત્તરમાં ૧૪૦ માઈલ દૂર એ કારખાનું આવ્યું છે, એ કારખાનું બજાણ આયર્ન કંપનીની માલિકીનું

છે, અને ત્યારથી જ લોહુ, ઢાળિયા અને પાઈપો બનાવતુ આવ્યુ છે

પોલાદનાં કારખાનાં

હિંદના સૈનિકખાતાએ ૪૮૭૫ માં ૪૨ વર્ષ પહેલાં એક નાનું કારખાનું સ્થાપ્યુ હતુ એ એક નાની કાઠીમા પોલાદ બનાવતુ હતુ હવે એ કારખાનાનો વિકાસ થઈ 'એલ એન્ડ સ્ટીન વર્ક્સ'ના નામે ઝાળખાય છે પોલાદ બનાવવાની શરૂઆત હિંદમા આ જ કારખાનામા થઈ હતી એના પછી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવે કંપનીએ જમાનપુર ખાતે પોલાદ બનાવવાનું રેલવેનું એક નાનું કારખાનું ખોલ્યુ આ બન્ને કારખાનામાથી એકે વ કારખાનું વાર્ષિક ૩૦ હજાર ટનથી વધારે પોલાદ કાઢી શકતુ નહોતુ પોલાદની બનાવટો બમરમા વેચવા માટે નહિ પરંતુ પોતાના વપરાશ માટે હતી પરંતુ રેલવેએ આ કારખાનું પાછળથી બંધ કરી દીધુ હતુ ઉપરના કૃત્રી ખાતે સ્થપાયેલા બારાકક આવર્ન વર્ક્સે ૩૨ વર્ષો ઉપર પોલાદ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ બે વરસના પ્રયોગને અંતે ઘણી અસરો જોવા થવાથી આ પ્રયામ નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો

જમશેદજી તાતાએ સ્થાપેલ લોહાનો ઉદ્યોગ

હિંદમા લોહ તથા પોલાદના ઉદ્યોગના ઉત્પાદક, વિદ્યાવનર અને હુચ્ચ રિસર્ચિમા એ ઉલોખેલાલી શુક્રનાર શ્રી જમશેદજી તાતા હતા એમણે અમેરિકા સુધીનો પ્રવાસ કરી અનુભવીઓની સલાહ લઈને આ ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટેની યોજના તૈયાર કરી હતી સને ૧૯૦૭મા ધી તાતા આવર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપનીની શરૂઆત થઈ જમશેદપુર ખાતેના કારખાનામા બે ગાળવાની કાઠીઓ અને એક પોલાદ ઇંચાની મિલ આપુ ક્રાર્થ શરૂઆતમા વાર્ષિક ૧૨૦૦૦૦ ટન કાચુ લોહુ અને ૮૦૦૦૦ ટન પોલાદની વસ્તુઓ બનાવવાની સને ૧૯૧૧-૧૨ મા તૈયારી થઈ થઈ એ પછી એમા વિકાસ થયો ગ્લો રે આ કારખાનું એક વખત આખા મિટલ સામ્રાજ્યમા મોટુ હતું આ વખતે એમા ૧૨૦૦૦૦૦ ટન કાચુ લોહુ અને

૮૫૦૦૦૦ ટન પોલાદ તૈયાર થયે આ ૩૦ વર્ષોમા એના ઉત્પાદન ધણી સારાનગસા પ્રસંગે પસાર થઈ ગયા છે ઉલ્લા મહાધુદમા એને તકાકો પડ્યો હતો, પાછળથી ઘણા નમુના વરસો પછી આવ્યા હતા, પહેલથી આવતા પોલાદ સામે એ મહાધુદેલીથી ટકી શકતુ હતુ

ઈન્ડિયન આવર્ન અને સ્ટીલ કંપની

સને ૧૯૧૮ મા ઈન્ડિયન આવર્ન અને સ્ટીલ કંપનીની સ્થાપના થઈ હીંગાપુર (નગાળ) મા એણે બે ગાળવાની કાઠીથી કામ શરૂ કર્યું આ કંપનીએ જૂની નગાળ આવર્ન કંપનીને પોતામા મેળવી દીધી આ કંપનીએ પાછળથી વરાંરે દિગી મૂકી મેળવીને પુષ્ટ થઈ પોતાના કારખાનાઓનો વિકાસ કર્યો, એના બન્ને કારખાનાઓમાથી ૮૫૦૦૦૦ ટન કાચુ લોહુ તૈયાર થાય છે, તે વાણખરુ જાપાન અને સ્વિટ્ઝર ખરીદી લે છે આ સિવાય આ કંપની ૧ લાખ ટન નેટલા પાર્થપો અને ૫૦૦૦ ટન ચીએ ઢાળીને તૈયાર કરે છે હવે એ કંપનીના આશય નીએ સ્ટીલ કોરોષોરેશન ઓફ મેગાન સ્થપાર્થ છે આની મિલ આપુ થઈ છે એટલે ઉપની કંપનીના કાચા લોહા માટે હવે બહાગના વરાકનો જરૂર રહેને નહિ તાતા કંપની સાથે આ કંપનીને જેડી દઈ એક જ તત્ત્વ નીએ આ ઉદ્યોગને ચલાવવાની ગોઠવણો ઘણી પાઠાપાટ પછી નિષ્ફળ થઈ હતી આ કંપનીને વડીલટ કમ્પાનીની બર્ન ક કરે છે

માનમારની ભદ્રાવતીની મિલ

અઢાર વર્ષ ઉપર માઇસોગની સ કારે લોખાના આ કારખાનાની સ્થાપના કરી છે એ દર વગને ૩૦૦૦૦ ટન કાચુ લોહુ લાખાના કોવસા ગામીને પે કાનું હતુ માઈ મોગની જમીનમા કોવસા નયો મગતો ઘણા કોવાથી લાકડાના કોવસા બાગવા સરતા પડે છે એ કારખાનુ હવે વિકાસ પામનું જાય છે દર વગે પદર દગર ટન નેટલા પોલાદની વસ્તુઓ બનાવવાનો મિન પછ ત્યા સ્થપાર્થ છે, તે સિવાય અડી પાઈપો પછુ દાગમા આવે છે આ

સિવાય લોહામાંથી કેટલાક રસાયનિક દ્રવ્યો પણ બનાવે છે પહેલા તો કદાવતીનું કાગખાનું નુકસાનમાં આવતું હતું પરંતુ છેલ્લા ત્રણ વરસો થયા એ નફો કરતું થયું છે માઇસોરમાં લોહાની કાચી ધાતુ મોટા પ્રમાણમાં મળે છે, અને એ માઇસોર માટે એક આશીર્વાદ સમાન છે

તાતા કંપનીની સહાયકારી પેપર કંપનીઓ

પોતાના ઉદ્યોગના ઉત્તેજન માટે તાતા કંપનીએ કેટલીક કંપનીઓની રચના કરાવી છે, તેમાં ટીનપ્લેટ કંપની અને ઇન્ડિયન સ્ટીલ વાયર પ્રોડ્યુસ કંપનીઓ મુખ્ય છે જમશેદપુરમાં જ એમના કારખાના આવેલા છે એમને નેપ્ઠનું પેલાદ તાતા કંપની સરતે ભાવે પૂરું પાડે છે ટીનપ્લેટ કંપની દર વરસે ૫૦ હજાર ટન ડાખના પતંગ તૈયાર કરે છે એ કંપનીમાં બરમા શેન કંપની (લેનની કંપની) મોટો હાલ હોવાથી એ બધા પતરાના ડાખા નાની લઈ જાય છે વાળા બનાવનાર ખીજી કંપનીમાં દર વરસે ૪૦ હજાર ટન વાળા, થુકા વગેરે બનાવે છે આ સિવાય નાળીઓ બનાવવા માટેની એક કંપની સિટિસ કંપનીના સહકારથી આવે છે આ સિવાય કલમ્પા, મુર્ચ, લાહોરમાં નાનો નાનો કંપનીઓના કારખાનાઓમાં જૂના લોહાના કાટમાંથી પાઈપો સુઓ વગેરે બનાવે છે

કાચી લોહાની ધાતુ

હિંદમાં લોહાની ધાતુનો જથ્થો પુષ્કળ મળે છે ઉપર જણાવેલ બધી કંપનીઓ પાસે એ ધાતુની વિશાળ ખાણો છે મુખ્ય પેપર સિગ્નલ (ગિદાર)ની ખાણોમાંથી દર વરસે ૧૨૦૦૦૦૦ ટન સને ૧૯૩૫માં થઈ હતી હમણા સવાયે માત્ર ઝાદી કદાવ છે મયૂરભજની ખણોમાંથી ૮ લાખ ટન લોહાની કાચી ધાતુ અને કેઓનર રાન્યમાંથી ૩ લાખ ટન ધાતુ નીકળે છે આ બધી ખાણો ગિદાર પ્રાંતમાં છે લોહાની ધાતુને એગળના માટે કાલસાની લાખો ટનની જરૂર પડે છે હિંદમાં કાલસાની લોહાની ધાતુ જગલી પ્ત નથી છતાં જરિયાની કાનસાની ખાણોના પિલાગમાં બને

કંપનીઓ પાસે કામતી કાનસાની ખાણો છે હિંદની લોહાની ધાતુ સગસ છે, કાલસો જીએ નથી છતાં ૨૦૦ વગસ સુધી કાનસો હજી ચાનશે

૧૯૩૮-૩૯ માં લોહાની અને પોલાદની પેદાશ

સને ૧૯૨૮-૩૯ માં જગતની કાચા લોહાની કુલ પેદાશ ૮ કરોડ ટનની અને પોલાદની પેદાશ ૧૦૫ કરોડની થઈ હતી, જ્યારે સને ૧૯૩૭ માં કાચા લોહાની પેદાશ ૧૦૫ કરોડ ટન અને પોલાદની પેદાશ ૧૩૫ કરોડ ટનની હતી પેદાશ ૨૦ ટકા વધવાનું કારણ જગતની મદી હતી માત્ર જર્મની યુદ્ધના શરૂઆતે મોટા પ્રમાણમાં બનાવતું હેવાથી તેની પેદાશ વધી હતી હિંદમાં સને ૧૯૩૮-૩૯ માં કાચા લોહાની પેદાશ ૧૫૫૫ લાખ ટન લાગતા લોહાની પેદાશ ૮૮ હજાર ટન, પોનાદના ૮ ગિયાની પેદાશ ૮૫૫ લાખ ટન અને પરચૂરણની પેદાશ ૮ લાખ ટનની થઈ હતી સને ૧૯૩૭ થી કાચા લોહાની પેદાશમાં ઘટાડો થયો હતો, પરંતુ પોનાદની પેદાશ સહેજ વધી હતી બ્રિટનની પેદાશ સને ૧૯૩૮માં ૬૭૫ લાખ ટન કાચુ લોહું અને પોલાદની પેદાશ ૨ કરોડ ટન હતી આમ મદીને લીધે પેદાશ ૨૦ ટકા ઘટી હતી લાખો ખૂનદમાવના ગ્રહેલ હતા લોહાના લાખો સમ્પામાં સરતા રહ્યા હતા ૧૯૪૦ ની લોહાની તથા પોલાદની સ્થિતિ

૧૯૪૦માં તો યુદ્ધ ફાગી નીમ્ન્યું છે યુરોપના ઘણાખરા દેશોમાં અન્વરમાં અને આકમ્સોના પરિણામે પેદાશ ઘટી છે, માત્ર હદમાં મોટા ઉકાવને લીધે પેદાશ વધી છે પરંતુ કાચી લોહું કે પોલાદ આપતા નથી, એટલે હિંદમાં ભાવ વધ્યા છે હિંદની ઘણી ખરી જરૂરિયાતો હવે તાતા કંપની તથા કલ તાના કારખાનાઓ થી પૂરી કરવાની છે હિંદમાં પોલાદની અપત પણ વધી છે તાતા ડીફેન્સ ડોરના આથી રૂ ૧૮૦૦ થઈ રહ્યા છે આ વરસ લોહાની કંપનીઓ માટે સારું છે વિમાસ સારા છે હિંદનો આ ઉદ્યોગ હવે મજબૂત પાયા ઉપર રચાયો છે એ ઉદ્યોગ મેસર્સ તાતા કંપનીના પુરુષાર્થથી વિમાસ પામ્યો છે હિંદી પોલાદ કસોગી કરના ઘણું સારું

માલમ પડ્યું છે. ૬૭ કાટ નહિ ખાતા પોલાદની પેદાશની અને મોટંગમાં તથા વિમાનોમાં જોડતા ઊંચા પોલાદના વિકાસની જરૂર છે.

પરદેશીથી આયાન થતું લોહું તથા પોલાદ :
૧૯૩૮-૩૯

હિંદમાં ખાસ જાતનું કાચું લોહું ૨૮૦૦ ટન કિંમત રૂ. ત્રણ લાખનું હિટનથી આયાત થયું હતું. ૬૨ ટને એની કિંમત રૂ. ૧૨૪) દેવી પડી હતી. તે સિવાય બેચું પોલાદ ૩૧૬૦ ટન રૂ. ૭૫ લાખનું આપ્યું હતું. પોલાદની અને લોહાની વસ્તુઓ ૩૬૫૦૦૦ ટનના વજનની અને ૬૫૫ કરોડની કિંમતની આવી હતી. ૬૨ ટને કિંમત રૂ. ૨૫૧) જોટલી તોંધાર્ધ હતી. સને ૧૯૪૦માં આ આવક ઘટી ગઈ છે, છતાં પરદેશી રાજ્યો પોતાના ઉદ્યોગોને રોકડો મદદ આપતાં હોવાથી તેમજ પોતાના દેશમાં બાંહેબાં વેચી પરદેશો ખાતે આજે બાંહેબાં મોકલતાં હોવાથી હિંદમાં પરદેશી લોહું પોસાય છે. સને ૧૯૩૮-૩૯માં આપણે હિટન પાસેથી ૧૩૬૦૦૦ ટન એટલે ૫૦ ટકા લોહાને ખાસ લીધો હતો. બેલ્જિયમમાંથી ૩૩૦૦૦૦ ટન, જર્મનીમાંથી ૩૦ હજાર ટન અને ફ્રાન્સમાંથી ૧૦૦૦૦ ટન માલ મંગાવ્યો હતો. ઉપરાંત બધા દેશો જર્મનીના કબજામાં હોવાથી ત્યાંથી હવે લોહાનો માલ હિંદમાં આયાત થતો નથી. એ વરસમાં જાપાનથી ૧૭૦૦૦ ટન માલ આયાત થયો હતો.

હિંદમાંથી લોહાની નિકાસ

હિંદમાંથી મુખ્યત્વે કાચા લોહાની નિકાસ થાય છે. સને ૧૯૩૭માં કુલ ૬૨૯૦૦૦ ટન કાચા લોહાની નિકાસ થઈ હતી. જ્યારે ૧૯૩૮-૩૯ માં ૫૧૪૦૦૦ ટનની નિકાસ થઈ હતી. બને વર્ષોની નિકાસની કિંમત એક સરખી એટલે રૂ. ૨૭૦ લાખની હતી. જાપાને ૩૩૦૦૦૦ ટન, સિલોને ૧૦૬૦૦૦ ટન અને અમેરિકાએ ૮૦૦૦ ટન કાચુ લોહું ખરીદ્યું હતું. નેધરલેન્ડ ખાતે ૪૧૦૦૦ ટન, ૨૦૦૦૦ ટન જર્મની ખાતે ચડ્યું હતું હવે હિટન અને જાપાન સિવાય હિંદનું કાચું લોહું ખરીદનાર દેશો રહ્યા

નથી. એ રીતે આપણે ૬૫ કરોડનું લોહું પરદેશો પાસેથી ૧૯૩૮-૩૯ માં ખરીદ્યું હતું, ૨૫૫ કરોડ રૂપિયાના લોહાનું પરદેશોને વેચાયું ક્યું હતું. આ વરસના આંકડા ૬૭૪ પ્રગટ થયા નથી. યુદ્ધને અંગે પરદેશોથી આયાત ઘટશે, નિકાસ પણ ઘટશે.

હિંદની લોહાની બે મોટી કંપનીઓ

તાતા કંપનીના જમશેદપુરના કારખાનાની આયર્ન કંપનીની મૂડી ૧૦૫ કરોડ રૂપિયાની છે. પરંતુ એ કારખાના ઉપર મોટી રકમનું - આશરે ૩૦ કરોડનું નફામાંથી ખર્ચ થયું છે. આમાં લોહાની અને કોલસાની ખાણો, કારખાનું, યંત્રો, લાખ માણસની વસ્તીનું શહેર આવી જાય છે. યંત્રો પણ નવી નવી શોખને આધારે નવાં નવાં ગોઠવવાં પડે છે. તાતા કંપનીએ મોટો રકમ રોકવું માટે કાઢી છે, આથી એની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી મજબૂત છે. ઇન્ડિયન આયર્ન અને સ્ટીલ કં. ની મૂડી ૨૦ લાખ પાઉંડ એટલે ૨૫ કરોડ; રૂપિયાની ડિવિડેન્ડમાં, તે સિવાય લગભગ ૨ કરોડ રૂપિયા મૂડીમાં હતા. કંપની પાસે લોહું માળવાની ૪ મોટી બહીઓ, ઘણા ઘણાનાં મોટાં યંત્રો અને બીજાં યંત્રો તથા લોહા-કોલસાની ખાણો અને બે નાના શહેરો છે. પોલાદનો કંપની (પેટા કંપની) ના દસ લાખ પાઉંડના ડિવિડેન્ડ અને ૩૫૫ કરોડ રૂપિયાની મૂડી છે ૪૦ લાખની વધારેની મૂડી અને ૧૯૩૮ માં કાદવામાં આવી હતી. ટીનપ્લેટ કંપનીની મૂડી ૬૫ લાખ અને સ્ટીલ વાયર કંપનીની મૂડી ૭૫ લાખનો છે. સૌ કંપનીઓની આર્થિક ક્ષમતા સફર છે.

આ બે કંપનીના મોટા નફો

આ બે કંપનીઓ મોટો નફો કરે છે. એમની પાસે મોટાં રીઝર્વ રૂડા અને નવાં યંત્રો ગોઠવવાનાં રૂડા છે. દિલ્લો આ અનિ વિશાળ અને સફર હોય છે. આ કંપનીઓ પોતાનાં રૂડા માટે મોટો રકમ ખાદ કર્યા પછી વાજબી નફો બાકીવારીમાં વહેંચે છે; છતાં એ નફો એવો મોટો છે કે

શેરોની કિંમત ધણી વધેલ છે. ભાગીદારોને સાડું વ્યાજ મળ્યા કરે છે. એ બંને કંપનીઓનો નફો ૧૯૩૪ માં રા. કરોડ, સને ૧૯૩૫ માં રા. કરોડ, સને ૧૯૩૬ માં રા. કરોડ, સને ૧૯૩૭ માં ૩ કરોડ, સને ૧૯૩૮ માં ૪.૫ કરોડ રૂપિયા થયો હતો. સને ૧૯૩૯ માં પણ નફો મોટો થયો છે. આ નફાથી કંપનીઓ અતિ મજબૂત બની ગઈ છે, આથી એમના શેર લેવા માટે હિંદમાં પડાપડી થાય છે. આ કંપનીઓ હવે નવી મૂડી કાઢવા સિવાય પોતાનાં યંત્રો અને પેગદનો વિકાસ કરતી જ બન્ય છે આ કંપનીઓ અત્યારે ખૂબ જમી ગઈ છે.

લોહાના ઉદ્યોગનું ભવિષ્ય

હિંદમાં હમણાં સુધી દર વરસે ૧૦ લાખ ટન પોલાદ ખર્ચે છે, પરંતુ કેટલોક ખાસ જાતનું પોલાદ હજી પરદેશથી આવે છે, હિંદમાં તે જાતનું પોલાદ બનાવવા માટે કોશીશો ચાલુ છે. હમણાં યુદ્ધ ચાલે છે એટલે અન્યવસ્યતાને લીધે હિંદમાં ખર્ચત ઝાઝો રહેશે, પરંતુ યુદ્ધ પછી ને હિંદની આર્થિક સ્થિતિ સુધારશે તો હિંદમાં પોલાદનો ઉકાવ વધવા સંભવ છે. પરદેશમાં સુદૃઢ થયેલી અન્યવસ્યતા ચાર પાંચ વરસો સુધી કે વધારે લાખી ચાલવા સંભવ છે. તે દરમિયાન હિંદી ઉદ્યોગે પોતાનું બળ વધારીને હિંદને તદ્દન આત્મસતોષી બનાવવું જોઈએ. હિંદમાં લોહાની ધાતુનો ધણો મોટો જરૂરો જમીનમાં છે. હમણાંથી ત્રણ ગણો પોલાદનો જરૂરો બનાવી શકે છે, પરંતુ હિંદના પોલાદની નિકાસ કરવા માટેનો સવાલ હજી ઉપરિચિત થયો નથી. પહેલાં હિંદ પોતાની જરૂરિયાત પૂરી કરવાની છે. હિંદી કાચું લોહું એટલું સરસ છે કે તેમાંથી સાડું પોલાદ બની શકે છે.

લોહાના ઉદ્યોગને સરકારી મદદ

હિંદના લોહા-પોલાદના ઉદ્યોગ ઉપર અનેક વાદો આગ્યા અને ગયાં. યુદ્ધના સમયમાં એણે

ઉન્નતિ ભોગવી હતી. તે સમયે મોંઘા બાબત યંત્રો મંગાવી કારખાનાંનો વિકાસ થયો. આથી હિંદી લોહું મોઢું થયું હતું. પરદેશી માલ સરતો આવવા લાગ્યો. આથી હિંદી ઉદ્યોગ અતિ નબળો બન્યો. એટલે સને ૧૯૩૪માં 'સરકારે' ચોડું જાકતી રક્ષણ અને ચોડાં શેડાં નાણાંની મદદ આપી હતી ત્રણ વરસની અંદર જ શેડાં મદદ સરકારે બંધ કરી હતી રક્ષણીય જાકત ચાલુ રહી હતી. સને ૧૯૨૭ અને ૧૯૩૪ માં એ જાકતો ધટારી ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો હમણાં બ્રિટિશ પોલાદ ઉપર ૧૦ ટકા જાકત છે અને પરદેશી પોલાદ ઉપર ૩૨.૫ થી ૩૪.૩ સુધીની જાકતો છે. હિંદી સરકારે સને ૧૯૩૪થી દર ટન દીઠ ૩૪) હિંદી કારખાનાંમાં પેઠા થતા પોલાદ ઉપર આંતરિક જાકત (Excise duty) નાખી છે. બ્યારે વળતાં તૈયાર પોલાદના આમદાની માલ ઉપર ૫૫ ટકા જાકત વધારી છે.

સને ૧૯૪૦ પછી

છેલ્લા હિંદી જાકતી રક્ષણ મંડળે પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે સને ૧૯૪૦ પછી હિંદના લોહા તથા પોલાદના ઉદ્યોગને જાકતી રક્ષણ જોઈશે નહિ. કંપની પણ પોતાનાં ખર્ચ ધટારીને ૩૪.૩) પોલાદના દીમચા માટે, ૩.૩૮) પોલાદના સળિયા માટે અને ૩.૫૨) પતરાં માટે ખર્ચ લાવી શકશે. કંપનીની કારણો મુજબ સને ૧૯૨૭ માં પોલાદની માંગ ૪૦ ટકા વધી હતી, સને ૧૯૩૬ માં તે માંગ ૧૯૨૭ કરતાં ૬૮ ટકા જ રહી હતી. જ્યાં જેવો રીતે હિંદના સૈન્યનું સસ્તીકરણ વધે છે તેવી જ રીતે હિંદમાં મોટર, વિમાન, એન્જિનો વગેરેના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થશે અને એટલે હિંદના પોલાદના ઉદ્યોગ ગળવાન બનશે. હિંદને હવે સ્વતંત્ર, જાપાન, બેલ્જિયમ, જર્મની વગેરે ઉપર પોલાદ માટે આધાર રાખવો નહિ પડે.

સ્વાતંત્ર્યપ્રિય આચરણેન્દ્ર

[પાન ૨૨૨ થી આગુ]

ફ્રાન્સની હાલત

જર્મનોએ ફ્રાન્સ સાથે કાચી સંધિ કરી છે તે અનુસાર (૧) ફ્રાન્સનાં વિમાનો, વહાણો, મનવારો, ટેન્કા, તોપો, દાઝગોળો જર્મનીને કબજે ગયાં છે. જર્મની એ સાધનોનો આ યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરશે નહિ. (૨) ફ્રાન્સના નોગ ભાગની જમીન અને ચેરીસ શહેર જર્મનીના હાથમાં રહેશે. (૩) ફ્રાન્સનાં બંદરો જર્મનીના સ્વાધીનમાં રહેશે તે દ્વારા જર્મની સિટન ઉપર આક્રમણ કરી શકશે. (૪) જર્મની ફ્રાન્સના સૈનિક-કેદીઓને છોડશે નહિ. ફ્રાન્સે હમણાં જ સપ્તમા જર્મન સૈનિકોને છોડી દેવા પડશે. આ શરતો કાચી છે. છેવટે આખા યુરોપની સંધિ સમયે પાકી શરતો બનશે. ફ્રાન્સમાં રાજ્યધારણ કર્યું છે. કુલ સત્તા મો. પેટાંએ પોતાના હાથમાં લીધી છે. એ હવે ફ્રાન્સના સરચુખતાર બન્યા છે. જર્મનીને પ્રતિદૂષ બધા રાજદ્વારીઓને એમણે કાઢી મૂક્યા છે. પોતાની રાજ્યનીતિ જર્મનીને અનુકૂળ બનાવી દીધી છે. અંગ્રેજો સાથે ફ્રાન્સનો સંબંધ વિવાદમય બન્યો છે. ફ્રાન્સની મનવારો જર્મનોના હાથમાં ગય તો ભવિષ્યમાં પોતાના સાગરમળને મોટા ધક્કો લાગે આના ઇરાદાથી અંગ્રેજોએ ફ્રાન્સના નૌકા-દળને પોતાને શરણે આવવા જણાવ્યું. ફ્રાન્સે આ માગણી રીતીકારી નહિ. આથી અંગ્રેજ કાફલાએ એના ઉપર આક્રમણ કરીને કેટલીક મનવારો કુઝાડી, કેટલીક પકડી લીધી અને કેટલીક નાશી ગઈ છે. ફ્રાન્સનું સાગરમળ પાંગળું બન્યું છે.

ઈટલી કેવું લડે છે ?

ઈટલી હજી મુખી જાણવાળેગ મુઢો લડતું નથી. એના કાફલાએ બહાર નીકળી બૂમખ સુમુદમાં દેખાવ દીધો. અંગ્રેજ કાફલાએ તરત એના ઉપર હલો કર્યો. બન્ને પક્ષની તુલસાની માટે જુદાં જુદાં પરપરવિરોધી જાહેરપત્રો નીકળ્યાં છે. પરંતુ

ઈટલીના કાફલાને ભાગીને રક્ષિત બંદરોમાં ભરાઈ જતું પડ્યું છે. એ પાછું બહાર નીકળતું નથી. એને જિલ્લાદર લેવું છે. ક્યેન એને સરસ સહકાર આપશે એવું લાગે છે. છતાં જિલ્લાદરની કિલ્લેમંદી અંગ્રેજોએ એથી મજબૂત બનાવી છે કે એને એ લેવું મુશ્કેલ થઈ પડશે. દરમિયાન ઈટલીનાં વિમાનો માન્ટા, એલેક્ટ્રાડિયા અને એડન ઉપર બોંગમારો દરેકજા ચલાવે છે. ત્યાં વસની બધી ખાલી કરવામાં આવી છે. ઈટલી અને અંગ્રેજોનું યુદ્ધ આફ્રિકામાં ચાલુ છે. ઈજિપ્તે આ યુદ્ધમાં તટસ્થપણું જાહેર કરવાથી હવે સિટનનું મેન્ય ઈજિપ્તે કબજે લઈ ઈટલી સાથે લડે છે. આફ્રિકામાં સિટન અને ઈટલી વચ્ચે નાનાં નાનાં યુદ્ધો અને વિમાની લડાઈઓ પુષ્કળ ચાલે છે. પ્રથમ સિટન જીત્યું હતું, હજારો ઈટલીએ મોપલા અને બીજાં કેટલાંક મથકો લઈ લીધાં છે. એઝિસિનિયામાં અંગ્રેજોએ ત્યાંના શહેર-ચાહ હેલ રીસારીને પુષ્કળ સૈનિકમથદ સાથે મોકલ્યો છે. ત્યાં તે બળતો જગાવશે.

અમેરિકાના રાજ્યરંગો

અમેરિકામાં તવા પ્રેસિડેન્ટની ચૂંટણી થવાની છે. ત્યાં બે મોટા પક્ષો છે. તેમાં રિપબ્લિકન પક્ષે મિ. વિન્ડોને ચૂંટ્યો છે. બ્યારે કોંગ્રેસીક પક્ષે મિ. ફ્રાન્કલિને નિયુક્ત કર્યો છે. હવે આ વરસની આખરીમાં જેને વધારે મોટા મળશે તે પ્રેસિડેન્ટ તરીકે ચૂંટાશે અમેરિકાની વલણ સિટન પ્રત્યે છે. જર્મનીની એ વિરુદ્ધ છે. પરંતુ અમેરિકા આ યુદ્ધમાં રીથો ભાગ લેવા હજી માગતું નથી. શંકાઓની મદદ એ અંગ્રેજોને આપે છે અને આપતું રહેશે. અમેરિકા પાસે યુદ્ધની તૈયારીઓ ભેંઠા પ્રમાણમાં નથી. એ પાંચ-સાત અમજ ડોલરો ખર્ચો બધી તૈયારીઓ કરી રહ્યું છે, પરંતુ એ તૈયારીઓ પૂરી થવાને બે વરસ લાગશે. અમેરિકાને જપાન ઉપર મોટી રીસ છે. પૂર્વના દેશોમાં જપાન જેવી રીતે બધું આદિયા

કરી ગય છે તે અમેરિકાને પસંદ નથી. જર્મનીના વધના જતા બળ સામે પણ અમેરિકા શંકાની નજરે જુએ છે. આથી અમેરિકા સંપૂર્ણ લાકાવક તૈયારીઓ કરવા પાછળ અનર્ગળ દોલત બને છે.

જાપાન લાસ લે છે.

ફ્રાન્સ પશ્ચિમ અંગ્રેજો તદ્દન જર્મનીની સામે ગેકાયેલા છે. આવી સ્થિતિને લામ જાપાન લેવાનું ચૂકે એમ નથી. જાપાનને કોઈ પણ ઉપાયે ચીન સાથેના યુદ્ધને અંત કુનેદ સાથે લાવવો છે. આથી ફ્રાન્સના ઇન્ડો-ચાઇના અને અંગ્રેજોના બ્રહ્મદેશને રસ્તે જતા ચીન માટેના લશ્કરી સરંજામને અટકાવવા જાપાને માંગણી કરી, તે માટે કચ્છમાં પોતાના ઇન્સ્પેક્ટરો નીમવાની શરત પણ કરી હતી. ઉપકાં બે રાજ્યોને આ અણીને સમય જોઈ આવી હીન શરતો પણ સ્વીકારી લેવી પડી છે. જાપાને રશિયા સાથે કામચલાઉ સધિ કરી છે, પણ મંચુરિયાની સરહદ પર બંને વચ્ચે હમક્યા થયા જ કરે છે. એટલે પરસ્પર સંપૂર્ણ અવિશ્વાસ છે. જાપાનમાં રાજ્યતીતિ સૈનિક સત્તાવાળાઓના હાથમાં છે. એમણે પ્રધાનમંડળ બદલાવી નાખી ફરી પ્રિન્સ કોનોવાલું પ્રધાનમંડળ નીમ્યું છે જાપાન જર્મની-ઈટલી સાથે વધારે ગાઢ દોસ્તી કરે તેવું લાગે છે. ચીને અંત સુધી લડી લેવાનો મરણિયો નિશ્ચય કર્યો જ છે. ત્યાંથી હમણું મોટું યુદ્ધોના કણ બબરો આવતા નથી.

રશિયાની રમત

રશિયાએ રૂમાનિયા પાસેથી બેસરેબિયા પ્રાંત (વસ્તી ૩૦ લાખ) લઈ લીધો છે. હવે રશિયાની સરહદ સને ૧૯૧૪ના સમયમાં હતી તે પ્રમાણે થઈ

થઈ છે. રશિયા કોઈ નવો દેશ કે જમીન ભેટું નથી. પોતાનું જૂનું સંભાળી બેઠું છે. જર્મનીના રશિયાને તુર્કી સાથે અથાણી મારવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. છતાં તુર્કીને કોઈ રીતે રશિયા સાથે મોઝોવહેલી સમજૂતી કરવી ગરેશે રશિયાને ડાઉનફક્તની સામુદ્ર ધુનિમાંથી પોતાની મનવારોને પસંદ કરવાનો રસ્તો જોઈએ છે તે કદાચ તુર્કી આગે પણ ખડું. રશિયા અને જર્મની વચ્ચે સુલેહની સધિ છે, પરંતુ હથેતો મેળ નથી રશિયા જર્મનીના વિજયોથી ભારે જોડી ગયું છે પણ સધિમાં કરી જર્મની સાથેની કુશમતાવટને માટે તે તૈયાર નથી, રશિયાએ પોતાનાં આશ્રિત રાજ્યો લેટવિયા લોથુનિયા અને એસ્ટોનિયા પાસેથી સામ્યવાદી રાજ્ય નિર્ધારણ સ્વીકારાવ્યું છે.

પરચૂરણ રાજ્યો

રૂમાનિયાએ જર્મનીનું નેતૃત્વ અને લાગવજ સ્વીકાર્યા છે, આથી હબેરોના ફ્રાન્સદેવેનિયા બ્રિટલાને તોડ જર્મની કાઢશે તે સૌ સ્વીકારશે. બીઝા બ્રાહ્મન રાજ્યો પણ રશિયા અને જર્મનીને નમી પડ્યાં છે, માત્ર તુર્કી નમ્યું નથી રહેતો. સરમુખ ત્યાર જનરલ ક્રિઝી પણ જર્મની અને ઈટલીના ભેરુ બનશે એમ લાગે છે. યુરોપની પુષ્કળ અશાંતિના પાકા એશિયાનાં રાજ્યોમાં પણ પાક્યા છે સૌ રથેજ અશાંતિ વધી છે. જર્મની હવે યુરોપમાં ચક્રવર્તી બન્યું છે. ઇંગ્લેંડને હરાવી એ અકર્ષણી થવાની ઉમેદ સેવી રહ્યું છે. આવતાં થોડાંક અકવાડિયાંઓમાં મોટા પરિવર્તનો થવાનો સંભવ છે. બ્રિટન ઉપર મોટું ભયંકર આક્રમણ આજે હવામાં ઝુંબે છે. કો જાને કલ્લી !

તા ૨૨-૭-૧૯

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

પ્રકાશનો ઉપર લઘાઈની અસર

અપી નય એ સ્થિતિ આવતાં તો કદાચ વર્ષો લાગશે.

સહુકાર જોઈશે

જેમ બીજા વેપારીમાં તેમ સાહિત્યનાં પ્રકાશનોમાં પણ લઘાઈની અસર થવા મહાયુદ્ધ કરતાં ઊઘટી જ થઈ છે. કાગળો વગેરેના ભાવો તો વધ્યા જ છે, પરંતુ એને તો પહેંચી વળાય એવું છે. સાહિત્યનાં પ્રકાશનોની કિંમતમાં કાગળનું પ્રમાણ વર્તમાનપત્ર જેટલું નથી હોતું. ખરી મુરકેલી તો ખરીદનારની છે. શ્રીમંતોની સંખ્યા જ ઘણી ઓછી અને તેમાં જે સાહિત્યમાં રસ લે એવા શ્રીમંતો તો અતિ ઓછા. સાહિત્ય ખરીદનારો ખરે વર્ગ તો મધ્યમ વર્ગ. આ લઘાઈથી એની આવકમાં વધારો થવાનો તો દૂર રહ્યો, પણ મોખવારીને લઈ ખર્ચ વધ્યું અને બીજા બાજુ કામ ન હોવાથી નોકરી જવાનો ભય ઊભો થયો. સાહિત્યનું વાચન કરવા જેવી ખિસ્સાની કે મનની સ્થિતિ જ ન રહી. સાહિત્યના વેચાણ ઉપર આની જમરી અસર થઈ છે.

ચુદ્ધંગી પ્રકાશનો

નવાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે, માસિકો પણ નીકળે છે, પણ સામાન્ય કાળમાં એને ખપાવવાની જે મુરકેલી હતી તે આજે લગભગ ચાર ગણી વધી છે. આ સ્થિતિ લાંબો કાળ ચાલે-ચાલે એવો સંભવ તો નથી, કારણ કે દિટલર ઘણો ઉતાવળો છે, પણ ન્ને ચાલે-તો આપણી પ્રકાશનપ્રવૃત્તિને મોટા ફટકા પડે. લઘાઈના આરંભમાં એમ લાગેલું કે જેમ પરદેશમાં લઘાઈ સાથે સંબંધ ધરાવે એવાં પુસ્તકો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ત્યારે પ્રગટ થાય છે તે અપે છે તેવું આપણે ત્યાં પણ જની શક્ય, પણ એવું કંઈ થઈ શક્યું નથી. આ લઘાઈ ધાર્યા કરતાં ઘણી જ વધુ ઝડપી બની છે. આજે પ્રગટ થયેલું એક પુસ્તક બે દિવસમાં તો વાસી બની નવ. ગુજરાતમાં પુસ્તક પ્રગટ થતાંની સાથે હમણે નકલો

આ સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલશે નહિ, પણ ન્ને ચાલે તો ગુજરાતની મુખ્ય મુખ્ય પ્રકાશન-સંસ્થાઓએ સાથે મળી આ બાબતની વિચારણા કરવી જોઈએ. ત્યારે ઓછાં જ પ્રકાશનો થઈ શકે એમ હોય ત્યારે ઉપયોગી જ પ્રકાશનો વધુ થાય એવી કોઈ યોજના વિચારવાં પડે. અને એ જ રીતે જે પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિ નબળી હોય તે સમજી સાથે ભળી જઈ એને વધુ બળવાન કરે એવી ઝોડવણી પણ થવી જોઈએ. ગુજરાતમાં જેમ લેખકોનું મંડળ નથી તેમ પ્રકાશકોનું પણ મંડળ નથી. અત્યારે આવું મંડળ રચવાનો વધુ યોગ્ય સમય નથી? લેખકોને પણ લઘાઈની અસર તો પહેંચી જ હતી.

આટલું ન થઈ શકે ?

સાહિત્યમાં અપહરણ ચોરી વગેરેના બહુ તો નહિ, પણ કોઈ કોઈ બનાવો આપણે ત્યાં બને છે. આવે વખતે એ ચોરી ઉઘાડી પાડવાનો કોઈ પણ સાહિત્યકારનો ધર્મ છે - વિવેચકનો વિશેષ, પરંતુ અમને એમ થાય છે કે એમાં કદુતા આણવાની કે સામા પહેને ઊઝા ને ઊઝા બાળી નાખે એવી ભાષા વાપરવાની જરૂર છે? એણે ચોરી કરી છે એટલું જ હકીકતથી સાબિત કરીએ તો શું ઓછી અસર થાય? ચોરને કેટલું માન આપવું એ વિશે લોકો સમજતા થઈ ગયા છે. તેઓ ઉરેરાય એવી ભાષા વાપરવાની જરૂર નથી જણાતી. આવા પ્રસંગમાં કોઈને હલકા પાડનારી ભાષા ત્યારે વપરાય છે ત્યારે ઘણીવાર એમ લાગે છે કે આ ભાઈ આવો લાગ જ રોધી રહ્યા હતા. આવા પ્રસંગમાં વધુ દુઃખદાયક તો એ બને છે કે ચોરીની ભેરેભોરપૂર્વક જાહેરાત કરતાં ખહેલાં સાચી સ્થિતિ સમજવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવતો નથી,

બધા સાહિત્યકારો - વિવેચકો કાઠના વિષે આપું
લખવાનું હોય ત્યારે એક વખત એને પૂછી - પુછાવી
જોવાનો નિયમ ન કરી શકે? યુગ્મરત બહુ નાનું
છે. આવા પ્રસંગો ઘણા જોવા અને છે. જેના
તરફથી અને છે તે મોટે ભાગે એકબીજાને જોવા-
ખતા પણ હોય છે. જે તેઓ એક વખત પત્રવ્યવહાર
કરી લે તો અમને લાગે છે કે જે ગેરસમજ હોય
તો દૂર થઈ જાય, આશ્વેષો સાચા હોય તો વધુ
સચોટ થાય અને છતાં એમાંથી કદુતા નીકળી
જાય.

ગાહેરખમરનો પ્રશ્ન

બાળમાસિકામાં ને બાળપુસ્તકોમાં જે ગાહેર-
ખમરો આવે છે તે સામે ચોક્કસ વાંધો ઊઠ્યો છે.
અમને લાગે છે કે તમામ સાહિત્યપ્રકાશન પરત્વે

આ વિષે ચર્ચા થવી જોઈએ. બાળકોની આંખ-
સામે દરમિયાન ગાહેરખમરો ન હોવી જોઈએ એ
અત્યંત જોગવાઈ છે. પણ એક વાત સમજવા જેવી
છે કે બાળકો એ જા. ખ. વાંચીને કંઈ કરતાં
નથી, જ્યારે અણુષ્ઠ (અકાચ નહિ) ઓ-પુરુષો
તો એનો ઉપયોગ હાઈ કિંદરી બરબાદ કરે છે.
જા. ખ. આખતમાં ઘણીવાર એમ લાગે છે કે
કાંઈએ કંઈ જોવાના જેવું જ નથી, કારણ કે જે
પાનામાં જા. ખ. વિષે ટીકા ચણી હોય તે જ
પાનામાં કે બીજા પાનામાં એવી જ જા. ખ.
આકર્ષક રીતે મૂકી હોય છે. સાહિત્યપ્રેમીઓની
એટલી ફરજ અમને લાગે છે કે આ બાબતમાં
જે સાહિત્યસંસ્થા લોકહિતને નજરમાં રાખતી
હોય તેને સાહિત્યપ્રેમીઓએ નજરમાં રાખવી
જોઈએ.

આપણું વિવેચનસાહિત્ય

જેખાના જુવાઈના અકમાં શ્રી. મનસુખલાલ
ઝવેરીએ 'આપણા વિવેચનસંગ્રહો' નામનો લેખ
લખ્યો છે, તેમાં એક લાંબુ અને મહત્વનું વિધાન છે.
"આ દસ સંગ્રહો જેવા પછી એક બીજી હકીકત
પણ ખ્યાન ખેંચે છે, (૧) આપણે ત્યાં કાગ્યેતર
વિભાગ કરતાં કાગ્યોનું વિવેચન વધારે થાય છે. (૨)
અને કાગ્યોમાં પણ પ્રાચીન કરતા અર્વાચીન કાગ્યો
તરફ જ આપણા વિવેચકો વધારે ઠંભ્યા છે (૩)
અર્વાચીન કાગ્યોમાં પણ હિન્દોનાં યથાક્રમ અને
સમગ્ર પરીક્ષણ કરવાને બદલે આપણા વિવેચકો છૂટી
છવાઈ-કૂટિઓ પર જ ઘણુંબહુ લખી રહ્યા છે (૪)
... આપણે ત્યાં પદ્યનાં જે જે સ્વરૂપો પ્રચલિત
હતાં અને છે-આખ્યાન, ખંડકાવ્ય, રાસ, રાસડો,
ગરબી, ગરબા વગેરે - નાં શુદ્ધ સ્વરૂપની ચાત્રીય,
તત્ત્વસ્પર્શી અને પ્રમાણુભૂત મીમાંસા કરતું એક પણ
પુસ્તક નથી. (૫) નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ, દયારામ,
અખો, શામળ વગેરે પ્રાચીનો (૧) અને નર્મદ,
દ્વાપત, 'કાન્ત', મણિલાલ વગેરે અર્વાચીનોનાં
જીવનનો અને કવનનો ખ્યાલ આપતાં પ્રમાણુભૂત
પુસ્તકો નથી. (૭) ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ અને

મુનશી જેવા આપણા પ્રથમ પકિતના 'સમજકાનું'
સમગ્ર અને સમગ્રમાણુ મૂલ્યાંકન કરતા નિબંધો કે
પુસ્તિકાઓ નથી. (૮) સાહિત્યના મૌલિક અને
તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરનારા [કાવ્યની શક્તિ,
કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્વ, કલાસિદ્ધિ અને શામન્દિક,
પ્રતિજ્ઞો વગેરે જેવા] લેખોની પણ આપણે ત્યાં
અછત છે."

આ વિધાન સર્પારો તે નહિ પણ કેટલેક અંશે
સત્ય છે તેનો સ્વીકાર કરીને જ તેનો વિસ્તાર કરવાનો
ઉદ્દેશ છે શ્રી ઝવેરીને દ્રઢ લેખમાં ઘણું કહેવાનું
હોઈ, તે કદાચ કેટલીક હકીકતો નહિ જાણતી શક્યા
હોય આપણે એક પછી એક એક મુદ્દો જોઈએ
અને આપણા વિવેચનસાહિત્યમાં તેની કેટલી ચર્ચા
યથા છે તે પણ જોઈ લઈએ. આમાં શ્રી. ઝવેરી
સાથે ચર્ચામાં ઊતરવાનો કે તેમના વિધાનનો વિરોધ
કરવાનો મુદ્દો હેતુ નથી. આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછી
પરિણે મુદ્દો જોઈએ.

(૧) આપણે ત્યાં કાગ્યેતર વિભાગ કરતાં
કાગ્યોનું વિવેચન વધારે થાય છે.

• આપણે મધ્યકાલીન સાહિત્ય તરફ કે પ્રાચીન સાહિત્ય તરફ નજર કરીયું તો એક વસ્તુ તો પહેલામાં પહેલી તકે રપજી જણાઈ આવશે કે તે વખતે કાવ્યેતર જેવો કોઈ વિભાગ ન હતો. અરે, છેક દલપતરામ સુધી એવો માન્યતા ધર કરી રહી હતી કે જે કંઈ પદ્યમાં લખાય તે સર્વ કવિતા કહેવાય. એટલે પ્રાચીન સાહિત્યનું વિવેચન કરતાં આરોઆપ વિવેચકને કાવ્યોનું જ વિવેચન કરવું પડે. શ્રી. ઝવેરી તો એમ કહે છે કે કાવ્યેતર વિભાગ કરતાં કાવ્યોનું વિવેચન વધારે ચાય છે. પણ આપણે તો આગળ વધી એમ પણ કહી શકીએ કે ‘વધારે’ તો નહિ પણ ‘સર્વ’ વિવેચન કાવ્યોને અનુસરીને જ કરેલું છે.

આ વિધાન અર્વાચીન વિવેચન માટે સમગ્રપણે નહિ લાગુ કરી શકાય વધારે તો નહિ પણ આ દસ વિવેચનસંગ્રહ જ નોંધ્યો. ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’ માં આનંદરાજકરભાઈ કલા અને કાવ્યની ખોમાંસા કરે છે. અહીં કાવ્ય એ તેના સંકુચિત અર્થમાં નથી, પણ તે સમગ્ર સાહિત્ય માટે ચોખ્ખોલો શબ્દ છે. ભામહને પણ કહ્યું છેને ધ્વજાયો સહિત કાવ્ય ગયં પયં ચ તદ્ દિધા। એટલે ‘કાવ્ય’ અંગે જે ચર્ચા થઈ છે તે ગદ્ય અને પદ્ય એમ ઉભય અંગોને માટે થયેલી છે. ‘સાહિત્યવિમર્શ’માં કાવ્યોનું વિવેચન મુદ્દવે નથી. ‘વિવેચના’ માં તો કાવ્યનું તેમ કાવ્યેતરનું વિવેચન છે. ‘નૃપ્તિ અને કેતકી’ એ તો છૂટાંછપાં વિવેચનનો સંગ્રહ છે. અને વાચક નોંધ શકશે કે તેમાં કાવ્ય કરતાં કાવ્યેતર વિભાગનું વિવેચન વધારે છે. ‘વિવેચનમુકુર’માં તો ‘નર્મદની કવિતા’ સિવાય કાવ્યનું વિવેચન એકે નથી. અને શ્રી. વિશ્વનાથે પણ આગ સુધી કાવ્યેતર વિભાગનું જ સુંદર અને સચોટ વિવેચન વધારે પ્રમાણમાં કર્યું છે. ‘આપણું વિવેચનસાહિત્ય’ તેમાં તો માત્ર આપણા સિદ્ધદસ્ત અને અમુક ઉમરથી વધારે એવા વિવેચકોના વિવેચનદ્વારા સમીક્ષા છે. ‘વિવેચનસાહિત્ય’ તેમ ‘સાહિત્યકલા’ એમાં પણ નર્વું કાવ્યવિભાગનું વિવેચન નથી. આ દસ ગ્રંથોમાં માત્ર ‘સાહિત્ય-

વિમર્શ’ એ એક જ ગ્રંથ એવો છે કે જે માત્ર કવિતા અને કવિ પર વિવેચન કરે છે.

એટલે આ દસ જ વિવેચનસંગ્રહ ભેતોં પછી શ્રી. ઝવેરીનું વિધાન ખોટું હરે છે. આપણા વિવેચકો જેમ કાવ્ય અને તેનાં અંગોની ચર્ચા કરે છે તેમ કાવ્યેતર વિભાગની પણ છૂટકી ચર્ચા કરે છે. કોલેભેના મુજરાતીના ઉચ્ચ વિભાગોના અભ્યાસક્રમમાં નાટક, જીવનચરિત્ર, નવલકથા વગેરેનાં સ્વરૂપો (Form) શીખવાનાં આવતાં હોઈ તે અંગે પણ સાહિત્ય લખાવા માંડ્યું છે. શ્રી નવલરામ ત્રિવેદીએ તેમનાં ‘કેટલાંક વિવેચનો’માં શ્રી મુનશીની તેમ શ્રી. ર. વ. દેસાઈની નવલકથા પર, ગોપબંધનરામના સરસ્વતીચંદ્ર પર વેધક પ્રકાશ પાડ્યો છે. ‘વિવેચન-મુકુર’ માં શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે શ્રી. રમણલાલ દેસાઈની સમગ્ર નવલકથા-પ્રવૃત્તિ પર સચોટ અને અભ્યાસપૂર્ણ સમીક્ષા કરી છે. એ રીતે ટૂંકી વાર્તા પર શ્રી. ધૂમકેતુએ, રા. વિ. પાંડે અને નરસિંહરાવે પણ લખેલું છે. ‘નિર્મધમાંગા’ ના ઉપોદ્ધાતમાં શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે નિર્મધ પર સુંદર નિર્મધ લખેલો છે એવી રીતે આપણા સમગ્ર નાટ્યસાહિત્ય ઉપર શ્રી. અનંતરાય રાવળે એક લાંબું વિવેચન કરેલું છે. એટલે કાવ્યેતર વિભાગનું વિવેચન થયું નથી, તેમ થવું નથી તે કહેવું ઠીક નથી.

(૨) કાવ્યોમાં પણ પ્રાચીન કરતાં અર્વાચીન કાવ્યો તરફ જ આપણા વિવેચકો વધારે ઢગ્યા છે.

પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યની સમગ્ર ચર્ચા કરવું એક પુસ્તક નથી એ સાચું, પણ તે તરફ પણ ઠીક ઠીક પ્રયાસો પણ થયા છે તે આપણે પાંચમા મુદ્દામાં નોંધ્યું આપણા વિવેચકો અર્વાચીન કાવ્યો તરફ ઢગ્યા છે તેનું પણ કારણ છે. સર્ગક અને વિવેચક એક જ મુગધોથી પસાર થતા હોઈ મુગધતાં મથનો, મુગધતા સગમતા પ્રશ્નો અને મુગધતા સમગ્ર જીવનથી તે અજાગર વાકે છે. અને દગેશાં માણસને વર્તમાન પરિસ્થિતિ વધારે પ્યાન ખેંચે છે. પ્રવર્તમાન કવિતામાં આપણા જ પ્રશ્નો મૂકી થતા હોઈ તેમાં

વધારે રસ પડે તે સ્વાભાવિક છે. એથી વિવેચકો અર્વાચીન કવિતાની ચર્ચા વધારે કરે છે તે સમજી શકાય તેવી વાત છે.

આ ઉપરાંત બીજા કારણ એ છે કે અર્વાચીન યુગથી જ સાચી કવિતામાં મંડાણ થાય છે. અર્વાચીન કવિતામાં જ વિવિધ વિષયો, વિવિધ ભાવો, વિવિધ રચનાઓ થવા લાગી. વસ્તુમાં તેમ આયોજન-પદ્ધતિમાં અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યે પ્રગતિ કરી છે તેમાં શક નથી. એટલે વિવેચક પણ અર્વાચીન કવિતાની પ્રગતિમાં સામેલ થાય તે પણ સ્વાભાવિક છે. અને અર્વાચીન કવિતાની છબાવટ વિવિધ રીતે થાય તે પણ શુભ વસ્તુ છે.

(૩) અર્વાચીન કાવ્યોમાં પણ કવિઓનું યથાક્રમ અને સમગ્ર પરીક્ષણ કરવાને બદલે આપણા વિવેચકો છૂટી છવાઈ કૃતિઓ પર જ ધણુ ખરુ લખી રહ્યા છે. છૂટી છવાઈ કૃતિઓ પર તો શ્રી. નરસિંહરાવ વિવેચન કરતા હતા તે હકીકત સાચી છે. હાલમાં તો 'છૂટી છવાઈ કૃતિઓ' ને બદલે સમગ્ર કાવ્ય-સંગ્રહ પર જ વિવેચન થાય છે. 'વિવેચના' માં શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ કેટલાક કાવ્યસંગ્રહો પર અને તે સંગ્રહના કવિ પર વિવેચના કરેલી છે. અને એ કવિઓમાંના ઘણાખરાના તો તે પહેલા જ સંગ્રહો હોઈ તેમની કવિતાપ્રવૃત્તિનું તેમાં સમગ્ર દર્શન થાય છે. 'વિવેચનમુકુર' માં નર્મદની કવિતા પરનો લેખ તેની સમગ્ર કવિતાને સ્પર્શ કરતો નથી ? 'કાવ્યની શક્તિ' માં કવિ નાનાલાલની કવિતા પરનો શ્રી. પાઠકનો લેખ કવિની કાવ્યપ્રવૃત્તિને સ્પર્શ કરે છે. આ આશ્લેષ તો ચોક્કસ અરો 'ભૂઈ અને કેતકી' અને 'કવિતાની શક્તિ' માં સંગ્રહાયેલાં દૂકાં વિવેચનોને લાગુ પડે તેમ છે. 'છૂટી છવાઈ કૃતિઓ' નો અર્થ લેખક શું કરતા હશે તેની તો કલ્પના જ કરવી રહી, જાકી અર્વાચીન યુગનો વિવેચક એકગ્રંથકલ કૃતિનું તો વિવેચન કરતો જ નથી, કોઈ પાઠ્યપુસ્તકના સંગ્રહમાં તે શું હોય તો બહે. આજે તો કાવ્ય-સંગ્રહો પર વિવિધ વિવેચનો થાય છે. દા. ત. 'શૈષનાં કાવ્યો' નું શ્રી. સુન્દરમુર્દુ 'હુદ્દિપ્રકાશ' માં પ્રગટ થયેલું

અને 'કાવ્યજ્ઞની કવિતા' કરીને 'વિવેચના' માં સંગ્રહાયેલું વિવેચન શ્રી. 'શૈષ' ને કવિ તરીકે સમજવા માટે પૂરતાં નથી ? તે વિવેચનો તેમની સમગ્ર કાવ્યપ્રવૃત્તિનો નિર્દેશ કરતાં નથી ? તે જ રીતે શ્રી. પૂજાલાલના 'પારિજન' નું વિવેચન પણ પ્રો. બે. કે. ઠાકોરે તેમની પ્રસ્તાવનામાં અને શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદે 'વિવેચના' માં કરેલ છે. પૂજાલાલને સમજવા માટે આથી શું વધારે બોધ્યું ?

અને અર્વાચીન કવિતાનું સમગ્ર વિવેચન તો શ્રી. પાઠકના 'અર્વાચીન કવિતાસાહિત્ય' અને 'અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો' માં મળે છે. આવું સમગ્ર વિવેચન આ પહેલાં થયેલું જાણ્યું નથી. આ ઉપરાંત શ્રી. ખજરદારનાં અપ્રસિદ્ધ ભાષણો પણ અર્વાચીન સમગ્ર કવિતાને જ સ્પર્શ કરે છે. એટલે 'છૂટી છવાઈ કૃતિઓ' પર જ લખ્યું ખરું લખી રહ્યા છે' તે કહેવું યોગ્ય નથી. આપણા કવિઓનાં સમગ્ર વિવેચનો કેટલાં થયાં છે તે છટકા મુદ્દામાં બોધીશું.

(૪) આપણે ત્યાં પદ્યનાં જે જે સ્વરૂપો પ્રચલિત હતાં અને છે તે આખ્યાન, ખંડકાવ્ય, રાસ, રાસકો, ગરબી, ગરબા વગેરેનાં શુદ્ધ સ્વરૂપની યાસીય, તત્ત્વપૂર્ણ અને પ્રમાણભૂત મીમાંસા કરતું એક પણ પુસ્તક નથી.

શ્રી. ઝવેરીનુ આ વિધાન બહુ અરો સાચું છે અને તેમના અસંતોષમાં વખૂદ છે. હાલમાં આપણા વિવેચકો ભૃમિકાવ્ય (Lyric) સોનેટ વગેરે પર યાસીય લેખો લખે છે પણ જુદાં સ્વરૂપો વિશે કોઈ લખતું નથી. શ્રી. પાઠકે તેમના 'અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો' માં મહાકાવ્ય, આખ્યાન-કાવ્ય, ખંડકાવ્ય વગેરે પર દૂંડી પણ તત્ત્વસ્પર્શી ચર્ચા કરી છે. પણ યાસીય ચર્ચા તો કોઈએ કરી હોય તેમ લાગતું નથી. અને આખ્યાનકાવ્ય, રાસકો ગરબાઓ વગેરે સ્વરૂપો હવે તો હુમ થતાં ચાલ્યાં છે.

(૫) નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ, દયારામ, અખો, શામળ વગેરે પ્રાચીનોનાં જીવનનો અને કથનનો ખ્યાલ આપતાં પ્રમાણભૂત પુસ્તકો નથી

નરસિંહ અને મીરાં એ પ્રાચીન હોઈ તેમની સાચી તારીખ પણ નક્કી થઈ નથી. અને તેમની કેટલીક કૃતિઓ તો સંદિગ્ધ છે. લેખકો કહે છે તેમ એ બેનાં જીવન અને કવનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે તેવું પ્રમાણભૂત પુસ્તક એકે નથી.

નરસિંહની તારીખ અંગે શ્રી. મુનશી, શ્રી આનંદશંકર મુવ, ગુજરાતી ગ્રેસ વગેરેએ ઘણી ચર્ચા કરી છે ખરી, છતાં તેના જીવનનો અનેકવિધ પ્રકાશ પાડે, તેના કવનની સર્વાંશી જાણ કરે તેવું પુસ્તક આપણે ત્યાં એકે નથી.

પ્રેમાનંદ, દયારામ, અબો અને શામળ પર તો પ્રમાણભૂત વિવેચનો થયાં છે. વડોદરા સાહિત્ય-સભાએ થોડાંક વર્ષ પહેલાં પ્રેમાનંદ-અંક કાઢેલો. આ વર્ષે શામળ-અંક પ્રગટ કર્યો છે 'પ્રેમાનંદ-અંક' નોયા પછી એક સચોટ છાપ તો એ જ પડે છે કે એવું પ્રમાણભૂત પુસ્તક ખીલું એકે નથી. તેમ પ્રેમાનંદના જીવનનો તેમ તેના કવનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ તેમાંથી મળે છે. તે જ રીતે 'શામળ-અંક' પણ કવિ શામળના અભ્યાસીઓ માટેનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે.

દયારામ તો પ્રાચીનોનાં હેઠલા કવિ હોઈ તેમના વિષે ઘણાંએ લખ્યું છે. શ્રી. ગોવર્ધનગમે 'કવિ દયારામનો અદ્વરદેહ' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. શ્રી. હીરાબેન મહેતા કહે છે તેમ, 'આખા પુસ્તકને હેતુ દયારામનાં ટુંગારી કાવ્યોને ભક્તિના અર્થમાં ઘટાવવાના પ્રયત્નરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે.'

અખા ઉપરનો એક સ્વાખ્યાય શ્રી. ઉમાશંકર નેપો દૂંક મુદતમાં પ્રગટ કરવાના છે. એમ. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં જૂના કવિઓ લખવાના આવના હોવાથી ઉપર જણાવ્યા છે તે બધા જ કવિઓનો લખાણપૂર્વકનો અભ્યાસ થાય છે. એટલે તે ઉપર હવે અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તકો પણ મળશે.

(૧) નર્મદ, દલપત, શાન્ત, મણિભાઈ વગેરે અર્વાચીનોનાં જીવનનો અને કવનનો ખ્યાલ આપતાં પ્રમાણભૂત પુસ્તકો નથી.

અર્વાચીનોમાં આદ્ય અને અર્વાચીન ગુજરાતનો લાકડો કવિ નર્મદ અણુપ્રીત્યો તો નથી જ રહ્યો. તેની શતાબ્દ પ્રસંગે તેના વિષે ઘણું લખાયું હતું. અને અમદાવાદ સાહિત્યસભા તરફથી પ્રગટ થયેલા 'વીર નર્મદ' માં શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે તેના જીવનનું સુંદર ખ્યાન કર્યું છે, અને તેની કવિતાનો જાડો અભ્યાસ કરી રસદષ્ટિએ અને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ તેની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે. નર્મદની કવિતા સમજવા માટે આથી વધારે કંઈ પણ ન વાંચે તો પણ ચાલે તેમ છે. શ્રી. રા. વિ. પાંડે પણ 'કવિ નર્મદાશંકર' માં તેની કવિતા વિષે અને ફાર્જસ સમાના આશ્રયે આપેલા એક વ્યાખ્યાનમાં તેના ગદ્ય વિષે અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધો લખ્યા છે. એટલે નર્મદ ઉપર તો આપણને પ્રમાણભૂત પુસ્તક મળે છે.

દલપતરામના જીવનની ઝીણામાં ઝીણી વિગત જાણવી હોય તો આપણને 'કવીશ્વર દલપતરામ'ના ત્રણ ભાગ તેના મુદ્રિત કવિ નાનાલાલે આપ્યા છે. તેમાં તેમના કવનનો કંઈક અતિશયોક્તિભર્યો પરિચય પણ થાય છે. તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પર આપણને પ્રમાણભૂત સામગ્રી બહુ ઓછી મળે છે તેમાં ના નહિ કહેવાય.

'શાન્ત' મુખ્યત્વે તો કવિ દત્તા. અને તે મશહૂર છે તેમનાં ખંડકાવ્યો માટે. 'પૂર્વાશાપ' ના દીર્ઘ ઉપોદ્ગાતમાં તેમના શિષ્ય અને સમર્થ વિવેચક શ્રી. રા. વિ. પાંડે તેમની કવિતા ઉપર ઘણું કર્યું છે. અને જે કંઈ કર્યું છે તે પ્રમાણભૂત છે એટલું જ નહિ, પણ તે પછી ખીનઓને ભાગે તો તેનો વિસ્તાર જ કરવાનો રહે છે. આ ઉપરાંત 'શાન્તમાલા' માં તેમના જીવનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપણને મળે છે.

મણિભાઈ નમ્તુભાઈએ ગુજરાતને સુંદર નિર્ગંધો અને સુંદર ગદ્ય આપ્યું. પણ તેમના સાહિત્યજીવનને લગતું અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તક તો એકે લખાયું નથી. આવા બાકી રહી ગયેલા આપણા સન્માન્ય લેખકોને પકડીને હવે અભ્યાસીઓએ આગળ કરવા નેહિએ.

(૭) ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ અને મુનશી જેવા આપણા પ્રથમ પંક્તિના સર્ગદાનું સમગ્ર અને સપ્રમાણ મૂલ્યાંકન કરતા નિબંધો કે યુક્તિકાઓ નથી.

ગોવર્ધનગમનું નામ દેના જ આપણને 'સરસ્વતી ચર' થાદ આવે છે અને સરસ્વતીચરની તો વિવિધ દૃષ્ટિએ ચર્ચણા ધણો થઈ છે સરસ્વતીચરના પાત્રો ઉપર શ્રી અનંતગાય રાવળે હાથણા જ લખણ આપેલું સરસ્વતીચરની કલાસૃષ્ટિ અને ગોવર્ધનગમનની રૂઝી ઉપર તો શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીએ અભ્યાસપૂર્ણ અને ચિંતનશીલ બે નિમણો આપ્યા છે તેમની ધનીની મીમાસા આટની સચોટ તો કોઈએ કરી નથી એટલે ગોવર્ધનરામ ઉપર તો ધણોએ લખ્યું કે એટલે તેમના અભ્યાસીઓને હવે પૂરતી સામગ્રી મળી રહે તેમ છે

નાનાલાલ આજના મહાપ્રવિ છે તેમની સમગ્ર કવિતા ઉપર શ્રી રા વિ પાઠકે એક લેખ લખેલો છે તે ઉપરાંત શ્રી નવનરામ ત્રિવેદીએ કેટલાક વિવેચકો માં પછી તેમની કવિતા પર કેટલીક ચર્ચા કરેલી છે છતાં કહેવું પડશે કે તેમની સમગ્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડતું એક પુસ્તક તો નથી જ.

શ્રી મુનશીની નવનકથાઓ ઉપર તેમના નાટકો ઉપર, તેમના સ્ત્રીપાત્રો ઉપર-તો આપણા વિવેચકોએ વિવિધ લેખો લખ્યા છે અને જેમ જેમ સાહિત્ય તરફ વાચકોની અસિદ્ધિ વધશે તેમ તેમ ધણું લખાતું જશે

શ્રી ત્રિભુવનદાસ હુદારે પ્રો બ ક કાકોરની કવિતાસમૃદ્ધિ પર લાંબો નિમણ લખ્યો છે તેમાં પ્રો કાકોરની સમગ્ર કવિતાની સમીક્ષા છે તેમના ગદ્ય ઉપર શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટે પછી મનનશીલ નિમણ લખ્યો છે નરસિંહરાવના મૃત્યુગણેનો 'શુજરાત'નો વિશિષ્ટ તેમના જીવન અને કવનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે છે પ્રો અનંતરાય રાવળનો તેમની કવિતા પરનો લેખ તેમની સમગ્ર કવિતાનું સાચું મૂલ્યાંકન કરે છે આમ 'આપણા પ્રથમ પકિતના સર્જકોનું સમગ્ર અને સમનાણું મૂલ્યાંકન કરતા' નિમણો અને લેખો લખાશે જશે

૮ મૌલિક અને તાત્ત્વિક સિદ્ધિઓની ચર્ચા કરનારા લેખોની પણ આપણે ત્યાં અછત છે દરેક સાહિત્યમાં મૌલિક અને સિદ્ધિઓની ચર્ચા કરનારા લેખો તો ઓછા જ હોય છે અને શુજરાતી

સાહિત્યના વિવેચન ઇતિહાસમાં આવી મૌલિક ચર્ચા ધણું મિમ પ્રમાણમાં છે શ્રી રમણભાઈએ 'કવિતા એટલે શું?' વાળો લેખ, 'હાસ્યરસ' પત્રો તેમનો સુદીર્ઘ લેખ, શ્રી મણિલાલની રસ અને કાવ્ય પત્રની ચર્ચા, રસિધાન પરીખનો 'રસ' પત્રનો નિમણ શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટેનો 'કલાનો મહિમા', 'વિવેચનનો આદર્શ', શ્રી વૈદ્યનો સાહિત્ય પરનો લેખ આવી ચર્ચા કરનારા લેખોમાં જીદ્ધિ કરે છે શ્રી ગવેરી રા વિ પાઠકના 'કાવ્યની શક્તિ' વાળો લેખનો ઉ નેખ કરે છે તે સાથે 'જીવન અને સાહિત્ય'નો પછી ઉત્તેજ કરેલો થતે તેમાં તો શ્રી પાઠક અગ્રેજ વિવેચક એચરકોટનીથી પણ જુદા પડે છે અને નવો જ મૌલિક સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે શ્રી આનંદ શંકર મુખેનો 'સાહિત્ય અને સાક્ષર' એ લેખ પણ ધણો જ મહત્વનો ૧ શ્રી નરસિંહરાવે પણ કેટલાક મૌલિક સિદ્ધિઓની ચર્ચા કરેલી છે

મુખર્ષી મુનિવર્સિટીની પી એચ ડી ની કીચી ગાંઠે કેટલાક અભ્યાસીઓ રજૂ થયાં તૈયાર કરી રહ્યા છે એટલે હવે આપણને કેટલેકે દરાર્થ ગણેલા કવિઓ, કેટલાક અણઉત્તર પ્રશ્નો કેટલીક ખૂટતી સામગ્રી વગેરે લખ્યનથી વધારે તો નહિ પાડે એ વર્ષમાં આપણ વિવેચનસાહિત્ય જરૂર સમૃદ્ધિ મનશે વિવેચનસાહિત્ય ખોલુ નથી તેની પાછળ વિવેચકો નથી તે માત્ર કારણ નથી સાહિત્યના રસિકો, અભ્યાસક્રમમાં તેનું યોગ્ય સ્થાન વિવેચનશ્રેણીનું કઠિન પ્રકાશન વગેરે કારણો જવાબેલા તો નથી જ આજે પણ જેટલી વાર્તા કે નવનકથા વચ્ચે તેનાથી પાંચમા કે દશમા ભાગનું પણ વિવેચનસાહિત્ય વચાતું નથી વિવેચન સમજી શકે તેવા વિશાળ વાચકવર્ગ નથી તેમ હામ ભીડી પ્રકાશન કરે તેવી કોઈ સમૃદ્ધિ સત્ નથી જેમ જેમ વાચકવર્ગ વધતો જશે તેમ તેમ વિવેચન સાહિત્ય પણ ખીનતું જશે અને ગવેરી જે ઓડિયાપણો દેખાડે છે તે દર થશે નાજનો વિકાસ તો દેખાડી આપે છે કે આવતી કાલે જન્મશે છે.

● અનુક્રમ

૧ મોખા હયાકોડ	શ્રી. વિશોભાઈ ઇ. મરાઠાવાલ	
૨ વિમુક્તિ કાવ્યવનકો	શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર	૩૬
૩ ત્રિભુજી	શ્રી. 'ત્રિશુજી'	૩૬
૪ મીથુની પૂતળા	શ્રી. નવીનચંદ્ર પટ્ટના	૩૬
૫ હોળા	શ્રી. 'સાદીપતિ'	૩૭૦
૬ વિશ્વવિભૂતિને વંદન	શ્રી. શિવનારાયણ બુલની	
	શ્રી. 'હરિપ્રસાદ આચાર્ય'	૩૭૭
૭ સાંચાવાળો	શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધી	૩૭૬
૮ કલ્યાણી	શ્રી. રમણીક કિશનલાલ મહેતા	૩૮૫
૯ નિધુળતાનો કોડ	શ્રી. ગોવિંદભાઈ રા. અમીન	૪૦૨
૧૦ વંશવેલો	શ્રી. ધૂમકેતુ	૪૦૫
૧૧ કંઠકસ્તોલિની	શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી	૪૦૬
૧૨ લમખંડપત્ર	શ્રી. 'સોપાન'	૪૧૦
૧૩ સપત્ની	શ્રી. હરજીવન સોમૈયા	૪૧૩
૧૪ એમેરિકન નવલિકા-સાહિત્ય	શ્રી. માનવેન્દ્ર	૪૨૬
૧૫ ગીતાની શિલાન્ય	શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર	૪૨૬
૧૬ હિંદુઓની પૈતાનિક સિદ્ધિઓ	શ્રી. 'અશ્વમીય'	૪૩૫
૧૭ પ્રકૃતિ યાત્રિ મૂલતિ નિપ્રદાં કિ કરિયતિ	શ્રી. ભૂખાલાલ પુરાણી	૪૪૦
૧૮ હળદર	શ્રી. ખાખાલાલ ગ. વેદ	૪૪૨
૧૯ દિલની બેઠા અને ચરાફી ધણો	શ્રી. કુંગરશી સપટ	૪૪૫
૨૦ આયુષ્યની રાત્રી	શ્રી. કાન્તિલાલ મ. ગાંધી	૪૫૨
૨૧ સૌખ્ય	શ્રી. 'નટિલ'	૪૫૫
૨૨ વાડીકાઠા	શ્રી. 'સૌજન્ય'	૪૫૬
૨૩ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા	શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર	૪૬૧
૨૪ અકિંસાના આચાર્યો	શ્રી. જોરમલ મંગળજી મહેતા	૪૭૨
૨૫ અવલોકનો	શ્રી. જા	૪૮૫-૫૦૦

સંપાદકો

મોહનલાલ મહેતા
હરજીવન સોમૈયા
ધૂમકેતુ દવે
કાન્તિલાલ શાહ

ARVIND MILLS

— AHMEDABAD

મીષણ હત્યાકાંડ

હુંગ્લંડ ખર્લિનનો નાશ કરી રહું છે, જર્મની લંડનનો નાશ કરી રહું છે. કેવો ભીષણ હત્યાકાંડ ચાલી રહ્યો છે ?

શું આનો કાર્મ ઉપાય જ ન થઈ ગયે ? નિરુપાયવૃત્તિથી જોયા જ કરવાનું ? જાણુ એમ માનના નથી જાણુ એમ કહે છે કે સત્યાગ્રહશસ્ત્ર હિંસક શસ્ત્રોની અવેજી લઈ શકે અને માણસ-માણસ વચ્ચે ઉત્પન્ન થતા સર્વ પ્રકારના અઘડા મટાડવાનો ઉપાય નિર્માણ કરી શકે.

એવો ઉપાય નિર્માણ કરવાની વધારેમાં વધારે સગવડ હિંદમાં છે. જો હિંદુસ્તાનની પ્રજા મદદ કરે તો જાણુને આત્મવિશ્વાસ છે કે તેઓ સત્યાગ્રહનો ઉપાય આખા જગતને દેખાડી શકે. અને અહિંસાના પ્રયોગથી યુદ્ધને અટકાવી પણ શકે. પણ.....આમાં એક મોટો જોવચ્ચે પડેલો છે 'જો હિંદુસ્તાનની પ્રજા મદદ કરે...'

શી મદદ ?

હિંદુસ્તાનની પ્રજા પોતાના જીવનમાં ક્રાન્તિ કરી બતાવે એ.

કેવી રીતની ક્રાન્તિ ?

૧. 'મિયાં મહાદેવને ન જાને' એમ કહેવાય છે તે ખોટું પાડી 'મિયાં મહાદેવનો મેજ' કરી બતાવે
૨. ઊંચાપણના અભિમાનને છોડી આખી હિંદી પ્રજા સમાનભાવે એકબીજા સાથે હુળીમળીને એકજીવ જાને
૩. ઘણાંનાં લોહીહાડકાં ચૂસી સંપત્તિના માયાથી ઢગલા અને થોડાંઓ માટે વૈભવની માયા રચવાને બદલે બધાંના સમાન મહેનત અને સમાન લોભોપ-લોભનું જીવન નિર્માણ કરે

આ માટે જ ખાદી અને આમોઘોગ વધારે, સંયમ અને ત્યાગને જીવનનો પાયો બનાવે, ઉલોગને કેળવણીનો પાયો બનાવે.

- ૪ સ્વતંત્રતા માટે તીવ્ર ધમકા દેખાડે, અને તે માટે જો ત્યાગ કરવો પડે તે કરવા તૈયાર થાય

આપણે દરેક આ માટે શું કરીશું ? જાણુની જયન્તીનો આપણા જીવનમાં કયો ફેરફાર કરવાના મુદ્દતરૂપે ઉપયોગ કરીશું ?*

વર્ષા ૨૧-૬-૪૭

કિશોરસાહ ઘ. મશરૂવાળા

વિભૂતિનું અધ્યયન કરો

વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ પૂ. શ્રી. ગાંધીજીની વિભૂતિનું પૂર્ણપણે અધ્યયન કરે તો જ એમની વિદ્યાપીઠની હસ્તી થાશે.

ગાંધીજી કેવળ રાષ્ટ્રપુરુષ નથી. હવે તેઓ વિશ્વપુરુષ થયા છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે કેવળ એક સ્થાનિક પ્રશ્ન હાથમાં લીધો હતો, પણ એના ઉકેલ માટે એક સાર્વભૌમ ધલાજ શોધી કાઢ્યો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં આવી એમણે ધીમે ધીમે તમામ રાષ્ટ્રીય સવાલો હાથમાં લીધા અને એમનો ઉકેલ એ જ સાર્વભૌમ કૂચીની મદદ વડે આણી રહ્યા છે.

હિંદુસ્તાનના સુસલમાન લાઇઓને ન્યાય અપાવવા સારુ એમણે રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્ર બહાર જઈ ખિલાફતનો સવાલ હાથમાં લીધો હતો.

હવે ચાલુ મહાયુદ્ધને પ્રસંગે તેઓ આખી દુનિયાના રાજકારણમાં એક નવી ભાત પાડવા માગે છે અને હિંદુસ્તાનને દુનિયાનાં તમામ રાષ્ટ્રોની આગેવાની કરવાનું સૂચવે છે.

પાંત્રીસ કરોડ જનતાનું આ પ્રાચીન અને સંસ્કારસમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર એ અહિંસાની નીતિને વળગી રહે અને શસ્ત્રસંન્યાસની નીતિ અમલમાં મૂકે ત્યારે જ માણસ-જાતમાં માણસાધનો અવતાર થયો એમ કહી શકાય.

ચાલુ મહાયુદ્ધને અંતે યુરોપીય આધુનિક સંસ્કૃતિનો અંત શરૂ થશે એમ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીએ છીએ. આ યુદ્ધમાં અમેરિકા ન જોડાય તો યે યુરોપીય સંસ્કૃતિ સાથે અમેરિકન સંસ્કૃતિની પણ પ્રતિક્ષા તૂટવાની જ. જપાન વિશે પણ એમ જ. ત્યાર પછી દુનિયાનું નેતૃત્વ પોતાના હાથમાં લેવા માટે એ જ રાષ્ટ્રો ઉમેદવાર રહેશે-રશિયા અને હિંદુસ્તાન. એમાં અંતે હિંદુસ્તાન જ ફાવી જશે. એટલે કે ગાંધીજીની નીતિ અનુસાર હિંદુસ્તાન ચાલશે તો જ એ ફાવી શકશે એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે.

વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ હવે અહિંસા, વિશ્વશાંતિ અને વિશ્વજયપુત્ર એ વિષયનું ઊંડું અધ્યયન કરે એ મારી એમને સૂચના છે. એ અધ્યયન તરતથી પૂર્ણ થઈ નહિ કરતાં, રાષ્ટ્રીય જીવનના વિકાસમાં પોતાનો શો ફાળો હોઈ શકે એ દૃષ્ટિએ કર્યું હોય તો જ એ સાર્ય થશે.

સાથે સાથે વિશ્વશાંતિ માટે ખાલીનો સ્વીકાર કેટલો અપરિહાર્ય છે એ પણ જોવાનું રહેશે.*

વર્ષ ૨૧-૬-૪૦

ફાકા કાલેલકર

* ગુજરાત વિનયમંદિરના વિદ્યાર્થીઓના મતસિદ્ધ 'સોપાન' માટે મોકલેલો ખાસ સંદેશો.

ત્રિવેણી

[એક લાંબી વાર્તાનું ૧૨ મું પ્રકરણ]

‘ત્રિવેણી’

‘તમારા પહેલાં હું કેમ ન મરી ગઈ?’ ત્રિવેણી કહે રહી. માધવકાકા વગેરે મળીને ચાલ્યા ગયા. જમનાબેનના બચ્ચને બહાને ત્રિવેણી પાછળ રોકાઈ ગઈ. બચ્ચએ મારી ને ત્રિવેણીની પરવા કર્યા વગર ચોરડામાં ફરવા માંડ્યું. ત્રિવેણી મારા પગ-આગળ બેસી ગઈ, અને હું જરા વાંચવાના પ્લાનમાં રહી છાંં તો મારા પગ આગળની ચાદર પકળતી લાગી.

‘ત્રિવેણી, શું છે આ?’ ચોપડીમાંથી મોઝુ કાઢી મેં એને પૂછ્યું.

‘તમારા પહેલાં હું કેમ ન મરી ગઈ?’ કહેતી ત્રિવેણીએ મારા પગ પર માથું ઢાળી દીધું. એનો સાથુ માથા પરથી સરી ગયો અને ફૂલે ભરેલો અંબોરો દેખાઈ રહ્યો. માંદા પતિના પગ પર માથું ઢાળીને પડેલી નવયૌવના ત્રિવેણી મારા ઉપર સવાર થયેલા મૃત્યુ કનેથી મારા માટે જીવનદાન માગી રહી હતી—નજી આજાં ફૂસકાંથી એનું ચરીર સહેજ કંપે લેતું હતું.

‘પણ, આમ અચાનક શું આ! મરવાના કંઈ કાન્દ્રેક થોડા કરાય છે! જેનું ન્યારે આવે ત્યારે જવાનું!’ મને આમ ફિલસફીના ટાપલાવેડા સિવાય બીજું બેસતો ક્યારે આવડ્યું છે! માણસ દુઃખમાં આશ્વાસન લેવા કોઈ પણ પ્રકારની ફિલસફીનો આશરો લે છે ખરો, પણ માણસને જે આશ્વાસન મળે છે તે ફિલસફી કરતાં તે ઉચ્ચારનારની જીવતી હૃદયમાંથી માણસને પોતાના દુઃખમાં આશ્વાસન દેવા કોઈ નવું છે એ બાન તેને દુઃખાપત્ર જીવનમાં ટકાવી રાખે છે. મારી પાસે હૃદય વગરની માન ફિલસફી જ રહી છે. દુઃખીને આશ્વાસન દેવાનું મારાથી નથી બની શક્યું. દુઃખીના હૃદય માટે મારું અંતર તો ધણું ચે જળે છે પણ કોણ નજી ન્યારે આશ્વાસનનો બોલ કાઢ્યા નહિં છું ત્યારે મને તે સાવ ફિક્કો લાગે છે. એ

હૃદય મારામાંથી કેમ નહિ નીકળતી હોય? કે પછી મને જ એવું લાગે છે?

‘તમે સદાય એવા રહ્યા. તમારા ગયા પછી મારું શું થયું એનો કદી મેં ક્યારે વિચાર રાખ્યો છે?’ હજારો વાર સાંભળેલી ફરિયાદ ફરીવાર સાંભળી. હિંદુ નારીને તો—ના, ના, નારીમાત્રને—આ ફરિયાદ કંડોડા વાર કરતી પડતી હશે. એનું સ્થાન હમેશાં પુરુષને પડાવે જ નિર્મીયું છે, અને પોતાના પડાવામાં હમેશા ઊંભો રહેવા દે એવો પુરુષ તે પતિ જ, તે સંબંધ સિવાયના બીજા દરેક પુરુષને તે એક આપત્તિ જ રહી છે, પુરુષોની દુનિયામાં ભમતો સ્ત્રીનો ધડો છેવટે પતિના ધરમાં ગોઠવાય છે, અને ત્યાં જ તે સમાજને ભય ઉપજાવ્યા વગર ફૂટી શકે છે આવો સ્ત્રીના સમક્ષ જીવનનો આધાર પુરુષ સ્ત્રી શ્રમાવે એટલે એને પર-પુરુષોની દુનિયામાં પોતે ફૂટી ગય ત્યાં મુઠ્ઠી બઢકવાનું. પતિવિદોષી સ્ત્રી સમાજને એક ભયની જાતાવળ જોવી લાગે છે. પૃથ્વી યુરુત્વાર્ધજીવી કક્ષામાંથી કોઈ અદૃશ્ય બળે અવગ ઘર્ષ જતાં જે દયા એની થાય તે દયા સ્ત્રી પોતાના યુરુત્વાર્ધજીવી ચક્ષિત થતાં અનુભવી રહે છે, અને એની સામે સમાજના ભયોની જાતાવળ પોતાનું નૃત્ય પ્રારંભે છે. પારાવાર નિઃસ્વદાયના, પ્રતિપક્ષે પરાવર્તિતતા, ઉચ્છ્રાંબલ ઉપેક્ષા, અને પંથ-પ્રતિ પ્રગટતો અપમાનમય તિરસ્કાર—એ બધાં તેની આગળ પોતાની તારુણ્યલીલાનાં મંગલાચરણ સદ કરી દે છે. આર્થિક રીતે પત્નીને સ્વાવલંબી કરી મૂકીને જતો પતિ પણ પત્નીને આ આર્થિકક્રિત સમાજના દગાણમાંથી છોડતી શકતો નથી. પુરુષોના સમાજ-વાળા આર્થિક જગતમાં પણ આર્થિક સંપત્તિવાળી સ્ત્રીને—ઝવેરોઓના જગતમાં પોતાનાં માણેક મૂલવતી રાજકુમારીને—ઝવેરોઓની કુપાદૃષ્ટિ ઉપર જ નામનું પડે છે, નહિ તો એનાં મહામૂલ્ય માણેક પણ કાઢીની કિંમતે વેચાઈ ગય છે, કેટલી વિવરાઓની

મિલકતો પુરુષોએ સરક્ષિત રહેવા હર્ષ તેને વધવા દીધી છે? આર્થિક શક્તિવાળી સ્ત્રી હોવા છતાં પુરુષ-જાતનું ઓળસ તેને કંબળી નાખે છે. જ્યારે એ પુરુષનું ઓળસ મેળવશે ત્યારે જ પુરુષ નેટલી નિર્ભય અને નિશ્ચિંત બની સમાજમાં ફરી રહેશે, પછી સમાજ એના પ્રતિ, ધૃષ્ટા, ઉપેક્ષા, અનાદર, અવિશ્વાસથી ભેરો ઝટકશે. છતાં સર્વથા આર્થિક દૃષ્ટિએ પુરુષાવલમ્બિની નારી કરતાં દૈનિક ગઈદમવાળી સ્ત્રીને માટે જગત સ્વાર્થપૂરતું થે વધારે અતુલ્ય બને છે એ ના નહિ કહેવાય.

‘ત્રિવેણી ભે ને, મારી લીમળી પોલિસી છે તે તારે જ નામે છેને?’ ત્રિવેણી આર્થિક નિરાશાયી ગભરાઈને બોલતી હતી એમ માની મે કહ્યું.

‘બધા તમારા પૈસા, પૈસાને મારે શું કરવા છે? પાસેરતું પેટ તો મમે ત્યાં જરાશે, પણ તમે છે તો અત્યારે મારે મુખનો દહાડો છે. તમારા વિના મારે બધાની ઠોકરો જ ખાવાની.’ હા, મેં કહી તે જ વાત આવી. દુનિયા સૌભાગ્યને જ પૂરું છે, છતાં સૌભાગ્યમાંથી જ વૈધવ્ય જન્મે છે, જે જગતનું સૌભાગ્ય વૈધવ્યને-અતિ નિકટ ગણાતા વૈધવ્યને-જ ન આવે છે તે સૌભાગ્ય જ કાં તો એવું નિકટ હોવું જોઈએ, યા તો વૈધવ્ય સૌભાગ્ય જેવું જ. માગલિક ગણાવું નોઈએ. પણ દુનિયા કયે દહાડે દલીલથી કે અક્ષયો ચાલે છે? વ્યક્તિને માપવાનાં બધા માપ તેણે આધારમાં જ લેવાં છે. પુરુષને પનારે પડેલી નારી પતિની છાયામાં જ સમાજ તરફથી અમલદાર મેળવી શકે છે, તો તે સમાજમાં પત્નીએ સૌભાગ્યવતી મરે એ જ એમના દુઃખનો ઉપાય છે. એટલે જ દરેક સ્ત્રી પોતાનું જીવન પતિની છાયામાં જ સમાપ્ત ચાપ એ ધરૂં છે, બાકી તો પતિના દેહને બરખીભૂત કરતી ચિંતા સ્ત્રીના અવશેષ જીવનને દરેક જ આળી રહે છે, એને તો રોજ પંચામિએ તરવા પડે છે. પતિદેહ સાથે બળી મરતી સતી આ આજીવન વિધવા રહેતી સ્ત્રી કરતાં સરવાળે ઓછું દુઃખ ભોગવે છે એ હિસાબ ગણી આપનાર એન્ટિકને-કોર્ટ મળ્યા હોત તો તેણે સતીનો શિવાજી આશુ રહેવા દીધો હોત. અત્યારના સમાજમાં

દરેક સ્ત્રીને સૌભાગ્યવતી રહીને મરવાની સગવડ કરી આપવા તો સીદિકારના પ્રશ્નનો અર્થો નિકાલ દમણા જ આવે! પણ મરવાના કોન્ટ્રાક્ટ કરી શકાય વળી?

પતિની છાયા વિનાની સ્ત્રી સમાજમાં ચલણી સિક્કા તરીકે કામ જ ન આવે એ જ મહા આપત્તિ છે, સ્ત્રીની અરિમતા એટલી આગળ વધી નથી પુરુષ સ્ત્રીને લતાની જ ઉપમા આપી સતોષ પામ્યા છે. જુલના આધારદીણી લતાને ભેળિ ઢળી પડતાં કેવું થતું હશે? કુદરતમાં તો લાગે જ કોઈ જુલે પોતાને આલંબેલી લતાનો પરિત્યાગ કર્યો હોય એવું, અને છે, પણ માણસોમાં તો કેટલાં થે પતિજુલે લતાઓનો પરિત્યાગ કરે છે. પોતાને આલંબેલી લતા કરતાં પણ તેઓ પાતળિયા અને અવપણવી હોય છે છતાં નારીને પોતે આલંબન આપે છે એ માટે ગૌરવ લે છે. જે આપવાની પોતાનામાં શક્તિ નથી છતાં તેનો દાવો કરવો એ તે શું?

ત્યાં તો બધુએ ‘લા લા લા’ કરવા માંડ્યું. ખાટલાનો પાયો પકડીને એ જીભો ઘર્ષ ગયો અને પેલા દહોંતી ચાદર ખેંચવા માંડી.

‘અરે જા, એ દહોં તો અર્ધો ગાડો છે, કોઈ લાત ન મારો ભેસે?’ મારાથી બોલી જવાયું. ત્રિવેણી સફાળી જાડી. એના મોઢા ઉપરનો વિષાદ અહીં મારા ખાટલા ઉપર જ બળે પડી રહ્યો બધુની સામે એકી નજરે ભેળી જતી ત્રિવેણીના મુખ ઉપર કેટલું વાતસલ્ય, કેટલો સ્નેહ, કેટલો કાળજી બિમરાતી હતી! બધુએ પોતાના હાથ વતી પેલાની ચાદર ઉપર આક્રમણ ચાલુ રાખેલું દર્દીએ જગીને મોઢા પરથી ચાદર કાઢી નાખી. પણ ચિદાવાને બદલે એ ધીરે રહીને પડખું ફેર્યો અને હાથ લપાચીને હસને મોઢે બાંધ્યો બધુને બોલાવવા લાગ્યો. ‘લે, લે, બચ્યા.’ વચગી આગળી હલાવતો તે હાથ લપાચીને બોલાવતો હતો. બધુ પણ એક હાથે ચાદરને પકડી બીજે હાથે તેની માફક લંબાવી પોતાની વચગી આગળી હલાવવા પ્રયત્ન કરતો દેખાયો, પણ વચલી આંગળી કઈ તેની હજી બીચારાને સમજાય પડતી નહોતી એટલે પાયે આંગળીઓ વારાફરતી હાલતો હતી. ટચકડી

હથેળીની પાંચ પાંદડીઓ જાણે પવનથી ડાલતી હતી. મોઢામાંથી 'લા, લા, લા'નું ગીત તો તેનું ચાલુ જ. ત્રિવેણીએ એને ઉપાડ્યો અને ધ્યાનભંગ રુદ્રની પેઠે બધુનો પ્રકાપ ફાટ્યો. 'લા, લા, લા'નું લાસ્થગીત મૂકી એણે 'ઈ, ઈ, ઈ'નું તાંડવગીત પ્રારંભ્યું. 'ઓ મારા બચલા, ઓ મારા બચલા,' બોલતી છુચકારા બોલાવતી લાડમાં ને લાડમાં પંપાળતી ત્રિવેણીએ એને ગોદમાં ઉપાડ્યો. ડાઘા હાથ વતી એના ઓઠ ઉપર ટપલા મારતાં રડવાનો અવાજ તૂટી 'ઈ, લા, ઈલા,' થતો હતો. બધુએ પણ ત્રિવેણીની સાથે સંધિ કરી દીધી, અને હાથ લખાવી એણે આંગળીઓ નમાવવા માંડી.

'હુઓ!' કહી ત્રિવેણીએ બધુનો ગાલ પોતાના ગાલ સાથે દાબ્યો, અને એ ને એ રીતે બધુને પકડી પાછી ખાટલા ઉપર આવીને બેઠી. બંનેનાં મોઢાં એકબીજાને પૂરક બની કેનું મધુરું મુસવાદો ચિત્ર ઉપજવી રહ્યાં હતાં! ગોળગોળ ગોરગોરા ગાલ, બધુની છૂટી અને ત્રિવેણીની વ્યવસ્થિત બાબરી; એક સુવાન, બીજું બાળક; ગાલેગાલ અંડીને બે જીવન એક નવજીવનનો અંતાર ખડો કરી રહ્યાં ત્રિવેણીનું ને બધુનું મોં આટલું બધું મળતું આવે છે એ તો મેં આજે જ જોયું. હા, જમનાબેન ત્રિવેણીની બેન જ ને!

જેટલી સ્વાભાવિકતાથી બાળકને ગોદમાં ઉઠાવી લેવાય છે તેટલી જ સ્વાભાવિકતાથી એને બચી લેવાઈ જાય છે. ત્રિવેણીએ બધુના ગાલ ઉપર જબ્બીએ 'ઓડવા માંહી. ન્યાં પોતાનું આપું' અંગ જ શીન્ન એના રપથને આપી મેઠાં હોય ત્યાં પછી ગાલ ઉપર બીજના હોડનો રપથ ચાપ તેની શી પરવા? એવા મહાદાતેશ્વરીની બેપરવાઈથી બધુ ત્રિવેણીએ આદરેલા સુંબનસમારંબને ઉવેખી પોતાની પ્રજ્ઞતિમાં મરાગૂઝ રહ્યો. તે ત્રિવેણીની બાથમાંથી છટકવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, અને છેવટે ખાટલા નીચે જતરી પાછો પોતાનું માર્ગક્રમણ કરવા લાગ્યો. ત્રિવેણીનાં આતુર નેત્રા બધુની પ્રત્યેક દિશ્યાલને, તેનાં અંગની પ્રત્યેક રેખાને પી જવા માગતાં હોય તેમ બધુની પાછળ

જવા લાગ્યાં, શો તલસાટ? અને ત્રિવેણીથી અગભુતાં નિઃશ્વાસ-મૂકી દેવાયે! હથેળીમાં 'માથું' ટેકવી બધુની ક્રિયાઓ નિહાળતાં તેના મોં પર જે પ્રસન્નતા રમતી હતી તે સરી ગઈ અને તેનો હાથ હતાશ જેવો તેના ખોળામાં લૂલો થઈ ને પડ્યો અને તે સાથે જ આંખનાં બધુ તરફ ટળેલાં પોપચાં ચમકીને જોયાં થયાં, બધુને એતાં અનુભવાતી પ્રસન્નતામાં તેમ જ આ વિષાદમાં વિલય પામેલું ત્રિવેણીનું આત્મભાન ઊઠ્યું અને તેના ઉપર ફરીથી રુદ્રનંદની આશુન્યે તે પોતાને સ્વસ્થ રાખવા જેમ પ્રયત્ન કરતી તેમ અસ્વસ્થતા તેને વધારે ઘેરતી લાગી. 'તેણે જમીન ઉપરથી અને પગ ઉઠાવી લીધા અને તેમના ઉપર માથું ઢાળી દીધું. માને કશું બોલવાતી સમજ ન પડી. પાંચેક મિનિટ આમ આંતરે આંતરે ફૂસકાંથી તેનું અંગ કંપી ઊઠતું હતું એઈ રહ્યો. મારી બોપડી છાતી ઉપર જ પડી. છેવટે તેણે જ ચાંતિનો ભંગ કર્યો અને પાછું તે જ વાક્ય બોલી, 'તમારા પહેલાં હું કેમ ન મરી ગઈ?' તેણે આંખો લૂછી અને કોરી થયેલી આંખો બધુને ખોળવા માંડી. બધુએ ઓટલા ઉપર પ્રયાશ કર્યું હતું. ત્યાંથી તેને લઈ આવી બધુ એની એ જ પ્રસન્નતાથી 'લા, લા, લા,' કરતો! હથેળીને વળગેલી આંગળીઓ નચાવતો કેડે ચડીને આગ્યો. 'ઓ મારા બચલા, બાપા, બાપા,' કરતી ત્રિવેણી તેને 'કાઈ મહામૂલી સંપત્તિની પેઠે છાતીએ લગાડી રહી

'બધુ વહાલ આવે-છે કે?' મારાથી કટાક્ષ નંખાઈ ગયો.

'અમારા અંતરની તમને શી પરવા છે? દેખવાનું ને દાઝવાનું જનમારા મુખી મારે-તો.' એના અંતરના ઉઘાણમાં સદા બેઠેલું દુઃખ બધુના પ્રસન્ન જીવનરપથથી પથુ દલકું થયું ન હતું. તે શું અંખતી હતી? સ્ત્રીજીવનની કંઈ પરમ અંભિલાષા? હાથ, હું ત્રિવેણીને નિઃસંતાન મૂકીને જઈશ. મારી અને ત્રિવેણીની વચ્ચે તકરારનો મહાન વિષય આ જ રહ્યો છે. સંતાનની આવશ્યકતા અને અનાવશ્યકતાની મારી અપરિહાય દલીલો છતાં ત્રિવેણીને હું જીતી ચક્રેષો નથી. તેનું મનજ દલીલને નસ થવા છતાં તેનું દહય

પોતાનો સ્વભાવ કઈ ઝૂને? આર્થિક, સામાજિક, ગૃહસ્થ પરિસ્થિતિ સંતાનોત્પત્તિને અનુકૂળ નથી અને છેવટે મારા જેવા કુર્બાને સતાનોત્પત્તિ ન કરવી જોઈ એ એ વાત એ કમને કબૂને છે સમાજની, દેશની અને છેવટે જ પોતાની સેવા નિ સતાન રહીને જ આપણા જેવા વધારે સારી કરી શકે અયોગ્ય દૃષ્ટીના સતાનો દેશને બધી રીતે હાનિપ્રેરણ જ છે દેશનાં ધાન્ય, ધન, અને દુકાર ઉપર એવા સતાનો નિરર્થક તરાય મારે છે અને એવા સતોતોનું મહામહેનને ટકાવેલું જીવન છેવટે દેશના અનેક ગુસ્સાવાળા પ્રજામાં નથી ગૂંચો ઉમેરે છે હિંદુસ્તાનની જીવંતી તેજીસ કરોડ પ્રજાનો સવાસ જ એટલો ગંભીર છે કે નવી પ્રજા માટે એ પાત્ર પચાસ વરસ સુધી વિચાર કરવાની રૂઝગમાથી મુક્ત થઈ શકે તો ધણુ સાડુ પણ એમ આકાંક્ષાની ગણતરી કરી ક્યારે કોઈ પણ આગળ વધ્યું છે? એ તો જીવનનો ઉછાળ આવે અને સામ્રાટ સે કડો કદમ આગળ પ્રજા ચાલી જાય એ માટે પ્રજાજીવનનો પ્રવાહ સતત ચાલુ રહેવો જોઈ એ આ પ્રવાહ કેરી રીતે પોતાનું સ્વત્વ ધારણ કરી તેને ટકાવતો અને બહાવતો આગળ વધે એ તકરારનો વિષય છે ન્યા સુધી એનો નિર્ણય અને તેના સ્વીકાર સમગ્ર પ્રજાએ નથી કર્યો ત્યાં સુધી મેલોધેરો પણ એ પ્રવાહ વજા કરવાનો પ્રકૃતિએ જીવન સાથે જીવનેવણા સર્જી છે, જૂની પેઢી પોતાનો સર્વશા વિલય થાય એ વિચાર જ સહન નથી કરી શકતી, તે પોતાના સતાનોમા પોતાનો અસ જન્મેનો અને ટૂંકી રહેતો જોઈ કઈક સતોષ સાથે આ જગતમાથી રાજીનામું લે છે પોતાનો વસ કાયમ રહે એ ઇચ્છા આ રીતે પ્રયેક વ્યક્તિમાં રહેલી છે વ્યક્તિના અદત્તના પોષણ સિવાય બીજા કોઈ પણ હાલ એને થતો નથી પોતાનું નામ ચાલુ રહે, આખર જળવાય વગેરે માનતો ભ્રમ છે એ વાત જો મરેલાઓ જીવતા થઈને પોતાની પાસથી કે સાતમી પેઢીના સતાનો આગળ આવે તો તરત ખાતરી થઈ જાય તે લોકોના નામાવશેષને કુનિયામા કયાય રયાન નથી રહ્યું એ તેઓ જોઈ શકે અનેક પેઢીઓ, કામો, ભૂતિઓ અને છેવટે પ્રજાઓ પણ આકળના બિન્દુ પેઠે પૃથિવીતલ ઉરથી જીડી ગઈ

છે, તેમના નામાવશેષ પણ રહ્યા નથી છતાં પોતાનું નામ જળવાઈ રહે ધરની ચાલતી કાયમ રહે, કુદ પર પણ અખત રહે એ વાત દરેક વ્યક્તિને સતાનોનો અખના પાછળ ગાડી કરી રહે છે મૂળ વાત તો એ છે કે વ્યક્તિના અદત્તને ઉત્તેજ પ્રકૃતિ તેનો પામેથી પોતાનું કામ કદાવી લે છે વ્યક્તિ કયાંક કાળના પેટમા અટકાઈ જાય છે અને પ્રકૃતિનો જીવન વ્યવહાર ચાલુ રહે છે (પણ પ્રકૃતિ વ્યક્તિને જ્ઞાન્તિમા નાખી તેનો દુરુપયોગ કરે છે એમ માની લેવાની શી જરૂર છે? પ્રકૃતિ અને વ્યક્તિ વચ્ચે આમ કવલ છે એમ માનવાની શી જરૂર? શું આ બધાનો મળીને થતો એક મહાન અહ જ સદા ચિર-જીવ નથી રહેતો? ગમે તે કાળમા અને સ્થિતિમાં આ અહ તેટલો જ જામત નથી રહ્યો? એ સદા ટકતા મહા અહ ના જ અત્પ અહ વ્યક્તિમા છે એટલે વ્યક્તિ પોતાના અહની પરપરા જળવી રાખવાના પ્રયત્નમાં પોતાને ભોજે ચારકાતુ દિગ કરે છે એવી કલેશજનક પરિસ્થિતિ જીતી થવાનું માનવ કરતા, પોતે જ પોતાના અહને સમજિના અહમાં અત્પ કૌશાલ્યે આપી દઈ ચિરજીવ કરે છે એ જ વધારે જેળવાળી કલ્પના છે) જેને મન વ્યક્તિ ઉપર પ્રકૃતિનું આ આક્રમણ જળતની એક અપરિહાર્ય પરિસ્થિતિની વિષમતા જેવું છે તે યથાયક્તિ પ્રકૃતિની શામે ઝૂંઝવાનો-પ્રકૃતિના હાથમાં સાધન તરીકે વપરાવાની ના પાડવાનો

ગમે તેમ હોય વ્યક્તિમા સમજિરૂપે જીવનેવણા રાખત સ્થાન લઈને જોડેલી છે તે માણસને હાકવાની નથી વ્યક્તિરૂપે જ જીવન પ્રગટ થાય છે, અને વ્યક્તિ દ્વારા જ તે ટકી રહે છે એકમાંથી બીજા અને તેમાંથી ત્રીજા એમ પરપરા ચાલ્યા કરે છે વ્યક્તિ જીવનનો એક પરમ ઉદ્દેશ તે આ, જીવનને ચિરજીવ કરવું એટલે ન્યાસુધી પોતાના જીવનમાથી તેજે નવજીવનનું સર્જન નથી કર્યું ત્યાં સુધી તે પોતાના વ્યક્તિજીવનને વન્ધ્ય-નિમ્બળ સમજવાનો વન્ધ્યત્વ એવા માટે જ આટલું નિઘ મનાય છે

મીણની પૂતળી

શ્રી. નવીનચંદ્ર. પંડ્યા

શાંત સ્થિતિ પાણીમાં એક નાનો શે પથ્થર પડતાં પણ એ જેમ પાણીના સમસ્ત દેહને કંપાવી મૂકે છે, તેમ મારા આ કૈંક દિવસોથી પ્રવલ્ન કરીને શાંત પાડેલા મગજમાં આ એકનો એક વિચારકંદર જ મોટી ઊંચલપાચલ કરી મૂકે છે. માનસસરના જળમાં એ પોતે ડૂબકી મારી છેક તળિયે જઈ જતાં જતાં પોતે અંદર ને અંદર ખૂંપતો જાય છે, હવે કેમે કયો બહાર નીકળવાનો નથી એમ પહેલેથી જ જાણીથી છૂં પોતાના અસ્તિત્વનું લાન કરાવતો, મોટાં ને મોટાં વર્તુલો રચે છે. હવે એને અટકાવવા મુશ્કેલ છે. એ કદી બહાર નીકળે નહિ અને અંદર ને અંદર રહી દમવાનો. મોટાં મોટાં આંખને ય અસહ્ય એવાં વર્તુલો તો શમી જવાનાં, પણ એ વિચાર તો છેક નીચે એસી આખરે એક દિવસ પોતાની જાતને ય વિસારી છૂં એકરૂપ બની જવાનો. એનાથી જુદું પડતું અગર એને જુદો પાડવો હવે છેક અશક્ય છે.

આજ તો માન એટલું જ યાદ છે કે અમારી વચ્ચે ધણી વખત એ તકરાર થતી કે કાણ કોને પહેલું આગખતું થયું. હું કહું કે, “પહેલી તારે ગરજ હતી, અને એટલે જ હું તારામાં ફસાઈ પડ્યો.” એને ‘ગરજ હતી’ અને ‘ફસાઈ પડ્યો’ એ શબ્દોથી કદી ખોટું લાગ્યું હોય એવો જરાકે વિચાર સરખો આવ્યો હોય એમ તો મારી કદપનામાં ઊતરતું જ નથી. જો કે એ વાત ખરી છે કે સ્ત્રીઓનાં હૃદયનું માપ કાદવું એ તો લગભગ અસંભવિત જ છે, પરંતુ હું તમને પૂછું છું, શું દરેક નિયમ નિયમ જ હોય છે? સુસ્ત રીતે? એને શું કદીય અપવાદ હોઈ શકે જ નહિ? એ તો કેમ અને? વાકરણશાસ્ત્ર જેવા ગંભીર વિષયમાં પણ અપવાદને અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે—

હું ધારું છું કે નિયમ કરતાં ય વધારે અગત્યનું—તો શું માનસશાસ્ત્ર એકો ગંભીર વિષય છે? એના ય નિયમમાં શું અપવાદ ન હોય?

અલગ અપવાદરૂપ હતી. એને કદી ખોટું લાગતું નહિ. એ ગંભીર તો કદી બની જ નહોતી. જે કંઈ કહીએ—એને ગમતું કે અણગમતું—તે એ એટલા જ પ્રયત્નમુખે સાંભળ્યા કરવાની. ઊઘટું જવાય દેતી, “મારે માથે આરાપ ટોળા દો છો? પોતાને કોઈક જોઈતું હતું, એકલા રહેવાતું નહોતું, ‘જીવનમાં કોઈક એવાં સાથીની જરૂર છે જે મને મારા જીવનને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જાય’ એમ તમે જ નહોતું કહ્યું મને? અને પાછા કહો છો કે ‘ફસાઈ પડ્યો?’” આખી વાત દરમિયાન નહોતો એકબીજાના મનમાં કોઈ જાતનો દંસ, ખટરાગ—કેવળ એકબીજાને સીધવવા અને ખીસવવા જ ખોલી રહ્યાં હતાં.

અમારું જીવન આમ પસાર થતું હતું. પણ આગળ જિંદગીનું પાતું ઉઘાડું તે પહેલાં, એક વિચાર—જે આટલું બધું લખ્યું તે દરમિયાન અને લખવાનું શરૂ કર્યું તે પહેલાં પણ ધણી વખતથી સત્તાવ્યા કરતો હતો તે—અહીં ઊતરી આવે છે. ‘આ બધું હવે શા માટે? આ લખ્યા પછી આ બળનો જીવ ટાંકો પડશે? આ લખીને હું એને મારો પશ્ચાત્તાપ માની શકીશ? અને આ મારી એક જાતની કબૂલાત ગણાશે?’ મને ખાતરી થતી નથી. કાણ મને ન્યાય આપશે? ઊઘટું એમ થયા કરે છે કે લખ્યા પછીથી આને ફરીથી વાંચી જવાની મારામાં હિંમત—તાકાત રહે જ નહિ. લખની વખતે આંસુનાં જે ઝુંડ પાંપણો વચ્ચે ઝૂંપી રહ્યાં છે તે લખ્યાં પછી ફરી પાછાં અંદર ને અંદર સમાઈ જશે, સુકાઈ જશે અને... અને મને ડર લાગે

છે કે હુમે ગળાની બહાર નહિ નીકળે અને પાઠો છાતીમા ભરાઈ બેસશે કશું સહન થતું નથી પણ હા ! એક વાત ખરી લખની વખતે કેંક શાંતિ અનુભવાય છે ફરી ફરીને ગતચૂબનની યાદ આખ - બીની આખ - આગળ આવી નાચ્યા કરે છે હું ફાની આખે તેમને બાળ્યા જ કરું છું. કદાચ બેચું નેહ, લખતો એટલી નહિ, અને રખેને પેરી ચિત્રાવધિ આલોપ થઈ નય - રખેને કોઈની હથેળી તેને ખૂસી નાખે !

હા ! હું. હું સતીશ અને એ અવકા એમની આ રામકલાણી તમને સહજાપતો તમારી સમજ જ બેઠો છું. મને એ યાદ નથી કે કઈ ધરીએ અમે એક બીજા સાથે ભટકાઈ પડ્યા આજ જરાયે બધું કરી ગયું છે, છવન જેવું કશું રહ્યું નથી, ગતિ છે જ નહિ, અને માત્ર આસન જમાવી બેસી જ રહ્યો છું ત્યારે પણ મને મારા તે વખતના વિચારો તો બરાબર યાદ છે, અત્યારે ય તેને જેવા ને તેવા હું નોઈ શકું છું ફેર એટલો જ કે તે વખતે એમને મારી આગળ થઈને એમ ને એમ જવા દેતો નહિ, એમને પકડતો અને માગમા સમાવવા પ્રયત્ન કરતો, આજ એ વિચારોની દાર મારી આગળથી પસાર થઈ નય છે, હું રિચતપ્રય જેવો બેસી જ રહું છું, એમને પકડવાનો તો શું પણ મારા આસનેથી બેઠે વાનો પ્રયત્ન સુદ્ધા કરવાનું મને મન નથી

“અલકા, તું કંઈ વાચ તો ખરી, વાચ અને સમજ, અને ન સમજ પડે તો હું કયા નાસી ગયો છું” હું તને મદદ કરીશ ” હું કોક વખતે કહેતો.

“પણ મને તો જરાકે સમજ પડતી નથી અને વાચવાનો તો એવો કટાળો આવે છે કે.” મને ખબર હતી કે અનકાને વાચવા કરતાં કોઈ પણ રમત રમવાનું વધારે ગમતુ-પછી બંધે તે એની પ્રિય સોગંદાનાજી હોય કે એના અત્યંત આગ્રહથી તાણુ જ વસાવેલું ‘કેરમ’ હોય.

“પણ જે તું વાચે નહિ અને જસ કટાળો જ આવ્યા કરે તે કેમ જાને” પછી હું તારી જવાબદારી ક્યારે સમજાય ? હું તને વડતો નથી,

તેમ ખોટો આગ્રહ પણ નથી કરતો, આ તો તને માત્ર કહું છું.” હું એવા પ્રકારના કટાળાથી—અને એ કટાળાને મુખ પર ચોખ્ખો વ્યક્ત કરીને કહેતો કે અલકા એથી નાસી જતી—અને ડરી જતી

‘ના ના, તમે એમ ચિદારો નહિ, હું વીચીશ કાચે તમે આલમ હિમાથી આવશે ત્યારે તમારું આ ‘ધર્મ’ અને નીતિ’ પૂરું થયેલું જોશે ”

“જે કેવી કાઠી છે અલકા !” હું એને ઉત્સાહિત કરવા પ્રયત્ન કરતો અલકા સંધળું સમજતી, ખરી રીતે તો—આજે જ મને સમજાય છે—મને જ ઉત્સાહિત કરવા, હું આશાભગ ન થાકિ એટલા ખાતર જ, એ વાચતી એમણી કોણ કોને સમજતુ ..અને સમજવતુ હતું !

ખીજો દિવસે હું તપાસ કરતો—ચીવટથી—તો મને બજીને ધણો દર્ષ થતો કે ખરેખર અલકાએ એ પુસ્તક પૂરું કર્યું છે મને ખાતરી થાય એટલા માટે સારા વાક્યો—‘વચનો’ વગેરેના એ મને ઉતારા ખતાવતી

“થયો સતેષ દરે ?” એલવામાં એ બહુ કાળજી રાખતી આનું આ જ વાક્ય બીજી રીતે પણ બોલી શકાત, પણ એ રીત મને નાપસંદ છે ‘મારે એમને પ્રકૃત્ય રાખવા જ નોઈએ’ એવા સદાના ભાન સાથે એ એટલી મિટ રીતે બોલતી કે મને એમા કશાનો ય રજૂકો સહજાતો નહિ પણ એક વાત કહું એની આખમાં આવી વખતે આજીજી ભરાઈ જતી હતુ મને એ આંખો યાદ છે મને એ વિનંતીમંત્રી આખોને ધણી વખત—લગભગ દરેક વખત, ત્યારે ત્યારે હું નવું પુસ્તક એને મારે લાવતો ત્યારે ત્યારે—અનુભવ થયેલો હતો મને જેની સદા મે ખાતરી જ હોય એવું જ વાક્ય બોલાવું “આ વાચવાનું તો કાઈ સાઈ નહોતું, એવો થાક લાગ્યો વાચતાં વાંચતાં કે હું સૂઈ જ ગઈ-વાચીને તરત જ, અને એ કયાંક બેઠી ત્યારે ય માથું જીઓ દો જ રેખમ કોઈ બીજી વાચવાની ચોપડી લેના આવો તો ? નવવક્યા, વાર્તા, એવું એવું !”

* અને હું હરેક વખત મારી 'ગોપેશ્વરી' દલીલ મૂકતો. મેં એમ ઘણા વિદ્વાન સાક્ષરોનાં પુસ્તકોમાં વાંચેલું છે કે 'નવલકથા અને વાર્તાઓ તો પ્રાચીન અધ્યાત્મિકતાએ લઈ જનાર સાહિત્ય છે, એ તો રંજન માત્ર છે, એથી પ્રાચીન કદી ઉત્પત્તિ ચલાવી નથી. એ જીવલેણ સાહિત્ય છે. જીવનનો મર્મ એ સંઘળી વસ્તુ સમજાવતી નથી. એનું વાચન મનુષ્યને અસં-યમી બનાવી દે છે.' અને પણ એ 'હળવા' સાહિત્ય તરફ તિરસ્કાર હતો. એ જ 'પેમલા-પેમસી' ની વાતો, આલિંગનો અને ચુંબનો-એમાં આદર્શ ક્યાં? એમાં જીવન શું? એ વાંચીને કરવાનું શું? શો સાર લેવાનો એમાંથી? હું તો કદી એ વાંચતો જ નહિ, જીલકુ' મારા મિત્રોને પણ એમાંથી 'ઉચારવાનો' પ્રયત્ન કરતો. તો પછી અલકાને-મારી જીવનસંભા-ધિનીને-એ વાંચવા હજી? પછી મારા ધરી રાખેલા આદર્શોનું શું? જીવનની જે ઉત્પત્તિ મેં કદી કદી તેં તો હવામાં જ તેં ના, ના, હું અલકાને એમ કદી નહિ કરવા હજી. એને બચાવી જ લઈશ.

"એ અલકા, તું એક કહે તો એક અને જેટલી કહે તેટલી એવી ચોપડીઓ તને આણી આપું, પણ તું મારું-આપણું-ધ્યેય તો જાણે છે, એ ધ્યેય એથી સધારો? આપણું જીવન સર્વના દાખલારૂપ થઈ પડે એમ મેં તને નહોતું કહ્યું? મને પોતાને તો એ પસંદ નથી, તું કહેતી હોય તો..." તરત જ અણગમતી રેખાએ ચહેરા પર એક પછી એક જીભરાવા લાગતી-આ જ વસ્તુ એને અસહ્ય થઈ પડતી. એની એ 'ચાવી' હતી, અને એ મારા હાથમાં આવી ગઈ હતી. ત્યારે ત્યારે સમજાવટથી કામ પતેલું નહિ ત્યારે એનો ઉપયોગ કરતો. ઝટ હાર જીભડી જતાં.

"ના ના, નમ્રે દુઃખ થાય એવું મારે કશું કરવું નથી." એ ગળગળી થઈ જતી. "તમે લાવશે તો જ હું વાંચીશ, સમજીશ અને જીવનમાં ઉતારીશ. મારું મન તમારા જેવું દૃઢ નથી એટલે જ તો ધરીધરીમાં ડગી જવાય છે." બીજે દિવસે હું 'ગુહિણીના ધર્મ' કે 'જીવનસંગીત' જેવું પુસ્તક

એની આગળ રજૂ કરી દેતો. ધરીકે એ પુસ્તક તરફ બેઈ રહેતો-હવાથી કંટાળેલા દહીં આગળ અવનવી દવાઓના દગલેદગલા મૂકી દેવામાં આવે અને એ બધી દવા ખલાસ કરી દેવાની આજ્ઞા કરવામાં આવે, લગભગ એવો જ ભાવ તે વખતે એની દૃષ્ટિમાં તરવરતો. હું મારી ધૂતમાં હોઈ એટલે એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો નહિ. કડવા ધૂંટની અરેરાટી, તેના આખા અંગમાં ધૂમી વળતી.

—આમ અને જીવન પસાર કરતાં ગયાં. જીવન ઝડપથી ફૂચકદમ કરતું હતું. મારે એ વધુ મજલ કરે તે પહેલાં, જીવનની આ ક્ષણથી માંડી 'મનિક્ષ' ની છેલ્લી ક્ષણ સુધીમાં એમાંથી સાર તારવી લઈ, એનાથી નિરાળા થઈ જઈ, મોઢ માથા તજી દઈ અતિ ઉચ્ચ જૂમિકાએ બેસી જવું હતું-જીવનમહેલ પર આદર્શ ઉત્પત્તિનું ચિખર મરાવવું હતું.

બાલમંદિરમાં દાખલ થયો તે પહેલાં મને માનસશાસ્ત્રનો ચોખ લાગ્યો હતો. બી. એ. માં હતો ત્યારે 'ફિલસૂફી' એનિથક વિવચ તરીકે પસંદ કરી હતી, એટલે ગંભીર વિચારો તરફ મને માનની દૃષ્ટિ હતી- કે પછી મેં એને કળાની હતી તેની તો મને પ ખખર પડી નથી. મેં માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આદર્યો, એમાં જિંડા જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ સંજોગ પ્રતિકૂળ હતા. મારે એને તિલાંજલિ આપવી પડી. અને 'અપૂર્ણ જ્ઞાન તો અતિ ભયંકર.' હું જે કાંઈ નિયમ શીખ્યો હતો એના માપે મેં અલકાને માપવાનો પ્રયાસ કર્યો. મેં કાંઈનું નિહાળ્યું નહિ. એના મગજ પર શી અસર થાય છે તે જોવામાં હું નિષ્ફળ નીવડ્યો-એ કે તે વખતે તો હું મારી જાતને ક્લેશમાં જ માનતો, પરંતુ રોજના આ ક્ષણિયાત વાચનના ત્રાસે એના મગજને-એની વિચારશક્તિને છુટ્ટી અને નિષ્ક્રિય બનાવી દીધી. ચળવળતી, હરતીફરતી ભિર્મિએને શીતળ-અતિશીતળ બનાવી કારી દીધી. ધીમે ધીમે એ મારામય જ થવા લાગી. એણે કદાચ પણ વિરોધ બતાવવો સદંતર બંધ કરીધો. હું મારી જાતને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યો. 'આદર્શ' પદ્યોમાં હું ચડી ગયો હતો

કેવળ બહારના દલ ખાતર, પુસ્તકોની વ્યવસ્થા તીવ્રે, 'હું ખમા ન દિમત હારવી' એમ ગણગણુનો એ સહન કરી રહી

પણ ના, આજ હવે સધળું મારે મારે અસલ છે હું કેવળ પરાધીન થઈ ગયો છું વિચારો પર વિચારો આવ્યા જ કરે છે કે એ આકાશકુસુમ જેવા 'આદર્શ' અને ઉન્નતિ' પાછળ મેં મારું આખું જીવન ખોયું જીવનને જીવનની દૃષ્ટિએ જોયું જ નહિ જીવન એટલે કેવળ શરતી મેદાન જ સમજ્યો આગળ આદર્શને રાખ્યા અને પાછળ મેં તેમને પકડવા પ્રયત્ન જ કર્યો કર્યો

કોઈ કાનમાં આવીને કહે છે 'સયમને નિદોશ મા તને એ આચરતા ન આવડ્યો ન્યા આનંદ નહિ ત્યા સયમ નહિ ત્યા જ્ઞાન નહિ ત્યા જીવન નહિ' પણ મારે એવું કશું હવે સાલળું નથી હું કબૂલ કરી લઉં છું કે મને સયમ અને આનંદનો યોગ આ જીવનમાં વિરલ ભાસે છે આનંદ મેં ગુમાવ્યો

છે અને સયમ તો માગમાં હતો જ નહિ-હતો એક જગતા, એણે મારી અનકાના પ્રાણ હરી લીધા

આજ મારી આ જીવનનૈયા કાળસરિતાના પાણી કાપતી કાપતી આ એક નિર્ગૂન શોકમદૂધીમાં લાગરી છે વિચારે નથી આવતો કે કદી એ લગર ઉપાડશે ન જ ઉપાડે તો સાડું એમ મન પોકારી ગયું છે

મેં કહ્યું હતું એમ જ થયું આજના થોડા રેના પાનને માથ પર સુકાઈ ગયા છે આખો બહારવરી છે. ધાસ ધીમો ધીમો ચાલે છે હૂમો નીચ્યો જ નહિ. આસુ પાછા ફરી કોઈ વખતનો વાપડો આપી રહી ગયા છે શું જીવન આમ જ જશે? સ્મૃતિ પર જિજ્ઞાસો ખરું? મને હવે હરેક વસ્તુ પર અશ્રદ્ધા અને અભાવ થઈ ગયો છે વધારે લખવાનું મન થતું નથી એથી શો કામદો? કવચમાંથી સાઠી ખૂંટી છે લીના અફરોય સુકાઈ ગયા છે ટાક તરડ તરડ તરડી જઈ છે એ ય હવે વધુ સહન કરવાની ના પાડે છે હું એને ય ગળ આપુ છું - જેમ આખા જીવનને અને મતને આપી છે તેમ

હોળી

રેખાચિત્ર

[ચરોતરની અને બીજી]

— માંદીપતિ

[બેચરલ વ્યક પાન ૨૨૬ થી ૨૫૭]

છોકરાને માથે તો હોંઘિયાં ચાપવાની દેડી ફરજ આવી પડી હોય છે! ધાણીચણા ને ખજૂરની ચટ્ટી આખો દિવસ ચાલુ રહે છે સજેવલાલેથી ખાડના હોળી-હારકાની બોટો પરસ્પર આવે મળે છે લગનગાનામાં આપણા જેન્ડ-નાપકોની ડોકમાં શોભાની અભિવ્યક્તિ જેના દાર તો નોંધા છે ને! ત્યાં અસ્મિતાથી હોળી કલાકારને બીડે

ગળાવતો નવ એમ એક પછી એક પીતુ મુખમાં માધુર્ષ્ય પૂરીને ગળાતું નવ છે છેવટે માત્ર કાચા સ્તરનો તાતજો રહે છે, પણ એને ય દીર્ઘ સુખને ચૂમીને એ નિસારમાંથી સાર સારથી લેવાનું એ જુનમ જુનતા નથી આખો દિન આ પ્રજ્વલિ કરતા કળા છાણ એકઠું કરે છે એ દિવસે દમિયાન તો એક છાણ ય ચાપવાનું મારું ફરે, લીપવાનૂ પવામાં ને પાવામાં જ ધણ ખરું છાણ વપરાય છે કોઈ પણ ફગા નીકળો ને કોઈ પણ ધરતો કરો જુવો,

આકાશમાં ફેટલા બધા તારા ઊગે છે ! કેવા જોમ તેમ
અત્યંત અવ્યવસ્થાએ ઊભેલા જણાય છે ! તે છતાંય
સમગ્રે જોતાં આકાશ કેવું અવસ્થિત વર્તાય છે !
અવ્યવસ્થાની વ્યવસ્થાનો આ સોહાગ તમે ખાસ
કરીને ખેડૂત-આળશોએ થાપેલાં હોળીયાં નેઈને
નાણી શકો. અને હોળીયાંય કંઈ ઝોછાં થપાય છે !
એક બે હારડે પતતું નથી. માણસ દીડ એક થઈ
ચૂક્યો, અને એ માણસોમાં માત્ર ' માણસ ' ની જ
ગણતરી બેવકૂફ જ ગણાય છે. ગાય, બેસ, બળદ,
પાડી, વાછડી ને પાનેલા ફૂતરા સુદ્ધાની ગણતરી
માણસ સાથે જ કરી લેવામાં આવે છે. ગોમાં
નવાઈ થે નથી, ત્યાંના જીવનવિગ્રહમાં એ પ્રાણીઓનો
એટલો હિસ્સો છે જ. સૌને ' એમબેમ ' રાખવા
હોળીમાતાને નજરાણું ધરવાનું આ કાર્ય આળશો
બળવે છે, ન્યારે જીવાનો એડીદાનના ગોકીરાથી
પાદો ગળવે છે. ખેતરમાં કામ કરતાં કે દોર ચારતાં
કુરસદની પળોમાં દરેક જીવાન નવી નવી એડીઓ
ને રાસ રમવાના હાડિયા ઉપરાછાપરી બનાવતો જ
રહે છે. મજબૂરી માટે ખાસ કરીને બાવળ-ખોરડીના
લાકડાને પસંદ કરે છે, ધણીઓ ડાળીના લાકડાથી
ચલાવે છે, પણ કેટલાક ખાસ મહેનત કરીને બાવળ-
ખોરડીનાં બાંડાં મૂળ મેળવે છે. પાણીદાર ધારિયાથી
એવી તો ચીનટથી એને ધડે છે કે વગર રહે કે
વગર પોલીશે રેશમ જેવી થઈ જાય છે. લાકડું
તાણું અને તેમાંય ખાસ કરીને મૂળનું હોવાથી
મનમાન્યા વળાંક આપી શકાય છે. ફેલેલી જાલને
ચટાપટાના આકારમાં ફરીથી વળગાડવામાં આવે છે
ને ઉપર રાડાના લાકડા કરે છે, એટલે સુંદર
ચિત્રામણ પડી રહે છે. દોઝા ચૂંચવાની કળા આટલી
સર્વસાધ્ય નથી, ને કે જેવું તેવું તો બધા જ જાણે
છે પણ ગામના મુખ્ય પાદર પર સાંજને સમે જે
દોઝા જીવાનો ને મોટરાઓ બેગા મળીને રમે છે તેને
માટે તો કોઈ અલસા હેલની સિદ્ધ હથોટીની જ
જરૂર પડે છે. જાડી પછેડીના અસ્તર પર નવી
બોડીમીથી ભાગેલી પાતળી સફેદ દોરીથી ચૂંચાયેલો
દોઝા જેટલાક શોભા ધારે છે તે જોતાં એમ થાય
છે કે આવી ચીજો પ્રદર્શનોમાં કેમ નહિ પહોંચતી

હોય ! ને કે ક્રિકેટની. મોહિની કમ નથી, એને
વિદાય આપવાનું કહીને હું તમરારા જેવાંની લાલ
આંખ જોવા તૈયાર નથી, પણ એટલું જ કહીશ કે
એને પડે અને ય નાણી જેવા જેવો સમો હવે
અવશ્ય આવી પહોંચ્યો ગણાય. પક્ષીજાતો અને
મહત્વાકાંક્ષાની સાથે જ સંપ, શિસ્ત, બેલદિલી ને
આશા-ઉત્સાહનું આ રમત સમર્થ વાહન છે.
ખેડોંગ ને ફિલ્ડોંગ એક બેને પક્ષને સાથે જ કરવાનાં
હોય છે. કેપ્ટનો તો અહીંયાંય હોય છે, પણ
પદ્ધતિસરના વટહુકમો કાઢીને કોઈના વ્યક્તિત્વને
રૂધવાની કે દૂભવવાની તક એમાં બિલકુલ નથી.
એક રમે ને બીજા જોઈ રહે, કે એકને હકેશવવા
અનેક કામે લાગે એવું પણ નથી. આક્રમણાત્મક ને
સંરક્ષણાત્મક ઉભય યુદ્ધનીતિનો અમલ ઉભય પક્ષના
પ્રત્યેકને પ્રત્યેક પળે કરવાનો હોય છે. પંખદાર
શરીરોનો પ્રભાવ તો જાણે સર્વસ્વીકૃત છે જ, પણ
માત્ર ખડક સરખા સીનાવાળાઓનું જ આ મયદાન
નથી. બેશક, એવા બલિષ્ઠ ખેલાડીઓનું સંરક્ષણાત્મક
ધૈર્યબલ જ રમતને ટકાવે છે. એમની પ્રયત્ન
ભીંસમાંથી દોઝા એક પળ પણ છટકવા પામતો નથી.
એમના મોરચા પર તો તસુતસુ જમીન માટે
મરણિયો જંગ ખેલાય છે, પણ ન્યાં કોઈ ખેલાડી
જરાક ખાસ લેવા રહ્યો ને દોઝા જરાક છૂટો થયો
તો એ જ સેકંડે પુરકની લડાઈ ખતમ થાય છે ને
રમતમાં હવાઈ યુદ્ધનો રંગ જામે છે. નાણુક
બાંધાઓમાં સમસમી રહેલું સાહસિક આપદ્ય એ
તકનો પૂરા તોરથી ઉપયોગ કરે છે. તે પછી
એટલેથી દોઝાની જ કિંમત છે. રમતનો ધણોખરો
ધક્કો ઝીલનારા પ્રભાવશાળી ખેલાડીઓ વિશાળ
સીના પરનો પરીનો લોહતાં લોહતાં, પોતપોતાના
દળની હવાઈ તાકાત પર વિચારતા ને વિચારતા રહી
જાય છે; ને સાહસનાં નાનાવિધ સ્વરૂપોને આવિર્ભૂત
કરતી અચૂક આક્રમણલક્ષી દોઝા છૂટે રહેવા દેવાને સીમાસ્થાને
પહોંચાડી દે છે ! રાહદારીઓને જવા રસ્તો ય મળતો
નથી, પાદર પર પંખદારીઓની દાર થંબી જાય છે.
' પાણીમાં ગર્ધ ' તી તળાવ રે
ધુંધટમાં, ધુંધટમાં, મેં તો નીરખ્યા મારજી. '

એ ગીન આ જીવનનો જ લયકાર છે જુનાં જુદાં ગામોમાંથી પોતપોતાનું લાગ્ય લઈને એક જ ગામમાં આવેલી આ નવયૌવનાઓ, અનેગ ઔસુમ્ય સાથે પોતાના અને પોતાની નવીન સાહેલીઓના સૌભાગ્યને, ધુધટના આજા પગમાંથી લાગળ નેણે નિહાળી રહે છે, ને તેમની છેમવેની મજાક કરી લેતી સધા શિર પગની જીવકાતી હેરોમાં મૂકીએ ને મૂકીએ જેટલું નખાય તેટલું ગુનાલ નાખીને કિનિજ પાછળ સતાઈ જાય છે

મરાનર ત્રણેક કનાક પછી એનું એ જ પાદર પાણુ નોખોના ઘેરા નાદથી ધણેણી જોડે ઠે ગેડી દડો રમીને ચક્રિલા પુરુષો નિરતે નાદો ધોઈને તાન્ન થાય છે, બટીનાવટાનું દેળરુ જમે છે, હુકાપાણી પીએ છે ને પોતપોતાના ફગિયાની નોખતો સાથે રાસ રમવાના દાડિયાની જોડ લઈને ગામના મુખ્ય ચક્રદામાં કતારબધ ચાલ્યા આવે છે જેને સગા પહાવાના મરજુનો શોક નથી પણ સારાસારી છે, જેના હૃદયમાં જીવનનો થોડો ધણો ય સતોષ છે, ને જેના ચરીરમાં સામાન્ય ચેતન છે તેવા તમામ પુરુષો - મિશોરો કુવાનો વૃદ્ધો સુદાત - દાડિયા ગમરા આવે છે સ્ત્રીઓને પણ હોળી રમવા નીકળવાની આ સુદ તક હોય છે પણ અધી જ નથી આવતી - વૃદ્ધાઓ અને ઉમરલાયક સતાનોની માતાઓ નથી આવતી આ વર્ગ વાતાવરણની મર્યાદા સમજે છે ને માણુની જુવાનીને યાદ કરીને તેમજ રમવા જેવા ગયેના સતાનોને રમવા દઈને જ સતોષ માને છે રાત્રે હોળી રમવા નીકળે છે માત્ર લાભીનું તિરુદ ધારણ કરીને આવેલી નવજુવાનોઓ અને એવી જ ગણાવાને પાત્ર એવી નાનીમોટી વહુવારુઓ ટચકડી કન્યાઓ તો ગેડીદડા નેચાનો સતોષ માનીને જાંબી જાય છે, ને સમજણી કન્યાઓનો તો સવાલ જ નથી રહેતો, કેમકે એ વર્ગ તો આજો ય પોત પોતાને સાસરે ચાલ્યો ગયો હોય છે ને લાભીનું લાકડું તિરુદ પામી ચૂક્યો હોય છે પણ એ આગળ કહ્યું તેમ કોઈને તકરાર થઈ હોય છે ને કોઈ ઉમરનાયક કન્યાને બાપને ત્યા રહીને જ

હોળી કરવાની હોય છે તો તે પોતાનાં બાઈભાઓને જમાડી-રમાડીને રમવા મોકલે છે પણ પોતે નથી જતી વાતાવરણનો ગગ અને તેમાં પોતાનું સ્થાન એ બગાડ સમજે છે અને એ જ બાઈભાઓ ને સાન્ન સમા હશે તો પોતાના ઠિલકિલ બાવિને એકવાર ફરીથી એકત્ર કરવાના બધા જ પ્રયત્નો કરી છૂટશે એવા સતોષ સાથે તાની-ચી પાડી કે વાછડીને પ પાળતી ધમ્મા આગણમાં કે ગમાણ આગળ ખાટલી પાથરીને સૂઈ જાય છે ને અપાર ઉત્સાહથી પોતાની નાનકડી હૃદયેનીએ વાછી ચૂકી એકાકીએ પાડીને લીધેગૂંપે એરડો બાઈભાઓ માટે નોખો રહેવા દે છે આવા પ્રસંગમાં છોકરીનું દિન કુભાય નહિ તે ખાતર ઘણીવાર તો ધગમથી કોઈ પણ રમવા નીકળતું નથી વગી ચત્તુ શોકાની તો બરિદારી હોય છે આપણે અહીં તો કોઈના છોકરો મરી ગયો હોય તો ય પોળના કાચલા પ્રમાણે અડી આના એકાકીએ છીએ, શિખડપૂરીના જમણ પર બરફનું પાણી પીઈએ છીએ ને પંડોશીનાં ડૂસકાની પથાદશૂ પર ચાદનીભરી અગાસીમાં બેસીને 'તુમહોને મુકકો પ્રેમ શિખાયા 'ના મીઠા આરોપો કરવામાં ને 'ઝટ જાએ ચકનહાર લાવો 'ના રિસા-મણા-મનામણાં કરવામાં 'અવમેના ઉમંગ' કરીએ છીએ । આ વાતાવરણમાં ન જીવેનો જીવ ને ત્યાં જઈ ચડે તો ખરેખર એ પ્રજાને ધેતી જ માને અમુકના મરજુ પાછળ હડતાળ પડવી જ જોઈએ એવી કોઈ લશ્કરી ચિસ્ત ત્યાં નથી, પણ રવયજૂ સહાનુમતિનું પ્રમાણ જ વાતાવરણને આર્દ્ર બનાવી મૂકવાને પૂરતુ હોય છે એવે વખતે મગનારના કુટુંબ પ્રત્યે આખા ય ફગિયાની પ્રકટ સહાનુમતિ હોય છે મસ્તમાં મસ્ત યુવતીઓ પણ એ કુટુંબના જુવા નોને સતાવતી નથી ફગિયાની નોખત ચક્રને જતી નથી કોઈ સેવે પણ વણતુ નથી ને કોઈ કઈ કરે છે તો તે બાલ દેખાવો વિના ધરને ખૂણે જ ને તે પાછા એકલા જમતા નથી તે કુટુંબના બાળકો અને જુવાનોને સમજાવીને ઘેર બોલાવી લાવે છે, માનવજીવનમાં વિરય પ્રસંગ જ દેખા દેતી અપાર અનુમતિથી સોડમાં બેસાડીને જમાડે છે અને રમવા

લાઈ જાય છે. પોતાની ખાતર પોતાના બેરુખધા જમ્યા-રમ્યા વિના ન રહે અને સમગ્ર હિસાહમાં ઝોટ ન આવે એટલા ખાતર આવા ધાયલો પણ છાતી પર પથ્થર મૂકીને સૌતી સાથે રમણે ચડે છે.

મંદ કે અનાડી અથવા આરંભશર કે માત્ર અતિ મપલ નોખત વગાડનારાઓનો અત્યારે કોઈ ધડો નથી કરતું. ગીતની શરૂઆતથી તે સમાપ્તિ સુધી આરોહ-અવરોહને અનુકૂળ રહીને એકધારી ટકારા-બંધ વગાડી જાયનાર પ્રૌઢ કાંડાખળિયાને જ આ સ્થાને બહુમાનપૂર્વક નિયત કરવામાં આવે છે. એમની એપાસ એક મોટું 'વજ્ર' રચાઈ જાય છે બજરવાને બધે સૌ ઘોતિયાબેર જ આવ્યા હોય છે. વિશાળ સીનાવાળાં ખુટલાં બદનો ચાંદનીમાં ચળગતી રહે છે. ધીરી નોખત ને દાંડિયાના ધીમા તાલ સાથે શરાબી વણજારાતું એક મરત વિલાસગીત વિલખિત - અતિ વિલખિત - મૂર મીઠાં મુશકે ગળાંમાંથી રેલાઈ રહે છે. હું તમને ત્યાંની જ સહજે, ત્યાંના જ ઉચ્ચારો સાથે એક બે કડી કહીશ.

હા, એક બે કડી જ કહીશ, કારણ કે આપણા પ્રાચીન લોકગીતોનો એક પ્રકાર એવો પણ છે કે જેમાં પિતૃજોડાનાં દાતણિયાંથી માંડીને તે તાંબા-કૂંડીનાં નાવણિયાં, ભરભરિયા કંસારનાં ભોજનિયાં, પાનસોપારી ને એશમીના મુખવાસ ને સાવ સોનાના ટોશિયાની સેજલડી સિવાય કશું હોતું નથી. કથનના અર્થવિધ્યને લઈને બાલ રચના જ ચમત્કૃતિહીન લાગે છે તો પછી મનોહારી શિષ્ટ સરીખા રેખાઉતાર લાવાલેખો સધાતી પરાકાષ્ઠાની તો વાત જ ક્યાં કરવી ! આપણને ખેંચી રાખે છે માત્ર એનાં ધ્રુવ સરીખા કાવ્યસૌન્દર્યયુક્ત ધ્રુવપદો, અદ્ભુત ઉમંગ-જીજ્ઞાસા ઉપાસ, ને મોહક લયવૈશિષ્ટ્ય. કવિતા તરીકે આજ આપણને એ જરા ઓછાં ગમે, પણ ચોગ્યકાલે ચોગ્યકંઠે એ ત્યારે ચડે છે ત્યારે તો એનું ખેચાણ બારે ચાર પડે છે. ને તેમાં ય આવાં મરત પડછંદ ગીતોની સમહકંઠી સુરાવટ તો જાણે કે મહાનદીનો પ્રવાહ ખડકો સાથે ધસારાબંધ અડળાતો વહી ન જતો હોય એમ, સ્થિતિએને વળોટતી દૂર દૂરના સીમાડા ભરી દે છે. જુઓ, સાંભળો:—

હે.....૬

હે એક વણજારા રે... ..

હે તારી શતી શરોવર પારે કે

ભાઈ ભાઈ શતી શરોવર પારે કે

મહુડાં નારિયાં..... રે

વણજારા રે.....

હે.....૬

હે એક વણજારા રે.....

હે તારી શતી શરોવર પારે કે

ભાઈ ભાઈ શતી શરોવર પારે કે

ફૂલદાર ગાર્યો..... રે

વણજારા રે.....

ગીતના આરોહને જોએ ને ઉંચે અગાવતી નોખતો ધણેણી રહે છે, પ્રચંડ પદાધાત ને જોશીલા તાલ સાથે દાંડિયાની અચૂક અખંડ ત્રીક બોલે છે; ને શરાબના લોભી વિલાસના અવસ્થામાં હારુપથદર્શક લયથી ગીત અવરોહાય છે.

હે તારી લારોણી વણજાર્યો કે

લોભી વણજારા !

હે એ તો દારૂમાં ફૂલી રે

લોભી વણજારા !

હે તારે ખેલવાનાં ઘોડીલાં કે

લોભી વણજારા !

હે એ તો દારૂમાં ફૂલ્યાં રે

લોભી વણજારા !

ફરતા પુરુષો પર ઓઝો તરફથી ધૂળ, કાંકરા બેજવેલું છાણ, કલાકાની મેશ ને ગાડાના કીલની ઘટ્ટિ યતી જ હોય છે. ધીરે - ધીરે - ધીરે ગીત ન જાણે તેમ નોખતો ને નોખતો ન જાણે તેમ ગીત ચંબી જાય છે ને ચક્રવામાં માત્ર આગલી રાતનો ઝોકાતો ચંદ્ર રહી જાય છે.

એમ કરતાં કરતાં હોળાનો દિવસ જાય છે. આખો દિવસ એવી જ ધમાચકડો મચાવ્યા પછી સાંજુકના પહોરે લાકડાં ઉચગવવા નીકળે છે. મિત્રવિમિત્ર પોશાકો ને ઝોધરાળો ચટાપટાળો શરીરોવાળા ઘેડવા આગણે

આંગણે મુદ્દ જમાવે છે. ઘઈ સાથ પોળના ડોકરાઓ આપણા નાનડુનું બારણું કાઢી ગયા ત્યારે તમે પોલીસ બોલાવીને પાછું મેળવ્યું હતું-ત્યાં આવું કોઈ ના કરે-જે ખેંચપકડ થવાની હોય છે તે પહેલાં જ ઘઈ જાય છે. એક વખત દમલામાં પડેનું લાકડું પાછું મેળવવા મથામણ કરવી એ લાવકાત નથી ગણાતી, પછી ભલે તે શરત સુકાવોને તકડાવેલું ધમારતી લાકડું જ હોય. અદરે ભાર વનસ્પતિની પ્રસાદી આવે છે. દમલામાં આવેલી આ 'રકમો'નું આકારવૈચિત્ર્ય ભેળીને જ તમને અચ્છો ચાય એ વૈવિધ્યપૂર્ણ નૈસર્ગિકપૂર્ણ ગંજમાંથી સુરેખ આકારખંદ હોળી ખડકવી એ પણ ધણો અનુભવ ને કંઈક રસિકતા માગી લેતું સેવાકાર્ય છે. સૌથી પહેલાં એક ખાડામાં માટીના ચાર લાકડું મુકાય છે. દરેકને અનુક્રમે અપાડ, શ્રાવણ બાદરવો, આસો-એવાં નામ અપાય છે. ઉપર એક પાણી બારેલી સીલખંધ ફેરી માટલી ગોડવાય છે.

તે પછી નિયત પદ્ધતિએ ભૌમિતિક સૌંદર્યવુક્ત હોળી ભેતભેતામાં તૈયાર ઘઈ જાય છે ને ઉપર ઘોળી ધખ ફરફરી રહે છે.

આપણે અહીં તો સાત વાગનાં હોળી પ્રગટાવી દઈએ છીએ ને પછી જમીએ છીએ; ત્યાં તો બધા આસાનીથી નાજ છે, આપું કુટુંબ સાથે બેસીને ખાંડ ને સેવો જમે છે. શરાબનો તો આજ ખાસ મહિમા ગણાય છે. નહિ જ પીનારા તો જાણે નથી જ પીતા પણ લાગે જ પીનારા લાગે જ ઊંડે છે. ધણો ખરા તો કાયદેસરનો કલાલને ત્યાંથી જ આવેલો હોય છે, પણ ખરા રસિયા તો બરપૂર મસાલા નાખીને ઘરનાં મહુડાંમાંથી ગાળેલા પહેલી પારના શરાબની હથહથ બાદીએ ચક્રવર્તી બને છે, ઊંચી તમાકુએ હુકા બરીને ધૂંતીધૂતીને પિવાય છે. સખીમિતે ચક્ર ચક્રિત કરાવી રાખેલાં ધારિયાં, લાલાં, ઊરા, કડિયાળી રંગો વગેરે બહાર નીકળે છે, કપની સરકારના વખતથી વખાઓએ સંતાડી રાખેલી ને ગુપ્તપણે જળવાતી આવતી કીમતી તગવારો તેમ જ જુલતાણી બંદો પણ આજ તો ઊંડોઊંડો નીકળે છે. દરેક યુરુપ લડકું હોય તો લગી શકાય એ રીતે પોતાના

દેહનું ચક્રીકરણ કરે છે, રાતના નવ સાડાનવનો સુમાર થવા આવે છે. ચક્રલામાં બૂંગિયો દોલ વાગે છે, રણશિશુ કુકાય છે, 'બોલો બિતાહણી માતકી જે! બોલો ભેજણિયો માતકી જે! બોલો અંબે માતકી જે! બોલો ફૂલમધ માતકી જે!' આવી આવી તો કાણ જાણે ચોસડે ભેગણી હવામાં ધૂણી રહે છે! વાતાવરણ રૌદ્ર-ગંભીરતાએ રંગાઈ જાય છે. દરેક જણ કોઈ અપૂર્વ યુદ્ધો-માદ અનુભવે છે, ને પૂરેપૂરા સાવધ રહીને ચક્રલા બણી આગળ વધે છે. બધાં રંગિયાના પ્રવાહો આવી રહે છે એટલે ટાક ભેરથી વગે છે. રણશિશુ ભેરથી કુકાય છે, ભેગણીઓના જ્યજ્યકારથી હવા કંપી રહે છે, અતિશય ગિરદી વચ્ચે હોળી પ્રગટાવાય છે ને આ પ્રચંડ કાલાહલમાં સૌને ચક્રિત કરી દેતી કોઈકની કારમી ગર્જના સભગાય છે. કોઈક પ્રવંચ કિલકારોએ ગાળો દઈને કોકને આહવાન આપી રહ્યો હોય છે, કોઈ આજ એકલો નથી હોતો, આજ એકલો પડી જનાર અમાગી ગણાય છે. દરેક પોતપોતાનાં આપ્તજનોથી રક્ષિત ને એમનો રક્ષક બનીને જ આવ્યો હોય છે. કોઈની ઝોજા ઊતરવાની દાનત જ નથી હોતી. પોતાની ગર્જનાનો જવાબ આપવા સામી વ્યક્તિ ઘૂર્ત જ બહાર આવે છે. તમને થતું હશે કે ક્યાં જ નહિ ને આ લોકો અહીં જ કેમ લડતા હશે? આ જ રથળ અને આ જ સમય એમને કેમ પસંદ હશે? એના જવાબમાં નિર્બંધ લખવેલો હોય તો જ લખાય એટલી સામગ્રી મળે તેમ છે, પણ હું તમને દૂંકમાં કહી દઉં કે આ પેદાઓ-જૂતી પરપરા છે, આ સમયે ને આ રથળે વેર લેતું એ ઔરવ ગણાય છે. આ રથળે પગ મૂકતાં જ હૈયાના ભારેલા અમિ ભમૂકી બેઠે છે, વૈરરૂપી હડકાં ધૂંતું જને કરકયું છે ને એના ભેરનો એકદ જતું પણ જેનામાં પ્રચ્છનપણે છવી રહ્યો છે એવાએને અહીંની હવા લાગે છે ને હડકવા દાસે છે. કેટલીક વાર અગાધી કાવતરું ગોડવવામાં આવ્યું હોય છે, પણ ધણીવાર તો હથ લાગ્યા પછી જ હડકવા દાસે છે. શસ્ત્રોની સાંઘારી શર ચાય છે, મામલો ધણીવાર શરૂઆતથી જ અટકી જાય છે, કેટલીક વાર સામાન્ય

અપાઝેવી થાય છે તો કોકવાર ખૂન પણ ચર્ચાળ્ય છે. આવા કોલાહલમાં ય ગામની આઆદાની ઇચ્છનારા શાંતિના નાનકડા રવનદષ્ટાઓ દેખાઈ આવે છે, જેઓ પોતાનું બળ એ બળોને અથડાતાં અટકાવવામાં વાપરે છે. એમને સફળતા મળે છે તો વાડનારાઓની હોળી થતી રહી જાય છે ને દિવાળી જેવા છત્તી જાય છે. આ કારમી ધમચક્રમાં ય લાકડાંની હોળી તો સળગે છે ને એની ધોળી ધમ્મ કાળી ખનોને અનેક રકુલિંગો સાથે ગગને ચઢે છે. દરેકની પાસે એક એક પૂજો હોય છે, એના પર ધમ્મ ઝીલી લેવા બધા મથે છે. જેના પૂજામાં ગ્રિહાય તે નસીયદાર ગંજાય છે, ખાસ કરીને જેને ત્યાં શેર માટીની ખોટચ છે એવાઓ. હોળીમાતાની કીરપાથી પોતાને ત્યાં પારણું બંધાવાની ખાતર ધમ્મ ઝીલે છે. આમ કરવાથી કેટલાં પારણાં બંધાયાં તે કોઈએ ગણ્યાં નથી, ને બંધાયાં હોય તો ય એમાં માતાછત્તી પ્રસાદીએ કેટલો ભાગ ભગ્યો છે તેની ખાતરી થે કોઈ આપી શકે તેમ નહીં, પણ રિવાજનો રેટિયો ક્યેં જાય છે એ હકીકત છે.

આ બધી ખટપટ પત્યા પછી જ ઊજળિયાત વણોનાં પુરુષો ને આખા ગામની સ્ત્રીઓ હોળી કરવા નીકળે છે. જાણે કંઈ જ બન્યું નથી એવું હળવું ને રમતિયાળ વાતાવરણ પાછું ચર્ચાળ્ય છે; ને કંઈકને કપાળે કાળા ચાંદલા કરતી, ભરજેનમાં સળગતી દિંદુ વિધવાઓની જેમ, આકાશમાં અસંખ્ય રકુલિંગો ઉડાડતી ને આજુબાજુનાં ઝાડપાનને કાળાં કરતી એ પ્રચંડ હોળીઓ ફાટ્યુની પૂર્ણિમાની માઝમ રાતે ભડભડ ધોળે જાય છે.

ધુળેટીનું પ્રભાત ભાવનામય લાગે છે. સ્ત્રીઓ ખાસ વહેલી ઊઠે છે. અંકેકું બેકું પાણી રેડીને હોળી-માતાને કારે છે અને વિશ્વશાન્તિ અર્થે જાણે પોતાના ધર તરફથી એટલો ફાળો આપવાની કૃતકૃત્યાત અતુલવે છે. કરતી હોળીની ચોપાસ ગામના દહી પંચ મળ્યું હોય તે રૂપે એકડા મળે છે, હોળી બકડતાં મૂકેલી પેલી માટલી બહાર કાઢે છે, ખાડામાં ગોક-વેલા પેલા ચાર લાકુ તપાસે છે. ચોમાસાના ચાર

મહિનાનાં પ્રતીક તરીકે એ મુકાયા હોય છે. જે મહિનાનો લાકુ જેટલો ભીંજ્યો હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે મહિનો દોરો કે ભીનો જરો એવી ધારણા બાંધવામાં આવે છે. તમે કંડુંશો કે શું આ સાચું છે? હું કહું છું કે જરા ય નહિ, કેટલી ય વાર આપાદના લાકુને લદગદતા જેવા છે ને એ જ આ-પાદની રાતો 'રાત કટે ગીન ગીનકે તારે' ગાઈ ગાઈ ને ચિંતાવી છે.

ભાદરવાનો કારો કટ લાકુ જેવા પછી ધોધમાર વરસાદથી દળી પડતું ને કાઠી જતુ બહુ ધાન નાની ઉમરમાં અનેકવાર ઓશિયાળી આખોએ જાય છે. આસોનો લદગદતો લાકુ જેવા પછી આસાનીથી દારૂખાનાં ફોડ્યાં છે, ને કારો જેવા પછી કેટલી ય વાર ગાજડીમેઝડીમાં મેઘરાજ્યએ તેજ સીધ્યાં છે! પણ મેં તમને આગળ નહિ કહ્યું કે રિવાજનો રેટિયો ક્યેં જાય છે!

ગામના આગેવાનો આજ પ્રભાતે એક બીજો નિર્ણય પણ કરી સે છે. હોળી ઉપર નવાણોનાં નીર ઓસરવા આજ્યાં હોય છે. ગામનો કોઈ યુવાતી પૂર્વજ હવાડો બંધાવી ગયો હોય છે ને તેની પાછળ જમી જાતની અમુક વીધાં જમીન પણ આપતો ગયો હોય છે. ફાગણ વદ પાંચમથી તે સારો વરસાદ આવે ત્યાં સુધી જે માણસ પોતાનાં સાધનોથી ને પોતાની જવામદારી પર નિયમિત હવાડો ભરે તે એક ચોમાસા માટે પેલી જમીન ખેડે. આપણી મુનિસિપાલિટીનાં ટેન્ડરો જેવી આ ચોજના હોય છે. જે વકિત ગામને વધારેમાં વધારે સમય આપી શકે તેમ હોય તેને તે ફૂલો, હવાડો ને જમીન સુખત કરીને સૌ વેરાય છે, ને તે દિવસથી નિયમિત દિવસમાં બે વખત હવાડો ભરાય છે અને રણ જેવા કાળા ઉનાળામાં આખા ગામનાં દોર નિરાતે પાણી પીને વડોની ઝાપમાં વાગે છે.

ધુળેટીનો એ આખો ય દિવસ છેલ્લા જોરથી તોખતો ગાજે છે. તાલ ચૂકે તો રમનારાનું કાંકુ નકામું ચર્ચાળ્ય એટલા આવશ્યકી દારૂયા રમાય છે ને આખો ય દિવસ યુવાન સ્ત્રી-પુરુષોની મરતી

આપુ રહે છે. આજ શૂંગાર જ્યાં હશે છે, પણ વાદ
ગંજવાનું છે કે ચરોતર એ મારવાડ નથી. મારવાડી-
ઓની એ ધિવજા, એ બેઘરામ બીજાતસા,
કુકાનદારોને તીરીની પેસા કડાવવા ખાતર ગુજરાતમાં
સહેરોની બરખાનરોમાં રેસાતાં એ અશ્લીલ ગીતો,
એનું કશું ચરોતરમાં નથી. ત્યાં તો ઘેસ રાંધીને
ધરવાળાને જમાડનારી ઓ પણ 'કકરાણી' લેખાય
છે તે આખો દિવસ બાવળની કાઠી ચારીને સોંજે
ચાર આના કમાનાર પ્રુથ 'કકોર' કહેવાય છે.
ત્યાંની શૂંગારજાવનાને સીસાની પાળ જેવી મર્યાદા-
ઓ છે. એ આપુ'ય પખવાડિયું સીઓનું જ
સામાન્ય પ્રવર્તે છે. સીઓને જ આક્રમણનો અધિ-
કાર છે. ખાતાં, દુકાનો પીનાં કે મદદરવા કાર્યો
કરતા, પુરુષો પર, ચિત્રવિચિત્ર વસ્તુઓથી સજ્જ
એની સીઓનું બુંદ કપાથી ય અચિત્ત બીતરી
પડે છે.

પ્રુથને તો ફક્ત ગમે તે સિફતે હટકવાનું જ
હોય છે. ન હટકાયું ને ઘેરાઈ જવાયું તો પ્રસન્ન
અહેરે સ્વરથ બેઠા રહેવાનું હોય છે. સીઓને નટલો
લાડબોળી લુધમ કરવો હોય છે તેટલો કરે છે.
પોતાથી નાની ઉમરના બાઈની પત્ની પર દષ્ટિ
પડે તે ખાતર પ્રુથો જિસુ પણ જોતા નથી, ને
નવવધૂઓ પણ લુધટમાં જ હમે છે ત્યાના પ્રુથો
સાધુ છે ને સીઓ સતીઓ છે એવું દસાવવા હું
મથા રહ્યો છું એવું બોલે માનતા! આપણે
મનોવિજ્ઞેવધુમાં બીતયાં નથી. હું તો માત્ર બાહ્ય-
ચારો જ ખ્યાસ આપવા બોલું છું. પ્રુથોને સાદુ
વાજવાનું હોતું જ નથી, સિવાય કે દિયેર. દિયેર-
બાળી બેઠી જાય છે ત્યારે તો પેતો એની બાળીને
એવી રમણે છે કે તે આવતી હોળી સુધી વાદ
કરે! સાળી તદન નથી હોય છે તો તો દિયેર એ
નવી ઇમારતને એવા તો લાડકોડથી એવા તો રંગ-
રોજાન લગાડે છે કે જેની મધુરતા પેતોના જીવન-
બરના સાસરવાસા દરમિયાન મહેકી રહે છે.

સાંજે બધા પોતાની ગેડીઓ દડા ને દાડિયા
ધૂંધવાતી હોળીમાં નાખી આવે છે. નોખતોને પ્રેમ

ચોપડીને માગી પર ચડાવી દે છે, ને નાતા 'પહી
વિચારે છે કે આખા ય પખવાડિયા દરમિયાન કઈ કઈ
ઝીએ પોતાને હોળી રમણી છે, ખાસ કરીને એ
વિચારે છે કે કઈ કઈ સ્ત્રીઓએ પોતાની બાજરીમાં
ગુલામ નાખ્યું છે. દરેક સ્ત્રી સાથેના પોતાના કાડું-
બિડ સબંધો વિચારી લુએ છે, પોતાને કઈ આગવું
લાગતું વગણતું હોય છે તો તે પણ ધ્યાનમાં લે છે
ને પોતાના ગળ પ્રમાણે ગોઠ આવે છે. ગોઠમાં
સામાન્ય રીતે તો ખજૂર-ટાપર્ગ કે શ્રીફળ અપાય
છે. નજીકનો સંબંધ હોય છે ને આપનાર પહોંચતાં
હોય છે તો વચ્ચો કે સોનારખાની કોઈ નાની
ચીજ પણ અપાય છે ને આગવા સંબંધમાં તો
અતરની શીશીથી માંડીને તે નેટલું અપાય તેટલું
ઓછું. જેવી કુશા ૧ પરકોવાના પ્રેમ માટે આપણ
નીતિશાસ્ત્ર ગમે તે કહેતું હોય, પણ આજ તો
બધા એની ખસિકારી અનુભવતા નવા કામ, પર
ચડે છે. બસ ત્યારે પ્રમુખ સાહેબ ૧ તમે શાન્તિ
જળરી છે ને જળવાવી પણ છે, હવે તમે કંઈક
કહો ને અમે બધાં સાંભળીએ એ જ તમારો
આહાર માનવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે કદાચ."

"હવે શું કહે, કપાળ! અગિયાર તો પોતે
વગાડ્યા."

"હું ય કહે છું! જ્યાં તો દીધે રાખ્યું! ૧
ચારે બાઈ ચાલે, જળવીને નીચે બીરો હવે
બધાં, મારે તો હજી લોજમાં જમવા જવું છે.
નહિ તો પાછી આખી રાત હોળી પીકે."

"સાંભળો તો ખરા પણ, લુઓ, આ બધાંની
વતી મારે પણ તમારો આહાર માનવાનો છે. ને
તમે મારો આહાર માનવાની વાત પણ કરતા
હતા. હું બોલી નથી એટલે એ આહાર તો લેજો
જ રહ્યો ને! હવે એ બંને આહારોને ગમે તે રીતે
ઘટાવો, પણ અત્યારે લોજની વાત જવા દઈ ને નીચે
ચાલો. તમારી લોજ તો કપારની ય બંધ ચર્ચ ગઈ
હશે, ને કાઈ હોટેલમાં કાચું પાકું ચઢાવીને આવવું
પડશે. માડું માનો તો સાડું તમારો બાઈનાં
પગલાં વાગે છે, હવે એ આવે એટલે આપણે બધાં
સાથે જમીએ."

“ અરે ! હજી વિધ્વજ્જ્વાળા નથી આવ્યા !
આખા અમદાવાદે હોળી કરીને ધસધસાટ ધોરવા
માંડ્યું ને એ બાઈસાહેબ હજી ચ.....”

“ વાત કેવી ઉગાવતા આવડે છે ! એમ તમે
નહિ છટકી શકો. આખું અમદાવાદ હજી જળે છે—
અધું તો જળે જ છે. ને અમારી હોળી તો ત્યારી
છે. એ તો હમણાં આવશે, જગનિયંતા છે, આખા
જગતની દિકર એમણે રાખવી રહી, સૌને જમાડી-
સુવાડીને જ જમવા-સવા આવવાના. હોળી-
દિવાળીની જંગળો તો પામર માનવીઓને. ધ્રુવરના
ધરમાં-ભગવાન વિધ્વજના ધરમાં તો સદા ચ સતોષ
જ છે. પણ તમે કોટ રોના ચડાવો છે ? કહીએ

છીએ એ સાંભળતા નથી ? ”

“ સાંભળું છું ને એમનાં પગલાં. આ આવ્યા
થ્યો, હવે તમે તમારી હોળી ફારો, મને તો
ધરના જમણોના મહાવરો નથી. એટલે બહારના
કાચાપાકા વિના મારી હોળી તો નહિ કરે. માફ
કરો હો ! તમારે બોલવાનું હજી બાકી રહ્યું છે.
તમે તમારી હોળી ઉપર નિરાંત બોલશો તે જિંસે
જરૂર જમીય, ને હવે એકવાર ફરીથી આમાર
માંડું તો સહી લેશો. ”

ને બહારથી આવ્યા પછી, એ આખી ચ રાત,
હોળીનો જૂઝવે રૂપે અનંત માયા ભેતાં ભેતાં એ
પથારીમાં પાસાં ફેરવ્યા કર્યા.

વિશ્વવિભૂતિને વંદન--

લોકોચ્છરાણમ્ ચેત્તાંસિ
તુ વિજાતુમહંસિ ?

પચાસ પચાસ સૈન્ધ પહેલાં
જાણતે કૃષ્ણ પ્રગટ્યાંતા, ને
જગત્ ચરણે ગીતા ધરી;
આજ યુગાન્તરે એક યોગી જાગ્યો
ને જગત્ ચરણોથી ગીતા શિરે ધરી;

કોટી કોટીવાર વંદન હજો એ ગીતાધર યોગીને... ૧

ઉત્તરેથી એક રાજર્ષિએ
અહિ સાની જાણીપણા કરી,
લુહાવ્યા નરનહિ ને પશુપતિ,
આજ અદ્વિ 'અદ્વિ દત્ત' વર્ષે
પુનર્જન્મ પામ્યો છે એ રાજર્ષિ;
એ રાજર્ષિ નથી

વસિષ્ઠ શો અર્જુન છે;
તેણે સોરઠની પુષ્પશૃંગિમાંથી
જાણીપણા કરી છે અહિસાની;

કોટી કોટીવાર વંદન હજો 'એ' મહર્ષિને... ૨

ચાલુ રહે છે. આજ શુગાર જરા હલે છે, પણ યાદ રાખવાનું છે કે ચરોતર એ મારવાડ નથી. મારવાડી-એની એ ઘેલછા, એ બેલગામ ખીબસતા, દુકાનદારોને રીઝવીને પેસા કઢાવવા ખાતર યુજરાતમાં શહેરોની બરખાશોમાં રેલાતાં એ અસ્લીય ગીતો, એવું કશું ચરોતરમાં નથી. ત્યાં તો ઘેંસ રાંધીને ઘરવાળાને જમાડનારી સ્ત્રી પણ 'કકરાણી' લેખાય છે ને આખો દિવસ બાવળની કાડી ત્રીરીને સાંજે ચાર આના કમાનાર પુરુષ 'કાકાર' કહેવાય છે. ત્યાંની શુગારભાવનાને સીસાની પાળ જેવી મર્યાદા-એ છે. એ આખું ય પખવાડિયું સ્ત્રીઓનું જ સામાન્ય પ્રવર્તે છે. સ્ત્રીઓને જ આકર્ષણનો અધિકાર છે. ખાતાં, હુકો પીનાં કે મદસ્તનાં કાર્યો કરતા, પુરુષો પર, ચિત્રવિચિત્ર વસ્તુઓથી સજ્જ એવી સ્ત્રીઓનું ખુંડ કયાંથી ય અચિત્ત્ય ગિતરી પડે છે.

પુરુષને તો ક્રૂર ગમે તે સિક્કતે છટકવાનું જ હોય છે. ન છટકાય ને ઘેરાઈ જવાયું તો પ્રસન્ન ચહેરે સ્વસ્થ ઊભા રહેવાનું હોય છે. સ્ત્રીઓને જેટલો લાડભર્યો જીવન કરવો હોય છે તેટલો કરે છે. પોતાથી નાની ઉંમરના લાખની પત્ની પર દષ્ટિ પડે તે ખાતર પુરુષો ઊંચુ પણ જોતા નથી, ને નવવધૂઓ પણ કુપટમાં જ હસે છે. ત્યાંના પુરુષો સાધુ છે ને સ્ત્રીઓ સતીઓ છે એવું કસાવવા હું મધી રહ્યો છું એવું જો જો માનતા ! આપણે મનોવિશ્લેષણમાં ઊતર્યા નથી. હું તો માત્ર બાહ્ય-ચારનો જ ખ્યાલ આપવા બોલુ છું. પુરુષોને સાદું વાળવાનું હોતું જ નથી, સિવાય કે દિયેર. દિયેર-ભાભી બેટી જાય છે ત્યારે તો પેસો એની ભાળીને એવી રમીડે છે કે તે આવતી હોળી સુધી યાદ કરે ! ભાળી તદ્દન નવી હોય છે તો તો દિયેર એ નવી ધ્રુમરતને એવા તો લાડકાડથી એવા તો રંગ-રોગાન લગાડે છે કે જેની મધુરતા પેલીના જીવન-ભરના સાસરવાસા દરમિયાન મહેકી રહે છે.

સાંજે બધા પોતાની બેઠીએ દડા ને દાડિયા ધૂધવાતી હોળીમાં નાખી આવે છે. તોજતોને ત્રેલ

ચોપડીને માછી પર ચઢવી દે છે, ને નાલા 'પછી વિચારે છે કે આખા ય પખવાડિયા દરમિયાન કઈ કઈ સ્ત્રીએ પોતાને હોળી રમીડી છે, ખાસ કરીને એ વિચારે છે કે કઈ કઈ સ્ત્રીઓએ પોતાની બાજરીમાં ગુલાલ નાખ્યું છે. દરેક સ્ત્રી સાથેના પોતાના કાઠું-બિંક સંબંધો વિચારી જુએ છે, પોતાને કઈ આગવું લાગતુંવળગતું હોય છે તો તે પણ બ્યાનમાં લે છે ને પોતાના ગળ પ્રમાણે ગોઠ આપે છે. ગોઠમાં સામાન્ય રીતે તો ખમૂર-ટોપરાં કે શ્રીફળ અપાય છે. નજીકનો સંબંધ હોય છે ને આપનાર પહેલિતો હોય છે તો વસો કે સોનાડિયાની કોઈ નાની ચીજ પણ અપાય છે ને આગવા, સંબંધમાં તો અતરની શીશીથી માંડીને તે જેટલું અપાય તેટલું આપુ. જેવી દુંસ ! પરકીમાના ગ્રેમ માટે આપણ નીતિશાસ્ત્ર ગમે તે કહેતું હોય, પણ આજ તો બધા એની બસિહારી અનુભવતા નવા કામ પર ચડે છે. બસ ત્યારે પ્રમુખ સાહેબ ! તમે શાન્તિ જળવી છે ને જળવાયી પણ છે, હવે તમે કંઈક કહો ને અમે બધાં સાંભળીએ એ જ તમારો આભાર માનવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે કદાચ."

"હવે શું કહે, કપાળે ! અગિયાર તો પોતે વગાડ્યા !"

"હું ય કેવો છું ! ન્યાં તો દીધે રાખ્યું ! ચાલો ભાઈ ચાલો, જળવીને નીચે ઊતરો હવે બધાં, મારે તો હજી લોજમાં જમવા જવું છે. નહિ તો પાછી આખી રાત હોળી ધીક."

"સાંભળો તો ખરા પણ, જુઓ, આ બધાંની વતી મારે પણ તમારો આશર માનવાનો છે. ને તમે મારો આભાર માનવાની વાત પણ કરતા હતા. હું બોલી નથી એટલે એ આભાર તો લેજો જ રહ્યો ને ! હવે એ જતે આભારને ગમે તે રીતે મટાવો, પણ અત્યારે લોજની વાત જવા દઈને નીચે ચાલો. તમારો લોજ તો ક્યારની ય બંધ થઈ ગઈ હશે, ને કોઈ હોટલમાં કાચુંપાકું સજાવીને આવવું પડશે. માટું માનો તો સાડું. તમારા ભાઈનાં પગલાં વાગે છે, હવે એ આવે એટલે આપણે બધાં સાથે જમીએ."

“ અરે ! હજી વિશ્વજ્ઞાઈ નથી આવ્યા !
આખા અમદાવાદે હોળી કરીને ધસધસાટ ધોરવા
માંડ્યું ને એ લાઈસાહેબ હજી ય.....”

“ વાત કેવી ઉઠાવતા આવડે છે ! એમ તમે
નહિ છટકી શકો. આખું અમદાવાદ હજી ભરે છે-
અધું તો ભરે જ છે. ને અમારી હોળી તો સ્વારી
છે. એ તો હમણાં આવશે, જગન્નિયંતા છે, આખા
જગતની દિફર એમણે રાખવી રહી, સૌને જમાડી-
સુવાડીને જ જમવા-સૂવા આવવાના. હોળી-
દિવાળીની જગજો તો પામર માનવીએને. ઈશ્વરના
ધરમાં-ભગવાન વિશ્વના ધરમાં તો સદા ય સતોષ
જ છે. પણ તમે કોટ શેના ચડવો છો ? કહીએ

છીએ એ સાંભળતા નથી ? ”

“ સાંભળું છું ને એમનાં પગલાં. આ આવ્યા
હયે, હવે તમે તમારી હોળી ઠારો, મને તો
ધરના જમણનો મહાવરો નથી. એટલે બહારના
કાચાપાકા વિના મારી હોળી તો નહિ કરે. માફ
કરજો હો ! તમારે બોલવાનું હજી બાકી રહ્યું છે.
તમે તમારી હોળી ઉપર નિશંતિ બોલશો તે સ્વિસે
જરૂર જમીશ. ને હવે એકવાર ફરીથી આભાર
માનું તો સહો લેશો.”

ને બહારથી આવ્યા પછી, એ આખી ૫ રાત,
હોળીની જૂજવે રૂપે અનંત માથા ભેતાં ભેતાં મેં
પથારીમાં પાસાં ફેરવ્યા કપોં.

વિશ્વવિભૂતિને વંદન--

‘લોકોત્તરાણામ્ ચૈતાંસિ
તુ ધિષાતુમર્હસિ ?

પચાસ પચાસ ચૈકા પહેલાં
ભારતે કૃષ્ણ પ્રગટ્યા’તા, ને
જગત્ ચરણે ગીતા ધરી,
આજ યુગાન્તરે એક યોગી જાગ્યો
ને જગત્ ચરણોપથી ગીતા શિરે ધરી;

કાદી કાદીવાર વંદન હજો એ ગીતાધર યોગીને... ૧

ઉત્તરેથી એક રાજર્ષિએ
અહિંસાની જગધૌપણા કરી,
સુલાબ્યા નર-પતિ ને પશુ-પતિ;
‘આજ અહીં અહીં હજાર વર્ષે’
પુનર્જન્મ પામ્યો છે એ રાજર્ષિ;
એ રાજર્ષિ નથી

વસિષ્ઠ શ્રેષ્ઠર્ષિ છે;
તેણે સૌરકની પુરુષમૂર્તિમાંથી
જગધૌપણા કરી છે અહિંસાની;

કાદી કાદીવાર વંદન હજો ‘એ’ મહર્ષિને... ૨

- ૧' ઓગણીસ ઓગણીસ સૈદ્ધ પહેલાં
પૂર્વમાં જાનુ મંગલ્યોત્તો, ને
પશ્ચિમે પ્રકાશ્યોત્તો,
૨ માનવીને જાય તે મંગલ્યોત્તો
“પ્રાણપૂર્ણ એ જ પ્રભુપૂર્ણ”
એ મન તેણે જગને દર્શ
કાશને જીર્ણ વસ્ત્ર સી ખીલીએ દાગી,
આજ એ જ જીર્ણ કાયા ધરી
આદર્શ પૂરવા મંગલ્યો છે ભારતમાં,
કાઠી કાઠીવાર વંદન હજો એ માનવકુળતારકને .. ૩
- ૩' મહુર્ષિએ અરબીના ધોર ધૂપવતા કાઢે
ને સુદામાની પુષ્પશ્રીમાં મગદી
દૃશ્યની વગ્નમુખિ સી
પાવન કરી છે સોરઠજીમિને;
મહાત્માના પુણ્ય પગલે જ
અતીર્થના તીર્થ મંગદે છે.
પતિતપાવની ગગને પગલે જ
શાપિત સગરો ઉદ્ધર્તા ને ?
કાઠી કાઠીવાર વંદન હજો એ તીર્થસંપ્રદાયોને .. ૪
- કુમારોના એ કૌમાર્યને,
જલચારીઓના એ ધલચર્યને,
શુદ્ધચાત્રમીઓના એ માહરચર્યને,
કમળાના એ કુંકુમ ચન્દ્રકને,
દૃશ્યચન્દ્રના એ કેસરતિવડને,
સત્યદેવના એ સત્યને
કાઠી કાઠીવાર વંદન હજો અમારા એ વિશ્વવિભૂતિને... ૫
- ભારતના એ યુગસંપ્રદાયને
સત્કારવાને નથી ફલ કે ફલપાંખડી,
ક્યાં સુધી શા પ્રભાવન્તો યોગી
ને ક્યાં શબ્દમર્યાદા અટવાતો આ માનવદેહ ?
ફલથી ફલપરિમલ અદ્ધા છે,
સુધી સુપ્રકાશ અધિકા છે
કાઠી કાઠીવાર વંદન હજો એ તેજપુજને .. ૬

સાં આ વાળો

અનુવાદક શ્રી લોગીલાલ ગાંધી

ચોપેક-ચોડ (Capek-Chod)

(જન્મ ૧૮૫૦-)

[૧૭મી અને ૧૮મી સદીમાં એક રાષ્ટ્રનું અસ્તિત્વ જ સુરોપના ઇતિહાસમાંથી લગભગ બૂઝાઈ ગયું હતું. એવા યુવાન દેશમાં સાહિત્યની તો વાત જ શી? પરંતુ ૧ મી સદીની શરૂઆતથી ત્યાં નૂતન જીવન, નૂતન વાવનાનો પ્રોધ છૂટ્યો અને તેણે દુનિયાના સાહિત્યની હરીફાઈમાં ભારતીય શક્તિ એટલે સુધારે જાદુઈ સાહિત્યસર્જન કર્યું. અતઃ મહાચુલ્ક પછી સ્વયં જ રાષ્ટ્ર તરીકેનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતાં તે દેશની શક્તિ અદ્ભુત ખીલી ઊઠી.

હરેલ તથા જોસેફ — ચોપેકબધુઓના નાટકો દુનિયાના નાટકોને ટક્કર મારે એવા નીવડ્યા આજ બધુઓની વાર્તાઓ ચમત્કારી કલ્પના અને વાસ્તવવાદી કથાઓની સંમિશ્રિ વ્યક્ત કરે છે. ન્યારે ઇંગ્લેન્ડ હરમાન જેવામાં વધારે આદર્શશીલતા છે. વાર્તાના લેખક ચોપેક ચોડ નવલકથા અને વાર્તાઓમાં ક્રમજીવી દુનિયાના વેધક ચિત્રો રજૂ કરે છે.

અહીં રજૂ કરેલી વાર્તા 'At The Rotary Machine' નામની છે.]

ચોપેક એક નેનાગની કલ્પનામાં ય ન આવે એટલી બધકર ઝડપે મે એક વારની પહોળાઈવાળો કાગળનો એક પેટા મશીનમાંથી જાણે ગાડાતૂર બની સંકેત રહ્યો હતો. કુમા એ દોડતા પટાની સામે જોતો જોતો હતો એક જનરજરત મોટા જડા વીંટામાંથી તે ઉકેલાઈ રહ્યો હતો. બે આદર્શીઓએ કાગળના એ બારે વીંટા ઉપર બરાબર ધ્યાન આપવું પડતું અને જેવો તે નીચે ઊતરે કે તરત જ તેને યોગ્ય વળાંક આપવા પૂરી જહેમત ઉઠાવવી પડતી હતી તરત જ એ વીંટા ઊપવાના મશીનમાં ચોડવાઈ, અદ્ભુત વરાળના સ્પર્શથી બિજાઈ લોહના બે જડા સિનેન્ડરોની પકડમાં આવતો અને હાથુવારમાં તે એ પથરાયેલા કાગળના પહોળા પટા ઉપર ઊપાના આઠ પાના જેટલું લખાણ એકસામટું છપાઈ જતું. નેતજોતામાં પાછો એ જ કાગળનો પેટા જાણે ઊડીતે બીજા બે સિનેન્ડરોને વળગતો અને તરત જ બીજી માથુએ બીજા આઠ પાના છપાઈ જતા પછી પથુ એની વેગીલી ગતિ ચાલુ જ રહેતો અનેક સિનેન્ડરોમાંથી તે પસાર થતો નવા નવા પાના એ રીતે છપાતા જ જતાં અને છપાઈ છપાઈને તીણ ચપ્પુઓ જેવા મશીન આગળથી પસાર થઈ કપાતા, ત્યાંથી આગળ વધી ચુક વડે ચિટકાતા, અને પછી લોખંડી

હાથે એમની ગડોઓ વાળતા છેવટે પોતાથી અડધી સાર્થકના એવા બીજા છપાયેલા કાગળો સાથે ચિટકાઈને જોડાઈ જતા સારે આ પ્રક્રિયા પૂરી થતી.

આ છેલ્લી ક્રિયા અદ્ભુત હતી બે જાદુ જુદાં અપ્રધિયા એવી રીતે જોડવાતાં, ચિટકાતા, કપાતાં કે અતે એક આખા છપાઈપે જન્મ પામતાં અને આમ એક સેકન્ડની પાંચ નકલો પૈયાર થઈ ટેમલ ઉપર જોડવાઈ જતી — અને તરત જ બહાર રવાના કરનારા હાથોમાં ટપોટપ ચાલી જતી.

આ બધું બને છે તે દરમિયાન જાણે કોઈ બન્ય વાઘની સદસ નળાંઓમાંથી એક સાથે બસરો સર ન નીકળતો હોય એવી કિંકારીઓ સંભળાય છે અથવા તો આ અવાજને વિશે કદાચ એમ કહી શકાય કે, જાણે, છપાના બધાં જન્મને લાખ વાચકો અહીં આવી જન્મ થયા છે અને અદરનું લખાણુ જ્ઞાન જણુ લીધા વિના એક સાથે વાચી રહ્યા છે માનવીના મોઢામાંથી નીકળતો પ્રત્યેક શબ્દ અવાજમાં સ્વાદા થઈ જાય છે માણસો એખીજા સાથેનો વ્યવહાર મોટે ભાગે તો નિરાનીઓ વડે જ સલાવે છે, અથવા તો કેટલીક વાર સામાના કોનવરસ પોતાનું મોહુ ગમી જાતીમાં હોય એટલું જોરકાઠીને જમ મારી બોલવું પડે છે.

પંદર દિવસ થયાં એનો ગુસ્સો અદર ને અદર ધૂધવાઈ રહ્યો હતો. આજે છેલ્લો દિવસ હતો ! એનો જીવ ઉદાસ બની ગયો. આજ લગી એણે એકલે દાયે એનું કામ સંપૂર્ણ નેત્રીપૂર્વક કર્યું હતું, કદી જરૂરે ગફલત કરી ન હતી.

પણ સાચો શરૂ થયો અને દમગ જ ગલી અવાજો થી બરાડી ઊઠ્યો કે તરત એની બધી ગમનિ જતી ગઈ કામળોના પ્રવાહ એની આંખોને આજ્ઞો પસાર થઈ રહ્યો અને એને ચક્રર આવવા લાગ્યા ફરી પાઠ એના લમણાં ધીજી ગયાં અને વગી પાછુ જડવાયા પેનું દર્દ શરૂ થઈ ગયું એનું બધું જોગ ખલાસ થઈ ગયું અને એને ઠેકાણે જિંદગીમાં કદી નહિ ચાલુબેનો એવો શેષ એની રમરગમાં વ્યાપી ચૂક્યો છેલ્લા એ કલાકમાં જે વિચારે એના મગજમાં મગમગત મચાવી હતી તે હવે એક અંદર નિર્ણયના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો. 'મારે માટે આ છેલ્લો દિવસ છે, તો એનેય માટે છેલ્લો જ છે.'

પહેલી વાર આ ખ્યાલ એના મગજમાં ઘૂસ્યો હતો ત્યારે તેણે તેને બેળે બેળે ધક્કો કાઢ્યો હતો. પણ પાછો ફરી ફરી તે ધસી આવ્યો અને એની ગરદન ઉપર એવો તો ચડી બેઠો કે તે કેરે કર્યો દૂર હતી જ ન શક્યો.

યત્રના ગળામાંથી ધોધમાર નીકળતા અવાજમાં કુમાને તેના નાનકડા બચ્ચા, પેના જોડમની વેદના ચીસો સહજાર્થ કર્ષ કેટલાય વખત સુધી સભળાયા જ કરી એકધારી એ ચીસોએ એને હેરાન પરેશાન પણ કરી નાખ્યો અને હવે તો વચ્ચે વચ્ચે એને એ ચીસો પાડતા મોઢા-એ નાનકડાં માથા મુઢાં કામળના પાટા ઉપર દેખાવા લાગ્યા-ધર ઊડાની વખતે ઉશ્કેં પડેનાં જોવા હતાં, બરાબર તેજા જ એણે બે નાજુક ખુલા મોં જોયા ને ચક્રતા નાના નસકોરાં નિહાળ્યા તરત જ બીજી બે મોટી આંખો સામે જ તરવરી રહી-એની બહુ જોવાની તેણે આ પખવાડિયુ થયાં દિવસ નહોતી કરી એ હતી એની પત્નીની આંખો એ આંખોએ આજે જ એને ધરના ખૂણામાં બારણા પાછળ ઊભેને ગો હતો આજે

કામે નીકળતાં પહેલાં જ એણે કહ્યું હતું 'જેકલ હું જાણું છું તું બેકાર બની ગયો છે મિસીસ એ મને બહુ કહ્યું છે બોન આપણે હવે શું કરશું ?' ક્યાં જશું ? બગવાનની ખાતર ' અને એણે રડવાનું શરૂ કર્યું હતું.

એ ખરેખર વિચિત્ર છે, પણ જેવો સાચો ચાલતો બધું થયો અને એજિન ધીમું પડ્યું કે તરત જ આ જાધા ખ્યાલો અને દશ્યો એકાએક અદસ્ય થઈ ગયા અને એ કાણે એણે જે તક સાધી લેવી જોઈતી હતી, આટલા વખતથી એણે જેની ઝખના કરી હતી તે પાર પાડી દેવું જોઈતું હતું, એને બદલે તે દિવસ દારી ગયો એના મગજમાં શુદ્ધિએ સવાય-જવાળ શરૂ કરી દીધા.

મુકરદમ યત્રની અદર કામળોના નવો પાંડો મૂકવા દાખલ થઈ ગયો હતો અને બહારના કારી ગરને તે અદર રહ્યો રહ્યો કુકમ આવતો હતો 'જરા ફેરવ, જરા નીચે હ ધીમેથી' વગેરે એ વખતે કુમાનો એક હાથ લેવર બહુ જાણ એટલી જ માત્ર વાગ હતી એ પછી મુકરદમને કાઈ વધુ કુકમો ઊડવાની જરૂર જ ન રહેત.

પણ કુમા પૂતળા જેવો બની ગયો એના હાથ એના પોતાના જ સરીરને વળગી રહેના હતા એને થયું તો ખરું કે મુકરદમે એની અજાણ્યો ક્યાં ચક્રેલી છે-વાધના મોઢામાં જોમ તેનો પાલક હાથ નાખે છે તેવી રીતે-તે જોઈ તો લઉં' કર્ષ નહિ તો એટલું જોવા જોઈતી શક્તિ તો મારામાં હોય.

પણ અકસોસ ! એટલું સુઢા એનાથી ન થઈ શક્યું. અને એ બરાબર સ્વસ્થ બને તે પહેલાં તો સચાનો અનવાનો અવાજ કોને અથડાયો તે જરા દર ખરથો અને સાચાને મુખ્ય એજિનિશર બરાબર ગતિમાં આવ્યો પહેલાં તો તરફકા ચાલતી હોય એવો શુભરવ સહજાણો પણ પછી ધોધની ધોર ગલીર ગર્જનાઓ સહજાવા લાગી.

એ અવાજમાં સેતાનનું હાસ્ય ને કપેસ મજેક્ષા હતો- 'મૂરખ કુમા ! કાચન કુમા !' વળી પાછા એના લમણાં વેદનાની ઝાળમાં સળગી રહ્યા.

વળી પાછા ધરનો ખ્યાલ તેને ધેરી વળ્યો. બાળકો રડતાં હતાં.....!

કેવળ ખૂની વિચાર એને જકડી બેઠો. કાગળનો આ પીડો ક્યારે પૂરો થશે એની એને અધીરાઈ આવી. પણ વળી પાછી તક આવી અને તે પહેલાંની જેમ જડસડ બની ચૂક્યો.

એમ કરતાં ત્રણ પીડા પૂરા થયા. પેલા ચોથાનો વારો બાકી હતો તે ય આબ્યો. મૃત્યુ એની ઉપર સવાર થઈ આવી રહ્યું હતું. પણ કોણ બળે કેમ, એ પીડો ય મુકરદમના માથાનો વાળ ખેરવ્યા વિના પસાર થઈ ગયો. બીજા બે પણ પૂરા થયા. સાતમો ય એ જ રીતે ખલાસ થયો. બસ હવે છેલ્લા બે પીડા બાકી રહ્યા હતા.

છેલ્લાની પહેલાંની પીડો ગોઠવાઈ રહી હતો, છેલ્લાની પહેલાંની જ એ હતો. ઉકે ! એ ય ગોઠવાઈ ગયો અને સાંચો ધમધમાટ શરૂ થઈ ગયો. સેતાને એનાથી યાચ એટલું ક્યું-કુખાનું મગજ વેરથી સળગાવી મૂક્યા માટે. અને સચચું ય ખડું- 'આ આખરની તક નહિ ઝડપી લે તો તારી ખેર નથી.'

કુખાએ હાંત કચકચાવી દુઃખને શમાવવા પ્રયત્ન કરી નેયો, અને જેમ તેમ કરી તે શ્વાસ લેવા મથી રહ્યો. બળે તાવથી ધખી રહ્યો હોય એમ આખો ધૂજી રહ્યો હતો. એક પાસે પહોંચતાં એની આંગળીઓ ભયંકર રીતે ધૂજી રહી હતી. આખી જિંદગીમાં આ પ્રથમ વાર આટલો ભયંકર શોષ તે અનુભવી રહ્યો હતો. સમય તો ગાંઠાની જેમ ધસી રહ્યો હતો, અલબત્ત, ખૂની ઇરાદા માટે તો ધીમે ગણાય-ધણી જ ધીમે ગણાય.

આખરે...છેલ્લા નવમા વીંદાનો વારો આવ્યો. કુખાએ કશાનો ટેકા ન લીધો હોત તો તે ગચડી પડત. એ વળે એને કોઈએ ત્યાંથી ખસવા કહ્યું હોત તો ય એનાથી ન બનત. એનાથી માયું ફેરવી સંચા બાણી, એના શિકાર બાણી સુદ્ધાં નેઈ સકાતું ન હતું-જરાબર લાગ આવ્યે સાંચો ફેરવી નાખવાની તક ઝડપી લેવા બેટલી સ્વચ્ચતા જ એના અંગમાં કે દિમાકમાં રહી ન હતી.

'ધીમેથી...જરા વધારે ધીમે...' મુકરદમ અંદર રહ્યો રહ્યો બોલતો સંભળાયો.

કુખા ચોકો બેઠો. ગાંઠા શોષ અત્યાર લગી એનાં લમણાને જ જકડી લીધાં હતાં તે હવે તેની ગરદનને પણ મચડી રહ્યો. અને એની ચકાર આંખોએ પહેલાં જ નોતાની હિંમત નહોતી કરી તે કરી લીધી-પંત્રની અંદર દટિ ફેંદી લીધી. વાંકડિયા વાળવાળો મુકરદમ અંદર આડો થઈ, વાઘના જડ-બામાં હાથ મૂકતો હોય એમ લાગતું હતું.

ખરેખરી કણ્ણ ઝડપી લેવાની હતી. અદમ્ય આવેગ કુખાના હાથને તેના શરીરથી જુદો કરી લેવાર બાણી લઈ જઈ રહ્યો હતો. કોણ બળે શું બની રહ્યું હતું !

વીજળીનો સફેદ પ્રકાશ લોહીધેરા લાલ બન્યો અને ઇલેક્ટ્રિકનો તાર પીળો પડ્યો, પછી લાલ બન્યો અને દોવો સાવ હોલવાઈ ગયો. અરધી સેકન્ડમાં જ આ બધું બની ગયું. પછી સંપૂર્ણ અધકાર બન્યો. ચોપાસ ખૂસો અને ગાળો સંભળાતી હતી.

આ અરધી શણખાં જ કુખાના ચિત્તમાં વળી પાછો ગોઠો ખ્યાલ ધસી આવ્યો : 'સેતાને પોતે જ આ અંધારું ક્યું છે-તારા રક્ષણ અર્થે જ તો. ત્રણ કારીગરોમાંથી કોણે એ જિન ફેરવ્યું એ કોણ કરી શકશે ?'

'જલદી કર...એ અંદર છે ને અહીં અંધારું છે ત્યાં લગીમાં.....'

કુખાની આંખો સામે હજારો તારાઓ નાચી રહ્યા હતા. અને એણે આવેશમાં આવી હેન્ડલ બાણી હાથ લંબાવ્યો...એને ચક્રર આવ્યાં અને એનો જમણો લંબાવેલો હાથ દર્દી ભરાઈ બેઠ્યો.

આહ ! સર્વોપરી લાગણી તે અનુભવી રહ્યો. એ લાગણી હતી વેરના બદલામાંથી મળતી તૃપ્તિની. યંત્ર ધોધની જેમ મજાના કરતું ધણેણી બેઠ્યું. કુખાને લાગ્યું કે પોતાના શિકારની તીણી ચીસો, અરે, એના છેલ્લા શબ્દો સુદ્ધાં તે સાંભળી રહ્યા હતા.

પણ અવાજ એકાએક બંધ પડ્યો. યંત્ર થંભી ગયું. કુખાને હવે ખાતરી થઈ ગઈ કે યવનો શું બન-

રવ તેના કાનમાં જ માત્ર સંભળાયો હતો ખરી રીતે તો યત બધ જ હતું વધારામાં મુકરદમનો રપટ અવાજ પણ સંભળાઈ રહ્યો હતો અને તે દુઃખ કે દર્દનો બિલકુલ જ ન હતો.

‘સાલો બધે છે કે શુ કરે છે ? દોડો અહ્યા, જીવો તો ઉઠ’ બતીઓ ય વધારે રડોકમાં રાખી નથી ! દીવાસળીમાં ૫ બજે લાખ રૂપિયા ખરચવા પડતા ન હોય એમ લાગે છે !’ મુકરદમ બેાની રહ્યો હતો.

તેજનો ઝમકારો થયો. કોઈક દીવાસળી સળગાવી ગેસના દીવાને લગાડવા મથતું હતું. થોડીવારમાં દીવો સળગ્યો અને એની અડોઅડ કુખાએ મુકરદમનો ચહેરો જોયો, એણે જ ગેસનો દીવો સળગાવ્યો હતો થોડીવારમાં બીજી ત્રણ બતીઓ થઈ અને ઓરડો આખો પ્રકાશી ઊઠ્યો.

એ જિન ચાલ્યુ જ ન હતું બે બીજા કારીગરો કુકમની રાહ નેતા લેવર પાસે ઊભા હતા મહન સાતિ હતી સૌની આંખો પ્રકાશ થતા પોતાના કામ ઉપર પાછી ફરી તૈયાર નહોતે ઉપાડનારા હાથો ચપ્પીઓ ઉપર હાથ પછાડી અવાજ કરી ગયા હતા ફરી પાછા પરિચિત સરો વાતાવરણને ભરી રહ્યા.

અંધારુ થતાં જ મુકરદમ સાંચામાંથી બહાર નીકળી આવ્યો હતો એણે નજર ફેરી તો કુખાના ‘લેવર’ વાળા સિનેડરો ચાલુ થઈ ગયા હતા અને એની આંખોએ કુખાની બાવળીન આંખોને નેઈ એટલી તો સખતાર્પૂર્વક તે નેઈ રહ્યો હતો કે પોતાની નજર ફેરવી લેવાની કુખાની હિમત ન આવી.

કુખાના પગ ધૂણ રહ્યા હતા એવું હૈય કેમ બજે લોખો બની બહાર નીકળી પડે એમ લાગતું હતું થોડો લાગી શણે મુકરદમ તેની બાણી ટગી રહ્યો પછી એકાએક તેની આંખો એવા તો સહૃદય મૈત્રી ભરેલ સ્મિતથી ચમકી ગઈ કે કુખાથી પણ સ્મિત કયાં વિના ન રહેવાયું મુકરદમ એવી રીતે માથું હવાયુ કે કુખાને એમાં વિશ્વાસ તથા એન-વણી-બનેની પ્રતીતિ થઈ.

છે લી દસ હજાર કોપી ખેચી કાઢવામાં થત પાછું પરીવાઈ ગયું મળે લાગે વખતે પોતાની આગળીઓ સામે નેવાની કુખાની હિમત ચાલો ચારે આંખીઓના ટેકા ઉપરની ચામડી ઊતરી ગઈ હતી અધકાર અને ઉતેજનામાં તેણે હે-ડલ ફેરવવા જતા આંખીઓ લોહોલુકાણું કરી મૂકી હતી અધકાર અને ઉતેજનામાં જ તેણે ધારી લીધું હતું કે સચો ચાલુ થઈ ગયો હતો એ જિન ચાલુ થઈ ગયું હતું ..એ ધેનમાં જ એણે વેદનાના અવાજ સુદાં સંભળ્યાની કલ્પના કરી હતી.

છાંધી કોપીઓ પાસેની આંદિસે મોકલાઈ ગઈ હતી ત્યાંથી ટિકિટો ચોટાકાવાનો અવાજ આવી રહ્યો હતો કોઈકે ત્યાં ને ત્યાં રાત પૂરી કરવા માટે સૂઈ ગયેલાની ગોઠવણમાં હતું પ્રેસ કાગળોની કાપવી આવી ટકાવેલું અને તેના કાપાઓથી ગડ બનેલું એમ ને એમ શાત ઊભું હતું-બજે કે કારીગરોના જેટલું જ એ ધ થાકી ગયું ન હોય.

કુખા પણ બિલકુલ હાલ્લાચાલ્લા વિના ઊભો હતો તે પોતાની સામે જ કદા જ ભાન કે વિચાર વિના કાણુ જણે શાના ભણી ટગર ટગર નેતો ઊભો રહ્યો હતો-કેમ બજે પોતાનો જ વિનાશ ન નેઈ રહ્યો હોય !

મુકરદમ ચોવરગાટ પહેરતો તેની પાસે આવ્યો પહોંચ્યો ‘જે કુખા ! તને બીજે કથા ધ નોકરી મળી ના હોય તો અમે જ આનુ રાખીશું પણ આ હાથને શુ ચણું ? હું તો રાજ કહેતો આવ્યો છું કે તમે લોકો એકાદ દહાડો આંખો પાંખે ગ્રામા-વસો નહિ ત્યાં લગી કદી સાવધાન રહેવાના નથી અને તું કહેતો હતો કે જે મશીન ઉપર કામ કરતાં તારું માથું ને જડણ કુખે છે તો કાલથી બીજા ખાતામાં કામ કરજે’.

એટલું બોલી મુકરદમ યાગણા બાણી ચાલ્યો તેણે મોટેથી એક વાણુ બચાસું ખાધું ‘આ હા’ અને તેણે હાથ વડે મોઢું ટાકી લીધું.

‘શરમથી મરી રહેલો કુખા અચકતો ખોલ્યો :
‘સાહેબ !.....ભગવાન તમને બદલો આપશે.’

‘મરખ ના બન, કુખા. તું જલે છે કે અમારે
ય સખર બન્યા વિના છૂટકો નથી હોતો. મેં મેને-
જરને તારે માટે ભલામણ કરી છે. ખડું કહું ? તારાં

જોડિયાં બાળકાનો જ માત્ર વિચાર કરીને મેં...’
અને એણે બહાર નીકળી બારણું બોરી દીધું.

કુખા ચંતના એક છેડા ઉપર બેસી પડ્યો.
તેલથી ખરડેલા હાથે તેણે તેનું માથું ઢાંકી દીધું
અને હસકાં બરવા માંડ્યાં. આંસુનો પ્રવાહ તેની
લોહીખરડી આંગળીઓમાંથી વહી રહ્યો.

કલ્યાણી

અનુવાદક : શ્રી. રમણીક કિશનલાલ મહેતા

[૧]

હિમાચલના વક્ષસ્થળ પર તેનું ઘર હતું.
ચારે બાજુએ શૈલમાળા એક ખીણને ઘેરી રહી હતી.
એ ખીણમાં એક બાજુએ તેનું મકાન હતું. ગામ
બહુ મોટું નહિ, પણ નાનું હતું. કેટલીક ઝૂંપડીઓ
હતી, તો કેટલાંક પાકાં મકાન પણ હતાં. તેનું મકાન
પાકું અને બે માળનું હતું. ઉપરના ભાગમાં તેનો
ઝોરડો હતો સડક તરફ નહિ પણ પર્વત તરફ
તેની બારી હતી. ઘણુંખડું તો તે એ બારી આગળ
ખુરશી નાંખીને બેસતી અને કલાકો સુધી કુદરતના
રંગો ન્યાળી રહેતી. એ રંગો, એ સૌ દરેક
કેટલાં આકર્ષક હતાં, કેટલાં મનોરમ અને કેટલા
ભાવોત્પાદક હતાં ! સામે પર્વત વનરૂપિણીની લીલી
ચાલ ઓઢીને ઊભો હતો. અહીંતહીં નાનાં નાનાં
વૃક્ષોની ઘટા એવી લાગતી હતી કે જલે એ લોહી
સાલમાં વેલછુટા ન ગૂંથ્યાં હોય ! એ વૃક્ષઘટાઓમાં
કદીક કદીક કોયલ આવીને પોતાની મસ્ત રાગિણી
સુણાવી જતી હતી. એક તરફ એક ઝરણું યુગ્મ
કરતું વહું જવું હતું-વહુ ચંબે-વિના વિશ્રામે.
કદીક વાયુ વાતાં તેનો નાદ અને ઝરણુનો શબ્દ-
એ બંનેના સન્નિવશ્યથી, જલે પ્રકૃતિ સંગીત

સંભળાવી રહી હોય એવી ભાવના હૃદયમાં મતી.
એ સંગીતમાં તાલચર નહોતાં કે નહોતું એમાં
સમયનું વર્ગીકરણ : પરંતુ બ્યારે તે એ શબ્દો, એ
સંગીત સાંભળતી ત્યારે તે પોતાનાં પૂર્વપરિચિત હોય
તેનું અનુભવતી. સંધ્યા ઊતરતી અને ભગવાન
ભારકર ચન્દ્રને સાડુ પોતાનું દક્ષિણ મુકીને જવા માંડતા
ત્યારનું દૃશ્ય કાંઈક એર જ રૂપ ધારણ કરતું. પર્વતના
શિખર ઉપર સંધ્યાની લાલ લાલ વાદળોએ, આકાશ-
માં લાલ ચાદર બિછાવી રહી હોય એવી જણાતી.
એ લાલવાદળોઓની પ્રતિબિંબાએ નાનકડા ઝરણામાં
પડતાં અનુપમ દૃશ્ય બનતું. તે પર્વત અને ઝરણાની
આ હરીશ્વર નિહાળતી અને તેનું હૃદય નાચી ઊઠતું.
તે અત્યંત ભાવનાશીલ હતી.

[૨]

સંધ્યાનો એક એવો જ મનોહર સમય હતો. તે
બારીમાંથી સંધ્યાના અસ્ત થતા સૂર્યને જોઈ રહી હતી.
“કલ્યાણી !” નીચેથી કોઈ એ તેને બૂમ પાડી.
“કાણુ છે ?” તેણે પૂછ્યું.
“મા.”
“કેમ, મા ! શું છે ?”
“ગાય હજી ઘેર નથી આવી, બેટા ! જા, જા
જોઈ આવ તો ?”

“હમણાં જાઉં છું, મા!”

તે નીચે જાતરી અને ધીરે ધીરે વહેતા ઝરણા તરફ તે આવી થોડી ધડી તે એ દરમિયાને જોઈ રહી, પછી તેને ગાયનુ સ્મરણ થયું ત્યાંથી તે જણોની નાની નાની ધટાઓ હતી તે તરફ આગળ વધી.

“વસન્તી, વસન્તી!” કહીને તે જુઓ પાડવા લાગી વસન્તી ગાયનુ નામ હતું. તે જુઓ પાડતી હતી એવામાં પાછળથી કાઠિએ કહ્યું “હુ હાજર છું” તે ચમકી ત્યાં અન્ય કાઠિ હોવાની આશા નહોતી. ત્વરણે તેણે પાછળ ફરીને જોયું તો એક નવયુવક ત્યાં જોમો હતો.

“હુ હાજર છું” નવયુવકે ફરીથી કહ્યું

“એટલે, તમે શું કહેવા માગો છો?” કલ્યાણીએ પૂછ્યું

“તમે અને બોલાવ્યો હતો”

“તમને?”

“હા”

“અને મેં બોલાવ્યા હતા?”

“હા”

કલ્યાણી હસવા લાગી

“તમે કહ્યો છો?”

“હા”

“શા માટે?”

“તમારા બોલવા પર.”

“હુ શું બોલ્યો?”

“કે મેં તમને બોલાવ્યા હતા?”

“એ સાચી વાત છે?”

“સાચી વાત છે?”

“હા તમે “વસન્તી” કહીને જુઓ પાડી રહ્યા હતા”

“શું વસન્તી તમારું નામ છે?”

“હા”

“અને વસન્તી મારી ગાયનુ પણ નામ છે હું તેને બોલાવી રહો હતી”

આ બંન્ન માટે બંને હસી પડ્યાં

“માફ કરજો, મેં તમને વ્યર્થ કંઈ આપ્યું”

“શુભા તો મારે માગવી જોઈએ. મારું નામ વસન્તી ન હોત તો આવી જૂલ ન થાત એ, તમારા દર્શન થયા એથી મને ખૂબ આનંદ થયો”

“હવે હું જાઉં, ગાયને શોધવી છે”

“હું મદદ કરું?”

“ના, તમારે કંઈ ઉઠાવવાની જરૂર નથી, તે કયાંથી મળશે એ હું જાણું છું”

થોડી સંજુભા જ કલ્યાણીએ ગાયને જણની ધટા જોમથી ચોધી કાઢી, અને તેને ઢાકીને બહાર કાઢી લાવી ત્યાં આવતા જ તેણે સંગીતનો સ્વર સાંભળ્યો કયાંથી એના પર ગવાતા રાગનો સ્વર આવી રહ્યો હતો કલ્યાણીને સંગીત બહુ જ પ્રિય હતું સંગીતના સ્વર સાંભળતાં જ તે તે તરફ આકર્ષાતી. સંગીત અને તેના હૃદય વચ્ચે સુબક અને સોજના જેવો સંબંધ હતો તેણે ગાયને ગીતાના ધરના રત્ને છોડી અને પોતે જે દિશામાંથી સંગીત આવતું હતું તે દિશા તરફ ચાલી એક જણની આડમાંથી છુપાઈને તેણે જોયું તો વસન્તી એક બાલુએ બેસીને એના અન્નવતો ગીત ગાતો હતો તે ગીતનું પ્રથમ સ્વરજ આ હતું—“આવો, આવો, હે કલ્યાણી!”

આ સ્વરજને વસન્તી વારે વારે માર્ગને સરના પવન સેતો હતો તેનો સ્વર અત્યંત મધુર હતો અને ગાવાની દમ બહુ જ હૃદયમાંથી હતી ગીતના મધુર સ્વરમાં તસ્લીન થતી તે વસન્તીની પાછળ આવીને જોમી રહી થોડીવારે ગીત સમાપ્ત થયું વસન્તીએ પાછળે નીચે મુક્યું

“હું હાજર છું!” કલ્યાણીએ ધીરેથી કહ્યું વસન્તીએ ચમકીને પાછળ જોયું

“એટલે, તમે શું કહેવા માગો છો?” તેણે પૂછ્યું

“તમે અને બોલાવી હતી?”

“તમને?”

“હા”

“ મેં બોલાવી હતી ? ”

“ હા. ”

વસન્તી હસવા લાગ્યો.

“ તમે હસો છો ? ”—કલ્યાણી બોલી.

“ હા. ”

“ શા માટે ? ”

“ તમારા બોલવા પર. ”

“ હું શું બોલી ? ”

“ એ જ કે મેં તને બોલાવી હતી ”

“ સાચું છે. ”

“ શું સાચું છે ? ”

“ હા. તમે કહેતા હતા કે ‘ આવો, આવો, હે કલ્યાણી ! ’ ”

“ કલ્યાણી તમારું નામ છે ? ”

“ હા. ”

પણ હું તો ગીત ગાઈ રહી હતો.

“ ગીત ? ”

“ હા. ”

“ ત્યારે તો મારી બૂલ ચર્ષ. ”

“ આ બૂલ પણ તમે બૂલમાં જ કરી. જણી-જણીને આવી બૂલ કરવી એ તો કદાચ તમારે માટે મુશ્કેલ હશે. ”

“ કદને માટે ક્ષમા કરવું. ”

“ કદ તો મેં તમને આપ્યું. ”

બંને ચૂપ થયાં. કલ્યાણી ઊભી રહી, વસન્તી પણ ઊભી થઈ ગયો. કદોંક વસન્તી કલ્યાણી તરફ તો કદોંક કલ્યાણી વસન્તી તરફ નોતી, તો કદોંક બંને એકબીજાં પ્રત્યે, સાથે સાથે જ મીટ માંડતાં—એક હાથને માટે, અને પછી ઘૂરત જ તેમની દષ્ટિ પૃથ્વી તરફ ઢળતી. તેમના હાથપગના નખ પણ બેકાર નહોતા. પગના નખ પૃથ્વી પર પડેલી કાંકે રીઓ સાથે રમી રહ્યા હતા અને હાથના નખ પણ પરસ્પર બેલી રહ્યા હતા.

“ બેસીયું ને ? ” વસન્તીએ કહ્યું અને એ જ વાત બરાબર એ જ ધડીએ કલ્યાણીના મુખમાંથી પણ નીકળી. બંને હસવા લાગ્યાં અને હસતાં હસતાં એક બાજુએ માસ પર બેઠાં.

“ કલ્યાણી ! ”

“ વસન્તી ! ”

પંદર મિનિટ સુધીના વાર્તાલાપ પછી જ બંને એકબીજાંનું નામ લઈને સંબોધવા લાગ્યાં હતાં. બંનેમાં એટલી આત્મીયતા ઉત્પન્ન થઈ હતી.

“ આજનો દિવસ મારે માટે કેટલો સુખપ્રદ છે ! ”—વસન્તી બોલ્યો.

“ અને મારે માટે ? ”

“ હું ઉત્તર આપું ? ”

“ શા માટે નહિ ! ”

“ તે પણ બહુ જ જરૂરીથી બનશે. ”

“ શું હૃદયને ઉકેલવા માટે ઝાઝો વખત નોંધ્યો છે ? ”

“ હા. ”

“ તો કદાચિત તમારા હૃદયને હું બરાબર ઉકેલી શકી નહિ હોઉં. ”

“ મારા હૃદયની વાત જુદી છે. ”

“ સારો દિસાવ છે ? ”

“ તદ્દન. ”

“ તો અહીં પણ છે. ” કલ્યાણી બોલી.

“ કેટલું વિરમવજનક ! ”

“ શું ? ”

“ એ જ કે આપણે આજે જ મળ્યાં છીએ અને આપણુમાં આટલી બધી સમાનતા છે. ”

કલ્યાણી કાંઈ ન બોલી.

વસન્તી પણ મોન રહ્યા. તેણે ત્યાં સમીપમાં જ ઊગેલા ધાસનું તથ્યખડું તોડ્યું અને તે કલ્યાણીના કાનમાં ધીરે રહીને ફેરવવા માંડ્યું. સગવળાટ ધવાથી કલ્યાણી ચમકો. વસન્તી હસવા લાગ્યો. કલ્યાણી ઊઠીને ઊભી થઈ.

“ ક્યાં જાય છે ? ” વસન્તીએ પૂછ્યું.

“ ઘેર. ”

“ આટલી ઉનાવળ ? ”

“ શા વાત નેહ રહી દશે. ”

“ થોડીવાર ખેસ, ”

“ ખેસીને આપણે શું કરીશું ? ”

“ વાતો. ”

“ આટલી બધી વાતો તો કરી ! ”

“ વાત વરતુ જ એવી છે કે જોટલી વધારે કરો
તેટલી વધારે ને વધારે કરવાની ઇચ્છા જામત થાય
છે. વાતોનો કંઠાર અનંત અને અદ્ધમ હોય છે. ”

“ શી વાત કરીશું ? ”

“ કાંઈક તારા વિષે અને કાંઈક મારા પોતાના
સંબંધમાં. ”

“ પહેલાં તમારા વિષે કરો. ”

“ નહિ, તારા વિષે. ”

“ નહિ, તમારા વિષે. ”

“ તારા. ”

“ તમારા. ”

“ વારુ, કાંઈક તારા વિષયમાં, અને કાંઈક
મારા. ”

“ ત્યારે તમારા વિષે કાંઈક કહો. ”

“ મારું નામ તો તું જાણે છે. ”

“ તે હું નહિ જુદી ચકું. ”

“ મને સંગીત બહુ ગમે છે. ”

“ તે પણ હું નહિ જુદી ચકું. ”

“ હું અભિનેતા છું. ”

“ અભિનેતા - એક્ટર ? ”

“ હા. મેં અત્યાર સુધી અનેક નાટકોમાં અભિ-
નય કર્યો છે. ”

“ સંગીત અને અભિનય ! કલાતું કેટલું સુંદર
સંગ્રહણ ! ”

“ તને એ ગમે છે ? ”

“ ગમે તેથી શું થાય ? ” કલ્યાણીએ દીર્ઘ
નિશ્વાસ નાંખીને કહ્યું.

“ સંગીત તને પણ ગમે છે ? ”

“ બહુ જ. ”

“ કાંઈ વાર અભ્યાસ કર્યો છે ? ”

“ ઝાઝો નહિ. ”

“ અભિનયનો પણ શોખ છે કે ? ”

“ છે, પરંતુ અવસર ક્યાં મળે છે ? ”

“ ને ઇચ્છા હોય છે તો સાધન મળી જાય
છે. ” તે વિચારવા લાગી. તેને ઇચ્છા હતી. સાધન
મળી શકશે મને ? તે આ બાબત પર વિચાર કરી
રહી હતી અને વસન્તી તેના તરફ નિહાળી રહ્યા
હતા. એટલામાં દૂરથી અવાજ આવ્યો : “ કલ્યાણી ! ”

“ મા બોલાવી રહી છે ! ” કલ્યાણીએ વસન્તી
તરફ જોઈને કહ્યું.

વસન્તી ઉદાસ અન્યો, કાંઈ બોલ્યો નહિ.

“ મા બોલાવો રહી છે ! ” કલ્યાણીએ ફરીથી
કહ્યું.

“ કાન એ વાત સાંભળવા નથી માગતા-
કલ્યાણી ! ”

“ આટલા બધા ઉદાસ શા માટે થાઓ છો ? ”

“ તું આવી જઈશ માટે. ”

“ પણ તે તો કેવળ રાત્રિભર માટે જ. ”

“ કાલે ફરીથી મળીશ ? ”

“ હા. ”

“ સાથ તને ધર સુધી પહોંચાડી જઈ. ”

“ ધર સુધી શું પહોંચાડવાના હતા, આ સામે
તો ધર છે ! ”

“ તેથી શું ? બે ચાર મિનિટ તારો સહવાસ
વધારે મળશે. ”

“ નહિ, મા તમને મારી સાથે જોઈને નારાજ
ચશે. ”

“ શા માટે ? ”

“ તેની ઇચ્છા. તે જાણવાની કાંઈ જરૂર નથી. ”

“ હીક, ત્યારે હું અહીં થોડીવાર ખેસીશ. ”

“ શું કરશો ? ”

“ ગાઈશ. ”

“ શું ગાશો ? ”

“ આવો, આવો, હે કલ્યાણી ! ”

“ ના, એમ ન કરશો ? ”

“ શા માટે ? ”

“ કદાચ એમ ન બને કે હું ધરમાંથી નીકળાને
અહીં દોડી ન આવું. ”

“ એમ બનશે ? ”

“ હા. ”

“ તો હું ગાર્ડશ. ”

“ ના, ના. એવું ન કરશો. ”

“ વારુ, જ્યાં સુધી તું મારી આંખોથી દૂર ન
થાય ત્યાં સુધી હું રમાય દલાવતો રહીશ-તને
ન્યાયતો રહીશ. ”

કદ્યાણી ચાલી ગઈ. વસન્તીએ રમાય કાઢીને
દલાવવા માંડ્યો. કદ્યાણીએ કેટલેક દૂર જઈને
પાછા વળી જોયું, વસન્તીએ પણ તેને જોઈ.

“ કદ્યાણી ! ” તેણે ખૂબ પાડી.

“ હા ! ” કદ્યાણીએ ઊભાં રહી જવાબ આપ્યો.

“ થોડીવાર ઊભી રહે. ” કદીને વસન્તી તેના
તરફ આવ્યો. કદ્યાણી પણ ઊભી રહી. તેની પાસે
જઈને વસન્તીએ પૂછ્યું : “ મારા એક પ્રશ્નનો
જિત્તર આપીશ ? ”

“ પૂછો. ”

“ આજની બધી વાતો તને યાદ છે ? ”

“ હા. ”

“ એમાં રાત્રિ કાંઈ અંતર તો ઊંચું નહિ કરે ? ”

“ ના, વસન્તી ! ”

“ યાદ રાખજો ! ”

“ જરૂર. ”

કદ્યાણી ધરમાં ચાલી ગઈ ત્યારે વસન્તી પોતાના
રમાને જ્યાં નીકળ્યો. “ આવો, આવો, હે કદ્યાણી ! ”
બહુ મોટીથી ગાવાની તેને ઈચ્છા થતી હતી પરંતુ
કદ્યાણીની વાતનું તેને રમરમ્ય મધું તે ધીરે ધીરે
ગીતની પંક્તિને ગણગણતો આવ્યો ગયો.

[૪]

કદ્યાણી અને વસન્તીનો અધિકાંશ સમય સાથે
સાથે પીનવા લાગ્યો. બંને એકબીજાનો સદવાસ
પસંદ કરતાં હતાં. બંનેની પ્રકૃતિ સમાન હતી.
કદ્યાણી ભાવનાશીલ હતી : વસન્તી પણ ભાવનાશીલ

હતો. કદ્યાણીને સંગીત ગમતું હતું : વસન્તી સંગીતનો
પૂજારી હતો. બંનેમાં બહારથી તેમ જ અંદરથી એટલી
સમાનતા હતી કે તે સમાનતા એકતાનું રૂપ ધારણ
કરતી જતી હતી. બંને હદય દિનપ્રતિદિન પરસ્પર
આકર્ષાતાં જતાં હતાં. બંનેમાં હવે - બહુ જ થોડું
અંતર હતું.

આ તરફ કોઈ એવો ઘાટ, કોઈ એવી કુંજ,
કોઈ શેવ-શિખર, કોઈ એવો ઝરણોનો કડિા નહોતો
કે જ્યાં તેમણે બંનેએ થોડાંબધો વખત સાથે વિતાવ્યો
ન હોય. ક્યાંક તેઓ એકબીજાની વાતો સાંભળતાં,
ક્યાંક તેઓ ગાતાં, વાદ્ય વગાડતાં, આંખમિચામણી
રમતાં, તો કોઈવાર એકબીજાની પાછળ દોડતાં.
ક્યાંક કદ્યાણી નીરવ નિશ્વસ બની બેસી જતી અને
વસન્તી તેનું ચિત્ર આલેખતો. જ્યારે કોઈને કોઈ
કરવાનું ન રહેતું ત્યારે તેઓ બંને શાંત બની પ્રકૃતિનું
સૌંદર્ય નિહાળતાં. સૌથી વધારે વખત કદ્યાણીએ
અભિનય શીખવામાં ગાળ્યો હતો. કોઈક વાર તે
રાણીનો પાટ કરતી, કોઈક વાર ભિખારણીનો : કદીક
વૃદ્ધનો તો કદીક યુવતીનો. વસન્તી અભિનય માટે
તેનો શિષ્ય હતો, તેનો શ્રોતા હતો, તેનો ઉપાસક
હતો-અને સાથે સાથે સમાલોચક પણ.

સાંજનો સમય હતો. વાદ્ય પર વસન્તી ગાઇ
રહી હતી :

આવો, આવો, હે કદ્યાણી !

“ દેવી, તમારો દિવ્ય દર્શન કાળે તલસે સૌ પ્રાણી !

આવો, આવો, હે કદ્યાણી !

એટલામાં તેના કાને સંગીતના સ્વર સંભળાયા.
તેણે પોતાનું ગીત બંધ કર્યું અને ધ્યાનપૂર્વક
સાંભળવા માંડ્યું. એ સંગીત કદ્યાણીનું હતું. કોઈ
પણ અંતરના વાદ્ય વિના તે ગાઈ રહી હતી -

ભુજો, હાજર છે કદ્યાણી.

ભક્તિ, પ્રેમ, શ્રદ્ધા જે હૃદયોમાં હું લાગું,
એ ભક્તોને, મઈ પ્રસન્ન, દર્શન હું આપું.

મને પામી શકે ના સૌ પ્રાણી.

કદ્યાણી એકાદ્ય ભાવે ગીત ગાઈ રહી હતી,
પરંતુ તેને ખાતરી હતી કે વસન્તી તેનું ગીત સાંભ-

જાને ત્યાં આપશે તેની એ ધારણુ સાચી પડી. વસન્તી ધીરે ધીરે ત્યાં આવીને તેની પાછળ બેઠી રહી. કલ્યાણીથી એ છૂંપું નહોતું. તેના આગમનની એને ખબર હતી, પરંતુ તેણે ગાવાનું બંધ ન કર્યું. ગીત પૂરું થતાં તે બેઠી હતી તે જ સ્થિતિમાં ધામ પર આડી પડી.

“દેવી !” વસન્તીએ ખૂમ પાડી.

“કેણુ છે ?” કલ્યાણીએ પૂછ્યું—વિના પાછળ નેચે, જાણે તેને વસન્તીની લેશ પણ ચિંતા ન હોય તેમ.

“ભક્ત.”

“શી ઇચ્છા છે ?”

“દર્શનની.”

“હૃદયમાં ભક્તિ છે ?”

“હા.”

“અહા છે ?”

“હા.”

“તો સામે આવે, દેવી દર્શન આપશે.”

“દેવી પ્રસન્ન છે ?”

“તમારી ભક્તિથી દેવી પ્રસન્ન છે.”

વસન્તીએ સામે આવીને કલ્યાણીનો હાથ પકડી લીધો—અને બંને હસી પડ્યાં.

“તું આટલી બધી મસ્કરીયાર છે કલ્યાણી, પરંતુ તું દુઃખાંત નાટકોમાં સુંદર એક્ટીંગ કેવી રીતે કરી શકે એ આશ્ચર્યની વસ્તુ છે. તારા અભિનયમાં તું એ કરુણરસ ક્યાંથી લાવે છે ?”

“ખબર નથી કે શા માટે મારા મુખ પર આટલું હાસ્ય અને આટલો ઉલ્લાસ રહેવા છતાં એ મારું હૃદય કાંઈ અદૃશ્ય દારુણ બ્યથાથી રડ્યાં કરે છે. મારા જીવનમાં કોઈ મહાન દુઃખદ ઘટના બનવાની છે એવું મને લાગ્યાં કરે છે. રહી રહીને મારા મનમાં એક જ વિચાર જાગે છે કે મારું જીવન કોઈ દુઃખાન્ત નાટક બનવાની તૈયારીમાં છે. કોઈ કાર્મચાર હું મારી જીત પર પડી આકાશ તરફ બોધે રહું છું. અને મારા વિચાર ચન્દ્રમાં પ્રત્યે કેન્દ્રિત બને છે.

જેમ જેમ ચન્દ્ર ઘટતો જાય છે તેમ તેમ મારું દેહ બેસતું જાય છે. અમાવાસ્યા આવે છે ત્યારે મારા હૃદયને સ્પર્શ આઘાત લાગે છે. મારા હૃદયમાં બાકુળનામિશ્રિત પીડા જાગે છે. પછી બીજનો ચન્દ્ર જાગે છે અને જેમ જેમ તે શક્તિ પ્રાપ્તો જાય છે તેમ તેમ મારું દર્દ ઓછું થતું જાય છે અને મારી આશા બળવત્તર બને છે. પરંતુ મને લાય રહે છે કે કલ્પિત અમાવાસ્યાના દિવસે જ જીવનનો પણ અન્ત ન આવી જાય.”

તે ચૂપ બની. તેનું મુખ પણ કરમર્દ ગયું—મલ્લે તેના હૃદયમાં જાગેલી પીડાનું પ્રતિબિંબ તેના મુખ પર પડતું હોય તેમ.

“કલ્યાણી ! આટલી બધી ચિંતા ન કર. એ બધી ભારી ભમણા છે.” વસન્તી બોલ્યો.

“નહિ, વસન્તી ! નહિ એ ભમણા નથી મને ખાતરી છે કે એ ભમ નથી. એ શું છે તે હું કહી શકતી નથી, પરંતુ એ ભમ તો નથી જ.”

“ગમે તે હોય, તારે એ વિશ્વાસના મૂળ પર કાપ ચૂકો જ પડશે. તું ચન્દ્રને જ તારા વિચારોનું કેન્દ્ર બનાવે છે. રાત્રિએ જ તું આકાશનું નિરીક્ષણ શા માટે કર્યા કરે છે ? પ્રાતઃકાળના સૂર્યને જો, કલાચિત તારા જીવનમાં પણ કોઈ પ્રાતઃકાળના સૂર્યનો હૃદય ચાપ.”

“શી ખબર કે તેના પર પણ વાદળનો પાડો નહિ આવી પડે !”

“ઓહ ! કેવા વિચારો તું કરે છે, કલ્યાણી !” કહીને વસન્તીએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

“તમે શા માટે ચિંતાત્મક બન્યા છો, વસન્તી ?”

“તું નથી જાણતી કલ્યાણી ? હજી સુધી પણ સમજી શકી નથી ?”

કલ્યાણી વાર્તાલાપનો વિષય બદલી બોલીઃ “વારુ, હવે એ દુઃખદાયી વાતોને પાડતી મૂકો, વસન્તી, વાદ પર કોઈ સુંદર ટ્યૂન વગાડો.”

વસન્તીએ કલ્યાણીની આગા ઉઠાવી. કલ્યાણી અત્યંત આનંદપૂર્વક મરત બનીને એ સાંભળી રહી. વાળું બંધ પડ્યું, અને કલ્યાણી બેસીને બેઠી થઈ.

“કેમ, ન ગમ્યું ?”

“ખૂબ ગમ્યું.”

“તો પછી ?”

“જાઉં છું.”

“શા માટે ?”

“એટલા માટે કે સુર ખૂબ જ મળ્યો છે.”

કલ્યાણીએ હસીને કહ્યું.

“હયા કર, કલ્યાણી ! સમસ્યા ન મૂક.”

“ઠીક છે. તમારા જેવા ગરૈયા જાદુગર હોય છે, અને જાદુગરોથી બચતાં રહેવું જોઈએ.”

“પણ તારા જાદુ આગળ અન્ય કોઈનું જાદુ ચાલી શકે તેવું નથી.”

“આજે ઘેર કામ છે માટે જલદી જવું પડશે.”

“એવું શું ભારે કામ છે ?”

“કેટલાક મહેમાન આવવાના છે.”

“એમાં તારે શું ? મા સંભાળી લેશે.”

“એમ તો નથી, ત્યારે જ તો. તેઓ મારે માટે આવે છે.”

“તારે માટે ?”

“હા. મારે માટે, મને જોવાને માટે.”

“તને જોવાને માટે ?”

“હા.”

“હું કોઈ સમજ્યો નહિ. તારામાં શું જોવાનું છે ?”

“હોકરીઓને જોવા માટે લોકો આ માટે આવે છે ?”

“હા. માટે.”

“જસ ત્યારે.”

“શું...તારાં હાથ માટે ?”

“હા.”

“અને તું એવો રીને હાથ કરવા માટે તારી સંમતિ આપી છઈશ ?”

“શા માટે નહિ ?” કલ્યાણીએ હસીને કહ્યું.

“તું મજાક કરે છે.”

“મજાક નથી. માની એવી ઈચ્છા છે અને હું તેની ઈચ્છાને આધીન છું.”

“તું એવું નહિ કરી શકે, કલ્યાણી.”

“શા માટે નહિ ? સૌ હિંદુ હોકરીઓ એમ જ કરે છે.”

“પરંતુ તું નહિ. તું શિક્ષિત છે, સમજી છે, તારા જાગ્યેના તું પોતે નિર્ણય કરી શકે તેમ છે.”

“એથી શું થાય વસન્તી ! હું જાણું છું કે હું એ વાતથી દૂર નાસવા માગું છું, હું જાણું છું કે એક અણગમી વ્યક્તિ સાથે બંધાઈ જવાનું હું સહન કરી લઉં નહિ, છતાં યે મારે તેમ કરવું પડશે. મા મને ખૂબ ચાહે છે અને હું તેને અત્યંત આદર અને શ્રદ્ધાભર્યા બાવે નિહાળું છું. તે જ કહે તેનો હું વિરોધ કેમ કરી શકું ? તેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન હજી સુધી મેં કર્યું નથી તો હવે પછી કેમ કરી શકું ? હવે નહિ કરી શકું. તેનામાં કોઈ એવી શક્તિ હોવાથી છે કે ત્યારે તે કોઈ આજ્ઞા કરે છે ત્યારે, ઈચ્છા ન હોવા છતાં યે, તે માનવી પડે છે.”

“ભીજ બધી આગાઓ માનજે, કલ્યાણી, પણ આ આજ્ઞા; એહ ! ઈશ્વરને ખાતર તારું ભવિષ્ય ન બચાડ. માની લે કે જેની સાથે તારું હાથ યશે તે તને ન ચાહી શકે, તેની બાવનાઓ તારી બાવના સાથે ન મળી, તે તારું હૃદય ન સમજી શકે તો પછી તું શું કરીશ ? શું સમરત જીવન રૂઢન કરતાં, કટપાંત કરતાં, વિતાવીશ ? શું તારી બાવનાશીલતાને, તારી બાવનાઓને, તારા હૃદયના આંતરિક પુશ્કરને દબાવી દઈશ જેથી તે પુરુષની, તેનાં ધરવાળાંઓની અને તેના અપાવન વિચારોની દાસી બની તે કાળ વિતાવીશ ? વિચાર કર, કલ્યાણી ! વિચાર કર. હજી કોઈ બચડ્યું નથી. તારી માના આગળ તું તારા વિચારો જખારી દે. તેને કદી દે કે તું પ્રેમવિદોષ્યાં હાથને માટે તારી સંમતિ કદાપી નહિ આપી શકે. એકવાર તું કદી જો. મા તારી બાવના સમજવાનો વાત જરૂર કરશે.”

“નહિ વસન્તો ! હું એટલી આગાજાગી નથી.

મારી માતા પ્રાચીન વિચારની છે કટ્ટર સનાતની દિલ્લ છે તેનો પાંખો અભિપ્રાય છે કે હોકરા-હોકરીઓનાં લગ્ન એ માતાપિતાનું કાર્ય છે અને તેમાં હોકરાઓને દસ્તકેષ કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી. પિતાજી જીવતા હોત તો જીવી વાત હતી એમણે મને બચાવીગણાવી છે અને મારામાં જે કોઈ ભાવનાઓનો અશ અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો પ્રેમ છે તેને મારેનો યશ તેમને બટે છે આ પરિસ્થિતિમાં તમે જે કોઈ કહેો છો તે કન્યા માટે અત્યંત સાદસની આવશ્યકતા છે-મહાન આત્મગણની જરૂર છે મે મારી જાનને તારી જોઈ છે, મારામાં નથી તે સાદસ કે નથી તે આત્મગણ.”

આટલું બોલી તે ચૂપ થઈ ગઈ તેનાથી આજગ કય બોવાયું નહિ જાણે કોઈએ તેનું મનુ બધ કરી દીધું ન હોય તેમ તેના મુખ પરની રેખાઓ પરથી પણ જણાવુ હતું કે તેણે જે કોઈ કહ્યું હતું તેના વિચારે તેને અત્યંત માનસિક વેદના થતી હતી વસન્તી ધણજી તેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા-કોઈકે વેદનાથી, કોઈક સદાનુભૂતિથી, કોઈક આશ્વર્થથી, કોઈક લાલાથી તે બોલ્યો “કન્યાશુભી.”

“હા”

“તું ચૂપ કેમ થઈ ગઈ?”

“જે કહેવાનું હતું તે મે કહી દીધું વધારે કહેવાથી તમને કુખ થશે”

“કોઈ બીજું કહેવાનું હતું ખરું?”

“ધણ મે, પણ તેથી ગો લાભ?”

“શા માટે નહિ, કન્યાશુભી! થોડો ધણો લાભ પણ થઈ શકે, જો તું ધૃત્વે તો પરવું મનની વાત મનમાં ગમવાથી તો કામ નહિ સરે”

“મારાથી નહિ કહી શકાય, વસન્તી!”

“હું ક’પના કહું?”

“સમજી શક્યા છો?”

“થોડું ધણ”

“કરો અનુમાન!”

“આજના દિવસોની સ્મૃતિઓનો તું વિચાર કરી ગઈ છે!”

“મને જવા દો, વસન્તી! હું વધારે કોઈ નહિ સાંભળી શકું. દિવસો દર્દ થાય છે એને વધારે ન સ્પર્શો-હું રાઈ પડોય”

“તારે જવું હોય તો જાજે, પણ એક વાતનો ઉત્તર આપતી જા.”

“અત્યારે તમે મને કોઈ જ ન પૂછશો”

“આજ દિન સુધી મે તને કોઈ નથી પૂછ્યું, હવે પૂછ્યા વિના આવે એમ નથી મારે! ફક્ત એ જ સવાલ છે, ઉત્તર આપીશ?”

“પૂછો”

“શું તું તારી આકાશને બૂલી ગઈ?”

“એકદેસ થતાની?”

“હા”

“તે હું બૂલી નથી”

“પરવું માતાની આરાનું પાવન કર્યા માફ તો તારે એ બૂલી પડશે.”

“બૂલવાનો પ્રયત્ન કરીશ”

“અને જો તું એ ન બૂલી શકી તો? એ જીવનમાં જો કદાચિત એ ભાવનાએ જોર કર્યું જો કદાચિત આજના દિવસોની સ્મૃતિ નજર સમક્ષ તરંગવા લાગી તો? જો કદાપિ ભાવનાની લહરીઓ જાગીને તારા હૃદયને સ્પર્શી” ગઈ તો? કદાચિત સંગીતની, સૌંદર્યની, સુષમાની ઉપાસનાના ભાવ હૃદયમાં જામત થયા તો? ત્યારે તું શું કરીશ?”

“એનો ઉપાય શો વસન્તી?”

“તું ઉપાય પૂછે છે? જાના ધૃત્વા છે ત્યા સાધન છે એ તને વાદ નથી? જો તું ધૃત્વે તો એ મૂઝવણમાંથી તને બહાર કાઢનાર કોઈ મળી શકે”

“કોઈ?”

“હા, કોઈ”

“તમે?”

“સહાર છે”

• “કદાચ એમ મની શકે ! મારી આકાશાઓને પૂર્ણ કરવા માટે હું તમારી સાથે કેવી રીતે ચાલી નીકળું ?”

“તારી જ આકાશાઓ નહિ, મારી આકાશાઓ પૂર્ણ કરવા માટે !”

“તમાગી આકાશાઓ ?”

“હા, કદ્યાણી ! જે દિવસે મેં તને જોઈ તે દિવસથી મારા હૃદયમાં પણ આકાશાઓ ચિત્ર-ચિત્ર નાચી રહી છે હું ધન-હુ છું કે તુ મારી મા, પણ .”

તે કદ્યાણી તરફ જોઈ રહ્યો-કદાચ કંઈક ઉતર મેળવવાની આશાથી, પરંતુ કદ્યાણી ચૂપ-મૌનભાવે બેસી રહી, નીચે દષ્ટિ ઢાળીને

“તુ જાણે છે કદ્યાણી, કે મારા હૃદયમાં તારે માટે કયું સ્થાન છે ?” તે જોડ્યો

“જાણુ છું” કદ્યાણીએ પણ આ વખતે ઉતર આપ્યો

‘અને તારા હૃદયમાં પણ’

“હા” કાષ્ઠિક સંકાતપૂર્વક તે બોલી

વસન્તીની આકૃતિ ખોલી બીડી

‘તો પછી ચાલીશ તું મારી સાથે’

“હા”

“આજ રાત્રિએ ?”

“હા”

“તો અહીં આવજો આપણે આ સ્થળને આખરી નમસ્કાર કરીશું”

“ભાલે”

*

રાત્રિના અધકારમાં ટોચે દાઘમાં લઇને વસન્તી ત્યાં આગે, પણ કદ્યાણી ત્યાં નહોતી તેની પ્રતીક્ષામાં તે થોડીવાર ત્યાં ટહેલી ગયા, પરંતુ કદ્યાણી નજરે ન પડી શું તે નહિ આવે ? પ્રતીક્ષા કરવાનું તેને માટે અસહ્ય બની ગયું સાજું ને રસ્યું બેઠીને નેમણે વાના-વિરોધ કર્યો હતો ત્યાં આવીને તે બેસી પણ દિલ લાગ્યું નહિ કદ્યાણી

ને શું થયું ? તેણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો હતો ? તો તેની માતાને બધી બિનાની જાણ થઈ ગઈ હતી ? આ અને આવા બીજા પ્રશ્નો પર વિચાર કરતા કરતાં તેને માથામાં દર્દ થવા લાગ્યું તેનું પ્રિય વાદ્ય હાથમાં હતું તે “આવો આવો હે કદ્યાણી !” તુ ગીત બગવવા લાગ્યો, પરંતુ કદ્યાણી ન આવી નિરાશ બનીને તેણે પડતું મૂક્યું એ મૂકવા જતા જ તેની દષ્ટિ એક કવગ પર પડી, તેના પર તેનું જ નામ હતું, હજ્જાક્ષર કદ્યાણીના હતા કે પતા પ્રૂજતા હાથે કવર ફાડીને તેણે પત્ર વાચવા માડ્યો પ્રિય વસન્તી,

આપણે બંનેએ જ્યાં બેસીને એક બનવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, કદ્યાણી સુધી બેસીને આપણે જ્યાં સાથે દસતા, રોતા, રમતા, અવકતા હતા, જ્યાંની રજા મારે માટે-મક્ષને દેવતાની મૂર્તિ જેટલી પવિત્ર હોય તેટલી-પવિત્ર છે એ સ્થળે તમે આવશો ત્યારે મને નહિ પામે

તમે મોની મોની આશાઓ બાંધીને આવજો તમારા હૃદયમાં ઉમંગોની લહેરીઓ જાગી ગઈ હતી તમે માનતા હશે કે સસારમાં સૌથી સુખી માનવી એ કોઈ હોય તો તે તમે જ તમાગ મુખ પર હાસ્યની રેખાઓ તરી રહી હશે સ્વપ્નો નીરખી ગયા હશે-કદીકે મારા કદીકે તમારા, કદીકે આપણા બંનેના એ સ્વપ્નોમાં ઉદ્ઘાસની જ મુદ્રિત રામાયેલી હતી સુખ અને સમૃદ્ધિ, સંપત્તિ અને સફળતા, સાન્નિધ્ય અને સગીત જ્યાં દાસદાસીના કામ કરી રહ્યા હોય એવું કોઈ જાગ્રત્વ ધરાવતું જગત તમે ઝળી રહ્યા હોવો એ વિનમ્રણ જગતમાં બે જ પ્રાણી વિચરી રહ્યાં હશે-તમે અને હું

તમે આવી અને ભાવનાઓસર આવશે અને મને નહિ છુટ્યો એથી તમાગ હૃદયને અખત આધાત લાગશે કદ્યાણી એથી તમાગ હૃદય ઝિત્-વિચિત્ર ! થઈ જશે તમે આ પત્ર વાચશે ત્યારે મારા પગ ખિન્નશે, ગુમશે કરશે, મને વિશ્વાસ માતિની કહેશે પરંતુ શું કરું ? મારે વિવશ બનીને આ જાણ કરવું પડ્યું છે

માતાએ સળધ નકી કરી દીધો છે આજે જો લોકો આવ્યા છે તે કામે ચાલ્યા જશે માની સાથે મારે વાત થઈ હતી કેણુ જણે ક્યાંથી એમને મારા મનોવિચારોની જાણ થઈ હતી તેણે મને ખૂબ સમજાવી એ સમજવવામા મારા બંધન, મારા સુખનુ કશું સ્થાન ન હવું—એમાં વડીલોનુ નાક, કુટુંબનુ નામ, લોકલજ્ઞ, સમાજનો વિચાર, વચન આપીને તેનો ભગ ન કરવો, કુમારી છોકરી એમનુ કર્તવ્ય, માતાપિતાના અધિકાર વગેરે વાતોનો ઉલ્લેખ હતો તેણે મારી આગળ સ્પષ્ટ શબ્દોમા જણાવી દીધું કે છોકરીઓનો જન્મ પોતાને માટે નહિ પણ અન્યને માટે થાય છે, આથી સદાને માટે તેણે પોતાનો વિચાર ન કરતા બીજાઓનો વિચાર કરવો જોઈએ બીજાને ખાતર પોતાનુ જીવન બગાડુ હોય તો કાઈ નહિ માતાપિતાનુ નામ પતિની ઠગ્ગા વગેરેની આગળ તેનુ પોતાનુ સુખ કરી જ વિસાતમા નથી

તેણે સ્પષ્ટ રીતે તો નહિ પણ ગોળગોળ વાતમા ધરમાથી નાસી જવાથી થી દશા થશે એ પણ સમજાવી દીધું ધરમાથી નાસી જતાર માટે હારની જાહેર ફુનિયામા કશું સ્થાન નહિ રહે, કોઈને પોતાનુ મુખ નહિ બતાવી શકે અને તેને માટે આત્મહત્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નહિ રહે એમ મને ઠસાવો દીધું તેણે મારુ લાલનપાલન કર્યું છે, એટલે મારુ કર્તવ્ય છે કે સમાજમા તેનુ અપમાન ક્યાંય ન થવા દેવું વળી તે અસવજ્યુ લગ્નની પદ્ધતિની પણ નથી તેણે તો પોતાની સમાન કક્ષાનુ, કદર હિક્કનુ, ધર શોખનુ છે

એમા મે મારી સમર્પિત આપી દીધી છે કદાચ એ મારી કાયરતા ગણાશે, પરંતુ હું પ્રથમ જણાવી ચૂકી છું કે માતાની આજ્ઞાનુ મારે પાલન કરવું જ પડે છે—જેમા કુટુંબનુ નામ રહે, સમાજમા મા પોતાનો દરજ્જો જાળવી શકે મે મારુ બાવીશાગને ભરોસે દોડ્યું છે જો આને સમસ્ત જીવનનુ બલિદાન કહી સમ્પ્રાપ્ત તો તે હું જાણીશુજીને આપી ગઈ છું

સમાજના નિયમ એવા છે કે હું આ સિવાય કોઈ બીજો માર્ગ ગ્રહણ કરી શકું નહિ

તમે એમ ન માનશો, વસન્તી, કે આ નિશ્ચય પર આવતાં મારા દિલને જરા થે કુ બ નથી થયું હું મારુ હૃદય ચીરીને તમને બતાવી શકતી હોત તો કેવું સારુ થાત ! હું તમને શું માનતી હતી એ તમે જાણો છો હું તમારી સાથે રહીને કંઈ કંઈ આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાના સ્વપ્ન ન્યાળી રહી હતી એ તમે જાણો છો મને બીજાની સાથે તેની પત્ની બનીને રહેવામા શી મુશ્કેલીઓ પડશે તે પણ તમે જાણો છો હું તમને મારા હાથથી મુઠાવે રહી છું—મારા હાથે જ જાણી જોઈને જ ! આ કેટલી દર્દભરી વાત છે એનુ કુ બ સદા મે મારા હૃદયમા રહેશે હું તમને મળત, પણ મારાથી એ સાહસ કરી શકાય નહિ હું તમને કુ બી થતા જોઈ શકું તેમ નહોતો તેમ જ હું તમારી આગળ આવીને મારા નિશ્ચય પર દબ રહી શકત નહિ એકા ! માનવહૃદય કેટલું ક્ષુદ્ર છે કેટલું સિયિષ છે !

તમે અઘીથી તુરત જ ચાલ્યા જાઓ, વસન્તી, અને મને જુલી જાઓ—સદાને માટે આપણને જરા પણ શક્તિ આપી શકે તેવો આ એક જ ઉપાય છે જીવવાનો પ્રયત્ન કરીને અને સ્થિતિમા તકપણે તમે મને જીવનમા ન મળ્યા હોત તો સારુ થાત, હું બલિદાનની ધડીએ આટલું બધું કષ્ટ ન પામત પરંતુ અત્યારે હવે એ વાતો વિચારે શું થાય ! ભાગ્યમા એવું જ લખ્યું હવું !

હવે હું વધારે લખી શકતો નથી એ સ્થિતિઓનો ઉપહાર—તમને મારો પ્રથમ વાર અને અંતિમ વારનો ખાર !

—અભાગિની કલ્યાણી

[૫]

કલ્યાણીનું લમ ચર્ચ ગયું તેનું સાસરુ સુરતમા હવે પતિ બણેનો—જણેલો હતો બીએ પાસ કરીને તેણે અગાસ મંકો દીધો હતો, અને કાપડનો વેપાર કરતો હતો

પ્રથમ રાત્રિ હતી કલ્યાણી પોતાને પિયરથી હારમોનિયમ સાથે લેતી આવી હતી. તેને સંગીતનો શોખ તો હતો જ એટલે થોડા વખત મળતાં જ તે પોતાના ખંડમાં ગઈ. તેણે માન્યું હતું કે તેને પતિ ચોરની માફક છુપાઈને આવશે, થોડી ધડી તે ગીત સાંભળવામાં તલીન થઈ જશે, પછી ધીરે ધીરે તે તેની ખુરશીની પાછળ આવીને તેની આંખો દબાવી દેશે. તે સમજી જશે, પણ કશું બોલશે નહિ. તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ખૂબ પાડશે—“કાણુ છે ?” તેઓ કંઈ ન બોલતાં તેની આંખો વધારે ભેરથી દાખશે, ત્યારે તે કહેશે—“હું” સમજી ગઈ—તમે છે, પછી તેઓ આંખ પરથી હાથ ઉઠાવી લેશે અને એકબીજાં સાસુ ભેળંને બંને હસી પડશે, એવું એ તેમનું પ્રથમ મિલન—મધુર મિલન—હશે.

થોડી ધડી કલ્યાણી આવી રીતે પોતાના ભાવના-શીલ હૃદયમાં ભાવનોમય કલ્પનાઓનો સંચાર કરતી રહી. અને પછી તે એની કલ્પનિક નીદરમાંથી જાગત બની. હારમોનિયમ લઈને તે બજાવવા માંડ્યું. હજી એની પૂરી શરૂઆત પણ નહોતી કરી ત્યાં તો બિહારીના, કલ્યાણીના પતિના મકાનની નીચે કલ્યાણીના ખંડની બારી પાસે જ કેટલાક છોકરાઓ એકઠા થઈ ગયા. કોઈ આળા પાડતું હતું, કોઈ હારમોનિયમની પૂત સાથે સીટી બજાવતું હતું, તો કેઈ બિહારીનું નામ લઈ તેના ઉપહાસ કરતું હતું. બિહારી દુકાનેથી આવતો હતો ત્યારે આ બધું જોયું. કલ્યાણી પોતે જ તેના ઉપહાસ કરી રહી હોય એમ તેને લાગ્યું. તે આગળ વધ્યો અને બારણા પાસે આવતાં જ તેણે સાંભળ્યું—કલ્યાણી ગાઈ રહી હતી.

“શાને વાદળીઓ મુગ્ધને તરસાવે !

પિયુવિરહની જ્વાલ જલે છે

મિલન—નીર શીતળ વરસાવે !

શાને વાદળીઓ મુગ્ધને તરસાવે !”

ધાર પર બેઠો રહી મિહારી ગીત સાંભળવા લાગ્યો, ઐકલામાં જ તેણે સાંભળ્યું કે પડોશની કેટલીક આપેડ વ્યક્તિઓ બેડી બેડી તેની સ્ત્રીના સંબંધમાં વાતો કરી રહી હતી :

“પૂરેપૂરી મઝમ છે !” એકે કહ્યું

“હજી તો કાલ સવારે ચાલી આવે છે અને આજથી જ પોતાના બધાં કરતૂક બતાવવા શરૂ કર્યા છે.” બીજાએ કહ્યું.

“આજે આ વાત છે તો કાલે રસ્તા પર નાચશે પણ ખરી !” ત્રીજાએ ગંભીરતાપૂર્વક પોતાની સંમતિ આપી.

બિહારીનું મુખ લાલચોળ થઈ ગયું. તે સીધો ઉપર ચડ્યો અને કલ્યાણીના ખંડનું દાર ઉઘાડી અંદર દાખલ થયો. કલ્યાણીએ બારણું બંધાવવાનો અવાજ સાંભળ્યો. પતિનું આગમન થયું એ જાણીને તેને આનંદ થયો. તેણે ગાવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.

“મારી ખીડ સમજી, નિરમોહી,

આંસુનાં બે છુંદ વહાવે !

શાને વાદળીઓ મુગ્ધને તરસાવે !”

તેણે ગાવાનું બંધ ન કર્યું—બિહારીના આગમનની પોતાને ખબર નથી એ બતાવવા માટે. પરંતુ મિહારી તેની પાસે પણ ન આવ્યો. બારણા આગળ બેઠાં બેઠાં જ તેણે મોટેથી ખૂબ પાડી કહ્યું, “ગાવાનું બંધ કર.”

કલ્યાણીના હોય બિડી ગયા. તેણે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું કે પોતાના પ્રથમ મિલનના અવસરે પતિનો આવો બ્વબહાર રહેશે. તેના કહેવાનો ટંગ શિષ્ટ અને મધુર હોત તો કદાચ તેને ખોટું ન લાગત. રનેહપૂર્વક ધોળેકું વિષ પણ લોકો પ્રસન્નતાથી ખી ગળે છે. બિહારીના વાક્યમાં આદેશ—ઉપેક્ષામય આદેશ, ગર્વ અને સ્વામિત્વભર્યો આદેશ—સમાવેશો હતો અને તે કલ્યાણીને માટે વિષથી ચે વધારે દાહક હતો. તેના કોમળ હૃદયને આઘાત લાગ્યો. તેના આત્મા ધવાયો. ગીત બંધ કરી ધડોબર તે પોતે લૂંટાઈ ગઈ હોય તેવી દષ્ટિએ બિહારી તરફ જોઈ રહી. તેની પાસે ક્રૂપા બે વરતુઓ હતી—કલ્પના અને ભાવના. અત્યારે એનાં કલ્પનાકુસુમો કચરાઈ ગયાં, એની ભાવનાઓની પ્યાલી છલકાઈ ગઈ—જેણે તે સંપતિનિહોણી બની ગઈ.

“આ ઘરમાં આવી રીતે ગાવા-મગ્નવાનું નહિ
 બની શકે. આ ગૃહગ્ર્ય માણસનું ઘર છે, વારવનિતા
 એનો અફો નથી, સમગ્ર !” કહીને બિહારી ત્યાંથી
 બહાર નીકળી ગયો. કલ્યાણી સાથે તેણે વાત સગમી
 થે ન કરી. કલ્યાણી ધડીસર પૂતળાવત્ જીભી
 રહી હજુ તેને ખાતરી નહોતી થતી કે તેનો પતિ
 આવ્યો હતો અને ગુસ્સામાં કાઠક રહી ગયો હતો.
 પછી તે પાસે પડેલા પનગ પર બેઠી અંતર્વેદનાની
 પ્રથમ શ્રેણી સમાપ્ત થઈ ચૂકી હતી હવે બીજી
 માણસ યજ્ઞ એની આખમાથી આસુ સરવા લાગ્યા
 પહેલા તે આંખના છેડેથી મહાર નીકળ્યા અને પછી
 તેમણે ગાય પર આક્રમણ કર્યું અને છેવટે એની
 હાર બધાઈ ગઈ આસુની સાથે ફસડાં પણ શરૂ
 થયાં તેણે તકિયામા મુખ છુપાવી દીધું અને બાળક
 ની માફક ઝાર-ઝાર ચડવા લાગી તકિયાને બદલે
 કાઠનું વણ સ્થળ હોય તો આસુ તુરત જ બધ થઈ
 જાય છે, પરંતુ તકિયા પાસેથી એટલી સહનશીલિત
 એટલી ધીરજ અને એટલો સતોષ નથી મળતો.

ન્યારથી કલ્યાણી આ ઘરમાં આવી હતી ત્યારથી
 તેણે વસ તીને બૂલવાની શ્રેણી કરી હતી તેણે એટલો
 પ્રયત્ન કર્યો હતો કે તે તેને લગભગ બૂલી ગઈ હતી
 ન્યારે તેનું સ્મરણ થતુ ત્યારે તે પોતાના પતિનું
 ખ્યાન ધતી સ્ત્રીમા એ મહા ભારે થયું છે કે તે
 પોતાના અન્તર્ગતની વેદનાને એવો રીતે દબાવી
 શકે છે કે તેનું અસ્તિત્વ તદ્દન નષ્ટ થયા જેવું પ્રતીત
 થાય છે પરંતુ હા, તેના હૃદયમા જે ભાવનાશીલતા
 હોય છે તેનું પોષણ થવું જોઈએ અને તેનું પોષક
 ન મળ્યું તો તેની અન્તર્વેદના જાગ્રત થાય છે અને
 તે પોતાના પ્રેમીને માટે તગડકિયા મારે છે કલ્યાણીની
 એવી દશા થઈ ન્યારે તેની ભાવનાશીલતાને
 બિહારી દ્વારા ડોકરે મારવામાં આવી ત્યારે તેને વસ
 ન્તીનું સ્મરણ થયું તેને માટે તે બાકુલ બની
 વાર વાર વસન્તી તેની સન્મુખ જાણે રહી “આવો,
 આવો હો કલ્યાણી !” ગાઈ રહ્યો હોય તેમ તેને
 પ્રતીત થવા માંડ્યું.

‘હુઓ, હાજર છે કલ્યાણી !’ એમ તેને પણ
 ગાવાનું મન થઈ આવતું

પરંતુ તેના મુખમાથી શબ્દ સરખો થે બહાર ન
 નીકળતો, અને નીકળે પણ કેવી રીતે ? સંગીત
 હૃદયની વસ્તુ છે, નહિ કે હોઠની ન્યારે હૃદય
 સ્મરણ બની જાય છે ત્યારે કાયવ પણ ત્યાંથી જીડી
 જાય છે

[૬]

ધીરે ધીરે કલ્યાણીએ પોતાની જાનને સજાગી
 લીધી તેણે પોતાનું લગ્ન ઇન્જાનુસાર નહોતું કર્યું
 માતાની ઇન્જાણી કર્યું હતું તો પછી પોતાની ઇન્જા
 નુસાર તેને સુખ ન મળે તો તેણે કશી ફરિયાદ ન
 કરવી જોઈએ લાગ્યની પરીક્ષા કરવા માટે જ તેણે
 માતાની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરી હતી હવે લાગ્યની
 પરીક્ષા થઈ ચૂકી હતી તેનું જે પરિણામ આવ્યું
 તેનો તેણે સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો, અને એ વિચારે
 તેણે પોતાનું ગૃહજીવન આરંભ્યું તેણે પોતાના
 કાલ્પનિક જગતને નષ્ટ કરી દીધું જે જીવનમા તે
 હતી તેને અનુરૂપ બનવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગી
 તેણે સંગીત છોડી દીધું, હારમોનિયમને ફરીથી સ્પર્શ
 સરખો થે ન કર્યો હવે તે પ્રથમની કલ્યાણી નહોતી
 રહી-તેની કાયાપલટ થઈ ગઈ હતી કાઈ કાઈ વાર
 તેના આત્મા આ નીરસ જીવનથી વિચક્ષિત બની
 જતો હતો, છતાં થે તે એ જીવનથી સતુષ્ટ હતી

કલ્યાણી જેવી સ્ત્રીના હૃદયને વિગ્રમી બનાવી શકે
 અને તેને સતુષ્ટ રાખે એવા યુક્તિ બિહારીમા નહોતા,
 છતાં થે તે કલ્યાણીને આદતો હતો, તે પોતાની શુદ્ધિ
 અનુસાર તેને સુખી બનાવવાના પ્રયત્ન કરતો હતો,
 પરંતુ તે શુદ્ધિ કલ્યાણીના જોગજન-વસ્ત્ર સ બધી
 સુખનો જ ખ્યાલ કરી શકતી હતી કલ્યાણીના હૃદયમાં
 થી જીવનપ્રાથમ થઈ રહી હતી તે એ સમગ્ર શક્યો
 નહોતો એ કલ્યાણી પોતે જ પોતાની ભાવનાઓનું
 દમન ન કરતી હોત તો બિહારીનું પારિવારિક જીવન
 નરક સમાન બની જત

*

૧

કલ્યાણીના આવા પ્રકારના જીવનનાં જે વર્ણ
 વીતી ગયા કામપ્રસંગે બિહારીને મુખાઈ જવાનું

હતું અને પંદરેક દિવસ ત્યાં રોકાવું પડે તેમ હતું. કલ્યાણીએ મુ'બઈ જોયું નહોતું એટલે તે તેને પણ સાથે લેતો ગયો.

કલ્યાણી મુ'બઈમાં પોતાના ખંડમાં બેઠી હતી એવામાં બિહારી અંદર આવ્યો.

“મારો બાલકાળનો એક મિત્ર આજે સાંજના આપણે ત્યાં જમવા આવવાનો છે, કલ્યાણી!” તેણે કહ્યું.

“તો તમે કહો તે રસોઈ કરું.”

“તે નાટકમાં કામ કરે છે, એટલે તો સારું સારું ખાતો હશે.”

“તો સારું બનાવીશું.” કલ્યાણીએ બહુ જ ધીરેથી કહ્યું-જાણે ‘નાટક’ શબ્દ સાંભળીને તેના મનમાં ભૂતકાળની સુખ ધટનાઓ ઝગમગતી થવાથી ખળભળાટ મચી ગયો હોય તેમ.

સાંજ પડી. કલ્યાણીએ ભોજનની સર્વ સામગ્રી સજ્જ કરી રાખી. બિહારી પોતાના મિત્રને લઈને આવ્યો હતો અને તેને બહારની બેકેક બેસાડ્યો હતો.

“અધું તૈયાર છે, બોઈ લ્યો. પછી મારાં પડશે તો કંઈ લાગશે.”

“એમાં કંઈ જેવું શું છે? તું પીરસી જાણે.”

“હું?” કલ્યાણીએ વિસ્મયથી પૂછ્યું.

“કેમ નહિ?”

“એક પરપુરણની સામે હું નીકળું?”

“મુ'બઈમાં બધી સ્ત્રીઓ નીકળે છે, બ્યારે ઘેર પહોંચીશું ત્યારે જોયું જશે; અને વળી એ તો મારો બાલકાળનો છે, અને બંનેએ વર્ષો સુધી સાથે ખાધું-પીધું છે, સાથે બપોળાગણા છીએ, પછી તારે શરમાવું ન જોઈએ.”

કલ્યાણીને બિહારીના વિચારોમાં આ પરિવર્તન થયું જોઈને આનંદ થયો, પરંતુ હાજુબર માટે જ તેને રહી રહીને કાઈ અનિષ્ટ થવાની આશંકા થવા લાગી. તેના અંતરમાં કાઈ કહી રહ્યું હતું કે ‘તું બહાર ન નીકળીશ.’ પરંતુ તે બિહારીની અવગણના

કરવા માગતી નહોતી, એટલે તેણે તેની વાત કબૂલ રાખી.

કલ્યાણી એક બાજુ બેઠી હતી. બિહારીએ તેને કહ્યું: “આ મારો મિત્ર વસન્તી!”

કલ્યાણી ચમકી બેઠી. તેને પોતાની દૃષ્ટિ પર વિશ્વાસ ન પડ્યો. તે જે કાંઈ જોઈ રહી હતી તે શું સાચું હતું? તેની સામે વસન્તી બેસી હતો. વસન્તી પણ વિસ્મયિત બન્યો હતો. તેને સ્વપ્ને વખ્યાલ નહોતો કે કલ્યાણી બિહારીની પત્ની હશે. બિહારીએ આ કથું ન જોયું. બ્યારે તેણે વસન્તી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી ત્યારે તેઓ બંને સાવધ થઈ ચૂક્યાં હતાં.

ભોજન સમાપ્ત થઈ ગયું અને વસન્તીને જવાનો સમય પણ થવા આવ્યો હતો, પરંતુ કલ્યાણી અને તેની વચ્ચે ફરી જ વાતચીત ન થઈ. કલ્યાણીએ પોતાના હૃદયની ભાવનાને એટલી દબાવી રાખી હતી કે તેણે વસન્તી તરફ જોયું સરખું પણ નહિ.

“ફરીથી આવજો વસન્તી!” બિહારીએ કહ્યું.

“ક્યારે?” વસન્તીએ પૂછ્યું.

“તને ક્યારે વખત મળશે?”

વસન્તી થોડીવાર વિચારીને બોલ્યો, “કાલે તમે અમારું નાટક જોવા આવો અને પછી આપણે બધાં સાથે આવીને જમીશું.”

“ઠીક છે! તારી કંપની પણ હવે બહારમાં જવાની છે એટલે નાટક જોવાનું ફરી મળ્યું કે ન પણ મળ્યું.” બિહારી બોલ્યો અને તેઓ બંને બહાર નીકળ્યા.

બિહારી પાછો આવ્યો ત્યારે કલ્યાણીએ કહ્યું: “તમે એમને ફરીથી શા માટે બોલાવ્યા છે?”

“કેમ? એ પૂછવાનું શું કારણ?”

“અમરથી પૂછું છું. એમને કહી દેજો કે ફરીથી ન આવે.”

“એમ તે બંને? મિત્ર હોય તો તેને બોલાવવો પણ પડે.”

“બીજા ગમે તે મિત્રને બોલાવજો, પણ એને નહિ.” દાનરવરે કલ્યાણીએ કહ્યું.

“પણ શા માટે? શી વાત છે? તું પહેલાં એને ક્યાં પ મળી છે?”

“ના.”

“તો પછી?”

“કાણુ જાણે શા માટે, મને એનો વિચાર આવતાં જ બીક લાગે છે.”

“એ બધો તારો ધમ છે. વસન્તીને હું સારી રીતે જાણુ છું.”

“ના, મને એમના વિષે કાંઈ સંકા નથી.”

“તો પછી શી આત્મમાં સંકા છે?”

“તે હું નથી જાણુતી.”

“મને લાગે છે કે યુરોપીની સંપ્રભુ આવવાની તને ટેવ નથી તેથી એમ થઈ હશે.”

“પણ મારી એક વાત તો માનશે ને?”

“શી?”

“હું નાટક જોવા નાંહ આહું.”

“એ તો વસન્તીના ઉપર આધાર રાખે છે. તે કેમ જાણ કરે તો બની શકે.”

કલ્યાણી ચૂપ રહી, પરંતુ મનમાં તે મનમાં બળી જતી હતી. વસન્તીને જીવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને એ જ સામે આવીને બેઠો રહ્યો-પહેલાં કરતાં એ અધિક સુંદર, અધિક આકર્ષક, અધિક મોહક સ્વરૂપે કર્તવ્ય અને વાસના વચ્ચે જે સમાધાની થઈ હતી તેનો અન્ત આવી ગયો, બન્નેએ તેના હૃદયને રણગણ બનાવી ફરીથી સંગ્રામ છેડ્યો હતો. તે લગભગ જેવી દેખાતી હતી. એ તે વસન્તીને મળશે, તેની સાથે વાતો કરશે, તેને અભિનય કરતાં જોશે, ગાતાં સાંભળશે તો પોતાના કર્તવ્ય પર દબ રહી શકશે ખરી? વાસનાનો પ્રવાહ શું તેને યુગ વસન્તી પ્રત્યે ખેંચીને નહિ લઈ જાય?

બિહારી અને કલ્યાણી બંને નાટક જોવા ગયાં. સામે એક સોફા પર બેને બેઠાં હતાં કલ્યાણીની

જીવને આજ ઠીક નહોતું. અંતરથી તે ઉદ્વિગ્ન હતું અને બહારથી ઉદાસ રંગભૂમિ પર વસન્તી આવશે ત્યાં તે કાંઈ એવું જ દેખાતો હતો-ઉન્મત્તકારી, નશાઆત્મ. કલ્યાણીએ આંખો મીંચી લીધી. તેનું બહુ આગળ તે રિથર રહી શકતી નહોતી. એકવાર તેની હૃદયનગીના તાર ઝલુઝલું બેઠ્યા, પરંતુ આંખો બંધ કરી દેવાથી શું? વસન્તીની આકૃતિ કાંઈ બહારનો વ્યાપાર નહોતો, એ તેના અન્તરતત્ત્વમાં સમાયેલી હતી. આંખોએ અંદરથી જ વસન્તીને ન્યાહ્યો. કલ્યાણીની વેદનાનો પાર ન રહ્યો. હૃદય દર્દથી પીડાવા લાગ્યું, એટલામાં જ તેણે સાંભળ્યું-વસન્તી ગાતો હતો

“આવો, આવો, હે કલ્યાણી!”

આ તે જ નાટકનું ગીત હતું જે તેમણે બંનેએ તે રાત્રિએ પેલા અરણ્યાના કિનારે ગાધું હતું, પરંતુ આજે એ ગીતમાં નવું માધુર્ય હતું, નવી મોહિતી હતી. એના મગજમાં એ સર્વ ભૂતકાળની ઘટનાઓનાં ચિત્ર દોરાવા લાગ્યાં, તેને મારે એ અસહ્ય હતું.

“ઘેર ચાલો.” તેણે બિહારીને કહ્યું.

“કેમ?”

“મારા જીવને ઠીક નથી. જલ્દી ચાલો, નહિ તો હું મૃતિચીત બની જશિ.”

તે ઝાઝું ન બોલી શકી. તેની આંખો મિચવા લાગી. બિહારીએ તેને ઝાલી લીધી, નહિ તો તે પડી ગઈ હોત.

[૭]

કલ્યાણીને લઈને બિહારી ઘેર આવ્યો. તેના હોશ બેઠી ગયા હતા. એ રહસ્યનો ખ્યાલ તેને આવતો નહોતો. કલ્યાણી ચેતનવિહોણી પક્ષગ પર પડી હતી. વસન્તીનો પાટ પૂરો થઈ ગયો હતો એટલે તે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવતાં જ તેણે બિહારીને કહ્યું-
“તું ઝોકરને બોલાવી આવ, હું એની સંભાળ રાખીશ.”

બિહારી આવ્યો ગયો. કલ્યાણીની હાથ પકડી વસન્તી બોલ્યો : “કલ્યાણી!”

કદાચિત કલ્યાણીના કાન વસન્તીના શબ્દની પ્રતીક્ષા જ કરી રહ્યા હતા. કલ્યાણીએ પોતાની આંખો, વસન્તીના, શબ્દ સાંભળતાં જ, કોઈ ઘંટડી વાગતાં પોતાના મકાનનાં-બારણાં ખોલે, તેની રીતે ઉઘાડી.

“કલ્યાણી !” વસન્તીએ તેનાં અર્ધ-બિડચાં નેત્રો તરફ નોંધને કહ્યું.

“કાણુ ? વસન્તી ?”

“હા !”

“તમે અહીં શા માટે આવ્યા ? તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ-હમણાં ને હમણાં.”

“તું મારી એટલી બધી ધૂણા શા માટે કરે છે, કલ્યાણી ?”

“ધૂણા નહિ, ભય !”

“મારાથી ભય શા માટે ?”

“ઓહ ! તમે નથી સમજી શકતા ! મારા હૃદયનો કુગ નથી સુરક્ષિત કે નથી દબ; તમે ચોર છે, કાણુ જાણે કઈ બાજુએથી તમે અંદર ઘૂસી જાઓ. અંદરનો બધો ભેદ તમે જાણો છો એટલે કાણુ જાણે શી ચે વસ્તુ ચોરી જાઓ. ઓહ વસન્તી ! તમે શા માટે ફરીથી મારી દષ્ટિ સમીપ આવ્યા ? હું તમને નિસારી ચૂક્યા હતાં, અને જેમ તેમ જીવન ચિતાવી રહી હતી તમે મારી એ શાંતિનો ભગ શા માટે કર્યો ? હવે...હવે...શું થશે ?”

તે દુઃખ કરવા લાગી.

“ત્યારથી મને તારા પત્ર મળ્યો હતો, કલ્યાણી, ત્યારથી મેં તને મળવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ નહોતો કર્યો. આપણું આ મિલન સચિયગદશ થયું છે. કદાચ દેવનો એમાં હાથ હોય !” વસન્તી બોલ્યો.

“દેવનો હાથ ! ઉફ, કેટલો ભયંકર હાથ છે ! કયાથી બેઝીને કયાં ઘસડી લાવ્યો, અને હવે કાણુ જાણે કયાં ચે લઈ જશે !”

“તું પ્રસન્ન નથી ?”

“શા માટે નહિ ? હું પ્રસન્ન છું, ખૂબ પ્રસન્ન છું. મારી પાસે શું નથી ? ધર-બાર, ધન-વસ્ત્ર, પતિ સર્વ કંઈ છે.”

“પરંતુ.....”

“શું ?”

“સર્વ હોવા છતાં કંઈ પણ નથી. તું છુપાવી રહી છે, કલ્યાણી ! તું સુખી નથી.”

“હતી, બહુ જ સુખી, આજ દિન સુધી, પરંતુ આજ.....? આજે તેમ નથી.”

“આજ પણ તું સુખી થઈ શકે છે.”

“હવે ? હમણાં ?”

“શા માટે નહિ ?”

“નહિ !”

“કાં નહિ ? જો પેલા ઝરણાને કિનારે બની શક્યું હતું તે આજેય શક્ય છે : હું અને તું બંને ય હતાં તેનાં તે જ બાજુ.”

“એ જ તમે નથી જાણતા. હું હવે પ્રથમની કલ્યાણી નથી. એ કલ્યાણીને તો મેં ક્યારની ચે મારી નાખી છે.”

“મારે ખાતર, મારે માટે, એ કલ્યાણી પુનઃ જીવિત બની શકે છે !”

“નહિ, નહિ. મારા તરફ ન જુઓ ! ચાલ્યા જાઓ ! એ સ્થિતિએને જામત ન કરો !”

વસન્તીએ ત્યાંથી ઊઠવા માંડ્યું. કલ્યાણીને લાગ્યું કે તે ચાલ્યો જશે. તે તકિયામાં મુખ છુપાવીને રડવા લાગી. વસન્તીએ ચાલવા માંડ્યું, અને તે દ્વાર સુધી પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો ત્યાં તો કલ્યાણી બોલી ઊઠી : “ન જાઓ વસન્તી ! પાછા આવો !”

વસન્તી આવીને તેની પાસે બિચો રહ્યો.

“તમે શા માટે ચાલ્યા જાઓ છો ?” તેણે પૂછ્યું.

“તું એવું કહે છે માટે !”

“હમેશાં માટે ફરીથી ચાલ્યા જરો ?”

“કંપની કાલે બહારગામ જવાની છે : એટલે ફરીથી કદાચ આપણી મુલાકાત ન પણ થાય, આજનું મિલન કદાચ છેવટનું જ બનશે.” કલ્યાણી ચૂપ રહી. વસન્તી તેના તરફ નોંધ જ રહ્યો.

“એક દિવસ એવો યે હતો કે જ્યારે તમે ‘આવો, આવો હે કલ્યાણી!’ એવું ગાતા હતા. પણ જ્યારે?” તે બોલી.

“આજે પણ એ જ વાત છે. એ ગીત મેં ન ગાયું હોય એવો એક પણ દિવસ વીત્યો નથી. પરંતુ એના ઉત્તરમાં ‘જુઓ, હાજર છે કલ્યાણી!’ એમ કહેવાને કોઈ જ નથી.”

“અને કદાચ હોય તો ?”

“કલ્યાણી !” વસન્તીએ ઉત્તેજિત યદને કહ્યું.

“જવાબ આપો !”

“સાચે જ તું પૂછે છે ?”

“હા.”

“આ જીવન તારે માટે નથી. આવીશ !”

“હા, ન્યાં સર્વ જશો ત્યાં, વસન્તી, પ્રિયતમ !”

[૮]

કલ્યાણીને નાટ્યસમિતિમાં નટીનો પાર્ટ મળ્યો હતો. તેને કુરુષુ અભિનય સૈધવામાં આવતો હતો અને તે તે સંપૂર્ણ સફળતાપૂર્વક પાર પાડતો. તેનાં ગીત પણ કુરુષુલક્ષ્યાં રહેતા તેની આકાંક્ષા પૂર્ણ થઈ હતી. તે નટી હતી-એક સફળ નટી તે ગાતી હતી, સેકેડો પ્રેક્ષકોની સંખ્યા, અને તેનું એ સંગીત જનતાના હૃદયને રપથડું હવડું. તે સાધારણ આવિક નહોતી. આ બધાંયો તે પ્રસન્ન હતી, પરંતુ સર્વથી વધારે પ્રસન્ન તે વસન્તી સાથે હતો તેથી યતી. તે કોઈ કોઈ વાર બિહારીના સંબંધમાં વિચાર કરતી અને ત્યારે તેને થોડું દુઃખ થતું. આ પ્રમાણે તેનું આલી નીકળતું શું ન્યાયયુક્ત હવડું ? માનુષિક હવડું ? તેણે શું બિહારી સાથે દગો નહોતો કર્યો ? અને તે હોય, પરંતુ પોતાના ભાગ્યનિર્માણને અધિકાર તેને પોતાને હતો એટલું તે સમજવા લાગી હતી. જ્યારે બિહારી તેની લાવનાઓનાં વિચાર સરખો યે નહોતો કરતો ત્યારે તે તેના વિચાર શા માટે કરે ? આવા આવા વિચારોએ બિહારીને તેણે પડદા પાછળ રાખ્યો હતો-તેને તે બૂલી ગઈ હતી. તેની સંખ્યા એક માત્ર વસન્તી હતો, વસન્તીની સાથે તે મુખી હતી,

તેઓ અને પ્રેમીઓની માફક રહેતાં હતાં, તેમને રહેવાના પ્રકારો સાથે કોઈ જાતનો નહોતો. કલ્યાણી તો વસન્તીની પાછળ-તેની પછી રહી હતી. તે તેને કોઈ પણ સ્વરૂપે સ્વીકાર તૈયાર હતી. ન્યાં સુધી તે તેનો હતો ત્યાં સુધી કોઈ પણ જાતની ચિંતા નહોતી. તેઓ એકબીજા સારી રીતે સમજતાં હતાં, અને કલાકો સુધી સંગીત ચર્ચા કરતાં, તેનો અભ્યાસ કરતાં. કોઈ કોઈ વખતે પાસેની નદીમાં, ચાંદની રાતે એકાદ નીકામાં નીકળી હસતા અન્ન તરફ ન્યાળતાં અને ખિલખિલ હસી પડતાં, કદીક મલકાતા, તારાઓને નેતાં એ તેમના એ મલકાટ સાથે પરસ્પરના મલકાટની તુલના કરતાં આવી રીતે કોઈ વાર પ્રકૃતિની ગોદમાં, કે વાર પ્રકૃતિથી પર, તેઓ પોતાના ખેડ ખેડતાં એ હસતાં હસતાં દિવસ વિતાવતાં હતાં. પરંતુ આ કાલ જાઓ વખત રિયર ન રહ્યું. ગુલાબના ફૂલમાં કંટા હોય છે, કોઈમાં નાના તો કોઈમાં મોટા. કલ્યાણીને રચના દિવસ આગ્યા.

કપની તે દિવસોમાં કરાચી હતી. ત્યાં એનેજ એક નવીન નટીને કંપનીમાં દાખલ કરી. અત્યાર સુધી હારપરસની નાચિકાના અભિનય ખીજ નટી કરતી હતી, હવે નવીન નટી અનવરીને એ શ્રીક્ષા મળી અનવરી સુંદરી રચણી હતી, કલ્યાણી સુંદરી હતી પણ અનવરી કરતાં કંઈકે જોાછી. એનો સ્વર પ કલ્યાણીના સ્વર કરતાં વધુ મધુર હતો.

પહેલવહેલાં અનવરીએ વસન્તીની સાથે રિહર્સ કર્યું. તે રાત્રિજિત બની ગયો. જ્યારે પ્રેમનું દર્ આવડતું ત્યારે અનવરી સાથે જ તે વસન્તીને પ્રેમ કર હોય એવો અભિનય કરતો. એની મતવાણી આંખે એનું જાડુ ભયું હવડું કે વસન્તી તેના તરફ આકર્ષા વિના ન રહી શક્યો. કલ્યાણીએ એ જોયું.

“વસન્તી ! સાવધાન રહેજે.” તે બોલી.

“જાનાયી ?”

“જેના આકર્ષણે તું એ આર્ષ રહ્યા છે. તેનાથી.”

“કલ્યાણીયો ?”

“ મને ન બનાવ.”

“ તો તું જ કહે, કોનાથી ? ”

“ અનવરીથી.”

“ અનવરી ? એના સંબંધમાં તું કંઈ જ ન જાણે. કહોશ, કલ્યાણી ! અમે નાટકી જીવ છીએ. અમારા સંસારમાં બધું ચે ક્ષમ્ય છે ! પરંતુ કલ્યાણીનું પદ કાંઈ છીનવી શકે તેમ નથી.” તેણે હસીને કહ્યું.

કલ્યાણી તે વખતે કાંઈ પણ ન બોલી, પરંતુ તેને સતોષ ન થયો. અત્યારે તેને જીવનમાં કદી ચે ન લાગ્યો હોય તેટલો બધા લાગતો હતો. આટલી બધી ઘટનાઓ પછી તેણે વસન્તીને મેળવ્યો હતો, અત્યારે, ત્યારે તે જ તેનો એક માત્ર આધાર હતો તેને કાંઈ બીજી સ્ત્રી છીનવી જશે ! તેણે લડવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. તે વસન્તીને હરેક પ્રકારે પોતા તરફ આકર્ષિત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી અને હરેક રીતે તેની ચિંતા રાખતી; છતાં ચે તે વસન્તીમાં ચતા પરિવર્તનને શકી શકી નહિ. તે જટલો તેને પોતાના તરફ આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી તેટલો જ તે અનવરી તરફ હજી ચે ખેંચાતો જતો હતો. ધીમે ધીમે તેણે કલ્યાણી સાથે જમવાનું પણ મૂકી દીધું હતું.

તે દિવસે એ ખૂબ રડી હતી. એક અકચડિયાથી વસન્તી તેની પાસે આવ્યો નહોતો. તે દિવસે રબ્બ હતી સારે વસન્તી નજરે પડ્યો.

“ આજે સાંજે એ કલાક તો મને આપો ! ” તે બોલી.

“ શું કરીશ તું ? ”

“ ક્યાંક ફરવાને જઈશું. સાથે ફરે બહુ દિવસ વીત્યા, આજે આપણે જઈએ. કદાચ ફરીથી—”

“ કાલે જોયું જશે, કલ્યાણી ! આજે માટે મેનેજર પાસે બહુ જરૂરી કામ છે.”

કલ્યાણી એકલી ઘણી વાર સુધી બેસી રહી તેના દિક્ષિતે શાંતિ ન મળી એટલે તે સિનેમા જોવા આવી. બહાર ટિકિટ લેવા ગઈ ત્યાં તેણે વસન્તીને અનવરી સાથે જોયો. કલ્યાણીને જોઈને વસન્તી તેનાથી દૂર

જવા લાગ્યો, પરંતુ કલ્યાણીએ તેની પાસે જઈને કહ્યું, “ આ મેનેજરની સાથે ખાસ કામ હતું કે ? ”

“ પહેલાં એક ખુશખબર સાંભળી લે.”

“ ખુશખબર ? ”

“ હા, કાલે અનવરી સાથે મારું લગ્ન થવાનું છે.”

કલ્યાણીએ સિનેમા ન જોયો. તે રડતી, પાગલની માફક ઘેર પાછી આવી. જેવી રીતે તે બિહારીનો ત્યાગ કરીને આવી હતી તેમ વસન્તીએ આજે તેનો ત્યાગ કર્યો.

તે રાતે દુઃખાન્ત નાટક જોવાનું હતું અને તેમાં અતે કલ્યાણી મરવાનો અભિનય કરતી હતી. તે રાત્રિએ અનવરી અને વસન્તીનું લગ્ન થયું હતું. વીખરાયેલા વાળ હતા, સાધારણ વસ્ત્ર પહેવાં હતાં અને આંખો રડતાં રડતાં લાલધૂમ બની હતી. આવા બે કલ્યાણી પહેલા પ્રવેશમાં સ્ટેજ પર આવી હતી. આજે તેનો અભિનય બરાબર નહોતો. અમાનક તેની નજર સામે એકલા બિહારી પર પડી. તેની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. કલ્યાણી દિલ સખત કરી સ્ટેજ પરથી અંદર ગઈ. મેનેજરે તેને કહ્યું : “ જરા જીવ પૂર, કલ્યાણી ! બેઠામાં જીવન રેડ ! આજે તને શું થયું છે ? અભિનયને સ્વાભાવિક બનાવ ”

“ એવો સ્વાભાવિક બનાવીશ કે તેમાં કૃત્રિમતાનું નામનિશાન પણ ન હોય ! ” તે શુષ્ક હાસ્ય હસીને બોલી.

એક પૂરો થવાની તૈયારીમાં હતો. કલ્યાણીએ અજબ અભિનય કર્યો. છેવટના દશ્યમાં તેણે ચાલુનો સીન બતાવ્યો. છૂટી હૃદયમાં ભોંકતી, લોહીની ધારા વહેતી, એનું “ આહ ! ” કહીને પૃથ્વી પર પડતું—એ બધું એટલું સ્વાભાવિક હતું કે પ્રેક્ષકો દંગ બની ગયા—અને પડો પડ્યો.

“ વન્સ મોર ” માટે પ્રેક્ષકોએ તાળીઓ પાડી પણ પડો ન બેપડ્યો. કલ્યાણીના જીવનનો પડો પણ સદાને માટે પડી ચૂક્યો હતો ! *

નિષ્ફળતાનો ભેદ

શ્રી. ગોવિંદભાઈ ગ. અમીન

તારકા ચઢ્યા હતા પણ ઉમ્મતુ ન હતું અંગે
અમ કુ ખતું હતું માથું એટલું ભારે હતું કે આખો
મુરકેલીથી ખૂને ! લોજનો ખોરાક અને એકલા
આચારવાનું બધ યાય નહિ ત્યાં સુધી યરીર વળવાનું
હતું નહિ પદર દિવસ રહેવાનું કહીને મર્ધ અને બે
મહિના થયા તેને શુ યાય ? ન આવે તો કઈ
કરવું પડશે !

બારણે ટોકારા થયા . શાહ સુનીનાલ હગન
લાલ પત્ર આ થો ! તે પધારીમાંથી ફૂદી બીજો
થયો એનો જ છે હાથ ! શુ લખે છે ?
હ, 'આવવાની હતી પણ માસીની દોકરીનું લગ્ન
સેવાની વાત યાય છે એટલે રોડકાઉ છુ તમને
અગત્ય પડતી હશે, તમે બહુ વેકયુ છે, પણ શુ
યાય ? ન રહુ તો આપણું બોટુ દેખાય અપણું
કયા માણસની જરૂર પડતી નથી ? આવીને પાછી
જાઉ તો જાકાનો ખોટો ખરચ યાય આટલો વખત
છૂટ આપ્યો પત્રનો જવાબ નકીથી લખશે .
ખરી ! હવે બીજા બે માસ થયા જોઈએ અને એ
સત્કાર્યમાં તેની સમિતિ માગતી હતી ! શી તેને જૈરી
મળી છે !

ખાસે પડેલી આગમ-ખુરશીમાં તે બેસી પડ્યો
બે ત્રણ વખત પત્ર વાંચ્યો, બે ત્રણ બગાસા ખાઈ
યા મુકવો પડ્યો, ઠંડે પાણીએ સ્નાન કર્યા
બદલવાના થયા છે એક માઈમ દૂર રોગ અને
તેનો ચિતાર આફિસમાં કેટલું કામ ચઢ્યું છે ?
રોડ અને જૈરી સરખા છે-કમના દબલા, પણ માણસ
વધારે નહિ પાછા સોધા લોજમાં, અને ત્યાંથી
ગણવાનાં લોકના ઘરે દસ વાગે જોરડીમાં .
ચરતચરત, સૂમસાથ, ઠંડીગાર ! કયા સુધી આ
ચાલશે !

ચામાં ખાડ રહી મર્ધ-પીધી નહિ ઠંડે પાણીએ
ઉતાવળથી નાહી લીધું મેલા કર્યા ચઢાયા લોજમાં
બે કાળિયા ખાઈ લીધા અને સુનીલાલ આફિસે
પહોંચ્યો

"અરે ભાઈ ! આજે તો કોટ બદલવો હતો !"
સુનીલાલ સાથે કામ કરતા એક સ્નેહીએ ટોકાર કરી

બળતામાં તેન રેઢાયુ "ઢીરી દેશમાંથી આવે
નહિ ત્યાં સુધી તમારે મારા કોટ કે મો સામે
જોવું નહિ !"

"હજી આવી નથી ?" સ્નેહી આશ્ચર્ય પામ્યો

' નથી આવી અને આવવાની નથી "

' કેમ, છૂટાછેડાની ગોઠવણ કરે છે ? ' તે દસ્તો

"માસીની દોકરીનું લગ્ન છે "

તમે જના તે જના રહ્યા તેને આવવું નથી
એટલે બહાના કાઢે છે આજે માસીનું લગ્ન, તો
કાલે ફૂવાનું મરણ, તો પરમદિવસે મતાની વરસી
આટલા દિવસ મુબાઈમાં રહ્યા પણ સ્ત્રીને
સમજી ચકયા નથી અને જન્મ નચાવે તેમ નાચો
છો ! લખો પત્ર કે આવી જાય "

"પત્ર તો ઘણાંયે લખ્યા "

"એવા પત્ર આવે ? એક ધધધારીને લખો-
'આ પત્ર દેખી આવીશ નહિ તો મારે ત્યાં નહિ !'
જુઓ, દોડાની આવે છે કે નહિ ?

"બીચારી ગતગર્ભ જાય !"

"એમ અમરાતી હોય તો આવી ન જાય ?
આ તમારુ શરીર જુઓ આમ ચાનશે તો ઉ માસ
નબી રોકશે નહિ ખોની લાગણી ગાખરી નહિ
આપણે મરીએ તો તેજ કુ ખી થવાની છે ને !"

રનેહીની સલાહ સુનીલાલને વાજબી લાગી. ખોટી લાગણી નુકસાનકારક છે એવો અરપટ ખ્યાલ તેને ધણી વખત આવેલો, પણ આજે તે તેને ખરા સ્વરૂપમાં દેખાયો. તેની ઉપર તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

તેના માટે હમેશાં આ દુઃખનું કારણ હતું. તે કાંઈ સાથે કંઈ ચર્ચ શકતો નહિ, તેના દીલાપણનો લાભ બધા લઈ જતા. તે માગે નહિ એટલે શેઠ પગાર વધારતા નહિ. તે ના નહિ કહે એમ માની સગાં-સબંધી તેની પાસે બને તેટલાં કામ કરાવતાં. તેની પાસે પૈસા આવ્યા જાણી મિત્રો લઈ જતા અને કદી પાછા આપતા નહિ. તેની ઐરી તેની છત્રાઓ અવગણતી અને ધાધુ કરતી !

તેને વધુ વિચાર આવવા લાગ્યા તેમ તેની નજ-ગાઈનો વધુ ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. તેનું દુઃખી મનું, પાછળ રહી જવું, તેનું કારણ એ જ હતું. તેને પરણવું ન હતું, માથાપે તેને પરણાવ્યો ત્યારે તેણે સામાન્યવાની જરૂર હતી, તેને દેશસેવામાં જોડાવું હતું, હિંમત થઈ શકે નહિ અને તે નોકરીમાં ફસાયો. શેઠ પગાર વધારતા નથી કે માણસ વધારતા નથી તેનું કારણ તેનું દીલાપણ. બધાં તેની નજગાઈનો લાભ લઈ તેને ચૂસતાં હતાં. તેણે જલદી હિંમત કેળવવી જોઈએ !

હૃદયમાં અગ્નિ લઈને હોય તેમ તેનું મન ધૂંધવાતું હતું. દુનિયા તેને અન્યાય કરે છે, તેની સારાશનો લાભ લે છે. તેની સામે થવાની જરૂર છે એમ તેને ધણે ધણે લાગતું હતું. તેના પહેલા પગલા તરીકે તેણે સ્ત્રીને ઠેકાણે લાવવી !.....આફિસમાંથી છૂટ્યા પછી તેણે ઐરીને સખત શબ્દોમાં, પત્ર દેખી આવવાનું લખી દીધું.

બહાદુરીનું કામ કરી નાખ્યું હોય તેવો, પત્ર નાખ્યા પછી, ઉત્સાહ તેનામાં આવ્યો. ઉત્સાહના આવેગમાં તે દરિયાકિનારે ફરવા નીકળ્યો. દરિયાની ઠંડી હવાની તેના ઉપર અસર થવા લાગી તેમ તેને પોતાનું પગનું થકુ વાજબી લાગ્યું. પોતે પુરુષ છે અને પુરુષ માટે તેણે વર્તવું જોઈએ ! કાંઈ જનની લાગણી કે શરમ વિના ખડું લાગે તે તેણે હિંમતપૂર્વક

કરવું જોઈએ, નહિ તો આ સ્વાર્થી દુનિયા ખાઈ જાય.

દરિયા ઉપર ફરતી સ્ત્રીઓ જોઈ તેઓના પતિ ઉપર તેને ક્યા આવવા લાગી. તેઓને ખરા જીવન-મંત્રનો ખ્યાલ ન હતો. શા માટે આટલી બધી ફૂટ આપવી જોઈએ ? બધું રીતસર સાડું તેઓ મુસ્કેલી-માં ઝૂકે ત્યારે ખ્યાલ આવે કે ફૂટ આપેલી ખોટી. જરા મોં ચઢાવે-કુંડાલા મારે, પણ મન ઠેકાણે રાખી તેઓને ઠેકાણે રાખવાં જોઈએ.

રાત્રે તે સારી પેઠે જમ્યો. વખત પસાર કરવા બહાર નીકળતો હતો તે નીકળ્યો નહિ. આરડોમાં બેસી રહ્યો અને પોતાને જોડેલ નવા જીવનમંત્ર ઉપર વિચાર કરી જીવન બાબત ચોજનાવ્યો ધડવા લાગ્યો. મોડી રાતે તે સૂતો. દિવસનો ઉજ્જેરાટ તેને માટે પહેલો જ હતો એટલે તેને ઊંઘ આવતાં વાર લાગી.

બીજા દિવસે જમી, બોફિસે જઈ તે પોતાના કામમાં જોડાયો. કામની ધૂન ચાલુ હતી, પોતાના કામમાં ચૂકે આવવા દેવાની ન હતી; વધારાના કામ માટે ચોખ્ખો ના કહેવાની હતી. તેની ગંભીરતા શેઠ ત્રાંસી નજરે ખાનમાં લીધી હતી. સ્ટાફના બીજા માણસો શુસપુસ વાતો કરતા હતા-જાણે તે બધા સાથે પોતાને નિરખત ન હોય તેમ તે કામ કર્યું જતો હતો.

આફિસમાંથી નીકળ્યો ત્યારે તેના મન ઉપર સતોપની લાગણી હતી. તેણે પોતાનું કામ બરાબર કર્યું હતું. તે જરૂર પડે સામે ચર્ચ શકશે. તેની ગણતરી પ્રમાણે ઐરી આજ આવવાની હતી તે આવશે એટલે તેને શરીર બાબતનો વિચાર કરવાનું રહેશે નહિ તે વધારાના પગારની માગણી કરી શકશે અને સુકત ચિત્તે ફરશે !

પરચુરણ કામ-પરવારી તે સ્ટેશન તરફ ચાલ્યો. ગાડી આવવાને વાર હતી. ઘડિયાળના કાંટા ઉપર નજર રાખી તે 'પ્લેટફોર્મ' ઉપર આંટા મારવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે 'પ્લેટફોર્મ' કરાવા લાગ્યું. કાંઈ ઇન્સિ-ટાઈટ, કાંઈ રંગબેરંગી, કાંઈ વ્હામ્પી, કાંઈ બેદરકાર, કાંઈ નોકર સાથે, કાંઈ મિત્રો સાથે-એમ તરફવારનાં લોક દેખાવા લાગ્યાં. આ લોકને જોઈ અચાનક સુની-

લાલનો ઉત્સાહ ઓછો થતા લાગ્યો. આ મનુષ્યના દરિયામાં પોતે તુલ્ય હોય તેમ તે અસ્પૃશ્ય અનુભવવા લાગ્યો.

આ લાગણી તે સમજી શક્યો નહિ. તે માટે તે તૈયાર હતો નહિ. ઐરી આવવાની હતી તેની પાસે તેને કઠોર બનવું હતું અને દેખાવું હતું. રાતના ઉત્તરગરને લીધે આમ થયું હતું માની રૂઝિમાં આવવા તેણે આ પીધો, પાન ખાધું, પછી મન કંટાળે ન આવ્યું. 'આ શું?' તે પૂછતો રહ્યો અને કઠોરતાને બદલે ઐરી માટે તેનામાં લાગણી જન્મવા લાગી.

ખીચારીને સવારમાં પત્ર મળ્યો હતો. લાલના પા જેવો પત્ર. તેના હૃદયને કેટલું લાગ્યું હતું! જેમ તેમ તૈયારી કરી તે ઉતાવળમાં નીકળી હતો. આ ઉનાળાના દિવસ છે, ભાપમાં તે કેટલી દુઃખી થઈ હતો! ઐરીને તેણે ખોટી ઉતાવળ કરાવી. પત્ર સંખ્યામાં જુલ થઈ. બપોરના વખતે તે ગાડીમાં હોય તેમ તેને અકારો થવા લાગ્યો.

આજુબાજુ ફરતી સ્ત્રીઓ તેણે જોઈ. તેઓ કેટલા ઉદાસના હતાં! છે તેમને કાઈ સ્ત્રીજની અછત? છે તેમને પતિ તરફની કઈ ઊણપ કે પગલું? તેણે પોતાની ઐરી માટે શું કર્યું છે? તેણે તેને શું સુખ આપ્યું છે કે આમ બેલાવી શકે? આમ કઠોર બની શકે?

જન્મે ગરીબ, નસીબે ગરીબ, તેને કશું ચીજે વિના ચલાવી લેવાનું રહ્યું. તે ધારે તો મરણે શું આપી શકે? તેને સર્ગ-સ્નેહીની મહેરબાનીની જરૂર પડે, શેઠની મહેરબાનીની તેને કશું જરૂર આવે! હિંમત જળવવાનો ઊભરો તેનામાં ક્યાંથી આવ્યો?

સ્ત્રીને પિયર વિના, બીજા ક્યાં આરામ મળવાનો હતો? બીજાં સુખ તેને ન હોય તો આટલું તો

હોવું જોઈએ. શેઠા દિવસ તેને વધુ રહેવા દીધો? હોત તો શું ખરાબ થઈ જવાનું હતું? બે મહિના સદન કર્યું તો એક મહિના વધારે. અંદરનું ન સમજે તે બોલે, તેણે સમજવું જોઈતું હતું.

ગાડી પાસે આવ્યાનો અવાજ આવવા લાગ્યો. સુનીલાલને થયું કે ઐરી ન આવે તો સાચું. તેની સામે તે જોતો કેમ રહી શકશે? ન આવે તો કાગળ લખી કરેલી ખરાબી ઓછી થાય. હજી તે તાર કરી શકે અને બીજા દિવસે આવતી રાહી શકે.

પાટા સાથે ધસાતાં પૈડાંની અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. સુનીલાલને લાગ્યું કે તે તેના હૃદય સાથે ધસાય છે. તે જાતી ઉપર હાથ રાખી શાસ રેહી જોતો રહ્યો. ગાડી આવી...તેના સદ્ગુણો તે આવી ન હતી! તેણે હોડીને તાર કરી દીધો અને તારને સમજાવતો પત્ર ત્યાંથી લખી નાંખી દીધો.

રેશન હોય ત્યારે સુનીલાલના મનની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. પત્ર લખેલો અને પાછો ખેંચેલો એ બનાવ સ્વપ્નમાં બન્યો હોય તેમ તેને લાગતું હતું. પોતે જે પગલું લખ્યું હતું તે ખરાબર હતું કે નહિ તે તે નક્કી કરી શકતો નહિ. અરિથર કાલે ચાલેલો તે ઝારડી ઉપર આવ્યો અને ખારણું ખોદી એક જુની આરામ-ખુરશીમાં પડ્યો.

મગજની થાક દર્શાવતો તે થોડીવાર પડી રહ્યો. આજુબાજુની અસ્વચ્છતા જોઈ ધીરથી તેની સ્મૃતિ જાગત થવા લાગી. કેવા સંજોગોમાં પત્ર લખાયો અને કેવામાં પાછો ખેંચાયો તે તેને યાદ આવ્યું. એક વખત થયું કે પાછો ખેંચ્યો તેમાં જુલ થઈ, બીજા વખતે થયું કે તે ખરાબર હતું. તે કેવી રીતે કહ્યું થઈ શકે? આદર્શો તેના જેવા માટે હતા નહિ- તેને તો નિકાવી લેવાનું રહ્યું.

વં. શ. વે. લો.

શ્રી. ધૂમકેતુ

દામોદરની શી યોજના છે તે કોઈને ખબર ન હતી. ભરમાંકદેવને પણ એણે એ વાત કરી ન હતી. વિમલની મક્કમતા ગાણીતી હતી.

પણ જેમ જેમ રાજદરબારનો સમય પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ પાટણના રાજતંત્રમાંને લોકમાનસમાં અનેક વસ્તુઓએ ટેખા દેવી શરૂ કરી. મહારાજ બીમદેવ એના પરાક્રમથી, રૂપથી ને ન્યાયપ્રિયતાથી લોકોમાં પૂજાતા—માત્ર ચૌલાના પ્રસંગે એમાં ઝાટ આણી હતી, વિમલ સાથેના સંઘર્ષે એમાં વધારો કર્યો હતો. લોકો માનતા કે વિમલને લઈને પાટણ અન્યેય રહી શકે. મંત્રીશરનાં પરાક્રમ પર સૌ મુગ્ધ હતા.

પણ દામોદરે દેશવેલી વાતો ધીમેધીમે જેમજેમ વધારે બ્યાપક થવા લાગી, તેમતેમ મંત્રીશર ને રાજાનું ધર્ષણ લોકોને વધારે ખૂચું. હાલનાં ને ચાલનાં કુલચંદ્ર ને ધંધુકરાજનાં નામ સૂત્રગાવા લાગ્યાં. નકુલમાં સાદા આવ્યો છે; નકુલગાળાને દરારી તે અહીં આવશે; તે વખતે કુલચંદ્ર તથા ધંધુકરાજ પણ સાથે હશે—એવી એવી ભપકારેલી વાતોથી લોકોનાં મનમાં રહેલી વિમલ પ્રત્યેની ભાંકિત ઝાણી થઈ. એટલામાં ખબર પડી કે કેસર મકવાણા એ દાપ્તાલિકને હપ્તો હતો ને મહારાજ ન્યાય આપવા માગતા હતા. કેસર મકવાણાને પકડી લાવવા તેમણે બાણીકરાયને આજ્ઞા આપી છે.

કેસર મકવાણા જેવો અપરાધી હતાં મહારાજને કરેલી આજ્ઞાની વાત સાંભળી લોકનાં મનમાં મહારાજ પ્રત્યે જે આકર્ષણ હતું તેમાં વધારો થયો. કેટલાક લોકોને તો એ સાંભળીને પોતાના રાજા માટે વધારે જુવું થયો.

* શ્રી. 'ધૂમકેતુ'ની નવી નવરસપ્રકાશ 'સંવાદો'ની માધી એક પ્રકરણ.

ત્યાં એક નવા ખબર દેશાયા કે મહારાજ સૈન્ય લઈને નકુલ ઉપર પોતે ચડવાના છે અને વિમલ દંડનાયક થઈ ધંધુક ઉપર ચડે છે. આ સમાચાર પાટણવાસીઓની કટપનાને ઉતેજી મૂકી.

ત્યારે આ સમાચાર ઘેરઘેર દેશાયા માંડ્યા ત્યારે વિમલ મંત્રીશરે દામોદરને એક દિવસ બોલાવ્યો.

મંત્રીશરને ખબર તો હતી કે દામોદર આ વાત દેશાવવાના મુળમાં છે, પણ તેની પાસે એને લગતી માહિતી નહિ જેની હતી. મંત્રીશરની પોતાની અપૂટ આત્મચંદ્રામાંથી જન્મતી આ નયગાઈ દામોદરની બાણીબહાર ન હતી.

દામોદરનો મહારાજ બહાર આવીને યોગ્યો. તે ધીમે પગલે મંત્રીશરનાં આવાસમાં ગયો. પણ ત્યાંનું વાતાવરણ આજે એને તદ્દન નવીન લાગ્યું. ગણધર સિંધી એક તરફ બેઠો હતો. પવિત્રતાની પ્રતિમા જેવી શ્રી મંત્રીશરની પાસે બેસી હતી. દામોદરને નેમ્મને મંત્રીશરે તેને આવકાર આપ્યો: 'આવ, આવ, દામોદર! મારે તને જે રાખે કહેવાના છે!'

દામોદરને મંત્રીશરનો આ વિનય અપરિચિત લાગ્યો. અજાણના રણકારમાં પણ અપૂર્વ નમ્રતા હતી. આનું કારણ દામોદર કળી સકયો નહિ. દામોદર આરે તરફ એક વેધક દટિ ફેંકી લીધો. એક ખૂણામાં અત્યંત મનોહર નાનું આરસમંદિર પડ્યું હતું; દામોદરની નજર ત્યાં પડીતર ચોટી ગઈ.

‘મંત્રીશર તને કપડો આપવાના છે, મહેતા!’ શ્રીએ કહ્યું.

‘છાનો દેવી!’

‘દામોદર! માલવાના આટલા ભપકારેલા સમાચાર લોકોમાં તે દેશાયા છે! તને ખબર છે કે લોકો

પોતાના દ્રમ્મ પણ સંકરવા માડ્યા છે ? મારે જોઈએ તો મને પણ મળતા નથી

‘મે સમાચાર ફેલાવ્યા નથી એટલે મને શી ખબર પડે ? પણ મન્નિશ્વર ! પાટણમાં માલતી સરળા અફવાઓ નો કોઈ ધ્યાનમાં લે તો સાજ પહેલાં એ જરૂર ગાડો ચર્ચ નાચ આ જુઓને, બે દિવસ પહેલાં જ શું બન્યું ?’

‘શું બન્યું ?’ મન્નિશ્વરે સરળતાથી પૂછ્યું એમને ધ્યાન રહ્યું ન હતું પણ દામોદરે મૂળ પ્રશ્ન ઉપરથી ખીજી જ વાતમાં એને દિતાર્થા હતા

‘કેક બીમો મારવાડી ને એની વડૂ બૂવા પડી ગયા હવે આવડી મોટી નગરીમાં એમનો કયા પત્તો મળે ? ગતે એના ન તોલા પૂછ્યા ગયા એ કહ્યું ‘અલ્યા, જેટલાનું નામ બીમા હોય એટલાને ભેગા કર’ જોને આ કહ્યું એ નીકળ્યો વત્તાકનુ શાક ને ભેસનું દહીં ભેગા ખાવ એવો-હાથજુદી એણે તો સમજા બીમાને જમવા તોડાવ્યા ને તેમાં મહારાજને પણ આમચાલુ આપી આપ્યો.’

‘ઓતારીની-’ વિમલને વાતમાં રસ પડ્યો ‘પછી-પછી શું થયું ?’

‘મી હસી પડી ‘પછી મહારાજ જમવા ગયા હશે, ખીજી શું ?’

‘ના મહારાજને કહેવ ! યુ કે હું બોલાયેલો બીમો નથી પણ એવું આ નગર છે મન્નિશ્વર ! એ તો સારુ થયું, નહિતર કોઈ મહારાજને એમ પણ કહી દેત કે એ કામ દામોદરના છે !’

‘પણ ત્યારે આ વાતો ફેરામે છે કેણુ ?’

‘કોણુ ફેલાવે, પ્રભુ ! કોને ખબર છે ફેરાવનારા માલવાના જ નહિ હોય ? લોકોની શુદ્ધિ હમણાં કેસરના વપરાશથી વધી લાગે છે !’

શ્રોને હસવું આવ્યું ‘દામોદર ! પેલા કોઈક શેકની વાત છે ને ?’

દામોદર કળા શક્યો નહિ પણ ગમે તે કારણે આજે આ દપતી પ્રસન્ન પ્રમન્ન હતા તેમાં એને કંઈક ગંઢતા લાગી

‘કોની વાત છે, દામોદર ? શી વાત છે ?’ મન્નિશ્વરે પૂછ્યું

‘એ તો પ્રભુ ! એક કોઈ વેપારી એકસો આઠ કેસરની પોટો લઈ આહી આવેલો-’

‘હ ! કેસરની એકસો આઠ પોટો ?’

‘એને એમ ત્રિભુવનનારાયણ * જેમ કાશ્મીરના પાપકલ્પન કુકાથી જલ મગાવી તેનાથી મો ધુએ છે, તેમ આવડી મોગી આ પાટણ નગરી છે મારે આંહી પણ કોઈ એવો વિરલો નીકળશે કે ને કરતૂરી, ચલન કરૂંરમિશ્રિત લેપથી મદિરનો જમીનતટ લીધાવતો હશે પણ એને શી ખબર કે આ શુજ રાત્રીઓ તો વધેના વિરહ સહીને વ્યાપાર કરે છે— તે એમ જેવાતેવા કારણે દ્રમ્મ ન વેડે નગર સોસરવો નીકળ્યો, પણ કોઈએ પોટો લીધી નહિ’

‘પછી ?’

‘ગળમાં એ મૂઝાયો-પાટણને એકમે બોપડાવી પણ હજે એટલામાં એક શેક ધરઆગણે ચૂનાની ગાર કરાવતો હતા, તેમણે આ સાબળું તેમણે પેનાને કહ્યું ‘અલ્યા ! આવું હવે કેસર તે કોઈ મદિરમાં લીપવા માટ લે કે ? બને તે પણ પાટણમાં ? આમાં નાખી દે આમાં-આ તો બીત લોપવામાં કામ આવે તેવું છે !’

વિમલ ખડખડાટ હસી પડ્યો મન્નિશ્વર આજે આગદમાં છે એની વધારે ખાતરી દામોદરને ચર્ચ લેને લાગ્યું કે ને મન્નિશ્વર પોતાનો કહો છોડી દે તો એમને વગર મહેનતે આણુ મોકલી શકાય પણ હજી બોલાયેલી સબળાવેલી વાણી એને સાબરલી હતી એટલે એકદમ એમનો વિશ્વાસ મર્યો નહિ.

શ્રી એટલામાં ખોલી ‘આજ અમારે પણ એવું થયું છે દામોદર !’

‘વગી તમે બોલ્યા કે ? તમે કહ્યા વિનું નહિ રહો ?’

* બોમ્બુ બિરદ

‘પણ હું કાંઈ થોડું ખોટું કહેવાની છું? તમારી પ્રસન્નતા જોઈને જ દામોદર અરધું તો કળી ગયો હશે!’

‘શું છે, માતાજી?’ દામોદરની વાણી વિનયની ખાતર ન હતી, ખરેખર શ્રીને જોઈને જતેતાના સ્વરૂપનો માણસને ખ્યાલ આપી જાય એવી પ્રશંસા એની મુખમુદ્રા હતી.

‘એ તો એવું છે, દામોદર! આ અમારો સિદ્ધી ગણુધર કહે છે કે આરસ વિના ખીજ પચરા એ તો ધૂળનાં ઢેંકાં ગણાય. આરસનું મંદિર બધાંવો તો જેમ વર્ષો જાય તેમ વધારે ને વધારે નવું થતું જાય. રાજા જાય-રાજ્યો જાય-માણસો જાય-પણ આરસ ન જાય. મેં કહ્યું, શું ખરચ ચાય-એટલે જો ને ને પેલું કાંઈક બનાવ્યું છે-’

શ્રી મંદિરનો નાનો ઘાટ લઈ આવી. આંખ ઠરી જાય એવી મોહિની એમાં બરી હતી.

‘મંત્રીશ્વર! માનવને અમર્ત્ય બનાવે એવી આ યીજ છે-આ કેણે કર્યું?’ દામોદર બોલ્યો. તે જાણે કે આ યીજની અપાર્થિવતાથી મુગ્ધ થયો હોય તેમ લાગતું હતું: ‘કેણે આ બનાવ્યું?’

‘આ જોને બેકા-સિદ્ધી ગણુધર-’

એક તરફ પોતે કાંઈ ન હોય તેમ ઝાંઝામાં ઝાંઝી પૃથ્વી દેવાવીને ગણુધર બેઠો હતો. દામોદરે તેની સામે જોયું. પોતે કાંઈ અદ્ભુત વસ્તુ કરી છે એવો એને ખ્યાલ પણ ન લાગ્યો. દામોદર પોતાની કાંઈ જૂલ ન કાઢે તો સારું એવી શંકા જાણે એના મનમાં રહેતો હોય તેમ જણાયું. દામોદર કળી ગયો કે આ માણસના હાથમાં ઈશ્વરી તરવ પડેલું છે.

‘આવું મંદિર ત્યાં બાંધવું છે-દામોદર! ત્યાં-અર્જુનગિરિમાં, એવી મારી કલ્પના છે.’

‘મંત્રીશ્વર! તો તો દેશભરમાં નામના ચાખ યુગો જાય, રાજ્યો આવે ને પડે, પ્રજાઓ ઊગે ને આથમે-પણ આ વસ્તુ ને આ નામના રહી જાય!’

‘નામના તો ઠીક, દામોદર! પણ માતા અંબાજી જાણે આને સ્વપ્નમાં આવ્યાં-’ વિશ્વલની નજર

પૃથ્વી ઉપર રહી ગઈ હતી. દામોદર મંત્રીશ્વરની આજ્ઞાની મનની પરિસ્થિતિનું કારણ હવે સમજી ગયો. ‘જાણે પૃથ્વી અને આકાશને ઝળાંઝળાં કરે એવું તેજસ્વ્યારી વજ્ર પહેર્યું છે: સૂર્ય, ચંદ્ર ને તારા તેની હીરેજડી ગૂંચણીમાં ફૂલ પેટે લટક્યા છે: માતા રાસ રમી રહ્યાં છે: નમણો દેહ શોભી રહ્યો છે. માતાની ત્રિતાળીના પડવાથી બહાડો ધૂંજે છે. ઝાહોહો! દામોદર! શી શોભા હતી-’

મંત્રીશ્વર જાણે માતાજીને પ્રત્યક્ષ જોતા હોય તેમ બોલી રહ્યા હતા. તેનો સ્વર પ્રેમભર્યો બની ગયો હતો. શ્રી, ગણુધર ને દામોદર સાંભળી રહ્યાં:

‘મારી પાસે જે કાંઈ હતું, દામોદર! આજ દિવસ સુધીમાં જે કાંઈ બચ્યું હતું-હાથી, ઘોડા, પાલખી, પ્રાસાદ, દ્રમ, સુવર્ણ જે કાંઈ હતું તે કોડીએ કોડી સંધણું માતાને ચરણે આજે ધરી દીધું; અને છતાં હાથનું કે કાંઈ ધર્યું નથી, કાંઈ ધરી શકાયું નથી, ને કાંઈક રહી ગયું છે. હવે કાંઈ એક કોડી માગતો આવે તો મારે જાતને વેચવી પડે, એટલે આ ગણુધરને કહ્યું છું કે આ સંધણું તારું તું સંભાળી લે-મારે એમાંથી એક કોડી પણ ન ખપે-તો એ કહે છે, માલવાનો બો નરમ પડ્યા પછી લઈ. એટલે મેં તને તેમણે છે જાણવા કે આવડો માલવાનો બો દેશાળ્યો છે કેણે! ગણુધર આપણા પાટણનું રત્ન છે. તને તો ખબર હશે!’

દામોદર વિચારમાંથી જાગી ઊઠ્યો. એને ગણુધરમાં રસ રહ્યો ન હતો, મંત્રીશ્વરની વાતમાં પણ રસ રહ્યો ન હતો. એ તો વિચાર કરી રહ્યો હતો કે હવે જો મંત્રીશ્વર તદ્દન ભિખારી હોય તો-એને અર્જુનગિરિ ઉપર મોકલવાની વસ્તુ વધારે સરળ બની જાય છે. તે જાનકીનું ચિતવન કરી રહ્યો. તેણે નિદ્રામાંથી જાગતો હોય તેમ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: ‘મંત્રીશ્વર! આપે ચલ કીર્તિ તજી-અચલ નામના મેળવી. માલવાના સમ્રાટ તો મદારાગતને પણ કાને આવ્યા છે, ને એ વિચાર જ કરી રહ્યા છે નકુલ ઉપર ચડવાનો-’

‘મહારાજ નહુલ ઉપર જવાના છે ?’

‘હા; ને કદાચ હું માલવા જાઉં !’

મંત્રીશ્વર વિચારમાં પડ્યા. તે જોડ્યા નહિ, પણ તેને લાગ્યું કે પોતાનું સ્થાન પાટણમાંથી ડગી રહ્યું છે. તેણે દામોદરને કાંઈક પોતાની પૂર્વકકાઈ ધારીને કહ્યું : ‘દામોદર ! કેટલાક એમ માને છે કે હું પાટણ તણ દઈશ-પણ હું પાટણ તજવાનો નથી !’

‘મને તમારી દયા આવે છે, પ્રભુ !’ દામોદર બોલ્યો.

‘દયા ? કેમ ?’

‘મારી પાસે આટલો અદળત પૈસા હોય, આરામરતો પરધર વાપરનારો ગણધર હોય, ને માતા અંબાજીનું આપેલું અણુમોહું સ્વપ્ન હોય-તો હું એક પાટણ નહિ પણ દસ પાટણ તણ દઉં !’

દામોદરના વાક્યે મંત્રીને વધુ વિચાર કરતો કરી મૂક્યો.

‘ગણધર !’ વિમલે શિશીને કહ્યું : ‘કાલે તો તે જોવી મનેરમ મૂર્તિ માતાની કંપી છે એવાં જનીને જાણે માતાજી પોતે આગ્યાં હતાં !’

એક ધડીતરમાં વિમલ જાણે આ પૃથ્વીનો આદમી મટી ગયો.

‘ઓ હો હો ! શું રૂપ હતું ! મેં તમને કહ્યું

ના !’ તેણે શ્રી સામે જોયું, ‘શું રૂપ હતું ! મેં અમરી ચરણધૂલિ માથે ચમાવી. માતાએ કહ્યું : તને એક અદિતીય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થશે. તું કાલે એ માગી લેજે. એવી કઈ વસ્તુ માગ્યું, દામોદર !’

‘પ્રભુ ! મહાન ચોદાની કીર્તિ !’ દામોદર બોલ્યો.

‘કીર્તિ ? મહેતા ! એ તો જળના પરપોદા જેવી વસ્તુ નથી ?’ શ્રી બોલી.

‘ત્યારે ? પૈસા ?’

‘પૈસા ? આ જે તણ દીધો એ જ ? એમાં શું માગવાનું છે ?’ શ્રીએ કહ્યું.

‘ત્યારે તો, મંત્રીશ્વર ! તમારી નામના રાખે એવો વંશવેલો માગો.’

‘હા-એ જાણું, દામોદર !’

‘દુનિયામાં જેનો વંશવેલો છે તેનો વિનિષાત પણ છે. કેઈ એક સંતાન એમાં એવું પણ થાય કે જે તમારી માતાની મૂર્તિ નેચી શેર નર મેળવે. એના કરતાં એકાદ ભગ્ય મંદિરપ્રાસાદની સિદ્ધિ સારી નહિ ! એનો વિનિષાત થશે-એનાં ખડેર બનશે-તો એ રખડા અવશેષોની પણ જુગજુગની કપા સાંભળી કેટલા લોકો આનંદ પામશે ! માથુંસનો વંશવેલો ત્યારે ખડેર બને છે, ત્યારે દયા ઉપજાવે છે, વંશવેશના ફીફમાં શું માગવાનું દામોદર !’ શ્રીએ કહ્યું. દામોદર ને મંત્રીશ્વર બન્ને થીની સામે જોઈ રહ્યા.

ઔસાદેવી

શ્રી. ‘ધૂમકેતુ’ ની નવી
નવલકથા
પ્રગટ થાય છે.

૪૦૦ પૃષ્ઠ : પાકું પ્રૂફ : સુંદર રૂપરંગ : અઢી રૂપિયા

● ગુર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરોડ : અમદાવાદ ●

અમારા કાર્યાલયથી પણ મળશે.

● ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ ●

કંઠકલોલિના

• પરપતિ જૂથણ •

પૂર્વને પારણે હીંચકતાં હીંચકતાં
નર્મદામાં ઝબોળાય પાની;
કિરણને છંટકાવે દિશાઓ તણી
ભાગડે લાખ આંખો અજાણી.

અલખને લક્ષ્યમાં દોરતી અમૃતા, ૫
લલિતપથ દીપકલા નંદિની તું :
તું જ રેવા અને અંદની તું
અહો, એ ઘડી ધન્ય આનંદની તું.

તું વસુધાની સૈાન્દર્ય - વાણીકલા
તું પ્રભા સૂર્ય ને ચન્દ્ર કેરી, ૧૦
સ્વરસુગંધીની પ્રજામુખી પ્રેરણા
નયનથાળી પરે નર્તનેલી.

સુરતથી સિન્ધુને સાંકળે ગૂંથતી
પરમ ઇતિહાસની ખંજરી તું :
મીનલહેલી અને મંજરી તું ૧૫
અહો, પ્રેમ ને શૈયર્ની ખંજરી તું.

આંખડી એક દિ' મેં ઉઠેલી હતી
શોક, આયાનિરાશા ભરેલી,
લાવિની સ્વપ્નકુન્દોમહી વિચરતી
કૌમુદી ચન્દ્રમૌલિ પરેલી. ૨૦

આણુનાં શિખર ને લબ્ય ગિરનારની
લેખડે લેખડે ભૂતસંસારની,
કૈંક ગાથા લખી તે જ અંધારની
ભૂતસંસારના તે જ અંધારમાં
દમકતી દિવ્ય સીદ્ધામિની તું : ૨૫
સાધવી તું અને સુન્દરી તું
અહો, ગીતની ગોપિકા ચુર્ચરી તું
કંઠકલોલિની કિન્નરી તું.

• ધન્દુલાલ ગાંધી •

લગ્નમંડપમાં

શ્રી સોપાન

[કિશોર વસુને પરમમિત્ર છે. એણે ને સૌએ માન્યું છે કે એ બને એકમીનું માટે સંતોષ છે, પણ વસુ તો ખીનની યાત્ર છે. કિશોર પેતાના દિલને યા દિલમાં છુપાવી લગ્નમાં રસ લે છે ને નવલ પતીને આંસિ નંદન આપે છે પ્રેમ કુંજ પામે, છંદો ન કરે, વેલના ભોગને ચાપ ન આપે]

તમને પ્રેમ થશે કે આ વાત કહેવા પાછળ મારા હેતુ શો છે ? હેતુ કશો જ નહિ. જે ભણે તે એવું હતું કે કલ્પા વિના રહેવાય જ નહિ તમે ભણેને લેખક ન હો, પણ તમે જ એ ત્યારે હાજર હોત ને તમે એને ક્રીજવટથી ભણો હોત તો એ આખી જ વાત છેવટ કોઈને પણ, કલ્પા વિના તો તમે રહી જ ન શકત.

કિશોરીલાલ એનું નામ મૂળ ગિહારનો વતની, પણ છેલ્લા ચાર વરસથી અમદાવાદમાં રહે છે ગુજરાતી સારુ ભણે છે દિદી તો એની માતૃભાષા એટલે એમાં તો એ નિષ્ણાત હોય જ, પણ અંગ્રેજ અને ગુજરાતી પણ એટલી સ્વાભાવિકતાથી બોલે છે કે તમે એ સાલગીને ખુશ ખુશ થઈ જાઓ એની વાત કરવાની છટા માટે પણ મારે એ ચપ્પો કહેવા જોઈએ. એની જગ્યાનમાં માધુર્ય તો છે જ, પણ તે સાથે જે દર્દભરી મસ્તી રેખાય છે તે તો તમને લાગે જ કયા ય ભેવા મળે આવી મસ્તી એના નિત્યજીવનમાં દરો જ એમ તો હું ન કહી શકું, પણ તે દિવસે તો હતી જ.

વસુ એની દોસ્ત હતી તે સૌ કોઈ જાણતું હતું, પરંતુ એ દોસ્તી આજે મે એના જીવનમાં આટલા ભવલત સ્વરૂપમાં ખિરાજમાન હશે તેની કલ્પના લાગે જ કોઈ કરી શકે વસુ એની સાથે નહિ પણ પેલા વર્તમાનપત્ર ની ઓફિસમાં કામ કરતા એની જ નાતના અધિન સાથે વગ્ન કરવાની છે એ વાતની એને તણ માસ પહેલા ખગર પડી હતી એ વખતે હું એને ઓળખતો નહિ-સાચુ કહું તો મધિકામે વસુના લગ્નમંડપમાં પહેલવહેલો જ મે એને ભણે કોઈ પણ પ્રકારની પૂર્વકલ્પના વિના

મે એનામાં વૈચિત્ર્ય ભણે એ પછી તો મે સાલગ્ય કે વસુ ખીનની ચાપ છે એવા સમાચાર મળ્યા પછી એ ગરાગર આઠ દિવસ સુધી કયાક અદશ્ય થઈ ગયો હતો આઠ દિવસ પછી એ ત્યારે આગ્યો ત્યારે વસુ એને ચિતાપૂર્વક મળા હતી વસુની આખમાં આસુ હતો, પણ એની આખ સુકી હતી એ વસુ પાસે ને સૌની પાસે દરયા કરતો હતો આગળના એ હાસ્યનો ભેદ ભણી શકતા નહોતા, પણ જાણીતાને ખબર પડી જતી કે એ હાસ્ય રુદન-કોરીનું સુદર ઢાકણ હતું

હું ને મારી મુઠું હોરો હોરો વસુના લગ્નમાં ગયેના મને ખગર જ નહિ કે ત્યાં મારે આવતું ભણે પડશે પુરુષોની સાથે હું બેઠો હતો લગ્ન તો નવી વિધિ પ્રમાણે, ખરું કહીએ તો દલી વિધિ વિના જ થતા હતા, પણ જનન અને માંડવાને ભુલાવે એટલાં માણસો આન્યા હતાં ત્યાં હાજર રહેલા સ્ત્રી-પુરુષોનું મારે વર્ણન નથી કરવું, નહિ તો વગી એમાંથી મે ચાર અવનવી વાતો નીકળી પડે મારે તો એ કિશોરીલાલની, વસુના કિશોરની, જ વાત કરવી છે અને સૌ બેઠા હતા ત્યાં દરેકના હાથમાં ગજવો આપવા માટે એક નમણી કુમારિના યાજ ભરીને આવી અને સૌએ તો એ કન્યાએ જે ગજવો આપ્યો તે લઈ લીધો, પણ કિશોરીલાલે એમ ન કરતા યાજમાંથી એક છૂટ પડી ગયેલું પૂર્ણ ખીલેલું ચુનાળ લઈને છાતી ઉપર ખોરવું આજીવાળુના લોકોનું જ્ઞાન તો એ ચાસુ પણ દિગોરીલાલે દસોને સોને ખાતરી કરાવી કે આમ કરવાની પાછળ કોઈ ધરિદો નથી, માત્ર મસ્તી છે-ભુવાન કયાકારને શોભે એનું નિરોધ તોફાન છે

એ પછી તો હાથ ઉપર અતર આપવા માટે બીજી કન્યા આવી. મેં માની લીધું કે આમાં પણ આ ભાઈશા'બ જુદા પડશે-અને ખરેખર એમ જ બન્યું. અમે જમણે હાથ આગળ કરી અતરની સળી ત્યાં મૂકવા દીધી. કિશોરીલાલે બંને હાથ આગળ કર્યા. અતર લંગાડનારે એક હાથ ઉપર જ લંગાડ્યું. કિશોરીલાલ હસતો હસતો બોલ્યો:

‘આ ઉપર પણ લંગાડો, હું પરણેલો છું.’

કન્યા હસતી હસતી ચાલી ગઈ.

મને ખબર નહોતી કે કિશોર પરણેલો છે કે નહિ. મેં હસીને કહ્યું કે, ‘તો તો બીજા હાથને અતર મળી રહેશે.’

એણે ચમકીને મારી સામે જોયું. એના મોં ઉપર ઘેરો વિષાદ હતો. એ હસ્યો પણ વિષાદની છાયા ખસી નહિ. એ બોલ્યો : ‘પણ એ અહીં નથી, દૂર દૂર છે.’ અને ફરી હસ્યો.

બસ, ત્યારે જ મને ખબર પડી કે આ જુવાન કાઈ દરેકદિલ છે. પછી તો મેં સુણને પૂછ્યું ને બપુયું કે વસુનો એ અંતરતમ મિત્ર હતો. સૌ કાઈ માનવું હતું કે વસુ અને કિશોર એકબેક માટે જ સર્નમાં છે. મેં તુરત જ હીવાલ તરફ ગાદી-તકિયા ઉપર વસુ સાથે બેઠેલા અશ્વિનને જોયો. એ પણ ફાંડડો જુવાન હતો. આજે કાંઈક વધુ સુંદર દેખાતો હશે, પછું-સુંદર તો હતો જ. વસુ એનો પાસે બેઠી હતી બંનેમાંથી કાઈના મોં ઉપર વિષાદની રેખા નહોતી. તુરત મેં કિશોર સામે જોયું, એ પણ એ ઘણે બરાબર ત્યાં નેઈ રહ્યો હતો. હાસ્ય વિષય પામ્યું હતું. વિષાદભરી આતુર અંખો વસુના મુખ ઉપર મંડાઈ ગઈ હતી. એ ચાર ઘણી લીતો હશે ત્યાં હું એને નેઈ રહ્યો છું તો તરફ એનું ધ્યાન ગયું. એ હસ્યો ને શુદ્ધ ગુજરાતીમાં બોલ્યો :

‘શું જુઓ છો ?’

‘તમારું મોં.’ મેં હસીને જવાબ આપ્યો.

‘હસશે કયા દેખનેકા દે. ચાલીવાલો કે નુંદ દેખો.’ એ ફરી હસ્યો.

‘ઉનકા તો દેખ લિયા’ મેં પણ દિંદોમાં દખાવ્યું. ‘આપ અશ્વિન કે દોસ્ત હો ?’ હું બળતો હતો છતાં મેં પૂછ્યું.

‘આ તો નહિ, લેફ્ટિન આજ હુઆ હું.’

‘દોસ્ ?’

‘વસુ મેરી દોસ્ત થી-થી કયા, દે, અબ્બ બી હે. વડ અશ્વિન.....’

‘સમજ ગયા.’ હું બોલ્યો ને એણે મોં ફેરવી લીધું. મારે તો વાત લંબાવવા ઇચ્છા હતી એટલે મેં પૂછ્યું :

‘લેફ્ટિન અસલમેં આપ ગુજરાતી હો કે દિંદોસ્તાની ?’

‘દિંદોસ્તાની તો ગુજરાતી લોગ ભી હૈ. મેં જિહારકા રહનેવાલા હું. ચાર સાલ સે યહાં આયા હું.’

‘આપ ગુજરાતી ભી બિનકલ શુદ્ધ બોલતે હૈ.’

‘હાં, વસુકા આપને દિંદોમેં સુની હૈ ! જીંઘી શુદ્ધ ગુજરાતી મેં બોલતા હું, વૈસી હી શુદ્ધ દિંદો બો બોલતી હૈ.’

‘આપકે પાસ સે હી સોખી હોગી ?’ મેં રહસ્ય જાણવાના ઉત્સાહમાં આવીને પૂછ્યું.

‘ખાસ તો સોખી નહિ, લેફ્ટિન, જીસે મેં ગુજરાતી સોખ ગયા વૈસે બો દિંદો સોખ ગઈ.’

‘આપ સાથ પડતે થે કયા ?’

‘ઓહ ! આપ નહિ જાનતે ?’ એણે આશ્ચર્ય બતાવ્યું. વસુ અને એની મંઝી આખી ફુનિયા બને છે એવો એનો ખ્યાલ હતો.

‘હમ સે સાથ પડતે થે ઓઝ સાથરી કામ કરતે થે.’

‘આપકી બીબી.....’

‘બો તો નહિ દે. મેં અતરવાલી લડકી કે સાથ મનક ઉગા રહા યા. મેં અવિવાદિન હું.’

‘અસા !’ મેં હસીને આશ્ચર્ય બતાવ્યું.

‘ચાલી મેં મઝા નહિ દે દોસ્ત !’ એ મારા સાથજ ઉપર ટપલી મારતો હસીને બોલ્યો ને કાંઈક દિલ્લયાલ ધનાં અશ્વિન-વસુ તરફ જોવા લાગ્યો.

‘તમે કરો છો શું ?’ એ દિંદીની મૂઝવણ
લાળવા શુદ્ધ શ્રાવણીમાં જ પૂછ્યું

‘બસ, એ જ, મંગીત-ચિત્ર’

‘વસુને એનો બહુ ગોખ છે, ખરું ?’

‘ઝોહો ! એ તો વાત જ છોડો હું ધાણને
કામ છોડુ, પણ એ છોડે જ નહિ અને સાથે જ
કામ કરતા’ ઉદ્ધુ વામ્ય બોલતાં એ દસવાનું ચૂકી
ગયો ને એની દત્તાત્રય મોં ઉપર ધરી આવી

‘ચિત્રનું ?’ એ પૂછ્યું

‘મંગીત પણ’ એણે જવાબ આપ્યો

‘વસુ હવે તો મુખર્ષ જશે ને ?’

‘આજ મને જ જશે’

‘ત્યારે હવે તમારે એટલા જ’

‘અકેલા કેસે ?’ એ દિંદીમા બોલ્યો, કલા
મદિરે એ બહુત હે’

‘લેડિન’

‘લેડિન બેલિન કુલ નહિ, હમ દોનો આજ
કલ એક ચિત્ર બના રહે છે ઉસમે દિસ્ત આ
જાળગી સિફ વહ અધૂગ મહ જાળગા ઉસકે બાદ
તો’

‘આપ દોનો એક હી ચિત્ર બના મહે છે ?’

‘પહેલે દિન સે આજ તક સમ ચિત્ર સાથ હી
બનાતે છે, અમ મે અકેલા બનાઉગા’

‘આપ અકેલે બના સકેજે ?’

‘કયો નહિ ? હુ અ ઔર દર્દીકા બી તો ચિત્ર
હો સકતા હૈ’

હું ચમકી ગયો એ પણ આવું બોલી જવા માટે
પસ્તાયો હોય એમ અટકી ગયો ને ખીજ બાલુ
નેવા લાગ્યો એ જ વખતે વિધિ પૂરી થઈ અને
બધા બિન્ના થવા માગ્યા એક લાઈએ આવી સૌના
હાથમાં પાનસાપારી આપવા માંડ્યા ફિરોઝીનાલે
પાન તો લીધા, પણ આલુ માલુમાં પાન નહિ ખાનારના
પાન પણ એકા કરી ખિસ્સામાં મૂકવા માંડ્યા પાન
કાસ હતાં અને ઉપર સાપારીનો લુકો હતો, એમને

ખિસ્સામાં મૂકવામાં કઈ બેખમ નહોતું હું આંડી
નજરે જોતો દોનો તે તરફ એનું ધ્યાન નહોતું મે
એમું તો પાચેક મિનિટમાં પચાસ જેટલાં પાન એણે
એમાં કરી લીધાં દનાં મારાથી ન મહેવાયું.

‘કેમ આટલાં બધા ?’ એ પૂછ્યું

‘એક મહિનો તો ચાલશે ત્યા મુખીમાં કદાચ
એ ચિત્ર પૂરું થઈ જશે વસુ કે મદને મે વસુકી
શાદી કે પાન રખાયુગા’

દિલમાં હુ અ થયું છતાં હું હરચો

હવે અ પાદારનો કાર્યક્રમ હતો એટલે બધાએ
ખીજ ખડમાં જવાનું હતું બધા બિન્ના થયા એટલે
વાતો ને મળવાનું ચાલ્યું અશ્વિન અને વસુને અભિનદન
આપવા માટે સૌ કોઈ જતા હતા કોઈ કોઈ
ઓળખાયું પણ અપાતી હતી અશ્વિન એના મિત્રો
વસુને ઓળખાવતો હતો, વસુ પોતાના મિત્રો અશ્વિનને
ઓળખાવતો હતો ફિરોઝ આગે ખરી ગયો હતો
વસુ એને શોધતો હતો, પણ એ દેખાતો નહોતો
એ દૂર બિન્ના બિન્ના બેવા કરતો હતો

અર્ધક માણસો એમાં થયા ત્યારે એ જ ખૂણામાં
હતો ત્યાંથી એકદમ દસતો દસતો આવ્યો ને અશ્વિન
સાથે હાથ મિનાવી અભિનદન આપવા લાગ્યો વસુ
ચમકીને નેવા લાગી ફિરોઝે ખૂબ આનંદમાં આવી
વસુ તરફ પણ અભિનદન ઉચ્ચાર્યાં હું તો એને
જોઈ જ રહ્યો હતો અભિનદન આપી એ દૂર ગયો
કે છુટતું હું સામે મળ્યો એનું પડી ગયેલું મો પ્રયત્ન
પૂર્વક એણે બિલુ ક્યું પણ એ હસી તો શક્યો જ
નહિ મારી આંખમાં સહાનુભૂતિ બિભરાર્થ આવી

‘આપકો હુ અ હોતા હૈ ?’ એ પૂછી લીધું

‘નહિ નહિ હુ અ કયો ? વસુકો શાદી સે મે
પુરુ હૈ અશ્વિન અમજા જવાન હૈ બિના શાદી કોઈ
રહ સકતા હૈ’

‘આપ કયા કરેજે ?’

‘મે મે ? મે બી કુહ કર હુંગા’

‘શાદી ?’

‘શાદી પા કુછ જી’ એ એટલું જોલતો આવે ખસી ગયો. હું એની પાછળ ગયો. એ તો આખો ખંડ વડાની પાછળની અટારીમાં પહેંચ્યો. ત્યાં એના સિવાય કોઈ જ નહોતું. મારા તરફ એનો વાંમો દબો એટલે હું કદાં જોઈ શક્યો નહિ, પણ એણે ખિરસા-માંથી રૂમાલ કાઢી આંખ ઉપર ફેરવ્યો. એટલે હું બધું

પામી ગયો. મેં પાછળ જઈને એના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો. એણે ચમકીને પાછળ જોયું. મને જોતાં જ એ જોત્યો :

‘આપ ક્યોં મેરે પોછે પડે હું ?’

હું જવાબ ન આપી શક્યો. એની બિરાતી આંખ સામે મારાથી જોઈ રહેવાયું.

સ. પ. ત્ની

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

સંગીતમાં-સંગીતના એક સૂરમાં-સિતારના લોખંડના એક નિર્જીવ ‘તંત્ર’માં પણ અજબ તાકાત હોય છે ! એક દિવસ હું બીજાની સિતાર ઉપર ડાકતો હતો, સાડું લાગતું. પણ મારી સિતાર બીજાને આટલી ડાલાવનારી હતી, મને પણ તે આટલી બધી ડાલાવી શકે છે એ વાતની મને કદપના પણ નહોતી.

મારી વાત કું કું તે આત્મશ્વાસ બની જાય, પણ એટલું તો કલા વિદ્યા રહેવાતું નથી કે મારી સિતારનો દુમ્-મતો પહેલો સૂર નીચે અને તમે રસ્તા પર ચાલ્યા જતા હો ત્યાં જોતા ન રહી જાઓ તો કું મારી સિતારને બાંગી નાખવા તૈયાર છું. એનો પહેલો સૂર તમને રસ્તા ઉપર ખીલા જોડેને જોમા રાખી દેશે અને પછી દુમ્-દુમ્-દુમ્મસ ના બીજા સૂરો છૂટશે અને તમારે અંગે અંગે વિનુલ ફરી વળશે. તરત જ ચમન-કદવાજુતા સૂરો એની પાછળ આવશે-સદાશિવ બાજુ મનાં !-એ સંગીતીને તમારું હૃદય સદાશિવ સાથે એક થવા તવસો શિદ્ધી, તમે નમનાથી આંખો બંધ કરી દેશો. અચાનક ચામેથી જીવની ગાય તમારા શરીરને ધસાઈને ચાલી જશે. તેના ધક્કાથી કે મોટર-ટોર્નના મેનવર્ણના ચરથી તમે ક્ષણીને જાનમાં આવશો અને જાન

બીલીને રસ્તા પર જોતા રહી જવા માટે મનમાં શરમાઈને કમને આગળ ચાલ્યા જશો.

એક દિવસ રાત્રે શુભાબી ઠંડી વાતી હતી ત્યારે સાંત વાતાવરણમાં સિતારના મીઠા સૂરો બળીને સ્તંભનાનું વર્ણન કરતા હતા. એની મધુરપર્મા મીઠી જાંઘ લઈને જગ્યા પછી મોટાભાઈએ કહ્યું, “આજ વહેલી સવારે કોઈ સરસ વગાડતું હતું ! સિતાર હતી. તું સાંભળતો હતો !”

“કું જ એ વગાડતો હતો.” મેં તીચું જોઈને શરમાઈને જવાખ આપ્યો.

“અરે વાદ ! આટલું સરસ વગાડે છે એની તો મને ખબર જ નહિ.” મોટાભાઈ મારી હોશિયારી પર અર્ધ અનુગ્રહના બોલ્યા.

તે દિવસથી મને સિતાર શીખવા માટેની સર્વ અનુરૂપતાઓ કરી આવવામાં આવી. કું વહેરો જીડું, મોઝો જીડું, અને ત્યારે દાનખાખી કરું, કમ તડે કે ના લઉં, જમવાનો પણ એક સમય રહે નહિ. રાત્રે પેર આવવાનો સમય પણ નક્કી નહિ, મારી બધી કનિષ્ઠતાઓ ચલાવી લેવાવા લાગી.

સિતાર શીખવાનો મને પ્રથમ ગોખ દા ઉપરથી લાગ્યો તે વાદ નથી, પણ સિતાર મને અમની અને

સાંજે કામ પરથી છૂટ્યા પછી જન્મતાં પહેલાં એક કલાક નકામે જતો હતો એટલે અનાયાસે જ એક દિવસ સંગીત વિદ્યાલયનાં પગથિયાં ચડી ગયો. સામાન્ય રીતે કલાવિદ્યાના શિક્ષકોને એ અનુભવ હોય છે કે એમની પાસે આવતા શીખનારાઓ ઘણે ભાગે અધકચરા ઉત્સાહમાં આવે છે, કલાને હસ્તગત કરવા માટે જે ધીરજની જરૂર હોય છે તે તેમનામાં નથી હોતી, એમને તો જાદુગરવથી એ દિવસમાં બધું શીખી જઈને દુનિયાને એક દિવસ તાબજીવ કરી દેવી હોય છે અને પછી નિત્યના ધંધામાં પેલાવાઈ જવું હોય છે; એટલે શિક્ષકો એમને શીખવવા કરતાં બડીબડી ખાતાં કરવા તરફ જ વધુ લક્ષ આપે છે. માયમાં શીખવા માટે કેટલાં ઉત્સાહ અને ધીરજ હતાં તેની તો મને પોતાને પણ ખબર નહોતી, પણ હું નવ-રાશવણે માણસ હતો, હાઈની સાથે ચાર પાંચ કલાક કામ કરવું પડ્યું પણ તે ન કરું તો પણ બાઈને ખરાબ લાગે તેમ નહોતું, તેમ મારા મનમાં કેઈ મોટો આદર્શ પણ નહોતો એટલે હું શાળા વિદ્યાર્થમાં જતો અને ઉસ્તાદજી વાતો કરે તો વાતો સાંભળતો અને શીખવે તો શીખતો-પણ ને શીખતો તે શાળા શાળા ખરાબર પાકું કરી લાવતો. આમ ધીરે ધીરે તાલ શું, માત્રા શું, સૂર અને રાગ શું, વાજિન્તો કેટલા પ્રકારનાં હોય છે, સારીગમ શું હોય છે એવી એવી બાબતો, ઉસ્તાદજીની શીખવવાની રીત અટપટી હોવા છતાં, મેં ભાતખડેના ચાર ભાગ ખરીદા હતા તેમાંથી માગી મેળે સમજી લીધી હતી.

આમ હું એકધારી પ્રગતિ કરતો ગયો એથી ઉસ્તાદજીનું આનંદ મારી તરફ ખેંચાયું. એમને લાગ્યું કે આ છોકરો ખરો. એ મારી તરફ વળ્યા.

હું પણ સંગીતપ્રેમી હતો. મારા અંતરમાં પણ જાવો હતા, એટલે મારા કલા વિના જ્યારે ઉસ્તાદજીએ પોતે મારા જોળામાં પહેલી વાર સિતાર મૂકી ત્યારે પ્રથમ વાર માતા બનતી સ્ત્રીના જોળામાં બાળક આવે અને એને શેમેરોમ આનંદની પુલક જાહેર તેમ મારે આખે અંગે એક મીઠી ઝલ્લઝલ્લાટી પ્રસરી ગઈ. મેં સિતારને જાણી કરીને છાતી સરસી લીધી.

બાવના વેગમાં તાર ઉપર આંગળી મૂકી એકાધીસે ઝટકા માર્યો, તાર રણુકી ઊડ્યો, મારું હૃદય પણ રણુકી ઊડ્યું.

“વાહ! તમે તો ખતાવ્યા વિના જ આંગળી લગાવી શક્યા.” ઉસ્તાદજીએ મને શાખારી આપી. હું મલકી ઊડ્યો.

સિતારનું શાસ્ત્ર જાણવામાં તો કંઈ બહુ વાર લાગે તેમ હતું જ નહિ. પહેલી સારેગમ મળી, મેં ત્યાં જ એકા સાધી લીધી. ઘેર જવાનું મોકું થઈશું પણ ઘેર જતાં આનંદથી મારા પગ ઝડપથી ઊપડતા હતા.

ઘેર આવ્યો ત્યારે જોયું તો સી મારી રાહ જોઈને બેઠાં હતાં. “કેમ મોડો આવ્યો?” મોટા-ભાઈએ પૂછ્યું.

“આજે સિતારની પહેલી સારેગમ મળી એટલે એની પ્રથમ વિધિમાં વાર લાગી.” મેં ધીમેથી કહ્યું.

“ચાલો, ક્યારનાં રાહ જોઈએ છીએ, વાળુ કરવા બેસી જ જઈએ.”

જન્મતાં જન્મતાં પણ જે ઉતાવળથી હું જન્મતો હતો તેમાં મારો આજનો આનંદ વ્યક્ત થતો હતો.

બીજે દિવસે મોટાભાઈને કહીને કામ પરથી હું વહેલો છૂટી આવ્યો અને એકદમ વિદ્યાર્થમાં આવ્યો. ત્યારે હજી કેઈ આજુ નહોતું, એક નોકર જ હતો. મેં એકદમ એક સિતાર લીધી. કાલનો પાક યાદ છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા એ ચાર વાર બજવી લીધું, બરાબર પાકું હતું. આજ ઉસ્તાદજીને આવતાં જરા મોકું થયું. આવ્યા પછી એમણે આગલી રાતે પોતે એક જલસામાં ગયા હતા ત્યાં જેવી અર્ચાઓ થઈ હતી અને પોતાનો મત શો હતો, આજે અપોરે એમને ત્યાં પાટોને નારતો આપ્યો હતો એટલે અત્યારે આવતાં મોકું થયું ઈત્યાદિ વાતો વિસ્તારથી કરી. મારા મનમાં તો બીજી સારેગમ સેવાની અધીરાઈ હતી, પણ રાખેદોમાં એ વ્યક્ત કરવાની મારી ટેવ નહોતી એટલે મેં એમની વાતો પૂરી રવા લીધી. વાતો પૂરી થયે એમજેજ મને પ્રથમ પ્રશ્ન કર્યો, “કેમ, કાલનો પાક તૈયાર છે?”

“હા હા.” મેં કહ્યું.

“અને હવે તમારી પોતાની સિતાર લઈ લો. પોતાના સાજ પર જાવવાની લિજ્જત ઓર હોય છે.”

“હા હા.” મેં કહ્યું.

પછી સંગીતની ખીજ થોડી વાતો અને સમજણો સૌને સાથે મળી. ઉસ્તાદજીએ સૌને થોડું થોડું બતાવી દઈ મને પૂછ્યું, “આજ હવે ખીજ સારેગમ લેવી છે ને ?”

“હા હા.”

“આલો, લો સિતાર.”

મેં સિતાર લીધી. પ્રથમ આગલા દિવસનો પાઠ વગાડી આપ્યો, પછી એમણે નવો પાઠ આપ્યો. થોડું થઈ ગયું હતું એટલે એ પાઠ ત્યાં કરી લેવાને શકાવાય તેમ નહોતું. હું ઝટપટ ઊઠ્યો અને ઘેર આવ્યો.

આજે પણ મોડો આવ્યો અને કામ પરથી તો વહેલો જ નીકળ્યો હતો એટલે મોટાભાઈ જરા ચુસ્તે થઈ ગયા. “જમવાનો તો સમય સાચવતો ના.”

નીચે મોટે જમીને હું મારી ઓરડીમાં આવ્યો. મારી પાછળ જ મારી પત્ની આવી. “મોટાભાઈ કેવા ચુસ્તે થઈ ગયા !” એ બોલી.

“મોટા છે, અને આપણો વાંક છે, કહે !” મેં કહ્યું.

“થોડું ન કરતા હો તો !” એ બોલી.

“નજીબોઈને થોડું થોડું કરું છું ?” હું બોલ્યો.

“એવું શીખ્યા વિના શું બગડી જાય છે ?” એ બોલી.

એ પ્રશ્નનો જવાબ શું હોઈ શકે ! હું ચૂપ રહ્યો. મારા મનમાં તો લિવટો એ પ્રશ્ન ઘૂંટાતો હતો કે મોટાભાઈને સિતાર ખરીદવાની વાત કેવી રીતે કહેવી ? અને ચૂપ બેઠાને મારી પત્ની પણ કંઈ ન બોલી.

ખીજે દિવસે સવારે મોટાભાઈ અને હું દૂધ પીતા બેઠા હતા. મોટાભાઈ કંઈક આનંદમાં લાગતા હતા એટલે મેં ધીમેધી કહ્યું, “એક સિતાર ખરીદવી પડે તેમ છે ?”

“ખરીદી લેજો. બિલ દુકાનેથી ચૂકવી દેશે.” એ બોલ્યા.

મારા હૃદયનો પાર ન રહ્યો. હું એ જ વખતે ઉસ્તાદજીને ઘેર ગયો, બોલ્યો, “આપ મારી સાથે આવી શકશો ? સિતાર આપ ખરીદી આપો તો સારું.”

“ખુશીથી, ચાલો.” ઉસ્તાદજી મારા પર ખુશ હતા. એમના ધરમાં કોઈ હતું નહિ એટલે કોઈની એમણે રજા માગવાની નહોતી. એ તુરત ઊભા થઈ મારી સાથે જામરમાં ચાલ્યા. એક સરસ સિતાર ખરીદી આનંદથી નાચતો હું ઘેર આવ્યો.

“કેમ ? સિતાર, ખીજું શું ?” મેં જવાબ આપ્યો અને એકદમ બોળ બોલીને તારો ઉપર આંગળી ચાલાવવા લાગ્યો. દુમ્-દુમ્થી આખું ધર ગાજી ઊઠ્યું.

“હવે અસારે મૂકશો ? મોટાભાઈ તો જમીને કચારના ચે ગયા. તમે તો હજી નાશ્તા પણ નથી બસ, એકદમ ભાગ્યા બહાર. તમારું જમવાનું પતાવો તો અમારું પતે ને ! બા પણ નથી જમ્યાં.” એ છંછેછાઈને બોલી.

હું નારાજ થઈને ઊઠ્યો. નાહ્યો, જમ્યો, પણ મારું ચિત્ત તો કચારનું આગલો પાઠ બજાવી લેવામાં હતું એટલે જમીને એકદમ ઓરડીમાં પાછો આવી ગયો અને સિતાર ઉઠાવી બજાવવું ચાર કરી દીધું. બપોરનો એકાદ બે વાગ્યાનો સમય થઈ ગયો હતો. ધરનું બધું કામ પતાવીને મારી પત્ની ઓરડીમાં આવી, “કામે નથી જવું ?” એણે પૂછ્યું.

મને કામે જતાં કદી આગસ નહોતી આવી, આજે થયું કે કામે જવાનું ન હોત તો સારું હતું. જવાબ આપ્યા વિના હું ખેસી રહ્યો.

“હવે ઊઠો, વગાડવાના દિવસ તો રોજ આવશે.” એ બોલી અને મારા હાથમાંથી સિતાર લઈ લઈને

ટેમલ પર મૂકી મને એ બહુ ખરાબ લાગ્યું હતું નારાજ થતો ઊભો થયો સિતારને ઠેકાણે મૂકી દીધી અને કોટ પહેરીને દુકાને આ ગયો

પણ કામમા મારું ચિત્ત ચોટાટું નહિ ચોટા બાઈ તો લગભગ આખો દિવસ બહાર ફરતા દુકાને હતું બેસતો પણ મહેતા-મુનીઓ પણ હતા એટલે હતું ક્યારેક ન બેસી તોપણ ચાલે ખુર બે કનામ્મા તો મારું અગ જાણે કળવા લાગ્યું મહેતાજીને મ્હી દીધું 'મોટાબાઈ આવે તો કહેજે કે હું ઘેર ગયો છું' અને હું દુકાનેથી નીકળી ઘેર પાછો આવ્યો એ વખતે સવિતા મારા બા અને બાબી અનાજ સાફ કરવા બેઠા હતા મને આટલો વહેતો ઘેર આવેલો જોઈ સવિતા હજવેથી ઊઠી મારી પાસે આવી 'કેમ ?' એ બોલી

"આજે વિદ્યાલયમા જલદી જવું છે" કહીને ખીટીએથી મે સિતાર ઉતારી અને બહાર જવા નીકળ્યો

"પછી, જમવા ક્યારે આવવાના ?"

"ખરાબર વખતે આવી જઈશ" હું એકદમ બહાર નીકળી ગયો

વિદ્યાલય તો આ વખતે બંધ હોય એટલે હું એક જાહેર બગીચામા આ ગયો અને આગળા પાક વગાડવા લાગ્યો મને એ બાનજ ન રહ્યું કે આવી રીતે જાહેર સ્થળે બાનવડું સાડું ન કહેવાય વિદ્યાલયનો સમય થયો એટલે હું વિદ્યાલયે ગયો ઘેર પાછો આવ્યો ત્યારે જમવાનો વખત થતો જ હતો એટલે મોટાબાઈનું કે સવિતાનું કંઈ સાબળવું પડ્યું નહિ

પણ ધીરે ધીરે રસ તો જમવા જ લાગ્યો ક્યારેક તો શું પણ લગભગ રોજ હું સાંજનો જમવાનો વખત ચૂકવા લાગ્યો ઉરતાદજીને મને શીખવવામાં રસ આવ્યો હતો એમનો હું પ્રિય શિષ્ય બન્યો હતો એટલે મને નવા નવા પરિચયો કરાવવા અને નવા નવા અનુભવો કરાવવા જનસાઓમા પોતાની સાથે લઈ જવા લાગ્યા બધા વિદ્યાર્થીઓના ગયા પછી મને ખાસ સમય આપીને નવી નવી ચીજો અને

બાનવવાની નવી નવી રીતો બતાવવા લાગ્યા મને એમા ખૂબ રસ પડતો-હું એને ઝડપથી જીવી પણ લેતો, પણ આથી ઘરમા રહેવાનું મારાથી એકદમ બનવા લાગ્યું મોટાબાઈને સગીત સામે કંઈ વેર નહોતું, મા ૧ પર પ્રેમ હતો એટલે હું સગીત શીખું તેમા તેઓ કીનટા રાજ હતા, કલાક અર્ધો કલાક એની ષાજી આવું તે તેમને સારું પણ લાગતું-પણ આ અનિયમિતતા તો એમને પણ સાલી

રોજના કલાકનો દોઢ કલાક, દોઢના બે અને બેના ત્રણ કલાક તો જોતજોતામા થઈ ગયા દુકાને જવા-આવવાનું તો માત્ર બહાવું જ રહ્યું-એટલે એક દિવસ મોટાબાઈએ કહ્યું, "મોહન, આ હવે અતિરેક થાય છે"

વરવું ગમે તેવી સારી હોય પણ તેમા અતિરેક તો ખરાબ જ હોય છે એ બાબ એમના બોલવામાં હતો તે હું સમજ ગયો કપકો સાબળીને હું નીચું જોઈ ગયો

તે દિવસે મારું મન અત્યંત બની ગયું દુકાને હું આખો દિવસ બેઠો વિદ્યાલયમાંથી માત્ર આટો મારીને જ પાછો બહાર નીકળતો હતો ત્યાં ઉરતાદજીએ પૂછ્યું, 'કેમ, કાલના ગીતનો અતરો નથી લેવો ?'

"જી, આજે ઘેર કામ છે ઘેર મારી મેગ સાધી લઈશ" મે જવાબ આપ્યો

'હા, એવી રીતે શીખવાની ટેવ પાડવી એ પણ જરૂરી છે' ઉરતાદ જોલ્યા

ઘેર આવ્યો, સૌ જોડે જન્યો, પણ મન આનંદમા ન આ વું રાત્રે સવિતાએ કહ્યું "મોટાબાઈએ એટલુંક મ્હુ તેમા આટલું બંધ શું લઈ બેઠા છો ? જમતા જમતા તમે જોયું ? મોટાબાઈને પણ મથતું નહોતું"

મે જવાબ ન આપ્યો

સવિતાએ મારું વિજાનું ઝાટકી આપ્યું હું આડો પડ્યો સવિતા બાળુમા બેઠી

"પણ તમે ૪ મઠ્યા તો મસ મઠી જ પડ્યા જે વરવુંથી સાવ ધરના જ મગી જઈએ તે ગમે તેટલી

સારી હોય તોપણ શું કામની ?” એ બોલી મે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. થોડીવાર એણે વાતો આગળ લખાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ હું બોલ્યો જ નહિ એટલે એ પણ રોષ કરીને બીરોને આલો ગઈ.

મોટાભાઈએ અન્યત્ર મને કંઈ જ કહ્યું નહોતું, છતાં કેણું જાણે કેમ મને બહુ ખરાબ લાગી ગયું રાત્રે કેમેય બિંધ ન આવે આખરે બે એક વાગ્યા એટલે પથારીમાં બેઠો થયો. પથારીની ઉપરની જ ખીટીએ સિતાર ટાંગેલ હતી તે હાથમાં લીધી અને કોઈ જાગે નહિ તેમ ઘોંસા સૂરો લેવા લાગ્યો એક પછી એક સૂરો નીકળતા ગયા અને ચિત્ત પ્રકુલ થતું ગયું આગળ દિવસનું ગીત લીધું શાત વાતાવરણ એના સૂરોથી ભરાઈ ગયું ધ્રુવદ્વેષ બેઠાની બેઠાની લેવા લાગ્યો અને એમાં એટલો તત્વોન ધર્મ ગયો કે સ્વયંસ્ફુલ્ભાથી જ એમાંથી અતરાતા સૂરો પ્રગટી આવ્યા ક્યાંય મુધી વગાડ્યા કર્યું અને પછો ચિત્ત શાત ધર્મજતા સિતાર જાણુમાં જ મૂકીને બેઠી ગયો.

મને તો ખમર જ નહોતી કે મોટાભાઈ નીચે પથારીમાં સૂતા સૂતા ગીતના સૂરોના આરંભ લેતા હતા સવારે એમણે એની પ્રશ્ન સા કરી ત્યારે જ મે એ જણ્યું એમને ખાતરી થઈ કે હું સિતાર પાછળ જે સમય આવ્યું છું તે એજે જતો નથી, એટલે એમણે મને સર્વ પ્રકારે છટ આપી દીધી ધરમાં ગયું મારી જ અનુકૂળતાએ ગોઠવાના લાગ્યું મારે માટે મારો ખાસ ઓગડો નક્કી થઈ ગયો.

હવે તો હું સિતાર પાછળ ચાડો જ જાણ્યો પાંચ પાંચ કલાક અને ઘણી વાર તો વહેલી સવારથી બપોરના બાર બે વાગ્યા સુધી, અને સાંજના વહેલી સાંજથી મધ્યરાત્ર સુધી અને ક્યારેક તો આખી રાત સિતાર અને સંગીત લઈને ઉડતાજી અને હું બેસી રહેતા પ્રથમ અને મારા ઓગડામાં બેસતા પછી એમવાર બા ગુસ્સે થઈ ગયા, “તને તે કંઈ જાન છે કે નહિ ? વખત કવખન જોવા વિના નસ એ ને એ દુર્ભ-દુર્ભ ને દાદા દુહુ માગ્યું જ હોય કે તમારે તો ન સહુ પચ્ચ અમને બિંધવા દેના કે નહિ ? આ રાત્રે બે વાગે આવીને કમાડ ઠંડકાવતુ, સવારે આ

વાગે નહિ ત્યાં મેકડા તાણવા માડવા-મહુ રસ હોય તો મેહાનમાં જઈને બેસોને !”

બાના શુસ્સામાં બોલાયેલા આ વાંચીએ મને તો મદદ જ કરી તે દિવસથી અમે સિતાર અને સંગીતની ચોપડી લઈને ખુલ્લા મેનનામાં મ્યુનિસિપાલિટીના દોના નીચે બેસના લાગ્યા નજીકમાં વસતી નહિ કે ખાસ કંઈ અવજવર નહિ એટલે અમને એ ઠીક ફાગ્યું.

પણ થોડા દિવસ આમ ચાલ્યું ને એકવાર મોટાભાઈ બોલ્યા સામાન્ય રીતે મોટાભાઈ વ્હી કથુ કહે નહિ એટલે તેઓ બ્યારે વ્હી કહેવા મને બોનાવે ત્યારે મારા હાથપગ જૂલવા જ લાગે મોટાભાઈએ મને પૂછ્યું ‘સિતારનો કોઈ મર્યાદિત સમય માટેનો કોર્સ હોય છે કે સવારના બીજા તમામ કર્મધર્મ છોડી નિદ્રાગી પૂરી થાય ત્યાં સુધી એ જ રહે છે ?’

મોટાભાઈના મોમાંથી આવું સખત વચન વ્હી નહોતું નીકળ્યું હું અવાર ધર્મ ગયો.

“જા, મારે તને કંઈ સખજવવાનું હોય જ નહિ, વિચાર તારે જ કરનાનો હોય, હું તો માત્ર તારા ખ્યાલમાં જ લાવું કે અમુક બાબત પર વિચાર કરવા જેવું કે નહિ ? જા’

હું નીચે મોઢે માગ ઓગડામાં પાછો આ રો સર્વિતા ત્યાં જ હતી હું ખાટના પર બેઠો થોડીવારે બોલ્યો, ‘તે જ ધમાલ કરી હશે નહિ તો મોટાભાઈ ખાટવા બધા મારા પર કદી શુભે ન ચાલ’

“એ ધમાલ તો કંઈ નહોતી કરી પચ્ચ તમે ધડી વારેય મારી પાસે બેસના નથી, તમારી સાથે વાત કરવાનો પણ પ્રયત્ન મને આવતો નથી, મનેય અકામમણી તો ચાલ ને ? સિતાર તો મને મારી શોક્ય જ જતી બેતી” એ મોલી.

હું શુશુપ સાચળી રહ્યો.

તે દિવસથી મે સિતારને પેગીમાં મળી દીધી પણો અમન નિયમ પ્રમાણે રોજ એ જ સમયે બેસતુ પ્રાત્ન કર્મ કરવા, ફુકાને જતુ સને ફુતિયો

પાછા આવી કથા ય ફરવા પશુ ન જતા ઓરડામાં આવીને સ્તનમૂત બેસું, વાળુ સમયે વાળુ કરવા બેસું થોડીવાર મોટાભાઈ પાસે બેસું એ વાતો કરે તે સાબળ્યા કરુ, રાત્રે સૂઈ જઉં એક બે વાર ઉત્તાદજ ઘેર ખખર કાઢવા આવી ગયા, જવાખ આપો, “કામ ઘણું રહે છે, વગાડવા બેસી શકાતું નથી” દિવસે દિવસે શુષ્ક બનતો ગયો મન અદરથી મોટે મોટે બોલ્યા કરતુ હતુ, “શોકય!”

મોટાભાઈ તો મારી સુદમ ક્રિયાઓને પશુ નોતા જ રહેતા હોય અકવાડિયુ આમ ચાલ્યુ એટલે તેઓ પોતે જ કુ અપૂર્વક બોલ્યા, ‘તને એમ તો કહ્યુ જ નહોતું કે સિતારને પેગીમા પૂરી દે નાહક થા મોટે કુ ખી થાય છે અને કુ ખી કરે છે’

એ જવાબ ન આપી પશુ બા મોટાભાઈ ને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, ‘તું એને આપ જ છૂટ કરી દે છે નહિ વગાડે તો કાઈ જ મોટ નહિ આવવાની એ તો સાવ બોધી છે, જે હાથમાં આગ્યુ તેની પાછળ જ મડ્યો રહે છે, એટલે વધુ ચાર દિવસ આમ ને આમ સાલશે તો એની મેજે બપુ ભુવાઈ જશે’

બાનીં વચનોથી મને સખત આઘાત લાગ્યો મારી આખમા એકદમ પાણી આવી ગયા મોટાભાઈએ બા તરફ જોયુ, “બા- બા ચૂપ થઈ ગયા

બપોરે દુમને કઈક વાત કાઠીને મોટાભાઈએ મને ફરોથી કહ્યુ, “તું આમ રહે તે મને જ ન ગમે માણસે થોડો સમય તો દુનિયાને બૂની પોતાના પ્રિય વિષયને આપવો જોઈએ પરિસ્થિતિ જોઈ એની મર્યાદા બાધી કોઈવાર તો એવી ઠઈ ગુડલાન નથી થતુ આજે જરૂર વિવાલયમાં જશે’

ઘેર સવિતાએ પશુ મને કહ્યુ, ‘તે દિવસે મે તમને સિતાર સાવ છોડી દેવાનું કહ્યુ હતુ ? મોટાભાઈ કહેના હતા કે રવિવારે તમારા ઉત્તાદજને તમારે અહીં બોલાવી લાવવાના છે તેઓ પોતાના મિત્રોને પશુ બોલાવવાના છે તમારે બનેએ ત્યારે ગાવાનું છે એટલે જો કઈ તૈયાર કરવાનું હોય તો બે દિવસમાં કરી લો’ પછી એણે જાને જ પેગીમાથી સિતાર

કાઠી મારા હાથમાં મૂકી મારુ મો મલકી બીકયુ સવિતા પશુ હસી પડી “તું જ બધા કુનિયાની કરનારી છે” હુ એને ટપતી મારીને બોલ્યો અને સિતાર લઈને વિવાલયે ગયો

ધણે દિવસે આવેનો જોઈને ઉત્તાદજ મને નોતા જ બોલી બીકયા, “આવી ગયા કે ? સારુ થયુ તમારા જવા પશુ જો સગીતને વિસારી દે તો પછી જગત નીરજ બની જાય કાલે જ એક મિજલસમાં એક નવી તરજ સાબળવા મળી જુઓ, કેમ લાગે છે ?”

એમજો એક હાથની આમળીઓને પડા પર નાના નાના ફૂંદા મરાવવા માડ્યા અને બીજા હાથની આમળીઓથી તારો ગજુઝંજુવવા માડ્યા

‘હુ વગાડુ, જુઓ જોઈએ !’ મે મારી સિતાર લીધી

‘વાહ, વાહ ! આવા નકલ !’ ઉત્તાદજ હર્ષથી ઇન્કારીને મારી પીક ચાખડવા લાગ્યા

પછી મે અમારે ત્યાની આવતા રવિવારની મિજલસની વાત કરી તેઓ બોલ્યા ‘મને કદી વાધો હોય એમાં !’

અમારી રવિવારની મિજલસ સફળ થઈ ઘરનાં માણસો-બા અને સવિતા સુદા-પ્રુદા થયા

ફરીથી ઉત્તાદજ અને મારી બેઠકો જમવા લાગી, પશુ બા વખતે મને દર પગે મોટાભાઈનું રમરજુ રહેવા લાગ્યુ હતું મોડુ થઈ જતું પશુ બહુ નહિ અને સો એને હમ્મ ગજુતા-કેવળ સવિતા ક્યારેક ચિદાઈ જતી. પશુ હુ એને કહેતો, “આટલું ય તારાથી સહન નથી થતુ ? તારા સિવાય દુનિયામાં બીજુ પશુ મારે કઈ હોય કે નહિ ?” એનો જવાબ એ ન આપી ચડતી એક વખત એને બહુ વિચાર પછી જવાબ સૂઝ્યો હશે એમને બોલી હતી પશુ અમને તો તમે જ એક આનંદનું કેમણુ ?” પશુ એ જવાબને તો હુ તગત જ બૂલી ગયો એનું ચિદાતુ કાચમ ગતુ પશુ મને થયુ કે એનો રવગાવ એવો છે, એ તરફ બહુ ધ્યાન આપવા બેસીએ તો

* દુનિયામાં કંઈ કામ ન થાય. મારો કમ અધાધિત રીતે ચાલુ રહ્યો

પણ એક દિવસ આ સામાન્ય ક્રમે અસામાન્યનું સ્વરૂપ લઈ લીધું. એક મોટો જલસો હતો. રચાનિક અને બહારના મોટા મોટા ગવૈયા અને જનવૈયા એકઠા થયા હતા. શ્રોતાઓની સંખ્યા પણ જબરી હતી. ગાનાર અને વગાડનાર દરેક જાણુ પોતપોતાના મનમાં પોતાની આવડતનો ફાંકો લઈને આવ્યા હતા. “ફાણો? એંહ-! અચ્ચું છે અચ્ચું હજી!” “કયા હુઆ છુટ્ટો હૈ તો? આ તો આબો નવો જમાનો- નયા જમાના નથી રીત. છુટ્ટો કયા જાને નયે કી ખાત?”

જૂદો અને જુવાનોની આમ હક વધી ગઈ. એક છુટ્ટો ઉરતાદથી આ ન સહેવાયું. એ પોતાની સિતાર લઈને વચમાં ફૂદી આવ્યો. “આવો, જુવાનમાંથી કેણુ આવે છે પોતાનાં નવાં તખ્તો લઈને પડમાં? અસહ વાત તો નાલની છે ને? કેણુ પહેલું તાલ ચૂકે છે તેની હમણાં ખબર પડી જશે.”

બધા એની સામે જોઈ રહ્યા. જુવાનોમાંથી તખ્તો લઈને કેઈ આગળ આવે તે જલદી માની ન શકાય. સૌ આમ તેમ જોતા હતા ત્યાં થોડીવાર રહીને એક જુવાન ધીમેથી ચાલીને વચમાં આવ્યો. “હું” શુમાન નથી કરતો બાબાજી, પણ ચાલો, સૌને ગમ્મત મળશે.”

સિતારીએ જે વાર તારને ધ્રુમએ કે જુવાને તાલ સમજી લીધો. બરાબર સમ લઈને એણે ધીરથી શરૂ કરી દીધું. થોડીવાર ધીમેથી આદ્યું પણ પછી અચાનક સિતારીએ ગતિને દ્રુત કરી દીધી. તખ્તચી સિતારીની આંગળીઓનું બરાબર નિરીક્ષણ કરતો હતો. જરા પણ ખૂટ્યા વિના તે તેની સાથે ચર્પી ગયો. પછી ક્યારેક સિતારી મંદ તો ક્યારેક દ્રુત એમ રહી રહીને પલટા આપવા લાગ્યો. જુવાન જરા યે ગત્રરાયા વિના એની સાથે જ રહેતો હતો. અમે તાનજુજ ચર્પી ગયા. વારે વારે ‘વાદ વાદ’ ના ઉગારો અમારાં મોંમાંથી નીકળતા હતા. રાત કયાં નીકળી ગઈ તેની

કોઈને ખબર ન પડી. તકકા કેટલા ચડી ગયા ત્યારે યજમાને વિનંતિ કરી, “બાબાજી, માફ કરો. અને આટલાથી આપે સમજી લેવું જોઈએ કે જુવાન આપનાથી અડિયાતા નહિ તો બિનરતા તો નથી.”

“નહિ, નહિ, એમ હું વાતને છોડવાને નથી.” બાબાજી બોલ્યા.

“તો હવે અત્યારે જરા આરામ લઈ લો. મોં સાફ કરો, સ્નાન કરવું હોય તો પણ સગવડ થઈ શકશે, નારતો લઈને પછી શરૂ કરો.” યજમાને કહ્યું.

“હાં, એમાં હરકત નથી.” બાબાજી બોલ્યા.

આટલા બધા માણસોને માટે અહીં સ્નાનની સગવડ તો કયાંથી હોય, પણ સૌએ દાંતણુપાણી કરી નારતો કર્યાં. મને ઇચ્છા થઈ કે ધીર જઈ આવું, પણ પ્રસન્ન એવો રસિક હતો અને જઈ અને પાછળથી શરૂ થઈને પૂરું પણ થઈ ગય તો? એ વિચાર પણ આવતો હતો એટલે બેસી રહ્યો. આજુબાજુ જોઈું પણ ધીર ખબર આપવા મોકલી શકાય તેવું કોઈ જણાયું નહિ.

હરીફાઈ ફરી ચાલુ થઈ. આ વખતે છુટ્ટોએ કંઈ નવું વિચારી લીધું હતું, પણ તખ્તચીએ પણ જાણે નહીં કરી લીધું હતું કે હવે બચાવનો વ્યૂહ છોડી આક્રમણ જ કરવું. એટલે હવે તો એણે જ સિતારીને પોતાની પડમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પણ સિતારી ગાંબો જાળ એમ કયાં હતો? અને એમ બંનેની બરાબર ચર્પી! એ-હમણાં આ ચૂક્યો, ના, પેલો ચૂક્યો’ એમ બોલતા સૌ ઉત્સાહમાં બિલા થઈ જતા લાગ્યા-પણ એમાંથી કેઈ ચૂક્યું નહોતું. બપોરે સાંતે માટે બાજન આવ્યું, બધા ત્યાં બેઠા બેઠા જ જમ્યા, બજાવૈયાઓ સામે યાળોઓ મૂકી પણ એમણે ઈશારાથી જ એ પાછી લઈ જતાં સુધરી દીધું.

“કયા કમાલ! છુટ્ટો જાણ એમ લાગતો નથી, તો જુવાન પણ કયાં કમ છે?” “વાદ વાદ! અચ્ચો કી!” આવાં સિન્ન કિન્ન ઉત્સાહ-વાક્યોમાં

સાંજ પડી ગઈ, રાત પડી ગઈ, પણ શુક્રો ઊડવાને તૈયાર ન થયો.

“ જોનવા એકા છીએ, અને આટલે પહોંચ્યા છીએ તો ખેતી જ વર્ષા છે ” ભુવન પથુ બોલ્યો.

હવે માગથી રોકાઈ શમય તેમ નહોતું બાના સુસ્સાનો પાગ નહિ રહે, સવિતાતું પથુ સાલજીવ પડ્યો, સૌથી વિશેષ ચિતા નો મોટાભાઈ નારાજ થાય તેની હતી મારી બાલુમા જ ઉસ્તાદજી એકા હતા મારા ગોઠજીથી એમનો ગોઠજી મે જીમો કર્યો એ તો પેનાઓની આગળીઓ તરફ જ નેવામા તદ્દલીન હતા એમણે મારી સામે જોયું, “ કેમ ? ” એમણે પૂછ્યું.

“ આપણે જઈએ હવે ? ”

“ શુ કામ છે ? ” એમણે કહ્યું.

“ ઘેર રાહ જોતા હશે, ચોવીસ કલાક ચર્ચ ગયા ”

મે કહ્યું.

“ એ તો સમજ જશે અને જિદ્દીમાં આવો પ્રસંગ ક્યારેક જ મળે છે આવા એક જલસામાંથી તો જિદ્દી આખીતું સિદ્ધિય મળી જાય છે ” એ બોલ્યા.

ધનની નીક હતી, પથુ અલોચી ઊડવાનું તો મન થતું જ નહોતું પાછળ તકિયાને અટ્ટેની હું બેસી રહ્યો.

રાત્રે ધોમે ધોમે હરીફાની હરીફાઈ ચાલી રહી હવે એમણે એકબેને બુનવવાનો પ્રયત્ન છોડીને ધોરે ધોરે આગળ એવો જઈ ચકનવાનો નિર્ણય કર્યો હોય તેમ દેખાતું હતું સાહજનારાના કાન હવે માથુ સુગ અને તાનથી ટેવાઈ ગયા હો જ સગવડ મળી તેનો લાભ લઈ એકે ચડ્યા કોઈએ ચાકવાની, તો કોઈએ બીજાની, તો કોઈએ તકિયાની ઝોથ લીધી અને કેટલાકે જમીન પર આડા પડી યોગવા માંડ્યું કેટલાકના તો નસકોરા પથુ બોલતા હતા મારી બાલુમા ઉસ્તાદજીની આખ ઉપર પથુ પાપળ દળી ગઈ હતી—જ્યા પછી રોકાય કે સોના કાન અને મગજ તો કોઈ આશ્ચર્યકાંક રીતે સિનારી અને

તમવચી જ કમળમા હતા અને યધુ કે અત્યારે જલદી દોડીને ઘેર સમાચાર આપી આવું પથુ અત્યારે ઘેર જઈ એટલે પાછા તરત આવી જ શકાય તે ખાતરીપૂર્વક ન કહેવાય, અને આ તો હરીફાઈ, એમા ક્યારે કેવો પવટો આવે તેની કેમ ખબર પડે ? હું પથુ આખ મીચીને પકચો રહ્યો.

પથુ છેક સતાર સુધી આમ ને આમ આંધુ એટલે ઉસ્તાદજીને મે કહ્યું, “ હું તો હવે ગઈ છું ”

ઉસ્તાદજીએ સહેજ ડોક દબાવી એમા ‘ હા ’ નો બાવ હતો કે ‘ ના ’ નો એ સમજી શકાય તેમ નહોતું હું એમની સામે જ જોઈ રહ્યો એટલે તેઓ બોલ્યા, ‘ નમે શુ ધારો છો ? આ હવે કેટલું ચાવશે ? ’ એક શિક્ષક પોતાના શિષ્યને નવા નવા અનુભવ કરાવવા કેવા ઉત્સુક છે તેનો વિચાર મને આવી ગયો મે કહી જવામ ન આપતા અત સુધી બેસી રહેવાનું જ નક્કી કર્યું.

બીજો આખો દિવસ આમલી રાતની પેઠે જ એજો સૌએ નારતાપાથી, બોજન, ચાચપાન—મધુ લીધું હરીફાને તો દેહની હાજતનું પથુ બાન નહોતું, ત્યા ખાવાપીવાની વાત કયા કરી ?

રાત પડી સમય કેટલો થયો તેની કોઈને ખબર નહોતી મધરાત ચર્ચ હશે એ વખતે અચા નક કાણ જાણે કેવી રીતે કચાથી સમ લાવી જોરથી એક દેકા આપી તમવચીએ સિનારીને જામન કરી દીધો અને એ હજી તાલ અને જતિને સમજે તે પહેલા તો તમવચીએ ચનતીમા આડાઆવળા ઠેકા લઈ મારી મૂક્યું અને સૌ ઊલટા હતા તેમથી જાણી ગયા.

“ ખગરદાર બાળાજી, પિંડે મત પડ જઈયે ! ” એમ સિનારીને તમવચીએ પકાયો અને આમ જ વધવા માંડ્યું સિનારીએ એની સાથે ચાલવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એ હજી એને પહોંચે તે પહેલા તો તમવચીએ અજમ રીને બીજે સમ ધારી મૂક્યો અને સિનારી એ ચૂક્યો સિનારી ચૂક્યો કે અમે દટાર ચર્ચ ગયા જસ, ચર્ચ રહ્યું એખાર ચૂક્યા પછી પહોંચતું મુરકેવ હતું સિનારીએ ખૂબ કોશિશ કરી

પણ એ સાથે ન જ થઈ શક્યો. સૌ શ્રોતાજનો બોલવા લાગ્યા, “હવે શીકું ખરે છે, ખલાસ, ગયો, તખલાંની ઢાક પાસે બોચારી સિતારીનું શું ગળ્યું?” ચારે બાજુ દુરિયો બોલી ગયો. એટલે સિતારી ખિન્નગયો. સૌને લાગ્યું કે હવે એ ગુસ્સામાં તખલ-ચીના માથામાં સિતારો ઠોકો દેવાની અણી પર છે, પણ ત્યાં તો અચાનક એ સિતારીને જમીન પર પછા-ડીને ઊભો થઈ ગયો અને બેઠેલા અને સૂતેલા સૌને ઠેકીને લાગ્યો. સૌની નજર હજી એની તરફ ફરે તે પહેલાં તો એ મકાનની બહાર પણ નીકળી ગયો. એને લાગતો નેવા સૌ બારણે અને બારીએ દોડ્યા પણ એટલી વારમાં તો એ ક્યાંય નીકળી જઈને દેખાતો પણ બધે થઈ ગયો.

સૌ જીવાનને શાબાશીએ આપવા લાગ્યા. જીવાન એનાથી ગૂંજળાઈ જવા લાગ્યો. શાબાશી આપવાનું કામ થતું લાંછું માથું. એ ઊભો થઈ ગયો, “જઈકની આપણે અદ્ય રાખવી નેઈએ. એક છુટ્ટાએ કેવી સિફતથી જીવાન નેવાને બે દિવસ મુધી આગળ ખેંચે રાખ્યો તે તો યાદ કરો. એની સિતારની ખૂબીને તો યાદ કરો. એવો બજવાનો પીએ છે કેણું?”

સૌને એનાં વાક્યોથી શરમ લાગી અને એને માટે વધુ માન થયું. પણ મને તો એની ખીજ અસર કરી ગઈ. છુટ્ટાની સિતારની સિફતની વાતે મારા મગજને પકડી લીધું.

અમે ઊઠ્યા, રસ્તા પર આવ્યા, પણ હું છુટ્ટાની સિતારને ન ભૂંડ્યો. એના મુશને હું યાદ કરવા લાગ્યો. એ ચાલ મને પણ આવડી જાય! એ મુશ હું પણ ખેંચી શકું તો! વિચારમાં ને વિચારમાં હું ઘેર પહોંચી ગયો. રસ્તામાં માણસોની અવર-જવર ટેલી છે, રાત છે કે દિવસ, આસપાસ શું ચાલે છે એનું મને કશું જ લાન નહોતું. મગજમાં ખસ સિતારના મુશ જ શું જતા હતા.

ઘેર આવી બારણું બંધ નેહું એટલે બહારની સાંકળ ઠકકાવી. ઉપરે ભાણેથી કોઈકે બારીમાં ડોકું તાપ્યું. એ મારી પત્ની હતી. ત્યાં તો નીચેને

મળેલી બારીએથી ખીજ એક ડોક બહાર આવી. એ મોટાભાઈ હતા. એમણે મને નેયો. કંઈ પણ બોલ્યા વિના બારણું ઉઘાડ્યું. હું ઘરમાં દાખલ થયો.

દરવાજે પાછો બંધ કરી મોટાભાઈ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના પોતાની બોરડી તરફ ગયા. હું સીડી ચડી મારી બોરડી તરફ આવ્યો. મારા મગજમાં હજી સિતારના સ્વર ગાજતા હતા. બહુ સરસ હતા એ સ્વર! ક્યા સ્વર હતા એ? મારું મન રસ્તામાંથી જ અધીરું બન્યું હતું. બોરડીમાં આવતાં જ ખીજીએ ટિંગાતી સિતાર ઉતારી. ભોળામાંથી સિતાર બહાર કાઢી અને દળવેથી તાર ઉપર આંગળી મૂકી ‘દુમ્-’ અવાજ થયો. હું થનગતી ઊઠ્યો. મને થયું, હાં, બરાબર સ્વર પકડાઈ ગયો અને પછી ઝડપથી આંગ-ળીએ હલાવવા ટટાર થયો-ત્યાં તો તરફ અવાજ થયો. પાછળથી કોઈએ મારા હાથમાંથી સિતાર પાછી ખેંચી, તાર તૂટી ગયો. પગ તથા પૂછી ચપાતાં નાગ કુંદાડો મારી અર્ધો ઊંચો થઈ જાય તેમ હું એકાં થઈ વાંસો ફ્યો. મારી પત્નીને મેં નેઈ. હું કંઈ સમજું તે પહેલાં તો તેણે નેરથી સિતારને જમીન પર અડાળી. લાકડું લાંબાનો એક બોદો અવાજ થયો અને તેની પાછળ તૂટીને છૂટા છૂટા થઈ જતા તારોનાં ઝંજીર અવાજ થયો. મારું મગજ કાબૂ મુગાવી બેઠું. રાખથી મેં આગળ વધીને નેરથી એક ચપ્પડ એના ગાલ પર ચોડી દીધી. ચમકરતો અવાજ બોરડામાં ગાજી ઊઠ્યો. પછી બધું શાંત. એ સ્તબ્ધ બનીને ઊભી હતી. રાખથી મારું મગજ તમતમ બોલતું હતું, પણ એની આંખમાં મેં આંસુની ધાર નેઈ-હું પણ સ્તબ્ધ બનીને ઊભા રહ્યો.

“કેમ?” થોડીવાર રહીને મેં પૂછ્યું.

“એ મારી શોક્ય હતી, એને મેં મારી નાખી.” એ શાંતિથી બોલી.

“સિતાર તારી શોક્ય?”

“કેટલા દિવસથી ઘેર નથી આવ્યા?”

એ પ્રશ્ન સાંભળીને હું અવાજ થઈ ગયો. કેટલા દિવસથી ઘેર નથી આવ્યો? મેં યાદ કરવા માંડ્યું.

“આરીને એ જ લઈ ને એકા. ખબર છે કેટલા વાગ્યા છે ? એ.”

“એ ?” હું આશ્ચર્યથી એની સામે નેંધે રહ્યો.

“અને મારી ખબર પણ પૂછ્યે કેટલા દિવસ થયા ?”

એની વાત મને હવે ખરી લાગી. સિતાર પર ગાતદિવસ ચડ્યા પછી એક મિનિટ પણ મેં એને સંભારી નહોતી, મારી પાસે એને ખોલાવી નહોતી. હું થોડીવાર મૌન બિતો રહ્યો. પછી મારી આંખ-માંથી પણ પાણીની ધાર છૂટી. મેં એને ગરુવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો છતાં તે વહેતી જ રહી.

“હવે સુઈ જાઓ. લો, મિજાનું ઝાટકી દઈ અને ઝોદાડી નાંદો.”

એ અવાજ ન સાચ તેમ મિજાનું ઝાટકવા લાગી ઝટપટ ધોરેનો ઝોઝોડ મિજાવી, ઝોશીકું ગોંડતી સાદર સોડમાં મૂકી.

“સુઈ જાઓ.”

“સુઈ જાઉં છું, તું તારે જા.”

એ બોલ્યા વિના આંસી ગઈ. હું ક્યાંય મુધો એમ ને એમ બિતો રહ્યો અને પછી તૂટેલી સિતાર ઉપર આખા શરીરનો ભાર મૂકી પગથી એને કચડો. એના કચડાવાથી કડક અવાજ થયો. નીચે મોટા-ભાઈએ એ અવાજ સાંભળ્યો હશે, મારી પત્નીએ પણ બાજુના ઝોરડામાં સાંભળ્યો હશે, પણ એ શાંતિથી સાંભળી ગઈ હશે. પછી હું શાંતિથી પથારીમાં પડીને બાંધી ગયો.

ત્રિવેણી

[પાન ૩૬૪થી ચાલુ]

આત્મ એટલે જીવનની નિષ્કળતા, પરાજય. ૧૫મી માંડીને રંક સુધીમાં સંતાનની અંખના શ્રેકસરખી તીવ્રપણે બેઢેલી છે. પોતાનો કુલ્લમત જ નાતાના રાજ્ય કે ઝૂંપડીનો વારસદાર બને એ ઇચ્છા દરેકની છે.

પણ સ્વજીવનમાંથી નવજીવનનું સર્જન એ શું ? વિભિન્ન લિંગો બે દેહો. એકબીજાને સ્પર્શી ત્રીજો દેહ ઉત્પન્ન કરી જીવનને તે દ્વારા સ્થૂક તરવામાં વ્યક્ત થવાનું સાધન આપે ત્યાંથી માંડી પોતાના જીવનનું આધ્યાત્મિક ઝોજસ અને પ્રખરતાથી તે કોટિ કોટિ અન્ય વ્યક્તિઓના જીવનતંતુઓને ઝંઝાડવી મૂકે, તેમને પ્રેરે, ઉત્તેજે, અને એક મહાન જીવનચક્રિત આપી બંધ, શરીરસર્જનથી પર એવું આત્મસર્જન કરી આપે ત્યાં સુધીની અનંત કક્ષાઓ આ જીવન-સર્જનની આપે ? સ્થૂક શરીરસર્જન કરતાં આત્મસર્જન અનેક ગણું ઉચ્ચ કોટિનું છે. આમાંની કઈ કક્ષામાં વ્યક્તિ બેસી શકે તે તેણે પોતે નક્કી કરવાનું. શરીરસર્જન દરેક વ્યક્તિને માટે

શક્ય છે, આત્મસર્જન દરેકને માટે શક્ય નથી. જે જીવન સ્થૂક દેહની શૃમિકાથી હોયે નથી ચાલુ તે માત્ર દેહસર્જનમાં પોતાનું ધીતિકર્તવ્ય માની સંતોષ લેશે. પણ જેને દેહ કરતાં પણ વ્યક્તિને મળેલાં બીજાં સૂક્ષ્મ તરવાનું જ્ઞાન છે, તેમની સમૃદ્ધિ અને આનંદજનકતાને જે ઝોળખતો થયો છે, તે માત્ર દેહસર્જનથી સંતોષ નહિ પામતાં પોતાના સૂક્ષ્મ જીવનરપર્યાથી આત્મસર્જન કરવાનો. દેહધારી વ્યક્તિમાં અન્ય દેહસર્જનની જેટલી અંખના છે તેટલી જ અંખના આત્મસમૃદ્ધિધારી વ્યક્તિની આત્મસર્જન માટે છે. એટલે જ પરોપકાર, બલિદાન અને આજીવન સેવા-દીક્ષા એ તેવા લોકો માટે કષ્ટમય રિયુતિ નહિ પણ પરમાર્થ આપનારી જીવનસાફલ્યની વિધિ થઈ પડે છે. સ્થૂક કરતાં સૂક્ષ્મ સર્જનના સર્જકના આનંદની તેમ જ પરિતોષની સીમા વધારે વિસ્તૃત છે. એટલે જે પોતાના જીવનમાં આત્મસર્જન કરી શક્યો હશે તે દેહસર્જન નહિ કરી શક્યો હોય છતાં પોતાના જીવનને વન્ધ્ય નહિ માને. જેની પાસે દેહસર્જન કરવા સિવાય બીજી કંઈ સંપત્તિ નથી તે તે નહિ કરી

શકે તો જરૂર અસતોથી રહેવાનો, પોતાના જીવનને તે નીરસ, વન્ધ્ય વગેરે ગણવાનો. ધણોખરે માનવ-સમાજ હજી સ્થૂણ દેહની ભૂમિકા ઉપર જ છે. તેનામાં સંતતિની ઝંખના હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.

મારા જેવાઓને માટે શરીરસર્જન કરતાં આત્મ-સર્જન વધારે સુકર છે. શરીરથી અને દુર્બળ છીએ. સંનેગોએ, રોગોએ અને પ્રકૃતિએ શરીરને પાવમાલ કર્યા છે છતાં કંઈક સૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિ લાઈ અમે ફરીએ છીએ, તે વેરીએ છીએ, અને તે દ્વારા પ્રપટ્ટું જીવન બોધ સંતોષ પામીએ છીએ, અમારા જીવનની કૃતાર્થતા બોધએ છીએ. મને પોતાને નિઃસંતાન મરી જવા માટે જરાકે શોક થતો નથી. મારા સ્થૂણ દેહમાંથી બીજે ભૌતિક કટોક મૂકી જવો એ જ મારા જીવનની સ્ફૂળતાની નિશાની મને નથી લાગતી. મેં મારામાંથી પ્રકૃતિને ચરણે રપૂસ દેહ નહિ તો સૂક્ષ્મ જીવન મૂક્યું છે, મારા વ્યક્તિમાં રચેલી પ્રાણશક્તિએ અન્ય વ્યક્તિઓને કંઈક પશુ સ્પર્શી છે, પ્રેરી છે, અને નવી-રીતે જન્માવી છે એ મારે માટે સુખેથી મરવાનું કારણ છે. હું એકનો નહિ પણ અનેકનો સર્જક થયો છું.

પરંતુ આ સંતોષનો વિનિમય હું ત્રિવેણી સાથે કઈ રીતે કરી શકું ? જગતની વ્યક્તિઓના સર્જનનો ભાર વહેનારી એ ધરિત્રી છે, લાવિ વ્યક્તિનો ગર્ભ એ ધારણ કરે છે, એકમાંથી અનેક થતાં હોય તો તેના દેહમાંથી થાય છે. પુરુષ સર્જનનો પરોસ સૂટા છે, આદિકારણ છે; નારી સર્જનની પ્રત્યક્ષ વાહિની છે, અંતિમ પ્રજનાલિકા છે. જીવનકુસુમના વિકસનામાં મૂળમાં પુરુષ બેસે છે, પણ નારીના દૃન્ટ ઉપર જ ફૂલ ખીલે છે, એના દેહમાંથી જ બીજો દેહ પ્રગટે છે. પુરુષના બીજગર્ભને ધારણ કરનારી નારી એ ધરિત્રી જેવી, પૃથ્વી જેવી અતિ સ્થૂળ ઠક્ષાએ છે છતાં સદૃશ જીવનવ્યવહારનું પ્રસ્થાન ત્યાંથી જ થાય છે. પૃથ્વી છે તો આ પ્રાણીસૃષ્ટિ છે, નારી છે તો જીવનસૃષ્ટિ છે.

જેતો જીવનવ્યવહાર આ રીતે નવા દેહ દ્વારા જીવનને વ્યક્ત થવા દેવા માટે જ પ્રયોગ્યો છે તે

પોતાની એ જીવનસિદ્ધિ ન મેળવે તો પછી એના જીવનનો અર્થ શો રહ્યો ? શ્રીતે માટે વન્ધ્યત્વ એ પુરુષ કરતાં પણ વધારે હીનસૌભાગ્ય મનાયું છે. શ્રીતે માટે આત્મસર્જન કરવું અશક્ય નથી. તે ભૂમિકાએ પુરુષ જેટલી જ તે ભાગ્યે ચડી છે અને ચડી શકે છે, છતાં શરીરસર્જન એ એના દેહની પ્રત્યક્ષ ભૂખ છે, તેની તૃપ્તિ એ એના પ્રત્યક્ષ પરમ સંતોષ છે. સ્વેદ-ગાંધી પ્રગટ્યા બાળકને પોતાની આંખે જોવું, પોતાના હાથમાં ધરવું, પોતાના હોઠથી ચૂસવું એ એના જીવનનું પ્રત્યક્ષ સાક્ષ્ય છે, પ્રત્યક્ષ પરમતૃપ્તિ છે. પુરુષે પોતાના સંતોષ ખાતર નહિ તો પોતાની સહ-જીવનચારિણી ઘણી નારીના જીવનને ખાતર પણ તેને સતાનધારિણી કરવી જોઈએ. જે પુરુષ એ નથી કરી વડેતો એ એના જીવનને અધૂરું રાખી જ કરમાવી નાખે છે. જે સમાજ નિઃસંતાન વિધવાઓને આજીવન વેધવ્યની ફરજ પાડે છે તે એટલી ઓઠત્યાઓ જ કરે છે. પતિએ અને સમાજ નારીને આ સગવડ કરી આપવી જ જોઈએ. આપણી સ્મૃતિઓએ વિદિત કરેલો નિયોગ એ આ વસ્તુની તેમણે કરેલી પિછાન અને તેનો ઉપાય કરવાની દીર્ઘચુદ્ધિ સૂચવે છે. સમાજ એવું કંઈક કરવું જ જોઈએ, નહિ તો અત્યારે જગતમાં ચાલી રહેલી પારાપાર જીવનહત્યાઓમાં નારી-હત્યાઓનો પણ ઉમેરો થશે. પણ જીવનહત્યાપારને નારીહત્યા કરતાં દયા આપશે એમ કોણ ધારી શકે ?

ત્યારે હું લખી જાઉં ? ત્રિવેણીને સંતાનોત્પાત માટે વચેચ રહેતો જવાની હું અનુમતિ આપું છું. ના, ના, હું. અનુમતિ આપનાર કોણ ? પુરુષોએ ભોગવેલી સતાની ખુગારી હું પંજુ તણ શક્યો નથી હજી. ત્રિવેણી પોતાના જીવનને સફળ કરવાને માટે સર્વ રીતે અધિકારિણી છે એમ મારા એની સાથે ત્રેણવલા લક્ષસંજ્ઞાને લીધે મેં એક પ્રણયના અધિકારે હું કહેતો જાઉં છું. મારી ઇચ્છા છે કે. મારા પાછળ એ પોતાના જીવનની આશાઓને હોલની નાખી અધારા ઘરમાં બેસી મારા વિહીન થયેલા નામનો કે કશાનો ખોટો શોક કે ખટારો કર્યા વગર જીવનની પ્રયુક્તતાને તાજ રાખે, સંસારમાં મળેલું

જીવન સફળ કરે તેને સત્તાન નોંધતા હોય તો તે મેળવે, બીજાને પ્રણય નોંધતા હોય તો તે મેળવે, તેના જીવનસાહસ્યની આડે આત્મી સમાજે ખોટી રીતે ઊભી કરેલી લાગણીઓને તે તણ દે અને ઘુ ને રસ્તે ચાલ્યો છું તે રસ્તે ચાલવાની હિંમત હોય તો તેના અત્વની સિદ્ધિ માટે એ કાર્ધ પણ પગલું અચોચ ન ગણે

ફુનિયામાં દરેક પોતાનો રસ્તો બાળવાનો છે આથી વધુ કુ ત્રિવેણીને શુ કહેતો જાઉં ? આટલા વરસોમાં ન સમજાવી શક્યો તે હવે કાગળના કટકા પર લખીને શુ સમજાવવાનો હતો ? તેનામાં સમજવાની વૃત્તિ હોય તો હજી પણ તેને મારી સનાહ છે કે તારા દેહમાંથી જન્મેના સત્તાનો કરતા આ માનવતાના દીનહીન સત્તાનો જ તારા કા ન ગણે ? એટલે બધે સ્વતંત્રનો મોહ શો ? તારો અહ જરા વિસ્તારી આખા માનવસમાજને કેમ લાગુ ના પાડે ? અમે પારકાના સત્તાનો પર, નાનામોટા માણસો ઉપર વાત્સલ્ય, પ્રેમ દયા વરસાવી સજીએ છીએ, તેમને ખાતા પીતા નોંધ, ઊગતા વંધના તે ફળતા નોંધ અમારા જીવનની કૃતાર્થતા સમજી શકીએ છીએ તો તુંય તેમ કા ન કરે ? આથી વિશેષ નહિ કહુ ત્રિવેણીને વાત્સલ્ય, પ્રેમ, દયાના પાકે ભણુશ માટે પોતાના જ બાળકથી શરૂઆત કરવી હશે તો બને બહે તે સત્તાન મેળવે, પણ માનવજાતને મળતી આ વાત્સલ્ય અને કુચુલાની મહામૂની સપાથી તે વચિન તો ન જ રહે

શુ પોતાના બાળક સિવાય બીજાને ચાહી ન જ શકાય ? જેમને આ જીવનમાં સત્તાની આશા જ નથી એવી વન્ધ્ય સ્ત્રીઓને શુ ? શુ આખી માનવતાને તેઓ પોતાના પ્રેમની ભોગી નહિ કરે શકે ? શુ એમણે એ ઉચ્ચત ભાવોથી વચિત રહી આ જીવનને રુદન, શોક અને કુ ખાકુળતામાં જ સમેટી લેવાનું ? તું હજી નવપૌવના છે શુ પુરુષને પતિત્વનો એટલો અધિકાર મળે છે કે તે પોતાને માટે પત્નીની ભક્તિની તેના જીવન સુધી માગણી કરતો તેને જીવનથી વિમુખ કરવા સુધી તૈયાર થાય ? ના, ના, જે લગ્નજીવનમાં

પ્રણયની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી તે જીવનમખંધ શા માટે કાયમ રહે ? જ્યાં પ્રણયની ઉત્પત્તિ છે ત્યાં પણ શા માટે તે જ વ્યક્તિના ખોટા ઉપર પ્રણયને બાંધી ગબવો ? જોને બધાનું હોય તેને માટે ના નથી, પણ જોને જીવનમાં ભમવું હોય તેને શા માટે ન ભમવા દેવું ? શુ પતિનો વિરુદ્ધ થયા પછી તેના પ્રણયનું બાજન થઈ શકે એવો પુરુષ જ નારીને મળવો અસંભવિત છે ? પૃથ્વી એટલી બધી પુરુષત્વદીક્ષી થઈ જતી હશે ? ના, ના, એ તો પ્રપંચી પુરુષોના અને સંસારવાના ગસ્તા છે. ત્રિવેણી, પુરુષને પડછાયે ન ઊભી રહેતી, તેની જોડમાં ઊભી રહે, તેની એથ ન લેતી, પણ તેનો સાથ લેજો તું તેનું સાધન ન થતી, તું તેને સાધન કરવા ન મથતી, તારું જીવન સફળ કરજો

તારે માટે આથી વધુ શુ મૂકી જાઉં ? આપણા સબધમાં મારાથી ન અજવાયકી ફરજો માટે મારે દિવગેરી બતાવવા સિવાય બીજો કાર્ધ રસ્તો નથી તારા પર મે રનેદ વર્ષાન્યો છે, અને તે મને શુ નથી આપ્યું ? છતાં તને જેઈતો સતોષ આ દેહથી નથી આપી શકાયો આ દેહે તને સુખી નથી કરી શક્યો, વિદેહ થઈ તને સુખી થવાનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો જઈ શકું તો તારા તરફની મારી કર્તવ્ય પૂર્તિ થશે

મારી વિચારમાળા આવતી હતી ત્યાં બહુએ ચિંતકાર આરંભ્યો કરા મે દેખીતા કારણ વગર તે રડી પડ્યો રડવું એ બાળકોની ભાષા છે માણસ ભાષાથી જેટલા વ્યવહાર કરે છે તેટલા બાળક રડીને કરે છે તે દ્વારા તેની નાનામાં નાની નાખુશીથી માડી મોટામાં મોટી માગણીઓ જાહેર કરે છે બહુ શુ માગતો હતો ? ત્રિવેણીએ એને હાથ ઉપર ઉઠાવવા માંડ્યો ધડીવાર તે જાતો રહ્યો, વળી પાછું આગળ આ વેળા ત્રિવેણીએ જીભ કાઢી હલાવવા માડી મોટામાંથી નીકળતી આ રાતી ચીજ નોંધ એણે નીરસ રડવાનું છોડી દીધું અને જીભ પકડવા હાથ લગાડ્યો ધડીવાર ત્રિવેણીના મોઢા ઉપર બહુનો હાથ રમી રહ્યો નાક, ગાલ, મોઢું, હડપચી વગેરેના આઠોડા

ઉપર એનો હાથ ફરતો હતો ત્રિવેણી આખો મીંચીને આ બાળકનું પરિશીલન અનુભવવા લાગી ત્યાં વળી તેણે પાછું રડનારું ધાદ આપ્યું હોય તેમ મોઢાની બૂગોળ શીખવી મૂકી દઈ ચીસ પાડી અને ત્રિવેણીની છાતી ઉપર માથું ટાળી કંઈક ખોળવા લાગ્યો.

‘એને ભેંઈએ તે લાવી આપને ?’ મે કહ્યું.

“ધાવવાનો થયો છે એ તો, અહીં કયાથી ધાવવાનું મળે ?” ત્રિવેણી બોલી અને બહુનું શ્વાન ખેચવાના બીજા ઉપાયો કરવા લાગી પણ બહુના જંઠરની માગણીઓ હવે પાછી ઠેલાય એમ લાગ્યું નહિ.

‘જા ત્યારે, એને લઈ જા હવે જમનાખેન કને એને લીધા વગર આવતી હોય તો ધડીક ડું બેસી પણ શકે’ મે બહુ તરફ ખેપરવાઈ અને ત્રિવેણી તરફ લાગણીનો લાવ ખતાવતા કહ્યું, છતાં મારા વાક્યમાની હુખાશ તો મારી પોતાની જીભને જ સૂકવી નાખતી હતી બહુ ન હત તો આટલો પણ બ્યવહાર અમારી વચ્ચે અહીં ચાલી શક્યો ન હોત એને બાળકનો સાથ મહાઅરપ્પની અન્યતામાં પણ જીવતો રાખે છે.

‘સારુ, ત્યારે જઉં છું, શરીર સલાજીને ને દવા બગાડ લેજો’ કહી ત્રિવેણી જીભ યઈ એના અંતરને તેના પોતાના કરતા પણ હું વધારે સ્પષ્ટ વાંચી શકતો હતો, છતાં ત્યાં શાંતિનું જળ રેડતા બેઝેક શબ્દો બોળી કાઢવા મારે મહા પ્રયત્ન કરવો પડ્યો કંઈ ન સૂઝતા મે કહ્યું.

લાવ, લાવ, અને બહુને જરા રમાડી લેવા દે’ જમનાખેનનો કુળદીવડો મે હાથમાં લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ વગનદાર બાળક મારા માંદા હાથથી લેવાય તેવો દવડો ન હતો ત્રિવેણીએ એને મારી પડખે બેસાડ્યો મારા અસમાની રંગીન ફેમ બેઈ લાઈ ઉગ્ગ્યાધિની વેદનાને ધડી બૂલી ગયા અને તેના

ઉપર અગળીને પકડવાનો પ્રયોગ શીખવવા લાગ્યા ત્રિવેણી બહુ નીચે ટળી ન જાય માટે તેની પોટે હાથ રાખી જીધો આડી પડી તેનું શરીર મારા શરીરને દમાઈ ને પડ્યું બહુના ચાળાનો અત આંબે તેમ ન હતો હસતા બાળકનું મોઢું અને રડની નારી નું મોઢું અને સુખન માટે આકર્ષણ આપે છે જ નેને એક ગાદ બચી લેવાનું મન થયું પણ માદા માણસનો આસ ગમે તેને ન આપવો જોઈએ. મારા મોઢા પર ફરતો બહુનો હાથ માગ્યો પકડાઈ ગયો મે તેને માગ ગાય સાથે આડી રાખ્યો અને એ સ્પર્શનદમા ધડીકાર આખ મિચાઈ ગઈ આ શું ? મારા બીજા માલ કુપર પણ આ શેનો શીતળ સ્પર્શ ? આખ ઉધાકુ તો ઝૂંકતો ત્રિવેણી જલદીથી દટાર થતી હતી.

‘બહુ વહાના લાગે છે ને પાગકા ઠોકરા’ થયું હવે’ કહી બહુને તેણે મારા હાથને સહેજ ગીતે છૂટા પાડી દઈ ઉપાડી લીધો ને ચાલવાની તૈયારી કરી માથે સાળુ ઠીક કર્યો, અને બારણા બહી વળી ત્યાં ‘આલો હવે, બહુની મા તો બહુ વગર ચૂના પડી ગયા છે’ કહેતા જમનાખેનના પતિ અન્દનનાન પગ-ચિયા ચડતા દેખાયા ફેમ છે, વિદ્યાપ્રસાદ ?’ કહી લટકતી સવામ કરી ત્રિવેણીને લઈ ચાનતા થયા ત્રિવેણીના પૂઠના વચ્ચેને રમાડનો રમાડતો પવન તેની સાથે જ પેના ખાચામાં વળી ગયો.

શાન્તિ માતૃત્વની અધિકારિણી જગના, શમા કુજો નારીના હૃદયમાં સત્તાન માટે ઝખના છે ત્યાં સુધી જગતની ચાકની અચળ છે (સત્તાન માટે ઝખતી નારીના ખોળામાં પતિ તરીકે માથું મૂકવામાં મે જીવનનો લહાવો કે) નારી સતતિનો વિરોધ કરે ત્યારે તો જગત નિર્મૂળ જશે ના ના, જગદબા અમર છે ત્રિવેણી, તારો પતિ થવા કરતાં બાળક યઈ શક્યો હોત તો તને જેટલો વધારે આનંદ આપી શકે ?

અમેરિકન નવલિકા-સાહિત્ય

શ્રી માનવેન્દ્ર

બે દાયકા પહેલાની વાત છે, ત્યારે એમ મનાતું હતું કે અમેરિકન નવલિકા-સાહિત્ય એકાદ એકગર એવન પો કે એ હેન્રીને બાદ કરતા તેનો સાહિત્યપ્રકાર અવિકસિત બૂમિ કાએ હતો, વાર્તાઓ લખાતી હતી, વાર્તાઓના નવા સ્વરૂપોની અજમાયશ થતી હતી, પરંતુ જગત-સાહિત્યમા તેની ગણના ગૌણ હતી કે ચ, રશિયન કે ઇંગ્લિશ નવલિકાની દરોળમા બેસી શકે તેવી તાકાત તો તેનામા નહોતી જ એવી તાકાત તેનામા આવી શકે તેમ કાંઈ વાત કરતું તો તે માન્યામા ન આવતું

આને રિચર્ત સાવ જુદી છે જગત સાહિત્યમા કે ચ અને ઇંગ્લિશ નવલિકાનું સ્થાન તીચી પાયરીએ ગયું છે જગતના સાહિત્યસ્વામીઓ-વિવેચકોને મન બે રેશોની નવલિકાઓ આને સર્વોત્કૃષ્ટ મનાય છે એક રશિયાની અને બીજી અમેરિકાની રશિયામાં ઝાગના સમયમા જેવી વાર્તાઓ લખાતી હતી તેનાથી જિનન સ્વરૂપની વાર્તાઓ આને લખાય છે નવા અખતરાની નવા ઉત્સાહનો નવા જીવનની સ્વેદનપૂર્ણ વાતો ત્યાંથી ખમરે છે અમેરિકામા-નયા નાણાના, સત્તાના, દલાના ઔદ્યોગિક સંસ્કારિતાના અધિરાન્ય જાગ્યા છે-ત્યા પ્રવર્તતી રિવાજોને આલેખતા નવા લેખકો ત્યાંની ધરતીમા પાક્યા છે-જૂના લેખકોએ નવી પદ્ધતિ, નવી વસ્તુને અપનાવી છે દૂકી વાર્તાઓ જ આપતા ચોકનક સામયિકો-ટોર્ટ રોટરી આરગોસી, રોટરી, વગેરે ત્યા પ્રખ્યાત થાય છે પ્રગેક માસિક-અડવાડિક બે ત્રણ દૂકી વાર્તા આપે છે દૂકી વાર્તાના સ્વરૂપની-આયોજનની ચર્ચા કરનારા મહોળા આગળીને વેદે ગણાય તે કરતાં વધારે છે આયોજન કેવું હોવું જોઈએ તે માટેના પુસ્તકો મોટે ભાગે અમેરિકન વિવેચકોએ જ લખ્યા છે

શુણવત્તા અને જમ્યા-મને દરિએ આમ અમેરિકન નવલિકા-સાહિત્ય પ્રથમ કક્ષામા આવી ગયું છે આ પ્રગતિના કારણો દૂકી વાર્તાઓના વિખ્યાત અમેરિકન વિવેચક નીચે પ્રમાણે આપે છે

(૧) વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોનો બહોળો પ્રચાર

(૨) પ્રગતિની આવ તમન્ના

(૩) પ્રગતિના સ્વભાવમા જ દૂકી વાર્તા માટે વજીર્ધ ગયેનો પ્રેમ

આ ત્રણ કારણો ઉપગત એક મોટામા મોટું કારણ તો ત્યાંનું ધર્માનિયુ જીવન છે શ્રી બજાવતરાય કોશિરે દૂકી વાર્તા માટે જણાવ્યું છે કે એક ખ્યાનસ્થ અવસ્થામા પૂરી કરી શકાય તેવું બધારણુ દૂકી વાર્તાનું હોવું જોઈએ ટ્રેનમા, દ્વાપમા, ગાડીમા દિવસ દરમિયાન મળતા સમયમા વાચવા માટે દૂકી વાર્તા સૌથી જલ્દ સાધન છે પ્રગતિની વાચનશૂળ એ મોટે સતોષાય છે દૂકી વાર્તાના વિખસ માટે આ મોટામા મોટું કારણ છે અમેરિકામા ધર્માનિયુ જીવન સૌથી વધારે પ્રમાણમા વરતાય છે ને તેથી ત્યા જ દૂકી વાર્તાના વિકાસને અટલી તરફ આપકો શકી છે

એમ જોવા જઈએ તો ત્યા દૂકી વાર્તાનું મેકાણુ આજનું નવી વ્યારથી અંગ્રેજોએ આ બૂમિ ઉપર વસવાટ કર્યો અંગ્રેજ સાહિત્યનું આગમન થવા માંડ્યું, ત્યારથી દૂકી વાર્તાની કના પ્રગતિએ હસ્તશત કરવા માંડી હતી પ્રારંભિક સમયના અમેરિકન લેખકોમા વોશિંગ્ટન મરિચોંગ, નેન્ચિયન હોથાર્ન, એડગ એવન પો, હેટ હાર્ટ ઓ હેન્રી જેમ્સના નામો ગણાવી શકાય એવન પો એક રીતે તો જગતના શ્રેષ્ઠ વાર્તાકારોમા સ્થાન પામી છે તેની વાર્તાઓમા અજુનવાન જે અનોખું તત્વ છે તે બીજે જોવા નથી મળતું આ તત્વ સાથે

સુસંગત એવી વર્ણનશૈલી આ લેખક પાસે છે. આજે ૫ નવલિકા-લેખકોને આ લેખકની શૈલી પ્રેરણા પામ છે અને શાળાના અભ્યાસક્રમમાં તેની વાર્તાઓને અચૂક સ્થાન મળે છે.

વીસમી સદીના પહેલા દાયકામાં વાર્તા એકલ પોએ હાજેલી શૈલીમાં ગોઠવાતી રંગની ચાલી આવે છે. પણ દેશના પલટાતા સંજોગો અને પાશ્વર્ય સાહિત્યની અસર આ વાર્તા ગ્રીષ્મે છે. વાર્તાના એ મુખ્ય પ્રકારો આપણે આ દાયકામાં જોઈએ છીએ. એક છે સાહસી રોમાન્સનો પ્રકાર. આ પ્રકાર લેનારાઓમાં બ્રેટ હાર્ટ, એવન વિરટર અને જેક લંડન છે. આ પ્રકારની વાર્તાઓમાં જંગલ અને મેદાનોના અસવારોનાં સાહસોનાં દિલ્લરપ વર્ણનો હોય છે. થાલપણથી ખેતરો અને જંગલો, સરિતા અને સાગર ધૂમનારો જેક લંડન આ વાર્તાઓમાં પ્રગતિશીલ તત્ત્વ પણ દાખલ કરે છે. તેણે જાતની કૂરતા જોઈ હતી, એ કૂરતાને તે પોતાની કથાઓમાં વણે છે. એક રીતે ગણીએ તો અમેરિકાનો એ પ્રથમ પ્રગતિશીલ નવલિકાકાર છે. બીજા પ્રકારમાં ઓ હેન્નીની વાર્તાઓ આવે છે. આ પ્રકારમાં વાર્તા અખજારોમાં આવે છે તેની વિરમયજનક અંતવાણી કે દારમ-રસિક ટુચકાઓ સમી હતી. સામાન્ય વાચકને મગજ કસતું ન પડે, વાંચનાં ગમે તેની દિલ્લછત વસ્તુ ઉપર વાર્તાના કસજ ગૂંચાતો. વાર્તાના આ એ પ્રકારે ઉપગત દેશની, પ્રાંતની, નગરની વસ્તુઓનાજો એક તોળે પ્રકાર અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યો. દેશમાં અને સમાજમાં બનતા બનાવોને વર્ણનશૈલીમાં ગૂંથી લેખક પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરતો. આવી વાર્તાઓ કેટલીક વાર સાવ ઉપદેશાત્મક બની જતી, પરંતુ સમાજ ઉપર ઠીક કરવા માટે યોજનામાં આવેલ આ પ્રકાર નિષ્ફળ તો ન જ ગયો. આ પ્રકારની વાર્તાઓ લખનારા લેખકો રોસિયા, ઓર્લેન્ડો, મેરી ફીમેન, હેમલિયન ગાર્લેન્ડ, અને લ્યોર્ડ કેમ્બ હતો.

તેમ આ લખરચાનો વધારે સ્પષ્ટ થવા માંડ્યાં. વાર્તા વેપારી ધોરણની બનતી હતી, એક જ ઠાળની બનતી હતી-કહો ને અર્થહીન પ્રલાપ સમી થતી હતી. વિવેચકો કહેવા લાગ્યા કે આ વાર્તાઓ નથી, કોઈ એકદા બનાવનું-પ્રસંગનું અખજારી વર્ણન છે. છાપાના અહેવાલની કક્ષામાં વાર્તા આવીને બિબી રહી. ઓ હેન્નીની જથ્થાબધ વાર્તાઓમાં ધણી તો આવા વિરમયજનક, દારમરસિક અંતવાણી અખજારી અહેવાલ સમી જ છે.

પરંતુ વાર્તા આમાંથી બિગરી. બીજા દાયકાના પ્રારંભમાં જગત આર્થિક મંદીમાં ધોરણ વળ્યું હતું. એકારી અને ગરીબાઈના કારણે અવનવા બનાવો બનતા હતા. સમાજમાં નવાં બળો સર્જાતાં હતાં. વંદાળિયા સમુ ૧૯૧૪નું મહાયુદ્ધ આખું અને જૂની દુનિયા સાક કરતું ગયું, જીવનમાં નવો હેતુ ઉમેરતું ગયું. બાબનામયતા અને ઊર્ગતીક્ષતાની જા બિપડી ગઈ. કેંગાલિયત, ધોર અચ્છાન, આર્ત-વેદનાની નગદ વાસ્તવિકતાના ચૂર જાતના કાન ફાડવા લાગ્યાં. સાહિત્ય આનાથી વચિત કેમ રહી શકે? નવલિકા-સાહિત્યે આ નવા ચૂર સાંભળ્યા અને ગ્રીષ્મા.

વર્તમાન નવલિકા-સાહિત્યના ચિરોમણી લેખકો આ યુદ્ધમાં હતા. અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે એ યુદ્ધનો મહા પ્રથક્ક મરી તેનો વિરોધ કરનારો બન્યો, કારણકે તે જાતે જાતે યુદ્ધ લડી આવ્યો હતો. રોસલુક એન્ડરસન, થોમોડેર ડ્રેફ્ટસ, વીચ કાર્પેર, રૂથ સફાઉએ લખાઈના પ્રત્યાષાતોનો અસર નીચે નવાં સ્વરૂપો અગમ્યાવા લાગ્યા. આ બધા લેખકોએ જોમા ધર્મ નવલિકાને રોજ-બ-રોજ જીવનની વધુ સમીપ આણી વધુ પ્રાણવાન બનાવી.

એન્ડરસનનો 'વિન્ટરબર્ગ ઓલીઓ'નો વાર્તાકથ એ સીમાચિદ્ધ સજો છે. આ કથમાં અમેરિકાના સામાન્ય માનવીઓના જીવનપ્રસંગો છે. નિરાશાની સંવેદનાઓ, જીવનની કપરી માનનાઓ અને શાસનની નિષ્કુરતાનું ગ્રામ્ય જાણમાં આલેખન છે. દંડો

ત્યાં જ દંડો વાર્તાનાં લખરચાનો પણ હતાં. આ પ્રકારો જેમ જેમ વધારે અજમાવાતા ગયા

વાર્તાને નવો વળાંક આપવામાં એન્ડરસનની શ્રેષ્ઠતા સદૃશ જીલી

ચિયોર ડ્રેફ્ટસર પોતાની રીતે સામાન્ય માનવીનું જીવન આલેખે છે-ક્રમતરીન ક્રમનસીમ પાત્રો મારે તેના દિનમાં સાથે જ સમજાવ છે આ બન્ને લેખકોની ભાષા અને શૈલી પાત્રોના વિચાર-વર્તનને તદ્દન અનુરૂપ છે

અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેનું રૂપાંતર ખૂબ જ નોંધવા યોગ્ય છે લકાઈની સામે તેણે 'ફેરવેલ ટુ આર્મ્સ' નામની નવલકથા લખી લેખકોના આદ્ય મેળવ્યો. આ નવલ કથામાં તે યુદ્ધથી કટાણવા સિપાહીના આધાત-પ્રત્યાધાતો વર્ણવે છે, પણ પત્રદાતા સમાજની અંદર તે બરોમર જીલે છે આ રોમાંચક અને કેટલેક સ્થળે તો વેવલો બની જતી નવલકથાથી તે આગળ વધ્યો છે રૃષેનના આતરવિગ્રહમાં તેણે સક્રિય ભાગ લઈ તાજેતરમાં જ "ફિક્શ કોલમ એન્ડ અધર સ્ટોરીઝ" નામનો ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે આ વાર્તા-ગ્રંથમાં હેમિંગ્વેનું નવું સ્વરૂપ આપણે જોઈ શકીએ છીએ આ ગ્રંથમાં રૃષેનની પ્રજ્વળી વેદના અને વીરતા તેણે ગૂંથી છે દૂકી વાર્તાની આખવા બાધતા તે કહે છે કે સમાજના નીચના ધરની વેદના વર્ણવી આ અન્યાયનો સામનો કરતા કવો તે દૂકી વાર્તાનો ઉદ્દેશ હોયો જોઈએ આ ઉદ્દેશ આપણે ત્યાં કદય પ્રચારજ લેખારો!

સ્થાનિક બનાવોવાળી વાર્તાઓમાં નવો પ્રાણ વીવ કાર્ય, અને રૂપ સમકોષે પૂર્ણ છે મધ્યમવર્ગની વેદનાઓ, સ્થાનિક ગેરવહીવટ અને અધેગની

તાતો તેમણે સુદર રીતે આલેખી છે "ન્યુ મેપર" નામની એક બોધક વાર્તામાં એક સામાન્ય શિક્ષક સમાજવાદી ટિકિટ ઉપર મેયરપદે આવે છે, આવીને યુ માંથી અંધેર દૂર કરે છે, લાસિયા અમનદારને કુખસદ આપે છે, કરવેગમાંથી ગરીબ જનતાને મુક્તિ અપાવે છે, મોટા મોટા ધંધાઓ ઉલોગપતિઓ પામેથી ફરજિયાત બદલો અપાવી પકાવી દે છે હંપના વર્ગોમાં તેની સામે બ્રુબેથ જાગે છે અને આખરે બીજી ચૂટણી વખતે આ મેયર પરાસ્ત માવ છે કારણ કે ચૂટણી ચલાવવા જેટલું બડોળ તેની પાસે નથી અમેરિકન જીવનનું આખું દૈનિક્ય આલેખન વર્તમાન નવલિકામાં ઘણું સ્થળ દૃષ્ટિએ પડે છે

કટાક્ષ અને હાસ્યમિશ્રિત ટીકા એ પણ વર્તમાન અમેરિકન નવલના અગ્રણ્ય બની ગયા છે એક સ્કોટ ફિટ્ઝગેલ્ડની "ટેઈન્સ ઈન ટુ ધ ગ્રામી એઈઝ" આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે

૧૯૩૯ની એક વાર્તાઓના સમાહક મેરિથે એક વાર્તાની બે રસોટી મૂકી છે (૧) વાર્તાના પ્રસંગોને કેટલે અંશે પ્રતીતિજનક બનાવી શકે છે તે અને (૨) પાત્રનિરૂપણ અને આલેખન દ્વારા સપ્રાપ્ત સાધનસામગ્રીનો કલામય, કુશળ ઉપયોગ કેટલે અંશે થયો છે તે

અને આ બંને રસોટીની એરણે ચઢાવતાં આ જ નિદાન સમાહકે અમેરિકન નવલિકાઓને ઉત્કૃષ્ટ ગણવી છે વર્તમાન અમેરિકન નવલિકા સારું આથી અધિક પ્રમાણ કયુ જોઈએ ?

ગીતાની શિશ્વામણ

[અધ્યાય ૮ અને ૯]

શ્રી. કાકાસાહેવ કાલેલકર

જ્ઞાન અને કર્મ

ગીતાનો જ્ઞાન શબ્દ જેમ અત્યંત વ્યાપક છે તેમ કર્મ શબ્દ પણ ગીતાએ સૃષ્ટિના વ્યાપાર જેટલો વ્યાપક કર્યો છે. વેદનો 'વિસૃષ્ટિ' અને ગીતાનો 'વિસર્ગ' એ બન્ને શબ્દો આખા વિશ્વ-વ્યાપારને અને વિશ્વને લગાડી શકાય.

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः । ८ : ३

*

અંતે મતિસ્સા ગતિ:

માણસને કાંઈ અકસ્માતને કારણે અચાનક એકાએક મૃત્યુ આવી જાય તો વાત જુદી છે, પણ જો માણસ સ્વાભાવિક દબે મરતો હોય તો તે વખતે એની નજર આગળ એની આખી જિંદગી પસાર થતી હશે. મરણ એ કાંઈ નાનીસતી વાત નથી. આખા જીવનની જેમાં ઇતિથી થાય છે એ ધડી આખા જીવન જેટલી જ મહત્વની ગણાવી નોંધે. ધીમે ધીમે વર્ષાનુવર્ષ જીવેલા જીવનનો નવાં એકાએક અંત આવે છે તે મરણ-ધડી જેટલી ઉત્કટ, કેટલી જોડી અને કેટલી સાર-રૂપ હશે એની તો કલ્પના જ કરવી નોંધે. એ છેલ્લી ધડીએ માણસને કેવા વિચારો આવતા હશે? એ ધડી જો અકસ્માતરૂપ ન હોય તો જીવન દરમિયાન જે જે વસ્તુઓ અગત્યની અથવા પ્રાથ્વ-સ્વરૂપ લાગી હોય તે બધોનો નિયોગ મરણ વખતે મનમાં હાજર થતો હશે અને એ જ ભાથું લઈને માણસ આગલા જીવમાં પ્રવેશ કરતો હશે. માણસે આખો જિંદગી પુરુષાર્થ કર્યો હશે, બૂલો કરી હશે, પણ છેલ્લી ધડીએ જે કાંઈ ઉપરિચિત થાય તે જ ખરું; બાકીનું બધું ફેક, કેમકે છેલ્લી ધડીએ જે ભાથું બાંધી લીધું હોય તેની જ અસર નવા જીવ ઉપર થવાની છે. માટે માણસે એવી રીતે

જીવું નોંધે કે છેલ્લી ધડી રળિયામણી થાય. 'અંતે મતિસ્સા ગતિ: ।' એનું સ્મરણ ઉપર વર્ણવ્યું એ જ છે.

આખો જન્મ-મારો ગમે તેવાં સારાંનરસાં કામે કરીશું અને છેલ્લી ધડીએ જગવાનનું સ્મરણ કરી જગરી જઈશું એવી આશા બાંધીને કાંઈ ગફતમાં રહે તો તેને અંતે પરતાવું જ પડશે. છેલ્લી ધડી એ અણીની ધડી છે. એને માટે અખંડ પૂર્વતેવારી નોંધે છે. જે કાંઈ ક્યું-કાર્યું હોય, વિચાર્યું-ધાર્યું હોય એ પાધડીના વળની પેઠે છેલ્લી ધડીએ આવીને બિંધું રહેવાનું જ, માટે છેલ્લી ધડી જીતવી હોય તો આખો સમય પોતાનાં મન અને જીવિ ઈશ્વરને અર્પણ કરી હમેશ એનું સ્મરણ કાયમ રાખવું નોંધે.

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेनम् ।

यः प्रयाति स मद्भाव यानि नास्त्यन रागयः ॥

य य वाऽपि स्मरन्मात्रं त्यजत्यन्ते कलेनम् ।

त तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भाग्यायितः ॥

तस्मात्પરેવ કાલેનુ મામનુસ્મર યુષ્મ ચ ।

મય્યર્પિતમનોયુદ્ધિર્માનૈવ્યસ્યસંશયઃ ॥ ૮ : ૫-૭

અનન્યચેના: સતત યો માં સ્મરતિ નિત્યયઃ ।

તસ્માદ મુક્તમ. પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૮ : ૧૮

*

પુનર્જન્મ

એક જન્મે ક્યું છે કે પુનર્જન્મ ઉપર જેનો વિશ્વાસ છે તે બધા આર્થધર્મો. વ્યાખ્યા તરીકે આ વાત ન ચલાવી શકાય, પણ એટલું તો ખરું જ કે ક્રિંદુ, બોદ, નૈન, રીખ વગેરે એનદેશીય ધર્મોએ જ પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે; અને દરેક શંકા મનમાં આપ્તા વખર એના આધાર પર, કદનોક અને પરલોકની કલ્પનાઓ કરી છે.

પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ જેવી વસ્તુ છે જ એમ સિદ્ધ કરવા માટે આજે આપણી પામે કોઈ પુરાવો નથી. પૂર્વજન્મના સ્મરણ રાખનારાઓ મળી આવે છે એમ આપણે ઠીક ઠીક સાબળીએ છીએ છતાં આપણને પ્રત્યક્ષ કોઈ એવું મળ્યું નથી પણ ન્યારે કર્મનો વિચાર ખરીએ છીએ અને જીવન વ્યાપારને પણ તપાસીએ છીએ ત્યારે અદૃશી જ થઈ આવે છે કે પુનર્જન્મ જેવી વસ્તુ હોવી તો જોઈએ જ જીવન એ એટલી તો અદ્વિત વસ્તુ છે કે એ એકાએક ઉઠાવે એમ મનાય જ નહિ અને મરણ પછી કંથુ રહેતું જ નથી એમ પણ મનાતું નથી જેમ ઘાસ સુકાય છે અને ફરી જાગે છે તેવી જ રીતે એક જીવન પછી બીજું જીવન એવી પરપરા ચાલતી જ દેશે, એ અપેક્ષા કેમે દરિને ટાળી ચકાતી નથી.

હવે આ પુનર્જન્મ ધૃષ્ટ છે કે અનિષ્ટ એવો એક સવાલ મનગા સ્વાભાવિક રીતે જાડે છે.

જેમ માણસને મરવાનું ગમતું નથી અને મરણ અટળ છે એમ જાણતા છતાં માણસ જીવે છે ત્યાં સુધી એને મરણ જેવી વસ્તુ સાચી લાગતી જ નથી તેવી જ રીતે મરી ગયા પછી કંથુ જ રહેવાનું નથી એ વિચાર પણ માણસને ગમતો નથી. જીવતા જેમ માણસને મરણની કલ્પના અજાણ્ય છે તેમ જીવે છે અને અખંડ જીવતા જ રહી શકાય તો કેવું સારુ એમ એને થવા કરે છે, તે જ ન્યારે જન્મમરણની ઘટમાળાનો અંત આવે એ પણ એને સ્વાભાવિક રીતે ન ગમતું જોઈએ, અને જો અખંડ પડે કે એ ઘટ માળ ક્યારેક તો થાકી જ જવાની છે તો એ મહામરણની કલ્પનાથી જ એને ત્રાસ છૂટવો જોઈએ જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટ્યા એટલે છૂપા—સુખ થયું—એ કલ્પના માણસ માટે સ્વાભાવિક નથી.

છતાં આપણે જીવની બધનરૂપ માની અધ પાત તરફ ગણાવી સમાજની આખી નજર ફેરવી નાખી છે જે માણસને મરતું ગમતું નથી એને મોક્ષ માટે કલ્પના કરેલા એ કરામત દિ કુધર્મની જ.

એક રીતે જ મોક્ષની કલ્પના ધૃષ્ટ બની શકે છે મરણ જો અનિષ્ટ હોય તો વારંવાર એ મરવાપણ

ન હોવું જોઈએ એમ માણસ જરૂર ધૃષ્ટ રોજ જીંદીને માથે મગજ ઝૂંએ એ કોણ સહન કરે? મતો એવાર જન્મ્યા પછી મરવાપણું ન હોય અથવા એવાર મર્યા પછી ફરી જન્મ લેવાપણું ન હોય મેમાથી પહેલી રિયતિ માણસને સહેજે પસંદ પડે એવી છે પણ હજારો અને લાખો વરસનો માણસનો નિરપવાદ અનુભવ છે કે જાતેય દિ ધુવો યત્ન. અખંડ જીવન અશક્ય કે એમ ખાતરી થઈ એટલે માણસે અખંડ મરણની એટલે કે નિર્વાણની કલ્પના અને ધૃષ્ટા કરી હશે.

પણ અખંડ મરણની કલ્પના પણ હારે બિહા મણી છે મોક્ષ એટલે ગાયમનું મરવાપણું એ કલ્પના અસહ્ય છે એમ આપણને સમજાવવાની દિમત એકવા ત્વાર્મી દયાનંદ સરસ્વતીએ કરી છે તેઓ કહે છે કે વીસ વરસની જન્મકલ્પના સગાં જો એટલી ત્રાસદાયક છે તો અનંતકાળ સુધી આ દુનિયામાં ન આવવાપણું એ સગાં કેટલી હારે છે? માણસ મરી ગયા પછી એને તમે નવા જન્મમાં ન આવવાની બ્યવસ્થા એક વરસ માટે કરો, સો વરસ માટે કરો કે લાખ વરસ માટે કરો પણ ત્યાં પછી એ આ દુનિયામાં આવવાને કબજાનો ખરો જ અને એને પાછા આવવાની સગવડ તો હોવી જ જોઈએ.

ભગવદ્ગીતા એવા જીવન માટે કલ્પતી નથી કે જોને અતે મરણ આવીને જીજુ જ છે શરીરધારી જીવન એ એક જ જીવન છે એમ પણ ગીતા માનતી નથી એટલે કર્મનું જલ્દન તોડીને જન્મમરણના ફેરામાંથી બચી જવાથી કેવળ મરણ જ બાકી રહે છે એવી ગીતાની માન્યતા નથી પણ આપણે ફરી ફરી કાયા મરીએ છીએ તે જો ટાળી શક્યા અને એકવાર છે હું પાકું મરણ મેગયું તો પછી બાકી જે રહે છે તે દિગ્ધ ધૃષ્ટરમય જીવન છે માટે આ અચાર્યક અને કુખના ધર જેવું જીવન કાયમનું તજ ફર્મ સનાતન જીવનમાં—અભય જીવનમાં—પ્રવેશ કરવો જોઈએ ત્યાં ખરી જીજુપ નહિ રહે કંથુ અધૂરાપણું પણ ન રહે ત્યાં તો અખંડકરસ એવારી પ્રાક્તી રિયતિ જ છે.

માનુષ્ય પુનર્જન્મ દુઃસાલ્યમશાશ્વતમ્ ।
નામ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંષિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥
આત્મહમુત્તરનાશોકાઃ પુનરાવર્તિનોડર્જુન ।
માનુષ્યેય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન ચિન્ત્યતે ॥ ૮ : ૧૫-૧૬
અવ્યક્તોડશ્વર અત્યુક્તસ્તમાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ।
ય પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમ મમ ॥ ૮ : ૨૧

રાજવિદ્યા-રાજયોગ

નાનપણથી પોતાનાં કુટુંબીઓથી વિખૂટા પડેલા અને કુટુંબ સાથેના પોતાનો સંબંધ પણ ન જાણનાર કાર્ષ્ણાણકને મોટપણમાં જો એ જ કુટુંબમાં પ્રવેશ મળે તો ત્યાં કેમ વર્તવું એ એને તરત સૂચે નહિ કાર્ષ્ણિકના ધરમાં આવી પડ્યા છીએ, પરાયા ધરમાં મહેમાનો જેમ રહે છે તેમ અહીં રહેવું છે, અહીં આપણને કાર્ષ્ણિકે છેતરે નહિ એની કાળજી તો રાખવી જ જોઈએ, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો જોઈએ, અને આ ધરમાં છીએ એ સ્થિતિમાંથી જેટલો વધારેમાં વધારે લાભ મેળવી શકાય તેટલો મેળવવો જોઈએ એમ જ એ યુવાનને થશે

આગરુદાર માણસ તરીકે અહીં રહેવું છે એટલે એ કુટુંબ પ્રત્યે કશી નિષ્ઠા બતાવવાની જરૂર ન હોવા છતાં, પોતાની આખર પ્રત્યે જ નિષ્ઠા છે તેનો જ વિચાર કરી અહીં રહીએ એટલે જાસ, એમ સમજીને એ ત્યાં રહેશે.

દુનિયાદારી લોકો સમાજમાં જેમ રહે છે અને દરેક જણ પાસેથી પોતાનો એક મા બીજો સ્વાર્થ સાધવા મળે છે એમ જ તે અહીં રહેશે. કાર્ષ્ણિક પ્રત્યે એનું આકર્ષણ વધારે હોય, કાર્ષ્ણિક પ્રત્યે અજુ-ગમે હોય, કાર્ષ્ણિકનો એ પક્ષપાત કરે, કાર્ષ્ણિકને અન્યાય પણ કરે. સમાજ પ્રત્યે આપણું જેવું વલણ રહે છે તેવું જ એનું પોતાનાં કુટુંબીઓ પ્રત્યે રહેશે.

હવે ધારો કે એ કુટુંબીઓને હજીયે ખજાર નથી કે એ યુવાન આપણા જ ધરનો એક કુટુંબી છે, પણ એને ખજાર પડી કે એ ધરનાં વડીલો એ જ એનાં માનાપ છે અને જેણે એનો આ માહિતી

આપી અને ખાતરી કરી આપી તેણે એને એમ પણ શિખામણ આપી કે, 'ધરનાં લોકોને જો હું કહું કે તું આ જ ધરનો છે તો એમને વિશ્વાસ નહિ બેસે, અવિશ્વાસને કારણે જીલ્લી તારી સ્થિતિ કંદોડી થશે, એના કરતાં હાલે એ તને પરાયો માને. તને ખજાર પડી ગઈ છે કે તું આ ધરનો જ છે એટલે સ્વાભાવિકપણે પોતાંકાં પ્રત્યે જેમ વર્તાય તેમ જ તારે અહીં વર્તવું, અને તારાં ભાઈભાંડુઓ તને પોતાંકાં ન ગણે તે દરમિયાન કરવું આગળ જતાં યથાકાળે તારા વર્તનને કારણે, તારા સહજ પ્રેમને કારણે, એ બધાંને ખજાર પડવાની છે અને પછી જ આ ધરમાં કૌટુંબિક વાતાવરણ મળવાનું છે,' તો પછી આપણા એ યુવાનના આચરણમાં અસાધારણ ફેર પડવાનો. હવે એ પોતા પ્રત્યેની, પોતાની આખર પ્રત્યેની, જવાબદારીનો ખ્યાલ હોડી દેશે, કેમકે તેના કરતાં વ્યાપક, સદુજ સુદર અને સ્વચ્છ જવાબદારી એને મળી ચૂકી છે. હવે એ કુટુંબનીબાની દૃષ્ટિથી, કુટુંબના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી, વિચાર કરશે; કુટુંબના હિત માટે પણ યત્ન, વિચાર કરશે. ધરની બહેનો પોતાની બહેનો જ છે એમ સમજવા પછી એમની સાથેનું એનું વર્તન નિર્મળ, સ્વાભાવિક અને નજીકપણાનું હશે. ભાઈ-ઓમાંથી કેટલાક સારા હોય, કેટલાક સારા ન હોય, તો યે બધા ભાઈ જ છે એ સાક્ષાત્કાર થવાથી હવે એ બધા પ્રત્યે અત્યંત ઉત્કટ પ્રેમથી વર્તશે, એના મનમાંથી પક્ષપાત ચાલ્યો જશે, એની આખી કૌટુંબિક દસ્તી જ નહીં રૂપ ધારણ કરશે, હવે એના બધા મંત્રણો સ્વાભાવિક થશે.

અને ધારો (કેમકે અહીં કલ્પના જ કરવી છે) એને ખજાર પડી કે જેમ એ આ કુટુંબમાં અચાર સુધી પોતે પારકા જેવો રહ્યો હોતો તેમ જ આ બધાં પણ અરમપરસ રહે છે, અને એ બધાંને હવે પછી જાન થવાનું છે કે આપણે બધાં કુટુંબી છીએ; આજે એ આત્મીતા બધાંમાં સરખી રીતે નથી જોડી પણ ધીમેધીમે જોડતી જાય છે તો 'ધરનાં લોકો સ્વાભાવિક રીતે કેમ નથી વર્તતાં ? આમ સ્વાધી' અને અનકાં કેમ રહે છે ?' એ એની મંત્રણાનો

૧૬. યદ્યદ્ભૂતિમત્સત્ત્વ શ્રીમદ્વિજિતમેઝ વા ।
તત્ત્વેવાત્મગચ્છ ત્વ મમ સ્તેજોડશમમમમ્ ॥
૧૭. અથવા વદુનૈતેન કિ જ્ઞાતેન તત્ત્વર્જન ।
વિષ્ટમ્યાહમિદ જ્ઞસ્તમેકાદૈન સ્વિતો જગન્ ॥
૧૮. એના વિમૂર્તિ યોગ વ મમ યો વૈતિ તત્ત્વતઃ ।
સોડવિન્નપેન યોગેન યુજ્યતે નાન તથય ॥

*

યટમાન્યતો અંદર અને વહારમાં ફેર

તપસ્યાનું ફળ પુણ્ય, પુણ્યનું ફળ ભોગૈશ્વર્ય અને ભોગૈશ્વર્યને પરેણાને અપ-પતન-એ ધટમાળ બધેય ચાલી છે એમ જે સમજે છે, જાણે છે તે અનેક ધેલછામાંથી મુક્ત થાય છે અને ભોગૈશ્વર્યને ટાળી પોતાની ઉભાનિને સ્થિર કરે છે જેઓ અન-પ નિષ્ઠાથી ઈશ્વરને શરણુ જાય છે, એનું ખ્યાન ધરે છે અને એની જ સેવામાં રત્નાપચ્યા રહે છે તેમને ભોગનો કે શૈશ્વર્યનો વિચાર જ કરવો નથી પડે. તેમનો શોગક્ષેપ ભગવાન પોતે જ ચલાવે છે.

તેથી, હઠાપણુ એમાં રહેલું છે કે માણસ સ્વાર્થનો વિચાર છોડી દઈને સમાજની સેવા કરે અને જે કોઈ કરે, ભોગવે, સેવે કે આપે તે બધું એણે ભગવાનને અર્પણુ કરવું જોઈએ. આ રીતે જીવન સફળ થાય છે, કૃતાર્થ થાય છે અને એમાં અલિપ્ત રહેવાથી માણસ પરમ શાંતિ પામે છે.

ત્રૈવિદ્યા મા સોમયા પૂતપાપ
યજ્ઞેરિદ્ધિ સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયન્તે ।

તે પુણ્યમાનાય હરેન્દ્રલોચ-
મન્નન્તિદિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥

તે ત મુક્તિ સ્વર્ગલોક નિશાલં
છીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ ।

એવ ત્રયીધર્મમનુષ્યપ્રજ્ઞા
મતામન કામકામા લમન્તે ॥

અનન્યાશિન્તયન્તો મા યે જ્ઞાતા પંડુપારતે ।
તેત્રાં નિત્યાભિયુક્તાના ચોષક્ષેમ વહમ્યહમ્ ॥ ૧. ૨૦-૨૨

અકરોપિ યદ્વ્રાસિ મન્જુદોષિ દદાસિ યત્ ।
યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તન્નુશ્વ મદર્પયમ્ ॥ ૧. ૨૩

મત્તિનુ સેજ

ઈશ્વરભક્તિ કેવળ શાંતિ આપે છે એટલું જ નહિ પણ માણસના હૃદયને સંપૂર્ણ, એને આખાને ધોઈ ધોઈને નિર્મળ બનાવી દે છે. જેમ મેલાં કપડાં ખારાના પાણીમાં નાંખી દીધાં કે એનો આખો મેલ ધીમે ધીમે છૂટવા માંડે છે એવી રીતે માણસ ભક્તિમાં તરબોળ થયો એટલે એનો દુરાચાર એની મેળે યોગ્યની જવા માંડે છે સાચું કહેતાં ઈશ્વરભક્તિ સાચુના પાણી જેવી નથી પણ તેજા જેવી છે. એમાં માણસ તરબોળ થયો એટલે જોતજોતામાં એની મલિનતા બળી જઈને એ કુંદન જેવો ધર્માત્મા થઈ જાય છે. તેમજમા હીલુક્સ મોનું નાખીએ એટલે હીનતા માત્રનો નાશ થાય છે, ફક્ત સૌનાનો નાશ નથી થતો એની જ રીતે સાચી ભક્તિમાં જીતાર્થ પછી માણસનો દુરાચાર બળી જાય છે, પણ ભક્તિ પડે ભક્તનો નાશ કોઈ કાબે થતો નથી એ એટલી બધી સ્વયંસિદ્ધ વાત છે કે એને માટે ભગવાને કોય આપવાની કશી જ જરૂર ન હતી. પણ માણસ રહી અશ્રદ્ધાળુ, એને એવા સ્પષ્ટ કાલકરાર વગર વિશ્વાસ બેસતો નથી, શાતા વળતી નથી, એટલા માટે ભગવાને કહ્યું છે કે :

અયિ ચત્સુદુરાચારો મજતે મામનન્યમાન્ ।
સાધુરેવ સ મન્તન્ય સમ્પ્રચ્ચયસિતો હિ સ ॥

શ્ચિત્ર મરદિ ધર્માત્મા શાશ્વચ્છાન્તિ નિગચ્છતિ ।
કૌન્તેય પ્રતિજ્ઞાનીદિ ન મે મક્ત પ્રગદ્યતિ ॥

મા હિ યાથ વ્યવાશિત્ય
ચેડયિ સ્યુ- પાપયોનય. ।

ત્રિયો વૈદ્યાસ્તથા દ્વાદા
સ્તેડયિ યાન્તિ વય ગતિમ્ ॥

ફિ પુનર્માદ્ધના. પુણ્યા મક્તા રાજર્વયસ્તથા ।
આનિત્યમપુત્ર લોક મિદ પ્રાપ્ય મજસ્વ મામ્ ॥

મન્મતા મન મન્મત્તી મદાગ્રી મા નમસ્કુહ ।
મોમૈવ્યસિ મુક્તવેવમાન્તિન મત્પરાયણ ॥ ૧. ૨૦-૨૪

હિંદુઓની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ

શ્રી. અશ્વધોપ

ચિ. અરોહ, કલકત્તા, તા..... જ્ય છે તેમ વિજ્ઞાનનો વિકાસ થતાં ધર્મનો નાશ થશે. ”

તારો પત્ર મળ્યો. જે મોકલાવેલાં પુસ્તકો તને ગમ્યાં એ જાણી મને ધણો જ આનંદ થયો.

તું લખે છે કે “ અંદભાઈનું ‘વૈજ્ઞાનિક જગત’ હું ખૂબ રસથી વાંચી ગયો છું. પણ પશ્ચિમના દેશો સિવાય દુનિયામાં ખીજે કયાંય વૈજ્ઞાનિકો થયા છે કે નહિ ? ”

તારો પ્રશ્ન તદ્દન વાજબી છે. હું પોતે પણ અંદભાઈનું પુસ્તક વાંચી ગયો છું, અને ત્યારપછી એમણે “ ભીર્મિ ” માં આલેખેલાં વૈજ્ઞાનિકોનાં જીવન-ચરિત્રો વાંચ્યાં છે. એટલે આ પુસ્તકના ખીજ ભાગમાં શું આવશે તેનો પણ મને ખ્યાલ આવી ગયો છે. આ પુસ્તકમાં તેમજ “ ભીર્મિ ” માં ત્યાર-પછી છપાયેલાં જીવનચરિત્રોમાં કયાંય હિંદુ, ચીન અને ખીજ એશિયાઈ પ્રજાઓએ વિજ્ઞાનના વિકાસમાં આપેલા ફાળા વિષે ઉલ્લેખ નથી.

અંદભાઈ પાસે આકર્ષક કહી શકાય એવી પોતાની સ્વતંત્ર શૈલી છે, પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરવાની એમની ધગશ પણ જબરી છે. જે આની સાથેસાથે પોતે જે વિષય હાથ ઉપર લે છે તેનો જરૂરી અભ્યાસ હોત તો સોનામાં સુગંધ મળ્યા જેવું થાત. પણ કમનસીબે આ “ વૈજ્ઞાનિક ” પુસ્તક માં અસંખ્ય અવૈજ્ઞાનિક બાબતો દૂસો ગઈ છે.

આ પુસ્તકમાં અને એમનાં ખીજ લખાણોમાં પણ ભ્રમો નજરે ચડે છે. આ ભ્રમોથી તું ભ્રમિત ન થઈ જાય એ ખાસ જરૂરી છે.

(૧) “ વિજ્ઞાન અને ધર્મ એ એકબીજાનાં દુશ્મન છે. ”

(૨) “ ધર્મનું કાર્ય વિજ્ઞાનનો નાશ કરવાનું છે, કારણ કે જેમ દિવસ લીગતાં નિરાશ્વરો નાસી

(૩) “ વિજ્ઞાનનો બધો જ વિકાસ પશ્ચિમમાં થયો છે. પૂર્વે જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં કંઈજ ફાળો આપ્યો નથી ”

મતુકાકા ધણી વખત મસ્કરીમાં કહે છે કે “ આ સમાજવાદીઓ રશિયા વિષે જેટલું ચોક્કસ, વિસ્તૃત અને અદ્યતન જ્ઞાન ધરાવે છે એના સોમા ભાગનું પણ જ્ઞાન પોતાના દેશ, પ્રાંત અને જિલ્લા વિષે ધરાવતા હોતા નથી. ”

આ મગ્નકમાં મને તો ધણું સત્ય હોય એમ લાગે છે.

અંદભાઈના આ ત્રણે ભ્રમો હિંદી બાંધે ધુરો-પિપત ચશ્માં ચડાવી દુનિયા જોવાનો પ્રયત્ન કરવા-માંથી ઉલ્લંઘના છે.

ધર્મ અને વિજ્ઞાન એ બન્ને એકબીજાનાં વિરોધી છે જ નહિ. એ તો એકબીજાનાં પુરક છે. ઓગણીસમી સદીમાં ધણા વિચારકો ધર્મ અને વિજ્ઞાનને પરસ્પરવિરોધી માનતા, આજે એ માન્યતા બહુ ઓછા વૈજ્ઞાનિકો અને વિચારકો ધરાવે છે.

આ પરિવર્તનનું કારણ એ છે કે ઓગણીસમી સદીનું વિજ્ઞાન પોતાના અરપજાનને લઈને પોતાને સર્વત્ર માનવું, આજે વીસમી સદીમાં જ્ઞાનની આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિને લઈને માનવીની સમજશક્તિની સાત્તાતા અને જ્ઞાનની અનંતાતાનું વિજ્ઞાનને પણ જ્ઞાન થયું છે, અને એને લઈને ગર્ધકાલનું ઉદત વિજ્ઞાન આજે તમ બન્યું છે.

આ તો પશ્ચિમની વાત ધર્મ. આપણે ત્યાં તો જે પ્રાદેશી ધર્મોયો દેતા, તે જ પ્રાદેશી વિજ્ઞાનના આચાર્યો દેતા. જેમણે ધર્મને પાખો-પોખો છે તેમજે જ વિજ્ઞાનને ચિકસાવ્યું છે !

પશ્ચિમના દેશોમાં સોક્રેટિસથી માંડીને કુટુંબ સુધીના વૈજ્ઞાનિકો અને વિચારકો ઉપર અસામાન્ય જીલમ કરવામાં આવ્યો છે એ વાત સાચી છે, પણ એટલા ઉપરથી એ જ મુળ્ય બધે થતુ આવ્યુ છે એવા ભ્રમમાં રખે પડીએ !

પશ્ચિમમાં તો ધર્મે વિજ્ઞાન ઉપર આક્રમણ કર્યું છે, અને રચિયા જેવા દેશોમાં વિજ્ઞાને ધર્મ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે, એટલુ જ નહિ પણ અનેક રચણે જૂના વિજ્ઞાને નવા વિજ્ઞાન ઉપર આક્રમણ કર્યું છે અને ધર્માચાર્યો જેટલા જ સુખસથી વૈજ્ઞાનિકો પણ અદઃઅદર લડ્યા છે !

વિરોધીને અત્યાચારથી વશ કરવો એ એમની પરપરા હોય એમ લાગે છે

ખીજ બાણુ આપણો આખો ઇતિહાસ જુઓ આપણા આટલા લાખા ઇતિહાસમાં બૌદ્ધિક રચાત અની વ્યખ્ત પરપરા ચાલી આવે છે મન ફાવે તેવો તરંગ કરો, દિલ ગોઠે એવો તર્ક લગાવો, ગમે તે વાતનો પ્રતિવાદ રચાવો, મરજી પડે ત્યાં શકા ઉઠાવો, તમારી ઇચ્છા હોય તે મતનુ મૂકન કે ખડન કરો તમને પૂછે તેને પરમેશ્વર પૂછે ! “ઈશ્વર નથી” એમ કહેવા માટે જુદાને કે મહાવોગને “દેવુ કરીને ધી પીગો” એવી સનાદ આપવા માટે ચાર્વાચને, “શઃ એક છે” એમ જાહેર કરવા માટે માધ્વને, “પૃથ્વી ગોળ છે” એમ કહેવા માટે જ્ઞાનરામાયને વૈદ્યસાસ્ત્રની ખાધે રક્ષાબલુશાસ્ત્રને બેસાડવા માટે નાગાર્જુનને, જગતને મિથ્યા કહેવા માટે શકરાચાર્યને અને હિંદુઓ અને મુસલમાનોનાં પાખંડો ઉપર પ્રહાર કરવા માટે કબીરને કોઈએ જેટલાં પૂર્ણ નથી, ફાંસીએ ચઢાવ્યા નથી બોધરામાં રિખાવ્યા નથી કે એમની ઉપર ખીજ કોઈ પણ જનતા અત્યાચારો કર્યા નથી ઊત્કલપણે એમને મોગ મદા તમારો માન્યા છે, અને હજારો લોકો એમને પૂજતા આવ્યા છે

ચીનની પેઠે આપણે પણ રિથતિચુત્ત છીએ એ જાણીતી વાત છે છતાંય નવા મનો તરફ ફેરવી સંદિપ્તતા !

ભૂતકાળની દૃઢ ભક્તિ સાથે વર્તમાન તરફ આટલી ઉદાગતા કર્યાં જેવાનો મળે છે ?

વ્યાસ બ્રહ્મજી હોનો ચ દ્રશ્યાર્થના મત મુજબ બ્રમ (અધર્મ)નો ઈન્કરદાર હતો એણે જાપરે ચીને પોશાયું છે કે સત્યત્ નાસ્તિ પરો ધર્મ ! સત્યથી પ એવો કોઈ ધર્મ નથી

ધર્મ અને વિજ્ઞાન વચ્ચે વિરોધ ક્યા છે ? વિજ્ઞાનનો ઇન્કરો પશ્ચિમે રાખ્યો નથી દુનિયાના દરેક સુધરેલા દેશમાં મદાન વૈજ્ઞાનિકો પાડ્યા છે જનમજબા જગત આખુ જ્યારે જમલી અવસ્થામાં હતું ત્યારે આપણા દેશમાં વિજ્ઞાને અદ્ભુત ક્ષી સકાય એવી પ્રગતિ કરી હતી

વિજ્ઞાનનો પાયો ગણિત ગણિતની પ્રગતિ એટલે સર્જિતની પ્રગતિ ગણિતમાં આપણા દેશના બાહ્યો એકા હતો

હિંદુઓએ ગણિતનો પાયો નાખ્યો ગણિતમાં દશાશ એ હિંદુઓની શોધ છે દસ આકાશ અને આખુ ગણિત હિંદુઓ પાસેથી અરબો શીખ્યા, અને એમણે એ યુરોપને શીખ યુ રામનો પાસે પોતાના આકાશ હતા જ નહિ એટલા માટે તેઓ A B C D વાપરતા

તે ધડિયાળના ડબ્બા જોવા દગે એમાં બે જતતા ડબ્બા આવે છે જેમાં અગ્રેજી મુજાફરો સમય દર્શાવવા માટે વપરાય છે એને “રોમન ડાયલ” કહે છે, અને જેમાં ૧,૨,૩ એવા આંકા વપરાય છે, એને “એરેબિક ડાયલ” કહે છે એરેબિક એટલા માટે કે આ પ્રકારના આંકા અરબો પાસેથી યુરોપિયનો શીખ્યા

ખીજગણિતને અરબોએ અધ-અપર કર્યું અને એમાંથી એ રિખિયા ડભવી જ્યોમિટ્રી (Geometry) અને ત્રિકોણમિત્રીનાં (Trigonometry) મૂળતરો અહીં શોધાયાં હતા કારણ કે અધ્યાત્મને લીધે જુદા જુદા મનો માટે જુદા જુદા પાટની વેદિઓ કરવા આ શાસ્ત્રોની અત્યંત આવશ્યકતા હતી આ જન્મે શાસ્ત્રોને તો ધર્મે જ યોગિયામાં ઝુલાવ્યા હતાં ત્યાર પછી

ઈજિપ્ત અને ગ્રીસમાં આ શાસ્ત્રોનો વધારે વિકાસ થયો. ગ્રીકોએ ભૂમિતિને બ્યવહારમાં મૂકી. એમનાં મકાનોમાં અને ખાસ કરીને પાથેનોનનાં ખંડેરામાં અત્યારે પણ ભૂમિતિનો એમણે કરેલો ઉપયોગ જોવાનો મળે છે. ભૂમિતિ અને ત્રિકાણુમિતિનો વિશેષ વિકાસ થતાં જ ઈજિપ્તના વિશ્વવિખ્યાત પિરામિડો શક્ય બન્યા.

હવે આપણે ખગોળ તરફ વળીએ. ચંદ્રભાઈ કહે છે એમ થેલ્સ કંઈ પહેલો વૈજ્ઞાનિક નહોતો. મેની ૨૮મીએ વહેમ અને ભ્રમ જેવો ધર્મ બોધેા પાડ્યો ન હતો. મેની ૨૮મીએ વિજ્ઞાનનો વિજ્ય કે પરાજય પણ નહોતો થયો. એ જ રીતે મેની ૨૮મીએ વૈજ્ઞાનિક વિચારણાનો પાયો નહોતો નાખ્યો. પણ આ બધું તો સેંકડો વર્ષો પૂર્વે બની ગયું હતું.

મહણુ શો રીતે થાય છે તેનું દિંદુસ્તાનને તો જ્ઞાન હતું જ. વેદાંતજ્યોતિષ નાનતું પુસ્તક ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ માં લખાયું હતું, થેલ્સના જન્મ પહેલાં આઠ સદી પૂર્વે। સૂર્યની આબુમાણુ ફરનાર પહેલો ભુધ, બીજો શુક્ર, ત્રીજી પૃથ્વી અને ચોથા મંગળ છે એની એ જમાનાના વૈજ્ઞાનિકોને સંપૂર્ણ માહિતી હતી. પૃથ્વીની કક્ષા (Orbit) વિષે તેમને માહિતી હતી એટલું જ નહિ પણ બીજા ગ્રહોનાં માર્ગ અને ગતિની પણ તેમણે ચોક્કસ ગણતરીઓ કરેલી હતી. સૌથી વધારે મુશ્કેલી તો ભુધ અને શુક્રની ગતિની ગણતરી કરવાની હતી, કારણ કે આ બે ગ્રહો સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે આવેલા છે. આ પ્રકારની ગણતરી કરવા માટે integral અને differential calculus જેવાં મહત્ત્વનાં ગણિતશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો શોધવા પડ્યાં હતાં. આ શાસ્ત્રોનાં તે વખતનાં નામ કક્ષન અને ગતન હતાં. વેદાંતજ્યોતિષના વખતમાં ત્રિજ્યા (Radius) અને વર્તુલનું પ્રમાણુ પણ શોધાયું હતું. જેને આપણે અત્યારે π (પાઈ) તરીકે ઓળખીએ છીએ અને જેની કિંમત અત્યારના આપણા ગ્રંથોમાં ૩.૧૪૧૫૯૨ છે, વેદાંતજ્યોતિષના કાળમાં એની કિંમત ૩.૧૪૧૫૯૬ હતી. સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીની ગતિનું માપ પણ એમણે એટલે સુધી ગોઠ્યું હતું કે ચંદ્રવર્ષ અને સૂર્યવર્ષનો ફેર ભાંગવા માટે દર બન્ની વર્ષે એક અધિક માસ ઉમેરતા. અત્યારે આપણે

લગભગ સરેરાશ ૩૨ મહિને એક અધિક માસ ઉમેરીએ છીએ. વગર સાધને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આટલા પ્રાચીન કાળમાં આર્યો કેટલા આગળ વધ્યા હતા તેનો ખ્યાલ તને ઉપરની હકીકતોથી આવશે. ઈ. સ. ના ચોથા સદીમાં તો ખગોળના ક્ષેત્રમાં આર્યો એટલા બધા આગળ વધ્યા હતા કે “ સૂર્યસિદ્ધાન્ત ” જેવો ખગોળનો લગભગ સંપૂર્ણ ગ્રંથ રચાયો હતો. એનો કર્તા વરાહમિહિર એક મહાન ખગોળશાસ્ત્રી અને જ્યોતિષશાસ્ત્રી હતો.

મહાભારતની જ્યદ્ધયવધની વાર્તા તો તે તારી આ પાસેથી સાંભળી હશે. એને માટે ઘણા ઇતિહાસના વિદ્વાનો એમ માને છે કે સૂર્યસ્ત પછી જ્યદ્ધય આવતાં સૂર્ય દેખાય છે અને એનો વધ થાય છે તે સૂર્યગ્રહણને લીધે જ થયું હોતું નેહિ એ અને શ્રીકૃષ્ણને આ ખમાસ ગ્રહણની આગળથી માહિતી હોવી નેહિએ.

ગમે તેમ હો પણ મહાભારતના જમાનામાં ગ્રહણની પહેમેથી આગાહી કરવા જેટલું આર્યોનું ખગોળનું જ્ઞાન હતું.

દિંદુસ્તાનની વાત તો હીક છે પણ ચીનમાં પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ગ્રહણોની ગણતરી કરવા માટે રાજજોષીઓ હતા એવા ઉલ્લેખો છે. એક વખત જોષીઓની ગ્રહણની ગણતરીમાં ભૂલ થતાથી તેમને ગરદન ગાપાનાં જતાં તો પણ ઇતિહાસનાં પાને ચડી ચૂક્યાં છે. લેખકે જે આપણા દેશનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો હોત તો એમને પહેલો વૈજ્ઞાનિક શોધવા માટે પશ્ચિમમાં ન જતું પડત અને એમની ખાતરી થાત કે મહણુ એ કુદરતનો બનાવ છે, એમાં બેદખતરમ જેવું કંઈ નથી. એ હકીકત થેલ્સ પહેલાં સેંકડો વર્ષો પૂર્વે દિંદે અને ચીનના વૈજ્ઞાનિકોએ સિદ્ધ કરી છે, એટલા માટે આપું જગત દિંદે અને ચીનનું ખતણી છે. આપું પુસ્તક વાંચી ગયા પછી ચંદ્રભાઈ જ્યોતિષમાં માને છે કે નહિ એની મને ચોક્કસ ખબર પડી નથી.

એમણે જમાનાં જીવનચરિત્રો આપ્યાં છે તેમાંથી એક વૈજ્ઞાનિક પાલકાગોરાસ જ્યોતિષમાં જન્મ માનતો અને ધર્મમાં (ભુદ્ધધર્મમાં) પણ માનતો, ન્યારે બીજો

કેપલર જ્યોતિષને પાંચઃ માનતો. એટલે આમાંથી સાચો કોણ ?

વૈજ્ઞાનિકોમાં એવો શિરસો છે કે પ્રાચીન અને અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિકોમાં જ્યારે મતભેદ પડે ત્યારે અર્વાચીનને પ્રમાણ માનવા એ ન્યાયે દશ્ય ચંદ્રમાર્ગ પણ જ્યોતિષને ધર્મિંગ માનતા હશે. એટલે આ ક્ષેત્રમાં આર્યોએ કેટલો પુરુષાર્થ કર્યો છે એ એમને કહી સંભળાવવું બધું છે.

એટલે હવે આપણે ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયન-શાસ્ત્ર તરફ વળીએ. ભૌતિકશાસ્ત્રમાં પણ હિંદુઓએ સારી એવી પ્રગતિ કરી હતી. રૂઢમાળના પરંપરાના પાઠક અને પુરાતન કાળનાં ડ્રાવિડ દેશનાં મંદિરોના પરંપરા ભચકવાનું કામ કરીએ સિવાય બીજી શકે એમ જ નહોતું, અસહ રૂઢમાળ તો સાત માળનો હતો.

રસાયણશાસ્ત્રની અંદર પણ તર્ક લગવવામાં અને પ્રયોગો કરવામાં હિંદુઓએ પાણું વાળીને નેપું નથી. વૈદિકકાળના ઋષ્યા લખનારા ઋષિઓને પંચમહાભૂતોનું જ્ઞાન હતું અને “સૌનું મૂળ પાણી છે, બધું જન-મય છે” એવો ખ્યાલ ચેત્સને આપ્યો તે પહેલાં તો જીવન જગમાંથી પ્રગટ્યું છે એ પ્રકારનો ખ્યાલ આ દેશમાં ઋગ્વેદના સમયથી આવ્યો આવતો હતો, અને એથી આગળ વધીને નેપુંએ તો અત્યારે જ્યારે વીસમી સદીમાં એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે કે બધા પદાર્થોનું મૂળ પરમાણુ (Electron) છે અને અણુઓને (Atom) તોડી નાખી પરમાણુ કરી શકો તો કંઈતેનું કંચન પણ ર્ધ થકે. પ્રયોગોથી જ વીસમી સદીમાં સાબિત થયું છે તે તર્કથી બાબજી-શ્રાવણી માનનારા પુરોહી હતા. એ જમાનાના અનેક વાદોમાં પરમાણુવાદ પણ એક વાદ હતો અને ઈશ્વરની ભક્તિને બદલે વીલવઃ વીલવઃ એમ કહેનારા પરમાણુભક્તો હતા. આપણે દિંદી ગયા હતા ત્યારે ભોમિયાએ બીમની મોર્ષ તરીકે ઓળખાવેલા કુતુખ-મિનાર નજીકનો લોહસ્તંભ તને યાદ હશે. વિદ્વાનોના મત મુજબ અંગાળાના રાગ ધવે શકે લોકોને હરા-આના વિજયચિહ્ન તરીકે ઈ. સ. ૩૧૮માં આ મહાન સ્તંભ બનાવરાઓ હતા. આ થાંભલો શુદ્ધ રૂપાશી-

(Wrought Iron) નો બનાવેલો હોવાથી એને કાટ લાગતો નથી અને ભવિષ્યમાં કદી લાગશે પણ નહિ.

સીધી આગ ન આડે એવી લટ્ટી (Reverberative furnace) ની શોધ થયા પછીથી જ મોટા જથ્થામાં રૂપાશી બનાવી શકાય છે.

અત્યારના જમાનામાં જ્યાં જ્યાં કાટ લાગવાનો સંભવ છે ત્યાં ત્યાં રૂપાશીની ચીજો વપરાય છે.

ઢાંખાતરીકે Armco culverts અમેરિકામાં રેલવે, સાડકા વગેરે જગ્યાએ મોટા પાયા ઉપર વપરાય છે, પણ Armco culverts બનાવવાનો ખ્યાલ એમને દિંદીના લોહસ્તંભ ઉપરથી આવેલો, અને જાણમાં અથવા અન્ય સ્થળે એની જાહેરાત કરતી વખતે તેઓ દિંદીના લોહસ્તંભનું ચિત્ર મૂકે છે. આ ચિત્ર એવું બતાવવા માટે મુકાય છે કે જે વસ્તુની જાહેરાત થઈ રહી છે તે વસ્તુને દિંદીના લોહસ્તંભની પેઠે કદી કાટ લાગશે નહિ. જૂના જમાનાની વાત તો જવાહર પણ ઠેક ૧૯મી સદી સુધી અને ૧૯મી સદીમાં પણ આવા લોહસ્તંભ બનાવવા માટે જગતભરે એકે પણ દેશ સમર્થ નહોતો.

વનરપતિશાસ્ત્રમાં અને વનરપતિશાસ્ત્રને વૈદિકશાસ્ત્ર સાથે સંયુક્ત કરવામાં આટલી જ અસામાન્ય પ્રગતિ થઈ હતી આ દેશની સઘળી વનરપતિઓનો શક્ય એટલી રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

હવે આપણે જીવનરપતિ શાસ્ત્રો વિષે વિચાર કરીએ.

હિંદુઓની દશાવતારની કલ્પના અને ૮૪ લક્ષ યોનીના ખ્યાલમાં ડ્રાવિનના વિકાસવાદનાં બીજો નજરે પડશે.

શરીરશાસ્ત્ર, આરોગ્યશાસ્ત્ર, દિનચર્ચા, ઋતુચર્ચા, રોગશાસ્ત્ર, રોગનિવાન, ચિકિત્સા, ઔષધીવિજ્ઞાન અને સત્ત્વોપચારમાં આયુર્વેદ એ જમાનામાં કોઈ પણ દેશે ન સાધી હોય એટલી જગજગ પ્રગતિ સાધી હતી. વૈદકના વિષયમાં પણ અરબો અને ગ્રીકોએ હિંદુઓને ચુરુઓ તરીકે માન્ય કર્યા હતા.

વનરપતિજન્ય ઔષધો ઉપરાંત ધાતુ, ઉપધાતુ; રસ, ઉપરસ; વિષ અને ઉપવિષનો ઉપયોગ પણ

આર્થ વૈદ્યો સફળતાપૂર્વક કરી શકતા. આજે વીસમી સદીમાં પણ દારૂરસા આ તરફને અશુદ્ધ (Crude) સ્વરૂપમાં વાપરે છે, ત્યારે આ દેશના વૈદ્યો સેકેડો વર્જોથી આ જડ તરફને ભરમ, માત્રા ઇ. સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખ્યા પછી જ વાપરતા.

અનુપાત અને પચની બાબતમાં એથોપીની આયુર્વેદની અનેક શોધો સાચી કબૂલવી પડી છે.

જવરમાં શીતોપચાર, મરડામાં બીહું, સંમહણીમાં હાથ, સોનમાં લવણનિષેધ, અને દુધમાં સોનુ-આ બધી આયુર્વેદની શોધો છે.

આહારશાસ્ત્રમાં આજે કરોડો રૂપિયાના ખર્ચ અને વિશાળ સંશોધન પછી પાશ્ચાત્ય વૈદક દૂધને જે પ્રતિષ્ઠા આપી છે તે પ્રતિષ્ઠા તો આયુર્વેદ દૂધને હજારો વર્ષથી આપેલી છે, અને ગાયના દૂધને સર્વ-શ્રેષ્ઠ દરજ્જા ગૌરશાના પ્રશ્નને ધાર્મિક સ્વરૂપ, જમાનાએ મર્ધા, આપી દીધું હતું.

જૂના જમાનામાં શસ્ત્રવૈદ્યો આજની પેઠે જ લાકડામાં જતા અને દરેક પ્રકારની ચતુરશિયા કરતા. લાકડાંથી કપાયેલાં અંગોનું નોસ્કામ (Plastic Surgery) પણ એ જમાનાના સર્જનો કરી શકતા.

એલેક્ઝાન્ડરે ત્યારે આપણા દેશ ઉપર સવારી કરી ત્યારે અહીંનો વૈદકનો વિકાસ નોંધીને એને અત્યંત અભયથી યર્ષા હતી. એ પોતાની સાથે અહીંથી અનેક વૈદ્યોને લઈ ગયો હતો અને સમગ્ર પુરતકાનાં ભાષાંતરો પણ કરાવ્યાં હતાં.

આપણે ત્યાં ઘણી વખત જે જોઈ અવિનાસ આવે છે, એ જર્મન એમ. રી. છે, તેઓ વિવેચના,

લંડન અને ન્યુયોર્કમાં પણ વિલાબ્યાસ માટે રહ્યા છે. તેઓ ઘણી વખત હોમિયોપથી અને પ્રાકૃતિક મિશ્રિત્વા વિષે પણ વાતો કરે છે. આ બંને પદ્ધતિઓનાં મૂળતત્ત્વો પણ આર્થ વૈદકમાં મળી આવે છે.

સમઃ સર્ગ પ્રણમ્યતિ. જેવાં સુત્રો, અનેક પુરી વારઓ બતાવવાની પદ્ધતિ, ચોસક પહોરી પીપર, અને એવા જ અન્ય પ્રયોગોમાં હોમિયોપથીનાં બીજો જણાય છે.

એ ઉપરાંત પ્રશ્નમાં અત્યારે નવી 'નૌકોલેલી' પ્રાકૃતિક ચિકિત્સાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને સારવારો આપણને વેદો, ઉપનિષદો, મરક, વાગ્બટ અને અન્ય શ્રેષ્ઠોમાંથી મળી આવે છે.

આસન, પ્રાણાયામ, સર્વોપચાર, આહારશુદ્ધિ, ઉપવાસ, મર્દન, કસરત, જસોપચાર ઇતિ વિષે આયુર્વેદમાં પુરતા પ્રમાણમાં ઉલ્લેખો છે.

પશુવૈદક પણ આ દેશમાં એટલું જ વિકસેલું હતું. હજારો વર્ષો પૂર્વે માણસોની પેઠે પશુઓની પણ આ દેશમાં દોરિપરસો હતી. અશ્વઆયુર્વેદ અને દરતીઆયુર્વેદના પણ અહીં અનેક અનુભવસિક્ક ગ્રંથો રચાયા છે.

માનસશાસ્ત્રની બાબતમાં પણ હિંદુ, હિન અને જુદદશતોનો અર્વાચીન શોધબોજ સાથે અભ્યાસ કરનામાં આવે તો ખ્યાલ આવે કે એ દિશામાં પણ કેટલી પ્રગતિ થઈ હતી. યોગના ગ્રંથોમાં અર્વાચીન માનસશાસ્ત્રને સંતોષે એવી કેટલીયે નિપુણ સામગ્રી પડે છે.

[આવતા અંક સંપૂર્ણ]

પુરાણો

એ “ ભિન્નિ ” ના તાંત્રી સાહેબ,

“ ભિન્નિ ” નો જૂન ૧૯૪૦નો અંક જોતાં અને ભારે તાણથી ધણ. મેં આપને શ્રી. ચંદ્રલાલ લલુના “ વૈજ્ઞાનિક જગત ” નું અવલોકન ગોઠવેલું એને બદલે આપે “ જંતુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા ” નું અવલોકન માટે નામે અહીંથી લીધું છે! મહેરબાની કરી આ ગોઠાણની ચોખવટ કરો. અગ્રધોષના ચલમ આ અને પડ કડું લખવાનું નથી. આ પુસ્તકો ગ્રાહ્યતા દૂર મને મેલો માલમ છે. મંડે

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરીષ્યતિ ॥

[ગીતા ૩, ૩૩]

શ્રી અંબાલાલ પુરાણી

(૧)

સ્તુતમાત્ર પ્રકૃતિને વશ છે આણીમાત્ર, વસ્તુ માત્ર પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે એવી સમર્થ પ્રકૃતિનો બળપૂર્વક નિગ્રહ કરવાથી શો લાભ ? અને એવો નિગ્રહ સફળ પણ કેવી રીતે થાય ? સામાન્ય કહેવત છે કે જાતિસ્વભાવ બદલાતો નથી, એમાં પણ પ્રકૃતિના વિજયી સામર્થ્યનો જ ઉદ્દેશ્ય છે દમ્ભતો દુરતિક્ષ્મ કૂતંગની પૂછડી જેવી પ્રકૃતિ, નિગ્રહપૂર્વક તેનું દમન કરવામાં આવેલું હોય તો સ્વ પાછી પોતાની અસવ ક્રિયા અસન ગતિ કે અસન સ્થિતિમાં આવી જ જવાની તો પછી, પ્રકૃતિમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર, કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થવો શક્ય જ નથી એમ જો સ્વીકારીએ તો પ્રકૃતિમાં અને છત્રવનમાં પ્રગતિને સ્થાન જ નથી એમ કબૂલ કરવું પડે

સ્વભાવ દુરતિક્ષ્મ છે એ સાચું, પરંતુ કયો સ્વભાવ ? તે કોને માટે દુરતિક્ષ્મ છે ? એ પ્રશ્નો પણ આપણે સાથે સાથે વિચારવા જોઈએ, કાગળ કે ગીતા પોતે એ પ્રકૃતિઓના ઉન્નયન કરે છે નિમ્ન અને ઉર્ધ્વ અદૈવ અને દૈવી અપગ અને પરા ઉપરની માન્યતા નિમ્ન પ્રકૃતિને લાગુ પડે છે એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે

પ્રકૃતિની ક્રિયાની કે ગતિની કે ધર્મની પાછળ અવિરોધ લાગે એવી કોઈ શક્તિ કાર્ય કરતી આપણે અનુભવીએ છીએ એના ઉછાટ ઉઠાહરણ તરીકે સૂચ્ય પ્રકૃતિમાના ઝાઝાવાત, ઉત્કાષ્ઠાત, અનપરેલ, ધરતીકપ વગેરે પૂરતા છે પરંતુ પ્રકૃતિની એ તાડવલ્લીયા સિવાય પણ જે કાર્યો તે યથાનિયમ સાધે છે તેમાં જોણું સામર્થ્ય કે જોણી શક્તિ હોતી નથી જડ તત્ત્વોના અનેનો એક ક્ષાર લઈએ તો આપણને જળાશય કે સામાન્ય સ્થિતિમાં તેના યુગ્મો અવિકારી રહે છે કોઈ અજ્ઞાત શક્તિ તેના યુગ્મને ટકાવી રહી

જળાય છે વનસ્પતિમાં પણ એવા પ્રકારની શક્તિ કાર્ય કરતી જળાય છે લીમડાના યુગ્મો સર્વ સ્થળે, સર્વ કાળે એકસમાન રહે છે આણીઓમાં પણ સાપની, વાવતી કે સસવાની પ્રકૃતિ જેવી હોય છે તેની જ રહે છે, અર્થાત આણીઓમાં કોઈ માટે તેમની પ્રકૃતિ જવાનદાર છે માનવના અતઃકણમાં જે શક્તિઓ કાર્ય કરે છે તે પણ કુર્ધર્મ લાગે છે કામનાના આવેશનું પૂર માનવથી સહસા આળી શકાતુ નથી માનવ પરવશપણે બવાદિવ નિયોજિત - પરાણે નિયોજ્યતો હોય તેમ-પ્રાણના આવેશોનો ભોમ થઈ પડે છે આમ પ્રકૃતિની ઘણી શક્તિઓ પોતાના કાળ બદારની છે એમ માનવને લાગે છે ભુદ્ધિ, હૃદય, સંકેપશક્તિ વગેરેની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓમાં પણ માનવ સાથે જ કટલી સ્વાધીન છે અને પ્રકૃતિને વશ-પરાધીન નથી એ જોવાનું રહે છે

પરંતુ પ્રકૃતિમાં સાથે જ કરી ફેરફાર મર્ષ શક્યતો નથી ? અને માનવ પોતાની ભુદ્ધિ વડે પ્રકૃતિ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રભુત્વ મેળવી શકે જ નથી ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં આપણે કબૂલ કરવું પડશે કે પ્રકૃતિમાં ફેરફાર-વિકાર કરી શકાય છે અને માનવ તેના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી શકે છે સસ્કૃતિનો વિકાસ એટલે એક રીતે પ્રકૃતિને પગધીન જ-એલા માનવનો કબેકમે પ્રગતિ ઉપર વિજય, એમ કહી શકાય પરંતુ ન્યા ન્યા અવિકારી દેખાતા યુગ્મોમાં માનવ વિભાર કરી શકે છે, ન્યા ન્યા તે પરાધીનતામાંથી છૂટી સ્વાધીન થાય છે, પ્રભુ થાય છે ત્યા પણ તે પ્રકૃતિના જ કોઈ નિયમને અનુસરીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે એક ચીમાસકે ૧૯મી સદીમાં દહેલું કે - પ્રકૃતિનું શાસન કરવું હોય તો તેની આજ્ઞાનું પાલન કરો તેના નિયમો વડે જ પ્રકૃતિનો લાભ લઈ શકાય છે " આમ પ્રકૃતિના નિયમોનું જ્ઞાન તેના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે

આવશ્યક છે. ઉદાહરણ તરીકે ખાતર, પાણી, હવા વગેરેમાં ફેરફાર કરીને વનસ્પતિમાં આશ્ચર્યજનક ફેરફારો કરી શકાય છે, ફૂલોના રંગોમાં તથા ફળના બંધારણમાં પણ ઘણા સુધારા વધારા થઈ શકે છે અને નવીન તત્ત્વો પણ તેમનામાં ઉમેરી શકાય છે. જનાવશેને પણ એટલે સુધી કેળવી શકાય છે કે તેમનામાં ન હોય, યા તો તેમની સામાન્ય પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ હોય એવી શક્તિઓ તેમનામાં જન્યત થાય આવી તાલીમમાં ખરું જોતાં એમની પ્રકૃતિનો લોપ નહિ પરંતુ અતિક્રમ હોય છે, એટલે કે જે શક્તિઓ સામાન્ય સ્થિતિમાં તેમનામાં સુષુપ્ત હોય છે તે સક્રિય બને છે. બીરુ કબૂતરો યુદ્ધમાં સદેશા લઈ જનાર કાસદ બને છે, લોહાઓ ગણિતના હિસાબ કરી શકે છે, પોપટને બંદૂક ફેંકવા માટે, અને તાનરને માનવનાં કામો કરવા માટે કેળવી શકાય છે. માનવમાં તો એથી પણ વધારે ભૌતિક ગણાય એવા ફેરફારો થઈ શકે છે. આફ્રિકાનો બર્બર સુરોપની સંસ્કૃતિને આત્મ-સાત્ કરી શકે છે; જન્યથી પ્રાપ્ત સંસ્કારોને તથા ટેવોને માનવ ધારે તો છોડી દઈ શકે છે.

વર્તમાન સુરોપની સંસ્કૃતિએ ચૂળ પ્રકૃતિના નિયમોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જડ પદાર્થ ઉપર અને ચૂળ શક્તિઓ ઉપર માનવનું પ્રભુત્વ સ્થાપન કરવા પ્રયત્ન આદર્યો છે, એને લઈને માનવજાતિની ચૂલ એકતાની સિદ્ધિ જ્યારે સમીપ આવી છે એ નિર્વિવાદ લાભની નોંધ લઈને ઉમેરવું જોઈએ કે ભૌતિક સિદ્ધાંતનાં પ્રકૃતિનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં વર્તમાન માનવે ધ્યાન ખેંચે એવી પ્રગતિ સાધી નથી. જીલ્ડું જેમ અજ્ઞાન બાળકના હાથમાં સાર્થક પરંતુ ઉપ-યોગ કરતાં ન આવડે તો અત્યંત દાનિકારક એવું દક્ષિણર આવર્તા, મોટે ભાગે તે તેનો દુરુપયોગ જ કરે છે તેમ નિર્ધાર ઉપરના પોતાના વિજ્ઞાનો પોતાની અસંસ્કૃત માનવજાતી પ્રાથમિક જૂતિએને સંતોષવા માટે માનવે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અસવના વખતમાં અધિકારીને જ અપાનું; પરંતુ આજકાલનાં ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં એવું કશું જાંખન નથી, પરિણામે, માનવની સામ્ય કામનાઓના સતોષ માટે તે ભૌતિક પ્રકૃતિ ઉપરના

પોતાના પ્રભુત્વનો ઉપયોગ કરી ગતિવિનાશ પ્રત્યે ગતિ કરી રહ્યો છે. પ્રકૃતિનાં બીજાં ક્ષેત્રો, જેવાં કે પ્રાણુમય ચેતના, અંતઃકરણ વગેરેના કાર્ય ઉપર તો વિસ્લાઓ જ પ્રભુત્વ મેળવવા પ્રયત્ન પણ કરે છે. જેઓ પોતાના મન ઉપર, અંતઃકરણના ઉપર, કામનાઓ ઉપર, પ્રભુત્વ મેળવે છે તથા કેઈ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સત્યનો જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરે છે તેઓ ધર્મસંસ્થાપકો, દાર્શનિકો, નાવિઓ ગણાય છે. આ કાર્યની જરૂરિયાત માનવને વિકાસની ચોક્કસ જામિકામાં લાગ્યા પિતા રહેતી નથી. મોટે ભાગે, જીલ્ડીની જન્યતિ થાય છે ત્યારે આંતર તથા બાહ્ય જીવનમાં પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા માનવમાં પ્રગટે છે. આમ જ્યારે જીલ્ડીની શક્તિ જનમન થાય છે ત્યારે વિવેકશક્તિ સક્રિય બને છે, અને ત્યારે પ્રકૃતિ પોતે જ માનવને તેના ઉપર સ્વામીત્વ મેળવવાનું સાધન આપી રહી છે એમ કહી શકાય.

પ્રકૃતિમાં જાતિના કે વર્ણના સામાન્ય ધર્મો ઉપરાંત પ્રત્યેક વ્યક્તિનું પોતાનું વિશિષ્ટ અધારણ પણ હોય છે. માનવ પણ આ નિયમને અપવાદ નથી. ગીતા કહે છે કે જ્ઞાનવાન માણસ પણ પોતાનાં સ્વભાવ પ્રમાણે જ વર્તન કરે છે, આનો અર્થ એનો પણ થાય કે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનું પરિણામ એની પ્રકૃતિ ઉપર થાય જ, યા તો એના વર્તનમાં પ્રગટે જ એવો નિયમ નથી. જીલ્ડું, પ્રકૃતિની ગતિ થાને ક્રિયા અને જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન એ જે વચ્ચે વિરોધ હોય તો તેના જ્ઞાનની ઉપરવટ થઈને તેની પ્રકૃતિ જ વર્તનમાં વિજ્ય મેળવે છે. જ્ઞાનવાન માણસ પણ એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ અનુસાર વર્તન કરવાને પ્રેરાય છે. એવી પ્રકૃતિને જાગૃત્વક નિમગ્ન કરવાથી પ્રકૃતિમાં ફેરફાર થઈ જતો નથી, માત્ર તે દબાઈ રહે છે અને માનવની અવગેનનાના આનંદનિ, પરંતુ યોગ્ય સમયે સક્રિય થનાર, સીરમાં જઈને ત્યાં અસપ રૂપમાં સલામન રહે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે "સંન્યાસરૂપિ ખારણ કરવાનો આ તારો પ્રવાસ મિથ્યા છે, રમેયુજી સ્થાવરદતિ તને થગણે કુદમાં એવી જગે મિત્ત ન્તગત્તે પ્રદનિ ન્તા વિનેત્તેનિ । (અપૂર્વ)

હ જ દ ર

શ્રી આપાલાલ ગ. વૈદ્ય

થોડા વખત ઉપર “દરિજનનધુ” માં શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ “દેવી ઔષધિઓની ઉપયોગિતા” વિષે લખ્યું હતું અને અમદાવાદના સ્વરોગનિષ્ણાત ડૉ. તનવવરના કારજભાષી થોડુંક જાણુ હતું જે તલવન કરના લખાણમાં હજાર વિશે લીએ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે —

“આપણા દેશમાં મળતી યજ્ઞો ગીતો દના તરીકે ધણા કામમાં આવે એવી હોય છે, પણ સગ વડોને અભાવે દિંદી વૈદ્ય-ડાક્ટરો એ દવાઓને એની યોગ્ય ભૂમિકા પર મૂકી રાકતા નથી એને એક દાખલો આપુ અહીં વિલાયતમાં લેન્સેટ ૨ નામનું વૈદ્યકનું એક જાણુ નીકળે છે તેમાં હજારના અર્થજન ગુણો વિશે એક મુશ્કેલીપાન સમીક્ષકો એક લેખ જાણો હતો માર જ મહિના પહેલાં મે અહીંના એક આહારશાસ્ત્રના સમીક્ષકને હજારનો એક નમૂનો આપેનો ને પૂછ્યું કે આયુર્વેદમાં હજારનો વૈદ્યને (કેરોળો) ઉત્તેજિત કરવાનો શુભ પ્રસિદ્ધ છે તે ઉપરાંત એમાં કઈ શુભ છે કે નહિ? મને આશ્ચર્ય એ થયું કે આ બહુમત વૈદ્યનિકે હજાર કહી જોઈ નહોતી કે એને વિશે સાંભળ્યું નહોતું લેન્સેટ’ માં લેખના લેખકે એ ‘શોધ’ કરી છે કે વૈદ્યને ઉત્તેજિત કરી બળવાન કરવાની શક્તિ નેટલી હજારમાં છે તેટલી બીજા કયામાં નથી. શ્રી મહાદેવ દેસાઈ લખે છે કે ‘વૈદ્યો કઈ પણ નહીં સંતોષન કરવાને બદલે પૂર્વજોએ પ્રાચીન કાળમાં સેકડો વરસ પહેલાં ને શોધખોળ કરીને કઈ થોડાપણું પરિણામ મેળવે તેની જ વડાઈ મામાં કરે છે’ વૈદ્યોને તું જવાબ નહિ કરુ, પરંતુ અહીં પ્રસંગોપાત એટલું કહેવું અરથાને નહિ લેખાલ ‘સંતોષન’નો એક નથી

૧ કામો મે ૧૯૩૭ પુસ્તક ૫ અંક ૧૨

૨ લેન્સેટ’ વિશ્વસરના વૈદ્ય જાણામાં અમર્યાદ ભાગવે છે આ અડવાઈક છે અને એના પ્રેમ સ્વચ્છ વિશ્વા ધ્યાન દર્શક વખાન છે

વાકરો વાવા લાગો છે અને સર જહોન પુક્રેડે જેને ‘mind born sons of England’ - ‘ઉગડના માનસપુત્રો’ કહે છે એવા આપણા ડોક્ટરો અને બીજા સુશિક્ષિત સમુદાય વિલાયતી ચરમાથી જ નેવા ટેવાયો છે, એટલે વિલાયતના જાપામાં ને આવે તે બધું તેઓને મન પાનાઈ હોય છે, જ્યારે આપણુ ને કઈ છે તે વિશે વિચાર કરવાની અને કાંઈક વિચાર કર્યો હોય તો તેને સાબળવાની પણ આપણને પડવા નથી આ માનસિક ગુનામી કે લઘુના મરિ માટે લખવાનું આ સ્થળ નથી

આથી જ હજાર વિશે થોડુંક લખવું અરથાને નહિ લેખાલ રસાયણશાસ્ત્રીઓના સંશોધનો મરતા સંક્રાંતિના વપરાશને અતિલાઘેલા દવાઓનાં પરિણામો જાણે એ જાણ પાનાઈ ન હોવાં જોઈએ વૈદ્યો અનેક રીતે હજારનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે અને અનુભવને અતિ ને કઈ શુભો દર્શિમાં આવ્યા છે તે જ અહીં રખૂ કરવામાં આવ્યા છે

સરકૃત જાણામાં ‘રાત્રી’ માટે નેટલા નામો છે તે બધા સરકૃતમાં હજારને લાગુ પાડવામાં આ ના છે નિશા જગતી, ગૌરી વગરજીની મજલા દરિદ્રા પોતા, વગરજીની દહારના સરકૃત નામો ઈ અતિ પ્રાચીન માળથી આપણા પૂર્વજો તેને વાપ રતા આવ્યા છે દેહનો વર્ણ સારો કરવા માટે હજારનો ઉપયોગ અગરજી તરીકે થયેલો છે અને હજારે મદાસ તરફ ધ્યાન છે લગન વખતે પીરીમાં પણ હજાર જ મુખ્ય ગીત હોય છે અને આથી જ આનું નામ ‘વરવર્જીની’ રાખવામાં આ ચું છે પોતાના દેહનો વર્ણ માર કરવની જેને હમ્પા હોય તેને હમેશા હજાર નોગના મારી જાતમગ છે તેવમાં હજાર નાખી માલોશ કરવાની પ્રથા અપનાવવા જેવી છે

હજાર ઉત્તમ અભિગમ છે ને દ્રવ્ય માળને ઉત્તેજિત કરી બળવાન બનાવે તે ના રસમુદિ

જરૂર કરે જ. જેનું હીવર (કાળજી) સારું તેનું લોહી પણ સારું જ; જેનું કાળજી સારું તેની પાચન-ક્રિયા પણ સારી જ હોય. પાચનક્રિયા સારી તેનું આરોગ્ય પણ સારું જ હોય. આયુર્વેદનો હળદરને કટુ, તિક્ત, ઉષ્ણ, દીપન, કફન, શોથન, વાયુનાશક, ત્વચ્ચેષ્ઠ, મણ્ડુશોધન, મણ્ડુરોપણ, કાન્તિવર્ધક અને સ્તન્ધશોધન-માને છે અને આમા કપોલકલ્પિત કથુ જ નથી.

હળદર ઉત્તમ કફન અથવા કફનો નાશ કરનાર છે. શ્લેષ્મત્વઆમાંથી જ્યારે વધુપડતો શ્લેષ્મ (કફ) પડે છે ત્યારે હળદર આપવાથી શ્લેષ્મત્વવ્યા રુદ્ધ અને છે અને કફ ઓછો થાય છે. હળદરના ચૂર્ણને અરુણસીના રસની ૨૧ લાવનાઓ (ચૂર્ણ પલળે એટલે રસ નાખી, ઘૂંટી, તાપમાં મૂકી રસ સુકાવી નાખવો. આ વિધિને લાવના કહેવામાં આવે છે.) આપી શીશીમાં ભરી રાખવું. લૂપી અને ગળકાવાળી બંને જાતની ખાંસીમાં આ દવા ધણી જ સરસ છે. દૂધની મલાઈ સાથે કે મધ સાથે એક એક આની-ભાર દવા સવારસાંજ ચાટવાથી સૂકી અને ગળકાવાળી બંને જાતની ખાંસી મટે છે. પ્રત્યેક બહેનો પોતાના ઘરમાં આ સાદો પ્રયોગ બનાવીને રાખી મૂકે તો શીરોલીન, ગ્રેમોસ્ટ સીરપ કે સીરપ વસાકા જેવી મોંઘી દવાઓની જરૂર નહિ રહે. સળેખમ થઈ હોય કે શરદી થઈ હોય તેમાં પણ હળદર ઉપયોગી છે. સળેખમમાં હળદરની ધૂણી લેવાનો રિવાજ છે જે શાસ્ત્રીય છે. દૂધમાં હળદર નાખીને પીવાથી શરદી મટી જાય છે, કફ જલદી છૂટે છે અને કંઠ પણ ખૂલી જાય છે.

હળદરના નાના નાના ટુક કરી તેને ચોતાવવા. અર્ધો બળા જાય એટલે તેના ઉપર માટીનું કવેહું-સંપેતરું-ઢાંકી દેવું. આ હળદરના કાલસાને સારી રીતે ખરલમાં ઘૂંટી લઈ, બે આનીભાર મધ સાથે ચાટવાથી પણ કફ જલદી છૂટો પડે છે અને દમમાં પણ સારી રાહત આપે છે. જીર્ણ કફરોગમાં દૂધમાં હળદર ઉકાળીને પીવા અપાય છે અને બીજી દવાઓ કરતાં કામ પણ સારું કરે છે.

પરંતુ દવામાં વાપરવી હોય તો લીલી હળદર લાવી, ઘરમાં સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરવું. બળરૂ હળદર અથવા આપણે જે હળદર ખાઈએ છીએ તેના કરતાં ઝાયાશુષ્ક હળદર વાપરવી હિતાવહ છે. આવી હળદર ખસ-ખૂજલીના વિકારોમાં ખૂબ જ ઉપયોગી જણાઈ છે. હમેશાં ૧ તોલા હળદર ગોમૂત સાથે પીવાથી બલબલ્યા ચામડીના રોગો મટે છે. સુશુતમાં તો હમેશાં ૪ તોલા જેટલી હળદર ગોમૂત સાથે પીવાથી પાષણ (કોદ) નો નાશ થાય છે એમ કહેવું છે શોદક નામના વૈદે ૮ તોલા હળદર હમેશાં લેવા સચવ્યું છે. હળદર ગોમૂત સાથે પીવી અને ગોમૂતમાં હળદર મેળવી શરીરે ધસવાથી ગમે તેવી કંઠ-મંજવાળ અડવાડિયામાં મટી જાય છે. કેટલાક વૈદો લીંબાનાં પાનના રસ સાથે હળદર વાપરે છે અને આથી પણ ખસ-ખૂજલી વગેરે રક્તવિકારો મટી જાય છે. રક્તશુદ્ધિ માટે દવાઓ અને ઇન્જેક્શનો પાછળ પૈસા ખર્ચતા દરદીઓને હળદર અને ગોમૂતનો પ્રયોગ કરી મેંવા હું વીનવું છું.

પ્રમેહ એટલે જેને વારંવાર ઘાટો અને થોડો થોડો પેસાળ થતો હોય તેવાઓ માટે હળદર ૧ પૈસાભાર, તલ ૧ પૈસાભાર અને બન્નેનાં વજન જેટલો ગોળ મિલાવી સવારસાંજ બે વાર પાણી સાથે પીવાથી વારંવાર થતો પેસાળ અટકી જાય છે. સ્ત્રીઓના પ્રદરમાં હળદર અને રસવંતી સમાન બાજે લઈ, સવારસાંજ ૦૧-૦૧ તોલો દૂધ સાથે કે ચોખાના ધોવણ સાથે પીવાથી ઠીક કામદા જણાય છે. હળદર જંતુખં (ડીસફેન્ટેન્ટ) છે. પેટમાં કરમ પડ્યા હોય તો વાવડિંગના ઉકાળા સાથે હળદર પીવા અપાય છે. આ પ્રયોગથી એકંદર આરોગ્ય ઠીક ઠીક રહે છે અને શરીરના કરમ મરી નીકળી જાય છે.

મુંગદના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ આપ્પાશાસ્ત્રી સાહે તેમના ‘ધરયતી ઔષધે’ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે “હળદર સુવાવડમાં ખૂબ વાપરવામાં આવે છે. આથી સધળા સુવાવડના વિકારો દૂર ભાગે છે. કનકતાના સુપ્રસિદ્ધ સ્ત્રીરોગચિકિત્સક ડોક્ટર દાસે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં એક પ્રસંગે એવું કહેલું છે કે

આપણા દેશના ગરીબ લોકોની સ્ત્રીઓ અંધારા, મંદા જોરમાં સુવાવડ મૂવે છે અને છતાંય તેમને સુવાવડના રોગો કેમ થતા નથી એ વાતનો વિચાર કરતાં ખરેખર આશ્ચર્ય થાય છે. પરંતુ મેં જ્યારે બારીકોથી તપાસ કરી ત્યારે મને જણાયું કે ગરીબ લોકોની સ્ત્રીઓ સુવાવડમાં શરીરે યોગ્યવા. માટે તેમ જ સર્વ ઠેકાણે હળદર વાપરે છે. હળદર જાતુંબન છે, અને આથી જ આ સુવાવડમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. આથી સુવાવડમાં હળદર કોઈ પણ રોગ થવા દેતી નથી. "

વૈદ્ય આખાશાસ્ત્રી સાહે કહે છે કે એક માસા હળદર (૮ રતી) રોજ રાત વખતે ગરમ પાણી સાથે શકાયથી સતત ૧૫ મહિના સુધી આ પ્રયોગ કરવાથી—મનુષ્ય વજરેલી થાય છે. ' વજરેલી ' શબ્દ આ યુગમાં અતિશયોક્તિભર્યા લાગે પરંતુ હળદર રસાયન છે એમ કહેવામાં વાધો નથી જ.

પડી જવાથી કે માર વારવાથી લોહી ભમી ગયું હોય તો હળદરનો લેપ કરવાથી લોહી વીખરાઈ જાય છે. આંખાહળદર તો આ માટે લખ્ખપ્રતિક જ છે.

આંખ આવી હોય ત્યારે હળદરનું સોયન વપરાય છે. ૦૧ ઔસ (૧૧ તોલો) હળદરનું ચૂર્ણ ૧૦ ઔસ ખળખળતા પાણીમાં નાખી, ઉકાળી, પછી કપડેથી ગાળી લઈ, તે પાણીમાં સ્વચ્છ ૩ વા વજ બિનમરી આંખ ઉપર મૂકવાથી આંખનો ખટકો, દુઃખાવો, ચીપકા વગેરે મટે છે. આંખમાં ચાંદુ પડ્યું હોય છે તો તે પણ આથી રુઝાઈ જાય છે. ચોડીક કુસાવેલી ફટકડી હળદરના પાણીમાં નાખીને તેમાં ૩ બિનમરી આંખ ઉપર મૂકવું વિશેષ સારું છે.

કાન પાકતા હોય તો હળદર અને કુસાવેલી ફટકડી સમજાગે લઈ, કાન બરાબર સાફ કર્યા પછી કાનમાં નખાય છે હળદર વાયુને દરનાર હોઈ વાયુને

લીધે વિવિધ પ્રકારની અંગવેદનાઓમાં તે વપરાય છે. વાયુનું કળતર થતું હોય તો તેલ અને હળદરનું માલીશ કરાવવાથી લણે. સાથે કાપડો જણાય છે. ગરદન દુઃખતી હોય, ચસકા મારતા હોય તો હળદરને પાણીમાં ઘૂંટી, ગરમ કરી લગાવવાથી આરામ થાય છે.

ધા ઉપર હળદરની લેખડી મૂકવાથી ધા શુદ્ધ રહે છે અને જલદી રુઝાય છે.

નાનાં બાળકોને હળદર અને દૂધની અલાર્પ યોગ્યતાની રીત શાસ્ત્રશુદ્ધ છે. એથી ચામડી મુલાયમ રહે છે, ખસ-ખૂજડી થતું નથી અને બાળકનો રંગ ધીરે ધીરે ગૌરવર્ણ થાય છે.

મદાસ તરફ સ્ત્રીઓ તેલ અને હળદરનો અભ્યંગ હમેશાં કરતી હતી. હાલ ધીરે ધીરે આ સંદર્ભ પ્રથા લોપ થતી જાય છે અને તે માટે તે તરફના નામાંકિત ડોક્ટરો શોક પ્રદર્શિત કરે છે.

વાત, પિત્ત અને કફ-ત્રણેય દોષોમાં હળદર ઉપયોગી છે. કમળો ચયો હોય તો કુંવારના ગર્ભમાં હળદર મિલાવી ખાવાથી મટે છે, કારણ કે કમળો એ યકૃતનો વ્યાધિ છે અને યકૃત સુધારવાનો હળદરમાં સરસ ગુણ છે. હરસ બહુ દુઃખતા હોય તો કુંવારનો ગર્ભ અને હળદર બાંધવાથી દુઃખ નરમાઈ જાય છે.

હળદર આમ અનેક રોગમાં વાપરી શકાય છે. એનું એક નામ " વિષ્ણી " પણ છે અને વિષની જેને સંકા હોય તેને હમેશાં ૦૧૩ ભાર હળદર પાણી સાથે પીધે રાખવી. ધીરે ધીરે વિષ બધું નીકળી જશે અને શરીર નોરોગી બનશે.

બહેનો ધરગથ્થુ ઉપચારો બૂલવા લાગી છે. હળદર જેનું સાડું સરતું ઔષધ બહેનો વાપરતી થશે તો આ શ્રમ સાર્યક લેખીશ. આંખનો દરેક પ્રયોગ નિર્ભય રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવો છે.

હિંદની બેંકો અને શારાફી ધંધો

શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપત

બેંકોની ઉપયોગિતા

બેંકો કાંઈ એટલે શરાશી ધંધો. એ વેપારઉદ્યોગ અને અર્થશાસ્ત્રનું જીવન છે. એક દેશ પોતાના શરાશી ધંધાનો સારી રીતે વિકાસ કરીને પોતાનાં હુન્નરઉદ્યોગ, ખાણો, સ્ત્રીમરો, રેલવે, વાહનો અને વેપારને ઉત્તેજન આપી એમને પ્રુષ્ટિ આપી શકે છે. પાશ્ચિમાત્મ દેશોના વેપારઉદ્યોગ વગેરેનો જે સેંકડો-ગણો વિકાસ થયો છે તેનો મુખ્ય યશ ત્યાંની અત્યંત પ્રકૃષ્ટિત શરાશીને જાય છે. આખા દેશનાં ખૂણે ખૂણે અને ગામેગામ નાની નાની પેટા બેંકો ખોલી તેના ઉપર અભ્યસ્થ મજબૂત બેંકરૂપી ચક્ર હોય તો દેશની સમૃદ્ધિ જમીનમાં પુરાવાને બદલે આખા દેશની વેપારઉદ્યોગરૂપી નાદીઓમાં વહીને દેશની પ્રગતિ બારે રસકસ પૂરીને સમૃદ્ધ બનાવે છે. હિંદમાં પ્રથમ તો સાર્વજનિક અક્ષરજ્ઞાનની જેમ જરૂર છે, તેવી જ શરાશી મનોવૃત્તિના વિકાસની પણ જરૂર છે. ધન જેમ વિશાળ પ્રમાણમાં ફરે તેમ વિશેષ દિતાવલ્લ થાય છે.

હિંદના શારાફી ધંધાનું પછાતપણું

શરાશી ધંધાનો અર્થ એક નાણાસંસ્થા મારફતે દેશની આંદ વધારવાનો થાય છે. નાણાં જો રાખનાર અને વેપારઉદ્યોગ માટે નાણાં માંગનાર એ બંનેની વચ્ચેનો સંબંધ એ બેંકની સંસ્થા છે. હંડીઓ, ચેકો, બિલ્લ બેન્ક લેડીંગો, રેલવે-રસીડી, તારથી નાણાં મૂકવાં, અનામતો રાખવી, નાના ખાતા-દારો માટે સેવિંગ્સ બેંકનું ખાતું ચલાવવું, દેશાવરો સાથે નાણાં લાવવા કે મૂકવાનું કામ કરી આપવું, આર્થિક વિષયો ઉપર સલાહ આપવી વગેરે બેંકોનાં ખાસ કામ હોય છે. પોતાની બેંકની મૂડી કરતાં દસ પંદરગણી ગામની મૂડી બ્યાણ લઈને બેંક વેપાર-ઉદ્યોગ માટે જોઈતાં નાણાં ફાળવ પાડી ધીર છે. હિંદ બ્રિટન કરતાં ૧૫ ગણું મોટું છે, એની વસ્તી પણ ૮ ગણી વધારે છે છતાં શરાશી ધંધામાં હિંદ ક્યાંય પછાત છે, અમેરિકા જેવા દેશ પાસે તો એનું કાર્મિ ગતું નથી, યુરોપના ખીમ દેશો અને જાપાન એને ક્યાંય પછાત મૂકી દે છે.

પરદેશી બેંકોના વિકાસનો કેટલો : સને ૧૯૩૦ નો

દેશ : બેંકની સંખ્યા : મૂડી અને રિઝર્વ : દર મનુષ્ય દીઠ અનામત : કલ્લીઅરીંગ રકમો : અનામતો

કરોડ રૂપિયા

કરોડ રૂપિયા

કરોડ રૂપિયા

કરોડ રૂપિયા

યુનાઈટેડ સ્ટેટસ	૨૨૦૭૧	૩૫૪૧	૧૧૨૩	૧૪૬૦૦૦	૧૩૭૮૮
કેનેડા	૪૧૩૬	૧૧૪	૮૦૪	૦	૮૩૬
બ્રિટિશ	૧૨૫૫૭	૩૧૬	૬૬૮	૦	૨૨૨૬
જાપાન	૮૬૭૬	૩૬૨	૨૧૫	૬૮૩૮	૧૪૦૭
હિંદ	૮૮૦	૨૬	૬૧	૧૬૩૪	૨૨૭

આ પછી બધા દેશોમાં થોડા વધારે વિકાસ થયો છે. હિંદની બેંકોની મૂડી અને રિઝર્વમાં અત્રેજી આખા બેંકોની મૂડી મજાઈ નથી.

હિંદની બેંકોના સંસ્થાઓ

- ૧ હિંદના હમરો વર્ષોના જૂના શરાફી-ચાકુશો.
- ૨ પરદેશી એક્ચેન્જ બેંકોની હિંદની શાખાઓ.

૩ હિંદની નેઈટ રોક બેંક અને તેની શાખાઓ.

૪ ઇમ્પ્રિયિયલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા.

૫ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા

૬ નાની નાની બેંકો, જેની શાખાઓ બહુ નાની છે, છતાં આધુનિક શરાફીનું કામ કરે છે

૭ પરસ્પર સહાયકારી બેંકો (Co-operative Banks)

૮ પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ્સ બેંક

હિંદના શાહુકારો

એમની સખ્યા હિંદમાં લાખોની છે કેટલી બરાબર સખ્યા છે તે જણાઈ નથી મોટા ગામેમાં, નાનાં શહેરોમાં, મોગા બદરોમાં એમની સખ્યા મોટી ફાવાલી છે એઓ ધીરધાર અને દુડીપાડીનું કામ કરે છે ગામડાંના શાહુકારો ખેડૂતોને કુપોસમમાં નાણાં ધીરે છે ત્યારે પાક તૈયાર થાય છે ત્યારે એમને વ્યાજ મળે છે એમનું વ્યાજ અતિચલ ભારે હોય છે કાચળી-છોડામણી અને બીજી રીતીઓથી પણ એઓ ખેડૂતોને ચૂસે છે પરંતુ કુકાળના વરસમાં એમને કાઈ મળતું નથી ખેડૂતો અને એમનો સંબંધ પેઢી દર પેઢી આવ્યો આવે છે ખેડૂતો ક્યારેય કરજનમુક્ત થઈ ચકતા નથી શાહુકારોને ત્યારે જેઈએ ત્યારે ખેડૂતો પાસેથી નાણાં મળતાં નથી. શહેરના શાહુકારો દુડી અને ધીરધારનું કામ કરે છે તેઓ મોટી બેંકો પાસેથી બે સહીવાળી દુડીઓ ઉપર પાચ છ ટકે નાણાં લારી સાત આઠ ટકે બીજા નાનાં વેપારીઓને ધીરે છે હિંદના ખેડૂતો ઉપર આ શાહુકારોનું લગભગ ૮૦૦ કરોડ રૂપિયા કરજ ગણાય છે. એ કરજ ખેડૂતોને દનાવી ન દે તે માટે મેગિસ સગકારોએ ખેડૂતના કરજનમુક્તિના સારા કાયદા પસાર કર્યા હતા શહેરના હિંદી શરાફો એ હમણાં તો હિંદી શરાફીના મુખ્ય સ્તબો છે એનનો દુડીના વહીવટ ખેતી અને નાના ઉદ્યોગોને પોષે છે, પરંતુ એમનો વ્યાજનો દર વધારે હોવાથી એમની જગ્યાએ સહકારી બેંકો આવે તે ઇચ્છાવોગ્ય છે

પરદેશી એક્ચેન્જ બેંકો

હિંદની બહાર આ બેંકોની હેડ ઓફિસો અને આગીદારોની મૂડી તથા મુખ્ય વહીવટકર્તાઓ રહે છે હિંદના પરદેશના વેપારની ચાવી આ બેંકોના હાથમાં છે ધણી ખરી બેંકોનું સ્વચાલન લગ્નની હેડ ઓફિસો કરે છે લંડન આખા જગતનું શરાફી ધંધાનું કેન્દ્રસ્થાન છે ત્યાં જગતના કાઈ પણ દેશનું દ્રવિયમણ (exchange) મળી શકે છે હિંદમાં એ પરદેશી બેંકો નેશનલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, ચાર્ટર્ડ બેંક, લોમબર્ડ બેંક વગેરે અગ્રણ બેંકો અને ચેકોહામા રપેસી બેંક એ બાબાનની બેંક છે એકાદ અમેરિકન બેંક પણ મુખ્યમાં છે એમની શાખા જ્યાં છે એટલે હિંદમાં એમને પ્રુક્ષળ મૂડી ઓછા વ્યાજે મળે છે તે પાછી તેઓ જીયા વ્યાજે અહીં ધીરી સારો નફો મેળવે છે હિંદથી પરદેશ જતા માલના ઉપરની દસ્તાવેજ સાથેની દુડીઓ આ બેંકો ખરીદી લે છે મુરોપથી હિંદમાં આપાત થતા માલના ઉપરની દુડીઓ પણ વળતા આ એક્ચેન્જ બેંકો લે છે, એટલે એમને મોટો ફાયદો રહે છે હિંદમાં એમને એટલી મોટી બનામતો (આશરે ૭૦- થી ૭૫ કરોડ) મળે છે કે એઓ બે નાણાંમાંથી પરદેશીથી આપાત-નિકાસ થતા આખા વેપારને નાણાં પૂરા પાડી શકે છે એટલે હિંદનાં નાણાંમાંથી પરદેશી બેંકો પોતાની આંટના બળથી મોટો લાભ મેળવે છે

પરદેશી એક્ચેન્જ બેંકોની લાગવગ

આ અતિ ધનવાન બેંકો બહુ સદર અને નમ્રેલી બેંકો છે એમની દરેકની હિંદમાં અનેક શાખાઓ છે વેપારના એકેએક મથકો ખાતે એમણે શાખાઓ ખોલો છે એમની લાગવગ હિંદી સરકાર ઉપર બહેળો છે ઇમ્પ્રિયિયલ બેંકની લગ્નમાં શાખા છતાં એ આ બેંકોની સાથે દરીફાઈ કરતી નથી એમની શાખાઓ લગભગ ૭૫ ઠેકાણે હિંદમાં છે હિંદી ઉદ્યોગો અને વેપારને આ બેંકો વિશેષ મદદ કરતી નથી, પણ અગ્રણ ઉદ્યોગ અને વેપાર તરફ એમની પ્રુક્ષળ સહાનુરૂપિ છે જગતના મુખ્ય દેશોમાં

આ પરદેશી બેંકોની શાખાઓ હોવાથી પરદેશી આવાત-નિકાસ માલનું કુલ હંદિયામણુ એમને જ મળે છે. એઓ સોનાનો પણ વધો કરે છે. અહીંની બેંકોનો બધો વહીવટ હેઠ ઓફીસના (લાંડન) હુકમ મુજબ ચાલે છે. અત્રેનું તંત્ર પણ યુરોપિ-પોની ફેબરેશન અને આણ મુજબ ચાલે છે. હિંદી-ઓને માત્ર કસ્ટોડીના જ અધિકાર મળે છે.

હિંદની બેંકોનું સ્થાપક બેંકો

હિંદની મૂડી, હિંદના કાયરેક્ટરો, હિંદી મેનેજમેન્ટો અને હિંદી વેપારલોગ સાથે વિશાળ પાયે આ બેંકો સંબંધ ધરાવે છે. આ બેંકોમાંથી મુખ્ય મુંબઈની બેંકો-સેન્ટ્રલ બેંક, ઇન્ડિયા બેંક, બરોડા બેંક વગેરે છે. કેટલીક કલકત્તા, મદ્રાસમાં પણ છે. આ બધી બેંકોની અનેક શાખાઓ અને વિસ્તૃત કાર્યપદ્ધતિ છે. એમની મૂડી તથા રિઝર્વ ૧૫ કરોડ અને અનામતો લગભગ ૭૫-૮૦ કરોડ લગભગ છે. એઓનો વિશેષ સંબંધ હિંદના અંદરના વેપાર-લોગ સાથે છે. પરદેશી ખાતે એમની શાખાઓ નથી. પરદેશી વેપાર-આવાત-નિકાસને લગતા હંદિયામણુનું કામ આ બેંકો કરી શકતી નથી. સેન્ટ્રલ બેંકે લંડનમાં શાખા રાખી છે, પરંતુ પૂરતું કામ મળતું લાગતું નથી. આ બેંકોમાં કેટલીક ધણી જૂની છે, કેટલીક નવી છે. આ બેંકોનો વિકાસ ધીમે ધીમે અને લાંબા સમયની ધીરજ પછી થાય છે. કેટલીક બેંકો જલદી આગળ વધવાને માટે સાહસકારો કરી ભાંગી પડે છે.

બેંકોની નાદારી

સદાનું તત્ત્વ, કાયરેક્ટરોની બદમાશી, બવરયાની ખામી, શરાશી ધંધાના સિકાન્તોના અઠાન વગેરેથી ધણી બેંકો ભાંગી પડે છે. હિંદના શરાશી ધંધાના ઇતિહાસમાં આવી અનેક બેંકો ભાંગી પડી છે. મોટી બેંકો ભાંગી પડતાં અનામત મૂકનારા અને ચોરોહોદ્ધારો વચ્ચે મોટો ગભરાટ ફેલાય છે. સને ૧૯૧૩-૧૭ માં ચૂનીલાલ સરૈવાળા રૂપેરી બેંક ખૂટી ને મોટી પાપ-માતી ધર્ષ હતી. સને ૧૯૧૩ થી ૧૭ સુધી ૮૭ બેંકો

ખૂટી ગઈ હતી. સને ૧૯૧૪-૧૮ના મહાધુક્તના સમયે હિંદમાં ધણી પૈસો બહારથી આવ્યા હતા. એમાંથી ધણી કાચો બેંકો ભીમી થઈને ધાણીની પેઠે ફૂટી ગઈ. આમ હિંદી શરાશી ધંધામાંથી નબળી કરીઓ દર ધર્ષ ગઈ. સને ૧૯૨૩ માં એલાયન્સ બેંક ખૂટવાથી ભારે ગભરાટ થયો હતો. બે વરસ પહેલાં ત્રાવણકોર અને કવીચાન બેંક ખૂટવાથી દક્ષિણમાં મોટી હુકસાની ભોગવતી પડી હતી. થોડાં વરસોમાં નીચે મુજબ બેંકોએ દેવાનું કાઢ્યું હતું.

વરસ	સંખ્યા	મૂડી ભરાયેલી લાખ
૧૯૨૫	૧૭	૧૮૭
૧૯૨૬	૧૪	૩૦૬
૧૯૨૭	૧૬	૩૦૧
૧૯૨૮	૧૩	૨૩૧
૧૯૨૯	૧૧	૮૦૧
૧૯૩૦	૧૨	૪૦૦૬
૧૯૩૧	૧૮	૧૫
૧૯૩૨	૨૪	૮૦૧
૧૯૩૩	૨૬	૩૦૦
૧૯૩૪	૩૦	૬૦૨
૧૯૩૫	૫૧	૬૫૦૨
૧૯૩૬	૮૮	૪૦૬

અમેરિકામાં મોટા શરાશી ધંધાની વ્યાપકતાના દિસાએ ત્યાં દર વરસે બેંકોની મોટી સંખ્યા દેવાનું કાઢે છે. સને ૧૯૨૩માં ૬૪૮ બેંકો, ૧૯૨૪માં ૭૭૬ બેંકો, ૧૯૨૫માં ૬૧૨ બેંકો, ૧૯૨૬માં ૯૫૬ બેંકો, ૧૯૨૭માં ૬૬૨ બેંકો ૧૯૨૮માં ૪૯૧ બેંકો, ૧૯૨૯માં ૬૪૨ બેંકોએ ત્યાં દેવાનું કાઢ્યું હતું.

ઈંગ્લિશ બેંક બોર્ડ ઇન્ડિયા.

સરચાતમાં મુંબઈ બેંક, બંગાલ બેંક અને મદ્રાસ બેંક એમ ત્રણ જુદી જુદી બેંકો ત્રણેય પ્રાંતીય સરકારો અને હિંદી સરકારનું રતતંત્ર ચલાવેલાં કામ-કાજ કરતી હતી, પરંતુ હિંદી સરકારે એ ત્રણેય બેંકને એક કરીને ધી ઇંગ્લિશ બેંક બોર્ડ

ઇન્ડિયાની સને ૧૯૨૨ ના ૨૭ જાનેવારીએ સ્થાપના કરી એને માટે ખાસ કાયદો ધરાવતા આ ચો હતો બધું સરકારી કામ આ બેંકને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યું હતું આ ત્રણેય બેંકોની સયુક્ત થાપણ હાલની લગભગ પાંચ કરોડ રૂપિયાની છે એનું રિઝર્વ ફંડ પણ તેટલું મોટું છે એની પાસે લગભગ ૭૦ કરોડ રૂપિયા હિંદની થાપણના છે મુબઈ, કનકતા અને મદ્રાસ ખાતે જુદી જુદી કાયરેક્ટરોની બોર્ડો પોતાના વર્તુલનો વહીવટ ચલાવે છે એમાં ઘણા હિંદીઓને પણ કાયરેક્ટરો તરીકે નીમે છે, છતાં આ બેંકોનો વહીવટ સ્કોટ મેનેજરો અને એજરોના હાથમાં છે હવે થોડા થોડા હિંદીઓને નાના નાના સ્થળોના મેનેજરો તરીકે નીમે છે, પરંતુ મોટા શહેરો ની શાખાઓના મેનેજરો અથવા સેક્રટરી તરીકેના અધિકારો હિંદીઓને મળતા નથી બેંકોના વહીવટનો કાખ મુરોપિયોના હાથમાં છે આ બંકની ૧૬૪ શાખાઓ હિંદુસ્તાનમાં છે એની પાસે વિશાળ પ્રમાણમાં વ્યાજ વગરની અનામતો અનેક હિંદી દ્રવ્ય ખાતાની પડેલી છે

ઇમ્પિરિયલ બેંક ઓફ કામકાજ

ઇમ્પિરિયલ બેંક ઓફ હિંદની મુખ્ય બેંક ગણાય છે એની લક્ષ્મી ખાતેની શાખા ત્યાં સરકારી કામકાજ કરે છે, પણ એક્સચેન્જ બેંક સાથે હરીકાંઈ કરતી નથી ઇમ્પિરિયલ બેંક ખૂબ જામેલી સદર બેંક ગણાય છે. એ સંપૂર્ણપણે સરકારી કામકાજ કરતી હતી, પરંતુ હમણાં થોડા વરસો થયા રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના પછી આ બેંકને સરકારી કામકાજ મર્યાદામાં રહીને મળે છે જ્યાં રિઝર્વ બેંકની શાખા નથી ત્યાં આ બેંક એની એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે એનું મુખ્ય કામ અનામતો મેળવવી (આશરે ૭૫ થી ૮૦ કરોડ) અને તેને સારી જામીનગીરી ઉપર ધી ધાર કરવી હિંદમાં રહીને હડી તામી નાણાં વગેરે મૂકવા, હિંદના વેપાર ઉપર ડોમિનન્ટ હોડીઓ ખરીદવી, સરકારને નાણાં ધીરવા, દ્રવ્ય ફંડોના નાણાં વગર વ્યાજ સાચવવા વગેરે શરણીતું વિરાળ કામ આ બેંક કરે છે ઇલેક્ટ્રીક પણ એના શરણી-વર્તુલમાં

આવેલું છે ફડીઓ ઉપર બે સહીઓ લઈને પણ આ બેંક ધીરવારનું કામ કરે છે એના શેરોના ભાવ રૂ. ૫૦૦ ના શેરના હમણાં રૂ. ૧૪૫૦ છે તે છેલ્લાં ફેટલાંક વરસો થયાં બાર ટકાની વધે ચઢી બાગીદારો વચ્ચે કરે છે

રિઝર્વ બેંક

આ સરકારી બેંક છે એના ૧૬ કાયરેક્ટરોમાંથી ૮ કાયરેક્ટરો રોર-હોલરો ચૂટી કાઢે છે, આઠ કાયરેક્ટરો હિંદી સરકાર નીમે છે તેમાંથી ગવર્નર અને બે ઉપચૂટી ગવર્નરો પણ હિંદી સરકાર નીમે છે બધી સત્તા ગવર્નરના હાથમાં રહે છે આ બેંક શેર હોલ્ડરોની બેંક છે એની મૂડી પાંચ કરોડની હરા વવામાં આવી છે એક બ્યક્તિને દર રોડ રૂપિયાના પાંચ શેરથી વધારે ખરીદવાની જોગવાઈ નહોતી, પરંતુ ઘણા સાણસોએ પોતાના સમાવકાના નામોથી શેરો ખરીદ્યા છે, એટલે મુબઈ તરફ શેરો ઘણા બેચાર્જ ગયા છે આ બેંકને રાજકીય લાગવગથી દૂર રાખવામાં આવી છે આ બેંકના વહીવટમાં સરકાર અને ત્યારે માથું મારી શકે છે એના બાગીદારોને ત્રણ ટકા અથવા થોડું વધારે વ્યાજ વહેંચ્યા પછી બાકીની કમાઈનાં નાણાં હિંદી સરકારને સોંપવાના છે કારણ કે હિંદી સરકારની મોટી રકમ વગર વ્યાજ આ બેંક વાપરે છે એના કાયરેક્ટરો અથવા લોકલ મોડર્ન કાયરેક્ટરો ધારાસભાના સભ્યો થઈ ચકતા નથી

રિઝર્વ બેંક ઓફ કામકાજનું વર્તુલ

આ સરકારી બેંક હિંદની બધી બેંકોની પણ બેંક છે દરેક બેંક પોતાની થાપણ અને ખાકીમાં વધારાના નાણાં આ બેંકમાં ફરજિયાત રાખવા પડે છે બધી હિંદી બેંકો (જેની થાપણ પાંચ લાખ રૂપિયાથી ઓછી ન હોય) એ બેંકની સભ્યો છે કોઈ પણ બેંકને ક્યારે પણ નાણાંની જરૂર પડે રિઝર્વ બેંક થોડા જામીનગીરીઓ લઈ એ બેંકને જોઈતા નાણાં આપે છે સરકારે એના વહીવટ માટે કાયદાકાનૂન બનાવ્યા છે તે મુજબ એનો વહીવટ ચલાવાય છે સરકારી ચસણી નોડોનો વહીવટ પણ

આ બેંક કરે છે. હમણાં લગભગ ૨૫ અબજ રૂપિયાની નોટા હિંદમાં ચલણમાં છે તે બધી રિઝર્વ બેંકની મારફતે ફેલાય છે. તેથી જ રીતે હિંદમાં રોકડાં નાણાં રૂપિયાના સિક્કાઓ પણ રિઝર્વ બેંક ભંડેર પ્રમાણે આવે છે. હિંદી સરકારની ટંકશાળામાંથી સિક્કાઓ તૈયાર થઈને રિઝર્વ બેંકને સોંપાય છે, અલગત સિક્કાઓમાં ને કરોડોની નફા થાય છે તે સર્વે “ચલણનફા” ખાતામાં જુદો જમા થાય છે.

રિઝર્વ બેંક અને બીજી બેંકો

હિંદની બધી બેંકો રિઝર્વ બેંકની સભ્યો છે. એટલે દેશના આખા નાણાશાસ્ત્રની આંટા રિઝર્વ બેંકને હસ્તક રહે છે. રિઝર્વ બેંક સને ૧૯૩૫ની તા. ૧ એપ્રિલથી ચાલુ થઈ છે. એ હિંદી સરકારની નાણાંની મખરસ સંસ્થા છે અને સરકારના નાણાં અવહારને બેંકો તથા પ્રજાના અવહારની સાથે જોડનાર સંસ્થા છે. એના ઉપયોગીપણાનું વર્તુલ અતિ વિશાળ છે. હમણાં એની હિંદમાં પાંચ શાખાઓ

મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, રંગૂન, કરાંચી ખાતે છે. પરંતુ ઇમ્પિરિયલ બેંકની ૧૬૫ શાખાઓ આખા હિંદવરમાં એના આડનિયા તરીકે કામ કરે છે. રિઝર્વ બેંક સ્થપાય પછી ઇમ્પિરિયલ બેંકને પર-દેશોની ફંડીંગો લેવા-વેચવાના કામની છૂટ અપાઈ છે. રિઝર્વ બેંકની લોકલ કમિટીઓમાં બિનઅધિકારી મુદરચોની નિમણૂક થાય છે, પરંતુ કુલ સત્તા રિઝર્વ બેંકના અધ્યક્ષના હાથમાં છે. તે સરકારી આર્થિક નીતિને અનુકૂળ રહીને પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરે છે.

બીજી બેંકો અને રિઝર્વ બેંક

બધી બેંકોએ (પાંચ લાખ ઉપરની મૂડી ધરાવનાર) હિંદમાં એકત્ર મઈ એક મંડળ “સંયુક્ત સરકારી મંડળ” બનાવ્યું છે. એનો સંબંધ રિઝર્વ બેંક સાથે સ્થપાયો છે. લેવડદેવડની બાબતમાં બેંકોની સ્થિતિ નીચે સુચન હતી.

સંયુક્ત બેંકોના મંડળનું લેવડદેવડનું સરવૈયું

લાખના પાંચ મીંડા આ આંકડામાં દર્શાવાયા છે.

	વરસ	વરસ	ઘટાડો-વધારો
હિંદ અને જ્વલદેશમાં મળે ત્યારે દેવાના	૧૯૩૯-૩૯	૧૯૩૭-૩૯	
મુલત પાકતાં દેવાના	૧૩૦-૦૧	૧૩૨-૩૧	-૨ ૭૦
હાથમાં રોકડ	૧૦૩-૮૬	૧૦૬-૧૦	-૧-૨૪
રિઝર્વ બેંકને સોંપેલ બાલાન્સ	૬-૧૫	૬-૧૧	૪-૪
હિંદ અને જ્વલદેશમાં ધીરધાર	૧૫-૯૫	૨૪-૪૬	-૮-૫૧
ફંડીંગો ઉપર ધીરધાર	૧૧૫-૭૮	૧૧૩-૪૧	+૨-૩૭
	૪-૮૪	૬-૨૬	-૧-૪૨

આ સંયુક્ત બેંકોનું મંડળને પોતાના રોકડાદેવાના પાંચ ટકા અને સુલતી દેવાના ૨ ટકા રોકડાં નાણાં કાયદેસર રિઝર્વ બેંકમાં રાખવાના પડે છે. જ્વલદેશમાં રિઝર્વ બેંક એમનાં આગવિયાં ઉપર નાણાં ધીરે છે.

પાઉન્ડ સાથે રૂપિયાનો સંબંધ

રિઝર્વ બેંક ઉપર કાયદેસર રીતે પાઉન્ડ સાથે રૂપિયાના સંબંધને નિભાવી રાખવાનો બોલે નાંખ-

વામાં આવ્યો છે. તે સિવાય ૧૮ પેન્સના રૂપિયાને કાર્પ પણ બોગે નિભાવવાનો પણ એના ઉપર કાયદેસર જાર છે. યુરોપમાં જ્યારે સર્વ દેશોમાં ઇમ્પિયાલ્ય અને સોનાના ધોરણ બાબતની યોગ અવગત મખરસ બેંક કરે છે ત્યારે હિંદમાં કાયદેસર રીતે અગર પેન્સનો રૂપિયો નિભાવવાની રિઝર્વ બેંક ઉપર ફરજ નોંખવામાં આવી છે. લંડનની આર્થિક પરિવાર તથા સ્ત્રીવાની પરિસ્થિતિ આ સિદ્ધાન્ત માન્ય

રાખ્યો છે કે પોતાનાં આર્થિક હિતો કાઢી પણ ખંધન વગર મધ્યસ્થ બેંકને ચલાવવા દેવાં, પરંતુ હિંદમાં એનો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે. રિઝર્વ બેંકને અંશિય લાભોને જાળવવાનું કાયદેસર ખંધન કરવામાં આવ્યું છે.

રિઝર્વ બેંકને હિંદી સરકાર માટે પાઉંડની હિંદીઓ ખરીદવાની સત્તા

હિંદના હિસાબે દર વરસે લગભગ ૩૨ કરોડ રૂપિયા વિલાયત મૂકવા પડે છે. સૈનિકોને લગભગ ૯ કરોડ રૂપિયા પેન્શનના દર વરસે હિંદના હિસાબે ચૂકવવા પડે છે. તે સિવાય પોલીસ, એન્જિનિયરો, ડોક્ટરો અને સીવીલ સર્વેન્ટ્સોનાં પેન્શનનાં નાણાંની પણ આશરે નવ કરોડ રૂપિયાની રકમ ચાલે છે. તે સિવાય લંડનમાં પાઉંડની લેનો હિંદી સરકારે જૂન-કાળમાં ઊભી કરી હતી. એનું વ્યાજ અને વિલાયતથી મંગાવેલ સૈનિક અને બીજા વસ્તુઓનાં નાણાં પણ વિલાયત મૂકવાં પડે છે. સને ૧૯૨૩ સુધી મુખ્યત્વે અને તે પછી સને ૧૯૨૫ સુધી હિંદી સરકાર આ દેશમાં રૂપિયા આપીને લંડનમાં પાઉંડ રટરલીંગ તારથી અથવા દ્રુડિયામથથી ખરીદ કરતી હતી. હવે હિંદમાંથી જે માલ નિકાસ ચાલે છે તે બધા લંડનમાં વેચાઈ તેની કિંમતના પાઉંડે ત્યાં બેંક પાસે જમે રહેતા હતા. હિંદી સરકારને વિલાયતમાં આ પાઉંડે અમુક જામે વેચી તેના દ્રુડિયામથના જામે અને રૂપિયા બેંક પાસે લાગી. આ વેચાણ અમુક નિયત કરેલી બેંકને પેટ્રોએને દર અઠવાડિયે કરવામાં આવતું હતું. હવે આ કામ રિઝર્વ બેંકને સોંપવામાં આવ્યું છે. હિંદી સરકારને વિલાયત મૂકવા પાઉંડે જોઈએ તે રિઝર્વ બેંક પોતાની સહાય બેંક પાસેથી ખરીદી લે છે. સટો અટકાવવા આ વેચાણ માત્ર પસંદ કરેલી બેંક અને પેટ્રોએને જ કરાય છે. અઘાર પેન્શનો રૂપિયો ટકાવી રાખવા માટે પણ રિઝર્વ બેંક પાઉંડની લે-વેચ કરી એને રિથર રાખે છે.

રિઝર્વ બેંકને પેટ્રોએને બીજાં કામો

રિઝર્વ બેંકને સરકારને માટે લેન અથવા

વ્યાજ નાણાં જનરમાંથી લે છે. હમણાં ત્રણ ટકાના વ્યાજે લગાડના ખર્ચ માટે લેન-વૉર બોન્ડસ કાઢ્યા છે. તેમાં સેણ કરોડ રૂપિયા ભરાઈ ગયા છે. તે સિવાય દૂધી મુદતનાં અઠવાડિક ટ્રેઝરી બિલો ત્રણ ટકે છ માસની મુદતનાં હિંદી સરકાર માટે રિઝર્વ બેંક કાઢે છે. દર અઠવાડિયે ઝાઝામાં ઝાઝાં એકથી બે કરોડનાં આ ટ્રેઝરી બિલો ટુંડરથી વેચે છે. પ્રાંતીય સરકારોને નાણાંની જરૂર પડે તેની વતી લેનો પણ રિઝર્વ બેંક કાઢે છે હમણાં સુધે લીધે ચલણનો ભાર ફેલાવો મોટા પ્રમાણમાં થયો છે. ૧૫૫ અબજ રૂપિયાની નોટોનો ફેલાવો એક વરસ ઉપર હતો, હમણાં ૨૧ અબજ રૂપિયાનો થયો છે. રાકડા રૂપિયાનો ફેલાવો પણ બહુ વધ્યો છે. કેટલાક માણસો સેકડો રૂપિયાનો સંગ્રહ કરે છે, તેથી ૧૫૫ અબજ રાકડા રૂપિયા વધારે પ્રમાણમાં ચલણમાં ફાયા છે, આથી રિઝર્વ બેંકને એક રૂપિયાની નોટ કાઢવી પડી છે. ચલણમાં હમણાં રિઝર્વ બેંક ઉપર ખૂબ દબાણ છે. રિઝર્વ બેંક પાસે આ ચલણ પેટે નીચે પ્રમાણે સાધનો છે :

૪૪૫ કરોડ રૂપિયાનું સોનું

૩૬ કરોડ રૂપિયા રાકડા

૧૩૨ કરોડ રૂપિયાની પાઉંડમાં જામીનગીરીઓ

૪૯ કરોડ રૂપિયાની જામીનગીરી

કુલ ૨૬૧૫ કરોડ રૂપિયા એટલે ચલણના ૬૭ ટકા છે.

તે સિવાય સોનું હમણાંની કિંમતે ૯૦ કરોડની કિંમતનું છે, એટલે ચલણ પેટે પૂરતી જામીનગીરી છે. બેંકની ખાસીઓ

આ બેંકે જો કે બેંકોને સારી મદદ કરવા પારી છતાં જ્યારે બે વરસ ઉપર ચાલણકાર અને ક્વોસિયન બેંક બેસી ગઈ ત્યારે એ કાંઈ મદદ આપી શકી નહોતી. હવે એ બેંકોને નાણાં ધીરવાની ચર્ચા બેવડી જનહર કરવાની રિઝર્વ બેંકે જરૂર જોઈ છે. આ સિવાય ૫૦૦૦૦ રૂપિયાવાળી હિંદમાં ૩૦૦ જેટલી બેંક છે તે સંખ્યા પણ રિઝર્વ બેંક માહિતી બેગી કરી છે. આ સર્વે બેંકોને

સમાહ આપવા અને માર્ગદર્શક થવાની એણે ખાતરી આપી છે રિઝર્વ બેંકના કાયદામાં હિંદની ખેતીવાડીને મદદ કરવા માટે સગવડ છે. તે માટે સહકારી બેંકોને સંપૂર્ણપણે રિઝર્વ બેંક મદદ આપી નથી. એ સહીસલામતી શોધે છે તે સાથે હિંદનાં ખેતીનાં હિતોના રક્ષણ માટે પણ ઉપાયો શોધે તો હિંદનું કલ્યાણ થાય. હિંદના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવાનું પણ આ બેંકથી કાંઈ બની શક્ય નથી એ ખેતની વાત છે. એ વિલાયતના લાભો હિંદી લાભો કરતાં વધારે મહત્વના ગણતી હશે એવા આભાસને દૂર કરવાની એને જરૂર છે.

નાની બેંકો

રૂપિયા પાંચ લાખની થાપણ નીચેની બેંકોને રિઝર્વ બેંકના સભ્યપણુનો લાભ મળતો નથી. એવી લગભગ પંદરસો બેંકો હિંદમાં જુદા જુદા વિભાગોમાં વ્યાપી છે. એઓને પોતાનાં સાધનો સહકારી બેંકોના રજિસ્ટ્રારને દેખાડવાં પડે છે. લેણાનાં સોના-ચાંદી ઉપર સાતથી નવ ટકા લેખે આ બેંકો નાણાં ધીરે છે. હાંડીઓ ઉપર નાણાં ધીરે છે. નાની નાની હાંડીઓ ખરીદે છે. રથાવર મિલકતો ઉપર પણ નાણાં ધીરે છે. પરંતુ રથાવર મિલકતોની કિંમત ઘટે છે ત્યારે આવી બેંકો ઘણી ખૂટી પડે છે. આ બેંકોના કાયદેકદરો અને અધિકારીઓના અપ્રમાણિકપણને લીધે પણ ઘણી બેંકો ખૂટી જાય છે. છતાં પ્રમાણિક નાની બેંકો દેશના નાના ઉદ્યોગો અને દુકાનદારો માટે બહુ ઉપયોગી સંસ્થાઓ છે. ગામની અનામતો પણ તેઓ વ્યાજ લે છે. અવિશ્વાસ તો પવન ફેલાય છે ત્યારે આ બેંકોને ઘણું સદન કરવું પડે છે. તેઓ ખૂટવા માંડે છે ત્યારે મધ્યમ-વર્ગને અત્યંત સદન કરવું પડે છે. આ બેંકો ઘણી ખરી શહેરોમાં રચાય છે. ઘણી વખતે એમની થાપણ પાંચ દસ લાખની પણ રહે છે.

ગામમાંઓમાં શરારી મદદ પહોંચતી નથી

હિંદમાં ૨૫૦૦ શહેરો છે તેમાં માત્ર ૪૦૦ શહેરોમાં રજિસ્ટર્ડ બેંકોની થાપણો ખોલાઈ છે. આથી ૨૧૦૦ શહેરોમાં નાની નાની બેંકો થોડું

થોડું શરારીનું કામ કરે છે. તે સિવાય દક્ષિણના નાટકુટા ચડીઓ (મદ્રાસી શરારી)ની આખી કામ શરારીનો ધંધો હિંદ અને હિંદની બહાર બહારેય, સિલોન મલાયામાં કરે છે. આ લોકો પણ નાણાં વ્યાજ લઈ બીજે બાવે ધીરે છે, પરંતુ તેમનાં નાણાં ઘણાં ખોટાં પણ થાય છે. હિંદનાં સાત લાખ ગામમાંઓમાં તો આ જૂની ઢખના શાહુકારો રહ્યા છે. એમનું વ્યાજ દર માસે રૂપિયે પર્ષસાથી એક આનો હોવા છતાં એમનું નાણું પણ મોટા પ્રમાણમાં ખોટું થઈ જાય છે. હિંદના ખેડૂતો ઉપર હમણાં આ શાહુકારોનું કરજ એક લાખ કરેડ રૂપિયાથી ઓછું નથી. હિંદી બેંકોનું કમિટીની તપાસમાં જણાવું કે કપાસના ખેડૂતો ૬૫ ટકા નાણાં શાહુકારો પાસેથી, ૧૩ ટકા સહકારી બેંકો પાસેથી અને ૧૧ ટકા જમીનદારો પાસેથી ઉધરાવે છે. આ લેણેને નાણાં ઓછા વ્યાજે મળે તેવી ગોઠવણ કરવાની જરૂર છે. હિંદના ખેડૂતોની વરતીના ૮૦ ટકા હાલત મુશ્કેલી વગર દિંદ ક્યારે ખમ્મ સમૃદ્ધિશાળી થવાનું નથી.

સેવિંગ્સ બેંકો

પોર્ટ ઓફિસ સેવિંગ્સ બેંકમાં સાધારણ શ્રમ-જીતીઓ અને મધ્યમ દરજ્જાના ગૃહસ્થો નાણાં જમા રાખે છે. તેમાં ૨ થી ૨૫ ટકાનું વ્યાજ મળે છે. આ સિવાય સરકારે પાંચથી દસ વરસનાં પોર્ટ ઓફિસ કેસ સર્ટિફિકેટ પણ ત્રણ ટકાના વ્યાજથી કાઢ્યાં છે. આ બધામાં પ્રજાના વીરોદ્ધ કરેડ રૂપિયા જમા રહે છે. હમણાં મુદ્દનાં કારણોને લીધે આ સેવિંગ્સ બેંકમાંથી મધ્યમ વર્ગના લોકો બચતી થઈ નાણાં ઉપાડી લે છે. પરંતુ સાધારણ રીતે આ સેવિંગ્સ બેંકની સંસ્થા ગામમાંઓ માટે સારી છે. દ્રજ એનો પ્રચાર જોઈએ તેવા થયો નથી. પ્રચાર વધારવાની જરૂર છે. હમણાં મુદ્દને લીધે પોર્ટ ઓફિસની પોર્ટલ સર્ટિફિકેટોને ઉપયોગ વધશે.

સહકારી ધોરણની બેંકો

ખેડૂતોને ઓછા વ્યાજે નાણાં આપવા બધા પ્રાંતોમાં આ બેંકોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે

૪૫૨ : હિંદની બેંકો અને શરાફી ધંધો

એક મધ્યસ્થ બેંક રહે છે. તેની શાખાઓ ગામડાં-ઓમાં વ્યાપક હોય છે. જો કે એમની ઉત્પત્તિ સને ૧૯૦૬માં ઇન્ડિયન કો-ઓપરેટીવ બેંક એક્ટ મુજબ થઈ છે છતાં એનો વિકાસ પુષ્કળ મદદ મળે છે. સાધારણ રીતે આ સોસાયટીઓની કુલ મૂડી ૨૫ કરોડ અને ધીરધાર પંદરેક કરોડની છે. પરંતુ અવ્યવહાર રીતે ધીરધાર કરવાથી અને દુષ્કાળનાં વરસોથી ધણા પ્રમાણમાં નાણાં ખોટાં થાય છે. આ સહકારી બેંકોના વિકાસનો પ્રશ્ન દમણનાં દિંદમાં મોખરાનું રચાન બોગવે છે. કાઈ રીતે નાણાં ખેડૂતોને સમયપૂરતાં ખેતીના સુધારા માટે મળી રહે એવી વ્યવસ્થા કરવાની સરકારની ફરજ છે.

સૂચનાઓ

હિંદના યુવાનોને શાસ્ત્રીય રીતે બેંકીંગની કેળવણી

નાનાં શહેરોમાં પણ મળવી જોઈએ. રિઝર્વ બાને ઇમ્પ્રોવિસેડ બેંકમાં વધારે પ્રમાણમાં હિંદી યુવકોને બેંકીંગની કેળવણી મળે તેવી ગોઠવણ થવી જોઈએ. નાની નાની બેંકો ઉપર વધારે સરકારી ફરજ અને આર્થિક મદદ આપવાં જોઈએ. દરેક યુનિવર્સિટીએ બેંકીંગના ટ્રેડ્યુએટો બહાર પાડવા માટે તેના શિશુઓની ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

આપણે ત્યાં અગાઉ મારવાડી શરાફી વધારે વ્યાજ માટે પંકાયેલા હતા. તેમના પછી પકાણીએ શ્રમજીવીઓને બારે સતાવધા માંડ્યા હતા. બાવનગરમાં ખેડૂતોનું ૮૮ લાખ રૂપિયાનું દેવું ૧૯ લાખમાં ભરપાઈ થઈ શક્યું હતું. દિંદમાં ખેડૂતોને કરજસુક્ત કરી જમીન તેને સોંપવાની જરૂર છે.

તા. ૨૧-૯-૪૦

આયુષ્યની દોરી

શ્રી. કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

“ખડ” કહું તો વિજ્ઞાનની અસાધારણ પ્રગતિથી કેટલાક લોકોનાં બેગ્ગાં છેક ડળી ગયા છે. જાણતા હોય તો જાણે ધૂળ નાખી, પણ કેટલાક તો જાણે કંઈ નહિ તો યે રોડ માટે છે મોટા સર્વિસ જેવો. જગતના બધા વૈજ્ઞાનિકોની જાણે પળવારમાં પરીક્ષા કરી નાખી હોય અને ને બધાને નિષ્કુળ કરાવનાર ન્યાયાધીશ પોતે હોય તેવી ડઠાથી આવા લોકો બોલે છે. “વિજ્ઞાને આમ કર્યું અને તેમ કર્યું એ તો હીક, સમજ્યા મારા બાઈ, પણ આયુષ્યની દોરી વિજ્ઞાનના હાથમાં છે?”

આવા લોકોને જવાબ પણ શો આપવો? ‘ના’ કહીએ તો તેમને બોલવાનું વધારે ફાવી જાય છે. “થયું ત્યારે! મૂકોને વિજ્ઞાનને, વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન શું કરો

છો? સોય અને દોરા બનાવતાં તો રાંડીરાંડોને પણ આવડે છે. એમાં વિજ્ઞાને ખાસ શી ધાડ મારી? આયુષ્યની દોરી જો વિજ્ઞાન શોધી શકે તું હોય તો વિજ્ઞાન કંઈક છે એમ સ્વીકારીએ.”

માનવવસ્ત્રાવ શું આંટતો? બધો અધીરો હશે! વૈજ્ઞાનિક સંશોધન શું એક લાડલો છે કે ગડબ ઈને મોંમાં મૂકી દેવાય અને પટ ઈને પચી જાય! વિજ્ઞાન માનવકુળની જોમ જોમ વધારે ને વધારે સેવા કરતું જાય છે તેમ તેમ માનવીનો શોભ પણ વધતો જ જતો જણાય છે. ચક્રમકમાંથી દીવાસળી અને દીવાસળીમાંથી ચપ ઈને બત્તી કરવાની ચાંપ વિજ્ઞાને આપી તો યે હજી ખીસામાં અને પધારીમાં એ ચાંપ લઈને ફરવાનો શોખ જન્મેલો જોતો જ

છે. ગ્રાહાં, ખટારાથી વધીને રેલવે મળી, રેલવેથી વધીને એરોપ્લેન મળ્યાં પણ હજી માનવીનું મન તો મનના વિચારોના જેટલી ઝડપનાં વાહનો માગી રહ્યું જણાય છે. આમોદાનથી વધીને રેડિયો મળ્યો, રેડિયોથી વધીને ટેલિગ્રાફ મળ્યું છતાં એ સ્પર્શ, સુગંધ, દર્શન અને શ્રવણ બધું જ અનુભવી શકાય તેવા રમેલટચ ટેલિગ્રાફની રાહ બેવાઈ જ રહી છે. નદીફવાના નળ બન્યા, લાકડા-કોલસાની ગેસ-પાઈપો બની, દૂધ ધોની પીટામીન-ટીકડીઓ બની છતાં એ આજે દાળાભાત રોટલી શાકની કડાકટ મટી ગય તેવી ટીકડીઓનો પ્રવાહ ટપકાવે તેવા નળની કલ્પના ઊભી જ છે. દંડર્ય સાહિત્યને બદલે પુસ્તકો છપાયા માંડ્યાં, પુસ્તકોમાં લખેલું અનુભવવા પ્રયોગ-શાળાઓ ઊભી થઈ છતાં હજી જ્ઞાનતૃપ્તિ તો છિપાઈ જવાને બદલે વધતી જ ગય છે.

મને તો લાગે છે કે માનવકુળ પૂર્ણતા પામવા-
રૂપથી પળી રહ્યું છે. અને આજે તો બધાને આ
પૂર્ણતાનું સ્વર્ગ બનાવી દેવાની જ તાલાવેલી લાગી
ગઈ છે. બધા સુખી થઈ ગય, જગતમાં સર્વત્ર
શાંતિ સ્થપાઈ ગય, કોઈને કશાં આધિ-આધિઉપાધિ
ના યાચ, કોઈ મરે જ નહિ, બધા જ હસેપુરો અને
મઝા કરે-વસ બધું જ ફીકાફીક થઈ ગય તો
જીવવાની કેવી મઝા પડે એનું આપણે બધા જ
છમ્છી રહ્યા છીએ, પરંતુ તે સ્થિતિ આ દુનિઆમાં
તુર્ત જ સ્થાપવા માટે આપણે શું શોધો આપીએ
છીએ તેનો તો આપણામાંથી બહુ યોગ જ
વિચાર કરીએ છીએ. આપણી આપડી સિટિસ
સરકાર જ જીએને! જગતશાંતિ અને સાચું લોક-
શાસન સ્થાપવા કંઈ જોછી મથામણ કરી રહી છે!
પણ એક બાલુ પેલો ફિટલર અને બીજી બાલુ આ
ગાંધી એની મહત્વાકાંક્ષાઓ કયાં પૂરી પાડવા દે છે!
બન્ને જણા એના પેટ ઉપર જ કાપ મૂકવાની વાત
કરે છે પછી જગતમાં શાંતિ તે કયાંથી સ્થપાય!

આકરી દરેક માનવીને શાંતિસ્થાપનાના મહા-
કાર્યમાં કંઈને કંઈ ફાળો આપવો સર કરી દે તો
એકવાર તો ધિર. પણ જખ મરી ગય તેમ છે.

ધિર તેના હાથમાં ગમે તેટલા બેરથી આયુષ્યની
દોરી ખેંચી રાખે તોપણ ટગ ઓફ વોરમાં તો
આપણે બધા સત્યવાનની સાવિત્રીની જેમ જીવ્યા
વગર ન જ રહીએ.

અને ધિર સામે આયુષ્યની દોરડી ઉપર ટગ
ઓફ વોર સર પણ ચર્ચ મઈ છે. તે દોરડીનો છેડો
પકડનારા કેટલો સ્ટેઈનાય, સેડ, વોરનોફ વગેરે
વૈજ્ઞાનિકો જ છે. પણ હાલમાં એમની મદદ ચઢનારા
બહુ થોડા છે તેથી ધિર જરા ફાવી જતો દેખાય
છે, બાકી અંતે તો ધિરની જ હાર છે અને ધિર
કદાચ હારશે નહિ તોપણ સામા પક્ષના પ્રત્યક્ષ
કદર કરીને ખેડારીની રીતે-રપોટીંગ્લી-દોરી છોડી
દેશે હવે આપણે ભેઈએ કે આયુષ્યની દોરીની ખેંચા-
ખેચની રમત આજે કઈ અવસ્થાએ પહોંચી છે.

પડિત મદનમોહન માલવીયજી તેમની સનાતન
ધર્મની, બનારસ વિદ્યાપીઠની કે રાષ્ટ્રીય મહાસભા-
ની સેવાઓથી જેટલી ખ્યાતિ મેળવી શક્યા છે
તેનાથી અધિક ખ્યાતિ તેમના કાયાકરપ્રયોગથી
મેળવી ગયા છે. કાયાકરપ્રયોગથી માલવીયજી
ચાલીસ વર્ષના જીવાન જેવા થઈ ગયા એ સમાચાર
કોને આનંદજનક નહિ લાગ્યા હોય- માલવીયજીને
ખાતર નહિ તો પોતાને ખાતર પણ? પોતે પણ
એક દિવસ એ પ્રયોગનો લાભ ઉઠાવીને પાછો
જીવાનો પ્રાપ્ત કરી શકશે એ ખ્યાલ જ કેટલો
બધો આનંદ આપનારો છે! જીવવાનો અને તે પણ
તંદુરસ્ત જીવાનની જેમ જીવવાનો મોહ કોને નથી?

આ કાયાકરપ્રયોગે આપણી સમક્ષ એ બતાવી
આપ્યું કે વૃદ્ધ અવસ્થાને વર્ષના આંકડાઓ સાથે
જાઓ સંબંધ નથી પણ શરીરની અમુક દસા સાથે
સંબંધ છે. ૭૦ કે ૭૫ વર્ષની ઉંમર યાવ એટલે
જુદા જ યથાવ એવું કંઈ નથી. શરીરની એવી જ
અવદશા જો ૨૫ વર્ષની ઉંમરે યાવ તો ૨૫ વર્ષનો
માણસ પણ જુદો જ ગણી શકાય, અને ૨૨.૫ વર્ષ
વિતાવેલો માણસ જીવાન પણ હોઈ શકે. વૃદ્ધ થયું
એટલે શરીરનું અંદરથી અમુક પ્રકારનું બદલાઈ
જતું અને નહિ કે અમુક વર્ષોની ઉંમર થતી. દેશે.

દેશ માટે દહાવરયાની ઉમરના આકાશ જુદા જુદા જ હોય છે, અને હજી વિજ્ઞાનની મદદથી એ આકાશનો સદતર બદલી શકાય તેમ છે

કાયાકલર એ અશકય વસ્તુ નથી અનન્યત મૃત્યુને સદતઃ જીતી લેવું એ હજી અશકય જ રહ્યું છે પરંતુ મૃત્યુને ખૂન દૂર ઠેલી મૂકવાની રાખતાઓ તો આધુનિક વિજ્ઞાને રજૂ કરી છે માનવશરીરનો ફેરફાર દ્વિધા થાય છે જન્મ પછી વિકાસરૂપે ફેરફાર (Growth) થાય છે અને અમુક દહ પછી વિકાસ અટકી જઈને ક્ષય (decay) થવા માટે છે આ અવસ્થાએ શરીરના અગ-ઉપાગોમાં જે ઝંખે નુકસાની ખાડો પડે તો જ તે જ ઝડપથી તે ખાડો પાછો પુરાઈ શકવાના અમાને શરીરનું સમતોલપણ ખસતું જાય છે અને એક ધડીએ તે સમતોલણ પૂરેપૂરું ખરી જાય છે, જેને આપણે મૃત્યુ કહીએ છીએ અકસ્માત મૃત્યુમાં ઉપાગોના ક્ષયના કારણે નહિ પણ ધક્કો, દમાણ કે ઝેરના અત્યંત બળને લીધે સમતોલપણ ખરી જાય છે તેથી તત્કાળ મૃત્યુ થાય છે

તાજેતરમાં શરીરના આ નુકસાની ખાડાને પૂરીને જીવન પાછું ચાલુ રાખવાના અખતરાઓ સર્જી ચતા જાય છે જેવી રીતે નરમ પડી ગયેલા ટકોરાવાળા ધડિયાળને ચાલી આપવાથી તે પાછું તેજદાર થઈ જાય છે તેવી જ રીતે દીઝા પડી ગયેલા માનવોએને પુન જીવન આપી તેમનું આયુષ્ય વધારી શકાય છે બધ પડી ગયેલ ધડિયાળ ચાલીથી ચાલુ થાય છે પણ મરી ગયેલા માણસને એકદમ જીવતા કરી શકાતો નથી તે છતાં આયુષ્ય વધારી શકાય છે એ રહસ્ય પણ હું એમણે આશ્ચર્ય છે

હજારો વર્ષોથી કીમિયાગરો બે વસ્તુની શોધમાં પડ્યા છે એક તો પારસમણિ (Philosophers Stone) કે જેના સ્પર્શથી લોખંડ સુવર્ણ બની જાય અને બીજી વસ્તુ તે અમૃત અથવા સજીવની (Elixir of Life) કે જે પી લેવાથી મૃત્યુ જ ન થાય. કીમિયાગરોના આ બન્ને સ્વર્ણ સાચા પડવાના લક્ષણો આજે દેખાય છે ધાતુસ્પર્શતર

(Transmutation of metals) ની શોધથી ફોર્મ પણ ધાતુમાંથી કોઈ પણ બીજી ધાતુ બનાવવાનું શક્ય બન્યું છે અને સજીવની તો હજી શોધાઈ નથી પરંતુ સજીવની સુધી લઈ જઈ તેવા આશ્ચર્ય પ્રયોગો તો નોંધાઈ ચૂક્યા છે

ચીકાગો યુનિવર્સિટીના પ્રો. ચાઈલ્ડે અવનોક્યું છે કે પાણીના પોગ (flatworms) ને જૂખ્યા રાખવાથી તેઓ વધારે જીવે છે આપણામાં પણ એવી રીતે વધારે જીવવાની શક્તિ અમુક પ્રમાણમાં છે જ આપણે થોડા ઉપવાસથી યાકી જઈએ અને મરી પણ જઈએ, પણ પાણીના પેરા તો સદામાં ખુલાશ થયેલા જેવી રીતે જીવનનું ધોરણ ધટાડી નાખીને જીવન એની શકે છે તેવી રીતે જીવે જ કદમાં સૂક્ષ્મ થતા જાય છે અને પોતાના જ અંગનું લક્ષણ ફેરવે છે મદિનાઓ સુધી આ પોરા આવા ઉપવાસ કરી શકે છે, અને તેમનું મૃત્યુ તો છેક સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કાચ વડે તેમને જોઈ શકાય તેટલા નાના કદના થઈ જતા સુધી પણ થતું નથી આ રહસ્ય આશ્ચર્યજનક છે પણ આપણને લાલકારક છે સૂક્ષ્મ થઈ ગયેલા પોગને પાછો ધોરાક આપવાથી કદ વધે છે અને વળી પાછા જૂખ્યા રાખવાથી સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે ધોરાક અને ઉપવાસનું ધોરણ સાચ વનાથી આ પોરાઓનાં શરીરનું અમુક ધારેલું દહ સદાને માટે પણ સાચવી શકાય છે આ પ્રમાણે alternate feeding and starving નો અખતરો અજમાવીને પ્રો. લીલી (Lillie) એ નોંધ્યું છે કે બે સમવયસ્ક પોરામાના એક ઉપર આ અખતરો અજમવો અને બીજાને તેનું કુદરતી મૃત્યુ પામવા દીધો તો અતે એમ જણાયું કે અખતરોથી પોરા બીજા પોરાની ૧૯ થી પેટી મરી પરનારી ત્યાં મુડી જીવ્યા માણસ પણ જે આ પ્રમાણે ૧૫ દિવસ જીવે, ૧૫ દિવસ ઉપવાસ કરે વળી પાછો જીવે-એમ કર્યા કરે તો ૧૯ પેટી એટલે કે લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ જીવી શકે ! જિસસ ક્રીસ્ટે આ અખતરો કર્યો હોત તો આજે આપણે તેમના દર્શન કરી શક્યા હોત ! હિમાલયની તળેલીમાં

હઝાર વર્ષની ઉમરના યોગીઓ મળી આવે છે તેઓ થું આવે તો કંઈ અખતરો નહિ કરતા હોય ને !

એકલાં જીવંતો ઉપર જ આવા પ્રયોગો નથી થયા, જનાવર અને માણસ ઉપર પણ આવા પ્રયોગો થયા છે અને હજી થાય છે. માણસો ઉપર પ્રયોગો અજમાવવાની મુશ્કેલી એ છે કે પ્રયોગ કરનારાની ઈચ્છા મુજબ જ પ્રયોગ હેઠળના માણસનું બેજીંગ કામ કરતું હોતું નથી. શરીર ઉપરાંત મનનું વર્તન પણ પ્રયોગો ધૂળધાણી કરી નાખે છે. ઉંદર ઉપર તો તેને પાંજરામાં પૂરીને પણ અખતરો થાય, પણ કયો શુદ્ધિશાળી પુરુષ પોતાની ઉપર અખતરો થવા દેવા પાંજરામાં પુરાવા તૈયાર થાય તેમ છે ?

રેઈનાય, સેડ અને વોરેનોફે આદિરેલા પુનર્જીવન (rejuvenation) ના પ્રયોગો પ્લાન ખેંચે તેવા છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે માનવશરીરનાં બધાં ઉપાંગોની સાથે Ductless glands નામની ગ્રંથિઓ પણ ધસાઈ જાય છે. ને આ મૂળ ગ્રંથિઓને પાછી જાગ્રત (activate) કરવામાં આવે તો બીજાં બધાં અંગો તો પાછાં આપમેળે જીવતાં ચર્ધ જાય અને પોતાની મૂળની તીવ્રતા મેળવી લે. આ બધી ગ્રંથિઓમાં પણ પાછી Testis નામની ગ્રંથિ ને પહેલી ચાલુ થાય તો બીજાં ગ્રંથિઓને જીવવાનો વેગ મળી રહે છે.

રેઈનાયે મૃત્યુ સમીપ પહોંચેલા ઉંદરોમાંની testis માં Hormone નામનો પદાર્થ બનાવનારો જે જાગ છે તેને જાગ્રત કરીને ઉંદરોમાંને પાછા મૂળ રૂપમાં જ સજીવન કર્યા છે. તે જ ઉંદરો ફરી પાછા મરવા પડ્યા ત્યારે ફરીથી પાછું તેમ જ કરીને જિવાડ્યા. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત ઉંદરોને પુનર્જીવન આપી શકાયું પણ આખરે ચોથી વખતે તો તે મરી જ ગયા.

વોરેનોફે તો આ પ્રયોગ મનુષ્યો ઉપર પણ અજમાવ્યો. તેના એક મિત્રે આ પ્રમાણે પુનર્જીવન મેળવ્યું એટલે તે તો પાછો નાચ-જલસામાં પડી ગયો. તેના મિત્રોએ કહ્યું, “અહ્યા, અર્યો છું તો હવે તો જીવીને એસ, નકામો પાછો મરવા પડીશ.” તેણે મિત્રોને જવાબ આપ્યો કે, “દોસ્તો, ગભરાઓ મા, હું ફરીથી વોરેનોફ પાસે જઈશ.” અને તેણે તેમ જ ક્યુ. વોરેનોફે ફરીથી તેના જીવન-ધડિયાળને ચાવી મારી આપી અને ફરીથી તે જીવ્યો. હજી તેના મર્યાના સમાચાર આજના નથી.

પણ આ પ્રમાણે પુનર્જીવન ક્યાં સુધી પહોંચે ? વૈજ્ઞાનિકોને મન આ એક મદાન કાપડો છે અને જે દિવસે તે ઊંઘડો તે દિવસે પ્રાચીન કીમિયાગરોનું સંજીવનીનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું ગણ્યારો આ કાપડો મોઝાવહેલો ઊંઘડો તો ખરો જ, કારણ કે પ.ર.સમયે જે રોધો ચકાવે છે તો સંજીવની પણ આ માટે નહિ ?

૪. સૌખ્ય

હિંમોને મુખ જે મળે ઉદરે, કેટલેને પિંજરે,
ને જેવું મૂગળાલને રણ વિષે, કાંટામઢી પુષ્પને,
જેવું માનસરે પિલવંત કમળોને ગીચ ખાઓચિયે,
એથી યે સુવિશેષ સૌખ્ય અમને સંસારના સાગરે.

વાડીકાકા

‘સૌજન્ય’

શાન્તા જો મજરી જેટલું સરકૂત જાણતી હોત તો જરૂર થોલી બેઠક, ‘શુનીમન્વેતિ યા !’ સાથે જ શાન્તા વાડીકાકાથી વાસતી હતી તે ગમે ત્યાં બન ત્યાં થોડીવાર પછી વાડીકાકા ઠોકિયું કરે જ જાણે શાન્તાનો પડછાયો ! ખરું જોતા તો વાડીકાકાને શાન્તા આ રીતે જ્યાં ત્યાં ‘અટકાય તે ગમતું ન હતું તેમનું આત્મ તો તે શાન્તાને ધરમહાર પાંચ વીકે બળા ન દેત, પણ શાન્તા મૂર્છ વાડીકાકાથી ગાજી જાય તેની હતી તે ? તેણે તો એક ગે વાગ વાડીકાકાને સબળાવી દીધી ન

‘હું કઈ પૂતળી નથી તે તમારી સામે ચોરીસે કનાકે ખેસી રહું મને ગમશે ત્યાં હું જઈશ ને ફરીયા’ આ સાબળી વાડીકાકા ઘાડી પર હાથ ફેરવો રહેતા

‘પણ હું તને ફરવા જવાની કશા ના પાડું છું ?’ ‘પણ તારે કશા જવું છે તે તો કહે ? બેને હું સાથે આવું’

‘ત્યાં તમારું કામ નથી હું મારા મિત્રોને મળવા જાઉં છું’ અને જોખનવતી શાન્તા ફમજૂમ કરતી વાડીકાકાની આંખો અને દિલને દશાડી ચાલી જતી વાડીકાકા હોંચકાને એક પગે ધક્કો મારી ગતિમા રાખતા-જાણે કંચુકી જતા દિલને મકેલતા ન હોય ? અને તેમની ટેવ પ્રમાણે કઈ ન સૂચે ત્યારે પાન બનાવવા મડતા

શાન્તા વાડીકાકાની ત્રીજી પત્ની ‘પત્ની’ હતી પહેલી પત્ની તો સુવાવડાં જ સ્વધામ પડોચી ગયેલી બીજીને સૂય યથેને અને તે પણ ધસતી ધસતી વાડીકાકાને ઊઠી ચાની મૂર્છ વાડીકાકાને એ ૧ પત્નીઓ મરો મૂર્છ તેથી જેટલું કુ ખ થયેલું તેનાથી સવિશેષ કુ ખ તો તેમને એક વસ્તુથી યતું હતું તેમની ખાસી પિસ્તાવીયેક વર્ષની ઉંમર થઈ હશે પણ એકે ડોકરુ યકુ ન હતું તેમની પૂછ, તેમનો બગવો, તેમનું હોશી વસાવેનું

રાચરચીનું ભોગવનાર કોઈ પાછળ ન હતું તેથી તેમને અકળામણ થતી હતી આખું ધર જાણે કરે ક્યા ધાતુ હતું અને આરકાની લીંતો તેમને બોંસી રહી હોય તેમ તેમને ગૂંચળામણ થતી હતી તેથી છોકરાની આશાએ તે શાન્તાને પરપુયા શાન્તાની ઉંમર વીસેક વર્ષની હશે થાધી દહીની, બરાવદાર ચરીર ની અને દેખાવડી શાન્તાએ બગલામા પગ મૂક્યો ત્યારથી વાડીકાકાને પાંચ જોમન ચક્રુ તેમનું ચરીર એકત્રકુ હતું તેથી કઈ તે દાહપિતર જેવા દેખાતા ન હતા માથે ધોળા આવ્યા હતા તેથી કઈ તે વૃદ્ધમા ખપતા ન હતા એમને તો યુવાનોમા ખપવા ધણી વાર જોરથી ખૂ ખાસો કરતા જો કે તેમ કરવા જતા તેમનો ખૂ ખારો કેટલોક વાર લાખી ઉધરસમા ફેરવાઈ જતો અને મજા લેતા વગર તે બધું રહેતો નહિ. વાડીકાકાને તો કોઈવાર એમ લાગ્યું ન હતું કે તે શાન્તાને નહિ ગમે તેમને તો ખાતરી હતી કે તે શાન્તાને બજાકાથી ગાડીથી અને પૈસાથી ખુશખુશ કરી દેશે અને વાડીકાકા વૃદ્ધવના ખારણુ ઠોકતા હતા તેથી યુ તેમનો પ્રેમ કઈ ધરડો થતો જતો હતો ? એ તો પ્રેમ માપવાની કોઈએ પારાશીરીની શોધ કરી નથી, નહિ તો વાડીકાકા જરૂર બતાવી શકત કે તેઓ શાન્તા માટે કેટલો અસે પ્રેમ રાખે છે કદાચ મનનાર પત્ની તરફ આવતો અધો યે પ્રેમ નહિ દેખાડ્યો હોય શાન્તાને જોઈને જ વાડીકાકા પાણી પાણી ચર્મ જતા-કેહોને તેઓ શાન્તા પર આફરીન હતા શાન્તાના ચરીરમાંથી તેમને જોખનના કુવારા બહાર દેખાતા શાન્તાના અનુપમ દેહમાંથી સૌન્દર્યના ગૂંચળા વહેતા દેખાતા શાન્તાના અરાજકા તેમને કોઈનાના રહુમ સબળાતા શાન્તાની ચાલમાં તેમને પેલા હસતી આવ દેખાની વાડીકાકા જે શાન્તાની માફક સરકૂત જાણતા ન હતા એટલું જ, નહિ તો તેઓ પણ ખલિસ કે લાસમાંથી જરૂર એકાદ પ્રયોગ લઈકારી દેત

શાન્તા સામી ખુરશીમાં બેસે તો ચે તેમને
અંપ ન થાય. મોં કઢાણું કરી તે બોલી બીડે:

‘લે, ત્યાં શું બેઠી? અહીં મારી બેઠે હાથિકા પર
બેસને?’ અને શાન્તા માટે જગ્યા પથ્થુ કરતા, પથ્થુ
હડીલી શાન્તા તેમની બેઠે બાગ્યે જ બેસતી.

વાડીકાકાએ શાન્તા માટે શું કર્યું તેના કરતાં
શું ન કર્યું તેનો જ વિચાર કરવો ઠીક પડશે. જુઓ,
પોતાને ફરવા જવાની ટેવ ન હતી પણ શાન્તાની
બેઠે ફરવા જવાનું તે બાગ્યે જ ચૂકતા. શાન્તા ના
પાંડે છતાં વાડીકાકા તો હાથમાં તેમની સોડી લઈ
તૈયાર થઈ બેઠા જ રહે. અને વાડીકાકા રસિક ન
હતા એમ પણ કેમ કહેવાય? શાન્તા સાથે તેમણે કેટ-
લાં ચે નાટકો અને સિનેમાઓ જોયાં હતાં. અને તે
તો ક્યાં તૈયાર ન હતા? એ તો શાન્તા. બસ
નાટકોના રસથી ધરાઈ ગઈ. બાપ્પી વાડીકાકા તો
શાન્તાની ‘હા’ની જ રાહ બેઠે રહ્યા હતા. તે રાજ બે
વખત શાન્તાને પાન બનાવી આપતા, અને પોતાને માટે
બનાવેલું પાન શાન્તા તેને હાથે મોંમાં મૂકે તેણે
તેમને આગ્રહ હતો. પણ એ ઘેઘે શાન્તાને ક્યાં
પ્રેમ કરતાં જ આવડતું હતું? એ તો વાડીકાકાએ જ
હિંમત કરી એકવાર કહેલું.

‘તને પ્રેમ કરતાં ચે આવડતો નથી.’

‘તો શીખવો ને?’

‘હું કહું તેમ કર ને! માડું તો માનતી નથી.’
વાડીકાકા શાન્તાના મોં નજીક મોં લાવી કહેતા અને
આવા સમયે તેમને દિલ કે દિમાકનું બાન રહેતું ન
હતું.

શાન્તાગાં બે માણસની કદર કરવાની શક્તિ
હોય તો તેણે જ કબજા કરવું બેઠે એ કે વાડીકાકામાં
તેના કરતાં ચે સવિશેષ સૌન્દર્યની દૃષ્ટિ વસેલી હતી.
શાન્તાને કઈ સાડી, કેવું બ્રાઉન, કેવી બંગડીઓ,
કેવો હાર સારો લાગશે તેની ચિંતા નેટલી શાન્તા
નહોતી કરતી તેના કરતાં ચે વધારે ચિંતા તો વાડી-
કાકા કરતા. કોઈ કોઈવાર તો પોતે જ શાન્તાના
માથામાં ગુલાબનું ફૂલ ગોઠવતા-એટલા હૈયથી કે

બળે પોતાનું હૃદય તેના હૃદયમાં ન ગોઠવતા હોય!
અને તેમની સૌન્દર્યરાણીને હૃદય સાથે આંખી
ચુંબનોમાં નહોતા ગૂંચળાવતા?

વાડીકાકા આટલું આટલું કરતાં છતાં કોણ
જાણે કેમ પણ શાન્તા બસ તેમનાથી દૂર ને દૂર રહેવા
પ્રયત્ન કરતી. વાડીકાકા તેની સાથે પ્રેમ કરે તે ચે
તેને ન ગમે. વાડીકાકા લાડ કરે તે ચે તેને ન ગમે.
વાડીકાકા તેને પંપાળે તો જાણે તેમના સ્પર્શથી
દાઝતી હોય તેમ તેમનાથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે.
જ્યાં વાડીકાકાની કદર જ નહિ ત્યાં પૂછવું જ શું?

વાડીકાકાના કાલ હતા કે પતિપત્નીએ ઘરમાં જ
કિલકિલાટ કરવો, પ્રેમની વાતોમાં અને પ્રેમમરતીયાં
નિમગ્ન રહેવું. શાન્તાએ તેમની સાથે બેસી મગ
કરવી અને ક્યાં ચ બહાર ન જતું. નવોઢા શાન્તાએ
શરૂઆતમાં તો પતિદેવની આરા ઘિરે ચઢાવી. પણ
તેનું હૃદય તો અકળાવા લાગ્યું. એ જ ‘કરચલીવાણું’
મોં, એ જ એકવું શરીર, એ જ પાંસળીઓના માળા
જેની છાતી બેઠે શાન્તા કંટાળી. તેને ઘરમાં એન
પડતું ન હતું, તેમ વાડીકાકામાં ચે રસ પડતો ન હતો.
તેમની વાતોમાં ચે મગ આવતી ન હતી. વાડી-
કાકા ચે બસ એકની એક વાત કહેતા ધરાય જ
નહિ. મોં મગકાવી પાન આપતા આપતા દેહ અને
દિલે હાથિકા પર ઝોલે ચઢાવી વાડીકાકા પૂછતા:

‘સાચું કહેજો હો! હું તને ગમું છું? તું મને
આલે છે? હું તારે માટે શું કરું? મને એમ થાય છે
કે તારે માટે આટલું આટલું કરું છું તો ચે તું કેમ
દૂર બાગે છે?’ અને નાટક ભજવતા હોય તેમ વાડી-
કાકા રસના ચટકા છૂંટતા.

‘વઢાસી શાન્તા! મારી હૃદયેશરી! આમ આવ,
તારા દિલ સાથે માડું દિલ મિલાવી દે. તારા સદ-
વાસમાં હું જગતભરનાં દુઃખોથી જીવું છું. શાન્તા,
જે તું મને બેઠી પડે તો હું બસ ચે જતું કરું. હું
તને કેટલું આલું છું તે કેમ કરી બતાવી શકું! તને
મારી પડી જ નથી, તને મારી કદર નથી.’ કહી
વાડીકાકા પાછા મોં ચઢાવી રિસાવાનો ડાળ કરી

મનમાં ઈચ્છતા કે હમણાં શાન્તા મનાવશે. પણ કમનસીબ વાડીકાકાની એ આશા વાંચણી જ રહેતી.

શાન્તા તો કંટાળો અસહ્ય બન્યો ત્યારે તેના મૂળ સ્વભાવમાં આવી ગઈ. તેનો મરતીખોર સ્વભાવ, મચ્છરી અને ટીખળ કરગાતી ટેવ તેને ધરમહાર ખેંચી ગયાં. વાડીકાકાનો વિરોધ છતાં શાન્તા તો જોડેના બંગલાઓમાં ઝોળખાણુ વધારવા લાગી, તેની સમાન વયની બીજી યુવતીઓ સાથે ખિલખિલાટ કરવા લાગી અને તેની નવી સહિયરોને આ હારખના કુવારા જેવી શાન્તા પ્રિય થઈ પડી. વાડીકાકાને ભય હતો કે શાન્તા જે દિવસથી બીજાંઓની ઝોળખાણુ વધારશે ત્યારથી તેમના તરફ ખેદરૂપ બનશે. અને તેમને તે ભય સાચો પડ્યો. તેમને એટલાને ધરમાં મોઢાઈ રહેવું પડતું હતું. ધડીમાં અંદર અને ધડીમાં બંગલાના બગીચામાં તે આંટા માર્યા કરતા. જોધવા પ્રયત્ન કરે તો ચે જોધ ન આવે. નોકર અવર-જવર કરતો હોય તો ચે બેઠા મઈ નાથ અને શાન્તાનાં દર્શન માટે આંખો સનેજ બને. છેવટે કંટાળી તે નોકરને શાન્તાને બોલાવવા મોકલતા અને શાન્તા 'આવું છું' કહી મોડી મોડી ઘેર આવતી. 'આવું છું' કહ્યા પછી ચે શાન્તા ઝટ ન આવતી ત્યારે તો વાડીકાકાનો ઇવ કપાઈ જતો. શાન્તા માટે બનાવેલું પાન જેમ કરમાઈ જતું તેમ તેમનું દિલ પણ કરમાતું. હાંચકા પર બેઠા બેઠા તે વિચારના ઝોલે ચડતા.

'હું શું કરું' તો શાન્તા મારા પર ખુસ રહે? પણ હું શું નથી કરતો તે? તે માગે છે તે કરતાં પણ વધારે કપાડાં, વધારે ધરેણી, તેલ, અવર, પડ પાઉંદર તો ખડું કરું છું, રોજ સાથે ફરવા જાઉં છું, રોજ ના પાડે છે છતાં માથું ઢબાવું છું. તેને ખુશખુસા રાખવા શું નથી કરતો તે? જેમ જેમ વાડીકાકા વિચારસાગરના જોડાણમાં જીતરતા જતા તેમ તેમ મૂંઝાતા જતા. કોઈક વાર તો વૃદ્ધ આંખોમાંથી આંસુ ટપકી પડતાં.

એકવાર તો શાન્તાને બોલાવવા બે વાર નોકર મોકલ્યો તોપણ તે ન આવી. ધીરજ ન રહી એટલે પોતે

ગયા. શાન્તા અને એ બંગલાવાળાં કેરમ રમતાં હતાં. પોતે ત્યાં થોડીવાર બેઠા રહ્યા છતાં ય શાન્તા બેઠરકારીથી રમતી હતી અને વાડીકાકાનો ઇવ કપાઈ જતો હતો. છેવટે ન રહેવાયું એટલે બોલ્યા:

'આહ ને?'

'શું કામ છે તે?' રડાઈકર ગોડવતાં ગોડવતાં શાન્તા બોલી.

'આ નથી પીવી?'

'મેં તો ક્યારની ચે પી લીધી.'

'પણ તારે માટે મુઠાવી છે ને?'

'તમે તમારે પી જાઓ' છેવટે બેચી ડાક કરી શાન્તાએ કહ્યું.

'પણ થોડુંક કામ છે.'

'આટલો હાલ પૂરો કરીને આવું છું, બાબો.' અને વાડીકાકા બારે પગલે પાછા ફર્યા. તેમનું હૃદય બારે બારે લાગતું હતું. આ પીધા વગર તે દીલા મઈ બેસી રહ્યા સાંજનાં જ્યારે શાન્તા ઘેર આવી ત્યારે મળમળા અવાજે કાકલૂટી કરવા લાગ્યા:

'હું તારે માટે આટલી આટલી લાગણી, આટલો આટલો પ્રેમ રાખું છું છતાં તને તો મારી કંઈ જ પડી નથી. તારા વગર મેં કોઈવાર આ પીધી છે? તારા વગર મેં કંઈ પણ ખાધું છે? તને ખુશ કરવા હું શું નથી કરતો? મારો બાબો તે શું વાક છે કે તું મારાથી દૂર દૂર ભાગે છે? મેં તારું શું બગાડ્યું છે તે તો, કહે? તું મને કંઈ કહે તો મને મારી બૂલ સમજાય ને? મારું એ કમનસીબ છે ને કે જોને હું આહું છું તેને જ મારી પડી નથી.' કહી વાડીકાકા અંત્ર સારવા લાગ્યા. શાન્તા જરા દીલી તો પડી. થોડીવાર રહી બોલી

'તમે હાથે કરીને કુખી થાઓ છો. હું તમને કયાં કુખી કરું છું? હું કયાં તમારો કંઈ વાંક કહું છું તે? તમે જ કહો ને, કેમ કોઈ કહે તો તેની આ ન પીવી? અસ આંખો દિવસ ધરમાં તો ધરમાં જમાઈ રહેવું? મારાથી બધું ઘણું પણ આમ ધરમાં ને ધરમાં નહિ જમાઈ રહેવાય.'

‘શાન્તા ! તું આમ નિષ્કર કેમ બને છે ? તું મને આહતી નથી ? તું મારી એક દિવસ તો કદર કરે ? તને મારે માટે કંઈ જ લાગતું નથી ? ખોલ નો ખરી ?’

‘મહેરબાની કરી આવું નાટક બજવશો નહિ. ‘પ્રેમ કરું છું’ એમ કહું એટલે શું પ્રેમ યર્ષ જતો હશે ? અને આ બધાં પતિપત્નીઓ આમ પૂછતાં હશે ખરાં ?’

‘તને મારી પડી જ નથી. જાણું છું કે હું તને ગમતો નથી. મારું, તને ફાવે તેમ કરજે.’ કહી વાડીકાકા ફરીવાર આંસુ સારવા લાગ્યા અને નોકર બેઈ જાય તે પહેલાં અંદરના ઓરડામાં જઈ પથારીમાં પડ્યા.

વાડીકાકાના આવા વર્તનથી શાન્તાને ઊધડું માડું લાગ્યું. તે ફરવા ન ગઈ અને ચોપડી પકડી બગીચામાં ખુરશી નંખાવી બેસી રહી. તેને એમ જ લાગ્યાં કે હું વાડીકાકા હાથે કરીને દુઃખ વહોરી લે છે. વાડીકાકા માટે દિલમાં પ્રેમ થાય એમ તેને ન લાગ્યું. વાડીકાકા જે માગતા હતા તે તો શાન્તા આપી શકે તેમ ન હતું. શાન્તાને તો જેટલો આનંદ તેની મિત્રોની વાતોમાં મળતો તેટલો વાડીકાકાની પ્રેમજીની વાતોમાં પણ નહોતો મળતો. હવે તો તે એની સંદિગ્ધ સાથે ફરવા જતી. વાડીકાકાએ પણ જોયું કે શાન્તા નહિ મને, એટલે તેમણે પણ આમલે કરવાનું છોડી દીધું. શાન્તા દુઃખ રહે છે, કાંતી સાથે ફરે છે અને શું કરે છે તે જાણવાની તેમની ઇતેમ્મત સતેજ રહેતી હતી પ્રયત્નપૂર્વક દુર્લભ આપતા. આ બધા સંજોગોનો લાભ લઈ શાન્તાનું નેજન તેને દર દર-ન્યાં હૃદયને શાંતિ મળે તેવે માર્ગે ધસડી ગયું.

ચોક્કસ દિવસો પછી તો વાડીકાકાના કાને પણ કંઈની કંઈ વાતો આવવા લાગી. તે બહાર નીકળતા ને છોડા આંગળીઓ ચીંધતા. એકવાર તો તેમણે પાછળથી સાંભળ્યું :

‘જા દોને, સોજા પોણિયો છે, બંરીથી દુખાઈ ગયો છે. બાપડી બીજના ધરમાં પડી રહે છે તો ચે આંખ કાપડે છે ?’

‘તે કરે શું ? એવી દામેટા જેવી ખેરી આવે શું વશ રહે ? અને આ ધરડા ઢાંસજાને કરે ચે શું ?’

આ શબ્દો વાડીકાકાના હૃદયમાં શગની માફક બોંકાયા અને ત્યારથી તેમના હૃદયમાં શંકાનાં બીજ નંખાઈ ગયાં. ત્યારથી તેમની ઊંધ હણાઈ ગઈ, ત્યારથી તેમની આશા બગ યઈ, ત્યારથી તેમનો જીવનરસ પણ સુકાઈ ગયો.

તે દિવસથી વાડીકાકા શાન્તાને ધારી ધારીને જોના હતા. તેનાં એકેએક અંગ-ઉપાંગને ઝીણી આંખે નીરખતા હતા. કોણ જાણે કેમ પણ વાડીકાકા દુઃખી ગયા હતા. તેમની શાન્તાને કહેવાની દિશ્મત ચાલતી ન હતી. આટલા દિવસના અનુભવથી વાડીકાકા શીખ્યા હતા કે શાન્તાને કંપકો આમતાં તે - જીવડી બમણી ચિદાતી, અને તેઓ ચિદાચેલી શાન્તાને જોવા તૈવાર ન હતા. હૃદયમાં કેટલી ચે વાતો સળવળ યઈ બહાર નીકળવા મથતી હતી પણ બધી ચે હોઠે આવેલી પાછી જતી. શાન્તાના આરિય પરની ટીકાઓ સાંભળી છતાં તે કંઈ પણ ખોસી શક્યા નહિ, ઊંઘટાં એકલા એકલા આંસુ ખેરવી ચૂપ રહ્યા. પોતે કંઈ પંજુ કહી શકતા નથી અને આ અનિદને અટકાવી શકતા નથી તે ભાનથી તો ઊંઘટા તે વધુ ને વધુ નરમ પડતા.

આખી આવી આદતોથી વાડીકાકાની તન્મિયત પણ બગડી. શાન્તા વિવેકની ખાતર તેમની ખજર પૂછતી. કોઈક વાર મોસંખીને રસ કાઢી આપતી, કોઈક વાર માથું દગાવતો પણ બધું ચે ઉનાવળાં, ફરવા જવાના અને ખાગ કરવાના બચાવેલા સમયમાં વાડીકાકાને પણ શાન્તા માટે હવે કોઈ પણ પ્રકારની આશા ન હતી. ઉપદ્રવ ખાતાં ખાતાં તેમણે કહેયું :

‘જાને, ફરવા જવાનું મોડું થશે. પેલાં તારી શાહ જોનાં થશે, મને તો દવે ઠીક થઈ ગયું છે.’

‘ત્યારે અકે.’

‘હા હા. વળી ફરવા ગયા વગર તે ચાલતું થશે ? પેલાને ધક્કો પડે ને ?’

અને શાન્તા ‘આ તો એમની બોલવાની

ટેવ છે' એમ માની આનંદ હૂંટવા ઉતાવળા પડે નીકળી પડી.

એક દિવસ તો વાડીકાકાને પરણવા માટે પથ્થુ પસ્તાવો થવા લાગ્યો. દુકાથેલો છવ શાંતિ શોધતો હતો અને શાંતિ માટે ગીતામાં એ આશાસન શોધવા લાગ્યા. રોજ એકલા ફરવા જતા અને આવી ધૈર્ય-સ્તવન કરતા. તેમનો વિચાર શાન્તાને અને એની વાતોને બૂલી જવાનો હતો. પોતાની જાત માટે પથ્થુ તે બેરકાર બન્યા હતા. આનો અર્થ એ નથી કે શાન્તાને સાવ બૂલી ગયા હતા કે તેની સાથે ધરમાં બોલતા થે ન હતા. એમ તો ખાતરી વખતે પથ્થુ તેઓ વાતો તો કરતા, પથ્થુ પહેલાંની જેવી જીવનના સક્ષમ પ્રત્યોની નહિ. શાન્તા પોતાની પત્ની નથી તે રીતે જ વાડીકાકા તેની સાથે વર્તતા.

-પથ્થુ વાડીકાકાની આંખોએ એક સાંજના ફરીને આવી આ શું બેઠું ? છે આટલી દહે શાન્તા પહેાંચી ગઈ છે ? આ માની ન શકાય તેવું દશ્ય બેઈ વાડીકાકાનું લોહી પથ્થુ થીટ ગયું. નીચે એ રાખી, આંખો બંધ કરી તે ઝોરકામાં જઈ કપડાં પથ્થુ ઉતાપી વિના પથારીમાં લોચપોચ ચઈ પડ્યા. શરીરમાંથી એતનતરખ બોડી ગયું હોય ને માન સ્પુલ દેહ પડ્યો હોય તેમ વાડીકાકા ક્યાંય સુધી શન્યસ્તરક પડી રહ્યા.

અને શાન્તા ? તે ધર બહાર નીકળતી ન હતી તેમ વાડીકાકા સામે નજર પથ્થુ એડી શકતી ન હતી. વાડીકાકા હમણાં કંપકા આપરો, હમણાં હડવનાં દાર બોલી ધગધગતા લાવામાં દઝાકશે એવી ચનમાં ધારતી રહેતી હતી. પથ્થુ વાડીકાકા નિત્યક્રમમાંથી ચ્યુત થયા ન હતા એ પ્રસંગ પર એક શબ્દ સરખો પથ્થુ કાઢતા ન હતા તેઓ જાણે કંઈ જ બન્યું નથી તેમ શાન્તા સાથે પહેલાંની જેમ વાતો પથ્થુ કરતા હતા. પથ્થુ શાન્તા બોલી શકતી ન હતી. તેમનું મોન શાન્તાને અક્ષણાવતું હતું. શાન્તાને ચેન પડતું ન હતું. શાન્તાથી ન રહેવાયું, તેણે જ કહ્યું:

'હું સાથે ફરવા આવી શકું ?'

'ધણી પ્રશીધી.' વાડીકાકાએ દૂધે જ જવાબ વાલ્યો.

રસ્તામાં શાન્તા પેટી વાત કઢાવવા ધણું થે મથતી-હતી પથ્થુ તેનાથી બોલાવું ન હતું. અને વાડીકાકા તો જાણે કંઈ જ જાણતા નથી તેમ વર્તતા હતા. ગળામાં હમો બરાપ ને જેવું દદેં ચાપ તેવું શાન્તાને ચતું હતું.

રાત્રે વાડીકાકાના માથા પર એક કોમળ કાથ ફરી રહ્યો હતો. વાડીકાકા શૂપચાપ પડી રહ્યા હતા. શોડીવારમાં તો તેમના કપાળ પર કોઈનાં ગરમ આંસુ ટપકવા માંડ્યાં.

'તું રડે છે કેમ ? તને શું થાય છે ?' બેઠા ચઈ વાડીકાકા બોલ્યા.

'કંઈ થતું નથી.'

'તો પછી રડે છે શા માટે ?' વાડીકાકા શાન્તાના બરડે હોંધ ફેરવવા લાગ્યા. શાન્તાનાં આંધુથી વાડીકાકાના હૃદયમાંનો કંપ ધોવાતો હતો.

'અને તમે કંઈક તો કંપકા આપો. અને તમે કેમ ધમકાવતા નથી ? અને તમે કેમ કંઈ કહેતા નથી ? અને કંઈક તો કહો. હું પાપિણી છું. હું મૂર્ખાં છું. મેં તમને દુઃખી કર્યો...' કહી શાન્તા વાડીકાકાનાં ખોખામાં ગાયું નાંખી ધુસકે ને ધુસકે રડી પડી

'મારે તને કંઈ જ કંપકા આપવાનો નથી. તું નકામી રડે છે. જો, મારી સામે તો જો ?' કહી વાડીકાકા શાન્તાનું મોં ઊંચું કરવા લાગ્યા.

'બોલ, હું તને શિક્ષા કરું તે સહન કરીશ ?'

'હા. તમે કહેશો તે બધું જ કરીશ. તમે મને કડકમાં કડક શિક્ષા કરો. મેં...' શાન્તાનો કંઈ બરાઈ થયો. તેની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેતી હતી.

'તો સાંજળ, તને મારી એટલી શિક્ષા છે કે તારે હવે રડવાનું નથી.'

-અને તે રાત્રે શાન્તાને વાડીકાકાના પડને પ્રતા અનેરી હાંફ આવતી હતી

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

મસ્તાવના

આ ગીતામાં હમેશના ૭૦૦ શ્લોકોનો ક્રમ અને ત્યાં સુધી એમ ને એમ રાખીને માત્ર ન્હોતો અક્ષર અર્થાથ ભાગી નાખવામાં આવ્યા છે; વિષયના વિવેચનને અનુસરીને સાતસો શ્લોકોને બાવન અર્થાથમાં વહેંચી દીધા છે અને તે અર્થાથોના નામ નવા પાડ્યા છે. ગીતાના વિવેચનમાં જે શ્લોકોની ખરેખર આવશ્યકતા નથી એવા, તેમ જ જે શ્લોકો બધી જાતના અને બધા ધર્મના વિદ્યાર્થીઓને ગીતા શીખવતી વખતે અનુપયુક્ત તેમ જ અડચણસ્પર્શ લાગ્યા એવા, લગભગ ૬૦-૭૦ શ્લોકો આપાશ્ચી કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે. મને એવા વિશ્વાસ છે કે આ શ્લોકોને અજાણે ગીતાબોધ ખેંડિત થતો નથી કેટલાક શ્લોકો વિવેચનની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય ન્યાયે આવ્યા છે એવું સ્પષ્ટ દેખાવાથી તેમને ધરતે સ્થાને મૂકી વિવેચન વધુ વ્યવસ્થિત કર્યું છે. એવા ફેરફાર અને ત્યાં સુધી ન જ કરવા અને ગીતાના શ્લોકોનો ક્રમ અને ત્યાં સુધી જે તેવા જ અખાધિત રાખવો એવું ધોરણ ગમ્યું છે.

આ જાતની બાવન અર્થાથોની ગીતા મૂળમાં જ છપાવવાની ડોઠ; આઠ્ઠી ગીતાનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ન કરતા આજના રાષ્ટ્રોમાં, ગીતાને જે રીતે મુકાય તે રીતે પ્રકરણશઃ મૂકવાનો પ્રયત્ન છે. આમ કરવાથી, નવીન પદ્ધતિથી પ્રકરણો રચવાનો હેતુ સ્પષ્ટ થશે અને તે સિદ્ધ પણ થશે, વિદ્યાર્થીઓ માટે જ આ વ્યવસ્થા કરી છે, આની મદદથી ગીતાનું અધ્યયન કર્યા પછી મૂળ ગીતા એક વાર વાંચવાથી તે સહેલાઈથી સમજાશે, નવી દષ્ટિ અર્થાથ માટેવાને લીધે અને ક્રમ ફેરવવાને લીધે સગવડ થશે જ, જેમ લોકમાન્યે કહ્યું છે: કોઢીનૂરને નવી દષ્ટિ પાસા પાડવાથી એવું તે જ અને એની કિ માત્ર વધી તેમ જ ગીતાને આ દષ્ટિ વાંચતા ગીતાર્થ વધારે સ્પષ્ટ થશે એવી આશા છે.

બાવન પ્રકરણ બનાવવાથી ગીતાની શિખામણ અને તેનું વલણ સ્પષ્ટતાથી સમજાવામાં મદદ થશે જ.

આ લખાણ મૂળ મરાઠીમાં લખાયેલું હોવાથી તેનું અંગ્રેજી ભાષાતર મારા મિત્ર શ્રી. ગોપાળરાવ કુવકુર્ણિએ કરી આપ્યું છે.

ગીતામાહાત્મ્યમ્

શ્રી વિષ્ણુવાચ ।

૧. ગીતા મે પરમા વિદ્યા વ્રહ્મરૂપા ન સઘાયઃ ।

ગીતાજ્ઞાનસુપ્રાપ્તિસ્ય શ્રીશ્લેષ્ઠગ્ન્યાપાલ્યામ્પદમ્ ॥

૨. યન ગીતાવિચારશ્ચ પઞ્ચ પાઞ્ચ શ્રુતમ્ ।

તત્રાહ નિશ્ચિત પૃથ્વી । નિવન્મામિ સદૈવ હિ ॥

૩. પ્રારબ્ધં મુજ્યમાનો હિ ગીતાભ્યામરતઃ સદા ।

સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા નોપલિયતે ॥

૪. સર્વોપનિષદો ગાયો દોમ્બા ગોપાલનદનઃ ।

પાર્થોન્દત્તઃ સુધીર્ઘોક્ષા દુર્યંધ ગીતામ્હન મહત્ ॥

૫. મૂક કરોતિ વાચલં પ્તુ લપ્સ્યતે ગિતિમ્ ।

અત્ક્રાન્ત તમહં દેવ કૃણં વેદે જગદ્ગુપ્તમ્ ॥

૬. ય વ્રજ્યા વર્ણ્યેદ્વરુદ્ધમયતઃ સ્તુત્યતિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈર્

વેદૈઃ સાંગપદ્મભોપનિષદૈર્ગાયતિ ય સામગાઃ ।

ધ્યાનાતલસિતતત્રજ્ઞેન મનસા પદ્યતિ ય યોગિનો

યત્સ્યાન્ત ન વિદુઃ સુરાસુરગ્ગા દેવાન વર્ત્તમઃ ॥

૭. વિપદો નૈવ વિપદઃ સપદો નૈવ સંપદઃ ।

વિપદ્વિસ્તારયં વિગ્નોઃ તપન્નારયણસ્મૃતિઃ ॥

૮. વિષ્ણુર્વા ત્રિપુરાન્તમ્નો ભવતુ વા, વ્રજ્યા ગુરુન્દ્રોડયવા

માનુર્વા શરાલક્ષ્ણોડય ભગવાન્ મુદ્રોડય સિદ્ધોડયવા ।

રામદ્વૈપ વિપાર્તિમોહરહિતઃ તત્ત્વાનુક્રમોયતો

યઃ સર્વૈઃ સદ્ સંસ્કૃતો ગુણગૈસ્તત્ત્વૈ નમઃ સર્વદા ॥

૯. સનઃ સર્વેષુ મૃતેષુ

દેશ્વરઃ સુસદુઃસયોઃ ।

મહાન મહાત્મા સર્વોત્તમા

નારાયણ इति धृतिः ॥

ॐ नमो नारायणाय पुरुषोत्तमाय

ભૂગવતી પૃથ્વીને શ્રી વિષ્ણુ કહે છે છે પૃથ્વી, ત્યાં ગીતાનું ચિંતન ચાલે છે પાન પાન, ચર્ચા વગેરે ચાલે છે, ત્યાં મારો નિવાસ હમેશા હોય છે ગીતા એ મારી સૌથી ઉત્તમ શિખામણ છે ગીતાજ્ઞાન સૌથી વિશાળ જ્ઞાન છે ગીતા એ જ ધર્મવિદ્યા છે ગીતાજ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જ હું ત્રણે લોકોનું પાલન કરું છું એટલે જ ગીતા એ લોકશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર છે

[નિષિષ્યોનો ધર્માતુલાવ એ જ ધર્મનો મૂળ આધાર હોઈ શકે તે અનુભવ ઉપનિષદોમાં સંપૂર્ણ છે વેદોમાં જે છે તે બધું ઉપનિષદોમાં આવ્યા ગયું છે] આ સર્વ ઉપનિષદો ત્રણે કે મારો છે એમ સમજી શ્રીકૃષ્ણે એમનું દોહન કર્યું અને દોહન કરવા માટે પાથ્યું જેવા વાણીને આગળ ધરી બધા વિચારવાન લોકોને ખીરા માટે ગીતારૂપી આ અમૃત એમણે દોહી આપ્યું છે તે કૃષ્ણની મહત્તા શી રીતે વર્ણવી શકાય ?

જેની કૃપાથી મૂળાઓ પણ અસ્ખલિત વસતાઓ થાય છે, અને પાંચળાઓ પણ પહાડ ઓળંગી ગય છે એવા જગદગુરુ લોમુદ્રુ યોગીરાજ કૃષ્ણને હું સ્મરણપૂર્વક નમન કરું છું

દુનિયામાં હમેશા આવતી વિપતિઓ એ સાચી વિપતિઓ નથી અને લોકો જેને સપ્રત્તિ સપ્રત્તે છે તે સાચી સપતિ પણ નથી, સર્વબાપી પર માતાના વિશદ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયું એ જ મોટી વિપતિ છે અને અનુષ્ઠાનતિત્તા હૃદયમાં નિવાસ કરતા એ નારાયણનું અખંડ સ્મરણ રહેતું એ જ મોટું સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્ય છે

કોઈ તેને વિષ્ણુ કહે કોઈ મહાદેવ મહે, બલદેવ કે ઇન્દ્ર કહે, સૂર્યચક્રના રૂપમાં કોઈ એની ઉપાસના કરે કે છુદ્ધ અને સિદ્ધ જેવી વિશ્વતિઓની પૂજા કરે,

પણ જેનામાંથી રાગદ્વેષરૂપી એ નીકળી ગયું છે, હું બ અને મોહ જેને સ્પર્શ શકતા નથી, સર્વ સર્વો વિશે જેને અનુકંપા છે, અને સર્વ પ્રકારના શુભ શુભ્રાથી જે પૂર્ણ રીતે ભરેલા છે - એવા જે કોઈ હશે તે જ મારો પરમેશ્વર, તેને હું સતત નમસ્કાર કરું છું સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં-જીવમાત્રમાં જે સમાન પણે ગ્રહેલો છે, સુખદુઃખો ઉપર જેનો સંપૂર્ણ કાબૂ છે, જેનું હૃદય અત્યંત વિશાળ છે, જેની મહાન વિશ્વતિ અચ્ચયાવત્ વિશ્વની સાથે આત્મીયતા અનુભવે છે તે જ નારાયણ, એવું ધર્મવચન છે એ પ્રાર્થનાતમ નારાયણને હું નમસ્કાર કરું છું

અધ્યાય ૧

સ્વજનદર્શનયોગ:

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

૧ ધર્મક્ષેત્રે પુરુક્ષેત્રે સનન્દેતા યુધિષ્ઠિર ।

મામત્રા પાન્ડવાધૈવ કિમર્જુન સત્રય ।

સંજય ઉવાચ

૨ અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધર્મત્વશ્ચાન્કપિષ્તજ ।

પ્રવૃત્તે રાજસપાતે ધનુરણ્યમ પાન્ડવ ॥

૩ દ્રુપદેશ તત્ત્વા વાક્યમિતિસાહ, મદોપતે ।

અર્જુન ઉવાચ

સેનકોદમયોર્મધ્યે રથ સ્થાપય મેડચ્યુત ।

૪ ચાચેન્નાજિરીશ્વૈડહ ઓદુવામાનયસ્થિભાવ ।

કૈર્મયા સહ ચોદ્યમ્મસ્મિન્નગમમુપમે ॥

૫ ઓસ્વનનાનવૈજેડહ ય એતેડમ સમાગમ્ ।

પાનેન્દ્રપ્રસ કુન્દુદેવુક્તે પ્રિયધિશ્ચીરેવ ॥

સંજય ઉવાચ

૬ દ્રુપદો દ્રુપદો શુઙ્ગકૈનેન ભારત ।

રેનયોદમયોમધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥

૭ માપ્યદ્રોગપ્રમુક્ત સર્વેષાં ચ મદોક્ષિતામ્ ।

ઉચ્ચાન 'પાર્થ' । પરૈત્તાન્મમવેતાન્નુસ્મિતિ ॥

૮ તત્રાપદસ્થિતાન્નામ્ । વિનૂનથ પિતાનહાર્ય ।

આચાર્યોન્માતુ ગન્ધર્વનુવાન્મૈત્રાસ'તોસ્તિત્વા ॥

ધનુરણ્યમદશય સત્યોદમયોરથે ॥

‘રાજા પૂતરાણે પ્રથમ ક્યોં એટલે સંજય કહે છે :
હે રાજા ! બંને બાલુનાં લશ્કરો ત્યારે યુદ્ધ માટે
તૈયાર દેખાયાં ત્યારે અભુને હાથમાંનું ધનુષ્ય બિંચકી
લઈ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું :

હે અચ્યુત, આ બંને લશ્કરોની વચ્ચે મારો
રથ લઈ લેા, જોયી કોણ કોણ લડવા આવ્યા છે તે
બરાબર જોઈ લઈ તેમાંથી કોની સાથે મારે અને
લડું જોઈએ તે હું નક્કી કરી શકું. પેલા દુર્યોધિ
દુર્યોધનનું પ્રિય સાધવા માટે કોણ કોણ લડવા ઉત્સુક
થયા છે તે મને એક વાર જોઈ લેવા દો.

સંજય કહે છે. અભુને આમ કહેતાની સાથે જ
શ્રીકૃષ્ણે રથને બંને લશ્કરોની વચ્ચે બોલો ક્યોં અને
બીષ્મદ્રોણાદિ બધા ક્ષત્રિયોની સામે બોલ્યા ગઈ કહ્યું :
‘હે પાશ્વ ! આ ભુલ્યો, કૌરવપક્ષના માણસો અહીં
બેઠા થયા છે.’

અભુને જોયું તો બધા જ એના આશ્ચર્યમાં
બાપ, દાદા, મામા, ભાઈ, છોકરાઓ, પૌત્ર,
સુરજન, મિત્રગણ, સસરાઓ અને સગાવહાલા વગેરે
બધા સ્વમનો બંને લશ્કરોમાં બેઠેલા.

અધ્યાય ૨

અર્જુનવિપાદયોગ :

૧. તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌંતેય’ સર્વાન્ધધૂનવસ્થિતાન્ ।
ક્રપ્યા પર્યાવિષ્ઠો વિર્વાદિદમગ્રવીત ॥

અર્જુન ઉવાચ

૨. દૃષ્ટ્વેમં સ્વજન કૃષ્ણ ! યુયુત્સુ સમુપરિથતમ્ ।
સીરતિ મમ ગાત્રાણિ મુલં ચ પરિચુષ્યતિ ॥

૩. વેપયુધ શરીરે મે રોમહર્ષથ જાયતે ।
માંઘીવં સસતે હસ્તાત્ચવચૈદ પરિદહાતે ॥

૪. ન ચ શત્રોમ્યવસ્થાતું ભ્રમર્તાવ ચ મે મનઃ ।
ન ચ શ્રેયોડનુપદયમિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥

૫. ન કાશ્વે વિજય, કૃષ્ણ ! ન ચ રાજ્ય મુક્ષામિ ચ ।
કિં નો રાજ્યેન ગોર્ધિરં । કિં મોર્ગેર્નિવિતેન વા ॥

૬. વેપામર્થે કાશિત નો રાજ્ય મોગાઃ સુક્ષામિ ચ ।
ત ઇમેડનસ્થિતાયુદ્ધે પ્રાણોસ્ત્યક્ત્યા ધનામિ ચ ॥

૭. આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતુભઃ શ્વસુતાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સન્નિધનસ્તથા ॥

૮. ઇતાન્ન હતુમિન્છામિ ઘ્વતોડપિ મધુસૂદન !

અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ કિં નુ મહીક્રતે ॥

૯. નિદ્યત્વા ધાર્તરાષ્ટ્રઃ કા પ્રીતિઃ સ્યામ્જનાર્દન !

પાપમેવાધ્રવેદસ્માન્દૃશ્વૈતાનતતાનિયનઃ ॥

૧૦. તસ્માદ્ગાહાં વય હતુ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સર્વાંધવાન્ ।

સ્વજન દિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ॥

૧૧. યદ્યપ્યેતે ન પડ્યતિ લોભોપહૃતચેતસઃ ।

કુન્દક્ષયજ્ઞં દોષ મિત્રદ્રોહં ચ પાતકમ્ ॥

૧૨. કથ ન શેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવૃતિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃત્ત્વ દોષ પ્રપદ્યદ્ધિર્નાર્દન !

૧૩. કુલકથયે પ્રગદ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નપે કુલ દૃશ્ત્વનનધર્મોડમિમબલ્યુત ॥

૧૪. અધર્માભિમત્કૃષ્ણ ! જાયતે વર્ણસંકરઃ ।

ઉત્ત્રાધતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માંથ શાશ્વતાઃ ॥

૧૫. ડત્તસક્કુલધર્માંળા મનુષ્યાળાં જનાર્દન !

નરકે નિયત વાસો ભવતીત્યુદુષ્ક્રમ ॥

૧૬. અહો વત મહત્પાપ કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યમુલ્લોભેન દ્વત્તુ સ્વજનમુચતા ॥

૧૭. યદિ મામપ્રતીકારમશર્લ શશ્વથાનયઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્ર રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥

સંજય ઉવાચ

૧૮. ઇવમુક્ત્વાડર્જુનઃ સંલ્લયે રથોપસ્થ ઉપાવિશત્ ।

વિહજ્ય સદારં ચાપં શોરુસધિમમાનસઃ ॥

તે જોઈને અભુને એકદમ ગળગળો થયો

અને વિપણ્ય થઈને લગવાન પ્રત્યે જોલ્યોઃ

હે કૃષ્ણ, આ સ્વમનોને આમ લડવા તૈયાર થયેલા

જોઈને મારા હાથપગ એકદમ ઢીલા પડી નાપ છે,

જોહું છુકાય છે, શરીર નૂળે છે, રૂંવાડાં ખડાં થાપ

છે, હાથમાંનું ધનુષ્ય સરી પડે છે, આખા શરીરમાં

ભડકા થયો હોય એવું લાગે છે, અને હું બીજો

પણ રહી શકતો નથી. મન જાણે આકાંક્ષે ચડી ગયું

હોય એવું લાગે છે. લશ્કરમાં સ્વમનોને મારતાં મને

મહાન મહાત્મા સર્વોત્તમા

નારાયણ રૂપિ ધૃતિઃ ॥

ૐ નમો નારાયણાય પુરુષોત્તમાય

ભગવતી પૃથ્વીને શ્રી વિષ્ણુ કહે છે. હે પૃથ્વી, ત્યાં ગીતાનું ચિંતન ચાલે છે, પાકન, પાકન, સર્વા વગેરે ચાલે છે, ત્યાં મારો નિવાસ હમેશાં હોય છે. ગીતા એ મારી સૌથી ઉત્તમ શિખામણ છે. ગીતાજ્ઞાન સૌથી વિશાળ જ્ઞાન છે. ગીતા એ જ બ્રહ્મવિદ્યા છે. ગીતાજ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જ હું તમને લોકનું પાલન કરું છું. એટલે જ ગીતા એ લોકશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર છે.

[નકષિત્રોના ધર્માનુભવ એ જ ધર્મનો મૂળ આધાર હોઈ શકે. તે અનુભવ ઉપનિષદોમાં સધરેલો છે. વેદોમાં ને છે તે બધું ઉપનિષદોમાં આવી ગયું છે.] આ સર્વ ઉપનિષદો તમને કે માયો છે એમ સમજી શ્રીકૃષ્ણે એમનું દેહન કર્યું. અને દેહન કરવા માટે પાથો જેવા વાહ્યાને આગળ ધરી બધા વિચારવાન લોકોને પીવા માટે ગીતાફળી આ અમૃત એમણે દોહી આપ્યું છે. તે કૃષ્ણની મહત્તા શી રીતે વણુવી શકાય ?

જેની કૃપાથી મૃગાઓ પણ અરબલિત વક્તાઓ થાય છે, અને પામળાંઓ પણ પડાક ઓળંગી ગય છે એવા જન્મદ્યુક, લોકદ્યુક થોમીરાજ કૃષ્ણને હું સમરણપૂર્વક નમન કરું છું.

દુનિયામાં હમેશાં આવતી વિપત્તિઓ એ સાચી વિપત્તિઓ નથી અને લોકો જેને સપત્તિ સમજે છે તે આત્મી. સપત્તિ પણ નથી, સર્વવ્યાપી પરમાત્માના વિરાટ સ્વરૂપનું વિરમરણ થતું એ જ મોટી વિપત્તિ છે અને મનુષ્યમતિના હૃદયમાં નિવાસ કરતા એ નારાયણનું અખંડ અમરણ રહેતું એ જ મોટું સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્ય છે.

કોઈ તેને વિષ્ણુ કહે, કોઈ મહાદેવ કહે, બ્રહ્મદેવ કે હંમ કહે; સૂર્યચંદ્રના કૃપમાં કોઈ એની ઉપાસના કરે કે શુદ્ધ અને સિદ્ધ જેવી વિશ્વતિઓની પૂજા કરે;

પણ જેનામાંથી રાગદ્વેષરૂપી ઝેર નીકળી ગયું છે, દુઃખ અને મોહ જેને સ્પર્શી શક્તાં નથી, સર્વ સર્વો વિષે જેને અનુકંષા છે, અને સર્વ પ્રકારના શુભ શુભોપદેશો જે પૂર્ણ રીતે બરેલો છે - એવા જે કોઈ હશે તે જ મારો પરમેશ્વર, તેને હું સતત નમસ્કાર કરું છું. સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં-જનમાત્રમાં જે સમાન પણ રહેલો છે, સુખદુઃખો ઉપર જેનો સંપૂર્ણ કાબૂ છે, જેનું હૃદય અત્યંત વિશાળ છે, જેની મહાન વિશ્વતિ ચતુરમાવત્ વિશ્વની સાથે આત્મીયતા અનુભવે છે તે જ નારાયણ, એવું ધર્મવચન છે. ૨ પુરુષોત્તમ નારાયણને હું નમસ્કાર કરું છું.

અધ્યાય ૧

સ્વજનદર્શનયોગઃ

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

૧. ધર્મક્ષેત્રે ધુરક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકા પાંડવાધૈવ કિમકુર્વત રાજય ।

સંજય ઉવાચ

૨. અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃશ્ય ધર્મણશ્ચાન્કપિચજઃ ।

પ્રવૃત્તે રાક્ષસપાતે ધનુરદશમ્ય પાંડવઃ ॥

૩. હૃપીકેશ તત્તા વાનયમિત્યાહ, મહીયતે !

અર્જુન ઉવાચ

સેનયોદયમયોર્મધ્યે રથ સ્થાપ્ય મેડચ્યુત ।

૪. ચાન્દ્રેતાગ્નિરીક્ષ્યેડહ યોદુક્ષામાનવસ્થિતાન્ ।

કૌર્મયા રાહ યોદ્યવ્યમસ્મિન્નગ્રમમુચયે ॥

૫. યોત્સનામાનવેક્ષેડહ ચ એતેડગ્ગ સનાત્તા ।

ધાનેતપ્ત્વ હર્વુદેહુદે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥

સંજય ઉવાચ

૬. એવમુક્તો હૃપીકેશો શુગ્ધકૈજેન ભારત ।

સેનયોદયમયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમન્ ॥

૭. મોહમોગ્ધપ્રમુચત, સંભૃષ્ટ ચ મહોક્ષિતાન્ ।

ઉવાચ “પાથ્યે । પરવૈતાન્સમવેતાન્દુરમિતિ ” ॥

૮. તત્પાપદ્યવસ્થિતાન્પાર્થઃ નિતૃનથ પિતામહાર્જ ।

આચાર્યોન્માતૃ ગન્ધાર્જુન્યુગ્રાન્પૌત્રાન્સર્પીસ્તથા ॥

શ્વદુરાન્સુહૃદથા સનયોદયમયોરપિ ॥

‘રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રશ્ન કર્યો એટલે સંજય કહે છે :
હે રાજા ! બંને બાળુનાં લશ્કરો ત્યારે યુદ્ધ માટે
તૈયાર દેખાયાં ત્યારે અર્જુને હાથમાંનું ધનુષ્ય ઊંચડી
લઈ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું :

હે અચ્યુત, આ બંને લશ્કરોની વચ્ચે મારે
રથ લઈ લો, જોથી કોણ કોણ લડવા આવ્યા છે તે
બરાબર જોઈ લઈ તેમાંથી કોની સાથે મારે અને
લડું જોઈએ તે હું નક્કી કરી શકું. પેલા કુર્ષુદિ
દુર્યોધનનું પ્રિય સાધવા માટે કોણ કોણ લડવા ઉત્સુક
થયા છે તે મને એક વાર જોઈ લેવા દો.

સંજય કહે છે : અર્જુને આમ કહેતાની સાથે જ
શ્રીકૃષ્ણે રથને બંને લશ્કરોની વચ્ચે ઊભો કર્યો અને
બીષ્મદ્રોણાદિ બધા ક્ષત્રિયોની સામે ઊભા રહી કહ્યું :
‘હે પાંચ ! આ ભુવિઓ, કૌરવપક્ષના માણસો અહીં
બેઠા થયા છે.’

અર્જુને જોયું તો બધા જ એના આશ્ચર્યો !
આપ, દાદા, મામા, બાઈ, છોકરાઓ, પૌત્ર,
શુરભ્રમ, મિત્રગણ, સસરાઓ અને સગાવહાલા વગેરે
બધા સ્વજનો બંને લશ્કરોમાં ઊભેલા.

અધ્યાય ૨

અર્જુનવિપાદયોગ :

૧. તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌતેયઃ સર્વાન્નધૂતવસ્તિતાન ।
કૃપયા પર્યાયિષ્ઠો વિપોદધિદમન્નવીત ॥

અર્જુન ઉવાચ

૨. દૃષ્ટ્વેમ સ્વજનં કૃણ ! યુયુત્થ સમુપસ્થિતમ્ ।
સૌદતિ મમ ગાત્રાણિ મુલ્હ ચ પરિચ્યુવતિ ॥

૩. વેપથુથ શરીરે મે રોમહર્ષય જાયતે ।
ગાદીવં સસતે હસ્તાસ્ત્રવન્નૈવ પરિદહતે ॥

૪. ન ચ શત્રોમ્યસ્યાહુંં અમતીવ ચ મે મનઃ ।
ન ચ ધ્રેવોડનુપદ્યામિ હવા સ્વજનમાહવે ॥

૫. ન કાદો વિજયઃ, કૃણ ! ન ચ રાજ્ય મુદ્ધાનિ ચ ।
કિં નો રાજ્યેન ગોવિન્દ ! કિં ભોગેર્નાશિતેન વા ॥

૬. યોગમયે કાંક્ષિત નો રાજ્ય ભોગાઃ સુહૃદાનિ ચ ।
ત દ્વેડાસ્થિતાયુદે પ્રાણૈસ્ત્યન્ત્યા ધનાનિ ચ ॥

૭. આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।
મતુલઃ શ્વશુરઃ પૌત્રાઃ સ્યાતાઃ સવન્ધિનસ્તથા ॥

૮. ઇતાદ્ધ દત્તમિચ્છામિ ધૃતોડપિ મધુસૂદન !
થાપિ ત્રૈલોક્યસામ્યસ્ય હેતોઃ કિં નુ મહીકૃતે ॥

૯. નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાતઃ ક્વ પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન !
પાપમેવાપ્રયેદસ્માન્હૃદૈતાનાતતાયિનઃ ॥

૧૦. તસ્માદ્દાર્દાં વયં હતુ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સર્ગાધવાન્ ।
સત્રન દિ કયં હતાં કુરિનઃ સ્યામ માધવ ॥

૧૧. વચયેતે ન પસ્યતિ દોમોપહત્તેતમઃ ।
કુલક્ષયકૃત્વં દોષ મિત્રદ્રોહે ચ પાતવમ્ ॥

૧૨. કથં ન ક્ષેપમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવતિનુમ્ ।
કુલક્ષયકૃત્વં દોષ પ્રપસ્યન્નિર્જનાર્દન !

૧૩. કુન્ધયે પ્રમદ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।
ધર્મે નષ્ટે કુલ દુસ્સ્ત્રમધર્મોડભિભવત્યુત ॥

૧૪. અધર્માભિમવાત્કૃણ ! જાયતે વર્ગસકરઃ ।
ઝસ્તાથતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માંશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥

૧૫. ઝસ્તસકુલધર્માંશો મનુષ્યાણાં જનાર્દન !
નરકે નિયત વાસો ભવતીત્યુદ્ધુમ ॥

૧૬. અહો વત મહત્પાપ કર્તું ન્યવસિતાં યમમ્ ।
યદ્વાજ્યયુગલોમેન હતુ સ્વજનમુબતાઃ ॥

૧૭. યદિ માનપ્રતીવારમશાસ્ત્ર શાસ્ત્રપ્રાપયઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્ર રણે હન્યુલન્તે ક્ષેત્રતરં ભવેત્ ॥

સંજય ઉવાચ

૧૮. એવમુક્ત્વાડર્જુનઃ સંખ્યે રથોપસ્થ ઉપાવિશત્ ।
વિચુજ્ય સશરં ત્રાપ શોભન્નવિમ્ભમાનસઃ ॥

તે જોઈને અર્જુને એકદમ ગળગળેા થયો
અને વિષમચ્ચ યદિને લગવાન પ્રત્યે બોલ્યોઃ
હે કૃષ્ણ, આ સ્વજનોને આમ લડવા તૈયાર થયેલા
જોઈને મારા હાથપગ એકદમ ઢીલા પડી જાય છે,
મેહું સુકાય છે, શરીર ઢૂલે છે, રૂંવાડાં ખડાં થાય
છે, હાથમાંનું ધનુષ્ય સરી પડે છે, આખા શરીરમાં
લકડો થયો હોય એવું લાગે છે, અને હું ઊભો
પણ રહી શકતો નથી. મન જાણે સકાંચે ચડી ગયું
હોય એવું લાગે છે. લડાઈમાં સ્વજનોને મારતાં મને

કયુ જ ક'વાણુ દેખાતુ નથી હે કૃષ્ણ ન જોઈએ મારે
એ વિગત, અને ન જોઈએ રાત્ર્ય કે સુખ - કયુ જ
ન જોઈએ આ રાત્ર્ય આ સુખોપભોગ અને આ
લિલગી શા કામના છે? જેમના દિલને મારે
રાત્ર્યની અને સુખોપભોગની ઇચ્છા કરવાની, તે
સગાવહાલાઓ તો અહીં પોતાના જન-માનને
ભોજે લડવા તૈયાર થયા છે આશ્ચર્ય, વડીલ,
વડીનોના વડીલ ઠાકરાઓ, બાપડા સસરાઓ,
સાળાઓ, મામાઓ-એવા એ મધા અમાના જ માણસો
છે તેઓ મારા નાશ સાથે તોપણ હું એમને મારવાની
ઇચ્છા ગમતો નથી આ પૃથ્વી મારે તો શુ પણ
મણે લોકનું રાત્ર્ય મળવાનું હોય તોપણ હું આ
સ્વજનોને નહિ મારુ હે જનાર્દન આ ધાર્તરાષ્ટ્રોને
મારીને અમને કર્ત જાતનો સતોય મુશરે? જો કે
એઓ આતતાથી છે તોપણ તેમને મારવામા અમને
પાપ જ લાગવાનું છે ગમે તેમ તોયે ધાર્તરાષ્ટ્રો
અમારા સ્વજન છે તેમને મારવા એ કદી
પણ ચોગ્ય નહિ ગણાય હે માધવ! સ્વજનોને મારીને
અમે કદી પણ સુખી થઈ શકાએ ખગ! લોકને
હીધે જેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે એવાઓને કુળક્ષય
કરવામા જે મોટા દોષ છે અને મિત્રદ્રોહ કૃપામા
જે મોટું પાપ છે તે ન દેખાય તેથી શુ? અમને
તો તે દેખાય છે કુળક્ષયમા રહેને દોષ અમને
દેખાતો હોવા છતાં અમને આ પાપમાંથી નિરૂપ
થવાનું કેમ નથી સૂઝતું? શુ અમે નથી સામળ્ય
કે અધર્મ વધે અને મનુષ્યસદ્ધાર યાય એટલે
વશું સકર થાય છે, અતિધર્મ અને કુળધર્મ કુળો
નષ્ટ છે? કુળક્ષય થાય એટલે સમાતન કુળધર્મનો
નાશ થાય. જો કે ધર્મ, ગે. નાશ થતાં આશ્ચર્ય કે આશ્ચર્ય
કુળ જ વિનાશ પામે છે અને સમાજમા અધર્મનું
રાત્ર્ય રથપાય છે જે લોકો કુળધર્મનો નાશ કરે
છે તેમને મારે મયમનો નરકવાસ નક્કી થયેલો છે,
એમ અમે સાંભળતા આ પા છીએ હાય! હાય!
હેતુ મહા પાપ કરવા અમે તૈયાર થયા છીએ કે
રાત્ર્યસુખના લોકને હીધે સ્વજનોને જ મારવા
તત્પર થયા છીએ! આ યુદ્ધમા શત્રુ વગરના અને
ન લડનાર એવા મને, આ ધાર્તરાષ્ટ્રોશત્ર વડે મારી
નાખશે તો તેમા જ મારુ વધુ ક'વાણુ છે

સજ્ય કહે છે યુદ્ધની શરૂઆતમા જ આમ
બોલીને હાથમાતું ધનુષ્ય-ગાણ કેડી દઈને, ગોઠી
વિવરણ થઈ અર્જુન ગથમા નીચે બેસી ગયો

અધ્યાય ૩

ઉત્થાનયોગ:

સંજય ઉવાચ

૧ ત તવા જયગાવિષ્ઠમશ્રુપૂર્ણાવિશ્વાનમ્ ।

વિશેદન્તમિદ વાસ્યમુગ્રાચ મનુવૃદન ॥

શ્રીમગ્ધાનુવાચ

૨ સુતસ્ત્વા કદમલમિદ વિપને સમુપસ્થિતમ્ ।

અર્જુનુષ્ઠમસ્ત્રમર્મકીર્તિત્વમર્જુન ॥

૩ કૃત્યે ના સ્મ ગમ પાર્ય નૈત્તત્ત્વયુપપચતે ।

શુદ્ધ દ્વદશદૌન્દત્વ ત્વન્ત્વોત્તિષ્ઠ પતંત્ય ॥

૪ અથ ચત્વરિમ ધર્મ્યં સમામ ન કરિષ્યસિ ।

તત્ત રથપર્મે વૌર્તિ ચ દિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥

૫ અકીર્તિં કાપિ મૂલ્લનિ કષયિષ્યન્તિ તેઽન્યથામ્ ।

તમાન્તિત્ત્વ ચાક્રીતિનરણાદિતિરચયતે ॥

૬ મયાદ્રણદુરત મચ્યન્તે ત્વા મહારથા ।

વેધા (વેગ) ચ ત્વ ચતુર્મતી મૂલ્લા યાત્સયિ લાપ્સમ્ ॥

૭ યાત્સયમ્, તથ વહ્નન્નદિષ્યન્તિ ત્વદિત્વા ।

નિવન્તસિત્ત સ્તમર્થ્ય તનો દુ સતરે નુ વિમ્ ॥

૮ હતો ચા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગે તિત્વા વા માશ્વલે મહીન્ ।

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌતેય યુદ્ધાય કૃત્તનિધય ॥

અર્જુનને આવી રીતે દ્વાયો એકદમ હીનો પડી
ગયેલા અને આસુઓ પાડી કુ બ કરેલા બોઈ થયે
સહન શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું

અર્જુન આવે કવખતે આ ધાતક વિચાર તને
પ્રાપ્તી સૂત્રો? અરે, આ વિચાર સ્વર્ગ અને કીર્તિ
જનેને કુળાડી દે છે અનાયૃષિતાના માણસને જ
આવો વિચાર સહે અરે, જેતુ નામ સાંભળતા જ
શત્રુના હાળ ગગડી જાય તેવો તુ આવો નામદં કેમ
થાય છે? તને આ નિતકુપ જાતનું નથી હાપવી
નમગાઈ દેડી દઈ હીનો થા ધર્મથી જ આ યુદ્ધ

તારી આગળ આવી પડયુ છે એને જો તુ ટાળીશ તો સ્વધર્મને પણ જોઈશ, આજ સુધી મેળવેલી કીર્તિને પણ યુમાવીશ અને કેવળ પાપનો ભાગીદાર થઈશ અને તકાળ સુધી લોકો તારો અપજ્ઞ શાયા કરશે આખરેકાં માણસને મળ્યુ કરતા પણ અપકીર્તિ વધારે સાથે છે મોટા મોટા લડાયાઓ એમ જ માનશે કે અર્જુન ડર્યો, તે દીકો યયો અને યુદ્ધમાંથી પાછો ફર્યો જે મહારથી વીરો તારુ બહુમાન કરતા, તેમની વચ્ચે તું કોડીની કિંમતનો થઈશ. તારી સાથે વેગ ગાખનાર લોકો તારે માટે મને તેવી વાતો કરશે, તારા સામર્થ્યની નિંદા કરશે. એનાથી વધુ કુખ કયુ હોઈ શકે ?

આટલી ગડમથન શાની ? લડાઈમાં મગઈ જઈશ તો તને ચોક્કસ સ્વર્ગ મળશે અને લડાઈ જીતીશ તો તને પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરવાની તક મળશે માટે મનની શકાઓ ત્યજીને યુદ્ધનો નિશ્ચય કર અને જાઓ આ

અધ્યાય ૪

સ્વધર્મકર્મયોગઃ

શ્રીમદ્વાનુવાચ

- ૧ સ્વધર્મમપિ ચાવેત્ય ન વિકમ્પિતમર્હસિ ।
ધર્મ્યાદિં સુદાચ્છેયોઽન્યદક્ષત્રિયસ્ય ન ત્રિયતે ॥
- ૨ યદ્દક્ષ્યા ચોપાત્ય સ્વર્ગદ્વારમપાદ્યત્મ ।
સુચિન ક્ષત્રિયા પર્થ ! ભ્રમન્તે યુક્તમોદશમ્ ॥
- ૩ દ્રાઘાણક્ષત્રિયત્રિદા શ્વશ્વાય ચ પરતપ ।
ભ્રમણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભરેર્ગુર્મ ॥
- ૪ શમો દમસ્તપ શૌચ ક્ષાન્તિર્ધર્મમેવ ચ ।
જ્ઞા વિજ્ઞાનમાસ્તિત્ય ત્રણ્ણકર્મ સ્વભાવનમ્ ॥
૫. શૌર્ય તેજો ધૃતિદાક્ષ્ય યુદ્ધે વાપ્યપલ્યાગ્રમ ।
જ્ઞાનમીધરભાવશ્ચ જ્ઞાન કર્મ સ્વભાવનમ્ ॥
- ૬ કૃષિગૌરક્ષનાગિજ્ય વેદ્યકર્મ સ્વભાવનમ્ ।
પદ્ધિર્વાસ્ત્મક કર્મ શદ્રસ્ત્રાપિ સ્વભાવનમ્ ॥
- ૭ ચાતુર્યર્થ મયા સ્પૃ ગુણક્ષત્રિયભાગશ ।
સ્વભાવનિયત કર્મ કુર્વનાપાતિ વિત્તિવપ્મ ॥

૮ શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિશુળ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાન્ ।
સ્વધર્મે નિયન શ્રેય પરધર્મો મયાવહ ॥

૯ સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરત મસિદ્ધિં ભ્રમતે નર ।
સ્વર્કર્મનિરત સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તત્કૃષ્ણ ॥

૧૦ યત્ પ્રવૃત્તિર્મૂતાના વેન સર્વમિદ તત્તમ ।
સ્વર્કર્મણા તમન્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવ ॥

૧૧ સદ્વન કર્મ કૌન્તેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।
સર્વાર્મમા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાગ્નિ ॥

લૌકિક દૃષ્ટિએ આટલી કનીન કર્યા પછી ભગવાન બીજી રીતે પણ સમજાવે છે —

સ્વધર્મનો વિચાર કરીને પણ તારે આ દીવા-પોચાપણ મૂકી દેવું જોઈએ સત્ પક્ષના બચાવને ખાતર ધર્મયુદ્ધ ચલાવવું એના કરતા ક્ષત્રિયને માટે વધુ શ્રેયસ્કર કંથુ જ નથી છે પાર્થ, એની મેળે જ ચાલ્યુ આવેલું અને ગળે કે સ્વર્ગનું બારણું ખુલ્લું હોય એવું આ યુદ્ધ બાંધવાન ક્ષત્રિયોને જ લાધે છે

વર્ણબ્યવસ્થા મુજમ ક્ષત્રિયોએ ધર્મયુદ્ધ કરવું જ જોઈએ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ બધાને તેમના સ્વભાવાનુસાર પ્રગટેના ગુણોને અનુસરીને, જોતપોતાના કામ વહેચી આપ્યા છે

પોતાની વૃત્તિ શાંત કરવી, ઉદ્ધિયોનો ને વાસના-ઓનો નિગ્રહ કરવો, બધી જાતની શક્તિ વધારવા માટે કષ્ટ સહન કરી તપ કરવું, અત્યાંત પવિત્ર રહેવું ક્ષમાવાન થવું, સરેરાશથી વર્તવું, બધી જાતની સરકારિતા ને અનુસાર મેળવવા, આ બધા ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેના વિકાસને માટે જાનવું—એ બ્રાહ્મણનું જીવનકાર્ય છે

શૌર્ય, તેજસ્વિતા, ધૃતિ, દક્ષતા, યુદ્ધમાં ગિર ગહેવાની હિંમત, દાનશીલતા અને બધા ઉપર કામુ રાખવાની વૃત્તિ એ તમારું ક્ષત્રિયોનું જીવનકાર્ય છે

એટલી કરવી, પ્રાકૃતિક શક્તિઓને જાળવીને તેમાંથી પેદાશ કરવી, ટોંગાખા પાળીને પશુપક્ષીઓ ની મહેનતનો લાભ ઉઘાડવો અને માનની લેવડ દેવડ અને લાવવા લઈ જવાનું કામ કરવું એ વૈશ્ય લોકોનું વ્યાભાવિક કામ છે.

અને બિચારા થદા શરીરશ્રમથી બધાની
મેવાચાકરી કરવી અને લોકોનાં વૈતરા કરવા, એ
તેમને બાજે આવેલું કામ છે

લોકોનો સ્વભાવ—તેમના ગુણધર્મ જોઈને અને
સમાજને આવશ્યક એવા ક્ષેત્રોના વિચાર કરીને એ
ઉપર મુજબની વહેંચણી કરેલી છે, અને ચાતુર્યની
રચના કરી છે મનુષ્યના સ્વભાવને અનુસરોને તેને
સોપેલું કામ તે કરતો ગ્હે તો તેનું કે સમાજનું
સ્વાસ્થ્ય બગડતું નથી અને સમાજના બધારણુમા
ગોટાળો ઉત્પન્ન થતો નથી

અને તેથી જ નીરસ અથવા બોછા મહત્તાના
લાગતા સ્વધર્મને પણ વળગી રહેલું જ સાકું કાઢવાર
બીજાનું કામ આપણે સારી રીતે કરી શકીએ અને
પોતાના કામમા આપણને રસ ન હોય તોપણ
સ્વધર્મ મૂકીને બીજાનું કામ ન સ્વીકારવું પોતાનું
જ કરતાં કરતા મોત આવે તો પણ તે પગવડે,
પણ બીજાને બાજે આવેલું કામ પોતાની તરફ ખેંચી
લેવામા બ્યક્તિ તથા સમાજ બંનેને આપણે મહા
સકટમા નાખીએ છીએ

મનુષ્ય પોતાના કામમા જ નિમગ્ન હોય તેને જ
વળગી રહેલો હોય, તો તેને જીવનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય
છે. સ્વધર્મને-સ્વકર્મને વળગી રહેવાથી એ સિદ્ધિ કેવી
રીતે મળે છે, જીવન કેવી રીતે સમૃદ્ધ બને છે, તે
સામ્રાજ્ય.

આપણું જીવન સર્વોત્તમની—વિરાટ પુરુષની—
સેવા માટે છે જેના વડે આ ચરાચર સર્વિ બાપેલી
છે, જેનામાથી જૂતમાત્રો પ્રવૃત્ત થયા છે, તેની
સાચી પૂજા સ્વકર્મ સંભાળવાથી જ થાય છે વિરાટ
પુરુષનો હેતુ કે સીમા પાર પાડવામા જ માણસને
જીવનસિદ્ધિ મળે છે તેથી પોતાને બાજે આવેલું
સદગ્ન કર્મ સંહાર દેખાય તોપણ એનો ત્યાગ ન
કરવો એમ જેવા જગજી તો પ્રયત્નમાત્રમા રોય
તો રહેલો જ છે અગ્નિની આસપાસ ક્યારે ધુમાડો
નથી હોતો!

અધ્યાય ૫ સ્વજનકૃપાયોગઃ

અર્જુન ઉવાચ

૧. કયમ્ પ્રીત્તમદ્ તત્ત્વે દ્રોણ ચ મધુસૂદન ।
દ્યુમિ પ્રતિયોત્સામિ પૂજાર્હવરિસુદન ॥

૨. ગુહ્યમ્ હતા હિ મહાસુભાગ્ન
ધ્રેયો મોકતુ મૈક્યમપોહ લોકે ।
હૃત્વાર્ધવામસ્તુ ગુહ્યમિદં
મુષ્ટીય મોગાન્ધધિરપ્રદિશ્વાન્ ॥

૩. ન ચૈતદ્વિદ્મ કતરન્તો ગરીયો
યદ્વા જયેમ વદિ વા મો જયેયુ ।
યનેવ હતા ન જિજીવિષામ
સ્તેઽવસ્થિતા પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્ર ॥

૪. વાંક્યરોગોપહૃત્ત્વમા
પૃચ્છામિ ત્વા ધર્મતમૂઢચેતા ।
ચચ્ચેય સ્થાનિશ્ચિત્ત્વ દ્વિદિ તન્મે
શિષ્યસ્તેઽદ્ વાધિ મા ત્વા પ્રવન્તમ્ ॥

૫. ન હિ પ્રવદ્યામિ મમાવગુણદ્-
ચરોત્તમુચ્છોદગમિન્દ્રિયાણામ્ ।
ધવાય મૂમાવત્પત્તયદ્
રાગ્ય મુણામપિ ચાપિજ્ઞયમ્ ॥

સંજય ઉવાચ

૬. ઇવમુત્ત્વા દુર્મવેસ મુચ્ચેસ પરંતપ ।
ન ચોત્સ્ય દત્તિ ચોવિન્દમુક્તવા ત્વગ્ની ચમૂન હ ॥

આટલાથી અર્જુનને સતોષ ન થયો; સ્વભાવની
જ વાતો કરતા તેણે કહ્યું હે મધુસૂદન! પણ
હું લાડખીમા પૂત્ત્ય બીજામાયાર્ અને દ્રોણમાયાર્
ઉપર બાણ ફેલી રીતે ચાતુર્ય તેમના જેવા
મહાનુભાવ, મહાક્રમા યુગ્મનોને માગવા કરતા
દુનિયામા બીજા માગીને જીવતું પડે તો તે પણ સારું
આ યુગ્મનો સ્વાર્થના જાગ બન્યા છે માટે આપણે
એમને મારીએ તો લોકીથી ખરડાયેલા કોઈ જ
આપણે મોત્રવવા પડશે. આ બંનેમા આપણે માટે
કમ વધારે શ્રેયસ્ક છે તે સમજાવું નથી આપણે

વિશ્વ યાત્રા એ સાત્રું કે ન થાય એ સાત્રું, એ પણ કાણ કહી શકે ? અરેખર આપણું હિત શામાં છે તે જ મને નથી સમજતું. જેમને માર્યા પછી જીવવાની વાસના પણ નહિ રહે તેઓ આ આપણા સગા ધાર્તરાષ્ટ્રો આપણી સામે લાવા માટે ઊભા છે. ૨૫-જનકપાથી ઘેરાયેલા હોઈ મારી રવાભાવિક કુદ્ધિ આજે કામ આપતી નથી. ધર્મ કયો અને અધર્મ કયો એ વિષે મનમાં ગોઠાવો ઉત્પન્ન થયો છે. તેથી જ હું તમને પૂછું છું, ભગવાન. હું તમારો શિષ્ય છું, તમારે શરણે આવ્યો છું. મને માર્ગ બતાવો અને નિશ્ચિત રીતે જે કંઈ ટ્રેયરકર હોય તે મને કહેા આ પૃથ્વી ઉપર એકછત્રી અને અધી રીતે સંપન્ન એવું રાજ્ય મળે અથવા દેવો ઉપર પણ સ્ત્રામિત્વ મળે, તે પણ અધી ઇર્ષ્યાને શાપી નાખનાર આ મારો શોક જેનાથી દૂર થાય એવો કોઈ પણ ઉપાય મને દેખાતો નથી

સંજયે કહ્યું : તે શૂરવીર અર્જુન અત્યંત ઉદ્વેગ-થી આતું બોલ્યો અને 'હું હવે લડવાનો નથી' એવું વક્તાથી કહી મૂંઝો બેસી રહ્યો.

અધ્યાય ૬

મવોધનયોગ :

(ભાગવતપરાજી)

સંજય ઉવાચ

૧ તમુગ્ધ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ।
સેનયોદમવોર્નધ્યે વિપીદન્તમિદ વચઃ ॥

શ્રીભગવાન ઉવાચ

૨. અશોક્યાનન્વશોચસ્ત્વ પ્રસાદાશ્ચ માપસે ।
ગતાત્મનગતાસુઘ નાનુશોચન્તિ પશુટલાઃ ॥
૩. ન ત્વેગ્રહ જાતુ નાસ ન ત્વ જેમે જનાધિપઃ ।
ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વચ્ચમત પરમ્ ॥
૪. દેહિનોડરિમન્યવા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।
તથૌ દેહાન્તરપ્રાપ્તિર્ધારસ્તજ ન સુચ્યતિ ॥
૫. નાસતો વિચલે ભાગો નામતો વિચલે સતઃ ।
અભયોરપિ દયોડન્તસ્ત્વનોસ્તત્પદર્શિભિઃ ॥

૬. અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ યેન સર્વેન્દ્રિય તતમ્ ।
વિનાશમવ્યવસ્થાસ્ય ન વચિત્કર્તુમર્હતિ ॥
૭. અન્તવન્ત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।
અગશિનોડમ્મેયસ્ય તસ્મદુચ્યસ્ત્વ ભારત ॥
૮. ય એનં વેતિ દન્તારં યદ્ધનં મન્યતે હતમ્ ।
અમૌ તૌ ન વિજાનીતો નાય હન્તિ ન દન્યતે ॥
૯. ન જાયતે મિચતે વા કદાચિન્-
નાય મૃત્વા મવિતા વા ન મ્યઃ ।
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોડય પુરાણો
ન દન્યતે દન્યમાને શરીરે ॥
૧૦. વેદાવિનાશિન નિત્ય ય એનમ્મમવ્યવસ્થામ્ ।
કથં સ પુરુષ પાર્થ કેં ઘાતયતિ દન્તિ કમ્ ॥
૧૧. નાસાસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય
નવાનિ યજ્ઞાતિ નરોડપરાણિ ।
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-
ન્યન્યાનિ સયાતિ નવાનિ વેદૌ ॥
૧૨. નૈન છિન્દન્તિ શરણાણિ નૈન દહતિ પાવકઃ ।
ન ચૈન કલેદન્યત્પાપો ન શોપયતિ મારુતઃ ॥
૧૩. અચ્છેયોડયમદાહોડયમન્લેપોડશોષ્ય એવ ચ ।
નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્વાપુરુષલોડય સનાતનઃ ॥
૧૪. અવ્યત્તોડયમચિનયોડયમવિકાર્યોડયમુચ્ચતે ।
તસ્માદેવ વિદિત્વૈન મનુશોચિતુમર્હસિ ॥
૧૫. યય ચૈન નિત્યજાત નિત્ય વા મન્યસે મૃતમ્ ।
તથાપિ ત્વ મદાવાહો નૈવં શોચિતુમર્હસિ ॥
૧૬. જાતસ્ય દ્વિ ધ્રુવો મ્યુત્યુર્ધ્વં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।
તસ્માદપરિદ્યૌડયં ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥
૧૭. અવ્યત્તાદોનિ મૃતાનિ વ્યવતમધ્યાનિ ભારત ।
અવ્યત્તનિધનાન્યેન સજ યા પરિદેવના ॥
૧૮. વેદૌ નિત્યમવધ્યોડયં વેદે સર્વસ્ય ભારત ।
તસ્માદવધ્યોનિ મૃતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥
અતે લાક્ષ્મીની વચ્ચે આવી રીતે શોકમાં પડેલા અર્જુનને સડેજ દસીને ભગવાને કહ્યુંઃ
અરે, જેમને માટે દુઃખ કરવું ન થઈ તેમને માટે તું દુઃખ કરે છે અને ઊંડાં ડહાપણની વાતો સંભળાવે

છે ! કાલ્પા લોકા દુનિયામાં મરેલાનો કે ન મરેલાનો શોક કરતા નથી. અરે, હું કે તું અથવા આ મનુષ્યો પહેલાં ન હતા એમ નથી, અને આ દેહમાંથી છૂટા થયા પછી આપણે નથી હોવાના એમ પણ નથી જેમ આ દેહમાં બાલ્યાવસ્થા પછી તારુણ્ય આવે છે અને તેની પછી ધણપણ આવે છે, તેમ જ આ દેહ છૂટી જાય એટલે બીજો દેહ મળે જ છે તેથી ધીર પુરુષ-શુદ્ધિમાન પુરુષ-મગ્ધયુથી ગગનાનો નથી મરતુ માટે તે વગી શોક યો કરવાનો ? અને આટલું બધું મુંઝામું શું જવાનું ? મરતુને મહત્ત્વ શા માટે આપણે જોઈએ ? જે નથી તે કદી અસ્તિત્વમાં આવવાનું નથી અને જે છે તેનો કદી નાશ થવાનો નથી તત્ત્વાર્થી લોકોએ આ બંને વાતોનો છંડો જોયો છે જે તત્ત્વ વડે આ આપણુ વિશ્વ બાપેલુ છે તે તો અવિનાશી છે એ અન્યથ તત્ત્વોનો વિનાશ કોઈ જ નથી કરી શકતું એવુ આત્મતત્ત્વ સર્વજ્ઞ, સતત, અખંડ બરેલું છે અને દેહ વિષે પૂછીશ તો આ અવિનાશી નિત્ય અને ગૃહ આત્માએ ધારણ કરેલા શરીરો નાશ વાન છે જ. તેથી તુ જાનોમાનો લડવા તૈયાર થા મોત એ કોઈ ટાળવાની વસ્તુ નથી આવુ મરણ ટાળવાનુ હોતુ જ નથી ટાળતુ જોઈએ તે તો ફક્ત અધર્મોથરણુ

જેને લાગે છે કે આ આત્મા મારે છે અથવા જેને લાગે છે કે આ આત્મા મરાય છે, તે બંનેને સાચી વસ્તુનું જ્ઞાન નથી આત્મા કોઈને મારતો પણ નથી અને કોઈનાથી મરાતો પણ નથી

કહ્યું છે કે

આ આત્મા કદી હિત્યન્ન પણ થતો નથી, જન્મ પામતો નથી અને મરતો પણ નથી પહેલો થયો હતો અને ભવિષ્યમાં ફરી થવાનો છે એમ પણ નથી આ પુરાણપુરુષ અજન્મ છે, નિત્ય અને કાયમનો એટલે કે સનાતન છે શરીરનો નાશ થાય તોપણ આનો નાશ થતો નથી

જે માણસ આ આત્માને આવો અજન્મ, અવ્યય, નિત્ય અને અવિનાશી તરીકે ઓળખે છે તે કેવી રીતે કોઈને મારે અથવા મરાવે ?

જેવી રીતે માણસ જૂનાં વસ્ત્રો ફેંકી દઈને બીજાં નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે તેવી જ રીતે આ દેહી એટલે કે આ જીવાત્મા જૂના શરીરો ફેંકી દઈને નવાં શરીરો ધારણ કરે છે. આ આત્માને કશો કાંપી શક્તો નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી ભિજાવી શકતું નથી અને પવન ઝૂકવી શક્તો નથી

આ સનાતન આત્મા નિત્ય, સર્વગત, સ્થાય અને અચળ હોવાથી અચ્છેદ છે, અદાશ છે. એ બોંનનો કે સુકાતો નથી અને તેથી જ તેને અચક્ષ્ન, અચિત્ત અને અવિકારી કહ્યો છે તેથી આવા આત્માનુ આ આવુ શરીર છે એ ઓળખીને તું દુઃખ કરવાનું મૂકી દે

વળી તને જો એમ લાગતું હોય કે આ આત્મા હમેશા ફરી ફરી મરે છે અને હમેશાં ફરી ફરી જન્મે છે તોપણ તેને માટે ગોઠ કરવો બર્થ છે જન્મેલાનું મોત જો ટાળી શકાતુ નથી અને મરેલાનુ ફરી જન્મતુ જો નક્કી છે, તો આ અપરિહાર્ય વસ્તુ માટે શોક કરવો ન જ જોઈએ અરે, આ જૂનો કષાયો આત્મા તે સમજાતું નથી આવેલા ફેબાય છે એટલું જ, અને નાશ પામીને કયાં જાય છે તેનો પણ પતો હોતો નથી એવી ત્રિષિતિમાં દુઃખ કેતુ કરવાનું ? બધી જ માયાની ઈદનળ ! આત્મર્થની પરંપરા ! આપણે એટલું જાણ્યુંએ છીએ કે આ જીવાત્મા કોઈ પણ દેહમાં હોય તોપણ મરતો નથી એથી કોઈ પણ જૂનો વિષે, કોઈ પણ પ્રાણી વિષે, તારે શોક કરવો ન ધરે

અધ્યાય ૭

સામ્પયોગઃ

૧ સુષ્ટ્વત્તે રામે જન્વા લમારામૌ જયાનયૌ ।

સત્તો સુદાય સુઝ્યસ્ય જ્યં વામસાપ્સયિ ॥

૨ માશાસ્પર્શાલ્તુ કૌન્તેય ધીતોગસુષ્ટ્વ લક્ષા ।

લાપમાપાધિનોડનિત્યાસ્તાસ્તિતિસ્ય માતઃ ।

૩. ચંદ્રિ ન ચ્યયયન્તેતે પ્રકુપં પ્રકુપર્વમ ।

સમદુઃખમુગ ધીરં સોડય્યાત્વાય કરપતે ॥

૪. ન પ્રહ્યેત્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસમૂહો વ્રજાવિદ્ વ્રજાણિ સ્થિનઃ ॥

૫. વિદ્યાવિનયસપત્ને વ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પળિટતાઃ સમર્થિનઃ ॥

૬. રૂઢૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યૌર્ધા સામ્યે સ્થિત મનઃ ।

નિર્દોષ હિ સમ વ્રજા તત્સાદ્વ્રજાણિ તે સ્થિતાઃ ॥

શ્રી ભગવાન આગળ બોલ્યા : હે અર્જુન ! સુખદુઃખ, લાભહાનિ, જ્યપરાજ્ય ઇત્યાદિ સમગ્રી આજ્ઞામાં સમાન થતી રાખીને તું મુદ્દે લાગ; એટલે તને પાપ નહિ લાગે. (માણસ કર્તવ્યકર્મ ભૂલીને પાપ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, એવું કારણ એની ઇન્દ્રિયનિષ્ઠા, લોભ અને ક્રાંતિની લાલસા છે. આ વાતો જ મૂંઝી દીધી, એટલે પાપની પ્રવૃત્તિ જ નષ્ટ થઈ ગઈ. પછી જ જોવખતે જોયોય હશે તે એની મેળે જનશે.) ઇન્દ્રિયોના તેમના વિષયો સાથે સંયોગ થયો એટલે શીતઉષ્ણ, સુખદુઃખ વગેરેના અનુભવ થવાના જ. આ અનુભવો આવે છે અને જાય છે. તે અનિશ છે. તે સહી લીધે જ છૂટકો. જે માણસને વિષયોના આ અનુભવ વ્યથિત કરતા નથી તે શુદ્ધિમાન માણસ સુખદુઃખને વિષે સમાન હોવાથી અમૃતત્વને લાવક બને છે. (અમૃતત્વ એટલે રાગદ્વેષરહિત સ્થિતિ, અહિંસાની પરાક્રમ્ણા, જ્યાં મરણનો ડર નથી, જીવને મારવાની ઇચ્છા નથી, તે જ અમૃત દશા; અનાસકિત અને વૈરાગ્ય વડે જ તે અનુભવી સકાય છે.)

પ્રિય વસ્તુ મળી જતાં હરખાઈ ન જતું અને ન જોઈતી અપ્રિય વસ્તુ ભાગે આવી હોય ત્યારે દુઃખથી ઉદ્ધિગ પશુ ન થયું. જે વિરાટ જીવને ઝોળખે છે ને તેની જ સેવામાં રિયર રહે છે તેને હર્ષશોકનો મોહ થતો નથી.

[વિદ્યા અને વિનયથી સંપન્ન એવો બ્રાહ્મણ હોય, પવિત્ર ગાય હોય, વિરાગ હોય, કોઈ કૃતરો હોય અથવા કૃતશને મારી ખાનાર કોઈ ચાંડાળ હોય-કાલા લોકો આ બધાં પ્રત્યે સરખો દરિયો જ જુએ છે. જેમનું મન આવી રીતે સામ્યબુદ્ધિને પહોંચ્યું છે તેમણે આ નિર્દોષીમાં જ સંસાર છડ્યો ગણાય.

પરબ્રહ્મ પૂર્ણ નિર્દોષ અને સર્વત્ર સમાન હોવાથી સામ્યબુદ્ધિવાળા લોકો બ્રહ્મને જ પહોંચ્યા છે એમ કહેવું જોઈએ.]

અધ્યાય ૮

યોગબુદ્ધિયોગઃ

૧. નેહામિકમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિચયે ।
સત્પત્મન્યસા ધર્મસ્ય ત્રાવતે મહતી મયાત ॥
૨. વ્યવસાયાર્તિમ્કા બુદ્ધિરેવેદ્ય કુપ્તનન્દન ।
વહુગમ્યા જ્ઞાનન્તાથ બુદ્ધ્યોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥
૩. યોગેશ્વરે પ્રસન્નગા તથાપદ્યતેતસામ્ ।
વ્યવસાયાર્તિમ્કા બુદ્ધિઃ સમાયૌ ન વિષીયતે ॥
૪. ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિર્લેપુષ્પો મનાર્જુન ।
નિર્વિઘ્નો નિત્યતત્ત્વસ્વો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન ॥
૫. યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સપ્તતોદકે ।
તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્વ વિજાનતઃ ॥
૬. કર્મણ્યેરાધિશરસ્તે મા પાતેષુ કદાચન ।
મા કર્મફલદેહતુર્મ્યાં તે સર્ગોઽસ્ત્તકર્મણિ ॥
૭. યોગસ્થઃ યુગ કર્મણિ સદ્મૈ ત્યગ્ન્યા ધનજય ।
સિદ્ધિમયિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્યા, સમર્થ યોગ ઉચ્યતે ॥
૮. દરોણ દ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદનજય ।
બુદ્ધૌ દારુણમન્વિચ્છ ક્રૂરગાઃ ફલદેહતઃ ॥
૯. બુદ્ધિયુક્તો જટાતીર ઉને છુટનદુષ્ટતે ।
તત્સામ્યોગાય બુઝ્ઝસ્ત, યોગઃ કર્મયુ કૌસલમ્ ॥
૧૦. કર્મેજ બુદ્ધિયુક્તા હિ ફાટ ત્યગ્ન્યા મત્રીધિનઃ ।
જન્મનર્થવિનિર્મુલાઃ પદ મન્દનનવામયમ્ ॥
૧૧. વદતે મોદદલિલ બુદ્ધિર્વ્યભિગરિષ્યતિ ।
તત્ત્વ ગન્તાઽસિ નિર્વેદ ધ્રોતવ્યસ્ય ધ્રુતસ્ય ચ ॥
૧૨. ધૃતિત્રિવ્રતિવન્ના તે વયઃ સ્વાસ્મતિ નિઘ્રતા ।
સામાધ્યાયચ ચુદિસ્તદા યોગમશાસ્ત્રિનિ ॥

આ યોગમાં એટલે આવી સામ્યબુદ્ધિથી કર્મ કરતાં કરેલા આરંભનો નાશ થતો નથી, ને એવા કર્મથી ત્રિપરીત પરિણામ પણ આવતું નથી. સામ્યયોગથી ધર્મનું અથવા બુદ્ધિયોગનું થોડું

પણ આચરણ યામ-અનુશીલન યામ તોપણ તે
યોગ આપણને મક્કા સફરમાંથી બચાવે છે હે
પાશ્વ, નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિમાં દૃઢ એવો એક જ નિષ્કા
હોય છે અનિશ્ચિત-અચળ મનને અનેક ફાટાઓ ફૂટે
છે, તે ફાટાઓને અત જ દોનો નથી જે લોહી
ભોગ અને એવર્ધને વળગે ગ્રહે છે અને એવી જ્ઞાતિને
લઈને જેમની શુદ્ધિ છુટી જ દિશામાં વલેવી હોય
છે એવાઓની શુદ્ધિ સ્થિર ન થવાને કારણે સમાધિ
તરફ વળતી નથી-તેમનામાં સામ્ય આવી શકતું નથી

વેદમાંનું કર્મકાણું સત્ય, ગત અને તમ એ ત્રણે
શુભોમાં ગુણવેશું છે તેથી તે અર્જુન, આ ત્રણે શુભોના
ગુણવાદાર્થી તું પર ધર્મ ન, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી
તારે આનંદ ગ્રહેવું હમેશાં પોતાની આયુર્જાતિયા,
કાર્યપરાયણતામાં તારે દૃઢ ગ્રહેવું યોગશ્લેષની રીકર
મૂવી ઈઈ તારે આત્મવાન થવું ધર્મનું આ રહસ્ય
સમજતા સુધી જ કર્મકાણી શાસ્ત્રની મદદતા છે
એકાદાર બ્રહ્મપાપણતા મેળવી એટલે પછી આ
કર્મકાણી શાસ્ત્રોના હાવ કાણ પૂછે છે ? મોટું પૂર
આવીને બધે પાણીપાણી ઘર્ષ જાય એટલે હમેશના
કૃપાઓ અને તળાવોના નેટવો ઉપયોગ તેટલો જ
થઈ જાયનાર માનીને બધા વેદોના ઉપયોગ છે

વેદોમાં કહેલા કાર્યકર્મો શા કામના ? સાચું
જોવા જતા બલની વિરાટ સમાજની સેવા મટે
આપણે જાણે જે કર્મ કર્મ આપણે હોય તે મૂંઝે
મોઢે અનાસક્ત રહી કરવું એ જ આપણો અધિભાર
છે, એ જ આપણે જાણે આપણે કર્તવ્યકર્મ ગોખીએ
કર્મમાંથી ફળો અને ઉપક્રમે અસખ્ય નીકળવાના
તે બધા વિષે આપણો અધિભાર થોડો જ હોઈ શકે ?
શુદ્ધ હેતુથી શુભ કર્મ કરવા એ આપણા દયમાં છે
પણ તે કર્મોનું ફળ અમુક જ આવે એવો આપણો
આશય આપનો નથી અને તે તે કર્મનું જ પોતાને જ
મળે એવો આશય તો કદી પણ ન ગળી શકાય તેથી
કર્મફળની આશામાં તુ લોભાર્જ ન જતો, તેવો હેતુ ન
ગમતો સાહેસાથે કર્મફળ મટે પોતાનો અધિભાર
ગ્રહી નથી તેથી નિરાશ ધર્મ કે નિરુત્સાહ ધર્મ કર્મ
હોડીને સ્વસ્થ મેસી રહેવું એવી પણ તારી જ્ઞાતિ ન

હોડી જોઈએ સામ્યશુદ્ધિથી યોગમાં સ્થિર ગ્રહીને
સગ મોટાં કર્મફળ વિશેની લાયસા છોડી દઈ, સિદ્ધિ
અને અસિદ્ધિ, જય અને પરાજય, એ વિશે સમાન
(તટસ્થ) શુદ્ધિ ગાળીતું કર્મે કર આવી બતાવી મચતા
એટલે જ યોગ આપણા ધર્મ જવળ કર્મ કરતા ગ્રહેવું
એમાં કોઈ જ અર્થ નથી શુદ્ધિયોગ જ મેષ છે આવી
આમ્ય શુદ્ધિનું જ શરણ લેવાનો પ્રયત્ન કરવો ફળની
જને ચટપગી લાગી છે એવા લોકો ખરેખર દયાને
પાત્ર છે જે માણસમાં સામ્યશુદ્ધિ સ્થિર ધર્મ તે પાપ
અને પુણ્ય મનેથી અધિપત રહે છે, મારે તું યોગ આપ
યોગ એ જ કર્મ કરવાની ખૂની અથવા કુશળતા છે
વિચારવાન લોક કર્મમાંથી ઉત્પત્ત યતા ફળનો લોભ
શુદ્ધિયોગની મદદથી કોઈ દર્ષન-અનુભવાથી પોતાની
શુક્તિ મેળવે છે અને પછી સહેતાઈથી નિષ્કામ
પદવીને પહેામે છે-મોક્ષ મેળવે છે ત્યારે તારી શુદ્ધિ
મોક્ષકર્મી કાર્યને જોળી જશે ત્યારે તારામાં
સામ્યજ્ઞા શામ્ભવયતો વિષે, તેમ જ ન સામ્યજ્ઞનાં
શાસ્ત્રવચનો વિશે પણ જ્ઞાતિ ઉદાસીન થશે
કાર્યકર્મોના ફળો બતાવી શ્રુતિઓએ મનમાં ઉત્પલ
કરેલી ગૂંચવણ ત્યારે દૂર થશે અને શુદ્ધિ સ્થિર ધર્મ
સમાધિ તરફ વળશે, ત્યારે તને યોગ સિદ્ધ થશે

અધ્યાય ૯

સ્થિતપ્રજ્ઞયોગઃ

અર્જુન ઉવાચ

૧ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ચાપા મમાધિસ્ત્યસ્ય કેશવ ।
સ્થિતયી કિં પ્રમાપેત વિમાસીત ઇત્યેવ કિમ્ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

૨ પ્રજ્ઞહતિ યન્ કામાન્તર્યામ્યર્થ મનોઘતાન્ ।
આત્મચેવામના તુ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તથોચ્યતે ॥

૩ દુઃખેનુદ્વિગમના સુખેષુ વિગતસ્પૃહ ।
સીતરાગમયનોઽ સ્થિતપ્રજ્ઞીતિહવતે ।

૪ ચ મયેવાનુભિન્નેદેહસ્તત્તત્રાપ્ય કુમાશ્રમમ્ ।
જાનિતવન્દતિ ન દેહિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

૫ યદા ઘટ્ટસે વાયુઃ કૂર્મોડ્યાનીવ સવશ ।
હૃદિવાયોર્દિવાયઅચક્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

- ૧૬ વિપયા વિનિર્વર્તન્તે નિરાહારસ્ય દહિન ।
રસર્વર્ન રસોડ્યસ્ય પર દૃષ્ટ્યા નિર્વર્તેતે ॥
 - ૧૭ યતતા દ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપન્ન ।
ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીં હરન્ત પ્રમથં મન ॥
 - ૧૮ તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય સુક આસીત નત્પર ।
વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજા પ્રતિષ્ઠિતા ॥
 - ૧૯ ધ્યાયતો વિન્યાનુસં સવસ્તેષૂપજાયતે ।
સન્નાદગજાયતે કામ કામાત્મોઽભિજાયતે ॥
 - ૧૦ ક્રોધાદ્યવતિ સમોદ રામાહસ્મૃતિાવગ્રમ ।
સ્મૃતિત્રણાદ્યુદ્ધિનાસો યુદ્ધિનાદ્યાગ્રમદયતે ॥
 - ૧૧ રાગદ્વેપવિયુક્તૈસ્તુ વિપયાનિન્દ્રિયૈરચરન્ ।
આત્મવદ્યૈર્વિધેયામા પ્રગાદમધિગન્છતિ ॥
 - ૧૨ પ્રસાદે સર્વેદુ રાના હાનિરસ્યોપજાયતે ।
પ્રસન્નચતસો દ્યાદ્યુ યુદ્ધિ પર્યવતિષ્ઠતે ॥
 - ૧૩ નાસ્તિ યુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુષસ્ય માર્ગમા ।
ન ચાભાવયત શાન્તિરશાન્તસ્ય કુત સુખમ્ ॥
 - ૧૪ ઇન્દ્રિયાણા હિ ચરતા યન્મનોડુવિધીયતે ।
તદસ્ય હરતિ પ્રજા વાયુર્નાવમિત્તામ્ભસિ ॥
 - ૧૫ તસ્માદસ્ય મહાગદ્ધો નિગૃહીતાનિ સર્વથા ।
ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજા પ્રતિષ્ઠિતા ॥
 - ૧૬ યા નિશા સપન્નતાના તસ્યા જાગર્તિ સવમી ।
યસ્યા જાગ્રતિ મૃતાનિ તા નિશા પરવતો સુન્ને ॥
 - ૧૭ ધાપૂર્વમાર્ગમચલપ્રતિષ્ઠ
સમુદ્રમાપ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ।
તદ્વિક્રામા ય પ્રવિશન્તિ સર્વે
સ શાન્તિમાપ્રોતિ ન કામકામી ॥
 - ૧૮ વિદ્યાય વામાન્ય સર્વાન્યુમાધારતિ નિ સ્પૃહ ।
નિમસો નિરહકાર સ શાન્તિપ્રધિગન્છતિ ॥
 - ૧૯ ણા વ્રજી સ્મિન્તિ પાથ નૈના પ્રાપ્ય વિમુદ્ધતિ ।
સ્થિત્યાસ્થાગ્રન્તરાગેડપિ વ્યનિર્વાળમ્ ॥
- અર્જુન પૂછે છે, તો પછી હે વાગવાન આ સ્થિતરુદ્ધિ માણુસ કેવો હોય છે તે મને પ્રથમ કહેા તે જોતે છે કેવુ રહે છે કેવુ, આવે છે કેવુ એ બધુ સવિસ્તર કહેશેા તો મને તેની પૂરી કૃપના

આવશે ધી બગવાન યોધા માણુસ ન્યારે મનમા બેળી થવી બધી વાસતાઓ તાજે છે અને માત્ર આત્મનિરામની દૃષ્ટિએ જ જીવન ચિતાડે છે, અને એને એવા આત્મિક જીવનમા જ બધી જાતનો સતોષ મળે છે ત્યારે તેની શુદ્ધિ રિચ્છ થઈ એમ સમજવુ દુષ્ટો ઉપર દુષ્ટો આવે તોપણ જેનું મન ઉદ્ધિમ થતું નથી, ભાગમા સુખ આવ્યુ હેય તો આવુ સુખ દમેશા રહે એવી વાસના જેનામા બગતી નથી એટલે કે જેનામાથી બીતિ, ક્રોધ અને આસક્તિ નીકળી ગયા કે, એવા વિચારી માણુસને સ્થિરરુદ્ધિ કહેવામા આવે છે પ્રસન્નાનુસાર સારીનરસી પરિસ્થિતિ આવતા જે માણુસ તે તે પરિસ્થિતિને વળગી રહેતો નથી અને દમેશા સાડુ જ રહે અને ખગમ ટળી જાય એવી આગમતવચ્ચતિ રાખતો નથી, તેની શુદ્ધિ રિચ્છ થઈ એમ સમજવુ (અશુભ એટલે પાપ દુનિયામા ન હોવુ જોઈએ એવુ તો કાઈ પણ સન્માનને ન લાગે, પણ પાપ સાથે ક્રમડવાની, અન્યાયની સામે લડવાની જવાબદારી મારી ઉપર કયાથી આવી પડી ? આ બધા મારે ભાગે ન આવી હોત તો હું સુખમા રહી શક્યો હોત, એવી વૃત્તિ થવી એ ઇંદ્રિયારામ એટલે કે સુખથી લગચાલેના માણુસનું લક્ષણ છે) ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયો તરફ દોડતી જ હોય છે માણુસ ન્યારે એ બધીને ચાગે બાલુએથી ખેંચી લે છે અને કાયમો જેમ પોતાની ઇંદ્રિયોને પીકની લાલની અદર ખેંચી લઈ સુરક્ષિત થાય છે, તેની જ રીતે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરી માણુસ ન્યારે આત્મનિષ્ઠ થાય છે ત્યારે તેની શુદ્ધિ રિચ્છ થઈ એમ જાણવુ માત્ર કાળ બાલ્કાચરણપૂરતો કે આપચારિક રીતે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાથી કામ નહિ સરે જે માણુસ ક્રૂર ઇંદ્રિયો દ્વારા વિષયોનું સેવન કરવુ મૂઠી દે છે તેના વિષયો છતાં રહે છે એ વાત સાચી, પણ વિષયોના રસ તો રહે જ છે માણુસ આત્મપગથણ થય, તેને આત્માની ઓગસનો ગ્રાહ એકવાગ મળે, એટલે પડી વિષયોનો રસ પણ એની મેળે ખરી પડે કે (જ્યા સુધી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ મળી નથી, ત્યાં સુધી કનિષ્ઠ વસ્તુ તરફનું આકર્ષણ કેવી રીતે છૂટે ?) માણુસ જામે એટલે વિચાર અન પ્રવત્ન કરે તોપણ તેાંની ઇંદ્રિયો માણુસને ખેંચીને

પોતાના વિષયો તરફ લાઈ જાય છે તે બધીને કાળમાં લાવી યોગના સાધન વડે આત્મપરાયણ, ધિરપરાયણ યુગ આવી રીતે ઇન્દ્રિયો જેના કમનમા આવી તે જ સ્થિતપ્રત્થ થયો એમ કહેવાય

માણસ ધીરધીર કેમ પડે છે તે હવે તને હું કહું પ્રથમ એ બાહ્ય સવયે રાખી માનમનયો વિષયોનું ચિંતન કરવાનું સુખ ભોગવે છે બાહ્યી મનમા વિચાર આવે તેથી શુ ? એવો મોહક યુક્તિનાદ આદરી તે વિષયોનું ખ્યાન શરૂ કરે છે ખ્યાન શરૂ થયું એટલે મન હમેશા તેનો જ વિચાર કરવા લાગે છે, તે વસ્તુઓમા જ પરાયણેલુ રહે છે, તદ્દપ થયું જાય છે આવી રીતે સગ વધે એટલે વિષયોનો રસ જનમે છે અને તે તરફ મન એચાય છે, માસના જગત થય છે, ચિત્ત અસ્વસ્થ થાય છે સમાજનું દિલ કે પોતાનું કર્તવ્ય એ જ જીવનનું પ્રેરક તત્ત્વ હોયું જોઈએ, એ જ જીવનનું કેદ હોયું જોઈએ આ કેદની આસપાસ જ જીવનના બધા વ્યાપાર કરતા હોવા જોઈએ અને બદલે વિષયોનું ખ્યાન કરવાથી કામી બનેલી વૃત્તિ તે તે કાળે ઊઠતી વાસનાઓને વારાફરતી કેદની જગાએ સ્થાપન કરે છે અને દુનિયાના બધા વ્યાપાર આ કેદસ્થ વાસનાને અનુરૂપ થઈને જ ચાલવા જોઈએ એવી ઇચ્છા જનમે છે દુનિયાની ઘટનાઓ એક જ વ્યક્તિની તે તે વખતની વાસનાને અનુરૂપ થઈને શી રીતે આવે ? એટલે પરિણામે જીવનમા બધે અસતોષ વ્યાપી રહે છે, અને આ રીતે કામમાંથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે કામ એટલે વાસનાઓ વૃક્ષ થાય કે ન થાય, તેમજે વિશ્વ-વ્યવસ્થાનો નિચાર કોઈ પણ વખતે કરેલો હોતો નથી તેથી વાસનાઓ જીવનનો કે વિશ્વનો કંઈ જામરો શક્તી નથી કોઈ માટે રાજ્ય પોતાના તરફ પ્રમાણે રાજ્ય-વ્યવસ્થામા ફેરફાર કરતો જાય અને બધે જ્યેષ્ઠી નગરી કરી મૂકે, અને પછી બધા ઉપર ખિન્નર્થ જઈ બધાનો તેમ જ પોતાનો નાશ કરે, એવી જ માણસની સ્થિતિ થાય છે કામમાંથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો એટલે કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય, સાદુ-નરસુ વિહિત-અવિહિત, કશું જ સમજી શકાય નથી અને આ સમોદયી માણસ મૂઠ બને છે સમોદ થાય એટલે

પોને કોણ, પોતાનું કર્તવ્ય શું, પરિસ્થિતિ કેવી છે વગેરે બાબતની જાગૃક્તા એટલે રમૂતિ નષ્ટ થાય છે આ જાગૃક્તા નષ્ટ થઈ એટલે સત્-અસત્ના નિઃપ્રવધી વિવેક કુવાવાળી શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે અને સદસર-નિવેકશુદ્ધિ જતી રહી એટલે સપૂર્ણ નાશ થયો માણસના અંધ પનનનો કંઈ આવો છે

તેથી જે માણસ રાગદ્વેષ (ભાવાભાવ) મૂકી દઈ માત્ર જ્યાં મર્તવ્ય હોય ત્યાં જ ઇન્દ્રિયોને વાપરીને પોતાના કમનમા રાખે છે, અને પોતાનું જીવન સરકારી બનાવી આત્મનિષ્ઠ થાય છે, તેને બધી જાતની પ્રસન્નતા મળે છે, તેનું મન પ્રસન્ન અને ઉત્સાહી રહે છે, શુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે, તેને કર્તવ્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે અને તેને પાર પાડતા ઉત્સાહ અને ચીવટ કાયમ રહે છે આ પ્રસન્નતાને લીધે તેના બધા કુઓ દૂર થાય છે અને મન પ્રસન્ન થયું એટલે શુદ્ધિ સ્થિર થાય છે

આવો પ્રસાદયોગ જેને લાખ્યો નહિ તેની શુદ્ધિ સ્થિર થતી નથી, તેનામા ભાવના કે નિષ્કા હોતી નથી જેનામા નિષ્કા નથી તેને શાંતિ નથી, અને શાંતિ વગર સુખસમાધાન કયાથી આવે ?

કર્તવ્યકર્મ કરતો વખતે ઇન્દ્રિયો કુદરતી રીતે તે તે વિષયોનો અનુસર લેવાની જ પણ ઇન્દ્રિયોની પગલાં જ મન આસક્ત થઈ વિષયો તરફ જવા માટે તો વાધુ વડે હાંસો જેમ ફાવે તે દિશામા એચાર્ન જાય છે તેવી રીતે તેની શુદ્ધિ ફાવે તે દિશામા એચાર્ન માટે છે આ યોગબળી જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયો વિષયોમાંથી બધી રીતે એચી લીધી તેની શુદ્ધિ સ્થિર થઈ

જે બાગતમા પ્રાણીમાત્ર એકદમ એકરાર હોય છે તેમા આ સવયી જાગ્રત હોય છે અને જે વાંતો સાધારણ માણસને અજાતની જણાય છે ત્યાં આ વિચારી મુનિ એકદમ એ રકાગ કે ઉઘાસીન રહે છે તેમની રાત્રિ તે આવેના દિવસ અને તેમનો દિવસ તે આની રાત્રિ બદલતા દરિવામા ચારે તરફથી ગમે એટલા પાણીના પ્રવાહ આવે તોપણ જેમ તે પોતાની મર્યાદા ઊઠતો નથી તેવી જ રીતે જે માણસ

તરફે બધી કામનાઓ આવીને શમે છે તેને જ શાંતિ મળે છે. કામનું ચિંતન કમનાને કદી શાંતિ મળવાની નથી. (વિશ્વની સેવા કરતી વખતે અનેક કામનાઓ સેવવી પડે છે ઇંદ્રિયોને પોતપોતાના વ્યાપાર કરવા પડે છે, અનુગ્રવ લેવા પડે છે તટસ્થ બાવે આ બધામાંથી પસાર થવું જોઈએ જેની રીતે કાર્ડ ડોક્ટર કે ગ્લાયસુશાસ્ત્ર પેટ ભરાયુ હોય તો પણ કર્તવ્ય તરીકે ઇસ્તિપતાલમાં કે જેનમાં તૈયાર થતો ખોરાક આપી જુએ છે અને પુષ્કળ ચોક્કસાઈથી તેનો આસ્વાદ લીધો હોવા છતાં જિહ્વાલોચ જગત્રત થવા દેતો નથી, તેની જ રીતે આવસ્થક કમ જે

માણસ અનાસક્ત શુદ્ધિ કરે છે, તેને જ શાંતિ મળે છે જે વાસનાલ પટ થયો તેને શાંતિ કયાથી મળે ?)

જે મરદ માણસ હું અને મારુ, એ ક્ષુદ્ર ભાવનાઓનો ભોગ ન બનતા નિરુદ્ધ બની બધી કામનાઓને ત્યજ દે છે અને અહ કાર રાખ્યા સિવાય આચરણ કરે છે, તેને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે હે અર્જુન, એ જ સાચી મહાન બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે આ સ્થિતિ મેળવનાર માણસને મોહ થતો નથી અને અનકાળ સુવી આ ટકે એટલે માણસને કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે

અહિંસાના આચાર્યો

શ્રી. જોરમલ મંગળજી મહેતા

માનવ-સંસ્કૃતિ સાથે અહિંસાનો નિકટનો સબધ છે. જેમ જેમ અહિંસાનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ જ સંસ્કૃતિ પણ વધતી જાય છે મા આપના મનમાં જો પોતાના નાળાકો પ્રત્યે અહિંસક શુદ્ધિ ન હોત તો મનુષ્યસમાજની રચાપના જ થઈ શકત નહિ જો મનુષ્યમાં અહિંસક શુદ્ધિ ન હોત તો તે પોતાના બાળકનું રક્ષણ કરત નહિ આ રીતે મનુષ્ય જન્મે ત્યારથી જ અહિંસાના મહાનિયમનો અમલ શરૂ થયો

પછી જેમ જેમ માણસે જોયું હશે કે કુટુંબની સુરક્ષિતતા પણ આસપાસના બીજા કુટુંબો સાથે સલાહસપથી-અહિંસક રીતે-ગદા વિના સભવિત નથી, તેમ તેમ તેણે કુટુંબપૂરતી જ રીકારેલી અહિંસાની મર્યાદાને વિસ્તારીને સમાજપૂરતી કરી હશે, અને એ તો સમગ્ર શકાય તેવું છે કે, સમાજ બાધીને રહેવાનું શરૂ થયા પછી જ માનવ-સંસ્કૃતિનો ખરો વિકાસ શરૂ થયો છે.

એ સમાજ શરૂઆતમાં તો એક બાપની સતતિના જ બન્યા હશે ગોત્ર અથવા જાતિનો એ જ અર્થ છે આમ મનુષ્યે પોતાની જાતિ અથવા ગોત્રની મર્યાદાપૂરતી અહિંસા ભાવે રીકારો, પરંતુ બીજા ગોત્રો અથવા જાતિઓ સાથે તો ઝગડાની છટ જ રાખી

ધોમે ધોમે એક જ પ્રદેશના બધા ગોત્રોએ સલાહસપથી-અહિંસાથી-રહેવાની જરૂર જોઈ હશે; અને એ રીતે પ્રદેશમાં બ્યાપેની પ્રજા અથવા ગણ સુધી અહિંસાનો વિસ્તાર થયો

પરંતુ ત્યાર પછી અહિંસાનો વિસ્તાર થતો કાર્કે અટક્યો લાગે છે રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો વચ્ચેની હિંસાનો હજી કરો તોડ માનવજાતિ કાઢી શકી નથી, અને આજકાલ આપણે તેનું જ એક પ્રમણ મોલુ યુરોપમાં બાપેનું જોઈએ છીએ ગાંધી વચ્ચેની દિ સાનો પ્રશ્ન તો હજી લાવિબનો પ્રશ્ન છે, તે તો જ્યારે દલ થાય ત્યારે ખરો, પરંતુ એટલું તો જરૂર આપણું

હકો શકીએ કે થોડી બહો મર્યાદામાં પણ માનવ જાતિએ અહિંસા ન સ્વીકારી હોત તો માનવસમાજ કે માનવસંસ્કૃતિ એ ક'પનામાજ જ રહ્યા હોત ઉપર તો આપણે દ્રુક્ષા માનવરાષ્ટ્ર સુધીનો અહિંસાના વિકાસનો ઇતિહાસ જોઈ આત્મા પરત્વે એટલી હદે આવતાં સેકાઓ મળા હશે, તથા જુદે જુદે પગથિયે અનેક મહાપુરુષોએ પોતાના તપશ્ચર્યા અને ત્યાગથી માનવસમાજને તે પગલા બરા મા હશે આજે આપણે તે ઇતિહાસના કેટલાક મહાપુરુષોની જીવન કથા જોવાના છીએ, તથા તે દરેકે અહિંસાના જુદા જુદા પાસાના વિકાસમાં કેટકેટલો ફાળો આપ્યો તે નક્કી કરવાના છીએ મેં પસંદ કરેલા મહાપુરુષો નીચે પ્રમાણે છે મહાવીર, જુદ, અશોક અને ઈસુખ્રિસ્ત મહાત્મા ગાંધીના અપૂર્વ ફાળો તો આપણી નજર આગળ પ્રત્યક્ષ બનતો દેખાય છે, એટલે તેમને મેં આ દ્રુક્ષા ઇતિહાસમાં લીધા નથી ઉપરના ચારમાં મહાવીર અને જુદ તો સમકાલીન હતા તેમના વખત પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં અહિંસાની માવના વિકસતી વિકસતી કેટલે સુધી આવી હતી । પ્રથમ દ્રુક્ષા જોઈ લઈએ

હિંદુસ્તાનનો જૂનામાં જૂનો ઇતિહાસ આપણને ઈરામાથી મળે છે તે સમયે લોકો યજ્ઞમાં પશુઓ હોમતા હતા, માસકષણ કરતા હતા જો કે તે જમાનામાં જોયો વત લેતા હતા તેઓ માસ નહિ ખાતું વગેરે નિયમો લેતા હતા ન્યારે વિદ્યાર્થીઓ શુરને ત્યાં લાજુવા જતા ત્યારે તેમને ક્ષણચર્ય અને માસકષણત્યાગ વગેરે મનો લેવા પડતા હતા પણ યજ્ઞમાં પશુઓનો વધ કરવામાં આવતો હતો તે વગેરે સુખ્યત્વે માનવ-જીવનનું અને જગતનું પરમતત્ત્વ

પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે કરવામાં આવતા હતા એમ આપણે જરૂર કહી શકીએ

જેમ જેમ સમય જતા માણ્યો તેમ તેમ લોકો જોતા માણ્યા કે આપણા આત્માની ઉન્નતિ કે મુક્તિ માટે પશુવધ કરવાની કશી જ જરૂર નથી થી હોમવાથી કે પશુવધ કરવાથી પરમતત્ત્વ મળી શકતું નથી, પણ એકાદ યવાથી પરમતત્ત્વ મળે છે લોકોમાં આ લાવના આગળ વધી ત્યારે તેઓ યજ્ઞ યાગનો વિરોધ તો નહોતા કરતા, પણ એમ સમજવતા કે પશુવધ કે થી હોમવા સિવાય યજ્ઞ કરી શકાય છે એ યજ્ઞમાં જે અગ્નિ જોઈએ તે તપ છે, જીવન યજ્ઞકુંડ છે સન્યસૂ યોગ એ હોમવાની કાળી છે, શરો છાણા છે, કગો એ સમિધના કાળ છે, સ્વપ્ન સાતિપાઠ છે વગેરે.

પછીના ઉપનિષદકાળમાં કેટલાક શ્રમણધર્મો અસ્તિત્વમાં હતા તેઓ અહિંસાનો પ્રચાર કરતા હતા ભગવાન જુદ અને ભગવાન મહાવીર પહેલાં અહીંસો વર્ષો પર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન ચર્ચ ગયા આ ઇતિહાસસિદ્ધ વાત છે, તેઓએ જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો આ પથ તે વખતે 'ચાતુર્માસ સવગાદ' નામે જાણીતો હતો

પાર્શ્વનાથ ભગવાને પ્રાણનો માન નહિ કરવો અસત્ય નહિ બોલવું, ચોરી ન કરવી અને અપરિમદી રહેવું એવો ઉપદેશ કર્યો હતો આ પ્રમાણે જુદ મહારીરના કેટલાય વર્ષો પહેલેથી અહિંસાનો પ્રચાર ચલાવ્યો હતો મહાવીર રવામીએ આ પથના નિયમોમાં કેટલાક નિયમોનો ઉમેરો કર્યો અને અહિંસાને વધારે વ્યાપક તેમ જ જાંડી બનાવી આપણે પ્રથમ તેમનું ચરિત્ર જોઈએ

૧. ભગવાન મહાવીર

મહાવીરનો જન્મ વિક્રમ સવત પહેલા ૫૪૨ વર્ષ પર મિહારમાં થયો હતો ત્યો જાતે ક્ષત્રિય હતા અને તેમનો વંશ નાથ-જાતું નામથી પ્રસિદ્ધ હતો કેટલાક લોકોની માન્યતાનુસાર મહારીરે યજ્ઞ કર્યું હતું તેમણે તેમના માતાપિતાના સતોષ સારૂ લગ્ન કર્યું હતું ભગવાન મહાવીર નાનપણથી જ

નિશ્વરી અને બળવાન હતા તેઓ ન્યારે નાના હતા ત્યારે તેમને આત્મનિર્વાન પૂરતું જ્ઞાન હતું. ન્યારે તેઓ આઠ વર્ષના હતા ત્યારે તેઓ તેમના મિત્રો સાથે બગીચામાં રમતા હતા ક્યારથી એક સર્પ નીકળ્યો બીજા તો સર્પદંશના બચથી દુઃભાગી ગયા પણ મહાવીર, જેમનું બાળવયનું નામ વર્ધમાન

હતું, તેમણે સર્પને ઉઠાવીને દૂર ફેંકી દીધો. મહાવીર પરણ્યા હતા છતાં ધાર્મિક જીવન ગણતા હતા. જ્યારે તેમનાં માતૃપિતા મરણ પામ્યાં ત્યારે તેઓ દીક્ષા લેવાને તૈયાર થયા હતા, પણ ભાઈનું મન દુઝાતું બેઠુંને તેઓએ જે વર્ષનો ગૃહવાસ વધાશે.

જ્યારે મહાવીર ૩૦ વર્ષના થયા ત્યારે તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. ગૃહત્યાગ કરતાં જ તેમનું જીવન બદલાઈ ગયું હતું. તે ૩૦ વર્ષ સુધી ભોગવેલા રાજવૈભવો તરત જ છોડી દે છે, અને તરત જ સમભાવપૂર્વક રહેવાનો નિશ્ચય કરે છે, અને આ નિશ્ચયને ટકાવવા માટે પ્રતિજ્ઞા લે છે. પ્રતિજ્ઞા-બંધે દૈનિક, માસિક અથવા તિર્થાટીતીય કાર્ય પણ પ્રકારની વિધિ-બાધાઓ ઉપરિચન થાય તો પણ હું તે અધી વિધિ-બાધાઓ, બીજા કોઈની મદદ લીધા સિવાય સમભાવ પૂર્વક સહન કરીશ વગી તેઓએ દીક્ષા લીધા પછી નીચે પ્રમાણે પાંચ નિયમો આપી લીધા.

- (૧) જ્યાં અપ્રીતિ થાય ત્યાં વસતું નહિ.
- (૨) જ્યાં રહેતું ત્યાં બીજા રહી કાચોત્સર્ગ કરીને જ રહેતું.
- (૩) પ્રાપ્તઃ મૌનાવસ્થામાં રહેતું.
- (૪) કરપાત્ર વડે ભોજન કરતું.
- (૫) ગૃહસ્થનો વિનય કરવો નહિ.

મહાવીર સ્વામી દીક્ષા લીધા પછી કરતા હતા ત્યાં એક સમયે મોરારક નામના ગામમાં આગ્રા અહીં તેઓને આમંત્રણ હોવાથી બીજા સાધુઓ સાથે આશ્રમમાં રહેવા માંડ્યું વર્ષાકાળની શરૂઆતમાં ધાસ થયેલું નહિ હોવાથી ગાયો ધાસથી આગ્રહિત કરેલાં જૂ પર્ડા પરનું ધાસ ખાઈ જતી. બીજા મુનિઓ તો ગાયોને હાંકી કાઢતા પણ મહાવીર સ્વામીએ ગાયોને હાંકી કાઢી નહિ એટલે ગાયો ધાસ ખાઈ ગઈ. બીજા મુનિઓએ આશ્રમના કુલપતિ પાસે જઈને ફરિયાદ કરી. કુલપતિએ આવીને મહાવીરને કહ્યું કે, હે મુનિ! તમે આ જૂ પર્ડાની રક્ષા આ માટે નથી કરતા? તમારા પિતાએ તો યાવતજીવ સર્વ આશ્રમની રક્ષા કરી છે, તો તમે ત્રિવેદી થઈને આશ્રમની કેમ ઉપેક્ષા કરી? પણ મહાવીર તો મૌનપણે રહ્યા કુલપતિ કે મુનિઓ

પર જરા પણ ક્રોધ કર્યો નહિ અને વિચાર્યું કે 'મારા રહેવાથી આ સર્વેને અપ્રીતિ થશે, તેથી મારે અહીં રહેતું છુટ નથી.'

વળી મહાવીર વિહાર કરતાં જ્યાં રાતધાસો કરતા ત્યાં કાચોત્સર્ગ કરીને જ રહેતા.

એક વર્ષના અંતે એમને બીજાનાં મનની વાત બાણી લેવાની સિદ્ધિ પામ થઈ.

મહાવીર સ્વામીનું બાળપણનું નામ વર્ધમાન હતું. તેઓએ જ્યારથી દીક્ષા લીધી ત્યારથી કોઈ પર ક્રોધ નહિ કરવાનો અને ક્ષમાને પોતાનું જીવનમત ગણવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. વર્ધમાન પરાક્રમી હતા છતાં એમણે ક્રોધ જીત્યો અને શક્તિ છતાં ક્ષમાશીલ થયા એટલે એમનું નામ મહાવીર પડ્યું.

તેઓ નીકળ્યા ત્યાંથી લઈને આર વર્ષનું એમનું જીવન તપશ્ચર્યાનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે, સત્યને શોધવા માટે મુમુક્ષુની વ્યાકુળતા કેટલી તીવ્ર હોવી જોઈએ, સત્ય, અદિસા, અપરિમલ, સાન્નિ, દમ, ઇત્યાદિ દેવી યુક્તોના ઉત્કર્ષ કેટલે સુધી સાધી શકાય, ચિત્તની શુદ્ધિ કેવા પ્રકારની થવી જોઈએ એના ઉત્તમ દર્શાવત રૂપ છે.

તેમનું માનવું હતું કે જે જે કંઈ વિદ્યા કે નૈસર્ગિક આપત્તિઓ આવી પડે તેમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ. તે આપત્તિઓ સહન કરવાથી પાપક્રમેથી ધ્યય થાય છે, અને ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે, અને આ આપત્તિઓ પાછી ધકેલીએ તો અમુક સમય બાદ પાછી આત્મા ચિન્તા રહેવાની નથી વગેરે. આ કારણથી તેમણે આર વર્ષ એવા પ્રદેશમાં ફરી ફરીને ગાળ્યાં કે જ્યાં અધિકમાં અધિક કષ્ટ થાય. તેમને મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ તરફથી અનેક આપત્તિઓ આવી પડેલી. તેમાં પ્રાણીઓ કરતાં પણ મનુષ્યો તરફથી વધારે આપત્તિ આવી પડેલી, પણ ધૈર્ય અને ક્ષમાની વૃત્તિથી અહું સહી લીધું. સર્પ જેવાં વેરને નહિ ભૂલનારાં પ્રાણીઓ એમની અર્ધસાવૃત્તિના પ્રભાવ તળે આવી વેર છોડી દેતાં.

દીક્ષા લઈને મહાવીર નીકળ્યા ત્યારે તેમના પાસે એક જ વસ્ત્ર હતું. એક સમયે એક બાઘણે બીબ માગી.

તેમના પાસે કાંઈ હલ નહિ એટલે વચ્ચેને ચીરીને અર્ધું ખાણીને આપ્યું એ સમયે ઈંદ્રામાંથી નીકળતા વાડમાં વચ્ચે ફસાઈ મહાવીર તેને ઠેકાડીને ચલતા થયા

મહાવીરને છેવટે જે આપણે આવી હતી તે બહુ જ મોટી હતી તેઓ એમ જાણીને કાંઈ કાંઈ કરીને બિના હતા એક બરવાડ મળેલા હતા તે નીચેનો તેને કાંઈ કામ હોવાથી તે બગેડો મહાવીર પાસે મૂકી ચાલ્યો ગયો મહાવીર ખ્યાનાવસ્યામાં હતા બગેડો ચર્યા માડ્યા અને ચરતા ચરતા દૂર જતા ગયા ભરવાડ પાછો આ ગો બેસ્યું તો બગેડો મળે નહિ એટલે મહાવીરને પૂછ્યું પણ જવાબ નહિ મળતા ચિડાશે, ગાળો આપી, પણ સતોષ ન થયો ભરવાડે મહાવીર સ્વામીના કાનમાં અણીદાગ સળીએ પેસાડો દીધી એક વૈદ્ય મહાવીરના કાનમાં આળ માર્યો પણ એ ઇંદ્ર એટલી વેદનાહરી હતી કે ધૈર્યવાન મહાવીરથી પણ શસ્ત્રક્રિયા સમયે ઝીસ પડાઈ ગઈ

આ પ્રમાણે છેલ્લો ઉપસર્ગ સંહન કર્યા બાદ બાર વર્ષને અંતે મહાવીરને જુનું નામના ગામ આગળ કેવળજીવન ઉત્પન્ન થયું અને એમના ચિત્તને શાંતિ થઈ

મહાવીરે વિચાર્યું હતું કે સસારમાં જે બળવાન હોય છે તે નિર્મળના સુખસાધનો એક ભૂટારાની જેમ છીનવી લે છે પણ તેથી તેઓને દેહસુખ મળે છે પણ તેથી સમજના શાંતિ રહેતી નથી

પ્રત્યેક માણસને પોતાના સુખ અને સગવડો એટલા બધા અમૂલ્ય લાગે છે કે તેની નજરમાં બીજા અનેક જીવધારીઓની સુખસગવડની કિંમત જણાતી નથી પણ દરેક મનુષ્ય પોતાની સુખસગવડ સોધવા ગમે છે એટલે તેમાં મહુ જ દિસા થાય છે

હિંસાના આ અવાનક સ્વરૂપના વિચારથી મહાવીરને અહિંસાના તત્ત્વમાં જ સમગ્ર ધર્મોનું સમસ્ત કર્તવ્યોનું અને પ્રાણીમાત્રની શાન્તિનું મૂળ દેખાયું તેમને લાગ્યું કે અહિંસાતત્ત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે તો જગતમાં શાન્તિ ફેલાવી શકાય

આ તત્ત્વ તેમના વિચારો પ્રમાણે તપ અને સવચ્ચથી મળી શકેશે એમ જણાયું તેમણે ૧૨ વર્ષ

સુધી તપ કર્યું અને સવચ્ચ જાળવ્યો જેથી જેમ જેમ વધારે ને વધારે તપ અને સમય ગાળતા ગયા તેમ તેમ તેમની ગભીર શાન્તિ વધવા લાગી, તેમનો પ્રભાવ આસપાસના લોકો પર પડવા લાગ્યો

મહાવીર ભગવાનને જ્યારે કેવળજીવન પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી તેઓ શ્રવણ ભગવાનને નામે ઓળખાતા તેમને ૩૩ મા વર્ષે કેવળજીવન પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી ઉપેશ કરતા હતા તે ૩૨ મા વર્ષે નિર્વાણ પ્રાપ્ત

તેમણે જણાવ્યું હતું કે સર્વ ધર્મનું મૂળ હવા છે, પણ હવાના ઉત્કર્ષ માટે ક્ષમાશીલતા, નમ્રતા, સરલતા, પવિત્રતા, સવચ્ચ, સતોષ, સત્ય, તપ, સ્વચ્ચર્ય અને અપરિગ્રહ એ દશ ધર્મો સેવવા જોઈએ, કાળજી કે ક્ષમા-હિત માણસ ક્યારે સારી રીતે પાનન નવી કરી શકે તો સર્વ સદ્ગુણો વિનમ્રને આધીન છે અને વિનમ્ર નમ્રતાથી આવે છે સરળતા વિના માણસ શુદ્ધ ધર્મ શકે નથી અશુદ્ધ જીવન ટાળી શકે નથી ધર્મ વિના મોક્ષ નથી અને મોક્ષ વિના સુખ નથી માટે સરળતા વિના પવિત્રતા નથી અને પવિત્રતા વિના મોક્ષ નથી જેણે ભય અને રાગ-દ્વેષ તત્ત્વો છે તે જ સવચ્ચ સતોષી ધર્મ શકે છે તપ, મન અને વચનની એકતા રાખવી અને પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ વચનનો ઉચ્ચાર કરવો એ ચાર પ્રકારનું સત્ય છે ઉપવાસ આહારમાં બે ચાર કાળિયા જણા રહેલું, આશ્વિકાનો નિયમ, રસલાગ, શીનોભૂતોદ સમરૂપિયો સહેવા અને રિધરાસને રહેલું એ ૭ પ્રકારનું નાલ તપ છે સપૂર્ણ સવચ્ચપૂર્વક મન, વચન અને કાયા વડે રહેલું એ સ્વચ્ચર્ય છે નિરપરિગ્રહ એ જ અપરિગ્રહ છે આ દશ ધર્મોના સેવનથી આપે આપ ભય રાગ અને દ્વેષ નાશ પામે છે અને જાનની પ્રાપ્તિ થાય છે

બીજી તેમણે કહ્યું છે કે સર્વ જીવને સુખ પ્રિય છે, એમ વિચારી કાંઈ પણ જીવને મારીશ નહિ અને બીજા પાસે મારીશ નહિ

તેમણે જાતિનો ભેદ રાખ્યા સિવાય ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો અને પછી સાધુ ધર્મ શકે છે

શ્રેષ્ઠતાનો આધાર જન્મ નહિ પણ ગુણ મર્યાદા અને ગુણોમાં પણ પવિત્ર જીવનની મહત્તા સ્થાપિત કરી.

પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓના વિકાસ માટે પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને વિદ્યા તથા આચાર એ બંનેમાં સ્ત્રીઓની યોગ્યતા તેમણે માની. સ્ત્રીઓ માટે પણ મુરુપદનો આધ્યાત્મિક માર્ગ ખુલ્લો મૂક્યો.

ધર્મનો પ્રચાર લોકભાષામાં કર્યો. તેમનાં સાસ્રી લોકભાષામાં લખાયાં.

ત્યાગ અને ત્યાગના નામે રૂઢ થયેલા શિષ્ટા-

ચારને સ્થાને સાચા ત્યાગ અને સાચી તપસ્યાની પ્રતિષ્ઠા કરી. યજ્ઞયાગાદિ કર્યો છોડાવ્યાં તથા સયમ અને તપથી મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાનું શીખવીને અહિંસાધર્મમાં પ્રોતિ ઉત્પન્ન કરાવી.

આ પ્રમાણે મહાવીર સ્વામી અહિંસાધર્મનો પ્રચાર કરી જોતરમે વર્ષે કારતક વદ અમાસને દિવસે નિર્વાણ પામ્યા.

અહિંસાધર્મનું પાલન કેટલી સક્ષમતાએ કરી શકાય, તે કરતાં કેટલે સુધી દેહાધ્યાસ અને પરિચહ- જ્ઞતિ છોડવાં જોઈએ, એ મહાવીરે જીવી બતાવ્યું.

૨. ભગવાન બુદ્ધ

મહાવીરના સમકાલીન ભગવાન બુદ્ધે પણ અહિંસાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. તેમણે અનેક કષ્ટો વેડીને દુઃખનું મૂળ કયું છે અને તેનું નિવારણ કેવી રીતે થાય તે શોધી કાઢ્યું હતું. હવે આપણે તેમનું જીવન વિસ્તારથી જોઈએ.

આશરે ૨૫૦૦ વર્ષો પૂર્વે દિમાલ્યની તળેટી આગળ કપિલવસ્તુ નામની નગરી હતી. શાક્ય કુલના શુદ્ધોધન રામની એ રાજધાની હતી. શુદ્ધો- ધન માયાવતી અને મહાપ્રજાપતિ નામની બે બહેનો જોડે પરણ્યા હતા. માયાવતી એક પુત્રનો જન્મ આપ્યા પછી અંકવાદિયે પરલોકવાસી થઈ. મહા- પ્રજાપતિએ પુત્રની માફક કુમારને ઉછેર્યો.

માતૃપિતાનો એક જ પુત્ર હોવાથી બહુ લાડમાં જીવ્યો હતો. તેમનું બાળપણનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું, સિદ્ધાર્થકુમાર કેટલા લાડમાં જીજ્ઞેસા તેનું વર્ણન પાલી ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે. તેઓ સુંદરમાર હતા. તેઓ રેશમી કપડાં વાપરતા. ઋતુઓ પ્રમાણે ત્રણ રાત્રમહેલ હતા. વળી ચોમાસાના ચાર મહિના તેઓ મહેલમાં રહેતા અને વાઘ તથા સ્ત્રીઓનાં ગીત સાંભળીને સમય વિતાડતા. સિદ્ધાર્થનું લગ્ન યશોધરા નામે એક સુયુવાન કન્યા જોડે કર્યું હતું. રાહુલ નામે પુત્ર પણ એમને થયેલો હતો.

બુદ્ધ વિષેનાં કેટલાંક પુસ્તકોમાંથી વાંચવામાં આવે છે કે બુદ્ધે એક વૃદ્ધ, એક રોગી, એક સાધુ અને એક મૃતકને જોયા ત્યારથી તેમનો સંસાર પરનો ભાવ નષ્ટ થયો અને તે સાધુ થયા. ખરી વાત એમ નથી. બુદ્ધ પહેલેથી જ વિચારવંત હતા. ધરપણ પામનારી બ્યાધિગ્રસ્ત અને મરણશીલ મનુષ્યજાતિ કેવળ ઐહિક સુખને માટે એકપ્રીમનો નાશ કરવા કેવી પ્રવૃત્ત થયેલી છે તે જોઈને તરુણ જૌતમનું મન અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થયું હતું. વળી વધારે વિચાર કરતાં અને આજીવાજીના લોકોનું નિરીક્ષણ કરતાં તેમને જે જણાયું તેનું વર્ણન તેઓ જાતે કરે છે. (૧) પોતાના અસંતોષથી અને પરસ્પર કન્યા કરતા લોકોને જોઈને મને ભય ઉત્પન્ન થયો. (૨) સુકાઈ જતા ખાળોચિવામાં માછલાં જેમ તરફડે તે પ્રમાણે પરસ્પર કલહ કરી તરફડતા લોકોને જોઈ મારા અંતઃકરણમાં ભય પેડો. (૩) ચારે બાજુએ જગ અસાર દેખાવા લાગ્યું. સર્વ દિશાઓ કંપતી હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. તેમાં આશ્ચર્યચક્રના શોધતાં મને નિર્ભય સ્થાન સાંપડ્યું નહિ, કારણ કેવળ પર્વત જનતા પરસ્પર વિરુદ્ધ થયેલી જ દેખાવાથી મને અત્યંત કંટાળો આવ્યો. આથી તેમણે વિચાર કર્યો કે અવિનાશી સુખ શોધવું જોઈએ. પોતાના શુદ્ધચાગની વાત પોતે જ આપે છે. 'હે ભિક્ષુઓ ! એવો વિચાર કરતાં એક સમયે જો કે હું તરુણ હતો, મારો એક પણ વાળ

ધોળા થયો ન હતો, બરજીવાનીમાં હતો, માગ માતપિતા મને પગવાનગી આપતા ન હતાં, તેઓ સતત રડતાં હતાં, તોપણ હું શિરોમુડત કરી, કાપાવ વસ્ત્રોથી ચરીંગ ઢાંકી, ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો (સંન્યાસી થયો.)^૧

સંન્યાસી થયા પછી આત્મનિક સુખનો માર્ગ અતાવનાર ગુરુ શેષનાથ માંડ્યા છે. રૂઝ કાલામ નામે એક યોગીના શિષ્ય થયા તેણે કલા પ્રમાણે સિદ્ધાંતો શીખ્યા અને સમાધિમાર્ગની ભૂમિકાઓ શોધી સમયમાં પ્રાપ્ત કરી પણ તેનાથી તેમનો અસતોષ દૂર થયો નહિ. તેમને લાગ્યું કે સમાધિથી કેટલોક સમય કુખના કામણોનો નાશ થશે પણ તેઓ સમૂહનો ઉત્કેષ નહિ થાય આથી કાલામને ઘોડીને ઉત્કે નામે બીજા યોગીને ત્યાં ગયા તેને ત્યાં સિદ્ધાર્થે આગળની ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી પણ સતોષ થયો નહિ આથી આત્મપ્રયત્ન કરવા લાગ્યા દેહદમન કરવા લાગ્યા બારે તપ કર્યું ટાઢ તરફો, વરસાદ પણ વેડ્યા પણ કંઈ સતોષ થયો નહિ આથી ત્યારે તેમણે જોયું કે દેહદમનથી કંઈ ફળ પ્રાપ્ત થતું ન હતું એટલે નવો મધ્યમ માર્ગ મહણ કર્યો

આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થને રાત્રી છાંડ્યાને ૭ વર્ષ વીતી ગયાં વિષયોની ઈષ્ટા, કામાદિક વિચારો, ખાવાપીવાની તૃષ્ણા, આળસ, ક્રોધકા, ગર્વ, માનેષ્ટા, મીઠતીની ઈષ્ટા, આત્મરૂઢિ, પરિનિદા વગેરે અનેક પ્રમાદની ચિત્તની આસુરી ઈતિઓ સાથે એમને એ વર્ષો દરમિયાન ઝવઝવ પડ્યું આવા વિકારો જ મનુષ્યોના મોટા શત્રુ છે એવી એમને પૂર્ણપણે ખાતરી થઈ છેવટે એ સર્વે અસુરસૈન્યને છોડી ચિત્તી શુદ્ધિ કરે ચિત્ત શુદ્ધ થતાં જ કુખનું મૂલ જકડ્યું, શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ સિદ્ધાર્થને વૈશાખ શુદ્ધ પૂનમને દિવસે જ્ઞાન થયું. તે સિદ્ધાર્થ મગી છુદ્ધ થયા

સ સાર અને સ્વર્ગના સુખની તૃષ્ણા તથા દેહ દમનથી પોતાનો નાશ કરવાની તૃષ્ણા એ બંને છે. પરંતુ તૃષ્ણાઓના ત્યાગ કરી શુદ્ધ મધ્યમ માર્ગથી કુખનો નાશ થાય છે એમ શીખવ્યું.

મધ્યમ માર્ગ એટલે ચાર આર્થસત્યોનું જ્ઞાન તે આ પ્રમાણે

(૧) જરા, જનમ, બાધિ, મગ્ધ, અગ્નિ વન્તુ ઝોનો રોગ, પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ-એ પાર કુખરૂપી ઝાડની કાળાઓ છે એ પાત્ર જ ખરું કુખો છે-એટલે અનિવાર્ય છે, પોતાનો ઇચ્છા અધીન નથી એ સદન કર્યો જ છૂટકો છે

(૨) સસારના સુખોની તૃષ્ણા, સ્વર્ગના સુખોની તૃષ્ણા અને આત્મનાશની તૃષ્ણા, આ તૃષ્ણામ બીજા કુખો વધે છે તૃષ્ણાને પૂર્ણ કરવા માણસ પા આચરે છે

(૩) એ તણ તૃષ્ણાઓને નિમૂર્ગ કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે

(૪) તૃષ્ણાઓ નિરોધ કરી કુખનો નાશ કરવા માટેના સાધનના આઠ અંગ છે

- ૧ સમ્યક્જ્ઞાન—ચાર આર્થસત્યોને સારી પેઠે વિચાર કરી જાણવા તે
- ૨ સમ્યક્ સકલ્પ—શુભ કર્મો કરવાનો નિશ્ચય
- ૩ સમ્યક્ વાચા—સત્ય, પ્રિય અને દિતકર વાણી
- ૪ સમ્યક્ કર્મ—સત્ય કર્મોમાં જ પ્રવૃત્તિ
- ૫ સમ્યક્ આજીવ—પ્રમાણિકપણે આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવી તે

- ૬ સમ્યક્ પ્રયત્ન—કુશળ પુરુષાર્થ
- ૭ સમ્યક્ રચિત—હમેશા શુ કરું છું શુ ભોલું છું, શુ વિચારું છું તેનું જ્ઞાન
- ૮ સમ્યક્ સમાધિ—પોતાના કર્મોમાં એકાગ્રતા નિશ્ચયમાં એકાગ્રતા, પુરુષાર્થમાં એકાગ્રતા પોતાની ભાવનામાં એકાગ્રતા

આ ચાર આર્થસત્યો પ્રમાણે જે કાંઈ આચરે છે તે શુદ્ધજ્ઞાને પામી શકે છે

શુદ્ધ પોતાના શિષ્યોમાં ભેદ પાડ્યા છે શુદ્ધ, ઉપાસક અને ગિહ્ય

શુદ્ધથી નીચેનો પાત્ર પ્રવૃત્તિમાયી દૂર રહેવું જોઈએ (૧) પ્રાણુધાત, (૨) ચોરી, (૪) વ્યસિયાર (૪) અસત્ય, (૫) વ્યસનો

વળા તેણે નીચેની પ્રવૃત્તિઓમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. (૧) સત્સંગ (૨) ગુરુ તથા માતૃપિતા અને કુટુંબની સેવા (૩) પુણ્યમાર્ગે દ્રવ્યસચ્ચ (૪) મનની સન્માર્ગમાં દૃઢતા (૫) વિદ્યા અને કળાની પ્રાપ્તિ (૬) સમગ્રોચિત સત્ય, પ્રિય અને હિતકર બાપણ (૭) વ્યવસ્થિતતા (૮) દાન (૯) સંબંધીઓ પર ઉપકાર (૧૦) ધર્માચરણ (૧૧) નમ્રતા, સતોષ, કૃતજ્ઞતા અને સહનશીલતાના ગુણોની પ્રાપ્તિ (૧૨) તપશ્ચર્યા બ્રહ્મચર્યા વગેરેને માર્ગે જઈ ચાર આર્યસત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી લઈ મોક્ષપ્રાપ્તિ.

ઉપાસકે ગૃહસ્થના ધર્મો ઉપરાત મહિનાના ચાર દિવસ નીચેનાં વ્રતો પાળવાં જોઈએ: (૧) બ્રહ્મચર્ય (૨) મધ્યાહ્ન પછી જમવું નહિ (૩) નૃત્ય, ગીત, ફૂલ, અત્તર વગેરે વિલાસોનો ત્યાગ અને (૪) ઊંચા અને મોટા બિજાનાનો ત્યાગ.

બિશુ બે પ્રકારના છે. શ્રામણેર અને કિશુ. વીસ વર્ષથી નાના શ્રામણેર કહેવાય અને તેઓ કોઈ બિશુના હાથ તળે રહે છે. કિશુ પર રહેવાની, ઝાઝ નીચે રહેવાની તથા મને તેવાં કપડાંથી ચલતી લેવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. વળા બિશુએ સોનાશપાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને નિરંતર ચિત્તના દમનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

શુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો કે મનુષ્યે અસત્ય બોલવું જોઈએ નહિ અને કામલોહુપતા, વિષયવાસના, સ્વચ્છતા, મોદ વગેરે છાડવાં જોઈએ-પ્રમાણિક રહેવું જોઈએ.

૭ દિશાઓનું વંદન કરવું. માતૃપિતાની સેવા કરવી, ગુરુને માન આપવું જોઈએ. સ્ત્રીનું માન રાખવું જોઈએ. તેને ધરનો કારભાર સોંપવો જોઈએ. સર્વો મિત્રા જોડે સમભાવે વર્તવું જોઈએ અને નિષ્કપટ વ્યવહાર રાખવો જોઈએ. સેવકને ગળ ઉપરાંત કામ ન આપવું, પૂરતો પગાર આપવો, સાધુને દાન આપવું જોઈએ. તેનાં માન-આદર રાખવાં જોઈએ અને મિત્રા આપવામાં વિષા નાખવું ન જોઈએ.

વળા તેમણે નીચે પ્રમાણે દસ પાપ જનકાર્યં છે. પ્રાણહાત, ચોરી અને અભિચાર એ સારીરિક પાપ;

અસત્ય, ગાળ, ચાડી અને બકવાદ એ વાચિક પાપ; પરધનની ઇચ્છા, ખીનતા નાશની ઇચ્છા તથા સત્ય, અહિંસા, દયા, દાન વગેરેમાં અશ્રદ્ધા એ ત્રણ માનસિક પાપ છે.

ઉપાસય વ્રત પાળનાવાળાએ મહિનામાં ચાર દિવસ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. પ્રાણીમાત્ર વિષે દયા રાખવી જોઈએ જૂઠું બોલવું નહિ. માદક પદાર્થોનો ત્યાગ, સાદી કાપડા પર સૂઈ રહેવું અને શુદ્ધનું અનુકરણ કરવું.

વળા શુદ્ધ સર્વ નાતજન સમાન છે, વર્ગો કમંથી નક્કી થાય છે એમ લોકોને કહ્યું.

વળા શુદ્ધ વસ્ત્રો પશુ નિષેધ કર્યો છે. તે સમયે મહાવીર સ્વામીએ વત કેવી રીતે કરે તો ઉપર ઉપદેશ આપ્યો હતો તેમ શુદ્ધ પશુ ઉપદેશ કર્યો.

આ પ્રમાણે શુદ્ધ આ જગતમાં તમામ દુઃખોનું મૂળ એ શોષણ કે તૃષ્ણાથી અને તે દ્વારા નીપજતી દિસાથી જ આ તમામ લોકસમુદાય પીવાય છે અને રિમાન છે. તેથી તેમણે વિવિધ તૃષ્ણાઓને યાંત્ર કરવાનો માર્ગ જ ઉપદેશ્યો, જેથી તેમાંથી જીવજાત દિસા અને વેરભાવ દૂર થાય, અને સૌના શાંતિથી પોતાનો પુરુષાર્થ સાધી શકે. સમાજજીવન સારી રીતે જીવવું હોય તો તેના પાયામાં કઈ એ વસ્તુઓ જોઈએ તે તેમણે જતાવ્યું-તૃષ્ણાનિરોધ, અને અહિંસા અથવા પ્રેમ. મારી તૃષ્ણાઓ દૂર થાય તો કું પછી મારા અન્ય માનવજાતિઓ પ્રત્યે અહિંસા અથવા પ્રેમના નિયમથી જ વર્તવાનો. તેમના પ્રત્યે દેવ અથવા વેર જીર્ણ થવાનું કારણ મારી તથા તેમની તૃષ્ણા જ છે. એ તૃષ્ણાને દૂર કરવી એ જ આખા સમાજમાં, બધાં રાષ્ટ્રોમાં કે તમામ જગતમાં પણ શાંતિ રચાવવાનો માર્ગ છે. શુદ્ધતા આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે આચરણ રાખનારા વનજીવોથી શાંતિથી રહી શક્યા, એટલું જ નહિ પણ અજેવ પણ રહી શક્યા. શુદ્ધ સૌખ્યેથી અહિંસાથી દિલ્લુરનાન પદરેડીએ, ની ગુલામીમાં સપડાવ્યું એવું કેટલાક સૌમ્ય માને છે. પરંતુ તેમણે શુદ્ધતા વિનમ્રો મુજબ આચરણ રાખનારા વનજીવોનો અને અજેવ સામનો રાખના

૪ ઇશુખ્રિસ્ત

પશ્ચિમની દુનિયામાં અહિંસાનો પ્રચારક ઇશુખ્રિસ્ત કહેવાય. પૂર્વમાં જે મહાવીર અને બુદ્ધનું રથાન છે તે જ રથાન ઇશુનું પશ્ચિમની દુનિયામાં છે.

ઈસવીસનના આજ નેટલા વર્ષ થયાં તેટલા વર્ષ પર એક યહૂદી મુચારના ધર્મમાં ઇશુનો જન્મ થયો હતો તેના પિતાનું નામ યુસુફ હતું અને માતાનું નામ મેરી મેરી નસગત ગામની રહીશ હતી યુસુફનું ગામ બેથલામ હતું એટલે ઇશુના જન્મસમયે બેથલામ આઘ્યા ઇશુના જન્મસમયની એક વાત એવી છે કે યહૂદીઓના રાજા હેરોડેને જોષીઓએ કહ્યું કે તારો શત્રુ બેથલામમાં છે હેરોડે બે વર્ષની અદગના બધાં બાળકોને મરાવી નાંખવાનો કુક્રમ કર્યો, પણ યુસુફે આ વાતની ખબર પડી ગઈ એટલે તે મેગે અને ઇશુને લઈને નસરત ગામમાં નાસી આ યો.

આ ઈઝીનાં ઇશુના જીવનના બાર વર્ષની વાત મળતી નથી તે બાર વર્ષનો હતો ત્યારે માતાપત્ની સાથે નિસ્તારપર્વ પર યરુસલેમ ગયો હતો પૂજા કર્યા બાદ યુસુફ અને મેરી પોતાને ગામ પાછા ફર્યા પણ આ સમયે ઇશુ સાથે નહોતો સઘ સાથે પણ નહોતો યરુસલેમ પાછા આઘ્યા અને મદિરમાં જોડ્યો તો શાસ્ત્રીઓએ જોડે તે ધર્મચર્યા કરતો હતો ઇશુના ત્યાર પછીના અઢાર વર્ષના જીવનની કંઈ માહિતી નથી આ સમયે જોન નામનો એક સાધુ ઉપદેશ આપતો હતો જોન કહેતો કે ધર્મરાજ્ય આવવાનું છે, પાપનો ત્યાગ કરો વગેરે.

ઇશુએ જોન પાસેથી દીક્ષા લીધી અને જગતમાં ચાલીસ દિવસ રહ્યો અઢો તેણે ચાલીસ દિવસ ધ્યાન કર્યું અને ચિંતાની શાંતિ પામ્યો બુદ્ધને જેમ 'મારે' લોકોમાં થોડો તેમ ઇશુને શોતાને ધણી લાલચો આપી પણ ઇશુ કદા નહિ અને જલ્પાનું મનુષ્ય માત્ર શેષલીથી જીવશે નહિ પણ પ્રસુતી વાણીથી જીવશે.

ઇશુએ ચાલીસ દિવસ બાદ નહેરજીવન શરૂ કર્યું લોકોને ઉપદેશ કર્યો તે પણ જોનની માફક જ ઉપદેશ કરતો લોકોને જીવન પવિત્ર બનાવવાનો ઉપદેશ કરતો વળી પ્રેમથી ઇશુને પહેાચાય છે એવું પણ કહેતો વળી તે રાણીઓ સાળ કરતો, ચમત્કારો

પણ કરતો બહેગને સાલગતા કરતો આધારને દેખતા કરતો આવા ચમત્કારોથી ઇશુની કીર્તિ ગામે ગામે ફેલાઈ.

ઇશુએ દીક્ષા લીધા પછી ત્રણત્રાર મહિનામાં નિસ્તારપર્વ આવી લાગ્યું મદિરમાં બેધારીએ દુકાનો માંડના એટલે ઇશુએ આવીને આ લોકોને હાકી કાઢ્યા ઇશુને આમ કરવાનો શો અધિકાર છે એમ યાજ્ઞકોએ પૂછ્યું, તેણે જવાબ આપ્યો કે આ મદિર તમે તોડી નાખો તો ત્રણ દિવસમાં હું તમું મદિર કરવા શક્તિમાન છું યાજ્ઞકો તેના ગૂઢ અર્થ સમજ્યા નહિ અને ઇશુને મારી ન આવવા માટે આ શબ્દો એની સામે ઉપયોગમાં લેવાયા.

એક સમયે ઇશુ એક પ્રાતઃપ્રાર્થના બીજે પ્રાતઃજવા નીકળ્યો વચમાં એવો પ્રાંત આવતો હતો કે લોકો ત્યાં થઈને જતા નહિ પણ સતત ઇશુ તો જાતિનો ભેદ પાડ્યા વિના આજ પ્રાતઃપ્રાર્થના ગયો એક ગામમાં આ યો અને ફૂલો હતો ત્યાં બેઠો તેના શિષ્યો ગામમાં ખોરાક લેવા ગયા હતા ઇશુને તરસ લાગી એક સ્ત્રી પાણી ભરવા આવી ઇશુએ પાણી માગ્યું બાઈ આશ્ચર્ય પામી, કારણ કે મુજગાનમાં જેમ આપણે કાઈ હરિજનને કે નીચ વર્ણને ઘેર જઈ પાણી માગીશું અને તેને આશ્ચર્ય થયું, તેવા કારણે જ આ બાઈ આશ્ચર્ય પામી પણ છેવટે ઇશુએ પાણી પીધું બાઈએ ઇશુની દીક્ષા લીધી.

ઇશુ મદિર હોય કે લોકો બેગા મળનાં હોય ત્યાં જઈને ઉપદેશ કરતો અને ઉપદેશમાં કહેતો કે મનુષ્યો પ્રત્યે પ્રેમથી વર્તો પવિત્ર રહો વગેરે વળી તે યહૂદી ઓનો વિશ્વાનિતવાર પાળતો નહિ તે દિવસે લોકોને સાળ કરતો અને કંઈ કામ કરવાનું કહેતો એટલે લોકો કહેતા કે ઇશુ અને તેના સાથીઓ નારિતક છે લોકોએ ઇશુનો ધર્મભંગ માંડ્યો પુત્રાસો માગ્યો ઇશુએ જવાબ આપ્યો કે 'પરમેશ્વર દયાના કર્મો દુરનીએ કર્યા કરે છે, માટે ઇશુરના પુત્રને વિશ્વાનિતવારની બંધી હોઈ શકે નહિ.'

વળી ઇશુ આગળ કોઈ પાપી આતી અનુતાપ

કરે તો “ તારાં સર્વં પાપ નાશ પામ્યાં છે ” એમ કહી આશ્વાસન આપતો. યાજ્ઞકોનો ક્રોધ વધ્યો.

ધીમે ધીમે ઇશુના અતેવાસી શિષ્યોની સંખ્યા વધીને બારની થઈ. તેમાંના યહૂદા નામના શિષ્યે જ ઇશુને દગો દઈ મારી નંખાવ્યો હતો.

આ રીતે ઇશુનું ઉપદેશ દેવાનું કામ આલ્યું, પણ લોકો આત્મશુદ્ધિનું આસક્ત લેવા નહોતા આવતા-રોગો મટાડવા આવતા હતા.

આ રીતે તે લોકોને ઉપદેશ આપતો હતો. આથી યાજ્ઞકો તેના પર બહુ ગ્રિહાણેલા હતા. તેઓ તેને ઘેલો ગણી કાઢતા, નારિતક કહેતા, આપવડાઈવાળો છે વગેરે વગેરે વિશેષજો પાપરતા, પણ ઇશુ તેની પરવા રાખતો નહિ અને પોતાનું કામ આગળ ચલાવતો-અત્યારના શબ્દોમાં કહીએ તો સપ્તામહી-જીવન ગાળતો.

એક વાર ઇશુ તેના બાર શિષ્યોને પર્વત પર લઈ ગયો અને ત્યાં ઉપદેશ કર્યો. તેણે કહ્યું કે આ દુનિયામાં જે દીનકૃપી છે, શાંત મનવાળો છે, સંતોષી છે તેઓ જ મોક્ષના અધિકારી છે. વળી જેઓ સ્વધર્મના પાલન માટે જીલ્લમ સહન કરે છે તેઓ જ સ્વરાજ્યના અધિકારી છે. તમને ત્યારે કોઈ દોષ દે ત્યારે તમે નસીબદાર છો એમ સમજજાઓ, કારણ કે તિરસ્કાર વેડીને જ સંતતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૈસાથી શાન્તિ નહિ મળે, સુખથી આનંદિત થશો નહિ અને કુઃખથી ચિતાવુર થશો નહિ. ત્યાં સુધી સ્વર્ગ અને પૃથ્વી છે ત્યાં સુધી સ્વર્ગ ધર્મરના નિયમોથી છૂટનું અચકચ છે. દહી કોઈનો ઘાત કરશો નહિ. જો તમે તમારા વાઈ સામે ગુરૂઓ કરશો તો નરકના અધિકારી થશો. ભાઈને ગાળ દેશો નહિ. તમારા વિરોધી સામે પ્રેમથી વર્તજા. જો આંખ જરા પણ કુદટ્ટિ કરે તો ફાંડી નાખજા. જે કોઈ વેર કરવા આવે તેના સાથે પ્રેમથી વર્તજા. મિત્ર તથા દુરમનને સરખા ગણજા.

નિસ્તારપર્વ પાછું આલ્યું. ઇશુ વરુદ્ધીમ આવવા લેપડપો. તેનું વય ૩૩ વર્ષનું હતું. યાજ્ઞકો

તેના દુરમનો થયા હતા. નિસ્તારપર્વ શુક્રવારથી શરૂ થવાનું હતું. ઇશુએ શુરવારથી મંદિરમાં આવી ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. યાજ્ઞકો તો હેરાન કરવા માગતા હતા એટલે કંઈ કારણ શોધતા હતા, એટલામાં ઇશુના શિષ્યે જ ઇશુને દગો દીધો.

યહૂદાએ ગરિના સમયે હથિયારબંધ ટોળી સાથે આવીને ઇશુને બંદીવાન બનાવી દીધો. ઇશુને મદાયાજ્ઞક પાસે લઈ ગયા. ત્યાં મુકદ્દમાનો ડોંગ આલ્યો. ઇશુનો ગુનો ત્યાં સાબિત કરવામાં આવ્યો, પણ પર્વ હોવાથી ખૂન કરવાનું ઇચ્છતા નહોતા એટલે ચૂપા પાસે મોકલ્યો. ચૂપાએ બીજા હેરદ નામના અમમદાર પાસે મોકલ્યો. ત્યાં તેની મરકરી કરી પણ તેણે ક્રોધ ન કર્યો, છેવટે યાજ્ઞકોના બહુ આમદથી ઇશુનો વધ કરવાનો હુકમ કર્યો.

આ દરમિયાન યહૂદાને પોતાના નિર્દોષ શુરૂને પકડાવવા માટે પશ્ચાત્તાપ થયો. તેને જે લાચિના પૈસા આપવામાં આલ્યા હતા તે પાછા આપ્યા. યાજ્ઞકોએ તેમાંથી એક એતર ખરીદ્યું. આ એતર પાખના પૈસાથી ખરીદાયેલું હોવાથી તે જગ્યા ‘ પાપક્ષેત્ર ’ ને નામે ઝોળખાય છે.

ઇશુને ફાંડી આપવામાં આવે છે ત્યારે તે કોઈ પર ક્રોધ કરતો નથી, પણ મારાઓ પર પ્રેમ રાખે છે. તે સમયની ફાંડી આપવાની રીત પણ વિચિત્ર હતી. એક યાંત્રલો ઊભો રાખી તેને આકૃ બીજું પાટિયું નોડવામાં આવતું. આ પાટિયા સાથે કોષ ખીસા મારીને નોડવામાં આવતા, વળી પત્ર પણ ખીસા મારીને નોડવામાં આવતા. પછી તે અતિસય વેદના બોજથી મરી જતા. ઇશુનું આમ જ થયું. છેવટે મરતાં મરતાં પણ બોલ્યો કે હે ઇશ્વર તું મને છોડીશ નહિ.

ઇશુના બલિદાનની અસર બારે થઈ. અનેક યહૂદીઓ તેના બક્ષ થવા માંડ્યા. પછી જે સત્તાએ તેને દેહાન્તદંક કરમાવ્યો તે સત્તા પણ આ નશા ધર્મમાં લીન થઈ. જે લાકડા પર ઇશુનો વધ થયો તેજ લાકડું પૂજના પામ્યું.

ઈશુએ પોતાનું બલિદાન આપીને પણ આદર્શ સત્યાગ્રહીનું જીવન મતા પુ છે, જે અત્યારે અર્ધી દુનિયામાં મનાય છે

આ પ્રકારે પ્રાચીન મળમાં જુદા જુદા જે મહા પુરુષોએ અહિંસાના તત્ત્વને પોતપોતાના જમાનાની મર્યાદામાં સમજીને આચર્યું તથા તેનો પ્રયાગ કર્યો તેમના જીવન તથા ઉપદેશ વિશે આપણે કંઈ નોંધ આપી અનમત અત્યારે આપણે 'અહિંસા' શબ્દ મોક્ષીએ છીએ ત્યારે જે જે કલ્પનાઓ આપણા હૃદયમાં જાળી યાય છે તે બધી કલ્પનાઓ એ મહા પુરુષોના જીવનમાં અને ઉપદેશમાં સ્પષ્ટ વ્યક્ત થતી આપણને નથી દેખાઈ અને તેનું મારણ્ય એ છે કે, આજે પૂ ગાંધીજીએ અહિંસાતત્ત્વની એક નવી જ સમજ-એક નવો જ ઉપયોગ આપણને બતાવે છે અત્યાર સુધી આપણે જે મહાપુરુષો નોંધે અથવા તેમણે અહિંસાતત્ત્વ વિષે કાર્મિક વૈષ્ણિક કલ્પના જ કરી હતી પોતાના લાજ માટે ખીમ કાઢી જીવને જરા પણ કુખ ન દેવું કે તેનો વધ ન કરવો એટલા પૂરતો જ તેમનો અહિંસાનો વિચાર હતો જુદે અને ઈશુએ અનમત શત્રુ અથવા વેરીનો પોતાના અહિંસા પ્રયત્નો-પ્રેમમળધો-ક્ષમામળધો-જાતે સહન કરીને અપહરણ કરવાની વસ્તુ નહોતી વિચારી એમ નહોતું જુદો 'અવેરણ વેરાણિ સમન્તિ વાજો

મોક્ષ સર્વકાર્યના કાળમાં ગૂંજતો હતો, તથા ઈશુએ અત્યાચારનો સામને આત્મચિન્તાનથી જ કર્યો હતો અને મરતા મરતા પોતાના શત્રુઓ માટે ક્ષમા અને પ્રેમના શબ્દો જ ઉચ્ચાર્યા હતા પરંતુ પૂ આપણે સત્યાગ્રહના શસ્ત્ર તરીકે અહિંસાનું જોડો જોડો ઉપયોગ બતાવ્યો છે તે માનવ-હતિહાસમાં નવો જ છે એમ કહેવું જોઈએ પૂ ગાંધીજીની અહિંસા તો અત્યાચાર, અન્યાય વગેરે સર્વ સામે મૂંઝવણ-પોતાનો સત્ત્વ લાગતી વસ્તુ સિદ્ધ કરવાનું-એમ હથિયાર છે ગાંધીજીએ હથિયાર દ્વારા 'પ્રતિકાર' કરવા ઇચ્છે છે અર્થાત્ સામનો કરવા ઇચ્છે છે અને એ ગીતે તે શસ્ત્રને કુટુંબમાં જ મર્યાદિત ન રાખતા સમાજના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે કે રાષ્ટ્રો-રાષ્ટ્રો વચ્ચેના મધ્યમ-મુદ્દો પતવવામાં પણ તેનો જ ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે એ વસ્તુ આપણી આખ સામે જ ચાલતી હોવાથી તેને આ વ્યાખ્યાનના વિષય તરીકે ઉમેરવામાં નથી આવી. એટલે તેનો આટલો ઉત્તેજ માન કરી, મારી કઠમી ભાષામાં અને શૈલીમાં રજૂ કરેલા આ લાગ્યા વ્યાખ્યાનને શાંતિથી સાંભળવા માન્ય તમારો સૌનો અત્ત કરણપૂર્વક આભાર માની બેસી જવાની રજા લઉં છું *

* તા ૨૮-૧-૧૯૪૦ના દિવસે બધી-સપ્તમ્મ ઉજવતી પ્રસંગે શ્રી ધર્માનંદ કેસરીના પ્રમુખપદે વાચેનો નિમંત્ર

અવલોકનો

આર કાવ્યસંગ્રહો-આપણું પ્રતિનિધિ નવું કાવ્યધન

(૫૧) વસુધા-શ્રી સુન્દરમ

(૫૨) ઇન્દ્રધનુ-શ્રી. સુદંત બેઠાડ

(૫૩) નિશીથ-શ્રી. ઉમાસંકર ભેષી

(૫૪) આરાધના-શ્રી. મનસુગવાય હવેરી

પ્રકાશક : શ્રી આર આર. સોની કંપની, પ્રિન્સેસ
સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

મૂલ્ય : પ્રત્યેકના બે રૂપિયા.

આ આર કાવ્યસંગ્રહો નવ-શુભરાતનું પ્રતિનિધિ-
કાવ્યધન છે એમ કહી શકાય એ આરને વાંચતાં
આપણને ગર્વ થાય છે, એમાંનું કાંબોત્વ આપણને
આનંદિત કરે છે. આ કાવ્યોમાં ઊંઠાની કૃત્રિમતા,
વિચિત્ર શબ્દમૂલ્યો અને ભાવની અસ્પષ્ટતા ક્યાંક
આપણને ખટકે છે, ક્યાંક કેવળ હુજૂબી ભાવના જ
નેવા મળે છે અને સામાન્યતાનું દર્શન 'થાય' છે,
ક્યાંક કલ્પનાની પણ સામાન્યતા નગરે ચડે છે
અને કાવ્યની નિરર્થકતા લાગે છે-એ દોષો ય આપણા
છે, પણ એથી ધણું ધણું વધુ તો ગર્વ લેવા જેવું જ
નગરે ચડે છે, ધણું ઠેકણું તો કલ્પનાના એટલા
ઊંચા ભાવમાં આપણને તે લાગી દે છે કે એ જ
ભાવમાં લાંબા કાળ સુધી આંખો મીંચીને આપણે
મત બની રહેવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ; તેમાં કોઈ
વિશેષ આવે તો આપણે વિદૂષ બની જઈએ એવી
સ્થિતિ એ કાવ્યો કરી મૂકે છે. આરમાંથી કાણ મોટું
છે તે પ્રશ્ન બિનજરૂરી છે. આરે ય આપણને એક
કે બીજી રીતે એ જ ખતાવવા સમર્થ છે કે આગવી
પેઢી કરતાં આ પેઢી આગળ વધી છે. હવે એ
દરેક કાવ્યસંગ્રહને બુંદો લુદો લઈને તેમાંનો રસ
નેહીએ. એમાં હજી ક્યાં ક્યાં આગળ વધવાનું છે
તે પણ વચ્ચે વચ્ચે નેવાશે.

વસુધા

'વસુધા'માં મને સૌથી વિશેષ આકર્ષ્યો હોય
તો પ્રકૃતિને સંબોધતાં ગીતોએ. પુસ્તક બિરકતાં જ

પૃથ્વીમૈવાને યતી પ્રાર્થનામાં બળનાં આપણે પણ
નમ્રપણે યાત્રા કરવા ઉત્સુક બનીએ છીએ. 'નેવા
વર્તની ઉવાને', 'આજે પ્રભાત-પહોર' એમાં
પ્રકૃતિની બીની કલ્પના છે. 'એક સવારે આવી',
'તુજ પગલી', 'ભવ ભવને વાટે', 'ન્યોત
જમાવે', 'દંકારી જ' એમાં કવિહૃદયની અગ-
મ્યને પ્રાર્થના છે. 'વિગટની પગલી' તો હમેશાં
કાનમાં યુજી રહે એવું અત્ય પ્રાર્થનાગીત છે. આપણું
જીત ઉતારવા માટે મન ચહે છે, પણ તે તો શક્ય
ક્યાંથી જ હોય? મર્યાદિત પાનાંઓમાં થોડી છીટીઓ
પણ બોતાં બોતાં ઉતારું-

વાળી ઝૂડી મેં મંદિર સાક્રાંકમાં

બારી બારીએ તોરણ ફૂલભર્યાં

તારાં આસન મુનાં મેં ખડે ધર્મા

મોટ મોટી હું બારણિયે ઊભી તારા પંથ લઈ
મુના પંથ ને આસનિયાં મુનાં મુનાં નેહી રહું."

એની વોટ નેવાય છે તે પ્રજા કેવા છે? કાને
કુંડળ, ચપટા જેવું અંધર, શીળા શુક જેવું મોં,
મોરમુગંદ ને હાથે બંસી - કલ્પના જુદી છે પણ
ગીતની આદર્શતામાં તે નવી લાગે છે. ગીત આગળ
ચાલે છે. સાંઘના પડદા બિનરે છે, ધૂપદીપ વિલાય
છે, ઉજર ઉજર ચાકથી કાંચા ટળે છે છતાં પ્રજા
દેખાતા નથી; કેમ નથી આવતા તેની શકાઓ થાય
છે, ત્યાં તો બોલે સ્વપ્નમાં નભભાગને ચૂમતી કોઈ
વિગટમૃતિ બોલે છે.

'તારા મંદિરમાં કયમ પેસીશ હું?'

તારા બોજનથી શે' ધરાઈશ હું?'

આ શબ્દો સાથે એ વિગટની 'સ્વર્ગ'ગાની
માળાં અને મેરુની છડી' ધરેલી મૃતિ દેખાય છે
અને કવિ બોલે છે :

“ પ્રભુ મહિમા મેદાન કરું,
તેંયુ ખીરી તારા નદિ પાલ ધરું,
તારે થાળ મારુ બધું જીવું ધરું,
પ્રભુ કાયાની કથા રે મિજાવી હું પથ મહો
બને રુદ્રરૂપે આવ્યા સ્વીકારીય તોય સહી ”

એને ન્યારે વિરાટને મત્કારવાની આટલી તૈયારી છે ત્યારે જ વિરાટ અંશુલ-શાન્તીને અંગના આગારમાં સરે છે ને લા અગળાટ થાય છે

કાન્તિને ઝીવવાની તૈયારી બતાવવા આ એક જ કાવ્ય બસ છે આ પછી આ સમ્રાટમાના ‘ધણ ઉકાવ’, ‘જવાન દિય’, ‘લહે’ અને એવા ને દશેક ગીતો છે તે સમાજવાદી બાવના ધરાવતા હોય

‘મદિ એસરવાની વાત’ તો બગીચા’ કા ઉર તુ બરી ગઈ’

મુજ મુઝ તારીની ખુશી ને કરીને કીયઝ તે ય લે ગઈ’

એમ કેવળ ભરતીની રીતે જ આવેના પ્રેમને લીધે કુખી થતા હૈયાની વેદના ‘ભરતીને’ કાવ્યમાં કલ્પવાઈ છે તે આપણને કવિહૃદયની પિઝળ કરાવે છે પ્રેમકાવ્યોમાં આ સમ્રાટનું એક કાવ્ય તો છે ‘સળગ સળિયા થરે’, એ વાયતા વાયતા થાય કે આવા ગીતો કોઈ વિરલ ધડીએ જ રચાતા હશે કાવ્ય લાલુ છે, સરકન છદ્મ છે છતાં પ્રપન્ન દુઃખ ચાલુ નય છે નદી બે કાઠે ચાલી જતી હતી, સુદરી પ્રશ્ન કરે છે ‘તમને શુ ગમે? ભને મેના પલ મસ્ત પૂર કે છીછરા પાણી?’ ‘પુરુષ પ્રસંગનાં ઊઝાણની શાંતિમાં રસતરંગોળ છે, એને તરંગ પસંદ નથી, દૂકો ઉતર આપી દે છે ‘બને’ સુદરી રિસાઈને ચાલી નય છે પુરવને ચાલ છે, મને તો પ્રિય છે નીર-એ મત્ત પૂર હો કે નિર્બળ ધીરગતિ છીછરી નદી હો, સુદરી એને સમજી શકી નહિ એનું એને કુખ થાય છે, પલુ એ કહે છે, હું તો અહીં આ જલપટમાં થાભતો બનીને ઊભો રહીશ, જલના પગડા સહીશ, કદીક સુદરી પોતાના બીજા નવા પ્રેમને લઈને આ જ તટે આવશે તો તેને જોઈ રહીશ, એ દશ્યને સહન ખરીય નીબને આતર સહન કરવાની દીક્ષા મને એની પાસેથી મળી

કે આપણા ચાલુ સ્વાતચ્ચુદનો ગીત હોય, પશુનું નિરર્થક છે, એ ગીતો આ સમ્રાટમાં હોના જરૂરી પશુ નહોતા, કાગલ કે આળે એનો કઈ પ્રભાવ નથી એવાં ગીતોમાં કાવ્ય જેવું પશુ બહુ દેખાતું નથી,

‘ગાન્યા’ કાવ્યમાં મીંગના બગ્ગની લહેક છે ‘કોણ?’ ‘કોક આવે છે’ એ ગીતો સામાન્ય જવા છે પશુ તેમાં કવિત્વ તો મળુ જ છે સિવ અને ગૌરીની કપના આપતું મુકતક ‘પ્રતિપદા’ પશુ કાવ્ય બની રહે છે પ્રેમકાવ્યોમાં ‘લઈ લે કમનો તુ કેટલી’ કારણ કે - એ બવમાં જુદી જુદી ઉકિતઓ રચીને મીઠું બનેયું ગીત ‘લઈ લે’ અને

આલપ્રેમનાં કાવ્યો પશુ સરસ છે એમાં ‘લધુ સ્વાગત’ એ કાવ્ય તો આપણી સામે જગતના વિવિધ દશામાં જન્મતા અને જન્મતાં રહી જતા અવાય બાળકોની કતાર ખડી કરી દે છે કવિ પોતાના નવજાત બાળકનું સ્વાગત કરતા કહે છે

‘જન્મ્યા કુન્ડમ્યા, જન્મ્યા અજન્મ્યા,
ને ને અજન્મ્યા, શિશુ સર્વને હું,
હે બાળ મારા’

આજે લધુ સ્વાગત આવરી રહું’

જેવના ગીતોમાં જેલની કોટડીમાં પુરાઈને જેવાલી-સકળાલી બહારની દુનિવાનું સ્મરણ છે એમાં કવિહૃદયની કડુણા ‘જેલના કૂવો’ એ કાવ્યમાં સ્વિશેષ છે

‘આશ્ચર્ય’ છે તુ જગતનું’ એ જોડેયા હરિગીતમાં રચાયેલ સુદર ગીત આપણી મિત્રતાના વૈદન સાટે એક નવો લહેકો આવે છે એની વિશેષ અજમાયશ જરૂરી કે

કવિના જેવો પ્રભાવ પ્રાર્થના અને પ્રકૃતિના ગીતોમાં છે તેવો જ ચિન્તાત્મક ગીતોમાં દેખાય છે ‘૧૩ ૭ ની લોકલ’, ‘મોટરનો હાનનાર’, ‘સિનેમાના

પદ્ધતિને ' પંચાંગનાં પત્તાં ' ઇત્યાદિ ગીતો ચિત્રો તો રમૂ કરે છે પણ તે ચિત્રોની ખૂબી છે તેમાં બજાતાં કુરુણા અને બોધ, ' સિનેમાના પદ્ધતિ ' ઉપરથી કવિને બીજાનાં વાચકને ગંભીર બનાવી દે છે.

ગીતોમાં વૈવિધ્ય ઘણું છે. મૃત વ્યક્તિઓને અંજલિ આપતાં ગીતો, કથાગીતો. દળવા નર્મના ગીતો, ભાવનાગીતો-બધાંમાં નવનવીન ઉદ્ઘાસ દેખાય છે. કોઈ વાર એક ભાવનાનું દર ગીત પછી ન્યારે સામાન્ય કવિતા જેવું ગીત આવી જાય છે (જેમ કે ' કલ્યા ' પછી ' શુભાંતો ઉપકાર ') ત્યારે એ ખટકે છે. આને નિવારવાની જરૂર હતી એવી જ રીતે કેટલાંક અતિ સામાન્ય ગીતો, કે જે હવે મને તે વ્યક્તિ લખતી હોય છે, તેવાં પણ નિવારવાની જરૂર હતી. એ ગીતો પદ્યમાં ગદ્યનો એક સામાન્ય વિચાર રમૂ કરવા કરતાં વિશેષ કંઈ કરતાં નથી. ' દર્દકુર્ષ્ટ ' (જાજ્ઞની માખી ઉપરનું ગીત) ' શુભાંતો ઉપકાર ' ' રિમતનો જય, ' ' ચારે ખૂણ ' અને સમાજવાદી અને દેશપ્રેમની ભાવનાનાં ઇત્યાદિ ગીતો એ પ્રકારનાં છે. બહારી (સર્ગગ સળિયા પર) લિયે (સાંજે ન્યારે), ધરણી, પ્રાકૃત્ય (પ્રતીક્ષા) ચિત્રાંકિકા, કેથે, (લઘુ સ્વાગત), ભાવક્ય (ધટાળા) સુશ્રી (દર્દકુર્ષ્ટ) એ હિંદી, મરાઠી અને સંસ્કૃતના કુબોધ શબ્દો અને પદા મારાની, લહરી મરુતો તણીને, ત્યાં યંતા-એષ્ટ શબ્દપ્રયોગો અને ' કે ' ને લઘુ બોલવો પડે તેવી રિયલિટી ખટકે છે.

ઈન્દ્રધનુ

પ્રેમ-વિશ્વપ્રેમને ન ચાહનાર કવિ લાગે જ કોઈ હશે. સંહારથી જેનું હૃદય ન કંપવું હોય તેને કવિ ન કહેવાય, કાંચુ કે કવિ પ્રકૃતિ અને સૌંદર્યનો લક્ષ્ય હોય છે, હિંસામાં, વેરમાં અને કુદ્વૃત્તમાં સાંદર્ય ન જ હોય. શ્રી. બેટાઈનાં ઘણાં કાવ્યોમાં આ ભવ્યપ્રેમની ભાવના ભરી છે. યુદ્ધોના ગ્રાસનું વળું ન કરતાં ગીતોમાં તો એ પ્રેમ છે જ; ઈશુ, શુક, માધી એના ઉદ્બોધનનાં ગીતોમાં પણ એ હોય જ, પણ

' એકતારા ' ' સોમનાથનાં દર્શન ' ' શિશુ નાગ વલ ' એ, એવાં અને બીજાં પ્રકૃતિકાવ્યોમાં પણ એ પ્રેમ ટપકે છે. ' વિદ્યા ' માં કહે છે :

' મને પથ વિસામવા પરથ માનવી આત્માનું

તને પથ વિસામવા બની શકું કદી એસવું '.

આ ભાવમાં કવિની પ્રેમભાવના આપણને ખૂબ ભીંજવે છે. એથી આપણા મનમાં પણ કવિના હૃદયના લાવો પ્રવેશે છે. વિશ્વપ્રેમનો આ ભાવ ખૂબ ઉત્કટપણે તો ભેવા મળે છે ' ઈન્દ્રધનુ ' કાવ્યમાં. કચ્છ-ગંભીર રસનું આ કાવ્ય કવિએ લખ્યું પોતાના મૃતપ્રાણ નિમિત્તે, પરંતુ એમાં ચૂંચાઈ છે વિશ્વપ્રેમની ભાવના. એ આપણું ગીત ફરી ફરીને વાંચવાનું મન થાય તેવું છે પ્રવાહ સરસર વહેતો જાય એવો છે શ્રી બેટાઈના કાવ્યનો આ શુભ એમનાં બધાં જ કાવ્યોમાં છે. ' ઈન્દ્રધનુ ' ની થોડી લીટીઓ ટાંકું છું. બાળકના મૃત્યુથી પ્રકૃતિ પણ શોકમય લાગે છે. એ પછી કેવા કેવાં સ્મરણો જાગે છે ?

" કલે પડે ન્યાં તુજ નામ ધીમે
દેતો તજ પ્રેમલ સ્તન્યપાન "

*

" ચાંદો નિહાળી કર કાંધે ભાંચા
મીઠા હસ્યો નિર્મલ હાસ, કેવાં ! "

*

" તું એકલો એકલ પારણામાં
બેની રહી ભીજી જ પારણામાં
હુલાવતી હાય, હસી રમાડે. "

*

" પરવું સવું તુજ પાલણું હવે
જોઈ બિચારી તુજ બેનડી રડે. "

*

" જ બેન, હીચોળ રડે છ ભાઈ "

- એ શબ્દ ધૂમત હજી હવામાં "

—પણ આ કુરુણરસ-પંક્તિઓ ' તારો ખર્ચે તેજ તણો વિનાસ ? ' ઇત્યાદિ પંક્તિઓ પછી ગાંભીરમાં સરના માટે છે અને કવિ બોલે છે.

બેસતા વર્ષે મુદ્દત થશે

સર્વોદય ભંડાર

‘સર્વોદય મંદિર’ તરવડા (કાઠિયાવાડ) દ્વારા અમદાવાદમાં આમોલોગ ભંડારનો તા ૧ લી નવેમ્બરે - બેસતા વર્ષે - આરંભ થાય છે

આ ભંડારમાં તરવડા, ધોળકા, આદમ વગેરેના અહિંસક, સુશોભિત અને ટકાઉ ચપ્પાનો મોટો જથ્થો રાખવામાં આવશે

આમોલોગના રગજેરગી સાદા તેમ જ સુશોભિત ડ્રેસ, કાર્ડ, લેટરપેડ, ચોપડા છત્યાદિના કાગળો રાખવામાં આવશે

આ ઉપરાંત આમોલોગની બીજી વસ્તુઓ પણ મળી શકે તેવી ગોઠવણ થશે

સર્વોદય ભંડાર

અમદાવાદ

“મે મૃત્યુએકે મુજ બાવસગે
મૃતેન જોયા શિશુઓ અનેક”
અને અતભાવમાં વિશ્વનેમ પ્રગટ કરે છે,
“જોવા મયુ દું, થયુ ઓનપ્રોત
આ વિશ્વની એક અનરત જ્યોતમાં
સમન્તમાં વ્યસ્ત, સમસ્ત વ્યસ્તમાં”
પણ જો કરિના કા પો મસ્ત થઈ ગાવા હોય તો
‘વાગે છે જાંઝરી

દૂર દૂર દૂર કોઈ જાગે છે જાંઝરી (જાંઝરી)

*

‘ધેરુ ધેરુ ગાઈ મને કોણ આ સુવાડે ?’
સિંધુનો ન એ ધ્વનિ, ન તાર અવાજો
સુણ ન સુણ તો ય એ
ન જાણુ કયા ય ગાજો !

‘ધેરુ ધેરુ ગાઈ મને કોણ આ સુવાડે ?’
(અગમ્યજ્ઞાન)

*

ભડો, મારા દેવાને પાપણે પોદતા દેવ
(સુપ્રમ આત્માને)

*

તિમિરનોક આદિ તાત જાગે જાગે
એ ગીતો વાયવા જોઈએ
“કણ કણનો માગણુ હુ નેતું દુનિયાનો દાતાગરે,
હુ યુ માથુ ?”

*

કચ્છી ર જાતીલુ આ ધમકારલુ હોજી

*

‘ગગનમંડળમાં કોઈ નવે જ્યોતિ જાગે’

આ ભજનો તો ખરેખર આપણને જૂના ભજનોની યાદ આપે છે અને તેમાં ય ‘ખેનદા’ મા તો શી કલ્પના રજૂ થઈ છે! કવિ ખેનદાને કયા કયા જુએ છે !

નાચતો દોડો મે બાનક બાખમાં હોજી
પાખતો દોડો મે માને દૂધ’

*

ખેડતો દોડા રે મે' તો ખેતરો હોથ
ભાળ્યો એને ભટ્ટિયું બીતરમાં

*

ખાળાંભોળાં, ઘેઝાઝાલાં, બળ્યાંઝળ્યાં એ સૌમાં
ભમને ભેંકારતો વીજળીના ચમકાર જેવો ગગનમાં
હસતો પ્રાણને પેટાવીને દશેદિશ પોદતો એ ખેલદો
કવિને દેખાય છે. આખું કાવ્ય સરસ છે; કલ્પનાને
અનુરૂપ ઢાળ છે. એવાં જ ભજનો છે 'પંખાળો
ધોડો' અને 'કેડી'.

‘જતાં જતાં અમને કેડી રે લાધી
વંકાતી જાય આધી આધી રે
ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી’

આ લીટીઓને તો કવિએ પોતાનો પ્રેરણા-
પ્રકિતિઓ તરીકે માની છે અને આપણને તે પ્રેરણા
આપે તેવી છે.

કવિ પૃથ્વીછંદમાં કેવી પ્રવાહિતા અને સરળતા
લાવી શકે છે તે જોવા ‘સંસ્કારદીપ’ કાવ્ય જોયું.
એવાં પ્રવાહી છંદ અને ગેયગીતો એ આ કાવ્યસંગ્રહની
વિશિષ્ટતા. એમાં વચ્ચે સામાન્ય કોટિનાં પણ કાવ્યો
આવી જાય કે જે કેવળ સુક્રી ભાવના જેવાં જ
ગણાય, પણ એ બધાં આજના યુગની ભાવનાનાં
પ્રતિનિધિ-કાવ્યો જ છે એટલે એમાં કવિની કવિતા
અંખવાતી નથી.

નિશીથ

નિશીથ એટલે મધ્યરાત્રિ
“નિશીથ હે! નર્તક રૂદ રમ્ય ।
સ્વર્ગગતો સોહવ હાર કંઠે

*

દોડો તને સ્વૈર ધ્રુમંત વ્યોમે
અગસ્ત્યની ઝૂંપડીએ ઝુકતો
કે મરત પેદા મૃગલુબ્ધ આનને
પ્રેરંત વ્યોમાંત સુધી અંકડ ”

*

આકાશના તારાગણોને લુદા લુદા આકારનું
નામ આપી તેની વચ્ચે ધ્રુમતા નિશીથદેવનું રૂદરમ્ય

મુખ્યત્વે કરીને ચામડાને અર્થે પશુવધ
ચાય છે. ચામડાની પીઠ જેમ તેજ ચાય તેમ
કતલ વધે. કતલ થયેલાં ઢોરનાં ચામડાં મોટે
ભાગે હિંદુસ્તાનમાં જ કમાવાય છે, અને
આપણે એના બતાવેલા નોડા પહેરીએ છીએ.
એટલે દવાધમને માનનારા સર્વ લોકોનું
કર્તવ્ય છે કે કેવળ કુદરતી મોતે મરેલાં ઢોરનાં
ચામડાં કમાવનારાં ચર્માલય સ્થાપવાં અને
ઉપકારી પશુઓના લોહીથી દૂષિત ન થયેલા
નોડા પૂરા પાડવા.

મરેલાં ઢોરનાં ચામડાં સચવાય અને
વપરાય તો પછી કેવળ ચામડાંને જ અર્થ
કતલ ચાય છે તે તો બંધ થઈ જ જાય.

—‘ગ્રાસેવા’માંથી

‘સર્વોદય ચર્માલય’ના અહિંસક
ચપલ વાપરો, કારણ કે આ ચર્મા-
લય ઉપરની જ દાંપ્તથી ચાલે છે.

સર્વોદય ચર્માલય

તરવડા

પો. ચલાળા - કાઠિયાવાડ

ચિત્ર પુસ્તક ઉધાડતાં જ આપણી આંખોને ખેંચી લે છે. પછી કવિ નિશીથને શાંતમના તપસ્વી કહે કે જીર્ણમૂર્ધા અધોર કહે, 'પણ આપણી સામે તો એ નક્ષત્રોના વિધિવિધ પ્રદેશોમાં ધૂમતા રુદ્ર જ લાગે છે. આપણું કાવ્ય કલ્પનાની એક ભવ્ય રંગીન ધમારત છે. પણ' છેલ્લે છેલ્લે કવિને પોતાનો દેશ પાદ આવે છે.

‘મારા દેશે શાશ્વતી શર્વરી કે’
નિદ્રાધેરાં લોચનો લોક કરાં

મારે ચિત્ત મૃત્યુ કરી તમિસ્રા
રક્તસ્રોતે દારુદુર્બોધ તન્દ્રા
પદ્મપાતે તવ હે મહાનટ,
ન તૂટેશે શુ ઉરના વિપાદ એ ?

ન આટલું તુલ્યી થશે ! કહે કહે,
નિશીથ વૈતાલિક હે ઉપાત !”

આમ કવિ આર્દ્ર પ્રાર્થનામાં આપણને ખેંચી લે છે.

“હોડોને દૂર થુ, નજીક થુ ?” એ ગીતના રચનાર ઉમાચંદરને ?

“અમે સૂતા ઝરણાને જગાડયુ, ઉછીનું જીન માગ્યું કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને કયાંય ના જડયુ.”

“ગૂંચરાત મોરી મોરી રે”

“ગાણું અધૂરું મેંદ્ર મા દેવા વાલમા
હેયે આંધેલું પાણું દેલ મા”

એ બધાં ગીતો પણ આ સંપ્રદમાં છે.

“સંભાગ સખી છેડેતો જોડે પવનમાં
દરિયા દિલોજતો
વનવન કિલોલતો
દેવાને ડોળતો જોડે પવનમાં

“રમે દેવાને ટેરવે સદાયે
ને હોઠે ન આવે, એ ગીત મારે ગાવું સખી”

“પૂનેમ મારી એલે જીગી”

“શોધીશ મા મોંવડી ખોવાયો બાળ રે
ખોવાયો ધરતીને આંગણે.”

આવાં ગીતો ને આવા દાળો એ ઉમાચંદરની વિચિત્રતા લાગે છે. ‘સાનરનો ગોડિયો’ એ કરુણ ગીત સાદા શબ્દોમાં આવા જ દાળમાં વહે છે. ‘માનવીના દેવાને નંદવામાં વાર શી ?’ એમ : ક્યોતિ કવિ આપણી દુઃસ્થિતિને બારે કટાક્ષ કરી લે છે, એ પણ એવા જ શબ્દોમાં ને દાળમાં ‘જીભી વાટે જોડે રે તારી ચૂંદડી’ એ સાદા શબ્દોના ગીતમાં વિશ્વની ભવ્ય કલ્પના ખરી થાય છે.

આજની સામાન્ય ભાવનાનાં ચાલુ હોદામાં રચાયેલાં ગીતો પણ આમાં છે, સંભવ છે કે વાચકને એ ન આકર્ષે; પણ તે સાથે ઉપર ગણુબાં તેવાં અને ખીળાં મુદર-કલ્પના અને ભાવોને મૂર્ત કરતાં ગીતો પણ ખૂબ છે. ‘મૃત્યુને’ કાવ્યમાં તો મૃત્યુ સાથે નિરતિ વાત કરતો આજનો યુવાન અપખુને દેખાય છે. ‘કહો છો કે’, ‘કવનરસ’ એક વખતની વસુધા’ એ નવસમાજરચનાની ઉત્કૃષ્ટ ને નરીન રીતે આપણી સામે મુકે છે એટલે એ ગીતો ગમે છે.

બધાં મુદર ગીતોની નોંધ લેતા અર્ધી શક્ય નથી, પણ એ ગીતો માણવા જેવાં છે. કવિતાનું જે લક્ષણ તે વારંવાર કામ્ય વાંચ્યા કરીએ. વાર્તા તો વાંચેલે બાલુ પર મૂકી દેવાય, કવિતા એકની એક હોય તો-પણ સદા વાંચી શકાય, તે લક્ષણ આ ગીતોમાં છે. અને અંતે ‘આત્માનાં ખરેર’ ની જે સોનેટમાલા છે તે વાંચતાં આપણે ‘સોનેટ’ અને ‘પૃષ્ઠીજી’ વિષયો અણુગમે દૂર થશે.

બારે સંસ્કૃત શબ્દો ધણાં કાવ્યોમાં આવે છે તે કાવ્યવાચનને જોઈ કદામાં મૂકી દે છે તેમ એમ પણ સંઘા જીભી કરે છે કે આ શબ્દો કૃત્રિમતા નથી લાવતા ?

આવાધના

આ પહેલાં કવિના :એલા કુરુક્ષેત્રના તથા ખંડા પ્રગટ થઈ ગયા છે. એ વાંચ્યા હશે તેઓ આ સંપ્રદમાં એના વિશેષ ખંડા પ્રગટ થયા છે કે નહિ તે એવા એકદમ ઉત્સુક બનશે. આ સંપ્રદમાં કુરુક્ષેત્રના 'પહેલો દિવસ' 'બીજો દિવસ' 'ત્રીજો દિવસ' અને 'મહાપ્રસ્થાન' એ ચાર નવા ખંડા પ્રગટ થયા છે. આગલા પ્રગટ થયેલા ખંડાની પેઠે જ કવિની પ્રતિભા પૂર્ણ રૂપે આમાં પ્રગટ થઈ છે. 'મહાપ્રસ્થાન'ની અંતિમ ૫૦ લીટીઓ શ્રી ડાવરરાય માંકડના શબ્દોમાં ખરેખર પરસાદિતમાં ય વિરલ જોઈ છે. આગલા ખંડામાં યુદ્ધની ભયાનકતા વિધવિધ બાર-પણટાઓ સાથે આલી, નદીના અચ્ચઅટક્યા પ્રવાહની પેઠે ચાલી આવે છે.

ભીમ અને કલિંગરાજના હાથી સામસામી ધક્કા આવે છે તેનું વર્ણન કેવા શબ્દોમાં હજારો રીતે હોય તેમ બતાવે છે !

આમથી ધસતો આવે કરીવર કલિંગનો
ને ધસે આમથી સામે પ્રતાપી પુત્ર પાડુનો
ચડી બે વંડાળની પાળે મહાધિર સમા મહા
મેધ બે આવરે અંગે અંગ આલ અવંતના

વર્ણનની ખૂબી તો છે જ પણ એથી યે વિશેષ ખૂબી તો ભાવપલ્લટાની છે. ઘેઘૂર એક વાતાવરણ બમેલ હોય ત્યાંથી તરત કવિ બીજા વાતાવરણમાં આપણને જે રીતે સરકાવો દે છે તે વર્ણનાતીત છે.

હણીને મુઝયુથોને પ્રજ્ઞે જમ કેસરી
તેવો આ સમની વચ્ચે ગાજતો નરકેસરી

ભીમ રણ વચ્ચે બિભો છે તેનું આ વર્ણન અને ત્યાર પછીની જ લીટીઓ—

ત્યાં તો અધારના ઝોળા પૂર્વના કિર્તિજ્યેષ્ઠ
અને અસ્તાચળે આછી પ્રભા રવિની આધમે

અને આ રીતે કાંઈ પણ ભાવમાં પલટો નાખવાની શક્તિ કવિ ધરાવે છે છતાં શબ્દો સાદા, હંદ પ્રવાહજદ અને વર્ણનમાં લેશ પણ કયાંશ નહિ !

કુરુક્ષેત્રના ખંડા તો બધા જ વાંચવા બેવા છે. વચ્ચે વચ્ચે 'પ્રાશ્ન' 'આવર્તક' એવા અધરા સંસ્કૃત શબ્દો કયાંક આવે છે તે ટાળી શકવા બેઈએ. આમ થતાં આ કાવ્ય સામાન્ય જનતામાં પણ ખૂબ પ્રિય થઈ શકશે, કાવ્ય પ્રત્યે સામાન્ય જનતાની અભિરુચિને વધારી શકશે અને એના જીવનમાં કાવ્યનો પ્રભાવ લાવી શકશે.

કવિની વિશિષ્ટતા લાગે છે ચિંતનકાવ્યોની. જ્યાં ચિંતન આવે છે, જ્યાં મંજીર રીતે કંઈ કહેવાનું આવે છે, ત્યાં કવિ પૂર્વજ્ઞાનમાં ખીંચે છે. આ હકીકતની પ્રતીતિ આ સંપ્રદના 'બદલો' (એક પ્રેમકાવ્ય) 'સ્પર્શ' તારો' એમાં કાવ્યોમાં દેખાય છે 'સ્પર્શ' તારો 'માં કવિ નિર્સર્ગની સુંદરતાને મધુરા શબ્દોમાં ભાવવાહી રીતે રજૂ કરે છે.

નિર્સર્ગ 'આ - પાલવ પાથરીને
ફૂલે ફૂલે વૈભવથી લગ્નો ખગ્નો—

લીટીઓ તો કેટલીક નોધી શકાય ! પણ આ બે લીટીમાં જ એવા મળે છે કે થોડા જ શબ્દોમાં ચિત્રની રમ્ય શરૂઆત કવિ કરી શકે છે

આવા વિશ્વમાં કવિને ધાય છે કે એમાં હું
એકલો પડી ગયેલ છું, મારો ઉપહાસ થાય છે. પણ પછી એક સ્પર્શે કવિની દષ્ટિ જગૃત ધાય છે ને એને લાગે છે કે ના, હું વિશ્વથી જુદો નથી.

હૂટી જવાઈ વિખરેલ તોયે
સો પાંખડી એક જ પુખ્ત કેરી

*

મેં તેણુ કેરાં પાળેા અચ્ચયથી
આરોપિયા રાગ વિરાગ તેમાં,

આવું લાગ્યા પછી તે વિશ્વમાં એકરૂપતા જુએ છે ને સર્વ પ્રત્યે પ્રેમ અનુભવે છે.

'બદલો' કાવ્ય પ્રેમી પ્રત્યે કશું પણ ભેવાની ઇચ્છા વિના જવાનું કહે છે. આ ભાવ સામાન્ય છે પણ એના શબ્દો, છંદલાલિલ અને ભાવનિરૂપણ અદ્ભુત છે.

એક વધુ કાવ્ય ' તાગં દર્શન ' એટાઈના
' ઇન્દ્રધનુ ' કા પર્મા જે ભાવ છે તે જ રજૂ કરે છે
અર્થાત્ માતાને યાદ કરીને કવિ વિશ્વભાવના તરફ
વળે છે

' તારા નથી દર્શન પ મવાના ' એમ કહ્યા પછી
કવિને એકદમ થાય છે ' શાના નથી દર્શન પામ
વાના ? '

' છે પામવાના જ, યદા નિમેષમા
મર્ત્યત્વના બધેન તૂટે આ,

માગત્ય ન્યા ન્યા નિરખુ, નિહાળુ ન્યા
વિભૂતિ સૌદર્ય તણી અનોખી,
નર્મ સદા ન્યા પુષ્પ નિહાળુ ત્યાગની
ઉદાત્તા, નર્મ કવિતા સુકામળી
ન્યા પ્રેમની ભાળુ પ્રકુલ પાખડી
નિહાળુ ત્યા ત્યા તુલ્ય આત્મની કળી, '

કેવો સરસ ભાવ !

આ ઉપગત બીજા ત્રણેક કા રોને આકર્ષક
કહી શકાય એવી વિશેષ આકર્ષનારા કાવ્યો લાગ્યા
નથી, પણ એવી હુ પોતે તો નિરાશ નથી થયો
અહીં મણુવેની સામગ્રી પણ ભરપૂર સિદ્ધિ છે
ગુજરાતની કવિતાવાડીને ગૌરવવર્તી કરતા એ
પુખ્તો છે એની મુગધે આપણે પ્રકુલ થઈએ છીએ

આ ચાર કાવ્યસમૂહોની આમ જુદી જુદી
સમીક્ષા કરી લીધા પછી એક પ્રશ્ન થાય છે કે
કાવ્યમાં નોંંણીનો સામાન્ય નિયમ ચાલેવા નોંંંએ
કે લઘુ-ગુરુ અને પ્રાત્નની આવરપકતા અનુસાર
હ્રસ્વદીર્ઘ કરવા નોંંંએ ? ને લઘુગુરુ ચિહ્નો (ચંદ્ર
અને મુરુરેખા) રાખવાના હોય તો તો નોંંણી
સામાન્ય નિયમે જ કરવી નોંંંએ એમ મને લાગે
છે ને ચિહ્નો ન વાપરવા હોય તો પછી તે સ્થળે
અક્ષરનો લઘુગુરુ ઉચ્ચાર જેનો ચનો હોય તેવી નધે
જ નોંંણી કરવી નોંંંએ આ કાવ્યસમૂહોમાં
આ બેમાંનો એક પગુ નિયમ સ્વીકાર્યો નથી નોંંણી
ન્યા જેવી ફાવી તેવી અનિયતિત રીતે કરી છે

એના પુગવા માટે ' વસુધા ' ના રત્નમાં પાના પરની
નોંંણીનુત્વાળા શબ્દોરાળી લીટીઓ અહીં રજૂ
કરી છે આમાંનો એટલે અક્ષર નોંંણીમૂલ્ય છે.

૧ એ વાળની કા લટ રે છુગી ઉડે ?

૨ એ આંખમાં શુ ઉઠળી ઢળી પડે ?

૩ શુ થીશુ થી કેશવાપ સર્જ શો

૪ શુ થેય એ કેશચક્રી છુગી પડી

૫ સ્વચ્છન્દ જોડી લટ ત્યા કુદી રહી

૬ સૌંદર્યપાનાર્ય કુદન્ત અધ થે

૭ લે એ સમારી વિખરેન સૌ લટ

૮ ના આખના એ નિરખાય નાયણા

૯ ના એ લટોના જિરવાય દૂદણા

૨૧ લીંગના કાન્ધમાં અગિયાર નોંંણીનુત્વાળા

ને લઘુગુરુ ઉચ્ચાર પ્રમાણે નોંંણી કરવાની ફોય
તો અહીં બતાવેલી બીજી લીટીમાં શું નો શું કેમ
ન કર્યો ? એમ પણ નથી કે નોંંણીના કોઈ ખાસ
નિયમો નક્કી થયેલા હોય તે રીતે નોંંણી કરી છે,
એમ હોત તો પહેલી લીટીમાં ' ઉડે ' શબ્દમાં ' ઉ '
હ્રસ્વ છે ને પાંચમી લીટીમાં એ જ ભેદ (કિયાના
મૂળ, સભ્ય, પ્રેરક ઈત્યાદિ બેદોમાંનો મૂળભેદ) ના
કિયાપદના રૂપ ' જોડી ' શબ્દમાં ' જો ' દીર્ઘ ન કરતા
હ્રસ્વ જ કયો નોંંંતો હતો.

કદાચ એવી દલીલ થાય કે અહીં જાહેર અનુ-
કૂળ ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ નોંંણી કરી છે, એના જવાબ
માં અહીં શકાય કે તેમ હોય એમ સાગતું નથી
એ માટે આ જ કાવ્યની એક બીજી લીટી આ છે
' શુવામને ઉપર ત્યા પછી જશું ? ' આમાં ' ઉપર '
ખાના ' ઉ ' નો ઉચ્ચાર ગુરુ થાય છે જતા નોંંણી
હ્રસ્વ જ છે આવા બીજા દાખવા પણ બતાવી
શકાય

પણ ઉચ્ચાર પ્રમાણે હ્રસ્વ દીર્ઘ કરવામાં તત્તમ
શબ્દોની નોંંણીની મુશ્કેલી નડવાની એટલે મને લાગે
છે કે નોંંણી નિયમ પ્રમાણે કરવી નોંંંએ અને
ચિહ્નો જરૂર પડશે વાપરવાં નોંંંએ આપણે
નોંંણીકાશ તૈયાર કરવા પાછળ કેટલો શ્રદ્ધ લેવાયો
છે ? તો એનો ઉપયોગ કેમ ન કરવો કે નથી જાણી
શુદ્ધિ વ્યાપક બને ?

(૫૫) આપદ્ધર્મ (એક ઐતિહાસિક ખંડકાવ્ય)
લેખક: શ્રી ગોવિંદ દ. પટેલ; પ્રકાશક: શ્રી.
ગોરધનભાઈ કિશોરભાઈ પટેલ, વડોદરા; મૂલ્ય
૬૬ આના.

રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાંથી પ્રેરાયલી કથાનું આ
ખંડકાવ્ય આરકારપાત્ર છે કાવ્ય સરસ ને પ્રાસાદિક
છે. શ્રી. અનંતરાય રાવળનો પુસ્તક સાથેનો ' કવિ
અને કાવ્ય ' એ પુસ્તકપરિચયલેખ પણ સારો છે.
કથાકાવ્યો સામાન્ય જનતાને કાવ્ય તરફ અભિરુચિ
કરાવવા આવશ્યક વસ્તુ છે, છતાં આપણે ત્યાં એ
ઓછા થતાં જાય છે ત્યારે ગુજરાત આને સવિશેષ
સત્કારે એવી આશા છે.

(૫૬) મહાધુલ: લેખક અને પ્રકાશક: પ્રમ્તરામ ન.
રાવળ અને ગોવિંદ સ્વામી, પાટણ (ઉ. ગુજરાત)
મૂલ્ય એક આના.

૭૨, ૪૮ અને ૧૪ એમ અનુક્રમે સીરી-સંખ્યાનાં
નાનાં ત્રણ કાવ્યોની આ પુસ્તિકા છે. 'આગામી મહા-
ધુલ' એ શ્રી પ્રમ્તરામ રાવળનું કાવ્ય યુદ્ધની ભવંકરતા
અને નિરર્થકતા દૃઢ આપણી સામે લાગી મૂકે છે.
બીજાં એ કાવ્યો પણ હિંસક સુદવિવેચક જ છે.
આટલી નાની પુસ્તિકા કેમ પ્રગટ કરી હશે?
પ્રચારાર્થે !

(૫૭) વિધ્યવનની કન્યા કિંવા ત્રિપદર્શના-
રચનાર સ્વ. કેશવલાલ હર્ષદરાય દુવ; પ્રકાશક:
શ્રી. વિલોચન કેશવલાલ દુવ. ગોડીની સેરી,
ખાડિયા, અમદાવાદ; મૂલ્ય રૂ. ૩.

ચક્રવર્તી શ્રી. હર્ષદેવની સંસ્કૃત નાટિકા પરથી
આ કૃતિ રચાઈ છે. આ નવી આવૃત્તિ છે અને તેમાં
દગ્ધ લેખક ઉમેરવા માટે તૈયાર કરેલી વિશેષ નોંધો
મેરાઈ છે. મૂળ કૃતિની સાથે તેની રચનાને ઇતિ-
હાસ, તે ઉપર દીક્ષ-ટિપ્પણ શંકાઓ ઈત્યાદિ પણ
આગાં છે. પાછળનાં પુરવણી અને પરિચિષ્ટા પણ
ધારામાં-વધારામાં છે.

(૮) ખરેશ્તો ઝંડો-લેખક અને પ્રકાશક: શ્રી
ભગીરથ મહેતા, ૩૫, માહન હાઉસ, મરીન
લાર્ન્સ, મુંબઈ; મૂલ્ય ત્રણ આના.

સૌજ પાનાંમાં સમીક્ષે પંદર નાનાં કાવ્યોની
આ નાની પુસ્તિકા છે. 'ખરેશ્તો ઝંડો' એ કાવ્ય
સારું છે. પણ બીજાં ગોઠાં ભાગનાં કાવ્યો કાચાં છે.

નવલકથાઓ-વાર્તાઓ

(૫૮) શોભના-લેખક: શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ;
પ્રકાશક: આર. આર. શેક્ષની કં. મુંબઈ; મૂલ્ય
રૂ. ૩ આદી

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ મુગમર્તિ વાર્તાકાર તરીકે
ગુજરાતમાં જે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત છે તેવી જ બેદરકારી
તેઓ પોતાની એ વિશિષ્ટતાથી પામે તો નવાઈ નહિ
એમ એમની આ છેલ્લી નવલકથા કહે છે, કારણ કે,
આ નવલકથા વાંચ્યા પછી એમ કહી શકાય કે ગુજરાતની
મનોરૂતિનો તેઓ વધુ પડતો લાભ લે છે. શોભનામાં
શું છે? એક પ્રશ્ન લીધો છે. એ પ્રશ્નને શોભનાનું
વ્યક્તિત્વરૂપ આપ્યું છે, અદાત અને અમલ્ય લોકો
જે ભાવના, લાઈ ને પતિપત્નીનો અવહાર બધે છે અને
એમ તેવા અન્યથો વચ્ચે પણ યાત્રિમાં અને સંતોષમાં
ગ્રહી શકે છે તેનું દર્શન નવી લક્ષ્મીનાવળની મૂર્તિ
શોભનાને કરાવે છે. વસ્તુ સરસ છે પણ એ વસ્તુને
સમજવાનો વાચક પ્રયત્ન કરે તેણે પ્રયત્ન લેખક
કર્યો છે કે નહિ એ વિષે શંકા યાવ છે. વાચકોને તો
વાર્તામાં દેખામે પેસાદાર ભારકર અને તેની પાછળ
ભગતી રંગા અને શોભના, યહુ બનાવને નવી
વાર્તામાં ગૂંચવતો જે એક ચાલ પડી ગયો છે તે
રિતે આમાં મૂંઝવેલ મહાસભા-પ્રધાનમંડળ, મજૂર-
ચળવળ, દંભ નીચે ચાલતી પેસાદારોની લોક-
સંરચાઓ અને તેમાં પડેલા આદર્શવાદી ભુવાન
પરાચર અને તેનું કામ ભેળંતે તેના પર વારી જતી
એકાદ નવલકથા સી-આમાં શોભના-અને પછી બનેલું
લક્ષ્મી પર્ણિવન. (શ્રી. મધુલાલની ખાસિયત મુજબ
વાર્તામાં 'એક' તરીકે એક આખતો રોહ યાવ છે :
શોભના અને પરાચરનાં લક્ષ આ પહેલાં થયેલાં, પંથુ
પછી અને વિપ્લૂટ પડી ગયેલાં.) એક લેખકની બધી
વાર્તાઓમાં એક જ તરેહનાં અર્થોપાસે આવતાં હોય
તેમાં જે કલ્પ વાધો ન લાગે-એ એ પાત્રો પોતાનું
વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જતાવતાં હોય તો આમાં તો એ

‘મહા ગુજરાત’

સિંધમાં વસતા નણુ લાખ ગુજરાતીઓનું
સુપ્રસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

☆ જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર-
કેળવણી, બાલજગત, ઔસંસાર-વગેરે જીવનને
લગતા દરેક વિષયની સુંદર હાલુવટ થાય છે.

☆ બહુતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુંજરશી ધરમશી
સંપદ દર અહવાગિરે યુદ્ધપત્રિચિત્રિતિ આબેહુજ
રીતે વર્ણવે છે.

☆ ‘જન્મશ્રમિ’ અને ‘બહુરૂપી’ શબ્દરચના દરી-
કાંઈઓના સચોટ ઉકેલો અને હલીસો એક
નિષ્ણાત તરફથી નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

☆ ‘મહાગુજરાત’ શુદ્ધિવર્ધક બુદ્ધ દરીકાઈ વગર
દાખલ રીએ સુંદર ધનામો મેળવી આપે છે.

☆ એના દીપોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ
ગુજરાતી ધનકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.

: વાર્ષિક લવજમ :

સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

બહારગામ રૂ. ૪-૦-૦

વિદેશ શિલિંગ દસ

સિંધમાં જાહેરખબર માટે અજોડ સાધન
નખૂનાની નકલ તથા બાવતાલ માટે આજે જ લખો

[એન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર
એન્ટોએ તુરત જ પત્રવ્યવહાર કરવો.]

એનેજર-સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લિમિટેડ

કમ્પોઝિટ સ્ટ્રીટ-કરાચી

ધિરે છેક જ નિરાશા મળે છે. વાર્તા બિધાતાં કોલેજની
અર્થસિદ્ધાંત જે વાતાવરણ છે, એ વાતાવરણમાં
પ્રભાવ પાડતી જેવી શોધના બીજી થાય છે તેવી
શોધના ત્યાર પછી કયાં રહે છે? ભારકર તો કાંઈ
પણ એક સારા કોલેજિયન જેવી જ છે, એણે તો
વાર્તામાં કંઈ કામ જ કરવાનું નથી. રંભાનું મહત્ત્વ
હોય તો એટલું કે એણે આજની કોલેજિયન છાત્રીનો
પાક લગવવાનો છે, સામાન્ય રીતે એ પોતાનો પાક
લગવો જાય છે, એણે કંઈ વિશેષ કરવાનું હોય તેમ
સમજાયું ન હોઈ એની સજવટ તરફ ખાસ લક્ષ
અપાયું નથી. શાદકાર બાપનું ધર છોડીને, માસિક
ત્રીસ જ રૂપિયા જીનના ગુજરાત માટે લેવા એવી
બાવના ધરીને બેઠેલા, પહેલેથી ઉચ્ચ સુધી બરાબર
આપણી સામે રહેતા પરાશરનો પણ શો પ્રભાવ
પડે છે? પ્રભાવ પડવાનો અર્થ એ નહિ કે એણે
બિયલપાયલો મચાવવી જોઈએ, કાંઈ ન કરતું હોય
તેવું એ કરતો હોય; પણ આપણી ઉપર એવી કંઈ
અસર તો પડવી જોઈએ. મનુષ્યની મીઠી મીઠી
પાત્ર લેખે આમાં ખપી જાય છે પણ દૃષ્ટાન્ત લેવા
તરીકે એને આપણે પ્રભાવશાળી પાત્ર કહી શકીએ
એવું આમાં બીજું એક પણ પાત્ર નથી.

અને જે પ્રશ્ન મુખ્ય છે તે તો છેક છેલ્લે જ
આપણી સામે આવે છે. ધણે લાંબે સુધી તે
આપણને ચાહુ રાજકીય પ્રશ્નોનો શંકુમેળો જ ધરેલ
લાગે છે.

શ્રી. રમણલાલની વાર્તાઓમાં વચ્ચે આવતા
ડીકાવચનો અને કટાક્ષો સુંદર હોય છે. પણ વાર્તામાં
એની અસર બીજી ન થઈ શકે તેવાં એ લગતાં હોય
છે. વાંચનારને એ એક દેશન જેવું લાગે છે કે એવી
ડીકાઓ બોલતી. જેઓ કેવળ શોખને ખાતર જ
‘નવા’ અને ‘ઉદામ’ વિચારો કરે છે અને જેમને
આરામથી વાચવા માટે સોફા હોય છે તેમને આ
નવલ કદાચ ગમશે. સામાન્ય વાર્તારસ ઉપરાંત આમાં
કંઈ લાગતું નથી.

(૬૦) લાવણ્ય.—મૂળ લેખક : શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
અનુવાદક શ્રી. બસુભાઈ શુક્લ; પ્રકાશક : આર
આર. સોહની & સુબોધ મુદ્રા; ૩. અડી.

કવિ પોતે વિવેચક બનીને પોતાની કવિતાની ટીકા પોતાની લખેલી નવલકથામાં કરે ત્યારે એ નવલકથા નવીન જ બને ને? રવિબાણુએ આ નવલ કથામાં એવું જ કર્યું છે અને એવી જ નવીન આ નવલકથા છે. કવિ અને લહેરી ભુવાન અભિવરણ નવીન જ પાત્ર છે. કથાનક તો એટલું નવીન નથી પણ આલેખનની શૈલી ખૂબ નવીન છે, અંત પણ નવીન પ્રકારનો છે-અને નવીન એટલે સુંદર પણ.

અનુવાદ માટે બીજો તો કાંઈ દાખ બોલવા જેવું નથી લાગતું. રવિબાણુનું મૂળ બંગાળી વાંચેલ છે. બંગાળીમાં રવિબાણુનો પ્રભાવ જે લાગે તે પ્રભાવ ગુજરાતીમાં પણ દેખાય છે, પણ અનુવાદકની એક લાખાબૂલ ખૂબ ટેકાણે નજરે ચડે છે ને ખૂબ ખટક્યા કરે છે. એ પ્રકારની બૂલો ટેટલી હશે અને તે કવી છે તે બતાવવા એક જ પાના (૭૩) પરનો આ નીચેનો ત્રણ વાક્યો છે.

(૧) 'લાવણ્યે માયુ' બીચુ' કરી અને એની સામે બેઠું.'

(૨) 'અમિત લાવણ્ય પાસે આવી અને બિમો.'

(૩) 'અમિત એની સામે આવી અને બેઠો.'

'અને' એ ઉચ્ચાનવચી અવ્યયથી નોંધાયેલાં ઉપરનો વાક્યોમાંનાં દરેકમાંનાં બધાં વાક્યોને 'અને' ને કાઢી નાખી છૂટાં પાડીને આમ લખી શકાય-

(૧) લાવણ્યે માયુ' બીચુ' કરી. લાવણ્યે એની સામે બેઠું.

(૨) અમિત લાવણ્ય પાસે આવી. અમિત બિમો.

(૩) અમિત એની સામે આવી. અમિત બેઠો.

આ ત્રણેનું પહેલું પહેલું વાક્યો ભુલ્યા. બ્યારણુદ્વિએ એ સાચાં છે? 'લાવણ્યે માયુ' બીચુ' કરી' અને 'લાવણ્યે માયુ' બીચુ' કર્યું' એ બેમાં કયો પ્રયોગ સાચો? 'અમિત લાવણ્ય પાસે આવી' એ પ્રયોગ સાચો કે 'અમિત લાવણ્ય પાસે આવ્યો' એ પ્રયોગ સાચો? અમિત એ નરબલિત છે એ તેના નોંધક વાક્ય પરથી કહેવું પડે છે; એ રીતે તો અમિત 'આવી' નહિ પણ 'આવ્યો' એમ જ કહેવું બેઠું એ ને?

બોઈએ છે

નામા માટે

ગુજરાતી પ્રાકૃત નામુ' ભજનનાર માણસની જરૂર છે. સામાન્ય અભિલેખ ગાન અને સાધન કલ ભજનનારને પહેલી પસંદગી આપવામાં આવશે. અનુભવની વિગતો સાથે લખો- સર્વોદય લાંઠાર પો. બો. નં. ૭૩

અમદાવાદ

૦

પ્રકૃત-વાંચન માટે

વિદ્યાપીઠના નોંધણીકોશ પ્રમાણે શુદ્ધ નોંધણીનું ગાન ધરાવનાર સાહિત્યપ્રેમી માણસની જરૂર છે. અનુભવની વિગતો સાથે લખો-

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. બો. નં. ૭૩ અમદાવાદ

૦

પ્રવાસ માટે

ખાસ કરીને બૃહદ્ ગુજરાતમાં પ્રવાસ કરી અથવા સાહિત્યનો ફેલાવો કરી શકે તેવા માણસોની જરૂર છે. પગાર અથવા કમિશનથી રાખી શકાયો. અનુભવની વિગતો સાથે લખો-

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સંઘ

પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

દેવકરણ મેન્ડન, પબ્લિક નં. ૭

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-સુબધ ૨

છે તેમા પ્રવેશ કરી શકે વળી જેઓ અંગ્રેજ મૂળા હશે. પણ ગણતાર ન હોય તેઓમાના મોટા ભાગના મોટા વ્યાપારીઓની પરિભાષા પણ સમજી શકતા ન હોય, સંક્ષેપમા બહુ મોડકીને સમજાવેલું હોવાથી ગૂંચવાડામાથી પણ એ માર્ગ ન કાઢી શકે દાખલા તરીકે who, which વગેરે કર્જકશનો વિષે લખતાં સેબક કહે છે આ આક્રમક રૂપના શબ્દો સામા વાક્યોમા ચારીરૂપ હોય છે તેમને દાખો દેવાથી વાક્યો ના સાદા ને ઝટ સમજાય તેવા હુકમ પડે છે (પાનું ૬૫) અહીં શબ્દો 'દાખો દેવા' એટલે શું એ દાખો દેવાથી જેની રીતે કેવા હુકમ પડે છે તેની વધુ સમજાવુ નથી આપી. અંગ્રેજ મૂળાશ્વર પણ ન ગણતારા માણસ મોટા ભાગે ચાર ગુજરાતીથી આગળ ગયો ન હોય, એનું ભાષાગાન પણ એટલું બહુ ન હોય, એવાને તો ખૂબ દાખનાઓથી જ આવુ સમજાય

આટલું કલા પછી કહું કે મને લાગે છે કે આ ફોર્મ જલ્દી સરસ છે, શાળાઓમા અંગ્રેજ શીખવવાનો ક્રમ આની ઉપર ગયા જેવો છે, ત્યાં પરિચયપદ્ધતિથી (કાયરેક્ટ મેથડ) પણ આ ક્રમ શિક્ષકશ્રી આસની પ્રેક્ષિક ઉગ્રિતશની આગલી રીતકાઓ આમા મલ્ટી મદદરૂપ થાય એમની અભવવાની પદ્ધતિ કનકુકા અને અનુકરણીય છે શ્રી વ્યાસનું આ પુસ્તક આને એટલું મદદરૂપ ન હોય, કારણ કે આપણે ત્યાં આપણી ભાષાનું જ શિક્ષણ પૂરતું નથી મળતું, પણ જે પોતાની ભાષાનું આપણને પૂરતું જ્ઞાન હોય અને શુદ્ધિની કક્ષા જિતી આવી હોય તો વધુમા વધુ મદદરૂપ થઈ શકે તેવી પદ્ધતિ તો આજે છે ફોર્મ મધુ પ્રભાસા શીખવે માટે આ પદ્ધતિ ઉપયોગી છે

પ્રેક્ષિક ઉગ્રિતશ વિષે શ્રી વ્યાસ જે અહોભાન અને મમત્વ દર્શાવે છે તેટલું બીજાઓને તે ન લાગે એ સંભવિત છે એ ભાષા દુનિયાની ભાષા અને તોપણ તેનો અર્થ પોતે પોતાની વાત અંગ્રેજમા સમજાવી શકે તેટલો જ રહેશે બીજાની વાત સમજવા માટે અને સાહિત્યરસ લેવા માટે તો આગળ વધવું નોઈ એ એટલે પ્રેક્ષિક ઉગ્રિતશ એ માત્ર એક

પદ્ધતિ છે કે જે દ્વારા વધુ જલ્દીથી અંગ્રેજ ભષાને સમજાતા કરી શકે એ ફોર્મ ગુજરાતી ભાષા નથી. એના ગુજરાતીમાં પ્રચલિત એવા જે શબ્દો મનાય છે તેમાના ઘણા શબ્દો વિશે ઘણાને માહિતી ન પણ હોય, એક શબ્દના જુદા જુદા ઉપયોગોથી પણ એ અજાત હોય. એની ખૂબી માત્ર એટલી જ લખાય છે કે એણે એક એવો નાનો શબ્દકોશ જનારી આપ્યો કે જે ખૂબ પ્રચલિત શબ્દોથી યર થઈ નહીં શબ્દો સમજાવી દે અને જેના વિના ચતારી શાય તેવા ઘણા મોટા પ્રમાણના શબ્દો થોડા સહેલા શબ્દોમા સમાવી દીધા આ શબ્દો ઉપર એની વાક્યોની અને પાઠોની રચના થઈ આ રીતે એ એક પદ્ધતિ જ થઈ, એ ફોર્મ જુદી ભાષા ન થઈ એનું વ્યાપારણ એની ભાષારચના છતાંદિ તે એટલાં ને એવા જ રહ્યા જે શીખવા માટેના સમય કેટલો લખાય કે હુકમ તે તો કેવળ શિક્ષકની શિક્ષણની કલા ઉપર જ આધાર રાખે છે-આ પદ્ધતિ ઉપર નહિ

આ પુસ્તક તો માત્ર ૨૦૦ જ પાનાનું છે એટલે એમા બહુ સમજણો ન આવી શકે તે દેખીતું છે પણ છતાં તેમા સેબકે હુકમતાપૂર્વક થેડામા ઝાણુ સમાવ્યું છે સાથે 'કેમ શીખવવું' વિભાગ પણ છે, જે ઉપયોગી જ છે

પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા લેખક બવનોખનકારોને 'વિનિતિ' કરે છે કે તેઓ માત્ર 'પુસ્તકમા નોંધણીદાઓ ખૂબ છે' એમ કહીને મુરખની વટ ભોગવવાનો અને અહમ સતોષવાનો એ એક જ સરળ માર્ગલર્થ અગાથી પરથી વચ્ચર ફેંકવાની અનિચ્છનીય નીતિ અજમાવવાને બદલે નોંધણીદાવવાના શબ્દો જ રાધિસીધા ખતાવી દે

આ વિનિતિમાં કઈ થે જોડી સમજણ છે ખરી? અહીં જે પુસ્તકનું અવલોકન કર્યું છે તે જ પુસ્તક માં ઝોઝામા ઝોઝા પાચસો નોંધણીદાવવાના શબ્દો છે સમાસવાળા શબ્દો જુદા હેય કે વચ પચી બીજી જોડી ગયું હોય કે નજરચૂક થઈ હોય તેવા શબ્દોની આમા ગણતરી નથી કરી આ

પુનઃકની દિશત સસ્તી ગળી શકાઈ હોત અને ઘણા લોકો એનો લાભ વર્ષ રાખ આમનો-પ્રાણા-ધામે કેમ કરવા તે જતાવસ્ય વિચાર્યું, આ રીતે કરમસ કરી હોત તો, આપી શકાત ને પુસ્તકને વધુ ઉપયોગી કરી શકાત ક્યાનાતાંમા રસ ધરાવતા લોકોને આ પુસ્તક વધુ અગત્ય કારણ કે આદિથી અત સુધી ધાર્મિક પ્રવચન જેવું વાતાવરણ રહ્યું છે (૬૬) નિસર્ગોપચાર-વેબ સાકરવાલ યાત્રિક, પ્રકાશક ચિત્રશાળા પ્રેસ, પૂર્વો મુદ્રા બાગ આના એ એક આનંદની વાત છે કે દવાઓથી પાછા ફરી રોગનિવારણ અત્યંત દુરસ્તી માટે આજે દુરસ્તી મદદનો વિચાર કરવા લાગ્યા છીએ. પણ આ પુસ્તક સપૂર્ણ રીતે નિસર્ગોપચારને ટેકા આપે છે એમ કહેતા સંકેત થાય છે આમા તો મેંવેરિયાની દવાઓ અને સારક દવાઓની પણ દિક્ષાવત કરી છે વળી 'મવાવરોધ એ બીવા જેવી વસ્તુ નથી' એવું પણ એક વિધાન આમાં કયું છે ને આપણને ગળે ઊતરે એવું નથી આ વિષે વિશેષ તો નિસર્ગોપચારના કાર્ષ જાની જ કહી શકે એ સિવાય પુસ્તક આપણને નિસર્ગોપચારની ઘણી બાબતો સમજવામા મદદ આપે તેમ છે ખોરાક વિષેનું પ્રકરણ અવશિષ્ટ નથી પણ સારુ છે પાણીના ઉપચાર, માટીના ઉપચાર, દુધના હાન અને ક્ષાહાર, કસરતો, આસનો વગેરે સમઘી સારી માહિતી છે

જીવનચરિત્ર

(૭૦) ભારતચરિત્ર ગોખલે-લેખક શ્રી જીગત ગમ દવે, પ્રમુખક નવજીવન પ્રકાશન મહિર અમદાવાદ

સામાન્ય રીતે આપણા મનમા ગોખલેજી વિષે તેઓ મોટા વિદ્વાન, પ્રતિભાશાળી અને દેશસેવક હતા એવી છાપ છે, પણ તેઓ ગાંધીજીને પ્રેરણા આપે, તેવા મહાન હતા તેવી માન્યતા પ્રગટી શકતી નથી પણ આ પુસ્તક આપણને પ્રતીતિ કરાવી શકે છે કે ગોખલેજી ગાંધીજીને પ્રેરણા આપી શકે તેવા મહાન આત્મા પણ હતા

પુસ્તકની શૈલી એટલી તો સ્તમ્ભ છે કે હું પોતે તો એને એક બેકફ પાંચી શકવાને શક્તિ

માન નહોતો તો ત્યારે ત્યારે પાંચ મિનિટ જેટલો પણ વખત બીજા કોમોની વચ્ચેથી મળતો ત્યારે વાચતો એક બાબત અઢી કહેતી મેં છે નવજીવન કાર્યાલયના પુસ્તકાભાનિયાનીની દોરી નથી-હોતી એટલે ઘણીવાર મુશ્કેલી પડે છે પાંચ મિનિટ રાખવા માટે દોરી એ ઘણી જડી વસ્તુ છે.

(૭૧) માર જીવન અને કાર્યક્રમ-લેખક હેનરી કાર્ડ, અનુવાદક શ્રી રમણલાલ વ દેસાઈ, પ્રમુખક લોહાણામિત્ર પ્રિ પ્રેસ, વડોદરા, મૂલ્ય ર પોણી બે રૂ

શ્રી રમણલાલ દેસાઈ આ પુસ્તકના અનુવાદક નહિ પણ લેખક હોય તેવો કામ પેશ થાય તે રીતે પ્રકાશક આ પુસ્તકને જળદરમા વેચવા મૂક્યું, પણ પૂછી એ વાત પ્રગટ થતા સામયિકમાં ખૂબ હોહા ચર્ચ શ્રી સવાજી સાહિત્યમાળા, જે આ પ્રકાશનના પ્રોત્સાહક છે, એમણે પણ પ્રકાશક સામે જરૂરી પગલા લીધા અને પુસ્તક મોત્ય ટપે આપણી સામે હવે આગ્ય છે

શ્રી રમણલાલે સાહિત્યપ્રદેશમા પ્રવેશ પણ નહોતો કર્યો ત્યારે આ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરેલું ભાષાંતર સુરામ્ય છે મૂડી મજૂરીને ખાઈ ન જાય પણ તેને પ્રકુલ રાખે તે માટે મૂડીપતિ રુ કરી શકે, મૂડીપતિ ચોખ રીતે પોતાની મૂડીનું વહન કરે નો મૂડીથી થતા જંગવાળો અદશ્ય થાય ઈત્યાદિ બાબતો હેનરી કોર્ડે ચોખ રીતે આમા લખેલ છે એક મૂડીપતિના તેની મૂડી અંગેના વિચારો અવશ્ય જાણવા બેઈએ અને તે માટે આ પુસ્તક વાચવું જરૂરી છે

(૭૨) આત્મકથા (ગાંધીજીની) પ્રકાશક નવજીવન અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ ૧

ગાંધીજીની આત્મકથાની જે ભાગને એક પુસ્તક આ સાથે મૂકીને ફિમત બોલી કાઢે આ નવી આદર્શ પ્રગટ થઈ છે ગાંધીજીની આત્મકથા એમને સમજવા માટે, એમાંથી પ્રેરણા મેળવવા લાટે ફરી ઉપયોગી છે તે તો થ લખવાનું હોય સાહિત્યના ઉત્તમ પ્રકાર લેખ, ભાવવાદી, સ્પષ્ટ અને પ્રવાહજદ ભાષાના નમૂના લેખે પણ આત્મકથાનું મૂલ્ય ઘણું ઊંચું છે જા

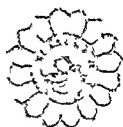

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૧૦ : નવેમ્બર ૧૯૪૦ :

૧ સપાટી :

મોહનસાલ મહેતા : ઇશ્વરલાલ કવે
કાન્તિલાલ શાહ : હરજીવન સોમયા

: વાર્ષિક હવાળાનું .

દેશમાં પ્રમદેશમાં પરદેશમાં
૧. પાચ ૨. સાદા પાચ ૩. સાદા ૪

: અનુક્રમ :

વિચાર કલ્પ	શ્રી.
પશ્ચિમના મોરચા પર	શ્રી. સુરેશ
પાનગોષ્ઠી	શ્રી.
પ્રતિબિમ્બની શોધમાં	શ્રી. નવિનચંદ્ર
અનુભૂતિ	શ્રી. પાટ
કરોળિયાનું ભણું	શ્રી હરજીવન
ચીમદ્રગવત્રીતા	શ્રી. કાશીરાદેવ
વસંતને દહેનો	શ્રી. ઇન્દુલાલ
મલિનો ઉદાર	શ્રી. કુંજરસી ખ. સ
વિદ્યા સેવું વર્ષ	શ્રી. કાન્તિલાલ ક.
દેવનાનું નરક	શ્રી. સુરેન્દ્રપ્રસાદ નિ
પ્રજ્વલિ ગાંધિ મૂલોનિ	શ્રી. અંબાલાલ
હિંદુઓની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ	શ્રી. . .
દોડરકી	શ્રી. ધનવંત ઓ
સાહિત્યનાં હલકા શબ્દો	શ્રી. વિશ્વોરટાલ પ.
અવસોહનો	

૧. છૂટક, નકલ આઠ આના

સાહિત્ય સઘ : ત્રણ હરવાળ : પા. જો. ૭૩ : અમદા

આરોગ્ય ગ્રંથાવલિનાં પ્રકાશનો

સેમક :

શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીયર

નીચેના પ્રકાશનો આપને ત્યાં છે?

શ્રી. 'સોપાન'ના પુસ્તકો :

૧ દર્દી, દવાઓ ને દાકતરી	૧-૪-૦
૨ અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
૩ શરદી અને સળેખામ	૦-૬-૦
૪ વજન રી રીતે વધારવું ?	૦-૪-૦
૫ કબજિયાત	૦-૪-૦
૬ આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
૭ નિસર્ગોપચાર ભા. ૧	૧-૦-૦
૮ આદર્શ ખોરાક	૦-૪-૦
૯ નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
૧૦ પહેલું સુખ	૦-૪-૦
૧૧ ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
૧૨ કસરત મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
૧૩ નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૪-૦
૧૪ કલેમના રોગો	૦-૬-૦
૧૫ વેકિસનેશન કે સેનિટીશન ?	૦-૬-૦
૧૬ લાંબું આલો અને લાંબું જીવો	૦-૬-૦
૧૭ નિસર્ગોપચાર : ભા. ૨ એ	૨-૪-૦
૧૮ નિસર્ગોપચાર અને ઉચ્ચરોગો	} ૧-૦-૦
૧૯ દાંતનાં દર્દો	
૨૦ મીઠું : એનો ઉપયોગ અને દુરુપયોગ	
૨૧ હવા, પ્રકાશ અને વાતાવરણ	

સંજીવની (નવલકથા)	૨-૦-૦
પ્રાપચિત ભા. ૧ (,,)	૨-૦-૦
પ્રાપચિત ભા. ૨	
મંગલમૂર્તિ (,,)	૨-૦-૦
ભગતાદેજો ભા. ૧ (,,)	૨-૦-૦
ભગતાદેજો ભા. ૨ (,,)	૧-૮-૦
અંતરની વાનો (દેહી વાનાઓ)	૧-૮-૦
અંતરની વ્યથા (,,)	૧-૪-૦
અધઃકળ્યાન (,,)	૧-૮-૦
ઝાંઝવાનાંજળ (,,)	૧-૪-૦
લગ્ન-એક સમસ્યા	૧-૪-૦
લગ્ન-એક સાધના (હવે યજી)	૧-૪-૦
પુણ્ય પ્રયાસ ,,	૨-૮-૦

શ્રી. રામનારાયણ ના પાઠકના પુસ્તકો :

પચાસ વર્ષ પછી	૧-૪-૦
આવૃત્તી કાક	૨-૮-૦
જગતનો તોત	૨-૦-૦

ત્રણ પ્રાણવાન જીવનચરિત્રો :

ગુસ્તકી કમાલ	૧-૮-૦
મહાન સુસાક્ષર	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : ત્રણ દરવાજા : પો. ખો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

મુંબઈમાં ક્યાં ઊતરશો ?

આઈર્લેન્ડ હોમિંગ-એડિંગ

ભારતીય નિવાસ લૉજ

ચાર્જ વગરના છે.

ભારતીય નિવાસ લૉજ, કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨

દર—'સ્ક્રીપ્ટ'

ટેલિફોન—૨૧૧૨૦

સળેખમ ?

(Registered)

સળેખમ ??

સળેખમ માટે દવા દીવવાને બદલે નાક પર ચોટુંક
"અમૃતાંજન" મસાલો તે તુરંત ચાલત આપે છે.

અ મૃ તાં જ ન

પીરાણાને સળેખમ મળે છે.

:: દ રા જ નો મલ મ ::

સર્વે જાતની દાગળ અને ખૂજલીને માટે લગાડાયાત અને નિમ્બન ન
જર એવો ઇલાજ. જણુ વાર દાગળવધી સંદેશ નાજુક દાર છે.

સોડ એજન્ટો સિધ અને બહુચિસ્તાન માટે

મહામદઅલી સુલ્તાં સુલ્તાંજી મારવી

એનિસ રોડ : મુંબઈ

મુખક : અમૃતાંજન લિમિટેડ : મદ્રાસ

જોઈએ છે

એજન્ટી માટે

હૈનિક અને સાહિત્યોની પોં 'નવરત્ના'ના દુગ્ધ વેચાણની વ્યવસ્થા કરી છે.
'નવરત્ના'એ મુંબઈમાં લેડિસ મસ્ટિક છે અને અલગ અલગ એમાં ક્યાંકવિત્રો અને બીજાં
લેડિસ અમેરો ઉમેરો દાર છે. મુંબઈ-કાલખાદેવી-રોડ મુંબઈમાં તમામ સ્થળે એજન્ટી આપી છે.
આ ઉપરાંત અમરી કંદારવિત્રો તથા સાહિત્યોના મહો વેચવા તેમ જ પુસ્તકોનું દુગ્ધ વેચણ
કરવા માટે એજન્ટી એવું છે. મુંબઈ-કાલખાદેવી-રોડ સ્થળે એજન્ટી એ.કા.કા.એ છે. દુગ્ધ
મુંબઈ માટે ખાસ જરૂર છે.

—દર—

ભા ર તી સા હિ ત્ય મં ધ : પો. બો. નં. ૭૩ : અ મ દા વા દ

ટેલિફોન, બોક્ક નં. ૭ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

આપની વસ્તુઓ ક્યાંથી ખરીદશો ?

સર્વોદય ભંડાર

‘સર્વોદય મંદિર’ તરવડા (કાંઠિયાવાડ) દ્વારા અમદાવાદમાં આમોદ્યોગ ભંડારનો તા. ૧૫ મી નવેમ્બરે-આરંભ થાય છે.

આ ભંડારમાં તરવડા, ધોળકા, આશ્રમ વગેરેના અહિંસક, સુચોક્તિ અને ટકાઉ ચંપલોના મોટા જથ્થો રાખવામાં આવશે.

આમોદ્યોગનાં રંગરેશી સાદાં તેમ જ સુચોક્તિ કવર, કાર્ડ, લેટરપેક, ચોપડા ઇત્યાદિના કાગળો રાખવામાં આવશે.

આ ભંડારમાં મૂખ્યત્વે ભારતી સાહિત્ય સંઘના અને બીજાં જાણીતા પ્રકાશકોના પ્રકાશનો પણ મળે એવી સગવડ કરી છે.

આ ઉપરાંત આમોદ્યોગની બીજી વસ્તુઓ પણ મળી શકે તેવી ગોઠવણ થશે.

સર્વોદય ભંડાર

ત્રણ દરવાજા

પો. બો ૭૩ : અમદાવાદ

મુખ્યત્વે કરીને આમાનિ અર્થે પશુવધ થાય છે. આમાની પીઠ જેમ તેજ થાય તેમ કનસ વધે કનસ થયેલાં ટોરનાં આમડાં મોટે બાજે દિલ્લિયાનમાં જ કમાવાય છે, અને આપને એના બનાવેલા જોશ પડેરીએ છીએ. એટલે દવાપ્રમતે માનનારા સર્વ લોકોનું કનંબ છે કે કેવળ કુદરતી મોતે મરેલાં ટોરનાં આમડાં કમાવનારા ચર્માસપ રથાપર્વા અને ઉપકારી પશુઓના લોદીયાં દુષિત ન થયેલા જોશ પૂરા પાવા.

મરેલાં ટોરનાં આમડાં અચવાય અને વપરાય તો પછી કેવળ આમાનિ જ અર્થે કનસ થાય છે તે તો બધા થઈ જ ન્તય.

—‘ગામિવા’મ્મથી

‘સર્વોદય ચર્માસપ’ના અહિંસક ચંપલ વાપરો, કારણ કે આ ચર્માસપ ઉપરની જ દૃષ્ટિથી આવે છે.

વિચારકલિકા

સાવ નાનપણથી મીઠામધુર વિચારોનું બોજન કરતો આવ્યો છું. વિચારોની ભૂખ પહેલાં લાગી કે આરોગવાની ટેવને લઈને ભૂખ ઉત્પન્ન થઈ, તે આજે કહેવું મુશ્કેલ છે. આગળ જતાં મને વિચારોનો ભોક્તા બન્યો કેટલાક લોકો મને આદરથી મિજ્યાનીમાં ખોલાવવા લાગ્યા. કેટલાક દિવસ પછી મિજ્યાની માટેનું આમંત્રણ એ તો આપણે હક્ક જ છે, એમ હું સમજવા લાગ્યો. અને તેથી આમંત્રણ ન હોય તોપણ સક્રિય રાખ્યા વગર તે મિજ્યાનીમાં જુલ્યા વગર હું પહોંચવા લાગ્યો. હવે તો પકવાનોની ચોરી પણ સફાઈથી કરવા જેટલી કળા મેં ખીસવી છે.

પણ આટલાથી સંતોષ ન થયો. આ પકવાનો પોતાને ઘેર જાતે તૈયાર કરતાં આવડતું નોંધીએ, એમ મને લાગવા લાગ્યું. પણ તેને માટે નોંધતું સીધું બજારમાં ન મળે, માગીએ તો કાંઈ ન આપે, અને આપે તો પણ તે વાસી, તેથી તેનાં પકવાનો બનતાં ન હતા. છેવટે નક્કી કર્યું કે પોતે જ મહેનત-મજૂરી કરી સીધું તૈયાર કર્યા વગર છુટકા નથી. એવી રીતે પહેલાં જે હું તૈયાર જ લેનારો અને ખાઉધરો હતો તે હવે હાથધર, ચક્રધર અને ગોપાલ થયો છું. હવે મારી પાસે જે પકવાનો છે તેમાં લોકોએ આપેલાં કેટલાં, મેં ચોરી આણેલાં કેટલાં અને મેં જાતે તૈયાર કરેલાં કેટલાં તે કહેવું કઠણ છે. એટલું સાચું કે બધાને મારો હસ્તરપર્યં થયો છે અને તેમની પસંદગી મારી પોતાની છે.

આ પકવાનો પચવામાં થોડાં બારે હોય છે. તેથી નિરીક્ષણ-મનન રૂપી કસરત કીક કરવી જોઈએ, અથવા કંઈ નહિ તો પહેલો જરા ઉપવાસ કરવો જોઈએ.

મહાત્માએને ધંધરે ખે હર્યો આપેલાં હોય છે. એક વિશ્વની વેદના સહન કરવા માટે; અને બીજું વિશ્વાસપાતની ક્ષમા આપવા માટે.

સસલા કરતાં કાચ્યાને જ રસ્તાની ખખર વધારે હોય છે.

* * *
જો તમે પવનના કાનમાં તમારી શુદ્ધ વાત કરશો તો 'તેણે ઝાઝોના કાનમાં તે વાત કેમ કરી?' એવી ફરિયાદ તેની સામે કર્યે લાભ શો?

* * *
ન્યારે તમારો આનંદ કે તમારું દુઃખ વધે છે ત્યારે જગત નાનું થાય છે.

* * *
પહેલાં, પ્રતિભાશાળી લોકો રાજપુરુષોની સેવા કરવામાં ગૌરવ માનતા હવે, તેઓ અક્રિયોનો સેવા કરવામાં ગૌરવ માને છે.

* * *
પ્રતિભાનું દાન શબ્દબદ્ધ કર્યા પછી તેને ક્રિયામુક્ત કરવાનું હોય છે એ જુલો નહિ. (જે મોટા વિચાર આપણી વાણી વડે વ્યક્ત થાય છે, તે આપણા પર ક્ષણના રૂપમાં બેસી જાય છે. તદ્દનુસાર ક્રિયા ન્યારે આપણે હાથે થાય ત્યારે જ આપણે ક્ષણમુક્ત થઈ સકીએ.)

* * *
લોકો આગળ 'આપો' કહી હાથ લંબાવે અને કાંઈ કંઈ જ આપે નહિ, એના કરતાં વધારે બારે ફૂંદવ હોઈ શકે ખરું?

હા, લોકો આગળ 'લો' કહી હાથ લંબાવે અને કોઈએ લેવા તૈયાર હોય નહિ એવું મહા ફૂંદવ થયું મોટા માણસોના ભાગ્યમાં હોય છે.

* * *
આ મહાન ખારો સમુદ્ર એ બીજું ત્રીજું કાંઈ નથી, પણ માણસની નિર્દયતા જોઈને મહાત્માએએ દાજોલો અશ્રુસંચય છે.

* * *
દેષ એ સડતું શય છે. તમારું હૃદય જો કખર હોય તો જ તેને તમે ત્યાં સ્થાન આપો.

પશ્ચિમના મોરચા ઉપર

શ્રી મુરેશ ગાંધી

અને જખમ ઘા પડે ઉઝરડાં ધરિત્રી ઉરે
વીધાય ટપકે રૂધીર કકળી ઉઠે, કારમી
છટે ગનમશીન તોપ ઘનભોગ્યભારો અને
કંકે પ્રલય ઘોરઘોર મૃત્યુમર્ણુતાંડવે
ચડે બની કરાલ, કાળ લે પાત્ર કંકાલનું
પીપાસિત ઘસે મહાસમરમાં બધે ત્રાટકે
પીએ રગત ઉપ્પુ કૈંક નવ લોહીયાળોતણ્ઃ
યશે બધું યશે પ્રચંડનંદાનીલો આથડો
ધરાતલ ઉખેડશે, અગન ભૂખ સંહારની
અરે! છોપવવા જ માનવી મટી જશે માનવી:
ઘડીક ચમશે બધું પ્રલયધોરધમસાણની
કલંકિતકથા ભૂલી નૂતન સંસ્કૃતિ નગશે
બુલંદ સ્વરધોષણ કરીકરી કહેશે કવિ,
નવીન રશીયાતણો નવલકાર ભીનો બની,
'અહીં બધુંય શાંત છે :

અહીં બધુંય શાંત; તપ્ત પશ્ચિમના મોરચે:
અનેક પથદીવડા અગ્રકથે નવી જ્યોત લ
સુરાગ નવદીપ્તિથી સરજવા નવી સંસ્કૃતિ
અરે! કયમ ટકી શકે ભુવનગોહિની સંસ્કૃતિ ?
બળે ભડકડે અહોનિશ ભુગર્ભ પશ્ચિમનું
ક્રુધા, તરસ, રાજલોભ અણુવા નવાં કોટડાં
નવી પ્રયિવિ આંકવા રીજવશે નવાં આયુષો
કરી સમરક્ષેત્રકાંડ, નદીઓ નવાં લોહીની:
તહિં મળદ આથડે પૂરવસંત ગાંધી તણા
ભર્યાં તિમિરમાં પ્રકાશદીપ જેમ આગે જતાં
હોડા મુદુલ પુષ્પ અહિંસા તણાં પાથરી
'બની પશુકરાલ માનવી ભૂલી જશે માનવી ?'
તમે નીત મૂકી નહું પગથીયું અણે સંસ્કૃતિ
અણે મૂકતિકોટડાં મનુજ છત્ર કાળે અને
કહો 'અહિં અહિં જ વિશ્વમૃત્યુની ભાવના !'
બધો સ્થિતિવેશ, દંભલીલા; કરી પ્વંસની
ચડે ડમરીઓ બળે કીધણ મૃત્યુની ભેરવી:

પાનગોષ્ઠી

૩-કવિ

સાહિત્યકારોને એક પંખતે બેસારવાની કલા

મુનશીએ તો ગયે વખતે કહ્યું હતું કે 'ભાઈ ! આ સાહિત્યકારોની સજાથી તોભાં. બે સાહિત્યકારોને સાથે રાખવા એ બહાથી પણ બની શકે તેવું નથી. મેં તો હાથ જીભ કાઢી છે. હવે સાહિત્યકારોને આમન્ત્રણ આપવાની દુશ્સુદ્ધિ ભગવાન કૌટિલ્ય મને ન આપે !' આ કે આયું કાર્મિક એમણે કહ્યું હતું. એટલામાં પાણું સંમેલન તો મુખ્યમંત્રી આંગણે આવીને બેસ્યું રહ્યું.

ગયે વખતે-અથવા હરકાઈ વખતે-ન્યાં સાહિત્યકારો બેગા થાય ત્યાં, જેમ ઓકસીજન અને હાઇડ્રોજનના સંયોગથી પાણી થાય એ જ અચલ નિયમથી તમે કહી શકો કે-ન્યાં સાહિત્યકારો બેગા થાય ત્યાં, બીજું કાંઈ ન થાય તો, અથડો તો થાય જ. કેટલાક એમાં સાહિત્યકારોનો દોષ જુએ છે. મને એ ગુણ લાગે છે. અચ્છા ભાઈ, કેણુ અથડે ? અને ક્યારે અથડે ? તમે જરા સંસારમાં નજર ફેરવો. વહાલાં સગાં હોય તો એ અથડે. એક નાતીલા હોય તો એ અથડે. અથડો એ ખરી રીતે સ્નેહતત્ત્વથી બેડાયલા વર્ગનું અનિવાર્ય પરિણામ છે. એ રીતે તમે જોશો તો માલુમ પડશે કે હિંદુ સંસારની ખરી શોભા આ અથડામાં છે. એટલે જ પેઢી કહેવત નીકળી છે કે ભાણાં બેગાં થાય તો ખખડે ! મારું તો એટલે સુધી માનવું છે કે જ્યારે આ અથડા નહિ હોય ત્યારે હિંદુ સંસાર પણ નહિ હોય ! દેરાણી-જેઠાણી, સાસુ-વહુ, કાકા-ભત્રીજા, પિતા-પુત્ર પતિ-પત્ની-એટલા તો વિવિધ રંગી રમ્યચિત્રો એ સંસારમાં છે કે એમાંથી એક પણ કુપ્ત થાય તો સંસાર ન શોભે ! તમારે સૌ જ્ઞાતમધુએ સાથે અમસ્તો મેળ હોય, સામે સામે મળો ત્યારે 'જે જે !' કરીને ઉભરાતા સ્નેહે સ્મિતપૂર્વક અરરપરસ. આવકાર આપતા હો, પણ તમે

એક જ્ઞાતિબોજન કરી જુઓ તો ? તમારા કુખના કાકાજીનો દીકરી મંછાગૌરીની છોકરીનો છોકરો, માંદો છે એ તમને ધ્યાન રહ્યું ન હોય ને પકવાનને બદલે ખાંડનો લાડલો મુકાઈ ગયો હોય તો મંછાગૌરીની છોકરી તમને ત્યાં ને ત્યાં બિલા ને બિલા સળગાવી મૂકે. કારણ કે એ એક જ્ઞાતિ સંમેલન છે. ને જ્ઞાતિ-ગંગામાં અગ્નિની પાવકતા છે. જ્ઞાતિમાં એવા સ્નેહના અથડા ન થાય તો બીજે ક્યાં લોકો ભગીવાડે જઈને આવા અથડા કરવાના હતા ? અને એક રીતે ગણો તો આ અથડા એ આપણો કૌટુંબિક ઇતિહાસ સાચવવાનું સમર્થ સાધન છે. ત્યાં જ તમને પહેલી વખત ખબર પડે કે જયસુખ દવેનો છોકરાની વહુ મુખ્યમંત્રી છે ને ત્યાં નામે છે. પ્રાણસાલતા છોકરાના છોકરીનું સગપણ તૂટયું. તમને ખબર હોય કે તૂટયું. પણ છોકરી સગપણ થયા પછી બચવા નબ છે માટે તૂટયું એ તમને ત્યાં જ ખબર પડે. કેટલીક પરિસ્થિતિનો વારસો માણસ જાતમાંથી એકદમ જઈ શકતો નથી. જ્ઞાતિઓની આ ઇતિહાસપ્રણાલિકા ને સ્નેહથી અથડવાની ભાવનાવના, એક રીતે ગણો તો આપણા હરેક સંમેલનમાં હજી પણ સચવાઈ રહેલાં હોય છે-ને સચવાવાં જ જોઈએ; ન સચવાય તો એટલી આત્મીયતા ઓછી. પણ સાહિત્યકારોમાં એ સાચવણુ સુખ્યત્વે હોય છે. કારણ કે એમનો મુખ્ય વ્યાપાર જ શબ્દો દ્વારા રહ્યો. ને શબ્દો આમ નિર્માલ્ય જેવા દેખાય છે પણ માણસના સંસર્ગથી એ બહુ બળવાન બની જાય છે. એટલે કુદરતી રીતે ન્યાં શબ્દોના સ્વામીઓ મળે ત્યાં બીજું કાંઈ નહિ તો શબ્દોનો વ્યાપાર તો બહુ જ થાય. એમાં કાંઈ તોફાની શબ્દ આમ કે આમ જઈ પડે તો જરા ખજાજાટ પણ મચાવે. જ્ઞાતિઓમાં એટલા માટે સંમેલન સાથે મિષ્ટાન્નની પ્રથા રાખી છે. આ સંમેલનમાં પણ આવા ભાવનાવના અથડા ન થાય

એવી યોજના કરવી હોય તો જેના વિના સાદિત્ય કારણ ખુદીથી ચલાવી લે જુઓને નર્મદે અત્ર વિના ન ચલાવતો ?-તે અનામતની કાર્ડ જરૂર નહિ પડે, પણ શબ્દોની જરૂર પડશે એમા કાર્ડ નીજી મોડી થાક માગવાની નથી જાતિસમેનનો કે પચો બરાબ છે તેમાં એમ જ થાય છે

‘અત્યા કેશવા જની ! તાર કટબ કોણ તને ખગર છે ? તારે ત્યાં ઉપર થીએ નાત થયેલી ઉપર થી એ !’

કેશવે જની હવે તો બહેને મિત્રારો જૂનાડી ખારસ બની ગયો હોય, પણ નદના દેવેના આ શબ્દે, મોતીનીકરમ ખાધી હોય એટલું જો દાખવે ને પોતાની આત્મસ્થાવાના યેનમા નદવાલ દેવેને કહેશે ‘ને દેવે ! તમે ? તમાર કટબ કયા અમારાથી જાણ તેમ છે ? હજી તો ધેમગ ને જગબી દાતમા વળ્યા છે દાતમાં શું દેવેનો વેળવ છે ! હોય નહિ આપા દસ ગામનું ગામેડુ દુનું છે !’

આ બહેને બાપે માર્યા વેર હોય-નદવાન દેવેને ને કેશવા જનીને-પણ સામસામા સમે સાચ વવા એક બીજાને લગા પે જ જાય. એવું કાર્ડક આવા સમેનેતોમા પણ યોગ્ય હોય તો એ રચ નાતમક કાયકમ ધણાને પસદ પડી જવાના સજવ ખરો એટલું જ નહિ કેટલાકને તો એવા કાર્ડક મની ખુમારીથી જ, મુવશુવસ તમાલતીના જેવો મુશ્કેલ દેખાશે

સાદિત્યકારોને એ પાગતે બેસારવાનો મને તો આ સાગમા સારો રતો રાજો છે એમને એક પાગતે બેસારીને પતરાળામા પુરણપોળીને બદલે ભવને પાણી આપી તો આવે-પણ શરત એટલી કે પચ તમાથી કાર્ડ એ આધુનિક ગદ્ય કે પદ્યનું એકાદ ચલણી વાક્ય બોલવું જોઈએ તો પછી જોઈ લ્યો એ સ્વપ્નપ્રેમીઓની સજાની ખુમારી ! તમે જો એટલું જાણો ના, કે એકારનોવેકિયામા ગુજરાતીની આધુનિક જેવી કવિતાઓ નથી-અવગત તમાને એકારનો વેમિયા વિષે કાર્ડ માહિતી ન હોય પણ આવા સમેલનમા એ કાર્ડ બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન નથી ખરી

રીતે તો કાર્ડ પણ વિષયમાં તમે શું જાણો છો કે તમે એ વિશે શો અભ્યાસ કર્યો છે એ મહત્વનું હોતુ જ નથી તમે તમારો અભ્યાસ શી રીતે છુપાવી રાજો છો એ વસ્તુ મહત્વની હોય છે-એટલે તમે જો આ પથરો ગમાવો તો એ પથરને આધાર આપુ સમેલન એક પચ ધાંજા વિના તરીને પાર ઉતરે રામને નામે પથર તરે એ કહેવનમાં ખવનિ તો આ છે કે રામનો મહત્તા આવાથી પથરો મહાન થાય છે તમે એમ બોલો કે આધુનિક સાદિત્યમાં ગુજરાતના જેવી દૂધી વાર્તા દુનિયાગમમા નથી તો એથી ગુજરાતી સાદિત્યનું દૂધી વાર્તાનું બંડોળા વધે કે ઘટે એ સવાલ નથી પણ જે એ આ જાણુ દૂધી વાર્તા લખતા હોય એ તમને મહાન મણુવા માટે ને તમે પછી શું કરયા એમને મહાન નમણું ? આથી જન મહાન થતા મહાન પુરુષ માખણ મહે ને મહે છત દિણા હાસ’ એ નિયમ પ્રમાણે તમે લાભ મેળવો ને છતદિણા ‘ગુજરાતી સાદિત્ય’ જેવા માધ્ય કે પચ વિનાના અવાસ્તવ પદાર્થ વિષે બ્રમા બ્રમા શોચ કર્યા જ કરે ! જુઓને નર્મદે આ અવાસ્તવ પદાર્થ વિષે શોચ કરવાથી છવતા સુરતની ખગરીને પારીશુમાઆ ને મૂઆ પછી માંડ જૂસ મણુ તે પણ કેટલાક હવે કહે છે કે એને તો હતો એના કરતા વધારે મહાન કંતપનાએ બના યો છે, માટે આ જૂસ પણ આપવું હીક નથી હવે આ કિરસામા તો એક વળી નવી ખૂની છે નર્મદને તો લેખકોની કંપનાએ મહાન બના યો એ સાચુ પણ ખૂની એ છે કે આમ કહેનાગ પોતે પણ કંપનાનો વ્યાપાર કરીને જ મહાન થાય છે ! એટલે એ કંપના અમને જ મહાન કરે ને જીજ્ઞાસે જે જ મહત્વના નાના બદલે રેતુ એક અરીસુ નથી આવતુ ? જેમા એક બાજુ જુઓ તો તમે લાખા લાખો ને મીજી નાનુ જુઓ તો દૂધા લાગો-આવો કાર્ડક ગસાપનિક ઉપયોગ કંપનાનો થાય એવો આ કાર્ડ એનો આગ્રહ લાગે છે પણ આ તો આપણે સાદિત્યકારોને એક પચને કેમ લાકી શકાય તે વાતમાંથી આગ ઉતરી પડના છતાં આ વાત પણ એમા કેટલા અસગન તો નથી સાદિત્ય સમે

લનમાં ચારે તરફ એવા કાચ જે લગાવવામાં આવે કે એમાં પોતાની જાતને નીરખતાં, સાહિત્યકાર ધણો જીવો લાગતો હોય તો, મને લાગે છે કે રસોડું' પણ ખોલવાની જરૂર નહિ રહે. એટલું જ નહિ, એક પગલે એમાં એવા તો સૌ ગોઠવાઈને બેસી જશે, કે ચંદ્રવદન ફરીવાર દેડકાંની પાંચથેરી લખવાનું સાહસ જ નહિ કરે.

મને એક બીજી વસ્તુ પણ લાગી છે. જે લોકોને કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યસન નથી હોતું તે એકદમ એક બીજા સાથે બળી શકતા નથી. ચર્ચ કલાસના ડબ્બામાં બીડી ન પીવાને કારણે મેં ધણા રસિક મિત્રો ગુમાવ્યા છે. ગંજીફે ન રમવાને કારણે કેટલાય કપ ચાનાં પણ ગુમાવ્યા છે. દુકો કરતો હોય તે આસપાસ સૌ બેઠા હોય તો એમાં કંઈ ને કંઈ મૈત્રી ભાવની વાતો નીકળ્યા જ કરે. એટલે જો સાહિત્યસંમેલનમાં, સૌ સાથે બેસીને રચનાત્મક રસ લઈ શકે, એવું હોતું કે હોકલી જેવું કંઈક ફેરવ્યું હોય તો, ધણા માણસોની મૈત્રી સાધવાનો સંયોગ ઉપરિચિત થાય.

પરસ્પર પ્રશંસા, સામાન્ય વ્યસન. મૈત્રી દટતર કરવાના આ બે ઉપાયો સિવાય એક ત્રીજો ઉપાય પણ છે. આ સાહિત્યસંમેલન જાહેર કરે કે અમે આખી પ્રજાને સાહિત્યકારોની પ્રજા તરીકે જાહેર કરી દઈએ છીએ—એક જણો સાહિત્યકાર ગણાય તે બીજો નહિ—એ અસહ્ય સ્થિતિને વર્ગ-બેદ ટાળવાનો સૌથી સારો ઉપાય એ છે કે સૌ સાહિત્યકાર. અસાહિત્યકાર એવો એકેય ગુજરાતી હોયો હવે ગોત્યો ન મળે. હિંદીમાં તો પોતાનું નામ, પછી તખલ્લુસ ને પછી વિદ્યાભૂષણ કે પંડિતવર્ધ કે એવું જે કંઈક પદ સિદ્ધ કર્યું હોય તે લખવાનો રિવાજ છે. ગુજરાતમાં પણ આ પ્રથા દાખલ કરવામાં આવે તો 'વખતચંદ ઘાસમેટવાળા, 'આકાશ કુંજ' સાહિત્યકાર—એવું કંઈક લખાય. અલગત આમાં એક મુશ્કેલી છે કે સૌ પોતાના નામ પાછળ આ પ્રમાણે સાહિત્યકાર લખે તો એકથી બીજાને કેમ જુદો પાડી શકાય ? તો મને લાગે છે કે આ બાબતમાં,

મહારાષ્ટ્રીયભાષી વ્યક્તિત્વના ખાસ આકાશી હોવાથી આપણને માર્ગદર્શન કરાવી શકશે. એટલે એમની પદ્ધતિ પ્રમાણે ગામનું નામ લખી પછી 'કર' ઉમેરી દેવું. એટલે વખતચંદ ઘાસમેટવાળા, આકાશકુંજ સાહિત્યકાર 'થોરડોકર'. તમે કહેશો 'થોરડો' શું ? તો ગામનું નામ છે. આટલું લાંબુ નામ થાય. આટલા લાંબા નામથી એક ફાયદો છે. આપણમાં ધણાને બંગાલી 'સુપરિયોટી' (superiorty complex) વાદ લાગુ પડ્યો છે. એ વાદ લાગુ પડવામાં બેંગાલીઓની મોં ભરાઈ જાય એવી નામ પ્રથા પણ એક કારણ રૂપ છે. 'સુ'દરહરિતકેશભૂષણ બદો-પાધ્યાય—આ નામ સાંભળીને જ રેવાશંકર ને મણીશંકર પોતપોતાને નાના કદની લેવા માડે. એ કદપનાના ત્રાસમાંથી બચવા માટે પણ આપણાં નામ લાંબા થવાની જરૂરીયાત છે. એટલે જ્યારે છાપામાં પણ 'વખતચંદ ઘાસમેટવાળા, આકાશ કુંજ, સાહિત્યકાર, થોરડોકર' એટલું લાંબુ નામ આવે તો આપણે પણ કંઈક છીએ એવી અસ્થિતા ગુજરાતીઓમાં પ્રગટે.

સાથે સાથે એક બીજી સૂચના આવા સાહિત્ય-સંમેલનોને કરવાનું મને મન થાય છે. એમણે બીજું કંઈ ન થાય તો, ઉલ્ટે ગુજરાતી પ્રજાને કંઈક સંસ્કારી કરવા માટે, સંસ્કારી નામોનું એક તૈયાર લીસ્ટ બહાર પાડવું જોઈએ. એથી કરીને આપણામાંથી 'જેશંકર' ને 'લાભશંકર' ને 'લલિતા-શંકર' ને 'દર્પદરાય' જેવાં નામો આપ્યાં જઈ, લાંબાં, શ્રેષ્ઠતાસૂચક નામો આવવા માડે. જુઓને, મારે કેટલાયનાં બાળકાં જન્મલીનાં નામ પાડવાનાં આવે છે, ત્યારે ડીક્ષનેરીએ શોધવી પડે છે, એના કરતાં આનું એક તૈયાર લીસ્ટ હોય તો ચંદ દર્પને ધરી દેવાય. હું પોતે એ કામ લેવા નૈવાર છું—સરત એટલી કે આથી જોછો મહેનતને અંતે પણ મુજબ મુનિવર્સિટી પી એચ. ડી. ની ડીગ્રી સૌને આપે છે તો મને શા માટે ન આપે ?

રંજનકાર્યક્રમ સાથે એક ટેકડીકાર્યક્રમ રાખવામાં આવે તો ધણા જુના ને નવા સાહિત્યકારોને એ વસ્તુ આકર્ષી શકે. સાહિત્યસંમેલનનું એ એક મુખ્ય

અર્થ જ ગણાય એમ કહેવાય કે કે નવે રસ એક સાત રસમાં સમાઈ ગય છે પણ બધા રસની પરાકાષ્ઠાને અનુભવ તો નિદારસમાં થાય છે એટલે જો પદનાલયથી માંડીને પ્રેમાનંદ, નરસિંહ દયારામ, મીરાં સાંતી ઠેકડી એક સૂત્રમાં વણી લેવામાં આવે તો આ જુનવાણી માણસોની સમાજ ઉપગતી જડ દીની થાય એક રીતે એ નવજીવનનું સૂચક પગલું પણ બને કારણ કે હાસ્યરસ એ નવજીવનનો પ્રાણ છે અને આ હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવા માટે, જીવનનો વધારે અનુભવ ન હોય ત્યારે, વાક્યોને મને તેમ બોનવાથી પણ તે નિષ્પન્ન થઈ શકે એવો સહેનો છે એ રસની ખૂની જ એ છે એ લખવામાં અપગામાં અધરા છે ને અજવવામાં સહેનામાં સહેનો છે એટલે શુદ્ધ હાસ્યરસ નહિ-ડાગળાથાલી ખીચીઓ ઠેકડી હાસ્યરસ અને એમ છતાં પણ લાગે કે હાસ્યરસ આવી શકતો નથી, તો જુનાં વખતમાં તરખાળા જાવાયા રમતા, ત્યારે ડાગળાનો વેષ અજવાતો એને રમખૂમિ ઉપર કોઇ જાતનું બંધન નહિ અને આ મુક્ત અવસ્થાને લોધે એ ગમે તેમ ઠેકડા મારીને પણ મોને હસાવી શકે તો ઉવેરે આપણે કામ તો હસવાનું જ છે ના ? અને હાસ્યરસનો અર્થ પણ સૌ એમ જ સમજે છે ના ? હસવું તે હાસ્યરસ.

સાહિત્ય સમેલન પાસે શા માટે થોડાક અમૂલ્ય પદ્ધતિદાને આપવાની યોજના નહિ હોય ? એ પ્રશ્ન પણ જો શરૂ થાય તો, વિદ્યાર્મત્ ૩, પદિતવર વિદ્યાર્મવજી વિનયવિદ્યાર્મવસપત્ન, દુષ્કલીભાષા વિચારદ, અહમદમિકા આમૂષલુધર અને એવા અનેક નવા નવા પદ્ધતિદાને યોગ્યજોને આપી શકાય.

મને એક વસ્તુ બહુ ઉપડોગી લાગે છે જ્યારે સાહિત્યકારો મને છે ત્યારે જે આપાદીપ્રેમવર્ષણ કરે છે, એ વાણીની થોડી રેકડો ઉતારી લીધી હોય- 'ઓહો બાર્ડ ! તમે કયાથી ?' 'કેમ હવે તખીલત-હવે શ આપો છે ?' તમારું કાન તો અપાર શરમા ગૂંછ ગુનું છે !' 'આ-હા ! કેટલાં વર્ષો મળ્યા ? તમારો પેલો લેખ તો મને બહુ સરસ-મદ્દ

જ સરસ લાગ્યો મુનશીએ પૂછવું ને કે આ લખનાર કોણ છે ?' 'કેમ ? આ વખતનો અમારો અક કવો લાગ્યો ?' 'મણે જ સરસ તમારો લેખ તો હું સોળ વખત વાંચી ગયો- 'આ બધી આપાદી માયાની રેકડો ઉતારી લીધી હોય ને બીજી જનાન્તિ કેની વાતો ઉતારી લીધી હોય- 'અરે ! એનામાં મેંથી જ ક્યા છે ?' 'હીક હવે થોડાં શોધ્યાં કર્યા છે વિચાર થનતા ક્યા છે ?' 'એની વિચારસરણી કિનહ છે ?' 'એ એનો વિષય નથી' 'મે તો કહ્યું લાઇ, મને હીક લાગ્યું, બીજી આપણે શુ કહેવાય ?' 'મેવકૂદ જોવો છે !-અને પછી આ રેકડોને સામ સામે મૂકી દીધો હોય તો- ?' મને રેકડોના આવા અરસપરસના મિલનમાંથી એક ત્રીજી રેકડાં પણ વખતે નીકળે !

સાચું એમ નથી લાગતું કે સત્ય પણ અસત્યના આધારથી જ કાર્તિક સહી શકાય તેવું બની રહે છે ? એટલે તો કવિએ કલ્પનાદાર સત્યને કાર્તિક સજ્જ બનાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરતા હોય ના ? આ વાસ્તવવાદના કવિએ પણ પોતાના જગતના ફોટામાં જોવા જે એવા આવે તો તો મૂંછ જોડે-ફોટુમાફર એમના અસત્યના મિશ્રણથી-એટલે કહો કે idealism-આઇડીયાલીઝમથી-એમનાં-નર્મદનો શબ્દ વાપરીએ તો-આમાં કાર્તિક રમરામાંની બનાવે છે ત્યારે જ એમને ગમે છે ના ? તો પછી idealism-આઇડીયાલીઝમ-એ જ ખરો વાસ્તવવાદ નહિ હોય ?

પણ આનો જવા દો આ જગતોડા માયાકૂટ આ રેકડોથી એ સ્વચ્છ કરી છે પણ કોઈ રેકડો ઉતારવાનું નથી, માટે નાહન્ની બીક રાખીને કોઈએ જે ઔચારિક વિવેક વકચો છે તે વાપરતાં કે એકાંતમાં નિદારસ અનુભવનાં કરવાની લેસ પણ જરૂર નથી એ તો સૌ દુનિયાની પેઠે સાહિત્યની દુનિયા પણ ખરી રીતે નાના, પણ દેખીતી રીતે મોટા, એવા માણસોની જ બનેલી છે એમને એક જ મને ખેસાડવા હોય તો એમના વિધિવિધને નવેઘ કવે જ શુદ્ધ

પ્રતિબિંબની શોધમાં

શ્રી. નવીનચંદ્ર પંડ્યા

“નિખિલ ! ઓ નિખિલ !”

“ઓ, ઓ.”

“એ સમાજજે હવે.”

“શું કહ્યું ?” કહેતો હું દાખવ થયો. અને મેં શું જોયું ?

“લે ત્યારે !” કહીને ચારુએ હાથમાંનું પાકું નાંચકું ફેરું માર્યું, તે જઈને ચોટણી સીધું મારા નાક પર—મારી છબીના નાક પર. અને ત્યાં પોતાનું પદ્મચિહ્ન ચૂરી એ ‘વક્ષદાર’ જમીન પર ફસડાઈ પડ્યું,

“ચક્રમ, સાફ કર હવે ! આ શું તોફાન માંડ્યું છે ?”

“તું અહિં ક્યાંથી આવી ચડ્યો ? તને કોણે બોલાવ્યો હતો ?”

“ત્યારે ખૂબો કોણ પાડતું હતું ?”

“તે તને નહોતી બોલાવતી !”

“ત્યારે, ‘નિખિલ ઓ નિખિલ’ એમ ખીંગત કોઈને બોલાવતી હતી ?” મેં એના ચાળા પાડીને કહ્યું.

“તે જીવતા જગતા ને નહિ.”

“મરેલો ક્યાંથી આવવાનો હતો ? રવર્ગમાં ગયા વગર !”

તરત એટું મોહું પડી ગયું—આ સાંભળીને, અને એ શાંત થઈ ગઈ. પછી થોડીક વાર રહીને બોલી.

“નિખિલ, એક વચન આપ ”

“જાણ્યા વગર એ વાત ન બને.”

“હું મશ્કરીમાં ન ઉડાવ. હું ખરેખર તારી પાસે માથું ધું.”

“માગ, માગ વત્સ પ્રસન્ન હો.”

“હવે જો તું આવું આવું બોલ્યો છે—મરી જવાની અને એવી બધી વાતો તો હું તેજ કણે મરી જઈશ.”

“ચારુ, ખરાબ લાગ્યું બહેન ! મેં તો હસવામાં જ કહ્યું હતું.”

“પણ મને એ પસંદ નથી, હું મરી જઈ, જો તું વચન ન પાળે તો.”

મેં એના જમણા હસ્ત ઉપર મારો ય જમણો હસ્ત મૂકી વચન આપ્યું.

ચારુએ એ એવું કેમ માગ્યું હશે ? એને શો હક્ક ? એ કોણ ? હું મારી જાત માટે ગમે તે વિશેષણ વાપરું. ના, ભાઈ ના, હવે એ વસ્તુ તારા હાથમાં રહી નથી. હવે તું તારી જાતનો ય માલિક નથી. એમાં પેલી ચારુનો સહુથી વિશેષ હિસ્સો છે. એમ મનમાં વિચાર રમી રહ્યો. અને વાતે ખરી હતી, એની ના કેમ પડાય ?

કેટલીય પેઢીથી અમારાં બન્નેનાં કુટુંબ એક સાથે જ વસતાં હતાં, બન્નેના ઘર વચ્ચે આડી માત્ર દીવાલ જ હતી એક જ કુટુંબના સહુ સભ્યો હોય એમ પેઢીઓથી અમારો ધરાબો સચવાઈ રહ્યો હતો, અને જેમ ધણેખરું બને છે—જ્યાં રેત હોય ત્યાં કંકી કડવા મીઠા અથવા ઉપસ્થિત થયા કરે છે, પણ તે પાછા રામવા માટે, કારણ કે એ અંધકા માત્ર રેતહમાંથી જ જન્મ્યા હોય છે એટલે જ. તેમ અમારા બન્ને કુટુંબમાં દાદાનાં વખતમાં, પિતાનાં વખતમાં અને છેલ્લે એ પેઢીને સાચવનારાં અમારા બન્નેમાં—નિખિલ અને ચારુમાં—પણ અંધકા પડતા, પડતા અને તરત સમી જતા. પણ જે અંધકા ધીકમાં શાંત પડી જતા તેમાં બહુ મજા આવતી નહિ, પણ જેમાં લાંબા વખત સુધી—લગભગ અડવાડિયા સુધી—વધારે નહિ—અજાણ્યા રહેતા તેમાં જ ખરી કસોટી થતી. એકને બોલાવવા માટે બીજો ફોફાં માર્યા જ કરે,

પણ પેલે ઉપેક્ષા બતાવે એટલે તેને લાગી આવે, અને એમ લાગ્યા કરે, અને પછી એકદમ સાવ સામાન્ય બામતમાં બોલવાનું શરૂ થઈ જાય એક વખત અમોલા તૃટ્યા પડીથી સાબળવામાં ખાસ રસ આવતો બન્ને એકબીજાના હાથ શોધી શોધીને કહેતાં પોતે કેટકેટલા પ્રયત્નો કરેલા તે કહેતાં, અને ઉંચે 'લે હવે મૂક એ બધાને' એમ કહીને બધું સમેટી લેવામાં આવતું ત્યારે બન્નેમાં એટલી મુલત દરમ્યાન પહેલા વિચારને અક્તિ કરવાનો જે આનંદ આવતો, તે કાંઈપણ 'ગ્રેમ' સહજ સમજનારની આંખમાંથી આંસ પડાવવા પૂરતો હતો.

સારી અને ચારુ વચ્ચે બહુ લાંબુ અંતર નહોતું - જે જ વરસનું નહિ જેવું અને બન્ને સાથે જ ઉછર્યા હતા, સાથે જ રમ્યા હતાં, અને ઘણીવાર ઝઘડ્યા હતાં અને એક જ માતાપિતાએ ઉંઘેલાં હોય એમ અમને લાગ્યા કરતું પરાયા જેવું મધુ હતું જ નહિ નાનપણમાં તો ઠીક પણ જેમ જેમ ઉંમર વધતી ગઈ શિશુ મટી અને કિશોર થયાં ત્યાં સુધી પણ ઠીક ઠીક ત્યાં સુધી અને બન્ને અણસમજૂ હતાં એટલે કોઈ કહે નહિ પણ જ્યારે પ્રિયગવરધા ઊડી અને કુમારાવરધામાં આન્યા ત્યારે પણ કોઈથી કાંઈ કહી શકાય તેમ નહોતું કારણ કે બધા જાણતા હતા કે અને માનવવા આર્થબહેન કરતા પણ વધુ વહાલ વચ્ચે ઉંઘેલાં હતાં પણ તે દિવસે મને પેલી એ કહ્યું ત્યારે મેં ય કેવી સભાગીરી હતી તે તો મને હજી શક છે વાત એમ બની હતી કે આ ચારુડી પહેલાથી જ આટલી મસ્તીખોર હતી, જે મને આ દુનિયામાં કોઈએ સહુથી વધુ કુખી અને હેરાન કર્યો હોય તો એણે જ અમારી ઉંમર જ્યારે આઠ અને દસ વર્ષની હતી ત્યારે એણે મને જે ધાકર્યો હતો તેનું તો માત્ર કપાળ હજી પણ સાચો પૂરે છે તે દિવસે મેં અને બહુ ચીડી હતી એની પોતાને રમાડવાની અને મને કે વિનંતિઓનો મેં જ્યારે ઉદકારામાં જ જવામ આપ્યો ત્યારે એ બહુ જ ચીડાઈ ગઈ

"કહું છું કે મને રમાડ, નહિ તો પછી."

"નથી રમાડતા જા, રમ એટલી એટલી"

"જે જે હા"

"શરમ નથી આવતી હોકા જેને રમતાં-હોમરી થઈ છે તે" હું મોટા થઈને બોલ્યો

"મારે કાંઈ સાબળવું નથી, તારે મને રમાડવી છે કે નહિ"

"ના ના, સાડીસતર વાગ ના"

"મારીશ હાં તને!"

"જા જા મારવાવાળો! તારા જેની તો કેટલીય હોકરીઓ જોઈ નાખી"

"મારા જેવી નહિ હાં"

"જા જા હોમરી"

"લે ત્યારે!"

ધડકરતું મારા કપાળમાં કશુંક અચાપ, અને લોહી વહેવા લાગ્યું એ 'જગલી' હોકરીએ કાંઈમાં આવેલા શેરનો છૂટો ધા કર્યો હતો ધા તો જતે દહાડે રૂઝાઈ ગયો પણ એનું ચિહ્ન જાણે એ ચારુનું રમણચિહ્ન હોય એમ મારા કપાળમાં અક્તિ થઈ ગયું પછી ચારુની શી વહે થઈ એ તો એ જાણે પણ મેં એનું વેગ વાળ્યું પેલી વાતને ચાર પાંચ વર્ષ થઈ ગયા હતા પણ એ વાત જુનાની નહિ-જ્યારે જ્યારે ચારુનો હાથ મારે કપળે ફરતો હોય ત્યારે ખાસ કરીને એનો હાથ ફરતો હોય અને મને ઉધાડતી હોય ત્યારે મારા ગમે તેવા વામડીયા વાળમાં એના આગળા પરાબી એ મને સૂઈ જવાની વિવિધ સૂચનાઓ આપતી-મોગી અને હારેખમ ચર્મને-અને અચાનક એની નજર પેના ધા પગ પડતી ત્યારે પાછી એ નાની કીકી બની જતી ધા પર એની આગળી દગાવી એ પૂછતી

"કુએ છે કે?"

"શું?"

"આ વાગ્યું છે તે?"

"મને વાગ્યું છે?"

"જાન જ નથી કોઈ જાતનું? અહિંઆ પૂછ

હું કે દુઃખે છે ?" કહી મારો હાથ ઝાલો એ આંખળી લઈ પેલા ધા પર મૂકી દેતી.

"તું મૂરખ છે સાવ. હવે તે દુઃખે !"

"બહુ વાગ્યું હતું નહિ ?"

"અત્યારે ડહાપણ આવ્યું ?" એ મારી વાત સાંભળતી જ નહિ.

"બહુ દુઃખવું હતું ?"

"ના ત્યારે, કેવા જોરથી માર્યું હતું !"

"ઓ મા ! મૂર્ખ હું છું જ એવી." એનું મોઢું જરાક ચર્ધ જતું. જાણે માફી માગતી હોય એમ મારી સામું જોઈ રહેતી, પણ પછી તરત એને લાન આવી જતું હોય એમ યોક્તી.

"લે હવે સૂઈ જા, ક્યારનો વાતો કર્યા કરે છે. બા એને કાંઈ કહોને, આખો વખત દિવસ નાખાવ્યા કરે છે, ગવડાવ્યા કરે છે અને ઉંધતો તો છે નહિ."

મને બહુ નવાઈ લાગતી. જોરથી ખૂસ પાડી હું જોડો ચર્ધ જતો. "જૂઠ્ઠી, ખોટું બોલે છે ? વાતો તો તું કરાવે છે ? અને વાંક મારો કાઢે છે ?"

"ઉઘ્યા કર એકલો" એમ કહીને એ જતી રહેતી.

તે દિવસે એની ચૌદમી જન્મગાંઠ હતી. એ બહુ તોફાને ચડી હતી. અને મેં એને પગવવામાં ગાંઠો નહોતી મૂકી. ધમાધમ કરીને અમે બંને ઘર ધમ-ધમાવી મૂક્યાં હતાં. બંનેની બા જૂઓ પાડતાં હતાં, "ઓ નિખિલ, ચાડુ. બહુ હસો છો તે રડવાનો વખત આવશે. હવે છાનાં રહો નહિ તો સપરમે દહાડે કહેવું પડશે કાંઈક ?"

અમે એમ છાનાં રહેતાં હોઈએ છીએ ! કેાણ એમનું સાંભળે ? મારા વાળ પીંખીને, તાણીને એ ચાડુ ક્યારની નાસી ગઈ હતી-મેંડા ઉપર ચડી ગઈ હતી. અને હું એને શોધતો હતો. મેં દાદર ચઢવા માંડ્યો, ત્યાં તો એ ઉપરથી ઝૂકાઈ.

"નિખિલ, ભૂરૂકો માંડું" અહિંથી તારા ઉપર ?"

"મરી જઈશ હવે ?"

"હું ઝીલજો ને પણ."

"એટલું બધું જોર નથી મારાંમાં."

"પણ મારે ભૂરૂકા મારવો છે તેનું શું ?"

"નહિ ચાલે ?"

"એ ના, ના, ના."

"ત્યારે ઝૂકાવ. વાગે તો હું જોખમદાર નહિ."

"પણ તું ઝીલજો ખરો. અને પડીશું તો બંને સાથે. મને અને તને બંનેને વાગશે."

ધમાકું ! ખરેખર એણે ધમાકો કર્યો સીદો મારા ઉપર. પણ એમ તે મારાથી એને સી રીતે ઝીલાય ? હું તો મશરી માનતો હતો, અને એણે ખરેખર કરી બતાવ્યું. મેં એને ઝીલવાનો પ્રયાસ કર્યો ખરો, પણ બંને નીચે પડ્યાં. હું તો સહજમાં બચી ગયો, પણ એ પડી ઉંખર ઉપર; અને એકાએક એની બમરના ઉપરના ભાગમાથી લોહી નીકળવા માંડ્યું.

"નિખિલ, વાગ્યું !"

"શું કહ્યું ?"

એ ચીઠાઈ ગઈ. "વાગ્યું છે. બહેરો છે તે સાંભળતો નથી ? આ મારે ! આ તો લોહી નીકળ્યું."

એટલામાં તો ધમાકો સાંભળીને બા આવી પહોંચ્યાં. "વગાડ્યું ને ! કર મત્તી, ક્યારની કહેતી હતી કે એલા સાંત રહો, પણ ગણ્યાર છે જ કેાણ ! ચાલ ઉઠ હવે."

પણ એ પ્રસંગે મારી આંખ ઉઘાડી નાખી. વાગવાનું કારણ પૂછતાં એણે તો ચોક્કસ ચોક્કસ કહી નાખ્યું. ફર એટલો કર્યો કે વાંક મારો કાઢ્યો. "નિખિલ મારવા આવતો હતો. અને હું નાસવા જતી હતી, તે પડી ગઈ," "વાદ ચાડુ !" મને ખુસ્સો તો એટલો ચડ્યો કે ત્યારે હવે મારો વાંક નીકળ્યો જ છે ત્યારે એને ખીજ વખત ખરો કરી બતાવું. પણ એ વિચાર ઝાઝો ટક્યો નહિ; કારણ પેલી ફગિવાની બહુ ડાહી ગણાવીએ તવો જ ધમાકો કર્યો.

“જુવાન નેત છોકરાં ! લાજ નથી આવતી એવું
રમતાં ! અકથ ન આવી મોટી ખેરી થઈ તો પ.”

મને અતિથય ગુસ્સો ચઢ્યો-ભ્યારે મેં એ વાત
સંભળી ત્યારે. ચાડુએ આવી મને વાત કરી; અને મેં
જઈને મોટું બ્રમરાણ ઉઠાવ્યું. અને પછી પેલી ‘કાલી’
નેડે એટલા તો જોરથી લઢ્યો કે એ ખસિયાણી જ
પડી ગઈ. અને ભ્યારે જાને બાએ મારો પક્ષ ખેંચ્યો
કારણ કે એમણે એ વાક્ય પાછળ કોઈ જ નવો જ
અર્થ વાંચ્યો, -ત્યારે તો પેલી ગભરાઈ જ ગઈ. મને
અને ચાડુને તે દિવસે પરમ આનંદ થયો.

થોડાક દિવસ પછી સામેથી ચાડુ આવતી હતી.
એ પાસે આવી અને હું એના સાસુ તાકી રહ્યો ત્યાં
તો એ બોલી.

“શું નેઈ રહ્યો છે ! તું પ મારો પૂર્વજન્મનો
વેરી જ લાગે છે.”

“હું ! કદાચ હોઈ” પણ ખરો ! પણ પુરાવો
તો આપીશ ને !”

“આ ને, તે વેર વાળ્યુ તે” કહી એણે કપાળ
પરથી હાથ ખસેડી નાખ્યો, એની ભમરને અડીને
એક ધસરો પડ્યો. એ કેવોક શીખતો હતો, કહું !
એની ભમરનું કામકુ’ જાણે નાનું પડતું હોય, અને
તેથી એની પાંપણની પથ્થુ જાણે તમ થતી નહિ,
અને એટલે એનો ટંકારવ પણ પેટુ ધનુષ્ય નાંદ કરી
લડતું હોય એમ જાણે એ કામકાને-ભમરને-મોટું
કુપું હોય, એમ એની ભમરની દરને વધારતો એક
નિસોટો થયો હતો. મને આ બધા વિચાર આવ્યા,
અને મનમાં દર્યો. મોઢાં ઉપર કિમત ફરકતું તે
એણે જોયું.

“યા ખુશી હવે વેરુલો, ભાઈએ કેવુંક પાદ
રાખ્યું છે પેલો બરોડી મારી હતી તે ! તે લાગ
નેઈને વેર વાળ્યું. એવો છે !” કહી એણે મારવા
માટે મુક્રી ઉઠામી.

તત્કાળ હું ખસી ગયો; અને ખસતાં ખસતાં
એના બરડામાં એક ધખ્યો માર્યો.

“ઓ મા !” એણે એવડી મોટી બ્રમ પાડી
કે મા ત્યાં દોડતી આવી પહોંચી.

“શીઠને એ છોકરીને મારી નાખવા બેઠો છે !
ચાલ ચાડુ મારી નેડે,” એ ગઈ પણ જતાં જતાં
અડપડું કરી ગઈ-બા હતી એનો લાભ લઈને-પાસે
આઈને મારો કાન આમળી નાખ્યો, અને પછી
દોડતી દોડતી જતી રહી.

“બન્ને એક બીજાના મોઢામાં થૂંકે એવાં હો.
કેને કહેવું !” એમ કહી બા જતી રહી. બા હતી
એટલે એને વધારે પીટવાની મારી હિમત ન ચાલી.

જેમ જેમ એની ઉંચર વધતી ગઈ, તેમ તેમ
એનામાં સંચળતા વધુ ને વધુ આવતી ગઈ. ખરો
મખ્યાલ કાળ હતો. તાપ સહન થતો નહતો, એટલે
ખાદ પર પડ્યો પડ્યો હિંચકતો હતો. બહાર કશી
ધમાલ ચાલતી હતી એમ હું સ્પષ્ટ સંભળતો હતો,
અને ત્યાં એ આવી પહોંચી.

“નિખિલ, મને કાંઈ અપાવને ! બહાર રેસો
લ્હારીવાળો આવ્યો છે.”

“શું શું લાગ્યો છે !” હું નાનો બાળક થઈને
વલમ બોલ્યો.

“રમકડાં.” મેં બોલ્યું જ ધારું હતું ત્યાં તો એ
મારા કરતાં વ નાનકડી બેળી થઈને બોલી.

“રમકડાં !”

“હા !”

“બોલ તારે શું નેઈ એ ?”

“જમે તે પણ મને અપાવ.”

“લેતું પડ્યો હાં, નેજે પછી.” તત્કાળ હું
ઉડ્યો, જઈને પેલાને બોલાવ્યો. એના દબતાં જ
પૂછ્યું, “ભાઈ, આ બાબસાની શી કિમત છે ?”

“સવા રૂપિયો શેક, વધારે નહિ, લઈ લો ને
રમાડવા જવો છે.”

“લેવો છે ચાડુ ! લઈશું ને ! તને તે એ બધું
ગમશે,” કહેતો હું પાછો ફર્યો, ત્યાં તો કોઈ જ
નહોતું. માત્ર અડપથી ચોરડામાં સરી જતો એનો પૂટ
લાગ મને દેખાયો.

“લઈ જ લાઈ, ઈચ્છા લાગતી નથી.” અને હું હસતો હસતો અંદર ગયો.

“લુચ્ચા, આવું તને કોણે કહ્યું હતું?”

“શું તે?”

“એવું તે પૂછાવું હશે? મોટા લાઈ થયો છે? જાન તો છે નહિ કોઈ જાતનું?”

“લે રાખ હવે, એમાં શું થઈ ગયું તે!”

“ઉભો રહે, શું થઈ ગયું તે!” કહીને એ ઘરમાં ગઈ. બા આગળ એણે રાંધણી રડ્યાં, અને ખુરસે ખુરસા કહ્યું કે! નિખિલ બિલકુલ બેચેન બનતો ગય છે, સાવ અકલ વિનાનો છે.”

“નિખિલ, અદિ આવ તારી વલે કરું? તારી અકલ ક્યાં ફૂટી ગઈ છે?”

“તું એનો ને એનો પણ તાણા કરે છે વારે ધડીએ. પૂછતો ખરી કે એણે જ નહોતું કહ્યું રમકડું લઈ આપવાનું! પછી વાંક મારો કાઢે છે?”

“છાનો રહે હવે! એની બા સાંભળશે તો હસશે. તારો ખબરો દાંડી રાખ, સાચે મારી ય કિંમત કરશે. ચારુ ખેડા! એવું તું નામ જ ન લઈશ હવે.”

વર્ષ તો ઉપરા છાપરી જવા માંડ્યા. આ ઉપરને તે કાંઈ અકલ છે કે નહિ! તે વધવા જ માંડી છે. હું કોલેજમાં જતો થયો હતો. એ ય મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી આવી હતી. અમે બન્ને રમણોમા કેટલાં સ્વપ્નો ધડતાં હતાં! ‘મારે હવે એને બહુ મારવી નહિ, બહુ ચીડવવી નહિ, નહિ તો પછી કોલેજની લોખીમાં એ મારો ફજેતો કરશે એની એણે મને ખાતરી આપી હતી. મેં ધાર્યું કે તું કોલેજમાં તો આવ પછી તારી વાત છે.’ એણે મને પૂછ્યું.

“તું રડીશ ને!”

“ના લાઈ, કેમ?”

“હું અદિથી કોલેજમાં જઈશ તો ય તું નહિ રડે?”

“ના. એમાં રડવાનું શું?”

“જો પાછો, તારે જ રડવું પડશે.”

“જખરજરતીથી?”

“હા, હા.”

“કાંઈ કારણ?”

“જો તારે, અમે નહોતાં રડ્યાં, તું અદિથી કોલેજમાં ગયો ત્યારે?”

“પણ આપણે એણું જ પરગામ જવાનું છે?”

“ત્યારે હું કેમ રડી હતી?”

“કહું? ચીદાઈશ નહિ ને?”

“ના, કહે,”

“કહું, તું અદિખાઈની આગ જેવી છે. તને લાગ્યું કે નિખિલ તો અદ્યો, પોતાનાથી આગળ ને આગળ; અને હું રહી ગઈ પાછળ. હવે એ જઈને બીજી છોકરીઓની ધમાલમાં પડશે એટલે મને બૂલી જશે. ખરું ને?”

“કાથુ જાણે, પણ તું તો બહુ બનાવટી કહે છે, ખાકી છું રડી હતી એ વાત તો ખરીને! તું ક્યારે રડે, કહે?”

“તું પરગામ ગય ત્યારે, મારાથી તને ચિખૂટી પાડવાની જ નથીને!”

“ઓ મરખ, જો આ ચાલી છું તો!” કહેતી એ જીભી યઈ ગઈ અને હું રોડનો એની પાછળ-હાથમાં આવે તો એનો હાથ આમળા નાખવા-કારણ કે એજ દાયે ઊંડતાં ઊંડતાં મને ગાજમાં તમાચો ચોટી વાળ્યો હતો.

એક દિવસ અચાનક એ આવી. આવી અને મારા પગ આગળ બેસી ગઈ.

“શું થયું ચારુ? કોઈ બંગાળી વાત તો નથી વાંચી ને?” એકાએક મારા પગને જાણે કરી! ગરમ સ્પર્શ થયો હોય એમ મને લાગ્યું. મારા પગ જોળતા હોય એમ લાગ્યું. નીચા લગી મેં એવું માયું જાવી, મોં ઉંચું કર્યું. મેં શું જોયું?

એની બન્ને આંખો ભરાઈ ગઈ હતી, કાંઈ કંઈ એમથી આંસ પડતાં હતાં, અને દયાપૂર્ણ નેત્રે એ

માગ મામુ ભેઈ ગદી હતી, છૂટથી એનાથી રમણ
પણ નહોતું એટલે હીનકે ચડી ગઈ હતી.

“શુ થયું બહેન ?” મેં પૂછ્યું અને એના
માથા પર હાથ ફેરવ્યો, પણ છી રીતે એનાથી
એણા ? આખરે ધણીવારે એ ચાંત પડી, અને ધીરે
ધીરે-અતિ ધીરે સારે એ જોતી

“થયું, બધી ગદાં આપણે !”
“નાંડી છે તું તો, દણુ તો રીઝત બહુ આયું છે”
“એ તો આવશે આવવાનું દગે ત્યારે, પણ
એક બીજું રીઝત તો જણાઈ જાય”

“પાસ કે નાપાસ ?”
“તું એમ ધારે છે કે એની રીતે માગથી
દસાશે ખુ ?”

“એહ ..બહુ Serious છે ?”
“તારે ક્યા જાણવાની કરી પણ પગલા છે ?
તારે તો ખસ દસવું અને ખેલવું”

“વાત ખરી શુ કહુ બીજું ? કંઈ સંજ્ઞ જ
નથી મને તો ?”

“આજ કુતસહ છે ખરી ?”

“તું જતે જ આડી છે એટલે તારો case
વિચારી ભેઈય જોન, શુ છે ?”

“માગ લમની વાતો ચાલે છે ?”

“શુ કહ્યું ?” તત્કાળ મારો હાથ એના માથા
પરથી ખસી ગયો

“ત્યારે શુ ગેપા મારુ છું ?”

“તે કેની પાસેથી સાબાનું ?”

“ભગવાને કાન તો આપ્યા છે ને ? એનો સો
ઉપોગ ?”

“હં....” હું વિચારમાં પડી ગયો અલાર-
સુધી નત મસ્તકે એ વાત કરતી હતી, હવે મેં પણ
માયું નીચું નાખી દીધું

“કેમ તું વિચારમાં પડી ગયો ?” લમ તો માગ
થવાનાં છે ?”

“તું જાણીશ હવે ? અને જોત્યા વગર ન મહેંચાય
તો મને પછી મળજે.”

માગ પખતે અદબીતે એ તો એવી જ હતી.
એણે પોતાનો હાથ લગાવી માયું ઉચ્છી પૂઠ્ય,

“એમ શુ કરે છે હવે ? મેં નહોતું કહ્યું કે તું
બહુ દરવા કરે છે. તે સારું નથી ?”

“એક વાત પૂછું ચારુ ?”

“એટલે તો આવી છું ?”

“તું શું ધારે છે આ બાગમાં ?”

“હું શુ હતી શકું ! બવા ? દોકરીને માય .”

“એ વખત તો ગયો તું મને તો કહે ? તે
કેટલે સુધી વિચાર કર્યો છે ?”

‘ખરું કહું ? મને .. મને જગાંકે મમતુ નથી
તું ગમે તેમ કર.

“ચારુ, તું દમણાં જા, હું એની ચોકસ તપાસ
કરી પછી નિમ્મ કરીશ”

ધીરે ધીરે એ ત્યાંથી ગઈ. હું એને જતી ભેઈ
ગ્યો ખરેખર મને ત્યારે જ લાગ્યું કે હવે એ પરજવા
જેવી તો થઈ છે એટલે ઉમંગની બાગતનો વાધો
કાઠી સકાય એમ હતું જ નહિ, બધી પ્રજા છે, આ
વખતે મેદિકની પરીક્ષા આપો આની એટલે તેનું પણ
તત્કાળ કાગ્યુ રજુ કરી શકાય તેમ નહોતું બહાનું
શુ કાલુ ? શી રીતે વાત કરવી ? એ ચૂંચવણમાં હું
પડી ગયો ‘એની પોતાનાં મરજ ?’ હજુ એ તો
મને મૂર્ખ કરાવવાની વાતો એ વાતને કાંઈ જ વળુદ
ન આપે એની મરજને કોણ ગણે ?

ત્યારે હવે ? ત્યારે હવે ? મેં વલગાં માગ્યાં
શરુ કર્યા ચોદિયામાં નજર ફેંકી, કિનારો જાણ્યો
નહિ આંધી તો પૂર ભેસમાં હતી એક તરણુ પણ
હાથ આપ્યું નહિ કે જેનો સહારો લઈ હું મધદરિયા
ઓળંગી શકું. અને એટલામાં તો વટાળે એનું કામ
પનન્યુ

લમની તિથિ નક્કી થઈ ગઈ વરરાગત પણ
નક્કી થયા, સપથ તૈયાર બિનનેપારી અમારી

ખન્નેની, પણ એની ગણતરી કાને? જો કે આમ બહારથી હું એને સાંત્વન આપતો. પણ એમ એ અગ્નિ ઠરે? એતો સદા જલ્યાજ ડરવાનો. ધણા ધણા વિચારો કર્યા—ક્રાંતિના ને વિપ્લવના. અત્યાર-સુધી જોઈયું વાંચ્યું હતું તેને અમલમાં મૂકવાના. પણ જ્યારે ખરેખર વિચાર થતો—એના પરિણામનો—ત્યારે ખન્નેને એક પ્રકારનું લખલખું આવી જતું.

આખરે એનો હસ્ત પેશાના હસ્તમાં મૂકાયો. હું ત્યાં વજ્રહૃદયી બની બેસી રહ્યો હતો. પણ જ્યારે એના હસ્તને ધીમના હસ્તનો સ્પર્શ થયો ત્યારે હું ડગી ગયો. મારુ હૃદય મને બહેર મારી ગયું લાગ્યું. મને એ સુવાળા, નાલુક અને અતિ ગૌર હસ્તની મને કુમાર સાંભરી. રડાય એમ હતું જ નહિ; કારણ કે મારી આસપાસ કેટલાય એવી સાક્ષી રૂપે બેઠા હતા. પણ હું બહાવશે બની ગયો. ફાટી આંખે પેશાં ક'ખ્યા કરતા સ્પર્શને હું જોઈ રહ્યો—જોઈ જ રહ્યો. પેશાં સ્પર્શ સતત બની જશે કે શું એમ મને લાગવા માંડ્યો. મારી અકળામણ વધી પડી. ન ત્યાં મારાથી બેસાતું કે ન બીડી શકાતું. મને ત્યારે મારી જાતનો જ ખ્યાલ આવતો હતો, પણ જ્યારે આજ હવે થોડીક બાહ્ય ધીરજ પણ રાખી છે ત્યારે બીજા પણ ખ્યાલ આવે છે કે જ્યારે મારી—બલિના એક દૃષ્ટાન્તી—આવી સ્થિતિ હતી. ત્યારે એ બલિની પોતાની કેટકેટલી આહ હશે! તે વખતે એની શી હાલત હશે! હું તે વખતેય મારું જ વિચારતો હતો? પ્રેમમાં અને પ્રેમની વેદનામાં ય સ્વાર્થ!

થોડીક વારે બન્ને બેઠાં. મને થયું કે પલ્કું! પણ ના, હવે જ તો ખરી ધડી આવી હતી સમપદી શરુ થઈ. છંડા બાધેલા હતા, આગળ ચારુ અને પાછળ પેશા શ્રીયુત દરેક દેરે પેશા પત્યરને પગ આડવાનો હતો. મને એ પત્યરનીય અદેખાઈ આવી. થયું, લલા, તું'ય પત્યર થયો હોત તો ચારુનો પદ-સ્પર્શ તો પામત! કેટલો લાગ્યશાળી એ! એનાં પગલાં કેવાં પડતાં હતાં! એ તો મને યાદ નથી પણ એ નત મસ્તકે, ધૂંધ ઝાવમાં મુખે ચાલતી હતી. એનાં ઉર શા શા ધગધગાર મારતું હશે? હું એ ઉર

.....જવા દો એ વાત. એમાં કશો દમ નથી. વ્યર્થ કટપનાંએના કિલ્લા. પણ મને તે વખતે એક વિચાર તો જરૂર ઝંખી ગયો હતો. મારો આત્મા પેશા પત્યરમાં જઈને સૂતો હતો. ચારુના સ્પર્શ એ મીઠી નિંદ્ર લેતો, અને સુખમયી સ્વપ્નો અનુભવતો, પણ તરત જ 'શ્રીયુત'નો પણ પદસ્પર્શ થતો અને છંદ-ઠાઈ બેઠો. ચારુના સ્પર્શથી એ પત્યરેય કોમળ બની જતો, અને પેશા સ્પર્શ એ વજ્ર બની જતો, ચારુ કેવો બને અટકતી હતી? જાણે કે ઠાઈ કુમળા બાળકને જરાક ધ્રુજ ન થાય એમ કાળજી ભરી રીતે. અને શ્રીયુત? પોતાના માર્ગમાં આ પત્યર આવીને પડ્યો છે, એ એને જાણે કુકરાવતા હોય એવી રીતે.

હું સમસમી રહ્યો, અને વધારે તો બળી રહ્યો વિદાય વખતે. મોટર આવી. પહેલાં બેઠક લીધી ચારુએ અને પછી જાણે ઠાઈ સ્થાપિત, સ્થાવર કે જંગમ મિલકતનો કબજો ભોગવતા હોય એવી રીતે બેઠા 'શ્રીયુત'. મોટર પાસે હું ગયો. ચારુને પ'પાળવાનું મન થયું પણ શું થાય? હવે એ મારી નહોતો રહ્યો. માત્ર એને બે મીઠા શબ્દો પેવાને કાને ન પડે એવી રીતે કલા. જો કે શ્રીયુત મારી તરફ તાડી તો રહ્યા જ હતા. અને પછી બધાંના આંસુ વચ્ચેથી માર્ગ કાઢી મોટર ચાલી મને એક ફરક સંભળાયું; ચારુ રડતી હતી. આખરે એનાથી ન રહેવાયું. હું ઝડપથી દોડ્યો. પણ ત્યાં મને આ કોણ આવરી રહ્યું હતું? સમજ્યો. એ તો મોટર ઉઘડેલી ધૂળ-મારો માર્ગ રુધી મને ઊવરતી હતી. મેં એને આવકારી—મનમાં એમ વિચાર આણીને કે ચારુના સ્પર્શથી આ પણ પૂનિત થયેલી છે. મને ભલે એ પાવન કરે. સમજાય કે ચારુએ મને એના દ્વારા આત્માસન આપ્યું છે. પેશા યક્ષે મેધ નહોતો મોકલ્યો!

“શું થાય છે બેટા? ગાંડો થયો? દિકરી એ તો પારકું જ ધન કહેવાય?” ધડક કરતું પ્યારું ઉઘડ્યું; અને આવીને મને બાંધે બાથમાં લીધો. અને મારાથી મન મૂકી દેવાયું. હું ફરકે ચડી ગયો.

પણુ એમ કયા સુધી ? 'કુ ખનુ ઓસા દલાસા' મિનિટા કનાકા અને દિવસો પસાર થવા મોડમાં થોડાક દિવસ વલા અને એક દિવસ ટપાલમાં કામગ આખો એ ચાલુનો સદિય લાગ્યો હતો અચાનક-મારાથી જાન ભૂલી જતાધુ કે શુ ? મે એ કામળને એક ચૂમી ભરી લીધી અને જાગે એ સાક્ષાત ચારુ જ હોય એવી ભાવના ધર્ષ આવી ભયા રે ! કામળ તો કાંઈ અવનવો જ સદિય લા ચો હતો એમાં એજે એના પતિને વર્ણવ્યો હતો, અને વધારે માટે પોતે થોડા દિવસમાં ત્યાં આવનાર છે માટે મને રોકાઈ જવાનું લખ્યુ હતું તે જ સુધી મે એની પ્રતિજ્ઞા કરવા માંડી

"આવી ? ક્યારે ? ખરે ન આપી આગવધી ? ચારુ !" એક દિવસ બદાગધી આ ચો તપ્પે ચારુ માગ ખડમાં બેરી હતી કુ કાંઈ સદિન જ એના પગ આગળ બેસી ગયો "ચારુ બોલની બોલ ! ચારુ !" મે એના હાથ લઈ એના આખા શરીરને હૃદયઆવી નાખ્યુ

"શુ બોલું ?"

"કાંઈ જ બોલવા નેતુ નથી ?"

ના

"કુ બોલાવુ તો બોલીશ ?"

"નેઈશુ"

"ચારુ" કહેતો કુ જામે યઈ ગયો

"નિષિલ" જો કે એ બેરેલી જ હતી-પુરથી પર પણ મે એના માથા પર ધીમે ધીમે હાથ ફેરવેા ચારુ કયો હતો

'શ્રીયુત કેવા છે ?'

'શ્રીયુત ? કેણુ શ્રીયુત ?'

"મે એમનું નામ શ્રીયુત રાખ્યુ છે ?"

"એ ઠીક જ કર્યુ છે"

"તને એ કેવા લાગે છે ? વાતચીત કરી હતી ? શી વાતચીત ?"

"હુ એ વાત જવા હઈશ "

"ના"

"વારુ હુ મને જવાબ આપીશ ?"

"જરુર"

"તે એમને જોવા છે, પૂરેપૂરા ?"

"ના, મને વખત જ મળ્યો નથી મે તો સદા તારા પગ જ ખ્યાન આપ્યું હતુ"

'ત્યારે જાણવામા નય' મો ?'

"કેમ ?"

"હુ ન જાણે તેમા જ સારુ છે"

"ના, પણ મારે જાણુ જ છે" હું છું ચલ્યો

"ખરેખર તારે શુ જાણુ છે, કહે ?"

"શ્રીયુત કેવા છે ?"

"કહુ ! કાકીય નહિ ને ? લીયોરેટમસ જેવા"

"શુ ઉડઉ ' માઝુ મો પણ પડોગુ ધઈ મધુ-આશ્વર્થી

'શુ અક્ષાત્તન નામ પામ્યુ છે"

"તને ઉપમા થોગવ લાગશે-જ્યારે હુ એમને નેઈશ ત્યારે"

'સમજ્યો એટલે કે તને એ."

"હુ જવા હઈશ હવે ? મને મમે છે કે નહિ એનો સવાલ જ નથી છેવટે તે મ મને દ્યો દીધો"

"મે ? દ્યો ?"

ત્યારે ખીજુ ય ? કુ ચીકાઈ નથી. પણ મને ત્યારે આચા હતી કે હુ કશ કરીશ "

'પણ ચારુ એમાં મારો કનાજ હતો ? હુ જાણે તો છે જ'

અમે જાને વિરુદ્ધ દિશામાં નેઈને વાત કરતાં થોડીક વાગ ધઈ પણ ચારુ કાંઈ બોલી નહિ એટલે મે એના તરફ નેયુ એ ગતી હતી

દિવસો એમ પીતના જ ગયા કઠીક એ રડતી, મારે એને આસ્વાસન આપવુ પડતુ આજ એનું રીક્ટટ હતુ મે એને આશ્વે દીવસે ખુશમિજાજમાં લાવવા ધણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. જો કે એ હસતી ખરી, પણ જાણે જોગ જીવમથી અને આજે મ રીક્ટટના થોડા કલાક પહેલાથી એ ખૂટી લાગણી એ બેડી હતી કાંઈ પ્રકારની એના મોઢા પર લા ગણી જ નહોતી આખરે રીક્ટટ હાથમાં આવ્યુ એના કુ ખનો જાણે પ્રત્યાઘાત હોય એમ એવ નિરા-

શામાં ઉતરી પડ્યું. ચારુનું નામ પાસ થનારાની
યાદીમાં જણાવું નહોતું. ચારુ નાપાસ થઈ હતી.

તે ક્ષણે તો 'મેં એ ધારી જ મૂક્યું' હતું. "એમ કહીને આણું, દુઃખ અર્થ. હસતી જીડી ગઈ; પથુ જ્યારે બપોરે એ મારે ત્યાં આવી ત્યારે અને બન્ને એકલાં હતાં; એટલે એને રડવાનો મોકો મળી ગયો. એ મૂસકે ચઢી ગઈ. મેં બહુ ધીરજ આપી.

"નિખિલ, હવે મારું શું થશે? મારા દિવસો કેમ જશે?"

"હમણાં તો અહીં જ છે. જેટલો જાનદ ભોગવાયો તે ખરો. એમ હિંમત હારે ચાલશે?"

"પથુ પછી? મને તો ત્યાં જવાનું મન થતું જ નથી."

"હમણાં આણું જ જવાનું છે!"

"આજે જ એમનો કાગળ આવ્યો છે. મારા નાપાસ થયાની ખબર સાંભળી મને આશ્વાસન આપવા આવવાના છે."

"હ...પથુ એનો અર્થ એમ નહિ કે તારે જવાનું જ છે."

"તે તો તું જોઈશ."

"ચારુ, હવે શું થાય? દુનિયામાં કેટલી ય તારા જેવી સ્ત્રીઓ હશે કે જેમની આશા પર આમ જ નિગ્રહાતું મોજું ફરી વળ્યું હશે. એ સર્વ શું કરતી હશે?"

"મારા જેવી હશે, પથુ હું તો નહિ જ. મારાથી તો આ સહન નહિ જ થાય. હું તો મરી જઈશ."

"ચારુ, ચારુ, તું એવું બોલીશ નહિ. મારાથી નથી સંભળાતું."

"શું કરું? મારો છટકો જ નથી."

એ બન્ને પછી તો છૂટાં પડ્યાં. શ્રીયુત આવા. અને એને અદો એકલું લાગતું હશે, નકામી સોરવાયા કરશે વગેરે સમજાવીને ચારુને લઈ ગયા. કાર્મનાથી ના પથુ કેવી રીતે પકાય?

દિવસો પર દિવસો જવા લાગ્યા. હું મૂંઝાતો

હતો. ચારુ ગૂંગળાતી હતી. કશો ઈલાજ સહતો નહોતો. અને આ સમયે તો જણે એવું જ થવા સર્ગીયું હોય એમ લાગવાઈ બતાવી કાળ ધર્યે જતો હતો.

કેટલા મહિના વીત્યા હશે તે ખબર નથી. પથુ એ દરમ્યાન ચારુના ચાર પાંચ પત્નો મળ્યા. એમાં એના પતિનું ચિત્ર હતું-વર્ણન હતું. એમની રૂઢિતું વર્ણન હતું. એમના સ્વભાવનો ચિતાર હતો. અને પોતે આપેલું નામ 'દીપોપોટમસ' એ સંભારતી હતી. એના દુઃખની ગાથા એ કાગળોમાં ભરી હતી.

એક દિવસ અચાનક ચારુ આવી. પહેલાં તો હું એને જોઈને ક્ષાઈ જ ગયો. ચારુ આવી? આ ચારુરિમતા? એ બહુ જ લેવાઈ ગઈ હતી. એના મુખ પર દુઃખના ભારનો યાક હતો. એની આંખો જીંડી ઉતરી ગઈ હતી. જણે જીવન હારી બેઠી હોય એવી એની રિયત હતી. મને તો પછી જ ખબર પડી કે એ તો પ્રસૂતિ માટે આવી હતી. મને શ્રીયુત પર કંટાળો આવી ગયો. પરિશ્રીત જીવનને હજુ તો માત્ર દોઢ જ વર્ષ વીત્યું હતું, એ માણસને માણસ જ કેમ કહી શકાય? જુદમી! અત્યાચારી!

અને એહ...ચારુ બિહાને પડી. મારાથી એને ન જ મળાયું. મને ખબર પડી કે એની પ્રસૂતિ અતિ ભયંકર નીવડી. બાળક મરેલું જન્મ્યું. અને એના ઝેરે મારી ચારુને મારી પાસેથી હીનવી લીધી. 'ચારુ, ચારુ તું ક્યાં છે?' મને જણે એનો પાપો હતુ ય સંભળાય છે કે, હું તો આ રહી. આ સ્વતંત્રતા અને સુખઅર્થ વાતાવરણમાં-સ્વર્ગમાં હું ય આવ."

આજ ચારુ નથી. હું હું એકલો જ. એ એકલના મને આજ ઠેરની ખામ છે. આ સરોવર છે. એનું પાણી રિધર છે. એના કિનારા પર ક્યાંક ક્યાંક ઝાક છે. પથુ પળે સૌથી દૂર-જાણે એને એકલાને જ જાનખર લાગી હોય એમ એક હું હું જીતું છે. એકલું. સાથી વિનાનું, જાણે કાર્મને શોધવા નીકળી પડ્યું હોય એમ. કેટલાય દિવસથી મારો અદો આવવાનો નિત્યક્રમ ચર્ચ થયો છે. મને સરોવર, એનું

જળ, લીલાંજમ વૃક્ષો ઢાઈ શાન્તિ આપી શકતાં નથી. મને આશ્વાસન છે પેલા હૂંફાનું. હું એમાં મારું પ્રતિબિંબ નિહાળું છું. અને તે દિવસથી તો અતિ આવેશથી મેં એને કપોલ અડાડી આશ્લેષ પશુ અનુભવ્યો હતો. હૂંફું મારું પ્રતિબિંબ છે કે હું હૂંફાનું, એ તો કોણ જાણે, પશુ એટલું તો ખરું કે અમે પરસ્પર રૂપક જેવા છીએ-મૃતિમંત રૂપક સમાન.

પશુ રે ! મારે આશ્વાસન શાં ! શાંતિ શી ફૂંડું તો એકલ જ રહેવા સર્ગથી છું. આગલી રાત્રે વાવાઝોડું હતું. વાણએ પ્રચંડરૂપ ધારણ કર્યું હતું. મને સૂતાં સૂતાં મારા પેલા હૂંફાની યાદ આવી. હું ખેંચેન બન્યો. અને એ ખેંચેનીએ મારા અનેક સ્મરણોને ઢંઢોળ્યાં. બીજે જ દિવસે હું ચાલી નીકળ્યો. પેણુ હૂંફું રહ્યું હોય એવી આશા સહિત પશુ એ

તો પાણું હતું-પરમ શાંતિ સાથે-જણે જીવનયાત્રાનું એ સફળ પરિણામ હોય એવા આનંદ સાથે. વાવાઝોડું તો એને શાંતિદાતા લાગ્યું હતું.

અને હવે જ મારી આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં. તે દિવસે મારી બન્ને આંખોએ ટપક્યા જ કદ્યું- ચોમાસામાં કાણું છાપરું ચૂંચે એમ. મારાથી ખાબડું ખળાટું નહોતું. એ મારી શક્તિની વાત નહોતી. જેને જીવનની પ્રતિબિંબ બનાવવાની મહેત્તજ હતી એ ચારુ ગર્ભ, જેને શોકનું પ્રતિબિંબ બનાવ્યું હતું એ હૂંફું ય મધુ. અને રહ્યો હું એકાકી-આણું ય જીવન પ્રતિબિંબની શોધમાં વીતાવતો.

“પ્રતિબિંબ, તું ક્યાં છે ?” હું બરાડી બોલ્યો.
પેલા નિર્જન સ્થાનમાં એનો માત્ર પડખો બોલ્યો.
“તું ક્યાં છે ?”

અનુભૂતિ

ઉન્માદી કૂજનો જે તરલ વિલસતાં શીખ-મધ્યાહ્ન કાળે તે તો તારાજ સૂરો થતિ પરભૂતિકા માત્ર તેમાં નિમિત્ત, પત્રે પુષ્પે વસંતે પરિમલવસને તું સ્વયં મસ્ત ખીલે નાચે દહેરે પ્રસન્ન રિમતરમણ મહીઃ વૃક્ષ તો નામ માત્ર, જાતે તું મન્દ્ર ગાજે, નહિ જ જલધિ એ ધીર ગંભીર ઘોષે, નક્ષત્રો રાસ ખેલે નહિ, પદ ઘુઘરા રાસ તારેજ બાજે, સ્પષ્ટા સંગીતકર્તા ! તુલ્ય કવન વિષે સ્પષ્ટિનો ચળદ તારો હું જે ગાઉં ઉચારું તવ તવ સહુ તે ચળદ એકેકે ન મારો. તેં તારું ગીત ગાવા નિખિલ સજ્જનની એજ વીણા બનાવી ને ત્યાં સ્વે સ્વે સ્વભાવે સહુ રણજીત તાર સાંધેલ કોટી. અંધારો તાર હુંયે નિયત રવ પુરું અંશુલિ સ્પર્શ પામી સંવાદી ગીત તારી રુચિ અનુસરતું જીકતું લબ્ય ગાજી. છો ત્યાં સામર્થ્ય તારું અનુપમ ગીત ને તાર જંકાર તારો કિન્તુ વાંસે સૂરીલો અનનુભૂત તન કમ્પ તો માત્ર મારો.

કરોળિયાનું જાણું

મૂળ લેખક : શ્રીમંત્રી 'પહાડી'

અનુવાદક : શ્રીમંત્રી હરજીવન સોમૈયા

પેલા ઝાનુના પાગલપણા ઉપર વારે ધડીએ વિચાર આપ્યા કરે છે. એક દિવસ એણે સુઝાડયું હતું. 'જગતમાં સત્ય હોય તો મૃત્યુ છે, મિથ્યા કંઈ હોય તો જીવન.'

શુદ્ધિવાદી માણસ પ્રત્યે મને આદર હોય છે. એના સચોટ તર્કો સાંભળી હું હ્રસ્વ જ થઈ જાઉં છું. દરેક વિચારને કોઈ હંમેશાં લુપ્તો જ સાબિત કર્યા કરે એ મને માન્ય તો નથી જ હોતું. એટલે ઝાનુની તે દિવસની વાત સાંભળ્યા પછી મને આખી રાત એનું ન પડ્યું. વારે વારે મગજ એ વાત ઉપર વિચાર કરીને એમાં તથ્ય કેટલું છે તેની કસોટી કરતું રહ્યું.

ઝાનુએ આમ કહ્યું હતું. "તું તો આ વ્યથા જીવનના બેઠથી ગભરાઈ જાય છે. સાંભળ, શુદ્ધ જેની બાબતોમાં પણ કેટલું આશ્ચર્ય જેવું બન્યું હોય છે. એક માણસને પક્ક. એ બેઠોય થઈ જાય ત્યાં સુધી એને મુઠ્ઠીમાં બધું રાખી અને પછી કસોટિયાના એક નળા પર મૂકી દે. પછી એ કે ચું ચાય છે. એમાં કંઈ કુતૂહલ જેવું નથી, આશ્ચર્ય જેવું પણ નથી. પણ છતાં એ માણી હોયમાં આવગે કે બેઠવાનો પ્રયત્ન કરશે, ત્યારે કસોટિયા એની ચારે બાજુ પોતાની જાળ ફેલાવેલીથી ઝૂંચતો જશે. સહનો ખરો બેઠ આ નહિ !"

આનો જવાબ હું, ભલા, શું આપું ? મારો કહેવાનો અધિકાર પણ હું માનતો નથી. એટલે જ તો ઝાનુ દસતો દસતો બોલ્યો, "કેમ ભાઈ ? શું થયું ? મેં તો આ વિશ્વની અટપટી વાતોને આગ સહેલી કરી નાખી છે. દીવા જેની ચોખ્ખી લાગે છે."

"શું ?" હું ચમકીને બોલ્યો.

"શું એટલે કંઈ નહિ. મેં તો મોતની જીવનની કોમળતા સાથે સરખામણી કરી બતાવી. મોત બહુ ખરાબ કહેવાય છે, ખરી રીતે એ એવું નથી. આપણું અજ્ઞાન જ..."

"એટલે, શું મોત જીવનની કોમળતા સાથે સરખાવી શકાય ?" મને ઝાનુની વાત કેમેય સમજાતી નહોતી.

ઝાનુની વાતો ઉપર હું ફિદા જરૂર છું. આરસની બનાવેલી એની મૂર્તિઓને નોંધીને એ પાગલ પર પ્રેમ પણ, કોણ જાણે કેવી રીતે પણ, મને બહુ બેખર છે. હમેશાં હું જોતો રહું છું કે એની છીણી સુંદર સુંદર આકારો સર્જે છે. એ નોંધીને હું રત-શિવ થઈ જાઉં છું. એ મૂર્તિઓ એટલી બધી સજીવ લાગતી કે એમ લાગે કે જાણે હમણાં એ બોલશે.

ઝાનુને સુષ રહેતાં તો કે દિ' આવડ્યું છે ! એકાએક તે જોશમાં આવીને બોલવા લાગ્યો, "એ કંઈ ઊંડા રહસ્યવાળી વાત નથી. સૃષ્ટિ આખી કોમળતા ઉપર બની છે. એ મૃત્યુનું જ એક પ્રતીક છે. આદિ કાળથી સતત એ દુનિયાને વીટી રહેલ છે. સમાજ, કુટુંબ એ બધું કોમળતા ઉપર ટક્યું છે. સંસ્કૃતિની સાથે સાથે મનુષ્યનું મગજ લાગણી-વશતામાં એથી જ ફગડીઓ ખાતું દોાય છે.

આજ કારણે પુરુષના જીવનમાં સૌ એક કોમળ લાગણીની પેઠે પ્રવેશ કરી, પછી કંઈ જવાનું કારી દર સરખી જાય છે. મંત્રવજ્રમાં પડેલો માણસ બધું સમજી લેવાની ઈચ્છા ન કરે. કસોટી કરાવે આગ આંદે છે. ને કુટુંબ વ્યવસ્થા ન થઈ દોત તો જેમ સર્વ દરેક કંઈકને ભરકા છે એ તેમ પુરુષ દરેક સ્ત્રી

ઉપર અધિકાર જમાવવાનો પ્રયત્ન કરત આપણને કુટુંબ શિખાડનાર પક્ષીઓ છે "

" પક્ષીઓ ? " જાનુની વાતો કરવાની હમ અજમ હતી એક વાતમાથી બીજી વાતને કૂટતા વાર ન લાગતી ને એમ વાતો વિવિધ સ્વરૂપે આગળ આગળ ચાલતી

" હા જ તો કહ્યુંતું જોડતું તો જોયું છે ને ? એવું જોડતું આપણને ક્યાર જોવા નહિ મળે એક બીજું પણ સુદર પક્ષી છે, તેમા નર માલો બાધે, એ માળાની રચના પર ખુશ ચર્ચાને કેટલીયે માદાઓ ત્યા ટોળે મળે એમા એકો નર માળાની અદર દાખલ કરી લે છે પછી એમનું નવું જીવન શરૂ થાય છે "

" પણ પક્ષીઓના જીવન સાથે આપણે તે વળી કેટલીક નિરમત ? નકામી માધા ફૂટ છે એ " હુ બોલ્યો

" ત્યારે હુ શુ આ ફોગટ બકી ગયો ? " કહીને જાનુ જોગથી હર્યો એ હાસ્ય એની જોર ડીની આસની પ્રતિભાઓ અને દીવાનો સાથે અમ કાઢીને પાછું વળ્યું એ પ્રતિભાઓ ઉપર કામગીરીથી મે ધણી વાર હાથ ફેરવ્યો હતો એ પ્રતિભાઓ સામે હું કંઈ બોલી શક્યો નહિ

એણે પોતાનું કહેવું ફરી ચાલું કયું જમ તના અતરમા શુ ચાલી રહ્યું છે તેની આપણને બહુ ખબર નથી હોતી કેટલીયે ઘટનાઓનું પ્રધક્ષરણ કરતાં કરતાં બ્યક્તિઓ મરી પરગારી અને મેળ યુ તો શૂન્ય જ આ કુટુંબ વ્યવસ્થા પણ એની જ ઘટના છે ખાસ કરીને પશુ-પક્ષી, જીવ-જીવકા ઈત્યાદિનું દૈનિક જીવન અસાધારણ રીતનું છે મધ માખીઓ એમનામા એક નર અને સળીનું જ કુટુંબ, બાકી જે સેકડો માખીઓ હોય છે તે તો દાસીઓ એ નરને પણ એનો ઉપયોગ ચર્ચા જાય એટલે મરી નાખવામા આવે છે પોત પોતાના રક્ષણના ખાસ ખાસ ખ્યાલથી પક્ષીઓ માળા બાધે છે પશુઓ બોડો બનાવે છે ને સુરક્ષિત જાડી શોધે છે માછ

લીઓ છે. માદા છોકા મૂકીને નાતી મળે છે, નર એને સેવ્યા કરે છે એક વળી બીજા પક્ષીની નવીન વાત એમા વળી પક્ષી ઝાડના થાના પોલાણમાં માળો બનાવશે, ત્યારે માદા ગર્ભવતી બનશે ત્યારે અંદર બેસી રહેશે ચાચ અંદર જઈ શકે એટલું જ એ માળામાં બાકારુ રાખી આખો માલો નર માટીથી જાદી દેશે ખુશ રાખેના બાકારામાથી ચાચ વડે ખાવાનું અંદર નાખીને અમુક સમય સુધી નર માદાને ખવડાવ્યા કરશે પણ પક્ષીઓમાં એક ઋતુ એવી આવે છે કે ત્યારે માદાને બહુ લાવાવેશ આવે છે એ પોતાના રક્ષણને તમામ બાર નરને માથે નાખી દે છે પોતાની આ લાચારીને કારણે એ જરાય મુશ્કેલી નથી અનુભવતી એક માસાહારી વ્યક્તી વાત કહું "

જાનુ પોતાની વાતની ઉપયોગિતા તોળવા માટે થોભ્યો મે જોયું કે હવે એ સામાન્યતા વટાવી ગયો છે એના માથાના વાળ મો પર આવી ગયા છે એનો દેખાવ મસ્ત જોવા લાગતો હતો એ કશાથી કરતો નહોતો. એનું મૌન ખટકે એવું હતું એ ચૂપ કેમ રહ્યો ? અધુરી વાત સંભળાવીને શી ચિંતામા પડી ગયો ? શાંતિ તોડતા મે કહ્યું

" વૃક્ષ વિષે શુ કહેતો હતો ? "

" ઉક ! હુ બૂલી ગયો હતો હમણા હમણા " હુ એક મર્ચાદામા રહી ગયો છું દરેક માણસ અનુભવને અંતે આમ જ કરે છે એ પછી એણે નાની નાની વાતો ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપી દેવો એ જરૂરી નથી મે તો એક લામો કાળ સ્ત્રીની કામગીરીના સ્પર્શ અને પરખ કરવામાં વીતાવ્યો છે એ સમજવું સહેલું નથી સ્ત્રી અને પુરુષના હાડકાં એનો ચીકણાશા ફરક હોય છે એજ રીતે જનાવ રોમા પણ માત્ર એનાં હાડકાઓમાં ફેરફારનું પ્રમાણ બહુ જોણું હોય છે મનુષ્ય અને પશુ પક્ષીઓમા ના લડવા માટે હમેશાં તૈયાર હશે આ રક્ષણની પ્રેરણા છે આ પ્રેરણા એના હાડકામા રહેલા ચૂનાના તત્વને આધારી છે એમા મનજીતાઈ તો હોય જ છે, ત્યારે જ તો "

“પણ માંસહારી વૃક્ષ !”

“પૃથ્વી લે લાકા ! દુનિયાનો આ ધર્મો છે કાઈ વિચિત્ર ? હવે એ વૃક્ષ-એ વૃક્ષ પોતાનાં ડાળાં અને પાંદડાં ખૂબ ફેલાવે છે. એમાં હરણાં અને બીજાં પ્રાણીઓને આકર્ષવાનો શુભ હોય છે એથી એ પ્રાણીઓ એની નજીક જાય છે કે તરત ડાળીઓ પાંદડાં એને પોતાની વચ્ચે ઢાંકી દે છે અને પછી એના શરીર સાથે ચોંટી જઈને પ્રાણીને ચૂસવા લાગે છે. પ્રાણીનાં લોહી, માંસ બધું ચુસાઈ જાય છે ને તે મરી જાય છે ત્યારે જ તે તેને છોડી દે છે. આ થયો હિંસાનો આરંભ.”

“ત્યારે તો હિંસાની જરૂર થઈ ને ?”

“હિંસા !” ભારી ઠંસાથી શાનુએ એ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો. અને મૂંઝવણમાં જોતો જ રહ્યો. શી બાબત છે. મનુષ્ય, પશુ પક્ષીઓ અને ઝાડ પાનની ઇચ્છાઓની શોધ કરનાર વ્યક્તિને કંઈ સલાહ આપવી બચ્ચાં લાગે છે. કંઈ ચોક્કસ આધાર જાણ્યા વિના કેવળ દલીલ કરવી એ ઠીક નહિ જોટલે એની દલીલથી હું અન્યથો નહિ. ને એ ધીમેથી કહી દેત કે ‘નોંધ લે’ મૃત્યુ તો હું ભલે નજરથી મૃત્યુને પકડી ન શકત પણ મને એની વાત ઉપર શ્રદ્ધા લાવવાનું ગમત. એ બરાબર કહેવાનું હો કે ન હો પણ અનુરોધ-વિરોધ રજૂ કરવામાં હું ઉતાવળો નથી થતો.

મને ચૂપ રહેશે. જોઈને પોતાની વાતને વધુ ચોક્કસ કરવા એ જરૂર કહેત. મોતને તું નથી જોતો. ગભરુ ક્યાંનો! અરે એતો એક ચમક છે. જાહુ સૂદમ છે. હવામાં હરહમેશ તરતી રહે છે. ઈશરથી પણ એ હળવી છે. જોટલે એનો પ્રભાવ એક જ રચે એ નથી રહેતો. વાતાવરણ અને પ્રવાહ અનુકૂળ મળી જતાં ખૂબ વેગથી એ ચાલવા માંડે છે. શીતળા, પ્લેગ અને એવા બીજા શેગો પેદા થવાનું એ જ કારણ છે. આ મનુષ્ય, પશુપક્ષી, દેડકાં ને માછલાં એ બધું ખરી રીતે કંઈ નથી. એમનું કાર્યક્રમ વળન. જોવા જશું તો મણ એક હશે પણ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ એ કૂલથી પણ અધિક હલકું હોય છે. જે છે તે

મૃત્યુ, લોહ, ફેરફાર, રેડિયમ, તાંબુ એ બધી ધાતુઓ અને ક્ષારો જ છે. કોઈક ધાતુનું માત્ર નામ જ હોય છે. દાખલા તરીકે મૃત્યુ ! ત્યારે શી છે આ બધી રમત, આ જીવન !

મૃત્યુનો સ્વીકાર કરવાને હું તૈયાર થાઉં પણ જો શાનુ એને પોતાના શાનની ‘પરીણતામાં’ સાચવી રાખે તો. પણ શાનુ તો એને પ્રયોગમાં પણ મૂકે એવો છે.

શાનુ જોશે થઈને ટહેલવા લાગ્યો. ટહેલવા જ લાગ્યો, જાણે એ કંઈક મંથન ભોજવી રહ્યો હોય, અથવા તો કોઈ ભારી મૂંઝવણ એના હૃદયમાં તોફાન મચાવી રહી હોય. મેં એકદમ પૂછી નાખ્યું: “શું થાય છે, શાનુ ?”

“નહિ, નહિ.” શાનુ બોલ્યો. એના શબ્દો ભારે લાગતા હતા. “એ પ્રવૃત્તિ કોઈ અવનવી સ્ત્રી જ નથી. આદિ કાળથી પ્રાણી માત્રમાં એ બાપી રહી છે. એનો ઉપયોગ છે શારીરિક અને માનસિક જૂખનું. તમિલું સાધન મેળવવું. પુરુષમાં પણ એ છે. આત્મ-રક્ષણને માટે એને એની જરૂર છે. છતાં કાલુ જાણે કેમ, કુદરતે સ્ત્રીજાતિમાં જ એનું હિંસાતત્ત્વ કેમ મૂક્યું છે ! કેટલીક વાર તો એને કારણે એ પોતાને પણ કચડીમચડી નાખે છે.”

“સ્ત્રીની હિંસા ?”

“સ્ત્રીના શરીરમાં લાલ કણો કરતાં સ્ત્રેત કણો વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. એને લીધે એ વધુ લાગણીવશ છે. એ સ્ત્રીમાં માતૃત્વની બાબત પણ મૂકે છે. એ ન હોત તો તો સ્ત્રી પુરુષને ટેમે ચાવતી ચાવતી ક્યાં ચે જાત ! એના નિશ્ચયો માત્ર . એના આંસુઓ પર જ ટકેલા હોય છે. પુરુષમાં પણ સ્વાર્થ તો હોય જ છે, એટલે સ્ત્રીની હિંસા ઉચિત પણ છે. એ એની શક્તિ છે. શારીરિક આકર્ષણ ન હોત તો પુરુષ એને ક્યાંય ફેંકી દેત. એ લાભદાયી ન જાનત. એ રીતે જ દુનિયાનો વિકાસ ચાલુ છે.”

“હિંસાની આ સમસ્યાથી આખર શું થવાનું ?”

“હાં; બરાબર પૂછ્યું. માંસહારી વૃક્ષ માંસ ખાય છે. તે જીવનવેરાનું લોહી તો ચૂમે છે પણ પછી

એકદમ કરમાઈ જાય છે એને એ પચાવી રાત્રી નથી એ બહુ જ જલદ હોય છે એ જ રીતે માસાહારી જનનવર માસ ન ખાનાર પ્રાણીઓના જ શિકાર કરે છે

ચાનુએ આખો બધે કરી દીધી એને પોતાની અંદર કંઈક ગભરામણ જેવું લાગતું હતું અતઃ જીવનમાં જાણે કંઈક ગૂચ પડી ગઈ ઓરડામાંના અધારા સામે આખો મોંઘીને એ કંઈક શોધવા માગતો હતો એની રિયતિ જાણીને હું અસ્વસ્થ બન્યો મારી નજર દીવાન પરના એક કેચેન્ડ પર પડી તારીખના કડા સાથે એક રંગીન ચિત્ર પણ તેની ઉપર હતું એ ચિત્ર એક ખ્યાનમય છોકરીનું હતું એક ભૂખરા વાળ વાળા ગણડિયાને બેળામાં લઈ હાથેથી જરા ઊંચું કરી એને એ છાતીએ ચાપી રહી હતી એ છોકરીની આખોમા ભારે શાંતિ દેખાતી હતી, એના લાવો અને શારીરિક આકર્ષણ ખૂબ જ જીવંત લાગતા હતા એમ લાગતું હતું કે એણે પોતાનું પોતાપણું કૂતરાના એ બચ્ચામાં જ સમાવો દીધું છે

‘શું જુએ છે?’ ચાનુએ પૂછ્યું

‘કંઈ નહિ’

‘કંઈ નહિ? આ ચિત્ર નથી જોતો કે?’ એ

ગણડિયાને જુએ છે ને? કેરા લાવો છે એની આખોમાં! પ્રત્યેક જાતિના બચ્ચાઓમાં એ લાવો હોય છે. એટલે જ એ બધાને ગમે છે સમજાણ આલે છે તે જ એને સલામતી અને સાવધાની શીખવે છે ત્યારે એને સ્વર્ણની વાતો સૂઝે છે વિશેષ તો એ વ્યક્તિગત પ્રશ્ન ઉપર આધાર રાખે છે

‘એ છોકરી ગણડિયાને આમ લઈને કેમ જોડી દે?’ એ પૂછ્યું

‘તને ન સમજાય?’

ના

‘મને લાગે છે કે એણે પોતાનો પ્રેમી ગુમાવ્યો છે અને હવે ગુણડિયાની આ સૂકુમારતાનો સ્પર્શ કરીને એ ખોવાયેલા પ્રેમીની ઓટ પૂરે છે નવો વિચાર આજ રીતે આવે છે”

“આ છોકરીને પ્રેમી હશે?”

“પ્રેમી એટલે શારીરિક સંબંધ એવું જુ કંઈ થોડું છે? ગમે તેને પણ પ્રેમ કરવો એ દરેકનો અધિકાર છે એવો નૈસર્ગિક પ્રેમ તો જીવનમાં એક વાર કંઈકને હમેશાને માટે પ્રુત્તર બધે છે પાછળ રહે છે તેનો તરફાટ, વ્યાકુલતા અને અતુષિતા. દુનિયા એની ઉપર જ નમે છે અને મનુષ્ય તો કાળના રજામાં એની તૃષ્ણામાં ઢસડાયે જ જાય છે મુરકેલીઓ આવે, એનો અર્થ કંઈ સરસો નથી લાગ્યો તો શાંતિથી બગાડા ખાતું પડ્યું જ હોય છે પણ એ અરાજકતાની રિયતિમાં પણ મૃદુતા છે એ મૃદુતા આપનારી છે

“અરાજકતા અને મૃદુતા અને સ્ત્રી?”

“જોડું છે? તો એને મારું પાગનપણું સમજ મેં તો દુનિયાને કોણી નજરે જોઈને આ વાતો તારવી છે કોઈનું જીવન જોતી જીવી દીવા લતી અંદર હોય તેમ મર્યાદિત છે, કોઈ પાણીના બળદની પેઠે આખે પાટા બાંધીને ગાઉઓનો પથ કાપે છે પણ એક બેતરસા જેટલું જ આગળ જતો નથી કેટલાકનું મન એ જ એમની દુનિયા હોય છે એમાં જ તેઓ રૂપો કરે છે બધો મનનો મૃદુ વ્યભિચાર છે

તારા શબ્દો વિચિત્ર હોય છે મનનો વ્યભિચાર એ બધું વિચારથી તું કહેવા શું માગે છે?” હું બોલી ઊઠ્યો મારાથી એની વાતો સહન નથી મતી હું એવી પોલી નૈતિકતાને માન્ય નથી રાખતો છતાં એને દલોલોનો વિષય બનાવવા પણ ચાહતો નથી હોતો અર્થદીન કલ્પનાઓનું કંઈ પરિણામ હોતું નથી

ચાનુ જવાબમાં કંઈ ન બોલ્યો થોડીવાર ચૂપ રહીને કેચેન્ડ પર પાસે ગયો ને કામગીરીથી એનો સ્પર્શ કર્યો જાણે આરામની પ્રતિમા ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો ગુણડિયાના વાળને જાણે એ ફેરવતો રહ્યો હતો એનું મોં કરમાઈ ગયું હતું એના અંદર પર ફેલાતી ઉદાસીનતાને મેં પરખી લીધી ‘ધીમેથી એ મારી પાછળ આવીને ઊભો રહ્યો, મારી હાથપટ્ટી

પકડી તેને જાંચી કરી એ મારી સામે જોઈ રહ્યો એની એ સ્થિતિ હું સમજી શક્યો નહિ. તો પણ હું ચુપ જ થઈ રહ્યો.

હવે એ મારી પાસેથી ખસીને દૂર થયો. દરવાજા સુધી ગયો. આરીમાંથી બહાર નગર નાખી તાકી તાકીને કંઈક જોઈ રહ્યો. ફરી પાછો ઝડપથી મારી બાજુમાં આવ્યો. એના શ્વાસ જાણે ઊઠરાતો હતો. એ મને હલબલવાવીને બોલ્યો, “હું” શું ખરેખર પાગલ છું? એમ જ લાગે છે, તું ડોક્ટરને બોલાવી લાવ. મને હમણાં જ એ વાતની ખબર પડી. જા, હવે તું જા, મારી નજીક રહેવામાં કોઈની સલામતી નથી. કોઈ પણ વખતે મારી અંદર તું તોફાન હિંસાત્મક બની ઊઠે. મને પ્રત્યેક વસ્તુનો ઉપયોગ એનો નાશ કરવો એ જ લાગે છે.”

“ચાતુ!”

“તું મને કેમ ટીકી રહ્યો છે?”

“હું?”

“હું શું પાગલ થઈ ગયો છું?”

“તું પાગલ?”

“તો તું મને શું સમજે છે?”

“તને? ચાતુને? ચાતુ જ.”

“હું ચાતુ નામની વ્યક્તિ છું જ નહિ. મારી હયાતી જ નથી. વ્યક્તિ ઉપર નામની તકતી એ જીવંત હોય ત્યાં સુધી જ રહે. એ પછીનું બધું અસત્ય, જો, બહાર મેં હમણાં કંઈક જોયું.”

“શું?”

“એ પહોળી સડક પર દુનિયાનો નિત્યનો વ્યવહાર જોતો હતો. એ સડક પર એક પાનવાળો બેસે છે. સામે લાલ ટપાલપેટી છે. પછે—”

“એ બધાનું શું છે?”

“કદાચ તને ખબર નહિ હોય કે આ વેગીલી દુનિયામાં માણસ મને તેટલો દોડીને દૂર જાય તો પણ તેનો અંત છે. એ પછી.....ને મૃદુતાને અનુભવ મને છે તે બહુ તીક્ષ્ણ અને તીખો છે. એક

રોમીને મેં જોયો હતો. રોમને માટે એના પોતાના તો કોઈ જ ઉપાય નહોતો. લાગણી ભરપૂર એક પ્રેમિકા એની હતી. એ વેસ્થા દરદી થઈને પોતાના પ્રેમીઓને એ ‘મીઠા દરદીથી વંચિત ન રાખી શકી. લાગણીવશ વ્યક્તિઓને એ દરદ જલદી લાગી જાય છે.”

“આ બધાને અંતે તું કહેવા શું માગે છે?”
“હું? જો, જ્યારે હું સમજતો થયો ત્યારે એક સ્ત્રી મારી પાસે આવી. અને હું બધું સમજું તે પહેલાં તો એ લાગી ગઈ. એ સમજી ગઈ કે હું એની કોમળતાને જાણી ગયો છું. એ સ્ત્રીનું બ્યાન અમુક સમય સુધી મને રહ્યું. એ બૂલાઈ નહિ. આખા શરીરથી એના આખા દેહને બૂલીને પણ અર્થ એતન મળજીથી તો એના ચહેરાને યાદ કરી જ જવાય છે. એ પછી સ્ત્રીને બહુ બહુવાર જોવા પામ્યો છું. એનામાં કોઈકને કોઈક તરવ તો હતું જ. સ્ત્રી પોલાણની પેઠે સખત નથી હોતી. મીથુની પેઠે પીગળી જવાનો યુથ વધુ સ્ત્રીઓમાં મેં જોયો છે. એ દિવસોમાં જીવન અને જગતના સંબંધને જોખવાતું કોઈ જ માપ મારી પાસે નહોતું. મારા પોતાના જ ચોકકા પર એ દિવસોમાં એક મૂર્તિનું વિધાન કરવા એક ઊંઝરીનો પોત્ર હું લઈ રહ્યો હતો. એની વિકલતામાંથી હું જોવા પામ્યો કે તે બહુ નજીક આવીને મારા હૃદયનો સ્પર્શ કરે છે. જીવનમાં હું અસ્પૃશ્યતા નથી ધમ્મજતો. કૃત્રિમ જીવન પણ મને પસંદ નથી. એ સ્ત્રી અને મારી વચ્ચે આરસની પ્રતિમા જ એક આડ રહી છે. પ્રતિમા હજી બરાબર બની નહોતી ત્યાં જ મેં સાંભળ્યું કે એને રીતળા ફૂટી નીકળ્યા છે. એના મોઢા પર પણ બહુ ખરાબ ફોલા થઈ આવ્યા છે. એ કદાપી બની ગઈ. પ્રતિમા પાસે આવીને યુસ્સામાં મેં પ્રતિમાના ચહેરા પર પણ છીછીથી ખાડા કરવા માંડ્યા. આ મારી અજબ લાગણીવશતા હતી. નહિ તો એ નિષ્ફળ પ્રયાસ હું શા માટે કરત? શું હું નહોતો જાણતો કે જે વસ્તુ કે વ્યક્તિની લાવનાથી કદાકાર કૃતિ ધરે છે તે પછી જુદી બની જાય છે? કદા વ્યક્તિને આવરી લે છે. એ મૂર્તિ

કલાકૃતિ હોઈ શકે પણ વ્યક્તિ તો નહિ જ હોય. એટલે એ સામાન્ય જ ગણાય કલાકારનું જોયું અદર સળગાવીને ડાળે ને પગલે મને ભય લાગતો આવ્યો કે વિનાશની ભાવના હું મને પોતાને જ કેમ લાગુ કરવા ઈચ્છુ છું "

" સૌની મુદ્દતા વિરેના તાગ વિચારોની આ દલીલ માન છે "

" દલીલ ? હું આ 'ખરું' કહું છું, સૌ ટકા સાચુ કહું છું અને હું તો એ પણ કહું છું ને કે જીવત નારી કરતાં મૂલ નારીમા કોમળતા વિશેષ હોય છે. મારી તો એ ઈચ્છા છે કે નારીની એ કોમળતાને શણગારીને હું એની મૂર્તિ બકું, એ મૂર્તિ હશે મૃત્યુનું સાચુ પ્રતીક સેકંડો નારી શરીર ઉપર મેં હાથ ફેરવ્યો છે પશુપક્ષીઓની ખાદ્યોની કોમળતાને પણ મેં પિંછાની છે સૌ સ્વભાવ જાણવો એ પહેલા જેટલું કઠિન લાગતું હતું તેટલું હવે લાગતું નથી, બધું સહેલું જ છે એના સસ્કરેમા આલાકી વધુ દેખાશે પણ પુરૂષના શરીરમા સોદ વધુ છે ન્યારે સૌના શરીરમા શારે એ ન સમજાય તેવું નથી "

પછી ઝગમગ તરફથી મો ફેરવીને બોલ્યો, " ચાલ ચાલ પાઉ જૂબ પણ લાગી છે ને ? તું મારી વાત પર શંકા લાવે છે પણ માત્ર કામ ન્યાયી ડોક્ટરોનું પુરુષાય છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે એટલે કે ડોક્ટર જીવતી વ્યક્તિ મરી જાય એટલે એને છોડી દે છે અને હું જીવતી વ્યક્તિ મૃત્યુ પામે છે ત્યારથી હું એને હાથમા લઉં છું પણ ચાલ હવે હોટેલમા "

હોટેલમા જઈને એણે ' ઊકરા, ઊકરા ' એમ કહીને પીલું મંગાવ્યું એણે તો દારૂ પણ લીધો મેં કહ્યું ' એક વાત પૂછ ? તું પ્રેમમા શ્રદ્ધા રાખે છે ? "

' કેમ ? શું બાબત છે ? "

" મારા દિલમા ઓઓના રૂપરમ વારેવારે એકા-એક કાણુ જાણું કેમ, પણ બીડી આવે છે "

" એનું કારણ તો એ કે તું સૌને એક દાગીના સમાન માનતો હોઈય "

" દાગીના સમાન ? "

" હા, નહિ તો એ એનો ખ્યાલ વારેવારે કરવાની જરૂરી શી હોય ? એના કાઈ પણ ટુંગારથી ઉત્તેજિત થઈ જવું એ બોલુ છે "

" હું તો "

" હવે બાકીની બધી દલીલો એ જવા દે અને ખાતો ઉઠાવ " યાત્રુ બોલ્યો

અમે બહાર નીકળ્યા હું એને વચ્ચે વચ્ચે મળતો રહું એ યાત્રુની વાત કબૂલ કરીને હું જુએ પામ્યો

પછી ન્યારે જ્યારે હું એની પામે જતો ત્યારે જોતો કે યાત્રુ પોતાના કામમાં મચગૂલ રહેતો આર-સની એક મોટી તકતી પર એ ખટ-ખટ-ખટ પોતાની બીણી ચલાવ્યા કરતો એમાંથી એક આકૃતિ સળંગેલી જોવા મળતી ક્યારેક ક્યારેક તો જોતો હતો કે તે એક સ્ત્રીનું બોણું બનતું હતું તરૂન નમ્મ ! યાત્રુ પોતાના કામમાં જ મચગૂલ દેખાતો, એને કંઈ સમજાવવાની કુસદ જ ન મળતી

કેટલાક દિવસો ચાલ્યા ગયા એક દિવસે મને એણે કહ્યું " જો, છે ને સૌનું સાચુ રૂપ ? "

મેં જોયું એમ જ હવે મોટી મોટી ચાંખો, છાતી-શરીરના બધા અંગપ્રત્યાંગો જોતા આવ્યો લોહુપ બનતી હતી

વધુ કંઈ ન બોલતા યાત્રુ પોતાના કામમા લાગી જતો એના કામની પ્રશ્નસા મનમા ને મનમાં મેં કેટલીયેવાર કરી, છતાં યુગ જ રહ્યો હતો ખરેખર એક અતૂલ રૂપવાન મૂર્તિ તે ધરી રહ્યો હતો

પણ તે દિવસે યાત્રુના ચહેરા પર મેં ખૂબ જ આનંદ જોયો મને જોતા મદમદ થઈને એ બોલ્યો " હવે મેં એ કોમળતાને પ્રાપ્ત કરી કે આ જો- છે ને આ ? "

ક્યારેક તો એની આંખો ચિથર થઈ જતી હતી એ એ મૂર્તિ સામે આમ મૂક કેમ બની જાય છે ?

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

શ્રી. વ્યાકાસાદેવ કાલેલકર

અધ્યાય ૧૦

કર્મયોગઃ

અર્જુન ઉવાચ

૧. જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મમા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।
તત્કિં કર્મણિ ધોરે મા નિયોજયતિ વેરાવ ॥
૨. વ્યામિશ્ચેનેવ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહનસીવ મે ।
તત્રેક વદ નિઃશ્ચલ્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥

શ્રીભગવાન ઉવાચ

૩. ન કર્મેણામનાસ્માજૈકર્મ્ય પુરયોઽનુવે ।
ન ચ સંન્યસનાદેય સિદ્ધિ સમધિગચ્છતિ ॥
૪. ન હિ ક્ષધિરક્ષણમાપિ જાતુ તિષ્ઠત્યર્કમૈહ ૮
કાર્યતે દ્વાવધાઃ કર્મ સર્વૈઃ પ્રકૃતિર્જૈનુગૈઃ ॥
૫. કર્મેન્દ્રિયાણિ સયમ્ય ય ણસ્તે મનસા સ્સરવ ।
ઇન્દ્રિયાર્થાન્નિમૂલમ્ભા મિષ્ટાચારઃ સ ડચ્યતે ॥
૬. યસ્તિન્દ્રિયાણિ મનસા નિગમ્યાભતેઽર્જુન ।
કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિતિષ્ઠતે ॥
૭. નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાસી હ્યર્કર્મણઃ ।
શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધવેદકર્મણઃ ॥
૮. યદ્દ્યાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽય કર્મબંધનઃ ।
તદર્થં કર્મ કૌન્તેય મુક્તસજઃ સમાચર ॥
૯. યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્વાદાત્મભુજશ્ચ જ્ઞાનવઃ ।
આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિચિત્ર ॥
૧૦. નૈવ તત્સ્ય કૃતેનાર્પો નાકૃતેનેહ કથન ।
ન ચાત્સ્ય સર્વભૂતેષુ ક્ષધિદર્શવ્યબાધયઃ ॥
૧૧. તત્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।
અસક્તો દ્વાપરન્કર્મ પરમાપ્રીતિ મૂળયઃ ॥

અહીં અર્જુનને શંકા આવવાથી તે પૂછે છેઃ
'કર્મ કરતાં ને બુદ્ધિ એટલે બુદ્ધિયોગ શ્રેષ્ઠ એમ
તમને લાગે છે તો આ બપ'કર કર્મ કરવા માટે
મને શા માટે પ્રેરે છે ? નણે કે ગોરાળાણી

વાક્યો બોલીને તમે મારી બુદ્ધિને મૂંઝવણમાં નાખો
છો. જેના વડે મારું કલ્યાણ થાય એવું જ કાંઈ
નહી કરીને મને કહો ને ?'

શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ કર્મોથી મુક્ત રહેવું એ
ઈષ્ટ છે ખરું; પણ કર્મ ન કરવાથી માણસને આ
નિષ્કર્મ અળું નથી. તેમ જ આણું કર્મો છોડી દેવાથી
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. કર્મ કયાં વચર કાઈ પણ
માણસ એક ક્ષણ પણ રહી શકતો નથી. પ્રકૃતિના
સકળમાં સપડાવાથી દરેક માણસ કર્મ તો
કરે જ છે.

માત્ર બહારથી કર્મો ન કરવા અને મનથી તે
આણું રાખવાં, એટલે કે કર્મોનું ધ્યાન આણું રાખવું,
ઈન્દ્રિયોને મન દ્વારા તેમના વિષયો તરફ જવા દેવી
—આમ કરવાથી બાહ્ય સંયમ નિષ્ફળ જાય છે. આમ
માલનાર મૂઠ પુરુષને મિથ્યાચારી કહે છે. [જે માણસ
મનથી તો વિષયોનું સેવન કરે જ છે પણ ચોતે
વિષયસેવન છોડી દીધું છે એવી છાપ પાડવા ખાતર
બાહ્યાચારે સંયમ રાખે છે, અને ચોરીદૂપીથી વિષય-
સેવન કરી રાકાય તો તે છોડતો નથી, એવાને ઢોંગી
કે દંભી કહી શકાય. પણ જેમનો સંયમ રચણ રીતે
વિષયસેવન ન કરવા પૂરતો જ છે, જેમને વિષયોનું
માનસિક સેવન છૂટું નથી અથવા તો તે છોડવાની
આવશ્યકતા જણાતી નથી, અને તેથી તેઓ અપત્ન
પણ જ કરતા નથી તેઓ મિથ્યાચારી છે. એ
મૂરખને એટલું પણ બાન નથી કે મનને જ્યાં સુધી
વિષયોથી નિષ્ઠત કયું નથી ત્યાં સુધી બાહ્ય સંયમથી
સિદ્ધિ કદી પણ નહિ મળે.

અને હમેશાંને અનુસરવ એવો છે કે, મિથ્યાચારી
માણસ સમગ્રમાં સંયમી તરીકે ફરતો હોવાથી, અને તે
પ્રતિજ્ઞા ટકે એવો લોભ રહેવો સ્વાભાવિક હોવાથી,
મિથ્યાચારી માણસ અંતે ઢોંગી જ અને છે. આત્મ-

વંચનાથી શક્યાત થાય એટલે તેનો અંત સમાજ-
વંચનામાં થવાનો જ. જે આચારનું મૂળ મિથ્યા છે, જે
આચાર પરિણામે વ્યર્થ છે તે મિથ્યાચાર. પછી આનું
જ પર્યાવસાન સમાજવંચનાના દુરાચારમાં થાય છે.]

આથી બિવદ્ધ જે માણસ પોતાની ઇદ્રિયોનું
તે તે વિષયો તરફનું આકર્ષણ એવી લે છે અને
પછી વાસનાશય એવી પોતાની ઇદ્રિયો પાસે
કર્તવ્યપાલનને માટે બધાં કર્મો કરાવે છે, એવા
આનાસકાત માણસ શ્રેષ્ઠ છે. તેથી હે અર્જુન, નક્કી
કરેલું કર્મ, એટલે કે આત્મશુદ્ધિ અને સમાજસેવાનો
વિચાર કરીને જ દેરવેલું કર્મ, તારે કરવું મર્્યાદાળવા
કરતાં કર્મ કરવું જ શ્રેષ્ઠ છે કર્મ દાળીશ તો તારું
શરીર પણ કેમ દટી શકશે ? બધા જ કર્મો માણસને
નડતાં નથી. આત્મશુદ્ધિને માટે કરેલાં કર્મો નડવાનાં
નથી જ. વિશ્વસસ્થા સરખી રીતે ચાલે અને બધાનો
વિકાસ થાય એ ખાતર જે વદકર્મ કરવાનું હોય
છે તે કર્મ બંધનકારક થતું નથી. કારુણ્યવૃત્તિથી માત્ર
દુઃખનિવારણની ખાતર જે કર્મ આપણે કરીએ
તે પણ બંધનકારક થતું નથી. આ ત્રણ પ્રકારનાં
કર્મો મૂકીને જે બીજા કર્મો આપણે કરીએ, બોગને
માટે કે અંશુર્યને માટે જે કર્મો કરીએ, તે જ બંધન
કારક થાય છે. આટલું જોળખી ઇદ્રિયોનો વિષયસજ
છોડી દઈ કેવળ યત્નને માટે, તપને માટે અને દાનને
માટે જે કર્મો કરવા પડે તે જ તું કરતો રહે

પણ જે માણસે આત્મોપચય મેળવ્યું, જે બધા
સાથે સમરસ થયો અને પરિણામે જેને આત્મ નુશવ
વગર બીજા કાંઈ જ વૃત્તિ રહી નથી, એવા આત્મ-
રતિ, આત્મવૃત્ત, આત્મસંતુષ્ટ ઇત્યાદિ નામો વડે
જોળખાતા માણસને એટલું પણ કર્મ કરવાની
જવાબદારી રહેતી નથી તે તો જવાબદારીની પેલી પાર
મથો. તેને કર્મો કરવાની વાસના પણ રહેતી નથી
અને કર્મો ન કરવાં એવી વાસના પણ રહેતી નથી
તેને કયાની, કેવળ આત્માની જ જોતી નથી
તે સદેને જોઈને કમ, પણ બીજી કંઈ જોઈ શકે છે

તેને કમ, પણ બીજી કંઈ જોઈ શકે છે
તેને કમ, પણ બીજી કંઈ જોઈ શકે છે
તેને કમ, પણ બીજી કંઈ જોઈ શકે છે

આસક્તિ મૂકીને કર્મો કરતો રહે છે તેને સર્વશ્રેષ્ઠ
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અધ્યાય ૧૧

લોકસંગ્રહયોગઃ

શ્રીમદ્ભગવાન્ ઉવાચ

૧. કર્મણેવ હિ સસિદ્ધિમાસ્તિતા જનકાદયઃ ।
લોકમગ્રહનેવાપિ તપસ્યન્તુમર્હસિ ॥
૨. વયદાચરતિ શ્રેષ્ઠતત્તદેવેતો જનઃ ।
સ યત્પ્રમાણ કુહતે લોકસ્તદનુવર્તેતે ॥
૩. ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્ય ત્રિપુ લોકેષુ કિંચન ।
નાનવાતામવાસવ્ય વર્તેત્ય એવં ચ કર્મણિ ॥
૪. યદિ હ્રાહ ન સર્વેય જાતુ કર્મણ્યતન્નિદ્રિતઃ ।
મમ વર્તાતુવર્તન્તે મમુષ્યા, પાથં સર્વેશ ॥
૫. ઇર્ષદિયુરિમે લોભા ન કુર્યાં કર્મં ચેદદમ્ ।
સકરસ્ય ચ કર્મો સ્વામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥
૬. સધાઃ કર્મણ્યવિદ્વાદો મયા પુર્ણન્તિ મારત ।
પુર્ણાદિદ્વાસ્તયાસત્કાથિકૌર્વુલ્લોકમમદમ્ ॥
૭. ન દુઃકિન્નેદ જનયેદશાના કર્મસક્તિનામ્ ।
જોપયેત્સર્વવર્મણિ વિદ્વાન્યુજઃ સમાચરન્ ॥
૮. પ્રકૃતે મિથમાળાને ગુણે કર્માણિ શરેશ્વર ।
અદકારવિમુદ્ધાત્મા વર્તાદમિતિ મન્યન્તે ॥
૯. તત્ત્વવિતુ મહાનાહો ગુણકર્મવિમાનયોઃ ।
ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તિ રક્તિ મત્વા ન સજ્જતે ॥
૧૦. પ્રત્યેગુંથસમૂહાઃ રાજન્તે ગુણકર્મસુ ।
રાજદરશ્રવિદો મન્દાન્શ્રદ્ધિવિશ્વ વિચારયેત્ ॥
૧૧. ગમ્ય સર્વાણિ કર્માણિ રામ્યસ્થાપ્યાત્મચેતસા ।
નિરાતોર્નિર્મલો ભત્વા યુષ્મસ્ય વિગતજ્વર ॥
૧૨. મે મે મત્તમિદં નિત્યમુત્તિશન્તિ માનવા ।
ધ્રુવશ્ચતોઽનુગમ્યન્તો મુચ્યન્તે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥
૧૩. યે ત્યેતદમ્યયુગન્તો નાતુતિશ્ચિન્તિ મે મતમ્ ।
સર્વજ્ઞાનવિમુદ્ધાસ્તાન્નિદ્ધિ નશ્વત્ચેતસઃ ॥

શ્રી ભગવાન આજણ બોલ્યા જનકાદિ કર્મ-
બોગીઓએ કર્મો કરીને જ, કર્મો દાગ જ, કસિદ્ધિ
પ્રાપ્ત કરી. કારણ કે તેમને લોકોપવરથા ભગવવાની
હતી, લોકોને પદાર્થોક આપવાના હતા. તેથી આ

લોકસંગ્રહોનો વિચાર કરીને પણ તારે કર્મ કરવું એ જ યોગ્ય છે. દુનિયામાં એક પુરુષ જેમ વતે છે તેમ જ બીજા લોકો વર્તવા લાગે છે. એક પુરુષ જે સારું, ચોખ્ખું, કરણીય છે એમ નક્કી કરે છે તેનું જ અનુસરણ સામાન્ય લોક કરવાના. મારું જ છુએ. આ ત્રણે લોકોમાં મારે કશું કરવાનું બાકી રહ્યું નથી. મારે કર્મક્રમ મેળવવાનું રહી ગયું છે અને તે મેળવવું જોઈએ એમ પણ નથી તોપણ હું કર્મક્રમમાં જ વર્તતા હોઉં છું. કર્મો કરતો જ બહાં છું. હું જે બન્યું રહી, આવશ્યક કર્મો કરતો ન રહું તો બધા માણસો મારે જ માર્ગે ચાલવા લાગશે. હું જે કર્મો છોડી દઉં તો આ બધા લોકોનો ઉત્ક્રેદ થશે, સમાજની કમવ્યવસ્થા નજ થશે અને મેં વર્ણસંકર ઉત્પન્ન કર્યો એવું થશે. અને મારે હાથે આ લોકવ્યવસ્થાનો નાશ થયે પ્રભાઓનો નાશ થશે.

પ્રાકૃત લોક આસક્ત થઈને જે કર્મો કરે છે તે જ કર્મ વિદ્વાન જ્ઞાની માણસે લોકસંગ્રહ કરવાની છાદશ્ય અનાસક્ત રહી કરવાં. કર્મ ભૂમિકા ઉપર જઈને આપણે કર્મો મૂકી દીધાં એ સામાન્ય માણસો નહિ સમજી શકે. માટે કર્મોથી ટેવાયેલા પ્રાકૃત લોકોનો શુદ્ધિભેદ આપણે નહિ કરવો ધટે. તેમને ગોટાળામાં નહિ નાંખવા ધટે. જ્ઞાની માણસે યોગયુક્ત થઈ બધી જાતનાં કર્તવ્યક્રમેને પોતાનો ટેકા આપતાં રહેવું જ જોઈએ.

પ્રકૃતિના ગુણોને લીધે કર્મો કરાય છે, જ્યારે અહંકારથી મૂઢ થયેલા મનને એમ લાગે છે કે હું જ કર્તા છું. પણ જેમને ગુણકર્મવિભાગનું તત્ત્વ સમજાયું, માણસો કર્મો કરવા માટે કેવી રીતે પ્રવ્રજ થાય છે એનું રહસ્ય જેમણે બાંધ્યું, તેઓ આ બધા ગુણોનો જ વ્યાપાર છે એમ સમજી અનાસક્ત રહે છે. પ્રકૃતિના આ ગુણસંબંધને જોઈ જોળખતા નથી એવા લોકો ગુણાનુરૂપ કર્મો કરતી વખતે તેમના વિષે આસક્તિ રાખે છે. એવા અદ્યત્ત લોકોને સર્વજ્ઞ લોકોએ મુક્તિપ્રદ કરવા ન નાંખવા જોઈએ. માટે હે અર્જુન, બધાં કર્મો મારામાં અર્પણ કરીને, અધ્યાત્મશુદ્ધિનો આશ્રય લઈને, એટલે કે ક્ષેત્રજ્ઞ

—મમતા મૂકી દઈને, એકદમ શાંત ચિત્તથી યુદ્ધ કરવા માંડ. જે લોકો મારા આ મતને અનુસરીને, આવી રીતે શ્રદ્ધા રાખી, કાર્મનો પણ દ્રોહ કર્યા વગર કર્મો કરે છે, તે મારી જેમ જ કર્મોથી મુક્ત થાય છે. આથી જીહટું જે અત્ત લોકો મારા આ મતનો વિરોધ કરી તે પ્રમાણે વર્તતા નથી તેમનો નાશ જ થવાનો એ તું જાણી લે.

અધ્યાય ૧૨

નિગ્રહયોગ :

અર્જુન ઉવાચ

૧. સદસ્ય ચેદતે સ્વસ્થાઃ પ્રજ્ઞતેજાનિવાનપિ ।
પ્રઠતિ યાન્તિ મૂતાનિ નિમ્બઃ કિં કરિષ્યતિ ॥

શ્રીભગવાન ઉવાચ

૨. ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાયં રમત્રેપૌ વ્યવસ્થિતૌ ।
તત્ત્વોર્ન વરામાગચ્છેત્તૌ હાસ્ય પરિપન્થિતૌ ॥

અર્જુન ઉવાચ

૩. બધ કેન પ્રયુક્તોઽમ પાપ ચરતિ પૂરપઃ ।
અનિચ્છન્નપિ વાળેય વલ્લદિવ નિયોજિતઃ ॥

શ્રીભગવાન ઉવાચ

૪. કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસમુદયઃ ।
મહાબાનો મહાપાપા વિદ્ભવેનામિદ વૈરિણમ્ ॥
૫. ધૂમેનાનિવૃતે વહ્નિર્થવાદશો મચ્ચેન ચ ।
ચતૌલ્લેગારૂતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાસ્રતમ્ ॥
૬. વ્યારૂત જ્ઞાનમેતેન જાનિનો નિત્યવૈરિણ ।
કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્પ્રેરણાનલેન ચ ॥
૭. ઇન્દ્રિયાણિ મનો શુદ્ધિસ્થાષ્ટાન્નમુચ્યતે ।
એતૈર્વિનોદ્યત્વેપ જ્ઞાનમાઘ્ય દેહિનમ્ ॥
૮. તસ્યાત્ત્વમિન્દ્રિયાણાદૌ નિવચ્ય મત્તવેમ ।
પાપાન પ્રવહીકેતે જાનચિત્તાનનાશનમ્ ॥
૯. ઇન્દ્રિયાણિ પરાગ્યાદુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પર મતઃ ।
મનસસ્તુ પરા શુદ્ધિર્થૌ શુદ્ધેઃ પરત્તત્તુ મઃ ॥
૧૦. એવ છુદ્ધે પરં શુદ્ધ્યા સક્તમ્યાન્માનનામ્ના ।
ચરિ શત્રુ મહાપાદો કામરૂપ દુરાસદમ્ ॥

જાણે અર્જુનનાજ મનનો પ્રશ્ન ઉત્તરતા હોય તેમ શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ “માણસ બારે જ્ઞાની હોય તોપણ પોતાની પ્રકૃતિ-રવમાવના વશજી ઉપર જ

જવાનો. બધાં વ્યવેતન અને ચેતન ભૂતમાત્ર પ્રકૃતિ ગુણોને અનુસરીને પોતપોતાનું વલણ લેવાનાં. ત્યાં નિમગ્ન શા કામનો ?” એમ કહી શકાય ખરું તોપણ આ કેવળ વસ્તુરિપતિ થઈ, આ કંઈ માણસનો ધર્મ થઈ શકતો નથી. ચોરી કરવી, જૂઠું બોલવું, વ્યભિચાર કરવો, ધીમનને લૂંટવા, પ્રાણીઓને મારી ખાવાં વગેરે વૃત્તિઓ પણ એક રીતે માણસની પ્રકૃતિમાં છે જ. પણ તેથી કંઈ આ વૃત્તિઓને આપણે પોષણ આપતા નથી—અનુકૂળ થતા નથી. માણસમાં સત્ અને અસત્ બંને તત્ત્વો છે. પણ તેમાંના અસત્ત્વો ધીરે ધીરે ત્યાગ કરી સત્ તત્ત્વનો વિકાસ સાધતાં જવું એ જ માણસનો ધર્મ છે. તેથી પ્રકૃતિને ઓળખીને જ્ઞાનપૂર્વક અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી એનો નિમગ્ન તો કરવો જ જોઈએ.

દૂષ્કામાં જો કે ઇદ્રિયોના તે તે વિષયો માટે ભાવ કે અભાવ નક્કી થયેલા હોય છે, તોપણ એ ભાવાભાવ માણસની જીવનયાત્રામાં રહેતે લૂંટી લેનાર શત્રુઓ છે, એમ સમજી આપણે એમના કબજામાં ન જવું જોઈએ.

અહીં અર્જુન એક શંકા પૂછે છે : પોતાને હાથે પાપ થાય એવું તો કદી માણસ ઇચ્છતો નથી. તેમ છતાં કેાની પ્રેરણાથી તે આટલી જાગરૂત રીતે પાપ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ? [સામાન્ય રીતે લોકોને લાગતું હોય છે કે જ્યારે જેવી વૃત્તિ મનમાં જાગે ત્યારે તે વૃત્તિને વશ થઈ તદ્દનુસાર વર્તવું એ જ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે માટે દુરતિક્રમ સ્વભાવને બાલુએ મૂકી નિમગ્ન કરતો જવો એ કયાં સુધી ચોચા છે ? કૃતગની પૂછડી નળીમાં કયાં સુધી નાંખી મૂકવી ? અતે તે વાંકી જ રહેલાની આ લોકોની માન્યતા રજૂ કરી ભગવાને તેનું ખડન કર્યું છે, કારણ કે માણસને જે જે લાગે છે કે ગમે છે તે બધું જ કંઈ એનો સ્વભાવ નથી હોતો.

મનુષ્ય એટલે આત્મા પણ ખરો અને શરીર પણ ખરું. અને એ બંનેના સ્વભાવ પરસ્પર ભિન્ન છે. આત્માનો સ્વભાવ જીર્ણગામી છે અને શરીરનો સામાન્ય રીતે અધોગામી. જેટલો જીર્ણગામી તેટલો અધોગામી તો ખરો જ. આવી પરિસ્થિતિમાં શરીરને

એટલે કે ઇદ્રિયોને છૂટી ન મૂકી દેતાં તેમનો સ્વભાવ ઓળખી અને તે સ્વભાવ બળવો ન કરી બેસે એવી યુક્તિઓ—કૃતેદૃષ્ટી તેમને આત્માના કાળમાં લાવી મૂકવી, અને એ રિપતિ તેમને ગમતી થાય એવું શિક્ષણ અને વલણ તેમને આપવું, એ જ ધર્મનું કામ છે, અને એ જ જીવનસાધ્ય છે.

ત્યારે અર્જુનને લાગ્યું કે શરીરમાં આત્માનો નિવાસ છે. આત્મા રાજ્ય, અને શરીર તેનું રાજ્ય, અને ઇદ્રિયો તેની પ્રજા એવું છતાં, અને આત્માનો સ્વભાવ જીર્ણગામી હોવા છતાં, તેમ જ પોતાને હાથે પાપ થાય એવી કેાઈની પણ ઇચ્છા ન હોવા છતાં, માણસ અચૂક રીતે પાપ જ કરતો થાય છે. એમાં પ્રેરણા કેાની ? આત્માના રાજ્યમાં જ આત્માને એક કોરે મૂકી તેની પ્રજા ઉપર હકૂમત ચલાવનાર એવો આ દુરમન કેાણુ છે ?]

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા : માણસને જાગરૂતીથી પાપ તરફ લઈ જનાર શત્રુને અનેક નામેથી ઓળખવામાં આવે છે. તેને કામ પણ કહે છે, ક્રોધ પણ કહે છે, આ એક જ શત્રુ જુદે જુદે વખતે આ એ ભિન્ન સ્વરૂપોમાં પ્રગટ થાય છે. આ રત્નોગુણમાંથી જન્મેલો હોઈ, ધણો જ ખાઉધરા છે, મહાપાપી છે. એ જ પોતાનો શત્રુ છે એમ તું સમજ. જેવી રીતે અગ્નિની આસપાસ ધુમાડો હોય છે અને તે અગ્નિને શુશળાવી નાંખે છે, અથવા જેવી રીતે ધૂળ આકાશને ઢાંકી દે છે અથવા જેવી રીતે બીયારા ગર્જાને તેની કાથળા પૂરી રાખે છે તેવી જ રીતે કામ-ક્રોધરૂપી શત્રુઓ વડે આપણું આ જીવન ઘેરાયેલું છે. જ્ઞાની લોકોના જ્ઞાનને પણ આ કામરૂપી નિતશત્રુ ઘેરી લે છે. આ કામરૂપી આત્મ સહેજે ઓલવી શકાતી નથી. ઇદ્રિયો મન અને સુદ્ધિ એ ત્રણે જગ્યાએ આ અગ્નિનું કે શત્રુનું અધિષ્ઠાન છે. આ ત્રણેની મદદથી આ દુરમન પ્રાણીઓના જ્ઞાનને ઘેરી લઈ તેમને મોહિત કરે છે. તેથી હે અર્જુન, ઇદ્રિયો મન અને સુદ્ધિ ત્રણેનું નિયમન કરી, તેમને કબજામાં લાવી, જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો નાસ કરનાર આ પાપી દુરમનને ત્યાંથી હાંકી કાઢજે. મૂળ તો ઇદ્રિયો ધણી સક્ષમ

છે. તેમને સમજવી સહેલી નથી વળી ઇન્દ્રિયો કરતાં મન સૂક્ષ્મ છે, મન કરતાં બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે, અને એ ત્રણેને ઘેરી લેનાર પેલો કામરૂપી દુસ્મન એ ત્રણે કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે. માટે બુદ્ધિ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ એવા એને ઓળખી લઈ, આત્મશક્તિના બળ ઉપર પોતાનો નિઃશ્રદ્ધ સાધી, હે અર્જુન, તું આ કામરૂપી જગત્કલ્પ શનુને મારી નાંખ.

અધ્યાય ૧૩

અવતાર-રહસ્યયોગ:

શ્રીભગવાનુવચાચ

૧. ઇમ વિવસ્વતે યોગે પ્રોક્તવાનહમવ્યયમ્ ।
વિવસ્વાન્મનવે પ્રાહ મનુરિક્ષાકવેડવ્રવીત્ ॥
૨. એવ પરમ્પરાગ્રાન્તમિમ રાજયંયો વિદુઃ ।
સ કાલેનેહ મહતા યોગો નટઃ પરંતપ ॥
૩. સ એવાય મયા તેડ્ય યોગઃ પ્રોક્તઃ પુરાતનઃ ।
મત્કોડસિ મે સદા ચેતિ રહસ્ય હોતદુત્તમમ્ ॥

અર્જુન ઉવાચ

૪. અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।
કયમેતદિજાનીયાં ત્વાદૌ પ્રોક્ષ્યાનિતિ ॥

શ્રીભગવાનુવચાચ

૫. ઘટ્નિ મે વ્યતીતાગિ જન્માનિ ત્વ ચાર્જુન ।
તાન્યદં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્થ પરંતપ ॥
૬. અજોડયિ સજ્જવ્યાત્મા ભૂતાનામીધરોડયિ સન્ ।
પ્રકૃતિં સ્વામિષ્ઠાચ સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥
૭. યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ મારુત ।
અધ્યુધ્યાનમધર્મસ્ય તદાત્માન સ્વામ્યહમ્ ॥
૮. પરિગ્રાપાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ હુષ્ક્રતામ્ ।
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥
૯. યે યથા માં પ્રપદન્તે તાસ્તથૈવ મજામ્યહમ્ ।
મમ વર્તાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥
૧૦. ન માં કર્માણિ ક્લિમ્પસિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।
હસ્તિ માં યોડમિજાનાતિ કર્મભિર્ન સ વ્યથતે ॥
૧૧. જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવ યો વૈતિ તત્ત્વતઃ ।
ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોડર્જુન ॥
૧૨. વીતરાગભયક્રોધા મન્મથા મામુપાધિતા ।
બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ગારમાગતાઃ ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા : આ અવ્યય યોગ મેં પહેલાં વિવસ્વાનને એટલે કે સૂર્યને કહ્યો, કારણ કે તે બધી પ્રજાઓનો પ્રાણ છે. વિવસ્વાને તે મનુને કહ્યો. (મનુ એટલે માનવોનો વ્યાધ ધર્મપ્રવર્તક.) મનુએ તે પ્રદવાકુને કહ્યો. (પ્રદવાકુ એ માનવસમાજનો પહેલો રાખ.) આવી પરંપરાથી રાજર્ષિ-લોકોને આ યોગ મળ્યો. પણ પછી કાળના બળથી હળવે હળવે આ યોગ નાશ પામ્યો. તે જ આ પુરાતન યોગ, મેં તને ફરીથી કહ્યો છે. તું મારો ભક્ત છે, પરમ મિત્ર છે, તેથી આ જીવનકલાનું ઉત્તમ રહસ્ય હું તને કહું છું.

અહીં અર્જુનને એક રસાલાલિક શકા બોડી. તે પૂછે છે : ભગવન્, તમારો જન્મ તો હમણુંનો છે. અને વિવસ્વાનનો તો પહેલાંના વખતનો. તો તમે આ યોગ વિવસ્વાનને કહ્યો એમ કહો છો એનો અર્થ મારે શો સમજવો ?

શ્રી ભગવાન બોલ્યા : આજનો મારો આ જન્મ કંઈ પહેલો જ નથી. મારા કેટલાયે જન્મો થઈ ગયા છે. અને તારા પણ થયા છે. ફરક એટલો જ કે મને (હું) ઈશ્વરી પુરુષ હોવાથી) આ સર્વ જન્મોનું જ્ઞાન છે. તેવું તને નથી. હું જો કે સજ્જ-મા અને અવ્યય આત્મા છું, અને જો કે હું આ બધાં જીવમાત્રોનો ઈશ્વર છું. તોપણ પોતાની અદ્યક્ષત શક્તિ વડે પોતાની પ્રકૃતિનું અધિજ્ઞાન કરીને હું જન્મ લઉં છું. જ્યારે જ્યારે ધર્મની ઝલાનિ થાય છે, સામાજિક સદાચાર ક્ષોણ થાય છે, અને બધે અધર્મનું બળ વધે છે, સારે સારે હું જન્મ લઉં છું—અવતાર કારણ કું છું. સાધુઓનું, સદાચારી લોકોનું બધી બાબતો રક્ષણ થાય અને દુરાચારી લોકોનો સંપૂર્ણ રીતે પરાભવ થાય અને એ રીતે સમાજમાં ધર્મનો પાયો મજબૂત બને, એ હેતુથી દરેક યુગમાં હું જન્મ લઉં છું. લોક જો ભાવનાથી, જો પદ્ધતિથી, મારી પાસે આવે છે તે જ રીતે હું તેમને વિશિષ્ટ વલણ ઉપર લઈ જાઉં છું. આખરે બધા માણસો મારી પાસે જ આવે છે. આનું અવતારરૂપ કરતો હોવા છતાં કંઈ પણ કર્મનો

લેખ મને લાગતો નથી, કારણ કે કર્મફળની મને વિલક્ષ્ય પરવા નથી. મારું આ જીવનરહસ્ય જે ઓળખે છે તે તે મુજબ વર્તવા લાગે છે અને તેથી તેને ક્યો બાંધી શકતાં નથી. અર્જુન મારું આ દિવ્ય જન્મકર્મ જેને બરાબર સમજાયું તે આ દેહ છોડી દે તો પણ પુનર્જન્મ ન લેતાં મારી તરફ જ આવે છે. [આસક્તિથી, અજ્ઞાનથી કર્મ કરનાર માણસને દુનિયાના ચક્રમાં સપકાર્ધને ફરી ફરી જન્મ લેવો પડે છે. પણ તે જ માણસ વિશ્વરહસ્ય સમજી લઈને આનાસકા રીતે દુનિયાના બંધનમાં વર્તવા લાગે છે, ત્યારે આ દુનિયાનું ચક્ર ચલાવનાર લોકકૃત જીવસાવન પરમેશ્વર પાસે તે પહોંચે છે. અને તેના જ અવતારરૂપ તરીકે તે સર્વ જૂનોના કલ્યાણનાં કામો કરવા માટે છે.] જેમની આસક્તિ, ભય અને ક્રોધ ચારવાં ગયાં છે, જેમના વિચારમાં અને હૃદયમાં ભગવાન જ ભરેલો છે, જેઓ ધૃતિ અને આધાર આપે છે, એવા કેટલાયે લોકો યાન અને તપના બળ વડે પવિત્ર ધર્મ, ધૃતરજાવને પહેલેલા છે.

[અવતારોનું એ જ મુખ્ય કાર્ય છે કે સમાજ-કલ્યાણને માટે આવશ્યક એવા ધૃતરજાવ પ્રગટ કરીને તે જ માર્ગે અનેક લોકોને ખેંચવા અને આવી રીતે બગડી ગયેલા સમાજતત્ત્વને નવી પેરણા નાંખું ચેતન્ય આપી, નવી રીતે રચવું.]

અધ્યાય ૧૪

કર્મ-મીમાંસાયોગ :

શ્રીમનવાન્ હવાચ

૧. एवं शक्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुमुक्षुभिः ।
હુહ કર્મને તદ્ગાત્ર પૂર્વે : પૂર્વેર ક્રદમ્ ॥
૨. किं कर्म किमकर्मेति ब्रह्मणोऽप्यन मोहिताः ।
હત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષયેતડુમાત્ ॥
૩. कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
કર્મણથ બોદ્ધવ્યં ગદ્ધના કર્મણો ગતિઃ ॥
૪. कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
સ યુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સનકર્મણ્ ॥

૫. यस्य सौं समाप्ताः कामसकृत्परिजिताः ।
સાનામિદમધર્મર્ણં છમાહુઃ પશ્ચિતં તુષાઃ ॥
૬. स्वस्ता कर्मफलसक्तं नित्यनृते निराश्रयः ।
કર્મફલમિપ્રદ્યુતોડપિ મેવ કિંચિત્કરોતિ તઃ ॥
૭. निराश्रयैर्नित्यसिद्धा त्वक्तसर्वपरिग्रहः ।
શારીરં કેવલં કર્મં કુર્વન્નાપ્રપ્રિતિં કિલ્ચિવમ્ ॥
૮. यच्छात्मानमसंतुष्टो द्रव्यतोतो विम्वसरः ।
સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્તાપિ ન નિવચ્યતે ॥
૯. यत्तत्प्रस्य मुक्तस्य ज्ञानमस्थितचंचलः ।
ચનાચચરત્ કર્મં સમપ્ર પ્રવિલીયતે ॥
૧૦. काश्चनतः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥

આવી રીતે આ મારું રહસ્ય ઓળખીને પ્રાનીન-કાળના મુમુક્ષુ લોકોએ કર્મચરણ છુટું છે, માટે પહેલાંની પરખરા સંભાળી લઈ જેની રીતે પહેલાંના લોકોએ કર્મો કર્યા તેની રીતે તું પણ કર્મ કર. કર્મ શું અને અકર્મ શું એ નક્કી કરવામાં બહુબલા દૌર્બલ્યો કવિયાનીએ પણ જુગ્વવાઈ ગયા છે; માટે કર્મ એટલે શું એ હું તને કહીશ. કર્મનું યાન ચાલ એટલે માણસ પાપથી, અકલ્યાણથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. કર્મ વિકર્મ અને અકર્મ એ કર્મના પ્રકાર અને વિસ્તાર મળ્યા ચૂક છે. તેથી જ કહ્યું છે કે કર્મની ગતિ ગદ્ધન છે. કર્મમાં જેને અકર્મ દેખાય છે અને અકર્મમાં પણ જેને કર્મ દેખાય છે તે જ માણસ, આ દુનિયામાં શુદ્ધિમાન છે. તે ચેતન્યુક્ત હોવાથી તેણે જ બધાં કર્મો સાધ્યાં એમ કહી શકાય. [જેને પોતાના સંકલ્પની બંધનમાં આનાસકત શુદ્ધિથી કરતાં નથી આવડતી, તે માણસ જાહાચરણમાં કર્મ ન કરે તોપણ તેને કર્મ ક્યાંના દોષ વળગે જ છે. અને કોઈ માણસ આનાસકત શુદ્ધિથી લોકકલ્યાણને માટે એકાદ કર્મ કરે, તો પણ તેને એ બંધનકારક ન થવાથી તેણે કર્મ છુટું જ નથી, એમ કહેવું પડે છે. અને અવતારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ જૂખથી પીડાતા કે, રોગથી આસનપરણ થયેલા માણસને, મારી પાસે હોવા છતાં હું ખોરાક કે અનાજ ન આપું અને

સ્તબ્ધ બેસી રહું તો મેં કશું પણ નથી ક્યું છતાં
નૈતિક દૃષ્ટિએ ખૂન કરવાનો દોષ મારી ઉપર આવે છે.
અને બધી જાતના ઇલાજ કરીને યાકચા પછી અંત
કાળની વેદનાઓ ટાળવા માટે જેમ આપણે દવા આપીએ
છીએ, તેવી જ રીતે કાર્મ વાહરડાને ભૂતદયાથી
આપણે મોત આપીએ તો પ્રત્યક્ષ માર્યા છતાં હિસા-
દોષ આપણને લાગતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ
અહિંસાનું ઉત્કૃષ્ટ પાલન કર્યાનો જશ આપણને
મળે છે. માટે કર્મની મીમાંસા કરતી વખતે માત્ર
ઉપલક્ષિયા દૃષ્ટિથી જ આપણે ભેળું ન ભેઈએ]

જે માણસનાં ઇરાદાપૂર્વક કરેલાં બધાં કામો
પણ કામસંકલ્પથી મુક્ત છે, એટલે જેનાં કર્મોમાં
પોતાનો એવો કાર્મ હેતુ નથી, એવા માણસે પોતાના
માનરૂપી અગ્નિ વડે પોતાનાં કર્મો બાળી નાખેલાં
હોવાથી ડાહ્યા લોકો તેને પડિત કહે છે. [ભૂત-
માત્રોની સેવા કરવા માટે કર્મો કરતી વખતે મારી
પ્રમથા મુજબ જ બધી વાતો ચાલવી ભેઈએ, મારો
હેતુ તેમાં સિદ્ધ થવો ભેઈએ, એવી સંકુચિત
ધુદ્ધિ જે રાખતો નથી તે પોતાના વૈરાગ્યપૂત જ્ઞાન
વડે પોતાના કર્મનાં બધેનો બાળી નાંખી શકે છે.
જ્ઞાની લોકો આવા માણસને જ ડાહ્યો કે પડિત
ગણે છે] કર્મકળની આસક્તિ છોડીને જે માણસ
નિત્ય તૃપ્ત થયો, જેણે આશ્રય છોડ્યો, તે ગમે
એટલાં કર્મો કરે, તેમ છતાં તે કશું જ કરતો નથી.
જેણે પોતાનું મન કાબૂમાં રાખ્યું છે, જેની વાત્સ-
નાઓ નષ્ટ થઈ છે, એવો માણસ કેવળ શરીરથી,
એટલે અલિપ્તતાથી કર્મ કરે, તો તેને પાપ
લાગતું નથી. પોતાની જરૂરિયાતોમાંથી જે જે સહેજે
મળે તેટલાથી જ તે સતોષ માને છે. સુખદુઃખાદિ
દંદોતું પરિણામ મન ઉપર ન થાય એવી ચક્રિત
જેનામાં પેદા થઈ છે, અને બીજાઓનું વૈભવમુખ
ભેઈને જેને કાર્મ પણ જાનની અદેખાઈ આવતી
નથી, પ્રામાણિકતાથી તન તોડીને અત્યંત કુશળતાથી
કામ કર્યા પછી તે કામ સિદ્ધ થાય મા ન થાય,
તોપણ જે માણસ અવિચળ રહે છે, તે ગમે
એટલાં કર્મો કરે તોપણ તે કર્મોમાં તે બધાં

નથી. જેનો સંગ હૃદયો, એટલે જે મુક્ત થયો,
અને જેની ધુદ્ધિ જ્ઞાનમાં સ્થિર થઈ, અને જે
સમાજહિતની ખાતર દુનિયાનો ક્રમ : સારી રીતે
પાળીને ભૂતમાત્રોનો આત્માભિમુખ વિકાસ થાય એ
દૃષ્ટિથી, સમાજસેવારૂપી યજ્ઞ તરીકે, કર્મો કરે છે
એવા માણસનું કર્મ, તેને બાધક ન થતાં, યોગળી
બન્ય છે.

અધ્યાય ૧૫

યજ્ઞ-રહસ્યયોગઃ

શ્રીભગવાન ઉવાચ

૧. સહયજ્ઞઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોગચ પ્રજાપતિઃ ।
અનેન પ્રસન્નિષ્પૃથમેષ વોડત્વિષ્ટક્રમયુરુ ॥
૨. દેવાભાગયતાનેન તે દેવા ભાગયન્તુ ષઃ ।
પરસ્પર ભાગયન્તઃ શ્રેયઃ પરમાપ્સ્યથ ॥
૩. ઇથાન્મોગાન્દિ વો દેવા દાસ્યન્તે યરામાવિતાઃ ।
તૈર્દેજાનપ્રદાયૈમ્મો યો મુરુષ્કે સ્તેન એવ તઃ ॥
૪. યજ્ઞાન્નયન્તિ ભૂતાનિ પરંન્યાદન્નસંમનઃ ।
યજ્ઞાન્નયન્તિ પરંન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્રયઃ ॥
૫. યમે વ્રાણોદ્ધવે વિદિ વ્રાણાશરવસુદ્રાવમ્ ।
તસ્માત્સર્વગતં વ્રાણ નિત્ય યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિદમ્ ॥
૬. વ્રાણાર્ગ્ય વ્રાણ હવિર્વ્રાણમો વ્રાણા હુતમ્ ।
વ્રાણેન તેન ગન્તવ્યં વ્રાણકર્મસમાધિના ॥
૭. એવ પ્રવર્તત ચક્ર નાડુર્નવનીહ ચ ।
અપાપુરિન્દ્રિયારમો મોપ પાર્થ ત ઝીવતિ ॥
૮. યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકિલ્બિષઃ ।
મુચ્યન્તે તે ત્વચ પાપા યે પચન્ત્યાસ્મકારણાન્ ॥
૯. યગશિષ્ટાન્નમુજો યાન્તિ વ્રાહ્મ મનાન્તમ્ ।
નાય સોરોડહયયજ્ઞસ્ય પુતોડમ્યઃ પુરસ્તાન ॥
૧૦. દ્રવ્યયજ્ઞસ્તપોયજ્ઞ યોગયજ્ઞાસ્ત્યાપરે ।
સ્વાધ્યાયદાનતપ્યાથ યતયઃ સંનિતપ્રજાઃ ॥
૧૧. દેવમેગારે યજ્ઞ યોગિનઃ પ્યુષ્પગલે ।
વ્રાહ્માન્નપરે યજ્ઞ યજ્ઞેરોપમુત્તમિ ॥
૧૨. શ્રોત્રાગ્રીનીન્દ્રિયાગ્રન્થે હયનામિપુ હુદનિ ।
દન્તરાત્રીન્દ્રિયારમ્ય હન્દ્રિયામિપુ હુદનિ ॥
૧૩. સર્વાગોન્દ્રિયવર્નાણિ પ્રાગ્વર્નાણિ વારે ।
અન્નસંવનયોગમો હુદનિ જ્ઞાનદાપિને ॥

- ૧૪ અપાને જુદાંતે પ્રાગ પ્રાણેડવાન તથાપરે ।
પ્રાણાવાનગતી કદુચ્ચા પ્રાણાયાનપરાયણા ॥
- ૧૫ અપરે નિચનાદાપ્રા પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુદાંતે ।
સર્વેંડયેતે યત્તવિદો યાદ્યપિતકન્મયા ॥
- ૧૬ એવ વહુવિધા યરા વિતતા વ્રહ્મણો મુખે ।
કમનાં વિકિ તા સર્વાંમેવ જ્ઞાત્વા વિનોદ્યસે ॥
- ૧૭ શ્રવાન્દ્રવ્યમયોદ્યદ્ગજાતયજ્ઞ પરંતપ ।
સર્વે કર્માર્થિલ પાર્યે જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા યહો માટે કરેલા કર્મો મનુષ્યને નહતા નથી યત્ત, એટલે વિષદિતની ખાતર અનાસક્ત ભુધિથી કામો કરવા, એ માણસનો ધર્મ છે આ સિવાય બીજા જે કામો માણસ કરે છે તે તેને વળગે છે, આપે છે, નડે છે એથી હે અર્જુન, તું મુખત્સગ ધર્મ યદ્યથે' કમો કર સજિતી શરૂ ખાતમા પ્રભપતિએ પ્રભએને યત સાથે જ નિર્માણ કરી તેમને કર્યુ આ યતની મદદથી જ તમારા વિકાસ સાધી આ યત જ તમને તમારા ઇષ્ટકામોની પૂર્તિ કરી આપશે આ યત વડે જ તમે દેવોને સદુષ્ટ કરો, જેથી દેવ પણ તમને સદુષ્ટ કરશે આથી રીતે એક બીજાને મદદરૂપ ધર્મ તમે બને જન્મસાકુદ્ધ મેળવતો યદ્યથી પરિપુષ્ટ થયેલા દેવો તમને જોડતા બધા જ ભોગ પૂન પાડશે દેવોની સેવા અથવા ભાવના કર્યા વગર જે માણસ દેવોએ દીધેલા ભોગ ભોગવે છે તે ખરેખર ચોર છે [ઈશ્વર પહેલો માણસ ક્યારે અને કેવી રીતે નિર્માણ કર્યો તેની શોધ કરવાનું મમ વિકાસવાદીઓને આપણે સીપીએ પણ કુભાર માટલાં બનાવે છે તેમ ઈશ્વરે જો આપણને બધાને પોતાના હાથ વડે બનાવવાનું નહીં કર્યું હોત તો તેને માણુ ઊચકવાની નવરાશ પણ ન મળી હોત ! માણુસે ઇલકચર્ચુ પાવન કરી પોતાના હૃદયનો એવો તો વિકાસ સાવત્રો કે જેથી આ આખી દુનિયા સાથે તેને આત્મભાવ જાગૃત થાય, એ માણુસનો આદર્શ છે પણ એ સ્થિતિ મેળવવા માટે દેહને ભૂતી જવો જોઈએ માણુસ જ્યારે દેહાત્મભુદ્ધિ વધારે છે ત્યારે જ તે વિકારી ધર્મ શકે છે, તેનું ઇલકચર્ચ નષ્ટ થાય છે, અને તેનામાં સંકુચિત ભાવ આવે છે આ અંધ પાતમાંથી ફરી હૃદયનો વિકાસ થાય અને માનવ

જાતિનું મિશન સિદ્ધ કરવાવાળો એક નવીન પ્રાંધી નિર્માણુ થાય, એવી યોજના કરી ઈશ્વર પોતે જ્યાંએ ધર્મ બેડો છે દેહાત્મભુદ્ધિ એકદમ ઉત્કટ થાય, એટલે માણુસ વિકારી ધર્મ વિષયવૃત્તિની વાસના કરે છે અને આ વિષયસેવનમાધી જ ઓપ્રેમ અપત્ય વાત્સલ્ય, કૌટુંબિકભાવ વગેરે સંકુચિતતાને મટાડનાર વિકાસ ક્રમશઃ શરૂ થાય છે અને પિતાથી જે ન થયું તે અજમાવી જોવા ખાતર પુત્ર ઇલકચર્ચની દીક્ષા માટે બને વિશ્વાત્મૈક્ય ભુદ્ધિની સાધના માટે તૈયાર થાય છે આવી રીતે જીવિતસાદૃશ્યની કાવડ પેદીઓથી ગમેશ્વર તરફ જાય જ છે

દરેક અંધ પતનમાધી નવા યોગની તૈયારી કરવાની બ્યવસ્થા ઈશ્વરે જેમ કરી છે, અને તેથી તેને રોજ નવી બ્યવસ્થા કરવી પડતી નથી, તેવી જ રીતે આ વિશ્વરચનામા પણ મુદ્ધિક્રમ એની મેળે અનાધિત ચાલે એ ખાતર યત્નવ્યવસ્થા નિર્માણુ કરી છે મનુષ્યપ્રાણી હવામાધી પ્રાણુવાયુ એ આ ઇર્ષ પ્રાણુનાશક કાર્ત્તવ્ય વાયુ બહાર કાઢે છે, એટલી જ બ્યવસ્થા જો કાપમ હોત, તો દુનિયાનો પ્રાણુવાયુ અનાસ ધર્મ ને માણુસ અને પશુપક્ષીઓ બધાનો નાશ થયો હોત પણ ઈશ્વરે પ્રાણુઓના આસમાધી ઉત્પન્ન થતા પ્રાણુનાશક વાયુમાંથી પોષણ મેળવતી વનસ્પતિઓની યોજના કરી છે વૃક્ષો, પ્રાણુનાશક વાયુને આર્ષ જાય છે અને પોતાના પાદકામાંથી પ્રાણુવાયુ બહાર કાઢે છે તેથી હવા દ મેમાં સરખા પ્રમાણુમા પ્રાણુવાયુ પૂર્ણ રહે છે અને જીવનચક્ર અનાધિત ચાલે છે આ જે પરસ્પરાવન બી બ્યવસ્થા છે, તેને જ યત એવું નામ આપવામા આ યું છે તે બ્યવસ્થા જે તાડે છે તે સમાજદ્રોહી યોગ છે પૃથ્વી વરાગના રૂપમા આકાશને પાણી આપે અને આકાશ યોગ વખતે વરસાદના રૂપમા તે પાણી પૃથ્વીને પાણુ આપે છે એ પણ યતબ્યવસ્થા જ છે ઝાડોને જમીનમાંથી પોષણ મળે અને ઝાડોનાં ખરી પડેના પાદકાઓના ખાતરમાંથી જમીનને પોષણ મળે, અને આ રીતે જમીન તેમ જ ઝાડો બેને કસવાળા થાય, એ પણ યત્નબ્યવસ્થા જ છે પ્રભપતિએ સૃષ્ટિ રચતી વેળાએ જ આ યત અને

‘પ્રગ એક સાથે જ નિર્માણ કર્યાં છે. તેથી જ બધું’
એની મેળે વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે.

અભમાંથી બધાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અન્ન
વરસાદને લીધે પેદા થાય છે. યજ્ઞને લીધે વરસાદ
પડે છે. અને યજ્ઞ વિશિષ્ટ કર્મોમાંથી પેદા થાય છે.
કર્મો પ્રકૃતિમાંથી પેદા થાય છે. પ્રકૃતિ અક્ષરબ્રહ્મ-
માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી બધા યજ્ઞોમાં
સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ હંમેશાં હોય જ છે એમ જાણવું.
અને બ્રહ્માર્પણ ભુદ્ધિથી યજ્ઞકર્મ કરતાં જવું એટલે
અંતે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. બધું બ્રહ્મ જ હોવાથી
હવન કરવાવાળો બ્રહ્મ, અગ્નિ બ્રહ્મ, તેમાં નાખવાની
આદૃતિ બ્રહ્મ અને અર્પણ કરવાની ક્રિયા પણ બ્રહ્મ !
આવી જાતના બ્રહ્મકર્મસમાધિના યોગ વડે માણસ
સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ સુધી જઈ પહોંચે છે. [સૂર્યમાં
પ્રજ્વળાદિ જે વ્યાપાર ચાલે છે તે બધા યજ્ઞના જળ
ઉપર જ ચાલે છે. જેવું આપીએ તેવું મળે છે. જેટલું
લઈએ તેટલું પાછું આપવું પડે છે. આ વિશ્વ-
વ્યવસ્થા ઝોળખ્યા પછી અત્યંત વિશાળ પરમગુહ્ય
એવું જે બ્રહ્મ છે તેની જ ઉપાસના તરીકે આખું
જીવન અનાસક્તિની સમાધિ વડે બ્રહ્મરૂપ બનાવવું
નેઈએ એવો ભગવાનનો આદેશ છે.]

આવી રીતે પરસ્પર પોષણનું, પરસ્પર અવલ-
બંધનનું, સેવાના વિનિમયનું આ જીવનચક્ર મેં
અણખું છે. આ ચક્રને અનુસરીને જે ચાલતો નથી
તેનું જીવન પાપી છે. ઈશ્વરવૃત્તિ એ જ આવા
માણસને જીવનસાક્ષ્ય લાગે છે, એવાનું જીવન હે
અર્જુન ! બિહકુલ વ્યર્થ છે. પણ જે લોકો સામાજિક
જીવનની અથવા વિશ્વજીવનની પોતાની જવાબદારી
ઝોળખીને નેઈવું યજ્ઞરૂપી ‘કર્તવ્યકર્મ’ પાર પાડ્યા
પછી જે વધારાનો પુરવાર્ય તેમને હાથે થાય, તેટલા
પૂરતો જ પોતાના ઉપભોગનો અધિકાર છે, એમ
સમજે છે, અને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તે અમૃત જ
ખાય છે. સર્વ રથને, સર્વ કાળે વ્યાપેલા બ્રહ્મને તે
જઈ પહોંચે છે. અર્જુન, જે માણસ યજ્ઞ કરતો નથી
તેનું આ લોકમાં ચાલવું પણ મુશ્કેલ છે. તો પછી
તેને બાજે પરલોક ક્યાંથી હોય ! [માણસે પ્રથમ

પોતાને માથે જે દેવું હોય તે પૂરી રીતે ફેરવું અને
પછી વધેલી સંપત્તિનો ઉપભોગ કરવો એ જ પ્રમા-
ણિકતાનું લક્ષણ છે. જ્યાં સુધી દેવું ફીટું નથી ત્યાં
સુધી મેળવેલી સંપત્તિ પોતાની છે એમ પણ કહી શકાય
નહિ. કરજ ફેરવાવું, પછી તે પોતાનું ફેરવું હોય કે
કુટુંબના બીજાં માણસોએ કરવું હોય. પોતાની શક્તિ
મુજબ તે બધું જ ફેરવાવો માણસનો પ્રયત્ન હોવો
નેઈએ. કુટુંબમાં જ્યાં સુધી રહીએ ત્યાં સુધી સર્વ
કુટુંબની જવાબદારી તે જ પોતાની જવાબદારી એ જ
ન્યાય, અપરિહાર્ય અને યોગ્ય છે. પોતાના બાળે આવેલું
દેવું ફેરવી છૂટી નેઈએ તો પણ તેટલાથી ચાલવું
નથી. કારણ કે, કુટુંબની સંપત્તિ, સુખસગવડો,
ઉત્સાહ અને ચિંતાઓ બધો સામુદાયિક હોય છે.
કુટુંબમાં રહીને પોતા પૂરતો જ વિચાર કરવો એ
કુટુંબ તોડવા બરાબર છે.

યજ્ઞકાર્યના મૂળમાં, ‘યજ્ઞ મયતિ વિશ્વ’ શેઠ-
જીત્વ’ એ બન્ધ બાવના છે. હું મારું ધર એકદમ
સાફ રાખું અને પાડોશીના ધરની ગંદકી દૂર કરવાનો,
નરક કાઢી નાંખવાનો પ્રયત્ન ન કરું, તો મારું ધર
સ્વચ્છ હોવા છતાં સુરક્ષિત નથી જ. રાગ અને માંદગી
મારા ધરમાં પણ આવવાની જ. તેથી સામાજિક
જવાબદારી કે સામાજિક દેવું સામુદાયિક જ ગણાવવું
નેઈએ. આ બધી જવાબદારી ઝોળખી તેને પાર
ઉતાર્યા પછી જે કંઈ સ્વચ્છાગ્રિત વધે તેટલાનો જ
ઉપભોગ લેવાનો આપણો અધિકાર છે. આ યજ્ઞોપ-
ભાગ નિષ્પાપ હોવાથી તેને અમૃત કહેવામાં આવ્યું છે.

દુનિયામાં તપ કરનાર લોકો ઝોળા જ હોય છે.
યજ્ઞ કરવાવાળા વળી તેથી પણ ઝોળા. બધા સામાન્ય
માણસોને આંધળા ઈર્ષ સ્વાર્થો ભોગ ભોગવવાની ટેવ
હોય છે. આ સ્થિતિ ખદલાય નહિ, ઝોળામાં ઝોળું
ત્યાં સુધી તો, અખિલ માનવસમાજને એક કુટુંબ
સમજનાર ધર્મનિષ્ઠ સમાજસેવકને યજ્ઞિષ્ઠ કર્યું જ
રહેવાનું નથી. એટલે તેને સમાજસેવાને માટે પ્રાણ-
ધારણ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. એણે કચીર નોગળી,
કુચળ અને કાર્પાસ રાખવું નેઈએ. એ ઝોળખીને
પોતાની જરૂરિયાતો આ આદર્શની જદાર નહિ

અથ એવી સભાજ એણે ગાંધી જોઈએ અને તે વિધિમા જ પગ સતોપ માનવો જોઈએ અને તેથી જ અસ્તેષ અને પન્નિદ એ મનો દહેલા છે આ મતોના પાલનથી જ માણસ વિગટ પુરૂષ થાયે એમ્પ થાય છે અને તે અર્થમાં અમર થાય છે જે માણસ પદમર્થ કરતા નથી તેનું સકુચિત્ત જીવન પણ પોષાતું નથી તો પછી બ્યાપ્ત સર્વજીવન કયાથી સિદ્ધ થાય ?]

આ યત્ન અનેક પ્રકારના છે દ્રવ્યયત્ન તપો-યત્ન યોગયત્ન સ્વાધ્યયયત્ન જ્ઞાનયત્ન મત્યાદિ અને યત્ન સયમક્રીડા પુરૂષ આચરે છે કેટલાક યોગીઓ દેવતાપૂજનરૂપી યત્ન કરે છે મીઠાઓ લલ્લરૂપી અગ્નિમા યત્ન વડે મરતો જ હોમ કરે કે કેટલાંક લોકો શ્રવણાદિ ઈન્દ્રિયોના સયમરૂપી યત્ન કરે છે અને કેટલાંક આથી બહુટું શબ્દાદિ વિરોધો ઈન્દ્રિયાગ્નિમાં હોમ કરે છે બીજા પ્રકારના લોકો બધા ઈન્દ્રિય કર્મોના અને પ્રાણકર્મોના જ્ઞાનદીપ વડે સગળાવેલા સયમરૂપી યોગાગ્નિમાં હોમ કરે છે આદારોના સયમ કરી પ્રાણોની જ પ્રાણોમાં આકૃતિ આપનાર લોકો પણ છે દૈશમાં અનેક પ્રકારે યત્ન કરી જમણે યોગીનાં પાપોના નાશ કર્યો છે એવા બધા જ યત્ન ગૃહસ્થ જાણે છે એમાં શકા નથી આ બધા જીવી જીવી મતના યત્ન વિરાટરવરૂપના ત્રીકાગ્ને માટે જ છે આ બધાના મૂળમાં કર્તવ્યમર્મની ભાવના છે, એટલું તું ઝોળખી લઈશ એટલે તું બધનમાયી મુખત ચર્ષશ અહીં દ્રવ્યરૂપી યત્ન કરવા કરતા જ્ઞાન યત્ન કરવો એટલે જ્ઞાનપૂર્વક સમાજસેવા કરવી એ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે હે અર્જુન બધા કર્મોની સાંગના-સફળતા જ્ઞાનરૂઢિમાં સરકારિતામાં જ છે [કર્મો કરવાના તે સમાજ જ્ઞાની, સરકારી સમર્થ અને કાર્યકુશળ થાય એટલા ખાતર કર્મની પરિસ્થાપિત જ્ઞાનમાં છે પરિસ્થાપિતો અર્થ જ એ કે કર્મો તમા કૃતાર્થ થાય છે અને ત્યાંથી ફરી ઉચ્ચવચતર અને શુભ પરિણામપ્રાપ્તિ એવા નવાં કર્મોના ઉત્ભવ થાય છે] [ઉપર આપેલા વિવિધ યોગનું વિસ્તૃત વિવરણ અહીં કરવાની જરૂર નથી આગળ જતાં મુજબ

સંખ્યામાં વિવિધ યત્નોના વિસ્તાર છે તે પણ અહીં બેવાનું કારણ નથી]

સર્વ કર્મોની જે જ્ઞાનમાં પરિસ્થાપિત થાય છે તે કેવળ માદિનીતા સ્વરૂપમાં નહિ પણ સસ્કારિતાના સ્વરૂપમાં હોય છે, એ સ્પષ્ટ કરવા ખાતર ભગવાન આગળ કહે છે

ત્યાં યોગીના યત્નોનો, સામર્થ્યનો, દૈશ્યનો કે યોગ્યતાનો સર્વ નથી, જે નથી તે યોગ્યતા બનાવવાનો ફલ નથી, કાર્ત્તે તે પણ તુમ્હાન થાય તેવી દિ સાદૃશ્ય નથી બીજાના દોષ સદન કરવા જેટલી ક્ષમા અને બધા સાથે વર્તવામાં ક્ષમા છે, મોગ અને સદાચરી પુરુષો પાસેથી સદ્વત્સ ક્ષામ મધુ મેળવવાની ઉત્કા છે, અતઃનાહ સ્વમજ્જના અને વૃત્તિની સિધ્ધતા છે, ત્યાં મન કાંપ્તમાં રાખવામાં આવે છે, ઇન્દ્રિયોનું તે તે વિષય તરફનું એ આધુ ત્યાં નહિ મરવામાં આવે છે અને ત્યાં આવા વીર કર્મનું પણ અભિમાન નથી, નિઃસ્વીકાર જન્મ અને મરણ એ બંનેની વચ્ચે આક્રમણ કરતા વાર્ષક્ય, વ્યાધિ કુખ વગેરે દોષો ત્યાં મિલકુન લુપ્તાતા નથી, એટલે કે નિઃસ્વીકાર એટલે આ બધી વસ્તુઓની પગ પગ એવું ત્યાં પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોય છે, અને પરિણામે ત્યાં કોઈ પણ મીઠામાં આસ્મિત ઉત્પન્ન થતી નથી સ્વીપુત્ત વરનાર વગેરે વિષે આપવા જ માગ છે એવો મોહ નથી હોતો મુખદુઃખ, લાભહાનિ તથા પગળ્ય, વગેરે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ ત્યાં ચિત્તની સમતા કદી જ ચલિત થતી નથી અને ત્યાં આને પરિણામે ઇશ્વરની ભક્તિ એકાગ્રતાથી અને અનન્યભાવથી ચાલુ રહે છે, લોક સમુદાયમાં એવું લોકાચરણને અનુસરીને વર્તવું વગેરે મો કટાણો આવી અત્યુષ્કાતોનો એકાંત ત્યાં મળવા માટે છે, આ વિષય સર્વવ્યાપક તરવ તે અપ્યારમજ્જના જ છે, એવા નિશ્ચયથી તેનું જ રહસ્ય જીવનમાં દસેતુ દેખાય છે-આવી રિયલિતે કે યોગ્યતાને જ્ઞાન એ નામથી ઝોળખવું ત્યાં સિવાયને જે બીજો વિસ્તાર હોય તે અજ્ઞાન છે એમ સમજવું ઉપર મુજબની વ્યાપક સસ્કારિતા વડે જેઓએ

પોતાનું અજ્ઞાન દૂર કર્યું છે તેમનું તે અધ્યાત્મજ્ઞાન બધે પ્રકાશ ફેલાવે છે, અથવા તેના તે જ્ઞાન વડે પરાત્મતત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યા પછી આ સંસ્કારિતા વડે જે બહારજ્ઞાન મળે છે, તે બહારનું સ્વરૂપ. તે બહારસ્વરૂપ સમજાય એટલે માણસનું મરણ થઈ ગયું. આ બહાર કે વિરાટ જીવન અનાદિ છે. તેને સત્ પણ કહી શકાતું નથી તેમ અસત્ પણ કહી શકાતું નથી. તેનામાં કોઈ પણ ઇદ્રિય હોતી નથી છતાં સર્વ ઇદ્રિયોની શુભચક્રિતનું અસ્તિત્વ ત્યાં દેખાય છે. બધાને ધારણ કરવા છતાં તે અનાસક્ત છે, સર્વ શુભોનો ઉપભોગ કરતાં છતાં પણ તે બ્યપક અથવા ભૂમા હોવાથી નિર્ગુણ છે. ભૂમાત્રોમાં બહાર પણ છે અને તે અંદર પણ છે. તે અર પણ છે અને અચર પણ છે. તેનું સ્વરૂપ ગૂઢ હોવાથી તે સમજાતું નથી. સમજવાની દૃષ્ટિએ તે ગમે તેટલું દૂર હોય તોપણ તે આપણા અંતરમાં જ છે. તે અખંડ, એકરસ, સર્વત્ર અવિભક્ત હોવા છતાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ બુદ્ધિ બુદ્ધિ બુદ્ધિ રીતે વહેવાઈ ગયા જેવું દેખાય છે. આ રૂપ (માણસા લાયક, વરેણ્ય, અન્વે-જ્ય, એવું બ્રહ્મતત્ત્વ) અખિલ વિશ્વનો આસ કરે છે અને ફરી તેને જન્મ આપે છે. બધાં ભૂતભાત્રાને તેનો આધાર છે. બધાનું ભરણપોષણ પણ તે જ કરે છે. ન્યાં અધિકાર પહેાંચી જ શકેતા નથી એવું તે બ્રહ્મ છે. બધી જ્યોતિઓનું તે જ્યોતિ છે. બધાનાં હૃદયમાં તે વસે છે. તે જ્ઞાન પણ છે અને જ્ઞાન વડે આસ થતું રૂપ પણ છે.

આવા બ્રહ્મ વિષે જેણે પોતાની શુદ્ધિ અર્પણ કરી છે, પોતાનો આત્મા પણ જેણે તેને જ અર્પણ કર્યો છે, તેને જ સર્વશ્રેષ્ઠ પરાયણ સમજી ત્યાં પોતાની નિશા કાયમ કરી છે, એવા તપસ્વી લોકો બધાં પાપો ધોઈ નાખીને તે બ્રહ્મ તરફ જઈ પહેાંચે છે. આથી તેમને પાછા આવવાપણું રહેતું નથી.

અધ્યાય ૧૬

જ્ઞાન-સાધનાયોગ:

શ્રી ભગવાન્ ઉવાચ

૧. શ્રદ્ધાવૃદ્ધિભવે જ્ઞાન તત્ત્વઃ મયતેન્દ્રિયઃ ।
જ્ઞાન લગ્ન્યા પરાં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥
૨. અજ્ઞધાશ્રદ્ધવાનથ સશયાત્મા વિનયતિ ।
નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરાં ન મુખ સશયાત્મનઃ ॥
૩. તદ્વિદિ પ્રણિપતેન પરિપ્રત્નેન સેવયા ।
ઉપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥
૪. યજ્ઞાત્યા ન પુનર્મોહમેવ યાસ્યસિ પાણ્ડવ ।
યેન મૂતાન્યસોપેગ દ્રશ્યસ્તાત્મન્યયો મયિ ॥
૫. અપિ ચેદસિ માપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તનઃ ।
સર્વં જ્ઞાનપ્રપેન્નૈવ શૃજિન સતરિપ્યસિ ॥
૬. મયૈષાસિ સમિદોઽગ્નિર્મત્સાત્કરુતે ડર્શન ॥
જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વજ્ઞાણિ ભક્તસામ્યુદયે તથા ॥
૭. ન હિ જ્ઞાનેન સદસ પવિત્રમિદં વિયતે ।
તત્ત્વય યોગસંનિઃ કલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥
૮. યોગસન્ન્યસ્તકર્માણાં જ્ઞાનસંછિન્નસાધનમ્ ।
આત્મવન્ત ન કર્માણિ નિવર્તન્તિ ઘનજય ॥
૯. ત્સ્નાદશનગતગૃત દ્વાસ્ય જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ॥
ચિત્ત્વૈન સદાય યોગમાતિદ્રોષોત્પિ ભારત ॥

જે માણસને આરથા (શ્રદ્ધા) છે, અને જે ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ કરી, જ્ઞાનની જ પાછળ પડે છે, તેને જ્ઞાન નક્કી મળે છે. અને જ્ઞાન મળ્યું એટલે યથાકાળે તેને પરમ શાન્તિ મળે છે, આથી હાલનું જે અશ્રદ્ધાળુ છે, અજ્ઞ છે, સશયપાળો છે, અને નાસ્તિક છે, તેનો નાશ જ થાય છે. જેનામાં શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસ નથી, અને જે સંશયથી ભરેલો છે, તેને ઇદ્વલોક કે પરલોક ખને બાબતું સુખસમાધાન કર્યું જ મળતું નથી. યોગની વૃત્તિ વડે જેણે બધાં કર્મો ત્યાગ્યાં છે, અને જ્ઞાન વડે જેણે સંશયને મારી નાખ્યો છે, એવા આત્મવાન માણસને કર્મોનું બંધન રહેતું નથી.

આનું એ જ્ઞાન તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની પાસેથી જ મેળવી શકાય છે. નત્રભાવે તેમને યરજે થઈ પોતાનું

અજ્ઞાન અને જ્ઞાન વિષેની ભૂખ તેમને નિવેદન કરવાથી, જ્ઞાતજ્ઞાનના પ્રશ્નો તેમને પૂછવાથી, અને તેમની સેવામાં રહી તે કહે તેમ વર્તવાથી તેમની પાસેથી તે જ્ઞાનની હીક્ષા મળે છે. હે અર્જુન, એવું તે જ્ઞાન તને મળે, તો તને આવે મોક્ષ ફરી નહિ થાય અને પછી બધાં જૂતમાત્રાને તું પોતામાં અને પરમાત્મામાં જોવા લાગીશ. બધા પાપીઓમાં તું નામીયો પાપી હો. તોપણ તે આખો પાપસાગર, આ જ્ઞાનરૂપી નૌકાની મદદથી તુ તરી જઈશ. જેમ

સળગાવેલો અગ્નિ ઈંધનના ઢગલાને બાળી નાખે છે, તેમ હે અર્જુન, આ જ્ઞાનાગ્નિ બધી જ જ્ઞાતનાં કંમેતિ, એટલે કર્મબંધોને બાળીને ભસ્મ કરે છે. અરેખર આ દુનિયામાં આત્મજ્ઞાન જેવું પાવન કરવાવાળું— પાવક— ખીણું કશું જ નથી. જેને યોગ સિદ્ધ થયો, તેને આ જ્ઞાન ધાર્ધીરે અંદરથી જ ઊગી નીકળે છે. તેથી અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને હૃદયમાં ધર કરી બેઠેલા તારા આ સંશયને તું જ્ઞાનરૂપી તરવાર વડે કાપી નાખી યોગયુક્ત થા, અને ઊઠીને ઊભો થા.

વસંતને કહેજો

વસંતને કહેજો કે, વરસીને જાય.

શિશિરના સૂસવાટે કંપી વનપંખિણી

કંપી કુંજકલીની કાયઃ

ખરતી મજરીઓ સન્દેશા મોકલ્યા

હિમાળે ક્યાંથી રેવાય ?

વસંતને કહેજો કે, વરસીને જાય.

થંભુ સ્મિત સરોજલે, થંભ્યો ગીતવિહારઃ

અંચલ નૌકા ચિત્તની પડી નિરવ મોહાર

સૂની સરિતાની સખિ, આછી જલ ઓઢણી

વાયુની વેગુએ વીંટાયઃ

કાઠે ઊભેલ પેલી કુમળી કરેણુનાં

હાલરકાં કોણ હવે ગાય ?

વસંતને કહેજો કે, વરસીને જાય

શ્રી૦ ઇન્દુલાલ ગાંધી

મેં ઇટલિનો ઉદ્ધાર કેમ કર્યો ?

[મારી નજરે મહાયુદ્ધ]

મારું નામ સીનોર બેનીટો મુસોલીની છે. મારા પિતા સાધારણ લુહાર હતો. મેં સાડું શિક્ષણ મેળવ્યું નહોતું. હું નાનપણથી જ શ્રમજીવીઓનાં કામો કરી મારું શુભરાત કરતો આવ્યો છું. હું ધણાં વરસો સુધી ચણતર કરનાર સાધારણ મિત્રો હતો. ત્યાં મને વાંચવા-લખવાનો શોખ લાગ્યો, મેં જાહેર લાય-લેરીમાં મારુ જ્ઞાન મેળવવાનું શિક્ષણ મેળવ્યું છે. પુરુષાર્થ મને પ્રિય છે. આખો દિવસ સમ્પત મહેનત કર્યા પછી મને વાચનમાં આરામ મળતો હતો. પછી હું સમાજવાદી થયો. મારા પુરુષાર્થથી હું સમાજવાદીઓનો સેક્રેટરી થયો. મેં સમાજવાદીઓના વર્તમાનપત્રનું અધિપતિપણું સ્વીકાર્યું. મેં એ પત્રમાં ધગધગતા અંગારા જેવા લેખો લખવા માંડ્યા. આ સમયે મહાયુદ્ધ આવ્યું. મહાયુદ્ધમાં મિતરાન્યો સાથે જોડાઈને ઇટાલિયનોએ યુદ્ધ કરવું જોઈએ એવી મેં ધોષણા કરી. આથી મને સમાજવાદીઓએ પોતાના પક્ષમાંથી કાઢી મૂક્યો. હું ફેસિસ્ટ બન્યો.

ફેસિઝમ એટલે શું ?

ઘણામાં ઘણા પુરુષના સર્વાધ્યક્ષપણા નીચે રાજ્ય-તંત્રનું શાસન ચલાવવું એ સ્વદેશકલ્યાણ કરનાર સરકાર રાજ્યનું સર્વસ્વ છે. વ્યક્તિની કાંઈ કિંમત એકલાપણામાં નથી. રાજ્ય એવી વ્યક્તિઓનું માલિક, દોરવનાર, અધ્યક્ષ અને પ્રેરક છે. વ્યક્તિઓએ રાજ્યની આગ્રાથી સર્વસ્વ હોમી જીવનનો પણ ભોગ દેવો જોઈએ. દેશના ભલા માટે રાજ્યની આગ્રાથી જીવીને, છાકરાંછાં, સ્ત્રી સુદ્ધાં બલિદાન દેવું. ઇટલીના લોકો રોમન મહારાજ્યના વંશજો છે. શૌર્ય, તેજ, બળ, ચક્તિ, સાહસમાં ચડિયાતા છે. જગતમાં મહારાજ્ય રચાવવા લાયકાત ધરાવનાર છે. ફેસિઝમ એમને લાયક થઈને જગતના દિગ્વિજય માટે પ્રેરણા કરે છે. 'યુવાન, બળવાન, વિદ્યાનવાદી અને સાહસી બનો, એ એનું મુખ્ય સૂત્ર છે. દ્વિસા એ અમારા ફેસિઝમનું

ચીઠું હુંગરસી ધરમસી સંપત્ત

ધ્યેય છે. યુદ્ધથી પ્રગતી ઉન્નતિ થાય છે એ એનું મુખ્ય સૂત્ર છે. ધર્મ, દયા, પ્રમાણિકપણું, સત્ય એ બધું ત્યજીને પણ ખીટી પ્રગત્યોના યુદ્ધમાં પરાજય કરી તેમના દેશાની સમૃદ્ધિ હાંતવી, ચૂસવી એ ફેસિઝમનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. સાડાચાર કરોઃ ઇટાલિયનો માટે ઇટલીનો દેશ પૂરતો નથી. આગળ ધસો, જંગ જીતો, તેજસ્વી-ચશસ્ત્રી થાઓ એ અમારા ફેસિઝમનું પહેલું પગથિયું છે. અમારે સન્માન માટે રાજ્ય છે, સર્વ સત્તા ધરાવનાર સર્વાધ્યક્ષ જીરો છે.

મહાયુદ્ધ પછીનું ઇટલી

ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડે અમને આંબલા-આંબલી દેખાડી યુદ્ધમાં હિનાર્ધા. પરંતુ યુદ્ધમાં જર્મનીનો પરાજય કર્યા પછી અમને ફોરિ અંગૂઠો બતાવ્યો. યુદ્ધમાં અમે નિર્બળ બન્યા હતા. પૈસે ટકે અને માણસોમાં અમારી મહાન ખુશ્તારી થઈ હતી. અમે પાચમાલ થઈ ગયા હતા. અમારા હુર્યા રાજ્યદારોઓ માંહોમાંહે ઝવઝા કરાવી ઇટાલિયન પ્રગતને નળળી બનાવી હતી. વેપારઉદ્યોગ નાશ પામ્યા હતા. લોકો ભારે દુઃખી હતા. અરાજકતા ફેલાઈ હતી. ચારે તરફ સમાજવાદોઓ હડતાલો પાડતા હતા. ચોટાળા, તકરારો, ઝડપાનો પાર નહોતો. મેં યુવાનોને હાકલ કરી, ચાલો ફેસિઝમને સ્વીકારો, દેશનો ઉદ્ધાર કરો. યુવાનોએ મારો હાકલને ઓલો લીધી. કાળાં ખમોસ પહેરીને યુવાનોએ મારા નેતાપણા નીચે હુર્યા રાજ્યદારોઓ અને સમાજવાદોઓના મેળાવડા જોરજુલમથી તોડવા માંડ્યા. અને અત્યાચારો કરીને અત્યાચારોને દગાવવા માંડ્યા.

મેં ઇટલીના રાજ્યની લગામ દુધમાં લીધી

મારી પાટીં દવે દીકે દીકે મજબૂત બની હતી. સહેરોસહેરમાં ફેસિસ્ટોનો દુકકોઓ નિત્ય કલાવન કરતી હતી. મારા દુકમથી એ હજાર ફેસિસ્ટ સૈનિકો એ રોમ ઉપર દૂચ કરી. રાજ્યમાં એટલી અચન

વરયા હતી કે કોઈએ માગ ફેસિરેટને અટકાવ્યા નહિ રામમા જઈ મારા સિપાઈઓએ રાજ્યના શાસનની લગભગ માગી ગળરાયના રાજ્યએ માત્ર બળ દ્વિધ પામેલું જોઈ મને ઇટલીનો કમલે સોપ્યો તા ૧૨ એપ્રિલ ૧૯૪૫ના દિવસે ઇટલીના ગત્ય શાસનનો ભાર મેં ઉપાડ્યો તું સર્વોચ્ચ થયે મેં બધી પાર્ટીઓ, તેમાં પણ સમાજવાદીઓને જડમળથી ઉમેરી નાખ્યા પાક્ષેટ વિખેરી તેમાં મારી પાર્ટીના સગો જ ચૂટાય તેની નવરથાવાળી ચૂટણી કંગડી સમાજ'ધી કશી મારે તરફ મારી પાર્ટીના ફેસિરેટ વૃત્તિને અમારી સત્તા સ્થાપિત કરતા હતા અમારા હાથમાં સત્તા આવવાથી અમારી પાર્ટી વિશાળ બની ધોમે ધોમે રાજ્યના રેવન્યુ પોલીસ જાહેર અધિકાર અને સૈનિક-અધિકારો મારી પાર્ટીના સભ્યોના હાથમાં મકયા મારી કસકે દેખરેખ નીચે આધુનિક ઇટલીનું વસતી થવા લાગ્યું

યુનાનોને તૈયાર કર્યા

મેં મારી બધી આથા ઇટલીના યુવાનોમા મૂડી મેં એમને પૂન પ્રેત્સાદન આપ્યું ગત્યના ખોળાં । ખર્ચો અને પોલી તેમ જ સડા મેં દૂર કરી આથી ઇટલીની વાર્ષિક આવક સારી સચવાઈ રહેવા લાગી મેં યુવકોમા ઉત્સાહ રેડવા માડ્યો શિક્ષણખાતા ઉપર મારી સીધી દેખરેખ હતી દરેકે દરેક વિશીગને ધોડેસવારી બદલ મારવી સાર્ફન અલાવવી અને સમ્પત કસરતની પ્રોત્સાહવાયી પસાર કરવામા આવતો હતો શારીરિક મહેનત અને કટ સહન કરવાની તું તેમને આદત પાડતો હતો દોડતુ તરતુ જો થેથી કૂદતુ એ બધામા એઓ હોસિયાર થતા હતા સૈને કતાયત કરવાનું શીખવવાનું ગેળી મારવાની નેમ લેતા શીખવવામાં આવતું હતું આ કિશોરોમાથી સારા યુવકોને ચૂટી નેમને વિમાની કામ શીખવવામાં આવતું હતું કેટલાકને મનવારોના કામની તાલોમ અપાતી હતી કેટલાકને તોપ ખાનાની તાલીમ અપાતી હતી એ રીતે છેલ્લા અઢાળ વર્ષોમા લાખો યુવકોને સરસ સુદા અને કોર તાલીમ મેં અપાવી દીધી આજ મારુ

સૈન્ય આ યુવકોનું જાનેતું છે ઇટાલિયન સિપાઈ ઓ લડવામાં ચોખ નોના તેમ એમનું ચૌર્ પડ્યું એણે ગણાતું એમને કેમણે મેં તેજરી, ઘરતી, કસાયતા યુવકોને મારી નજર નીચે કેળવીને મોટું સૈન્ય બનાવું છે અધિમરીઓને માટે મેં શાળાઓ ગ્લાધી એમને યુદ્ધની ભૂગાળ, ચિસ્ત, સૈન્યગત્ય અને વ્યૂદ ગોઠવતાં શીખવ્યું છે મેં આ કામ પાળી અત્યત સમય, ધીરજ અને અદમ્ય ધન ખર્ચું છે આજે જે ભગ ઇટાલિયન સૈન્ય દેખાય છે તે વ્યાનું ફળ છે પરતુ આ માગ તૈયાર કરેલા સૈન્યની કુશળતા હજી બધિખ્યામાં દેખાશે એકએક સૈનિક કસાયલા, મુશિશિન અને રણવિદ્યાવિશારદ છે વ્યાનું સરસ સૈન્ય જીતુ કરવા માટે કુ મને કૃતકૃત્ય ગણુ છું

ઈટલીની હું એતી મુનારુ છું

મારુ ઇટાલી ખેતીપ્રધાન દેશ છે પરતુ વસ્તી વધી મર્ષ ખેતી માટે જમીન પૂરતી નહોતી ખેડૂતો ઉપર મરજ હતું તેઓ અત્યત મરીન હતા એક દેશની અમુદિ વધાવવી હોય તો ખેડૂતોને મુખી કરવા જોઈએ મેં આ વિચ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું નહીકિનારે પર્વતોની તળેગીમા, તીચી પાણીથી ભરેલી જમીનમા કૃત્રિમકિનાર ઉપર મૂશી જમીનવગર વાવેલી પરી હતી મેં માગ યુવકોને ઉરેશી એઓ પાવડ-કોલાંગી લર્ષને વ્યવસ્થિત ધોતજી એન્જિનિયરો બનાવ મુજબ જમીનમા માગી ભગવા લાગ્યા લાખો એક જમીન અને તૈયાર મરી તેમા મીકા પાણીનું પીત પહોંચે એવી વ્યવસ્થા મરી મેં પગદેશીથી સાગ બીજો મ ગાવી આપ્યા પુષ્કળ ખાતરનો ઉપયોગ કરવાનાં મેં સાધનો મરી આપ્યા ખેતીવાડીના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે મેં શાળાઓ ખોલી આજ વીસ વરસે એના મીકા ફળો અને જોઈએ છીએ ઇટલીને મોટા પ્રમાણમાં અનાજ પગદેશીથી મ ગાવતુ પડતુ હતું હવે અમે લગભગ આત્મસતોધી થયા છીએ અમે જીનટા પુષ્કળ બટાટા ફળો દારૂ વગેરે પગદેશી આતે અગ્રધીએ છીએ અમારા ખેડૂતો પગમર થઈ ગયા છે અમે અનાજની પરાધીનતાથી છૂટા થયા છીએ

અમે આનું પરિણામ લાવવા માટે દોઢ અઝગ લીરા ખુચ્યા છે. ભવિષ્યમાં હજી અમારે એનાં મીકાં ફળ ચાખવાનાં રહે છે.

ઇટલીની નબળાઈઓ

દેશની સમૃદ્ધિ વધારાવામાં ખેતીવાડી સહકારી છે. પણ ઉદ્યોગો એનાં મૂળ છે. મેં એ વિષય ઉપર જોડો વિચાર કરી લીધો. અમારી ઇટલીની ભૂમિ ખૂબ ફળુપ છે. પરંતુ કમનસીબે એમાં કાચા પદાર્થો થતા નથી. અમારી ભૂમિમાં કુદરતે મહેર કરી નથી. અમારે લાં ગરમતાં ઝાડો નથી. એ ઘડો અમારી ભૂમિને સદતાં નથી. એટલે રબર અમારે સ્થિતન પાસેથી ખરીદવું પડે છે, કોલસાની તો આ જમાનામાં યુષ્મ જરૂર છે, છતાં અમારી જરૂરિયાતના કોલસાના માત્ર ત્રણ ટકા જ પેદા કરીએ છીએ, આથી અમારે ૯૭ ટકા કોલસા જર્મની અને સ્થિતન પાસેથી ખરીદ કરવા પડે છે, લાચાર છીએ કુદરતના કોપ સામે. ખીજી મોટી અગત્યની વસ્તુ તેલ છે, એના વગર મોટરો અને વિમાનો ચાલી જ ન શકે. આ બધું તેલ અમેરિકા અને સ્થિતન પાસેથી અમારે લેવું નોઈએ છે. હવે આપનું એટલે લોહાની ધાતુ કટલી ઉપયોગી છે? પરંતુ અમારી જરૂરિયાતના અમે માત્ર ૩૭ ટકા પેદા કરીએ છીએ, બાકી સ્વીડન પાસેથી ખરીદવી પડે છે. મેગેનીઝના તો માત્ર ૧૪ ટકા જ અમે પેદા કરીએ છીએ. યુદ્ધમાં ઉપયોગી ફામિયમ ધાતુ તો અમારે ત્યાં થતી જ નથી. પુલ્ક ફામિતી ધાતુ પણ મળતી જ નથી. નીકલ પણ ૯૯ ટકા અમારે પરદેશોથી મંગાવવી રહો. તાંબું માત્ર ૪ ટકા જ અમારા દેશમાંથી મળે છે, માત્ર સીસું ૧૯ ટકા મળે છે. જમીનની મોટા પ્રમાણમાં યાદી સરવે કરાવ્યા છતાં પરિણામ નિષ્ફળતામાં આવ્યું છે. છતાં હું ઉદ્યોગો સુધારું છું

મેં ઇટાલિયન કારીગરોને કહ્યું કે ભાઈઓ તમે યંત્રશાસ્ત્રમાં કુશળ છો. તમારી પાસે મૂકી નથી. કાચી ધાતુઓ નથી. ફિકર નહિ, હું મદદ કરીશ. મેં સરકારી સહકાર સાથેની મોટી કંપનીઓ કાઢી સસ્તા ભાવની કાચી વસ્તુઓ એમને પૂરી પાડો. એમને

મેં સૈન્ય માટેનાં યંત્રો બનાવવાનું પુષ્કળ કામ આપ્યું. મનવારો, વિમાનો, મોટરગાડીઓ બનાવવાની મોટી વરદીઓ એમને આપી. સરસ સ્ટીમરો બાંધવા માટે એમને મેં મદદ આપી. દેશપરદેશો સાથે કરારો કરીને મેં એમની વસ્તુઓ પરદેશ ખાતે ચકાવવા-વેચવાની સગવડ કરી આપી. મેં મજૂરો અને માલિકોના આઠ આઠ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટી સરકારી પ્રમુખ નીમી તેમના હાથમાં કારખાનાંઓને ભાર મૂક્યો. હજાલ પાકવી એ ગુનો ઠેરવ્યો. અમારે ત્યાં મજૂરી સરતી છે. રાજ્યના આશ્રયથી અમારા ઉદ્યોગો તરત ઘટ્ટ ગયા. અમને દક્ષિણ અમેરિકાથી પુષ્કળ વરદીઓ મળી. કાચી ચીજો અમને જે દેશ પૂરી પાડે તેને અમે પાકી ચીજો અને યંત્રો પૂરા પાડવાની સંધિઓ કરી. અમે પોતાની સ્ટીમરો, પોતાની વોમા-કંપનીઓ જાળી કરી. અમારા ઉદ્યોગો દસગણા વધી ગયા. અમારો વેપાર બેવડાયો. અમારા રાજ્યની પેદાશ પણ બેવડાઈ. વીશ વરસોના આ પ્રયત્નોનાં ફળો નોઈ હું ઉક્તાસ પામું છું. પણ હજી હું સંતુષ્ટ નથી. જગતભરમાં ઉદ્યોગોમાં પહેલે નંબરે ઇટાલિયન પ્રમોને કેમ બનાવવી તે હું કહીશ નહિ પણ કરી બતાવીશ. ઇટલી જરૂર સર્વોત્કૃષ્ટ બનશે.

શિક્ષણ, સાહિત્ય, વર્તમાનપત્રો, વિજ્ઞાન

શિક્ષણ ઉપર મેં બહુ જ ધ્યાન આપ્યું છે. મારો લોભ એ કે ઇટલીમાં કોઈ પણ બાળક અક્ષરજ્ઞાન વિનાનું ન રહે. એ તરફ અમારું વંદાણુ વહે છે. સાહિત્ય માટે તો મેં અદ્ભુત કામ કરાવ્યું છે. હજારો મુંદર પુસ્તકો ઇટાલિયન ભાષામાં મેં તૈયાર કરાવ્યાં છે. હિંદ ખાતે મેં એક ઇટાલિયન સ્ટીમર મોકલી હતી તેમાં ઇટાલિયન પુસ્તકોની લાયબ્રેરી કાઢીને પણ મુક્ય કરે તેવી હતી. હિંદના કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને ખોલાવી સત્કાર કરાવ્યો હતો. એમને ઇટાલિયન વિશ્વકોષના ૩૦ વોલ્યુમો મેં બેટ આપ્યાં હતાં. સાહિત્યવિદ્યારી હોવાથી મેં સાહિત્યને અનોખો વેગ આપ્યો છે. હું પોતે હજી વર્તમાન-પત્રોમાં લખું છું. આખો જન્મ મેં વર્તમાનપત્રોમાં

૫૪૦ : મેં ઇસ્લિના ઉદ્ધાર કેમ કર્યો?

લખ્યુ છે એટલે ઇસ્લિના વર્તમાનપત્રોને મેં છટ-
પાટ આપી છે અત્યંત તેઓ મારી પાર્ટી અને ગભ્ય
વિરુદ્ધ સ્વાભાવિક રીતે લખી ન જ શકે ઇસ્લિના
પત્રરચના વર્તમાન પત્રોએ અનેઓ ફાળો આપ્યો છે
વિદ્વાન એ તો આમારુ સર્વસ્વ છે મેં અનેક પ્રોફેસરોને
નવી શોધખોળના કામમાં લગાડી દીધા છે એમણે
વિશ્લેષ રસાયન અને યનશાસ્ત્રની અદ્ભુત શોધો
મરી છે એ માટે હું એમનો ઓશિંગણ છું.

મારી યુદ્ધની તૈયારીઓ

બળવાન સૈન્ય ધરાવનાર ગાંધી સિનાય જગતનો
દિવિજગત ચક્ર શકે નહિ આ વિષયમાં મારો આદર્શ
નેપોલિયન છે દેશને ઉત્તિમાં લાવનાર વિજયની
પર પગઓ છે માટે મેં શરૂઆતથી જ યુદ્ધની તૈયારી-
ઓ કરવા માડી હતી આથી મેં ચોપન લાખ
મનુષ્યોને યુદ્ધનું શિક્ષણ આપ્યુ છે પણ તમામ
પાસે લાલમાં સાત લાખ માણસોને આધુનિક શસ્ત્ર
ઓથી સંપૂર્ણ સજ્જ કરેલા યુદ્ધમાં યોદ્ધા દિવસો
મા જ મુકી શકુ છું જરૂર પડ્ય પંદર લાખ
માણસોને માટે આધુનિક શસ્ત્રો સજ્જ રાખ
વાનો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે તે માટે હું ત્રેવડમાં છું
હમણાં ૧૦૦ ડીવીઝોને મેં રણમાં ઉતારી છે
એમને ૧૪૦૦૦ નાની મશીન-તોપો ૫૦૦૦ મોટી
મશીન તોપો એમને પૂરી પાડી છે તે સિવાય યુદ્ધની
નાની ૧૬૦૦ તોપો અને ૮૦૦ જંગી તોપો પણ
પૂરી પાડી છે મારી પાસે હમણાં ૩ ડીવીઝોને
સંપૂર્ણપણે મોટરોના વાહનો ધરાવે છે એક ડીવી-
ઝન ૮૬૦૦ અનેલો છે મારી પાસે ૭૦૦ ટ્રક છે
જર્મની જેવી મોટી નથી, પણ જર્મનીની જેટલ્યા
મારે મોટી લઘાઈઓ લાવવાની છે? મારે તો ઉપર
ઉપરનું માખણ ખાવુ છે મારી પાસે પાંચ હજાર
હવાઈ વિમાનો અને પચાસ હજાર વિમાની છે કેટ
લાંક વિમાનો જૂની તત્તનાં હશે, પરંતુ તે માટે
કાંઈ ઉપાય નથી કારણ કે મારુ ગજબ ખાલી રહે છે
મારે મનવારોનો કાફલો

હું ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં સંપૂર્ણપણે કાબુ ધરાવવા

મારું છું ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ઇસ્લિનો દેશ દક્ષિણ
લક્ષમાં લાંબો માર્ગ પગરાવ્યો છે એટલે ભૂમધ્ય
સમુદ્ર મારો જ ગણાયો? પરંતુ આ બ્રિટિશરો
બિસ્માટ્ટર સુએઝ, માલ્ટા વગેરે ટેકાએ મોટી કિંમતે
બંદીઓ કરીને મારી મદદવારૂંદાઓને નિષ્ફળ
બનાવે છે એના ઉપરની મારી રીસ જર્મનીની
મદદથી પૂરેપૂરી ઉતારીય ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં મારુ
ખીજું કટ્ટુ દગીફ ફાન્સ હતું. તેનો મદ તો જર્મની-
એ ઉતારી નાંખ્યો છે દવે બ્રિટનનો વારો છે
મેં બળવાન દિગ્વિપાર કાફો ઊભો કર્યો છે મારી
પાસે મોટી ૩૫૦૦૦ ટનની ચાર મનવારો છે તેમાં
બે તો આધુનિક સાધનોથી યુક્ત અને સોળ
ઈન્ડી તોપો ધરાવે છે એ મનવારોમાં વિમાનો અને
નાની મોટર-મોટો પણ રહે છે તે સિવાય મારી
પાસે ૧૫૦ સમગ્રીનો છે, તેમાં ધણી ઉલ્લામાં છેલ્લી
હજની છે ૫૬ વિનાશિકાઓ (દિટ્રોયરો) છે તેમાં
ફેલ્લીક તો ૪૪ નોટની ઝડપવાળી આધુનિક વિના-
શિકાઓ છે ૨૨ મલરો છે તેમાં ૧૦૦૦ નાની
મોટર-મોટો છે જે દરેક બે બે ટોચપીડ ફેડી
શકે છે હું દર મહિને ૨૦૦ નવા વિમાનો તૈયાર
કરાવુ છું કાંઈ પ્રથમ પૂછશે કે ત્યારે તમે બ્રિટિશ
કાફો સાથે લડીને તેને ધમસદન શા માટે પહો-
ચાડતા નથી? પરંતુ મારે કબજ કરવુ નોર્મંડીએ કે
બ્રિટિશ મનવારોનો કાફો અતિ મજબૂત છે એટલે
એની સાથે ઉધાડી રીતે લડાય તેમાં ફાયદો નથી
બાકી એવિંતા હુમલા અને કરીએ જ છીએ
જર્મનીની સમગ્રીનો અને સુરંગો તથા વિમાનો
બ્રિટિશ કાફોને ખૂદાડીને નગરો બનાવી પછી
માગ કાફોના પરાક્રમે નોંધે.

ઈસ્લિની અર્થનીતિ

કોઈ કહે છે ઇસ્લિ અતિ ગરીબ છે અને તે
કયા ના પાડીએ છીએ ગરીબ હોવા છતાં એ વીસ
વરસમાં ત્રીજા ક્લાસના રાજ્યમાંથી પહેલા ક્લાસના,
મહારાજાની પદવી પામ્યુ છે ટીકાકારો કહે છે કે
ઈસ્લિ પાસે ઝાઝુ સોનું નથી ખરી વાત છે અને
આમારુ સોનું વેચી સરસમા સરસ ઉપાયોગમાં લીધુ

છે. અમેરીકા જેટલો ઓગણીસ અબજનું સોનું ભરીને ભારણ રૂપ રાખ્યું નથી. દીકાકોશ કહે છે કે ઇટલીના બજેટમાં દર વરસે બે ત્રણ અબજ લીરાનો ખાડો પડે છે. પરંતુ અમેરિકાના બજેટમાં દર વરસે એથી પણ મોટો ખાડો પડે છે. દીકાકોશ કહે છે કે ઇટાલી ઉપર મોટું કરજ છે. પણ તે કરજ અમારી જ પ્રજાનું છે. કયા રાજ્ય ઉપર કરજ નથી ? દીકાકોશ કહે છે કે લોકો ઉપર ભવંકર કરવેરાં છે. પણ કયા રાજ્યમાં કરવેરાં ઓછાં છે ? લોકો કહે છે કે ઇટાલીનું અર્થશાસ્ત્ર તરત તૂટી પડશે. પરંતુ એ તો ધણી વરસોની ભુગ્ગતી વાત છે તે ઉપર અમે મદાર બાંધતા નથી. જગત જોશે કે મુસોલીની બેઠાં છતાં ઇટલીનું અર્થશાસ્ત્ર કેમ તૂટશે ? લોકો કહે છે કે ઇટલીની પ્રજા ઉપર ભવંકર સંકટો અને વિદેશીઓ છે તેના જવાબ ઇટલીની પ્રજા પોતે જ આપી દેશે. યુદ્ધ વખતમાં દુઃખ તો સૌ પ્રજાઓને થોડે ઘણે અંશે ભોગવવાનાં હોય છે.

ઇટલીની વસ્તી

અમારી પ્રજા સવામાર કરોડની છે. ઇટલીમાં એના માટે પૂરતો માર્ગ કે રથાન નથી. અમને સંસ્થાઓની ધણી જરૂર છે. આગળ ઇટાલીઓનો વધારાની વસ્તી અમેરિકા તરફ જઈ ત્યાં પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી શકતી હતી. અમેરિકામાં લાખો ઇટાલિયનોની વસ્તી છે. પરંતુ હવે અમેરિકાએ અમારો સામે દાર બંધ કર્યા છે. અમે લાચાર થયાં છીએ. અમારી વસ્તીને કયાં મોકલવી એ સવાલ અમને રજાડે છે. અમે તુર્કી પાસેથી આફ્રિકા ત્રીપોલી લીધું પણ ત્યાં પણ અમારા માટે અત્યુકળ જગ્યા નથી. અમને એઝિયા અને ઇટાલી સોમાલીલેંડ તેમજ લીબીયામાં યુકેળ જમીન મળી છે. પણ ત્યાં તો રેતીના રણો છે એટલે ઇટાલીઓને ક્યાંથી વસાવાય ? મેં સર્વેની ત્રિફલતા છતાં એબીસીની-આની જીત કરી પરંતુ તે દેશમાં મૂકી પણ ઇટાલીયનોને વસાવી શકાયા નથી. તેમ ત્યાં નાના મોટા ચાલુ બળવા થયા કરે છે. એઝીનીનીઆમાં નાના

રાજ્યમાં તે કેટલા ઇટાલીઓના રાજા શકાય. માટે અમને સંસ્થોનોની ધણી જરૂર છે.

મારી પરદેશ નીતિ

મેં પ્રથમ બિટન સાથે દોરતી બાંધવા પ્રયત્નો કર્યાં પરંતુ એ મીઝણ લોકોએ મને તુલ્ય કરીને તરછેડી કાઢ્યો, મેં ક્રાન્સ સાથે દોરતી કરી પણ ક્રાન્સે તો મારા શત્રુ રહ્યા સાથે પાકી મૈત્રિ બાંધી. અંગ્રેજોએ મને એબીસીનીઆ લેતાં રોક્યો હતા. બાવન પ્રજાઓને ઉચ્છેદી પ્રજાસંઘ પાસે મારા વિશાધમાં બોધકોટો જીભાં કર્યાં. મેં તેની કંઈ દરકાર કરી નહિ. એબીસીનીઆ જીતી લીધું. મેં જર્મની સાથે સહકાર કર્યો કારણ કે એ પણ મારી જેટલો ફેસીસ્ટ રાજ્ય છે. જાપાન સાથે મેં મૈત્રિ બાંધી કારણ કે ત્યાં પણ ફેસીસ્ટમનું પ્રાબલ્ય છે. રશિયામાં ફેસીસ્ટ રાજ્ય સ્થાપવા માટે મેં અને હિટલરે સંમતી મૂક્યાં હતાં. ત્યાં જનરલ ફ્રાન્કોને વિજય અપાવી લોકતંત્રનો પરાજય કરાવ્યો હતો. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સને અને કેવા કંપાં હતાં ! જર્મનીએ રશિયા સાથે મૈત્રિ કરી સંધિ કરી છે તે મને નાપસંદ છે. પરંતુ સમોગો અનુસાર હિટલરને આ પગલું ભરવું પડ્યું છે. પણ વખત આજે રશિયાની એ ખબર લેશે એવી મને પાકી ખાતરી છે. મારી પરદેશનીતિ માત્ર ઇટલીના જ લાભ માટે છે. જે ઇટલીને વધારે લાભ કરી આપે તે મારા મિત્ર. હમણાં મને જર્મનીની મૈત્રિથી વધારે લાભ થવા વકો છે. કારણ કે જર્મનીના વિજયના લાભોમાંથી મને સારા હિસ્સો મળશે. મારી રાજ્યનીતિ કુટિલ, મુત્સદ્દી અને ઇટાલીના સ્વાર્થ પૂરતી છે. હિંસા, ભુકાળ, ફરેબ એ સર્વેનો પુંઝ ઇટાલીના સ્વાર્થ માટે ઉપયોગ કરતો રહ્યું છે.

હું જર્મની સાથે શામાટે મોડા મળ્યો ?

જર્મની સાથે અરરપરસ યુદ્ધમાં સાથ દેવાના મારે કરાશે હતાં. છતાં નવમાસ પછી હું શામાટે યુદ્ધમાં જર્મનીની સહાયે ગયો ? એનું કારણ જર્મની સમજે છે, ફ્રાન્સની સરહદ ઇટલી સાથે મળતી

૫૪૨ : મેં ઇટલિનો ઉદ્ધાર કેમ કર્યો?

હતી. એટલે ફ્રાન્સનું બળવાન સૈન્ય અમને ચૂંટી નાખે. ફ્રાન્સનું નૌકાદળ બૃમધ્ય સમુદ્રમાં મને હેરાન કરે. ફ્રાન્સનું આફ્રિકાનું સૈન્ય પણ મને તકલીફ આપે. આ કારણેથી જર્મનીની ગંભિર મેળતી હું તરફ રચી હતો પણ અને તેટલી જર્મનીની તરફેણ કરતો હતો. નોર્વેને અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચે ઘેરા લાલિને ભારી પડે તેવી વધણ પકડી એટલે મેં બૃમધ્ય સમુદ્રમાં મારા કાફલાને બહાર કાઢી જિબ્રાલ્ટર અને ફ્રેન્ચ પ્રદેશ ઉપર આક્રમણનો ખોટો ટોંગ કર્યો એટલે બ્રિટીશ અને ફ્રેન્ચ કાફલાને નોર્વેનો ઘેરા પડતો મૂકીને પોતાના કાફલા બૃમધ્ય સમુદ્રમાં મૂકવા પડ્યાં.

મારી મહત્વાકાંક્ષાઓ

મારે નેપોલીઅન કે સીઝર જેવાં વિજેતા થવું છે. સાચા ખોટાં ઉપાયો, મુત્સદ્દાપણા અને દિસાથી જ હું મારી જીતો કરવા માગું છું. મારે જગતને મારે ચરણે લાવવું છે હાલમાં મારી મહત્વાકાંક્ષા જર્મની સાથે રહીને બ્રિટનને નમાવવાની છે. હું જર્મનીનો સાથ હવે છોડી શકું તેમ નથી મને ખાતો છે કે જર્મની બ્રિટનને જરૂર હગવશે આથી મારા હાથમા પૂંજી, સુગંજ અને બૃમધ્ય સમુદ્ર તરતમાં આવશે. આફ્રિકાના અંગ્રેજ સંરચાનો પણ મારા હાથમા આવશે તેમ બેલ્જીયમ ફ્રેન્ચના આફ્રિકન સંરચાનો પણ મારા હાથમા આવશે. એ મોટા ખંડને હું ખૂબ ચૂસીશ. આફ્રિકાનો દૂ અકર્ષિત યર્ષદ્ય યુરોપમાં હું ગ્રીસ અને તુર્કીને લેવાં માગુ છું. હમણાં બ્રિટન મારી મહત્વાકાંક્ષાનો સળંગ વિરોધી છે. તે ભાંગતા હું ત્યાં સંઘર્ષથી વિજેતા મેળવીશ.

કદાચ બ્રિટનનો પરબ ન થાય તો શુ કરું? આ પ્રશ્ન તમારા મનમાં છે ખરો? મારી પાસે નવકથા મહિતા સુધો ચાલે તેટલી સામગ્રી પૂરી જતી ગઈ છે. એ સામગ્રી તરત ખુદી નપડે તે માટે હું મોટાં પુઢો કરતો નથી. બ્રિટન જો લડાઈ લંબાવશે તો અવગત મને ભારી તો પડશે. પણ મને ખાતો છે કે જર્મની મને ચાલુ મદદો આપ્યા કરશે છતાં હું વખત જોઈને પાધરી ફેરવી જાંધીશ.

મેં ક્યાં જર્મની સાથે જનમકારનો વિવાદ કર્યો છે. જે તરફ પહોં નમશે તે તરફ જઈ જશે. યુરોપમાં સાથી મોટા ફ્રિડલ મુત્સદ્દાનું મને ફાકટનું માન નથી મળ્યું. હમણાં તો બ્રિટનના સોમાલીલેડનો મેં જય કર્યો છે. ઇંગ્લેન્ડ પણ હુ લઈશ. આઠી જે તરફ પવન વાગે તે તરફ હું ફૂંકી પગાડીશ. એ મુસોલીનીની અને ઇટલીની કથા છે.

જર્મનો બ્રિટન ઉપર, વિમાનો હુલ્લી કરે છે

જર્મનોએ આ માસમાં બ્રિટન ઉપર બારે બેસાં થી વિમાનો હુલ્લી કર્યાં છે, સરખાતમાં ૫૦ પછી ૧૦૦-૧૫૦ વિમાનો દરરોજ બ્રિટન ઉપર આક્રમણ કરતાં હતાં. તે પછી ૨૦૦-૩૦૦ વિમાનો આક્રમણ કરવા લાગ્યા. પછી ૫૦૦ વિમાનોનું જૂથ યોગ્ય વરસાવના લાગ્યું. છેવટે ૧૦૦૦ વિમાનોએ બોમ્બો વરસાવ્યા છે. અંગ્રેજોએ પણ ઉલટમાં આવી આવાં વિમાનો આક્રમણોનો બારે સામનો કર્યો છે. દશ દશ પંદર પંદરના જૂમખામાં વિમાનોના ધામને ધાકા બ્રિટન ઉપર ઝૂમ્યાં. કેટલાંક બોમ્બો મહેરો ઉપર, બદરો ઉપર, કિલ્લેખાઓ, રેલ્વે, વિમાનખર, કારખાનાઓ ઉપર નાંખવામાં આવે છે. કેટલાંક ઉગ્રેથી પવનથી ખેંચાઈ સાગરમાં પડે છે. કેટલાંક મેદાનમાં પડે છે. કેટલાંક નેમ ચૂકી ખાનગી ઘરો, દેવળ, રસ્તાઓ ઉપર પડે છે. તુકશાન સખ્ત થાય છે પણ અંગ્રેજો એનું પેટ ભરી વેર વાળે છે. તેઓએ એક અડવાડીઆમાં જર્મનીના ૭૫૦ વિમાનો લગભગ તોડી પાડ્યાં છે. જ્યારે તેમના માત્ર ૧૬૨ વિમાનો નાશ પામ્યાં છે જર્મનીના ૧૫૦૦ વિમાનોએ મરણ પામ્યાં છે જ્યારે અંગ્રેજોના પાંચસોને પણ પૂરાં બલાસ થયા નથી. જર્મન રેડોએ અંગ્રેજોની મોટી ખુવારી બતાવી પોતાની ઓછી બતાવે છે પણ તે બહુ ભરોસાપાત્ર નથી

અંગ્રેજોની ગંજાવર તૈયારીઓ

ફ્રાન્સ ઉપર અંગ્રેજોનો મોટો આધાર હતો. ફ્રાન્સને મોટી તુકશાની પણ લાગી નહોતી. છતાં તે દિવસ હારી શરણે ગયું. આ સમયે બ્રિટન એકલું

અટ્ટર્ન જર્મન મહાન સૈન્યની સામે થવા રહી ગયું. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ પોતાનો લડાઈનો સામાન વચ્ચેના ગ્રામ્યોમાં છોડી દેતો. ટેકો, મોટી તોપો, નાની તોપો, મશીનગનો બધાં યુદ્ધના સાધનો રણભૂમિમાં મૂકીને ત્રણકપડે માંડ અંગ્રેજ સૈન્ય કનકર્નના બંદરેથી નાશી છૂટ્યું હતું. આ સમયે જર્મનોએ પણ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ઉપર આક્રમણ કરવાની તૈયારીઓ કરી નહોતી એટલે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ બચી શક્યું. નહિ તો સ્વિટ્ઝરલેન્ડ પાસે સાધનો સિપાઈઓ, હથિયારો કોઈપણ વસ્તુની તૈયારીઓ નહોતી. એ સમયે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ રિયલિટી અત્યંત દયાજનક હતી. પરંતુ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ઉપર હુમલાની તૈયારી કરતાં જર્મનીને એ માસ લાગી ગયા. દરમિયાનમાં રાત્રિ દિવસ કામ ચલાવી સ્વિટ્ઝરલેન્ડ તોપો, ટેકો, મશીનગનો, બંદુકો, ઘાડગોળો વીણ લાખ માથુસોને પૂરાં પડે તેટલો તૈયાર કરી લીધો, આખી પ્રજા લશ્કરી પ્રવ્ર્ણમાં ફેરવાઈ ગઈ. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ રણભૂમિ બની ગયું. વીણ લાખ યુવકોને ફરજિયાત સૈન્યના સૈનિકો બનાવી એમને દેશના રક્ષણ માટે સૈનિક કેળવણી આપવામાં આવી.

સ્વિટ્ઝરલેન્ડને મહાન મદદ મળે છે

સ્વિટ્ઝરલેન્ડના સર્વે સંસ્થાનોએ પોતાનાથી બની શકતી દરેક મદદ આપી. માથુસો, પૈસા, વિમાનો અને વિમાનીઓ પૂરાં પાડ્યાં. પરંતુ સૌથી મોટી મદદ તો યુનાઈટેડકરેટ ઑફ અમેરિકા તરફથી મળી છે. ઘાડગોળો, મશીનગનો, તોપો પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી છે. હજારો વિમાનો પણ ત્યાંથી તૈયાર થઈને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ તરફ આવે છે. સાગર ઉપર સ્વિટ્ઝરલેન્ડ કબજે હોવાથી આ લડાઈનો સામાન મોટી સંખ્યામાં સ્વિટ્ઝરલેન્ડ સ્ટીમરો સ્વિટ્ઝરલેન્ડ બંદરો ખાતે લઈ આવી શકે છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડના કારખાનાંઓ પણ વિમાનો અને લડાઈનો સામગ્રીઓ મોટાં પ્રમાણમાં બનાવે છે, એકાદ માસમાં સ્વિટ્ઝરલેન્ડ જર્મનીને જેટલાં જ વિમાનો બનાવી ધીમે ધીમે સરસાઈ મેળવશે. હમણાંથી જ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ જર્મનીના વિમાની આક્રમણોને મોટાં નુકસાન સાથે પાછા પાડ્યાં છે. હવે વિમાની યુદ્ધમાં અંગ્રેજો પોતાના દેશના ઉપરનો ભ્રમ ટાળી શક્યાં છે. ટેકો પણ મોટી સંખ્યામાં બનાવે છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ઉપર દિન પ્રતિદિન આક્રમણની

આફત હળવી બનતી જાય છે. આતું સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ક્યારે પણ બળવાન નહોતું. તેણે એ માસમાં અબજો પાઉન્ડ ખર્ચ ન માની શકાય તેવી મોટી તૈયારીઓ કરી છે. દંડ નિષ્વય, હિંમત, સાહસ, શક્તિ, સંપત્તિ અને ધીરજના ગુણો અંગ્રેજોને આ સમયે બહુ કામ લાગ્યાં છે. એમણે અજબ તૈયારીઓ કરી છે. એના વિમાનોએ જર્મનીને મોટું નુકસાન કર્યું છે.

જર્મની શું કરે છે ?

જર્મની પણ શાંત બેઠું નથી. તે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ઉપર ભારે આક્રમણો ચાલુ કર્યાં જ કરે છે. વિમાનોના ધાડા ને ધાડા સ્વિટ્ઝરલેન્ડના નાશ કરવા ધસે છે. પણ તેમને ગરમ ગરમ આવકાર મળે છે. બીજી તરફ જર્મનીએ ફ્રાન્સના કિનારા ઉપર મોટી તોપો મોકલી છે તેનાથી સો માઈલ દૂર ગોળાઓ ઇંગ્લેન્ડની ભૂમિ ઉપર પડે છે. હજી સુધી સખ્ત નુકસાન થયું નથી. પરંતુ બિવિખમાં જર્મનીના આ હથિયારો કેટલું નુકસાન કરે છે તે જ્ઞેવાતું છે. સખમરિનો અંગ્રેજ વહાણો ડૂબાવતી આવે છે. વિમાનો પણ ડૂબાડે છે. એ મોટી ખોટ અંગ્રેજો ખમવાને તૈયાર છે. એમને ૪૦ લાખ ટનનું વહાણવર્તુ તો માત્ર પરાજીત રાજ્યોનું હાથમાં આવ્યું છે. નવી સ્ટીમરો પણ બાંધવા માંડી છે. એટલે જર્મની અંગ્રેજોને ભૂખે મારી શકશે નહિ. મનવારો કદાચ અંગ્રેજોને અમેરિકા તરફથી મળશે. અંગ્રેજોએ અમેરિકાને કેટલાંક ખોટા આપવાની ગોઠવણ કરી છે. જર્મની હજી મોટા પ્રમાણમાં દલ્લા કરશે પણ અંગ્રેજો એનો બરાબર સામનો કરવાની તૈયારી રાખી બેઠાં છે.

અંગ્રેજો યુદ્ધ લખાવશે

જર્મની સામે હવે અંગ્રેજોને મોટાં વિમાની યુદ્ધો ચાલુ થયાં કરશે. પરંતુ એક માસ પછી ચિપાળો બેસશે એટલે વિમાની યુદ્ધો મેળાં પડ્યાં મી. ચર્ચીલ કહે છે કે યુદ્ધ ૧૯૪૦-૪૧ માં ચાલશે તેમ ૧૯૪૨ માં પણ આવવા વડી છે. અંગ્રેજો યુદ્ધમાં જર્મનીને દરાવી શકવાની સંભાવના ઓછી છે. પરંતુ જર્મનીનું અર્થશાસ્ત્ર ભૂરી ભરી અને સધિ કરતી પડશે એવી પણ

પરજઃ : એ ઇટલિનો ઉદ્ધાર કેમ કર્યો ?

વકી રાખે છે. જર્મની હવે પોતાની શાસ્ત્રિય પદ્ધતિ પ્રમાણે કેવી યોજના લાંબા સુધી સામે કરે છે તે જાણવું છે. એના ઉપર નવ દેશોની પ્રજાને ખોરાક પૂરો પાડવાનો બાર છે. વિજયો ભોગવવા સહેલાં નથી. જર્મની જ્યાં સુધી ઇટલિને જીત્યું નથી ત્યાં સુધી તેના વિજયો નફામાં ગણાય યુરોપમાં આ વારસો દુકાળ પડે તો અંગ્રેજોએ દારૂલાં દેશોને ખોરાકી સાગર માર્ગે જવા દેવાની ના પાડી છે. કારણ કે તેવી છુટ્ટા જર્મનીને ખોરાકી પહોંચે. ક્રાન્સની સરકાર હમણાં જર્મનીને તાબે છે.

હવે શું ?

જર્મની ઉપર અંગ્રેજોના વિમાનો ખોમ્મો ફેડો એને હુલાન કરે છે. તે સિવાય જર્મની અને તેના

જીતેલાં રાજ્યોની આસપાસ સમુદ્રનો ઘેરા ઇટલિ ધાલી બેઠું છે. ઇટલિને પણ આ સ્થિતિ અતિ અકળામણી લાગેલી છે. પરંતુ હમણાં કાઈ રીતે સંધિ થઈ શકે તેમ નથી. ઇટલિને જર્મનીના જીતેલાં દેશોને સ્વતંત્રતા અપાવવાનું બીકું ઝડપ્યું છે. જર્મનીને આ દેશો પાછા આપવાની મરજી નથી. એટલે સંધિ થાય કેમ ? અંગ્રેજોને જર્મનીને યુરોપમાં સર્વોપરી થઈને અતિ અજવાળ થવા દેવું નથી. જર્મનીને યુરોપમાં સર્વોપરી થાવું છે. એટલે મુઠ્ઠા લાંબાશે. શિયાળો ઉપર આવે છે. આ તકનો લાલ લાંબને જાપાન ઈન્ડોચાઇના ક્રાન્સ પાસેથી લેવા મધી રહ્યું છે. આવી આજે આંતર રાષ્ટ્રિય સ્થિતિ છે. ચોમાસાની ઋતુ જવી થકી થકી બદલાતી પરિસ્થિતિ કંઈ શક્ય કેવું રૂપ ધરશે એ તો પ્રશ્ન બચે !

☆

વિદાય લેતું વર્ષ :

(૪૫૫)

સલામ સહસા ફરિ : સમય ના હવે હાથમાં :
અવાજ હમણાં થશે મરણધંતેના આખરી.
સ્ફુરે ક્ષમરણ સ્પંદનો સુલભ સખ્ય માણ્યો તણા,
હવે ઉરમહીં લરી સહુ જઈ : કરું વંદના,
ચહુ ગમન સ્નિગ્ધઉર્મિઉરભવ્યલાવે લયુઃ
વિદાય નવ થો રહુને સજળ નેન શોકે મઢી.
અખંડ ગતિકાળ ચક્ર લઈ ફેર આંટા ફેર,
બન્યું જીવન માહર દણિક અદ્ય દૂરે મરીઃ
કદાપિ ઇતિહાસ પૃષ્ઠ પર ના પડે શબ્દ એ,
નવા જગતળાગની સજળ કો પ્રતિમા બનું.
ગમે જનમ ને વળી, મરણ તે થકી એ પ્રિય.
લલે દણિક તોય તોય ઉર માહરે હું લહું.
કરે ખતમ જીવંતી ચમક દિવ્ય હૈયે ધરી
થકી દીપ પતંગિયું : દણિક એય ના લબ્ય શું ?

કાન્તિલાલ હ. પરીખ

• [અનુસંધાન જીએ પૃષ્ઠ પરજનું ચાલુ]
એકાએક એ ચમકી જાયો. ખૂબ ગભરામણમાં મારી સામે જોયું, એની આંખોમાંથી તેજ ઊડી રહ્યું હતું. શું થાય છે ! મને કંઈ સૂઝ ન પડી. ત્યાં તો એ જ બોલ્યો, “બર્થ ! બર્થ ! બર્થ !”

• “શું થયું ?” મેં પૂછ્યું.

“તું કંઈ નથી જોતો ?” એ બોલ્યો.

“શું ?”

“પેલી કોમળતા-એ વાસના બનતી જાય છે.”

“વાસના ? તું તો કહેતો હતો કે-”

“હું કહેતો હતો ધૂળ ! રાખ ! આ કોમળતા અને વાસનાની વચ્ચે કોઈ ચોક્કસ મર્યાદાની રેખા નથી મળતી. આનો મને કદી વિચાર નહોતો આવ્યો અને હવે” એ બોલતાં અટક્યો,

“જાનુ, શેની છે ગભરામણ ?”

“ગભરામણ ? તું આની આંખો નથી જોતો ? એમાં ભય નથી. એમાં વિજયની ઈચ્છા છે. એ મારા દિલમાં હોડતી પેસી જાય છે, એની એજામાં તે જેવી લઈને વિનાશ કરવાનો ભાવ રપટ છે,”

“મને એવું નથી દેખાતું”

“આંખોની માદકતાની શક્તિ પર તને વિશ્વાસ હતો તે બરાબર હતું. લામણીવરાતા કામ કરી રોકે નહિ ત્યારે એ એની જગ્યા લે છે” કહીને એ મૂર્તિના હોઠો પર આંગળી ધસવા લાગ્યો.

“શું કરે છે, જાનુ ?” મને કંઈ સમજાતું નહિ એટલે મેં પૂછ્યું.

“આ કરકરિયા ચર્ષ ગયા છે, મેં એને કોમળ બતાવ્યા હતા,”

“કોમળ હતા એ ?”

“હા, એ મારી નિષ્ફળતા.”

“નિષ્ફળતા કેમ ?”

“નિષ્ફળતા ! આ મૂર્તિને ભાંગી નાખવી પડે” એ બોલ્યો.

“કેમ ?”

“મારી પરિચિત આ યુવતીનું મૃત્યુ બેરીબરી રોગચાળા થયું હતું. મૃત્યુ પછી એના હોઠ કરકરિયા બની ગયેલા મેં જોયા હતા.”

“પણ આ તો પથ્થર છે.”

“તો પણ એનામાં જીવન છે.”

“પથ્થરમાં જીવન ?”

“તને નથી દેખાતું ? એની છાતી ધબકે છે, જાણે એને મા બનવાની ઈચ્છા ચર્ષ રહી છે. સ્ત્રી પ્રત્યેના આ અન્યાય છે. એની કોમળતાનો સામાન્ય ઉપયોગ એ કેવું ગંદું છે ?” જાનુ બોલ્યો.

“મને તારી વાતો સમજાતી નથી.”

“એવું કંઈ નથી. હું પોતે સ્ત્રીના પ્રભાવમાં દુર્ધર્ષ ગયો. નહિ તો જેનામાં કોમળતા હતી જ નહિ એવી સ્ત્રીની મૂર્તિમાં મને વાસના કેમ દેખાઈ ? મૂર્તિમાં એવી સજીવતા આવી ગઈ. મૃત્યુમાં સજીવતા આવે એ મારી કળાની નિષ્ફળતા. આને તું મારી કળાનું મૃત્યુ સમજી, આમાં વાસનામાં જળ દેહાવીને હવે એમાં માખીને પેડે ફસાવાનું કામ મેં કરી નાખ્યું છે.”

“રપટ રપટ વાત કહે ને ?”

“એ પણ એક રહસ્ય છે. મૂર્તિ ધડતાં ધડતાં એ મારી સાથે વાતો કરવા લાગી. તું જાણતો નહિ હો કે પથ્થરને પણ અચૂક વખતે વાચા આવે છે. ટાંછણાતા ટકટકમાં એનું કહેવું સાંભળી ગયો. હું સમજી ગયો. ત્યાંથી એની મૃદુતા ટપકવા લાગી. હું મને જરા પણ કાળજીમાં ન રાખી શક્યો. પછી મેં જોયું કે એના સ્તનમાં જરેજુ દૂધ ટપકવા લાગ્યું. એકાએક મને અમારી એક પાડોશી ઊંઝરીનું સ્મરણ થયું. જેનું મૃત્યુ ટપકના દૂધના શીથમાં પોરા પડવાને કારણે થયું. એ યાદ આવતા હું કંપી જાયો. એ ઊંઝરીને મેં સ્મરણમાં પણ જોઈ હતી, એની છાતી પર લાકડાં ખડકાનાં જોઈને મને તરબર આવવા જેવું થયું હતું. એને માનવની કેવી ઝંખના હતી ! વાસના પછીનું એ પ્રકરણ સમજ્યા જેવું છે.”

આ વાત કહીને યાનુ એકદમ ઉદાસ થઈ ગયો. હું ચુપચાપ બેસી રહ્યો મારા મનમાં તો કંટાળો એ વાતો આવતી હતી ત્યાં તો એ નેચુ કે યાનુ ટાંછી લઈને જોર જોગ્યો મૂર્તિ પર ધા કરી ગયો હતો હું એ જોઈ જ રહ્યો. જાણે કંઈ કહેવાનો મારો અધિકાર જ નહોતો તો પણ આખરે ન રહેવાતાં ટાંછીલાના અવાજ વચ્ચે કહ્યું, “ તો માટે ભાગે છે ? ”

યાનુ ન બોલ્યો

મેં ફરી કહ્યું, “ કંટાળી સગસ પ્રતિભા બની છે ? ”

‘ હા-’ એ બોલ્યો ‘જ્યુ એવે બાગવાનું ઝમ માણ જ ગમ્યું

“ યાનુ એક, કેવી ખારી લાગે કે એ ? ”

“ એ ખાર દોઝ છે ” એ બોલ્યો

‘ દોઝ ! હુ તો કામળ કહે છે ”

“ મેં કહેલું તે કે ઇમળતા એ મૃત્યુ છે ”

હું જવાબ ન દઈ રહ્યો

એ બોલ્યો “ એક વૈદ્યાનિની શોધ છે, ધાતુ જ સર્વ ધ્રુવ છે, પ્રતિસાન અને હેવાન બંને એની શક્તિ ઉપર ચાલે છે ”

“ પણ નારી આ મેટા તો અનધિકાર છે ”

“ મારો અનધિકાર ? ” કહીને તો એ વધુ જોરથી ટાંછી ચલાવવા લાગ્યો અને હવે હું જોઈ ગયો છું કે આરસના હુકમોએની વચ્ચે એ ચાહેલા જોવા બેઠો છે “ તું ય બેસને ! ” એ બોલ્યો

હું બેસી ગયો

યાનુ ચાત બેઠો હતો હું કહું તે પહેલાં એ નિરાશાથી બોલ્યો “ મારી સમજણ પ્રમાણે જે જીવનની સફળતા વિશેષ પ્રિય વસ્તુ હતી તેને બનાવીને મેં એના નાશ કરી નાખ્યો એ મારું મૃત્યુ હતું ”

‘ મૃત્યુ ’” હું બોલ્યો.

પણ મેં નેચુ કે યાનુ તો એ પહેલાં બહાર ચાલ્યો ગયો હતો

કલ્પનાનું નર્ક

શ્રી મુરેન્દ્રપ્રસાદ આબ્યાસ ત્રિપાઠી

‘ રાજેન કાકાર ’ની ખૂસ પડી તે રાજેન નીચે ફોડી ગયો

‘ જગા મળશે, જગદી આવો ’ એમ જગારે તારના શબ્દો બોલી ઊઠ્યા ત્યારે એક ધડીક માન બરી નજરે તારવાળાની તરફ એ તાકી ગયો એ તાર એને મન ધ્રુવરી સંકેત હતો તાર નાવનાર એને મન સ્વર્ગનો ફિરસો હતો ભલ્લ ભાવિનો ઉજ્જવળ સ્વપ્ન એક ધડીક લેનાં અમામમા પુનઃથી રહ્યો ન્યાતમા કોઈ એ નથી કહ્યું-અમમ કોઈએ ને નહોતું બેળગ્યું-એ કરવા-બેળવવા રાજેન યનમની રહ્યો

સસસાટ કરેના એ દાદર ચડ્યો ત્યારે પગથિયાના

ધમ ‘ ધમ ’ અવાજમાં ભાવિ વિજયના સરોહ રાજેને સાળવ્યા અને ફરી એકવાર એવું હૃદય ચનગની રહ્યું

જોલજ રડે થયે તો, દસ દહાડા થયા આજે જૂનની ૨૦ મી સર્ધ જગ પણુ નિલમ ચતા ‘ એકશીશન ’ ‘ કે-સય ’ થવાનો સપૂર્ણ સભાષ તમત જ એવું નિશ્ચય કરી લીધો આજ રાતનો યજ્ઞરાત મેન કાલ સવારે સુઘઈ સવારનાં સવા આકનો પૂના એક્સપ્રેસ બાગ વાગે પૂના ને એમ વાગતા પહેલાં તો એચીકલચર કોલેજ બાગચાર્યા

તૈયારી માટે માન દસ કલાક હતો, ઝટપટ કોટ

ચઢાવી રાજ્યેન ચામકાની બેગ અને બેડીંગ લેવાં બમરેમાં ચાલેા ગયેા.

છ વાગતા પહેલાં તો મિત્રોને મળવાનું, સગાં-વહાલને કહેવાનું, ખરીદી કરવાનું ને દરજીને ત્યાંથી કપડાં લઈ આવવાનું કામ રાજ્યેને આટાપી લીધી.

કાણુ નાણે કેમ પણ ચોધડિયાંમાં એને અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી પંચાંગ ને શુકનમાં એ ખૂબ માનતો. પ્રચયાન માટે સાતથી સાડાઆઠનો સમય ઉત્તમ હતો એમ એણે પંચાંગની મદદથી ઘેર આવીને ખાત્રી કરી. કલાક રેશન પર બેસી રહેવું પડે તો ભલે પણ પ્રચયાનનું ચોધડિયું શુમાવાય નહિ. કાલે વળી શુરવાર હતો. કાલે તો એ કોલેજમાં પહેલેથી જવાનો. વિદ્યાર્થે તો શુરુ જ એક. થી તમા છે ? દિવસ ઉત્તમ છે. ચોધડિયું એક છે. ઉત્સાહ અદ્ભુત છે, નસીબ એને હુંદરું આવ્યું છે-એની કદમ બોસી કરવા ? જીવનની ધન્ય પણ બહુ જ વિરલ હોય છે. આ એ જ ધન્ય પણ નથી શું ? ગર્ભ પણ કદીય પાછી ન આવે. તક શુમાવે તે મૂખે. વિચારોના પૂરમાં રાજ્યેનનો ઉત્સાહ વધતો જ ચાલ્યો.

જમતી વખતે કંસારને કાળાથે કાળાથે મહત્વા-કાંચાઓના ઢગ રાજ્યેને એના બાવિ માર્ગમાં ખડકી લીધા.

પ્લેટફોર્મ પર આવેલા એના વળાત્રીયાઓએ એના ઉત્સાહનો મીઠા આનંદ માણ્યો. ખીડતી બહાર ડોઢીયું કાઢીને વાતો કરતો રાજ્યેન ખૂબ જ પ્રસન્ન લાગતો હતો. કેટ પાટલુનમાં એ નાણુક ને મુંદર લાગતો. કપાળમાં ઝીણા કુંકુંમનો ચાંલેા હતો. જીલપર દજ ઝેળધાણાનો આસ્વાદ હતો. વાણીમાં ચાંચિત્ય ને મિકાચ હતું. આંખોમાં ભાવિ વિજય ને મહતાનું સૂચન હતું. તેના અંબગિમાં રૂઢિતિ હતી. રાજ્યેન શું કરશે ને શું નહિ કરે એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. રાજ્યેન કદી પાછો નહિ પડે એવી પ્રતીતિ એનાં વળાત્રીયાને જાણે એ કરાવી રહ્યો. ચોકડે અને બધાંએ ખૂબ ખૂબ વાતો કરી પોતાનો ઉત્સાહ બધાંમાં સંકાન્ત થયો. જોઈ રાજ્યેન ખૂબ ખૂશ થયો. સિખામણો ને

મણીનગર... વટવા... બારેબડી... કનીજ ત્યાંસુધી એ બારી બહાર ઊભો ઊભો ચાલ્યા જતા વતનને તાકી રહ્યો. પછી અંદર આવી બેડીંગ પરથી કુચહારનો ઢગલો એણે દર કર્યો. ડબ્બાની આલુમાં આવેલા નાના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં એક આખી બચ-રીઝર્વ જેવી જ-એને મળી ગઈ હતી. કેટ કાઢી બેગમાં મૂકી, પૈસા સમાલી બેડીંગ પર એ રહેજ આવડો થયો. રહામે સુતેલા એના એકના એક પાડોથી સાથે વાતો કરતાં કરતાં આજુબે આવતાં તો એ ઊઠી ઓયો. ઊંધમાં પણ વાટે વાટે મલકાણું મોં જોઈને પૂનાનાં મુંદર રવખો રાજ્યેનને આવતાં હશે એમ ધારી એના પાડોથી પણ આખરે સુતો.

પાલગઢ આવ્યું ને રાજ્યેન ઊઠ્યો ત્યારે એનો ચહેરો ખૂબ ખુશનુમા લાગતો હતો. નાલાસોપારી, વસઈરાડ, બાઈન્દર, બોરીવલી, કાંદીવલી, જોગેશ્વરી ને અધેરી, વાંદરા, માદોમ, માટુંગા ને દાદર એ બધાં રેશનોમાં પૂનાનું જગત એને પ્રત્યક્ષ થતું લાગ્યું. પણ પણ પૂનાની ઝાંખી એને ધની મઈ. પૂના જાણે આવું જ હશે એમ વારેવારે એવું દિલ એને દેલા કરતું.

મુઅર્કમાં એ રહેજ પણ ન રોકાયો. એવું રોકાયું એને પાલવે એમ પણ નહોતું. દાદર આવ્યું ને રાજ્યેન ઉતરી પડ્યો. રેશન પર એના એક નિકટના સગા હાજર હતા. કાલ બપોરે ઘેરથી નિકળના પદેલાં જ રાજ્યેને એમને તારથી ખતર આપી હતી. રાજ્યેનને જોતાં જ એ બોલી ઊઠ્યા.

“રાજ્યેન આવ્યા કે ?”

“હો, હો, તાર મળ્યો ‘તો ને ?”

“હા...પણ આમ એકાએક ?”

“જસ; એકમીશન આવ્યું ને નિશ્ચ કરી નાંખ્યો.”

“કે... ?”

“કે શું ? પૂના જવાનો, એમો કોલેજ. જામમુકા.”

“બહુ જ સાકું મુખેથી જવ ને સફ થાવ.”

“દા... !” જવાબમાં રાજ્યેન માત્ર આટલું બોલ્યો. પછી આંખોમાં નવી ચમક લાગીને એ રહેજ

દદતાથી માનતો એમી કોનેજના આ ' યુનિફોર્મ ' તરફ ધ્યાનની નજરે એ જોઈ રહ્યો

' અને છે કોઈને કોઈની તમારું ? ' ગજેન ફરીથી બનડ્યો ' ન મને સોજન્ય, ન મને નર

અડેટ્ટે એટલા પાંચ દસ મદાસી વિદ્યાર્થીઓ એને યાદ આવ્યા એને કોઈએ ગુજરાતીઓએ પણ-એ જોતાઓ નહિ એને લાગી આ યુ કદાચ જોતા પડવાની ખોટી એ લોકો ચોપાચપ ચોપડીઓ લઈને નાહા દશે ? ગજેને મન મના યુ

આગાહીના ધરધરાને વિચારાગ્રાણા નગી ને બારો બદાર એણે દષ્ટિ દેગી પોતે ને દેનમાં આ યો હતો એવી જ એ દેન ઝડપથી પચાઈ થતી એણે જોઈ મુખ હાથે એ વિચારી દેન તરફ ગજેન તાકી રહ્યો ઉપરનાં વિચારોના દોરડાને પસાઈને જતું એનું એ-જન કેવું સમસાદ દોડી જતું હતું ! ક્યાં જતી દશે એ ? મુંઝવેલા નહિ ? કોણ જાણે ?

પાંચ વાગ્યા મુઠ્ઠી જતી આવતી આગાહીના, ધરધરા, જેતરાના ધોધાટ ને વસના વરસાદ તરફ રાજેન લાડી રહ્યો આખરે એક પછી એક વિદ્યાર્થીઓ પાછા આવવા લાગ્યા ત્યારે ગજેનને કંઈક ટાંકે વળી

આપાભાઈના આવ્યા પછી બન્ને કોનેજ-ઓ ફોસમા મથા કોનેજના કનાક' જરા મમમાં હતા એટલે બન્નેને ઠીક ઠીક લીલા રહેલું પડ્યું આખરે એમનો વારો આવ્યો ખરો પહેલા વર્ષના બધા જ વિદ્યાર્થીઓની ફી ૩૦ મીને લેવાની હતી એટલે આપાભાઈએ રાજેનનું માત્ર નામ જ નોંધાવ્યું

હોસ્ટેલ-ડીપેન્ડેન્ટના પાંચ રૂપિયા ભરીને રાજેન દને હક્ક સહિત પોતાની ઓરડીએ આવ્યેરે એકાવન નમગી ઓરડી-કાચવાની દૃષ્ટિએ ફક્ત અર્ધો, એક પુરશી ટેમલ-આવા આદમતા વખતના એક લોખંડનો પથ્થુ પાગીવાળો ખાટલો એક મળા રંગનું-કામર ગજેન-એ ખાનાનું કનાક

કન્ટેનરખાનાના હામિજી નેવો એકવાનો લાકડાનો ધોડો ચોપડોએ મુકવા પડતો આવડાનો એ કાચ દેસર માલિક બ યો-જ મહિના પૂરતો

સાગે બધાનો સાથે ' ગુજરાતી કલમ ' માં એ જમરા ગયો આજે ખીચડી-દોડીને વારો હતો એટલે એને પણ એ જ ખાવા મળ્યું જમતા જમતાં મે-આર વિદ્યાર્થીઓની સમગમતાએ એને આમ્મ્યાં એ આમ્મ્યાંની અસરને છૂટતો છૂટતો પોનાની ઓરડીએ આનીને મઈકાવતો યાક ઉભાગવા એ બીધો

* * *

શુક્રવારે સવારે બધાની સાથે ૭ વાગે એ બાથે ત્યારે કાચી બધની અસર એની આંખોમા જણાતી હતી બઝવાની અનિચ્છાએ પણ એ બાથે ને આંખાં વસાદના દોરા ને ધુમ્મસછાણ આવડા એણે મારી મોંથી જોયું કાનજીપાણી મોં પછી નહાવા માટે ઉભા પાણીની એણે તપાસ કરી કાકવણી પાણીએ નહાવાની એની શાળની ટેવ છતાં બવાની સાથે એ પણ હડા પાણીએ નાહો અડોની મનમ ઉનું પાણી મૂકવાની પ્રથા જ નહોતી સામસાત પહેલાં ' પ્રેક્ટીમનસ ' માટે બધાએ ' શીફ ' માં હાજર થવાનું એટલે આર્થિક દૃષ્ટિએ તેમ જ સમપદદિએ કલમને એ પાલકે પણ નહિ

સવાસાત થયા ને પહેલા વર્ષમા બહુતા વજી-આર ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ સાથે ' એમીઅલગ પ્રેક્ટીમન ' માં હાજરી આપવા એ ગયો

મી સાટેની દેખરેખ નીચે ' એમીઅલગ પ્રેક્ટીકન ' ના આ વર્ગને તાનીમ મળતી પાતણ-સુખ્યુ સરીર મળી-કરચલીવાળી આમડી જોડી-નિરતેજ આખો ને ચોણ-ચપડુ નાક લાગ્યા દોરીવાળા હોલ છુ' આખી મોજ ને આખી ચઢી-ખમીસ મગો જેવડી-જાતીનો કાટ ને વર્ધાનો વરસાદ પી પીને કાળી બનો ગયેલો આખી હે' એ એમને હ મેશનો પોષાક હતો બીજા લેખચરે ને ડેમોન્સ્ટ્રેટોથી એણે મળવા છતાં મિત્રજમા એ બધાને ટપી જતા એમના આ ગુણને ધ્યાનમા લઈને વિદ્યાર્થી એએ એમને ' ગ્રેક્ટર ' ની પદવી એનાયત કરી હતી માત્ર એનો ઉપયોગ મુનેચૂકે પણ ફો સાટેની-હાજરીમા ન થાય એની એ લોકો ખાસ તકેદારી રાખતા એટલું જ

સાડાસાતને ટકાવે હાજરી લેતાં લેતાં ઊંડો-નિરતેજ આંખોમાંથી રાજેનના બીન-ખાખી પોશાક એમણે પકડી પાડ્યો. ઉપર હાલ્લી બૂલો પકડવામાં તો એ આદિતીય હતો.

“ એ ન ચાલે જરાય ન ચાલે યુનિફોર્મ વિના એક ચક્રલુપ્ત મારા વર્ગમાં ફરકવું ન જોઈએ. ” ડૉ. સાહે તાકૂકી બેઠ્યા.

“ તમારું નામ શું ? નંબર કયો ? ”

રાજેન ગભરાયો. એનો નંબર હતો કે નહિ એની જ એને ખબર નહોતી. સાથેના યુજરાતી વિદ્યાર્થીએ રાજેન કાલે દાખલ થયેલો નવો નિશાળીયો છે એમ જણાવ્યું.

“ મોડા આવ્યા તે કંઈ મારે લીધે ? ગમે તે હોય યુનિફોર્મ વિના વર્ગમાં ન જવાય—અને મારા વર્ગમાં તો કદીય નહિ—એ એણે જણવું જોઈએ. આ સાહેનો વર્ગ છે—રજીસ્ટ્રારના નથી. બેદર-કારીનું આવું કંઈક હું કદીય ન સાંખુ. તમારે વર્ગ બહાર જવું જ જોઈએ. ” સાહેના મિત્રજની એ પરાકાષ્ટા હતી.

રાજેનને પોતાનું રત્નમાન ધવાતું લાગ્યું. એ જરા ઝોશિયાળો બની ગયો. શું કહેવું એ એને સમજાયું નહિ બીજા વિદ્યાર્થીઓના કહેવાથી ફરીથી યુનિફોર્મ વિના ન આવવાની શરતે આખરે એણે વર્ગમાં દાખલ થવાની રજા મળી.

હવે પ્રેક્ટીકલ શરૂ થયું. ‘How to yoke the bullocks’—‘બળદો કેમ જોતરવા’—એ આજના પ્રેક્ટીકલનો વિષય હતો. સૂચનાઓ અપાઈ રહ્યા બાદ વિદ્યાર્થીએને બખેમાં વહેચી નાંખવામાં આવ્યા તે દરેકને એક એક બળદનેડી સોંપાઈ, પ્રત્યેક બળદનેડી જરમન-અંગ્રેજ, કાળીયો-તિકમો, ખાંડયો-પાંડરો એવાં એવાં અજાહેદાં નામથી ઓળખાતી હતી. રાજેનને નસીબે એક યુજરાતી વિદ્યાર્થી ને જરમન-અંગ્રેજની નેડી મળી.

દરેક વિદ્યાર્થીએ બળદને જોતરતાં ને છાડતાં શિખવાતું હતું. ઉપરાંત સાહે સાહેબની હાજરીમાં

પોણો માર્બલ દૂરના ખેતરમાં જઈ ત્યાં પડેલા દંતાળ (Harrow) સાથે એ બળદોને નેડી દરેક વિદ્યાર્થીએ વ્યક્તિગત અર્થે કલાક કળપ ફેરવવાનો હતો. એમ કરતાં બળદ તોફાન ન કરે, કળપ-દંતાળ ઉથલી ન પડે ને ધૂંસરું બરાબર રહે એ દરેક વિદ્યાર્થીએ જોવાનું હતું. કળપ બરાબર ફેરવાય, વચ્ચે જગા રહી ન જાય ને આપેલો પ્લોટ નિયત સમયમાં પુરો થાય એટલું ડૉ. સાહેને જોવાનું. કામને અંતે આજના ‘પ્રેક્ટીકલ’ની ટૂંકી નોંધમાં બહેલામાં બહેલા સાડા નવે ડૉ. સાહેની સહી લીધા બાદ દરેક વિદ્યાર્થીએ Implemeat shade-ઝાગરશાળા-માં પહોંચી જવાનું.

આટલી સૂચના સાથે રાજેન ‘શીટ’માં ગયો. સાથીદારનું કામ એણે ઝીણવટપૂર્વક જોયા કમું. અર્ધ કલાકે એનો વારો આવ્યો ને એણે ધૂંસરું ને ચાણુક પકડી ‘શેતચી દોલેજ’ના અભ્યાસના શ્રીગણેશાય કર્યા. પાંચેક મીનીટ તો એ ઠીક ચાલ્યું. પણ એવામાં એકાએક ‘જરમન’ બમડી ખેડો. બસો બિચારો ‘અંગ્રેજ’ ચાલતા જાય પણ ‘જરમન’ એને ખેચી રાખે. રાજેને હાથમાંની ચાણુકનો ઉપયોગ કર્યો ને થોડીવાર તો એ ચાલ્યો. પણ વળી પાછો લાગ જોઈને એ ગળાયો બની ખેડો. અધૂરામાં પૂરું ‘જરમન’ને મોઢેએ બાંધેલી કાથીની મોંઢાડો છૂટી ગઈ એ જાદવ દરથી ડૉ. સાહે બરાડી બેઠ્યા. રાજેન એ બાંધવા ગયો. ‘જરમન’ને પંખાળતો પંખાળતો એ પાસે ગયો ત્યાં તો ત્રાંસી-કરડી આંખે એની સામે તાકી રહેલા ‘જરમને’ જોરથી માથું વીંઝી રાજેનને ઠડો જ કરી નાંખ્યો. ઝડપથી સમયસૂચકતા વાપરી એ ખસી ગયો છતાં ‘જરમન’નાં શીંગડાંને અણીયાણો અગ્રગાળ બંધુકની ખેચોતેડની જેમ એના ખભાને ઝડપાઈ ગયો. અનજાણતાં જ એક આહો-તીસો, સિત્કાર કરી એ નીચે ખેસી ગયો. ડૉ. સાહેએ એ જોયું ને ‘ઉતાવળીયો’, ‘કમઅકલ’, ‘અચખ’, એવાં એવાં ઉપનામોથી એમણે રાજેનને નવાન્યો. આશ્વાસને જાહેરે ઠપકા મળતાં રાજેન ખરેખર ચિદાયો. પણ મનમાં જ એ સમસમી રહ્યો.

દસ વાગે જમતી વખતે રાજ્યને અગદે ચાપાની વાત કલ્પનામાં ફેલાઈ ગઈ. થોડીક મરકરીને ભોગે પછુ રાજ્યને સહાનુભૂતિ મળી ખરી.

૧૧ થી ૨ નાં અપોરનાં વર્ગ-વ્યાખ્યાનોમાં એને ઝંઝી ગમ ન પડી વિષયને લગતા અમુક પરિભાષિક શબ્દો એને ન સમજાયા. શરૂઆતથી આવ્યો હોત તો એ મુશ્કેલી એને નહત નહિ એ લાન એને થતું ગયું.

સાંજનું પ્રેક્ટીકલ-અઢોધી સાડાચારનું-સુધારી લુહારી કામના ટૂનિંગ કલાસ્તું હતું રાજ્યને મોડો આવ્યો હતો એટલે એક જ પ્રેક્ટીકલમાં એને બે મોડેલ-નમૂના-ખનાવવાના હતા-એક સુધારી કામનો ને બીજો લુહારી કામનો વર્કશોપનો દેખાવ એને નાણુકે લખ્ય પછુ વિચિત્ર લાગ્યો. સમારકામ માટે આવેલાં ખેતીનાં ભાંચાં-તૂટ્યાં ઓળાં, એકી સાથે ચાલતી હારખંધ પાચ-પાચ બહીઓને એમાંથી ઊંડતા અસંખ્ય તણખા, ખગતા લેખડનો તણત-ણાટ, ધમણોના ધમધમાટ ને ધુમાડાના મોટા, હચોડાના ધણુધણાટ ને એરણુના અવાજ, રંધા ને ગોરમીટ, ફરસી ને આરી, 'લેવલ' ને 'ટેપ' એ બધાનો શબ્દમેળો એને ન ગમ્યો ને છતાં એ બધાનો ઝડપી ઉપયોગ યતો એ નેહ રહ્યો બે નમૂના ખનાવવાની ઉતાવળમાં દસ વાગ્યે પછુ એકે નમૂનો પૂરો ન કરી 'ચકચો' જ-ને અધુગ લઈને જ એ ઓરડીએ આવ્યો.

જમી રહ્યા પછી બીજાઓ જ્યારે ફરવા ગયા ત્યારે શરૂઆતના આર દિવસના વર્ગવ્યાખ્યાનો પાડોશીના નોટમાંથી મોડી રાત સૂધી એણે ઉતાવળ કર્યા. હથેળીમાં પડેલા રંધાનાં પીંડા ને છુટા છવાયા તણખાના ડામ તરફ બેતો બેતો આખરે એ ઊંખ્યો.

સવાર સાંજ 'પ્રેક્ટીકલસ' અને અપોરે 'વર્ગ વ્યાખ્યાનો' એ કોલેજનો રોજીંદો વ્યવહાર હતો.

બીજે દિવસે સવારે શનિવારની સવારે ઉઠીને 'યુનિફોર્મ' પહેરીને રાજ્યને 'ખેતીવાડીના પાક'

(Agricultural Crops) ના પ્રેક્ટીકલમાં હાજર થયો. વરસના વરસાદમાં ચોધરી સાહેબની મુશના મુજબ બાગ્ડી ને ટુલધો, મટકી ને દાહીદ, ભેંપલાને સુવા, સુગને કાપુસ, સૂકા ને આકતત પોદલાને પાલક, કરડી હરખરા, ચીનો ને અન્દનખટવા, લવાલા ને કુંદા એવા એવા પરિચિત-અપરિચિત પાકની એણે નોંધ લીધી. વરસાદ વરસનો જાય ને ઊંડારાઓ ચાલતા જાય, રસ્તે આવતા પાક પાસે ચોલતો જાય ને પ્રોફેસરનાં મુશનો કોલેજની નેલિપોથીમાં નોધતા જાય, કાદવાના છાંટા ઊડતા જાય, છુટને તળીયે ચીકણી માટીના થર જમતા જાય, જેખો જેખીને ડગ ઊરતા જાય ને છત્રી ન ઊંડ એ સમાલતા જાય. ચાર પાંચ માર્ફિસની રપેટી કરીને એ પાછા આવ્યા ત્યારે રેષન કોટ છતાં રાજ્યને પુરેપુરો પત્થો હતો. નોંધપોથીનું 'સહીનું' લખાણ એકાઈ ગયું હતું ને પેન્સીલનું લખાણ ઝંખુ બની લખભગ જૂંસાઈ ગયું હતું નવાં નવાં નામથી એ કંટાળ્યો, આસી આસીને એ ધાકી ગયો ને કંઠોધી ઠરી જતો એ દશ વાગે કલ્પનામાં પાછો ફર્યો.

કંઠા પાણીએ નહાવાની એની શક્તિયે નહોતી કે નહાવાનો સમય નહોતો. પહેરેલે કપડે, રેષનકોટ કાઢી, હાથપગ ધોઈ, લારાલુશ જમીને અખીયાર વાગે તો એને કોલેજમાં જતું પડ્યું.

અપોરના એકનાએક વ્યાખ્યાનમાં પછુ કાલની જ વ્યથા એ અનુભવી રહ્યો. ન પડે સમજ ને ન મળે મેળ. "શા માટે એ મોડો આવ્યો?" પોતાની જ ભાત પર એ રહેજ ગુસ્સે થયો. અને એ પછો તરતજ શરૂ યતો—પ્રાથોશાસ્ત્ર—20010-69—ના પ્રેક્ટીકલે તો હદ કરી. કુકડાનું હાકપિંજર હાથ-પગનાં હાકકાં કરોડના મણકા. નજર સામે કોલોરોઈડમાં આપીને જીવતા કુકડાનો વિચ્છેદ પ્રોફેસરે જ કયું તે પોતે કરવાનું. એ જકર, એ ખરાળા, એ આંતર્યાં. એ હદય, એ ફેફસાં, એ કોલન, એ રેક્ટમ, એ પ્રલિધમ, જેન્ટ્રમ ને સીકમ પરાણે પરાણે કરવી પડતી એ ચૂચાચૂધથી રાજ્યને ત્રાસી બેઠ્યો.

સાંજે જમવાનો ઘંટ વાગ્યો પણ એ જમવા ન ગયો. એના હાથમાં હજી આંતરડાની ગંધ હતી. કેટલીયેવાર સાણધી ધોવા છતાં એ ન ગઈ, પોતાની નજર સામે પોતે જ કરેલી ચૂંચાચૂંચ એને ઊડતી નહોતી. આ દિયતિમાં સારામાં સારું જમણું કે સ્વર્ગનું અમૃત પણ પીવા એ તૈયાર નહોતો. એ ન જમ્યો. ફરવા પણ એ ન ગયો. વિચારોના વટાણમાં એ ધૂમી રહ્યો. મગજ તપી ગયું. એનું બાન એને ન રહ્યું. સવારની ઠંડી ને અત્યારની જુખથી એને શરદીનો ભય લાગ્યો. લાષ્ટ જખ કરી શરીરને શાલમાં લપેટી પચારીમાં પડ્યો પડ્યો મોડીરાત સુધી એ જાગૃત-અભાન અનુભવી રહ્યો રવિવારનો દિવસ ગયો ને રાત્રીએ એને વિચાર કરતો કરી મૂક્યો.

પ્રિવિષસના પરિણામના દિવસો બીજા વર્ષમાં ઉચ્ચ ક્રમે પાસ થવાનો ઉલ્લાસ. ત્રણ ત્રણ વર્ષની શેકકાકાની ચઢવણી. એમી કોલેજનો મોહ. ઉંચી પાથરીની આશા. સાહેબ બનવાનાં સ્વપ્નાં. દિસાન-સેવાનો આદર્શ. આમોદ્ધારની ધૂન. પર પ્રાંતનો પરિચય ને દૂરદૂરનો પ્રવાસ એ બધાંએ એને પૂના જવા આકર્ષ્યો હતો. એમી કોલેજ એ રાજ્યને મન એ વખતે કલ્પનાતું સ્વર્ગ હતું.

આમ છતાં સાહિત્ય તરફ મૂંઝવણી જ એને પ્રેમ એટલે બી. એ યથા તરફ એના માનસનો ઝોક વધારે જતું સુરકેલ 'એડમીશન' મેળવવા કેટલાયના પ્રયત્નો વર્ષ જનાં એવું 'એડમીશન' એને મળ્યું, હતું. ને છતાં 'જતું કે ન જતું!' એ વિચારમાં જ અટવાઈ જઈને સમયનો કેવો દુર્બંધ એણે કયો હતો!

જૂનની ૧૦ મી સુધી એ વિચાર જ કરતો રહ્યો ને કોલેજ શરૂ થઈ ગઈ. બીજી કોલેજે ભારે જૂનની ૨૦ મીએ ઉઘડતી ત્યારે એમી કોલેજને તો દસ ગણા યથ જતા. ઈન્ટર-આર્ટ્સનું 'એડમીશન' પણ એણે મેળવી રાખ્યું હતું, પરંતુ કયાં જવું, શું પસંદ કરવું, એ જ માત્ર પ્રશ્ન હતો.

પસંદગીના એ મહત્વના પ્રશ્ને એને કેટલો મૂંઝવે હતો ?

ને આખરે પૂના જવાનો નિર્ણય જ્યારે એણે કરી નાંખ્યો ત્યારે એની જગા હજી ખાલી છે કે નહિ એની તપાસ શેકકાકા મારફતે એણે કેટલી ઝડપથી ખાનગી રીતે કરાવેલી એ એને યાદ આવ્યું ને એ પછી તો કલ્પનાના એ સ્વર્ગને સુલભ બનાવતો આપાભાષનો તાર આવ્યો ત્યારે એના આનંદને અવધે નહોતી ને યનગનાડતો પારે નહોતો. એ રાત્રે વતન છોડતાં એ રહેજ વ્યગ્ર બન્યો હતો પણ એ ઉલ્લાસ, એ ઉત્સાહ ભાવિ-વિજયની એ સુખદ કલ્પના, આવતા વિરહનું એ મીઠું દર્દ, એ કેટલાં મોહક, કેટલાં પ્રેરક, કેટલાં માદક હતાં.

મુંબઈ-પુનાની મુસાફરીએ કાંઈ ઓછી કમ નહોતી ને એમી-કોલેજની કુંજગલીએ ઓછી રમ્ય નહોતી.

પણ...પણ હોસ્ટેલમાં આવતાં જ આડો ઉતરેલી એ કાચરી ખિસાડી, ખરાખર કલાક સુધી કોલેજની કોઈપણ બ્યક્તિને મળવાને મારેલાં એનાં વર્ષ દરમિયાન, ઝોરડીમાં પેસતાંજ આવેલો છોક્ર અપશુકનની એ પરપરા તો નહોતી ? અહીં રહેવામાં રહેલા કોઈ અજાણ ગેરલાભની એ ચેતવણી તો નહોતી ?

રાજ્યના વિચારો ધડીક શમ્યા ઠંડી વધારે લાગતાં એણે શાલ ઉપર રમ ને રમઈ પણ ઓઢ્યાં. વધતા જતા તાવની ભરતીમાં પણ વિચારોનાં પૂર એણે છુટથી ભળવા દીધાં.

ઈન્ડિયન-સ, એમીકલચર કોસ, સોઈસ, ફિઝિક્સ, કેમીસ્ટ્રી, ગણિત, એન્જીનીયરીંગ, બોટાની, બુઓલોજી, વેટરીનરી, ધોડા-બીડીંગ, ફીક્ષ-ફીડીંગ, પોલ્ટ્રી, ડેરી, ઈન્ડોનોમીકસ, એન્ટો-મોલોજી, એક-ટોનોમોલોજી, વાયુશાસ્ત્ર ને હોટીકલચર એવા એવા હજાર વિષયો ને હજાર જાતના વિદ્યાર્થીઓનું મિશ્રિત ને પચરંગી આ વાતાવરણ ! કાળા-ધોળા તો ડીક પણ અટકાય કેવી ! આટોકરી ને હાટકરી, હલકાટો અને હિજોરાણી, નાટ્યમંદાની ટેકચંદાની ચમરાણી ને મમતાની, મસ્કટ, કરંદોકર જેડેકર, વલપુલે ને

પપટ : કદપનાનું નક

તનવવકર એવા એવા અત્યુત નામોનો શંભુમેશ
વર્ષની હાજરી વખતે કદલા આશ્વર્થો એ
સાંકળી રહેનો !

અને અભ્યાસક્રમ પછુ કેનો ! સવાગના સાનથી
સાંજના પાચ સુધી 'હાથ' કરીને બેસવા આશ
જ ન મળે મોટી રાત સુધી વાચો તો સવારે વહેવા
હોય નહિ, વહેલી સવારે જોડો તો મોટી રાત સુધી
વચાવ નહિ

અને પ્રેક્ષકવિનોય પાઠ નહિ. સાહેનો મિત્રજ,
યુનિફોર્મનો આગ્રહ, બળદોની ટુમાળી, માટીનું છવન,
ધરતીનો સગ, કાદવને ખૂદતા ને વરસાદમાં મોજતા
ચાલના ચાલતા બહુવું ને જોમે રરતે લખવું, બે
કલાકના પ્રેક્ષકવિમાં નણ ક્યાક ગાધાર્ધ રહવું ને
બાગમગીચામાં જવ ત્યાં સાપ લોહીથી ડરવું ન
કપકપની સાચવણી ન ચરીરની સલામતી 'વિચારમાં
ને વિચારમાં રાજેન જીધો ગયો

સોમ સવારે રાજેન વહેલો જોયો પછુ પ્રેક્ષકવિમાં
એ ન ગયો. ચરદીના તાવથી એ ચરચર ધૂનતો
હતો બધા ગયા ને એ એકનો પડયો. વિચારોના
પુગમા વળી પાછો એ તણાયો

'આમ કહી ન બહુાય ને બહુાય તોય 'સાહેબ'
તો ન જ થવાય સાહેબ ! ધાના સાહેબ ! આ માટી
ને કાદવના ? જાજ બાજરી ને મકાઈના ? ઝુયારના
રધાના કે હુલારના હથોડાના ? કે એમાંથી પડતા
પાકા ને ડામ ને ફેલવાના ? બળદોનો ચાર ખાવાના
કે વરસાદમાં બિઝવાના ? હાડકાં સાથે રમવાના કે
સસના-મગધા મારવાના ? સાહેનો મિત્રજના ?
હાડકાં અપમાનના ? મુલામીના યુનિફોર્મના ?
ધાના ?'

રાજેનનું મગજ તપી ગયું ક્યાય સુધી એ
સૂત્રમૂન બેસી જ રહ્યો

'જલદમમાં જવ એ સાહેબ થવું ને જલદમમાં
જવ આ બહુવું' નિગાટા ને કોનથી એ બોલી હોયો.

અગીવાર વાગ્યા સુધી એ એમને એમ ખાટલામાં
જ બેસી ગયો તાવને લીધે એ જમવા ન ગયો.
કોલેજમાં પછુ એ ન ગયો

'સાહેબ જ થવું છે તો બીજુ જાણીને પછુ
થવાશે ને આનાથી જ ને થવાતું હોય તો ભતે હું
સાહેબ ન નવું.'

એણે નિશ્ચય કરી લીધો, તાવ અને કોવધો
પૂજતે હાથે એણે બેડીંગ સમેટવા પ્રયત્ન કર્યો, પછુ
એને તમ્બર આથ્યા એ નીચે બેસી ગયો કળ
વળનાં એણે કપાટમાંના કપડાં ને પુસ્તકો બેગમાં
ભરી લીધા પ્રયત્નપૂર્વક બળ કરીને એણે બેડીંગ
પગ બાંધી લીધું બીજાઓ જાણ્યું તો વાત ચેગાઇ
જો એમ માની બીજાઓની ગાઢ જોવા એ ન રહ્યો
કપડાના નોકર પામે એમ-બેડીંગ ઉપડાવી સમે જ
દેખાતા થા માફન દૂગના બાથમાં રોથન તરફ ધીર
પગે એ ચાલી નિકળ્યો રોથન પર આપ્યો ત્યારે
બાગ વાગ્યા હતા 'પૂના પેસેન્જર-ફાસ્ટ' ને હજી
અર્ધા કલાક હતો નોકરને 'ગજી' કરીને વિદાય
કર્તા બાર રોથન પરથી જ એણે અમદાવાદ તાર
કરી નાખ્યો

'વાતાવરણ પ્રતિકૂળ અહીંનો અભ્યાસ અશક્ય
કાન સવારે આપુ છું'

રાજેન "

ગાડી આવી ને રાજેન બપોરે ૧૨-૩૦ ની
ગાડીમાંથી કદપનાના સ્વર્ગને કદપનાનું નક જનતું
રાજેન જોષ રહ્યો

પ્રકૃતિ યાંત્રિક ભૂતાનિ

શ્રી. અખાલાલ પુરાણી

(૨)

પરંતુ આ પ્રકૃતિ આખરે છે શું ? ઉત્તરમાં કહી શકાય કે સચરાચરમાં જે કંઈ છે તેનો એ ભંડાર છે; એમાં બધુંય છે. સ્થૂલતમ દ્રવ્યથી માંડીને જંતુઓ, જીવો, પ્રાણીઓ અને સત્ત્વો તથા સૂક્ષ્માતિ સૂક્ષ્મ માનસિક પ્રવૃત્તિઓ તેમાં સમાય છે. પૃથ્વી ઉપરનાં તરત્રોથી આરંભીને ગ્રહો, ઉપગ્રહો, નક્ષત્રો, સૂર્યમાળાઓ અને આકાશગંગા ને માનવ નિહાળે છે. તે જુવે છે કે પદાર્થ અનંત છે. દ્રવ્યની સામગ્રીનો પાર નથી. એમાં ઉભા છે, જ્યોતિ છે, વિદ્યુત છે. તે જ પ્રમાણે જીવનનાં પણ અનંત સ્વરૂપો માનવ જુવે છે તથા પ્રાણશક્તિની ક્રિયાઓ અનુભવે છે. ક્ષુધા, પિપાસા, કામવાસના પ્રાણીઓ ઉપર શાસન કરતી તે અવલોકે છે, મહત્વાકાંક્ષા, લોભ અને ભ્રમચક્તિને તે જાણે છે. કામનાના એકએક આવેશની પાછળ રહેલી અતુલ શક્તિનો તેને પરિચય થાય છે. પ્રાણ વિરાટ છે, અનંત છે એ સત્યની માનવને પ્રતીતિ થાય છે. વળી પ્રકૃતિમાં અનંત મનોમય શક્તિઓ પણ છે: એમાં અવલોકન, અનુમાન, વિવેક, તર્ક, કલ્પના, ભાવના, સ્વપ્નદર્શન, રસરસિત વગેરે શક્તિઓની પ્રવૃત્તિઓ છે: મનોમય સૃષ્ટિમાં સર્વે ઉદ્ભવોનો એમાં સમાવેશ થાય છે. અને આ બધા ઉપરાંત પ્રેમનું સન્નાતન પરમ આશ્વર્ય પણ પ્રકૃતિમાં વિદ્યમે છે.

પંચ સ્થૂળ મહાભૂતો, પ્રાણીઓ, માનવો, અચરો, પિશાચો અને દેવો સુદ્ધાંતો એમાં સમાવેશ થાય છે. આ ત્રણે લોક તે આપણા છુર, છુવર અને સ્વર્ના ત્રિલોક છે.

આ રીતે અંતર્નિહિત કોઈ હેતુને અગ્રાધ રીતે સાધનાર સામગ્રીસમૂહ અને શક્તિસમૂહ તે પ્રકૃતિ; અથવા બીજી રીતે, કોઈ સર્વંય સર્વશક્તિમાન,

સત્તાના કિમ્પિ હેતુને સાધનાર વિરાટ-યોજના તે પ્રકૃતિ એમ કહી શકાય. આ પ્રકૃતિ કેવળ જડ નથી, સચેતન છે, જીવંત છે, સર્વ શક્તિમાનની ઉગતી-વિકસ પામતી સ્વપર્યાપ્ત યોજના છે.

પરંતુ આ વિરાટનું અસ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ માનવ-માંથી કેટલા યોગ્યોને થાય છે ? અને એ પ્રકૃતિ ઉપર વિરાટમાં તો શું પણ વ્યક્તિમાં પણ માનવ પોતાનું પ્રભુત્વ સહેલાઈથી સ્થાપન કરી શકતો નથી.

એ પ્રમાણે થવાનું કારણ એ છે કે માનવ પોતાની જાતને મર્યાદિત દેહ, પ્રાણ મન વગેરેથી પરિવેષિત, વિશિષ્ટ નામરૂપવાળા વ્યક્તિ તરીકે, - ખરે જોતાં, અહીં તરીકે-જ જુવે છે અને અનુભવે છે. આને લઈને તે વિરાટથી વિખૂટા પડે છે, અને વિશ્વને જાણવાના સાધનરૂપ માનવનું મન એ મેદને વધારે કાયમ કરે છે, તીવ્રતર બનાવે છે. માનવનું મન જગતને નાના ઢુકડાઓમાં વહેચી નાંખે છે. મન કહે છે, “અહીં આ પદાર્થ” શરૂ થાય છે, પછી પેલો પૂરો થાય છે” (શ્રીમાતાજી), પરંતુ એ તો સમગ્રને ગ્રહણ કરવાની તેની અશક્તિને લીધે મનનો ચર્ધ પડેલો ધર્મ છે, એ કાંઈ સત્યનું વાસ્તવિક જ્ઞાન ન કહેવાય.

કઈ વસ્તુ કયાં શરૂ થઈ ગઈ? સન્નાતન કાળથી જે અનંત વિશ્વપટ ઉઠાવી રહ્યો છે તે અખંડ છે, સમગ્ર છે. વિશ્વબાપી, કોઈ સર્વ સર્ગક, સર્વધારક એતનાનો અનંત પ્રવાહ પ્રતિ ક્ષણ શક્તિનાં અને વસ્તુનાં અસંખ્ય રૂપોમાં વહી રહ્યો છે. માનવ મનમાં દૈત ભાવને જ ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી વિરાટની પ્રત્યેક વસ્તુને, અનંતની પ્રત્યેક ગતિને તે એક બીજીથી છૂટી જુવે છે, તે દરેકને સ્વયંબૂ અને સ્વપર્યાપ્ત માને છે, તે પ્રત્યેક પોતાને જ માટે છે આખા વિશ્વથી છૂટી, અટૂટી છે એમ ગણે છે.

પરંતુ એ જુદી જગ્યા છે કે વિગટ પ્રથમ છે અને વ્યક્તિ ગૌણ છે તેનો નજીવો અંશ છે, આથી માન છે-એક દૃષ્ટિએ આભાસ રૂપ છે નિર્માણની સર્વ ક્રિયાઓના મૂળ વિગટમાં હોય છે જગતમાં મુદ્દલ પદાર્થોની-ભૂત દ્રવ્યોની-અનંત વિવિધતા છે તે સાચી ખરી પરંતુ તેનાથી પણ વધારે સાચી તેમની એકતા છે જે તેમના ધર્મોના સાતત્યને ક્રિયાઓની નિયમીતતાને સચોટોને રૂપાતરોને તથા નવીન સર્જનોને પણ શ્રમ્ય બનાવે છે એ મૌલિક એકતા ન હોત તો ભૌતિક નિયમો પર નિશક વિશ્વાસ મૂળને પોતાના સુખને માટે માનવ તેમનો ઉપયોગ પણ ન કરી શકત આને તો એ નિયમો પર આધાર રાખીને જળ રચણ અને આકાશના ઉપર તે વિજ્ય મેળવે છે કામનાનો વેગ કાર્પ પ્રાણી વિશેષ અનુભવે છે એ ખરૂં છે પરંતુ કામનાઓ સધળી આવે છે પ્રાણના વિરાટ મહાસાગરમાંથી કેવળ કામનાઓ જ નહિ વાસનાઓ, રાગદ્વેષ મહત્ત્વાકાંક્ષા વગેરે અનેક રૂપે જીવનમાં પ્રગટતી પ્રાણની અનંત હીના પણ વિગટમાંથી જ ઉદ્ભવે છે પ્રાણ અનંત છે તેમ તે એક છે માનવના મનમાં તરવરતા વિચારના પ્રવાહો તેનામાં આવે છે વિરાટ મનના સાગરમાંથી માનવ જિયાર ઉત્પન્ન કરતો નથી કરી શકતો નથી, વિચારને તે પોતાનામાં સ્વીકારે છે, આવવા દે છે એટલું જ માનવ ચેતનાની ખાડીઓ વિરાટના સાગરને આઘાતુષ્પ હોવાથી વિરાટના સર્વે પ્રવાહો, માનવ ચેતનામાં પ્રવેશ કરી શકે છે માનવને એ પ્રમાણે કરવાનો અભ્યાસ પરાપૂર્વથી પડેલો હોવાથી તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે તેને પ્રયાસ કરવો પડે છે, સાધના કરવી પડે છે માનવમાં આવતી પ્રત્યેક વીચિત્રી પાછળ તેના પ્રત્યેક તરંગની પાછળ વિરાટનું અનંત બળ હોવાથી માનવને એ કાર્ય મુશ્કેલ લાગે છે

ખરૂં જોતા, માનવની પોતાની અહ ચેતનાની પાછળ પણ વિગટની અનંત ચેતના આવી રહેલી છે પરંપર બીકાધવા આકાશોની બનેલી સળગ સાક્ષી જેવા વિરાટના કાર્પ એક આકાશને છૂટા પાડીને

તેની સમજૂતિ આપી શકાય ખરી? એની આગળની અને પાછળની કડોઓ, તેનું પોતાનું રચનાં તેની પ્રકૃતિ સવળ સમગ્રને આભારી હોય છે આ પ્રમાણે વ્યક્તિની અહ-ચેતના વિગટથી રવત નથી

તો પછી પ્રશ્ન થતો કે સચેતન વ્યક્તિ તરીકે માનવ પોતે અમુક ક્રિયાનો આરંભ કરે છે, અમુક સરજન સર્જે છે એવું અનુભવે છે તે શું મિથ્યા ભાસ છે? વિચારો કે વ્યક્તિ જે કાર્પ સર્જે છે, જે કાર્પ ઉત્પન્ન કરે છે તેનો સભાગ, તેની સામગ્રી કયાથી લાવે છે? શું તે કેવળ અકાવાચક શૂન્યમાંથી જ, યા તો કેવળ પોતાની જ અદરથી બધું ઉત્પન્નવે છે? ઉત્પન્નની શકે છે? કવિ નવસર્જન કરે છે કયાથી? જૂતકાળની કે વર્તમાન સાંકારિક ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય કે એવી કાર્પ પરિસ્થિતિને, કે તેના કાર્પ પોતાને રૂપથી કમતા અશ્વને, પ્રકૃતિની કાર્પ ધટનાને વસ્તુને બાવને ઊર્મિને પોતાનામાં લઈને કવિ પોતાની ચેતનામાંથી કાવ્યરૂપે પ્રતિકાર્ય કરે છે એની સામગ્રીના ધણો મોટા ભાગ એના કુટુંબ, સમાજ, ધર્મ, વગેરે એની બહારની સત્તાઓ તરફથી એને મળે છે એટલે ખરૂં જોતા, જેટલે અશે સર્જક પોતાની અહ-ચેતનાથી સુક્ત ધર્મને વિચાળતર વિગટ ચેતનામાં હુમકી મારી શકે, તેની સાથે અદ્વૈત સાધી શકે તેટલે અશે અને તોજ તે સાચી સર્જકતા પ્રાપ્ત કરે છે મહાન કાર્પ સાધનાગ કર્મથી પણ પોતાની અહ-ચેતનાના મર્યાદિત શક્તિપ્રવાહને છોડીને વિરાટની શક્તિ જોડે, વિરાટમાં કાર્પ કરી રહેલા હેતુ જોડે જેટલે અશે એકતા સાધી શકે તેટલે અશે તે સમર્થ અને સફળ થાય છે,- યુગપુરૂષ એટલે કે સમયમૂર્તિ બની શકે છે સમય મૂર્તિ એટલે વિરાટનું પોતાનું તત્કાલિનિષ્ઠ સ્વરૂપ કવિ અને કર્મથીગની પેઠે મીમાંસક પણ પોતાનું દર્શન, પોતાના વિચારો વગેરે કયાથી મેળવે છે? પોતાના જમાનાના કોષ્ટકોએ ઉકેલવા મથતો મીમાંસક સનાતન પ્રજોના ઉદય પણ વિરાટની અનંત મનોમય જૂઠિમમાંથી જ મેળવે છે પોતાના આદારમાં માંડીને સુદ્ધમનસ સામગ્રી માનવ વિરાટમાંથી મેળવે છે

તોં પછી, ચાહે તે કરવાને પોતે સ્વતંત્ર છે, છે, પોતાના નિર્ણયો અને સંકલ્પો પોતે સ્વતંત્રપણે કરે છે અને તેથી કરીને પોતે તેમને માટે જવાબદાર છે, એવું જો બાન માનવમાં હોય છે તેનું શું ? તેને કેવળ ભ્રમ ગણી લેવો ? માનવના અંતરમાં પ્રભુત્વ-ભાવ અને પ્રભુત્વ-ભાન હોય છે તેનું શું ?

દરિયામાં લંગર નાખીને પડેલા વઢાણને હોય છે તેથી માનવની એ માની લીધેલો સ્વતંત્રતા હોય છે: એકસ મર્યાદિત વર્તુળમાં ગતિ કરવાની તેને છૂટ હોય છે. અને છતાં, એ ગતિમાં સાધનો તથા પરિસ્થિતિ પણ વિરાટ-પ્રકૃતિમાંથી જ તેને મળતાં હોય છે. પ્રકૃતિની ક્રિયાઓમાંથી જ અમુક શક્યતાઓ માનવની ચેતના આગળ ઉપસ્થિત થાય છે. તેમાંથી પસંદગી કરવાની જવાબદારી માનવને સિર હોય છે. પોતે ધારે તે કરવાને સ્વતંત્ર છે એવી લાગણી ખરું જોતાં આ મર્યાદિત છૂટને આભારી છે. પોતે ધારે તે કરવાને સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર નથી. તે શું ધારશે તેની સમસ્ત સામગ્રી પ્રકૃતિ પૂરી પાડે છે. સ્થૂલ દેહ, પ્રાણ તથા મન એ ત્રણે પ્રકૃતિની જંધન ત્રીણીઓ વડે બંધાયેલો માનવ અહ-ચેતનાનાની લઘુ ત્રિજ્યામાં જ ગતિ કરી શકતો હોય છે: પોતાની શક્તિ તે એ વર્તુળમાં જ અજમાવી શકે છે. અને એ લેન્ડ્સમાંથી જ વિશ્વસમસ્તને તે નિહાળી શકે છે.

અને છતાં, પ્રભુત્વનું ભાન એ માનવ ચેતનાની એક મૌલિક અનુભૂતિ છે. પોતાના અંતરના બિડા-

ણમાં માનવ બાણે છે કે પોતે પ્રકૃતિનું કેવળ રમકડું નથી, તથા સદાને માટે રમકડું રહેવાને બંધાયેલો નથી. પોતે મુક્ત છે, સ્વરાટ છે એવું માનવને લાગે છે.

માનવની એ મુક્તિ, તેનું એ સ્વરાટ-પણું અત્યારે અપ્રગટ છે, વાસ્તવિક નથી એ સિદ્ધ કરવાને કાર્યપણું પ્રકારના પુરાવાની જરૂર નથી. ખરું જોતાં, અંતરમાં કોઈ સ્થળે પોતાના પ્રભુત્વનું ભાન અને વ્યવહારમાં તેના અભાવનો સાક્ષાત્કાર એ માનવ જીવનમાં વ્યાપી રહેલા કશું અસંતોષનું એક મુખ્ય કારણ છે.

વિરાટની સમગતિમાં અને એકતામાં બેઠાભાવ ઉત્પન્ન કરતી માનવના મનની ક્રિયા, તેનામાં રહેલું “ કર્તા હ ” એવું ભાન, વગેરે પણ વિરાટની જ ગતિનો એક ભાગ છે, તેનો જ અંશ છે એ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એ પ્રમાણે શા માટે બને છે એ પ્રશ્નની સમજૂતિમાં ઉતરતાં પહેલાં પ્રકૃતિ સમસ્તમાં કોઈ હેતુ રહેલો છે કે કેમ એ પ્રશ્ન આપણે વિચારવો નોંધ્યો. વિશ્વમત્યે એ પરસ્પર વિરોધી દૃષ્ટિબિંદુઓમાંના એકનો સ્વીકાર માનવ કરતો લાગે છે: એક દૃષ્ટિ એમ સ્વીકારે છે કે જીવનના આદિર્ભાવના મૂળમાં અસ્વસ્થ જડ પદાર્થ જ છે; બીજી તેના મૂળમાં આદિ છે અનંત ચેતના. એમ માને છે. અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ શક્ય નથી, જડમાંથી ચેતનની ઉદ્ભવ અશક્ય છે એમ સ્વીકારીને આપણે બીજી દૃષ્ટિને આવકારીએ છીએ. તેનાં સર્વે કારણોનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ કરવાનું આ સ્થાન નથી.

(અપૂર્ણ)

હિંદુઓની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ

શ્રી અશ્વધોપ

[આ અંકે સંપૂર્ણ]

આજે પશ્ચિમનું શરીરશાસ્ત્ર એ એમ સંપૂર્ણ અને અદ્યતન શાસ્ત્ર મનાય છે પણ એ શરીર શાસ્ત્રના એકેએક સિદ્ધાંતને જોયો નાખતાગ યોગીયો વીસમીસદીમા પણ મોતુદ છે આ યોગીયો પોતાના દેહ ધર્મો ઉપર અસામાન્ય અકુરા મેળવે છે અને એને પ્રતાપે કેવળ શરીરશાસ્ત્ર જ નહી પણ જૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્રના નિયમોને પણ તેઓ જુકા કરાવે છે, તેઓ બીસ્કોની પેઠે કાચ ખાઈ શકે છે હળાહળ ઝેર પાણીની માફક પી શકે છે પૈસો પીગળી જાય તેવા લાયકર તેજનથી પોતાના હાથ ધોઈ શકે છે પથ્થરને પીલી નાખે એવા મ્યુનિસિપલ સેન નીચે સૂઈ પડે છે અગ્નિ ઉપર ચાલી શકે છે હૃદયને થળવી દે છે જમણા હાથની અને કાના હાથની નાડીઓના ધમકારા વચ્ચે વિશાળ અંતર ઊભુ કરે છે મહીનાઓ સુધી જમીનની અંદર દવા પાણી કે ખોરાક વિના દટાઈ રહે છે તેમજ પાંચ જ ક્ષણની અંદર શરીરના વજનમાં મનુજ સુજન વધારો કરાડે કરે છે

આ પ્રકારના પ્રયોગો જાણીતા વૈજ્ઞાનિકો અને વૈજ્ઞાનિક સત્યાઓ સમક્ષ ચએલા છે હમણાં જ થોડા વખત ઉપર છાપામાં સગ સી વી રામન આગળ એક યોગીએ કરેલા કેટલાક પ્રયોગોનું વર્ણન તો તે વાંચુ જ દરો

અને વધારે ખુબીની વાત તો એ છે કે પોતાને સર્વજ્ઞ માનતું ‘ધર્મશત્રુ’ વિદ્યાન આ જરા પ્રયોગો મૂક નજરે નિહાળી રહે છે. એને એ સમજી શકતું નથી સમજવી શકતું નથી તો પછી એમનું પુનરાવર્તન કરવાની વાત જ કયા

કમશાસ્ત્રની બાબતમા પણ હેવનોક એલીસથી કામમીમાસનો ઇતિહાસ શરુ થાય છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી આપણે ત્યા વાત્સાવનના કામ સુચી માડીને લોહીવશના વખતમા ગ્યાએના અનગંગ નામના પુસ્તક સૂધીમા અનેક ગથો ગ્યાવા છે જે વાચી ડો મેરીસ્ટોસ પણ મુગ્ધ થઈ રહ્યું છે

અને આપણા નાયક-નાયિકા બેના આનેબતો લગભગ સર્વોગસંપૂર્ણ છે, એમ શ્રી રમણવાલ દેસાઈ જેવા વિસમીસદીના નવનકયાકાર પણ માને છે

સુપ્રજનનશાસ્ત્રની બાબતમા “Hindu eugenics” અને “સુપ્રજનનશાસ્ત્ર”ના કર્તા નદશ કર દેવશ કર મહેતા તેમજ અન્ય વિદ્વાનોએ આ વિષયમા પ્રાચીનોએ કરેલા પુરુશર્ચને પુરતો ન્યાય આપ્યો છે એટલે એ નાબત ઉપર હું વધુ લખતો નથી

શ્રી કૃષ્ણ જરાસક્ર અને બીમસેનના સમયથી એડાતી આવેલી આ દેશની મહાવિદ્યા આજે પણ જગનમા સર્વોપરી છે આજે પણ મતરાજ ગામાનો પાંખર જીલવાને કોઈ વિદેશી પદ્ધતિવાન સમર્થ નથી

શિન્ધુ રથાપત્ય અને એન્જિનિયરીગમાં હિન્દુસ્તાનને દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશ આગળ નીચુ જોતુ પડે એમ નથી હિન્દુસ્તાનના દેવ-મંત્રિઓ મોટા ભાગ મુસનમાનોના આક્રમણોને લઈને નાશ પામ્યો છે છતાંએ આજે ને અવશેષ મદિરા અને ભાગ્યુ તુચ્છ રથાપત્ય છે તેને માટે કોઈ પણ હિંદવાસી ગર્વ લઈ શકે એમ છે ૩૬-

માગ, કુટુમ્બિનાર, દ્રાવિડ દેશના મંદિરો બુદ્ધ અને શૃવ ગુફાઓ, દેવવાડાના મંદિરો અને એમાંના કાતરકામ અને ચિત્રકામ જગતભરમાં જાણીતા છે. આજથી ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર અજ્ઞતાની તેમજ બીજી ગુફાઓમાં જે ચિત્રકામ ચમકેલું તે આજે પણ મોજૂદ છે એટલા ઉપરથી એ જમાનામાં ટકાવે રંગો બનાવવાનું શાસ્ત્ર કેટલી સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યું હતું તેનો સહેજ ખ્યાલ કરો. અતિશય સ્વચ્છતાનું ધુબળેના મૂળ અને વિકાસ હિંદુસ્તાનમાં છે. મોટામાં મોટો ધુબળ હિંદુસ્તાનમાં છે અને તે બીજાપુરનો ગોળ ધુબળ, ઇજનેરોની હિંમતની અવધી પણ આ ગોળ ધુબળમાં છે. દુનિયાનો સુંદરમાં સુંદર ધુબળ પણ હિંદુસ્તાનમાં છે અને તે તાજમહાલનો ધુબળ, આ ધુબળનો મૂળ જોવા હોય તો તે બૌદ્ધસ્ત્રોના ધાતુ ગર્ભમાં (દાગમ અગર સ્તુપ)માં છે. દ્રાવિડ દેશના મંદિરના પંથરનોમાં પણ આ ધુબળેના મૂળ છે.

મહાભારતમાં સિંધુ દેશની નહેરોનો ઉલ્લેખ છે. ગીરનારના શિલાલેખોમાં જુનાગઢ પાસે બંધ બાંધીને મહાન સરોવર બાંધ્યાના અને સમરાચ્યાના ઉલ્લેખ છે.

વડોદરા રાજ્યનું પુરાતત્ત્વજ્ઞાનું, સિદ્ધરાજનું સહસ્રલિંગ સરોવર ખોદાવી રહ્યું છે. એ ઉપરાંત પાટણમાં રંગરે જોવાને ખાન સરોવર બીજું છે જેમાં સરોવરમાં શુદ્ધ પાણી પેસે એવી ચોળના છે. કુમારપાલના બનેલી અરણ્યોરાજના વખતમાં અજમેરનું અજાસાગર બંધાયેલ છે. એ સિવાય આ દેશમાં ઉદેપુર મધ્યપ્રાંત વગેરે અનેક સ્થળોએ સરોવર બંધાએલાં છે. શાહજહાંએ જમના નદીમાંથી નહેર કઢાવી હતી. અંગ્રેજોના આવતા પહેલાં મદ્રાસ ઈલાકામાં અનેક નહેરો હતી. આપણે ધર બાંગણે ખારી નદીની નહેરથી નવાગાંમ નાયકના પ્રદેશમાં પંખાળી કંગોદ પાકતી અને સાસુનું મહેલું ટાળવા અમદાવાદના એક શહે અમદાવાદથી ખંભાત સુધી નહેર ખોદી વહાણમાં સોપારીઓ ચોતાની

દીકરી માટે મોકલાવી હતી જે હજી પણ રૂપાની નહેરને નામે ઓળખાય છે.

અને આ બધું કદાચો, શાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાનનું પ્રયત્ન કરવા માટે સાહિત્યનો પણ વિકાસ થવો જોઈએ. ઝગ્ગેદ એ જગતનું જુનામાં જુનું પુસ્તક છે. પાણીનીનું વ્યાકરણ એ જગતનું જુનામાં જુનું વ્યાકરણ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર લખાએલ અગ્નિવેશ સંહિતા એ વૈદ્યનો જુનામાં જુનો ગ્રંથ છે.

એનસાઈકલોપીડિયાઓ લખાવાની શરૂઆત તો પશ્ચિમમાં ક્રેન્ચ રેનેલ્યુશન પછી થઈ પણ આપણે ત્યાં તો વ્યાસે આપણને જગતની પહેલ-વહેલી એનસાઈકલોપીડિયા-મહાભારત સેંકડો વર્ષો પૂર્વે આપી હતી. તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્રમાં પણ આ દેશમાં ઓછી કુરતી નથી થઈ. આપણી ત્રિપિ એ જગતભરમાં એક માત્ર વૈજ્ઞાનિક લિપી છે. આપણે જેવું બોલીએ છીએ તેવું લખીએ છીએ. જગતની બીજી કોઈ પ્રજા એ રીતે કરતી નથી. આપણી આંકની પદ્ધતિ પણ સન્માન માગી લે છે.

આર્યોએ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં મેળવેલી આ બધી સિદ્ધિઓમાંથી ચંદ્રમાઈને એકપણ નોંધપાત્ર ન લાગી ? આ બધા વિજ્ઞાનવિદોના જીવનમાંથી એમને એટલું જીવન ચાલેખવા જેવું ન જણાયું ? કદાચ વિજ્ઞાનના આ આચાર્યો સાથે સાથે ધર્મચાર્યો હતા, એટલા માટે જ ધર્મ તરફની એમની ઝીડ એમણે આ વિષે મૌન પકડીને કાઢી હતી. પણ આવા પૂર્વ-મહોને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિમાં સ્થાન છે ?

હા ! એ હકીકત સાચી છે કે જુના જમાનામાં જેમણે જેમણે આ બધી શોધો કરી તેમાંથી મોટા ભાગનાના નામ, ઠામ અને જીવનની વિગતો મેળવવાનું કામ થયું સુરકેલ છે. પણ એમને “વૈજ્ઞાનિક જગતમાં” જીવનચરિત્રો વાર્તાના રૂપમાં લખ્યાં છે. એ રીતે આપણા વિજ્ઞાનવિદોની વાર્તાઓ લખતાં એમને ઝાંઝી સુરકેલી ન નાંડી હોત. એમની વાર્તામાં

નગદ હકીકતો કરતા કંપનાવિહાર વિશેષ પ્રમાણુમાં છે

અને વિજ્ઞાનના આ પ્રાચીન મહર્ષિઓને અર્ધ આપનો એ આપણી પહેલી ફરજ છે. એમણે વિજ્ઞાનના વૃક્ષનું બીજરોપણ કર્યું આપણે તો માત્ર પાણી પાઈને એનાં બીજ ફળ આપીએ છીએ પૈકું શોધનાર વૈજ્ઞાનિકનું નામ આપણે 'નયીજાણુતા' પણ એની શોધથી જ મત્રવિજ્ઞાના ગણેશ મધ્યા, અને અગ્નિની શોધથી વસાવનશાસ્ત્ર શરૂ થયું

આ દેશમાં જાસ્કરાચાર્ય જેવા ગણીતશાસ્ત્રી અને ખગોળશાસ્ત્રી, રાઘદમિહર જેવા ખગોળશાસ્ત્રી અને ન્યોતિષ્યશાસ્ત્રી, ચંક જેવા વૈદ્ય, સુશ્રુત જેવા સર્ગર્ભન, નાગાર્જુન જેવા વસાવણુશાસ્ત્રી, અગસ્થ જેવા પ્રસારી, ચાગ્મટ જેવા આરોગ્યશાસ્ત્રી, પતંજલિ જેવા માનાસશાસ્ત્રી અને યોગી, વાતસાપન જેવા કામશાસ્ત્રી, શ્રીકૃષ્ણ જેવા પહેલવાનો અને બ્યાસ જેવા સર્વસમકારી થઈ ગયા છે આ બધાના જીવનમાંથી કોઈનું જીવન ઊંચતી પ્રજાને પ્રેરણા આપવા માટે જિતારવા જેવું નથી

અવ્યવસ્થિત ભૂતકાળની આ બાન્ય સિદ્ધિઓ સાથે આજની આપણી દીનહીન દશા સંખ્યાવત્તા અતિશય રજ થાય છે ભૂતમળની આ મૂડીમાં આપણે કરો જ વધારો કર્યો નથી જિવડ હવે તેમથી પણ આપણે સુમાત્રી એક છીએ પૃથ્વીની પ્રજા એએ છેલ્લા ત્રણસો વર્ષમાં વિજ્ઞાનની યાગમમાં અદ્ભુત પ્રગતિ સાધી છે, અને આજે તો તેઓ જગતના ચુરુ થઈ બેસા છે

વળી ચંદ્રભાઈએ જેમ એક ભ્રમ જિઓ કર્યો છે, તેમ હું તેની વિરુદ્ધતા પ્રમ—'અમાન વડવાએ ત્રિમળસાની' હતા એવો જિઓ કરવા માગનો નથી મે જે નખ્યુ છે તે તને એ બનાવવા માટે કે છેક સત્ગમી સતી સુધી દિદ વિજ્ઞાનની બાબતમાં દુનિયાને મોખરે હવું

આજે તો લગભગ દરેકદરેક વિદ્યામાં પાશ્વત્યો અગ્રેસર છે સુતકની માન્યતા કરતા પૂસ્તરનો જતુવાદ આગળ વધેલો છે મહાભારત કરતા "એન્સાઈક્લોપીડીયા સીટાનિક" ના યાનનો વિસ્તાર ધણો જળગમ્મત છે સુશ્રુત ગતા લેનની સભ્યરી ધણી ચડોઆતી છે. વાગ્મટ કરતા 'એલ્ટનું' ત્રાસ્યવિજ્ઞાન વધુ વૈજ્ઞાનિક છે દશાવતારની કલ્પના કરતા ધર્મિનનો વિકાસવાદ વધુ બ્યાપક, ચોક્કસ વિસ્તૃત અને જીડા છે ગાર્ડ કરતાં વરાળ અને વિજળીની કલ્પ અનેકગણી છે, અને 'મોક્સફોર્ડ' ડીકશનરી આગળ "અમરકોશ" એ નાના બચ્ચાની રમત જેવો લાગે છે

મારો પોકાર તો એટલા પુરતો જ છે કે ન્યારે જુનો ઇતિહાસ ઉડેલો છે, ત્યારે આ દેશનું નામ લેતા ચા માટે અભાગ્ડ જાઓ છે

હવે બીજી કેટલોક બાનતો તરફ ધ્યાન એવીને આ પત્ર પુરો કરીશ

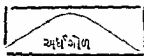
આ પુસ્તક જે કિશોરી અને કુમારો માટે લખાયુ હોય તો એમાં ઘણા અવરો, કદગા અને વિચિત્ર શબ્દો વપરાયા છે

"ઈથોપોઆ" ને બાલે "એબીસિનિયા" એ આપણે ત્યાં વધુ જાણીતો શબ્દ છે 'ચક્રગી'ને બદલે "ગરગડી" એ તળપડો શબ્દ છે 'ઉચ્ચાલન' માટે તળપડો શબ્દ "આડુ" છે પાટડા વગેરે ઉચકવા માટે આડુ વપરાય છે "ગરગડી" એટલે એક ગરગડી, એકથી વધુ ગરગડીઓ હોય તો તે અનેક ગરગડીઓના સ્થયને "કપ્પી"ને નામે જોળખવામાં આવે છે

'A sphere circumscribed by a cylinder' એનું ચંદ્રભાઈએ આમ ભાષાતર કર્યું છે 'સિલીકરની અડગનો ગોળામર'

આ ભાષાતર સાવ ખોટો ખોટું કર્યું છે
Sphere એટલે અર્ધગોળ આનું ભાષાતર

આમ થઈ શકે : “અર્ધગોળના વર્તુલોપર વર્તુલની ઊંચાઈ જેટલું જૂગળું” સાથેનું ચિત્ર મારું કહેવું રૂપક કરશે.

જૂગળું

આ સિદ્ધાંતની જરૂર વ્યવહારમાં એન્જિનીયરોને ધૂંબજનું માપ કાઢવામાં પડે છે. આ સિદ્ધાંતથી એવું પુરવાર થયું હતું કે અર્ધગોળનો ધન સિલિન્ડરના ધન કરતાં કે છે. “અવલોકન મિનારા” કરતાં “વેધશાળા” એ જાણીતો અને માન્ય શબ્દ છે. જે તળપદો શબ્દ વાપરવો હોય તો તે “જંતરમતર” છે. આ શબ્દ યંત્રમંત્રનો અપભ્રંશ છે. જ્યપુરની વેધશાળા જંતરમંતરના નામથીજ ઓળખાય છે.

સૌથી વધારે રમુજ તો મને “The revolution of heavenly bodies” નું ભાષાંતર છે. “આકાશી પદાર્થોની ક્રાન્તિ.” Revolution નો અર્થ રાજકારણમાં ક્રાન્તિ એવો થતો હશે, પણ ખગોળશાસ્ત્રમાં તો શાંતિપૂર્વકનું નિયમિત પરિવ્રમણ એવો થાય છે. કેવળ ક્રાન્તિશૂબ્ધા હોયોને જ કુદરતની અફાટ શક્તિમાં ક્રાન્તિ દેખાય છે ! યદા દૃષ્ટિ તથા દૃષ્ટિ કહેનારા વેદાંતીઓ છેક જોતા તો નથી જ !

“Revolution of heavenly bodies” નું ભાષાંતર તો “નભો મંડળનું પરિવ્રમણ” એ હોઈ શકે, વધારે તળપદો શબ્દ વાપરવો હોય તો નભો મંડળની પરક્રમણાઓ.”

આ પુસ્તકમાં પાંચેક વૈદ્યોનાં જીવનચરિત્રો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. વંદક જેવા ઝગઝા ભરેલા ક્ષેત્રમાં, પોતાની ચોક્કસ દ્રષ્ટિ સિવાય કંપ્તચીની ચંદ્રગ્રહો જોતાળાને વધારે શૂંચન્યો છે.

હિપોક્રીટસ મહાન ચિકિત્સક હતો, અને એણે ચિકિત્સાને વૈજ્ઞાનિક પાયા ઉપર મૂકી એ આજતસર ખટું મતભેદને અવગણ્ય નથી.

પણ જેમ આજના ધૃસ્તીઓ કાષ્ટરતના શીઘ્રજીવે, અમલમાં મૂકતા નથી, તેમ આજની દાકતરી આલમ હિપો-ક્રીટસના એક પણ ઉપદેશને અમલમાં મૂકતી નથી.

હિપોક્રીટસ પ્રાકૃતિક ઉપચારોમાં માનતો. દાકતરો દવાઓમાં માને છે. ઉદરોગોની એની ચિકિત્સામાં અને આજની દાકતરી ચિકિત્સામાં જમીન-આરમાન-નું અંતર છે. હિપોક્રીટસ આરોગ્યધાનતામાં માનતો, જેના અસ્તિત્વનો જ અર્વાચીન દાકતરો ઈન્કાર કરે છે.

તો પછી બનેમાંથી વૈજ્ઞાનિક કેાણુ ? ને આજના દાકતરોને વૈજ્ઞાનિક માનીએ તો હિપોક્રીટસની ધણી ખરી માન્યતાઓ વાહિયાત માલમ પડે છે. તો પછી એક વૈજ્ઞાનિક તરીકે એનું જીવનચરિત્ર આપવાનો શો અર્થ ?

સૌથી વધારે હાસ્યાસ્પદ તો એ છે કે ચંદ્રશાઈ લખે છે કે : “એણે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફની શોધ કરી” ત્રિદોષવાદ એ હિપોક્રીટસની શોધ નથી પણ આર્યવેદની શોધ છે. ત્રિદોષવાદનો જુનામાં જુનો ઉત્સેખ ઝગેદમાં મળી આવે છે, અને ત્રિદોષવાદ એટલો આપણા આધુર્વેદશાસ્ત્રનો પાયો છે, આ દેશમાં ઊખતા લટજીઓ, નવરી રાશીઓ અને અત્યંત ખેડુનો પણ ત્રિદોષવાદ વિષે ચર્ચા અથવાવતા હોય છે “ગોળ ગરમ પડે” “કેળા વાયમાં પડે” વી. ચર્ચાઓ ઘેરઘેર થતી હોય છે.

આ ત્રિદોષમાં અરન વૈદ્યોએ ચોથો દોષ ‘લોહી’ જીમેર્યો, અને સોદા, સફરા, બગલમ ને છુન આ સફરાઓ ઉપર પોતાની વેદકની ઈમારત રચી. ગ્રીક વેદકે વાત ઉઠાવી દીધે એનું સ્થાન જળને આપ્યું એટલે ગ્રીક દાકતરો નો રક્ત, પિત્ત, કફ અને જળ એ ચાર દોષોમાં માનતા.

હિપોક્રીટસે માત્ર ત્રિદોષવાદની કલ્પના પોતાની મરજી મુજબ સુધારી. એણે શોધ તો કરી જ નથી. આજના પિતાનને તો આ ત્રિદોષવાદ કે ચતુર્દોષવાદ કડું જ માન્ય નથી.

બીજા એક રમુજ હકીકત એ છે કે જે વંદક એ વિજ્ઞાન હોય તો પહેલાંને બીજાને જોડા દેરાવે, બીજાને ત્રીજા, ત્રીજાને ચોથા, ચોથાને પાંચમા એ રીતે એક બીજાને જોડા કરાવતા આવે તો સત્ય ક્યારે હાથ આવે ?

હિપોક્રીટસ પોતાની પહેલાંના વૈદ્યોને બેવકૂફ કહે. જોશન એરિસ્ટોટલને મૂરખ ગણે. પેરાસીસસ

ગેલન અને એપીસેનાનો ટેકરી કરે પાસ્તર પોતાના પૂરોગામીઓને અજ્ઞાન જણાવે, અને પેટનકોફર પાસ્તરને જીટનૈદ કરાવે. તો પછી આ ખડનમંડનનો છેડો કયા ?

આ તો અખા ભગતના શબ્દોમાં—

“ એકનુ” યાપ્યુ બીન્ને હવે,

અન્યથી આપને અદકો ગણે ”

એના જેવો ઘાટ યાદી રહ્યો દેખાય છે !

આ તે વિજ્ઞાન છે કે વિજ્ઞાનની મરકરી ?

જે ચરખાઈ છેદનામાં છે ના દાકતને વૈજ્ઞાનિક માનતા હોય તો તેમણે અહોર કરી દેવું નેત્રંએ કે આની પહેલા જગતની શરૂઆતથી આજસુધી ઘેટ વૈદોજ પાક્યા છે સાચી હકીકત તો એ છે કે મહાન વૈજ્ઞાનિકને એના અનુગામીઓ કદી જુકો પાડી શકતા જ નથી

આઈનસ્ટાઈને ન્યૂટનને જુકો પાડ્યો નથી એણે માત્ર એવું દર્શન વિશાળ, વિસ્તૃત, જીકુ અને વિશદ બનાવ્યું છે જુનો વૈજ્ઞાનિક જેને એક સમય સત્ય માનતો હોય છે, તેના નવા વૈજ્ઞાનિકના વિશાળ દર્શનમાં એક બંદ તરીકે સમાવેશ થઈ જાય છે

જે આ રીતે ન હોય તો વિજ્ઞાન એક કમલુ પલુ આશ્રય ન વધી શકે એકને બીન્ને જુકો પાડ્યા જ કરે તો આ અનાદી-અનંત ભ્રમણામાંથી સત્ય કદી પલુ હાય ન લાગે

નણીત, ખગોળ, ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, જનવરશાસ્ત્ર, શરીરશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્ર એ દરેક શાસ્ત્રની અદર જે જે પૂરોગામીઓના સિદ્ધાંતોને ઓઠોવતો સ્વીકાર થયો હોય તેમને જ વૈજ્ઞાનિકને નામે ઓળખી શકાય

જે જે વૈદોના જીવનચરિત્રો આપ્યા છે, તેઓ શા માટે મહાન હતા, એવો તો ઝાઝો ઉલેખ છેજ નહિ. એમણે વૈદામાં કરેલી શોધો અને સિદ્ધાંતોના વર્ણનને અહલે જે જાદુમતર, વહેમ, અને અધ્યક્ષાની લેખક મરકરી ઉઠાવે છે, તેજ ત્રીપુટીને આશ્રય લઈને એ વૈદોને મહાન બનાવે છે ! !

ગેલને દવાથી દર્દ મટારી દીધું પણુ એની

ખાજી સીદ્ધાંત કયો ? દર્દ મટે છે એ કુદરતી બળાવ છે કે જાદુમતરનો ખેડ છે ?

આ પત્ર ધાર્યા દરતા ધણો લાગે થઈ ગયો છે, એટલે હું ટુકામાં પતાઉ છું.

હું કદાચ કદીજ કે તમે તો આમાં બધું એકતર્ફી લખ્યું પણુ એવું કાંઈ નથી એકતર્ફી ચરખાઈ એજ લખ્યું છે મે તો માત્ર દાલની બીજ બાલુ બતાવી છે, અને મારે લાગે આની પડેની દોષશોધનની કમરી ફરજ બજારી છે

બાળકોને કિચોરો મારે લખાતા પુસ્તકોમાં એમનામાં લઘુભાવ (Inferiority complex) ઉત્પન્ન ન થાય એ જેવાની લેખકોની ખાસ ફગજ છે માત્ર પરદેશી પદ્ધતિના ચરિત્રો વાંચવાથી એમનામાં એવો લઘુભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે આપણા વડાઓએ જગતના સરકાર ને સરકૂતિમાં દરો જ ફાળો આપ્યો નથી. આપણે યુરોપીઅનોથી હવકા છીએ, આપણે શુનામ છીએ અને શુનામ જ રહીયું

અન્યત્ર, બૃત્તકાળની સમાયોચના કરના, એ જમાનાના દોષો પણુ નિસકાય ઉધાડા પાડવા નેત્રંએ પણુ ભૂગોળની શરૂઆત જેમ પોતાના જીવલથી થાય અને ઇનિક્ષસની શરૂઆત જેમ પોતાના પ્રાતથી થાય, એ રીતે દરેક વિજ્ઞાનની શરૂઆત પોતાના દેશથી થયી જોઈએ

અમેરીકા જેવા દેશો કે જેમની પાસે પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સાહિત્ય નથી, તેઓને પ્રાચીનતાની જગમર લૂખ છે ત્યારે આપણી પાસે આટલો ગૌરવભરેલો ઇતિહાસ અને સાહિત્ય મોજુદ હોવા છતાં, આપણા લેખકોને પગેશી લેખકોના અધકચરા ઉત્તાગ ને અનુવાદો કરવાની તમના લાગી છે !

તારી મેટ્રીકની પરિક્ષા થઈ જાય એટલે દાદાજી પાસે જઈને આ વિષયો વિષે ખૂનખૂન વાતો કરજે મે પણુ આ બધું ઝોગની પાસેથી મેળું છું છે.

હંસા, અબરીય, નીના અને નાનો બાળો મજામાં હશે

એજ લી કાકાની આશિષ

ટ્રોટસ્કી

શ્રી. ધનવંત ઝોઝા

આછા પરિચય

પરિશિયતિ નો માનવોને ધડે છે તો એ પરિશિયતિ ઉપર માનવોની અસર પણ અવગણી શકાય એવી નથી. પરિશિયતિ અને માનવી વચ્ચેના આત્મ આધાતપ્રત્યાધાતોનું અતિ રૂપ અને અતિ કુરુણ દૃષ્ટાંત ટ્રોટસ્કી છે. પરિશિયતિએ અને મહાન બનાવ્યો અને એની મહતાનો ઉપયોગ સામાજિક પ્રગતિને માટે થયો પણ ખરો. પણ હાલમાં એવા આજના સમાજમાંની વિરોધી પરિશિયતિએ એના ઉપર અસર કરી અને પરિણામે એ પ્રત્યાધાતનો પ્રતિક પણ બની ગયો. છતાં જે એમ તો કોઈ નહિ કહી શકે કે ટ્રોટસ્કી મહાન ન હતો. એમ પણ કોઈ નહિ કહી શકે કે જગત-ક્રાંતિની આગેવાન એનો ફાળો મહત્વનો નથી.

૧૮૭૮ માં એક વહાલી કુટુંબમાં ટ્રોટસ્કીનો જન્મ થયો. એનું સાચું નામ તો હતું કેરીઝીય સ્કોન્ડીન. રશિયાના ઘણા ક્રાંતિકારીની જેમ એને પણ પોતાની જાત છુપાવવા માટે જે અનેક નામ ધારણ કરવા પડ્યાં એમાંનું એક 'ટ્રોટસ્કી' હતું. ૧૯૦૨ માં એ ત્યારે સાઈબીરિયાનાં કાળાં પાણી-માંથી નાસી છૂટ્યો અને ઇંગ્લેન્ડ ગયો ત્યારે એણે પોતાના પાસપોર્ટ ઉપર આ નામ ચઢાવી દીધું હતું.

ઓગણીસમાં શતકનો ઉત્તરાર્ધ રશિયામાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ નોર્થ રહ્યો હતો. વાતાવરણ જ ક્રાંતિમય બની ગયું હતું. ટ્રોટસ્કી ઉપર પણ એની અસર થઈ અને નાની વયથી જ એ ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેનાર થઈ ગયો.

૧૬૨ વર્ષની વયે તો તેને ઓડેસાના વિદ્યા-

લયમાંથી તેના ક્રાંતિકારી વિચારોને કારણે બરતરફી પણ મળી હતી. બે વર્ષની એની વય થઈ ત્યારે એને દેશનિકાવાની સજા થઈ. ત્રણ વર્ષ સુધી એ સાઈબીરિયામાં રહ્યો અને પછી નાસી છૂટ્યો. અને પાછો ૧૯૦૫ માં ત્યારે રશિયામાં ક્રાંતિકારી આદિલન બેસ્યું થયું ત્યારે, તે પેટ્રોગ્રાડના મજૂરોનો સોવિયેટના પ્રમુખ તરીકે દેખાયો. એ આદિલનને લોહોની નદીઓમાં કુબાવી દેવામાં આવ્યું અને ટ્રોટસ્કીને ફરી વાર સાઈબીરિયા મોકલવામાં આવ્યો. પણ અરશાહીના દરોગા તેને છ મહિનાથી વધારે ન સાચવી શક્યા. એ ફરીને નાસી છૂટ્યો.

પછીનાં દસ વર્ષ એ અનેક રાષ્ટ્રોમાં-ફ્રાન્સમાં, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં, ઓસ્ટ્રિયામાં, અમેરિકામાં-ઘુમ્યો. પત્રકારત્વમાંથી તે પોતાની આજીવિકા મેળવતો. વિદેશમાં તેણે 'પ્રવલ્લ' સંપાદન કર્યું. જર્મનીમાં તેણે પહેલી રશિયન ક્રાંતિનો ઇતિહાસ લખ્યો. પછી એક રશિયન છાપામાં કામ કરતો હતો. ૧૯૧૭માં ત્યારે રશિયામાં ક્રાંતિનો આરંભ થયો ત્યારે ન્યુયોર્કમાંના તેના મિત્રોએ થોડી રકમ એકઠી કરી તેને રશિયા મોકલ્યો. ક્રાંતિના આરંભકાળમાં અને મજૂર-વર્ગની સરમુખત્યારીની સ્થાપના પછી ટ્રોટસ્કી-એ કેટલાંયે મહત્વનાં કાર્યં કર્યાં એણે બાલ્કેનેનાની રચના કરી; એ રાતાસ્કનો પહેલો વિદેશમંત્રી થયો.

લેનિન હતો ત્યાં સુધી એના વિચારો અસ્થિત્વ સામે ટ્રોટસ્કી નથી જતો. કેટલીયે વાર એને લેનિન નેડે મનોમહે થયો છે. પણ બધા જ પ્રસંગોમાં એણે લેનિનનો માથું સ્વીકાર્યો છે. પણ લેનિનના મૃત્યુ પછી ટ્રોટસ્કીનાં પ્રત્યાધાતની જીવનનો આરંભ થયો છે. એની વિચાર-ચરણીનું પ્રયત્ન પણ આપણે

આ લેખના બીજા વિભાગમાં કરીએ છીએ એટલે એવા પ્રત્યાષાતાનાં કારણોમાં બહો જીતરવાની જરૂર નથી. લેનિનનું મૃત્યુ થયું અને રશિયાના કમ્યુનિષ્ટ પણ જોડેની તેની અથડામણો શરૂ થઈ. આ અથડામણોને મૂકીદારી પ્રચારકોએ ખોટી અને દ્રોટસ્કી અને રેક્લીન વચ્ચેના વિરોધનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ વિરોધોને પરિણામે દ્રોટસ્કીને એને ૧૯૨૮ ના જનન્યુઆરીમાં દેશપાટની સજા થઈ. એને એ કાળે સંધરવા માર્ગ તૈયાર ન હતું. એ અગિના તણુઓ કાનિની આગ પોતાને ત્યાં ફેલાવશે એવા લાંબે કાળે દેશની સરકાર એને વાસ આપવા તૈયાર ન થઈ. છેવટે એ ટુર્કિસ્તાનનાં પ્રિન્કીપા નામના ટાપુમાં જઈને વસ્યો, ત્યાં જ તેણે “રૂસની ક્રાંતિ” નો ઇનિદાસકથ લખ્યો. એક વખત તો એની હસ્ત-લિખિત પ્રત બળી ગઈ. એ પુસ્તક માટે એને ત્રીજા લાખ રૂપિયા મળ્યા છે.

પ્રિન્કીપાથી એ, ફ્રાન્સ ગયો. ત્યાંથી તેણે રચ્યો. પણ ત્યાંની સરકારે તેને પોતાને ત્યાં રહેવા ન દીધો. છેવટે, મેક્સિકોના પ્રમુખ કાર્ડેનાએ તેને આશ્રન આપ્યું અને પોતાના અતિથિ તરીકે તેને રાખ્યો. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી તે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા કળાકાર ડીએગો રીવેરાનો મહેમાન હતો, ત્ય. જ તેણે ખૂન થયું છે.

જીવનકાર્યની સમાલોચના

સમાજવાદ-કમ્યુનિઝમ-ના પાયાનો જ એક સિદ્ધાન્ત છે કે સામાન્યતઃ માનવીને પરિસ્થિતિ વડે છે, પણ આમ પરિસ્થિતિ દ્વારા ધડાએલાં માનવી-ઓમાં એવી વિરલ વ્યક્તિઓ પાકે છે જે પરિસ્થિતિ ઉપર અસર કરે છે-ને પરિસ્થિતિની પલટ સાધવામાં ન અવગણી શકાય એવો મદદરતો ભાગ લખે છે. આવી વિરલ વ્યક્તિઓમાં દ્રોટસ્કીનું નામ અવશ્ય મુકી શકાય. આજે સોવિયેટ સંઘની જે ઇમારત સ્થાપી છે, આજે એ પ્રદેશો જે પ્રગતિ સાધી છે અને જે તાકત મેળવી છે એ બધા પાછળ દ્રોટસ્કીનાં પ્રતિભા અને ત્યાગનો નાનો સૂતો અશ નથી.

દ્રોટસ્કીએ સિદ્ધાન્તમાં ને વ્યક્તિમાં જે ચિરંજીવી કળા આપ્યો છે તેની આપણે નોંધ લઈએ, “પછી તેના ઉધાર પાસાની નોંધ લઈશું. દ્રોટસ્કીના અવસાન કાળે એના મૃત્યુનું આપણે સરવૈયું આપણે કાઢીએ તો જ એનું સાચું મૂલ્યાંકન કરી શકીએ.

સાધી પ્રથમ અને માધી મદાન એવો દ્રોટસ્કીનો કળા એક સાહિત્યકાર તરીકે ને સાહિત્યસમીક્ષક તરીકેનો છે. એણે પોને જે કંઈ લખ્યું છે તે પહેલી કક્ષાના કળાકારને જેમ આપે એવું લખ્યું છે. “History of Revolution” માં લખે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ક્ષતિઓ હોય-અને એ ક્ષતિઓ અદ્યતન પણ છે પણ એક સાહિત્ય-રચના તરીકે તો એ પ્રથમ ક્રાંતિનો મંથ છે દ્રોટસ્કીનો એ ઇતિહાસ લખાયા પહેલાં ક્રાંતિના કાંઈ ઇતિહાસમાં આપણે આટલી સ્પષ્ટ ને જીવંત ક્રાંતિ નથી જોતાં. ક્રાંતિના પ્રસંગોને એણે જેટલું મદદ આપ્યું છે એટલું જ એ પ્રસંગો પાછળનાં બળોના અન્વેષણને પણ આપ્યું છે. સાહિત્ય-સમીક્ષક રૂપે આપણને દ્રોટસ્કી તેના “Literature and Revolution” માં મળે છે. સાહિત્ય સીધી રીતે કાંઈ વર્ગનું નથી હોતું પણ સાહિત્ય-સર્જક ઉપર એક અથવા બીજા વર્ગનું વર્ચસ્વ સ્થપાય છે અને તેથી જુદા જુદા વર્ગના હિતોની રજૂઆત એ સાહિત્યમાં થતી દેખાય છે. સાહિત્યકાર તો પોતાની ખેડીઓ તોડીને સ્વેચ્છિકાર બનવા મથતો જ હોય છે પણ તેના સ્વેચ્છિકાર સંપૂર્ણપણે સફળ નથી થતો. જેટલા પ્રમાણમાં તેને આમા વધારે સફળતા મળે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે પ્રગતિશીલ બને છે, સાચો કળાકાર બને છે. આ વિચાર-સરણી એણે. એના આ ગ્રંથમાં રજૂ કરી છે.

વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદની વિચાર-સરણીના ક્ષેત્રમાં દ્રોટસ્કીએ એક સિદ્ધાન્તનું સર્જન કર્યું છે. ઔદ્યોગિક વિકાસ ન ચોંટી હોય તેવાં રાષ્ટ્રોમાં મજૂર-ક્રાંતિ સફળ થાય તો પછી વચ્ચે મૂકીદારી પ્રધાનો જે

ઐતિહાસિક વિકાસક્રમનો તત્ત્વકો છે તે આવ્યા વિના પણ સીધી સમાજવાદી રચના રચી શકાય એવાં વિધાનનું પ્રતિપાદન કરતો આ સિદ્ધાન્ત છે. ૧૯૧૪માં જ્યારે રશિયામાં ક્રાંતિ થઈ ત્યારે એ સવાલ ઊભો થયો હતો કે મૂડીદારી ક્રાંતિ તો સોવિયેટ શોધમાં સંપૂર્ણ નથી થઈ ત્યાં સુધી મલુર ક્રાંતિ સફળ થી રીતે યાવ ? એ વેળાએ તો દ્રોટસ્કી પોતે પણ આવી સફળતા તરફ સશંક દ્રષ્ટિથી નિરખતા હતા. પણ લેનીને એ સમયે કહેલું જ કે ઉત્પાદક બળોનો વિકાસ એ આંતરરાષ્ટ્રિય દૃષ્ટિએ મોટો થઈ ગયો હોય તો એ બળોનો ઉપયોગ મલુર વર્ગ કરી શકે અને એ રીતે મૂડીદારો-ક્રાંતિનો વચગાળાનો આખો તત્ત્વકો જ બિનજરૂરી બની રહે. આ સિદ્ધાન્તની વિસ્તૃત અને દલિલબદ્ધ ચર્ચા દ્રોટસ્કીએ કરી અને એ સિદ્ધાંતનું તેણે વ્યવસ્થિત ધડતર કર્યું છે. રશિયન ક્રાંતિના તેના ઇતિહાસનાં આરંભનાં પ્રકરણોમાં આ સિદ્ધાંતનું સચોટ પ્રતિપાદન તેણે કર્યું છે.

વ્યવહાર-ક્ષેત્રે દ્રોટસ્કીનો ફાળો લાલ-લશ્કરની રચના. જે લાલ લશ્કરે સમાજવાદની એ એક માત્ર શૂંભિનું જગતભરનાં મૂડીદારી રાષ્ટ્રોનાં આક્રમણ સાથે રક્ષણ કર્યું હતું. તે લાલ-લશ્કર મહદ અંશે દ્રોટસ્કીની યોજનાનું પરિણામ હતું.

ક્રાંતિનું કાર્યમાં આટલો મહત્વનો ફાળો આપનાર આ મહાપુરુષ ક્રાંતિકારી બળો જોડે અયગ્રમણમાં આવ્યો એ ઇતિહાસને એક દુઃખદ અને તો યે અનિવાર્ય અકસ્માત છે. એક સામાજિક રચનાના ગર્ભમાં જ બીજા સામાજિક રચનાનું સર્જન યાવ છે એટલે આવા વિરોધી ઊભા થવા વિના નયો રહેતા.

દ્રોટસ્કી અને કમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલ વચ્ચેનો સૌથી મુખ્ય વિરોધ સિદ્ધાન્તનો વિરોધ છે. કમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલે જગતના છઠ્ઠા ભાગ ઉપર વિસ્તરતા એક વિશાળકાય પ્રદેશ ઉપર સત્તા પ્રાપ્ત કર્યા પછી એ સત્તાને મજબૂત બનાવવા અને એ અને જગત એક જ બોધપાક રજૂ કરવાનો માર્ગ લીધો. ૧૯૧૭ માટે એક બોધપાક રજૂ કરવાનો માર્ગ લીધો. ૧૯૧૭ માં સુધી સમાજવાદ માત્ર વિચારસરણી જ હતો; એણે

ક્યાં યે મૂર્ત સ્વરૂપ લીધું ન હતું. રશિયામાં ક્રાંતિ થઈ અને સોવિયેટ સંઘની રચના થઈ ત્યારથી સમાજવાદીઓ એ પ્રદેશ તરફ આંગળી ઝીંકીને બતાવી ચકે છે કે મૂડીવાદમાં જે વિરોધો ને અનિષ્ટ છે તે ત્યાં નથી. ત્યાં નથી ખેડારી, નથી મંદો, નથી સામાજ્યની ભૂખ. આનો અર્થ એમ નથી કે સોવિયેટ-સંઘની ક્રાંતિ પૂરતું જ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત બનાવી દેવાની નીતિ કમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલે અપત્યાર કરી છે. એનાથી ઉચકું, એ સધે તો જગતભરના સાકથી વધારે રાષ્ટ્રોમાં પોતાની શાખાઓ સ્થાપી છે. એને દોરવણી આપી છે અને સહાય પણ કરી છે. એ જ કમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલની સહાયથી ચીનના ચોથા ભાગ ઉપર આજે 'સોવિયેટ ચીન' ની સ્થાપના થઈ ગઈ છે. એની જ સહાયને પરિણામે તો આજે રાષ્ટ્રવાદી ચીન જાપાનનાં જંગલી ધાડાઓ સામે આટઆટલા સમયથી ટકી રહ્યું છે અને તેને હંકારી રહ્યું છે. પણ જેમ ઇન્ટરનેશનલ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ જગત-ક્રાંતિ દરવા માટે કરે છે તેમજ એ જગત-ક્રાંતિની દિવાદાંડી શાં સોવિયેટ સંઘનો વિશ્વાસ કરવા માટે પણ કરે છે. એટલે તો સોવિયેટ સંઘમાં પંચવર્ષીય યોજનાઓને આટલું મહત્વ અપાયું છે. એ યોજનાઓએ આજે એ સોવિયેટ પ્રદેશની સુરત બદલી દીધી છે. દિલ્હિસ્તાનનાં સીમાડા ઉપરનાં પ્રદેશમાં-જ્યાં ફક્ત જંગલી જંગલો વસતી હતી એવાં ચીનાઈ દુર્ઘસ્તાનમાં-આજે સંસ્કૃતિનો સુર સોળે કળાયે પ્રકાશે છે. એટલે તો ન્યાં માનવીને વસવાટ નહિ હતો એવા આર્થિકના પ્રદેશમાં આજે મોટાં મોટાં કારખાનાં ધરાવનારાં નગરો ઊઠ્યાં થઈ ગયાં છે. અને આ રીતે ઊભી થયેલી તાકાતનો ઉપયોગ આજે વિશ્વ-ક્રાંતિની સફળતા માટે યાવ છે. દ્રોટસ્કીએ આ યોજનાઓનો વિરોધ કર્યો હતો. એ કહેતા હતા કે ન્યાં સુધી વિશ્વક્રાંતિ ન યાવ ત્યાં સુધી એક દેશમાં સમાજવાદી રચનાની સ્થાપના ન યાવ. એટલે જે દેશમાં મનુષ્યો સત્તા હસ્તગત કરી છે તે દેશના મનુષ્યોએ બીજા

અવલોકનો

(૭૩) છેલ્લો દ્રાવ — એમ ધનસુખનાન કૃષ્ણાલાલ મહેતા પ્રકાશક એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુબમ્બઈ-૨ કિમન ગ્રણુ રૂપીઆ

ધનસુખનાવને તો ગુજરાત હામ્પરસના લેખક તરીકે સારી ગેઝે પીછાને છે તેમના શિષ્ટ અને નિર્દેશ દ્વારાયે તેમને વિશિષ્ટ સ્થાન આપા શુ છે માનવ હૃદયની એકાદ લાગણી પકડી ખડખડત દસાવે તેવો મર્મ અર્દા નથી અર્દો તો છે હૃદયની લાગણી અને મૂલેની ઊર્મિઓને અજુકજુકની જાતેની વાર્તાઓ અને નાટિકાઓ

આ સમયમાં વીસ વાર્તાઓ છે તેમા પાચ અનુવાદ કૃતિઓ છે અનુવાદ કૃતિઓ દૂધી વાર્તાના સુદર નમૂના છે એકાદ પ્રસંગ તેનું મામલ નિરૂપણ અને પરાક્રષ્ટાએ પડોચી સ્વચેટ અસર મૂકી વાર્તા પૂરી થાય છે વાચક ધરીએ તો વાગેલાના કરે તેની રસમય એ વાર્તાઓ છે મૌનિક કૃતિઓમા દારૂ રસિક ધનસુખનાન રૂપા રહી શમ્પા નથી સૌરદીવ ટેનડીન મારફતે જુલોચો જોગડો વગેરે વાર્તાઓમા મર્મવિષમ દાસ્ય દેખાય છે લેખ ને સુરતી જીવનનો સાદો પરિચય હોઈ નેની છયા અને એ જીવનની મીઠી મસ્કરી પણ કેટલીક વાર્તાઓમા જાની થાય છે

આ વાર્તાઓ કરતા પણ જગજગત ચોટ લગાની જાય તેવી બાર નાટિકાઓ છે બાર નાટિકાઓમાથી દર તો વેશાતર કેટલી કે રૂપાતર પામેલી નાટિકાઓ છે છેલ્લી બે નાટિકા તો વેખકની સહિયારી કૃતિ 'અમે બધા મથી નવલકથાના બે પ્રકરણો-હિતારી છે માનવ હૃદયને રપર્ષ કરતી આ કનાકૃતિઓ વાચ્યા પછી તો લેખકની મૌનિક વાર્તાઓ કઈક આખી પડતી લાગે છે ધરીએ એમ પણ યર્ષ જાય છે કે લેખક આની વેશાતર કરેલી કૃતિઓ વધુ કા ન આપેએ ?

આ નાટિકાઓની આયોજન પદ્ધતિ તેની અવાહી થીનો જુદિને ચમગવે તેવા સુદર સવારો અને તેમની કલામયતા તેમને બદ્ધમૂલ્ય બનાવે છે

કરુણ રસ રેલાવની 'તમસ' અને 'અખડગ્યોત,' દિલમાં અરેગની જગાવે તેવી 'રેશન માર્તર' વેદનથી 'કારમી મ્સોટી' જેવી નાટિકાઓ કેમે કરી જુનાય તેવી નથી મરમર હસાવી જાય તેવી છેદની નજ નાટિકાઓ પણ વાચકને વશ કરી દે તેવી છે

આ સમયમાં વાર્તાઓ કરતા નાટિકાઓ સુદર તર છે અને તેમાએ અનુવાદ કે વેશાતર કૃતિઓ જ કનાના અનુપમ નમૂનારૂપ છે લેખકે ન જણાવ્યું હોય તો ધરીએરતો ખચર પડે તેમ નથી કે આ કૃતિઓ પર સહિત્યની છે

છે નો ફાન' વાચ્યા પછી એમ વિચાર મગ જમા સતત બમ્યા કરે છે ધનસુખનાવ હામ્પરસના સિદ્ધહસ લેખક હોવા છતાં તેમની કેનમમા કવા કૃતિઓ નિર્મોજી કરવાનું જ્નેમ હોવા છતાં, અહીં કેમ અગકયા નહિ ? ગુજરાત કચારે આપી મૌલિક નાટિકાઓ વાચી રાકશે ?

આ સમયમાં અમીજ અને પર સહિત્યની કનાકૃતિઓના સુદર નમૂના હોઈ અવ્યાસીઓને આયોજન પદ્ધતિ માટે માર્ગદર્શક છે વાર્તાઓ અને નાટિકાઓ સમરસ હોઈ સામાન્ય વાચકને પણ રસમા તરમેળ તો જરૂર કરશે

આ 'છેદનો ફાલ' છે તો જ સમજવો કે લેખક તરફથી ગુજરાતને મીઠી મૌલિક વાર્તાઓ નાટિકાઓ અજરોર આપવો લેખકને શ્રીએ કે આપણી બારતીને મૌનિક કનાકૃતિઓનું નિર્મોજી કરવાના કાઠ છે તમે કેનાપૂર્ણ કનાના નમૂના કા ન આપો ?

(હંક) ખમા બાપુ:—લેખક : ચંદ્રવદન ચીમનલાલ
મહેતા. પ્રકાશક : આર. આર. શેકની કંપની,
મુંબઈ નં. ૨. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

એક દેશી રાજ્યના 'બાપુ'ની આ કથા છે. લેખકે હાસ્યનાં છાંટણાં વેરતાં વેરતાં 'બાપુ' ના શાખ, તેમનો પ્રેમ, તેમનો રાજ્ય વહીવટ, તેમનો પ્રભુપ્રેમ વગેરે સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે. રાજ્ય ખટપટો, કારભારીના કાવાદાવા, અંદરનો સડો વગેરે હકીકતો વાચકને ચમકાવે તેવી છે. આથીએ વધારે ચમકાવે તેવી, અરે અરેરાટી જગાવે તેવી હકીકત 'બાપુ' ના રમણવિલાસની છે. રૂપસુંદરીઓ વળી 'બાપુ' પાસે જે પશુતાનું પ્રદર્શન કરે છે તે તો કમકમાટી કરાવે તેવું છે. ધડીલાર તો યઈ જાય છે શું આ સાચું હશે?

નવલકથા પૂરી કરી રહ્યા પછી આપણને એક વસ્તુ સતત સાલ્યા કરે છે. કે લેખકને રૂપરાણીઓ સિવાય બીજું કંઈ લખવાનું ન સંજયું? જરૂર એ વસ્તુનું આલેખન જરૂરી છે. પણ વાચકને કલેષ કરે અને તેની લાગણીઓને કંટાળો આપે તેટલું લાંબુ આલેખન બીન જરૂરી લાગે છે. અને આવા વર્ણનોના અતિરેકને લીધે 'બાપુ'ની પ્રજાનું દર્શન યઈ રાકતું નથી. પ્રજાની કુરિયાદો, પ્રજાનાં દર્દો, પ્રજાની અરેરાટી, પ્રજાનાં આકૃંદ આમાંનું આપણને બહુ જ આશુ સંપડે છે.

પહેલું પ્રકરણ 'અજ જગ મુસાફિર'નું અનુસંધાન છેક છેલ્લા પ્રકરણમાં મળે છે આથી વાચકને ધડીલાર તો સંશય થાય છે કે આ પ્રકરણ શા માટે? અને લેખકના નાટકોમાં જે સુરેખ પાત્રાલેખન મળે છે તેવું અહીં મળતું નથી. 'બાપુ', કારભારી નવલકથા સાહેબ, નલભોચન, ગોપીકુંવરબા, યશોધરાબા વગેરે લોહી માંસનાં અનેલાં હૃદયના ધગકારા કરતાં માનવીઓ નહિ પણ ધુમ્મમસમાં અરપટ દેખાતાં પૂતળાં જેવા લાગે છે. બધાં કરતાં 'નલભોચન' કંઈક અંશે તેવજની પાત્ર છે અને તેનું આલેખન સુરેખ બન્યું છે.

આ નવલકથાની વિશિષ્ટતા તો તેનું હાસ્ય છે. 'એક દાયકા' એ પ્રકરણ કટાક્ષ અને નર્મનો સુંદર નમૂનો છે. એક દાયકામાં બાપુએ શું કર્યું? 'એક

વખત બાપુએ દોઢ મિનિટમાં પોતાના હાથે ડાઈની મદદ વિના ગળા ઉપર ટાઈ બાંધી હતી... મુંબાઈમાં સાંજના આર વાગ્યાથી રાતના આર સુધી એમ ત્રણ જુદા જુદા સિનેમા શો લાગલગાટ જોવા હતા... અડધો માઈલ જેટલો લાંબો પંથ એમણે એકલે પગે જ ચાલી નાખ્યો હતો.' આવાં આવાં તો ધણાં પરાક્રમો નોંધેલાં છે.

નલભોચન જેવું પાત્ર નિરૂપી લેખક વાચકને અવલંબમાં મૂકી દે છે. વાર્તા તંત્રને એ રીતે લંબાવે છે અને વાર્તા પ્રવાહમાં વાચક તણાયે જાય છે. અહીં શ્રી. મુનશીની નવલકથાની માફક અભોધ કાયવેગ નથી. તેમ શ્રી. રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાઓની જેમ અર્થાં કે મનન નથી. અહીં માત્ર છે સ્પષ્ટ પ્રસંગ ચિત્રો અને 'બાપુ'ના જીવનની વિસ્તૃત કથા.

વાર્તાનો અંત કંઈક કૃત્રિમ લાગે છે, અને લાઈએન પરણવાનો વિચાર કરી મુંબાઈની વાટે ઉપડે છે એ હકીકતથી કંપારી છૂટે છે. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે લેખકનો નવલકથા પરનો આ પહેલો પ્રયાસ હોઈ કયાશ રહેવા પામી છે. નાટકમાં જે તેમની સ્વાભાવિક હચોટી બેસી છે તે નવલકથામાં બેસી લાગતી નથી.

પીતાંબરલાઈ પટેલ

(૭૫) આત્મજાતિ—લેખક: રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ પ્રકાશક-ઉપર પ્રમાણે કિંમત-એ રૂપિયા.

'આત્મજાતિ' ના લેખક 'આત્મજાતિ' વિશે એક લાંબો નિબંધ આપે છે. લેખક પોતેજ કહે છે, 'આત્મજાતિના નિષ્ણાત તરીકે નહિ, પરંતુ આત્મજાતિના નત્ર ભક્ત તરીકે આ પુસ્તક હું પ્રસિદ્ધ કરું છું.'

હિંદ ગામડાનો બનેલો છે. ગામડાં આજે તો હુદ્દશમાં સડી રહ્યા છે. તેના ઉદ્ધાર વગર હિંદનો ઉધ્ધાર નથી. પ્રશ્ન તો એ છે કે એ ગામડાંનો ઉધ્ધાર કેમ કરવો? એ હીનદશમાં સડતાં ગામડાંની જાતિ કેમ કરવી? અને લેખક સમભાવથી, ભક્તિ-

ભાવથી અને રસથી એ પ્રશ્નને તેમની રીતે જણે છે. ગામડાની ધૂળ ચાટતા જે ખેડા થયા હશે તેમને લો ખખર હશે કે આજનાં ગામડા કુદૃશના છેત્તા કંઈ આવી ગયાં છે આજનાં ગામડાં જેવા જેવાં નથી રહ્યાં તેમ જીવવા જેવાં નથી રહ્યાં આપણે કહીએ છીએ તે કરતાં પણ ખગબ દશા ગામડાની છે પણ તેથી થુ ? તેની ઉવેખના કરે તેના કંઈ ઉકેલ નીકળે ? ગાંધીજીએ એ સડતા ગામડા તરફ પ્રેમ પ્રકાશ ફેંક્યો અને આપણી બધાની આખ ઉપરી ગઈ અને એની સુધારણા માટે પ્રયોગો થવા લાગ્યા પણ તેની સર્વાંગી ઉત્તતિ ક્યારે થાય ? શ્રી રમણલાલ દેસાઈ ગામડાના સર્વતોમુખી વિકાસની કુપરેખા દોરે છે, માર્ગદર્શન કગવે છે લેખક પોતે અમનદાર હોઈ, ગામડાં અને અમનદારી વચ્ચેના ધ્રુવો અને અમનદારી કેવી સુધારણા કરે છે તેના સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપ્યો છે લેખક પોતેજ કહે છે મહિનામાં એકાદ બે ગાંધી કે દિવસ ગાળી ગામડા-કોને બોલાવી તેમને મૂર્ખા બનાવી, તેમની ખામીઓ બદલ શિખામણ આપી બોધ કરી પણ ઉપયોગી કામ કયું ? એમ માની રાત્રે ચોરાના પન'ગમા સર્પ જનાર અમનદાર કદતા શૂંપડી બાંધી, ચાણું નાખી પકેલો એક સચ્ચરિત, સામાન્ય સેવક આમોજતિતુ કામ વધારે સફળતાથી કરી શકશે

આમોજતિના પ્રયોગોની લેખકે કયાક ઐતિહાસિક આલોચના પણ કરી છે છેવટે લેખક એક આદર્શ ગામડાની કલ્પના કરે છે અને એ આદર્શને પહેલ્ય વાના માર્ગો પણ તે ચિંધે છે વસ્તુને વધુ રજા કરવા લેખકે કયાક કયાક નકશા પણ તૃક્યા છે નો કે સુધારણાના માર્ગોમાં કેટલાકને મતભેદ હશે પણ લેખકની કેપાર્ટ આવતી ધ્રુવ અને તેમનો આમજીવનનો અજાણસ જરૂર આવકાર્ગદાયક છે ગામડાના પ્રશ્નોને જણુતુ એક આવુ જ બીજુ પુસ્તક બન્યભાઈ મહેતાએ લખ્યું છે આ પુસ્તક પણ ગામ સુધારકો અને ગામડાના અજાણસોને અવરય વાચવા જેવું છે. આવા પ્રશ્નોની જણાવટથી જ સાચો રાહ નીકળશે.

આ નિમંધની શૈલી શિષ્ટ જનાં સાદી ગબીર અને વાચકને ભાર ન લાગે તેવી હળવી તો કયાક 'મૂડી એક પતિવ્રતા સતીની માફક વ્યક્તિની સોડમાં જ લગતી ચાલી' જેવી અવકાગ ચુમ્ત છે શ્રી રમણલાલ સિદ્ધરત લેખક હોઈ તેમની ભાષા કસાદેથી અને દરેલ તો છે જ પણ તેની અખ'ક પ્રવાહિતા જળનાતી લાગતી નથી ટૂંકી વાક્યાવલીઓ અને વિશદના એ આ નિમંધની વિશિષ્ટતા છે.

ચી૦

(૭૬) વિદાય વેળાએ : ખલિલ ગિલાન અનુ. કિશોરલાલ મશરૂવાળા-નવજીવન પ્ર. મદિર અમદાવાદ. મૂ. આઠ આના

આ બીજી આવૃત્તિ છે કિશોરલાલભાઈએ પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે '... પણ પુસ્તકનુ સાચુ માધુર્ધ' તો એના વિચારોને પી જઈ કાઢ' અધિકારી કવિ યુજનાતીમાં પદમલદ કરે તો જ ચ'ખાય' એ સાચુ' તો છે જ છતાં આ ગદ્યાનુવાદે કવિના ચિતન અને કાવ્યને સફળતાથી જ્યુ કર્યા છે પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિએ એની યોગ્ય લોકપ્રિયતા સાબીત કરી છે

(૭૭) કલકી અથવા સંસ્કૃતિતુ' ભાવિ અનુ. વાલક નગીનદાસ પારેખ પ્ર નવજીવન પ્ર મદિર અમદાવાદ મૂ. દસ આના

શ્રી રાધાકૃષ્ણનગી ધીર-ગબીર અને નોરદાર વાણી જ સાલગી રહ્યા હોઈએ એટલા ગસપૂર્વક આ પુસ્તક વાચ્યુ છે પુસ્તકમાં જે વિચારો રજુ થયા છે તે વર્તમાન યુગના લગભગ તમામ પ્રશ્નોને રપશે છે શ્રી રાધાકૃષ્ણન મહાન તત્ત્વજ્ઞ છે એમ તો આ પુસ્તકના વાચનથી જણાઈ આવે છે ૫૦ નુ એના રવામી વિવેકાનંદ જેવા ધર્મપ્રચારક પણ છે એવુ... આ પુસ્તકની રૈવિ, ભાષા અને અને પ્રવાહિતા ઉપરથી લાગે છે મૂળ પુસ્તક વાચ્યુ નથી, પણ અનુવાદની ભાષા અને વિચારોની સર-જતાથી મૂળ પુસ્તકનો ખ્યાલ આવી શકે છે આ પુસ્તક ગૂજરાતને ઉપકારક નીવડશે એમા શકા નથી

(૭૮) ઇન્કમટેક્સ સંબંધી મારી રેડિયો ઉપરની ચાતચીત અને લેખો—લે. ભોગીલાલ ચીમ-નલાલ શાહ. પ્ર. ધી સ્ટ્રેટસ પીપલ્સ લીઁ મુ'બઈ ૧

ઇન્કમટેક્સનો કાયદો અટપટો તો નથી, પરંતુ નાણા લેવા કે દેવાની વસ્તુ હમેશાં અટપટી બની છે કારણકે લેનાર વધુ લેવા મુજબ છે. દેનાર છટકવા માગે છે. આ પુસ્તક લેનાર માટે તો નથી, પરંતુ દેનારને કાયદાના અટપટા માર્ગો સરળ રીતે બતાવે છે. આપણા મોટા વેપારીઓ તે ઇન્કમટેક્સ ઓફીસરનું માથું ભાંગે એવા હોય છે પણ નાના વેપારીઓ કાયદો ન જાણતા હોવાથી નજીબી બૂકોને લઈ દંડાઈ જાય છે. એવાઓને આ પુસ્તક ઉપ-યોગી થશે. વિષયની રજુઆત સરળ રીતે થઈ છે. મો.

(૭૯) માતાજી સાથે વાર્તાલાપ—મૂળલેખક શ્રી માતાજી; અનુવાદક શ્રી અંબાલાલ પુરાણી; પ્રકાશક: શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય આણંદ. મૂલ્ય રૂ. ૨

શ્રી અરવિંદ આશ્રમનાં શ્રી માતાજીએ જિજ્ઞાસુઓ સાથે જે વાર્તાલાપો કરેલા તે સંગ્રહિત રૂપે 'કાન્વરસેશન્સ વીથ ધ મધર' નામે પુસ્તકમાં પ્રગટ થયેલ. એ પુસ્તક જિજ્ઞાસુઓને ભેટ જ અપાતું, એની નકલો વેચાતી નહિ, એ રીતે એ સામાન્ય જનતાને માટે મનાયું નહોતું પરંતુ હવે તે, ખીજા ભાષાના જિજ્ઞાસુઓને પણ ઉપયોગી બને તે માટે તેનું ભાષાંતર કરવાની શ્રી માતાજીએ અનુચિત આપી છે અને એટલે જ આપણને એ ગૂંજરાતીમાં સુલભ થયું છે. શ્રી. અંબુભાઈ શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનના પૂર્ણજ્ઞાની અને ભાષાવિદ છે, એમના જેવા અધિકારીને હાથે અનુવાદિત થયેલ પુસ્તક મૂળના ભાવને પૂર્ણ રીતે પ્રગટ કરી જ શકે એ સમજી શકાય તેવું છે. મૂળ પુસ્તકના રસનું આ વાંચતાં જરાજર સ્મરણ મ્થાય છે.

(૮૦) ગુજ્જીપીપળામાં નવી વસાહત:—લેખક મણિલાલ દિવેદી, નવસારી, મૂલ્ય ૭ આના.

ગુજ્જીપીપળા રિયાસતના વાલિયા તાલુકાની નવી વસાહતના વિકાસનાં આ નાના પુસ્તકમાં સારો ઇતિહાસ અને સારું અન્વેશણ રજૂ થયાં છે. વીસ વર્ષ પહેલાં ત્યાં કેવળ જંગલ હતું ત્યાં આજે પ્રથમ એક વ્યક્તિના સાહસે કેટલાંય ગામો આગાદ થયાં ને નવાં વસવાં તેની હકીકત સંગ્રહવા જેવી અને વાંચવા વિચારવા જેવી ગણાય. આ વિષય પર 'નવસારી રવાખામ મંડળ' આગળ લેખકે કરેલા ભાષણનો સાર પણ આમાં સમાવેશિત થયો છે.

(૮૧) પૈસા પ્રાપ્તિ કરવાની કળા:—(ભાગ બીજો) સંપ્રાદક અને પ્રકાશક: શ્રી. ગોવિંદરામ કે. શર્મા, આદર્શ સમાજ કાર્યાલય, રામનગર, સાયરમતી, અમદાવાદ, મૂલ્ય આઠ આના.

એ ત્રણ જુદી જુદી વ્યક્તિના લેખો, ગૂંજરાતમાં ખનિજ વજેરના ઉત્પાદનની શક્યતા અને રચાન નિર્દેશ અને ખેડારીમાં કામ કરવાના સામાન્ય ધંધાઓ વિષેનું દિશાસૂચન એટલું આ પુસ્તિકામાં આવેલું છે.

(૮૨) જેડના કાયદા:—પ્રયોજક ને પ્રકાશક:—લવણપ્રસાદ શાહ, ૩૬, ભગિવાદી, મુંબઈ-૨ મૂલ્ય આર આના.

રેડેના કાયદાની આ લેખકની પુસ્તિકા જેટલી જ ઉપયોગી પુસ્તિકા આ છે. કેવળ જેલ જનારને જ નહિ, આપણી જેડો ફરી છે તે સમજવા માટે પ્રયોજને આ પુસ્તિકા વાંચવી જરૂરી ગણાવી જોઈએ. આ પુસ્તકને અમે આવકારીએ છીએ.

(૮૩) સ્મરણ યાત્રા—લેખક શ્રી કાકાસાહેબ કાલે-લકર; પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય રૂ. ૧૧

'સ્મરણ યાત્રા' વાંચનાં કાણે આનંદ નહિ અનુભવ્યો હોય ? દાસ્તરસ, કટુજ રસ અને ભાવરસ અને ગંભીરતા જેવી, કલાપ્રકાર નવલકથામાંથી ઉદ્ભવતી લાગણીઓ પણ કોને નહિ થઈ હોય ? મિત્રો સાથે વાતો કરતાં પ્રસંગ ઉપરિચિત થયે ધણીઓએ આમાંના પ્રસંગોને યાદ કર્યા હશે. એના પાત્રોએ રસથી ફરી ફરીને મોટથી વાંચ્યાં હશે. આવી 'સ્મરણ

માયા 'ના' કેટલાક પ્રકરણો તો ગૂંચ થઈ ગયા છે એ બન્યોને કુઝા પછી થયેલ હશે એ 'રમણીયા' ની આ નવી આશ્ચર્ય છે. આનંદની વાત છે એમાં ખોવાઈ ગયેલાં પ્રકરણોમાંથી કેટલાંક જગ્યાં છે તેને આમાં ઉમેરી દેવામાં આગ્યા છે. કાકાસાહેબ આ બીજી આગતિમાં 'સતોષ' લખતાં વિચાર કરે છે કે સાહિત્યને આનો ઉપયોગ ખરો ? આ રમણીયા દર્શી ખરો ? એનો જવાબ એ જ કે જો, સામાન્ય લોકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ પણ એ રમણીયા વાંચ્યાં હોય તો એનો ઉપયોગ છે જ. એ વાંચના વાચતાં પોતાનું પ્રતિબિંબ એમાં લુએ છે. એમાં એ પોતાનું વર-વાપરું પણ લુએ છે તે શરમાઈને એને કીક કરવાનો પ્રયત્ન કરવા પ્રેરાય છે. આ આશ્ચર્યમાં પ્રમાણવાનાં એ પ્રકરણો અને રમણીયાનાં નવ પ્રકરણો નવાં છે.

સ્વીકાર

'કલ્યાણ'નો સાધનાત્મક પ્રકાશક : શ્રીદા પ્રેસ, શેરખપુર.

વાર્ષિક સવા ચાર રૂપિયાના લવાજમમાં કલ્યાણ દિવસ માસિક ખૂબ ચિત્રો અને પાનાંઓ સાહિત્યના ઉપયોગી વાંચનપૂર્ણ અગિયાર આઠ સાથે હપ્તે પાનાં અને પુષ્કળ ચિત્રોવાળો એક વિશેષ અંક એ 'કલ્યાણ'ની વિશેષતાને ઉપયોગિતા છે.

'નવચેતન'નો રંગભૂમિ અંક : નવચેતન માસિકનો આ વિશેષાંક રૂપેરે લેણો આકર્ષક છે, લેખન સામગ્રી પણ મોટે લાગે સારી છે અગાળી, આયરિશ, ઈંગ્લિશ, જાપાનીઝ વગેરે રંગભૂમિઓનો પણ પરિચય આપના લેખો છે. 'શ્રી નંદ કે લાલા'ના 'વનસમેર'ના લેખ સંજય કહેવાનું કે 'વનસમેર' માત્ર પ્રેક્ષકો નથી માગતા પણ નાટકના નેતા, દિગ્દર્શક, લેખકો અને માલિકો પણ માગે છે એ વસ્તુ તેમની પાસે વનસમેરની માગણી થતાં આનંદમાંથી ભેવા મળે છે.

'કુમાર'નો ૨૦૦ થી અંક : 'કુમાર'ની કારકીર્દિ વિશે કંઈ નહીં કહેવા જરૂર નથી. એનો સોમો અંક પ્રગટ થયો હતો તે રીતે આ બસોમો અંક પ્રગટ થયો છે સોમા અંક જેવો આ અંક નથી છતાં જેણે સોમો અંક ન જોયો હોય તેને તો આ બસોમો અંક ખૂબ જ સરસ લાગે તેવો છે.

કુમારની પ્રગતિની વાંચના આપણા સૌના દિલમાં છે, તે સદાય પ્રગતિ કરતું રહે.

'ધૂમકેતુ' ની નવી નવલકથા.

ચૌલાદેવી

[ગૂંચગતના રાજા ભીમદેવની વારંજનારાણી]

આ નવલ પ્રગટ થઈ ગઈ છે. એના વિશે વિશેષ લખવું જરૂરી નથી. પ્રગટ થતાં જ લેખકની સફળ નવલકથા ગણાઈ ચૂકી છે આમો જુદાં જુદાં મંદર ટાપકમાં બાંધણીનું એ પુસ્તક માત્ર અદો રૂપિયામાં મળે છે. મુખ્ય વિષે : ગૂંચર-અન્ધરતન કાર્યાલય : અમદાવાદ અને બાણીતા છુકસેલરો.

ચાલાદેવી

શરનામાં ફેરફાર

નેચર ક્યોર કિલનિક : માટુંગા. આ સંસ્થા સુબાધથી અમદાવાદ ખસેડવામાં આવી છે, અને એનું નવું શરનામું નીચે મુજબ છે :

નેચર ક્યોર કિલનિક

૧ મુખ્ય સોસાઈટી, એલીસબીજ : અમદાવાદ. સંસ્થાને લગતો તેમજ શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીયર સાથેનો સંબંધો પત્રવ્યવહાર હવેથી ઉપરનો શરનામો કરવો.

રૂઝ મળવા માગનાર દરદીઓએ અગાઉથી પત્ર લખી મળવાનો સમય નક્કી કરી લેવો.

વ્યવસ્થાપક

નેચર ક્યોર કિલનિક

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૧૦ : ડિસેમ્બર ૧૯૪૦ : અ

સંપાદક :

જ્ઞાનલાલ મહેતા • ઈશ્વરલાલ દવે
રચવન મોદિયા : સન્નિલાલ શાહ

અનુક્રમ :

વિષય

લેખક

શાસ્ત્રીયતા સરસતા

શ્રી મુખરજી

સાહિત્ય અને પ્રગતિ

શ્રી ડાહરરાય ર. માંકડ

રમણુદય

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાધી

યુજ્જ્વાલ

શ્રી સુરેશ આધી

કિશોરની દયા

શ્રી. હરજીવન સોઝીયા

વેશ્યાનું હૃદય

શ્રી. રમણીક દિગ્ગજનાથ મહેતા

વિજેતા

શ્રી. રતેશ્વરશિખ

હિતનું સ્વચ્છ મધ્યમ

શ્રી કુમરશી ધરમશી સંપટ

માધીજીનું ઓરેન્ડિસાહિત્ય

શ્રી રમણુદાય એન્ડિનીઅર

કલા અને નીતિ

શ્રી. પીતૈયરભાઈ ન. પટેલ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

શ્રી. યાજ્ઞાચાર્ય મુગધી

પ્રવૃત્તિ માટે મુદ્રણ

શ્રી. અન્નાલાલ મુગધી

કરુણુદય

શ્રી ઈશ્વરપ્રસાદ જોશીપુત્ર

સાહિત્યના પ્રદેશ

"આ"

અવસોહનો

"જા"

જોતપટનું સાહિત્ય

શ્રી યજુષ્ઠ સોમોજી

વાર્ષિક લાજનમ :

રેશમા ૧૨૫૦
પાયા ૨. આદા ૫. અ ૩. આદા ૫

છૂટકાનકલ આઠ આના

રતી સાહિત્ય સંઘ : ત્રણ દરવાજા : પો. જો. ૭૩ : અમદાવાદ

તમારાં પુસ્તકાલયોમાં નીચેનું સાહિત્ય છે?

ન હોય તો એ સાહિત્યને તુરત જ વસાવવા

પુસ્તકાલયના મંત્રીઓને

અમારી વિનંતિ છે.

નવલકથાઓ

- ૧ સંજવની ૨-૦-૦
- ૨ પચાસ વર્ષ યદી- ૧-૪-૦
- ૩ પ્રાપ્તિ ભાગ ૧ ૨-૦-૦
- ૪ " ભાગ ૨ ૨-૦-૦
- ૫ એ પત્ની કેવી? ૨-૦-૦
- ૬ આવતી કાલ ૨-૬-૦
- ૭ મંગલમૂર્તિ ૨-૦-૦
- ૮ દોન દુવ ૨-૦-૦
- ૯ ધરતી ૧-૬-૦
- ૧૦ બંધન અને મુક્તિ ૨-૦-૦
- ૧૧ નગતા રે'ને (પૂર્વાર્ધ) ૨-૦-૦
- ૧૨ " (ઉત્તરાર્ધ) ૧-૬-૦
- ૧૩ ધરમણી ૧-૬-૦
- ૧૪ વિગટ નજો છે ત્યારે ૧-૬-૦
- ૧૫ જગતનો તાત ૨-૦-૦
- ૧૬ પથેર પાંચાલી ૨-૦-૦
- ૧૭ પતન અને પ્રાપ્તિ ૨-૦-૦
- ૧૮ અદકાર ૧-૬-૦
- ૧૯ પશિમના સમગ્રગણ ૧-૬-૦
- ૨૦ જીવનનું એર ૨-૦-૦

વાર્તાઓ

- ૧ અંતરની બધા ૧-૪-૦
- ૨ અખંડ લગ્ન ૧-૬-૦
- ૩ ઝાંઝવાંનાં જળ ૧-૪-૦
- ૪ ઘુપધાની ૧-૪-૦
- ૫ પ્રદક્ષિણા ૧-૬-૦
- ૬ પશિમની કલાકૃતિઓ ૧-૪-૦
- ૭ જીવનસરિતા ૧-૪-૦

જીવનચરિત્રો

- ૧ મુસ્તફા કમાલ ૧-૬-૦
- ૨ મહાન મુસાફરો ૧-૬-૦
- ૩ વૈજ્ઞાનિક જગત ૧-૪-૦

વિદ્યાન

- ૧ મુલામીની શું ખલા ૨-૬-૦
- ૨ સાહિત્યસમીક્ષા ૨-૬-૦
- ૩ સત્તાવન ૧-૬-૦
- ૪ સાહિત્ય અને પ્રગતિ ૨-૬-૦
- ૫ સો વર્ષ જીવવાની ૨-૬-૦

અમારાં બે માસિકો

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ભિર્મિ

શુભરાતના એક માસિક તરીકે 'ભિર્મિ'એ પ્રતિષ્ઠા સુપાદન કરી છે. જેમા દૈન્ય કોલિનાં વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, નિબંધો દર્શાવે આવે છે. દર મહિને લગભગ એકત્રિસ પાના વાચન આપવામા આવે છે. દર પહેલી તારીખે પ્રગટ થાય છે અને વર્ષમા કોઈ પણ મહિનાથી એક વર્ષ માટે માત્રક વડે રાખાય છે.

લઘુજન

દેશમાં પ્રગટેલમા પરદેશમા ફ. પાંચ ફ. સાહ્યપાંચ ફ. ભા-૧ છ ફિ ૨

છૂટક અંકની કિંમત માત્ર આઠ આના નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતે જ મળે છે

નવરચના

સનાજના નિવજીવનના પ્રેરણા વાર્તા, લેખો નાહકો તેમજ પત્રોદ્ધર ચર્ચા, આ માસિક દર મહિને સુદે કાગળમા ૪૦ પાનાનું વાચન આપવા ઉપરાંત લગભગ ૨૦૦ પાનાનું બેટપુસ્તક પણ આપે છે. આ વર્ષનું બેટપુસ્તક :

જીવનસરિતા

વાર્તાઓનો એક ઉત્તમ સંગ્રહ કાવાજન ભેટપુસ્તક માથે દેશમા પ્રગટેલમા પરદેશમા ફ. અમરી ફ. નણુ ફ. ચાર ફિ છ છૂટક અંક કિંમત નણુ આના નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતે જ મળે છે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

દરવાજા :

- ૩ પ્રાચીન ગા. ૧ ૨-૦-૦
- ૪ " ગા. ૨ ૨-૦-૦

આરોગ્ય

- ૧ હોં, દવાઓ ને દાકતરો ૧-૪-૦
- ૨ અપચાના સહેલા ઉપાયો ૧-૪-૦
- ૩ શરદી અને સળેખમ ૦-૧-૦
- ૪ વળન શી રીતે વધારવું? ૦-૪-૦
- ૫ કબજિયાત ૦-૪-૦
- ૬ અંખિાનું આરોગ્ય ૦-૪-૦
- ૭ નિમગોપચાર ભા. ૧ ૧-૦-૦
- ૮ આદર્શ ખેતી ૦-૪-૦
- ૯ નિમગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧ ૦-૪-૦

- ૧૦ પહેલું મુખ ૦-૪-૦
- ૧૧ ખોરાકની પસંદગી ૦-૪-૦
- ૧૨ કસરત, મહેનત અને રમત ૦-૪-૦

- ૧૩ નિમગોપચાર ભા. ૨ ૦-૪-૦
- ૧૪ હોળના રોગો ૦-૬-૦
- ૧૫ વેદિકસંસ્થાને કે સેનિટરિયન? ૦-૧-૦

- ૧૬ લાંબું આયો અને લાંબું જીવો ૦-૧-૦
- ૧૭ નિમગોપચાર : ભા. ૨ ૨-૪-૦
- ૧૮ નિમગોપચાર અને ઉત્તર રોગો ૦-૪-૦

- ૧૯ દાંતનાં દર્દો ૧-૧-૦
- ૨૦ મોઢું : એનો સફાવોગ અને દુરપોગ ૦-૪-૦
- ૨૧ હવા, પ્રકાશ અને વાતાવરણ ૦-૪-૦

- ૨૨ બાલસાહિત્ય ૦-૩-૦
- ૨૩ શંકરચાર્ય ૦-૨-૦
- ૨૪ રંગરંગ વાદળો ૦-૧-૦
- ૨૫ નાનાં છોકરા ૦-૪-૦
- ૨૬ પ્રપ સપ્તમે ૦-૬-૦
- ૨૭ આપણાં જાંડુઓ ૦-૬-૦
- ૨૮ હજીયે અને સાબરે કે ૦-૬-૦
- ૨૯ છાપો ૦-૬-૦
- ૩૦ ભરદિગે ૦-૬-૦
- ૩૧ કચ્છી ૦-૪-૦

મુંબઈમાં ક્યાં ઊતરશો ?

આદર્શ લૉન્જિંગ-બોર્ડિંગ

ભારતીય નિવાસ લૉન્જ

ચાન્સ ઘરડો છે

ભારતીય નિવાસ લૉન્જ, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨

તાર—'કમ્પેટ'

ટેલિફોન—૨૧૧૧૦

સજેખમ ?

સજેખમ ? ?

સજેખમ માટે દવા લીધવાને બદલે નાક પર થોડુંક
"અમૃતાંજન" મસજો તે તુરત સહેલ આપે છે

અમૃતાંજન

પીડાકારક સજેખમ મટાડે છે

:: દરોજનો મલમ ::

સર્વે જાતની દરાજ અને ખૂજલીને માટે બરોસાપાન અને ષ્ફળસાન
જામ એવો ત્રણ વાર લાગડવાથી સદતર નાખૂદ થાય છે
મોલ એજન્ટો સિવ અને બનુચિસ્તાન માટે
મહામદઅલી સુલ્તાં મુમાલ મારવી
મેગિસ્ટ રોડ દમસ્કી

(Registered)

મુંબઈ : અમૃતાંજન લિમિટેડ : મદ્રાસ

જોઈએ છે

એજન્ટ્સી માટે

દૈનિક અને સાપ્તાહિકેની પેટે 'નવગચના'ના છૂટક વેચાણની વ્યવસ્થા અમે તરફરી છે
'નવગચના' એ ગુજરાતનું લોકપ્રિય માસિક છે ગુજરાત-કાશિવાવાડ-૧૯૬૬ ગુજરાતમાં તમામ સ્થળે એની
એજન્ટ્સી આપી છે

આ ઉપરાંત અમારી અથાવનિઓ તથા માસિકેના ગ્રાહને નોંધવા તેમ જ પુસ્તકોનું છૂટક વેચાણ
કરવા માટે એજન્ટ્સી જોઈએ છે ગુજરાત-કાશિવાવાડમાં ધણા સ્થળે એજન્ટ્સી ગોઠવાઈ ગયા છે બુદ્ધ
ગુજરાત માટે ખાસ જરૂર છે

— લખો —

બાં રતી સા હિત્ય સંધ : પો. જો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

ફેક્ટર, ચિંતા, માનાસિક પરિશ્રમ, નુકસાનકારક હેર ઝાંઘલ, તેલ ને પોમેડના ઉપયોગથી, અગર ઉંમર થવાથી થયેલા .

સફેદ બાલવાલા પુરુષોને સંદેશ

હવે તમારે શરમાવાની જરૂર નથી
કલપ, રંગ, મેંદી કે ગળી વગેરે
કૃત્રિમ ઉપાયો લેવાની જરૂર નથી

ઘણાં વર્ષોની મહેનત, પ્રયોગો અને સંશોધન પછી અનેક માણસોએ અનુભવેલું અને સફળ સાબિત થયેલું “ધી વન્ડર-વ્હાઇટ પની”નું જાનાવેલું ચમત્કારિક છતાં સસ્તું

શેષ-કલા-તૈલ

[રજિસ્ટર્ડ]

દરરોજ સવારે તાઢ્યા પછી, અગર રાત્રે સૂતાં પહેલાં ચાલુ હેર ઝાંઘલ તરીકે વાપરવાથી ટૂંક સુદતમાં સફેદ વાળને ધીરે ધીરે ને કુદરતી રીતે સંપૂર્ણ કાળા બનાવે છે. મૂળ ખણ કાળા જ હોય છે સુંદર કાળા વાળને જથ્થો વધારી બનને તાઝગી આપે છે

જે તમારા કેમિસ્ટ પાસે માગો છો
પારોરના પેટ્રોલની કિં. રૂ. દોઢ
સેમ્પલ ફ્રી આપવામાં આવે છે.

Sole Distributors

વૈદ્ય જયંતીલાલ દુર્ગાશંકર રાવળ બી એસ બી

આયુર્વેદ-વિજ્ઞાન-સંશોધક

૪ નં. ૩૨૪૫

ફોતોભાઈની હવેલી : રતનપોળ

૬૫૧

અમદાવાદ

શાસ્ત્રાયતા : સરસતા

આ દંદ સનાન છે. એમની વચ્ચેનો વિસંવાદ પણ સનાતન છે. એ વિસંવાદમાંથી સંવાદ જન્માવવાની આવશ્યકતા પણ યુગ યુગ જૂની છે. અને જ્યારે જ્યારે એ સંવાદ જન્મે છે-જ્યારે શાસ્ત્રાયતા રસિક બને છે, અને રસિકતા શાસ્ત્રીય બને છે, ત્યારે દુનિયાને કોઈ ને કોઈ મહાન કૃતિ, કોઈ ને કોઈ મહાન પુરુષ, કે કોઈ ને કોઈ મહાન પ્રસંગ જોવાનો મળે છે.

શાસ્ત્રીયતાનો દાવો છે કે એના વર્તુલમાં જે ન આવી શકે તે અનધિકારી ગણાય. રસિકતાનો દાવો છે, કે કોઈ પણ ભોગે મોટું વર્તુલ જન્માવવું એટલે મારું કર્તવ્ય પૂરું થાય છે. એ બન્નેનો સંવાદ સાધવા મથના દરેક સાધકની વાંછના છે કે એ બન્ને વર્તુલો માત્ર એક બીજાના પરિધને આડીને નહિ, પણ સમગ્ર રીતે એક બીજાને ઊઘડતે રહે તો એમાં જનતાનું કલ્યાણ છે, જનતાનો ઉત્કર્ષ છે, જીવન અને કલાની સાર્થકતા છે.

શાસ્ત્રીયતા અને રસિકતાનું, આ યુદ્ધે ચરેલું વિરલ દંદ, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં જુદે જુદે રૂપે અને જુદે જુદે નામે કામ કરે છે. પુરુષ એને કહે છે: "એમાં તારો અધિકાર નથી. એ તારો વિષય નથી. એમાં ઝીણવટથી જોવાનું છે." એની એ વાણીમાં શાસ્ત્રીયતાનો પ્રાથો છે. એની રસિકતા એને નિત્યના કંઠજી જીવનઅવધારમાં અરધાને લાગે છે. પણ જ્યારે એમના જ વચ્ચે સોનેરી કડી જેની પ્રેમની સાંકળ આવે છે ત્યારે બન્નેને લાગે છે કે એક વિના બીજાની મહત્તા જ નામશેષ છે.

શાસ્ત્રીયતા અને રસિકતા એ બન્ને સુરસે યથેલા અને એક બીજાને પીક દઈને ખેડેલા મિત્રો છે. શાસ્ત્રીયતા કવિને કહે છે: આમાં હૃદયભંગ છે, યતિભંગ છે, લય નથી, અલંકાર નથી, શબ્દાકંઠ્ય નથી. આ કવિતા નથી. રસિકતા કવિને કહે છે: આમાં હૃદયની શુદ્ધાશી છે. યતિનું દાસત્વ છે. શબ્દોનું પ્રભુત્વ છે. આમાં ઝીણું નથી, કલ્પના નથી, લાગણી નથી આમાં કેવિતા નથી.

એ બન્નેનો એક સુંદર સંવાદ સાધવા મથતા સાધકો કહે છે: તમે બન્ને એક બીજાને તાલ આપો, એક બીજાના તાલે સંવાદી રૂપ કરો, અને તમે કાંઈક અરખરું મહાન જોશો.

શિલ્પી, કલાકાર, સાહિત્યકાર, નાટકકાર, સર્જક, વિવેચક, રાજદ્વારી નેતા, વેપારી, વણિક ને સામાન્ય જન-સૌ એક કે બીજી રીતે જ્યાં બન્નેના સમન્વયને સાધવો જોઈએ, ત્યાં એકાંગી બનીને બીજા અંગને ખોડું કહે છે. જમણી આંખ કહે છે, હું જ ભેડું છું અને જોતાં આવડતું નથી. ડાબી આંખ જવાબ વાળે છે, તું બંધ થઈ જા તો પણ હું જોત્તરી જ છું. શાસ્ત્રીયતા અને રસિકતાનો આ વિસંવાદ દરેક દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરીને મનને કંકુપિત બનાવે છે, જનતાને અરસિક બનાવે છે, અબ્યાસીઓને જનતા પરાક્રમ્ય

બનાવે છે, સમાજને અભ્યાસની મરકરી શિખવાડે છે, અમરસને રસ ગણાવે છે, દીખળને નાટક કહેવડાવે છે, અને દરેક પ્રકારના જીવન-વ્યવહારમાં દૃષ્ટિવિહીનતા જન-માંની પ્રજાને કંપનાલીન, પામર અને નિષ્ક્રિય બનાવે છે. સિનેમાવાળાઓ રસિકતા માટે ને જનતાને આકર્ષવા માટે, એ કહે છે તેમ, શાસ્ત્રીયતાને ત્યાગે છે; નાટકધરો એટલા માટે જ જોડી બાદનાને અડકતા નથી. 'જર્નાલીઝમ' અલાદનારા એટલા માટે જ-એટલે કે લોકોને આકર્ષવા માટે જ-અતિ નૂંગારને અપનાવે છે. વાર્તાઓ એટલા માટે, હોય તેવું જ આપતાં 'કાર્પ જ-આપતી નથી. નવલકથાઓ, રસિકતા મરી ન જાય, એની ચિંતામાં એ ઘેરી ને એક પુરુષ કે એક પુરુષને એ ઘેરી, એ પ્રેમત્રિકાલુમાંથી મુક્ત થતી નથી. અને જે લોકોને આકર્ષવા માટે આટલું બધું કરવામાં આવે છે, એ લોકો હવેરે તો, હજી આના કરતાં કાર્પિક સહેલું, હલકું ને દીખણી આપો, એની માગણી થૂકે છે.

હવે તો આ બંને-શાસ્ત્રીયતા અને રસિકતા-આ બંને અને એવાં પશુ બીજાં અનેક હકો સમન્વય સાધવા જેટલી શક્તિ બતાવે, એક બીજાના વર્તુલને વધારે ને વધારે પાસે લાવે, તો જ જે યુગપરિવર્તનનું સ્વપ્ન છે તે સાચું બની શકે.

અને આ સમન્વય એક બીજાના દૃષ્ટિબિન્દુનો ત્યાગ કરીને સાધી શકાતો નથી એ એની ખુશી છે જેણે એ સમન્વય સાધવો હોય તેણે પોતાના વર્તુલને એટલું મહાન બનાવવું કે બીજું વર્તુલ એમા સમાઈ જાય. એની રીતે એ બંને વર્તુલો, એકો સાથે, એક બીજાને એટવાનો પ્રયત્ન કરે, તો એમનાં સર્વ બિન્દુઓ એક બીજામાં સમાઈ જઈને, જામરસ થઈ એક એવી પ્રસન્નતા જન્માવશે કે જેમાંથી પ્રજાના સાચા ઉત્કર્ષની મહાન વસ્તુઓ જન્મશે.

જે જે કૃતિઓ લોકપ્રિય પણ થઈ છે ને લોકોત્તર પણ ગઈ છે, એ સમજી જ કૃતિઓ, કાર્પ મહાન આત્માનો આ બંને દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજવાનો પ્રયત્ન હશે. સર્જક, કાર્પ મહાન સ્વપ્નથી પ્રેરિત થઈને, જે પેતે અનુભવ્ય, તે બીજાના અનુભવમાં મૂકવા માટે જ વાણીનો કે પોતાની શક્તિને અનુકૂળ એવા સાધનનો આશ્રય શોધે છે ત્યારે જ એ સર્જક છે; પોતાની કુદરતા, પોતાનો હથુતા, પોતાના નાના ડંખો, પોતાનું અનિશ્ચિત બ્યક્તિત્વ એને આડાએ પ્રગટ કરવા મથવું, એમા કલા નથી, કલાલાસ પણ નથી. એ તે! એક પ્રકારનો હલકટ અભિમાનને સતોષવાનો પ્રયત્ન છે.

શાસ્ત્રીયતા જીવનની શુદ્ધિ અને શુભે શાશ્વતી નગમતિ માગે છે. રસિકતા શુદ્ધિનો પવિત્ર આનંદ અનુભવવાની શક્તિ અને વિરલ ક્ષણોને પોતાની કરી લેવાની તત્પરતા માગે છે. એકના વિના બીજું અપૂર્ણ છે, એટલું જ નહિ, નિર્માશ્વ અને નિષ્ફળ પણ છે. એકાંગી વિકાસ એ જીવનનો અપૂર્ણતા છે. એ એક પ્રકારનો વિકાર છે એટલા માટે વૈયાકરણી જેવા અરસિક શાસ્ત્રીય અભ્યાસીઓ પાસે, સુદરી કવિતા ટળતી નથી અને શાસ્ત્રીયતા વિનાના તરંગી કે અસરગી, સ્વચ્છેદી અનભ્યાસીઓ પાસે પણ એ જતી નથી.

સમગ્ર જીવનનો ખ્યાલ શાસ્ત્રીયતા વિના નથી. અને એનો સમગ્ર વિકાસ રસિકતા વિના નથી.

સાહિત્ય અને પ્રગતિ

શ્રી હેલરરાય રં મંકડ

* ગુજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્યમંડળ તરફથી સંપાદિત અને ભારતી સાહિત્ય સંઘ તરફથી પ્રકાશિત થયેલું આ પુસ્તક, આપણા સાહિત્યની આજની સ્થિતિમાં, અનેક દૃષ્ટિએ આવકારને પાત્ર છે જેને પ્રગતિશીલ સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે, તે તત્ત્વમાં શુ છે, એના વિશે અહીં સુદૃઢ વિચારણા, આપણા ઉત્તમ વિવેચકોએ કરી છે એના સંપાદકોએ આપ્યું છે. પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યું છે. પહેલા વિભાગમાં, જેમાં સંપાદકોને પ્રગતિશીલ સાહિત્યના સ્પષ્ટ અર્થો દેખાયા છે એવા નવનિર્મિતો, નોટિસો અને કાવ્યો મૂક્યા છે એટલે એ આખો વિભાગ (લગભગ દોઢસો પાનાનો) સર્જનાત્મક સાહિત્યનો બનેલો છે ત્યાર પછીના ભાગને 'જીવન અને ચિન્તન, એવું નામ આપ્યું છે એમાં જીવનપ્રગતિ અને સાહિત્ય ઉપર લુહા લુહા દૃષ્ટિકાણોથી લખાયેલા લેખોનો સમાવે છે અને ત્રીજો વિભાગ અભિપ્રાયોનો, એટલે કે આ મંડળે, આપણા પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકો અને ચિન્તકો ઉપર પ્રગતિશીલ સાહિત્યની જાનતમાં એક પ્રશ્નાવલિ મોકલી હતી? તેના જવાબોનો, આવી રીતે આ પુસ્તક વખતની નજરે ખૂબ સમૃદ્ધ બન્યું છે.

આ લગભગ પોણા ચારસો (કાઉન ચોલ પેઇ) પાનાના અન્યથા એટલક બધા જુદા જુદા લેખકોના લખાણો છે કે બધાને વ્યક્તિગત રીતે તપાસવાને અહીં સ્થળ કે સમય મળે એમ નથી.

પરંતુ આ પુસ્તકના પ્રમુખને ઉદ્દેશ અને તેની સિદ્ધિ જેમણે સંપાદકોના કહેવા મુજબ આ પુસ્તકના પ્રમુખને હેતુ 'પ્રગતિ-સાહિત્યની ચર્ચા થાય છે, અને થઈ ગઈ છે, તેને ચોક્કસ સ્વરૂપે ૧૮૭૩ વર્ષમાં આવે અને એમાંથી એમને અને એને વધુ માર્ગદર્શન થાય, એ છે આવે નહિ હેતુ સંપાદકોએ રાખ્યો છે તે થોડું જ થયું છે કેમ ને તેથી આ ક્ષેત્રમાં તેઓ એક બીજાથી તદ્દન વિરુદ્ધ એવા

મતના લેખકોના લખાણોને સમઢી શક્યા છે અને એમ સાહિત્યને પરીક્ષવાના દૃષ્ટિકાણોને વિશાળ બનાવી શક્યા છે આટલી સેવા જ આ પ્રકાશનને સફળ પ્રકાશન ગણાવવાને પૂરતી છે.

આ પુસ્તક વાંચતા જે લેખકો પ્રગતિશીલ સાહિત્યની તરફદારી કરે છે, તેઓ પ્રગતિ એટલે જીવનની પ્રગતિ એવો અર્થ ધણે ભાગે કરતા હોય એમ લાગે છે, કોઈકે લેખક સમાજવાદી સાહિત્યને જ પ્રગતિશીલ ગણવાના મતના ભાગે છે, પરંતુ એના લેખકોનું પ્રમાણ આમાં લગભગ નહિ જેવું જ છે તેથી એને મૂકીને પહેલા વર્ગના લેખકોના લખાણોને તપાસના એમ જણાય છે કે જે જીવનની પ્રગતિને નિરૂપે તે પ્રગતિશીલ સાહિત્ય એમ તેમની માન્યતા છે આમાં પણ જીવનની પ્રગતિ એટલે સામાજિક, આર્થિક અને ગૃહજીવ પ્રગતિ એમ તેમને અભિમત લાગે છે તેથી જે કોઈ સાહિત્ય આવી પ્રગતિને નિરૂપે તે પ્રગતિશીલ, એમ ન કરે તે પ્રત્યાષાતી, એમ આ લેખકોના મત જણાય છે.

આ મનના લેખકોમાં એક વર્ગ એવો છે, જેમના મને જે શિષ્ટ ઉત્તમ સાહિત્ય છે તે દરેક પ્રગતિશીલ હોય છે જ, માટે પ્રગતિશીલ એવી નવી પરિભાષા બીજી કરવાની કશી જરૂર નથી આની વિરુદ્ધ પ્રગતિવાદીની કૃતિવાદ એ લાગે છે કે જેને રૂઢિ અનુસાર સ્પષ્ટ અને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે, તેના સાહિત્યમાં પણ પ્રગતિ વિરોધી અંગો જણાય છે. દા. ત. કવિતાસના ગમતી સ્ત્રીત્વની જાવના, એવર્ધનરામની કુમુદના પુનર્વર્તન કરાવવાની અનભિનુયિ.

ત્યારે આવી સ્થિતિમાં, શ્રી રામનાનાથજી પાંડે એક અગત્યનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે કેટલું સાહિત્ય એવું પણ હોય, જે પ્રગતિશીલ પણ ન જણાય અને પ્રત્યાષાતી પણ ન જણાય આવા સાહિત્યને એ પોતે ઉદાસીન ગણાવે છે એમના મતે એવું સાહિત્ય પણ ઉત્તમ હોઈ શકે આ ખરું છે અને આ દૃષ્ટિકાણ અને દબે પછી દૂ નોપીય તે એક બીજો દૃષ્ટિકોણ

૧. આ પ્રશ્નાવલિ પણ આ સમયમાં સંપાદકોએ છાપી છે.

બનાવે છે, સમાજને અભ્યાસની મરકરી શિખવાડે છે, અમરસને રસ ગણાવે છે, દીખળને નાટક કહેવડાવે છે, અને હરેક પ્રકારના જીવનન્યવહારમાં દષ્ટિવિહીનતા જનમાંથી પ્રભવે કસપતાહીન, પામર અને નિષ્ક્રિય બનાવે છે. સિનેમાવાળાઓ રસિકતા માટે ને જનતાને આકર્ષવા માટે, એ કહે છે તેમ, શાસ્ત્રીયતાને ત્યાગે છે; નાટકધરો એટલા માટે જ જાગી આવનાને અડકતા નથી. 'જનલીક્ષમ' ચલાવનારા એટલા માટે જ-એટલે કે લોકોને આકર્ષવા માટે જ-અતિ ઝુંગારને અપનાવે છે. વાર્તાઓ એટલા માટે, હોય તેવું જ આપતાં કાંઈ જ આપતી નથી. નવલકથાઓ, રસિકતા મરી ન જાય, એની ચિંતામાં એ બેરી ને એક પુરુષ કે એક પુરુષને બે બેરી, એ પ્રેમનિઃકાણુમાંથી સુકત થતી નથી. અને જે લોકોને આકર્ષવા માટે આટલુ બધું કરવામાં આવે છે, એ લોકો ઉપરે તો, હજી આના કરતાં કાર્કશ સહેલું, હલકું ને દીખળા આપો, એવી માગણી મૂકે છે.

હવે તો આ બંને-શાસ્ત્રીયતા અને રસિકતા-આ બંને અને એવાં પણ બીજાં અનેક દંડો સમન્વય સાધવા જેટલી શક્તિ જતાવે, એક બીજાનાં વર્તુલને વધારે ને વધારે પાસે લાવે, તો જ જે યુગપરિવર્તનનું સ્વપ્ન છે તે સાચું જતી શકે.

અને આ સમન્વય એક બીજાના દષ્ટિબિંદુનો ત્યાગ કરીને સંધી શકાતો નથી એ એની ખૂબી છે જેણે એ સમન્વય સાધવો હોય તેણે પોતાના વર્તુલને એટલું મહાન બનાવવું કે બીજું વર્તુલ એમાં સમાઈ જાય. એવી રીતે એ 'બંને વર્તુલો, એકી સાથે, એક બીજાને જેટલાનો પ્રયત્ન કરે, તો એમનાં સર્વ બિંદુઓ એક બીજામાં સમાઈ જઈને, સમરસ થઈ એક એવી પ્રસજતા જન્માવશે કે જેમાંથી પ્રજાના સાચા ઉત્કર્ષની મહાન વસ્તુઓ જન્મશે.

જે જે કૃતિઓ લોકપ્રિય પણ થઈ છે ને લોકોત્તર પણ રહી છે, એ સમજી જ કૃતિઓ, કાંઈ મહાન આત્માનો આ બંને દષ્ટિબિંદુઓ સમજવાનો પ્રયત્ન હોતો. સર્ગક, કાંઈ મહાન સ્વપ્નથી પ્રેરિત થઈને, જે પેતે અનુભવ્યું, તે બીજાના અનુભવમાં મૂકવા માટે જ વાણીનો કે પોતાની શક્તિને અનુકૂળ એવા સાધનનો આશ્રય શોધે છે ત્યારે જ એ સર્ગક છે; પોતાની કુક્તા, પોતાની લઘુતા, પોતાના નાના હોવા, પોતાનું અશિક્ષિત વ્યક્તિત્વ એને અંકાએ પ્રગટ કરવા મથવું, એમાં કલા નથી, કલાભાસ પણ નથી. એ તો એક પ્રકારનો હલકટ અભિમાનને સંતોષવાનો પ્રયત્ન છે.

શાસ્ત્રીયતા જીવનની શુદ્ધિ અને ક્ષણે ક્ષણની જનમતિ માગે છે; રસિકતા શુદ્ધિનો પવિત્ર આનંદ અનુભવવાનો શક્તિ અને વિરલ ક્ષણને પોતાની કરી લેવાની તત્પરતા માગે છે. એકના વિના બીજું અપૂર્ણ છે, એટલું જ નહિ, નિર્માતૃ અને નિષ્કૃષ્ટ પણ છે. એકાંગી વિકાસ એ જીવનનો અપૂર્ણતા છે. એ એક પ્રકારનો વિકાર છે. એટલા માટે વૈયાકરણી જેવા અરસિક શાસ્ત્રીય અભ્યાસીઓ પાસે, મુંઢરી કવિતા ઢળતી નથી. અને શાસ્ત્રીયતા વિનાના તરંગી કે અમરંગી, સ્વચ્છંદી અનભ્યાસીઓ પાસે પણ એ જતી નથી.

સમગ્ર જીવનનો ખ્યાલ શાસ્ત્રીયતા વિના નથી. અને એનો સમગ્ર વિકાસ રસિકતા વિના નથી.

સાહિત્ય અને પ્રગતિ

શ્રી. હેલરરાય રં. માંકડ

* ગુજરાત પ્રગતિશીલ સાહિત્યમંડળ તરફથી સંપાદિત અને ભારતી સાહિત્ય સંઘ તરફથી પ્રકાશિત થયેલું આ પુસ્તક, આપણા સાહિત્યની આજની રિથિતિમાં, અનેક દષ્ટિએ આવકારને પાત્ર છે. જેને પ્રગતિશીલ સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે, તે તત્ત્વમાં શું છે, એના વિશે અહીં સુંદર વિચારણા, આપણા ઉત્તમ વિવેચકોએ કરી છે. એના સંપાદકોએ આખું પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું છે. પહેલા વિભાગમાં, જેમાં સંપાદકોને પ્રગતિશીલ સાહિત્યના સ્પષ્ટ અંશો દેખાયા છે એવાં નવલિકાઓ, નાટકોઓ અને કાવ્યો મૂક્યાં છે. એટલે એ આખો વિભાગ (લગભગ દોઢસો પાનાંનો) સર્જનાત્મક સાહિત્યનો બન્યો છે. ત્યાર પછીના ભાગને 'જીવન અને ચિન્તન, એવું નામ આપ્યું છે. એમાં જીવનપ્રગતિ અને સાહિત્ય ઉપર લુહા લુહા દષ્ટિકોણોથી લખાયેલા લેખોનો સંગ્રહ છે. અને ત્રીજો વિભાગ અભિપ્રાયોનો, એટલે કે આ મંડળે, આપણા પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકો અને ચિન્તકો ઉપર પ્રગતિશીલ સાહિત્યની બાબતમાં એક પ્રજ્ઞાવલિ મોકલી હતી તેના જવાબોનો, આવી રીતે આ પુસ્તક વસ્તુની નજરે ખૂબ સમૃદ્ધ બન્યું છે.

આ લગભગ પોણા ચારસો (ફાઉન સોલ પેઇ) પાનાંના ગ્રન્થમાં એટલા બધા જુદા જુદા લેખકોનાં લખાણો છે કે બધાને વ્યક્તિગત રીતે તપાસવાને અહીં સ્થળ કે સમય મળે એમ નથી.

પરંતુ આ પુસ્તકના પ્રકાશનનો ઉદ્દેશ અને તેની સિદ્ધિ નેષ્ટએ. સંપાદકોના કહેવા મુજબ આ પુસ્તકના પ્રકાશનનો હેતુ "પ્રગતિ-સાહિત્યની ચર્ચા થાય છે, અને ચર્ચા રહી છે, તેને યોગ્ય સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવે અને એમાંથી એમને અને સૌને વધુ માર્ગદર્શન થાય, એ છે. આસે નક્કર હેતુ સંપાદકોએ રાખ્યો છે તે યોગ્ય જ થયું છે. કેમ કે તેથી આ ગ્રન્થમાં તેઓ એક બીજાથી તદ્દન વિરુદ્ધ એવા

મતના લેખકોનાં લખાણોને સંમતી શક્યા છે અને એમ સાહિત્યને પરીક્ષવાના દષ્ટિકોણોને વિશાળ બનાવી શક્યા છે. આટલી સેવા જ આ પ્રકાશનને સફળ પ્રકાશન ગણાવવાને પૂરતી છે.

આ પુસ્તક વાંચતાં જે લેખકો પ્રગતિશીલ સાહિત્યની તરફદારી કરે છે, તેઓ પ્રગતિ એટલે જીવનની પ્રગતિ એવો અર્થ ધણે ભાગે કરતા હોય એમ ભાગે છે, કાર્ષ્ણિક લેખક સમાજવાદી સાહિત્યને જ પ્રગતિશીલ ગણવાના મતના ભાગે છે, પરંતુ એવા લેખકોનું પ્રમાણ આમાં લગભગ નહિ જેવું જ છે. તેથી એને મૂળીને, પહેલા વર્ગના લેખકોનાં લખાણોને તપાસનાં એમ જણાય છે કે જે જીવનની પ્રગતિને નિરૂપે તે પ્રગતિશીલ સાહિત્ય એમ તેમની માન્યતા છે. આમાં પણ જીવનની પ્રગતિ એટલે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પ્રગતિ એમ તેમને અભિમત ભાગે છે. તેથી જે કાર્ષ્ણિક સાહિત્ય આવી પ્રગતિને નિરૂપે તે પ્રગતિશીલ, એમ ન કરે તે પ્રત્યાપ્તી, એમ આ લેખકોનો મત જણાય છે.

આ ગ્રન્થના લેખકોમાં એક વર્ગ એવો છે, જેમના મને જે શિષ્ટ ઉત્તમ સાહિત્ય છે તે દર્શો પ્રગતિશીલ હોય છે જ, માટે પ્રગતિશીલ એવી નવી પરિભાષા ઊભી કરવાની કસી જરૂર નથી. આની વિરુદ્ધ પ્રગતિવાદીની ફરિયાદ એ ભાગે છે કે જેને ક્લિટ અનુસાર સિદ્ધિ અને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે, તેવાં સાહિત્યમાં પણ પ્રગતિ પ્રિયોથી અંશે જણાય છે. દા. ત. કાલિદાસના રામની સ્ત્રીસ્વરો ભાવના, ગે.વ. ધર્મરામની કુમુદનાં પ્રનર્ધન દર્શાવવાની અનભિરુચિ.

ત્યારે આવી રિથિતિમાં, શ્રી રામનારાયણ પાંડે એક અગત્યનો મુદ્દો ઉઠાવ્યો છે કે, કેટલુંક સાહિત્ય એવું પણ હોય, જે પ્રગતિશીલ પણ ન જણાય અને પ્રત્યક્ષાની પણ ન જણાય. આવાં સાહિત્યને એ પેને ઉદાસીન ગણાવે છે. જેમના મને એવું સાહિત્ય પણ ઉત્તમ હોઈ શકે. આ ખરું છે. અને આ દર્શિયો અને હવે પછી દું નોંધાય તે એક બીજો દર્શિયો

૧. આ પ્રજ્ઞાવલિ પણ આ ગ્રન્થમાં સંપાદકોએ પાળી છે.

બૂંદી જનાથી જ આ આખી ચર્ચા ઊભી થઈ છે આ બન્ને દષ્ટિકોણો અસમર પકડાય તો આ ચર્ચા ઊભી જ ન રહે શ્રી રાગનારાયણ પાકક કહે છે . “કોઈ કવિ ધારે કે સાગરની ગભીરતા અને લગ્ન તાના ગીત ગાય તો એને ઉપરના એકકેય વર્ગમાં ન મૂકી શકાય ” એવું કાવ્ય એમના મતે ઉદાસીન છે . છતાં ઉત્તમ હોઈ શકે પ્રગતિવાદીઓને, રપ્ષ્ટ દષ્ટાન્ત આપીને આપણે પૂછી શકીએ કે શ્રી કાન્તના ‘સાગર અને શશી’ને તમે કેવું ગણશો ? પ્રગતિશીન કે પ્રત્યાધાતી ?

શ્રી રાગનારાયણ પાકક, ધણે ભાગે ચર્ચામાં ઊતરવા નહિ માગતા હોય તેથી એમણે રપ્ષ્ટ કહ્યું લાગતું નથી, પણ જ્યેને એ ઉદાસીન સહિત્ય કહે છે તેને પણ એક નજરે પ્રગતિશીન કહી શકાય સામાનિક, આર્થિક કે રાજકીય પ્રયોધી તદ્દત નિરાળા માત્ર ક્યાતમક પ્રકૃતિવચ્ચુનો સાગર અને શશી’ કે ‘શાયસાગર’ એના વાચતા આપણે પ્રગતિ અનુલક્ષીએ છીએ કે અધિગતિ ? અનન્યત રમૂન દષ્ટિએ, પાર્થિવ જીવનના કોઈ પણ ભાગની પ્રગતિ આમાં થતી નહિ દેખાય પણ માનવજીવનમાં જેમ સમાજ, અર્થ અને રાજ્ય વગેરેને રથાન છે તેમ અધ્વાતગને પાપ છે તો જે સાહિત્ય આત્માની પ્રગતિ સાધે આત્માને જીર્ણગમી બનાવે એનો વિકાસ કરે તેને પણ આપણે પ્રગતિશીન સાહિત્ય કહેવું જ જોઈએ એમ તો ન કહી શકાય કે ફરક લેખક સામાનિક વિષયો ઉપર જ સાહિત્ય લખ્યું જ જોઈએ જેમ દા ત લેખકો સામાનિક, આર્થિક, કે રાજકીય પ્રગતિને અનુલક્ષીને લખાયું કરે તે પ્રગતિશીન ગણી શકાય તેમ જો કોઈ લેખક આત્માનો વિકાસ કરે એટલે કે પ્રગતિ કરે એવું લખાયું કરે તો તેને પણ પ્રગ

૨ આત્મા શબ્દનો અર્થ અહીં, જે સર્વ ધર્મથી પર છે તેથી નિહીપું છે એવો ન લેવો પણ જ્યેને અવલખીને હૃદય, મન બુદ્ધિ વગેરે (જે ધર્મ, કલ્પના અને વિચારના ઉદ્ભવસ્થાનો છે તે) રહે છે તે એવો લેવો આ સંબંધમાં આચાર્ય આનંદસી કરતું કાચ્છતવવિચાર નામે પુસ્તક અને એનું જે માનસીમા કરેલું અવલોકન આથી વાચવાની વિનંતી છે

તિશીન શા માટે ન કહેવાય ? માટે પ્રગતિ તે જીવનની જ નહિ પણ મનુષ્યના આખાં beingની એટલે કે આત્માની અથવા એના કોઈ પણ અંશની

સાહિત્યમાં જીવનદષ્ટિ હોતી જોઈએ, સાહિત્ય જીવનથી નિરપેક્ષ ન હોવું જોઈએ એમ મ્હો તો તે કબૂલ મજૂર છે પણ જીવન એટલે શું ? કોઈ પણ વ્યક્તિનું જીવન તપાસે વ્યક્તિનું જીવન શું સામાનિક છે ? સમાજ, રાજ્ય, ધન, સપત્તિ, પાડોશી વગેરેથી રતતર એવું અગત જીવન વ્યક્તિને છે કે નથી ? દર્પશોકઔત્સુક્યાદિ અગત ભાવોને વ્યક્તિના જીવનમાં રથાન જ નથી શું ? સમાજની વ્યક્તિઓના જીવનમાંથી આ ભાવમુદ્દિ લઈ દેશે તો તેમના જીવનમાં બાકી શું રહેશે ? માટે ખરી વાત તો એવી છે કે જીવનલક્ષની દષ્ટિએ લભ, ધન, સપત્તિ, રાજ્ય વગેરે પ્રશ્નો આપણને મહાન જીવનપ્રશ્નો લાગે છે, પણ મનોવિકાસ, હૃદયવિભાસ અને આત્મ વિકાસ વ્યક્તિના જીવનમાં ઘણો મોટો ભાગ લગાવે છે તો એ પણ ભૂખતરસ જેટલા જ, અથવા એનાથી અનેક ગણા વધુ અગત્યના જીવનપ્રશ્નો છે માટે જ પ્રગતિની વાત કરતી હોય ત્યારે માનવ જીવનની સર્વતોમુખી પ્રગતિની વાત કરવી જોઈએ અને પાર્થિવ ભૌતિક જીવનની પ્રગતિને જ મૂર્ત કરતાં સાહિત્ય કરતા, આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રગતિને મૂર્ત કરતું સાહિત્ય વધુ ચિરજીવ છે વધુ વ્યાપક છે, માટે તે ખરું ઉત્તમ સાહિત્ય છે એમ પણ કહી શકાય

આ વાતનું રપ્ષ્ટીકરણ આ ગ્રન્થના બ ક હા ના લેખથી થાય છે જેમણે તેમ જ અનુપમે, રા ત્રિ પાકકે પણ જતા પુ છે કે જીવનની પાર્થિવ જીવનની પ્રગતિ પણ સાપેક્ષ છે જમાને જમાને પ્રગતિની સમજ બદલાતી ગય છે તો વર્તમાનથી પર સમય દષ્ટિએ ખરી પ્રગતિ કઈ ? રા ઉમાશંકર જોષીએ^૫ કાનિદાસ અને ગોવર્ધન

૩ જુલો આ ગ્રંથ પૃ ૨૭૩

૪ જુલો આ ગ્રંથ પૃ ૨

૫ જુલો આ ગ્રંથમાં એમનો કાવ્ય અને પ્રકૃતિવચ નામે લેખ

સંમતિથી પ્રત્યાધાતી તત્ત્વો (આપણી આજની દૃષ્ટિએ) બતાવ્યા છે, છતાં એમની સમગ્ર કૃતિ પ્રત્યાધાતી છે એમ તો એ પણ નહિ કહે ત્યારે આવી કૃતિઓમાં, આવી તત્કાલીન દૃષ્ટિએ પ્રગતિ શીલ લાગે છતાં કાનાતીત દૃષ્ટિએ પ્રત્યાધાતી લાગે તેવા અશોને બાદ કરીએ તો ઉત્તમ સાહિત્યના અશો કયા ? ખરું સત્ય તો એ છે કે ભૌતિક જીવનની પ્રગતિના ખ્યાલો જમાને જમાને બદલાય છે એટલે એવા અશાયત્ત માનદંડથી સાહિત્ય સત્યને ન મપાય

કોઈ એમ પૂછે કે આમ જો જીવનથી સાહિત્યને વેગળું કરી નાખે અને એમાં માત્ર કલાનો માન દંડ જ રાખે તો તો પછી ચોરીછિનાળીને કલાત્મક રીતે રજૂ કરનાર સાહિત્યને પણ તમારે ઉત્તમ ગણવું પડશે પરંતુ મારું કહેવાનું એમ છે જ નહિ પ્રગતિ શબ્દ વાપરવો જ હોય તો હું તો એને આત્મા પરત્વે વાપરું. જેને વાચતા આપણે આત્મા આત્મજીવન પ્રસન્નતા અનુભવે, સંક્રાંતિયેલ જડ-દશામાંથી સાનન્દ વિકાસ પામે તે સાહિત્ય પ્રગતિ-શીલ કહેવાય, પછી કહે એ સાહિત્યમાં સામાજિક આર્થિક કે રાજકીય પ્રશ્ન હોય અથવા માત્ર લાવના વાંદી પ્રશ્ન અર્થમાં હોય આવા સાહિત્યમાં ગલીય વાતને સ્થાન જ ન હોય તેથી કોઈ લેખકની કલમ ચોરીછિનાળીના વિષયને કલાત્મક કરવા બંધ તો તેથી સહુજ વાંચનારને તો સ્પષ્ટ જ થયે, એના આત્મા તો સંક્રાંતિ જ પામે આવું આત્માને પ્રગતિ-શીલ કે બિર્ધમુખ્ય કરે તેવું સાહિત્ય જીવનના પ્રશ્નોથી સાવ નિરપેક્ષ પક્ષ હોય, જેમકે ‘ સાગર અને યશી ’ પરંતુ ઘણે ભાગે આવું સાહિત્ય જીવનના પ્રશ્નોથી નિરાશુ ગ્રહી શકે નહિ માટે તો ખરા સાહિત્યકા ગની બેવડી કમોટી થાય છે. જીવનના ભૌતિક પ્રગ-

તિશીલ પ્રશ્નોએ પસંદ કર્યા તેથી જ એનું સાહિત્ય પ્રગતિશીલ નથી બની જતું એ તો એની ભૂમિકા માતા છે પણ એના આવિરૂપણમાં આત્માને વિકસાવે એવા તત્ત્વો નહિ હોય તો એ સાહિત્ય નકામું જ થશે માટે તો આવી બેવડી પ્રતિભાવાળા કવિઓ કે સર્જકો આ વિષયમાં આગળીને વેઢે ગણાય એટલા પણ માડ માડ પેદા થયા છે એમ આપણે કહીએ છીએ જ બાકીના સર્જકોનાં સ્થાનો નીમ્ન પગથિયાથી માંડીને છેલ્લા પગથિયા સુધીમાં અને ત્યાં આવી શકે છે, પણ પહેલા પગથિયા ઉપર તો નહિ જ

બિર્ધમુખી સાહિત્યનો આ અશ જો બગાડ પકડાડે તો, હું ધારુ છું કે સાહિત્ય પૂરતો તો આ પ્રશ્ન સર્વવાનો રહેશે જ નહિ

અવનત, આ દૌરેએ પણ વિવેચક અમુક સાહિત્યને પ્રગતિશીલ અને અમુકને પ્રત્યાધાતી કહેવું હોય તો કહી શકશે પણ એ તો નામકંઈનો પ્રશ્ન છે એમાં તાર્વિક ભેદ ન હોઈ શકે તાર્વિક મતભેદ પ્રગતિ કાતી એના વિષે જ હોઈ શકે અને આ પ્રગતિનું ક્ષણદૃષ્ટિ તરવ પકડવું જ હોય તેમણે તો બ, ક ઠા ના, આ મથમાં આપેના આ લેખોને બગાડ પડાવવા જ પડશે જીવનમાં તેમ જ સાહિત્યમાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિને ધરી પણ ભૂલરી પાવવે તેમ નથી

૭ સરખાતો અહાપિ તનુલ્લ કવેરમાવાત્

‘ અનાનિકા શાષ્ટવતી બહુવ ’ ની ઉક્તિ.

૮ આ અશ ઉપર બરાબર બાર મૂકનાર આપણા તત્ત્વ નવા બધા વિવેચકોમાંથી આચાર્ય આનંદશંકર એક જ છે એમણે સાહિત્યને આત્માની અમૃતકલા કહી છે તે સાચું છે એમની એ વિવેચનામાં, કલાતત્ત્વનું નડ orientation કરવાની સામગ્રી આપણને પહેલી જ વાર મળે છે ગુજરાતને તો ગુજરાતને પણ સમગ્ર વિશ્વને પણ કલાતત્ત્વની વિવેચનાનો આ દૃષ્ટિકોણ માર્ગદર્શક થઈ શકે તેમ છે.

૬ સરખાતો આ કુવનો કાવ્યતત્ત્વવિચાર પૃ ૯૦૦
“ પણ પ્રથમ પશ્તિના મહાન કવિઓ તો તે જ છે કે જેઓ આ ક્ષરમાં અને ક્ષરની પાર એમ ઉભયરૂપે અક્ષર દર્શન કરે છે અને કરાવે છે ”

રમરાણુદ્વય

ઉર્વશી

પુરરવાની પ્રિયપ્રાર્થના છતાં
તે દિ' તને અંતર-ગાંઠ છોડી;
જોડી જતી જોઈ રહ્યો દત્તો હું
આવ્યો હતો શેઠવને જિજ્ઞાસે
પછી મળ્યાં ઘેર કવિપુરુષને
ઉદાવતા મહેફિલ વાણીરંગની
અનેક રેખા મુઠ્ઠા ચારુ અંગની
જોઈ પડ્યો મોહી હું નૃત્યગાને
વર્ણો ગયાં વૃત્તન ચિત્રમારણે
પોંછી મહાંધી પ્રગટેલ દોડી :
અનંત આયુષ્યની યૌવનશ્રી
ન આવતી અર્જુનને મુઠ્ઠાં
હજીય હું કુંક નીલિન ચાનકે,
શોધીશ તારાં પગલાં મુજેમુજે

ઈન્દુલાલ ગાંધી

☆

ગુજરાત

• મિત્ર :

એકાસને જાગરણે અખંડ
હું જોસીને આજ નિદાણું તુજને
કુંજે નિકુંજે સુરમોહર્ષી વને
મંદારકુંડે નવપારિભ્રમકે
સુધાન્ય ધનભાર લયેલ જોણે
મોહ્યાં ફૂલે, મોહારવરેલ આંગણે
સુપારીના ઝાડ કતાર કેળતી
ને તાળિયેરી દુમ્મ ખૂંડ તાડના
વનશ્રી નાથેરતી નીલરંગી
ચક્રી હું રાગે; શુભ જાહનિવંજલે
રથલે રથલે ભેખડ ખેડ કાતરે,
રફ્ટોકશાં નિર્મલ નિર્જરાના
સુલભ સોહે વણ્યો ચક્રી હું.

સંયુક્તા

પ્રભાતના ધૂમસમાં પુરાઈને
શ્રી શોભતી સુંદરતા પરાગની !
દિમાદિનાં દાંચન શિખરોપે
રમી રમી ઘેર જતી ઉપાનાં
બુલાવલાં નર્તન રિમત જેવી
તું કલ્પના કામલ પૃથ્વીરાજની.
ઝાંખો પડી છે ઇતિહાસકેડી
તો ચે ચક્રી નિર્બંધ માફી ભેસણે
જોઈ રહે મારગ એ કલક્રમે
ભોંટી પડેલી સીમ કાન્યકુબ્જની
એ સીમ, હા, ગોરજથી ભરેલી
લાં સ્વામીની હાંકે તને મળેલી
ને માર્ગની શોણિતભારીઓમાં
તે પાનીઓ રંબજીની કરેલી.

પ્રભાતને પ્હોર મધુર ભેરવી
સમી, મૃદુમંગલ સ્નિગ્ધમૃતિંશી
વેણીમહી કિરણમાલ્ય ગૃધી,
અગે ધરીને નીલરંગી સાકી,
તું શોભતી કંકણ કુંડભોધી,
જ્યોતિર્મયી તુજ લલાટ રેખ.

ખમ્બી ઉરે લાવ અનેક કામના
જીભી રહી આજ અતીત ગૌરવે
અનંત આકાશ તળે સુખૌજસે
અપૂર્વ તું વનન યુગમૃતિંશી
સુવન મોહિતી હે !

સુરેશ ગાંધી

કિશોરની દશા

શ્રી. હરજીવન એમૈયા

કિશોર એ વાતને બૂલવા ધણું મથતો હતો. છતાં એનાથી એ ભૂલી શકતી નહોતી. એ માથુનો હતો કે એ યાદ કરવાનું હવે કશું ક્ષણ હોય તો એટલું જ કે એનો જીવ ખૂબ વલોચાર્ધ જતો, એનું અંતર બળી ઊઠતું, એના ભોજનમાંથી રસ ઊડી જતો, એની બિંધ દુરાર્ધ જતી એ જ. એ વાત યાદ આવતાં એ એકદમ લાગતો ને શહેરના બગીચાના ટાઈ એકલ ખૂણે કે નદીના સૂના એવારે કે નિર્જન રસ્તાના ટાઈ ઝાડ નીચે જઈ પોકેપોક રડી ઊઠતો એનું બિંધ અંતર પોકારતું, “ઓહ, મેં કેવું બચાનક કામ કર્યું? એના ક્યા દોષે મેં એને આટલી દુઃખી થવા બધા દીધી?” સાંવન મેળવવા ખોડું સાંવન સહન ન થતાં એનું બીજું મન બોલતું “પણ એમાં મારો શો દોષ? મારા હાથની એ વાત હતી?” “પણ ત્યારે એ દોષ કેનો?” એનું એક મન પૂછતું. જવાબમાં કિશોરની આંખો સૂકા આસમાન તરફ વળતી. એની આંખોની બીનાય અદસ થતી. બીનાયને રથાને ત્યાં વ્યાગના ભડકા જેવો લાલ મંથ પ્રગટતો. એના હોઠ જિહવાના ગુરુસાથી એના મોંની રખાઓ ત્રાંચે ખનતી એ દોષ એનાં મગાપનો. માગાપ! અભણ, અજ્ઞાન, ખૂર્ખ, દુઃક-નગર! એકદમ કેટલાય તિરસ્કારયુક્ત શબ્દો એના મગજમાં આવી જતા. થોડી વાર એ એ જ ભાવમાં ખેડી રહેતો પણ પછી ધીરે ધીરે એના મગજમાં વિચારો આજતા. વિચારોં માગાપ! ભોળાં, ભલ્લાં, પ્રેમાળ! એમનો શો દોષ? એમને શિક્ષણ ન મળ્યું એ એમનો દોષ? સામાજિક રિવાજો સામે થવાની એમનામાં દિમિત નહિ, એ એમનો દોષ કહેવાય ખરો? એમ કરવામાં એમને શો લાભ હતો? તો એમનો એ દોષ કઈ રીતે? દોષ સ્થાજનો, સરકારનો, આર્થિક બવરચાનો! કિશોરને દર વખતે આમ થતું. આમ જ એકાંત રચે નાસો છૂટતું, રેતું, ગુરુસામાં આવતું. માગાપ

પ્રત્યે રાખિત થતું. માગાપની લાચારી અનુભવની ને સમાજબવરચાનો દોષ સમજવો. પણ બધા વિચારને અંતે તો દોષ એને પોતાનો જ લાગતો. એને થતું, “પણ હું તો કંઈ અભણ નહોતો, હું તો કંઈ એવો નહોતો કે અથોગ્ય લાગતા કામનો હું વિરોધ ન કરી શકું? રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યમાં જોડાયો ત્યારે તો માગાપની આપઘાત કરવાની ધમકીને પણ નહોતો ગણકારી, તો આ તો કંઈ એવી બાળત નહોતી. મારી જ અંતરની ઈચ્છા લગન કરવાની હતી, નહિ તો હું વશ કેમ થાત? મારે જ દોષો ત્રિવેણીને દુઃખી થવું પડ્યું.”

આ ઉપરો વિચાર આવતાં એ દૂરીથી રડી પડતો. ત્રિવેણીને કંઈ રીતે હવે મદદ કરી શકાય તે ન સૂઝતાં એ વધુ મૂંઝાતો ને રડતો.

કિશોર પંદર વર્ષની ઉંમરે અંગ્રેજ પાંચમો ધોરણમાં હતો ત્યારે એને એનાં માગાપે ડિપરજીની દીધો. કિશોરનો બૌદ્ધિક વિકાસ આ ઉંમરમાં પણ વણે સારો થઈ ગયો હતો. સારી સારી નવવક્રયાઓ ને ગંભીર વાંચનને એ સમગ્ર શકનો ને મૌલિક વાર્તાઓ ને લેખો પણ લખતો. એનું પોતાનું લખાણ શાળાના હસ્તલિખિત માસિકમાં જ પ્રમટ થતું પણ એ એવી કક્ષાનું હવું કે શિક્ષકો ચંકા કરતા કે એ ક્યાંથી ઉતારી લાવતો હતો. પણ એ શંકા તેઓ બહુ વાર ન રાખી શકતા કારણ કે તેઓ જાણતા કે કિશોર પોતાને બહુવાનું સાહિત્યપ્રસત્ત શિક્ષકની ગ્રંથાલયમાં શિક્ષક નેટલું કે ગ્રંથી પણ વિશેષ સારી રીતે પોતાના સહાધ્યાયીઓને બહારાવતો. એ આદ વર્ષનો હતો ત્યારે ગાંધીજીની ચળવળ ઊપડી હતી ને એ તેમાં જોડાયો હતો ને પરદેશી કાપડની દુકાન પર ચોકી કરતાં ગણ આર વાર પોલિમને કાચે પટ્ટાઓ દેતો. એને માને જાણીને પ્રથમ તો ન્યાયાધીશ એને ઊંચી મૂકના પણ આખરે

કંટાળીને એમને એને જોલની સળ આપવો પડી હતી. લક્ષ્મીને જોડાતાં પહેલાં એનાં માથાપે એનો ફેટલો વિરોધ કર્યો હતો, કહ્યું હતું કે 'તું જલ્દિય તો અમે આપવાત કરીને મરી જશું' છતાં એ લક્ષ્મીને જોડાયો જ હતો.

લક્ષ્મીને જુવાળ આસરતાં કિશોર ફરી ઘેર આવ્યો ને શાળામાં પણ જોડાયો. એના બાપાને થયું કે 'હવે એને પરણાવી દેવો જોઈએ. એને એમ બાંધી દેશું તો એ ઘરમાં રહેશે, નહિતર ફરીથી કદાચ ચળવળ ઊપડશે તો ભાગી જશે; અને એમાં તો કાને ખબર છે કે શું થાય ને શું ન થાય.' માથા મનમાં તો કોડરના લખનને લલ્લો લેરાલી ઇચ્છા હતી. પોતાને ત્યાં કેટલાંય આણસો આવશે, ગીતો ગવાશે, વાગ્ગ વાગશે. જમણ-જમણ ને તેડવાં મેલવાંની કંપનાથી જ એનું હૃદય આનંદથી ભરાઈ જતું હતું.

ત્રિવેણીનાં માથાપ પૈસાદાર હતાં. ઘેર ભાભીએ ને નોકરચાકર હતાં, નિશાળમાં ચોથી કે પાંચમી ગુજરાતી બાજુતી હતી. કેખાવે નમણી હતી સરીર પાટીકું, બહુ જમું નહિ, તેમ પાતળું નહિ એવું, શરીરની ખાસ શોભા તો માથાના વાળની હતી. વાળની છટી લોટા ફેડી તો કપાંચ નીચે જતરતી.

કિશોરે પ્રથમ તો લક્ષ્મીને વિરોધ કર્યો પણ પછી માથાપ થોડું શેખાં, એને થોડી કાકલૂડી કરી ને સગાંઓએ સમજાવ્યો એટલે એ કંઈક શાંત થઈ ગયો, અને પછી માથાપે કહ્યું કે 'તું કહીશ તો આપણે ખાદીમાં જ લગ્ન કરશું. ખર્ચો કંઈ નહિ કરીએ, તારા ભાઈબધ દોરતોને સગાંસાંઈ એક ટંક જમી જાય ને વહુને થોડાં ધરેણાં લૂગાં આપીએ એટલું જ ખર્ચ કરશું.' આ વાત પછી તો કિશોરનો વિરોધ એકદમ નાખૂદ થઈ ગયો. એ નવાઈની જ વાત કહેવાય છતાં સાચી વાત છે કે પોતાની ઉંમર નાની છે, લગ્નમાં પોતે હજી કંઈ ખાસ સમજતો નથી, પોતાનો અભ્યાસ પણ હજી છેક જ અધૂરો છે, એના બધા એના વિરોધી ગણી ગયા. ને કે માએ એને કહ્યું હતું કે 'લગ્ન પછી ન બહુવિધ એવું કાંઈ નથી, વહુને પણ

તું તારે બહુવિધ ને! આપણા ઘરમાં કામ તે એવું કયું છે? ને હોય તો ય તું કરવાવાળી બેસીશું ને!' માનાં આ વચનેએ પણ એના મનના થોડા વિરોધને ગ્રામી દીધો હતો પણ એને એ વિચાર ન આવ્યો કે ખરેખર એમ બની શકશે કે નહિ.

લગ્ન થઈ ગયાં. ત્રિવેણી ઘેર આવી. કિશોરે એને જોઈ, ત્રિવેણીના મુઠ્ઠા ભાવે જોઈ ને એને થયું કે ત્રિવેણીમાં રૂપ છે, સંસ્કાર છે, સમજ છે, લગ્ન કરવામાં કંઈ ખાસ ખોટું નથી થયું. લગ્ન પછી બીજા જ દિવસથી 'પ્રકૃતિ મનથી એણે શાળાએ જતું પણ શરૂ કરી દીધું.

લગ્ન કરનાં પહેલાં એણે જોયું હતું કે લક્ષ્મી દિવસો ને એના બહુવાના વર્ષના ઉછેરા દિવસો એક સાથે ચાલતા હતા, પરીક્ષા માટેની તૈયારીનું ખાસ વાચવા માટે એને એકાંત આપવામાં આવતી હતી, પણ એનાથી બરાબર વંચાતું નહોતું, એ બાળતથી એ અકળાતો હતો પણ ગંભીરપણે એની અસર એને થતી નહોતી. લગ્ન પછી પંદર દિવસે પરીક્ષાઓ હતી, આખા વર્ષના અભ્યાસનું સિંદાવ-કોઠન વર્ષમાં થતું હતું, એ માટે એ શાળાએ જતો પણ એના રમજમમાં જલ્દી કંઈ ખેસતું જ નહોતું, એ સાંભળતો હતો અર્ધું, પ્રશ્નોના ઉત્તરો પણ એ બરાબર અને સાચા આપતો હતો પણ એ વિષે એ જાગ્રત નહોતો. વર્ષમાં પણ વહેલા મોઝા મવાય તો તેની ચિંતા તેને નહોતી રહેતી. એ હોશિયાર વિદ્યાર્થી હતો ને શિક્ષકોમાં એનું માન હતું એટલે કાંઈ એની એ અનિયમિતતા પ્રત્યે ખ્યાન નહોતું આપતું પણ પહેલાં આવી સહેજ પણ ત્રુટિ ન થવા દેનારા કિશોરને એ વાતમાં કંઈ લાગણ નહોતી.

એનું મગજ એ જલ્દી તેમ ખાલી થતું જતું હતું. પરીક્ષાના દિવસોને બાકી ચાર દિવસ રહ્યા. ઉછેરા દિવસોમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેજે પોતાનું વાચે તે માટે શિક્ષકો એમને શાળામાંથી છૂટી દેતા

કિશોરનું મન કોઈ જુના જ પ્રકારનું થઈ ગયું એ પોતે વિદ્યાર્થી છે, પરીક્ષા નજીક છે એ તેના

હોશિયર વિદ્યાર્થીએ પણ વર્ષભરના કામ પર છેલ્લી સુમટી નજર નાખી જ જવી નોંધએ એ અનુસાર પોતાને ધણું વાંચવાનું છે એ વસ્તુનું એને જાણે જાન જ ન રહ્યું. ત્રિવેણી તો એ દિવસ રહીને પિયર ચાલી ગઈ હતી પણ દિવસે એ કોઈક દિવસ જમવા આવતી અને એ પણ સાસરે જમવા જતો, ઘરમાં ત્રિવેણીની વાતો પણ થતી; જાણે લખના કામનો થાક ઉતારતો હોય તેમ એ પ્રસંગોમાં રસ લેતો સમય વિતાવતો.

પરીક્ષા આવી. પહેલો પ્રશ્નપત્ર હાથમાં આવ્યો, જવાબ આપવાનો વિચાર કરવા એણે પ્રશ્નો વાંચવા માંડ્યા ને એને થયું કે એને લગભગ બધા પ્રશ્નોમાં કંઈક ને કંઈક નથી આવડતું. ઘણી છેકાછેડી કરી, ઘણું વાદ કર્યું ને આખરે અધુરાપૂરા, જેના બન્યા તેવા જવાબો લખીને એ ઉપર ગયો.

બધા જ વિષયોમાં એને આવું લાગ્યું. એનો સૌથી પ્રિય વિષય ‘માતૃભાષા’, તેમાં એ કંઈક ખાસ્યો પણ જે લખાયું તે મુદ્દાસર તો નહિ જ, અને જવાબના લખાણ-દૂ-કાણમાં પ્રમાણ એટલું ચૂકી જવાયું કે બધા જવાબો આખી પછુ ન શકાયા. આમ પરીક્ષાઓ પૂરી થઈ.

એ સ્થિતિ સમજી ગયો. ‘સમત્યા પછી મુજ થઈ ગયો. “આમ કેમ થયું?” એને પ્રશ્ન થયો. જવાબ સમજી શકતાં વાર ન લાગી. “શા માટે એણે આ સમયે લખ કર્યા? માયાપન માયાપે એને ચીકી મીકી વાતોમાં ભોળવી લગ્નગળમાં ઘસડ્યો ને હવે એમાંથી છૂટવાનો એક પણ માર્ગ ન રહ્યો.” વિચાર કરતાં એનું મગજ ઉશ્કેરાઈને ભડકા થયું. રાત્રે એ ભડકામાં બાપાએ ઘી હોમ્યું.

“તારે હવે ઘરમાં રસ લેવો નોંધએ. ઘરની સ્થિતિથી તું હવે વાકેફગાર હોવો નોંધએ. તારી પરીક્ષાઓ પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી એ આખતોખી તારા મગજને ચૂંચવાવા ન દેવું એમ મેં ધાર્યું હતું. પરીક્ષાઓ પૂરી થઈ ગઈ એટલે આજે કહું છું, હું તું હવેના માર્યું છું તે સમજી શકે છે?”

જવાબમાં કિશોર બાપા સાથું નોંધ રહ્યો.

“અત્યાર સુધી મેં ગમે તેમ કરીને જેમ્મે રાખ્યું, મારી શક્તિ અનુસાર તને લખાવ્યો, મોટો કર્યો અને તારું ઘર પણ બાંધી દીધું—”

કિશોરની આંખો, બાપા થું કહે છે તે જાણુવા, વધુ પહોળી થઈ.

“મને લાગે છે કે આટલું બહુનર તારા જેવા તેજને માટે બસ છે. બધાદારમાં ઉપયોગી બને તેવા વિષયોમાં સામાન્ય પ્રવેશ આટલા બહુતરથી થઈ જાય છે. મૈત્રિકમાં શું વિશેષ છે? કોલેજમાં મોકલવાની તો મારી શક્તિ નથી. અને કોલેજમાં કંઈ શિક્ષણ મળે છે એમ કોઈ માને છે ખરું? મારું કહેવું સમજે છે કે? હવે હું આશા ન રાખું કે હું મને ઘરમાં બોલો ઉપાડવામાં મદદ કરે?”

આશ્ચર્યમાં કિશોરની આંખો ફાટી જ રહી. આ પિતા-જે પિતાએ લગ્ન પહેલાં કેવી કેવી આશાઓ બધાવી હતી તે પિતા-શું કહે છે? એમણે એટલા માટે મને પરણાવ્યો કે એમને કહેવાને બહાનું મળે કે એમની ઉપર ઘરનો બોલો બધુ છે?

“જેને બહુવાની ખરેખરી ઈચ્છા છે તે તો વેપારધંધા કરતાં કરતાં પણ બહુી શકે છે. બધાદારમાં રહેતાં રહેતાં પણ જે જ્ઞાન મેળવાય તે જ સાચું જ્ઞાન. નિશાળનું બહુતર શું કામમાં આવે છે? બધુ તો માસ્તર થવામાં, માસ્તરોનો આજે વૃદ્ધો છે? લેખક થવા માટે તો કંઈ નિશાળના બહુતરની બધુ જરૂર પડતી નથી. એમાં તો વાંચન જ કામનું હોય છે.”

બાપા બોલતા હતા પણ કિશોર ઉપર ભૂદી જ ચસર થતી જતી હતી. પણ વાદવિવાદ કરવાનો કશો અર્થ નથી એમ સમજી એ કંઈ બોલ્યો નહિ.

“વિચાર કરજે, પણ જતદી નક્કો કરીને જવાબ આપજે. મેં એક વેપારીને ત્યાં વાત કરી છે તે એમણે આશા આપી છે, મારે એમને જવાબ આપવો છે.”

આપુ બેઠ્યા. કિશોર થોડીવાર તો મુજ બની બેસી રહ્યો, પછી ધીમેથી બીડી બહાર આવ્યો ગયો. એને લાગ્યું કે બાપાએ એને પરણાવીને એની તમામ પ્રજનિતે રૂખી નાખી. હવે વેપારીને ત્યાં-વેપારીને ત્યાં નહિ તો બીજે ક્યાં!-રળીને જે મેળ-

જુ છે તેને પણ બધ પેગીમાં ગળી મુકવામાં ને કાળે કરીને એને અવાવડુ બનાવી સગરી નાખવું ! ' ઘેર આવ્યા પછી વહુને ક્યાં નથી બહારની શકાતી ? ' એ દલીલ એને યાદ આવી ને એણે હોડ પીચ્યા પોતાનું ઠેકાણું તો કરે પછી વહુની વાત ! ખનાસ બહુ ! સરકારી જીવન, ઉમત જીવન, સેવાજીવન બધુ અદૃશ્ય ! બે વગસ પછી બેમાથી નાથુ થયે ત્રણમાથી એ ૫૦ પરને અગાવની શકન છે ? પચ્ચીસ વર્ષની ઉમર ચતા તો એ જુદો ધર્મ જશે અને ત્યાં સુધીમાં આર્થિક રીતે પણ એ ક્યા પહોં-એણે હશે ?

એનું મગજ ફાટી જવા લાગ્યું

એ જ રાત્રે એ વેરથી લાગી ગયો

ગરતામાં એણે ઘેર કાગળ લખી નાખ્યો

“ મારી રાહ એણે નહિ ત્રિવેણી હજી કુમારિકા જ છે એને હું મુકિત આપુ છું ”

હિંદુ સમાજમાં કિશોરને મુન્નિ હોઈ ચક્રે કે ત્રિવેણીને કદી મુકિત હોઈ શકે છે ? એક, બે ચા, સાત વર્ષ વીતી ગયા ત્રિવેણીની દશા કોઈથી નેવાતી નહોતી એના સસરા, એના પિતા અને બીજા કુટુંબીઓ એની દશાથી મુઝાવા લાગ્યા ‘ કિશોરનો શો ભરસો ? સાત વગસ વાટ જોઈ ત્રિવેણીથી ફરીપરણો શા મટે ન શકાય ? છુટીથી પગથી શકાય. ’ સૌને થયું પ્રથમ તો ત્રિવેણીએ જનામ ન અપ્યો પણ છેવટ એણે સમર્પિત આપી અને એનું બીજું ઠેકાણું પકડુ જે કુટુંબમાં એ ગઈ એ વિસ્તારી દુકુળ હતુ એનો નવો પતિ ચાર છોકરાનો બાપ હતો કુટુંબ અતિ ગરીબ હતું

ત્યાર પછી એક દિવસ અચાનક કિશોર ઘેર આવ્યો એ વખતે ૩૦ ની સાનની સત્યાગ્રહની લડત પૂરી થઈ ગાંધી ઈરવેન-સંધિનો સમય ચાલતો હતો કિશોર જીવાન ધર્મને પાછો આ યો હતો, એ સાથે એ ખૂમ રાત મેળવીને પણ આવ્યો હતો ગઝમપટ્ટમાં જેલમાં અને બીજા વિવિધ અનુભવોમાંથી એણે ઘણું મેળવ્યું હતું ઘેરથી બાગી જવામાં એણે લાભજ મેળવ્યો હતો એ એ જોઈ શક્યો હતો અને એનો

સંતોષ એના મોં પર રપટ દેખાતો હતો ઘેર માણ આવતાં એને અફસોસ ને ધરમ જેવું નહોતું લાગતું એને પાછો આવેલો જોતા ધરમાં પેશુ સૌને ખૂમ આનંદ થયો મા તો એને છાતીએ વગમડીને દર્ધથી રડી જ પડી

“ હવે તો જીવુ નથી ને ? ” સૌ પૂછતા હતાં. “ લડન બિપડે તો જીવે ” પિતાને પણ એ સમો વડિવાની પેટ ટહી શકતો હતો

“ ત્યારે જ પગ નહિ લે શુ કદી ? ધર બાન વાનો પણ વિચાર નથી આવતો ? ”

કિશોરને ત્રિવેણી યાદ આવી

ત્રિવેણીની વીતક વાતો એણે સાબળી “ શું કરે બિચારી ? ક્યા મુઠી ખેસી રહે ? એ તો જન્મારો કાઢી નાખત પણ અમાગાથી જ નેવાતુ નહોતુ ઠેકાણું તે કઈ સારુ નથી, કામતો કેક બાગીનામે એવું છે, પાગકા દળણી-ખાંણી પણ કરવા પડે છે ગાવ તરે કે આપણે ત્યાં પાણીનો કમરો કાઈ દિ’ બર્ષો નહોતો તેને ઠેકાણે આજે કટકુ કામ કરવું પડે છે ! આવમાં થ-”

વર્ષન મા કરતી હતી કહેતા કહેતાં એની આખમાં પાણી આવી ગયા “ માનવરોતો રોટલો તે એને ગળે થ ન જીતરે, રૂપિયા રૂપિયાભારની રોટલી ને ઉપર ચાર અમચા લી, દાળભાત, ચાન, અથાણાં એ જ ખાવાની ટેવ-હવે એ મધુ હોય જ શાનું ! ચોખા મોઘા હોય એટલે આનરોતો રોટનો અને તે જ ધોના છાગ વિનાનો ખાવો પડે છે વાત કરતીથી કે એક દિવસ રોટલા સાથે ખાવા ભરેલું મરચુ લીડુ તેમાં તો સાત કેમલુ થ બેલો શાક તો એના ધરમાં વહુને વાર પરમે જ જીવે બપ. ”

“ હા ? છેક એવું ? ”

“ જેવું હોય તેવું થ મળ્યું એ જ કહે ને ! અહીં ગમે તેમ તો થ આંધ વિનાની કહેનાય. અીઓને તો આંધ એ જ મોગી વાત જેવી તેવી પણ આંધ મળી એ જ એના ખાસાગ ! ”

કિશોર નીચે મોઝે સાબળી રહ્યો

ત્યાર પછી બીજે વખતે કિશોરના ફરી લગનની વાત વળી બિપડી હવે ન-પરણવા જેવું તો કિશોરને

કંઈ લાગતું નહોતું. પણ પત્ની કેવી હોવી જોઈએ એના એની પાસે ચોક્કસ ખ્યાલો હતા. એણે કહ્યું કે પોતાને કન્યાના રૂપની જરૂર નથી, બહુ બહેલી હોય તોપણ ચાલે, પણ એ સુશીલને સંસ્કારી હોવી જોઈએ. સમજણ હોય, કામ કરવાની ટેવ ન હોય અને તંદુરસ્ત હોય તો બીજી આમીઓને પહોંચી શકાય.

માઆપને લાગ્યું કે કિશોરની શરત કંઈ આકરી નથી. એમણે વિચાર કર્યો કે આપણી નાતમાં તો વહુ યઈને જે ઘરમાં આવે તે મુશીબ તો હોય જ, સંસ્કારી પણ હોય, અને સમજણવાળી જ આપણે તો ગોતીએ ને? ગમ્ભીર આપણે થોડી જ શોધવાનાં હતાં? કામ તો આપણા ઘરમાં કંઈ હોતું નથી, ને હોય તો ઘરમાં રહેતું હોય તે કરે જ ને? પાછી જોવાતું રંધું શરીર; આપણે ત્યાં ખાખ પીએ એટલે શરીર સારું થઈ જાય, તેમ છતાં ય આપણે શરીર જોયું જ.

કિશોરનાં ફરી લખ ચયાં. વહુ રૂપાળી અને નમણી હતી. પણ ચાર દિવસના પરિચયમાં જ કિશોરને ખચર પડી ગઈ કે એનામાં હંકો દુર્ગુણ હતા. કેટલેક વખતે એ પણ બહુવા મળ્યું કે એનામાં યુદ્ધિ પણ ઓછી હતી. આ વસ્તુનું તીવ્ર જ્ઞાન તો 'કરની લડત આવી ત્યારે જ એને થયું. કિશોરને થયું કે આપણાં માઆપને વહુ શોધતાં કદી જ નહિ આપડે દેશસેવા અને ઊંચી લાવાખાઓના આ નવા કાળને અનુરૂપ પાત્રની તપાસ માઆપને માટે અસંકલ્પ છે.

કરતુરી તો લડતમાં ન જ આવી, પણ કિશોર જેમ તેમ કરીને બહાર નીકળ્યા. પણ એક વાર જોલમાં જઈને જ એને ઘેર પાછા આવવું પડ્યું. એના પર આવતા પગેમાં ઘરમાં જામેલ તોફાનની વાતોએ એને હેરાન કરી નાંખ્યો. કરતુરી ઘરમાં કોઈ ને જ'પ લેવા દેતી નહોતી. ઘેર આવીને કિશોરે અપ્યું કે કિશોરનાં માઆપ સાથે કરતુરી રહી નહિ શકે. કરતુરીએ તો માઆપ સામે ઘણા બખાળા કાઢ્યા, અનેક આજ્ઞાઓ ફરિયાદો ફેરી, પણ કિશોરને એનાં માઆપનો દોષ ન લાગ્યો. આ જ માઆપ સાથે ત્રિવેણીએ સાત વર્ષ

કાઢ્યાં હતાં એ વાત એ કેમ ભૂલી શકે? પણ છતાં ય વાત એટલે સુધી પહોંચી હતી કે માઆપથી જુદા થયે જ છૂટકા. કિશોર અને કિશોરનાં માઆપ બંને બાળ્યું હતાં કે જુદાં રહેવામાં જ હવે મીઠાશ છે. ત્યારે એક બાળુ દેશના બનિખનો પ્રથમ ઉગ્ર રીતે ઉકેલાઈ રહ્યો હતો, એમાં પોતે ગણનાપાત્ર ભાગ લઈ શકે તેવી શક્તિ એ ધરાવતો હતો છતાં, ત્યારે એ ક્ષુદ્ર સાંસારિક બાબતોમાં અટવાયો હતો! એને કરતુરી ઉપર ચરસો આવ્યો, પોતાની જાત ઉપર પણ ચરસો આવી ગયો. એ માગતો હતો તે આ લગ્ન—?

જુદા યઈને એણે કરતુરીને સમજાવવા કે એની ઈચ્છા હોય તો એ એકલી રહે, એને ખર્ચ માટે મૂંઝવું નહિ પડે, અને છત્રજા હોય તો એને પિયર રહે, પિયરમાં ખર્ચવાને માટે એને જોઈતા હશે. તેટલા પૈસા મળશે, પણ એ એને લડતમાં જવાને માટે મોકળો કરે. પણ કરતુરીએ એમાથી એક પણ વાત સ્વકારી નહિ. બીજો કોઈ પણ ઉપાય સૂચવવાનું કિશોરે કહ્યું, જવાબમાં જવાબ એક જ કાપસ રહ્યો કે 'તમારા સિવાય હું એમ્લી ક્યાંય રહેવાની નથી.'

"તો લડતમાં ચાલ!" કિશોરે અકળાઈને કહ્યું. અકળાઈને એટલા માટે કે લડતને એ સમજતી જ નહોતી અને ત્યાં રહેતાં એ અનેક જાનના વાધાઓ કાઢશે એમ એને ખાતરી હતી, પણ કરતુરીએ એની પણ ના પાડી.

"અમે તો પરણીને સુખ જ ન જોયું. તમને તો દીક કે લડતમાં રસ આવે, અમારે ત્યાં શું? તમે જાઓ એટલે અમારે અહીં પણ શું?"

કિશોરે માથું ટેટ્યું.

લડતનો વેગ ધીમો પડતો હતો. એ સાવ ધીમી પડી ગઈ, કિશોર એ જોતો હતો, જોઈ જોઈને એનું અંતર બળી જતું હતું. પોતાના જેવા કેટલાય એમાંથી ખસી જનારા નીકળે છે એટલે જ ને? લડત નિષ્ફળ ગય તો તેનો દોષ કોને માથે? દેશ પરત્ર જ રહે તો તે કોને કારણે? પોતાના જેવાઓને જ કારણે ને?

અને કરતુરીને આનું કંઈ જ લાગતું નહોતું. એ તો રોજ નાટક—સિનેમા, આગળગીયા, નાટક—

પાણી, ધરેણા-લૂગડા ને ધર શલ્યગાગવાની જ વાતો કરતી એને કશું દુઃખ નહોતું પતિના આંતરિક સુખને સમજવાની તો એનામાં શક્તિ જ નહોતી, પણ પતિની ભૌતિક સગવડોને પણ પોતાના સુખના આનંદમાં એ જૂની જતી બહેનપણીએને ત્યાં, પિયર અને એમ મહાર જવાની સગવડમાં કિશોરને કેવું ખાવા મળતું બોધ્યું, કેવું મળે છે, એના આરામનું શું-એ કંઈ જ એને યાદ ન ગંહેતું

કિશોર બહુ યાદ કરાને નિસાસો નાખતો પહેલાં નસીબને એ નહોતો માનતો પણ હવે એને થયું કે આને નસીબ ન કહેવું તો શું કહેવું ?

એક દિવસ કિશોર કામ ઉપરથી મોડો મોડો વેગ આગ્યો, ખૂન યાકેડો હતો ને આરામની ખૂન ઇન્છા હતી, પણ આવીને જુએ તો બારણે તાળું 'આટલા કામ પછી પણ આરામ નહિ' કયા ગઈ હશે ? બાલુમાં કોને ચારી માટે પૂછવું ?

એ અકાળો જોતો હતો ત્યાં તો એના ધરથી ત્રીજા કે ચોથા ધરથી એક બાઈ આવી ને આકું બોધને હાથ લગાડીને બોલી, "આ ચાવી, આજે પડોશમાંથી બધા ફરવા જતા હતા એટલે તમારે ધરથી પણ ગયા ખાનાનું કચાટમાં ટાંકી નાખ્યું છે એમ કહી ગયા છે"

ચારી આપીને બાઈ ચાલી ગઈ એ લોગો જમણા બેચાર દિવસથી જ નવા ગહેવા આ બા હતા કિશોર જાણતો નહોતો કે તેઓ કોણ છે પણ કિશોરને હૃદયમાં કંઈક લાગણી થઈ ગઈ

ધર ઉઘાડ્યું, ખાવાનું બાધું ને પછી એ આરામ પુરસ્ક્રીમાં પાગો એને ચાવી આપનાર બાઈ યાદ આવી એ જાણે પરિચિત હોય એમ એને લાગ્યું

રાત્રે કસ્ટુરીને એણે પૂછ્યું "આ નવાં પાડોશી કોણ છે ?"

"કેમ ? બહુ સારાં માણસ છે ચાવી તો તમને તમે આ-ત્યા કે તરત મળીતી ને ? જિજ્ઞાસી એ વહુને આવવાનું મન થયું હતું, ચારી હોત તો કંઈ વાધો નહોતો, પણ એની સામું જરા એવી

છે, બે કે સાસુય શું કરે ? ઘરે કોઈકે તો ગહેવું જોઈએ ને ?"

કિશોરને નામ પૂછનાતું મન થયું પણ તે આચિત્ક્રમ જોતું થશે એમ લાગવાથી તે થૂપ ગયો પણ એ દિવસમાં આડીઅવળી વાતો અને ઇરાદાપૂર્વકના અને આનાકીઅની પ્રશ્નો પૂછીને અને બારીક અન્વેષણથી એણે એ ધરની તમામ માહિતી મેળવી લીધી એ ત્રિવેણી જ હતી કિશોર સ્તબ્ધ બની ગયો એની સામે દસ વર્ષ પહેલાની ત્રિવેણીનું ચિત્ર બહુ થયું આજની ત્રિવેણી સાથે એ સગખાવતા એનું હૃદય કંપી જોકું આ નિરતેજ ને જીડી આખો ગળી ગયેન હાડકાં, પીછું પીછું મોં ને મુઠ્ઠા હોક, હાકરાઓના ટોળામાં હેરાન હેરાન થઈ જતી ને બેમાડળી બની જતી આ ત્રિવેણી કયા ને પેની ત્રિવેણી કયા ?

પછી તો પ્રસંગ પડતા ત્રિવેણી સાથે પણ વાતો થઈ એ બહુ બોલ્યું બોલી, આગલો કંઈ સમય જાણે હોય જ નહિ એમ એણે વાત કરી એણે સાસુ-સસરા, કે દેરાણી નેકાણી, નણ-કોળર્ષ કે ધણીના અરકા ન કાઢ્યા "હોય, સાસુ કે તે દામ તો ગયે જ ને ! ધરમાં બધાનું મન કયાથી સચવાય ? એકત્રય ગહેવું પડે ખાધે પીધે કંઈ વિશેષ નથી થવાનું કામ કરીએ તો જીવ આનંદમાં રહે ધરના બીજા સૌ સુખી હોય તો આપણેય સુખી" કહીને એમાં ફેરવી ચારી ગઈ

આવી ગુણિયન એને છોડી દેવા માટે કિશોરને પથ્થાપાય થયો એણે ધરનાને સાવ નિગાશ નહોતા કરવા બેઠતા કંઈક આશા જોતું એણે આપ્યું હોત તો ત્રિવેણી આમ ફરી પરણી ન જત

કિશોરને વિચારો આવવા લાગ્યા કસ્ટુરીને એણે પોતાની મનસ્થિતિ જાણના ન દીધી કિશોરનું પોતાની સાથેનું બીજું લગન કે એ કસ્ટુરી જાણતી હતી પણ આગલી સ્ત્રી તે આ ત્રિવેણી છે એવી એને ખબર નહોતી, ત્રિવેણીના કુટુંબીઓ પણ કિશોરને એમનાવતાં નહોતા

કિશોર કસ્ટુરીને કહેતો, 'પેના ત્રીજા ધરવાળા બ્યારે ન હોય ને ધરમાં એમની વહુ હોય ત્યારે

તારે એને કાઈ કાઈ વખત આપણે ત્યાં બોલાવવાની ને કંઈક સારું સારું ખવડાવવું, એને બહુ દુઃખ લાગે છે.”

“પણ એને ઘરેણું, લૂગડાંતું કેવું સુખ છે? અમને એમાંનું છે કંઈ?” કસ્તૂરી કહેતી.

કસ્તૂરી કંઈ સમજે તેવી તો નહોતી, કિશોરે એ બધું કરી નોંધું હતું એટલે એ વાત ન લંબાવવા કહેતો, “એક વાર ઘરખર્ચ તો સરખું ચાલવા દે. બચત થાય અને તને કંઈ ન મળે તો કહેજે.”

“આજ સુધી રખાડ્યા તેના કરતાં કમાવા હોત તો?” કસ્તૂરી કહેતી.

કિશોર જવાબ ન આપતો.

કસ્તૂરીને ત્રિવેણી ગમી ગઈ હતી, કારણ કે એ એને સાસુની ગેરહાજરીમાં કામમાં મદદ કરાવવા આવતી. એને રસોઈ કરાવતી, ભતખતનાં ફરસાણ ને મિષ્ટાન્ન ખનાવી આપતી ને કહેતી, “હવે બીજી વખત તમારી મેળે ખનાવવાનું ક્યાં હતું?” એ તો ત્રિવેણી ખનાવી દે એવો જ દર વખતે આશ્ચર્ય રાખતી, ત્રિવેણી એને વશ થતી ને એમ કસ્તૂરીને ત્રિવેણી ગમતી. ત્રિવેણી એને ભરતગૃંથણ પણ કરી દેતી.

કસ્તૂરી અને ત્રિવેણીનું સાથે કામ ચાલતું હોય ત્યારે કેટલીક વાર કિશોર પણ કામેથી આવી જતો. એ વાર ગામ બન્યું અને એને સમજાઈ ગયું કે ત્રિવેણી માત્ર કસ્તૂરીને મદદ કરવા જ નહોતી આવતી, ત્રિવેણીને પોતા પ્રત્યે કંઈક લાગણી થતી હતી. કિશોર વાતો કરતો, નીચી નજરે ત્રિવેણી એને વાતોમાં સાથ આપતી. એમાંથી એ ત્રિવેણીના હૃદયને ઊંડે સુધી નોંઈ શક્યો. ત્રિવેણીએ પ્રથમ કહ્યું તેમ આજની સ્થિતિમાં એ સુખી નહોતી. કસ્તૂરીનું આજનું સુખ હઠ્ઠની રીતે એનું હતું, એ સુખની લાલસા એને ભગી હતી.

કિશોર એ સમજ્યો. ત્રિવેણીના દુઃખની કલ્પના એ એની છાતી ચિરાઈ જતી હતી. પોતે જ એ દુઃખ ભાટે જવાબદાર હતો. ને ત્રિવેણી એની નોંડે પરણી જ હોત તો એને આવે ઠંકણે પડવાનો વારો ન આવ્યો હોત તે વસ્તુના ભાને એનું હૃદય રડી

ઊઠતું. “ત્રિવેણી, ત્રિવેણી, હું તારો મુનેગાર છું, મને ફરમાવે તે સમ્મ હું સહન કરવા તૈયાર છું.”

પણ કાઈની સામે એ પોતાના આ દુઃખને ખનાવી શકતો નહિ. એણે એકાંતે જ રાઈ લેવું પડતું.

એક દિવસ બંને એકલાં મળી ગયાં. એવા પ્રસંગો આવે જ છે.

“ત્રિવેણી, તારે માટે હું શું કરી શકું? મેં જે ક્યું તેના મને પશ્ચાત્તાપ થાય છે, પણ હવે એનો માર્ગ શો? તું બતાવ એ જ માર્ગ.” કિશોર બોલ્યો.

ત્રિવેણીએ કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો.

“મારી સાથે ફરી રહેવાનું મળે તો તું એ ઈચ્છ કે નહિ?” કિશોરે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

પ્રશ્નથી ત્રિવેણીનાં અંગમાં ઝણઝણાટી બોલી ગઈ.

“કસ્તૂરીનો વિચાર આવે છે?” કિશોરે પૂછ્યું. એ નીચું નોંઈ રહી, પણ આંખો ત્રાંસમાંથી કિશોરની તરફ જોતી હતી, એ પોતાની જ કરુણ દશા બતાવતી હતી.

કસ્તૂરી! કસ્તૂરીના વિચાર! ત્રિવેણી પાસેથી ઉત્તર માગતાં કિશોરને પોતાની પાસેથી જ ઉત્તર માગવા જેવું થયું. એનું શું થાય? એવા દાખલાઓની ખોટ નહોતી કે જેમાં પુરુષોએ અન્ય સ્ત્રીને ખાતર પોતાની પરિણીત સ્ત્રીને છોડી દીધેલ હોય. આ પ્રસંગમાં પ્રેમ બહાનારૂપ નહોતો, પ્રાયશ્ચિત જ તેને કસ્તૂરીના ત્યાગ કરવાનું ફરમાવતું હતું. પણ એ ફરમાનને માનવાનો વિચાર કરતાં એ કંઈ ઊઠ્યો. કસ્તૂરીને છોડે એટલે આને ત્રિવેણીની જે દશા છે એ જ કસ્તૂરીની થાય.

વિચાર આવતાં કિશોર રથબી ગયો, ત્રિવેણીને એ બીજો પ્રશ્ન પૂછી ન શક્યો. ત્રિવેણી સામે એની નજર ગઈ પણ ધ્રુવત એણે એ પાછી ફેરવી લીધી. ત્રિવેણી અને કસ્તૂરી! મગજમાં એક પછી એક બંનેએ ધૂમત્રા માડ્યું.

એ એમણે યર્થ ગયો. “તમારી સાસુ આવ્યાં તો નહિ હોય ને? અરે, મારે કામ હતું. હું બૂલી ગયો.” છાંબના ગોટા વાળતા એ બીજો યર્થ ગયો ને બહાર નીકળ્યો ગયો.

ત્રિવેણીએ પોતાનાથી પણ બલે ચોરતી હોય તેવી નજરે પાછળ નેચું. કિશોર સીડી ઊતરી રહ્યો

હતા તે નેઈને એલે એક આડા નિસારો મૂક્યો હજવેથી ઊંડી બહાર આવી પ્રેરે જાણીને એ અન્ય નજરે કિશોર સામે નેઈ રહી

કિશોર કામ પર આવ્યો ગયો પણ કામ કરતાં ફરતા એને વિચારો તો ત્રિવેણી અને કરતુરીના જ આવતા હતા કરતુરીથી બે અસતોષ ન હોત તો એને ત્રિવેણીનું કુખ લાગત ? એક વિચાર એને ઝબકી આવ્યો, કઈ રીતે શક્ય છે કરતુરી નેડે જીવન જીવવાનું ? કદાચીને એણે લમણે હાથ મૂક્યો ત્રિવેણી જવા પત્ની હોત તો એ કેવો સુખી હોત ! ત્રિવેણી પણ કેવી સુખી હોત ! કરતુરી આડી ન હોત તો એ ત્રિવેણીને ફરીથી મેળવી શકત બને સુખી થાત બનેના સુખની આડે કરતુરી જ છે

એનાથી હોઠ પિસારી ગયા શ કરવું ? કરતુરીને મારી નાખવી ? લપકર વિચારો એ પ્રશ્ન ઊઠ્યો

એમ કરવું ખરાબ છે એમ એણે એના આત્મ મનને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એ વિચાર દૂર થયો જ નહિ, અને કરતુરીને આ હુનિયામાંથી કેવી રીતે દૂર કરી શકાય તેની જ યોજના સનમાં બધાવા લાગી બે ત્રણ યોજનાઓ પાકી પણ ચર્ચ થઈ

કામ પરથી છૂટીને એ ઉકે દોતાખતી ચર્ચગયા પછી મોડેથી ઘેર આવ્યો કરતુરીએ રાંધી તો કચારડું ચે લીધું હતું ને એના આવવાની રાહ નેઈને બેઠી હતી- “તમારે તો ઠીક છે કે કામમાં ને કામમાં વખત નીકળી જાય ને બૂખની ખમર ન પડે પણ આમારો વિચાર તમારે કેવો કે નહિ ?” એમ એણે રોષ પણ કલવ્યો

“કામથી થાકીને અબ્બા પછી પણ પ્રેમથી જ માડવાનું આને સરલું નથી !” કિશોરને કરતુરીનો કટાણો આવ્યો

બંને સાથે જમવા બેઠાં જમતા જમતાં કિશોરે બેએ સામાન્ય જામત પરથી ખિન્નવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એમ ખિન્નઈ રહ્યા પછી એને મુરત ખ્યાલ આવ્યો કે ખિન્નવા જેવું એ બાબતોમાં કશું જ નહોતું જમી ગયા પછી આરામ લેના બંને વચ્ચે થોડી હજબી વાતો ચર્ચ

“કરતુરીને ખમર છે કે આવતી કાલે એ જીવતી થયું નહિ હોય ?” કિશોરને થતું હતું ને એ ભેની એ અબોધતાને બોલો એના ચહેરા સામે નેઈ જ રહેતો હતો

“આજ કેમ આમ મારી સામે ને સામે લુઓ છે ?” કરતુરીએ સહેજ પૂછ્યું “આમ ને આમ તમારી સમે ભેરી જ રહું તો તમને ગમે ?”

કિશોરને એ પ્રશ્નથી અણગમ્યાડી ચર્ચ આવી એ જવાબ ન આપી શક્યો. જવાબ ઉઠાવવા એણે માત્ર મિત્ત જ કર્યું

“તમારી સાથે મેંથી રહેવાને હું નવરી નથી મારે રસોડામાં હજી કામ છે” કરતુરી બોલીને ઊભી ચર્ચ

એના ગયા પછી કિશોર ફરી વિચારે ચડ્યો “આનો શી શુનો છે ? શુનો હોય તો પણ એ જાણે છે કે એ શુનો કરે છે ? કેવળ અબોધના ! આ જન્મના પૂર્વ જન્મના કેવળ સરખર ! એમાં એનો શી હોય ? કયો અધિભાર છે કે હું એને એની ઈચ્છા વિરુદ્ધ દૂર કરું ?”

એ વિચાર ન કરી શક્યો એવું મમજ ભારે બની ગયું એ રિથિતિ એનાથી સદન ન ચર્ચ ઊઠીને બહાર ચાલ્યા જવાની ઈચ્છા ચર્ચ ઊભો થયો કર્ણમાથી જરા બહાર નેચું એક વિચાર ઝબકી આવ્યો એણે એકદમ કરતુરીને ખૂમ મારી કરતુરી આવી એણે કહ્યું, આપણે કાલે આ મકાન બદલી નાખવું છે”

“કેમ ? મને તો અહીં બહુ ગમે છે” કરતુરી બોલી

“કુટાનથી આ સમન દૂર પડે છે સાજો જન્મવાનું મોહુ થાય છે” કિશોરે એકદમ કારણ શોધી કાઢ્યું

બીજે જ દિવસે કરતુરીને જો પસદ પડ્યું એણે બીજી ઘર શોધી લઈને કિશોર ત્યાં ચાલ્યો ગયો

કિશોર ત્રિવેણીથી દૂર ચાલ્યો ગયો પોતે ત્રિવેણીને નહોતો મળ્યો ત્યા સુધી ત્રિવેણી જીવતી

જન્મદતી ને ? તો હવે પણ એ કેમ નહિ જીવે ? તો શા માટે નાહક કરતુરીનું એક કે બીજી રીતે મૃત્યુ કરીને જીવનમાં બીજી મહાન ભૂલ કરવી ?

ત્રિવેણી જીવતી જ હતી. કિશોર ગયો એટલે એ તો ફરી છોકરાંઓમાં, દળણાં-ખાંડણાં ને બરણાં-સીવણાંમાં દટાઈ ગઈ ને હૃદયના દુઃખને એમાં જ

ભારી દીધું.

અને કરતુરી પણ જીવતી રહી

અને કિશોર જ ત્રિવેણીની દશાને-કે પોતાની દશાને ?-પાદ કરતો એકાંત ખૂણે બારાઈ આંસુ સારતો પોતાને ભારી રહ્યો. એની ભૂલ હતી એટલે એણે જ મરવું રહ્યું.

વેશ્યાનું હૃદય

મૂળ લેખક : ધનીરામ ત્રેમી-અનુવાદક : રમણીક કિશનલાલ મહેતા

હું એક પુત્રીનો પુત્ર હતો. મારા પિતા પંજાબના એક નાના નગરના સૌથી મોટા અને પ્રતિષ્ઠિત મંદિરના પુત્રી હતા. તે મંદિર એક પ્રકારે અમારા કુટુંબની ગાદી બન્યું હતું. પેઢીઓ યથા અમારા કુટુંબમાંથી જ કોઈને કાઢી પુત્રી યતું આપ્યું છે. હું મારા પિતાનો એક માત્ર પુત્ર હતો. અને તેથી પિતાજીના મૃત્યુ બાદ પુત્રીની ગાદીનો ઉત્તરાધિકારી હું જ બનું એ સ્વયંસિદ્ધ વાત હતી. આ વંશપરંપરાનો અધિકાર ધાર્મિક વિચારોને કારણે સ્થિર નહોતો, કારણ કે ધર્મપાલનના અધિકાર માટે કેટલાં કુટુંબ અથવા તો કેટલી વ્યક્તિ લાગતા-ઝાલતા માટે તૈયાર રહે છે. પણ તેવું સુખ્ય કારણ મંદિરની આવક અને પુત્રીના પદની પ્રતિષ્ઠાનો લોભ હતો. મંદિરના નિર્માતાએ એક મોટી જમીન મંદિરના નામે લખી આપી હતી અને તેથી મંદિરનો પુત્રો એક સાધારણ પુત્રી નહિ, પણ એક જમીનદાર ગણાતો હતો. આ કારણોને લીધે પિતાજીની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી કે હું તેમનો ઉત્તરાધિકારી બનું. મંદિર પ્રત્યે માત્ર વલણ નહોતું. હું એવા વ્યવસાય માટે નથી

જન્મ્યો એવી મારી માન્યતા હતી. પરંતુ હું મારા પિતાનો પુત્ર હતો, એટલે પુત્રી બન્યા સિવાય ચાલે તેમ નહોતું.

મારા શિક્ષણને માટે પિતાજીએ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી હતી; પરંતુ તે કેવળ ધાર્મિક શિક્ષણને માટે. બચપણથી જ મને પૂછતા મંત્ર અને પ્રાર્થનાના શ્લોક ગોખાવવામાં આવ્યા હતા. હું એ બધાના અર્થ સમજતો નહોં, પરંતુ તે બાળકોની જરૂર પણ નહોતી. પિતાજી કહેતા કે 'આ મંત્રો તારે માટે નથી; પ્રભુને-પરમાત્માને માટે છે; અને તે સંસ્કૃત ભણે છે. તું સમજે કે બલે ન સમજે.'

મારા પિતાના જેવો હું પણ એક પુત્રી બનત. પરંતુ એક ઘટનાએ એ કમમાં પરિવર્તન કરો મૂક્યું. મારા પિતાના એક મિત્ર લાહોરના સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં અધ્યાપક હતા. તેઓ નોકરી છોડીને અમારા ગામમાં આવીને રહેવા લાગ્યા. તેમની નજર મારા પર પડી. મારા મુખે સંસ્કૃત શ્લોકોના ઉચ્ચાર સાંભળીને તેમણે પિતાજીને કહ્યું કે કેશવને તમે સંસ્કૃત શા માટે બાળાવતા નથી ?

“ તે બણ્યો છે એટલું બસ છે. ”

“ બસ છે? પરન્તુ એ બણ્યો જ શું છે? ”

“ પૂજના મંત્ર. ”

“ એ સંસ્કૃત નથી. સ્લોકો ગોખી લેવા અને તેનું અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવું એ એક પુનરીને માટે શોભાસ્પદ નથી. ”

“ પુનરીનું કામ પૂજન કરવાનું છે, નહિ કે સંસ્કૃતના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાનું. ”

પિતાશની સાથે માયાકેક કરવી એ સરલ વસ્તુ નહોતી; પરન્તુ પડિતજીએ ગમે તેવી રીતે સમજીને તેમને મારા શિક્ષણને માટે હા બાજીવારી; અને એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે હું પડિતજી પાસેથી સંસ્કૃત બાણ્ય અને બધાં પુસ્તકો પૂરાં કરીને છ માસ માટે લાહોર જઈને રહું.

: ૨ :

લાહોરમાં હું એક નાનકડા મકાનમાં એક ઝોરડી રાખીને રહેવા લાગ્યો. એ ઝોરડીમાં અમે બે જણ રહેતા હતાં, એક હું અને બીજો વિદ્યાલયના એક વિદ્યાર્થી. મકાનમાં દસ ઝોરડા હતા, અને પાછળ એક નાનકડો બાગ હતો. એક અકબાડિયા સુધી બંનેને પરિચય કેઈ પણ પડોષીઓ સાથે ન થયો. મોટા શહેરમાં એવું જ બને છે. પોતાના કામ સાથે કામ, બીજાની ચિન્તા લોકો બહુ ઓછી કરે છે. અને તેમાં જે વળી અમે તો નવાસવા આવીને રહેનારા.

ફેટલાક દિવસ વીત્યા બાદ એક દિવસ મનોહરે કહ્યું: કેશવ! બાળુના ઝોરડામાં કાણુ રહે છે એ તું જાણે છે?

“ ના. ” મેં ઉત્તર આપ્યો.

“ કોઈ વાર જોયું છે? ”

“ ના. ”

“ તું તો ગમાર જ રહ્યો. લાહોરમાં રહે છે અને અંખિ બધ રાખીને ફરે છે. ”

“ મારે પુનરી બનવું છે. પુનરીએ તો અંખિ બધ કરીને જ રહેવું થોડું છે. ”

“ આવ, એક વાર એતો ખરો, પછી અંખિ બધ કરી લેજે; આજે તો સડાને માટે. ”

“ એવી તે થી વાત છે! શું કોઈ બી છે? ”

“ બી નથી ઊકરો છે. ”

“ વિચિત્ર! ”

“ અને તે એકલી જ છે. ”

“ ત્યારે તો હું નહિ જાઉં. ”

“ શા માટે? ”

“ તું એ જાણે છે, મનોહર! ”

મનોહર કોઈ બોલ્યો નહિ. અમે બંને ચાન્ત હવા. થોડી વાર પછી મનોહર પોતાની મેજે જ બા-બઘ્યો. “ ધર્મ, ધર્મ, બધાં જુઓ ત્યાં ધર્મ! બા-વામાં પીવામાં, ચાલવામાં, બેસવામાં, ધર્મ જ ધર્મ! સંસ્કૃત શું બણ્યો? આફન કરી. ન કોઈ જુએ, ન કોઈ કહે, ન કોઈ સંભળે ” તે બેસી ગયો. પછી બીજીને મારી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, ‘ શું સંસ્કૃત બાણ્યના અર્થ સંસારથી વિરક્ત રહેવું એ? ’

“ ના, ” મેં કહ્યું.

“ તો પછી? ”

“ મારું પદ? ”

“ પુનરી? ”

“ હા? ”

“ ફેટલા પુનરી એવું જીવન વિતાવી રહ્યા છે? ફેટલાં મંદિરોમાં કેવળ ધર્મનું જ રાજ્ય છે? એ કેવળ ફરે જ છે. ”

થોડી વાર તે ફરી ચાંત રહ્યો. પછી તે બોલ્યો અને પાછળનું દાર ઉઘાડી તે બોલ્યો, “ આ રહી તે. ”

મેં પાછા વળીને જોયું તો એક નવયુવની રેશમી સાડી પહેરીને બાગમાં બેઠી હતી. તેના જોડલી સ્વ-ન્દ્ર બાલિકા મેં કહી જે જોઈ નહોતી. મારા ગામમાં તો સ્ત્રીઓનાં દર્શન થવાનું કઠિન હતું. મનોહરને કહેલા સખ્તો હું વીસરી ગયો હતો. ધીમે ધીમે હું બા-રણા સુધી જઈ પહોંચ્યો. મનોહરે મારા તરફ જોઈ દર્શીને કહ્યું. “ અહીં શા માટે આવ્યા પુનરીજી? ”

“ કોઈ નહિ. જરા સ્વચ્છ વાસુ લેવા માટે આવ્યો હતો. ” મેં કહ્યું.

“ હવે ત્યારે. હવે સ્વચ્છ વાસુ તો આવ્યો ગયો. ”

મનોહરે કહ્યું, કારણ કે તે સુંદરી બગીચામાંથી પોતાના ઓરડા તરફ ચાલી ગઈ હતી.

“એ સ્વચ્છ વાયુને ને મારે કશો સંબંધ નહોતો.” મેં તેના ભાવ સમજ્યાં કહ્યું.

“બાણું છું. મને સમજાવીશ નહિ.” તેણે વ્યંજનપૂર્વક કહ્યું.

થોડી વાર ફરી પાછા અમે મૈન રહ્યા. હું તે સુંદરીના સંબંધમાં વિચાર કરી રહ્યો હતો. મેં વાંચ્યું હતું અને સાંભળ્યું પણ હતું કે પરાઈ અતિ વિચાર કરેલા એ પાપ છે અને હું પોતે પણ મારા મિત્રોને એમ જ કહેતો. મનોહરને પણ મેં તેમ જ કહ્યું હતું. પરંતુ કહેવું જોટલું સરળ છે તેટલું આચરવું સહેલું નથી. હું તેના સંબંધમાં મનોહરને પૂછ્યા વિના રહી શક્યો નહિ.

“એ કાણુ છે, મનોહર?”

“સ્વચ્છ વાયુ!” મનોહરે મારા તરફ નોંધ રહી હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો.

“મનક ન કર. હું ગંભીરતાપૂર્વક પૂછું છું.”

“એ પૂછવાની ધૂન ક્યાંથી લાગી ગઈ? તું તેની પૂજા કરવી છે?”

“શું એક પડોશીના સંબંધમાં પૂછવું એ પણ પાપ છે?”

“હા. જો તે પડોશી એકાદ સુંદર સ્ત્રી હોય તો.”

“સુંદરતા પાપનું ચિહ્ન નથી. તેમ એક સ્ત્રી પણ પાપનું ચિહ્ન નથી.”

“પરંતુ તે છે.”

“શું?” મેં આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યું.

“મેં કહ્યું કે એ છે.” મનોહરે થોડી વાર અટકાવે કહ્યું.

“એટલે?”

“તે એક વેશ્યા છે.”

“વેશ્યા! તું કાંઈ પાગલ બન્યો છે કે શું?”

હું મોટેથી બોલી બાંધ્યો. “તેના મુખ ઉપરથી કાંઈ કહી શકે તેમ નહોતું” કે તે એક વેશ્યા હતી.”

“તે કાંઈ વેશ્યા જોઈ છે?” તેણે પૂછ્યું.

“ના.”

“તો પછી આશ્ચર્ય શાનો પામે છે?”

“તે એક વેશ્યા છે એ તું ક્યાંથી બોલે?”

“જે ચાર દિવસ બધું જોવાનો શ્રમ ઉઠાવીશ તો તેને પણ ખબર પડશે.”

“વેશ્યા!” એક નિઃશ્વાસ નાખીને હું મનમાં જ બોલી બાંધ્યો, એક વસ્તુ ગ્રાસ કરીને મેં શુભાવી દીધી હોય તેમ.

“મને તેમ હો, પણ છે તો એક અપૂર્વ સુંદરી.”

“એ સંબંધમાં કાંઈ વિશેષ ન બોલ.”

“કેમ ઘૂણા આવી ગઈ?”

“હા.”

“તે વેશ્યા છે માટે?”

“જે કલંકની કાલિમા મરતકે લગાવી ક્યાં કરે છે, જે પોતાના જોન્દગીનો નશો પાછને નિરપરાધ નવયુવાને નષ્ટ કરી રહી છે, તેનું નામ સરખું બે બેનું તે મહા પાપ છે. આ મહાનમાં રહેવાની તેને કઈ રીતે રજા મળીએ સમજાવું નથી.” મેં ઉત્તેજિત થઈને કહ્યું.

“કદાચ તું ભૂલ કરતો હોય, કેસવ! કાણુ કહી શકશે કે એ કલંકકાલિમા-એ અપવિત્ર જીવનની પાછળ કાંઈ દુષ્ટદ કદાચી, એક ઉત્તમવળ હૃદય અને એક દલિત આત્મા નહિ હોવામાં હોય?”

“દલિત આત્મા! ઉત્તમવળ હૃદય! કલંકકાલિમાની પાછળ? એ અસંભવિત છે. ત્યાં નથી આત્મા કે નથી હૃદય!”

“એ તારું કહેવું અસત્ય છે. પ્રત્યેક પુત્રી, ઉપાસક અને ઉચ્ચવર્ણ-પુરુષના જીવનની પાછળ પાવન હૃદય અને ગૌરવાન્વિત આત્મા રહેલો છે એમ કહેવું જોટલું જાણીએ છીએ તેટલું આ પણ છે. પરિસ્થિતિની વિચિત્રતા કાંઈથી સમજી શકાતી નથી. તે કાંઈના પણ જીવનને સ્વસ્થમ-અઘાર તેમ જ અંદરથી જિલ પ્રકારે-બનાવી શકે છે. આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ તેમ જ સાંભળીએ છીએ કે કેટલાયે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો પતનને ઉદ્દેશ પગથારે બંધને બેઠા હોય છે. આપણે તેમની આટલી હદ સુધી ઘૂણા કરતા નથી. તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવીએ છીએ. તેમને મદદ કરીએ છીએ. કેવળ એટલા માટે કે તેઓ પતનના પથે પહોંચ્યા હોવા છતાં વે શક્તિ-શાળી છે. કાંઈની પાસે બળ, કાંઈની પાસે ધન

અને કાઈની પાસે પ્રતિષ્ઠા છે પરંતુ જ્યારે આપણે આ શિક્ષાદીન વ્યક્તિઓના પાન તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ છીએ ત્યારે આપણુ મુખ્ય રક્તવર્ણુ બની જાય છે વાપુવાનમાં જોરેથી એકાદ ધનિક, કીચકમા નીચે ચાલતા જીર્ણકાય નિર્ધન તરફ જોવી દૃષ્ટિએ જુએ છે તેવી દૃષ્ટિએ આપણે તેમને જોઈએ છીએ, હુપે-ક્ષાથી, ધૃણાથી, સદેહથી શુ આપણે કદાપિ તેમના એ પતનની પાછળના દશ્યો જોઈએ છીએ ? કદાપિ એ સમજવાનો પ્રયત્ન સરખો થે કરીએ છીએ ? નહીં જ એ અન્યાય છે, કેશવ, આ મનમાન્ય ધર્મનો મન-માની રચાયેલી શ્દિઓનો અને આ અહભર્યા સમા જનો હું તેમની ધૃણા કરવા નથી માગતો અભ્યાસ કરવા માગુ છું હું સરકૃતના મૃત પુત્રકો કરતા તેમના આ જીવિત પુત્રકોનો પાઠ અધિક લાભદાયક માતું છું હું એ ચરિત્રોને સમજવા માગુ છું, ધૃણા નહિ પણ રનેહ અને સહાનુભૂતિથી હું તેમને એ બતાવવા માગુ છું કે કેટલીક એવી વ્યક્તિઓ પણ છે, જે તેમને હજી થે મનુખ સમજે છે, નહિ કે નરકમા ખરડાયેલા કીડા કે ભોગવિલાસની સામગ્રી "

તે એકર સાથે આ બધું કહી ગયો મનોહરના હૃદયમાં આવા કડુજી વિચારો ભર્યા હશે એવું મે સ્વપ્નેય ધાતું નહોતું શુ તે સાચું કહી રહ્યો હતો ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા મારો આત્મા હા કહી રહ્યો હતો મે મનોહરનો હાથ પકડીને કહ્યું, "કદાચ તુ સાચું કહેતો હોઈશ, મનોહર, પણ તુ એવું શા માટે કરતો નથી ?"

"મારામા એટલું બળ નથી, કેશવ ! હું તેમની સામે જોતો રહી શકતો નથી તેમના નેત્રોની ત્વાવા અને કયાવળી કચાય ધસડી લઈ જશી પણ તું એમ કરી શકે છે તને બચપણથી જ ધાર્મિક શિક્ષણ મળ્યું છે. તારું મન એટલું દૃઢ બનેલું છે કે તું સેરા માત્ર વિચલિત થયા વિના તેમ કરી શકે."

"શુ હું તેમ કરી શકીશ ?"

3

અમારા મકાનની પામેની સામને બીજે છેડે એક મંદિર હતું મંદિરમા પૂજાને માટે ઉચ્ચ કુળના સ્ત્રી-પુરુષો આન્યા કરતા એક દિવસ જાપેરના વખતે

કાઈ તહેવારને અંગે ખાસ વિશેષ પૂજા હતી. મુંદર અને બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર પરિધાન કરીને લોકો મંદિરે આવ્યા હતાઃ જાણે કાઈ મોટો મેળો બરાયો હોય તેમ હું મારા મામમાં, મારા પોતાના મંદિરમાં પણ આવા પ્રવર્ણનો જોતો હતો, પરંતુ તે અહીંના આ પ્રદર્શન આગળ કાઈ જ વિસ્માતમા નહિ પૂગ પૂરી ચર્ધ હું અને મનોહર અમારી બારી સામેતું દસ્ય જોઈ રહ્યા હતા હું પૂજા જોવા જવા માગતો હતો, પરંતુ મનોહરના બ્યાખ્યાને મને રોક્યો હતો મનોહરનો પ્રભાવ દિનપ્રતિદિન મારા પર વધુ ને વધુ ગાઢ થતો જતો હતો મારા હૃદયમા મંદિર, પૂજા અને તેની સાથે સબધ ધરાવતી સમસ્ત વાતો પ્રત્યે વિદ્રો-હની જે ચિનગારીઓ પ્રકટી હતી, તે મનોહરની વાતોથી વધારે પ્રભવલિત થતી જતી હતી. તે સંસ્કૃતનો વિદ્યાર્થી હતો, જનાં થે તેના વિચાર અગ્રિજી ભણેલા ધર્મશ્રોત્રો જોવા હતા તેને ધર્મના સિદ્ધાન્તો અને શાસ્ત્રોની મર્યાદાઓથી વાસ્તવિક કુશળ દૃષ્ટિએ ઉકેલ આણવા સા રુઆવડ હતું તે પાપીને ધિક્કારવા કરતા તેના પાપી થવાનું કારણ જાણવા માટે તેમ જ તે જાણીને તેને સહાયતા આપવામાં અધિક પવિત્રતા અને શ્રેય સમજતો હતો. હું તેને પૂછતો કે "તું સંસ્કૃત શા માટે ભણે છે ?" તેના ઉત્તરમા તે કહેતો કે "હું અગ્નિ પ્રકટાવવા માટે ઈંધન એકત્ર કરુ છું" તે સાચું કહેતો હતો તે જે વાતો શીખતો હતો, તેના જ બળે તે તેવું ખડન કરતો હતો

થોડી વાર સુધી મંદિરમાંથી લોકો બહાર નીક-ળતા રહ્યા પાછળથી, જ્યારે સૌ કોઈ આદ્યું ગયું ત્યારે, કપાળમા તિલક કરેલું એવા એક ધનિક સાલણે બહાર આવ્યો ગાડીમા રથાન લીધું ફરેલા મેલા વચ્ચે પહેરેલા એક નાના બાળકે ગાડીની પાસે આવીને એક પૈસો માગ્યો પડિતજીએ તેને પૈસો તો ન આપ્યો પણ ખૂન ધમકાવ્યો બાળક ત્યાંથી ખસ્યો નહિ અને હાથ લાગે કરી જોમો રહ્યો ગાડીવાળાને માટે આ અસહ્ય બન્યું તેણે ગાડી ચલાવી, બાળક ધકો લાગતા પૃથ્વી પર પટકાઈ પાડ્યો પડિતજીએ પાછા ફરીને તેના તરફ જોયું સરખું ને નહિ તેઓ તો મંદિરમાંથી સર્વ પાપોની ક્ષમા મળ્યાતું પ્રમાણપત્ર

લઈને આવ્યા હતા. ત્યાં રસ્તે જતાં આવતાં બીજાં ધણીયે. માનવી હતાં પણ કોઈએ એ બાળકને ઉઠાડ્યો નહિ. તેની સંભાળ ન લીધી. તે બેઠોશ હતો. પરંતુ તે અજ્ઞત હતો કોઈ ક્યારેય વળું એને કેમ રૂપશ્ કરે? મનોહરે તેની પાસે જવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ મેં તેને અટકાવ્યો. એથી મને શરમ આવે છે, પરંતુ એ ઘડી સુધી હું અજ્ઞતને એક પ્રકારના ચેપી રોગ જેવા માનતો હતો. તેને હું માત્ર મકાનમાં કેમ બિચારી લાવું? એમ કરવાથી મારા પુત્રની પાછળની પાવનતા કેવી રીતે અસ્પર્શ રહી જતી? આમ કરતાં મારા હૃદયમાં કેટલી બિચલપાયલ મચી રહી, પરંતુ છતાંયે મનોહરને મેં રાક્યો. મનોહર કોઈ પણ ન બોલતાં ત્યાં જ બિભો રહ્યો.

એક રાહગીરે બાળકને બોલ્યો. મંદિરનું દાર ખુલ્લું હતું. તે બાળકને લઈને તે તરફ જવા માંડ્યો. હજી તે ખારણા આગળ લાગ્યે જ પહોંચ્યો હશે ત્યાં તો એક લાંબી મોટી વાળો માણસ દોડતો આવ્યો અને મોટેથી બૂમો પાડવા લાગ્યો: “અહીં ક્યાં લાવે છે?”

“એ બેઠોશ છે. થોડું પાછી-”

“આ તો મંદિર છે.” આવનાર વ્યક્તિએ દાંત પીસતાં કહ્યું. એની આંખમાંથી ધૂણાની-તિરસ્કારની જ્વાલા વરસી રહી હતી.

“એટલા માટે તો હું એને અહીં લાવવા માગું છું. ભગવાનના ધરમાં.....”

“ભગવાનના ધરના પાપ, આ અજ્ઞતને મંદિરમાં કેવી રીતે આવવા દેવાય?” તેણે વાત ઉઠાવતાં કહ્યું.

“એ અજ્ઞત છે એ સાચું પણ બેઠોશ છે.” પેલાએ કથું બ્યાન ન આપ્યું અને ઝડપથી તેણે મંદિરનું દાર ગંધ કરી દીધું અને પોતે અંદર ચાલ્યો ગયો.

પાસે જ બે મિનિટ પહેલાં એક માઠી આવીને બિભો રહી હતી. રાહગીર મંદિર તરફથી પાછો ફર્યો ત્યારે એમાંથી એક સ્ત્રી બહાર નીકળી. તે વેશ્યા હતી. રાહગીરની તરફ જોઈને તેણે કહ્યું: “શી કમીકત છે?”

“આ બાળક બેઠોશ બની ગયો છે.”

“શું એ અજ્ઞત છે?”

“હા.”

“અને એટલા માટે જ શું તેને આ મંદિરમાં રથાન ન મળ્યું?”

“આજકાલ મંદિરમાં પાપાચાર, દુરાચાર વગેરેને માટે રથાન છે, પરંતુ દયા, કેરુણા અને દીનતાને માટે રથાન નથી.”

“ને કશી હરકત ન હોય તો તેને મારા મકાનમાં લઈ ચાલો. હું તેની સંભાળ લઈશ.”

રાહગીરે ધન્યવાદ આપી બાળકને વેશ્યાના મકાનમાં એક ખંડમાં સુતાર્યો. જ્યારે તે પોતાના ચોર-ડામાં જવા લાગી ત્યારે તેણે એક વાર અમારા તરફ તીવ્ર દ્રષ્ટિ નાખી. મનોહરે તે જોયું; અને બોલ્યો:

‘એક બાળુ પુત્રની છે અને બીજી બાળુ એક વેશ્યા છે.’

એનો કટાક્ષ મારા તરફ હતો પરંતુ હું મૌન રહ્યો. મારાથી કથું કહી શકાય તેવું નહોતું. મનોહર ફરીથી બોલ્યો: “અને એ વેશ્યાએને માટે આપણે કહીએ છીએ કે તેમનામાં હૃદય નથી: આત્મા નથી. એ કહેવામાં આપણું અભિમાન છે, આપણો દંભ છે.”

મારાથી ન રહેવાયું. મેં મનોહર તરફ જોઈને કહ્યું: “મનોહર, મને એથી દુઃખ થાય છે.”

“તમે લોકો તમારી ઉચ્ચતાના અભિમાનમાં એટલા બધા અંધ બની ગયા છો કે તમને પોતાના દોષ અને બીજાના ગુણ નજરે પડતા જ નથી.”

હું લલિજત થતાં બોલ્યો: “કદાચ લલિજતમાં હું એટલો અંધ ન પણ રહું.”

: ૪ :

કેટલાક દિવસ બાદ અમારી આગળ એક વિકટ પ્રશ્ન આવી બિભો રહ્યો. અમે બંને પરીક્ષાની તૈયારી માટે રાત્રિએ જાગવા માટે ચા પીતા હતા. તે દિવસે ખાંડ પૂરી થઈ ગઈ હતી અને બજાર બંધ થઈ ગયું હતું. અમારે ચા પીવી હતી અને તે ખાંડવાળી જ. પડોશના મકાનમાં અંધારું હતું. બધાં સૂઈ ગયાં હતાં. કેવળ તેના ખંડમાં પ્રકાશ હતો. મનોહર બોલ્યો: “તેની પાસેથી થોડી ખાંડ માગી લાવવી જોઈએ.”

“જા ત્યારે લઈ આવ.”

“તું જા. તને વાતો કરતાં આવડે છે.”

ડરતાં ડરતાં ધીરે ધીરે ચારે બાજુએ દૃષ્ટિ ફેરવી હું તેના મકાન તરફ ચાલ્યો. દાર આગળ જઈને બ્યારે મેં તે અબગવ્યું ત્યારે માડું શરીર કંપી રહ્યું હતું, હૃદયની ગતિ વધુ વેગવાળી બની હતી, શ્વાસ ભેરથી ચાલતો હતો. એટલામાં બારણું ઊઘડ્યું; અને તે બહાર આવી. મેં તેના તરફ અને તેણે મારા તરફ જોયું. તેનાં નેત્રામાં અગ્નિ આકર્ષણ હતું. પહેલી વાર જ મેં તેનાં નયનો તરફ જોયું હતું. તે આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠી: “શું તમે?”

હું કાંઈક ગભરાઈને અને કાંઈક હસીને બોલ્યો: “હા, તમારું થોડું કામ છે.”

“મારું અહોભાગ્ય!”

“મારે થોડી ખાંડ ભેઈએ છે.”

“બસ?”

“શું એટલું ઓછું છે?”

તે અંદર ગઈ અને ખાલો બરીને ખાંડ લઈ આવી. મેં ખાલો ભેઈને કહ્યું: “આ તો બહુ છે. કાલે તો હું બજારમાંથી લઈ આવીશ. બે ચમચા જેટલી હશે તો બસ થશે.”

“કદાચ અકસ્માત જરૂર પડે માટે લઈ જાઓ.”

“કાલે પાછી મોકલી આપીશ.”

“પાછી મોકલી આપશો કે આપી જશો?”

“જેવો વખત.”

“પણ આ ખાલો ખાલી જ આવે.”

“એમ તો કદાપિ ન બની શકે.”

“હું કોઈ વસ્તુ પાછી નથી લેતી. કાલે કાં તો ખાંડ ન લાવશો અથવા તો ખાલો પણ ન લાવશો.”

“વારુ, ખાંડ નહિ લાવું.”

“મારો આ ઓ સાથેનો પ્રથમ વાર જ વાર્તાલાપ હતો. તેણે મારા સમગ્ર શરીરમાં વિદ્યુતનો પ્રવાહ રેલાવી દીધો હતો. મનોહરને મેં તેના સમ્પર્કમાં કોઈ જ ન કહ્યું.

બીજો દિવસે મેં ખાલામાં પિસ્તાં ભર્યાં અને તેને રૂમાલથી ઢાંકી તેને ઘેર લઈ ગયો. તે કદાચ મારી પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી. અને જોતાં જ તે બોલી. “તમે મારી પ્રતિજ્ઞા શ્રૂતી ગયા કે?”

“કમ?”

“આ ખાલામાં શું છુપાવ્યું છે?”

“ખાંડ નથી.”

“ત્યારે એ બદલો શાનો છે?”

“કોઈ જ નહિ ફક્ત કૃતજ્ઞતા—”

“શા માટે?”

“કાલે કરેલી કૃપા બદલ.”

“રૂમાલ કાલે પાછો મોકલ્યું તો ચાલશે?”

“ખુશીથી.”

“બસ જશો?” તેણે પૂછ્યું, કારણ કે હું ત્યાંથી ચાલવાની તૈયારી કરતો હતો.

“હજી વાંચવું છે.”

“આટલી બધી ગરમીમાં?”

“તમે પણ ઘરમાં જ બેસી રહો છો.”

“બહાર બેસવા માટે કોઈનો સાથ નથી.”

“હું થોડી વાર.....?”

“ખુશીથી.”

તેણે મેં પુરથી બહાર બાગમાં લાવીને મૂકી. અમે બંને તે પર બેઠાં. થોડી વાર શાંતિ પથરાઈ રહી. પછી હું બોલ્યો “તમે એકલાં જ છો?”

“તોડરડી છે, પણ થોડા દિવસ માટે તે બહાર-ગામ ગઈ છે.”

“હિન્દુ છો?”

“હા. હિન્દુ હતી, પરંતુ અત્યારે કોઈ જ નથી.”

“શા માટે?”

“તમે નથી જાણતા કે હું કોણ છું?”

“જાણું છું.”

“તે હું એક વેશ્યા છું?”

“હા.”

અને જતાં એ તમે મારી પાસે આવો શકો છો? મારો સાથે વાતો કરી શકો છો? ધૂણાભાવથી નહિ, સમાનતાભાવથી, હૃદયતાની ભાવનાથી?

“શું” વેશ્યાની પાસે લોકો નથી આવતા?”

“શા માટે નહિ? તેની પાસે સમાજના સર્વ પ્રકારના માણસો આવે છે, પણ તમે જે ભાવનાથી આવ્યા છો તેવી ભાવનાઓથી નહિ.”

“હું તમને સમજવા માગું છું.”

“ધૂણા કરવા માટે?”

“એક વાર તમારી ધૂણા કરતો હતો કદાચ તમારી નહિ, તમારા નામની, પરંતુ તે દિવસે તમે અત્યંત આગળને શરણ આપ્યું હતું તે દિવસથી મારી તમારા તરફ શ્રદ્ધા જાગૃત થઈ છે.”

‘તમે શું કરો છો ?’

“હું પુનરીતું કામ શીખી રહ્યો છું.”

“પુનરી ?”

“શા માટે ?”

“કાંઈ નહિ હું એ વિચાર રહી હતી કે એક પુનરી અને વેશ્યાની મૈત્રી કેવી વિચિત્ર ગણાયો ?”

“તમે મને તમારા મિત્ર માનો છો ?”

“ધણી હાંઆ સમયથી.”

“તો પછી બોલતાં શા માટે નહોતાં ?”

“એક વેશ્યા હોવાને કારણે”

“પરંતુ વેશ્યા તો બીજાઓને ફસાવવામાં કામેસ હોય છે.”

“પણ તેને ય હૃદય જેવી વસ્તુ હોય છે.”

“હોય છે ?” મે તેના હૃદય તરફ આંગળી કરીને કહ્યું.

“લાગે છે તો ખરું” તેણે હસીને કહ્યું.

“તમે ખૂબ મસ્કરાં છો.....” કહીને હું તેનું નામ જાણવાની ઇચ્છાએ તેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો.

‘...ચલાખ મારું નામ છે.’

‘...ચલાખ !’

“તમે પણ મસ્કરા છો, પુનરીશ !”

‘મારું નામ કેયવ !’

‘હું તમને નામ દઈને બોલાવી શકું ખરી કે ?’

‘શા માટે નહીં ?’

‘હિંમત નથી ચાલતી.’

“બીક લાગે છે ?”

“હા, પહેલી વાર જીવનમાં.”

“શા માટે ?”

“કારણ કે પુનિત વિચારો પૂર્વક મારી સાથે વાત કરનાર તમે પહેલા છો. મારું જીવન કહુપિત છે. કહુપિત ભક્તિઓનો મને લાય નથી લાગતો, પરંતુ પવિત્રતાથી હું ડરું છું.”

“શું તમારું જીવન સદા ચેત્કહુપિત હતું ?”

“નહિ, થોડા દિવસો પહેલાં એ પણ પવિત્ર હતું.”
ઓહ ! એ વાતો કરવાથી શો લાભ ? કોઈ બીજી વાત કરો.”

“શું એની પાછળ કોઈ મર્મવિદારક કથા છુપાયેલી છે, ચુલાખ ?”

“પ્રત્યેક વેશ્યાના જીવન પાછળ અને ખાસ કરીને હિન્દુ વેશ્યાઓના જીવન પાછળ મર્મવિદારક કથા અવશ્ય છુપાયેલી હોય છે, પરંતુ તેની ચિંતા કોણ કરે છે ? એક વાર અમે માર્ગથી ભૂલ્યાં હોઈએ છીએ અને લોકો અમારું વધારે પતન કરતા જાય છે. જેઓ અમારા પતનના કારણરૂપ હોય છે તેઓ જ અમને હસે છે. જે લોકો અમારા ધરમાં અમારા જોડા સાફ કરતા હોય છે તેઓ જનતામાં અમારાં દર્શન પણ અપવિત્ર માને છે. લોકો કહે છે કે વેશ્યા રૂપિયાની ચાર હોય છે. અને તે ખલાસ થતાં ઠાકરે મારે છે. પરંતુ તેઓ પુરુષોને માટે કદાપિ નથી કહેતાં કે વેશ્યાઓને ત્યાં જનારા રૂપના ચાર હોય છે. જ્યારે રૂપ જીતરી ગયું હોય છે ત્યારે તેઓ ઠાકર મારે છે. આ છે વેશ્યાઓની કથા, તમને સંસારનો અનુભવ નથી. કેયવ ! તમે કયાંથી સમજી શકો ?”

“સમજીશ, ચુલાખ !” મે નિશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“વેશ્યાના સંબંધે ?”

“એક પ્રાણીના સંબંધે, મિત્ર તરિકિના સંબંધે.”

: ૫ :

આ પછી તો હું ચુલાખને કેટલીયે વાર મળ્યો. તે પોતાના જીવનથી પ્રસન્ન નહોતી. તેણે અનેક વાર ઇચ્છ્યું હતું કે પોતે તેના વ્યવસાય છોડી દઈને એક કુલીન સ્ત્રીનું જીવન વિતાવે, પરંતુ હિન્દુ સમાજ એક વાર પતિત થયેલા પ્રાણીનો ઉદ્ધાર કરવાનું તો શીખ્યો જ નથી. જેની પાસેથી તે સહાયતાની આશા રાખતી તે જ તેના સર્વનાશ કરવાને તૈયાર હતા. થોડા દિવસથી સાથે બેસીને વાતચીત કરવાથી અમારા બંનેમાં એકે પ્રકારની આત્મીયતા જાગત રાઈ હતી. હું તેને મારા વ્યવસાયની વાતો સંભળાવતો, અને તે તેના વ્યવસાયની એની વાતોમાં અધિક મનો-

રંગન અને કુતુહલની સામગ્રી સમાયેલી રહેતી. ત્યારે તે ભાનભૂત્યા નવયુવકોની કથા સંભળાવતી ત્યારે મને મારા પોતાના પ્રત્યે ગદ્યાનિ ઊપજતી. આ નવયુવકો કે જેમને સમાજમાં અત્યંત શ્રદ્ધા અને સન્માનની નજરે જોવામાં આવે છે !

અમે બંને મિત્રોની માફક બળતાં દર્તાં અને અમારાં હૃદયમાં અન્ય કોઈ પ્રકારની લાવના નહોતી એ હું જાણતો હતો. ગુલાબ પશુ જાણતી હતી, પરંતુ તેમ છતાં યે અમે એક બીજાને ખૂબ ચાહતાં હતાં. એને મારા સાથમાં શાંતિ મળતી હતી, અને મને તેની સાથે—તેની સોખ્મતામાં સજીવતા મળતી હતી. બવિષ્માં એના શો અનંત આવશે એ વિષે મેં કદી યે વિચાર નહોતો કર્યો, તેને માટે મારા હૃદયમાં કોઈ વિશિષ્ટ સ્થાન હતું એટલું હું જાણતો હતો એને હું પ્રેમ નહિ કહું. પરંતુ જો કોઈ એને પ્રેમ કહે તો તે પ્રેમની આગ નહોતી હતી કેવળ પ્રેમની ચિનગારી, પરંતુ એ ચિનગારી જ કદીક કદીક સમસ્ત હૃદયને આલોકિત કરી મૂકતી. રહી રહીને કદીક મનમાં તરંગો જગતા. આશં નેત્રો ખિડાઈ જતાં અને હું એ બંધ નેત્રોની સમીપમાં કોઈ અદ્ભુત સૃષ્ટિને નાચતી જોતો. હૃદય ખીલી ઊઠતું, મુખાકૃતિ ચમકી ઊઠતી, અને મુખ ઉઠ્ઠી ગીતો—જે હું બચપણમાં શોખી હતો, ગાવા લાગતું. તે ગીતો સંજોગોને ગુલાબ પાગમાં આવતી. હું તેના અવાજ સાંભળીને બહાર આવતો ત્યારે તે સુખચાપ મારા તરફ જોયા વિના અપરાધીનો માફક પોતાના ઔરડામાં ચાલી જતી.

“તમે ગીત બહુ સુંદર ગાઓ છો, પુન...”
તે એક દિવસ આવીને કહેવા લાગી.

“તને એ મને છે ?”

“ખૂબ જ.”

“તમે નથી ગાતા ?”

“મારામાં એ એક જાણુપ છે.”

“કદી યે ગાવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ?”

“ના.”

“કંઈ સારા નથી ?”

“કોઈ શીખવનારું નથી.”

હું સમજી ગયો. કોઈ બોલ્યો નહિ. તે બોલી,

“કેશવ,” તમે મારા શિક્ષક યા માટે નથી બન્યા ?

“પાઠ ક્યારે શરૂ કરીશું ?”

“તમે કહો ત્યારે !”

“પરમ દિવસે !”

“હાલે”

થોડી નાદે તે બોલી; “પરમ દિવસે તો વૈશાખી.”

“હા.” મેં થાક કરતાં કહ્યું.

“ઘેર તો નથી જવાના ને ?”

“ના, અહીં જ રહીશ.”

એ સાંભળીને તે કાર્ષિક પ્રસન્ન થઈ, પશુ પુનઃ તેના મુખ પર ઉદાસીનતા છાઈ રહી. મેં તેનું મુખ ઊંચું કરી કહ્યું, “ગુલાબ !” તે કાર્ષિ બોલી નહિ. આંખો મારા તરફ ફેરવી.

“હું ઉદાસ યા માટે છે ?” મેં તેમની દૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિ પરાવર્તી દહું.

“નહિ, ઉદાસ નથી. મને વૈશાખીનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવ્યો તેના હું વિચાર કરતી હતી.”

“વૈશાખી જીવવાનું તને નથી મળતું ?”

“અમારે વૈશાખી વળી કેવી ?” તેણે હાથ નિશ્ચય નાંખીને કહ્યું. હું કાર્ષિ ન બોલ્યો. તે કરુણ લાવનાઓથી ભરપૂર હતી. મને ખીક હતી કે તે ક્યાંય રહી પારો. તેના હાથ ચામડી હું ધીમેથી મારા ખંડમાં ચાલ્યો ગયો.

આખી રાત મેં તેની લાચારીભરી સ્થિતિ પર વિચાર કર્યો અને છેવટે મેં નક્કય કર્યો કે તેને વૈશાખીના અવસરે, સંસારમાં તેની સાથે વાસ્તવિક પોતાપણું દાખવનારું કોઈ નથી એવો વિચાર સરખો ય નહિ આવવા દઉં. કાર્ષિ તે કાર્ષિ પ્રસન્નતાની તે અધિકારિણી જરૂર હતી. હું ઝાઝું કાર્ષિ કરવા માગતો નહોતો કારણ કે તેમ કરવાથી કાં તો તે અથવા તો અન્ય લોકો કાર્ષિક ભૂદો જ અર્થ કરે. હું તેને માટે એક મોટું ગુલામતું ફૂલ લઈ આવ્યો. મનોહર મને કહ્યું. “આ તું કોને માટે લાવ્યો છે ?”

“કોને માટે છે તે તું કહે જોજે” મેં જવાબ આપ્યો. હું તેના સામનો કરવા માગતો નહોતો. મને તેમ હો મારા સંસ્કાર જુના તો હતા જ અને તેથી મનમાં

ને મનમાં મારી જાતને અપરાધી માનવા લાગ્યો હતો.

“સ્પષ્ટ શા માટે કહેતો નથી કે એ ગુલામને માટે છે?”

“એ તું સ્પષ્ટ જ સાંભળવા માગતો હોય તો હું કહું કે એ ગુલામને માટે જ છે.”

“તું કયા રસ્તે જઈ રહ્યો છે એ તું જાણે છે?”

“એ બધા તારા હોય છે મનોહર!”

“હવે મને એ સમજાય છે. પણ મારા કહેવાનો આશય એ નહોતો. તું સીમા વટાડી રહ્યો છે. તું તેને બચાવવા ગયો હતો તેને બદલે તું જ પૂખ્તી રહ્યો છે.”

“તું એમ માનતો હોય તો બલે માન આટલે રસ્તે આવ્યા પછી હું પાછો વળી શકું તેમ નથી.”

“હું તને પાછા વળવાનું નથી કહેતો. કેવળ તારી દિશા બદલી નાંખ.”

“તું ગભરાઈશ નહિ, મનોહર! હું કોઈ પણ અનુચિત કાર્ય નહિ કરું. તું અપરાધીઓ તરફ સહાનુભૂતિ દાખવવાની વાતો કરે છે. ગુલામને સમજવાની તારા હૃદયમાં તીવ્ર ઈચ્છા છે. પરંતુ તું મને સમજવા નથી માગતો, માની લે કે હું અપરાધી જ છું. પરંતુ તું મને એવી રીતે કેમ નથી સમજી શકતો?”

“હું તને સમજું છું” માટે એમ કહું છું કેશવ! તું એક પુત્રનીનો પુત્ર છે અને પુત્રીનું સ્થાન લેવાનો છે, વળી તારા લગ્નની તિથિ પણ નક્કી થઈ ચૂકી છે. કદાચ તું એ દિશામાંથી સરલતાપૂર્વક પાછો વળી શકે, પરંતુ ગુલામનું શું ચાય? તું તેની સાથે કદી થે લગ્ન કરવાને તત્પર નહિ થઈ શકે.”

“નહિ.” મેં વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો.

“તો પછી સમજી શકીશ કે તેનો અર્થ ગુલામની દૃષ્ટિએ કેવો થશે. તે પ્રથમથી જ દુઃખી છે. અને તેથી તેનું સમસ્ત જીવન નષ્ટ થઈ જશે. તેના તૂટેલ હૃદયને સાધવાની કોઈ પણ સામગ્રી તેને નહિ મળી શકે.”

“તું સાચું કહે છે, મનોહર!” કહીને મેં ફૂલ એક બાજુએ ફેંકી દીધું અને હું મારી પધારીમાં પડ્યો. મનોહર ચાલ્યો ગયો. મેં પાછળનું બારણું બંધ કરી દીધું જેથી બાગમાં આવતાં ગુલામ નજરે ન પડે.

થોડી વારમાં જ એ પાછળના બારણાને કોઈએ ધક્કો માર્યો. હું સમજી ગયો તે ગુલામ જ હશે. ને હું સુપચાપ પડી રહ્યો. થોડી વારે ગુલામને સ્વર સાંભળાયો: કેશવ! તેણે બૂમ પાડી.

તેનો અવાજ સાંભળીને મારાથી ન રહેવાયું. મેં બારણું ઉઘાડ્યું. તે સાચો ભીમી રહી હતી રહી. મને બેઠીને ઉઘાડીને સ્થિતિમાં તે પોતાનું સુખ ઉદાસ કરીને બોલી “આજે બારણું બંધ કેમ હતું?”

“અમરતું જ.” મેં ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો.

“તબિયત ખરાબ છે?” તેણે ચિંતાભરી વિદ્યવાતાએ પૂછ્યું.”

“રાતના આટલું મોકું ન જાગ્યા કરો.” એ ફરી બોલી.

મારી નજર તેના હાથ પર પડી. તેના હાથમાં રેશમી રૂમલે ઢાંકેલી કાઈ વસ્તુ હતી.

‘આ શું છે?’ મેં પૂછ્યું.

‘ઓહ! એ તો હું જુસી જ ગઈ હતી. આજે વૈશાખી છે ને?’

“હા”

“આજ મેં મારા હાથે થોડી ખીર અને હલવો બનાવ્યાં છે.” કહીને વાસણ પરનો રૂમલ તેણે કાઢી નાંખ્યો.

“શું તું રસોઈ પણ કરી લે છે?”

“આજે પ્રયત્ન કર્યો છે. હલવો સુંદર લાગે છે.”

‘બહુ સારો લાગે છે, અને ૧.૨ પણ—’

“એ તમારે માટે લાવી છું.”

“મારે માટે?”

“હા તમારે માટે. સારાં તો નહિ હોય પણ વૈશાખીને પ્રસાદ માની લેજો. જુઓ ને એ બનાવતાં તો મારી આંગળીઓ પણ દાઝી મઠ.” કહીને તેણે પોતાના હાથની આંગળીઓ મને બતાવી. મેં એ આંગળીઓને મારા હાથમાં લઈ ફૂંક મારી અને કહ્યું, “આટલું બધું કંઈ શા માટે ઉઘાડ્યું, ગુલામ?”

“બસ વાતો ન કરો, બધું કંઈ થઈ જશે. પહેલાં એ ખાઈ લો પછી પૂછજો.”

હું ભારે મૌનવશ્યમાં પડ્યો. મેં કદાપિ આવો

પ્રકારની વ્યક્તિઓના હાથની બનાવેલી વસ્તુઓ આધી નોતી પછી એ દયવો અને ખીર ફેવી ગીતે ખાઉં ? અને જો હું તેનો સ્વીકાર ન કરું તો તેના હૃદયને આધાત લાગે અને મૂઝવણમાં પડે એ જોઈતે જોઈ, “કેમ ? નહિ આવો કે ?”

“એમ નથી પણ “હું” એટલું જ બોલી તેના તરફ જોવા લાગ્યો. થોડો વાગ તે મારા તરફ તો થોડો વાર તેના હાથમાંના લાગણ તરફ જોઈને જોવી “હવે હું” સમજ એ વેશ્યાના હાથની બનાવેલી વસ્તુ છે.”

એટલું કહીને તેણે એ વાસણને રૂબારૂમાં દાખ દીધું અને પોતાના ખંડ તરફ જવા મટે મોં ફેરવ્યું. “હું” તેના હૃદયને આટલું બધું વ્યથિત થયેલું જોઈ શકું તેમ નહોતો. એ પગલ્ય સ્વીકાર્યો એ તેનો હાથ પકડીને કહ્યું “શુભામ, તારું માનવ થોડું નથી હું તને કાંઈક ખીનું જ કહેવા માગતો. દેવો તને જો મારો વિશ્વાસ ન પડે તો હાથ નો તારો સન્મુખ જ એક ટુકડો ખાઉં છું.” એ વાસણમાંથી દયવાનો એક ટુકડો લઇને આધી તે દસી પડી અને બોલી, “તમે તો મને વ્યર્થ રસાવતા હતા.”

તેના હાથમાંથી વાસણ લઇને એ અંદર મૂકી દીધું અને શુભામનું કૂંચ લઇને તેની પામે આવ્યો.

“તારે માટે હું એક બહુ જ નાની પરંતુ ખૂબ પ્રિય વસ્તુ લાવ્યો છું.” એ કૂં સતારીને તેને દ્યું.

“શું છે ?”

“આ !” કહીને એ કૂંચ તેના હાથમાં આપ્યું. “કૂંચ ?” તેણે પ્રસન્ન બનીને કહ્યું.

“શુભામ !” એ હસીને જવાબ આપ્યો.

“એ તમે શા માટે લાવ્યા કેશવ ?”

“તને એ દાખવવા માટે કે વૈશાખી અન્ય સ્ત્રીઓની માફક તારે માટે પણ છે હું ધન્ય છું. શુભામ, કે હું વૈશા મીના અવસરે તો ચોખામ આપું એટલું તો માની લે કે તને પણ વૈશાખીને અધિકાર છે.”

“તમે એમ સમજો છો કે કેશવ ? પરંતુ તમે દેવ છો, સત્ત્વર તો એને અનધિકાર નેણ સમજશે.”

“સ સાગને બૂલી જા, શુભામ ! ફક્ત એક દિવસ ને માટે કેશવ તમારું શબ્દ જ વાદ ગાખ, હું, હું અને વૈશાખી.”

“તમે બહુ દયાળુ છો, કેશવ ! પરંતુ હું એ માનની અધિકારિણી પણ નથી.”

તે કૂંચ સ્વધવા લાગી એ વિષય બનવા મળ્યું. “કહે તો ખરી કે આ બે શુભામના વધારે હૃદય કાળુ છે ?”

“અમારી બંનેની છુવના થઈ શકે તેમ નથી આ શુભામ તમારું આપેલું છે, પવિત્ર છે હું” શુભામ વારંવાર શુભામ નથી, તેની જાણ માન છુ-પતિલા છું.”

તે સુપ રહી હું સુપ ગઈ થોડી વાગ પછી એકાએક તેણે મારા તરફ જોયું અને “કેશવ !” કહીને મારો હાથ પકડ્યો. ધીરે ધીરે તે મારા હાથને પોતાના હોઠ આગળ લઈ જવા માંડી. પરંતુ હોઠ સુધી ન વળી જતાં વચ્ચે અટકી ગઈ, હાથ તરફ ફેરવીને વાર જોયું. પછી ધીરે ધીરે તેને નીચે મળી દઈ વિદુવલ થઈ બોલી, “માફ કરજો.”

“શા માટે ?”

“હું પાલ બની ગઈ હતી.”

“એ તારો દોષ નથી, શુભામ !”

“હું એક વાત પૂછવા માગું છું.”

“શી ?”

“હું તમને આટલું બધું કેમ ચાહું છું ?”

“તારી પાસે એનો ઉત્તર નથી ?”

“ના, નથી એ અનેક વાર મારા હૃદયને પૂછ્યું કે હું તમને આટલા મધા શા માટે ચાહું છું, પરંતુ કાંઈ જ ઉત્તર નથી મળ્યો એ સર્વ પ્રકારના માણસો જાણ છે, ધનિક, રૂપવાન, બળવાન, પરંતુ કંઈ એ મારું હૃદય તેમને માટે વ્યારૂળ નથી બન્યું. પણ આ વખતે તમારી બાળતમા તેમ થયું છે કદાચ એવી જાણના પ્રત્યેક સ્ત્રીના હૃદયમાં હોય છે પવિત્ર પ્રેમનો પુખ્ત, પછી ચાહે તો તે કુલીલ સ્ત્રી હોય, કે ચાહે તો વંદ્યા એના તર્કાવન ફક્ત એટલે જ છે કે વેશ્યાને માટે તે અધિક હુ બધાથી છે, કારણ કે

તેને માટે પવિત્ર પ્રેમના દ્વાર બંધ છે લોકો તો પણ વેશ્યાચરિત્ર સમજે છે તમે તો એવું નથી માનતા ને ?

“નહિ ગુલાબ ! હું તારા હૃદયને સમજી છું કારણ કે ”

“તમે પણ—”

“હા ”

“ઓહ, એનું પગિણામ શું આપશે ? ”

“કદાચ, વિયોગ ”

‘વિયોગ ? ’

“હું આ સ્થગિતો ત્યાગ કરીશ ”

“મારે કારણે ? ”

“નહિ, માન્ય પોતાના કારણે મને મારા પોતાના પર વિશ્વાસ નથી મારામા એટલું નીતક બળ પણ નથી કે સાહસપૂર્વક છેવટ લગી આમ ને આમ નિભાવી શકું હું તને બચાવવા, તારી રક્ષા કરવા આગ્યો હતો, પણ હવે મને સમજાય છે કે હું કેટલો અસમર્થ છું ”

“તમારું કહેતું સાચું છે બધા સુધી આપણે કેવળ મિત્ર હતા ત્યાં સુધી જુડી વાત હતી હવે આપણે સાચે રહેવું થોડું નથી—ખાસ કરીને મારે માટે પણ તમારે જવાની જરૂર નથી હું જ આ મંજાનને ત્યાગ કરી ચાલી જઈશ ”

‘મારે ખાતરે એટલો બધો ત્યાગ ? ’

“એ કાંઈ જ નથી મારું જીવન પણ તમારે માટે આપી શકું તો તે માટે હું તૈયાર રહીશ ”

તેણે ઊંડા માણસ અને ઊંડા ઊંડા કહ્યું, “મને જુની જાણે ”

“ત્યાગી ચાલી જશે ? સદાને માટે ? મારે ના ? ” નહિ હું એટલો અત્યાચાર નહિ કરું ’ એ તેને રોકીને કહ્યું “ચુલાબ તું આ મંજાનને છોડી રહી તો નથી તે ? ”

“નિર્બળતા ન દાખવો ”

“મારે હવે અહીં થોડા દિવસ જ રહેવાનું છે આપણે અત્યારની માફક એ દિવસો વિતારી શકીશ, ને ઘનું, દિવસમા આપણે એકથી વધુ વાગ ન મળ-

વાનું કમુલ ગમી શકે તો ”

“મને એ કમુલ છે ”

૬૬

અમે બંને અમારી પ્રતિજ્ઞા પર ચિંતિત રહી શક્યા નહિ એ એટલું મુશ્કેલ વાત હતી તેના વિના જીવન મને કેટલું નીરસ લાગતું હતું એ હું સમજ્યો હતો મારા વિના તે પણ રહી શકે તેમ નહોતી એ યુનાય પણ માનતી હતી અમે બંને રોજ મળતા હતા પહેલાથી એ વધારે વખત કવાડો સુધી વાનો કરતા તેના જીવન પર એનો ભારે પ્રભાવ પડ્યો તેણે પોતાનો વ્યવસાય મૂકી દીધો હતો તેની રહેણી ટ્રસ્ટી સાધારણ બની ગઈ હતી તે માનતી હતી કે મને પ્રાપ્ત કરવો એ તેને માટે અસંભવિત વસ્તુ હતી છતાં એ તે પ્રાયશ્ચિન કરી રહી હતી પોતાના પાપો માટે, જેને માટે જવાનદાર કોઈ અન્ય જ હતું પ્રાયશ્ચિતથી બીજું કાંઈ ન બના શકે પણ પોતાને મારી મિત્રતાને યોગ્ય તો બનાવશે જ

કેટલાક દિવસો બાદ મને જે ઘટનાનો ડર હતો તે બની મનોહરની પરીક્ષા પૂરી થઈ હતી અને તે પોતાને શામ આપ્યો ગયો હતો, કદાચ તેની માગફત અથવા તો કોઈ બીજી રીતે, મારા પિતાને યુનાય અને મારા વિયેની વાતની ખબર પડી ચૂકી હતી મારા પિતાનો એક કાગળ પણ આગ્યો તેમણે લખ્યું હતું

“પ્રિય કેશવ,

કેટલીક ઘટનાઓ એવી બની ગઈ છે કે તારે અહીં ચાલ્યા આવવાનું ખાસ જરૂરી છે તું પરીક્ષાની ચિંતા ન કર, તે એટલી બધી જરૂરની નથી મારા રહેવાને કારણે મારું શરીર કામ આપી શકતું નથી, અને મારાથી મંદિરનું કામકાજ સંભાળી શકાતું નથી એ દિવસ બાદ તને મંદિરની ગાદીએ બેસાડવાનું નક્કી કરવામા આવ્યું છે, અને તારા લગ્નની તિથિ પણ બદલીને આ માસમાં લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું છે માટે તું આ પન મંડળી તુરંત જ અહીં ચાલ્યો આવજે.”

સ્થાન નથી. આપણા બંનેના માર્ગ તદ્દન ભુલ છે. પરમાત્માએ આપણને એક બીજાને માટે સરળતા જ નહોતા. તમારું સ્થાન મંદિરમાં છે, નહિ કે એક વેરયાની સાથે. આવી દશામાં હું તમને કર્તવ્ય અને પ્રતિષ્ઠામાંથી નીચે પાડવાનું કારણ નથી બની શકતી આપણે બંનેને એક સાથે રહેવાનો અર્થ તમારે માટે મહાન અન્યાય. તમે એ ત્યાગ કરવાને તત્પર બન્યા એ તમારું જ્ઞાન છે. પરંતુ હું તમારી પાસે એવો મહાન ત્યાગ કરાવવાને યોગ્ય નથી. એટલા માટે હું કોઈ એવા સ્થળે જઈ છું કે જ્યાં તમે કદાપિ ન મળી શકો. મારું જીવન તે પતિત બન્યું. શા માટે તમારું ખલુ બને ?

તમે મને ભૂલી જાઓ. આનંદ પુરાણી ઘેર જાઓ. લગ્ન કરો અને મંદિરમાનું જે કોઈ તમને કર્તવ્ય હોય તે નિભાવો. હું જાણું છું કે એથી તમારા હૃદય પર ભારે આઘાત લાગશે પરંતુ તમે પુરુષ છો એથી કુખ્યાંતા પર વિન્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો. માફ રાખો કે સસારમાં મનુષ્યને યોતાના જીવન સિવાય બીજાં કોઈ પણ સ્થાન રાખવું પડે છે, અને કોઈ કોઈ વાર સ્વયં કુળ ઉડાવી લઈને

કાવું જાણ જગતને માટે પથ કરવું પડે છે.

મારા તરફથી તમે કોઈ ચિંતા ન રાખશો મેં જે પ્રાયશ્ચિતનું જીવન અપનાવ્યું છે તેને હું નિભાવીશ. તમે સકોએ મારું નામ ઉચ્ચારી શકો ત્યાં સુધી હું લખવા નથી માગતી. જો તમે હૃદય લખવાને માટે મને દિવસ બતાવી રહ્યાં છો, કે હું.....તમનેજીવન ભર આવી રીતે જ-પ્રેમ કરતી રહીશ હવે આંખમાંથી આંસુની ધારા વહે છે એટલે અધિક લખી શકતી નથી. કેવળ એટલું માદ રાખો કે આ કેવળ કાગળનો ટુકડો નથી પણ એક વેરયાનું હૃદય છે, જે હું તમારે માટે મુકતી જાહેર છું. એથી કદાચ તમને કોઈ વાર યુવાનનું સ્મરણ થાય.

બસ, વિદાય, દેશવ, પ્રિય દેશવ !

તમારી કોઈ-
પતિતા યુવાન."

અસારે હું એ વસ્તુને પુનઃ જુઓ છું. મંદિરમાં ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા કરું છું, ઘરમાં યુવાનના એ અંતિમ પત્રની. એ પૂજાથી જોડેલો સંતોષ થાય છે એટલો મંદિરની પૂજાથી નથી થયો કારણ કે મંદિરની માતૃમાં મને હજી સુધી હૃદયનો પત્તો નથી મળ્યો, પરંતુ તે પત્રમાં તો છુપાયેલું છે એક વેરયાનું હૃદય !

ઔલાદેવી

શ્રી. 'ધૂમકેતુ' ની નવી
નવલકથા
અગ્રણ્ય થઈ છે.

૪૦૦ પૃષ્ઠ : પાકું પુસ્તક : સુંદર રૂપરંગ : અઢી રૂપિયા
જૂનાઈ અંધરતન કાર્યાલય : ગાંધીરોડ : અમદાવાદ
અમારા કાર્યાલયથી પણ મળશે.
આવતા સાહિત્ય સાથે : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

વિજેતા

શાહ સિદ્ધરે વાત સુણી
 રે'તા એકાન્તે એક સાધુની;
 સુણી અચરજ તે મન ધારે,
 જોવા સાધુને રાજ વિચારે.
 હતો સાધુ પહેલાં રાય મોટો,
 જેને ઘેર ન દ્રવ્યનો તોટો;
 તેને મહેલ બગીચા ભારી,
 નીલમ માણેક મદયાં ગોખ બારી!
 હતા ડાલતા કુંવર દારે,
 સાયર મોતીએ પાય પખાળે. ૧૦
 જેમ મસ્તકે સોહે તાજ,
 રાજહંસ વા પંખીસમાજ,
 જેમ ઋતુએ માંદી વસન્ત,
 જેમ ગ્રહોમાં શુક્ર અગન્ત,
 તેમ ચોલતો માનવ-કુલે
 રાય તારામાં ચન્દ્ર શો બુલે!
 એવા વૈભવને દિન એક,
 રાયે દાખવી ખૂબ વિવેક
 કીધાં વન્દન છેલ્લી વાર
 જેમ રાત્રિને વન્દે સવાર! ૨૦
 રાયે હીડી એ દ્રવ્યની છટા
 જુએ અવેરી કાચને યથા,
 એવી માયા ને મમતા ઠેલી
 સેવી રાયે તપોવન વેલી.
 તેણે વિશ્વનો મહેલ જ કીધો,
 રાયે મારગ અદ્ભુત લીધો.
 સોહે આજને શુભજ દેવો
 તેનો મહેલ તે તારા-મહેલો!
 મેઘ-ગંધર્વ કેસાં મુદંગ
 તેમાં ગાજે, ને તેજતરંગ ૩૦
 રેલી રૂમ ગ્રૂમ કરતી નાચે
 ઘેટી વીજ એ રાયને કાજે;
 એવા એ રાય સાધુની વાતે

ઘોતુકે શાહને આજું થાયે,
 ફત પાઠવી શાણા તેણે
 બચ્ચો સાધુને મીકાં વેણે;
 "આપ સન્ત મહન્તની ખ્યાતિ
 સુણી ચોગમ મેં રેલાતો.
 સાગર જ્ઞાન તણા આપ ફહાવો
 આપો દર્શનનો મને દહાવો!" ૪૦
 જેમ તારો કો એકાકી અગે
 છાંટા સન્ધ્યાતા ઘેરા પટે,
 એવા શાન્ત તે ચોગીને પદે
 ફતો શાહની ભેટો ધરે.
 સુણી વાત ફતોની સુનિ
 બોલે, "વાત છે આમ જુઓ ની,
 મને જંએ શાહ તમારો,
 મને નાંચ્યા કોઈ' વિચારો
 જોવા શાહને એક તમારો
 રાહ અમારો બેના ન્યારો! ૫૦
 તેને મળયું જો મારે હતે
 પટે હું તેને મળવા જતે!
 આ તો મળવા મને તે ચાહે,
 આવે તો પછી આહી' તે ભતો!"
 સુણી સન્દેશ સાધુ કેરો
 ગયો સમ્રાટનો પડી ચેરો!
 આજ મુધી નંતા કોઈ પાકયા
 માર્ગપૂત કે જેણે ઉધાખ્યાં
 જગજેતા એ શાહનાં વેણ,
 જેની સન્ત તો મોતનું ફેણ! ૬૦
 મળ્યો કિન્તુ આજે નર આ તો!
 જેને ભેતાં અંખો કાળ થાતો;
 જાન્યો ઉત્કંઠ ચાલ વધુ તે
 પળ્યો પટે તે મળવા સાધુને.
 નેઈ સમ્રાટને વદે સાધુ,
 "જેમ કુશળ છે ને તમારું!"
 હસી સિદ્ધર બોલે વાણી,

“આવ્યો વાતહું આપની બાણી”
વાણી અધવચ તેની કાપી
બોલે વચનો સાધુ માપી— ૭૦

“રાજ, આવે છે મને વિચાર
તને પૂછવા વાત એ ચાર;
પૂછું રાજ, કેહને તારે દેશ
અનાવૃષ્ટિનો બ્યાખ્યો શું કલેશ?
“નાહ્ય,” બોલ્યો સિકન્દર વાણી,
“મારે દેશ તો આલનાં પાણી
રેલે દેવની કૃપા જેવાં
અમ ધરનાં તો જરછછ મેવાં.”

“તો પછી રાજ તારે દેશ બાતુ
હથે તપતે નહિ એમ માતું?” ૮૦
“ના હ, સૂરજની છે મહેર,
મારે દેશ ફરે લીલાફેર.”

“તો પછી પડે નહિ ધન ધાન્ય?
વા રહેવા નહિ ઘર ગામ?”

“શીઠ આવું પૂછો મહારાજ?
મારા દેશમાં છે સહુ સાજ.”

“તો મને અચરજ દેખી થાતું
તાગું ભૂળે હું રિજાતું!
તારે દેશ ન જોટ લગ્નરે
શીઠ કરવી પડે લૂંટ તારે?” ૯૦

ચોકે શાહ, ધણુ પીરજ દાગે,
પૂછે સાધુને મીઠા હાસે;

“આપે માન્યો મને તો લૂંટારુ!
ઠગણ એલું હશે શું વાડ?”

“ઉર તારાને તું જરા પૂછ,
નિજ છાતીએ હાથ તું મૂક!

કે કેટલા રંક અનાથ
કે કેટલાં કોમળ બાળ

તે લૂંટ્યાં માર્યાં ને કાપ્યાં
કે કેટલા દેશ રંબડયા— ૧૦૦

તોય ભૂખ તારી નહિ બાગે,

એ તો બદલી આગે ને આગે!”
સુણી વચનો સાધુનાં શાહ
બોલ્યો વિચારી, “હે મહારાજ,
અમ રાજાઓની એ તો રીત
કરવી અઢેરી નિત્યે છત
વિના છત ન જંપ અમારે
વિના તેલ ન દીપ ઝગારે.”
હસે સુણી એ સાધુ પ્રતાપી,
“તો પછી રાજહું, ને તું લિખારી, ૧૧૦
મારે જોઈએ ચીજ જ થોડી!
તારે ચીજે ઘણી થે થોડી!
એથી રાધ હું, ને તું તો રંક,
જોને કેવા આ વિપરિત ઢંગ!”

હોઠ વિચારમાં શાહ બીટે,
નિજ સ્વરૂપ જુદું તે પ્રીછે!
કેવા સન્તને એ કે દાન
જાગે તૃપ્ત શાહને પ્રાણ!

“સન્ત, સ્વીકારો જોટ દો આગે.”
બોલે શાહ ને સન્ત નકારે; ૧૨૦

“મારે જોટ કહે અહીં શાની?
મળે ફળ ફળ ને મીઠાં પાણી,

મને ઘર ને ન વચનો લોલ,
મારા ઘરનો તો નલ જેવો મોલ;

યાચે ફરી ફરી શાહ કેડે,
હાથ લંબાવી સાધુ ત્યાં બોલે,

“માતું પાડ હું તારો ભાઈ,
જરા મરડી જો આ બાતુ જરા—

જો ને રોક્યો તે તડકો મારો
લૂંટ્યો વેલવ તેં મુજ ખ્યારો.” ૧૩૦

લિલો શાહ બની દિલ્-મૂઠ
ગાળે અન્તર મંત્ર કો ગૂઠ!

ફળી વિચારમાં વળે પાછો
“મળ્યો વિજેતા મને એ સાચો!”

રનેહરીશ્મ

ખિટનનું સાગરમાં સ્થાન

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપદ

એક વખત ખિટન દરિયાની રાણી કહેવાતું. આજે પણ એ દરિયાની રાણી છે ? પ્રશ્નના ઉત્તર માટે પગથિયે પગથિયે વિગતો જ જોતા જઈએ.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અર્ધ ભાગ અને ૪/૫ વસ્તીના પ્રદેશ સાથે ખિટનનો સંબંધ આ ભૂમધ્ય સમુદ્ર મારફતે રહે છે. એ સમુદ્ર બહુ સાંકડો છે ને એમાંનો અવહાર બહુ પહોળો છે એટલે એમાં બહુ બીડાબીડ રહે છે. એની બે તરફ પ્રથમ એશિયાનાં બે બળવાન રાજ્યો આવેલાં છે. ઇરાકી તો એમાં લાંબું ચર્પીને સતું છે. ફ્રાન્સે પણ એમાં પોતાના પ્રદેશનો પસારો ઠીક ઠીક રાખ્યો છે. એ સમુદ્ર લગભગ ૨૦૦૦ માઈલ લાંબો અને ૪૦૦ થી ૫૦૦ માઈલ પહોળો છે.

ખિટનને એની ખૂબ અગત્ય છે. હિંદ, ચીન, ઇન્ડિય, પૂર્વ આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે એના કબજાના પ્રદેશોમાં આ જ માર્ગે જ આવવું કરવી સગવડભરી છે. આ જ માર્ગે ત્યાં લશ્કર લઈ જવું લાવવું ઠીક ખરે. ખિટનની જરૂરિયાતની મુખ્ય ચીજો દીન, રખતર, પેટ્રોલિયમ, શણ, ચા, ચનાજ, કપાસ વગેરે પણ આ જ માર્ગેથી ખિટનમાં પહોંચતી થાય છે. આ માર્ગ મૂકીને ખિટનથી લશ્કરી કે વેપારી સ્ટીમરો કે પ એક યુદ્ધ હોપનો માર્ગ લે તો તેને ઘણું વસતું પડે. કે પ એક યુદ્ધ હોપને માર્ગેથી યુએસ ૪૩૦૦ માઈલ, સીડની ૧૧૦૦ માઈલ અને સિંગાપોર ૩૩૦૦ માઈલ વધુ દૂર પડી જાય ને સ્ટીમરને આઠ દિવસ વધુ મુસાફરી કરવી પડે. ખિટનનાં વિમાનો પણ ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપરના માર્ગનો ઉપયોગ કરે છે.

નિષ્કાદર

નિષ્કાદર એ લંડનથી ૧૨૦૦ માઈલ દૂર થાય

છે. ઇંગ્લેન્ડથી આવતાં ત્યાંથી જ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં દાખલ થવાય છે, એટલે એ ભૂમધ્ય સમુદ્રની ચાવી ને ચોક્કી છે. ખિટનના રક્ષણ માટે એની ધણી અગત્ય છે. પંદરમી સદી સુધી તે સ્પેનના મુસ્લિમ રાજ્ય-કર્તાઓ (મુરો) ને હાથ હતું. સને ૧૭૦૪માં બ્રિટને એ છતી લીધું. ત્યારથી તે બ્રિટનના કબજામાં સ્વાધીન સંસ્થાન તરીકે છે. તેનો વિસ્તાર ૧૬ માઈલનો છે. એનું બારું ૪૪૦ એકરનું છે. એની વસ્તી ૧૭૧૧૩ પ્રજાજનો (૮૦૦૦ પુરુષો અને ૮૧૦૦ સ્ત્રીઓ) છે. સામાન્યરીતે ત્યાં ૨૫૦૦ માણસોનું સૈન્ય જુદું રહે છે, હમણાં તે સૈન્ય વધ્યું છે. ત્યાં ૫૦૦ નાવિકો પણ રહે છે. આમ કુલ વસ્તી ૨૧૩૭૨ ની છે. વસ્તીનો મુખ્ય ભાગ સ્પેનિશ અને ઇટાલિયન લોકોનો છે. ગવર્નર જનરલનો પગાર વાર્ષિક ૫૫૦૦ પૌંડ છે. તે ઉપરાંત ૧૦૦૦ પૌંડ એને એલાઉન્સ મળે છે. લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ પણ છે. તેમાં સરકારી સભ્યો સિવાય ત્રણ બિનસરકારી સભ્યો છે, પેદાશ વાર્ષિક બે લાખ પૌંડ જકાતમાંથી મળે છે. ખર્ચ પણ એટલું જ છે.

જર્મનો સ્પેનમાંથી જમીન માર્ગે એની ઉપર આક્રમણ કરી શકે તેમ છે. એ આક્રમણ માટે જર્મની તૈયારી પણ કરે છે. હમણાં સ્પેન જર્મની અને ઇટાલીની લાગવગ નીચે છે; એટલે સ્પેન જર્મનીને આક્રમણની સગવડ આપશે, અંગ્રેજોએ એના રક્ષણ માટે જાગી તૈયારી કરી છે કારણ કે નિષ્કાદર એનું એમને પાલવે તેમ નથી. નિષ્કાદર જાય તો ખિટનના કબજાના પૂર્વના દેશો બ્રિટનને બહુ દૂર ચર્પ પડે ને સતતનતને બાંધું નુકસાન થાય. જર્મન ટેકા સામે જવાવ કરવા અંગ્રેજોએ ચોક્કી ખાઈખાઈ છે. વિમાની કાફલો પણ જાગી રાખ્યો છે. એના રક્ષણ માટે અંગ્રેજોએ ઉપાયો ચોક્કી લીધા છે. પણ એની ૧૬ માઈલની સરહદ એના રક્ષણને મુશ્કેલ બનાવે છે,

માટલા

બ્રમ્પ સમુદ્રમાં ઇંગ્લેન્ડનું બીજું ગિરિયેનધીન સ્થાન તે માટલા એ પણ બ્રિટનના પૂર્વના સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે પણ અગત્યનું છે. માટલાની લંબાઈ ૧૭૪ માઈનની છે એનું ક્ષેત્રફળ ૯૫ ચોરસ માઈલ છે એની પાસેના ગોઝનો ટાપુ ૨૬ માઈન લંબાઈના છે બનેની ભેળી મર્મદા ૧૧૨ ચોરસ માઈન થાય છે એની કુલ વસ્તી ૨૫૧૮૩૨ ની છે એ જૂનું બંદર છે એ સૌથી પ્રથમ ફ્રીસિયનો પછી રોમનો, પછી મીકો અને કાર્થેજિયનોના કબજામાં હતું સને ૮૭૦ માં આરબોએ જીત્યું હતું, સને ૧૦૫૦ થી ૧૫૩૦ સુધી તે સિસિલી સાથે જોડાયેલું હતું, ત્યાંપછી સેન્ટ જોનના અમીરોના હાથમાં આ ચુ, ૧૭૯૮ માં નેપોલિયને જીતી લીધું, બ્રિટને તેને માટલીક લેકોની મદદથી પોતાના સામ્રાજ્યમાં ૧૮૧૪ માં ભેળવી લીધું હાલમાં માટલા જગતનું એક અગત્યનું બંદર કહેવાય છે બ્રમ્પ સમુદ્રમાં તે બ્રિટિશ કાફલાનું તેજ, કાલસા લેવાનું અને સમાર કામનું મુખ્ય મથક છે વિમાનોના કાફલો પણ ત્યાં નિભાવાય છે

સને ૧૬૩૩ પહેલાં માટલામાં સામાન્ય પ્રમાણમાં સ્વરાજ હતું અને ૧૬૩૩ થી તેનો અચલ બંધ થયો છે વસ્તીનો મુખ્ય વ્યવસાય માટલીક અને ઇટાલિયન છે પણ રાજ્યલક્ષી અંગ્રેજી છે ૧૫૭ જાહેર નિશાળો છે એક વિશ્વ વિદ્યાલય છે બ્રિટિશ સૈન્ય ૩૦૦૦ નું રહે છે, હમણાં તેને વધારવામાં આવ્યું છે પેદાશ ૧૦૧ લાખ પૌડની છે ૪૫૨૫ પશુ એટલું જ છે જવ, બટાટા, લસણ, વાલ તથા શાક અને ફળોની પેદાશ સારી થાય છે ખેતીની પેદાશ ૬૧ લાખ પૌડની છે લેય અને સિગારેટો બનાવાય છે માંજલી પકાડારી ૮૦૦ જોડો છે કાર્થ હલોગો નથી ૮૮૧ માઈલની રેલ્વે ફાઇન લાઇન છે બ્રિટિશ સિકકાનું ચલણ છે

માટલા પણ બ્રમ્પ સમુદ્રની યાત્રી છે ઇટાલીની બહુ નજીક છે એને લેવા માટે ઇટાલી હમણાં લગી-રય પ્રયત્નો કરે છે પરંતુ બ્રિટન એનું રક્ષણ

એટલી મજબૂતીથી કરે છે કે હજી સુધી ઇટાલી કશું નથી પણ હરોજ વિમાનોમાથી ગોળમગોળાઓ ઇંગલીયનો છોડે છે ને એથી એને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું છે ઇટાલિયન કાફલો અંગ્રેજી મનવારો અને વિમાનો સાથે ટકી ચકતો નથી માટલા જિલ્લાથી ૯૮૦ માઈલ અને પોર્ટ સેપ્રેથી પણ ૮૮૦ માઈન એમ બનેની બરાબર વચ્ચે છે માર્સેલસથી ૬૬૦ માઈન દૂર છે ઇટાલીના મેરિના બંદરથી ૧૮૦ માઈલ અને કપ્રોના બંદરથી ૨૨૦ માઈલ છે મુખ્ય બંદર વેનેઝા નામનું છે તેમાં મનવારોના કાફલા માટે મોગી ગોદીઓ (ડોકસ) આવેલ છે વિમાનો કાફલો પણ ત્યાં છે

બ્રમ્પ સમુદ્રમાં મધ્યસ્થાને આવેલા આ બંદરની મોટી ઉપયોગિતા છે એક તરફ ઇટાલી અને બીજી તરફ ફ્રાન્સ એમ બંનેના આક્રમણકાર વચ્ચે તે આવેલું છે એ બંદરમાંથી બ્રમ્પ સમુદ્રમાં કયાય પણ સૈન્ય પહોંચાડી શકાય ફ્રાન્સનો મોટો કિનારો બ્રમ્પ સમુદ્રમાં છે અને ઇટાલી તો એમાં પથગળ્યુ જ છે બ્રમ્પ સમુદ્ર એ બંનેનું તળાવ જ ગણાય મુસોનિની અંગ્રેજોને બ્રમ્પ સમુદ્રમાંથી હાકી કાઢવા માગે છે પણ અંગ્રેજોને જો એ છોડે તો એના પૂર્વના દેશો એના હાથમાં લાંબો સમય રહે કે નહિ તે શકાર્પક બની જાય, ઇટાલીનું એટલું બહુ બળ નથી જર્મનીના દરિયાઇ કાફલો પણ મર્યાદિત છે એટલે અંગ્રેજો ટકી ચકતો છે રેપેન સાથે મળીને જર્મનીને જિલ્લાટર લેવામાં ફાવે તો માટલા પર આક્રમણ સહેલું બને માટલા અને જિલ્લાટર હાથમાંથી જતા ઇજિપ્ત અને સુએઝની નહેર પણ અંગ્રેજોના હાથમાં જાય

સાઈપ્રસ

સાઈપ્રસનો એટ એ બ્રમ્પ સમુદ્રમાં બ્રિટનનું ત્રીજું સત્તાસ્થાન છે પણ એ એટલું અગત્યનું નથી ત્યાં ક્રિસ્ટેનધી પણ નથી સને ૧૮૭૮ માં ટુર્કી પાસેથી એ મળ્યું હતું એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦૦ માઈન છે એમાં સૈન્ય રહેતું નથી માત્ર લશ્કરી પોલિસ રહે છે એની વસ્તી ૩૧ લાખની છે એશિયા માઈનોરથી તે ૪૦

માઈલ અને સીરિયાથી ૬૦ માઈલ દૂર છે. સને ૧૯૧૫માં તુર્કી સાથે યુદ્ધ થતાં અંગ્રેજ સક્ષતનતમાં એને દાખલ કરી દેવાયું હતું. એની પેદાશ ૭૦ લાખ પૌંડની છે. ધઉ, જવ, ખટાટા વગેરે ખેતી-વાડીની મુખ્ય પેદાશ છે. ખયાવની ઉપયોગિતા એની નથી.

જિબ્રાલ્ટર, માલ્ટા અને સાઈપ્રસ એ ત્રણ મધ્યકથી વધુ જમીન ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં સ્થિત દરતક નથી.

ફ્રાન્સ શત્રુ હોય તો ?

જર્મનોએ હમણાં ફ્રાન્સને પોતાને અધીન બેવું કર્યું છે. ફ્રાન્સની જળપ્રસિદ્ધ રાજધાની પારીસ તો જર્મનોના જ કબજામાં છે એટલે હાલમાં ફ્રાન્સની રાજધાની વીચી શહેર છે. જર્મનો વીચીના ફ્રેંચ લશ્કરને અંગ્રેજો સામે ઉશ્કેરી તેમને યુદ્ધ બહેર કરવા દેવાયું કરે છે. ફ્રાન્સનો પરદેશખાતાનો પ્રધાન મો. લાવલ જર્મની અને ઇટાલીનો મિત્ર ગણાય છે. પણ ટૂંક વડો પ્રધાન પેતે એ માગણી સ્વીકારતો નથી, એટલે એની ઉપર ભારે દેખાણુ લાવવામાં આવે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર પરતું ફ્રાન્સનું મુખ્ય બંદર બ્રેસ્ટ છે. બ્રેસ્ટ બંદરમાં ફ્રાન્સનો દરિયાઈ અને વિમાની કાફલો અંગ્રેજ વહાણવટાને ભારે ભયજનક થઈ પડે. બ્રેસ્ટ બંદર અને સામેના જમીનકાંઠા વચ્ચે ૧૨૦ જ માઈલનો દરિયો છે. આથી ફ્રેંચો વડે અંગ્રેજ વહાણવટાને મુખ્ય માર્ગ બંધ થઈ શકે. એટલે અંગ્રેજોને સામે ફ્રેંચોનું શત્રુ અંગ્રેજોને ભારે આક્રમકારી થાય.

આયર્લેન્ડ જર્મની સાથે ભળે તો ?

આયર્લેન્ડ એ અત્યારે કાગળ ઉપર જ અંગ્રેજોનું સંસ્થાન છે. પણ વાસ્તવિક રીતે અંગ્રેજોથી તે તદ્દન સ્વતંત્ર છે. અંગ્રેજોને આયર્લેન્ડને કિતર આયર્લેન્ડનો વિભાગ નહિ આપના હોવાથી અને દેશો વચ્ચેના સંબંધ એખલાસ ભર્યો નથી. આથી આયર્લેન્ડની ખાખતમાં અંગ્રેજોને આ યુદ્ધને સમયે મોટી ચિંતા રહે છે. અંગ્રેજ બંદરોથી જે વહાણોનો વ્યવહાર સમુદ્રમાં ચાલે છે તેનો રાજમાર્ગ આયર્લેન્ડનાં બંદ-

રોથી ડોકાય છે. કયાંક એ ૧૨ માઈલ પહોળો છે, કયાંક ૧૮૦ માઈલ સુધી પહોળો છે. આયર્લેન્ડનાં બંદરો ને જર્મનીના હાથમાં આવે તો અંગ્રેજ વહાણવટું ત્યાંથી પસાર થતાં સેંકડો મુશ્કેલીઓ અનુભવે. આયર (આયર્લેન્ડ) નો પ્રમુખ ડી વેલેરા હમણાં તટસ્થ છે. પરંતુ તે જર્મનીના ફ્રાંસલામાં ન આવે તે માટે અંગ્રેજો બહુ ચિંતા બોગવે છે. જો જર્મની ફ્રાન્સ અને આયરની સહાનુમતિ મેળવીને એમને પોતાનાં મિત્રો બનાવી દે તો સ્થિતનું વહાણવટું પૂરા સંકળમાં આવી જાય. સ્થિત ભૂખે જ મરી જાય.

સ્પેન શત્રુ હોય તો ?

સ્પેન ઉપર તો ઇટાલી અને જર્મનીની મોટી લાગવગ છે જ. સ્પેનનો જનરલ ફ્રાન્કો ઇટાલી અને જર્મનીના અહેસાન તળે છે. એમની જ મદદથી ફ્રાન્કો પ્રજાસત્તાક સત્તાને હાલવી શક્યો હતો. સ્પેનનો પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન સિનેર મુગેર જર્મની અને ઇટાલીનો કલાગર મિત્ર છે. તેથી મોટે વહેલે પણ સ્પેન જર્મનીને પક્ષે યુદ્ધમાં જોડાય એ સંભવિત છે. સ્પેનની ભૂમિયો જિબ્રાલ્ટર માત્ર ૨૦ હજાર વાર છેટે છે. સ્પેનમાં મોટી તોપો ગોઠવી હોય તો તેના ગોળા સહેલાઈથી જિબ્રાલ્ટરમાં નાખી શકાય. પણ સ્પેન પાસે નથી પૈસા કે નથી સાધનો. બહુ જર્મનીએ પૂરું પાડવું પડે. હમણાંથી સ્પેનને તે ચલાવે. પૂરાં પાડે છે. તે ઉપરાંત આફ્રિકન મોશાકોનું મુખ્ય બંદર 'ટેન્જર' ફ્રાન્સના કબજામાં પણ સર્વ સાધારણ વપરાશ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય પદ્ધતિ ઉપર હતું, હમણાં સ્પેને એને લઈ ત્યાં પોતાની કિલ્લેબંધી કરવા માંડી છે. આ ઉપરાંત સંધિબગ છે. અંગ્રેજોએ એની સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો છે. અમે. રિકાએ પણ વિરોધ નોંધાવ્યો છે. ટાન્જિયરનું બારું એટલાન્ટિક મહાસાગર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના સંગમ ઉપર આવ્યું છે, એટલે શત્રુઓના હાથમાં એ જાય તો અંગ્રેજોને માટે એ ભયજનક છે.

ઈજિપ્ત અને સ્થિત

ઈજિપ્ત અર્ધ સ્વતંત્ર દેશ છે. સ્થિતની એની

ઉપર છનછાયા છે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મધ્યમાં એ આવેલ છે યુરોપ એશિયા અને આફ્રિકા ખંડોનો ત્યાં સગમ થાય છે બ્રિટનના દ્વિદ આવવાના અર્ધ માર્ગે એ આવેલ છે કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ લંડન, કંગાની, કેપટાઉન બગદાદ અને મર્થ (ઓસ્ટ્રેલિયા) સુધીના રાજમાર્ગોએ મધ્યસ્થાનેથી જ નળ છે મિસર (ઇજિપ્ત) દેશના રાજા ફરૂખ છે પણ દેશનો મહાગતી સત્તાથી બચાવ કરવા માટે અંગ્રેજોને અધિપતિ આપ્યો છે ઇટાલીની એ તફાવત નજીક છે સુએઝની નહેર એના કાંઠાને અડીને આવે છે એટલે ઇટાલી ઇજિપ્ત અને સુએઝને લેવા માગે છે એ માટે એણે ઇટાલિયન સોમાલીનેન્ડમાં મોટું સૈન્ય રાખ્યું છે બ્રિટને બ્રિટિશ સોમાલીનેન્ડમાં સમુદ્ર લશ્કર મૂક્યું છે ઇટાલિયન લશ્કર ઇજિપ્તની અંદર ૬૦ માઈન ધૂસી આપ્યું છે તેમણે સીદી બરાની નામે મથક કાઢ્યું છે ઇટાલીનું બે લાખનું સૈન્ય ત્યાં ગોઠવાઈને પડ્યું છે અંગ્રેજોનું પણ એટલું જ લશ્કર ગયાવ ઉપર છે વિમાની મુખ્યો થયા કરે છે પણ બેમાસથી ઇટાલીનું સૈન્ય આગળ વધી શક્યું નથી પૂર્વના માલદાગ દેશોમાં પોતાની લાગવગ વધારવા ઇંગ્લેન્ડે સુએઝની નહેર લેવા છે તે ઇજિપ્તને માર્ગેથી જ થઈ શકે પણ જો એમ થાય તો બ્રિટન હુનિયામાં કયા વ ન રહે એટલે બ્રિટને સામુદ્રિક નેત્ર રાખ્યું છે કે ઇટાલી આગળ વધી શકે નહિ ઇજિપ્તને હજી ઇટાલી સામે યુદ્ધ ગહરે કડ્યું નથી

ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને આફ્રિકા

ક્રેઓનાં સરચાનો ટયુનિસ આ ઇર્સ મોરોક્કો માકાગાસ્કર ક્રેચ સોમાલીનેન્ડ અને ફ્રેચ દ્વિદી ગ્રીન જતા માટે ભૂમધ્ય સમુદ્ર એ મુખ્ય માર્ગ છે તેની જ રીતે ઇટાલીના આફ્રિકાના સરચાનો ત્રિપોલી ઇરોટ્રિયા સાઈરેનિકા, ઇટાલિયન સોમાલીનેન્ડ અને એગિસીનિયા જવા માટે પણ એ જ ભૂમધ્ય સમુદ્રનો માર્ગ છે ફ્રાન્સ અને ઇટાલી બંનેને ભૂમધ્ય સમુદ્રની ઘણી અગત્ય છે ઇટાલીનું તો એ ઘર આગળ છે ઇટાલીને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં સગવડવરચા બળવી રાખવા માટે જરૂર છે આથી, એણે સુર

ગાથી સુગંધિત સાકરો માર્ગ પોતાના આફ્રિકાના સૈન્યને માન વગેરે પહોંચાડવા માટે રાખ્યો છે ઇટાલીના એટલે ક્રિનેયલી કરી દવાઈ મથક બનાવવામાં આનાં છે આમાંથી વિમાનો મૂકી ઇટાલી માલદા, એલેક્ઝાન્ડ્રિયા અને સુએઝ ઉપર આક્રમણ કરે છે પણ ઇંગ્લેન્ડનો કાફલો એટલે બગવાન છે કે ઇટાલીના કાફલાને છુપાઈ જવું પડ્યું છે અંગ્રેજી વિમાનોએ હમણા જ ચાર થાય ઇટાલિયન મનવારોનો નાશ કર્યો છે

ભૂમધ્ય સમુદ્રના બે ભાગો

કુદરતી રીતે ભૂમધ્ય સમુદ્રના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે ભાગ છે સિસિલી અને ફ્રેન્ચોન એ બંને વચ્ચે દરગાજી છે એની આવી ઇટાલીના હાથમાં છે પણ માન્ડાની ચોની એને પડારતી ઊભી છે પશ્ચિમ ભૂમધ્ય સમુદ્ર વધુ અગત્યનો છે એની લગાઈ એક હજાર માઈલની છે એની ઊંડાઈ લગભગ ૮૦૦ માઈલ છે આથી સમમરિનો એની અંદર પૂર્વ બાજે છુપાઈ વહાણોને કુમાડી શકે છે ઇટાલીનો ત્રણાવ પૂર્વથી પશ્ચિમ ૧૦૦ માઈલમાં છે ત્યાં એના ક્રિનેયલીરાજા મથકો છે અહીં સમ મરિનો મૂકીને દુરમનોના વહાણોને તુકસાન પહોંચાડા છે

ઇંગ્લેન્ડની તકેનારી

જ્યારે સ્પેનનું યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે ઇટાલીએ દેખીતી બદમાશી કરી અંગ્રેજોનો અને ફ્રેન્ચોની કેટલીક સ્ત્રીમરો કુમાડી લેધી હતી ભૂમધ્ય સમુદ્ર બાંહે હોવાથી તેમાં સમમરિનો બાંહે છુપાઈ શકે છે પણ તેમાં તકલીફો પણ છે ભૂમધ્ય સમુદ્રનું પાણી ઘણું પારદર્શક હોવાથી સમમરિનો દુરત દેખાઈ આવે છે એ જ માટે હમણા અંગ્રેજો ઇટાલિયનોની કેટલીક સમમરિનો કુમાડી શક્યા ઉપર એકો કરતા વિમાનો સમમરિનને પાણીની અંદર એતા જ બોમ્બો છોડે છે બીજી, તેમાં ભરતીએટલા પાણી ભેજનપદ આવતા નથી એટલે સુરગો તણાઈ જતી નથી આમાં અથડાઈને પણ સુરગોથી સમમરિનોનો નાશ થાય છે

ઇટાલીને ભૂમધ્ય સમુદ્રની રાણી થવું છે

• ઇટાલીમાં જાણવા ભ્રમ કંઈ પાકવું નથી એટલે તેલ, કોલસો, રખસ, કપાસ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ એને પરદેશમાંથી આયાત કરવી પડે છે. વળી ઇટાલીની જનસંખ્યા પણ ભરેભર વધે છે. પહેલાં તો વધારેની સંખ્યા અમેરિકા જતી ત્રણ ચાર વરસથી અમેરિકામાં પરદેશીઓને આવવા સામે પ્રતિબંધ મુકાયો છે. ઇટાલીનાં આફ્રિકામાં પણ સરથાનો છે પણ તે ગરમ પ્રદેશો હોઈ તેમને વસવા માટે ઉપયોગી નથી આ કારણે ઇટાલી પોતાના સામ્રાજ્ય વધારવા માગે છે. પણ એની પાસે આવા દિગ્વિજય કરવા માટે પૂરતા આર્થિક સાધનો નથી. ફ્રાન્સના પતન પછી જર્મનીને પુરુષમાં એણે સાથ આપ્યો તે આવી કાંઈ અનુકૂળતા મેળવવા માટે જ. પણ એના સૈન્યો વિજયો મેળવતા નથી હમણા ઝીસ સાથે એણે લડાઈ છડી છે પણ એ વેતિયુ ઝીસ પણ એને હરાવે છે. આમ મહત્ત્વાકાંક્ષી બહુ પણ તાકાત ઓછી એવા મુસોલિની વડે ઇંગ્લેન્ડને ખાસ કંઈ ખમતુ પડતું નથી.

જર્મની પણ અટકી રહ્યું છે.

અને હમણાં તો જર્મની પગ જાણે વિમાસજીમાં પડીને જ બેસી ગયું છે ને? અમેરિકાની હરે હરે ઇંગ્લેન્ડે ખૂબ તૈયારીઓ કરી લીધી છે ચારે તરફ મોટા સૈન્યો ને સાધનો પાયરી દીધા છે. જુવાઈથી નવેમ્બર સુધીમાં પચ્ચીસ લાખ માણસોનું સૈન્ય તૈયાર કરી લીધું છે અમેરિકાને વેસ્ટ ઈન્ડિઝના કીમતી ટાપુઓ આપીને એણે પચાસ વિનાશિકાઓ મેળવી છે, દર માસે પાચસો વિમાનો એ મેળવે છે, દારૂગોળો, તોપો ને ટંકો પણ ખૂબ મેળવે છે. પોતાના કારખાનાઓમાં પણ હવે તે ખૂબ લડાયક સામગ્રી તૈયાર કરે છે, પણ એ કારખાના જર્મનીના વિમાની આક્રમણો આગળ સુરક્ષિત નથી, ઇંગ્લેન્ડને પોતાનાં સરથાનો અને કખાના દેશો પાસેથી ચેન-કેન ખદ્દ મળતે જ જાય છે. એટલે જર્મની વિમાસ-જીમાં છે, મોટું આક્રમણ કરવાની એની હિંમત આ-લતી નથી ને એમ ઇંગ્લેન્ડ અત્યારે ભરેમાં છે.

ઇંગ્લેન્ડની બે માટી મુશ્કેલીઓ.

ઇંગ્લેન્ડ ઉપર બે ભયંકર આફતો બીલી છે. ઇટાલી અને જર્મનીની સમમરિતો એની સ્ટીમરોના ઘણા કાઢો નાખે છે. અંગ્રેજોને મોટા પ્રમાણમાં વહાણવડું નાશ થવા માંડ્યું છે. એના રક્ષણ માટે અંગ્રેજો નવા નવા ઉપાયો અજમાવે છે. જર્મની અને ઇટાલીનું વહાણવડું છૂટથી દરિયામાં ફરતું નથી એટલે એને બહુ નાશ પામવાપણું નથી, પરંતુ અંગ્રેજોના વેપાર ચાલુ હોવાથી તેને આ મુશ્કેલી બીજી થઈ છે. જર્મનીની સમમરિતો આટલાટિક મહાસાગરમાં પણ છૂટી ફરે છે. તેઓ પણ મોટું નુકસાન પહોંચાડે છે, અંગ્રેજોની મનનારો વહાણ-વટાના રક્ષણ માટે જાય છે છતાં નુકસાન વધારે પડતું થાય છે કેટલે બંદરો સર્વ જર્મનીના હાથમાં છે, ત્યાંથી અંગ્રેજોના વહાણો ઉપર ભારે આક્રમણો સમમરિતો અને વિમાનો કરે છે.

બ્રિટન ઉપર બીજી મુશ્કેલી લડન અને બ્રિટનના બીજા શહેરો ઉપરના જર્મન વિમાની આક્રમણો છે, આથી જાનમાલનું મોટું નુકસાન થાય છે. બરો, નાટચગૃહો, મહેલો, હોસ્પિટલો, જાહેર સરથાઓના મકાનો અને મહોલ્લાઓના મહોલ્લાઓ નાશ પામે છે, અર્ધો દારૂ અને અર્ધું પેટ્રોલ એ રીતે બનેલા બોમ્બો જ્યારે વરસાદની ઝડપોની પેઠે પડે છે ત્યારે ભયંકર આગો સળગી બેઠે છે પણ ત્રણ ત્રણ માસના ચતુર્થેવ સમા બોમ્બોએ અંગ્રેજ શહેરીઓને ટેવાવી દીધા છે

એટલે અંગ્રેજોને મૂંઝવતી મુશ્કેલી વહાણવટાના નાશની છે એ એના સાગરના ગણીપદને ભયંકર બતાવે છે. વહાણવડું જો ખતગામ આવે તો ઇંગ્લેન્ડની ખાધાબોરાકો ખતરામાં આવે અંગ્રેજોએ ડચો પાસેથી પચાસ સ્ટીમરો ખરીદી છે, અમેરિકા પાસેથી પણ એ ખૂબ સ્ટીમરો ખરીદે છે. અંગ્રેજો પણ જર્મની ઉપર હવાઈ આક્રમણો કરે છે પણ બર્લિન લડનથી ઘસો માઈલ દૂર છે ને વચ્ચે જર્મનીની લાગવગવાળા પ્રદેશો છે, જ્યારે જર્મનીને તો કુખ્યો

કરશે સહેવ છે કારણ કે ઇંગ્લેન્ડના સામેના જ કિનારા પર ૨૪ માઈલ દૂર એના કબજાનો પ્રદેશ છે. એટલે ઇંગ્લેન્ડનું તુકસાન વધુ થાય છે. હજી એનું વિમાની બળ જર્મની કરતાં થોડું પછાત છે.

ઇટાલી અને ક્રીસ વચ્ચે યુદ્ધ

ઇટાલીએ આફ્રિકામાં ૧૧૧ લાખ સૈનિકો યુદ્ધ માટે મૂક્યા છે પણ અંગ્રેજો એમને આગળ વધવા દેતા નથી. માસ્કા, એલેક્ઝાન્ડ્રિયા, સુએઝ પગેરે રથળે ઇટાલી બોમ્બમારો ચલાવે છે, પણ સફળતા મળતી નથી, એટલે કાર્ક કરી બતાવવા, વિના કારણે એણે ક્રીસ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. પણ ત્યાં જે એને સફળતા મળતી નથી. ગ્રીકોને અંગ્રેજો તરફથી ખૂબ મદદ મળે છે. ઇટાલી ઉપર ક્રીસના હવાઈ મચકોથી સારી રીતે વિમાની આક્રમણો થઈ શકે છે. કીટના દાણને અંગ્રેજોએ કિલેજા દી કરી ત્યાં મોટું હવાઈ મચક જીત્યું હતું છે. ઇંગ્લેન્ડને ક્રીસને સહાય કરવામાં રસ છે તે ખૂબ સમુદ્રની સુરક્ષિતતાને કારણે જ.

રશિયા શું કરે છે ?

હમણાં તો રશિયા જગતની સુદરી બન્યું છે. જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ, ઇટાલી, અમેરિકા, જાપાન સૌ એની ખુશામત કરે છે. એને વરવાને માટે સૌ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી છે પણ રશિયાએ હજી કોઈની દૃષ્ટિને સ્વીકારી નથી, એણે હજી કોઈને વરમાણ આરોપી નથી. એ પોતાના સ્વાર્થને જુએ છે જર્મનીએ એના પરદેશ પ્રધાન મો. મોલોટોવને હમણાં બર્લિન બેલાવીને ખૂબ સમગમ્યો હતો, જર્મની બ્રિટન ઉપર આક્રમણ કરી શકે તેમ નથી. આપુ મુદ્રાપ એના હાથમાં હોવા છતાં એનું ભાવિ ચિંતા-જનક છે. આવડી મોટી રૈન્યૈયારીના બેળાએ ખુદ જર્મનીને જ મૂંઝાવે તેવી પરિસ્થિતિ જોવી દરે છે. આથી તે રશિયાને માખણ લગાડે છે. જર્મનીએ એને મોરફરસની સામુદાયની અને હિંદ સુદાં એશિયામાં કોઈ દેશ આપવાની વાત કરી છે. સામાન્ય સ્થિતિમાં રશિયાને ધિક્કારનાર ઇંગ્લેન્ડ પણ આજની વિષમ સ્થિતિમાં એને લાલચો આપી રહેલ છે. પણ

રશિયા ઇંગ્લેન્ડ પ્રત્યે નારાજ છે. એ તો એને જવાબ આપવામાં પણ અપાડા કરે છે. અમેરિકાને પણ એ દાદ દેતું નથી.

તુર્કીની વિષમ સ્થિતિ

જર્મનીએ રૂમાનિયા ઉપર પોતાનો સંપૂર્ણ હસ્કરી કબજો જમાવ્યો છે. આથી હવે બલ્ગેરિયામાં થઈને તુર્કી ઉપર આક્રમણ કરવાની એની ગંભીર તૈયારીઓ છે. પરંતુ તુર્કીનો પગલ્ય રશિયાને માન્ય નથી. જર્મની જેવી મહાન હસ્કરી સત્તા પોતાની એટલી નજીક હોય તેને રશિયા ઇષ્ટ નથી ગણતું અંગ્રેજો પણ જર્મનીને હાથે તુર્કીનો પરાજય નથી ઇચ્છતા, તુર્કીનો પરાજય કયાં પછી જર્મની સીરિયા અને પેલેસ્ટાઈનમાં થઈને અંગ્રેજોની તેજની પાઈપિ-લાઈન જે દેશમાં જાય છે તેનો નાશ કરવા માગે છે. જર્મન સૈન્ય હમણાં નવડું છે. તે માટે હવે બાલ્કન દેશોમાં થઈને જર્મની એશિયામાં ઘૂસવા માગે છે. એ માટે એને રશિયાની પરવતગળી જોઈએ છે. રશિયા હજી કોઈને 'દા' લાગતું નથી. તે લાભા વિચાર પછી જ પોતાના લાભની રાજનીતિ ચલાવે કરશે. તુર્કીના સૈનિકો અતિ બહાદુર છે. તેઓ જરૂર પોતાના દાત દેખાડશે પરંતુ જર્મનીનાં આધુનિક ચસ્ત્રો સામે તેઓ કેટલા ટકે એ પ્રશ્ન છે જર્મની પોતાના બધા પ્રયત્નો તુર્કીને સમર્થની પોતાની તરફ ખેંચવા માટે કરે છે. પરંતુ તુર્કી હજી ઇંગ્લેન્ડની મૈત્રી છોડતું નથી તુર્કી ઉપર પૂરો ભય ઝૂમે છે.

બીજા દેશો અને ઇંગ્લેન્ડ

હમણાં હવાઈ યુદ્ધો સિવાય બીજાં યુદ્ધો થતા નથી માત્ર ક્રીસનું યુદ્ધ ચાલુ છે. જર્મની તટસ્થ ગણ્યો તુર્કી અને રશિયાને પોતાની તરફ ખેંચવા મળે છે, સ્પેન તો એની આઘામાં જ છે. અંગ્રેજોની એમેર શત્રુઓની હારમાળા રચવા જર્મની વિપુલ હાવેય રમે છે. ઇંગ્લેન્ડ એનું નિવારણ કરવા મળે છે પણ જર્મનીની મોટી લાલચો સામે એના કોપામે ફળતા નથી પણ જર્મનીની કેટલીક ગણતરીઓ ખોટી થઈ છે. ઇટાલીમાં એની આશા નથી રહી

અમેરિકાનો તો વિશ્વાસ જ ક્યાં છે ? ગંધ્યા, સ્પેન અને ફ્રાંસની તલવારો એને, કાગમાં આવે તેમ છે. એ એણે ઇંગ્લેંડ ઉપર લટકતી રાખી છે. પણ અમેરિકા જીવિષ્ણમાં જર્મની અતિ બળવાન થઈ યુરોપમાં સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કરે તો પોતાના દેશ માટે ભયકારી માનવું હોવાથી ઇંગ્લેંડને છૂટથી મદદ કરે છે. એની મદદ ન હોત તો ઇંગ્લેંડ પાંગળું બની જાય.

બ્રિટનની જવાબદારીઓ વધે છે.

પોતાના વહાણવટાના રક્ષણ માટે ઇંગ્લેંડને જર્મની સામે ખૂબ ઝઘૂમવું પડે છે. પોતાના ટાપુઓના રક્ષણ માટે તે ૨૦ લાખ સેનિકા ને ૫૦૦૦ વિમાનો ને ઘણી મનવારો સત્તજ રાખે છે. આટલા ટિકેટ મહાસાગરમાં પણ છૂટથી ફરતી જર્મન મનવારો સામે સખત ઉપાયો લેવા પડે છે. વિમાની આક્રમણથી શતાં તુડાનો માટે સમારકામ પણ ઘણું કરવું પડે છે. સુદાન, ઈજિપ્ત, ઈથિયોપિયા અને સુએઝના રક્ષણ માટે ૩ લાખની સેના અને શસ્ત્રો પૂરાં પાડવા પડે છે. તુર્કીને મોટી આર્થિક મદદ મોકલવી પડે છે. સાગરમાં લાખોની સંખ્યામાં પથરાયેલી જર્મનીની સુરંગોને ઉપાડવા સેંકડો મનવારો રાખવી પડે છે. દેશનાં કારખાનાં નભાવવા અને માલ ઉત્પન્ન કરવા ઘણી વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. રૂબરૂ વહાણોનું સ્થાન હોવા ઝડપથી નવાં વહાણો તૈયાર કરવાં પડે

છે. આજે એને રોજ ૧૨ થી ૧૪ કરોડ રૂપિયા ખર્ચવા પડે છે. સ્પેન અને આયર લેન્ડ જર્મની સામે લાગે તો જવાબદારીઓનો સરવાળો ખૂબ વધી જાય. આજનાં ચિહ્નો એવાં છે કે યુદ્ધ ૧૯૪૪ સુધી લંબાય. અંતે સૌ પાયમાલ થશે, બે એક કરોડ મનુષ્યો મરશે ને ૩૦-૪૦ અબજ પાંડતો હુમાડા થશે.

જાપાન અને ચીન

જાપાન અને ચીન વચ્ચેના યુદ્ધમાં પાછી ગરમી આવી છે. જાપાન ત્રણ વર્ષમાં આ યુદ્ધ અંગે ૧૮ અબજ ડોલર ખર્ચી ચૂક્યું છે. હજી એને મોટાં શહેરો અને બંદરો સિવાય બીજાં કંઈ મળ્યું નથી. હવે એણે નીતિ બદલી છે. ચીનને અમેરિકા અને રશિયા મદદ કરે છે એટલે આખું ચીન જીતવાની આશા એણે મૂકી દીધી છે. મોટાં શહેરોનો કબજો રાખી ટેટલાક દક્ષિણના પ્રાંતો છોડી એ લશ્કરને ખોલાવી લે છે. એ લશ્કરનો ઉપયોગ હવે તે દિલ્લી ચીન જીતવા કરે એમ લાગે છે. રશિયાને જાપાનની શુભતા છોડી દેવા જર્મની સમજાવે છે પણ એ માનતું નથી. અમેરિકા પણ જાપાન ઉપર ચિડાયેલ છે, તે તુરંત જ લાગઈ શરૂ કરી દે પણ જર્મનીને કારણે ખંચાય છે. અમેરિકાએ દેશ કરોડ ડોલર ખર્ચી યુદ્ધની તૈયારી રાખી છે.

અમરુણ પુસ્તકમાળા

બાર પુસ્તિકાઓ : લવાજમ વાર્ષિક ત્રણ રૂપિયા

(૧) રંગ રંગ વાદળિયાં (સંદર્ભતાં બાળગીતો)	(૫) છાપલાં (કાવ્યો)
(૨) નાનાં છોકરાં (નાની વાર્તાઓ)	(૬) ભર દરિયે (દરિયાઈ વાર્તા)
(૩) પ્રવાસ પત્રો (રામભાઈનું પ્રવાસ વર્ણન)	(૭) કલશી (ટૂંકી વાર્તાઓ)
(૪) આખણાં ભાંડુઓ (ટૂંકાં રેખાચિત્રો)	(૮) હજી મને સાંભરે છે (ગિજુભાઈની વાર્તા)
આ પુસ્તકો ઉત્તર વિભાગના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કર્યાં છે	
(૯) શંકરાચાર્ય (જીવનચરિત્ર)	(૧૧) સૌની વાર્તા (પ્રગટ થશે)
(૧૦) જંગલમાં ગંગા (પ્રગટ થશે)	(૧૨) જવાહરલાલ નેહરુ (,,)

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : ત્રણ દરવાજા : પો. ખો. નં. ૭૩ અમદાવાદ.

ગાંધીજીના એપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન

શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીયર

સુરતથી એક લાઈએ એક પન લખી ૧૯૨૨ ની સાતમા ગાંધીજી જ્યારે જલમા હતા ત્યારે એમને થયેલા એપેન્ડિસાઈટિસમાં એમણે એપેન્ડિક્સનું ઓપરેશન કરાવેલું તે હકીકતને ચર્ચવા ઇચ્છી છે આ પ્રશ્ન ધણે વાજબી છે એ લાઈના પરનો દૂક સાગ્ર પ્રથમ આપુ

‘આપનાં પુસ્તકો વાંચ્યા આજની દાકતરી વિદ્યા ધણી જ આમી કરેલી છે, દાકતરો દગ્દી એને તાત્કાલિક ગહત આપે છે પણ તેઓ તેમનો રોગ મટારી શકતા નથી તેમ જ એકને બદલે બીજી દવા આપાઈ જાય તો દનદીને ધણુ નુકસાન થવાનો ભય રહે છે, આ પ્રકારના એના દોષો સ્વીકાર્યા પછી પણ મને પૂછવાનું મન થાય છે કે શું આજનું દવાવાદી વૈદક સંપૂર્ણ રીતે વાદિયાત છે? એનામા સાડુ તરુન કંઈ છે જ નહિ? આ વૈદક વિદ્યાએ જગતનું ધણુ સત્યાનાશ વાજબુ હશે પણ એણે માનવ જાતનું ચોક્ક ધણુ પણ બનુ નથી કહ્યું? ગાંધીજીનો જ દાખોનો લઈએ તેઓ પાશ્ચાત્ય વૈદકમા માનતા નથી છતાં એમને પોતાને એપેન્ડિસાઈટિસ માટે ઓપરેશન કરાવવાની જરૂર પડી એમણે જો આપ રેશન કરા યુ ન હોત તો આજે તેઓ હિંદને અને જગતને જે સેવા આપી રહ્યા છે તે આપી શકત? એમનો અમુદ્ય જિંદગી બચાવવા મટે આપણે પ્રચલિત વૈદકનો આભાર માનવો ન જોઈએ?’

હવે આ પ્રશ્નનો જવાબ

આપણે આ પ્રશ્નને ખૂબ વિગતથી જ તપાસશું તેમા ગાંધીજીના આરોગ્યવિષયક વિચારો પણ ચર્ચીશું સાથે એનોપથી વિષેના પ્રશ્નોના પણ જવાબ આપી જશે સૌથી પહેલા આપણે ગાંધીજીના ઓપરેશનનો પ્રશ્ન લઈએ આ પ્રશ્નને બગાડર સમજતા પહેલા આપણે એની પચાદ્મમિકા સમજી લેવી જોઈશે ખૂબ ગાંધીજી એ વર્તમાન હિંદની અને જગ

તની એક અપૂર્વ વિશ્રુતિ છે આવા માણસો હજારો વર્ષે એકાદ પાકે છે એમની અપૂર્વતાને લઈને આપણા જેવા સામાન્ય માણસો માટે એમને સમજવાની અપાર મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે એનું પરિણામ એ આવે છે કે આવા માણસોને લાખોને કરોડોની સખ્યામા થકાણુ અનુયાયીઓ મળી આવે છે અને એ જ રીતે પૂર્વઝહ્યી હારેલા દુસ્મનો ને દેશોઓ પણ ઊભા થાય છે આવા માણસોને માપવા માટે ભુદ્ધિનો ગજ બહુ દૂક પડવા છતાં આપણી પાસે માણસને સમજવાને જે થોડાક વિધાસપાત્ર હથિયારો છે તેમાનું એ એક છે એટલે દરેક માણસ પોતપોતાની ભુદ્ધિ મુજબ એમના કાર્યોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે

એમના વિચારો અને કાર્યો વિષે નીચે દર્શાવેલો અભિપ્રાય ધણાને ખૂબશે એવો મને લાય છે છતાં ય હું વાચકોને ખાતરી આપવા માશુ છું કે આ અભિપ્રાય ગાંધીજી તરફ સંપૂર્ણ પૂજ્યભાવ તેમ જ એમને સમજવા માટે શક્ય હોય એટલે સમભાવ ધરાવોને જ બધાયો છે

સૌથી પહેલા પ્રશ્ન એ થાય છે કે ગાંધીજી નિસર્ગોપચાર તરફ શાથી આકર્ષાયા ગાંધીજીના ધણા વિરોધીઓ કહે છે કે તેઓ જૂનવાણી, રૂઢિચુસ્ત અને સગ્ધક માનસ ધરાવે છે આ અભિપ્રાય સર્વાશે સાચો નથી જે માણસે આપણા દેશની અદર છવ નના દરેક દરેક ક્ષેત્રમા એક પ્રચડ ક્રાન્તિ મરી એને રૂઢિચુસ્ત આપણે શી રીતે મ્દી શખાએ? ગાંધીજીના ધકતરમા જેમ એમના માતાપિતાનો, થોપર, રાજચંદ્રનો, ગોખલેજીનો, ગીતાનો અને તુલસીદાસજીનો ફાળો છે તે જ રીતે થોરો, રસકીન, ટાનસ્ટોય ક્રાઈસ્ટ કુરને અને ભુરટ જેવા પરદેશી વિદ્વાનોનો પણ ફાળો છે જો ગાંધીજી કેવળ જૂનવાણી માનસ ધરા

વતા હોત તો એમણે “અમારા વેદમા બધું છે” એમ કહીને સતોષ પકડ્યો હોત આજે જગતમા જે જુદા જુદા વૈદકીય ધર્મો (medical faiths) પ્રચલિત છે એમાથી એમણે માન આપુવેદને અપનાવ્યું હોત. છતાંય વિચિત્ર લાગે એવી વાત તો એ છે કે એમણે પોતાની વૈદકીય શ્રદ્ધા નિસર્ગોપચારમા આરાપી એમ શાથી ?

ગાધીજીની જીવન પ્રત્યે એક ચોક્કસ દષ્ટિ છે એ દષ્ટિમા જેટલું મધ્ય જોસતું આવે તેમજ જ તેમને સ્વીકાર્ય છે ગાધીજી બધું ત્યાજ્ય છે પછી એ તત્ત્વ પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન હોય, પૂર્વનું હોય કે પશ્ચિમનું હોય એ પ્રશ્ન ગોણું છે અને એ દષ્ટિ સતની-માનવજાતના દુષ્ટોથી વ્યથિત થઈ રહેલા એક સત્યશોધક આત્માની છે એ દષ્ટિની પાસે ગજ છે અને તે ગજ સર્વોદયનો છે પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણનો ભૂતદયાનો, અહિંસાનો નિસર્ગોપચાર તરફ ગાધીજી આકર્ષાયા એનું કારણ મને તો એ લાગે છે કે ચિકિત્સાના ક્ષેત્રમા અહિંસાનો આશ્રય રાખનારી અને એનો સફળ પ્રયોગ કરનારી એ એક માત્ર પદ્ધતિ છે નિસર્ગોપચાર એટલે ચિકિત્સામા અહિંસા એક મોન્ટેસોરી શિક્ષક જેમ બાળકોને મારી મૂકીને એમના દોષો સુધારવા મથતો નથી પણ પોતાની દોષો એ દેખોની કારણપૂર્વકની બોળ ચનાવી એમને વારાફરતી દૂર કરે છે તે જ રીતે નિસર્ગોપચારક રોગને નામે જોળખાતી વિકૃતિ, જે જીવનનું પોતાનું જ એક સ્વરૂપ છે, તેને સમજવા માટે, એનો કારણોની શોધ માટે પ્રયત્ન કરે છે અને દરહીની ગહેણી કરણીમા ચોખ્ખું ફેરફાર કરી રોગના કાગણો દૂર કરી દરહીને નીરોગી કરે છે બીજી બાજુ એક દવાનાદી દાખતર રોગના કારણોની સપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરીને એના પરિણામ રૂપે દેખાતા રોગ ચિહ્નોનું ઝેરી દવાઓથી દમન કરે છે અને આ પ્રકારના દમનના પરિણામ રૂપે દરહીની તદુરસ્તી વિશેષ લથડે અને એ દરિયા રોગોથી પીડાય તો એ વાદકાપથી રોગો અવ્યવહાર નાશ કરીને પહેલા પ્રયત્ન કરતાં પણ આકરો એવો

બીજો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે, આ બે પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો મૂળભૂત ભેદ એવા પડી જોની દષ્ટિ છીડી નથી તેને નિસર્ગોપચાર તરફ અવશ્ય આકર્ષણ થાય

આપણામા એવી એક દંતકથા ચાલી આવે છે કે ગમ પહેલા ગમાયણ લખાયુ ગયા મહાયુદ્ધ માટે એમ કહેવાય છે કે લોનહાડી નામના એક જર્મન સેનાધિપતિએ “જર્મની અને હવે પછીનું યુદ્ધ” એ નામનું એક પુસ્તક લખીને બહાર પાડ્યું હતું આ પુસ્તકમા ભાવિ યુદ્ધની રૂપરેખા એણે રજૂ કરી હતી અને તાલુખીની વાત તો એ છે કે જેવટના પર્ણિયામ સિવાય આખું યુદ્ધ એની જ આગાહી મુજબ લગાયુ આજ પ્રમાણે બીજા દેશોના ભાગ્યવિધાતાઓએ કરેલી આગાહીઓ સાચી પડવાના ઇતિહાસમા દાખવા છે આપણા દેશનો ઇતિહાસ ૧૯૦૮ માં દક્ષિણ આફ્રિકામા લખાયો ‘હિંદસ્વગજ’ની અંદર હિંદુસ્તાનના સ્વરાજ્યનો ભાવિ કાર્યક્રમ ગાધીજીએ આપ્યો અને વીસ વર્ષો સુધી એક માણસની પ્રયત્ન ઇચ્છાશક્તિને વશ થઈને ઇતિહાસના ચક્રો રૂપે ગાધીજીના જીવન વિષેના ધણા-ખણ વિચારો દક્ષિણ આફ્રિકામા પરિપક્વ થઈ ગયા. જેના વીસ વર્ષમા એ વિચારો ઉપર ધણું ભાર થયું છે, એને અમનમા મૂકવાની અનેક સંકેપ રોજના-ઓ વિચારવામા આવી છે એાછીનત્તી સફળતાપૂર્વક એ પાઠ પણ પડી છે પણ મૂળ વિચારોમા ઝાઝો ફરક પડ્યો નથી પણ આ અર્વાચીન રામાયણમા એક પ્રકરણ જોડું હતું છે અને તે વૈદક વિષેનું પ્રકરણ એમ થવાના કાગણો કયા કયા છે ?

દક્ષિણ આફ્રિકામા ગાધીજી કુંદને, જુરુટ અને ડાકટર ડબ્લ્યુ વિચારો સાથે પરિચયમા આવ્યા અને આ વિચારોએ એમની ઉપર ઊંડી છાપ પાડી તેઓ નિસર્ગોપચારના આશ્રય બન્યા અને પછી સામેના એમના અજીવમામા નિવિસેકશન (જીવના જતાવડો અને માણસોને દાખતરી વિદ્યાની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જુદી જુદી રીતે ગિવાવવાની ક્રિયા) પણ કારણભૂત બન્યું આ વિચારો ઉપરથી એમણે ત્યાં આગળ

પોતાની અને સાથીઓની રહેણીકચણીમાં ફેરફાર કર્યા, માદા માણસો ઉપર નિસર્ગોપચારના ઉપચારો અજમાવ્યા અને એમાં યોગીયત્તી સફળતા મેળવી આ તે આ દિશામાં એ ગાંધીજીએ વધુ વાચન વિચાર ચિંતન અને પ્રયોગો ચાલુ રાખ્યા હોત તો નિસર્ગોપચાર ઉપરની એમની શ્રદ્ધા રેડિયા ઉપરની શ્રદ્ધા જેટલી જ વજનપે બની હોત પણ આપણા કમનસીબે આ દેશમાં આવ્યા પછી વેદકના વિષયમાં વધુ અભ્યાસ માટે એમની પાસે સમય ફાજલ ન રહ્યો

નિસર્ગોપચાર તરફની ગાંધીજીની દૃષ્ટિ મૂળથી જ વૈજ્ઞાનિક તો નહોતી જ નિસર્ગોપચાર પહેલા જન્મેલી એલેપ્થી હોર્મિયોપથી અને આયુર્વેદ જેવી પદ્ધતિઓ માટે તેઓ લાગેજ કંઈ જ્ઞાન ધરાવતા વેદકના ઇતિહાસનો અભ્યાસ ચિન્તિસકને જે સમપ્રદર્શન (perspective) આપે છે તેનો એમનામાં સંપૂર્ણ અભાવ હતો અને ખુદ નિસર્ગોપચાર વિષે જ બહાર પડેલા પ્રચલિત સાહિત્યમાં ઉપર કહેલા નિસર્ગોપચારગ્રંથોનાં તથા પુસ્તકો દરિયામાં ખસખસ જેવા હતા એને પરિણામે એમની દૃષ્ટિમાં એક પ્રગરનું એકાંગીપણું આવી ગયું તેમ જ દરેક પદ્ધતિની પેઠે નિસર્ગોપચારને પણ પોતાની મર્યાદાઓ છે એ વસ્તુ એમના અધ્યાસમાં ન આવી દૃષ્ટિથી આફ્રિકાની અદર એમનામાં જે મિથનરીનું જનન હતું એ જનન હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી ધીમે ધીમે મેળુ પડવા લાગ્યું સૌથી પહેલું કારણ તો એ બન્યું કે, પોતાના અપૂર્ણ જ્ઞાનથી એમણે જે જે પ્રયોગો કર્યા એમાંના કેટલાક, અને ખાસ કરીને ઉષ્ણ રોગોના પ્રયોગો સફળ નીવડ્યા થયું જુદા, જાણેલા અને હકીકત રોગોમાં કબજિયાત, કેલાર્થરિસ, દમ પ્રત્યાદિ સાથીઓ અને અનુયાયીઓના રોગો મટાડવા માટે એમણે કરેલેલા ઉપવાસના અને બીજા પ્રયોગો નિષ્ફળ નીવડ્યા આ નિષ્ફળતાના કારણો તપાસવાની એમની પાસે કુરસદ નહોતી, એમને યોગ્ય દોગવણી આપનાર કેઈ વ્યક્તિ પાસે હાજર નહિ પરિણામે આ કડવા અનુભવો એમની શ્રદ્ધા ઉપર પ્રહાર કરતા ચાલ્યા

બીજું કારણ એ બન્યું કે પશ્ચિમમાં જે સમર્થ નિસર્ગોપચારકો હતા તેવો કેઈ નિસર્ગોપચાર તેમને આ દેશમાં મળ્યો નહિ એમનો નિસર્ગોપચાર અદરનો રસ બળ્યોતે એમને મળવ આવનારો મોટા ભાગના નિસર્ગોપચારકો સૂંકના ગાગડે ગાંધી થઈ એટલા લેભાગુ બેઠાં રહેતા કેઈનો પણ નામ નિર્દેશ કર્યા સિવાય માત્ર એક જ દાખલો આપુ ગાંધીજી પાસે એમ ભાઈ એવા આવેલા કે જે એવો દાવો કરતા કે હું બગદથી એકે એક રોગ મટાડી શકું છું આ માણસે ગાંધીજીમ દીકરી મસ મનશૂત પણ કર્યો હતો સાચી દરકાર તો એ કે કે બગદથી દરેક દરેક રોગ મટાડવાનો દાવો કરવો એ નિસર્ગોપચાર છે જ નહિ પણ હાલનાં બેઠાં રહે છે જર્મનીની અદર શરૂઆતથી આજ સુધીના બધા જોબોપચારકો બગડના ઉપયોગની વિરુદ્ધ છે મરણ કે મરફ ઉષ્ણ રોગને પોતાનો કમ સરળતાથી ચાલવા દેતો નથી અને રોગનું દમન કરી શરીર ઉપર એલેપ્થીક દવા આ જેવીજ ભૂડી અને બધકર અસર ઉપજાવે છે પ્રિસનીટ્રુધી માડીને મિડેન સુધીના એક સદીમાં થઈ ગયેલા સેકડો નિસર્ગોપચારકો રાશચિન્તિસાની અદર બરડના ઉપયોગની સંપૂર્ણરીતે વિરુદ્ધ છે, અને અવોપથિક દારકતરોની દરદીના માથા પર બરફ ઝુકાવવાની રીતની એમણે ધણી જ કડક દીક કરી છે, નિસર્ગોપચારકોની એક નાનકડી લઘુમતી જે મરડના ઉપયોગની દિમાખત કરે છે તે પણ પાણીના ઉપચારો બધા કારગત ન નીવડતા હોય એવા અપવાદજનક કેસોમાં જ, અને નિયમ તરીકે તો નહિ જ આવી રિયતિમાં બરડથી દરેક દરેક રોગ મટાડવાનો દાવો એ બીજું મમે તે હોય થયું શાસ્ત્રીય નિસર્ગોપચાર તો નથી જ આ રીતે એમની આજુબાજુ નિસર્ગોપચારમાં શાસ્ત્રીય રસ જ્ઞાન કે તાલીમ ધરાવતા લોકોને બદને અનેક ધૂની, એકાંગી કે અર્ધચક્રમ લોકો એકઠા થયા અને એનું પરિણામ એમની પોતાની નિસર્ગોપચાર ઉપરની શ્રદ્ધા દીની પાડવામાં આ ધુ જ્યારે આજુબાજુના સાથીઓ અને અનુયાયીઓ ઉપર એવી છાપ પડી કે આ નિસર્ગોપચાર એ એક પાજનોપચાર છે

ત્રીજી કારણ એ થયું કે એમની આલુખાલુ કાઈ સમર્થ નિસર્ગોપચારક નહોતો. જ્યારે અનેક વિદ્વાન, સમર્થ અને બાહોશ એલોપથિક દાકતરો હતા. આ દાકતરો પ્રમાણિકપણે એમ માનતા કે નિસર્ગોપચાર એ એક ઊંટવૈદ્ય છે. અને આ હકીકત તેઓ પોતાના વિચાર અને આચારમાં દર્શાવતા. ગાંધીજીની તબિયત સહેજ બગડે, એમને સહેજ અતિશ્રમ થાય, એમને તપાસવાની જરૂર જણાય કે તુરત જ એ એલોપથિક દાકતરોના હાથમાં તેઓ મુકાય. પોતાની શ્રદ્ધાથી વિરુદ્ધના લોકો સાથે રાતદિવસ રહેવાથી તેમ જ નિસર્ગોપચારની નિષ્ફળતાઓ અને મેંડેરિયા જેવા કેટલાક રોગોમાં એલોપથીની સફળતા નજરે નજર જોવાને લીધે એમની વૈદકીય શ્રદ્ધા ઉપર ઘણી જ વિધાતક અસર નીપજી.

આ પરિસ્થિતિમાં જ્યારે તેઓ જેલમાં હતા ત્યારે એમને એપેન્ડિસાઈટિસ થયું, એમણે વાંચેલાં પુસ્તકોમાં એપેન્ડિસાઈટિસનું વર્ણન ક્યાંય નહોતું. તેમ જ આ રોગ શસ્ત્રસાધ્ય છે કે શસ્ત્રોપચાર સિવાય મટાડી શકાય એમ છે તેને વિષે પણ એમને કશી માહિતી નહોતી. એમણે જે પુસ્તકો વાંચ્યા હતાં તે પુસ્તકો મોટે ભાગે ૧૯ મી સદીનાં નિસર્ગોપચારને લગતાં હતાં. ૧૯મી સદીનાં એલોપથીનાં પુરતકોમાં પણ એપેન્ડિસાઈટિસનું ક્યાંય નામ નથી શહેનશાહ એડવર્ડના સર્જન સર ફેડેરીક દીઝે આ રોગને અંતરડાના સોજળથી પ્રથમ જુદો પાડ્યો તેમ જ તેનું ઓપરેશન પણ તેણે 'ગોળી કાઢ્યું. શહેનશાહ એડવર્ડ સાતમા ઉપર એપેન્ડિસાઈટિસ મોટે ઓપરેશન થયું અને એમાંથી તેઓ બચ્યા એટલે આ રોગને વિશ્વખ્યાતિ મળી. કદાચ ઓપરેશન નિષ્ફળ ગયું હોત તો પણ આ રોગને એટલી જ ખ્યાતિ મળત દવાવાદી પ્રચારકોની આ એક મહાન ખુબી છે. શહેનશાહ ઉપર સફળ ઓપરેશન થયા પછી વિલાયતના અમીર ઉમરાવો ને સિતેમાનદીઓમાં આંતરડાં કપાવવાની એક મહાન ફેશન ચાલી. અને ત્યાંથી આ ગાંડપણ આખી દુનિયામાં ફેલાયું. હવે તો રસ્તે ચાલતો બિખારી પણ એપેન્ડિસાઈટિસને

ઓળખતો અને એના ઓપરેશનમાં અભિમાન લેતો થઈ ગયો છે. વીસમી સદીનાં નિસર્ગોપચારનાં પુસ્તકોની અંદર આ રોગનું વર્ણન એની નિર્દોષતા, ઓપરેશનની બચકરતા, અને એને મટાડવાના સાદા સાચા અને કુદરતી ઉપાયો વર્ણવવામાં આવેલા છે. ગાંધીજીના વાંચવામાં આમાંનું કાઈ પુસ્તક આવેલું નહિ. જેલમાં કાઈ નિસર્ગોપચારક જઈ શકે એમ હતો નહિ આલુખાલુના દાકતરોએ રોગની બચકરતા ક્યોળકલ્પિત વર્ણનોથી અત્યંત વધારી મૂકી, અને ગાંધીજીના મગજમાં એ દસાવી દીધું કે આ રોગનો એક માત્ર સફળ ઇલાજ ઓપરેશન જ છે. ગાંધીજીને એમ લાગ્યું કે મારું વિજ્ઞાન એટલું પાંગળું છે કે જે બીજા સાદા રોગો મટાડી શકે પણ એપેન્ડિસાઈટિસ જેવો બચકર રોગ તો ન જ મટાડી શકે. એટલે સારામાં સારો રસ્તો સર્જનની ઈચ્છાને તાણે જ થવાનો છે. ગાંધીજીએ ઓપરેશન કરાવ્યું એટલું જ નહિ પણ એમણે સાથે સાથે એમ પણ જાહેર કર્યું કે હું દવાવાદનો વિરોધી હોવા છતાં આ કેસની અંદર એ પદ્ધતિએ મારી સેવા બજાવી છે. એમના આ પગલાથી અને દવાવાદની મહત્તા સ્વીકારતા એમના નિવેદનથી એમના અનેક સાથીઓ, અનુયાયીઓ અને ભક્તોને આઘાત પહોંચ્યો એમણે પ્રશ્નો પૂછ્યા ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો અને એ જવાબ બધે ફેલાયો. મને પોતાને તો એ જવાબ લેશમાત્ર સંતોષકારક લાગ્યો નથી. ત્યારપછી એમણે આશ્રમમાં ઉદ્યોગમંદિરમાં કાચા ખોરાકના પ્રયોગો કર્યાં, એ પ્રયોગોમાંથી એમને મરડો થયો, બીજા સાથીઓ પણ નિષ્ફળ નીવડ્યા. ચિકિત્સા કરનાર દાકતરો મિત્રભાવે ફરીથી એવું ઊંટવૈદ્ય ન કરવાનું વચન લીધું અને નિસર્ગોપચારના નિંદકોને એ પદ્ધતિની એક વધુ પ્રત્યંક નિષ્ફળતા માલમ પડી. આ પદ્ધતિની પોતાની જાત ઉપર મુલોલી નિષ્ફળતાને ક્યાંય ટપી બધ તેવી નિષ્ફળતાઓ એમને આલુખાલુના સાથીઓ ઉપર મળી. ગાંધીજી બળિયાની રસીના વિરોધી એટલે આશ્રમમાંથી ઘણાએ પોતાનાં બાળકોને રસી મુકાવી નહિ. બળિયાનો રોગચાળો ચાલ્યો અને કેટલાંક બાળકો એ રોગમાં મરી ગયાં. એમનાં માખાપોમાંથી

મેટા ભાગનાં એમ લાગ્યું કે જે બાળકોને વેળાસર રસી મુકાવી દીધી હોત તો તેઓ અવરૂપ બની જતા, આશ્રમવાસી એક ભાઈએ એહરેટનું પુરતક-કફવિહીન આહાર, ચિકિત્સા વાંચ્યું અને એના અશ્વરે અશ્વરને વેદવાક્ય માની લઈ પોતાની પ્રકૃતિનો વિચાર કર્યા વિના ફળ અને શાકભજીએ ઉપર રહ્યા, શરીર ધીમે ધીમે ફીણ થવા માંડ્યું. છતાંયે પોતાની જગ છોડી નહિ, અને છેલ્લે છેલ્લે તો ખબર અને લીજુ ઉપર રહેવા લાગ્યા. આખરે એમની આવી અધકચરી થઈ અને આંધળા અખતરાઓનું પરિણામ એ આત્મ્યું કે એમનું શરીર ઘસાઈ જઈને તેઓ મુઝરી ગયા. આ પ્રકારની નિસર્ગોપચારની નિષ્ફળતાએને લઈને ગાંધીજીના વિરોધીઓ કહેવા લાગ્યા કે ગાંધીજીના વૈદક વિષયક વિચારો ઢગથડા વગરના છે અને એના પુરાવારૂપે તેઓ નિસર્ગોપચારને નામે થયેલું જખરદરત ઊંટવેડું પ્રગતી આગળ રહ્યું કરવા લાગ્યા એમના મિત્રો, સાથીઓ અને અનુયાયીઓને પણ એમ લાગ્યું કે બીજી બધું તો ઠીક છે પણ વૈદકની બાબતમાં ગાંધીજીને અનુસરવું એ એક ભયંકર માંડ પણ છે. જવાહરલાલજીએ ગાંધીજીના વૈદકના વિચારોને ન અનુસરવાની પોતાની આદર્મકથાના વાંચકોને ચેતવણી આપી દીધી એમને દરેક દરેક બાબતમાં અનુસરનારા એમના નિકટમાં નિકટ સાથીઓને પણ લાગ્યું કે નિસર્ગોપચારને અમલમાં મૂકવો એટલે નિર્દોષ બાળકો અને અચ્છાન દહીંઓ સાથે જીવન-મરણની એક ભયંકર રમત રમવી.

ગોટાળો તો પણ એ રીતે ગૂંચવાયો, કે જે ગાંધીજી વિચાર અને આચારની એકવાક્યતાની હિમાયત કરે અને તેને પાળે તે જ ગાંધીજી વૈદકના શ્વેતની અંદર અને પરસ્પરવિરોધી વિધાનો અને કાર્યો કરે, જેને લઈને એમને કઈ બાબતમાં અને કયાં અનુસરવું એની જ કોઈને કશી જ સમજ ન પડે. એક બાબત તેઓ દૂધના ઉપયોગને એક પ્રકારનો પ્રાણીઓ ઉપરનો અત્યાચાર માને અને બીજી બાબત પોતે દૂધ વાપરે અને બીજાઓને દૂધની ભલામણ કરે, એક બાબત પોતે કાચા ખોરા-

કના પ્રયોગમાં નિષ્ફળ જાય છતાંયે ખીંમચોને એ માંસે ચાલવાનો આદેશ કરે, એક ખાલુ એમ કહે કે 'દરિપનાલો એ પાપની જગ છે તેથી માણસો શરીરનું જાતન ઓછું કરે છે અને અનાદિ વધારે છે' અને બીજી બાબત કમલા નેહરુ હો-રિપટલો જેની ઔષોપધિક હોરિપટલ ખુશી થો, એક બાબત એપેન્ડિસાઈટિસના ઓપરેશનને વાજબી કરાવે એક બાબત પોતાના "આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન" માં દવાઓનો અને દવાવાદનો ભ્રમ વિરોધ કરે, અને બીજી બાબત જેની દવાઓ અને ઇન્જેક્શનોની હિમાયત કરતી સતીસમાજીની ચોપડીની દરેક ગ્રામસેવકને ભક્ષા-મણુ કરે, બળિયાની રસી વિષેનો એમને વિરોધ જાણીતો છે છતાંયે મોટે ભાગે એમની જ નીતિને અનુસરતાં કેપ્રેસ પ્રધાનમંડળમાં મદ્રાસ અને મુંબઈ ની અંદર આજ બાબતમાં વધારે કડક પગલાં લેવાય અને એ બાબત ઉપર તેઓ મૌન ભેરે. મુંબઈ ઈલાકામાં જે પદ્ધતિમાં ગાંધીજીને વધુમાં વધુ શ્રદ્ધા છે એવા નિસર્ગોપચારને મેડિકલ મિલે ફોરિને માંચે ચકાવ્યા છતાંયે બાબત વિષે પણ અહીં રીતે કંઈ સખડું ગાંધીજીની દૃષ્ટિને વાજબી દેખાયું નથી હું તાર્થ છું ત્યાં મુખી તો અત્યારે ગાંધીજી સર્વાંશ નિસર્ગોપચારમાં માનતા નથી પણ અણક અશો એવોપધી અને આયુર્વેદમાં માને છે.

આ રીતે વૈદકને વિષેની બાબતમાં ગાંધીજીનું માનસ ભમિત ન થયું હોય તો પણ એ અતિઘણ અરુપટ, ઘેરાયું અને મૂંઝાયેલું છે. આ બાબતની અંદર અત્યારે એમની પાસે કોઈ ચોક્કસ દૃષ્ટિ કે દૃઢ અર્થ ન હોવાને લઈને સામાન્ય લોકસમૂહને એમનામાં અનેક પરસ્પરવિરોધી બાબતો જોવાની મળે છે અને એને લઈને એમને કશી સમજ પડતી નથી.

એ હકીકત અર્થસૂચક છે કે ગાંધીજીના વિરોધીઓ અને અનુયાયીઓ એ બંને એકમત છે કે ગાંધીજીના વૈદક સંજ્ઞાથી વિચારો અમલમાં મૂકવાનું સલાહમંજૂર નથી. અમારો પોતાનો પણ મત એ છે કે લોકો

ભવે બીજી બધી ગાળતોમા ગાધીજીને અનુસરે પણ વૈદકની બાળતમા એમનાં વિચારોને અનુસરવાનો પ્રયત્ન અનેક મુશ્કેલીઓ ને ગૂચવણો ઊભી કરશે એનો અર્થ એવો નથી કે નિસર્ગોપચાર ઉપરથી અમારી શ્રદ્ધા ઘટી છે, બિનટ પહે દિન પ્રતિદિન એ વધુ દૃઢ થતી જાય છે પણ ગાધીજી ને હમે નિસર્ગોપચારને સમજે છે અને બીજી પદ્ધતિઓ સાથે તેનો નિરર્થક ગોટાળો કરી મૂકે છે એને અનુસરવું કોઈ પણ રીતે ડહાપણબર્થ નથી

હવે આપણે એમની નિષ્કળતાનું જગ પ્રથકરણ કરીએ

પત્રલેખક ભાઈ પૂછે કે એલોપથીની અદર સારુ તત્ત્વ કાઈ જ નથી ? એનો જવાબ એ છે કે એમ તે શી રીતે બની શકે ? જગતની અદર દરેક વસ્તુને પોતપોતાના ગુણદોષ દોષ છે એવો પથીને એટલા માટે વખોડવામા આવે છે કે એનામા ગુણ કરતા દોષોનું પ્રમાણ અતિશય વધારે છે એલોપથીના સાગ તત્ત્વો નીચે મુજબ છે

૧ એનું શરીરશાસ્ત્ર વૈજ્ઞાનિક છે

૨ આ દેશની અદર એલોપથીના પ્રવેશ પહેલાં વૈદકના ક્ષેત્રની અદર જે અધાધૂધી હતી તેમા વ્યવસ્થા લાવવાનો એલોપથીએ ઓકેવતે અરી સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે, દાખલા તરીકે પહેલા ગમે તે માણસ જાડના મળિયા લઈને વૈદ બની શકેતો અને લોકોની ચિકિત્સા કરી શકેતો, બપોરે એલોપથીએ બહુતરના અમુક ધોરણો નક્કી કરી દીધા અને એ ધોરણોમાથી પસાર થઈને જે કોઈ અમુક હીમી મેળવે તેને જ માણસ જિવાડાનો કે મારવાનો હક્ક આપ્યો પરિણામે ગમે તે લેમાયુ માણસ દાકતર બની શકેતો નથી આ વ્યવસ્થાની એક કાળી બાજુ પણ છે પણ એનો અહીં વિચાર નહિ કરીએ

૩ જૂના વૈદકની અદર અનુભવે સિદ્ધ ઉપાયો સાથે સાથે અનેક કપોળમદિપત ઉપાયો પણ હતા કોઈ પણ નવી વસ્તુને અવલોકન અનુભવ અને

પ્રયોગાત્મક જ્ઞાન પછી જ રવીકાગ્વાની પદ્ધતિ એલોપથીએ દાખલ કરી

૪. એલોપથીએ આ દેશનું સેનિટેશન સુધારવામા અને એથી રોગોનો ફેલાવો અટકાવવામા આક્રમક સહાય કરી છે

૫ એલોપથી આ દેશમા આ-આ પહેલાં સુવા-વડી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક હતી એમને એક અધારા ચોરડામા ગોધી રાખવામા આવતી, ગધાતા ગાદમા આપવામા આવતા અને એમની પ્રત્યે અસ્પૃશ્ય જેવું વર્તન ચલાવવામા આવતું આ બાબતમા એલોપથીએ એક મહાન સુધારો દાખલ કર્યો છે

૬. હુ ખી દર્દીઓને એલોપથી પોતાની ઝેરી દવાઓથી તાત્કાલિક રાહત આપી શકે છે

૭ એલોપથીની સમ્પર્કી અકસ્માતોમા અને કેટલાક અપવાદજનક કેસોમા દર્દીની જિંદગી બચાવી શકે છે

એલોપથીની તરફેણના આ સાત મુદ્દાઓની સામે એના સતસો દોષોની યાદી કરી શકાય તેમ છે બીજી હકોક્ત તે એ છે કે નિસર્ગોપચારની રચનાની અદર એના અગ્રેસરોએ કેવળ એલોપથીના જ નહિ પણ હોમિયોપથી અને આયુર્વેદના બધા શુભ તત્ત્વોનો સમાવેશ કરી લીધો છે એટલે એવો પથીના સાગ તત્ત્વો નિસર્ગોપચારે રીકારી લીધા હોવાથી એના બુદ્ધ તત્ત્વો ઉચ્ચા પાડાનો અને એનાથી પ્રભુતે ચેતનવાનો એને સપૂર્ણ હક્ક છે પણ લોકોની એવી માન્યતા હોય છે કે નિસર્ગોપચારકો સાત અનોપથીનો ગમે તે રસ્તે વિરોધ કરવાનું જ સમજ્યા છે આ માન્યતા એક નિર્મૂળ માન્યતા છે. એલોપથીના દાકતરો ને એમ કહેતા હોય કે માણસના શરીરમા બમેા દાડમા છે તો નિસર્ગોપચારકો એમ નથી કહેતા કે માણસના શરીરમા માસો દાડમા છે, એલોપથીના દાખતરો આત્મ-જ્ઞાના સોમતા તોવને દાર્ઢ દોર્લડને નામે ઓગળવા હોય તો નિસર્ગોપચારકો એને મેનેન્જાઈટિસ કહેતા

નથી એનોપથીના દાકનરો દર્દીનો તાવ માપવા માટે દર્દીના મોમાં ધર્મોમિટર ચૂકતા હોય છે તો નિસર્ગો પચારકો પોતાના દર્દીના મોમાં દાંતણુ દાખલ કરતા નથી આ રીતે જોતા તો એ સ્પષ્ટ સમજનો કે એનોપથીની સવળી સત્ત્વ બામતો નિસર્ગોપચારે વિના આનાકાનીએ સ્વીકારી લીધી છે એનો જે વિરોધ

છે તે એની રાગનિદાન, રાગચિકિત્સા અને રોગ નિવારણની પદ્ધતિ સામે અને આ વિરોધ પોકળ છે એમ કોઈ સિદ્ધ મરી શક્ય નથી ને સિદ્ધ કરી શક્યો નહિ.

હવે આપણે એપેન્ડિક્સાઈડિસનો પ્રશ્ન લઈએ [ચાલુ]

કલા અને નીતિ

ભાવનાને, ચિત્તક્ષોભને અને દુઃખન મધ્યોને સામાજિકના હૃદયમાં અરોષ સંજ્ઞાન કરવાની પ્રજ્ઞતિ તે કલા જગતના અપૂર્વ સૌન્દર્યોનું અનુપમ જીવન રહસ્યોનું પ્રતિબિંબ તે કલા એટલે કલાનો વ્યાપાર સૌન્દર્યના દર્શન કરાવવાનો છે જીવનના સનાતન સત્યનું દર્શન કરાવવાનો છે એમ કહી શકાય જીવનમાં રહેલી સુખસાવરચામ્-શુભ જ્ઞાતિઓને જગાડી કલા ખસી જાય છે તે ઉત્કર્ષનો રાહ ચોંધી ચાલી જાય છે આ રીતે કલાનો મહિમા અપૂર્વ છે

જગતમાં જ્યાં જ્યાં સૌન્દર્ય છે ત્યાં ત્યાં કલાનો શોધ વહી રહ્યા છે કલા તો જીવન સાથે વણાયેલી છે કલાના મુખ્ય બે પ્રકાર પાડી શકાય શુદ્ધ કલા અને ઉપયુક્ત કલા પહેલા પ્રકારના પેટા વિભાગ પાડી શકાય કાવ્ય સંગીત, સ્થાપત્ય, ચિત્ર વગેરે જેમ જેમ ઉપાદાન ધરાવું જાય તેમ તેમ કલાનું સ્વરૂપ સદૃશતર બનતું જાય અને છેવટે શરદ્ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની માફક સોજે કલાએ સોજી રહે છે આ દૃષ્ટિએ કાવ્યમાં શોભામાં શોભા ઉપાદાનની

પીતાંબરભાઈ ન. પટેલ

અપેક્ષા રહે છે તે તો વાણી અને વિચારનો વ્યાપાર છે એથી તે સર્વ લલિત કલાઓમાં કાવ્યનું સ્થાન પ્રથમ અને અનુપમ છે

સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે એ પ્રતિબિંબ જ માત્ર નથી તે જીવનની સમીક્ષા પણ છે જીવનમાં અધુરું રહસ્યોનું, અધુરું સત્યોનું શુ રહ્યાન છે તે રસાનંદ આપતા આપતા સાહિત્ય પ્રેરણા રીતે દર્શાવે છે તે જીવનને વિકાસે છે એટલે સાહિત્ય એ મનુષ્યજીવનને પ્રેરણા આપનાર એક જીવરહસ્ય સંજ્ઞા છે આ વસ્તુનો નિર્દેશ વર્ષો પહેલા કાવ્ય પ્રકાશમાં મગ્ન છે કોઈ છે તે કાવ્યની વ્યાખ્યામાં કહે છે

‘શાન્તાસમિતાદોષદેશયુગે’ એટલે કાવ્ય કાવ્યની માફક આનંદમાં તરબોળ કરી સામાજિકને ઉપદેશ આપે છે

કલા જીવનમાંથી ધરાય છે અને જીવન કલાથી ધરાય છે એમ મહી શકાય કે જીવન અને કલાનો સંબંધ બિંબપ્રતિબિંબ સરખો છે આથી જોઈ

શકાય છે કે કલા જીવન ધડનારી અપૂર્વ શક્તિ છે એથી કલામાં જીવનને ગૃંગણવનાગ અનીતિનું સ્થાન ન સહાયે કલામાં જીવનની પ્રગતિને રૂઢનાગ ગંદ-વાડનું સ્થાન નથી શુદ્ધ કલા તો હમેશાં નીતિવાળી જ હોય નીતિગદિત કલા કેથી ખીજાની પેઠે માદક છે તે વાયકના સમસ્ત ચિત્તતંત્રને આનંદ ન આપી શકે વધુ વધુ તો માણસમાં ગહેલી દયદ્રી જુસ્તિઓને ગલીપચી કગચી જાય માગ્ય કે કલા એ તો સમસ્ત આત્માનો આવિર્ભાવ છે તે ચતન્યનો વિલાસ છે અને એ વિલાસમાં નીતિ જેવી કોઈ પણ એક જીવનની મદતરવની શક્તિ દ્વાય એ રીતે તે વિલાસ ન સંભવે શુદ્ધ કલામાં તો સર્જકનું મમત્ત ચિત્તતંત્ર અંદર વ્યાપાગમ્ય થાય છે, અને એ રીતે તે જીવનનાં સત્યોને કલાની વાણીમાં પ્રગટ કરે છે સર્જક વ્યારે અમુક ઉચ્ચ ભુમિકાએ પહોંચે ત્યારે જ એનું ચિત્ત-તંત્ર સ્વેર વિલાગ કરે છે. એ ભુમિકાએ પહોંચ્યા પછી તેને કોઈ વાદ નહોતો નથી, તેને કોઈ આકર્ષણ મોહ પમાડતું નથી અને કોઈ વસ્તુ તેને આંજી શકતી નથી ત્યાં તો તેને જીવનનાં પરમ સત્યો તેમના સાચા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયેલાં દેખાય છે અપૂર્વ સૌન્દર્યગણિ તેની આગળ તરી રહે છે તે પોતે ગસાનંદ માણતાં માણતા સર્જન કરે છે અને એવો જ ગસાનંદ ચખાડવા માટે તે પેલાં સત્યોને અને સૌન્દર્યને કલાકૃતિઓમાં નિરૂપે છે સહદયો પણ એવી કૃતિઓમાંથી સર્જક નેટયો જ અને સર્જક જેવો જ અનુપમ ગસાનંદ માણી શકે છે એટલા માટે શુદ્ધ કલાનો આદર્શ કેવળ શુદ્ધ ચતન્ય-વિલાસ છે

કલાનું પ્રયોજન ગસાનંદ ચખાડવાનું છે કલા ખીજા કોઈ માટે ન હોઈ શકે. કલા કલાની ખાતર જ છે. કલાનો ઉપાસક ખીજા કોઈ વસ્તુનો વિચાર ન કરે તે તો માત્ર કલાના મદિમાર્ગ ગચે અને તે જે જે સૌન્દર્ય જુએ તેને કલાત્મક વાણીમાં આવેલે. એટલે એટલાક લેખો કહે છે; 'અમે તો કલાની ખાતર કલામાં માનનારા છીએ. અમે નીતિ કે પ્રચારને સ્વીકારતા નથી અમે કલા સિવાય ખીજ

કોઈ વસ્તુનો વિચાર ન કરી શકીએ અમે કલાં બંધેનો સ્વીકારવા તૈયાર નથી અમે તો માત્ર કલાના સાધિયા પૂરીએ.'

પરંતુ આ સંક્રાન્તિ કાળમાં હવે કલા કે સાદિત્ય માત્ર ગમનંદો વિષય રહ્યો નથી અવ્યયન, ગસાનંદ એ પ્રધાન વસ્તુ છે છતાં કલા જીવનને ધડનાગ અપૂર્વ શક્તિ છે તે જૂલી શકાય તેમ નથી. જે કલા પ્રજાજીવનનું ધડનાગ ન કરે, જે કલા માનવ-જીવનનો ઉત્કર્ષ ન કરે તે કલા વાંઝણી છે. આજનો વાચક માત્ર પદ્માવિત્ય માગતો નથી, આજનો વાચક માત્ર સુંદર ગુંલી માગતો નથી તે તો માગે છે જીવનને બહેવાવે તેવા જીવનગદગ્યોને કવિવગ ટાગોગ કહે છે તે દેકે કવિએ સ્વીકારતું નેઈએ કે 'અમે કવિએ મનુષ્યોને વારનાથી યુગ્મ કરીએ છીએ.'

આથી સ્પષ્ટ થશે કે કલામાં નીતિનું સ્થાન ચોક્કસ અને નિયત છે આગળ વધી એમ પણ કહી શકાય કે નીતિ અને કલા એટલેકાંત ધર્મ ગોલાં છે. નીતિ વિદોખી કલા ન સહાયે નીતિનો પદમ કરનાર કલાત્મક વાણી દેાય તો પણ તે કલાસર્જન નથી કલા અનીતિ અને પાપને પોતાનું ઉપાદાન ન બનાવી શકે જે વસ્તુ જીવનમાં વર્ત્ય છે તે કલામાં પણ વર્ત્ય છે કાગ્ય કે જે આત્મા અવદારમાં વ્યાપાગ-મય થાય છે તે જ આત્મા કાન્યમાં પણ વ્યાપાગમ્ય બને છે એટલે અવદારમાં નીતિ સ્વીકારનાર આત્મા કલામાં અનીતિ સ્વીકારે તે સંબંધિત નથી. કવિ નાનાવાસ પણ ટાપચી પૂરે છે કે 'પાપ તે કૃતિ નથી, પાપ તે સૌન્દર્ય નથી, પાપ તે કલા નથી પાપ તે પાપ જ છે' એટલે નીતિ વિનાની કલા એ કલાની અપમ દર્યા છે. નીતિ વિદોખી કલા તે કલાનો બ્યજિયાર છે

સદિત્ય એ જીવનનું પ્રતિચિંબ છે, એટલે જીવનમાં ગદેલી અનીતિ પણ સદિત્યમાં દેખાય તે સ્વામ વિષે જે સાથે સથે એ અત્ય પણ સ્વીકારતું નેઈએ કે જીવનમાં અનિતિને વર્ત્ય ગખી છે, અનીતિ આવપારગની નથી તે દાગપત્ર કે વિગઝારને પાત જ દેખ દે. અવદારમાં અપદ્મે અનીતિને

વખાણતા નથી હિનદુ તેનાથી નાસી દૂર દૂર ભાગીએ છીએ અને જાગવા સતત પ્રયત્નશીલ રહીએ છીએ આ રીતે જ કાર્તિકમાં પણ અનીતિ આવી શકે ત્યાં પણ તે નિરુપમાન ગણાની જોઈએ તેને જીવનના આવશ્યક અંગ તરીકે ન રવીકારી શકાય અનીતિને નીતિની સાથે પણ ન સરખાવી શકાય એટલે કલામાં અનીતિ આવી શકે પણ અને તો તેના ઉપદાસ જ થાય

આમાં એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન યોચવાની જરૂર છે બધા જ વિદ્યો નીતિની જ માયા માતા અ યા છે આપણુ ભક્તિ સાહિત્ય તો ખુલ્લી રીતે રસાનંદને મેળવે બનાવીને પણ નીતિના શુભદર્શન કરાવે જ છતાં એના નિરૂપણમાં અશ્લીલતા આવી ગઈ છે અનીતિનો ઉપદાસ કરતાં કેટલાક અધકચરા કલાકારો અનીતિમાં જ રચના માડ્યા છે કેટલીક વાર તો એવી અધમ પ્રતિષ્ઠા પહોંચી ગયા છે કે સહજીને તો તે તરફ નજર મુકી કંવાનું મન પણ ન થાય દ્વારામની ગરમીઓમાં આવતો જુગાર આવા પ્રકારનો અધમ છે નર્મદના કેટલાંક નાટુગીતો પણ અશ્લીલતાની રોએ પહોંચી ગયા છે ખીજેમી પણ આવા દાખલા શોધવા મુશ્કેલ નહિ પડે આજે પણ વાસ્તવવાદના ઓઠા નીચે લેખકો કેટલીક ગલીય વસ્તુઓનો, મદદારનો નિર્દોષ કરવા લાગ્યા છે તે તરફ કોઈનો વાધો ન હોઈ શકે જગતમાંની દરકોઈ વસ્તુ કલાનો વિષય બની શકે છે પણ એ સર્વ વસ્તુઓનું જીવનમાં શું રથાન છે તે સર્જકે પહેલાં જાણવું જોઈએ અને તે પછી સર્વને કલાત્મક વાણીમાં વણી દેવા જોઈએ તેમ કરતા અશ્લીલતા ન આવી જાય તે સર્જકે જોવાનું છે પોતે જ અનીતિમાં લપસી ન પડે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કલામાં વસ્તુનું નિરૂપણ સ્વોદ અને શુદ્ધ હોવું જોઈએ આવી શુદ્ધિની અપેક્ષા કલાના સર્વ અંગો માટે આવશ્યક છે

આગળ જોઈ ગયા તેમ જ સૌન્દર્યનું પ્રતિબિંબ પાડે તે પ્રતિનિતિ નામ કલા એટલે કલાનુ મુખ્ય પ્રયોજન અને આરંભક પ્રાવવાનું છે કાવ્યની વ્યાખ્યા આપતા શ્રી વિશ્વનાથ કહે છે, રસાત્મક

વાચ્ય કાવ્ય । આ બધાનો ધ્વનિ એક જ છે કે સામાજિકના હૃદયમાં રહેલા રમ્યાધિભાવને સળવળાવી તેને અપૂર્વ સૌન્દર્યશીલતા દર્શન કરાવવા અને એ રીતે પુગ્મ, અનૈતિક અને અનુપમ રસ અપાડવો આથી કેટલાક લેખકો અને વાચકો તેનું સાચું રહસ્ય સમજ્યા વગર ગલીય વસ્તુઓમાં રાચવા લાગ્યા અને તેને કલા અને કાવ્યને નામે ઓળખાવવા લાગ્યા બિનરૂઝવાયેબો અને બિનઅધિકારી વાચક વર્ગ એવી હવણ અને ગલીય વસ્તુમાં રસ માણે છે તેમાં સહજીને તો કટાણો જ આવે કેટલીવાર તો જ્યુરુપ્સા પણ ઊપજે આની અરજીઓને દૂર કરવા માટે કાવ્યપીઠાસકોએ આદર્શ સામાજિક-સહજીને-કદબો છે એવા સહજીને તો ચૈતન્ય રવરૂપ વિશુદ્ધ કલામાં જ રસ પડે અને ગલીય કે અનીતિમાં રસ ન પડે આની રસજીતિ રૂળવવા માટે મહાકા થોતુ વાર વાર પરિશીલન કરવું આવશ્યક છે

આપણે આગળ વધી એમ પણ કહી શકીએ કે જેને જેટલું જીવનરહસ્ય સાપાચુ હોય તેટલામાં જ તે રસ લઈ શકે કાળી, બીન કે વાહરીને જે વાતમાં રસ પડે તે વાતમાં શિક્ષિત વર્ગને રસ નહિ પડે અને સહજીને નો આપણો વનોમાં પણ રસ ન પડે તે સભવિત છે એવી જ રીતે સર્જક પણ જેવું સવેદન અનુભવે જેવો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે, જે રહસ્યમાં તેના સમગ્ર ચિત્તાત્રને વ્યાપારમય કરે એને શ્વાકૃતિમાં સર્જે તે પરથી તેની રસજીતિને અને આદર્શની ઉચ્ચાવચ્ચતાને વ્યાક કાઢી શકાય જેના જીવનમાં જ યતા છે, જેનું શીલ સલિન જેવું નિર્મળ અને સંધુર છે એનું સાહિત્ય પણ એવું જ શુદ્ધ અને પ્રાણવાન થવાનું અગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે કે style is the man શીલ તેની શીલ જેવું શીલ તેનું સાહિત્ય એટલે કવિએ જીવનને ઉદાત્ત, આદર્શ અને વિશુદ્ધ બનાવવું જોઈએ આ કલાકારના હાથે નીતિ કે અનીતિનો પ્રશ્ન ઊભો નથી તેની વાણીમાં તેની પીઠીમાં તેના ટાકણમાં નીતિ અ કાચેની જ હોય છે એની કલા નીનિવિરોધી તો શું પણ નીતિવિહોણી પણ ન હોઈ શકે એવું

જ સૌહાર્ય પ્રાણવાન બને છે. પ્રગ્નજનને। ઉત્કર્ષ કરે અને સાથે સાથે માનવઆત્મને વિશુદ્ધ કરે તે જ શુદ્ધ કલા. આવી કલાનું નિર્માણ આદર્શ કલા-સ્વામીઓના હાથે જ થઈ શકે. હલકી વૃત્તિઓમાં રાચનાર આણું પ્રાણવાન કે કલાપૂર્ણ સાહિત્ય ન સર્જી શકે. એણું સાહિત્ય ક્ષુબ્ધવી હોય છે ને વાચકને ગલીપત્તી કરાવી યુબતી માફ કરમાઈ જાય છે. પ્રાધ્યાપક શ્રી રામનારાયણ પાઠક કહે છે તે સાચું જ છે કે; 'કવિ હલકી નિકૃષ્ટ વસ્તુમાં રસ લેતો હોય તો તેની કલ્પના નિકૃષ્ટ વિષયમાં રાચે અને તેનું રૂપ કાવ્ય, એણું નિકૃષ્ટ વસ્તુ વ્યક્ત કરે. ત્યાં કલાની કૃતિ નિકૃષ્ટ જ ગણાય. ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકાએ વસતા બાવકને તેમાં રસ ન આવે. કલાની ખાતર કલા હોવા છતાં આવી કૃતિનો ખયાવ ન હોઈ શકે !

એ પણ સાચું જ છે કે ભર્મિનો સ્વૈરવિહાર થાય ત્યારે જ કલા સર્જાય અને ત્યાં સુધી સર્જકનું ચિત્ત કાઈ પણ વાદથી, કાઈ પણ વૃત્તિથી પર ન હોય ત્યાં સુધી તેની ભર્મિઓ સ્વૈરવિહાર ન કરી શકે. રસનો આસ્વાદ કરતી વખતે સામાજિકના ચિત્તમાંથી સર્વ જ્ઞાન વિગલિત થવું જોઈએ તેમ કલાનું સર્જન કરતાં સર્જકના ચિત્તમાં માત્ર કલાનો જ મહિમા હોવો જોઈએ. આણું વિગલિત-વેદાંતર થયેલું ચિત્ત ઉચ્ચ ભૂમિકાએ ખેડાં ખેડાં જે જીવનરસયોને પકડે છે ને તેમનું કલામાં નિર્માણ કરે છે. આથી કલા-કારને જીવન ઉચ્ચ રાખવું આવશ્યક છે.

આથી જીવકું છીછરા લેખકો રોગિષ્ટ સાહિત્ય સર્જે છે જેથી પ્રગ્નજન ગૂંચળાય છે અને સમાજમાં રોગ પ્રસરે છે. આથી સુરુચિભંગ થાય છે ને સહુકથીના ચિત્તમાં કલેશ થાય છે. કેટલાક મોટામોટા લેખકો પણ કેટલીક વાર મક્ષતમાં પડી જાય છે અને

સુચિભંગ થાય તેવું આવેખન કરે છે. અનીતિ કે ગલીય વસ્તુ કોઈક વાર કલાનો સ્વાંગ ધારણ કરી આવે છે. આથી તે તરફ લાલ જતો ધરવાની આવશ્યકતા છે. સોનાની યાળામાં લોઢાની મેખ જેમ બેડાળ દેખાય છે તેમ કલામાં આવેલી અલીલતા પણ બેડાળ લાગે છે, અને સહુકથીના ચિત્તમાં તો આંખની અંદર કાંકરી ખૂંચે તેમ ખૂંચ્યા કરે છે. સર્જક ન જૂલવું જોઈએ કે 'સાહિત્ય તેના સર્જક કરતાં પણ વધારે સાચાબોધ હોય છે.'

કલાની ખાતર કલા સ્વીકારનાર ન જૂલવું જોઈએ કે તે જે કંઈ સર્જન કરે છે તેનો ઉપભોગ તો બાવક કરવાનો જ. અને તેનો સંદેશો પરાણ રીતે પણ સામાજિક ચાલવાનો. સામાજિકના હૃદયમાં સર્જનનો મહિમા ને કલાની સુવાસ મહેકવા કરવાની. તેના ચિત્તતંત્ર પર સર્જનનું પ્રતિબિંબ પડવાનું. આ રીતે સાહિત્યમાં જે વસ્તુનું નિક્ષેપ થાય તે રોગિષ્ટ તો હરગીઝ ન હોવું જોઈએ. કલાકારે ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેની કલાનો આસ્વાદ કરનાર એક મોટો વર્ગ છે અને એ કલા દ્વારા તેનો સંદેશો, તેનું દર્શન અને તેનું અપૂર્વ રહસ્ય કીલવા પ્રગ્ન કીળી છે. આથી તે બાવકવર્ગની ઉપેક્ષા ન કરી શકે.

આપણે અતિ કલાકારોને કહીએ કે; 'તમે જૂલશો નહિ કલા નીતિચિહ્નોથી ન હોઈ શકો. નીતિ વિનાની કલા તે કલા નથી પણ સખ્દનો વિલાસ છે. નીતિ વિનાની કલા તે કલા નથી પણ કેરી પીણું છે. માટે જે કંઈ સર્જે તે કલાની વાણીમાં ગૂંથવું, પણ જોને કે અનીતિ તેમાં અખ્યાન રીતે પણ ન યુસી જાય !

યથાથો બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે કે તેનો મોક્ષ થાય છે. ઋષિઓએ બધા સંશય દૂર કર્યા હોવાથી અને પોતાના મન કાળમાં રાખવાથી, તેઓ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. અને તેમને બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઋષિઓ દેમેશાં 'સર્વશ્રુતમાનના હિન મટે પ્રયત્નશીલ હોય છે. જે યોગીઓએ કામ ક્રીધ દૂર કર્યા છે, મન કાળમાં આપર્યુ છે. અને આત્મ-સ્વરૂપ જોળખી લીધું છે, તેમને બધી બાલુથો બ્રહ્મ-નિર્વાણ ઘેરી લે છે. ઈદ્રિયો, મન અને શુદ્ધિ કાળમાં આશી, જેણે વિચારપૂર્વક કેવળ મોક્ષ જ પોતાની નજર સમક્ષ મૂક્યો છે, અને જેનાં ઈચ્છા, ભય અને ક્રોધ હુમ થયાં છે, તે હમેશાં મુગ્ધ જ છે. યદ્યપિ અને તપનો ઉપભોગ લેનાર હું જ છું. સર્વ લોકોનો મહેશ્વર હું જ છું, આ રૂપે જે મને જોળખે છે, તેને શાંતિ મળે છે.

અધ્યાય ૨૦

યોગરહસ્યયોગ:

ધોમગવાન્ ઉવાચ

૧. યનાશ્રિતઃ કર્મફલ કાર્યે કર્મ કરોતિ યઃ ।
સ સંન્યાસો ચ યોગી ચ ન નિરમિત્તે ચાક્રિયઃ ॥
૨. યે સંન્યાસમિતિ પ્રાદુર્દાગ્ ત વિદિઃ પાઙ્ડવ ।
ન હ્યન્યસ્તસવલ્લો યોગી ભવતિ કથન ॥
૩. આરુશ્યોર્મુનેયોગ કર્મ કારણમુચ્યતે ।
યોગાહ્લદસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥
૪. યથા હિ મેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વરુપચ્યતે ।
સર્વેનકલ્પસંન્યાસી યોગાહ્લદસ્તદોચ્યતે ॥
૫. ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માન નાત્માનનવસદચ્યત ।
આત્મેવ હ્યાત્મનો ચન્નુરત્મેવ વિપુરત્સન ॥
૬. ચન્નુરાત્માત્મનસ્તસ્ય ચેનાત્મેવાત્મના જિત ।
અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મેવ શત્રુવત્ ॥
૭. જિતાત્મનઃ પ્રશન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।
શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥
૮. શાન્તિશાન્તનુમાત્મા કૂલસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।
મુપત્ત ઈચ્છુચ્યતે યોગી સર્વલોચાદમવાચનઃ ॥

૧. સદ્વિમ્ત્રાપુરુષોત્તમમયસ્વદેવ્યવસ્થુ ।

તાદુષ્યપિ ચ પાપેષુ સમલુદિર્વિક્ષિપ્યતે

[ગીતામાં ચાર વર્ણોનો ઉલ્લેખ છે. ચાર આશ્રમોનો નથી. તે પછી ગીતાના વખતમાં આશ્રમો ન હતા એમ નહીં કહો શકાય. કૃષ્ણચરિત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ ગુરુશુદ્ધમાં શાંતિપતિ ઋષિના આશ્રમમાં રહ્યાનો ઉલ્લેખ છે. વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, વગેરે લોકોએ વાનપ્રસ્થનો આશ્રમ લીધાનાં વર્ણનો પછી સ્વવિસ્તર છે. સંન્યાસ આશ્રમનો ઉલ્લેખ પછી મહાભારતમાં આવે છે. એમ છતાં ગીતામાં ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા જણવામાં નથી આવી એ કેમ ? ઈચ્છુ ચિત્તે જેમ વહ્નિ ધર્મમાં કાન્તિ કરી તેમ શ્રીકૃષ્ણે તે વખતના વૈદિક ધર્મમાં ઠીક ઠીક ફેરફાર કર્યા છે. શુદ્ધ ભગવાને આગળ જતાં તેજ કામ ભુરી રીતે કહ્યું છે. ત્યારે શુ એમ સમજવું કે શ્રીકૃષ્ણને આશ્રમવ્યવસ્થા ઇષ્ટ ન હતી ?

“સદ્વિદિઃ પ્રજિપતેન પરિપ્રતેન સેવશ ” આ શ્લોક

ઉપરથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ તે વખતે પ્રચલિત હતો, અને ભગવાનને તે માન્ય હતો. એમ અનુમાન કરાય. ગીતાની શરૂઆતમાં જ શુદ્ધરથાશ્રમમાં મહત્તર મોગવતી શ્રાદ્ધસંસ્થાનો તેમજ કુલધર્મ અને જાતિધર્મને ઉલ્લેખ આવે છે. શુદ્ધરથાશ્રમ વિષે ભગવાને કહ્યો જ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો નથી. યદ્યપિ પછી એક રીતે શુદ્ધરથધર્મ જ છે. પણ ગીતામાં ભગવાને યદ્ય, દાન, અને તપનો વ્યાપક અર્થ કર્યો છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ એ જીવનરૂપી નાટકના છેલ્લા અક્ટની પહેલેના વિષ્કંભક જેવો છે. વાનપ્રસ્થ એટલે શુદ્ધરથાશ્રમમાંથી, સંન્યસ્તાશ્રમમાં જન્માની તૈયારી રૂપે કાઢી રાખેલું પ્રસ્થાન છે.

“ન નિરમિત્તોઽક્રિય ” આ એ વિશેષજ્ઞોથી સંન્યસ્ત આશ્રમનો મોષ થાય છે. જેણે યત્નયાગ અને પોક-નિષ્પત્તિ છોડી દીધાં છે અને જેમણે બધા કર્મકાંડને રૂઝાં આપી છે, તેઓ એવા આશ્રમના જ સાચાસો છે એમાં શંકા નથી. ભગવાનને આ એવા આશ્રમનો અનાદર કરવાનું આવશ્યક જણાયું એ પછી રજૂ છે.

હિંદુધર્મમાં આ આશ્રમની ઉત્પત્તિ, ચક્રાની-૧૩લી અને પુનર્નવતિ કેવી રીતે થતી ગઈ, તેનો ઇતિહાસ નોંધી જોવા છે. યતયાગથી કેટલાંયોને વેદાન્તજ્ઞાનની ઉપાસના માટે વિવેચણા, પુરુષણા, અને લોકૈષણાનો કરી ભેક્ષ્યર્થથી રહેતા લોકોમાં અકર્મણ્યતા આવેલી નેઈ, અને સામાન્ય માણસથી કે સમાજવ્યવસ્થાથી ન ઝીંકી શકાય એવી આ આશ્રમની વિકૃતિ નેઈ, સંન્યાસ આશ્રમ ૨૬ કરવો એવું આપણા પૂર્વજોએ નક્કી કર્યું. આ ચળવળ કદાચ ભગવાને જ શરૂ કરી હશે. આમ એ સંન્યાસ આશ્રમ ચાર્વાક અને યોગી બંને તરફથી સરખી રીતે નિરૂપિત થયો અને નિયોગની પ્રથાની જેમ કલિયુગમાં વર્તી ગયો.

આગળ જતાં ત્યારે ગૌતમ બુદ્ધે નિર્વાણપરાયણ ભિક્ષુસંઘની સ્થાપના કરી, ત્યારે સંન્યાસ માર્ગને ફરી પ્રતિષ્ઠા મળી. અને ભિક્ષુસંઘનું વધતું કાર્ય નેઈ આજ શંકરાચાર્યે સંન્યાસ આશ્રમ ઉપરનો કલિવર્ણનનો નિર્બંધ કાઢી નાખી તેને ફરી શરૂ કર્યો. શરૂ કર્યો એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પ્રખ્યાત આર મંડ સ્થાપી હિંદુ સમાજનું નિર્વંશણ તેના હાથમાં સોંપ્યું. શંકરાચાર્યનું આ કામ નાનુસુત નથી.

બુદ્ધે ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણી સંઘ ચાલુ કર્યા પછી આગળ જતાં તેની કેટલી દશા થઈ તે આપણે સંસ્કૃત નાટકોમાં અને દશકુમારચરિત જેવી તે વખતની વાર્તાઓમાં સ્પષ્ટતાથી નેઈ શકીએ છીએ. આ લોકોમાં તત્ત્વમાર્ગનો વામાચાર અને ક્રિમયો દાખલ થયાં. પરિનાશિકા, ભિક્ષુણી, કુટુંબીઓનો ધધો કરવા લાગ્યાં. ગાંભી, ચરસ, અફીણ, વગેરેને આધ્યાત્મિક સાધના તરીકે લેખતા બાવાઓનો સંઘ પણ એની સાથે સાથે જ ફેલાયો. અને સમાજમાં પુરુષાર્થ તદ્દન ફીણ થઈ ગયો. અજ્ઞાન, અજ્ઞસ, બમ, અને વિકૃતિ એ બધાને એકા અને વંચક પ્રચારકોની ભારે મદદ મળી અને સમાજ ફીણવીધ થયો.

લોકોત્તર સંન્યાસીઓની, અને તેમની અઘૌકિક ધર્મસેવાની પરંપરા તૂટી હતી એમ નથી. પણ સંસ્થા તરીકે સંન્યાસ આશ્રમ ટકાવવામાં કશો ફાયદો રહ્યો નહિ. તાજેતરમાં સ્વામી દયાનંદ

સરસ્વતી અને સ્વામી વિવેકાનંદ બંનેએ સંન્યાસ આશ્રમને ફરી વેગ આપ્યો છે. જેમ શંકરાચાર્યે સંન્યાસ આશ્રમમાં મૂળથીજ પરિવર્તન કર્યું તેમ જ આ આધુનિક સંન્યાસીઓએ એ આશ્રમમાં મહાન પરિવર્તન કરી સ્વદેશમાં અને પરદેશમાં ધર્મજાગૃતિ અને ધર્મપ્રચાર કરવાની વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરી. તેમ છતાં સંન્યાસ આશ્રમ હિંદુ સમાજમાં વ્યાપક સ્વરૂપે દૃઢમૂળ થશે કે નહિ એ શંકાસ્પદ છે. મહાત્મા ગાંધીએ આશ્રમવ્યવસ્થા જળતના કંડ્યાણુને માટે છે એવી સામાન્ય કબૂલાત આપી સંન્યાસ આશ્રમને દૂર ખસેડ્યોજ છે. અને ગીતામાં જણાવેલા ભગવાનની વૃત્તિ ધારણ કરી ગીતાકત જીવનવ્યાપી સંન્યાસ ધર્મ જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો છે.

ગીતામંત્રો સંન્યાસ એ આશ્રમ તથા પણ સર્વ આશ્રમોના સર્વ લોકોએ, સર્વકાળે ફળવવાનો જીવનધર્મ છે. આખી ભગવદ્ગીતા સંન્યાસ આશ્રમનો વિરોધ કરી, સંન્યાસધર્મો યોગવિદ્યા, જીવનવિદ્યા, કર્મકૌશલનો જ પુરસ્કાર કરવા માટે છે. અર્જુનને લાગ્યું હતું કે જીવનપરાડગમ્યુષ થઈ, યુદ્ધ દાળી, અપતિભારી, ભેક્ષ્યર્થથી રહેવું. ભગવાને આ માર્ગ નામરદાર્થનો ગણ્યો અર્જુન ને યોગમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો છે. અને ખરેખર હિંદુ ધર્મના વિકાસમાંથી એ જ તત્ત્વ નીકળ્યું છે કે “અયં હિ પરમો ધર્મઃ યયોગેન આત્મદર્શનમ્”]

સંન્યાસ આશ્રમ ધારણ કરીને ‘હવન કરીશ નહિ, રસોઈ કરીશ નહિ, અને કાઈ પણ વૈદિક ક્રિયા કરીશ નહિ’, એવા સંકેપથી જે રહે છે, તેને ધર્મ-રહસ્ય કે જીવનરહસ્ય નહોં જડે એવા અભિપ્રાયથી શ્રી ભગવાન કહે છે:

જે માણસ કર્મફળનો આશ્રય ન લેતાં યત્ન, દાન, અને તપ, એ સામાજિક જીવનનાં આપરપક કર્મ કરતા રહે છે તે જ ખરો અનાસક્ત સંન્યાસી છે અને તે જ જીવનકલા મણુનાર ગોગો પણ છે. જેણે કેવળ ક્રિયા અને યત્નપરિચર્યા છાડી દીધાં છે, તે નથી. જેને સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે, તે ખરું જોતાં યોગ જ છે, એમનું જાણ, કારણ કે જેને સંકેપનો સંન્યાસ

એટલે કે ત્યાગ કરતા આપકચો નથી, તે યોગી યર્થજ સકળે નહિ. જે મુનિ આ યોગરિધિતિને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને મન કર્મ પ્રધાન હોય છે અને જેને યોગ પ્રાપ્ત થયો, તેને યોગારૂઢ થયા પછી શાંતિ પ્રધાન હોય છે. [જેને યોગ સાધવાનો છે તેને યોગસાધના તરીકે કર્મ કરવા પડે છે અને પછી એ કર્મયોગમા પ્રવેશી યાગ એટલે એ ટેવ તરીકે શાંતિને ખાતર લોકકલ્યાણના તે કામો કરે છે]

જ્યારે માણસ હૃદયોના વિષયસેવન રૂપી કર્મોમા બધાનો નથી, અને બધી જાતના સકર્મો છોડી દે છે, ત્યારે તેને યોગારૂઢ કહેવામા આવે છે. માણસે પોતાના બળથી વિકાસ સાધવો, આત્માને નીચે પડવા ન દેવો. આત્મા જ આત્માનો સિત્ત છે, અને શત્રુ પણ આત્મા જ છે જેણે આપમણે એટલે કે આત્માના સામર્થ્યથી પોતાનો આત્મા કે હૃદય ઇચ્છુ તેનો આત્મા તેનો મિત્ર ખી છે અને જેનું હૃદય જશ્રુત યજુ નથી, અથવા જેણે આત્મા સથે શત્રુતા કરી છે, તેને માટે તેનો અતરાત્મા શત્રુ બને છે જેણે પોતાનું હૃદય ઇચ્છુ છે, અને જે જ્ઞાન યથો છે, તેનો અતરાત્મા શીત, ઉષ્ણ સુખ દુઃખ, તેમ જ જ્ઞાન અપજ્ઞાન વગેરેમા સમતા ધારણ કરી શકે છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વડે જે વૃત્તાત્મા યથો છે અને તેથી જે હૃદયો ઉપર વિજય મેળવી ઉચ્ચ સ્થાને રિયર થયો છે, એવા યોગીને તે સિદ્ધ ધર્મો છે એમ કહે છે, તેને માદીનું દેહું અને સોનું સરખા છે પ્રેમી, મિત્ર, તટસ્થ ખેરકાર, અણગમતા અને દુશ્મન એવા લોકો સાથે-સારા અને ખરામ લોકો સાથે-જે માણસ સદખી જ વૃત્તિ રાખે છે સમાન ભાવે વર્તે છે, તે યોગી યોગીઓમા પણ યજ છે

અધ્યાય ૨૨

ધ્યાનયોગઃ

શ્રીમદ્ભગવાન ઉવાચ

- ૧ યોગી યુગીત સતતમાત્મ્ય રહસિ સ્થિત ।
एकाकी यतचित्तात्म निपटीस्परिमह ॥
- ૨ યુગી દશે પ્રતિશ્રવ્ય સ્થિરમાત્મામન ।
नायुच्छ्रूत नातिनीच चैवाजिगृयोत्तरम् ॥

- ૩ તત્રૈવામ મન કૃત્વા યતચિત્તિત્રયવિય ।
उपविदधासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥
- ૪ સન વાયસિરોમ્નો ધારયન્નચ સ્થિર ।
सप्रेत्य नास्ति कात्र ह्य दिशश्चानलोक्तयम् ॥
- ૫ પ્રધાન્તામા વિગતમીનદ્ગચારિત સ્થિત ।
मन समन्व गच्छितो युक्त आसीत् मपर ॥
- ૬ યુગ્મચ સદાત્માન યોગી નિયતમાનસ ।
शान्तिं निर्वाणपरमा मत्सस्यामविगच्छति ॥
- ૭ નાત્યશત્તસુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકન્નતનમશત ।
न चाति स्वप्रशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥
- ૮ યુક્તાહાપ્તિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।
युक्तस्वप्राक्प्रोधस्य योगी भवति दुःखहा ॥
- ૯ મદા વિનિયત ચિત્તમાત્મન્યેનાતિષ્ઠતે ।
नि स्पृष्ट सर्वकामेभ्यो युक्त हल्लुच्यते तदा ॥
- ૧૦ યથા હીનો નિવાતસ્થો નેદ્રતે સોપમા સ્મૃતા ।
योगिनो यतचित्तस्य मुक्तो योगात्मन ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા એવા યોગીએ સમાજમા એકલા રહી એકાંતમા ખેસી, મનનો નિગ્રહ કરી, બધી જાતની વારાનાઓ અને પરિગ્રહ છોડી અખંડ યોગ કરતા રહેતું કોઈ સ્વચ્છ જગાએ બહુ ઊંચુ નહિ અને બહુ નીચુ નહિ એવું પોતાનું આસન રિયર કરતું ત્યા સૌથી નીચે દર્મ નાખી, તેના પર યુગ્મચ પાયરી, તેના પર ખાદીનો કપડો પાયરવો, અને તે આસન પર ખેસી મન એકામ કરી ચિત્ત અને હૃદયોની ક્રિયાઓનો સયમ કરી આત્મશુદ્ધિની ખાતર યોગ કરતા રહેતું સરીર, ડોક, અને માથું એકદમ દુરર રહે એવી રીતે આસન ઉપર રિયર ખેસી આમ તેમ ન જેતા નાસામદષ્ટિ રાખી માણસે જ્ઞાન માટે ખેસતું મનને પ્રધાનત કરી બધી જાતની જાતિ છોડી હર્ષ નિર્ઝય યર્ષ ઘણાચર્ચવત ધારણ કરતું, અને સયત કરેતું મન મારામાં લગાડી મારી પ્રાપ્તિની ખાતર યોગ કરવો. મનને જેણે નિગ્રહ કર્યો છે, અને જે ઉપર પ્રમાણે યોગ કરે જ, તેને મારામાં રહેલી શાંતિ મળી રહે છે અને તે શાંતિમા યી તેને નિર્બાણ પ્રાપ્ત થાય છે જે માપાસ વગર વિચારે

કાવે તેટલું ખાવ છે, એટલે કે અત્યાહારી છે, અને બીજે છેડે જો કશું જ ખાતો નથી, તેવાઓને યોગ સિદ્ધ થતો નથી. તેમ જ જેને ખૂબ ઊંઘવામાં રસ છે અને બીજે છેડે જઈ જે જાગૃતા જ રહે છે તેને પણ યોગ મળતો નથી (ન્યાં સુધી દેહ છે, ત્યાં સુધી આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એવી પ્રેરણા માણસને રહેવાની જ. એમાંથી ભય અને મૈથુન બંનેનો પૂર્ણતાથી ત્યાગ કરવો શક્ય છે, અને તે કરવો જ્ઞેઈએ તેમ થાય તો જ મન શાંત કરી તેને યોગમાં લગાડી શકાય અને વિશ્વાત્મૈક્ય અનુભવી શકાય. આહાર નિદ્રાનું એવું નથી આહાર અને નિદ્રા એ ઉત્તરોત્તર ઓછાં કરી તેમની માત્રા અત્ય પ્રમાણ ઉપર લાવીને મૂકી શકાય છે, પણ આ બંનેનો સદંતર ત્યાગ કરવાથી મન વિદરે છે, તેની શાંતિ નષ્ટ થઈ તે ગભરાય છે, અને અંતે તે ઉન્માદગામી થાય છે એકનાથે પણ પોતાની જાગવત ઉપરની ટીકામાં એમ કહ્યું છે કે, જૂખનો સંપૂર્ણ નિરોધ કરી શકાતો નથી. સંપૂર્ણ નિરોધ કરવા જઈએ તો તેનો ઉપશમ થવાને બદલે રવાદ વધારે સળગે છે, અને પછી યોગ અશક્ય બને છે.

રાજયોગી અને હકયોગીઓ કહે છે તેમને માર્ગે જવાથી સમાધિસુખ મળી ગય એટલે ઊંઘની જરૂર જ રહેતી નથી હોંમ આરામ હોય છે પરંતુ સમાધિસ્થિતિ એ એક જ્ઞાનયુક્ત નિદ્રા જ છે. જેમને આવા સમાધિમાર્ગે ઉપર વિશ્વાસ નથી તેઓ નાગ્નિકતાથી કહે છે કે પયારી ઉપર આડા ન પડતાં પલાંડી વાળીને બેઠાં બેઠાં ઊઘ લેવાની કળા સાધ્ય કરવાથી મન શી રીતે કાળમાં આવે અને આત્મપ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ?

સાત્ત્વગ્રંથે આ યોગમાર્ગે વિષેની ક્વચુતિ ખૂબ જ ભક્તદાર બાધામાં વણ્યું છે. અમુક માણસને અમુક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ એવી વાતો આપણે ઘણી સાંભળીએ છીએ. પણ આ અર્થાંગ યોગનો પૂરેપૂરો અનુભવ લીધેલ અને તેની મદદથી સાક્ષાત્કાર મેળવેલ લોકો જોવામાં આવતા નથી. અને લોકોમાં ધૃતિંગ ખૂબ વધેલું હોવાથી આ વાતમાં શારીરિક અનુભવ-સિદ્ધિ ભાગ કેટલો છે અને કાર્મિક કેટલો છે, એ

નક્કી કરવું મુશ્કેલ થયું છે. સામાન્ય રીતે આહાર અને નિદ્રા એ બંને દેહધારણ માટે આવશ્યક છે.

જે માણસ આહારવિહારમાં પરિમિત અને વ્યવસ્થિત છે, કેમકે કરવામાં જેની ક્રિયાઓ યોગયુક્ત છે, અને ઊંઘવાજાગવાની આગતમાં પણ જે યોગયુક્ત છે, એવા માણસને માટે યોગ બધાં દુઃખોને દૂર કરનાર થાય છે. આવી રીતે નિયંત્રિત કરેલું ચિત્ત જ્યારે આત્મામાં જ સ્થિર થાય છે અને માણસ બધી જાતની કામનાઓ તરૂને નિરપૂહ બને છે, ત્યારે તેને યોગી કહે છે. મનને કાળમાં લાવી આત્મામાં જ આત્મપ્રેત રહી માણસ જે યોગ કરે છે, તે યોગને જ્યાં પવન નથી એવી જગાએ બિઘકુલ હાલ્મા વગર શાંતિથી બળતા દીવાની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

અધ્યાય ૨૨

સમાધિસામ્યયોગઃ

શ્રીભગવાન્ ડવાચ

૧. યત્રોપરમતે ચિત્ત નિરુદ્ધ યોગસેવયા ।
યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પરયજ્ઞાનમિત્યુચ્યતે ॥
૨. મુગમાયન્તિક્ત યત્તદ્વુદ્ધિપ્રાપ્તમતીન્દ્રિયમ્ ।
યેતિ વત્ર ન ચૈવાય સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥
૩. ય લ્હ્યા વાપર લાભ મન્યતે નાધિન તત્ ।
યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃસ્થેન શુશ્રુણવિ ચિન્તન્યતે ॥
૪. ત વિદ્યાદ્દુઃખમયોગવિયોગ યોગમગ્નિમ્ ।
સ નિઘયેન યોજ્યો યોગોઽનિર્વિગ્નચેતસા ॥
૫. સંત્રપ્તમ્રમવાન્કામાસ્ત્વન્યા સર્ગોનરોપત ।
મનર્થવેન્દ્રિયપ્રાપ્તિનિયમ્ય સમન્તત્ ॥
૬. ધનૈઃ ધનૈરનમેદ્યુદ્ધવા શ્તિરુદ્યોતયા ।
આત્મર્થસ્ય મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥
૭. યતો યતો નિધરતિ મનઃચલમસ્થિરમ્ ।
ત્વસ્તનો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વર્ણ મયે ॥
૮. પ્રમાન્તમનય દેવ યોગિન મુગમુત્તમમ્ ।
ઉર્ધ્વતિ શાન્તરજગ્ વ્રદ્ધામનમદ્ભયમ્ ॥
૯. તુલ્યેન સદાત્માન યોગી દિગ્ગતક્ષ્મયઃ ।
મુખેન વ્રદ્ધાર્ણવર્ગમન્યન્ત મુગમસ્તુ ॥

૧૦. સર્વભૂતસ્થિમાનસા સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।
દેક્ષતે યોગયુક્તામા સર્વત્ર સમદર્શિન ॥
૧૧. યો માં પરયતિ સર્વેષ સર્વે ચ મધિ પરયતિ ।
તત્સાહ ન પ્રગચ્ચામિ સ ચ મે ન પ્રગદયતિ ॥
૧૨. સર્વભૂતાસ્થાન યો મા મન્ત્ર્યેષ્વન્તમાસ્થિત ।
સર્વમા વર્તેન્નાનોઽપિ સ યોગો મધિ વર્તેતે ॥
૧૩. બાહ્યોપવ્યો સર્વત્ર સમ પરયતિ યોઽહુન્ત ।
મુચ વા યદિ વા હુ ર સ યોગે પ મો મત ॥

[હિંદુ ધર્મમાં સમાધિનું મહત્ત્વ ધર્મ જ છે. કોઈ મણ્ડે ત્રણ દિવસને માટે, કોઈએ ચાળીસ દિવસ માટે તો કોઈએ ૫૦ દિવસને માટે સમાધિ ચડાવી, કોઈએ પોતાનાં નાદી અને હૃદય બધે કર્ષી વગેરે વાતો સાંભળીએ છે કોઈ ભૌતિક વિગાનશાસ્ત્રી કંઈક કરામત કરી બનાવે તેથી જેમ આપણે નવાઈ પામીએ છીએ, તેવી જ આપણી વૃત્તિ યોગની બાંધતમા હોય છે અનૈકિક શક્તિનો આવિર્ભાવ એટલે જ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ એમ લોકોને સહેજે લાગે છે શક્તિની ઉપાસના દુનિયામાં અનેક રૂપે વ્યક્ત થાય છે તેનો જ આ એક પ્રકાર કહી શકાય]

ગીતામાની સમાધિનો સાચો અર્થ શો છે અને તેનું ફળ શું છે? ગીતામાં પણ આસન પ્રાણાયામ તાટકધ્યાન વગેરે વાતો છે જ, અને સમાધિનું ફળ એટલે એક ખાસ પ્રકારનું સુખ એમ પણ કહે છે. પણ આ ફળથી સદાચાગતી અને અધ્યાત્મની બૂખ સમશે ખરી ? સુખાદુષ્ણ વડે માણસોએ પુલાઈ કે કરમાઈ ન જવું, ભુતમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ ગમવો, બધા ભૂતોમાં પગમેશ્વરને જોવો, વડરિપુઓ ઉપર વિનય મેળવવો આ અથવા એવો કોઈ ઉદ્દેશ સમાધિનો હોય તો જ તે શોભે પણ બૂખતરસ લાગતી નથી, ધડપણ આવતું નથી, દેહનું બાન બૂદ્ધિને માણસ આનંદમાં મગ્ન થાય છે અને આવી રિયતિમાં કોઈ પણ દુખ આવી પડે તો પણ માણસ ચલિત થઈ શકતો નથી એટલું જ ને સમાધિનું ફળ હોય, તો તે ગમે તેટલું આકર્ષક હોવા છતાં તેને ખાસ આધ્યાત્મિક મહત્ત્વ નહિ આપી શકાય હવે આ ધૌગિક સિદ્ધિને પરિણામે આધ્યાત્મિક કે નૈતિક ઉત્તતિમાં અસાધારણ મદદ

થતી હોય તો આ વસ્તુઓને ભલે પર પરાધી જ હોય પણ આધ્યાત્મિક મહત્ત્વ છે એમ કહી શકાય

ગીતામાં પણ આવી જાતનો સબધ પણ રપ૫તાથી બતાવેલો દેખાતો નથી તેથી હર્યોગ કે રાજયોગમાંના પ્રાણાયામ, બૂધ્યાન વગેરે ભાગોનું ગીતાના આધ્યાત્મિક ઉદ્દેશ સાથે કેવો સબધ છે તે રપ૫ થતું નથી પણ આવી જાતની ચિન્તિત્તા આજ સુધીના કોઈ પણ ટીકાકારોને કે આચાર્યોને કવવાની જરૂર જણાઈ નથી આત્મિક દુખની નિવૃત્તિ અને સુખ-પ્રાપ્તિ એ જ જીવનનું ધ્યેય છે એવું બધા કહેતા આવ્યા છે. આનો અને સર્વાત્મૈક્યનો અથવા અનાં સકિતનો સબધ હોવો જ જોઈએ એમ આપણે સમજીને ચાલીએ]

જે યોગના અભ્યાસ વડે ઇન્દ્રિયો તરફ ફાટું મન પાછું ખેંચાઈને વિષયોનું આકર્ષણ છોડી દે છે, જ્યાં આત્મશક્તિના બળ વડે આત્મદર્શન કરી માણસ ફૂતાર્ય થાય છે, અને જે રિયતિનું સુખ નિર્મેળ અને રચાયેલું હોય છે, જે ઇન્દ્રિયો વડે ભોગવી નથી શકાતું પણ જુદી વડે જ કળી શકાય છે, અને જે રિયતિ પ્રાપ્ત થવા પછી માણસ તરત-જાનથી-સત્યથી વિચલિત થતે નથી, નીચે પડતો નથી, તેમ જ જે રિયતિ મેળવ્યા પછી હવે આથી વધુ કશું મેળવવાનું બાકી રહ્યું છે એમ લાગતું નથી, અને જે રિયતિ દર થવા પછી ભાગે દુખ આવી પડે તો પણ મન સહેજ પણ ચલિત થતું નથી, એવી રિયતિને દુખનો સયોગ ટળવાથી પ્રાપ્ત થતી યોગરિયતિ કહે છે આ યોગનો અભ્યાસ ખૂબ પ્રસન્ન તાલ્યો અને દંડતાલો કરવો જોઈએ

[આવી જાતનું જેનું ફળ છે એવો આ યોગ કેવી રીતે સાધવો તેની વિગતો પણ શ્રીમદ્ભગવાન કહે છે]

સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થતી બધી વાસનાઓને સમજી કાઢી નાખીને અને કેવળ મનની કલિત વડે બધી ઇન્દ્રિયોને ચારે કારથી કમનમ લાવી, બારે દિન-રાત્રી જુદીની મદદ વડે ધીરે ધીરે વિગમિત મેળવવી અને મનને બાહ્ય દુનિયાના આકર્ષણમાંથી મુક્ત કરી

આત્મામાં સ્થિર કરવું અને એવી રીતે મનનું આત્મા સાથે ઐક્ય સાધવા માટે વિચારમાત્રનો ત્યાગ કરવો. આ મંત્રણ અને અસ્થિર મન ત્યાં ત્યાં દોડે ત્યાંથી તેને ખેંચી લાવી આત્માના કબજામાં મૂકવું એટલે કે પોતાના તાબામાં રાખવું.

આવી રીતે મનનો વેગ જેમણે શાંત કર્યો છે, જેમનો રમેયુષ્ઠ્ય એસરી ગયો છે અને વિરાટ સાથે એકરૂપ થઈને જેઓ નિષ્પાપ થયા છે એવા યોગી-ઓને સર્વોત્તમ સુખ પોતાની મેજે મળી જાય છે. નિષ્પાપ થયેલો યોગી આ રીતે યોગ સાધતો હોય ત્યારે જ્ઞાન સાથે એકરૂપ થવાથી મળતું સર્વોચ્ચ સુખ તેને સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે.

આવા યોગી સર્વત્ર સમદર્શન થઈને પોતાને બધાં જૂનોમાં અને જૂતમાત્રને પોતાનામાં જુએ છે; આપ-પર-ભાવ એસરી જવાથી તે વિશ્વની સાથે એકાત્મભાવ અનુભવે છે.

આવી રીતે પરમેશ્વરને જે સર્વત્ર જુએ છે અને વસ્તુમાત્રને મારામાં જુએ છે તેનો અને મારો કદી વિયોગ થતો નથી, 'હું' તેનાથી કદી જુદો થતો નથી, તે મારાથી જુદો થતો નથી. ઐક્યભાવના આમ દૃઢ કરીને જે મને સર્વવ્યાપી સ્વરૂપમાં બને છે; એવો યોગી મને તેમ વર્તે તો પણ તે મારામાં જ રહે છે. તેને હાથે શરૂ કરવું કઠણ જ નથી.

(જેનામાં દૈત્તભાવ આવ્યો, જે અતૃપ્ત છે, તે જ પાપમાં પડી શકે; પણ વિશ્વાત્મૈક્યની પરાકાષ્ટાએ પહેલિલ વૃક્ષ માણસને પાપની વાસના જ કેવી રીતે ભેગો ? મેળવવાનું બધું જ એને મળી ચૂક્યું છે. તે તૃપ્ત છે. એકાગ્રિતા કે પદ્માભિમાન તેનામાં કયાંથી જન્મ્યાય ? તેને હાથે જે કંઈ અને તે સ્વમાનવ જ બધાને બધી રીતે કથ્યાણુકારી નીવડવાનું.)

તેથી જે માણસ પોતા ઉપરથી બધાંનું સુખ-દુઃખ એળખી બધે સમતા ભાગે છે, તે જ સર્વ-શ્રેષ્ઠ યોગી છે.

આમોઘોગને ઉત્તજન આપો.

સર્વોદય ભંડાર

‘સર્વોદય મંદિર’ તરવડા (કાઠિયાવાડ) દ્વારા અમદાવાદમાં આમોઘોગ ભંડારનો આરંભ થયો છે. આ ભંડારમાં તરવડા, ધોળકા, આશ્રમ વગેરેનાં અહિંસક, સુશોભિત અને ટકાઉ ચપલોનો મોટો જથ્થો રાખવામાં આવશે.

આમોઘોગનાં રંગબેરંગી સાદાં તેમ જ સુશોભિત કવર, કાર્ડ, લેટરપેડ, ચોપડા ઇત્યાદિના કાગળો રાખવામાં આવશે.

આ ભંડારમાં મુખ્યત્વે ભારતી સાહિત્ય સંધનાં અને બીજાં નાણીતા પ્રકાશકોનાં પ્રકાશનો પણ મળે એવી સગવડ કરી છે.

આ ઉપરાંત આમોઘોગની બીજી વસ્તુઓ પણ મળી શકે તેવી ગોઠવણ થશે.

સર્વોદય ભંડાર

ત્રણ દરવાજા

પો. યો. ૭૩ : અમદાવાદ.

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાનિ

શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી

(૪)

એ આદિ અનંત ચેતનાનો જગતરૂપે તથા જીવન-રૂપે જે આવિર્ભાવ થાય છે તેમાં અચૂક નિયમબદ્ધ, તાલબદ્ધ, અવિરત થતી વિરાટની ક્રિયા આપણું ધ્યાન એવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રકૃતિમાં કાર્ય કરી રહેલા કાર્ક હેતુનું તે સ્પષ્ટ પણ કરે છે. આપણે એ હેતુની દિશા જાણવા પ્રયત્ન કરીએ.

વિશ્વમાં જે જીવન પ્રગટ થયું છે તેનો વિકાસ ત્રણ વિરાટ-પગલે સધાયો જણાય છે. પ્રથમ પગલે જડતત્ત્વનો આવિર્ભાવ આવે છે. એમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ, આદિ, અનંત ચેતના, સ્વયં સમ્યક્દાનંદ, અચેતન યદ્દિ નય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે જડ, નિશ્ચેત યદ્દિને પદાર્થમાં અનંત રૂપે ધારણ કરે છે. એના મૂળ સ્વરૂપનો એમાં સંપૂર્ણ ઈન્કાર આપણને દેખાય છે. અને છતાં પદાર્થતત્ત્વનાં કાર્યોની પાછળ અપ્રગટ જીવિ વડે પ્રેરાતો હોય એવો શક્તિનો અંધ આવેગ હોય છે. ખીલું પગલું એટલે અચેતન જડતત્ત્વમાંથી પ્રાણનાં અનંત રૂપોનો ઉદ્દગમ. અહીં, જડતાનાં બંધનમાં પુરાયેલી, તિરોબૂત ચેતના પ્રાણનાં અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરીને પોતાના અસત્ત્વ ચેતન-સ્વરૂપ પ્રત્યે ગતિ કરતી જણાય છે. પ્રાણમાં ગતિ, વિકાસ, આલ્સ પદાર્થને આત્મસાત્ કરવાની શક્તિ-એકમાંથી અનેક થવાની, પ્રજનનશક્તિ વગેરે અનેક રમેશુણી ક્રિયાઓ જાગ્રત થાય છે. પ્રાણનાં રૂપોમાં પ્રગટતી ચેતના પોતાની અર્થ પ્રકાશિત રિયતિમાંથી પૂર્ણ જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રત્યે જવા મથતી જણાય છે. ત્રીજું પગલું એટલે મનસ્તત્ત્વનો ઉદય. મનોમયનાને પ્રાપ્ત કરીને ચેતના વિશેષ જ્યોતિર્મય બને છે, એનાં સ્વરૂપોમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શક્યતા પ્રગટ થાય છે. આ મનોમય ચેતના જડતાનાં ગ્રામ્ય બંધનોથી મુક્ત હોય છે ખરી, પરંતુ તે સ્વરાદ્ હોતી નથી.

વિરાટમાં વ્યાપી રહેલ વિધ્યુએ આમ જે “ત્રિવિક્રમ” બધાં તે ચેતનાના વિકાસકર્મનું આ રીતે સુંદર રૂપક બને છે.

માનવ એટલે વિકસિત મનોમય-સત્તાનો પ્રતિનિધિ. મનોમય પ્રાણી તરીકે જડતત્ત્વ ઉપર અને પ્રાણીની ક્રિયાના ઉપર માનવ પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપન કરવા મથે છે. પરંતુ એમાં એને પૂરેપૂરી સફળતા મળતી નથી. અને છતાં, એના અંતરમાં પોતાના પ્રભુત્વનું જ્ઞાન અવિરતપણે જાગ્રત હોય છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે ક્રમવિકાસની ક્રિયાનો આશ્રય લઈને ચેતના મનોમયતા સુધી આવી છે પરંતુ તે અત્યારની અપૂર્ણ માનવતા આગળ જ અટકી જવાને બંધાયેલી નથી. કોં તો માનવના અંતરમાં સતત રજુ કરેલા એ દિવ્ય સાદને અનુસરીને માનવે એ અપ્રગટ પ્રભુત્વ પોતાના જીવનમાં પ્રગટાવવું પડશે, યા તો, માનવથી કાર્ક ઉચ્ચ પ્રકારના અન્ય પ્રાણીને માટે તેણે જગ્યા કરવી પડશે. એવા પ્રાણીની સ્વાભાવિક શક્તિ એના અંતરના સાદને સાર્થક કરવાને પમ્પિત હશે માનવના અંતરમાં જે અત્યાલ્સ દિવ્ય પ્રેરણા જાગ્રત છે તેનો ખીલો અર્થ યદ્દિ શકે તેમ નથી. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિના ચેતના-વિકાસમાં રહેલા હેતુની કાર્કક ઝાંખી આપણને થાય છે,

(૫)

—માનવની મુરકેલીઓ—

પરંતુ માનવની મનોમયચેતના વિમુદ્ધ નથી હોતી; ક્રમવિકાસને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી માનવના બંધારણમાં જ જડતત્ત્વની તથા પ્રાણતત્ત્વની મુરકેલીઓ રહેલી હોય છે. એનામાં જડતત્ત્વનાં તમો-ગુણ, અતાન, પ્રમાદ તથા પ્રાણતત્ત્વનાં આવેગ, અહંતા, રમેશુણનાં પ્રતિકારો વગેરે હોય છે. નવી પાંખો ફૂટેજ કાર્ક પાંખીના પગ તથા શરીરનો નીચલો

ભાગ દ્વાદશમાં ચોંટી, ચીટકી ગયો. હોય ને જેમ ઊડવાને વલખાં મારે તેના જેવી સ્થિતિ મનોમયતાવાળા માનવની જડતત્ત્વનાં બંધનોમાં યાય છે. ધારે કે એની પાંખો કામ કરતી યાય પરંતુ પંખીને બંધપાંજરે ઊડવાની ફરજ પાડવામાં આવે તો પંખીને જેમ મર્યાદાનું સતત બાન થયા કરે તેમ પ્રાણુની કામનાઓનો, આવગોનો મર્યાદાઓને લીધે માનવની ચેતનાને સદા બંધનનું બાન થયા કરે છે. દૂંકામાં સામાન્ય માનસિક ચેતનામાં નિયંત્રિત ઉડુચન કરવાની બહુ જ ઓછી તક માનવને સાંપડે છે. મનોમયતામાં એનું જ્ઞાન, એની શક્તિ સઘળું મર્યાદિત રહે છે.

ઉપર ગણાવ્યાં તે ઉપરાંત પણ માનવની મુશ્કેલીનાં કારણો ધણાં છે. તેમાં બે મુખ્ય ગણી શકાય :

(૧) પ્રથમ, માનવને પોતાની સમગ્ર અંતરમુદ્રતિનું યાને ચિત્તનની ક્રિયાનું બાન હોતું નથી. પોતાની ચેતનાની છાછરી સપાટી ઉપર થતી ક્રિયાઓને જ તે જાણતો હોય છે. તે સિવાયની ચેતનાની પ્રવૃત્તિ વિશે તે અચેતન હોય છે. વળી ચેતનાની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ હોય છે તે સર્વેની છાછરી સપાટીઓ ઉપર પણ ક્રિયાઓ શા માટે, કેવી રીતે, ક્યાંથી યાય છે વગેરે પ્રશ્નોના ઉકલ પણ તે જાણતો નથી. માનવની એ સ્થિતિની સમજૂતી એક ગૌર્વાસિકે એક રૂપક વડે સુંદર રીતે આપી છે. અંધારી રાત્રિ ક્ષણે, એ અધકારમાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓ હાથમાં ફાનસ લઈને એક ટેકરી ઉપર ભીડી છે. હવે એ ટેકરીની સૌથી ઊંચી ટોચ ઉપરથી એ દશ્ય જુઓ તો કેવું દેખાય ? એ ટેકરીના જેવી સામાન્ય માનવ-ચેતનામાં એકી વખતે કેટલાંક સ્થળોએ જાનના પ્રકાશ પડે છે એટલે તેટલી જ જગ્યા દેખાના જેવામાં આવે છે, બાકીનું બધું અંધારામાં રહે છે. આ રીતે આપણને જણાય છે કે માનવની જાણતચેતનાનો પરિધ તેની અવચેતનાના પરિધ કરતાં ઘણો જ નાનો છે,

સંકુચિત છે. માનવચેતનાનો અવચેતન ભાગ તેના સચેતન ભાગ કરતાં ઘણો જ વિશાળ હોય છે.

(૨) માનવની બીજી મુશ્કેલી એ છે કે તેના અંતઃકરણના જુદા જુદા ભાગો વચ્ચે પરસ્પર સંવાદ યાને મેળ હોતો નથી. ધણું ખરું એના પ્રાણુ, એનું હૃદય, એના બાવો, એની ભુદ્ધિ એકબીજાથી વિરુદ્ધ દિશામાં કાર્ય કરતાં હોય છે. તેના હૃદયને અને ભુદ્ધિને જેમાં શ્રેય દેખાય છે તે તેના કામનામય પ્રાણુને પ્રિય નથી હોતું. એ શ્રેયનો જે સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પરિણામે પ્રાણુ વલખાં મારે છે. એની કામનાઓ જેને માટે બુમરાણ મચાવે છે તેની માનવની ભુદ્ધિ અસ્વીકાર કરે છે, અને કેટલીક વાર એનું હૃદય ને વાંછે છે તેના એની ભુદ્ધિ ત્યાગ કરે છે. આમ થવાનું એક કારણ તો માનવની ઉત્પત્તિ કૃત્તવિકાસને પરિણામે થઈ છે તે છે, એ તો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. પરંતુ આ વિસંવાદનું મુખ્ય કારણ એ પણ છે કે અત્યાર સુધીમાં પોતાની ચેતનાની સમગ્ર, બહુમુખ પ્રવૃત્તિઓને સંવાદમાં લાવી શકે એવા કાર્ષતરવની પ્રાપ્તિ માનવે કરી નથી. માનવના અંતઃકરણમાં વસતા જુદા જુદા વ્યક્તિ-સ્વરૂપોનું વાસ્તવિક ચિત્ર આવેખનું હોય તો એને ભરેલા ધર સાથે સરખાવવો જોઈ એ. એક જ ધરમાં રહેનાર વ્યક્તિઓના સ્વભાવમાં, ટેવોમાં, તથા વિશિષ્ટતાઓમાં જેમ ભેદ હોય છે તેમ એક જ માનવીના અંતરમાં અનેક પરસ્પર વિભિન્ન ધર્મોવાળો વ્યક્તિ-સ્વરૂપો હોય છે. અથવા તો, માનવને મુસાફરોથી ભરેલી એક આગબોટ ભેગો કહી શકાય : જુદા જુદા અને જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળા યાત્રીઓ એમાં મુસાફરી કરતા હોય છે. આગબોટ પોતે પોતાના લક્ષ્ય પ્રત્યે ગતિ કરી રહી હોય છે, અને છતાં, ખૂબી તો એ છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ-સ્વરૂપ-યાત્રી એમ માનતો હોય છે કે “આગબોટનું મધ્યમિત્વ હું છું” અને “મારે જ માટે આગબોટ મુસાફરી કરે છે” ! (અપૂર્ણ)

કરુણારસ

[સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ઉપયોગ]

કવિની કલમ ન્યારે કોઈ કૃતિમાં રસસરિતા વહાવે છે ત્યારે એની પાછળ રહેલી પદ્ધતિઓ જરા વિચારવા જેવી છે. સાદું કવિહૃદય કંઈ લખવાના ઉલ્લાસથી કે વ્યામોહથી લખવા પ્રેરાતું નથી. ફોર્મ સદિગ્ધ અંતરોક્ષક કે નિરંતરિય લાગણી ન્યારે કવિહૃદયની અધિકતા બને અને ભર્મિના એ ભવંત જુઆળ શમવતાં ન્યારે કવિ પરાજય પામે છે ત્યારે જ કંઈક પણ પ્રેરણાત્મક અને તલસ્પર્શી લેખન નીપજે છે, અને એ જ લેખન-પદ્ધતિ બહે તે મસ્ત હોય કે સ્વસ્થ, અરું રસદર્શી અને સર્ગનાત્મક કહી શકાય.

હવે કવિહૃદયની લાગણીનું જેતું વલણ તેનો જ તેની કૃતિમાં ટપકતા રસોનો પ્રકાર, કવિની પ્રેમ-પિપાસુ લેખિની પ્રેમમય વાતાવરણ જેઈ શૂંગાર-રસનું આલેખન કરે, આગની ગગનગામી ભવાલાઓ જેઈ કે કારણ કાળનાં પ્રયત્ન હળ વાતાવરણમાં ઊતરતાં નીરખી કવિહૃદય બયાનક કે અદ્યુતરસનું પણ વિધાન કરે, તેવી રીતે હૃદયદ્રાવક વાતાવરણમાં કરુણરસનું પણ નિરૂપણ કરે, ટૂંકમાં વાતાવરણને અનુરૂપ કવિની લાગણી અને લાગણીને અનુરૂપ તેનું રસદર્શન.

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિષ્પન્ન થતો કરુણરસ ખીળ કોઈ પણ રસ કરતા જનહૃદયને વિશેષ સ્પર્શતો આવ્યો છે. 'માલતી માધવ'ના દ્વિય અંકમાં, કે 'રત્નાવલી'ના ત્રીજા અંકમાં, કે 'રઘુવંશ'ના નવમા સર્ગમાં ઓતપ્રોત થતો શૂંગાર-રસ અથવા તો 'સુધારાક્ષ'ના સાતે ૫ અંકમાં કુહિત થયેલા વીરરસ કરતાં, 'ઉત્તર રામચરિત'ના ત્રીજા અંકમાં કે 'કુમારસંભવ'ના ચોથા સર્ગમાં તે 'રઘુવંશ'ના આઠમા સર્ગમાં ઉપવબ્ધ થતો નિરંતરિય કરુણરસ વધારે ભર્મગામી અને તલસ્પર્શી

શ્રી. ઈન્દિરપ્રસાદ જોષીપુરા

છે તેની કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ લાગતું નથી, કરુણ કે એ વસ્તુતઃ અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે.

કવિના કોઈક સર્ગનાં નિરૂપણે શૂંગારરસ વાચક વર્ગના હૃદયમાં પ્રેમનો દુઃખ તલસાટ લાવે કે ન પણ લાવે : તેનો વીરરસ જનહૃદયમાં શૌર્ય અને નૂન તલસાટ લાવે, જોમ રેડે કે ન પણ રેડે : તેનો અદ્યુતરસ વાંચકને આશ્ચર્યચકિત કરે કે ન પણ કરે : તેનો ભવાનકરસ વાંચકની રસપ્રધાન વૃત્તિને હાનિકર્તા નીવડે કે ન પણ નીવડે. આ બધી ય વસ્તુ સંભવિત પણ છે, તથાપિ કવિના ભર્મગામી કરુણરસે અભાસશીલ વાંચકની સ્વમતમ લાગણીને સ્પર્શ કરી આંસુનો સ્રોત ન વહેવડાવ્યો હોય તેનું કોઈ ઉદાહરણ નથી.

કરુણરસની સુશિષ્ટ સંકલના માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બલભૂતિનું સ્થાન પ્રથમ પકિતમાં નિરાજે છે. બાણભટ્ટની અનિષ્ક્રિયતાએ અને સુદીર્ઘ વર્ણનાત્મક શૈલીએ કિલ્લ અને કૃત વિદ્વદ્ભોગ્ય એવી કાદમરી આપી. કાલિદાસની કલ્પના અને બળનાએ, ઓજસ અને લાવણ્યે મેધદૂત અને અસિતાન શાકુન્તલ જેવી અનુપમ કૃતિઓ આપી. ભાસની શિષ્ટતા, સાદાર્થ અને સરકારિતાએ 'સ્વપ્ન વાસવદત્તા' જેવી અનેક કૃતિઓનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ફાળો આપ્યો. શ્રીહર્ષના શૂંગારપ્રેમી હૃદયે તેની 'રત્નાવલી' અને પ્રિયદર્શિના શૂંગારસથી મદી લીધી રાજદારી વાતાવરણમાં ઊછરેલ વિશાળદે તેના 'સુધારાક્ષ'માં રાજકારણનું શિષ્ટ ગુરૂતર કર્યું. પણ એ બધાવથી અનેરી ભાત પાડતા બલભૂતિના 'ઉત્તર રામચરિતે' કરુણરસ યદી જ શિષ્ટ સાહિત્યસિક્ષામાં અપ્રતીમ સ્થાન મેળવી લીધેલ છે.

કાલિદાસની કલ્પના, બળના અને લાલિત્ય

તેને એક કવિ તરીકે ભવભૂતિથી આગલી હરોળમાં સ્થાન આપશે, પણ અલગત, એક નાટ્યકાર તરીકે ભવભૂતિનું સ્થાન કાલિદાસ કરતાં પણ અડિયાતું છે. કાલિદાસનું અભિજ્ઞાન શાકુંતલ સમસ્ત જગતનાં પ્રથમ પંક્તિનાં સો પુરતકોમાં આવી જાય છે તો ચે કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું મનઃકલ્પ છે કે, “ઉત્તરે રામચરિતે મવભૂતિ વિજિષ્યતે” અને આ કથન જો ખરું જ હોય તો તે ભવભૂતિના કરુણ-રસના વિધાનને લઈને જ. ભવભૂતિ માટે કહેવાય છે કે “કારણ્ય મવભૂતિરેવ તતુતે.” ગોવર્ધનાચાર્ય નામે કાંઈ વિખ્યાત કવિ પણ ભવભૂતિને અનુલક્ષીને કહી ગયા છે કે,

મવભૂતિઃ સંબન્ધાદ્મૂઢર મૂરેવ ભારતી માતિ ।

एतन्कृत कारण्ये किमन्यथा रोदिति ग्राया ॥

ટૂંકમાં ‘ઉત્તર રામચરિત’માં ઉપલબ્ધ થતો કરુણરસ સંસ્કૃત સાહિત્યના અન્ય કોઈ રસ કરતાં વધારે ભાવનાહી, વધારે લાગણીમય અને ખરેખર વાગકને અશ્રુસ્રોત વહાવે તેવો જ છે.

હવે એ ઉત્તર રામચરિતના કરુણરસના વિધાન તરફ આવીએ.

આ નાટકનું વસ્તુ રામાયણના ઉત્તરકાંડમાંથી લેવામાં આવેલ છે. ઉત્તરકાંડમાં સીતાત્યાગ પછી રામ અને સીતાનો વિયોગ શાશ્વત કાલ પર્ષત રહે છે કારણ કે સીતા અંતકાળે પૃથ્વીના ગર્ભમાં સમાઈ જાય છે. પણ ઉત્તર રામચરિતના અંતમાં રામ અને સીતાનો મેળાપ કરાવી નાટ્યકારે નાટકને કરુણાંત થતું અટકાવ્યું છે. પરંતુ તેમાં નાટ્યકારને સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના એક પુરાતન નિયમનું પાલન કરવું પડેલ છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં કરુણિકા-દ્રેજી-જેવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી. હરેક નાટકનો અંત પ્રેક્ષક કે વાંચકના મનને રંજક અને આનંદદાયી હોવો જોઈએ. ઉત્તર રામચરિતમાં આપણે જોઈએ છીએ કે કરુણરસ સર્વોગ સુન્દર રીતે ઓતપ્રોત થયેલ છે. અને અંત પણ કરુણ જ હોત. પણ ભવભૂતિ જેવા લખ્યપ્રતિષ્ઠ નાટ્યકારે નાટ્યશાસ્ત્રની રૂઢિ

દ્રોહ કર્યો એવી કિંવદંતી વાંચક વર્ગમાં ફેલાય તેવા કરુણ જ ભવભૂતિએ આ નાટકને કરુણાંત થતાં અટકાવેલ છે.

ઉત્તર રામચરિતનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતાં માલુમ પડશે કે તેના હરેક પ્રસંગમાં થોડે ઘણે અંશે કારુણ્ય તો સંસ્કૃત થયેલ છે જ. તથાપિ બીજા અંકના ઉત્તરાર્ધમાં અને સમસ્ત ત્રીજા અંકમાં ચૂંચાયેલ કરુણરસ ઉચ્ચતમ કક્ષાએ અને હૃદય-દ્રાવક છે.

બીજા અંકમાં જ્યારે રામચંદ્રનો ઉદ્ધાર કરી દણ્ડકારણ્યમાંથી શ્રી રામચંદ્ર પાછા ફરે છે ત્યારે વનરપતિ સોહામણ્ય એ વનની વનરાજી, નિર્ઝર-સ્રોતો અને બીજા અનેક નાની મોટી વસ્તુઓ શ્રી રામચંદ્રને સીતા સાથે ગાળેલ અનેક વર્ષોના આનંદ-ભર્યા કાળની સ્મૃતિ કરાવે છે. એ હાસ્ય કરતી કુસુમકળીઓ, એ આનંદથી ડાલતી લતાઓ, અને કાંઈ અમૂર્ત ભાવથી અને અનન્ય લાગણીથી ચીતાના ભૂતકાળના સાથી રામચંદ્રને આવકાર આપતાં વિદગ-ગણને નિહાળી રામચંદ્રના હૃદયમાં ઘેરો ઉત્કાષ્ઠાત મૂકે છે.

આનું દર્શાવ આપતાં એકાદ કંડિકા લઈએ :
[સકળમ્]

“यस्या ते दिवसस्तथा सह मया सीता यथा स्वगृहे
यत्संबन्धिकाभिरैव सतत दीर्घाभिराख्ययते ॥
एकः सप्रति नाशित प्रिय तमस्तामय रामः कथं
पापः पयवर्ती विलोकयतु वा गच्छत्य समाम्बया ॥”

શું પંચવટીનાં દરેયો નિહાળી, સીતાના વિરહ-વ્યથાથી પીડાતા રામચંદ્રને વલોપાત અસરકારક નથી ?

એક બીજું દૃશ્ય લઈએ.

“रामः—

पद्मनि च जनस्थानं भूतपूर्व रराज्यम् ।

प्रत्यक्षानि च शृण्वन्तान्पूरान्तु भवन्ति च ॥

(सर्वतः अवलोक्य)

પ્રિયારામા હિ સર્વથા વૈદેહ્યાસીત્ ।

एतानि तनि नाम कांताराणि ।

किमत्र परमयानकं स्यात् । (સાહ્ય)

ત્યજ્યા સહ નિવંસ્યામિ વનેષુ મધુગન્ધિષુ ।

इतीहारमनैवासौ स्नेहस्तस्या स तादृश ॥”

ગતશવનનાં ગમભાવના આ કરુણુ સહારણાં કેટલા તલસ્પર્શી છે ! કેવો નિ સીમ કરુણુરસ બદલાવેન છે ? સીતાત્યાગથી ધવાયેન આ અત કરુણુનો પોકાર કેટલો વિષમ છે ! હવે ત્રીજો અક જોઈએ

ત્રીજા અકનુ પ્રધાન લક્ષણુ કરુણુરસની ‘ઉચ્ચતમ કક્ષા’ છે આ અકનુ વાતાવરણુ પણ એવું જ કરુણુ છે એક બાળુએ ગગામૈયાના પ્રતાપથી અદશ્ય રહેલી સીતા આલાપવિલાપ કરે છે બીજી બાળુએ રામભદ્ર જાતકાળના સરભરણાથી આત્મ હૃદયના બિના બિના ઉદ્ગાર કાઢે છે ત્રીજી તરફ વાસન્તી આ બેયના આલાપવિનાયકા પોતાનો ધર પુરાવે છે શુ આ દશ્યો કરુણુતમ નથી ?

રામના મુખમાથી સરી પડતી નીચેની કડિકાઓ કરુણુરસનું સાડુ બયાન આપે છે

“રામ —

करकमलविकीर्णरम्बुनीचार राख्ये
स्तरस्तरुनिष्ठतामैषिणे यानुपप्लव ।

भवति मम विनारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्व इव हृदयस्य प्रस्तरોद्गમેदयोग ॥

મિથિલા નમરોની એ સુન્દરીએ ઉડેલ લતા, પુષ્પો, હરણુઓ અને મધુરો રામના હૃદયમા કેવો બ્યાપક ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે !

બીજો એથી થે કરુણુતર શ્લોક લઈએ

हा हा देवि स्फुटति हृदय धसत देहवप

हृदये मये जगदविरुज्जाल मन्तर्ज्यगमि ।

सौदम्यं तमसि विपुरो मज्जतो यान्तराजा

विप्यडनोह स्थगयति कथं मदभास्य करोमि ॥

હવજીતિનો નિગૂઢતમ કરુણુરસ રપબટ કરતા આટલાં દણોતો પૂરતા જ છે હવજીતિને જો તેની કોઈ પણ કૃતિએ સરકૂત સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર રચાન

આપ્યુ હોય તો તેના ઉત્તર રામચરિતે, અને ઉત્તર રામચરિત પથ્ય જો ઉત્તમ કૃતિ ગણાઈ હોય તો તેના કરુણુરસને લીધે જ

બધાજીતિથી સહેજ જીતરતી પકિતો, છતાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો તેના જેટલી જ કક્ષાએ પહોંચે અને કરુણુરસ છે કાલિદાસનો કાલિદાસ મુખ્યત્વે કરીને તો નિ સર્ગનો ગૃગારમેમી કવિ છે અને શૂગારરસના વિધાયક તરીકે સારી પ્રશસ્તિ પામેલ છે, છતાં ધણાં વિદ્વાનો કહે છે કે એ લખ્યપ્રતિષ્ઠ મહાકવિને બધાં રસાલ કાર હરતગત હતા

કાલિદાસની કૃતિઓમાં કરુણુરસ માટે તો ‘રઘુવશ’ના આડમા સર્ગમાં આવેલ ‘અજવિલાપ’ અને ‘કુમારસભવ’ના ચોથા સર્ગમાં આવેલ ‘રતિવિનાય’ અતુષ્ઠ અને મગ્ધર છે રઘુવશના ‘સીતાત્યાગ’મા પણ કરુણુરસ દષ્ટિગોચાર થાય છે ‘રતિવિનાય’ કરતાં થે ‘અજવિલાપ’મા વહેતું કરુણુરસનું ઝરણુ વધારે ભર્મગામી અને તતસ્પર્શી હોવાનું કહેવાય છે, કારણ કે એક તો ‘કુમારસભવ’ રઘુવશની પહેલા લખાયેલ મહાકાવ્ય હોઈ તેમાં કવિની મ્લમ રઘુવશ જેટલી સિદ્ધહરત નથી એટલે રતિવિલાપના વહેતી કરુણુતા અધુસોત વધાવે તેટલી પ્રમળતમ બની ચકો નથી

પણ કેટલાકનું એવું માનવું છે કે રઘુવશના પ્રથમ સર્ગની શરૂઆતમાં કવિ ‘મદ કવિચ્છા’ એમ બોલી બળ્ય છે, એટલે કે રઘુવશ લખાયો સારે કે ત્યાર પહેલાં કવિને કઈ વ્યક્ષપ્રાપ્તિ થઈ નહોતી, એટલે રઘુવશ પણ તેનું કદાચ પહેલું મહાકાવ્ય હોય પણ એ માનવા સનળ કારણ નથી કારણ કે રઘુવશમાં અન્ય રથે કવિ સાંખ્ય, યોગ અને પરમાત્માના સ્વરૂપની ઝોરી સરલનમ વાણીમા ચર્ચા કરે છે કે રઘુવશ કવિએ વૃદ્ધાવસ્થામા જ લખેન હજે તેની વાયકને ખાતરી થઈ બળ્ય

રઘુવશ અને કુમારસભવના સર્ગનાનુક્રમની વાત કૈર મૂકીએ તો પણ ‘રતિવિનાય’મા ‘અજવિલાપ’ કરતાં કારુણ્ય ઓછું છે તેનું બીજું કારણ

એ છે કે રતિવિલાપના અંતમા ગગનપટમાથી કોઈ દિવ્ય પુરુષ રતિસુન્દરીને તેના પતિ અનંગની ફરી સજીવન થવાની આગાહીનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે આથી રતિસુન્દરીને શોકનો ઊભરો શમાવવાનો કાળુ મળે છે ન્યારે અજવિલાપમા એવું કંઈ નથી એથી જ અજવિલાપ કરુણતર અને છે.

હવે દૈવાસપતિના આકસ્મિક શેષથી વહનિ-જવાલાનો ભોગ ચડી પડેલ પુષ્પધન્યાની ભગ્નરાશિ જોઈ આત્મરવથી ત્રિયોક ગજવતી રતિના એકાદ બે વિલાપવચનો દર્શાવત તરીકે લઈએ

“ઉપમાનમમૂલ્ વિલાસિના કર્ણવચ્ચ કાન્તિમત્તયા ।
તદિદ ગતમીદર્શી દશા ન વિદીયે ક્ષ્મિના પલ્લ ધીવ ॥”

રતિસુન્દરી કહે છે કે સ્ત્રીસ્વભાવ ખરેખર પાપાણુ છે નહિતર મકરધ્વજ ભરનીભૂત થાય તો ય રતિ આમ પ્રાણુ ધારીને બેઠી રહે ખરી ?

ખીલું દર્શાવત લઈએ

વિધિના ક્ષતમર્ધવૈરાસ નનુ મામ્ કામવથે વિમુચ્ચતા ।
ભનપાવિનિ સત્રયદુમે ગજમમે પતનાય વલ્લરી ॥

હાથી ન્યારે આપું વૃક્ષ જડમળથી ઉભેડી નાખે ત્યારે એક કામળ વલ્લરીનો શો દોષ ? તેણે પણ ઊખડતુ જ જોઈએ ને ? એટલે કે કામદેવ સમા એક મહાન વૃક્ષનું ન્યારે નિકદન થયું, ત્યારે એક કામલ લતા સમી રતિસુન્દરીનો દોષ શું ? તેનો પણ અનંગ સાથે જ વિનાશ થવો જોઈએ ને !

અજવિલાપ 'મા' કોણવાધીય અજરાજ પણ આવું જ, છતાં આનાથી વિરુદ્ધ વસ્તુ ગૂંચ કરતું રુદન કરે છે

લયવા મમભય વિપ્લવાદશની કતિપત એવ વેષતા ।
ચદનેન તર્કન પાતિત ક્ષપિતા તદ્વિટપાશ્રિતા રૂતા ॥

અહીં વિધિના અવળા કોપથી અજરાજ જેવું વૃક્ષ પડવાને બદલે તેને આશ્રયે રહેલી કામળ લતા પડી જાય છે બનેમા કરુણગ્નને પ્રવાહ એક સરખો જ છે છતાં વસ્તુની કેવી સરસ વિસ-વાદિતા છે !

અગ્નિ પાછળ પોતે જવું જ જોઈએ તેમ સાબિત કરવા રતિસુન્દરી નિર્સર્ગતા એક બે વિધા-નોનું દર્શાવત લે છે

“શશિના સદૃ યાતિ કૌમુદી સદૃ મેષેન તદ્વિટપ્રલયેતે ।
પ્રમદા પતિ યત્નમા ઇતિ પ્રતિપન્ન અવિચેતનૈરપિ ॥”

ચંદ્રના અસ્ત થવા સાથે ઝળઝળતી કૌમુદી પણ ચાલી જાય અરે પેલી ઝમકતી વીજળી પણ વાદળ સાથે જ ફરનારી ! નિર્સર્ગમા પણ પ્રમદા ન્યારે પતિને પગલે ચાલે ત્યારે શું રતિ અનંગના ગયા પછી બેઠી રહે ?

રતિની દલીલો કેટની તર્કયુક્ત અને સફર છે !

અહીં ખીલુ તરફથી ‘અજવિલાપ’નો નાયક જુદા જ ઉચ્ચાર કાઢે છે

“શશિા પુનરેવ શર્વરી દયિતા દ્વદ્વચર પતત્રિણમ્
ઇતિ તૌ વિરહાન્તરક્ષમૌ વ્યમત્યન્તગતા ન માં દદે ॥”

ચંદ્રને રાત્રીનો સયોગ ફરી થશે ! ચંકવાકને તેનું પ્રિયજન ફરી સાપડશે એટલે આ બંનેના વિરહનો અન્ત છે પણ અજને કંઈ ઈન્દુમતી ફરી મળવાની નથી, માટે તેનું વિરહદુઃખ શેનું શમે ?

અને આથી જ અજવિલાપને રતિવિલાપ કરતા કરુણતર કહેલ છે, કારણકે તેમા નાયક અને નાયિકા ના પરસ્પૃક સિત્તામ ફરી સયોગની આગાહી નથી

હવે અજવિલાપનું એક કરુણતમ વિધાન લઈએ

વૃત્તિસ્તમિતા રતિન્ચ્યુતા વિરત મેચકતુર્નિહસ્તવ ।
ગતમામરણ પ્રયોજન પરિશુન્યમ્ શયનીયમલ મે ॥”

અજના આ વચનો શું હૃદયની સૂક્ષ્મતા લાગણીને ખળભળાવતા નથી ? ઈન્દુમતીના જવા સાથે પોતાનું સર્વસ્વ ગણ માનતા અજરાજને જોઈ, શું પાપાણુહૃદયના પણ તાર ખળભળી નહિ ઊઠતા હોય ?

કાલિદાસના ‘વિક્રમોર્વશીય’મા ખેવાયેય ઉર્વશી પાછળ વિલાપ કરતા પુરૂરવના વચનોમા પણ કરુણરસના સાગ છાંટણું છે

એક ભમગને વિનતિ કરતો પુરૂરવ આપણે જોઈએ

“મધુકર મદિરાલ્યા, શસ તસ્યા પ્રગ્તિ

વરતનુરથવાસો નૈવદૃષ્ટા ત્યયા મે ।

યદિ મુરભિમવા સ્વતન્મુલોચ્છાસ ગન્ધ

તત રતિરમદિશ્વતુરકરોકે વિમલિર ॥”

તેની જ રીતે એક ઝડપથી દોડતા હસે

ઉર્વશી પાછી આપના વિનવિ કરતો પુરવ નોઈ એ
' હસ પ્રયત્ન મે સન્તા ગતિરસ્યા ત્વયા હતા ॥

અદશ્ય થયેય ઉર્વશી પાછળ રખડતા પુરવના
વિલાપમાં પશુ કરુણરસ તો છે જ

હાલિતાસના મેષહતમાં, અવકાપુરીમાં વસતી
યક્ષગિરીને રામગિરીમાંથી યક્ષનો સદેશો પશુ
કરુણરસમાં સહેજસાજ ડુમકી મારે છે

વિરહવ્યથાથી દુઃખિત થયેલ યક્ષ ન્યારે સદે
શાની અતમા પોતાનો ઊતો ઊતો આતંરેય પોહારે
છે ત્યારની અરથી જ કડિકા લઈએ

“ કરમે વાન્ત મયમુપનત દુઃસમેસન્તનો ચા ।

મીચેગચ્છત્યુપરિ ચ દશા ચત્રનેમિકમેળ ॥

ભાવિના ચક્ર વિષે ઉગાર શરૂતા આ યક્ષના
વેણુમાં શુ કરુણતા નથી બરી ।

‘ અભિજ્ઞાન શકુન્તલતા ’ હજી અકમા દુર્વાસાના
શાપથી બોવાયેલ વીટી ન્યારે દુઃખનતે જડે છે
ભારે તે જોતા વેત જ દુઃખનતે શકુન્તલા સાથેનો
પ્રથમનો સંબંધ યાદ આવે છે અને તેણે શકુન્તલાને
તિરસ્કારી કાઢી મૂકી તે માટે તેને બહુ દુઃખ થાય છે
હવે શકુન્તલા ક્યાં છે તેની દુઃખનતે ખબર જ
નથી તેમ જ તે પાછી મળવાની તેને આશા નથી
આથી તેનું દુઃખ અધિકતર વધી જાય છે આ દશ્યમાં
કરુણરસનું સારું નિરૂપણ થાય છે તેમ જ સાતમા
અકમા ગમ ન્યારે શકુન્તલાના તપોવન પાસે આવે
છે અને ફરકતા જમણા હાથને અનુલક્ષીને ન્યારે

‘ મનોરથાય નાશ સે કિં વાહો સ્પન્દસે રૂપા ।

પૂર્વાવધોરિત ધ્રુવે દુઃખ દિ પરિવર્તત ॥ ” કહે છે
ત્યારે પછી રામના અત કરુણમાં નિર્ઝરતી કરુણતાનું
આપણને સારું બતાવ મળે છે

ત્યાર પછી બાણમટની જગવિખ્યાત કાદમ્બરીમાં
તેની મુખસિદ્ધ નાથિકા ન્યારે કડિકાઓની કડિકાઓ
સુધી વિનાપવચનો ઉચ્ચરે છે ત્યારે તેમાં જ આગાધ
કરુણરસ વહે છે તે આવડા નાના લેખમાં આપવો
સુરકેન છે

મુખધાત્વે કરીને ચામડાને અર્થે પશુવધ
થાય છે ચામડાની પીઠ જેમ તેજ થાય તેમ
કતલ વધે કતલ થયેલા ડોગનાં ચામડાં મોટે
ભાગે દિંદુરતાનમાં જ કમાવાય છે, અને
આપણે એના બનાવેલા જોડા પહેરીએ છીએ
એટલે દયાધર્મને માનનારા સર્વ લોકોનું
કર્તવ્ય છે કે કેવળ દુદરતી મોટે મરેલાં ડોરના
ચામડાં કમાવનારા ચર્માત્મક રચાપવા અને
ઉપકારી પશુઓના લોહીથી દૂષિત ન થયેલા
જોડા પૂરા પાડવા

મરેલા ડોરનાં ચામડા સચવાય અને
વપરાય તો પછી કેવળ ચામડાને જ અર્થે
કતલ થાય છે તે તો બંધ થઈ જ જાય

— ‘ ગાંધીના ’ માથી

‘ સર્વોદય ચર્માલય ’ ના અહિ મકે
અપલ વાપરે, કારણ કે આ ચર્મા
લય ઉપરની જ દૃષ્ટિથી ચાલે છે

સવાદય ચર્માલય

તરવડા

પો. અક્ષાળા - કાઠિયાવાડ

[અમારા ચિપને અમદાવાદ, મુબઈ, સાવનગર
વહસાડ કંઈકા વ સ્થળે મળે છે]

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

શ્રી. 'ચા'

આપણાં પુસ્તકોમાં શબ્દોની નોંધણીબૂલો

'બૈઝિક ઇંગ્લિશ' એ પુસ્તકમાં પુસ્તકના લેખક પુસ્તકોના અવલોકનકારોને 'આમાં નોંધણીની બૂલો છે' એટલું જ ન કહેતાં નોંધણીબૂલવાળા શબ્દો બતાવવાની 'વિનિતિ' કરેલો. એના જવાબમાં મેં 'હા'માં 'ના' એાક્ટોગરના અંકમાં થોડું કહેવું એ રા અનુસંધાનમાં આ અંકે આ લખ્યું છું.

આ નીચે એક મદિના (સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર)માં પ્રગટ થયેલ ને મારા વાંચકામાં આવેલ પુસ્તકોમાંથી એક એક પાનું લઈને તેમાંની નોંધણી-બૂલો બતાવી છે. આ બતાવવાનો આશય વડપણ, પંડિતાર્થ કે ખજુબોદ નથી એ નમ્રભાવે જણાવું છું. આશય એ છે કે આ બેતાં આપણને ખબર પડે કે આપણી બૂલો કયાં કયાં થવાનો સંભવ છે અને આપણાં સ્વીકૃતિય પ્રદેશો કેટલી ઉપેક્ષા રહેલી છે. આ જણાવવાની આપણે વધુ ચોક્કસ બનવા પ્રેરાઈએ.

જે પાનાંઓમાંથી આ બૂલો વીણી છે તે સરત-ચૂક ન હોય તેવું લાગ્યા પછી જ તે બતાવી છે. આ બૂલોનું પુસ્તકમાં વારંવાર પુનરાવર્તન થયું છે, બીજા કેટલીક છ-ઈ ડ્રસવ-દીર્ઘની, અંગ્રેજી શબ્દોની ગૂંજાતી નોંધણીની (એ નોંધણી હું પોને બરાબર જણતો નથી.) મરીન પર જોડી ગયેલ બીજાંની, ખોટાં બીજાંની, સમાસશબ્દોની, સરતચૂકની અને નોંધણીકારમાં ન આપેલા શબ્દોની બૂલો નથી બતાવી ને કે એ વિષે પણ ચોક્કસ થવાની જરૂર છે જ.

છ-ઈ ડ્રસવ-દીર્ઘ કરવામાં તો બહુ બેદરકારી સેવાય છે. લખવામાં એવું કદાચ ખ્યાન ન રહે પણ હાલમાં તો એની શુદ્ધિ જગવાની જોઈએ એવું મને લાગે છે.

નોંધણીકારમાં કુલ ૩૩ નિયમો છે. ઉપરાંત અપવાદો છે. એટલા નિયમો યાદ કરી સેવાય તો અતી

બતાવેલ મોટા ભાગની બૂલો નોંધણી કોશની મદદ ન લેવાય તો પણ ન રહે. અમે આ નિયમોને અમારા બીજા માસિકપત્ર 'નવરચના'માં (એપ્રિલ ૧૯૪૯ ના અંકમાં) ૧૦ નિયમોમાં સમાવીને હાલ છે. દમણી 'કુમાર'ના બસોમા અંકમાં શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ એને વધુ સરસ રીતે ૧૩ નિયમોમાં સમાવેલ છે.

બૂલો: કાંસમાં સુધારો બતાવેલ છે.

બૈઝિક ઇંગ્લિશ (લેખકની વિચારસૂત્રિ પાનું ચોથું) એક ધાર (ડું), પરાધી (ધિ) એ (ગે), ઉ (જી) ડની, હું (દું) કાણ. આ ઉપરાંત આગળનાં ચાર પાનાઓમાં ખાસ બૂલો બૂ (છુ) કાઈ, યએ (યે) લો, ઉ (જી) જો, પૂ (પુ) હાણ એ કંઠી રાખ્યા.

સુભાગા (પુસ્તકમાં સામાન્ય બૂલો)-ગામડી (ડિ) વા, અંચ (ગુ) ઠો, છ (છુ) પારી, ઉ (જી) ડના, ખાતી (તરી) પૂ. (પુ) હાલો, યું (ગું) ધાઈ, ચિ (શી) ખેતી, પુકરા (સા) ન, ઉ (જી)-જળા, પૂ (પુ) નરાવર્તન, વતિ (તો), રાજકિ (ધી) પ, પટ્ટો (લટો) જુ (જુ) હું, જરૂ (ર) ર. રૂ (રૂ) પ, ચરૂ (ર) જૂ (જુ) જો, કણ (બુ), અતી (તિ).

(દરેક ઠેકાણે ' ર ' કરવાને બદલે આવશ્યક જગ્યાએ ' રૂ ' લખવાનું પ્રચલિત થતાં રૂપિયા જરૂર, ચરૂ. રૂપ એ શબ્દોમાં પણ ' ર ' નો ' રૂ ' કરાવ છે તે બરાબર નથી.)

હ્રસ્વચ્ચંભીશોના- (પાનું ૪ થું)-પૌરાણી. (ણિ) ક. લુ (બુ) સ્વા, મદન (ત્વ) ઉ (જી) ખી (ખિ) લવા. રજુ (જુ), મુસ્તી (રિસ) મ. જાતિ (તો) પ, કિ (ધી) વર્તન, ઝ (ઝુ)-લની, છ (છ) ર.

(આ પુસ્તકમાં તો નોંધણી પ્રત્યે જિલ્લુલ જ

ધ્યાન નથી અપાયું)

ઘરઘરણું અને મનોહર (પાનું ૧ હું)-સુ-
(સુ) વા, ઉ (બ) પડે, લોહ (હું) પ રહે-
(સહે) જ, બ (ઉ) તારતો, કંઈ (રુ)

હરિજનખંડુ (તા ૨૮ ૯ ' ૪૦ નો
અંક, પાનું ૨૩૦)-મુસ્લી (રિલ)મ, અધાધુ-
(ધુ) ધી (હરિજનખંડુમાં આ જુલો હમેશની
રહી છે)

માતાશુ સાથે વાર્તાલાપ (પાનું ૨૭૫)-ઉ (ઉ) તરો
નિસર્ગોપચાર - ચિત્રશાળા પ્રેસનું (માર્ગદર્શન
પાનું ૧૬૫) જી (જી) નો, મી (મિ) લ

મારું જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર (પાનું ૧૬૫) ઔલોગી
(ગિ) કે, ઉ (બી) ગી

(પુસ્તકમાં 'ખેડુત' એવી નોંધણી બુદ્ધ વાર
ચર્ચ છે તે શબ્દની નોંધણી 'ખેડુત' નોંધાયે)

નવી વસાહતનો વિકાસ (પાનું ૨ જી)
વાલી (વિ) આ (થા) દી (દિ) થા, જ (જિ) નો,
ચએ (ચે) સુ પત્ય (થય) ર, જૂ (જુ) ચો

શોભના (પાનું ૪ થુ) - તાળીયો (ચો) જૂ
(જુ) લાવે, સી (સિ) સોટી, ઉ (ઉ) મરો

આખર (' બે બોલ નું પાનું)-ઉ (બી) બી, જી
(જી), ઉ (બી) ચ, ઉ (બી) તરતો, દ (દ) જિ,
(વાર્તામાં પાનું ૧૨) આસિ (સી) વાંદ, ઉ (બી)
જળા, જ (જિ) દગી ઉ (બી) બી

જેલના કાયદા ગમ (થ) તી (તિ) કિસા (સા)
નો, બી (મિ) ન, ઉ (બી) બી

ઈન્કમટેક્સ (નિવેદનનું ૧ હું પાનું) સમજી (જી)
તી, બેરી (રિપોર્ટ) સોલી (લિ) સી (સિ) ટર,
ચો (ચો) શી (દિ) સ, પૂર (રુ), ઉ (બી) બી, અવ
હેવાર (રુ), બી (મિ) લ, જ (જિ) ઠાસા

લાનવય (બે બોલ નું બીજું પાનું) છી (છિ)
(ટિ) થ (પૂઠા પર નામ ' રવીન્દ્રનાથ ' ની નોંધણીમાં
દીર્ઘ ' વી ' હ્રસ્વ ' વિ ' થયો છે, એ જુલ છે)

આપનું નામ (' કવિ અને કાવ્ય ' નું બીજું પાનું)
હ (હુ) પાએ (ચે) હું

પૈસા પ્રાપ્ત કરવાની કળા (પ્રકાશના બે
બોલનું પાનું) નહિ (હિ), મુન્ત (સત) થી ખુ
(ખુ) પતા, બહે (વહે) લા, મુ (મુ) કાએ, રૂપી (મિ)
આ (મિ), કો (દિ) મન, નિરૂ (રુ) ત્સાદિ (દી),
જલ્દી (લદી), ખાત્રી (તરી), મિ (બી) જ

આ બધાં પુસ્તકો ' શિષ્ટ ' ગણાતા સાહિત્યનાં
છે તેમાં પણ એક એક પાના પર આટલી આટલી
બૂલો સોચ તે આપણી ભાષાને શરમાવનાર કહેવાય.
સ્વાભાવિક રીતે જ આશા રાખીએ કે આપણે નોંધણી
માટે ચિતિત રહીશું

સિધ્ધની ગૂજરાતીશાળાઓનો પ્રશ્ન

સિધ્ધ સગરે આ અગાઉ સરમરી ટ્રાંટ લેતી
સિધ્ધની બધી પ્રાથમિક શાળાઓમાં, જેમાં ગૂજ
રાતી શાળાઓ પણ આવી જાય તેમાં સિધ્ધી ભાષાનું
ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવાની નેમ જતાવેની,
પણ એ વિષે ઉદાપિાદ જગતા તે નેમ બદલીને પાચ
વર્ષ પછી મિનસિધ્ધી શિક્ષણ આપતી શાળાઓની
ટ્રાંટ બંધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે આપાથી અંદ્રેજ
ઉદ્ધ અને દેવનાગરી ભાષાને બાદ રાખી છે, એટલે
કે પછી તો ગુરુમુખી, મગદી અને ગૂજરાતી
શાળાઓ જ મુખ્યત્વે ટ્રાંટમાંથી બાકી રહે છે, આ સામે
કરાચીના ગૂજરાતી સાપ્તાહિક પત્ર મહાગૂજરાતે
જેહાદ ઉપાડી છે અને એમાં અમારો સખ પુરાવોએ
છીએ

કરાચીની ત્રણ લાખની વસ્તીમાંથી એક લાખ
તો ગૂજરાતીઓ છે ગૂજરાતીઓની ત્યા અસો વર્ષથી
વસ્તી છે અત્યાર ૧૧ હજાર ગૂજરાતી બાળકો
પ આપન જેટલી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભણે છે જે
આ શાળાઓને સરકારી મદદ મળતી જાય ચર્ચ
જાય તો એ ચાલતી અશક્ય ચર્ચ પડે અથવા તો
આજે જેમ મોન્ટેસોરી બાલમ દિરો મોટી શીગો
લઈને શાહુકાર માનાપોનાં થોડાં બાળકોને ભણાવે
છે તે રિયલિટી આવે

આ લખનાર કરાચીમાં જ પ્રાથમિક શિક્ષણ
પામેય છે એના વખતમાં ત્યાં ગૂજરાતી કેળવણી
આવી હતી

ત્રીસ વર્ષ પહેલાં ત્યાં સરકાર કે મ્યુનિસિપાલિટી ગૂજરાતી બાળકોને કેળવણી ક્યા નિયમે આપતી તેનું મને જ્ઞાન નથી પરંતુ તેનાં પરિણામો મેં જોયેલ છે અનુભવેલ છે. નાનાં છોકરાં પૂરા રખડુ હોય ને મોટાં શહેરની તમામ નાની મોટી ગલીઓનાં જળુકાર હોય તે વાત સૌ કોઈ સ્વીકારશે. એમ અને પણ રખડીને શહેરનું બધું જ્ઞાન મેળવેલ એ યાદાસ્ત ઉપરથી કહું છું કે એ વખતે મારી ગણતરી પ્રમાણે તો ૫.૨૫ સાત નિશાળો જ ગૂજરાતી બાળકોને માટે હતી. એ નિશાળો પણ વસ્તીશાળા અને સક્ષાત રસ્તાઓથી થોડું દૂર હતી. (જે વસ્તુ ગાંધીની નિશાળો હતી તે આ આરોપમાંથી બાદ રાખું છું.) દ્રામ અને મોઢરોના મોઢા રસ્તાઓને વડાવીને અથવા તો ખૂબ ચાલીને જ આ નિશાળોએ પહોંચાતું. આટલી નાની સંખ્યાની અને આવા અગવડભર્યાં સ્થાને આવેલી નિશાળોમાં બાળકો કઈ રીતે પહોંચી શકે? નિશાળ માટે આવાં સ્થળ પસંદ કરવાનું કારણ એ હતું કે ઝાઝા લગાવેલા વસ્ત્રો એને લાવી શકાય.

હવે આજેનો સરકાર ગૂજરાતી નિશાળોને ઘાટ આપતી બધ ધાય તો પ્રજાના ફાળા પર કેટલી નિશાળોને નિર્માણ શકાય? એટલે પરિણામે ત્રીસ વર્ષ પહેલાંથી સ્થિતિ આવે, ધણાં બાળકો પ્રાથમિક અક્ષરજ્ઞાનથી પણ વંચિત રહે.

પણ કેટલાક સહૃદયી ગૂજરાતીઓ પણ એમ પૂછે છે કે જે પ્રાંતમાં આપણે રહીએ તે પ્રાંતની ભાષા આપણને ન આવડે તે કેટલું બેહદુ? આ પ્રશ્ન બરાબર છે. પણ પ્રાથમિક (કે માધ્યમિક પણ) શાળાના બાળકો પર આ બોલો નાખવાનો વિચાર કરવો એ વધારે બેહદુ નથી!

અત્યારે બાળકોને ગૂજરાતી ભાષા સાથે ગ્રામ્યભાષા તો શીખવાય જ છે, માધ્યમિક શાળામાં આ ઉપરાંત અંગ્રેજી હોય છે, એથી આગળ સંસ્કૃત, ફારસી કે એવી કોઈ બીજી વધારાની ભાષા હોય છે. આની ઉપર સિંધીનો બોલો વધારવો એ બાળકો ઉપર ભુલમ નથી?

ખરી રીતે પ્રાંતીય ભાષા શાળામાં નહિ પણ શેરીમાંથી જ શિખાય. ગૂજરાતમાં કોઈ પરપ્રાંતીયને શાળામાં આ રીતે ફરજિયાત ગૂજરાતી શીખવાતું નથી. મહારાષ્ટ્રમાં હમણું એક ગામડામાં હું હતો ત્યાં નિશાળમાં અઢાર-વીસ જેટલાં ગૂજરાતી બાળકો થયાં કે તેમને માટે સરકાર ખાસ નિશાળની ગોઠવણ કરી. એમને મરાઠી આ રીતે ફરજિયાત શીખવું પડતું નથી. છતાં આ પ્રાંતોનાં પરપ્રાંતીય બાળકો આ પ્રાંતની ભાષા જાણતાં થઈ જાય છે. કરાચીમાં સ્થિતિ કેમ બિલટી છે? કરાચીમાં એવા ધણા દાખલા એવા મળશે કે જેમાં સિંધી શાળામાં બહુતાં પરપ્રાંતીય બાળકો વર્ષો પછી પણ સિંધી બોલતાં નથી થઈ શકતાં. સહૃદયો નેનાર કહી શકશે કે આમાં વાંક બાળકોનો નહિ પણ એ પ્રાંતના લોકોનો જ કહી શકાશે સિંધીઓને જ પોતાની ભાષા બરાબર આવડતી નથી સિંધી વિદ્વાનો સિંધીને બદલે અંગ્રેજીમાં જ બોલવામાં અને લખવામાં ગૌરવ લે છે. સિંધી ભાષામાં કંઈ સાહિત્ય નથી કે સિંધીનો કંઈ એવો પ્રભાવ નથી કે જે પરપ્રાંતીઓને તે વાંચવા-શીખવા લગ્નચાલે કે ગ્રેર કે એની એમની ઉપર અસર પાડે.

એટલે સિંધ સરકારે કરવાનું હોય તો એ કરવાનું છે કે એણે પોતાના પ્રાંતની ભાષાને પ્રમાણથી અને સાહિત્યસંપન્ન બનાવવી.

અવલોકનો

[૮૩ થી ૧૧૧]

બાલસાહિત્ય

હું રાજા થયો પ્રહ્લાદની વાર્તા

ગાવાની મજ-સહેલા ગીતો તાવ સહેલાઈથી
મળતો હોય તેવું બધા ગીતોમાં નથી

વાંચવાની મજ-ભાગ ૧ થી ૮-કાના માત્રા
વિનાના બે અક્ષરથી બનતા શબ્દોથી શરૂ કરી
એક ક્ષર સુધીના શબ્દો અને સાદા વાક્યો વાંચવાનાં
આવે ત્યાં સુધીનો ક્રમ આ નાનકડીક પુસ્તિકાઓમાં
બહુ સરસ રીતે થયો છે

શ્રી મૂળજીભાઈ કવિ અને મરાઠકાંત્રિવેદીની
સંપાદિત હિપરની બાનુખ્તિકાઓ એક નવીન
રીતની અને આનંદદાયક શરૂઆત છે નાની સાર્વજનિક
અને મોટા અક્ષરોમાં છપાયેલ નખાણુ તદ્દન નાના
બાળકોને વાંચવા લલચાવે તેવું છે એકાંચીની બૂનો
ધણી છે તે તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ હતું મૂક્તિ
વિજ્ઞાની, એ બેગી એકાંચીના તમુના તરીકે રજૂ
કરે છું હારની દરેક પુસ્તિકાની કિંમત બે આના છે
પ્રાપ્તિસ્થાન 'બાલમંદિર-ડાકોર' એ પ્રમાણે છે

બાલકુળના પાઠો પ્રકાશક પુસ્તકાલય સહા
યક સહકારી મંડળ, વડોદરા મૂ. ૫ ચાર આના
ભારત વિદ્યાલય કરાડીના વિદ્યાર્થીઓના હસ્તલિ-
ખિત માસિક 'બાલકુળ' માંથી કેટલીક લખાણો,
કવિતાઓ, વાર્તાઓ, પઞ્ચનો ઇત્યાદિના આ સમૂહ
છે બાળકોને આ સમૂહ એમનો પોતાનો જ લાગશે
ને વાંચવો મમ્મો તેમ લાગે છે

કલમની પીછીથી. લેખક સ્વ ગિજુભાઈ
કાસમ ચાઉસ. લેખક દ્વિમતવાલ મર્ચંક
હરતાં ફરતાં લેખક સોમાભાઈ બાવસાર
હિપરની ત્રણે પુસ્તિકાઓ આપણી બાળ મધ-
માળાના ચોથા વર્ષની છે, પ્રકાશક નવચેતન સા-
હિત્ય મંદિર-અમદાવાદ અને સપાદકો સોમાભાઈ

બાવસાર અને દિનેશ ઠાકોર છે, દરેક પુસ્તિકાનું
મૂલ્ય ચાર આના અને દરેકના પાના ૪૦ છે

ચોપડીઓની અદરું વસ્તુ તો સાડુ જ છે
શ્રી. ગિજુભાઈની ચોપડીમાં કેટલીક વ્યક્તિઓના
સગસ વણનો છે, શ્રી મર્ચંકનો કાસમ ચાઉસ બાળ-
કોને મમ્મત કરાવનાર બને તેવો છે અને શ્રી
સોમાભાઈએ હરતા ફરતા જે જોયું તે લખીને બાળ-
કોને જોઈને વિચાર કરવાનો જવાબો કર્યો છે ત્રણે
ચોપડીઓમાં ચિત્રો છે પણ કાગળો સારા નહિ
હોવાથી ચોપડીઓ ઉઠાવવાદાર નથી લાગતી

બાલ ભજનાનલિ : સપાદક શરદલાલ કાર-
કાદાસ પરીખ પ્રકાશક મૂર્જાર મથરતન કાર્યાલય,
અમદાવાદ, મૂ. ૧ ત્રણ આના

પ્રાર્થના, ભજન જોધ અને દેશમકિતના બાળ
કોને સુપરિચિત થઈ ગયેલા ગીતોનો આ સમૂહ છે

નવજનનનાં પુસ્તકો

એકાંચી માટે ખિસ્સાકોશ સાર્થ નોંધણીકાસ
પદ્મ. એકાંચી માટે ખિસ્સાકોશ બહુ ચોખ્ખો સમયે
પ્રગટ થયો છે એનું મૂલ્ય માત્ર છ જ આના છે
સહેજે શુદ્ધ કંઈપી ન શકાય તેવા ૧૩-૧૪ હજાર
શબ્દો આમાં આપ્યા છે પણ અમે તો આ કોશનો
વપરાશ લગભગ એક માસથી શરૂ કર્યો છે એટલા
અનુભવે અમને લાગ્યું છે કે કેટલાક સરકૂત
તત્સમ શબ્દોને માટે મોટા કોશની જરૂર પડશે
ખીજી, આ મા નિયમાવનિ આપવાની જરૂરત જોવામાં
નથી આવી અમને લાગે છે કે એ કોશની સાથે
જ આપી હોત તો વધુ ડીક હતું એ સમજ્યા
પછી, કોશમાં, પછી ખાસ તો તત્સમ શબ્દો માટે જ
જોડું પાત એથી એટલા સરખ અને 'કડાકૂટ'
બચત

પાપ પુણ્ય અને સંયમ વિષાક, અંતકૃદશા,

અનુતારીપપાતિક દશા:-એ નામના ૧૧ મા, ૮ માં અને ૯ મા અંગ્રથયોનો છાયાનુવાદ.

ફાંપાદક : ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ

પ્રકાશક : જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ

C/O ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

મૂલ્ય : બાર આના.

મંગલ પ્રસાદ : (ગાંધીજી) આવૃત્તિ પાંચમી.

મૂલ્ય ૧૧ આનો. [આ આવૃત્તિ સુધીની કુલ પ્રત ૬૫૦૦૦]

મહાસભાનાં ગીતો : (ત્રીજી આવૃત્તિ) સંપાદક : ચિમનલાલ પ્રા. ભટ્ટ, પાનાં ૯૬, મૂલ્ય ૧૧ આનો.

પ્રકીર્ણ :

જાતિ : ડૉ. એમ. એ. સુરૈયાએ અંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથના ' હરમિટ ' નામના કાવ્યનો કરેલો આ સમલોકી અનુવાદ છે. અનુવાદ સરળ છે અને મૂળને પૂરો વફાદાર છે. પરંતુ ૪૦ કડીની એક કવિતાના અનુવાદની ૯૬ પાનાની ચોપડીને અઢી રૂપિયાની કિંમતની બનાવતાં પ્રકાશકની હિંમત ચાલી છે તે ગાંઠે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે ! ઠાગળો, પૂડું, સુશીલાન એ બધું કદાચ એ કિંમતને યથાર્થ કરાવતું હશે પણ એથી કંઈ ચોપડી શોભીની બનતી હોય તેવું અહીં લાગતું નથી.

રમસ : (અઘાત કવિઓના કાવ્યસંગ્રહ) મૂલ્ય પાંચ આના. પ્રકાશક : પ્રવીણચંદ્ર જીવનદાસ રૂપારેલ, ૩, માપડયા મહાલ, કાકુરદાર, મુંબઈ-૪.

આ કાવ્યસંગ્રહ અઘાત કવિઓનાં કાવ્યોનો છે એટલું જ નહિ પણ પછી કોઈ કદાચ આને ખરીદતાં અચકાવ પરંતુ જેઓને હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવવા નથી મળ્યું તેવા કવિઓ પણ કેવું લખે છે તે જાણવાની ઉત્કંઠા સેવા જાતી છે અને પ્રકાશકે એ ઉત્કંઠા પોષવામાં કોઈને બાધ ન આવે તે માટે પુસ્તકમાંનાં પાનાં, છપાઈ ઈત્યાદિ સુંદર બનાવેલ છે અને કિંમત ઓછી રાખેલ છે.

આ કાવ્યોમાંથી જોવા મળે છે કે હંદરચના

બધાંમાં સારી છે, સરળ છે, અન્ય કરવો અટપટો થઈ ન પડે તેવી છે. કાવ્યો સાદાં ભાવનાત્મક જ મોટે ભાગે છે. થોડાં વર્ણનાત્મક છે તેમાંથી શ્રી. અશ્વિનનું ' દુષ્કાળભય ' કાવ્ય સિદ્ધહરત કવિની પ્રતિભા જેવું છે.

જ્યોત મંડળ (સુરત) ની પુસ્તિકાઓ : જ્યોત, લક્ષ્મ, માનવવિકાસ, વિગ્રહ અને આર્થિક યોજના-કિંમત દરેકની દોઢ આનો.

' જ્યોત ' પુસ્તિકામાં બે ત્રણ ટચુકડા નિબધો અને બે કવિતાઓ આપીને ' જ્યોતમંડળ ' નો પરિચય કરાવ્યો છે, તે વાંચતાં લાગે છે કે આ મંડળ દેશને જરૂરી રચનાત્મક કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાના વ્યવહાર માર્ગનો આશ્રય લઈ રહેલ છે. એના તરફથી પ્રગટ થયેલી ઉપરાક્ત પુસ્તિકાઓમાં તે તે વિષયની સાદી જણાવટ છે.

હિમાલયના પુણ્ય પ્રદેશમાં : લેખક શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપત્ત; પ્રાપ્તિસ્થાન : મુકરાજ લીલા-ધરની કં. જોડિયા બજાર, કરાચી. મૂલ્ય બાર આના. કાચું પૃષ્ઠ, ૩૨૪ પાનાં.

શ્રી. સંપત્તનું નામ આપણા સાહિત્યમાં ઘણું જ જાણીતું છે. તેઓ વેપારી છે છતાં સાહિત્યમાં અગ્રાધ રસ ધરાવે છે. ગૂજરાતનાં અગ્રગણ્ય સામયિકો જેઓ જોતા હશે તેઓ જાણતા હશે કે શ્રી. સંપત્ત ઘણું લખે છે અને ઘણા વિષયોનું એમને જ્ઞાન છે. એમણે હિમાલયમાં પ્રવાસ કરેલો તેવું વર્ણન કરતું આ પુસ્તક રસાત્મક છે. કિંમતની દૃષ્ટિએ તે સરખું છે.

સરસ્વતી પુરાણ : સંશોધક અને વિવેચક : શ્રી કનૈયાલાલ બાઈચંકર દવે; પ્રકાશક : શ્રી કાર્જસ ગુજરાતી સમા, મુંબઈ. મૂલ્ય બે રૂપિયા.

મૂળ સરસ્વતી પુરાણ તો ઘણું મોટું છે. તેમાંથી ઐતિહાસિક વિભાગ-સર્ગ ૧૫ થી અને ૧૬ થી સંગ્રહ કરી વિરત્ત વિવેચના સાથે આ પુસ્તકમાં રજૂ થયેલ છે. આ પુરાણમાં મુખ્યત્વે ગૂજરાતના ઇતિહાસ-સિદ્ધરાજ સોલંકીના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પડે તેવા અંશો છે.

આથ વસ્તુઓ વિષે બે બોલ. પ્રકાશક. સેનિટરી એસોસિયેશન, અમદાવાદ મુદ્દા એક બોલો

શાકભાજી, વિદ્યાર્મિ-સ ઇત્યાદિ વિષે થોડું પણ ઉપયોગી જ્ઞાન આપીને શુ અને કવી રીતે ખાધુ તે જણાવું છે.

સ્વીકાર

ગ્રેમ્સ એજ્યુકેશનલ એન્ડ વેલફેર સોસાયટીનો રિપોર્ટ અને હિસાબ સને ૧૯૩૯-૪૦

સરસ્વતી. (ચીપોહલી, મુબઈ નં ૧૨) સ્ત્રી-ઉપયોગી વાચન પૂરું ખાડવા નવું જન્મેલ માસિક પત્ર વાર્ષિક લવાજમ રૂા દોઢ

તંત્રી શ્રીમતી કનુમતી ત્રિવેદી

અરુણ (વાર્ષિક) વર્ષ ૩ લુ, અક ત્રીએ તંત્રી. મનમુખગમ વૈજનાથ દવે પ્રકાશક : મુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મંડળ પો નો ૩૧૧ નાઈરામી (કનિયા કાલોની-આફ્રિકા)

વેડહી આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓ સને ૧૯૩૯ નું વાર્ષિક નિવેદન મૂલ્ય બે આના

શ્રી દિલ્હી ગૂજરાતી સમાજ. સવત ૧૯૯૫-૯૬ નો વાર્ષિક અહેવાલ

વ્યાયામ-રૌપ્યમહોત્સવ ખાસ અક 'વ્યાયામ' માસિકના નામ અને કામ આપણને જણીતા છે એના પ્રકાશનને ૨૫ વર્ષ પૂરા થતા આ ખાસ મોટો અક પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો છે ખૂબ ચિત્રો અને વિદ્વાન લેખકોનાં લેખો જાણીતી ઉપયોગી બન્યો છે 'વ્યાયામ'ને હજી થણી સેના કરવા દીર્ઘાયુ મળે

શ્રી ગમજીલાલ એન્જિનીઅર્નું નવું સરનામું ૧, કૃષ્ણ સોસાયટી, અમદાવાદ

ગદ્યાર વિષયનું વાંચન આપી અભ્યાસ અને ચિંતન પ્રેરતી

ચિંતન ગ્રંથાવલિ

૬

નહું પુસ્તક

સો વર્ષ છવવાની કળા

લેખક : ડૉ. જયારાદર નાન્દી એન ડી

પ્રવેશક ડૉ. મહાદેવપ્રસાદ-એમ. ડી, એન ડી.

દબરો વર્ષનું આયુષ્ય સંભવિત છે એવું કોઈ કહે તેો આપણે બે વાતને દસી કાઢી પછુ આ પુસ્તક વાચતા આ પછુને પાથ છે કે બે વાત સંભવિત છે અર્થો પૈકનિક રીતે એની સંભવિતતા યાચિન કરી છે અભ્ય વચમા મુત્યને આમ નીને આપો આપણા જ્ઞાન, અનુભવ અને રક્તિને ઉપયોગ આપણને આપણા કુટુંબને કે આપણા દેશને આપતા નથી તેમ કરીને પરમાત્માને આપણે શુનો કરીએ છીએ આ પુસ્તકમા એવા પુરોના છવનેની માહિતી આપી છે કે જ્યેએ બરો વધુસો વર્ષનું મુખી આયુષ્ય મોગવું છે નેરદાન સૈવી પ્રવાહી બારા સરગ સમન્વતી સન્દેહ દર્શાતો અને આકાશ્યો વાણ આ સ્તક જરૂર વાચવા જેવું છે

છટક મૂલ્ય રૂા દોઢ

ચિંતન ગ્રંથાવલિના આ પહેલાં પ્રગટ થયેલા પુસ્તકો

૧ ગુલામીની ઝૂંખણ-હિંદુ નવું રાજ્યધારણ

પાના ૩૦૦ છટક મૂલ્ય રૂા અડી

લેખક શ્રી ધનવત એન્ડા

૨ સાહિત્ય અને પ્રગતિ-પ્રગતિશીલ સાહિત્ય

વિષયક ગ્રંથ પાના ૩૭૦, છટક મૂલ્ય રૂા અડી

પાર્તાઓ, કાવ્યો, નિબંધો, નાટકો ચર્ચાઓ ઇ

સ પાઠક પ્રગતિશીલ લેખક મંડળ

હવે પછી -લંબ એક સાંપના- લેખક સોપાન

[લંબ એક સમસ્યા પંડીતો ચિંતનગ્રંથ]

આ ચારે પુસ્તકોની એક સાથે કિંમત રૂા. છે

• બોલપટોનું સાહિત્ય

લેખક: શંભુપ્રસાદ સોમેશ્વર

શ્રી તન્ત્રીજી,

‘ભિમિ’ એક સાહિત્યનું માસિક છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એમાં સાહિત્ય વિષયક જ લેખો-વાર્તાઓ છતાંદિ પ્રગટ થાય. પરંતુ ભિમિના ધ્યેય-મંત્ર તરીકે ‘સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક’ એ શબ્દો મુકવામાં આવે છે એટલે જોને સામાન્ય રીતે સાહિત્યની વ્યાખ્યામાં નથી સમાવવામાં આવતી પણ જે સાહિત્યની પેઠે સંસ્કારના ઉદ્દીપનનું એક જગત-દ્રસ્ટ સાધન છે તે બાબત-સિનેમા વિષે ભિમિમાં લખવાની હિંમત કરું છું, અને એ કહેવાની પણ મુશ્કેલી કરું છું કે જેમ પુસ્તકોનાં અવલોકનો ‘ભિમિ’માં નિમ્નિત રીતે રજૂ થાય છે તેમ સિનેમાચિત્રોનું અવલોકન પણ કરવામાં આવે.

સિનેમા-અવલોકન ભિમિમાં શોભે નહિ એમ જો આપ કહેતા હો તો આપની એ વાત સાથે હું સંમત નહિ થઈ શકું. એનાં મારી પાસે કારણો છે. આપ તો ઘણા વિદ્વાન સાહિત્યકારોના પરિચયમાં હશે, ગૂજરાતનું નખણું તે સખણું જૂનું અને નવું બધું સાહિત્ય આપે વાંચ્યું હશે, વિવેચકોનાં ગ્રંથ વિવેચના આપે ઝીણવટથી વાંચ્યાં હશે, આપને એ માહિતી હોવી જ જોઈ એ કે આજે સાહિત્યનું કાર્ષ્ણ્ય પણ સામયિક નૃત્ય, ચિત્ર, સંગીત, સ્થાપત્ય, સિદ્ધિ, રંગ-ભૂમિ, રેડિયો અને ગ્રામોફોન રેકોર્ડો સુદાનું વિવેચન પ્રગટ કરવામાં યથાર્થતા માત્ર છે, સન્માનીય સાહિત્ય-વિવેચકોએ આ વસ્તુઓ પર નિરતૃત વિવેચના લખ્યાં પણ છે. જો આ બધી બાબતો આવી શકે તો સિનેમા કાં નહિ કેટલાક સાહિત્યિક સામયિકોમાં સિનેમા ચિત્રોનાં અવલોકન આવે પણ છે. (મને એમાં ઊણપો બહુ લાગે છે, પણ તે વાત અહીં નહિ કરું) હવે કેવળ ગ્રંથસ્થ વાણી એટલે જ નહિ પરંતુ સંસ્કાર અને શિક્ષણને પ્રેરતાં તમામ

૧. સાહિત્યમાં સિનેમાનું સ્થાન

૨. પુસ્તકો અને ફિલ્મો

૩. સંતત્ચિત્રોની યથાર્થતા

બાબતે ‘સાહિત્ય’, શબ્દમાં સમાવવાં પડશે. એક કાળ એવો હતો કે ન્યારે ગ્રંથસ્થ અથવા કંઠસ્થવાણી એ જ સંસ્કાર અને શિક્ષણ પર જોર-દાર અસર કરનારાં તત્ત્વો હતાં. પણ હવે એ મર્યાદા ઘણી આગળ વધી છે. સાહિત્યિક સામયિકો કે જોઓ વિવેચનાનું પણ કાર્ય કરે છે તેમજે કલા, સૈદ્ધ્ય, જીવનશૈલી અને એવી બીજી બાબતોને ધડતી શક્ય એટલી બધી બાબતોને પોતાનાં પાનાઓ પર તપાસવી જોઈ એ.

મારી આ વાતને આપ સમજી શકશો ને મારું લખાણ ભિમિમાં પ્રગટ કરશો એવી આશા સાથે સિનેમાચિત્રો વિષે થોડું લખીને હું મોકલું છું જો આપ મારું આ વખતનું લખાણ પ્રગટ કરશો તો હું ધારીશ કે આપ મારાં હવે પછીનાં આ જાતનાં લખાણોને પણ પ્રગટ કરતા રહેશો, એટલે હું નિમ્નિત રીતે લખવા પ્રેરાઈશ.

x

x

આજે ન્યારે જોકારીની આટલી બધી ખૂમો પડે છે, આજે ન્યારે બગરો મંદીની જગત મૂંઝવણમાં છે, આજે ન્યારે લોકો કહે છે કે અમને વાંચવાનો વખત નથી, પુસ્તકો ખરીદવાની અમારી શક્તિ નથી, હવે ચાર આનાનું પુસ્તક પણ વાંચ્યા પછી એને સાચવવાને અમારા કપાટમાં જગ્યા નથી, ત્યારે ડેર ડેર સિનેમા-ટિકિટ-બારીઓ ઉપર લોકોની બીડ મચેલી જોવામાં આવે છે, હજી જે ટિકિટ-બારી ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે ટિકિટ લેવી પડે તેવી યોજના નથી થઈ ત્યાં લોકો એક ઉપર એક એમ ચડીને, કાર્ષ્ણ્ય તો હાથ, કાઈની ગરદન અને કાઈનું માથું ભાંગીને બારીએ પહોંચવા મથે છે, ચાર આનાની ટિકિટના છ આના આપે છે, એટલા ભાવે પણ એ ન મળતાં સાત આના, નવ આના અને શક્તિથી

કર્તા થ હોય જઈને ચૈદ આના અને અદાગ આના પશુ ખરડી નાખે છે, એક ચિત્ર એકથી વધુ યાળીસ વખત પશુ જોવાના દાખરા મળે છે બચ કર ગીરદી માં બધ મિથેટરમાં ગદા શ્વાસોચ્છાસો, ખીડીના ઘુમાડા પાનની પિચકારીઓ ને ગળાના બળખામા ચુગળાખને પશુ ખેસવા માટે લોકો આતુર હોય છે અડવાડિ પાઓ ને મહિનાઓ રૂઢી એક ફિલ્મ ચાલે છે, સિને મા-માલિકાને ફિલ્મ બનાવનારાઓને અને વહે ચનારા એને હાનરોની કમાણી થાય છે !

આ વર્ણન કર્મ નવુ નથી સૌ જાણે છે શુ કારણ છે કે પુસ્તકોની બજાર છેક આવી મદ છે, ઉચ્ચ સાહિત્યમન્ની સારી કૃતિ નવલકથા કે વાર્તા પશુ હજાર પ્રતની એક આવૃત્તિ ત્રણ ચાર વર્ષે પશુ નથી બપતી અને સિનેમા પાછળ લોકો આટલા ગાડા થાય છે ?

કારણ છે ચિત્રત્રને પકડી લેવાનો ચિત્રનો ગુણ જ્યારે કોઈ નવલકથા કે વાર્તાની ધરનાઓ નેલ ભેર વહેતી હોય છે ને નજર સામે જ જનાવે ઝડપથી બનતા ચાલેલા જતા હોય એવુ દૃશ્ય ચિત્ર તેમાંથી ખડુ થાય છે ત્યારે તે નવલકથા સોથી વિશેષ અર્થજી કરે છે, લોકો ફરી ફરીને એ વાંચે છે, જાણે વાચકના જ જીવનમાંથી એવી કાઠો હોય તેવી હલ્લમગમ વાનો લેખક જ્યારે રજૂ કરે છે, લેખક વાચકને પોતાનામા એકતાર કરી દે છે ત્યારે તે લેખકના લેખનને વાચતા વાચક ધરાતો જ નથી વાચકની કામનાઓને, એની શુભ વૃત્તિઓને અને એના સ્વપ્નો અને લાવતાને જે લેખક વ્યવન કરી આપી વાચકને જાનો બેડો આનંદ આપે તે લેખકને વાચક છોડશે નહિ મુનશી કાકાસાહેબ અને રમણ લાલ આવા લેખકો છે એમની કૃતિઓ આપણે ત્યાં વધુ બચાય છે તેનુ આ કારણ છે

પશુ છતાં યે એમના પુસ્તકો ફિલ્મ જેટલી આવક કેમ નથી આપતા ?

ન આપી શકે, કારણ કે એ લખાણો ગમે તેટલા જીવત હોય છતાં એ નિર્જીવ અશ્વરોમાંથી સર્જાયા છે જ્યારે ફિલ્મ સજીવ પાત્રોથી તૈયાર થઈ છે ફિલ્મમાં તો પ્રેક્ષક પોતાની સામે લાવેને જુએ

જ છે વાચતા વાંચતા તો જો એનુ ચિત્ર અગ્નિ-મુખ ન હોય તો સજીવ લખાણ પશુ એના ચિત્રને જરા યે સ્પર્શ કરશે નહિ ને લખાણ 'કચરો' લાગશે જ્યારે પ્રત્યક્ષ ચિત્ર તો કલાત્મક રીતે પ્રત્યક્ષ બાવો લાગણીના સ્પર્શનો પ્રકૃતિદર્શનાં, સુમધુર વાણી અને ગીતો જે કલાકમા તો કોઈક પળે એને બધુ જુનાવીને પોતાની તરફ ખેંચી જ લેશે અલગતા એના પ્રસંગો આવે છે ખગ કે જેમા મનસિક રિયતિ બહુ જ વિષમ હોય ને આખા ચિત્ર દરમિયાન એક વાર પશુ તેણે પ્રસંગતા ન અનુભવી હોય પશુ આવા પ્રસંગો અતિ જૂન હોય છે, કોઈ વાર એમા ચિત્રનો પશુ દોષ હોય છે

કાર્ણવાર એવુ બને છે કે સરા નેખકની વાર્તાઓ પુસ્તક વાચતા જેવી મનોરમ લાગે તેવા ફિલ્મમા તેમનો ઉઠાવ નથી થતો પરંતુ ત્યાં કારણજીત હોય છે ચિત્રનિર્માતાઓ દિગ્દર્શન, અગિનય, સ્વર નિર્મા જન, ફેશિયાઈ સેટિન્ગ્સ એ બધા પશુ મળેા લાગ લગવે છે જે સજીવ પાત્રો પશુ દેરી પર નાચતાં નિર્જીવ પૂતળાં જેવા લાગે તો ફિલ્મની બધી અસર મારી જાય વાસ્તવ જીવનમાં જેવુ અનુભવાતું હોય તેવુ જ જો ચિત્રમા અનુભવાય તો ચિત્ર અવશ્ય આકર્ષણ કરે છે એવુ જેમા નથી થતું તે ચિત્ર નિષ્ફળ ગય છે ચિત્રનિર્માતાને તેમાં પુસ્તકપ્રકાશકની પેઢે જ પ્રમથમા મોટી ખોટમા જવુ પડે છે

સારા લેખકની વાર્તા પરથી જીતરેના નિષ્ફળ ચિત્ર જેવા જનારાઓની પશુ સખ્યા ઠીક ઠીક હોય છે, એટલુ પ્રમાણ પુસ્તકના ખરીદનારાઓનુ નથી હોતુ તેવુ કારણ પુસ્તકની મોટી કિંમત હોય છે જો પુસ્તકોએ ફિલ્મ જેટલુ આકર્ષણ કરી લીધુ હોત ને એની કિંમત એટલી હાવી હોત તો લોકો ઝાઝો કર્મ વિચાર કર્યા વિના સામેથી ખરીદવા આવીને પશુ પુસ્તકો લઈ જત ને વાચત વળી ફિલ્મમાં તો એ સગવડ છે ને જોવાતી થયા પછી સવિશેષ કે એ અર્થજી અને લાજલ સૌ સરખો આનંદ લાંબને જોઈ શકે છે

થોડાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

૧ મનન અને મનંતવ્યો ૦-૮-૦

૨ નફાકારક હુન્નરો ભા. ૧-૨

દરેકના ૪-૦-૦

૩ લગ્ન મીમાંસા ૦-૧૨-૦

૪ અભિષેક ૧-૮-૦

૫ કબ્રસ્તાન ભા. ૧ ૧-૮-૦

૬ એકાદશીનો ઉપવાસ ૦-૫-૦

૭ અમ્મા ૨-૮-૦

૮ ખેડૂતોની સમસ્યા ૧-૪-૦

૯ નિશ્વાસ ૧-૮-૦

૧૦ માનવીનું ધર ૦-૧૦-૦

૧૧ એક હાથું માનવી ૦-૧૦-૦

૧૨ એક હાથો એકરો ૦-૬-૦

૧૩ માનસવિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ ૧-૪-૦

૧૪ લાલ મોરચા ૧-૮-૦

૧૫ સોવિયેટ સમાજ ૨-૮-૦

૧૬ લેનિન ૧-૮-૦

૧૭ ટ્રોટ્સ્કી ૦-૬-૦

૧૮ રશિયન નારી ૦-૧૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

ત્રણ દરવાજા : પો. બો. નં. ૭૩

અમદાવાદ

આરોગ્ય ગ્રંથાવલિનાં પ્રકાશનો

: લેખક :

શ્રી. રમણલાલ ઝિન્જીવીઅર

૧ દર્દો, દવાઓ ને દાકતરો ૧-૪-૦

૨ અપચાના સહેલા ઉપાયો ૦-૪-૦

૩ શરદી અને સળેખમ ૦-૬-૦

૪ વજન શી રીતે વધારવું ? ૦-૪-૦

૫ કળજિયાત ૦-૪-૦

૬ આંખોનું આરોગ્ય ૦-૪-૦

૭ નિસર્ગોપચાર ભા. ૧ ૧-૦-૦

૮ આદર્શ ખોરાક ૦-૪-૦

૯ નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧ ૦-૪-૦

૧૦ પહેલું કુખ ૦-૪-૦

૧૧ ખોરાકની પસંદગી ૦-૪-૦

૧૨ કસરત, મહેનત અને રમત ૦-૪-૦

૧૩ નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨ ૦-૫-૦

૧૪ કલેબળા રોગો ૦-૮-૦

૧૫ વેકસિનેશન કે સેનિટેશન ? ૦-૬-૦

૧૬ લાંબું ચાલે અને લાંબું જીવે ૦-૬-૦

૧૭ નિસર્ગોપચાર ભા. ૨ ભે ૨-૪-૦

૧૮ નિસર્ગોપચાર અને ઉચરોગો ૧-૦-૦

૧૯ દાંતનાં દર્દો ૧-૦-૦

૨૦ મીઠું : એનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ

૨૧ હવા, પ્રકાશ અને વાતાવરણ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

ત્રણ દરવાજા : પો. બો. નં. ૭૩

અમદાવાદ

ઉત્કાન્તિના વિચારો ફેલાવતી ગૂજરાતની શ્રેષ્ઠ ગ્રંથમાળા

અંજલિ ગ્રંથમાળા

છઠ્ઠા વર્ષનાં બે પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે,

૧. પથેર પાંચાલી

કુદરત અને કુદરતનાં બે જાળકેની કથા છે.

મૂળલેખક : શ્રી. વિશ્વતિશ્રવણ બકાપાધ્યાય અંગાળામાંથી અનુવાદ કરનાર શ્રી. દામિલા

૫૪ ૪૨૪ : છટક કિંમત બે રૂપિયા

૨. છવનનું ઝેર

રોમના બે હજાર વર્ષ પૂર્વેના ઇતિહાસના રોમાંચક પ્રસંગની મૈલિક નવલકથા

લેખક : શ્રી દરજ્જવન સોમયા

૫૪ ૨૫૨ : છટક કિંમત બે રૂપિયા

૩. પુણ્ય પ્રવાસ

શ્રી. સોપાનની મૈલિક નવલકથા હવે પ્રગટ થશે

ભા. ૨ તી સા હિ ત્ય સંઘ. ન જી દરવાજા. પો. જો. નં. ૭૩. અમદાવાદ

‘નવરચના’ માં જાહેરખબર આપવી એટલે—

સાધારણ જીવિના માણસથી માંડીને વિદ્વાન માણસ સુધી, સામાન્ય સ્થિતિના માણસથી માંડીને અમીર માણસ સુધી, મોક્ષી કરનારા, વેપારીઓ, ખેડેતા, શિક્ષકો, મનુષ્ય તેમ જ સાળાઓ અને પુસ્તકલયો-આમર્ષ અને શહેરો સુધી

તમારા નામનો અને માલનો બહાળો પ્રચાર

- ગુજરાતનાં અગ્રણ્ય માસિકોમાં જેનો સોધો બહાળો ફેલાવો છે.
- દિવસ પૂણે પૂણે-આમર્ષ અને શહેરોમાં-ખર્ચા અને પરદેશમાં જેના આદેશ પચાવેલા છે
- ગુજરાતના વિદ્વાન અનુવાદી તેમ જ નવા લેખકોના સહકારથી જેની વાચનસામગ્રી સમૃદ્ધ હોય છે તે

નવરચના

મારફત

તમારા નામની અને માલની

જાહેરાત

કરી

નવા આદેશો અને નવાં બજાર

જેળવો.

● ‘નવરચના’ જાહેરખબરના ભાવો ●

આધુ અર્ધ પા

પૂર્ણ બીજું પાનું	૨૦-૦-૦	૧૨-૦-૦	૭-૦-૦
પૂર્ણ ત્રીજું પાનું	૧૫-૦-૦	૮-૦-૦	૫-૦-૦
પૂર્ણ ચોથું પાનું	૨૫-૦-૦	૧૧-૦-૦	૮-૦-૦
પહેલું પાનું અને લખાણ વચ્ચે	૧૫-૦-૦	૮-૦-૦	૫-૦-૦
આધુ પાનાં (આગળનાં)	૧૨-૦-૦	૮-૦-૦	૪-૦-૦
આધુ પાનાં (પાછળનાં)	૧૦-૦-૦	૬-૦-૦	૩-૦-૦

નવરચના લગભગ ૧૦૦ થી વધુ દરજ્જાનાં પો. જો. નં. ૭૩ અમદાવાદ

અમિ

વર્ષ ૧૦
જાન્યુઆરી

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

જાન્યુઆરી
૧૯૨૧

અનુક્રમ

સરકારની બુમિકા	શ્રી. 'ધૂમકેતુ'	૬૪૫
મહિલ વિદ્યાન	શ્રી. જ્ઞાનારાયણ વાઝેલકર	૬૪૭
નર્સિંગ મહેતા	શ્રી. શશિકાન્ત કશિકા	૬૫૦
શ્રીમદ્ગણેશ	શ્રી. વાઘાણદેવ વાઘેલકર	૬૫૬
તુ જન્ય !	શ્રી. 'દિમદ્મ'	૬૬૩
માતૃત્વપા	શ્રી. સુરેન્દ્રપ્રસાદ	
	જાનાલાલ ત્રિપાઠી	૬૬૪
અનુભૂતિ	શ્રી. પારાશર્ય	૬૭૦
કુટકારો	શ્રી. નવીનચન્દ્ર પંડ્યા	૬૭૧
કવિતાના રેક્ષા	શ્રી. જ્ઞાનાન્દ દયે	૬૭૮
યુગારગસ	શ્રી. ભગવત રામચન્દ્ર ભટ્ટ	૬૭૯
કાકિયાવાડનું વદાણુવદ	શ્રી. દરિયાલાલ રંગીયલાલ માંડલ	૬૮૨
હડિયામણ સોજા રેન્સ શા માટે?	શ્રી. હુન્ગરી જે સર્જક	૬૮૪
ગાધીજીના એગ્રેન્ડિસાઈટસનું		
	આપરેશન	
	શ્રી. રામજીલાલ જોશિનિબર	૬૮૬
યુરોપનું એક જ મુસલમાની		
	સાલમ-દુર્ગા	
	શ્રી 'તારુ'	૬૮૬
પ્રવૃત્તિ વાંચિ મુલાકા	શ્રી. જ્ઞાનારાયણ પ્રમાણી	૭૦૦
અવલોકનો	શ્રી. 'ન.'	૭૦૪
સાહિત્યના પ્રદેશમાં	શ્રી. જ્ઞાન શાહ	૭૧૬
બોલપટનું સાહિત્ય	શ્રી. સુબ્રમણ્યમ મોનેશ્વર	૭૧૮

પણ દરવાજા - ચો. ઝો. નં. ૭૩ -

ચો. ઝો. નં. ૫૫૦૩ -

તમારાં પુસ્તકાલયોમાં નીચેનાં સાહિત્ય છે?

ન હોય તો એ સાહિત્યને તુરત જ વસાવવા

પુસ્તકાલયના મંત્રીઓને અમારી વિનંતિ છે.

* આ નિશાનવાળાં પુસ્તકો મુંબઈ પ્રવાસના સરકારી કચવણીખાતાએ મળેલ ક્યાં છે.

નવલકથાઓ

- ૧ સંજીવની ૨-૦-૦
- ૨ પંચાસ વર્ષ પછી- ૧-૪-૦
- ૩ પ્રાયશ્ચિત્ત ભાગ ૧ ૨-૦-૦
- ૪ " ભાગ ૨ ૨-૦-૦
- ૫ એ પત્ની કોની? ૨-૦-૦
- ૬ આવતીકાલ ૨ ૮-૦
- ૭ મંગલમૂર્તિ ૨-૦-૦
- ૮ દોન દુવ ૨-૦-૦
- ૯ ધરતી ૨-૮-૦
- ૧૦ બંધન અને મુક્તિ ૨-૦-૦
- ૧૧ જનતા રેખે (પૂર્વાર્ધ) ૨-૦-૦
- ૧૨ " (ઉત્તરાર્ધ) ૧-૮-૦
- ૧૩ ધરબણી ૧-૮-૦
- ૧૪ વિરાટ જ્યે છે ત્યારે ૧-૮-૦
- ૧૫ જનતાનો તાત ૨-૦-૦
- ૧૬ પથેર પંચાલી ૨-૦-૦
- ૧૭ પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત ૨-૦-૦
- ૧૮ અહંકાર ૧-૮-૦
- ૧૯ પશ્ચિમના સમર્પણજી ૧-૮-૦
- ૨૦ જીવનનું એર ૨-૦-૦

વાર્તાઓ

- ૧ અંતરની વ્યથા ૧-૪-૦
- ૨ અખંડ જ્યોત ૧-૮-૦
- ૩ ઝંઝવાનાં જળ ૧-૪-૦
- ૪ ધૂપદાની ૧-૪-૦
- ૫ પ્રેક્ષણ ૧-૮-૦
- ૬ પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ ૧-૪-૦
- ૭ જીવનસરિતા ૧-૪-૦

જીવનચરિત્રો

- ૧ તુરતકા કમાલ ૧-૮-૦
- * ૨ મહાનું યુગાદરો ૧-૮-૦
- * ૩ વૈજ્ઞાનિક જગત ૧-૪-૦

ચિંતન

- ૧ સુલામીની શું ખસા ૨-૮-૦
- ૨ સાહિત્યસમીક્ષા ૨-૮-૦
- ૩ સત્તાપન ૧-૮-૦
- ૪ સાહિત્ય અને પ્રગતિ ૨-૮-૦
- ૫ સો વર્ષ જીવનની કળા ૧-૮-૦

પ્રકીર્ણ

- ૧ આશ્રમે ૧ (કાવ્યસંપ્રદ) ૧-૮-૦
- ૨ રાજકોટ-સત્યાગ્રહ ૦-૮-૦
- ૩ વિદુસ્તાની ૨-૦-૦
- ૪ સંજીવની ૨-૦-૦

અમારાં એ માસિકો

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ભર્મિ

સુવર્ણવદા દેશ માસિક તરીકે

'ભર્મિ'એ પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે.

એમાં હવે કેટલાં વાર્તાઓ, લેખો,

કાવ્યો, નિબંધો દેખાઈ આવે છે. દર

મહિને લગભગ એતેર પાનાનું વાંચન

આપવામાં આવે છે. દર પહેલી તારીખે

પ્રગટ થાય છે અને વર્ષમાં ફોર પાણ

મહિનાથી એક વર્ષ માટે માલુમ થઈ

સકાય છે.

લઘુજનમ

દેશમાં પ્રદેશમાં પરદેશમાં

ફ. પાંચ ફ. સાદાપાંચ ફ. સાદા છ

શિ. દસ

છૂટક અંકની કિંમત માત્ર આઠ આના

નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતે જ મળે છે.

નવનિર્મિત માસિક

નવરચના

સુનામના નિયંત્રણના પ્રમો વર્ના,

રોષે નાટકો તેમ જ પત્રોપર ચર્ચા

આ માસિક દર મહિને સુંદર કાવ્યમાં

૪૦ પાનાનું વાંચન આપવા ઉપરાંત લગભગ

૨૦૦ પાનાનું એકપુસ્તક પણ આવે

છે. આ વર્ષનું એકપુસ્તક:

જીવનસરિતા

વાર્તાઓના એક જાતમ સંગ્રહ

લઘુજનમ એકપુસ્તક સાથે

દેશમાં પ્રદેશમાં પરદેશમાં

૧. અઢી ૨. ત્રણ ૩. ચાર

શિ. છ

છૂટક અંક કિંમત ત્રણ આના

નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતે જ મળે છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

ત્રણ દરવાજા

પો. બો. નં. ૭૩

અમદાવાદ

૨ પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧ ૨-૦-૦

૪ " ભા. ૨ ૨-૦-૦

આરોગ્ય

* ૧ દર્દી, દવાઓ ને દાકતરો ૧-

* ૨ અપચાના સહેલા ઉપાયો ૦

* ૩ શરદી અને સળેખમ ૦

* ૪ વજન શી રીતે વધારવું ૦

* ૫ ક્યુરિયાત ૦-૪

* ૬ આંખોનું આરોગ્ય ૦-૪

* ૭ નિસર્ગોપચાર ભા. ૧ ૧-૦

* ૮ આદર્શ ખોરાક ૦-૪

* ૯ નિસર્ગોપચાર અને

જીવોપચાર ભા. ૧ ૦-૪

* ૧૦ પહેલું સુખ ૦-૪

* ૧૧ ખોરાકની પસંદગી ૦-૪

* ૧૨ કેસરત, મહેનત અને

રમત ૦-૪

* ૧૩ નિસર્ગોપચાર ભા. ૨ ૦-૪

* ૧૪ દલેખના રોગો ૦-૮

૧૫ વેકસિનેશન કે

સેનિટેશન? ૦-૮

* ૧૬ લાંબું ચાલો અને

લાંબું જીવો ૦-૮

* ૧૭ નિસર્ગોપચાર ભા. ૨ ૨-૪

૧૮ નિસર્ગોપચાર અને

ઉષ્મ રોગો

૧૯ દાંતનાં દર્દો

૨૦ મોઢું: એનો સફાયોગ

અને દુરુપયોગ

૨૧ હવા, પ્રકાશ અને

વાતાવરણ

બાલસાહિત્ય

૧ શંકરાચાર્ય ૦-૨-૬

૨ રંગરંગ વાદળિયાં ૦-૨-૦

૩ નાનાં છોકરાં ૦-૧-૬

૪ પ્રવાસપત્રો ૦-૪-૦

૫ આપણાં લોકો ૦-૮-૦

૬ હજી મેં મને સાંભરે છે ૦-૩-૦

૭ છીપછી ૦-૪-૦

૮ બારદરિયો ૦-૮-૦

૯ કલણી ૦-૪-૦

૧૦ દરિયાના મામલા ૦-૪-૦

ૐ

વર્ષ ૧૦ • આંક ૧૦ સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક જાન્યુઆરી • ૧૯૪૧

સંસ્કારની ભૂમિકા

જીવનના સર્વસામાન્ય વ્યવહારો શબ્દોથી ચાલે છે. કોઈને પાણી પીવું હોય તો તે પવાણું ચીનરવા બેસતો નથી, પણ શબ્દો વડે પોતાની જરૂરિયાત દર્શાવે છે એટલે આ પ્રમાણે સામાન્ય વ્યવહારની સાંકળ શબ્દો સાથે જોડાયેલી છે. સામાન્ય વ્યવહાર માટે જેમ શબ્દોની જરૂર પડે છે, ને માણસ તે ઘડે છે ને વાપરે છે, તે જ પ્રમાણે માણસ પોતાનાં વ્યક્તિગત સુખદુઃખ, અનુભવ, ભૂમિ, સંવેદન, લાગણી, લાવના, વિચાર, ગ્રેરણા-એ સધળાંને પણ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ એમ કરે છે, ત્યારે કહી શકાય કે, માત્ર પોતાનો જ સ્વાર્થ કે પોતાની ભૌતિક જરૂરિયાતો માટે જ નહિ પણ કાંઈક સામાન્ય સંસ્કારભૂમિકાના સર્જન માટે પણ એનો એ પ્રયત્ન છે. આવો પ્રયત્ન કરવા માટે શબ્દો સિવાય બીજાં પણ ઘણાં સાધનો છે. શિશ્વી પોતાનો એવો પ્રયત્ન શબ્દો કરતાં પથ્થર દ્વારા વધારે સારો કરી શકે છે એને શબ્દના માધ્યમ કરતાં પથ્થરનું માધ્યમ વધારે અનુકૂળ છે. એ કેવળ વ્યક્તિગત શક્તિનો પ્રશ્ન છે. કોઈ ચિત્રકારને પોતાનું વિચારદર્શન, કુદરતી રીતે જ, રંગરેખા દ્વારા દર્શાવવું વધારે અનુકૂળ થઈ પડે. પણ સર્જનનું માધ્યમ ફરવાથી, સર્જનનું મૂલ્યાંકન ફરી નવ્ય એમ માનવું એ તો ભ્રમ છે. સર્જનનું મૂલ્યાંકન એણે દર્શાવેલ વિચારસમૃદ્ધિમાં ને લાવનાસૃષ્ટિમાં રહ્યું છે. જેમાં હાથને પથ્થર સાથે કે ટાંકણા સાથે કે પીંછી સાથે કે કોઈ પણ એવા સાધન સાથે જાંઘવો પડે, અને તેથી જે ક્રિયા કરવી પડે એ ક્રિયાત્મક સર્જન-અને જેમાં શબ્દ જેવા અમૂર્ત પદાર્થ સાથે સંબંધ જાંઘીને ક્રિયા થાય તે અક્રિયાત્મક સર્જન, એવા બે વિલાગો તો દેખીતી રીતે જ અકુદરતી છે કારણ કે એ ક્રિયા જે વડે થાય છે તે ‘જે’નું જ ખરું વર્તસ્વ એ ક્રિયામાં રહેલું છે. અને એનું મૂલ્યાંકન પણ એ ક્રિયાને લીધે નહિ કે ક્રિયાને માટે પણ નહિ, પણ જે પ્રેરિતલાવના વડે એ ક્રિયા સરળથ છે એ પ્રેરિતલાવના ઉપર અવલંબે છે. એ પ્રેરિતલાવના આમંગલ ને દુષ્ટ હોય તો ક્રિયા એવી જ થવાની, એ પ્રેરિતલાવના ઉપાસનાથી સિદ્ધ થયેલી ને તપથી વિશુદ્ધ બનેલી હોય તો તેના દ્વારા થતી ક્રિયા પણ માંગસ્યકારી હોઈ શકે.

એટલે ક્રિયાત્મક સર્વશક્તિ એ કેવળ ક્રિયામા વસી છે એમ માનવું એ ભૂલ છે ક્રિયા તો માત્ર વિચારમુષ્ટિનો-મનોદૃષ્ટિનો-પડવો છે અને તેથી જીવનમા ક્રિયાનું લેશ પણ એણે ગૌરવ આકથા વિના કહી શકાય કે, જે અમૂર્ત પદાર્થદ્વારા-શબ્દોદ્વારા-વિચરશુદ્ધિ અને મનોશુદ્ધિ શિખવાય છે તે શબ્દોનું પણ જીવનમા કાર્ય એણે સ્થાન નથી શબ્દોના સમ્યક્દર્શન વડે જ માણસ પોતાની જાતને સામાન્ય સંસ્કારભૂમિકા માટે તૈયાર કરી શકે આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ પણ સામાન્ય લેખક કરતા, કોઈ પણ પોલીસ ઓફિસર કે પબ્લિક પ્રોસિક્યુટર પાસે મનોવિજ્ઞાનના ઘણા વિચિત્ર કિસ્સાઓ હોય છે, પણ એમની પાસે શબ્દની શક્તિ નથી, તેમ જ એ કિસ્સાઓમા રહેલ ધ્વનિ કે અર્થ સમજવાની સામાન્ય સહાનુભૂતિ નથી એટલે ચોવીમે કલાક ક્રિયામા જ રહેવા છતા તેઓ પોતાની ક્રિયાને જનક યાજુમા કોઈ રીતે ઉપયોગી કરી શકતા નથી એ દૃષ્ટિએ, ભવે આપણે શબ્દઅભ્યાસના અતિરેક પ્રત્યે અશુદ્ધિ નિર્દેશ કરીએ, પરંતુ ‘સાહિત્ય’ એ પણ એક પ્રકારનો જીવનકલાનો પ્રયોગ છે, અને એનું ક્ષેત્ર શિ પ કે ચિત્ર જેટલું વિશાળ નથી, છતાં એમા પણ સામાન્ય સંસ્કારભૂમિકાની રચના કરવાના બીજ રહ્યા છે, એ પ્રત્યે ઉદાસીન ન રહીએ

એટલું જ નહિ, એમ પણ કહી શકાય કે, સામાન્ય સંસ્કારભૂમિકાની રચના થી વિના, આપણે ત્યાં વિશિષ્ટ પ્રયોગો થવાથી જ, પ્રજાની સંસ્કૃતિનો ઘાસ થઈ રહ્યા છે એક સોમપુરો પથ્થર ઘડનારો, તમે કહેશો તેવી માટેસની સુદરી ધામવામા કોતરી દેશે, પણ એ સુદરીનું એને મન પ્રજાસર્જનમા શું સ્થાન છે ? અને એ સુદરી એને માટે તણ શેર અનાજ કરતાવધારે શી કિંમત ધરાવે છે ? ટાંગોની એક ‘આડાલિકા’ નામે નાની નાટિમા એક મિત્રે જોવા આપેલી તેમા આડાજન્યાને પોતાને ખજાર નથી કે પોતાનામા કેવું રૂપ છે એ તો એક પ્રકારનો લઘુમયિયો પોંડિત બની પોતે કાઢ નહીં, મુદ્ર છે, મમાજમા કાઢ નથી, એ વિચારમા જ મગ્ન છે ભગવાન તથાગતના શિષ્ય આનંદે એક દિવસ દૂવા ઉપર એના પામે આવી પીવાનું પાણી માગ્યું બસ, તે દિવસથી એને થયું કે હું પણ મઈક છું, પાણી આપવું એ પણ મઈક સુદર ક્રિયા છે એને આનંદે કહેવા શબ્દો વારંવાર સામરે છે, ‘આડાવ તો ત્યાં છે, બ્રાહ્મણના અતર્માનસમા, તારા અતર્માનસમા કે મારા અતર્માનસમા’

એવું જ મઈક આમા પલું નથી ? ક્રિયાને હણી નાખનારા શબ્દપટિનો હશે તો શું ક્રિયાને ગરજનારા શબ્દપટિનો નહિ જ હોય ?

- ‘ક્રિયા દ્વારા કેળવણી’ એ વિચાર પાછો એક બીજો અતિરેક ન સરજે એ જોવાતું આવશ્યક છે. ક્રિયા દ્વારા કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરનારમાં એક પ્રકારની કલાસાધના આવે છે. પણ એ પોતાની કલાસાધના વધારે સુંદર રીતે વ્યક્ત કરી શકે માટે એણે પણ ‘સામાન્ય સંસ્કારભૂમિકા’નો પરિચય તો સાધવો જ જોઈએ- અને એ ‘સંસ્કારભૂમિકા’ સાહિત્ય આપે છે.

‘સાહિત્ય’ સામાન્ય સંસ્કારભૂમિકા તૈયાર કરે ત્યારે જ અનેક ક્ષેત્રના અનેક કલાવિદોનો લોકો પરિચય પામે એ ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે; એ દૃષ્ટિએ સાહિત્યનો પરિચય એ તો જરૂર અને અન્ન જેવો નિત્યનો માનસનો ખોરાક ગણાવો જોઈએ, અને એની પસંદગીમાં વિવેક કરવાની અથવા વિવેક રખાવવાની ફરજ તો વિવેચકોની છે-એવા વિવેચકો, જે તટસ્થ રહેવાની શક્તિ ધરાવતા હોય.

ધૂમકેતુ

સ્વલિલ જિજ્ઞાસુ

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

સું પ્રસિદ્ધ આયરિશ કવિ એ-ઈ. (ન્યોર્થ) રસેલ) એ ખલિલ જિજ્ઞાસુની તુલના શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર સાથે કરી છે.

જે રીતે શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે કાલિદાસ વિષેના કવિ ગટેના એક સુભાષિતનો વિસ્તાર કરીને ત્રણ વિશ્વકવિ-ઓનું સંમેલન સાધ્યું છે એ જ રીતે શ્રી. એ-ઈ.એ પણ પોતાના એ અભિપ્રાય દ્વારા આધુનિક કાળના ત્રણ સર્વોચ્ચ ચિંતકોનું સંમેલન કર્યું છે.

આયર્લેન્ડ, આર્મિનિયા અને હિંદુસ્તાન, આ ત્રણે દેશોમાં લગભગ એક જ પ્રકારની ધારાઓ કેમ વહે છે તે કહેવું જરા મુશ્કેલ છે એ-ઈ.નું ‘ઈન્ટરપ્રિટર્સ’ ખલિલ જિજ્ઞાસુનું ‘દિ પ્રેક્ટિસ્ટ’ તથા શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું ‘ગીતાંજલિ’ વિશ્વસાહિત્યમાં ચોક્કસ સ્થાન પામી ચૂક્યાં છે. શ્રી. રવીન્દ્રનાથ

ઠાકુરે સર્જાત કરી કવિતાથી, પરંતુ વધતાં વધતાં એ તો સર્વોગપરિપૂર્ણ ચિંતક અને સમાજ-દિવેષી ચર્ધ ગયા છે. એ-ઈ. કવિ. પણ હતા, સામાજિક ફિલસૂફ પણ હતા, અને સાથે સાથે સમાજસેવક પણ હતા. ખલિલ જિજ્ઞાસુ લાંબું ન જીવ્યા આ દુનિયામાં એમણે પૂરાં પચાસ વર્ષ પણ ન વિતાવ્યાં; પણ એટલા ટૂંકા ગાળામાં એ એમણે આર્મિનિયા અને પૂર્વ એશિયાના પેગંબરોની પરંપરા હસ્તગત કરી લીધી હતી અને પોતાની કાવ્ય-શક્તિથી એમાં જીવન આણ્યું હતું. રવીન્દ્રનાથ અને ખલિલ જિજ્ઞાસુમાં બીજું પણ એક સામ્ય છે, સાહિત્યકાર અને સાથે સાથે ચિત્રકાર પણ બનવાનો દુર્લભ સુમેળ બન્નેએ સિદ્ધ કર્યો છે, જે કે આમાં થોડાક ફેર તો છે જ. રવીન્દ્રનાથની ચિત્રકળા એમની

વિગૃહિત જેવી જ વિવિધ અને અકળ છે, ખનિન જિજ્ઞાસની ચિત્રકળા ગૃહ હોવા છતાં એકરૂપ છે

જુદા જુદા આકારોમાં સૌંદર્ય નિર્માણ કરતા ઈશ્વરે પાસાદાર રત્ન અને ચમકતા તારા બનાવ્યા, પ્રસન્ન ફૂલ અને ધારીના પાદડા બનાવ્યા, ગસપૂર્ણ અને આર્મ્બક સુવર્ણ ફળ મનાવ્યા આકાશમાં બિજાના પક્ષી અને ચચા વાદળા પણ બનાવ્યા આમ એણે સૌંદર્યની અપાર વિવિધતા રજૂ કરી છે આ મધી પૂર્વસાધના પૂરો કરીને પોતાની પગિપકવ કથાના બળે વિધાતાએ મનુષ્યશરીર નિર્માણ કર્યું જ્યારે મનુષ્યશરીરમાં વિચારગદિત પાપરહિત પ્રચન્નતા પ્રગટ થાય તે ત્યારે મનુષ્યશરીરના સૌંદર્યનો ઉત્કર્ષ એની ચગમ કોટિએ પહોંચી જાય છે ખનિન જિજ્ઞાસ આ મનુષ્યશરીરના સૌંદર્ય, સૌંદર્ય અને લાવણ્ય નો એકનિર્ણય પૂરતો છે જ્યાં પવિત્રતા છે, પ્રાકૃતિક પ્રસન્નતા છે ત્યાં કપડાની જરૂર પડતી નથી જનનવશ કપડા નથી પહેરતા માટે જ એ બેડોળ કે જૂડા નથી લાગતા પક્ષી પોતાના પ્રાકૃતિક શરીરને ઢાંકી દેવાનો કશો જ પ્રયત્ન નથી કરતા તે માટે જ એ અસ્ત્રી નથી દેખાતા ફૂલો પાસે એમના દેહનું એક પણ અંગ ગોપનીય નથી હોતું એમનું આપસનું મિનન પણ ગુપ્ત ન રહેતાં એક ઉત્સવનું રૂપ ધારણ કરે છે મનુષ્યના નાના તાના બાળકો પણ નિર્દોષ સરળ વૃત્તિને કારણે એમના સૌંદર્ય પ્રસન્નતા ને પવિત્રતાનો કાર્તિક એવો રાસાયણિક સુમેળ સાધે છે કે એમની અવગ્યા જોતા જ આપણું હૃદય કોમળ ઉલ્લસ અને સસ્કારસપ્ત બની જાય છે મનુષ્યના નાનકડા મરીચિકા ફળદ્રુપ પશુપાખી જેવી નિર્મળ મનોહરતા અને પવિત્રતા અર્પણ કરવાની શક્તિ ખનિન જિજ્ઞાસમાં જેવી છે તેવી રોડિનમાં છે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે

ખનિવ જિજ્ઞાસ અલિપ્ત કલ્પનાશક્તિવાળો કવિ છે એક મરના વધુ બાધાઓના શબ્દસ્વ મી છે ગદ્યાન્યતી એક નવી જ શૈલીનો એ નિર્માતા છે મનુષ્યહૃદયનો કુશળ પરિચાય છે

આટલું હોવા છતાં એનો સાચો પરિચય તો

જ્ઞાની થા સૂરી શાસ્ત્રી જ આપણને મળી શકે એમ છે પ્રાનીન કાળના પેગખરો જ્યારે જ્યારે જીવન રહ્યોને અગે ઉપદેશ આપતા ત્યારે જ્યારે જ્યારે ઉપજીવ કરી દર્યાન કે રૂપની બાધામાં જ તેઓ તે સમજાવતા ખનિન જિજ્ઞાસે પણ પોતાના 'મેં મેન — પાગન — અને વૉનડગ' — અતિથિ — મા ફૂનો જોટવ નાણુ અને પ્રેમ જેવાં હૃદયવેધક દર્શનો જ આપ્ય છે જ્ઞાની અને સૂરી માણસો જ્યારે જ્યારે ભોલે તે ત્યારે જ્ઞાન અને સાકર જેવા મિષ્ટ અને પૌષ્ટિ સુઆપિતો જ દુનિયા સમક્ષ રજૂ થાય છે ખલિવ જિજ્ઞાસ તો સુઆપિતોનો અપ્રતિમ મનાકર છે એન 'સેન્ડ એન્ડ ફોમ' માં એણે જે સુઆપિત રત્નો વેર્ષા છે તે વાચનાં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના ફાયર ફ્લાયઝ 'નું સ્મરણ થાય છે

નિરકુશ કવિનાની જવાબાઓ જોને જેવી હોય તો ખલિવ જિજ્ઞાસનું 'અર્થ ગોઝ' વાચનુ જોઈએ વાચના વાચના મનમાં એમ થાય છે કે આટલી બધી દષ્ટિ આટની બધી પ્રિય અભિરુચિ કવિહૃદયમાં આવી કયાથી ? જાણે વિચિત્રા આ રમમય ઉપર દેવ અને દાનવ, તોફાન અને સદાગ — બધાનું તાલવૃક્ષ ચાલી ગયું હોય ને ભગવાન પોતે એનો આસ્વાદ લઈ રહ્યા હોય તથા કવિને તાન બગલવા પ્રેરણા કરી રહ્યા હોય એવો ભાવ ત્યાં ઊભો થાય છે !

ફક્ત એક જ પુસ્તકમાં ખલિવે જન્મન ઉપર જીતરવાનું મનુર રાખ્યું છે એમાં પણ એની પ્રતિભાએ પોતાનો એક વિરોધ માર્ગ કાઢ્યો છે ઇશુશ્રિષ્ટની પોતા તરફથી એક નવી રચના પ્રતિભા તૈયાર કરવાનો વિચાર એને થયો હતો એણે ઇશુ ભગવાનના સમકક્ષીન એના અનેક લોકોને બોલાવી બોલાવી તેમને પોતાપોતાની જુ પાનીઓ દેવાની ફરજ પાડી છે જેમ આપણે ત્યાં શ્રી મૈત્રીનીશરણે પોતાના 'હાપર' પુસ્તકમાં ભિન્ન ભિન્ન લોકો પાસે શ્રીકૃષ્ણ વિષેના એમના હૃદયના ભાવો વ્યક્ત કરાવ્યા છે તે જ રીતે જિજ્ઞાસે પણ પાલેગની સ્ત્રી પરિચિત્તા ફિરસદ સામા ન્યા મેગડેલિન વગેરે અનેકને મોઢે ઇશુ વિષે એમનો પોતાનો શો મત — અભિપ્રાય હતો તે બધું કહેવાય છે

પ્રખુત પુસ્તક 'દિ પ્રોફેટ' નવી હી અન્નિસ' અથવા 'જીવનસંદેશ'માં ખવિવ નિશાને જીવનના બિન્નબિન્ન પાસા વિષેના પોતાના તમામ વિચારો રેડી દોધા છે એમાં જે ઝાંઝ બાદી રહી ગયું છે એકન કર્યા વિના ખલિનથી રહેવાનું નહોતું, તે પર્ગિશિષ્ટના રૂઝમાં એના 'યુરુનો બાગ' 'નિ ગાર્ડન આફ દિ પ્રોફેટ' માં એણે વખો નાખ્યું છે એટલું કાર્ય પૂરું થયા પછી જ એ વાદળા જેવો પાતળો અને વિગ્લ બનીને આ વિશ્વાકાશમાં વિલીન થઈ ગયો.

'જીવનસંદેશ'નું પુસ્તક યોગેને જેટલું ગમે છે તેટલું 'યુરુનો બાગ' નથી ગમતું અને એમાં મધુ આનર્પ પશુ નથી 'જીવનસંદેશ' માં એક નવી જીવન રચિત છે જ્યારે 'યુરુનો બાગ' માં તો જીવનગદ્ય અને જીવનમન્ય સોદસ ભરેલા છે એ માટે તો મન અને હૃદયની કોઈક વિશેષ પ્રકારની પાચન શક્તિની જરૂર પડે.

'જીવનસંદેશ'માં એક નામમાત્રનું કથાનિ-પશુ કી એના પાતળા દોરાને આધારે જીવનના કિતકિત ક્ષેત્રોમાં પ્રકાશ નાખે તેવા વિચારો અને સિદ્ધાન્તો ગૂંથી દોધા છે પ્રેમ, લગ્ન, માળખચ્ચા, આદ્યન-

પ્રદાન, ખાનપાન, મહેનતમજૂરી, સુખદુઃખ, કૃત્રિવિદ્ય, યુતો અને સમ, કપડા અને મકાન, વિચાર અને વિમર, કાચદો અને રવાતગ્ય, શિક્ષણ અને આત્મ પરિચય, શુભ અને અશુભ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, ઉપભોગ અને આદર્શ, જીવન અને મૃત્યુ ધર્મ અને ભવિષ્ય-આવા આવા બધા એના વિષયો છે.

એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે કવિને એક નવો જ હૃદયધર્મ ચનાવવો છે એની પોતાની એક ચોક્કસ દૃષ્ટિ છે એનો વિનિયોગ જીવનના અગપ્રત્યગમા કગવીને એક નવીન માનવતા એ તૈયાર કરી રહ્યો છે આ પુસ્તકનું મુખ્ય આકર્ષણ જ એ છે આખું પુસ્તક વાંચ્યા પછી માણસના મનમાં એક પ્રકારનો સતોષ થાય છે કે ખરેખર, આપણને એક દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે !

એ પુસ્તકમાં આથી વધુ પરિચર આપવો એ એ પુસ્તકનું અગ્રી પુનરાવર્તન કરવા જેટલું થાય. આટલા દ્રશ્યભા, અને આટલો વિશદ અને સ્પષ્ટ રીતીમાં જીવનનું વિધાન અને ભવિષ્યનું નવનિર્માણ કદાચ ભાગ્યે જ બીજા કોઈ પુસ્તકમાં થયું હશે.

એપ્રિલ, ૧૯૪૦

* ખવિવ નિશાને The Prophetના હિંદી અનુવાદ 'જાવનવંદશ' ની પ્રતાવના

ઓલાદેવી

શ્રી 'ધૂમકેતુ'ની નવી
નવલકથા
પ્રગટ થઈ છે.

૪૦૦ પૃષ્ઠ : પાકું પૃષ્ઠ : મુંદર રૂપરંગ અહો રૂપિયા

ગૂર્જર પ્રથમ્લ કાર્યાલય : ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

-આ : કાર્યાલયથી પણ મળે

ભારતી માહિત્ય ગદ્ય : આ ઓ નં. ૭૩ : અમદાવાદ

આમ રાસનીલા સ્થૂલ દૃષ્ટિએ નહિ પણ દ્વિ ચદૃષ્ટિએ
નરસિંહે નીરખી હતી ભગવાન અર્ચુનને કહે છે
ન તુ માન શયમે દ્રુતમ્ અનેનૈવ સ્વચક્ષુતા ।

દિવ્ય દદામિ તે ચતુ પદ્ય મે યોગેશ્વરમ્ ॥

દયારામ નરસિંહ વિષે કાવ્ય લખે છે કે તેણે
રાસનીના પ્રેમના દીપકની મદદથી જોઈ હતી

સસ પાહિલ પ્રલય હરિના પેડનિ દૌષિકાન્ન પ્રેમાલે ॥

ત્રિપાદીના શબ્દોમા રાસનીનાનું તરવજાન હૃદય
ગમ લાગે છે

"When I awake from my sleep
of life, the world disappears, and these
our puzzling enjoyments of life seem
to be somnambulistic only The heart
is the soul, and all enjoyments and
sports are its own outward forms It
is the Brahma that is flirting with
the Brahma " "Hari! thou art alone
in the whole universe, infinite in thy
numberless forms Religion and cere-
monies are a false gossip worship,
pilgrimage the Vedas and Shastris
all these are the devices to make out
the livelihood unless, oh man! thou
knowest thyself, unless thou knowest
the Truth "

નરસિંહની કવિતા

તેના કાવ્યમા પ્રસાદ, માધુર્ય, સરળ સૈલીનું
સૌંદર્ય ને શોકનું માર્દવ્ય માલમ પડે છે બકિત
રસ, શુગારરસ ને શાન્તરસ તેના કા થોમા જોવામા
આવે છે મહારાષ્ટ્રમા તુકારામના અઝમા નેટવા
પ્રેમથી સવારે જવાય છે તેથી ૫ વધારે ઉલટતાથી
નરસિંહના પ્રખાતિયા શુજરાતમા સવારે જવાય છે

'The style is simple and yet not
wanting in grace Sentiment of direct
love-worship presents a specimen of
artless beauty The Gopi approaching
her lover in this charming manner-

half concealed and half revealed and
moving gracefully presents a picture
which, as it were, symbolises the
charm and beauty of the poem itself "1

'The legacy of rich and varied
vocabulary and language of great
power and beauty which he left,
exercised great influence on literature
His padas cast into slow moving, and
elastic prabhatias moulded the
language and sentiments of succeeding
generations His taste is often loud
and vulgar He lacks the delicacy of
Mira, the intensity of Surdas, and the
classical dignity of Tulsidas His
language is too rhetoric to permit of
that light lingering touch which
makes for great poetry He changed
Gujarati poetry from an impersonal
to a personal art. Poet, Bhakta,
apostle of Aryan culture-Narsinh was
and is, unique in Gujarati

તેની કૃતિઓ શામળશાનો વિવાહ, ગગાર-
માના, રાસમદસપદી વસન્તના પદો, હોડિતાના
પદો, કૃષ્ણજન્મ, બાળશીયા, નાગદમન દાણુલીના
માનલીયા, મુદાયાચરિત્ર, ગોવિન્દગમન, સુરતસમામ,
બકિત ને જાનના પદો. વગેરે

શુમારમાનાનો ૭૪૦ પદોમાંની રસેહમાળાની
ભાવના ચૈતન્યની ભાવનાને મળતી આવે છે મીરા,
નરસિંહ ને ચૈતન્યને મન કૃષ્ણ સહા તેમનો કર્નેરો
હતો અને તેઓ તેની ગોપીરૂપે બકિત કરતા હતા,
સ્વાનુભવરમિક પદોમા શુદ્ધતાનીય બકિતની તેજોમય
ચિત્રગારીઓ ઝળકે છે

કહે વિનાગી કહાનજીને અધર અમ્હનરસ પીધો રે

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

શ્રી. કાકાસાહેબ ફાલેલકર

અધ્યાય ૨૩

સામ્યસિદ્ધિયોગઃ

અર્જુન ઉવાચ

૧. યોઽય યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મણુવ્દન, ।
પ્રતસ્યાહ ન પદ્યામિ ચ્ચલત્વાત્સ્થિર્થિ સ્થિરામ્ ॥
૨. ચચ્ચલ હિ મન' કૃષ્ણ, પ્રમાથિ ચ્ચલવદ્દહમ્ ।
તસ્યાહ નિગ્રહ મન્યે વાયોરિવ મુદુષ્કરમ્ ॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

૩. અર્તશય મહાવાહો, મનો દુર્નિગ્રહ ચ્ચલમ્ ।
અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય, વૈરાગ્યેન વ્ય ગૃયતે ।
૪. અર્તયતાત્મના યોગી દુષ્પ્રાપ્ત ઇતિ મે મતિઃ ।
વશ્યામના તુ યતતા શ્વક્યોઽન્નાપ્તુમુપાયતઃ ॥

અર્જુન ઉવાચ

૫. અયુતિ' શ્રદ્ધમોપેતો યોગચ્છલિતનાનસઃ ।
અપ્રાપ્ય યોગસિદ્ધિં ક્ષાં ગતિં કૃષ્ણ, ગચ્છતિ ॥
૬. કષ્ચિન્નોમયવિશ્રદ્ધાચ્છિન્નાગ્રમિવ નદયતિ ।
અપ્રતિષ્ઠો મહાગહો, વિમૂલો વ્રહ્મણઃ પથિ ॥
૭. પ્રતન્ને સશય કૃષ્ણ, છેત્તુમર્હસ્યરોપતઃ ।
ત્વદન્યઃ સશયસ્તાસ્ય છેતા ન જીપ્સયતે ॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

૮. પાર્થ, નૈવેહ નામુન વિનાશસ્તસ્ય વિચતે ।
ન હિ વત્યાગદ્વત્કથિદ્દુર્ગર્ભિ તાત ગચ્છતિ ॥
૯. પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાવ્ લોકાનુપિત્વા શાયવતીઃ સમાઃ ।
શુચીના શ્રીમત્વા ગેહે યોગપ્રયોઽભિજાયતે ॥
૧૦. અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।
પ્રતદિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદૃશમ્ ॥

૧૧. તત્ર ત યુદ્ધિસયોગ લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।
યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ લુક્ષ્મન્દન, ॥

૧૨. પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે દ્વાવરોઽપિ સઃ ।
વિજ્ઞાનુરપિ યોગસ્ય શ્વદ્વદ્વદ્વાતિવર્તતે ॥

૧૩. પ્રયત્નાયતમાનસ્તુ યોગી સંયુદ્ધકિલ્બિષ' ।
અનેકજન્મસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

૧૪. તપસ્વિન્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિન્યોઽપિ મતોઽધિક ।
કર્મિન્યધાધિકો યોગી તસ્માયોગી મવાર્જુન ॥

૧૫. યોગિનામપિ સર્વેષા મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।
શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં સ મે યુયતત્તમો મતઃ ॥

અર્જુન બોલ્યો, હે ભગવાન, આ જે સામ્યવૃત્તિ સાધવાના યોગ તમે કહ્યો, તે સ્થિર થવો અને શક્ય લાગતો નથી, કારણ કે, હે કૃષ્ણ, મન, અરેઅર, ખૂબ જ ચચળ છે, તે ખૂબ ઉછાળા મારે છે. એવા મનનો નિગ્રહ કરવો એટલે પવનની ગાંસડી બાંધવા જેવું ભારે કામ છે.

શ્રી ભગવાન બોલ્યા, હે અર્જુન, 'તું કહે છે તે સાચું છે. તારા જેવા વીર પુરુષને પંથુ આવો અનુભવ થયો છે. આ ચચળ મનને કાબૂમાં લાવવું બહુ કઠણ છે. પણ મનમાં વૈરાગ્યવૃત્તિ સ્થિર કરીને તેમ જ વ્યવસ્થિત રીતે ફરી ફરી પ્રયત્નરૂપી અભ્યાસ કરીને આ મન કબજામાં લાવવું શક્ય છે. જે પોતાનું મન કબજામાં લાવી શક્યો નથી તે યોગ નહિ સાધી શકે, એવો મારો અભિપ્રાય છે પણ જે મનને કાબૂમાં લાવી શકે છે, અને જે યોગ માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે યોગ્ય ઉપાય વડે યોગ સાધી શકે છે.

[અહીં એક ભુડી જ શંકા આવવાથી અર્જુન પૂછે છે.]

હે કૃષ્ણ, ધારો કે કોઈ માણસમાં શ્રદ્ધા પૂરેપૂરી છે પણ મન કબજામાં ન હોવાથી યોગમાંથી ને લપસ્યો છે, આવા માણસને યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થવાથી (તેને) કઈ ગતિ મળશે ? જેની રીતે વાદળું ફાટી જાય તેવી રીતે 'આથે ગયું અને પેદ્યે ગયું' એવી દશા થઈ બ્રહ્મભાગમાં જડમૂઠ અને અપ્રતિષ્ઠિત થઈ તે શું નાશ પામે છે ? હે કૃષ્ણ, મારી આ સંકા તમે જ દૂર કરી ચકરો. હું નથી ધારતો કે આ સંકા દૂર કરનાર તમારા સિવાય બીજો કોઈ હોય.

આના જવાબમાં ભગવાને આશ્વાસન આપીને કહ્યું, હે અર્જુન, આવા માણસનો આ લોકમાં કે પરલોકમાં નાશ થવાનો નથી. ભાઈ, જે કંઈકાણે કરી છે તેની દુર્ગતિ કદી પણ થતી નથી. તું કહે છે તેવા શ્રદ્ધાવાન માણસ યોગમાંથી શ્રદ્ધા થાય તોપણ પોતાના પ્રુણ વડે મેળવેલ લોકમાં દીર્ઘકાળ સુધી રહી, અત્યંત પવિત્ર અને સાધનસંપન્ન લોકોને ઘેર તે જન્મ લે છે; અથવા એવા શુદ્ધિમાન માણસનો જન્મ કોઈ યોગીના જ કુળમાં થાય છે. આવો જન્મ મળવો તે આ દુનિયામાં મહાન ભાગ્યની વાત છે. આવી અનુકૂળ જગાએ જન્મ લેવાથી પૂર્વજન્મના સંસ્કારો તેને મળે છે અને ત્યાંથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે માણસ ફરી ફરી પ્રયત્ન કરવા લાગે છે.

જેવી રીતે પ્રવાહમાં તણાતો માણસ પોતાની મેજ આગળ વધે છે, તેવી જ રીતે પૂર્વજન્મના અભ્યાસને લીધે, ઈચ્છા હોય કે ન હોય તોપણ તે પ્રગતિ કરવા જ માટે છે. અને યોગ વિષે તેને કેવળ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય તોપણ તે વૈદિક જ્ઞાનની પેલી પાર નીચ છે.

પ્રયત્નપૂર્વક સાધના કરવાવાળો આવો આ યોગી બધા હોય દૂર કરતો કરતો અનેક જન્મો પછી પરિપૂર્ણ થાય છે. અને પછી સર્વોચ્ચ સ્થિતિને પહોંચે છે. દુઃકામાં તપસી કરતાં યોગી શ્રેષ્ઠ છે અને જ્ઞાની કરતાં પણ યોગી જ શ્રેષ્ઠ છે. કર્મકાંક્ષી આચારપ્રવણ માણસ કરતાં તો યોગી શ્રેષ્ઠ છે જ. માટે હે અર્જુન તું યોગી થા.

આ બધા યોગીઓમાં પણ જેણે પોતાનું મન

મારામાં પરોવ્યું છે અને જે શ્રદ્ધાવાન થઈને મને લાગે છે તે બધા યોગીઓનો રાજા છે.

[સર્વોચ્ચ જીવનદર્શન યોગ છે. અને સર્વ-શ્રેષ્ઠ જીવનકલા પણ તે જ છે. અને તેથી જ વ્યાસે કહ્યું છે, "અયં હિ પરમો ધર્મઃ યયોગેનામ્દર્શનમ્."] આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય એટલે જીવન કૃતાર્થ થયું. પણ આવો યોગી ઈશ્વરપરાયણ દ્વંદ્વે જ એમ નથી. આત્મા પરમાત્મામાંને અનેદ બળે બીજાને તો-પણ જીવ તે જીવ જ છે. અનેદને લીધે તે શિવરવરૂપ છે એ વાત સાચી; તોપણ આ દેહમાં તેને શિવનું અર્થપ્રાપ્ત થતું નથી. વિશ્વસંસ્થા સાથે તે એકરૂપ થાય તોપણ તે વિશ્વનો નિર્વાતા થઈ શકતો નથી. આમ જોયા પછી પોતાની ઉત્તમ આદૃતિરૂપ, પણ પોતાથી જિન એવા, ઈશ્વરની ભક્તિ માણસમાં સ્થિર થઈ એટલે સોનામાં સુગંધ લાગે તેમ તે યોગીયોગેશ્વર થાય છે. જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયની સાધના વડે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થવા પછી પણ અભેદભક્તિ બાકી રહે જ છે. અને એવી ભક્તિ માણસમાં સ્થિર થવા પછી જ જીવન સર્વાંગ પરિપૂર્ણ થાય છે એવું ગીતાજીએ કહ્યું છે. કર્મનું તેજ અને જ્ઞાનનું સમાધાન બેયું થાય તોપણ તેને ભક્તિની બોનાંચની જરૂર છે જ. તે બોનાથ આવે એટલે સર્વોત્તમો સાક્ષાત્કાર થાય છે એટલું જ નહિ પણ માણસ પ્રભાવિષ્ય પણ થાય છે.

તપસવી ઉદિયનિગ્રહ કરે છે; જ્ઞાની મનને મારે છે, કર્મી દોષોને આળી નાખે છે, યોગી આ ત્રણે વાતો સિદ્ધ કરે છે. આવો યોગી જ્યારે શ્રદ્ધાથી તરબોળ થઈને ભક્ત અને છે ત્યારે જાતને ટાળીને બધાને એ સહેજે ટાળે છે.]

અધ્યાય ૨૪

જ્ઞાનભક્તિયોગઃ

૧. ચતુર્વિધ મનન્તે મા જનાઃ સુહૃદ્ભિરુચ્યન્, ।

અર્થો મિત્રાહુરર્થોર્થો જ્ઞાની ચ ભરતર્ષમ, ॥

૨. લેપા જ્ઞાનો નિત્યયુક્તે એકમચિન્તિતિચિન્ત્યે ।

ત્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽવ્યર્થમ્હ સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥

૩. હૃદયઃ સર્વે એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈર મે મતમ્ ।
જાસ્થિતઃ સ દિ યુક્તાત્મા મામેવાહુત્તમાં ગતિમ્ ॥
 ૪. ચહ્નાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્નાં પ્રપદ્યતે ।
વાયુદેવઃ સર્વેભિતિ સ મહાત્મા મુદુર્લભઃ ॥
 ૫. પાર્મસ્તૈસ્તૈર્દૃતજ્ઞાનઃ પ્રપચન્તેડમ્પદેવતાઃ ।
તં તં નિયમનાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિવતાઃ સ્વયા ॥
 ૬. યો યો યાં યાં તસુ ભવતઃ શ્રદ્ધાચિતુમિચ્છતિ ।
તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેન વિદ્યામ્યદમ્ ॥
 ૭. જ તસ્ય શ્રદ્ધસા યુક્તસ્તસ્યારાધનમ્બોહ્યે)
છમતે ચ તતઃ કામાન્મયેન વિદિતાનિદિતાન્ ॥
 ૮. ધન્તરતુ, પલં સેપાં તદ્વચ્ચત્યમેધરામ્ ।
દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્વક્ત્તા યાન્તિ મામપિ ॥
 ૯. અધ્યન્ને વ્યક્તિમાપન્ને મન્યન્તે મામુદયઃ ।
પરંભાવમનાન્તો મનાન્ધ્યમનુત્તમમ્ ॥
 ૧૦. નાદ પ્રસ્રઃ સર્વેભ્ય યોગનાપાદમારુઃ ।
મૂરોડ્ય નામિજાતાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥
 ૧૧. વેદાંદં રામતીતાનિ સર્વેનાતાનિ ચાકુન, ।
મોલેપ્યાગિ ચ મૂતાનિ માં તુ વેદ ન કથય ॥
 ૧૨. દ્વિષ્ટાદેવમુધેન દ્વિષ્ટવોદેન ભારત, ।
સર્વમૂતાનિ ચમોદ શાં યાન્તિ પરન્તપઃ, ॥
 ૧૩. વેપ્થં ત્વન્તગતં પાપં જનાનાં પુણ્યકર્મણામ્ ।
તે દ્વિષ્ટમોદનિર્મુક્તા મજન્તે માં દટવતાઃ ॥
 ૧૪. જરામણ્મોહાય મામાશ્રિત્ય યતન્તિ વે ।
તે વ્રહ્મ સદિદુઃ દુઃસ્તમપ્યાત્મ કર્મ ચાસિલમ્ ॥
- [પારમ્યા અધ્યાયને ભક્તિયોગ નામ આષ્ટવાર્ધ
અગ્રથું છે પશુ ભક્તિયોગ સાતમા અને નવમા
અધ્યાયમાં જ ખાસ કરીને દેખાય છે. પારમ્યા
અધ્યાયમાં અનન્ય યોગ કદીને અંતે ભક્તતાં લક્ષણો
આપી અમૃતસિદ્ધિયોગ પૂરા કરવામાં આવ્યો છે. મારે
અહીંથી જ ભક્તિનિષેગનું સ્વરૂપ સમજ લેવું જોઈએ.]
- હે અર્જુન, પોતાના પુણ્ય વડે જેઓ ભાગ્યવાન
થયા છે એવા આર જાતના લોકો મારી ભક્તિ કરે
છે. (૧) જે સંસારતાપ વડે સંવ્રત થયો છે તે, (૨)
જેને પરમ સ્વરૂપની પરમ-તત્ત્વની પ્રખર જિજ્ઞાસા

ઉત્પન્ન થઈ છે તે, (૩) જેને બધી જાતની સાધનસંપત્તિ
જોઈતા હોય છે તે અને (૪) તે જેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું
છે તે, એવા એ આર પ્રકાર છે. આમાં જે અખંડ
યોગી અને એકનિષ્ઠ ભક્ત એવો જાની છે તે જ
સૌથી શ્રેષ્ઠ કરે છે. એવા જાનીને મારા પ્રત્યે ઉન્નત
ભક્તિ હોય છે; અને તે પશુ મને બહુ ગમે છે.
જે કે ઉપલા આર પ્રકારના ભક્ત મહાન છે તે પશુ
જાની તો મારા આત્મા જ છે. કારણ કે આશીની
બધી વાતોનાં સંયમ કરીને તે મને જ પરમ ગતિ
સમજીને બચે છે.

જે જાની છે તે અનેક જન્મોને અંતે (સિદ્ધ
થવાથી) આ આપું વિશ્વ વાસુદેવ જ છે એમ
સમજીને મારું જ શરણ લે છે. આવો મહાત્મા
આ દુનિયામાં જવાશે જ જડે છે.

સામાન્ય પ્રાકૃત માણસો આપી જાતની
અનન્ય નિષ્ઠા રાખી શકતા નથી; જુદી જુદી વાસના-
ઓને ધીધે તેમનું જ્ઞાન જાણે ચરવા જાય છે. મને
ભજવાને ખાલે તેઓ જુદા જુદા દેવોને ભજે છે
અને પછી જુદા જુદા વતો ભઈ પોતાના સ્વભાવ-
ધર્મને જ અનુસરે છે. ભક્ત જે જે વિશ્વતિઓનું
શ્રદ્ધાલુકત પૂજન કરવા ઇચ્છે છે, તે તે વિશ્વતિ
પ્રત્યેની તેની શ્રદ્ધા હું દંડ કરું છું, અને તેથી આવો
માણસ શ્રદ્ધાપૂર્વક તે તે સ્વરૂપની આરાધના કરે છે
અને એ નક્કી કરેલ રસ્તે પોતાની વાસનાઓ મેળવી
લે છે. પશુ આવા અર્ધ જુદિવાળા ભક્તોને જુગ
જ ફળ મળે છે. દેવોની પૂજા કરવાવાળા દેવો તરફ
જાય છે, અને મારા ભક્તો મારી તરફ આવે છે. ખરું
જોતાં હું અચ્ચકત છું પશુ અજ્ઞાની લોકો મને દેહધારી
સમજે છે, કારણ કે તેમને મારા સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપની
—મારા પરમ અવિનાશી ભાવની—કલ્પના હોતી નથી;
ખરું જોતાં હું મારી યોગમાયાઓ વડે દંકાયેલો હોવાથી
હું કાઈને જ દેખાતો નથી. આ મૂઠ લોકો જાણતા
નથી કે હું અજ્ઞ અને અચ્ચમ છું. હું ઈશ્વર હોવાથી
પહેલાં ચર્ચ ગયેલાં, હમણાં થતાં અને ભવિષ્યમાં
મનારાં બધાં જૂત માનને અને બધી ઘટનાઓને હું
જાણું છું, પશુ મને કાઈ જ જાણી શકતું નથી.

આ દુનિયામાં બધા ભૂતો હિંમત અને દેશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ૬૬૩૫૧ મોહ વડે જકડાયેલા હોવાથી કાઈને પણ સાચું જ્ઞાન થતું નથી બધા મૂચનશુભા પડેલા હોય છે ફક્ત જે ધુણશાળી હોકાનું પાપ ખલાસ થાય છે તેઓ જ ૬૬-મોહમાંથી મુક્ત થઈને દલનાથી ભારી ભભિત કરવા લાગે છે જરા અને મૃત્યુ એ બંને ટાળવા માટે મારો આશ્રય લઈને જેઓ સાધના કરે છે તેમને જ બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાન થાય છે—તેમને જ અધ્યાત્મનું અને અશોષ કર્મનું પણ જ્ઞાન થાય છે

[ચોગ વડે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે, જ્ઞાન વડે સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ સમગત્ય છે અને અનાસક્તિ વડે સર્વ અશોષ કર્મ સધાય છે પણ તેને માટે હંસવરચરણતા જરૂરી છે]

અધ્યાય ૨૫

અભ્યાસયોગઃ

અર્જુન ઉવાચ

૧ કિં તદ્વ્રજ્જ કિનધ્યાતમ કિં કર્મ પુરયોત્તમ ।
પ્રયાણકાલે ચ પથ જ્યૈયોઽસિ નિયતાત્મભિ ॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

૨ અશરં વ્રજ્જ પરમ સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।
ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિરાગ કર્મસંશિત ॥

૩ અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્તવા કલેવરમ્ ।
ય પ્રયાતિ સ મદ્ભાવ યાતિ નાસ્ત્યન સદાય ॥

૪ ય ય ક્ષાપિ સ્મરન્ભાવ ત્યક્ત્યતે ષ્વેતરમ્ ।
ત તમેત્રેતિ કૌતય, સરા તદ્વાકનાવિત ॥

૫ તસ્માત્સર્વેષુ કારેષુ મામનુસ્મર ધુષ્ય ચ ।
મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામૈવ્યસ્યસદાયમ્ ॥

૬ અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગમિતા ।
પરમ પુર્ય દિવ્ય યાતિ પાર્યાતુચિતયન્ ॥

૭ કવિ પુરાણમનુશાસિતારમણીયાતમનુસ્મરેત ।
સંસ્ય ધાત્ત્વાત્મચિન્તયસ્પનાદિત્યર્થમ્ તમસ પરસ્તદ્ ॥

૮ પ્રયાણકાલે મનસાચલેન

મનસ્યા યુતો યાગવલેન ચૈવ ।

બુરોર્મધ્યે પ્રાગમીવેદ્ય સમ્યક્

સ ત પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥

૯ યદશરં વેદવિદો વરન્તિ વિશન્તિ યથતયો વાતરાણા ।
યદિચ્છન્તો વ્રજ્જપર્યં વરન્તિ તત્તે પદ સપ્રહેણ પ્રવક્ત્ય ॥

૧૦. સર્વદ્વારાણિ સયમ્ય મના દ્વિદિ નિરુધ્ય ચ ।

મુઘ્નાંધાયાત્મન પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥

૧૧. ઓમિવેકાશર વ્રજ્જ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

ય પ્રયાતિ ત્યન્તેહ સ યાતિ પરમા ગતિમ્ ॥

૧૨ અનન્યચેતા સતત યો ના સ્મરતિ નિત્યદ્ર ।

તસ્યહ મુલ્ભ પાર્ય, નિત્યુક્તત્વ યોગિન ॥

૧૩ મામુપેત્ય પુનર્નમ હુ સ્વાલ્ચયમશાધતમ્ ।

માનુવન્તિ મહાત્માન સસિદ્ધિ પરમા ગતા ॥

૧૪ આનન્દમુખનાદ્લોકા પુનરર્પર્તિનોઽર્જુન, ।

મામુપેત્ય હુ કૌતય, પુનર્નમ ન વિચલે ॥

૧૫ સહસ્રપુગપર્વન્તમદ્યદ્વમ્ભણો વિદુ ।

સન્નિ યુગતહસન્તા તેઽશોરપ્રાચરો જના ॥

૧૬ અવ્યસ્તાદ્રવ્યસય સર્વા પ્રમનન્યહરામને ।

રાગ્યામને પ્રતીયતે તન્નૈવાધ્યન્તસજ્જને ॥

૧૭ ભૂતપ્રામ સ ઈવા મૂલ્યા મૂલા પ્રલાયલે ।

રાગ્યામનેઽવશ પાવ પ્રમવત્યહરામને ॥

૧૮. પરસ્તસ્માતુ સાવોઽન્યોઽધ્યન્તોઽધ્યન્તાસ્તસનાતન ।

ય સ સર્વેષુ ભૂતપુ નદયત્સુ ન વિનરયતિ ॥

૧૯ અવ્યન્તોઽક્ષર દ્યુતુન્તસ્તમાહુ પરમા ગતિમ્ ।

ય પ્રાપ્ય ન નિસ્તતે તદ્ભાવ પરમ મમ ॥

૨૦ પુદ્ધ સ પર પાર્ય મજ્જ્યા લખ્યસ્ત્વનન્યવા ।

યસ્યાન્ત ઇયાનિ ભૂત નિ યન સર્વમિદ તતમ્ ॥

[ભગવાનનું વિવેચન ૨૫૪ ન થવાથી અર્જુને કેટલાક શબ્દોનો અર્થ ૨૫૪ કરવા શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું]

અર્જુન જોયો છે પુરુષોત્તમ તમે જ બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે તે બ્રહ્મ એટલે શું ? અધ્યાત્મ એટલે શું ? કર્મ શબ્દનો તમે શો અર્થ કર્યો છે ?

અને જે લોકો આત્મસંયમન કરે છે તેમને ચતુ સમયે તમારું જ્ઞાન થાય છે તે કેવી રીતે?

શ્રીભગવાન : મોહ્યા: આ દુનિયામાં જે અવિ- નાશી, અવિકારી, અક્ષરતત્ત્વ છે, તેને જ અલ્પ કિંવા પરમ કહે છે. મનુષ્યના વ્યક્તિત્વ કિંવા સ્વભાવ- [Personality] ને જ અધ્યાત્મ કહે છે. કર્મ શબ્દ હું કર્મકાણ્ડ કે વિધિવિધાન એવા સંકુચિત અર્થમાં લેતો નથી. આ આખી સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન કરવાની, પરિવર્તન કરવાની જે પ્રેરણા છે, જે વિકાસશીલતા છે, જે શક્તિ વડે આ સૃષ્ટિ અખંડ ખીલી રહી છે તે શક્તિને-તે વેપારને-હું કર્મ કહું છું. અને અંતકાલે મારું સ્મરણ કરતાં કરતાં જે શરીર તબ્બે છે તે મારા સ્વરૂપને પહેલે છે એમાં શંકા જ નથી. કારણ કે હું પાર્થ, સામાન્ય નિયમ જ એવો છે કે જે ભાવનું સ્મરણ કરતો કરતો માણસ અંતે શરીર છોડે છે, તે જ ભાવનાથી તે ભરેલો હોવાથી મનુષ્ય તેનું જ રૂપ મેળવે છે. માટે હે અર્જુન, એક પશુ ક્ષણનો ગફલત ન કરતાં આખો વખત અખંડ મારું સ્મરણ કર અને યુદ્ધ ચાલુ રાખ. તારું મન અને શુદ્ધિ મને અર્પણ કરવાથી અંતે તું નિઃસંશય મારી તરફ જ આવીશ.

ભગવાન આગળ મોહ્યા: માણસ ન્યારે મન એકાગ્ર કરીને અનન્ય નિષ્ઠા વડે અભ્યાસયોગ સાધે છે અને ઈશ્વરનું સ્મરણ કરે છે ત્યારે તે દિવ્ય એવા પરમ પુરુષને મેળવે છે. જે પુરુષ રિધર ચિત્તથી ભક્તિયુક્ત થઈ પોતાના યોગ્યજન વડે ભમરોની વચ્ચે પ્રાણુની ધારણા કરી સર્વજ્ઞ, પુરાતન, સર્વોનું નિયમન કરવાવાળા, સુદૃઢથી સુદૃઢ, અચિત્ત, સૂક્ષ્મ જેવા તેજસ્વી, અજ્ઞાનની પેલી પાર રહેલા એવા સ્વરૂપનું યોગ્ય રીતે ધ્યાન ધરે છે, તે માણસ તે દિવ્ય પરમ પુરુષને પ્રાપ્ત કરે છે.

[કોઈ પશુ દેહધારી જન્મથી તથા પૂર્ણતાની હોઈ શકતો નથી એટલે દરેક માણસની જીવનભારતમાં આ કોઈ અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર સાગર હોવાનો જ. એ જોળ- ગીને ન્યારે સામે પાર જળ ત્યારે જ સૂક્ષ્મ જેવા તેજસ્વી પરમતત્ત્વનું દર્શન થાય. એ દર્શન થતાં સુધી

અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર એ જ વાસ્તવિક અને સાચી વસ્તુ છે. આ વસ્તુને જોળ'ગી ગયા પછી જ તેનો તિરસ્કાર થઈ શકે છે.]

વેદ જળવાવાળા લોકો જેને અક્ષર નામથી સંબોધે છે, રાગદ્વેષથી રહિત યતિ લોકો જેનામાં પ્રવેશ કરે છે અને જેની પ્રાપ્તિ માટે તપસ્વી લોકો બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, એવા પરમ શ્રેષ્ઠ, પરમ પ્રાપ્ત્ય, તત્ત્વનું હું તારે માટે દ્વંકમાં વિવરણ કરીશ.

માણસ ન્યારે બધી ઇદ્રિયોને કાબૂમાં લાવી, આમતેમ ભટકતા મનને હૃદયમાં પૂરી રાખી, પોતાના પ્રાણુ મગજમાં એટલે બ્રહ્માણ્ડમાં ચઢાવી યોગધારણા કરવા લાગે છે અને એકાક્ષર પ્રણવ બ્રહ્મનો જાપ કરતો કરતો મારું અખંડ સ્મરણ કાયમ રાખી આ શરીર તબ્બે છે તેને પરમગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંય જે માણસ અનન્ય શુદ્ધિથી મારું અખંડ સ્મરણ કરે છે તેને મારી પ્રાપ્તિ ધણી સહેલી છે અને એકવાર મારી પ્રાપ્તિ થઈ એટલે દુઃખોનું નિધાન એવો અશાશ્વત પુનર્જન્મ તે મહાત્માને નથી જોગવવો પડતો, તેને સર્વશ્રેષ્ઠ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

હે અર્જુન, બ્રહ્મશુવનથી માંડીને બધા જ લોકો પુનર્જન્મને વશ છે. માણસને પુનર્જન્મ કયાંય ચૂકતો નથી. માત્ર મને આવીને મળે એટલે પુનર્જન્મ રહેતો નથી. પુનર્જન્મનું ચક્ર વિરાટ છે. ત્યાંનાં દિવસરાત પશુ નાનાંસૂનાં નથી. બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ એટલે સહસ્ત્ર યુગોનો સમય. અને તેની એક રાત એટલે વળી સહસ્ત્ર યુગોનો સમય. આ કાલગણના જેમને સમગ્રઈ, તેમણે દિવસ અને રાત જાણ્યાં છે એમ કહેવાય. આવી જાતનો યુગ શરૂ થાય એટલે અત્યક્તમાંથી બધું વ્યક્ત વસ્તુજાત ઉત્પન્ન થાય છે. અને રાત આવે એટલે તે આખું વિશ્વ તે જ અત્યક્તમાં ફરી સમાઈ જાય છે. વિસ્તૃતો આ આખો વિસ્તાર ફરી ફરી ઉત્પન્ન થાય છે અને વિલીન થાય છે. દિવસે વિસ્તાર થાય અને રાતે જાડું આથમે એવો આ પ્રકાર ચાલુ જ છે. આ અત્યક્ત વિશ્રુતિથી પર એવો બીજો

નિષ્કળ થાય છે અને એવાઓનું ધ્યાન કદા કામમાં આવતું નથી. આથી ઉચ્છ્રુત, જે મહાત્માઓ દેવી પ્રકૃતિનું અવસ્થાન કરીને મને આ આખા વિશ્વનો આદિ અને અવિનાશી તરીકે ઓળખી અનન્ય ભક્તિથી ભરે છે, એવા લોહી પોતાના મતમાં ૬૮ ઘડિને સાધનામાં રત રહી મારું કીર્તન કરે છે, મને નમસ્કાર કરે છે અને યોગયુક્ત ઘડિને ભક્તિથી મારી ઉપાસના કરે છે.

અને જુદા પ્રકારના લોહી જ્ઞાનથી વદ વહે મને અનેક રૂપે ઓળખે છે. મને એક સમજીને કે આ સૃષ્ટિથી અલગ સમજીને અને તેમ છતાં જે વિશ્વવ્યાપી તરીકે ઓળખીને અનેક રીતે તેઓ મારી ઉપાસના કરે છે.

અષ્ટાધ્ય ૨૯

મમવયોગઃ

૧. ભૂમિયપોડનલો વાયુ. સ્વ મનો હુદિરેવ ચ ।
અહંકાર દ્વીતીય મે મિશ્રા પ્રજાતિરજ્જ્વા ॥
૨. અર્ચયમિતલ્લવન્યા પ્રજાતિ વિદિ મે પતામ્ ।
જીનમ્ । મહાવાહો યયેદ ધાર્યેતે જગત્ ॥
૩. દુત્યોનીનિ ભૂતાનિ સર્વાણીત્યુપજાય ।
અહં શ્વસ્ય જગત્ પ્રભવઃ પ્રત્યક્ષતમ ॥
૪. મત્ત પરતરં નાન્યત્રિત્વિદત્તિ ધનજય ।
મયિ સર્વમિદં પ્રોત સુતે સર્ગિણા સ્વ ॥
૫. રસોડહમપ્યુ કૌન્તેય, પ્રમાસિમ ધાશિસૂર્યો ।
પ્રભવઃ સર્વવેદેષુ, શબ્દઃ સ્ત્રે, પૌરુષ નુપ ॥
૬. પુણો ગન્ધઃ પૃથિવ્યાં ચ, તેજશ્ચાસિમ વિભાવલી ।
જીવન સર્વભૂતેષુ, તપશ્ચાસિમ તપસ્વિપુ ॥
૭. શીત માં સર્વભૂતાનાં વિદિ પાર્થ, સનાતનમ્ ।
હુદિર્હુદિનતામસિમ તેજરતેજસિવાનમહમ્ ॥
૮. વલ વલવામસિમ કામરાગવિવાર્જિતમ્ ।
ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ ધામોડસિન મતરેમ ॥
૯. અહં જનુરહ યતઃ સ્વવાહમહમૌપયમ્ ।
મન્નોડહમહેવાજ્યમહમિરહ દુતમ્ ॥

૧૦. પિતાડમસ્ય જગતો મતા ધાતા પિતામહ ।
વેદ પતિવ્રત્તોત્તર પ્રજગામ ચતુરેવ ચ ॥
૧૧. ગતિર્ભોત પ્રમુઃ શાક્તો નિવસઃ શરણ મુદ્ધર ।
પ્રભવઃ પ્રજગરથાને નિધાનં ધીરજનનમ્ ॥
૧૨. સપ્તમ્પદમહ વર્ષ નિગૂઢામ્બુમ્બુગમિ ચ ।
શરણ ચેવ ચતુરુપ સપ્તમ્પદમહમ્ ॥
૧૩. પ્રવિગ્ધા માં શોમવઃ પૂતપથા
ચારિત્ર્યા સ્વર્ગતિ પ્રવર્ત્તે ।
તે પુણ્યમાગાય મુરેન્દ્રલોક્મ્
દાશાન્તિદિવ્યાન્દિમિ દેવમેગદ ॥
૧૪. તે ત મુક્ત્યા સ્વર્ગલોકે વિશાલ
હીમે પુણ્યે માર્ગલોકે વિશાલ ।
પ્રથમોપમંતુપ્રવચ્ચા
મતાગા કામકામા લભન્તે ॥
૧૫. ધનન્યાધિન્તવન્તો માં મે જના પશુવન્તે ।
સોપા નિર્યામિદુન્તાનાં યોગક્ષેમ વહાન્વદ્ ॥
૧૬. વેડપ્યન્વદેવતા મત્તા યજન્તે ધદ્વાન્વિક્ ।
તેડપિ મામેર કૌન્તેય યજન્ત્યવિપર્ણમ્ ॥
૧૭. અદિ હિ સર્વયજ્ઞના ભોક્તા ચ પ્રમુરેવ ચ ।
ન તુ મામગિજાનન્તિ તદ્વેનાતદ્વ્યવન્તિ તે ॥
૧૮. યાન્તિ દેવત્વા દેવાન્પિતૃન્યાન્તિ પિતૃત્વા ।
ભૂતાનિ યાન્તિ ભૂતેજ્યા યાન્તિ મચાજિનોડપિ મ્ ॥
૧૯. પત્ર પુપ ફલં તોયં યો મે મરુત્યા પ્રજગ્ની ।
તદ્દહ મરુત્યુપદ્વતમશ્ચાસિ પ્રયતાતન ॥
૨૦. યત્કરોપિ યદ્ધાસિ સજ્જહોપિ દદાસિ ચ ।
યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય, તત્પુરુષ મદર્ષનમ્ ॥
૨૧. યુગાદ્યમકલૈરેવ મોદ્યસે કર્મશ્ચક્રે ।
સન્નાથયોગયુક્તપ્રમા વિમુક્તો મામુર્ધ્વસિ ॥
૨૨. સમોડહ સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોડસિ ન ત્રિ ।
યે મજન્તિ તુ મા મપ્સ્યા મયિ તે, તેષુ શશ્વ
૨૩. અપિ ચેત્સુદુપચારો મજતે મામન્યમહ ।
ચાતુરેવ તા મન્તવ્યા સમ્યગ્ન્યમમિતો હિ મ્ ॥
૨૪. ક્ષિપ્ર મવતિ ધર્માત્મા શાશ્વચ્ચાન્તિ નિગઢતિ ।
કૌન્તેય, પ્રતિજાનીદિ ' ન મે અવત પ્રગલ્ભિ ॥

૨૫. માં દિ પાર્ગ, વ્યપાદિત્ય ચેડપિ સ્યુ: પાપયોનયઃ ।
 ધિયો વેદ્યાસ્ત્યા શ્વાસ્તોડપિ યાન્તિ પરો ગતિમ્ ॥
૨૬. કિં પુનર્વાદ્વિષ્ણા: પુણ્યા મન્તા રાગર્પયસ્તથા ।
 અનિત્યમસુરો લોકમિમ પ્રાપ્ય મજસ્વ મામ્ ॥
૨૭. મન્મતા મય મદ્વક્તો મથાગ્રી માં નમસ્કુદ્ ॥
 મામેવેવ્યમિ કુન્ત વમાત્મનં મત્પરાયણઃ ॥

પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ તેમ જ મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એવી મારી આઠ પ્રકારે વિભક્ત થયેલી પ્રકૃતિ છે. પણ આ તો નીચલી કાડીની પ્રકૃતિ યદ્ય. આના કરતાં ભુદી ઉચ્ચ કાડીની પરા-પ્રકૃતિ છે. તે જીવસ્વરૂપ હોઈ તેના વડે જ આખી દુનિયાનું ધાગણ થયું છે. આ પરાપ્રકૃતિમાથી જ બધાં જ્ઞાનમાત્રાની ઉત્પત્તિ છે. એમ જોઈએ તો આ આખી દુનિયાનો પ્રભવ અને પ્રજ્વળ, ઉત્પત્તિ અને નાશ હું જ છું. હે ધનંત્ય, આ દુનિયામાં મારાથી જુદું એવું કશું જ નથી. જેવી રીતે દારીમાં મણિ પરાવાપ છે તેવી રીતે આ આખી દુનિયા મારામાં પરાવાપલી છે. આ આખી દુનિયામાં અનુસ્થૂત એવો હું જ છું.

હે અર્જુન, પાણીમાંનું રસતત્ત્વ હું છું, સર્વ અને ચંદ્રની પ્રભા હું છું, સર્વ વેદોમાંનો પ્રજુવ ઓમકાર હું છું, આકાશમાંનો શબ્દ હું અને માણસમાંનું પરાક્રમ પણ હું છું, પૃથ્વીમાંની પુણ્યગંધ હું છું, અગ્નિમાંનું તેજ-હું છું, સર્વ પ્રાણીઓનું જીવન હું છું અને તપસ્વીઓનું તપ હું છું; અને હે અર્જુન, સર્વજ્ઞતામાત્રાનું સનાતન બીજ હું જ છું એવું તું જાણુ. બુદ્ધિમાતોની બુદ્ધિ અને તેજસ્વી લોકોનું તેજ પણ હું જ છું. બળવાન લોકોના સામર્થ્યમાંથી વાસના અને આસક્તિ કાઢી નાંખતાં બાકી જે રહે તે હું જ છું, એટલું જ નહિ પણ હે હરતશ્રેષ્ઠ, ધર્મની વિરુદ્ધ ન હોય એવો કામ એટલે વાસના પણ હું જ છું હું કંતુ (યજ્ઞો સંકલ્પ) છું, હું જ યજ્ઞ જુ. અર્પણ, બુદ્ધિ, યજ્ઞ પણ હું જ છું અને અર્પણ કરવાનું દ્રવ્ય પણ હું જ છું. યજ્ઞમાંના મન, અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવાનું ઘી, અગ્નિ પોતે

અને તેમાંની આહુતિ બધું હું જ છું. આ દુનિયાનો પિતા, માતા અને પાલન કરનાર પિતામહ પણ હું જ છું. અને માણવા યોગ્ય એવો જે પવિત્ર ઓમકાર, તેજ પ્રમાણે, ઝંકુ સામ અને યજ્ઞ, એ વેદ પણ હું છું. ગતિ, ભર્તા, પ્રભુ, સાક્ષી, શરણે જવાનું સ્થાન અને અનુકૂળ તેમ જ પ્રેમળ એવો મિત્ર; ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય અને સનાતન અવિનાશી બીજ, એ બધું જ હું છું. હું તપુ' છું, હું જ વરસાદ પાડું છું, હું જ એટી લઉં છું અને છોડી દઉં છું. અમૃત અને મૃત્યુ, સત્ અને અસત્ હું જ છું.

જેઓ ત્રણે વેદોમાં વિદ્વાન છે, યજ્ઞમાં સોમપાન કરે છે, જેમાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે એવા લોકો યજ્ઞ વડે પરમેશ્વરનું પૂજન કરીને સ્વર્ગની સ્થિતિની વાંછના કરે છે. પછી તેઓ પ્રસન્ન એવા સુરેન્દ્ર-લોકને પહોંચીને ત્યાં સ્વર્ગમાં દેવોને યોગ્ય એવા ભોગ ભોગવે છે. આવી રીતે તે વિશાળ સ્વર્ગલોકને ઉપભોગ લેતાં લેતાં તેગનું પુણ્ય ક્ષીણ થાય છે, અને પુણ્ય ખલાસ થાય એટલે ફરી તેઓ મૃત્યુલોકમાં આવે છે. આવી રીતે વેદોમાંના કર્મકાણને અનુસરતા લોકો વાસનાઓની ઇચ્છા કરવાથી જન્મમૃત્યુના ફેરાઓ જ માત્ર મેળવી શકે છે.

[કર્મકાણડું ફળ-સ્વર્ગ અસ્થિર છે એમ કહી, ગીતાએ એ કર્મકાણડું અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું ખતે વાતોનું મદત્ત્વ ઓછું કર્યું. પણ આ કર્મકાણડ વડે ભરે અસ્થિર પણ સ્વર્ગ મળે છે એવો ગીતાકારનો વિશ્વાસ હતો એમ જણાય છે. દરેક બાબતમાં ગીતાને પ્રમાણુશ્રુત માનવાવાળા આધુનિકોએ આ પ્રશ્ન ઉકેલેલો જોઈએ. યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે કે કેમ ? અને તે સ્વર્ગનું સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે છે ? માણસ મરી ગયા પછી કેટલે દિવસે ફરી આ મૃત્યુલોકમાં જન્મ લે છે ? એ બાબતમાં કેવી કલ્પના કરવી એ પણ મન સાથે નક્કી કરવું જોઈએ, અથવા તે વખતની જે કલ્પનાઓ ઉપર આ બધા સિદ્ધિતા રચાયેલા છે તે કલ્પનાઓ ખોટી સમજીને સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવામાં વધો નથી એવો પક્ષ આપણે સ્વીકારવો જોઈએ.

વળી આપણે ત્રીજી ભૂમિમાં લઈ શકીએ સ્વર્ગ
એ શી ચીજ છે એ આપણે જાણના નથી એટલે
તે નથી જ એમ પણ કેમ કહી શકાય ? એમ વિચારી
યજ્ઞ યાનુ રાખવા ને યજ્ઞ વડે સ્વર્ગ મળવાનું હોય
તો તે મળશે જ અને મળવાનું ન હોય તોપણ કેવળ
યજ્ઞ કરવામાં નુકસાન શું ? યજ્ઞ ન કરીને કસાવા
કરતા કરીને કસાવું સારું

પણ આ ભૂમિકા આજે કાઢીને જ ગળે નહિ
બિતરે ને વાતના અસ્તિત્વ વિશે શકા છે તેની
પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞ જેવી નિષ્કળ ખટપટ કરવા આજે
કાંઈ તૈયાર નહિ થાય-અને ખાસ કરીને ગીતાએ
ન્યારે કર્મકાણ્ડી યજ્ઞ અને તે યજ્ઞના કૃત્રિમ સ્વર્ગ
બનેની કિંમત ઓછી કરી છે ત્યારે]

પોતાનો પ્રભાવ કલા પછી પોતાની ભક્તિનું
માહાત્મ્ય પણ ભગવાન મહે છે

જે લોકો અનન્ય ભાવથી મારું ચિંતન કરે છે
અને મારી પૂજા કરે છે તેમને યોગયુક્ત થયેના
જોઈ તેમની બધી ચિંતા હું જ વહોરી લઉં છું તેમનો
યોગક્ષેમ હું જ ચલાવું છું (ન્યાસથી માણસ અવ
હારની ભૂમિકા ઉપા છે ત્યાં સુધી ઈશ્વર તટસ્થ હોય
છે અને તેને તેના કર્મનિરૂપ ફળ આપે છે પણ
માણસ ન્યારે અલેક્ષ ભક્તિ અથવા સમુચ્ચ ભક્તિ
કરવા માટે છે ત્યારે ઈશ્વર જ કર્મકર્તા અને
ઈશ્વર જ ફળદાતા એવી સ્થિતિ થઈ ગય છે એવા
ભક્તને કરવાનું કશું જ રહેતું નથી અને કર્મબંધ
પણ બાંધક થતા નથી એવા વિશે જ કંચુ છે કે
“ નૈવ તત્સવૃત્તેનાર્થો નાતુ નેહ કથન । ”)

જેમને આવી અનન્ય ભક્તિ કાવતી નથી અને
જે લોકો અતર્થામી પરમેશ્વરને મૂંઝેને અન્ય શક્તિ
ઓની ઉપાસના કરે છે તેઓ ને શ્રદ્ધાયુક્ત હોય તો
તેમની તે પૂજા મને જ પહોંચે છે, પણ તે વિધિપૂર્વક
નથી હોતી એટલે હોય તેમાં આવી નહિ છે ગમે તે
ખાતરી યજ્ઞ હોય, તેના લોકતા અને સ્વામી હું છું
પણ એવા યજ્ઞ કરવાવાળા મને તરવન નથી
ઓળખતા તેથી તેમની ભક્તિ કે તેમથી મળતું
સ્થાન સિંધર કે દહ નથી હોતા દેવવ્રત લોકો તે તે

દેવો પાસે જઈ પહોંચે છે પિતરાની ઉપાસના
મગ્વાવાળા પિતૃનન લોકો પિતરાને જઈને મેંડે કે
જૂનમારોની પૂજા મગ્વાવાળા જૂનમારો સાથે તા ।
ત્યજ પાસે છે અને ને લોકો મારી ઉપાસના મેં
છે તેઓ મારી પાસે આવે છે મારી ઉપા
સના માણસ ગમે તેમ કરે પણ પુણ્ય ફળ કે કેવળ
પાણી ને કાંઈ ભક્તિવડે મને આપવામાં આવે છે
તે હું ભક્તિથી અર્પણ કર્યું છે એટલા જ ખાતર
પૂજા પ્રેમથી સ્વીકારું છું તેથી હે અર્જુન તું ને
માર્ગ કરે છે ને કાંઈ ખાવ છે ને કાંઈ આપે છે
અથવા ને કાંઈ હવન કરે છે કે તપ કરે છે તે બધું
તું મને જ અર્પણ કર આમ કરવાથી કર્મબંધન-
રૂપી શુભાશુભ ફનમાંથી તું મુક્ત થઈશ સન્યાસ-
યોગ સાધવાથી તું બધી બાબતો મુક્ત થઈને સીધી
મને આવીને મળીશ

એમ જોવા જઈએ તો જૂનમાત્ર વિશે હું
સમદષ્ટિ છું મને કાંઈ ગમતો કે અણુગમતો નથી
પણ ભક્તિનો પ્રભાવ જ એવો છે કે જેલોક ભક્તિ
વડે મારું ભજન કરે છે તેઓ મારામાં વાસ મેં
છે અને હું તેમનામાં વાસ કરું છું

કાંઈ માણસ ગમે એટલો દુરાચારી હોય તોપણ
મારું અનન્ય ભક્તિથી ભજન કરવા માટે તો તેને
સાધુ જ સમજવો જોઈએ મારણ કે તે હવે સર
રમ્મે ચડશે છે [કાંઈ માણસ યાત્રા માટે ઘર મેં
એમને તે જ ફરો આપણે તેને યાત્રાએ જનાર મ્હોંએ
છીએ અને યાત્રા પૂરી કરીને તે તીર્થસ્થાને પહોંચે
તોપણ આપણે તેને યાત્રા કરનાર તરીકે જ
ઓળખીએ છીએ યાત્રા ગમે એટલી દૂરની હોય
પણ ધરને ઉબરે મૂકીને ને નીમ્બો તેની યાત્રા
કરનારમાં જ ગણતરી થાય છે હવે એ નિયમિત
ગેને ચાનવા માટે પાઝ ફરે નહિ કે અટકે નહિ
તો તે મુકામે પહોંચવો જ જોઈએ તેની જ રીતે
માણસ ગમે એમને દુરાચારી હોય ને તેનામાં
ઈશ્વર વિશે અનન્ય નિઃશ ઉત્પલ થાય તો તેની કુદ
રતિ ઓળખવા મારી એમ સમજવું અને આ પ્રારંભ
થશે એમને તેને સાધુની પત્ની પ્રાપ્ત થઈ સાધુત્વ

એ જીવનનો કોઈ વિશિષ્ટ માળ નથી. પણ જીવનના પ્રાસાદમાં ન્યાં હોઈએ ત્યાંથી ઉપર ચડવા માંડવાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એનું જ નામ સાધુત્વ છે. યોગ્ય અથવા ઇષ્ટ ગતિ મળ્યા એટલે આપમેળે ઉત્તરિત થવાની જ. બધું પાપ ધોવાઈ ગયા પછી જ સાધકને સાધુ ગણવો એવી ગીતાની વૃત્તિ નથી. દુર્જનતાની ગાંઠ દીલી થઈ કે તરત જ ગીતાને સાધુતા હેખાવા માંડે છે.

અને એકવાર માણસ યોગ્ય માર્ગે ચડ્યો એટલે તેની પ્રગતિ ઝંપાટાભેર થવાની જ. ભગવાન કહે છે, આવો માણુમ ખુશ જ જલદી ધર્મતામાં થાય છે અને તેને કાયમની શાંતિ મળે છે. હે અર્જુન, એ નિશ્ચિત માનજે કે મારા ભક્તનો કદી પણ નાશ થતો નથી.

તદન પાપયોનિમાં ભક્તે જન્મ્યાં હોય પણ જેઓ મારો આશ્રય લે છે તેઓ સ્ત્રીઓ હોય, વૈશ્ય હોય કે શૂદ્ર હોય, તે બધાને જ પરમોચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત થવાની; તો પછી પુણ્યવાન બ્રાહ્મણ અથવા ભક્ત રાજર્ષિ હોય તો પછી વાત જ શી કરવી ?

તેથી હે અર્જુન મારા બધા ઉપદેશના સાર તરીકે તને કહું છું કે અનિત્ય અને અસુખ [અરિથર અને દુઃખપૂર્ણ] એવી આ દુનિયામાં આવ્યા પછી મારી ભક્તિ કરવી, એ જ એક જીવન કૃતાર્થ કરવાનું સાધન છે. તેથી તારું સમગ્ર ચિત્ત મારામાં એકાગ્ર કર, મારો ભક્ત થા, મારી ખાતર યજ કર, મને નમસ્કાર કર અને આવી રીતે મત્પ્રદાયણ થઈને મારી સાથે સંબંધ જોડીશ તો તું ખાતરીપૂર્વક મારી પાને જ આવીશ. [ચાલુ]

તું ભવ્ય !

તું શોર્યનો પ્રેરક ભવ્ય દ્રષ્ટા,
ચારિત્ર્યનો ચૈતન્યવંત સૃષ્ટા;
ચૈતન્ય કેસો જલતો પ્રદીપ
બની, ફૂંકી દે શુભ કાંતિમંત્ર !

તું અગ્નિની રક્ત-સ્રુક્ષ જ્વાળા
થા કારમા માર્ગ મહીં ધપ્યે જા !
પ્રચંડ દાવાનળની શિખામાં
આળોટતો જીવનને જીવી જા !

તું રક્તરશ્મિ સમ રશ્મિ-પુંજો
વેરી જગે જીવનને જગાડ !
તું તેજતા તીર સંમો બનીને
અંધારના અંતરને વિદાર !

તું કાર્ય-દીક્ષા-રમણે સુમગન
આલિંગને મૃત્યુ ધસંત ધોર !

હિમદ્રૂત

માસ્તરબાપા • એમના જીવનની એક આશ્ચર્યજનક ઘટના

શ્રી સુરેન્દ્રભાઈ અબાલાલ ત્રિપાઠી

૧૯૧૭ની એ સાન હતી કે પશ્ચિમમાં યુરોપની અજબૂમિ પર માનવવિનાશનો મહાગણ જગ્યો હતો, જ્યારે દર પૂર્વમાં હિંદુસ્તાનના એક નાનકડા ખૂણમાં અદિસ- લાસતું શાંત તાડન ખેનાતું હતું સગરના મહેસૂની અન્યાય સામે ધરતીના પુત્રો ધરતીનો પોમર પાડી રહ્યા હતા પાચ પાચ વર્ષ પછી બમ ભગતી અગરળતો માક ઉતારીને ફરી પાછુ દિદ સતેજ થતુ હતું નજ નજ વર્ષથી દુનિયા આખી 'સારે' 'સારે'ના પોકાર પાડી ગ્દી હરી દિસ ને અદિસક લાડન દુનિયાને ચોતરફથી ઘેરી વળી હતો અત્તિસ અશાંતિ અશ્રદ્ધા, યંગ વિનાશ ને વચનભગ દેશદેશમાં, ધગધગા કામકામમાં, ભાઈ ભાઈમાં વધી પડ્યા હતા

માત્ર માનવી જ નહિ પરંતુ કુદરત પણ ત્યારે તો વીફરી હતી માનવવિનાશના મહાગણમાં પોતાનું પણ સ્થાન છે એ એણે પ્તેગની લયકર મહામારીથી બતાવી આપ્યું શુજરાતના એક નાનકડા જિલ્લામાં ત્યારે એમણે તો પ્તેગ ફાળી નીખ્યો દેવસયની એમદશીથી માડી વસતપયમી સુધી એનું કરાન તાડવ આવું જ રહ્યું

અમદાવાદ અને તેની આસપાસના ગામક સર્વ પ્રથમ તેનું કેદ બન્યા, અને છતાં એની નાજવડામાંથી છટવાનું સદ્ભાગ્ય તો એમને સૌથી છેલ્લું જ મળ્યું ધીર પણ મક્કમ ગતિથી અવિરત અને અગાધિન એવી પ્તેગની વિજયકૂચ શરૂ થઈ ભેતભેતામાં અત્તુ અમદાવાદ ખાલી થઈ ગયું કાળતી બીક અસલ હતી ભર્ષા ભર્ષા ધગ જમના તેમ મહેવા દર્ડ, 'લેતુ હોય તે લે, અને જીવતા જવા દે' કહેતા લોકો જીવ લઈને નાસતા હતા—દૂર દૂર, જ્યાં પ્તેગની ગધ સરખી થે ન હોય, જ્યાં પ્તેગનું નામ સરખુ થે ન હોય ત્યાં શહેરના જીવનનો એમને મોહ નહોતો

નોમરી-આમરીની એમને દમગ નહોતી પચમૂનના ખેતબિયા મિવાવ પેમાની, પ્રતિજ્ઞાની કે પાકોશીની થે કાઈને પડી નહોતી એ દોડતી વખતે 'કાને શુ આશુ' એવો મિચાગ કાઈ કેવુ નહોતુ જીવન-મરણના એ દિવસ હતા લોકો દુઝઝના ગામમાં આત્યા જતા હતા પરંતુ એમ તો રોગ વધુ ફેલાયે હતો જીવ અચાવવા ગામકમાં જઈ ગડેતા લોકો બધા જ કાઈ ભયમુખ નહોતા, એમના કપડાં પેનોનો શિમર ગતી ચૂક્યા હતા અને એ લોકો મારફને જ રોગ ઝપથી ફેલાતો હતો છતાં જીવનની આશા ફર્દમ્ય હતી ગામના ગામ ખાલી થતા હતા ને ખેતરોમાં જૂપકા બધાતા હતા

લાલજી ને શરૂના ત્યાં એ નહોતા જતિ અને ધર્મનું ત્યાં અસ્તિત્વ નહોતું હતો માત્ર એક ધર્મ-જીવનરસગુનો ધગ, ગામ, નાત, જાત એ બધા બેલે વિસારીને લોકો જૂપકામાં રહેતા હતા અને છતાં એકબીજાથી એટલા જ અરપૂશ્ય હતા, કાળજી કે કાઈનો પણ ચેપ લાગવાની બીક અસર હતી

ખરાગર સતતની એ સાન હતી. ત્યાંની જ આ વાત છ અમદાવાદથી ચાર ગાઉ પર પડેના સરખેજ ગામમાં પણ પ્તેગનાં પગલા પહોંચી ગયા હતા

શાવણી ખગેવની એ રાત હતી આખું ગામ-ગામના નધા જ પુત્રો વહો યુવકો, વહ જીવાનિ યાઓ ને જીવાન વહો બધા જ-ગામની લાગેલો એકજ થયા હતા બધાપના સુખ પર મૃત્યુધેરા વિષાદ હતો ચોતરફ નિ શબ્દ સાંતિ હતી ટોળામાં ઘેર માન ફેનાયુ હતુ ફરેકની આખો તેમલીન, શાંત, જીખ્ખી તતબ્ધ જજીવાની હતી આદમી માણવા એ લોકો મળ્યા નહોતા ચાંદની માણવાનો એ અવસર પણ નહોતો પોતાને જ હાથે પોતાની જ કાંધ પર ચઢાવી ગામના પાચ પાચ જીવાનિાઓને એ દિવસે

શાહવાડીના બોધાને-સરખેજના રમશાનને એ લોકો સોંપી આપ્યા હતા. દરેકનો નજર સામે મૃત્યુ બિંદુ હતું, એ પાંચ જુવાનનું જ નહિ-આખા ગામનું. વર્ષોજૂના માદરે વતનના વિનાશનો કદપના અકલ્પ્ય હતો. પ્લેગની મરકીથી ગામને કેમ બચાવવું એ વિચારવા બધા મળ્યા હતા. બધાને બોલવું હતું છતાં કોઈ બોલતું ન હતું.

થોડીવાર પછી પચાસેક વર્ષની, પચ્ચ સરીરે સશક્ત જણાતી એક વ્યક્તિ દૂરથી આવતી બધાની નજરે પડી. ટોળામાંથી દસખાર અંધાર બોલો લીધા:

“સસ.....માસ્તરઆપા!” ને—બધી આંખો માસ્તરઆપા તરફ મંડાઈ.

એમના એક હાથમાં કડિયાળી ડાંગ હતી ને બીજા હાથમાં નાનુંચું ધાસ્યેટિયા ફાનસ હતું. પંચેન્દ્રિય પરનો એમનો સંયમ અને દ્વિગ્ધ કીક કીક, છતાં પચ્ચ રાતને વખતે ફાનસ લઈને જ બહાર નીકળવાની એમને ટેવ હતી એમ કેટલાક જાણકારો કહેતા. આંધારિયાની કે અજવાળિયાની રાત્રે જુ ફાનસ ને ડાંગ લીધા વિના તો એ ક્યારેય બહાર ન નીકળે. પગલે પગલે એમના ટ્રેસાણીની નેકી પોકારતા ‘ચાઉ ચાઉ’ કરતા દેશી નોડા એમની રિથરે ગતિના સૂચક હતા. પોતાને જ હાથે ડાંટેલા સૂતરનું જાડું ધોતિયું, કસોવાળા જૂના ડગલા ઉપર લાંબો ટીંગણુ સુધીનો કોટ ને માથે પાંચડો—એ એમનો હમેશનો પોશાક હતો.

વગર અણસારે એમને બેસવાની જગા થઈ ગઈ.....ને વિના અવાજે એમણે પોતાનું સ્થાન લીધું. આછેરી ઝણઝણાટી ને નજીવા ચેતનના ક્ષણિક સ્પર્શનો સહાન અનુભવ બધાને સામ તે પહેલાં તો વળી પાછા બધા જડવંત બની ગયા. પ્લેગની હાકે બધાપની છાજ સિવાઈ ગઈ હતી અને માસ્તર—આપા પચ્ચ—અચંક કાપા ને અજોડ પ્રતિભા પચ્ચ—આજે જાણે હીનસાર બની હતી; ને તોય એમની હાજરી જ બધામાં ચેતન ધેરવા માટે બસ હતી.

એ અને એમના જેવા ત્યાં મળેલા વૃદ્ધો જ ગામનું આકું ધાંચમાંથી કાઢી-કઢાવી શકે તેમ હતા.

પાંચેક કલાકના મૃત્યુદેના સૂતકાર પછી માસ્તર—આપાની યોજના રચ્ય થઈ.

ત્યાં મળેલા પચીસેક જુવાનિયાઓને ચારચારની છ દુકડીમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યા. દરેક દુકડીએ ગામનો એક એક ‘વાસ’ સંભાળવાનો. પોતાના વાસ પૂરતી વણલેખી જવાબદારી પ્રત્યેક દુકડીએ સમજ લેવાની. અકરમાત થતાં બીજા ‘વાસ’ની દુકડીને તરત જ જાણ કરવાની. એ દુકડી રમશાને જાય એટલે બીજી દુકડીએ એમના આવતાં પહેલાં પ્લેગનો ઉદર પકડીને ઉકરડે નાંખી આવવાનો, ને ઉદર પકડ્યો હોય એ જગા બચાવતેજ છાંટી બાળી મૂકવાની. કિનાઇલ છાંટવાની કાળજી, ઘરની સાફસફી ને મરનારનાં સગાઓને આશ્વાસન આપી મૃત્યુશોકા શમાવવાની ફરજ પચ્ચ એ દુકડીની જ. આમ છતાં એક સામઢા એકથી વધારે અકરમાતો બનવા પામે ત્યારે કોઈ પચ્ચ દુકડીએ કોઈ પચ્ચ ‘વાસ’ની દુકડીને મદદ કરવી ને રોજ રાત્રે ગામને પાદરે બધાએ મળવું એ એમની યોજનાનો ઉપસંહાર હતો.

કોઈ પચ્ચ જનતની નોંધ વિના, કોઈ પચ્ચ લેખિત કાપદા વિના, એક પચ્ચ વિરોધ કે સુધારા વિના આખી યે યોજના બધાએ અપનાવી લીધી. નિરાશ હૃદયે આવેલા બધાને શ્રદ્ધાનું નવું બળ જાણે મળી રહ્યું.

બીજા દિવસથી દુકડીઓ કામે લાગી ગઈ. તારીખ કે તિથિની વાટ જેવા થોભાય એમ નહોતું, એવું કરવાનો ન સમય હતો, ન એ લોકોમાં આવડત હતી.

કોણ જાણે કેમ પચ્ચ કુદરત સાથેના દંડસુદમાં આખરી વિજય તો કુદરતનો જ હોય છે. મૃત્યુ સામે ઝઝૂમવાના માનુસી પ્રયત્નો ગમે તેટલા વીર ને બાંધ્ય છતાં કુદરતની અનેકવિધ કુનેદ સામે માનુસી બળ શુદ્ધ ને અદ્ધ પુરવાર ન થાય ત્યાંસુધી માણસનો કેડો કુદરત ક્યારેય ન મૂકે.

‘સોળ સરાઈ’ ને ‘નવે નોરતાં’ના એ દિવસો

હતા એ દિવસો આપ્યા ને અપાદર્માં પા પા પમથી કરતો પ્લેગ કાળના મદાગસમાં મૃત્યુતાળીના અવિરત તાવ દઈ ધૂમી રહ્યો. પ્લેગનું જીવન એ દૃક હોય છે તો એ બપુર પછી ખૂમ હોય છે વટોળની ઝરપે એ આવે છે ને પ્રલયના પદચિહ્ન એ મૂંઝી જાય છે

માસ્તરબાપા અને એમના સાથીદારોના અખડ અને અવિચારત પ્રયાસો છતાં પ્લેગની વિજ્યકૃત્ય તો વધે જ ગઈ માસ્તરબાપાના મોરચા ને કુગત સામે હતા તો કુગત પછી કાર્ન કમ નહોતી એમના જેવી બેચાર વ્યક્તિના દાર્દિક પ્રયત્નો પછી કુગતને મન તો મુદ માન કુદગતનાં શરો અસખ્ય ને અજ્ઞેય હોય છે પોતાના પ્રયત્ન બાદે કોઈ ગાંઠ જાય એ કુદગતને કેમ પાકવે ?

સાનરમતીમા પૂર આપ્યાની બીજી દિવસે ખમર આવી ખેનરોમા ને 'શાર્ક'માં સાનરમતી ધૂમી ગઈ હતી 'શાહવાડીના ભોથા'ની રમશાનમૂમિની વચ્ચે સાનરના નીર સૂતાં દર્ના પ્લેગના પૂક તરીકે મેધનાં મહાશ્વ થઈ ચૂક્યાં પાકાં પાન ખરે તેમ માણસ મગતા હતા નહીં બન્ને કડિ ભગપૂર હતી એટલે ધણીખગ મુઝઈ 'ફાટયા આરે' જ બાળવા પડતા માસ્તરબાપા ને એમના સાથીદારો ગામના એક એક 'વાસ'માં ધૂમી રહ્યા હતા

ગામની બાગોળને ભેટીને ઊભેલુ સરખેજનું રોશન પછી જોતજોતામા ગામથી વિખૂટ પડી ગયું વરસાદની સતત હેઠીમાં દખણાદી સીમના ચકરી ટળાવે ને એતરાદી સીમના 'મલકાણી'એ-બન્ને તળાવોએ-માઝા મૂકી પૂર્વમા તો 'ભાઠા' ની બોલમા સાનર સહી હતી સાકડો નેળનો માત્ર એક જ રસ્તો રોશન સાથેનો વ્યવહાર જાળવી રહ્યો હતો

એ રસ્તે થઈને રોશન સામેના ખેતરોમા લોકો આઠ્યા જતા હતા એમની પાસે કઈ પછી સાધન હતું એ લોકોએ તંબૂ ઠાક્યા હતા, જ્યારે બીજાઓએ નંશૂકે મૂપડા બાંધ્યા હતાં માસ્તરબાપાના માથુસોને હવે બે સ્થાન સંભાળવાના થયાં-ગામના

લોકો અને 'છાપરા'ના રહેનારાઓ. ચક્રમ એટલા બધાને ખસેડવાના પ્રયાસમાં એ લોકો ગતદિવસ મૂપડા બાંધે જ જતા હતા દયેગના આગમન પહેલાં ત્રણસોક 'છાપરા' રોશન સામેનાં ખેનરોમાં ઊભા થઈ ગયા દિવસે બધું ચૂનમગ ને રાત્રે અખડ જાગૃતિરાણું 'છાપરા'નું વાતાવરણ બન કર ને ઉચ તો હતું જ, પરંતુ એવા વાતાવરણમાં રાતને વખતે દસ દસ વીસ-વીસના ટોળામા પથરાયેલ દોટકે દળગ માનવોએ 'છાપરા'ની બહાર ખુલ્લી તાપણીઓ કરીને ભેરથી ફૂકતા પવનના સુસવાટમાં કપી બેઠતા ત્યારે તો એ વાતાવરણ ચિવના તાંબવ જેવું મૈદ્ર ને પ્રલયકાળી લાગણું પછી કાળને ય કપાવે એવું વાતાવરણ તો ત્યારે ખૂબ થતું, જ્યારે પ્લેગનો ભોગ થયેલ કાર્ન કમનસીય આત્માનું આયખુ ખૂટી પડતાં 'શીરામે .બાઈ' રામો 'ની કારમી કાળથીસ વાતાવરણના અગેઅગને બરી મૂકવી

શરદપૂર્ણિમાની એ રાત હતી માસ્તરબાપા અને એમના સાથીદારોના કાપરો ગામની બાગોળે રાતના આઠકોને શુભારે જાગ્યો હતો, પરંતુ દૂધપાંચાની એ ઉજ્જણી નહોતી પ્લેગની નાશચૂક દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ ઘેરો બનતી હતી એ એમની મૂઝવણનું મુખ્ય કાળ્ય હતું વરસાદને પ્રાસ પછી કાર્ન કમ નહોતો બચાવના ઉપાયો શોધવામાં એ બધા ચૂચાયા હતા તેવામાં અયાનક પ્રુથખમર આપ્યા માસ્તરબાપાને ત્યાં પ્રુથજનમ થયો હતો પ્લેગના વિપ્રાદેશી વાતાવરણ વચ્ચે પછી આનંદની લાગણી ધરીક બધાના વદન પર તરી બેઠી પ્રુથ-જનમના હર્ષથી માસ્તરબાપાને ઉત્સાહનું નહું બળ મળી રહ્યું

બીજા દિવસથી દાઢ, વરસાદ, પવન ને પ્લેગના બપુરે જ ઝાંવાત વચ્ચે પછી માસ્તરબાપા ને એમના સાથીદારો પોતાની ફરજ હિમતથી બજાવે ગયા ને જતા પ્લેગની જીત વિનાનો એક પછી દિવસ જતો નહોતો એ કાળની એક કમનસીય કહાણી હતી અને તેમા ય છેલ્લા પદર દિવસે તો હદ કરી

હતી. અમદાવાદથી લોકોનાં ઝોલાં ને ઝોલાં સંગ્રહેજમાં આરદી લેવા આવી રહ્યાં હતાં પાંચસો-આતસોની એ સખ્ખાને સમાવરી એ કાર્મ સહેલ નહોતું. પગિણામ ૨૫૪ હતું. એ સાતસોકર્મનાં ત્રીસ અને ગામના વીસ મૃત્યુએ વીણી લીધા હતા છેલ્લા અઠવાડિયાનો એ હિસાબ હતો, પ્લેગનો એ ફાલ હતો.

અંકુશ ને બચાવના અનેક દાવ છતાં પ્લેગ તો વીર્યે જ જતો હતો બનરમાં, વાસમાં, ચૌટામાં, મેરીમાં, છાપરામાં ને ભાગોળમાં બધે જ રમશાનધેરી શાંતિ હતી. ક્યાં યે જે ચેતના હતી તો એ 'શાહવાડીના બોચા'માં ને 'ફતેહવાડીના આગ'માં, 'જસપુરનાં બોચા'માં ને 'ધોબી આરા' ને 'ફાટયા આરા'માં—એકેમાંથી વધીને પાંચ થયેલા સંગ્રહેજનાં એ રમશા-નોમાં મૃત્યુની અખડ મહેફિલની દિવધડક ચેતના જ માત્ર હતી પોતાની જ નજર સામે ભુવાનમેધ દીકરોને કે કુટુંબના એકેના એક આધારમૂત વડીલને જોતજોતમાં ચાલ્યા જતા જોવા એ તો હવે સામાન્ય બની ગયું હતું ધાણી ફૂટે તેમ ફાટી પડતા સ્વજનોને લોકો ફાટી આપે જોઈ રહેતા હતા 'પાર-કાને પોતાના' કરનાર પણ ત્યારે 'પોતાનાને પારકા' થનાં લાચારીથી જોઈ રહ્યા હતા વિગેગતું એ અણુ-ધાણું હુડ્ડા પૂન જ હુડ્ડાલ હતું.

છેલ્લા સપ્તાહમાં તો માતૃગાપાએ પણ સાતેક સાથીદારો ગ્રમાવ્યા હતા, છતાં મૃત્યુ સામે અઝમવાના વીર પ્રયત્નો એમણે ન જ મૂક્યા. પરંતુ એમના એ પ્રયત્નો ઉપ સ્વરૂપ પડે એ પહેલાં તો એમની દુઃકી-ઓ વિખરાઈ ગઈ. છેલ્લા સપ્તાહે સાતને ભગ્ની લીધા હતા. બીજા ત્રણને પ્લેગની ગાક નીકળી હતી બાકીનામાંથી આઠેક જણ પ્લેગના બચથી બચવા આવળા જતા ગયા હતા. માત્ર ચારેક સાથીદારો જ હવે મારતગાપાને સાથ આપી શકે તેમ હતા.

માસ્તરગાપાની દિગ્ગત હવે ઝાઝી જોઈ કરી શકે એમ જી જ નહોતી, સાથીદારોની બેદારી જ એમને જાગ્યર આપાત આપી રહી હતી. સાથીદારો તો એમના હાથપગ હતા. એમનાં વિના પોતે અખંડ

હોય એવી માનસિક સ્થિતિ એ અનુભવી ગયા સગાં ને સાથીદારોનો વિયોગ એમના અતરને કારી ખાતો હતો, ને આખા દિવસનો શ્રમ એમને નિર્મળ બનાવી રહ્યો હતો; ને છતાં બેદર શારીરિક શ્રમ ને તીવ્ર માનસિક વેદના વચ્ચે પણ એમણે એમનું કાર્ય જારી રાખ્યું મરવા તરફના ઉદગને ઉકરે નાંખી આવનાં એમને જગ એ કેપારી નહોતી છૂટતી. પ્લેગિયાના પ્લેગની ગાક પર શેક કરતાં ચેપ લાગવાની સહેજ પણ ખીક એમણે ન ગમી

આ બાલુ કાચરમ પામે વીસત્રીસ વિદ્યાર્થીઓથી ગાંધી-આશ્રમની રથાપનાની વાતો સંભળાતી હતી. મુરોપીય મુદ્દની વાત જવા દઈએ તો પથ પથે ખેડામાંથી ગાંધીજીએ કરેલા સત્યાગ્રહની અને સરકારી દમનના દ્રઢમુદ્દની વાતો આવતી હતી ને અહીં પ્લેગનો વટોળ ફૂંકાતો હતો રાજ-બ-રાજ પ્લેગનો વાવડ વધે જતો હતો. નદી ને તળાવ વચ્ચે ગામ ધેરાયેલું પડ્યું હતું મુઠાં બાળવા દૂર ન જવું પડે માટે પાચપાંચ અમ્માનો એકસામટો ભિમ, કરવા પડ્યાં હતાં અને છતાં 'તુ જ ને હું આણું છું' એવું કહેનાં ટપોટપ વહી જતાં મુઠાંઓને પૂરેપૂર્ણ બાળવા થોભાય એમ નહોતું. પહેલું મુઠું રમશાને પહોંચે એ પહેલાં તો બીજાં એ તૈયાર થતાં હતાં એટલે ધણાંબગ મુઠાંને અધૂર્ણ બાળીને નદીમાં વહેતાં કરવાની કપરી સ્થિતિ વાગવાર બીજી થતી હતી. રમશાનમાં ને ગામમાં પાંસળોંઓ ગણી શકાય એવાં મુઠાં-ભુખ્યાં હાડખાવાં ફૂંટનાં મોમાં હાડકાં લઈને આમનેમ ધૂમતાં આખો ગત અને કવચિત દહાડે પણ 'હા...હાઉકે...હા...હા'ની લાપ'કર ગોઠવ્યક ચીમો પાડી ગયાં હતાં. પ્લેગના ઉદગનો દગ ઉકરે જમતો હતો, ચાંચડો ઉપદર વચ્ચે જતો હતો ને દિગ્ગતો પવન જોડ્યો ફૂંકાતો હતો. સરકારી મદદની આરા નિષ્ફળ નીવડી હતી ને પ્લેગથી બચવા હચ્છનારે ગસો મુખવચ બાવળા જેટલે દૂર જવું પડતું સરખેજ-અમદાવાદને સંધની નહોતી પાકી સડક કે નહોતો મોટો-અવહાર અકર્માનને સમયે 'જમીન માપવાની' જિગર કરી શકે અચર ગાડામાં એમીને 'કચુક કચુક' કરતા ને ખાડોડગથી

ફૂદતા માકામા ચારચાર કલાક સુધી હાડખં ભાગી નાખતી વેદનાં સદન કરી શકે એ જ અમદાવાદના સરકારી દવાખાનાની સાગવા મેળી શકે એવા એ જમાનો હતો.

એટલે તમીચી સાગવારને અભાવે ને વરતીના અણુધાર્મી વધાગથી ફેવાયેલી અસ્વચ્છતાએ પ્લેગનો વેગ વધારી આપ્યો. રોજના મેએમને બદલે ત્રણ-ચાર મુઠક બાળવનો કમ હવે રાજિદા બનતો હતો. જોતજોતામા પ્લેગનો આક્રોધ ત્રણસો ઉપર પહોંચી ગયો. છેલ્લા એ માસનો એ વણુનોધ્યો આક્રોધ પ્લેગ નું ચક્રવર્તિત્વ સામિત કરતો હતો. પ્લેગની કૂચ અન્યેય ને અફે હતી.

હોપેલસીના સનાતન હર્ષના દિવસો પછી પ્લેગ ના શોકસભર વાતાવરણ વચ્ચે પસાર થઈ ગયા ટેટા-ફેટાનો તો એ જમાનો જ નહોતો એટલું આમ જનતાનું એ કાળનું સદ્ભાગ હતું પરંતુ વાસણના ચક્રચક્રને અનુપૂર્ણતા અનેકવિધ પકરાવભર્યા ભડારના ઉત્સાહનું એકેય મઠકુ માર્યા વિના ને બાગલા ને ટેકવે ને બારસાખને ગોખવે, આશજાને ને જોગડાને અજવાગતા તેનઅર્થા કોડિયાની એકે પ ઝગમગતી જ્યોત વિના પસાર થતી દિ' વગરની દિવાળી જોતા લોકોનું હૈયું ટ્રી ભય પેસતું વર્ષ પછી મોતની ઘેરી છાયામા પસાર થઈ ગયું અને ભાર્ગમીજનો દિવસ પછી માસ્તરબાપાને અને ગામસમરતને કતન નો દિવસ નીવડયો. એ એક જ દિવસે સાથે જ ના-બાગ રનેહીઓને સ્મશાનમા સુવાડતા આખા ગામનું કાળજી કળી ઊંડું સગ્ગેજના પાંચે સ્મશાનો બાઈ-મીજના એ ભવકરે દિવસે અખંડ ને અવિરત ભડ-ભડ બધ્યે ગયા.

ત્રીજ-ચોથના દિવસો કેક શાંતિથી પસાર થયા ને સાબપાયમના દિવસે પ્લેગના જીવાળે વળા પાછો ગયો નો ખાધો.

તેમ છતાં એ દિવસનું સવાર માસ્તરબાપાને મન એક ધન્ય પ્રજાત હતું એ સવારે માસ્તરબાપા પોતાના વીસ દિવસના કૂણા-કૂવડા વારસ-પુત્રને પહેલી જ વાર નીરખવાનાં હતા. નવથી સાડાસવા

અમૃત ચોષકિયામા પત્ની અને પુત્રને તેડીને આવતા ગમ્તામા જ એમને ટ્રેક વિચાર આવ્યો ને એ અર્કયા સાથે એમની બાર વર્ષની દોકરી નાના ભાઈને લઈને ધોળાં ડગા બરી રહી હતી.

“જો તો મહેન આગળ જઈ ને ઘર ઉઠાડ તો!” વિચારમા લથડતા પચે પુત્રીને ઉદેરીને એ બોલ્યા.

પરંતુ વળી પાછા ફરે વિચારે એ રોકાયા ને એમણે જૂમ પાડી.

‘મમ્મ, જગાં બીજી ગ્હે તો, લે, ભાઈને લે, દુ જ જાઉં છું.’

પત્નીએકે ડગલા આગળ વધેની મમ્મ તરત જ બાપુજીના ફરમાને રોકાઈ ગઈ બાપુજીના હાથમાં ફૂંચીઓતું જૂમપુ મૂકતા ને પોતાના હાથમા ભાઈને ઊંચકી લેતી બાપી સાથે ફરી પાછી ધોરા ડગલા બરતી મમ્મ બાળક-ભાઈને ‘બચીઓ બરતી ચામવા ભાગી.

ઝટપટ થોડાં આવીને એમણે બારણું ઉઠાડ્યું ઉબરમા જ એ સ્તબ્ધ બની ઊભા રહ્યા એમની શમ સાચી ફરી હતી મગમગ એકાશી વચ્ચે ઘોળા તરફડનો પ્લેગનો ઉદર પડ્યો હતો. ધડીક ખમ-ચાઈ ને એ બીજા રહ્યા તરત જ કાઝા મદલી પ્લેગનો ઉદર નિગિયા પર ચઢાવી પચિયાબેર પામેના ઉકરડે એ નાખી આવ્યા આવીને સર્વપ્રથમ ઉદર પડ્યો હતો એ જગા પર ગયાસનેલ છાતી ઉપર ઉપરનું લોપણ એમણે માળી મૂક્યું કદાચ છે ને પત્ની આપે ત્યારે ઉદર પડેનો દેખે તો એને પ્રાસકો લાગે એવા પૂર્વકદિપત વિચારે જ એમણે પુત્રી કે પત્નીને ન જવા દેતા પોતે જ વહેલા ઘેર જવું ઉચિત ધાર્યું હતું.

“એ આવત ને જોત તો એને પ્રાસકો ન લાગત.” માસ્તરબાપા વિચારે ચઢ્યા.

‘સારું’ થયું ને કે દુ પહેલો આવ્યો? મમ્મ તો બીચારી ગાય એનું બીચારીનું મળુ રૂ? ઉદર જોત જ એ તો બી ગરે.”

પુત્ર પુત્રી ને પત્નીના પ્રવેશે એમની વિચારમાળા તૂટી જઈ જતા આસતેનની ગંધ હજી મળી નહોતી માસ્તરનાપાને પચિંધાગે જોતા જ પત્નીએ કારણ પૂછ્યું

‘આ જરા ઝળચે ગયો’તો” બાલના વસવાટની અસર માસ્તરનાપાના શબ્દોમાં તરી આવતી હતી

“આ જરા ના’રાનું પાણી દેજો તો મહેન ?” મમ્મને ઉદ્દેશીને એમણે કહ્યું

ગામડાગામમાં ખુ ની જમીનમાં ઉકરડે-અજર ગયા પછી પણ નાહ્યા વિના ઘરમાં ન આવતાને એમનો નીમ હતો પરંતુ અત્યારે તો એ માત્ર કાગળ જ હતું

મમ્મ અંદર પાણી લેવા ગઈ ને બળતા આસ-તેયની ગંધ એનાથી છાતી ન ઝડી

“આપુ આપુ, અહીં કાઈ બને છે” મમ્મથી બોલી જવાયું

“કાંઈ નહિ બેન, એ તો જરા આસતેન ટોળાયું હતું તે બાળી મૂક્યું ગંધાય નહિ ને, માટે” માસ્તરનાપાએ વાત છુપાવી.

કોઈ દિવસ નહિ ને માસ્તરનાપા આજે જૂઠું બોલ્યા હતા

“શા માટે ? ખરું કહ્યું હોત તો શો વાધો હતો ?” પુત્રી ને પત્નીથી છુપાવેલ વાત માસ્તરનાપાના હૃદયમાં ચિત્તાવેખની જેમ રોતરાઈ ગઈ

‘એમ કંઈ જ માત્ર પેગ ચોડા જ ચોગી પડવાનો હતો ? તો પછી મને જ એ કેમ લાગ્યું ન પડે ?” માસ્તરનાપાના હૃદયમાં પેગની ભયંકરતાની પહેલી જ વાર બીક લાગી

એ આખો ચે ગત માસ્તરનાપાને પેગના જ વિચારો આવ્યા કર્યા પોતાને જ દાણે પોતાની કાંધ પર ચડાવીને સ્મરતાને પડોચાડેના નર્મ મુકલ સજી વન મળે આખ સ મે જાણે નારી ઊડતા રવંધી બેખાનીમાં જાણે કોઈ ને એ મગની વખતે આગુ પાણી ટોતા હતા તો કોઈના રવંધોને આશ્વાસન

દઈ ગયા હતા વગસતો વગસા પવનનો મુસવાટ બળતો ચિતાઓના બાકાડાટ, મગતા માણસનો વચવાટ ને રેલોઓના તલસાટ વચ્ચે ખ્યાલ એ ચિતાનાં લાખા ઝોઢી રહ્યા હતા તો કયાંક બળતા મળને મસાણા વાંસથી બોગે બોગેને બાળતા હતા કોઈના ‘કૂચ’ નદીમાં પધગવતા હતા તો કોઈકે શમ અધમ્યુ બાળીને નદીમાં ધકેલેવી દેતા હતા

લાભપાયામની આખી ચે ગત માસ્તરનાપાએ સપૂર્ણ અરવંધતાથી પસાગ કરી છડેનો દિવસ પણ એવો જ ગયો ગીચા તાવની દહેશતે એ દિવસે માસ્તરનાપા ગામમાં જઈ ન શક્યા પેગનો બોગ થવાના બચકાગ આખો દિવસ એમને સભળા રહ્યા અને સાતમની સવારે બધાના-અને ખૂં પોતાના-આશ્રય વચ્ચે પેગની ભયંકર ગાંઠ પોતાની બજવમાં બપોસી આવેલી જેઈ માસ્તરનાપા ચોટી ઊઠ્યા

અનેક ઉપચારો કરવા છતાં પણ વ્યાક્રમ-નોમના દિવસોમાં તાવ અને પેગની ગાંઠ વધે જ ગયા માસ્તરનાપાનો ભય વધારે દૃઢ થયો અનિદ્ર બાવિનાં ચિદ્ધ એમને જણાયા લાખાં સપૂર્ણ માનસિક અને શારીરિક નિર્મળતામાં મૂક્યુંતો ચોક્કસ પડમાર એમણે સાંભળ્યો પોતે હવે નહિ જ બચે એવી દૃઢ ખાતરી એમને થઈ ચૂકી

પુત્ર પુત્રી ને પત્નીની સોપણી કાકાના દીકરાને કરીને દશાગની સવારે એ લવંગીએ ચડ્યા

“એ આવત ને જોત તો એને કાસો કા ન લાગત ? એ અવન ને જોત તો એને પેગ ન લાગત ? એને પેગ ન લાગત ? એને એને એને .” સાંજના સાત મુઠી એ લવંગી આલુ જ રહી

સાત-સાડામાટે એમણે આખ ઉધારી ને બાળક-પુત્રને જોવા માગ્યો ગડની ગડની મમ્મ નાના બાઈને બેચરી લાવી માસ્તરનાપાની છાતી પર બેસાડી ગઈ નજીયાર વર્ષોના માથુ એવામાં જ મમ્મને હતો, એને પગ બોલાવીને મમ્મનાપાએ ખાતલા પર બેસાડવા મમ્મ અગળામાં મમ્મના બાથને બેચરી બાચીને મમ્મને એને ચખ નાના બાઈ પ મેખાવામાં એસડો

બન્ને પુત્ર-પુત્રી ને પત્ની સાથુ છેલ્લી વાર એમણે ટીકી ટીકીને જોઈ લીધુ પછી ધીરે રહીને બન્ને પુત્રોને એક એક ચૂમી અવાજ ન થાય તેમ લઈ ને બંનેને નીચે મૂકવાનો પ્રયત્ન એમણે કર્યો બાપુ તો પોતાની મેળે જ નીચે જિતરી પડ્યો, પથુ નાનાને ઉતારવા જતા માન્તરબાપાના હાથ છટકી ગયા, બાળક નીચે પડી ગયો આખો રિયર બની ગઈ ને હેઠઠ પર મૂલ્યુનુ રિયર રિમત ચમકી જીક્યુ માણસની આંખને લીધે નાંચે મુઠકુ કાઢતુ અથ કથ હતું મીંચે દિવસે સવારે રમચાનની બળતી ચેહમાં પથુ અદ્વાદપ આમસેવાના સંતોષનુ ધેરુ

રિમત માન્તરબાપાના મુખ પર ઝગઝગ હતું

દેવજીડી એકાદશીના એ અમંગળ પર્વદિને ચેહની પ્રત્યક્ષારી જવાબાઓ વચ્ચે બગતા ચમત ઊંચાનીચા ચતા હાથપગ વચ્ચે, ગગેરગ ખેચાઈને તતડી જીકતી ચામડી વચ્ચે ચમચાંચી ઘડીએ-પગને છૂટતી પાણીની પિચકારીઓ વચ્ચે ને પ્લેગની ફાળી જીકતી ગાંઠના તડતકાટ વચ્ચે સરખેજનાં એ યાંચે રમચાનો મરનાગના રકતો રવજનો અને જોરથી સુસવતી રીત પવનનહરીઓ સાથે મૂલ્યુનુ ધેરુ ગીત અનેક સરે ગાઈ રહ્યાં હતાં

અનુભૂતિ

ઉંઘાદી ફૂળનો જે તરન વિનસતા મીઠમ-મધ્યાહ્ન-કાળે તે તો તારા જ સરો ચતી પરભૂતિકા માત્ર તેમા નિમિત્ત પત્રે પુણે વસતે પરિમતવસને તું રવથ મરત ખીરે નાંચે જહરે પ્રસન્ન રિમત રમણુ મહી, વૃક્ષ તો નામ માત્ર જાતે તું મન્દ્ર ગાળે નહિ જ જલધિએ ધીરંગમીઁ ધોષે નક્ષત્રો રાસ એને નહિ યદ્યુધરા રાસ તારે જ બાળે સંસાર સંગીતકર્તા તવ કવન મિથે સરિનો શબ્દ તારો હું જે ગાઉ ઉચારુ તવ તવ સહુ તે શબ્દ એકકે ન મારો

તે તારુ ગીત ગાવા નિષ્પિત સ્જનની એ જ વીણા બનાવી ને ત્યા રવે રવે રવમાલે સહુ રજુઝણતા તાર સાધેન કાઠી બધાયો તાર હું જે નિમિત્ત રવ પૂરુ અગુલિરપથ પામી સવાદી ગીત તારી રુચિ અનુસરતુ જીકતુ બાળ્ય ગાણ

હો ત્યા સામર્થ્ય તારુ અનુપમ ગીત ને તારઝમાર તારો કિન્તુ વાસે સૂરીનો અનનુભૂત તને કમ્પ તો માત્ર મારો

ધારણાર્થ

છુટકારો

● શ્રી. નવીનચન્દ્ર પંડ્યા

મારી કયા હું દોને જઈને કહું? કોણ સાંભળશે? પણ મારે ક્યાં એની પરવા છે? મારે તો મારો ઊભરો જ ઠાલવવો છે. ઝરણું પથ્થર ફેંડીને પણ પોતાના પ્રવાહને આગળ ધપાવે છે, ત્યારે મારું આ હૃદય કાંઈ પથ્થર નથી, તો પછી એમાંથી લાગણીના ધોધમાર પ્રવાહ વહે એમાં શી નવાઈ? એમાં હું શું કરું? એ ફૂટકા કરમતી કયા કહેવી જ રહી, નહિ તો મને ભય છે કે હું અંદર ને અંદર જ ગૂંઝાઈ મરીશ. પણ મેં આજ જ આ મુહૂર્ત કેમ સાધ્યું? કહું? કારણ કે બપોર પડ્યા પછીથી સૂરજ આટલો પ્રખર લાગે છે, બાકી સવારમાં તો દિવસ આખો કેવો ઉદાસ લાગતો હતો! જાણે એને એના કાંઈ સ્વજનનો વિયોગ થયો હોય! અને એને ઉદાસ દેખીને મારા આ સદા ઉદાસ રહેતા હૈયાની ઉદાસીનતા વધી પડી. મને અકાળમથ્થ થવા લાગી સૂરજ તો શોધ્યાય જડતો નહોતો. આણું અંધારું છવાઈ ગયું હતું; એટલે પછી એની અસર થયા વગર રહે? અસર થઈ અને મારાથી તમારી પાસે મારું દિલ ખોલી દેવાયું, પણ એ દિલ ગમે ત્યારે પણ ખૂલવાનું તો હતું જ, કારણ કે અંદર રહ્યું રહ્યું એ ઉછાળા મારતું હતું—પેલા ઝરણુની માફક જ. ફેર એટલો કે ઝરણું રમતયાળ હતું અને દિલ ઉપર અસર જતાં હતાં, બાકી બન્નેની બહાર પડવાની તમન્ના તો સરખી જ હતી.

તમે રખે ધારતા કે આ મારી પોતાની કયા છે. ભલા, એ તો પેલી કમનસીમ ચંદ્રિકાની કયા છે. વર્ષો પર એણે મને આમ જ કહી હતી. એ વખતનું આખું ચિત્ર મને યાદ છે—બરાબર જ. અને ન્યારે આ લખવા બેઠો છું ત્યારે પણ એ ચંદ્રિકા તો જાણે પાસે બેઠેલી જ દેખાય છે. એ જ

એની બોલવાની ઢબ, એ જ એની બેસવાની ઢબ, એની એ જ વખતોવખત ચૂપ રહી જવાની ઢબ, એ બધું હું જાણે આત્યારે આ પળે જ અનુભવનો હોઈ એમ મને લાગ્યા કરે છે.

યાદ છે કે તે દિવસ રવિવારનો હતો. સાંજ સાધારણ રીતે ખુશનુમા હતી. હું એની ખૂંચસૂતીનો બહુ ખ્યાલ નહોતો કરતો, પણ બેઠો બેઠો એનું રંગીલાપણું નિહાળતો હતો. અને ત્યાં ચંદ્રી આવી—નીરવ પગલે. એના વાળ બહુ સરસ રીતે ગૂંધાયેલા નહોતા. કેટલીય લોકો એના મુખ પર રસળતી હતી. કપડામાં પણ આકર્ષણ બધું નહોતું, પણ મોઢા પર અનુપમ શાંતિ હતી. જાણે દુઃખ પી પીને રીઠી થઈ ગઈ હોય એવ સ્વાભાવિક જ પહેલી નજરે ખ્યાલ આવે, એવી એની કાન્તિ હતી.

“રાણુભાઈ, તમે શું કરવા નકામો આમલ કરો છો? તમે એ સાંભળીને શું કરશો? નાહક તમે પોતે દુઃખી થશો. અને દુઃખ એ એક એવો એપી રોગ છે કે જેને ઊંડે એને બેહાલ બનાવી મૂકે.”

“ચંદ્રી, ન્યારે હું તને મારી બહેન જ માની બેઠો છું. ન્યારે મેં તારા દુઃખમાં લાગ જ લેવા માંડ્યો છે, ત્યારે મને આમ કાં રોકે છે? બહેન, તું નિશ્ચિંતે એ કહે. બનશે તો એ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીશ, અને નહિ બને તો છોડે એમાં સમભાગી તો જરૂર જ થઈશ—એકે કરતાં બે ભલા.”

એ ચંદ્રિકા કોણ હતી જેના જીવનમાં હું આટલો રસ લેવા પ્રેરાયો? એ હતી તો એક સ્ત્રી—પણ અજાણ સ્ત્રી હતી. ન્યારે એ પહેલવહેલી માલ-વિકા—મારી પત્નીના સખીદાવે મારા ઘરમાં દાખલ થઈ ત્યારે જ મેં એનામાં કાંઈક અનેરું જોયું હતું. પહેલી

જ નજરે મને લાગ્યું કે આ સ્ત્રી કા તો કુખની ચક્રીમા પિસાયેલી છે કા એનો સ્વભાવ જ બળેલો છે મે માનવિકાને એ બાળતની પૂછપરછ કરી નેઈ, પણ મને એમાથી ખાસ જાણવાતું મળ્યું નહિ

મને યાદ છે કે હરહમેશ જ્યારે હું આફ્રિકામાથી સાજો પાડો આવતો ત્યારે ચક્રિકા મારે ત્યાજ બેઠેલી હોય ઘણખરુ તો લગભગ આખી નપોર જ ત્યા ગળતી એમ મને માલવિકા તરફથી જાણવા મળ્યું હતું મને લાગ્યું કે એ બોચારીએ એવું બપડર એકાન્ત નિહાળ્યું હોતું જોઈએ કે એનાથી હવે જરાક પણ એકાન્ત સદન નહિ થતું હોય માલવિકાની હાજરી વચ્ચે અમારે વાતચીત સરસમાં થતી એના એકેએક બોનમ મને માત્ર વેળા જ માલમ પડતી એ શક્ય છે કે કદાચ હું વધારે-પડતો લાગણીપ્રધાન માણસ હોઉં એટલે આવા નવાનોખા વ્યક્તિ મારા મગજમા ઊત્કતા હોય પરંતુ હું છેક ખોટો નહોતો જ

આખરે એક દિવસ મારાથી ન જ રહેવાયુ ધણી દિવસથી હું એના સબધી વિચાર કરતો હતો પરંતુ ખાસ એવું કશું કારણ મળ્યું નહિ, એટલે પછીથી આજ એના મુખેથી જ સાબળતું એમ નિશ્ચય કર્યો

‘ બહેન નમે આમ સલા કા વિલાયેના દેખાઓ હા ? કાર્ક દિવસ મે તમને સાચું હસતા તો જોવા જ નથી જ્યારે પણ હસો છો ત્યારે કાર્ક પણ ઝીણી નજરે જોનાર તરત કહી આપે કે તમે ખોટું હસો છો-હસવા ખાતર જ હસો છો

‘ રાજુભાઈ, એ વાત જવા દો જેમ છુ એમ જ રહેવા દો, નહિ તો પછી તમે મને આગવી થ નહિ જુઓ

‘ હીક ’ એમ કહી મે તે દિવસે તો વાત પડતી મૂકી પણ મને મનમા એક વખત થયેલી ચટપટી એથી દૂર ન થઈ આખરે એક દિવસ તો એને ત્યા જઈને મે ખાસ આમહ કર્યો કહ્યું કે, બહેન, જ્યારે આપણા જીવ એક થયા છે, અને હું તમારું

કુખ જાણવા અધીરો થયો છું ત્યારે તમને શો વાવો હોઈ શકે ? હા, જો તમને એથી વધુ કુખ થતું હોય, અગર મને એ ન કહેવાય એવું જૂથુ દઈ હોય તો હું તમને વધુ નથી કહેતો ’

કદાચ એણે મારા સ્વરતું આજીવ પારખ્યું હશે એટલે એણે તરત કહ્યું, ‘ ના ના, રાજુભાઈ, માફ ન લગાડશો હું તો માત્ર નાહક તમે કુખી થાઓ, તમારી આખમાથી આસનું ટીપ્પું પડે એ મારાથી ન જોવાય, એવંસા મારે જ કહેતા અચકાતી હતી પણ હવે મને લાગે છે કે એ ઊભરો કદવો જ પડશે જોઈ છું કે હૃદયનો બાર જરાક હળવો પડે છે ! ’

અને પછી એક દિવસ હું અને માલવિમ ભેળ્ હતા ત્યારે એ આવી મને લાગ્યું કે એ આજ કરી નિશ્ચય કરીને આવી છે અને આજે તો એણે પોતાની જાતે જ એ વાત ઉપાડી ધીમે ધીમે અમે સહુ એની વાતના વાતાવરણમા ધ્રુમરાતા ગર્વા વમળ પર વમળ આવતા ગયા અને અમે પ્રતીકમા તળિયે તો ધરીકમા ઉપર એમ ફૂંકા ખાવા લાગ્યા એણે તો એની વાત સાવ સાદી રીતે કહી હતી એક અનકારનો ઉપયોગ કર્યો નહોતો કે નહોતો એણે કાર્કના દિનમાં દયા ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન સુદ્ધ કર્યો અને તો એનો ફૂંમો બહાર કાઢવો હતો એટલે એ ફૂંસકે ફૂંસકે બોલતી ગઈ અને તું એ સર્વને જાણે પા ગ્લો આખરે એની વાત પૂરી થઈ એ કહી રહી, અને પછી પછી મને એની આખોમા એક પ્રકારનું બહારપાણું માલમ પડ્યું હું ગભરાઈ ઊઠ્યો કે હવે આજીવ શું થશે ? પણ એણે તરત જાત સમાતી લીધી આ સ્ત્રીનો એના મન પરનો, એની જાત પરનો કાચુ જોઈને તો હું અવાક જ થઈ ગયો

પણ એણે એમ જાતને દળાવી લીધી એવું પગિણામ જડુ ખરામ આવ્યું કે દિવસે દિવસે જોતો ગયો કે એની કાવા વસાતી જાય છે વારનાર મને લાગ્યું કે હવે જીવનસમામ ખેતવ ની એની હામ દિવસે દિવસે ખૂટતી જાય છે, એ દિમત હારતી જાય

છે. વૃષ્ટોવખત મેં એને ધીરજ ધરવા, માથે પડ્યું તે સહન કરવા કહ્યું અને માલવિકા જોડે કહેવડાવ્યું. પણ ખરું, પણ એ બધું બ્યર્થ હતું. એક દિવસ એમ જ એ એની ગૂંગળામણમાં જ સમાઈ ગઈ, ગૂંગળામણમાં જ ખૂંપી ગઈ-એણે ગૂંગળાટને જ એની કાયા બનાવી દીધી હતી.

પણ રે! ગૂંગળામણ એને સમાવીને જ પી નહિ, એણે હવે મારા પીછા પકડ્યો હતો. મને લાગ્યું કે હવે એ મને કેમે કરીને છોડશે નહિ. મને વારેવારે એ પજવવા લાગી, અને એમ હું એને શરણે થતો ચાલ્યો.

કેટલાં વર્ષો પૂર્વેની આ કથા છે. તે દિવસો મારી જીવાનીમાં વહતા હતા. હું લાગણીઓના પૂરમાં વહેતો હતો, હું એમાં સદા મસ્ત રહેતો, અને ત્યાં પ્રવેશી ચંદ્રિકા. મેં એને જોઈ, અને મેં એનામાં ગારા પ્રતિબિંબ જોયું કેંક નિહાળ્યું. મેં એને વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો, એ ઉકેલાઈ, પણ પછી તો હું એના મધ જ ચર્ષી ગયો. એ મને એવું કુઃખદં વારસામાં સોંપતી ગઈ કારણ કે એણે એકલીએ ઘણાં વર્ષોથી એને સહન કર્યું હતું. એની કમર નમી ગઈ હતી, એટલે એ બોલે મારા પર ચઢાવી 'હારા' કરી બેસી ગઈ-ચાક ખાવા. મેં એ બોલે ઉડાવ્યો, ત્યારે પૂરી હોશમાં ઉડાવ્યો હતો, મેં કાંઈને માટે કાંઈક કર્યું છે એવું આહું આહું જ્ઞાન હતું; પણ પછી તો એ મારા પર જ ચઢી બેઠો-મારો જ બની ગયો, કેમે કરીને જીતવવાની એણે ના જ પાડી. હું ઉતરણો, હું હારી, અને આજ વર્ષોથી કુઃ એને વહી રહ્યો છું. મને લાગે છે કે એ અમર રહેવા સર્ગથી છે, કારણ કે આજ એને હું તમને સોંપીશ, અને જીવંતના હમ ખેંચીશ. તમે એ વહેશો. હું જરાક પગ લાંગા કરીશ અને એમ એ તો ચાલુ ને ચાલુ જ અર્નાત-કાળ સુધી-રહેશે.

પણ જા ના! હવે વધુ સહન નથી થતું, હવે એ બહાર આવવા ઉઠાગા મારે છે, આજે ઠીક મોકો ગળી ગયો છે. પણ એની બહાર આવવાની

એટલી બધી ઝડપ છે કે એને ક્યે રસ્તે કાઢવો તે મને સંકટ નથી. આસુ તો બેઠાએ એટલાં-ઘણીએ વખત સાચી-એટલાં બધાં કે હવે તો એ લગભગ ખૂટી પડ્યાં છે એમ જ કહું તો ચાલે. મને માત્ર એક જ કુઃખ છે-ચંદ્રી ગઈ એવું નહિ, એ તો બીજું છે જ. પણ આ કુઃખ છે એથી ય વધુ તીવ્ર. એ છે આ મને થાય છે કે કુનિયામાં કેટકેટલી ચંદ્રીઓ આમ રિયાતી-પીડાતી હતી? કાણ એમને છોડાવશે? કાણ એમને સાંભળશે? મેં તો હજારોમાંથી-અસંખ્યમાંથી કેવળ એ એક જ ચંદ્રીને સાંભળી છે. પણ બાકી રહી તેમનું શું? એમની ગાથાઓ આથી ય વધુ કડુણ હતી? હું તો પેલી ચંદ્રીને વારંવાર કહું કરી ચક્રો નહિ-કેવળ સાંભળી રહ્યો. જ્યાં સુધી એણે દેહ ધાર્યો ત્યાં સુધી એના કુઃખમાં બાળ લેવાનો દંભ કર્યો-એને આશ્વાસન આપ્યા ક્યું, પણ એને એમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન સુધા ન કર્યો-ન થયો. અને એ તો એમ જ માત્રી ગઈ. પણ આ બધાનું શું? મારા આ બધા વિચારો કોનાથી કિલાશે? પ્રભુએ એક પણ હલક નહિ પ્રગટાવ્યું હોય? ખરું પૂછો તો આશા અને એ આશામાંથી જન્મતાં આનંદ દિવસ વગેરેને તો મારે અનેક ગાઉનું અંતર છે. જીવન આખામાં કેવળ આશાઓ જ ધર્મે રાખી, પણ કદી એમણે મૂર્તિ સ્વરૂપ ન લીધું. એમણે તો માત્ર મને લાખો નિરાસાની જ ભેટ આપી છે. હવે એ ચમજળ પાછળ હું શા માટે કાંઈક મારું, હવે, જ્યારે જીવનસરિતાના પગથારે-ઉંઠે પગથિયે આવીને બિભો છું ત્યારે? શા માટે એવો ખોટો મોહ રાખું? હવે તો માત્ર એક સ્થિતિ વાર છે-સંવન નીચો નમી ફૂંકી મારું એટલી જ. ફૂંકી મારું એટલે આ કુનિયા મોહમાયા, દંડકુનિયા જરેલી જીવનસરિતાને છોડાણે જઈને પેલી સ્વર્ગજાને કાંઠે નીકળવાનો. આશા છે કે ત્યાં કદાચ મને નિરાંત વળે. રે આશા!

પણ હવે વધુ નથી જીવવાનું. હવે મારો કારે જ છૂટકો.

ચંદ્રિકાનું બાળપણ કેમ ગયું એ બહુ તોષવા સરખી વસ્તુ નથી. પણ બાળપણ છોડી ન્યારે

કિશોરાવરધામા પગ મૂક્યો તારે એ મદ્ય ચનરાક
ગચ્છાવા લાગી એની સખીઓમા એ અગ્રણી હતી
ખીનતા ભાવ, લાગણીઓ, હૃદય સમગ્ર એ અને
પોતાને માટે ભર્મિઓ, સ્વપ્ના અને નરી તરેહની
આચાઓ ધરી રાકે એટલુ એણે શિશુલુ લીધું હતુ.
પણ મારે કખૂન કરવુ નોઈએ-નો કે હુ એને
અન્યાય નથી કરેનો છતાં પણ-કે કાંઈક વધુપડતી
વ્યવસ્થા એ હતી એ કિશોરાવરધા છોડી મુખાવરધામાં
પ્રવેશી પણ જેમ જેમ વર્ષો વહેતા ગયા, જેમ જેમ
ઉમર વધતી ચાલી, જેમ જેમ એની વિચારશક્તિ
ખીનતી ચાલી તેમ તેમ એના દિવાસવપ્નો પણ
લખાતા ચાલ્યાં એ કાડભરી હતી એણે કાંઈક
ભ્રમ ગો રચી કાઢ્યા હતા ધીમે ધીમે મૌઘ્ય
ધૈવનમાં પ્રવેશ્યુ એની આશાઓને, ઉલાસને,
ભર્મિઓને પણ નોખન આપ્યુ એ યનગની રહી
પછી એણે શુ કર્યું ? એણે મધુગતમ કલ્પના રચી
કાઢી-જે કલ્પના અનેક ધૈવનાઓને પ્યારી હોય
છે, જે કલ્પના પર અનેક યુવનીઓ પોતાનું ધૈવન
ઓઠાવર કરી દે છે, એ કલ્પના એણે ય સેવી
એને પતિ નોઈતો હતો પતિ ? ના, એના પુરા
અર્થમાં તો અનમત નહિ એને નોઈતો હતો કે
જીવનસાથી, કે જીવનસામા-જે એને ખમે હાથ
મૂકીને આ જીવનપથને સુગમ ને સરળ બનાવે
એણે કેટકેટલા ચિત્રો કાઢ્યા હતા.

“ મધુરી, હવે જ તારી વાત છે મને ચીડવ
ચીડવ કરતી હતી ને ? હે, હવે તુ જ લેની જ ”

“ તો તું એમ માને કે કે હુ તને હલુ પણ
છોડીશ ? હુ તો તને પગન્યા જ કરવાની ! ”

“ પણ તુ તો ચાલી ને ? મારી પહેલા ? ”

“ ચક્રી, એમા હુ શુ કરુ ? મે કાંઈ એાછી
જ ઉતાવળ કરી છે ? ”

“ નો પાઠી ફરી ભેડી ! તે તારી ઈચ્છા જ
નથી ? કહેની, કેમ મૂગી વઈ ગઈ ? ”

“ ચલ ચલ ગાડી ”

“ પણ, અરે મધુરી, તુ મને કહીશ ? તારા

‘ એ ’ તારી બેઠે પહેલી શી વાત કરે છે ? તને
કેમ બોતાવે છે ? ”

“ એવુ એવુ શુ બોલતી હશે ? તારાથી કાંઈ
ઓછુ જ છાનુ રાખવાની હુ ? ”

“ એક વાત કહું બેન ? ”

“ પગવાનગીની જરૂર છે ? ”

“ તને એ પ્રતોદ ગમે છે ? સાચુ બોનને
હા ! ”

“ તે તો બોયા છે ને ? તુ જ કહે ને ? કેવા
છે ? ”

“ એ જેવો હોય તેવો મારે ઓછુ જ પરચુડ
છે ? જઈને મળવુ છે તો તારે અને પસદગી મારી
પૂઠે છે ? બોલને, ગમે છે તને ? ”

“ તે કાંઈ અમે પહેલવહેલા નથી મળતા મે
તો એમની સાથે આ પહેલા વાતો મુઠાં કરી છે
મને તો એવા ગમે છે.. ”

“ અરે એ સુધા ! એ પ્રતા ! તમે બધાં અહીં
આવો ”

“ શુ છે ચક્રી ? કેમ બધાને એકઠા કરવા
માગ્યા ? ”

“ આ તારી વાત કહેવા રતો તને તારો વર
ગમે છે ને ? પકડાઈ ગઈ, સપડાઈ ગઈ હવે જ તારી
વાત છે ”

“ ચક્રી, એક વાત પૂછુ ? મને અહોનિશ તારી
ફિકર રહે છે કે હે બના ભગવાન ! આ મારી ચક્રીની
મસ્તી, એનો આ તરવાડ, એનો આ ઉલાસ-એ
બધુ તુ અખડ રાખજે કાઠીનીય આશા તુ ભાગીશ
નહિ ”

“ બહેન, મને ય મારા ભાગ્યની ચિંતા થાય
છે કાણુ મળે એનામા શુ થે ચિંતાયેલુ હશે ? ”
એ પણ ચલીર થઈ ગઈ

અને એમ એ એની સખીઓમાં અતિપ્રિય
હતી એ સર્વકળાસ પન્ન હતી એની સખીઓમાં

અનેકની એ યુગ હતી. ચિત્રો દોરતાં તો નહોતાં આપકતાં, કદપનાને પીંછી દારૂ મૂર્તિ નહોતી કરી શકતી, પણ એ ચિત્રને એઈ શકતી હતી ખરી. ચિત્રો જોતાં-એને આવડતું હતું. પણ એ જોટ એની પુરાઈ ગઈ એના સંગીતથી એનો મોઢો સ્વર તો હજુ મારા કાનમાં યુંજી ઊઠે છે. યાર છે તે પ્રમાણે એણે મને એમ પણ કહ્યું હતું કે શાળામાં દર વખતે પહેલું ધનામ એને જ માટે મુકરર થતું. મેં એનો અનેક વેળા લામ ઉઠાવેલો, પણ એણે પાછળથી એની આ સાધ્ય કળાને પણ તિલાંજલિ આપી હતી.

આખરે પેલી ધડી આવી - જે ધડી માટે એ દિવસોથી રાહ જોઈ રહી હતી તે. માતાથી એનું યોવન હવે સાંખ્યું જતું નહોતું. 'હોકરી તો એને ઘેર જ શોભે' એમ એમના મગજમાં ભરાઈ બેઠું હતું. એમણે ચંદ્રિકાના પિતાનો લગલગ પીછો જ પકડ્યો લગનગાળામાં એક પછી એક કન્યાઓ પરથી ગઈ એના દાખલા ટાંક્યા. મહેલુણિાં મારો વરસાઓ.

"હવે એને ક્યાં સુધી ઘરમાં રાખી મૂકશો ? લોકમાજને ય વય થતું પડે ને ? અને લોકદાને મોઢે ઓછું જ ગળણું બાંધ્યું છે તે આપણને ઊડશે, વાત કયું સિવાય ?"

"હવે હમણાં થી ઉતાવળ છે ? આવતી સાલ જોઈશું. એ તો એનું શરીરનું એવું ઠાકું જ છે એટલે એનું લાગે. બાકી ઉમર તો તું જાણે છે."

"તમે કાઈ દવાડો તમારા કાગળિયામાંથી માયું કોયું કરીને એના સામું જોઈશું છે ? કે પછી મનમાં આવ્યું એમ જ બોલો છો ?"

આખરે પિતાને નમતું આપતું જ પકડ્યું. તરત મુરતિયાની શોધાશોધ થતા મોઢી. કેટલાય નવ-લોકદિયા જીવોનાનાં મનમાં ચંદ્રિકાની મૂર્તિ રચાપિત હતી. આ કાઈ એ મળે તો પોતાનું પરમ સૌભાગ્ય માનતા હતા. પણ રે ! કાર્તનામાં એટલી દિમન નહોતી કે બહાર આવીને કહે : 'ચંદ્રિકાનું અને મારું મન મળ્યું છે, હું એને સુખી કરીશ, અમને જન્મેને

જોડાવા દો." કાર્તનામાં નૈતિક દિમતનો જાંટો સરખો નહોતો. સમાજે એમને એવી તો બેડીઓ બાંધી હતી કે કેમે કયું એમાંથી મુક્ત થવાય એમ નહોતું. એ સર્વ ધીકણ હતા-ભીડ હતા. માત્ર મનમાં ખોટીખરી આશાઓ જ સેઆ કરી હતી, પણ કદી છાતી ઠોકરી કોપથી બહાર અવાયું નહિ. અને એનાં માતાપિતા તો, "આ તો હજુ નાનો દેખાય છે, જીવ્યાઈ જ ક્યાં છે ? અને ચંદ્રી તો કેટલી વધી ગઈ છે ! બાકી છોકરો સારો છે, પણ આપણે શા કામતો ! આનું તો કુળ દુલકું. મારી છોકરી એવા નીચાને ઘેર નહિ જાય. આની પાસે તો ખાવાના જ સાંસા છે. મારી છોકરીને તો કૂધની માફક રાખનાર કાઈ જોઈએ એ શું ખવાડવાનો હતો ? આ તો કેવળ ઊંધું બાલીને બણવામાં જ સમજ્યો છે, પણ છે સાવ બાધા જેવો. એ શું કરવાનો હતો ? દુનિયામાં એમ ન રહેવાય !" અને એમ એક પછી એક સા નાપાસ થયા. પણ કે' રસ્તો તો કાઢવો જોઈએ ને !

આનંદરાય તાજ જ ધરભંગ થયેલા હતા. આજ વર્ષોથી પોરટમાં નોકરી કરતા હતા. કદાચ ગણતરી કરીને જ એમનું જીવન પણ એક પ્રકારનાં સરવાળા-ખાદ-બાકીમાં વ્યાપી ગયું હતું. એ વિચારો કરતા અને અમલમાં મૂકતા તે આંગળીના વેદા પર ગણીગણીને જ. એમણે જીવનની વસંત તો ક્યારની ય વટાવી ચકી હતી, પણ હજુ પાનખર બેડી નહોતી. યોવન ના લીલાછમ મેદાનથી એમનાં પગલાં બહાર પડી ચૂક્યાં હતાં, પણ હજુ પ્રાદત્વના અડધા સૂકા રેતાળ પ્રદેશમાં એમણે પ્રવેશ નહોતો કર્યો. ચંદ્રિકાની માતશ્યા મનમાં એ વસી ગયા. છોકરી સુખી થશે એની એમણે પૂરી ખાતરી કરાવી.

આખર ચંદ્રિકાનું લાગ્ય એમની નેડે જ જોડાયું. એણે કદી પહેલાં આનંદરાયનું નામ સાંભળ્યું નહોતું, કદાચ સાંભળ્યું હશે તો ખાલમાં નહોતું રાખ્યું. પણ એ રાખે ય શા માટે ? ખ્યાલમાં રાખવા જેવાને એણે ખ્યાલમાં રાખ્યા જ હતા, પરંતુ એમાં આનંદ-રાયનું રચાન નહોતું. એટલે પહેલાં તો એણે અનેક

મનોરમ વ્યવસ્થા રચ્યા-એના પરિણીત જીવનના, પણ મધુરીએ એને કહ્યું કે એ તો મૃગજળ હતું, અને એની આખો ખૂંટી ગઈ એ જંગી ગર્ભ-મોહનિદ્રામાંથી

એણે ધણુ ધણુ મથામણુ કર્યું. મનમાં ને મનમાં એણે અનેક પ્રકારના સકંપો પકાયા, પરંતુ સત્યનું વ્યર્થ એનું કાર્ત ન આપ્યું એક દિવસ એને આનંદનાયનું ઘર વસાવવું પડ્યું, અને હવે જ અહીંથી એનું પેલું નિસીમ દર્દ શરૂ થયું

ખરે! ચંદ્રી કૂટ્યા કમળી જ હતી એના નસીમમાં સુખ કહી લખાયેલું નહોતું એ દુઃખ-મૂર્તિ જ હતી નહિ તો વળી આનંદરાયને કશું સતાન ન હોત ? એમની પહેલી પત્ની એમને અપુત્ર રાખી એમને ઉદ્ધ ઈર્ષ ગર્ભ, અને બીજી લગ્ન કરવાનું કારણ પણ એમની પુત્રવાછળ જ હતી ચંદ્રિકાએ મને આમ કહ્યું હતું એની વાત કરવાની દમ હું સપૂર્ણ રીતે નથી ઊભી શકતી, પણ એ લગ્નલગ્ન ફેંક સાચુ જ હતું

“તમે આમ મૂઝાવેલાં કેમ ફરો છો ? જંગ હસતું મોં તો રાખો !” એમ એક દિવસ આનંદ રાયે એને કહ્યું, પણ એ તો નિરુત્તર જ રહી

શેણક દિવસ બાદ આનંદરાયે હસતા હસતા આવી એનો હાથ પકડ્યો એણે કરો! ઉત્સાહ દાખવ્યો નહિ એટલે એ ચિદાર્થ ગયા ધીમે ધીમે એમનો ‘નાસ’ વધતો ગયો પણ એમાં ચંદ્રિકાએ શું કરે ? એના હૃદયસાગરમાં તો ભરિંચો પહોડ પહોડ જેટલી જીએ જીભની હતી એનાં મોઝા-એનું તોફાન સમાત્ર નહોતું પણ એ સંપૂર્ણને જીવનાર કેણુ હતું ? ક્યા કિનારા સાથે જઈને એ અથડાય, ભેટે અને શમી જાય ? એણે તે દિવસે મારે મોઢે કંપું હતું કે આનંદરાય એને બિનકુન ગમતા નહોતા એ એમનાથી સદા દૂર ભાગતી રહેતી

“તું આમ હરણાની માફક બધેલી ને બધેની ફર રહે છે ? જે કોઈ ભેળવું કંપુ હોય તેમાં મૂઝાઈશ નહિ” એમ કહી આનંદરાયે પ્રથમ તો આશ્વાસન આપ્યું અને પછી પેના ચાર શબ્દો-શામ-દામ વગેરે અજમાવ્યા પણ ચંદ્રિકા નિશ્ચલ

રહી એ ન જ ડમી એણે નમતું ન આપ્યું.

રે ચંદ્રી ! તું કમલાગી છે નહિ તો તું આવી ન રહી હોત ચંદ્રિકા રોજે રોજીએ ખીલી હતી, પણ એના અમૃતને જીવનાર કાઈ નહોતું, એને કાવ્યખંડ કરે એવો કાર્ત કવિ નહોતો એમ તો કાંમુદી વચેક વખત પૂર્ણ પ્રગટે છે, અને ફરી પાછી શૂન્યમાં વિનોન થઈ જાય છે પણ આ ચંદ્રિકા તો દિવસે દિવસે ફિક્કી પડતી જ ગઈ એની પૂર્ણિમા વડી ગર્ભ હતી હવે એના પર કૃષ્ણપદ્મે પોતાનું ભેગ અજમાવ્યું હતું હવે એ ફરીથી ખીને એ અશ ચખરી જ નકામી હતી એના માટે તો હવે સદા અમાસ જ રહેશે-એ એમાં જ લુપ્ત થઈ જશે

એણે તો જાત સાથે, મન સાથે, એની ઇચ્છાએ સાથે સુદ્ધ શરૂ કરી દીધું પણ આનંદરાય એમ હાર જીતી રાહ ભુએ એવા નહોતા એમને તો પુત્રની લાગની લાગી હતી ચંદ્રીને પોતાની જાતની પડી હતી હજી એ એના રવંનેમાં ગચતી હતી એને માતા થવું નહોતું, એને પહેલાં તો પત્ની-ગ્રેપસી થવું હતું પણ એના એ ભાવ અધૂરા જ રહી ગયા પ-ત્ર પેત્રી વાસનાઓ કોને છોડે છે ? ધીમે ધીમે એણે પોતાનું રૂપ દેખાડવા માંડ્યું એણે ચંદ્રીને પીડાવા માંડી

એરણુ પર રહેલી તપત ધાતુ પર ધણુ વાગે તો શું થાય ? પેત્રી તપન ધાતુ ધ્રુવિચ્છિન રૂપ કારણ કરે-નમતુ આપની જ્ઞપ્ત વાસનાના ધણે દેહની એરણુ પર ચંદ્રીને રીપવા માંડી એ ભેખાળી બની એણે ધણુ મથન કર્યું પણ એનું કાર્ત વધ્યું નહિ આખરે એક દિવસ ...

‘નરેન મને મંઈ ગમતું નથી મન જાણે ખારી ખાવી લાગ્યા કરે છે’

‘ચંદ્રી તું કાર્ત ગારી ચર્પ છે’ શું થાય છે તને ? તું મને નહિ કહે ?”

નરેન્દ્ર આનંદરાયનો દુરનો સગો હતો જીવાન હતો સોહામણો હતો સોને ગમી જાય એવો હતો એ ધણુ ખરું આનંદરાયને ત્યાં આવતો ચંદ્રી પેતા મથનમાંથી પસાર થતી હતી એક વખત એણે મન

પુત્ર પુત્રી ને પત્નીના પ્રવેશે એમની વિચારમાળા તૂટી બળતા વ્યાસનેમની ગંધ હજી ગંધ નહોતી. માસ્તરબાપાને પચિયાસેર જોતાં જ પત્નીએ કારણ પૂછ્યું.

“આ જરા કળરચે ગ્યેલો.” બાલના વસવાટની અસર માસ્તરબાપાના શબ્દોમાં તરી આવતી હતી.

“આ જરા નાંવાતું પાણી દેજે તો બહેન?” મંચુને ઉદ્દેશીને એમણે કહ્યું.

ગામડાગામમાં પુત્રી જમીનમાં ઉકરડે-જાળર ગયા પછી પણ નાહ્યા વિના ઘરમાં ન આવતો એમનો નીમ હતો. પરંતુ અત્યારે તો એ માત્ર કારણ જ હતું.

મંચુ અંદર પાણી લેવા ગઈ ને બળના વ્યાસ-તેલની ગંધ એનાથો છાતી ન રહી.

“બાપુ, બાપુ, અહીં કંઈ બળ છે.” મંચુથી ખોલી જવાયું.

“કંઈ નહિ બેન, એ તો જરા વ્યાસનેમ ટોળાયું હતું તે બાળી ચૂક્યું. ગંધાય નહિ ને, માટે.” માસ્તર-બાપાએ વાત છુપાવી.

કોઈ દિવસ નહિ ને માસ્તરબાપા આજે જૂઠું બોલ્યા હતા.

“શા માટે? ખરું કહ્યું હોત તો શા વાધો હતો?” પુત્રી ને પત્નીથી છુપાવેલ વાત માસ્તર-બાપાના હૃદયમાં શિલાલેખની જેમ કાતકાઈ ગઈ.

“એમ ક્યે જ માત્ર પ્લેગ ચોડો જ ચોડી પાવાનો હતો? તો પછી મને જ એ કેમ લાગુ ન પડે?” માસ્તરબાપાના હૃદયમાં પ્લેગની ભયંકરતાની પહેલી જ વાર ભીંક લાગી.

એ આખો યે રાત માસ્તરબાપાને પ્લેગના જ વિચારો વ્યાવા કર્યા. પોતાને જ હાથે પોતાની કંધ પર ચઢાવીને રમરાને પડોચાડેલાં બધાં મુઠાં સજીવન થઈને આંખ સામે જાગે નાગી ઊંઘાં, રાત્રની બેઠાનીમાં જાગે કોઈ ને એ મરતી વખતે ચાંચળું પાણી રોતા હતા તો કોઈનાં રવજનોને આશ્વાસન

દઈ રહ્યા હતા. વરસનો વરસાદ, પવનનો સસવાટ બળતી ચિનાચોના ભડભડાટ, મરતા માણસનો વલ્લવલાટ ને સ્નેહીઓના તલસાટ વચ્ચે ક્યાંક એ ચિતાનાં લાકડાં ગોઠવી રહ્યા હતા તો ક્યાંક બળનો શબ્દને મસાણિયા વાંસથી બોગે બોરોને બાંજતા હતા. કોઈનાં ‘ફૂલ’ નદીમાં પધરાવતા હતા તો કોઈકે સગ અધકચરું બાળીને નદીમાં ધકકેલી દેતા હતા.

લાઠપાંચમની આખી યે રાત માસ્તરબાપાએ સંપૂર્ણ અસ્વસ્થતાથી પસાર કરી. છત્રો દિવસ પણ એવો જ ગયો. ઝીણા તાવની દહેશતે એ દિવસે માસ્તરબાપા ગામમાં જઈ ન શક્યા. પ્લેગનો, ગોળ ચવાના ભયંક્રાગ આખો દિવસ એમને સંજળા રહ્યા અને સાતમની સવારે બધાનાં-અને ખૂદ પોતાનાં-આશ્ચર્ય વચ્ચે પ્લેગની ભયંકર ગાંઠ પોતાની બગલમાં બેપટ્ટી આવેલી જોઈ માસ્તરબાપા ચોંકી ઊઠ્યા.

અનેક ઉપચારો કરવા છતાં પણ વ્યાક્રમ-નોંખના દિવસોમાં તાવ અને પ્લેગની ગાંઠ વધે જ ગયાં. માસ્તરબાપાનો ભય વધારે દૃઢ થયો. અનિદ્ર બાવિનાં મિદ્ધ એમને જાણ્યા કાઝ્યાં. સંપૂર્ણ માનસિક અને શારીરિક નિર્બળતામાં મૃત્યુનો ચોક્કસ પકાર એમણે સોંખ્યો પોને દવે નહિ જ બચે એવી દૃઢ ખાતરી એમને થઈ ચૂકી.

પુત્ર પુત્રી ને પત્નીની સોંપણી કાકાના હોકરાને કરીને દયમની સવારે એ લવરીએ ચડ્યા.

“એ આવત ને જોત તો એને કાસકો ન લાગત! એ આવત ને જોત તો એને પ્લેગ ન લાગત! એને પ્લેગ ન લાગત! એને...એને...એને...” સાંજના સાત સુધી એ લવરી ચાલુ જ રહી.

સાત-સાઠસાતે એમણે આંખ ઉઘાડી ને બાળક-પુત્રને જોવા માગ્યો. રડતી રડતી મંચુ નાના ભાઈને હાથથી લાવી માસ્તરબાપાની છાતી પર બેસાડી ચર્મ. ત્રણચાર વર્ગનો બાણ એટલામાં જ રમતો હતો, એને જમ્મ બોલાવીને માસ્તરબાપાએ ખાટલા પર બેસાડ્યા કહ્યું. આંજણમાં રમતા બાણને જોયેથી લાવીને મંચુએ એને પગ નાના ભાઈ પાસે ખાટલામાં બેસાડ્યો.

બંને પુત્ર-પુત્રી ને પત્ની સામુ છેલ્લી વાર એમણે ટીકી ટીકીને જોઈ લીધું. પછી ધીરે રહીને બંને પુત્રોને એક એક ચૂંચી અવાજ ન થાય તેમ લઈ તે બંનેને તીચે મૂકવાનો પ્રયત્ન એમણે કર્યો. બાથુ તો પોતાની મેળે જ નીચે ઊતરી પડ્યો, પણ નાનાને ઉતારવા જતા માતરબાપાના હાથ છટકી ગયા, બાળક નીચે પડી ગયો. આખો સ્થિતિ બની અર્ધ ને હોઠ પર મૃત્યુનું સ્થિતિ સ્થિત ચમકી ઊઠ્યું. માથુસની અછતને લીધે 12 મુઠ્ઠુ કાઢતું અથ કય હતું નીચે દિવસે સવારે સ્થાનની જળતા એકદમ પણ અદ્ભુત ગ્રામસેવાના સતોષનું ધેરુ

સ્થિત માતરબાપાના મુખ પર ઝળકતું હતું

દેવજીડી એકદશીના એ અમંગળ પર્વદિને એકની પ્રત્યક્ષારી જવાળાઓ વચ્ચે બળતા શબ્દો ઊંચાનીચા થતા હાથપગ વચ્ચે રંગેરંગ ખેચાઈને તતડી ઊઠતી આમડી વચ્ચે, શબ્દોથી ધડીએ-પગને છટતી પાણીની પિચકારીઓ વચ્ચે ને પેગની ફાગી ઊડતી ગાફના તડતડાટ વચ્ચે સંગ્રહોનાં એ પાંચે સ્થાનોએ મરનારના રક્તા સ્વજનો અને જોરથી સુસવતી શીત પવનનહરીઓ સાથે મૃત્યુનું ધેરુ, ગીત અનેક સૂરે ગાઈ રહ્યા હતાં

અનુભૂતિ

ઉંઘાદી ફૂળોને જે તરન વિનસતા મીઠમ-મધ્યાહ્ન-કાળે તે તો તારા જ સૂરે થતી પરભૂતિકા માત્ર તેમા નિમિત્ત, પત્રે પુષ્પે વસતે પરિમલવસને હું સ્વયં મરત ખીરો નાંચે લહરે પ્રસન્ન સ્થિત સ્મરણુ મહી, જક્ષ તો નામ માત્ર

જાતે તું મન્દ્ર ગાળે નહિ જ જલધિએ ધીરગભીર કોષે નક્ષત્રો શસ ખેને નહિ પદ્મપ્રશ શસ તારે જ બાળે સૃષ્ટા ! સમીતકર્તા ! તવ કવન મિથે સૃષ્ટિનો શબ્દ તારો હું જે ગાઉ ઉચારુ તવ તવ સકુ તે શબ્દ એકકે ન મારો

તે તારુ ગીત ગાવા નિખિવ સૃજનની એ જ વીણા બનાવી ને ત્યાં સ્વે સ્વે સ્વભાવે સકુ રજ્જીજીવતા તાર સાથેન કાગી બધાથો તાર હું યે નિયત સ્વ પૂરુ અગ્રહિસ્પર્શ પામી સવાદી ગીત તારી મુચિ અનુસરતુ ઊડતું બન્ધ ગાજી

છા ત્યાં સામર્થ્ય તારુ અનુપમ ગીત ને તારકકાર તારો કિન્તુ વાસે સૂરીનો અનનુમૂલ તને કમ્પ તો માત્ર મારો

ધારાસર્થ

છુટકારો

● શ્રી. નવીનચન્દ્ર પંડ્યા

મારી કયા હું કોને જઈને કહું? કાણ સાંભળશે? પણ, મારે ક્યાં એની પરવા છે? મારે તો મારો ઊભરો જ દાલવવો છે. ઝરણું પથ્થર ફેડીને પણ પોતાના પ્રવાહને આગળ ધપાવે છે, ત્યારે મારું આ હૃદય કાંઈ પથ્થર નથી, તો પછી એમાથી લાગણીનો ધોધમાર પ્રવાહ વહે એમાં શી નવાઈ! એમાં હું શું કરું? એ કૃત્યા કરમની કયા કહેવી જ રહી, નહિ તો મને ભય છે કે હું અંદર ને અંદર જ ગૂંચળાઈ મરીશ. પણ મેં આજ જ આ મુહૂર્ત કેમ સાંધ્યું? કહું? કારણ કે બપોર પડ્યા પછીથી સૂરજ આટલો પ્રખર લાગે છે, બાકી સવારમાં તો દિવસ આખો કેવો ઉદાસ લાગતો હતો! જાણે એને એના કાંઈ સ્વજનનો વિયોગ થયો હોય! અને એને ઉદાસ દેખીને મારા આ સદા ઉદાસ રહેતા હૈયાની ઉદાસીનતા વધી પડી. મને અકળામણ થવા લાગી સૂરજ તો શોધીય જડતો નહોતો. આહું અધારું છવાઈ ગયું હતું; એટલે પછી એની અસર થવા વગર રહે? અસર થઈ અને મારાથી તમારી પાસે મારું દિલ ખોલી દેવાયું, પણ એ દિલ ગમે ત્યારે પણ ખૂલવાનું તો હતું જ, કારણ કે અંદર રહું રહું એ ઊછાળા મારતું હતું—પેલા ઝરણુની માફક જ. ફર એટલો કે ઝરણું રમતપાળ હતું અને દિલ ઉપર અસર જવાળો હતી, બાકી બન્નેની બહાર પડવાની તમન્ના તો સરખી જ હતી.

તમે રમે ધારતા કે આ મારી પોતાની કયા છે. બસ, એ તો પેલી કમનસીબ ચંદ્રિકાની કયા છે. વર્ષો પર એણે મને આમ જ કહી હતી. એ વખતનું આંખું ચિત્ર મને યાદ છે—બરાબર જ. અને ત્યારે આ લખવા બેઠો છું ત્યારે પણ એ ચંદ્રિકા તો જાણે પાસે બેઠેલી જ દેખાય છે. એ જ

એની બોલવાની ઢબ, એ જ એની બેસવાની ઢબ, એની એ જ વખતોવખત ચૂપ રહી જવાની ઢબ, એ બધું હું જાણે અત્યારે આ પળે જ અનુભવના હોઉં એમ મને લાગ્યા કરે છે.

યાદ છે કે તે દિવસ રવિવારનો હતો. સાંજ સાધારણ રીતે ખુશનુમા હતી. હું એની ખૂબસૂરતીનો બહુ ખ્યાલ નહોતો કરતો, પણ બેઠો બેઠો એનું રંગીલાપણું નિહાળતો હતો. અને ત્યાં ચંદ્રી આવી—નીરવ પગલે. એના વાળ બહુ સરસ રીતે ગૂંધાયેલા નહોતા. કેટલીય લોકો એના મુખ પર રસળતી હતી. કપડામાં પણ આકર્ષણ બધું નહોતું, પણ મોઢા પર અનુપમ શાંતિ હતી. જાણે દુઃખ પી પીને રીંદી ચર્ચ ગઈ હોય એમ સ્વાભાવિક જ પહેલી નજરે ખ્યાલ આવે, એવી એની કાન્તિ હતી.

“રાણુભાઈ, તમે શું કરવા નકામો આમલ કરો છો? તમે એ સાંભળીને શું કરશો? નાહક તમે પોતે દુઃખી થશો. અને દુઃખ એ એક એવો એવી રોગ છે કે જેને જોડે એને બેઠાલ બનાવી મૂકે.”

“ચંદ્રી, ત્યારે હું તને મારી બહેન જ માની બેઠો છું. ત્યારે મેં તારા દુઃખમાં ભાગ જ લેવા માંડ્યો છે, ત્યારે મને આમ કાં રોકે છે? બહેન, તું નિશ્ચિતે એ કહે. બનશે તો એ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીશ, અને નહિ બને તો છેવટે એમાં સમભાગી તો જરૂર જ થઈશ—એક કરતાં બે ભલા.”

એ ચંદ્રિકા કોણ હતી જેના જીવનમાં હું આટલો રસ લેવા પ્રેરાયો? એ હતી તો એક સ્ત્રી—પણ અજન્મ સ્ત્રી હતી. ત્યારે એ પહેલવહેલી માન-વિકા-મારી પત્નીના સખીદાને મારા ઘરમાં દાખલ થઈ ત્યારે જ મેં એનામાં કાંઈક એનું જોયું હતું. પહેલી

જ નજરે મને લાગ્યું કે આ સ્ત્રી કાં તો દુષ્કર્મની ચક્રીમા પિસાયેલી છે કા એનો સ્વમાન જ બળેલો છે મે માત્રવિમાને એ બાનતની પૂછપૂછ કરી નેઈ, પણ મને એમાંથી ખાસ જાણવાનું મળ્યું નહિ

મને યાદ છે કે હરહમેશ જ્યારે હું ઑફિસમાંથી સાજો પાઠો આવતો ત્યારે ચંદ્રિમા મારે ત્યાજ બેઠેલી હોય. ધણીખુરુ તો લગભગ આખી મચોર જ ત્યા જાળતી એમ મને માલવિકા તરફથી જાણવા મળ્યું હતું મને લાગ્યું કે એ બીયારીએ એવું લખ કર એકાન્ત નિદ્રાળ્ય હોવું નેઈએ કે એનાથી હવે જરાક પણ એકાન્ત સહન નહિ થતુ હોય માલવિકાની હાજરી વચ્ચે અમારે વાતચીત ઘરઘરમાં થતી એના એકેએમ બોનમ મને માત્ર વેળા જ માવમ પડતી એ શક્ય છે કે કલાય હું વધારે-પડતો લાગણીપ્રધાન માણસ હોઉં એટલે આવા નવાનોખા ટુકડા મારા મગજમાં જોડતા હોય પરંતુ હું છેક ખેટો નહોતો જ

આખરે એક દિવસ મારાથી ન જ ગહેવાયુ ધણી દિવસથી હું એના સમીપ વિચાર કરતો હતો પરંતુ ખાસ એવું કશું કારણ મળ્યું નહિ, એટલે પછીથી આજ એના મુખેથી જ સાંભળવું એમ નિશ્ચય કર્યો

“બહેન તમે આમ સ્વતઃ કા વિલાયેના રેખાઓ છો ? કાઈ દિવસ મે તમને સાચું હસતા તો જોયા જ નહીં જ્યારે પણ હસો છો ત્યારે કોઈ પણ જીભી નજરે જોનાર તરત કહી આપે કે તમે ખોટું હસો છો-હસવા ખાતર જ હસો છો

“રાણુભાઈ, એ વાત જવા દો, જેમ છું એમ જ રહેવા દો, નહિ તો પછી તમે મને આગલીય નહિ બુઝો ”

“હીક” એમ કહી મે તે દિવસે તો વાત પડતી મૂકી, પણ મને મનમાં એક વખત થયેલી ચટપટી એથી દૂર ન થઈ આખરે એક દિવસ તો એને ત્યા જઈને મે ખાસ આગ્રહ કર્યો કહ્યું કે, બહેન, જ્યારે આપણા જીવ એક થયા છે, અને હું તમારું

દુઃખ જાણવા અધીરો થયો છું ત્યારે તમને કો વધી હોઈ શકે ? હા, જો તમને એથી વધુ દુઃખ થતું હોય, અમર મને એ ન કહેવાય એવું કહ્યું હઈ હોય તો હું તમને વધુ નથી કહેતો ”

કલાય એણે મારા સ્વરતુ આજીવ પારખ્યું હશે એટલે એણે તરત કહ્યું, “ના ના, રાણુભાઈ, માફ ન લગાડશો હું તો માત્ર નાહક તમે દુઃખી સાચો, તમારી આખમાંથી આંસુનું ટીણું પડે એ મારાથી ન જોવાય, એટલા માટે જ કહેતા અચકાતી હતી પણ હવે મને લાગે છે કે એ જીભરા કાઢવા જ પડશે જોઉં છું કે હૃદયનો ભાર જરાક હળવો પડે છે !”

અને પછી એક દિવસ હું અને માલવિકા એક હતા ત્યારે એ આવી મને લાગ્યું કે એ આજ કોઈ નિશ્ચય કરીને આવી છે અને આજે તો એણે પોતાની જાતે જ એ વાત ઉપાડી ધીમે ધીમે અમે સહુ એની વાતના વાતાવરણમાં ધૂમરાતા ગર્વા વમળ પર વમળ આવતા ગયા અને અમે ધીકમા તળિયે તો ધીકમા ઉપર એમ ફૂંકા ખાવા લાગ્યા એણે તો એની વાત સાવ સાદી રીતે કહી હતી એક અતઃકાગને ઉપયોગ કર્યો નહે તો કે નહોતો એણે ઠાઈના દિનમાં દયા ઉપજવનાનો પ્રયત્ન સુદ્ધ કર્યો એને તો એનો હોમો બહાર કાઢવો હતો એટલે એ ફૂંકે ફૂંકે બોલતી ચર્ચ અને હુએ સર્વને જાણે પો રહ્યો આખરે એની વાત પૂરી થઈ એ કહી રહી, અને પછી-પછી મને એની આખોમા એક પ્રકારનું બહાવગપણું માલમ પડ્યું હું ગભરાઈ જોડ્યો કે હવે આગળ શું થશે ? પણ એણે તરત જાત સમાવી લીધી આ સ્ત્રીનો એના મન પરનો, એની જાત પરનો, કાજુ જોડેનિ તો હું અચાક જ થઈ ગયો

પણ એણે એમ જાતને દયાવી દીધી એનું પરિણામ બહુ ખરાબ આવ્યું કુ દિવસે દિવસે જોતો ગયો કે એની કાયા ધસાતી જાય છે વારંવાર મને લાગું કે હવે જીવનસઆમ જેલવની એની હામ દિવસે દિવસે ખૂટતી જાય છે, એ દિવસ હારતી જાય

છે, વખતોવખત મેં એને ધીરજ ધરવા, માથે પડ્યું તે સહન કરવા કહ્યું અને માલવિકા જોડે કહેવડાવ્યું પશુ ખરું, પશુ એ બધું વ્યર્થ હતું. એક દિવસ એમ જ એ એની ગૂંગળામણમાં જ સમાઈ ગઈ, ગૂંગળામણમાં જ ખૂંપી ગઈ-એણે ગૂંગળાવેને જ એની કાયા બનાવી દીધી હતી.

પશુ રે ! ગૂંગળામણ એને સમાવીને જ પી નહિ, એણે હવે મારા પીછા પકડ્યો હતો. મને લાગ્યું કે હવે એ મને કેમે કરીને છોડશે નહિ. મને વારેવારે એ પજવવા લાગી, અને એમ હું એને શરણે ચતો ચાલ્યો.

કેટલાં વર્ષો પૂર્વેની આ કથા છે ! તે દિવસે મારી જીવાનીમાં વહતા હતા. હું લાગણીઓના પૂરમાં વહેતો હતો, હું એમાં સદા મસ્ત રહેતો, અને ત્યાં પ્રવેશી ચંદ્રિકા. મેં એને જોઈ, અને મેં એનામાં મારા પ્રતિબિંબ જોવું કે નિહાળ્યું. મેં એને વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો, એ ઉકેલાઈ, પશુ પછી તો હું એના મથ જ થઈ ગયો. એ મને એનું દુઃખદર્દી નારસામાં સોંપતો ગઈ કારણ કે એણે એકલીએ ઘણાં વર્ષોથી એને સહન કર્યું હતું. એની કમર નમી ગઈ હતી, એટલે એ બોલે મારા પર ચઢાવી 'હાથ' કરી બેસી ગઈ-થાક ખાત્રા. જે એ બોલે ઉઠાવ્યો. ત્યારે પૂરી હોશમાં ઉઠાવ્યો હતો, મેં કાઠને માટે કાંઈક કર્યું છે એનું આણું આણું માન હતું; પશુ પછી તો એ મારા પર જ ચઢી બેઠો-મારો જ બની ગયો, કેમે કરીને જીતરાવાની એણે ના જ પાડી. હું હેતરથો, હું હાથો, અને આજ વર્ષોથી હું એને વહી રહ્યો છું. મને લાગે છે કે એ અમર રહેવા સમર્થ છે, કારણ કે આજ એને હું તમને સોંપીશ, અને છૂટકારોના દમ ખેંચીશ. તમે એ વહેણો. હું જરાક પણ લાંબા કરીશ અને એમ એ તો ચાલુ ને ચાલુ જ અનંત કાળ સુધી-રહેશે.

પશુ બા ના ! હવે વધુ સહન નથી થતું, હવે એ બહાર આવવા ઉછાળા મારે છે, આજે ઠીક મોકા મળી ગયો છે. પશુ એની બહાર આવવાની

એટલી બધી ઝડપ છે કે એને કંઈ રસ્તે કાઢવો તે મને સંજોગ નથી. આંસુ તો જોઈએ એટલાં-ઘણીએ વખત સાધ્યાં-એટલાં બધાં કે હવે તો એ લગભગ ખૂટી પડ્યાં છે એમ જ કહું તો ચાલે. મને માત્ર એક જ દુઃખ છે-ચંદ્રી ગઈ એનું નહિ, એ તો બીજું છે જ. પશુ આ દુઃખ છે એથી ય વધુ તીવ્ર. એ છે આ. મને યાદ છે કે દુનિયામાં કેટકેટલી ચંદ્રીઓ આમ રિયાતી-પીડાતી હશે ? કાણ એમને છોડાવશે ? કાણ એમને સાબળશે ? મેં તો હજારોમાથી-અસંખ્યમાંથી કેવળ એ એક જ ચંદ્રીને સાંભળી છે. પશુ બાકી રહી તેમનું શું ? એમની ગાથાઓ આથી ય વધુ કટુ હશે ? હું તો પેલી ચંદ્રીને વારતે ય ક્યું કરી શક્યો નહિ-કેવળ સાંભળી રહ્યો. જ્યાં સુધી એણે દેહ ધાર્યો ત્યાં સુધી એના દુઃખમાં ભાગ લેવાનો દંભ કર્યો-એને આશ્વાસન આપ્યા કર્યું, પશુ એને એમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન સુદાં ન કર્યો-ન થયો. અને એ તો એમ જ ચાલી ગઈ. પશુ આ બધાનું શું ? મારા આ બધા વિચારો કોનાથી ઝિદાશે ? પ્રભુએ એક પશુ હૃદય નહિ પ્રગટાવ્યું હોય ? ખરું પૂછો તો આશા અને એ આશામાંથી જન્મતાં અનંદ દિગ્ભત વગેરેને તો મારે અનેક ગાઉનું અંતર છે. જીવન આખામાં કેવળ આશાઓ જ ધર્યે રાખી, પશુ કદી એમણે મૂર્ત સ્વરૂપ ન લીધું. એમણે તો માત્ર મને લાગે નિરાશાની જ બેટ આપી છે. હવે એ મૃતજળ પાછળ હું શા માટે ફાંકો મારું, હવે, જ્યારે જીવનસરિતાના પગથારે-છેલ્લે પગથિયે આવીને ભોમો છું ત્યારે ? શા માટે એવો ખોટો મોહ રાખું ? હવે તો માત્ર એક ક્ષણની વાર છે-સહજ નીચો નમી ફૂંકી મારું એટલી જ. ફૂંકી મારું એટલે આ ફૂંકી મોહમાયા, દર્દદુઃખથી ભરેલી જીવનસરિતાને છોડાણે જઈને પેલી સ્વર્ગગાને કાઠે નીકળવાનો. આશા છે કે ત્યાં કદાચ મને નિરાંત વળે. રે આશા !

પશુ હવે વધુ નથી જીવવાનું. હવે મારા કંઈ જ છૂટકા.

ચંદ્રિકાનું બાળપણ કેમ ગયું એ બહુ નોંધવા સરખી વસ્તુ નથી. પશુ બાળપણ છોડી ન્યારે

કિશોરાવસ્થામાં પણ મૂક્યો તારે એ । હું ચમરાક ગણના લાગી એની સખાઓમાં એ અપ્રણી હતી ખીનના બાવ, લાગણીઓ, હૃદય સમજી શકે અને પોતાને માટે ભિંમિઓ, સ્વપ્નો અને નરી તરેહની આશાઓ ધરી શકે એટલું એણે શિક્ષણ લીધું હતું પણ મારે કળન કરવું જોઈએ-જો કે હું એને અન્યાય નથી કરતો છતાં પણ-કે કાંઈક વધુપડતી સ્વનદશા એ હતી એ કિશોરાવસ્થા છોડી મુઘધાવસ્થામાં પ્રવેશી પણ જેમ જેમ વર્ષો વહેતા ગયા, જેમ જેમ ઉમર વધતી ચાલી, જેમ જેમ એની વિચારશક્તિ ખીસતી ચાલી તેમ તેમ એના દિવાસ્વપ્નો પણ લખાતા ચાલ્યાં એ કાઠકરી હતી એણે કંઈક ઉમરો રચી કાઢ્યા હતા ધીમે ધીમે મૌન્ય યૌવનમાં પ્રવેશ્યું એની આશાઓને ઉદ્ભાસને ભિમિઓને પણ જોનન આ યુ એ ચળગતી રહી પછી એણે શું કર્યું ? એણે મધુરતમ કલ્પના રચી કાઢી-જે કલ્પના અનેક યૌવનાઓને ખારી હોય છે, જે કરના પર અનેક યુવનીઓ પોતાનું યૌવન ન્યોછાવ કરી દે છે, એ કલ્પના એણે ચ સેવી એને પતિ જોઈતો હતો પતિ ? ના એના પૂર અર્થમાં તો અનન્ય નહિ એને જોઈતો હતો કે જીવનસાથી કે જીવનસખા જે એને ખસે હાથ મૂકીને આ જીવનપથને સુગમ ને સરળ બનાવે એણે કેટકેટલા ચિત્તો કંપ્યા હતા ।

‘ મધુરી, હવે જ તારી વાત છે મને ચીડવ ચીડવ કરતી હતી ને ? લે હવે છુટ લેતી જ

‘ તો તું એમ માને કે કે હું તને હજુ પણ છોડીશ ? હું તો તને પગલા જ કરવાની । ’

પણ તું તો ચાની ને ? મારી પહેલ ? ’

‘ ચક્રી એમાં હું શું કરું ? મેં કાર્ડ ઓછી જ ઉતાવળ કરી છે ? ’

‘ જો પાછી ફરી જોઈ ! તે તારી ઈચ્છા જ નથી ? કહેતી, કેમ મૂગી ચર્ષ ગઈ ? ’

ચપ ચપ ગાડી ’

‘ પણ, અરે મધુરી, તું મને કહીશ ? તારા

‘ એ ’ તારી જોડે પહેલી ! શી વાત કરે છે ? તને કેમ જોલાવે છે ? ’

‘ એવું એવું શું જોલતી હશે ? તારાથી કાર્ડ ઓછું જ ઝાવું રાખવાની છું ? ’

‘ એક વાત કહું બેન ? ’

‘ પગલાનગીની જરૂર છે ? ’

‘ તને એ પ્રભાદ ગમે છે ? સાચું જોલતો હા ! ’

‘ તે તો જોયા છે ને ? તું જ કહે ને ? કેવા છે ? ’

‘ એ જેવો હોય તેવો મારે ઓછું જ પરજીવ છે ? જર્ષને મળતું છે તો તારે અને પસંદગી મારી પૂઠ છે ? જોલાવે, ગમે છે તને ? ’

‘ તે કાર્ડ અમે પહેલવહેલા નથી મળતા મે તો એમની સાથે આ પહેલા વાતો મુઠા કરી છે મને તો એવા ગમે છે ’

‘ અરે આ મુઠા ! આ પ્રવા ! તમે બધા અહીં આવો ! ’

‘ શું છે ચક્રી ? કેમ બધાને એકઠાં કરવા માગ્યા ? ’

‘ આ તારી વાત કહેવા ’રતો તને તારો વર ગમે છે ને ? પગાર્ષ ગઈ સપગાર્ષ ગઈ હવે જ તારી વાત છે ’

ચક્રી એક વાત પૂછું ? મને અહોનિશ તારી ફિકર રહે છે કે છે લગા લગવાન । આ મારી ચક્રીની મસ્તી, એનો આ તરવરાટ, એનો આ ઉદ્ભાસ-એ બધું તું અખડ રાખજો કાંઈનીય આશા તુ લાગીશ નહિ ’

‘ જાહેન મને ય માગ લાગતી ચિતા યાય છે કાણુ જાણે એનામાં શું યે ચિતરાયેલું હશે ! ’ એ પણ જલીર ધર્ષ ગઈ

અને એમ એ એની સખાઓમાં અતિપ્રિય હતી એ સર્વકળાસપન્ન હતી એની સખાઓમાં

અનેકની એ ચુરુ હતી. ચિત્રો દોરતાં તો નહોતાં આવડતાં, કદવનને પીંછી દ્વારા મૂર્તિ નહોતી કરી શકતી, પણ એ ચિત્રને ભેઈ શકતી હતી ખરી. ચિત્રો બેતાં એને આવડતું હતું. પણ એ ખોટ એની પુરાઈ ગઈ એના સંગીતથી. એનો મીઠો સ્વર તો હજુ મારા કાનમાં યુદ્ધ બેઠો છે. યાદ છે તે પ્રમાણે એણે મને એમ પણ કહ્યું હતું કે શાળામાં દર વખતે પહેલું ધનામ એને જ માટે સુકરર થતું. મેં એનો અનેક વેળા લાભ ઉઠાવેલો, પણ એણે પાછળથી એની આ સાધ્ય કળાને પણ તિલાંજલિ આપી હતી.

આખરે પેલી ધડી આવી - જે ધડી માટે એ દિવસોથી રાહ ભેઈ રહી હતી તે. માતાથી એનું યૌવન હવે સાંખ્યું જતું નહોતું. 'દોકરી તો એને ઘેર જ શોભે' એમ એમના મગજમાં ભરાઈ બેઠું હતું. એમણે ચંદ્રિકાના પિતાનો લગભગ પીછો જ પકડ્યો લગભગામાં એક પછી એક કન્યાઓ પરણી ગઈ. એના દાખલા ટાંક્યા. મહેલુનિા મારો વરસાગ્યો.

"હવે એને ક્યાં સુધી ઘરમાં રાખી મૂકશો ? લોકકલાજને ય વય થતું પડે તે ? અને લોકોને મોટે ઓછું જ ગળણું બાંધ્યું છે તે આપણને હોડશે, વાત ક્યાં સિવાય ?"

"હવે હમણાં શી ઉતાવળ છે ? આવતી સાઝ ભેઈધું. એ તો એનું શરીરનું એનું કાફું જ છે એટલે એનું લાગે. બાકી ઉમર તો તું જાણે છે."

"તમે કોઈ દલાડો તમારા કાગળિયામાંથી માયું જોયું કરીને એના સામું ભેઈયું છે ? કે પછી મનમાં આનું એમ જ બોલો છો ?"

આખરે પિતાને નમતું આપતું જ પડ્યું. તરત મુરતિયાની શોધાશોધ થયા માંડો. કેટલાય નવ-લોહિયા જુવાનોનાં મનમાં ચંદ્રિકાની મૂર્તિ સ્થાપિત હતી. સૌ કોઈ એ મળે તો પોતાનું પરમ સૌભાગ્ય માનતા હતા. પણ રે ! કાર્તનામાં એટલી દિમિત નહોતી કે બહાર આવીને કહે : 'ચંદ્રિકાનું અને માડું મન મળ્યું' છે, હું એને સુખી કરીશ, અમને બન્નેને

બોડાવા દો." કાર્તનામાં નૈતિક દિમિતનો છાંરો સરખો નહોતો. સમાજ એમને એવી તો બેઠીઓ બાંધી હતી કે કેમે ક્યું એમાંથી મુક્ત થવાય એમ નહોતું. એ સર્વ બીકણુ હતા-ભીરુ હતા. માત્ર મનમાં ખોટીખરી આશાઓ જ સેચ્યા કરી હતી, પણ કદી છાતી ઠેકરી કાઢથી બહાર આવતું નહિ અને એનાં માતાપિતા તો, "આ તો હજુ નાનો દેખાય છે. બેચાર્જ જ ક્યાં છે ? અને ચંદ્રી તો કેટલી વધી ગઈ છે ! બાકો છોકરો સારો છે, પણ આપણે શા કામનો ? આનું તો કુળ હલકું. મારી છોકરી એવા નીચાને ઘેર નહિ જાય. આતી પાસે તો ખાવાના જ સાંસા છે. મારી છોકરીને તો કૂમની માફક રાખનાર કોઈ ભેઈએ એ શું ખવડાવવાનો હતો ? આ તો કેવળ બીધું ધાલીને ભણવામાં જ સમજ્યો છે, પણ છે સાવ બાધા જેવો. એ શું કરવાનો હતો ? દુનિયામાં એમ ન રહેવાય !" અને એમ એક પછી એક સૌ નાપાસ થયા. પણ કે' રસ્તો તો કાઢવો ભેઈએ ને !

આનંદરાય તાજ જ ધરભંગ થયેલા હતા. આજ વર્ષોથી પોરટમાં તોફારી કરતા હતા. કદાચ ગણતરી કરીને જ એમનું જીવન પણ એક પ્રકારનાં સરવાળા-આદ-બાકીમાં બ્યાપી ગયું હતું. એ વિચારો કરતા અને અમલમાં મૂકતા તે આંગળીના વેદા પર ગણીગણીને જ. એમણે જીવનની વસંત તો ક્યારની ય વટાવી મૂકી હતી, પણ હજુ પાનખર બેઠી નહોતી. યૌવનના લીલાછમ મેદાનથી એમનાં પગથાં બહાર પડી ચૂક્યાં હતાં, પણ હજુ પ્રોત્વના અડધા સૂકા રેતાળ પ્રદેશમાં એમણે પ્રવેશ નહોતો કર્યો. ચંદ્રિકાની માતાના મનમાં એ વસી ગયા. છોકરી સુખી થશે એની એમણે પૂરો ખાતરી કરાવી.

આખર ચંદ્રિકાનું ભાગ્ય એમની બેઠે જ ભેડાયું. એણે કદી પહેલાં આનંદરાયનું નામ સાંભળ્યું નહોતું, કદાચ સાંભળ્યું હશે તો ખ્યાલમાં નહોતું રાખ્યું. પણ એ રાખે ય શા માટે ? ખ્યાલમાં રાખવા જેવાને એણે ખ્યાલમાં રાખ્યા જ હતા, પરંતુ એમાં આનંદરાયનું સમાન નહોતું. એટલે પહેલાં તો એણે અનેક

મનોરમ સ્વપ્નો રમ્યા-એના પરિણીત જીવનના, પણ મધુરીએ એને કહ્યું કે એ તો મૃગજાળ હતુ, અને એની આખો ખૂલી ગઈ એ જાગી ગઈ-મોહનિદ્રામાંથી

એણે ઘણુ ઘણુ મયામય કયું મનમાં ને મનમાં એણે અનેક પ્રકારના સકપો ધડ્યા, પરંતુ સર્વજીવ્ય એવું કાર્ષ ન આપ્યું એક દિવસ એને આનંદ-પ્રાપ્તિ પર વસાવતુ પડ્યું, અને હવે જ અહીંથી એનું પેલું નિસીમ દઈ શરૂ થયું

ખરે! ચંદ્રી કૂટ્યા કમતી જ હતી એના નસીમમાં સુખ કદી લાગ્યેલું નહોતું એ દુઃખ-મૂર્તિ જ હતી નહિ તો વગી આનંદરાયને કશું સતાન ન હોત ? એમની પહેલી પત્ની એમને અપુત્ર રાખી એમને છેદ દઈ ગઈ, અને બીજી લાગ કરવાનું કાશ્ય પણ એમની પુત્રવાછના જ હતી ચંદ્રિકાએ મને આમ કહ્યું હતું એની પાત મગ્વાની દન હું સપૂર્ણ ગીતે નથી ઉતારી શકતો, પણ એ લગભગ દૈન સાચુ જ હતું

“તમે આમ મૂઝાવેલા કેમ ફરી છો ? જરા હસતું મોં તો રાખો.” એમ એક દિવસ આનંદ રાયે એને કહ્યું, પણ એ તો નિરુત્તર જ રહી

ગેઠાક દિવસ બાદ આનંદરાયે હમતા હસતા આવી એના હાથ પકડ્યો એણે કશો ઉત્સાહ દાખવ્યો નહિ એટલે એ ચિદાર્થ ગયા ધીમે ધીમે એમનો ‘જાસ’ વધતો ગયો પણ એમાં ચંદ્રિકા રે શું કરે ? એના હૃદયસાગરમાં તો ભીંમિંઓ પહાડ પહાડ જેટલી બેચે બેચેની હતી એના મોઝા-એવું તોફાન સમાવું નહોતું પણ એ સર્વજાને જીલનાર કોણ હતું ? કદા કિનારા સાથે જાઈને એ અચકાવ, એટલે એને શમી જાય ? એણે તે દિવસે મારે મોટે કડું હતું કે આનંદરાય એને બિનકુન ગમતા નહોતા એ એમનાથી સદા દૂર ભાગતી રહેતી

“તું આમ હરથાની માફક બીધેલી ને બીધેલી કેમ રહે છે ? જે કાર્ષ નેહિતું કરતું હોય તેમાં મૂઝાઈશ નહિ” એમ કહી આનંદરાયે પ્રથમ તો આશ્વાસન આપ્યું અને પછી પેના ચાર શબ્દો-શામ હામ વગેરે અજમાવ્યા પણ ચંદ્રિકા નિશ્ચલ

રહી એ ન જ ડગી એણે નમતું ન આપ્યું.

રે ચંદ્રી ! તું કમજાગી છે નહિ તો તું આવી ન રહી હોત ચંદ્રિકા સોજે કળાએ ખીલી હતી, પણ એના અમૃતને જીવનાર કાર્ષ નહોતું, એને માન્યક કરે એવો કાર્ષ કવિ નહોતો એમ તો કૈમુદી વએક વખત પૂર્ણ પ્રગટે છે, અને ફરી પાછી શુભા વિતીત થઈ જાય છે પણ આ ચંદ્રિકા તે દિવસે દિવસે ફિક્કી પડતી જ ગઈ એની પૂર્ણિમા વહી ગઈ હતી હવે એના પર કૃષ્ણપદ્મે પોતાનું ભેગ અજમાવ્યું હતું હવે એ ફરીથી ખીને એ આશા રાખતી જ નહોતી હતી એના માટે તો હવે સ્વા અમામ જ રહેશે-એ એમાં જ હુમ થઈ જતો

એણે તો જાત સાથે, મન સાથે, એની ઇચ્છાઓ સાથે મુદ્દ શરૂ કરી દીધું પણ આનંદરાય એમ હાજર જાનતી રાહ ભુએ એવા નહોતા એમને તો પુત્રની લગ્નની લાગી હતી ચંદ્રીને પોતાની જાતની પડી હતી હજી એ એનાં સ્વપ્નોમાં ગચતી હતી એને માતા થતું નહોતું, એને પહેલા તો પત્ની-ગ્રેવડી થતું હતું પણ એના એ ભાવ અપૂરા જ રહી ગયા પરંતુ પેની વાસનાઓ કાને છોડે છે ? ધીમે ધીમે એણે પોતાનું રૂપ દેખાડવા માડ્યું એણે ચંદ્રીને પીડના માડી

એરણુ પર રહેની તપન ધાતુ પર ધણુ વાગે તો શું થાય ? પેની તપન ધાતુ ઈન્દ્રિય રૂપ પારણુ કરે-નમતું આપતી જાય. વાસનાના ધણે દેહની એરણુ પર ચંદ્રીને ટીપવા માડી એ એખાકળી બની એણે ઘણું મથન કયું પણ એવું કાર્ષ વળ્યું નહિ આખરે એક દિવસ .

‘નરેન મને કાર્ષ ગમતું નથી મન જાણે ખાની ખાતી લાગ્યા કરે છે”

‘ચંદ્રી તું કાર્ષ ગાડી થઈ છે ? શું થાય છે તને ? તું મને નહિ કહે ?”

નરેન્દ્ર આનંદરાયનો દરનો સગો હતો જીવાન હતો સોહામણો હતો સૌને ગમી જાય એવો હતો એ ધણુ ખરું આનંદરાયને ત્યાં આવતો ચંદ્રી પેના મથનમાંથી પચાર થતી હતી એક વખત એણે મન

પુત્ર પુત્રી ને પત્નીના પ્રવેશ એમની વિચારમાળા તૂટી. બળતા ગ્લાસતેલની ગંધ હજી ગંધ નહોતી. મારતરઆપાને પચિાબેર જોતાં જ પત્નીએ કારણ પૂછ્યું.

“આ જરા કળાયે યોતો.” ભાલના વસવાટની અસર મારતરઆપાના શબ્દોમાં તરી આવતી હતી.

“આ જરા નાંવાતું પાણી દેજે તો બહેન?” મંથુને ઉદ્દેશીને એમણે કહ્યું.

ગામડાગામમાં ખુદશી જમીનમાં ઉકરડે-અઢાર ગયા પછી પણ નાહ્યા પિના ઘરમાં ન આવતા એમનો નીમ હતો. પરંતુ અત્યારે તો એ માત્ર કારણ જ હતું.

મંથુ અંદર પાણી લેવા ગઈ ને બળતા ગ્લાસ-તેલની ગંધ એનાથી છાતી ન રહી.

“બાપુ, બાપુ, અહીં કંઈ બળે છે.” મંથુથી બોલી જવાણું.

“કંઈ નહિ બેન, એ તો જરા ગ્લાસનેક ઢોળાયું હતું તે બાળી મૂક્યું. ગંધાય નહિ ને, માટે.” મારતર-આપાએ વાત છુપાવી.

કાંઈ દિવસ નહિ ને મારતરઆપા આજે જૂઠું બોલ્યા હતા.

“શા માટે? ખરું કહ્યું હોત તો શો વાધો હતો?” પુત્રી ને પત્નીથી છુપાવેલ વાત મારતર-આપાના હૃદયમાં ચિલાલેખની જેમ ક્રાંતકાર્થ ગઈ.

“એમ કહે જ માત્ર પ્લેગ થોડો જ ચોંટી પડવાનો હતો? તો પછી મને જ એ કેમ લાગ્યું ન પડે?” મારતરઆપાના હૃદયમાં પ્લેગની ભયંકરતાની પહેલી જ વાર બીક લાગી.

એ આખી રે રાત મારતરઆપાને પ્લેગના જ વિચારો આવ્યા કર્યા. પોતાને જ દાયે પોતાની કંધ પર ચઢાવીને સ્મશાને પહોંચાડેલાં બધાં મુઠ્ઠાં સજીવન થઈને આંખ સામે જાણે નાચી ઊડ્યાં, સ્વપ્નની બેલાનીમાં જાણે કાંઈ ને એ મરતી વખતે ચાંગળ પાણી ટોતા હતા તો કાંઈનાં સ્વજનોને આશ્વાસન

દઈ રહ્યા હતા. વરસતો વરસાદ, પવનનો સુસવાટ બળતો ચિતાઓના ભડમ્મટ, મરતા માણસનો વલ્લવલાટ ને રતેલીઓના તલસાટ વચ્ચે ક્યાંક એ ચિતાનાં લાકડાં ગોઠી રહ્યા હતા તો ક્યાંક બળતા શયને મસાણિયા વાંસથી બોગે બોરોને બાળતા હતા કાંઈનાં ‘કૂદ’ નદીમાં પથરાવતા હતા તો કાંઈક શય અધકચરું બાળીને નદીમાં ધકેલો દેતા હતા.

લાભપાંચમની આખી રે રાત મારતરઆપાએ સંપૂર્ણ અસ્વસ્થતાથી પસાર કરી. છંડો દિવસ પણ એવો જ ગયો. ઝીણા તાવની દહેશતે એ દિવસે મારતરઆપા ગામમાં જઈ ન શક્યા. પ્લેગનો બોગ થવાના ભયકારા આખો દિવસ એમને સંભળા રહ્યા અને સાતમની સવારે બધાંના-અને ખૂંડ પોતાના-આશ્રમ વચ્ચે પ્લેગની ભયંકર ગાંઠ પોતાની બગલમાં બિપતી આવેલી જોઈ મારતરઆપા ચોંટી ઊઠ્યા.

અનેક ઉપચારો કરવા છતાં પણ આક્રમ-નોમના દિવસોમાં તાવ અને પ્લેગની ગાંઠ વચ્ચે જ ગયાં. મારતરઆપાનો ભય વધારે દૃઢ થયો. અનિદ્ર ભાવિનાં ચિહ્ન એમને જણાયા લાગ્યાં. સંપૂર્ણ માનસિક અને શારીરિક નિર્બળતામાં મૂક્યોના ચોક્કસ પડકાર એમણે સાંભળ્યો પોતે દબે નહિ જ બચે એવી દૃઢ ખાતરી એમને થઈ ચૂકી.

પુત્ર પુત્રી ને પત્નીની સોંપણી કાકાના હોકરને કરીને દશમની સવારે એ લવરીએ ચડ્યા.

“એ આવત ને જોત તો એને ક્રાસકો ન લાગત? એ આવત ને જોત તો એને પ્લેગ ન લાગત? એને પ્લેગ ન લાગત? એને...એને...એને...” સાંજના સાત મુઠ્ઠાં એ લવરી ચાલુ જ રહી.

સાત-સાઘસાતે એમણે આંખ ઉઘાડી ને બાગક-પુરને જોવા માગ્યો. રડતી રડતી મંથુ નાના ભાઈને ઊંચકી લાવી મારતરઆપાની છાતી પર બેસાડી ગઈ, તણચાર વર્ષનો બાલ્યુ એટલામાં જ રમતો હતો, એને પણ બોલાવીને મારતરઆપાએ ખાટલા પર બેસાડ્યા કહ્યું. અંગણમાં રમતા બાલ્યુને ગેંચટી લાવીને મંથુએ એને પણ નાના ભાઈ પાસે ખાટલામાં બેસાડ્યો.

બન્ને પુત્ર-પુત્રી ને પત્ની સાથું છેલ્લી વાર એમણે ટીકી ટીકીને જોઈ લીધું. પછી ધીરે રહીને બન્ને પુત્રોને એક એક ચૂમી અવાજ ન થાય તેમ ક્ષર્ષ ને બન્નેને નીચે મૂકવાનો પ્રયત્ન એમણે કર્યો. બાપુ તો પોતાની મેળે જ નીચે ઊતરો પડ્યો, પણ નાનાને ઉતારવા જતાં મારતરબાપાના હાથ ઊટકી ગયા, બાળક નીચે પડી ગયો, આંખો રિયર બની ગઈ ને હોક પર મૃત્યુનું સ્થિત સ્થિત ચમકી ઊઠ્યું.

માણસની અજાણને લીધે રાત્રે મુઠકું કાઢવું અશક્ય હતું. બીજો દિવસે સવારે સ્મયનની અગતી એકમા પશુ અસ્પષ્ટપ્ર મામસેવાના સંતોષનું ધેરુ

સ્મિત મારતરબાપાના મુખ પર ઝગકતું હતું.

દેવભાઈ એકાદશીના એ અમંગળ પર્વદિને એકની પ્રલયકારી જ્વાળાઓ વચ્ચે બળતા શબના જિંવાનીચા થતા હાથપગ વચ્ચે, રંગેરંગ ખેંચાઈને તતડી ઊઠતી આમડી વચ્ચે, શયમીથી ધડીએ-પગલે છૂટી પાણીની પિચકારીઓ વચ્ચે ને પોતેમની ફાટી ઊઠતી ગાંઠના તણકાટ વચ્ચે સરખેજનાં એ પાંચે સ્મયનો, મરતાગનાં રક્તાં સ્વજનો અને જોરથી સુસવતી શીત પવનવદરોઓ સાથે મૃત્યુનું ધેરુ ગીત અનેક મૂરે ગાઈ રહ્યાં હતાં.

અનુભૂતિ

ઉંમરો ફૂળો જે તરલ વિવસતાં શીખમ-મધ્યાહ્ન-કાળે તે તો તાગ જ સૂરો થતી પરભૂનિકા માત્ર તેમા નિમિત્ત, પત્રે પુણ્યે વસંતે પરિમલવસને તુ સ્વપ્ન મરત ખીલે નાચે લહરે પ્રસન્ન સ્મિત સ્મરણ મહી, વૃક્ષ તો નામ માત્ર.

બતે તું મન્દ ગાળે, નહિ જ જલધિએ ધીરગંબીર ઘોષે, નક્ષત્રો રાસ ખેલે નહિ, પદ્મપરા રાસ તારે જ બાળે સ્પર્શ ! સંજીવનર્તા ! તવ કવન મિમે સ્પર્શિતો શબ્દ તારો હું જે ગાઉં હચારું તવ તવ સહુ તે શબ્દ એકકે ન મારો.

તેં તારું ગીત ગાવા નિમિત્ત સ્વજનની એ જ વીણા બનાવી ને ત્યાં સ્વે સ્વે સ્વભાવે સહુ રણજયતા તાર સાધેલ કોટી બધાએ તાર હું જે નિશ્ચત રવ પૂરું અશ્વસિસ્પર્શ પામી સંતાદી ગીત તારી રુચિ અનુસરતુ ઊઠતું લગ્ન ગાણ.

છાં ત્યાં સામર્થ્ય તારું અનુપમ ગીત ને તારમંકાર તારો કિન્તુ વાસે સૂરીશો અનનુમૂલ તને કમ્પ તો માત્ર મારો.

છુટકારો

● શ્રી નવીનચન્દ્ર પંડ્યા

મારી કયા હું કોને જાણીને કહું? કોણ સાલળશે? પણ મારે કયા એની પરવા છે? મારે તો મારો ઊંઘરો જ ધાવવો છે. ઝરણું પથ્થર ફેંકીને પણ પોતાના પ્રવાહને આગળ ધપાવે છે, ત્યારે મારું આ હૃદય કાંઈ પથ્થર નથી, તો પછી એમાથી લાગણીના ધોધમાર પ્રવાહ વહે એમા શી નવાઈ! એમા હું શું કરું? એ ફૂટ્યા કરમની કયા કહેવી જ રહી, નહિ તો મને ભય છે કે હું અદર ને અદર જ ચૂગળાઈ મરીશ પણ મેં આજ જ આ સુદર્શન કેમ સાધ્યું? કહું? કાગળ કે બપોર પડ્યા પછીથી સૂરજ આટલો પ્રખર લાગે છે, બાકી સારમા તો દિવસ આખો કેવો ઉદાસ લાગતો હતો! જાણે એને એના કોઈ સ્વજનનો વિયોગ થયો હોય! અને એને ઉદાસ દેખીને માગ આ સદા ઉદાસ ગહેતા હૈયાની ઉદાસીનતા વધી પડી મને અકળામણ થવા લાગી સૂરજ તો શોધ્યાય જડતો નહોતો. આણું અધારુ છવાઈ ગયું હતું, એટલે પછી એની અસર થયા વગર રહે? અસર ચર્ષ અને મારાથી તમારી પાસે મારું દિલ ખોલી દેવાયું, પણ એ દિવ ગમે ત્યારે પણ ખૂવવાનું તો હતું જ, કારણ કે અદર ગણું રણું એ ઉજાળા મારણ હતું—પેના ઝરણુની માફક જ. ફેર એટલે કે ઝરણું રમતયાળ હતું અને દિવ ઉપર અસલ જવાબો હતી, બાકી મનનેની બહાર પડવાની તમન્ના તો સરખી જ હતી.

તમે રખે ધાગતા કે આ મારી પોતાની કયા છે બના, એ તો પેલી કમનસીન ચંદ્રિકાની કયા છે વર્ષો પર એણે મને આમ જ કહી હતી એ વખતનું આખું ચિત્ર મને યાદ છે—બરાબર જ. અને ન્યારે આ લખવા બેઠો છું ત્યારે પણ એ ચંદ્રિકા તો જાણે પાસે બેઠેલી જ દેખાય છે, એ જ

એની બોલવાની ઢબ, એ જ એની બેસવાની ઢબ, એની એ જ વખતોવખત થૂપ રહી જવાની ઢબ, એ બધું હું જાણે અત્યારે આ પગે જ અનુભવેલો હોઉં એમ મને લાગ્યા કરે છે.

યાદ છે કે તે દિવસ રવિવારનો હતો. સાંજ સાધારણ રીતે ખુશનુમા હતી હું એની ખૂનસૂરતીનો બહુ ખ્યાલ નહોતો કરતો, પણ બેઠો બેઠો એનું રંગીયાપણું નિહાળતો હતો અને ત્યાં ચંદ્રી આરી-નીરવ પગલે એના વાળ બહુ સરસ રીતે ચૂંધાયેલા નહોતા કેટલીય લોકો એના મુખ પર રસળાટી હતી કપડામા પણ આકર્ષણ બધું નહોતું, પણ મોઢા પર અનુપમ શાંતિ હતી જાણે દુખ પી પીને રીઢી ચર્ષ ગઈ હોય એમ સ્વાભાવિક જ પહેલી નજરે ખ્યાલ આવે, એવી એની કાન્તિ હતી.

“રાણુમાઈ, તમે શું કરવા નકામે આમલ કરો છો? તમે એ સાલળીને શું કરશો? નાહક તમે પોતે દુખી થશો અને દુખ એ એક એવો એપી રોગ છે કે જેને ઊંડે એને બેહાલ બનાવી શકે.”

“ચંદ્રી, ન્યારે હું તને મારી બહેન જ માની બેઠો છું. ન્યારે મેં તારા દુખમા ભાગ જ લેવા માગ્યો છે, ત્યારે મને આમ કા રોકે છે? બહેન, તું નિશ્ચિતે એ કહે બનશે તો એ દુઃખવા પ્રથન કરીશ, અને નહિ બને તો ડેવટે એમા સમભાગી તો જરૂર જ ચર્ષદ્ય-એક કરતા બે બના.”

એ ચંદ્રિકા કોણ હતી જેના જીવનમા હું આટલો રસ લેવા પ્રેરણો? એ હતી તો એક સ્ત્રી—પણ અજાન સ્ત્રી હતી ન્યારે એ પહેલવહેલી માન-વિકા-મારી પત્નીના સખીદાવે મારા ઘરમા દાખન ચર્ષત્યારેજ મેં એનામા કાંઈક અનેરું જોયું હતું પહેલી

જ નજરે મને લાગ્યું કે આ સ્ત્રી કા તો કુખની ચક્કીમાં પિસાયેલી છે, કા એનો સ્વભાવ જ બળેનો છે મેં માનવિકાને એ બાબતની પૂછપરછ કરી નોંધ, પણ મને એમાંથી ખાસ બાબતોનું મળ્યું નહિ.

મને યાદ છે કે હરહમેશ ત્યારે હું ઓફિસમાંથી સાળે પાછો આવતો ત્યારે ચંદ્રિકા મારે ત્યાં જ બેઠેલી હોય. ઘણુંખડુ તો લગભગ આખી મપોર જ ત્યાં ગાળતી એમ મને માલવિકા તરફથી જાણવા મળ્યું હતું મને લાગ્યું કે એ બીચારીએ એવું કાવકર એકાન્ત નિહાળ્યું હોતું જોઈએ કે એનાથી હવે જરાક પણ એકાન્ત સહન નહિ થતું હોય. માલવિકાની હાજરી વચ્ચે અમારે વાતચીત શરૂ થઈ શકતી એના એકેએક બોનમ મને માત્ર વેદના જ માલમ પડતી એ શક્ય છે કે કદાચ હું વધારે-પડતો લાગણીપ્રધાન માણસ હોઉં એટલે આવા નવાનોખા વ્યક્તિ મારા મગજમાં બેસતા હોય પરંતુ હું છેક ખોટો નહોતો જ.

આખરે એક દિવસ મારાથી ન જ રહેવાયું. આ દિવસથી હું એના સંબંધી વિચાર કરતો હતો પરંતુ ખાસ એવું કશું કારણ મળ્યું નહિ, એટલે પછીથી આજ એના મુખેથી જ સાબળતું એમ નિશ્ચય કર્યો.

“બહેન, તમે આમ સત્ત કા વિનાયેના દેખાઓ છો ? કાર્થ દિવસ મેં તમને સાચું હસતા તો જોયા જ નથી ત્યારે પણ હસો છો ત્યારે કાર્થ પણ ઝીણી નજરે જોનાર તરત કહી આવ્યો કે તમે ખોટું હસો છો-હસવા ખાતર જ હસો છો.”

“રાણુભાઈ, એ વાત જવા દો. જેમ છું એમ જ રહેવા દો, નહિ તો પછી તમે મને આપલી થ નહિ જુઓ.”

‘કીક’ એમ કહી મેં તે દિવસે તો વાત પડતી મૂકી, પણ મને મનમાં એક વખત થયેલી ચટપટી એથી દૂર ન થઈ આખરે એક દિવસ તો એને ત્યાં જઈને મેં ખાસ આમલ કર્યો કશું કે, બહેન, ત્યારે આપણા જીવ એક થયા છે, અને હું તમારું

કુખ જાણુના અધીરો થયો છું ત્યારે તમને શ્રી વાધો હોઈ શકે ? હા, જો તમને એથી વધુ કુખ થતું હોય, અજા મને એ ન કહેવાય એવું કશું હાં હોય તો હું તમને વધુ નથી કહેતો.”

કદાચ એણે મારા સ્વરનું આજર્જ પારખ્યું. હશે એટલે એણે તરત કહ્યું, “ના ના, રાણુભાઈ, માફ ન લગાડશો. હું તો માત્ર નાહક તમે કુખી થાઓ, તમારી આખમાંથી આસુનું દીપ્ત પડે એ મારાથી ન જોવાય, એટલા માટે જ કહેતા અચકાતી હતી પણ હવે મને લાગે છે કે એ બીજરો કાઢવો જ પડશે જોઈ છું કે હૃદયનો ભાર જરાક હળવો પડે છે !”

અને પછી એક દિવસ હું અને માનવિકા બેગ હતી ત્યારે એ આવી મને લાગ્યું કે એ આજ કરી નિશ્ચય કરીને આવી છે અને આજે તો એણે પોતાની જાતે જ એ વાત ઉપાડી ધીમે ધીમે અમે સહુ એની વાતના વાતાવરણમાં ધુમરાતા ગયા વચન પર વચન આવતા ગયા અને અમે ધડીકમાં તળિયે તો ધડીકમાં ઉપર એમ રૂપકા ખાવા લાગ્યા એણે તો એની વાત સાવ સાદી રીતે કહી હતી એકે અનકારનો ઉપયોગ કર્યો નહોતો કે નહોતો એણે કાર્થના દિવસમાં દયા ઉપગમવાનો પ્રયત્ન સુધા કર્યો એને તો એના રૂપો બહાર કાઢવો હતો એટલે એ રૂસકે રૂસકે બોલતી થઈ અને હું એ સર્વને જાણે પી રહ્યો આખરે એની વાત પૂરી થઈ એ કહી રહી, અને પછી-પછી મને એની આખોમાં એક પ્રકારનું બહાવરાપણ માલમ પડ્યું હું ગભરાઈ જઈશો કે હવે આગળ શું થશે ? પણ એણે તરત જાત સમાતી લીધી આ જોના એના મન પરનો એની જાત પરનો, કાજૂ નોંધને તો હું અવાક જ થઈ ગયો.

પણ એણે એમ જાતને દેવાની દીધી એનું પગિણામ બહુ ખરાબ આવ્યું હું દિવસે દિવસે જોતો ગયો કે એની કાવા ધસાતી જાય છે વારંવાર મને લાગ્યું કે હવે જીવનસમામ ખેતવાની એની હામ દિવસે દિવસે ખૂટતી જાય છે, એ હિમત હારતી જાય

છે. વખતોવખત મેં એને ધીરજ ધરવા, માથે પડયુ તે સહન કરવા કહ્યું અને માલવિકા બેઠે કહેવાબધું પશુ ખડું, પશુ એ બધું વ્યર્થ હતું. એક દિવસ એમ જ એ એની ગૂંગળામણમાં જ સમાઈ ગઈ, ગૂંગળામણમાં જ ખૂંપી ગઈ-એણે ગૂંગળાટને જ એની કામા બનાવી દીધી હતી.

પશુ રે ! ગૂંગળામણ એને સમાવીને જ પી નહિ, એણે હવે મારો પીછો પકડ્યો હતો. મને લાગ્યું કે હવે એ મને કેમે કરીને છોડશે નહિ મને વારેવારે એ પજવવા લાગી, અને એમ હું એને શરણે થતો ચાલ્યો.

કેટલા વર્ષો પૂર્વેની આ કથા છે ! તે દિવસો મારી જીવાનીમાં વહતા હતા. હું લાગણીઓના પૂરમાં વહેતો હતો, હું એમાં સદા મસ્ત રહેતો, અને ત્યા પ્રવેશી ચંદ્રિકા મેં એને બોધ, અને મેં એનામાં મારા પ્રતિબિંબ જવું કેંક નિહાળ્યું. મેં એને વાચવા પ્રમત્ત કર્યો, એ ઉકેસાર્થ, પશુ પછી તો હું એના મધ જ થઈ ગયો. એ મને એવું દુઃખદ વારસામાં સોપતો ગઈ કારણ કે એણે એકલીએ વર્ષો વર્ષોથી એને સહન કર્યું હતું એની કમર નખી મઠી હતી, એટલે એ બોલે માગ પર ચઢાવી 'હાથ' કરી બેસી ગઈ-થાક ખાવા. એ એ બોલે ઉડાવ્યો ત્યારે પૂરી હોશમાં ઉડાવ્યો હતો, મેં કેમને માટે કાર્ષક કર્યું છે એવું આજ આજ માન હતું; પશુ પછી તો એ મારા પર જ ચઢી બેઠો-મારો જ બની ગયો, કેમે કરીને જીતરવાની એણે ના જ પાડી હું હેતરગયો, હું હાર્યો, અને આજ વર્ષોથી હું એને વહી રહ્યો છું. મને લાગે છે કે એ અમર રહેવા સર્જાયો છે, કારણ કે આજ એને હું તમને સોપીશ, અને છુટકારો દેશ એ ચાલે. તમે એ વહેશો હું જરાક પગ લાગા કરીશ અને એમ એ તો ચાલુ ને ચાલુ જ અનંત કાળ સુધી-રહેશે.

પશુ ના ના ! હવે વધુ સહન નહીં થતું, હવે એ બહાર આવવા ઉઠાળા મારે છે, આજે ઠીક મોકા મળી ગયો છે, પશુ એની બહાર આવવાની

એટલી બધી ઝડપ છે કે એને કંચે રસ્તે કાઢવો તે મને સંજોગ નથી. આંસુ તો બોધે એટલા-બધીએ વખત સાર્યા-એટલાં બધા કે હવે તો એ લગભગ ખૂટી પડ્યાં છે એમ જ કહું તો ચાલે મને માત્ર એક જ દુઃખ છે-ચંદ્રી ગઈ એવું નહિ, એ તો બીજું છે જ. પશુ આ દુઃખ છે એથી વધુ તીવ્ર એ છે આ મને થાય છે કે કુનિયામાં કેટકેટલી ચંદ્રીઓ આમ રિયાતી-પીડાતી હશે ? કાણ એમને છોડાવશે ? કાણ એમને સાબળશે ? મેં તો હજારોમાંથી-અસખમાંથી કેવળ એ એક જ ચંદ્રીને સાબળી છે પશુ બાકી રહી તેમનું શું ? એમની ગાથાઓ આથી વધુ કરુણ હશે ? હું તો પેલી ચંદ્રીને વાસ્તે વધુ કરી શક્યો નહિ-કેવળ સાબળી રહ્યો જ્યાં સુધી એણે દેહધાર્યો ત્યાં સુધી એના દુઃખમાં ભાગ લેવાનો દલ કર્યો-એને આશ્વાસન આપ્યા કર્યું, પશુ એને એમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન સદા ન કર્યો-ન થયો અને એ તો એમ જ ચાલી ગઈ. પશુ આ બધાનું શું ? મારા આ બધા વિચારો કાનાથી ઝિકારો ? પ્રભુએ એક પણ હૃદય નહિ પ્રગટાવ્યું હોય ? ખરું પૂછો તો આશા અને એ આશામાંથી જન્મતા આનંદ હિમત વગેરેને તો મારે અનેક ગાઉનું અંતર છે જીવન આખામાં કેવળ આશાઓ જ ધર્યે રાખી, પશુ કદી એમણે મૃત્ત રચે ન હોય. એમણે તો માત્ર મને લાખો નિરાશાની જ ભેટ આપી છે હવે એ મૃગજળ પાછળ હું શા માટે ફાંફા મારું, હવે, જ્યારે જીવનસરિતાના પગથારે-છેલ્લે પગથિયે આવીને જિંદગી છું ત્યારે ? શા માટે એવો ખોટો મોહ રાખું ? હવે તો માત્ર એક ફાળતી વાર છે-સહન નીચો નખી ફૂંચડી મારું એટલી જ. ફૂંચડી મારું એટલે આ દુઃખની મોહમાંથી, દર્દનું અધી ભરેલી જીવનસરિતાને જોડાણે જઈને પેલી સ્વર્ગગાને કાઢે નીકળવાનો. આશા છે કે ત્યાં કદાચ મને નિરાત વળે રે આશા !

પશુ હવે વધુ નથી જીવવાનું હવે મારો કંચે જ છૂટકો.

ચંદ્રિકાનું બાળપણ કેમ ગયું એ બધું નોંધવા સરખી વસ્તુ નથી. પશુ બાળપણ જોડી જ્યારે

કિશોરાવસ્થામાં પણ મૂક્યો ત્યારે એ મદદ ચપગક ગળ્યાવા લાગી એની સખીઓમાં એ અગ્રણી હતી ખીનના ભાવ, લાગણીઓ, હૃદય સમજ સુકે અને પોતાને માટે ભર્મિઓ, સ્વપ્નો અને નવી તરેહની આશાઓ ઘડી શકે એટલું એણે શિદ્ધ થી ધીરું હતું. પણ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ-તમે કે હું એને અન્યાય નથી કરતો છતાં પણ-તે શાર્ક વધુપડતી સ્વપ્નદશા એ હતી એ કિશોરાવસ્થા છોડી મુગ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશી પણ જેમ જેમ વર્ષો વહેતા ગયા, જેમ જેમ ઉમર વધતી ચાલી, જેમ જેમ એની વિચારશક્તિ ખીનતી ચાલી તેમ તેમ એના દિવાસ્વપ્નો પણ લખાતા ચાલ્યા એ કોડલરી હતી એણે કંઈક ઉમંગે ગની કાઢ્યા હતા ધીમે ધીમે મૌઞ્ય યૌવનમાં પ્રવેશ્યું એની આશાઓને, ઉત્સાહને, ભર્મિઓને પણ જોમન આગ્યું એ ચનમની રહી પછી એણે શું કર્યું ? એણે મધુગતમ કપના રચી કાઢી-જે કપના અનેક યૌવનાઓને પ્યારી હોય છે, જે કપના પર અનેક મુવનીઓ પોતાનું યૌવન ન્યોળાવે કરી દે છે, એ કપના એણે ય સેરી એને પતિ જોઈતા હતા પતિ ? ના, એના પૂરા અર્થમાં તો અનમત નહિ એને જોઈતા હતા કે જીવનસાથી, કે જીવનસમા-જે એને ખભે હાથ મૂકીને આ જીવનપથને સુગમ ને સરળ બનાવે એણે કેટકેટલા ચિત્રો કંટપ્યા હતા.

“મધુરી, હવે જ તારી વાત છે મને ચીડવ ચીડવ કરતી હતી ને ? હે, હવે તું જ લેતી જા.”

“તો તું એમ માને છે કે હું તને હજી પણ ડોડીશ ? હું તો તને પગપાળી જ કરવાની.”

“પણ તું તો ચાલી ને ? મારી પહેલા ?”

“ચદ્રી એમાં હું શું કરું ? મેં કાઈ ઓછી જ ઉનાવળ કરી છે.”

“જો પાછી ફરી જોડી ! તે તારી ઈચ્છા જ નથી ? કહેની, કેમ મૂગી થઈ ગઈ ?”

“સહ સહ ગાડી”

“પણ, અરે મધુરી, તું મને કહીશ ? તારા

‘એ’ તારી નેડે પહેલી શી વાત કરે છે ? તને કેમ બોલાવે છે ?”

“એવું એવું શું બોલતી હશે ? તારાથી કાઈ ઓછું જ છાનું ગમવાની છું ?”

“એક વાત કહું બેન ?”

“પગવાનગીની જરૂર છે ?”

“તને એ પ્રમેદ ગમે છે ? સાચું બોલજે હાં !”

“તે તો ભેથા છે ને ? તું જ કહે ને ? કેવા છે ?”

“એ જેવો હોય તેવો મારે ઓછું જ પરચુડ છે ? જઈને મળવું છે તો તારે અને પસંદગી મારી પૂછે છે ? બોલને, ગમે છે તને ?”

“તે શાઈ અરે પહેલવહેલા નથી મળ્યા ને તો એમની સાથે આ પહેલા વાતો સુદા કરી છે મને તો એવા ગમે છે..”

“અરે એ સુધા ! એ પ્રથા ! તમે બધા અહીં આવો”

“શું છે ચદ્રી ? કેમ બધાને એકઠા કરવા માગ્યા ?”

“આ તારી વાત કહેવા રતો તને તારી જ ગમે છે ને ? પકડાઈ ગઈ, સપડાઈ ગઈ હવે જ તારી વાત છે”

“ચદ્રી, એક વાત પૂછું ? મને અહોનિશ તારી ફિકર રહે છે કે હું બરા ભગવાન ! આ મારી ચદ્રીની મરતી, એનો આ તરવગદ, એનો આ ઉત્સાહ-એ બધું તું અખડ ગમજો કોઈનીય આશા તું ભાગીશ નહિ”

“બહેન, મને ય મારા ભાગ્યની ચિંતા થાય છે કોણ જાણે એનામાં શું યે ચિંતારહેલું હશે ?” એ પણ ગભીર ધઈ ગઈ

અને એમ એ એની સખીઓમાં અતિપ્રિય હતી એ સર્વકળાસ પાન હતી એની સખીઓમાં

અનેકની એ યુગ હતી. ચિત્રો દોરતાં તો નહોતાં આવડતાં, કલ્પનાને પીંછી દારા મૂર્તિ નહોતી કરી શકતી, પણ એ ચિત્રને ભેઈ શકતી હતી ખરી. ચિત્રો ભેંતાં એને આવડતું હતું. પણ એ જોટ એની પુરાઈ ગઈ એના સંગીતથી એનો ખીંકો સ્વર તો હજુ મારા કાનમાં યુગ જીડે છે. યાદ છે તે પ્રમાણે એણે મને એમ પણ કહ્યું હતું કે શાળામાં દર વખતે પહેલું ધનનામ એને જ માટે મુકરર થતું. મેં એનો અનેક વેળા લામ ઉઠાવેલો, પણ એણે પાછળથી એની આ સાધ્ય કળાને પણ તિલાંજલિ આપી હતી.

આખરે પેલી ધડી આવી - જે ધડી માટે એ દિવસોથી રાહ ભેઈ રહી હતી તે. માતાથી એનું યૌવન હવે સાંખ્યું જતું નહોતું. 'હોકરી તો એને ઘેર જ શોભે' એમ એમના મગજમાં ભરાઈ બેઠું હતું. એમણે ચંદ્રિકાના પિતાનો લગભગ પીછો જ પકડ્યો લગ્નગાથામાં એક પછી એક કન્યાઓ પરણી ગઈ એના દાખલા ટાંક્યા. મહેલુના મારા વરસાઓ.

"હવે એને ક્યાં સુધી ઘરમાં રાખી મૂકશો ? લોકજાળને ય વશ થયું પડે ને ? અને લોકોને જોડે ઓછું જ ગળણું બાંધ્યું છે તે આપણને ઊડશે, વાત ક્યારે સિવાય ?"

"હવે હમણાં થી ઉતાવળ છે ? આવતી સાલ ભેઈશું. એ તો. એનું શરીરનું એવું કાઠું જ છે એટલે એનું લાગે. બાપો ઉમર તો ટું જાણે છે."

"તમે કોઈ દહાડો તમારા કાગળિયામાંથી માથું બાંધ્યું કરીને એના સામું ભેંચું છે ? કે પછી મનમાં આગ્યું એમ જ યોલો છો ?"

આખરે પિતાને નમતું આપતું જ પડ્યું. તરત મુરતિયાની શોધાશોધ થતા માંડી. કેટલાય નવ-લોહિયા જુવનોનાં મનમાં ચંદ્રિકાની મૂર્તિ સ્થાપિત હતી. સૈ કોઈ એ મળે તો પોતાનું પરમ સૌજાન્ય માનતા હતા. પણ રે ! કોઈનામાં એટલી હિંમત નહોતી કે બહાર આવીને કહે : 'ચંદ્રિકાનું અને મારું મન મળ્યું છે, હું એને સુખી કરીશ; અમને બન્નેને

જોડાવા દે." કોઈનામાં નૈતિક હિંમતનો જાંટો સરખો નહોતો. સમાજે એમને એવી તો બેડીઓ બાંધી હતી કે કેમે ક્યું એમાંથી મુક્ત થવાય એમ નહોતું. એ સર્વ બીકણ હતા-ભીરુ હતા. માત્ર મનમાં બોલીખરી આસાઓ જ સેવ્યા કરી હતી, પણ કદી જાતી ઠોકી કોઈથી બહાર અવાયું નહિ અને એનાં માતાપિતા તો, "આ તો હજુ નાનો દેખાય છે, જીંદગી જ ક્યાં છે ? અને ચંદ્રી તો કેટલી વધી ગઈ છે ! બાપો છોકરો સાસો છે, પણ આપણે શા કામનો ? આનું તો કુળ હલકું. મારી છોકરી એવા નીચાને ઘેર નહિ જાય. આની પાસે તો ખાવાના જ સાંસા છે. મારી છોકરીને તો ફૂલની માફક રાખનાર કોઈ ભેઈએ એ શું ખવાડવાનો હતો ? આ તો કેવળ જીંદગી ધાલીને ભણવામાં જ સમજ્યો છે, પણ છે સાવ બાધા જેવો. એ શું કરવાનો હતો ? દુનિયામાં એમ ન રહેવાય !" અને એમ એક પછી એક સૌ નાપાસ થયા. પણ કે' રસ્તો તો કાઢવો ભેઈએ ને !

આનંદરાય તાજ જ ધરભંગ થયેલા હતા. આજ વર્ષેથી પોરટમાં નોકરી કરતા હતા. કદાચ ગણતરી કરીને જ એમનું જીવન પણ એક પ્રકારનાં સગવાળા-આદ-બાપીમાં વ્યાપી ગયું હતું. એ વિચારો કરતા અને અમલમાં મૂકતા તે આંગળીના વેદા પર ગણીગણીને જ. એમણે જીવનની વસંત તો ક્યારની ય વસાવી મૂકી હતી, પણ હજુ પાનખર બેડી નહોતી. યૌવનના લીલાછમ મેદાનથી એમનાં પગથાં બહાર પડી ચૂક્યાં હતાં, પણ હજુ પ્રાંતવના અડધા સુકા રેતાળ પ્રદેશમાં એમણે પ્રવેશ નહોતો કર્યો. ચંદ્રિકાની માતાના મનમાં એ વસી ગયા. છોકરી સુખી થશે એની એમણે પૂરી ખાતરી કરાવી.

આખર ચંદ્રિકાનું જાગ્યું એમની ભેડે જ નેડાયું. એણે કદી પહેલાં આનંદરાયનું નામ સાંભળ્યું નહોતું, કદાચ સાંભળ્યું હશે તો ખ્યાલમાં નહોતું રાખ્યું. પણ એ રાખે ય શા માટે ? ખ્યાલમાં રાખવા જેવાને એણે ખ્યાલમાં રાખ્યા જ હતા, પરંતુ એમાં આનંદ-રાયનું સ્થાન નહોતું. એટલે પહેલાં તો એણે અનેક

મનોરમ સ્વપ્ના રમ્યા-એના પરિણીત જીવનના, પણ મધુરીએ એને ક્યું કે એ તો મૃગજળ હતું, અને એની આખો ખૂલી ગઈ એ જાગી ગઈ-એકદિનદામથી એણે ધણુ ધણુ મયામણ ક્યું મનમા ને મનમા એણે અનેક પ્રમારના સકાપો ધણા પરતુ સમજી વ્યર્થ એનું કાર્ત ન ચાલ્યું એક દિવસ એને આનંદ પતુ ધર વસાવતુ પડ્યું, અને હવે જ અહીંથી એનું પેતુ નિસીમ દર્દ શરૂ થયું

પરે! ચદ્રી કૂટણા કમનની જ હતી એના નસીમમા સુખ કદી લખાયેલું નહોતું એ કુખ-મૂર્તિ જ હતી નહિ તો વળી આનંદરાયને ક્યું સતાન ન હોત ? એમની પહેલી પત્ની એમને અપુત્ર ગણી એમને છેલ્લે દર્દ ગઈ અને ખીજી લન કરવાનું કાળુ પણ્ય એમની પુત્રપાછના જ હતી ચદ્રિકાએ મને આમ કહ્યું હતું એની વાત કરવાની હમ હું સપૂર્ણ રોતે નથી ઉતાગી શકતો, પણ એ લગભગ કેક સાસુ જ હતું

"તમે આમ મૂઝાયેલા કેમ ફરો છો ? જરા હસતું મોં તો રાખો! એમ એક દિવસ આનંદ રાયે એને કહ્યું પણ એ તો નિરુત્તર જ રહી

થોડાક દિવસ બાદ આનંદરાયે હસતા હસતા આવી એનો હાથ પકડ્યો એણે કહ્યો ઉત્સાહ દાખવે નહિ એટલે એ ચિદાર્થ ગયા ધીમે ધીમે એમનો 'નાચ' વધતો ગયો પણ એમાં ચદ્રિકા ચે શું કરે ? એના હૃદયસાગરમાં તો ભીંમીઆ પહાડ પહાડ નેટલી બેઠે જીજગની હતી એના મોઝ-એનું તોફાન અમાત્ર નહોતું પણ્ય એ અમરજીતી જીવનાર કાણુ હતું ? કયા કિનારા સાથે જઈને એ અથડાય, બેઠે અને શમી જાય ? એણે તે દિવસે મારે મોઢે કતું હતું કે આનંદરાય એને બિલકુલ ગમતા નહોતા એ એમતાથી સદા દૂર ભાગતી રહેતી

"તું આમ દરેણાની શાફક ખીંધેલી ને ખીંધેલી કેપ રહે છે ? ને કાર્ત નીર્મિત કરતું હોય તેમા મૂઝાર્થ નહિ" એમ કહી આનંદરાયે પ્રથમ તો આશ્વાસન આપ્યું અને પછી પેશ ચાર શબ્દો-શામ-દામ વગેરે અજમાવ્યા પણ ચદ્રિકા નિશ્ચય

રહી એ ન જ ડગી એણે નમતું ન આપ્યું.

રે ચદ્રી! તું કમભાગી છે નહિ તો તું આવી ન રહી હોત. ચદ્રિકા સોગે કળાએ ખીલી હતી, પણ એના અમૃતને જીવનાર કાર્ત નહોતું, એને કાવ્યનર્દ કર એરો કાર્ત કવિ નહોતો એમ તો કૌમુદી ચ એક વખત પૂર્ણ પ્રગટે છે, અને ફરી પાછી શન્યમા વિનીન ચર્ષ જાય છે પણ આ ચદ્રિકા તે દિવસે દિવસે ફિક્કી પડતી જ ગઈ એની પૂર્ણિમા વહી ગઈ હતો હવે એના પર કૃષ્ણપક્ષે પોતાનું ભેર અજમાવ્યું હતું હવે એ ફરીથી ખીંચે એ આશા ગખવી જ નકામી હતી એના માટે તો હવે સદા અમાસ જ રહેશે-એ એમાં જ છુપે ધર્મ જશે

એણે તો જાત સાથે, મન સાથે, એની ઇચ્છાઓ સાથે મુદ્દ શરૂ કરી દીધું પણ આનંદરાય એમ હાર જીતતી રાહ જુએ એવા નહોતા એમને તો પુત્રની લગની લાગી હતી ચદ્રીને પોતાની જાતની પત્ની હતી હજી એ એના સ્વપ્નામાં રાચતી હતી એને માતા થતુ નહોતું, એને પહેતા તો પત્ની-ગ્રેયસી થતુ હતું પણ એના એ ભાવ અધૂરા જ રહી ગયા પન્ન પેતી વાસનાઓ કેને છોડે છે ? ધીમે ધીમે એણે પોતાનું રૂપ દેખાડવા માંડ્યું એણે ચદ્રીને પીડના માડી

એરણુ પર રહેલી તપન ધાતુ પર ધણુ વાગે તો શુ થાય ? પેતી તપન ધાતુ ઇન્ડિગ રૂપ ધારણ કરે-નમતુ આપની જગ્યા વાસનાના ધણે દેહની એરણુ પર ચદ્રીને દીપવા માડી એ બેબાકળી બની એણે ધણુ મથન ક્યું પણ એનું શર્ષ વલ્યુ નહિ આખરે એક દિવસ

'નરેન મને માર્ત ગમતુ નથી મન જાણે ખાતો ખાતો લાગરા કરે છે "

'ચદ્રી તું કાર્ત ગારી ચર્ષ છે ? શુ થાય છે તને ? તું મને નહિ કહે ? "

નરેન્દ્ર આનંદરાયને દૂરનો સગો હતો જીવાન હતો સોહામણે હવો સોને ગમી જાય એવે હતો એ ધણુ ખતુ આનંદરાયને ત્યાં આવતો ચદ્રી પેતા મથનમાંથી પમાર થતી હતી એક વખત એણે મન

પરનો સંયમ ગુમાવ્યો. પેલી વાસના-એનું અત્યંત યૌવન એને કારી ખાતું હતું. હવે એનાથી વધુ સહેવાતું નહોતું. નરેને એ સઘળું પારખ્યું. એને આ સ્ત્રીના દિલની ખબર પડી ગઈ. એ તક ન ચૂક્યો, અને એમ જ એક દિવસ ભોળી ચંદ્રિકાએ એનું દિલ એની પાસે ખોલી નાખ્યું. નરેને એને આત્માસન આપ્યું, એને પંખાળી અને આખરે એણે એ નિર્દોષ પારવણને ચૂંધી નાખ્યું-પીંખી નાખ્યું. ચંદ્રી જ્ઞાન ભૂલી-પડી. અને એ તો ચાલ્યો ગયો-એનામાં વાસનાની લટી જલાવીને. આગગાડી કેમ ચાલે છે? એના ય હૃદયમાં ભટ્ટી તો જલે છે, પણ એ જ ભટ્ટી એની ગતિમાં સહાયરૂપ થઈ પડે છે. એટલે એ તો એની પોષક છે. પણ આ ભટ્ટી ચંદ્રીને ખાઈ ગઈ-એ એમાં ખવાઈ ગઈ. એના જીવનની આગગાડીમાં ભટ્ટી જલદ જલતી હતી, કેલસા ધીમ ધીમ ધીકતા હતા, અને એ બળું બળું થઈ રહી હતી.

આનંદરાયને મોડી મોડી પણ આ ખબર પડી. એમને અતિશય આધાત લાગ્યો. એમની લાગણીને એ ધા અસહ્ય બન્યો. એમને પુત્ર દૂર દૂર આકાશમાં એકરૂપ થઈ જતો લાગ્યો. એમણે આશા છોડી, પરંતુ આશાએ એમને ન છોડ્યા. એ એમને લઈ ગઈ પોતાની સાથે, દૂર દૂર-આ દુનિયાથી ધણે દૂર-ધણે ભીંચે. ચંદ્રિકાના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. એને પારાવાર શોક થયો. ગમે તેવી પણ એણે એક મહાન ઓચ ગુમાવી હતી એમ એને લાગ્યું. એને એમ પણ લાગ્યું કે એણે એક માણસને કેવળ નિર્દયતાથી, પોતાની જાતને ખ્યાવવા સારુ, મારી નાખ્યો હતો-એણે ધોરતમ અન્યાય કર્યો હતો. પણ એમાં એ શું કરે? એ આનંદરાયને ન ચાહી શકે તે ન જ દળ્યું. શકી. એનું મન એમના તરફ ન જ દળ્યું.

કવિ કલાપીએ નથી કહ્યું ?

“ક્યાં ચાહતું તે દિલ માત્ર જાણે
એમાં ન કંઈ જનતું પરાણે.”

અને જાણી એ જીવન ધારણ કરી રહી એટલું જ, ખાકી એણે તો પોતાની જાતને ક્યારની ય મારી નાખી હતી. એણે વાસનાને પોતાનામાં જ સમાવી

લીધી હતી. ગારુડી શું કરે છે? સર્પનું એ વિષમ વિષ પેટમાં ઉતારી દે છે. એને ચૂસી લે છે. એમ જ ચંદ્રિકાએ ચંદ્રના ઝરેને ચૂસી લીધું. પણ પેલા વિષે ગારુડીને દગો દીધો. એ જ એક દિવસ એનું ધાતક નીવડ્યું. અને ચંદ્રિકા પણ ધીમે ધીમે ધસાતી ચાલી. જે ઝરેને એણે ચૂસ્યું હતું એ જ પ્રાણહારક નીવડ્યું. એ દુઃખ અને દર્દ એણે વર્ષોથી પોતાના હૃદયની અંધારી ગુફામાં સંતાડી રાખ્યાં હતાં, પણ પછી એમણે જ કુંડાકો માર્યો.

પણ મારી નજર એ ન ચૂકવી શકી. મેં એને પારખી કાઢી. એ દર્દને ભૂલવા મથતી હતી; અને હું દીવાનો દર્દની શોધમાં હતો. આખરે એ મને ભેટી ગઈ અને એણે મને એના દુઃખદર્દનો ખજાનો ખતાવ્યો. આટલો વિપુલ સંપતિવાન ખજાનો નોઈ હું ચકિત જ થઈ ગયો-આખો બની ગયો. પણ રે! ચંદ્રિકાએ એ ખજાનો મારે હસ્તક જ કરી દીધો. હું આટલો અશ્વર્થવાન બનીશ એમ કહી ચે મેં ખવાહીશ રાખી નહોતી. અને અતિ ધનથી શું થાય? મનુષ્ય મનજનું સમતોલપણ ગુમાવી ખેસે. મારું એમ જ થયું.

મને કેવળ એ ને એ વિચારોએ અનેક વેળા સતાવ્યો છે. મને એક પણ રાતે નિરતિ ઊંધવા નથી દીધો. મેં મારી નખળાઈ પર અનેક વાર ગુસ્સો કાઢ્યો છે, પણ હર વખત હું લાચાર બન્યો છું. એ મારા પર સદા ચે અસવાર જ બનીને રહ્યો છે. અને પછી તો હું પણ ટેવાઈ ગયો એનાથી. પછી તો એમ થયું કે હવે એ નહિ હોય તો મને એન નહિ પડે, એની ગરદાજરીમાં મને અર્ધ ખાલી ખાલી લાગશે, એટલે હું એને વળગી રહો કે રખેને એ મને છોડી દે!

પણ તે વખતે તો હું ઉમંગોનો ભરેલો હતો, એટલે ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં મેં એને મારા પરમ મિત્રો માન્યા હતા-એ વિચારોને. એમની પાછળ તો મેં મારા જીવનનો આતિ ગણ્યમ્મલ રસ રેડ્યો હતો. એ રસ પાઈ પાઈને મેં એમને ઉછેર્યા હતા. પણ રે! હૃદયમાં એ એટલા તો વખા કે છેતરે એ હૃદય ભેટીને પણ બહાર નીકળવાની તૈયારી કરવા

લાગ્યા, અને એટલે જ્યારે આજ મને એમ લાગ્યું કે હવે એમને એમનો રસ્તો કરી આપવો જ જોઈએ- એમને હવે ખીન્ન કાઈને સુખત કરવા જ જોઈએ- ત્યારે તો મેં આ તક સાધી છે, તમને પકડી બેઠો છું.

મેં તમને એની કથા કહી-એણે મને કહી હતી એના સારરૂપે. પૂરેપૂરું તો તમને જ્ઞાન નથી કહ્યું. મારી એમાં જરૂર છે. હું સમજું છું પણ એમાં હું શું કરું? મારાથી મારી જાતને સમાવી ન શકાઈ, હું કહેતો ગયો અને એની સાથે જાણે એના પૂર્વમાં તણાતો પણ ગયો. મેં નહિ કહ્યું કે, “ભાઈ હું તો લાગણીપ્રધાન માણસ છું?” “લાગણી” એ તો મારો અસાધ્ય રોગ થઈ પડી છે, અને એ મારી જોડે જ બળવાની.

ખીજું બધું તો ઠીક છે, પણ ત્યારે આટલી ધીરજથી તમે મને સાંભળ્યો છે, એ ધીરજની હું કદર કરું છું, પણ એટલી તો અજબ યુગરું છું કે મને તો તમે જવા દેજો. મારા જેવા તો સદા એમ જ રિખાઈને જ મરવા સર્જાયા છે પણ પેલો અભાગણી ચંદ્રિકાએને તમે કહી ન બુલગો. કાઈ નહિ તો છેવટે અખીભરી નજર તો જરૂર રાખજો. એમને છુટકારો નહિ-તરછાડશો નહિ.

ઓહ! મારો જીવ સુધાય છે. મને લાગે છે કે હવે મારાથી વધુ નહિ બોલી શકાય. રે જીવ! તું હવે જા, જા બચા! તેં મ મારા પર બહુ પ્યાર કર્યો, મને બહુ પપાલ્યો. પણ હવે તું જા, મને સુખેથી છેડીને! મને તારો વિરોધ નહિ સાહે! તું મારી એટલી વિનંતિ માન!

આ ગળે શું થાય છે? કાચકો બાજી છે? હું પીડાવાનો જ, નહિ? જ-મમર તો રહતો રથો મરવાનો પણ એમ જ-ફૂતરને મોતે પિત્તો પિલાઈને, પણ એ વ હવે આધુ” નથી દેખાતું. જુઓ! પેયું દસતું બિંદુ છે. મને ઇશારો કરી પડાવે છે. પાસે આવવા મોહક નખરાં કરે છે. આમ આવ ભાઈ મૃત્યુ!

મેતન? ફરી મેતન? ત્યારે આ હાયપગ ફરી ખેંચાય છે શા માટે? નથી જોઈતું એ મેતન નથી જોઈતું, નથી જોઈતું. મોહલી દો એને દૂર દૂર. ના ના, એ તો પેલા દીપકની રિયતિ થઈ; જુગાપ ત્યારે છેલ્લો જમકારો કેવો જવંત હોય છે! એમ જ. આ’ ડોગા તણાવા લાગ્યા. અને ખભા પણ જીંચાય છે. હેડકી પણ-એક, બે, ત્રણ...

હાથ!...છટપો!

કવિતાના કેફમાં

(મનહર ૭૬)

એક સમે રાતના હું ચાહ કરો ‘કાવ’ દાંતી, સોપારો, તમાકુ, પત્તી, લવંગથી ભરપૂર ખાન કરો દુઝો એક ગલેકામઃ ગોડવી, ઉત્તમ પ્રકારે ફેરી સિગરેટ અજાળવી, કવિતા ને કવનના કેફમાં ગયો સરી ।
લખું, લખું, યાચ છતાં “લખવું શું?” સૂઝે નહિ; વિષયની પસંદગી કરવામાં સૂઝાણી : ધર્મ અને નીતિ જેવા નીરસ વિષય કાળે વેડકું હું કાચસજિત ? તત્ત્વજ્ઞાન કરા બોડા ચિન્તન ને મન્યનતા સાગરે ડૂબી મરું ? રાષ્ટ્રની આજ્ઞા ફેરી જોડી જોડી નવનવામાં બડાઈ, ઈંકાસ અને અસ્મિતા જ બાજુ હું ।

વિષયનો પ્રમ જર-આંગણે હજી બોલો !

લખવું છતાં મ મારે, —

એકએક ત્યાં તો મને : “ અરે લાય ! હવે તમે- કંઈ ફેરી હિમ જેવી અગેઅગ કાપી રહો, સિપાળાની મેદી રાત ભગો નહિ, સૂઈ જાવ ! ” ફૂટેલી ફૂટેલી ગોડકાની હંકમા લપાઈ જી.

“સૂઈ જાવ” શબ્દમાહી સર્વ મારા કાચકાનો ઉપસર્પા હૃદયે જોડા સફળ ઉદય । કલમ કડપ ડીલો, એ જ ફાણે એકાએક પ્રણયના કબજે ફેરી કાળો કાળો કાલિંદી કાળગતા પર પહે વેગમેર રેલી રહી ।

શૃંગાર રસ

શ્રી. ભગવત્ રામચંદ્ર ભટ્ટ

મા' કણ, મચ્છર, જૂને જતિ, એ માર્યામા પાપ જ અતિ' કેટલાકના મતન્ય

મુગ્ધ આ કહેવત ખોટી રીતે રજૂ થઈ છે તેમા છેતના અક્ષર વિષે મારામારી છે. કોઈ 'અતિ' ને બદલે 'નથી' પણ મૂકે છે તેની જ રીતે શૃંગાર રસ વિષે કઈ કહેવા-લખવામા એક વર્ગ અતિ પાપ લેખે છે, ત્યારે બીજો વર્ગ એમા પાપ નથી એમ પણ માને છે. બે શૃંગાર-રસ વિરુદ્ધ કથુ લખાય તો યુવવર્ગ વિરોધનો મોરચો માડી નીચ અરસિક, મિનકેળવાયેન ચિત્તવત્તો મોથક ગણી દલીલ કરે કે કવિતામાથી શૃંગાર-રસ બાંધે કયા પછી બાકી શું રહેશે? — શેરડીનો રસ ચૂસાયા પછી કૂચા? મોગળેગે તેની તરેરેણમા કનમ સરકી ગઈ તો જુદા પુરુષો તરફથી વિરોધ થાય લેખકનું કવન ચિત્તવૃત્તિ, મનોવ્યાપાર અને હૃદયના ફેરફારમા અતીક્ષતા ભરાઈ ગયેલી માની લેવામા આવે. શૃંગાર-રસ અને અતીક્ષતાને સ્ત્રી-પુરુષ બેચો સખ છે એ સર્વને વિદિત છે, પછી એ સિરિલ મેરેજ કરેના કે ધાર્મિક રીતે પછેલા બેચો તે વિવાદમંત્ર પ્રશ્ન છે પણ એટલું તો કનુલ રાખ્યે જ છૂટકો કે જેમ દહીં જમાવતી વખતે દૂધનું ફાટી જવું અસંભવિત નથી, તેમ શૃંગાર-રસની સાથે અતીક્ષતા આવી લાગી જવી અસંભવિત નથી આ કાગળે આપણા જુના કવિઓ આજા વગોવાયા છે? આજે પણ નિષેધ અને મનાઈની દીવાનો શૃંગાર-રસની આસપાસ એવી તો સખ્તાઈથી ઊભી છે કે જૂનેચૂકે બે કોઈ બચકારો મોલાવે, રીસકારો કરે તો એ ગુનો છે, અક્ષમ્ય ગુનો છે અને કોઈ સુંદરીના આખના અણસારાને-નયનનૃત્યને ન સહારે તો તેમા ય કુખ છે ટેરેટર. ધાર્મિકતા તેવી જ રીતે અનૈતિકતા બેવાની શક્તિ લાપામા ફૂટી ફૂટીને ભરવામા આવી છે કે શું?

આમ એક વર્ગ શૃંગાર-રસ પર નાક ચઢાવે છે તેઓને એમ લાગે છે કે શૃંગાર તરફ મો મનકાંડવાથી પોતાની સુરુચિનો પરિચય આપી શકારો આવા કવિઓને ગાળ દોધાથી ધણો અર્થ સરી જશે એથી જ આગળ વધી નગસહ, મીરા, દયારામની કવિતામાથી અતીક્ષિતતાના કેટલાક ઉદાહરણો ખોળી કાઢવાથી જોડી છાપ પડશે અગર દોષક જેવાના મતવિધાનો શૃંગાર-રસ એ માત્ર હલકામતના અને નીચના છે એમ કહેવાથી માન વધી જશે વળી એમ પણ સાબિત કરે કે ઈંગ્લેન્ડ ને પશ્ચિમના દેશોમા શૃંગારનું નામનિશાન નથી એથી એ પ્રજા આટલી બધી બહાદુર છે ઇંગ્લેન્ડમા કોમવેન જેના ચોખલિયાએ નાટારંગ અને આનંદના સાવનોની જડમૂળ કાઢી નાખી ત્યાં બીચારા શૃંગારનું શું ગણુ? નામ લેવાનું શૃંગાર જેવી કોઈ સ્ત્રી નથી એન પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના વિદ્વાનોના મતને આપણાથી પડકારી શકાય પણ શી રીતે? સુરોપનો નવો વ્યક્તિપ્રધાનવાદ નગ્નારીને વિખુટા પાડે છે ને દરરોજ છૂટાછેડાની ફરિયાદો અતિ ખોટી સખ્યામા અદાલતમા તોધાય છે ત્યાં શૃંગાર-રસનું અસ્તિત્વ સહારી જ શી રીતે શકે? શેક્સપિયર શેલો, કિટ્સ, બાયગન કોઈ અદાત કે અશક્ય વસ્તુને વારતે રચ્યા હતા, આથી તેઓ નિગમના કવિ-લાવનાશીન છે શૃંગારના અભાવને કારણે આજ દિન સુધી એઓ જન્મજ હોવા છતાં પણ મૂંઝ પર તાલ દઈ ધૂમે છે-માત્ર આપણી લાપામા મૂંઝ સ્ત્રીનિગ છે.

આમ જના બીજો વર્ગ શૃંગાર-રસને પ્રાધાન્ય આપે છે તેઓનું કહેવું છે કે પ્રાચીનોએ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેઓ રવગીયા-પરગીયા ભેંમા ગરકાવ છે જૂનું કા વધન શૃંગાર-રસપ્રચુર છે આજના જમાનામા યુવક-આદોલનોને અંગે ચીવનની માત્ર

વધી ગઈ હોય એમ લાગે છે હાનમાં કોનેભેનં
 પ્રાધ્યાપક શુભારંભના કાન્યાનાટાનું અન્વેષણ કરે
 ત્યાર ધારા તોડી નાથિખભેદ સીખવે છે એનાર-
 જનનમાં અમારી સાથે જેટજેટની વિદ્યાર્થીનીઓ
 લથળતી તેના ધગ સુદ્ધાની માદિનીપૂર્ણ વાતો
 અમારી મહાનોખા ચર્ચાતી કયા અધ્યાપકને ત્યા
 તેઓ કેટલીક વાર ગઈ, તેની બેંગેનો મિત્રજ કેવો
 ગયો અને છેવટ કોનેજના વરડાને ખૂણે કનાકાના
 કનાકો સી છૂપી ગોળિય ચદાવી તેનો નખાંચિખ
 છાંતહાસ અમારી સ્મરણચક્રિતમાં તાંબે રહેતો
 તેમના ઓધાના ફફડાટ પગથી તેમનો વાતોના
 અકાશ સર્જતા ને ગમગાગમ વાદવિવાદ કરતા
 જાણનો પતિ વિલાયન ગયો છે એટલે તેને વિગદિ
 છીના ફપમાં ભેષ દુયળ કવિથી કાનિદાસ માફક
 તેણીની લટે લટે શુભારંભવતા સર્જતી આજે
 નિર્જાત અને પૂર્ણ સતોયથી લેડી એટનાંક લવર્સ
 અથવા ગીતગોવિંદ અને કુમારસહવના આક્રમે
 સર્ગ અનાદિતમ્ પુણ્યમ્ વાયવામાં રસની
 પરાક્રમ્યએ પહોંચાને આનંદ કોણુ નથી માણુ ?
 કવિ નર્મદ પેઢે લથળાની અતરેહટ્ટા હશે,

ફૂં જોખનિયુ આવે, હરિ ફૂં જોખનિયુ આવે '

ન્યા વિચારોની આમ અરસપરસ વિરોધી
 ધાગઓ વહે છે ત્યા હું મારો મત પ્રદર્શિત કરું તે
 કરતા વિદ્વાનોની જે અવનવી ધાગ્યુઓ છે તે ગમૂ
 કરી સતોષ માત્ર એ વધાર્ય છે

પ્રથમ ગાંધીજીનો મત લઈએ કામલેન જેવા
 જોખનિયા એ સતે ગસ્કોને ધક્કો પહોંચાડ્યો છે
 તેમના મતે શુભારંભ પરાધીન પરપદાનત ગર્વિને
 જ્વિતદાન નથી આપી શકતા એક પરાધીન ગર્વિને
 સાહિત્યમાં વિનાસશુભાર માટે રથાન ન હોય
 ભેષજી ન્યા લોકો અનન્વચ વિના ટળવળે છે
 ન્યા કોટિ મનુષ્યો અવકાશમય જીવન વ્યતીત કરે
 છે ને મનુષ્યવની ભાવના રહિત ધર્મ ગયા છે ન્યા
 જનતા બળ પૌરુષ, શક્તિ પરાક્રમ જ્ઞાન કક્ષિતમાં
 છાંડી જડવલ જીવન શુભારંભ છે, ત્યા વિલાસશુભાર
 તો વિચાર ધોર પાપ છે આ પરથી ક્ષિત ધાવ

છે કે શુભારંભ પડછાયે પથ ન લેતા રહેવા મૌન
 લેવા ભેષજી ને એમ ન કરી શકે તો દરેક લેખક
 આધ્યાત્મચીત્રી એક નોકર ગણવો ભેષજી ને તે
 શુભારંભના જુવેન્યુક પથ રમે તો તેની પાછળ
 લેતો ગદી કાનપટી પકડે ગાંધીજી મુખ્યત્વે સત અને
 ગજનીતિય પુરુષ હોઈ સાહિત્યરેખા ચચુપાત
 કરવા અસમર્થ છે એમ સાહિત્યચાર્યોએ પોકારી
 પોમગો કહ્યું છે, છતા 'સમયે મેરા લગતા હું'
 પ્રમાણે અહીં તેમ કરવા જતા બીત બૂલ્યા લાગે
 છે પ્રે દુર્માળ જણ પ્રગરની સરકૃતિ મણાવે છે
 શુરોપની નારીપ્રધાન, રામની નગપ્રધાન, દિદની
 ઈશ્વરપ્રધાન આ ત્રણમાં નારીપ્રધાન સરકૃતિમાં
 ખાતઅ તરફ વધારે ઝોક હોય છે રત્નાત્રયેમાં
 બાવીજ પોતાનો મત બદલો દહે દિદમાં શુરોપ
 માફક નારીપ્રધાન સરકૃતિની તરફેણ કરવા
 અને એ ગેતે રત્નાત્રતા હાસન કરવા માટે શુભારંભ
 ભોગવિલાસને રથાન આપશે એ દરબાસન
 અથોઅ નહિ લેખાય જેનામાં મદાનગી હોય તે જ
 શુભારંભસાહિત્યસર્જન કરી શકે, જે પ્રજામાં શુભારંભ
 અને વીરતા હોય તે પ્રજા વધારેમાં વધારે શુભારંભ
 સભાવે ભારતમાં વીરતા છે એથી એ જાણે શુભારંભ-
 ભોગી છે, આ અતિ સામાન્ય હકીકત ગાંધીજી જૂની
 ગયા હશે ?

દિદી-વજ્રમાં રાધાપાત્ર પાછળ જે કા પતિ
 સૃષ્ટિ ગર્ભ છે તે માટે વેકેશનાગવજી નિચારીએ
 રાધાની પોત બેસી શુભારંભે આશરે લેનારાઓનો
 નાશ કર્યો છે આપણે ત્યા મુનશી મધ્યયુગના
 ભકિતસહિતના શુભારંભે ભક્તહૃદયની લાનસાન
 પ્રતીક જી કહે છે તેમના મતે પ્રણયથી પ્રેમર્ષ કેટ
 લોક ભપ્તો ભક્તિના કાદનિક આનંદ તરફ વળ્યા
 છે એમના શબ્દોમાં જ કહીએ તો કેટલાય અંતરમાં
 પ્રિયતમા શુભારંભથી કે તે ન મળવાથી ઉલ્લપતો
 તનસાદ ભકિતભાવમાં પરિણમ્યો છે બીએટીસના
 વિભારથી અને રોજનાની અપ્રાપ્તતાથી ક્રોધ અને
 કનાપીની ઊર્મિઓએ કાન્યુત સ્વરૂપ ભીષુ તેરી
 રીતે મીશ જેવા ભકતહૃદયની ઊર્મિનું પૃથકરણ

કેતા એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે પ્રણયના પૂરમા તથા-
વાને ઘેલા બનેલા એના હૃદયને વૈવિધ્ય અને શુદ્ધ
તાના વાતાવરણમા કાવ્યનિક વિનાસોમા મમ રહેવા
કાળો રચનાની વ્યાખ્યાનિક પ્રેરણા યદિ હશે દ્વારાએ
તો નરી શગારિકતા રાધાકૃષ્ણની આશમા ગાઈ છે
એવું નક્કી જીવન તો એની સાક્ષી પૂરે છે આ
રીતે તમે બોઈ શકો કે મુનશીએ શૃંગારરસ સામે
ગાંધીજી માફક વાંધો ઉઠાવ્યો નથી, પરંતુ તેના
બચાવનામા તરીકે કેટલીક હકીકતો ગ્ન કરી કહી
છે કે ખુદ ભક્તો પણ શૃંગારરસભોગી બન્યા છે
આ મત સામે ગુજરાતી ભક્ત-આવરે પોકાર ઉઠાવ્યો
મુનશીના આ મોબધાકે અચન પ્રમારત ઊડી ગય
એમ નથી એમ કહી અમાલાન ગવી અને કૃષ્ણ
લાવ ગવેરીએ ગુજરાતના ભક્તગવિઓને આટલી
બધી મનુષ્યહૃદયની મલિન સપાટી સુધી ઉતારી
પાડવા બદલ રોષ પણ પ્રકટ કર્યો છે ભોગવિલાસના
આજ્ઞાસનું નિવાળુ પરમાર્થ, સખીમકિતથી કે
'ગોપી છે વેદની નય્યા, ત્રીકૃષ્ણ વેદસ્વરૂપ' વચનો
વડે સમાધાન કરે છે ભક્તો માનસિક રીતે શુદ્ધ
હતા તેથી પ્રભુને વહાલા હતા એ કબૂત, પણ અધ
પતનની વકવાઈએ ઊડા મૂગ ધાવી વિસ્તાર કેમ
પામી હશે? આજે સ્વચ્છતા સાપ્રત જીવનનું
આવશ્યક અંગ બન્યું છે પ્રભુમયતા એક ગુનો ગણાય
છે પ્રેમની ખાતર મરતીમા મુશ લેવી પાપ સમજીએ

છીએ અને હવે તો દારૂધી આવી છે, પણ પ્રેમને
ખાતર જેર પીધાના ધણા સમાચારો પ્રકટ થના
રહે છે

આથી આ સિવાય અન્ય અભિપ્રાયો ખાસ
ટૂંકમા જાણવા જેવા હોય છે ભક્ત ચડીદાસે કહ્યું
છે કે લીમડો ને દૂધ મેળવવાથી જે વાદ યાય એવો
કનીવાનો પ્રેમ છે રસિયન કવિ વડોદરાઈ કહે છે કે
શૃંગારરસ પ્રેમનિશાનો ગાળ છે મેટરિનકફ કહે છે કે
પ્રેમથી આયુષ્ય વધે છે, પણ ઠાસ એથી વ ફાવદા
મંદ છે મેડમ દે સાઈયા કહે છે, પ્રેમ જ નારીનું
એક માત્ર અશ્રુ છે તે દાગ પુરુષનું સર્વસ્વ
છીનવી લેવાય છે ઉમ્મગ ખિયામે લખ્યું છે, 'પ્રેમ'
ચાહનીનું શમન છે પણ તેણે જરા શિરાગ્રી મેળ
વવાની જરૂરત છે હેવો આખો કહે છે કે પ્રેમ
અનિશ્ચિત છે, એક પ્રેમવાતીને ત્યજ દેવાથી નીચ
પાય આવી મળે છે

વિદ્વાનો ને અનુભવીઓના મંત યો ગ્ન કર્યા
પછી મારે એકે દરેક ઉચ્ચારવાનો રહે છે તેમ
ઉપના બે વગોમા આ મનવિધાનોનું વર્ગીકરણ કરવાની
પણ જરૂર ભોતો નથી આ વિધાનોનું ગદ્યસ્ય ખુદ્દ
છે, મનુષ્યોને એવું તરવ અનુભવગમ્ય હોવાથી એનો
આરવાદ લઈ ચકાવ છે

અ મા રો સં પા દ ન વિ ભા ગ

'ભિર્મિ' 'નવરચના' એ બને માસિકો અને અમારી માળાઓનું સંપાદનકાર્ય
હવે અમારા મુખર્ધના નીચે જણાવેલા સરનામે યશે માસિકો તેમ જ પુસ્તકો માટેના
લખાણો હવેથી નીચેના સરનામે મોકલવા અને સંપાદન અંગેનો પત્રવ્યવહાર પણ એ જ
સરનામે કરવા લેખકમિત્રોને અમારી વિનંતિ છે

જાહેલાના પત્રો અને અવલોકનના પુસ્તકો તો અમદાવાદના સરનામે જ મોકલવાં

સંપાદનવિભાગ, ભારતી સાહિત્ય મંદ : પો. ઓ. નં. ૫૫૦૩ : મુબમ્ ૧૪

કાઠિયાવાડનું વહાણવટું

શ્રી હરિદાસ રંગીલાસ માંકડ

જુઓ તો ખગ, કેવો મળની ખવિદારો છે
કે જગતજૂની આનતમા હૈયાતી સામિત કરવાની
વીસમી સદી જરૂર પાડે છે. આપણે માનતા
થઈ ગયા છીએ કે સમુદ્રમેખવાયો વિનુવિત આપણા
પુરાણ દેશનું વહાણવટું પરદેશથી આવત થયું છે!
પણ કાઠિયાવાડી કવિઓ તો ગાય છે કે-

“પ્રીઠ સિન્ધુ પરે ઝૂકતી પશ્ચિમે,
મધ્યમા એશિયાની અગરી!
દિન્દેવી તણી કમર પર અમકતી,
દદ કસી તીક્ષ્ણ જાણે કટારી!
પ્લાઠ ઉન્નતમુખે પ્રીતિ ઉચ્ચારતા
ગર્જતી જ લ નિધિ ગાન સંધ્યો,
ભારતી ભોમની વડુ તનવા વડી
ધન્ય! હો ધન્ય! સારાજીવરજો’

આ અમતકારિક પવિતાનો અર્થ એટલો જ છે કે
પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી જ સાગરવદરીઓના સંગીનથી
રિદિસિદિવાગા ભરતખડના તીરપ્રાન્તપ્રદેશમાં
કાઠિયાવાડનું રથાન અનેપ્ર મનાઈ ચૂક્યું છે

આપ સૌ જાણો છો કે પુરૂષો ને તરીનો
વેપાર રાષ્ટ્રનું રવપખૂ અગ છે પુરાતત્ત્વવિદેશી
દેવે તો એ પુરવાર કરી દીધું છે કે દિલ્લી સમૃતિ
સોધી જૂની છે તેમાં ૫ વગા કાઠિયાવાડ તો એ
સમયે ૫ જૂનો પુરાણો દેશ થઈ ચૂકેનો કદાચ
જગતના લખેલા પુરાણો ઇતિહાસમાં કાલ પુગા-
તત્ત્વનો ઉલ્લેખ હોય તો તે પાંચ દબાર વર્ષ પહેલા
મહાભારતે કરેનો પિંડાગમનીયમાં જરૂર આવતી
પચતી નિશાનીરાણી મુદ્રાઓ વિરેનો છે તો પછી
આવા સરકૃત રાષ્ટ્રનું આ અગ ખૂબ દુષ્ટ કાષ્ટ
હોતું જ નોંધે એ વહાણખેડના ઉત્પત્તિ માટે જળ
માર્ગની પરંપરા જરૂરની છે, અને જળમાર્ગ ને
રથગમાર્ગનું અખડ વહન બનેને માટે આવશ્યક

છે આ વસ્તુસ્થિતિ આરા ૫ ભારતવર્ષમાં કૃષ્ણ
આપણા પ્રાન્તમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે જળમાર્ગની
સરસતા માટે સનામત બદરોની જરૂર છે, ને સારા
બદરો માટે હરિયાકિનારો ખડિત હોય એ જરૂરનું
છે આપ નકશે નોરો તો જળારો કે આખા હિંદી
કિનારા ઉપર કૃષ્ણ બેજ અખાત છે-કચ્છનો ને
ખભાતનો વગી આખા હિંદી કિનારે ખભાતના
અખાતની જ નદીઓ એવી છે કે જ્યાં નદીઓ
મુખ આગળ દટાઈ જવાને બદલે એક જ
વહેનથી નાગરૂપે દગિયામાં પોતાના પાણી કાનરે
છે આમ હોઈ અનાદિ કાળથી સમસ્ત દિલ્લા
મુખ્ય ને સારામાં સારા બદરો આ પ્રદેશમાં પ્રખ્યાતિ
મેળવતા રહ્યા છે કચ્છના લખપત બદરથી માંડીને
મુજગતના સોપારા બદર મુખીના ભાગમાં આજ
લગી કર્કે બદરોએ ચાલીપડી નોંધે છે દેશમાં
મીઠી તો ભરૂચ ખભાત, સુરત ને મુખ્યનો
ઇતિહાસ વખીએ એટલે દિલ્લી વહાણવટાનો ને
સરકૃતિનો ઇતિહાસ લખાયો એમ કહીએ તો તે
બહુ અનિયમોન્નિત નદિ કહેવાય

સગ્ગેદમાં કાઠિયાવાડને ઉદ્ભવ કહેવ છે
એનો અર્થ ‘પાણીપો ધેરાયેવ’ થાય છે અત્યારે
કચ્છ કાઠિયાવાડ ખડખૂમિ સાથે પૂર્વ તરફ સાવ
જોડાઈ ગયેલ છે કાઠિયાવાડની આ સયોમોમિતિને
આપણે નગકાળના નામથી અત્યારે ઓળખીએ
છીએ આમ મનવાયો િલ્લેટ કાવદો થયો છે ને
દિલ્લી સમૃદ્ધિને પુરૂષો રહેને કાઠિયાવાડમાં આવ-
વાનો માર્ગ સગ થઈ પડ્યો છે આ પ્રદેશની
પ્રાકૃતિક રચના ઉપર વિચાર કરવાથી આ ગિના
એકદમ આપની આંખ આગળ તરો આવશે

જુઓ, ભારતવર્ષના પશ્ચિમતમ કિનારે બિરાજતા
શ્રી હરિદાસીજના જગવિખ્યાત ‘જગતરેશ’ ના

કળાશિખર ઉપર ઊભો રહી કાઈ મનુષ્ય વિગટદષ્ટિ ફેરે તો તેને લાગે કે પોતે કાઈ અધાર્મિક સંજમ-તીર્થે ઊભો છે. ઈશાનમાં અરવંદીની દારમાળા, પશ્ચિમમાં સાતપુરા ને વિન્ધ્યાચળની ત્રિશિખાળાઓ, અગ્નિમાં મચાદ્રિના ધાટ-એ અર્ધાં સોગંડી અગ્ની ગિરે સગમમાં પરિણમતાં મનુષ્ય ધર્મમાં આવે છે ખરેખર શાગણ વિગેટાનો પ્રદેશ છે અને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ત્રિવેણીસગમે તીર્થરાજ જેટલું જ અગત્યનું એવું માહાત્મ્ય છે આ પ્રાચીન પ્રાકૃતિક રચનાના પરિણામરૂપે અરવંદીની પશ્ચિમેથી સિન્ધુપ્રદેશ, અરવંદી ને સાતપુરાની વચ્ચેથી અલ્હસેત્રમાં કુરુક્ષેત્ર સુધીનો પ્રદેશ, વિન્ધ્યાચળ ને સચાદ્રિ વચ્ચેનો જન-રયાનનો પ્રદેશ, અને સચાદ્રિ અને પશ્ચિમ સમુદ્ર વચ્ચેનો કંઠાગનો પ્રદેશ, એ સર્વ પ્રદેશોમાંથી ધૌરી માગેાં સાગન્દ્રમાં અવવા લાગ્યા ને દિંદી મદાસાગરને દિંદી વગ્ગમંડારથી બરેમાં વદાગેા વડે ગોભાવવા લાગ્યા.

કાળની ગતિ ન્યારી છે અત્યારે પણ ધૌરી માગેો તો એના એ જ છે, પણ દેશકાળપરતે જુદી રીતે વપરાય છે એક દેવગાડી પશ્ચિમકડે યપ્તિ મુંજઈ, બીજી વચમાં યપ્તિ નાગપુર, ત્રીજી મામી બાલુએ યપ્તિ દિંદો અને ચોથી બીજે કડિ યપ્તિ કરાગી જાય છે. કંઠામાંથી દેશગાડી કાઢીને જુદો કરેના નવી ઢો પાછો પુનઃવિન કવનોને પ્રવાસ પછા વખતથી યર્ષ રંગા છે

આથી આપ સર્વને સદાજ્ઞાં ખ્યાલ આવશે કે મુમાર્ગ ને જગમાર્ગના સંજમમયો કાઢિવાવાદ મમરન ગાગતવર્તનું પ્રયુદ્ધત બારું છે

રથજ ને જગ એમ બને તરફ આવા ધોગે માગેો દોષ બાગતના સોગા અમયથી જ પશ્ચિમ તરફ ધર્મને જગરા પ્રવાસો ખેડતા આગ્યા છે કેક પ્રાંતિદશિક સમયમાં પણ પશ્ચિમ કિનારો જ દિવનું જુડુ દતો. શ્રી તુલ્કેટ કહે છે કે દિવના પશ્ચિમ કિનાગતી, એવે દાસનું મુજબનની, રેપ ને કશ્વિત્રિ મિ પૂ ૩૦૦૦ વર્ષથી જ જુદી છે રોમન સમયના વખતમ ને. અપ્પનું વદાખુલું એટલું જા નેગર દનું કે

એકર પ્લીનીને સેનેટમાં ફરિયાદ કરવી પડી હતી કે રોમના ઘણા પંસા દિંદ આઈ જાય છે।

આવા વિસ્તૃત વદાખુલનાં સાશીરૂપ જુદાં ને નવાં કેટલાં ૫ બંદરો કન્ઝ-કાઢિવાવાડને કિનારે બોજૂઃ પડ્યાં છે. અત્યાગનાં માંડતી, કંડયા, નવવખી, જોડિયા, એડી, સપાયા, એખા, પોરનંદર, માંમરોળ, વેરાવળ, દીવ, ભાવનગર, મ્દરાગાદ, યોધા વગેરે બંદરો ઉપરાંત કન્ઝની પશ્ચિમના લખપત ને પૂર્વના આડેસર, ગજુકાળના પંચાસર, ત્રીઝાગા, બેતા, નાગના, ભરાગાને પિંડાગ, ખંભાતના અખાતમાં વળા વગેરે, તથા નગકાંધનાં બંદરોએ હજુ પણ બંદરી અરગેા અવારનવાર નજરે પડે છે.

આવી સાદશિક પ્રજા એકેસો નેપાર કગે બેઠી ન જ રહે, જાકે બીજા દેશમાં વસી ત્યાંની સર્વ સામગ્રી જાણી લેવાતે ઇનેજર બને. પશ્ચિમને ત્યાં કલમનો વસવાટ થાય એ દેખીતું છે, અને ખન્યું પણ એમ જ છે.

કહે છે કે જૂવિજય સેવેલાયલ નામના રાજ-કુમારે જાવાને ગુજગતનું નામ આપી ત્યાં રાત્મ રયાધુ દનું, અને બીજા સિંદવકુમાર નામના કાઢિવાવાડી રાજકુમારે સિદ્ધેરથી રિવારસ્તે લંકાનો વિજય કરી એવું નામ સિંદવદીપ પામ્યું દનું.

આ વસ્તુરિથિનીની યોતપ્રોતનાના પુગતારે કેટલોક કહેવનો પણ આપણે ત્યાં પ્રચલિત છે. દા. ત. 'જે જાય મરે, તે પાડો નાવે; જો આવે તો પગિવાના પદિયા આવે,' 'લંકાની લાડી ને યોધાનો વગ', 'દેલે વાણુ દશયો, મગ્ગન વેંધા, ખજૂર ખેધા' વગેરે. આપ સૌ જોઈ કહો કે આ જાણુ કહેવનો મદા, લંકા ને મગ્ગન મગી આખા દિંદી મદાસાગરને યેગે વગે છે

સમાન વદાખુલ ઉપરાંત નૌકાર્ત્ત્ય પણ કેક વેરાસારી અવશિષ્ટ રીતે મનવામાં આવતું લેના વખતમાં જુન્યુકુમાર રિવાપગના કનુએને દગવવા જતો દને ત્યારે અધિનીકુપાગેએ એને દુનૌ જાય એ દને. દંતિદશિક સમયમાં કુજા તનુ દિકુ ને મુજબન ગાગમે એ જા. દિદામાં કોરો

રસ લીધા હતા એમ જણાય છે અમનગર ગામમાં ખાદ્યાન્ન કરતાં ઈ સ ૭૪૦થી ૬૨૦ સુધીના કાઠિયાવાડના સાવ નવા જ સેન્ધવવસનાં ત્રાયાનાં પત્તે લખેનાં છ દાનપત્રો મળ્યાં છે એમાં આ સેન્ધવવસને 'અપરસમુદાધિપતિ' અને 'પરોધિ બનજનનિમગ્નરવમૂમ ક્ષોદ્ધગ્ધુ' વગેરે વિશેષત્વો આપ્યાં છે તે ઉપરથી એનું નાકામેન્ય મોટું અને બળવાન હશે તે સ્પષ્ટ થાય છે મોવહી ગામજોનાં નોકાસેન્યતું મુખ્ય મથક ધોધા હતું સુલતાન મદમદ બેગમનું થાણું હોવ નક્કરમા હતું અને એના વખત માં ઈજિપ્ત અને યુજરાતના સંયુક્ત કાકુલાએ ફિરંગીઓની સામા દીક કામ કરી બતાવ્યું હતું

વહાણખેડની નેમ વહાણવટું કનાર વેપારી-વર્ગ પછુ એટલી જ સાહસિક ને તીવ્રસુદ્ધિનેા હતો અત્યારે પણ આગખેડની દરીકાર્થ હોવા છતાં આપણે ત્યાં એવા વેપારીઓ પડ્યા છે કે જેને ઘેર મે પાંચ નદિ પછુ ઝડનમધી વહાણો હોય. કુચ-કાઠિયાવાડના ધજોખરા વેપાર રિયામાર્ગે જ ચાલે છે અને તે પણ ધણુખરુ પોતાનાં જ વહાણોમા અનુકૂળ સનેગો પ્રાપ્ત થતા હજુ પણ આપણે જુગજુતો સાહસપ્રિય રસભાવ કેવા બેઠગા આવે છે એનો અદ્ભુત દાખલો ગઈ લકાર્થ પછીના વર્ષોમાં બની ગયો ઈ સ ૧૯૧૭માં સરકારની સાથે તહનામુ થતાં એખા બેડી, નવલખી, પેગમદ વેરાવળ, ભાવનગર વગેરે આપણા બદશે એવ તો વધ્યા કે થોડા જ સમયમા મુખર્થ નેવા જામેન બદરને લચક આપી દીધી એ આપણા સૌની સાબજીતી વાત છે મુનપધી એ સહન ન થઈ શક્ય, અને એનું પરિણામ અત્યારે કાઠિયાવાડની પ્રજા સહન કરી રહી છે

આવા સાહસિક વેપારને અગે વહાણવટાના બીજાં અગે પણ ખૂન ખીત્યાં હતા અને સતખી, ફરિયામણ વીએ વગેરે બાનતોમા વેપારીઓની ચોકચાર્થ માન ઉપજાવે એવી હતી ને હજુ પણ છે આમ હોવાથી કાઠિયાવાડના વહાણવટાને સોરઠી પ્રાણના ધક્કાસમા પચરત્નોમા ગૌરવવર્ણુ સ્થાન

પ્રાપ્ત થયું હતું તેરમી સદીની એક હાથપ્રતમાં લખ્યું છે કે—

તીર્થાનિ તટિનીતોય', તરુપપરતાલોચના તારુણ્ય તોપથેર્વકમી સાગરે રત્નપચકમ

એટલે કે—

તીર્થો ને નદીનાં પાણી નારીઓ તારવોચની જુવાની, સિન્ધુની લક્ષ્મી, સોગડી પચરત્ન છે

આ જ કાગળને લીધે મુસનમાન રાજકર્તાઓએ પણ કાઠિયાવાડના વખાણ કર્યા છે મિગને સિકદરી કહે છે કે માળવા ને ખાનદેશની સરખામણીમાં સોરઠને પસદ કવવાનું કારણ એટલું જ છે કે સોગડનાં બદશે જે બહોજવાલી બક્ષી થકે છે એ પ્રમાણે મરી શકવાનું અસ્તિમાન પેવા બે દેશોથી લઈ ચકારું નથી

વેપારીઓના હાથપગસમા વહાણખેડુને વિશે નેટલું કહીએ એટલું ઓછુ છે આ કિનારા પર દિડુ અને મુસનમાન બને વહાણખેડનો ધંધો કરે છે આ લોકોની સાચાર્થ, સાદાર્થ, વફાદારી ને ઈશ્વર પગમણના કહેવત સમાન થઈ પડેલ છે કે, 'એને બરોમે તો વહાણ ચાલે છે' આ લોકો કેવળ ઈશ્વર-પ્રેરિત પરપરાગત પ્રેરણાથી સાતે સાગરને માથે કરવાની તાકાત ધરાવે છે ગઈ લકાર્થ વખતે જ બનેલી જરાન નાખવાની મશહૂર બિના 'કુમાર' ને પાને ચડી ચૂની છે આ લોકોની ચિસ્તપાલનની જુલિ કાર્થને પણ ટપી જાવ એની છે બરહરિયે જીવને નેખને કામ કરવા દાણે પણ કહેવાની વાટ કોઈ જુએ જ નહિ છતાં આ લોકોને કમાણી આગખેડના લારકજ ખતાસીઓને મુકાવલે સાવ ગ્રામહી નેવી હોય છે આખા વર્ષમાં એક ખસાસીને સરરાશ કમાણી સોયી દોઢસો રૂપિયા માક થાય છે

વહાણ બાધવાનો ઉદ્યોગ પણ દિદમા ધણો જૂનો છે પણ સાપ્રતકાળમા બીજા ઉદ્યોગોની નેમ એને પણ 'વધારે પ્રમાણિક માણસ ને મારગ કરી દેવા પડ્યો છે કાઠિયાવાડમા ઠેક છે ના મહાપુલના આમમાની સુવતાનીના વખતે દરેકબદરે પોતપોતાના

વહાણો બનાવી લીધાં હતાં, એમ કહી શકાય. હજી પણ આંધ્રી, પોરબંદર, બેડિયા વગેરે રથળે વહાણો બંધાયા જ કરે છે. કહે છે કે નેક્સનનું પ્રખ્યાત 'વિક્ટરી' વહાણ ગુજરાતી કારીગરોએ બાંધ્યું હતું. મુબરકનાં વહાણો પંદર વર્ષ વપરાયા છતાં અંગ્રેજ નૌકામૈન્ય માટે સારાં ગણાતાં. અંગ્રેજ એકનાં વહાણો કરતાં આપણાં સાગનાં વહાણો ટકવામાં ચારથી પાંચ ગણાં મજબૂત હતાં અને છતાં કિંમતમાં ચારગણાં સસ્તાં પડતાં !

આ ઉદ્યોગને લીધે આપણી કાપામાં વહાણને લગતા દરેક પ્રકારના શબ્દો મોજૂદ છે. આ શબ્દોને સંગ્રહ એવડો મોટો છે કે હાલના યુરોપી શબ્દકોશની હરોફાઈમાં ખમસ સારી ટકર કીધી શકે. કેટલાક શબ્દો તો એવા છે કે એની વ્યુત્પત્તિ જ આપમેળે આપણી વહાણખેડની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરી આપે છે.

આવા વિસ્તૃત વહાણવટાના પ્રમાણમાં વહાણોના લુદા લુદા પ્રકાર હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ વહાણો બગલો, ભૂમ, બતલો, હંગી, કાટિયો વગેરે નામોથી પ્રખ્યાત છે, અને લુદા લુદા આરાપ પ્રમાણે એમના ધાટ વગેરેમાં વિશેષતાવાળાં હોય છે. ચાલના

ઝડપ, માલની જગ્યા, ઊંડાં-છીછરાં પાણી, વેપારી લાભ, બેકકોકકની સગવડ તથા પાણી, વેળા ને પવન પ્રમાણેની પોતાની ભૂગોળની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ પડે એવી રીતે એમની બાંધણીમાં વિવિધતા લાવવામાં આવેલી હોય છે.

આ પ્રમાણેની કાઠિયાવાડની રિદ્ધિમિદ્ધિની ચાવી-સમા ઈન્દિયાર્થ વ્યવસાયની વાત આલ ઇન્દિયા રેડિયોના કાજન્યથી આપે સાંભળી. દને 'અમ્યુત' કેશવમ્' પહેલાં કાઠિયાવાડના પ્રાણસમાં રાજપ્રભને વિનંતિ કરવાની કે નવા જમાનને અનુસરીને યોગ્ય જણાય એ પ્રમાણે આપણું વહાણવટું ફરીને ખીસે એવા પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરી જૂનાં સિનારાના મોળા પડેલા વહેનને વાળી લઈ, ગઈ જાહોજલાલી ફરી પ્રાપ્ત કરવા ભેટ બાંધી તૈયાર થઈ જાય. અરવુ.

મુબરક આકાશવાણીનાં સુગ્ર શ્રોતાજનો, આ વિષયને લગતી વિગતવાર હકીકત અન્ય રથળે અપાર્થ છે એટલે અત્યારે તો આટલેથી જ કાઠિયાવાડના વહાણવટાની ગૌરવવંતી ગોળિ પૂરી થાય છે.*

* તા. ૨૩ : ૧૨ : 'રબા રાજ મુબરકથી આપાગમોળિ એમ ઇન્દિયા રેડિયોના સૌજન્યથી.

૨

હુંડિયામણ સોળ પેન્સ શા માટે ?

શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપટ

એક ભયંકર હુંડ

હિંદમાંથી જૂતકાળમાં પડેલાંઓ તો ઘણા ઘણા પ્રકારની લૂટા કરી ગયા છે પણ એ જથી લૂટા એવી લૂટી કે ગમે તેટલી ગોટી હોય છતાં દિંદને તેની અસર ન થાય, અથવા થોડા જ વખતમાં તેની ખોટ પુરાઈ જાય. પણ હિંદને જે પ્રકારની લૂંટ

આદરી છે તે, લૂંટ જેવી ન રેખાતી છતાં, એવી મોટી અને ભયંકર લૂંટ છે કે તે ભરપાઈ થવી જ નહીં શકે. એ લૂંટનો પ્રવાહ રાતરિન, પ્રત્યેક ઘણે, અવિરતપણે ચાલુ જ રહે છે. અંગ્રેજોના પચાસે છ. ની લૂંટ તો ખરી પણ એ કરતાં એક ખીજ વધુ ભયંકર લૂંટ છે, અને તે છે હિંદિયામણ હાડા. લૂંટ દિંદી રૂપિયા-ને પાંડની સાથે નોટી રાખીને અને ૧૮ પેન્સનો

રૂપિયો ફરાવીને આ લાંટ જડમેસલાખ ખરી કે આ ૧૮ પેન્સના રૂપિયાની યોજના થાત તે માટે એક-એક દિદી પર અનેક લેખો લખ્યા છે પણ પામ શુ દરથી ચોડેલી ધજાના લેખ જેવી એ બાબત ઉમેડી શમર્થ નથી

દુડિયામણુની આટીધૂટી સમજથી ધણી અધરી હોય છે આ તો વિશેષ છે, પણ અહીં આપણે એને સરન રીતે સમજી લઈશું

હિંદુત્વ ચલણ

હિંદુમા અગાઉ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં ચલણ હતાં ત્યારે યાત્રિક દરજ્યાએ નહોતી સોનીઓ સિક્કા બનાવતા અને ઉપર હાપ લાગતી ચલણ કયાક રૂપાનું તો મ્યાક સોનાનું હતું મગજની નોટોનું ચલણ તો કયાપ હોવાનું જાણ્યું નથી મદયદ તથ્યક નામના બાદશાહે ચામડાના નાણા ચના પા હતાં ગરીમ લોકો માટે કોડીઓનું ચલણ હતું ત્રાંયા નાણાનું ચલણ પણ ચાતવ હતું ગામડાંઓમાં વરતુ ઓની અનાબદલીથી કામ નિભાવવામાં આવતુ હતું મોગોના સમયમાં સોનાની અશ્વથી ચાંદીના રૂપિયા એવું ચલણ સૌ કરતા વધુ ચાપક હતું પણ સુઅવગિચત નહોતું એક જ ચલણ હાખન મગવાનો વિચાર ગરિજ સરકારને પ્રથમ સને ૧૮૦૬માં મુઝો હનો વિલિયમ ચોયાના સમયમાં ચાંદીના રૂપિયા ચલણમાં લેવાયા પરતુ ત્યારે હજી આખો દેશ એક તત્ર નીચે અબો નહે તો બીજી પણ ધણી મુશ્કેલીઓ હતી ધીમે ધીમે સર્વે મુશ્કેલીઓ દૂર કરીને સને ૧૮૬૫માં એ ચલણ રિથ થયું તે રૂપિયાનું ચલણ ચાલ્યું રૂપિયો એ ચાંદીના સિક્કો છે એની કાયદેસરની કિમત એ રૂપિયો છે પણ તેમાં ચાંદી એક રૂપિકાની નથી હોતી છતાં એ રૂપિયાના બાવે ચાલે છે તેનું કારણ હિંદી સરકારની આટ છે સરકાર મોટી ગુકમ ચાંદી ખરીદી મુખ્ય-કલકત્તાની દરજ્યાએ રૂપિયા પડાવે છે લગભગ પોણા બે અમજ રૂપિયા ચલણમાં છે

જગતના ચલણોની અવ્યવસ્થા

જગતનું સામાન્ય પાત્ર છે મહારાજાઓએ વહેંચી

લીધું છે પરતુ એમની વચ્ચે પરસ્પર વેગરે ધણી ઊર્ડા અને વ્યાપક છે, આથી ચલણની જાહેરી દાગ એક બીજાના વેપારને તુકસાન પહોંચાડવામાં અવરિથત રીતે દરેક દેશના અર્થશાસ્ત્રીઓ મહાન પ્રયત્નો કરે છે એ વખત રશિયામાં એક પૌડના લાગે રૂપનો વેચાયા હતા સને ૧૮૦૩માં એક પૌડના દસ લાખ ચાર્જ (સામાન્ય રીતે માર્કનો બાવ ૪ રૂપિયાથી ૧ રૂપિયાનો એ એ રીતે રહ્યો છે) વેચાયા હતા ચલણની આ મારામારીમાં સિમ્પને ફરજિયાત મોનાનું ચલણ હોયતુ પડ્યુ હતુ મોનાનું ચલણ ટકાવી રાખવાની જીદને વશ ચર્ચ ફાંસે ફરેડો ફાન્સી નુકસાની સદી હતી ચલણની આ જ જાહેરી મોનાને ચેનના દુડિયામણુમાં મોટા લામ મેજ થો હતો આ ચલણની મારામારીમાં સૈથી ધનાઢ્ય દેશ અમેરિકાને સોનાનું ચલણ છોડી દેતુ પડ્યુ આ જ ચલણની મારામારીમાંથી અનેક દેશને માલની અગત છતાં બીજા અનેક દેશોમાં કાર્ષધગક ને અભાવે ફરોડોની કિમતના માનનો નાશ કરવો પડ્યો હતો અત્યારે પ્રત્યક્ષ રીતે આપણે વિમાનો અને નાવનું યુદ્ધ જોઈએ છીએ પણ ખરી રીતે તો બે યુદ્ધ ચલે છે બીજું યુદ્ધ ચાને છે તે છે દુડિયામણુ-દેશ દેશ વચ્ચેના ચલણનું

સોના અને ચાંદીનો અમ્યાન

હમણા સોનાનું ચલણ જગતમાંથી લગભગ અબ થયુ છે (સોનાનું ચલણ એટલે શું ? એ માટે સોન વિશે જોઈ મા થોડા મહિના પહેલા જ એક લેખ આવી ગયો છે) સોનાની નહુ મોટી માગ સૌ દેશોમાં જોઈ છે હિંદને કમનસીમે આપણી સરકારે લગભગ ત્રણ અમજ રૂપિયાનું સોનું હેક્ષા પદર વર્ષમાં આ દેશમાંથી નિકાસ કર્યું છે સર્વે દેશોમાં સોનાની ખાતગી નિકાસ બંધ છે સોનું માત્ર સરકારી જરૂરિયાનો માટે જ વપરાય છે પરતુ હિંદની સાવકી મા સમી સરકાર આ વિષયમાં ચિંતિત રવાઈને અનુકૂળ વન છે આખા જગતની ચાંદીનો જે લાગ અમેરિકામાં જરાયો છે ચાંદીનું ચલણ પણ જગતમાં જોણુ ચતુ જગ છે કાગળનું ચ લુવધનું જગ છે આ યુદ્ધ (૧૮૮૮)

પહેલા જર્મની, ઇટલી, જાપાન વગેરે દેશોનું કાગળિયાની નોટોનું ચલણ જગતમાં સ્વીકારાતું નહોતું. વારણ કે તેમની દેશ-પરદેશમાં આટલું નહોતી સતે ૧૯૪૦માં યુરોપના લગભગ બધા દેશોને વિજેતા જર્મનીના કાગળિયા-નોટોનું ચલણ ફરજિયાત પોતાને ત્યાં ચાલુ કરવું પડ્યું છે. યુદ્ધ ચાલતું હોવાથી બધા ચલણોમાં અચ્ચવસ્થા આવી ગઈ છે.

હિંદને પોતાના હુડિયામણની જરૂર

શરૂઆતમાં અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કપાસ વગેરે ખરીદી ઇંગ્લેન્ડમાં તેનું કાપડ બનાવી તે હિંદ મોકલતા પોતાની જ સ્ટોમરો, પોતાની જ રેલવે, પોતાના જ દેશના કાગળાના અને મજૂરો-આ સોને તે આ રીતે ખટાવતા આવે તો અંગ્રેજ જાનનો કાચો મન હિંદમાંથી લઈ જઈ તેને રૂપરૂપ આપી હિંદમાં મોકલતા અને હિંદને બેકાર ગાંધી પોતાના દેશના ઉદ્યોગો ખીલવતા તે હિંદનું નાણું વસડાયે જત. એ વરસ સુધી આમ અખડિત રીતે ચાલુ ત્યાં પછી હિંદમાં પ્રદેશીની જાવના જાગી અને હિંદમાં મિલો, કારખાના, યંત્રો અને હાથ-ઉદ્યોગો વધ્યા હવે હિંદમાં કાપડ, લોખંડ, સિમેન્ટ, કાગળ વગેરેનો માવ તેનાર થાય છે તે પરદેશની એ આયાત ધટી છે. પણ આમ થયું એટલે અંગ્રેજોએ રેડિયો, મોટર ઇલેક્ટ્રીસિટી વગેરેની વાલી અને પોતાની આમદાનીનો માર્ગ ચાલુ ગાંધો.

આજે હિંદમાંથી દર વરસે ૧૭૫ કરોડથી ૧૯૦ કરોડનો કાચો માવ નિકાસ થાય છે અને પરદેશથી હિંદમાં ૧૬૦ થી ૧૭૦ કરોડ રૂપિયાનો માવ આયાત થાય છે. આ સિવાય અહીંના અંગ્રેજ અમલદારોના પગારો, અંગ્રેજ વેપારીઓના મોટા નફા એ બધું વિનાયત ગણવામાં આવે છે. અહીંથી એ બધું રૂપિયાની ગણતરીએ જાય છે અને ઇંગ્લેન્ડમાં તે પૌંડ-સિલિંગ-પેન્સમાં ફેરવાઈ જાય છે. એક રૂપિયો આપવાનો હોય નો ૧૮ પેન્સ લેખે તે ચૂકવાય એક દેશનું નાણું બીજા દેશના નાણામાં ફેરવાય તે હુડિયામણ અથવા અદનામદની (Exchange) કહેવાય. હિંદનો વેપાર તો ઘણા દેશો સાથે છે, પણ

તે બધાનો હિંદનું ઇંગ્લેન્ડના નાણા (પૌંડ-સિલિંગ-પેન્સ) માં ફેરવીને થાય છે, એટલે કે, એક રૂપિયાનો માવ આજના કાગળેલા લાવે ૧૮ પેન્સ લેવાય-દેવાય. હિંદના બધા વ્યાપારનું મધ્યબિંદુ ઇંગ્લેન્ડનું પાટનગર લંડન છે. હિંદ પરદેશો ખાતે ચોખા, ઘઉં, ચામડા, તેનીમિયા, શણ, ચા, લોહ અને બીજા ઘણા કાચા દ્રવ્યો મોટા પ્રમાણમાં ચડાવે છે. બદનામાં હિંદ પરદેશથી તેલ, પેટ્રોલ, યંત્રકામો, ફરનીચર, કાચનો સામાન, ચામડાનો સામાન, લોહનો સામાન, યંત્રના ભાગો, વીજળીનો સામાન, મોટરકારો, સ્ટીમરો, લોચો, રેલોનો સામાન, રેડિયો, તારનો સામાન અનેક નસ્ટુઓ મંગાવે છે. આ આયાત અને નિકાસ ગમે તે દેશ સાથેની હોય તો પણ તેના નાણા લંડનની નક મારફત વટાવાય છે. લંડનનું બજાર આખા જગતની આટલાં ધાંધતું મહાન બજાર છે. બધા દેશોની હુડિયા ત્યાં ભેગી થઈ એક બીજા દેશોનું આર્થિક કેન્દ્ર તે બને છે, પણ દરેક દેશને તો પોતાના દેશનું ચલણ પોતાના હાથમાં હોય છે. એટલે તે પોતાને અનુકૂળ ભાવે પોતાના નાણાના ગોઠવે, જ્યારે હિંદને એ બાબતમાં સ્વતંત્રતા નથી. એટલે તેને ગમે તેવા લાલ-નુકસાનમાં પણ ઇંગ્લેન્ડના નાણા-લાવને વળગી રહેવું પડે. દેશ-વરોની આટ અને ચાહીના ભાવોની વધઘટની હુડિયામણના ભાવો ઉપર મોટી અસર થાય છે. હિંદ અમેરિકા અથવા જર્મની માલ ચડાવે પણ હુડિયા લંડનની જ કરવી પડે. બીજા કોઈ દેશ હિંદ માવ ચડાવે તો તે માલની કિંમત પ્રથમ લંડનમાં વચૂક થાય રૂપિયા તો હિંદની અદર જ આવે, બહાર દેશાંતરે માટેનું એનું ચલણ પૌંડ-સિલિંગનું જ છે. હુડિયામણમાં ચતા વારવારના ફેરફારથી વેપાર ઉપર મોટી અસર થાય છે. આ દેશો પોતાના હુડિયામણને પોતાના નિકાસ-વેપારની અનુકૂળતા પ્રમાણે ગોઠવવા ઉપાયો કરી છે. સ્વિટ્ઝર, અમેરિકા, ફ્રાન્સ વગેરે દેશો પોતાના હુડિયામણના ભાવો પોતાના નિકાસ-વેપારને અનુકૂળ બનાવવા માટે કરોડોના ભરોળ ભૂદા ગણે છે. 'હુડિયામણને અનુકૂળ રાખનાર ફડ' એનું એનું નામ છે. હિંદ આ માટે પરાધીન છે.

હૂડિયામણુ અને વેપારનો ગાઠ સંબંધ

હૂડિયામણુ, ચલણ, વેપાર અને ઉદ્યોગો દેશની આર્થિક સ્થિતિના આ ચાર સદ્દર પાયા છે. પોતાના ચલણના સિક્કાનો ભાવ ઓછો હોય તો દેશનો નિકાસ-વેપાર સુધરે છે. મોંઘું ચલણ હોય તો પરદેશનો માલ દેશમાં ઘૂસી જવામાં ફાવે છે. એટલે દરેક દેશ પોતાનો માલ બીજા દેશમાં પોસાર્થ શકે માટે પોતાનું નાણું મોંઘું થતુ અટકાવે છે. દાખલા તરીકે આપાત વધે એવી ઇંગ્લેન્ડ હોય તો પોતાનું નાણું મોંઘું રાખવું પાલવે; જેમકે, જ્યારે હિંદમાંથી યુષ્કળ કપાસ ખરીદવાનો હોય તો જાપાન ચેનને મોંઘો કરી દે, પણ જો તેને આપાત ન કરવી હોય પણ હિંદમાં પોતાનું કાપડ, રમકડાં છ' વસ્તુઓ નિકાસ કરવી હોય તો તેણે તે માલ હિંદના લોકોને સસ્તો લાગે માટે ચેનને ભાવ સખ્તો રાખવો જોઈએ. એક પૌડની એક બીજા સિટન અમેરિકા મોકલે, જો તેનું નાણું સરખું હોય તો તેને અમેરિકામાં ૧ પૌડના ૪ ડોલર મળે. પણ જો ચલણ મોંઘું હોય તો તેને ૧ પૌડના ૩ કે ૩૫ ડોલર મળે. સિટનના વેપારીને એટલી ખોટ ભાગ્યે જાણની વેપારની રચના બેવી છે કે નિકાસ-વેપાર વધે તેમ સરખું વધે. નિકાસ-વેપાર વધતા દેશના ઉદ્યોગો વધે

હિંદુ હૂડિયામણુ

હિંદુઓમાં લગ્નની ગાઠ તેટલી મજબૂત છે તેટલી જ મજબૂત ગાઠ હિંદી રૂપિયા અને ઇંગ્લિશ પૌડના લગ્નની છે. આ લગ્ન હિંદી રૂપિયાની ઇંગ્લિશ વિરુદ્ધ બળજબરીથી થયું છે અગાઉ હિંદમાંથી સાઠ ત્રણ અઘણ રૂપિયાનો માલ પરદેશ નિકાસ થતો હતો. પરદેશથી આપાત પણ તેટલો જ થતો હતો હમણાં એ વેપાર અર્ધો-પોણા બે અઘણ, અર્ધા કરતાં થોડો વધારે-અર્ધ ગયો છે આ આપાત અને નિકાસ વચ્ચે કિંમતનો તફાવત રહે તો હૂડિયામણુ ઉપર મોટી અસર થાય આપાત વધે તો ચલણ મોંઘું થાય, નિકાસ વધે તો ચલણ સેધું થાય. આપાત અને નિકાસ વચ્ચેના ભેદના સમાધાન અર્થે હિંદી સરકારે આ હૂડિયામણુના ભાવને સ્થિર

કરી દીધેલ છે. ચાંદોનો ભાવ ઘટ્યા તથા દુનિયાનાં જામદામાં રૂપિયાની કિંમત ઓછી થઈ ગઈ. સોળ પેન્સનો રૂપિયો હિંદમાં ધણા વર્ષો સુધી રહ્યો હતો. ૧૯૧૪ પછી લગ્નના વરસો દરમિયાન ચાંદોનો ભાવ વધ્યો હતો ત્યારે હિંદી સરકારે કાયદામાં ફેરફાર કરીને એક રૂપિયાના સોળ પેન્સને બદલે એવીસ પેન્સ કર્યાં. ફરી ચાંદોનો ભાવ ઘટતાં સને ૧૯૨૭માં અઢાર પેન્સ ભાવ કાયદેસર ઠરાવ્યો. સોનાચાંદોના ભાવો વચ્ચે અંતર વધતાં દુનિયાના હૂડિયામણુના ભાવોમાં મોટા ફેરફારો થાય છે.

હિંદી સરકારનો વિલાયત સાથે સંબંધ

હિંદી સરકારે દર વરસે મોટી રકમ નાણાં વિલાયત મોકલવાં પડે છે. તેમાં ૯ કરોડ રૂપિયા સૈન્યના પેન્શનના, ૯ કરોડ સિવિલ અમલદારોના પેન્શનના, સૈન્ય માટે ખરીદાતી મોટી રકમ વસ્તુઓની કિંમતના, ૯ કરોડ પૌડની લોનોના બ્યાજના, ઇન્ડિયા ઓફિસ, જે લંડનમાં છે તેના ખર્ચના, એવા એવા કારણોસર દર વર્ષે ૩૨ થી ૪૦ કરોડ રૂપિયા ઇંગ્લેન્ડ જાય છે. ઉપરાંત હિંદમાંથી સિટિંગ ઉદ્યોગમાં મળતા મોટા નફાના કરોડો રૂપિયા પણ મોકલવાના હોય છે. આથી ઇંગ્લેન્ડમાં જે હિંદી વજર રહે છે તેને દરતક હિંદનાં મોટી રકમનાં રાખવામાં આવે છે હિંદો વજર પોતાની પાસેથી હિંદ ઉપર જરૂરિયાત પ્રમાણે હૂડિયામણુ લખે છે. તે હૂડિયામણુનાં નાણાં વિલાયતમાં આવે ત્યારે એક રૂપિયાના ૧૮ પેન્સ લેખે પૌડમાં લઈને હિંદમાં રૂપિયા ચુકાવે છે. જો રૂપિયાના સોળ પેન્સ ગણાતા હોત તો એટલા ઓછા પૌડ લેવાત એટલે દેખીતું છે કે હિંદી સરકારનો આ હૂડિયામણુના મોટો હિસ્સો છે. પોતાની હૂડિયામણુ વધારી ઘટાડીને હિંદી સરકાર રૂપિયાનો ભાવ અઢાર પેન્સ સ્થિર રાખે છે. વિશાળ સાધનોનો ઉપયોગ કરી હૂડિયામણુની વધત ઘટતોના અકુશમાં રાખે છે.

રૂપિયાનો હતિદુસ

સને ૧૮૬૩ પહેલાં ચાંદોના ધોરણ ઉપર

અલ્પજીની વ્યવસ્થા હતી. પરંતુ ચાંદીના ભાવોમાં થના વારંવારના ફેરફારોથી સોનાના ચલણવાળા દેશોની સાથેના સંબંધને નિભાવી રાખવા હર્સલ કમિટીએ કરેલી ભલામણો મુજબ ટંકશાળામાં છૂટથી રૂપિયા પાડવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું. આ પત્રલાથી રૂપિયાની રિયાત સુધરી ગઈ. સને ૧૮૯૮-૯૯ આ રૂપિયાની કિંમત સોળ પેન્સ સુધી ચર્ધ ગઈ. ત્યારે હિંદી ચલણના સવાલની ફરી તપાસ માટે ફાઉનર કમિટીની નિમણૂક ચર્ધ. એ કમિટીએ નીચે મુજબ ભલામણો કરી :

(૧) છૂટથી રૂપિયા પાડવાનું ટંકશાળામાં બંધ રાખવાનું ચાલુ રાખવાને સૂચ્યું.

(૨) રૂપિયાનો સંબંધ સોનાના ચલણવાળા દેશો સાથે હોવાથી તેની કિંમત સોનામાં આડવા જણાયું.

(૩) સોનામહોરને કાયદેસરના ચલણ તરિકે સ્વીકારવા સૂચ્યું.

(૪) રૂપિયાની કિંમત સોળ પેન્સ અને સોના-મહોરની કિંમત ૧૫ રૂપિયા કરાવવા સૂચ્યું.

(૫) હિંદમાં રૂપિયાનું ચલણ ચાલુ, પરંતુ રૂપિયાના બદલામાં હિંદી સરકાર સોનું ચૂકવવા બધાયેલી નહિ તેમ સૂચ્યું.

(૬) રૂપિયાના સિક્કામાં થતા નફાના નાણાનું સોનું લઈ લંડનમાં અનામત રાખવું અને તેનો ઉપયોગ હુડિવામણ ટકાવવા માટે કરવાનું સૂચ્યું.

આ સૂચના અનુસાર મુબઈ ટંકશાળામાં સોનાના સિક્કા, સોનામહોરો પાડવાની વ્યવસ્થા કરવાની ગોઠવણ ચર્ધ. પરંતુ અંગ્રેજ નાણાખાતાએ એમાં વાધો લીધો, તેથી હિંદમાં એ સિક્કા પાડવાનું બંધ રહ્યું. ઉપલી ભલામણો મુજબ સોનાનું ચલણ સ્થાપી શકાયું નહિ આ સળધો ચોખવટ કરવા માટે હિંદી સરકારે હિંદી વજર સાથે લાખા સમય સુધી લાગેા પત્રવ્યવહાર કર્યો, પરિણામે ૧૯૧૪માં સર ઝોરડીય એમરલેનના પ્રમુખને એક કમિશન નિમાયું. એમરલેન-કમિશનની ભલામણો નીચે મુજબ હતી:

(૧) હિંદના આંતરિક વહીવટમાં સોનાનું ચલણ ફાયલાકારક નથી

(૨) હિંદની અંદર રૂપિયા અને નોટોનું ચલણ ગખવું

(૩) પ્રજા તરફથી જો માગણી થાય તો જ ટંકશાળા સ્થાપી સોનાના સિક્કા પાડવા.

(૪) સોનું લઈને બાધેલ બાવે બદલામાં રૂપિયા આપવા.

(૫) નોટોના ફેલાવાના પ્રમાણમાં સોના અને મહોરોનો જથ્થો અનામત રાખવો.

આ પ્રમાણે સોનાના સિક્કાને ચલણમાં ગખવાની ભલામણ ચર્ધ નહિ ત્યાં તો ૧૯૧૪માં મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને વેપાર અને અર્થ-શાસ્ત્રની બધી ગણતરીઓ અત્યંતગ્રિયત ચર્ધ ગઈ. ઇંગ્લેન્ડની સરકાર મોટી રકમ કાચો માલ હિંદમાંથી લેવા માડી, આથી કમિશને કરેલી એકે ય ભલામણ અમલમાં ન આવી શકી.

યુદ્ધ દરમિયાન ચાંદીના ભાવ ખૂબ વધી ગયા. હિંદમાં રૂપિયાની માગ ખૂબ વધી પડી હિંદી સરકાર પાસે ચાંદીનો જથ્થો વણો વટી ગયો લોડ રીડીને અમેરિકા ખાસ મોકલીને ત્યાંથી ચાંદીનો મોટો જથ્થો ખરીદવામાં આવ્યો. રૂપિયામાં ચાંદીની કિંમત રૂપિયાની કિંમત કરતા વધી ગઈ એટલે લોકો રૂપિયા ગાળીને ચાંદી કાઢી લઈને ચાંદી વેચવા લાગ્યા. પદર વરસ સુધી રૂપિયો સોળ પેન્સની ધરી ઉપર ફરતો હતો ત્યાંથી જીજગીને જાએ જવા લાગ્યો. રિચગતા ચાંદી ચર્ધ. હિંદથી કાચો માલ ખૂબ પરદેશ જતો હતો પણ પાકો માલ યુદ્ધને લીધે બહુ આવી શકતો નહોતો, આથી રૂપિયાની સમતુલા રહી નહિ રૂપિયો મેધી યવા લાગ્યો. એક રૂપિયો ૧૬ માંથી ૨૮ પેન્સ-નો ચર્ધ ગયો. મુનઈની ટંકશાળામાં સરકારે સોના-મહોરો પાડવી શરૂ કરી.

યુદ્ધ પૂરું થયું કે તરત સને ૧૯૧૯માં મહા-યુદ્ધના પરિણામોથી ચલણ ઉપર થયેલી અસર તપાસવા માટે સરકારે એનિમ્પ્રન સિમ્પ કમિટી નીમી. આની કમિટીમાં નામ ખાતર એક હિંદી સભ્ય રખાતો,

બાકી મોટે ભાગે અગ્રેજ સભ્યો જ નિમિત્ત આ કમિટીની બનામણી નીચે મુજબ થઈ

(૧) સોનાના સિક્કા પાડવા માટે મુગધમા ફરી દરશાળ ખોલવી

(૨) સોનું લઈને રૂપાનાણુ આપવાની સગવડ કરવી

(૩) રૂપિયાનું દરિયામણુ ૨૪ પેન્સ (એ શિલિંગ) રાખવું

આવડું બીજુ દરિયામણુ રાખવા માટે કમિટી ના હિદી સભ્ય દાદીના દવાલે સખ્ત વાંધો ઉઠા યો એમણે બુદ્ધી બુદ્ધી બામતો લઈને આવડા બીજા દરિયામણુથી હિંદના મોટા તુકસાનની આગાહી ગણી આપી પરંતુ સરકારે એમની વાત ઉપર લક્ષ ન આપતા કમિટીની બંધી બનામણી રવીંગરી

આવા બીજા દરિયામણુથી ખરેખર હિદી પ્રબળે અને હિદી સરકારને મેટું તુકસાન થયું હિદી સરકારે પોતાની એ જૂલ કમવ પણુ કરી છે સયોગો બદલાતાં દાદીના ભાવ બટયા અને બીજા દરિયા મણુથી નિકાસ-વેપાર પણુ તે સારે મટયો અને આમ-દાની-વેપાર વધ્યો દેશના આર્થિક લાભોને મોટું તુકસાન થયું સર માલકમ હેલીએ બીજા દરિયામણુ થી થતા મોટા તુકસાનો ગરામર જોગ છતાં છંદને ખાતર બે શિલિંગનું દરિયામણુ ગરી ગમ્યું હિદી સરકારને પણુ એથી તુકસાન થયું હિદના સનધમ છવતી માખી ગળવા જોવી આ જૂલ હતી

હિદના ગરીબ ખેડૂતને આ કૃત્રિમ બીજા દરિયામણુથી પારાવાર તુકસાન કેમ થયું તે જોઈએ પરદેશ કાચો માલ જતો તેની નિગાસ ધની એટલે દેશમા માલની બદ્દ ખપત ન રહેવા માવની કિમત બગડી ગઈ માલના ભાવ અનલદ એણ બિખન્યા એ વગસની હિદની કુલ નિકાસ ૩૬૦ દરોડ રૂપિયા ગણતા પરદેશના વેપારીઓએ હિદને એની કુલ કિમતના ૩૪ કરોડ પૌંડ આપવા જોઈએ પરંતુ દરિયામણુ કૃત્રિમ રીતે બે શિલિંગના રૂપિયાનું રાખવાથી માત્ર ૨૪ કરોડ પૌંડ મળ્યા હતા આમ હિદના ખેડૂતને ખુદી રીતે ૧૨૦ કરોડ રૂપિયા એણ મળ્યા, સોળ પેન્સનો દરિયામણુનો ભાવ હોય

તો એક પૌંડના માનના ૧૫ રૂપિયા હિદી ખેડૂતને મળે, તેને બદલે ચોવીસ પેન્સનો ભાવ હોય તો એક પૌંડના માલના ૧૦ જ રૂપિયા મળે એ કોઈ પણ માણસ સમજી શકે તેવું છે એટલે ૧૮ પેન્સનો એક રૂપિયો એ ભાવ છે એટલે ૧ પૌંડના માલના લગભગ સાડાતેર રૂપિયા આપણા ખેડૂતને મળે છે પણ જો ૧૬ પેન્સનો એક રૂપિયો એમ હોય તો એ જ એક પૌંડના માનના તેને ૧૫ રૂપિયા મળે. ૧૮ પેન્સના રૂપિયાની આજની સ્થિતિમા પણ ૧ પૌંડના માલે દોઢ રૂપિયા જેટલું તુકસાન આમ હિદી ખેડૂતને ભોગવવું પડે છે, જ્યારે અગ્રેજ વેપારી, અગ્રેજ પગારદાર એ લોકોને તો સોળ પેન્સના દરિયામણુમા પદર રૂપિયાના પગાર લેખે એક પૌંડ મળે, તેને બદલે તેને આજના અઢાર પેન્સના દરિયામણુથી સાડાતેર રૂપિયાનો એક પૌંડ મળે, એટલે એને દોઢ રૂપિયાનો વધારો મળે હવે ૨૪ પેન્સના દરિયામણુ વખતની રિમિત કાપી લો તે વખતે જોમ હિદી ખેડૂતને ખૂબ તુકસાન થયું તેમ અગ્રેજ વેપારીઓ અને અગ્રેજ પગારદારોને ખૂબ ફાયદો થયો હતો આ પછી ૧૯૨૬મા દરિયામણુ ૧૮ પેન્સનું થયું તેની હકીકત આગળ આવશે

રીવર્સ કાઉન્સિલ બિલો

હિદે પોતાનો કાચો માલ મોટે ભાગે પરદેશ જ મોકલવો પડે તેવી તેની આજની પરિસ્થિતિ હોવાથી તેનો નિકાસ-વેપાર આવાત-વેપાર કરતા વધારે છે, આથી પરદેશમાંથી આહી નાણા વધારે આવે રોકડ નાણાને હાલે લગનમા બેઠેલો હિદી વજર તે પૌંડના ભાવમા અથવા સોનામા લઈને તેને બદલે દરોડો દિદી સરકાર ઉપર મોકલી આપે છે દરોડોના રૂપિયા એ બેંગ્કોની હિદી થાખાઓને હિદી સરકાર આહી ચૂકવી આપે છે આ દરોડો કાઉન્સિલ બિલો કહેવાય છે પરંતુ દુનિયા કે એવા કારણોને લીધે હિદમા કાચો માલ પૂરતા પ્રમાણમા ન ચલે હોય ત્યારે નિમસ-વેપાર ધરી નય, આથી વધારાનો અવેજ હિદમા મોકલવાની જરૂર પડતી નથી, પણ આમદાની માવની કિમત પરદેશને ચૂકવવાની હોય

છે. આ વખતે હિંદી સરકાર વધારાના અવેજને બદલે હિંદી વજર ઉપર સામી હાંડીએ મોકલે છે, આને કહેવાય છે રીવર્સ કાઉન્સિલ બિલ. રીવર્સ કાઉન્સિલ બિલનાં નાણાં હિંદી વજર વિલાયતમાં હિંદના પહેલા મોનામાં ચૂકવે છે. આવી ભિટ્ટી હાંડીએ અત્યંત વિપરીત અંગેગોમાં જ, ક્યારેક જ, લખાય છે.

ભિટ્ટી હાંડીએથી હિંદને થતું નુકસાન

હિંદી સરકારના ખમનથી સર માલકમ હેલીએ બે શિલિંગના રૂપિયાના હિંદિયામણને ટકાવી રાખવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા. બધા વેપારના સંજોગો ભિટ્ટા ચાલ્યા. ચાંદીના ભાવો ઘટતા ગયા છતાં એમણે જાંબા હિંદિયામણને ટકાવવા હિંદી સરકારનાં બધાં સાધનો વાપરીને પણ પોતાની છદ્મ પૂરી કરી. લેન્ડરેટિવ એસેમ્બલીએ આ નીતિ સામે સખ્ત વિરોધ કર્યો, પરંતુ તે ઉપર કંઈ જ લક્ષ ન આપાયું. સને ૧૯૨૦ માં બે શિલિંગના હિંદિયામણને એક્સ કરવામાં આવ્યું. સને ૧૯૨૧માં ચાંદીના ભાવો ઘટતાં અને આમદાની-વેપાર વધી જતાં હાંડી ધડીને ૧૫ પેન્સ જેટલી નીચે ગઈ. સરકારે નીચે જતી હાંડીને રોકવા માટે રીવર્સ કાઉન્સિલ બિલો વેચવા માંડ્યાં. બે શિલિંગના ભાવે ખરીદેલી હાંડીએનાં નાણાં વિલાયતમાં હિંદી વજરને સોનાના સિક્કામાં મળ્યાં, પરંતુ તે નાણાં પાછાં હિંદમાં ચૂકવી આપતી વખતે માત્ર ૧૫ પેન્સનો ભાવ હતો. આમ જાણીજૂણે હિંદી સરકારે ૩૫ કરોડ રૂપિયાની ખોટ ખાધી. હિંદી મત અને હક્કને ઠોકરે મારી બ્રિટિશ હક્કોનું રક્ષણ કરવાની નીતિનાં આવાં અનેક પરિણામો હિંદને ભોગવવાં પડ્યાં છે, તે ન્યાં સુધી એ પરતગ્ર છે ત્યાં સુધી ભોગવવાં પડશે. અંગ્રેજ અધિકારીઓ ખોટા નાકાને પકડી રાખીને ખોટી વડાઈમાં રહી હિંદને નુકસાનમાં ઉતારે છે. બે શિલિંગ આપી ખરીદેલી વસ્તુનો સત્રા શિલિંગ બિપજે છે એ જોવા છતાં 'અમારી નીતિ ખરી છે' એવું કહેનાર હિંદના અમલદાર-વર્ગ સિવાય બીજા કોઈ ભાગ્યે જ હશે.

૧૯૨૦ પછી હિંદિયામણની સ્થિતિ

બે શિલિંગના હિંદિયામણનો ભાવ નક્કી કર્યા

પછી હાંડીના ભાવો તરતમાં જ ધડીને ૧૫ પેન્સ થઈ ગયા, બે કેન્સિંગ અમલદારોના પગારો તો લાંબા સમય સુધી બે શિલિંગના રૂપિયા લેખે જ વિલાયતમાં જમા થતા. ૩૫ કરોડ રૂપિયાની ખોટ ખાધા છતાં ય બે શિલિંગનો ભાવ ન ટકાવી શકાયો ત્યારે હિંદી સરકારના હાથ હેઠાં પડ્યા. હવે સરકારે હતાશ થઈને હાંડીને પોતાના કુદરતી માર્ગે જવા દીધી ને પોતે વચ્ચે પડવાનું મૂકી દીધું. બેશિલિંગ રિમથની ભાગમણો અમરાર્થ ઉપર ચડી ગઈ. સને ૧૯૨૩ના જાન્યુઆરીમાં હિંદિયામણમાં ફરી સહેજ અમકારો આવ્યો ને ૧૬ પેન્સનો રૂપિયો ટકી રહ્યો. હિંદી સરકારના ટેકા અને સહકારથી ૧૯૨૪ના ઓક્ટોબરથી એ ભાવ ૧૮ પેન્સનો થયો, માર્ચ ૧૯૨૬ સુધી એમાં બહુ ફેરફાર ન થયો. સરકાર તરફથી બજેટમાં બે શિલિંગના આધારે હિસાબ થતો હતો પરંતુ એ ખમરભાવનાં તો રવખાં જ રહ્યાં હતાં.

હિલ્ટન યંગ કમિશન

હિંદના લાભ માટે હિંદી રાજદારીઓ સોનાનું ધોરણ અને ચક્રણ માર્ગી રહ્યા હતા પરંતુ સરકારે એ માર્ગણને અવગણ્યા જ કરી છે. એસેમ્બલીમાં આ વિષયે ખૂબ ચર્ચા થઈ છે, વર્તમાનપત્રોમાં પણ ખૂબ ઉદાગોહ થયો છે. છતાં સરકારે બહેરા જાનવામાં જ પોતાનો લાભ જોયો છે. છેવટે યુરોપિયન વેપારી મંડળોએ આવી નિષ્ક્રિયતા માટે ટીકા કરી અને પગલાં લેવા સૂચયું ત્યારે સરકારે એક નવું કમિશન નીમ્યું. આ હિલ્ટન યંગ કમિશનમાં માત્ર એક જ હિંદી સભ્ય સર પુરુષોત્તમદાસ કોઠારદાસ હતા. પ્રજાએ આ કમિશનના બંધારણ સામે સખ્ત ટીકા કરી પરંતુ સરકારે તો પોતાની હમેશની ચાલે જ ચાલ્યા કર્યું. હિંદી પ્રજામતને સાંભળવાનું એને પસંદ કર્યાં છે?

આ કમિશનનો રિપોર્ટ પ્રજાએ ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે બ્રિટિશ હિતો જાળવનાર જ બન્યો. સર પુરુષોત્તમદાસે વિરુદ્ધ મતની તપસીય જહેર કરી. આ કમિશને હમણાં આગતા ૧૮ પેન્સના હિંદિયા-

મથુને જ ચોગ્ય કરાવ્યું સર પુરુષોત્તમદાસની દલીલ હતી કે હિંદમાં લાના સમય સુધી ૧૨ પેન્સનો લાવ રહ્યો છે તે જ કુદરતી છે, એ છોડીને ૧૮ પેન્સનો લાવ રાખવાથી ખેડૂનોને દેખીતી રીતે ૧૨ાં ટકાની ખોટ ખમવી પડશે આ લાવથી ૧૬ પેન્સના માલને બદલે તેણે ૧૮ પેન્સનો માલ આપવો પડશે ને તેને મળશે તો રૂપિયાનો રૂપિયાનો જ હિંદી ખેડૂનો ઉપર ૮૦૦ કરોડ રૂપિયાનું હેતુ છે તે ૧૬ પેન્સના લાવના સમયે લેવાયું હતું ને તેને હવે તે ૧૮ પેન્સ લેખે ચૂકવવું પડશે આમ ૧૨ાં ટકાના વધારાના ખોળનો મોખ્ખો માર છે

સોનાનું ધોરણ

કમિશને સોનાનું ધોરણ અપત્ત્યાર કરવાની ફાકિયર કમિટીની બવામણુ મુજબની નીતિ ગ્રહણ કરવા બનામણુ કરી આ નવી જાતનું ધોરણ છે એ સોનાને બદલે હાડિયામણુની મુનસદી મુજબના વારો આપવાનું કહે છે સોનાને હાડિયામણુ સાથે સાકળવામાં આવ્યું સોનું ખરીદવાની ૯૬ ઓલાખ ઓછી ૪૦૦ ઓસ રાખવામાં આવી છે નોટોને બદોના ચનણુમાં ફેરવવાની વિરુદ્ધનો મત કમિશને આપેલ છે હિંદની માગણી એ હતી કે પરદેશોમાં ચનણુ સોનાનું છે બ્યારે હિંદમાં રૂપાનું છે રૂપાના બાનમાં ખૂબ વધન થતી હોવાથી વારવાર દેશને ખોટું આર્થિક નુકસાન સહન કરવું પડે છે, આથી સોનાનું ચનણુ જ રાખવું જોઈએ પરંતુ સરકારે બપ બતાવ્યો કે હિંદના લોકો સોનું જમીનમાં દાટી દેશે તેથી સોનાની અછત થઈ જશે આમ તેણે સોનાનું ચનણુ સ્વીકાર્યું નહિ. બે કે ખરી હકીકત એ છે કે હિંદી સરકાર ઉપર ઇંગ્લિશ મૂડીદારોની જમરી લાગવમ હોવાથી હિંદી સરકાર એ મૂડીદારોના લાભાર્થે સોનાનું ચનણુ રાખી શકી નથી

૧૮ પેન્સ અને હિંદી બખરો

પણ હિંદની દશા શી ? સર પુરુષોત્તમદાસની આગાહી સાચી પડી છે આ કૃત્રિમ હાડિયામણુને પરિણામે આવે હિંદમાં બ્યા જુઓ ત્યા ગરીબી અને ખેડારી વધતી ગઈ છે, મળૂરવર્ગ અથાન બન્યો છે, બખરમાં નાણાબી છે, એક રૂપિયાના

૧૬ પેન્સને બદલે ૧૮ પેન્સ થતાં રૂપિયા ત્રેણિ થયો એણે નિકાસ-વેપાર ધર્યો છે પરદેશી માલને ૧૨ાં ટકા અમર્યા જ વધારે મળી ગય છે ખુદ દેશ કમિશનર મિ એન્સફર્ડે કહ્યું હતું કે ૧૮ પેન્સનો રૂપિયો પરદેશોમાં આયાત કરનારાઓ માટે લાભાયક છે પરંતુ તેને પોતાના ૧૬ પેન્સના માલના બદલે ૧૮ પેન્સ લેખે છે, હિંદના અમનદારોના રાક્ષમી પત્રારો, ભથ્થા, પેન્સનો, લક્ષ્કરી ખર્ચનાં નાણાં, અગ્રેજ પેડીઓના નફા, બેંકો, વીમા કંપનીઓ વિનાયતમાં હિંદ માટે કાઢેલી લેનો વગેરે બધામાં રૂપિયે બે પેન્સનો ચકાવો થઈ જઈ ને કુલ મળી ૧૦૦ કરોડ નોટલા રૂપિયા વિનાયત ગય છે એ ચોની ગમને પહોંચી વળવા માટે દર વર્ષે એવડી જ રકમનો હિંદને આવક કરતા નિકાસમાં વધારો કરવાની આવશ્યકતા છે

હિંદી રાજદ્વારી મંડળોની માંગણી

એસેમ્બલીમાં અને ફરેશન બોર્ડ ઇન્ડિયન મરચન્ટસ એસોસિયેશન દર વર્ષે આ સામે પોકાર ઉઠાવવામાં આવતો રહ્યો હતો, પરંતુ બ્રિટિશ લાભોને ખોનગ્રા ગળીને હિંદી નાણામત્રીએ એમાં કંઈ જ ફેરફાર કરવાની મક્કમ ના પાડી છે કોઈ નિષ્પણ્યાત કમિટી નીમી આ બીયા હાડિયામણુથી મોટા બવ રિચન ઉદ્યોગો નાના ઉદ્યોગો, મળૂરવર્ગ, મિષ્યમવર્ગ, ચક્રઉદ્યોગો, નાણામત્ર, ખેડૂનો, ખેડારો અને સગકારના બજેટ ઉપર શી અસર થઈ છે તે તથા સવાની માગણીઓ વારવાર થઈ છે પણ હિંદી નાણામત્રીએ એને ઉઘાવી લીધી છે જામદુ એમણે તો કહ્યું છે કે સરકાર પોતાના દરેક સાધનનો ઉપયોગ કરી હાડિયામણુને બેચુ જ રાખશે, કારણ કે એમાં હિંદી પ્રમતે લાભ છે

૧૯૩૨ના સપ્ટેમ્બરમાં

સને ૧૯૩૧ના સપ્ટેમ્બર માસમાં બ્રિટનને પોતાને ત્યાંનું સોનાનું ધોરણ છોડવું પડ્યું એ વખતે બ્રિટન અને હિંદમાં બધી બેંકોને ફરજિયાત તજ દિવસ બધ રાખી પડો હતો આ વખતે રૂપિયાને પૌંધી છોડ કરવામાં આવશે અને ફેરફાર કરાશે એવી મોટી

આશા પ્રગટ થઈ હતી. હિંદી ખાનગીઓ પૃથુ એવી કાંઈક વલણ રાખી હતી, પરંતુ લંડનનાં રાજાઓ અને હુકમ આગળ કંઈ ચાલ્યું નહિ. જે હતું તે જ ચાલતું રહ્યું.

રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં

૧૯૩૧માં રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં મહાત્માજીએ આ સવાલ ફરી ઉઠાવ્યો. ખૂબ ચર્ચા થઈ. હિંદી વેપારીઓ, રાજદારીઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓએ સતત અને ભારે સમજૂતીપૂર્વકનાં નિવેદનો આ વિષય ઉપર બહાર પાડ્યે રાખ્યાં, પરંતુ પરિણામમાં

શૂન્ય જ. આજ સુધી તે વિષે પુષ્કળ કહેવાયું ને લખાયું છે, છતાં સરકાર કયું જ ધ્યાનમાં નથી લેતી. સૌ આટલું કહે છે છતાં સરકાર કેમ ગણકારતી નથી ?

આજે મહાયુદ્ધ ચાલે છે એટલે આ ચર્ચા વિરમી છે. હમણાં આવાત-નિકાસ અગ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે. પ્રતિકૂળતાઓથી ભરેલા નવા સંનેગો ઉપસ્થિત થયા છે, ચારે તરફ યુદ્ધ માટેનાં સાધનોએ વેપારનાં સાધનોનું સ્થાન લીધું છે, આ સમયે એની ચર્ચા બંધ રહે તે યોગ્ય જ છે. યુદ્ધ પછી વેપારની નવી સ્થિતિ પછી નવી વિચારણા થઈ શકશે.

ગાંધીજીના એપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન

શ્રી રમણલાલ એન્જિનિયર

[ગતિકથી ચાલુ]

હુંને આપણે એપેન્ડિસાઈટિસનો પ્રશ્ન લઈએ.

એપેન્ડિસાઈટિસ એટલે નાનું આંતરકું અને મોટું આંતરકું જ્યાં એક બીજાને મળે છે ત્યાં આગળ આવેલા એપેન્ડિક્સ નામના અવયવનો સોનો. આઈટિસ એ ગ્રીક શબ્દ છે. એનો અર્થ 'સોનો' એવો થાય છે. સોનો શરીરમાં ગમે ત્યાં આવે પણ એનું કારણ તો એક જ છે, વિજાતીય દ્રવ્ય. પણ દવાવાદીઓ શરીરનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોએ આવેલા સોનોએને જુદે જુદે નામે ઓળખે છે, અને એ દરેક સોનનું કારણ જુદું જુદું હશે એમ કંઈકી લઈ એને માટે જુદી જુદી સારવારો થાશે છે. હોજરોના સોન માટે એક સારવાર, પિતાસયના સોન માટે બીજી, મગજમાં સોનો હોય તો ત્રીજી, એપેન્ડિક્સમાં સોનો હોય તો ચોથી અને કાઠામાં વળી પાંચમી સારવાર આપ્યા કરે છે.

દવાવાદી દાકતરોના મત પ્રમાણે એપેન્ડિસાઈટિસનું ચોક્કસ કારણ હજી પકડાયું નથી. એપેન્ડિક્સમાં આવેલા સોનોને તેઓ અત્યંત ભયંકર માને છે, અને તેઓ માની લે છે કે આ સોનમાંથી પાક થશે, પરુ ભરેલી ગાંઠ (abscess) થશે, એ ગાંઠ ફાટશે, ચોતરફ પરુ ફેલાશે, દરદીને પેરીટોનાઈટીસ થશે અને એ અવસ્થા મરી જશે.

આ પ્રકારના ભયભીત અને ભ્રમિત માનસને લઈને તેઓ દરદીને અને એનાં સર્ગાવદાલાને ધાક-ધમકીથી ગભરાવી મૂકે છે અને પોતાના આસુરી ઉપાયોને તાથે યચાની ફરજ પાડે છે.

એક બાજુ જેમ તેઓ એપેન્ડિસાઈટિસનું સાચું કારણ જાણતા નથી, તેમ બીજી બાજુ તેઓ એપેન્ડિક્સનું સાચું કાર્ય પણ જાણતા નથી. ડાર્વિનના વિકાસવાદનો આશ્રય લઈને તેઓ એમ સમજાવે છે કે એપેન્ડિક્સ એ એક " અવશેષ "

અવયવ છે. આ અવયવ તદ્દન નકામો અને પ્રયોજન વિનાનો છે. માનવી માહુસમાંથી માણસ થયો છે એને પરિણામે એના દેહમાં એના વિકાસક્રમની મહાવાતના સાક્ષીરૂપ જે અનેક નિરુપયોગી અવયવો છે તેમાંના એન્ડોક્રિસ એ એક અવયવ છે.

આ અવયવનું વાજમી કાર્ય બપોર સોને ઉત્પન્ન કરવાનું, દરદીને હેરાન-પરેશાન કરવાનું અને સર્જનને શ્રીમંત કરવાનું છે. એટલા માટે જેમ આંખમાંથી કણું કાઢવામાં વિલંબ ન કરવો જોઈએ તે જ રીતે આ વિગ્નતીય અવયવને પહેલામાં પહેલી તકે હલાક કરવો જોઈએ.

પુરુષ-અમેરિકામાં અનેક નામાકિત સર્જનો પૂર્ણ ગંભીરતાથી દલીલ કરે છે કે આજે જેમ રાજ્ય બધાં બાળકોને બળિયાની રસી ફરજિયાત મૂકે છે એ જ રીતે રાજ્ય તરફથી બધાં બાળકોને ભવિષ્યમાં રોગોથી બચાવવા માટે નાનપણમાં જ એમના કાકડા, એડીનાઈડઝ (નાકના મસા), પિતાશય અને એન્ડોક્રિસ કાપી કાઢવાં જોઈએ, તેમ જ ઊંકરાઓની નાનપણમાં મુલન થવી જોઈએ.

જે એડોપ્શીના હાથમાં પૂરેપૂરી સત્તા આવે તો તેઓ તેમ કરે એ બાબતમાં સદાય રાખવાનું સહજ માત્ર કારણ નથી ઈટલીમાં ઘણા મોટા પાયા ઉપર કાકડાનાં ઓપરેશનો કરીને આ પ્રકારના કાકડા-પદ્ધતીએમણે પોતાની લાડકી માન્યતા અમલમાં મૂકી છે.

જેટલું અંધેર આ રોગનાં સ્વરૂપ, કારણ અને નિવારણની બાબતમાં છે, એના કરતાં પણ વિશેષ અંધેર એના રોગનિદાનની બાબતમાં છે. નામાકિત સર્જનોના અહેવાલો મુજબ, જે દરદીઓ ઉપર એન્ડોક્રિસાઈટિક માટે ઓપરેશન કરવામાં આવે છે એમાંથી માત્ર ૧૦%થી ૧૫% દરદીઓને ખરેખર આ દર્દ હોય છે બાકીના ૮૫% કમ નસીબ દરદીઓ યોગ્ય રોગનિદાનનો ભોગ થઈ પડ્યા હોય છે.

બાળીતા દિલ્લી સિવિલ સર્જન ડૉ. ગૌધરોના મત મુજબ એન્ડોક્રિસાઈટિકનાં નિદાનોમાં ૭૫% ઉપરંત નિદાનો તદ્દન ખોટાઓ હોય છે.

દરદીનું પેટ બીપી, બાદ સર્જનને ખચકાવે છે કે દરદી પેટના બોમ્બ જ કાપી કાઢના સોમકી પીડાઈ ગયો છે!! આવે વખતે સર્જન દરદીને બતાવવા માટે એનું નીરોગી એન્ડોક્રિસ કાપી કાઢે છે! બીચારો અઠાન દરદી એવા ભ્રમમાં હોય છે કે એનું રોગી એન્ડોક્રિસ કાપી ગયું છે અને હવે એ કાયમ નીરોગી રહી શકશે. પણ ઘણા દાખલામાં તો એ પધારી છોડે છે, અને વળી પાછો એનો દુખાવો બપોડે છે ફરી પાછો એ દાકતરોને ત્યાં દોડે છે, અને દવાવાદના ગોઠારા પાપચક્રની ચૂકમાં એ ફરી પાછો ફસાય છે.

નિસર્ગોપચારનું દૃષ્ટિબિંદુ

હવે એન્ડોક્રિસાઈટિકના વિષયમાં આપણે નિસર્ગોપચારનું દૃષ્ટિબિંદુ તપાસીએ.

સૌથી પહેલાં એન્ડોક્રિસ એ નિરુપયોગી અવયવ છે એમ માનવા માટે દવાવાદીઓ પાસે જે આધાર છે? હજારો વર્ષો થયાં હાકતરો અને સર્જનો એકમતે કહેતા હતા કે માણસના શરીરમાં આવેલી નાની નાની રસમયિઓ તદ્દન નિરુપયોગી છે, અને કેવળ નકામી જગા રોકે છે. વીસમી સદીમાં શરીર-ચાત્રની અદ્ભુત પ્રગતિને લઈને આ અધિઓના કાર્ય ઉપર પુરબ્ધ પ્રકાશ પડ્યો છે, અને એમને લગતું રસમયિશાત્ર (Endocrinology) એ નામનું સ્વતંત્ર ચાત્ર રચાયું છે, અને એને લગતા હજારો ગ્રંથો છે. ત્યાં આજીસ વર્ષમાં બહાર પડ્યા છે આજે એના એ ધંધાના અમેસરો કબૂલ કરે છે કે માણસના શરીરમાં ગૌરો મહત્વના જે કોઈ અવયવો હોય તો તે આ રસમયિઓ છે! માણસનાં આરોગ્ય, રોગો, સ્વભાવ, ટેવો, સંસ્કાર, ચારિત્ર, મુતા કરવાની શક્તિ, જાતીય જીવન, માનસિક વિકાસ ઇ ઉપર આ રસમયિઓનો અજમ પ્રભાવ છે. ઓઁ આઈનસ્ટાઇન જેવા વિશ્વવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પણ કહે છે કે “આપણું ભાવિ આપણી રસમયિઓ ઉપર અવલંબે છે!”

જરા વિચાર કરો! ૪૦ વર્ષ જેટલા દુઃક સમયમાં કેટલું પ્રચંડ પરિવર્તન! જે અંતઃસાવી ગ્રંથિઓને

૧૯મી સદીના શરીરશાસ્ત્રીઓ તદ્દન નિરુપયોગી માનતા તેજ અતઃસારી પ્રયોજાને ૨૦ મી સદીના શરીરશાસ્ત્રીઓ સૌથી વિશેષ ઉપયોગી, રહસ્યભરેલી અને અનિવાર્ય માને છે.

“એપેન્ડિક્સ નિરુપયોગી છે” એમ કહેવાને બદલે એમણે એમ કહેવું જોઈએ કે ‘શરીરના માંસ એપેન્ડિક્સ થી લાગે જાય છે એ કહી શકવાને અમે સમર્થ નથી. આ વિષય પરત્વે અમે હજી પણ અધારામાં છીએ.”

વિશ્વની યોજનામાં કંઈ જ નિષ્પ્રયોજન નથી. માનવી કે જે કુદરતનો જિયામા ભાગી કૃતિ છે એને શું કુદરતે એવો ભેડાળો બનાવ્યો છે કે જેને સરખો કરવા માટે સર્જનનાં કાલમેસતી જરૂર પડે ?

માનવદેહમાં એક નિરુપયોગી અવયવ નથી સૌ અવયવોને પોતપોતાનું નિશ્ચિત કાર્ય છે મનુષ્યશરીરના આપણા મર્યાદિત જ્ઞાનને લઈને કેટલાક અવયવોનું થોડું ઘણું કાર્ય આપણે સમજી શકીએ છીએ, જ્યારે બીજા અવયવોનું કાર્ય આપણે જિજ્ઞાસુ સમજી શકતા નથી પણ એટલા માટે આપણા અજ્ઞાનને લઈને એમને નિરુપયોગી તરીકે ઠીકી એસાકાય નહિ.

નિસર્ગોપચારના વૈજ્ઞાનિકોનું સંશોધન

“એપેન્ડિક્સના કાર્ય ઉપર સંશોધન ચક્રાવળીમાં નિસર્ગોપચારના વૈજ્ઞાનિકો નીચેના નિર્ણયો ઉપર આવ્યા છે

(૧) એપેન્ડિક્સ “અવશેષ” અવયવ નથી.

પ્રાણીશાસ્ત્રના (Biology) દુષ્કાંડમાં અભ્યાસ ઉપરથી એ માલમ પડે છે કે, સરનામ માંસાદાની પ્રાણીઓનો અદર એપેન્ડિક્સ અત્યંત નાનું હોય છે ઘાસાહારી પ્રાણીઓની અદર આ અવયવ વધારે સુવિકસિત હોય છે. ફળાહારી વાદરાઓમાં એનો એથી પણ વધુ વિકાસ થયો હોય છે. જ્યારે આ અવયવનો સૌથી વધુ વિકાસ માનવ જાતમાં થયેલો માલમ પડે છે.

આ રીતે આપણું પ્રાણીશાસ્ત્ર દલાવાદના વાહિયાત

સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધમાં જાય છે. પ્રાણીશાસ્ત્રના વિકાસ ક્રમની અંદર આ અવયવ પૂઝાની પેઠે ધીમે ધીમે નાનો અને ક્ષીણ થવાને બદલે વધુ મ પૂણું રીતે વિકાસ પામ્યો છે, જે હકીકત સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર કરે છે કે આ અવયવને પોતાનું યોગ્ય મિશન છે, અને અજ્ઞાન સર્જનો અને સ્પેશલાઈઝેશનની જરૂરોને ભોગ બનવા દેવા ન જોઈએ.

(૨) એપેન્ડિક્સ પોતાનો સ્વતંત્ર રસ તૈયાર કરે છે

જેમ કહેણ ‘પિત’ને નામે જાળખાતો અલ્ડર પાચકરસ તૈયાર કરે છે તે જ રીતે એપેન્ડિક્સ “એપેન્ડિક્સ રસ” (Appendix juice) નામનો એક સ્વતંત્ર રસ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ રસ જણ કાર્યો કરે છે

(અ) એ ખોળાક પચાવનામાં મદદરૂપ થાય છે.

(બ) એ કોઠાને સ્તિબ્ધ રાખે છે.

(ક) એ કમજિયાત અટકાવે છે.

આ ઉપરાંત આ રસના બીજા પણ કાર્યો હશે. પણ આ તો દેખીતા કાર્યો છે. સામાન્ય રીતે એપેન્ડિક્સ સાઈટિસ કમજિયાતમાંથી થાય છે અને એનું આપરેશન કરાવ્યા પછી તો એના રસને અભાવે કમજિયાત વધુ હકીલી થાય છે. એપેન્ડિક્સ સાઈટિસનું જેમણે આપરેશન કરાવ્યું હોય છે તેવા લોકોમાંથી મોટા ભાગના લોકો હરહમેશ હકીલી કમજિયાતથી પીડાતા હોય છે, અને એપેન્ડિક્સના રસની ખોટ પૂરવા માટે એમને કાયમ પેરેડીન લીધા કરવું પડે છે

(૩) એપેન્ડિક્સ કોઠાના કાર્યને મદદરૂપ છે. મનુષ્ય એકવું જ એવું પ્રાણી છે કે જે ટટાર ચાલે છે ચોપચા જાનવરોને મલોસર્ગ માટે શુરુત્વાર્કર્ષણની સામે કામ કરવાનું હોતું નથી. જનાવરોનાં શરીર આગ હોવાથી કોઠામાંથી મળે છે ઉપર જવાનું નથી હોતું પણ આગળ જવાનું હોય છે. એટલા માટે શુરુત્વાર્કર્ષણના વિરોધ માટે એમને કોઈ વિશેષ પ્રકારની શરીરરચનાની જરૂર રહેતી નથી. પણ

માણસ દટાર ચાનતા થવાથી એની શારીરિક રિગતિમાં ફાતર થયું એના આત્મરક્ષાને એક નવું કાર્ય મળવાની જરૂર પડી અને એટલા માટે એક નવા અવયવનો એનામાં વિકાસ થયો આ મત ડૉ. ગિબ્સન અને બીજા કટનાક સંશોધકોનો છે

(૪) એપેન્ડિક્સ સનુ અસ્તિત્વ રાખીરનું અર્થ - પાતળા આંત્રિય છે બીજા અનેક સંશોધકોના મત મુજબ એપેન્ડિક્સ અને એનો રસ માણસને અમળે વૃદ્ધ થતા અટકાવે છે મોટા બાળના વૈદકના અભ્યાસીઓ એ સારી રીતે જાણે છે કે શરીરની અતઃસ્થાની અધિભોના ભેદ જોશ અને વિચ્છિદ્ર ઉપર

શ્રીપુરુષના ચૌરનો ધણો આધાર છે એ જ રીતે એપેન્ડિક્સના રસનો જીવવાનો અંગવવામાં અને વૃદ્ધ વયના અંગવવામાં જે ફાળો છે તે આપણને વિચિત્ર કે અસંભવિત લાગવાનું કારણ નથી

આ ઉપરાંત આ અસ્તિત્વ અવયવ અને એનો રસ શરીરમાં અનેક રીતે ઉલ્લેખી હશે જેની ઉપ વિજ્ઞાન બલિષ્ઠમાં વડુ પ્રકાશ પાડશે અત્યારે તો આપણે માટે એટલું જાણી લેવું બસ છે કે એપેન્ડિક્સ એ ઉપયોગી અવયવ છે અને શરીરના સ્વાસ્થ્ય માટે એમનું સંરક્ષણ અતિથય આવશ્યક છે

[ચાનુ]

૬

યુરોપનું એક જ મુસલમાની રાજ્ય-તુર્કી

શ્રી. 'તજ્જ'

એક વખત તુર્કસ્તાનનું મહાન સામ્રાજ્ય હતું આજે તો એ સામ્રાજ્યના ખડેર જેવું તુર્કસ્તાનનું એક નાનું રાજ્ય યુરોપમાં રહ્યું છે રમાનિયા યુગેસ્લાવિયા બોસ્નિયા ને મોસ છેક ગઈ સડી સુધી તુર્કસ્તાનના સામ્રાજ્યમાં આવેલા હતા પરંતુ તેની આસપાસ મહાન ખ્રિસ્તી રાજાઓ ધર્મગાઈ રહી હતી રશિયા ફ્રાન્સ ઇંગ્લેન્ડ જર્મની આસ્ટ્રિયા હંગેરી વગેરેએ તુર્કીને પોતાના દેશના રિતોગો ખ્રિસ્તી રાજ્યોને સોંપવાની ફરજ પડી એશિયામાં પણ સીરિયા લેબેનોન, ઈરાક ફ્રાન્સ-બેલ્જિયમ અને અરબસ્તાન સુધી તુર્કીનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું હતું ૧૯૧૪-૧૯ના યુદ્ધમાં તુર્કી જર્મનીના જેટલું તરીકે પરાજય પામ્યું એટલે એ સર્વે દેશો સ્વતંત્ર રાજ્યસ્થિતિને આપીને થયા હવે તો તુર્કી તુર્ક પ્રજા ધરાવતું જ રાજ્ય થઈ ગયું છે હવે તે સામ્રાજ્ય

રહ્યું નથી એશિયા માઈનોરમાં તેનો ઠીક વિસ્તાર થયો પ્રદેશ છે

વિસ્તાર અને વસ્તી

રશિયા એક તરફ તુર્કીનું પડોશી છે બીજી તરફ ગ્રીસ બલ્ગેરિયા યુગોસ્લાવિયા છે બ્રૂમખા સમુદ્રની આવીર પાડેલ સની સામુદ્રીની તુર્કીને કાંતક છે એટલે યુરોપમાં તુર્કીનો એક પ્રદેશ હોવા છતાં પણ તેની અમત્ય ઘણી વધી ગઈ છે તુર્કી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૭૬૨૭૩૬ ચોરસ કિલોમીટર છે એટલે કે ૨૯૪૪૧૬ ચોરસ માઈલ થયે અગાંથી ગાજ ૬૨૫૭ ચોરસ માઈલ યુરોપમાં છે તુર્કીમાં સૌથી પહેલી વારની વસ્તી જુલૈરી ૧૯૨૭ ના ગ્રાન્ટેશનની ગટમી તારીખે થઈ હતી તે વખતે ૧૩૬૪૮૨૭ની વસ્તી હતી તેમાં ૪૮૧ ટકા પુરુષો અને ૫૧૬ ટકા સ્ત્રીઓ હતી આમ પુરુષો

કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા તુર્કીમાં વધારે છે. મુખ્ય શહેર ડોન્ટેન્ડીનોપોલની વસ્તી ૬૯૦૮૫૭ની, એશિયા માઈનોરની રાજ્યધાની સ્મર્નાની વસ્તી ૧૬૮૯૨૪ની અને તુર્કીની હમણુની રાજ્યધાની અંકારાની ૭૪૫૫૨ની છે. ખ્રીસ્ત ૧૫ સહસ્ત્રોની વસ્તી ૭૫ હજાર અને ૨૫ હજારની વચ્ચે છે. તુર્કીમાં ૨૩૦૬ જર્મન, ૧૬૫૨ આફ્રેનિયન, ૩૪૧૩ અંગ્રેજો, ૧૪૩૫ ઓરિંટલિયનો, ૨૫૮ બેલ્જિયન, ૩૪૫૦ ફ્રેન્ચ, ૨૬૪૩૦ ગ્રીક, ૧૫૩૦ હંગેરિયનો, ૧૧૫૭૩ ઈટાલિયનો, ૬૧૩ પોલ, ૬૨૦૬ રૂમાનિયન, ૩૮૮૩ અર્બિયન વસે છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ મુસ્લિમ છે, તેમાં મોટે ભાગે તુર્કો છે. તુર્કીમાં લઘુમતીનો પ્રશ્ન નથી.

ધર્મ

તુર્કી ખૂબ ઉદાર મુસ્લિમ રાજ્ય છે. ખ્રીસ્ત ધર્મો તરફ ત્યાં બારે સહિષ્ણુના બતાવવામાં આવે છે. કુલ ૧૩૨૦૯૬૦૬ મુસ્લિમો, ૩૯૫૧૧ રોમન કેથલિક, ૬૬૫૮ પ્રોટેસ્ટન્ટો, ૧૦૯૮૦૫ જૂતા માર્ગના ખ્રિસ્તીઓ, ૭૭૪૩૩ આર્મીનિયનો, ૨૪૩૦૭ ખ્રીસ્તીઓ અને ૮૧૨૩૨ યહૂદીઓ છે. દસ લાખ ગ્રીકો તુર્કીમાં વસતા હતા પણ ૧૯૩૨માં કમાલ-પાશાએ ગ્રીસમાં વસતા મુસ્લિમો સાથે તેમની અદલા-બદલી કરી હતી. આથી લઘુમતીનો એક મોટો પ્રશ્ન ઉઠેલાયો હતો. તુર્કીમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતા છે. રાજ્યે કોઈ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો નથી. મસ્જિદોમાં કુરાન પણ તુર્ક બાપામાં વંચાય છે.

શિક્ષણ

સુલતાનોના સમયમાં વસ્તીના માત્ર પાંચ ટકા જ માણસો લખતું-વાંચતું જાણતા હતા. પરંતુ કમાલપાશાએ બાળકોને માટે ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરી. મુસ્લિમોની શાળાઓને બંધ કરીને તેને સ્થાને રાજ્યની શાળાઓ શરૂ કરવામાં આવી. અરબી બાપાનું શિક્ષણ બંધ કરીને તેને સ્થળે તુર્કી બાપા ચલાવી, વસ્તુઓનાં અને મનુષ્યોનાં નામ પણ તુર્ક પાડવાનું ફરમાન છૂટું. અરબી લીપી બંધ કરી, તેને સ્થાને રોમન અક્ષરો ચાલુ કર્યાં. અરબી

આંકડાઓ અને વજનોને બદલે મેટ્રિક પદ્ધતિનાં આંકડા અને વજન દાખલ કર્યાં. આજે તુર્કી શિક્ષણ પાછળ ૩ કરોડ તુર્ક-પાઉન્ડ ખર્ચે છે. ૧૯૩૨માં શાળાઓની જે સંખ્યા હતી તેના કરતાં આજે તે દોડી છે.

તુર્કીના લોકો

હજારો વર્ષોથી આ લોકો યુદ્ધો કરતા આત્મા છે. યુરોપમાં યેઝ લડવૈયા તરીકે એમની મણતરી છે. સુલતાનોના સમયમાં લોકો ખૂબ ઝંઝૂતી, વહેમી અને અધર્મશ્રદ્ધાળુ હતા, પરંતુ કમાલપાશાએ વસ્તુસ્થિતિમાં મોટું પરિવર્તન આપ્યું છે. તુર્કો ખેતી કરી યુગ્મરોન ચલાવે છે. એકેએક ખેત સરસ લડવૈયો છે. વેપાર-ઉદ્યોગ ઉપર તેનું ખ્યાન જૂતકાળમાં ન હતું, હવે કમાલની આગાધી તેનો વિકાસ થયો છે, લોકોમાં જ્ઞાનનો ઉદય થયો છે. સ્ત્રીઓ તદ્દન ઓઝલમાં રહેતી હતી, કમાલે તેમને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી ઓઝલનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો છે. હવે સ્ત્રીઓ સરકારી નોકરીઓમાં, વેપારમાં, હજાર-ઉદ્યોગમાં અને વિમાનીઓ તરીકે જોડાઈ છે. તેઓ પરપુરુષ સાથે નાચી શકે છે. યુરોપિયન પોશાક પહેરે છે. પુરુષો પણ યુરોપિયન પોશાક પહેરે છે. ધર્મયુરુઓના ત્રાસમાંથી પ્રજા છુટી છે. કુરાનની આજ્ઞા પ્રમાણે હવે ન્યાય તોળાતો નથી, પણ યુરોપિયન પોરણે સિવિલ અને ક્રિમિનલ કાયદા ઘડવામાં આવ્યા છે.

અર્થકારણ

૧૯૩૪-૩૫માં તુર્કીની કુલ પેદાશ ૧૮૮ કરોડ તુર્કી-પાઉન્ડની હતી, ખર્ચ પણ તેટલું જ હતું. મુખ્ય પેદાશ જમીનની મહેસૂલ, ઇન્કમ ટેક્સ, નફોનો કર, જકાતો, વેચાણકર, જનવરોનો કર અને મોનોપોલીઓમાંથી થાય છે. દેશની ગરીબાઈ જોતાં કરનું પ્રમાણ તુર્કીમાં ઘણું વધારે છે. જૂતા કરજ પેટે તુર્કીને મોટી રકમનું બ્યાજ આપવું પડે છે. સૈન્ય ઉપર પણ તે ફીક ફીક ખર્ચ કરે છે, તો યે શિક્ષણ અને લોકકલ્યાણનાં કાર્યોમાં તેણે બેરકારી નથી બતાવી. આ મહાસુદને માટે તેણે જર્મની અને ઈંગ્લેન્ડ પાસેથી મોટી રકમનું કરજ કર્યું છે. ઈંગ્લેન્ડ

પાસેથી લગભગ ૧૫ કરોડ પૌંડ કરજ લીધા છે આ બધું નાણું આધુનિક રાજ્ય વધાવવા માટે વપરાયું છે તુર્કીની ચારે દસ વરસો વીટળા. ૧ છે એને તેણે મજબૂત થવું જ પડે, એનું કરજ હમણા વધી ગયું છે ઉલોગો પણ તુર્કી વધારે છે

સૈન્ય

૧૯૨૭ના જૂનની ૨૧મી નારીખના કાયદા પ્રમાણે પાવટળમાં ૧૮ માસની, યોડેમવારીની બે વર્ષ માટે અને તેટલા જ સમયની તોપખાના અને હવાઈ-દળ માટેની ફરજિયાત નોકરી હવાઈ યુદ્ધની કસાવવામાં આવી છે સાગરસૈન્ય માટે ત્રણ વર્ષની યુદ્ધ છે ત્રીસ વર્ષના દરેક યુવકને યુદ્ધ માટેના શિક્ષણમાં ભેગાવું પડે છે ૨૬ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી એ શિક્ષણ ચાલે છે દર વરસે ૬૦ હજારને શિક્ષણ આપાય છે કાયમી સૈન્ય દસ હજાર અધિગારીઓ અને ૬૦ હજાર માણસોનું ગે છે યુદ્ધ માટેના હવાઈ કાફલા ૩૭૦ વિમાનો અને ૩૪૧૦ વિમાનીઓ રહે છે પણ હમણા યુદ્ધ ગમે છે તેથી આ કાફલો ત્રણગણો બની ગયો છે ૧૯૩૩-૩૪માં માટે ૩૬ કરોડ તુર્કી-પાઉન્ડ ખર્ચાયા હતા પાછળથી સુદસામગ્રી માટે ૧૫-૨૦ કરોડ પાઉન્ડ ખર્ચાયા છે તુર્કીને ભારે તૈયારીઓ કરી રાખી છે

દરિયાઈ કાફલામાં ૧૯૩૪-૩૫માં ૮૦૦ અધિકારીઓ અને ૪૦૦૦ માણસો હતા એક ૨૦૫૦૦ ટનની મોટી મનવાર લાઈટ ક્રુઝર હમોદિયા ૩૮૩૦ ટન, બે ગનમેટો, ૩ સુરંગ ઉપાડનારી મોટો, ૪ નવી વિનાશિકાઓ, ૩ જૂની વિનાશિકાઓ, અને ૪ સમમરીનો હતી બે દસ હજાર ટનની ક્રુઝર બધાંતી હતી હમણા ખાનગી મનવારો બધાં છે દરિયાઈ કાફલા માટે દર વર્સે ૫૦ લાખ તુર્કી-પાઉન્ડ ખર્ચાય છે.

ખેતી

ખેતી જૂની રીતે બળદો અને હાથમહેનનથી કરવામાં આવતી હતી હવે નહેરો બાંધવાનું કામ

ધમધોકા ચાલે છે ૧૯૨૦થી અત્યાર સુધીમાં તેના ઉપર વીસ કરોડ તુર્કી-પાઉન્ડ ખર્ચાયા છે તુર્કીના ૮૧ ટકા માણસો ખેતી ઉપર નભે છે તુર્કીની જમીન ખૂબ ફળદ્રુપ છે મુખ્ય પેદાશ તમાકુ, કઠોળ, અજીર, રેશમ, ઓલીવ તેન, ચૂના ફળો, બદામો, અળસો, તન અને કપાસ છે અફીણ પણ થાય છે ખેતીમાં યાંત્રિક મદદ ઘણી થોડી છે

ઉદ્યોગ-ખનીજ

તુર્કીના એશિયાઈ વિભાગમાં ખનીજો ઘણી સરસ જાતની અને સારી સંખ્યામાં નીકળી શકે એવી વધી છે તુર્કીની ખેતીના પાસે ધન નથી. પરંતુ એમાં માલિક ધર્મ પ્રેસે તેવા ગીધો છે એટલે તેમને તુર્કી આવવા દેવું નથી છતાં મનેકમને અંગ્રેજોની દેખરેખ નીચે એક મોટું લોહનું કારખાનું બોયુ છે તુર્કીના કોઠા મોટા છે, પણ કાચળાનું મોટું નાનું છે

તુર્કીમાં લગભગ રાત્રો બનાવવાનો ઉદ્યોગ નાના પાયા ઉપર શરૂ કરવામાં આવ્યો છે લોહ અને પીનાદ ત્યાં બને છે સરકાર હાથ-ઉલોગોને દેકા આપવા ખૂબ પ્રયત્નો કરે છે તુર્કી વેપારી ન હોવાથી મૂલદારોની સખ્યા ત્યાં જૂર છે

તુર્કીમાં ગાળીયા સારા બને છે સરકારી દેખરેખ નીચે કાપડની મિલો બાંધવામાં આવી છે ખાસ કરખાના પણ ખેતવામાં આવે છે ૧૯૩૪માં ૧૪૧૩ કારખાના હતા અને તેમાં ૫૦ હજાર માણસો કામ કરતા હતા

વેપાર-વહાણવટ

તુર્કીને વેપાર આવન-આવડનો હીક છે ૧૯૩૨માં નવ કરોડ પાઉન્ડની આવક થઈ હતી, નિકાસ દસ કરોડ ઉપ ની હતી

તુર્કીનું ધહાણનું ૧૯૩૬માં ૧૮૩ સ્ટીમરો અને ૧૬૨૬૯૩ ટનનું હતું વિમાની પેસેન્જર સર્વિસ બેંગ્ગરા અને ઇસ્ટલુડ વચ્ચે ચાલુ થઈ છે

પ્રકીર્ણ

તુકીમાં દસ હજાર માર્બનના રગતા હતા ૧૯૩૨મા ૩૬૧૯ માર્બનની રેલવે હતી, પણ પાછળથી સારો વધારો થયો છે હવે ૫૦૦૦ માર્બનથી ઓછી નથી ૬૪૧ પોટ ઓફિસો હતી હોલ કરોડની થાપણ સાથે બેન્ક આફ ટુકી જોવામાં આવી છે. આટોમાન જે ૩ પગેશી છે તુકીમાં દિનરૂ સનની ગણતરી બધ કરીને યુરોપિયન ફ્રેન્ડ્ઝ અનુસારની ગણતરી દાખવ કરવામાં આવી છે

પ્રાચીન ઇતિહાસ

તુકીનું ગાંધી શરૂઆતમાં ગ્રીક શહેનશાહોના હાથમા હતું તેમાંના એક પાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઈને કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ વસાવ્યું હતું ત્યાંપછી મુસ્લિમોએ તુકી ભરી દીધું હતું ખ્રિસ્તી ધર્મનું મુખ્ય તીર્થસ્થાન જેરુસાલેમ તુકીની સંસ્કૃતિમાં આવેલ હતું એટલે તેનો કબજો મેળવવા માટે મેકડો વર્ગે સુધી ખ્રિસ્તી રાજ્યોએ ધર્મયુદ્ધો કર્યા હતાં પણ તેમને વિજય મળ્યો નહિ તુકીનું બળ ઉત્તરોત્તર વધતું જતું હતું મહાન સુલમાને તો ઠેક વિચેના સુધી વિસ્તર્યું હતું હતી પરંતુ સ્વીડનના ગાંધીએ તેને પાછો કાઢ્યો હતો પાછળથી તુકીને રશિયા સાથે ધણાં યુદ્ધો થયાં હતાં ક્રીમિયાની લડાઈમા તો ઝાંઝોળે અને ફ્રેન્ચોએ તુકીને રશિયા સામે સદાય આપો હતી ધીમે ધીમે બાલ્કનના પાયે રાજ્યો તુકીના સામ્રાજ્યથી સ્વતંત્ર થયા હતાં આ બાલ્કન ગાંધી સાથે તુકીને સતત યુદ્ધો કરવા પડ્યા છે યુદ્ધ વિનાનું તુકીનું કાર્કિ જ વર્ષ પસાર થયું હશે તુકી યુરોપના આગર તરીકે ઓળખાતું હતું. ખ્રિસ્તીઓએ તેને ભાગી નાખવા સેકડો વર્ષ સુધી ભાગીગય પ્રયત્નો કર્યા કે પણ તુકી જીતવું નામન બેઠું છે જ્યાંપરગાંધીનો તેની પર પગ બંદુ લાગી અને જૂની છે

મહાસુદ્ર પછી

મહાસુદ્રમાં તુકીની નીચીના પગે હતું નીચીના પગાન્ય થયો એટલે તુકીનો પણ પગાન્ય થયો. અંગ્રેજો, ફ્રેન્ચો અને ઇટાલિયનોએ ઇસ-

સુવનો કબજો લીધો. તુકીનો સુવતાન તેનો દાસાનુસમ બની ગયો આ સમયે કબાચપારાએ બળવાનો ઝડો એક્ટે હાથે ઉપાડ્યો એણે સુવતાનના હાથમાંથી સત્તા છીનવી એને પદમજૂ કર્યો પરંતુ ઓનો સામે મોટું મંચ તૈયાર કરી તેમને પાછા જવાની ફગ પાડી અંગ્રેજોની મદદ અને ઉરેકરણીથી ચડી આવેલ ઓસને પાટુ મારી પાછું કાઢ્યું. સાધનહીન કમાલે બહિષ્કાર ગાંધીને દરાવવા જેવા સાધનો બીજા કર્યા કોઈ ચમત્કારી વાતો જેવાં અને આશ્ચર્ય પમાડે એવાં કાર્યો કમાલે કર્યા છે. કમાલે તુકીને બચાવ્યું. પોતે સુવતાન ન થતાં પ્રત્યક્ષ રચાપ્યું ઓઝોને વતવતા આપી મુસ્લિમોના દોર તોડ્યો અગ્રમી લાપાનો બહિષ્કાર કર્યો તુકીની વત્તાવાળા દેશ સિવાય બીજા સામ્રાજ્યની લાયક મૂળે દીધી ઉલોગ અને ખેતી ભાડીની ઉન્નતિ કરી જુના વહેમો, અત્તાન અને ખોટા ધર્મજનનને તેણે રૂખમંદ આપી કમાલતું ચિત્ર "અરબિયન નાઈટ્સ" જેવું ગણે છે.

બંધાવણ

તુકીનું બંધાવણ પ્રત્યક્ષ છે પ્રભાએ ચૂલેલી ગાંધીસલાના હાથમાં બંધી સત્તા મુકવામાં આવી છે પ્રભા ગાંધીની માવિક છે પ્રભા વતી ગાંધીસભા કાયદા થોડે રાજ્યમંત્રાના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રમુખ ગાંધીસભાવટ ચલાવે પુખ્ત વયનાં બંધાં જ અગ્રપરને મતાધિકાર છે ગાંધીસભાની મુદત માર વર્ષની છે પ્રમુખ પણ ચાર વર્ષે જ નિમાય છે. તે રાજ્યસભાનો ચૂટાયેલો સભ્ય હોવો નોઈએ. બંધી સત્તા ગાંધીસભાના હાથમાં છે. પ્રમુખ અથવા પ્રધાનને બદલવાનો તેને અધિકાર છે અત્યારે પ્રમુખરથાને ધરમન મનેન છે. તેને મંદ કરવા પદ પ્રધાનો છે તુકીમાં દને વર્તમાનપત્રો પણ પ્રતિષ્ઠાવાન અને વચગાળાં બનવા લાગ્યાં છે

તુકી અને મિશ્રા

તુકીના મુખ્યતાને અને ગણિતાના ઝાડો વચ્ચે સનન યુદ્ધો ચલાવવા કર્યાં હતાં ગણિતાને બમખ સમુદમાં આવતું હોય તો ગોરકગસની આમુદ્યુનીને

સાકરો અને સુરક્ષિત માર્ગ એળગીને આવવું પડે છે એ દાર તુર્કીના હાથમા છે એ દાર મારફતે જ રશિયા જગતની સાથે સાગર-વ્યવહાર ગળી શકે છે પોતાના મનપારોના કાફલાને પણ એ જ માર્ગે બહાર મોકલી શકાય છે એટલે તેનો કમળે મેળ વવાના પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા છે, પરંતુ ઝારો અને સલ્તાનો હવે ગયા છે રશિયાના સામ્રાટીઓએ તુર્કીને સ્વતંત્રતા મેળવવામા ઘણી મદદ કરી હતી રશિયાના ઉપકાર નીચે તુર્કી છે એ કદી રશિયા સાથે લડવા માગતું નથી હમણા તુર્કીએ અંગ્રેજો સાથે મૈત્રી બાધી છે છતાં પણ તે રશિયાને પ્રસન્ન રાખવા બધું કરે છે

તુર્કી અને જર્મની

ગયા મહાયુદ્ધમાં તુર્કી જર્મનીનું સાથી અને સહકારી હતું કમાલપાશા પ્રત્યે પણ તુર્કીનું વનજ પ્રમાણપ્રીત્યુ હતું પરંતુ રાજ્યદારી બાજોમા ભૂતકાળ સભારવામાં આવતો નથી અંગ્રેજોએ ભૂખ્ય સમુદ્રની ઈડાની ચાવી જિલ્લાસ્ટર પોતાના હાથમા રાખી છે લશ્કરમા પણ મહાદારા તેઓ બૂમબૂ ઉપર અસર કરી શકે છે મુખ ઉપર તુર્કીની મોરફતની સામુદ્રધુની છે એ પોતાની લાગવગ નીચે આવે તો બિલનનો આ સમુદ્ર ઉપરનો કાબૂ થાય આથી જ ઘણાં વર્ષો થયાં બિલન તુર્કને આર્થિક મદદ કરતુ આવ્યુ છે જર્મની પણ તુર્કને આર્થિક મદદ આપતુ રહ્યું છે પોતાનાં દિનાં વિચારીને તુર્કને અંગ્રેજો સાથે સહકાર મ્યો છે રશિયા પહેલા તો આ પસંદ કરતુ ન હતુ પરંતુ જર્મનીએ બાલ્કનમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી રશિયાને જર્મનીનો ડર લાગ્યો છે બલ્ગેરિયામાથી લશ્કર મોકલી તુર્કી છતી લેતુ એવો જર્મનીનો ઇરાદો હતો પરંતુ ગ્રીસે ઇંગ્લીને પાણુ દહાડ્યુ એટલે બલ્ગેરિયા હવે જર્મનીનું મ્લા ગટ રહ્યું નથી જર્મનીની રાજ્યનીતિ પાછળ પડી છે

તુર્કી અને અંગ્રેજો

અંગ્રેજોએ તુર્કીને મોટી આર્થિક સહાય આપી છે જર્મની કે ઇટલી તુર્કી મારફતે જર્મની પેકેસ્ટા ઈનના તેવના પ્રદેશનો કબજો ન લે તેને માટે અંગ્રેજો ખૂબ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે આજકાલ ગળ્યોની નીતિ

ઉપર કોઈ વિશ્વાસ ન મૂકી શકાય. આથી જર્મનીના તુર્કીને ફિટાઇવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ કરવા અંગ્રેજોની મુત્સદ્દીગીરી ખૂબ પ્રવર્તમાન છે રશિયા પણ જર્મન લાગવગ રૂમાનિયાથી આગળ ન વધે તે જોવાને ખૂબ આતુર છે અંગ્રેજો અને જર્મની લડે એ જોવાને પણ રશિયાની ઇચ્છા છે, પણ તેને પોતાને લુદ્ધમા હોમાવું નથી બલ્ગેરિયા અને યુગોસ્લાવિયાને ઉત્તરન આપીને જર્મન લાગવગથી દૂર રાખવા તે ફરિયા કરે છે જર્મનીથી ચરચરતા આ બે ગળ્યો રશિયાની હક્કને કારણે અને ઇટલીની ક્રીસમાથી પીડેલક થઈ એ કારણે હવે જર્મની તરફ બહેરા કાન રાખી બેઠા છે

ગ્રીસ અને ઇટલી

ઇટલીએ ગ્રીસ સાથે વગર કારણે લુદ્ધ આરંભ્યું છે મુસોલીનીની ગ્રીસને મચ્છી નાખવા માગતો હતો જર્મની જેવા કેંક પરાક્રમે કરી બતાવવાની મુસોલીનીની ઇચ્છા હતી આફ્રિકામાં તો ઇટલી આગળ વધી શકતું નથી, આથી ગ્રીસ ઉપર સરળ વિનય મેળવવા ઇટલીએ તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું ગ્રીમે ઇંગ્લીનો બહુ બહાદુરીથી સામનો કર્યો. અંગ્રેજોએ ગ્રીસને મદદ કરી, વિમાનો મોકલ્યા ઇટલીના સૈન્યને આલ્બેનિયામાં પાણુ હાલુ પડ્યુ મોરોટકા ગ્રીસે છતી લીધુ હજી આલ્બેનિયામા ઇટલિયન પીડેલક ચલુ છે અંગ્રેજ વિમાનો ગ્રીસને સારો મદદ કરે છે ઇટલીની અંતિમ કલે મર્જ છે ઇટલિ અને ગ્રીસની તુના બતાવતા આંખા આ નીચે છે

સૈન્ય ઇટલોનું ૧૫ લાખ ગ્રીસનું ૭ લાખ, વિમાનો ઇટલીના ૪૦૦૦, ગ્રીસના ૧૨૪ મનપારો ઇટલી પાસે ૪૫, ગ્રીસ પાસે ૫, ટેકા ઇટલી પાસે ૩૦૦૦, ગ્રીસ પાસે ૧૨૫, ઇટલીની વસ્તી ૪૫ કરોડની અને ગ્રીસની ૬૫ લાખ, ઇટલી પાસે સનમરીનો ૫૦ છે જ્યારે ગ્રીસ પાસે ૩૫૦૦ જ છે

જર્મની શા માટે ઇટલીને મદદ કરતું નથી ?

જર્મનીએ ઇટલીને મદદગાર બનાવ્યુ પરંતુ મુસોલીનીએ જ નીતિ ચીંગાડી બગાવવા માંડ્યાં ૫૦ દેશનીતિ અંગ્રેજ દિલ્લો અને મુસોલીની વચ્ચે અગત્યના

મતભેદો હતા. ગ્રીસ ઉપર ઇટલીના આક્રમણને હિટલર પસંદ કરતો ન હતો જ્યાં મુસોલીનીએ ઉપરવટ યદિને આક્રમણ કર્યું, તેના તે પછાત પડ્યો. જર્મની હમણાં ઇટલીને મદદ કરે પણ તે ઇટલીના સૈન્યને જર્મન અધિકારીઓના આધિપત્ય નીચે મૂકવા કહે છે. મુસોલીની તેને માટે તૈયાર નથી. અથવા યશ જર્મની લઈ જાય તે તેને પાવવું નથી. આથી હવે ઇટલી પોતાના મર્યાદા સાધતો કામે લગાડી ગ્રીસને આગળ વધતું અટકાવવા પ્રયત્ન કરશે ઇટલીએ કાઈ રીતે પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવવાની રહે છે.

અંગ્રેજોની સ્થિતિ

અંગ્રેજોની સ્થિતિ થોડા પ્રમાણમાં સુધરી છે. જર્મનીએ તેના ઉપર આક્રમણ કરવાની કિંમત કરી નથી ઇટલીએ તેને આક્રિષ્ટતા અટકાવી ગાળ્યું છે. ગ્રીસને સક્રિય મદદ કરી ત્યાં ઇટલીને પાછું ટટાવ્યું છે બાદનમાં જર્મનની નીતિને પછાત નાખી કીધી છે. તુર્કીની સાથે દોસ્તી મક્કમ બનાવી છે. અમેરિકાથી શસ્ત્રોનો મોટો જથ્થો મેળવ્યો છે એનાં સાધનો વધતાં જ જાય છે. હજી વિમાનોમાં તે જર્મની કરતાં પછાત હોવાનો સભવ છે, પણ બીજાં સાધનો બહુ મોટા પ્રમાણમાં ભેગાં કર્યા છે હવે તે જર્મનીનો સામનો કરવા તૈયાર છે બીજી તરફ તેની ચિંતાઓનો પાર નથી રોજ સત્તર કરોડ રૂપિયાનો તેને ખર્ચ થાય છે એટલે તેની આર્થિક શક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોવા છતાં લાંબો સમય આ બોલને સહન કરી ન શકે તે સિવાય તેની રડીમરો જર્મની મોટા પ્રમાણમાં કુપ્રાડ છે. રડીમરોની તાણ પડવા લાગી છે. અમેરિકા પાસેથી ખરીદવા પડે છે ત્રીજી ચિંતા જર્મનીના વિમાની આક્રમણનો છે. અમેરિકા પાસેથી મોટી રકમ અંગ્રેજોએ માગી છે. અંગ્રેજો ફૂતનિશ્ચ છે.

જર્મનીની સ્થિતિ

ચાર માસ થયા, જર્મનીએ નવ રાજ્યોનો પગાળ્ય કરવાથી, આખું યુરોપ તેની હાલવણ નીચે આવ્યું છે. પરંતુ તે પછી જર્મનીએ કંઈ જ કર્યું નથી એટલે જર્મનીની બચતું તેજ જાણું લાગે છે પોને છનેલાં રાજ્યોમાં પોતાની મોટા અધી જર્મની કાચી ચીજો ખરીદી લે છે. વિજેતાને કાણ ના પાડી શકે? અંગ્રેજોના વધવા જતા બળ સામે જર્મની ચિંતાથી

બુઝે છે અંગ્રેજોના સાગરના કાબૂએ તેના વેપારનો નાશ કરી દીધો છે તેમણે આખા યુરોપને ઘેરા લાંબો છે. ભારે નિશ્ચયથી જર્મની યુદ્ધ કરે છે, પણ તેનો હાલત પણ ચિંતા ભરેલી છે. અંગ્રેજોએ અધે ઠેકાણે તેની બાજુ બગાડી નાખી છે. યુરોપનાં એ ગળેયોને પોતાની નવી ન્યવરથા નીચે લાવવાની તેની યોજના નિષ્ફળ નિવડી છે. છતાં તે પોતાના પ્રયત્નો ચાલુ નો ગાળે જ. ક્રાન્સ ઉપર પણ તેનું દમણું ધણું છે ધીમે ધીમે અર્ધા યુરોપિયન રાજ્યોને પોતાના કાંસામાં લેવાની નીતિ જર્મનીએ ચાલુ ગાળી છે અંગ્રેજોની ને ઝડપ શયે દાગ મરે તો યુરોપનાં રાજ્યો જર્મનીના આશ્રય શોધશે જર્મનીની માન્યતા છે કે અંગ્રેજોના વહાણવટાને તે થોડા સમયમાં જ ખસામ કરશે, તે માટે મોટી રકમની સજામરીનો તે બાંધે છે વિમાનો પણ અંગ્રેજ વ - વટાને મોટું તુકસાન ૧૨ છે

પ્રકીર્ણ

રશિયા તદ્દન શાંત થઈ બેઠું છે પણ જાપાન સામે તેને હજી ભારે ગતુલ છે મંચુરિયાની મુદ્દત પામે તે મોગી લશ્કરી ક્ષમ્યો કાઢે છે અમેરિકા કરતાં પણ મોટું દરિયાઈ સૈન્ય અને તેનો કાક્યો તૈયાર કરવાની એક યોજના એણે ધડી છે રશિયા હમણાંના યુદ્ધમાં અંપવાવવા માંગતું નથી અર્ધાં નમ્યાં પડે એટલે રશિયા હાથ બનાવશે. અમેરિકા ચીન અને અંગ્રેજોને છૂટથી મદદ કરે છે અંગ્રેજોને વિમાનો રડીમરો, દાડગોળો છૂટથી આપે છે દરે બે તંજ અમલ ડોલરો અંગ્રેજોને ઉધાગ દેવાની વાતચીતો ચાલે છે ચીનાઓને અમેરિકાએ દમ કરોડ ડોલર ઉધાગ આપ્યા છે જાપાન ને ચીનની લડાઈ લંબાવોને જાપાનને હાથરોગ લાગુ પાડવાની અમેરિકાની બાજુ છે. જાપાન કાઈ રીતે ચીનમાંથી છૂટ થવા મંજિ છે તેણે ચીન વેા દેગને સ્વતંત્ર કરી પ્રમુખ નીચો છે, પરંતુ કબજે દહ પોતાની પામે ગાળ્યો છે જર્મનીએ પણ જાપાનના કબજાની નવી ચીની સરકારને દહ માન્ય કરી નથી. જાપાને ઈંડો-આઈનામાં પણ દાદ બેસાડેલી છે અંગ્રેજોએ મિત્રા-રોગને અતિમજબૂત બનાવ્યું છે યુદ્ધ ધીમે ધીમે આશય પ્રસરતું જાય છે. જર્મની અને અંગ્રેજો આ કુદતા વિઘ્ન માટે પ્રયત્ન કરે છે

પ્રકૃતિ યાંત્રિક ભૂતાનિ

શ્રી અબાલાલ પુરાણી

૬

ચેતના અને શક્તિનો તન્મયતા

ચેતનશાસ્ત્રનો સર્વમાન્ય નિયમ એ જણાય છે કે કોઈ પણ પ્રાણીની ચેતનાનો જેવી જૂમિકા તેવી શક્તિનો તેના જીવનમા પ્રકાશ એવો છે, જે જાતની ચેતના નોડે નેટલે અથવા પ્રાણીની તન્મયતા તે જાતની શક્તિનો તેટલો અથવા તેનામાં અવિભાવ થાય છે

ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે પદાર્થતત્ત્વમાં અચેતનના અને જડતા જ આપણને જણાય છે એમાં ચતના હોય તે પણ એટલી તે પ્રાયમિક રીતિમા હોય છે કે આપણે તેને "જડ" "અચેતન" કહીએ છીએ. અહીં ચેતનાનો અભાવ હોય છે તે સમિતો પણ અભાવ છે એમાં જે શક્તિ હોય છે તે યાત્રિક અચેતન રીતે વર્તન કરે છે જ્યારે તત્ત્વમાંથી પ્રાણ તત્ત્વ અને મનોમય ચેતના વિકાસ પામે છે એ બંનેમાં ચેતના ફાફાં માગતી અર્ધપ્રકાશિત રીતિમાં હોય છે ત્યારે એ ચેતનાવાળાં પ્રાણીઓના જીવનમાં શક્તિ પણ અપૂર્ણ જ દેખાય છે મનથી ક્યારેય જો એ સચ્ચિદાનંદની જૂમિકામાં ચેતના અનતગાનસ્વરૂપ હોય છે તે ત્યાં શક્તિ પણ અનત હોય છે

પરંતુ માનવજીવનના કોષાઓના ઉકેલ તો પાર્થિવ જૂમિકા ઉપર અત્યંત ચેતનામાં આવેલો નોર્થએ અને આપણે આગળ નોર્થ ગયા છીએ કે અહીંના પાર્થિવ જીવનના ક્રમવિગસમાં મનોમય ચેતનાથી જીર્ણ એવી ચેતનાની જૂમિકાનો વિકાસ શક્ય છે અને જો એવી જૂમિકાનો વિકાસ થાય તો સાથે સાથે મનોમયતાથી વધારે સમર્થ શક્તિનો અવિભાવ પણ થવો નોર્થએ અને અત્યાગની પ્રાણ મય અને મનોમય એવી માનવચેતના જે કોષાઓનો ઉકેલ પોતાની મર્યાદિત શક્તિથી લાવી શકતી નથી

તેમનો ઉકેલ એવી કોઈ જીર્ણ ચેતનાની શક્તિ લાવી શકે એ ચેતના પૂર્ણ જ્ઞાનચેતિથી પ્રમણિત, સત્યમકલ્પ અને મનચિત્ત હશે પ્રકૃતિસમસ્તનો ત્યાગ કરી પરાવર્તમા મહેત સચ્ચિદાનંદમા લય પામી જવું એ વિરાટના કથવિગસનો હેતુ લાગતો નથી, પરંતુ અત્યંત દેહના, કામનામય જીવનના, પ્રાણમય અને મનોમય ચેતનાના સર્વ કોષાઓનું તેમની સર્વ મુદ્દેલીઓનું, સમાધાન કરી શકે, એના વિસવાદમાં સવાદ રચાવન કરી શકે એવી ચેતનાની પ્રાપ્તિ કયવી તથા તેમ કરીને માનવ જીવનમા પૂર્ણતાનો અવિભાવ કયવો એ તેના હેતુ જણાય છે એ જીર્ણ ચેતનામા અદૃતનો સાક્ષાત્કાર સનન જન્યત હશે એટલે મનોચેતનામાં જે નોર્-ભાવ અને તેને લીધે જે અજ્ઞાન હોય છે તેનો અભાવ હશે એ અદૃતના અનુભવમાનો અભાવ નહિ હોય પરંતુ દૃતના સત્યની પ્રાપ્તિ હશે અને એજાવતો અભાવ હતો આમ, એ જીર્ણ ચેતનામા વ્યક્તિ પોતાને વિરાટના અગ તરીકે જ અનુભવશે, સર્વ કળો વચ્ચે સવાદ પ્રગટશે તથા સત્યચેતના નોડે એકતા થવાથી એવી વ્યક્તિના જીવનમા જે શક્તિ પ્રગટ થશે તે પણ સત્યમકલ્પ હશે

કોઈ પણ પ્રાણીની શક્તિ તેનું સામર્થ્ય, તેની ચેતનાના તાદાત્મ્યના ઉપર આધાર રાખે છે કોઈ પણ પ્રાણી તાદાત્મ્ય વડે ચેતનાના જેવા અસ નોડે એક માથે છે તેટલા અસ ઉપર જ પ્રત્યુત મેગી શકે છે કે ત જનાવગની ચેતના પ્રાણ નોડે એક હોય છે એટલે એના મનુ પ્રાયમય પણ જૂમિકાના તેના અસ ઉપર જ વિસ્તરે છે માનવમાં પણ વિકાસની જુદી જુદી ધૃવતા-જૂમિકા-પ્રમાણે તેમની શક્તિમાં પણ આપણને ફેર માલમ પડે છે ત્યાં સુધી દેહ નોડે માનવચેતનાનું તાદાત્મ્ય હોય છે ત્યાં સુધી માનવ પ્રાયમિક રીતિમા જ રહે છે અને દેહ ઉપર

જ તેની સત્તા વિસ્તરે છે, જેમ જેમ તે વિકાસ પામતો જાય છે અને પ્રાણુની તથા મનની શક્તિ જોડે તાદાત્મ્ય સાધે છે તેમ તેમ તેનામાં વિશિષ્ટ શક્તિઓનો આવિર્ભાવ થતો જાય છે, અને તેમ તેમ પદાર્થતત્ત્વના, પ્રાણના તથા જ્ઞાનના વિધિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર માનવ સ્વામીત્વ મેળવતો જાય છે. જો તે મનસાતીત અનંત ચેતના જોડે તાદાત્મ્ય સાધે તો અનંત શક્તિનો ભાગીદાર થાય ઉપનિષદમાં એમ કહ્યું છે કે, “ઋક્વિત્ સ્વૈર ભરતિ-પ્રહરતે જાણુનાર પોતે પ્રહરવરૂપ થાય છે” તથા દ્વો મુલ્લ દેવ ચક્ષે દેવોનું યજ્ઞન કરવા માટે દેવ થયું જોઈએ એ બનનેતો ભાવાર્થ એ છે કે ‘જાણુ’ તો અર્થ “તાદાત્મ્ય સાધવું” એવો કરવાનો છે કેવળ જુદીથી “જાણુ” એટલે તો કેવળ માહિતી મેળવવી યા તો ક્રૂત વિચારભોધ

૭

સચેતન અને અવચેતન

માનવની સામાન્ય ચેતનામાં બે વિભાગ છે એ તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ એક ચેતનાની સપાટી ઉપર ક્રિયા કરનાર જાગૃત ચેતના અને બીજી તેની તળે તેની પાછળ આવી રહેલ, અવચેતન, ગુણના અધકારમાં દકાઈ ગઈ હોય તેની આ મેવડી ચેતનામાં માનવની જાગૃત સ્થિતિમાં જે અપૂર્ણ મનોભય ચેતના તે અનુભવે છે તે તેની સમગ્ર ચેતનાનો સ્વ પાશ જ હોય છે અને અવચેતનાનો અધકારથી આઠાદિત ભાગ ધણો વિશાળ હોય છે સામાન્ય સ્થિતિમાં માનવચેતનાનો એ સ્વરૂપો તેના આઠાદિત અવચેતન ભાગ જોડે તાદાત્મ્યવાળો હોવાથી, અને એ રીતે જાગૃત મર્યાદિત ચેતના અને વિશાળ આઠાદિત અવચેતના બન્ને માનવમાં એકી વખતે કાર્ય કરતી હોવાથી, માનવનું તાદાત્મ્ય અવચેતના વડે નિવામાય છે, અને પશુઓને એની ચેતનાના જાગૃત અત્યાશ ઉપર વિશાળ અન-ચેતનાનું પ્રયુક્ત જાગૃત હોય છે આ મુને બગાડ સમજવા મજા ફરીને આપણે અધકારમાં આવી

રહેલી ટેકરીનું ઉદાહરણ લઈએ તેના ઉપર જુદી જુદી જિઆર્મએ દોવાઓ આવી રહેલા છે પશુઓને, દોવાનું અજવાળું જેટલા ભાગ ઉપર પડે છે તેટલા ભાગો જુદી જુદી જિઆર્મએ પ્રકાશિત હશે અને ત્યાં રહેનાર વ્યક્તિ તેટલા ભાગ ઉપર સ્વામીત્વ ધરાવશે પરંતુ એ નાના પ્રકાશિત પ્રદેશ સિવાયનો પ્રત્યેક દોવાની આજુમાજુનો ટેકરીનો ઘણો મોટો ભાગ તો અધકારમાં જ હશે અને એ પ્રકાશિત પ્રદેશની સરખી પરિસ્થિતિ તેનું વાતારણ, ઉચ્ચતામાન-સમથું એ અધકારથી છવાયેલા પ્રદેશની પરિસ્થિતિ જોડે સકળાયલ હશે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેના વડે જ નિયામાતી હશે એનો સવળો આધાર એ અપ્રકાશિત પ્રદેશના ઉપર જ હશે

અથવા એક બીજા ઉદાહરણ વડે પણ માનવની બેવડી ચેતનાના કાર્યને સમજવી શકીએ આગમોદ-નો કપ્તાન પોતાની આજુમાજુના સમુદને જોઈ તથા જાણી શકે છે, તથા વ્યવહારપૂરતો એ માનવો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે. પરંતુ સમુદનો અમિત વિસ્તાર તથા તેનું ગદન બીજા ચેતના જાણવામાં હોતા નથી અને હતા તેની આગમોદની આજુમાજુના સમુદના પાણીની ગતિ તથા સ્થિતિ, તેના મોજાઓ તથા પ્રવાહો, તેમાં થનાર તોફાનો અને ભરતી-ઓટ-સપથ પેના વિશાળતર અઘાત ભાગને આજુમાજુ હોય છે આમ માનવમાં તેની અવચેતનાનો વિશાળ પ્રદેશ તેની મર્યાદિત જાગૃત ચેતનાનું ચાસન કરે છે માટે જ ચોતા કહે છે, પ્રકૃતિ ચાલે મૂળાને જૂતમાત્ર પ્રકૃતિ અનુસાર વર્તન કરે અવચેતન પ્રકૃતિને ગુપ્ત સાગર તેની જાગૃત ચેતનાની સપાટીનું નિયમન કરશે કદાચ બગાડવાનું જાગૃત અવચેતનામાં માનવ એ ક્રિયાનું નિયમન કરે તોપણ અવચેતના તેના કાર્યને જૂસી નાખ્યા વિના કે પરિણામને ખેંચી ગયા વિના નહિ રહે નિમ્ન કિં કરિષ્યતિ ?

(આપુ)

અવલોકનો

[૧૧૨ થી ૧૩૫]

શ્રી. ' ચા '

નવલકથાઓ

(૧૧૨) ચૌહાદેવી—એબક શ્રી. ' ધૂમકેતુ ', વિહેતા
ગુર્જર ઐયરના કાર્યોલ્પ અમદાવાદ, મુદ્દય ૨ ૨-૮-૭

શ્રી ધૂમકેતુની આગલી બધી નવલકથાઓની
અપૂર્ણતાને આ નવલકથાએ લગભગ પૂરી દીધી છે
પાત્રોનું નિરૂપણ એકધારું સગત અને સુચોજિત
છે. જે પાત્રને, જે પ્રસંગને, જેટલું મહત્ત્વ આપાવું
તેણે એ તેટલું જ અપાવું છે વાર્તા યદ્ ક્રતા પહેલા
આગલી નવલકથાઓ પરથી પૂર્વપ્રક્રિત થયેલા ભય
પ્રત્યક્ષ પૂરું કર્યા પછી ખોટા કર્યો એટલે ખૂબ
આનંદ થયો; એટલે હવે જે નવી આવવાની છે તે
નવલકથા માટે ઈન્તેજાર બનીએ છીએ, કારણ કે તે
સપૂર્ણ નવલકથા હશે આમા જે થોડી તાની તાની
કુટિઓ અહીંતહીં દેખાય છે તે પણ તેમા નહિ
હોય એવી આશા રહે છે

ચૌહાદેવી એ ગુર્જરપતિ બીમદેવની વારાગનારાણી
હતી એ વારાગના હતી પણ સોમનાથ લગવાનની
વારાગના હતી વર્ષમા એક જ દિવસ મદિરામા નૃત્ય
કરવા એ બહાર આવતી બીમદેવને એનું આકર્ષણ
થયું, એના પ્રત્યે પ્રેમ થયો પ્રથમ તો ચૌહાદેવે એ
પ્રેમને અસ્વીકાર કર્યો પણ બીમદેવના ઉત્કટ અને
શુદ્ધ પ્રેમને એણે જોયો ને એણે એક રવિન રમ્ય
એ પાટણની હતી એ કાળની પાટણની નિર્મા પલા
જોઈને એનું અતર રિચાતુ હતું એણે જોયું કે
એના પ્રેર્યો બીમદેવ જોડો ને પાટણ ફરીને પોતાનું
સામર્થ્ય પ્રકાશમાન કરશે 'જ્યારે મહારાજ બીમદેવના
ગજેન્દ્રો સિંહુના નીરમા રનાન કરે, માવનનરેન્દ્રના
મહાન શિલ્પી મથરની કૃતિઓને પાણી ભરાવે એવી

કૃતિઓ અહીં ફરી જન્મે, જ્યારે ચેદીરાજનું ગૌરવ
અક્ષિત બને, જ્યારે અર્જુનપતિ યુગરાતનો પૂર્વ
દિપ્તિપાલ બની રહે, જ્યારે રણુભીમ બીમદેવ મહારાજ
ભારતવર્ષમા એક અને અન્ય બનીને સોમનાથની
પુન પ્રતિષ્ઠા રથાપે-અને-' કેવા સુંદર શબ્દોમા કેવી
ભવ્ય આકાંક્ષા ! પણ ચૌહાદેવી આથી શે ભવ્ય
આકાંક્ષા તો વાર્તાના અતમાથી મળે છે સૂતેલું
પાટણ આણું આખરે જ્યારે જાગીને હુકાર કરી
જાહે છે અને બીમદેવ નહૂલ પર ચર્ચાઈ લઈ જાય
તેવી ચોજના મર્ધ મર્ધ છે ત્યારે ચૌહાદેવી મનોરાજ
દામોદર પાસે પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે ' મહા
રાજના વિશ્વપ્રસ્થાનને મગધમુહૂર્ત કરાવવા સોનેરો
કુલમા જલ લઈને નગરની કાંઈ કુમારિકા દરવાજે
જાણા રહેવાની પ્રથા છે ના ?—એ માન મને ન
મળે ? ' પોતે વારાગના છતાં કુમારિકા જ છે એ સત્યને
પ્રગટ કરવાની કેવી હૃદયદ્રાવક ઉત્કંઠા ! આમા વારા
મનાજીવન ઉપરનો વિચાર નથી રહ્યો ?

વાર્તા ઐતિહાસિક છે ઇતિહાસમા બહુ છટછટ
લેવા પડે અથવા લોધી હોય તો ત્યારનો
ઇતિહાસ કઈ જુદીજ રીતે દેખાય એવું બનવાનો
આમા સણવ નથી બીમદેવને એક વારાગના-
રાણી હતી કે જેનાથી એને શ્લેષગજ નામનો પુત્ર
થયો હતો તે ઇતિહાસની હકીકત છે એ વાગગના
રાજલગનમા કેવી ગેતે આવી શકી તે કહેવા માટે
ઇતિહાસના પ્રસંગોને કઈ મારવા-મચાવાની જરૂર-
ન પડે એ શાસનકાળ દરમિયાનની ઘટનાઓને વચ્ચે
વચ્ચે યોગ્ય રીતે જોડવી શકાય, આ વસ્તુ લેખકે
'આ નવલકથામા સાબિત કરી આપી છે પણ એક

બાબુને આમાં ગોટાળો થઈ ગયો કહેવાય. શ્રેમ-
રાજ પિતાની ગાદી પરથી ચોતાનો હક્ક જતો ક્યો
એ ભવિષ્યની વાત સંબંધી લેખક ચૈલાદેવી પાસે
બોલાવે છે કે, “અત્યારે તો તમને માટે વચન છે.
મારું કોઈ સંતાન રાજમુગટ નહિ પહેરે. મારા એમ
કહેવાથી નહિ-એની એવી નૈસર્ગિક શક્તિથી.” આ
શબ્દોને છુદ્ધિયુક્ત કેમ માની શકાય ? આવી વાતને
કોણે તાંબાના પતરા પર કેમ લખી શકાય ? એ
ચૈલાદેવી એવું કહેતી હોય કે મારો પુત્ર મારા વચન-
થી ગાદી નહિ સ્વીકારે તો તો એ બને; પણ
લેખક એમ લખી શકે એમ નથી, કારણ કે એ
ઐતિહાસિક નથી. અહીં આ બાબત યોગ્ય નથી
લાગે છે. પણ ઇતિહાસની ખાસ હકીકતને વફાદાર
રહેવા માટે લેખક આમ કર્યું લાગે છે.

આમ જ યોગ્ય માર્ગ હોય તેવું બીજા પણ
એક બે પ્રસંગમાં દેખાય છે. કર્તીકરાત્રી મંદિર-
માંથી ભાગવા દાણે ભોંયરામાંથી નીકળીને વાવ ઉપર
આવે છે એમ શા માટે ? અને અચાનક ત્યાં એને
ધોડા મેળવી આપવામાં આવે છે તે અને પ્રતાપ-
દેવીને ભાગવા માટે સાંદણી મળી જાય છે તે બધું
યોગ્ય નેવું છે.

વાર્તા ખરી ખીંચે છે હેડમાં ૫૧-૭૫ પાનાંમાં.
ત્યાં સુધી એ ઇતિહાસની સીધી સાદી વાતને રસિક
રીતે રજૂ કરતી હોય તેવી લાગે છે. એમાં એક
પ્રકારની જિજ્ઞાસા રહે છે, પણ એકધારા એક જ
રસ-મુલત્તીઓની રમતનો-ચાલ્યો આવે છે એટલે
થાક લાગે છે. જુદા જુદા રસોના પલટાથી ટકી
રહેતું બે આંખ આમાં નથી. એવું તો છે ઉપર કયું
તે પ્રમાણે હેડમાં પાનાંઓમાં, અને એમાં રસવિશેષ
તો ચૈલા મુદંગ ખજૂરે છે તે પ્રસંગના વર્ણનમાં.
આવા જ એક વર્ણનનો પ્રસંગ આલેખવા જેવો
હતો તે એ સમયનો કે જે સમયે ચૈલાનું નૃત્ય બેઈ
બીમ્બેવંચોલા પર મોલી પડ્યો હતો. એ એક જ
પ્રસંગના અસાધ્ય ચૈલા ૫૧ બીમ્બેવંચે ચમેલ પ્રેમ
હેવટ સુધી પણ ચોટાદાર નથી થઈ શક્યો.

(૧૧૩) પુનઃજન્મ : લેખક શ્રી. શુભવંતરાય આચાર્ય.
પ્રકાશક : ગુર્જર પ્રવરત કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય :
અડી રૂપિયા.

‘આર્ષલક્ષ્મી ભાવના જ જુદી છે, પુરુષને ન
તજે એક માતા જ. એટલે પતિને ન તજવાનો
પત્નીને બોધ આપતું આર્ષલક્ષ્મી પત્નીને પતિની માતા
થવાનું કહે છે, પતિને પુત્ર થવાનું કહે છે. આ અમંગલ
છે. એટલે, આર્ષભાવના જુદી છે.’ વાર્તામાં આવતા
પાત્ર અંગનીના વર્તન પર પ્રતાપનામાં લેખક ટીકા
કરે છે. આ ટીકા સાચી છે !

અમે ‘બડો દાદી’ (ન્યુ થિયેટર્સની ફિલ્મ)
જોવા ગયા હતા. ચારઆના-કલાસમાં બેસી હતા.
મારી બાજુમાં ગળે લીલો રૂમાલ બાંધેલ અને માથા
પર મોટા વાળ અરતમ્પરત પડેલ કોઈ બિરાદર હતા.
વેશ્યા એ શું છે એવું ન જાણતો પતિ વેશ્યાને ત્યાં
જણુ રાત સુધી પડ્યો રહ્યો ત્યારે પત્નીથી ન સહેવાયું
ને એ વેશ્યાને ત્યાં આવી પતિનું ‘બાવડું’ ઝાલ્યો
એને જીભો ફરીને આગળ કરીને ઘેર ધોડી
ગઈ. આ પ્રસંગ આવ્યો ને પેલા બિરાદર બોલી
ઝડપા, ‘બચપનમે’ મા ઓર જવાનીમે’ ઓરત !’

આનો શો અર્થ ? ઓ એ મા જ નથી ?
અને પુરુષને ન જ તજે એ માતા જ કેમ ? માતા
તો ન જ તજે એ વાત સાચી, પણ એથી ને
કોઈ એને ન તજે તે માતા-એનો એવો પ્રેમ
હોવો ગેરવાજબી એ શા માટે ? ગેરવાજબી નહિ
તો પણ એ ભાવના પત્નીમાં ન જ જોઈએ એવું
શા માટે ? પ્રેમનો એને ઉચ્ચતમ દક્ષા હકી તમે
એને તો સ્વિશેષ આવકારો, પણ એ ભાવના જો
માતાના જ સંબંધનો ખ્યાલ કરાવતી હોય તો
સંબંધના બવવાદમાં મુશ્કેલી આવે એવું કંઈ
શકાય છે. આ વાર્તામાં ધનિક માણસની ઇચ્છા
વિરુદ્ધ સ્ત્રીજ વરને પરજુવા સાહી મેળેલી અંગનીને
એ જ મુશ્કેલી આવે છે. લેખકે આ વસ્તુ બહુ
સરસ રીતે રજૂ કરી છે. રાત્રી અને ચાંદ પતિને
અંગની સારો કરે છે, એને પેલો અને પ્રતિખા

અપાવે છે પણ પછી પતિ એ પુનઃ બની જાય છે, અજની અકળાય છે

પણ આવા કિસ્સા કેટલા? સ્ત્રી-પુરુષનું સ્વાભાવિક આકર્ષણ ન રહે તેવું જ કેટલે કેટલે બની શકે? આવી આટલી મુશ્કેલી તો કોઈ પણ અન્ય ભાવનામાં આવી શકે પતિપત્ની બંને અર્થોપાર્જનના શુષ્ક કાર્યમાં પડે ત્યારે બે સમાન મનિની વ્યક્તિઓ જેવું બની જાય અને સ્ત્રીપુરુષની ભાવના ન રહે તે ન બને? તેમાં પણ બેમાંથી એક વ્યક્તિને અકળામણ થાય જ ધણીવાર બે સમાનતામાં એટલે પ્રેમ થઈ જાય છે કે તે પતિ-પત્નીનો પ્રેમ છે એમ એકને લાગે, ત્યારે બીજી ન અકળાય? અને આ વાર્તામાં જ પરદેશની કેળવણી પામેલ પતિ પોતાના જેટલું જ લાજેની પણ અપંગ પત્નીની જિંદગીભર સેવા કરવા તૈયાર થાય છે, તે શું છે? આર્થભાવના નહિ? એટલે માતા જેવા પ્રેમની જે ભાવના છે તેની સામે ઊઠવાની જરૂર નથી સ્ત્રી પર થતા લુપ્તમની કે એવી બીજી વાતો વિરુદ્ધ કંઈકે સેવ્ય તેટલું કહી શકાય

નવનકથા એકદમ રસ આપે તેવી છે અજનીને કળામણ થાય છે ત્યાંસુધી તો વાર્તા પણ બરાબર, પણ પછી વાર્તામાં અવાસ્તવિકતાની માત્રા તરોતર વધતી જાય છે 'સનીઓની સેવા સ્કનિઓ ઝીલી શકે, સામાન્ય માણસને એ ઝેર જેવી બને' વાત સમજાય તેવી છે પણ દેવીપ્રસાદના પ્રસંગમાં તુ આરોપણ સુયોગિત નથી થયું અહીં દેવી પ્રસાદનું દુષ્ટ બનવું અવાસ્તવિક બની જાય છે લીનાના 'પુરુષાર્થ' વાળો પ્રસંગ તો ધણો જ અવાસ્તવિક લાગે છે

ભાષા આખા પુસ્તકમાં બહુ ગંજિયામણી કે પ્રકરણના નામ બૂલી દબાવી 'જેમાં આમ થાય છે' વગેરે જેવા છે પણ તે ખરાબ નથી લાગતાં બહુ ખરાબ નહિ, તો પ્રિયિત્ર લાગે છે એક વસ્તુ-ભણેલ લીલા અને અજની કે અમણ મહાદેવી પોતાના પતિને 'મારા નાથ, મારા સ્વામી' એમ કહીને સમોષે છે તે નાટ્યમિત્ર લાગે છે ને શોભતું નથી. એક બનીન પ્રશ્ન લેજે વાર્તા રસ્યક છે.

(૧૧૪) અગાના નીર : લેખક શ્રી ઉદ્દ વસાવડા પ્રકાશક - નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ રૂપ્ય અહીં રૂપિયા.

શ્રી ઈ દ્ર વસાવડાએ આ પહેલા હિંદીમાં સોના નામની નવનકથા લખી હતી (જેનો ચતુરતા અનુવાદ થઈ ગયો છે) તેની ઉત્તરકથા લેખે આ વાર્તા છે 'શોભા' એ એક અપૂર્ણ વાર્તા લાગતો હતો કાગળ કે એમાં શોભા (સ્ત્રી-વિધવા કે ગમે તે)-નો પ્રશ્ન કેન્દ્રસ્થ નહોતો આ કથા 'શોભા'નો ઉત્તર ખડ બનીને શોભાને-વિધવા નારીના પ્રશ્નને-નરાનર કેન્દ્રસ્થ બનાવે છે એ રીતે તો આ પુસ્તકનું નામ 'શોભા-ઉત્તર ખડ' એ રહેવું જોઈતું હતું પણ શરૂઆતના થોડા પાના વાંચી નાખ્યા પછી આ વાર્તા કોઈ અપૂર્ણ વાર્તાનો પાછો ખાગ હોય તેમ નથી લાગતું પણ એ સ્વતંત્ર વાર્તા જેવી જ બની રહે છે એટલે આનું સ્વતંત્ર નામ પણ સાર્યક છે શરૂઆતના પાનામાં આગલી વાર્તા વાદ ન હોય તો ખત્રો અને પ્રસંગો વિષે ગૂંચવણ રહે તેવો સંભવ છે એ સંભવ પ્રભાવનામાં આગની વાર્તાને ટૂંક સાર આપીને ટાળી શકાયો હોત, પણ આ પાના રસ ભર છે એટલે વાચક શરૂ કર્યો પછી એ મૂકી દેવાનો ઇચ્છા ન થાય

વાર્તાનો રસ શરૂથી શરૂ થઈ જાય છે તે લગભગ છેક છેડે સુધી બરાબર જળવાઈ રહે છે 'વા બે પાના વાર્તા ત્યા સમેટાતી હોવાથી, ઉનાવળે પૂરા થાય છે એને લખાવવાથી પણ તે કોઈ સારા બનત એમ નથી લાગતું પણ એ પાનાંઓને 'ઉપસહાર' એમ લુદ્ધ કેન્દ્રણ બતાવીને એવી જવા જોઈતા હતા શોભા ગગાના નીરમાંથી ફરીને બચાવાય છે અને તેને સમજાઈ જાય છે કે જગતમાં એના કરતાં ચે વધુ દુખી અને જોતે મોટા બે શબ્દો કહેનાર પણ કોઈ નથી એવી ધણીઓ છે, ત્યાં આગળ વાર્તાનો અત લાવતો જોડો તો હતો

હિંદુ-સુરિયસ-એમ્તાના પ્રચારક દાહ્યમિયાનો પ્રચાર ઇચ્છનીય છે, પણ પોતાની મોટરમાં એક સ્ત્રીને તે ગમેનામ ફેરવે તેમાં તેમના પ્રચારને

સામાજિક પ્રતિકૂળતા નડે એ વાત છેક જ જુઓ જવાઈ છે

વિધવા રાધાનું પાન અનુપમ છે પણ જે વિચારથી પ્રેરાઈને એ ધરની બહાર નીકળી ગઈ હતી તે વિચાર સાથે, પાછળથી કૂતરાના મોં આગળથી ઝડપ મારી પૂરી લઈ શેવાનું એનું કૃત્ય, અને હોકરાઓ અને જીવાનિયાઓ એની જે મતની મરકરી કરે છે તે મરકરીની હદ સુધી પોતાના જીવનને એ લઈ ગઈ એ બામત સગત નથી પછી દુઃખ જઈને એ એકાએક ગડી પડે છે અને પૂરીને ધા કરી દે છે એ કૃત્ય

એવું મરર નતાવે છે કે એનું આગલું કૃત્ય માનવ-સહજ કુબંધતાનું પશ્ચિમ હલુ અને એના દિનમાં જે આગ હતી તે જ આગ છે છતાં પહેલાં જે સ્થિતિ આવી ગઈ તે કેમ આવી ગઈ એ ગૂંમવણુ ઊભી જ રહે છે

પણ સમગ્ર રીતે આખી વાર્તા-પાત્રાલેખન, વસ્તુ ગૂંમવાત, બાષા ઈત્યાદિ-એટલું તો સરસ ને સુચોજિત છે કે ઉપરના દોષો ઝટ નજરે ન આવે 'શોભા' કરતાં થે વધુ યશ ખાત્રી જાય તેવા આ 'ગગાના નીર' નિર્મળા છે

નવજીવનનાં પુસ્તકો

નવાં તૈયાર થયેલાં

(૧૨૫) ગ્રામ્ય આયતનો કાયદો • તેયાર કરનાર •

શ્રી નગુરિમાઈ દ્વારકાદાસ પરીખ મૂલ્ય ચાર આના

ગ્રામ્ય આયતનો શક્તિને ઝોળખીને સરકારે તેના એક કાયદો બનાવ્યો તે એક વાગ પચાસ થયા પછી તેમાં ચાર વાર સુધારા થયા ૧૯૪૦ના છે'ના સુધારાથી તેને મળેલ આખરી રૂપ પછી અંગ્રેજીમાંથી તેને આ પુસ્તકમાં ગુજરાતીમાં ગૂંમૂકવામાં આ થો છે સાથે પ્રવેશક લેખે ગ્રામ્ય આયતનોનું અમન સ્વરૂપ વિગતથી વર્ણવીને એ કેટલી મજબૂત, લોકહિતકારી અને અસરકારક પદ્ધતિ હતી તે સમજાવવામાં આવ્યું છે આજે ક્યાંક ક્યાંક એનું આદુર સ્વરૂપ જોવા મળે છે પણ તે પહેલાં જેટલું અસરકારક અને શુદ્ધ નથી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એને સમજતા આપણી પાસે એક આદર્શ અને સુખી સમાજ વચર્યાનું ચિત્ર દોગય છે ત્યારે પણ લોકોમાં માર્ગ ધનવાન અને કોઈ મરીખ હતા પણ મરીખીના કુખ અને અનિષ્ટ કાઈને ખાસ બે ગરવા પડતા નહિ હોય એ બવરસા આજે આ સરમરી કાયદાથી ફરી આવે? અને હજી તો આમાં કેટલીક ખામીઓ રહી છે છતાં નગરિકોમાંના શુદ્ધોગ્ય અપેક્ષે એમાં પ્રતિષ્ઠા કે સ્વાધીનો ખ્યાન છોડી શુદ્ધ યતિથી કામ કરીયું તો એમાં વધુ સુધારાઓ લાવી શકીય

(૧૧૬) યનની મર્યાદા લેખક • શ્રી નરહરિમાઈ પરીખ મૂલ્ય ચૌદ આના

આ પુસ્તકના પ્રકરણો કટકે કટકે 'હરિજનનકુ' માં જ્યારે આવતા હતા ત્યારે એને પુસ્તકકારે પ્રગટ થવાની રાહ ધણુએ જોઈ હશે ગાંધીજી યત્રના વિરોધી છે એ વિધાનને કઈ પણ વિવેક ક્યાં વિના મજબૂત મખતારાઓને આ પુસ્તકનું વાચન સમજવશે કે ગાંધીજી યત્રનો શો અર્થ કરે છે અને તેનો ક્યાં ક્યારે કેટલો ઉપયોગ કરવામાં માને છે? પ્રસ્તાવ નામાં શ્રી કિશોરલાલભાઈએ પણ બહુ જ શાસ્ત્રીય રીતે આ વસ્તુ સમજવી છે કે યત્રનો વિરોધ ક્યાં હોઈ શકે તે એનો સ્વીકાર ક્યાં હોઈ શકે? પુસ્તકના જેટલી જ ઉપયોગી પ્રસ્તાવના છે શ્રી નરહરિ-ભાઈએ પોતાના ૧૪ પ્રકરણોના પહેલા ખડમાં યત્રની શક્તિ તેનાં સારોમાય પરિણામો, યત્રની વિગતવત્ વ્યાખ્યા યત્રનો ઇતિહાસ વગેરે ખૂંમ બાખમે ખૂંમ સરસ અને સચોટ રીતે સમજાવી છે કામગારો, કળાકૌશલ ય કુદરતી સપતિ મજૂરી, માલ-એ બધાં ઉપરની અસર પણ સમજતા જેવી છે બીજા ખડમાં આપણા દેશમાં યત્રને કેટલું ગયાન છે તે મહેવામાં આવ્યું છે, અને ત્રીજા ખડમાં યત્રવિવેક ગાંધીજી ના લેખોના સમ્રદ છે કે જેમ થો ગાંધીજીના જ નખોમાં ગાંધીજીના વિચારો જાણવા નળે છે યત્ર

હાગ આજે જગતમાં ચાલી ગેહલી લીધણ કતનને સમયે યત્રની મર્યાદાઓ ઉપર આપણે ગભીરપણે વિચાર કરવો જોઈશે, એમાં આ પુસ્તક જમરે ફાળો આપશે

નવી આશુતિ

(૧૧૭) બુદ્ધીસા લેખક ધર્માનંદ કોસળી બીજી આશુતિ મૂલ્ય બાર આના

(૧૧૮) આપવીતી: લેખક ધર્માનંદ કોસળી બીજી આશુતિ મૂલ્ય સવા રૂપિયા

(૧૧૯) દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ (દ્વિતીય ખંડ) ગાંધીજી બીજવાનું મૂલ્ય એક રૂપિયા

(૧૨૦) બીધંતુ છવન લેખક ફિરોઝવાલ પ મસરવાળા સુધારેલી વધારેલી નવી આશુતિ મૂલ્ય દસ આના

જે પુસ્તક ખૂબ જ વખણાયેલું અને જે વાચવાની જિજ્ઞાસા ધણાએ ધણી જ એવેલી તે પુસ્તકની

આ નવી આશુતિ સુધારેલી વધારેલી છે એમાં બીધંતુ વિશે છે નાં મળેલાં પુસ્તકોમાંથી હકીકતો પણ ભેગની લીધી છે આ નવી આશુતિની નવી પ્રસ્તાવના પણ વાચક જોવી છે હાજે છે કે આ નવી આશુતિ કઈ ખતાસ થઈ જશે

(૧૨૧) મહાનનંદ અવામી અથવા અવામીનારા ચણ સંપ્રદાય: લેખક શ્રી કિશોરદાસ ધ મસરવાળા બીજી આશુતિ મૂલ્ય દસ આના

(૧૨૨) એક ધર્મયુદ્ધ અમદાવાદની મિત્રમંદીર-અવજળનો ઇતિહાસ લેખક શ્રી મહાદેવ હરિસાઈ દેસાઈ બીજી આશુતિ મૂલ્ય ૭ આના

(૧૨૩) સ્વદેશી સમાજ મૂળ લેખક શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ૧૮૫૬ અને નગીનદાસ પારેખ બીજી આશુતિ મૂલ્ય આઠ આના

(૧૨૪) ગીતાનોંધ ગાંધીજી બીજી આશુતિ મૂલ્ય દોઢ આના

(૧૨૫) ગ્રામજનનમ હળી સપાદક શ્રી જીવદાસ દવે બીજી આશુતિ મૂલ્ય ૭ આના

કાવ્ય

(૧૨૬) દેણ માયા મૂલ્ય? લેખક અને પ્રકાશક શ્રી લક્ષ્મીદાસ દ્વારકાદાસ નયેગાંધી, ૩૧, આનંદવાળી મુબઈ ૨ મૂલ્ય ત્રણ આના

સ્વદેશભાવના રજૂ કરતું આ લાંબું કાવ્ય છંદ ભાવ અને અર્થની રીતે ધણું સરળ છે વિદ્યાર્થીઓએ કવિતાના અભ્યાસ મટે વાંચવા જેવું છે

(૧૨૭) જનના લેખક શ્રી રત્નલાલ દેસાઈ પ્રકાશક વિધિન અભેષલ દેસાઈ ગુરુનિવાસ નેદરુ રેડ વિરોધાસે મૂલ્ય એક રૂપિયા

મૃતમાતાના શોકમાં લખાયેલું ૬૪૦ હોળિતુ આ પ્રશસ્તિકાન્ધ કર્તાની અતરભાવને ખૂબ સચોટતાથી રજૂ કરે છે કવિ આમાં માત્ર શોકને જ વ્યક્ત કરતા નથી પણ તેમાં વચ્ચે વચ્ચે સુદર પ્રકૃતિવર્ણન તરત્તોળ અને ભાવનાની પકિતઓ પણ આવે છે-આથી તે સપૂર્ણ કાવ્ય હાજે છે

(૧૨૮) The neem tree લેખક-પ્રકાશક શ્રી અમીરખ મહેતા ૩૫ માદન હાઉસ મરીન લાઈન્સ, મુબઈ

વિકેતા એન એમ ઠાકર, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુબઈ મૂલ્ય ૨ રોક

એક ગુજરાતી ભીંગા કવિએ પોતાના લખેલાં અંગ્રેજી કા પોનો આ સમગ્ર પ્રગટ કરીને પોતાનું અંગ્રેજી ભાષા પરનું પ્રભુત્વ વ્યક્ત કર્યું છે લગભગ બધા કાગરો પર પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી કવિઓની છાપ દેખાય છે છતાં કેટલાક કાવ્યો આકર્ષક છે The waves rise high માં મિત્ર છવનકનાનો સાદ સાબળે છે એ ભાવ ધણો ઉત્તમ કહેવાય The Cycle માં રાત્રિના આગમનનું વર્ણન સરસ છે ધણાખરા કાવ્યો સરળ અને સુમેળ યાદગર્ભિતમાં અપ્રાસરચનામાં તાલપદ્ધતિ વર્ણા અપ છે મોટા ભાગના કા પો પ્રિયતમાને સંબોધાયા હોય તેવાં છે અથવા કંઈ વિચારકણ જેવા છે જેમાં શૈક્ષણિક સિવાય વિશેષ નવીનતા નોંધા ન મળે નીમ ટ્રી એ પ્રથમ કાવ્ય એના પર વિચાર કરીએ તો

આપણને એ સમજવું મુરકેન પડે કે આમા કાવ્ય-વસ્તુ તે કઈ? ખીજા પણ કાવ્યો વિષે આ પ્રશ્ન થાય જેમા અનરહન ન દેખાય જેમાથી કંપનાની મધુરતાના ઘૂટડો લેવા ન મળે તેમા કાવ્યત્વ કયા ગત્વ?

દૂંકી વાર્તાઓ

(૧૨) પદ્મ નેખક શ્રી કૌંશ શુકન પ્રકાશ ગતિ રેખા કાર્યાનય, રમદાવાદ મૂલ્ય ખાર આના

૧૧ દૂંકી વાર્તાઓનો આ નાનકડો સંગ્રહ છે પ્રથમ એ વાર્તાઓ વાચતા જ આપણને લેખકની શક્તિનો પરિચય ઘર્ષ જાય છે અને પછી તો એ શક્તિ આપણને બીજી વાર્તાઓમા પણ નેવા મળે છે એ શક્તિ છે વર્ણન કરવાની કલા વર્ણન પ્રસંગ નું હો કે વસ્તુ કે વ્યક્તિનું પણ તે એવી છટાથી અને તેને આપવા નેરોતા મહત્વના પ્રમાણને એવી સરસ રીતે સાચવીને થયેલું હોય કે કે વાર્તા આપણા હૃદયને છતી લે છે 'ગજમાતાનું રુદન', 'ત્રીજી પેઢી' અને 'નીલિમાત્રુ સ્વર્ગ' વાર્તા લેખે સરસ નહિ કહી શકાય તેમાયે આ વર્ણનની કલા તો દેખાય જ છે આ કલાને જ કારણે 'રજની' જેવી સફળ વાર્તા શુભરાતની વાર્તાકિનાના સુદર નમૂના જેવી બની ગઈ કે 'મૌ સૌના વેરી' એ વાર્તાના ધરડા સ્ત્રીપુરુષ એ જીવાન સ્ત્રીપુરુષ વિષે મોનતા કહે છે કે, 'જાણે આપણે વાત કરના હોઈ એમ વાત કરે છે,' આને મને સાચી રીતે તો 'વરવહુની જેમ વાત કરે છે' એ શબ્દો જ વધુ વાસ્તવિક ધર્ષ પડત 'જૂના નેડા' એ વાર્તામા તો એક જૂન ભારે લાગે છે નાનકડા કરમાનો ભગત જેવો મોચી સમીરો દીકરાની વહુને સિનેમામા એકનો લઈ જાય ત્યાં તેનો હાથ ઝાનીને તેને મેસાડે બહાર લઈ જાય એ વસ્તુ વાસ્તવમા તો સહાસન નથી જ લાગતી પણ વાર્તામા યે તે સહાસન નથી દીસતી

(૧૩૦) વડેમી લેખક સ્વ નેમિશયદ્ર પાક્કજ પ્રકાશ નવમનગીરી પાક્કજ ખપાટિયા ચક્રા સુરત મૂલ્ય આડ આના

હિંદુ સ સાગમા કનેડા અને સ્ત્રી પ્રત્યેની વડેમની વૃત્તિનો ઉપદાસ કરતું આ એક હાસ્યગમક

શુભગતી ભાષા જેની માતૃભાષા છે તેને અંગ્રેજી ભાષામા કઈ વિચારો આવે તો તે છપાવવાથી લાસ કાને એ પણ એક પ્રશ્ન છે ખરો, કારણ કે અંગ્રેજી ભાષામા તો આતુ શુ મૂલ્ય હોઈ શકે તે એક પ્રશ્ન છે

નાટક છે વિષય અને તેની રમૂઆત સામાન્ય વાચક વર્ગને મળે તેવા છે

(૧૩૧) શૌર્યના તેજ લેખક શ્રી મનુભાઈ નેધાણી વિકેતા ગ્રાન્ડર અચરત કાર્યાલય, અમદાવાદ મૂલ્ય રોડ રૂપિયા

કાલિવાલાકની કેટલીક વાર્તાઓ આમા સંગ્રહાઈ છે આ વાર્તાઓમા ભેદ અને ભાષા શ્રી અંગ્રેજીદ મેલાણી અને રાધાચુરામા દેખાય છે તેવા નથી દેખાતા મેત્રીની ગાડ' જેવી વાર્તા તો કેવળ મૂર્ખતા બર્ષા શોષને જ આગળ લાવે છે, એટલે એ કઈ સારી અસર ઉપજાવતી નથી પણ પ્રવેશકલેખક શ્રી અનંતરાય રાવળ કહે છે તેમ આ જમાનાની શુદ્ધિ અને એ જમાનાનું શૌર્ય ને ભેગા થાય તો કેઈ અનૈતિક સર્જન થાય એ વાત સાચી છે આ વાર્તાઓનો એટલો જ અર્થ છે

(૧૩૨) વનવનની લેખી લેખક શ્રી સારદાપ્રસાદ વર્મા પ્રકાશ શ્રી શુભાવર કાર્યાલય સુરત મૂલ્ય ખાર આના

દસ વાર્તાઓનો આ નાનો સંગ્રહ છે વાર્તાઓ સામાન્ય કે એકેક 'રમૂજ વાર્તાઓ છે પણ એમા રમૂજ શુદ્ધિપૂર્વકના કાર્યનું કે શુદ્ધિકૃત વાણીમાથી નહિ, પણ મૂર્ખાઈભર્યા કાર્યનું અને વિચિત્ર ભાષામાથી ઉત્પત કરવાની ચેષ્ટા ધર્ષ છે ને ખુદ વાર્તાઓને જ રમૂજ નાની દે છે

સ્વીકાર

(૧૩૩) આદ્યારકાર (એક નાની નાટિકા) રાન્તિવાવ વનમાગી રોડ, મહાદેવ રોતી મેટો મોડ નેવપુર (કાલિયાવ ડ) કિમ્પ દોડ આનો

(૧૩૪) હાયરેગ વૈદ દીરાનાવ બદ પાગિયાદ (કાલિયાવાડ) મૂલ્ય બે આના

(૧૩૫) જોવાયેથી પગદ દી : (નૈતીક અનુભવ વાર્તાઓ) એપિગ સ્વ ગોપા પ્રકાશ હમીદાસ નોગવી ૩૧, અનવાડી, મુગઈ મૂલ્ય એક રૂપિયા

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

અમેરિકન નવલિકાકારો

ભાર્ગવી,

શ્રી માનવેદ્રના મનનીય ને મમાતેમણે અમેરિકાના લખ્યપ્રતિષ્ઠ નવલિકાનવેશોનો સક્ષિપ્ત પરિચય આપવાની માનાર્થક શિશ્ય કરી છે અને ગદ્યાવાચિક રીતે તેમનો એ પ્રવાસ પીછ ક્રેટલોડ આધુનિક વ્યક્તિ જોનો સમાવેશ થાય તેવો વિશાળ નથી જ, અને તેથી શ્રી માનવેદ્રની કનમે કાંઈની પણ ઉપેક્ષા કરી છે એ દૃષ્ટિમિદુથી સફતર વિમુખ રહીને પણ આપણા રસિક વાચનારાઓને ઉપયોગી થઈ પડશે તેવા સદેહેદુથી પ્રેરાઈને આજના બેચાર અમેરિકન નવલિકાકારો વિષે થોડીક માહિતી આપુ છું - તે પણ ભાર્ગવી માનવેદ્રની દરગુજર આહીને જ

અનેરેટ હેમિંગવેના આગમનથી વર્તમાન અમેરિકન નવલકથા અને નવનિર્માના દી ૧૪૮૦ થયા તેમણે અનેાખી જૈલી હાથ કરી અને પોતાની સૃષ્ટિમાં પણ એક જાતની નવીનતા ઉમેરી આપી દરા સિપાર્થજોની સાથે અંકગ ઉડાવગીર પણ એની મલમની રચનાસૃષ્ટિમાં હાજર થઈ ગયા આજે પણ હેમિંગવેની કલમ પર અમેરિકનો એકતા નહિ પણ અમેરિકન વાચનારોએ આકૃષ્ટિન છે અને એમ પણ કહી શકાય કે એમણે વાર્તાકળાની નવી કેડી ખતાદી આપી આ લેખક પર તે ભાર્ગ માનવેદ્ર સારી પેકે લખ્યુ છે અને તે હકીકતો જિનકુન રવામ નિક છે ધણાક વિવેચકો તેમને વાર્તાવાનો Landmark ગણે છે એણે આવીને નવો વળાંક આપ્યો એમ માનનાર થોડા નથી

તે પછી નાની નવલિકાઓ લખનાર લેખકોની સનારી આવતી રહી પણ થોડાક જ મર્યાદિત પ્રદેશના

સીમામાં જોળાગી શક્યા એ બધાના વ્યવવા તો તેમના થોડાકના નામ આપવા જતા વિષયમાતર થઈ જાય

આજે અમેરિકન નવલિકા ૧૭ તરીકે જગજગદેર થઈ ચૂક્યા છે તે મિ વિનિરમ સારોવાન આપણા તરફથી થોડાક પણ પગિયપ વાયકજનતાને કરાવી શકાય તેજ માનના અધિકારી છે ૧૮૩૦માં એ અમેરિકામાં પણ અગાણુ હતા આજે તો કોઈ જ અમેરિક સાહિત્યરસિયો એમને ન પિછાને તેમ ન જાને તેમની ખરી સાહિત્યની કારકિર્દીને ક્રૂત આક વર્ષ થયા

અદાગ વર્ષના હતા અને જાપાના ફેરિયા તરીકે જિંતી શુજગતા તે વખતથી તેમની કનમ વાર્તાઓ લખવાનો પ્રવલન કરતી પણ 'Story નામના પ્રખ્યાત સામયિકમાં તેમની કૃતિ 'Daring young man on flying Trapeze' પ્રસિદ્ધ થઈ એ વખતથી જ તેમની અવન નજરના વાર્તામાર તરીકે ગણના થઈ ચૂકી તે પછી તેમની મ્થમે વેગ પમ્થયો ને હમેશની એકના દિસામે વાતાંઓ લખવા માડી આમ જતા તેમની પ્રત્યેક વાર્તામાં તાજગી જળવાઈ ગદી છે એ હમીગ્ત અમેરિક સાહિત્યમાં પ્રથમ કલાના લેખાતા નવનિર્મનવેશ મિ એચ ઈ બેટસ પણ મ્થન રાખે છે તેમને સારોવાનની વાર્તાઓ સાદી સીધી હોવા છતા રહેય જેની નથી લાગતી પણ ખરો મ્થાકાર સવેદન વેદા કરી શકે તે જ અને તે દૃષ્ટિએ વિવિધ સારોવાનની કોઈ પણ કૃતિ એના વાચનાગના હિનમાં પાત્રપ્રતિ પદાનુભૂતિ પ્ર ટાવે છે, એટલુ જ નથી પણ ઘણીવાર વાચનારે પોતે મ્થાકારના જેની જ લાગણી અનુભવી રહે છે

અને એ પ્રમદની તેમની સિદ્ધિ આજે નવનિકાના ક્ષેત્રમાંથી સંધિસીધા વધારે સૂક્ષ્મ ભારનાઓ અને કળાદૃષ્ટિના ઊંડાણની અગત્ય દર્શાવતા નાટકના ક્ષેત્રમાં તેમને લઈ જાય છે

નાટકની નિગળી દુનિયામાં સારોયાનની કથા પૂરેપૂરાં તેજથી ખીલી નીકળી તેમના પહેલા જ પ્રયત્નો આજે અમેરિકાનું શ્રેષ્ઠ પુલીટઝર પ્રાઈઝ લાવી આપે છે "My hearts in highland" અને "The time of your life" એ બે નાટ્ય કૃતિઓ 'બ્રોડવે' થિયેટર પર રજૂ થઈ કે તરતજ ડગાપારખુ વિવેચકોએ સારોયાનને સરકારી લીધા તેમના આજ લગીના પાત્ર છે વાર્તાસંગ્રહો બહાર પડ્યા છે 'The Daring young man on flying Trapaze' (Penguin Books 8 As only) આઠ આનામાં મળી શકે છે તે સિવાયના ખીજ સંગ્રહોમાં "Inhales and Exhales," "Gay and Melancoly flax," "Little children" "Look here is my hat," "The trouble with tiger" અને હમણા તાજા બહાર પડ્યા સંગ્રહ "The peace it's wonderful" એટલાનો સમાવેશ થાય છે

આ ઉપરાંત સંગ્રહના અવનોદનકારો એક વાત કહ્યું ગયે છે "સારોયાનની વાર્તાકથા જીવનના બધા શક્ય પાસાં ભેળે શકે છે હવે તેમની કથાને ક્ષેત્રપલટાની જરૂર છે" એક વિવેચક આ પ્રમાણે લખે છે "Saroyan for the moment, I think, is going, but Urvuhart is coming" હવે તે નાટ્યરચનામાં વધારે ખીલી નીકળે તેના ચિહ્નો દૃષ્ટિગોચર થય છે

પણ પેના વિવેચક જેમનો ઉપેખ કરી જાય છે તે ઉર્ફવાહટ પછી આવતાવેત ગસિકોને મુઠ્ઠા કરી

મૂકે તેવી શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને જ વાર્તાના વેગીવા પ્રવાહમાં ઝપનાવે છે

અને અત્યારે વાર્તાનેખંડો તરીકે જાણીતા છે તેમાં કી બોયન, વિલિયમ ફોક્નર, એન એફ એડિંગ્ટન, જોન સ્ટાર્કન બેક, એ પણ સફળ ટૂંકી વાર્તાના સર્જક છે ગાર્ફમેડસ, જેસી સ્ટુઅર્ટ અને પાઉન એમીસગ-એ બધાના નામોનો નિસંકોચ ઉપેખ કરી સમય અવનત એ પ્રયેક્ષતા સંગ્રહો તપાસી જવાની વેગા નથી આવી, તેમ છતાં અમેરિકાના પ્રખ્યાત સામયિકો Atlantic, Starper's Magazine, Story અને Esquire જેવા હમેશા ઉત્તરનિર્દિષ્ટ લેખકોની કૃતિઓ મેગઝી લેવા તત્પર ગ્રંથ છે એટલે જ એ બધાની વાર્તાના ઉચ્ચ પ્રમાણની છે તેવું પ્રમાણપત્ર આપજુને મળી ગ્રંથ છે

સામાન્ય રીતે છટીજવાઈ અમેરિકન નવનિકાઓ વાચના એવું જાન થાય છે કે આજના અમેરિકન નવનિકાનવેલ પાસે સાદી નૈલી છે છતાં સવેદન ઉપમ્બવવાની તાકાત પણ છે, અને નજીવી ઘટનાને વાર્તાગવણે ધડવા જતા સરસ ઉદાય આપી શકવાની આવડત પણ એ કળાકારોને સડેનાઈથી સુસાધ્ય નથી છે જીવનના ઘાઈ એકાદ પ્રદેશમાંથી નહિ પણ સપથ જીવનના અગે રાગો નિહાળી લેવા સુધી એ કળાકારોની કનાનજર પહોંચી જાય છે અને વાતાવરણને રચવાની ફાવટ પણ આ સિદ્ધિઓ પેદાનું એક લક્ષણ છે વધારામાં, અમુક પ્રેરણની અગ્ર અમિતની એ વાર્તા નથી જનની પણ સડું કોઈને વાચવી ગમે તેવી સર્વનક્ષી વાર્તાઓ આજના અમેરિકન લેખકો આપી રહ્યા છે એ સત્યનો રરીકાર રૂઢિચુસ્ત એવા અગ્રેજ વિવેચકો પણ કરે છે

આપજુને એ નવદૃષ્ટિએ ગચાતા સાહિત્યને પરિચય સાધવાની તક મળતી ગ્રંથ એમ હૃદયીએ

"જયંત સાહુ"

ખોલપટનું સાહિત્ય

શ્રી. શંભુપ્રસાદ સોમેશ્વર

સંતચિત્રોની યથાર્થતા

(હમણા ધણા શહેરોમાં નરસિંહ અને જ્ઞાનેશ્વર એ બે સતોના જીવનની ફિલ્મો ધૂમ મચાવી રહી છે સામાન્ય લોકોની રુચિ દેખાર અને પ્રેમસીમાના ચિત્રો જોવા તરફ વિશેષ હોય છે વાડિયા, પ્રકાશ ઇન્ડિયન લીમીટેડ એ ફિલ્મ કંપનીઓ દેખાતી ફિલ્મો ઉપર જ નબે છે એમ કહેવાય ખીજી કંપનીઓ પણ એવી ફિલ્મો ઉતારવા અથવા થોડું ધણું પણ એવું તરવ પોતાની ફિલ્મોમાં લાવવા કોશિશો કરે છે એવી ફિલ્મો જોવા માટે તો અગ્રેજીનો દરજ્જો મુકા ન જાયનાગ લોકો અગ્રેજી ફિલ્મો જોવા બેસે છે છતાં આ સતચિત્રોએ તો એ ફિલ્મોના રેકર્ડો પણ તોડ્યા છે એ જોઈને ખીજી કંપનીઓએ પણ એવાં ચિત્રો તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોરવું છે

જો કે સતચિત્રો માટે આ માર્ગ નથી વાત નથી શરૂઆતમાં ફિલ્મોમાં બહુ લાગે સતોના ચરિત્રો અથવા ધર્મગ્રંથોના આખ્યાનો જ બિરતા લોકોના રસો મમે તેવા હોય પણ એમની વૃત્તિ તો ધર્માભિમુખ જ છે ધર્મગ્રંથોમાંના આખ્યાનો પછી લોકકથાઓ-વિક્રમની વાર્તાઓ પડ્યા પર આવી તેમાં પણ પ્રધાન રૂપે વિક્રમની ધર્મીકતા જ હતી અને આજે પણ જેમ પુસ્તકમાં તેમ ફિલ્મોમાં પણ એટલે લાગે જીવનમોહ બોધતી વાર્તાઓ હોય છે કાલ્પનિક અને ઐતિહાસિક બંને પ્રકારની વાર્તાઓ પાછળ આ ઉદ્દેશ રખાયો હોય છે

ઉન્નત જીવન એ આ લોકમાનસના નેતાઓની આશય છે અને સતચરિત્ર એ એવા જીવનનું ચિત્ર અને મહાજનપરિચિત અને પ્રશસિત ઉદાહરણ હોવાથી ચિત્રનિર્માતાઓ એને લેવા મથે છે

સતચિત્રોમાં પરિચિત અને ઐતિહાસિક સતોના

જ ચરિત્રો લોકોને જોવા આકર્ષે છે એમ ઝઘનથી એ આપણને આ અગાઉ આવેલા સસારલીના (પ્રકાશ પિક્ચર્સ) અને ધર્માત્મા (પ્રજ્ઞાત-ચિત્ર) ઉપરથી જોવા મળ્યું છે જ્યાં મહાગાંધીજીની વરતી અતિ જૂન અને મરાઠી ભાષા પણ કંઈ પરિચિત નહિ એવા સિધના શહેરોમાં પણ મરાઠીમાં બોલેલું 'ધર્માત્મા' અડવાડિયાઓ સુધી ચાલેલું એટલે તુકારામ તુલસીદાસ નગસી ભગત કે જ્ઞાનેશ્વર ધૂમ મચાવે તે દેખીતું છે

પણ લોકોની વૃત્તિનો લાભ કે અતિલાભ લેવો તે ઈષ્ટ છે ? લોકોને એ વસ્તુ ક્યાં પકડી રાખશે ?

મને લાગે છે કે 'જ્ઞાનેશ્વર' નો પ્રથમ અર્ધ-ભાગ જેવો છે તે રીતે સતચરિત્રોના ચિત્રો બને તો તે લોકોને ધણા જ ઉપયોગી અને નાના બાળકોની જે મુખ્ય સૃષ્ટિ જ્ઞાનેશ્વરના અર્ધ-ભાગમાં રચાઈ છે તે ખરેખર ખૂબ સુદર છે બાળકો નાચે છે, ગાય છે, રડે છે, તેમની સાથે આપણે પણ એ ભાવોના સ્પર્શનો અનુભવીએ છીએ 'જ્ઞાનેશ્વર'માં લગભગ મધ્ય જ પાત્રો પોતાનું કામ ખૂબ વફાદારી-પૂર્વક કરી જાય છે શરૂઆત છે તે પણ જ્યારે તેની પુત્રી તેની પાસે મળીડિયાને વાવે છે ને તે ગાડવા લાગે છે ત્યારે આપણી સહાનુભૂતિને એવી જાય છે આ બતાવે છે કે મહાજનમાત્રા પ્રેમ તો જીવેછે જોઈએ, જ્ઞાનચતુરને અભાવે જ તેનાથી પ્રેમતત્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ મર્મ જાય છે સમાજને શીખવવા માટે આ કેવી સરસ વસ્તુ ! જ્ઞાનેશ્વરનો પાછો અર્ધો ભાગ પણ ચિત્ર અભિનય ઇ કલાની દૃષ્ટિએ તો આશ્ચર્યજનક છે પરંતુ ત્યાંથી જ ચરિત્રોની શરૂઆત થાય છે એટલે સતચરિત્રોમાં આ વસ્તુથી આવી ગયેલું એકધારાપણું તે કંઈક કદાચ આપે

છે જ્ઞાનેશ્વરમા ચમત્કાર તો એ જ વાગ આવે છે :
 દ્વામા જ્ઞાનેશ્વરે ભૂત ન જોયુ એ આશ્ચર્યથી ગામ-
 લોક જ્ઞાનેશ્વરને મહાન શક્તિ માનવા લાગે છે, એ
 પ્રસંગ ખાસ કટાણે આપતો નથી, કાગળ કે તેમા
 ગામલોક દ્વામા ભૂત જોત હોય અને જ્ઞાનેશ્વર એને
 પોતાની શક્તિથી ઉઠાડી દેતા હોય તેવું નથી બતાવ્યું
 પ્રભાત કંપનીએ અહીં આટલી મૌલિકતા બતાવી
 છે ચમત્કાર કહેવાય છતાં ચમત્કાર જેવું ન લાગે
 તેવા પ્રસંગ જ્ઞાનેશ્વર પાસા પામે વેદમંત્રો બોલાવે
 છે તે છે જ્ઞાનેશ્વરની ઇચ્છા હતી કે પાંડો વેદમંત્ર
 ઉચ્ચારે એ ખરું, પણ પ્રસંગ જુદી જ રીતનો
 બનેલ છે જ્ઞાનેશ્વર જ્યારે મન બોલતા હતા ત્યારે
 શુદ્ધ બ્રહ્મજોને થયું કે એજ ભટ્ટ હોડરો વેદમંત્ર
 બોલે! એટલે તેઓ એના મો આડો હાથ દે છે
 અને ત્યાર પછી ખીજ કે તીજ કાણે પાંડો બોલતા
 માટે છે આ પ્રસંગ એવા યોગ સમયે બને છે કે
 તેમા બહુ જ ઐશ્વર્ય લાગે છે ને એ ચમત્કાર
 જેવું નથી લાગતું જો આવી જ કાષ્ઠ રીતે દીવાબને
 ઉઠાડવાનો પ્રસંગ ગળૂ થયો હોત તો એમ ગણાત
 કે એ કેવળ લોકવાયકા જ ગળૂ કરવા યોગ્યો
 છે, નહિ કે લોકો ઉપર એની અસર પાડવા
 ચમત્કારથી લોકોમા સત પ્રત્યે પૂજ્યભાવ નહિ
 પણ અહેતુભાવ જ જાગે છે, લોકોને એમના ચિત્તને
 પોતાના જીવનમા ઉતારવાનો ઉપદેશ એથી નથી
 મળતો આ ચિત્રનો બધા સતચિત્રોની પેઠે
 એક જીવે દોષ, જે સૌથી મોટો દોષ ગણાય તે,
 એ છે કે એમા શકે વ્યક્તિઓ સતોની સમ્પ્રદાયથી
 પ્રેરણાને સતને શરણે આવેન નથી પણ સતોના
 ચમત્કારો જોઈને તેથી ડરીને જ તેમને શરણે
 આવેન છે કાષ્ઠ ચિત્રમા તો એ શકે વ્યક્તિઓને
 શરણે આવેલી પણ નથી બતાવી, પરંતુ શરણે
 આવવા ક્રાંતા મૃત્યુને બહેનર ગણતી બતાવી છે

જાનટ પક્ષે 'નરસી ભગન' તો સાવ નિરૂણ
 ચિત્ર કહેજય એનું કલાનિયોગન સારુ છે એમા
 જે વાતાવરણ છે તે નરસિંહ મહેતાના કાળનું
 બગાચ લાગે છે વચો, મકાનો, મકાનોના બારી-

બારણા વાહનો ધિયાદિ બગાચ કાઢિયાવાડનો
 ખ્યાલ આવે છે, કેટલાક ગીતો પણ સારા છે,
 પરંતુ વસ્તુ મહુ સામાન્ય છે નરસિંહ બનેલા શ્રી
 પાગનીસ અભિનેતા તરીકે કયાય જૂલ આવવા નથી
 દેતા, પરંતુ આપણી કલ્પનામા તો નરસિંહ મહેતા
 એટલે સુદામાનો ભાઈ-આ ખ્યાલ એમના જાડા
 શરીરમાથી કેમે ૫ રૂપૃ થતો નથી, એટલે આપણી
 આખને એ રુચતા નથી માણેક મહેતા તરીકે
 દુર્ગા ખોટ, શામળશા તરીકે ગમ મરાઈ અને બીજા
 કેટલાક પાત્રો બહુ સારુ કામ કરે છે એમ ગણાય.
 પરંતુ જ્યાં વસ્તુમા જ નવીનતા નહિ ત્યાં સમગ્ર
 ચિત્રનો ઉદાસ જ કયા રહ્યો જનતા એ જોવા
 જાય છે કાગળ કે એમા સારા અભિનેતા-અભિનેત્રી
 એને એકઠા કર્યા છે કનુ દેસાઈનું કલાનિયોગન
 છે અને નરસિંહના કાળને મૂર્ત કરવાના સુદર
 પ્રાસો થવા છે આ કારણે ચિત્રવરો ઉપર અડવા
 ડિગ્ગા સુધી ગિરદી રહે છે, પરંતુ તેથી કષ્ટ ચિત્ર
 પાછળ લીધેનો શ્રમ સાર્થક નથી બનતો આ
 ચિત્રમા ચમત્કારો તો એટલા બધા આન્યા કરે છે
 કે એમા નરસિંહની ભક્તિ ઢકાઈ જાય છે ને
 નરસિંહની મહત્તા તો દેખતી જ નથી સતચિત્રોનો
 આ મોટામા મોટો દેખ છે અને જો વધુ વાગ
 ચાલરો તો લેકે એ અગણે પડી જશે સત-
 ચિત્રોની કતાર હજી ચાલી આવે છે સહાયાય છે
 કે વિદુર'મા પાગનીસને શકવાના પ્રયત્નો થઈ
 ગયા છે પાગનીમે એ માટે ત્રીસ હજાર માગ્યા છે
 એ રકમ દિ'મક પનીને વારે લાગે છે પણ જો
 એનું સમાધાન થઈ જશે તો ગ્રૂલ શરીરવાળા
 પાગનીસમા આપણે દૂનળા વિદુરને જોવા પડે
 પાગનીસનો અભિનય અને કંક સારો છે એ વિરો
 એ અત નથી વિદુર ખીજ સતોની પેઠે ચમત્કારો
 'કગનારા' નંદોતા અને વળી સિંધો જેવી સારી
 કંપની છે એટલે ચિત્ર જોવા વાચક તો બનશે, જે
 સ્વભાવે ચમત્કારોના લોકોને આમંત્રણ મારી-

* આ વાત નવી થઈ ગઈ હ પાગનીસ ૩૫ દબર
 રૂપિયાથી વિદુર માટે રોડ ૬ થવા છે

મયડીને કાઈ ચમત્કાંકાર્ય એમાં લાવવામાં ન આવે તો એ પછી સત સખુનાઈ છે, કમો છે કબીરમાં તો થી એમનારનાથની ભૂમિકા છે (સલાખાય છે કે એમને કપની સાથે અધવચ્ચ કાઢક વાણે પડ્યો છે) આ કતાર ચમત્કારોની ન બને તેવો પ્રાર્થના છે. હિંમનિર્માતાઓએ પાત રાખ્યું જોઈશે કે ચમત્કારો મતાવવાનો અતિ ઉત્સાહ

એમના થમ પર ફટકો પાડશે ને લોકરશિને બગાડશે સતચિત્રોની ધર્માર્થતા સતોનાં જીવનમાયો લોકસમુદાય કઈ પ્રવળ તરવ મહણ કરી લે એ ન છે એની સાથે 'જાનેશ્વર'ની પેઠે કયામવ રીતે વાર્તાપ્રવાહ અને ભાવો ચૂંધાયા દશે તો તે બહુવચ્ચ મોને આકર્ષશે

નરસિંહ મહેતા

[અનુસધાન પાન ૧૫૨ થી]

સાચુ મોલો સામળિયા વહાલા,
કહોને કયા ગયા તારે .
હમથા હેત ઉતાયુ હરજી
પેલી નવન નાગ શુ મન મોહુ રે,
તમે વિના અમે તનસી મરીએ
તોત તમારુ જોયુ રે

ગસ સહસ્તપદોના ૧૨૩ પદોમાં રાસના રચુલ વર્ણનમાં નિમગ્ન છે પરિધાન, વિવિધ હાસ્ય, આલિંગન અને એવી કેટલીય બાગતો ચર્ચાઈ છે વસત ને હોડેલાના કાળો, ફાગસાહિત્યના પ્રકારો નરસિંહે બહિતસ પ્રદાશમાં આપ્યા દરેકજનુ કટાણા ભર્યું સામાન્ય જીવન જીવનારને આ પદો જીવનને આનંદ, ઉદાત્ત રસની ભાવના ને રનેહજ્યોતની અમર ભાવના સમજાવે છે

કૃષ્ણજન્મથી ગોવિંદગમનના કાવો આખ્યાનો છે, અને આખ્યાનો તરીકે બાલણુ કરતા આ આખ્યાનો અધિષ્ઠાતા છે-એ કે પ્રેમાનંદના જોટલાં સારા નહિ

લાના કાવ્યોમાનુ ઉત્તમ કાવ્ય સુરતસ ગ્રામ

છે શુ ગારગથી ભરેલા પદો તેમાં છે નરસિંહના આ શુ ગારકાવ્યો કેટલીક વાર લગભગની હક જાળગે છે

કુંજ સમીપે આવિયા કુવરીને તેડી કુમાર,
એકાન્ત રથાને રચી શય્યા મળી કરે વિહાર,
જૂધરે બીડી હટે શુ, ચુબન લીધુ ગાલ
રસિયો તો રસ પ્રીતે પીએ, કદપ ગસ રસાળ

*

સફલ રજની હુઈ આજની અભિનવો,
પલગ બેસાડી વહાલે હાસ્ય કીધુ,
કર દર્પણુ ધરી વદન અવિલોકના,
પ્રેમનુ ચુબન ગાતે દીધુ
કુસુમના રોડ કહ જૂધરુ ધરી,
જુગ જૂધરે બીડી હકવા સાથે,
સુરતસ ગ્રામ શુ હું એને જઈ બીડી,
જીયો વહુનાથ દય બાહુ બાથે

દ્વારામના કરતા નરસિંહનો શુ ગાર વધારે વિવેકી ક્ષુપ ને કેવળ પ્રભુભક્તિનું સંમોહનશીલ રૂપ છે, કારણ કે વલ્લભનો પુષ્ટિમાર્ગ જે પાછળથી અનાતિ

ના પૃથ્વી દોરાયો હતો તેની અસર દયારામ ઉપર માલમ પડે છે. નરસિંહ તો વશસ્ત્ર પહેલોનો છે. તેનો ગૃંથાર તેના ગોપી તરીકેના પ્રિયતમ તરફના ભાવનો અતિરેક આવિષ્કાર છે. ૨

તેનાં ભક્તિ ને જ્ઞાનનાં પડો ને પ્રજ્ઞાતિયાં છે તેમાં નર્મુ તારિતરુ ચિંતન છે; પણ શુદ્ધ નહિ, રસપ્રદ છે.

“અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ.
જુરને રૂપે અનંત ભાસે.
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું.
શૂન્યમાં શબ્દ ચર્મ વેદ વાસે.
વૃક્ષમાં જીવ તું, જીવમાં વૃક્ષ તું.
જોડે પડતરો એ ન પાસે;
બન્ને નરસંયો એ મનનથી શોધના,
શ્રીન શુર પ્રેમથી પ્રગટ માગે.”

*

“ત્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્ત્યો નહિ,
ત્યાં લગી સાધના સર્વ જુડી;
માનુષદેહ તાહરો એમ એલે મણો,
માવડાની ત્વમ શુદ્ધિ જુડી.”

“વૈશ્ણવમન તો તેને હરીએ,
જો પીડ પરાઈ જાણે રે;
પરદુઃખે ઉપશર કરે તો ચે,
મન અભિમાન ન આણે રે...”

૨. “Dayaram does not possess the magical power of purging *gūṇas* of its passion-element; he cannot do what Narsinha at least professes to do when he says:

આ ભાવના નરસિંહમાં પ્રદીપ હતી, તેને મન આ ન સત્ય હતું. અને જે સમસ્યો, જે વિષે વિચાર્યું ને જીવનમાં મૂક્યું તે ન સત્ય તેની અમર કૃતિઓમાં તેણે આનંદોત્તર કર્યું છે.

નિરખને મગનમાં કોણ ધૂમી રહો,
તે ન હતું તે ન હતું શબ્દ બોલો!
સ્થાપના ચરણમાં ધૂમધૂમ મરણ રે,
અહીંવાં કોઈ નથી કૃષ્ણ તોલો.
જગદગ ન્યોન હોલોન રવિકાંટમાં,
દેમની કાર ન્યાં નીસરે તોલો;
અચ્ચિદાનંદ આનંદ કીડા કરે,
સોનાના પાલણીમાં મોડે મૂલો.
જતી વિષુ, તેજ વિષુ,
સૂત વિષુ ને વડી
અચળ જગદ સદા અચળ દીપો,
નેત્રવિષુ નિરખરો, રૂપવિષુ સરખરો,
વણુ શબ્દો સ્ત્ર સ્ત્ર પડે.”

“This is perhaps one of the sublimest poems in the literature of the world. The poet combines here philosophic height with poetic beauty. Here is the poet's synthesis of knowledge and love at once subtle and sublime. Here Narsinha has risen to a power of conception and expression, a solemn majesty of noble, resounding utterance which has scarcely improved upon by any other author in the language.”

આ પુસ્તકની ઉત્તમતાનાં પ્રમાણપત્રો

આ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના કેળવણીખાતાએ શાળાઓમાં પ્રનામ અને પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

૨. આ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલયખાતાએ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

૩. આ પુસ્તક મુમુક્ષુ મહાકાના સરકારી કેળવણીખાતાએ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલોની વિદ્યાર્થીઓની લાયકાતીઓ માટે મંજૂર કર્યું છે.

૪. આ પુસ્તકની ૨૫ (પચીસ) નકલો વડોદરાના પ્રાથમવિદ્યામંદિરે ઉત્તેજન માટે ખરીદી છે.

૫ આ પુસ્તકની ૧૧ (અગિયાર) નકલો અમદાવાદની ગુજરાત વનોકપુલર સોસાયટીએ ઉત્તેજન માટે ખરીદી છે.

૬ આ પુસ્તકના પહેલા લાગતે આશુદ્ધમાં મળેલ બીજી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદે સારી પુસ્તકોમાં ગણ્યો છે.

૭ બૃજમાં લેણેલ કૃષ્ણ દુતર ઉલોગ પ્રવૃત્તિમાંથી આ પુસ્તક માટે પ્રમાણપત્ર (Certificate) મળ્યું છે.

૮ આ પુસ્તકની ઉત્તમતા માટે અનેક સુપ્રસિદ્ધ સામયિકપત્રોએ સાગમા સાગ અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

વધુ ખાતરી માટે અલિપ્રાયોની પત્રિકા મફત મંગાવો.

ઘેર બેઠાં પૈસા કમાવા

આજે જ મંગાવો !

કૃષ્ણ વેપારોમંડળના પ્રમુખ

શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપતના

“આમુખ” સાથે

નફાકારક હુન્નરો

ભાગ ૧-૨

નિઃશ્વાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા વિવિધ બેરોસાપાત હુન્નરોથી ભરપૂર પુસ્તક

★

૫૧૦ પાનાં, ઉમદા ગ્રામ્ય એન્ટિક કાગળો, શાસ્ત્રીય શુદ્ધ સુંદર છપાઈ અને આકર્ષક ગેટ-આપ છત્રાં-

કિંમત માત્ર ૪ રૂપિયા

(વી.પી. થી ટપાલખર્ચ)

૧૦ આના બુક)

મંગાવવા માટે લખો:-

અચાલક, શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા,

પોસ્ટ સીનુગરા (અંબાર-૬૨૭)

તમા રૂપિયાની કિંમતનું વિવિધ હુન્નરોથી ૨૫૨

પુસ્તક મફત ભેટ મેળવો !

“નફાકારક હુન્નરો” ભાગ ત્રીજામાં છાપવા માટે લેખો અત્રે પ્રયોગો લખી મોકલો.

વેપાવ, રાજગાર, કારીગરી અને સ્વાધ્યક્ષના પૈસા કમાવાની નજરે બચકારે લેખો

હુન્નર, કલોગ, વેપાર, વૈદક અને ધરનયુ લખયોગની વસ્તુઓ બતાવવાની સાચી માહિતીના

પ્રમાણસર પ્રયોગો

ફળકારક, કીમતી કડો અને પાકેલા વાવેતરો વિશે છાપ-અર્થના આકર્ષકો સાથે અનુભવસિદ્ધ લેખો

કીમતી, હપયોગી અને ગુણકારી વનરપત્રોના તેવ, અત્તક, અર્ક, રાત્વ, સરકા, સુકવણી મીઠાઈ, રાજાત, મુગળા ચટણી, અથાણા વગેરે હપયોગી વસ્તુઓ બતાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણસર વિગતવાર લેખો.

ઘોડી કિંમતના નાના લાયકાતીઓ આપતા કલોગની નાજુખાનેગ સંપૂર્ણ માહિતી તમારે લખી મોકલેલ એક પણ લેખ કે પ્રયોગ આ પુસ્તકમાં છપાશે તો તેની એક નકલ તમને ત્રીજા મફત ભેટ મળશે વધુ નકલો મેળવો હશે તો ચાલુ કિંમતે વેચાતી મળશે. ટપાલખર્ચ નહીં.

તે હપયોગ તે લેખકને આ પુસ્તકમાં ૨૦૦ બહેરખમર છપાવશે હશે તો મફત છપાશે !

આ પુસ્તકમાં તમારી નહેરખમર છપાવી વેપાર વધારો.

બધસ્યાપક : શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા, પોસ્ટ સીનુગરા, (અંબાર-૬૨૭)

થોડાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

૧. મનન અને મંત્રો	૦-૮-૦
૨ નકાકારક હુન્નરો ભા. ૧-૨ ખત્તે ભાગના	૪-૦-૦
૩ લગ્નમીમાંસા	૦-૧૨-૦
૪ અભિષેક	૧-૮-૦
૫ કંથસ્તાન ભા. ૧	૧-૮-૦
૬ એકાદશીનો ઉપવાસ	૦-૫-૦
૭ અમ્મા	૨-૮-૦
૮ ખેડૂતોની સમસ્યા	૧-૪-૦
૯ નિશ્વાસ	૧-૮-૦
૧૦ માનવીનું ઘર	*-૧૦-૦
૧૧ એક હતું માનવી	૦-૧૦-૦
૧૨ એક હતો છોકરો	૦-૬-૦
૧૩ માનસવિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ	૧-૪-૦
૧૪ લીલ મોરચા	૧-૮-૦
૧૫ સોવિયેટ સમાજ	૨-૮-૦
૧૬ લેનિન	૧-૮-૦
૧૭ ટ્રોટ્સ્કી	૦-૬-૦
૧૮ રશિયન નારી	૦-૧૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

ત્રણ દરવાજા : પો. બો. નં. ૭૩

અમદાવાદ

આમોદોગને ઉત્તેજન આપો.

સર્વોદય ભંડાર

‘સર્વોદય મંદિર’ તરવડા (કાદિયાવાડ) દ્વારા અમદાવાદમાં આમોદોગ ભંડારનો આરંભ થયો છે. આ ભંડારમાં તરવડા, ધોળકા, આશ્રમ વગેરેના અહિંસક, સુશોભિત અને ટકાઉ અંપલોનો મોટો વચ્ચો રાખવામાં આવે છે.

આમોદોગના રંગમેરંગી સાદાં તેમ જ સુશોભિત કપડાં, કાડી, લેટરપેડ, ચોપડા ઇત્યાદિના કાગળો રાખવામાં આવશે.

આ ભંડારમાં મુખ્યત્વે ભાનતી સાહિત્ય સંઘનાં અને બીજાં બહુવિધ પ્રકારકોનાં પ્રકાશનો પણ મળે એવી સગવડ કરી છે.

આ ઉપરાંત આમોદોગની બીજી વસ્તુઓ પણ મળી શકે તેવી ગોઠવણ થશે.

સર્વોદય ભંડાર

ત્રણ દરવાજા

પો. બો. ૭૩ : અમદાવાદ

આપ 'ભારતી-સભ્ય' છો ?

ન હો તો કૃપા કરી નીચેની

ચોજના લાંચો.

અંજલિ અંધમાળા	રૂ. ૪-૦-૦
આરોગ્ય અંધાવણિ	રૂ. ૩-૦-૦
અમુલ્ય પુસ્તકમાળા	રૂ. ૩-૦-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	રૂ. ૬-૦-૦
ચિંતન અંધાવણિ	રૂ. ૬-૦-૦
'ભૂમિ' માસિક	રૂ. ૫-૦-૦
'નવરચના' માસિક	રૂ. ૨-૮-૦
[બેટપુસ્તક સાથે]	

કુલ રૂ. ૨૯-૮-૦

ઉપર લખેલી બધી પ્રવૃત્તિઓના
આપ એક સાથે ગ્રાહક થશો તો

માત્ર રૂ. રૂપિયામાં

પાંચ માળા અને બે માસિકો

બાર માસ સુધી આપને

ઘેર બેઠાં મળશે.

૨૮ પુસ્તકો

૨૪ અંકો

આટલું સાહિત્ય

માત્ર રૂ. રૂ. ૨૫-૦-૦ માં જ

મેળવે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

ચો. બા. નં. ૭૩ : ત્રણ દરવાજા

અમદાવાદ

અમિ

વર્ષ ૧૦
એફ ૧૧

● સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક ●
• સંપાદક •

ફેબ્રુઆરી
૧૯૪૧

આદ્યનાથ મહેતા : દરજીબન સોમૈયા
કાલિદાસ શાહ • ઈન્દુ રાણા દેવે

અનુક્રમ

સોહાનંત : નવમીમાનપત્ર	સાહિત્ય	શ્રી. ધુમકેતુ	૭૧૭
ગુલસી-અપારો		શ્રી બાલુભાઈ વૈલ	૭૧૮
કામો સપ્રાટ		શ્રી ચક્રલાલ પટેલ	૭૨૫
પુલકાળમાં અમેરિકા-અપાલ્ય		શ્રી બાળ કાલેલાડ	૭૨૮
શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !		શ્રી. નિમ્બુવન બ્યાસ	૭૩૧
ચતુરુ તર્ક		શ્રી કાકાસાહેબ વાળેચર	૭૩૪
ધૃત્યુ		શ્રી જાટિય	૭૩૮
લિહમા નમતા		શ્રી હોટાલાલ કામદાર	૭૩૯
પ્રદર્શિ ચાલિ મૂલાગિ		શ્રી અંબાલાલ પુરાણી	૭૪૧
નરજહાન-જહાંગીઝ પ્રેમ-પ્રકટણ		શ્રી. શાંતિનાથ જોષી	૭૪૩
એ નાચતી'લી		શ્રી ઈન્દુલાલ ગાંધી	૭૪૬
ધીમદ્ગમપ્રીત		શ્રી કલ્યાણાદેવ વટેતલકર	૭૪૭
વાહગડા		શ્રી. ભગવત રા. ભટ્ટ	૭૫૭
મોટરોનો ઉલોગ		શ્રી. હુમંગી ધ. સ. પટ	૭૬૬
પચમતી		સ્વ. ચમનલાલ વૈષ્ણવ	૭૭૧
ખચગેરિયા		શ્રી 'તર્ક'	૭૭૪
ગાંધીજીના એવો-સાપ્તાહિકનું			
	આપરેશન	શ્રી રમણલાલ ઓન્નિનિયર	૭૭૮
કવિનાને		શ્રી સુરેશ ગાંધી	૭૮૭

આવૃત્તિ આદિત્ય આદિ

પ્રણ દરવાજા - પો. બો. નં. ૭૩ - અમદાવાદ
પો. બો. નં. ૫૫૦૩ - સુ'બઈ ૧૪

તમારાં પુસ્તકાલયોમાં નીચેનું સાહિત્ય છે?

ન હોય તો એ સાહિત્યને તુરત જ વસાવવા

પુસ્તકાલયના મંત્રીઓને અમારી વિનંતિ છે.

* આ નિશાનવાળાં પુસ્તકો મુંબઈ ક્ષલાકાના સરકારી જીવવણીખાતાએ મંજૂર કર્યાં છે.

નવલકથાઓ

૧ સંજીવની	૨-૦-૦૦
૨ પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦૦
૩ પ્રાપ્તિ ભાગ ૧	૨-૦-૦૦
૪ " ભાગ ૨	૨-૦-૦૦
૫ એ પત્ની કોની?	૨-૦-૦૦
૬ આવતીકાલ	૨-૮-૦૦
૭ મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦૦
૮ દોન ધ્રુવ	૨-૦-૦૦
૯ ધરતી	૧-૮-૦૦
૧૦ બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦૦
૧૧ જાગતા રેને (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦૦
૧૨ " (ઉત્તરાર્ધ)	૧-૮-૦૦
૧૩ ધરભણી	૧-૮-૦૦
૧૪ વિરાટ જાગે છે ત્યારે	૧-૮-૦૦
૧૫ જ્યોતનો તાત	૨-૦-૦૦
૧૬ પથેર પંચાલી	૨-૦-૦૦
૧૭ પતન અને પ્રાપ્તિ	૨-૮-૦૦
૧૮ અઠકાર	૧-૮-૦૦
૧૯ પશ્ચિમના સમરાંગણે	૧-૮-૦૦
૨૦ જીવનનું ઝેર	૨-૦-૦૦

જાતોઓ

અંતરની બધા	૧-૪-૦૦
મજાક ભયોન	૧-૮-૦૦
જાંઝવાનાં જળ	૧-૪-૦૦
ધૂપદાની	૧-૪-૦૦
૫ પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦૦
૬ પશ્ચિમની ક્ષલાકૃતિઓ	૧-૪-૦૦
૭ જીવનસરિતા	૧-૪-૦૦

જીવનચરિત્રો

૧ મુસ્તકા કમાલ	૧-૮-૦૦
* ૨ મહાન સુસાદુરો	૧-૮-૦૦
* ૩ વૈરાગીક જગત	૧-૪-૦૦
ચિંતન	
૧ મુલામીની મુંજાણ	૨-૮-૦૦
૨ સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦૦
૩ સત્યાવન	૧-૮-૦૦
૪ સાહિત્ય અને પ્રગતિ	૨-૮-૦૦
૫ સો વર્ષ જીવવાની કળા	૧-૮-૦૦

પ્રકીર્ણ

૧ આલખેત (કાવ્યસંગ્રહ)	૧-૮-૦૦
૨ રાજકોટ-સંસ્કૃતિગ્રંથ	૦-૮-૦૦
હિંદુસ્તાની	
૧ સંજીવની	૨-૦-૦૦

અમારાં બે માસિકો

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ભિમ્

ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ માસિક નતરીકે
'ભિમ્'એ પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે.
એમાં હવે દેશનાં વાર્તાઓ, લેખો,
કાવ્યો, નિબંધો દૈનિક આવે છે. દર
મહિને લગભગ એકેર પાનાનું વાંચન
આપવામાં આવે છે. દર પહેલી તારીખે
પ્રગટ થાય છે અને વર્ષમાં છાપ પછી
મહિનાથી એક વર્ષ માટે આદ્યક થઈ
રહેલું છે.

લવાન/મ

દેશમાં બહારદેશમાં પારદેશમાં
૬. પાંચ ૩. સાદાપાંચ ૬. સાદા છ
રૂ. ૧.

છૂટક અંકની કિંમત માત્ર આઠ આના
નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતે જ મળે છે

નવરચના

સનાતનના નિવૃત્તજીવનના પ્રશ્નો વાળાં,
લેખો, નાટ્યો તેમજ પત્રોત્તરો ચર્ચાત,
આ માસિક દર મહિને સુદે કાગળમાં
૪૦ પાનાનું વાંચન આપવા ઉપરાંત લગ-
ભગ ૨૦૦ પાનાનું લેટપુસ્તક પણ આવે
છે. આ વર્ષનું લેટપુસ્તક:

જીવનસરિતા

વાર્તાઓને એક ઉત્તમ સંગ્રહ
લવાન/મ લેટપુસ્તક માટે
દેશમાં બહારદેશમાં પારદેશમાં
૩. અઢી ૩. ત્રણ ૩. ચાર
રૂ. છ

છૂટક અંક કિંમત ત્રણ આના
નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતે જ મળે છે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

ત્રણ દરવાળાં

પો. બો. નં. ૭૩

અમદાવાદ

૩ પ્રગટિત મા. ૧

૨-૦-૦૦

૪ " મા. ૨

૨-૦-૦૦

આરોગ્ય

* ૧ દર્દી, દવાઓ તે દાકતરો	૧-૪-૦૦
* ૨ અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦૦
* ૩ સરદી અને સળેખમ	૦-૬-૦૦
* ૪ વજન શી રીતે વધારવું?	૦-૪-૦૦
* ૫ કમળિયાત	૦-૪-૦૦
* ૬ આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦૦
* ૭ નિસર્ગોપચાર ભા. ૧	૧-૦-૦૦
* ૮ આદર્શ ધોરાક	૦-૪-૦૦
* ૯ નિસર્ગોપચાર અને જીવોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦૦
* ૧૦ પહેલું મુખ	૦-૪-૦૦
* ૧૧ ધોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦૦
* ૧૨ કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦૦
* ૧૩ નિસર્ગોપચાર ભા. ૨	૦-૪-૦૦
* ૧૪ કહેમના રોગો	૦-૮-૦૦
૧૫ વેડિસનેશન કે સેનિટેશન?	૦-૬-૦૦
* ૧૬ લાંબું આયો અને લાંબું જીવો	૦-૬-૦૦
* ૧૭ નિસર્ગોપચાર : ભા. ૨	૨-૪-૦૦
૧૮ નિસર્ગોપચાર અને ઉષ્મ રોગો	
૧૯ દાંતાનાં દર્દો	
૨૦ મોઢું : એનો સફાવોમ અને દુરુપયોગ	૧-૦-૦૦
૨૧ દવા, પ્રકાશ અને વાતાવરણ	

આલસાહિત્ય

૧ ચંદ્રાચાર્ય	૦-૨-૦૦
* ૨ અરજી વાળિયાં	૦-૨-૦૦
* ૩ નાનાં છોકરાં	૦-૧-૦૦
* ૪ પ્રવાસપત્રો	૦-૪-૦૦
* ૫ આપણાં બાંકુઓ	૦-૮-૦૦
* ૬ હજીયે અને સાંભરે છે	૦-૩-૦૦
* ૭ છીપણાં	૦-૪-૦૦
* ૮ અરદરિયો	૦-૮-૦૦
* ૯ કદગી	૦-૪-૦૦
* ૧૦ રંગિયાનાં આમણાં	૦-૪-૦૦

લોકતંત્ર : વર્તમાનપત્ર : અને સાહિત્ય

રાજતંત્રમાં જેમ રામ અને રાવણની શક્યતા છે તેવી જ શક્યતા લોકતંત્રમાં પણ રહેલી છે. માનવની સરજેલી કોઈપણ કૃતિ સર્વાંગ સંપૂર્ણ તો હોઈ શકે નહિ. એવા અશક્ય આદર્શની આશા રાખવી એ પણ વ્યર્થ છે. પરંતુ જેમ રાજતંત્રની સખળ કે નિર્બળ, કડ્યાણુકર કે અકડ્યાણુકર, એવી વ્યવસ્થાનો ઘણા મોટા આધાર એક રામ અને એક રાવણ ઉપર રહે છે, તેમ લોકતંત્રમાં પણ એવી હરકોઈ વ્યવસ્થાનો ઘણા મોટા આધાર એક નિયામક પુરુષ ઉપર જ હોય છે. આ વાક્યમાં 'જ' નો ભાર વધારે પડતો લાગવાનો સંભવ છે. ખરે પણ લોકતંત્ર સંચાલનમાં એક પક્ષની સ્થાપના છતાં, છેવટનું નિર્ણયાત્મક સ્વરૂપ તો, એક અવાજને અધીત હોય છે, જેમ ઘણાણા અનુભવોને અંતે, લોકતંત્રના ઉપાસકો પણ સ્વીકારતા થયા છે.

આ ઉપરથી રાજતંત્રની કે લોકતંત્રની તુલના કરવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી; તેમ જ સારામાં સારું લોકતંત્ર એ પણ છેવટે તો એક પ્રકારનું, એક જ માણસના હાથમાં મૂકાયેલી સત્તાનું સ્વરૂપ છે, એ વસ્તુની વિશેષ વિવેચના કરવાનું પણ કારણ નથી. કારણ કે એ તો હવે લગભગ સ્વીકૃત બાબત બની ગઈ છે કે એક જ માણસના હાથમાં વંશપરંપરા સત્તા રાખવામાં આવે તો એનું ક્ષણ એ માણસને પોતાને માટે તેમ જ માનવજાતને માટે સારું નથી. એટલે આંહી તો એ વસ્તુ સમજવાની જરૂર છે કે લોકતંત્ર કયા પ્રકારનું થઈ શકશે તેના આધાર લોકતંત્રને ઘડનારાં ને બળો છે તે બળો ઉપર છે. લોકતંત્રને ઘડનારાં બળોમાં કૌંથી અગ્રભાગે વર્તમાનપત્રો છે. એક રીતે ગણો તો જ્યાં જ્યાં લોકતંત્ર છે, ત્યાં ત્યાં એ લોકતંત્ર ખરેખર કડ્યાણુકર થશે કે અકડ્યાણુકર છતાં કડ્યાણુકર હોવાનો સ્વાંગ ધરી રાખશે, એનો ઘણો આધાર વર્તમાનપત્રોનાં સુકાનો ઉપર કેવા પ્રકારના સમર્થ પુરુષો બેઠા છે તેના ઉપર છે. પોતાના સ્વતંત્ર અભિપ્રાય વિનાના, દીર્ઘદષ્ટિ કે વિચક્ષણ શક્તિ વિનાના, નિર્લેખા સત્ત્વ રહુ કરવાની હિંમત વિનાના માણસો જ્યાં વર્તમાનપત્રોના તંત્રી સ્થાને ગોઠવાઈ બેઠા છે, ત્યારે એ દેશના લોકતંત્ર વિષે ઘણી મોટી આશા રાખવાની જરૂર નથી. વહેલે મોઠે એ લોકતંત્ર રચના વડે જ એનું મોટામાં મોટું પતન થશે.

એ દષ્ટિએ જોતાં આપણું ને લોકતંત્ર-હવે આવવાનું છે તેની પ્રાથમિક તૈયારીમાં બે અગત્યની વસ્તુઓ પ્રત્યે લોકનેતાઓનું ધ્યાન ખેંચાય એ આવશ્યક છે. પહેલી

વાત મતમતાંતર ક્ષમતા છતાં, પોતાનો મત સ્પષ્ટ રીતે, અને સફળવૃત્તિથી દર્શાવવાની વર્તમાન પત્રકારોની હિંમત: અને બીજી અગત્યની વાત : જે વિષે પોતે મત આપે છે તે વિષે સામાન્ય જ્ઞાન: દરેક સામાન્ય માણસને હોય એટલી સંસ્કારિતા. આ બીજી ગણત વિના ‘મત’ એ એક પ્રકારનું માનવ નિર્જનતાનું હાસ્યાસ્પદ પ્રતીક બની જાય છે; એના કરતાં તો એ અધશ્રદ્ધા ઉપર કે આધળા અનુકરણ ઉપર સ્થિત હોય તો વધારે સારું.

વર્તમાનપત્રો, લોકો જેટલા રસથી વાંચે છે તેટલી સમજણથી વાંચે, અને વર્તમાનપત્ર વાંચી, જમાનાની સાથે આગળ વધવાની જરૂર છે એમ જો સ્વીકારે, તો એના ઘણા મોટા ભાગે, વર્તમાનપત્રો વાંચવા માટે મૂલ્યાંકન આપવામાં, કરકસર કરવાની વૃત્તિ છોડી ધરે. જ્યાં સુધી આ વૃત્તિ પ્રજામાં ઘર કરી રહી છે ત્યાંસુધી વર્તમાનપત્રો કદી પણ “સીનેમાની જાહેરખબરોના આશ્રિત” જેવા છે તે આગસવાના નથી. અને એ એમ ન આગસે ત્યાં સુધી એનું એક મહાન કર્તવ્ય-પ્રજાને ઘડનાર હરેક પ્રવૃત્તિ-જેમાં સીનેમાઓ પણ આવી જાય-તેમને દૃષ્ટિ આપવાનું એમનાથી થઈ શકવાનું નથી. પ્રજાના ઘણા મોટા ભાગને સામાન્ય સંસ્કારિતા મેળવવા જેવાં આ બે સ્થળો-વર્તમાનપત્રો ને સીનેમાઓ-એ બન્ને જ્યાં સુધી એક બીજામાંથી દૃષ્ટિની આપ લે ન કરે, ત્યાં સુધી, એ બન્નેને ઘડનારું જે એક ત્રીજું બળ-‘સાહિત્ય’ એ જીવંત બળ રૂપે સમાજમાં સ્થાન લઈ શકે નહિ. આ દરેક ચક્ર આ જમાનામાં એક બીજા ઉપર એવો આધાર રાખનારું છે, કે એક વિના બીજાનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે ખરું, પણ તેમાં પ્રજાને કલ્યાણકર થવાનું તેજ ન હોય. આજે સાહિત્યના જીવનપ્રતિ અભિમુખ રાખનારી દૃષ્ટિ વિષે આટલો બધો લોકનાદ છે તેનો અર્થ પણ એ જ છે કે લોકો પોતાના વિષે કાંઈક જાણવા માગે છે, એમાંથી માત્ર વાસ્તવવાદ જ ફલિત ન થઈ શકે પણ એ જુદી જ ચર્ચાને આહ્વી સ્થાન નથી.

એટલે પ્રજા જો સાહિત્યનો કે વર્તમાનપત્રનો ખરાબર ‘કર’ નહિ આપે તો એણે પોતાની નિર્જનતા વધારવી રહી, અને સરકારી ‘કર’ વિષે ઉપેક્ષા સેવવી રહી.

તેજસ્વી વર્તમાનપત્રો વિનાનું રાજકીય જીવન પ્રજાને દૃષ્ટિકાન આપી શકે નહિ; તેજસ્વી વર્તમાનપત્રો વિના રાજકીય જીવન શુદ્ધ રહી શકે નહિ; અને તેજસ્વી વર્તમાનપત્રો વિના સાહિત્યનું જળવાન લોક કલ્યાણકર સ્વરૂપ, વિશાળતાથી પ્રગટી શકે નહિ.

તુલસી-કથારો*

[એક વિસ્તૃત સમ ચના]

શ્રી. બાબુસાઈ પ્રા. વેદ્ય

‘વેવિશાળ’, વંચાનું ને લોકો એના પર મુગ્ધ થયા એ સમયની વાત છે. વાચકો વલ્લિ કુટુંબના તાદસ્ય જીવન ચિતારથી ‘ભાષુ’ સાથે આત્મીયતા એનુભવી ‘હવે શું?’ એમ વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં. ‘કુલછાયા’ નાં ઘોડાં અકુવાંડિયાં ગયાં કોઈપણ ચાલુ વાર્તાં વિનાનાં, અને લોકોની અધીરાઈ વધે જતી હતી.

એક શુક્રવારે ‘કુલછાયા’નાં પાનાં પર રજુ થઈ ‘તુલસી-કથારા’ની વાત. યમુના ગાંડીના બગડાંદો સરૂં થતી આ વાર્તા વાચક વર્ગને પ્રથમ દૃષ્ટિએ શ્રી. મેઘાણીની વાર્તા જ નહીં લાગી. પછી પછી તો ક્રમેક્રમે બાહ્યાણ-જીવનનો ચિતાર રજુ કરતી આ વાત વાચકનાં દીલ હરી લેનારી થઈ પડી. અને જ્યારે તે અટકી ત્યારે વાચકો ૫ ભપકર વિમાસણમાં અટકી પડ્યાં.

‘તુલસી-કથારા’નાં એકેએક પાનને વાચક આહતાં ચીખી ગયાં હતાં, એટલે તેમને અધવચ્ચે લટકતાં જોઈ વાંચકને ચિતા થાય તે સ્વાભાવિક જ હતું.

સૈકસપિયર માટે કહેવાય છે કે તે વહીવટ દનો, ડોક્ટર દનો, ચોર દનો, દુકાનાં તેજે નેજે જાતનાં પાત્રો સર્જ્યા છે તે બધું એ દનો. ‘વેવિશાળ’ વાંચ્યા પછી શ્રી. મેઘાણી વાલ્મીકિ હોવા બાબત કંઈ શંકા રહેવાનું કારણ ન હતું. પછી ‘તુલસીકથારા’એ તે માન્યતામાં ફેર કરવાની જરૂર પડે તેવું બાહ્યાણ-જીવનનું ચિત્રણ રજુ કરેલ છે.

૧૩૧ મે પાને વૈષાલ્ય બાહ્યાણને જોઈથી

* લેખક. બી.એસ.સ. વિજયી પ્રકાશક : અર. આર. શેઠી કંપની, કેસવ ખાત : પ્રીતીસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ
ફિન ૩૧. ૨-૮-૦ : પાનાં ૩૧૦ ઉપર : ૫૫૫ પૃષ્ઠ.

પીક ખંભોજતા બતાવવાનું બાહ્યાણ સિવાય બીજા કોનાથી બની શકે તેમ છે? ‘તુલસી-કથારા’માં આવા તો કેટલાય પ્રસંગો છે કે જેમાં આપણને લેખક બાહ્યાણ જ હોવા જોઈ એ એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું.

એક લોકોની નજર નવલનાં પ્રસંગો પર ફેરવી જઈએ.

આગળ કહેવાઈ ગયું છે તેમ ‘તુલસી-કથારા’ની શરૂઆત બહુ સરસ નથી થઈ. નવલ શરૂ કરતાં લેખકના મગજમાં ‘કાના પ્રારબ્ધનું?’ એ વિચાર ખાસ ઘૂમતો લાગે છે. સખાણ જેમ આગળ વધ્યું તેમ એ વિચાર ‘કાંકવાની વૃત્તિ’નાં નિરુપણમાં દગ્ગાઈ ગયો. એ નવા ખ્યાલે નવલમાં ચોર રંગત જમાવી છે. જો કે આ નવો ખ્યાલ તો સર્જન જુનો છે.

જગ્યાલીની ઉપનિષદકથા એ વાતની પ્રતિનિધિ રજુ કરી શકાય. જગ્યાલીને કાંઈએ બ્રહ્મ ક્યાંની ખજાર પડ્યા પછી ઋષિ તેનો તિરસ્કાર નથી કરતા. ઋષિ તો તેનાં બાળકને પ્રેમથી પાળેપાળે છે. એ બાળક મોટો થયે તેને બખુવા મોકલાય છે સત્યકામ જગ્યાલનું નામ આપી ને!

આજના સમાજમાં આટલી છૂટથી એવાં બાળકનું પાલન થઈ શકે તેવું ન હોવાથી તેમ જ તેવું કાંકવાની માસતરની શિક્ષા ન હોવાથી સોમેશ્વર દવે જીમી કરે છે મીઠી આત્મવચના. જે ખૂબ જ આદરણીય છે.

“કાના પ્રારબ્ધનું?” કહેનાર સોમેશ્વર માસતર કરનાં ‘કાંકનાર’ દવે વધારે સર્જનાત્મક નવલમાં આસેખાણ છે.

શ્રી. મેઘાણીને માનવીની અસહાયતાનો લામ

લેતી સરથાઓ પ્રત્યે જાગરી નફરત છે “ વસુધ-
રાના વહાલાં દયાના મોતી તેમનો અન યાત્રમ પરનો
કટાક્ષ વાયકો નહીં જ બૂલ્યા હોય ‘ તુલસી-કથારા’
માય ગાડાંની ઈસ્પીતાલ સામેની તેમની સુગ ધ્યાન
એવ્યા વિના રહે તેમ નથી કપાય પણ માનવતા
તરછાડાતી બોતાં લેખકનો આત્મા કંબળી બેઠે છે
લૈરવપુરના બૂલ્યાને લેખક કોરો નથી મૂકતા કેન્દ્રીય
યસુનાઓ લૈરવપુરમા ભેખકાર્ધ જતી હશે ।

લેખકને ખાસ પક્ષપાત છે દયાધ્યાનાની નસો
તરફ ‘ વેવિથાળ ’ ની મધુરી લીના સન્ધ્યા પછી
લેખકે આમા ય સોમેશ્વર માસ્તરને મોઝે નસોને
કેવી અજલિ આપી છે ! ‘ હલ કરો છો, માતાઓ ।
તમે પણ અવતાર ધન્ય કરો છો સહેવાને સુધારો
છો મૂલેલનિ છવાડો એ ” (પાનું ૨૫૪)

૧૧ મે પાને દેવુનો ‘ માર પરનો કટાક્ષ કેટલો
પ્રમળ છે । નિશાળો-મદિરા ને ઇસ્પીતાલોના માર
સામે એ બાળક ધૂધવાય છે પણ ‘ સોટી વાગે ચમ
ચમ ’ પદ્ધતિનો સફળ વિરોધ કરનાર મોન્ડેસરીની
ય અનરે લઈ લેવાનું લેખક બૂલ્યા નથી (પાનું ૬૯)
એ બ્લડી લોગોએ કોસમા કેમ મૂકી હશે, બના ?

લેખક પાસે પોતાની જ સ્વતંત્ર વિચારસરણી
છે કોઈ પણ ચોક્કસમા ચોક્કસવાદ જવું તેમને કાનુ
નથી

સોમેશ્વર માસ્તરની દૂરની બનીજી ગાડી છે
તેને કાઠી કરવા લૈરવપુર લઈ જાય છે જુદી તેને
ગાડાની ઈસ્પીતાલમા મોકલે છે ત્યાંથી ય યસુના પાછી
આવે છે માસ્તરના પ્રેક્ષક પુત્ર વીરસુતને પિતાની
આવી ઉદારવૃત્તિ ગમતી નથી પણ પિતા તેને
ગણુકારતા નથી તે તો યસુના માડી, આધના આમા
અધાને પાળે પોણે છે માતા વિહોણું દેવુ દાદાનો
ભેર છે

પછી તો આવે છે ચરચતી બૈજને લાકુડી ઈ
સસરા વિરુદ્ધ બોલતી બધ કરતી બદાનો પ્રસંગ
(૧૪) એ ચરચતીનું યાક-પાન લાંબી આપતા
આપતા ય તેનો અકવાદ સહેતા માસ્તરની ઉદારદીલી
અજ કરે છે (૧૫)

વીરસુત બદાને-૨૩વાળ ભાબીને-પોતાને ત્યા
બોલાવે છે વીરસુતની પિતા પ્રત્યેની તોડાઈ (૧૭)
સગમજનક લાગે છે તોડાઈ શુ મુધરેતા જાંનાનો
રોગ હશે ?

૧૮ મે પાને શરૂ થાય છે પિતાની પુત્રને લા
વાની ક્રિયા આના સસરાના શિરછત તથે બદાને
રૂડપો પાગતી એઈ વાયક ધન્ય ધન્ય બને છે (૨૧)
દેવુની મૃત બાના ધરેણીની ગંગવજી બાબતની ડોષની
ચીત્ત ચુકચવનનું મધુર ચિત્ર છે

પાયમા પ્રકરણે દેવુની એકલના, બદા અને કંચ
વન્યોના સ્વભાવ બે બોતાંબોતા આપણે બાસ્કરની
સન્મુખ આની પડીએ છીએ સુવરેતા બેને સ્વાભાવિક
ગણે તેવા વર્તનથી બદાને ધના અધાવો લેખકે સફળતા
પૂર્વક રજુ કરે છે

કચન ને વીરસુત ઝવડે છે તકરાર સંપાદાબંધ
આગળ વધે છે કચન વીરસુત પ્રત્યે બેદરકામ બની
બાસ્કરના કાઠા ચોળે છે ને કાઠા ચોળારી તાબે
ચેત બાસ્કર વીરસુતને કમોઢે છે વીરસુતને માર્ગો
પછી બાસ્કર કચન પાસે વીરસુત પર કેસ માર્ગ છે

વચમા બાસ્કરનું ચારિત્ર્યનિરૂપણ ને વીરસુતના
જૂતા લગ્નને પ્રતિદાસ લણી જ રસિક છે દેવુની
બાના જીવનનું આલેખન વીરસુત સમોવડા પર કર
ણના ભર્યો પ્રદાસ છે ફરમે પાને વીરસુત મે માસ્તર
વ એની વાતમા વીરસુતનો દબ તરી આવે છે

પાનું ૬૩-વીરસુત M A ન થાય એ વાત
લેખકના અ્યાલસા રહી હોય તેમ નથી લાગતું વીર
સુતને રસાયનચાત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર એમ જુદા જુદા
વિષયોનો પ્રેક્ષક કહેવામા આવ્યો છે તે ય બરાબર
નથી ઈ સ ૧૯૩૮ મા એ બધા વિષયો બેગા
શીખવવાનું બને તેવું હતું જ નહી

સુનસી કરમાયા’ અજ પ્રકરણ છે લોકોની
નિંદાબેરી છાપાવાળાની ધમાલિયા વૃત્તિ ને સોમેશ્વર
માસ્તરના હૃદયનું કુબળચુ’ મધન તેમાં આવ્યા
રજુ થયેલ છે

કચન-વીરસુતની ધમાનના છાપામા અનર

પૂંચી માસ્તરને મરવા જેવું થાય છે. દેવુ નવી જાને વઢવા મામા સાથે અમદાવાદ જવા ઉપડે છે.

* ચૌદમું પ્રકરણ તેરમાંની કરુણતાને હળવી પાડવા હોય તેમ મામાનાં ફારસથી શરૂ થાય છે. કલાદિષ્ટિએ આ પ્રસંગ પદ્યોનું ખૂબ મહત્ત્વ હોય છે. શેક્સ-પિયરથી માંડી બધા સમર્થ કલાકારોએ કરુણા આલેખ્યા પછી થોડા દાસ્યરસ પીરસવાનું યોગ્યધરેલ છે. ૮૮ મે પાને વિલાપથી દેવુને ૫ રડવા : જેવો કરી મૂકનાર મામાનાં રદનથી આપણે હસી પડીએ છીએ.

અમદાવાદ પહોંચી દેવુ આતો ખાલો લઈ વીર-સુત પાસે જાય છે. " સુકાઈ ગયા છો ? " નમાયાં બાળકની અસહાય દશાનું પ્રદર્શન છે.

૯૮ મે પાને અનુપયાં શહેરમાં દેવુ બહાર નીકળી પડે તે સંભવિત નથી લાગતું. સોમેશ્વર દાદાના લાડકા દેવુને બદ્દા લાબીએ બંદાર નીકળવા જ કેમ કીધો એ નથી સમજતું. કે પછી કંચનમાં રહેલ સ્ત્રી-સહજ મર્ચાંદાની પ્રતિતિ કેરાવવા, માટે દેવુને બહાર કાઢ્યા વિના આલે તેમ ન હતું ? મને તો લાગે છે કે કંચનના સસરા પ્રત્યેની માનવૃત્તિ અને દેવુનો નવીન-આ પ્રત્યેનો 'મનુરાગ ખીજ, કાઈ રીતે દેખાડાઈ શક્યાં હોત તો સાફ હતું. અને દેવુ બહાર નીકળી પડ્યા પછી તેની શોધાશોધ નથી થતી તે વનવાઈ-ભર્યું લાગે છે.

દેવુની પાછળ માસ્તર પણ અમદાવાદ આવે છે. વીરસુત પર કેસ માંડનાર કંચન સસરાને જોતાં છટકી જાય છે. દેવુ-એ જુએ છે,

કંચન સસરા સામે 'કોર્ટ'માં ઊઠવાની ના કહે છે અને છેવટે સમાધાન થાય છે.

કંચન પોતાની વિજય ગતાકા ફરફરાવતી બારકર સાથે પ્રવાસ આદરે છે.

મેમેશ્વર માસ્તર ને લ્હોટારામ દેવુને લઈ પુત્રવધૂની શોધમાં ઊપડે છે.

બદ્દા વીરસુતને ત્યાં રોકાય છે.

'રોળોથેલાં મન'માં લેખકે ખરી પ્રેરણા મળે તેવાં સ્ત્રી પાત્રોનો નિર્દેશ કરી આજના યુવકો કેત્રાં દાયક્તાથી રીકે છે તેનો ખ્યાલ રજુ કરેલ છે.

બારકર કંચનને યુલમ જેવી બનેલી દે છે.

સાળા-અનેવીને ધમકાવીને તો પાછા એકલી દે છે. અંતે કંચન હડકરી અમદાવાદ આવીને જ રહે છે.

સાળા-અનેવી પોતાને ગામ પાછા ફરે છે એ દરમ્યાન આંધળા જાનીને તો કંચન સમગ્રઈ ગઈ છે. દેવુ પણ કંચનનાં દીકમાં ખળભળાટ જગાવી જાય છે.

'દિવરતી દુઃખ લાગી' બદ્દા વીરસુતમાં જખખર પરિવર્તન આદરે છે. બદ્દાનું જીવન-તત્ત્વ વીરસુતને પ્રેરણાદાયી થઈ પડે છે. બદ્દાની વિશુદ્ધિ વીરસુતનાં ડોળાથેલાં મનને શુદ્ધ કરે છે. બદ્દા વીરસુતની માતા બની રહે છે. વીરસુતનાં ૫૨માં પાછી વ્યવસ્થા પ્રસરે છે.

બદ્દાને વીરસુત એકલાં રહે તેની નિંદા ન કરવા જેવી ભક્ષમનસાઈ આપણા લોકોમાં ક્યાં આવી છે. સોમેશ્વર માસ્તરેય એ બાબતની ચિંતા થાય છે. એ બદ્દાને પાછો તોડાવે છે. પણ વીરસુત તો બધાને અમદાવાદ લાવે છે. એ અલુધાયુ' પ્રયાણ (પ્રમાણ તો મુદ્રણ દોષ છે.) લોક-નિંદાને વેગ આપે છે. પણ આખરે તો ધોના કામમાં ધી પડી રહે છે.

કંચન વીરસુતને ગોડવાઈ ગયેલો જોઈ બળી જાય છે. બારકર તેની 'દેવી'માં આવી હુલકતા જોઈ નિરાશ થાય છે. અમદાવાદ પાછો ફર્યા પછી કંચનનો કાઈ ભાવ પૂછતું નથી. એક દિવસ તેની માડી સાથે દેવુને અક્ષરમાત થાય છે અને વાર્તાનું વહેણ વધે છે. ડોસા 'મરતી માએ સોંપેલો'માં પોતાનું હૃદય કાલવે છે. વીરસુત કંચનનો અરડો ઝોળખે છે. બદ્દા કંચનને સન્માને છે. દેવુ તો માતાનો પુત્રારો છે જ.

તકલાદી નવીનાઓથી કંટાળેલો બારકર વીર-સુતને મળવા આવે છે. પણ ત્યાં તો ચમુતા તેને ગળો આપતી સામે આવે છે. ચમુતાનું જીવન બારકરે રોળીરોળી નાખ્યું છે. બારકર નાસે છે. પણ એ જ બારકરને હાથે બદ્દાની પ્રતિકાને ખાતર એક સદ્મહરથ ટીપાય છે. વીરસુતને મળી બારકર અંતેપ થાય છે.

એ પ્રસંગ વીરસુતને જરા અધીરો બનાવે છે. પણ બદ્દા પર તો તેની કંઈ જ અસર નથી, એ તો એ પર એકાદ પહોરનો ઉત્તમગરો કરી આત્મનિરીક્ષણ કરી નાખી " ...મૂર્ખ, રાંડ ! બોદકાને ચોમેરથી જાણીને

સર્પ જા, મૂર્છા રાંડી !” કંઠી નરકોરાં બળવતી બીંધી નળ છે.

જ્યેષ્ઠારામ મામા સોમેશ્વર ભારતરને કંચનને પાછી ધ્રુવવધુને રથાને રથાપવા સમજાવે છે. ભારતર કબૂલે છે. મામા ૨૫૧ મે પાને કંચનનું દુઃખ પૂછ-છરણ કરે છે. ભારતરને (૨૫૨) “ઉપરથી જંગ-લીને નિખુર બાસતી આ વર્ણન છતાંની વચ્ચે મઠાઈ ગયેલું કંચન વદનું ચિત્ર વધુ ને વધુ કરુણાદ્ર, વધુ ને વધુ સુંદર” લાગે છે.

૨૫૩ મે પાને કંચન સમક્ષ પોતાનો પોરસ કરતા ભારતર આપણને ય ગમી નળ છે.

પણ તકલીફ તો બીમી થાય છે કંચનને દમેશ્વર રથાની ખબર વીરસુત આપે છે ત્યારે. વીરસુત આ તકનો લાભ લેવા માગે છે. ભારતર પણ ડાકાર નળ છે. તે તો આપણ કહે છે, “તારી જૂલે છે, બાઈ ! સહેલી નંખના બવાડા ને દેખાડા ન કરાવ. એના ઉપચાર એકતિ ને યુગપણે જ શોભે.”

આ વખતે ય મામા જ માર્ગ કાઢે છે. વીરસુતને તે એક વાત કહી રોકતી દે છે. ખરી વાત તો તે ભારતરને જ કહે છે ૨૬૫ મે પાને.

‘અસત્ય એ જ સત્ય’ માં બીમી થાય છે લગ્ન આત્મવચન ! કંચનને રાંકાની માફક ચોરીછૂપીથી ખાતી જોવા પછી ભારતરનું હૃદય દ્રવી જીડે છે. તે બદાના સાચમાં સુખમય-આનંદ રચવાની શરૂઆત કરે છે. ૨૭૫ મે પાને એ કહી જ દે છે, “દાંકયે લાભ છે તેટલો જીવેયે નથી, દીકરી બદા !” બંને સમજ નળ છે. “પ્રવચના પોતે જ વસ્તુસ્થિતિ બની રહી. છેતરપીંડી પોતે જ પરંપરા પ્રામાણિકતા બની રહી.”

પછી તો કંચનને લઈને ભારતર ઘેર પહોંચે છે. તેને શજીમારે છે. સીમંતના પ્રસંગની તેમને મન જખરી વધાર્થ છે. કંચન આ સુખમય-આનંદમાં તણાયે નળ છે.

વીરસુત ૨૮૫ મે પાને કંચન કરવા નળ છે, પણ તેને ય બદાબાબી સમજતી દે છે. વીરસુત પાછો મીઠા સંસારની કષ્ટના કરવા લાગે છે, ને પૂછી નાખે છે, “કહો કહો તો ખરા અને બાબી ! ધરનું

માથુસ કઈ રીતે રીકે ?” રાંડી મૂંડી તેનો જનક કઈ રીતે દર્પ થકે ?

ત્યાં તો ચરચતી બે. “હાં બાબી બદી, ‘જો ! કયાં મૂર્ખ છો તું તે બાઈ ?” કહેનાં આવે છે અને કંચને ઓટલા-પાડીમાં મેળવેલ ફેલેલી વાત કરી નળ છે. વીરસુતને સમજાય છે કે જેનું રથાન હવે પકડીને પીપળા ઓટલે હતું તેને મોટરનું રડીચડીય બીલ પકાવવામાં પોતે બૂલ કરી હતી.

પછી તો વીરસુતથી રહેવાનું નથી. કંચન પર તે પત્ર લખી નાખે છે પણ જની પાસેથી ફીચા તપાવવાની વાત બરા સમજેલા ભારતર તે કાગળ કંચનને આપતા નથી ને વીરસુતને વિદાયત જઈ આવવા લખી નાખે છે.

બદા એ વાતને ટેકા આપે છે. વીરસુત બપડે છે અબાસાર્થે ઇચ્છાં !

પાછા ફરતાં બદાને મારીમાં બારકર ભેગો થઈ નળ છે. બારકરને બે મેથાં મારી લેવાનું મન બદા રાંકી ટકતી નથી. પણ બારકર તો સ્થિતપ્રજ્ઞ જોવા છે. એ પ્રકરણનું બારકરનું વર્ણન તેને વધારે કાવ્યા-રૂપ બનાવી શકે છે. એ રાગવતની પ્રામાણિકતા માટે આપણને માન થાય છે. પોતાના માની લીધેલા સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ તે માતા પાસેથી ખાવાનું ને ખીસ્તરો ય નથી લેતા.

ઘેર પહોંચી બદા સસરાને ‘અક્રમહાર’ જોગી પાકે લગ્નવતા જુએ છે. કંચનને ઘર પોતાનું લાગ્યું છે. તેનું જોડો થયો છે. કંચનની પ્રસન્નિ સમયે ભારતરને ‘અક્રમહાર’ ખોલ ગયામાં મુંઝવણ છે, પણ જનીનો સમયસરનો ટાણો પ્રસંગને જળવી લે છે.

વીરસુતને પોતાનો પાસપોર્ટ સુરક્ષી ડોક્ટરને આપી કંચનનો કાગળ વાંચતો જોતાં આપણે ધન્ય ધન્ય બની જઈએ છીએ અને લડાઈનો અંત આવવાની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોતા નંવલ બધ કરીએ છીએ.

પહેલેથી છેલ્લે સુધી નંવલમાં એક સરખો રસ જળવાઈ રહ્યો છે. પ્રસંગની શુદ્ધી સુંદર છે. વાર્તા-

લાપ ખૂબ જ પ્રવાહીને ચેતનવતો છે, પાત્રાલેખન આખત જરા વિરતૃત લખતું પડશે.

આમાં સુંદર નવલમાં ય જ્યારે ઉતાવળને અંગે થયેલ ટોડી ભૂલો નજરે ચડી ગય છે, ત્યારે તે બહુ ખૂબ છે.

દેવે ને જનની જોળખી માસ્તરને મામા માટે જિલ્લત સુલટ વપરાઈ ગઈ છે.

યમુના માસ્તરની લગ્નોછ કે લાણેજ તે આખન પણ ગોટાળો થયો છે. પાનાં ૧-૩-૧૭૬-૨૨૬. ત્રીજે પાને 'એનું એક જ સંતાન હતો.'

૭૧મે પાને "નાનીદી એક નરક રચો આપી." ૭૩મે પાને "જાનનાં તાન નીકળતાં હતાં." તથા ૧૫૬મે પાને "કુલોની બાગ હતી." સમા બાકરણ દોષો તો અસંખ્ય લાગે છે.

૫ મે પાને યમુનાને સોમવારે ધુણાળ્યા પછી ૪થે પાને ત્રીજે દિવસ રવિવાર કેમ આવ્યો ?

૧૩મે પાને "પ્રભુપદ ગાન ગાઈ" તેમાં ગાન શબ્દ નિરર્થક નથી લાગતો ?

આટો છે વીણી વીણીને ભેગી કરેલી ભૂલો. બાકી હૃદય હચમચાવતા કટાક્ષો, સુંદરને લગ્ય ઉપમાઓ તથા તાદૃશ્ય વર્ણનો તો 'તુલસી-કચારા'માં સમર ભર્યાં છે.

વાસુકનાં મન દરી લેનારી આવી સુંદર નવલ કથા લખ્યા બદલ લેખકને ધન્યવાદ થો છે. "વસુધરાનાં વહાલાં દવડાં"માં સમાજનો નીચલો ઘર ચોલ્યા પછી આમાં સમાજનો ઉપગ્રો ઘર ચોતરીને લેખકે અનેખી પાત્ર-સૃષ્ટિ જાળી કરી છે.

શ્રી મેઘાણીનાં "રા. ગંગાજળિયો"નું અવલોકન કરતી વખતે મેં કંઈ એવી મતલબનું દહેલ કે મેઘાણીમાં પાત્ર નિરૂપણ કરતાં પ્રસંગ નિરૂપણ વધારે સુંદર હોય છે. 'વેવિશાળ'ને 'તુલસી-કચારા' એ મારી એ માન્યતાને ખોટી ઠરાવી છે.

'લાણુ' સમાં પાત્ર ચોતરી રક્તા કલાકારે પ્રસ્તુત નવલમાં 'ભદ્રાભાભી' નિરૂપીને શુભર સાહિત્યને એકવધારે ચિરંજીવ પાત્ર આપ્યું છે. ભાર્તુનું વ્યક્તિત્વ લેખકે એટલું તો સુરેખ ને રપટ ચોતરેલ

છે કે શુભરાતી સાહિત્યનાં મહાનમાં મહાન પાત્રોની સાથે એ 'સંકીર્ણ' વિના સંકાયે ખેસી શકે તેમ છે.

યુવાન, રૂપવતિને અલગ્ય ભદ્રા પોતાનાં સંસ્કાર બળે વીરસુતનાં જીવનમાં સાચો રસ પૂરી શકે છે. એ જ ભદ્રા ભાસ્કરસમાં શાગિયલને ૫ માનવતાની મહત્તા બતાવનારી યઈ પડે છે. (૨૩૯)

ભદ્રાને લેખકે સદૃશ્યોનો યુગ તો નથી જ બનાવેલ, દર ભોળામીની છાતી વાતો-લ્લે કે સુધરેલાં દંપતી આંતરકલ્પને શુભ વાત ગણવા તૈયાર ન જ હતાં-સાંભળી લેતી ભોળી ભદ્રામાં વાંચકને માનવ-હૃદય જ ધમકતું લાગશે. (૫૧) પણ ભદ્રાના ઉચ્ચ સંસ્કાર જ તેને સામાન્યતામાં લપસી પડતી અટકાવે છે. ભદ્રાની માનવતા પણ માત્ર પણ અંધવાતી નથી.

યુવાન ને રૂપાળી ભદ્રા બોખાં મોઝાંમોઝાં બોલાતા હોય તેવા બોલ કાઢી શકે એ તેની બલ્મતા સૂચવવા બસ નથી ? (૨૮૭) ભદ્રા તો માતા છે. પતિનાં સંભારણું યાદ કરતી તે કેટલી મીઠી લાગે છે. જંગમ આરથી પતિ આવવાનો હોય તેવી રીતે પ્રિતમની યાદમાં આવ્યું વીતાવતી આ વિધવા જીવન-સાતત્યની ભાવના કેવી અમૂલ્ય રીતે મૂર્તિમંત કરે છે.

ભદ્રા તો છે દિ-દુ સમાજનું અણુમોહું જે રત્ન [જગતભરમાં ઘૂમી વળે, આવી ઉત્તત ભાવના પોષતું વૈધવ્ય કયાંય નેવા નહીં પામે]

ભદ્રામાં કટુતાનો અંશ નથી. ઝઘડતું તેના રવ-ભાવમાં નથી. પ્રેમથી વરા કરવામાં તે માનનારી છે.

પતિ મરે નિરાધાર બનેલ આ સંક વિધવામાં દેખાય છે કયાંય નિરાધારિતાનું પ્રદર્શન ? અને જરૂર પડે ? તે કડક પણ કેવી યઈ શકે છે ? (૧૬૪)

ભદ્રાને આ રીતની રચયતાનું શિદ્ધિ આપનાર છે તેના સમગ્ર સોમેશ્વર માસ્તર.

માસ્તર આયમના યુગની લગ્ય વ્યક્તિ છે. પંદર રૂપિયાનું પેન્સન મેળવતા વૃદ્ધ માસ્તરમાં જીનવાણી ખાનગી સમર ભરી છે. આખાંય કુટુંબનું ટાંકણ તે ધણી જ સરગતાપૂર્વક બની શકે છે. ટાંકણ બનવા જતાં તેમને સમગ્રને બદલે સારુનો પાઠ બજાવેલો

પડે છે. સાક્ષુ થતાં પ તેમને આવડે છે. કંચનને તેમનું સાસુપદ જ અચાવી લે છે. બદા પોતાનો રંગપો એવા સસરાને આશરે જ આશાએથી પીતાવે છે, વીરસુત અને સોમેશ્વર મારતરની સરખામણી કરતાં બદા સસરાની અડીખમ યત્તિ પર વારી નવ. છે.

આજનો જમાનો જેને જીવંત્રાણી બહે તેવા આ મારતરમાં 'દાંકવાતો' યુધ્ધુ તો ખાસ તરી આવે છે. બદાને અમદાવાદ એકલી મોકલી ચક્રાય એટલા માટે તે અનસુના ધોડા અને છે. કંચનને પણ તેમની એ જ મનોવૃત્તિ માણસાઈમાં સાવે છે. મારતર સાહેબનાં જીવનનો સૌથી કુદરત પ્રસંગ તો તે દેવુને ધવાએલો જીએ છે તે છે. લેખકે પણ 'મરતી માએ સોપેલો' પ્રસંગમાં અવધી કરી નાખી છે. (૨૦૪મે પાને ડોક્ટરે કંચનને ઓળખ્યા પછી ૨૦૮મે પાને તે જ ડોક્ટર 'પેલાં બેનને બધી ખચર છે.' તેવું બોલે એ રવાનાવિક નથી લાગતું.) ૨૮મે પાને ડાસા દેવુની ગત આતાનું સંભારણું કેટલી અવ્યતાપૂર્વક, કેટલી કરુણતાપૂર્વક તાનું કરે છે. ડાસાનાં એટલાં વાક્ય જ કંચનમાં તો દેવુ ત્રણે મમતા જગાવવા પૂરતાં છે.-તે કે કંચનમાં તો દેવુ ત્રણે માતૃવાતસલ્ય છે જ.

દિનું સમાજની આ બસિદારી છે. મા-વિહોણા બાળકને માતાની જરાસી પણ ખોટ જણાવા દોષા વિના ઉઠેરનાર આવા સોમેશ્વર મારતરો જ આપણી અનુષ્ઠાન વિચિત્રતા છે. એવાઓના પ્રેમે જ આપણાં ઠલુસિત બન્યો જતાં જીવનમાં અમૃતસિંચન કરી સમાજ-જીવન કુદરત કાલું રાખ્યું છે.

અટઆટલા પ્રેમપૂર્વક બાળકનું જતન કરવા છતાં પોતે બાળકની માતાની ખોટ તો પૂરી નથી જ પાડી એ છે મારતરનો અકસોસ "માનું હૈયું તો આવા ટાણે ફાટી જ પડે ના?" એ નાનાં વાક્યમાં ડાસાએ કેટકેટલી બચાઈમાં રાંધીને બરી દોધી છે. એ વાક્યનું લાંબું વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. એ ઘોષા શબ્દો જ ધણું કઢી દે છે.

ઠાઈ પણ વાતને જો આપણે તેમાં રાત દિવસ

રચા મર્યા રહી આપણો વ્યવસાય બનાવી દઈએ તો પછી આપણને એ વાતની નવીનતા નથી રહેતી. આઈને રહે મુસાફરી રામાંચભરી નથી જ લાગતી. ડોક્ટરોને માંદા લોકોને જોઈ રડવું નથી જ આવતું. ધી. મેલાણી પત્રકાર છે. હાખમાં નામ આવ્યે મરવા જેવું થાય એમ તેમને ન જ લાગતું જોઈએ છતાં પ 'તુલસીકથારા'માં પોતાના દીકરાને હાખને પાને ચડેલાં જોઈ મરવા તૈયાર થનાર સોમેશ્વર મારતરનું જીવન સમજવા જેટલી કામગીરી ગામેગામની દળેરો ખમરો હાપના મેલાણીમાઈ? તમે હૃદયતા કયા ખુલામાં સંભરી રાખી હતી?

મથો જમાનો દાંકવામાં રાચ્યો. આજનો પત્રકાર તે હાપરે ચરી પેકારવામાં માતે છે. દાંકવાની વાતને પોકારાતી જોઈ જ લાગણી થાય તેનું દુઃખ વહન બધું જો ૮૨મે પાને ૯ લીંડીના નાના પેરમાફમાં ૮૩મે પાને 'એનાં મો પર ઉમ્મસા એક જ પહોરમાં તો જાણે કાળ હજ ખેડી મથો હતો!' એ વાક્ય પંચનાં યાદ આપી વીક્ટર હુગોનાં Les Misérablesનો જેમાં જ વાલ્કર્નના વાળ ટૂંકે સમયમાં મનોમંથનને કરણે તદ્દન ધોળા થઈ જતા બતાવવામાં આવ્યા છે.

આવા બહિષ્કાર મારતરનું પૂજારા ડેમણું છે નયે-ધારામ જનની. એ છે અર્ધ આંધળો, અર્ધઅનાથ, તે અર્ધધુરંધ્રો મારતર સાહેબનો સાથો (૮૧) જનની વિચિત્ર મૃતિ છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો એ ટોંગી, ફર ને ખયો લાગે છે. પણ કાળજીપૂર્વક વાંચનારને જનનીની સાખત સાદી સમજ માટે માન ઉપજાવવા વિના રહે તેમ નથી. એની બધી વાતો જરા તીખી ધાગવા છતાં તેમાં ભારોભાર તથ્ય બધું હોય છે.

ટાંકે કસે જીવન કિશોરની દીકરા વહુનાં ખુનની વાત કરી ચકનો મ મો પોતે ૨૬૩મે પાને એ બધી વાનને "દિવ બહલાવવાના ખેલ" કહી વાંચકને પોતાનો સાથો પરિચય કરાવે છે.

માણસ જેવાં માણસને ઠાઈપણ હોસાએ બચાવી લેવું જોઈએ, એ છે તેની વિચારસરણી. એટલા માટે ગમે તેવું નાટક બજાવવા તે તૈયાર છે. અને ૨૫૩ મે

કાબો સમ્રાટ

શ્રી. ચંદુલાલ પટેલ

અંધારું ઊતરતું જતું હતું. ચંદ્ર-તારાજલિત ગગનના ઝળઝળા શેષા નીચે આંખા જેવું દેવપુર શાંતિમાં ગરક બનેલું પડ્યું હતું. ઝૂંપડીઓમાંથી નીકળતા ધુમાડાએ એની કાયાને મઢી દીધી હતી. ગામનાં ખોરાડાંની ને વૃક્ષોની આબી રૂપરેખાઓ આકાશના ઓજસ આગળ તરી આવતી હતી. ઝાંખી ઝાંખી બત્તીઓ ઝળકતીતી, ધીમા ધીમા ક્યાંક ક્યાંક જાડી ભાષાના સખ્દો કાને અથડાતા હતા. એકંદ્રે કૂતરું અચાનક ભસીને પાછું શાંત બની જતું હતું.

જરા ધ્યાનથી જોતાં જણાતું હતું કે ગામની ભાવિક વસ્તી ગામની ઓતરાદી દિશાએ આવેલા એક મંદિરમાં જમા થઈ છે. મા અંબાતું એ મંદિર એક ઊંચા ટેકરા ઉપર પોતાના અનોખા વૈભવથી ઊભું છે. રોજ સાંજે ત્યાં આરતી થાય છે, અલરો વાગે છે, નગારા પર હાંડીઓ પિટાય છે તે અરબચડાં સ્તુતિગીતો ગવાય છે. માતાના મંદિર આગળના ચોગાનમાં લકતજનો લજતોની ને રાસની નમઝદ બોલાવે છે, ત્યારે દાડમડો અમેલીના વેલા તરફ જોઈ મુરકુરાય છે.

પણ આજતું પર્વ આનંદદાયી છે. નવરાત્રિની આજ નવમી રાત. આજના જેવાં ભજનો ગઈ સાલ મવામાં હતાં અને આવતી સાલ મવાશે. આજના જેવા રાસ-રાસડાંઓ વર્ષ પહેલાં લેવાયા હતા ને વર્ષ પછી લેવાશે. કાલ કોણે દીડી છે, પચિઃ!...આનંદો!... આનંદો!

ઠંક...ઠંક...ઠંક ચોગાનની ફરસખી પર કડિયાળી ડાંગના તાલ હેતો એક છુટ્ટો આગ્યો. એના પગમાં વૃદ્ધત્વની નળગાઈ હતી ને આંખોનાં દોવડા બહુ જ ઝાંખા જલતા હતા. બાણું વર્ષતું એનું જર્જરિત આયખું આરામ માગતું હતું—કાં તો ઘરમાં ને કાં તો અસાણુમાં. પણ મા અંબાએ એને આ કમરે ધર પણ ન દીધું ને મોતે ય ન દીધું. છેલ્લાં

આળીસ વર્ષથી એ એકલો જીવનનો માર્ગ કાપી રહ્યો હતો.

એને ય એક વખત ધર હતું—સ્મૃતિમાં ય ન આવે એટલાં વર્ષો ઉપર, પણ અત્યારે તો બધું ઉજ્જડ, આમના પાદર જેવું. મા, દીકરા, પરણેતર, દીકરિયું, એ પોત અને એક ગાય-આ બધાંયને એ મસાણે મેલી આગ્યો હતો. જીવાન અને વૃદ્ધ બન્નેને એણે અંતિમ મજલ સુધી સચવારો દીધો હતો, પણ પોતે જીવતો રહ્યો હતો.

અત્યારે તો એ ચીજની એને ખબર નથી રહી: એક તો ફેટલા આમજનોતો વિયોગ એને સાલી રહ્યો છે એની, અને બીજી ફેટલી વાર માતાજીની આરતી ગાતાં એણે નમારે દાંડી ઠોકી છે એની.

ધણીયે વાર એ મસાણુમાં જઈને બેઠો હોય છે. ધણીયે વાર ત્યાંથી હાડકાં ભેગાં કરી નદીમાં પથરાવી પછી માથાબોળ સ્નાન કરેતો ગામલોકોએ એને જોયો છે. માતાના મંદિરના ચોગાનમાં એ ખુલ્લે ડીમે સૂતો હોય છે ત્યારે ‘મા...નાનકો...પાંચિયો, રૂપલી અને અજવાળી વઢુ અને ગોપાલ અદા...ઉતારો દયા, લલો નહિ, આંઈ આવો.’ એવું એવું કથપનામાં રાચતો પાગલની માફક બમડતો હોય છે. પછી ગામનાં પાંચ-સાત છોકરાં ત્યાં આવી કાપાની છાતી ઉપર ચડો ખેસી “કાબાકાકા...કાબાકાકા વાર્તા કહોને!” એમ કહે ત્યારે એ કાબોકાકો ‘રૂપરી અને સોનાની ગાય’ની વાર્તા કહેવામાં તદ્દલીન બની જાય છે.

મંદિરનો પ્રેમગર પૂજારી એક વખત કોઈને કહેવો હતો, “અરે જીસખ, તું શું જાને? મેરો કાબો છે ના, ઈ તો ગામકો માલક હે માલક!”

છોકરાંના ‘કાબાકાકા’ને ત્યારથી ગામલોકોએ ‘કાબા સમ્રાટ’ ના કુલામણા નામથી નવાંજ્યો. અને કાબો પણ કોઈ એને સમ્રાટ કહે સારે ખખડ...

ખડખડ હસી પડતો ને કહેતો, “ જાગીરમાંથી લાગ નઈ દઉં. માખણનો લેપ ચોપડ મા ! ”

એવો એ કાષો હાથની ડાંગ બાણમાં મૂકી બધાને નમસ્કાર કરી ‘ જય જય ભાર્ગવો...જય મા અંબે ! ’ કહેતો મંદિરની ઓઢીએ હાંફતો હાંફતો બેઠો. એનું માથું એણે પથથિયાં પાસેના ચાંભવે ટેકવું. એક સેકન્ડ-અર્ધ મિનિટમાં એનું મનપંખીકું સ્મૃતિનું તણખણું આંચમાં દબાવી બુનકાળના વિસ્તૃત મેદાનના એક અંપડામાં બાપેલા માળા તરફ બેસ્યું.

ભુવાનીથી જ એણે મજૂરી ને દુરખ જોયાં હતાં. યૌવનથી પરિપૂર્ણ એના અંદરમાં તે વખતે પણ કોર ને નોકાર લાગે વેદનાના ચાસ પાડી દીધા હતા એની વજ્ર સમાન કરાકને એણે વાંકી વાગી દીધી હતી અને એને હમેશ નિસાસા મેલતો કરી મૂક્યો હતો.

પોતાની બાણમાં જ એણે ત્રણ છેકરાને વીંટળાઈ વળેલી પોતાની સ્ત્રીને જોઈ. ચાતનાના કેટકેટલા ચાખખાએ એ વિચાર રદી હતી એનો તો પ્રભુ જ સાક્ષી છે; હમેશની ગરીબાઈ, મજૂરી અને રુદને એના સૌંદર્યને ક્રમશઃ દીધું હતું.

પછી છેકરાં મોટાં થયાં, એમનાં લગન લેવાયાં, વહુઓ ઘરમાં આવી, એક પુત્રોને સાસરે વગાવી અને છેકરાંને ત્યાં છેકરાના જન્મપ્રસંગે પોને ‘ હાંદો ’ ચે બન્યો. કોઈ સાલું તો કોઈ માંદું જમીતો બેઠી. બી વાળ્યાં પણ મેહલો ન વરચો. દુષ્કાળ !...ઓળું વરસ...એડેલી જમીને ધાન પાકવું પણ તીક પડ્યાં ફરી એ જ દુષ્કાળ !...મનુષ્ય ને પશુઓનાં જીવન વચ્ચેના તફાવત એ વર્ષોમાં ન રહ્યો.

માના છેકરાની જુદી જુદી જુદી જુદી ગર્ભ ને સાથે પાંચેક દિવસના આતરે કાળાની અજવાળી પણ વફની લાજ કાઢવા બેપડી એક રાતે ગાયને કોઈ કાળેતરે કંબ દીધો ને એક દિં દીકરીના મરણના વાવડ વેવાઈને ત્યાંથી આવ્યા.

પછી ક્ષેત્રની દીકરી મરડીતો ભોગ ચર્ચ પડી, ત્યાર પછી બીજી, ત્રીજી, ચોથી...અણે વડવાનાં પાંદડાં ખરવા લાગ્યાં ૮૫...૮૫...૮૫. અને ‘ લતા ’

વગરનો ‘ વડો ’ પોતાનું ‘ મિદામથ્થ ’ ખડખડ શરીર લૂંટ ને જીએ જતો હતો.

પોતાના સમરન સંસારને કાષો ગોમતીને તીરે બાળી આગ્યો હતો. જમીને વેચીને બ્રાહ્મણ જમાડ્યા...પોરકું વેચીને મહાજનનું દેણું ને રાત્રીનો ‘ લાગો ’ લાગ્યો. એનો સંસાર તો ઉજ્જડ થઈ ગયો હતો, અને હવે જીવતર પણ વેરાન બની ગયું. પહેલાં એ કાળાભાઈ હતા, હવે એ કાષો સમ્રાટ બની ગયો. પડની ચિંતા નહિ, ‘ દુનિયાની તમા નહિ એવો એ ખાતાનું મળે એ ખાઈ લેતો. સૂતાનું મળે ત્યાં સુઈ જતો. રાતાનું દિવ ધાય ત્યારે રાઈ લેતો ને બુનકાળનું કોઈ મધુરું સ્વપ્ન આવે ત્યારે હસી પડ લેતો. દુનિયાથી એ હાર્યો હતો છતાં દુનિયા એણે જીતી હતી જીવનથી એ હાર્યો હતો છતાં જીવન એણે જીત્યું હતું. ઈશ્વરના ઘરનું તેકું આખા કિનાવ આ ફાની દુનિયામાંથી ‘ અદસ્ત ’ બનવાનો એણે જરા પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. બાળક જેવા હાસ્યનું ને વિવેચકો જેવી ગંભીરતાનું એણે સમતોલપણું નળવી જણ્યું છે.

બુનકાળની એક પછી એક કડીઓ ઉપર ઠેકવું ઠેકવું પેનું મન-પખી પાણું વર્તમાનકાળની ડાળે બેઠું, અને ત્યાંથી પાણું બલિબળના વિચાર-દરવાખમાં પેસી ગયું આવની નવરાત્રિએ પોતે ક્યાં હશે ! જિંદગી રાતને ભજનથી ને તોતિંગ નજારાના ધેધૂર નાદથી સજીવન રાખરા શું પોતે આ મંદિરમાં જ હશે ! કે પછી પોતાનાં હાકકને પણ ગોમતીનાં તીર...

તંદામાંથી નળતો એ ધોમિયા બળકો, “ મા અણે ! મને શી ખમર ? ”

એયાર જણે એનું વાક્ય સાંભળ્યું. એ લોકો હમદર્દીભરી નગરે કાળા તરફ જોઈ રહ્યા. એક જણ કંઈ બોલવા જતો હતો એને બીજાએ રોક્યો ને ફાળિયાના છેડાથી આંખો લૂછી. કાષો જેટલા લાડથી ગામને હલાવતો હતો એથી પણ અધિક પ્રેમે દેવપુરે પણ એનાં જતન કરી જણ્યાં હતાં. એ

વૃદ્ધના મરણ બાદ પ્રભુ પણ એને એ જ વહાલથી પંપાગ્રસ્ત ગયો !

આવતી સાલના વિચાર કાળાએ મદાપરાણે હડસેલી મૂક્યા. આ સાલ અજામાતાએ નગારું વગાડવાનો એક વધુ મોકો પોતાને દીધો છે એ ખ્યાલે એ સુખ અનુભવી રહ્યો.

મીઠા આહીરે પૂછ્યું, “કાં કાળાકાકા ! આરતીનો વખત થયો કે નહિ ?”

કાળાએ એક વખત આકાશ તરફ જોયું, એક વખત આંખાવાડિયામાંથી આવતા છવાતોના સૂર એણે ખ્યાનથી સાંભળ્યા, એક વખત જમા થયેલી મેઢની ઉપર એણે ફરતી નજર નાંખી તે પછી ડાંગને ટેકે ઊભો થતાં એ બોલ્યો, “હો...ઓ...ઉને !”

માતાજીના દાર પાસે ઊઠ્યાં રહી એણે અંખાજીને નમન કર્યાં. એને લાગ્યું કે રોજના કરતાં આજે એખના, સુખરના તે માતાજીની ફરતી દીવીઓમાંના દીવા વધુ તેજ ઝળહળી રહ્યા છે.

પૂજારીએ આરતી તૈયાર કરી. એક જણે ઝાલર લીધી, પૂજામાં મદદ કરતા બીજા એક બ્રાહ્મણે શંખ ઊત્કથ્યો, થોડાકે થંડીઓનો ધંજોરો સભાળ્યો, બીજાઓ-વૃદ્ધોને જીવડાવતા, વૃદ્ધોને માનાઓ આરતીમાં સૂર પુરાવવા ઊભાં થયાં.

નં...

“સૌનેકા છડી, ફેપેકી મશાવ,
જરિવનકી સાડી, મોતીકી માલ. ”
ધણી ખમ્મા...માને...એ...એ...એ ધ્રં”

એમ કહેનાં કાળાએ નગારા ઉપર જીવાનીના જોસથી દાંડી ઝીંકી. મંદ મંદ વહેતા સમીરે પોતાની પાંખ પર ઝાલર, શંખ, તમરાં, આરતી, તાળીઓના ટપાકા, વગેરે સૂરાનાં મોજાઓને ભેગાં કર્યાં, આમ તેમ ખૂલ્યાં તે પછી નગારાના ઘેરા માંગલિક ધમધમાટમાં ભેગથી દીધાં.

પહેલાં કહી વૃદ્ધ કાળાએ આવાં નગારાં વગાડ્યાં નહોતાં. ગયો એ વૃદ્ધનું હૃદય અચેતન નગારામાં જીતરી આવ્યું હોય તેમ ગામની ગળિ અથડાઈને

ઊડતા એના પડખામાંથી ગીત, હાસ્ય તે રુચનનાં રણકાર જાગ્યા. સૂર-મેળાપનું એ ઝરણું ઊંચું ઊંચું આકાશ તરફ ગયું જવા લાગ્યું તે પછી મૂનનું જમીન ઉપર વરસ્યું. નગારામાંથી નાદ જાગ્યા, જય જય અંબે, જય જય અંબે !

ગામલોકોના હાથના ધસારે નાચતા ધંટની લોખંડી છબોએ ને ઝાલરોએ ભેગાં મળી સાચો જવામ દીધો ‘જય જય અંબે ! જય જય અંબે !’ સાંકું ય વાતાવરણ એક અજાયબ તનમનાટથી થનગની ઊઠ્યું.

ધરડો કાળો મનના જખમો ને દિલની ચિરાડોનું દુઃખ ભૂલી ગયો. એ એ પણ ભૂલી ગયો કે એનું જીવન, વાવાઝોડામાં ભાંગી ગયેલા ઝાડના ફૂંકા જેવું આ જગમાં અટક્યું છે. મેઢનીને જેતાં એને લાગ્યું કે એ પોતાનાં યુત્રો પુરીઓ ને પૌત્રોથી ઘેરાયેલા છે. એ લોકો ભેળાં મળી, પોતે જનાથી હરહમેશ વંચિત રહ્યો છે એવું સુખ ને ઉમંગનું ગીત ગાય છે, ‘જય જય અંબે !’ ના તાલે એ નગારે દાંડી ત્રાટકતો રહ્યો. માયાનું સ્વપ્ન જોતી એની આંખોમાંથી આંસુની સેર ફૂટી. એનું હૃદય એક વખત તો એક થડકા પથ્થુ ચૂકી ગયું.

માનવીના હાથ નગારે દાંડી પોટતા હતા તે દેવી સૂર વાતાવરણમાં ગાજતા હતા : ‘જય જય અંબે ! જય જય અંબે !’

અચાનક આરતીની અધવચ્ચે એક અનિશ્ચિત અવાજ કરોને નગારું મૂંચું થઈ ગયું. ઝાલર ને ધંટનો સંપર્ક સાધતા હાથો અટકી ગયા. સેંકડો આંખો કાળા તરફ મંડાઈ, સેંકડો હૈડાંના ધમકારા વધી પડ્યા.

વૃદ્ધ કાળો નગારા પાસે બેસી ગયો હતો તે હવે ચતો ઢળી પડ્યો. એના હાથમાંથી દાંડીઓ સરી પડી.

જીવનની ફરજીયાત ન જાણનારા ગામના એક યારફ કાળાનો હાથ ઝાલી એને હલાવતાં પૂછ્યું : “કાં ? એટલી વારમાં જ થાકી ગયા કે કાકા ?”

પથુ ‘થાકી’ ગયેલા કાળા સમ્રાટે જવાબ ન દીધો, “મડાં કંઈય બોલતાં સાંભળ્યાં છે ?”

યુદ્ધકાળમાં અમેરિકા-પ્રયાણ

[શ્રી. બાળ કાલેલકર B. E. (Mech.)ના પત્રો]

[શ્રી. કાકસાહેબ કાલેલકરના નાના પુત્ર શ્રી. બાળ કાલેલકર એન્જિનિયર કોલેજ, રાયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ એન્ડ સયન્સ, અને કચેરીની એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં પોતાનો અભ્યાસ પહેલા વર્ગો, સ્કોલરશિપો અને ઇનામો પ્રાપ્ત કરતાં જઈને ઝગઝગી કાર્મિઈ રાયે હમણાં જ પૂરા કર્યો, અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગની બી. ઇ. ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. ત્યાર પછી હિંદમાં મેટરના એડેપ્ટેશનનાં કારખાનાંઓ ખોલવાના વિચારો સેવડ રોક શ્રી. ધનશ્યામદાસ બિરલાએ શ્રી. બાળ કાલેલકરને “ નિરલા સ્કોલર ” તરીકે આપી કુનિયામાં મોટામાં મોટી એવી “ મેસાચુસેટ્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ટેકનોલોજી ” એ. અમેરિકન એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં પ્રથમ એમ. એસ સી. અને પછી ડી. એસ સી. ને અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા છે. ત્ય. ઓરોનોખાણલ એન્જિનિયરિંગ અને મેશિન-એન્જિનરીને અભ્યાસ ભાઈ બાળ કરવાના છે.

અહીં આપેલા એમના પત્રો પૂ. શ્રી. બાપુજી ઉપર, પૂ. શ્રી. કાકસાહેબ ઉપર અને પ્રો. સતીશ (ભાઈ) કાલેલકર ઉપર લખાયેલા છે. — તંત્રી]

S. S. “ President Garfield ”

હિંદી મહાસાગર, તા. ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૪૦

પરમપૂજ્ય બાપુજીની પવિત્ર સેવામાં,
નીકળતાં પહેલાં આપને મળી શક્યો હોત તો મને અત્યંત આનંદ થાત, પણ એ શક્ય ન બન્યું. ૧૧મી જુલાઈએ મને પાસપોર્ટ મળે અને ૧૨મીએ ઊપડવાનું હોય ત્યારે મુંબઈમાંથી ખસતું કેટલું અચકચ અને એ આપ કહી શકશો, અને તેથી જ તારથી મળેલા આપના આશીર્વાદથી જ મારે સંતોષ માનવો પડ્યો. આટલા દૂરના દેશમાં—અને તે પણ સાવ નવા વાતાવરણવાળા દેશમાં—જતાં પહેલાં આપના આશીર્વાદનું ભાણું તો લેવું જ જોઈએ.

મારા પાસપોર્ટની તો બહુ ધમાલ ચર્ચ રિઝર્વ બેંકના કમ્પ્યુટર શ્રી. ચંદુલાલ નાણાવટીના સતત પ્રયત્નને લીધે જ પાસપોર્ટ આટલો વહેતો મળી શક્યો. બધા જ પાસપોર્ટ આજકાલ સિમલાથી અપાય છે. લાંબી દિલી તપાસ કરવામાં આવી. ત્યાંથી પાછું મુંબઈ સરકારને એમની પૂતાની એફિસમાં પૂછવામાં આવ્યું. ત્યાં ભાઉને પ્રિન્સિપાલ હેમિલ હમણાં ડી. પી. આર્થ. ની જગ્યા ઉપર છે, એ વળી એક નસીમ નીકળ્યું. ભાઉએ એને કાગળ લખી રાખેલો એટલે પૂતાથી ‘હા’ નો જવાબ સિમલા

ગયો ને ત્યાંથી તારથી મુંબઈ સરકારને હુકમ મળ્યો કે પાસપોર્ટ આપનામાં આવે!! મને તો આ જોઈ બહુ જ રમ્ય લાગ્યું. મારા જેવા એક સાદા ઈજનેરથી વળી આટલું શું બીવાનું હોય? અને પાસપોર્ટ મળ્યો ખરો. હું સાચે જ ધણી રીતે ભાગ્યશાળી છું. એન્જિનિયરોને ફરજિયાત કામ ઉપર અપ્રવવાના અધિકાર હવે વાર્ધસરોપને મળ્યા છે. એટલે એ અધિકારની રૂએ જો કાઈ નવો એડિનન્સ નીકળશે તો તો એન્જિનિયરોને દેશની બહાર જવાની રમ્ય નહિ મળે. એ પહેલાં હું નીકળી શક્યો એ સદ્ભાગ્ય છે. બીજું, હિંદી નાણાંને કોલરમાં ફેરવવાની મનાઈ કાઢતો હુકમ રિઝર્વ બેંકે કાઢ્યો તેના બે જ દિવસ પહેલાં મારી ચરણ મંજૂર થઈ ગઈ નહિ તો માનું અમેરિકા જવું જ અચકચ થઈ બેસત. આવી બધી મુશ્કેલીઓ વટાવતો વટાવતો અતે હું ગયે શુક્રવારે અમેરિકા જવા ઊપડ્યો ખરો!!

મારો આનંદ આપ કદંપી શકશો. આખા જગતમાં મોટામાં મોટી અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ એવી એક એન્જિનિયરિંગની સંસ્થામાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાને હું ભાગ્યશાળી થયો છું. મારા વિષયમાં હવે હું

પ્રાંતીય મેળવશીય અને હિંદ આબ્યા પછી દેશની પ્રગતિકાં સક્રિય કાળો આપી શકીશ. આ બધી વાતનો વિચાર કરું છું ત્યારે આનંદના ઉમળકા આવે છે. ધણીવાર તો આ બધું સ્વપ્ન તો નથી ને, એમ યર્ષ જાય છે. આપને લીધે જ આ બધું શક્ય બન્યું છે. આપના મારા પ્રત્યેના પક્ષપાતને લીધે જ મારી આ મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી થઈ શકે છે. આજે સાત વર્ષ પહેલાંના નાશીક જેલના દિવસો મને યાદ આવે છે. વૈયક્તિક સત્યાગ્રહમાં જોડાઈને અમારી હુકડી નાશીક પહોંચેલી, ત્યાં બપોરે કામ પૂરું થતાં થાકીને ઝોટલા ઉપર પડ્યો લીમડાનાં ફસતાં-ફલતાં પાંદડાં જોતો જોતો હું હજારો વિચારો કરતો. નાન-પણથી જ મને એન્જિનિયર થવાની ઊંડી ઇચ્છા હતી. ખૂબ વિદ્યાન થવું-પૂ. કાકાસાહેબ કરતાં પણ વધુ મોટા થવું-એ તે વખતની મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. પણ વૈયક્તિક સત્યાગ્રહ શરૂ થયો અને મારી બધી જ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ મેં સંજોડી લીધી. એ નાશીક જેલના દિવસોમાં જ મેં એ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને સંજોડવાનું કામ કરેલું. પરદેશ જવું, દેશપરદેશ જોવા, ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ પારંગત થવું-એ બધા જ વિચારોને મેં જેલમાં સંજોડી લીધા, અને મનમાં નક્કી કર્યું કે બીજાઓ જેમ બીજી વસ્તુઓના ભોગ આપે છે તેમ મારે આ બધી મોટી મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓના ભોગ આપવો. પણ પરમેશ્વરની ઇચ્છા જુદી હતી. લડત પછી મને બહુવાનું મળ્યું. સફામણે હું એમાં અંતથી છેડેલે સુધી ટકી રહ્યો, અને આજે મારી બીજી મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવા હું બિપ્લું છું. આ મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી થતાં, જીવનકાર્ય કરીને છેલ્લી મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવાની રહેશે, પણ તે તો યર્ષ લાવિષ્યની વાત.

આજે સાત દિવસ થયા અને દરિયામાં આગળ ને આગળ ધપ્યે જ જઈએ છીએ. આ સાત દિવસ બહુ ટકાપથી પસાર થઈ ગયા એમ કહેવું જોઈએ. પહેલો રાત અમારી જોટ મુંબઈના બારામાં જ પડી રહેલી. અને તેથી અમારે બેંક આઉટ પાળવો પડેનો. તે રાત્રે કેપિતનમાં સુવું જરા થે ગમ્યું નહિ. વિદાય

વખતનો લાડનો અહેસાં ધડોએ ધડોએ યાદ આવતો હતો. એ મને ચીડવ્યા કરતો હતો કે હું રાવાનો છું, પણ એ ચીડવવાની પાછળ તો એની પોતાની જ્ઞાનિ હાંકવાના જ એના પ્રયત્નો હતા એ હું ચોખ્ખું જોઈ શકતો હતો. અંદનભાભીએ તો રીતસર આંખમાંથી અંગાજમના રાડ કરી દોધેલાં. આ બધી વાતોનું સ્મરણ મને પહેલી રાતે જોટ ઉપર જરૂર થયું, પણ હું રોયો તો નહિ જ.

નીકળતી વખતે 'કોઈક દરિયાઈ સુરંગ જોડે બટકાઈ પડીએ તો?' એવો ડર લાગતો હતો. અમારી જોટ અમેરિકન, એટલે એના ઉપર કોઈ કસાયક જહાજ તોપમારો કે કોઈ સયમરીન ટોપેડોનો મારો ન કરે એ તો ખબર હતી; પણ કદાચ મોજાળી ધસપ્રઈને બટકતો એકાદ સુરંગ જોટને આવીને ભેટી પડે એ અશક્ય નથી-ખાસ કરીને લોહચુંબકવાળો સુરંગ. પણ હવે એ ડર મનમાંથી ક્યારનો નીકળી ગયો છે. દરિયાનું જીવન હવે એવું માફક આવી ગયું છે કે કોલમકોલ જીવન અને દરિયાઈ તોફાન એ જ જાણે વધુ આનંદ આપનારી વસ્તુઓ છે એમ લાગે છે. શાંત દરિયો શાંત જીવનની પેઠે જ અરસિક લાગે છે. પહેલા ત્રણચાર દિવસ ઠીક ઠીક તોફાન થયું. ધણીખરા-બધા જ લોકોને દરિયો લાગેલો, સફાઓ મને જરા થે લાગતો નથી, એટલું જ નહિ પણ ત્રણ ચાર દિવસે જ્યારે દરિયો શાંત થયો ત્યારે મને સહેજ આશ્ચર્ય અને દુઃખ થયું. મેં કારણ તેના કરતાં મોજા બહુ જ નાનાં નીકળ્યાં. પહેલા ત્રણ દિવસનાં મોજાં સારાં હતાં. એ દરમિયાન એકવાર તો ઉપરની ડેક ઉપર એવું સખત મોજાનું આગ્યું કે એક માણસ પડી ગયો અને અમે બધા પલંગી ગયા. એટલેથી જાણે સંતોષ ન હોય એમ એકવાર અમે રમતગમતની રમમાં જોડા હતા ત્યાં એક મોજાને નાના છોકરાની જેમ ખારીમાંથી ડોકિયું કરવાનું મન થયું ને આખી રમ એણે પોતાના 'ક્રિકેટ્ક્રાટ'થી બરી દીધી!

અહીં મને નવી સંસ્કૃતિમાં લાગી જતાં બહુ વાર નહિ લાગે એમ લાગે છે. ગમે તે વાતાવરણને

પોતાનું કરી લેવાની જે તાલીમ આશ્રમમાં મળી છે તે જરૂર ઉપયોગી થશે.

એ આ લોકોને ખોરાક બાબતે ગમે છે. ખાશી કાઢીને ગંધકી વસ્તુઓ તો મને પહેલેથી જ લાગે છે, એટલે આ ખોરાક મને બહુ નવો ન લાગ્યો. ઈડાં મેં શરૂ કર્યાં છે; હજી બાવતાં નથી, પણ બાવતાં કરી હર્ષણ એવી આશા છે. બીજા કોઈ પણ માંસ-હારતી ચીજો મારે લેવી નથી એમ નક્કી કર્યું છે. પણ મારો બેદરકારીને પરિણામે આટલા ટૂંકા ગાળામાં પણ મેં એકવાર માંસનો રસ લીધો! અમારા ભોજન-ગૃહના ટેમ્પલ રટુઆર્ડને મેં ૨૫૯ સમજાવ્યું છે: "મારે માસ તો ન જ ચાલે પણ તમે જેને દરિયાઈ બાજુ ગણો તે મન્દી પણ ન ચાલે." એટલે ખાતી વખતે તો એ બોચારા અને બધી શાકાહારી ચીજો જ આપે છે. પણ બપોરે ૩૬ ઉપર (જ્યાં બીજા નોકરો હોય છે) લીંબુ નાખેલી ચા આપે છે ત્યારે એકવાર ચાને બદલે માંસના રસનું એક ખાતું પેર આપવામાં આવ્યું મને કલ્પના જ નહિ કે એ માંસના રસનું હતી, મેં તો મીઠાના પાણીનું કાર્બક રેસક પીયું હતું એમ માની લીધું, અને પાછળથી વાત વાતમાં એક અમેરિકન દોરતારને પૂછ્યું ત્યારે ખબર પડી કે એ તો માંસની ચા હતી. મને બહુ દુ:ખ થયું, હવે વધુ સાવચેત રહું છું.

બોટ ઉપર ઝોળખાણું ખૂબ યર્ષ છે અમેરિકન લોકો બહુ જ મળતાવડા હોય છે. પેતિ જ "સુપ્રમા તમ્" (good morning) કહીને ઝોળખાણું કરે છે. દિવસ જુદી જુદી રમતો રમવામાં જતો હોવાથી અમેરિકન જીર્વાન્યાઓની તો સહેજે ઝોળખાણું યર્ષ મર્ષ. એ લોકોનાં શરીર જોઈને મને મારા સરીવની યરમ બેખર છે! આ લોકોના નાના છોકરાઓને પણ તેઓ નાનકડી ટપ્પો બાધીને તરવાના કુકમાં ફેંકે છે! જ્યારે આપણી હિંદી સ્ત્રીઓ બચ્ચાંઓને પંખાળી પંખાળીને બગાડી મૂકે છે! પરમદિવસે અમે બોક્સિંગ કરતા હતા. એક બાજીળીને સામા ચતા મોટા બોક્ષને મુકા મારી મારીને પ્રેક્ટિસ કરવાની હોય છે. કેનેય નામના એક છોકરા-

ને હાથે લોહી નીકળ્યું, પણ એને તો એની છાત્રે જ ન હતી; એણે મુકાખાણું ચાલુ જ રાખી!.

આ રીતેમર ઉપર અમેરિકન મિશનરીઓએ તેમનાં છોકરા-છોકરીઓ ધણાં છે. અધાં ઘેર બપોરે એમાંથી ધણાંની ઝોળખાણું થઈ. એક મિશનરી બાઈને આપની આત્મકથા વાંચવા આપે કે બીજાએ જવાહરલાલની આત્મકથા માગી છે. એજ લોકો બહુ જ સત્તજન છે અને પ્રેમપૂર્વક અન્ય પૂછપરછ કરે છે. બોટ ઉપર હું અને રિચર્ડ બેંક ડાયરેક્ટર ચંદુલાલ નાણાવટીનો પૌત્ર સુરેશ એ અમે એ જ ઢિંદો છીએ.

કપડાંની બાજતમાં અમેરિકનો જવા જે જૂની કપડા નથી. સાંજના બોજન વખતે પણ પાંચ દસ ટકો સિવાય કોઈ જ ડિનર-સૂટ પહેરાતું નથી. બધા જ ખુસ્લા કોલરના બાંધિયાં પહેરીને આવે છે.

મારે ઝાઝો વખત રમવામાં અને સૂવામાં જન્ય છે. થોડું વાંચું છું. જવાહરલાલની આત્મકથા મેં વાંચેલી; પણ થોડો ભાગ બાકી રહી ગયેલો તે પૂરો કર્યો. મને જવાહરના વિચારો બહુ જ ગમે છે.

૨૪-૭-૪૦

આજે અમે રત્નનતી પાસેના દરિયામાં છીએ એટલે આપ ખૂબ યાદ આવો છો. આજે દરિયા તોફાની છે એટલે લખવાની ખૂબ મુશ્કેલી છે, પણ કેપટાઉન પહોંચતાં પહેલાં કાગળ પૂરા કરવો છે એટલે લખું છું.

અમેરિકા પહોંચતાં પહેલાં બોટ ઉપર હું ઠીક ઠીક વજન વધારીશ એમાં શક નથી. રાજ નથી નથી ઝોળખાણું વધતી જ જન્ય છે. ઈરાન, પેલેસ્ટાઈન, ઈ. ટેકાલુથો પ્રોવિસરો, એન્જિનિયરો, વગેરે બધા પાછા જન્ય છે તેમની જેડે ઝોળખાણું યર્ષ છે બધાને જ જવાહરલાલજીની અને આપની આત્મકથા વાંચવાની હોશ છે ત્યાંથી નીકળતી વખતે એ બન્ને, મોપડોઓ અને પ્રોવિસરો ઈતિહાસની એપડી એમ ત્રણ મોપડોઓ મને બાંધે એટ આપેલી. હું વધુ

નકમો લાગ્યો હોત સારું થાત. એકાદ નકલ અરીની
લાવ્યેરીને ભેટ આપત તો એ રીતે આપણા વિચારોનો
એટલો જ વધુ ફેલાવો થાત.

પણ મારે હવે અહીં અટકવું જ નોઈએ. આવી
નાની નાની બાજતો લખી આપનો વખત ન લેવો

નોઈએ. પણ આ તો રહેવાયું નહિ એટલે કાગળ
દ્વારા આપની સાથે આટલી વાત કરી લીધી. હવેથી
નાના કાગળો જ લખીશ.

પૂ. શ્રી. બાને, પૂ. મહાદેવભાઈને તેમ જ બીજા
મુરખીઓને મારા પ્રણામ કહેશો.

અરુણ બાળક બાળના સા. દં. મુ.

શ્રી કરમીરા નાચી રહી !

શ્રી. ત્રિભુવન વ્યાસ

૧

ગિરિચરણેથી ધરતી ઉપર.
સરતી સરતી . સહેલ કરે,
રેલમહેલ કરતી જેલમ
સુંદરતાની હેઠલ બરે !
રસમય ધરણી રાજ રહી;
શ્રી કરમીરા નાચી રહી !

૨

જળ જળ જળમય બધું ધરાતલ,
અરણ્ય ગિરિવર સનત કરે,
બળ બળ બળ રત ધરર ધરર રત,
અવનિ ને આકાશ બરે !
ગિરિવરમાળ વિરાજ રહી;
શ્રી કરમીરા નાચી રહી !

૩

વસુધા મધુરી મુખા - ઝલકતી,
સેલ જનનતલ ચૂમી રજા,
કામ કામ સોઈદેરીની-
હલવંતમ અતિ મધુર અદા !
વીણા અજગ વાજ રહી !
શ્રી કરમીરા નાચી રહી !

૪

લિખા નભમાંગને ધેરી
ઉન્નત ભવ્ય પ્રચંડ મુધીર,
ભારતના પ્રતિદાર સરીખા,
દિગ્ગિરિ શેભે ધવલ સરીર,
અંબીરતા ગાજ રહી,
શ્રી કરમીરા નાચી રહી !

૫

ધોધમાર ધસમસતાં લિજળાં,
ઉઠલે દિગ્ગજળ અનંત ત્યાં;
પદાગ્રાં શિર પીંગળા પીંગળા
વહેતાં ચોરમ બનપદમાં,
ઉભા અદોષી નાસી રહી !
શ્રી કરમીરા નાચી રહી !

૬

બહેકે ભરચક કુમુમે ખીલ્યા,
નંદનવન સા મનદરે બાગ,
નૈકે કુવારા બદ્ધમુખ ધારા,
ઉજગતા જલશોકર - વિભાગ,
સ્વર્ગછટા. ઝાજ રહી !
શ્રી કરમીરા નાચી રહી !

૭

શાસેમારે ગૈલ ઝરણુના,
હોળે હોળે ધોધ દળે,
નર-જહાંગીર યુગલ હલ્લના
પ્રણયકુવારા કે ઊછળે !
મળતાં કે રસખાસો અહીં,
શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

૮

કાંચનતમ સમી તન-કાંતિ,
સુંદર ચટક ગુલાબી માલ,
ધેરી સ્યામલ કુતલ ચંચલ-
અલકલટા શી રમતી બાલ !
સુંદરીઓ રૂપરાસિ મહીં,
શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

૯

દેશીવિદેશી વનિતાઓનાં
પરચંગી બહુ વંદ લગે,
એને સગે ઉપવનકુસુમો-
હસતાં ખીલતાં રંગે રમે !
વસંત રૂપ વિકાસી રહી,
શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

૧૦

દેવદારુથી કુંગર લીલા,
ધરતી લીલી ઝાંગરથી,
ઉપવન લીલાં મુદ્દલ ધાસતી
મખમલ રૂપની ચાદરથી,
આદર દિલના યાચી રહી,
શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

૧૧

તરુ સૈનિક યાં પેાપલરોની-
ચગનપ્રધાંબિત સરલ છટા,
ગાદી શીતલ ચિનારની ઘામ-
નપનમનોહર પથતરુવટા !
વનરાજી અહીં લાજી રહી !
શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

૧૨

વાદળનાં દળ ઊમટી ધવળાં-
પર્વતની પાછળ નીકળે,
શું મિરિમાળે ફીરસિંધુનાં
પ્રચંક એ મોખાં ઊછળે !
રમણીયતા રાચી રહી !
શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

૧૩

ખમેખલાને ટેલી ઊભા-
પ્રપિતા દિગ્ગિરિના પોત્રો,
યુગયુગની બિયલપાયલનાં
ગાતા ધોર સ્વરે સુત્રો,
કે ગઠના ગાજી રહી !
શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

૧૪

પહારી ફુલોં યોગમ ધેરી
હરિમાળી ધરતી શી જમે !
શંકર રવામીની દુક બીચે-
નીરબે એને પ્રેમલ દગે !
દગરંજક છબી હાજી રહી !
શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

૧૫

ધરા લસંતી જળલક્ષ્મીથી,
જળ વિલસંતાં કમળોથી,
કમળોધેવાં નવ નવ કુસુમે,
રમ્ય ગુલાબ ખીલ્યાં સોથી,
પ્રસરી સૌરભ તાજી રહી,
શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

૧૬

ગિરિપર ભેત શિખાઓ રમણીક,
ખૂતલ પર ફૂલડાં રમણી,
સ્વામા મુખ શુકનાસા નમણી,
તરુ પર પંખી ફૂળે નમણી,
જળ પર ગૃહનોઝ શી અહીં !
શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

મૃત્યુનું તર્પણ

શ્રી. ફાકાસાહેવ કાલેલકર

‘મરણ છત છે કે અનિષ્ટ ?’

બધા જ કહેશે કે મરણ અિલકુલ અનિષ્ટ છે. પરંતુ શું આ જવાબ સાચો છે ? માણસને પોતાનું તથા પોતાનાનું મરણ બંને અનિષ્ટ લાગતું હોય પણ તેને ત્રાહિતોનાં મરણ વખતે ખાસ દિલગીરી પતી હોય તેમ દેખાતું નથી.

અને વ્યાપક દષ્ટિએ જોઈએ તો માણસ આહાર માટે, શિકાર માટે કે મનોવિનોદ માટે ભેટલાં પશુ-પક્ષીઓ મારે છે તેટલાંનું મરણ તો તેને મન છત જ છે. જ્યારે આપણે કોઈ સડી ગયેલી વસ્તુને તડકે સુકાવા મૂકીએ છીએ ત્યારે તેમાં થયેલા જીવોનું તો આપણે મરણ જ ધ્વંષીએ છીએ. જ્યારે આપણે પીંચા માટે પાણી ઉકાળીએ છીએ ત્યારે પણ આપણે તેમાં રહેલાં અસંખ્ય જંતુઓ તો મરી જાય એમ જ ધ્વંષીએ છીએ. હાકારો જ્યારે જંતુનાશક (એન્ટિ-સેપ્ટિક) દવાઓના ઉપયોગ દરે છે ત્યારે તે પાંચ-દસ કે સો-પચાસ નહિ પણ કરોડો જંતુઓનો સંહાર જ છત્તે છે.

આ દષ્ટિએ જોઈએ તો આપણે ડગલે ને પગલે મરણ જ યોગતા હોઈએ છીએ, મરણની મદદ લઈએ છીએ અને તેને માટેના બધા મસાલો તૈયાર કરી રાખીએ છીએ.

હવે આપણે માણસ-માણસ વચ્ચેના બ્યવહારનો વિચાર કરીએ. યુરોપના મહાયુદ્ધમાં આજે યુ થયેલી રહ્યું છે ? જર્મન લોકો લ’ડનવાસીઓનો સંહાર કરવા માગે છે અને બ્રિટિશ જાંજીરો જર્મનોનું સત્તાનાશ વાળવામાં જ આનંદ માને છે. તો પછી કોણ કહી શકે કે બધા લોકો માણસનું મરણ અનિષ્ટ જ માને છે ? જ્યારે કોઈ ન્યાયાધીશ કોઈ ખૂની માણસને ફાંસીની સજા કરવા વિચારે છે ત્યારે તે ખૂની માણસ તથા તે ન્યાયાધીશ-જનને-મૃત્યુના જ

પ્રેમી હોય છે. ખૂની માણસે પોતાના દુરમનનું મરણ ઇચ્છ્યું તેથી ન્યાયાધીશે, સમાજના પ્રતિનિધિ જનને ખૂનીનું મરણ છત માન્યું. એકનું કાર્ય સમાજનો મણાયું અને બીજાનું સંમાજમેવા. આટલો ફેર ફેર છતાં બન્ને મૃત્યુના જ ખેરખાં સામિત થયા તેમ જરા પણ શંકા નથી.

* * *
અને શું માણસ પોતાનું મૃત્યુ હમેશાં અનિષ્ટ જ સમજે છે ? નિરાશ જ બનીને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયેલા કુદૈવી માણસ પાસે જઈને પૂછે કે તે પોતાનું મૃત્યુ અનિષ્ટ માને છે કે છત ? અને જોખની જોગેન્દ્રિયો તથા ગ્રોનેન્દ્રિયો નકામી થઈ ગઈ છે પણ જોખને સમાજ તથા પ્રાણુ રજા આપતા નથી તેવા ધરમણ્ડાંઓને પૂછો તો તેઓ પણ કહેશે કે અમે તો શતદિવસ પરમેશ્વરની એ જ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે હવે અમને મોતનો આરામ આપે. અને પ્રેમી જીવ પણ કેટલીય વખત છત્તે છે કે પોતાના પ્રિયનમની અંતિમ પીઠા દૂર થવાનો, મૃત્યુ એ જ એક માત્ર ઉપાય હોય તો તે નિઃશ્વેચાન મિત્ર (મૃત્યુ)ને મોકલવામાં બચવાન એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરે.

મહાદજી શિ દેના એક સરદારને દુરમનોએ તોપની સામે ખડો કરીને ઉગ્રવી દીધો. તે છિન્નચિહ્ન રિયતિમાં કિલ્લાની દીવાલની નીચે પડ્યો, પણ તેનો પ્રાણ નીકળતો ન હતો. અસલ પીકાધી હેરાન થયો તે ઇચ્છતો હતો કે રસ્તે જતા કોઈ દવાળુ મુસાફરની મદદથી પોતે મૃત્યુનો સાક્ષાત્કાર કરી લે. આવો એક પથિક-મિત્ર મળી જતાં તેણે તેની પાસે સ્વાભિમાન-પૂર્વક મરણ-દાનની વાચના કરી હાથ બનીને જીવન-દાન માગનાર બણા હોય છે, પણ હેરાન થવાથી મરણ-દાનની વાચના કરનારા આવા લોકો પણ કોઈ કોઈ વખત નીકળે છે.

અને અમેરિકાની એક વ્યક્તિએ, જેને ન હતો

હાથ કે ન હતા પગ, જે ન તો બોલી શકતી હતી કે ન જાણતી. શકતી હતી અને જન્મમાંથી તો હતી જ એવી, પોતાની દીકરીનું લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી પાલન કર્યું એ કિસ્સો તો દુનિયામાં મશહૂર બન્યો છે. આખી દુનિયામાં તેને પોતાના પિતા, સિવાય બીજું કોઈ સંબંધી ન હતું. જ્યારે પિતા ધરડા થયા ત્યારે તેને લાગ્યું કે, 'હવે મારી દીકરીને સાચવનારું કોઈ જ નથી. હું આને કોને સોંપું? આ અસહાય દીકરીને કાણ સંભાળશે? એને નથી કોઈ સહુ' કે નથી કોઈ મિત્ર.' ખૂબ વિચાર કરતાં તેને લાગ્યું કે એક એવો પરમમિત્ર છે કે જે કોઈનું ખંડન કરતો નથી, કોઈને પાછું મોકલી દેતો નથી, તેને ઘેર સોને આમંત્રણ છે, સૌનું સ્વાગત છે, સૌને માટે રથાન છે. પિતાએ નિશ્ચય કર્યો કે મારી દીકરીને તે ઉદારહૃદય નિષ્ઠાવાન મિત્રના હાથમાં સોંપી દઉં. જે પ્રેમથી તેણે પોતાની દીકરીને ત્રીસ વર્ષ સુધી પાળી-પોષી તે જ પ્રેમથી એણે પોતાના હાથે તેને મૃત્યુના હાથમાં સોંપી દીધી. રાજસ્થાનમાં પિતા ઉપર ખૂબનો આશ્રય આપ્યો. પિતાને પેલા પરમમિત્ર સાથે ક્યાં અણબનાવ હતો કે તેનાથી દૂર રહેવા માટે પોતે અસત્યનો આશ્રય લે? પોતે આખો કિસ્સો જણાવી દીધો. ન્યાયનિષ્ઠુર ન્યાયાધીશોએ જણ્યુ તેને નિર્દોષ ઠરાવીને અને તેના ગુનાને ક્ષમ્ય જાખત ગણીને તેને છોડી દીધો !

* * *

અને દુનિયામાં મરણ ન હોત તો નવાં નવાં પ્રાણીઓ જન્મ પછી ન લેત. જન્મ અને મરણ એ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. મરણ છે એટલે જ દુનિયાનાં જન્મ-ઉદ્ધાર પાસાં મળી રહે છે. મરણ પ્રત્યે કોઈ અણગમો ન સેવે, મરણ સામે કોઈ ફરિયાદ ન કરે. તે સૌનો મિત્ર છે, તે 'સર્વસમર્થ' છે, તેણે કોઈને કદી પણ નિરાશ કર્યા નથી.

* * *

નવાઈની વાત છે કે પોતે મરણશીલ છે તેમ દરેક જાણતું હોવાં છતાં કોઈ મરણને ઓળખતું જ નથી. સામાન્ય લોકો મરણથી એટલા બંધા રહે છે

કે મરણ એ મૂલગત શી ચીજ છે તેનો કોઈ વિચાર જ કરતું નથી. મૃત્યુ વખતે શરીરમાં અસહ્ય વેદના થાય છે તે કારણે લોકો મરણ પ્રત્યે અણગમો સેવતા હોય છે. આપણને યંધેલો રોગ મટાડવાને આપણી પાસે આવેલા દાકતરને કુદ ગણ્યો એ જો ન્યાયી ગણાય તો જ, કોઈ માણસને રોગ, ધા, નિરાશા કે એવો કોઈ આઘાત અસહ્ય બને છે ત્યારે તેની પીડા દૂર કરવાને મૃત્યુ આવે છે તેને દોષિત ગણવું એ ન્યાયી ગણાય. ચિંતાને કારણે, અપમાનને કારણે, નૈતિક અધઃપાતને કારણે અથવા કોઈ રોગને કારણે જ્યારે કોઈ માણસ લગભગ આખી રાત પોતાની પથારીમાં આબોધ કરે છે અને આખરે દયાળુ નિદ્રા આવીને તેને શાંત કરે છે ત્યારે કોઈ એમ નથી કહેવું કે નિદ્રા જ એની દુરમન છે. એક અંગ્રેજ કવિએ તો પોતાના નિદ્રારોગીમાં નિદ્રાને 'મનુષ્યની દયાળુ આયા' (Kind nurse of men) કહી છે. મરણને જો ઇન્સાફ આપેલો હોય તો તેને મનુષ્યનો પરમસખા કહેવો જોઈએ. મોટા મોટા ધર્મવંતરિઓ તથા માનસશાસ્ત્રો જે શાંતિ અને સાંત્વના માણસને આપી શકતા નથી તે આ પરમસખા નિશ્ચિત અને રથાથી રૂપે બહે છે.

લોકો કહે છે, 'આ રીતે મરણનું કાવ્યમય વર્ણન કરવાથી તે ઓછું પ્રિય બની ચકવાનું હતું?' જવાબમાં એટલું જ કહી શકાય કે મરણ એટલું અનિવાર્ય અને નિશ્ચિત છે કે તેની સિદ્ધાંત કરીને તેનો સ્વીકાર કરાવવાની જરૂર જ નથી. અમારે તો ફક્ત દુઃખ-દુઃખ વચ્ચેનો મોટો તફાવત બતાવવો છે. જીવનથી છૂટા પડવાનું આવે તે વખતે માણસને જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખ જુદું છે અને મૃત્યુ યતાં પહેલાં જે શારીરિક વેદના થાય છે તેનું દુઃખ જુદું છે. બન્ને માટે મરણને જવાબ આપવાપણું કર્યું જ નથી. મરણ તો પોતાનું સેવાકાર્ય કરી દે છે અને મનુષ્યને દુઃખમુક્ત કરે છે, એટલું જ અમારે બતાવવાનું છે.

* * *

ગીતામાં કહ્યું છે કે વપરાતાં કપડાં જૂતાં યત્

જેમ આપણે નવાં કપડાં બદલીએ છીએ તેમ એક દેહ છૂટ્યું થવાથી તેને છોડીને મનુષ્ય બીજે દેહ ધારણ કરે છે એમાં કુંઘ કરવાનું કારણ શાને?

અમે માનીએ છીએ કે આ આત્માસન સૌને માફક નહિ આવે. પોતાની બધી શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ ઉત્કૃષ્ટ હાલનમાં હોવાવાળો કોઈ નવજન્મવાન માયોજન્ય છે અથવા કોઈ દુર્ધટનાથી મરણ પામે છે ત્યારે ફેંકી દેવાયલું વસ્ત્ર પુરાણ હતું એનું આત્માસન આપણે શી રીતે લઈ શકીએ? અતિમનુષ્ય જ્યારે કોઠાકુદમાં ગાયો ગયો ત્યારે અશુન એમ માની શકત ખરો કે તેના દીકરાનું શરીર છૂટ્યું છીલું ચર્ધ મળું હતું તેથી તેણે પોતાનું શરીર છોડી દીધું. જ્યારે પોતાનું શરીર એટલું છૂટું થયેલું ન હોવાથી હજી સુધી પોતાનો દેહ પકડી નથી!

વસ્ત્ર વિના કોઈ પણ જીવાત્મા રહી જ શકતો નથી એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય તેમાં જ ખરું આત્માસન મળી શકે. ફેંકી દેવાયલું વસ્ત્ર છૂટું હોય કે નહું, તે ફેંકી દેવાતા જ બીજું વસ્ત્ર (દેહ) મળનાર છે જ; પ્રાણીમાત્રને માટે દેહ એ નિશ્ચિત વસ્તુ છે. એવો વિશ્વાસ એ જ આત્માસન બની શકે.

* * *

હવે આપણે બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ.

આપણી મોક્ષની કલ્પના શી છે? આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે એક સખત શરીર છૂટી, નવ પછી ફરીવાર શરીર ધારણ કરવાનું જ ન આવે. કબીરે સાચું કહ્યું છે કે માણસને મરતાં પછી આવવાનું જોઈએ. મરવાનું જ છે તો એવી રીતે મરીએ કે ફરી જીવવાનું જ ન આવે. જેમને મૃત્યુની ટીક છે તે જ જીવન માગે છે જેમણે દૈહિક જીવનનું, દેહ-ધારી અવસ્થાનું, સ્વરૂપ પૂરેપૂરું જાણ્યું લીધું છે, તે તો જીવનથી ડરે છે, મૃત્યુથી નહિ, તેવા લોકો કહે છે, 'કાયા મરીને તો ફરી જન્મ લેવો પડે છે. દુનિયામાં કોઈ ચીજ ખરાબ હોય તો તે દેહધારી જીવન છે.' બૈદ લોકો પણ જીવનનાં બંધનમાંથી મુક્ત થઈને નિર્વાણની શાંતિમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા રાખે છે.

'પરિણામે જીવન શું છે?' એવો સવાલ આપણી સામે ઊભો થાય છે.

'જીવન એ સાધના છે કે અંતિમ સત્ય?'

ત્યાં સુધી આપણે જીવનને નહિ જોળીએ ત્યાં સુધી આપણે મૃત્યુને પણ જોળી શકવાના નથી. નાનપણથી જ આપણે માનવા લાગીએ છીએ કે જીવન અને મરણ પરસ્પર વ્યવર્તક છે, પરસ્પર વિરોધી છે. 'પ્રકાશ જા કે તરત જ અંધારું થાય એ જ રીતે મરણ આવે એટલે જીવન સમાપ્ત થયું,' (આ ઉપમા જાણીએ તો અહીં ઊલટા રૂપમાં મૂકી છે. એ સ્પષ્ટતા રૂપમાં મૂકી જ ન શકાય. 'ત્યાં અંધારું નથી ત્યાં પ્રકાશ છે, અથવા ત્યાં મરણ નથી ત્યાં જીવન છે,' એમ આપણે કેવી રીતે કહી શકીએ?) ખરી રીતે વિચારીએ તો મરણની જીવન ઉપર કશી જ અસર નથી દેખાતી. આંખોને મન આંખના પલકારાની જેટલી કિંમત છે તેટલી જ કિંમત જીવનને માટે મરણની છે. પણ મરણ એ વિદ્યાળ જીવનમાં નથી કશી મુશ્કેલી ઊભી કરતું કે નથી તેમાં ઉમેરો કે પડાડો કરી શકતું. જીવન એ તો હમેશાં ચાલુ જ છે, અનેક મૃત્યુ આવે તોપણ જીવનનો પ્રવાહ નાટકની જેમ ચાલુ જ છે. અવારનવાર મૃત્યુનો પડો પડતો રહે છે તે છટ જ છે, નહિ તો નાટક બોમ્બ-રૂપ બને.

* * *

મરણ નિશ્ચિત છે એમાં તો કોઈ શક નથી જ પણ, 'મરણની ઉપયોગિતા શી? જો તે ઉપયોગી હોય તો ઋણચક્રની જેમ, તેનું આગમન નિશ્ચિત સમયે કેમ નથી થતું?'

મણિતમાં સ્વેદ બદલવાની જે ઉપયોગિતા છે તે જ પ્રકારની ઉપયોગિતા મરણની છે. મણિતનો હાથલો કરતાં કરતાં, જ્યારે એક સ્વેદ લાગ્યો જાય છે ત્યારે આગળને માટે જેટલા આંકડા કામના હોય, તેટલા નવી સ્વેદ ઉપર માંડી લેવામાં આવે છે અને પછી મૂળ સ્વેદ, પરતું બહુ લખાણ બ્રૂસી નાંખવામાં આવે છે. જો આપણે આમ ન કરીએ તો તે સ્વેદ ફરીથી કામમાં ન લેવાય અને ગણિત પણ આગળ ન જાયે. એક

જીવનમાં આપણે જે કમાયા હોઈએ તે બધા સંગ્રહ ત્યાં ને ત્યાં જ છોડવો પડે છે, પરંતુ આપણને જે કાંઈ આંતરિક લાભ થાય છે તે લઈને આપણે આગળ આવીએ છીએ, 'પરસ્પૃષ્ટી' લાભ આ જીવન માટે છે, 'આત્મનેપદી' લાભ જન્મજન્મમાં સુધી ઉપયોગી છે. 'પરસ્પૃષ્ટી' લાભોના બોને વધતો જ નય તો માણસને ભેતભેતમાં ધડપણ આવી નય અને નવા નવા અનુભવો મેળવવાની તેની શક્તિ નાશ પામે. આ ભારે દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો એક માત્ર ઉપાય મરણ છે.

* * *

જીવન અને મરણનો વિચાર કરતાં કરતાં આપણે પુનર્જન્મ સુધી આવી પહોંચ્યા. લોકો સામાન્ય રીતે એમ માને છે કે જેવી રીતે પાણી, દૂધ, ચોખા વગેરે પદાર્થ એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં આપણે ભરીએ છીએ તેવી રીતે જીવાત્મા એક શરીર છોડીને બીજા શરીરમાં પ્રવેશે છે. કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે આ જીવાત્મા નિત્ય છે, અનન્ત છે. બીજા કહે છે કે જીવાત્મા તો આત્મસાગરનાં માત્ર મોજા છે. એક ધડામાં સમાયલા 'ધડાકાશ'નું જેટલું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે તેટલું જ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જીવાત્માનું છે. આકાશ બધે ઠેકાણે એકરૂપ જ છે. ધડાકાશનું વ્યક્તિત્વ, આકાશનું ન હતું પણ, ધડાકા આકારથી થોડા સમય પૂરતું ઉત્પન્ન થયેલું હતું.

બૌદ્ધ લોકો આવા આકાશને શૂન્ય કહે છે અને ધડાને સંસ્કાર-સમુચ્ચય કહે છે. પરિણામે તેઓ આત્માનો સ્વીકાર કરતા નથી. વેદાન્તી પણ આત્માના જીવત્વને માયારૂપ માને છે. જે આત્મા સર્વજ્ઞ હોય તે, શૂન્ય હોય કે બ્રહ્મ, વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ એક જ છે. અને જ્યારે જીવાત્મા માયારૂપ જ છે ત્યારે મરણની તેના ઉપર કશી અસર હોવાનું કારણ જ નથી.

* * *

મરણ થતાં આ વ્યક્તિત્વ ક્યાં ચાલું નય છે? તે વિષયલોકમાં નય છે, ઉદ્ધલોકમાં નય છે કે ચંદ્રલોકમાં નય છે એમ કહેવું એ તો બચ્ચાને સમજવવા જેવું છે; અને જ્યારે માલુમ પડે છે કે આ

તો એક કલ્પના જ છે ત્યારે તે કલ્પના છોડી દેવાને બદલે તેને રૂપક બનાવીને આપણે તેમાંથી કાંઈ ને કાંઈ દાર્શનિક કે આધ્યાત્મિક અર્થ કાઢવાની પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ. શુદ્ધજુદ્ધિ તો કહે છે કે જેવી રીતે મીઠા અથવા સાકરનો ગાંગડો પાણીમાં પડતાં ઓગળી નય છે તેવી જ રીતે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ તેની આસપાસ સંકળાયેલા સામાજિક જીવનમાં વિલીન થઈ નય છે. માણસે જે કાંઈ બહુ કે ખૂટું ક્યું હશે તે, તેનાં શારીરિક માનસિક કે આધ્યાત્મિક કાર્યો જ, તેનાં આત્મા હતાં. તેની સમાજ ઉપર જે કાંઈ અસર થઈ હશે તે જ તેનું મરણોત્તર જીવન. મરણ પહેલાં માણસ મુખ્યત્વે પોતાના શરીરમાં રહીને પોતાના વ્યક્તિત્વને સમાજમાં અથવા વિશ્વમાં ચાહે તેટલું વધારી શકે છે. મરણ પછી તેનું શારીરિક કેન્દ્ર નષ્ટ થાય છે; પરંતુ ન્યાંસુધી તેને તેના વ્યક્તિત્વની સ્મૃતિ રહે છે ત્યાંસુધી તેનું જીવન ચાલુ રહે છે. તેના જે સારા કે નરસા કર્મની સમાજ ઉપર અસર રહે છે તે તેનું મરણોત્તર જીવન છે.

હંડીના દિવસોમાં ઓરડો બંધ કરી તેમાં આપણે એક સગડી મૂકીએ છીએ એટલે ઓરડાની દવામાં જે ગરમી આવે છે તેના કરતાં સગડીની ગરમી વધારે હોય છે તે જ તેનું વ્યક્તિત્વ છે. જ્યારે સગડીના કાલસા બદલાય થઈ નય છે ત્યારે તેની પૂરેપૂરી ગરમી ઓરડાને મળી રહે છે. આમ થતાં બનેલી ગરમી સરખી બની-જે ગરમી સગડીના કાલસામાં હતી તે આખા ઓરડામાં પસરી ગઈ. સગડીએ ઓરડાના જેટલું વ્યાપક સ્વરૂપ ધારણ ક્યું અને પોતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો. સગડીના કાલસા મરી ગયા, પણ તેમાંની ગરમી ઓરડાની ગરમીના રૂપમાં જીવતી રહી છે. એ જ સગડીનું મરણોત્તર જીવન છે.

આપણે ઓરડાનાં બારીમારણાં બોલી નાંખીએ એટલે અંદરની ગરમી બહારની દવામાં જગી નય છે. એ ગરમી અમે તેટલી થોડી હોય તોપણ તેનો લાભ આખા વાતાવરણને મળે છે.

મનુષ્યના મરણ બાદ, તેનો જીવાત્મા કહેા કે

સંસ્કારસમુચ્ચય કહો, તેનું વ્યક્તિત્વ વાતાવરણમાં અથવા તો પરિસ્થિતિમાં વિદીન થઈ જાય છે અને આખરે તે જ આખા સમાજમાં સંસ્કૃતિના રૂપમાં રહી જાય છે. સંસ્કૃતિ તમામ સંબંધ વ્યક્તિઓનું મરણોત્તર જીવન છે, તેથી સંસ્કૃતિને સમાજનો આત્મા કહેવી જોઈએ. અસંખ્ય જીવાત્માઓ એકઠા થાય એટલે આપણને સામાજિક વિરાટાત્મા મળે છે વ્યક્તિની કીર્તિ એ જીવાત્માની ળવા છે સામાજની પ્રતિષ્ઠા અને તેની શક્તિ એ સામાજિક આત્માનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે.

આ સામાજિક આત્માની સેવા આપણે જીવન માસફતે જ કરી શકીએ મરણ એ તો જીવનનું એક આવશ્યક પાસું છે, તેથી મોક્ષા આવ્યે આપણને બે

મરનાં ન આવડે તો આપણું જીવન ક્ષીણ અને વ્યર્થ બની જાય છે. મરણમાં દર વખતે જીવનદ્રોહ નથી હોતો, કેટલી યે વાર મરણમાં જીવનની પૂરિપૂર્તિ અને સાર્થકતા જ હોય છે.

જે લોકો મોક્ષા આવ્યે મરણને અપનાવતા નથી તેમનું જીવન નિસ્તેજ, ભારરૂપ અને વ્યર્થ બની જાય છે. સાર બાદ તેમને માટે, 'યજ્ઞોયતિ સન્મરણ, યન્મરણ યોઽસ્ય ત્રિશ્રાન્તિ.' એટલે કે, 'તે જેટલું જીવે છે તેટલું તેના વ્યક્તિત્વનું મરણ છે, અને પાછળથી જે શારીરિક મરણ આવે છે તે તેની ત્રિશ્રાન્તિ છે' * દિસેબર, ૧૯૪૦

* દિ'દી 'સર્વોદય' માથી.

મૃત્યુ

મૃત્યુ એ ના મત જીવનના પુરુષનો નાશ થાશે, વાસ્તેહીનો વિરહ નથી કે શક્તિનો ક્ષય એ ના; કુખૂત્યોનું નથી જ ફળ એ, વિશ્વથી ના જુદાઈ, એ તો થાશે નવજીવનની શક્તિશાત્રી સમાધિ

હિંદમાં નમ્રતા

શ્રી. છોટલાલ માનોસંગ કામદાર

વર્ષો પહેલાં મેં 'શરદા'ના એક અંકમાં અમે-
રિકામાં ચાલતા 'નમ્રતાના સંપ્રદાય' પર એક લેખ
લખ્યો હતો. આ લેખમાં હિંદમાં નમ્રતાનો કેવો
પ્રચાર થયો છે તે વિશે ટૂંકમાં લખવા માગું છું.

સંસ્કૃતિના જન્મથી જ શરીરને ઢાંકવાનો મનુષ્ય-
જાતિને એક પ્રશ્ન ચર્ચ પડ્યો છે. પુરુષો અને સ્ત્રી-
ઓએ શરીર ઢાંકવાં કે નહિ, અને ઢાંકવાં તો કેવી
રીતે અને કેટલાં ઢાંકવાં આ બધા પ્રશ્નો વિવાદા-
સ્પદ છે. પશ્ચિમમાં નમ્રતાનો જે અર્થ કરવામાં
આવે છે તે અર્થમાં તો હિંદમાં નમ્રતાનો પ્રચાર
નથી એમ જ કહી શકાયઃ છતાં અર્ધનમ્રતા તો
દેશભરમાં સામાન્ય વસ્તુ છે. કેટલાક સામાજિક રિવાજો
તથા લોકોની આર્થિક રિયતિને તે આધારી છે.

મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં એક એવો સમય
હોવો જ નોંધ્યે કે જ્યારે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ
શરીર ઢાંકતાં હોવાં ન નોંધે. બાઈબલમાં જણાવ્યા
પ્રમાણે આદમ અને ઈવ પાંદડાં વતી નમ્રતા ઢાંકતાં
હતાં. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ વસ્તુનો સ્વીકાર થઈ
શકે નહિ. ઉત્ક્રાંતિવાદમાં માનનારાઓની સ્ત્રી દલીલ
છે કે મૈતુષ્યના વિકાસની શરૂઆતની રિયતિમાં
માથુસને વિચારવાની શક્તિ નહોતી અને તેથી
તેને શરીર ઢાંકવા માટે કપડાંની કદી જરૂર લાગી
નહોતી. આ લોકો વળી એમ પણ દલીલ કરે છે કે
મનુષ્યનો અતિ પ્રાચીન પૂર્વજ આખા શરીરે વાળ-
વાળું એક જાનનું પ્રાણી હતો અને પરિવર્તન
દરમિયાન તેના વાળ અદૃશ્ય થયા અને મનુષ્યને
ટાઢ તડકામાંથી રક્ષણ કરવા માટે ગમે તે જાતના
આચ્છાદનની જરૂર પડી. વજનની શરૂઆતના આ
સિદ્ધાંત પ્રતિ ધણા કટાક્ષની દૃષ્ટિથી જુએ છે. તેઓ
એવો પ્રશ્ન કરે છે કે જો હવામાન સામે રક્ષણ કરવાની
વૃત્તિથી કપડાંની શરૂઆત થઈ તો શરૂઆતમાં પુરુષો
તથા સ્ત્રીઓ શરીરના અમુક જ ભાગોને ઢાંકવાનો

ચલ શા માટે કરતાં હતાં? તેમની આ દલીલના
સમર્થનમાં તેઓ મૂળ જાતિઓ તથા પછાત વર્ગોને
જતાવે છે. તેઓ ફક્ત કમ્બર જ ઢાંકે છે. આ લોકોનું
એમ કહેવું છે કે અસંખ્યતા નવા બીજાસતાના
સામાજિક વિચારોને પરિણામે શરીર ઢાંકવાની જરૂર-
રિયાત ઉપરિચત થઈ છે.

નમ્રતા યોગ્ય છે કે અયોગ્ય તેની ચર્ચા કરવાનો
આ લેખનો હેતુ નથી. મારો હેતુ તો હિંદમાં નમ્ર-
તાનો કેટલે અંશે પ્રચાર છે તે જતાવવાનો છે.
પ્રાચીનકાળથી આ દેશનાં સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો તેમનાં
વિશિષ્ટ વસ્ત્રો પહેરતાં આવ્યાં છે. સ્ત્રીઓનાં કપડાંથી
આખું શરીર ઢાંકાઈ જતું ત્યારે પુરુષો અર્ધું શરીર
ઢાંકતા હતા, પરંતુ પછાત જાતિઓમાં તદ્દન જુદી
પ્રથા ચાલતી હતી. હજુ એક જ સૈકા પહેલાં આ
દેશમાં પાંદડાંથી શરીર ઢાંકતી અસંખ્ય જાતિઓ
હતી. આજે પણ પર્વતની જાતિઓમાં ખાસ કરીને
કેટલાક એવા લોકો છે કે જેઓ હજુ પણ પાંદડાં વતી
શરીર ઢાંકે છે. છોટાનાગપુરમાં જુઆંગ સોપુરો
લાંચાં પાંદડાં બાંધીને હજુ ફરે છે. જોકે ધણાખરા
જુઆંગ પુરુષોએ ચોક્કસ કપડું વાપરવાની શરૂઆત
કરી છે, છતાં સ્ત્રીઓએ પાંદડાંને ત્યાગ કર્યો નથી.
જુઆંગ સ્ત્રીઓની સ્ત્રી માન્યતા છે કે જો આપણે
પાંદડાંને ત્યાગ કરીશું તો નદીદેવી આપણા પર
ગુસ્સે ધરે. હિંદના બીજા ભાગોમાં બીજા પણ
જાતિઓ અર્ધનમ્ર રિયતિમાં ફરે છે. પરંતુ આમાંની
ધણીખરી જાતિઓ કાપડના પ્રભાવ તળે આવી છે,
અને મળી શકે તો કપડાં પહેરવાને તદ્દન રાજી છે.

બહુ જ પછાત ગણાતા લોકોને અથવા તો
પર્વતમાં રહેનાર જાતિઓને બાદ કરતાં નમ્રતાથી
હિંદ જાણીતું નથી. આ દેશની દરેક જાતિ તથા
પંથનો સામાજિક કાયદો કાઈ પણ પ્રકારનાં વસ્ત્રો
પહેરવાનું ફરમાન કરે છે. આખા હિંદમાં સ્ત્રીઓને

શરીર આખું દાંકવાનું હશેવામાં આવે છે, પરંતુ મનુષ્ય-વર્ગ માટે આ ફરજિયાત નથી. જો 'તેમને પૂરતાં કપડાં મળી શકે તો તેઓને પણ આખું શરીર દાંકવાનું ગમે ખરું'.

પુરુષોમાં જાતિ પ્રમાણે કપડાંને ફેરફાર થાય છે પણ બધાને એક મુખ્ય પોશાક-કમર સુધીનું દાંકણ-પહેરવે પડે છે. ઉપર કપડાં પહેરવાનું ઐશ્વર્યક તથા દરેક વ્યક્તિની શક્તિ પર આધાર રાખે છે. હિંદુ કે મુસલમાન ધર્મ નમતાને ઉત્તેજન આપતો નથી, વસ્તુતઃ બંને તેની વિરુદ્ધ છે. સાધુઓ તથા સંન્યાસીઓ જે પ્રકારની નમતા રાખે છે તેને પણ હિંદુશાસ્ત્રમાં ટેકા નથી. સાધુઓએ કપડાંની રાગ કથો હોય છે તે તો અમુક માન્યતાને લીધે હોય છે. આધ્યાત્મિક સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યે બધી સંસારી બીજોતો ત્યાગ કરવાનો હોય છે, તથા પોતાની વૃત્તિઓને કાબૂમાં રાખવી તથા શરીરની અવગણના કરવી, મનની સંપૂર્ણ સ્થિતિનું તથા દેહમાંથી આત્માની મુક્તિનું પ્રતીક માત્ર છે. પરંતુ અત્યારે તો એવા અસંખ્ય સાધુઓ મળી આવશે કે જેમણે વસ્ત્રો ત્યાગ કર્યો છે કેમકે તેઓ વસ્ત્રો પોતાના માટે મિનજરૂર ગણે છે.

પરલામ ધર્મમાં તે ધર્મના અનુયાયીઓને ઘૂંટણ ઉપરનું શરીર બતાવવાની મનાઈ છે, જલદું તે ધર્મ તો સ્ત્રી-પુરુષોને પૂરેપૂરાં આત્મચાહિત રહેવાનું ઉત્તેજન આપે છે.

આ દેશમાં તો કોઈ પણ સ્વરૂપની નમતા સોહ-પ્રિય નથી. પરંતુ હિંદની વ્યાબોહવા લોકોને વધારે-પડતાં કપડાં ન પહેરવાની ફરજ પાડે છે, એટલું જ નહિ પણ લોકોની અસહ્ય શરીરનાઈને લીધે તેમને આવસ્યક વસ્ત્રો હોવાનું અસંભવિત મને છે.

બાજી જગતમાં ગાંધીજીને 'નમ-ફકીર' તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલ છે. ગાંધીજી તો ફક્ત લગોટ જ પહેરે છે. આ લગોટ ધારણ કરવાનું કારણ તેમની નમતાની માન્યતા નથી, પરંતુ એક હિંદીને

સરેરાશ તેટલું જ કાપડ મળી શકે છે, અને આ દેશમાં તેટલું જ કાપડ પહેરવાની જરૂર છે.

આખો ત્યાં હિંદમાં તો વસ્ત્રો કાઢી નાખવાની દિલચાલ નથી પણ વધારે કપડાં મેળવવાની દિલચાલ છે. હિંદના આગળ વધેલ લોકોને સાદામાં સાદા પહેરવેશ મક્કાનારમાં જોઈ શકાય છે. હમણાં મુઘી ત્યાં લગોટ બદલ સામાન્ય તથા લોકોની જુદી જુદી યાતિઓમાં ખૂબ પ્રચલિત હતો. આ લગોટ સદેહ દતા અને તેને ધોઈને સ્વચ્છ રાખવામાં આવતા દતા કેમકે ત્યાંના સામાજિક રિવાજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોએ હમેશાં નાહીને કપડાં ધોવાં પડે છે. સ્ત્રીઓમાં કમર સુધીનો બાગ લાંબી રાખવાનું તદ્દન સામાન્ય હતું. વસ્તુતઃ કેટલીક યાતિઓની સ્ત્રીઓને તો શરીરનો ઉપરનો બાગ દાંકવાનો નિષેધ હતો. ત્રિશારાન્નની પ્રથા અનુસરનાર કુટુંબોમાં જો કોઈ યુવતી તે કુટુંબની મોટી સ્ત્રીઓ પાસે કમરની ઉપરના બાગમાં કપડું પહેરીને જાય તો તે અપમાન-જનક ગણવામાં આવતું હતું. બલબલ, આ રિવાજનો હવે સોપ થતો આવે છે છતાં આજે પણ કમર સુધી કપડાં પહેરીને અનેક સ્ત્રીઓ સ્વૈરવિહાર કરે છે.

નગ્ન સ્થિતિમાં કરવા પડતા કેટલાક ધાર્મિક રિવાજો સાથે સંબંધ ધરાવતી અસંખ્ય વાતો છે. આમાંના કેટલાક તદ્દન અસત્યથી બરપૂર હોઈ હિંદી જીવન તથા સામાજિક રીતરિવાજોની મસકરી કરવા માટે પશ્ચિમનાં પત્રોમાં છાપવામાં આવેલ હોય છે. કેટલાક ગિવાજોનું અમુક લોકો પાલન કરે છે, એવી એક સામાન્ય માન્યતા છે કે કેટલીક તાંત્રિક ક્રિયાઓ સંપૂર્ણપણે કરવા માટે તદ્દન નગ્ન સ્થિતિની આવ-સ્પક્તા છે. આવા દાખલાઓમાં નમના પાછળની કલ્પના સંપૂર્ણ ત્યાગવૃત્તિની હોય છે.

પશ્ચિમમાં શરીરસીંકવ માટે નમના આચરવામાં આવે છે; શારીરિક સ્થિતિ સાથે તેની સીધા સંબંધ છે, વધારેપડતાં કપડાં સાથે તે બળવો છે.

પરંતુ હિંદમાં તો લોકોની આર્થિક સ્થિતિને અંગે નમતા ફરજિયાત થઈ પડી છે.

પ્રકૃતિ યાંત્રિક ભૂતાનિ

શ્રી. અંગાદાસ પુરાણી

[ગયા અંક પાન ૭૩૩ થી સંપૂર્ણ]

૮

પ્રકૃતિથી મુક્ત થવાના ઉપાયો

ત્યારે પ્રકૃતિનું આધિપત્ય ચિરકાળ માનવના ઉપર રહેવાનું કે શું એ પ્રશ્ન આપણે વિચારવો જોઈએ.

માનવની પરવશતાનું એક કારણ તો, આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રભાણ, એ છે કે તે વિરાટથી વિપ્લૂય, અટૂંકો, અનડો યથા પડ્યો છે. તે પોતે ખંડ-અક્રિતરૂપે જ પોતાને જોઈ-ગણી શકે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં માનવનું જીવન, તેનો આધાર, તેનો આસ, તેનો પ્રાણ, તેના વિચારો-સંધર્ભ તે મેળવે છે વિરાટમાંથી. પરંતુ એ વિરાટ અત્યારે તો માનવને માટે અવચેતનાનો મહાસાગર છે.

જેમ એક બાળુ માનવચેતનાની સપાટી નીચે અવચેતનાનો વિરાટ સાગર છે, તેમ તેની ચેતનાથી પર, તેનાથી ઊર્ધ્વમાં, અનંત જ્ઞાનમય, સત્ય-સંકલ્પ વિશાળમય ચેતનાનો દિવ્ય સાગર આવી રહેલો છે. પોતાની જાગૃત ચેતનાની સપાટીની નીચે આવેલ અવચેતનાનો માનવ અત્યારે સ્વામી નથી. તેમ ઊર્ધ્વમાં આવેલી સત્યચેતનાની અનંતતા માનવની અપૂર્ણ મનોમય ચેતનાની ગતિની બહાર છે, અને છતાં, સમગ્ર વિરાટનું સંચાલન એ અનંત, સત્ય-સંકલ્પ સર્વશક્તિમાંથી થાય છે. માનવને માટે અવચેતનાના કે ઊર્ધ્વ ચેતનાના એ મહાસાગરોમાંથી એકની યક્તિ વડે સંચાલિત ચતારું નિમજ્જી યથું લાગે છે, લાગે થોડા સમય માટે તે મનોમય છુદ્દિનો પ્રયોગ કરીને પોતે સંપૂર્ણપણે રવનન છે એવી ભાવના કે માન્યતા મેરે

પોતાની પ્રકૃતિમાં જે મિત્ર અવગેનના વડે માનવ મોટેભાગે સંચાલિત થાય છે તેના બંધનમાંથી પોતાની અંતઃક્રિયા યક્તિ વડે, કેવળ સ્વપ્રત્યક્ષ

વડે, છૂટવું માનવને માટે અસંભવિત છે, માનવની ખંડ-અક્રિયતા એવી મુક્તિ મેળવી શકે તેમ નથી. ત્યાં 'પ્રકૃતિ યાંત્રિક ભૂતાનિ' એ સૂત્ર સાચું છે. ત્યાં સુધી માનવમાં ભૂતભાવ છે ત્યાં સુધી પ્રકૃતિનું બંધન અનિવાર્ય છે.

પરંતુ પોતાના ભૂતભાવનો ત્યાગ કરવો માનવને માટે શક્ય છે.

વિરાટ સાથે એકતા સાધવી એ ભૂતભાવનો ત્યાગ કરવાનો એક ઉપાય છે. વેદની ઋચાઓમાં સદસ્યશીર્ષ અને સદસ્યપાદ પુરુષ તરીકે વિરાટનો ઉલ્લેખ છે. ગીતામાં એને જ વિશ્વરૂપ, વિરાટ, વિભુ કહ્યો છે. ત્યારે માનવને એ વિશ્વરૂપ વિષ્ણુનું દર્શન થાય છે ત્યારપછી તેની સાથે તે સંલેણાઈથી એકતા સાધી શકે છે. અલગતા, વિરાટના એ દર્શનને સતત જાગૃત રાખવું માનવને માટે ઘણું મુશ્કેલ છે, પરંતુ વિરાટના દર્શન પછી માનવના ઉદ્ધવને પ્રતીતિ યથા જાય છે કે વિશ્વમાં જે કંઈ બને છે તેનું સાચું કર્તાપણું વિરાટ પુરુષનું, વિશ્વરૂપ વિષ્ણુનું જ હોય. ત્યારપછી માનવના મનમાં વસી જાય છે કે તેનો પોતાનો કર્તાદેહાવ તથા તેની પોતાની ખંડ-ચેતના સાચી નથી; પોતાના સંકલ્પો પણ તેને છુદ્દ નિર્જીવ લાગે છે. ત્યારપછી અંગત સંકલ્પોનો ત્યાગ કરવાનો તે પ્રયત્ન આરંભે છે. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે સર્વ સંકલ્પનો સંન્યાસ કરીને તે નિઃક્રિય બની જાય છે. ઘણુંબધું તો વિરાટના સંકલ્પને પામીને તેને પોતાનો બનાવવા તે પ્રયત્ન કરે છે. વિરાટમાં જે કંઈ બને છે તેમાં તેની તપઃશક્તિ-તેનો સંકલ્પ કાર્ય કરતાં હોય છે, તથા કોઈ મંથનગ્રાપિ પ્રત્યે સમગ્ર વિશ્વને દોરતાં પણ હોય છે.

ત્યારે વ્યક્તિ વિરાટના દેહનું પામે છે ત્યારે કર્તાવ્યકર્મ તરીકે તેની આગળ જે કંઈ વિરાટ

મૂંઢે છે તેનો નિમિત્તરૂપે તે સ્વીકાર કરે છે અને તે પ્રમાણે આચરે છે. ત્યારપછી માનવ જીવે છે કે કર્મોનાં પરિણામ સાધનાર શક્તિ તેની પોતાની નહિ પરંતુ વિરાટની છે: મયંવેતે નિહતાઃ. પૂર્વેન નિમિત્ત માર્ગ મન સવ્યસાચિન ॥ “મારા વડે જ આ બધા કોરવો આગળથી હજીયાલા છે, તું માત્ર નિમિત્ત બન.” એ ૩.માણે વિશ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે, તેનો મર્મ પશુ સાચું કર્તાપણું વિરાટનું છે એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરીને માનવે કર્તાહંભારનો ત્યાગ કરવો એ છે. માનવજાતિનો મોટો ભાગ એ વિગટના અજ્ઞાન નિમિત્ત તરીકે વર્તે છે; ચાલી હોય છે તે સચેતન, જાગ્રત નિમિત્ત બને છે.

જ્યાં સુધી વિરાટ વિશુનું દર્શન તથા તેના હેતુનું જ્ઞાન થયું નથી હોતું ત્યાં સુધી વ્યક્તિ સ્વસકરૂપ પ્રમાણે વર્તે છે. એ અજ્ઞાન દશામાં યથાશક્તિ આગળ વધવા માટે માનવ પોતાની નીતિનો, ધર્મનો, આદર્શોનો આશ્રય લઈ શકે છે, પરંતુ એ ધોરણો કદી સર્વમાન્ય, સર્વદેશીય કે સર્વકાલીન હોઈ શકતા નથી, એટલે આરંભમાં માનવ તેમનો ટેકા લે અને પોતાની પ્રકૃતિનાં અનિષ્ટ તત્ત્વોનો ત્યાગ કરવા માટે ઈષ્ટ ગણ્યતા માનસિક આદર્શોનો સ્વીકાર કરે એ સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ એવી સાત્ત્વિક સ્થિતિ અંતિમ કે ઉચ્ચતમ અવસ્થા નથી. આખરે તો માનવે પોતાનાં ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ, ઉચ્ચ અને નીચ સર્વે ધોરણોનો ત્યાગ કરીને તેમનાથી પર જવાનું છે. કર્તાપણાનો ત્યાગ કર્યા પિના વિરાટની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી. જ્યારે વિરાટના કર્તાપણાની પ્રતીતિ પ્રાય છે ત્યારે સર્વસકરૂપસંન્યાસ સુવ્રજ બને છે, અને ત્યારપછી વિરાટના આદેશનું જ્ઞાન અને તેનો સ્વીકાર પશુ વ્યક્તિને માટે શક્ય બને છે. વળી વિરાટનો આદેશ માનવતા સારાનરતાનાં પ્રચલિત ધોરણોને અનુસરે, યા તો તેમને અનુકૂળ જ હોય એમ પશુ નથી, કારણકે વિરાટ જે મંગળ હેતુ સાધવા પ્રયત્ન કરે છે તે માનવનાં સ્વીકૃત ધોરણોના સ્વીકાર વડે જેમ પ્રવર્તી શકે છે તેમ તેમના ઇનકાર દ્વારા યા તો તેમનાથી પર પ્રાર્થને પશુ સાધી શકાય છે.

શુદ્ધભાવથી પર થવાનો બીજો વધારે સરોટ ઉપાય છે પ્રભુને આત્મસમર્પણ. માનવ વિરાટનો આજ છે એ સાચું, પરંતુ તે વધારે સાચી રીતે વિરાટથી પર પરાતપર પ્રભુનો અંશ છે. મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૃતઃ સનાતનઃ ૧-“મારો પોતાનો જ અંશ સનાતન છપરૂપ છપલોકમાં થયો છે.”- પ્રભુ વિરાટ કેવળ નથી, તે વિરાટથી પર-પુરુષોત્તમ છે. પોતાના હૃદયની ગુહામાં રહેલ પ્રભુને જાગ્રત કરીને માનવ તેની સાથે તાદાત્મ્ય સાધે તો તે શુદ્ધ ભાવથી પર થઈ શકે, અને પરિણામે નિમ્ન પ્રકૃતિનાં બંધનોથી મુક્ત થાય. ‘સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેક શાળ મત્ર ૧’ ‘સર્વ’ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને મને એકલાને શરણે આવ’ એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે તેનો અર્થ એ છે કે માનવનાં મૂંઢેલાં ધારા-ધોરણોનો ત્યાગ કરી પ્રભુનું શરણ લેવાથી પ્રભુ તેને પાપમાથી બચાવે છે. આમાં પશુ કર્તાહંભાવનો માનવને ત્યાગ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. વિરાટથી મે પર એવા પુરુષોત્તમ પ્રભુના હાથમાં પોતાની જાતને સંપૂર્ણપણે અર્પણ કરી દેવાથી માનવ કર્તાપણાથી તથા કર્મની જવાબદારીથી મુક્ત થાય છે. અજાગ્રત, આ સ્થિતિ દોષ પ્રયત્નને પરિણામે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

ત્યારપછી ‘પ્રજ્ઞાંતિ યાત્રિ ભૂતાનિ’ એ નિયમને માનવ વશ નહિ વર્તે. ધીમે ધીમે તેની નિમ્ન પ્રકૃતિનું રૂપાતર થયે, અને છેવટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે તેમ “પ્રજ્ઞાંતિ યાત્રિ ભૂતાનિ” “મારી (દિવ્ય) પ્રકૃતિ તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે.” એટલે કે માનવ શુદ્ધ ભાવથી મુક્ત થઈને ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. એક ચીમસંકે કહ્યું છે કે, “જ્યારે પ્રકૃતિ આપણી આજ્ઞાને વશ વર્તે ત્યારે આપણે દેવ થઈશું.”- તેનો મર્મ પશુ જનસાવધો મુક્ત થઈ દેવભાવ પ્રાપ્ત કરવો એ છે. નિમ્ન પ્રકૃતિના સામાન્યમાંથી છૂટવાનો એ જ માર્ગ છે.

ત્યારપછી નિમ્ન પ્રકૃતિનો નિગ્રહ કરવાની જરૂર નહિ પડે, કારણકે તેનું સ્વરૂપ કાં તો વિશ્વરૂપ વિશુએ યા તો પરાતપર પુરુષોત્તમની, પરાશક્તિએ પોતાના હાથમાં લીધું દરી.

નૂરજહાન-જહાંગીર પ્રેમપ્રકરણ

શ્રી. શાંતિલાલ મહાદેવ જોષી બી. એ.

હિંદના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં જે રાજનીતિજ્ઞ શ્રીઓ પેદા થઈ તેમાં નૂરજહાનનું સ્થાન આગલી હરોળમાં છે. તેનું જીવન વિવિધ રંગોથી રંગાયેલું અને ઇતિહાસનો કોઈ પણ અવ્યક્તીનું લક્ષ્ય ખેંચે તેવું છે. તેનું વ્યક્તિત્વ ધણું જ પ્રતિભાશાળી હતું, અને તેના સંસર્ગમાં આવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ નૂરજહાનના બુદ્ધિચોપલ્લથી ભાગ્યે જ અંભય વગર રહેતી. જહાંગીર પર તેનો અસીમ પ્રેમ હતો. સત્તરમી સદીમાં મુસ્લિમ ધર્મસમાજની ખીટને ઠોકરે મારી શુરખાને તિલાંજલિ આપી, એ કંઈ નાનીસૂતી હિંમતની વાત નથી. તે ઘણી સત્તાપ્રિય હતી એ ખરું, પરંતુ જહાંગીરના મૃત્યુ બાદ રાજકારણમાંથી ખસી જઈ તેનું ખાંડીતું જીવન સંપૂર્ણ શાંતિમાં વ્યતીત થયું. પરંતુ ઇતિહાસકારોને હાથે મુગ્ધ સામ્રાજ્યની આ નંવડત સામ્રાજીને ધણું જ અન્યાય થયો છે. તેના જીવન પર જે કંઈક લખાવામાં આવ્યું છે તે વિષે કોઈએ ગળીરપણે વિચાર સરખો પણ કર્યો નથી, અને શાળામાં આલતા હિંદના ઇતિહાસના પાઠ્યપુસ્તકોમાં નૂરજહાનના જીવનચરિત્ર વિષે જે હકીકત રજૂ કરેલી છે તેને સત્ય તરીકે ઝોળખાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

ઈ. સ. ૧૬૧૧માં જહાંગીરે નૂરજહાન સાથે લગ્ન કર્યું. ઇતિહાસકારોનું મતવ્ય એ છે કે આ સમય (ઈ. સ. ૧૬૧૧) પહેલાં-એટલે કે અકબરના રાજ્યઅમલ દરમિયાન-પણ જહાંગીર અને નૂરજહાન વચ્ચે પ્રેમસંબંધ બાંધાયેલો હતો. પરંતુ અકબરનો વિશેષ યત્ન તેઓ બન્ને લગ્નપ્રથિયો ભેગાઈ શક્યા નહિ. ગાદીએ આવ્યા બાદ જહાંગીરે નૂરજહાનના પતિ શેર અકબાનનું ખૂન કરાવી તેની સાથે લગ્ન કર્યું. આ હકીકત ઉપલક્ષિયા દષ્ટિથી જ્ઞેનારને જુલાવામાં નાખે તેવી છે, અને એ જ ઇતિહાસ છે.

એમ માની બેસે છે, તેથી આ ઉપલબ્ધ હકીકતને શાસ્ત્રીય કસોટી પર ચઢાવવી રહી અને સ્વતંત્ર નિર્ણય બાંધવો રહ્યો.

“શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ એટલે શાસ્ત્રીય નિર્ણય. વાળો ઇતિહાસ શાસ્ત્રીય નિર્ણય માટે બધો પુરાવો ભેઈએ. આખી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેવાની ભેઈએ, સામસામા તમામ બધાબધની વૃક્ષના કરવી ભેઈએ. દરેક નોંધ, ઉક્તિ, દાવા, તહોમત અને સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા કેટલી છે તે સકારણુ નક્કો થવું ભેઈએ અને એ સર્વમાંથી સત્ય-આખા સત્યને જ વળગી રહી કારણુ અને કાર્યની ષટના શુદ્ધબુદ્ધિ કરવી ભેઈએ. પુરાવો સીધો અને આડો ધણા પ્રકારનો હોય છે...”

પરંતુ ઇતિહાસકારોએ નૂરજહાનના જીવન વિષે જે ખોટી હકીકત ફેલાવી છે તે હકીકતને સાચી માનવા માટે તેઓની પાસે પુરાવા છે ખરા, એટલે બન્ને જાતના પુરાવાની વૃક્ષના કરી સત્ય-આખા સત્યને શોધવું રહ્યું. ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો નૂરજહાનના જહાંગીર સાથે લગ્ન થયાં (ઈ. સ. ૧૬૧૧) તે પહેલાં તેઓની વચ્ચે લગ્નસંબંધ (Pre-marriage love) હતો કે નહિ તે બતાવવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ એ વિષય પર આવતાં પહેલાં નૂરજહાનના જીવન ચરિત્રની ખોટી અને સાચી રૂપરેખા આલેખવી યોગ્ય ગણાશે.

નૂરજહાનના જીવનની ઉપલબ્ધ હંતકથા-

જીવનનિર્વાદની મુરકેલીને લીધે ગ્વાસમેશ (નૂરજહાનનો પિતા) દિંદ આવવા બિપકયો. રસ્તામાં તેની શ્રીએ મહેર-ઉન-નિરસા (પાછળથી નૂરજહાન)ને જન્મ આપ્યો. પુત્રીના જન્મે તેની મુરકેલીઓમાં

વધારો હશે, તેથી તેને એક જાણી મુખમાં જાણી પાંદામાં લીંગાળી મુઠો દીધી ગાળા [હવે દરી જાણી તેો ખાજી લાવવા નિશ્ચય હશે જાણ પડે આવનાં જાણની ફરતો વીટળાઈને એક સાપ પડેલો નેયો. મહામુશ્કેલીએ સાથેને દુઃખ હરી પુત્રને બચારી અકનનના દરજાગમા જોઈ મિત્રની લાવવચ્ચો નોકરી મળી અને પેતાની નિશિચારીથી તે ગત્યમાં સાગ દરજા પડેલો. સલીમ મદેગ ઉન-નિરજાના રૂપ પર મોહો પડેલુ અકનને આ ગમ્યુ નદિ તેથી આસમેને નૃજહાનનુ લાન શેર આધુપાન સાથે કરવા હતુ મારી પર આખા પછી જહાંગીરે જ નજાનને મેળવવા અથાક પ્રયત્નો કર્યા અને છેવટે શેર અધુપાનનુ ખૂન કરાવી મદેગ ઉન-નિરજાને વિલ્લી તેમની અને પછી તેની સાથે લાન હતુ

સાચી દલીલ -

પિતાના મરણ બાદકુ અ સદા ન થવાથી ગ્રાસ જેમ દિવ જવા ઊપડ્યો. ગરતામાં તેની ઓએ એક પુત્રી જન્મ આપ્યો. ફત્તુર સિદ્ધીમાં મલિક મહમ્દ નામના શોરામરતી મદરથી અકનરના દરજાગમા નોકરી મળી અને ત્યાં તે જુદિયમથી આગમ વધ્યો. આસમેને નૃજહાન પુખ્ત ઉમરની થતાં તેનુ શેર અધુપાન સાથે લાન હતુ ૧૫૮૬માં અકનરે શેર અધુપાનને સલીમ નીચે નોકરીમાં રાખી મેરાઝ પર મદાઈ કરવા મોકલ્યો. જો કે આ લામદાઈ રૂમિવાન શેર અધુપાન સલીમને તરછેડીને વિલ્લી આવશે તથો હતો છતાં પણ જ્યારે સલીમ વિલ્લીની માદી પર આવ્યો ત્યારે તેને શેર અધુપાનને માફી બચી અને નોકરી આપી, જેટલુ જ નહિ પણ બન્હાનમાં એક જગીર પણ આપી રામદોહના યુવાની તેના પર યજા પડતા જહાંગીરે શેર અધુપાનને બાગમથી વિલ્લી જગમરમાં મોકલવા માટે અને માને નહિ તો સિદ્ધા કરવા બાગમના મુલા ફુલુદીન (જહાંગીરનો દુધમાઈ)ને ફરમાવ્યુ માત્ર જો નોમરને લઈને શેર અધુપાન ફુલુદીનને મળવા તથો પગ દરજાગમાં હાખત થવાની સાથે જ શેર અધુપાનને ચાહી સિપાહીઓએ ચારે તરફથી ઘેરી લીધો. શેર અધુપાન આ અપમાન સદન કરી ચમ્ચો નહિ અને ફુલુદી

દીરી મારી દાર હશે આથી ફુલુદીનના માજુએ પણ ઉશ્કેર્યાં ગયા અને શેર અધુપાનના દુશ્મને રૂબા કરી નાખ્યા મદેગ-ઉન-નિરજા અને તેની પુત્રી લાદીલી બેગમને વિલ્લી લઈ જવામાં આવ્યા અને ત્યાં તેને નાજાના મુલનન સલીમ બેગમની ચાકરીમાં ગાખ્યા વસતોલસવા મેરામાં ફરતા ફરતા જહાંગીરે નૃજહાનનો દીડી અને તેના પર મોહ પાડેલો ત્યારબાદ તેઓનાં લાન થયાં.

ઉપર વર્ણવેલી દત્તાયાની સાચી દલીલ સાથે સગખામણી કરતાં દત્તાયાનુ જુદાપણુ સમજ સમજ છે નૃજહાનના સમકાલીન ઇતિહાસકારોના મથો તથાસર્ગાશેર અધુપાનના ખૂન-કાતરમાં જહાંગીરનો દાય દનો એમ કથોમે જણાવું નથી વળી મેરાઝ ગદખાન અને કામરુ ફુલેની તો નૃજહાનના મરુ સમાન રના, અને તેઓ નૃજહાનના કાકા વિરે લખ્યા વગર મદે નદિ અબુદુલ દમીદ લાદોરીએ પણ આ વિગતપરતે મુપગીદી સેલી છે જહાંગીરે પોતાના જીવનગૂનામાં શેર અધુપાનના ખૂનનો દેવાલ લખ્યો છે માની લઈએ કે જહાંગીરે પોતાનો યુનો જગમ કરે નદિ તોપણ જો જહાંગીરનો એ ખૂનમાં દાય દેવ તો તે વગુનો તેના લખાણમા જગ પણ નિરંદા કરે નદિ જે ઇતિહાસકારો બાદશાહના આશ્રય તા ગરી કામ કરતા દેવ તેઓ તેઓના પોષ નાચાદની સત્તા દમીકન જણાવનાં અચકાવ એમ જરુ દલીલ ચર્ચ થકે ખરી, પરંતુ આ દલીલ પરદેશી મુસાફરો માટે વાપરી શકાય નહિ પરદેશી મુસાફરો જોઈની બદનથી કરનારી દલીલ લખ્યા વગર છેડે તેવા રના નદિ દોહિન્ય સગ દોમસ રો, એકવાડ ટેરી (જે મુસલ જગમરમાં સાન વર્ષ મુધી રહો રહો) વિલિવમ કિન્ચ, સર દોમસ દર્જાટ, પિયર મુન્ડી વગેરે મુસાફરો આ વિગતપરતે જતા પણ ઇસારો મરતા નથી આપણા હેતુને સાધીત કરવા માટે પરદેશી મુસાફરોના આ આશ્ચર્ય પુરાવાઓ (negative evidences) પૂરતા છે.

તફુપર્શન નૃજહાનના જીવન વિરે જે વાતો નેડી કાઢવામાં આવી છે તેમાં પણ કેટલીક અસતતતા જણાઈ આવે છે આપણને કહેવામાં આવે છે કે

અકબરે સલીમની નૂરજહાનની સાથે પરણવાની ઇચ્છાએ અનુમતિ આપી નહિ, એટલું જ નહિ પણ ગ્યાસબેગને તેની પુત્રીનાં લગ્ન શેર અફઘાન સાથે કરી નાખવા ફરમાવ્યું. નૂરજહાન એક ખાનદાન કુટુંબની કન્યા હતી અને તેનો પિતા રાજ્યમાં બેઠા હોવા પર નોકરી કરતો હતો, તેથી અકબરના વિરોધ માટે કોઈ સળંગ કારણ જણાવું નથી. માની લઈએ કે કોઈ કારણ હતું, તો પછી અકબરે જ્યારે સલીમને મેવાડ જીતવા મોકલ્યો ત્યારે શેર અફઘાનની સલીમની નીચે નિમણૂક કરી સલીમ સાથે તેને શા માટે મોકલ્યો? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકતો નથી. વળી જહાંગીરે ગાદીએ આવ્યા બાદ શેર અફઘાનને નોકરી આપી અને બંગાળમાં આવેલા બરહાનમાં એક જગીર પણ આપી હતી. આપણને કહેવામાં આવે છે કે જહાંગીરે શેર અફઘાનનું ખૂન કરાવ્યું. ને જહાંગીરને નૂરજહાન મેળવવા માટે શેર અફઘાનનું ખૂન કરાવવું હોત તો તે કામને પાર પાડવા જહાંગીરે જે રીત અપત્યાર કર્યાનું કહેવાય છે તે રીત તેવી કરી પણ આવડત વગરની હોત નહિ. સૌથી વધારે અગત્યની વિચારવા જેવી વસ્તુ તો નૂરજહાનનું ચારિત્ર્ય છે. નૂરજહાનના જીવનનો કોઈ પણ અભ્યાસી જરૂર કહી શકશે કે નૂરજહાન તેના ધણીના ખૂનીની સાથે લગ્ન કરવા કદી પણ તૈયાર થાય નહિ. એથી બચડું, આપણે જણીએ છીએ કે નૂરજહાન અને જહાંગીર તેઓના લગ્ન-જીવન દરમિયાન અન્યોન્યને સાચા દિલથી ચાહતાં હતાં.

વળી આ વાર્તાને પોણણ આપનાર કેટલીક બિનપાયાદાર શંકાઓ પણ હતી-છે. તદ્દન જૂઠ્ઠા-ભરેલી રીતે માનવામાં આવે છે કે જહાંગીરે તેના દૂધભાઈ કુતુબુદ્દીનની બંગાળના સૂબા તરીકેની કચેલી નિમણૂકની પાછળ એનો નૂરજહાનને મેળવવાનો યુગ આશય હતો. પરંતુ આ શંકા તદ્દન બિનપાયાદાર છે. એ નિમણૂકની પાછળ માત્ર રાજકીય હેતુ જ હતો. કુતુબુદ્દીનની નિમણૂક ચર્ચા તે પહેલાં બંગાળનો સૈન્યો રાજ માનસિંહ હતો. જહાંગીર અને રાજ માનસિંહ વચ્ચે અંદરખાનેથી

ખારમો ચંદ્રમા હતો; કારણ કે રાજ માનસિંહ પુશરનો મામો થતો હતો અને જહાંગીર પુશરના બળવાને માટે માનસિંહને પણ જવાબદાર ગણતો હતો. વળી બંગાળા એટલે બાદશાહથી અસંતુષ્ટ થયેલા અફઘાનોનું ધર, એટલે માનસિંહની બંગાળામાં હાજરી લખાંડર લેખાય તે તદ્દન સ્વાભાવિક હતું, અને તેથી જ તેને બંગાળામાંથી ખસેડવામાં આવ્યો અને તેની જગ્યાએ પોતાના દૂધભાઈ કુતુબુદ્દીનને મૂકવામાં આવ્યો. વળી મેવાડની લખાંડ ચાલતી હતી ત્યારે શેર અફઘાન સલીમને છોડી ચાલ્યો ગયો હતો એટલે તેના પર રાજદ્રોહના યુનાની શંકા પડે તે પણ તેટલું જ સ્વાભાવિક છે. બીજું, કુતુબુદ્દીને શેર અફઘાનને મળવા બોલાવ્યો ત્યારે કોઈ પણ ચેતવણી આપ્યા વગર તેને ચેતરફથી ઘેરી લેવામાં આવ્યો, તેવે વખતે પકાણુ-લોહી બેઝળી આવે તેમાં જરાય શંકા નથી. એમ પણ પૂછવામાં આવે છે કે વિધવા ચમા પછી નૂરજહાનને (તે વખતે મહેર-ઉત્તર-નરસા) બાદશાહના દરબારગઢમાં શા માટે રાખવામાં આવી? પરંતુ એમાં કશી પણ વિચિત્રતા નથી, કારણ કે તેનાં માતાપિતા પણ લાં રહેતાં હતાં. નૂરજહાન રાજ-માનાની ચાકર તરીકે રહી તેમાં પણ કયું અયોગ્ય જેવું નથી, કારણ કે અમીર શૂદામાં આ જાતનો આચાર પ્રચલિત હતો. વસંતોત્સવના મેળામાં જહાંગીર અને નૂરજહાને એકબીજાને નિહાળ્યાં અને એકબીજાના પ્રેમમાં પડ્યાં અને લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં.

ત્યારે નૂરજહાનના જીવન પર કલંક લગાડતી આ જુદી વાર્તા કેવી રીતે પેદા થવા પામી? આ જૂઠાણાનો પદ્ધતિસર કલ્પનામય વૃત્તાંત નૂરજહાનના ચત્તુ બાદ લગભગ બે પેઢી પછી ઉત્પન્ન થયો જણાય છે. સપ્તમી સદીના પૂર્વાધમાં આ જૂઠાણાની કથાં યે મધ સરખી પણ માલૂમ પડતી નથી, જ્યારે તે જ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બધે ફેલાયેલી માલૂમ પડે છે. ઈરાની ઇતિહાસકારો અને રાજપુત ભાટચારણોને હાથે આ લોકકથા ફાલોફૂલી. ૧૯ મી સદીમાં એશી-ન્ડનના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં આ લોકવાર્તાને પોણણ મળ્યું. એશી-ન્ડનના ગ્રંથ પર રચાયેલા ઇતિહાસોમાં

આ કયા ઊતરી આવી, પરંતુ સમપ્રકાશીન પુરાવાનો
જોડો અઘ્યાસ કરતાં આ કદપનામય લોકકથાની
ઈમારતના પાયા ખળભળી જઈ છે અને તે ઈમારતનું
તકલાદીપણ જણાઈ આવે છે. નૂરજહાનના જીવન

પર લગાડેલું કલંક ધોવાઈ નવ છે અને નૂરજહાન
અને જહાંગીરને તેમનાં સાચાં સ્વરૂપમાં અંધણે
ઓગળ્યા થઈએ છીએ.*

* શ્રી બેનીપ્રસાદનો “જહાંગીર” પુસ્તકમાં આધાર પૃષ્ઠ

એ નાયતી'તી

એ નાયતી'તી :

તેજ વેશચલ રંગ યાળી પર ફુંકુમની તર બાજતી'તી,
ભિલી હતી છતાં નાયતી'તી;
નાની નાની એની જાણુડિયારંગી આંખડીઓ કશું વાંચતી'તી.
આલમાં અંદ્ર ન'તો, ન'તા તોરા
જાતીઓના હતો તેજ - ફેવાશ,
ચામેર ચુંળન, તાળી-ઇચારા;
કાલની જાળયે આજ વસંતનું, શીતલ સ્મિત છંટાવતી'તી,
મામતીની નાની અંતરકચારીઓને અપલો અમકાવતી'તી:
એ નાયતી'તી :

એણે ભેયાં મો'તાં મીઠળ-ચોરી
મો'તી એ કોઈની ચિતચકોરો;
આંધળુના ઉકળાટની જેમ એ ભિલી ભિલી અકળાવતી'તી,
વજ્રજર ઉપર ફૂલની પાનીએ અમૃતને વરસાવતી'તી
એ નાયતી'તી :

ઈન્દુલાલ ગાંધી

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

શ્રી. કાષ્ઠાસાહેવ કાલેલકર

અધ્યાય ૨૨

મગ્નદ્વ્યવિતયોગઃ

શ્રીભગવાન ઉવાચ

૧. ભૂય એવ મહાવાહો ! શૃણુ મે પરમ વચઃ ।
યત્તેડહં પ્રીયમાણાય વદશમિ દ્વિતકામ્યયા ॥
૨. ન મે વિદુઃ સુરગ્ણાઃ પ્રભવ ન મહર્ષય ।
અહમાદિર્દિ દેવાનાં મહર્ષીનાં ચ સર્વશઃ ॥
૩. યો મામજમનાદિં ચ વૈતિ લોકમહેશ્વરમ્ ।
અસંમૂઢઃ સ મત્યંપુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥
૪. શુદ્ધિજ્ઞાનમયંમોદઃ ક્ષમાસત્ય દમઃ શમઃ ।
શુષ્કં દુઃખં ભવોડભાવો ભય ચાભયમેવ ચ ।
૫. વાદિસા સમતા તુષ્ટિસ્તનો શાનં ચસોડયશઃ ।
ભવન્તિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પુત્રવિધાઃ ॥
૬. અહ સર્વેસ્વ પ્રમત્તૈઃ મત્તઃ સર્વે પ્રવર્તતે ।
ઈતિ મત્વા ભજન્તે માં શુભા ભાવસમન્વિતાઃ ॥
૭. મત્તિચ્છતા મત્તતપ્રાણા ચોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।
કથયન્તશ્ચ માં નિત્ય તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥
૮. તેજઃ સતતયુક્તાનાં ભજન્તાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દદામિ શુદ્ધિયોગં ત ચેન મામુપયાન્તિ તે ॥
૯. તેષામેવાનુકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજ સમઃ ।
નાશયામ્યાત્સમાવસ્થો જ્ઞાનદોષેત માશ્વતા ॥

અ ન ઉવાચ

૧૦. પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમ ભવાન્ ।
પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમનં વિમુખ ॥
૧૧. આહુસ્વામ્યવ્યઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તયા ।
અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ વ્રજોપિ મે ॥
૧૨. સર્વમેતદત મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।
ન હિ સે મગ્નવન્દ્યર્કિત વિરુદ્ધેવા ન દાનવાઃ ॥
૧૩. સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વૈત્ય ત્વ પુરુષોત્તમ ! ।
ભૂતમાવનં ભૂતેશ ! દેવદેવ ! જગત્પતે ! ॥

૧૪. વનતુમર્હેત્વશેષેણ દિવ્યા શાત્મિકિભૂતયઃ ।

યામિર્વિભૂતિભિર્લોકાનિર્માસ્ય વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥

૧૫. કથં વિદ્યામહં યોગિસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।

વેષુ વેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્તયોડસિઃ મગવન્ ! મયા ॥

૧૬. વિસ્તરેણાત્મનો યોગ વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેડમૃતમ્ ॥

અર્જુન, તુ મને પ્રિય છે, તારા હિતની ખાતર મારી શ્રેષ્ઠ વાત હું તને ફરી કહું છું, તે તું સાંભળ. આશ્રમમાંના દેવોને તેમ જ પૃથ્વી ઉપરના મોટા મોટા ઋષિઓને પણ મારી ઉત્પત્તિનો ખ્યાલ નથી કારણ કે તે બધા દેવોનો અને મહર્ષિઓનો ઉલ્લાસ જ હું છું. જે કોઈ મને આવી રીતે અન્યાયા, અનાદિ અને લોકમહેશ્વર તરીકે ઓળખે છે તેનો બધો મોહ દૂર થવાથી, માણસોમાં ફરેલો હોવા છતાં, તે બધાં પાપોથી મુક્ત થાય છે.

[ઈશ્વરવિષયક શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી માણસની વાસનાઓ શુદ્ધ થાય છે, અને વાસનાઓ શુદ્ધ થાય એટલે માણસને પાપ કરવું અશક્ય અને છે. પાપ કરવા વિષેની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓનો નિગ્રહ કરેલો જીવ વાત છે અને તે વૃત્તિને જ મૂળથી ઉમેડી નાંખવી અથવા બાળી નાંખવી એ જીવ વાત છે.

ઈશ્વર ને આપણાથી જિજ્ઞાસુ હોત, અને ઈશ્વર-વિષયક જ્ઞાન એટલે કોઈ બાહ્ય વસ્તુ વિષેની બહારથી મેળવેલી માહિતી છે એમ હોત, તો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સમજવાની સાથે જ માણસની પાપયુક્ત વાસનાઓ નષ્ટ થાય એ મુક્તિયુક્ત ન દેખાત; પણ પરેખર ઈશ્વર એટલે આપણે જ અંતર્યામી તત્ત્વ હોવાથી ઈશ્વરવિષયક જ્ઞાન થવું, એટલે પોતાનો મોહ નષ્ટ થઈ પોતાનું સ્વરૂપ મેળવવું, એવો અર્થ છે. “જ્ઞાતેવ જુ કૈવલ્યમ્” એમ બ્યારે કહેવામાં આવે છે

ત્યારે જ્ઞાનનો અર્થ બધો જ વ્યાપક હોય છે. નિત્ય બ-
વહારમાં આપણને મળતી માહિતી કે જીવનવિષયક
સિદ્ધાન્તોનું ગ્રહણ એટલે કંઈ જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન બધી
વૃત્તિઓમાં ફેરફાર કરી માણુમના સ્વરૂપમાં જ કાન્તિ
કરી નાંખે છે. જ્ઞાન એટલે સાક્ષારત્વ ભાવના અને
નવજીવન. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં કેવલપ્રાપ્તિને આડે
કશું જ રહેતું નથી. “જે આને જાણે છે, તે તે જ
જાને છે.” એ ઉપનિષદનું વાક્ય પણ એ જ અર્થ
સૂચવે છે.

આપણો જીવાત્મા એટલે સંકુચિતવાદી ધૈરાયેલો
પરમાત્મા જ છે. સંકુચિત જીવને જ વાસનાઓ ધેરી
શકે છે. જે વિશુ છે, જે પૂર્ણ છે, તે તૂટી હોવાનો જ,
અને તૂટેને કંઈ વાસના પાપ તરફ ધસડીને લઈ
જઈ શકે? ઈશ્વરનું જ્ઞાન થતું એટલે બધી જાનની
સંકુચિતતા નીકળી જતી.]

જૂતોના જે છુદા છુદા ભાવો છે તે મારામાંથી જ
ઉત્પન્ન થયેલા છે આ ભાવોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી
હેતું જોઈએ. આ ભાવો એટલે એક રીતે વિશ્રુ-
તિઓ જ છે. શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, અસમેહ (નિરાશિ),
ક્ષમા, સત્ય, સમદમ, સુખદુઃખ, ભય, અભય, ભય
અને અભય, સમાનતા, અદિસા, તુષ્ટિ, તપ, દાન,
પરશ અને અપરશ, એ બધા જૂતોના ભાવો મારા-
માંથી જ નીકળેલા છે.

[આ ભાવો એટલે શું તે અહીં સ્પષ્ટ થતું નથી.
આને જ કેમ પસંદ કર્યાં? આમાં જ બધાં તત્ત્વોનો
સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું કે શું? આ ભાવોમાં
દુઃખ, ભય અને અપરશ, પણ ગણાવ્યા છે. એમને
પણ જૂતોના ભાવ ગણવા કે શું?]

અહીં હવે વિશ્રુતિયોગનો પ્રારંભ થાય
છે. ઉપર આપેલા ભાવો અને નીચે આપેલી વિશ્રુતિ-
ઓ એક જ છે એમ કહી શકાય.

જેઓ પ્રભા છે તેઓ, હું આ આખા વિશ્વની
ઉત્પત્તિ છું એમ ઝોળખીને, અને મારામાંથી જ
આ બધું નીકળ્યું છે એમ જાણીને, ભક્તિયુક્ત
અંતઃકરણ વડે મને જાણે છે. પોતાનું ચિત્ત મારામાં

રોપીને, પોતાના પ્રાણ મારામાં મૂકીને, અસંપ્રસ-
એકપ્રીયને બોધ આપતા અને મારી કથા કરતા
સંતોષ પામે છે, અને રમમાણ થાય છે. એવા જે
નિત્યયુક્ત યોગીઓ, પરમ પ્રીતિ વડે મારી ભક્તિ
કરે છે તેમને હું છુદ્ધિયોગ આપું છું. તેની મદદ
વડે તેઓ મને આવીને મળે છે. એવા ભક્તો ઉપર
હવા કરી તેમના હૃદયમાં રહી તેમનું અગાનરૂપી
તમ તેજસ્વી દિવ્ય જ્ઞાન વડે હું નિષ્ઠ કરું છું.

[ખરા અનન્ય ભક્તને ઈશ્વર કદી ભોળિયો
કે અજ્ઞાની રાખતો નથી. માયાપ ઉપર, વરીયો
ઉપર, પતિ ઉપર, શુરુ ઉપર કે માલિક ઉપર આધાર
રાખીને તેમનું વચન પ્રમાણ માનીને સુખેથી રહેવાવાળાં
લોકીમાં, શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા અને સંતોષ જમે એટલો વધે
તોપણ જ્ઞાન વધશે જ એમ ખાતરીથી ન કહી શકાય,
પણ ઈશ્વરનિષ્ઠાની વાત જુદી છે. ઈશ્વર કાઈ એવો
બાહ્ય પુરુષ નથી કે જેના ઉપર નિષ્ઠા રાખવાથી
આપણા અંતરમાં કશું પરિવર્તન નહિ થાય. બાહ્ય
વ્યક્તિઓના હાથમાં આપણે આપણું સર્વસ્વ સોંપી
દઈએ તો સમર્પણશુદ્ધિ, એકાગ્રનિષ્ઠા અને અસંશય
એ શુણ્ય વધશે ખરા, પણ જેને આપણે સર્વસ્વ
અર્પણ કર્યું તે આપણને હાસ્યાયમ્ અને સમદમ
ઝોળખી જ શકશે એમ કહી શકાતું નથી. અને
પરાવધાનિતાનો કંઈકે દોષ તો આવવાનો સંભવ
ખરો જ. શુદ્ધિની પરાવધાનિતા તેમ જ નિર્ણયશક્તિ
અને સંશયશક્તિની પરાવધાનિતા કાઈ કાઈ વખત
પૂન જ ધાતક નીવડે છે, પણ ઈશ્વરનિષ્ઠા એ આત્મ-
નિષ્ઠાનું જ એક પાત્ર છે. ઈશ્વરને જુદો સમજી તેની
ઉપાસના કરવાથી કથા કથા દોષો આવે છે તે
ઉપનિષદમાં બતાવ્યું જ છે. યોડમાયસૌ પુરુષ સોહમસિઃ
આ ભાવનાથી જ ઈશ્વરભક્તિ કરવાની હોય
છે. આ અમેહ ભક્તિનું લક્ષણ શ્રી સંકરાચાર્યે
આ પ્રમાણે આપ્યું છે: સ્વસ્થહ્યાનુવાચન મન્વિનિત્યભિ-
મીયતે। એટલે ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી એટલે તેનું
સ્વરૂપ ઝોળખતું જ જોઈએ, અને તેનું સ્વરૂપ ઝોળખતું
એટલે પોતાનું બ્યક્તિત્વ અને દુનિયાનું વિશ્રુતિમત્ત્વ
એ જાતેનો સમન્વય કરવો. આ જ છુદ્ધિયોગ

ઈશ્વર તરફથી આપણને અચૂક મળે છે.

દેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વડે માણસની ચિત્તવૃત્તિમાં કેમ ફરક પડે એવો પ્રશ્ન કેટલાક પાશ્ચાત્ય ટીકાકારો કરે છે. તેમનું જ્ઞાનના ખરા સ્વરૂપ તરફ લક્ષ જ ગયેલું હોતું નથી.]

અર્જુને કહ્યું : હે ભગવાન, તમે પરબ્રહ્મ છો, સર્વ-શ્રેષ્ઠ ધામ છો, અત્યંત પવિત્ર છો, તમે શાશ્વત પુરુષ છો, અજન્મા, સર્વવ્યાપી, દેવોના દેવ આદિદેવ છો એમ દેવર્ષિ નારદ, અસિન, દેવક, વ્યાસ વગેરે બધા ઋષિઓએ તમારું વર્ણન કરેલું છે, અને તમે પણ તેમ જ કહો છો. હે કેશવ, તમે જે મને કહો છો તે બધું મને સાચું લાગે છે. તમારું સ્વરૂપ કેવું છે, કેટલા પ્રકારનું છે એ દેવોને કે દાનવોને પણ સમજાતું નથી. હે પુરુષોત્તમ, હે ભૂતભાવન, હે ભૂતેશ, હે દેવદેવ, હે જગત્પતે, તમે જ પોતાને યોગ્ય રીતે ઓળખી શકો છો. તમારી જે વિભૂતિઓ વડે તમે આ વિશ્વને વ્યાપી રહ્યા છો તે તમારી પોતાની દિવ્ય વિભૂતિઓ બધી મને એકવાર કહી દો. તમે યોગી છો, તમારું હમેશાં પરિચિત્ન કરતાં હું તમને યોગીને કૃત્રી રીતે ઓળખું અને તમારા કયા સ્વરૂપનું મારે ચિંતન કરવું તે મને કહો. પોતાનો યોગ અને પોતાની વિભૂતિઓ ફરી મને વિસ્તારથી કહો. તમારું તે અમૃતવચન સાંભળતાં મારી તૃપ્તિ જ થતી નથી.

• અધ્યાય ૩૦

વિભૂતિયોગ:

શ્રીમંત્રગવાનુ ડવાચ

૧. હન્ત ! તે કયયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।
પ્રાધાન્યતઃ કુરુપ્રેષ્ઠ ! નાસ્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥
૨. અહમાત્મા ગુણકેશ ! સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।
સર્માણામાદિરન્તત્થ મય્યં ચૈવાહમજુન ॥
૩. હિન્દ્રિયાગાં મનદ્વાસિમ્ ભૂતાંગમસિમ્ ચેતના ।
મય્યુઃ સર્વદેહસ્થાદમુદ્ગદ્ધથ ભવિષ્યતામ્ ॥
૪. પ્રજનદ્વાસિમ્ કન્દર્પઃ યમઃ સંયમતામહમ્ ।
અહમાદિથ મય્ય ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ ॥
૫. હિમાચ્ચઃ સ્વાયરાગાં સોતસામસિમ્ જાહ્વો ।
અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં સરસાનાસિમ્ સારાઃ ॥

૬. માસાનાં માર્ગદીપોઽહધૃતૃણાં કુકુમાકરઃ ।
પવનઃ પતતામસિમ્ જ્યોતિર્ષાં રવિરંદ્રામાન ॥
૭. અક્ષરાધામકારોઽસિમ્ દ્વન્દ્વઃ સમાસિકસ્ય ચ ।
વધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રનદતામહમ્ ॥
૮. વેદાનાં સામવેદોઽસિમ્ દેવાનામસિમ્ વાસવઃ ॥
બૃહત્તામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છન્દસામહમ્ ।
૯. યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસિમ્ મિતામસ્યેકમક્ષરમ્ ।
અહમેવાક્ષયઃ ક્રાલો ધાતાહ વિશ્વતોમુલઃ ॥
૧૦. શૂત છછમ્તામસિમ્ તેજસ્તેજસિનામહમ્ ।
જ્યોઽસિમ્ વ્યવસાયોઽસિમ્ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥
૧૧. પુરોધવાં ચ મુલ્યં માં વિદિધિ પાર્ય ! બૃહસ્પતિમ્ ।
મહર્ષીણાં મૃગુરહ દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ॥
૧૨. વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસિમ્ પાણ્ડવાનાં ધનંજયઃ ।
સુત્રીતામપ્યહ વ્યાસઃ કવીનામુચના કવિઃ ॥
૧૩. પ્રહ્લાદધ્વાસિમ્ દૈત્યાનાં રામઃ શાસ્ત્રમૃતામહમ્ ।
રુદ્રાણાં શંકરધ્વાસિમ્ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥
૧૪. સેનાવીનામહં સ્કન્દો વર્ણો યાદસામહમ્ ।
કીર્તિઃ શ્રીવાંકચ નારીણાં સ્તુતિર્મેધા ધૃતિઃ હમા ॥
૧૫. ડયૌઃશ્રવસમધ્વાનાં વિદિધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।
પેરાવતં ગજેન્દ્રાગાં ધેનુનામસિમ્ કામધુકુ ॥
૧૬. આયુષાનામહં વજ્રં મેઘઃ શિપ્તરિણામહમ્ ।
મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં ચૈતતેયથ પક્ષિણામ્ ॥
૧૭. દળ્લો દમયતામસિમ્ નીતિરસિમ્ જિળીપ્તામ્ ।
મૌનં ચૈવાસિમ્ શુદ્ધાનાં જ્ઞાન જ્ઞાનવતામહમ્ ॥
૧૮. યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનાં યજ્ઞં તદહમર્જુન ।
ન તદાસ્તિ વિના યસ્ત્યાનમયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥
૧૯. નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ ।
એ સુદેશતઃ પ્રોવતો વિભૂતેર્વિસ્તરો મયા ॥
૨૦. યદ્યદિભૂતિમત્સત્ત્વ ધીમદ્વૃજિતમેવ વા ।
તત્તદેવાવચચ્છ ત્વં મમ તેજોઽસતંભવમ્ ॥
૨૧. અથવા યદુનૈતેન કિં જ્ઞાનેન તવાર્જુન ।
વિષ્ટમ્યાહમિદં વૃદ્ધમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥
૨૨. એતાં વિભૂતિં યોગ ચ મમ યો વેત્તિ સત્ત્વતઃ ।
સોઽવિક્રમેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા : હે કુરુગ્રેષ્ઠ, આજ ત્યારે હવે હું તને મારી દિવ્ય વિભૂતિઓની કંઈકે કંઈકે આંખી

કરાણું બધી વિશ્વતિઓનો વિસ્તાર ક્યાં મુખી કરાય? તેને તો અંત જ નથી. પણ મુખ્ય મુખ્ય વિશ્વતિઓ ગણાવી જઈએ.

સર્વ ભૂતમાત્રોમાં વસતો આત્મા હું છું. આ સૃષ્ટિમાંના સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થોનો પ્રારંભ, મધ્ય અને અંત હું છું. ધ્વનિપ્રયોમાં હું મન છું અને ભૂત-માત્રની મેતના પણ હું જ છું. સર્વેશ્વ હરી હોનાર મુદ્ધ હું છું, અને પેદા થનાર વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ પણ હું જ છું. પ્રત્યેત્પત્તિ કરનાર કામદેવ હું છું, અને કામ વગેરે વિકારોનો સંપન્ન કરવાવાળો લોકોમાં હું યગ, (એટલે કે સત્ય, અહિમા, હિસત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ એ વ્રતસમુચ્ચય) છું. દેવકામાં જેટલાં ભૂતો છે તેમનો આદિ, મધ્ય અને અંત હું છું.

સ્થાવર પર્વતોમાં હું વિશાળ અને ઉગ્રમ હિમાલય છું, ન્યારે નદીઓમાં જલ્પકન્યા પવિત્ર ગંગા છું. બધાં વૃક્ષોમાં હું અશ્વત્થ વૃક્ષ છું, અને જળાશયોમાં સાગર છું. મહિનાઓમાં અમ્રદામણ એવો માર્ગશીર્ષ હું છું, અને ઋતુઓમાં ફૂલની બહાર હાઈ આવતો કુસુમાકર વસંત હું છું. વહેનારાઓમાં હું પવન છું, અને આકાશની જ્યોતિઓમાં તેજસ્વી કિરણવાળો સૂર્ય હું છું.

અક્ષરોમાં આદ્ય 'અ'કાર હું છું, અને ગુણોના સમાસોમાં સમાનતા બતાવતો દ્વંદ્વ સમાસ હું છું. સર્વ વિદ્યાઓમાં હું અધ્યાત્મવિદ્યા છું, અને તમામ વિદ્યાઓ શીખ્યા પછી તેમની અર્થો કરનારાઓમાં આદ્યતો વાર્તાવિવાદ પણ હું જ છું. તમામ વેદોમાં સામવેદ હું છું, અને દેવોમાં દેવરાજ ઇન્દ્ર હું છું. એ સામવેદમાં આવેલું બ્રહ્મત્સામ હું છું, અને છંદોમાં કેદાણુકારી ગાયત્રી છંદ હું છું અનેક પ્રકારના યજ્ઞોમાં હું જપથા છું, અને વાણીમાં હું એકાક્ષર પ્રણવચ્છદ છું.

અક્ષયકાલ પણ હું જ છું, અને વિશ્વતોમુખી ઉત્પત્તિ કરવાવાળો વિષાતા પણ હું છું.

કપટપદ્મ લોકોનો ભુખાર હું છું, અને તેજસ્વી લોકોનું તેજ પણ હું છું. હું જમ છું, બ્યવસાય ઉભમ હું છું, અને સત્વગાન માણસોનું સત્વ પણ હું છું.

પુરાણોમાં મુખ્ય એવો બહરપતિ હું છું એમ જાણ, અને મદર્ષિઓમાં ભુશ અને દેવર્ષિઓમાં મને નારદ જાણજો. અમારા વૃષ્ણ વંશમાં હું વાસુદેવ છું, અને પાંડવોમાં જે તું ધનંજય અર્જુન છે તે પણ હું જ છું. વિચારશીલ મુનિઓમાં હું વ્યાસ છું, અને ત્રિહોનોમાં ઉશના કવિ દૈત્યોમાં જન મન્મથ હું છું, અને શબ્દધારીઓમાં પરશુ-દળ-અથવા ધનુષ્યધારી ગમ હું છું. રુદ્રોમાં હું શંકર છું, અને સિદ્ધોમાં મહામુનિ કપિલ છું. સેનાપતિઓમાં હું હજીયારી કાતીક્ય રક્ષક છું, અને જગાશયોનો સ્વામી હું વરુણ છું. નારીવાચક વસ્ત્રોમાં હું કીર્તિ, શ્રી (લક્ષ્મી), વાણી, સ્મૃતિ, મેધા (સ્મરણશક્તિ), ધૃતિ (એકત ટકવાની શક્તિ) અને ક્ષમા છું. ધોડાઓમાં અમૃતની સાથે ઉત્પન્ન થયેલ હું ઉચ્ચૈશ્રવા છું, મન્નન્દ્રોમાં હું સ્મૈરાવત છું અને ગાયોમાં તો હું કામધેનુ છું.

આકુષ્ઠોમાં હું વજ્ર છું, અને તે જેમના ઉપર પડે તેવો પકાડ-પર્વતોમાં હું મેરુ છું. વન ષડ્યોમાં હું વનરાજ સિંહ છું, અને પક્ષીઓમાં હું ગરુડ છું.

દમન કરનાગઓએ ધારણ કરેલો દંડ હું છું અને વિજય મેળવવાની ધુવ્ઝા રાખનાર લોકોની નીતિ—કુનેહ પણ હું છું. યજ્ઞ વાતોમાંનું મૌન હું છું, અને ગાનીઓનું ગાન પણ હું છું. સર્વ જૂનમાવડ જે બીજ તે હું છું.

આ ચર ને અચર ભૂતમાત્રોમાં એવું કંઈ જ નથી કે જે મારા વગર હોઈ શકે.

મારી એ દિગ્ધ વિશ્વતિઓનો, જે અર્જુન, અંત જ નથી. મેં તો કેવળ નમુના તરીકે જ થોડાક વિસ્તાર કરી દીધો છે. આ દુનિયામાં જે જે કાંઈ ખાસિયનવાળું છે, તેજવાળું છે, સામર્થ્યવાળું છે, તે તે બધું મારા જ તેજના એક અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ તું જાણજો.

પણ આ બધું લાંબું લાંબું બજાવતો તારે શું કરવું છે? આ આખું વિશ્વ જ મારા એક અંશ વડે વ્યાપીને હું રહ્યો છું. મારી આ વિશ્વતિ અને મારો

આ અધ્યાત્મયોગ જેણે તત્ત્વતઃ ભણી લીધો તેને અવિચલ યોગ સિદ્ધ થયો, એમાં શંકા નથી.

અધ્યાય ૩૨ વિશ્વરૂપદર્શનયોગઃ

અર્જુન ઉવાચ

૧. મદનુષ્ઠાય પરમં શુદ્ધમધ્યાત્મસંલિહમ્ ।
યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોડય વિગતો મમ ॥
૨. મવાપ્યયૌ હિ મૂતાનાં શુભૌ વિસ્તરશો મયા ।
તત્તઃ કમલપત્રાક્ષ ! માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥
૩. ઇવમેતચયાત્ય ત્વમાત્માનં પરમેશ્વર ! ।
દ્રષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમેશ્વરં પુણ્યોત્તમ ! ॥
૪. મન્યસે યદિ તત્ત્વત્ત્વં મયા દ્રષ્ટુમિતિ પ્રભો ! ।
યોગેશ્વર ! તત્તો મે ત્વં દર્શયાત્માનમવ્યયમ્ ॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

૫. પદ્ય મે પાર્થ ! રૂપાણિ શતશોડશ સહસ્રશઃ ।
નહન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ નાનાવાર્ણાશ્ચીતીનિ ચ ॥
૬. દૈર્ઘ્યકસ્યં જગદ્દેવસં પદ્યાય સવરાચરમ્ ।
મમ દેહે ગુડાકેશ ! ચત્રાન્યદ્દ્રષ્ટુમિચ્છસિ ॥
૭. ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુમનૈવ સ્વચક્ષુષા ।
દિવ્યં દશમિ તે ચક્ષુઃ પદ્ય મે યોગનૈશ્વરમ્ ॥

સંજય ઉવાચ

૮. એકમુક્તા તત્તો રાજન્ ! મહાયોગેશ્વરો હરિઃ ।
દર્શયામાસ પાર્થાય પરમં રૂપમેશ્વરમ્ ॥
૯. ભનેકદિવ્યામરણં દિવ્યાનેકોયતાયુધમ્ ।
સર્વાધર્મયમ દેવમનન્ત વિશ્વતોમુલમ્ ॥
૧૦. દિવિઃ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેયુગપદુત્થિતા ।
યદિ માઃ સદ્ગો સ્વાસ્થાસત્ત્વસ્ય મહાત્મનઃ ॥
૧૧. તન્નૈકસ્યં જગદ્દેવસં, પ્રથિમન્તમનેકશા ।
અપર્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાણ્ડવસ્ત્થા ॥
૧૨. તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ઠો હૃદયોમા ધનંજયઃ ।
પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાઙ્ગલિરભાયત ॥

અર્જુન બોલ્યો:- ‘હે કમલપત્રાક્ષ, મારી ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ખાતર અધ્યાત્મ નામે ઝાળખાતું આ જે પરમશુદ્ધ જ્ઞાન તમે મને કર્યું તે સાંભળીને મારો મોહ દૂર થયો. ભૂતમાત્રોની ઉત્પત્તિ અને નાશ એ

પણ મેં તમારી પાસેથી સ્વિસ્તર સાંભળ્યાં. તમારું અવ્યય માહાત્મ્ય પણ સાંભળ્યું. તમે જે આ પોતાનું વર્ણન આપ્યું તે તદ્દન વાસ્તવિક છે. હવે હે પુરુષોત્તમ, તમારું આ સાંભળેલું સ્વરૂપ આંખો વડે પ્રત્યક્ષ જોવાની ઇચ્છા મને થઈ છે. તમારું એ રૂપ જોવું મારે માટે શક્ય છે એમ તમને લાગતું હોય (તમે યોગેશ્વર છો. તમારે માટે શું અશક્ય હોય ?) તો તમે મને પોતાનું અવ્યય સ્વરૂપ બતાવો.’

શ્રી ભગવાન બોલ્યા: ‘હે પાર્થ, મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપો જો. અનેક પ્રકારનાં, અનેક વર્ણ અને આકૃતિવાળાં, જોનાં વાણાં ખરું તો પહેલાં કહી જોવાં જ નથી એવાં મારાં દિવ્ય સ્વરૂપો તું જો. આ સચરાચર જગત સંપૂર્ણ રીતે એકત્રિત થયેલું મારા દેહમાં જોજો. અને ઉપરાંત તારે જે કંઈ જોવાની ઇચ્છા થાય તે પણ જોજો.

તારી આ સામાન્ય આંખો વડે તું મને જોઈ શકીશ નહિ. તેથી હું તને દિવ્ય દષ્ટિ આપું છું. તેની મદદ વડે મારો એશ્વરયોગ તું જોજો.’

સંજય બોલ્યા: ‘આવી રીતે વચન આપ્યા પછી તે મહા યોગેશ્વર હરિએ અર્જુનને પોતાનું પરમ એશ્વર રૂપ બતાવ્યું. જેણે અનેક દિવ્ય ધરેણી પહેર્યાં છે, અનેક દિવ્ય આયુધો ધારણ કર્યાં છે એવા બધી બાબતો જોનાર અને બધી રીતે આશ્ચર્યમય ભગવાનને અર્જુન જોયા. હજારો યુધ્ધની પ્રમા એકી સાથે આકાશનાં ઊભરાય તો તે વિરાટ મહાત્માના તેજની કાંઈક કદપના તને થશે. અનેક રીતે વિભાગાયેલું વિશ્વ અર્જુનને તે દેવદેવના શરીરમાં એકત્રિત થયેલું જોયું. તે જોતાં જ વિસ્મયથી ગભરાઈ ગયેલા અને રૂંધાં યશેલો ધનંજય અર્જુન હાથ જોડીને નમ્રતાથી નમસ્કારપૂર્વક સ્તવન કરવા લાગ્યો.

અધ્યાય ૩૨

વિશ્વરૂપસ્તયયોગઃ

અર્જુન ઉવાચ

૧. પદ્યામિ દેવોસ્ત્તર દેવ ! દેહે
સર્વસ્તથા ભૂતવિશેષપદ્માન્ ॥

- નાન્ત ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિ
પશ્યામિ વિદ્યેશ્વર ! વિશ્વરૂપ ! ॥
૨. કિરીટિજં ગદિનં ચક્રિણં ચ
તેજોગર્ણિ સર્વતો દીપ્તિમન્તમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિર્ણય સમન્તાદ્
દોષાનલર્કયુતિનપ્રમેયમ્ ॥
૩. ત્વમક્ષરં પરમ વેદિતય્ય
ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતયર્મગોષા
સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥
૪. અનાદિમધ્યાન્તમનન્તર્વોર્યમ્
અનન્તબાહુ શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહૃતાશ્વકવ્ર
સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥
૫. શાયાપૃથિવ્યોરિદમન્તરે હિ
વ્યાપ ત્વયૈકેન દિશશ્ચ તર્વાઃ ।
દૃષ્ટ્વાદ્મુત રૂપમુપ તવેદ
લોકત્રય પ્રવ્યથિત મહાભય ॥
૬. અમો હિ ત્વા ઇરુસ્યા વિશન્તિ
કેચિક્ષીતાઃ પ્રાજલ્યો ગુણન્તિ ।
સ્વસ્તોત્યુક્ત્વા મહર્ધિસિદ્ધસધાઃ
સ્તુવન્તિ ત્વા સ્તુતિભિઃ પુષ્કલ્યભિઃ ॥
૭. રૂપ મહત્ તે બહુતત્ત્વમેત
મહાબાહો ! બહુવાદ્ભૂતદમ્ ।
બહુદરં બહુદશ્કારાલ
દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રન્યથિતાસ્તપાહમ્ ॥
૮. નમઃસ્પૃશ દીપ્તમનેત્રવર્ણ
વ્યાજ્ઞાનન દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।
દૃષ્ટ્વા હિ ત્વા પ્રવ્યથિતાન્તરુભા
શ્ચિતિં ચ વિન્દામિ શમ ચ વિષ્ણો ॥
૯. વદ્ગ્રાકરાલનિ ચ તે મુક્તાનિ
દૃષ્ટ્વેવ કાલોનલસન્નિમાનિ ।
દિશો ન જામે ન લમે ચ શમે
પ્રસીદ દેવેશ ! જગન્નિવાસ ! ॥
૧૦. ધામો ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રઃ
સર્વે સર્વદેવાનિપાલસર્પઃ ।

- મીધ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ
સદ્વાસ્મરીયેરપિ યોધમુર્ધ્વૈઃ ॥
૧૧. યત્રગાણિ શે ત્વરમાણા વિશન્તિ
દંટ્રાકરાલનિ ભયાનકાનિ ।
કેચિદ્વિલક્ષ્યા દશનાન્તરેપુ
સદ્દયન્તે ચૂર્ણિતૈસ્તમાર્ગૈઃ ॥
૧૨. યથા નદીર્ગાં બહવોઽપ્યુલેગાઃ
સમુદ્રમેવાભિમુલા દ્રવન્તિ ।
તથા તપામો નરલોકશીરા
વિશન્તિ વન્ગાણ્યભિવિજ્વલન્તિ ॥
૧૩. યથા પ્રવીણ જ્વલન પતંગા
વિશન્તિ નાશાય સમૃદ્ધલેગાઃ ।
તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકા-
સ્તવાપિ ધવન્ગાણિ સમૃદ્ધલેગાઃ ॥
૧૪. લેલિહાસે પ્રસમાનઃ સમ્પત્તાશ્
લોકાન્તમપ્રાન્વદનૈર્જ્યલક્ષ્મિઃ ।
તેજોભિરાપૂર્ણ જગત્સમગ્રે
ભાસસ્ત્રલોપાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો ॥
૧૫. આઘ્યાહિ મે કો મશનુપ્રરુષો
તમોઽતુ તે દેવવર ! પ્રસીદ ।
વિદ્યતુમિદ્ધામિ ભવન્તમાય
ન હિ પ્રજાનામિ તત્ત્વ પ્રચરિમ્ ॥

શ્રીકૃષ્ણે દિવ્ય દષ્ટિ આપ્યા પછી વિશ્વરૂપ ભેદને અર્જુન ચિરિમિત યથો અને હાથ ભેદીને ભાષ્યો:-
‘હે અગવન, બધા દેવાને અને જૂનાવિશેષોના સમૂહને હું તમારામાં ભેડું છું. હે વિશ્વરૂપ વિશ્વેશ્વર, તમારો આદિ કયાં છે ? મધ્ય અને અંત કયાં છે ? એ કરું જ અને દેખાતું નથી હાથમાં શ્લેષ અને ચક્ર છે, માથા પર કિરીટ શોભે છે, એવા તેજસ્વી તમને હું એક મોટા તેભેરાસિ જેવો પેશું છું. મને ત્યાંથી ભેડાં એ પણ તમને જેના મુકેલ થયું છે. કારણ કે સગતેલા અગ્નિની જેવી કે સર્પ જેવી તમારી કીર્તિ છે. તેની કલ્પના જ થઈ શકતી નથી. તમે મહાબુવાને યોગ્ય એવા અવિનાશી પરમ અક્ષર છો. તમે આ વિશ્વનું પરમ નિધાન છો. તમે અગ્ન્ય છે. શાશ્વત ધર્મના સંચાલક અને રક્ષક છો. તમને હું સનાતન પુરુષની નમ ભેડું છું.

આદિ, મધ્ય અને અંત વગરના તમે અનંતવીર્ય છો. તમારા બાહુઓ પશુ અનંત છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર એ તમારી આંખો છે, સંગ્રેશ્વા અગ્નિ જેવું તમારું મુખ છે, પોતાના આ તેજ વડે તમે આખા વિશ્વને તપાવી રહ્યા છો. પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચેનું અંતરાળ અને આ બધી દિશાઓ તમે એકલાએ બાપી દીધી છે.

‘હે મહાત્મન, તમારું અદ્ભુત અને ઉગ્ર રૂપ જોઈને ત્રણે લોક ત્રાસી ગયા છે. આ લુઓ, દેવોના સમુદાય તમારામાં ઘૂસી રહ્યા છે. કેટલાક ભયભીન થઈને હાથ જોડી ઊભા છે અને મહર્ષિ સિદ્ધોનાં આ ટોળેટોળાં ‘કલ્યાણુ યાઓ, કલ્યાણુ યાઓ’ એવી ગજની કરીને અનેક જાતનાં રતોત્રો વડે તમને સતોષવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. હે મહાત્માહો, અનેક મોહાં અને આંખવાળું, અનેક હાથ, સાથળ અને પગવાળું, અનેક પેટવાળું અને અનેક ભરંકર દાદોવાળું તમારું આ વિશાળ રૂપ જોઈને આ બધા લોકો ખૂબ અસ્વસ્થ થયા છે, અને મારી પશુ તે જ દશા થઈ છે. આકાશને પહોંચવાવાળા, અનેક વર્ણોથી ચળકતાં તેજસ્વી અને વિશાળ નેત્રોવાળા, અને બધાને ગળી જવા માટે જાણે મોહું શંકુ છે એવા તમને જોઈને ગારા પેટમાં ગડગથક થાય છે. હું મારી જાતને સંભાળી શકતો નથી, હું ભયભીત થયો છું. મને કોઈપણ જાતની શાંતિ મળતી નથી. ભરંકર દાદોવાળાં અને કાલાગ્નિ જેવાં ભાનનક એવાં તમારાં મોહાં જોઈને મારું દિશાઓનું ભાન પશુ જતું રહેલું છે. સ્વપ્ન કે શાંતિ હવે રહ્યાં જ નથી. તેથી હે જર્માજવાસ દેવેશ, હવે તમે મારી પર પ્રસન્ન થાઓ. આ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો રાજાઓના સમૂહને સાથે લઈને તમારા વદનવિવરમાં ઘૂસી રહ્યા છે તે લુઓ. બીજા, દ્રોણ અને તે સૂતપુત્ર કૃષ્ણ આમારામાંના મુખ્ય મુખ્ય લડવૈયાઓને સાથે લઈને તમારી ભયાનક અને કંગાલ દાદોમાં ઘૂસી રહ્યા છે. કેટલાકનાં માથાં તમારા દાંતમાં ભરાઈને, ચલાઈને પિસાઈ જાય છે.

જેવી રીતે નદીના અનેકાનેક પ્રવાહ સમુદ્ર તરફ દોડીને તેને મળે છે તેવી જ રીતે આ નરસૈક્યનીર તમારા સંગ્રેશ્વા મોહામાં ઘૂસી રહ્યા છે. જેવી રીતે

પતંગિયાં પોતાનો નાશ વહોરી લેવા માટે સંગ્રેશ્વા અગ્નિ તરફ જોસમેર દોડ્યાં જાય છે તેવી રીતે આ બધા લોકો વધતા વેગથી તમારા મોહામાં પ્રવેશ કરે છે. ભડભડ બળતા પોતાનાં મુખ વડે આસપાસના બધા લોકોને, લુવનોને ખાઈ જતાં તમે પોતાની જીભ ચાટી રહ્યા છો. આ આખી દુનિયાને તમે તમારા તેજ વડે બારી નાખી છે. હે વિષ્ણુ, તમારી આ ઉગ્ર જ્વાળાઓ આખી દુનિયાને તપવી રહી છે. એવા તમે ઉગ્ર રૂપવાળા ક્રાણુ છો તે મને કહો. હે દેવ, હું તમને નમસ્કાર કરું છું. તમે મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. તમને આદેવને સમજવાની મારી ધન્ય છે. તમારી આ પ્રજ્વલિત મારા ધ્યાનમાં બિલકુલ આવતી નથી.

અધ્યાય ૩૩

કાલમટ્ટતિયોગઃ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

૧. કાલોડસિમ લોકસ્યદ્વરપ્રવૃદ્ધો
લોકાન્તમાદર્શમિદ પ્રવૃત્તઃ ।
શ્રુતેડપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે
યેડ્વરસિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥
૨. તસ્માત્ત્વમુત્તિપ્તિ ચત્તો લમલ્લ
જિત્વા શત્રૂન્ યુંક્ત્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।
મર્ચવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ
નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ! ॥
૩. દ્રોગ ચ ભોષં ચ જયદ્રથં ચ
કર્મ તથાન્યાનપિ યોધવીરતન્ ।
મયા હતાસ્ત્વ જહિ મા વ્યથિત્ર
યુષ્મસ્વ જેતાસિ રણે સપત્રાન્ ॥
સંજય ઉવાચ
૪. એતચ્છુત્વા વચન વૈરાવસ્ય
કૃતાકલિર્વેપમાનઃ કિરીટો ।
નમસ્ત્વા મૂય એવાદ કૃગ
સગદ્રં ભીતભીતઃ પ્રણમ્ય ॥

હે ઉગ્ર રૂપવાળા, તમે ક્રાણુ છો અને તમારી પ્રજ્વલિત શી છે એમ અભુને પૂછ્યું ત્યારે શ્રીભગવાન બોલ્યાઃ ‘આ લોકોને ક્ષય કરવા માટે તૈયાર થયેલો કાળ હું છું. આ બધા લોકોને લઈ જવા માટે હું અહીં

- નાન્ત ન મધ્ય ન પુનસ્તર્વાદિ
પદ્યામિ વિદ્યેશ્વર । વિદ્યમ્ ॥
૨. કિરીટિન ગદિન ચમિગ્ન ચ
તેજોર્ણિ સરેતો દીપ્તિમન્દમ્ ।
પદ્યામિ ત્વા હુર્નિરોક્ષ્ય સમન્તાદ્
દીપ્તાનલાર્ક્યુતિમપ્રમેયમ્ ॥
૩. ત્વમશુરં પતમ ચેદિતાય
ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધનમ્ ।
ત્વમન્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા
સનાતનસ્ય પુરુષો મતો મે ॥
૪. ધનાદિમધ્યાન્તમનન્તર્વાયમ્
ધનન્તવાહુ શશિર્વાયેનમ્ ।
પદ્યામિ ત્વા દીપ્તિનિશ્વસ્ય
સ્વતેનરા વિદ્યમિદ સ્તપન્તમ્ ॥
૫. વારાણ્શિચ્ચોરિદમન્તરં દિ
વ્યાસ ત્વયંકેલ દિવ્યથ પર્વાઃ ।
દૃષ્ટ્વાદ્ધુન રુપમુપ તવેર
લોકનય પ્રચ્ચથિત મહામન ॥
૬. ધર્મી હિ ત્વા શુરસથા વિરાન્તિ
કેચિદ્ગૌતાઃ પ્રાગ્ગચ્ચો ગૃણન્તિ ।
સ્વસ્તીત્પુન્ત્વા મહર્પિસિદ્ધસથાઃ
સુવન્તિ ત્વા સુવર્તિમ્ પુષ્કળાગિઃ ॥
૭. રૂપ મહત્ તે બહુવચ્ચનેત્ર
મહાવાહો ! બહુવાહુરૂપાદમ્ ।
બહુદરં બહુદશ્ચક્રાલ
દૃષ્ટ્વા લોકેત્ર પ્રચ્ચથિતસથાદમ્ ॥
૮. નમ સ્પૃશં દીપ્તમનેક્વર્ણ
વ્યાસતનિન દીપ્તવિશાલનેનમ્ ।
દૃષ્ટ્વા હિ ત્વા પ્રચ્ચથિતાન્તરુપ્તા
ધૃતિં ન વિન્દ્યામિ ધમ ચ વિજ્ઞો ॥
૯. વદ્યકરાણાનિ ચ તે મુજાનિ
દૃષ્ટ્વૈત કાલાનુલસક્તિનાનિ ।
દિશો ન જાને ન લહે ચ શર્ધ
પ્રસીદ દેવેશ ! જગન્નિવાસ ॥
૧૦. ધર્મી ચ ત્વા ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રઃ
સર્વે સર્વધર્માનિપાલસર્ધઃ ।

- મૌઘી દ્રોગઃ સુતપુત્રસ્થાગી
સહાસરીયૈરપિ ચોયમુર્ધ્વ ॥
૧૧. ધવનાગિ તે ત્વસ્માન્ના વિરાન્તિ
વદ્યકરાણાનિ મયાનકાનિ ।
કેચિદ્દિલ્લા દશનાન્તરેપુ
મંદસ્વતે ગુર્જિનીસ્તમાઘૈઃ ॥
૧૨. યથા નર્દાગા બશ્વોડમ્યુવેગઃ
સમુદયેનામિસુણા દ્રવન્તિ ।
તથા ત્વગામી નરલોકીશ
વિરાન્તિ વચનાપ્યભિવિજ્વલન્તિ ॥
૧૩. યથા પ્રવીણા ઝગલન પતંગા
વિરાન્તિ નાભાય સમુદયેગ ।
તથૈવ નાભાય વિરાન્તિ લોકા-
સ્તવાપિ ધવનાગિ સમુદયેગ ॥
૧૪. લેલિહાસે પ્રતમાનઃ રામકાલુ
લોનાસમપ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ભિઃ ।
તેજોભિશ્ચૂર્ણ જાતસમઘ્રં
ભાસસ્ત્રલોઘાઃ પ્રતપન્તિ વિજ્ઞો ॥
૧૫. આર્યાદિ મે કો મહાતુમરુણો
મમોડ્ગુ તે દેવર । પ્રસીદ ।
વિજ્ઞાતુમિદ્ધામિ મનન્તમાદ
ન હિ પ્રજાનામિ તથ પ્રજ્ઞતિમ્ ॥

શ્રીકૃષ્ણે દિવ્ય દષ્ટિ આપ્યા પછી વિશ્વરૂપ ભેદને અર્જુન વિસ્મિત થયો અને હાથ ભેડીને બોલ્યો- 'હે ભગવદ, બધા દેવોને અને ભૂતવિશેષોના સમૂહને હું તમારામાં ભેડું છું. હે વિશ્વરૂપ વિરજેશ્વર, તમારો આદિ કર્ણ છે કે મધ્ય અને અંત કર્ણ છે? એ કશું જ મને દેખાતું નથી. હાથમાં ગદા અને ચક્ર છે. માથા પર કિરોટ શોભે છે, એવા તેજસ્વી તમને હું એક મોટા તેજોરાશિ જેવો પેછું છું. મને તમારી ભેદ એ પછી તમને જેવા મુશ્કેલ થયું છે. કાચુ કે અગ્નેશ્વ આગની જેવી કે સૂર્ય જેવી તમારી કીર્તિ છે. તેની કેરપતા જ યદ્યદ્ ચક્રી નથી. તમે જાણવાને યોગ્ય એવા અવિનાશી પરમ અક્ષર છો. તમે આ વિશ્વનું પરમ નિધાન છો. તમે અગ્નિ છો. શાશ્વત ધર્મના સંચાલક અને રક્ષક છો. તમને હું સનાતન પુરુષની જેમ ભેડું છું.

તમને દોસ્ત સમજીને, હે કૃષ્ણ, હે યાદવ, હે સખા,
એવાં કંઈ ધરોળાનાં વચન કહ્યાં હોય અથવા તમારી
મહત્તા જાણ્યા વગર પ્રમાદને લીધે અથવા પ્રેમને
લીધે મેં જે કાંઈ કહ્યું હશે, મશ્કરી કરવા
ખાતર મેં તમારું અપમાન કર્યું હશે, પછી તે રમતી
વખતે કે પયારી પર સૂતાં કે જમતી વખતે
હો, એકાંતમાં હો કે ચાર માણસોની વચમાં હો, તે
બધી વાતો માટે હે અપ્રમેય હું તમારી ક્ષમા માગું છું
તમે અચરાચર વિશ્વના પિતા છો. તમે આ બધાંના
પૂજ્ય અને શ્રેષ્ઠ ગુરુ છો. તમારી સાથે જોતો રહી શકે
એવો કોઈ નથી. તો તમારાથી ચડી જાય એવો તો
ક્યાંથી જ હોય? આ ત્રણે લોકમાં તમારા પ્રભાવની જોડ
નથી, માટે તમને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરીને,
પૂજનીય એવા તમને ધૃત્વરત્ન, હું પ્રસન્ન થવાને વીનવું
છું. બાપ જેવી રીતે દીકરાને સાંખી લે છે; મિત્ર
જેમ મિત્રને સાંખી લે છે; અને પ્રેમી જેમ પ્રેમને
લીધે પ્રેમીજનોને સાંખી લે છે; તેવી રીતે તમે આ
મારી શરતાખી સાંખી લેજો. આ પહેલાં કદી
પણ ન જોયેલું તમારું રૂપ જોઈને મને આનંદ પણ
થાય છે અને ડરથી મારું મન ગભરાઈ પણ જાય છે.
માટે હે જગન્નિવાસ દેવેશ, પ્રસન્ન થઈને મને તમે
પોતાનું પહેવાનું જ રૂપ બતાવો. માથે કિરીટ, હાથમાં
ગદા ને ચક્ર એવા તમને હું જોવા ઇચ્છું છું. હે વિશ્વમૂર્તિ
સહસ્રબાહો, હવે તમારા ચાર હાથ જ રહેવા દેજો.
મારે તે જ રૂપ જોવું છે.

અધ્યાય ૩૫ દર્શનાધિકારયોગ:

શ્રીમદ્ગવાન્ ઉવાચ

૧. મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદ
રૂપ પર દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।
તેજોમય વિશ્વમનન્તમાયં
યન્ને ત્વદન્યેન ન દટ્પૂર્નમ્ ॥
૨. ન વેદયજ્ઞાપ્યયર્નેનં દાનેનઃ
ન ચ ક્રિયામિર્નં તપોમિહૃષ્ટૈઃ ।
ઈવંરૂપશકયઃ બહુ રુલોકે
દ્રષ્ટુ ત્વદન્યેન કુરુપ્રવીર । ॥

૩. મા તે વ્યાયા મા ચ વિમૂઢભાવો
દૃષ્ટ્વા રૂપ ધૌરમીહજ્ઞામેદમ્
વ્યપેતર્મઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વ
તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપદ્ય ॥
સંજયં ઉવાચ

૪. કલ્પર્જુન વાસુદેવસ્તથોક્ત્વા
સ્વક રૂપ દર્શયામાસ મ્હયઃ ।
આશ્વાસયામાસ ચ મીતમેર્નં
મૂલ્યા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ॥
અર્જુન ઉવાચ

૫. દૃષ્ટ્વેદં માતુર રૂપ તપ સૌમ્યં જનાર્દન ! ।
ઈદાનીમસ્મિ સત્તત્ સચેતાઃ પ્રજ્ઞતિં ગતઃ ॥

શ્રીમદ્ગવાન્ ઉવાચ

૬. સુદુર્દર્શિદ રૂપ દૃષ્ટ્વાનસિ ચન્નમ્ ।
દેવા અપ્યસ્ય હપસ્ય ગિત્ય દર્શનકાક્ષિણઃ ॥
૭. નાહ વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।
શન્ય એવંવિષ્ણો દ્રષ્ટુ દૃષ્ટ્વાનસિ મા યથા ॥
૮. મનસ્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ બહુભેવવિધોર્જુન ! ।
જ્ઞાતુ દ્રષ્ટુ ચ તત્ત્વેન પ્રવેદ્યુષ્ઠ પરતપ ! ॥
૯. મત્કર્મજ્ઞાનત્વરમો મદ્ભક્તઃ સર્ગર્જિતઃ ।
નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ! ॥
શ્રી હમ્ગવાન્ બોલ્યાઃ ‘ હે અર્જુન, મેં આજે
પ્રસન્ન થઈને મારું તેજોમય, વિશ્વબાધી, અનંત અને
આદ્ય એવું રૂપ આત્મયોગના સામર્થ્ય વડે તને
બતાવ્યું તે તારા સિવાય બીજા કોઈએ જોયું
ન હતું. તેં જે જોયું તે મારું રૂપ, હે કુરુપ્રવીર,
વેદ, યજ્ઞ, અધ્યયન, ક્રિયાકાર્ય અને ઉગ્ર તપના સાધન
વડે કોઈ પણ માણસને દેખાવું શક્ય નથી. હવે તું
હું ખી ન થતો. મારું આ ધૌર રૂપ જોઈને કરીશ
નહિ, લાપ મૂઢીને પ્રસન્ન થઈને મારું હમેશનું રૂપ
કરી જોજો ! !’

સંજય બોલ્યાઃ ‘ વાસુદેવે આમ કહીને અર્જુનને
પોતાનું હમેશનું રૂપ બતાવ્યું અને મહારાણેલા
અર્જુનને આવી રીતે સૌમ્ય રૂપ ધારણ કરીને તેમણે
હિંમત આપી.’

ત્યારે અર્જુન બોલ્યો ‘ હે જનાર્દન, તમારું
આ સૌમ્ય માતૃપી રૂપ જોઈને હવે હું કેટલો આનંદી

છું. મારો જીવ હોં પડ્યો છે અને બધું સૂઝવા લાગ્યું છે."

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા: 'તે' મારું જે રૂપ જોયું તે જોવું સહેલું નથી. મોટા મોટા દેવો પણ એ રૂપ દેખાય એટલા માટે આશા રાખીને બેસા હોય છે. તે જોવા રૂપમાં મને જોયો તેવા રૂપમાં જોવો, વેદ, તપ, દાન અને યજ્ઞયાગની મદદ વડે પણ શક્ય નથી. કેવળ અનન્ય ભક્તિવડે જ મને આવી રીતે તત્ત્વતા: જાણવો, જોવો કે મારામાં પ્રવેશ કરવો શક્ય છે. કારણ હું પરતપ, પાંડવ, મને સર્વશ્રેષ્ઠ સમજીને નિત્ય મારી ભક્તિ કરીને જે મારી ખાતર કર્મ કરે છે અને બધી જાતની આસક્તિ તજીને શૂન્યમાન વિશે નિર્વેર અને છે તેજ મને આવીને મળે છે.

[પણા ચિત્રકારો વિશ્વરૂપદર્શનનું ચિત્ર ચીતરે છે; કાઈ જગ્યાએ અર્જુનને ગણીવરની જેમ એકદમ નાનકડો જોયો રાખી તેની સામે ધણા પગ, ધણા હાથ, ધણું હથિયારો અને ધણું માથાવાળો એક વિશાળ પુરુષ ચીતરી ખતાવે છે; પણ આ ચિત્રકારો

'બહુ ઉદર' ખતાવી શકતા નથી, અને તે ધણી છાતીઓ અને ધણાં પેટ ખતાવવામાં આવે તો, તે એ લશ્કર જ 'ભિક્ષુ' છે એવો ભાસ થાય. એક ચિત્રકારે છૂટા છૂટાં હાથ, પગ, મોઢાં, જીભો, આંખો, શરીર વગેરેનો ભગ્નો એકઠો દર્શો હોય એવું ચિત્ર ચીતર્યું છે, તે ઉપરથી એવી કદપના થાય છે કે જ્યાં વધારેમાં વધારે કાપાકાપી થઈ છે એવો કાઈ રણયુદ્ધિનો આ ભાગ છે

આ વાત સાચી છે કે જે વસ્તુઓ નરી અંધિરે દેખાતી નથી અને વાણી વડે બ્યક્ત થઈ શકતી નથી એવી વસ્તુઓ આકૃતિ અને રંગની મદદથી બ્યક્ત કે સૂચિત કરવી એ કલાકારનું કામ છે. પણ જ્યાં ભગવાન પોતે જ કહે છે કે, વેદ, યજ્ઞ, દાન વગેરે કરાથી જ મારું રૂપ દેખાવું શક્ય નથી ત્યાં કલાનાં સાધનો વડે 'વિશ્વરૂપ'નાં દર્શન કરાવી સકાય એવી આશા કલાકાર રાખે તે બ્યર્થ જ છે. વિશ્વરૂપ દર્શનનું જે વર્ણન શ્રી બાસે ભગવાનને મોઢે કર્યું છે તે પણ અપૂરું છે. એટલા ખાતર કલાકારોએ વિશ્વરૂપ દર્શનનું ચિત્ર ચીતરવાનો મોહ જ તજી દેવો એ સારું, કારણ કે તે કલાનો વિષય જ નથી.]

ઐલાહવી

શ્રી. 'ધ્રુમકેતુ'ની નવી
નવલકથા
પ્રગટ થઈ છે.

૪૦૦ પૃષ્ઠ : પાકું પૃષ્ઠ : સુંદર રૂપરંગ : અઢી રૂપિયા
ગૂર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરોડ : અમદાવાદ
અમારા કાર્યાલયથી પણ મળશે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : યો. બો. નં. ૩૩ : અમદાવાદ

વા. છ ર ડાં

શ્રી. ભગવત્ રામચન્દ્ર ભટ્ટ. બી. એ. એસ. ટી. સી.

૧

ગૌચરમાંથી ધાન ચરી ધણ પાછું ફર્યું હતું. રખેાપાએ ઘેરઘેર ફરી દોર-સોંપણી કરી હતી. ધણા-ખરાનાં દોર ખીલે બંધાઈ ગયાં હતાં. ગામને સીમાડે સંખ્યા ઊતરી હતી. શિવાલયમાં સાય-આરતી હજી પૂરી થે થઈ ન હતી તેવામાં ગામના ભંગડાએ યાળા ફરી સાદ પાડ્યો:

“એ...એ...ડખ્યામાં પૂરેલાં એ વાછરડાંને કોઈ આઠ દન થયા માલક મળતો નથી. ચોરે તેની હરાજ થવાની છે. જેણે ખોલવાની મરજી હોય તેણે હમણાં ચોરે ભેળાં થવું. હરાજ-કારકુન આવેલા છે રે...એ....”

ટિપૂડિયાં છોકરાઓએ ઓ...હો...હોતી ખૂમ સાથે ભંગડાના સાદને સત્કથેા. એ પળમાં ભેગા મળેલા પાંચપચીસ યુવાનો તેમ જ છુટ્ટાઓ વિખેરાયા. રેટલા ધક્કી બહાર દોડી આવેલી ગ્રામસુંદરીઓ બળતો રેટલો ઉચલાવવા દોડી. તેવામાં એક જજી ગ્રામપંચાયતના ઝાંખા દીવા નીચેથી ગસાર થતાં બગડ્યો:

“ભોગ લાગ્યા આ ગામના.”

તેને પગલે પગલે આવનારે પાછળથી ઓચિંતો પ્રશ્ન છડ્યો:

“કેમ પટેલ, આવું બોલો છ ?”

“શું કરે તિયારે ભાઈ, અણુસમજીના હાથમાં પટલઈ આવી-છ તે !”

“હા, ખરોખર છે. જે વારથી પટલઈનું પતાકડું મળ્યું છે તે વારથી કોઈનાં દોર ડખ્યામાં પૂરે છે તે કોઈના ઉકડા ઉપડાવે છે, કોઈના ખીલા ઉખડાવે છે ને કોઈની વાડ તોડાવે છે.”

“કુદિ દોરતો નિસાસો લાગશે ને, તો નખખોદ નીકળી જશે.”

“ના પણ, હવે સીમ ભેળાવા આવી. હવે દોર ની ચરશે તિયારે ચરશે કિયારે ?”

“અરે વાતનો છાલ મેલો ને. એનાં જ દોર લોકનાં ખેતરે ખેતરે રવડે છે. મારી દૂધીના વેલામાં ય પેડાં તે બેસુમાર વેલા તોડી નાંખ્યા.”

“તિયારે તમે કેમ ડખ્યામાં ન પૂચો ?”

“શું કરીએ, મકાદમનાં દોર કંઈ પુરાય છે ? કોદિં એવી દાવે સોગડી મારે !”

“વારુ, પણ આ સાદ શેનો પડ્યોતો, ભાઈ ?”

“કોઈ એ વહેરાં ડખ્યામાં આજ સાત દિંથી પુરાયાં છે. તે કોનાં છે તે કંઈ માલમ નથી. કોઈ માલિક મળતો નથી. આ ગામનાં દેખાતાં નથી. રાજનાં હોય એમ લાગે છે. તિયાં પણ પટેલે ખખર પુગાડી પણ હજી કોઈ તેનો ધણી જ નીકળતો નથી.”

“તમે દેખ્યાં છ, પટલ ?”

“દેખ્યાં તો છે, ફપલાં છે, નખલાખાજ છે. લાંબી પૂંછડી, વાંકડિયાળ કીંગડો ને નાની પૂધવાળાં છે”

“તો ચાલો વળી, વિચાર થાય તો હોડ બકીયું.”

“નારે ભાઈ, જાણીજૂઠને ઊંડા પાણીમાં ઊતરવાની શી જરૂર ?”

“ચાલો તો ખરા, ચોરે ચાલો.”

“લો આ ઉકાભઈ આવ્યા, તે તમારો સંગાથ કરશે; કેમ ઉકાપટેલ, ચોરે નથી આવવું ?”

“ના ભાઈ, આ નશ્વુ તમારો સંગાથ કરશે, મારે તો ખળાએ સવા જવું છે.” એમ કહેતાકેને ઉકાપટેલ ત્રિપૂટા પડ્યા.

૨

જોતજોતાંમાં ચોરા આગળ ૫૮-૬૦ માણસોનું એક મોટું ટોળું જમા થઈ ગયું. બહાર આજી ઝાંખી ચાંદનીમાં મુડદાલ વાછરડાંની બોડી ખીલે બાંધી હતી. કુર્ચળ કાવવાળાં વાછરડાંને લોકો

નીરખી નીરખી મોઢું સુગાવતાં, મોં મચકાડતાં હતાં. રાતે પછુ મચ્છરો અણુઅણુ કરતા હતા તેને પૂછ્યા વતી ઉઘાડવાની તે યુવાન વાહરડાંઓમાં હાથ કે હોંશ હતી નહિ. એક અઠવાડિયું થવાં તેમને ડબ્બામાં સૂકું કાસ પછુ પૂરતું ખાવા મળ્યું નહિ હોય તે પેટમાં મોટા ખાડા પડી ગયેલા હતા. મરણની હેઠલી ધડીઓ ગળુતાં, ધૂળથી ખરડાયેલાં આ વાહરડાંઓના દીધાર દેખીને જે જે લોકો હોંશથી ટોળામાં ધકામુકી કરતાં ઘાબડ થતાં હતાં તે તેટલાં જ નિરાશ થઈ દૂર હટી જતાં. મહે મહે ટોળું વળી વાતો કરતાં. નવાં ભળનાર તેમાં પોતાની ટાપસી પૂરતાં. એવાં જમા થયેલાંમાંથી એક વળુ ખોલ્યો :

“એમાં બળુ” હ શું ?”

“ભઈજી, વહેરાં તો જુવાન દેખું. ફરક માતર એટલો જ કે અચારાં જુએ અધમૂઆં થે આં છ”

“તો બોલ ભઈ, આપણી તો દિમત નથી થતી.”
જોત્તે ખોલ્યો, “પટલ, નસીનનાં બળિયાં દરી તો જ આ વહેરાં કોઈ તો દિ’ વાળે એવાં છ.”

જોયો : “નહિ તો ?”

“નહિ તો શું ? એટલા પેસા નાહી બેસવા-
તું, ખસ.”

“આટલા સાડુ આ કારકુન સાહેબ બધાને ભેમાં
કરે છ ? મરકરી કહી નહિ તો ખીનું શું ?”

“ગરીબ ખેડૂતો પાસેથી કોઈ બી બહાને જેટલું
નિચોવાય એટલું નિચોવા લેવા સિવાય બીનું શું
સરકારી નોકરોને આવડે છ ?”

“અ હા હા ! મુદ્દાની કરી !” બધાનાં મુખમાંથી
હાસ્ય વેરાઈ પડ્યું.

એવામાં કરસન નામનો બોબાભાણો સારો
ખેડૂન વાહરડાંઓનું નિરીક્ષણ કરી નવાં એવી જમા
થઈ હતી ત્યાં વચમાં ઘૂસી બોલી બેઠો :

“માનો ન માનો, પછુ વાહરડાં પ્રભુ લેખે છે તો
જાતવાન.”

“કેમ, બોલવા વિચાર રાખે કે શું ? તારા મોં
પર બહુ ઉમંગ દેખું ને !”

“એ તો દીક છે રામુલાકા, તમે કે’તા તો

તો બોલું, વળી જોખમનાં કામ છે.”

“મારે કંઈ લેવાદેવા નહિ. નકામો મને વચ્ચે
સ ડોવતો નહિ. ગઠિ ફિટિયાં હોય તો બોલી નાંખ,
સદાનો ખેત્ર છે.”

“માવજતથી બેકાં થાસે એમ લાગે છ કે
નહિ ?”

“માવજત ને ચાકરીથી રૂક્યા ભગવાન પછુ
પમાય. ગાઉ દમડીઓ બંદુ ફૂંદાફૂંદ કરતી હોય તો
નાખી જો નમીમનો પાસો. શે’રામાં કોટરી શે’ધિયાઓ
લગાવે છ તીમ ખેડૂતની આ લોટરી.”

કરસનનું મન પલળ્યું. લોધા વાતો કરતાં એને
ભાસા કરતાં હતાં. મરકરીમાં ખરીદ કરવા ઉરકેરતાં
હતાં એ સ્પષ્ટપણે જાણતો હોવા છતાં તેણે મનમાં જે
નિશ્ચય કરેલો તે પ્રકટ કરતાં બોલ્યો :

“દરી, પરભુની જેવી મરજી. બીચારાં આ મૂંઝાં
પ્રાણીને પહેલાં ખરીદી કરીને આ ત્રાસમાંથી તો
જ્યાતું. કોઈ ખરીદી નહિ કરશે તો આ ફાં વહેરાં
ખાસડે માર્યાં જશે ને આખા ગામને આ બેજીવોની
હત્યા લાગશે.”

“જોરે કરસન, પછાથી બધાને દોષ દેવા ન
આવીશ, તું બળિયો હઈશ તો લાભીશ.”

“ખડું કહો છ મારી ચાકરી કરાવવા કે કરતા,
મારા ધરનાં અંજળપાણી એના કર્મે લખાવાં ફરી
તો જીવશે.”

“તો બોલી નાંખ. અમારી સંમુખ શું બકબક
કરે છ. મનમાં દહુ ટ્યુપટ્યુ હોય તે કાઢી નાંખ ને
હેંક ઝટ કારકુન પાસે.” એકે એનું કાંડું પકડી
ચોગલે ધર્મયોગે ચડાવ્યો.

“પછુ જોતે બાપુ, તમે કોઈ મમતે ચઢી
લાવ ન અમારો.”

“ચઢી જાય બોલવા નવશે એ’ છે ? તારો
ફરિજ ?” એક જણ મનમાં ગળુમથ્યો.

“કારકુન સા’બ, દગજી બોલાવો. ફટકી વાર
છે ? ગામજરમાંથી કોઈ માડીગયો ન નીકળે એમ
તે હોય ? ઝટ કરો, જલદી કરો સાહેબ.”

“ના કોઈ, મારે નહ’ હોય બકરી.” કરસન
નાહિંચત બની પાછો ફરક્યો.

“હવે ના પાડો તે ચાલશે! તું નહિ જોલે તો જોલશે? કાણ?”

કરસનની સહેજ નામરજી છતાં એને કારકુન પાસે ધસડયો. હરાજમાં કાઈ જોલનાર ન હોવાથી આ સિકાર ઠીક હાથ આવ્યો છે કે આવશે જાણી ચતુર કારકુને ઝટપટ સાદું ગોઠવી દીધું. જન્ને વાહરડાંની ખરીદ રૂકત વીસ રૂપિયામાં થઈ ગઈ. અંગૂઠાનિશાન લેવાઈ ગયાં ને કારકુને છુટકારાનો દમ બોધે.

કરસને અઠોડાના દોર દીધા ક્યાં. વાહરડાંની ખૂંધ પંપાળી મગતરીઓ ઉરાડી મૂકી. પ્રેમાળ હાથ ફેરવી મુખે ડચકારી જોલાવતો ઉઠાડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો. મરવા પડેલાં વાહરડાંઓ જાણે છેવટનું બળ એકઠું કરી ઊઠવા ગયાં પણ ગરબીડિયું ખાઈ પછાઈ પડ્યાં-જીભવા તાકાત હોય તો ને? કરસને લીધું કુંભર ઘાસ ને નિર્મળ જળ લાવી ધ્યાં. ધણી દિનનાં બૂખ્યાં વાહરડાં ઘોડામાં જ તૃપ્તિ પામી ડોક ભેંચી કરી ખેળેખેળે ભીમાં થયાં. કરસને આગળથી નાથ પકડી ખેંચી અતે તેના ઊંચા મોઢાંએ પાછળથી ધક્કા લગાવી એને દોરી લઈ જવા ચાંડ્યાં.

લોકો ખરીદનારને ખેવફૂફ, કમચક્રપ, હેથાફૂટો વગેરે ચબ્દોથી નવાજતાં ને મીઠી ઠેકડી કરતાં પાછળ લાગ્યાં ને પોતપોતાનું ધર આવતાં એકબીજાને “શમ, શમ લયા!” કહી પેસી જતાં હતાં.

૩

જાતી ને નવી રેવા-બખે નદીઓનાં તીર વહે એવી દેવતાઈ ભૂમિ વચ્ચે કાસિયા ગામ વધુ છે. ત્યાં માછીઓની વસ્તી વિશેષ છે. ભાંગડોના ધધો ત્વજ તેમના આપદાદાઓના સમયથી તેઓ ખેતીના ધધે વળગ્યા હોવાથી ધરખાર જમીનખાતીરવાળા થઈ ગયા છે. માછી ઉપરાંત ભોલ-કાળીની વસ્તી પણ ઠીક પ્રમાણમાં છે. સહેરના રોકસાદુકાર ત્યાંની જમીનના મોટા ભાગના માલિકો છે. તેમની ખેતી માછીઓ ઉપરાંત બીલ-કાળીઓ પણ કરે છે, એવા એ ગામને ચોરે બધા સેગમેગ બેસા મળી ગામ-ગપાટા દાંકના હશે તે વખતે બગદિવાઓની વાત

મંડાણી. કાઈ ઉકાના બગદિની જોડના વખાણ કરતું તો કાઈ કાળાનાં વાહરડાંને બીંધું પદ આપતું, એમ તો ધરધરના બગદિની વાત છણાઈ રહી હતી. તેવામાં એક જણે ટીબરુના પાનમાં તંબાકુ ભરતાં કહ્યું :

“બધાની વાત તો ઠીક, પણ પેલા નગીનરીડના વરતણિયા કરસનનાં નવાં વહેરાંની જોડ આગળ ગામતળના બળદો ફેડ છે.”

“અરે, પેલાં મુકદ્દાલ હરાજમાંથી ખરીદી આવેલાં તે? એમાં તે શું બળ્યું છે?”

“હા હા, તે તે. પણ હવે તે પહેલાંનાં વાહરડાં નથી રહ્યાં. ધડીપળ દાણાને ઘાસની ગમાણ આગળથી વિખૂટાં કરે તો એનો બાપ મરે. એનો દીકરો રોજરોજ નાગરવેલ જેવું લીલુકું ઘાસ તીરે, કોત આપનાર ભાતભાતના દાણા ને જોળ ખવરાવે-મેથી સુદાં. હવે તો તેમનામાં જીવારના દાણામાં દૂધ ભરાય એમ વાહરડાંમાં પણ કુમળાં ડુંડાં ચાવી જીવાતી ફૂટવા લાગી છે. લૂસી ટાંગમાં બેઠિયું વજન ઝીલવા જેની તાકાત આવી છે. ગતિ શું રૂપાળી! પેટનું પાણી લગીરે ન હાલે એવી મંથર ગતિ.”

“મારું જાણ્યું એના વાગ પાસે છે. મેં જીભા રહી એક દિ’ જોયું તું તો તેમના ચપકા જેવા કાન વીંઝતાં વાગેળનાં વાગેળનાં કંઈ મસ્તી પર-ચડ્યાં. એકબીજાનાં શીંગડાં ભેરવી અરસપરસ ઝેલ કરી રહ્યાં હતાં. કા દિ’ હજાડે એનો મોતિયો પોદ પોદ કરતો વાહરડાંને પાણી પાવા લઈ આવે તો ધરાઈ પાડી પી રહ્યા પછી કંઈ ચારે પગે જાછળી નાચે-જાણે મદાદેવળી નંદી.”

“એ તો બધા ચાકરીના પરતાપ.”

“ચાકરી શું, પૂજા? એને તિલાં ચાકરી કરવાવાળું કાણ? એની ધરવાળી સમસાન ભેગી પડે છે.”

“પણ એ કેવો બેડો છે! દોર જોડે દોર બન્યો છે.”

“પણ, હવે રૂંદાસ લગાવે છે તે સાંભળી!”

“શી?”

“કે વાહરડાંને પગલે એને ત્યાં દાંડ્યાં કુસ્તી કરતાં દનાં ને દાણો દાને ભાંગવા અત સરખું ન હતું, તે આજે એને ત્યાં દાળી રોટલા ને મીઠા દમરો ખાય છે.”

“ને વળી હાકે રાખે છે આ સાલ બળદિવાને ખૂમ અવગ યું હવે સાંચરે નેડી એમનું તેલ નિચોતુ છે.”

‘લો થિયુ ને! અક્કરગીને પનારે પડ્યા છે તે કસાઈની ગળ સાગશે” ગામપોતેત ગરજ બિડ્યા તેઓ મોઠા ધગના હતા, ને મોઠાઈમાં હોતા સર્વ યુલુ તેમનામા પલુ હતા તેમની આગળ પાછળ ગામડિયાઓનું ઝુંડ વેટળાયેનું રહેતું નટ્ટકે પલુ લોકો તેમનો આદર મરતા એમના મુખમાંથી વાગધારા વટ્ટટી જ રહેતી

“અવકાવશે ને કામ લેશે એટલના હાથપગ બળદિવા દવણુ ખૂમ પનોટે ડ રાતે બિતે પાણીએ પગ પખાળી માલીસ કરે ડ

‘એમ છે નો આજે એની વાત એ વસસાયે માગ હાથમાંથી કયા ચસકવાનો છે?’ ગામપોતેત મક્કમતા દર્શાવી

‘કેમ વારુ?’

‘વાઝણી રાંઠનાએ મારા રૂ ૨૦ કાઢ્યા છે તે દિવસે હરાજીમા બોલતા બોલી જવાયુ પલુ પૈસા લાવે કયા બાપના? મે વર્ષ થયા હજી પૂરા નથી કરી એ! આ સાલ કંઈ નવી પાકેયુ આવતી સાલ આપીશ આ સાલ આવી તિયારે બીજી સાનનો વાપ્દો કરે છે હું ત કયા લગી નખાયુ? મારે દીકરા-દીકરી છે કે નહિ?’

આટલા વ સો થયા સામમા આ ચો છ પલુ કોઈની ફૂરી બલમ સરખો ધાલી નથી. આમ ચોખ્ખી દાનતનો છે, પટેન!’

‘કયા લગી બેસી રે’, કયા બેનમનેડીના પૈસા હતા તે બખે વરસ ધાલી મેને? કેમ કંઈ બોલતા નથી?’

“બરાબર છે પલ્લ!” એના ચાંતિયાએ ટકા આપતા બળતામા લી હોમાયુ

૧ ૪

શ્રાવણના સરવડા વરસી મયા હતા આપાદ ધૂણી મયા બાદ બિંમમાંથી સાપ સગીકી છાજ લપકારે તેમ વીજળી ઝંઝૂકતી હતી સાતસાત થર

બાઝી કાળા ધોર વાગાં આસમા માથી નીતરી થઇ દનાં નર્મદા મન્ને મઠિ વહેતી હતી નાંગો ને ખાડીઓમા પલુ બેનમ બિંમરાયુ હતુ નર્મદાની ખાડીને પેલે પાર કસનના પસાવતાનું બેનગ આરેડું હતું તેમાં તે વાહરડા માટે દાતરકું લઈ ધાસ કાસ્ય માટે ગયેલો ચોડીવાગમાં પોટલી ધાસ ફાંમી ખાડી ઓળગ્યાએ પાણીમા પડ્યો આવા પૂર તો એલે કેટલાંય બનરી નાખ્યા હતા એટલે ખાડીનું વહેણ નર્મદાની રેત તેને વિસાતમાં ન હતા કાથીની રૂદ જેવી માસન જુગથી પાણીમા કાતરડ પાડેના પાગો મધ્ય વહેણમા તે પહોંચ્યો દરી તેવામાં તે બમ વચ્ચે આવી ગયો તેણે ધૂમરી ખાધી તાણું કંઈ નેર! એનું લોહાના રૂલ જેવુ રાગીર પથ્થ તે દિસે તેના વેગને રોકવા અથકત નીવડ્યુ કરસને નેર તો ખૂમ કંઈ પથ્થ તે બિંડ પાણીમા કચમ બિતરેલો ન હાથ તેમ તેના માથા પરના લફરતા વાળ દખાવા દૂર કઠિ હોડીની વાટ જોતા ધાસની પોગતીઓ લઈ બેઠેલા જૂમ પાડી બિડ્યા, પલુ કોઈની તામત આ વહેણમાં પડવાની હતી નહિ

તેવામાં એક ગ્રામ-બાએ પોતાની કારી ચમકદાર રમીલી ચોદણી કાઢી પાણીમા નાખી પકડ પકડ થઈ રહ્યુ પાણીમા આ અવાજનો પડ્યો રયો ફૂગતા કરસને હાથ લખા ચો તેવો તેના હાથમા છેડો પકડયો

‘જોજો, ચપરાંને પકડ્યો હા?’ કાઢા પરના મેચાર જથ્થે વઢાણને દોગડા વડે કાઠે બે ચે તેમ તેને બેચી કાઢ્યો કરસનને બિંધો રાગી પાણી માલુ

‘થુ યેનગ લાગી છે, બળદિવા માટે છપ સાટેના બેન બેને છા’

‘ધાસ વના એના બળદિવા મરી જવાના હશે દરેજ તાણુ ધાસ ને તે થ ખાડીપારતુ’

‘આજે એને કીક ચિક્કા મગી છે હવે બો બૂલી જશે”

એવામાં કરસન હાલ્યો બરાબર રૂ દિમા આવતા બધાએ એને બિંધ્યો લોધો

“થુ ગોડો થયો છુ કરસન?”

“આમ બનના બેબમ બેડીએ?”

“જોજે, હવે પછી આપું” મન જોખમમાં
નાખવાનું કામ કરતો બસા !”

કરસનના આ કૃત્ય માટે ધાટવાળાઓએ એને
ઢેઢને પેટે ધાડ્યો. કરસન સુપચાપ સાંભળીવાટે પડ્યો.

૫

વરસાદ વરસી ગયા પછી સૂરજ વાદળથી છૂટો
ચર્ધ વાદળી તડકે ખૂબ તપ્યો હતો. પાણી પી ધરતી
ધરાઈ ગઈ હતી. અખાતીજનું મુહૂત સૌ ખેડૂતે કરી
લીધું હતું. ધરતીમાં વરાપ આવી ગયો હતો. ગામના
ઉઘમી ખેડૂતો ભરલાંખરાના સાંધરાં લઈ પોત-
પોતાને ખેતરે જતા હતા. પોહ ફાટતાં લોકોને હળ
જોડી ખેતરે જતાં દેખી કરસનને છવ જળી ભરમ
ચર્ધ જતો. બળદિયા માટે જે દિવસે ધાસ લેવા જતાં
ખાડીમાં ડૂબતાં બચી ગયો હતો તે દિવસથી તે ધેર
આવી ખાટલે પડ્યો હતો; હવે ઠીક થયું હતું પણ
અશક્તિ વિશેષ હતી. નાંદુરસત તબિયત છતાં જોર
કરે તો પાછો પટકાઈ પડે એ ભયથી ખેતીના કામમાં
એ જોડાયો ન હતો. ખેડૂતની ખેતી બગડે તો વરસ
બગડે ને દાણોપાણી ટળે, આથી ખેતીને અવસર
સુકાય પણ કેમ? કરસને આથી પોતાના પંદર
વરસના મોતુને સવારનો નારતો કરાવી સંધીકુ આપી
ખેતરે મોકલ્યો હતો.

ફસ વાગ્યાનો સમય થયો હશે. સૂર્યનારાયણ
જગજીવોના પાપ નીરખી ઉગ્ર બનવા ઉપર ચઢતા
જતા હતા, ત્યારે કરસન માથે રોટલા ને તુવેરના
બાકળાનું બચકું મૂકી ઉતાવળો મહેનતુ દીકરાને
રોટલા દેવા જઈ રહ્યો હતો.

રસ્તામાં ખેતરની પાળે એનો એક પડોસી
ખેડૂત મળ્યો તેને કરસને પૂછ્યું :

“કંમ, તમારું ખેતર ઓળંગી ગયું?”

“ના રે, મારો દીકરો જરા વહુને તેડવા જવાનો
છ તે વંલો જઈ છે.”

“તિયારે મારા મોતુને દીકો હશે, ખેડ ઠીક
કરે છ ક્તી?”

“એ તો સમડીને હાંચે ખેડો જોમતી ભરવાણ
ખેડે રમત કરે છ.”

“શું કો? છ? ખે તણુ દિ'વી એમ જ ક્તી કરે
છ કે શું? શું કરીએ, ભઈ, સગા છોકરાનું પણ
ઓશિયાળાપણું કામનું નહિ!”

“સાચ બોલ્યા.”

“પણ કંઈ ચાસ બાસ મોતુએ પાડ્યા છે કે
હરિ હરિ?”

“ચાસ તો દેખાતા'તા.”

“તો આજ કેમ આળસી ગયો? લો, રામરામજી
મને જવા દો, એની ખખર લેઈ છું હવણા.”

બન્ને લિપૂટા પડ્યા. કરસને ઉતાવળાં ડગ
બરસ માંડ્યાં, મનમાં ને મનમાં મોતુ પર ખૂબ
અકળાયો, પણ સામેથી જ મોતુને ઉતાવળો આવતો
ભાલ્યો. એને જોઈ કરસને આંખો લાલપીળી કરી
ઓંકારી બોલવા માંડ્યું.

“મોતિયા, અડી શું બળ્યું છ તે ધાયો આવે
છ? જે કામ સોંપ્યું છ તે કરવું નથી?”

“પણ આપુ...”

“શું, તારું કપાળ. આપુ નહિ હોય તિયારે
ખખર પડશે.”

મોતિયો ઝટ દોડી આપુને પગે પડી બોલ્યો :

“આપુ, સાંભળો તો ખરા હળ જમીનમાં ખૂંપતું
જ નથી.”

“તારાં હાડકાં હરામી થયાં છ હરામી, તે બહાનાં
દેખાડ્યા કરજે. એક જગ્યાએ ન ખૂંપે તો બીજી
જગ્યાએ ખૂંપાવવું તું. આમ સાચીકું છોડી ખેસી રે’
તો ખેતી કંમ કરીને મરો? હરામના! તને ક્યારે
અક્કલ આવશે?”

“આપુ, યોગમ ખૂંપાવી બોધું”

“જૂડમ, તારી રજેરગને ઓળખું છ. તું પેલી
શિખારણુ જોમતી જોડે આપો દિ' સમડી નીચે
ખેલ્યા કરજે. આપુ પૂછે તિયારે નથી ખૂંપતું કંમ?
રમવા ખેતરે આવનો હશે ખરું ની?”

“પણ કાલે ખૂંપતું તું તો ખેડ કરી'તી ને?”

આપુ, આતું કંમ બોલો છ?”

આમ લગાઈ કરતા આપ-દીકરો ખેતરે આવી
ચઢ્યા. કરસને ઝટ કછોટા માર્યા.

“જો હરામ હાકાના” કહેતાકને રાટલા ને બાકાબાની પોટલી સમડીએ ટગાડી. “હું આ દૂધની કાંચે હળ ફેરવું ને તું જોયા કરજો બાપની જગા દયા ખાતો નહિ જો, આંખો ફોડ, કેવું ખૂંપે છે!” એમ બોલતા કરસને બગદિયાની નાથ જોરથી પકડી જોતર્યા ને અઠોડાનો આચકો માર્યો, પરોણાની આર જોરથી બોલો પૂછડી આમળી ડચકાગથી હાથ્યા બળદિયાએ પણ ધણીનું લૂણ દલાવ કરવા ચમકી ધૂસરી બેનવા માડી.

“જો, કેવું ખૂંપે છે? કામ કરવું હોય તિયાર ને? બાપના છત્ર પર છે બાપુ!”

“પણ બાપુ હું કઈ જુદું કહું છું? એ તો”

એટલામા ફરી દળ ફરતું અટકવું મોતિયાની ધારણા ખરી પડતા તે આટલું જ બોલી શક્યો

“હા, હવે ખાતરી થઈ ને?” વિજયના હાથથી મોતિયાએ રાણા માર્યો

કરસન ચમક્યો એને કશી ગમ ન પડી તે થોડીવાર વિચાર કરી બેઠો

“મોત્ર બેટા, જા તો, પેલા જોગડા કાકાને ખેતરેથી કાઢાજો લેઈ આવ તો જલ્દી ન હો કે.”

કરસનનો સધળો રોષ એમની ગયો મોત્ર મદી હરામ હાકાનો ચોં નથી ને કદી ચશે પણ નહિ તેની તેને ખાતરી થઈ ગુસ્સાના આવેશમાં ગમે તેમ તેને ચોપડી દીધી તેથી મનમા તે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો આ વગરના દીકરાને એણે આવશે એમ એ વિચારવા લાગ્યો પણ પાછું તેણે વિચાર્યું, ‘મારો મોત્ર મારી તાનવત વિષે સારી પેઠે વાકેફ છે જિવારથી હું બીમાર છું તિયારથી મારો પિતો હાથ રહેતો નથી”

“હો બાપુ, આ લાગ્યો તમે જગા ખસો તો તમે કો’ તિયારું હું ધરતીમા પા કરુ.”

“ના તારું કામ નહિ જા તું બળદિયાને રાખે છોડી બાપુ ખાઈ લે બેટા સવાગતો જુમ્મો થઈ ગયો હાઈ” કરસને પવન સ્વભાવ બદલી માતાની બાટ પૂરી પ્રાપ્ત પ્રયત્ન કર્યો મોત્ર બગદિયા છોડી રાટલા ખાવા મગ્યો.

કરસને “હાઈશા, હાઈશા” કરતા જોરથી ધરતીમા પા કરવા માંડ્યા તે મણીકા મણીકા જુમ્મો ગાડીના ઢેફાં જુના કરી દીધા જોતજોતમા પાંચ પગના જમીન હાથ દોડ દોડ બોલી નાંખી તો તેમાથી મેલી ચાલી જોઈ ઘોળી અને તપેવા તામા જોઈ રાતી શૂણ જોવું કેખાણ પછી તો હાથથી માડી ખણનાં તેને ધરતીમા મોટા મોળ પદાર્થ દેખાયો હૈયામા હજી ન ખાતા તે તફકી ઊઠ્યો

“આ મોતિયા!” માથા પરનો પરસેવો લૂછી તરછોડી કાઢ્યો

“જો બાપુ!” મોતિયાએ જમકી બચકુ બરેલી રાટલો પાછો મૂકી બીમાર બાપુની વહારે ધાતા બરેલા મોંએ ઉતર વાળ્યો

“નસીબ ફાટવું અથ્યા!” તેનો હર્ષ માતો નહોતો

“કેવી રીતે બાપુ?” મોત્રને કઈ જ સમજ ન પડી

“જો તો ખરો અઢી?”

“કેમ, કઈ ચરુબરુ છે? માડી જદ દાકી દો રાતોરાત આવી કાંટી જરુ હોહા ન કરશો લોકો વાત જાણી જશે”

‘અરે મૂરખ મરુણની ગાહો છે પદર પદર ગેર, પચ્ચીસ પચ્ચીસ શેરની એ મારા પ્રજા! તારી માથા!’

“મરુણ કયાંથી બાપુ, અડીયા વળી!”

“કેમ બૂઝ્યો? ત્રોણ સાથ જે મરુણ આપણે વાવેલું ને આપણે ફેલ્યો પોવાઈ ગયેલું માનેલું”

‘તે છે બાપુ?’

“હા, રહ્યું આ બે સાલ ધરતીમાં રહ્યું રહ્યું એટલું બધું પોસાય કે પૂઠો ન વાત!”

“પણ બાપુ, આટલા દાંડા કેમ માર્યા ન પડ્યું?”

‘પેલા એના પર રેનથી નહોતો કાંપ કરી ગયેલો હવે એણની રેનથી બધો જ કાંપ ધોવાઈ ધસાઈ ગયો. નરનદામાની મેર જોતરી વાછરડો પગે ધર અને બારતું ચાલુ દીધા! જા અતિયાર

ને અતિયારે, મજૂરાને કાઢી લાવ. સૂરણની ગાંઠો ખોદાવી નાંખીએ."

"આપુ, અતિયારે તો અધાં કાર્યકર્તા હશે. આજ રાતના માછીવાડે ને જીતવાડે જઈ અધાં મજૂરિયાને પૈસો પૈસો વધુ આપી આપણે ખેતરે સવારે સૂરણ ખોદવા તગડી લાવીશ."

"જા, જટ જા, જટ દોડ ને કાદાળી લઈ આવ. આપણે ખોદીએ, જટ પાર આવી જાય."

"આપુ, તમારુ શરીર ઠીક નથી. આજ તમે ઘેર જાઓ."

"તું એકલો શું કરીશ? તું ય ઘેર ચાલ ખેડા!"

અને સાથે ઘેર જવા તૈયાર થયા. રસ્તે મોતિયાએ પૂછ્યું:

"હવે આપુ, પેલા પટલતું રૂ. ૨૦નું દેવું પૂરું થશે?" અળદિયાને રુનેહથી પાંખાવા.

"દેવું પૂરું થશે. હાપરી પરથી તારાં જીતરી પતરાં સુઢાં નખાઈ જશે. થોડા બચશે તો બાળે ફરશે. તારે વાસ્તે ભેઈ શે ને?"

"આપુ, વાહરડાંનાં શીંગડાં નહિ મદાવો?"

"ઓ હો! તે ય કરશું બેટા!"

આ વાત સાંભળી વાહરડાં પણ આનંદી બેઠાં હોય તેમ વચમાં વચમાં રૂપાળી ડોક હલાવતાં ઘૂંઘરાના રણકાર કરતાં હતાં.

૬

ગામને સીમાડે ઘેર અંધારું જીત્યું હતું. મોતિયો સૂરણ સાત દિનથી અંકુશેશ્વર વડી છેલ્લું ગાડું કાલવી રૂ. ૬૫૦ની ગડડી કેડે બાંધી આજે મહુડો પી અળદિયાને ડચકારે-નહિ ધીમે, નહિ ઝડપે-હાંકી રહ્યો હતો. ઘેર આપુની ખાટલાવચ દશાથી મનમાં ફિકર ચલી હતી. તેમને ઘાસ લાવતાં શરીરના હાડકાં દારદી પેસી ગઈ હતી તે કંઈ કંઈ વૈદ્યાની દવાથી હટતી ન હતી. આજે એણે આપુને વગર કલે ને વગર પૂછ્યે શરીરે મસજવા દાર પણ લીધો હતો. તે મોળવા મોડું થઈ રહ્યું છે એમ વિચારી અળદિયાને એ તગેડો હતો.

મોળા શંભુએ વરદાનમાં દીધેલા આરસપહાણના પોઠિયા જેવાં ઘોળાં વાહરડાં બેખતભયાં પણ ઉપાડતાં દિલોળતાં દિલોળતાં ચાલતાં હતાં. તેમની ધીંગીધીંગી ડોકમાં ઘૂંઘરમાળ રણકણતી હતી. વચ્ચે જૂલતી ટોકરીના ટોકરા સાદ પૂરતા હતા. પૈડાં નીચે કચરાતા પથરા માત્ર કઈશતા લાવતા નહોતા, પરંતુ એથી મધુર સંગીત વાઈ રહ્યું હતું. પવનની ઝોકો નર્મદના પાણી પરથી કંડક ને માદકતા લઈ આવતી. પગલે પગલે ધૂળ જીતતી તે રાત્રીના અંધકાર ઘોળો પી જતી હોય એમ બિલકુલ દેખાતી નહિ. માત્ર લીલાંછમ ઝાડવાં લગીલગીને માર્ગ મૂકતાં તે આરીકાઈથી જોતાં માત્રમ પડતું હતું.

ગાડુ નર્મદાની ખાડી વટાવી રહ્યું હશે! તેવામાં ૨૦-૨૫ છુકાની બધેલા, કાળે બોલેલા કાયા ઢાંકેલા બહારવટિયાઓ ચળકતાં ધારિયાં લઈ નીકળી આવ્યા. ગાડાની આગળપાછળ ફરી વળી ધારિયાં જીયાં કરી જીભા તેમાંના બે જણે આગળ આવી અળદિયાની નાથને જોરથી પકડી વ્યભમર્દન કયું. જીવાનજોશ વાહરડાં પળભર ગરીમ ગાય જેવાં ચઈ ગયાં. મોતિયો ગાડામાં રહ્યો રહ્યો કંપતો, આખો ફાડો અવાક જેવો આ અઘરિયત દશ્ય નીરખી રહ્યો! જણે કાળ સદશ્ય ચઈ સમુખ જોયો!

એવામાં એક બહારવટિયો ચકરા જેવી નજર ફેરવી બોલ્યો :

"અલ્યા, છોકરો દેખું."

"તિમાં શું ચયું? પાડો હેઠો." બીજો દમભર બોલ્યો.

"શું કામ? જે હશે તે ઉતારી દેશે." દયાવાને દયા દેખાડી.

"કમ, સાંભળે છે કે નહિ? ઉતારી દે છે કે નહિ?" મોતિયો બોલનાર પ્રત્યે ભેઈ રહ્યો છુકાનીમાં તેણે ગામપટેલને જોળખ્યો.

"પણ મારી પાસે કંઈ જ નથી લાઇસાંબ." મોતિયો ઠરકાતા અવાજે રડી પડી જવાબ આપ્યો. એનું સંધળું કૌવત હણાઈ ગયું. ગામપટેલ ગામના

ધણી તરીકે હોવો નોંધે એ કે લૂટારા તરીકે વર્તવું નોંધે એ વિષે એ વિચારો છો.

“કમ તિયારે ગાડે ચઢી ફકિળવો પાસી”
ગામનું આકું પકડી ઉપર ચડવાનો ચેતરો લઈ એક જથ્થો બોધ્યો.

“હા, હા, તપાસો”

આગળ ચોર વાહરડાંમાં રિયતિ પામી ગયાં અકરોશરથી બે ગાઉની મુસાફરી કે તા અવેયા છતાં માલિકને મળે વાત આવી છે એ જવાબે તેઓ જાણી ગયાં ત્યારે એકબીજાએ જાણે આપસઆપસ માં મસનન કેમ કરી લીધી ન હોય તેમ તેમજે શુભાતન પ્રમટાલ્ય પરમેવે નીતગવા છતાં કુદાસ બોલવા લાગ્યા ને પગભરમાં નાખ પકડી આગળ બીમા રહેનાર બે બદમાસોને બેઠું મારી શીગડી ધા કરી, તેમાં પોરવી લઈ બેઠે બેઠકયા. જાણે લાથોની સદ ઉચ્છાઈ, ને જમીન પર ચીવામાં ભેરથી પહોડતાને પવનભેગે ફાળે ને ફાળે બેઠા પાસે બેઠેનાઓએ બનને બાજુએથી વાહરડાના કુબરચને ધાગ્યા ઝાપટ્યા રુકિયથી રગાયલાં ધાની વે નાથો વધારે ચમકી વાહરડા લગામવિહોણા અમ્બે બની રજા ગાડા પર ચઢનાર તથા ચાર આ યોચિતા અમ્મમાત અને અચકાથી ગમડી પડ્યા મોતિયો ગાડામાં બેઠો હતો તે ભેરથી અફળાઈ પડ્યો વાહરડાં બેઠી પૂછીએ છૂટ્યા તે જાણે વિમાન હોડયુ વ રાજિયો જ્ય એમ પગભરમાં બેઠા પાછળ દુરમતોને આગળ કૂંચ્યોતો રય. હરણાં માફક મુગજળ માટે ફાળ ભરતા હા ને મોટું વચ્ચે અતર વધતું ચાલ્યુ રાત્રિની નિર્જનતામાં બળદના પગના દમ દમ ડાગવા બેઠાડા ગાજતા હતા.

ગાડામાં પડ્યો પડ્યો મોતિયો વેદના અનુભવવા છતાં છુટકારાનો દમ ભરી બેઠો થયો તો સામે ગામનું પાદર દેખાયુ ગામના પરિચિત ઝાડવા ગરિના છડીદાર જેવાં દેખાયા મશિયાની પતરાની એકથી બેઠી હવેલીની ધાગ પછુ નજરે ચડી વાહરડાઓએ પછુ ગામના મોદરને વર્તી કંઈ નરમ ગતિ કરી.

ધરને આગળે આવી વીજળીનો આંચકો વાગ્યો હોય એમ તે ચમ્કી ગયાં વેદનાની પીઠાધી કે ખાટને પડેલા માલિકની સલામી કીલવા ભેરથી ઘેંમરવા લાગ્યાં મોટાના જીવમાં જીવ આવ્યો ખાટને અંદર નિદ્રામાં મીઠું સ્વપ્ન અનુભવના મરસન આ અવગ યી કમકડી સફાળો જાગ્યો ત્યાં મોટું વાહરડાં ગોરેથી છોડી અગમિયાં અવડાવતો “અમ્મા બાપુ અમ્મા બાપુ” કહવા લાગ્યો તે સાંભળ્યું નેતામાં અશુભ ખીનાતો સચાગ થયો, પણ મોટું આજ દગર ફરિયાની થેની લાગ્યો દરો એ સુખ ખીનાએ તેને આવરી લીધો ગમે તેમ પણ દગરન અસમિમાન છતાં ખાટયેથી બેઠી બહાર દોવો લઈ આગે તોની સામે વાહરડાં ધગ્યો પર દગી પડ્યા, જાગે સીમા ઉઠી આવેથી સુગમચ્છની નેહ ખરી પડી. વાહરડાની આંખોમાંથી વેદનાનાં લોહી-અડખ ના હતા દેવાની દેહ પર માટીના ધર જમી મથેલા હતા છૂટ્યુ સુવીના પગ રજે ભરવા હતા કમસને કમકડી બોમે કંઈ પ્રશ્ન પૂછવા વિના દોવો છે જ પાસે લઈ જઈ નિહાળ્યુ વાહરડાના મોમા શીજુના મોટા દીપ એમને લોહીથી ખરડાયેલા ને ગાડા પાડતા રીડાં કે સને દોવાની શય વધારી તેમ પાંચધું મોટું બાપુ પડે ફૂટી આવ્યો.

‘મોતિયા, આ શું?’ જેહૂતના મોમાથી લોતે શ્વાસ નીકળ્યો તે જાણે એનો જીવ નીકળ્યો.

‘પછુ બાપુ, કંઈ લૂટાયું નથી એ તો’

‘સાચુ મોતી, બેળા મલુએ દોધેના પોડિયા-જીવનધન વારગા લૂટાયા છ’

મોટાએ વૃદ્ધતા અરાજે બધી કયા સજાવાત કહ્યું.

‘બાપુ, વાહરડાઓએ તો મજાગ કર્યો’

‘હોય ભાઈ, જીવદીર ને નિયમદલાવ જીવે નિયા પછુ મજાગ રીતે ને મરે નિયારે પણ મજાગ રીતે એટલું કહેતા કમસનની આંખે મગાજમના વહે લાગી તે પડી તેણે પહેરેલું વજ લોહીની ફૂટતી ટશ પર ચાપ્યું રેલા વહેતા હતા તે લૂંચ્યા વાહરડાં સરભરા કરવામાં કથી મથ્યા ન રાખી પણ આ

તો તેમનો દિ' ખૂટ્યો હતો. આવરણની દેરી વૃંદતી જતી હતી. વાહરડાં જોરથી મરજીનો દમ ધૂંટતાં હતાં. છેલ્લો શ્વાસોચ્વાસ લેતાં હતાં તેથી જોરથી કુંડામાં વાગતા ને તેથી પાસેની ધૂળ ઊડી જવાથી ચોખ્ખી ધરતી દેખાતી હતી. તેમનું નાક ગળતું હતું. ધડીધડી રાડ પર રાડ નાંખ્યે જતાં હતાં, તેમ તેમ કરસનની આંખોમાં આંસુ ઊઘરાયે જતાં હતાં.

વાહરડાંઓએ જમીન પર સખત રીતે કાપા ધસવા માંડી. લોહીથી ધરતી પદ્મળી ગઈ હતી. તેનો ગારો તેમનાં શરીરે ચોળાતો હતો. કમકમાટી ઉપજાવે એવું આ દશ્ય હૃદય ચીરતું હતું. વાહરડાં પશુ છેલ્લી સલામી ભરતાં દ્યાર્દ્રભાવે નીરખી રહ્યાં હતાં. કરસને ત્યારે નળધું કે પ્રાણ ને ત્રેમથી પોપેલાં વાહરડાં છેલ્લો શ્વાસ ધૂંટી છે ત્યારે જોરથી તેમને ગળે વળગી ખૂબ રોષ લઈ રહ્યાં હતાં. કાઢી એ બોલ્યો :

“બાપુ, મારા બન્ને દીકરા, તમારે ને મારે છેલ્લા રામ રામ.” ને એ હાથ નોચ્યા.

બળદોએ રાડ નાંખી.

“મારી બૂલચૂક માફ કરજો. મારાથી બનતું કરી છૂટ્યો છું તેટલો મને સતોષ છે. તમે તો તમારા માલિકને ખાતર પ્રાણ વહાલો ગયો. નથી ને તેથી આ હાલતમાં છેલ્લો પ્રાણ ફેંપી છ, પશુ અને નિમકહરામ થું કરી શકીએ એમ છીએ.”

બળદોએ જોરથી વેદનાભરી રાડ પાડી. કરસનનું આ વખતનું ‘રાત્રું’ તો ઝાડવાંતે પશુ શેવરાવે એવું હતું. શેરબંકારે ને ભાગીરાતે કારમા રુદનથી આગળા ઉધાડીને આખો પડોશ જગી બેલો ચઢી ગયો. બળદો ભાંભરતાં, ફેતરાં પશુ રડવા લાગ્યાં હતાં.

“જીવ, ભલે જીવ. આ ભવમાંથી વેલાં છૂટાં યાવ. પશુ...પ...પ... આપડે કિયારે મગીશું?”

છેલ્લી રાડે બન્નેએ પ્રાણ પરહ્યાં. એક પાછળ બીજો જીવ પશુ પડ્યો. અધરાત પછીના ચાંદરડાંના આંખા અજવાળે બન્નેનાં મુખ પખાળ્યાં. કળક કળક આંસુ ઝરતાં કરસને સાંન ખોઈ.

આપ ‘ભારતી-સભ્ય’ છો ?

ન હો તો કૃપા કરી નીચેની

ચોજના વાંચો.

અંગલિ અધ્યામાળા	રૂ. ૪-૦-૦
આરોગ્ય અધ્યાવલિ	રૂ. ૩-૦-૦
અરુણ પુસ્તકમાળા	રૂ. ૩-૦-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	રૂ. ૬-૦-૦
ચિંતન અધ્યાવલિ	રૂ. ૬-૦-૦
‘ભિર્મિ’ માસિક	રૂ. ૫-૦-૦
‘નવરચના’ માસિક	રૂ. ૨-૮-૦
[બેટપુસ્તક સાથે]	

કુલ રૂ. ૨૬-૮-૦

ઉપર લખેલી બધી પ્રવૃત્તિઓના આપ એક સાથે ગ્રાહક થશો તો

માત્ર રૂ. રૂપિયામાં

પાંચ માળા અને બે માસિકો

બાર માસ મુદ્દી આપને

ઘેર બેઠાં મળશે.

૨૮ પુસ્તકો

૨૪ ચક્રો

આટલું સાહિત્ય

માત્ર રૂ. ૨૫-૦-૦ માં જ

મેળવો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. બો. નં. ૭૩ : ત્રણ દરવાજા

અમદાવાદ

મોટરોનો ઉદ્યોગ

શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપત

સી. વિવેચના

મુંબઈમાં પાછા ફર્યા

સર એ. વિવેચનરેયા માઈસરના પ્રધાન, બદાવતી આયર્ન વર્ક્સના ઉદ્યોગ અને હિંદના એક મહાન ઔદ્યોગિક અનુભવી એન્જિનિયર તરીકે હિંદ-ભારમાં પ્રખ્યાત છે. એમણે હિંદને માટે મોટર-ઉદ્યોગ સ્થાપવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે. એમણે યુરોપ-અમેરિકાની અનેક મુસાફરીઓ કરી લાના મોટર-ઉદ્યોગનો ખારીક અભ્યાસ કર્યો છે. તે સિવાય મુંબઈના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળનો સહકાર મેળવી એ ઉદ્યોગ હિંદ માટે શક્ય બનાવ્યો છે. એમના વિચારો બહુ જ અગત્યના, મનનીય અને આકર્ષક ગણી અહીં સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કર્યા છે.

સને ૧૯૩૫થી શરૂ થયેલા પ્રયત્નો

સને ૧૯૩૫માં કેટલાક મુખ્ય ઉદ્યોગપતિઓની એક સભા મુંબઈમાં મળી હતી આમાં પરદેશી ખાતે પ્રવાસ કરીને ત્યાંની ફેક્ટરીઓની મુલાકાત લઈ મોટર-ના ઉદ્યોગનો જાતે પરિચય મેળવી વાંકે થવાની અગત્યતા બતાવી, તેવા ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. તે પ્રમાણે શ્રી. અચ્યા જૂન ૧૯૩૫માં યુરોપ સિધા-વ્યા. ફ્રાન્સની મહાન મોટર-કંપનીઓ મોરિસ, આરિટન, ફોર્ડ વગેરેનાં જંગી કારખાનાંઓમાં મોટરો કેમ બનાવે છે, કેવાં યંત્રો વાપરે છે તેનો એમણે સંપૂર્ણ પરિચય મેળવ્યો. તે સિવાય ઇટલીના ફાવર, લેન્સિયા, રબા મોટરનાં કારખાનાં, રોકાડાનું પ્રામનું જંગી કારખાનું, અને જર્મનીની મહાન ઉદ્યોગ-સંસ્થાઓ બહુ જ સુક્ષ્મતાથી નોંધ. અમેરિકામાં પણ ફોર્ડ, ફીસલર, પેકાર્ડ, હડસન અને બીજાં મોટર બનાવવાનાં કારખાનાં નોંધ્યાં એ કારખાનાંના માલિકોએ એમને આવકાર આપી દરેકે દરેક કાગળની બનાવટ અને યંત્રો સમજાવ્યાં.

સને ૧૯૩૬ની જાન્યુઆરીમાં શ્રી. અચ્યા પાછા ફર્યા. પોતાની તપાસનું વર્ણન અને તેમાંથી નીકળતા સારની એક નાની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી એમણે ઉદ્યોગ-પતિઓ વચ્ચે વહેંચી. ધણીખરા ઉદ્યોગપતિઓને જાતે મળી આખી યોજના સમજાવી અને એથી સૌએ સંતોષ જાહેર કર્યો. આ વિષયમાં મુંબઈ સર-કાર અને હિંદી સરકારને પણ જાણ આપવામાં આવી. પરંતુ હિંદના મોટર-ઉદ્યોગના દિનશયુઓએ વિરુદ્ધ પ્રચાર ચાલુ કર્યો. પરિણામે ઉદ્યોગપતિઓને ઉત્સાહ ઓસરી પડ્યો. આ હિતચયુઓ પરદેશી મોટરોને આવકાત કરનારા હતા. હિંદી સરકારને પણ અરજી કરવામાં આવી, પરંતુ જે ઉદ્યોગ હલુ ની થયો નથી તેને મદદ કરવા માટે પોતાની અથડાઈ જાહેર કરી. સાવધી માતા પાસેથી બીજી પરી આજ્ઞા રખાય ?

મુંબઈની સરકાર મદદ આપે છે

મુંબઈ સરકારના વડા પ્રધાન શ્રી. ખેરે, પોતાની સહપ્રધાનોની સંમતિથી આ કાર્યમાં રસ લઈ, ને કોર્ટ મેનેજિંગ એજન્ટ આ ઉદ્યોગ રૂ. દોઢ કરોડની થાપણ સાથે જોડો કરે તો ૩થી ૩૦ ટકા મૂડી પર બાજીની એન્ટી ૧૦ વરસ માટે આપવાની તૈયારી બતાવી. શ્રી. વાલચંદ હોરાચંદ આ કામ માટે મૂડી અને કંપની જોશી કરવા માટે તત્પરતા બતાવી. શ્રી વાલચંદ મુંબઈ સરકારના ઉદ્યોગખાતાના વડા શ્રી. પી. એસ્વાણીને વિલાયત મોકલી ત્યાંની કોર્ટ મોટી કંપનીનો સહકાર મેળવવા માટે મુંબઈ સરકારની સંમતિ લીધી. જુલાઈ ૧૯૩૬માં શ્રી. એસ્વાણી વિલાયત તરફ પ્રવાસે ગયા. શ્રી. વાલચંદ પણ અમે-રિકા એ જ કાર્ય માટે સિધાવ્યા. ફોર્ડ કંપની સાથે

વાટાંધાટો આવી. દોઢ કરોડની યાપણુ પૂરતી જાણવી. તેથી ૧૨૦૦૦ ગાડીઓ દર વરસે તૈયાર થઈ શકશે એવી ફોર્ડ કંપનીએ ખાતરી આપી. પરંતુ એ કંપનીએ ૫૧ ટકા ભાગ માંગવાથી ફ્રીસ્વોટ કંપની સાથે વાટા-ધાટ શરૂ કરી. કંઈ પણ ભાગ આપ્યા વિના અને મૂકીનો અંશ મેળવ્યા વગર, દર ગાડીએ અમુક ભયક રકમ આપવાનું કરાવીને એમની સાથે લખાણુ કરવામાં આવ્યું. એક ઇટિશ કંપનીએ પણ આ પ્રમાણે શરતો સ્વીકારી.

મોટરના કારખાનાની આર્થિક બાજુ

કારખાનામાં યુરોપિયન દેખરેખ અને માર્ગદર્શન પ્રથમ રહેશે, પાછળથી એની આવશ્યકતા ધટશે. ૨ા કરોડ રૂપિયાની યાપણુની જરૂરત રહેશે. ૩ા કરોડ કિંમતની ૧૧૦૦૦ ગાડીઓ દર વરસે તૈયાર થઈ શકશે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ડીટ્રોઈટ શહેરના કારખાનામાં જે ગાડી રૂ. ૧૪૦૦માં વેચાય છે તેવી જ ગાડી મુંબઈમાં રૂ. ૩૫૦૦માં વેચાય છે. કારખાનાથી બંદર સુધીનો ખર્ચ, પેટ્રોલ, બંદર સુધીનું ધર, વાગો, જકાત, પોર્ટલેન્ડનાં ખર્ચો અને મજૂરીને લીધે તેમ જ અહીંના વેચનારાઓના મોટા નફાના પરિણામે મોટર અટ્ટીગણે ભાવે મુંબઈમાં વેચાય છે. આ દેશમાં આવી સસ્તી ગાડીઓ વેચાય તો પ્રમાણમાં દોઢગણી જરૂર પુરે. દર ગાડીએ રૂ. ૨૨૦૦નો તફાવત ધણો મોટો ગણાય. જે કે દિંદમાં શરૂઆતમાં તો કેટલાક ભાગો ખાસ અમેરિકાથી જ મંગાવવા પડશે, પાછળથી એ ધીમે ધીમે દિંદમાં બની શકે. હમણાંના અસદા મુજબ ચોખ્ખો નફો રહેવા પૂરતો સંભવ છે. આ રીતે દર વરસે ૪૫ લાખ રૂપિયા નફો એટલે યાપણુ ઉપર ૨૦ ટકા નફો મળે તેવી ગણતરી છે.

સ્વયંચલિત યંત્રોથી મોટરો બનાવવાનું સહેલું બન્યું છે

દિંદમાં સર્વત્ર અને ખાસ કરીને ઉલોગપતિઓમાં એવો ખોટો ભ્રમ પ્રવર્તમાન છે કે મોટરોની બનાવટ બહુ સૂક્ષ્મ અને અતિથય અનુભવ પછી તૈયાર થઈ શકે એવા ભાગોથી થાય છે. આખો ત્યાંના કારીગરોને

આ બનાવટોનું જ્ઞાન સંપાદન કરતાં વરસો લાગશે, મોટરોની બનાવટ અતિ મુશ્કેલ અને ધણા અખતર પછી સિદ્ધ થાય. પરંતુ એ વાત ખરી રીતે વસ્તુ-સ્થિતિની વિરુદ્ધ છે. એના વિભાગો ધણાં વરસોની મહેનત પછી અત્યંત સૂક્ષ્મ અને શુદ્ધ થયા છે એ વાત તદ્દન સાચી છે. ખરેખર મોટરનાં યંત્રો અસા-ધારણુ અખતરોએ પછી સિદ્ધ કરેલી ધાતુઓનાં બનેલાં છે. આ યુગમાંનાં યંત્રોમાં બધી જાતની સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ બનાવવાની ચતુરાઈ આવી ગઈ છે. હંમણાં યંત્રો દરેક જાતના વિભાગ સ્વયમેવ બનાવી શકે છે. મનુષ્યોની ક્ષુદ્ધિનો ઉપયોગ મૂળ યંત્રો બનાવવામાં છે, યંત્રો ચકાવવામાં બહુ સૂક્ષ્મ ક્ષુદ્ધિની આવશ્યકતા નથી. કમણાં મુંબઈમાં એક મોટી મોટર-કંપનીના કારખાનામાં વિભાગોને સંયુક્ત કરવાનું ક્રીજીવટ-ભર્યું કામ દિંદો કરીમરો જ ધણી જ હોશિયારીથી બજાવે છે.

તા. ૧લી જાન્યુઆરી ૧૯૪૦ સુધીમાં દુનિયામાં ધણેસ મોટરોના વપરાશનો કોઠો

દેશ	કુલ મોટરોની વપરાશ	મોટરોની જનસંખ્યા
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૩૦,૧૮૦,૨૨૫	૪
કેનેડા	૧,૪૨૦,૬૨૪	૮
ગ્રેટબ્રિટન	૨,૬૦૮,૫૦૧	૧૮
ફ્રાન્સ	૨,૨૬૮,૬૮૫	૧૮
જર્મની	૧,૬૫૦,૬૮૬	૪૨
ઈટલી	૪૭૫,૦૦૦	૯૩
રશિયા	૭૫૦,૦૦૦	૨૫૨
જાપાન	૧૮૦,૦૦૦	૩૮૯
હિંદુસ્તાન	૧૮૫,૦૦૦	૧,૯૦૮

અમેરિકામાં ૧૩ કરોડ માણસો માટે ત્રણ કરોડ મોટરો વપરાય છે, જ્યારે દિંદમાં એક લાખ પંચાસી હજાર મોટરકારો, સાડા પાંચસ કરોડ માણસો માટે વપરાય છે. અમેરિકામાં દસ હજાર માણસોએ ૨૩૦૦ મોટરો વપરાય છે, જ્યારે દિંદમાં એટલા જ માટે પાંચ મોટરકાર વપરાય છે.

પરદેશોમાં દર વરસે મોટરોની બનાવટ

જુદા જુદા દેશોમાં સને ૧૯૩૮ અને સને ૧૯૩૯માં નીચે મુજબ મોટરો બનાવવામાં આવી હતી:

દેશ	વરસ	મોટરની સંખ્યા
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૧૯૩૯	૩,૫૭૭,૦૫૮
કેનેડા	૧૯૩૯	૧૫૫,૩૧૬
બ્રિટિશન	૧૯૩૮	૪૭૭,૫૧૧
ફ્રાન્સ	૧૯૩૮	૨૨૦,૩૪૩
જર્મની	૧૯૩૮	૩૨૭,૦૦૦
ઈટલી	૧૯૩૮	૭૦૩૮૮
રશિયા	૧૯૩૮	૨૧૫,૦૦૦
બાલ્કાન	૧૯૩૮	૩૦,૦૦૦
હિંદુસ્તાન	-

કેટલાંક ખાસ વરસોમાં અમેરિકા જેવા દેશો સને ૧૯૨૯થી પેદાશ વધારીને ૫૩૫૬,૦૬૦ મોટરો તૈયાર કરી હતી. તેમાં પશુ ફોર્ડ કંપનીની યાખા કેનેડામાં છે. આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આ કેનેડાની યાખા મોટરો પૂરી પાડે છે. ફોર્ડ કંપનીનું કારખાતું ઇંગ્લંડમાં પશુ છે. ત્યાંથી જ હિંદ માટે એટલી શક્તિની મોટરો આવે છે. હિંદમાં આ મોટરો ઉપર ઘણી વધારે એટલે ૩-૪૦૦૦૦૦ ટકા વજાત છે, આથી હિંદમાં મોટરો બહુ જ મોંઘી વેચાય છે. દૂર પેકીંગ, વચલા એજ ટાના કમિશનો અને બીજી મજૂરી વગેરે ખર્ચો ઘણા હોય છે.

પરદેશમાં મોટર-ઉદ્યોગને મળતું ઉત્તેજન

સને ૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધના સમયે ફ્રાન્સમાં ૪૦ કારખાનાં હતાં. પરંતુ અમેરિકન હરીફાઈ સામે ફ્રાન્સનાં કારખાનાંઓ ટકી શક્યાં નહિ. એટલા માટે ત્યાંની સરકારે પોતાના દેશના મોટર-ઉદ્યોગના રક્ષણાર્થે લગભગ મોટરોનો મોટો બોર્ડર નોંધાવ્યો. સરકારે આ રીતે કહેડો ફ્રાન્સની મહત્ત્વ કારખાનાંઓને કરી, એથી જ ફ્રાન્સનો મોટર-ઉદ્યોગ સજીવન રહી શક્યો.

જર્મની

અમેરિકાએ નવાં નવાં યંત્રો .શોધી, પોતાની બનાવટની મોટરો અર્ધાં કિંમતે વેચવા માંડી. આથી

જર્મન મોટર-ઉદ્યોગને ધણે ધક્કો પહોંચ્યો. ‘હેર હીટલરે એ ઉદ્યોગના સંરક્ષણાર્થે એ માર્ગ મહશ્વ કર્યાં. એક તો જર્મન બનાવટની મોટરો વાપરનાર ઉપર રસ્તાના અને એવા બીજા કરો માફ કર્યાં, બીજું, જર્મન સૈન્યને યંત્રમાય કરવાનું કરાવી તેને માટે લાખો મોટરો ખરીદવાની કારખાનાંઓને પ્રુષ્કળ વરદી આપીને મજૂરોને કામ આપી કારખાનાંઓને સજીવન રાખ્યાં. એથી સને ૧૯૩૨થી જ માત્ર ૫૨૦૦૦ મોટર-કારો ઉત્પન્ન થતી તેને બદલે સને ૧૯૩૮માં ૨૪૩,૦૦૦ મોટરો સર્જવા લાગી. તે સિવાય પરદેશ ખાતે જતી મોટર ઉપર ધણું કમિશન આપી મોટર-ઉદ્યોગને ખૂબ સમૃદ્ધ બનાવ્યો. ઘણાં નવાં યંત્રો પણ તેઓએ શોધી કાઢ્યાં છે.

રશિયા

રશિયાએ મોટર-ઉદ્યોગ લગભગ આઠ વરસ પહેલાં જ શરૂ કર્યો. સોવિયેટ સરકારે માફ અને યંત્રો ખરીદવા માટે કેટલાંક અનુમતી એન્જિનિયરો ન્યુયોર્કમાં મોકલેલ, તેમ જ ત્યાં એક આફિસ પણ ખોલી હતી. ફોર્ડ કંપનીએ એમને યોગ્ય સહકાર આપ્યો હતો. સર અધ્યા, સને ૧૯૩૫માં રશિયન એન્જિનિયર પ્રતિનિધિમંડળના પ્રમુખ મિ. લીકોફને મળ્યા હતા. એમણે પોતાના દેશના ઉદ્યોગના વિકાસને લગતી સંપૂર્ણ હકીકત જણાવી હતી.

૧. પહેલા વરસે અમેરિકાની ફોર્ડ કંપની પાસેથી મોટરના અર્ધા વિકાસો જુદા જુદા ખરીદીને તેને રશિયાનાં કારખાનાંમાં ભેગા કરી, ૫૦૦૦ મોટરો તૈયાર કરી.

૨. બીજે વરસે પચાસ ટકા ભાગ અમેરિકામાંથી ખરીદ કર્યા, અને ૫૦ ટકા રશિયામાં જ તૈયાર કર્યા અને ૧૦૦૦૦ મોટરો તૈયાર કરી.

૩. ત્રીજે વરસે ૨૫ ટકા ભાગ અમેરિકામાંથી ખરીદ કર્યા અને ૭૫ ટકા રશિયામાં જ ઉત્પન્ન કર્યા. એથી કુલ ૨૦૦૦૦ મોટરો થતા પામી.

૪. ચોથે વરસે બહુ જૂજ ભાગો અમેરિકાથી મંગાવ્યા અને ૪૦૦૦૦ મોટરો તૈયાર કરી.

૫. સને ૧૯૩૮માં ૨૧૫૦૦૦ મોટરો બનાવી.

(આમાં મોટા ભાગ સૈન્ય અને અધિકારી-વર્ગ માટે બૈયાર થયેા હોવા નોંધાએ.)

અમેરિકામાં ૪૦ રશિયન એન્જિનિયરો છે. ફોર્ડ કંપની સાથે કુલ ૪ કરોડ ડોલરનો કોન્ટ્રાક્ટ છે. અમે અમેરિકાની પસંદગે જ રશિયામાં ગાડી બનાવીએ છીએ, મોટરકારો જરા મોંઘી પડે છે ખરી. તેમાં પણ ભવિષ્યમાં સુધારો થશે. મિ. હીલકોફ્સન મંતવ્ય છે કે હિંદમાં એ ઉદ્યોગને માટે સારું ક્ષેત્ર છે. પહેલાં ત્રણ ચાર વરસો સુધી જરા તકલીફો સહન કરવી પડશે, નહીં પણ ત રહે, પરંતુ તે તપશ્ચર્યા આગળ જતાં ઉત્તમ ફળો આપશે એ ચોક્કસ છે. પરંતુ કોઈ પણ પછાત દેશમાં ઉદ્યોગ સરકારી મદદ અને આશ્રય વિના મુશ્કેલ છે. હિંદમાં આ ઉદ્યોગ ને વહેવો શરૂ થયો હોત તો અત્યારે આપણી ધણી પ્રગતિ થઈ હોત. મહાબુદ્ધમાં એ મોટરો ઉપયોગમાં આવી ચકત અને લશ્કરી ખાતાને છેક અમેરિકા મોટરો ખરીદવા જવું પડત નહિ.

ઓસ્ટ્રેલિયા

ઓસ્ટ્રેલિયાએ એક ઔદ્યોગિક કંપની “ઓસ્ટ્રેલિયન કોન્સોલીડેટેડ ઇન્ડસ્ટ્રીસ લિમિટેડ” સાથે લખાણ કરીને મોટરો બનાવવાનાં કારખાનાં બિમાં કર્યાં છે, આ કાર મુજબ કંપની ને સાઠ હજાર મોટર-એન્જિનો બનાવે તો ઓસ્ટ્રેલિયન સરકાર પંદર લાખ પૌડ-એ કરોડ રૂપિયા-મદદ તરીકે એ કંપનીને પ્રતાપ આપે. એ લખાણની બીજી સરતો પણ નાણાલય છે,

૧ શેરોના કુ લાગ ઓસ્ટ્રેલિયાના પ્રજાજનોની માલેકોના હોવા નોંધાએ.

૨ સરકાર પરદેશીઓની હરીફાઈમાંથી કંપનીને બચાવ કરશે.

૩ સરકારને જ આમદાની માલ ઉપર અંકુશ છે તેથી કંપની એટી પરદેશી હરીફાઈમાંથી બચેલા પામશે.

૪ આ કંપની ને એન્જિનો અને મોટરો તૈયાર કરશે તેનો મોટો ભાગ સરકાર ખરીદી લેશે (પાંચ વરસ માટે).

૫ કારખાનાંઓ માટે યંત્રો પરદેશીથી મંગાવવાં પડે તેના ઉપર જકાત લેવાશે નહિ.

૬ પરદેશી મોટરો ઉપર હમણાં ને ઓસ્ટ્રેલિયામાં જકાત લેવાય છે તેમાં ફેરફાર કરવાની ઉપરોક્ત કંપનીના લાભ માટે જરૂર પડશે તો તે સલાહને તપાસવામાં આવશે.

બીજાં સંસ્થાનોમાં

કેનેડામાં પણ મોટર-ઉદ્યોગ અસ્તિત્વમાં છે. ત્યાં મોટરો અને વિમાનો માટે હજારો એન્જિનો તૈયાર કરવાનાં કારખાનાં બિમાં કરવામાં આવ્યાં છે. ત્યાંની સરકારે આ ઉદ્યોગને લગભગ પોતાનો કરી અપનાવી લીધો છે. તેમાં પણ હમણાં બુદ્ધના વખતમાં અનેક કારખાનાં ત્યાં ખોલાયાં છે. ભવિષ્યમાં કેનેડા એક મોટો ઔદ્યોગિક દેશ બને તેવાં તેનાં બધાં લક્ષણો જણાય છે. પરંતુ હમણાં બુદ્ધના સંનિગોમાં જગતનાં ધણાંખરાં એન્જિનો-યંત્રો બનાવવાનું યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એન્ડ અમેરિકા માટે નિર્માણ થયું છે. ત્યાં સેક્ટો નવાં કારખાનાં એન્જિનો બનાવવા માટે બિમાં થયાં છે. કારખાનાંઓ માટેની મૂડી અંગ્રેજ સરકાર પૂરી પાડે છે. તેમાં ઉત્પન્ન થતા બધા માલને અંગ્રેજ સરકારે અગાઉથી ખરીદી લીધો છે, તુકસાની સામે પણ ગેરંટી આપી છે. આથી અને અમેરિકન સરકાર પોતે પણ મોટી સંખ્યામાં યંત્રો ખરીદ કરતી હોવાથી ત્યાં દર માસે હજારોની સંખ્યામાં એન્જિનો ઉત્પન્ન થાય છે.

હિંદી સરકાર પરદેશી કંપનીઓને

ઉત્તેજન આપે છે.

સુબર્ષની એ મોટર-કંપનીઓ, ફોર્ડ અને જનરલ મોટર અમેરિકન કંપની છે. તેઓનાં સુબર્ષમાં મોટર ભેગી કરવાનાં મોટાં કારખાનાં આવેલાં છે. હિંદની સરકારે એ કંપનીઓને હિંદી સૈન્ય માટે મોટરો બનાવવાની વરદીઓ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં આપી છે, તેમ અમેરિકાથી કાયરેક્ટ પણ ઘણી મોટરો મંગાવી છે. એ કે બરાબર સંખ્યા તો જણાઈ નથી છતાં ૨૦ થી ૩૦ હજાર મોટરો સૈન્યના વપરાય

અર્થે તૈયાર કરવામાં આ કંપનીઓ રોકાઈ છે. નો આટલું ઉત્તેજન હિંદી કંપનીઓને મળે તો એ ઉદ્યોગ હિંદમાં હમેશ માટે પગભર બની જાય. અમેરિકન કંપનીઓએ હિંદી સૈન્ય મોટેની આ મરદમીઓથી પોતાનાં કારખાનાંઓને ઘણો વિકાસ સાધ્યો છે. હિંદી ઉદ્યોગો કરતાં અમેરિકન હિંદો આપણી સરકારને વધુ યોગ્ય જણાયાં છે. લગભગ છેલ્લા ચાર વરસ થયાં હિંદી સરકારને જે અરજીઓ મળે છે તેને માત્ર મૌનથી જ મધાવી લેવામાં આવે છે.

સરકારના આશ્રયની આવશ્યકતા

હિંદી સરકારને પોતાના સિવિલ અને સૈનિકાની જરૂરિયાત માટે મોટી સંખ્યામાં મોટરોની જરૂરિયાત રહે છે. એમના આશ્રયની નવા ઉદ્યોગને અસત જરૂર છે. મુંબઈની કોલેસ સરકાર ખરીદી ગઈ છે એટલે જે ગેરંટી આપવાના સવાલનો તેમણે નિર્ણય કર્યો હતો તે હમણાંની સરકારે મુલતવી રાખ્યો જણાય છે. હિંદી સરકાર પાસે ત્રીજે મુખ્ય માગણીઓ કરવામાં આવી હતી.

૧. આ મોટરના કારખાનાને પુરૂસમયના કાર્ક તરીકે સ્વીકારવામાં આવે અને એનાં યંત્રો વગેરે જે તૈયાર થાય તે પુરૂના કામમાં વાપરવા માટે ખરીદવામાં આવે, અને જે આ ઉદ્યોગમાં જરૂર પડે તો સૈનિકાનો કારોગરો તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે.

૨. એમ સમજાય છે કે સૈન્યનાં યંત્રોરચણ કરવા માટે દર વરસે ૫૦૦૦ નવી મોટરો સરકાર ખરીદવા હુકમ છે. આ ઓર્ડરમાંની મોટા ભાગની વરધી આ કારખાનાને જ મળવી જોઈએ.

૩. મોટરોના ભાગો પરદેશીથી મંગાવવા માટે ખર્ચની કામો મળવા જોઈએ.

આ માગણીઓ તદ્દન સાદી અને યોગ્ય હોવા છતાં તે સ્વીકારાઈ નથી.

અમેરિકામાં આ ઉદ્યોગને અતિ અગત્યના આપવામાં આવી છે અને ઉદ્યોગની ઉન્નતિનો આધાર તેના વેચાણ ઉપર આધારમાં આવે છે. ઇંગ્લંડમાં પણ તેને મુખ્ય ઉદ્યોગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. સરંચાનેમાં પણ એ ઉદ્યોગને જાણીતા કામો અને બીજા મલ્લો સહેજે મળી રહે છે.

હિંદમાં જે કારખાનું રચાવવા ધાર્યું છે તેમાં મોટરો ભેગી કરવાનો ઇરાદો નથી પણ નવી બનાવવાનો ઇરાદો છે. પુરૂને લીધે મોટરોના વ્યાવ ધણી વધી ગયા છે. પુરૂ આણુ રહેશે ત્યાં સુધી આ લાવોનો કાળ કારખાનાંઓને મળે તેમ છે. કારખાનું આજુ થાય તો આક મહિનાની અંદર મોટરો બનાવી હિંદી સરકારના લશ્કરી ખાતાને આપી શકાય તેમ છે.

હિંદી સરકાર આ વિષયનો અભ્યાસ કર્યા છતાં એને લશ્કરી ઉપયોગના કારખાના તરીકે ગણવા ના પાડી છે. આ અતિ રોચનીય છે, પરંતુ આ વિષયમાં હજી વધારે સવાલ-જવાબ મધ્યસ્થ ધારાસભામાં થશે. સરકારનો હેતુ આ વિષયમાં જના પણ ઉત્તેજન આપવાનો નથી. છતાં જે લોકલાજથી કંઈ કરે તો તે જાવખમાં જણાશે, હમણાં તો યોગ્યો ના પાડે છે. આ ઉદ્યોગના આધારે હિંદના ખીલ ઉદ્યોગો કાપી વિકાસ સાધી શકવા સમર્થ બને. આજે જ નહેરુ થયું છે કે આસ્ટ્રેલિયાએ મોટરો, વિમાનો, ટેક બનાવવા કરોડો પાઉન્ડ ખર્ચને નવાં કારખાનાં કાઢવાનું નક્કી કર્યું છે. પરંતુ હિંદી પ્રજાની આર્થિક પરાધીનતાને લીધે એ પ્રજા લાચાર છે. અંગ્રેજો હિંદને હમેશાં આરી યાંત્રિક પ્રગતિમાં પછાત રાખવા માગે છે.

પંચગની

લોકોનાં રીતરિવાજો

૨૧૦ ચમનલાલ વૈષ્ણવ

પંચગનીથી એક માઈલ દૂર દાંડેર નામે એક ગામ છે. ત્યાં દાંડેર મહાદેવનું મંદિર છે. ગામમાં બધા મજૂરી કરનાર અને ખેતીનું કામ કરનાર રહે છે. ત્યાંથી મજૂરી કરવા સારું તેઓ પંચગની આવે છે. મંદિરમાં એક ધર્મશાળા, એસરીઓ અને બે કુંડ છે. મહાદેવના લિંગમાંથી પાણી નીકળે છે અને તે કુંડમાં આવે છે. આ પાણી બારેમાસ ચાલુ રહે છે એટલે ગામલોકોને ફેવો કરવાની જરૂર નથી. તેઓ કુંડમાંથી પાણી વાપરે છે. તેમાંથી નળરસ્તે એક બીજા કુંડમાં પાણી ભરે છે. તે કુંડનું પાણી નાહવાપીવા માટે લોકો વાપરે છે. તમને ટેબલેડ વિષે લખ્યું હતું તેની નીચે આ ગામ છે. સારું ઝરણું કે જે આગે માસ ચાલુ રહે તેવું હોય તેની ઉપર આ મંદિર બાંધી દીધું હતું, જેથી કાંઈ તેને બગાડે નહિ, ફેવો નહિ છતાં બારે-માસ તાજું સ્વચ્છ પાણી મળ્યા કરે. આવું બીજું ગામ ગોડીવલી નામે છે. ત્યાં પણ આવું જ મંદિર છે અને આવા જ કુંડો છે. ત્યાં ફણસ અને અળવીનાં પાન પુષ્કળ થાય છે.

હવે અહીંનાં જાણવા જેવાં રીતરિવાજો વિષે લખું છું.

૧. રમતો : અહીંની રમતોમાં થોડીક રમતો આપણી રમતો કરતાં જુદી જાતની છે. બે છાંટરા અથવા છાંટરીઓ સામસામે બેસી રહે. મેદેથી ફૂ અને ઢોલ જેવો અવાજ કરે. બન્ને પગ સાથે બેસ્યા, બે હાથ છાંટી આગળ રાખી ગાડોના ડબ્બા અથડાય તેમ અથડાય અને પાછાં પડે. પાછાં અથડાય અને પાછાં ફરે, એમ જોળ ચક્રર ફરે. પણ આ બધું એવું તાલગદ થાય કે હાથપગનું અથડાવું અને મોઢાનો અવાજ એક સાથે જ થાય,

૨. બીજી રમત. તેમાં એક જાણ બે પગ પહોળા કરી કમર પર હાથ રાખી, કમર ઉપરનો ભાગ જોળ ફેરવે છે. આમાં પણ પેલો અવાજ તો ખરો જ. આમાં પગ જરા પણ ન હાલવા જોઈએ અને પેલો ઢોલ જેવો અવાજ પણ થવો જોઈએ. એવી જ રીતે બે જાણ સામસામે બેસી રહીને ફૂડો પણ ફેર, જેમ આપણે ત્યાં છાંટરીઓ રમે છે. પણ તેમાં અને આમાં ફેર એટલો કે આપણે ત્યાં એકલું ફૂ ફૂ કહે છે જ્યારે અહીં ઢોલ જેવો અવાજ વધારે છે. બીજી કેટલીક રમતો લગભગ આપણા જેવી જ રમાય છે.

બીજું, અહીં મંદિરમાં ઉત્સવ થાય છે તે જોવા જેવા છે. એક તો કાંઈ તહેવાર આવે ત્યારે આઠ દિવસ અગાઉથી હરિનામ-સમાહ ચાલે છે. એટલે આઠ દિવસ અગાઉથી એક જાણ ચોપીસ કલાક અખંડ હરિનામની ધૂન લગાવ્યા કરે છે. આમાં માણસો બદલાય ખરા, પણ ધૂન અખંડ ચાલતી જોઈએ; અને ખુબી એ કે આ સમાહ મોટે ભાગે ગામનાં છોકરાં જ ચલાવે છે. રાજ સાંજે બધાં ભેગાં થાય, ભજન ગાય. મંડળીને કાંઈ શેઠ હામોનિયમ, દોકડ, તખ્તો વગેરે સાધનો અપાવે. એટલે અહીંનાં ભજનો સાંભળવાની ભારે મજા આવે છે. આવો એક ઉત્સવ હમણાં જ ગોઠળઆઠમ ઉપર થયો હતો.

આઠમને દહાડે અહીંના નાના મોટા બધા ઉપવાસ કરે છે અને ઉપવાસમાં એકલાં ફળ જ ખાય છે. બીજા અગિયારસ જેવા ઉપવાસમાં સામો, રાજપરો વગેરે ખાય છે. આઠમને દહાડે રાત્રે મંદિર સામે સડક ઉપર એક દોગડું બાંધી તેની સાથે એક હાડી લટકાવે છે, અને તેમાં ઘાણી અને દહોં ભરેલું હોય છે. પછી બધા એકઠા મળીને હાડી નીચે ભજન કરે છે. આમ ભજન એકાદ કલાક ચાલે પછી

બલગેરિયા

શ્રી. 'તજ્જલ'

સુડીનાં જે ફળો વચ્ચે અવેશ સોપારી જેવી બલગેરિયાની હમણાં રિયતિ છે. રાજદ્વારી રીતે આ સંજોગોમાં એની રિયતિ અતિ નાજુક છે. જર્મની કહે છે કે તું અમાગ સૈન્યને તુફાન ઉપર અને ગ્રીસ ઉપર આક્રમણ કરવા માટે છૂટ આપ. જે ગણપુશીથી આપીશ તો હીક છે, નહિ તો તારા જેવા મંત્રણને પળવારમાં કચરી ભૂકા કરી નાંખીશ. તારું શું મળું કે અમારી સસ્તનતને ના પાડી શકે? રશિયા કહે છે કે અખરદાર, જર્મનીને માર્ગ આપ્યો તો! એની લાગ-વગ બાલકનમાં વધે એ અમને લાયક લાગે છે. તુફાનને જર્મની લેશે તો અમારી પડોશમાં આવી હમેશાં અમને યીંગડાં કાસાવશે, માટે એને માર્ગ આપશો નહિ.

ત્યારે સ્થિતિ કહે છે કે હૃદયરતે ખાતર જર્મનીને માર્ગ આપશો નહિ. જો હમણાં તો તમને કંઈ બદલો આપી શકું નહિ, પરંતુ પાછળથી તમારા અહેસાનને કેમેય બૂલશું નહિ. જો કે અમારા વિમાનો હમણાં પણ તમે સખ કરવા શક્તિમાન છે. તુફાન કહે છે, જે બાઈ, આપણે મિત્રો છીએ પરંતુ જર્મનીને માર્ગ આપ્યો એટલે અમને તારી ઉપર આક્રમણ કરવું જ પડશે. અમારા સિપાઈઓ તારા દેશમાં તલવાર અને અગ્નિથી એતરફ નાશ ફેલાવશે. એતરફે આપુ, આપણી સંધિ યાદ કરજો, તુફાન કદી બૂલતા નથી.

ગ્રીસ ત્યારે સલાહ આપે છે કે શાણો થા મિત્ર, જર્મનીને માર્ગ આપીશ નહિ. પાડોશીઓ બળવજો. દુઃખમાં પડેલા મિત્ર ઉપર પાટુ મારજો નહિ. મને અમેરિકાની મદદ મળે છે એટલે પડ્યો પડ્યો પણ તને પાટુઓ મારી ખેંચશે કરી મૂકીશ. આપણી સંધિ બૂલજો નહિ. છેવટે અમેરિકા ઉચ્ચારે છે કે બલગેરિયા, તું કંઈ ને મદદ કરજો નહિ.

તટસ્થ રહેજો. તારું અવિશ્વ સુધારવાની ઈચ્છા હોય તો, અને અમેરિકા જેવી સમૃદ્ધિવાન પ્રભુ સાથે મેરી રાખવી હોય તો કાલો થજો!

બલગેરિયાનો વરો પ્રધાન હમણાં જ ચોથીવાર બર્લીન જઈ આવ્યો છે. એની હુદ્દિ બહેર મારી મઈ છે. ચાર ચમરાજ જેવા હથિયારબધ વૃદ્ધાઓની વચ્ચે એ આવી પડ્યો છે. કોઈનો પણ કંઈ નહિ. બીજો એના ઉપર ત્રાટકી તેને કચરી નાંખવા તૈયાર છે. પણ ન હો તો જર્મની એની તટસ્થતા તોડીને એને પરાધીન કરે. “ધર છોડીને વનમાં ગયા તો વનમાં લાગી આગ.” શેતાન અને ભંડા સમુદ્ર વચ્ચે બલગેરિયા ફસાઈ પડ્યું છે. જર્મન ઉપર પણ જાણે વાધ તરાપ મારવા તૈયાર જ છે. નદીમાં મગર મોહું ફાડી ખેંચે છે. બીચારું બલગેરિયા! “બીચારી કોન સુધારે નાથ બિન, બીચારી કોન સુધારે!”

વસ્તી અને વિસ્તાર

બલગેરિયાનો વિસ્તાર ૧૦૩,૧૪૬ કીલોમિટર એટલે ૩૯૮૨૫ ચોરસ માઈલનો છે. ડિસેમ્બર ૧૯૩૪ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે એની કુલ વસ્તી ૬૦૯૦૨૭૫ની છે. એમાં ૩૦૫૮૩૯૨ પુરુષો અને ૩૦૩૧૮૮૩ સ્ત્રીઓ છે. આ સિવાય સને ૧૯૪૦માં બલગેરિયાને રમાનિયા પાસેથી દોહુબ પ્રાંત મળ્યો છે. રમાનિયા સંકટમાં હતું ત્યારે જ આ પ્રાંત તેણે બલગેરિયાને પાછો આપ્યો છે. એની વસ્તી પણ પાંચેક લાખની છે. મુખ્ય શહેર સોફિયાની વસ્તી ૨૮૭૯૭૬, પ્લોવ્ડીવની વસ્તી એક લાખની, વારનાના ૭૦૧૮૩ની અને રૂઝીક ૪૯૩૮૮ની છે.

ધર્મ, શિક્ષણ અને લોકો

બલગેરિયા સનાતન ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે, ૫૩૭ સ્વતંત્ર રહીને પોતાનો જુદો વહીવટ કરે છે. બધ

ધર્મને ,આશ્રય રાખ્યા પોતાને ત્યાં આવે છે. પરંતુ રાજ્યધર્મ, બલગેરિયન સનાતન ખ્રિસ્તી ધર્મ છે. ૪૬ લાખ મનુષ્યો એ ધર્મમાં માને છે. ૮ લાખ મુસ્લિમો છે, ૪૦૦૦૦ ક્રેસ્ટિયન અને ૭૦૦૦ પ્રોટેસ્ટન્ટો છે. ૪૬૪૭૧ ચઢીઓ, ૨૫૦૦૦ આર્મેનિયનો છે. બાળશિક્ષણ ત્યાં ફરજિયાત છે. લગભગ ૨૬ ટકા પુરુષો અને ૫૪ ટકા સ્ત્રીઓ અબાણ છે. લગભગ ૭૫૮૦ શાળાઓમાં ૨૫ હજાર શિક્ષકો દસ લાખ બાળકોને શરૂઆતનું શિક્ષણ આપે છે. યુનિવર્સિટી એક છે. બીજી અનેક નાતની શાળાઓ છે. લોકો ધણીખરા ખેતીના કામમાં લાગેલા છે. મુખ્ય સ્થાવર જ્વોતિની વસ્તી રશિયનોના લોકોનું છે, છતાં લઘુમતીઓની ખટપટ ધણી છે. બાલકોનાં પંચે રાજ્યો બલગેરિયા, રૂમાનિયા, ગ્રીસ, યુગોસ્લોવિયા અને તુર્કીમાં ખૂબ ખટપટ, ધર્મ, મારામારી, ધુઢી, તકરારો અને મુલતહીમીરીના દાવો ફેલાય છે. બલગેરિયા પણ એમાં અગ્રભાગ ભજવે

છે. યુરોપ જ્યારે સળગે છે ત્યારે દિવાલગી પડે બાલકોનાં લાગે છે. ત્યાંના લોકો મનજૂત બાધા અને લશ્વર્યા છે.

ખેતી, પેદાશ

લોકો ખેતીવાડીમાં મુખ્યત્વે રોકાયેલા છે. જમીન ખેડોતોની હમેશ માટે હોય છે. સરકાર જમીન ભાડુ લે છે. ગામડાંઓનાં પંચોને લાકડાં અને ચરામણ માટે કાંઈ પણ કર વગરની જમીનના ટુકડા અપાય છે. પ્રજાના લગભગ ૮૦ ટકા સીધી અથવા આડકતરી રીતે ખેતીમાં રોકાયેલા છે. ખેડોતો પાસે એ એકરથી ૬ એકર સુધીના નાના નાના જમીનના ટુકડા છે. હળો અને હથિયારો આદિ સમયથી આવ્ય આવના તેજ પ્રકારના છે, પરંતુ રાજ્યાશ્રયથી યત્રે દાખલ થયા છે. બલગેરિયામાં ૨૫૭૮૬૩૫૦ એકર જમીન છે. તેમાંથી વાવવા યોગ્ય ૧૦૨૧૮૮૬૬ એકર છે, જમીનો ૭૪૨૬૩૪૦ એકરોમાં છે. નીચે પ્રમાણે સને ૧૯૩૩માં અનાજ ઉત્પન્ન થયું હતું:

ધઉં	રાઈ	બાલી
૧૫૪૦૯૦૫ ટન.	૨૪૧૩૫૩ ટન.	૩૫૧૫૫૭ ટન.
ઝોટસ	મકાઈ	કુલ
૧૨૯૮૭૬ ટન.	૯૫૧૦૨૮ ટન.	૩૨૧૪૭૧૬ ટન.

ફળો તો મોટી સંખ્યામાં થાય છે. લગભગ ૨૫ લાખ એકર જમીનમાં કાશની વાવણી થાય છે. કપાસ પણ સાધારણ ૨૫૦૦૦ ગાંસડો થાય છે ખાંડ ૨૫૦૦૦ ટન થાય છે. ચુલાખનાં ફૂલો ૧૭૦૦૦ એકરોમાં વાવે એમાંથી ચુલાખનું અત્તર બનાવે છે. ૫૦ હજાર એકર જમીનમાં ૧૭૩૫૩ ટન તમાકુ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

ઉદ્યોગ-વાણિજ્ય

બલગેરિયા ખેતીપ્રધાન દેશ હોવાથી ઉદ્યોગો પૂરતા બીડ્યા નથી, પરંતુ ત્યાંની સરકારે ઉદ્યોગોને મદદ અને આર્થિક સહકાર આપવા માડ્યો છે. ૧૯૨૪ નાનાં મોટાં કારખાનાં છે જે સરકારી સહાયથી ચલાયેલાં છે. રાજ્યમાં કાશસો પણ મુજબ છે, પરંતુ પ્રજાજનો

ટન એલ્યુમીનિયમ અને ૬૦૦૦ ટન મીઠું તૈયાર થયું હતું. વેપાર મુખ્યત્વે જર્મની અને ઍસ્ટ્રિયા સાથે છે, ઈટલી સાથે પણ સારો વેપારી સંબંધ છે. જર્મનીથી કાપડ, ધાતુ, તેલો, યત્રો વગેરે આયાત કરવામાં આવે છે. નિકાસમાં તમાકુ, ચુલાખનું અત્તર, મકાઈ, ઈંડાં, ઘઉં વગેરે છે.

બલગેરિયામાં “લેવા” નામનો ચાંદોનો સિકકો ચાલે છે. એની કિંમત આંકતી મુશ્કેલ છે. લગાઈને લીધે બજા સિક્કાઓની કિંમત પરદેશી ચલણોમાં રહી નથી. બલગેરિયાની નેશનલ બેંક એનો વહીવટ ચલાવે છે. નોટો પણ એ જ બેંક કાઢે છે. બલગેરિયાની પેદાશ ૧૯૩૪-૩૫માં પાંચ અગ્ર લેવાની અને અર્ધ પણ તેટલું જ છે. સીધા અને

હાઈને પણ આ ગરીબ રાજ્ય પોતાનું સૈન્ય પ્રગળ બનાવે છે. યુરોપ-અમેરિકાના દરેક રાજ્યને સ્વરક્ષણ માટે પોતાના સૈન્ય પાછળ ખેંચ્યાં અને ત્રેવડાં ખર્ચો કરવાનો મોર્પી રોગ લાગુ પડ્યો છે. બલગેરિયાને ગયા મહાયુદ્ધનું પછ ક્ષેત્ર સોનાના કોંકોનું હતું છે. મોટાં રાજ્યોના લેણાનું બ્યાજ એને લારતું પડે છે. પ્રજાનું આક્રમણ “લેવા”નું કરજ છે. રાજ્ય કરજથી દબાયેલું હોવાથી સહેજે કરો ખૂજ લારે છે.

રક્ષણ

યુરોપના આક્રમકોમાં ધનધોર વાદળો છવાયેલાં છે એટલે સૌ સૈન્યને મજબૂત બનાવે જાય છે. બલગેરિયા પણ તેમાંથી અલગ નથી રહ્યું, છતાં એક મહારાજ્ય પાસે એના બળની કિંમત એક મચ્છર જેટલી જ છે. એના સૈન્યમાં ૪૦૦૦ અમલદારો અને ૫૬૦૦૦ સૈનિકો હતા. હમણા આ સંખ્યાથી કક્ષય બમણા થયા હશે. સૈનિકતાશીલ ફરજિયાત છે તેથી ગાંધ લાખ માણસોને રક્ષામાં ઉતારવાની વ્યવસ્થા છે. પરંતુ એટલી મોટી સંખ્યા માટે શસ્ત્ર તૈયાર નથી. જર્મની વગેરે મહારાજ્યોએ જ્યારે પોતાના સૈન્યનું યંત્રીકરણ કરી એને અજીત જેવું બનાવ્યું છે ત્યારે આવાં ગરીબ રાજ્યોને આ અત્યંત મોઘુ અને મોટાં સાધનોથી પ્રાપ્ત યંત્રીકરણ વગર નભાવવું પડે છે. બલગેરિયા મિત્રરાજ્યોની વિરુદ્ધ જર્મનીના સહકારમાં સને ૧૯૧૪-૧૯ના મહાયુદ્ધમાં બીત્યું હતું. આથી એને માત્ર ૨૦૦૦૦ નું સૈન્ય રાખવાની જ પરવાનગી હતી. ફરજિયાત સૈનિકચિહ્ન પણ અધ કરવામાં આવ્યું હતું. પણ હવે મિત્રરાજ્યોની નબળાઈથી એ ખુદ્દલ ઘર્ષ થયું છે.

પ્રકીર્ણ

ચૌદ વહાણો ૧૭૭૬ દનનાં બલગેરિયા પાસે હતાં. ૧૬૫૫ માર્ષલની રેલવે હતી. તે સિવાય ૨૬૨ માર્ષલની સાંકડી રેલવે પણ હતી. ૪૦ માર્ષલની નીર્વણી-દ્રામવે હતી. ૪૬૫૧ માર્ષલના રાજ્યના રાજમર્ગો હતા. એમાં ૫૮૩ પોસ્ટ ઓફિસો હતી. ૫૭૬ તાર ઓફિસો હતી. ૫૬૮ ટેલિફોન ઓફિસો

હતી. છતાં એ બલગેરિયા એ એક પછાત રાજ્ય ગણાતું આવ્યું છે.

ઇતિહાસ-અધારણ

દરેક બાલ્કન રાજ્ય વિપ્લવ, કાવાદાવા, યુદ્ધો, અને સુલ્તુદ્ગીરીના દાવપેચ માટે પ્રસિદ્ધ છે. બલગેરિયા આમાં અપવાદ નથી. એ બલગેરિયાનું રાજ્ય સને ૧૩૬૬માં ટુર્કીનું અંકિયું બન્યું હતું. સને ૧૩૯૭માં એને ટુર્કી સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૮૭૬માં યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોની સહાયતાથી બલગેરિયાને અર્ધી સ્વતંત્રતા મળી હતી. એ ટુર્કીથી છૂટું પડ્યું ને પછી અનેક રાજ્યો નિમાયા અને પદબદ્ધ થયા. ટુર્કીથી એ સને ૧૮૬૬માં તફાવત છૂટું થયું છે. એણે ટુર્કી સાથે ધણી વાર યુદ્ધો કર્યાં છે, પછી તો અનેક વાર વિપ્લવો થયા જ કરે. ચાર્લિમેંટ પણ છે. રાજ્યકર્તા ઝાર ફ્રાન્કોઝ પછી એનો યુવ ઝાર બોરીસ આવ્યો. સને ૧૯૧૪-૧૯ માં એણે જર્મની સાથે પોતાનું નસીમ જોડ્યું હતું, પરંતુ જર્મનીની હાર થવાથી બલગેરિયાને ફેશનાં વિલાગો અને પ્રતિજ્ઞા ખોવાં પડ્યાં હતાં.

બલગેરિયાની મૂલ્યવસ્થા

જર્મનીએ પોતાનું મોટું સૈન્ય ફ્રાન્સિયામાં જમા કર્યું છે. એ સૈન્યને ઇટલીની મદદમાં તે ગ્રીસ મૂકવા માગે છે. ટુર્કી પર પણ ચડાઈ કરવાના એના મનોરથો કહેવાય છે. પરંતુ રશિયાની લાશ ચાંખને લીધે બલગેરિયા જર્મનીને સંમતિ આપતું નથી. હમણાં તો એની રિયલિટિ નિયંત્રક જેવી ઘર્ષ પડી છે. “નહિ તીનકા નહિ તેરકા, નહિ હપ્પનકા મેલકા” જેવું એવું અસ્થિર ખાતું ઘર્ષ પડ્યું છે. જર્મનીને મદદ કરે તો ટુર્કી, ગ્રીસ, અંગ્રેજોના મિત્રોને એનું સત્તાનાશ થાળવા તૈયાર ખોંડા છે, જો જર્મનીને ચોખખી ના સંભાળાવે તો જર્મની એને ચગદો નાખે પરંતુ રશિયા એની વહારે ચડે એનાં લક્ષણો લાગે છે.

અંગ્રેજોની આ યુદ્ધમાં સ્થિતિ

અંગ્રેજોની હમણાં ચાલી કળા લાગે છે. એમને નાંચે પ્રમાણે અવગૂંચ સંયોગો પ્રાપ્ત થયા છે.

૧. આફ્રિકાના લીબિયા પ્રાંતમાં ઇટલીના સૈન્યને અંગ્રેજોએ હરાવ્યું છે. લગભગ કુદ્ર ૭૫ હજાર ફેદીઓ પકડાયા છે. હવે તોણક ઉપર ઘેરા ઘાલ્યો છે. ઇટાલિયન સેનાધિપતિ મારશલ એન્ઝાઆની પાછો હટ્યો છે. ઇટલીએ ઇટલોક સૈનિક-સરંજામ પણ ગુમાવ્યો છે. બારિયાનું બારું પણ એમણે ગુમાવ્યું છે.

૨. ગ્રીસ ખાતેની લડાઈ પણ ઇટલી ત્રિરુદ્ધ ચાલે છે. આલ્બેનિયામાં ઇટાલિયનો બહુ ધીમે ધીમે પાછા હટ્યો છે. ઇટલીનો પરાજય એમને હતોત્સાહ કરી નાખવા માટે બસ છે.

૩. અંગ્રેજો પાસે અમેરિકાને સૈન્યની સામગ્રી આપવા માટે હુડિયામણની અને સોનામાં નાણાં ચૂકવવાની ભેગવાઈ નહોતી. ભેનસન કાયદાની રૂએ અમેરિકા કાઈને નાણાં ઉધાર આપી શકે તેમ નથી. એથી પ્રેસિડેન્ટે ૩ અમજ ડોલરની કિંમતનો માલ ક્ષિટનને આપવા સ્વીકાર્યું છે. આથી ક્ષિટનને રોકડાં નાણાં આપવાં પડશે નહિ, પરંતુ લડાઈને અતે પાછો એ જ માલ આપવો પડશે, આ રીતે એની આર્થિક ચિંતા ધટી છે.

૪. અંગ્રેજો પાસે '૩૦ લાખનું સૈન્ય છે. તેને માટે યંત્રમય શસ્ત્રો, વિમાનો, ટેંકા, તોપી, મશીન-ગનો તૈયાર છે. એથી જર્મન-આક્રમણનો એ ખૂબ સામનો કરી શકે છે. એનાં સંસ્થાનો પણ એને ધણી જ મદદ કરે છે.

૫. બલગેરિયાએ જર્મનીને આગળ વધવાનો અને ત્રીસને આક્રમણ કરવાનો માર્ગ આપ્યો નથી.

૬. સ્પેન તટસ્થ રહ્યું છે. તુર્કીની અંગ્રેજો સાથેની રૈત્રી કાયમ છે. ફ્રાન્સે હેર હીટલરની આઘા સ્વીકારી ક્ષિટન ઉપર આક્રમણ કરવાનું કબજો કર્યું નથી. અંગ્રેજોને ગેરલાભની કેટલીક પરિસ્થિતિઓ.

૧. હમણાં યુદ્ધમાં દરરોજ લગભગ ૨૦ કરોડ રૂપિયાનું દર માસે ૬ અમજ અને દર વરસે ૭૨ અમજ રૂપિયાનું સૈન્ય અને સૈનિક-સામગ્રીઓ પાછળ ખર્ચ થાય છે. અંગ્રેજ જેવા ધનવાન રાજ્યને પણ આ ભારે પડે છે. એથી અંગ્રેજોની આર્થિક બેકારી ચાલુ

રહેવાની. અંગ્રેજોની ઉપર હમણાં જે કરો છે તે આથી પણ વધવાના. આર્થિક નુકસાન અત્યંત વધારે છે.

૨. અંગ્રેજ દેશો પર જર્મન વિમાનો દ્વારા જે હવાઈ હુમલાઓ થયા કરે છે તે ખરેખર ગંભીર છે. લંડન, લીવરપુલ, પોર્ટસ્માથિય તેમ જ કાર્ડિફ ખાતે દુકાનો, ઘરો, વખારો, ગોદાઓ, દેવળો અને મહોલાના મહોલા કાગળનાં ઘરોની જેમ, બોમ્બમારાથી ધસી પડે છે. અખતે પાઉન્ડનું નુકસાન થયું છે. આ રીતનો વિનાશ ચાલુ રહેશે તો અંગ્રેજોના દેશમાં મોટી રકમનું નુકસાન થવા સંભવ છે. લાખો માણસો આજે આશ્ચર્યચાનોમાં રહે છે.

૩. જર્મન સજામરોનો, વિમાનો અને સુરંગો અંગ્રેજ રટીમરોના મોટા ભાગનો દરરોજ ભોગ લે છે. એથી અંગ્રેજોને રટીમરોની ધણી તંગી થઈ પડી છે. અમેરિકા અને બીજા દેશો પાસેથી રટીમરો મેળવવા અંગ્રેજો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ બલિષ્ઠતા એ માટે ધણી તંગી પડશે.

૪. અંગ્રેજો મક્કમતાથી લડે છે, સાગર ઉપર તેમનો કાબુ છે, પરંતુ યુરોપનાં ધણીખરા દેશોનો કબજો લઈ બેઠેલા જર્મનીને કેવી રીતે હાંકવું ને હરાવવું તે યોજના પાર પડતી નથી. જર્મન ઉપર જર્મનોને અંગ્રેજો હરાવી શકે એ શક પડતી વાત છે.

જર્મનીની સ્થિતિ

જર્મનોએ યુરોપનાં ધણાં નાનાં રાજ્યોનો કબજો લીધો છે. એ રાજ્યોનાં બધાં સાધનો યુદ્ધ માટે જર્મની વાપરે છે, છતાં એ રાજ્યોનો કબજો સાચવવા માટે અને અંગ્રેજોના ઘાવી આક્રમણનો સામનો કરવા માટે જર્મનીને ત્રીસથી ચાલીસ લાખ માણસોનું સૈન્ય શસ્ત્રસામગ્રી સહિત તૈયાર રાખવું પડે છે. જો કે જર્મની આ સ્થિતિ કેટલા વખત સુધી નબાવી શકશે એ શકાકરેલી વાત છે. યુરોપમાં આવી રીતે નકામા બેસી રહેવું તેને પાલવશે નહિ, કાંઈક સક્રિય માર્ગ શોધવો જ પડશે. બલગેરિયા માર્ગ આપવું નથી. બળજબરીથી માર્ગ લેવાથી રશિયા યુદ્ધમાં પડે તેવી વડી છે. એથી જર્મનીનો માર્ગ પણ કાંટાથી ભરપૂર છે. ફ્રાન્સ પણ તેને નમવું નથી.

જર્મનીને કઈક માર્ગ શોધવો જ પડશે, બેસવું તો પાલવશે નહિ

અમેરિકા

જર્મનીનો યુરોપનો વિજય અમેરિકાને ગભરાવી નાખે છે યુરોપમાં હવે માત્ર અંગ્રેજોને જ નમાવવાનું કાર્ય જર્મની માટે બાકી રહ્યું છે અંગ્રેજોને નમાવી યુરોપમાં ચક્રવર્તી થયેલું જર્મની દક્ષિણ અમેરિકાના કોર્ડો પશ્ચિમ રાજ્યમાં કાળ જમાવી ત્યાં પોતાના સૈન્ય અને વિમાનો માટે મથક સ્થાપી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનો લવિષ્યમાં પરાજય કરી શકે છે આથી અંગ્રેજોને આર્થિક સંકટાગ્રસ્તમાં મુકત કરી તેને ટેકા આપવાને અમેરિકાએ નિશ્ચય કર્યો છે માટે મોટી રકમોની શસ્ત્રસામગ્રી અંગ્રેજોને લઈ પછી પાછી આપવાની ચરતે પૂરી પાડશે, અને અંગ્રેજો તો છેવટ સુધી લડવા નિરધાર કરી બેઠા છે

ફ્રાન્સ

ફ્રાન્સની સરકાર ઉપર અતિશય દબાણ કરીને જર્મની અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ જાહેર કરવા કહે છે પરંતુ ફ્રાન્સનો સરમુખત્યાર માર્ચલ પોર્તા એ વાત સ્વીકારતો નથી આથી જર્મનીને લવિષ્યમાં ફ્રાન્સ સાથે કઈક સમતાઈ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો તે સ્વભાવિક છે જર્મનીના સૈન્યને ફ્રાન્સમાં નિભાવવા માટે હમણાં દર માસે દસ અમળ ફરકા ફ્રાન્સે જર્મનીને આપવા પડે છે ફ્રાન્સની સામે જાપાને સિવામના ગળયને મદદ આપી યુદ્ધ જાહેર કરાવ્યું છે તે આરતે આરતે ચાલે છે ફ્રાન્સની સ્થિતિ અતિ કઠોડી છે જર્મની પાસે એનો અડધો ભાગ કમળમાં છે

ઈટલી

ઈટલીની સ્થિતિ ખૂબ કઠોડી છે કારણ કે એને ઉપરાઉપરી પરાજયો મળે છે એની આર્થિક સ્થિતિ આ યુદ્ધને કેટલા સમય સુધી નિભાવી શકશે તે માટે જગતને શંકા છે જર્મનીને આધીન એ પોતાનું સૈન્ય મૂકી લડે તો એની સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય હજુ પણ મોટા પરાજયો ભોગવ્યા વગર મુલોલીની આ કબૂલ કરવા તૈયાર નહિ થાય

રુમાનિયા

જર્મનીનું મોટું લક્ષ્ય એ દેશનો કબજો લઈ બેઠું છે એને બલગેરિયામાં કૂચ કરવી છે રુમાનિયાની આ પરાધીનતા એની પ્રજાને પમદ નથી, પરંતુ જર્મનીના બળ સામે એ લાચાર છે રુમાનિયાનો દાહનો સરમુખત્યાર જર્મનીની લાગવગ નીચે છે, પરંતુ દેશમાં ખૂબ અશાંતિનું વાતાવરણ પ્રવર્તી રહેલું છે, જગત સાથેનો વહેવાર કપાઈ ગયો છે, એની સ્થિતિ પણ કઠોડી જ છે

અમેરિકા

અમેરિકાને ખરેખર જર્મનીનો મહાભય લેખન્યો છે, તેથી પોતાના અદી લાખના સૈન્યને વધારીને પદર લાખનું બનાવે છે પોતાના મનવારોના કાફલામાં આસેા નાનીમોની મનવારોના વધારો કરે છે ૫૦૦૦૦ વિમાનો બાંધવાનો એનો ઈરાદો છે ૫૦૦૦૦ ટેકા પણ એ બાંધશે આ પાછળ ત્રણ વરસના બહાર અમળ ડોલર જેટલી ગળવર રકમ ખર્ચવા તે તૈયાર થયું છે અંગ્રેજો, ચીનાઓ અને ગ્રીસને એ સાધન-સામગ્રીઓ પૂરા પાડે છે જર્મની, ઈટલી અને જાપાન સામે એનો શેષ ભંડૂકો બીડયો છે એ ત્રણે રાજ્યોને હરાવવા માટે અંગ્રેજો ચીનાઓ અને ગ્રીસને એ મદદ આપે જશે

જાપાન

ચીન સથેના જગને આ ચોથું વરસ ચાલે છે એ યુદ્ધની પાછળ જાપાન ૨૦ અમળ ચેન ખર્ચી પાપમ લ શવાની અણી ઉપર છે છતાં એ સાપ-છછુરની પેરે એનાથી ચીન સુકાવું નથી અને ગજાતુ નથી અંગ્રેજો અને અમેરિકાનો ચીનને મદદ કરી જાપાનને ધીમે ધીમે હાથરોગ લગુ પાડવા ઈચ્છે છે જાપાનને લાભ અને મહત્વાકાંક્ષાનો કઈ પાર નથી, છતાં ચીન એને ખૂંચી દીધે છે એ રિકાએ એની માથે લોહાનો પોતાને અને શસ્ત્ર-સરભમનો વેપાર બંધ કર્યો છે જાપાન ફૂડિંગ કરી કથાંય પણ ડબ્બ દેવા તૈયાર બિંમુ છે, પરંતુ સભોગો હમણાં એને અનુકૂળ નથી

રશિયા

રશિયા તદ્દન ચૂપ બેઠું છે. જર્મની શું કરે છે તેની એ રાહ જુએ છે. એના સરમુખત્યાર રટેલીને બાથજી કરતાં જણાવ્યું છે કે દુશ્મન સામે લડવા તૈયાર થાઓ, તમારા ઉપર બધા ઝંઝૂમે છે. આ શત્રુ કોણુ તે એણે જણાવ્યું નથી પરંતુ અમલો રૂખલો ખરચી, ભયંકર સૈનિક-તૈયારીઓ તે કર્યો જાય છે. જગતમાં સૌથી મોટા દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કરવાની

એની મહત્ત્વકાંક્ષા છે. એની પાસે સોનાની પેદાશ બહુ મોટી છે તેથી એ સૈન્યને ખૂબ વધારી શકે છે.

હિંસા, કાપાકાપી અને દુર્દશા

જગત આ આસુરી માર્ગે ચાલ્યું છે એનાં ખૂર્સાં પરિણામે નજીકના ભવિષ્યમાં ભોગવવા માટે પ્રત્યેક તૈયાર રહેવાનું છે. હજી યુદ્ધ મોટી ભયંકરતા ધારણ કરે એવો સંભવ છે. ચાલુ વાણિજ્ય, ઔદ્યોગ, ઉદ્યોગ-કુશરો અને મનુષ્યોની શક્તિ હમણાં યુદ્ધ માટે જ વપરાય છે.

ગાંધીજીના એપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન

શ્રી. રમણલાલ એન્જિનિયર

[ગતિકી ચાલુ]

એપેન્ડિસાઈટિસ શું છે ?

હવે આપણી સામે પ્રશ્ન એ છે કે આ અવધન શા માટે અને કેવી રીતે સૂતે છે. એપેન્ડિસાઈટિસ યવનાનાં કારણોમાં સૌથી મોટું કારણ અથોગ્ય રહેણી-કરણી અને અપચ્ચ આહારવિહારને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલી કાયમી કબજિયાત છે. એપેન્ડિસાઈટિસનો પહેલો, હુમલો આવતાં પહેલાં એનો દરદી લાંબા સમયથી બંધકાશથી પીડાતો હોય છે. આંતરડામાં એકઠો થયેલો મળસંયથ જેમ અનેક શારીરિક રોગોનું કારણ છે તેમ એપેન્ડિસાઈટિસનું પણ એ કારણ છે. એપેન્ડિસાઈટિસના હુમલે ૯૨૯ કેસોમાં કબજિયાતનો એક લાંબો ઇતિહાસ ચાલ્યો આવે છે. મોટા આંતરડા અને નાના આંતરડાના સંગમ પાસે એપેન્ડિક્સ આવેલું હોવાથી કાઠાની અંદર પડી રહેલા કચરામાંથી ઝેરા ચૂસઈને આ નાળુકે અવધન તરફ જાય છે. જ્યારે આ અવધન પાસે ઝેરાનો જમાવ એટલા મોટા પ્રમાણમાં થઈ જાય કે એ ઝેરાથી એનો નાશ થવાનો સંભવ જીમો થાય ત્યારે જીવનશક્તિ એ અવધનના રક્ષણ માટે એમાં સોળે ઉત્પન્ન કરે છે : દરેક પ્રકારનો સોળે

સરક, રોગનાશક અને કંદ્યાણુપ્રદ છે. દુઃખ, સોળે અને તાવ જેવાં લક્ષણો એ જીવનશક્તિએ શરીરના રક્ષણ માટે લીધેલા માર્ગો છે. રોગદ્રવ્ય અને રોગજંતુઓ સામે શરીરને રક્ષણ આપવાના આ માર્ગોને આપણે બરાબર સમજી લઈએ અને એ જ રસ્તે આપણે જીવનશક્તિને સહાય કરીએ તો રોગ નાબૂદ થાય અને શરીર નીરોગી થાય.

આ જ નિયમ એપેન્ડિસાઈટિસને આપણે લાગુ પાડવો જોઈએ. એપેન્ડિક્સના સોળથી કાઈ રીતે આપણે કરવાની જરૂર નથી. આપણે જરૂર તો માત્ર એટલી જ છે કે જે ગંદકીને પરિણામે સોળે ઉત્પન્ન થયો છે તે ગંદકીને ઉપવાસ અને જલોપચાર જેવા કુદરતી ઉપાયોથી દૂર કરવી જેથી સોળે પોતાની મેજે શમી જશે, શરીર શુદ્ધ થશે અને એપેન્ડિસાઈટિસના હુમલા પહેલાં જેવી તંદુરસ્તી હતી તેના કરતાં હુમલા પછી શરીરશુદ્ધિને લઈને વધારે ચડિયાતી તંદુરસ્તી માલૂમ પડશે.

અમેરિકાના 'હેલ્થ કલ્ચર' (માસિક)ના તંત્રી ડૉ. આર્થર વોલ (એમ.ડી.) જણાવે છે કે ક્લા-હારીઓને બાંધે જ એપેન્ડિસાઈટિસ થાય છે,

અંનાહારીઓને ફલાહારીઓ કરતાં ઘણા વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે, બ્યારે માંસાહારીઓને સાથી વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. આ હકીકત મોટી મોટી હોસ્પિટલોના ઘણા વિશાળ અનુભવથી સિદ્ધ થયેલી છે. આ ઉપરથી આપણાં આહાર સાથે એપેન્ડિસાઈટિસને સીધો મંબંધ છે તે સિદ્ધ થાય છે. એપેન્ડિસાઈટિસનું એક બીજું કારણ જીવાળની દવાઓ લેવાની ટેવ છે. અનેક લોકો જીવાળથી શરીર ચોખ્ખું થાય છે એવી માન્યતાથી વારંવાર એવી દવાઓના જીવાળ લે છે. આ પ્રકારના જીવાળથી આંતરડાંની પ્રતિ-ઓના રસો નિર્ણયક વેક્ટર બન્ય છે, આંતરડાં નબળાં પડે છે અને વારંવાર ક્ષોભ ઉત્પન્ન થવાથી હોબરીના સોળે, આંતરડાંના સોળે અથવા તો ચાંદુ કે એપેન્ડિસાઈટિસ જેવાં દરદો થાય છે.

બેકાકુ જિન્દગીને લઈને પણ રનાયુઓ સિધિલ બને છે અને આંતરઅવધોની કાર્યક્ષમતા ધટે છે એ પણ એપેન્ડિસાઈટિસનું એક આડકતરું કારણ કહી શકાય.

કેટલીક વાર અકસ્માત કે આઘાત કે પછાક પણ એપેન્ડિસાઈટિસના ઉત્તેજક કારણરૂપ બને છે.

આ રીતે બેકાકુ જિન્દગી, માંસાહાર, અતિનવિદ્ય કે કષ્ટદિનવાળા ખોરાકો, કમજિયાત, જીવાળની એવી દવાઓ અને અકસ્માત તેમ જ માનસિક ક્ષોભ એપેન્ડિસાઈટિસનાં સાચાં કારણો છે.

ઓપરેશન વિષે અભિપ્રાયો

આ કારણોમાંથી એક પણ કારણ ઓપરેશનથી દૂર થતું નથી. એટલા માટે ઓપરેશન એ આ રોગની વાજની કે જીલ્લુકત ચિકિત્સા ન કહી શકાય. તાલુખીની વાત તો એ છે કે ખુદ દવાવાદના જ મોટા મોટા નર્સો અમર્યાદિત ઓપરેશનની વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવતા હોવા છતાં મોટા ભાગના દાક્તરોનો સમૂહ એમાંથી મળતા આર્થિક લાભની લાલચે લોકોમાં અનેક જૂઠાણાં ફેલાવે છે અને આ ઓપરેશનને શોકપ્રિય બતાવે છે.

અમેરિકાના મશહૂર સર્જન ડૉ. મહોન પી. ડેવરે નોર્થવેસ્ટર્ન મેડિકલ સોસાયટીના સો રબમે આગળ લાંબા સમયથી આપતાં જણાવ્યું હતું કે, 'એક વૈદકનો વિદ્યાર્થી' સર્જન થતાં સુધીમાં કેટલીયે કેસો બરી કાઢે છે! મેં પણ આજસુધીમાં કેટલાંયે રમથાનો ભરી કાઢ્યાં છે અને છતાં મારી જાતને હું સર્જન તરીકે જાળખાવતો નથી. મેં મારા લાંબા અનુભવથી જોયું છે કે ઘણાખરા એપેન્ડિસાઈટિસ અને પિત્તાશયની પથરીના કેસોમાં જરીની બિલકુલ બચર પડતો નથી.'

આ જ પ્રકારના અભિપ્રાયો અન્ય નામાંકિત સર્જનોએ ઉચ્ચાર્યા છે. પેગીસના ડૉ. ડયુલેફે જણાવે છે કે, 'એપેન્ડિસાઈટિસ માટેનાં ઓપરેશનો એ નિર્ધનને ચિકિત્સાની દૃષ્ટિએ જન્યદસ્ત દાક્તરી બૂસો હોય છે. સૌથી વધારે તાલુખીની વાત તો એ છે કે પેસાદાર માણસોને જ આટલાં બધાં એપેન્ડિસાઈટિસ શાયી થાય છે! સાચી હકીકત તો એ છે કે અનેક શ્રીમંત દરદીઓને એપેન્ડિસાઈટિસ હોતુ જ નથી, પણ એમની પાસેથી પેસા પકાવવા માટે જ એમના દાક્તરો ખેટો વહેમ ધાલીને એમનું પૈદ ચીરી નાખે છે. એના આ પ્રકારના આદોષોનો જવાબ આપવાનો કોઈ જગ્યાએથી પ્રયત્ન થવાતું જણ્યુંમાં નથી.

બોરટન (અમેરિકા)નો જણીતો નિસર્ગોપચારક ડૉ. ચાર્લ્સ ઈ. પેજ (એમ.ડી.) કહે છે કે 'એપેન્ડિસાઈટિસનું' ઓપરેશન એ એક ગુનાહિત (ક્રિમિનલ) ઓપરેશન ગણાયું' બેઈએ અને કાયદાથી આવા ઓપરેશનની મનાઈ કરવી બેઈએ એપેન્ડિક્સ-વધની યેલજા ન્યારથી આ દેશમાં સરે થઈ ત્યારથી તેનાં પરિણામો હું જોણવડથી તપાસી રહ્યો છું અને હું આતરીપૂર્વક માતું છું કે એ દિવસ પાસે આવી રહ્યો છે કે જ્યારે લોકો એપેન્ડિક્સ-વધને એક ગુનાહિત શર્ષ માનશે.

એપેન્ડિક્સ કાપી નાખવાથી જિંદગી બચાવવાના તેમ જ બીજા લાભો વિષે જે જણ્યુંમાં ફૂંકવામાં

આવે છે તેને માટે તો ઓપરેશન પછી થયેલાં મરણોની લાંબી યાદી તરફ નજર નાખવી જરૂરી છે. થોડા વખત ઉપર જ આપણી નજર સામે જે ચોંકાવનારા દાખલા બન્યા છે, મહાન નાટ્ય-લેખક કલાઈડ ફીચ અને મિનેસોટાનો ગવર્નર જહોનસન-એ એનાં કરુણ મરણો આપણી નજર સામે આ ઓપરેશનથી થયેલાં છે. ગવર્નર જહોનસનનું એપેન્ડિક્સ સર્જનાએ એક વરસ ઉપર કાપી નાખ્યું. થોડા વખત પછી એની ઉપર એક બીજું ઓપરેશન કરવાની જરૂર પડી અને છેવટે ત્રીજા ઓપરેશનમાં દાકતરોના લમિત માનસને ભોગ બનીને એ મરણ પામ્યો. છેલ્લાં વીસ વર્ષ થયાં એપેન્ડિક્સ ટિસના ઓપરેશનોથી થયેલાં મરણોની મેં એક યાદી રાખી છે. આ યાદી લલલલાને થયરાવી નાખવાને પૂરતી છે.

નિસર્ગોપચારની નિર્ભય સારવાર

એપેન્ડિક્સ ટિસની અનિચિત દવાવાદી સારવાર સાથે નિસર્ગોપચારની સાદી અને સરળ, ચોક્કસ અને નિર્ભય સારવાર ન્યારે આપણે સરખાવીએ છીએ ત્યારે આ સારવાર સર્વવ્યાપી ન થવાને લઈને પ્રબળાં જીવન અને આરામની કેટલી બરબાદી થઈ રહી છે એનો આપણને કંઈક ખ્યાલ આવે છે.

નિસર્ગોપચારમાં આ રોગનાં કે પેટના બીજાં કાઈ પણ સેબનાં પહેલાંમાં પહેલાં લક્ષણો નજરે પડતાં દરદીને પચારીમાં સંપૂર્ણ આરામ આપવામાં આવે છે, બધા બન અને પ્રવાહી ખોરાક બંધ કરી દેવામાં આવે છે, શરથી સવા શેર પાણીના એનિમા વડે દરદીને કોડો શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તાવ હોય તો આખા શરીરના અને નહિ તો ધડના ચેક એને જરૂરિયાત મુજબ આપવામાં આવે છે પેટ ઉપર ઠંડા પાણીનાં વેષ્ટનો અને અર્ધવેષ્ટનો ચાલુ

મૂકવામાં આવે છે નેમ જ તે ગરમ થતાં તત્કાળ બદલી નાખવામાં આવે છે. દરદીને ચોખ્ખી હવા અને માનસિક શાંતિ મળે એવો પ્રબંધ કરવામાં આવે છે. દરદીને જે તરસ લાગે તો ચમચે ચમચે ધીમે ધીમે પાણી આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારની સાદી અને સચોટ સારવારથી રોગે અકુશમાં રહે છે અને બચકર રૂપ પકડતો નથી. શરીરમાં મલોત્સર્ગ વેગથી થયા કરે છે અને ટૂંક સમયમાં શરીર શુદ્ધ થઈ દરદી દરેક રીતે નીરાળી થાય છે. ઉપવાસ પછી કમચ. આહારચોખ્ખા કરવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં ફલાહાર, પછી દુધાહાર, પછી હલકા ખોરાક અને ત્યાર પછી ચાલુ ખોરાક-એ રીતનો કમ હોય છે.

આ સારવાર સામાન્ય માણસ ન માની શકે એટલાં અદ્ભુત પરિણામ બતાવે છે. જે વેળાસર તે શરૂ કરી દેવામાં આવે તો તેની નીચેના દરેક દરદી અચૂક સારો થાય છે. આ સારવાર ત્રીજે મરણ એક અત્યંત વિરલ બનાવ છે. શિકાગોના વિશ્વ-વિખ્યાત ડોક્ટર હેન્ની લિંડવેર (એમ. ડી) એ આ સારવારથી વીસ વરસમાં એપેન્ડિક્સ ટિસના હજારો કેસોની સારવાર કરી છે. આ હજારો કેસોમાંથી એક પણ દરદી ઉપર દવાઓથી વિષપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, છરીથી વાઢકાપ કરવામાં આવી નથી અને એક પણ મરણ નોંધાયું નથી. “The Fast way to Health” નો લેખક ડૉ. મેક કોય જણાવે છે કે એણે એની હણી જ બહેણી પ્રેક્ટિસમાં એપેન્ડિક્સ ટિસના સેંકડો દરદીઓની નિસર્ગોપચારથી સારવાર કરી છે, પણ આ બધા કેસોમાંથી એક પણ મરણ નીપળ્યું નથી.

એપેન્ડિક્સ ટિસ વિશે દવાવાદ અને નિસર્ગોપચાર એ બંને પદ્ધતિઓનાં પરિણામોની નીચે સરખામણી કરવામાં આવી છે:—

એપેન્ડિસાઈટિસ

દવાવાદ

એપેન્ડિક્સનું કાર્ય:—એ એક અવરોધ અવયવ છે. એ સંપૂર્ણ રીતે નિરપયોગી, નિષ્પ્રયોજક, રોગોત્પાદક અને જીવનનારોક અવયવ છે. એટલા માટે સૌથી સારું તો એ છે કે નીરોગી માણસે એને કાપી કઢાવવું, અને જો કોઈપણ કારણ-વશાત્-એ ન બની શકે તો એપેન્ડિસાઈટિસનો પહેલો હુમલો આવતા નિઃસંકોચ વિના વિકલે એનું આપરેશન કરાવી દાઢવું.

એપેન્ડિસાઈટિસનાં કારણો:—એનું ચોક્કસ કારણ હજી હાય આગ્યું નથી પણ ઘણા સર્જનતા એમ કહે છે કે લીંબુનાં બિયાં અને બીજા વિજાતીય પદાર્થો એપેન્ડિક્સમાં જરાવાથી એપેન્ડિસાઈટિસ થાય છે.

રોગનિદાન: આજની એસોપથીની રોગનિદાનની પદ્ધતિથી માત્ર ૧૦ થી ૧૫ ટકા કેસમાં સાચું નિદાન થાય છે. બાકીના બધા કેસમાં સાવ જુદા જ કેસ માટે આપરેશન થાય છે અને આ આપરેશનનાં જુદાં પરિણામો બિચારા દરદીને જ ભોગવવા પડે છે.

ચિકિત્સા : દરદીની જિંદગી બચાવવા માટે આપરેશન એ જ એક સાચો ઇલાજ છે. બીજા માર્ગો એ ઉઠવેલું છે. સર્જરી જેમ અને તેમ તાત્કાલિક થવી જોઈએ.

નિસર્ગોપચાર

એપેન્ડિક્સનું કાર્ય:—એ અવરોધ અવયવ નથી. નીચલી કોટિનાં પ્રાણીઓ કરતાં વિકાસ ક્રમમાં ઉંચા અથવા પ્રાણીઓમાં એનો વધુ વિકાસ થયેલો હોય છે, એ એક રસ તૈયાર કરે છે જે ખોરાક પચાવવામાં મદદ કરે છે, આંતરક્રિયા સિન્થેસિસ રાખે છે અને કબજિયાત દૂર કરે છે. એનું મહત્ત્વનું કાર્ય વૃદ્ધાવસ્થા અટકાવવાનું અને જીવાની જાળવવાનું છે. આ અવયવનો નાશ કરતાં પાચનમાર્ગની અને સમગ્ર શરીરની ઓછી-વધી અવ્યવસ્થા નજરે પડે છે.

એપેન્ડિસાઈટિસનું કારણ:—આ કારણ એ સાચું કારણ છે જ નહિ કારણ-કે એપેન્ડિસાઈટિસ માટે જે કેસો ઉપર આપરેશન કરવામાં આવે છે તેમાંથી એક ટકાથી વધુ ઓછા દરદીઓના કેસમાં આ કારણ એ ઉત્તેજક કારણ હોય છે. એટલે જ્યાં ને ત્યાં આ કારણને આગળ કાઢવું એનો અર્થ એ થયો કે અપવાદ ઉપરથી નિયમ સિદ્ધ કરવો. એનાં સાચાં કારણો (૧) કબજિયાત, (૨) માંસાહાર, (૩) અતિશય ક્રોધ અને મેદાવાળા પદાર્થોનું સેવન, (૪) ઝેરી દવાઓ, (૫) બેક્ટેરિયા, (૬) ગ્રાનુલોસિટોસિસ અને (૭) શારીરિક અક્રમાત આપાત કે પછાદ, એ છે.

રોગનું નિદાન : નિસર્ગોપચારનું નિદાનશાસ્ત્ર સર્વ-માફી હોવાથી એમાં કદી બચી ગંભીર ભૂલો થતી નથી અને એ ભૂલોનાં પરિણામો દર્દીને ભોગવવામાં પડતા નથી.

ચિકિત્સા : વાદકાપથી દર્દીનાં કમ્પ્લેક્સ દૂર થાય છે એ વાત સાચી છે પણ દર્દીનાં કારણો દૂર થતાં નથી એથી એનું એ દર્દ દૂરી માણું બીજા કોઈ રૂપમાં દેખા દે છે. એપેન્ડિસાઈટિસની

સાચી સારવાર નીચે મુજબ છે : (૧) સંપૂર્ણ આરામ, (૨) કઠક ઉપવાસ, (૩) જરૂરી જલો-પચાર, જેમાં એનિમા, કટિવેન્ટન, અર્ધ વેન્ટનો, ધડના પેકસ અને સમગ્ર શરીરના પેકસનો સમાવેશ થાય છે. પાણી થોડું થોડું ને ચમચે ચમચે પાવું, (૪) શુદ્ધ હવા, (૫) કરોડનું મેનિપ્યુલેશન, (૬) હોમિયોપથિક ઔષધો, અને (૭) માનસિક શાંતિ.

આ ઉપર હુમલાની સારવાર છે, હર્દ હકીકું થયા પછી આ ચિકિત્સા ઉપરાંત (૧) વિશિષ્ટ કસરતો, (૨) વિશુદ્ધ આહાર અને (૩) વિવૃત્તો-પચાર-ડાયાથર્મીની આવશ્યકતા રહે છે.

પરિણામો : ઓપરેશનની સારવાર હેઠળ (૧) દર સોએ ઓછામાં ઓછા પાંચ અને હજારે પચાસ મરણો થયા છે. (૨) જીવતા છૂટેલા દરદીઓ શરીરનું એક મહત્વનું અંગ ગુમાવે છે અને અપ-અંગ બને છે.

(૩) જીવન કેન્દ્રો ઉપર કરાવેલાં મોટાં ઓપ-રેશનોમાં પરિણામો ગંભીર હોય છે એ હકીકત તો ખુદ એલોપથીના દાકતરો સ્વીકારે છે. જેમણે પોતાના શરીર પર મોટું ઓપરેશન કરાવેલું હોય તેમનો વીમો લેતા પહેલાં વીમા કંપની અને તેમને નોકરીમાં રાખતા પહેલાં સરકાર પણ પૂંતો વિચાર કરે છે. ડૉ. લિન્સેર કહે છે કે 'એક મોટા ઓપરેશન પછી દરદીની સરેરાશ જિંદગી દસ વર્ષની હોય છે એ સિદ્ધાંત મેં હજારો કેસોના સૂક્ષ્મ અવલોકન પછી તારવ્યો છે.' (૪) એપેન્ડિક્સના નાશથી વૃદ્ધાવસ્થા વહેલી આવે છે. (૫) કબજિયતની ઓછી વત્તી તકલીફ રહે છે. (૬) એપેન્ડિક્સ મારફતે નીકળતું રોગદ્રવ્ય અથવા ચવાથી એ રોગદ્રવ્ય ખીખી જીવન કેન્દ્રોમાં ફેલાય છે અને તે તે સ્થળોના જીવા જીવતા નવા અને હકીલા રોગો પેદા કરે છે. (૭) સારવાર ધણી મોંઘી હેવાથી સઘળાં લોકો એનો લાભ લઈ શકતા નથી. જેમની પાસે સર્જર્જનની સારવાર લેવા જેટલા પૈસા ન હોય તેઓ પોતાની બંને પોતાનું પેટ ચીરી શકતાં નથી.

પરિણામો : (૧) મરણ પ્રમાણ હજારે એકાદ બે લાગ્યે જ. (૨) સાળ થયેલા દરદીઓનું શરીર અખંડિત રહે છે.

(૩) દરદીના બધા અવયવો અખંડિત રહેવાથી અને શરીર શુદ્ધ થવાથી તેમ જ ઓપરેશનની વિઘાતક અસરોમાંથી બચી જવાથી જિંદગી લંબાય છે. (૪) વૃદ્ધાવસ્થા મોટી આવે છે. (૫) એપેન્ડિક્સાઈટિસની કુદરતી સારવાર પછી દરદી પછી બે આહાર વિહારનું કાળજી-પૂર્વક નિયમન કરે તો તે કબજિયાતને ધણી જ સહેલાઈથી દૂર કરી શકે. (૫) માઠી પથાઈ અસરો જેવું કંઈ હોતું નથી. અને (૭) સારવાર સોંધી ને સરળ હોવાથી સૌ કોઈ એનો લાભ લઈ શકે છે. જેની પાસે નિસર્ગોપચાર-કની ચિકિત્સા લેવા જેટલા પૈસા ન હોય તે પોતાની મેળે પુરતકની સહાયથી પોતાની સારવાર કરી શકે છે.

ગાંધીજીના કેસ

પત્ર લેખક શાર્પ પુછાવે છે કે, ગાંધીજીએ જો ઓપરેશન કરાવ્યું ન હોત તો આજે તેઓ દિલ્લે અને જગતને જે સેવા આપી રહ્યા છે તે આપી શકત? એમણી અમૂલ્ય જિંદગી બચાવવા માટે આપણે પ્રચલિત પદ્ધતિનો આભાર ન માનવો જોઈએ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આટલા વિવેચન પછી હવે તો સ્પષ્ટ છે તેમણે જો ઓપરેશન ન કરાવ્યું હોત તો આજે દિલ્લે અને જગતને જે સેવા આપી રહ્યા છે તેવી જ બનકે કદાચ વધારે સેવા તેમણે દિલ્લી અને માનવજાતની કરી હોત એ ઉપરાંત એમણે આ દેશની પ્રજામાં નિસર્ગોપચારની અદર મણી જ શ્રદ્ધા વધારી મૂકી હોત ઓપરેશનથી એમની જિંદગી બચી છે એવું અમે માનતા જ નથી અને એટલા માટે પ્રચલિત પદ્ધતિનો આભાર માનવાની અમને લેશ માત્ર જરૂર જણાતી નથી જોનહુ દવા-વટ્ટે એમની જિંદગી જે નિર્ગર્થક જોખમમાં મૂકી તેટલા માટે એ સખત કષ્ટકાને પાત્ર છે આજાર માનવો હોય તો ઈશ્વરનો બને માનો કે જેણે બચકર ઓપરેશનમાંથી એમને પાર ઉતાર્યા

એપેનિસાઈટિસનું ઓપરેશન દાકતરો લોકોને સમજાવે છે એટલું નિર્દોષ નથી આ ઓપરેશનનો યોગ્ય સર ફ્રેડરિક દિબ્જ, જે શહેનશાહી એડવર્ડ સાતમા ઉપર ઓપરેશન કરીને વિશ્વવિખ્યાત બન્યા તે તેને પાતાને જ એપેનિસાઈટિસ થયું અને એની ઉપર ધીજ સર્જર્જનોએ ઓપરેશન કર્યું ત્યારે તે પ્રાણઘાતક નીવડ્યું અને એમાં જ એવું મરણ થયું એના પછી સેકડો એપોપ્થિક દાકતરો એપેનિસાઈટિસનું ઓપરેશન કરાવતાં મરી ગયા છે

ડૉ. કમલ્યુ મેકએલેન નામનો અંગ્રેજ સર્જર્જન, જેણે મહાયુદ્ધ પહેલાં ઈંગ્લેન્ડના ડોઈ પશુ સર્જર્જન કરતા એપેનિસાઈટિસના વધુ ઓપરેશનો કર્યા હતા તેની જીતરતી ઉમરે આજો ઊંઘડી ને ત્યાર પછી એ આ પ્રકારના ઓપરેશનોનો કદર વિરોધી થયો એણે જાહેર કર્યું કે 'આજે જગતમાં જે અત્યંત મોટા પાયા ઉપર એપેનિસાઈટિસનો વધ અને ઠંડીઓનો

સંહાર ચાલી રહ્યો છે તે સંપૂર્ણ રીતે જિનકરૂરી, જીવન દુઃખવનારા અને આરોગ્યનાશક અખંડ છે, એણે સાથે સાથે એ પશુ જાહેર કર્યું કે 'પાસ કિયામા એપેનિસાઈટિસ બારે ભાગ બચે છે'

જે સર્જર્જને મહાત્માજી ઉપર એપેનિસાઈટિસનું ઓપરેશન કર્યું તે સર્જર્જનના અમન દમિયાન અંત કાટના રાત્રનું એપેનિસાઈટિસ માટે ઓપરેશન કરવાનું હતું ફેરો લેતા પહેલાં એનિમસ સફરે ખલે એનિમસ સફરફ આપ્યું, પરિણામે જે બિચારો રાજ વગર મોતે મરી ગયો! આ ઉપરાંત એ જ સર્જર્જનની સાગવાર હેળી એપેનિસાઈટિસના ઓપરેશન કરાવતાં મરી ગયેલા ત્રણ માણસોને માહિતી છે એમાંના એક મનનાર્ધ પોવ કીને જીવાન વિદ્યાર્થી હતા અને એમના મગ્ણે એની આજીવનનાં જોળખીતાઓમાં ઠીક ઠીક સર્જર્જન ગણાવેલી

ખુદ ગાંધીજીના ઓપરેશનની બાબતમાં જુ ઓપરેશન ચાલુ હતું ને અચાનક ઠીક હોલવાઈ જતા અતિશય ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે વખતના મુખર્જી ગવર્નર બ્યોર્જ લોર્ડ રાવિના જે વાગ્યા ક્ષી ચિતાવર હૈયે ફાનનું ભૂગળું પકડીને એસી રહેલા અને થોડે થોડે સમયે પૂનાથી સમાચાર મેળવ્ય કરતા વધારે એમણે જાણ્યું કે ઓપરેશન સફળ જીત્યું છે ત્યારે જ એમનો જીવ હેઠા ખેડા આ રીતે ય નેતા જણાશે કે આ ઓપરેશનમાંથી ગાંધીજી પર જીત્યાં એને માટે વધ એમણે કુદરતી જીવનથી ભગ વેલી જીવનશક્તિને આપવો જોઈએ અને ગાંધીજી ઉપર નિર્ગર્થક આવો બચકર અખતરો કરવાનો દોષ દસવાદને ફાલે ભય છે

અહીં આગળ મારે એ સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ કે ગાંધીજીના સર્જર્જનના મેં જે દાખલા ટાક્યા છે તેટલા ઉપરથી એમની અદર ડોઈ પશુ જાતનું હું બ્યક્તિગત દોષારોપણ કરવા માગતો નથી એમની જગ્યાએ જે ડોઈ ખીજો સર્જર્જન હોત તો પશુ તેને હાથે આજ પ્રકારના મરણો થયા હોત હું પદ્ધતિનો દોષ બતાવવા માથું છું; બ્યક્તિનો નહિ (અપૂર્ણ)

• [અનુસધાન પૃષ્ઠ ૭૨૪ થી ચાલુ]

પાને માત્રતરની સાથે આપણે જ ન્યારે તેને દહાડા આપી પાડતો જોઈએ છીએ ત્યારે તો આપણી તેના પ્રત્યેની દૃષ્ટિમા જગત્સુ દેવ પડી જાય છે

૨૬૫ મે પાને “ આ કાર્ત્ત પૃથ્વી ઉપર પહેલુ જ પાપ થોકુ છે, જનીન ? ” (દવેજ ? હોલુ જોઈએ ?) જોવતા જની આપણને નથી ઉઠાવ દૃષ્ટિ શીખવે છે પુત્રવધુને સ્વસ્થાને સ્થપાએલી જોના એ અધ કેવી કેવી તરફીજો કરે છે, આ અધજો જીવન-નિરીક્ષક જાણે. માણસ છે, ‘ જાણી જુની દીકરીના આત્મા આશિષ દેશે તો ધનના તુળશી લીના રહેશે, (૨૧૭) એ છે ત્યેષ્ઠાગમ જનીની માનવતાભંગી માન્યતા એક એટલી માનવતાને મક્કમ પછે વગરી રહેવાનો નિર્ધાર કરી લીધા પછી એ અધ વગર ટિકિટ મુસાફરી કરી શકે છે જોઈએના વાનો સમય અનુસાર ઉપજતી શકે છે, જોઈ તરફ કરવાના કાવચાય ગ્ની શકે છે, વીગમુતને હોજીયા કહી શકે છે

‘ તુષ્ઠી-કપાગ ’ નું વિશિષ્ટ સ્ત્રી-પાત્ર છે ભદ્રા ભાભી, પણ મુખ્ય પાત્ર તો છે કચન, એને ધણે ચકાવી દેવામા આવી છે જોડુ દેવીપદ તેના પર લાદી દેવામા આવેલ છે, કચન સરોજની નાપકુ નહી જ જની શકે તેની પ્રથમ પ્રતિતિ થાય છે અધ મામોને તેમની જોવા પૂરતુ જ જોતી આખ કચનમા રહેલું સ્ત્રીત્વ પીઠાની લે છે એ અધની પ્રેરણાને લીધે જ મારત ‘ બદ્ધમદાગ ’ નો પાક લજવા સુધીની તૈયારી કરી શકે છે

ભદ્રા ને કચન વચ્ચેના સ્વભાવ-બેદોના ખ્યાલ ૬૮ મે પાને આવે છે કચન દેવુનો કાગળ ફેડી દે છે ભદ્રા એ જ કાગળને પાઠો ધડીલ ધડી કવરમા મૂકે છે કચન ફેડાફેડી કરવામા માનનારી છે ભદ્રા અધાની બરામગ ધડ બેસાડવામા માનનારી છે

પણ એ તો છે કચનની વિકૃતિ, કાગળ કે તેની આસપાસનું વાતાવરણ વિકૃત છે ૬૭મે પાને જ્યન ભદ્રાને ‘ તમ્બારે ઘેમ્મી ’ કાગળ આપ્યાનું કહે છે ભદ્રા તુ ધર તેને પોતાનું ધર નથી લાગતું તેનું ધર તો કસળ ! તેનું ધર તો ભારકરનું ધર ! તેનું ધર તો

વાખ્યાનનો મય ! પણ એ અધ સ્થાનો જોડીને તે જ્યારે ભદ્રાને ઘેર જાય છે ત્યારે જ તેને નિરાત વળે છે

સરસ્વતમા તોઝી કચન હાલતા ને ચાલતા અધાને તુડકારે છે પણ તેનું એ જાતનું વર્તન ભારકરના નશાને જ આભારી છે કોઝકીના સમયે તેનો મૂળભૂત સ્ત્રી સ્વભાવ તેને ‘ સુધાગક જેહાદ ’ થી દૂર ને દૂર જ લઈ જાય છે

સ્ત્રીઅર્ચન ‘ હોલ કગતા પીપળાએટી જ કચન વવારે ખીને છે આ ખ્યાલને ગમે કાર્ત્ત પ્રત્યાધાતી અણવાની ભૂલ કરે સ્ત્રીઅર્ચન જોન પ્રગતિનું સૂચક નથી ખરી પ્રગતિ તો માનવતાના વિમસમા ગદેવ છે કચન જ્યા સાચી માનવતા પામે છે તે તો છે દવે ફજિયાનો પીપળા-એટી

નવનની સરસ્વતમા કચનની અદૃશ વિકૃતિ એટલી જડ ધાવી પડે છે કે ૪૧ મે પાને વીગમુતને ગરમ પાણીની કોથળો આપવા માટે ભદ્રા જ્યારે કંઈના કંઈ વિચારો કરી ગઈ છે ત્યારે તેને તો કંઈ જ અસર થતી નથી વીરસુત પર ગરમ પાણી ઢોળતાય તે કેવી બેદકાર રહે છે અને એ જ કચન ભારકરનું માથું હોશીહોશ મેળવવા બેસે તે કેમકું ધૂણતાભયુ લાગે છે ! એ વર્તન સ્વાભાવિક નથી જ એવું વર્તન સ્વાભ વિક જનાવવાનો પ્રયત્ન કરનાગએ જીવનનાં મૂલ્ય ઉઠાવવા મધે છે એમ જ કહેવું પડશે

કચનને દેવી બનાવવાની ઈચ્છા ધરાવતો ભારકર નવનનું ખન-પાત્ર છે. આ પાત્રના નિરુપણમા લેખની શક્તિનો અચ્છા પરિચય આપણને મળે છે ‘ વેરિશાળ ’ નો વિનયશ્રદ્ધ તો અદમાશ જ છે સાચાં જોટા કરી લોકોને દસાવનાનો તેનો ધધો છે ભારકર એવે અદમાશ નથી એ તો રોગિયન છે જીવનમા એ વખત પાડે પડ્યા પછી એક વખત પોતાના ગોક્યા (ગદ-પતિ ?) ને હાથે તમાચો ખાવા પછી તેને સમાજની બધી સ્ત્રીઓને મડખોળ બનાવવાનું ધેનું લાગુ છે એ ગાડપણ કંઈકના જીવન ખરમાદ કરે છે, તે જોવાની ભારકરને કુરસદ નવી પોતાનું જીવન જગાદ થાય છે તેની ય એને

શીકર નથી. એ તો પોતાની લાવના અનુસાર આગળ વધવામાં જ માનનાર છે. હિંમત તેનામાં ખૂબ છે. એ વિના પોતાનું નિયંત્રણ કરી શકે જ નહીં. પાણી શક્ય છે હોત ?

ભારત્ર પ્રામાણિક વ્યક્તિ છે. પોતે જે માને છે તે અનુસાર પોતે જીવે છે ને બીજાને તે એ રસ્તે લઈ જવા સલાહ તત્પર રહે છે. ૨૨ = મે પાને થપાટ ખાધ પછી ભારત્ર પોતાની 'ઝીઓને દેવી બનાવવાની' બંધનને ખાતર જોશમાં પથુ જાય છે. આ છે તેનો રોગ. કંચનને વીરસુતથી છુટી પાડ્યા પછી પોતે જ તેનો માલિક થઈ પડે છે ત્યારે તેની રોગિષ્ઠ પ્રકૃતિનું ખરાબર પ્રદર્શન થાય છે.

પથુ આગળ કહેવાઈ ગયું છે તેમ ભારત્ર ખલ તો નથી જ. લગ્નનું આરંભ ને વ્યક્તિત્વ તેના પર છાપ પાડી શકે છે. તેની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર ભારત્ર પોતાની માનદાની પથુ સહી શકે છે. એ પ્રસંગ જ તેનામાં રહેલ સદૃશની પ્રતિતિ કરાવવા ખસ છે.

પ્રુસેનના ગ્રાઉન્ડ-ટુક માં પેલો આદર્શવાદી જેમ એક સુખી કુટુંબનું સત્યાનાશ વાળો નામે છે. તેમ આમાં પથુ રોગિષ્ઠ વ્યક્તિ ઝીઓને ખોટ રવાડે ચઢાવી તેમનું જીવન-સુખ પીંખી નાખે છે.

નવલમાં આવી રીતે કુટુંબના ઊભી થાય તેમાં લેખકની કલા ઓર દીપી જોડે છે. ભારત્ર તો રોગિષ્ઠ છે, પથુ ખરી રીતે તો ત્યારે સારો માણસ સારું કરવા જતાં જ ખરાબ કરી બેસે તેને જ લખ્ય કુટુંબના કહેવાય. લેખક પ્રસ્તુત નવલમાં 'વેવિશાળ' કરતાં ખલ-ખાનનાં નિરુપથ પૂરતા તો ખૂબ આગળ વધ્યા છે.

સ્ત્રીને શક્તિ ગણવાના ભારત્રના રોગની ખાતરી વાચકને ૬૪ મે પાને ત્યારે તે વીરસુતને કંચન સોંપે છે ત્યારે જ થઈ જાય છે.

રસાયણશાસ્ત્રના પ્રેક્ષક વીરસુત કહે છે : ૬૪ મે પાને તેને ભારત્રના પત્ર પકડતો જોયા પછી તેના માથા તેને માટે ૧૩૪ મે પાને જે વિશેષણ વાપરે છે તેની સાથે આપણને ઝાઝો મતભેદ નથી રહેતો.

'વીરસુત પહેલી હારને વિદાન હોઈ શરીરે કમળેર હતો' (૭૭) એ જગજગ કટાક્ષથી તો શ્રી. મેઘાણીએ ગજમ કરી નાખી છે ! આને આપણા બધા ખરા વિદ્વાનોની એ દશા નથી ? ભોમિયા વિનાના શું, ભોમિયા સાથે ૫ કુંગરા લખવાની તાકાત આપણા કટલા સાક્ષરોમાં છે ? મુસોલીનીએ જેમ પોતાના અમલદારો માટે શારીરિક અંગબળના પ્રયોગો કરવાનું ફરિયાદ કર્યું હતું તેવું જ કંઈ આપણે કરીએ તો ખોટું નથી.

વીરસુત નબળો છે ને તેથી ચીડિયો છે. એકલાં ઊભવાની તેનામાં તાકાત નથી. પથુ ધીમે ધીમે ભાભીને જોરે તે માણસ બનતો જાય છે. અંતમાં ત્યારે તે પોતાનો પાસપોર્ટ આપી દઈ મુસ્લિમ ડોક્ટરને હિંદ જવાની તક આપે છે ત્યારે તો આપણને-તેની માણસાઈ પર પ્રેમ ઊભરાઈ જાય છે.

વીરસુત આટલો નબળો હોવા છતાં વાચકને તેના પ્રત્યે પ્રેમ જ રહ્યા કરે છે, કારણ કે લેખકે તેનામાં આપણી પોતાની જ બધી ખરી નબળાઈ-ઓળું નિરુપણ કરેલ છે. પથુ અફસોસ ! લગ્ન ભાભી તો ચોડા જ માણસોનાં ભાગ્યમાં હોય છે.

દેવુ આલાક હોકરો છે. કચારેક જરા વધારે પડેલો હોશિયાર લાગે છે, પથુ એ મા વિહોણું બાળ આપણી દોરતી તો તરત જ મેળવી લે છે. પ્રેમાળ તે સ્વભાવથી જ છે. નવલને બીજા જ પાને તે વીરસુતને આ ફેઈ પર સોટી ફટકારતો અટકાવે છે. નવો બાને તે પથર મારી શકતો જ નથી.

દેવનું સૌથી કુટુંબ ચિત્ર તો 'સુકાઈ ગયા હો !' પ્રકરણમાં રજુ થયું છે. પિતાની સાથે ગેલ કરવાને બદલે પિતાના આકર માફક ઊભો રહેતો ડાહ્યો દીકરો આપણી આંખ બીની કરાવે છે. સારું થયું કે આ મુનનું આકર્ષણ જ કંચનના પરિવર્તનનું કારણ બને છે.

શ્રી. મેઘાણીની બધી ખરી વાતોમાં વાચકને સોરઠી ભોમની ગપ તો આવ્યા જ કરવાની. નવલ-કથાનાં વાતાવરણમાં સોરઠી હવા ચારે દોર ધૂમી વળી હોય તેવું લાગ્યા જ કરવાનું.

‘તુલસી-કચારા’ માં તુલસી માતા નવલનું એક ખાત્ર બની રહે છે. બાલ્ય-યુગમાં તુલસીનું સ્થાન ઘણું મહત્વનું હોય છે.

ગામ જતાં સોમેશ્વર માસ્તર જે ઉચ્ચાટથી તુલસીનું જાતન કરવાનું કહે છે તે જોતાં તુલસીમાતા સાથેના એ કૃત્તેબના એકભાવનો ખ્યાલ આપણને બરાબર આવી જાય છે કુટુંબ પર આવેલ આક્રમણી ખચર તુલસીમાતાને ય પડી જાય છે. (૮૧) એ પ્રસંગ વાંચનાં આપણને પુસ્તકનું નામ સાર્થક લાગે છે.

પુસ્તકનાં મુખપૃષ્ઠની લખાતા તો આપણાં હૃદયને આનંદથી ભરી દે છે.

આ તો યદ્યપિ નવલનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોની ઝાંખી ઝાંખી રૂપરેખા. ગાંડી યમુના અને બીજાં કેટલાંક પાત્રો જરા લાંબા થયેલ આ લેખમાં રહી ચ ગયાં. પણ નવલના વલ્લે જતા પ્રસંગોમાં પોતાનો ફાળો આપી એ બધાં પાત્રો વચ્ચેની કેવી રીતે મંત્રમુગ્ધ કરી દે છે, એ અનુભવવા માટે તો પુસ્તક જ વાંચી જવું જોઈશે.

જેતપુર

તા. ૨૪-૧-૪૧

કવિતાને

: મિત્ર :

કને નથી આજ સુવર્ણ આસન
મંદારની માલ્ય નથી, ન અંદન,
ન વેશદીક્ષા રૂપરંગ ભાવના
સુહાગ ઘેરાં નવ વાણીવેલવે
સુમેધ વર્ષાતુર ઠાલીદાસના
કને નથી; થાઉં કૃતાર્થ અર્પીને
વિરાટને હું તુજ યાદયુગ્મમાં.

અંધારનું શૂન્ય ઉઘાડી બારણું
સુદ્ધર આજે મુજ આમના ગૃહે
બેસાડીને રંકજ માટી-આસને
તને ધરું અર્ધ્ય કપાસ ફૂલનો.
ધરું પદે ગૌરવ છુદ્ધ ભાવના
શ્રદ્ધાબધી ઉસ્તણી ગીતે મૂંચી
ને ચેતવી દીપક માટી-કેડિયું
જોઈ રહું સુદર મુખ તારું
મહિન રંગાયલ ગોધુલિરજે.

શ્રી. સુરેશ ગાંધી

આ પુસ્તકની ઉત્તમતાનાં પ્રમાણપત્રો

૧. આ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના કેળવણીખાતાએ શાળાઓમાં ધર્મના અને પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

૨. આ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલયખાતાએ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

૩. આ પુસ્તક યુનિયન ઈલાકાના સરકારી કેળવણીખાતાએ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલોની વિદ્યાર્થીઓની લાયકાતો માટે મંજૂર કર્યું છે.

૪. આ પુસ્તકની ૨૫ (પચીસ) નકલો વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરે ઉત્તેજન માટે ખરીદી છે.

૫. આ પુસ્તકની ૧૧ (અગિયાર) નકલો અમદાવાદની ગુજરાત વનિકમુલર સોસાયટીએ ઉત્તેજન માટે ખરીદી છે.

૬. આ પુસ્તકના પહેલા લાખને આણંદમાં મળેલ ખોલ ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદે સારાં પુસ્તકોમાં ગણ્યો છે.

૭. બુલ્ખાં ભરાયેલ કૃત્ત્વ કુલર-ઉદ્યોગ પ્રદર્શનમાંથી આ પુસ્તક માટે પ્રમાણપત્ર (Certificate) મળ્યું છે.

૮. આ પુસ્તકની ઉત્તમતા માટે અનેક સુપ્રસિદ્ધ સામયિકપત્રોએ સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

વધુ ખાતરી માટે અભિપ્રાયોની પત્રિકા મફત મંગલો.

ગણુ રૂપિયાની કિંમતનું વિવિધ કુનરોથી ભરપૂર પુસ્તક મફત ભેટ મેળવો !

“નકાકારક હુન્નરો” ભાગ ત્રીજામાં છપવા માટે લેખો અને પ્રયોગો લખી મોકલો.

વેપાર, શેઠગણ, કરીગરી અને સ્વાધ્યયના પૈસા કમાવાની નમરે વ્યવહાર લેખો.

કુલર, ઉદ્યોગ, વેપાર, વેદક અને ધરમણુ ઉપયોગની વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણુસર પ્રયોગો.

ફળગણ, કીમતી હારા અને પાકાના વાગેતરો વિરે રિપત-અર્થના આકાશ્યો સાથે અનુભવસિદ્ધ લેખો.

કીમતી, પયોગી અને ગુણુકારી વનસ્પતિઓના તેવ, અત્તર, અર્ક, સત્ત, સરકા, સુકવણી મીઠાક, રાજાત, મુરખ્યા, ચટણી, અપાણા વગેરે ઉપયોગની વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણુસર વિગતવાર લેખો.

શોરી કિંમતનાં નાનાં હાથપત્રોથી ચાલના ઉદ્યોગોની નજીકના સંપૂર્ણ માહિતી.

તમોએ લખી મોકલેલ એક પછુ લેખ કે પ્રયોગ આ પુસ્તકમાં છપાશે તો તેની એક નકલ તમને વેા મેઠાં મફત ભેટ મળશે. વડુ નકલો જોઈતી હશે તો પોણી કિંમતે વેચાની મળશે. ટપાલખર્ચ હઈ.

તે ઉપરાંત તે લેખને આ પુસ્તકમાં દંડે જાહેરાતખર છપાવી હશે તો મફત છપાશે !

આ પુસ્તકમાં તમારી જોડેખખર છપાવી વેપાર વધારો.

વ્યવસ્થાપક : શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા, પોસ્ટ રીનુગરા, (અંબર-૩૨૭)

ઘેર ખેઠાં પૈસા કમાવો

આજે જ મંગાવો !

કૃત્ત્વ વેપારોમકળના પ્રમુખ

શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપતના

“આમુખ” સાથે

નકાકારક હુન્નરો

ભાગ ૧-૨

નિશ્ચયિત અને અનુભવીઓએ લખેલા વિવિધ ભરોસાપાત્ર હુન્નરોથી ભરપૂર પુસ્તક

☆

૫૧૦ પાનાં, ઉમદા ભાષા એન્ટિક કાગળો,

શાસ્ત્રીય શુદ્ધ સંદર છપાઈ અને આકર્ષક

ગ્રેટ-અપ છતાં-

કિંમત માત્ર ૪ રૂપિયા

(વી. પી. થી ટપાલખર્ચ)

૧૦ આના જુદાં)

મંગાવવા માટે લખો—

સંચાલક, શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા,

પોસ્ટ રીનુગરા (અંબર-૩૨૭)

આમિ

વર્ષ ૧૩
એપ્રિલ ૧૩

૭ સાદિત્ય અને સંસ્કારણ મોરિય ક

માસ
૧૬૪

સંપાદક

મોટનલાલ મહેતા : મુદ્રણન સોનીયા
મો વિલાલ આમ : મુદ્રણન તાલ દેવે

અનુક્રમ

૧ અમરમયના વારીઓ [મિત્ર]	શ્રી. કનુ દેસાઈ	
૨ સાદિત્યના સોકશિય પ્રકાર	શ્રી. 'ધુમરિયુ'	૭૮૬
૩ મેં પાંચ દુઃખી	શ્રી. રામચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય	૭૮૭
૪ મનસાન [કાવ્ય]	શ્રી. કાન્નિ વડોદરિયા	૭૮૮
૫ શ્વેતુ કાવ્ય	શ્રી. કાલકાલેન કાલકાલ	૭૯૧
૬ શ્વેતકાલેન	શ્રી. કાલકાલેન કાલકાલ	૭૯૨
૭. ૭. ૭. ૭. ૭. [કાવ્ય]	શ્રી. કાલકાલેન કાલકાલ	૭૯૩
૮ મધીયના એમેનિસાદિત્યન		
આપરિયન	શ્રી. રમણનાથ એનિરિયન	૮૦૧
૯ મોતી સીમા	શ્રી. કાલકાલેન કાલકાલ	૮૦૨
૧૦ મોતી [કાવ્ય]	શ્રી. દરિયાસ પંચા	૮૦૩
૧૧ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૦૪
૧૨ કૌમ-પતન	શ્રી. 'તરુન'	૮૦૫
૧૩ કૌમિ નિમનિ [બાળન]	શ્રી. દેવચંદ્ર મોતી	૮૦૬
૧૪ ... મોતી મોતી મોતી	શ્રી. કૌમિયા	૮૦૭
૧૫ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૦૮
૧૬ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૦૯
૧૭ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૧૦
૧૮ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૧૧
૧૯ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૧૨
૨૦ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૧૩
૨૧ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૧૪
૨૨ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૧૫
૨૩ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૧૬
૨૪ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૧૭
૨૫ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૧૮
૨૬ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૧૯
૨૭ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૨૦
૨૮ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૨૧
૨૯ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૨૨
૩૦ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૨૩
૩૧ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૨૪
૩૨ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૨૫
૩૩ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૨૬
૩૪ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૨૭
૩૫ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૨૮
૩૬ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૨૯
૩૭ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૩૦
૩૮ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૩૧
૩૯ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૩૨
૪૦ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૩૩
૪૧ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૩૪
૪૨ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૩૫
૪૩ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૩૬
૪૪ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૩૭
૪૫ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૩૮
૪૬ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૩૯
૪૭ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૪૦
૪૮ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૪૧
૪૯ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૪૨
૫૦ મોતી મોતી	શ્રી. દરિયાસ મોતીયા	૮૪૩

આદિત્ય આદિત્ય આદિત્ય

મુદ્રણ દરિયાસ - મો. મો. નં. ૭૩ - અમદાવાદ

મો. મો. નં. ૫૫૮૩ - મુંબઈ ૧૪

ૐ

વર્ષ દસમું : અંક બારમો

માર્ચ : ૧૯૪૧

સાહિત્યના લોકપ્રિય પ્રકારો

સાહિત્યના અનુક્ર પ્રકારો હમેશાં લોકપ્રિય રહ્યા છે. પડિતોએ તો એટલા માટે એ પ્રકારોની-અર્થઘટ્ટો માટે ને સ્ત્રીઓ માટે-એમ સત્રાત્મક લાપાથી હળવી ઉપેક્ષા પણ કરી છે. સાહિત્યના આ પ્રકારો-નવલિકાઓ અને નવલકથાઓ-પ્રત્યે અને એમની વધતી જતી લોકપ્રિયતા પ્રત્યે વિચારકો ને ચિંતકોએ હમેશાં ચિંતા દર્શાવી છે. પુસ્તકાલયોએ વાંચનારાઓના વર્ગમાં એ વર્ગની અધિકતા પિછાની છે. વર્તમાનપત્રોમાં છૂટાછવાયા મહુકા લખનારાઓને પણ આ લોકપ્રિયતા ખૂચી છે. રાજદારી પુરુષોને સાહિત્યના આ પ્રકારો ભયંકર લાગ્યા છે. સરકારવાંછુઓને એમાંથી સમાજના વિનિષ્ઠાતની ફેડી મળી છે. મુરખી અને વડીલોને એ પુસ્તકો સંતાડવા માટે કળાટો પણ સહીસલામત લાગ્યા નથી. થોડાં વર્ષો પહેલાં, બહુ મંસ્કારવાંછુ કુટુંબોમાં ‘ગુજરાતનો નાથ’ કાઈ છોકરું વાંચી ન ખેસે એની ચિંતામાં એક શિક્ષકે અનેક ભગરણો કર્યાં હતાં અને આધુનિક અહિંસા અને સત્યના ધામ સરખી વિદ્યાપીઠમાં પ્રૃથ્વીવલ્લભે મથાવેલી વિદ્વજ્જતાથી કેટલાકને તપશ્વર્ષા કરવી પડી હતી. આટલું છતાં સાહિત્યનો એ પ્રકાર લોકપ્રિય મટી શક્યો નથી, અને પડિતોની અત્યંત ડાહી સલાહ છતાં, લોકો વાર્તાસાહિત્યના વાચનમાંથી નવરા થયા નથી. એટલે એ પ્રકાર રહેવાનો છે એમ ધારીને, એ અનિવાર્ય રિયલિટી લોકસંગ્રહ માટે શી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે એ વિચારણાનો વિષય બની શકે. અત્યાર સુધી હરિજનોને ગણુતા તેમ એ પ્રકારોને અસપૃક્ષ ગણુવાથી તો એ બહુમત વેગ વડે પ્રવેશ પામે છેઃ કારણ કે તરુણોને ઈશ્વરે કલ્પના આપી છે, અને એ સમયે એમને માટે અને એમના જેવા માટે સાહિત્યનો ને પ્રકાર વધુ આકર્ષક થઈ શક્યો છે તે પ્રકાર વાર્તાઓનો જ રહ્યો છે.

પરંતુ નવલકથા કે નવલિકાઓ લોકપ્રિય થઈ છે માટે એક તરફથી પડિતો એમના પ્રત્યે ઘણા દર્શાવીને ખેસી રહે એ જેમ યોગ્ય નથી, તેમ બીજી તરફથી એ પ્રકારના વાચનમાં કાંઈ શ્રમ પડતો નથી માટે લોકો એ વાચ્યા કરે એ પણ બરાબર નથી. તેમ જ એ પ્રકાર લોકપ્રિય હોવાથી, ચોક્કસ પુસ્તકો માત્ર એ વિષયનાં જ બહાર પડી લોકમંસ્કારિતા-નું ધોરણ નીચે જતું જાય એ પણ યોગ્ય નથી. એટલે એનો ખરો ઉપાય એ હોઈ શકે કે ખરેખરા સમર્થ અને પ્રખર ચિંતકોએ પણ એ વિષયમાં પોતાનો હાથ અજમાવી લોકની અભિરુચિને કાંઈક ધોરણ આપવું ધટે.

ટાલ્સ્ટોય જેવાએ નવલકથાઓ લખી છે, ટાગોર જેવાએ લખી છે, તો પછી આપણા પ્રખર ચિંતકો આ વિષયને, બીજી રીતે છણાવટ કરી, જેમ નિર્માલ્ય સાહિત્યથી

બચવા લોકોને અગ્નિચિહ્ન દેશ કરે છે તેમ, એ પ્રકારમાં પોતાની સમર્થ કૃતિઓ આપી કાંઈક ધોરણને ઊંચું લેવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરે ? નવલિકા અને નવલકથાઓનાં પ્રકાશન જોઈએ તે કરતાં વધારે થાય છે એ હકીકત સૌને જાણીતી છે : પ્રકાશક-સંસ્થાઓ એ બે પ્રકાર સિવાય ત્રીજા કોઈ પ્રકારનું સાહિત્ય બહાર પાડવા પ્રુશી નથી એ પણ સર્વ-વિદિત છે. પરંતુ અત્યારે સાહિત્ય પ્રત્યે લોકોમાં જે અભિરુચિ, રાજદારી અસિક્ષિતોને અંગે, જાગૃત યર્ષ છે તે અભિરુચિને સ્થાયી બનાવવી હોય તો સમર્થ ને પ્રતિભાશાળી ચિંતકોએ પણ નવલકથા, નવલિકા ને જીવનચરિત્રો ઉપર હાથ અજમાવવાનો ધર્મ જતો ન કરવો. કોઈક કહેશે, આ તો આજ્ઞાનુવર્તિ સાહિત્યનું નિર્માણ થયું, અને તેથી તેમાં નૈસર્ગિક તેજ નહિ આવે; પણ જૂલું ન જોઈએ કે જે પ્રકારના સાહિત્ય માટે મંત્ર થાય તે પ્રકારનું સાહિત્ય રાજદારી પુરુષો તો ઘણી વખત સર્જતાથી આપી શક્યા છે. એટલે આવો પ્રયત્ન થોડાઘણો કદગો શરૂઆતમાં થાય તોપણ, પરિણામે તો સાહિત્યની અભિરુચિના ધોરણમાં વિચિત્ર તત્ત્વ દાખલ કરનારો યર્ષ પડશે.

અને એક બીજી વસ્તુ પણ છે. ટાગોરે હમણાં ક્યાંક એક મુંદર વાક્ય કહ્યું હતું કે, દેશને માટે સર્વોત્તમ શક્તિ વાપરનારા જ દેશને માટે સર્વોત્તમ લાભ મેળવી શકવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે. આપણા રાષ્ટ્રનિયોજનની એટલી તો વિશાળ જરૂરિયાતો છે કે જોમાં હરકોઈ ક્ષેત્રમાં પોતાની સર્વોત્તમ શક્તિ પ્રમાણિકપણે વાપરનારો માણસ કોઈ ને કોઈ રીતે રાષ્ટ્રસેવા કરી જ રહ્યો છે એમ કહી શકાય. રાજદારી પુરુષોને ઘણી વખત, દલિઓ, લેખકો, નવલકથાકારો એમના રાષ્ટ્રનિયોજનમાં નિરુપયોગી માલૂમ પડ્યા છે; ને વળી એમની દૃષ્ટિએ તો એ કિર્ત્તિમંક જીવન ન ગાળનારા આજસુ પણ જણાયા છે. પરંતુ જે કોઈ માણસ, પોતાને મળેલ સર્વોત્તમ શક્તિને, ફળનો ખ્યાલ ક્યાં વિના સીત વહાવે છે, તે એક રીતે પોતાનો અધર્મ જ ખાળી રહ્યો છે, ને તેથી, લાવણુખોરીના આ જમાનામાં એ આજસુ લાગે તોપણ, રાષ્ટ્રનિયોજનનો પોતાનો ફાળો પોતાની રીતે આપી રહ્યો છે એમ કહી શકાય. આટલી આડકતરી વાત દ્વારા મળે જે સૂચના હતી તેના ટેકામાં કહી શકાય કે, સાહિત્યનો કોઈ પણ પ્રકાર પોતે ક્ષુદ્રક નથી, નવલકથાઓ કે નવલિકાઓ પણ ક્ષુદ્રક નથી, એ પ્રકારને લખનારાઓ એમને ક્ષુદ્રક બનાવે છે. પણ એ પ્રકાર એવી રીતે ક્ષુદ્રક થઈ ગયો હોય તોપણ, સમર્થ વ્યક્તિઓએ પોતાના સામર્થ્યથી એને ફરી ઊર્ધ્વગામી બનાવે એ સાચી વિચારણા છે. સાહિત્યમાં નવલકથાઓ દ્વારા તો જીવનના અટપટા પ્રશ્નોની જણાવટ થઈ શકે અને સંસારપ્રશ્નોનું જે સમાધાન મિત્રો કે સર્ગાવહાલાં દ્વારા શક્ય નથી તે સમાધાન એમાંથી મળી શકે-નવલકથાઓ તો નવી પ્રગતને જન્માવે. એટલે જરૂરિયાત લલિતસાહિત્યના આ પ્રકાર પ્રત્યે ઘૂણા દર્શાવવાની નહિ, કે મુરખો-વટ ધારેલી ઉપેક્ષાની પણ નહિ, પરંતુ એ પ્રકારની ઉત્પત્તિમાં સક્રિય ફાળો આપવાની છે. રાજદારી પ્રશ્નોની જણાવટ કરતી નવલકથાઓ આપણે ત્યાં છે જ ક્યાં ? આપણા સાંસારિક પ્રશ્નોને નવા યુગમાં ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરતી નવલકથાઓ પણ ક્યાં છે ? ખરી રીતે તો આપણે ત્યાં નવલકથાઓનું સાહિત્ય હજી વધુ ખેડાય એ જરૂરી છે. એટલા માટે તો ઉત્સાહી સંસારસુધારકો, સાહિત્યકારો ને રાજદારી પુરુષો ત્રિવેણી-સંગમ સાથે એ જરૂરનું છે. એ લલિત પ્રકાર પ્રત્યે ઘૂણા દર્શાવવાથી તો કોઈ હેતુ નહિ સધાય.

મેં પાંખો ફફડાવી

શ્રી. સુખેન્દ્ર લટ્ટાચાર્ય

જેમ જેમ હું મોટા થતો ગયો તેમ તેમ ઘર-માંથી નાસી જવાના વિચારો પ્રબળ થતા ગયા. છેવટે એક દિવસ મને થયું કે મારી આકાંક્ષાઓની અજમાયશ માટે મારે દુનિયામાં નીકળી પડવું જોઈએ.

એક દિવસ ભાઈએ બે શબ્દો કહ્યા અને મારું માર્યું ધમધમી ઊઠ્યું. દારૂખાનું તૈયાર હતું તેમાં પહોંતો અંપાઈ ગયો.

મારી આપકમાઈના પંદરેક રૂપિયા પડ્યા હતા તે હળવેથી મેં પેડીમાંથી બહાર કાઢ્યા. બેએક ફાટેલા ધાબળા કામચિયા પરથી સરકાવી લીધા. જાને પગે લું દાદરો બેલ્યો અને અમદાવાદને રોશને પહોંચી ગયો.

ક્યાં જવું તે હજી સુધી મેં નક્કી કર્યું ન હતું. ક્યાં જવું તેના જવાબ મેં મને તો આપ્યો ન હતો, પણ ટિકિટની બારી જરા ખૂલી ચીજ છે. લાં ગાંઠાં-તલ્લાં ચાલે નહિ. થોડીક મયામણ પછી મેં સુરતની ટિકિટ લીધી.

પ્રેટફોર્મ પર બ...ભાઈ હતા. તેમની નજર ચૂકવી, સુજરાત મેલમાં ચડી બેઠો. બહાર કંડી હતી પણ મારું મગજ ધમધમતું હતું.

આજથી હું સ્વતંત્ર હતો !

મેં મનમાં જ થોડા સવાલ-જવાબ કરી નાખ્યા.

“સુખેન્દ્ર, ક્યાં જાય છે ?” મેં મને જ પૂછ્યું.

“ગમે લાં.” મેં મને જવાબ આપ્યો.

“શા માટે જાય છે ?”

“મારી મરજી.”

“આવાનું શું કરીશ ?”

“હવા ફાફીશ.”

“પૌછો ફરીશ ત્યારે ?”

“અરે, પાછા ફરે એ બીજા !” મહાત્માજીએ

આશ્ચર્યગ્રસ્ત કરતી વખતે જેટલી ગંભીરતાથી નિઃકર્યો હતો તેટલી જ ગંભીરતાથી મેં કહ્યું.

મન અતિશય ઉત્કેશાયેલું હતું, મુંઝાયેલું પ હતું, છતાં કેટલો આનંદ અનુભવેલો !

શો એ આનંદ ! મારી મરજી પડે તો સુરત જાઉં. મારી મરજી પડે તો દિલ્લી જાઉં. મારે કંઈ જવું તે કોઈને પૂછવાનું નહિ. રમ ! રમ કાન માગવાની ?

કોઈ જોગબી ન જાય માટે જાંચે પાટિયા પાંચડી હું ચલો હતો, પણ જીંધ કોને ચાલે ? એ પછી એક રોશનો જતાં હતાં. એક પછી એક કસોડો જતા હતા. આગળ એન્જિન ધમતું હતું, અહીં મારું મગજ ધમતું હતું.

મહેમદાવાદ, નડિયાદ, આણંદ, વડોદરા, વાડચસુરત આવ્યું. દરવાજો ટિકિટ આપી હું આગળ ગયો.

ક્યાં જવું ? અરધી રાતે કઈ ધર્મશાળા ગોતરી ? ચારે બાજુ મેં નજર કરી. કેટલાક ખુદાપક્ષો રોશનની પાટલી પર લાંબા થઈ ચૂતા હતા.

ગાડી ગઈ. પોલીસ પેલાને ઉઠાડે અને પેલા ન ઝડે એમ ચાલ્યું. એવામાં રોશનમાં ઉતારુઓને વિશ્રાંતિ લેવાની જમિ પર એક પાટલી મેં ખાલી બેઠી. પછી તો પેલા ખુદાપક્ષોની બેઠે મેં પણ મારું રથાન જમાવ્યું ! રામજીની ગાડી હતી અને રામજીનું રોશન હતું. લાંબા પગ કરી ફાટેલા કામજાની મેં સોડ તાપી.

“કિંધર જાના હૈ ?” પેલા પોલીસે પૂછ્યું.

“જમખર્ચ.” જીમ જેમ ચાલે તેમ મેં ચાલવા

દીધી.

“ ઈધર કાપકા સોતે હો ? ગાંવ મે જાઓ ’
તેણે બળ યુ.

“ પહેલી ગાડી સે બચાઈ જના હૈ ગાંવ મે
કમ જાવે ઓઁ કમ વાપસ આવે ? ” મે અજાબ યુ

“ ચહા સેનેકી મનાઈ હૈ ” તેણે સખ્તાઈથી મ્હુ
તેના ઉઠાડવાના નિશ્ચય કરતા મારા સ્થાનો
નિશ્ચય વધારે સખત હતો

“ ઓઁ દેખતે નહિ હો, દૂસરે આદમી બી તો
સોતે હૈ ના ! ” મે ઉત્તર્યું

આમ અમે બંને એ મત ન ચર્ચાશ્યા ઉપરાંત
હું સ્ત્રી સ્ત્રી જ બધા જગાએ આપતો હતો તથા
ઉઠવાનું નામ પણ લેતો ન હતો તે જોઈ તેણે વચ્ચે
રહીને રળ લીધી

તેના ગરા પડી રોશન સનામત થયું એટલે
દૂર જોનેના કેટલાક ખુદાનશો લા આ રા પાટલીઓ
કરતા મહેમાનો વધારે નીમ્યા નીચે કડા પચ્ચર
પર સુવાય તેમ ન હતું એટલે ગુપચુપ રકઝક પણ
ચલી હતી બધામાંથી બીડી ડાઈ કુદગતી હાજતે ગયા
એટલે તેની જગ્યા પણ ગઈ જા’ જગતમા ડાઈ
જગા આહી નથી પડતી એમ પેલા વિદ્વાનવેત્તાએ
કહે છે ને !

મે સવાનો પ્રવલ્ન કર્યો પણ ઘર ઠાડી નાચ્યો
એકરે શાંતિથી સૂઈ શકે ખરે ? એ જ આવાડિયાએ
ગુજરાતમા પહેલી વાર હિમ પડ્યું હતું ધગઝગો
એને લક્ષ્મિ હિમ મહેતા બહાર પવન વાતો હતો
અને મારા ફોટો બે ધાનગામા જે અનેક કાણુ
હતા તેમાંથી યથેચ્છ શીતળતાને અનુભવ કરાવતો હતો

સ્વતંત્રતાનો આનંદ એક વાર ચાખ્યો એટલે તેનો
અનંદ જ લાગે છે નિરાત ન હતી એટલે બાડીની
રાત્રિ મે કાગાનીદરમા પસાર પડી

(૨)

સવાર થઈ કેટલાક ઉતારાઓ બીત્યાં ને કેટલાક
અજા આપણા રામ પણ ગેડીને ચિચારવા લાગ્યા
હવે ?

કઈ સૂઝતું ન હતું એમ ને એમ બપોર થયાં
બપોરે મો એક વિચાર આવ્યો બાળપણનો
એક મિત્ર પૂનામાં ડાઈ કોનેજમા ભણતો હતો તેને
મળુ અને તેની સલાહ પણ લઈ જોઉં એમ થયું
મે મુચર્મની લિટિક લીધી પહેલા મુચર્મ કદી ભાણ્યું
ન હતું એટલે ખગર મેળવી ગમ્પી કે દાદરથી પૂના
જગ્યા છે હું એ ગાડીમા ચડી ગયે અને દાદર
બીતર્યો તપાસ પરી તો ખબર પડી, તે ગતે નવદસ
વાગે પૂના ડાઈ ગાડી જતી નથી, સવારે ગાડી મળશે

ધર્મશાળા મળી જાય તો સાત્રુ એમ માની મે
તેની તપાસ કરી એવામા કચાવ ધર્મશાળા ન
હતી એમ ડાઈક હુ ડાઈ મંદિર હોય તો કામ
લાગતો એમ સમજુ મે મંદિર વિષે પૂછ્યું એક
જણે છ આઈ પી ના પુલ પાસે આવેલું મંદિર
બતાવ્યું હું ત્યા ગયે મંદિર સાધાગણુ હતું બીજા
કેટલાક સતાર હતા-પણ મારા સમાવેશ ખુશીથી
થઈ ગયો

સવારે બીડો અને પૂના જતી ગાડી વિષે તપાસ
કરી એક અનુકૂળ ગાડીમા હું ચડી બેઠો

આજથી નાર વરસ પહેલા કરેલા એ બોડતા
પ્રસાસના સમજ્યો આજે એટલા તો તાજા નથી,
જતા એ જાખા અમરણો પણ હલપતે પ્રકુંદલ કરી
મૂકે છે ચારે બાલુ પર્વતો જ પર્વતો ! વચ્ચે
ખીણોમા મેતરો, ગિરિઓના આતરમા ચર્મને ફોડતી
ગાડી વગેરે હજી સમજુમા છે

અને પેનું ‘ રીવલિંગ રોશન ’ ! અહીં આવતા તો
આપણા સામ્રાજ્યની પેઠે રેલગાડી પણ એજ બાલુ
આવતા રીખી ગઈ ! વિશ્વામિત્રના પ્રલાવથી નિશક
સ્વર્ગમા જતો હતો પણ દેવોના પ્રલાવથી તે પાટો
પૂદી તરફ આવવા માગ્યો હતો-અહીં પણ અમે
એક વાર સ્વર્ગોશોહલુ કરવા લાગ્યા ત્યા અચેથી અવતી
અવતગણુ શરૂ થયું !

પહેલી જ વાર મહારાષ્ટ્રને જોઈ ખૂબ મજા પડી
પૂના આજુ રોશને ખાખી સાફવાળા ગાડીવાળાઓને
જોઈને થયું કે અહીં બધા હિંદુ ગાડીવાળા જ

છે કે શું? એકને જાણ્યો ગારી માટે પૂછ્યું પણ મંદિરમાં સૂતેલો માણસ ધોડાગાડી કરવાની તકલીફમાં શાનો પડે?

રસ્તામાં કેટલાક કોલેજિયનો દેખાયા. આપણને અંગ્રેજીમાં હાંકતાં તો આવડતું ન હતું એટલે હિંદીમાં જ પૂછ્યું કે, 'એસ. પી. કોલેજ ક્યાં છે?'

"બાલુ માણસ, એસ. પી. કોલેજ નામ તો હમણાં પડ્યું છે! એટલે તમે રસ્તો જો નામે પૂછશો તો કોઈ જવાબ નહિ દે. ન્યુ પૂના કોલેજ કહીને જ પૂછવું." તેમાંના એક અંગ્રેજીમાં કહ્યું. ઘેર પાંચેક ધોરણ જેટલું જો' અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું તે ખર્ચ લાગ્યું.

એકને વેરા વેપારીઓએ ગુજરાતીમાં સમજાવ્યું પાડી આગળ રસ્તો બતાવ્યો. છેવટે ટપાલીની મદદ લીધી અને ન્યુ પૂના કોલેજની ઓફિસમાં જઈને બેઠો રહ્યો.

કોલેજનાં મકાનો મેં દૂરથી જ જોયેલાં. કોલેજના સાલુ કામકાજે અંદર જ્યાંતો આ મારો પહેલો જ પ્રવેશ હતો. ચોતાનું ઘર હોય તેમ છાત્રાઓ આવતા-જતા હતા.

જે ફોટલા ધાજળા ઓડી, હાથમાં એક નાનકડી લાકડી ઝાલી, આપણા રામ ન્યુ પૂના કોલેજની ઓફિસમાં બેઠા રહ્યા.

કેટલાક મારી સામે દીકોને જોતા, કોઈ હસતા. શું કરતું તેની મને સજ ન પડી. છેવટે પાંચેક મિનિટ બેઠા રહ્યા પછી હિંમન કરીને મેં કારકુનને પૂછ્યું:

"યદાં કોઈ.....નામ કા વિવાહો દે?"

"હા, દે" કહી એક દણ મારી સામે જોઈ પાછો કારકુન તેના દિમાગ મળવા ગયો.

દને બીજે સવાર શો પૂછો? મને મધ્ય. એટલામાં એકાએક પેલો મિત્ર ઓફિસમાં કામ કર આવી ચલ્યો. યના મરિનાઓથી અને એક બીજાને પણ લખેલો નહિ એટલે તે મારી મનમંત્રિ રિપનિયા અડીદો દનો. તે તો મરી સ્વમે જોઈ જ રહ્યો!

"સુખેન, તું અહીં ક્યાંથી!" તેણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

"આવી ચલ્યો." મેં જવાબ દીધો.

"સાલ રૂમ પર." કહી તે મને તેની ઓરડીએ બેસી ગયો.

રૂમ ઉપર પહોંચ્યા પછી એકબીજાનાં ખખર-અંતર પૂછ્યાં. શિષ્ટાગમને અનધ્યાય: કહી તેણે વર્ગમાંથી ગાયત્રી મારી લીધી. સાંજ સુધી અમે વાતો જ કરી.

સાંજે પર્વતી નામે ટકરી પર ફરવા ગયા. દૂર દૂર શિંદમ બેઠો હતો. એ શરવીશાની ભૂમિ માર્ગને જોઈ.

એક અડવાડિયું હું પૂનામાં રોકાયો અને હિંમ-પ્રકાપનો કાળ પસાર કર્યો. મિત્ર તો મને જોતાં જ ઓછો ઓછો થઈ ગયો હતો. એનો બાવ અસીમ હતો.

દરમિયાન હું "બેવાઈ ગયો" હતો એટલે પૂછપરછનો એક પત્ર તે મિત્ર ઉપર આવી ચલ્યો. તેના કહેવાથી મેં જાતે જ ઉત્તર આપ્યો અને મિત્ર ન કરવા કહ્યું. બાઈનો બીજો પત્ર આપ્યો કે એક વાર ઘેર મળી જા.

હું અમદાવાદ આવ્યો. વાઈના અને મારા પિત્રા-રેનો મેળ ખાય તેમ ન હતું. ઘર તો મેં સદાને માટે છોડેલું જ એટલે લાંબું રોકાવાનો પ્રસ જ ન હતો. મહેમાન દાખલ આવ્યો હોય તેમ થોડાક દિવસ રહ્યો, છેવટે મેં ચાલ્યા જવાનો મારો નિશ્ચય જાણી લીધો.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો હું વિનીન (મંદિર) હતો. મારે આગળ અભ્યાસ કરવા માટે વિદ્યાપીઠના મહા-વિદ્યાલયમાં દાખલ થવું હતું. બાઈ કહે કે એની માર્ગિક જ્ઞાનજારી પૂર્ણ જ ઉપાગ્રે. મેં જ મુશ્કેલી નહીં! વધારામાં મને અંગ્રેજી સાહે નહોતું આવતું. વિદ્યાપીઠમાં પ્રાપ્તપોનાં જ્ઞાનપોનાં ગુજરાતી કે હિંદીમાં મનાં દેવ તો પૂર્ણ એના અભ્યાસ માટેનાં રત્ન પુસ્તકો મળ્યાં અંગ્રેજીમાં જ દનાં. પ્રાપ્તપોનો તો મ નુબ.તમાં કરી નાખવામાં આવેલાં

શ્રદ્ધાનું પાથેય

[૧૬૬ પ્રવચન]

શ્રી કાકાસાહેવ ફાલેલકર

નામનો આધાર લેને નામનો આધાર

માણસની દુર્બળતાનો અનુભવ કરી આપણા પરમ કાર્યિક સાધુસતોએ ઉદારના અનેક માર્ગ શોધ્યા અને એમને પરમાત્માનું નામ જડ્યું તેથી તેઓએ ગાયું કે રામ નામ એ જ આપણો આધાર છે બધી રીતે હારેલા માણસનો રામનામ એ જ એક તારક મત્ર છે રામનામ એટલે શ્રદ્ધા-ધ્વજના મારગ ઉપર અટલ શ્રદ્ધા સુક્તિ, બુદ્ધિ, કર્મ, પુરુષાર્થ બધું બધું છે, પણ અતે તો રામનામ જ આપણો આધાર છે

પણ આજકાલનો જમાનો બુદ્ધિનો જમાનો કહેવાય છે આ તાર્કિક યુગમાં શ્રદ્ધાનું નામ લેવાય જ કેમ ?

સાચુ છે કે દુનિયામાં અબુદ્ધિ અને અધશ્રદ્ધાનું સામાન્ય ફેલાયેલું છે તર્કની, સુક્તિની અને બુદ્ધિની મદદ વગર એક ડગલું પણ ભરાય એમ નથી બુદ્ધિની લાકડી હાથમાં લીધે જ છૂટકો. પણ બુદ્ધિ અપગ છે જીવનયાત્રામાં આખરી સુકામ સુધી બુદ્ધિ સાથે નહિ બુદ્ધિની એટલી શક્તિ હોત તો, પીઠ પડિતો કથારના મોક્ષને સુકામે પહોંચી ગયા હોત બુદ્ધિની કસોટીએ જે વસ્તુ પાર ભીતરે નહિ તે જરૂર ફેંકી દેવી જોઈએ બુદ્ધિ જેવી સ્થૂલ વસ્તુની આગળ પણ જે વાત ટકી ન શકી તેની કિંમત શી ? પણ ન્યા બુદ્ધિ ચોતાનું સર્વસ્વ ખરચીને ણિનન થાય છે અને કહે છે, 'ન ભેતવન્ન કિન્નત ચદેતવન્નિમિત્તિ' ત્યાં શ્રદ્ધાનું ફોત ચડે થાય છે કાયર પણ બુદ્ધિની મદદથી સુસાફરીએ ભીડી શકે છે પણ ન્યા બુદ્ધિ ચોલી ગઈ ત્યાં આગળ કેમ પગ મકાય ? જે વીર હોય તે જ શ્રદ્ધાની પાછળ પાછળ અજ્ઞાતની અધારી શુકામાં પ્રવેશ કરી તે પુરાણ ગર્જરેષ્ઠને પાગી શકે છે

પાકટ જાળની પેઠે માણસ અનુભવની વાતો કરે છે હા, અનુભવ એ કીમતી વસ્તુ છે, પણ માણસનો અનુભવ તે કેટલો ? શું માણસ ભૂતભવનો પાર પાગી ગયો છે ? આત્માની શક્તિ અનંત છે કુદરતનો ઉત્સાહ પણ અચાગ છે કેવળ અનુભવની મૂડી ઉપર જીવનનું જહાજ ભવિષ્યમાં હ કારાય જ નહિ અનુભવને તુચ્છ ગણનાર શ્રદ્ધા, અત પ્રેરણા અને પ્રાચીન ખોજ આપણને ન્યા લઈ લય ત્યાં જતા આવકલુ જોઈએ બધી જાણો તે અનુભવ, પૂજા પડો તે અનુભવ ઉપર કે જે આપણી દષ્ટિ આગળથી શ્રદ્ધાને તિરોહિત કરે છે દુનિયા એ આજ સુધી વધી શકી ન્હોય તો તે અનુભવ કે બુદ્ધિને આધારે નહિ પણ શ્રદ્ધાને આધારે જ એ શ્રદ્ધાનું ભાથુ ખૂટે નહિ ત્યાંસુધી આપણા પગ યાત્રાએ ભીડવાના, ત્યાંસુધી જ આપણી દષ્ટિ ચોતાની આગળનો પથ જોઈ શકવાની, અને ત્યાંસુધી જ દિવસ ને અતે આવતી રાત્રીની પેઠે ફરીફરી આવતી નિરાશનો યાક ચોતાની મેળે ભીતરી જવાનો એ શ્રદ્ધા નશ્વત રાખવાનો-એ શ્રદ્ધાના અગિ પરની રાખ ઉઘડીને તેને હમેશા પ્રદીપ્ત રાખવાનો-એકમાત્ર ઉપાય તે રામનામ છે

રામનામ એ જ આપણો જીવનનો સાથી અને આપણો હાથ ઝાલનાર પરમ શુર છે

પ્રાપ્ત કરી શકાય. (કારણ કે બુદ્ધિ કર્મને અત્યુચર છે. જેવાં કર્મો કરીએ તેવીજ બુદ્ધિ ધરાય)

આ પણ ભેદ જ નહિ કરી શકે-મારા ચોખ્ખો આશ્રય તને કરતાં નહિ શકે-તો પ્રયત્ન વડે આત્મ-વાન થઈ કરેલાં સર્વ કર્મોનાં ફળોની આસક્તિ છોડી દેજે. એટલું તો જરૂર કરજે.

કેવળ અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાન કરતાં પણ તે વસ્તુનું જ્ઞાન વધારે સારું. જ્ઞાન વડેજ કર્મફળત્યાગ સધાય છે અને આવા ત્યાગ પછીજ શાંતિ મળે છે.

અધ્યાય ૩૭

અમૃતસિદ્ધિયોગ :

૧. અદ્વેષ સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।
નિર્મમો નિરુદ્ધકારઃ સમદુઃખલુહઃ ક્ષમી ॥
૨. સતુદ્ધઃ સત્તા યોગી યત્તામા દલનિધયઃ ।
મર્યાપિતમનોબુદ્ધિર્ધો મે ભવતઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
૩. યસ્યયોદિવતે લોકો લોકલોકોદિવતે ચ મ' ।
હર્ષમર્યમયોદ્વેગ્યુક્તો ચ' સ ચ મે પ્રિય ॥
૪. બન્નેપેક્ષા દુઃચિરંશુ વદાલ્સોનો ગતવ્યયઃ ।
સ્વાસ્મિન્નપરિત્યાગી યો મદ્મમ્ભયઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
૫. યો ન દુષ્પતિઃ ન દુષ્ટિઃ ન દ્વીષતિ ન કાદૃશતિ ।
દુર્માયુષ્યપરિત્યાગી ભવિતમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
૬. સમઃ કાન્તો ચ નિરઃ ચ તપઃ સત્ક્રમણ્યવતઃ ।
સીતોજ્જ્વલચક્રો ચ સમઃ સમનિર્વાજિતઃ ॥
૭. ત્વન્મનિન્દાસુતિર્ઘોષો સતુદ્ધો યૈન કેન્દ્રચિત્તઃ ।
અનિરેતઃ સ્વિરમતિર્ભવિતમાન્યે પ્રિયો નરઃ ॥
૮. યે તુ ધર્મ્યાંકતમિદં યયોક્તં પુરુષવતે ।
ધર્મધાના મત્તરમા મન્તાસ્ટેજીવ મે પ્રિયઃ ॥

આ પછી આવા અનન્ય ચોખ્ખો અભ્યાસ કરવા-વાળા બાકીનાં કર્મો સમુદ્યોગને લઈને ચોતાને પ્રિય થાય છે એ કહેવા માટે થી જગવાન ફરીથી એલ્યાઃ
“જે મારા બાકત દેવપ્રદિત ધર્મ સર્વ જૂનો પ્રત્યે મિત્રતા અને કારકુણ કેળવવાને કારણે યુક્ત બને છે, અહંકાર અને લોભ-મમતા જેણે ઊઠી રીધાં છે; જે સુખદુઃખ પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખે છે; જે સુખાવાન છે; જે સર્વદા સંતુષ્ટ રહે છે; ચોતાનું મન કામમાં રાખી

જે દંડ નિશ્વસથી વર્તે છે; અને જેણે ચોતાનું મન અને બુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યાં છે-એવા બાકત ચોખ્ખો મને બહુ પ્રિય છે.

જેનાથી કાઈને પણ તકલીફ થતી નથી; અને જે ચોતા કાઈને કંટાળા કરતો નથી; જે હર્ષ, ક્રોધ, ભય અને ઉદ્વેગની ભિંમિઆથી મુક્ત છે તે મને પ્રિય છે.

જે કથાની અપેક્ષા રાખતો નથી, જે હમેશાં શુચિજીવ રહે છે; જેનું ચિત્ત, હૃદય અને વર્તન નિર્મળ હોય છે; જે બધાં કામોમાં દક્ષ હોવા છતાં ફળ વિષે ઉદાસીન રહે છે; જેની બધી વ્યથા જતી રહી છે; જેણે સ્વાર્થને લઈને કાઈ ખાસ મતલબ મનમાં રાખીને કાર્યારંભ કરવાનું છોડી દીધું છે; એવા જે મારા બાકત હોય તે મને પ્રિય હોય છે.

[માણસ સ્વધર્મ યોગથી આત્મવા માટે એટલે બધાનાં હિત માટે એણે શું કરવું નોંધ્યું છે તે એની મેળે જ સિદ્ધ થાય છે. સ્વધર્મ ‘પાલનનું’ આવી ભાવનું પ્રાપ્તકર્મ કરવું એ તેને માટે સ્વાભાવિક હોય છે. આવાં કર્મો ન કરવામાં જ પાપ છે. કરવાથી બંધન ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણ કે કાઈ પણ અજાત હેતુ રાખીને ભણીખૂણને આવાં કર્મો કરવામાં આવતાં નથી. આવાં જે સ્વધર્મકર્મો છે તે સિવાયનાં બીજાં કર્મો સ્વેચ્છાથી કરીએ છીએ તેમના પ્રારંભ સંકલ્પ સાથે કરતો પડે છે, તેથી તેમનું બંધન ઉત્પન્ન થવા વશ રહેતું નથી. ક્રમશઃ રમી જેણે ચોતાનું મન પરાધનું છે, અને જેણે સંયમ સાધ્યો છે તે આવાં ‘આરંભ’કર્મોથી દૂર રહે છે.]

જે માણસ પ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષપ્રેલો થતો નથી અને અપ્રિય વસ્તુનો દોષ પણ કરતો નથી, ક્રોધ માટે દુઃખ પણ કરતો નથી, અને કથાની અંકાક્ષા પણ રાખતો નથી; શુભ અને અશુભ બન્નેની જે ચિંતા મૂકી દે છે; અને માત્ર ભવિષ્યમાં તદ્દલોન બને છે તે મને પ્રિય છે. યતુ અને મિત્ર બન્ને વિષે જે સમબુદ્ધિ રાખે છે; માન-અપમાન, શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ વગેરે બાબતમાં આસક્તિ તણને જે સમાનતાથી રહે છે; નિંદા અને સ્તુતિની બાબતમાં સરખી રીતે ઉદાસીન રહી જે મનમુક્ત

મોન ધારણ કરે છે; અને યદ્યપ્ચાથી જે મળે તેમાં સંતુષ્ટ રહે છે એવો મારો ભક્ત કદાચ પણ સ્થાન વિષે આસક્તિ રાખતો નથી અને પોતાની શુદ્ધિ સિંચર રાખે છે તે ભક્ત મને પ્રિય છે. દ્રુઢામાં, જે માણસો ઉપર બતાવેલું ધર્મ્યાશ્રુત સમજી લઈને તે મુજબ આચરણ કરે છે અને શ્રદ્ધાથી મને ભને છે તેઓ મને ખૂબ પ્રિય છે.

અધ્યાય ૩૮

ક્ષેત્રાધ્યાયયોગઃ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

૧. હૃદ શરીરં કૌતેય ! ક્ષેત્રમિત્યભિધીયતે ।

एतयो वेति त प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

૨. ક્ષેત્રં ત્વાપિ માં વિદિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ! ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥

૩. તક્ષેત્રં યદ્વચ યાદ્યકચ ચદિકારિ ચતથ ચત ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्तत्मासेन मे शृणु ॥

૪. મહામૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યકમેવ ચ ।

इन्द्रियाणि द्रवौकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥

૫. રૂચ્છા દ્રેષ્યઃ સુલ્લં દુઃસ્વ સ્વાતથેતાના ધૃતિઃ ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥

૬. યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કુસ્ત્રં લોકમિમં રવિઃ ।

क्षेत्र क्षेत्री तथा कुस्त्रेण प्रकाशयति भारत ॥

૭. ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમન્તરં જ્ઞાનચક્રુપા ।

भूतप्रवृत्तिमोक्ष च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

શ્રી ભગવાન આગળ બોલ્યા : 'હે હરનરેશ્વર, આ દુનિયામાં સ્થાવર અને જંગમ; ચલ અને અચલ એવું જે કંઈ ઉત્પન્ન થાય છે તેની ઉત્પત્તિ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બન્નેના સંયોગથી થાય છે એ તારે સમજી લેવું જોઈએ. આ શરીરને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે અને તેમાં રહીને એને જે ચાલના આપે છે અને જે એને ઝાળખે છે તેને તત્ત્વજ્ઞાની લોકો ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. આ ક્ષેત્ર શું છે, કેવું છે, તેને કેવા કેવા વિકાર થાય છે, તે શાથી થાય છે, તેમ જ ક્ષેત્રજ્ઞ કોણ, તેની શક્તિ શી-આ બધું 'તું દ્રુઢામાં મારી પાડેથી સમજી લેજે.

પંચમહાભૂતો, એ ભૂતોમાં પ્રવેશ કરીને તેમને

ભગત કરનાર અહંકાર, તેમને સારું-નરમું સમ-ભવી આપનાર શુદ્ધિ-આ બધાંના મૂળમાં રહેલી અચક્ત પ્રકૃતિ, દસ ઇન્દ્રિયો, તેમને ચલાવનાર મન, ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષય, ઇન્દ્રિય, દ્રેષ્ય, સુખ, દુઃખ, સંઘાત, ચેતના, અને બધાને એકત્ર સાચવી રાખનાર ધૃતિ—આ બધાને દ્રુઢામાં વિકારી શરીર અથવા ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે એકલો સર્વ આ આખા વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે ક્ષેત્રી આ આખા ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે. સર્વ ક્ષેત્રોમાં નિવાસ કરનાર ક્ષેત્રજ્ઞ અથવા ક્ષેત્રી હું જ છું એ તું ઝાળખી લેજે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વિષેનું જ્ઞાન તેજ સાચું જ્ઞાન છે એવો મારો મત છે. જ્ઞાનચક્ષુ વડે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વચ્ચેનો ભેદ જોઈ શકાય છે, અને પ્રકૃતિનાં બધાંનાંથી પ્રાણીઓનો મોક્ષ કેમ થાય છે એવું રહસ્ય જમને સમજાય છે તેઓ પરમ શ્રેષ્ઠ સ્થાને પહોંચે છે અને તેમને ભક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે.

[શું જીવ એટલે આત્મા ? જીવ અને આત્મા એક જ છે શું ? માણસ મરી જાય એટલે જીવાત્મા શરીરને છોડી જાય છે. જીવ હતો ત્યાં મુખી તે શરીરને જીવતું કહેવામાં આવતું હતું. પણ હવે તે નિર્જીવ થયું. આ નિર્જીવ શરીરમાં આત્મા છે કે નહિ ? આત્મા નો અમર, નિત્ય અને વિશુ છે તેો મહામાં પણ તે હોવો જ જોઈએ.

ગીતામાં જેને ક્ષેત્ર કહ્યું છે તે નિર્જીવ શરીર નથી પણ સજીવ શરીર છે. કેવળ પંચમહાભૂતો જ નહિ પણ જીવંત દશામાં જ જે સંભવે છે એવાં સુખ, દુઃખ, શુદ્ધિ, અહંકાર, ચેતના, ધૃતિ આદિ તરવા પણ ક્ષેત્રના જ ભાગ છે. સજીવ શરીર એ ક્ષેત્ર છે અને સાક્ષીપથી તેમાં રહેતો અને સર્વ પ્રસરેલો અન્યથી પરમાત્મા તે જ ક્ષેત્રજ્ઞ છે.]

અધ્યાય ૩૯

જ્ઞાનજ્યેષ્ઠયોગઃ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

૧. નમ્યાશ્રક્તન્નાઃ પર્થ ! યોગ નુનન્નરૂપઃ ।

અવગમ્યં હનમે ચો રુચ્છ ક્ષત્ત્વિત તપાનુ ॥

મૈત્ર ધારણ કરે છે; અને યદ્યપિયો ને મળે તેમાં સંતુષ્ટ રહે છે એવો મારો ભક્ત કોઈ પણ સ્થાન વિષે આસક્તિ રાખતો નથી અને પોતાની શુદ્ધિ સ્થિત રાખે છે તે ભક્ત મને પ્રિય છે.

દ્વંકામાં, જે માણસો ઉપર બતાવેલું ધર્મામૃત સમજી લઈને તે મુજબ આચરણ કરે છે અને શ્રદ્ધાથી મને બળે છે તેઓ મને ખૂબ પ્રિય છે.

અધ્યાય ૩૮

ક્ષેત્રાધ્યાયયોગઃ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

૧. દ્વ શરીર કૌન્તેય ! ક્ષેત્રમિત્યભિધીયતે ।
પ્રતયો વેતિ ત પ્રાહુઃ ક્ષેત્રજ્ઞ ઇતિ તદ્વિદઃ ॥
૨. ક્ષેત્રજ્ઞ આપિ મા વિદિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્જ્ઞાન યત્તજ્ઞાન મત મમ ॥
૩. તત્ક્ષેત્રેન્ યન્ચ યાતકચ યદ્વિકારિ યતથ યત્ ।
સ ચ યો યત્પ્રભાવથ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥
૪. મહામૂતાન્યદહકારો લુદ્ધિરવ્યકમેવ ચ ।
ઇન્દ્રિયાણિ દર્શકં ચ પદ ચેન્દ્રિયગોચરઃ ॥
૫. દચ્છા દ્વેષ સુખ દુઃખ સઘાતથેતના ધૃતિ ।
પ્રતક્ષેત્ર સમાસેન સવિકારમુદાહૃતમ્ ॥
૬. યથા પ્રકાશાયત્વેકા દુસ્તરા લોકમિમે રવિ ।
ક્ષેત્ર ક્ષેત્રો તથા કૃત્સ્ન પ્રકાશયતિ ભારત ! ॥
૭. ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમન્તર જ્ઞાનચક્ષુષા ।
મૂલપ્રકૃતિમોક્ષ ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥

શ્રી ભગવાન્ આગળ બોલ્યા - ' હે ભરતશ્રેષ્ઠ, આ દુનિયામાં સ્થાવર અને જંગમ; ચલ અને અચલ એવું જે કોઈ ઉત્પન્ન થાય છે તેની ઉત્પત્તિ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બન્નેના સયોગથી થાય છે એ તારે સમજી લેવું જોઈએ. આ શરીરને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે અને તેમાં રહીને એને જે ચાલના આપે છે અને જે એને ઝાળખે છે તેને તત્ત્વગાની લોકો ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. આ ક્ષેત્ર શું છે, કેવું છે, તેને કેવા કેવા વિકાર થાય છે, તે શાથી થાય છે, તેમ જ ક્ષેત્રજ્ઞ કોણ, તેની શક્તિ શી-આ બધું તું દ્વંકામાં મારી પાણીથી સમજી લેજે.

પંચમહાભૂતો, એ ભૂતોમાં પ્રવેશ કરીને તેમને

જાત કરનાર અહંકાર, તેમને સારુ-નરસુ સમ-જાળી આપનાર શુદ્ધિ-આ બધાના મળમાં રહેલી અવ્યક્ત પ્રકૃતિ, દસ ઇન્દ્રિયો, તેમને ચલાવનાર મન, ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષય, ધ્વજા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સઘાત, ચેતના, અને બધાને એકત્ર સાચવી રાખનાર ધૃતિ-આ બધાને દ્વંકામાં વિકારી શરીર અથવા ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે એકલો સૂર્ય આ આખા વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે ક્ષેત્રી આ આખા ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે. સર્વ ક્ષેત્રોમાં નિવાસ કરનાર ક્ષેત્રજ્ઞ અથવા ક્ષેત્રી હું જ છું એ તું ઝાળખી લેજે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વિષેનું જ્ઞાન તેજ સાચું જ્ઞાન છે એવો મારો મત છે. જ્ઞાનચક્ષુ વડે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વચ્ચેનો ભેદ જોઓ જાણો છે, અને પ્રકૃતિના બધોનામાંથી પ્રાણીઓનો મોક્ષ કેમ થાય છે એવું રહસ્ય જોમને સમજાય છે તેઓ પરમ શ્રેષ્ઠ સ્થાને પહોંચે છે અને તેમને ભક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે.

[શું જીવ એટલે આત્મા ? જીવ અને આત્મા એક જ છે શું ? માણસ મરી જાય એટલે જીવાત્મા શરીરને છોડી જાય છે. જીવ હતો ત્યાં સુધી તે શરીરને જીવતું કહેવામાં આવતું હતું પણ હવે તે નિર્જીવ થયું આ નિર્જીવ શરીરમાં આત્મા છે કે નહિ ? આત્મા ને અમર, નિત્ય અને વિજી છે તો મહામાં પણ તે હોવો જ જોઈએ.

ગીતામાં જોને ક્ષેત્ર કહ્યું છે તે નિર્જીવ શરીર નથી પણ સજીવ શરીર છે કેવળ પંચમહાભૂતો જ નહિ પણ જીવત દશામાં જ જે સહાય છે એવાં સુખ, દુઃખ, શુદ્ધિ, અહંકાર, ચેતના, ધૃતિ આદિ તત્ત્વો પણ ક્ષેત્રનો જ ભાગ છે. સજીવ શરીર એ ક્ષેત્ર છે અને સાક્ષીપથી તેમાં રહેતો અને સર્વત્ર પ્રસરેલો અંતર્ધર્મી પરમાત્મા તે જ ક્ષેત્રજ્ઞ છે.]

અધ્યાય ૩૯

જ્ઞાનજ્યેયયોગઃ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

૧. નવ્યાસક્તમનાઃ પાર્યં ! યોગ બુજન્નરાશ્રય' ।
અસદાય સમગ મા યથા જ્ઞાત્યપિ સત્ચૃણુ ॥

૨. જ્ઞાન લેઈ સવિજ્ઞાનમિદ વક્ષ્યામ્યરોપનઃ ।
યજ્ઞાત્વા નેહ મૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમનશિષ્યતે ॥
૩. મનુષ્યાગાં સહસ્રેષુ ધર્મચિતતિ સિદ્ધે ।
યતતામપિ સિદ્ધાનો ધર્મિન્મા વેતિ તત્તતઃ ॥
૪. 'અમાનિત્વમરભિત્વમહિંસા છાન્તિરર્જવમ્ ।
આચાર્યોપાસન શૌચં સ્વેયેનાત્મવિનિમદ્ઃ ॥
૫. હિન્દ્રિયાર્ગેષુ વૈરાગ્યમનહદ્યાર એવ ચ ।
જન્મમૃત્યુનૃતવ્યાપિડુઃસરોવાતુર્ગોચનમ્ ॥
૬. અતન્તિરત્નમિષ્ટકઃ પુત્રદારદ્વાદિષુ ।
નિત્ય ચ સમચિત્તલ્પિશ્ચિનિયોપવિત્તિષુ ॥
૭. મયિ ચાનન્યયોગેન મક્ષિરવ્યભિચારિણી ।
વિવિક્તદેરાસવિત્તમરતિર્નૈનસપદિ ॥
૮. અપ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વ તત્તત્તજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્' ।
એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમ્, અજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥
૯. હૈયં યત્તત્તવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાયુનનરુતે ।
અનાદિમત્સરં વ્રજ્ઞ ન સત્તાસદુચ્યતે ॥
૧૦. સર્વતત્તપામિત્વાદ સર્વત્રોત્કૃષ્ણિતોમુશ્મ્ ।
સર્વતઃશુભિમત્ત્રોકે સર્વમાદૃષ્ય તિશ્ઠતિ ॥
૧૧. સર્વેન્દ્રિયપ્રયુક્તભાતા સર્વેન્દ્રિયવિત્તજિતમ્ ।
અસક્તં તર્કમર્ચૈવ નિર્ગુણ ગુણમોકૃત્ ચ ॥
૧૨. વહિરન્તાદૃષ્ય મુલામાનવરં ચરમેવ ચ ।
દાસમન્તાતદવિશેયં દાસ્ય ચાન્તિકે ચ તત્ ॥
૧૩. અવિમનત્ત ચ મૃતેષુ વિમનમિત્ત ચ સ્પિતમ્ ।
મૃતમર્ત્ત ચ તન્મેયં પ્રશિષ્ય પ્રમથિષ્ય ચ ॥
૧૪. યયોતિશમપિ તન્મયોતિસ્તમતઃ પરુવ્યતે ।
જ્ઞાન ક્ષેપ જ્ઞાનગમ્ય દ્વિર તર્સ્ય પિતિશ્તમ્ ॥
૧૫. હિતિ ક્ષેપ તથા જ્ઞાન ક્ષેપ ચોક્ષ સમાતતઃ ।
મદ્મત્ત એનદ્રિશાય મદ્મત્તયોગયયતે ॥

[જ્ઞાન શબ્દનો સામાન્ય રીતે જે અર્થ થાય છે તેટલો જ ગીતામાં અભિપ્રેન નથી. (૧) જાણવાની ક્રિયા, અને (૨) જાણેલી માહિતી અથવા (૩) તે માહિતી પરથી તારણ કાઢેલા સિદ્ધાંતો એટલે જ જ્ઞાન એમ આપણે સમજીએ છીએ, પણ ગીતામાં જ્ઞાન શબ્દ અનેક જગ્યાએ આથી વ્યાપક અર્થમાં વપરાયો છે. જ્ઞાન શબ્દમાં (i) જ્ઞાનપ્રાપ્તિની મુર્તિરૂપરતી અથવા સાધનાનો પણ અંતર્ભાવ થાય છે, અને આસ મહત્ત્વની વાત તો એ છે (ii) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી જીવનમાં

જે પરિવર્તન થાય છે, સંસ્કાર મળે છે, તે સંસ્કારો રિતાને પણ ગીતા જ્ઞાન જ કહે છે. જ્ઞાન જો પત્ની જાય તો તેનાથી (iii) જે સામર્થ્ય અને જે સંસ્કૃતિ પેદા થાય છે તેને જ ગીતા મુખ્યતઃ જ્ઞાન કહે છે.

અને એનું કારણ છે. ગીતાની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનનો મુખ્ય વિષય મનિદ્રિયોના વિષય એવાં પંચમહાભૂતો એ નથી, પણ વિશ્વનિષંકતા પરમેશ્વર જ છે. તેને જાણવો, એટલે તેના જેવું થવું એવી રીતિ હોવાથી તે જ્ઞાન જીવનપરિવર્તન દ્વારા જ પ્રકટ થાય છે. શ્રી યંકરાચાર્યે કહ્યું છે તેમ મોક્ષની સાધના અને મોક્ષનું સાધ્ય બન્ને એક જ હોય છે, તે જ રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની સાધના અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું ફળ બન્ને એક જ છે એમ કહી શકાય.

આણુ અધ્યાયમાં ગીતાએ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ એટલે જ્ઞાનનાં લક્ષણો આપીને પછી આ જ્ઞાનનો વિષય જે પરમેશ્વર તેનું વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું છે.]

શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ હે પાર્થ, મારામાં મન પરાંત્રીને, મારો આશ્રય સર્પને યોગ સાધતાં સાધતાં તું અને સંપૂર્ણ રીતે અને નિઃશંકપણે કેવી રીતે યોગબી શકીશ તે સાંભળ. હું તને આ અનુભવ-યુક્ત જ્ઞાન સાદાંત કહું છું. તે સમજી લીધા પછી આ કુનિપામાં જાણવાનું કરું જ રહેતું નથી. હજારો માણસોમાં કેક જ જ્ઞાનસિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે, અને આવા પ્રયત્ન કરનારા સિદ્ધોમાં પણ કષયિત જ એકાઠ જાય અને તત્તતઃ યોગબી શકે છે.

હવે ધીર વિશે આ જ્ઞાન જેવું હોય તે કહે છે. અભિમાનેનો અભાવ, દંભનો અભાવ, અદિંસા, કુમા, સરળતા, આચાર્યોની શુશ્રૂષા, શુચિચરિતપણું, સ્થિરતા, આત્મસંયમ, હિંદ્રિયોના વિષયો વિષે વૈરાગ્ય-રૂપિ એટલે વૈરાગ્ય, અદંકારનો ત્યાગ, જનમ, મરણ, જરા, બાધિ, દુઃખ અને પેતાના દોષ એ વિશેની અર્થક વ્યવૃત્તિ, પુત્ર, સ્ત્રી, પર વગેરેની આપત્તમાં મોહ-અમતાનો અભાવ, ક્રોધ અથવા અનિદ્રા પ્રતિ થાય તો પણ ચિત્તનું સમતોલપણું, મારા વિષે અનન્ય આનંદપૂર્વક એકનિષ્ઠ ઠગિ, એકાંત સ્થગનું સેવન, જનસમુદયમાં ભગવાન વિષે કંટાળો, હમેશાં અધ્યાત્મ-જ્ઞાનમાં આનંદ માનવાની રૂપિ, અને તત્તત્તજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અથવા આત્મદર્શન—આ બધું એકજો જ્ઞાન તરીકે યોગબાધ છે.

આથી જે બેલકું તે અજ્ઞાન.

હેવે જ્ઞાન વડે મેળવવાનું જે સ્વેય તે તને કહ્યું છે. એ જાણવાથી માણસને અમૃતત્વ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્વેય તે અનાદિ પરબ્રહ્મ છે. તેને સત્ પશુ કહી શકાય નહિ અને અસત્ પશુ કહી શકાય નહિ. કારણ કે તે બંનેથી પર છે. ૩૫૩ વડે બેલકું હોય તો તેને બધી બાબતોથી હાથ છે, બધી બાબતોથી પગ છે, તેમ જ બધી બાબતોથી માથું, મોઢું, આંખ, કાન છે. એવું તેનું સ્વરૂપ છે. બધાને બાંધીને તે આ દુનિયામાં રહ્યું છે. બધી જાતની ઇદ્રિયો વગરનું અને અલિપ્ત હોવા છતાં તેનામાં બધી ઇદ્રિયોના ગુણોનો આભાસ થાય છે, કારણ કે ઇદ્રિયો વિના જ તે ઇદ્રિયોનું કાર્ય કરે છે, તે અલિપ્ત છતાં અર્ધાનું બરણપોષણ કરે છે અને નિર્ગૂણ છતાં ગુણોનો ઉપભોગ લે છે. તે ભૂતમાત્રોની અંદર પશુ છે અને બહાર પશુ છે. તે ગતિમાન પશુ છે અને સ્થિર પશુ છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી તેને જાણી શકાતું નથી. તે દ્રવ્ય પશુ છે, નરક પશુ છે. સર્વભૂતમાત્રમાં અવિભક્ત હોવા છતાં તે વિભક્ત જેવું લાગે છે. આવું જે, તે સ્વેય છે. તે ભૂતમાત્રોને ધારણ કરે છે, તેમને ગળી ભાય છે અને તેમના ઉપર પોતાનો કાબૂ ધરાવે છે. જ્યોતિષોની પશુ તે જ્યોતિષ છે, તે અધકારથી પર ગણાય છે, એવું તે જ્ઞાન, સ્વેય અને જ્ઞાનગમ્ય હોઈ, બધાનાં જુદાંધર્મો વિરાજમાન છે.

આવી રીતે મેં તને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજની, તેમ જ જ્ઞાન અને સ્વેયની દૃઢતામાં કલ્પના આપી છે. આ જાણવાથી, મારો ભક્ત મારામાં પહોંચવાને લાયક અને છે.

અધ્યાય ૪૦

પુરુષપ્રકૃતિયોગ :

૧. પ્રકૃતિ પુરુષ વૈવિધ્યનાદી ઝમાવપિ ।
વિકારાંદચ ગુણાંદૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥
૨. કાર્યકરણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।
પુરુષઃ સુલ્લઙ્ઘ્યાનાં મોક્ષત્વે હેતુરુચ્યતે ॥
૩. પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્યોદિ મુદ્ધ્યતે પ્રકૃતિજાન્યુગાદ્ ।
કારણં ગુણસન્નોડસ્ય સદસ્યોનિજન્મસુ ॥

૪. ઉપદ્રવ્યનુમતા ચ મર્તા મોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેડસ્મિન્પુરુષ પરઃ ॥

૫. ચ એવ વૈતિ પુરુષ પ્રકૃતિ ચ ગુણેઃ સહ ।

સર્વથા વર્તમાનોડપિ ન સ મૂયોડમિજાયતે ॥

૬. પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયામાણાનિ સર્વસઃ ।

યઃ પરચતિ તથાત્માનમકર્તાંરં સ પરચતિ ॥

૭. બનાદિત્વાગિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્યોડપિ કૌન્તેય ન કાોતિ ન લિપ્યતે ॥

૮. યથા સર્વગતં સૌક્ષ્માદાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥

૯. ધ્યાનેનહમ્નિ પરચન્તિ કેચિદાત્માનમસમ્મના ।

અન્યે સાંલ્લેયેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥

૧૦. અન્યે ત્વેવમજાનન્તઃ શ્રુતાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।

તેડપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥

૧૧. સમ સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્ત પરમેશ્વર ॥

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્ત યઃ પરચતિ સ પરચતિ ॥

૧૨. સમં પરચન્દિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમૌશ્વર ॥

ન હિનશ્યાત્માનાત્માન તતો ચાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

૧૩. યદા ભૂતપ્રયગ્માઙ્ગેકસ્થમનુપરચતિ ।

તત એવ ચ વિસ્તારં વ્રજ સપચતે તદા ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : ‘પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બંને અનાદિ છે એ તારે સમજવું જોઈએ, અને જટલા ગુણો અને નિકારો છે તે બધા પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એ પશુ તારે ઓળખી લેવું જોઈએ.

આ બંનેમાં પ્રકૃતિ કાર્યકારણના સંબંધના મૂળમાં હોય છે અને પુરુષને સંબંધ સુખદુઃખના મોક્ષત્વ સાથે હોય છે. પુરુષ પ્રકૃતિ વિષે રહીને, પ્રકૃતિને લીધે ઉત્પન્ન થતા ગુણોનો ઉપભોગ કરે છે. એવું કારણ એ છે કે, સારી-નરસી યોનિઓમાં જન્મ લેવાથી ગુણો સાથે તેની આસક્તિ બંધાયેલી હોય છે.

ઉપર કહેલા પુરુષ ઉપરાંત પરમાત્માનામક એક પુરુષ આ દેહમાં રહીને સર્વસાક્ષી, અનુભવિ આપવાવાળો, બરણપોષણ કરનારો, ભોક્તા અને મહેશ્વર એ નામથી ઓળખાય છે. જે કાઈ પુરુષને અને બધા ગુણો સહિત પ્રકૃતિને ઓળખે છે તે ગમે તેમ વર્તે તોપણ તેને ફરી જન્મ લેવો પડતો નથી. તે બધા

લાભ થયો નથી, તેમ જ તેનાથી એમની નિર્ભયી બચી છે એમ માનવાનું આપણી પાસે કોઈ પબ્લિક નકર દારણ નથી. આ આપરેશનથી જો લાભ થવાનું તેઓ માનતા હોય તો તે એમનો શ્રમ છે અને એ બાનતમા નિસર્ગોપચારમાં માનનારા લોકોએ એમને અનુમરવાનો જરૂર નથી.

એપેન્ડિસાઇટિસ અને એની સાચી ચિકિત્સાના પ્રશ્નનું જોએ નિસર્ગોપચારની દૃષ્ટિએ અધ્યયન કરવા માગતા હોય તેમને હું નીચેના પુસ્તકોની બનામણ કરું છું.

૧ Appendicitis . A chapter in 'Philosophy of Natural Therapeutics' by Henry Lindlahr M. D

૨. Curing Constipation and Appendicitis by R L Alsaker M D

૩ Appendicitis The Etiology, hygienic and dietetic treatment by J H Tilden M. D.

૪. Salvaging of the Appendix by Axel Emil Gibson M D

૫ Appendicitis Its cause and treatment by natural methods by Harry Clements

આમાંના ચાર લેખકો અમેરિકન અને ઉલ્લા લેખક અંગ્રેજ છે. અમેરિકા દુનિયાની અદ્ય વધુમાં વધુ કુમળિયાત અને એપેન્ડિસાઇટિસથી પીડિતો દેશ છે. એટલે આ વિષય ઉપર અમેરિકાના નિસર્ગોપચારકોએ ખૂબ સંશોધન કરેલું છે. આ ઉપરાંત નિસર્ગોપચારના ચિકિત્સ અને અમેરિકન માસિકોમાં અવારનવાર નિસર્ગોપચારથી જેમનું એપેન્ડિસાઇટિસ મટ્યું હોય એવા દર્દીઓની પ્રેરક આત્મકથાઓ આવ્યા જ કરે છે.

મારા નમ્ર મત મુજબ ગાંધીજીને નિસર્ગોપચારના ક્ષેત્રમાં જે નિષ્ફળતા મળી તે નીચેની રીતે ટાળી ચકાઈ હોત.

(૧) એપેન્ડિસાઇટિસ માટે એમણે નિષ્ણાત નિસર્ગોપચારક પાસે સાગવા લેવી નોંધતી હતી. જો એવો કોઈ માણસ એ સમયે ન હોત અને એને અંજો એમણે પોતાની જાતને દાખરોના દાઘમાં મૂકી દીધી હોત તોપણ એમણે જાહેર તો એ રીતે જ કરવું નોંધતું હતું કે નિસર્ગોપચાર આ દેશમાં ઊગતું વિજ્ઞાન છે, મારી જાતને વિશ્વાસપૂર્વક તે સોંપી ચકુ એવો કોઈ લાપક નિસર્ગોપચારક મને મળ્યો નથી, એટલા માટે આપદર્શ તરીકે મેં એનોપચીનો આશ્રય લીધો છે, પણ નિસર્ગોપચારને સિદ્ધાંત તો સાચો છે.

(૨) હિંદમાં આવ્યા પછી નિસર્ગોપચારનો વધુ અભ્યાસ કરવા માટે જો એમની પાસે ફાજલ સમય નહોતો તો એમણે પોતાની પાસે કોઈ નિષ્ણાત નિસર્ગોપચારક રાખવો નોંધતો હતો અને બધાં ગભીર પગલ. એની સમિતિ પછી જ કારવા નોંધતાં હતાં.

(૩) જો આવી રીતે એમણે પોતાની પાસે યોગ્ય માણસ રાખ્યો હોય તો બળિયાની રમી ટકાવેલાં બાળકોમાંથી જે જે બાળકોને બળિયા થયા અને જોએ મરી ગયા તે બધા બચી ગયાં હોત, અને ખુદ આશ્રમની અદર જ નિસર્ગોપચાર વિરુદ્ધ ચારે બાજુ જે પૂર્વગ્રહ બધાઈ ગયો છે તે બધાઈ ન જાન.

(૪) એવો જો કોઈ માણસ એમને દોરવણી આપનાર હોત તો ખોરાકના આધાર અખતરા કરીને એમના અનેક અનુસારીઓએ પોતાની જે વડુલ્લી જીવર કરી તે કદી ન જાન. એદરેટના અખતરા કરતા પેલા બાઈ જે મરી ગયા તેના જેવા કરુણ બનાવો ન જાન.

(૬) કાચા ખોરાકના પ્રયોગોમાં પણ જો એમને યોગ્ય દોરવણી મળી હોત તો એ પ્રયોગો આટલી હદે નિષ્ફળ જાત નહિ, ખામ કરીને એમને

જે મરડા થયો તે તો રેસાવાળા ખોરાકો વિશેષ પ્રમાણમાં લેવાથી થયો. એમનો ચાલુ ખોરાક દૂધ, ખજૂર અને મગફળી છે એટલે થોડાક થોડા ફેરફારથી અચૂંક સુદૃઢ માટે તો એ કાચા ખોરાકોનો પ્રયોગ સફળ કરી શક્યા હોત.

(૬) બીજા દેશોમાં તો નિસર્ગોપચાર એ એક અવસ્થિત વિદ્યાન છે, પણ આપણા દેશમાં તો એ ક્ષેત્રમાં અત્યંત અધાધૂંધી ચાલી રહી છે. આ અધાધૂંધીને પરિણામે ગાંધીજીને અને એમના અનુયાયીઓને ઘણું સહન પશુ કરવું પડ્યું છે. છતાં આપણા દેશમાં નિસર્ગોપચાર રાજમાન્ય ને લોકમાન્ય થાય, એની કોલેજો બંધાયે અને એમાંથી તાલીમ પામેલા નિષ્ણાત નિસર્ગોપચારકો નીકળે એને માટે ગાંધીજીએ લેક્ષમાન પ્રવલ્ન કર્યો નથી. 'બાદીકાર', ગ્રામોદ્યોગ, હરિજનસેવા, ગાયોદ્યોગ, સાહિત્યસેવા, વર્ધા-ગોબિન્દ ઈત્યાદિ કાર્યો જેમ સંસ્થાઓ મારફતે અવસ્થિત થાય છે તેમ નિસર્ગોપચારનું કાર્ય સંસ્થા મારફત અવસ્થિત કરવાનો એમણે નો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો પ્રજાને ઘણું માર્ગદર્શન મળત. આજે તો પરિસ્થિતિ એ છે કે એમની આજુબાજુના તેમ જ દુરના કોઈ નિસર્ગોપચારને અર્ધગાંડા કે ચક્રમ લોકોની ધૂન માત્ર સમજે છે.

(૭) મહાસત્યાગ્રહ એ ન્યારે પ્રધાનપદ લીધાં ત્યારે નિસર્ગોપચારની વિરુદ્ધ લેવાયેલાં સઘળાં પગલાં સામે એમણે લખ્યું નોંધવું હતું. કદાચ કોઈ એમ પ્રશ્ન ઉઠાવે કે પ્રધાનોનાં કામમાં ગાંધીજી ક્યાં માથું મારવા જાય ? તો તેનો જવાબ એ છે કે માથું મારવાની જરૂર જ નહોતી, સંમતિ કે અસંમતિ જ દર્શાવવાની જરૂર હતી. મુનશીજીએ કરાવેલા ઝોળીચાર સામે એમણે પોતાની નાપસંદગી દર્શાવી, દમ્બધીના કામમાં પ્રધાનોને ઉત્સાહ ને દોરડી આપ્યાં, એ જ રીતે એમણે મદ્રાસ અને મુંબઈ ઈલાકામાં બળિયાની રસી સામે લેવાયેલાં કક્ક પગલાં સામે પોતાનાં ક્રોધ લેખથી જ નાપસંદગી દર્શાવી હોત તો આ રસીના વિરોધીઓને એક મદાન નૈતિક રેકા મળત-પછી પ્રધાનો ભલે એમને મનફાવડું

કરે. રસી માટે લેવાયેલાં કક્ક પગલાં સર્વાનુમતે હતાં એમ માનવાની જરૂર નથી, કારણ કે પ્રધાન-મંડળના દરેક દરેક પ્રધાનની વૈદકીય શ્રદ્ધા (Medical faith) જુદી જુદી હતી. જુદા જુદા પ્રધાનો એવોપથી, હોમિયોપથી, આયુર્વેદ અને નિસર્ગોપચારમાં માનતા. મદ્રાસના પ્રધાનોમાં રાજજી અને ડો. રાજન જેટલા દવાવાદના સુસ્ત બકતો હતા તેટલા જ શ્રીયુત ગિરિ નિસર્ગોપચારના સુસ્ત બકત છે.

(૮) ગિહર સાહેબે મુંબઈ ઈલાકામાં પસાર કરેલ મેડિકલ બિલ સામે ગાંધીજીએ એક અસર પશુ જાહેરમાં ઉચ્ચાર્યો નથી, શુભરાતમાંથી નિસર્ગોપચારકો તરફથી 'મે' એમની ઉપર કરેલા તારનો મહાદેવભાઈ તરફથી એમ જવાબ આપેલા કે મુલાકાત મળી શકશે નહિ, ગાંધીજી પોતે આ બાબતમાં જરૂરી પગલાં ભરી રહ્યા છે. સંભવ છે કે કામના બેઠક બોળને લઈને એમને આ નાનકડી બાબતનું વિચરણ થયું હોય, અથવા તો કામના કુંભરમાં આ કામ દેખે ચડી ગયું હોય. છતાં આ બાબતમાં એમણે એકાદ લેખ લખવાની તો જરૂર હતી જ.

(૯) કદાચ એમ પશુ હોય કે ગાંધીજી બળિયાની રસીમાં માનતા પશુ થયા હોય. જે આ પ્રકારનું એમનું વિચારપરિવર્તન થયું હોય તો આ વિચારો પશુ એમણે જાહેરમાં શૂકના નોંધે. અનેક લોકો હજી એવા ખ્યાલમાં છે કે ગાંધીજીના વૈદક વિષેના વિચારો જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા તે જ કામ છે. જે આ ખ્યાલ ખોટો હોય તો તે દિશામાં એખબર થવાની જરૂર છે. એમની વૈદકીય શ્રદ્ધામાં કેટલું રૂપાંતર થયું છે એ હકીકત એમણે એકાદ લેખથી જાહેર પ્રજા આગળ મૂકવી જોઈ એ.

(૧૦) ગાંધીજી પા- અનેક સાચા-જુદા નિસર્ગોપચારકો આવી ગયા છે અને એમના નામને આધારે નામ જ રાટલો રળી ગયા છે, પણ નિસર્ગોપચારના વિદ્યાન માટે સમૂદાય કરવા માટે ગાંધીજીએ કોઈ પ્રવલ્ન કર્યો નથી કે એવા રાઈ

આપ છે કે ગીતાએ જે મારી જિંદગીમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો જીવો અને ન જીવો એમા કશો જ ફેર ન પડત કશી અતિશયોક્તિ કર્યા વગર આજે કહી શકું કે પહેલાં હું એક શુદ્ધિ અને લાગણીનાળો પ્રાણી હતો, ગીતાએ એ બંને ઉપર એાપ ચઢાવી મને માણસ બનાવ્યો. ગીતા એટલો તો લાના કાળની જીવનસાથી છે કે ગીતાએ કરેલી આ આવડી મોઠી જીવનકાન્તિનો ખ્યાલ આ લખવા બેઠો છું ત્યારે જ તે દિવસનાં સ્મરણ સાથે આવે છે.

ગીતાનું જે પહેલવહેલું મરાઠી ભાષાતર મને વાચવાને મળ્યું તે સદ્ભાગ્યે બહુ જ સુદર અને સાદી મરાઠીનું હતું. ભાષાતરકાર શુભકરે એનું નામ સુમોધયદ્રિકા અથવા એવું જ કાર્ધક રાખ્યું હતું. આપુ ભાષાતર વાંચી ગયા અને મને ગીતાની શિખામણુ વિષે મેટું ભાગે નિરાશા જ થઈ પહેલો અધ્યાય તો મેટું ભાગે પીરાણિક હતો. અગિયારમો અધ્યાય અદ્વૈત વર્ણનવાળો લાગ્યો છેવટના અધ્યાયમાં અર્જુનને કશિયે યજ્ઞ તથાગણ એકરાર કર્યો છે એ તો નિશાળના કોઈ કલામરા વિદ્યાર્થીના જ્ઞાન જેવો લાગ્યો. અમારા પાઠ્ય પુસ્તકોમાં એ જાતના અનેક પાઠો આવતા બાકીનો બધો ઉપદેશ ભગજમા કર્યો જ નહિ મનમાં પડે ન વહેનો વિચાર આગ્યો તે એ કે જેના આટલા વખાણે સાબળ્યા હતાં તે શુ આ જ ગીતા ! આમાં છે શુ કે જેની પાછળ માણસ આટલો વારી જતો હશે ! સદ્ભાગે મનમાં નંત્રતાનું પૂરતું બાધું હતું એક વિચાર સહેજ આવી ગયો કે આપણે અર્થ કર્યો એના કરતાં જીડો અર્થ ગીતામાં હશે.

જેમ જેમ સ્વામી વિવેકાનંદ વાચતો ગયો તેમ તેમ ગીતાની ભવ્યતા મન ઉપર દસતી ગઈ પછી કાનેશ્વરી પણ એાછીવત્તી વાંચી કાઢી અંગ્રેજી વાચતો ગયો અને એની ખેડટની, બાજુ ભગવાનદાસની, સ્વામી સ્વરૂપાનંદની અને એફ ટી શૂક્લવાળી ગીતા વાંચી કાઢી મરાઠીમાં જે વાતો સાહજિક લાગતી તે જ વસ્તુઓ અંગ્રેજીમાં વાચતા વધારે જીડાણવાળી અને રહસ્યવાળી જણાવા લાગી સ્વભાષાના અતિ પરિચયને કારણે કાર્ધક કાર્ધક વાર સારામાં સારી

વસ્તુઓ પણ ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી એનો જ આ એક દાખલો હતો.

*

આના પછી ગીતા તરફ માત્ર ધ્યાન એકાએક દોડ્યું તે ફરગ્યુસન કોલેજના દિવસોમાં શ્રી સાવરકર અમારી પડોશની ક્લબમાં જમતા હતાં કતમના વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે તેઓ એક હસ્ત સિખિત સાપ્તાહિક ચત્રાવતા એમાં એમણે પોતાની ક્રાંતિકારી રાષ્ટ્રીયતાના સમર્થનમાં ગીતાના કેટલાક શ્લોકો ટાક્યા હતા હુ પણ જાણતો હતો કે, 'હું' લીડશ નહિ' એમ કહેનાર અર્જુનને સમજાવી પડાવી શકું માટે પ્રવૃત્ત કરવાના ઉદ્દેશથી શ્રીકૃષ્ણે ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે વખતે હુ પણ ક્રાંતિવાદથી પરિપૂર્ણ બનેલો હતો પણ ગીતા એ ક્રાંતિવાદની પોષક છે એમ મન કેમે કરીને માનતું ન હતું મે એક લેખ લખીને ક્રાંતિની દૃષ્ટિએ ગીતાની અનુપયોગિતા મારી સમજણુ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી ઇમ ટાઈમ્સ મિત્ર જ તથા મનાવપનયો એ શિખામણુથી ક્યો માણસ ક્રાંતિકારી થવાનો છે વગેરે દલીલો એમાં મૂકી હતી ગીતાનો આદર્શ વિશ્વપ્રેમનો છે, રાઘવેષનો નથી ગીતામાંથી માણસ તેજસ્વિતા કેળવી શકે પણ યજુને ફના કરવાનું અનુન ગીતામાંથી કોઈ કેળવી ન શકે એ તે વખતનો મારો અભિપ્રાય હતો તે વખતે મે ગાંધીજીનું નામ પણ સાંભળ્યું નહિ હોય પણ ગીતા વિષે મે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાધ્યો કે ગીતા વાંચીને કોઈ કડવો ક્રાંતિકારી થવાનો નથી આજે પણ મારો એ અભિપ્રાય કાયમ છે પણ એ અભિપ્રાયમાં હવે જોડાણુ આવ્યું છે અને જુદા જ અર્થમાં ગીતાને હુ ક્રાંતિકારક મથ ગઈ છું.

બગાળના ક્રાંતિકારીઓ પોતાની શુભ મઠળીમાં શિક્ષા અને દીક્ષા માટે ભગવદ્ગીતા વાપરતા હતા દિસાનું સમર્થન કરતો એક શ્લોક એમણે પસંદ કરેલો —

यस्य नहिहृदो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हृदयसि स ह्माहोस्मि हृत्ति न निबध्यते ॥

• મને થતું કે હિંસા માટે ગીતામાંથી સમર્થન શોધવાની જરૂર જ શી ? અને આ સ્લોકમાં મળતા સમર્થનની કિંમત કેટલી ?

કેણે જાણે શાથી પણ ગીતામાંથી જે લીટીની મારા ઉપર પહેલવહેલી અને બીડી અસર થઈ તે આ ન હિ કલ્યાણકૃત કષ્ટદૂર્ગતિ તાત ગચ્છતિ । આ લીટીએ મને જે દીક્ષા આપી તેનો કેટ મહિનાઓ સુધી રહ્યો હતો એ લીટીની અસર આજે પણ તાજી ને તાજી જ છે

* * *

પિતાશ્રીને સંસ્કૃત આવડતું ન હતું અમને બધાને ગીતાની ચર્ચા કરતા સાબળી એમને જિજ્ઞાસા થઈ કે આપણે ગીતા સમજીએ. હું એમનો સૌથી નાનો દીકરો, પણ કથા સંક્રાંત્ય વગર બિલકુલ સ્વાભાવિક તાથી એક દિવસ એમણે મને કહ્યું, ‘હવે, મારે ગીતા શીખવી છે, મારી સાથે વાંચીશ ?’ મેં પણ એટલી જ સ્વાભાવિકતાથી હા પાડી અને મોટા દાર્ષણિકતા એક પોથી એમને આપી આપી

ગીતાના સહવાસમાં અને કેટલાયે દિવસો આનંદમાં ગાળ્યા. ગીતાની આ સનિધિને દારણે અમે વધુ ને વધુ નિકટ આવવા લાગ્યા એ વાચન દરમિયાન પિતાશ્રી જે સવાનો પૂછતા તેની ખૂબી એ હતી કે તેઓ ગીતા સમજવા માગતા ન હતા પણ ગીતાની મદદથી તેઓ જીવનનું રહસ્ય ઉકેલવા માગતા હતા એમના સવાલો બિલકુલ જીવનપરત્વે અને વ્યવહારુ તેમ જ જીંડા હતા હું એમને ગીતાનો અર્થ સમજાવતો હતો અને તેઓ મને પોતાના પ્રશ્નો દ્વારા ગીતા પાસેથી શું મેળવવું એની, એટલે કે જીવનદષ્ટિની, દીક્ષા આપતા હતા ભણતર, વિદ્યતા અને તર્કજળની કૃત્રિમતા નથી હોતી અને સદાચાર, ઈશ્વરનિષ્ઠા અને સંસ્કૃતિનું સ્વાભાવિક વાતાવરણ હોય છે ત્યારે એની મેળે જીવનદષ્ટિ કેળવાય છે એ હું પિતાશ્રી સાથેના તે સહવાસમાં જોઈ શક્યો

ત્યારપછી કોલેજની કેળવણી પૂરી કરી ન્યારે હું પિતાશ્રી પાસે આવીને ગ્લો ત્યારે એમની ઇની માંચીમા બનતી સેવા કર્યા પછી, ન્યારે જોયું કે અતિમ ધંડી આવી પહોંચી છે ત્યારે, એમની પથારી

ઉપર એસી મે અત્યંત કરુણભાવે આખી ગીતાનું એકસામટું પારાયણ કર્યું સ્લોકોનો અવાજ પિતાશ્રીને કાને પડતો હતો એના અર્થનું ચિંતન કરવા જેટલું જ્ઞાન તેમને તે વખતે હતું કે નહિ એ સમજવા માટે મારી પાસે કશું સાધન ન હતું, પણ ગીતાના સ્લોકો તે ગંભીર ધડોળે મારા હૃદય પર તેજાજ જેવી અસર કરતા હતા તે દિવસે આખી ગીતા એકસામટી એકાગ્રતાથી વાચતા મને ગીતાનો બોધ થયો અને જેણે પિતાશ્રીનું કૃપાજન મારા માથા પરથી ખસ્યું તે જ ક્ષણે ગીતાનું બોલજન મારા જીવન ઉપર ફેંડાયું

હું જાનું છું કે તત્ત્વજ્ઞાન, તર્ક, ન્યાય અને દર્શનશાસ્ત્ર કરતા માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર મને વધારે અપીવ કરે છે ગીતાના અંતેક અનુવાદો મેં વાંચ્યા, પણ કોઈની દીકા કે બાળ્ય મે સમગ્રજન વાંચ્યું નથી અર્થ કરતો જાઉં અને પોતાના માનસિક, બૌદ્ધિક અને હાર્દિક ક્ષતર પ્રમાણે એનો બોધ લેતો જાઉં આ રીતે ગીતાનો પરિચય થયા પછી જ મે જાણ્યો અને દીકાકથો દાઢમાં લીધા અને તેમાં પણ કામખૂતા જ જાગે વાંચી કાઢ્યા એક દી ક્ષકસના નિમંધો, અર્ગવિદ યોધના નિમંધો, લોક-સામ્યનુ ગીતારહસ્ય, યુરોપિયન લોકોની દીગ્ગ્જો વગેરે બધું ત્યારપછી આ હું એટલે એમની મદદથી ગીતાને વધારે સમજતો છતાં હું મારી પોતીકી જીવનદષ્ટિ બરાબર જાળવી રાખી મરાડીમાં જેને ‘બાળબોધ’ કહે છે તે સીધી, સ્પષ્ટ અને દળવી

કોલેજમાંથી નીકળ્યો અને મને નિપિન પાલ તથા અરવિંદ યોધની રાષ્ટ્રીયતા વળગી કમાણી કરીને ગુદગયાશ્રમ ચનાવવાની ઇચ્છાનો મનમાં પનિયાક શાપ તે પહેલા જ રાષ્ટ્રસેવાનો સકંપ, ગાંધીય ક્રાંતિનો ઉન્માદ અને કેળવણીનું મિશન મને વળગ્યાં એટલે ગીતા મારે માટે કેવળ એક આદર્શનો ધાર્મિક અથ ન ગેહતો દોષનો સદર્શન (a book of reference) જેવો નથી

માગમાં અવધારની ચતુર્થાંકી નહિ, બારાઈનું

ગીતા પરનાં તમામ લાગ્યો અને દેશી તથા પરદેશી વિદ્વાનોએ ગીતાની કચેલી ચીમાંસા એ જખાંતું બાકું અધ્યયન કરવાની જરૂર છે. એ વધી વસ્તુઓ સહેજસાજ જોવાથી પણ વિગ્મય થાય છે કે સાતસો શ્લોકના આ નાનકડા સવાદે કેટલી અદ્ભુત અને ચમત્કારી અસર ફુનિયા ઉપર કરો છે! અને હજી

એ અંચ ફીણું કે ધરડો થતો નથી, એની નવી નવી અસર એ પુરાણપુરુષની અચિત્ત, અસરની, પેઠે વધતી જાય છે.

ખરેખર ગીતા એ એક જગદ્ગુરુની જીવંત વાણી છે.

૧૬-૧-૪૦

અંધાર

અંધારને ઝાળખ આપવી શી ?
વ્યાપી રહ્યો એ જગને સીમાડે,
એના લણીયે નિજ મીટ ખાંડવી
ઘટે જરી; અંતરના ઉત્તરમાં
એ માનવી ! તું નિત હર્ષધેસો
રાચી રહે; કિન્તુ જરીક જોલી
ને આંખડી-તાકરી પાસ કેવાં
મચી રહ્યાં સુદ તમિસ્રેશં ! ૮

રહ્યોસહ્યો આન્ધ્યનસે ઉત્તમ
ઘેરી લહે નિધુર આસપાય,
ને સૂઝતા તારક, ચન્દ્ર એને
વિદારવા : કિન્તુ ન એ હજે જરી;
સામ્રાજ્ય એ વિશ્વમહી પ્રસારી
હસી રહે તાંડવનૃલધારી ! ૧૪

પરંતુ એ તાંડવ, પાશવી હીલા
પિછાનનો, મૂછ મહી હસતો
પ્રાચી મહી કોઇ પવિત્ર આત્મા
ભગે, તદા વિશ્વ મહી પ્રકાશથી
રેલી રહે પૂર પ્રસન્નતાનાં ! ૧૬

અંધારથી એ ડરતું જરી ના,
થતું વગી ના કહીયે હતાશ;
આ રાત જાગી રહું અંધકારે
પછી થવાતું નવજું પ્રભાત !
ને માનવી ને પશુમાત્ર, પંખી
થશે તદા જાગૃત, આત્મ કેરાં
ચહાવવા મંગલ આલિંગતય ! ૨૬

હરિલાલ પંડ્યા

ઉપા. ૭૭ી

શ્રી. હરજીવન સોમયા

[આ વાર્તાના પૂરે આરવાદ લેવા માટે પ્રથમ આરણ્ય સમયનું જરૂરી છે. આપોનું આદિ નિવાસસ્થાન ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં ક્યાંક હતું એવી માન્યતા પર આ વાર્તા લખી છે. ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં સૂર્ય આપમ્યા વિના લાગણાગટ છ-સાત મહિના પ્રકાશે છે. વેદમાં સૂર્યના જ્ઞાન અધોની કાપના આ પરથી જ થઈ છે. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરતાં ફરતાં સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે તેથી રાત-દિવસ બને છે. પૃથ્વીના ગોળા ઉપર મધ્યભાગે વસતી સૃષ્ટિ ત્યારે તેઓના વસવાટની જમિ સૂર્ય સામે હોય ત્યારે દિવસ લુએ છે અને પૃથ્વી બીજી તરફ ફરી જતાં સૂર્ય એમની સામે નથી રહેતો ત્યારે રાત્રિ બને છે. ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશ પૃથ્વીના આધા પરનો ભાગ હોઈ ત્યાં વસતી સૃષ્ટિ આકાશના એક સંપૂર્ણ ભાગને મોખીએ કલાક લુએ છે એટલે ત્યારે સૂર્ય એ ભાગમાં હોય ત્યારે તે ત્યાં રહેનારને મોખીસે કલાક દેખાય. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ એક વર્ષમાં એક વાર ફરી લે છે. એની ફરવાની દિશા ટ્રાંસી હોઈ અચૂક કાળ સુધી સૂર્ય તેના ઉત્તર-આકાશમાં રહે. જેટલો સમય સૂર્ય દક્ષિણ-આકાશમાં રહે તેટલો સમય ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં અંધારું રહે. એ સમયે દક્ષિણધ્રુવમાં છ મહિનાનો દિવસ હોય છે, પણ સૂર્ય દક્ષિણમાં જતાં જતાં તેનાં કિરણોનું વહીવટન આકાશમાં ફેલાવેલું રહે છે. આ વહીવટન તે ઉપા અને સંખ્યા. પૃથ્વીના મધ્યપ્રદેશમાં ઉપા-સંખ્યાનો સમય પણ દિવસની જેટલો દૂધો હોય છે, ત્યારે ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં જ્યાં સુધી સૂર્ય છેક દક્ષિણ ગ્રાહ્યાર્ધમાં ન આવેલો જાય અને તેનાં કિરણોનું પ્રતિબિંબ પણ ન દેખાય ત્યાં સુધી ઉપા અને ગંધારા ત્યાં રહે જ. આમ ઉપા-લગભગ દોઢ મહિનો અને સંખ્યા પણ એટલો જ સમય રહે છે. સૂર્ય ન હોય ત્યારે મોખીએ કલાક તારાઓ પ્રકાશ આપે છે. પૂર્ણન: રાત્રિ-મોખીસે કલાકની રાત્રિ-નો સમય આ ગણુનરીએ અડી મહિનાથી વધારે નથી હોતો.

વાર્તાની અંદર 'સૂર્ય' ક્ષિતિજનો પ્રદક્ષિણા લે છે. ઉપા-સંખ્યા પોતાના પાપને ચક્રવર્તી ફરવે છે' એવા જે વાક્યપ્રયોગો છે તેનો અર્થ આમ સમજી શકાય કે, સૂર્ય ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશના વાસીઓને સિનિજ ઉપર જ ફરતો દેખાય છે અને ઉપા-સંખ્યા-તારાઓ પણ એ રીતે સિનિજ પર ગોળ ફરતાં જ દેખાય.

આખરને તો વસંતનો ફેરો આનંદ! પણ ચાર ચાર માસથી સૂર્યનાં દર્શન ન મળ્યાં હોય એવી સ્થિતિમાં સૂર્ય ફરી દર્શન આપવા આવે છે એવી આગવી કરની ઉભો લાગે. કાળ ઉત્તરધ્રુવ-પ્રદેશવાસીઓને ફેરો આનંદ આપે તેની કાપના કરવી નેપ્રતિ. ઉપાનું દોઢ માસનું જીવન અને પછી સૂર્યદર્શનના પ્રથમના થોડા દિવસ-એ જે મહિના વસનના ગજુ. એ માસી વસન એ આમી વસન-નો આનંદ અનેરો જ હોવો નેપ્રતિ.

વાર્તામાં સૂર્ય પશ્ચિમમાં નહિ પણ પાતાલદિશામાં રહેો એમ આવે છે, તેનું કારણ એ કે સૂર્ય ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં પૃથ્વીના મધ્યપ્રદેશની જેટલે પશ્ચિમમાં જુન નાનો અને પછી નીચેની સ્થિતિમાં રહેતો દેખાય છે. સૂર્ય મોખીએ કલાક સિનિજ પર ફરતે દેખતાં તે કાપાથી અને છે અને ત્યાં આવે છે એ કઈ રીતે કહેવું! એટલે પૂર્વ-પશ્ચિમ જેવું ત્યાં દેવ જ નથી.

આ સિવાય વાર્તામાં આપોની તે કાળી-ને પ્રદેશની રહેઠાણની આજે છે તેનો વર્ણન જ.

આકાશની દિનારી પર વિગાળા નક્કરે
તમા પ્રથમ વાર દર્શન આપ્યું અને પ્રાગદમકો
પરીને આપોની કુનવધ્યોએ એવું સ્વાગત કરતાં
કર્મનું સ્તોત્ર ગાયું

“આવો મધ્યાની પરિચાલિત, તમારું શુભાગમન
અને તમારા બધુને-અમાગ કયો અગ્રી અગ્રીની
કુળે અમારું સ્મરણ આપી અમારી પાને આવવા પ્રેરે

તેજો વિદાય-સમને સહસ્ર ધનુ સાથે ગયા હતા,
હવે અને તેમનું લક્ષ ધેનુગે સાથે પૂર્વન કમીશું

તેઓ બળે છે કે હવે તેમણે તેમના ધરમા
નના આનંદના કુલતિલમને નહીં ધેનુઓના પુષ્ટ
દ્વિ માવા છે

આવો મધ્યાની પરિચાલિત, શુભાગમન તમારું
કારણ કે તમારા દર્શને તેમને અમારું સ્મરણ
કરી અને તેઓ ધર તરફ આવવા વગશે તમે
મધ્યાને લાવો

સધ્યાનું સ્વાગત રીએ! સધ્યા અહીં સ. રહે!
સદા ન રહી શકે, તો દેવી, વિશાખાને તમારો
પ્રેમ પર પથરાતો પાલવ ઉપાડના દેએ, આકાશને
મારા વક્ષ-અમગની ગીપળીઓ બની લેવાનો લઢાવો
તેના દેએ, પરી શ્રામણના આશીર્વાદ મળે જરૂર
હોતો તો જળે, પણ હા સુધી તો રહેજે જ

તમે જોજો, અમે અમાગ કય જોડે અગ્રીને
તમારી પેડે જ કેશકારગી બનીએ છીએ કે નહિ,
તમારી સૌમતા અમારામા પણ પ્રગટે છે કે નહિ!

સધ્યાની પરિચારિત આવો! સધ્યાને પ્રિયવા
લાવો! સધ્યાનું અમે સ્વાગત કરીએ છીએ

અધિકારીએ આજે સૂર્યચરના સગને પ્રાગલ
આદર્શો એમના યજ્ઞમાનોના ક્ષેત્રને ૧૮૪ દિનની
૧૮૪ પ્ર ક્ષિણ કરીને સૂર્ય આજ વિદાય લેવાનો
હતો એમને એમણે ૧૮૪ યજ્ઞકુડા આપ્યા, દરેક કુડમા
૧૮૪ અર્ધ આપ્યા અને ‘દેવાનું સ્વામ્ય રમે,
દેવાનું વક્ષણ થાઓ, દેવો સમન અર્થે જા છે,
આમ માસનું એમનું શયન એમી રધુ જનપ્ર-
બનાવો અને ફરી અમારી પાસે પોતે પુનર્નિર્ગતિ

પામીને તેઓ આવો અને અમને તેજપુર્વનો વર
આપો” એવી લાલના એમણે ગાઈ |

૧૮૪ દિવસ સુધી એક પગ પણ દરિય પર થયા
વિના અપમ તેજ આપીને સૂર્ય આજે પાતાગદિયામા
જતો હતો વૃદ્ધો એને વિષૂગ પડતા પ્રિયજનની
વિદાય આપના ગામના તળાવ પર એકઠા થયા
અધિકારી એને શાંતિપ્રેમ કરવા તળાવે આગ્રહ અને
કુનવધ્યો અનગમા આનંદની પુલક સાથે એને
વગાવવા આવી સૂર્ય એમના દેવાને જોઈ ગયો અને
ગો ગો, “મારે જરૂર જ જોઈએ, કાણ કે મારી
જગદાગરી હશે તો જ તમારા પ્રાણપતિઓને ઘેર
આવનાનું જાડાનું મગશે તમને માગ જવાથી આનંદ
થાય તેના મને ગેલ નથી, સુખી રહેજો

સૂર્ય ગયો-ચાર મહિનાની નિદ્રા લેવા “સુખી
રહે! નો ધોપ આપી પ્રામમકલીએ કર્યો અનેક
પ્રામોની વસતિએ એ જ સમયે એ ધોપને ગગનમા
ચડાવ્યો સ્વર્ગિતા બોલાયા, નકાચોનું ગાન થયું,
યજ્ઞકુડાથી જ્વાળાઓ બની ચડી, આનંદધ્વનિ થયા

સધ્યાને આગમનનું સ્વયં મન્યુ અને લાલ કંકુ
ઉડાડી એ આખા આસમાનમા રાસ લેવા ચક્રેડી
લડિત ચડી ચારી એના આગમનના નશ સ્તોત્રો
બોલાયા, વૃદ્ધો બન્યા અને કુમારિઓ અને
નવોદાગ્યોએ નૃત્ય કર્યા

સૂર્યોનું શાસન મહાતા અને સૂર્ય તપતો
થતા પત્નીઓને ફૂલની રક્ષા સોંપી ધેનુ ચારના
દેશાન્તર કરી ગયેલા જુવાન પતિઓ સાડા ૭
મહિનાના લાના સન પડી આજે વેગ આવવા ઉપડ્યા
પહેલી સધ્યા ભગી અને તેના કુટુંબે મીઠી લેસ
ધેનુઓએ પોતાની ખરીઓથી પૃથ્વીની રજ જોએ
ચડાવી જુવાનોએ પોતાના ઉગરોની ધ્વન્યો કરી
જોએ ચડાવી અને ટોળા વળી તેજો આલ્યા

પ્રામોમા તેમના સ્વાગતના પર્ષો મહાતા અને
અક્ષુ સધ્યાને આશીર્વાદ આપીને વિદાય આપી રહે
તે પહેલા તો અસ જુવાનો ઘેર પાગ પહેાચી આવ્યા.

જેમની પત્નીઓ હતી તેઓને તો તેમની પત્નીઓ
હર્ષથી આગળમા આંગળા ભેગવી આગળ આગળ ફેરી

દોડી, પાછળ તેમને દોડાવતી દોડાવતી ધર. પાછળની વાટિકાઓમાં લઈ ગઈ. ત્યાં એમણે જતન કરી કેટલીયે ક્ષતાઓને ઉઠેરી હતી, તેના મંડપમાં તેમને એ લાવી. ગાયો પોતાનાં ગોત્રોમાં એકલી એકલી આવી જઈને પુરાઈ ગઈ.

હજી થોડાક જીવાનિયાઓ પાછળ હતા. આમજનો નજીક હતા કે લાગેલે તેમની રાહ જોનાર કુળ-રક્ષિણી નહોતી. કુળરક્ષિણી શોધવાના દિવસે તો હજી આ આવ્યા. એમનાં માળાપોએ તળાવની પાછળ ઉપર નજર નાખી. એક વડની વડવાઈઓની ધૂમમાં કુમારિકાઓનું એક ટોળું ઊભું હતું. અધીરાઈ વિના હળવે હળવે અને તોફાન કરતા પાછળ ચાલ્યા આવતા એ જીવાનો અને આ કુમારિકાને નિઃશંકાચ મળી લેવા દેવા તેઓ હળવેથી પાછાં વળી ગયાં. રક્ષિણીએ પણ આંખનાં અમી કાલવી એ કુમારિકાઓના લાલિ-મુખી સંસારની મનમાં ભાવના લાવી અને તેઓ યત્નમંડપમાં પાછા ચાલ્યા આવ્યા.

વડ નીચે સૌની પાછળ સંતાઈને એક મુઠ્ઠા ઊભી હતી. એની નજર નીચું જોઈને પણ સામે દૂર દૂર પહોંચવા મથતી હતી. એક જગીએ હળવે પગલે પાછળથી આવીને એની આંખો દાખી દીધી.

એ મુઠ્ઠા-કુમારિકાનાં અંગેએ એક તીવ્ર કંપ વ્યાપી ગયો. એના હોઠ ફફડ્યા પણ શબ્દ એકેય ન નીકળી શક્યો.

“કેમ અલી ચિત્રા, આટલામાં ગભરાઈ ગઈ? પાંચ ક્ષણો આંખો બંધ રહે તેજ ખમાતું નથી? કેમ, તેજ એવો કોઈ શોધી શક્યો છે કે શું? અસારમાં! હજી તો પૂરી પંદર ઉપાસ નથી જોઈ!”

ચિત્રા શરમથી નીચું જોઈ ગઈ. એનાં અંગે હજી ધૂનતાં હતાં.

“અરે શાલિની—” દૂરથી આ તોફાની કુમારિકાના નામની ખૂબ આવી. “જોહ, અરે જોહ એ બીચારીને, કેમ વળી, પ્રેમને શું વધતી નજર પડતી હશે! ને ને, તે કેવી ગભરાવી મૂકી એને! એનાં

અંગે ધૂન છે-નજી નવવાયુની લહરમાં ખીલેલી કમલિનીની પાંખડીઓ ધૂન છે. પ્રેમનો હજી એને નવો સ્પર્શ થાય છે ને!”

“હા...હા...હા!” શાલિની મોટેથી હસી. “એ તો હું જાણતી જ હતી, સખી શુભમા! એમ ન હોય તો સૌ આમજનો આસા ગયા છતાં એ અલી શા માટે ઊભી રહે? પણ અલી ચિત્રા, કહે તો ખરી કે આ તેજની અગીધારા કાના માર્ગને તારી પાસે દોરી પડી રહી છે?”

“અરે એમ શાલિની, મૂક ને બીચારીને! તનેય પ્રથમ જેના ઉપર પ્રેમ થયો ત્યારે તે એનું નામ દાઈને આપ્યું હતું? ચાલ, જો હું કહું. એની આંખ તો જોલાવી રહી છે...” શુભમા શબ્દોને ધીમે ધીમે અને ચીપી ચીપીને જોલાવી હતી. ચિત્રાએ નીચેથી એની તરફ જાની જાની નજર કરી અને આવનાર શબ્દને ઝીલવા ક્ષણેને સતેજ કર્યા.

“વસુદત્તને!” શુભમાએ શબ્દોચ્ચાર કર્યો: ચિત્રાના ચિત્તે એકદમ એ શબ્દને પકડી દેવામાં સંતાડી દીધો.

“વસુદત્ત!” શાલિની ચમકીને જોલી.

“હા, જો પણ સફેદ પાંલડીને માથે લાલ ફૂલતાં ઉડાડેના આવે. હાથમાં દૂધ જેવી ધવસ યદિ છે. એની ગાયો તો ક્યારનીયે ગોત્રમાં આવી ગઈ અને એ હજી હવે આવે છે. કેમ, શું જુએ છે? તનેય ગમી નય એવો છે ને! હમ્મર હમ્મર ગાયોને એ એકલો ચરાવે છે. ગાયોને દોહતી વખતે ગાયોના આંચળોને પકડતાં એનાં આંગળાં તું જો તો તને લાગે કે આકાશગંગામાં ઉપર-નીચે ઉપર-નીચે એમ સરક સરક થતું મસ્તકાશમંડળ. એ ચિત્રાના પિતાની પાસે અધ્યયન માટે રહેલો ને, ત્યાંથી ચિત્રાએ એને પોતાનું હૃદય આપી દીધું.”

“અને વસુદત્ત...” શાલિની જોલી પણ જોલાવી જોણતાં એનો કંકરવર ધૂનતો હશે.

“કેમ કે અલી, અરે તો હજી આજે જ સંસાર અર્ધ લીધો, કંડીને આવવાને તો હજી એ મંદિનાની

વાર ! છે, ત્યાં અસારથી જ કેમ તારી દારી ડાઘડો છે ? ”

“ અમરચુ, એ તો જરા થયું, જે વસુદત્તને એની ખબર નહિ હોય તો વસુદત્તનું હૃદય એ હૃદય ઝીલવા- આગળ કેમ આવશે ?... તો... મને આ આશંકાની જરા કંપારી આવી. ” શાલિની બોલી.

“ તારી આશંકા સાચી છે. વસુદત્ત તો બીચારો સાવ બોલો છે. એને કાંઈ કુમારિકાના હૃદયની ખબર જ પડે એમ નથી. ”

“ અને હાં અલી, મિત્રા તો એની મુરુકન્યા- એટલે એન જ. એનની સાથે પગલુવાનો એનાથી વિચાર જ કેમ થઈ શકે ? એનમાં વધુભાવ કેમ પ્રગટે ? ” શાલિની બોલી. પણ શાલિનીનું વાક્ય પૂરું થાય ત્યાં જ ચિત્રાના મળામાથી એક ઝીસ નીકળી ગઈ અને એ બેલાન થઈને જમીન પર પડી. એની ઝીસ સાંજળતાં જ સહુ કુમારિકાઓનું એની તરફ ખ્યાન ગયું. સૌ દોડી. શુભમા સૌથી આગળ હતી. શાલિની સૌની પાછળ ધીમે ધીમે આવતી હતી.

“ અરે અલીઓ, શુ બુઝો છે ? આ તમાવ ભૂં છે અને કાંઈને પાણી પણ લાવવાનું મુશ્કેલ નથી ? જાઓ, જાઓ, ત્વરાથી પાણી લાવો. ” શુભમાએ હુકમ ઇશો.

એક-એ કુમારિકાઓ પાલવ બીજનીને પાણી લાવી. શુભમાએ ચિત્રાની આંખોએ પાણી છાંટ્યું અને પોતાના પાલવથી એને પવન નાખવા લાગી. “ અરે શાલિની, ” એણે શાલિનીને ખમ મારી. શાલિની એની પાછળ જ નીચું જોઈને જાબી હતી. “ તારી વાતથી જ ચિત્રાને મૂર્છા આવી હતી. આવ હુહ, અહીં બેસ, પવન નાખ આને. તારા દોષની શિક્ષા હું કરું બોગ-વવાની ? બેસ, નીચે બેસ, લે, બોળામાં માથું લે એમ નહિ, પવન આમ નાખ. ” ચિત્રાની આંખો હવે ખુલી હતી.

શુભમા જાબી થઈ ગઈ અને શાલિની ચિત્રાને પવન નાખવા લાગી. બીજ કુમારિકાઓ હસતી હસતી એને જોઈ રહી. “ અહા બેન ! જે તો ખરી, આ

મિત્રા જેવી તો કાંઈ જોઈ નહિ. વસુદત્ત તો એનો આવો પ્રેમ જોઈને ગાડો જ બની જવાનો ! ” મંગેશી ચિત્રાને આનંદમાં લાવવા સૌ મીઠી મીઠી મસકરીઓ કરતી હતી, અને મિત્રાનું હૃદય એથી ખરેખર સ્વચ્છ બનતું જતું હતું. પણ એના અંદરો પર પાછા વેળા આનંદના ભાવોને જોઈ શાલિનીનું. અંતર મૂંઝાઈ જતું હતું. ત્યાં તો, એકાએક પવનનો વંટોળ આવે અને ફૂલનો ઢગલો એકદમ જડીને ફૂલો, પીપરાર્થ વાય તેમ, કુમારિકાઓનું ટોણું ઊડ્યું. સુવાનો નજીક આવી ગયા હતા અને એમાંના એક એક ઉપર એક એક કુમારિકાઓ તીણી દહિ કેંકણને નળાવ ધરનાં ઢગલો વચ્ચે બનેલી કુલે અને લતામડોમાં મંડાઈ જવા તેઓ નાસી. સામેથી આવતા સુવાનોએ પણ પોતાની પ્રિયધાનોની દિશાને જોઈ લીધી અને તે તરફ તેઓ વળી ગયા. વડસા નીચે થોડી કુમારિકાઓ, જાબી રહી હતી. તેઓ હજી મુગ્ધા હતી. તેઓ તો માત્ર લુગડાને જોયા જ આવી હતી નાનકડું ટોણું વળી શરમથી નીચું જોઈને તેઓ મોટા ચડતી પાછળ જાબી રહી. સામેથી પણ કેટલાક લુગડાનો આ તરફ આંધ્યા આવતા હતા. તેમનાં દિલમાં પણ કાંઈ કુમારિકા હજી પ્રવેશી નહોતી. તેઓ લાગતા હતા હજી તોફાની કુમારો જેવા, પણ એમની વચ્ચે ડાસો લાગતો વસુદત્ત હતો. વસુદત્તે કુલે તરફ જડી જતી પરીઓની પાછળ જડતા પાલવોને જોયા હતા, પણ તેમાં કાંઈની પાલવમાં શાલિનીના પાલવનો પીયો રંગ નહોતો. એ નિરાશ થયો હતો. પણ અંતરમાં તરત એક બીજી પણ મૂર્તિ ખરી થઈ ગઈ અને એના અંતરે જડી શાંતિ અનુભવી. અચારે તો એ સીધા ઘેર જ જશે, પણ પંજી આસામ ક્યાં બાદ ચુરને ઘેર જશે ત્યારે પછું કુટિના વાંસની પાછળ બે નમણી આંખો એને નિહાળી રહી હશે, એ કંપના આવનાં એને અંજો મૃદુ લાવેનો શાંત શાંત્ય ઇશો. એ શાંતિથી બધાની સાથે આશ્વો.

“ અરે વસુદત્ત, આપણા આ સાથીઓ આમ એકાએક ક્યાં જાપડી ગયા ? બીજાઓ કરતાં તો આપણે યજ્ઞ મોડા છીએ જ, પણ આ લોકો તો આપણા કરતાંય મોડા પડવાના. એમની માતાઓ એમને

માટે દૂધના કોશરો તૈયાર લઈને ઊભી હતો તે દૂધનાં
પીણું પણુ સમી જરો અને દૂધ ઠંડું થઈ જશે. એક
એક અપન (૭ માસ) જંગલોમાં ફર્યા છતાં વનની
માવા-એમનાથી છટી શકતી નહિ હોય શું ?” એક
કુમારે પૂછ્યું.

“માના પ્રેમ કરતાં એમને વનનો પ્રેમ વધુ
ખેંચતો હતો.” વસુદતે કહ્યું. આ બોલતાં જ વસુ-
દતની નજરે તળાવની પાળ પર બેઠેલી શાલિની
અને ચિત્રાને જોઈ. એણે એમને દરથી પારખી
નહિ. “હાં કાઈ ખે કન્યાઓ બેસી છે, એકના બોળામાં
બીજી સંતી છે એટલે જાણાય છે કે તેઓ કંઈક
સુરકેલીમાં હશે. આલો જલદી એ તરફ.” એ
બોલ્યો.

‘સૌ’ હોદીને વડલા નીચે આવ્યા. શાલિનીના
બોળામાં ચિત્રાને સતેલી જોતાં વસુદત ચમકીને એક
અગ્ર પાછળ હડી ગયો. શાલિનીનું હૃદય વસુદતને
જોતાં એને ભેટવા એકદમ ઊછળી આંખું. ચિત્રાનું
મનસૂક પોતાનો બોળાની નીચે મૂકી દઈ ઊભી થઈ
જવાને એની હથેળીઓએ ‘ચિત્રાના માથાને જરા
ભયમ્મ પણુ પડે, પણુ હાં તો ચિત્રા જ એકદમ
ઊભી થઈ ગઈ અને “વસુ-”

‘ચિત્રા-વસુદત’ એમ બોલવા મૂકી પણુ એક-
એક એતો આવેગ પાછો પડી ગયો. એના કાનમાં
શાલિનીના શબ્દો અચૂરપ્પા. વસુદત એના પ્રેમ કેમ
સીકારો ? પોતે, તો એની ચુરક-વા-બેન-છે. એને
લાંબું કે એનું માથું-ફરી રહ્યું છે, એનાથી મસ્તિષ્ક
થઈ જવાશે. વસુદતની સામે એ દશ્ય ભગવાન એ
કેટલું પરાય. એ ગાંડીની પેટે પીડ ફેરવીને દોડી,
દોડતી દોડતી એ આમતી સીમા મધિની વાડ પાછળ
અદશ્ય થઈ ગઈ. વસુદત અને અન્ય કુમારો એની
પાછળ જોઈ જ રહ્યા કાંઈને સમજ ન પડી કે એને
એકએક શું થયું. વસુદત એમાં જ રહી ગયો. સાથી-
કુમારોએ કહ્યું, “કેમ વસુદત, કેમ એમો રહી ગયો ?
માન, મોહું નથી થતું ?”

‘વસુદતો’ માન એટલું જ કહ્યું. “તમે જાઓ.”

કુમારો આવ્યા ગયા. એક ટેડી પર કુમારિકાઓનું
પણુ એક નાનું ટોળું જમું દેખાતું હતું.

તળાવના પાણી પર ધીમા ધીમા સરો લહેરાતા
હતા. વનમાં મજરીઓની સુવાસ દેલાતી હતી.
તળાવ પરની કુંબોમાં સુવક-સુવતીઓ સ્થાન પમંદ
કરીને મૂક પ્રેમગોષ્ઠિ કરતાં હતાં, અને અડી વડ
નીચે વસુદત નીચે જોઈ કશુંક વિચારતો ચાંત-સુદા
ધારણ કરીને ઊભો હતો. એનાથી બે જ કથા દર
વડના થાને અટલીને શાલિની ઊભી હતી. નીચી
દબેલી એની આંખોનાં ફિરણ તો વસુદતના પગના
અંગૂઠાને જ નીરખી રહ્યાં રતાં અને અધ કથેલ
કાનો વસુદતના ઉપવચનો જ આજો ફરમાટ સાંભળી
રહ્યા હતા.

ધીમે ધીમે શાલિની આગળ આવી. મૂળતાં
મૂળતાં હળવેથી ઊંચો કરીને એણે પોતાનો એક
હાથ વસુદતના ખભા પર મૂક્યો. વસુદતે ચમકીને
જોડું ભેંચું.

“મને ચિત્રા જ ખાવી મૂકી છે ?”

“હાં, નહિ નહિ, શાલિની ! શાલિની !”
વસુદતે શાલિનીનો હાથ પોતાને ખમોથી ઉતારીને
હાથમાં લઈ લીધો.

“એ તો ચુરક-વા- !”

“હા શાલિની, ચિત્રા તો-”

“ઝાહ, વસુદત, જો તું મને તરકેડી કે તો
મારું શું થાય એની તને ખબર છે ખરી ?”
શાલિની બોલી.

“નહિ નહિ, નહિ શાલિની ! હું તને તરકેડું !
નહિ નહિ ઝાહ, આલો કાઈ કુંજમાં મંતાર્થ જઈએ,
અડી ખુ-વામાં પ્રેમગોષ્ઠિ કરવી સારી નહિ.”

“વસુદત !” હોમમાંથી અમૃતનિંદુ સરી જતાં
તેને અટીને પાછું ચોંમાં લઈ લેતી હોય તેમ શાલિ-
નીએ વસુદતના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો અને એનો
હાથ પકડીને બાણીની કુંજમાંની એક ખાલી રહેલી
વેવ-માંડીમાં એને દોડવી મૂકી. વસુદતના હૃદય

પરથી પચુ ચાઇ ક્ષણ પહેલાના ભાવો સરી ગયા અને શાલિની ત્યાં પુનઃ સ્થાપિત ચર્ધ

અંધા જેમ જેમ પોતાનો ગાસ ચળવતી ગઈ તેમ ચૌવનમા પ્રવેશના યુવાન-યુવતીઓના હૈયાની દોરીઓ એમ્બેકમા ધટ અને વધુ ધટ ગૂંથાતી ગઈ, તેમ તેમ સ્પર્શિઓના ચમકુડાની જ્વાળાઓ વધુ ને વધુ ગંગા ચમકાવતી વધુ ને વધુ ઊંચે ચઢતી ગઈ સંધ્યાને તો રાસ રમતા રમતા થાક ચડ્યા હાગ્યો એ નીચે ખેસી જવા હાગી શ્રાવણ ખેસતા તો એ તારાગમડોને ચમકાવીને દીર્ઘરાત્રિના પડમા પાછળ સરગી ગઈ, પણ ચૌવનમસ્તોની મસ્તી તો ચગી તે ચગી, તારાઓના અમમરાઓમા તો એ વધુ ચમકમા આની-સ્પર્શિઓના સ્તવનો અને પ્રાર્થનાના સૂરોની સાથે એ બનવતાર બની

રાત્રિ-ગોર રાત્રિ ! આશ્વિનચીત્ર શરૂ થયેલી ગત્રિ હવે તો યુગથીર્ષમા જ વિગમે તારાગમડોની પોણી શતક પ્રદક્ષિણા પછી ઉપાનુ આગમન થાય તારાઓ તો ચમકતા હતા પણ તે ચિત્રાને માટે નહિ ચિત્રાના હૃદયમા તો તારાવિકીન મનાઅસ્તિ તિમિર ઘોર રાત્રિ સિનાપ કચુ નહોતુ તારાના પ્રકાશમા કૃષિકાંશે ધાન્યના કોનાઓથી બરેલી બુમિનુ પાલન કરી શકતા હતા સ્પર્શિઓ ચમકુડાની જ્વાળાઓમા પોતાના શુદ્ધ તપને જોઈ શકતા હતા કલાકારે બારણે દીપિકોત્સવ રચીને ચિત્રા તૈયાર કરતા હતા, પણ ચિત્રાના હૃદયને રક્ષનારુ કોઈ તેજ હજી આ કુ નહોતું વસુદત્ત પિતાને મળ્યા આવતો ત્યારે એ વાસની પાછળ સતારીને એના ચાલ્યા જતા પગનાને નીરખી રહેતી પણ એની આખોના આજી તેજ વસુદત્તની આંખોને ખેંચી શકતા નહોતા હૃદયના દુઃખાટથી મૂળતા ઉર-સ્થળી લહરી વધુ તને રપશી શકતી નહોતી-વધુ ત એમને દુઃ હતો વસુદત્ત શાલિનીના તેજ વીંગાગો હતો, પણ શાલિની શુ કરે ? પોતે ઠરી વસુદત્તની શુરૂકન્યા-ને ! ચિત્રાનુ હૃદય કાંઈ જણ હતું

આપણી કાદપદની ૫૬ એકમ આર્યમા પૂર્ણિમાએ પૂર્ણ માસ થઈ જતો અને અમાસે અર્ધમાસ ગણાતો

તારાઓની પ્ર દક્ષિણાઓ વધતી જતી હતી એ ઉપાને આવવાના દિવસો નજીક આવતા જતા હતા અરુણના રચતી ધ્વજ બનીને ઉષા આવશે, સાથે નવરંગી વસ્ત્રો લાવશે, અરુણના સાત ધોડાઓ આમક રેણુઓને ઉડાડીને રૂપા અને સોના પાથરશે, દર્શિયાના વામુની મીઠી લહરીઓ લાવશે, એ લહરીઓ પુષ્પલતા ઓઝે નવા પુષ્પો ખેસાડશે, વૃક્ષો પર નવપન્થકો ફુટાવશે, આનંદના ગીતો લાવશે અને વિશ્વને રમે ચડાવશે “એ રગમા આપણે સહનિત થશું” એમ કેમલાલ ગ્રેમી યુગલોએ એકાંત કુળેમા એમ્બેક સાથે નકો કર્યું હતું અને માતપિતા અને શુરુની એ મારે સંમતિ પણ મેળવી લીધી હતી

વસુદત્ત અને શાલિનીએ પણ એ લતામડપની શીળા ડાવમા ઓટલી પર પડએ પડએ ખેસીને ધીમા સ્વરોએ એનુ નકો કરી લીધું હતું શાલિની આનંદની ઊંળો ઉડાડતી પોતાની માતા પાસે એ વાત ક્યાં દોડી ગઈ હતી

વસુદત્તના માતપિતાએ વસુદત્તને આશીર્વાદ આપ્યા “તારા સંસાર મુખી યાઓ” વસુદત્ત શુરુ પાસે આરાં લેવા ચાલ્યો

ચિત્રા વાડાની અ ૨ પાણી ભરી ગઈ હતી પડખેથી જ વસુદત્ત નીકળ્યો વસુદત્તનો ઓછાણ પડતા એ ચમકી એનો ધડો એના હાથમા જ રિયર થઈ ગયો ધડો હાથમાથી નીચે પડવા દઈ તે ઐકદમ દોડીને વસુદત્તની આડે ફરી

વસુદત્ત એનો ગભીર અને ક્ષીણ બનેલો ચહેરો જોઈ રહ્યો એણે આકુ રિમત કર્યું “મને કેમ રોકા છે ?”

“સા માટે જનુ છે અદર ? ચિત્રાએ માડ માંડ પોતાના ઊંઝળી પડતા ભાવોને સમાનતા પૂછ્યું એને થતુ હતુ-સા માટે મને ગિગાવવા વસુદત્ત અહીં વારે વારે આવ-જન કરે છે ?

પિતાજી પામેથી આતા લેરી છે વમતપ ચમીએ ઉષાના પ્રથમદર્શનના ઉત્સવે માગ લાભ-શાલિની સાથે આરા-”

વસુદત્તની શરૂઆત ત્યાં જ ગઈ ગયા ધામ સરખી ચિત્રા નીચે પડી ગઈ ‘શુરુ’ વસુદત્તે ખૂબ મારી

અને તે ચિત્રા પાસે એકદમ બેસી ગયો. ચિત્રાની આંખો ચક્રવર્તી થતી હતી. એના હોઠ ફફડી રહ્યા હતા. વસુદત ગભરાઈ ગયો. પણ એકાએક યાદ આવતાં જોયો થઈ ફૂટેલા ઘડાના ઠીપડામાં પાણી લાખે અને ચિત્રાનું માથું પોતાના બોળામાં લઈ માથા પર તે થથથથથવા લાગ્યો. ચિત્રાની ચક્રવર્તી થતી આંખો શાંત બની આગમથી મિચાવા લાગી. હેઠોતો ફફડાટ બંધ થયો અને નાકમાંથી સ્વચ્છ શ્વાસ નીકળવા લાગ્યો.

વસુદતની ખૂબ સાંભળીને ધ્યાનરથ બનેલા શુરુણ અંદરથી દોડ્યા હતા તે એટલી વારમાં આવી ગયા.

“શું થયું? શું થયું મારી પુત્રીને?” ગભરાતા સ્વરે શુરુણ બોલ્યા. એમના છવનમાં અત્યારે ચિત્રા એક પુત્રી જ રહી હતી. એ પુત્રીને કંઈ થતાં તેઓ ગભરાઈ જતા.

વસુદતની જીભ ઊપડી નહિ, પણ શુરુણે એ પ્રશ્નને ફરી સંભાર્યો નહિ. એ બોલ્યા, “એને ઊંચકીને અંદર લાવ, અંદર પથારી પર સુવડાવીએ. હું ના ફક્ત હું છતાં કેટલું બધું કામ એ કરે છે? આ તો જો, શી જરૂર છે આપણે આટલાં બધાં દર્દીસતોની? અને આ બીંતો તો જો, ચિત્ર વિનાની કોઈ જગ્યા ખાકી રહી છે? આંગણું લીપીલીપીને તો એવું લીમું બનવું છે કે માલતાં ધ્યાન ન રાખીએ તો પાદુકા લપસી પડે. આ આટલાં બધાં વ્યયો, વ્યયોને આખો દિવસ પાણી પાવાં, મંજરી-ઓની મળાઓ બનાવવી, વેદિને શય્યાગારવી-આટલું બધું કામ કરવાની એને કંઈ જ જરૂર નથી, છતાં કરે છે, અને પછી આમ નયણી પડી બપ છે. આ મૂર્ખો નવજગતને જ કારણ છે. એને હમણું અહીં સુવાડ, પછી પેલી પથારી બરાબર બનાવ, ત્યાં એને સુતાડશું. હવે તું જ, જતા પુલસીનાં પાન લાવ, એને વાટીને એનો લેપ કપાળ પર કરીએ.”

વસુદત સેવા ઉઠાવતો હતો, પણ કામ કરતાં કરતાં એના અંગ ધ્રુજતાં હતાં. એને ચતું હતું કે

અહીંથી એ જલદી છૂટો થઈ શકે તો સાનું. ચિત્રાની વ્યથાનું કારણ પોતે છે એનું જ્ઞાન એને થઈ ગયું હતું, અને ત્યાં સુધી ચિત્રા સામે હશે ત્યાં સુધી એ જ્ઞાન એના ચિત્તને કુબંધ કર્યો કરશે એમ એને લાગતું હતું એટલે એ જવા ધ્રુજતો હતો. હવે તો ચિત્રાની આંખો પણ ખૂલી હતી એટલે રંગ લેવાની ઈચ્છાથી એણે શુરુણ સામે જોયું.

પણ શુરુણના મગજમાં અત્યારે પુત્રીની જ વ્યથા હતી. વસુદતને ઉદ્દેશીને એ બોલ્યા:

“વસુદત, તું ન હોત તો કોણ બણે શું થાત? ચિત્રા નાની હતી, ત્યારે એની માતા હતી. માતા માંદી હતી પણ ચિત્રા તદ્દન આજીવન એટલે એને સતાવ્યા કરે. ચિત્રાને બાઈ પણ હતો, બહુ જ સમજુ. મોટા થયો હોત તો તારા જેવો જ થયો હોત. ચિત્રાને એ બહાર રમવા લઈ ગયો. પણ ચિત્રા તે દિવસ કંઈ આજના જેવી શાંત નહોતી. એ તો બાઈના હાથમાંથી છટકીને ઝાડ પર ચડી. ઝાડો ખૂબ નજીક નજીક હતો અને ઘસાઓ વિદાય હતી એટલે એક ઝાડ પરથી સરકી બીજા ઝાડ પર અને બીજા પરથી ત્રીજા પર-એમ દોડીને એ એની માતા પાસે ઝોરઝામાં આવતી હતી. ફૂવા પાસે જ ઝાડ હતું તે પર આવીને ચિત્રાએ માર્ગો ત્રીજે ધુળાકો. એને ખબર ન રહી કે ત્રીજે ફૂવા છે. ધનાક અવાજ થયો ને બાઈ ફૂવા પાસે દોડ્યો. ફૂવામાં એણે ફૂદો માર્યો ને ચિત્રાને હાથ ઉપર ઉપાડીને કાંઠા પર લાગ્યો. પણ પછી કાંઠા પર ચડવા જતાં અચાનક, કોણ બળે કમ, પણ એ પાછો અંદર પડ્યો ને માત્ર પ્રારબ્ધ દટાઈ ગયું. ધનાકો સાંભળતાં હું બહાર આવ્યો. એને ફૂવામાંથી બહાર કાઢ્યો પણ...”

“પણ એણે મારી ચિત્રાને બચાવી. તે દિવસથી ચિત્રાની મરતી સમી મળે છે.

“તે દિવસે એના બાઈએ એને બચાવી હતી. આજે એને એના ગુરુભાઈએ બચાવ્યો. વત્સ, દીર્ઘ-સુધી થશે અને કસાણુ પામશે. મારી મૂર્ખી દીકરી

ગમે ત્યા જાન તોય તેનુ ભાઈની પેર જતન કરાશે ”

ખોલના ખોલતા શુરુદેની આખમાં આશુ આવી મળાં વસુંતરી આમો પલ્લુ બીની થઈ જોમે નમ્ર તાથી મરતક નમાનીને આજાને હદમાં ઉતારી “શુરુ-પિતા ! પિતા ! આપના આશીર્વાદ મંગા ” શુરુને એ નમી પડશે

“ મુખી ગ્દે વત્સ ! ” શુરુએ ફરી કહ્યું

ચિત્રાને લાન આ યુ હર્ષ આ જોઈને-ત્યાલ જાને જોના વાંચમા ધ્રુમરી આરી ગઈ જોમે આગો મળી દીધી

થોડી વાર પછી શુરુદે જોવા

“ તારે હવે જલુ હોય તો જાને મેગ ! હવે તો ચિત્રા જામી છે, હવે કર્ક હરગ નથી હા, પલ્લુ વુ અર્ધ કેમ આગે હતા ? કર્ક મમ હતું ? ”

વસુંદરે ચિત્રાની ફરી બકાવરી બતાવી આમો જોઈ જાને એમો ગો, “ પિતા ! પલ્લુ પડી થોડી વાર અમળ ગયો પડી ખો ગો, હજુ એ મરતો અર્થ પૂરવો હતો, પલ્લુ તે તો પછી પલ્લુ પૂરી થમશે, ગમ લઈ છુ હજુ તેનુજાને જોતમા વાગીતે કે

“ આવજો મેગ ! શુરુજી મોન્ના વસુંદર પ્રણામ કરીને ગો

વસુંદરના ગયા પછી શુરુજીએ પુત્રીની સામે જોયુ જોને માથે એમણે ગોતાનો પ્રેમલરી હાથ ફેર ગો પુત્રી પિતા સામે અનિમેષ જોઈ ગઈ પિતા જોવા “ વસુંદર બહુ આતાધીન વિદ્યાર્થી, મને તો જોની ઉપર પુત્ર જેટલો પ્રેમ છે તું પલ્લુ જોને તારો વાઈ જ માનજે ”

“ પિતાજી ! ” ચિત્રાના ગળામાથી ગદગદ ઉદ્ગાર નીકળી ગયો, અને એ પિતાતા જોગામા માથુ છુપાવી ગઈ એના ગળામાથી એક ધ્રુસકુ નીકળી ચલુ

“ પુત્રી ! પુત્રી ! ” શુરુજીએ ગલરાઈતે જોને પૂછવા માંડ્યું

“ કર્ક નહિ ! ” ચિત્રાએ સ્વસ્થ થયોતો પ્રણામ કરતા કહ્યું

“ ના, હું સમજી ગયો તારા હૃદયમા કર્ક હવેમા લાગે કે, અમજી ગયો ગો પમાને ખૂલના જ કામમાં તું તને દાગી દે કે મારી પુત્રી, હજુ તો પદર જ વર્ષની રાઈ લાંબ ગોના હૃદયમા વ્યથા ! મા વિનાની પુત્રી ! અરુ કે, કાલુ પૂરે જોને જોની વાયા ? કેને કેડે એ વ્યથા ? વ્યથા જો ? ત્યારે કર્ક તે અવગ્યા નથી જોતી ” પિતા ગમગમવા પછી એમજોક એ સાત રાઈ ગયા એમનું મિત્ત ધ્યાનસ્થ થયા વસુંદર જોમની આમો મિયાવા લાગી

“ પિતાજી ! ” ચિત્રા પિતાનું કુ ખ સમજી રહી એ મોલી પિતાજી થોડી વાર પછી આગો ખોલી ગમજી ચિત્રા સામે પ્રેમભરી આંખે જોયુ

ચિત્રા ખોલી “ આપની આજા ! પલ્લુ-પલ્લુ પિતાજી, આમશમા સૂર અર્ધે કે, સાત અમ્ર મુધી એ જમતને તેજ આપીને ચા થો ગમ છે, જતા જતાં એ સધ્યાને જ-માવી ગમ જ, મધ્યા સાથે સૂર્યના શિથિા જેવા તાગજો પલ્લુ આમશમા આવે કે, બને સાથે કા રાગા લાગે કે ! છતા મધ્યા થોડા જ દિવસો રહીને તાગજોને ઊડીને ચાલી ગમ કે એ તાગ જોની સાથે, તાગજો રહે જોના દિવસ, સધ્યા ન રહી શકે ”

પિતાજી આશુ સ્મિત કર્યું જો ખો યા “ તારા પ્રશ્ન ગદગ્ય સમજી ગયો, મેગ ! જોનો જતામ આપુ સૂર્યનું તેજ એ જ સધ્યા કે સૂર્યની પુત્રીસ્વ સધ્યા છે સધ્યા એ સૂર્યનું જ આપુ સ્વરૂપ કે તારાજો એ સૂર્યના શિરો જેવા કે તારું કથન બગાળ કે, પલ્લુ જોનો અર્ધ જો યાત કે કે તારકા જો સૂર્ય કે- તેમા સૂર્યનો જાવ છે આમ સધ્યા અને તારકા પિતા- પુત્રી કે જાઈ જોત થયા એક જ વ્યક્તિના બે તોખા અને તેજ આજા સ્વરૂપો સાથે રહે તેમા વ્યક્તિની પૂર્ણ પ્રતિભા ન આરી શકે એ સ્પષ્ટ પગભાઈ આવે તેવા આજા અને તોખા સ્વરૂપો રહે એમાથી બગ વાન સર્જન ન થઈ શકે પલ્લુ તારકા અને ચરિકા સાથે રહી શકે કારણ કે ચરિકા એ સૂર્યનું સ્વરૂપ નથી સૂર્યનો પ્રતિભાને ચરિકા દર રહીને જીને છે જોના જોમથી આપણે ઉજાવત પ્રકાશ પામીએ છીએ જોમને

પ્રકાશ એકમેકમા મળી જાય છે મધ્યા અને તારા
એથી એ ન થાય ”

સાલળાને ચિત્તાના મગજમા જ્ઞાનનો અમકારો
મઈ ગયો એની બધી જ અવસ્થતા ઊડી ગઈ એ
બેડી થઈ ગઈ અને પિતાના પગમા માથુ નમાવીને
બોલી, “ મારી ભૂલ દતી ભૂલને હું સમજી ગઈ હવે
આવું કદી નહિ બને ”

ચિત્તા બોલી, “ આપની આસા! પણ-પણ-
પિતાશુ! ”

“ આસા નહિ બેગ, ધર્મ, વસુદતની આખમા
તુ શુ જુએ છે? તારા ભાઈ, નહિ ”

“ ભાઈ-ભાઈ-ભાઈ! ” આજો નથ કરીને ચિત્તા
શબ્દનુ ગટણ કરના લાગી એના ઉત્તરે લાવો શાત
પડતા હતા શાત ભાવોમા મદુ મધુ ઝગતુ એને
લાગતુ હતુ

“ વસુદત મારો ભાઈ, પિતાશુ! પણ પણ પિતાશુ,
સૂર્ય આકાશમા આવે છે, સાત માસ સુધી એ જન્મ
ને તેજ આપીને ચાન્થો જાય છે, જન્મ જન્મ એ
મધ્યાને જન્મથી જાય છે, મધ્યા સાથે સૂર્યના શિષ્યો
જેવા તારકગણ આકાશમા પ્રગટે છે, અને સાથે તે
રૂપાળા લાગે છે! હતા સંધ્યા થોડા જ દિવસોમા
ચાલી જાય છે અને તારકો તો અધારુ આવે તેટલો
વખત ગહે છે મધ્યા તેમની સાથે જ ગહે તેમા એ
વાવો? તેમનાથી આકાશ કેવુ દર્શનીય મની રહે! ”

“ સંજિનો એ સાચો ક્રમ નથી, પુત્રી! સંધ્યા એ
સૂર્યનુ તેજ છે સૂર્યની એ પુત્રી છે તારાગો
સૂર્યના શિષ્યો છે-સૂર્યો જ છે પુત્રી અને પિતા કે
પિતાને પુત્ર કે પિતાનો શિષ્ય એ અનુક સયોગે જ
શોભે બે સંધ્યા અને તાન્કો જનનસકચાર કરે તો
રૂપાળી મદિકા આકાશમા પ્રગમી શકે નહિ પણ
આપણે આમા આધિભૌતિક દૃષ્ટાંતો ન લેરા ભોઈએ! ”

ચિત્તા શાત રહી એનુ મન ગડમથવમા પડ્યુ
પિતા ફરી બોલ્યા, “ વસુદત મને પુત્રનુલ છે તુ મારી
પુત્રી છે તમારા લોહીનો સન્કાર એક જ છે તમારા
બને વચ્ચેનો પ્રેમ ભાઈબેનનો જ મલકે તમે એક-
મેકને એ રીતે જ આજ સુધી જોયા છે ”

“ તમારો એ પ્રેમ પતિપત્નીનો નથી, એ તમે આ
ઉમરે ન સમજી શકો તમારા પ્રેમમાથી બગાડાન
પ્રજા ન જન્મે તે પ્રજા દુર્બળ અને કૃષ્ણ (મોઢા
આવેલ) બને તમારો પ્રેમ એકમેકને આશીર્વાદ આપે
તે પ્રકારનો છે ”

ચિત્તા વિચારમા પડી

પિતા શાત હતા થોડીસરે ચિત્તા બોલી, “ વાસુ
દત અહીં શા માટે આના હતા તે એમણે તમને
કહ્યું? ”

“ કહ્યું કે એક મનનો અર્થ જાણના આન્યો
હતો ’ જન્મ આપતા ચિત્તા થોડી વાર અચકાર
વસુદતને કહેનાનુ હતુ તે પોતે કહેતુ કે નહિ તેનો
એને વિચાર થયો પછી બોલી, “ એમણે એ કહ્યું કે
એ લગનના મનનો અર્થ જાણના આન્યા હતા? ”

“ ના, એમ તો કઈ નથી કહ્યું ”

“ લગનનુ કૌડિલની પુત્રી શાલિની સાથે લગન
રવા માટે આપની પામે એ આસા લેના આવેલ ”
બોલના બોલતા ચિત્તાને અંજો આછી નુમરી આવી ગઈ.

“ ઓહો! એમ કે! ત્યારે તો એને લગન માટે
મોડુ ઘરો થાય, હું જ જઈ આવું એને ઘેર અને
આશીર્વાદ આપીઆવું તુ મેં જ રહેજે ” ચુરુ બોલ્યા

“ છ ’ ચિત્તા અનમનસકે બોલી

ચુરુજીને પોતાને ઘેર બેઈ વસુદત હાઈથી અને
આભારથી ગચગો થઈ ગયો ચુરુજીનો આશીર્વાદ
સાલળી એણે નકત્તાથી એમને પ્રણામ કર્યો

પછી જારે મૃગશીર્ષ ઊતર્યા લારે અધાગને
લસથી ગાળી દેતા સૂર્યના મખ અશ્વોના દાનકા
દિશાઓમા ગાળવા લાગ્યા એ અશ્વોએ સૂર્યના
પ્રકાશને પોતાની ખરીએ અને ગચના મોઢા ઉપર
ચડાવીને આકાશમા ઉડાડ્યો ચિવિધગી પ્રગટથી
દિશા ઝગાઝગા થઈ ગઈ થોડાઓના દાનકા, એમના
પગે બાધેના ઝણઝણતા ધૂવગ અને હિરાના પાવના
ફેરકાદ આખી ગોળ ક્ષિતિરત્ને હાઈનાદે ગતી મૂકના
લાઆ અને પાલકને ફેરડી ફેરડી ન્યારે ઉભા
ઉપર આવી ત્યારે તો માનનીઓના હૈયાએ પણ ઉપર
અચવામા મણુ ન રાખી

સત્તા અને ચક્રવર્તિપણુ હતું. ધર્મીપરી પ્રગ્ન બોલ્ડ-ધર્મી છે.

શિક્ષણ-ચાલ

ખાનગી અને નહેરુ શિક્ષણની શાખાઓ સ્થપાય છે આ દેશના વતનીઓને ચાલુ ગુલામગીરીમાં ગેહવાની શિક્ષણપદ્ધતિ અપાત્યા કરવામાં આવી છે મોટા શહેરોમાં શિક્ષણમથાઓ રીક પ્રમાણમાં છે ગામડાઓમાં હજુ શિક્ષણ સંપૂર્ણ પહોંચ્યું નથી ત્યાના ગેહવામીના બાળકો માટે સને ૧૮૭૩માં ૮૩૧૪ પ્રાથમિક શાળાઓ, ૧૨૦૦૦ શિક્ષકો અને ત્રણ લાખ વિદ્યાર્થીઓ હતા ૨૩ હાઈસ્કૂલો હતી, ૨૧ કોલેજો હતી સને ૧૯૧૭માં હાનોર્થ ખાતે એક વિશ્વવિદ્યાલય ખોલવામાં આવ્યું હતું પૈદક-કોલેજ પણુ છે લોકો સાધારણ રીતે સુધરેલા છે, પરંતુ રાત્રિપદારી નમ્યતિ અતિ મોળી છે ફ્રેન્ચ દેશીઓને માયુ બેચકરા હતા નથી ફ્રેન્ચ વિભાગમાં ફ્રેન્ચ મનિટરેટો છે રક્ષિત વિભાગોમાં દેશી પચો છે, પરંતુ તેની અપીલ હાનોર્થની કાર્ટમાં ચર્ચ શકે છે

અર્થશાસ્ત્ર

અતિ ફળદ્રુપ જમીન હોવા છતાં દેશ સમૃદ્ધ નથી. આખા ઇન્ડોચાઈના માટે સયુક્ત બજેટ અને પ્રાંતો માટે જુદા જુદા બજેટો છે આખા દેશના ખર્ચ માટે કમ્પનની જાકત સરકારી મોનોપોલીઓ, આકકતરી રીતે આવેલી રકમો, મોન્ટ, તારા, રેલવે વગેરેની પેદાશ મધ્યસ્થ સરમગ્ન ભોગવે છે આમાંથી નહેરુ બાધમગ્નપાત્ર, ન્યાન, મૈન્ય વગેરે ખાતાઓને નહાવે છે ઉચ્ચ અધિગરી માટે ક્રાન્સધી ગોગાઓ આવે છે કુલ મધ્યસ્થ બજેટ ૮૬ કરોડ પિયારટ્રે (સોનાનો સિકો)નું બનેલુ છે ૧૧ અનજ શંક્ય કરજ છે તે સિવાય પચા લાખ પિયારટ્રેન કરજ જુદુ છે અહીંના ચીનાઓ સમૃદ્ધિવાન છે

સૈન્ય

સાધારણ રીતે ૮૩૧ ઓફિસરો અને ૩૦ હજારનું સૈન્ય ગણાય છે, પરંતુ હમણા યાઈલેન્ડ (સિયામ) સાથે યુદ્ધને લીધે સૈન્ય બેવડાયુ છે. તે સિવાય ૩

નાની મનવારો, ૬ ગનમોટો, ૨ સમમરીનો અને ૫ સશસ્ત્ર મરીમરો હતી

પેદાશ

આર્થિક રીતે ઇન્ડોચાઈનાના ત્રણ વિભાગો છે ૧. સૈયુન (કાચીનનચાઈના, કમોડિયા, દક્ષિણ લાઓસ અને દક્ષિણ અનામ) એ સ્થળે મોટા માછીનો ઉદ્યોગ આવે છે ચોખા પેદા કરવાનું એ મોટું ક્ષેત્ર છે દર વર્ષે ૧૨ લાખ ટન ચોખા નિમસ કરે છે આથી એ ખેતીનાડીને જ મુખ્યત્વે વિભાગ છે ૨ ટાન્કિંગ અને અનામના ઉત્તર તરફના પ્રાંતો જે બધાને દેડંગ કહે છે તે વિભાગમાં ખેતી અને જૂસ્તરો ધરાવે છે ચોખા કાખાનાઓ પણુ છે ૩ મધ્ય આનામ એનું નુરેન મુખ્ય બદર છે એમાં ચોખાની ખેતી અને જમીનો આવેલ છે ઇન્ડોચાઈનામાંથી જૂસ્તરોની પેદાશ ૨૬ લાખ ટન કોલસા, કલાર્થ ૫૦૦૦ ટન, દીન ૧૦૫૫ ટન ચાપ છે ફ્રેન્ચો બળ્યશાળોગ ઉદ્યોગો સ્થાપવા દીધા નથી

વેપાર, રસ્તા, રેલવે

આખું ફ્રેન્ચ સરસ્થન સને ૧૮૮૭માં એક જ કરતમ યુનિયનની નીચે એક જ જગતી ધોરણે ચલાવાય છે સને ૧૯૩૩માં કુલ આમદાની ૯૧ કરોડ ફ્રાંક જેટલી છે નિકાસ ૧ અનજ ફ્રાંક જેટલી છે મુખ્ય નિકાસ ચોખાની ૧૨ લાખ ટન જેટલી ચાપ છે તે સિવાય ગમર, માછલી, કોનસો, મરી, નનવરો, આમગ, અનાજ, કનાઈ, કાસુ વગેરે પર-દેશ ખાતે ચડે છે મુખ્ય આમદાની-માવમાં કપાસ, રેશમના વસ્ત્રો, ધાતુઓ, મોટરકારો અને ફેરોસીન છે ઇન્ડોચાઈનામાં પરચડ માર્નના મુખ્ય રસ્તા, ૧૦૬૧૧ માર્ચિની સામાન્ય સડકો, ૧૬૮૯ માર્ચિની રેલવે, ૩૫૪ મુખ્ય પોસ્ટ-ઓફિસો, ૭૦૦ ગામડાની પોસ્ટ-ઓફિસો, ૪૦૪૭ માર્ચિની રેલિ ફેલના દોરડા અને ૧૧૮૬૧ માર્ચિની તારના દોરડા છે ઇન્ડોચાઈનાની એક મોટી કાલી શકે છે ૧૦ કરોડ પિયારટ્રેની મોટી ફેલાવામાં હતી

હવે એના ત્રિભાગો તપાસીએ.

૧. કોચીન-આઈના

સને ૧૮૬૨માં આનામના રાજ્ય પાસેથી એ પડાવી લેવાયું હતું. મળ એ ચીનનું હતું. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૬૪૧૬ ચો. મા.નું છે. એના ૨૧ પ્રાંતો છે. મુખ્ય બંદર સેયુન ચોખાની નિકાસ માટે પ્રસિદ્ધ છે. ચોલાહિ, કાન્ચો બેથુ, રંગિયા વગેરે એનાં મુખ્ય શહેરો છે. સંસ્થાનિક કાલિન્સલમાં ૧૨ ફ્રેંચ અને ૧૨ દેશી સભ્યો છે. એક સભ્ય ફ્રેંચ પાર્લામેન્ટમાં મુકાય છે. વસ્તી મુખ્યત્વે એનામીઓ, ચીના અને પર્દેશીઓની બનેલી છે. કુલ વસ્તી ૪૪૧૪૧૮ ની છે. આમાં ૧૭૦૦૦ ફ્રેંચો, ૫૯૭ બીજા યુરોપિયનો, ૧૩૧૦૦૦ ચીનાઓ છે. સેયુનની વસ્તી ૧ લાખ માણસની છે. મોલેન શહેરની વસ્તી ૮૮૦૦૦ એમાં ૧૫૩૬ રૂઢો અને ૧૩૫૮૬૭ બ્રિટી છે.

નદીઓ અને દરિયામાંથી લગભગ ૬૧૧ કરોડ ક્રોડની માછલીઓ નીકળે છે. સેયુનમાં ચોખાની ૫૫ મિલો છે. ૮ લાકડાં કાપવાનાં કારખાનાં, ૬ સાથુ બનાવવાનાં કારખાનાં અને એક વાર્નિશ બનાવવાનું કારખાનું છે. રેપાર યુરોપિયનો અને ચીનાઓના હાથમાં છે. સને ૧૯૩૩માં સેયુન બંદર ખાતે ૬૮૬ સ્ટીમરો આવી હતી. ફ્રેંચ વિમાની દપાલ નિયંત્રિત આવે-જાય છે. સેયુનમાં દસ બેંકો છે. હિંદીઓમાં મદ્રાસીઓ થોડા વસે છે.

૨. આનામ

શાહીવાદી ફ્રાન્સની દૃષ્ટિ આનામ ગણ કરવાની સને ૧૭૮૭થી ચાલુ હતી. ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસ બાવે આનામ ગણાવા લાગ્યું. આનામનો દેશી બાદ-શાહ ખૂબ માનપાન આપવા માટે જ છે, પરંતુ સત્તાને નામે ફ્રેંચ લાગવજ જ છે. સને ૧૮૮૬થી એ ફ્રેંચનું રક્ષિત રાજ્ય બન્યું છે. સમ્રાટ બાઓ-કાઈ બાન્સ-કાદી ૧૯૨૬માં રાજ્યપાદી ઉપર આવેલ છે. ફ્રેંચ પ્રેસિડેન્ટની આજ્ઞા મુજબ પ્રધાનમંડળ દ્વારા શાસન છે. ટ્રેન અને કિવનોનાં બંદરોથી યુરોપ સાથે વેપાર થાય છે. એની જગત ફ્રેંચોના ખજાનામાં

ભય છે. મુખ્ય શહેર કુઈના (વસ્તી ૩૩૦૦૦) કિંદલામાં ફ્રેંચ સૈન્ય રહે છે. આ રક્ષણીય રાજ્યનો વિસ્તાર ૩૯૭૫૮ ચો. મા.નો છે.

વસ્તી ૫,૧૨૨,૨૪૯ છે. ૩૦૦૦ યુરોપિયનો, ૧૦ હજાર ચીના અને થોડા હિંદીઓ છે. ૧૦૨૩ રૂઢો છે. ૪૪૮૨૪ વિદ્યાર્થીઓ છે. બજેટ ૮૯ લાખ પિયાસ્ટ્રનું છે. મુખ્ય પેદાશ ચોખા છે. તે સિવાય કપાસ, મગ્ગર, સોપારી, રેશમ, તજ, ખાંડ અને તમાકુ થાય છે. ૯ લાખ પશુઓ છે, થોડું સોતું, ત્રાણું, કાંસું, અને લોડું નીકળે છે. કાસસો, મીડું વગેરેની પેદાશ થાય છે. આ પ્રદેશમાં અગાધ, એટલે નવચી સદીથી તે તેરમી સુધી, હિંદીઓનું મોટું સામ્રાજ્ય હતું. ધરોવર્ધન મહાન સમ્રાટ થઈ ગયા છે. હિંદુઓનાં મંદિરોના અવશેષો મળે છે.

૩. કબોડિયા

આમાં ફ્રેંચ-રક્ષિત રાજ્ય સને ૧૮૬૩માં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. આનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૫૫૦ ચો. મા.નું છે. વસ્તી ૨૮ લાખ માણસોની છે. હમથુનિ રાજ સિસોવ-થ મોનીવેંગ સને ૧૯૨૭માં શાહીઓ આવ્યા હતા. મુખ્ય શહેર ફૂનોપપેન (વસ્તી ૯૬૦૦૦) નદીઓના મંચમ ઉપર છે. દેશમાં ૧૪ જિલ્લા છે. બે નાનાં બંદરો દરિયાકિનારે છે. બજેટ ૮૦ લાખ પિયાસ્ટ્રનું થાય છે. દેશ પ્રણે ફળદ્રુપ છે. મુખ્ય પેદાશ ચોખા છે. તમાકુ ને મગ્ગર પણ થાય છે, પશુ-ઉછેર પણ થાય છે. શ્રદ્ધાલોગોમાં રેશમની ખિલ અને ચોખાની મિલો છે. ૧ કરોડ એકરોમાં કીમતી જંગલો છે. મોટા સરોવરમાંથી લેખાને પુષ્કળ માછલાં મળે છે. એકાંગ નદી અને મહાન સરોવરમાંથી લેખાને ફરવા ૮૯૦ માર્ગિકના જળમાર્ગો છે. ૧૪૩૦ માર્ગિકના મુંદર રસ્તાઓ છે. એક નાની રેલવે પણ છે.

એક ફ્રેંચ વનસ્પતિશાસ્ત્રી કબોડિયાનાં જંગલોમાં પ્રવાસ કરતો હતો. એમિલિયો આખો એજવા લાગ્યો. જંગલની વચ્ચે એક મહાન શહેરનાં ભવ્ય બંદરો એવામાં આવ્યાં. અંધારનાં મહાન શહેરો-મંદિરોની શોધ થઈ.

હમણાં જર્મનીએ શેષી રાખેલ છે એટલે એનાથી કંઈ ચિંતા જપાનને બોજવવાની નથી.

બ્રિટનની પરદેશનીતિ

૧. જર્મનીને ક્રાન્સ અને બલ્ગેરિયાને સાથે ધસેડવાના પ્રયત્નોમાં નિમ્મજ્જના અપાવવી. તે માટે એણે પોતાની મુત્સદ્દીગીરી વાપરવા માંડી છે.

૨. અમેરિકા પાસેથી શસ્ત્રસામગ્રીઓ મળે છે તે હજી મોટા પ્રમાણમાં ઉધાર અને અમેરિકાનાં જ વહાણોમાં મેળવવી. અમેરિકાને લવિધ્યના જર્મનીથી રહેલા લખને ખૂબ પ્રચાર દ્વારા ખતાવીને એને આ પુદ્ગમાં પોતાની સર્વ શક્તિઓથી મદદ આપે તેમ કરવું.

૩. રશિયાની દિલસેજી પોતાના તરફ ખેંચવા સતત પ્રયત્નો આપુ રાખવા. પરંતુ રશિયન રીંછે હજી બિલકુલ માન્યું નથી.

૪. કોઈ પણ ભોગે ખલાસ થવા સુધી પુદ્ગ આપુ રાખવું.

અમેરિકાની પરદેશનીતિ

૧. જપાનની સાથે સહકાર કરવો નહિ એની ગડપનીતિથી એ ને ઇન્ડોચાઇનામાં લશ્કરી પગ-પેસારો કરે તો અમેરિકાના ફિલિપાઈન ટાપુઓને માટે ફાતેલી જેવું છે, માટે જપાન સાથે પેસિફિકમાં પુદ્ગ જરૂર કરવું પડશે. પરંતુ અમેરિકાની તૈયારીઓ અપૂર્ણ છે. ૮૦૦ નવી મનવારો જહાઠાં ૩ વરસ લાગશે, તે દરમિયાન પુદ્ગમાં જીતરવું નહિ.

૨. જર્મની લવિધ્યમાં અંગ્રેજોને હરાવી યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ ઉપર પલ્લુ આક્રમણ કરે. આથી જર્મનીને પરાજય થાય તેવી રીતે અંગ્રેજોને પૂરતી મદદ આપવાની નીતિ ગ્રહણ કરવી. ગ્રીસ અને તુર્કી તેમ જ ચીનને પૂરતી મદદ (રાજાસોની) આપવી. ઇટલી જર્મનીનું સહકારી હોવાથી તેને પણ નબળું પાડવું, પણ સીધું પુદ્ગમાં જીતરવું નહિ.

૩. આખા અમેરિકાનાં (દક્ષિણ તથા ઉત્તરનાં) રાજ્યોનું સંગઠન કરવું.

૪. પોતાની પરદેશનીતિની મદદ માટે તથ્ય વરસેમાં ૨૫ અબજ ડોલરો ખર્ચી આતિ મજબૂત થવું. વિમાનો, ટ્રેકો અને મનવારો મોટા પ્રમાણમાં પ્રાપ્તવી.

૫. રશિયા સાથે ખતી રહે તો મૈત્રી જાંધવી.

રશિયાની રાજ્યનીતિ

૧. દેશની પેદાશનો મોટો ભાગ (ખનનને મોકા-ચમાં રાખીને) પુદ્ગની બહુ મોટી તૈયારીઓમાં વાપરવો. અમેરિકાથી શસ્ત્રાસ્ત્રો મંગાવવાં અને અમેરિકાથી પલ્લુ જળવાન સાગર-કાફેલો અને વિમાની કાફેલો તૈયાર કરવા.

૨. જર્મનીની સાથે વેપારી મૈત્રી જળવી રાખી એને ખૂબ માલ મોંઘી કિંમતે પૂરો પાડવો, પરંતુ જર્મનીને સૈનિક-મદદ આપવી નહિ. કાચા માણના બદલામાં જર્મનીનાં લખકર શસ્ત્રાસ્ત્રો ખરીદ કરવાં.

૩. મુદોપના પુદ્ગમાં પોતે ભાગ લેવો નહિ. અંગ્રેજો કે અમેરિકાની સાથે ધાટી ફાતેલી જાંધવી નહિ. જર્મનીને પલ્લુ પોતાની સરહદનો પાડોશી ખતાવવો નહિ. કોઈનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. પુદ્ગથી અંશગ રહેવું. પોતાનાં હિતો જાગ્યાર સલાજવાં અને સૌથી મજબૂત સૈન્ય ધરાવવું.

બીજાં રાજ્યોની રાજ્યનીતિ

૧. રુસની રાજ્યનીતિ પુદ્ગથી દૂર રહેવાની છે. એને છેલ્લા જળવાનો બારે યાક લાગ્યો છે, આથી આ પુદ્ગમાં એનાથી નોકાવાય તેમ નથી, એટલે સૌની સાથે મીઠાચ રાખવાની એની નીતિ છે.

૨. રુમાનિયાની પરદેશનીતિ જર્મનીના હાથમાં છે. બર્લિનની આઠા મુજબ એણે એક લાખ જર્મન-સૈન્યને રુમાનિયામાં રહેવા દીધું છે. જર્મનીને પ્રસન્ન કરવાની એની નીતિ છે.

૩. હંગેરીની નીતિ જર્મનીની આજ્ઞા ઉઠાવવામાં છે. એની આરે તરફ જર્મનીની સરહદો છે, આથી હંગેરીની સ્વતંત્રતા જર્મનીની મુઝીમાં છે.

૪. બલ્ગેરિયા આ પુદ્ગમાં તરત્ત રહેવા માગે છે. જર્મની એને પોતાના સૈન્યને ગ્રીસમાં આક્રમણ

કરવા જવા દેવા ખુશીથી રમ આપવા દેખાણ કરે છે, પરંતુ તેમ કરવાથી પોતાની ભૂમિનું ઘડી આક્રમણ કરશે એવી ભીતિથી ના પાડે છે.

૫. યુગોસ્લાવિયા પણ તટસ્થ રહેવા ખૂબ ખૂબ મંત્રેનત કરે છે. આ યુદ્ધમાં બ્લોઝનાર દેશની પાપપ્રાલી સૌ નાણે છે.

૬. ઘડી રશિયા સાથે મૈત્રી જાળવી રાખે છે. અંગ્રેજોનો એ ખાસ દોસ્ત છે, આથી જર્મનીનો ખાસ શત્રુ છે. એના ઉપર એક યદી એક કુદરતી આક્રમણ આવી આવે છે. ધરતીકે પે યદી રેલ આવી છે. જર્મનીના આક્રમણનો સામનો કરવા ઘડીએ જાનવર તૈયારીઓ કરી છે.

૭. ચીનનો મક્કમ નિશ્ચય જાપાનને પોતાની ભૂમિમાંથી હાંકી કાઢવાનો છે. જાપાનને હરાવવા રશિયા, અંગ્રેજો અને અમેરિકા ચીનને સહકાર

આપે જાય છે. ચીને ભયંકર ભોગો આપ્યા છે, છતાં એનો નિશ્ચય ડગ્યો નથી. ચાંગ-કૈ-શેક જાતનો મોટો દરનિશ્ચયી યુગ્મ છે. જાપાને એની સાથે સીધા મિત્રતા આપવા છે, પરંતુ ચીન માનતું યુદ્ધેષ છે.

૮. ઇરાન, અરબસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન અને ઈરાક વગેરે મુસ્લિમ રાજ્યો પોતાનાં સૈન્યોને જાન પ્રમાણે મજબૂત બનાવે જાય છે, પરંતુ યુરોપિયન રાજાઓને ભેદે આક્રમણમાં પડે છે. એમની પાસે સાધનો, ધન અને શક્તિ આ અસી બનાવવા મારે નથી. યુરોપિયનોથી પૂરતાં દૂર રહેવા માગે છે.

જર્મનીને અંગ્રેજો ઉપર જરૂર આક્રમણ કરવું જ પડશે, તે સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય આ મુદ્દમાં વિન્ય મેળવવાનો નથી. અંગ્રેજોનો સ્ટીમરો મોટી સંખ્યામાં શિયાળા યદી હુજાવીને એને એકતું પાડી પંદર હજાર વિમાનો અને મોટી તોપાથી સમુદ્રમાં પોતાની સત્તા એસાડી બિટન ઉપર એ આક્રમણ કરશે.

★

સંતોને નિમંત્રણ

સંતન! જોરાં આવો રે! ભજનું માથે ભાવથી હોણ!
ભાથું ભવનું કમાનું રે! મજલું નાની નથી હોણ!
આવો, તમે અચકાવ મા એલી, મર મોયે જરી સભા,
હૈયાં હરી તો હાલશે, એની કરીયું ઝાંખપાજી!

જોધવા ભવસાગરની પાજી! સંતન!

જૂડી માયા, જૂડી મોખણ, જૂડા વાણીના વ્યાપાર;
જૂડી-લપસણી આ ધરા, એમાં હરિવર આધાર.

યાવા એના શું એકતાર! સંતન!

શતમાંથી સૌ સંચર્યા, વળી જવું શન મોહાર;
વચ્ચે અટવી અંકની, કષમ વટી એ વિકરાળ!

લેવા જીવ-કેદીની સાર! સંતન!

શનથી જોરા અંકડા, પણ શરથી શન જડુ દર;
એ શનની વચ્ચે વહે વેરાં કાલ-સરિતનાં પૂર!

કમાશ નૈવા કરા નૂર! સંતન!

ભાથું ભવનું કમાનું રે! મજલું નાની નથી હોણ!
સંતન! જોરાં આવો રે! ભજનું માથે ભાવથી હોણ!

દવઈ રા. મોકાં

કહે એમ-તેમને ગમે તેમ-વર્તવા પ્રયત્ન કરવા લાગી, પરંતુ મારા પ્રયત્નો એમ એમને અનુકૂળ બનવા થયા લાગ્યા તેમ તેઓ વધુ ને વધુ અજાણ થયા. ત્યાં તો 'મે' મહિનાનું મોઢું વેકેશન આવ્યું ને શીયા આવી પહોંચી. મને જાણે કુલતાને તરણ મળ્યું હોય એવી હાશ વળી, ને અજાણ જેવી વાત છે કે મારા પતિ પાછા હતા તેવા જ પ્રેમાળ બની ગયા ને અમે કિલોલવા લાગ્યાં.

પરંતુ અમારો કિલોલ આઠેક દિવસથી વધુ ન પહોંચ્યો, મારા પતિને આનંદમાં મારી હાજરી ખૂબવા લાગી. કાંઈ પણ બહાના તમે તેઓ મને દૂર કરવા લાગ્યા. 'આજે અમારે 'ડિપેર્ટ' છે, તને એમાં શું સમજ પડશે ? શીયા ભલે આવે, આજે ફાલોણ ઈંગ્લિશ સિનેમા છે, તને અગ્રેજીમાં ખબર ન પડે ને નકામુ શા માટે આવવું ? હું ને શીયા જઈશું તને ટેનિસ કે પાનાં રમતાં પણ નથી આવડતું, શીલા કેટલું સરસ રંગી જાણે છે ! શીલા ! આજે તું મારી સાથે ક્લબમાં આવજે.' આમ રોજ કાંઈ ને કાંઈ બહાના તમે એમણે મને અજાણી કરવા માંડી, ને અજાણની વાત તો એ છે કે મારી પ્રાણુક્રિય શીલા પણ એમ જ ધ્રુવજીતી હોય તેવી રીતે મને મૂકીને એની સાથે જોડી જતી. આમ ઘણા સમય વીતી ગયો. મને ખૂબ દુઃખ થવા લાગ્યું રોજ તેઓ બહાર જાય અને હું રડું એમ કેટલાય દિવસ કાર્પેટમ ચાલ્યો, પરંતુ મારા પતિદેવની આખ જોડકો નહિ દિવસે દિવસે ક્રિષ્ના પદ્મતા મારા મોઝે પણ શીલાને પિજાવાની નહિ. તેને મળતા આનંદને લીધે તે મને જૂલી ગઈ. મારા પતિએ એને શીખવી દીધું કે, 'મૈત્રીનો વ્યર્થ એમ નથી થતો કે ત્યાં જ ચોટી રહેતું જોઈએ. બીજેથી આનંદ મેળવવાનો હજી સૌના છે-એનો પણ છે ને તારો પણ છે. તને બીજી જગ્યાએથી આનંદ મળતો હોય તો એણે ઈર્ષ્યા ન કરવી જોઈએ.' આ 'ઈર્ષ્યા' શબ્દે મારી શીલાને સાચી 'શીલા' બનાવી દીધી. એને થયું કે હું જાણેલી છું; સમાજમાં જગી શકું છું, માનવાના મેળવી શકું છું. તે મારી જુનવાણી સખીને નથી ગમતું ને 'ઈર્ષ્યા' કરે છે.

મારી સખી ઘઈને મારી 'ઈર્ષ્યા' કરે છે ! બસ આ વાત એને મગજમાં એવી કરી ગઈ કે કાંઈ 'પંજુ' નાની મોટી બાબતમાં તે મારામાં ઈર્ષ્યા જ નોવા લાગી. તે મને દુઃખ લાગે એવું વર્તન પચ્ચરનું હજી બનાવીને કરવા લાગી. મારે તો હવે આ દુનિયામાં ક્યાંય આરા ન હતો. એ તો વેકેશન પૂરું થયે ચાલી ગઈ ને મારી સ્થિતિ એવી જ ક્ષોડી મૂકી ગઈ.

પરંતુ આટલેથી મારી કમનસીબી અટકી નહિ. મારા પતિ તેના જવાથી બેચેન બન્યા. શીલાને પણ કાંઈક એકલતા સાલી. મારા પતિનું કોલેજમાં માન-ભર્યું રવાન હતું એટલે અધૂરી ટર્મ શીલાને કોલેજમાં દાખલ કરવાની મારા પતિએ વ્યવસ્થા કરી નાંખી અને શીલાને બોલાવી લીધી. ઘેર રહીને શીલા અભ્યાસ બરાબર ન કરી શકે એવું મને સમજાવી એમણે એને હોટેલમાં મોકલી આપી. બપોરે કોલેજમાં અને પછી શીલા સાથે ક્લબ વગેરેમાં એમ આખો દિવસ બહાર જ તેઓ પસાર કરી નાંખતા, ઘણી વાર જમતા પણ બહાર જ. આ રીતે એકે ત્યક્તા જેવી મારી સ્થિતિ ઘઈ પડી. હું રડું પણ કેટલું ! રડી રડીને થાડી. અતે આવી વિષમ સ્થિતિમાંથી છોડાવવા મેં મારા કાઈને પત્ર લખ્યો. પાંચેક દિવસની આતુર-નયને વાદ જોતાં મારા કાઈનો જવાબ આવ્યો કે, 'બા કહે છે કે દીકરી તો સાસરે જ રહેશે. અને અહીં આવીને પણ તું કેટલાં દિવસ રહી શકીશ ? જિંદગી તો ત્યાં જ કાઢવાની છે ને !' થયું કે મારી જિંદગીની તમામ આશા તૂટી પડી. પતિથી ત્યગ્યલીને આ દુનિયામાં કાંઈ ટેકા નથી આપતું, સગા કાઈ પણ દૂર નાસે છે તેની મને પ્રતીતિ થઈ. હવે હું શું કરું ? કેમ છું ? કોને માટે છું ? આ દુનિયામાં મારું કાણું ? એ પ્રશ્ન મને મૂંઝવી દીધો. ક્યાંય આશાનું કિરણ ન દેખાયું. ચારે બાજુ નગર કેંકતી અંધકાર જણાવા લાગ્યો. હું મૂંઝાઈ, ખૂબ મૂંઝાઈ, પરમેશ્વરની-માયાને નં પાગી શકી. શું આ મારા પતિદેવ ? જેનું મોં સવારમાં જોઈને હું કૃતક્રસ થતી તે આ મારા પતિદેવ ? તે શું હવે મારા છે ? હા, કાંઈક એમને

મારાંથી છૂટા કરી શકે એમ નથી. હિંદુલોક ગમે તેવા મળવાબોર પતિ હોય તોયે એને છૂટા કરી દે એમ નથી. પરંતુ એવા કાયદાની ખેડીમાં જકડાયલા મારા પતિને હું શું કરું? એમનું હૃદય ક્યાં? પહેલાંની એમની પ્રેમાળ ભૂતિ ક્યાં? હવે તો ચાલે છે જેમ સૌનેા ધરસંસાર ચાલ્યા કરે એમ. મળીએ, જમીએ, વાતો કરીએ, પછી તો પતિદેવ એમના કાર્યમાં ને હું મારી બંધ ઓરડીમાં.

મારાં સાસુ મારું દુઃખ પારખી ગયાં. એમને ચું કે વધુ કાંઈક દુઃખમાં છે. એક દિવસ પાસે બોલાવી ગોદમાં લઈને મને પૂછવા લાગ્યાં, 'કેમ બેટા, કેમ છો? કેમ હસેણું ઉદાસ જણાવ છો? તળિયત નરમ રહે છે?' એમને હું શું જવાબ દઉં? ધુસકે ધુસકે રડી પડી. તેઓ પણ સમજી ગયાં હોય એમ વગર બોલ્યે મને પૂંખાજવા લાગ્યાં ને સાંત પડ્યે મારી ઓરડીમાં મૂકી ગયાં.

પણ હવે આમ લાંબું ચાલે તેમ ન હતું. સાસુ-સસરાના પ્રેમવહેણમાં મારી જીવનનૈયા લાંકવાનું મારામાં બળ ન હતું. મારા જીવનસાથીના સહચાર વિના એક કગલું પણ આગળ ચાલવાની મારામાં શક્તિ નહોતી રહી. 'શું કરું? ક્યાં જઈ?' એમ વિચારતી વિચારતી મારા પક્ષમાં ઓશીકામાં મોં દબાવીને હું સૂઈ ગઈ.

ધડાધડ, ધડાધડ બારીબારણું સડકાવા લાગ્યાં. સ. સ. કરતો પવન ઓરડાની ઝીજ-ઝપુઓતે ફગાવી દેવા લાગ્યો. ટેબલ પરનાં ફલાવર-વૉક નીચે પડી પડીને ભુકો થઈ ગયાં. ચારે બાજુ ભયંકર ઉડકા-પાતનું તાણું કે ધસસાણું મચી ગયું. હું બેઝાકળી

જાગી ઊઠી, જોઈ તો બીજો પ્રલય ખાલી હતો. શું આરા પતિદેવ આગ્યા જ ન હતા? કે મેં બંધને લીધે સત્કાર્યા નહિ જોટલે ચાલ્યા ગયા? આ તોફાનમાં તેઓ ક્યાં હશે? એમની શી સ્થિતિ હશે? દોડી દોડીને હું બધા ઓરડા જોઈ આવી. દીવાનખાનાનો ખૂણખૂણો ખોળા વળી. એમને ક્યાંય ન જોતાં હતારા થઈ પાછી ફરી બારીમાં ઊભી રહી. બહાર જણેની ધડાઓ અંધકારને વધુ ભયાનક બનાવતી હતી અને જાણે કે કહેલી હતી કે, 'બેન લીલા, તારું જીવન હવે લીધું નથી રહ્યું. તારા દિલ ઉપર આથી પણ વધુ કાળો ઘોર અંધકાર છવાઈ ગયો છે. ચાલી આવ, અમારી પાસે તું ચાલી આવ.' પવન સુ. સુ. અવાજ કરી કરીને પુકારતો હતો, 'જોન્ય મરખ ! ક્યાં સુધી ત્યાં ઊભું રહેવું છે? હવે આ દુનિયામાં તારું છે કાણ? કાની રાહ જુએ છે? કાની આરામાં ઊભી રહી ગઈ છે? આ આખી દુનિયામાં અમારા સિવાય તારું કોઈ નથી-કોઈ જ નથી. ચાલી આવ, ચાલી આવ.' એક મોટા વીજળીનો ટપકો થયો. એક પક્ષકે સર્વજન પ્રકાશ છવાયો. લીલાના મગજમાં પણ એક અંધકાર થયો. બારણા તરફ ગઈ ફટા...કે દઈ બારણું ઉઘાડી ગાંડાની માફક નિર્જન ઘોર અંધારા વનમાં દોડવા લાગી. અંધારમાંથી જાણે અવાજ આવવા લાગ્યા... 'ક્યાં જાય છે? ઊભી રહે. ઉભી રહે.' પણ એ અવાજને ને ન જાણકારતી હોય એમ, 'ગમે ત્યાં, નસીમ લઈ જશે ત્યાં, તળાવમાં, નદીમાં, અગાધ સાગરમાં, અફાટ જંગલમાં, ત્યાં પગલઈ જશે ત્યાં, ત્યાં પવન ખેંચી જશે ત્યાં, હું ત્યક્તા હું, હું ત્યક્તા છું, મારું આ જગમાં કોઈ નથી, કોઈ નથી, રે-કોઈ નથી' કહેતી અંધારામાં એ ગાયજ થઈ ગઈ!

સાત સાગરો

શ્રી. હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડે બી. એ.

જાતના બધા લોકોમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારે સાત સમુદ્રોની વાત પ્રચલિત છે. યુરોપીય સાહિત્યમાં સાત સમુદ્રો ધૂમવાની વાતો તો કહેવત જેવી થઈ પડી છે. ફારસી સાહિત્યની સિંધુઆદ વહાણવટીની વાત આલમ-મશહૂર છે. ભારતી સાહિત્ય તો આ વાતનું ઘર છે. એના ઉપર તો આખી પ્રાચીન ભૂગોળની રચના થઈ છે એમ કહીએ તોય ખોટું નહિ

આપ લોકોને સહજ મગ્ન થશે કે આપણી પ્રાચીન ભૂગોળ કેવી રીતે આજની ભૂગોળને તોલે આવી શકે ? શંકા જરૂર રચાને છે, પણ આજની વાત સાંભળ્યા પછી આપને નવો પ્રકાશ મળશે કે ભારતના આલ્મજોએ હાકુ જ નથી ખાધા, પોતાથી બની શક્યું તેટલું અને તેનું સાહિત્ય નળવી રાખી જગતને માટે મોઢી રાખ્યું છે કે, જ્યારે આજની નવી દુનિયાના શૌર્યકાના વડાઓ પ્રાથમિક દશા અનુભવતા હતા ત્યારે હિંદના પ્રાચીન લોકોનું ભૂગોળનું જ્ઞાન આજના આપણા જ્ઞાન જેટલું જ વિસ્તૃત હતું.

અત્યારે આપણને માનવામાં આવે છે કે આપણું શાસ્ત્રોમાં તો ભીમ-અગિયારસની કથા કે બહુ તો ચંડીપાઠ જ ભર્યા છે, પણ સાત એનું નથી. બધાં પુરાણોમાં થોડા અધ્યાય ભૂગોળના હોય જ છે. કોઈમાં તો પંદરવીસ અધ્યાય પણ હોય છે. એમાં આજના જેવું જ શાસ્ત્રીય વર્ણન ભૂગોળનું કરેલું છે. જગતની આખી ભૂગોળનું સામાન્ય વર્ણન અને પછી જ ભૂ-દ્વીપ એટલે એશિયાનું વિગતવાળું વર્ણન, અને પછી ભારતવર્ષ એટલે હિંદુસ્તાનનું પૂરેપૂરું વર્ણન આપેલું છે. વર્ણન પણ પ્રાકૃતિક પદ્ધતિથી, એટલે કે Regional Methodથી માનુષી, એટલે કે Human રીતે આપેલું છે. અહીં આજે આપણે જાતની ભૂગોળનું સામાન્ય વર્ણન પુરાણોમાં જેવું આપ્યું છે તે જોઈએ. જેને આપણે દુનિયા કહીએ છીએ એને 'ભુવનકોશ'ના નામથી પુરાણો ગોળખે છે. કોશ

શબ્દ એવો બંધબેસતો છે કે એનાથી પૃથ્વીને આધાર ગોળ છે એમ આપમેળે ખબર પડે છે. પૃથ્વીના ગોળાકાર માટે તો આપણા શાસ્ત્રકારોએ પૃથ્વીને ભૂકમળ કે પૃથિવીપદ્મ કહી છે. કમળની ઉપમાથી પાછળના આલ્મજોએ પૃથ્વીને એવી કદમ્બી કે જમીન ને પાણી એકબીજાને ગોળ ને ગોળ વીંટાઈને એકબીજાથી બમણા ને બમણા વિસ્તારમાં પૃથ્વી પર છવાઈ રહ્યાં છે-નળું બેરંજોનાં બલોમાં, હાથનાં કંકણ છતાં એ લોકોએ એ બાબત જેવી સમજાણી એવી સાચવી રાખી છે એ માટે આપણે એમને ઉપકાર માનવો જોઈએ, કેમ કે એમના સાચવવાને લીધે તો આજે જૂની પૃથ્વીનું જ્ઞાન આપણને ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે.

હારે પૃથિવીપદ્મનો સાચો અર્થ આપણે સમજવો ધટે છે. આપણા સાહિત્યમાં તો કવિજનોની અજબ તર્કશક્તિને લીધે મોડાને, હાથને, આંખને, પેટને અને પગને પણ કમળની ઉપમા અપાઈ છે, ત્યાં પૃથ્વી માટેની કમળની ઉપમાથી આપણે શા માટે ડરવું ધટે ? એક વાત તો ચોક્કસ છે કે, Concentric belts widening in Geometrical Progression એટલે કે સંકેદિત વલય-પરંપરાએ પાણી અને જમીનના ગોળ પદ્મોની એકવચ્ચીવાળી તો પૃથ્વી ન જ હોઈ શકે. એ વાત તો પૃથ્વીની પ્રાકૃતિક રચનાના હિસાબે પણ અપ્રાપ્ય છે. પૃથ્વીનો આકાર કુર્ચો છે એ ખરું, પણ નળકના ભૂતકાળમાં, એટલે કે વીસ પચીસ હજાર વર્ષના ગાળામાં, સહસ્ત્રનો ફેરફાર પૃથ્વી ઉપર નથી થયો એ વાત ભૂસ્તરવિદ્યા કમળ કરે છે, તો પછી ઘર કરી બેઠેલી કમળની ઉપમાને સામાન્ય ધર્મે તારવી કાઢીએ તો પૃથ્વીને કમળ સાથે એક રીતે સરખાવી શકાય. પૃથ્વી કમળની પાંખડીઓની જેમ 'એકની પાછળ બે, ને બેની પાછળ ત્રણ-એમ સુખદ રીતે

ગોઠવાયેલી છે, તથા જેમ જેમ પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં વિસ્તરે છે તેમ કમળાની પાંખડીઓની પંક્તિ ઘની બધ છે, એટલે હવે આપને સમજશે કે બૂખર એટલે વલ્લખપરખરાવાળી જમીન, પાણીવાળી પૃથ્વી નહિ પણ સુચ્ચવસિત રીતે ગોઠવાયેલી જમીન-પાણીની સુગંધિત સૃષ્ટિ.

આપણી ભૂગોળની ગેરસમજાણને માટે જેમ પુરાણોના પ્રાદેશના ગોટાળા તેમ અત્યારના કેટલાક માતી દીધેલા નિયમો પણ જવાબદાર છે. દાખલા તરીકે, પૃથ્વીના આકારને આપણે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબો ને ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળો જોવાને તથા ઉત્તરદિશાને નકશાના મથાળે જોવાને ટેપાયેલા છીએ. ખરું કહીએ તો આપણી મુખ્ય દિશા પૂર્વ છે. નકશાગોળમાં પણ પૂર્વદિશા જ ઉપર રખાય છે. આનો દાખલો જન્મ-કુંડલી પૂરા પાડે છે, જેમાં પૂર્વલગનનું ખાનુ ઉપર હોય છે.

આ પ્રમાણે નકશામાં પૂર્વદિશા ઉપર રાખીને એરિંગની બુધિરને ઉપર રાખી બનતે એમેરિકા તીમે ગહે જોવી રીતે પૃથ્વીને ગોઠવીએ તો જણાશે કે કમળાની પાંખડીની જેમ પૃથ્વીના ખડે અવરોધન રીતે ગોઠવાયેલા છે. અને જોવી પૃથ્વીની એક બાજુએ ઉત્તર મહાસાગર ને બીજા બાજુએ દક્ષિણ મહાસાગર આવેલા હોઈ ઉત્તર-દક્ષિણ દિશાએ જો પાણીથી ઘીટલાયેલી છે-એ બાજુએ પાણીવાળી છે-દીપ છે. દીપ શબ્દનો મૂળ અર્થ આ છે. એટલા અર્થમાં તો જોનો ઉપયોગ ગેરસમજાણથી પાછળથી રૂઢ થયો છે. આવી પૃથ્વીને પુરાણોએ ‘દીપા’ કહી છે ને સાત દીપોવાળી પૃથ્વીને ‘સપ્તદીપા’ કહી છે.

આટલી જરૂરી સમજાણની ચર્ચા કરીને હ આપને હવે પૃથ્વીના દીપો એટલે કે ખડે તથા સમુદ્રોની આગળ આપીશ. પુરાણોએ સાત દીપોને-સપ્ત સમુદ્રોને વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. બીજા દીપો છે પણ જોને ‘શિપ’ એટલે પદચૂરણ તરીકે લુદા તારવી રાખી મૂક્યા છે. ઉપરાંત એક કાંચરી કે સુવર્ણમિ તામે પ્રદેશનું પણ વર્ણન આપ્યું છે. અહીં આપણને આ સોળ વાનાંનું કામ છે. જોનાં નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે

છે : જંબુદ્વીપ એટલે એશિયા મેધનર, કારસમુદ્ર એટલે હિંદી મહાસાગર, પ્લક્ષદ્વીપ એટલે જૂદત એશિયા મધનર, ઈશ્વર સમુદ્ર એટલે ગંગા સમુદ્ર, શાટમ્બલ્લદ્વીપ એટલે આફ્રિકા, સુરાસમુદ્ર એટલે જૂમધ્ય સમુદ્ર, કુશદ્વીપ એટલે યુરપ, પૂતસમુદ્ર એટલે ઉત્તર મહાસાગર, કૌંચદ્વીપ એટલે ઉત્તર એમેરિકા, દધિસમુદ્ર એટલે એટલેન્ટિક મહાસાગર, શાકદ્વીપ એટલે દક્ષિણ એમેરિકા, હારિસમુદ્ર એટલે પેસિફિક મહાસાગર, પુષ્કરદ્વીપ એટલે ઓસ્ટ્રેલેશિયા, શુદ્ધ સમુદ્ર એટલે દક્ષિણ મહાસાગર, શિપ એટલે પોલિ-નેશિયા અને સુવર્ણભૂમિ એટલે એન્ટાર્કટિકા.

બલે લોકો કહે કે સાદાણો બધાં રાસો ભૂલી ગયા છે, પણ લાકુસાસ તે નથી જ બૂધ્યા, અને જોને માટે જરૂરનો જોવા સંકરખંડ જણ નથી જ બૂધ્યા. એ સંકરખંડી શરૂઆત આગ થાય છેઃ અત્રાલ વગેરે... જંબુદ્વીપ ભરતખંડે આપણને વગેરે વગેરે. અહીં અતિ મહત્વની એક વાત તેજાએ સાચવી રાખી છે કે જેમાં ભરતખંડ છે એ આપણી પ્રાચીન ભૂગોળના સાત દીપો માંડેલા પહેલો જંબુદ્વીપ છે. આવી રીતે આખા શાસ્ત્રની ચોટલીરૂપ આ મંદરખંડની મન્દ આપણને અમુક મઈ પડી છે. હવે પુરાણોમાં એક એવો જ મદત્વનો શ્લોક છે કે કારસમુદ્રની જે ઉત્તર છે તે હિમાદ્રીની જે દક્ષિણ છે એને કારતવર્ષ કહેવાય છે. ચાપી એક વાત નક્કી મઈ થાય છે કે કારત જંબુમાં છે અને કારતની દક્ષિણ સમુદ્ર કે લેધી જંબુના બીજા દેશો કારતથી ઉત્તરમાં આવેલા દેવા જોઈએ, એટલે કે હાલનો એશિયા મેધનર. એ જ જંબુદ્વીપ હોવા જોઈએ.

આ જંબુદ્વીપની વચમાં મેરુ નામનો પર્વત છે. ખરી રીતે મેરુ એટલે રક્ષો ભાગ, જેમકે માળનો મેરુ. અહીં જોનો અર્થ પર્વતોની તારમાળાઓનું મિશ્રનરચાન થાય, એટલે કે હિંદી ઉત્તરના રોષિ-કાનો ખૂણ જોનો પર્વતપીઠનો પ્રદેશ. આ મેરુ-પ્રદેશની નજીક રાત્રિને ત્યારે સૂર્ય પચાર થય છે ત્યારે દેવોનો દિવસ હોય છે અને સાતમા દીપ પુષ્કર-

પૅરે શૂંટ

શ્રી કેશવલાલ કાશીરામ જાની, બી એ, એસ ટી ની

હું કહ્યાની છુ તે કઈ વાર્તા નથી, પણ માગ
છાનની એ સત્ય વાના છે પણ તમારી છાન
ફેલી સાથે એ પ્રયંગનો મેળ ન મળે તો તેને કલ્પિત
વાર્તા માની થોડા જ સમયમાં ચીસરી જવાની છે

સરસ્વતીમા જ કુ છુ કે રીતાએ પ્રસવ
પ્રવામાં અનુભવેનો હક જે કે મને પસંદ છે, છતા
પણ હુ તેના જેવી “લક્ષ્મીનાથ મદાયસા” નથી
જનમના—એટલે મારા પોતાના જનમના—ખસા
પાછા બીમા ગઈ તરુણીના પગકડા જેવાનુ મને
પસંદ નથી અને મકચ પણ નથી સમ્ય એટલા
માટે નથી ૧૯૩૭ની સાલમાં જ્યારે હુ અખ્યાસ
મટે હિંદુસ્તાનથી વિદાયત ગઈ ત્યારે મારા પિતાને
હિંદુસ્તાનમાં જ મૃતીને ગઈ હતી સારથી તે આજ
ખી હુ મારી પોતાની સલામ લેતી આવી છુ અને
મારી મતન વૃત્તિએ મો કદી પણ કોઈ ખચસા
થી અને આજે ઉમ્મીડી ગમીને ચાનનારને દોષ
માગે પણ કમ ?

વિદાયતમાં અખ્યાસ મરતા કરતા વર્ષ દરમિયાનના
રૂકેશનો અમે યુરોપના જુદા જુદા સ્થળોમાં પર્યાટનમાં
માગતા એક વખત ફ્રાન્સ તો બીજી વખત સ્વિટ્ઝર
લંડની તો વળી રીડ વખત જર્મની—એમ અમે
જતા આ જુદા જુદા દેશોની કેળવણીની સરચાઓ
અને વિદ્યાર્થીમંડળોમાં ફરી, તેમની ઓળખાણુ અમે
કરતા અને ખરેખર આવા બ્રાતૃભાવ અને ખુદના
દિનથી હસના—ગેનનાના પ્રસંગો બીજે કથાય એ
અનુભવ નથી તરુણુ—તરુણીઓ સમાન બુદ્ધિમ
ઉપર એકમીનને ઉજેમળે, એકમીનના રીત
ગિવાજથી વાંકે ચાપ, ગાયન અને વાદનનો શોખ
કેળવે, સૃષ્ટિસૌન્દર્યના વૈભવથી ભગપૂર ચ્ચાનોનો
આનંદ લે, માનવમતિના શુદ્ધિસામર્થ્ય નિર્મેલા

મયદાનનની મલા જેવા પ્રસાદો નીગમે—આ બધાના
જેવુ સર્વજનીય સર્વધર્મીય અને આત્મશાષ્ટ્રીય
બંધુભાવપરિપોષક બીજી શુ હોઈ શકે ?

આવી જ એ મારી દ્રીપ વખતે પ્રસાદ નામના
એક હિંદી વિદ્યાર્થીની અને હોફમેન નામના એક
આર્થિક્યન વિદ્યાર્થીની મારે ઓળખાણુ થઈ

પ્રસાદ ખરેખર નમૂનેકાર તરુણુ હતો. તેને હિંદી
તરીકે ઓળખાનામાં ૭ અભિમાન લેતી તે એવો
સાદો, નિષ્પાનસ વિનો, ઉમ્મ અને આનંદી હતો
કે સર ૧૦૧૧ને તેની સગત ગમતી તેની આજો
ગમતી તેની આજો જેવી જ તેની શુદ્ધિ પણ તીક્ષ્ણ
હતી બીચુ અને એમનું પણ પોલાદ જેવુ મજબૂત
તેનુ શરીર હતું

તે વખતે હુ એક મેલિન્યન મહુડ દસ કેમ્પમાંના
એક ટ્રેની—હાઉસમાં ૧૦૧૧ પીસા માટે મેરી હતી એકા
એક સફ થયેલા અચાને માત્ર લક્ષ્ય એચ્ચુ કઈક
મરણને લીધે યોનાચાલી થઈ હતી, અને મારામારી
થાની ઘડીએ ગણાતી હતી એક હિંદી તરુણુ એકમે
બોલો હતો અને આપ સડાવી બીજા ત્રણ જણાને
લડવાનુ એનેજ આપી મ્હો હતો પણ લડાઈ થાનો
પ્રસંગ આ થો જ નહિ પ્રસાદનો દૃઢ આત્મવિશ્વાસ,
તેની પ્રબીર સુખમુદ્રા અને કદાચ શરીર જેમને જ
પેલા પણ જણાએ હા કમળ કરી લીધી

તે જ વખતે એક બાલુ પર એટલે હોફમેન
બીટને પ્રસાદ પામે આ ૧૦ અને તેની સાથે ઉત્સાહથી
હમતપૂનન કર્યું પ્રસાદની તીવ્ર વૃત્તિ જેમને હોફમેન
ધણે જ ખુદ થયો હતો જુના યુગ વતિ એ સત્તા
નુસ્સાર હોફમેને પ્રસાદની કદર કરી

આ પ્રસંગથી અમે નણે એકમીનને ઓળખતા
થયા હુ પણ દોહીને પ્રસાદ પામે ગઈ અને હિંદી
ભાષામાં તેને શામાશી આપી

“ત્યારથી અમારી મૈત્રી ગાઢ થતી ગઈ. અમે ત્રણ સાથે ઝડપીતો કરવા લાગ્યાં અને ઐક્યીકૃતને પત્રો લખવા લાગ્યાં. મને અને પ્રસાદને જર્મન લાપ્તા સારી આવડતી હતી અને હોફમેન પણ અંગ્રેજી સાહેબો સાથે જોડાયેલો અને લખતો.”

ત્યારપછીની રત્નઓમાં અને જર્મની, એસ્ટ્રિયા, ફ્રાંસ વગેરે દેશોમાં સાથે ક્યાં. હોફમેન પણ અમારી સાથે ઘણી વાર ઇંગ્લાંડ આવતો અને અમારી ત્રણેની મૈત્રી એટલી બધી વધી કે અમે એક જ કુટુંબનાં હોઈએ એમ અમને લાગતું. અમે સિન્નધર્મિય, સિન્ન-દેશીય અને સિન્નસરકૃતિનાં હતાં તે હકીકત અને તદ્દન જુદી જ ગયાં.

“હું થોડા દિવસમાં અમારી કંપનીનું વિમાન લઈને પાછો જવાનો છું.” હોફમેને કહ્યું. તે વિમાન તૈયાર કરનારી એક જર્મન કંપનીમાં નોકર રહ્યો હતો. તેમનાં વિમાનોનું તે પાયલટિંગ કરતો હતો. હાલમાં કાંઈ કામનિમિત્તે તે ઇંગ્લાંડ આવ્યો હતો.

“બટ, તારે જર્મની પાછું ક્યારે પરોંચવાનું છે?” એ પૂછ્યું.

“એક અઠવાડિયામાં.”

“તો પછી આટલી બધી ઉતાવળ શા માટે?” પ્રસાદે કહ્યું.

“રૂઝામાં રોકાતાં રોકાતાં જવાનો વિચાર છે.”

“પણ અમારી બન્નેની રત્ન હતી પંદર દિવસ બાકી છે એટલે હમણાં તને ખરે કંઈ જવા દેવાના નથી.” એ કહ્યું.

જરા વિચારમાં પડી જઈ હોફમેને કહ્યું, “કામ-જ્યાં! મને એક સુંદર વિચાર આવ્યો છે!”

સારા ‘કમલજ’ નામનો ઉચ્ચાર તે ‘કમલજ્યા’ કરતો, અને પ્રસાદ પણ તેનું અનુકરણ કરી મને તે જ નામથી બોલેાવતો.

“તું અને પ્રસાદ મારી સાથે આવો. વિમાન ત્રણ મીટનું છે અને મારી સાથે બીજું કોઈ આવવાનું નથી. પ્રિયોલ (એંગ્લેન્ડમાં) લ બૂર્જોઈ (પેરિસ), રેપેલહાફ, (બર્લિન) એમ લુદા લુદા એરોપ્લેમની

હુલાકાત લેતાં લેતાં આપણે દ્રીપ કરીશું. તમારી રત્ન પૂરી થાય એટલે તું અને પ્રસાદ પાછાં ઇંગ્લાંડ આવજો, આપણે દ્રીપ યો અને મારે થોડું કામ છે તે પણ થતરો.”

મને અને પ્રસાદને આ નવીન યોજના એટલી બધી ગમી કે બર્ટના બન્ને હાથ પકડી અમે બ્રૂમે પાડી નાખ્યાં.

માણસોની સુંદર યોજનાઓ ધૂળમાં મેળવવાનું દેવને ખૂબ જ ગમે છે એમ મનાય છે. તે સિવાય તો માનવ અને કુદરત એ બે વચ્ચેની રમત ખરે-ખરી રમો જ કેમ? અમે ત્રણે અમારી વિમાનની સફર માટે તૈયારી કરવા લાગ્યાં, અને ૧૯૩૬ના ઓગસ્ટની ત્રીસમી તારીખ આવી પહોંચી. આખા ઇંગ્લાંડમાં ખૂબ ખગલગાઢ મચી રહ્યો હતો! ઇંગ્લાંડમાં જ નહિ પણ સાગણે યુરોપમાં!

“હવે આપણી દ્રીપનું શું થશે? એ વિચારને મારો જોળો.” એ કટાણ મોં કરી કહ્યું.

પ્રસાદ મને સમજાવવા લાગ્યો, “કમલજ્યા! ઇંગ્લાંડ અને જર્મની એકબીજા સાથે લડવાનાં જ નથી. આપણે બન્ને સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ અને આ એસ્ટ્રિયન બર્ટ લાંડગ્રાંની માફક કેવા સલાહસપથી રહીએ છીએ! આપણે કરી પણ એકબીજા સાથે લડીએ ખરા?”

“પણ આપણું ત્રણ કંઈ રાષ્ટ્ર નથી.”

“અરે, પણ ‘કુદ યવાનું છે’ એમ જાંબા પાડનારાનાં ગળાં બોખમાં ચર્મ ગયાં છે, અને મરી તો ખાતરી થઈ ગઈ છે કે સ્થિત અને જર્મની આપસ-આપસમાં ઝગડવા માગનાં જ નથી.”

અમારા આ પ્રશ્નોત્તર દરમિયાન બર્ટ એ જગડી બોલ્યો નહિ. તેનું મોં ઉઘાડવા પ્રયત્ન તેને પૂઝ્યું. “કેમ, તને શું લાગે છે?”

“મારી મનિ તો મુંઝઈ થઈ છે.” બર્ટ બોલ્યો.

“તો પછી શું છે કે નહિ? અને તે નિશ્ચય કરી નાખીએ. આવું અનિશ્ચિતપણું મને જરા પણ ગમતું નથી.” એ બધીસાઈ જાગરી.

“કામચલા” નબીર મુખમુદ્રા કરી બટ બોલ્યો,
“હાલ તુરત આપણી દ્વીપ ગઠ કરવામા જ મને તો
કહાપણ હાજો છે તુ અને પ્રસાદ ન આવો હું એકલો
જ જાઉં”

“હરે હરે ! હું તો આવવાનો જ ! યુદ્ધ થવાગ
નથી એ એક્કસ છે બહુ થશે તો એકાદી બીજી
મ્યુનિય કોન્ફ્રન્સ થશે અને બધો જીલગે સમી જશે”
પ્રસાદે કહ્યું

“તો તો હુયે ‘આવીગ’ મે મારો નિશ્ચય
જણાવ્યો

‘ મને લાગે છે કે તમે ન આવો તો સાડા
ખરબગ ન આવો ! ’ બટ આર્થવ રવથી બોલ્યો

“ ના રે ના એમ કઈ બનવાનુ નથી બે
વિરુદ્ધ એક મતે દગવ પાસ ’ પ્રસાદ બોલ્યો

“ એમ નહિ, બટ ! ચાનો આપણે ટોસ ઉડા
રીએ, એટલે અમારુ રહ્યુ અને તારુયે રહ્યુ,
કેમ કે છે કબૂલ ? મે પૂછ્યુ

બટ જવાબમા “ હ તો ઉચ્ચાર માત્ર કર્યો

મે પ્રસાદના ખિસ્સામાથી પેની કાઢી અને
આગળી ઉપર મૂકી અંગૂઠા વડે હવામા ઉડાડી બટ
બોલ્યો, ‘ હેડ્ડર ’

પેની હવામા ફરતી ફરતી તેના પગ પાસે જ
પડી અમે જોયુ તો ઉપર ‘ ૨૨ સ્કે ’ દેખાઈ મે અને
પ્રસાદે બટ હાથે તેથી તેના હુરિયો બોલાવ્યો અને
અમારા જવાનો વિચાર કાયમ ગયો

તા ૩ સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૬ સરગમ લોકો અનિ-
શ્ચિતતાના વાતાવરણમા ઘેરા ન્વેવા બની ફરતા હતા
વાતાવરણ અત્યંત તગ હતું સિટિશ કેમિનેન્સી
બેકક ચાલુ હતી રુ થશે તે વિચાર બધાને મુશ્કેલો
હતો મથાની છમે એક જ પ્રશ્ન આવી રહ્યો હતો-
‘ ૭-નાક જર્મની સામે યુદ્ધ બહાર કરશે ? ’ સૌ પોત-
પોતાની મરજી પ્રમાણે બેન ચલાવતા હતા

પ્રસાદે કહ્યું, “ સાલો, શરત મારીએ લડાઈ
નથી થવાની ! ” બટ ગુપ્તગુપ બેસી રહ્યો. હા કે
ના કઈ તે બોલ્યો નહિ.

મે મોટેથી તો યુદ્ધ સલાવિત નથી એમ જ
કહ્યું, પણ જોડી બેઠી ચિંતા તો મને પણ થતી જ
હતી

બટને ચીકનનાના ઉદ્દેશથી પ્રસાદ બોલ્યો,
“ કેમ બટ ! ટોસના નિર્ણય પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર
છે કે ? જાતી કેમ જોગથી ધમકે છે ? ”

“ અરે, છાતી શાની ધમકે ? પણ ધારો કે
આપણા નીમ્બ્યા પછી યુદ્ધ શરૂ થયુ, તો રુ થશે ? ”

“ પટ્ટીની વાત પટ્ટી તેનુ હમણુ રુ છે ?
પણ યુદ્ધ થવાનુ જ નથી જીલકુ આવા ચમત્કારિક
વાતાવરણમા તો વિમાનની સફર અતિશય આનંદ
આપશે ! ’

“ અરે, પણ કદાચ યુદ્ધ શરૂ થયુ તો ? પછી
તમારી સુરક્ષિતતાને કઈ વિચાર કર્યો ? ”

‘ જે તારુ થશે તે અમારુ થશે ! ’ પ્રસાદે કહ્યું,
“ અને ધારો કે યુદ્ધને દાવાનગ પ્રગટે તો
યુરોપના કયા દેશમા રહતુ સુરક્ષિત છે તે કાઈ
ખાતરીપૂર્વક કહી શકે છે ? કદાચ અમે હિંદુસ્તાન
ચાછા જવાનો વિચાર કરીએ તોયે તે તો પાંચ
હજાર માઈલ દુર ગયું ! અને રસ્તામા સત્તરસો
વિધ ! ”

‘ હીક ત્યારે, હ તો તૈયાગ છુ ” બટ બોલ્યો
છેવટે એવા કામચલાળ વાતાવરણમા જામે બટના
વિમાનમા એમ્બરડોમ જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને
નીમ્બ્યા પણ ખરા

એરોનોમ પરના લોકોએ અમને મૂર્ખ ગણ્યા,
પણ તેમની નીકાથી તો જીવંત વધુ મક્કમતાપૂર્વક
અમે નીકળી પડ્યા

વિમાનમા એન્જિન ચાલુ થયા આગળની સીટ
ઉપર બટ બેઠો હતો અને પાછળની ડાબી સીટ
પર હુ અને પ્રસાદ પાસે પાસે બેઠા હતા ઘડાં
પાસેના ટેકા લઈ લેવાની બટ નિશાની કરે એટલે
વિમાન ચાલુ થવાનુ હતુ

બટ પાછળ મોઢુ ફરી મોટેથી બોલ્યો (કારણ
કે વિમાનની કેમિન તો બંધ હતી, છતાં જવાના

અવાજને લીધે મોટેથી બોલીએ તો જ સંભળાય એમ હતું) “ કામગ્યા ! પ્રસાદ ! હજી બેતરી જલું છે ? મારે તો જલું જ પડશે. મારે રોડાનું પોસાય તેમ નથી. છેવટનો જવાબ વિચાર કરીને આપી દો ! ”

પ્રસાદે જવાબ આપવાને બદલે પોતાના હાથ બટના બંને ગાલ ઉપર મૂકી તેનું મોં પોતાના તરફ ખેંચ્યું અને કાનમાં કહ્યું, “ તારે ન ચકાવતું હોય તો લાવ, હું વિમાન ચલાવું. ”

બીજી બતનાં નાનાં વિમાનો ચકાવવાનું લાભ-સેન્સ પ્રસાદે મેળવેલું હતું. પ્રાસાદ પણ કુશળ અને ઉત્સાહી વૈમાનિક હતો. વળી બટના વિમાનને ચકાવવાની પ્રેક્ટિસ તેણે છેલ્લા આઠ દિવસમાં કરી લીધી હતી.

જાતકરના લોકોને બીજાનું અધીરતામાં ચિંતા-મગ્ન છોડી અમે આકાશમાર્ગે ગમન કર્યું. જમીન છોડતાં મને વિચાર આવ્યો કે એમરરડેમ પણ નહિ અને યુરોપ કે એશિયા પણ નહિ. આ વિમાનમાં ઊડતાં ઊડતાં આ પ્રપંચી પૃથ્વી છોડી કોઈ બીજા તરફ ઉપર જઈ શકાય તો કેવું સાતું !

અમે જાંચે ચડ્યા લાઆં. જોયાર્થ ઉપર દવા કેવી મુંઝે હોય છે ! અને પેલું લોહીનરુના રાક્ષસ જેવું રાત્નકારણ (Politics) દર ચતાં મન કેટલું ઉકેલિન થાય છે ! એટલું જ નહિ, પણ અમે નીકળ્યાં ન હોય તો ગંભીર ભૂલ આપી હોત અને આવા અશભ્ય લાલચી વચિત રહ્યાં હોત એમ અમને લાગ્યું.

બટ વિમાન ચકાવવાના કાર્યમાં નિમગ્ન હતો. તે “ કોર્સ એન્ડ ડિસ્ટન્સ ઇન્ડિકેટર ” પરથી દિસાજ કરી વિમાન વાયુમાર્ગથી કેટલું બહાર જાય છે તે જોતો હતો.

મે પ્રસાદના ખલા પર માથું ટેકવી બારીમાંથી આકાશ તરફ જોયું. મને અત્યંત આનંદ થતો હતો. અહીં આંખો મીચી હું તંદ્રામાં બેસી હતી. પ્રસાદ બટના વાયરલેસનો હેડફોન કાને ચઢાવી બેઠો હતો, અને રિસીવર-સીવર ટયુન કરી રહ્યો હતો. તે કંઈક અંશગતો હોય એમ લાગ્યું. એકાએક તે

ચમક્યો. હું તેનો ચહેરો જોઈ શકતી નહોતી પણ તેના શરીરની દિલચાલ પરથી તે ચમક્યો એ હું બહારી શકી.

ચોડી વારે પ્રસાદે મૂંઝે મોટે હેડફોન બાલુએ મૂક્યો. તેણે પોતાની ધડિયાળ તરફ નજર કરી. હું ગુપ્તગુપ્ત તેની દિલચાલ જોયા કરતી હતી.

સેન્સિવિટિવિટી એક કટકા બટને આપનાં તે બોલ્યો, “ સાલો, આપણે ખાઈ લઈએ. ” એમો મારા બોળામાં મૂકી તે આંતો ધરમાંસ ઉપાડવા લાગ્યો. ખાવાનું કામ પૂરું થતા આપ્યું એટલે તેણે પૂછ્યું, “ બટ ! નીકળતી વખતે તેં અમને જાનરી જવાની સૂચના શા માટે કરી હતી ? ”

“ તમે બંને આ દુનિયામાં મારાં પરમ મિત્ર છો માટે તમે જરા પણ નેખમમાં આવી પડો તે મને ગમતું નહોતું. ” બટ જવાબ આપ્યો.

“ શાનું નેખમ ? ”

“ મુહનું. ”

“ કેમ ? સમજ કે ઈન્ચાર્ટેડ જર્નની સામે મુઠ જાહેર કર્યું, તો શું થાય ? ”

“ તો શું ? ખુનખાર લાખઈ મયે ! ”

“ એમ નહિ, તું શું કરે ? ”

“ હું તીરની માફક ખૂરી પિનમિમાં આ વિમાન લઈ પડોંચી જાઉં. ”

“ પણ અમે બંને આ વિમાનમાં છીએ ને ! અમારું શું થાય ? ”

“ એ જ પ્રશ્ન આપણે નીકળ્યાં સારને મને મૂંઝે છે. અને તેથી જ હું તમને ન અજાનો આશ્રમ કરી રહ્યો હતો. ”

“ શા માટે ? અને તારી કાંઈ જાહેરનીમાં આવીએ તો ! ”

“ હવે હવે ! તમને ત્યાં સિગારટ રહે તમારો હાથદવાલ થઈ જવડ જાહેરનીમાં અજાત રહ્યાં ને આ વિમાનમાંથી નીચે મૂકો : મારાની કાનડ હું

મને મનખૂત વળગી શાંત રહેજો. " તેણે મારી પીઠ પર હાથ ફેરવ્યો.

મેં કૃતમતાથી તેની તરફ જોયું, પછી પ્રસાદ તરફ જોયું અને પછી તરત આંખો મીચી દીધી. ત્યારપછી મેં કંઈ જોયું નહિ, ફક્ત સાંભળ્યું—અનુભવ્યું.

બટ્ કૅબિનનું બારણું જોરથી ઉઘાડ્યું. બહાર પવન સુસવાટા મારી રહ્યો હતો. અને ઓહોહો! હવામાંથી નીચે પડવાની તે ગમતદારિક, લખંડર, શારીરિક ભાવના! ભયને લીધે છત્ર ભયો ચડી ગયો હતો! ફરીયે ખમર પડતી નહોતી. નીચે આવતાં આવતાં અમારો વેગ વધતો જતો હતો. આવી પ્રતિ-રિથિતિમાં પશુ મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે શુરુઆતથી જોને મારો વેગ દર સેકન્ડે ૩૨ ફૂટ વધતો આવતો હોવો જોઈએ! અમારો વેગ વધતાં વધતાં કેટલોક થયો કે હવાના સુસવાટા મને ધસીને જતા હતા. હું નીચે પડતી હતી—હજી પડતી હતી. બટ્નું કદાવર શરીર મારી સામે જ હતું એટલે કંઈક આધાર લાગતો હતો, નહિ તો અત્યંત આ-કાશના અવકાશમાં રિયર ઇન્ડિયોગ્રાવર કરવા નહોતું. 'સુડેનલી આવી જ હશે' હું જીવત છું કે મૃત? કે સુડેનલી સરહદ ઉપર છું? આ અપ.વતન ક્યારે અટકશે? ક્યાં અટકશે? ફરી ગતિ અટકશે? આવા આવા પ્રશ્નો ઉડાવતા હતા. મારી સંનયનશક્તિની હદ આવી મર્યાદ હતી.

પશુ પવનનું જોર કંઈક ઓછું થયું. એકદમ એક આંકડો લાગ્યો. યુ મધુ હમે? એકએક મેં બટ્ના શબ્દો સાંભળ્યા.

"કામઝંચા! કામઝંચા! આપણી પેરેશ્વરજીરડી છે. હવે આપણે મજાથી પીએ પીએ ઊતરીએ છીએ. હવે જરા પશુ બીડાનું કારણ નથી. સુરક્ષિત બંધી અદશ્ય થઈ છે. કામઝંચા! સાંભળો છોને? હું બટ્ જોણું છું."

આ શબ્દોથી હું જરા સુદૃઢિત્ત થાવી. મેં ખાતરી કરવા માટે કહ્યું, "બટ્! બટ્! "

"કેમ કામઝંચા! મનમર્યાદ નહિ. હવે આપણે સુરક્ષિત છીએ."

'પશુ આંખો ઉઘાડવાની મારી હિંમત આવતી નહોતી.

"કામઝંચા! આંખો ઉઘાડ. જો તો ખરી, આપણે હવામાં કેવાં મૂલીએ છીએ!"

મેં પ્રથમ તો આંખો પટપટાવી, પછી આંખો ઉઘાડી અને છુટકારાનો આનંદ અનુભવ્યો.

કેટલો મુંઝવે દેખાવ! ચારે તરફ સ્વચ્છ આકાશ પથરાઈ રહ્યું હતું! નીચે ઊંડાણમાં નજર કરતાં જુદા જુદા કપડાના કટકા એકત્ર કરી એક મોટું પાથરણું બનાવ્યું હોય એવી જમીન દેખાતી હતી!

બટ્ના ખસા આગળથી અને ડોક આગળથી ઉપર જતા મનખૂત હોરાનું જાણું બનેલું હતું, અને તેની ઉપર સ્વચ્છ સફેદ ધૂમટના આકારની પેરેશ્વર પ્રસેલી હતી—તે હવાની અસરથી કે પછી કોણ જાણે પોતાના મહત્વના ગાનથી—અભિમાનથી ફૂલેલી હતી.

"બટ્! તું એકાદ પ્રયત્ન મજાની વચ્ચે મોઝા કરાગિયો એટા હોય તેવો દેખામ છે!"

"ને કામઝંચા! તું કોણ, કહું? મેં પકડેલી માખી!"

હું ચૂપ થઈ ગઈ. 'પ્રસાદ ક્યાં હશે?' મને તે યાદ આવ્યો.

"કામઝંચા! અત્યાર સુધી તમે કહેરાનો સમય મને નહોતો મળ્યો....." બટ્ કહ્યું, "થોડા વખત પહેલાં પ્રસાદે મારા જ વિચારો ભોલી બતાવ્યા છે."

"એટલે?" મેં જાણી જોઈને પૂછ્યું.

"હું પશુ તારી પાસે ત્રાજણી કરવાનો વિચાર ક્યારનો કર્યો કેટું છું."

"બટ્! આ વાત કરવાનો આ સમય છે?" મેં જરા નાખુશ થઈ કહ્યું.

"કંઈ નહિ. હવેથી હું મારી મેલે આ વિષે હદી થયું નહિ જોણું."

અમે બંને ચૂપ રહ્યાં. જમીન પર "સુરક્ષિત" બિનરવા તરફ અત્યારે બટ્નું ઘસ હતું. હવે હિંમત

આવવાથી હું આંખો ઉઘાડી આંતુઆંતુ બધું નિહાળી રહી હતી.

પોતાની કુશળતાથી બટ્ મને પંદર હજાર રૂટ બિચેથી સુરક્ષિતપણે જમીન પર લાવ્યો તો ખરો, પણ અમે એક ખડકવાળી ટેકરી પર બીનયા અને બીતરની વખતે ખાડાખાડિયાવાળી જમીનને લીધે બટ્નો એક પગ ભાંગ્યો-અમારા બન્નેનું વજન તેના પર આવ્યું હતું.

અમે હોલાંડમાં બીતર્યાં હતાં. કેટલાક ખેડૂતોએ અમને જોયાં અને મદદ કરવા દોડી આવ્યા. તેમણે બટ્ની વ્યવસ્થા બહુ સારી કરી. હું પણ ઉગ્ગરા કરી તેની સારવાર કરતી હતી, પણ બટ્નો પગ સાંઝો થવાની આશા દૂર ને દૂર જતી ગઈ. ગેઝિન થવાની શરૂઆત જાણતાં તેનો પગ મૂળમાંથી કાપી નાખ્યો.

બટ્ ધીમે ધીમે સાને થયો, પણ એક પગ અપંગ થવાથી તેના જીવનમાં આનંદ રહ્યો નથી. તેના સ્મિતલક્ષ્યાં મુખ પર કોઈ અગાધ ઉદાસીનતા છવાયેલી રહે છે. જર્મનીમાં હવે તે જઈ શકે તેમ નથી, અને જાય તોપણ તેને એક નિરુપયોગી વસ્તુ ગણી તેના તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જ જોવામાં આવે એ તે જાણે છે.

૭.

પ્રસાદનું શું થયું હશે તેની તો અમારે કદપના જ કરવી રહે છે. તેનું વિમાન સુરક્ષિત પહોંચ્યું હશે ? તે પાછો આવી શકશે ? પ્રસાદને નાઝીઓએ કેદ કર્યો હશે ? કે ‘શટ’ કર્યો હશે ? સુદ્ધ પૂરું થયા પછી પણ તે આવશે કે ? પણ સુદ્ધ ક્યારે પૂરું થાય ?

પ્રસાદ અને બટ્ બન્ને મને ગમે છે, બન્ને પર મારો અત્યંત પ્રેમ છે, પણ લગ્ન તો પ્રસાદની સાથે જ કરવાનું મને વધુ પર્મદ છે. તે મારી માફક હિંદી છે. એ લગ્નમાં જ અમારું અને અમારાં બાળ-બચ્ચાંઓનું હિત સમાયેલું છે. પણ પ્રસાદની કેટલી વાટ જોવી ? આ સુદ્ધનો યશકુંડ ક્યારે શમશે ?

બટ્, પોતાના નિશ્ચય મુજબ, ખરેખર લગ્નનો વિષય ફરીથી ચર્ચ્યો જ નહિ. તે વિષે એક અક્ષર પણ તે બોલ્યો નહિ. તેની સમજણ અને ઉદાર વૃત્તિને લીધે તેણે મૌન સ્વીકાર્યું છે એ ખરું, પણ એકાદ બાળકના જેવી તેની કામળ-નિર્દોષ આંખમાં આ બાબત રમી રહી છે એ હું જોઈ શકું છું.

હું તેની સાથે લગ્ન કરું ? કે સુદ્ધ પૂરું થયે પ્રસાદ આવે તેની વાટ જોઉં ? કોઈ જવાબ આપશે ? *

* મરાઠી ઉપરથી.

પડેલા જ દિવસ ચોટસે ન તો મને કંઈ આવી, ન સુષ્કેષને.

બીજા દિવસથી ખૂબ મજા પડી જોગખાણો વધતી જ જાય છે. દર દસ વગ ૧૧ નાના કે કાઠિયો તો ખૂબ જ દોરતાર થયા છે અનન્ય-અન્ય જાગૃતિવાળા આ ઊંઘગોળા એટલા તો તોફાની છે કે આપણને ગમી જ જાય. આખી એક માથે લે છે કે તો હવે એમનો જીવ ચડેને બેસે છુ ઠીક દિવસે તે એમની જોડે બિલિયર્ડ જેવી ઠીક રમવા ગયે. બીજો દિવસે થયારે તે નાચતો હતો હતો ત્યાં બે જગ્યા દોડતા દોડતા ને દાડતા મારી પાસે આન્યા, ને હવે કે એ રમતમાં આમ ફાલાણુ ફાલાણુ થયુ હોય તો કોણ ઇચ્છુ હશેવાય ? એ પજુ મોટા નરિ-રટની જેમ રમતા કાવડની જાગીડીઓ એમને રમતની ને પડી બરિરટ મગ ન્યાયાધીય ચર્ચ નિમણ આપ્યો. પડી તો જો લેકો ખુશ આ દીનક્રિયાઓ ત્યારે દેવન ઉપર બગાડ પડેવાનું નથી ને પડી રોક લગાવતા અર્ધા દેવન ચી જી પેટ ઉપર પડીને રોકે લગાવતાની મહેનત કરે છે ત્યારે ચોટકું હસતુ આવે છે. એ ઉપરના પાચમાત અમેરિકન જુવાન ઊંઘગોળા અને પાચમાત ઊંઘગોળા હવેમાં રમતગમતની રમત જ હોય છે એટલે એમની જોગખાણુ જગા વધુ થાય એ સ્વાભાવિક છે (પજુ ભાભીને કહીએ, જરાયે મનરાય નહિ. એ જોગખાણુ જ કરી છે-કોમતી નથી કરી !)

અમારી જોટમાં એક મુંગ નમ્શો છે અને રોજ અને કયા સુધી આવ્યા છીએ એ એના ઉપર જનાર છે હમણા જ અમે માડાગાડગ પાસેના કોરો મોસ નામના એક ફ્રેચ ટાપુ આગળથી પસાર થયા. એને આગળે દિવસે એક સિટિય બેટ પજુ દેખાયો હતો ત્યાંના ઝાડ, ધોરો, ઈ બેઈને ખૂબ આનંદ થયો આક દિવસે જમીન બેઈઈ અદરા સુની ઉપર આમ ને નીચે પાણી હતા દુષ્પીનની મદદથી બેટને સહેજ પાસે આણી આખોને વધારે ઠારી ને જમીન ઉપર જવાની ઉત્કાંતે વધારી.

આપણું જોમાસુ અરબી સમુદ્રમાં હતું એટલે

દિવસની પડેલા નજુ દિવસ ખૂબ તોફાન હતું. કહે છે કે કોષ્ટને પજુ દિવસે લાગેતો પજુ એ તો કોઈ જનુ દિવસે લાગેતા અમેરિકનની ગપ પજુ ને હોય અને તો પડત જેઈ મોખા આવે તોય દિવસે લાગેતો નથી ચોટસે લટકે છે. આજકાલ તો દિવસે તથાવ જેવો ચાંત છે અને તો તોફાની ઊંઘગોળાની જેમ તોફાની દિવસે જ વધુ નમતો હતો મુશ્કેલી પડેલા પડેલા કે રમીઓ કરી, પજુ હવે આ જાંન દિવસમાં એને પજુ કાઈ થતું નથી.

એ મુશ્કેલી નીચળાં વાગ ન કષાવ્યા તે જુદ કરી અહીં એક ફિરો બેઠો ! પજુ અમેરિકન નાપેટ બોટ ઉપર ખૂબ મરતી અને ઇનિયસ મોખેટ કરતા કષારે વધારે મારી મરે છે. મારી મોગી નમ્શો દોખેટના મુશ્કેલી આક આતા પડે છે, અહીં એ અહીં આનામાં મરે છે. પજુ આ વાનની ખાતર અને જનુ મોટી મળી ને હવે તો રોક ખવામ થઈ મરો છે. અમેરિકન ઊંઘગોળા દોકનેટ મહેતા છે. ને કે એના પિસા એ ઠાકરી-જોને આપરા પડતા હોય એમ ન લાગ્યુ. અને તો બે જ દોકનેટ ખાખવાની મળી

“ ઘોડા ” (લાકડાના) નું રેસિંગ ઈ. અને તે હું જોમા નથી ભગેલો મૂકપાનશુદ (Smoking room) માં અમે જતા જ નથી ત્યાં દારૂની એની ગપ આગા કરે છે કે માયુ ફારી જાય. અને જે બેનગુ ઊંઘગોળાની જોગખાણુ કરી છે તેઓ દારૂકે ના રેસિંગમાં ભાગ લે છે, પજુ તેઓ દારૂના રોખીન નથી

અમે જમખરેલા (Equator) જોગખી ત્યારે અમને બધાને સમુદ્રના મહાગાનધિરાજ વરુણદેવ તરફથી એક કિશોરો આપવામાં આવ્યો, રીતસર મુંદા કિશોરન-વાળો રીય સાથે આપવામાં આવ્યો. એમા લખ્યુ છે “ ખવાસીઓ, ચાર્ક-માછલીઓ, લાથી-માછલીઓ અને કાવિયા નાગો ઈને માદુગ થાય જે શ્રી. જાગ કાવેનકરે અમુક તારીખે, અમુક વાગે, અમુક જગ્યાએ જમખરેલા જોગખી છે, ને તેઓ હવે આપણી કુનિયાના અધિકાર જોગવતા થયા છે.

એટલે ઉપર કહ્યા તે શ્રીલેલકરને કાઠી પહુ રીતે હેરાન તો ન જ કરવા, પણથી નતની મદદ કરવી..." ખૂબ મજાનો ડિપ્લોમા જેવો આક્રિતને ફેરો ફરી ફિતર તરફ જવા માટે વળાણ ભૂમધ્યરેયા ઓળખાયું એટલે એવો જ ખીલો ઓરોપ્લોમા મળશે. ન્યૂયોર્ક પહોંચ્યા પછી એ તમને ૩ મોઝલીશ. હમણાં તો એની કદાચ જરૂર પડે, હુ આ યુદ્ધકાળમાં નો એકાદ દરિયાઈ સુરંગ નેડેડકાઈ ને પાણીમાં પડ્યા તો શાકું છ. માછલીઓને બતાવવા કામ લાગે.

વનુભાઈને ખાસ કહેજો એમણે ને પસદ કરીને સુંદર ટાઈ મને લેટ પી છે એ જ બધાને વધારેમાં વધારે ગમે છે. ઝોઈ ઉપર બધા ખુશ છે, એટલે હવે તો મેં એ ફરિકતોને ગમતી ટાઈ ટુંકમાં મૂકી દીધી છે, હવે ન્યૂયોર્ક ઊતરીને જ પહેરીશ.

આ બે મહિના તમારી સારલો એનો ખૂબ જ આનંદ થાય છે. લાઉ, તને તો' હીક હીક હેરાન કરેલો, ને ખૂબ ખર્ચ પહુ ત પાસે કરાવ્યું. ને એમાં જરાક ઊણપ આવે તો પહુ કરેલી ને

તારી આગળ બધું વસૂલ કરેલું. એ બધું યાદ કરું છું ત્યારે આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી જાય છે. સાથે રહીએ ત્યારે લડીએયે ખરા, પહુ છૂટા પડતાં એ બધુ રોમેન્ટિક ચર્ચા જાય છે. તું ખાટલામાં સૂતો હોય તો તને "શીંગડાં મારીને" હું ધિંગામસ્તી કરતો એ ઘણીવાર યાદ આવે છે ને એમ થાય છે કે અમે શ્રી. ડો. બાળાસાહેબ કાલેલકર ચર્ચા ત્યારે એવી મજા કરવાની નહિ મળે. પછી ડો. કાલેલકરને તું 'ગધેડો' 'એવડૂક' 'તદન વ્યક્ત વગરતો' છ. હમેશની જેમ કહીશ તે નહિ કામ આવે. બી. ઈ. થયા પછી પહુ અમને એ વિશેષણો મળતાં રહ્યાં છે તેથી ખાસ લખતું પડે છે ને.

મને અમેરિકા જવાનું મળે છે તેથી મારા હૃદયમાં આનંદના કેવા ઉમંગકા આવતા હશે તેની તો તું કહ્યતા કરી જ સપ્રીય. પછી વાર બાધરમમાં જઈ છું ત્યારે 'એમ છે ત્યારે!' એમ કહી એકલો એકલો હસું છું. (પાછો 'ગધેડો' નહિ કહેતો.)

તમારો જ
બાળ

મને ગમે

મિત્ર

ને	ગમે	પર્વતશૃંગ	પહોંચવા,
રી	ચર્ચા	નિર્મળ નીર	રેલવા,
ને	ગમે	પટવલરિમત	સિંચવા,
!	ગમે	સાગરદાગ્ય	છાંડવા,
!	ગમે	સ્વામલ અક્ષ	ગૂંમવા,
	ગમે	તારકકુંજ	ચેખવા.
	ગમે	નડ્ય તણી	જડાવી,
અ	શે	મેનગોષ	ઝીલવા.
૨	ગમે	પાંદરી	પાંદરીથી,
પ્રાના		પ્રાણપરાય	ફેરવા.
અ	લહે	હું, તદપિ	નિરાટનાં
મં	ગમે	અંતરગાન	ફરવા.
નિસ્તી		ઝેલ્લી વિને	વસેલી,
માધા		ભાગ કરી	કરીને.
મને		કાંઈપૂર્ણ પી	જવા.

આ પુસ્તકની ઉત્તમતાનાં

પ્રમાણપત્રો

૧. આ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના કેળવણીખાતાએ શાળાઓમાં ઈનામ અને પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

૨. આ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલયખાતાએ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

૩. આ પુસ્તક મુળર્પી ઇલાકાના સરકારી કેળવણીખાતાએ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલોની વિદ્યાર્થીઓની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજૂર કર્યું છે.

૪. આ પુસ્તકની ૨૫ (પચીસ) નકલો વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરે ઉત્તેજન માટે ખરીદી છે.

૫. આ પુસ્તકની ૧૧ (અગિયાર) નકલો અમદાવાદની ગુજરાત વર્તીક્યુલર સોસાયટીએ ઉત્તેજન માટે ખરીદી છે.

૬. આ પુસ્તકના પહેલા ભાગને આણંદમાં મળેલ ખીછ ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદે સારા પુસ્તકોમા ગણ્યો છે.

૭. બજામાં ભરાયેલ કચ્છ હુન્નર-ઉદ્યોગ પ્રદર્શનમાયી આ પુસ્તક માટે પ્રમાણપત્ર (Certificate) મળ્યું છે.

૮. આ પુસ્તકની ઉત્તમતા માટે અનેક સુપ્રસિદ્ધ સામયિકપત્રોએ સાગમા સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

વધુ ખાતરી માટે અભિપ્રાયોની પત્રિકા મુદ્રિત મળેલી.

ઘેર બેઠાં પૈસા કમાવા

આજે જ મંડો !

કચ્છ વેપારીમંડળ પ્રથમ

શ્રી. હુંગરશી ધરમી સંપતનો

“આમુખ” થી

નફાકારક હુન્નરો

ભાગ - ૨

નિષ્ણાતો અને અનુભવીએ લખેલા વિવિધ

લઠેસાધન હુન્નરો ભરપૂર પુસ્તક

૫૧૦ પાના, ઉમદા ડા એન્ટિક કાગળો,

શાસ્ત્રીય શુદ્ધ મુદ્રર પાઈ અને આકર્ષક

ગ્રંથ-અંકીર્તી-

કિંમત માત્ર રૂપિયા

(૧૦ પી રૂપાણખર્ચ)

૧૦ ગ્રામ છુદ્ડ)

મંગાવવા માટે લખો-

સ આલક, શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા,

પોસ્ટ સીનુગરા (અંજાર-કચ્છ)

વધુ ખાતરી માટે અભિપ્રાયોની પત્રિકા મુદ્રિત મળેલી.

ત્રણ રૂપિયાની કિંમતનું વિવિધ હુન્નરોથી ભરપૂર

પુસ્તક મફત ભેટ મેળવો !

“નફાકારક હુન્નરો” ભાગ ત્રીજામાં છાપવા માટે લેખો આ પ્રયોગો લખી ચાલેલો.

વેપાર, સેવજાર, કારોગરી અને સ્વાકષ્યના પૈસા કમાવાની નવો જીવલેલો લેખો.

હુન્નર, ઉદ્યોગ, વેપાર, વેદક અને ધરગથુ ઉપયોગની વસ્તુઓ નાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણપત્ર પ્રયોગો.

ફળઝાડો, કામતી ઝાડો અને પાકોના વાવેતરો વિશે લખવાની આકાશઓ સાથે અનુભવશીલ લેખો.

કામતી, ઉપયોગની અને અનુકારી વસ્તુઓના તેલ, અત્તર, ચાઈ, સંત, સરકા, સુકવણી, મીઠાઈ, સરખત, યુરુખા, ચટણી, અથાણા વગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ નાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણપત્ર વિગતવાર લખો

થોડી કિંમતના નાના હાથમ ત્રીપી આપવા ઉપયોગની નાણાવાળા સંપૂર્ણ માહિતી તમારે લખી ચાલેલો એક પેણુ લેખ કે પ્રયોગ આ પુસ્તકમા છપાશે તો તેની એક નકલ તમને ઘેર બેઠા મફત ભેટ મળશે વધુ નકલો બેઠી ઘરો તો ગોળી કિંમતે વેચાતી મળશે તે ઉપરાંત તે લેખકને આ પુસ્તકમા દુકાની જાહેરખબર છાપવાની ઘરો તો મફત છપાશે !

આ પુસ્તકમાં તમારી જાહેરખબર છાપવાની વિગત વધારો.

વ્યવસ્થાપક : શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા, પોસ્ટ સીનુગરા, (અંજાર-કચ્છ)